

જંતૂનાં નરજન્મ દુર્લભમતઃ પુંસ્ત્યં તતો વિપ્રતા ।

તસ્માદૈદિકધર્મમાર્ગપરતા વિઢ્વત્ત્વમસ્માત્પરમ ॥

આત્માનાત્મવિવેચનં સ્વનુભવો વ્રહ્માત્મના સસ્થિતિ-

મુક્તિનો શતજન્મકોટિસુકૃતેઃ પુણ્યૈર્ચિના લભ્યતે ॥

વિવેકચૂડામણિ.

અર્થ:-પ્રાણીઓમાં માણસનો જન્મ મળવો દુર્લભ છે, તેમાં પુરૂષપણું દુર્લભ છે, તેમાં પણ બ્રહ્મણુપણું દુર્લભ છે, તેમાં પણ વેદોક્ત ધર્મના માર્ગમાં તત્પરપણું દુર્લભ છે, તેમાં પણ આત્મા તથા અનાત્માનો વિવેક મળવો દુર્લભ છે. આ યથા પછી સ્વરૂપનો અનુભવ થવો દુર્લભ છે, તે યથા પછી બ્રહ્મરૂપે ચિત્તની સ્થિતિ કરવી એ દુર્લભ છે; માટે મુક્તિ સેઠકો જન્મેમાં કરેલાં કરોડો પુણ્યો વિના મળતી નથી." આ જ હેતુથી શ્રી શંકર ભગવાને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના ૧ લા અધ્યાયના ૪ થા બ્રહ્મણુના પ્રથમ ભાગમાં પુરૂષ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતા કહ્યું છે કે, પૂર્વ ઔપદ્વૈતિ પૂરૂષઃ પૂર્વનાં પાપને જે દહન કરે તે પુરૂષ. આ કહેવાનો ભાવ એ છે કે, પુરૂષ અર્થાત્ મનુષ્ય કઈ તથા જ્ઞાનના ચિંતનરૂપ અગ્નિવડે અથવા તો કેવળ જ્ઞાનના બળવડે પાપોનું દહન કરે છે અર્થાત્ જે પાપોને ભસ્મીકૃત કરે છે, તેને પુરૂષ કહેવામાં આવે છે. પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જ્ઞાનવડે જે મનુષ્ય ચિંતન કરે છે, તેને અધિકારી કહેવામાં આવે છે. શ્રી બ્યાસ ભગવાન વિરચિત બ્રહ્મસૂત્રનાપર આદિ ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય જે ભાષ્ય રચેલ છે, તેના ચાર અધ્યાયો છે. પ્રથમના અધ્યાયમાં શ્રવણ સંબંધી નિરૂપણ છે, બીજા અધ્યાયમાં જે કાંઈ શ્રવણ થયેલું હોય, તે સંબંધી મનન કરવાનું નિરૂપણ છે, ત્રીજા અધ્યાયમાં જે કાંઈ મનન કરવામાં આવ્યું હોય તેનું નિર્દિધ્યાસન કરવા માટે કહ્યું છે. ચામ શ્રવણ, મનન તથા નિર્દિધ્યાસનવડે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થવા પછી મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે, આ બાબત ૪ થા અધ્યાયમાં જણાવી છે.

શ્રવણ:-૭ સિંગવડે સર્વ વેદાતવાચ્યોનો અદિતીય બ્રહ્મમાં તાત્પર્યરૂપે જે નિશ્ચય કરવો, તેનું નામ શ્રવણ છે. આ ૭ સિંગ નીચે પ્રમાણેનાં છે:-ઉપક્રમ ઉપસંહાર, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ક્ષણ, અર્થવાદ તથા ઉપપત્તિ. આમાં ઉપક્રમ તથા ઉપસંહારનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:-પ્રકરણથી પ્રતિપાદિત બ્રહ્મરૂપ અદિતીય વસ્તુના પ્રકરણના આદિમાં તથા અંતમાં જે પ્રતિપાદન રૂપે છે, તેનું નામ ઉપક્રમ તથા ઉપસંહાર છે. આદિમાં જે પ્રતિપાદન, તે ઉપક્રમ તથા અંતમાં જે પ્રતિપાદન તે ઉપસંહાર. જેમકે છદોગપના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પ્રથમ સંદેશ છતાંદિ મંત્રવડે સત્ બ્રહ્મનું જે પ્રતિપાદન, તે ઉપક્રમ. વળી એ જ છઠ્ઠા અધ્યાયના છેવટમાં "ઈતદાત્મ્યમિદ સર્વમ્ અદિતીય બ્રહ્મથી ભિન્ન કશું નથી." આ રીતનું જે પ્રતિપાદન, તે ઉપસંહાર. હવે ઉપક્રમ તથા ઉપસંહારની મધ્યમાં જે વારંવાર પ્રતિપાદન, તેનું નામ અભ્યાસ. જેમકે તત્ત્વમસિં શ્વેતકેતો એમ નવ વાર ઉપદેશ કર્યો છે. વળી પ્રકરણવડે પ્રતિપાદન જે વસ્તુ હોય, તે વસ્તુ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુનો અવિષય છે, એમ શ્રુતિના પ્રમાણથી જે સિદ્ધ કરવું, તેનું નામ અપૂર્વતા. જેમકે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, વડના બીજરૂપ મુદ્ગમ વસ્તુને પું જોઈ શકતો નથી. પ્રકરણવડે પ્રતિપાદિત જે વસ્તુ, તે વસ્તુના જ્ઞાનથી જે પ્રયોજન સિદ્ધ થાય, તે ક્ષણ. જેમકે તત્ત્વમસિંના જ્ઞાનથી અદિતીય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ જ્ઞાન થાય છે. વળી

પ્રકરણપ્રતિપાદન પ્રવંશન અર્થવાદઃ અર્થઃ-પ્રકરણપદે પ્રતિપાદિત જે વસ્તુ, તે વસ્તુનું સ્મૃતિરૂપે જે નિરૂપણ, તેનું નામ અર્થવાદ. જેમકે યેનાદ્રુત શ્રુતં ભવત્યમતં મતમવિશ્વાસે વિજ્ઞાતમ હે ચેતકેતુ ! જેમ એક વસ્તુના અવશ્યપદે અદ્રુત વસ્તુ પણ શ્રુત થાય છે, તથા જે એક વસ્તુના મનનપદે અમત વસ્તુ પણ મનનના વિષયરૂપ થાય છે, તેમજ જે એક વસ્તુના વિજ્ઞાનપદે અવિજ્ઞાત વસ્તુ પણ વિજ્ઞાત થાય છે, તે એક વસ્તુ તે તારા ગુરને પૂછી છે કે નહિ ? આમ કહી અદ્વિતીય ધર્મ વસ્તુનું સ્મૃતિરૂપે નિરૂપણ કર્યું છે. આનું નામ અર્થવાદ છે. વળી પ્રકરણપદે પ્રતિપાદિત જે વસ્તુ, તે વસ્તુનું અર્થક દક્ષાતવડે જે પ્રતિપાદન, તેનું નામ ઉપપત્તિ જેમકે મૃતિકા તથા સુવર્ણ આદિના દક્ષાતવડે અદ્વિતીય ધર્મનું જે પ્રતિપાદન, તે ઉપપત્તિ.

હવે મનન એટલે શું, તે સંબંધી નીચે પ્રમાણે કહ્યું છેઃ-મૃતત્વાર્થયોગ્યપત્તિર્મિથિતનં મનનમ્ અર્થઃ-અવશ્ય કરેલા અદ્વિતીય અભિરૂપ અર્થનું શ્રુતિને અનુકૂલ અનુમાન આદિ શુક્તિઓ વડે જે ચિંતન કરવું, તેનું નામ મનન છે. બીજું વિજ્ઞાતીયપ્રત્યયત્તિરેષ્કારેણ સજ્ઞાતીયપ્રત્યય-પ્રવાહીકરણ નિદિધ્યાસનમ વિજ્ઞાતીય વૃત્તિઓના તિરસ્કારવડે સમતીય વૃત્તિના જે પ્રવાહ કરવો, તેનું નામ નિદિધ્યાસન. દેહાદિ અનાત્મમા આત્મબુદ્ધિ થતી તે વિજ્ઞાતીય વૃત્તિ. વળી હું અધર્મરૂપે છું, એવી જે વૃત્તિ, તે સમતીય વૃત્તિ. હવે અવશ્યપદે પ્રમાણગત અસંભાવના નિવૃત્ત થાય છે, મનનપદે પ્રમેયગત અસંભાવના નિવૃત્ત થાય છે તથા નિદિધ્યાસનપદે વિપરીતભાવના નિવૃત્ત થાય છે. અહીં દેહાદિમા જે આત્મબુદ્ધિ થતી, તે વિપરીતભાવના-આ તથા અંતરંગ સાધનપદે અસંભાવના તથા વિપરીત ભાવના નિવૃત્ત થવાથી તત્ત્વ પદાર્થના શોધપદે અદ્વિધ્યાસિમ આ રીતનું જે અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય તથા તેમ થવાથી જે પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે ચેત્સુ છે તથા તે ચેત્સુના સંબંધમા ગોચર અધ્યાયમાં નિરૂપણ કર્યું છે.

મારાથી આ મંથમાં વેદાતના જે ખાસ શબ્દો હોય છે તે સામાન્ય વાંચનારને ન સમજાય પડે, તે માટે તેના પર્વાય ગુજરાતી શબ્દો મૂક્યા છે. આ શબ્દો જે કે પૂરેપૂરા સાચક નથી; પણ સામાન્ય જનસમૂહને સમજાય પડે માટે તેમ કર્યું છે. બીજું શ્રીશંકરભગવાન અધ્યામા પૂર્વપક્ષ તથા ઉત્તરપક્ષ છે, પણ તે બેરખર વાચકને ખેંસી ન શકે, માટે ગુરુ શિષ્ય વાદરૂપે અનુવાદ કર્યો છે. આ અદ્વિધ્યાસનપર સમાનુજ્ઞે ભાષ્ય છે, મધ્વનું ભાષ્ય છે તથા શ્રી કૃષ્ણાચાર્યનું પણ ભાષ્ય છે, જે આથી ભાષ્યને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

હવે, પ્રથમના બે ભાષ્યો સંગૃહ્યવિદ્યાતું નિરૂપણ કરનારા છે, જેથી નિર્ણય અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારા આપણા શ્રીઆદિ શંકરાચાર્યના ભાષ્યથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે, જેથી તે સંપ્રદાયને ઉદ્ધારણ કરવાની જરૂર નથી. પણ શ્રીરત્નજી ભગવાન તથા શ્રીશંકરભગવાન ધર્મજી મજાતા છે તથા જે કાંઈ એકબીજામા વિરોધ છે, તે કેવળ વાણિમાત્ર છે. આ સંબંધી મારા ખેડના સમેશ્વર સંબંધી, કેટલોક ઉદ્ધારણ કરવાનો વિચાર હતો. પણ મારી જી તરફથી આજી ભાષ્ય પણ આવ્યા જ વાદવિવાદરૂપે બહાર પડવાનું હોવાથી તે ઉદ્ધારણ કર્યો નથી. બીજું લડાઈને લીધે કાગળની ઘણીજ મે.પત્રારી હોવાથી મારાથી કાગળો દ્વલકા વપરાયા છે તથા બહાર દેહાવર છપાવવું પડેલું હોવાથી જે કાંઈ દૃષ્ટિયે રહ્યા હોય, તે સુઝ વાચક હૈસક્ષીર ન્યાયની માફક તપાસીને વાચશે, એવી મને આશા છે.

આપાદ શુક્ર પર્ણિમા-

ન્યાસપર્ણિમા.

મંવત ૧૯૭૫.

શ્રીશંકર ભગવાન ગુણાનુવાદક

છોટાલાલ ચંદ્રશંકર શાસ્ત્રી.

ગુજરાતી પ્રેસના માલ શાસ્ત્રી.

અનુક્રમણિકા.

ભૂમિકા		અધિ. સૂત્ર.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
અધ્યાય ૧ જો.-પ્રથમ પાદ		૧૦	૨૬ છંદનું જૂતાદિ પાદરૂપે નિરૂપણ	૧૬
અધિ. સૂ.	વિષય	૧૦	૨૭ ગાનમા અવિરોધિતા...	૧૬
૧	૧ જિગ્ઞાસાનિરૂપણ	૧૧	૨૮ પ્રાણુ અક્ષરરૂપે ...	૧૭
૨	૨ લક્ષણનિરૂપણ	૧૧	૨૯ પ્રાણુનું અક્ષરરૂપે નિરૂપણ...	૧૮
૩	૩ અક્ષરના લક્ષણમાં શાસ્ત્રનું પ્રમાણ	૧૧	૩૦ અક્ષરગાનની શ્રેષ્ઠતા ...	૭૧
૪	૪ અક્ષરના સર્વગાતરિમાં વેદાંત પ્રમાણ	૧૧	૩૧ અક્ષરની ઉપાસનાનિરૂપણ...	૭૨
			પ્રમાણ ... ૧૪	
૫	૫ પ્રધાનમા કારણપણાનો અભાવ		૩૧	
૫	૬ આત્માનું સન્નિવૃદ્ધરૂપે નિરૂપણ		૩૫	
૫	૭ મોક્ષનો ઉપદેશ કેને ? ...		૩૬	
૫	૮ પ્રધાનમાં સતનો અભાવ ...		૩૮	
૫	૯ જીવમાં સતનો લય... ..		૩૯	
૫	૧૦ ચેતનનું કારણરૂપે નિરૂપણ		૪૦	
૫	૧૧ ચેતનના કારણપણામા શ્રુતિનું પ્રમાણ		૪૦	
૬	૧૨ અક્ષરનું આનંદમયરૂપે નિરૂપણ		૪૩	
૬	૧૩ આનંદમય એટલે આનંદપણું		૪૪	
૬	૧૪ અક્ષર આનંદના કારણરૂપે...		૪૫	
૬	૧૫ આનંદમયનું આત્મારૂપે નિરૂપણ		૪૫	
૬	૧૬ આનંદમયનો આત્માથી ભિન્નરૂપે અભાવ...		૪૬	
૬	૧૭ આનંદમયનો જીવરૂપે અભાવ		૪૬	
૬	૧૮ આત્મામા અનુભાવ પ્રમાણનો અભાવ...		૪૭	
૬	૧૯ એકાકારતા બધની નિવૃત્તિ ..		૪૭	
૭	૨૦ પરમાત્મા સંસારી કેમ ?		૫૨	
૭	૨૧ જીવ તથા ઇશ્વર શું ભિન્ન ?		૫૫	
૮	૨૨ આકાશનું અક્ષરરૂપે નિરૂપણ		૫૫	
૮	૨૩ પ્રાણુનું અક્ષરરૂપે નિરૂપણ ...		૫૮	
૮	૨૪ જ્યોતિનું અક્ષરરૂપે નિરૂપણ		૬૦	
૮	૨૫ જ્યોતિ ગાયત્રીરૂપે કે અક્ષરરૂપે ?		૬૪	
પ્રથમ અધ્યાય-દ્વિતીય પાદ			ભૂમિકા.	૭૬
૧	૧ મનોભયથી અજ્ઞાપાસના...		૭૬	
૧	૨ સંયુક્ત અજ્ઞાપાસના ...		૭૮	
૧	૩ યુક્તિમાં અક્ષરપતા ...		૮૦	
૧	૪ કર્મકર્તાદિવડે યુક્તિ અક્ષરરૂપે		૮૦	
૧	૫ યુક્તિની અક્ષરપતામાં વેદ પ્રમાણ		૮૧	
૧	૬ જીવનો સારીરૂપે અભાવ. ...		૮૧	
૧	૭ ધ્યાન માટે અક્ષરની સ્થાન ચેતના		૮૨	
૧	૮ પરમાત્મામા સંભોગનો અભાવ		૮૪	
૨	૯ પરમાત્મા ભક્ષકરૂપે ...		૮૫	
૨	૧૦ પરમાત્માનું ભક્ષકરૂપે નિરૂપણ		૮૬	
૩	૧૧ પરમાત્મા જીવાત્મા બેકની હૃદયમાં સ્થિતિ		૮૭	
૩	૧૨ વિશેષણો પરમાત્મારૂપે ...		૯૦	
૪	૧૩ આત્માનું સ્થાન ચક્ષુ ...		૯૨	
૪	૧૪ પરમાત્માની ચક્ષુમા સ્થિતિ		૯૪	
૪	૧૫ આખમાનો પુરુષ અક્ષરરૂપે ...		૯૪	
૪	૧૬ શ્રુતિવડે અક્ષિત્ય પુરુષ અક્ષરરૂપે		૯૬	
૪	૧૭ જીવાત્માનો આખમા અભાવ		૯૭	
૫	૧૮ અધિદેવાદિમા પરમાત્મા		૯૮	
૫	૧૯ પ્રધાનમા અંતર્યામીના ધર્મનો અભાવ.		૧૦૦	
૫	૨૦ જીવાત્મા અંતર્યામીરૂપે ...		૧૦૧	
૬	૨૧ પરમાત્મામા અદૃશ્યતાદિ ધર્મ		૧૦૨	

અધિ. સૂ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૧	૨૨ પરમાત્મા સર્વ ભૂતાના કારણરૂપે	૧૦૬
૧	૨૩ પરમાત્મા સર્વ ભૂતાના અધ્યા- ત્મરૂપે	૧૦૭
૭	૨૪ વૈશ્વાનર પરમાત્મારૂપે ...	૧૦૯
૭	૨૫ પરમાત્માના વૈશ્વાનરમા શ્રુતિ પ્રમાણુ	૧૧૧
૭	૨૬ પરમાત્માના વૈશ્વાનરમા વાળ- સનેથીનું મત	૧૧૨
૭	૨૭ વૈશ્વાનર દેવતારૂપે તથા ભૂતાગ્નિરૂપે	૧૧૪
૭	૨૮ વૈશ્વાનરરૂપ પરમાત્માના નૈમિ- નીતું મત.	૧૧૪
૭	૨૯ અસ્થિરચિત્તો મત ...	૧૧૫
૭	૩૦ બાહરિનો મત	૧૧૬
૭	૩૧ નૈમિનિનો મત... ..	૧૧૬
૭	૩૨ ન્યાસ આદિનો મત ...	૧૧૭

પ્રથમ અધ્યાય-તૃતીયપાદ.

બ્રહ્મનું શ્રેયરૂપે પ્રતિપાદન.

ભૂમિકા ૧૧૯

૧	૧ બ્રહ્મ સર્વના આશ્રયરૂપે	૧૧૯
૧	૨ બ્રહ્મ મંત્રરૂપે	૧૨૨
૧	૩ પ્રધાનનો આશ્રયરૂપે અભાવ	૧૨૩
૧	૪ છવાત્માનો આશ્રયરૂપે અભાવ	૧૨૩
૧	૫ છવાત્માના શાન્ત તથા શ્રેયભાવ... ..	૧૨૪
૧	૬ પરમાત્મા સર્વ જ્ઞાનરૂપે ...	૧૨૪
૧	૭ છવાત્મા ભોક્તારૂપે... ..	૧૨૪
૨	૮ જ્ઞાત પરબ્રહ્મરૂપે ..	૧૨૬
૨	૯ ભૂતાના ધર્મો પરમાત્માના...	૧૩૧
૩	૧૦ અક્ષર બ્રહ્મરૂપે	૧૩૨
૩	૧૧ અક્ષર સર્વના આધારરૂપે ...	૧૩૩
૩	૧૨ અક્ષરની બ્રહ્મરૂપતામા શ્રુતિ- પ્રમાણુ	૧૩૩
૪	૧૩ પરમપરબ્રહ્મ નિરૂપણ...	૧૩૪

અધિ. સૂ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૫	૧૪ દ્વંદ્વરાકાશ પરમેશ્વરરૂપે ...	૧૩૬
-૫	૧૫ ગતિ તથા શબ્દવંદે દ્વંદ્વરાકાશ પરમાત્મારૂપે	૧૪૦
૫	૧૬ દ્વંદ્વરાકાશ ધારણકર્તારૂપે ...	૧૪૧
૫	૧૭ દ્વંદ્વરાકાશનું શ્રુતિમા નિરૂપણ	૧૪૨
૫	૧૮ છવનો દ્વંદ્વરરૂપે અભાવ ...	૧૪૨
૫	૧૯ છવનું સ્વરૂપ... ..	૧૪૩
૫	૨૦ છવભાવ કપારે કોણે ? ...	૧૫૦
૫	૨૧ અંતરાકાશનું અસ્વપણુ ...	૧૫૧
૬	૨૨ દ્વંદ્વરાકાશ મહાકાશરૂપે ...	૧૫૧
૬	૨૩ આત્મા પ્રાણરૂપે	૧૫૨
૭	૨૪ પરમાત્મા અંગુષ્ઠરૂપે... ..	૧૫૪
૭	૨૫ મનુષ્યનો અધિકાર...	૧૫૫
૮	૨૬ દેવોના અધિકાર	૧૫૬
૮	૨૭ દેવોના ભિન્ન સ્વરૂપો ...	૧૫૭
૮	૨૮ જગતની ઉત્પત્તિમા શ્રુતિ- પ્રમાણુ	૧૫૯
૮	૨૯ વેદની નિત્યતા	૧૬૫
૮	૩૦ વેદની નિત્યતામા શ્રુતિપ્રમાણુ	૧૬૫
૮	૩૧ નૈમિનિનો મત	૧૬૬
૮	૩૨ ઉપાસનામા દેવોના અન- અધિકાર... ..	૧૭૦
૮	૩૩ બાહ્યરૂપિણો મત... ..	૧૭૧
૯	૩૪ અશ્વવિદ્યામા શ્રુતિનો અનધિકાર	૧૭૫
૯	૩૫ જનશ્રુતિ ક્ષત્રિય	૧૭૭
૯	૩૬ શૂદ્રને સંસ્કારનો અભાવ ...	૧૭૮
૯	૩૭ ઉપચીતનો અધિકાર કોને ?	૧૭૯
૯	૩૮ સ્મૃતિનું પ્રમાણુ	૧૭૯
૧૦	૩૯ પ્રાણુબદ્ધરૂપે... ..	૧૮૦
૧૧	૪૦ જ્યોતિ અહ્યરૂપે	૧૮૩
૧૨	૪૧ બ્રહ્મ આકાશરૂપે	૧૮૪
૧૩	૪૨ સુષુપ્તિભેદ સંસારને બીધે...	૧૮૫

પ્રથમ અધ્યાય-ચતુર્થપાદ.

સંદિધ પદોનું સમાધાન.

ભૂમિકા. ૧૮૯

૧	૧ પ્રધાનનું શ્રુતિમા અધ્યાય	૧૮૯
---	-----------------------------	-----

અધિ. સૂત્ર.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૧	૨ અવ્યક્તથી સૂક્ષ્મ શરીર ...	૧૯૩
૧	૩ પ્રધાનની કારણતામાં અભાવ	૧૯૪
૧	૪ અવ્યક્તનો પ્રધાનરૂપે અભાવ	૧૯૬
૧	૫ પ્રધાનનો જ્યેષ્ઠરૂપે અભાવ ...	૧૯૭
૧	૬ યમના સંવાદમાં અગ્નિ આદિનું નિરૂપણ ...	૧૯૮
૧	૭ અવ્યક્તનો મહદરૂપે અભાવ	૨૦૨
૨	૮ પ્રધાન શું બાધારૂપે ? ...	૨૦૩
૨	૯ જ્યોતિનું અર્થરૂપે નિરૂપણ	૨૦૪
૨	૧૦ ઉત્પત્તિઆદિ કલ્પનારૂપે ...	૨૦૬
૩	૧૧ પ્રધાનાદિ શ્રુતિના અપ્રમાણરૂપે	૨૦૭
૩	૧૨ પંચજન પ્રાણાદિરૂપે ...	૨૦૮
૩	૧૩ પંચ જનમાં જ્યોતિની ગણના	૨૧૧
૪	૧૪ કાર્યોમાં કેમ શું ખરે ? ...	૨૧૧
૪	૧૫ અસતનો અર્થ શન્ય નહિ ...	૨૧૪
૫	૧૬ કર્તા તથા કર્મ બ્રહ્મરૂપે ...	૨૧૬
૫	૧૭ કાર્યના બ્રહ્મરૂપમાં શ્રુતિ પ્રમાણ	૨૧૯
૫	૧૮ જૈમિનિનો મત ...	૨૨૦
૬	૧૯ શ્રુતિવચનથી પરમાત્મા જ કાર્યરૂપે ...	૨૨૧
૬	૨૦ આત્મમર્યાદા મુનિનો મત ...	૨૨૩
૬	૨૧ ઔદ્ધૌભિનો મત ...	૨૨૪
૬	૨૨ કાશકૃત્ત્વનો મત ...	૨૨૪
૭	૨૩ બ્રહ્મ ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણરૂપે ...	૨૨૮
૭	૨૪ સૃષ્ટિસંકલ્પથી બ્રહ્મ કર્તારૂપે ...	૨૩૧
૭	૨૫ ઉત્પત્તિ તથા લયથી જગત બ્રહ્મરૂપે ...	૨૩૧
૭	૨૬ આત્મામાં સર્વનો લય ...	૨૩૨
૭	૨૭ બ્રહ્મ ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપે ...	૨૩૨
૮	૨૮ પ્રધાનના નિષેધથી સર્વનો નિષેધ	૨૩૪

દ્વિતીય અધ્યાય-અથમખાંડ.

ભૂમિકા-મનનનિરૂપણ. ૨૩૬

૧	૧ એક સ્મૃતિનું બાહ્ય સ્મૃતિથી ખંડન ...	૨૩૫
---	--	-----

અધિ. સૂત્ર.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૧	૨ સામ્યના તત્ત્વો પ્રમાણરૂપે	૨૩૯
૧૨	૩ યોગનું નિરાકરણ ...	૨૪૦
૩	૪. બ્રહ્મા જગતના કારણપણનો અભાવ ...	૨૪૨
૩	૫ અચેતનના અભિમાનીનું નિરૂપણ ...	૨૪૫
૩	૬ જોવા માન્યથી વિસફાળતા	૨૪૬
૩	૭ અસતનો અર્થ અવ્યક્ત ...	૨૪૮
૩	૮ કાર્યના લયથી કાળમાં અશુદ્ધિ	૨૪૯
૩	૯ કારણના અદ્વયમાં શ્રુતિ પ્રમાણ	૨૫૦
૩	૧૦ બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે ...	૨૫૨
૩	૧૧ આત્મામાં તદ્દનો અભાવ	૨૫૩
૪	૧૨ વૈશેષિકનું ખંડન ...	૨૫૫
૫	૧૩ ભોક્તા ભોગ્યથી ભિન્ન થશે.	૨૫૬
૬	૧૪ કાર્ય તથા કારણ એકરૂપે	૨૫૭
૬	૧૫ કારણને લક્ષ કાર્યતા ...	૨૬૫
૬	૧૬ કાર્યનું કારણમાં અસ્તિત્વ	૨૬૬
૬	૧૭ ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યનું અસ્તિત્વ	૨૬૭
૬	૧૮ શ્રુતિવડે કાર્યનું અસ્તિત્વ	૨૬૮
૬	૧૯ કાર્ય કારણમાં પરત્વનું દક્ષાતરણ	૨૬૯
૬	૨૦ પ્રાણાદિની માત્ર કાર્ય કારણથી અભિન્ન ...	૨૭૨
૭	૨૧ જીવ પરમાત્માથી અભિન્ન	૨૭૩
૭	૨૨ સ્પષ્ટાનું સ્વરૂપ જીવથી અધિક	૨૭૪
૭	૨૩ દોષોનું મિથ્યાપણ ...	૨૭૬
૮	૨૪ બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે ...	૨૭૬
૮	૨૫ બ્રહ્મા બાહ્ય સાધનની અનપેક્ષા	૨૭૭
૮	૨૬ બ્રહ્મા પરિચ્છેદનો અભાવ	૨૭૮
૮	૨૭ અપરિચ્છિતતામાં શ્રુતિ પ્રમાણ	૨૮૦
૮	૨૮ એક આત્મામાં સૃષ્ટિના અનેક આકાર ...	૨૮૨
૮	૨૯ સામ્ય તથા વૈશેષિકનું ખંડન	૨૮૩
૧૦	૩૦ બ્રહ્માજ્ઞ શક્તિનો સમાવેશ	૨૮૪
૧૦	૩૧ બ્રહ્માં ઇન્દ્રિયોનો અભાવ	૨૮૪
૧૧	૩૨ બ્રહ્મા જગતના કર્તાનો અભાવ	૨૮૫
૧૧	૩૩ સૃષ્ટિ લીલારૂપે ...	૨૮૬

અધિ. સૂત્ર.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૧૦	૩૪ પરમાત્મા વિષમતા તથા કૂટાનો અભાવ ૨૮૭	૨૮૭
૧૨	૩૫ જગત્ અનાદિરૂપે... .. ૨૮૮	૨૮૮
૦ ૧૨	૩૬ જગતના અનાદિમા શ્રુતિ પ્રમાણુ ૨૮૯	૨૮૯
૧૩	૩૭ બ્રહ્મા સર્વ કારણધર્મો ૨૯૦	૨૯૦

દ્વિતીય અધ્યાય-દ્વિતીય પાદ.

ભૂમિકા ૨૯૧

૧	૧ જગતની રચનાનો અભાવ... ૨૯૧	૨૯૧
૧	૨ શુ અચેતન જગતના કારણરૂપે ૨૯૪	૨૯૪
૧	૩ અચેતનના કારણમા દ્વંધ આદિનું દંડાત ૨૯૫	૨૯૫
૧	૪ પ્રધાનનો પ્રવર્તકાદિરૂપે અભાવ ૨૯૭	૨૯૭
૧	૫ પ્રધાનમા પરિણામનો અભાવ ૨૯૭	૨૯૭
૧	૬ પ્રધાનમા પ્રયોજનનો અભાવ ૨૯૮	૨૯૮
૧	૭ પુરૂષ નિષ્ક્રિય તથા નિર્ગુણરૂપે ૨૯૯	૨૯૯
૧	૮ પ્રધાનમા પ્રકૃતિનો અસંભવ ૩૦૧	૩૦૧
૧	૯ પ્રધાનમા જ્ઞાન શક્તિનો અભાવ ૩૦૧	૩૦૧
૧	૧૦ સામ્યદર્શન શ્રુતિથી વિરૂદ્ધ .. ૩૦૨	૩૦૨
૨	૧૧ મહદાદિ પ્રમાણુ ચેતનથી અચેતન... .. ૩૦૬	૩૦૬
૩	૧૨ સૃષ્ટિના કર્મનો અભાવ ૩૦૮	૩૦૮
૩	૧૩ અણુવાદનો અભાવ ... ૩૧૧	૩૧૧
૩	૧૪ સૃષ્ટિના પ્રભવાદિ નિત્ય સિદ્ધ ૩૧૨	૩૧૨
૩	૧૫ પરમાણુઓનું રૂપાદિપણું... ૩૩	૩૩
૩	૧૬ પરમાણુ વાદનું ખડન... ૩૧૪	૩૧૪
૩	૧૭ પરમાણુ કારણનો અસ્વીકાર ૩૧૫	૩૧૫
૪	૧૮ કૌલિક વાદનું ખડન ... ૩૨૦	૩૨૦
૪	૧૯ ઉત્પત્તિમા અવિદ્યાદિ કારણ ૩૨૧	૩૨૧
૪	૨૦ સંઘાતના કારણનો અભાવ ૩૨૩	૩૨૩
૪	૨૧ કાર્ય કારણનો સમાન કાળ ૩૨૫	૩૨૫
૪	૨૨ વિનાશનો અભાવ... .. ૩૨૬	૩૨૬
૪	૨૩ ભોદ અપ્રમાણરૂપે ... ૩૨૭	૩૨૭
૪	૨૪ આકાશમા વસ્તુત્વનું જ્ઞાન ૩૨૭	૩૨૭
૪	૨૫ આત્માની નિત્યતા... .. ૩૨૮	૩૨૮

અધિ. સૂત્ર.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૪	૨૬ અસતતાથી સંતનો અભાવ ૩૩૦	૩૩૦
૪	૨૭ પ્રયત્નવિના કાર્યનો અભાવ ૩૩૧	૩૩૧
૫	૨૮ બાહ્ય વિષયનો સંભવ ... ૩૩૨	૩૩૨
૫	૨૯ જાગૃત તથા સ્વપ્નમાં એકતા ૩૩૬	૩૩૬
૫	૩૦ વાસનાનો અસંભવ... .. ૩૩૮	૩૩૮
૫	૩૧ આશય વિતાનનું કૌલિકપણું ૩૩૮	૩૩૮
૫	૩૨ વૈનાશિક સિદ્ધાંત અયુક્ત ... ૩૩૯	૩૩૯
૬	૩૩ એક ધર્મમા અનેક ધર્મનો અભાવ ૩૪૧	૩૪૧
૬	૩૪ આત્મા અપરિચિન્નરૂપે ... ૩૪૨	૩૪૨
૬	૩૫ શુણ્ય દેહના પરિમાણવાળો ? ૩૪૨	૩૪૨
૬	૩૬ જ્ઞાનોનું ખડન ૩૪૫	૩૪૫
૭	૩૭ કારણ કાર્યની અનૈક્યતા... ૩૪૫	૩૪૫
૭	૩૮ શુ ઇશ્વર પ્રધાનાદિના અધિષ્ઠાતા ? ૩૪૭	૩૪૭
૭	૩૯ ઇશ્વરમા અધિષ્ઠાનનો અભાવ ૩૪૮	૩૪૮
૭	૪૦ ઇશ્વરમા ભોગાદિનો અભાવ ૩૪૮	૩૪૮
૭	૪૧ ઇશ્વરમા અનંતા ૩૪૯	૩૪૯
૮	૪૨ ઉત્પત્તિ મિથ્યા ૩૫૦	૩૫૦
૮	૪૩ કર્તામાથી કરણનો અસંભવ ૩૫૨	૩૫૨
૮	૪૪ ઉત્પત્તિનો અભાવ ૩૫૨	૩૫૨
૮	૪૫ ભાગવતમત અયુક્ત ૩૫૩	૩૫૩

દ્વિતીય અધ્યાય-તૃતીય પાદ.

શુભ ઇશ્વરના વિરોધનો પરિહાર.

ભૂમિકા. ૩૬૪

૧	૧ આકાશાદિની ઉત્પત્તિનો અભાવ ૩૫૪	૩૫૪
૧	૨ શ્રુતિમા આકાશની ઉત્પત્તિ .. ૩૫૫	૩૫૫
૧	૩ ઉત્પત્તિમા ગોણું .. ૩૫૬	૩૫૬
૧	૪ આકાશમા ઉત્પત્તિનો અભાવ ૩૫૭	૩૫૭
૧	૫ ઉત્પત્તિનો ગોણું તથા મુખ્ય પ્રયોગ ૩૫૮	૩૫૮
૧	૬ કાર્ય તથા બ્રહ્મની અભિજ્ઞતા ૩૫૯	૩૫૯
૧	૭ વિભાગ વિકારરૂપે... .. ૩૬૩	૩૬૩
૨	૮ વાયુની અણુત્વ... .. ૩૬૬	૩૬૬
૩	૯ બ્રહ્મા વિકારનો અભાવ... ૩૬૭	૩૬૭
૪	૧૦ વાયુમાથી તેજની ઉત્પત્તિ... ૩૬૮	૩૬૮

અધિ. સૂત્ર. વિષય. પૃષ્ઠ.

- ૫ ૧૧ તેજભાથી જળની ઉત્પત્તિ... ૩૭૦
 ૬ ૧૨ પૃથ્વી અગ્નિરૂપે ... ૩૭૦
 ૭ ૧૩ સર્વમાં ધધરતું અંતર્યામીત્વ ૩૭૨
 ૮ ૧૪ ઉત્પત્તિથી પ્રલયને ઉલટોક્રમ ૩૭૩
 ૯ ૧૫ વિજ્ઞાને તથા મનની ઉત્પત્તિ ૩૭૪
 ૧૦ ૧૬ જન્મ તથા મરણ દેહને લીધે ૩૭૬
 ૧૧ ૧૭ આત્મામાં ઉત્પત્તિનો અભાવ ૩૭૭
 ૧૨ ૧૮ આત્મ નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપે ૩૮૦
 ૧૩ ૧૯ શું જીવને પરિણિતા છે ? ૩૮૨
 ૧૩ ૨૦ શું જીવ અણુરૂપે ?... ૩૮૩
 ૧૩ ૨૧ આત્માની અણુતામા શ્રુતિ
 પ્રમાણ... ૩૮૩
 ૧૩ ૨૨ આત્માની અણુતામા શ્રુતિ
 પ્રમાણ... ૩૮૪
 ૧૩ ૨૩ આત્માની આખા શરીરમાં
 પ્રાપ્તિ ... ૩૮૫
 ૧૩ ૨૪ આત્માની સ્થિતિ હૃદયમાં... ૩૮૫
 ૧૩ ૨૫ આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપે ... ૩૮૬
 ૧૩ ૨૬ જીવની અણુતામાં ગંધતું દક્ષત ૩૮૭
 ૧૩ ૨૭ આત્માનું શરીર વ્યાપીપણું ૩૮૮
 ૧૩ ૨૮ આત્માની વ્યાપકતામા શ્રુતિ
 પ્રમાણ ... ૩૮૮
 ૧૩ ૨૯ આત્માના અણુપણુનો પરિહાર ૩૮૯
 ૧૩ ૩૦ આત્મજ્ઞાનથી સંસારભારની
 નિવૃત્તિ ... ૩૯૧
 ૧૪ ૩૧ સુષુપ્તિમાં બુદ્ધિનો આત્મા
 સાથે સંબંધ... ૩૯૩
 ૧૪ ૩૨ આત્માનો બુદ્ધિ આદિ સાથે
 સંબંધ ... ૩૯૩
 ૧૪ ૩૩ જીવનું કર્તૃત્વ ... ૩૯૪
 ૧૪ ૩૪ સંચાર આદિથી જીવ કર્તા... ૩૯૪
 ૧૪ ૩૫ ગ્રહણકર્તાને લઈ જીવ કર્તા... ૩૯૫
 ૧૪ ૩૬ ક્રિયાને લીધે જીવ કર્તા ... ૩૯૬
 ૧૪ ૩૭ જીવની પ્રવૃત્તિ અનિયમિત ૩૯૬
 ૧૪ ૩૮ બુદ્ધિના કર્તાપણુનો અભાવ ૩૯૭

અધિ. સૂત્ર. વિષય પૃષ્ઠ.

- ૧૪ ૩૯ જીવ જ્ઞાનના સાધનરૂપે ... ૩૯૭
 ૧૫ ૪૦ આત્મા કર્તા તથા અકર્તારૂપે ૩૯૮
 ૧૬ ૪૧ જીવને સંસાર તથા મોક્ષ... ૪૦૨
 ૧૬ ૪૨ ધધરતી અપેક્ષતા ... ૪૦૩
 ૧૭ ૪૩ બ્રહ્મ ધીવરરૂપે ... ૪૦૫
 ૧૭ ૪૪ મંત્રવર્ણનો ઉપદેશ ... ૪૦૬
 ૧૭ ૪૫ સ્મૃતિનો મત ... ૪૦૭
 ૧૭ ૪૬ આત્માને સુખાદિનો અભાવ ૪૦૭
 ૧૭ ૪૭ સ્મૃતિનો મત ... ૪૦૮
 ૧૭ ૪૮ અનુભવ તથા પરિહાર ... ૪૧૦
 ૧૭ ૪૯ જીવની દેહ સાથે અનિત્યતા... ૪૧૨
 ૧૭ ૫૦ જીવ આત્માસરૂપે... ૪૧૨
 ૧૭ ૫૧ અદેહની અનિયમતા... ૪૧૩
 ૧૭ ૫૨ વિચાર આદિમાં દોષ... ૪૧૪
 ૧૩ ૫૩ આત્માનો આંતર્યામી... ૪૧૪

દ્વિતીય અધ્યાય-ચતુર્થ પાદ

લિંગ શરીરના વિશેષનો પરિહાર. ૪૧૬

- ૧ ૧ પ્રાણો વિકારરૂપે ... ૪૧૬
 ૧ ૨ ઉત્પત્તિ ગૌણરૂપે ?... ૪૧૮
 ૧ ૩ પ્રાણની ઉત્પત્તિ પ્રથમ... ૪૨૦
 ૧ ૪ તેજદિની ઉત્પત્તિ પ્રથમ ... ૪૨૦
 ૨ ૫ સાત પ્રાણુનું નિરૂપણ... ૪૨૧
 ૨ ૬ હસ્તાદિ પ્રાણુરૂપે... ૪૨૩
 ૩ ૭ પ્રાણુ અણુરૂપે ... ૪૨૬
 ૪ ૮ સુખ્ય પ્રાણુ બ્રહ્મનો વિકાર... ૪૨૭
 ૫ ૯ સુખ્ય પ્રાણુનો ક્રિયારૂપે અભાવ ૪૨૮
 ૫ ૧૦ પ્રાણુની ઇન્દ્રિય સાથે સમાનતા ૪૩૦
 ૫ ૧૧ પ્રાણુ ઇન્દ્રિય ભાવથી રહિત... ૪૩૦
 ૫ ૧૨ પ્રાણુ પાંચ વૃત્તિવાળો ... ૪૩૨
 ૬ ૧૩ સુખ્ય પ્રાણુ અણુરૂપે ... ૪૩૩
 ૭ ૧૪ પ્રાણુદિ અગ્નિ આદિના અધિ-
 હનરૂપે ... ૪૩૩
 ૭ ૧૫ જીવનો પ્રાણુ સાથે સંબંધ... ૪૩૫
 ૭ ૧૬ જીવ ભોક્તારૂપે ... ૪૩૫

અધિ. સૂત્ર.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૮ ૧૭ પ્રાણો શ્રેષ્ઠ પ્રાણથી મિત્ર ...		૪૩૬
૮ ૧૮ શ્રુતિનું પ્રમાણ ...		૪૩૭
૮ ૧૯ મુખ્ય પ્રાણનું વિલક્ષણપણું...		૪૩૭
૯ ૨૦ પરમાત્માનો નામ તથા રૂપ		
૯ ૨૧ વડે વિકાર ...		૪૩૮
૯ ૨૧ માસાદિ પૃથ્વી આદિના કાર્યરૂપે		૪૪૧
૯ ૨૨ જળાદિનો વિશેષ ઉપદેશ ...		૪૪૨

તૃતીય અધ્યાય—

નિદિધ્યાસન નિરૂપણ.

પ્રથમપાદ-સંહારના અવસ્થાસેદ.

ભૂમિકા. ૪૪૩.

૧ ૧ જીવનો સક્રમ જૂન સાથે સંબંધ	૪૪૪
૧ ૨ જળ ત્રણ પ્રકારના કાર્યરૂપે	૪૪૬
૧ ૩ પ્રાણની ગતિ ...	૪૪૬
૧ ૪ અગ્નિ આદિમાં પ્રાણની ગતિ	૪૪૭
૧ ૫ અદ્વાયી જળનું ગુણ	૪૪૮
૧ ૬ હૃદિ કરનારાનું પ્રમાણ ...	૪૪૯
૧ ૭ જીવનું અવતર ગૌણરૂપે ...	૪૫૧
૨ ૮ ઉતરતા ઉમટો કમ ...	૪૫૩
૨ ૯ કાષ્ઠાગ્નિનિનો મત ...	૪૫૮
૨ ૧૦ શીશની આવસ્થાકતા ...	૪૫૯
૨ ૧૧ બાહરનો મત ...	૪૬૦
૩ ૧૨ હૃદિ ન કરનારાનું ગમન ...	૪૬૦
૩ ૧૩ હૃદિ ન કરનારાની ગતિ ...	૪૬૧
૩ ૧૪ સ્મૃતિનું પ્રમાણ ...	૪૬૨
૩ ૧૫ સાત નરકો ...	૪૬૨
૩ ૧૬ સર્વમાં યમ અધિષ્ઠાતા ...	૪૬૨
૩ ૧૭ વિદ્યાકર્મથી રહિતની કેવી ગતિ?	૪૬૩
૩ ૧૮ જ્ઞાન જીવનની પ્રાપ્તિમાં ચંદ્ર	

પ્રતિ જાણનો અભાવ ... ૪૬૪

૩ ૧૯ અયોનિજમાં શ્રુતિ પ્રમાણ ...	૪૬૫
૩ ૨૦ અયોનિજપણામાં શાસ્ત્ર પ્રમાણ	૪૬૫
૩ ૨૧ ત્રીમવડેજ સ્નેહ ...	૪૬૬
૪ ૨૨ જીવની આકાશ સાથે તુલ્યતા	૪૬૬

અધિ. સૂત્ર.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૫ ૨૩ જીવની આકાશ તુલ્ય સ્થિતિ		
	ક્યા મુખી ? ...	૪૬૭
૬ ૨૪ ત્રીહિ આદિ જાતમાં દુઃખાદિનો		
	સંસર્ગ ...	૪૬૮
૬ ૨૫ યજ્ઞ કર્મની અશુદ્ધતાનો અભાવ		૪૭૦
૬ ૨૬ વીર્યનો સિંચન કરનાર સાથે		
	સંબંધ ...	૪૭૧

તૃતીય અધ્યાય-દ્વિતીય પાદ.

જીવની અવસ્થા.

ભૂમિકા. ૪૭૩

૧ ૧ સ્વપ્નસદિ સત્પરે...	૪૭૩
૧ ૨ આત્મા સર્ગ કર્મનો દર્શક...	૪૭૪
૧ ૩ સ્વપ્નસદિ માયારૂપે...	૪૭૫
૧ ૪ સ્વપ્નસદિ શુદ્ધરૂપે...	૪૭૭
૧ ૫ જીવનો બંધ તથા મોક્ષ ...	૪૭૯
૧ ૬ જીવનો દેહ સાથે સંબંધ...	૪૮૦
૨ ૭ સુષુપ્તિ નિરૂપણ ...	૪૮૧
૨ ૮ જીવમાંથી જાગૃતાવસ્થા ...	૪૮૬
૩ ૯ આત્મા જ શું જાગૃતાવસ્થારૂપે?	૪૮૬
૪ ૧૦ મૂર્છાવસ્થાનું નિરૂપણ...	૪૮૮
૫ ૧૧ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું?...	૪૯૧
૫ ૧૨ બ્રહ્મના આકારમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ	૪૯૩
૫ ૧૩ રોહિતાક્ષીની નિંદા ...	૪૯૪
૫ ૧૪ સણુસ્વરૂપ બ્રહ્મ ગૌણરૂપે...	૪૯૪
૫ ૧૫ ઉપાધિથી બ્રહ્મનું સણુસ્વરૂપ	૪૯૫
૫ ૧૬ બ્રહ્મ ત્રૈતન્યસ્વરૂપે...	૪૯૬
૫ ૧૭ નિર્ગુણમાં શ્રુતિ પ્રમાણરૂપે...	૪૯૬
૫ ૧૮ ઉપાધિનું સ્વરૂપ પ્રતિબિંબરૂપે	૪૯૭
૫ ૧૯ ઉપમાનો અભાવ ...	૪૯૮
૫ ૨૦ દર્શન તથા દાદ્યોતિષ્ઠનો	
	અવિરોધ ... ૪૯૮
૫ ૨૧ ઉપાધિના સંબંધમાં શ્રુતિ	
	પ્રમાણ ... ૪૯૯
૬ ૨૨ બ્રહ્મનું અવ્યક્ત સ્વરૂપ ...	૫૦૫

અધિ. સૂત્ર	વિષય	પૃષ્ઠ.
૬	૨૩ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ	૫૦૯
૬	૨૪ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર ક્યારે ? ...	૫૧૦
૬	૨૫ આત્માની અંત્યતા	૫૧૧
૬	૨૬ શ્રવણી અર્નત સાથે એકતા ...	૫૧૧
૬	૨૭ ઉપાધિને લીધે ભેદભાવ ...	૫૧૧
૬	૨૮ પ્રકાશ તથા આશ્રયની એકતા ...	૫૧૩
૬	૨૯ અંધ હોય ત્યાંજ મોક્ષ ...	૫૧૩
૬	૩૦ આત્માથી મિત્ર કંઈ વસ્તુ છે ? ...	૫૧૩
૭	૩૧ બ્રહ્મથી મિત્ર અન્ય તત્ત્વ ...	૫૧૪
૭	૩૨ બ્રહ્મમાં અનન્યતા	૫૧૬
૭	૩૩ આત્માની ઉપાસનાનું સાધન ...	૫૧૭
૭	૩૪ ભેદાદિ ઉપદેશનું કારણ ...	૫૧૮
૭	૩૫ બ્રહ્મની અનન્યતામાં શ્રુતિ પ્રમાણ	૫૧૮
૭	૩૬ શ્રુતિમાં બ્રહ્મથી અન્યનો પ્રતિષેધ	૫૧૯
૭	૩૭ આત્મા સર્વવ્યાપી	૫૨૦
૮	૩૮ જ્ઞાનો દાતા કોણ ? ...	૫૨૧
૮	૩૯ ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં શ્રુતિ પ્રમાણ	૫૨૨
૮	૪૦ નંદિનિનો મત	૫૨૨
૮	૪૧ બાદરામયુનો મત	૫૨૩

તૃતીય અધ્યાય-તૃતીય પાઠ.

	પરાપર અવિદ્યાના શુણ્નો	
	ઉપસંહાર	૫૨૪
૧	૧ બ્રહ્મવિદ્યાની એકતા	૫૨૪
૧	૨ વિદ્યામાં અભેદ	૫૨૬
૧	૩ ધર્માદિમાં ભેદ	૫૨૮
૧	૪ સગુણ બ્રહ્મવિદ્યાની એકતા ...	૫૨૯
૨	૫ મૂલ વસ્તુનો અભેદ	૫૩૦
૩	૬ શાખાભેદ છતાં બ્રહ્મવિદ્યામાં અભેદ	૫૩૧
૩	૭ વિદ્યાની અતેકતા	૫૩૨
૩	૮ સમગ્રની એકતાથી શુ વિ-	

અધિ. સૂત્ર	વિષય	પૃષ્ઠ.
	ધાની એકતા ?	૫૩૪
૪	૯ ચોંકાર વ્યાપકરૂપે	૫૩૫
૪	૧૦ સર્વમાં અભેદને લીધે ગુણમાં અભેદ	૫૩૭
૫	૧૧ આનંદ આદિ ગુણોની એકતા ...	૫૩૯
૬	૧૨ બ્રહ્મમાં દૃઢિ ક્ષયનો અભાવ ...	૫૩૯
૬	૧૩ બ્રહ્મના આનંદાદિ ગુણોનું નિરૂપણ	૫૪૦
૭	૧૪ ધ્યાન ભાટે સગુણનું નિરૂપણ ...	૫૪૧
૭	૧૫ પુરૂષ આત્મારૂપે	૫૪૨
૮	૧૬ આત્માથી પર શું છે ? ...	૫૪૩
૮	૧૭ શું આત્મા પરમાત્મારૂપે ...	૫૪૫
૯	૧૮ જળનું વસ્ત્રરૂપે નિરૂપણ ...	૫૪૮
૧૦	૧૯ ઉપાસ્યના અભેદથી વિદ્યામાં એકતા	૫૫૦
૧૧	૨૦ અધ્યાત્મ તથા અધિદેવ નિરૂપણ	૫૫૨
૧૧	૨૧ અધ્યાત્મ તથા અધિદેવતા સંબંધનો અભાવ	૫૫૩
૧૧	૨૨ અવસ્થાભેદમાં શ્રુતિ પ્રમાણ ...	૫૫૪
૧૨	૨૩ બ્રહ્મની પરાક્રમ આદિ વિશ્રુતિ નિરૂપણ	૫૫૪
૧૩	૨૪ પુરૂષધર્મ નિરૂપણ	૫૫૬
૧૪	૨૫ વિદ્યારણાદિ મત્રોની ભિન્નતા ...	૫૫૮
૧૫	૨૬ નિષેધ સાથે સ્વીકારની આવ- શ્યકતા	૫૬૧
૧૬	૨૭ છત્ર-મુક્તનો પુણ્યપાપનો ક્ષય ક્યારે ?	૫૬૫
૧૬	૨૮ પુણ્દિ ક્ષય શું અર્થ રહેતો ? ...	૫૬૬
૧૭	૨૯ નિર્ણયને શું મતિરૂપ જ્ઞાન હોય ?	૫૬૬
૧૭	૩૦ સ્થાનનિર્દેષને લીધે ગતિની આવરણતા	૫૬૭
૧૮	૩૧ સગુણ વિદ્યાઓમાં નિયમનો અભાવ	૫૬૯

અધિ. સૂત્ર.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૧૯	૩૨ અધિકારીની જગતમાં કંપા- મૂર્ધા સ્થિતિ?	૫૭૦
૨૦	૩૩ અક્ષરબ્રહ્મમાં સર્વનો ઉપ- સંહાર	૫૭૩
૨૧	૩૪ બ્રહ્મવિદ્યાની એકતા... ..	૫૭૫
૨૧	૩૫ પુનરુક્તિથી વિદ્યામાં ભેદ... ..	૫૭૬
૨૨	૩૬ આત્માની એકતાથી વિદ્યાની એકતા	૫૭૭
૨૩	૩૭ ધ્યાન માટે ગુણનિરૂપણ	૫૭૮
૨૪	૩૮ ગુણોનો ઉપસંહાર બ્રહ્મમાં... ..	૫૮૦
૨૫	૩૯ વિશેષણોની સર્વ રચણે સમાનતા... ..	૫૮૧
૨૬	૪૦ અગ્નિહોત્રના લોકોનો અભાવ	૫૮૩
૨૬	૪૧ પ્રાણામ્નિકોત્રમાં દ્રવ્ય વિશેષતા	૫૮૪
૨૭	૪૨ ઉપાસનાદિ કર્મ અનિત્ય	૫૮૬
૨૮	૪૩ વાક્ય તથા પ્રાણુની પૃથક્કતા	૫૮૮
૨૯	૪૪ મનથી મનિષ અગ્નિની એકતા	૫૯૨
૨૯	૪૫ અગ્નિ ક્રિયાના ઠાણરૂપે	૫૯૩
૨૯	૪૬ અગ્નિ સંબંધી નિરૂપણ	૫૯૪
૨૯	૪૭ અગ્નિનું વિદ્યાત્મક સ્વરૂપ... ..	૫૯૪
૨૯	૪૮ અગ્નિની સ્વતંત્રતામાં પ્રમાણ	૫૯૫
૨૯	૪૯ શ્રુતિનું પ્રમાણ... ..	૫૯૫
૨૯	૫૦ મનઃસંપાદિત અગ્નિની સ્વતંત્રતા... ..	૫૯૭
૨૯	૫૧ અગ્નિઓનો ક્રિયાશેષરૂપે અભાવ	૫૯૯
૨૯	૫૨ અગ્નિનો વિદ્યા સાથે સંબંધ	૫૯૯
૨૯	૫૩ અગ્નિઓનો પુરૂષ કોણ?	૬૦૦
૩૦	૫૪ દેહથી વ્યતિરિક્ત આત્માનું અસ્તિત્વ... ..	૬૦૨
૩૧	૫૫ ઉદ્ગીષાદિ ઉપાસના સામા- ન્યરૂપે	૬૦૪
૩૧	૫૬ ઉપાસનામાં જ અવિરોધ... ..	૬૦૫
૩૧	૫૭ સમદિ વૈશ્વાનરોપાસના	૬૦૬
૩૩	૫૮ ઉપાસનાઓની વિવિધતા	૬૦૮

અધિ. સૂત્ર.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૩૪	૫૯ અહંબ્રહ્મ ઉપાસના નિરૂપણ	૬૧૦
૩૫	૬૦ તટસ્થ ઉપાસનાનું સ્વરૂપ... ..	૬૧૧
૩૬	૬૧ અંગાશ્રિત ઉપાસનાનું સ્વરૂપ	૬૧૨
૩૬	૬૨ આશ્રિત ઉપાસના માટે વેદનું પ્રમાણ	૬૧૨
૩૬	૬૩ ઉપાસનાનો ઉપસંહાર	૬૧૨
૩૬	૬૪ ઉપાસનામાં ગુણની સાધારણતા	૬૧૩
૩૬	૬૫ કર્માંગરૂદિત ઉપાસનાનું નિરૂપણ... ..	૬૧૪
૩૬	૬૬ ઉપાસનામાં અસદ્ભાવ	૬૧૫

તૃતીય અધ્યાય-અનુર્થ પાઠ.

નિર્ગુણવિદ્યાનું અંતરંગ તથા બહિરંગ સાધન		૬૧૬
૧	૧ આત્મવાનથી મોક્ષ... ..	૬૧૬
૧	૨ મોક્ષ અથવાદરૂપે	૬૧૭
૧	૩ બ્રહ્મવિદ્યા કર્મના અંગરૂપે... ..	૬૧૮
૧	૪ શ્રુતિનું પ્રમાણ	૬૧૯
૧	૫ વિદ્યાની પરાધીનતા... ..	૬૧૯
૧	૬ જ્ઞાનવાનને કર્મનું વિધાન	૬૧૯
૧	૭ બ્રહ્મવિદ્યા કર્મના શેષરૂપે	૬૨૦
૧	૮ જીવથી અધિક પરમાત્મ સ્વરૂપ	૬૨૦
૧	૯ આચાર કર્મશેષથી રહિત	૬૨૨
૧	૧૦ વિદ્યાથી ઉદ્ગીષ્યવિદ્યા	૬૨૩
૧	૧૧ વિદ્યા તથા કર્મનો વિભાગ	૬૨૩
૧	૧૨ કર્મનું વિધાન કંપાસંધી?	૬૨૪
૧	૧૩ નિયમવિધિમાં વિશેષતાનો અભાવ	૬૨૫
૧	૧૪ વિદ્યાની સ્તુતિ માટે કર્મનું જ્ઞાન	૬૨૫
૧	૧૫ કર્મનું પ્રયોજન ધર્યા	૬૨૫
૧	૧૬ બ્રહ્મવિદ્યાથી અવિદ્યાનો નાશ	૬૨૬
૧	૧૭ બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકારી કોણ?	૬૨૬
૨	૧૮ પ્રથમનાત્રણ આત્મની નિરૂપતા... ..	૬૨૭
૨	૧૯ બાહ્યમણુ મુનિનો મત	૬૨૮
૨	૨૦ પરામર્શવાળી શ્રુતિ વિધિરૂપે	૬૩૦
૩	૨૧ ઉદ્ગીષ્યવાળાં વચનો વિધિરૂપે	૬૩૩
૩	૨૨ ઉદ્ગીષ્યાદિ ઉપાસના માટે	૬૩૪

અધિ. સૂ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૪ ૨૩	વેદાતના આખ્યાનો શુ વિદ્યા પ્રધાનરૂપે ? . . .	૬૩૫
૪ ૨૪	આખ્યાનની બ્રહ્મવિદ્યા સાથે એકતા	૬૩૬
૫ ૨૫	બ્રહ્મવિદ્યાને કર્મની અનપેક્ષા	૬૩૬
૬ ૨૬	બ્રહ્મવિદ્યાને ચિત્તશુદ્ધિ રૂપી અપેક્ષા	૬૩૭
૬ ૨૭	શમદમાદિ બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનરૂપે ૩૮	
૭ ૨૮	શુ ભક્ત્યાભક્તો બાધ ખરો ?	૬૪૦
૭ ૨૯	અભક્તની અતુલા અર્થવાદરૂપે	૬૪૧
૭ ૩૦	અભક્ત્ય ભક્ત્યુભા શ્રુતિનુ પ્રમાણ	૬ ૨
૭ ૩૧	અભક્ત્યના પ્રતિષેધમા શ્રુતિ પ્રમાણ	૬૪૨
૮ ૩૨	અમુમુક્તને આશ્રય કર્મનું વિધાન	૬૪૨
૮ ૩૩	સહકારી કર્મનું નિરૂપણ	૬ ૩
૮ ૩૪	કર્મોત્તરી એકતા	૬૪૪
૮ ૩૫	બ્રહ્મચારીને રાગાદિનો અભાવ	૬૪૫
૯ ૩૬	અનાશ્રમીને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર	૬૪૫
૯ ૩૭	અનાશ્રમીના સળધમા શ્રુતિનું પ્રમાણ	૬૪૬
૯ ૩૮	અનાશ્રમીને ધર્મવિશેષ	૬૪૬
૯ ૩૯	અનાશ્રમી કરતા આશ્રમી યેષ	૬૪૭
૧૦ ૪૦	ઉદ્ધર્ષરેતને વતનનો અભાવ	૬૪૭
૧૧ ૪૧	નૈષ્ઠિકને પ્રાપ્તિત્વનો અભાવ	૬૪૮
૧૧ ૪૨	નૈષ્ઠિકને વ્યભિચારનુ પ્રાપ્તિ	૬૪૯
૧૨ ૪૩	પતિત નૈષ્ઠિક બહિષ્કાર યોગ્ય	૬૫૦
૧૩ ૪૪	ઉપાસનાનુ શ્વ કોને ? ..	૬૫૧
૧૪ ૪૫	ઔકુચોભિનો મત	૬૫૨
૧૪ ૪૬	ઉપાસના સ ધર્મશ્રુતિનુ પ્રમાણ	૬૫૩
૧૪ ૪૭	મૌનવિધિનુ નિરૂપણ	૬૫૪
૧૪ ૪૮	ગૃહસ્થાશ્રમીથી ઉપસંહાર...	૬૫૫
૧૪ ૪૯	ચારે આશ્રમોનો સમાન ઉપદેશ	૬૫૫
૧૫ ૫૦	વિદ્યાને કેવી સ્થિતિમા રહેણું	૬૫૬
૧૬ ૫૧	બ્રહ્મવિદ્યોત્પત્તિ આ જન્મમા	

અધિ. સૂ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
	કે અન્ય જન્મમા ? ...	૬૫૭
૧૭ ૫૨	મુક્તિરૂપ શ્વનો અનિવર્ય...	૬૫૯

ચતુર્થ અધ્યાય-પ્રથમ પાઠ.

ભાક્ષનિરૂપણ-શ્રવનમુક્તિનિરૂપણ ૬૬૧

૧	૧ શ્રવણાદિત્રી વારંવાર આવૃત્તિ	૬૬૧
૧	૨ અવૃત્તિમા શ્રુતિનું પ્રમાણ ..	૬૬૩
૨	૩ ઈશ્વર તથા શ્રવની એકતા	૬૬૭
૩	૪ ઉપાસકોની પ્રતિભામા બુદ્ધિ	૬૭૦
૪	૫ આદિત્યમા બ્રહ્મદષ્ટિ . . .	૬૭૧
૫	૬ દિગ્ગીયમા આદિત્યાદિ બુદ્ધિ	૬૭૩
૬	૭ ઉપાસનાતેર ક્રમ	૬૭૬
૬	૮ ધ્યાનનો પ્રકાર	૬૭૭
૬	૯ ધ્યાનમા અચળતા	૬૭૭
૬	૧૦ સ્થિતિનું પ્રમાણ	૬૭૭
૭	૧૧ ચિત્તની એકાગ્રતા. . . .	૬૭૮
૮	૧૨ ઉપાસના ક્યા સુધી ? . . .	૬૭૯
૯	૧૩ શ્રવનમુક્તના પાપોનું શુ ? ...	૬૮૦
૧૦	૧૪ શ્રવનમુક્તને પુણ્યનો અભાવ	૬૮૩
૧૧	૧૫ અપકર શ્વવાળા કર્મોનું શુ ?	૬૮૪
૧૨	૧૬ અગ્નિહોત્રાદિ યાનના સાધનરૂપે	૬૮૫
૧૩	૧૭ કામ્ય કર્મથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો અભાવ	૬૮૬
૧૩	૧૮ અવિદ્યાયુક્ત કર્મની સ્થિતિ	૬૮૭
૧૪	૧૯ શ્રવનમુક્તને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ...	૬૮૯

ચતુર્થ અધ્યાય-દ્વિતીય પાઠ.

ઉત્ક્રાંતિ નિરૂપણ.

ભૂમિકા. ૬૯૦

૧	૧ વાણીનો મનમા લય	૬૯૦
૧	૨ સર્વ ઇન્દ્રિયોનો મનવિશે લય	૬૯૧
૨	૩ મનનો પ્રાણુના લય	૬૯૨
૩	૪ પ્રાણુનો શ્વમા લય	૬૯૩
૩	૫ પચશ્ચતોભા સર્વનો લય. ...	૬૯૪

અધિ. સૂ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૩	૧ જીવની સ્થિતિ પંચભૂતોમાં...	૬૯૪
૪	૨ કોને દેવતાન ભાગની પ્રાપ્તિ? ૬૯૬	
૫	૩ કપાસધી તેજની સ્થિતિ .. ૬૯૭	
૫	૪ તેજની સૂક્ષ્મ અવસ્થા ... ૬૯૮	
૫	૧૦ તેજનો ઉપમદેનનો અભાવ ૬૯૮	
૫	૧૧ તેજનો ઘર્મ ઉચ્ચતા ... ૬૯૯	
૬	૧૨ જીવમાંથી પ્રાણની ઉત્કૃષ્ટિનો અભાવ ... ૬૯૯	
૬	૧૩ પ્રાણનો પરમાત્મામાં સમાવ ... ૭૦૦	
૬	૧૪ ઉત્કૃષ્ટિના અભાવમાં શ્રુતિ પ્રમાણ ... ૭૦૨	
૭	૧૫ વિદ્વાનની ધર્મિયો કયા જાયછે? ૭૦૨	
૮	૧૬ કળાએનો આત્મતિક સમાવ ૭૦૩	
૯	૧૭ વિદ્વાનના જીવને નીકળવાનું દારૂ ૭૦૪	
૧૦	૧૮ આદિત્ય મંડળમાં ગમન ... ૭૦૫	
૧૦	૧૯ ઉત્કૃષ્ટિવાળાને કળાવિશેષનો અભાવ ... ૭૦૬	
૧૧	૨૦ દાક્ષણ્યનમાં મરનારની સ્થિતિ ... ૭૦૭	
૧૧	૨૧ યોગીને દિવસનો વિનિયોગ ૭૦૮	
ચતુર્થ અધ્યાય-તૃતીય પાઠ.		
	ઉત્તર માર્ગ નિરૂપણ ... ૭૦૯	
૧	૧ અર્ચિરાદિ માર્ગનિરૂપણ ૭૦૯	
૨	૨ બ્રહ્મલોક પહેલા વાણી પ્રાપ્તિ ૭૧૧	
૩	૩ વિદ્યલોકની ઉપર વરણ લોક ... ૭૧૩	
૪	૪ અર્ચિરાદિ લોક નેતારૂપે ... ૭૧૩	
૪	૫ નેતાપણની સિદ્ધિ ... ૭૧૫	
૪	૬ વિવૃતમાંથી વરણલોક પ્રાપ્તિ ૭૧૬	
૫	૭ બાદરિનો મત ... ૭૧૭	
૫	૮ બ્રહ્મ કર્મરૂપે ... ૭૧૭	
૫	૯ કારણ બ્રહ્મની સમીપ કાર્ય બ્રહ્મ ... ૭૧૭	
૫	૧૦ વિધ્યુપદની પ્રાપ્તિ ... ૭૧૮	
૫	૧૧ વિધ્યુપદ સંબંધી સ્મૃતિ	

અધિ. સૂ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
	પ્રમાણ ... ૭૧	
૫	૧૨ જૈમિનિનો મત ... ૭૧૮	
૫	૧૩ શ્રુતિનું પ્રમાણ ... ૭૧૮	
૫	૧૪ કારણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિનિરૂપણ ... ૭૧૮	
૬	૧૫ કોની કાર્યબ્રહ્મમાં મતિ? ... ૭૨૧	
૬	૧૬ પ્રતિગાપાસનાનું રજા ... ૭૨૨	
ચતુર્થ અધ્યાય-ચતુર્થ પાઠ.		
બ્રહ્મલોક સ્થિતિ નિરૂપણ		

ભૂમિકા ૭૨

૧	૧ આત્માનો સ્વાત્મસ્વરૂપે આવિર્ભાવ ... ૭૨	
૧	૨ પૂર્વોત્તર અવસ્થામાં લોક ... ૭૨	
૧	૩ આત્માનું સ્વરૂપ ... ૭૨	
૨	૪ સુકૃતનો પરમાત્મા સાથે સંબંધ ૭૨	
૩	૫ જૈમિનિનો મત ... ૭૨	
૩	૬ ઓક્ષલેખિનો મત ... ૭૨	
૪	૭ બાદરાયણનો મત ... ૭૨	
૪	૮ વિદ્વાનની સંકલ્પ સિદ્ધિ ... ૭૨	
૪	૯ વિદ્વાનનો સંકલ્પ અવિનાશી ૭૨	
૫	૧૦ સુકૃતને શરીરનો અભાવ ... ૭૨	
૫	૧૧ જૈમિનિનો મત ... ૭૨	
૫	૧૨ બાદરાયણનો મત ... ૭૨	
૫	૧૩ સુકૃતનો સ્વરૂપ પેટ લોગ ૭૨	
૫	૧૪ સુકૃતનો જન્મત પેટ લોગ ૭૨	
૬	૧૫ સુકૃતની સ્થિતિ પ્રદીપ સરખી ૭૨	
૬	૧૬ વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ ક્યારે? ૭૨	
૭	૧૭ ઉપસિ આદિ વ્યાપાર કોને? ૭૨	
૭	૧૮ સુકૃતનો અધિકાર ક્યારે? ૭૨	
૭	૧૯ સચ્ચિદાનંદનાનું રજા ... ૭૨	
૭	૨૦ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રમાણ ૭૨	
૭	૨૧ ઉપાસ્ય ઉપાસકમાં સમાનભાવ ૭૨	
૭	૨૨ સુકૃતની અનાદિતા ... ૭૨	

ॐ तत्सत्

ब्रह्मसूत्र सहित

शारीरकभाष्य-उत्तर मीमांसा.

भूमिका.

श्री शंकर ભગવાન પોતાના શિષ્ય સહ વર્તમાન બેઠા હતા. તેવામા તેમના શિષ્યોમાના શ્રી સુરેશ્વર કહેવા લાગ્યા; હે ભગવન ! જડનો ચૈતન્યની સાથે ભેદ, ચૈતન્યનો જડની સાથે ભેદ, જડનો જડની સાથે ભેદ તથા ચૈતન્યનો ચૈતન્યની સાથે ભેદ, આ ભેદો કેવી રીતે છે તથા તે ભેદોને લીધે મારું મન મૂઠે બની ગયું છે, માટે આપ મારી આ શકાતું નિવારણ કરો.

શ્રી શંકર ભગવાન-હે શિષ્ય ! 'તુ' એવા જ્ઞાનને યોગ્ય જડ તથા 'હુ' એવા જ્ઞાનને યોગ્ય ચૈતન્ય, આ બેઉ, તમ તથા પ્રકાશની મારફત વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા છે આ રીતે હોવાથી બેઉનો અન્યોન્યાભાવ અર્થાત્ બેઉ એકરૂપે છે, એમ કહેવું તદ્દન અયોગ્ય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે ન્યાયે જડ તથા ચૈતન્યની એકતા નથી, તો પછી તે બેઉના ધર્મોની ઐક્યતા પણ કયાથી જ હોઈ શકે ? આ પ્રમાણે સિદ્ધ છે આ કારણને લીધે 'હુ' એ જ્ઞાનને યોગ્ય વિષયીરૂપ ચૈતન્યમાં 'તુ' એવા જ્ઞાનને યોગ્ય જડનો અધ્યાસ, તેમ જ ચૈતન્યના ધર્મમાં જડના ધર્મનો અધ્યાસ તથા તે જ પ્રમાણે જડમાં ચૈતન્યનો તથા તેમના ધર્મોનો અધ્યાસ મિથ્યા છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે. જે કે આમ છે, છતાં ઇન્દ્રિયો અને તેના ધર્મો કે જે અત્યંત મિલ છે, તેમનો પરસ્પર ભેદ ન સમજી, એક બીજામાં એક બીજાના સ્વરૂપનો તથા એકબીજાના

ધર્મનો અધ્યાસ કરી અર્થાત્ આત્મા અને અનાત્માને એક કરી, આ તો હું છું તથા આ મારું છે, એ રીતનો અજ્ઞાનને લીધે અનાદિ વ્યવહાર આપ્યા કરે છે.

શિષ્ય:-હે ભગવન! અધ્યાસ એટલે શું, તે મને સમજાવશો.

ગુરુ:-પૂર્વે જેવેલા પદાર્થનો સ્મૃતિ-રૂપે અન્યમાં જે ભાસ થવો તે. આના સંબંધમાં કેટલાકતું કહેવું એમ છે કે, એકમાં બીજા ધર્મનો જે ભામ થવો, તે અધ્યાસ. કેટલાક એમ કહે છે કે, લોક ન જાણવાથી એકમાં બીજી વસ્તુનો થતો ભ્રમ તે અધ્યાસ. વળી કેટલાકતું કહેવું એવું છે કે, જે વસ્તુ જે રીતની હોય, તેનાથી ઉલટી રીતે તેની કલ્પના કરવી, તે અધ્યાસ. આ બધાનો દુકે સાર એટલો જ કે, એકનો અન્ય ધર્મરૂપે ભાસ થવો તથા તેમા જરા પણ ફેરફાર ન થવો, તે અધ્યાસ છે.

શિષ્ય:-આપે, અધ્યાસ કેને કહેવો, તે સંબંધી તો કહ્યું. પણ હજી મને સમજણ પડતી નથી. માટે જેમ ગાય તો કહી, પણ શિંગડું પકડી એમ કહીએ કે આત્મું જ નામ ગાય, તેમ દૃષ્ટાંત આપી, આ જાણત મને સમજાવો તો સારું.

ગુરુ:-હે શિષ્ય! લૌકિક વ્યવહારમાં પણ આ રીતનો અનુભવ થાય છે. જેમકે છીપમા રૂખાનો ભાસ થાય છે.

જે કે ચંદ્ર એક છે, છતાં આંખના દોષને લીધે ચંદ્ર બે હોય, એવો ભાસ થાય છે.

શિષ્ય:-આત્મા તો કાઈ પણ રીતના વિષયથી રહિત છે. તો પછી વિષયથી રહિત એવા પ્રત્યક્ આત્મામાં વિષયનો તેમ જ તેના ધર્મનો અધ્યાસ કેવી રીતે હોઈ શકે?

ગુરુ:-હે શિષ્ય! સર્વ મનુષ્યને પોતાની ઇન્દ્રિયોની સમીપ રહેલ પદાર્થમાં અન્ય પદાર્થનો ભાસ થાય છે તથા તેનું જ નામ અધ્યાસ છે.

શિષ્ય:-પ્રત્યક્ આત્મા, તું અર્થાત્ જડરૂપ જ્ઞાનનો વિષય નથી, એમ આપે પ્રથમ કહ્યું, તો પછી તેવા આત્મામાં અધ્યાસ કેવી રીતે હોઈ શકે?

ગુરુ:-આના સંબંધમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, આત્મા (નિયમે કરી,) અર્થાત્ જીવભાવવડે વિષયથી રહિત નથી. કારણ કે આત્મા અર્થાત્ જીવ હું એવા જ્ઞાનનો વિષય છે. વળી આત્મા પ્રત્યક્ષરૂપે હોય તેમ વ્યક્ત થાય છે. ઇન્દ્રિયની સમીપ રહેલ પદાર્થમાં જ અન્ય વસ્તુનો આભાસ થવો, એવો કાઈ સર્વત્ર નિયમ હોતો નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે આકાશ જે અવ્યક્ત છે, તેમાં અવિવેકીઓ મલીનતાનો આરોપ કરે છે. આ જ પ્રમાણે પ્રત્યક્ આત્મામાં અર્થાત્ જીવમા જડનો જે આરોપ થાય છે તે યોગ્ય છે. આવી રીતના અધ્યાસ અથવા આરોપને વિવેકીઓ અવિદ્યા કરી કહે છે. વિવેકરૂપી સાધનવડે વસ્તુના ખસ સ્વરૂપને જે જાણું, તેને

વિદ્યા કરી કહેવામાં આવે છે. આ રીતે હોવાથી એક વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુનો જે આરોપ થાય છે, તેથી થતા દોષ અથવા શુભવડે આત્મા જરા પણ લિપ્ત થતો નથી. આ અવિદ્યારૂપી જડ ચૈતન્યનું એક બીજામાં જે આરોપણ થયું, તેને લીધે જ લૌકિક તેમજ વૈદિક પ્રમાણ તથા પ્રમેયરૂપ વ્યવહારો પ્રવૃત્ત થયા છે. તે જ પ્રમાણે વિધિમુખ તથા નિષેધમુખવાળાં તેમ જ મોક્ષ આપવા વાળાં શાસ્ત્રો પણ આ અવિદ્યાને લીધે જ રચવામાં આવ્યા છે —

શિષ્ય — શાસ્ત્રો પ્રત્યક્ષ રીતે અવિદ્યાનો આશ્રય કરનારાં છે ત્યારે તે શાસ્ત્રો પછી પ્રમાણરૂપે કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ?

ગુરુ — હે શિષ્ય ! દેહ તથા ઇન્દ્રિયોમાં ‘હું’ તથા ‘આ મારું’ એ રીતનું અભિમાન હોય છે આત્મા આ રીતના અભિમાનથી રહિત છે, તેથી તેની પ્રમાતામાં જ્યારે પ્રવૃત્તિ નથી, તો પછી આત્મા પ્રમાણ પ્રવૃત્તિને પણ યોગ્ય નથી. ઇન્દ્રિયોના પ્રહણવિના પ્રત્યક્ષ અથવા લૌકિક વ્યવહાર સંભવતો નથી. તે જ પ્રમાણે કોઈના પણ આશ્રય વિના ઇન્દ્રિયોનો વ્યવહાર પણ સંભવતો નથી આત્માના આશ્રયવિના દેહવડે કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યાપાર થતો નથી. આ રીતે સર્વમા હોવાથી અમંગ આત્મામા પ્રમાતાપણની પ્રાપ્તિ નથી. જ્યારે પ્રમાતા પણની પ્રવૃત્તિ નથી, તો પછી પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ કયાથી જ હોઈ શકે ? આથી જ અવિદ્યાનો આશ્રય કરનારાં પ્રત્યક્ષાદિ

શાસ્ત્રો પ્રમાણરૂપે છે. કારણ કે જે રીતે મનુષ્યનો વ્યવહાર ઇન્દ્રિયાદિવડે થાય છે તે જ પ્રમાણે પશુ આદિનો પણ વ્યવહાર ઇન્દ્રિયોવડે થાય છે. જેવી રીતે પશુ આદિનાં શ્રોત્રાદિનો શબ્દાદિ સાથે સંબંધ થાય છે તે સમયે શબ્દાદિનું જે પ્રતિકૂલ જ્ઞાન થાય છે તો તે પશુ આદિ ત્યાંથી નાશી જાય છે. પણ જે તેને શબ્દાદિનું ઇન્દ્રિયોને અનુકૂલ જ્ઞાન થાય છે તો તેઓ પ્રવૃત્ત થાય છે. દહાંત તરીકે દંડ લઈને ઉભેલા પુરુષને જોઈ, આ મનુષ્ય તો મને મારવા ઇચ્છે છે, એમ જાણી તે ત્યાંથી નાશી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ જે તે જ મનુષ્યના હાંધમાં લીધું ઘાસ જૂવે છે, તો તે પશુ તેની સમીપ આવે છે તે જ પ્રમાણે મનુષ્યો પણ કોષિત ચિત્તવાળા તથા કુર દષ્ટિવડે જૂમ પાડતા અન્ય મનુષ્યોને જોઈ ત્યાંથી ચાલ્યા જાય છે પણ આથી ઉત્કટ ગ્રીહાં વચન બોલનારા પુરુષ પામે જીને પુરુષ જાય છે આ હેતુને લીધે મનુષ્યોનો પ્રમાણ તથા પ્રમેય વ્યવહાર પશુની મદ્દ છે, એમ કહેવાય છે વળી પશુઓનો પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહાર વિવેકથી રહિત હોય છે. પશુઓનો મામાન્ય વ્યવહાર આ રીતે જોવામાં આવવાથી વિવેકી પુરુષનો પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહાર, પણ પશુની સમાન અધ્યાસના વ્યવહાર સમયે જોવામાં આવે છે. આ રીતે પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહારના મંબંધમાં છે. હવે શાસ્ત્રીય વ્યવહાર વિષે કહેવામાં આવે છે જો કે શાસ્ત્રીય વ્યવહારમા વિવેકી પુરુષની, આત્માના પરલોક મંબંધને લઈયા વિના, અધિકા-

રની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ છતાં તેમાં તવડું નજીવવા યોગ્ય, કુધા પિપાસાદિથી રહિત, બ્રહ્મણ્ય ક્ષત્રિયાદિના લેહ વિનામાં તથા સંસાર વ્યવહારથી રહિત એવાં આત્મતત્ત્વનો શાસ્ત્રમાં અધિકાર નથી. આત્મકારણ એ કે, તેણે જ્ઞાન ઉપયોગ વિનાનું તથા અધિકારથી રહિત છે. તેથી ઉપર દર્શાવેલા આત્મજ્ઞાનની પહેલાં અનુચરવા યોગ્ય શાસ્ત્ર અવિદ્યાના આશ્રયવાળું કહેવાય છે.

શિષ્ય:-હું બ્રહ્મણ્ય અવિદ્યાથી આશ્રિત શાસ્ત્ર જે આપે કહ્યું, તેનું દૃષ્ટાંત આપી આપ સમજાવશો.

શુભ:-હું સોમ્ય ! બ્રહ્મણ્યે ચત્ર કરવો જોઈએ, ઇત્યાદિ વિધિયુગ્મવાળાં શાસ્ત્રો આત્માને વિશે વર્ણ, આશ્રમ, વય તથા અવસ્થાદિવિશેષના આરોપનો આશ્રય કરીને રહેલાં છે. અહીં આરોપનો અર્થ એ છે કે, જેને વિષે જે વસ્તુનું અસ્તિત્વ ન હોય, તેને વિષે તે વસ્તુ માની લેવાવાળી બુદ્ધિ દૃષ્ટાંત તરીકે

હોય

આ-

ત્માને ન્યૂનતાવાળો માનવો અથવા પૂર્ણતાવાળો માનવો, આમ બ્રહ્મધર્મનો આત્મામાં અધ્યાસ થાય છે તે જ પ્રમાણે હેહના ધર્મનું આત્મામાં આરોપણ થાય છે. જેમકે હું સૂકાઈ ગયો છું, હું ગોરો

છું, હું આ સ્થળે ઉભો છું, હું અહીંથી જાઉં છું તથા હું આત્મ ઉલ્લંઘન કરું છું. તે જ પ્રમાણે મન્દિરોના ધર્મનો પણ આત્મામાં આરોપ થાય છે. જેમકે, હું મૂળો છું, હું કાણો છું, હું નપુંસક છું, હું બહેનો છું તથા હું આંધળો છું. તે જ રીતે કામ, સંકલ્પ, સંશય, નિશ્ચય વગેરે અંતઃકરણના ધર્મનો પણ આત્મામાં આરોપ થાય છે. તે જ રીતે 'હું' એવા જ્ઞાનનો અરોપ મનોવૃત્તિના સાક્ષીરૂપ પ્રત્યક્ આત્મામાં આરોપ થાય છે. તે જ રીતે સર્વના સાક્ષીરૂપ તે પ્રત્યક્ આત્માનો અધિષ્ઠાનપણાવડે અંતઃકરણમાં આરોપ કરવામાં આવે છે. આ રીતે આ અધ્યાસ આદિ અંતરથી રહિત તથા નૈસર્ગિક છે, તે ગિચ્છા જ્ઞાન સ્વરૂપે છે, કતાં તથા લોકતાની પ્રવૃત્તિ કરાવવાવાળો છે, તથા સર્વ લોકમાં તે પ્રત્યક્ષરૂપે છે. અનર્થના હેતુરૂપ આ અધ્યાસનો નિરાસ કરવા માટે આત્મા એકરૂપે છે, એવી વિદ્યાનું જ્ઞાન થવા માટે સર્વ વેદાન્તનો આરંભ કરવામાં આવે છે. સર્વ વેદાન્તમાં આ જ સદૃશ્ય છે તથા હું તમે સર્વે શિષ્યોને આ સદૃશ્ય શારીરક મીમાંસામાં અર્થાત્ ઉત્તર મીમાંસામાં દર્શાવીશ. આ વેદાન્ત મીમાંસાનું પ્રથમ સૂત્ર જે બ્યાસ ભગવાને કહેલ છે તે નીચે પ્રમાણે છે:-

અધ્યાય ૧ લો.

પ્રથમ પાઠ-બ્રહ્માત્મક સ્પષ્ટ વેદવચનનિરૂપણ.

અધિકરણ ૧ લું-જિજ્ઞાસા નિરૂપણ.

અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા. ॥૧॥

સૂત્રાર્થ:-હવે પછી બ્રહ્મને બતાવવાની ઇચ્છા થાય છે.

ટીકા.-શિષ્ય-હે ભગવાન! બ્યાસ ભગવાને સૂત્રમાં અથ શબ્દ શા માટે વાપર્યો હશે? જો બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા સર્વ મનુષ્યને થાય છે તો પછી અથ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે? આ પરથી એમ લાગે છે કે, અમુક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી જ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. માટે આના સંબંધમાં સવિસ્તર ખુલાસો મને કરશો.*

શુરુ-હે શિષ્ય! આ સૂત્રમાં અથ શબ્દ અનંતરપણાનો અર્થ સૂચવે છે. અમુક વસ્તુના આરંભરૂપે આ શબ્દ અહીં વાપર્યો નથી. કારણ કે બ્રહ્મની જિજ્ઞાસાનો આરંભ હોતો નથી. તે જ પ્રમાણે મંગલસૂચક પણ અથ શબ્દ અહીં વાપર્યો નથી. અનંતરના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયેલો અથ શબ્દ અહીં મંગલસૂચક છે. બ્રહ્મ જિજ્ઞાસારૂપી કૃષ્ણની પૂર્વે ખીજે કોઈ પણ પ્રકૃતિ વિષય નહિ હોવાથી, અહીં અનંતરના અર્થમાં અથ શબ્દ વાપર્યો છે. જેવી રીતે ધર્મની જિજ્ઞાસામાં અનંતરપણા

અર્થની પ્રાપ્તિ સમયે, પૂર્વે આચરિત વેદાધ્યયનની અવશ્યકરી અપેક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મની જિજ્ઞાસામાં પણ પૂર્વે આચરિત કોઈ અન્ય વિષયની અપેક્ષા હોય છે

શિષ્ય-બ્રહ્મની જિજ્ઞાસાના મંબંધમાં પૂર્વે આચરવા યોગ્ય વિષય કયો હોય છે, તે મને જણાવશો?

શુરુ-જે કે મર્વદા વેદનું અધ્યયન કરવું જોઈએ, એ વિધિ તો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા તથા ધર્મજિજ્ઞાસા એ બેઉમાં સમાન જ છે; પણ તે સિવાય અન્ય વિષય છે. કર્મજ્ઞાનનો વિષય, એ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પૂર્વનો વિષય છે, એમ કહીએ તો તે અયોગ્ય છે કારણકે વેદાન્તનું અધ્યયન કીધેલાને ધર્મજિજ્ઞાસા થવા પહેલાં પણ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે દૃઢ્યાદિના અવદાનના મંબંધમાં ક્રમ હોય છે, જેમકે પ્રથમ દૃઢ્યનું અવદાન, પછી નિહવાનું તથા પછી વક્ષ સ્થળનું, તે જ પ્રમાણે અહીં, કર્મના સંબંધમાં નિયમ નથી અ. નિયમ ન

૧ વર્ણવવા યોગ્ય

૨ પરિવર કરવું.

હોવાનું કારણ એ કે, ધર્મજિજ્ઞાસા તથા પ્રહ્મજિજ્ઞાસા એ બેઉના મધ્યમાં શેષશેષીભાવ^૧ અથવા તો અધિકૃત કે અધિકારીપણાનો ભાવ પ્રમાણરૂપે નથી. ધર્મજિજ્ઞાસા તેમ જ પ્રહ્મજિજ્ઞાસા, આ બેઉના ફળમાં પણ ભેદ છે. અભ્યુદય થયો, તે ધર્મજ્ઞાનનું ફળ છે તથા પ્રહ્મજ્ઞાનનું ફળ મોક્ષ છે, વળી મોક્ષદશા પ્રાપ્ત થયા પછી અન્ય કાંઈ પણ કરવાની તેને જરૂર પડતી નથી બાલુવા ચોન્ય ધર્મ સાધ્યરૂપે અર્થાત્ તે પુર પના વ્યાપારને અધીન છે પણ જ્ઞાનને સમયે તેમ હોતું નથી. આ સ્થળે તો જિજ્ઞાસાનો વિષય જે પ્રહ્મ, તે સિદ્ધરૂપે છે, પણ સાધ્યરૂપે નથી. કારણ કે પ્રહ્મ નિત્ય છે, તેથી તે પુરુષના વ્યાપારને અધીન નથી. પ્રેરણા અર્થાત્ વેદવાક્ય મનુષ્યને જૂદી જૂદી રીતનો બોધ કરે છે. જે વેદવાક્ય ધર્મના પ્રમાણરૂપે છે, તે મનુષ્યને પોતાના વિષયમાં બેઠી તેનો બોધ કરે છે પ્રહ્મપ્રેરણા મનુષ્યને કેવળ બોધ જ કરે છે જ્ઞાનની પ્રેરણાને ઉત્પત્તિભાવ હોતો નથી, માટે તે પ્રેરણાથી પુરુષ જ્ઞાન-વિષે પ્રેરિતો નથી. જેમ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયની સમીપ અન્ય વિષય આવે છે ત્યારે મનની સહાયતાથી મનુષ્યને અન્ય વિષયનું જ્ઞાન થાય છે તે પ્રમાણે, પુરુષ જ્ઞાનમાં પ્રેરિતો નથી. માટે કોઈ અનંતર વિષય પ્રથમ કહેવો બેઠએ, કે જે વિષય પછી પ્રહ્મની જિજ્ઞાસાનો બોધ થાય.

૧ અધિકૃત અધિકારી ભાવ અથવા ગુણ-ગ્રણી ભાર

શિષ્ય:-પ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પ્રથમનો વિષય શું હશે, તે મને અર્થાથ કહેશો. શિષ્ય:-હે સોમ્ય! આના સંબંધમાં હું કહું તે સાંભળ. કઈ વસ્તુ નિત્ય છે તથા કઈ વસ્તુ અનિત્ય છે, તે બાલુવા સંબંધી જે વિવેક, તે પ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પહેલાનો વિષય છે. તે જ પ્રમાણે આ લોકમાં તેમ જ અન્ય લોકમાં રહેલ અર્થના સુખપ્રતિ વિશ્વાસ થયો બેઠએ. વળી તેણે શમદમ આદિ સંપત્તિઓ મેળવવી બેઠએ; તથા ત્યાર બાદ મોક્ષની ઇચ્છા. બ્યારે ઉપર દર્શાવેલ વસ્તુની, પ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પહેલા પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે પ્રહ્મને બાલુવાની ઇચ્છા તથા પ્રહ્મનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. પણ ઉપર જણાવેલ વસ્તુના અસ્તિત્વ વિના પ્રહ્મની જિજ્ઞાસા થતી નથી. માટે અહીં અથ શબ્દવડે અનંતર વિષયરૂપે સાધન સંપત્તિ કહેવામાં આવી છે. અતઃ શબ્દ અહીં હેતુ દર્શાવવા માટે મૂકવામાં આવ્યો છે. 'તથાપેદ નર્મચિતો રોષ ક્ષીયતે' એવેવામુત્ત પુષ્પચિતો રોષ ક્ષીયતે અર્થ:-જેમ આ લોકમાં કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખ ક્ષયને પામે છે, તે જ પ્રમાણે પરલોકમાં પુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલ સુખ પણ ક્ષયને પામે છે." આ પ્રમાણેનું છાદોગ્ય ઉપનિષદનું વાક્ય અગ્નિહોત્ર આદિ શ્રેય કરનારા કેમોનું ફળ અનિત્ય છે, એમ દર્શાવે છે. તે જ પ્રમાણે વ્રહ્મવિરાજોતિ પર ઇત્યાદિ તેતિરીચ ઉપનિષદનું વાક્ય પરપ્રહ્મના જ્ઞાન થવા પછી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ દર્શાવે છે. માટે પૂર્વે કહેલ સાધન સંપત્તિ પછી પ્રહ્મની

જિજ્ઞાસા કરવા યોગ્ય છે. પ્રદાને જાણવાની જે ઇચ્છા, તે પ્રદાનજિજ્ઞાસા કહેવાય છે. જન્માવસ્થા યન આ સૂત્રમાં જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે, તે પ્રદાન. આથી પ્રદાન શબ્દનો જાતિ આદિ અર્થ છે, એવી કદી શંકા કરવી નહિ. વ્રજણઃ અહીં જે પછી વિભક્તિ વાપરી છે, તે કર્મવાચક છે, પણ સંબંધાર્થના વિષયમાં પછી નથી. કારણકે જાણવાની ઇચ્છાનો વિષય જિજ્ઞાસ્ય અર્થાત્ પ્રદાન છે. જિજ્ઞાસ્યરૂપ પ્રદાન પછી અન્ય કોઈ પણ વિષયની અપેક્ષા રહેતી નથી.

શિષ્ય:-હે ભગવન્ ! જે સંબંધાર્થ પછી અહીં અહીં અહીં કરીએ તો પણ પ્રદાનની જિજ્ઞાસારૂપ કર્મમાં જરા પણ વિરોધ આવતો નથી. કારણકે જે વસ્તુ સામાન્ય સંબંધને દર્શાવે, તે વિશેષ સંબંધને પણ દર્શાવે છે.

આ રીતે પ્રદાનમાં કર્મવાચક પછી વિભક્તિનો પ્રત્યક્ષ ત્યાગ કરી, તેની સામાન્ય રીતે પરોક્ષરૂપે કર્મની કલ્પના કરવી, તે વ્યર્થ પ્રયાસ કહેવાય. આ રીતની કોઈ શંકા કરે તો તેના સમાધાનમાં કહેવું કે, તે પ્રયાસ વ્યર્થ નથી. પ્રદાનનું જ્ઞાન થવા પછી પ્રદાને આશ્રયે રહેલ સર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. એ આશયને લીધે આ પ્રયાસ વ્યર્થ નથી. જે પ્રધાન વસ્તુનું અહીં થાય તો પછી તેને વિશે આશ્રિત સર્વ વિષયનો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે. જ્ઞાનવડે પ્રદાનની પ્રાપ્તિ કરવી, એ સાચી વધારે ઇચ્છિત વસ્તુ હોવાથી, તે પ્રધાનરૂપે કહેવાય છે

માટે જિજ્ઞાસારૂપ કર્મમાં પ્રધાનવિષયને પ્રથમ અહીં કયો હોય તો જે જિજ્ઞાસિત વિષયો વિના પ્રદાન જિજ્ઞાસિત નથી થતો, તે જિજ્ઞાસિત વિષયનો પ્રધાન વિષયમાં સમાવેશ થતો હોવાથી, તેને માટે પૃથક્ સૂત્રો કરવાની જરૂર રહેતી નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે આ રાજા જાય છે; એમ કહેવાથી તે રાજા પોતાના પરિવાર સહિત જાય છે, એમ સર્વ પરિવારનો સમાવેશ થાય છે.

શુભ-હે શિષ્ય ! 'યતો વાસ્તાનિ મૂતાનિ જાયન્તે' અર્થ:-જેમાંથી સર્વ જૂત ભાત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે' ઇત્યાદિ તેત્તિરીયની શ્રુતિ તેમ જ 'તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્દમ' અર્થ:-પ્રદાને જાણવાની તું ઇચ્છા કર,' ઇત્યાદિ શ્રુતિ પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રદાનનું જિજ્ઞાસારૂપ કર્મ દર્શાવે છે. માટે કર્મવાચક પછી લેવી, તે સૂત્રની સાથે વધારે બંધબેસતી આવે છે. માટે વ્રજણ પદમાં કર્મવાચક પછી છે. જાણવાની જે ઇચ્છા, તે જિજ્ઞાસા. વાચ્ય એવા સદ્પ્રદાનની ઇચ્છાનું કર્મ એ છે કે, તેને જોળખવા સુધીની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવી. કારણ કે જે કોઈ પણ કામના થવી, તેના ફળરૂપે કોઈ વિષય હોવો જ જોઈએ. અહીં જ્ઞાનરૂપી પ્રમાણવડે જાણવા માટે ઇચ્છિત જે વિષય છે, તે પ્રદાન છે. આ પરપ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થવો, તેનું નામ મોક્ષ છે. કારણ કે સંસારના બીજરૂપ અરોપ અવિદ્યારૂપી અનર્થનો પ્રદાનસાક્ષાત્કારવડે નાશ થાય છે. માટે પ્રદાને જાણવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ.

શિષ્ય-હે લગવન! આ પ્રશ્ન પ્રસિદ્ધ છે કે અપ્રસિદ્ધ છે? જો પ્રશ્ન પ્રસિદ્ધ હોય તો પછી તેને બાણવાની ધમ્મણ રહેતી નથી. જો આપ તેને અપ્રસિદ્ધ કહેા તો પછી તેને બાણી શકવો અશક્ય છે. માટે પ્રશ્ન કેવા પ્રકારનો છે?

શુરુ-પ્રશ્નનું સ્વરૂપ કેવું છે, તે તું સાંભળ તે નિત્યરૂપે, શુદ્ધરૂપે, શુદ્ધરૂપે તથા સુક્તરૂપે છે. વળી તે સર્વજ્ઞ તથા સર્વ શક્તિથી સુક્ત છે. પ્રશ્ન શબ્દની બ્યુત્પત્તિવડે તેમા નિત્ય શુદ્ધત્વનો અર્થ પ્રતીત થાય છે. પ્રશ્ન શબ્દ બુદ્ધ ધાતુ પરથી થયો છે. તે સર્વના આત્મારૂપ હોવાથી, પ્રશ્નનું અસ્તિત્વ પ્રસિદ્ધ છે. કારણકે આત્મા છે, જે રીતની પ્રતીતિ સર્વને થાય છે. હું નથી, એમ કોઇને પણ પ્રતીતિ થતી નથી. જો આત્માના અસ્તિત્વની પ્રસિદ્ધિ ન હોય તો, હું નથી, એ રીતની જ બાધને પ્રતીતિ થવી જોઈએ. આ પ્રશ્ન જ આત્મારૂપ છે.

શિષ્ય-જો લોકમાં પ્રશ્ન, આત્મા એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે તો તે જોળખા થશે જ છે. પછી તેને જોળખવાની અભિલાષા ક્યા રહી?

શુરુ-હે શિષ્ય! એમાં તારી ભૂલ છે. એમ નથી જો કે સામાન્ય સ્વરૂપ તો ઉપર પ્રમાણે છે. પણ તેના વિશેષ સ્વરૂપો વિશે ભિન્ન ભિન્ન મતો છે. આ મત નીચે પ્રમાણે છે-કેટલાક ચૈતન્ય-વિશિષ્ટ દેહમાત્રને આત્મા માને છે. આ પ્રમાણેનું માનવું પ્રાકૃત મનુષ્યોનું તથા લોકાયતિકોનું છે કેટલાકનું માનવું

એમ છે કે, જેટલી ધન્દિયો તેટલાં ચૈતનો છે તથા તે જ આત્મા છે. કેટલાક મનને આત્મારૂપે માને છે. કેટલાક બૌદ્ધ મતાનુયાયીઓ ક્ષણિક જે, વિજ્ઞાન માત્ર, તે જ આત્મા છે, એમ માને છે. કેટલાક આત્મા શૂન્યરૂપે છે એમ માને છે. કેટલાક એમ કહે છે કે, દેહાદિથી ભિન્ન, સંસારીરૂપે, કર્તારૂપે તથા લોકતારૂપે આત્મા છે. કેટલાક એમ કહે છે કે, આત્મા લોકતારૂપે છે, પણ કર્તારૂપે નથી. કેટલાક એમ કહે છે કે, લોકતાપણાથી રહિત, સર્વ-સરૂપે તથા સર્વ શક્તિરૂપે આત્મા છે. કેટલાક એમ માને છે કે, લોકતાનો અર્થાત્તુ જીવનો ધન્ધર, તે આત્મા છે. આ રીતે સુક્તિ, વાક્ય તથા તેના આભાસને આશ્રયવાળાં અનેક મતો છે. આ સર્વનો વિચાર કર્યો વિના ગમે તે આ માંડિલા એક મતને માનનારાનો મોક્ષ-વિષય નાશ પામે તથા અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય, એ જ કારણથી પ્રશ્નવિજ્ઞાસા-પૂર્વક આ વેદાંતવાક્ય મીમાંસા છે. આ આ મીમાંસામા વિશેષતાથી રહિત તકો આપેલા છે તથા તે મોક્ષ પદાર્થના સૂચક છે.

આ રીતે પ્રશ્નને બાણવાની ધમ્મણ કરવા યોગ્ય છે, એના સંબંધી જેટલાં જોઈએ તેટલાં હે શિષ્ય! મેં તને જોધ આપ્યો. હવે તે પ્રશ્નનું લક્ષણ કેવા પ્રકારનું છે, તે જાણવું જોઈએ. આના સબધમા વ્યાસ લગવાને નીચે પ્રમાણેનું ખીજું સૂત્ર રચેલ છે.

અધિકરણ રૂઢિ-લક્ષણ નિરૂપણ.

જન્માદ્યસ્ય યત્ ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ-જેમાંથી આ જગતની ઉત્પત્તિ આદિ થાય છે તે બ્રહ્મ.

ટીકા:-જન્મ અર્થાત્ ઉત્પત્તિ આદિ જેને હોય, તે જન્માદિ કહેવાય. આ સ્થળે શુણ્વડે દર્શાવનાર બહુમિહિ સમાસ છે. આ સમાસનો અર્થ એ છે કે, જન્મની પછી સ્થિતિ તથા લય હોય છે. અહીં જન્મને આદિપણું કહેવાનું કારણ એ કે, શ્રુતિ વિશે તેના સંબંધી કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ જ વસ્તુનો સ્વભાવ પણ તે જ રીતનો હોય છે. યતો વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે આ તેત્તિરીય શ્રુતિપદે બ્રહ્મમાંથી સર્વ વસ્તુનો જન્મ થયો છે, તેમ જ સર્વની સ્થિતિ તથા લય બ્રહ્મને વિશે છે, એમ ક્રમ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. જન્મવડે મેળવેલ અસ્તિત્વવાળા વિષયને સ્થિતિ તથા લયનો સંભવ હોવાથી અહીં વસ્તુસ્વરૂપ પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણરૂપ વિષયને દ્વ-આ રૂપે અહીં દર્શાવવામાં આવેલો હોવાથી અત્ત્ય શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. અત્ત્ય એ રીતે છઠ્ઠી વિભક્તિ જે મૂકવામાં આવી છે, તે જન્માદિ સંબંધનો અર્થ દર્શાવવા મૂકવામાં આવી છે. કારણ-ને દર્શાવવા માટે યત્ શબ્દ મૂક્યો છે. નામ તથા રૂપે કરી વ્યક્ત થયેલ, અનેક પ્રકારના કર્તા તથા લોકાર્થી સુક્ત, નિયમ પ્રમાણે દેશ, કાળ તથા નિમિત્ત-રૂપી ક્રિયાના આશ્રયવાળાં, મનથી પણ

ચિંતન ન થઈ શકે એવી રચનાવાળા આ જગતના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય, સર્વસ્વરૂપ તેમજ સર્વ શક્તિરૂપ કારણમાંથી થાય છે તથા તે બ્રહ્મ કહેવાય છે. વિકારયુક્ત અન્ય સર્વ પદાર્થનો પણ આ ત્રણને વિશે જ અંતર્ભાવ થાય છે. માટે અહીં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે.

શિષ્ય:-હે ભગવન! જ્યારે યાસ્કાચાર્યે કહેલ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ આદિ ભાવોનું ગ્રહણ કરીએ છીએ ત્યારે જગતની સ્થિતિ સમયે પણ ઉત્પત્તિ હોવાથી મૂળ કારણ બ્રહ્મમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા નાશ ગ્રહણ કરેલાં ન હોવાં એમ એ

શુભ:-આ રીતની શંકા કરવી, તે યોગ્ય નથી. કારણ કે બ્રહ્મની જે ઉત્પત્તિ છે, તેમાં જ સ્થિતિ તથા લય, એમ ત્રણે ગ્રહણ કરેલાં છે. ઉપર દર્શાવેલ વિશિષ્ટ સ્વભાવવાળા જગતની ઉપરોક્ત વિશિષ્ટ ધર્મરત્ને છોડી દઈ, અન્ય વસ્તુમાંથી, જડ પ્રધાનમાંથી, અણુમાંથી, અભાવમાંથી અથવા તો સંસારી એવા જીવમાંથી ઉત્પત્તિ આદિ માનવી, તે અયોગ્ય છે.

તેજ પ્રમાણે એની મેળે જ ઉત્પત્તિ આદિ થાય છે, એમ શંકા કરવી, તે પણ ખોટી છે. કારણકે વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં દેશ, કાલ તથા નિમિત્તનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. ધર્મરત્ને કારણરૂપે માનનાગઓ જીવથી જિજ્ઞાસુ ધર્મરત્ન અસ્તિત્વ આદિ જે સાધન માને છે, તે

કેવળ તર્કરૂપ છે, પણ શ્રુતિ વચનના પ્રમાણરૂપે નથી.

શિષ્ય:-ત્યારે જન્માદિ સૂત્રમાં પણ તે જ રીતના ભાવનો સમાવેશ હોવો જોઈએ.

શુરુ:-ના, તેમ નથી. સૂત્રનું પ્ર-
બોધન તો એટલું જ છે કે, વેદાંતના
વાક્યરૂપી પુખ્તોને જોઈએ. સૂત્રોમાં
વેદાંત વાક્યોનું ઉદાહરણ લઈ વિચાર
કરવામાં આવે છે. વેદાંત વિચારવડે જે
નિશ્ચય કરવામાં આવે, તેનું નામ પ્રજ્ઞ-
જ્ઞાન છે. આ પ્રજ્ઞજ્ઞાનમાં અનુમાન
આદિ પ્રમાણોની અપેક્ષા હોતી નથી.

શિષ્ય:-જો કે જગતના જન્મ આદિ
કારણ દર્શાવનારાં જે વેદાંત વાક્યો છે,
તેનો અર્થ વધારે દલીલૂત થવા માટે
વેદાંત વાક્યને અનુમરનારાં પ્રમાણોની
આવશ્યકતા હોય છે. આ રીતે
શ્રુતિ પણ સહાયાર્થે તર્કનો ઉપ-
યોગ કરે છે. જેમકે ખુદદારણ્યક
ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, 'યોતયો મતય-
અર્થ:-પ્રજ્ઞનું અવશ્ય તથા મનન કરવું
જોઈએ.' તે જ રીતે છાંદોગ્ય ઉપનિષ-
દમાં કહ્યું છે કે, "વસ્તિ મેષાગ્નિ ગવાતનેવોપ-
સંપતેતમેગેદાગ્નિવન્ પુરો વેદ અર્થ:-
પંડિત તથા શુદ્ધિમાન કહેલા માર્ગે
જવાધી ગધાર દેશને પ્રાપ્ત કરે છે.
તે જ રીતે આચાર્યની સહાયતાથી
પ્રજ્ઞજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે." આ રીતે
શ્રુતિ, શુદ્ધિની સહાયતાની જરૂર છે,
એમ દર્શાવે છે.

શુરુ:-જેમ ધર્મજિજ્ઞાસામાં શ્રુતિ
આદિ જ પ્રમાણ હોય છે, તેમ પ્રજ્ઞ-
જિજ્ઞાસામાં કેવળ શ્રુતિ આદિ જ પ્રમાણ
નથી. પણ શ્રુતિ તેમ જ યથાશક્તિ
અનુભવ પણ પ્રમાણરૂપે છે. કારણ કે
પ્રજ્ઞસાક્ષાત્કારનું અંત અનુભવ હોય તો
તથા તે સિદ્ધ વસ્તુના અર્થાત્ પ્રજ્ઞના
વિષયરૂપ હોય છે. કર્તવ્ય વિષયમાં
અર્થાત્ સાધ્ય વિષયમાં અનુભવની
જરૂર પડતી નથી. પણ તેમાં તો કેવળ
શ્રુતિ જ પ્રમાણરૂપે હોય છે. વળી
સાધ્ય વિષય પુરુષના વ્યાપારને અધીન
હોય છે, માટે તે વસ્તુ કરવી, નહિ
કરવી અથવા તો ઉલટી રીતે કરવી, તે
પુરુષને અધીન છે. જેમકે અશ્વવડે
તે મનુષ્ય જાય છે. અહીં એમ થાય કે,
તે પગે કરી, ખીણ રીતે અથવા તો ન
પણ જાય. તે જ રીતે અતિશય નામના
યાગમાં શોહષિ નામનું ઝળિઝળાન મનુષ્ય
ગ્રહણ કરે છે અથવા નથી પણ ગ્રહણ
કરતો. તેમ જ સૂર્યનો ઉદય થાય ત્યારે
મનુષ્ય હોમ કરે છે અથવા સૂર્યનો
ઉદય થવા પહેલાં તે હોમ કરે છે. આ
પ્રમાણે વિધિ મુખ્યત્વે, નિયેષ મુખ્ય-
ત્વે તેમ જ વિકલ્પ, સામાન્ય નિયમ
તથા અપવાદ કોઈ પણ પ્રકારે થઈ
શકે, પણ સિદ્ધ વસ્તુના સંબંધમાં આ
પ્રમાણે આ વસ્તુ છે, આ પ્રમાણે નથી
અથવા તો તેનું અસ્તિત્વ જ નથી' એ
રીતની કોઈ પણ પ્રકારની કલ્પના કરવી
અશક્ય છે. મનુષ્યની શુદ્ધિની સહાય-
તાની આવશ્યકતા કલ્પનામાં હોય છે.

પણ યથાર્થ જ્ઞાનયુક્ત સિદ્ધ વસ્તુના સંબંધમાં પુરુષની બુદ્ધિની આવશ્યકતા હોતી નથી.

શિષ્ય:-ન્યારે તમે એમ કહો છો ત્યારે હું આપને પૂછું છું કે, સિદ્ધ વસ્તુને કોની સહાયતા હોવી જોઈએ ?

ગુરુ:- જે સિદ્ધ વસ્તુ છે, તે તો પોતાને જ અધીન છે અર્થાત્ તે સ્વતંત્ર છે. દષ્ટાંત તરીકે એક થાંભલો હોય, તેના સંબંધમાં એક તેને થાંભલો જેવો તથા બીજો તેને પુરુષરૂપે કે અન્ય-રૂપે જેવો, એમ હોયું નથી. અહીં થાંભલાને તેના મૂળરૂપે જોવો, તે તત્ત્વજ્ઞાન છે. તેને પુરુષરૂપે કે કોઈ અન્ય પદાર્થરૂપે જોવો, તે મિથ્યા જ્ઞાન છે. આ સિદ્ધ વસ્તુનું જ્ઞાન સ્વતંત્ર હોય છે, તે જ રીતે સિદ્ધ વસ્તુનું પ્રમાણ પણ પોતાને અધીન હોય છે. આ રીતે હોવાથી બ્રહ્મજ્ઞાન પણ પોતાને જ અધીન છે. કારણ કે તે સિદ્ધ વસ્તુના વિષયરૂપ છે.

શિષ્ય:-ન્યારે બ્રહ્મ સિદ્ધ વસ્તુના વિષયરૂપ છે ત્યારે તેનું અન્ય પ્રમાણ-વિષય હોયું જોઈએ તથા તેમ ન હોય તો વેદાંતવાક્યનું જે મનન કરવું, તે ફેલેટ છે.

ગુરુ:-ના, તેમ નથી. આ નિદ્ધ વસ્તુ ઇન્દ્રિયના અવિષયરૂપ છે, જેથી કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ તેને વિશે હોઈ શકતો નથી. સ્વભાવથી જ ઇન્દ્રિયો બાહ્ય હોવાથી તે બાહ્ય વિષયનું ગ્રહણ કરે છે. પણ તે ઇન્દ્રિયો બ્રહ્મના વિષયરૂપે

થતી નથી. કારણ કે ઇન્દ્રિયો બાહ્ય છે. જો આપણે બ્રહ્મને ઇન્દ્રિયના વિષયરૂપે માનીએ તો બ્રહ્મ સહિત આ જગત્ કાર્યરૂપે છે, એમ ગ્રહણ થાય. બ્રહ્મ સહિત કાર્યરૂપ જગત્ ગ્રહણ કરવું કે કોઈ અન્ય વસ્તુથી યુક્ત કાર્યરૂપે જગત્ ગ્રહણ કરવું, આ રીતનો નિશ્ચય કરવો અશક્ય હોવાને લીધે જન્માદિ સૂત્રની યોજના કરવામાં આવી છે. કોઈ પણ રીતના તર્કનો સમાવેશ કરવા માટે જન્માદિ સૂત્રની યોજના નથી કરવામાં આવી. કેવળ વેદાંતવાક્યનું સૂચન કરવા માટે જ આ સૂત્રની યોજના કરી છે.

શિષ્ય:-હૈ ભગવન્ ! આ વેદાંત વાક્ય કયું છે, કે જેને અર્થે આ સૂત્રની યોજના કરવામાં આવી છે ? આપ મને તે વાક્ય દર્શાવશો કે, જેથી મને પૂર્ણ રીતે આ સૂત્રમાં સમજણ પડે.

ગુરુ:-“ ઋગ્વર્ચ વાહિનિઃ પિતરમુપસાર અધીદિ મગ્નો બ્રહ્મેતિ અર્થ:-વરુણપુત્ર ભૂ-ગિન્નપિ પોતાના પિતા પાસે આવી કહેવા લાગ્યા કે, હૈ ભગવન્ ! મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરો.” ત્યારે તેમના પિતાએ કહ્યું કે “યતો વાશ્માનિ મૃતાનિ જાતન્તે, યેન જાતાનિ જીરન્તિ યત્રયન્ત્યમિતિ વિશન્તિ તદ્વિજ્ઞાસસ્વ તત્ત્વમ્ અર્થ:-જેમાંથી સર્વ ભૂત માત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થયેલ ભૂતો સ્થિતિ કરે છે તથા જેના ગમનથી ભૂત માત્રનો લય થાય છે, તે જ બ્રહ્મ છે. વળી બ્રહ્મ અજાતીનો નિર્ણય કરવા

બીજું વેદાંત વાક્ય નીચે પ્રમાણે છે -
 “આનંદાદૃષ્યેષ્વ દર્શયિમાનિ મૃતાનિ જાયન્તે આનંદે
 જાતાનિ જીવન્તિ આનંદ પ્રયન્ત્યમિર્હવિશન્તિ
 અર્થ:-જે આનંદરૂપમાંથી સર્વ પ્રાણી
 માત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા જે આનંદના
 અસ્તિત્વથી ઉત્પન્ન થયેલ ભૂતો
 સ્થિતિ લોગવે છે તથા જે આનંદના
 નિર્ગમનથી ભૂત માત્રનો લય થાય છે
 તેજ પ્રદક્ષ છે.” આ પ્રમાણેના ઉત્પત્તિ
 દર્શાવનારાં અનેક વેદાંતવાક્યો છે.
 આ સર્વ વાક્યો એમ દર્શાવે છે કે,
 પ્રદક્ષ નિત્યરૂપે, શુદ્ધરૂપે, બુદ્ધરૂપે, સુક્ત
 સ્વભાવરૂપે, સર્વજ્ઞ સ્વરૂપે તથા કારણ-
 રૂપે છે. પ્રદક્ષને જગતના કારણરૂપે સૂચ-
 વવાથી તે સર્વજ્ઞરૂપે છે, એમ થઈ
 શકે છે. (૨)

આનો પૂર્ણ રીતે સર્વજ્ઞરૂપે
 નિશ્ચય કરવા શ્રી વ્યાસ ભગવાને પ્રદક્ષના
 લક્ષણ સંબંધી ત્રીજું સૂત્ર નીચે પ્રમાણે
 રચ્યું છે:-

અધિકરણ ૩ બું-પ્રદક્ષના લક્ષ-
 ણુમાં શાસ્ત્રનું પ્રમાણ.

શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ॥૩॥

સૂત્રાર્થ:-શાસ્ત્રનું પ્રમાણ છે કે,
 પ્રદક્ષ સર્વજ્ઞરૂપે છે.

ટીકા:-અનેક વિદ્યાના સમૂહોથી
 અર્થોત્પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા આદિ
 શાસ્ત્રોના આધારભૂત, દીવાની માદક
 મર્વ રીતના અર્થને પ્રકાશ કરવાવાળા
 તથા સર્વજ્ઞ મદક્ષ ઋગ્વેદાદિ મહાન

શાસ્ત્રનું પ્રમાણ પ્રદક્ષ છે. શાસ્ત્રમાં પ્રદક્ષ
 સંબંધી સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.
 ઋગ્વેદાદિ લક્ષણવાળા, સર્વ શુણ્ઠી
 સુક્ત એવા શાસ્ત્રની સર્વજ્ઞસ્વરૂપ પ્રદક્ષ
 સિવાય અન્યમાંથી ઉત્પત્તિ થવી સંભ-
 વતી નથી. જે પુરુષવિશેષથી વિસ્તા-
 રવાળા શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તે
 પુરુષ પુષ્કળ જ્ઞાનવાન હોવા ભેદએ,
 જે પાણિની આદિ મહાત્માથી જ્ઞેયના
 એક દેશને સૂચવનારાં વ્યાકરણ આદિની
 ઉત્પત્તિ થઈ છે, તે મહાત્માથી પણ અ-
 ધિક જ્ઞાનવાન પ્રદક્ષ સૂચવનારાં શાસ્ત્રને
 રચનારા હોવા ભેદએ આ રીતે લોકવિશે
 પ્રસિદ્ધ છે. સિદ્ધ સિદ્ધ શાખાઓથી
 રહિત, કેવ, પક્ષી, મનુષ્ય, વર્ણ તથા
 આશ્રમ આદિ વિભાગના કારણરૂપ,
 સર્વ જ્ઞાનના સમૂહરૂપ ઋગ્વેદ આદિ
 સંજ્ઞક શાસ્ત્રની પ્રયત્ન વિના પુરુષના
 નિઃશ્વાસની માદક લીલા માત્રવડે જે
 મહાન કારણરૂપ ભૂતમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ
 છે, તે મહાન ભૂતના નિરતિશયપણા-
 વિશે, સર્વજ્ઞપણાવિશે તથા સર્વ શક્તિ-
 પણાવિશે તો પૂછવું જ શું? બૃહદા-
 રણ્યક ઉપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે,
 “અત્ય મહતો મૃતસ્ય નિશ્ચિતમેતદ્યદ્યદેવઃ
 અર્થ:-આ ઋગ્વેદ મહાન ભૂતના નિઃશ્વા-
 સરૂપે છે.” આ પ્રદક્ષના વાસ્તવિક સ્વ-
 રૂપની પ્રાપ્તિમાં ઉપર કહેલ ઋગ્વેદાદિ
 શાસ્ત્ર, યોનિરૂપે-કારણરૂપે અર્થાત્ પ્રમા-
 ણરૂપે છે. પ્રમાણરૂપ શાસ્ત્રવડે જ
 ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયના કારણ-
 રૂપ પ્રદક્ષનો સાંક્ષાત્કાર થઈ શકે છે,
 આ પ્રમાણેનો અભિપ્રાય છે.

શિષ્ય:-હે ભગવન્! પૂર્વના સૂત્રમાં આપે બ્રહ્મનું લક્ષણ અર્થાત્ સ્વરૂપ કેવું છે, તેના સંબંધી નીચે પ્રમાણેની શ્રુતિનું પ્રમાણ આપ્યું છે કે, 'યતો વદમાન મૂતાનિ જાયન્તે અર્થ:-જેમાંથી ભૂત માત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે તે બ્રહ્મ.' તો પછી બ્રહ્મનું સ્વરૂપ દર્શાવવા આ ત્રીજા સૂત્રની શી જરૂર છે? કારણ કે જ્યારે પૂર્વ સૂત્રમાં જ 'ઉત્પત્તિભાવને સૂચવનારાં શાસ્ત્રના કર્તા સૂત્રકારે બ્રહ્મ, શાસ્ત્રના પ્રમાણરૂપે છે, એમ સૂચવ્યું છે, તો પછી આ ત્રીજા સૂત્ર કરી પુનરુક્તિ શા વાસ્તે કરી હશે?

શુભ:-પૂર્વ સૂત્રમાં રહેલા અક્ષરો-વડે બ્રહ્મ જો કે શાસ્ત્રના પ્રમાણરૂપે છે, એમ સ્પષ્ટ રીતે ગ્રહણ નહિ કરવામાં આવવાથી જન્મ આદિ શબ્દોનો કેવળ તર્કરૂપે કોઈ સમાવેશ કરે, તે શંકાનું નિવારણ કરવા શાસ્ત્રયોગિકતાએ પ્રમાણરૂપ ત્રીજું સૂત્ર રચવામાં આવ્યું છે.

શિષ્ય:-જેમિની સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, "શાન્તા યસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદર્શન્યમતર્ધાનામ અર્થ:-સર્વ વેદ ક્રિયાને સૂચવે છે અને તેથી અક્રિયાત્મક જે વચન છે, તે અનર્થરૂપે છે," આ સૂત્રથી શાસ્ત્ર ક્રિયાના આશ્રયવાળું છે, એમ સૂચવ્યું છે, તો પછી બ્રહ્મનું શાસ્ત્રમાં પ્રમાણપણું છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય? આ રીતે વેદાંત ક્રિયાત્મક નહિ હોવાથી અનર્થરૂપે છે, અથવા તો આ તો કર્તારૂપ છે, આ તો દેવરૂપે છે, ઇત્યાદિ સૂચવવા ક્રિયા વિધિના કાર્યરૂપે વેદાંત છે અથવા તો ઉપાસના

આદિ અન્ય ક્રિયાના વિધાન અર્થે વેદાંત છે. માટે નિશ્ચિત વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવા વેદાંત નથી. કારણ કે જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણરૂપે હોય છે, તે જ નિશ્ચિતરૂપે હોય છે અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય અથવા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નિશ્ચિત વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં પુરુષાર્થનો અભાવ હોય છે. આ જ કારણને અનુસરી "લોકોત્તરીન્ અર્થ:-તે રહ્યો" ઇત્યાદિ વાક્યોમાં ક્રિયાની અનર્થતા ન થવાના કારણને લીધે જેમિનિ મુનિએ "વિધિના લેક્ષણાવત્વાત્ સ્તુત્યર્થેન વિધિના સ્તુ:અર્થ:-વિધિમુખ વાક્યની સાથે વેદાંત વાક્યોની એક વાક્યતા થવા માટે વિધિમુખ વાક્યો સ્તુતિવાચક છે, એમ કહી વેદાંત વાક્ય સાથે એકવાક્યતા કરી છે." એમ દર્શાવ્યું છે. આમ સ્તુતિરૂપી પ્રયોજનને લીધે 'તે રહ્યો' ઇત્યાદિ વાક્ય યોગ્ય છે. વળી "સ્વેતા બળ માટે હું તને કાપું છું" ઇત્યાદિ મંત્રોમાં ક્રિયા તથા તેના સાધનને સૂચવવાથી કર્મનું સમવાયીપણું દર્શાવ્યું છે. કોઈ પણ વેદવાક્યો વિધિના સંબંધ વિના જોવામાં આવતાં નથી. વળી નિશ્ચિત વસ્તુમાં કદી પણ વિધિ સંભવી શકતો નથી. કારણ કે વિધિનો વિષય ક્રિયા હોય છે. માટે કર્મયુક્ત કર્તાનું સ્વરૂપ તથા દેવતાદિનું ઘાતન કરવાવડે વેદાંત-વાક્યોનું ક્રિયાવિધિ શેષપણું છે. જો કે વિષયનું શિષ્ટપણું ધવાથી આ રીતિ સ્વીકારી શકાય એમ નથી, છતાં એટલું તો ખરું કે, વેદાંત પોતાના વચનમાં રહેલ ઉપાસનાદિ કર્મને અધીન છે.

માટે શાસ્ત્રના પ્રમાણુવડે પ્રદાન સર્વજ્ઞ
તાદિ ધર્મ સિદ્ધ થતા નથી. (૩)

શુરુ:-હે શિષ્ય ! આવી રીતની

શકાતું નિવારણ કરવા માટે વ્યસે ચોથા
સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૪ યુ-પ્રહના સર્વજ્ઞ-
તાદિમાં વેદાંત પ્રમાણ.

તત્ત્વ સમન્વયાત્ ॥૪॥

સૂત્રાર્થ:-વેદાંતથી ઉત્પન્ન થતા
સારી રીતના તાત્પર્યથી પ્રદાન સર્વજ્ઞ
તાદિ ધર્મો સિદ્ધ થાય છે.

ટીકા:-અહીં મૂળમાં જે 'યુ' શબ્દ
વાપર્યો છે, તે પૂર્વ પક્ષના અનુસંધાનને
માટે છે. સર્વજ્ઞરૂપ, સર્વશક્તિરૂપ, જ-
ગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયના
કારણરૂપ પ્રદાન વેદાંત શાસ્ત્રની સહાય-
તાથી બાણી શકાય છે.

શિષ્ય:-વેદાંતશાસ્ત્રની સહાયતાવડે
દેવી રીતે બાણી શકાય છે ? તેનું પ્ર-
માણ આપી આપ મને સમજાવશો.

શુરુ:-હે શિષ્ય ! વેદાંતમાં કહેલ
સારી રીતના સિદ્ધાંતથી તે બાણી શકાય
છે. "તદેવ સીમ્યેદમગ્ર આસીત્ અર્થ:-હે સોમ્ય !
પ્રથમ સર્વ સત્ત્વરૂપે હતું." "દ્વિતીયમ
અર્થ:-પૂર્વે સર્વ એક તથા
અદ્વયરૂપે હતું." આ રીતના છાંદોગ્ય
ઉપનિષદના વચનથી, તેમજ "આત્મા વા
દમક દ્વાપ્ર આસીત્ ઉત્પત્તિના પૂર્વે આ
આત્મા દેવજ એકરૂપે હતો." ઇત્યાદિ
એતેવ ઉપનિષદના વચનથી તથા "તત્ત્વેતદ્ વત્

પૂર્વમનપરમનંતરમવાદમ્ । અયમાત્મા વગ્ન સર્વત્રિમુઃ
અર્થ:-તેજ આ પ્રદા છે કે જે અપૂર્વ-
રૂપે, કાર્યભાવથી રહિત, એકરસરૂપ.
તથા અદ્વિતીયરૂપ છે, સર્વના અનુભવ-
રૂપ આ આત્મા જ પ્રદારૂપ છે." ઇત્યાદિ
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના વચનથી તથા
"બ્રહ્મેવેદમમૃત પુરસ્તાત્ અર્થ:-આ સર્વ જે
કાંઈ વ્યક્ત છે તે પ્રદારૂપ તથા અમૃતરૂપ
છે." ઇત્યાદિ મુ'કક ઉપનિષદના વચનવડે
જણાય છે કે, વેદાંતમાં તાત્પર્યવડે જે
કાંઈ વાક્યો છે, તે સર્વ આ જ અર્થનું
સૂચન કરનારાં છે. વેદાંતમાં આવેલ
પદોનો પ્રદારૂપના વિષયવાળા નિશ્ચિત
રહસ્યની પ્રાપ્તિ થયા પછી અન્ય પ્રકારે
કલ્પના કરવી, તે અચુક છે. કારણકે
તેમ કરવાથી શ્રવણ કરેલ વિષય જતો
રહે છે તથા નહિ શ્રવણ કરેલ કલ્પના
પ્રાપ્ત થાય છે. આ વેદાંતવાક્યોત્તુ
તાત્પર્ય કર્તાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી
રહિત છે. આ જ પ્રમાણે ક્રિયા, કારક
તથા ફળનું નિશકરણ કરનારી અનેક
શ્રુતિઓ છે. જેમકે બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું
છે કે "તત્ત્વેન કં પર્યેત્ અર્થ:-જેને પ્રદાભાવ
પ્રાપ્ત થયો છે, તે કાંઈ વસ્તુવડે કેને
જુવે ?" પ્રદાતુ વસ્તુસ્વરૂપ નિશ્ચિત હોવા
છતાં પ્રદાનો પ્રત્યક્ષાદિ વિષય હોતો નથી.
છાંદોગ્યમાં શ્વેતકેતુને નવવાર તત્ત્વમસિ
નો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હતો તથા
આ રીતના પ્રદાત્મભાવની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્ર
વિના એમને એમ થવી અશક્ય છે.

શિષ્ય:-હે ભગવન ! આપે પ્રથમ
ઉપદેશ કર્યો છે કે, પ્રદા હેય (ત્યાગ કરવા

યોગ્ય) તથા પ્રકૃત કરવા યોગ્યતા ભાવથી રહિત છે. વળી જો તેમ હોય તો તેના સંબંધી જે કાંઈ ઉપદેશ શુદ્ધ આદિ દ્વારા કરવામાં આવે, તે વ્યર્થ થશે.

શુદ્ધ-તું કહે છે, તે રીતનો દોષ થઈ શકશે નહિ. હેય તથા ઉપાદેય ભાવથી રહિત પ્રજ્ઞાત્મભાવનો સાક્ષાત્કાર થવાથી સર્વ કલેશોનો નાશ થાય છે તથા તેમ થવાથી મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે કેવળ આદિની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં જે કહ્યું છે, તે ઉપાસનાના એક અંગરૂપે છે, જેથી પ્રજ્ઞસ્વરૂપ સંબંધી જરા પણ વિરોધ આવતો નથી. ઉપાસના વિધિના અંગરૂપે પ્રજ્ઞનો સંભવ નથી કારણ કે પ્રજ્ઞ એકરૂપે, હેય તથા ઉપાદેયભાવથી રહિત, તેમજ ક્રિયા કારક આદિ દ્વૈતભાવની પ્રાપ્તિથી પણ રહિત છે. એક વેળા એકપણના જ્ઞાનવડે જો દ્વૈતભાવનો નાશ થયો તો પછી ટૈત જ્ઞાનનો સંભવ રહેતો નથી, કે જેથી દ્વૈત જ્ઞાનના સંભવથી પ્રજ્ઞને ઉપાસનાની વિધિનો અંશ પ્રાપ્ત થાય. જો કે કર્મકાંડના સંબંધમાં વેદવચનોનું વિધિ અંશવિના અન્ય કાંઈ પણ પ્રમાણ જોવામાં નથી આવતું, તોપણ આત્મવિજ્ઞાનનું કૃણ મોક્ષ હોવાથી, પ્રજ્ઞવિષય સંબંધી શાસ્ત્રના પ્રમાણનો નિર્ણય કરવો અશક્ય છે. શાસ્ત્રનું પ્રમાણ તર્ક વડે જાણી શકાય એમ નથી. આ કારણને લીધે કર્મકાંડાદિમાં જોવામાં આવેલા અર્થવાદને શાસ્ત્રના પ્રમાણની આવશ્યકતા

છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રજ્ઞ શાસ્ત્રના પ્રમાણરૂપે છે.

શિષ્ય-હે ભગવન! જો કે પ્રજ્ઞ શાસ્ત્રના પ્રમાણવાળું છે, છતાં ક્રિયાવાચક શાસ્ત્રવડે પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિ થાય છે. જેવી રીતે અલૌકિક એવા યૂપ તથા આહવનીય આદિનો બોધ, વિધિમુખ વચનવડે શાસ્ત્ર કરે છે તથા આમ કરવાનું કારણ જો કે, શાસ્ત્રમાં બેઉ પ્રકારનાં રહસ્યો, જેવાં કે પ્રવૃત્તિ તેમજ નિવૃત્તિ રહેલાં છે. જેમિની સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણેનાં વચનો આવેલાં છે—“દૃષ્ટો દિ તત્પર્યા” કર્માવધોષન અર્થઃ-શાસ્ત્રનું કૃણ વ્યક્ત તથા કર્મને બાબતું જો છે” “ચોદનેતિ ક્રિયાયા પ્રવર્તકં વચનમ્ અર્થઃ-પ્રેરણાનો અર્થ જો છે કે અમુક ક્રિયાને વિધે પ્રવૃત્તિ કરવી.” ‘તત્ત્વ જ્ઞાનમુદ્ધેય શાસ્ત્રનો ઉપદેશ જો કે, કર્મને બાબતું.’ ‘તદ્મૂતાના ક્રિયાર્થેન તમાન્નાયઃ અર્થઃ-તેમાં આવેલ વચનોનો સમાવેશ ક્રિયાને વિશે થાય છે’ ‘આન્નાયસ્ય ક્રિયાર્થ ત્વાદત્તર્થવ્યક્તરૂપાનામ્ અર્થઃ-વેદ ક્રિયાવાચક છે માટે અક્રિયાવાચક વચનો નિરર્થક છે.” આ પ્રમાણેના વચનોને લીધે શાસ્ત્રને બાહ્યનારો કહે છે કે, અમુક મનુષ્યને અમુક વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવી તથા અમુકમાં નિવૃત્તિ કરાવવી, એ જ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે, તથા અન્ય વચનો તેના અજૂત બાબતો. આ રીતે વેદાવચનો પણ અજૂત બાબતો જેમ વિધિમુખ વચનમાં અગ્નિહોત્રાદિ સાધન સ્વર્ગાદિની કામનાવાળાને માટે કહેલ છે, તેજ પ્રમાણે એકની કામનાવાળાને પ્રજ્ઞજ્ઞાનનું પ્રયો-

જન છે. આ બેઉમાં બાણુવાનો વિષય બૃહા બૃહા પ્રકારનો છે. કર્મકાંડના વિષયમાં સાધ્ય એવો ધર્મ બાણુવાનો હોય છે તથા વેદાંતમાં સિદ્ધ તથા નિત્યનિવૃત્ત એવા પ્રકારને જોળખવાનો વિષય હોય છે. આમ વિષયો ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી ધર્મજ્ઞાનના રૂપ કરતાં પ્રદક્ષજ્ઞાનનું રૂપ વિલક્ષણ છે.

શુરુ:-હે શિષ્ય ! તું કહે છે, તે અશબર નથી. કારણકે કાર્યવિધિમાં પ્રયુક્ત એવો પ્રદક્ષ જ બાણુવાના વિષયરૂપ છે. બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે 'આત્મા વા અરંદ્રદ્ય. અર્થ:-આત્માને જોળખવો નોઇએ.' વળી છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે 'ય આત્માઽપ્રહત પામ્યા । સોઽન્નેષ્ટ્ય' સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ અર્થ:-આ આત્મા પાપના આ સંગથી રહિત છે. આ આત્માનું શોધન તથા વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું નોઇએ.' બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે, 'આત્મેત્યેવોપાસીત માત્માનમેવ લોકમુપાસીત અર્થ:-આત્માને જોળખી તેની ઉપાસના કરવી. આત્માને જ સ્વર્ગલોક માની ઉપાસના કરવી નોઇએ.' મુન્ડકમાં કહ્યું છે કે, 'બ્રહ્મેદેવે બ્રહ્મેવ વસતિ અર્થ:-જે પ્રદક્ષને બાણુ છે તે પ્રદક્ષ-સ્વરૂપે થાય છે.' આ રીતનાં વિધિ વચનો છે. વળી 'વોડમાયત્યા ક્ષિતદ્વા અર્થ:-આ આત્મા કોણ છે, આ પ્રદક્ષ શું છે,' એ રીતની આકાંક્ષા થાય તો પછી પ્રદક્ષનું સ્વરૂપ કેવી રીતનું છે, તેના સંગ્રંધમાં વેદાંતનેવિશે અનેક વચનો છે. જેવાકે 'તિયઃ સર્વઃ સર્વગતઃ નિત્યઃ શુભો મુક્તસ્તમાજો વિજ્ઞાનવાનદેવઃ અર્થ:-આત્મા નિત્યરૂપે,

સર્વરૂપે, સર્વવ્યાપકરૂપે, નિત્યતૃપ્તરૂપે, નિત્યશુદ્ધ સ્વરૂપે, સર્વ આસક્તિથી રહિતરૂપે, વિજ્ઞાનરૂપે, આનંદરૂપે તથા પ્રદક્ષરૂપે-છે.' આ રીતના આત્માની ઉપાસના કરવાથી શાસ્ત્રના પ્રમાણરૂપે, પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી રહિત પ્રદક્ષરૂપી પ્રજા સિદ્ધ થશે. જો વેદાંત વાક્યોને કર્તવ્ય વિધિમુખે ન માનીએ, પણ વસ્તુ માત્રના કથનરૂપે ગણીએ તો પ્રદક્ષના સંગ્રંધમાં ત્યાગ તથા ગ્રહણનો અસંભવ હોવાથી વેદાંત વાક્યો અનર્થરૂપે થાય. દદાંત તરીકે જેમ "સાત દ્વીપવાણી પૃથ્વી" એમ કહેવાથી સાત દ્વીપમાં રહેલ સમુદ્રનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તથા "આ રાજા બંધ છે" એ વાક્યમાં રાજાના ગમનની સાથે તેના પરિવારનું પણ ગમનસંગ્રંધી ગ્રહણ થઈ શકે છે.

શિષ્ય:-હે ભગવન ! જેવી રીતે આ રજનુ છે, પણ સર્પ નથી, એમ વસ્તુ માત્રના કહેવાપડે સર્પની પ્રાંતિથી ઉત્પન્ન થયેલો ભય નાશ પામે છે, તે જ પ્રમાણે વેદાંતના સંગ્રંધમાં પણ આત્માનું સ્વરૂપ અસંસારી છે, એમ દેવળ કહેવાથી આત્મામાં જે સંસારીપણુનો ભય રહેલ હોય છે, તેની નિવૃત્તિ થઇ શકે છે. આ રીતે વસ્તુમાત્રનું -કહેવું- પણ આવશ્યકીય છે.

શુરુ:-બાઈ, તું જે વાત કહે છે, તે ખરી છે. પણ જેમ રજનુસ્વરૂપના શ્વપ્તુ માત્રથી જેમ સર્પની પ્રાંતિ નિવૃત્ત

ધાર્ય છે, તેમ જો બ્રહ્મના સ્વરૂપના શ્રવણ માત્રથી સંસારીત્વ જ્ઞાતિની નિવૃત્તિ થતી હોય તો વસ્તુમાત્રનું કથન અર્થ-યુક્ત થઈ શકે. પણ બ્રહ્મસ્વરૂપના સંબંધમાં તેમ છે નહિ કારણ કે એકવાર આપણે બ્રહ્મસ્વરૂપ શ્રવણ કરી ગયા હોયએ છીએ, છતાં આપણને પૂર્વની માફક જ દુઃખાદિરૂપ સંસારી ધર્મ, બ્રહ્મસ્વરૂપમા જોવામાં આવે છે શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, આત્માનું શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે શ્રવણ કર્યા પછીના મમયમાં મનન તથા નિદિધ્યાસનની આવશ્યકતા રહે છે, એમ શ્રુતિમાં વિધિમુખ વચન છે. માટે બ્રહ્મની સંગીય જવું જોઈએ, એમ વિધિમુખ વિષયવડે શાસ્ત્ર પ્રમાણરૂપે છે, એમ જો કેઈ કહે તો તે ખોટું છે. કારણ કે કર્મ તથા બ્રહ્મવિદ્યા, આ બેઉનું ફળ વિલક્ષણ છે. કર્મ શરીર, મન તથા વચનવડે થઈ શકે છે, એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિવિશે પ્રસિદ્ધ છે, તેમજ કર્મ ધર્મસંજ્ઞક છે. આ કર્મનો વિષય જિજ્ઞાસા છે અપાતો ધર્મજિજ્ઞાસા આ રીતના જેમિનીય સૂત્રમા જિજ્ઞાસા પ્રતિપાદન કરી છે તે જ રીતે દ્વિસાદિ અધર્મરૂપે છે એ રીતે નિવેધમુખ વચનવડે ત્યાગને અર્થે જિજ્ઞાસા કહી છે. આ પ્રમાણે પ્રેરણાના વિષયવાળાં, અર્થ તથા અનર્થરૂપ, ધર્મ તેમ જ અધર્મરૂપ વિધિમુખ તથા નિવેધમુખ કર્મ ના ફળ, સુખ તથા દુઃખ પ્રત્યક્ષરૂપે છે આ ફળો શરીર તથા વાણીથી ભોગવાય છે તથા તે વિષયેન્દ્રિયના સંયોગથી થાય છે,

એમ બ્રેહ્મણી માહી સ્થાવર સૂધી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. વળી મનુષ્યથી લઈ બ્રહ્મા સૂધી સઘળાં દેહવાનુ જીવનું જોવામાં આ રીતની અભિલાષા રહેલ હોય છે કે, મને સુખની પ્રાપ્તિ થાઓ તથા દુઃખની નિવૃત્તિ થાઓ. હવે સુખની પ્રાપ્તિ માટે સર્વેએ ધર્મ કરવો જોઈએ. ધર્મની પ્રાપ્તિ થવા પછી અધિકારીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. કામનાના બળથી અધિકારીપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમાં જેઓ યશયાત્રાદિનું અનુદાન કરે છે, તેઓનું વિદ્યા તથા સમાધાન યોગથી ઉત્તર માર્ગપ્રતિ ગમન થઈ શકે છે. જેઓને કેવળ ઇલા-પૂર્તાદિ સાધન હોય છે, તેઓ ધૂમાદિવડે દક્ષિણ માર્ગપ્રતિ જાય છે. આ ધૂમાદિમાં રહેલ સુખ તથા તેના સાધનનો સમાવેશ એટલો જ કે, છાદેઅમાં કદા પ્રમાણે ન્યાં સૂધી કર્મ ભોક્તાવ્ય છે ત્યાં સૂધી ચ દ્રલોકમાં રહી પછી તેનું નીચે પતન થાય છે મનુષ્ય આદિથી લઈ નરકમાં રહેલ સ્થાવર પર્યંત સર્વમાં જે કાંઈ સુખનો અશ હોય છે, તે સર્વ પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન થયેલ ધર્મવડે સાધ્ય છે. આ રીત અનુમાન પ્રમાણવડે સિદ્ધ છે. તેજ પ્રમાણે ઉપર રહેલ તેમ જ અધોભાગમાં રહેલ દેહવાનુ સર્વ પ્રાણીમા જ્યારે દુઃખની પ્રાપ્તિ જોવામાં આવે છે, ત્યારે એમ છે કે, નિવેધવાળી પ્રેરણાયુક્ત અધર્મનું આચરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતે અવિદ્યાદિ દોષવાળા પ્રાણી માત્રોને ધર્મ તથા અધર્મરૂપી સાધનોને લીધે શરીર ગ્રહણ કરવું પડે છે, તથા તે શરીરમાં અનિત્ય તથા સંસારરૂપ સુખ

હું: પ્રાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતિ શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા ન્યાયમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, 'નહવૈસશરીરસ્ય' સ્ત: પ્રિયાપ્રિયોરપદ્ધતિસ્તિ અર્થ:-સતરૂપ આત્માને ત્યાં સૂધી શરીરભાવ હોય છે ત્યાં સૂધી પ્રિય તથા અપ્રિયની નિવૃત્તિ હોતી નથી. આ શ્રુતિ સંસારનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. 'અશરીર વાચ સન્ત ન પ્રિયા-પ્રિયેડસ્ટુક્ત' અર્થ:-સતરૂપ આત્માને ત્યાં શરીરનો અભાવ હોય છે ત્યારે તેને પ્રિય તથા અપ્રિયનું લેપન હોતું નથી.'

શિષ્ય:-હે ભગવન્ ! પ્રિય તથા અપ્રિયના આસંગ્યને જે નિષેધ કરવામાં આવે તો શરીરથી રહિત ભોક્ષસંકલ્પને પ્રેરણાયુક્ત ધર્મનો પણ નિષેધ કરવામાં આવે. કારણ કે ધર્મકાર્યમાં પ્રિય તથા અપ્રિયના આસંગ્યને નિષેધ કહેવો, તે યોગ્ય નથી. અર્થાત્ શરીરનો અભાવ, એ જ ધર્મનું કાર્ય બાબત.

શુરુ:-હે શિષ્ય ! એમાં તારી ભૂલ છે. કારણ કે નીચે પ્રમાણેની શ્રુતિનાં પ્રમાણથી આત્માની શરીરભાવથી રહિત સ્થિતિ, સ્વાભાવિક છે. જેમકે:-'અશરીર શરીરવ્યવસ્થાપ્યત્વસ્યેવસ્થિતમ્ । મહાન્ત્રિમુ-માત્તર્કન મત્વા પીરો ન શોચતિ અર્થ:-આત્મા શરીરોમાં અશરીરરૂપે, અનિત્ય વસ્તુમાં નિત્યરૂપે, મહાનરૂપે, તથા વ્યાપકરૂપે તત્ત્વવાથી, અધિકારીને સુખ દુઃખાદિક કે જન્મ મરણાદિમાં શોક થતો નથી.' 'અગ્નિરોદ્યમાઃ સુન્ન (યુઠ) આત્મા પ્રાણ રહિત, મનરહિત તથા શુભરૂપે છે.

'અગ્નિરોદ્યમાઃ (યુઠ) આ પુરુષરૂપ આત્મા સર્વ પ્રકારની આસક્તિથી રહિત છે.' આ હેતુને લીધે આચરવા યોગ્ય કર્મનાં જે રૂળ છે, તેથી વિલક્ષણરૂપે વેદાંતજિજ્ઞાસાનું ભોક્ષ નામનું રૂળ છે. આ રૂળ શરીરભાવથી રહિત તથા નિત્ય છે.

શિષ્ય:-જેમાં વિકાર થાય, છતાં પણ આ તો આમ જ છે, આ રીતની બુદ્ધિનો નાશ થતો નથી, તે પરિણામી નિત્ય કહેવાય. જેવી રીતે જગત્ નિત્ય છે, એમ માનનારાના મત પ્રમાણે પૃથિવી, આદિ તથા સાંખ્યવાદીઓના મત પ્રમાણે શુભો પરિણામી નિત્ય કહેવાય છે, તેમ આત્મા પણ પરિણામી નિત્ય કહેવાઈ શકે.

શુરુ:-આત્માનું સ્વરૂપ જૂદા જ પ્રકારનું છે. તે પારમાર્થિક, કૃતસ્થરૂપે, નિત્યરૂપે, આકાશની માફક સર્વવ્યાપકરૂપે, સર્વ ક્રિયાના અભાવરૂપે, નિત્ય તૃપ્તરૂપે, પરિચેદથી રહિતરૂપે તથા સ્વયંભ્યોતિ સ્વરૂપરૂપે છે. આ આત્મામાં ત્રણે કાળ કાર્ય સહિત ધર્મ તથા અધર્મનું લેપન થતું નથી. આ બ્રહ્મ શરીર ભાવથી રહિત તથા ભોક્ષરૂપે છે. કઠોપનિષદની શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, 'અન્યત્ર પર્માદિન્યત્રાપર્માદિન્યત્રાસ્માદ્દેતાદૃતાત્ । અન્યત્ર મૂતાચ્ચ મય્યાચ્ચ અર્થ:-ધર્મથી, અધર્મથી, કૃતાકૃતથી, જૂતથી તથા ભવ્યથી અન્યત્ર ભાવ અર્થાત્ દૈતભાવ થાય છે.' જેની આ ભોક્ષસંકલ્પ જિજ્ઞાસા થાય છે, તે બ્રહ્મ છે. જે બ્રહ્મનો ઉપદેશ કર્તવ્યના અંશરૂપે કરવામાં આવે તો તે કર્તવ્યના

અસ્તિત્વથી બ્રહ્મ ધર્મની માર્ક સાધ્યરૂપે થશે તથા સાધ્યરૂપે થવાથી જેમ ધર્મ અનિત્ય છે, તેમ મોક્ષ પણ અનિત્ય કરશે. આ પ્રમાણે મોક્ષ અનિત્ય થવાથી પૂર્વ મીમાંસામાં કહેલ કર્મનાં ફળમાં અનિત્યતા છે, તેમ કર્મનું અતિશયપણું, તે મોક્ષ થશે તથા તે મોક્ષ પણ અનિત્ય થશે. પણ 'સર્વ' મોક્ષવાદીઓ કહે છે કે, મોક્ષ તો નિત્ય છે. માટે કર્તવ્યના અંશરૂપે બ્રહ્મનો ઉપદેશ કહેવાઈ શકે નહિ. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, 'બ્રમ્મવેદ મણિય મયતિ (મુખ્ય), ક્ષીયન્તે વાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્નદે પ્રણયે (મુખ્ય) આનંદં મણ્ણો વિદ્વાન્. ન વિમેતિ કુત્તચન (તૈત્તિરીય), અમયં વૈ જનક પ્રાપ્તોઽસિ (બૃહ), તદ્દામાનમેવાવેદં મણ્ણાસ્વીતિ તસ્માત્તત્તર્વમમક્ષત (વાજસનેયિ બ્રાહ્મણ), તય કો મોહઃ કઃ શોકઃ एकत्वमनुपपद्यतઃ (ઈશ). અર્થઃ—બ્રહ્મને જે ઓળખે છે તે બ્રહ્મરૂપે જ થાય છે (મું), ત્યારે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તેનાં સર્વ કર્મોનો અંત આવે છે (મું), જેને બ્રહ્મના આનંદનું જ્ઞાન થાય છે, તેને પછી કોઈ તરફથી ભય રહેતો નથી (તૈત્તિ), કે જનક ! બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તેને હવે ભયનો અભાવ છે (બૃહ), હું બ્રહ્મરૂપે છું, એ પ્રમાણે જેણે પોતાના આત્માને ઓળખ્યો છે તે સર્વરૂપે થાય છે (વાજ), જેને દેવનો અભાવ છે, તેને વિશે મોહ કે શોક કશું નથી (ઈશ). આ સર્વ શ્રુતિમાં બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર પછી મોક્ષદશા પ્રાપ્ત થાય છે, એમ દર્શાવે છે તથા તેની વચમાં અન્ય કાર્યનો પ્રતિપેદ કરે છે. તે જ પ્રમાણે "તદ્વૈતવચ-

નૃપિર્વિમદેવઃ પ્રતિપેદ્યં મનુભવં સર્વથા (બૃહ) અર્થઃ—બ્રહ્મનો જેને સાક્ષાત્કાર થયો એવા વામદેવ નામના અપિ હું મનુરૂપ થયો તથા હું સર્વરૂપે થયો એમ પોતાના માનવા લાગ્યા." આ શ્રુતિ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર તથા પોતાની સર્વાત્મલાભ નાની વચમાં કોઈ પણ રીતનું અનર્કતવ્ય રહેતું નથી, એમ દર્શાવે છે જે રીતે "એક મનુષ્ય ઉભો રહેતો છતો ગાત કરે છે," આ વાક્યમાં ઉભો રહેવું તથા ગાત કરવું, એ બેની વચમાં કતોરું અન્ય કાર્ય રહેલું હોતું નથી. 'સ્વં હિ નઃ પિતા શોઽસ્માકમધિવાવાઃ પરં પોતાયસિ (પ્રશ્ન), ક્ષુતં હોવ મયનદ્વુરોમ્યસ્ત્વરં શોકમાત્મવિદિતિ સોદં મગઃ શોચામિ તં માંમ વામ્જોકસ્ય પરં પારં તાયતુ ॥ (છાંદો), તં સ્મૃતિકપાપાય તમસઃ પરં પારં દર્શયતિ મગવા સનત્કુમારઃ અર્થઃ—આપ અમારાં પિતારૂપ છો. તમે અમને અવિદ્યારૂપ સાંગર્ભ પેલે પાર પહોંચાડી અમને તારો છો (પ્રશ્ન), આત્મજ્ઞાની શોકને તરી બાંધે છે એમ આપ સરખા બ્રહ્મજ્ઞાની પાસેથી સાંભળ્યું છે. કે ભગવાન ! હું અજ્ઞાની શોક કરું છું, માટે આપ ભગવાન મને શોકરૂપી સચુદ્રના પારને પહોંચાડો (છાંદો), પાપ જેનું નાશ પામેલ છે એવા તે જ્ઞાનીને ભગવાન સનત્કુમારે અજ્ઞાનના પારરૂપ બ્રહ્મને દર્શાવ્યું. ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ મોક્ષના પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ, એ જ આત્મજ્ઞાનનું ફળ છે, એમ દર્શાવે છે. તે જ પ્રમાણે આચાર્ય વડે પ્રણીત તથા આચયુક્ત નીચે પ્રમાણેનું સૂત્ર છેઃ—"કુલજન્મપ્રવૃત્તિરોષિષ્ય-

જ્ઞાનાનામુક્તોત્તરપાત્રે તદનન્તરપ્રકાશકર્મઃ
(ન્યાયસૂત્ર) અર્થ:-હુ, ય, જન્મ, પ્રવૃત્તિ,
હોષ તથા મિથ્યાજ્ઞાન, આ બધાનો અનુક્રમે
નાશ થયા પછી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય
છે." બ્રહ્મ તથા આત્મા એકરૂપે છે, એવા
જ્ઞાનવડે મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થાય છે.
બ્રહ્મ તથા આત્માનું એકપણાનું જ્ઞાન
સંપત્તરૂપે નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું
છે કે "અનન્ત કે મનોઽનન્તા વિશેદેવા અનન્તસેવ
સતેન લોક જયતિ (બૃહ) મન અનંતરૂપે
છે તથા વિશેદેદેવો અનંતરૂપે છે.
અનંતવડે મનુષ્ય અનંતલોકને જિતે
છે. વળી એકત્વ વિજ્ઞાન અધ્યાસરૂપે
નથી. જેમકે 'મનો મલેલુપસીત (છાંદો) મનની
બ્રહ્મરૂપે ઉપામના કરવી.' 'આદિત્યો મલેલુપદેશ'
અર્થ:-આદિત્ય બ્રહ્મરૂપે છે, એ રીતનો
ઉપદેશ છે. આ રીતે મન તથા આદિ-
ત્યમાં જે બ્રહ્મદૃષ્ટિ, તે અધ્યાસરૂપે છે.
પણુ વિશિષ્ટ ક્રિયાયોગના સાધનરૂપ
આત્મેકત્વ અધ્યાસરૂપે નથી. "વાયુર્વાય
સંવર્ગ. પ્રાણો વાયુ સંવર્ગ. (છાંદો) અર્થ:-વાયુ
સંવર્ગરૂપે છે. પ્રાણ સંવર્ગરૂપે છે.
'આતુર્માદિયાદિ યજ્ઞમાં પત્નીએ નિરીક્ષણ
કરવું ભેદએ, ઇત્યાદિ કર્મની આરંભ કર્મના
અંગરૂપ આત્માના સંસ્કારરૂપ પણુ આત્મ-
જ્ઞાન નથી. એ આપણે બ્રહ્મ તથા આત્મા
એકરૂપે છે, આ રીતની વિજ્ઞાન સંપત્તને
કર્મોગ સંપત્તરૂપે માનીએ તો પછી
તત્ત્વમાત્રે તે તું છે, અદ્વૈતાત્મિ (બૃ) હું
બ્રહ્મરૂપે છું, અયમાત્મા મદ્મ (બૃ) આ

આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે, આ સર્વ વાક્યોમાં
બ્રહ્મ તથા આત્મા એકરૂપે છે, એમ
જે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેમાં વિરોધ
આવશે. વળી "મિથતે હૃદયમયિ છિયતે સર્વ-
સજ્જા (સુ) આત્મજ્ઞાનવડે હૃદયની રજાદિ
ગાંઠ તૂટી જાય છે તથા સર્વ સંશયોતું
છેદન થાય છે," ઇત્યાદિ વાક્યમાં અવિ-
ધાની નિવૃત્તિરૂપ જે રૂળ આત્મજ્ઞાનવડે
કહ્યું છે, તેને પણુ બાધ આવે. તે જ
પ્રમાણે "મદ્મ વેદ મલેલુપ મવતિ (સુ) જે
બ્રહ્મને જાણે છે તે બ્રહ્મરૂપે થાય છે,"
આ વાક્યો, તેમજ આ ભાવવાણાં અન્ય
વચનો પણુ કર્મોગ સંપત્તને વિજ્ઞાન
સંપત્તરૂપે માનવાથી અચુક્ત ઠરશે. આ
કારણથી વિજ્ઞાનસંપત્ત કર્મોગસંપત્તરૂપે
નથી. કારણ કે બ્રહ્મવિદ્યા પુરુષવ્યાપારને
અધીન નથી.

શિષ્ય:-જો બ્રહ્મવિદ્યા પુરુષવ્યાપાર-
ને અધીન નથી, તો શું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ
રૂપે જેમ વસ્તુનું જ્ઞાન હોય છે, તેમ શું
બ્રહ્મવિદ્યા વસ્તુને અધીન છે ?

ગુરુ:-બ્રહ્મ તથા તેના જ્ઞાનનો
ચુક્રિતવડે કાર્યની સાથે સંબંધ છે, એમ
માનવું, એ તદ્દન અચુક્ત છે. વિદ્ જાણવું,
આ પ્રમાણેની ક્રિયાના કર્મરૂપે બ્રહ્મનો
કર્મની સાથે સંબંધ નથી. કારણ કે
આત્માના સંબંધમાં કેનોપનિષદ વિશે
કહ્યું છે કે "અન્યંદરે તદ્વિદિતાદયો અવિ-
દિતાદયિ અર્થ:-આત્મા વિદિત વસ્તુથી
તેમજ અવિદિત વસ્તુથી ભિન્ન છે,"
આ પ્રમાણે આત્મામાં વિદ્ ક્રિયાના
કર્મનો પણુ પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો.

૧ પ્રથમકાળે વાયુ તથા પ્રાણ સર્વનો
મંદાન કરે છે તેથી તેને સંવર્ગરૂપે કહે છે.

છે. વળી બૃહદ્દશરણકમાં 'કહું છે કે, "યેનેદં સર્વં વિજ્ઞાનાતિ તે કેન વિજ્ઞાનીયાતં" અર્થ:- જેની સહાયતાથી આ સર્વ દ્રશ્યજાણવામાં આવે છે, તે આત્માને કેવી રીતે જાણવો?" આ વાક્યથી પણ જ્ઞાનની ક્રિયાના કર્મનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. તે જ પ્રમાણે ઉપાસનાની ક્રિયારૂપ કર્મનો પણ પ્રદાને વિષે પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. કારણ કે કેન ઉપનિષદમાં કહું છે કે, "યદ્વાચાનમ્યુક્તિં યેન વાગમ્યુક્તે । તદેવ મદ્મત્તં વિજિનેદં યદિદમુક્તમેતે" અર્થ:-આત્મા જાણીવડે નિરૂપણ કરી શકાય એમ નથી; પણ તેની સહાયતાથી વાણી બાણી શકાય છે. આને જ તું પ્રદક્ષરૂપે જાણ, પણ જેની તું દ્રશ્યરૂપે કરી ઉપાસના કરે છે, તે પ્રદક્ષ નથી." આ રીતે પ્રદક્ષ વાણી આદિ ઇન્દ્રિયોના અવિષયરૂપ છે, એમ સૂચવ્યું છે.

શિષ્ય:-જો પ્રદક્ષ ઇન્દ્રિયોના અવિષયરૂપ છે, તો પછી તે શાસ્ત્રના પ્રમાણરૂપે છે, એમ કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ?

ગુરુ:-હે શિષ્ય ! તારી આ રીતની શંકાતું નિરસન હું કરું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ. શાસ્ત્ર અવિદ્યાથી થયેલા ભેદનો નાશ કરે છે, પણ શાસ્ત્ર કોઈ દિવસ પ્રદક્ષ, ઇદં અર્થાત્ આ રૂપે છે, એમ કહી પ્રતિપાદન કરતું નથી.

શિષ્ય:-જ્યારે શાસ્ત્ર પ્રદક્ષને દ્રશ્યરૂપે પ્રતિપાદન કરતું નથી, ત્યારે શાસ્ત્રના પ્રમાણરૂપ પ્રદક્ષને કહેવો, એ તદ્દન અયોગ્ય છે.

ગુરુ:-હે શિષ્ય ! આત્મા જીવના અવિષયરૂપ છે, એમ પ્રતિપાદન કરતું શાસ્ત્ર અવિદ્યાથી કલ્પાયેલ જ્ઞાતા, જ્ઞાન તથા જ્ઞેયાદિરૂપ ભેદને ટાળે છે. વળી કેનોપનિષદમાં પણ કહું છે કે, "યસ્યમતં તસ્ય મતં મતં યસ્ય ન વેદ સઃ । અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતો વિજ્ઞાતમવિજ્ઞાનતામ્" અર્થ:-જો પ્રદક્ષવેત્તા એમ માને છે કે, પ્રદક્ષ અમત અર્થાત્ કર્તૃકર્માદિથી અપ્રાપ્ત છે, તેનાથી પ્રદક્ષ મત છે અર્થાત્ તે પ્રદક્ષને જાણે છે. જે પ્રદક્ષનો અવેત્તા એમ જાણે છે કે, પ્રદક્ષ મત અર્થાત્ કર્તૃકર્માદિથી પ્રાપ્ત છે, તે પ્રદક્ષને જાણતો નથી." વળી બૃહદ્દશરણકમાં કહું છે કે "ન દ્રષ્ટેઃ દ્રશ્યં પર્યંઃ । ન વિજ્ઞાતુઃ વિજ્ઞાતારં વિજ્ઞાનીયાઃ" અર્થ:-દ્રષ્ટિના દ્રષ્ટાને તું જોઈ શકીશ નહિ. તું જ્ઞાનનો જ્ઞાતાને કહી જાણી શકીશ નહિ." નિત્યમુક્ત આત્માનું સ્વરૂપ અવિદ્યાથી કલ્પાયેલ સંસારીપણાને ટાળવાવાળું છે. આ

કારણથી મોક્ષના સંભવમાં અનિત્યપણાનો દોષ રહેતો નથી. જેના મત પ્રમાણે મોક્ષ ઉત્પાદ-કાર્યરૂપે છે, તેના મત પ્રમાણે માનસીક, વાચિક અથવા તો કાચિક કાર્યની અપેક્ષા રહે છે. તે જ પ્રમાણે જે એમ માને છે કે, મોક્ષ વિકારયુક્ત છે, તેના મત પ્રમાણે તથા કાર્યરૂપે માનતાશાના મત પ્રમાણે મોક્ષ અનિત્ય કરશે. દૃષ્ટાંત તરીકે દહી આદિ જે વિકારવાળા પદાર્થ છે તે, તેમ જ ઘટ આદિ જે ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થ છે, તે જગતમાં નિત્યરૂપે કદી હોઈ શકતા નથી. વળી પ્રદક્ષ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, એમ કહેવાવડે પણ પ્રદક્ષ

કાર્યરૂપે કદી હોઈ શકે નહિ. પ્રજ્ઞ સ્વાત્મરૂપે હોવાથી અપ્રાપ્ય છે. જો પ્રજ્ઞ-સ્વાત્મસ્વરૂપે ન હોય તો પણ પ્રજ્ઞ પ્રાપ્ય નથી. કારણ કે પ્રજ્ઞતું સ્વરૂપ સર્વત્ર વ્યાપકરૂપે તેમ જ નિલપ્રાપ્ત રૂપે છે. દ્વંદ્વંત તરીકે જેમ આકાશ સર્વત્ર વ્યાપકરૂપે તથા નિલપ્રાપ્તરૂપે છે.

વળી મોક્ષતું સ્વરૂપ સંસ્કાર થવા યોગ્ય પણ નથી. જો તે સંસ્કાર થવા યોગ્ય હોય તો પછી સંસ્કાર કરવાના વ્યાપારની તેને અપેક્ષા રહે. સંસ્કાર કરવા યોગ્ય પદાર્થનો સંસ્કાર, તે પદાર્થમાં અમુક શુભ મુકવાથી અથવા તો અમુક દોષ દૂર કરવાવડે થઈ શકે છે. વળી મોક્ષતું સ્વરૂપ આધેયરૂપે પણ હોતું નથી. તે તો કેવળ પ્રજ્ઞસ્વરૂપે છે તથા આ રીતે હોવાથી જ શુભના અધિષ્ઠાનનો તેમાં સંભવ હોતો નથી. વળી મોક્ષતું સ્વરૂપ નિલશુદ્ધ પ્રજ્ઞરૂપે હોવાથી તેમાંથી દોષને દૂર કરવાનો પણ સંભવ નથી. જેમ દર્પણમાં યદ્યપિ પડેલા હોય તો તે ડાઘારૂપી દોષ ધસીને દૂર કરવાથી, તેમાં રહેલ પ્રકાશપણ્યનો ધર્મ વ્યક્ત થાય છે, તેમ ક્રિયાવડે આત્માને સંસ્કાર કરવાથી આત્માના ધર્મરૂપ મોક્ષ, જે શુદ્ધ હોય છે, તે વ્યક્ત થાય છે, જેમ માનવું તદ્દન અનુચિત છે કારણ કે આત્માને વિષે ક્રિયાશ્રયપણું કદી હોઈ શકે જ નહિ. ક્રિયા જેને આશ્રયે રહી હોય, તેને તે વિકાર કર્યા વિના પોતે રહી શકતી નથી. જો આત્મામાં ક્રિયાવડે વિકાર થતો હોય તો પછી આત્મામાં અનિત્યતાની પ્રાપ્તિ

થશે તથા તેમ થવાથી “અવિકાર્યોડયમુચ્યતે અર્થઃ—આત્મા વિકારથી રહિત કહેવાય છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિનાં વાક્યો ખોટાં ઠરશે. આમ હોવાથી આત્મામાં પોતાને આશ્રયે રહેલી ક્રિયાનો કદી સંભવ નથી ક્રિયા અન્યને આશ્રયે રહેલ હોય છે તથા તેમ હોવાથી આત્મા ક્રિયાનો અવિષય છે. આત્મા ક્રિયાનો અવિષય હોવાથી તેને વિષે સંસ્કારનો પણ અભાવ છે.

શિષ્યઃ—જો કે આત્મામાં સંસ્કારનો અભાવ છે, પણ દેહવાન આત્મા દેહના આશ્રયયુક્ત સ્થાન, આચમન તથા યજ્ઞોપવીત આદિ ક્રિયાવડે સંસ્કારવાળો થયેલ જોવામાં આવે છે.

શુરુઃ—તારુ આ રીતનું માનવું ખોટું છે. કારણ કે, અવિદ્યાથી ગ્રહણ કરાયેલ તથા દેહાદિથી યુક્ત જોવા આત્માનો સંસ્કાર સંભવે છે. ખરું જોતા તો જ્યાં સૂધી દેહ તથા આત્માનો સંબંધ હોય છે ત્યાં સૂધી જ સ્નાન તથા આચમન આદિનો સંભવ છે. જેની રીતે દેહને આશ્રયે રહેલ ચિકિત્સારૂપ માંસ મન્ત્રતદિની સમાનતાને લીધે હું રોગથી રહિત છું, એ પ્રમાણેનું દેહથી જોડાયેલ અભિમાની જોવા આત્માને આરોગ્ય સંબંધી કૃણ હોય છે. આ જ પ્રમાણે અવિદ્યાયુક્ત જે જીવની આ પ્રમાણેની બુદ્ધિ થાય છે કે હું સ્નાન, આચમન તથા યજ્ઞોપવીત આદિથી શુદ્ધ તથા સંસ્કાર યુક્ત થયો છું, તે જ જીવ સંસ્કારને પામે છે. દેહથી યુક્ત થયેલ જીવ

હોવાથી તે આ પ્રમાણે માને છે. હું કર્તા છું, એ પ્રમાણે હું પશુની બુદ્ધિવાળા જીવાત્માવડે સર્વ ક્રિયાઓ થાય છે તથા તે જ જીવાત્મા તે ક્રિયાના ફળને ભોક્તા થાય છે. વળી મુઠક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે “તયોરન્યઃ પિપ્પલ સ્વાદ્યત્પન્નન્નન્નન્યો અભિચાકશીતિ અર્થઃ—દેહમાંના એ પક્ષીમાથી, એક પક્ષી ફળને ભોગવે છે તથા એક ખાધા વગર ભોધા જ કરે છે” આત્મેન્દ્રિયમનો-યુક્ત મોક્ત્યાહુર્મનોપિણઃ (૪૮) અર્થઃ—ઈન્દ્રિય તથા મનવાળા આત્માને વિક્ષેપો ભોક્તારૂપે કહે છે” एको देव. सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माभ्यक्ष सर्वभूताभिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च (२२८) અર્થઃ—સર્વ પ્રાણીને અંતરાત્મા એકરૂપે, પ્રકાશરૂપે, સર્વ પ્રાણીમાં મુઠકરૂપે, કર્મના કર્તારૂપે, સર્વમાં નિવાસ કર્તારૂપે, સાક્ષી રૂપે, ચેતનરૂપે, કેવળરૂપે તથા નિર્ગુણ રૂપે છે.” “सर्पपगात् शुक्रमकाबमक्षण-मस्ताविर शुद्धमपापविद्धम् (४३०) પ્રકાશરૂપે, શરીર રહિત, ક્ષતથી રહિત, શિરારહિત, શુદ્ધ તથા પાપથી રહિત આ આત્મા સર્વને વ્યાપી રહેલ છે.” ઈત્યાદિ મત્રા બ્રહ્મનું આધેય ભાવથી રહિતપણું તેમ જ તેનું શુદ્ધપણું દ શયિ છે. બ્રહ્મસ્વરૂપે યવુ, તેનું જ નામ મોક્ષ છે. માટે મોક્ષ સસ્યાર્થરૂપે (કોઈ ક્રિયાથી શુદ્ધ થવારૂપે) નથી આથી કોઈ પણ મનુષ્ય ક્રિયાવડે પ્રવેશ થવાના દારરૂપે મોક્ષ છે, એમ કહી શકતું નથી જ્ઞાનને છોડી ક્રિયાવડે

મોક્ષમાં પ્રવેશ, જ્યાં પણ થઈ શકે એમ નથી.

શિષ્ય—હે ભગવન ! જ્ઞાન એ પણ મનવડે થનારી ક્રિયા, એમ કહેવાઈ શકે કે નહિ ?

શુરુ—માનસીક ક્રિયા, એ જ્ઞાન કહેવાઈ શકે નહિ. કારણ કે માનસીક ક્રિયા તથા જ્ઞાન, એ બેઉ ભિન્ન ભિન્ન છે. ક્રિયા એટલે કોઈ પણ વસ્તુના સ્વરૂપ વિશે અપેક્ષા વિના જે પ્રેરણા થતી તે. વળી તે પુરુષના ચિત્તના વ્યાપારને અધીન છે. જેમકે “यस्यै देवतायै हविर्गृहीत स्वात्तां मनसा ध्यायेत् वषट् करिष्यन् અર્થઃ—જે દેવતાને યાગિ-દાન આપવું હોય, તે દેવતાનું વષટ્કાર કરતી વખતે મનવડે ધ્યાન કરવું ભોધ્યે.” “संध्यां मनसा ध्यायेत् (એ. બ્રા.) અર્થઃ—મનવડે સંધ્યાનું ધ્યાન કરવું ભોધ્યે.” આ સર્વમાં ધ્યાન તથા ચિંતન ને કે માનસરૂપે છે, છતાં પુરુષ તે કરવા, નહિ કરવા અથવા તેથી ઉલટું કરવા સમર્થ છે. કારણ કે તે પુરુષના પ્રયાસને અધીન છે માટે જ્ઞાન ને કે માનસરૂપે છે, છતાં તેમાં મહાન વિલક્ષણતા રહેલ છે. જેમકે “પુરુષો વાવ ગૌતમાગ્નિઃ । યોષા વાવ ગૌત-માગ્નિ (છાંદોગ્ય) અર્થઃ—હે ગૌતમ ! અગ્નિ પુરુષરૂપે છે. તેમ જ અગ્નિ સ્ત્રીરૂપે છે” અહીં પુરુષ તેમ જ સ્ત્રી બેઉની અગ્નિબુદ્ધિ માનસીરૂપે છે. ક્રિયા કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે, ક્રિયા પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, તથા તે પુરુષને અધીન છે

શિષ્ય-વારુ, એ તો ઠીક, પણ પ્રસિદ્ધ અગ્નિમાં જે અગ્નિબુદ્ધિ થવી, તે કદી પ્રેરણાને અધીન નથી, તેમ જ તે પુરુષને અધીન નથી. ત્યારે તે કેમ અધીન છે ?

ગુરુ-પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં વિષયરૂપ વસ્તુને અધીન જ્ઞાન હોય છે, પણ ક્રિયા તેમ હોતી નથી. જ્યાં જ પ્રમાણે સર્વ પ્રમાણવાળી વસ્તુને વિશે પણ જાણી લેવું.

શિષ્ય-ત્યારે આમ છે, ત્યારે પ્રજ્ઞ સ્વરૂપનું જે જ્ઞાન થાય છે, તે પણ પ્રેરણાને અધીન નથી. આથી સાંભળવામાં આવતાં વિધિમુખ વચનોનું કાંઈ પ્રયોજન નહિ હોવાથી તે નકામા પડે છે. જેવી રીતે પથ્થરપર જો અગ્નિની ધારને ઘસવામાં આવે તો તે છુટ્ટી થઈ જાય છે. કારણ કે આત્મા, ત્યાગ કરવો તેમજ શ્રદ્ધા કરવું, આ જે રીતના વસ્તુવિષયથી રહિત છે. અહીં કાંઈ શકા કરે કે 'આત્મા વા અરે દ્રવ્ય' શ્રોતવ્ય-અર્થ-આત્મા જોવો તથા સાંભળવો જોઈએ.' આ રીતનાં વિધિવચનનું શું કામ છે ? હું તો એમ ધારું છું કે, સામાન્ય પ્રવૃત્તિના વિષયને ટાળવા માટે આ વિધિવચનો છે.

ગુરુ-જે પુરુષ બહિર્મુખ હોય છે તે એમ ધારે છે કે, મને ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાઓ તથા મારું અનિષ્ટ જતું રહો. આમ તેની પ્રવૃત્તિ યવાથી તેને આત્મતિક પુરુષાર્થની જગાં પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેને આત્મતિક પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવો હોય, તેણે આત્મા વા અરે

દ્રવ્ય-ઇત્યાદિ વચનો, સ્વાભાવિક કાર્યો તથા ઇન્દ્રિયસંઘાતની પ્રવૃત્તિના વિષય-સાથી વિમુખ કરી, તેને પ્રત્યક્ષ આત્માના સ્વરૂપમાં પ્રવતીવવાં જોઈએ. આત્માના શોધનને વિશે પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષને અહ્યરૂપે તથા અનુપાદેયરૂપે આત્માનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. 'ઇદં સર્વં વદ-યમાત્મા (બૃહ) આ સર્વં પ્રત્યક્ષરૂપે દેખાતી વસ્તુ આત્મારૂપ છે,' 'અત્ર ત્વસ્ય સર્વ-માત્મેવામૃતતત્કેન કં પદંવત્ કેન કં વિ-જાનીયાત્ વિક્ષાવારમરે કેન વિજાનીયાત્ (બૃહ) જેને સર્વ આત્મારૂપે છે તે કંઈ વસ્તુપડે કંઈ વસ્તુને જીવે, કંઈ વસ્તુથી કેને જાણે ? કારણ કે જ્ઞાતા છે તે કેવી રીતે જાણી શકે ?' "અયમાત્મા બ્રહ્મ (બૃહ) આ આત્મા પ્રજ્ઞરૂપે છે" ઇત્યાદિ વાક્યોવડે આ આત્માનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે.

શિષ્ય-કર્તવ્યથી રહિત એવું આત્માજ્ઞાન, હેય તેમજ ઉપાદેયથી રહિત છે, એમ તો અમે પણ અંગીકાર કરીએ છીએ. પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન થવાથી સર્વ કર્તવ્યતાનો નાશ થાય છે તથા કૃતા-ર્થતા થાય છે, એમ તો અમારે પણ સંમત છે કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "આત્માનં ચેદિજાનીયાદશમસ્મીતિ પુરુષ. । કિમિચ્છન્કસ્થ કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત્ ॥ (બૃહ) હું પરમાત્મા સ્વયંપ્રકાશરૂપે છું, એમ જે આત્માને જાણે છે તે જ્ઞાની ઇચ્છા કરે તથા કંઈ કામનાને માટે તેનું શરીર સંતાપને પામે ?" एतद् बुद्ध्या बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत अर्थः-આ રીતે આત્મજ્ઞાન મેળવી, હે

ભારત ! તું બુદ્ધિમાન તથા કૃતાર્થ થા.' આથી એમ હરે છે કે, વિધિવિષયની ઉપાસનાથી બ્રહ્મનો બોધ થતો નથી. વળી કેટલાક એમ કહે છે કે, “પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિવિધિતચ્છેપવ્યતિરેકેણ કેવલ વસ્તુવાદો વેદમાગો નાસ્તિ અર્થઃ—અવૃત્તિ, નિવૃત્તિ તથા વિધિમુખવચન ત્રિણાય કેવળ વસ્તુવાદવાળો વેદભાગ નથી.” એ શું ખરું છે ?

શુભ્ર:—આ તેમનું કહેવું બરાબર નથી. કારણ કે ઉપનિષદવિશે કહેવાયેલ પુરુષ અદ્વૈતરૂપે છે. ઉપનિષદમાં જે પુરુષ કહેવાયેલ છે, તે સંસારથી રહિત તથા બ્રહ્મરૂપે છે. ઉત્પત્તિ, આદિ આર પ્રકારના દ્રવ્યથી તે રહિત છે. તે પોતાના વિષયને વિશે જ સ્થિતિ કરે છે. તેને કોઈ પણ રીતનો દ્વૈતભાવ નથી. તે આ નહિ, તે આ નથી, તે મેળવાય એમ નથી, એ રીતે કહેવામાં આવે છે. ‘સ ય નૈતિ નૈત્યાત્મા (બૃહ) અર્થઃ—આ નહિ, એમ આત્માના સંબંધમાં જે ઉપદેશ કરાયેલ છે તે આ પુરુષ છે.’ આ આત્માનું અસ્તિત્વ નથી, એમ કોઈ કહી શકશે નહિ. તે જ નિષેધનો કર્તા છે, તથા તે જ આત્મારૂપે છે. હુંરૂપ આત્મા પ્રમાણનો વિષય હોવાથી ઉપનિષદવડે જ સમજી શકાય છે, એમ કહેવું અચુક છે. કારણ કે તે સર્વમાં સાક્ષીરૂપે રહેલ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. સર્વના આત્મારૂપ પુરુષ, જે સાક્ષીરૂપે, સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં સ્થિતિ કર્તારૂપે, સમરૂપે, એકરૂપે, કૃતસ્થરૂપે, નિત્યરૂપે છે, તે હું

એવા પ્રમાણના વિષયથી રહિતરૂપે વિધિ-વચનવાળાં વાક્યવડે તથા તર્કવાળાં વચનવડે કદી બર્ણવી શકાતો નથી. આથી આ પુરુષનું અસ્તિત્વ નથી, એમ કહેવા સમર્થ નથી, અથવા વિધિમુખ વચનવાળો તે છે, એમ કહેવા પણ સમર્થ નથી. તે આત્મસ્વરૂપે હોવાથી ત્યાગે તેમજ ગ્રહણમાં વિષયથી રહિત છે. પુરુષથી રહિત વિનાશવાળો સર્વ વિકાર-સમૂહનાશને પામે છે. પણ પુરુષ વિનાશથી રહિત હોવાને લીધે તેને અવિનાશીરૂપે કહેવામાં આવે છે. તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો વિકાર ન હોવાને લીધે તે કૃતસ્થ (વિકાર રહિત) અર્થાત્ નિત્યરૂપે કહેવામાં આવે છે. આથી આત્માનું સ્વરૂપ નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ તથા સુક્તરૂપે કહેલ છે. આથી જ કોઈપણવડમાં કહ્યું છે કે “પુરુષાન્ત પરં કિંચિત્તા કાષ્ઠા સા પરા ગતિઃ અર્થઃ—પુરુષથી રહિત કંઈપણ નથી, તે સર્વની સીમારૂપ તથા પરમ ગતિરૂપ છે.” “તં ત્વૌપનિષદં પુરુષં પૃષ્ઠામિ (બૃહ) હું ઉપનિષદને વિશે કહેલ પુરુષ વિશે પૂછું છું.” આ શ્રુતિમાં પુરુષને ઔપનિષદ એવું જે વિશેષણ આપ્યું છે, તે ઉપનિષદમાં જે પુરુષનું પ્રધાનપણ છે તે પુરુષરૂપે છે, એમ દર્શાવવા આપ્યું છે. આથી ભૂતવસ્તુને દર્શાવનાર વેદભાગ નથી, એમ કહેવું તદ્દન અચુક છે. આથી શાસ્ત્રના રહસ્યને સમજનારાઓ, “દૃષ્ટો હિ તત્સાર્થઃ કર્માર્થવોચનમ્ અર્થઃ—કર્મનું જ્ઞાન થવું, એ જ વેદાર્થ કહેવાય છે.” આ તેમજ, અન્ય વાક્યોવડે જે શાસ્ત્ર કર્મપ્રાધાન્યનું

અનુમાન કરે છે તે શાસ્ત્ર, ધર્મની જિજ્ઞાસાનો વિષય હોવાથી વિધિમુખ તથા નિષેધ મુખ વાક્યથી ભરપૂર છે, તથા તે કર્મને દર્શાવવા માટે છે.

શિષ્ય-“આમ્નાવસ્યકિયાર્યત્વાદાનર્થ-સ્ત્યમતર્થાનામ્” અર્થ:-વેદ ક્રિયાના અર્થને દર્શાવનાર છે, માટે ક્રિયાના અર્થથી રહિત વાક્ય અનર્થરૂપે છે,” ઇત્યાદિ લૈમ્બિનીના સૂત્રવડે નિત્યત્વને માનનારાઓનો ભૂત વસ્તુનો ઉપદેશ ખોટો છે. જો પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિથી રહિત ભૂત વસ્તુનો વેદમાં ઉપદેશ છે, તો પછી તેમાં કૃતસ્થ તથા નિત્યરૂપ ભૂતનો ઉપદેશ કેમ દર્શાવ્યો નથી? આ રીતે વેદમાં દોષ આવે છે. જો તમે જોમ માનો કે, આ દોષ ખોટો છે. કારણ કે ભૂત વસ્તુને દર્શાવનારી ક્રિયા કહી હોતી નથી. પણ તમારે જો-ટકું તો માનજું જ પડશે કે, ભૂત વસ્તુ જો કે ક્રિયારૂપે નથી, પણ ક્રિયાના અર્થના સાધનરૂપ હોવાથી ક્રિયાને સૂચવનાર જ જૂતોપદેશ છે.

ગુરુ:- આ રીતનો દોષ વેદમાં આવતો નથી. કારણકે જો કે ક્રિયાના અર્થને સૂચવનાર આ ઉપદેશ છે, છતાં તે વસ્તુના ઉપદેશનું તાત્પર્ય ક્રિયાને ટાળવાવાળું છે. ક્રિયાર્થપણું તો કેવળ પ્રયોજનરૂપે છે. આથી કોઈ જોમ સિદ્ધ થતું નથી, કે વસ્તુનો ઉપદેશ નથી કરવામાં આવ્યો. વળી જો વસ્તુનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હોય તો તેથી શ્રોતા તથા વક્તાનો શો હેતુ સિદ્ધ થાય જોમ છે, જોમ જો કોઈ પૂછે તો તેના સંજ્ઞામાં કહ્યું છે કે, નહીં

જાણવામાં આવેલ આત્મારૂપ વસ્તુનો ઉપદેશ, તે જ પ્રમાણે થવા યોગ્ય છે. આત્માના જ્ઞાનવડે મિથ્યા અસાધ્ય સંસારની નિવૃત્તિરૂપ પ્રયોજન હોય છે. જો રીતે ક્રિયાસાધનરૂપ પ્રહોપદેશથી પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે. જેમકે ‘વાચ્છનો ન હંતવ્યઃ’ અર્થ:-પ્રાણહણને મારવો જોઈએ નહિ. આ તેમ જ ખીજે સ્થળે અમુક વસ્તુના નિષેધ સંજ્ઞાથી ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ સ્થળે કોઈ ક્રિયા નથી અથવા ક્રિયાનું સાધન નથી. જો ક્રિયા રહિત વાક્યનો ઉપદેશ ખોટો હોય તો વાચ્છનો ન હંતવ્યઃ ઇત્યાદિમાં જે નિષેધરૂપ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે ખોટો કરશે તથા તે અયુક્ત થશે. સામાન્ય રીતે ક્ષતિ જો શબ્દ સાથે નવું નો સંજ્ઞા થવાવડે હનનરૂપ ક્રિયાના નિષેધરૂપ વેશબ્યનું અહીં સૂચન કર્યું છે, પણ તેથી જાદી રીતે અપ્રાપ્ત વસ્તુની ક્રિયા માટે કલ્પના કરવામાં આવી નથી. નવું પ્રત્યયનો જો સ્વભાવ છે કે, જે વસ્તુની સાથે તેનો સંજ્ઞા હોય છે, તે વસ્તુનો નિષેધ દર્શાવે છે. અહીં વૈરાગ્યના હેતુરૂપે કોઈ વસ્તુવિશે નિષેધબુદ્ધિ દર્શાવી છે. આ નિષેધ કરવાવાળી બુદ્ધિ, જેમ બળેલ લાકડાનો અગ્નિ પોતાની બેળે જ શાંતિને પામે છે તેમ, પોતાની બેળે શાંત થાય છે. આથી અમે જોમ માનીએ છીએ કે, વાચ્છનો ન હંતવ્ય ઇત્યાદિ મંત્રોમાં આસકત ક્રિયાવાળી બુદ્ધિને તેમાંથી નિવૃત્ત કરવારૂપે વેશબ્યનું નિષેધવચનવડે સૂચન

કર્તુ' છે આ જ પ્રમાણે પ્રજાપતિગ્રાહિણ્ય
ધર્મ્યાદિ મંત્રવડે પણ બાણી લેવું. માટે
કોઈ અમુક વસ્તુ નહિ કરવા માટે કહે
વારૂં બૂત પદાર્થના અર્થવાદના સંબં-
ધમાં નિવેધનું અહીં સૂચન છે. સપ્તદ્વિગ
વતુન્તી ધર્મ્યાદિ માફક કર્તવ્ય વિધિનું
સૂચન કરવા વિના કેવળ વસ્તુ માત્રનું
કથન અનર્થ હોવું જોઈએ, એમ જે કહ્યું
છે, તે કેવળ શ્રદ્ધાના સમાધાનરૂપ છે.
કારણ કે આ રજુ છે પણ મર્મ નથી,
એમ કેવળ વસ્તુમાત્રનો નિર્દેશ કરવામા
હોતુ સમાયલો છે

શિષ્ય-રજુના સ્વરૂપને કહેવાની
માફક શ્રુતિ પ્રતિપાદિત પ્રદ્યુત સ્વરૂપ
અર્થયુક્ત નથી, કારણ કે સંસારિણ
તો સર્વ કોઈના જોવામાં આવે છે.

ગુરુ:-જેને પ્રદ્યુતો પૂર્ણ રીતે સા-
ક્ષાત્કાર થયો છે, તેને આ સંસારીપણું
દશાવી શકાય એમ નથી. કારણ કે વેદના
પ્રમાણવડે પ્રદ્યુત જે સ્વરૂપ પ્રતિપાદન
કર્તુ'છે,તેથી ઉલટું સંસારીપણું હોવાથી તેને
તે માન્ય હોતું નથી કારણ કે આ શરીર છે
તે જ આત્મા છે, એમ શરીરનું અભિમાન
રાખનારાને દુઃખ લય વગેરે જોવામાં આવે
છે. પણ જેને વેદના પ્રમાણથી પ્રદ્યુતવાવતુ
જ્ઞાન થયું હોય છે, તેનું દેહાભિમાન
ગળી ગયેલું હોય છે, જેથી મિથ્યા
જ્ઞાનવડે અનુમાન કરાતાં સુખ દુઃખાદિ
તેનામાં છે, એવી કલ્પના કરવી તે ભૂલ
છે. ધનના અભિમાનવાળા ધનવાન ગૃહ-
સ્થને ધન ચોરાઈ જવા માટે દુઃખ
ઉત્પન્ન થાય છે, પણ ધનના અભિમાનથી

રહિત સંન્યાસીને ધન ચોરાઈ જવા
સંબંધીનું દુઃખ હોતુ નથી. જેણે કુંડળ
પહેરેલ હોય છે, તેને હું કુંડળયુક્ત છું,
એવા અભિમાનવાળું સુખ જોવામાં આવે
છે. પણ કુંડળ વિનાના તથા જે કુંડળ
પહેર્યા છે, એવા અભિમાનથી રહિત
પુરુષને હું કુંડળવાળો છું, એવા
અભિમાનવાળું સુખ હોતું નથી.
વળી છાદોગ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,
"અતીર વાય સન્ત ન પ્રિયાપ્રેયે સૃજત અર્થઃ/
શરીરભાવથી રહિત સત્ત્વ આત્માને
પ્રિય તેમ જ અપ્રિય સ્પર્શ કરી
શકતાં નથી."

શિષ્ય-શરીરનું પતન થવાથી
અશરીરપણું થાય છે, પણ જ્યાં સૂધી
જીવન છે ત્યાં સૂધી તેમ થતું નથી.

ગુરુ:-ના, આ કહેવું ખોટું છે. હું
વળી ગરીર યુક્ત છું, એવું અભિમાન
મિથ્યા જ્ઞાનને લીધે છે. શરીર તથા
આત્માના અભિમાનવાળુ મિથ્યાજ્ઞાન વિના
અન્ય કોઈ કારણથી આ જીવ ગરીરયુક્ત
છે, એમ કલ્પના કરવી બની શકતી
નથી આત્મામા કર્મનો અભાવ હોવાથી
તેમા અશરીરપણું તથા નિત્યતા છે,
એમ અપણે કહીએ છીએ.

શિષ્ય-આત્માવડે જે પ્રકારનાં કર્મ
કરવામા આવે છે, તે રીતે ધર્મ તથા
અધર્મ થાય છે તથા તેથી શરીર બંધાય
છે, એ વાત શું ખોટી છે ?

ગુરુ-આ કહેવું યુક્ત નથી. કા-
રણ કે ધર્મ તથા અધર્મ આત્માવડે

કરવામાં નથી આવતા. આ જ કારણથી આત્માનો શરીર સાથેનો સંબંધ માનવો અથોચ્ય છે. આત્માને શરીરની સાથે સંબંધ થવાથી ધર્મ તથા અધર્મ થાય છે, એમ માનવાવડે શરીર તથા આત્માને એક બીજાનો આશ્રય છે, એમ માનવું પડશે તથા તેમ માનવાથી આત્મામાં અનાદિપણું માનવામાં આવે છે, તે કેવળ અધ પરંપરારૂપે ઠરશે. ક્રિયાનો સમવાયી સંબંધ આત્મા સાથે નહિ હોવાથી આત્માનું કર્તાપણું માનવું અયુક્ત છે.

શિષ્ય:-શબ્દ આદિનું કર્તાપણું પ્રત્યક્ષ રીતે જોવામાં આવે છે, તો પછી તે અયુક્ત કેમ કહેવાય ?

શુરુ:-ના, ધનના આપવાવડે આકર સંબંધ પ્રાપ્ત થયેલ છે તથા તેથી શબ્દ આદિમાં કર્તાપણું જોવામાં આવે છે. શરીરાદિવડે ધન આપવું વગેરે ક્રિયા થાય છે, તેની માફક આત્માનો સ્વામી-સંબંધ માનવો જશ પણ ચોચ્ય નથી. પ્રત્યક્ષ રીતે જે સંબંધ જોવામાં આવે છે, તે મિથ્યાભિમાનરૂપે છે.

શિષ્ય:-આથી એમ અનુમાન થાય છે કે, આત્મા યજ્ઞમાનરૂપે (યજ્ઞ કર્તારૂપે) છે. વળી દેહાદિથી ભિન્ન આત્માનું પોતાના દેહ વિશે જે અભિમાન હોય છે, તે ગૌણરૂપે છે, પણ મિથ્યારૂપે નથી.

શુરુ:-તારે આવી શંકા કરવી નહિ. કારણ કે જેને વસ્તુનો ભેદ પ્રસિદ્ધ છે, તેને મુખ્યત્વ તથા ગૌણત્વ હોય છે.

વસ્તુભેદ જોણે માન્ય કર્યો છે, તે એમ માને છે કે અમુક વસ્તુમાં ગૌણ તથા મુખ્ય અર્થ છે. જેમકે યાળવાળા તથા અમુક આકૃતિવાળા પ્રાણીવિશેષને અન્વય વ્યતિરેકને લીધે સિંહ શબ્દનું પ્રમાણ લાગુ પાડવામાં આવે છે. તેમ જ કોઈ અન્ય પુરુષ સિંહના ગુણની માફક ફરતા તથા શૌર્યતાથી યુક્ત હોય, તેમાં સિંહ શબ્દ તથા પ્રમાણ બેઉ ગૌણ હોય છે. પણ વસ્તુભેદ જોણે માન્યો નથી, તેને ગૌણ કે મુખ્ય કાંઈ પણ હોતું નથી. તેવા પુરુષને તો અન્ય શબ્દ તથા પ્રમાણ બેઉ ક્રાંતિરૂપે હોય છે, પણ ગૌણરૂપે હોતા નથી. જેવી રીતે થોડાં અધારમાં કોઈ વસ્તુ પડી હોય તથા તેનું જ્ઞાન ન હોય તો તે વસ્તુ પુરુષરૂપે છે, એમ શબ્દ તથા વિચાર બેઉ તે સ્થાણે. અર્થાત્ વસ્તુને લાગુ પડે છે અથવા તો છીપ પડેલી હોય તથા તેને ક્રાંતિથી રૂપું માનવામાં આવે તો જ્યાં સૂધી તેનું ખરું જ્ઞાન થયું નથી, ત્યાં સૂધી રૂપું એ શબ્દ તથા વિચાર બેઉ તે છીપને લાગુ પડે છે. આજ પ્રમાણે દેહાદિથી યુક્ત જીવમાં હું એવા અભિમાનને લીધે શબ્દ તેમજ વિચાર, આત્મા તથા અનાત્માનું જ્ઞાન નહિ હોવાને લીધે થાય છે, માટે તેમાં ગૌણ ગુણ કેવી રીતે કહી શકાય ? આત્મા તથા અનાત્માનો જેને વિવેક છે, એવા બ્રહ્મનિષ્ઠોને તો, જેમ આ બક-રાનો પાળનાર છે તથા આ ઘેટાનો પાળનાર છે તે જેમ એક જ છે, તેમ શબ્દ તથા વિચાર કેવળ એકજ રૂપે છે.

આથી આત્મા દેહાદિથી ભિન્ન છે, એમ માનનારાઓનો હું એવો વિચાર મિથ્યા કહી શકાય, પણ જોણરૂપે કહી શકાય નહિ. આ મિથ્યા વિચારને લીધે શરીર-યુક્ત પ્રદાનિષ્ઠ જીવતાં છતાં અશરીરી કહેવાય છે. કારણ કે પ્રદાવેતાના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે. — “અહિનિર્લયની વસ્તીને મૃતા પ્રત્યક્ષા શરીરવમેવેદ શરીર જોતે । અયામશરીરોઽમૃત પ્રાણો વૈવેવ તેજ એવ (મુદ ૪-૪-૭) સર્પની ત્વચા સોડકા વગેરે સ્થળે છૂટી થઈ પડી રહે છે, તેમ વિદ્વાનનું શરીર ગમે તે સ્થળે સુવે છે. કારણ કે તે જાણે છે કે, આ આત્મા શરીરથી રહિત, મરણથી રહિત, પ્રાણરૂપે, પ્રદાનરૂપે તેમજ તેજરૂપે છે.” “સચક્ષુરચક્ષુરિવ સર્વળોડ કર્ણેન્દ્ર સન્નાગવાગિવ । સમનો અમના દ્વ સપ્રાણો અપ્રાણ દ્વ અર્થઃ—આ આત્મા ચક્ષુવાળો દેખાવા છતાં ચક્ષુથી રહિત, કર્ણયુક્ત છતાં કર્ણથી રહિત, વાણીયુક્ત છતાં વાણીથી રહિત, મનવાળો છતાં મનથી રહિત, તથા પ્રાણયુક્ત છતાં જાણે પ્રાણથી રહિત હોય તેવો છે” “સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા માષા (મ મી ૨-૫૪) અર્થઃ—સ્થિર પ્રજ્ઞાવાળાને કંઈ ભાષા છે” ઇત્યાદિ સ્મૃતિ પણ સ્થિત પ્રજ્ઞાવાળાનાં લક્ષણો કહી પ્રદાનિષ્ઠને કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ નથી, એમ દર્શાવે છે. માટેજેણે પ્રદાતાભાવ જાણ્યો છે, તેને અજ્ઞાનીની માફક સંસારીપણું હોતું નથી. પ્રથમની માફક જેને સંસારીપણું છે, તે પ્રદા આત્મારૂપે છે, એમ સમજ્યો નથી, એ ખરું છે.

શિષ્ય—શ્રવણ થવા પછી મનન અને નિદિધ્યાસન હોવાથી પ્રદા કાર્યરૂપે

છે, પણ પોતાના સ્વરૂપમાં પરિણામ પામતું નથી, અર્થાત્ કારણરૂપે નથી.

શુરુ—આ શંકા ખોટી છે કારણ કે મનન તથા નિદિધ્યાસન પ્રદાને જાણવા માટે છે. જે પ્રદાનું જ્ઞાન થયું છે, તે જો જીવે સ્થળે જતું હોય તો પ્રદામાં કાર્યભાવ આવે. પણ તેમ નથી શ્રવણની માફક મનન તથા નિદિધ્યાસન પણ પ્રદાને જાણવા માટે છે. માટે વિધિ તથા ઉપાસનાને અધીન પ્રદા છે, એમ શાસ્ત્રનું પ્રમાણ નથી, પણ સ્વતંત્ર પ્રદા છે એમ શાસ્ત્રનું પ્રમાણ છે. વેદાંત વાક્યની અનુમતિથી પણ એમ જ સિદ્ધ થાય છે આથી અપાતો પર્વજિજ્ઞાસા એમ પૃથક્ શાસ્ત્રારંભ, જે વિધિવિધય તથા ઉપાસનાને અધીન પ્રદા હોય તો ન થવો જોઈએ. તેમજ આરંભ થાય તો “અપાત. કૃત્વર્થપુરુષાર્થયો જિજ્ઞાસા (પૂ મી ૧) હવે યજ્ઞ તથા સુરુપાર્થની જિજ્ઞાસા” એમ વ્રજાજિજ્ઞાસા ને બદલે “અપાત. પરિશિષ્ટજિજ્ઞાસા હવે બાકીના ધર્મની જિજ્ઞાસા”, એમ આરંભ થવો જોઈએ. પણ પ્રદા તથા આત્માનું એકપણાનું જ્ઞાન જાણવામાં આવેલ નથી હોતું, તેથી અપાતો વ્રજાજિજ્ઞાસા એ પ્રમાણેનો શાસ્ત્રારંભ યુક્ત છે. સર્વ વિધિઓ તથા સર્વ પ્રમાણો મહાવ્રજાસિમ એ જ્ઞાનપર્યંત જ છે હેય તથા ઉપાદેયપણથી રહિત અદ્વૈત આત્માનું જ્ઞાન થવા પછી સર્વ પ્રમાણો, વિધય તથા પ્રમાણથી રહિત થવા જોઈએ. વળી કહ્યું છે કે,

“જૈનમિથ્યાત્વનોડસલે પુત્રદેહાદિવાધનાત્ ।
 સદ્ બ્રહ્માત્માહમિત્યેષ ચોપે કાર્ય કમ મયેત્ ॥
 અન્વેષ્ટવ્યાત્મવિજ્ઞાનત્ પ્રાપ્તપ્રમાદત્વમાત્મનં ।
 મનિષ્ટઃ સ્યાત્ પ્રમાતેષ પાપદોષાદિવર્જિતં ॥
 દેહાત્મપ્રત્યયો વદત્ પ્રમાણત્વન કલ્પિત ।
 લૌકિક તદ્દેવેદ પ્રમાણ ત્વાત્મનિષ્ઠપાત્ ॥

અર્થ:-સદ્ બ્રહ્મ આત્મારૂપે હું
 ચોતે છું, એ પ્રમાણેનું જ્ઞાન થવા પછી
 પુત્ર તથા દેહાદિનો બાધ થાય છે, તેમજ
 જોણુ આત્માભિમાન તથા મિથ્યા આત્મા-
 ભિમાન જતું રહે છે. શોધવા યોગ્ય
 આત્માનું જ્ઞાન થવા પહેલાં આત્મા
 પ્રમાતારૂપે છે, પણ એકવાર જ્ઞાન થવા
 પછી તે પ્રમાતા પાપ તેમજ દોષાદિથી
 રહિત થાય છે દેહ એ આત્મા છે એ
 જ્ઞાન પ્રમાણપડે કલ્પાયછું છે. તેજ રીતે
 આ લૌકિક પ્રમાણ પણ આત્માનો નિશ્ચય
 થવા સૂધી છે.”

ચતુ સૂત્રી સમાપ્તા ॥

શિષ્ય:-આ રીતે બ્રહ્મ તથા આ-
 ત્માના જ્ઞાનના પ્રયોજનવાળા તાત્પર્યવડે
 બ્રહ્માત્મામાં પ્રયોજ્યતાં વેદાંત વાક્યોનું
 બ્રહ્મને વિશે પર્યવસાન કાર્યોનું પ્રવેશ-
 વિશે કહેવાયેલ છે. આ બ્રહ્મ સર્વજ્ઞરૂપે,
 સર્વ શક્તિરૂપે, જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ
 તથા નાશના કારણરૂપે કહેવાયેલ છે
 પરિનિષ્ઠિત વસ્તુ અન્ય પ્રમાણથી ગમ્ય
 છે એમ માનનારા, તેમજ પ્રધાનાદિ
 અન્ય કારણોનું અનુમાન કરનારા સાંખ્ય
 આદિઓ આ બ્રહ્મના સંબંધમાં વેદાંત-
 વાક્યોની યોજના કરે છે. સૃષ્ટિ વિષયવાળાં
 સર્વ વેદાંત વાક્યોમાં અનુમાન પ્રમાણપડે
 કાર્યથી કારણનું લક્ષણ ઈચ્છ્યું છે. વળી

પ્રધાન તથા પુરુષનો સંયોગ નિત્ય
 અનુમેય છે, એમ સાંખ્યો માને છે.
 કષ્ટાદને માનનારાઓ, આ વેદાંત વાક્યોપડે
 ઇશ્વરને નિમિત્ત કારણરૂપે માને છે તથા
 પરમાણુઓ સમવાયી કારણરૂપે છે, એમ
 માને છે. આ જ રીતે અન્ય તર્ક કર-
 નારાઓ અર્થાત્ જોદો જેઓ વાક્યા-
 ભાસનું તથા સુક્ત્યાભાસનું અવલંબન
 કરનારા છે, તે પૂર્વ પક્ષવાદીઓ અહીં
 ઉભા થાય છે. તેમાં પદ, વાક્ય તથા
 પ્રમાણને જાણનારા આચાર્ય, વેદાંતવા-
 ક્યોનું પ્રયોજન, બ્રહ્મજ્ઞાન દર્શાવવા માટે
 છે તેથી, વાક્યાભાસ તથા સુક્ત્યાભાસ
 પ્રમાણનું પૂર્વ પક્ષવડે નિરાકરણ કર્યું
 છે. તેમાં સાંખ્ય શાસ્ત્રને માનનારા જેઓ
 એમકહે છે કે, જગતનું કારણ પ્રધાનરૂપે,
 તથા શુણ્ણરૂપે તથા અચેતનરૂપે છે, તેઓ
 કહે છે કે, જે વેદાંતવાક્યો સર્વજ્ઞરૂપ તથા
 સર્વ શક્તિરૂપ બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે
 છે, એમ દર્શાવે છે, તે વાક્યોપડે પ્રધાન
 કારણરૂપે છે, એમ પણ ચોલ શકાય
 છે. પ્રધાનનું સર્વ શક્તિપણું પણ
 ચોતાના વિકારવિષયને યોગ્ય છે. તે જ
 પ્રમાણે સર્વજ્ઞપણું પણ યોગ્ય છે. કોઈ
 પૂછે કે કેવી રીતે ? તો તમે જેને જ્ઞાન
 માનો છો તે સત્ત્વ ધર્મરૂપે છે. સ્મૃતિમાં
 કહ્યું છે કે, “સત્ત્વાત્સંત્યજે જ્ઞાનમ્ અર્થ:-
 સત્ત્વથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે” આથી
 સત્ત્વ ધર્મવાળા જ્ઞાનવડે કાર્ય કારણવાળા
 પુરુષો સર્વજ્ઞરૂપે તથા ચેત્ત્વિરૂપે છે.
 સત્ત્વના અતિશયપણાથી સર્વજ્ઞપણું પ્રસિદ્ધ
 છે. કેવળ સ્વરૂપ તથા કાર્ય કારણથી

રહિત પુરુષની પ્રાપ્તિ થવા પછી સર્વ-
જ્ઞપણાની કે જરા ભણવાપણાની કલ્પના
કરવી તે ખોટી છે. પ્રધાનને ત્રિગુણપણું
હોવાથી પ્રધાન અવસ્થામાં ત્રણ સર્વ
જ્ઞાનના કારણરૂપ સત્વ હોય છે. એ
પ્રમાણે પ્રધાન અચેતનરૂપ છતાં તેમાં
સર્વજ્ઞપણાનો ગુણ હોય છે. વેદાન્ત
વાક્યોમાં પણ સર્વજ્ઞરૂપ બ્રહ્મનો સાક્ષા-
ત્કાર કરનાર તમોએ, સર્વજ્ઞાનરૂપ શક્તિ
વાળાપણાવડે સર્વજ્ઞપણું. અંગીકાર
કરવું પડશે. કારણ કે સર્વ વિષયનો
જ્ઞાન કરનારું બ્રહ્મ હોતું નથી. તેમ જ
જ્ઞાનનું નિત્યપણું છે, તેથી જ્ઞાનક્રિયાના
સંબંધમાં બ્રહ્મના સ્વાતંત્ર્યને ન્યૂનતા
આવશે. જો અનિત્ય કરે તો જ્ઞાન
ક્રિયાથી પણ બ્રહ્મ વિરામ પામે. માટે
સર્વ જ્ઞાનરૂપ શક્તિપણાથી સર્વજ્ઞપણું
પ્રાપ્ત થાય છે. ઉત્પત્તિ પહેલાં બ્રહ્મ
સર્વકારકપણાના ગુણથી રહિત છે, એમ
તમે શું માનો છો? જ્ઞાનના સાધનરૂપ
શરીરેન્દ્રિયનો જો અભાવ હોય તો
કેમને પણ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી.
શું ત્યારે અનેકાત્મ પ્રધાનને પરિણામ
હોવાથી કારણપણાની ઉત્પત્તિ મૃત્તિકાના
જેવી છે?

શુરુ-ના, પરિચ્છેદ રહિત એકાત્મક
બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ મૃત્તિકાના જેવી નથી;
તથા આ સંશયને દાખવા માટે જ
પાંચમા સૂત્રની યોજના કરવામાં આવી છે

અધિકરણ ૫ મું. પ્રધાનમાં કાર-
ણપણાનો અભાવ

इक्षतेर्नाशब्दम् ॥५॥

સત્ત્વાર્થ-પ્રધાન એ જગતના કારણ
રૂપે નથી, કારણ કે શ્રુતિએ એ પ્રમાણે
પ્રતિપાદન કર્યું નથી. (૫)

ટીકા: શુરુ: સાખ્ય દર્શનવડે કલ્પાયેલ
અચેતનરૂપ પ્રધાન જગતના કારણરૂપે
વેદાંતમાં કહ્યું નથી. કારણ કે તે અશબ્દ-
રૂપે છે.

શિષ્ય:-કેવી રીતે અશબ્દપણું છે ?
શુરુ:-વેદ શબ્દને લીધે અર્થાત્ વેદાંતના
વચનવડે કારણનું અશબ્દપણું કહેલ છે.

શિષ્ય:-કેવી રીતે ?

શુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "તદેવ
સૌમ્યેદમપ્રાસીદકમેવાદિતીયમ્ (હાંદોઅ)
હે સોમ્ય ! પ્રથમ સત્ એક તથા અ-
દ્વિતીયરૂપે હતું." આ શ્રુતિથી શરુઆત
કરી "તેદક્ષત વદુસ્યા પ્રજાયેયેતિ તત્તેજોઽદ્વજત
અર્થ:-સત્સ્વરૂપે હું અનેકરૂપે થાઉં
એમ વિચાર કરી તેણે તેજની ઉત્પત્તિ
કરી" આવી ધ્વિ (આ) શબ્દ નામ
તથા રૂપથી વિકાર પામેલ જગત્, ઉત્પ-
ત્તિની પૂર્વે સત્રૂપે હતું, એમ દર્શાવે
છે તથા સત્ શબ્દના લક્ષણવાળી પ્રકૃ-
તિનું તેજ આદિવડે સ્રષ્ટાપણું દર્શાવે
છે તેજ રીતે અન્ય સ્થળે પણ કહ્યું છે.
"આત્મા વા દ્વમેક એવામ્ આસીત્ । નાન્યત્કિચન
મિષત્ । સ દક્ષત્ લોકાન્તુ સ્જાત્ રતિ સ દયાન્ લો-
કાનમ્જત (એત) અર્થ:-અરેબર અમે આ

એક જ આત્મા હતો. બીજું કંઈ પણ ન હતું. તેણે ભેધું કે, હું લોકને ઉત્પન્ન કરું. ત્યાર પછી તેણે આ લોકને ઉત્પન્ન કર્યા.” આ રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કેવળ દૃષ્ટિરૂપ જ દર્શાવી છે. સોળકળાવાળા પુરુષની સ્તુતિ કેટલેક સ્થળે કરી છે. જેમકે, “સર્વજ્ઞાચક્ષે. સ પ્રાણમણ્ડલત (પ્રશ્ન) તેણે દૃષ્ટિ કરી પ્રાણને સર્વજ્ઞાયું” યજ્ઞતિની માફક ઇક્ષતિથી ધાતુનો અર્થ કહેવાયેલ છે, પણ ધાતુનો નિર્દેશ નથી. “ય સર્વજ્ઞ. સર્વવિષય જ્ઞાનમય તવ”. તસ્માદેતદ્વક્ષ્ય નામરૂપ અન્ન ચ જાયતે (મુંડક) જે સર્વજ્ઞરૂપે, સર્વના વેત્તારૂપે તથા જેનું જ્ઞાનમય તપ છે, તે જ બ્રહ્મ છે કે જેમાંથી નામ, રૂપ તથા અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે.” આ તેમ જ અન્ય વાક્યો સર્વજ્ઞ ઇન્દ્રિયને જગતનું પ્રતિમાદન કરનારાં ઉદ્ઘાટરૂપ તરીકે છે.

શિષ્ય:-સત્વના ધર્મરૂપ જ્ઞાનવડે પ્રધાન સર્વજ્ઞરૂપે થશે, એમ કહીએ તો તે શું ખોટું છે ?

શુરુ:-ના, તેમ પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે પ્રધાન અવસ્થામાં શુષ્કોની સમાન સ્થિતિ હોવાથી સત્વનો ધર્મ જ્ઞાનરૂપે હોઈ શકે નહિ

શિષ્ય:-પ્રધાનમાં સર્વ જ્ઞાનની શક્તિ હોવાથી તે સર્વજ્ઞરૂપે થશે.

શુરુ:-તેમ પણ બની શકે નહિ. કારણ કે બ્યારે શુષ્કની સમાનાવસ્થા છે ત્યારે સત્વને આશ્રયે રહેલ જ્ઞાન શક્તિનો આશ્રય લઈ પ્રધાન બલે સર્વ-

જ્ઞરૂપે કહેવાઈ શકે. તેમ જ રત્નેશુષ્ક તથા તમે શુષ્કવાળી જે શક્તિ જ્ઞાનને અટકાવનારી છે તેનો આશ્રય લઈ પ્રધાન બને કે કંઈ એક જ્ઞાનરૂપે કહેવાય, પણ સાક્ષીથી રહિત સત્વ વૃત્તિમાં જ્ઞાન હોતું નથી, તેમ જ તે શક્તિ કહેવાયી શકાતી નથી. આથી જડ પ્રધાનનું સાક્ષીપણું નથી; તથા તેમ હોવાથી અચેતન પ્રધાનનું સર્વજ્ઞપણું યોગ્ય નથી. ને કે ચેતનપણાથી સત્વનો ઉત્કર્ષ હોવાથી યોગીઓનું સર્વજ્ઞપણું યુક્ત છે, એમાં શંકા જેવું નથી. જેવી રીતે લોખંડના ગોળામાં હલનશક્તિ અગ્નિને લીધે છે, તેમ પ્રધાનની ઇક્ષણ શક્તિ, સાક્ષીને લીધે છે, એમ બે માનીએ તો પ્રધાનની ઇક્ષણ શક્તિના કારણરૂપ જે બ્રહ્મ છે, તે જ બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે. પણ બ્રહ્મનું મુખ્ય સર્વજ્ઞપણું કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે બ્રહ્મમાં નિત્ય જ્ઞાનપણું છે તથા ઉપર પ્રમાણે માનવાથી બ્રહ્મમાં સર્વજ્ઞપણું સ્વતંત્ર કરશે નહિ, પણ પરાધીન કરશે.

શિષ્ય:-આપને હું પૂછવાની રત્ન લઈ છું કે, નિત્યજ્ઞાન ક્રિયામાં સર્વજ્ઞપણાની હાનિ કેવી રીતે થાય છે ?

શુરુ:-સર્વ વિષયને ખુલ્લું કરવા-વાળું જ્ઞાન જેને નિત્ય હોય, તે અસર્વજ્ઞરૂપે કહેવાય, એમ કહી હોતું નથી. બે બ્રહ્મમાં જ્ઞાન અનિત્ય છે, એમ માનીએ તો બ્રહ્મમાં એક વખત જ્ઞાન હોય તથા કોઈક સમયે ન હોય, એમ અસર્વજ્ઞપણું થાય. પણ જ્ઞાનમાં નિત્ય

પણું હોવાથી એક વખત જ્ઞાન થાય તથા અને એક વખત ન થાય, એમ હોતું નથી.

શિષ્ય:-જ્ઞાનતું નિત્યપણું છે તથા તે જ કારણને ક્ષીણે જ્ઞાનમાં જે સ્વતંત્રપણું કહો છો, તે યોગ્ય નથી.

ગુરુ:-તેમાં તારી ભૂલ છે. દષ્ટાંત તરીકે સૂર્યની ઉષ્ણતા તથા પ્રકાશ નિત્યરૂપે છે, છતાં તેમાં ઠંડુન કરે છે, પ્રકાશે છે, આ રીતની સ્વતંત્રતાની સંજ્ઞા ભોવામાં આવે છે. જે સ્વતંત્રપણું ન હોય તો ઠાઠ કરવા યોગ્ય તથા પ્રકાશ કરવા યોગ્ય પદાર્થનો સંબંધ થવાથી સૂર્ય ઠંડુન કરે છે તથા પ્રકાશે છે, એ રીતનું જ્ઞાન ન અર્થ શકે.

શિષ્ય:-જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે પ્રકાશનો સંયોગ, જ્ઞાન તથા કર્મ સાથે ન હોવો ભેદનો.

ગુરુ:-ના તેમ નથી. બે કે ઠંડુન કરવાનું કર્મ નથી હોતું, તે પણ સૂર્ય પ્રકાશે છે, એવું જ્ઞાન કરતાં તરીકે ભોવામાં આવે છે. તે જ રીતે જ્ઞાનતું કર્મ ન હોય, છતાં પ્રકાશ ચિંતન કર્યું, એમ પ્રકાશનું કર્તા તરીકે જ્ઞાન યોગ્ય છે. આમ હોવાથી સૂર્યના દષ્ટાંતની સાથે વિષમતા આવતી નથી. કર્મની અપેક્ષામાં પ્રકાશમાં દ્રષ્ટાવાળી શ્રુતિઓ પૂર્ણપણે યોગ્ય છે.

શિષ્ય:-ઉત્પત્તિ પૂર્વે ઇશ્વરના જ્ઞાનનો વિષય યનારું કર્મ કયું છે ?

ગુરુ:-હિન્ન તેમ જ અહિન્ન સ્વરૂપે કરી નામ તથા રૂપ, જે અવ્યાકૃત રૂપે હોય છે, તે વ્યાકૃતરૂપે થાય છે જેની રૂપથી ચેતીઓના ભૂત તથા

અવિધ્ય સંબંધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની યોગ શક્તિને બાહ્યનારો ઇચ્છા કરે છે, તે નિત્યસિદ્ધ ઇશ્વરનું ઉત્પત્તિ, રિધિતિ તથા લયવાણું નિત્ય જ્ઞાન હોય છે.

શિષ્ય:-ઉત્પત્તિ પહેલાં પ્રકાશનું શરીરાદિ સંબંધ વિના જે દ્રષ્ટાપણું કહેવાય છે, તે અયોગ્ય છે.

ગુરુ:-આ શંકા યોગ્ય નથી. કારણ કે સૂર્યના પ્રકાશની માપક પ્રકાશના જ્ઞાનસ્વરૂપના નિત્યત્વમાં જ્ઞાનના સાધનની અપેક્ષા અયોગ્ય છે. અવિદ્યાવાળા સંસારીની જ્ઞાનોત્પત્તિ માટે શરીરાદિની અપેક્ષા હોય, પણ જ્ઞાનના પ્રતિબંધના કારણથી રહિત એવા ઇશ્વરને શરીરાદિની અપેક્ષા હોતી નથી. વળી નીચલા બે મંત્રોમાં કહ્યું છે કે, ઇશ્વરને શરીરાદિની અનપેક્ષા તથા આવરણ રહિત જ્ઞાન હોય છે. જેમકે:- 'ન તસ્ય કાર્યં કરણં ચ વિયતો ન તત્ત્વં મથાપ્યપિત્ત્વં દરસતે । પરાસ્ય શક્તિઃ શિવૈવ કૃયતે સ્વાભાવિરી જ્ઞાનપરમિયાચ (શ્રવેતા) તેને શરીર તેમ જ ઇન્દ્રિયો હોતાં નથી, તેના સમાન તથા તે કરતાં અધિક ક્ષાઈ નથી, તેની શ્રેષ્ઠ શક્તિ સ્વાભાવિક તથા જ્ઞાન બળ દ્વિયાવાળી અનેક પ્રકારની કહેવાય છે.' "અપાળિપારો જનો પ્રદીતા પદમત્યચક્ષુઃ સશ્વગોત્પરજં । સવેતિ વેદ ન તસ્યાસ્તિ વેદા તમાદૃશ્ય પુરુષ મદાન્તય । (શ્રવેતા.) તેને હાથ તથા પગ નથી છતાં તે ગતિમાન તથા અદશ્યકર્તા છે, તેને ચક્ષુ ન હોવા છતાં તે જૂવે છે, કર્ણ ન હોવા છતાં તે સાંભળે છે, તે બાણવા યોગ્ય બાણ છે, તેના કોઈ બાણ

નાર નથી. તે પ્રથમ તથા મહાન્ પુરુષ કહેવાય છે.”

શિષ્ય:-જ્ઞાનના પ્રતિબંધના કારણ-
રૂપ ઇશ્વરથી બીજો કોઈ સંસારી નથી.
કારણ કે “નાન્યોતોસ્તિ દ્રષ્ટા નાન્યોતોસ્તિ વિજ્ઞાતા
(બૃહ) એના વિના બીજો કોઈ દ્રષ્ટારૂપ
નથી, તેમ જ એના વિના અન્ય કોઈ
વિજ્ઞાતારૂપ નથી.” આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં
કહ્યું છે. તો પછી એમ કેમ કહેવામાં
આવ્યું છે કે, સંસારી જીવની જ્ઞાનો
ત્પત્તિ શરીરાદિની અપેક્ષાવાળી છે, પણ
ઇશ્વરની નહિ ?

શુરુ:-ભાઈ, તું જે કહે છે તે
સત્ય છે. ઇશ્વરથી અન્ય કોઈ સંસારી-
રૂપે નથી. પણ જેમ આકાશને ઘટ,
કમંડળ, પર્વત, શુક્રાદિ ઉપાધિનો
સંબંધ હોય છે, તેમ સંસારીને દેહાદિ-
સમૂહની ઉપાધિનો સંબંધ હજી છે.
જો કે આકાશનો સંબંધ હોવા છતાં
આ ઘટ છિદ્રવાળો છે તથા આ કમં-
ડળ આદિ છિદ્રવાળું છે, એ રીતે લો-
કનો શબ્દવ્યવહાર તથા અભ્યયવ્યવ-
હાર જોવામાં આવે છે. તેમ જ આકાશ
જો કે સર્વમાં એક છે, છતાં ઘટાકા
શાદિ લેદવડે મિથ્યા બુદ્ધિ જોવામાં
આવે છે તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ
દેહાદિના સમૂહરૂપ ઉપાધિના સંબંધના
અવિવેકને લીધે, આ તો ઇશ્વર છે તથા
આ સંસારી છે, એ રીતની લેદવાળી
મિથ્યા બુદ્ધિ થાય છે. જો કે આત્મા
સર્વમાં જોવામાં આવે છે, છતાં અના-
ત્મારૂપ દેહાદિસમૂહમાં આત્માપણુનો
જે અભિનિવેશ થાય છે, તે મિથ્યા-

બુદ્ધિ માત્રવડે થાય છે. એ પ્રમાણે
સંસારીપણું હોવાને લીધે સંસારી જી-
વને દેહાદિની અપેક્ષાવાળું દ્રષ્ટાનું લાગે
છે. જો કે કહ્યું છે કે, પ્રધાનમાં અનેક-
પણું હોવાથી મૃત્તિકાદિની માફક કારણ-
પણાની પ્રાપ્તિ હોય છે, પણ અપરિચ્છિ-
ન્ન પ્રદાને કારણપણું હોતું નથી. આથી
પ્રધાનત્વ કારણપણું શ્રુતિમાં કહ્યું નથી.
જે રીતે તર્કવડે પ્રદાનના કારણપણુનો
નિર્વાહ કરવો શક્ય છે, તે રીતે પ્રધાન
આદિનો નથી. આ બાબત ન વિલક્ષણત્વા-
દસ્ય (૨-૧-૧૪) ઇત્યાદિ પ્રદક્ષત્વવડે
કહેવામાં આવશે. (૫)

શિષ્ય:-જો કે જડરૂપ પ્રધાન
જગતના કારણરૂપે નથી, કારણ કે
કારણને શ્રુતિમાં ઇક્ષણપણાની શક્તિ-
વાળું કહ્યું છે. છતાં કેટલીકવાર જડ
વસ્તુ ચેતનરૂપે કહેવામાં આવે છે. દ્રષ્ટાંત
તરીકે કોઈ નદીના કીનારાની લેખડ
પડી જવાની તૈયારીમાં હોય, તે જોઈ
આ કીનારો પડશે, એમ જડ કીનારાને
માટે ચેતનની માફક કહેવામાં આવે છે.
તે જ પ્રમાણે અચેતનરૂપ પ્રધાનમાં ઉ-
ત્પત્તિના સમયે ચેતનરૂપ સંજ્ઞા જોવામાં
આવે છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય નાહી લો-
જન કરી યાછલે પહોરે રથમાં ગામ
જઈશ, એમ વિચારી પછી તે પ્રમાણે
નિયમે કરી વર્તે છે, તેમ જ પ્રધાન
પણુ મહદાદિ આકારરૂપ નિયમવડે
પ્રવર્તે છે. તેથી ચેતનની માફક તેમાં
સંજ્ઞા કરવામાં આવે છે. “તત્તેજ એક્ષત
તા આપ એક્ષન્ત તે તેજે જોયું, તે જળે
જોયું” એ રીતે જડ એવા તેજ તથા

પાણીમા ચેતનની માફક સગા બોવામા આવે છે, માટે મુખ્ય ઇક્ષણ શક્તિનો ત્યાગ કરી લાક્ષણિક ઇક્ષણિક શક્તિની કલ્પના શા માટે કરે છે? આ કારણથી સત્ કર્તાવાળુ ઇક્ષણ લાક્ષણિક છે, એમ અનુમનાય છે કારણ કે ઘણા જોણુ અર્થોવાળા પ્રકરણમા આ રીતનુ વચન છે

શુરુ-ના, તેમ નથી, તથા તે જ કારણથી વ્યાસ ભગવાને છઠ્ઠા સૂત્રની રચના કરી છે જેમકે -

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૬ હું

આત્માનુ સચ્ચિદ્રૂપે નિરૂપણ.

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥૬॥

સૂત્રાર્થ જો તમે ઇક્ષતિ જોણુ છે, એમ કહેશો તો અમે કહીએ છીએ કે, તેમ નથી કારણ કે આત્મશબ્દવડે સત્ ચેતનરૂપે છે, એમ જણાય છે (૬)

ટીકા-શુરુ-સત્ એ શબ્દનો અર્થ જડ પ્રધાન છે, કારણ કે અપ્ તથા તેજસની માફક તેમા ઇક્ષણ શબ્દ લાક્ષણિક છે આ કહેવું ભૂલ ભરેલું ॥ કારણ કે આત્મ શબ્દ કહ્યો છે, તેથી જડ નથી સદેવ સોમ્યદ ઇત્યાદિથી આરભ કરી તત્ત્વત, તત્ત્વજો સજત ઇત્યાદિમા તેજ, જળ તથા અન્નની સહિને કહી, તેજ સદ્ પદાર્થ પ્રકૃતરૂપે, મત્ રૂપે તથા ઇક્ષિતરૂપે છે વળી આ તેજ, જળ તથા અન્નની દેવતા શબ્દવડે યોજના કરવામા આવી છે જેમકે “સય દેવતક્ષત દન્તાદમિમાસ્તિહો દેવતા બનન જીને નાત્માનાનુપવિશ્ય નામણે વ્યાપ્તવાનિ (છાદો૦)

આ દેવતાએ ચિંતન કર્યું કે, આ ત્રણ જળાદિ દેવતાઓમા પ્રવેશ કરી, જીવાત્મા વડે અનુપ્રવેશ કરી, હું નામ તથા રૂપે કરી વિકાર પામું ” અહીં જડ પ્રધાનને લક્ષણવડે ઇક્ષણ કરનાર કાપીએ તો પ્રધાન પ્રકૃતરૂપે હોવાથી સેય દેવતા વાળી શ્રુતિમા તેનો સમાવેશ થાય તથા તેમ થવાથી દેવતા જીવરૂપે છે, એમ આત્મ શબ્દવડે કહેવામા આવે નહિ. જીવ એ ચેતનરૂપે, શરીરના અધ્યક્ષરૂપે તથા પ્રાણોના ધારણ કરનારરૂપે ॥ જીવ એ શબ્દનો, ધાતુ પ્રમાણે પણ, એ જ અર્થ થાય છે. આ જીવ ત્યારે જડ પ્રધાનના આત્મારૂપે કેવી રીતે હોઈ શકે? આત્માનો અર્થ મૂળ સ્વરૂપ છે જડ પ્રધાનમાથી ચેતનરૂપ જીવ, સ્વરૂપરૂપે થવા યોગ્ય નથી વળી ચેતનપ્રદ મુખ્ય તથા ઇક્ષિ તારૂપે ગ્રહણ કરીએ, તોજ તેનો જીવવિપય આત્મા શબ્દવડે કહી શકાય “સય ઇણોઽ ગિમેત્તશ્ચત્ત્વમિદ સર્વં તત્ત્વત્વ સ આત્મા તત્ત્વમતિ શ્વેતકેતો અર્થ -જે આ સત્ છે, તે અણુની માફક સૂક્ષ્મ છે, તે અર્વ જગતના આત્મારૂપ પરબ્રહ્મ છે જેમ સર્પમા રજનુ કલ્પાયેલ છે, તેમ તે જગતના આત્મારૂપ છે હે શ્વેતકેતુ । તુ પણ તે જ છે ” અહીં ‘સ આત્મા તે આત્મા’ એમ આત્માનો પ્રકૃતરૂપે, સત્સત્કરૂપે, સદ્મરૂપે તથા આત્મ શબ્દવડે ઉપદેશ કરી, પછી પાછળથી કહ્યું છે કે, “તત્ત્વમતિ શ્વેતકેતો । હે શ્વેતકેતુ । તે તુ છે,” એમ ચેતનરૂપ શ્વેતકેતુનો આત્માપણથી ઉપદેશ કરે છે, પણ જળ તથા તેજનુ સ્વરૂપ જડરૂપે છે તથા નામ અને રૂપવડે તેઓ વિકા

રને પામ્યા, એમ કહેવામાં આવેલ છે. માટે આત્મશબ્દની માફક ઇક્ષિતુ કારણ રૂપે નથી, પણ કિનારાના દ્વંદ્વાંતની માફક- તેનો ગૌણરૂપે સમાવેશ થાય છે. વળી આ ઇક્ષણ (તેજ તથા જળ) સતને અધિષ્ઠિત થઈ રહેલ છે તથા સત તું ઇક્ષણ આત્મશબ્દના પ્રયોગને લીધે ગૌણ નથી, એમ કહ્યું છે. (૬)

શિષ્ય-અચેતનરૂપ પ્રધાનવિશે પણ આત્મશબ્દ પ્રયોજાય છે. કારણ કે આત્માનો અર્થ સર્વાર્થના કરનારરૂપે છે જેમકે રાજાના સર્વાર્થકારી આકરમાં 'મમાત્મા મદ્રસેનઃ ભદ્રસેન મારા આત્મારૂપ છે,' એમ આત્મશબ્દ પ્રયોજાય છે. જેવી રીતે આકર કોઈ સાથે સંધિ અથવા તો વિચ્છેદ કરવામાં રાજાનો આકર ઉપકારક થાય છે, તેમ પ્રધાન પણ આત્માના ભોગ તથા મોક્ષને લઈ ઉપકારકરૂપે છે. જેમકે જ્યોતિ શબ્દ કહેવાથી તે અજ તેમ જ અગ્નિને લાગુ પડે છે, તેમજ આત્મશબ્દ જડ તથા ચેતન બેઉને લાગુ પડશે. કારણ કે ભૂતાત્મા, ઇન્દ્રિયાત્મા, એમ આત્મા શબ્દ સર્વત્ર પ્રયોજવામાં આવે છે. તો પછી આત્મશબ્દના પ્રયોગવડે ઇક્ષણ ગૌણ કેમ ન હોય ?

શુરુ-તારો આ સાંખ્યદર્શન સંબંધી વાદ ખરો છે તથા તેનું નિગરણ કરવા માટે વ્યાસ ભગવાને સાતમા સૂત્રની યોજના કરી છે.

અધિકરણ પમું-સૂત્ર ૭મું.

મોક્ષનો ઉપદેશ કેને ?

તન્નિષ્ઠસ્ય મોક્ષોપદેશાત્ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-જેને સત્ પદાર્થવિશે નિષ્ઠા છે, તેને જ મોક્ષનો ઉપદેશ કરેલ છે. (૭)

ટીકા:-શુરુ-જડ પ્રધાન આત્મશબ્દના અધિક્ષાનરૂપે થવા યોગ્ય નથી. કારણ કે સ આત્મા (તે આત્મા) એમ પ્રકૃત સૂક્ષ્મ સતને લઈ 'તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો હે શ્વેતકેતુ' તે તું છે.' એમ મોક્ષપમાડવા ઇચ્છતા અરુણિ ઋષિએ શ્વેતકેતુને ચેતનરૂપ સન્નિધાનો ઉપદેશ કર્યો છે. વળી 'આચાર્યવાન પુરુષો વેદ શુરુ જેને હોય છે તે પુરુષ જ્ઞાન મેળવે છે.' "તસ્ય તાવદેવ ચિર યાવન્ન વિમોક્ષેય સપત્સ્યે (છાદોગ્ય) જ્યાં સૂધી પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતો નથી ત્યાં સૂધી આત્મનિષ્ઠ પુરુષને વિલગ થાય છે. પણ પ્રારબ્ધના ક્ષય પછી દેહપાત થવે વિદ્યાનુ બ્રહ્મરૂપે થાય છે અર્થાત્ કેવલ્ય મોક્ષને પામે છે." એમ મોક્ષનો ઉપદેશ કર્યો છે જો સત્ શબ્દનો અર્થ જડ પ્રધાન હોય તો યુગ્મક ચેતનને તદ્વતિ (તે તું છે), એ રીતે ઉપદેશ કરવામાં આવે છે, તેને બદલે તું અચેતનરૂપે છે એમ અવગું કહે નાર શાસ્ત્ર, મનુષ્યને અનર્થ કરનાર અર્થાત્ અપ્રમાણરૂપે થાય. પણ શાસ્ત્ર નિર્દોષ હોવાથી તેને અપ્રમાણરૂપે કલ્પતું યોગ્ય નથી. જો પ્રમાણભૂત શાસ્ત્ર અજ યુગ્મકને જડ અનાત્મ પદાર્થ આત્મારૂપે છે, એવો ઉપદેશ કરે તો અધ

ગોષ્ઠિ ન્યાયમાં^૧ શ્રદ્ધા સમી અગ્નિ પુરુષ
જડ પદાર્થમાં આત્મદષ્ટિનો ત્યાગ કરે
નહિ, અને જડથી ભિન્ન આત્મા છે,
એમ ગ્રહણ કરે નહિ આમ થવાથી
તેને પુરુષાર્થની હાનિ થાય છે તથા તે
અનર્થને પામે છે માટે સ્વયોદિની કામના-
વાળા પુરુષને જેમ ખરેખરી રીતે અગ્નિ-
હોત્ર વગેરે સાધનનો સાચો ઉપદેશ કરે છે,
તેમ “સાત્મા તત્ત્વમસિ ભેતરેતો તે આત્મા-
રૂપે, હે શ્વેતકેતુ^૧ ! તુ છે.” એમ સુસુ-
ક્ષ્મને ખરેખર જ શ્રુતિ આત્માનો ઉપદેશ
કરે છે અને તે યોગ્ય છે. તપેલ કુહાડી
ચોર જો ન માનતો હોય તો તે ગ્રહણ
કરવાથી તેના હાથ ખળી જાય છે, પણ
તે જો ખરો હોય તો તેના હાથવડે પકડ
વામાં આવ્યા છતાં તેખળી જતા નથી,
તથા તેથી તે શુભામાંથી છૂટી જાય છે
તે જ પ્રમાણે સત્ય વસ્તુને વિશે વિચાર
કરનાર મોક્ષને પામે છે જો આત્મતત્ત્વો-
પદેશ ગોષ્ઠિ હોય તો “મહદુલ્કવમસિ (એ
આ.) હું પ્રાણરૂપે છું” એમ અત્થ
વસ્તુને મોટી માની, તેનો આશ્રય કરવારૂપ
અનિત્ય દુષોત્પત્તિ થાય, તથા તેથી
મોક્ષનો ઉપદેશ યોગ્ય થાય નહિ આથી
સૂક્ષ્મસ્વરૂપ સત્તામાં આત્મ શબ્દ ગોષ્ઠિ
નથી. વળી “મમાત્મા મદસેન મારો આત્મા
ભદ્રસેન છે” એમ આકરમાં આત્મ
શબ્દનું ગોષ્ઠિત્વ યુક્ત છે, કેમકે સ્વામી
તથા આકરનો ભેદ પ્રત્યક્ષ છે વળી
કોઈક વખત એક શબ્દ ગોષ્ઠિ જોવામાં

આવે, તેથી સર્વ સ્થળે શ્રુતિ પ્રતિપાદિત
અર્થમાં ગોષ્ઠિ અર્થની કલ્પના કરવી
યોગ્ય નથી આમ કરવાથી શ્રુતિમાં
અવિશ્વાસ બેસશે બીજી જ્યોતિ શબ્દ^૨
કેતુ તેમ જ જલનના અર્થમાં સામાન્ય
છે, તેમ આત્મશબ્દ જડ તથા ચેત-
નના અર્થમાં સામાન્ય છે, એમ કહેવું
યોગ્ય નથી. કારણ કે એક અર્થનું અનેક
અર્થપણ^૩ યોગ્ય નથી. આથી આત્મ
શબ્દ ચેતનને લાગુ પડે છે તથા તે
સુખ્ય છે તથા ચેતનત્વની જ સજ્ઞાથી
ભૂતાત્મા, ઇન્દ્રિયાત્મા, એમ ભૂત તથા
ઇન્દ્રિયોમાં આત્મા શબ્દ પ્રયોજાયો છે
આત્મ શબ્દને જડ ચેતનના અર્થમાં
સામાન્ય લઈએ તો સુખ્ય કે ગોષ્ઠિ
અર્થમાં એ શબ્દ પ્રયોજાયેલ છે, તેનો
નિર્ણય થઈ શકશે નહિ આ સ્થળે
અચેતન અર્થને નિશ્ચય કરનાર કાંઈ
કારણ નથી પણ ચિંતન કરનાર સત્
પ્રકૃતરૂપે છે તથા ચેતનરૂપે શ્વેતકેતુ
સમીપ છે વળી અમે કહ્યું છે કે,
અચેતન પદાર્થ ચેતનરૂપ શ્વેતકેતુનો
આત્મા સંભવી શકે નહિ માટે આત્મ
શબ્દ અહીં ચેતનના વિષયરૂપે છે, એમ નિ-
શ્ચય થાય છે. વળી જ્યોતિ શબ્દ સામાન્ય
રીતે અગ્નિવિશે લાગુ પડે છે, પણ
યજ્ઞમાં અગ્નિની સાદૃશ્યતા હોવાથી
સ્તુતિવાદ કલ્પાયેલો છે માટે આ દષ્ટાંત
યોગ્ય નથી. આ રીતે પૂર્વસ્તુમાં આત્મ
શબ્દનું ગોષ્ઠિ અર્થરૂપે તથા સાધારણ
અર્થરૂપે નિરાકરણ કર્યા પછી, આ તપિહૃત્ય
મોક્ષોપદ્રાવ્ય એ સૂત્રથી પ્રધાનરૂપ કારણનું
નિરાકરણ કરવાનું તાત્પર્ય છે માટે જડ

૧. આદ્યો ગાયત્રી પુજક જાની આને
તો તે પગલા

પ્રધાન સત્ શબ્દના વાચ્યરૂપે નથી. (૭)

શિષ્ય-જડ પ્રધાન સત્ શબ્દના વાચ્યરૂપે કેમ નથી ?

ગુરુ-તે જ કારણને માટે વ્યાસ બગવાને આ આઠમા સૂત્રની યોજના કરી છે. તેમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૮ મું.

પ્રધાનમાં સતનો અભાવ

દેયત્વાવચનાચ્છ ॥૮॥

સૂત્રાર્થઃ અનાત્મ પદાર્થ હેય અર્થોત્ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ વચન નહિ હોવાથી જડ પ્રધાન સત્ શબ્દ વાચ્ય નથી. (૮)

ટીકા-શિષ્ય-સ આત્મા તત્ત્વમતિ (તે આત્મા છે, તે તું છે) એમાં જો જડ પ્રધાન સત્ શબ્દના વાચ્યરૂપે છે, એમ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હોત તો તે ઉપદેશ સાંભળી જડ જ્ઞાનથી જડ એતન્યત્વં એકત્રપણું ન થાય, માટે મુખ્ય આત્માનો ઉપદેશ કરવા ઇચ્છનારા ગુરુએ જડ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ કહેવું જોઈએ જેમ અરુઘતીનો તારો દર્શાવવા ઇચ્છનારે પ્રથમ પાસે રહેલ રથૂલ તથા ગોણ તારો અરુઘતીનો છે, એમ પ્રથમ અહણ કરાવી, પછી તેનો નિષેધ કરી, અરુઘતીતુંજ અહણ કરાવે છે, તેમ અનાત્મ પદાર્થ આત્મારૂપે નથી, એમ આચાર્યે કહેવું જોઈએ પણ તેમ કહેવામાં આવ્યું નથી, માટે કેવી રીતે જાણવું ?

ગુરુ-સન્માત્ર આત્મારૂપે છે, એમ જ્ઞાન આપવામાં છાદોચ્યના છઠ્ઠા પ્રપા

ઠકની પરિસમાપ્તિ જોશે તો જણાશે. મૂળ સૂત્રમાં જે ચ શબ્દ લેવામાં આવ્યો છે, તે વિધિ તથા નિષેધનો સમુચ્ચય દર્શાવે છે જો કે 'ત્યાગ કરવા યોગ્ય' વાળું વચન હોય, તોપણ વિધિ નિષેધનો પ્રસંગ આવે છે. વળી કારણના વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાત થાય છે, એમ પ્રતિજ્ઞા કરી છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, " જ્ઞાતમાદેશમપ્રાક્ષ્યો યેનાશ્રુત શ્રુત મત્યમત મતમ વિજ્ઞાત વિજ્ઞાત હે શ્વેતકેતુ ! " કેવળ શાસ્ત્ર કે આચાર્યના ઉપદેશથી તે સમજી શકાય એવી વસ્તુ આચાર્યને શુ પૂછી છે કે, જેથી અશ્રુત વસ્તુ શ્રુત થાય, અતીકત વસ્તુનો તર્ક કરી શકાય તથા અનિશ્ચિત વસ્તુનો નિશ્ચય થાય. " કષ્ટુ મગ્ધ સ આદેશો મવતિ હે ભગવન્ ! તે આદેશ કયે પ્રકારે થાય છે ? " " યથા સૌમ્યેક્ષેન મૃત્વિક્ષેન સર્વ મૂનમય વિજ્ઞાત સ્વા દ્વાચારમણ પિત્તારો નામધેય મૃત્તિનેત્રેય સત્તમ ॥ જેવી રીતે, હે પ્રિયદર્શન ! એક માટીના ગોળાના જ્ઞાનવડે તેના અર્ધ વિકારોતું જ્ઞાન થાય છે, અર્થોત્ નામ તથા રૂપનો વિકાર, વાણીને આશ્રયવાળા છે, પણ મૃત્તિકા એ જ સત્ય છે. " " એવ સૌમ્ય સ આદેશો મવતિ એવી રીતે હે એતન્મય ! આ ઉપદેશ છે. " વળી જો પ્રધાન સત્ શબ્દ વાચ્ય હોય તો કાર્યના કારણરૂપ પ્રધાનત્વં હેય કે અહેય તરીકે જ્ઞાન થવા પછી આત્માત્વં જ્ઞાન થતું નથી. કારણ કે આત્મા પ્રધાનના વિકારરૂપે નથી માટે પ્રધાન સત્ શબ્દ વાચ્યરૂપે કહેવાઈ શકે નહિ (૮) વળી પ્રધાન સત્ શબ્દ વાચ્ય નથી, એના જ અનુબંધમાં આ બીજું પણ સૂત્ર છે જેમકે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૯ મું.

જીવમાં સતનો લય.

સ્વાપ્નયાત્ ॥૧॥

સૂત્રાર્થ-સ્વ અર્થાત્ સદૃશ આત્મામા જીવનો લય થતો હોવાથી પ્રધાન સત્ શબ્દ વાચ્ય નથી. (૯)

રીકા-ગુરુ આ સત્ શબ્દ વાચ્ય કારણ ના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણેની શ્રુતિ છે “પ્રજે તત્પુરુષ સ્વપિતિ નામતતા સોમ્ય તદા સપ્નો મવતિ સ્વપ્નપીતો મવતિ તસ્માદેવ સ્વપિતીત્યાચક્ષતે સ્વ જ્ઞાપીતો મવતિ (છાદોગ્ય) જ્યારે સુષુપ્તિમાં પુરુષ ઉપે ત્યારે તે સત્ સાથે જોડાયેલા થાય છે. તે પોતાને વિશે લય પામે છે. માટે એને સ્વપિતિ એવા નામથી જોડે છે અર્થાત્ તે આત્મા સાથે લય પામે છે.” આ શ્રુતિ પુરુષનો આત્મામા લય થયો છે, એમ અર્થ દર્શાવે છે. અહીં સ્વશબ્દવડે આત્માને ગ્રહણ કરવો અર્થાત્ સત્ શબ્દ વાચ્ય પ્રકૃત આત્મામા લય થયો છે અર્થાત્ તેમાં ગમન કર્યું છે અર્થે ઉપસર્ગ સાથે ૬ ધાતુનો અર્થ લય થાય છે, જેમકે ‘પ્રલવાખ્યયૌ’ એમાં પ્રલવનો અર્થ ઉત્પત્તિ તથા અખ્યયનો અર્થ લય છે. મનવડે વિસ્તાર પામેલ ઉપાધિઓના સંબંધને લીધે ધ્વન્દ્વિયોના વિષયને ગ્રહણ કરતો તથા વિષયોથી યુક્ત થયેલો જીવ જાગે છે, એવી સંજ્ઞાને પામે છે. વળી તે જ જીવ જાગતાવસ્થાની વાસનાને યુક્ત થયેલ છતો સ્વપ્નને જીવે છે ત્યારે તે મન શબ્દ વાચ્ય અર્થાત્ મનને વિશે લય થયેલ કહેવાય

છે. આ જોડ પ્રકારની ઉપાધિનો નાશ થવે સુષુપ્તાવસ્થામાં જીવ જ્યારે જોડાય છે ત્યારે ઉપાધિથી થયેલા જાગેનો અભાવ હોવાથી, તે આત્મામાં લીન થયો છે, એમ કહેવાય છે. અર્થાત્ તેણે સ્વ કહેતાં આત્માને વિશે ગમન કરેલું છે, એમ કહેવાય છે. વળી હૃદય શબ્દનો અર્થ શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે-‘સ વા એ વત્મા હરિ તત્તૈતદેવ નિશ્ચ હયમિતિ તસ્માદ્દમમ (છાદોગ્ય) આ આત્મા હૃદયમાં છે, હૃદયનો એ જ અર્થ થાય છે, કારણ કે હૃદયમા આ તે હૃદય” અથવા અજ્ઞાપ એને જન્યાશબ્દનું મૂળ, શ્રુતિનીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે-“આપ એવ તદશિત નયન્તે તેજ એવ તલ્લીત નયતે અર્થ-પુરુષે ખાધેલ અન્નને પાણી દ્રવીભૂત કરી રચાઈ ભાવમાં લાવે છે તથા પીધેલા પાણીનું શોષણ કરી તે જ તેને લોહી તથા પ્રાણભાવમા લાવે છે”. એમ સ્વામાન સ્વહૃદયમયમપીતો મવતિ અર્થાત્ સ્વ કહેતાં આત્માને વિશે લય પામે છે, એ અર્થ સ્વપિતિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી શ્રુતિ દર્શાવે છે વળી ચેતન આત્મા જડ પ્રધાનને કહી પામે નહિ. જો કે પ્રધાન આત્મીયરૂપ હોવાથી સ્વ શબ્દ વાચ્ય થાય, છતાં ચેતન અચેતનમા લીન થાય, એમ કહેવું, તે તદ્દન વિરુદ્ધ છે “પ્રતોનાત્મના સ પરિવ્રક્તો નવાણ નિવન વેદ નાન્તરમ (છાદોગ્ય) પ્રાજ્ઞ, આત્મા સાથે એક ભાવને પામવાથી બાહ્ય વસ્તુને તેમજ આંતર વસ્તુને બાણતો નથી” આ શ્રુતિ સુષુપ્તિમાં જીવનો ચેતનમાં લય દર્શાવે છે. માટે જેને વિશે સર્વ ચેતનનો લય છે, એવું સત્ શબ્દ વાચ્ય ચેતન જગતના કારણ

રૂપે છે, પણ પ્રધાન જગતના કારણરૂપે નથી. (૯)

શુરુ-વળી પ્રધાન એ જગતનું
● કારણ નથી, એ નીચલા સૂત્રથી પ્રતિ-
પાદન કરવામા આવે છે -

અધિકરણ પ મું-સૂત્ર ૧૦ મું.

ચેતનનું કારણરૂપે નિરૂપણ.

ગતિસ્તામાન્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-વેદાંતોમાં ચેતન કારણરૂપે છે, એવું જ્ઞાન સામાન્યરૂપે છે, માટે પ્રધાન એ જગતનું કારણ નથી. (૧૦)

ટીકા:-શુરુ-એ તાર્કિકોના સિદ્ધાંતોની માફક વેદાંતમાં પણ, કેટલીકવાર ચેતન બ્રહ્મ, કેટલીકવાર અચેતન પ્રધાન તથા કેટલીકવાર અન્ન કોઈ વસ્તુ જગતના કારણરૂપે, એમ ભિન્ન ભિન્ન કારણનું જ્ઞાન હોત તો વળી પ્રધાન કારણનું ગ્રહણ કરવાથી, ઈક્ષતિ આદિ શ્રુતિની કલ્પના કરવામાં આવત. પણ તેમ છે નહિ. સર્વ વેદાંતમાં ચેતન કારણનું જ્ઞાન સમાનરૂપે છે. જેમકે “યથાગ્નેર્જલત સર્વાદિતો વિસ્ફુલિંગા વિપ્રતિષ્ઠેરન્નમેવેતસ્માદાત્મન સર્વે પ્રાણા યથાપતન વિપ્રતિષ્ઠન્તે પ્રાણેભ્યો દેવા દેવેભ્યો લોકા ॥ (કોપી.) અર્થ:-જેમ બળતા અગ્નિમાથી સર્વ દિશામાં અગ્નિના તણુખાઓ પથરાઈ જાય છે, તે જ રીતે આત્માના સર્વ પ્રાણો પોતપોતાના સ્થાન પ્રતિ ચાલ્યા જાય છે. આ પ્રાણોમાથી દેવો તથા દેવોમાંથી લોકોની ઉત્પત્તિ થઈ છે.” “તસ્માદ્દા દત્તસ્માદાત્મન. આજ્ઞાતઃ સમૂત (તેત્તિ) તે આ આત્મામાંથી આકાશની

ઉત્પત્તિ થઈ છે.” “આત્મત એવં સર્વ (હાંદો) આત્મામાંથી આ સર્વની ઉત્પત્તિ થઈ છે.” “આત્મન એ પ્રણો જાપતે (પ્રશ્ન.) આત્મામાંથી આ પ્રાણની ઉત્પત્તિ થઈ છે.” આ રીતે સર્વ વેદાંતો આત્માનું કારણપણુ દર્શાવે છે. વળી અમે આગળ કહ્યું છે કે, આત્મ શબ્દ ચેતન વાચક છે વળી મોટું પ્રમાણુ કારણ એ છે કે, જેમ અણુ આદિનું રૂપાદિમાં સમાન જ્ઞાન છે, તેમ સર્વ વેદાંત વા-ક્યોનું ચેતન કારણપણુ સમાન જ્ઞાનરૂપે છે. આ રીતે સામાન્ય જ્ઞાન હોવાથી સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે છે. (૧૦)

શિષ્ય:-સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ જગતના કાર-ણરૂપ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

શુરુ-આનાજ સંબંધમાં બ્યાસ ભગવાનથી અગ્નીઆરમું સૂત્ર રચવામાં આવ્યું છે. જેમકે-

અધિકરણ પ મું-સૂત્ર ૧૧ મું.

ચેતનના કારણપણામાં શ્રુતિનું

અમાણુ.

શ્રુતત્વાચ્ચ ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-ચેતન જગતના કારણરૂપે છે, એમ શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલ છે. (૧૧)

ટીકા-શુરુ સ્વ શબ્દવડે શ્રુતિએ પ્રતિ-પાદન કરેલ છે કે, સર્વજ્ઞ ઇશ્વર જગતના કારણરૂપે છે. એતા અતર વગેરે ઉપનિષદોમાં સર્વજ્ઞ ઇશ્વર જગતના કારણરૂપે કહ્યા છે. જેમકે “સ કારણ કરણાપિપાપિયો ન વાન્ય વશ્વિત્રિતા ન વાપિવ. (શ્વેતા) તે સર્વજ્ઞ

પરમેશ્વર કારણરૂપે તથા ઇન્દ્રિયોના અધિ-
પતિ જે જીવ, તેના અધિપતિરૂપે છે.
તેનો કોઈ ઉત્પન્ન કરનાર તેમજ અધિ-
પતિરૂપ નથી.” માટે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ જગતના
કારણરૂપે છે. અચેતન પ્રધાન અથવા
અન્ય કોઈ જગતના કારણરૂપે નથી, એમ
સિદ્ધ થાય છે. (૧૧.)

શિષ્ય:-જન્માર્થસ્ય યત આ સૂત્રથી
આરંભ કરી કૃતત્વાન્ન આ છેવટના સૂત્ર
સૂત્રી જે કાંઈ વેદાંત વાક્યો કહેવામાં
આવેલ છે, તે સર્વમાં સર્વજ્ઞ તથા સર્વ
શક્તિરૂપ ઇશ્વર જગતની ઉત્પત્તિ,
સ્થિતિ તથા લયના હેતુરૂપ છે, એમ
પ્રતિપાદન કર્યું છે અને તે ન્યાયપુર-
સ્કર પ્રતિપાદન કર્યું છે. સામાન્ય જ્ઞા-
નના સૂચનવડે સર્વ વેદાંતોમાં ચેતન
કારણરૂપે છે, એમ દર્શાવ્યું છે. તો
પછી હવે પછીનાં નકામાં સૂત્રો કરી
અથને મોટો કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?
કારણ કે આ અગ્રીઆર સૂત્રથી જ જે
કાર્ય કરવાનું હતું તે થઈ ચૂક્યું છે.
તો પછી બિંદુ પેષણ કરવાની શી
જરૂર છે ?

શુભ:-બ્રહ્મનું જ્ઞાન બે પ્રકારનું
હોય છે:-જેમકે નામરૂપ તથા વિકારની
ઉપાધિવાળુ તથા તેથી વિપરીત સર્વ
ઉપાધિથી રહિતરૂપે છે. યજ્ઞ દ્વૈતમિત્ત
મન્તિ તરિતર હ્તર પચતિ યજ્ઞ ત્વસ્ય સર્વમાત્મે
વામ્તત્ત્વેન ક પચત્ (બૃહ.) જે સમયે દ્વૈતના
સરખો ભાસ થાય છે ત્યારે અન્ય અ-
ન્યને જાણે છે, પણ જ્યારે સર્વ એક
આત્મારૂપે થાય છે ત્યારે કોણ કોને

જોઈ શકવાનો હતો ?” “યઃ નાન્યત્વચતિ ના-
ન્યચૃષોતિ નાન્નાદિજાનાતિ સ મૂમાપ યન્નાત્વત્વસ્ય
ત્યન્યચૃષોત્યન્યદિજાનાતિ તદત્થ યો વે મૂમા તદમૂત-
મય યત્વ તન્મત્ત્વય (છાંદો) જેમાં બ્રહ્મનિષ્ઠ
અન્ય જોતો નથી, ખીલું સાંભળતો
નથી, તથા ખીલું જાણતો નથી, તે
મૂમારૂપ છે, જેમાં અન્ય જાણે છે,
જેમાં અન્યરૂપે સાંભળે છે, તથા અન્ય-
રૂપે જાણે છે તે અદ્વપરૂપે છે. મૂમા
અમૃતરૂપે છે તથા અલપ મર્ત્યરૂપે છે.”
‘સર્વાભિ સ્વાપિ મિચિન્ત્ય ધીરો નામાતિ કૃત્તાઽભિ-
વદન્ યદાસ્તે (તૈત્તિ.) વિવેકી સર્વ રૂપોત્તુ’
ચિત્તન કરી તથા નામો પાડી તે પ્ર-
માણે બોલતો છતો રહે છે.” “વિન્કલ નિ-
શ્ચિત્ત શાન્ત નિરવય નિરજનમ્ (અમૃતસ્ય પર સેતુ
દમ્બેન્યમિવાનલમ્ (શ્વેતા.) નિરવયવ,
નિશ્ચિત્ય, શાન્ત, સંપૂર્ણ, પાપ રહિત,
મોક્ષના ઉત્કૃષ્ટ સેતુરૂપ, તથા બળી
ગયેલ લાકડાંના અગ્નિ સરખું બ્રહ્મ છે.”
‘નેતિ નેતિ (બૃહ.) તે આમ નથી, તે આમ
નથી.” “અત્પૂર્વમનજ્ઞસ્ત્વમરીર્યવ (બૃહ.)
તે સ્થૂલ નથી, આણુ નથી, હૂરવ નથી,
તેમ જ દીર્ઘ નથી.” “નૂનમત્યત્ સ્વાત્
ત્વર્ણમત્યત્ એકે સ્થાન નૂન છે તથા
ખીલું સ્થાન સંપૂર્ણ છે” આ રીતના
હજારો વાક્યો જ્ઞાન તેમ જ અજ્ઞાનના
વિષય હોદવડે બ્રહ્મના બે રૂપોને દર્શાવે
છે. તેમાં અજ્ઞાનાવસ્થામાં બ્રહ્મનો સર્વ
અવહાર ઉપાસ્ય તથા ઉપાસક આદિ
લક્ષણવાળો છે. તેમાં બ્રહ્મ સંબંધી
કેટલીક ઉપાસનાઓ અજ્ઞયુદયને અર્થ
છે, કેટલીક કમની મુશ્કિતને માટે તા
કેટલીક કર્મની સમૃદ્ધિને માટે છે. ૫

સર્વ ઉપાસનાનો ભેદ શુદ્ધ યુક્ત જેવી ઉપાધિનો ભેદ હોય, તે પ્રમાણે છે. જો કે એક જ પરમાત્મારૂપ ઈશ્વર તે તે શુદ્ધ વિશેષને લઈ ઉપાસ્યરૂપે થાય છે, છતાં જેવી શુદ્ધવાળી ઉપાસના હોય છે, તે પ્રમાણે કૃણમાં ભેદ છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પરમાત્માની જે રીતે ઉપાસના કરે છે, તે પ્રમાણે થાય છે. “યજ્ઞવલ્ક્યસ્મિલોકે પુરુષો મયતિ ત્યેત ઋત્ય મયતિ (છાન્દો) જે જે સંકલ્પ યુક્ત પુરુષ થાય છે, તે તેને અન્ય જનમમાં પ્રાપ્ત થાય છે.” વળી ગીતામાં કહ્યું છે કે, “ય ય વાપિ સ્મરન્નાથ ત્વજ્જલ્પન્તે રત્નૈરયમ્ । તત્ત મૈવૈતિ જ્ઞાન્તેય તદા તદ્ભાવમાવિતઃ ॥ ૬ ॥ ન્તીપુત્ર ! જે જે રીતના ભાવનું સ્મરણ કરી, મનુષ્ય પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે તે ભાવવાળો યદ્ય તેને તે મળે છે.” જો કે સ્થાવર તેમ જ જંગમ સર્વમાં એક જ આત્મા ગૂઢ છે, છતાં ચિત્તરૂપી ઉપાધિવિશેષના ભેદને લીધે દૃઢસ્થ, નિત્ય તથા એકરૂપ આત્માનો ઉત્તરોત્તર વિસ્તાર થાય છે તથા તે ઈશ્વર સંબંધી શક્તિઓ ભેદવાળી કહેવાય છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તત્ત્વ ય આત્માનમાવિસ્તાર વેદ (૧૦ માં) તે ઉચ્ચરૂપ પુરુષના આત્માને જે બાંહે છે.” તેમ જ સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “યદિદ્વિમીતમસત્ત્વ શ્રીમદ્વર્જિતમેવ વા । તત્તદેવા નગરા ત્વ મમ તેજોગમ્યમવ્યઅર્થ- જે જે સાદેખીવાળું, લક્ષ્મી અથવા તેજસ્વાળું અથવા બળવાળું છે, તે તે સર્વ મારા તેજમાંથી નીકળેલું છે, એમ બાણુ” એ રીતે જ્યાં જ્યાં વિભૂતિ આદિનો વિસ્તાર

કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં ત્યાં ઉપાસ્યપણી ઈશ્વર જ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તે જ રીતે અહીં પણ આ દ્વિત્ય મંડળમાં જે હિરણ્યમય પુરુષ છે, તે સર્વ પાપવિશેષથી પર છે, એ પ્રમાણે આ સૂત્રમાં કથન કર્યું છે. આ જ પ્રમાણેનું રહસ્ય આત્માસ્તક્ષિણાવ (ખૂંડ) ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ભોવામાં આવે છે. આ રીતે જલદી સુક્ષિતને આપવાવાળું આત્મજ્ઞાન અનેક ઉપાધિદ્વારા ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. વળી ઉપાધિવિશેષથી રહિત આત્મજ્ઞાન કહેવાય છે તથા આ પ્રમાણેના પરંપરાના સળધને લીધે તે આત્મજ્ઞાન સંદેહયુક્ત છે. આવા આત્મજ્ઞાનનો નિર્ણય શ્રુતિવાક્યના મતનથી જ થાય છે. જેમકે આનંદમયોડ્યાસાત્ ઇત્યાદિ સૂત્રમાં કહ્યું છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ જો કે એકરૂપે છે, છતાં ઉપાધિ સંબંધની જ્યારે ઈચ્છા હોય છે ત્યારે ઉપાસ્યપણાવડે તથા ઉપાધિની અનિચ્છા હોય ત્યારે રૂપપણાથી બ્રહ્મનો વેદાંતમાં ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. આનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા આ મંથનો આરંભ થાય છે. જો કે ગતિમાન્યાવ એ સૂત્રવડે જડ કારણનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું, છતાં બ્રહ્મ સંબંધીનો અન્ય વાક્યોનો સૂત્રકારવડે, બ્રહ્મથી વિપરીત કારણનો નિર્ણય કરી, વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે.

અધિકરણ ૬ કું. સૂત્ર ૧૨ મું.

બ્રહ્મનું આનંદમયરૂપે નિરૂપણ.

આનંદમયોડ્મ્યાસાત્ ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રાર્થ-વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે, બ્રહ્મ આનંદમયરૂપે છે. (૧૨).

ટીકા:-શિષ્ય:-તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય તથા વિજ્ઞાનમયરૂપ આત્માનો અનુક્રમ કરી તે સંબંધી વર્ણન કર્યું છે. જેમકે “તામાદ્યાં પતસ્પાદ્વિજ્ઞાનમગદ્યોડન્તર આત્મા-નંમય” (તૈત્તિ.) આ વિજ્ઞાનમયથી ભિન્ન અંતરાત્મા છે.” હવે શંકા એ ઉઠે છે કે, આનંદમય શબ્દવડેસત્ય જ્ઞાનમત્ત વદ્ય (બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંતરૂપે છે) આમ પ્રકૃતરૂપ પરબ્રહ્મ સંબંધી કહેવામાં આવ્યું છે અથવા શું અન્નમયાદિની માફક બ્રહ્મથી અન્ય અર્થ પ્રતિપાદન થાય છે? આથી એમ ધર્મ શકે છે કે, બ્રહ્મથી અન્ય અર્થરૂપ ગૌણ આત્મા આનંદરૂપે થાય. કારણ કે અન્નમયાદિ ગૌણ આત્મપરંપરામાં તેનો સમાવેશ થાય છે.

શુક:-આમ છે, છતાં પણ આત્મા સર્વાતરરૂપે હોવાથી આનંદમય આત્મા જ સુખ્યરૂપે થાય છે.

શિષ્ય:-તેમ થઈ શકે નહિ. કારણ કે આત્મા પ્રિયાદિ અવયવના યોગવાળો છે તથા શ્રુતિએ આત્મા શરીરી છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. માટે આનંદમય આત્મા સુખ્ય હોય તો પ્રિયાદિનો સ્પર્શ થવો ન જોઈએ. પણ

તસ્ય પ્રિયમેષ શિતઃ (તેનું પ્રિય માથું છે) એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેમ જ આત્મા શરીરી છે, એમ કહ્યું છે. જેમકે “તત્ત્વેષ એકાતીર આત્મા । યઃ પૂર્વસ્તૈ (તૈત્તિ.) જે વિજ્ઞાનમય તથા આનંદમય આત્મા છે, તે જ શરીર આત્મા છે.” હવે આત્મા શરીરી થવાથી તેને પ્રિય તથા અપ્રિય આદિ દોષ લાગ્યા વિના રહેતો નથી. માટે આનંદમય આત્મા સંસારી છે.

શુક:-આ શંકાના નિવારણ માટે જ આ સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે આનંદમયોડ્મ્યાસાત્ (આનંદમય પરબ્રહ્મ છે, અભ્યાસથી.) પર એવો આત્મા જ આનંદમયરૂપે થવા યોગ્ય છે. કારણ કે વારંવાર અભ્યાસ અર્થાત્ તે પ્રમાણેનું કથન કરવામાં આવે છે. પર આત્માને વિશે જ આનંદ શબ્દ અનેકવાર યોગ્ય થશે. આનંદમયને આગળ કરી રસો વૈ રસઃ (તે રસરૂપ છે) એ રીતે આત્માને સારરૂપે કહ્યો છે. વળી કહ્યું છે કે, “રસસ્થોવાય હૃદ્વાડ્નરી મવતિ । યો લેવાન્યાત્ ફઃ પ્રાપ્યાત્ । યદેષ આરામ આનંદો ન સ્યાત્ । એ લેવાનદયાતિ (તૈત્તિ.) સૈવાનંદસ્ય મીમાસા” મવતિ । એતમાનંદમયમાત્માનુપપત્તમાપતિ । આનંદ પ્રાપ્તો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ શ્રુતવન્ । આનંદ પ્રજ્ઞેતિ ધ્યાનાત્ (તૈત્તિ.) વિજ્ઞાનમાનંદ વદ્ય (શ્રુત.)

દમયને પામે છે. આનંદસ્વરૂપ આત્માને જાણનારો કોઈથી લયને પામતો નથી. આનંદ પ્રદક્ષરૂપે છે, એમ તેણે જાણ્યું. વળી અન્ય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, વિજ્ઞાનરૂપ આનંદ પ્રદક્ષરૂપે છે.” આ પ્રમાણે પ્રદક્ષને વિશે આનંદ શબ્દ જોવામાં આવે છે. આ રીતે આનંદ શબ્દ અનેકવાર પ્રદક્ષને વિશે લાગુ પડે છે, એમ કહેવાથી આનંદમય આત્મા એ જ પ્રદક્ષ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:-અજ્ઞમયાદિ ગોણુ આત્માની પરંપરામાં આનંદમય આત્માની ગણના હોવાથી આનંદમય આત્મા પણ ગોણુ છે, આ રીતનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું કેમ ?

શુરુ:-આ દોષ લાગુ પડતો નથી. કારણ કે આનંદમય આત્મા મર્વના અંતરરૂપે છે. સુખ્ય આત્માનો ઉપદેશ કરવાવાળું શાસ્ત્ર લોકિક બુદ્ધિને અનુસર્યું તથા અનન્ય જડ શરીર આત્મારૂપે છે, એમ અત્યંત મૂઠ્ઠા લોકોને ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેવી રીતે કુલ્લીમાં રહેલા તાંબા વગેરે વ્યક્તિ પ્રતિમા, જેવું બીજું હોય છે, તેના સરખી પડે છે, તેમ આત્મા અંતરરૂપે છે, તેથી પણ અંતરરૂપે છે, આ રીતે પૂર્વ ઉત્તરોત્તર મમાનજડને આત્મારૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. પણ આત્મપ્રાપ્તિ સહેલાઈથી થઈ શકે, માટે અંતરરૂપ આનંદમય આત્માનો શાસ્ત્રે ઉપદેશ કર્યો છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જેવી રીતે અરુઘતીનો તારો દેખાડ્યો હોય તો

પ્રથમ બીજા અનેક ગોણુ તારાઓને અરુઘતીરૂપે દેખાડ્યા પછી જે છેવટનો સુખ્ય તારો દેખાડવામાં આવે છે, તે જ અરુઘતીના તારારૂપે છે, તેમ આ સ્થળે આનંદમય સર્વોત્તરરૂપે હોવાથી સુખ્ય આત્મારૂપે છે વળી હે શિષ્ય ! તું કહે છે કે, પ્રિયાદિની શિરરૂપે કલ્પના સુખ્ય આત્માને લાગુ પડતી નથી, એ તારું કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે આ કલ્પનાનો ઉદ્ભવ પૂર્વની અનેક ઉપાધિઓને લીધે હોય છે, પણ સ્વાભાવિક આ કલ્પના નથી, તેથી તું કહે છે, તે દોષ લાગુ પડતો નથી. અનન્યમયાદિ શરીરની પરંપરાને લઈ આનંદમયનું શારીરપણુ છે. પણ તે શારીરપણું સંસારીની માફક સાક્ષાતરૂપે નથી. માટે પર આત્મા, એ જ આનંદમયરૂપે છે. (૧૨)

શિષ્ય:-આનંદમય એટલે શું ?

શુરુ:-આનંદમયનો અર્થ આનંદ-પૂર્ણ છે; તથા તેજ અર્થ વ્યાસ ભગવાનને ૧૩મા સૂત્રમાં દર્શાવ્યો છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૩ મું.

આનંદમયઃ એટલે આનંદપૂર્ણ.

વિષ્ણુશબ્દાન્નેતિ ચેત્ત્વ ન પ્રાચુર્યાત્ ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થ:-આનંદમય શબ્દ વિષ્ણુ વાચક હોવાથી પરબ્રહ્મના વાચકરૂપે નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે આનંદમય શબ્દ પૂર્ણતાને દર્શાવે છે. (૧૩)

ટીકા-શિષ્ય પર આત્મા આનંદમયરૂપે થવા યોગ્ય નથી. કારણ કે આનંદમય

શબ્દ વિકારવાચક છે તથા આત્મા તો અવિકારી છે. આત્મા પ્રકૃતિવાચક છે, માટે તેના સંબંધમાં સત્ય શબ્દ જો યોજવામાં આવે તો આત્મા વિકારવાચક રૂપે થાય. વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે આનંદમય, એ શબ્દમાં જે મય પ્રત્યય છે, તે વિકારને દર્શાવવાવાળો છે, માટે અન્નમય આદિ શબ્દો જેમ વિકારવાચક છે તેમ આનંદમય શબ્દ પણ વિકારના વિધ-યવાળો થવો જોઈએ.

ગુરુ-આ તારું ધાગુ બૂલ બરેલું છે. કારણકે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે મય શબ્દ પૂર્ણપણું દર્શાવવા યોજવામાં આવે છે. જેમકે પાણિનીના ૫-૪-૨૧ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, પ્રહતવચ્ને મયદ્ અર્થઃ-મય પ્રત્યય પ્રકૃતિવાચક શબ્દનો પૂર્ણ અર્થ દર્શાવવા જોડવામાં આવે છે, માટે અહીં પણ પૂર્ણ અર્થ દર્શાવવા મય શબ્દ આનંદ શબ્દની સાથે જોડવામાં આવ્યો છે. જેવી રીતે અન્નમયો વદ્ અહીં અન્નથી પૂર્ણ યત્, એમ પૂર્ણ અર્થ દર્શાવવા મય પ્રત્યય જોડવામાં આવ્યો છે, તેમ આનંદપૂર્ણ જે કોય, તે પ્રજ્ઞાનંદમયરૂપે કહેવાય છે મનુ-ષ્યથી માંડી ઉત્તરોત્તર સ્થાને સો સો ગણો આનંદ વધારે કહી, પ્રજ્ઞાનો આનંદ પૂર્ણ છે, એમ પ્રજ્ઞાનંદ નિરતિશય છે, એમ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે માટે પૂર્ણ અર્થ દર્શાવવા મય પ્રત્યય યોજવામાં આવ્યો છે. (૧૩)

અધિકરણ ૬ ઠું-સૂત્ર ૧૪મું.

પ્રજ્ઞા આનંદના કારણરૂપે

તદ્દેતુવ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ-વળી આનંદના હેતુનું કથન છે, માટે મય શબ્દ વિકારવાચક નથી (૧૪)

ટીકા-ગુરુ પૂર્ણતાના અર્થમાં મય શબ્દ છે, જેથી પ્રજ્ઞાના આનંદનું કારણપણુનો શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે જેમકે ‘एष क्षेत्रज्ञमिति अर्थः-જે જ આનંદ પમાડે છે’. ખરેખર જે બીજાને આનંદ પમાડે છે, તે પોતે પૂર્ણ આનંદરૂપે છે જેવી રીતે લોકમાં જે બીજાના ધનને ચેળવે છે, તે પ્રચુર ધનરૂપે છે, એમ કહેવાય છે માટે પૂર્ણતાના અર્થમાં મય શબ્દ હોવાથી આનંદમયરૂપ પર આત્મા છે (૧૪)

અધિકરણ ૬ ઠું-સૂત્ર ૧૫મું.

આનંદમયનું આત્મારૂપે નિરૂપણ.

માન્નવર્ષિકમેવ ચ ગીયતે. ॥૧૫॥

સૂત્રાર્થ-વળી મંત્રમાં દર્શાવેલ પ્રજ્ઞાનું જ કથન છે, માટે આનંદમય આત્મા જ પર છે. (૧૫)

ટીકા ગુરુ વળી આનંદમય જ પર આત્મા છે ત્વમિદાનોતિ વામ (તૈત્તિ ૦) પ્રજ્ઞાવેત્તા પરમાત્માને ચેળવે છે” ત્યાંથી શરૂઆત કરી “तयज्ञानमनत वद सत्य, ज्ञान तथा अनत ज्ञेयां विशेषज्ञेया કરેલ છે આ જ પ્રજ્ઞામાથી આકાશાદિના કું

કરી સ્થાવર તથા જંગમ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ છે. આ પ્રદે સર્વ ભૂત માત્રની ઉત્પત્તિ કરી તેમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તેની સ્થિતિ શુદ્ધાકાશવિશે છે તથા તે સર્વના અંતરરૂપે છે. આ પ્રદેનું જ્ઞાન થવા માટે આથી અન્ય અંતરાત્મા છે, આથી અન્ય અંતરાત્મા છે, એ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આન્યું છે. મંત્રમાં જે પ્રદેશ વિશે કહ્યું છે, તે જ પ્રદેશનું અહીં કથન કરવામાં આન્યું છે કે અન્ય તથા અંતર આત્મારૂપ જે છે, તે જ આનંદમય છે વળી મંત્ર તથા પ્રાદેશમાં વિરોધ ન હોવાથી બેઉ એક જ અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે. જો તેમ ન થાય તો મૂળ પ્રકૃત પ્રદેશની હાનિ તથા વિકારવાળું વસ્તુનું વર્ણન થઈ જાય. વળી અન્નમયાદિની માફક આનંદમય આત્માથી બીજા અંતર આત્માનું કથન કરવામાં આન્યું નથી. વળી ભૃશુ ઋષિએ વરુણને તેત્તિરીય ઉપનિષદમાં જે પ્રદેશવિધાનો ઉપદેશ આપ્યો છે, તે એ જ છે કે, આનંદમય આત્મા જ પર છે. માટે આનંદમય આત્મા જ પર ભણ્યો. (૧૫)

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૬ સુ.

આનંદમયનો આત્માથી ભિન્નરૂપે

અભાવ

નેતરોડ્ઝુપપત્તેઃ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-આનંદમય આત્માથી અન્ય-રૂપે કાંઈ નથી, કારણ કે તેથી ભિન્નની પ્રાપ્તિ થતી નથી (૧૬)

ટીકા: શુરુ:-આથી આનંદમય આત્માજ પરરૂપે છે. ઇન્ધરથી અન્ય સંસારી જીવ ઇતિ રૂપે છે. આનંદમય શબ્દવડે જીવ કહેવાતો નથી. કારણ કે તે પ્રમાણેનું કથન નથી. આનંદમયને ઉદ્દેશી નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે:- “સોઽકામયત । બદ્ધસ્યાં પ્રજાંયેતિ । સ તપો તપ્યત । સ તપસ્તપ્ત્વા । ૩૪ ૫ સર્વમણ્જત યદિદં કિં ચ (તેત્તિ૦) તેણે કામના કરી કે, હું અનેક રૂપે થાઉં. તેણે તપ કર્યું. તપ કરી તેણે આ સર્વની ઉત્પત્તિ કરી. જે કંઈ આ છે, તે સર્વની ઉત્પત્તિ કરી.” તેમાં શરીરની પહેલાં ઉત્પત્તિ સંબંધી કથન, સૂન્યમાન વસ્તુઓનો તેમજ વિકારનો સ્પષ્ટાર્થી અલેદ, તેમજ સર્વ વિકારરૂપ સૃષ્ટિ પર આત્માથી ભિન્નરૂપે નથી હોતી તે સંબંધી કહ્યું છે. (૧૬).

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૭ સુ.

આનંદમયનો જીવરૂપે અભાવ.

મેદવ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી જીવનું, લેદરરૂપે કથન હોવાથી આનંદમય જીવરૂપે નથી. (૧૭)

ટીકા:-શુરુ:-આથી પણ આનંદમય સંસારી નથી. કારણ કે આનંદમયના અધિકાર વિશે નીચેની શ્રુતિ જીવ તથા આનંદમય બેઉ ભિન્નરૂપે છે, એમ કહે છે.-ત્તો વૈસ । રસ ૫ લેવાય રાત્રા નદી મવતિ (તેત્તિ૦) તે રસરૂપે છે. રસને પ્રાપ્ત કરી આત્મા આનંદ સુકૃત થાય છે ખરેખર કદી પ્રાપ્ત કરનાર વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વસ્તુરૂપે કદી થતી નથી.

શિધ્ય-“આત્માન્વેષ્ય । આત્મામાત્ર
પરં વિચિતે આત્માને શોધવો જોઈએ, આત્મા-
ના સાક્ષાત્કાર શિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ
નથી.” એ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ કેવી રીતે
છે? કારણ કે તમે તો કહો છો કે,
પ્રાપ્ત કરનાર પ્રાપ્ત કરવા યોગ્યરૂપે કદી
થતો નથી.

શુરુ-તમારું કહેવું ‘પરં’ છે. જો
કે આત્માનો આત્મભાવ જતો રહેલો
નથી હોતો, છતાં આત્માના અજ્ઞાનને
હીધે જડરૂપે દેહાદિમાં આત્માનો નિશ્ચ-
ય લૌકિકરૂપે જોવામાં આવે છે આથી
આત્મા અન્વિષ્ટ નથી, પણ અન્વેષ્ટવ્ય
છે, અલપ્ત નથી પણ લપ્તવ્ય છે, શ્રુત
નથી પણ શ્રોતવ્ય છે, મત નથી પણ
મતવ્ય છે, વિજ્ઞાત નથી પણ અવિજ્ઞાત
છે ઇત્યાદિ ભેદકથન દેહાદિરૂપ આત્મામાં
જોવામાં આવે છે પરમાર્થ રીતે જોતાં
તો સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરથી અન્ય દ્રષ્ટા અથ-
વા શ્રોતાનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો
છે. જેમકે બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે,
‘નાન્યોક્તોસ્તિ દ્રષ્ટા આત્માથી અન્ય કોઈ
દ્રષ્ટારૂપે નથી.’ પરમેશ્વર અનિવાર્ય કલ્પા-
યેલ શરીરથી, કતાંથી, લોકાત્માથી તથા
વિજ્ઞાનાત્માથી લિન્નરૂપે છે. જેવી રીતે એક
લઘુગરચર્મ તથા ખર્જૂને ધારણ કરી દોરાને
ઝાલી આકાશ તરફ ગમન કરે છે તથા
તે જ માયાવી પરમાર્થ રીતે જોતાં બૃહિ-
પર ઉભેલો અન્ય જોવામાં આવે છે.
અથવા તો જેમ ઘટાકાશમાં રહેલ
આકાશ અન્ય આકાશથી લિન્નરૂપે જોવામાં
આવે છે આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનાત્મા તથા

પરમાત્માના ભેદને અગીકાર કરી
નેત્રોડ્ગુપ્તે । તથા મેદવ્યવેદશ્ચ ઇત્યાદિ
સૂત્રનું કથન કરવામાં આવ્યું છે (૧૭)

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૮ મું.

આત્મામાં અનુમાન પ્રમાણનો
અભાવ.

કામાચ્ચ નાનુમાનાપેક્ષા ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ-આનંદમય આત્મામાં કામ-
નાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, માટે
આત્મા અનુમાનગમ્ય નથી. (૧૮)

ટીકા-શુરુ-“લોકામયત વહુત્વા મજાપેપેતિ(બૃહ.)

અર્થ-તેણે કામના કરી કે હું અનેકરૂપે
થાઉં તથા ઉત્પન્ન થાઉં” આ શ્રુતિમાં
આનંદમય અધિકારમાં કામનાનો નિર્દેશ
છે, માટે અનુમાનયુક્ત, સાંખ્યકલ્પિત,
જડરૂપે અથવા પ્રધાનરૂપે આનંદમયની
કે કારણરૂપની અપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી.
ઈક્ષતેનિશ્ચિન્મ એમાં નિરાકરણ કરવામાં
આવ્યું છે, છતાં પૂર્વ સૂત્રમાં કામના-
સંબંધી જે શ્રુતિ છે, તેનો આશ્રય
કરી પ્રધાનત્વ ફરી નિરાકરણ કર-
વામાં આવ્યું છે તથા શ્રુતિવચનોની
એકવાક્યતા છે, તે દર્શાવ્યું છે. (૧૮)

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૯ મું.

એકાકારતા ભયની નિવૃત્તિ.

અસ્મિન્નસ્ય ચ સયોગ શાસ્તિ ॥૧૯॥

સૂત્રાર્થ-આનંદમય આત્મામાં જ
વનો મોક્ષ છે, જેમ શાશ્વ કહે છે. ॥૧૯॥

ટીકા-શુરુઃ-પ્રધાન અથવા જીવ વિશે આનંદમય શબ્દ લાગુ પડતો નથી. માટે આનંદમયરૂપ પ્રકૃત આત્મામાં જ્ઞાત થયેલ આ જીવનો મોક્ષ છે, એમ શાસ્ત્ર કહે છે. અહીં તથોગનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છેઃ-તત્ કહેતાં આત્મા સાથે યોગ કહેતાં જોડાવું તે અર્થાત્ આત્મપ્રાપ્તિ. આથી તત્કાલનો અર્થ મોક્ષ થાય છે. આ મોક્ષનું કથન શાસ્ત્ર કહે છે. “યદા હોવૈષ દત્તસ્મિન્ દયેન્નાત્મેડનિરક્તેડનિલયનેડમય પ્રતિષ્ઠા વિદતે । અય સોડમય ગતો મવતિ ॥ યદા હોવૈષ દત્તસ્મિન્નુદર મતર કુરતે । અય તસ્ય મય મવતિ ॥ (તૈત્તિ૦) જ્યારે સુસુક્ષ્મ અદૃશ્યરૂપ, અશરીરરૂપ, અનિર્વચનીયરૂપ, અનાધારરૂપ, તથા અલયરૂપ બ્રહ્મનો આશ્રય કરે છે ત્યારે તે લયથી રહિત થાય છે. જ્યારે જરા પણ બ્રહ્મમાં લેહલાવ રાખે છે ત્યારે તેને લય થાય છે” આ રીતનું શ્રુતિમાં કહેલ છે. જ્યારે આ આનંદમયમાં અતાહાત્મ્યરૂપ અર્થાત્ એકાકાર નહિ એવા લેહને જૂલે છે ત્યારે તેની સંસારના લયમાંથી નિવૃત્તિ થતી નથી. પણ જ્યારે આનંદમયમાં એકાકારપણાવડે સ્થિતિ કરે છે ત્યારે સંસારના લયમાંથી સુસુક્ષ્મની નિવૃત્તિ થાય છે. આ તાત્પર્ય આનંદમયરૂપ પરમાત્માનું ગ્રહણ કરવાથી ઘટી શકે છે, પણ પ્રધાનનું ગ્રહણ કરવાથી તેમ જ જીવનું ગ્રહણ કરવાથી તે પ્રમાણે ઘટી શકતું નથી. માટે આનંદમયરૂપ જ પરમાત્મા કહેવાય છે.

શિષ્યઃ-અહીં મારે આપને એક શંકા પૂછવી છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,

‘સ વા ઇષ પુરુષોન્નરસમય (તૈત્તિ) તસ્માદ્વા દત્ત સ્માદનરસમયોડન્યોડન્તર આત્મા પ્રાણમય. (તૈત્તિ) તસ્માદન્યોડન્તર આત્મા મનોમય. (તૈત્તિ) તસ્માદન્યોડન્તર આત્મા વિજ્ઞાનમય (તૈત્તિ) આ પુરુષ અન્નરસમયરૂપ છે, આ અન્નરસમયમાંથી અન્ય અંતરાત્મા પ્રાણમયરૂપ છે, તે પ્રાણમયથી અન્ય અંતરાત્મા મનોમયરૂપ છે. એ મનોમયથી અન્ય અંતરાત્મા વિજ્ઞાનમયરૂપ છે.” આ સર્વ વચનોમાં જે મય શબ્દ છે, તે વિકારવાચક છે તથા આનંદમયમાં જ જે મય શબ્દ છે તે પૂર્ણતાને દર્શાવનારો છે. એમ એક જ શ્રુતિમાં તથા એક જ મંત્રમાં અર્ધજરતી ન્યાય અર્થાત્ પૂર્વાપર ઉલટ સુલટવાળું વચન કેમ છે; તથા આનંદમયમાં મય શબ્દ પૂર્ણરૂપ બ્રહ્મનો વિષય કેવી રીતે થાય છે? જો તમે એમ કહેશો કે, મંત્રમાં વર્ણવેલ બ્રહ્મના અધિકારથી આ પ્રમાણે છે તો તે સુક્ત નથી. કારણ કે તેમ થવાથી અજ્ઞમયાદિને પણ બ્રહ્મનો પ્રસંગ આવશે.

શુરુઃ-આનું નિરાકરણ નીચે પ્રમાણે છેઃ-અજ્ઞમયાદિનું અબ્રહ્મત્વ યોગ્ય છે. તેથી પણ અંતરાત્મા તેનાથી પણ અંતરાત્મા કહેવાયેલ છે. પણ આનંદમય કહ્યા પછી તેનાથી કોઈ અંતરાત્મા કહેવાયેલ નથી. માટે આનંદમય જ બ્રહ્મરૂપ છે. જો તેમ ન હોત તો પ્રકૃતની હાનિ તથા અપ્રકૃતની પ્રક્રિયાનો પ્રસંગ આવત.

શિષ્યઃ-જો કે અજ્ઞમયાદિની માફક આનંદમયથી અન્ય અંતરાત્મા છે, એમ કહેવાયું નથી. છતાં આનંદમયનું બ્રહ્મત્વ

નથી. કારણ કે આનંદમયના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહેવાયેલ છે. “તત્ત્વ પ્રિયમેવ શિરઃ। મોદો દક્ષિણ. પક્ષઃ પ્રમોદ ઉત્તરઃ પક્ષઃ આનંદ આત્મા વ્રણ પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા (તેતિત્તિ) પ્રદ્યતુ” પ્રિય શિરરૂપે છે, મોદ દક્ષિણ પક્ષરૂપે છે, પ્રમોદ ઉત્તર પક્ષરૂપે છે, આનંદ આત્મારૂપે છે તથા પ્રદ્યતુ પુચ્છ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપે છે. “નત્યં જ્ઞાનમનંત વ્રણ (પ્રદ્યતુ સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંતરૂપે છે). આ મંત્રમાં જે પ્રદ્યતુ વિશે કહ્યું છે, તે જ પ્રદ્યતુ વર્ણન પુચ્છ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપે કર્યું છે. આને જણાવવાની ઇચ્છાથી અત્તમયથી લઈ આનંદમય પર્યંત પાંચ કોશોની કલ્પના કરી છે. તે પછી આપના કહેવા પ્રમાણે પ્રકૃતની હાનિ તથા અપ્રકૃતની પ્રક્રિયાનો પ્રસંગ કેવી રીતે આવે? જેમ અત્તમયાદિના અસુક અવયવ પુચ્છ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છે, તેમ આનંદમયના અવયવરૂપે પ્રદ્યતુ પુચ્છ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છે. તે પછી પ્રદ્યતુ પ્રધાનરૂપે છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય? આપણે એમ કહીએ કે પ્રદ્યતુ પ્રકૃતરૂપે છે, માટે તે પ્રધાનરૂપે છે. જે કે આનંદમયના અવયવ તરીકે પ્રદ્યતુ જણાતો હોય, છતાં પ્રદ્યતુ પ્રકૃત પણ જતું રહેતું નથી. કારણ કે આનંદમય જ પ્રદ્યતુ છે. જે પ્રદ્યતુ પ્રકૃતરૂપે છે, તે જ પ્રદ્યતુ આનંદમયરૂપે, આત્મારૂપે તથા અવયવીરૂપે છે. વળી તે જ પ્રદ્યતુ પાછો પુચ્છ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપે થાય, એ અયોગ્ય કહેવાય. બીજા પક્ષમાં પ્રદ્યતુ પુચ્છ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છે, એ રીતનું પ્રદ્યતુ સંબંધીનું વર્ણન સુકૃત છે. કારણ

કે પુચ્છ તથા પ્રતિષ્ઠા શબ્દની સાથે પ્રદ્યતુ શબ્દ એકાકારતા છે. પણ આનંદમય પાક્યમાં પ્રદ્યતુ નિર્દેશ કરેલ નથી. કારણ કે તેમાં પ્રદ્યતુ શબ્દનો સંયોગ નથી. વળી પ્રદ્યતુ પુચ્છ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છે, એમ કહ્યા પછી નીચલા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “તદપ્યેવ શ્વેતો મયતિ। મત્તમેવ ત મયતિ। અસત્તમેતિ વેદ વેદ। અસ્તિ મત્તમેતિ વેદેદ સન્ત-મેન તત્તો વિદુઃ (તેતિત્તિ) અર્થઃ—(આ રીતનો સ્વીકાર છે કે પ્રદ્યતુ અસત્તરૂપે છે એમ જે બાણ છે તેઓ અસત્તરૂપે થાય છે તથા પ્રદ્યતુ સત્તરૂપે છે, એમ જે બાણ છે, તે પ્રદ્યતુ જ્ઞાતા થાય છે.” આ મંત્રમાં આનંદમયનું કથન કયા વિના જ પ્રદ્યતુ બાવ તથા અભાવને લીધે જે કાંઈ શુદ્ધ તથા દોષ થાય છે, તેનું વર્ણન કર્યું છે. માટે પ્રદ્યતુ પુચ્છ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છે, એમાં પ્રદ્યતુ પોતે જ પ્રધાનરૂપે છે, એમ અનુમાન થાય છે. વળી આનંદમય આત્માના ભાવ તથા અભાવની શંકા કરવી સુકૃત નથી. કારણ કે પ્રિય તથા પ્રમોદ સુકૃત આનંદમય આત્મા સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી પ્રદ્યતુ જ્યાં પ્રધાનરૂપે છે તે પછી તે પુચ્છ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપે છે, એમ આનંદમયના પુચ્છ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપે કેવી રીતે થઈ શકે?

શુર-અહીં પુચ્છનો અર્થ તે પુચ્છ છે, પણ પ્રતિષ્ઠાનો અર્થ એ છે કે, હૈકિક આનંદના એક સ્થાનરૂપે તથા એક આશ્રયરૂપે પ્રદ્યતુ નંદ છે. આ રીતનું તાત્પર્ય છે, પણ અવયવરૂપે આનું તાત્પર્ય નથી. “અત્યેવાનંતવાન્યાનિ

મૂતાનિ માત્રામુપજીવન્તિ (બૃહ.) આ આનંદપર
અન્ય ભૂત માત્રનો આધાર છે.” એમ
ખીજી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે. વળી
આનંદમય પ્રજ્ઞ કહેવામાં આવે ત્યારે
• પ્રિયાદિ અવયવયુક્ત સચ્ચુ પ્રજ્ઞને ગ્રહણ
કરવો, પણ હેવટના વચનમાં નિર્ણય
પ્રજ્ઞ સંબંધી શ્રુતિ છે. પ્રજ્ઞ મન તથા
વાણીનો અવિષય છે. જેમકે “યતો વાયો
નિર્વર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા મહા આનંદમયો વિદ્વાન।
ન વિમેતિ કુતશ્ચન (તૈત્તિ.) મનસહિત વાણી
પ્રજ્ઞને પહોંચ્યા વિના નિવૃત્ત થાય છે.
પ્રજ્ઞના આનંદને જાણનાર કશાથી ભય
પામતો નથી.”

શિષ્ય:-અહીં શંકા એ થાય છે
કે, આનંદની પૂર્ણતા કહેવાયડે હું:ખનું
અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ. કારણ કે લૌકિક
રીતિએ જે વસ્તુ પૂર્ણ હોય, તેની વિરુદ્ધવાળી
અદ્ય વસ્તુ પણ હોવી જોઈએ. વળી
“યત્ર નાન્યતર્યપિ નાન્યદ્દૃષ્ટોતિ નાન્યદ્વિજ્ઞાતિ
સ મ્મા (છાંદો.) તેને વિશે અન્ય કંઈ
જોતો નથી, અન્ય કંઈ સાંભળતો નથી,
તથા અન્ય કંઈ જાણતો નથી તથા
તે જ ભૂમા આત્મારૂપ છે.” એમ પ્રજ્ઞને
વિષે લિન્ન વસ્તુ હોતી નથી, એ
રીતની જે શ્રુતિ છે તેને બાધ આવે.
વળી દરેક શરીરમા પ્રિયાદિ લિન્ન
હોવાથી આનંદમય લિન્ન થાય. પણ
નીચેની શ્રુતિયડે કહેવામાં આવ્યું છે
કે, પ્રજ્ઞ પ્રતિશરીરમાં લિન્ન નથી.
જેમકે “સત્ય જ્ઞાનમનત્ત્વ જ્ઞા પ્રજ્ઞ સત્ય,
જ્ઞાન તથા આનંદરૂપે છે” “एको દેવ સર્વ
મુનેષુ પદ સર્વવ્યાપી સર્વમૂતાન્તરાત્મા એક

દેવ સર્વ પ્રાણી માત્રમાં મૂદરૂપે રહેલ
છે. તે સર્વમાં વ્યાપીને રહેલ છે તથા
સર્વ પ્રાણી માત્રના અંતરાત્મારૂપે છે.”
વળી આનંદમયનો અભ્યાસ શ્રુતિમાં
નથી, પણ સર્વત્ર મૂળ વસ્તુનો જ અ-
ર્થાત્ આનંદનો અભ્યાસ હોય છે. “ત્તો
વે રસઃ, રસ-લેવાયં લઙ્ચાનરી મવતિ, કો દો-
વાન્યાત્ ક. પ્રાપ્યાત્ યદેષ આકાશ આનંદો ન
સ્યાત। સૈવાનંદસ્ય મીમાસા મવતિ। આનંદ
મયો વિદ્વાન ન વિમેતિ કુતશ્ચન। આનંદો
જ્ઞોતિ વ્યજાનાત્ (તૈત્તિ.) અર્થ:-આત્મા
સારરૂપે છે. આ સારને મેળવી આનંદ-
યુક્ત થાય છે. જો આકાશમાં રહેલ આ
આનંદ ન થાય તો કોણ એટા કરે?
કોણ જીવે? એ જ પરમાત્મા આનંદ
પ્રાપ્ત કરાવે છે આનંદની વિચારણારૂપે
આ આત્મા છે. પ્રજ્ઞાનંદના સ્વરૂપને
જાણનારો કોઈથી ભય પામતો નથી.
આનંદ પ્રજ્ઞરૂપે છે, એમ જાણ્યું.” જો
આનંદમય શબ્દ પ્રજ્ઞનો વિષય છે, એમ
નક્કી હોય તો પછી પાછળથી ચનારા
આનંદ માત્રના પ્રયોગમાં પણ આનંદ-
મયના અભ્યાસની કલ્પના થઈ શકે.
પણ આનંદમય પ્રજ્ઞરૂપે નથી. કારણ
કે આપણે આગળ કહી ગયા છીએ કે,
આનંદમયને પ્રિય મસ્તકરૂપે છે. “વિજ્ઞાન
માનવ જ્ઞા (બૃહ.) પ્રજ્ઞ વિજ્ઞાન તથા આ-
નંદરૂપે છે.” અહીં આનંદરૂપે મૂળ
શબ્દનો જ પ્રજ્ઞને વિષે પ્રયોગ જોવામાં
આવે છે. માટે “યદેષ આકાશ આનંદો ન સ્યાત
આકાશમાં રહેલ આ આનંદ ન હોય”
ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં આનંદ પ્રજ્ઞના વિષય-

રૂપે છે, પણ આનંદમયનો અભ્યાસ નથી.
વળી “एतमानंदमयमात्मानमुपसक्रामति (તૈત્તિ.)
આ આનંદમય આત્માને તે પહોંચે છે.”
એમાં મય પ્રત્યયવાળો આનંદમય ચ
ખદનો અભ્યાસ હોવાથી તે બ્રહ્મના વિષ-
યરૂપે નથી. કારણ કે વિકારવાળી અન્ન-
મયાદિ જે જડ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવા
યોગ્ય છે, તેના સંબંધમાં તે કહેવામાં
આવ્યો છે. ઋણુ’ નો અન્નમયાદિની
માફક પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય આનંદમય
અબ્રહ્મરૂપે થાય તો પછી વિદ્વાનને
બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું ‘પૂજા નકામું’ ગણાય.

ગુરુ:-આ દોષ લાગુ પડતો નથી.
કારણ કે આનંદમયની પ્રાપ્તિના સૂચ-
નથી પુરુષ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ-
ના રૂણનું સૂચન કર્યું છે. વળી “तद्वेष-
भक्तो भवति । यतो वाचो निर्वर्तन्ते आ भंग
तेना संबंधमां છે. જે બ્રહ્મથી વાણી
નિવૃત્ત પામે છે.” ઈત્યાદિવડે તેનો વિ-
સ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. આનંદમયના
સમીપમાં જ, “सो कामयत बहुसा प्रजायेयेति
તેણે કામના કરી કે હું અનેકરૂપે થાઉં
તથા ઉત્પત્તિ ભાવને પામું” આ શ્રુતિ
“अग पुच्छ प्रतिष्ठा ब्रह्म पुच्छ तथा प्रति-
ष्ठा रूपा છે” આ શ્રુતિ સાથે વધારે સ-
મીપ બ્રહ્મની સાથે સંબંધ રાખે છે.
માટે આનંદમય બ્રહ્મ છે, એમ શ્રુતિ
બોધ કરતી નથી વળી “सो वै स. ते
रसरूपे છે” આ શ્રુતિ સો કામયત ઈત્યાદિ
પાછળની શ્રુતિની અપેક્ષા રાખે છે,
માટે તે આનંદમયને લાગુ પડતી નથી.

શિષ્ય:-‘સો કામયત તેણે કામના
કરી,’ એમ બ્રહ્મના સંબંધમાં પુલ્લિંગનું
સૂચન કર્યું છે, તે યોગ્ય નથી.

ગુરુ:-આ દોષ નથી. કારણ કે
‘तस्माद्वा एतस्माज्जન. आकाश' समृत (તૈત્તિ.)
આ આત્મામાથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું”.
એમાં પુલ્લિંગ એવા આત્મ શબ્દવડે
મૂળ બ્રહ્મને ગ્રહણ કરવાનો છે. માર્ગથી
વાળી વિદ્યા (ભૂશને વરુણે કહેલ વિદ્યા),
‘आमो यद्वति व्यजानाव आनंद ब्रह्मरूपे
છે એમ જાણ્યું.” આ સર્વ શ્રુતિમાં
મય પ્રત્યયને ગ્રહણ કર્યો નથી. તેમ જ
પ્રિય સિદ્ધરૂપે છે, આમ પણ કહ્યું નથી.
માટે આનંદ બ્રહ્મરૂપે છે, એ જ યોગ્ય
છે. માટે જરા પણ વિશેષનો આશ્રય
કર્તા વિના પ્રિય તથા શિરત્વ ધર્મ, બ્રહ્મને
યોગ્ય નથી. અહીં સવિશેષ બ્રહ્મને
યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે
કે, બ્રહ્મ વાણી તથા મનનો અવિયય
છે. માટે અન્નમયાદિની માફક આનંદ-
મયમાં મય વિકારરૂપે જાણવાનો છે,
પણ પૂર્ણરૂપે નહિ, આમ તારૂં માનવું છે.

શિષ્ય:-હા, સૂત્રોમાં કહ્યું છે કે, બ્રહ્મ
પુરુષ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપે છે, એમાં બ્રહ્મનું
આનંદમયના અવયવ તરીકે સૂચન છે,
અથવા તો ગુ’ પ્રધાનપણાવડે સૂચન છે ?
પુરુષ શબ્દનું સૂચન કરવાથી અવયવનું
ગ્રહણ થાય છે તથા તેમ થવાથી
આનંદમયોપન્યાસના આ ૧૨ મા મંત્રમાં
જે આનંદમય શબ્દ છે, તે વડે બ્રહ્મનો
અભ્યાસવડે ઉપદેશ કરાયેલ છે. કારણ

કે “આનંદમય આત્મા આત્મા આનંદમયરૂપ છે” તેમ જ “વ્રત્ત પુચ્છ પ્રતિષ્ઠા પ્રહ્લ પુચ્છ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છે” અસન્નેવ સ મવતિ આ સ્મૃતિ શાસ્ત્રના શ્લોકવડે કેવળ પ્રહ્લને જ અભ્યાસ કરવો, એમ કહ્યું છે. વળી વિકારશબ્દોર્તિત વેત્ર પ્રાચુર્યાત્ આ ૧૩ મા સૂત્રથી વિકાર શબ્દવડે અવયવ શબ્દનું સૂચન છે વળી પ્રહ્લ પુચ્છરૂપે છે, એમ પ્રહ્લને અવયવ હોવાથી પ્રહ્લનું પ્રધાન પણ મટી નાંચ છે માટે હે ભગવન્ ! આનું નિરાકરણ આપ સરખાએ કરવું જોઈએ

શુરુ-આ હોય નથી મય શબ્દનો અર્થ પૂર્ણ લેવાથી અવયવ શબ્દને કશી હાનિ પહોંચતી નથી પ્રાચુર્ય શબ્દને અર્થ વિશેષ કરી પ્રાપ્તિ એવો થાય છે અવયવના કેમપણને વિશે આ વચન છે અન્નમય આદિનું જ શિરથી લઈ પુચ્છરૂપે વર્ણન કર્યા પછી આનંદ મયને શિર આદિરૂપે અવયવના કેમે કરી કટો છે આથી પ્રહ્લ પુચ્છ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છે એમ કહ્યું છે ખાસ અવયવની ગણનાવડે સૂચન કર્યું નથી આ જ કારણને લઈ અભ્યાસવડે, એમ પ્રહ્લનું પ્રધાનપણ દર્શાવ્યું છે તેદ્વત્ત્વવપદેશાચ્ચ અહીં સર્વ વિકારના સમૂહરૂપ આનંદમયના કારણરૂપે પ્રહ્લનો ઉપદેશ કરવામા આવ્યો છે તે જ પ્રમાણે ‘દ્વ સર્વમયજત યદિ કિંચ (તેત્તિ) જે કાંઈ આ છે, તે સર્વ તેણે સ્તજ્યુ” અહીં પણ જે કાંઈ વિકાર છે, તે પ્રહ્લમાથી થાય છે, એમ સૂચન છે માટે પ્રહ્લ જે કારણરૂપ છે,

તેના વિકારરૂપી આનંદમયના અવયવો મુખ્ય અર્થરૂપે ગ્રહણ કરવા નહિ આજ પ્રમાણે બીજાં સૂત્રમા પ્રહ્લને પુચ્છ છે, એમ સૂચન કર્યું છે, તે કેવળ ગોણ અર્થરૂપે ગ્રહણ કરવું, પણ મુખ્ય અર્થમા નહીં

અધિકરણ ૪ મું-સૂત્ર ૨૦ મું.

પરમાત્મા સંસારા કેમ ?

અંતસ્તદ્મોંપદેશાત્ ॥ ૨૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-આદિત્ય તથા ચક્રુની અંદર જે પુરુષ છે તે પરમાત્મા છે. કારણ કે આરીતે શ્રુતિએ ઉપદેશ કર્યો છે. (૨૦)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિમા આ રીતનું વાક્ય છે કે, “અથ ય ઇષોઽન્તરાદિત્યે હિરણ્મય પુરુષો દ્વપતે હિરણ્મદમકુર્હિરણ્મકેશ આપ્રણલાદ સર્વં એવ સુવર્ણં । તસ્ય યથા કપ્યાસ પુદ્ગીરુમેવમક્ષિણી તસ્યોદિતિ નામ સ ઇષ સર્વેભ્ય પામ્મભ્ય હરિત વદેતિ હ વે સર્વેભ્ય વામ્મમ્યો ય એવ વેદ અર્થ” હવે આદિત્યને વિશે જે આ પુરુષ દેખાય છે, તેની મૂંછ તથા વાળ જ્યોતિર્મયરૂપ છે. તે નખાગ્ર પર્યંત સર્વત્ર જ્યોતિર્મય છે. વાનરની હેઠળના ભાગ જેવી સુવાળી કેમળરૂપે તેની આખ છે. તેનું ંત એક નામ છે કારણ કે તેણે સર્વ પાપનું અતિક્રમણ કરેલ છે જે આ રીતે જ નામના દેવને યથોક્ત પ્રકારે નાણે છે, તે શુક્ત થાય છે.” આ રીતે અધિદેવત સખધી કહ્યું છે. હવે અધ્યાત્મ સખધી નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે- “અથ ય ઇષોઽન્તરાદિત્યે પુરુષો દ્વપતે અર્થ:-જે આ અંતરિક્ષમાં

પુરુષ જોવામાં આવે, છે તે.” હવે અહીં શકા એ થાય છે કે, વિદ્યા તથા કર્મના અતિશયપણાથી ઉત્કર્ષને પામેલ કોઈ સંસારી જીવ વિશે સૂર્ય મંડળમાં તથા ચક્રમાં ઉપાસ્યપણાથી કહ્યું છે કે નિત્યસિદ્ધ પરમેશ્વરવિશે કહ્યું છે ? આ બેમાંથી કોના વિશે આમ કહ્યું હશે ? હું ધારું છું કે, સંસારી જીવ વિશે કહેવામાં આવેલું હોયું જોઈએ.

શુરુઃ—આમ કેમ બને ?

શિષ્યઃ—શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે, તે રૂપવાળો છે. હવે સંસારીનેજ રૂપ હોય, માટે સંસારી જાણવો, આદિત્યમાં જે પુરુષ છે તેને જ્યોતિર્મય મૂછ છે. વળી આંખમાં જે પુરુષ છે તે વિશે કહ્યું છે કે “તસ્યૈતસ્ય તેવેશ્વર્ય યદ્મુચ્ય રૂપમ્ (છાંદો) જે આદિત્ય પુરુષત્વં રૂપ છે તેજ રૂપ અક્ષિ પુરુષત્વં છે.” એમ બેઉના સંબંધની ઐક્યતા કહી છે. પરમેશ્વરને રૂપ હોય તે ચોચા કહેવાય નહિ. કારણ કે કૌષીતકી ઉપનિષદમાં પરમાત્માના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “આન્દનસ્વર્ગમરૂપમવ્યયમ્ પરમાત્મા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા ક્ષયથી રહિત છે.” વળી પરમેશ્વરના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, તે અધિષ્ઠાનરૂપે છે. જેમકે “ય एषोन्तरादित्ये य एषोन्तरिक्षिणि અર્થઃ—જે આદિત્ય મંડળમાં છે તથા જે ચક્રમાં છે.” અધિષ્ઠાનથી રહિત, પોતાના મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત તથા સર્વવ્યાપી પરમેશ્વરને અધિષ્ઠાન હોય, તે ચોચા કહેવાય નહિ. કારણ કે શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે,

‘સ મગવ કસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિત ઇતિત્વે માદ્દિમ્નિ અર્થઃ—આ જુમા આત્મા શાને વિશે પ્રતિષ્ઠિત છે ? તે પોતાના મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત છે.” વળી બીજી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “આકાશત્વ સર્વગત્વ નિત્યઃ અર્થઃ—પરમાત્મા આકાશની માફક, સર્વને વિશે રહેલ તથા નિત્યરૂપે છે.” વળી આદિત્ય પુરુષ તથા અક્ષિ પુરુષની માર્યાદા બાંધેલ છે, માટે સંસારી જીવ માટે જ કહેવામાં આવેલું હોયું જોઈએ. વળી કહ્યું છે કે, “સ एष्येषामુष्માત્ પરાઓ લોકાસ્તેષાં ચેદે દેવકામાના ચ ઉત્સંજાક દેવ આદિત્યથી ઉર્ધ્વ રહેલ છે તથા આદિત્ય પર તથા દેવોની કામના પર તેનું ઐશ્વર્ય છે.” આ રીતે અક્ષિ પુરુષના ઐશ્વર્ય સંબંધી મર્યાદા છે. પણ પરમેશ્વરને મર્યાદાવાળું ઐશ્વર્ય હોય, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “एष सर्वेश्वर एष मूलाधिपतिरेष मूलपाल एष सेतुविपारण एषा लोकानामसनेशाय (બૃહ.) તે સર્વના ઈશ્વરરૂપે, મૂતોના અધિપતિરૂપે, મૂતોના પાલકરૂપે, તથા લોકોનો વિભાગ પડે, માટે વ્યવસ્થા કરનાર સેતુરૂપે છે.” આ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે કે, પરમેશ્વરથી કોઈ વિશેષ નથી. માટે આદિત્યમાં તથા અક્ષિમાં જે પુરુષ કહેલ છે, તે પરમેશ્વર નથી, એમ હે ભગવન ! મારું માનવું છે.

શુરુઃ—આ શકાના નિરમનને અર્થે જ આ ૨૦ મા સૂત્રની વ્યાસે યોજના કરી છે. આદિત્યમાં તથા ચક્રમાં જે પુરુષ કહેવાયેલ છે, તે જ પરમેશ્વર છે, પણ તે સંસારી નથી. કારણ કે

રીતનો પરમેશ્વરના ધર્મનો ઉપદેશ છે. અહીં પરમેશ્વરના ધર્મ સંબંધી ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે “તસ્યોદિતિ નામ આ પરમાત્માનું ઉત્ત્ત્વ એવું નામ છે.” આ રીતે કહી એમ દર્શાવ્યું છે કે તે, સર્વ પાપથી રહિત છે. આ રીતે કહ્યા પછી એમ કહ્યું છે કે, આદિત્ય પુરુષનું જે નામ છે, તે જ અક્ષિ પુરુષનું નામ છે. એમ બેઉને વિશે એકચત્તા દર્શાવી છે. હવે છાંદોગ્યમા કહ્યું છે કે, ‘ય આત્માઽપહત વાપ્માજે આત્મા પાપથી રહિત છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પરમાત્માનું સર્વ પાપથી રહિતપણું દર્શાવ્યું છે. તેજ રીતે “સૈવ ક્રુક તત્ સામ, તદુક્ષ્ય તચ્ચુસ્તદ્રઘ્ય અર્થઃ—તે અક્ષિ પુરુષ ઋક્ષરૂપે, સામરૂપે, ઉકથરૂપે, યજુરૂપે તથા તે જ ધ્રુવરૂપે છે.” આ રીતે શ્રુતિ, અક્ષિ પુરુષ ઋક્, સામ વગેરેના આત્મારૂપે છે, એ રીતે કહે છે. માટે અક્ષિ પુરુષ સંસારી નથી, પણ પરમેશ્વર જ છે. પરમેશ્વર સર્વના કારણરૂપ હોવાથી સર્વના આત્મારૂપે છે તે, યોગ્ય છે. તેમ જ ઋક્ પૃથ્વીરૂપે છે, સામ અગ્નિરૂપે છે, એમ દેવના સંબંધમાં ઉદ્દેશ કર્યો છે. વળી ઋક્ વાક્ષરૂપે છે તથા પ્રાણ સામરૂપે છે, એમ આત્માના મંબધમાં ઉપદેશ કર્યો છે. વળી અધિદેવતરૂપે પરમાત્મા છે. જેમકે “તસ્ય ક્રુક ચ સામ ચ ગેખ્જો(છાંદો.)અર્થઃ ઋક્ તથા સામ પરમાત્માના પગના સાધારૂપે છે.” આ મધ્યનું સર્વના આત્મારૂપ પરમાત્માને વિશે જ યોગ્ય છે. “તવ હમે વીનાયા ગાયત્યેત નેવ તે ગાયન્તિ તસ્માદો ધનમનય અર્થઃ—જે

ગાયકો વીણામાં ગાય છે તેમાં ઈશ્વરને ગાય છે તથા તેથી તે ધનથી યુક્ત થાય છે.” આ રીતે લૌકિક જ્ઞાનમાં પણ પરમાત્માનું જ જ્ઞાન થાય છે, એમ દર્શાવ્યું છે. આ કારણને લીધે સંસારી અર્થ ન લેતાં પરમાત્માનો અર્થ લઇએ, તોજ આ પ્રમાણે ઘટે. ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે, “યદિદ્રિમૃતિમત્ સત્ત્વ શ્રીમદ્વૃજિતમેવ વા। તત્તરેવાગચ્છત્વ મમ તેજોઽક્ષતમયમ્ અર્થઃ—જે જે વિભૂતિવાળું, શ્રીવાળું, તથા બળવાળું સત્ય છે, તે સર્વ મારા તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, એમ તું જાણ.” આ રીતે પરમાત્માની પ્રભુતા લૌકિક કામનાથી પર છતાં શ્રુતિ પરમાત્માની નિરંકુશતા દર્શાવે છે. વળી હે શિષ્ય ! તું કહે છે કે, પરમાત્મામાં જ્યોતિર્મય મૂંછ આદિ વર્ણન યોગ્ય નથી, પણ પરમાત્માનું કામનાને લીધે ભક્તના પર અનુગ્રહ કરવા માયામયરૂપ હોય છે. “માયા હોવા મયા સદા યન્મા પર્યસિ નારદ। સર્વમૂતયુંગ્યુંક્ત મૈવ મા જ્ઞાતુમર્હસિ અર્થઃ—હે નારદ ! મને કે જેને તું જૂવે છે, તેવડે આ માયા સરન્તયદી છે. સર્વ ભૂતના શુણ્ઠી યુક્ત મને જાણવા તું સમર્થ નથી.” આ રીતનું સ્મૃતિનું વચન છે. વળી સર્વ પ્રકારના વિશેષથી રહિત પરમેશ્વરના રૂપનો પણ શાસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ કરે છે. જેમકે “અત્યદ્યમત્પરાંમહાપમવ્યયમ્ અર્થઃ—પરમાત્મા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા ક્ષેયથી રહિત છે.” પરમાત્મા સર્વના કારણરૂપ હોવાથી કેટલાક વિકારયુક્ત ધર્મવિશિષ્ટ પરમેશ્વરનો ઉપાસના હેતુથી ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. જેમકે

“સર્વેર્મા સર્વકામઃ સર્વથા સર્વમ્” અર્થ—પરમાત્મા સર્વ કર્મવાળો, સર્વ કામનાવાળો, સર્વ ગંધવાળો તથા સર્વ રસરૂપે છે.” આ જ પ્રમાણે પરમાત્માને જ્યોતિર્મય મૂળ આદિ છે, એમ ઉપદેશ કરાયેલો છે. આ બાબતમાં કોઈ એમ શંકા ઉઠાવે કે, અધિષ્ઠાનનો નિર્દેશ કરેલ હોવાથી આ બાબત પરમાત્માના સંબંધમાં કહી નથી, તો તેના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, ઉપાસનાને લઈ પોતાના મહિમાને વિશે રહેલ પરમાત્માનો આધારવાળો ઉપદેશ થોડો છે. પ્રજા સર્વ વ્યાપક હોવાથી આકાશની માફક તેની વ્યાપ્તિ સર્વ વસ્તુને વિશે છે. અધ્યાત્મ તથા અધિ-દેવતાના વિલાગવાળું ઐશ્વર્ય મર્યાદા સંબંધી જે કહ્યું છે, તે કેવળ ઉપાસનાને લઈને જ કહ્યું છે. માટે ચક્ષુ તથા આદિત્યને વિશે જે પુરુષ સંબંધી ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે પરમેશ્વરના સંબંધમાં જ છે. (૨૦)

અધિકરણ ૭ મું—સૂત્ર ૨૧ મું.

જીવ તથા ઇશ્વર શું લિન્ન ?

મેદવ્યપદેશાચ્ચાન્યઃ ॥ ૨૧ ॥

સૂત્રાર્થ—આદિત્યાલિમાની જીવથી ઇશ્વરનો ભેદ છે, એમ કહેવાથી જીવથી ઇશ્વર અન્ય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૨૧)

ટીકા—શિષ્ય—આદિત્યના શરીરના અભિમાની જીવથી અન્ય ઇશ્વર અત્યંતીરૂપે છે. જૂલોટ્કાવ્યકમાં કહ્યું

છે કે, “ય આદિત્યે સિદ્ધમાદિત્યાદન્તરો યમાદિત્યો ન વેદ યત્પાદિત્ય. શરીર ય આદિત્યમતરો યમપત્યેષ ॥ આત્માન્તર્યામ્યનૂતઃ (જૂલો. ૩-૭-૬) અર્થ—જેની આદિત્યમાં રિયતિ છે, જે આદિત્યથી પણ અભ્યંતર છે, જેને આદિત્ય પણ બાહ્યતો નથી, જેનું શરીર આદિત્યરૂપે છે, જે અભ્યંતરમાં રહી આદિત્યને નિયમમાં રાખે છે, એ જ તારો આત્મા અત્યંતીરૂપ તથા અમૃતરૂપે છે.” આ રીતે શ્રુતિમાં જીવ ઇશ્વરના ભેદનો ઉપદેશ કરેલ છે. આ સ્થળે “માદિત્યાદન્તરો યમાદિત્યો ન વેદ” અર્થ—આદિત્યથી અભ્યંતર જેને આદિત્ય બાહ્યતો નથી.” આ શ્રુતિ સ્પષ્ટરૂપે આદિત્યથી અત્યંતીરૂપે વિજ્ઞાનાત્મા લિન્ન છે, એમ સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલ છે.

શુભ—હો શિષ્ય ! શ્રુતિનો ઉપદેશ સર્વ સ્થળે એક જ રીતનો હોવાથી આદિત્યને વિશે જે પુરુષ છે, તે પરમાત્મારૂપે છે. માટે પરમેશ્વર સંબંધી જ અહીં ઉપદેશ કરાયેલ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૨૧)

અધિકરણ ૮ મું—સૂત્ર ૨૨ મું.

આકાશનુ પ્રકરણે નિરૂપણ.

માફાયસ્ત્વહિનાત્ ॥ ૨૨ ॥

સૂત્રાર્થ—આકાશ પ્રકરણે છે, કારણ કે આકાશ પ્રજ્ઞાના ચિહ્નરૂપે છે. (૨૨)

ટીકા—શિષ્ય—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, અય લોસ્ય વાગતિતિલ્પજ્ઞામ્ ઇતિ દોગ્ધ્ય સર્વગ્નિ દ્વાદશાનિ મૂતાન્યાકાશદેવ સમુપચન્ત આશાન મન્દન

પન્થાક્રાન્તો દ્યૌર્વ્યો જ્ય્યાનામન્થ પાથન્થ
(છાંદો.) શલાવતના પુત્ર શિલકપ્રાદાણે પ્રવા-
હણુ સન્થને પૂછ્યું કે, આ લોકનો આધાર
શું છે ? પ્રવાહણે કહ્યું; આકાશ આ
લોકના આધારરૂપે છે. ખરેખર સર્વ ભૂતો
આકાશમાથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેનો
અસ્ત આકાશમા છે કારણ કે આકાશ
આ સર્વ લોકથી મોટું છે આકાશ જ
સર્વ લોકના પરમ આશ્રયરૂપે છે.” હે
ભગવન્ ! મને સંશય એ થાય છે કે,
આકાશ શબ્દવડે પરબ્રહ્મને લેવા કે
પંચમહાભૂતમા જે આકાશ કહેવામા
આવ્યું છે, તે આકાશ લેવું ? આ
સંશય થવાનું કારણ એ કે, આકાશ
શબ્દનો પ્રયોગ એક સ્થળે ભેવામાં આવે
છે. વળી લૌકિક તથા વૈદિક પ્રયોગમા
આકાશ શબ્દ પંચમહાભૂતના અર્થમાં
પ્રસિદ્ધ છે આકાશ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મ
કેટલેક સ્થળે ભેવામા આવે છે જેમકે
કેટલેક સ્થળે શ્રુતિ વચનના કારણને લીધે
અથવા તો પરમાત્માના અસાધારણ ગુણો
છે, તે દર્શાવવા, બ્રહ્મ શબ્દનો પ્રયોગ
આકાશ વિશે થાય છે. જેમકે વેદ
આકાશ માનદો ન સ્વાત્ (તેતિ.) એ આ
આનંદ આકાશમાં ન હોય.” “આકાશો
વેનામ નામસ્થપોનિર્વદિતા તે પદન્તરાત્રહ્મ(છાંદો.)
આકાશ નામ તથા રૂપને વ્યક્ત કરનાર
છે. આ નામ તથા રૂપનો જેને વિશે
સમાવેશ થાય છે, તે બ્રહ્મ છે.” ત્યારે
અહીં સંશય એ થાય છે કે, આકાશ
શબ્દવડે અહીં શું ગ્રહણ કરવું ? માફ
ધારવું તો અહીં એવું છે કે, અહીં આકાશ

શબ્દવડે પંચમહાભૂતનું આકાશ વધારે
ખંધ બેસતું છે. તેનું કારણ એ છે કે,
અતિશય પ્રસિદ્ધ પ્રયોગે કરી જલદી તે
બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરે છે. વળી એક અર્થમાં
આકાશ શબ્દ મામાન્ય છે, એમ જાણવું
ચોચ નથી. કારણ કે તેમ થવાથી આ
કાશને અનેક અર્થપણાનો પ્રસંગ આવશે
માટે આકાશ શબ્દનો યોગ્ય અર્થ બ્રહ્મને
વિશે લાગુ પડે છે.

ગુરુ-બ્રહ્મ વિશુત્ત્વ વગેરે ધણા
ધર્મવડે આકાશતુલ્ય છે. ત્યારે મુખ્ય
અર્થવડે કાર્ય સરતું હોય, તો પછી યોગ્ય
અર્થ શા માટે લેવો બેઠ્યો ? આ સ્થળે
મુખ્ય આકાશનો અર્થ જ સંભવે છે. બે પંચ
મહાભૂતના આકાશનો પરિગ્રહ કરીએ તો
“સર્ગણિ હ વા રમાણિ મૂતાન્યાનાશાદેવ સદુત્પન્નને
અર્થઃ-આ સર્વ ભૂતમાત્રની ઉત્પત્તિ આકા-
શમાથી થાય છે.” શ્રુતિવચનનું આ એક
અર્થ ખંધબેસતું આવતું નથી. આ દોષ
નથી. કારણ કે ભૂતાકાશ પણ વાયુ આ-
દિના ક્રમવડે કારણરૂપે છે. જેમકે “તસ્માદ્દા
પ્રતસ્માદાત્મન આકાશ સમૂત આકાશાદ્વાયુર્વાયોરિ
(તેતિ.) આત્માથી આકાશની, આકાશથી
વાયુની તથા વાયુથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ
અર્થ છે.” આરીતનું શ્રુતિથી જ્ઞાન થાય છે

શિષ્ય-ખીન બૂતો કરતાં બૂતા-
કાશનું મોટાપણ તથા પરમ સ્થાનપણ
ચોચ છે. માટે આકાશ શબ્દવડે બૂતા-
કાશનું ગ્રહણ ચોચ છે.

ગુરુ-આ રીતની શંકાના
માટે જ “આકાશસ્તસ્મિન્નાત્ આકાશ” બ્રહ્મ

છે, તેના દિગંથી.” આકાશ શબ્દવટે પ્રકરણું અહણુ લીધું છે. કારણકે આકાશ પ્રકરણના ચિહ્નરૂપે છે. આ ચિહ્ન પર-પ્રકરણું છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “સ્વામિ દવા દમાતિ મૂતાન્દવાદાદેવ સમુત્પન્તે” અર્થ:-આ સર્વ ભૂતમાત્રની આકાશમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ છે.” આ રીતે વેદાંતમાં મનાઈ છે કે, પરપ્રકરણમાંથી સર્વ ભૂત-માત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

શિષ્ય:-વાયુ આદિના ક્રમવટે સૂતા-કાશ કારણરૂપે છે, એમ શા માટે દર્શા-વ્યું હશે ?

ગુરુ.-હા એમ દર્શાવ્યું છે ખરું, પણ જો મૂળ કારણરૂપ પ્રકરણે અહણુ કરીએ નહિ તથા આકાશમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ છે, એમ ગણીએ તો ભૂત શબ્દને સર્વ વિશેષણ યોગ્ય કહેવાઈ શકશે નહિ. તે જ રીતે આકાશ પ્રત્યક્ત મત્તિ (આકાશમાં સર્વ અસ્ત પામે છે) આ રીતનું પ્રકરણું ચિહ્ન તથા આકાશોર્થમ્ જ્યામનાત : પાત્યમ્ (આકાશ આ સર્વ કરતાં મોટું તથા પરમ સ્થાનરૂપે છે) આ રીતે વિ-શેષણરૂપ તથા પરમસ્થાનપણું પણ યોગ્ય કહેવાઈ શકે નહિ અપેક્ષા રહિત મોટા-પણું કેવળ પરમાત્મામાં જ રહેલું છે. કારણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “જ્યાવાન્યુચિયા જ્યાવાનત્તરિક્ષાજ્યાવાન્દિયો જ્યાવાનિમ્યો ભોમેમ્ય” અર્થ:-પૃથ્વીથી વિશેષ મોટો, અંતરિક્ષથી વિશેષ મોટો, રવર્ગથી વિશેષ મોટો તથા આ લોકથી પણ વિશેષ મોટો માગ દુદયમાં આત્મા રહેલ છે.” તેમજ

પરમાત્મા પરમ કારણરૂપે હોવાથી પરમ સ્થાનપણું પણ પરમાત્મામાં જ યોગ્ય છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “વિજ્ઞાનમાનર જ્ઞાતેતેષુ પરાયણ અર્થ:-પ્રજ્ઞાવિજ્ઞાનરૂપ તથા આનંદરૂપ છે. તેમજ ધન આપનાર યજ્ઞમાનના પરમસ્થાનરૂપે પણ છે” વળી છાંદોગ્યમાં શાલાવલ્યનો પક્ષ જે અંત-વાન હતો તેની નિંદા કરી, અનંતરૂપ પ્રકરણું કથન કરવા ઇચ્છનારા જેવલિએ આકાશને અહણુ કહ્યું તથા તે આકાશનો ઉપસંહાર ઉદ્ગીય નામના સામ વિશે કર્યો. જેમકે ‘સ ણો વો વરીયાદુરીય સ ણાં નત્ત અર્થ:-આ આકાશ એક ઉદ્ગીયરૂપે છે તથા તે જ અનંતરૂપે છે.” આ જે અનંતપણું કહ્યું છે, તે પ્રકરણના ચિહ્નરૂપે છે. વળી ‘તુ’ જે કહે છે કે, પ્રસિદ્ધ રીતે ભૂતાકાશ સર્વ કરતાં પ્રથમ પ્રતીત થાય છે, તેના મળાધમા હું કહું છું કે, જો કે આકાશ સર્વ કરતાં પ્રથમ પ્રતીત થાય છે, છતાં શ્રુતિપચનના અંગમાં જે પ્રકરણના ગુણો દર્શાવ્યા છે, તે જોતાં આકાશવટે ભૂતાકાશનું અહણુ થઈ શકતું નથી. વળી પ્રકરણમાં જ આકાશ શબ્દ દર્શાવ્યો છે જેમકે ‘આકાશો દે નામ રુપોર્નિર્નિહિતા અર્થ:-આકાશ જ નામ તથા રૂપને વ્યક્ત કરનાર છે.” તે જ રીતે આકાશ પદ્યોયવાચક અન્ય શબ્દોમાં પણ પ્રકરણો જ અર્થ લાગુ પડે છે. જેમકે “ક્ષ્મો અગ્નેર વરમે વ્યોમન્દસ્મિન્દેશ અગ્નિ વિષે વિષે” (અ. સં.) તેવા માર્ગે વાકની વિદ્યા વરમે વ્યોમન્દ પ્રતિષ્ઠિતા (તં) જ વ્રજ વ્રજ (વં) જ વુગન્વ (વૃ.) અર્થ:-અગ્નિ તથા વરમ આકાશ-રૂપ પ્રકરણવિશે સર્વ વેદો રહેતા છે તથા

તેને વિશે સર્વ દેવોનો વાસ છે. ભૂશુએ વરુણને ઉપદેશોલી આ વિદ્યા બ્રહ્મ વિશે રહેલ છે. સુખ બ્રહ્મરૂપે છે, ભ્યાકાશ બ્રહ્મરૂપે છે. આકાશ ચિરસ્થાયી છે.” આ રીતે, અનેક શ્રુતિવાક્યોમાં આકાશવડે બ્રહ્મને ગ્રહણ કર્યો છે. શ્રુતિવચનના આરંભમાં આવેલ આકાશ શબ્દ બ્રહ્મને જ લાગુ પડે છે, એમ શ્રુતિના બીજા વચનોથી બાહ્યી લેવું યોગ્ય છે. જેમકે અભિરવીતેજુવાનમ્ (અગ્નિ અતુવાકત્વં અધ્યયન કહે છે) એમાં અગ્નિ શબ્દવડે જેમ માણુવકત્વં ગ્રહણ થાય છે, તેમ અહીં આકાશ શબ્દવડે બ્રહ્મત્વં ગ્રહણ કરવું. (૨૨)

શિષ્ય:-જ્યારે આકાશને બ્રહ્મરૂપે લેા છો ત્યારે પ્રાણની બાબતમાં શું બાણુવું ?

શુરુ:-પ્રાણ પશુ બ્રહ્મરૂપે છે તથા તે બાબત ૨૩મા સૂત્રમાં બ્યાસ લગવાને દર્શાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૨૩ મું.

પ્રાણુનું બ્રહ્મરૂપે નિરૂપણ.

અતઃ પચ પ્રાણ ॥ ૨૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-આકાશ જ્યારે બ્રહ્મરૂપે છે ત્યારે પ્રાણ પશુ બ્રહ્મરૂપે છે.

ટીકા:-શિષ્ય.-ઉચ્ચ પ્રકરણમાં પ્રસ્તોતર્પા દેવતા પ્રસ્તાવમન્યાયતા (છાંદો) (હે પ્રસ્તાત ! જે દેવ પ્રસ્તાવ સાથે નેહાયેલ છે) આ રીતે આરંભ કરવા પછી કહ્યું છે કે, “પ્રાણ ઇતિ હોવાન સર્વાણિ

દેવા હમાનિ મૂતાનિ પ્રાણમેવાભિસવિશન્તિ પ્રાણમયુજિજ્ઞાતે સેવા દેવતા પ્રસ્તાવમન્યાયતા (છાંદો) પ્રાણ એ પ્રસ્તાવ દેવરૂપે છે. ઠરણ કે, સર્વ ભૂતો પ્રાણમાં લય પામે છે. પ્રાણમાંથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રાણ દેવતા પ્રસ્તાવની સાથે નેહાયેલ છે” આ રીતની શ્રુતિ છે. પૂર્વના સૂત્રની માફક અહીં પણ સંશય તથા નિર્ણય બાહ્યી લેવા, પ્રાણવચન હિ સોમ્ય મનઃ (છાંદો.) હે પ્રિય ! મન પ્રાણ અર્થાત્ બ્રહ્મથી બંધાયલું છે.” વળી પ્રાણસ્ય પ્રાણમ્ (બૃહં) (પ્રાણનો પ્રાણ) આ સર્વમાં પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મને લાગુ પડે છે. વળી વાયુ વિકારના અર્થમાં પ્રાણ શબ્દ લોકિક રીતિએ તથા વેદવિશે પ્રસિદ્ધ છે. માટે અહીં પ્રાણ શબ્દવડે બ્રહ્મ લેવો કે વાયુવિકાર લેવો ? આ રીતે, હે બ્રહ્મવન ! મને સંશય થાય છે. વળી વાયુના વિકારરૂપ પાંચ પ્રકારના પ્રાણત્વં ગ્રહણ કહેવામાં આગ્યું છે, તેમાં પ્રાણ શબ્દ વધારે પ્રસિદ્ધ છે, એમ અમે કહ્યું છે. પૂર્વની માફક આ સ્થળે પણ તત્ત્વિજ્ઞાત એ શબ્દવડે બ્રહ્મત્વં ગ્રહણ યોગ્ય છે. અહીં પણ શ્રુતિવચનમાં ભૂતની ઉત્પત્તિ તથા લયરૂપ પરમેશ્વરના કર્મની પ્રતીતિ થાય છે.

શુરુ:-ના, તેમ નથી. મુખ્ય પ્રાણમાં પણ ભૂતની ઉત્પત્તિ તથા લય જોવામાં આવે છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, યદા વૈ પુરુષઃ સ્વપિતિ પ્રાણ તદ્દિ વાગ્યેતિ પ્રાણ ચક્ષુઃ શ્રોત્ર પ્રાણ મનઃ સ યદા પ્રવુચ્યતે પ્રાણોદેવાધિ પુનર્જાયન્તે (શ. બ્રા.) જ્યારે પુરુષ ઈંધે છે, ત્યારે વાયુની લય પ્રાણમાં

થાય છે, ચક્ષુનો, શ્રોત્રનો તથા મનનો હવે પ્રાણુમાં થાય છે. તેમજ જ્યારે જાગૃત થાય છે ત્યારે પ્રાણુમાંથી આ સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ આ તે પ્રત્યક્ષ છે કે સ્વપ્નાવસ્થામાં જ્યારે પ્રાણુની વૃત્તિઓ લોપ પામતી નથી, ત્યારે ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ લોપ પામે છે તથા જાગૃતાવસ્થામાં તેનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે” આ રીતે ઇન્દ્રિયના સારરૂપે હોવાથી જૂતની ઉત્પત્તિ તથા જૂતોનાં લયને સૂચવનારું શ્રુતિવચન, મુખ્ય પ્રાણુમાં પણ લાગુ પડે છે.

શિષ્ય-“પ્રસ્તાવ દેવતારૂપ પ્રાણુની પછી આદિત્ય તથા અન્નનો ઉઝીથ તથા પ્રતિહારરૂપે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ આદિત્ય તથા અન્નમાં બ્રહ્મપણું નથી. પ્રાણુ તેના સરખો હોવાથી પ્રાણુનું પણ બ્રહ્મપણું નથી. આ રીતની મોટી શંકા છે.

“શુરુ-આ તારી જે શંકા છે તે, યુક્ત છે. આ શંકાને ટાળવા માટે જ સૂત્રકારે આ ૨૩ માં સૂત્રની યોજના કરી છે જેમકે અત એવ પ્રાણ અહીં તદ્દિમાત્ આ શબ્દ જે પૂર્વ સૂત્રમાં કહ્યો છે તે અધ્યાહારરૂપે લેવો બ્રહ્મના ચિહ્નરૂપ પ્રાણુ શબ્દ હોવાથી પ્રાણુ શબ્દ પણ પરબ્રહ્મને લાગુ પડે છે પ્રાણુનો પરબ્રહ્મ સાથે સંબંધ છે, આ રીતની નીચે અમાણે શ્રુતિ છે:-“સર્વાણિ હવા રુમાનિ મૂતાનિ પ્રાણમેવામિ સવિશન્તિ પ્રાણમશ્યુઞ્જિહ્વતે (છાંદો) આ સર્વ જૂતો પ્રાણુમાં લય પામે છે તથા પ્રાણુ-

માંથી તેઓનો ઉદ્ભવ થાય છે, આ રીતે સર્વ જૂતોનો ઉત્પત્તિ તથા લય પ્રાણુના હેતુરૂપ છે, માટે પ્રાણુને બ્રહ્મપણું પ્રાપ્ત થાય છે કહ્યું છે કે, અહીં મુખ્ય પ્રાણુમાં લય પામે છે, એમ અર્થ લઇએ, તોપણ ઉત્પત્તિ તથા લય જે જોવામાં આવે છે તેમાં વિરોધ આવશે નહિ આ રથળે કહ્યું છે કે, સ્વપ્નાવસ્થામાં તથા જાગૃતાવસ્થામાં કેવળ ઇન્દ્રિયોનો જ લય તથા ઉત્પત્તિ પ્રાણુના આશ્રયવિશે જોવામાં આવે છે. પણ સર્વ પ્રાણી માત્રનો નહિ. અહીં સર્વાણિ હવા રુમાનિ મૂતાનિ જાયન્તે આ શ્રુતિવડે ઇન્દ્રિયો તથા શરીર-વાળા જીવવિશિષ્ટ જૂતોનો ઉત્પત્તિ તથા લય કહ્યો છે. જે કે જૂત શ્રુતિ પણ મહાજૂતોના વિષયરૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, છતાં બ્રહ્મ લિંગત્વ, જે વિશેષણ આપ્યું છે, તેમાં વિરોધ આવતો નથી. વિષય સહિત ઇન્દ્રિયોનો સ્વપ્ન તથા જાગૃતાવસ્થામાં પ્રાણુને વિશે લય તથા પ્રાણુમાંથી ઉદ્ભવ શ્રુતિમાં કહ્યા છે જેમકે “વદા મુત. સ્વપ્ન ન કવચ વસત્વવા સ્વિન્પ્રાણ એવૈકયા મવતિ તૈરેન વાક્ સર્વેનામિઃ સદ્યાવેતિ (કૌષી)” ત્યારે મનુષ્ય મુપુન્તિ અવસ્થાને પામે છે ત્યારે કાંઈપણ સ્વપ્નને જોતો નથી તે પ્રાણુને વિશે એકરૂપે થાય છે. પ્રાણુમાં નામ સાથે વાણીનો લય થાય છે.” આ રથળે પણ બ્રહ્મના સૂચનથી પ્રાણુ શબ્દવડે બ્રહ્મને જ ગ્રહણ કરવો. આદિત્યના સમીપપણાવડે પ્રાણુ બ્રહ્મવાચક નથી, એમ નથી. કારણકે શ્રુતિના વચનવડે પ્રાણુ શબ્દ બ્રહ્મને લાગુ પડે છે, એમ પ્રતીત થતું હોવાથી સનિધિ

શબ્દ પ્રયોજન વિનાનો છે. પ્રાણુ શબ્દ-
વડે પાંચ પ્રકારના વાયુઓ છે, તે અર્થ
વધારે પ્રસિદ્ધ છે. પણ તેનું નિરાકરણ
આગળના સૂત્રમાં જેમ આકાશનું કર્યું
છે, તેમ અહીં પણ જાણી લેવું. માટે
પ્રસ્તાવ દેવરૂપ પ્રાણુનું પ્રદાન થાય
છે. આ સ્થળે કેટલાકે ઉદાહરણ આપે
છે કે, “પ્રાણસ્ય પ્રાણ, પ્રાણવધન હિ સોમ્ય મન.
પ્રાણુના પ્રાણરૂપે છે, હે સોમ્ય! મન
પ્રાણુના અધનરૂપે છે.” પણ તે અયોગ્ય
છે. કારણકે શબ્દનો ભેદ છે, તથા પ્રક
રણને લીધે સંશયની પ્રાપ્તિ થાય છે.
જેવી રીતે પિતાનો પિતા આ પ્રયોગમાં
પછી વિભક્તિમાં દર્શાવેલ પિતા તેમજ અથમ
વિભક્તિમાં દર્શાવેલ પિતા બેઉ ભિન્ન છે.
તે જ પ્રમાણે પ્રાણુના પ્રાણરૂપે કહેવામાં
શબ્દભેદથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે,
પ્રાણુનો પ્રાણ ભિન્ન છે. છઠ્ઠીથી દર્શાવેલ
પદાર્થનો પ્રથમવાળો પદાર્થ ભેદયુક્ત
થતો નથી. જેના પ્રકરણમાં જેનો નિર્દેશ
થાય છે, તે પ્રકરણમાં તે અન્ય નામવડે
દર્શાવવામાં આવે છે. જેવી રીતે વસ્ત્તે
વસ્ત્તે જ્યોતિષા વસ્ત્તે (દરેક વસ્ત્તમાં જ્યો-
તિષ્ઠોમવડે યજ્ઞ કરવો). અહીં જ્યોતિષ
શબ્દથી જ્યોતિષ્ઠોમ યજ્ઞ લેવો પડે છે.
તેમ પરપ્રદાની વાત ચાલતી હોય તે
પ્રકરણમાં પ્રાણવધન મનઃ એમાં પ્રાણુવડે
પ્રદાન શબ્દને જ લેવો જોઈએ. પણ પ્રાણુ-
વડે વાયુવિકારને ગ્રહણ કરવો નહિ. આ
રીતે સંશયનો વિષય નહિ હોવાથી આ
ઉદાહરણ યોગ્ય નથી. પ્રસ્તાવ દેવતામાં
પ્રાણુમાં સંશય, પૂર્વપક્ષ તથા નિર્ણયનો
વિસ્તાર દર્શાવ્યો છે. (૨૩)

અધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૨૪ મું.

જ્યોતિષનું પ્રદાનરૂપે નિરૂપણ.

જ્યોતિષ્વરણામિદાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-જ્યોતિ પ્રદાનરૂપે છે. કાર-
ણ કે ચતુર્થ પાદ જ્યોતિને પ્રદાનરૂપે
કહેવામાં આવ્યું છે. (૨૪)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,
“અથ વત્તઃ પતો દિવો જ્યોતિર્દિવ્યેતે વિશ્વતઃ પૃથ-
વુર્વત્તઃ : પૃથ્વ્યુત્તમેષુત્તમેષુ લોકેષ્વિદ વાત્
ત્વદિદમસ્મિન્નત્ : પુરુષે જ્યોતિ અર્થ:-
સ્વર્ગથી પણ પર જે જ્યોતિ પ્રકાશે છે,
જે વિશ્વથી ઉપરના ભાગમાં, સર્વથી ઉપ-
રના ભાગમાં, જે અનૂત્તરમાં અર્થાત્ સત્ત્વ
લોકાદિ ઉત્તમ લોકમાં પ્રકાશે છે, જે પરમ
જ્યોતિરૂપ છે, જે પુરુષની અંતઃજ્યોતિરૂપે
છે.” આ શ્રુતિના સંબંધમાં મને સંશય
જો થાય છે કે, શું અહીં જ્યોતિ શબ્દવડે
આદિત્યાદિ જ્યોતિ લેવું કે પરમાત્મા-
રૂપ જ્યોતિ લેવું? જો કે બીજા અર્થમાં
શબ્દ વપરાયેલ હોય, છતાં તે શબ્દો
પ્રદાનના સૂચક હોવાથી પ્રદાને લાગુ પડે
છે. હવે આ સ્થળે તે શબ્દો પ્રદાન-
સૂચક છે કે નહિ, તે જોવાનું છે. પ્રથમ
જ્યોતિ શબ્દવડે આદિત્યાદિ જ્યોતિ
લઈએ. કારણ કે આ બાબત પ્રસિદ્ધ
છે કે, તમ તથા જ્યોતિ, આ બેઉ
શબ્દો એક બીજાથી વિરુદ્ધ વિષયના
સૂચકનારા છે. ચક્ષુ ઇન્દ્રિયને અટકાવ-
નાર રાત્રિ આદિનું અંધકાર તમરૂપે
કહેવાય છે તથા ચક્ષુ વિષયને મદદ

કરનાર જે જ્યાંતિ, તે આદિત્યાદિરૂપે કહેવાય છે. તેમ જ રીણ્યતે એ શ્રુતિ પણ આદિત્યાદિના વિષયરૂપે છે. પણ રૂપાદિના વિષયથી રહિત, પ્રદાને રીણ્યતે શ્રુતિ લાગુ પડતી નથી. વળી આ જ્યોતિની સ્વર્ગ મર્યાદારૂપ છે, માટે તે આદિત્યને જ લાગુ પડે છે. કારણ કે સ્થાવર તથા જંગમરૂપ તેમ જ સર્વાત્મરૂપ પ્રદાને સ્વર્ગ મર્યાદારૂપે હોય નહિ. કાર્યરૂપ અર્થાત્ જે પરિશ્ચિન્ન હોય, તેવા જ્યોતિને સ્વર્ગ મર્યાદારૂપે હોય. પ્રાદ્યણ ભાગમાં કહ્યું છે કે, સ્વર્ગનું જ્યોતિ શ્રેષ્ઠ છે. ખરેખર કાર્યરૂપ જ્યોતિ પણ સર્વ સ્થળે હોવાથી તેની સ્વર્ગ મર્યાદા છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. વળી એમ ધારો કે, પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ તથા ત્રણ વિભાગને નહિ પામેલ જે તેજ, તે પ્રદારૂપે છે.

શુરુઃ—આ જ્યોતિ પણ પ્રદારૂપે નથી. કારણ કે ત્રણ વિભાગને નહિ પામેલ તેજના સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રયોજન સમાયક્ષ્ણ હોતું નથી.

શિષ્યઃ—આ તેજ ઉપાસ્યરૂપે છે, એ હેતુ સમાયક્ષો છે.

શુરુઃ—ના, તેમ નથી. અન્ય હેતુ પડે યોજાયેલ આદિત્યાદિ જ ઉપાસ્યરૂપે છે, એમ કહ્યું છે. વળી છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે “તાસાં વિદ્યુત્ વિદ્યુત્યેકેના કરવાનિ અર્થઃ—આ માંહેલા એકેકને ત્રણ ત્રણરૂપે હું કરીશ.” એટલું જ શ્રુતિ દર્શાવે છે, પણ તેથી વિશેષ કોઈ સૂચન કરતી

નથી. તેજ પ્રમાણે અવિકલ્પત તેજ છુ લોકની મર્યાદારૂપ છે, એમ કશે સૂચ્યું નથી. માટે ત્રણ વિભાગવાળું તેજ જ્યોતિ શબ્દવડે લેવું. પણ પૂર્વે એમ કહ્યું છે કે, છુ લોકથી નીચેના ભાગમાં પણ અગ્નિ આદિ જ્યોતિ છે.

શુરુઃ—આ હોષ અહીં લાગુ પડશે નહિ. કારણ કે જ્યોતિની ગતિ સર્વત્ર છે. માટે છુ લોકથી પર એમ ઉપાસનાને માટે સ્થળનું સૂચન કર્યું હોય તેા તે ખેટું નથી.

શિષ્યઃ—પ્રદા તે સ્થળપરિવેદથી રહિત છે, માટે તેના સંબંધમાં પ્રદેશની કલ્પના કરવી, એ યોગ્ય નથી. વળી સર્વતઃ વૃષ્ટિવૃત્તમેષૂતમેષુ લોકેષુ (સર્વ સુઃ રાદિ લોકથી અનૂતમ એવા લોકમાં જ્યોતિ છે). એમ પુષ્કળ અધિષ્ઠાનને દર્શાવનારી શ્રુતિ કાર્યરૂપ જ્યોતિના સંબંધમાં વધારે બંધ બેસતી છે.

‘હ વાચ તણદિત્તમસ્મિન્નતઃ પુરુષે ગ્જોતિઃ અર્થઃ—અતઃ પુરુષને વિષે જે જ્યોતિ છે, તે આ છે” એમ કુક્ષિમાં રહેલ જ્યોતિ શ્રેષ્ઠ જ્યોતિ છે, એ રીતને આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. વળી આરોપ હમેશાં સાદર્યવાળી વસ્તુના સંબંધમાં જ હોય છે. જેમકે “તત્ત્વ મૂર્તિતિ ગિર એ ગિર દક્ષનેતરસંતઃ અર્થઃ—આ પુરુષનું અસ્તક પૃથ્વીરૂપ છે. કારણ કે અસ્તક એક છે તથા અશર પણ એક છે.” વળી કુક્ષિમાં રહેલ જ્યોતિ પ્રદારૂપ નથી. કારણ કે “તત્ત્વં દર્શઃ તત્ત્વેત્ત્વઃ અર્થઃ—આ તેના ચતુરૂપ તથા આ

તેના શ્રવણરૂપ છે.” આ રીતે ઉષ્ણ અર્થાત્ સ્પર્શ તથા ઘોષ અર્થાત્ શબ્દનો વિષય થવાથી તે જ્યોતિ પ્રકાશરૂપે નથી. વળી છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે, “તદેતદ્દૃષ્ટ ચ શ્રુત ચેતુષાસીત્ આ ચક્ષુ તથા શ્રોત્રની ઉપાસના કરવી જોઈએ ” તથા તેના રૂપમાં કહ્યું છે કે “ચક્ષુઃ શ્રુતો મવતિ ય એવ વેદ અર્થ:-જે આ રીતે જાણે છે તે દર્શનીય તથા ધણું શ્રવણ કરનારો થાય છે.” એમ અર્થ રૂપ દર્શાવ્યું છે. માટે જ્યોતિ પ્રકાશરૂપે નથી. વળી પ્રજ્ઞની ઉપાસનાનું રૂપ મહાન્ હોય છે. બીજું જેમ આકાશ તથા પ્રાણના સંબંધમાં પ્રજ્ઞનું સૂચન કર્યું છે, તેમ જ્યોતિના સંબંધમાં પ્રજ્ઞસૂચન કર્યું નથી. તેમ જ તેની પૂર્વના વાક્યમાં પણ પ્રજ્ઞનો નિર્દેશ કરાયેલો નથી. પણ “ગાયત્રી દ્વ સર્વ-ભૂત અર્થ:-ગાયત્રી આ સર્વ પ્રાણી મા-ત્રરૂપે છે.” એ રીતે છંદનું સૂચન કર્યું છે. વળી સહેજ સાજ પણ પ્રજ્ઞનું સૂચન પૂર્વના વાક્યમાં અન્ય સ્થળે હોય છે, તેમ અહીં નથી. પણ ‘ત્રિપાદ સ્વામૃત દિવિ અર્થ:-સ્વર્ગમાં એના ત્રણ પાદો અમૃતરૂપે છે.’ એમ અધિષ્ઠાનનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. તેમ જ મર્યાદાનું સૂચન કર્યું છે. જેમકે “પ્તો દિવો જ્યોતિ” અર્થ:-જ્યોતિ સ્વર્ગથી પર છે.” માટે અહીં જે જ્યોતિનું સૂચન કર્યું છે, તે સામાન્ય જ્યોતિનું, પણ વિશેષ જ્યોતિનું નહિ.

શુરુ-તેમ નથી. અહીં જ્યોતિ શબ્દવડે પ્રજ્ઞને ગ્રહણ કરવું. કારણ કે

ચોથા અરણ્યમાં અર્થાત્ પાદમાં પ્રજ્ઞનું સૂચન કર્યું છે. પૂર્વના વાક્યમાં પ્રજ્ઞ ચોથા પાદરૂપ છે, એમ કહ્યું છે. જેમકે “તાવાનસ્ય મદિમા તતો જ્યાવાય પૂષ્ય. । પાદોઽસ્ય સર્વમૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ અર્થ:-તેઓ (ભૂત માત્રો) ગાયત્રીના મહિમારૂપે છે. વિકારવાન પુરુષ કરતાં અવિકારવાન પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે. તેમનો પ્રથમ પાદ સર્વ ભૂત માત્ર છે. ત્રણ પાદવાળું અમૃત સ્વાત્મ પ્રકાશમાં સ્થિતિ કરી રહેલ છે.” આ મંત્રથી ચોથો પાદ પ્રકાશરૂપે છે, એમ સૂચવ્યું છે. તેમાં પ્રજ્ઞને કે જે ચાર પાદવાળા છે, તેના ત્રણ પાદો અમૃતરૂપે છે તથા તેનો નિર્દેશ સ્વર્ગના સંબંધમાં કરવામાં આવ્યો છે. તે જ રીતે અહીં પણ સ્વર્ગના સંબંધનો નિર્દેશ છે. આ રીતે જો કે કહેવામાં આવ્યું છે, છતાં તેનો ત્યાગ કરી સામાન્ય જ્યોતિની કલ્પના કરવાથી સામાન્યનો ત્યાગ કરવો તથા વિશેષને ગ્રહણ કરવાવાળો દોષ લાગુ પડશે. કેવળ અહીં જ્યોતિ સંબંધી વચનમાં જ પ્રજ્ઞનું સૂચન નથી, પણ શ્રેષ્ઠ એવી શાંડિલ્ય વિદ્યામાં પણ જ્યોતિવડે પ્રજ્ઞનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. માટે અહીં જ્યોતિ શબ્દવડે પ્રજ્ઞને જ લેવો.

શિષ્ય:-હે ભગવન્ ! એમ કહ્યું છે કે, “જ્યોતિર્દિવ્યતે અર્થ:-જ્યોતિ પ્રકાશ છે.” જ્યોતિ તથા પ્રકાશ, આ બે શબ્દોથી કાર્યરૂપ જ્યોતિનું જ ગ્રહણ ચર્ચા શકે છે તેનું કેમ ?

તેના શ્રવણરૂપ છે.” આ રીતે ઉપ્પુ અર્થાત્ સ્પર્શ તથા ઘોષ અર્થાત્ શબ્દનો વિષય થવાથી તે જ્યોતિ પ્રકાશરૂપે નથી. વળી હોદોગ્યમાં કહ્યું છે કે, “તદેતદ્દૃષ્ટ ચ શ્રુત ચેત્થપાસીત્ આ ચક્ષુ તથા શ્રોત્રની ઉપાસના કરવી જોઈએ ” તથા તેના રૂપમાં કહ્યું છે કે “ચક્ષુષ્ય” ક્ષુતો મવતિ. ય એવ વેદ અર્થ:-જે આ રીતે જાણે છે તે દર્શનીય તથા ઘણું શ્રવણ કરનારો થાય છે.” એમ અર્થ રૂપ દર્શાવ્યું છે. મારે જ્યોતિ પ્રકાશરૂપે નથી. વળી પ્રકાશની ઉપાસનાનું પૂજા મહાન હોય છે. ખીજું જેમ આકાશ તથા પ્રાણના સંબંધમાં પ્રકાશ સૂચન કર્યું છે, તેમ જ્યોતિના સંબંધમાં પ્રકાશસૂચન કર્યું નથી. તેમ જ તેની પૂર્વના વાક્યમાં પણ પ્રકાશનો નિર્દેશ કરાયેલો નથી. પણ “ગાયત્રી ર્દ સર્વ-મૂત અર્થ:-ગાયત્રી આ સર્વ માણી માત્રરૂપે છે.” એ રીતે છંદનું સૂચન કર્યું છે. વળી સહેજ સાજ પણ પ્રકાશ સૂચન પૂર્વના વાક્યમાં અન્ય સ્થળે હોય છે, તેમ અહીં નથી. પણ ‘ત્રિપદ સ્પાદત દિપિ અર્થ:-સ્વર્ગમાં એના ત્રણ પાદો અમૃતરૂપે છે.’ એમ અધિષ્ઠાનનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. તેમ જ મર્યાદાનું સૂચન કર્યું છે. જેમકે “પતે દિવો જ્યોતિ અથ:-જ્યોતિ સ્વર્ગથી પર છે.” મારે અહીં જે જ્યોતિનું સૂચન કર્યું છે, તે સામાન્ય જ્યોતિનું, પણ વિશેષ જ્યોતિનું નહિ.

શુરુ-તેમ નંબી અહીં જ્યોતિ શબ્દવડે પ્રકાશને ગ્રહણ કરવું. કારણ કે

જોત્યા ચરણુમાં અર્થાત્ પાદમાં પ્રકાશનું સૂચન કર્યું છે. પૂર્વના વાક્યમાં પ્રકાશ જોત્યા પાદરૂપ છે, એમ કહ્યું છે. જેમકે “તાવાનસ્ય મહિમા તતો જ્યાયાવ પૂરુષ. । પાદોસ્ત્વ સર્વામૂતાનિ ત્રિપાદસ્વામૂતં દિપિ અર્થ:-તેજો (ભૂત માત્રો) ગાયત્રીના મહિમારૂપે છે. ત્રિપાદવાન પુરુષ કરતાં અત્રિપાદવાન પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે. તેમનો પ્રથમ પાદ સર્વ ભૂત માત્ર છે. ત્રણ પાદવાળું અમૃત સ્વાત્મ પ્રકાશમાં સ્થિતિ કરી રહેલ છે” આ મત્રથી જોત્યા પાદ પ્રકાશરૂપે છે, એમ સૂચવ્યું છે. તેમા પ્રકાશને કે જે ચાર પાદવાળા છે, તેના ત્રણ પાદો અમૃતરૂપે છે તથા તેનો નિર્દેશ સ્વર્ગના સંબંધમાં કરવામાં આવ્યો છે. તે જ રીતે અહીં પણ સ્વર્ગના સંબંધનો નિર્દેશ છે. આ રીતે જો કે કહેવામાં આવ્યું છે, છતાં તેનો ત્યાગ કરી કા માન્ય જ્યોતિની કલ્પના કરવાથી સામાન્યનો ત્યાગ કરવો તથા વિશેષને ગ્રહણ કરવાવાળો હોય લાગુ પડશે. કેવળ અહીં જ્યોતિ સંબંધી વચનમાં જ પ્રકાશનું સૂચન નથી, પણ શ્રેષ્ઠ એવી શાહિદ્ય વિદ્યામાં પણ જ્યોતિવડે પ્રકાશને નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. મારે અહીં જ્યોતિ શબ્દવડે પ્રકાશને જ લેવો..

શિષ્ય-હે ભગવન્ ! એમ કહ્યું છે કે, “જ્યોતિર્દિપ્યતે અર્થ:-જ્યોતિ પ્રકાશ છે.” જ્યોતિ તથા પ્રકાશ, આ બે શબ્દોથી કાર્યરૂપ જ્યોતિનું જ ગ્રહણ થઈ શકે તેનું કેમ ?

શુરુ:—આ દોષ લાગુ પડતો નથી. કારણ કે ક્રમે કરી પ્રકાશનું જ્ઞાન થવા પછી આ બે ન્યોતિ તથા પ્રકાશ શબ્દનું વિશેષ પ્રયોજન નથી. પ્રકાશજ્ઞાન કાર્યરૂપ ન્યોતિવડે પ્રજ્ઞા ઉપલક્ષિત થવા પછી પણ પ્રયોગનો સંભવ છે “યે સૂર્ય સ્તપતિ તેજસેવઃ” અર્થ:—જે તેજવડે પ્રકાશને પામેલ સૂર્ય તપે છે.” આ રીતે મંત્ર વર્ણમાં કહ્યું છે. કેવળ આ ન્યોતિ શબ્દ નેત્રબાપારને મદદ કરનાર તેજના અર્થમાં નથી, પણ અન્ય સ્થળે પણ આ રીતનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. જેમકે “વાવેવાપ જ્યોતિષાસ્તે, મયોજ્યોતિષુપતામ” અર્થ:—તે વાણીરૂપ ન્યોતિવડે બેસે છે. મનરૂપી ન્યોતિનું સેવન કરો.” આથી જે જે વસ્તુનું પ્રકાશકપણું હોય છે, તેનું તેનું ન્યોતિ શબ્દવડે અભિધાન થાય છે. આ રીતે હોવાથી ચૈતન્યરૂપ પ્રજ્ઞા સર્વ જગતને પ્રકાશ કરવાના હેતુરૂપ હોવાથી, ન્યોતિ શબ્દ લાગુ પડે છે. “તમેય માન્તમદુમાતિ સર્વે તસ્ય માષા સર્વમિદ વિમાતિ (ક્રો.) તદેવા જ્યોતિષા જ્યોતિ પાપુરોપાસનેન્દ્રમૂતમ (બૃહ.) તે પ્રકાશે છે, એટલે સર્વ પ્રકાશે છે. તેના પ્રકાશથી સર્વનો પ્રકાશ થાય છે. તેની દેવે ન્યોતિના ન્યોતિરૂપે, આયુરૂપે તથા અમૃતરૂપે ઉપાસના કરે છે” આ શ્રુતિઓથી પ્રજ્ઞાને ન્યોતિરૂપે કહ્યો છે. વળી હે શિષ્ય! નું કહે છે કે, સર્વત્રગત પ્રજ્ઞાને વિશે-હુમયાદા યોગ્ય નથી, તે તેના સંસ્પર્શી સ્પૃહીકરણ નીચે પ્રમાણે છે:—જે પ્રજ્ઞા સર્વત્ર ગતિમાન છે,

છતાં ઉપાસનાને લઈ પ્રદેશવિશેષનું અહંભુ કરવું અયુક્ત નથી. પ્રદેશપરિ-
છેદથી રહિત પ્રજ્ઞાના સંબંધમાં પ્રદેશ વિશેષની કલ્પના યોગ્ય નથી, એમ જે કહ્યું છે, તેના સંબંધમાં બેઠાએ તો કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી. પ્રદેશવિશેષની કલ્પના ઉપાધિના સંબંધને લીધે છે. તે જ રીતે આદિત્ય, ચંદ્ર તથા હૃદય આદિ પ્રદેશ સંબંધવાળી પ્રજ્ઞાની ઉપાસનાઓના સંબંધમાં કહેલું છે. વિષ્ણુ : શુદ્ધ (વિષયી ઉપર) આ શ્રુતિથી આધારની અધિકતા દર્શાવી છે. વળી તેજ તથા શબ્દથી મયાદિત ઉદરમાં રહેલ કાર્ય ન્યોતિમાં આરોપ હોવાથી સ્વર્ગથી પર જે ન્યોતિ છે, તે પણ કાર્ય ન્યોતિ રૂપ છે, એમ જે કહેલ છે, તે અયુક્ત છે. પરપ્રજ્ઞાના નામાદિ વિકારની માફક ઉદરસ્થ ન્યોતિનો વિકાર છે. “દષ્ટ ચ ક્રુત્ત્વ ચ શ્વપાસીત આત્મા દૃષ્ટ તથા ક્રુતરૂપે છે, એમ તેની ઉપાસના કરવી.” આ રીતે વિકારરૂપે પ્રજ્ઞામાં દૃષ્ટપણું તથા ક્રુતપણું થશે. આ રીતે વિકારવાનું ધ્વંસમાં ફળનું અલ્પપણું હોવાથી પ્રજ્ઞારૂપતા નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. આટલા રૂપને લીધે પ્રજ્ઞા અધિધનરૂપે છે, તથા આટલા અલ્પ રૂપને લીધે પ્રજ્ઞા અધિધનરૂપે નથી, એમ નિયમ હોતો નથી. સર્વ પ્રકારના સંબંધથી રહિત પરપ્રજ્ઞાનો આત્મારૂપે ઉપદેશ કરવામાં આવે છે તથા તેમાં એકસ્વરૂપ કરનાર જે રૂપ, તે ગોણ કહેવાય છે. ન્યાં ગુણવાળા અથવા વિકાર સુક્ત પ્રજ્ઞાનો ઉપદેશ કર-

વામાં આવે છે ત્યાં સંસાર સંબંધી ઉચ્ચતમ રૂપોનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. જેમકે “અન્નાદો વસુદનો વિન્દતે વસુ ય एवं वेद अर्थः—આત્મા અન્નનું ભક્ષણ કરનાર રૂપે છે, એમ જે જાણે છે તે દ્રવ્યને દાન આપનારો થાય છે તથા દ્રવ્યને મેળવે છે.” જે કે જ્યોતિષવડે બ્રહ્મનું સૂચન મૂળ વાક્યમાં નથી, છતાં પૂર્વના વાક્યમાં દર્શાવેલ તે વાક્યમાં હેતુ, આ જ કારણથી વ્યાસ ભગવાને કહ્યું છે કે જ્યોતિષ બ્રહ્મ રૂપે છે. કારણ પાછલા ચરણમાં એ પ્રમાણનું સૂચન છે તેથી.

શિષ્ય:—બીજા વાક્યમાં બ્રહ્મનું સૂચન કરેલ છે, છતાં જ્યેતિ શબ્દનો મૂળ અર્થ નહિ હોતાં બ્રહ્મ કેવી રીતે લઈ શકાય?

શુરુ:—આ દોષ લાગુ પડતો નથી, કારણ કે “પદત પ્તોદીવો જ્યોતિઃ જે જ્યોતિષુ લોકથી પર છે” ! અહીં પ્રથમ જે વસ્તુ સર્વનામ આપેલ છે, તેવડે છુ સંબંધવડે પૂર્વના વાક્યથી દર્શાવાયેલ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવા પછી પોતાના સામર્થ્યથી તે જ જ્ઞાન કાયમ રહે છે. અર્થાત્ જ્યોતિષ શબ્દવડે લમવિષયની જ પ્રાપ્તિ જાણવી. માટે અહીં જ્યોતિષવડે બ્રહ્મને જ લેવો. (૨૪)

અધિકરણ ૧૦મું—સૂત્ર-૨૫મું.
જ્યોતિ ગાયત્રીરૂપે કે બ્રહ્મરૂપે ?
હંદોમિવાન્નોતિ ચેતન તથા ચેતોર્પણ-
નિગદાચ્ચાહિ કર્શનમ્ ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થ:—છંદનું પ્રથમ સૂચન કરવામાં આવેલું હોવાથી જ્યોતિષ બ્રહ્મરૂપે

નથી, એમ કહી છે નહિ. કારણ કે છંદ-
વડે ચિત્તસમાધાન કહ્યું છે. આ જ
રીતનાં બીજાં વાક્યો પણ જોવામાં
આવે છે. (૨૫)

શિષ્ય:—પૂર્વના વાક્યમાં આપ
કહો છો કે, બ્રહ્મનું સૂચન છે, પણ હું
કહું છું કે બ્રહ્મનું સૂચન નથી. કારણ કે
“ગાયત્રી વાદ સર્વમૂતં યદિદં કિંચ અર્થઃ—આ
સર્વ પ્રાણી માત્ર તેમ જ જે કાંઈ છે
તે સર્વ ગાયત્રીરૂપે છે.” આ રીતે ગાયત્રી
નામના છંદનું સૂચન કર્યું છે. પણ
બ્રહ્મનું તેમાં સૂચન કર્યું નથી. માટે બ્રહ્મ
કેવી રીતે લઈ શકાય ?

શુરુ:—છંદનું સૂચન કરવાવડે બ્રહ્મનું
સૂચન નથી, એમ કેમ કહી શકાય ?
કારણ કે “તાવાનસ્ય મહિમા આટલો તેનો
મહિમા છે.” આ ઋચામાં બ્રહ્મનું ચતુ-
ષ્પાદરૂપે વર્ણન કર્યું છે

શિષ્ય:—આ પ્રમાણે નથી. કારણ કે
કહ્યું છે કે “ગાયત્રી વાદ સર્વ અર્થઃ—ગાયત્રી
આ સર્વરૂપે છે.” આ રીતે ગાયત્રીની
શરૂઆત કરવામાં આવી છે. તે ગાયત્રીનું
જ ભૂત, પૃથિવી, શરીર, હૃદય, વાણી
તથા પ્રાણના લેહવડે વ્યાખ્યાન કરવામાં
આવ્યું છે. છેવટમાં કહ્યું છે કે, “તેજા
ચતુષ્પદા પદ્ધિયા ગાયત્રી તદેતદ્વાચ્યદક્તં તાવાનસ્ય
મહિમા અર્થઃ—આ ગાયત્રીને ચાર પાદ છે.
તે છ પ્રકારની છે, આ રીતનું ઋચાવડે
કહ્યું છે. આ રીતનો ગાયત્રીનો મહિમા
છે.” આમાં ગાયત્રીના સ્વરૂપનું વ્યા-
ખ્યાન કર્યું છે. તો પછી ગાયત્રીમાં

કહેલ મંત્ર એકદમ કેવી રીતે ચતુષ્પાદ પ્રકૃતિ સૂચન કરી શકે? તેમાં યદૈતદ્વજ ને ત્રિપાદ અમૃત ગાયત્રીમુખે પ્રકૃતિ કહ્યું છે, તે એ જ છે.” આમાં જે પ્રકૃતિ શબ્દ છે, તે પણ છંદનો વિષય હોવાથી છંદના રૂપે જ છે. વળી “યદ્વાતેવ મ્લોપનિષદ વેદ જે આ પ્રહોપનિષદને આ પ્રમાણે બોલે છે.” અહીં પ્રહોપનિષદવડે વેદોપનિષદ કહેલું છે. માટે છંદના અભિધાનથી પ્રકૃતિનો વિષય નથી.

શુભ્રુઃ-તાદ્ કહેલું જોડું છે. આ રીતનો દોષ નથી. કારણ કે “ચેતોર્ષનિગદાત ચિત્તનું અર્પણ કહ્યું છે તેથી” અર્થાત્ ગાયત્રી નામના છંદદ્વારવડે, તેમા રહેલ પ્રકૃતિમાં ચિત્તનું આરોપણ અર્થાત્ ચિત્તનું સમાધાન છે. આથી જ પ્રાણાણુમંત્રના વાક્યમાં કહ્યું છે કે, “ગાયત્રી રૂપ સર્વ ગાયત્રીજ આ સર્વરૂપે છે.” અહીં જે રૂપ શબ્દ મૂક્યો છે, તે અક્ષર મૂકવાથી છંદ પૂર્ણ થાય છે તેટલા માટે નથી. પણ ગાયત્રીનું સર્વાત્મકત્વ દર્શાવવા માટે છે. માટે ગાયત્રી નામના વિકારવિશે રહેલ જગતના કારણરૂપ પ્રકૃતિ છે. તેથીજ આ સ્થળે સર્વ શબ્દ યોગ્યલો છે. જેમકે “સર્વે સ્તિદિ નમઃ આ સર્વ” ખરેખર પ્રકૃતિરૂપે છે” વળી કાર્ય કારણથી ભિન્ન નથી, તેના સંબંધમાં પ્રકૃતસૂત્રમા કહ્યું છે કે, (તદન્યત્વમાર્ભનં શન્દાદિમ્ય કાર્યં તથા કારણની સમાનતા છે. શબ્દરૂપી વાણીવડે કેવળ ભિન્નતા છે.) તેજ પ્રમાણે અન્ય સ્થળે પણ વિકારના નિમિત્તથી પ્રકૃતિની

ઉપાસના દર્શાવવામાં આવી છે. જેમકે એતદ્વજ વદ્વજા મહત્ત્વકયે મીમાસન્ત એતમનામ્ન યંત એત મહમતે હરોમા (અં આં) અર્થ.- આ પરમાત્માને ઝંઘેદીઓ મોટા શસ્ત્રવિશે ઉપાસે છે, યજુર્વેદીઓ અગ્નિને વિશે ઉપાસે છે, તથા સામવેદીઓ મહામતરૂપે ઉપાસે છે.” માટે છંદના સૂચનમાં પૂર્વ વાક્યમા ચાર પાદવાળા પ્રકૃતિ સૂચન છે. તેજ રીતે અન્ય પ્રકારની ઉપાસનાના વિધાન માટે જ્યોતિર્નુ વાક્યથી પ્રકૃતિનો જ સમાવેશ થાય છે વળી કેટલાકે એમ કહે છે કે, ગાયત્રી શબ્દવડે પ્રકૃતિ જ પ્રતિપાદન થાય છે. કારણ કે પ્રકૃતિ તેમજ ગાયત્રી બેઉની સંખ્યા સમાન છે જેમકે ૭ અક્ષર વાળા પાદવડે ગાયત્રી ચતુષ્પાદ છે તેમ પ્રકૃતિ પણ ચતુષ્પાદરૂપે છે. તેમ બીજે સ્થળે પણ છંદનું સૂચન કરનારા શબ્દનો સંખ્યાની સમાનતાવડે પ્રયોગ દેખાય છે. જેમકે “તેવા એતે પચાન્યે પચાન્યે રૂપાન્ત તત્ત્વતપ્ અર્થ.-આ પાંચ તથા અન્ય પાંચ મળી દશનો મેળ થાય છે.” આ રીતનો ઉપક્રમ કરી “તેવા વિતાન્ત્રાદી તે અન્નભક્ષક વિશદરૂપે છે.” આ રીતે પ્રકૃતિ જ સૂચન કરેલ છે, પણ છંદનું નથી. માટે સર્વથા આ વાક્યમાં પણ પ્રકૃતિ વિષયરૂપે પ્રકૃતિ જ લેવો (૨૫)

અધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૨૬ મું.

છંદનું ભૂતાદિપાદરૂપે નિરૂપણ.

મૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેષ્વેવમ્ ॥૨૬॥

સૂત્રાર્થ:-ભૂતાદિ પાદોરૂપે છે, આ રીતનું કથન કરેલ હોવાથી પણ એમ સિદ્ધ થાય છે કે, અહીં પ્રદાનનું જ કથન છે. (૨૬)

टीका:-शुरु:-भूतादिनो पादादिरूपे श्रुति व्यपदेश करती होवाथी पूर्णवा कथमां प्रद्व प्रकृत रूपे छे, એમ સ્વીકારનું ભેદબે. ભૂત, પૃથિવી, શરીર તથા હૃદયનું સૂચન કરી શ્રુતિ કહે છે કે, “हेन चतुष्पदा षड्विधा गायत्री आ गायत्री आर पादवाणी तथा छ प्रकारनी छे.” ખરેખર પ્રદાનો આશ્રય ન કરવામાં આવે તો છદ્દ ભૂતાદિ પાદવાળા થઇ શકે નહિ તેમજ બે પ્રદાનો આશ્રય ન કરવામાં આવે તો ‘तेनो आटलो भडिभा’ આ રીતની ક્રયાનો સંબધ ઘટે નહિ ખરેખર આ ક્રયાથી તાત્પર્યવદે પ્રદાનનું જ સૂચન કર્યું છે. “पादोस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृत दिवि अर्थ - गायत्रीना सर्व भूतो पाद रूपे छे तथा अभृत रूप त्रषु पादो स्वर्गमां छे” આ રીતે સર્વાત્મ ભાવની પ્રાપ્તિ છે. પુરુષ સૂક્તમા પણ આ ક્રયા પ્રદાના સંબધ વાળી કહેલી છે. स्मृति यषु प्रद्वनुं आ न रीतनुं आ न रूप दशावे छे જેમકે ‘विष्टभ्याहमिद कृतमेकस्मिन् स्थितो जगत (श्री.ल.) अर्थ:-એક અ શબ્દે આ આખા જગતને વ્યાપી હું રહેલ છું” “यदै तद्रूप न कं छे ते प्रद्व छे” આ રીતનું

સૂચન પણ બ્યારે ઉપર પ્રમાણે હોય તો જ મુખ્ય અર્થની પ્રાપ્તિ થાય. एवं वक्ष पुरुषा अर्थ:-‘पाय प्रद्व पुरुषो’ આ રીતે હૃદયના છિદ્રમાં પ્રદ્વા પુરુષના સંબધવાળી શ્રુતિનો પ્રદાના સંબધમાં જ અર્થ સંભવે છે. માટે પૂર્વના વાક્યમાં પ્રદ્વાજ વિષયરૂપે છે. તે જ પ્રદાનો બ્યો-તિવાક્યમાં ઘુ સંબધથી ઓળખાવાવડે વ્યપદેશ થાય છે. (૨૬)

शिष्य:-व्यपदेशमां लेह होवाथी प्रद्वनो न व्यपदेश छे, એમ કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ?

शुरु:-उपदेशमां सिनता नथी तथा तेदला न माटे व्यास लगवाने २७ मा सूत्रनी योजना करी छे. જેમકે:-

અધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૨૭ મું.

જ્ઞાનમાં અવિરોધતા.

उपदेशमेदान्तेतिचेन्नोभयस्मि-

न्नप्यविरोधान् ॥૨૭॥

સૂત્રાર્થ:-ઉપદેશના ‘લેહને લીધે પ્રદાનનું જ સૂચન નથી, એમ કહેવું ખોટું છે. કારણ કે બન્ને ઉપદેશમાં જ્ઞાનની સાદૃશ્યતા છે. (૨૮)

टीका:-शिष्य-पूर्वे आ प्रमाणे कहु छे કે, “त्रिपादस्यामृत दिवि अर्थ:-अभृत रूप त्रषु पादो स्वर्गमां छे.” આ રીતે આત્મી વિલક્ષિત વાપરી સ્વર્ગને આધારરૂપે બનાવ્યું છે. वणी ‘अथ यदत्त परो दिव’ अर्थ-‘ते घुलोउथी पर छे.’ એમ પંચમી

વિલક્ષિત-વાપરી મર્યાદા દર્શાવી છે. આ પ્રમાણે, ઉપદેશનો બેદ હોવાથી પ્રહરુ જ્ઞાન છે, એમ કહી શકાય નહિ.

શુરુ:-આ રીતનો દોષ નથી. કારણ કે ઉભયમાં સરખાપણું રહેલ છે. ઉભયમાં સૂક્ષ્મી અથવા તો પંચમી વિલક્ષિત હોવા છતાં જ્ઞાનના સંબંધમાં વિરોધ નથી. દર્શાવેલ તરીકે વૃક્ષના અગ્રભાગપર ચીંચાણો પક્ષી બેઠેલ હોય તથા તેને ખતલાવવા માટે કોઈ એમ કહે કે, વૃક્ષના અગ્ર ભાગપર ચીંચાણો છે અથવા તો વૃક્ષના અગ્ર ભાગથી પર ચીંચાણો છે, એમ બેઉ રીતે સૂચન કરી શકાય છે. તે જ પ્રમાણે સ્વર્ગમાં સદૃશ્ય છે અથવા સ્વર્ગમાં રહેલ પ્રહરુનો સ્વર્ગથી પર એમ ઉપદેશ કયો છે. જેવી રીતે હોઠમાં વૃક્ષના અથ ભાગ સાથે સંબંધવાળાં ચીંચાણો પક્ષીનો બેઉ રીતે ઉપદેશ થાય છે. જેમકે વૃક્ષના અગ્રભાગપર રહેલ છે અથવા તો વૃક્ષના અગ્રભાગ પછી રહેલ છે. તે જ પ્રમાણે સ્વર્ગથી પર સદૃશ્યનો સ્વર્ગને વિશે, એમ ઉપદેશ કયો છે. માટે પૂર્વનિર્ણય પ્રહરુનું પ્રતિપાદન છે. માટે પ્રહરુ જ્ઞાનેતિ શબ્દરૂપ છે, એમ મિદ્ધ થાય છે. (૨૭).

શિષ્ય:-એ કે પ્રથમ દર્શાવવાવાળાં આ વાક્યો પ્રહરુનું સૂચન કરે છે, પણ કોપીતકિ ઉપનિષદમાં અનેક પદાથીવહે અનેક વિષયોનું સૂચન કરવામાં આનું છે, તો પછી ત્યાં પ્રહરુનું સૂચન છે, એમ કેમ કહી શકાય ?

શુરુ:-આ કારણથી વ્યાસ ભગવાને ૨૮ માં સૂચની યોજના કરી છે. જેમકે:-
અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૨૮ મું.

પ્રાણ પ્રહરૂપે.

પ્રાણસ્તયાનુગમાત્ ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રાણ પ્રહરૂપે છે, કારણ કે તે રીતનું પ્રમાણ છે.

ટીકા:-શિષ્ય:-કોપીતકિ પ્રાણુ ઉપનિષદમાં ઇન્દ્ર તથા પ્રતર્દનની નીચે પ્રમાણે આખ્યાયિકા છે: “પ્રતર્દનો હ વૈવેરોદાસિતિન્દ્રસ્ય મિત્ર ધામોપજગમ વુદ્ધેન વ ગૌસ્થેન વ અર્ધ-દિવોદાસનો પુત્ર પ્રતર્દન યુદ્ધ તથા પરાક્રમ માટે ઇન્દ્રના મિત્ર પ્રાપ્તિ ગયો.” આ રીતનો આરંભ કરી શ્રુતિમાં આગળ જતા કહ્યું છે કે, “સદોશવ પ્રાણોઽસ્મિ પ્રગમતા સ મામાપુત્રમ્ભૂતમિન્દુરાશ્વતેષુ કહ્યું; હું પ્રાણરૂપે તથા પ્રજાતમારૂપે છું. હું મારી આયુ તથા અમૃતરૂપે ઉપાસના કર.” આ રીતની શ્રુતિ છે. તેમ આગળ પણ નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે.- અથ જહ પ્રાણ એવ પ્રજાત્વેદ સ્મીર પરિવૃણોત્પાવતિ અર્થ:-પ્રાણરૂપ પ્રજાત્મા આ શરીરનું ચંદ્રણ કરી ઉત્પાદન કરે છે.” તે જ રીતે “ન વાન વિતિગ્મીત વત્તર વિદાર અર્થ:-વાણીને લલણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ પણ વાણીના બોલનગ્ને લલણવાની ઇચ્છા કરવી.” તેમજ હેનટમાં કહ્યું છે કે સદાશ્રવણે પ્રજાત્માનોત્પાદક મૂલ અર્થ:-આ પ્રાણ પ્રજાતમારૂપે, આનંદરૂપે, અનંદરૂપે તથા અમૃતરૂપે છે.” અહીં શકે એ થાય

છે કે, અહીં પ્રાણ શબ્દવડે વાયુને લેવો, દેવતાત્મા લેવો, છવ લેવો કે પરબ્રહ્મને લેવો ?

ગુરુ:-“મત એવ પ્રાણઃ આયી પ્રાણુ” અહીં પ્રાણુ શબ્દવડે બ્રહ્મનું ગ્રહણ થાય છે. તેમ જ આનંદોદ્ગરોદ્ભૂત આત્મા આનંદરૂપે, અનંદરૂપે તથા અમૃતરૂપે છે” આ રથળે પણ બ્રહ્મનું સૂચન છે તો પછી સંશયનો અવકાશ કેવી રીતે રહ્યો ?

શિષ્ય:-સંશયનો અવકાશ એટલા માટે કે, અનેક શબ્દોનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. માટે બ્રહ્મનું જ સૂચન છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? અહીં કેવળ બ્રહ્મનું જ સૂચન છે, એમ નથી. કારણ કે અન્ય અનેક વિષયો લીધા છે. જેમકે “મામેવ વિજ્ઞાનીહિ અર્થ:-તું મને આત્મારૂપે ઓળખ” આ રીતે ઇન્દ્રનું વચન દેવાતાત્માનો વિષય કરે છે. ‘શ્દ શરીર પરિણ્ણ વસ્ત્રાપયતિ અર્થ:-આ શરીરનું પ્રાણુ ગ્રહણ કરી તેને ઉઠાડે છે.” અહીં પ્રાણુનો વિષય કરે છે ન વાચ વિજિજ્ઞાસીત વત્તાર વિચાર અર્થ:-તું વાણીને ઓળખવાની ઇચ્છા ન કર, પણ વાણીનાબોલનાર છવાત્માને ઓળખ” અહીં છવનો વિષય દર્શાવે છે. માટે આ સંશય ઉભો થાય છે.

ગુરુ:-જો કે પ્રસિદ્ધ રીતે પ્રાણુનો અર્થ વાયુ થાય છે. પ્રાણુ શબ્દ બ્રહ્મરૂપે જાણવો જોઈએ કારણકે તેવી રીતનું પ્રમાણ છે કારણ કે પૂર્વાપરના સંબંધનો વિચાર કરી જોતાં વાક્યમાં

પદ્યોનો અન્વય બ્રહ્મ પ્રતિપાદન યુક્ત જોવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં તું વરદાન માંગ એમ જ્યારે ઇન્દ્રે કહ્યું ત્યારે પ્રતર્દને પરમ પુરુષાર્થ અર્થોત્ત મોક્ષરૂપી વરની માંગણી કરી. આ સમયે કહ્યું છે કે, “તમેવ મે વૃણીષ્વ ય ત્વ મનુષ્યાય દિતતમ મન્યસે અર્થ:-તું જ મારા માટે વરદાન માંગ, કે જે વરદાન મનુષ્યને માટે તું દિતતમ માને છે.” હવે જ્યારે દિતતમની માંગણી કરવામાં આવી ત્યારે પ્રાણુ જ પરમાત્મારૂપે કેમ નહિ કહી શકાય ? પરમાત્માના જ્ઞાન વિના બીજું કશું જ્ઞાન પૂર્ણ દિતવાળું કહેવાય નહિ. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તમેવ વિદિત્વાતિ નાન્ય કન્યા ત્રિવતેડયનાય અર્થ:-પરમાત્માનું જેને જ્ઞાન થયું હોય છે તે મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરી શકે છે. મોક્ષને માટે આ વિના અન્ય કોઈ માર્ગ નથી.” તે જ રીતે કૌષીતકીમાં કહ્યું છે કે, “સ યો મા વેદ નહૈવ તસ્ય કેનચન કર્મના લોકો મીયતે ન સ્તેયેન ન ઝૂળહત્વપા અર્થ:-જે કોઈ મને ઓળખે છે તેનો લોક કોઈ કર્મવડે, ચોરીવડે અથવા તો ગર્ભાહત્યાવડે પણ નાશ પામતો નથી.” આ સર્વ રહસ્ય બ્રહ્મના સંબંધમાં ઘટી શકે છે. બ્રહ્મના જ્ઞાનવડે સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય છે. કહ્યું છે કે, “ક્ષીયન્તે જાસ્ય વર્માણિ તસ્મિન્દે પરાવરે અર્થ-પરાવર અર્થોત્ત બ્રહ્મનો આક્ષાત્કાર થવે સર્વ કર્મનો નાશ થાય છે” પ્રજાત્મવડે પણ બ્રહ્મનું ગ્રહણ થઈ શકે છે જડ વાયુનું પ્રજાત્મપણું સંભવતું નથી. છેવટના ઉપસંહારમાં કહ્યું છે કે, આનંદોદ્ગરોદ્ભૂતઃ

આ રીતતું પ્રહરૂ વિના અન્યકશે પણ આનંદપણું સંભવતું નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ ન સાધુના કર્મના મૂલ્યાન્વયિત નો એવાસાધુના કર્મના કર્મીયણેષ હોય સાધુ કર્મ કારણિત તયમેયો લોકેય ઇતિનીષતે । એવં એવાસાધુ કર્મ કારણિત તંયમેયો લોકેયોઽધોનિનીષતો એવં લોકાધિપતિરેષ લોકેસાઃ અર્થઃ—તે સાધુ કર્મ-બંધે મોટો થતો નથી. તેમ જ અસાધુ કર્મવડે નાનો થતો નથી. તે જ સાધુ કર્મનો કરાવનાર છે કે જેને તે ઉર્ધ્વ લોકપ્રતિ લઈ જવા ઇચ્છે છે તથા જેને અધો લોકપ્રતિ લઈ જવા ઇચ્છે છે તેની પાસે અસાધુ કર્મ કરાવે છે. એ લોકાધિપતિ તથા લોકેશ છે.” આ રીતની શ્રુતિ છે. આ સર્વતું જ્ઞાન પરબ્રહ્મનો આશ્રય કરવાથી થાય છે. મુખ્ય પ્રાણનો આશ્રય કરવાથી નહિ. માટે પ્રાણ જ પ્રહરૂ છે.

શિષ્ય—વક્તા પોતે આત્માપદેશ કરતી વખતે કહે છે કે, હું પ્રજ્ઞારૂપ છું. આથી ઇન્દ્રે પોતાનો અહંકાર દર્શાવ્યો. તો પછી વક્તા જે પ્રાણને પ્રહરૂપે ઉપદેશ કરે છે, તે કેવી રીતે હોય ?

શુરુ—આ શંકાને ટાળવા ૨૯ મા સૂત્રની વ્યાસ લગવાને યોજના કરી છે. તેમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૧૧ મું—સૂત્ર ૨૯ મું.

પ્રાણતું પ્રહરૂપે નિરૂપણ.

નવચ્ચુરાત્મોપદેશાદિતિ ચેદધ્યાત્મ-
સમચમૂમાણસ્મિન્ ॥ ૨૯ ॥

સૂત્રાર્થઃ—વક્તાના આત્માપદેશથી કોઇને એમ થાય કે, પ્રાણ પ્રહરૂપે નથી તો તેના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, ઇન્દ્ર પ્રતર્હનવાળા સંવાદના પ્રકરણમાં અધ્યાત્મ સંબંધી આત્માનો જ ઉપદેશ કર્યો છે. (૨૯)

ટીકાઃ—શિષ્યઃ—પૂર્વે આપે કહ્યું કે, પ્રાણ પ્રહરૂપે છે, પણ તે યોગ્ય નથી. પ્રાણ શબ્દ પરબ્રહ્મરૂપે હોય જ નહિ. તેનું કારણ કે ઇન્દ્ર એ નામનો કોઈ દેહધારી દેવતાવિશેષ ઇન્દ્ર નામનો પુરુષ ઉપદેશ આપતી વખતે પોતાના આત્મા સંબંધી પ્રતર્હનને કહે છે, કે “તું મને સર્વરૂપે બાણ” આ રીતની પ્રથમ શરૂઆત કરી હું જ પ્રાણરૂપે છું, હું જ પ્રજ્ઞારૂપે છે, એમ પોતાનો અહંકાર સૂચવે છે. આ રીતે વક્તા જે પોતાના આત્માનો ઉપદેશ કરે છે, તેના કહેવા પ્રમાણે પ્રાણ પ્રહરૂપે કેવી રીતે હોઈ શકે ? કારણ કે પ્રહરૂ વક્તાપણું હોતું નથી કારણ કે ગૃહકારણકાદિ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પ્રહરૂ વાણીથી રહિતરૂપે તથા મનથી રહિતરૂપે છે. વળી પોતાના ચરીરવડે તેણે પોતાનાં એવાં કર્મની સ્તુતિ કરી છે કે, જેનો પ્રહરૂમાં સંભવ જ હોઈ શકે નહિ. જેમકે તેણે કહ્યું

છે કે, “ત્રિશીર્ષાણ ત્વાદ્યમહત્તમમહત્તુલાન્યતી
 મ્નાલાદ્યૈભ્ય પ્રાયઃછય્મ અર્થઃ-ત્રણુ માથા-
 નાળા ત્વણાના પુત્રને મેં હણ્યો. વેદાંતથી
 ખંડિર્મુખ યતિઓને ‘મે’ વનના કુતરા-
 ઓને આપ્યા.” આવાં વચનવડે ઇન્દ્રે
 પોતાની સ્તુતિ કરી છે. ઇન્દ્રના પ્રાણુ
 બળવાન છે, એ રીતની પ્રાપ્તિ થાય છે.
 શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “પ્રાણો વૈવલ્પ પ્રાણુ બળ
 રૂપે છે.” બળને લીધે ઇન્દ્રદેવ પ્રસિદ્ધ
 છે. જે કંઈ કર્મ બળવાળું હોય છે, તેના
 સંબંધમાં તે કર્મ ઇન્દ્રનું છે એમ કહે-
 વાય છે. દેવો અતિહત જ્ઞાનવાળા
 હોવાથી તેઓમાં પ્રજ્ઞાપણું છે, એમ
 કહેવાય છે. મર્વ કોઈ કહે છે કે, દેવોનું
 જ્ઞાન અટકે નહિ એવું છે. આ રીતનો
 દેવતાઓના ઉપદેશનો નિશ્ચય થવાથી
 હિતતમવાળાં જે કાંઈ વચનો હોય, તે
 તે સંબંધવાળાં જાણવાં. આ પ્રમાણે
 વક્તા ઇન્દ્રનો ઉપદેશ પોતાના આત્મા
 સંબંધી છે, માટે પ્રાણુ બ્રહ્મરૂપે નથી,
 આ રીતનો નિશ્ચય થાય છે.

શુરુ-આ પ્રકરણમાં અધ્યાત્મ
 સંબંધી વિષય વધારે દર્શાવેલ છે. અહીં
 અધ્યાત્મ સંબંધનો અર્થ પ્રત્યક્ આત્માનો
 સંબંધ, એમ થાય છે તથા પ્રત્યક્
 આત્માનો સંબંધ આ અધ્યાયમાં વધારે
 જોવામાં આવે છે. “વાનદ્યસ્મિન્નારિ પ્રાણો
 વસતિ તાવદાયુ અર્થઃ-ન્યાં સૂધી આ
 શરીરમાં પ્રાણુ રહે છે ત્યાં સૂધી આયુષ્ય
 છે” દરેક પ્રાણીના પ્રજ્ઞાત્મારૂપ પ્રાણુનું
 આયુષ્યને ટકાવવું કે ન ટકાવવાના

સંબંધમાં સ્વતંત્રપણું છે. પણ બ્રહ્મ
 દેવનું તે ટકાવવામાં સ્વતંત્રતા નથી આ
 પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોનું અસ્તિત્વ હોય તો
 કલ્યાણ છે, એમ ઇન્દ્રિયોના આશ્રયરૂપ
 પ્રત્યક્ આત્મા પ્રાણુને દર્શાવે છે. તેમજ
 “પ્રાણેવ પ્રજ્ઞાત્મેદ શરીર પરિણ્ણોત્યાપયતિ ॥ ન
 જાવ ત્રિજિજ્ઞાસીત વતાર વિજાત અર્થઃ-પ્રાણુ
 એજ પ્રજ્ઞાત્મારૂપે છે. તે આ શરીરને
 અહણુ કરીને ઉઠાડે છે. વાણીને જાણુ-
 વાની ઇચ્છા કરવી નહિ, પણ વાણીના
 જોણનારને જાણવાની ઇચ્છા કરવી.” આ
 પ્રમાણેની શરૂઆત કરી છેવટના ભાગમાં
 કહ્યું છે કે, “તથા રથસ્યોરુ નેમિત્તપિતા નામા
 વરા અર્પિતા એવમેવેતા મૂતમાત્રા પ્રજ્ઞામાત્રાસ્વર્પિતા
 પ્રજ્ઞામાત્રાઃ પ્રાણેર્પિતા. સ એવ પ્રાણ એવ પ્રજ્ઞાત્માનોડ-
 જ્ઞોડમૂતઃ અર્થઃ-જેવી રીતે રથના આરા-
 ઓમાં નેમિ મૂકેલી હોય છે, તથા ના-
 લિને વિશે આરાઓ મૂકેલા હોય છે,
 તેજ રીતે જૂતમાત્રો પ્રજ્ઞામાત્રમાં અર્પણુ
 કરાયેલી છે તથા પ્રજ્ઞામાત્ર પ્રાણુમાં
 અર્પણુ કરાયેલી છે. આ પ્રાણુજ પ્રજ્ઞા-
 ત્મારૂપે, આનંદરૂપે, અજરૂપે તથા
 અમૃતરૂપે છે.” આ રીતે વિષય તથા
 ઇન્દ્રિયના વ્યવહારરૂપ પ્રત્યક્ આત્માનો
 અંશના નાલિરૂપે ઉપસંહાર કરવામાં
 આવ્યો છે. “સમ આત્મેતિ વિજાત અર્થઃ-તે
 મારા આત્મા છે, એમ જાણવું જોઈએ.”
 આ રીતનો ઉપસંહાર જો પ્રત્યક્ આત્માનું
 અહણુ કરવામાં આવે તોજ યોગ્ય છે,
 પણ બ્રહ્મ દેવતાનું અહણુ કરવામાં આવે
 તો યોગ્ય નથી વળી બીજી શ્રુતિમાં
 કહ્યું છે કે, “અયમામા વ્રજ સર્વાનુમ અર્થઃ-
 આ આત્મા બ્રહ્મરૂપે છે, તથા સર્વને

પ્રત્યક્ષ છે.” માટે અધ્યાત્મનો સંબંધ આ સ્થળે વધારે હોવાથી બ્રહ્મ સંબંધનોજ ઉપદેશ છે, પણ દેવતાત્મા સંબંધી ઉપદેશ નથી. ૨૯.

શિષ્ય:-આપનું કહેવું જો ખરું હોય તો પછી જે વક્તા છે, તેના પોતાનાજ આત્માનો ઉપદેશ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ગુરુ:-આપનું નિરાકરણ કરવા માટે શ્રી વ્યાસ ભગવાને ૩૦ માં સૂત્રની યોજના કરી છે. તેમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૩૦ મું.

બ્રહ્મશાનની શ્રેષ્ઠતા.

શાસ્ત્રદષ્ટ્યા તૂપદેશો યામદેવવત્ ॥૩૦॥

સૂત્રાર્થ:-વામદેવની માફક શાસ્ત્રદષ્ટિ-વડે આ ઉપદેશ યોગ્ય છે. (૩૦)

ટીકા:-ગુરુ:-“અર્હવ પર્વણ, હું જ પરબ્રહ્મ રૂપે છું,” એમ ઇન્દ્ર નામના દેવે પોતાના આત્માનું પરમાત્મારૂપે ઉપદેશ કરતાં કહ્યું છે કે, તું મને જ પરબ્રહ્મરૂપે જાણ. આ રીતે ઋષિ પ્રણીત વેદાંત શાસ્ત્રવંદે જ્ઞાન મેળવી પોતે ઉપદેશ કયો છે. તેજ પ્રમાણે વામદેવ નામના ઋષિએ પોતાના આત્મારૂપે ભેતા થકા કહ્યું છે કે, હું મનુ હતો, હું સૂર્યરૂપે હતો; એ રીતનું જ્ઞાન તેને મેળવ્યું હતું.

શિષ્ય:-“તયો દેવાનાં પ્રત્યક્ષત સ એવ તમવત્” અર્થ:-દેવામાં જેને જ્ઞાન થયું તે

બ્રહ્મરૂપે થયો.” આ રીતની શ્રુતિ છે. વળી “મામેવ વિજાનીદિ તું મનેજ જાણ” એમ કહી ઇન્દ્રે ત્વષ્ટાના પુત્રના વધ આદિ દેહના કર્મવંદે પોતાની સ્તુતિ કરી, તે યોગ્ય કહેવાય નહિ. માટે આપું નિરાકરણ થવું જોઈએ.

ગુરુ:-અહીં જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે ત્વષ્ટા પુત્રના વધ આદિનું સૂચન કરી એમ જણાવ્યું છે કે, હું આવા જ્ઞાનવાળો છું, માટે તું મારું જ્ઞાન મેળવ. આ રીતે વિદ્યેયરૂપ ઇન્દ્રની સ્તુતિને માટે કહ્યું નથી.

શિષ્ય:-જ્યારે ઇન્દ્રની સ્તુતિ અર્થે નથી કહ્યું તો કોની સ્તુતિ અર્થે આ કહ્યું છે ?

ગુરુ:-વિજાનની સ્તુતિ અર્થે કહેલ છે, કારણ કે ત્વષ્ટાના વધ આદિ સાહસનું પ્રથમ સૂચન કર્યું છે તથા છેવંટે ઉપસંહારમાં જણાવ્યું છે કે, “તત્ત્વ મે તત્ર લોમ વનમીયતે સ યો માં વેદ ન હ વૈ તત્ત્વ કેન ચ કર્મણા લોકો મીયતે” અર્થ:- આમ હિંસા કરવા છતાં મારા વાળ પણ વાંકા થતો નથી. જે જ્ઞાતા રૂપ મને જાણે છે તેના મોક્ષનો નાશ ગમે તેવું કર્મ કરવા છતાં, થતો નથી.” આ રીતે જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતાના સંબંધમાં સ્તુતિ દર્શાવી છે. તાત્પર્ય એ કે, જો કે આપું કૂર કર્મ કર્યું, છતાં હું પ્રણીભૂત હતો, જેથી મારા વાળને પણ ઇન્દ્ર થઈ નહિ. આ રીતે બીજા પ્રશ્ન જે કોઈ મનુષ્ય બ્રહ્મરૂપ મને જાણે છે, તેના મોક્ષનો કોઈ પણ કર્મ કરવા છતાં,

નાશ થતો નથી. હું પ્રાણરૂપે છું, હું પ્રજ્ઞાત્મારૂપે છું, આ રીતે કહેવામા આવતો બ્રહ્મ જ વિજેયરૂપે છે. માટે તે વાક્ય બ્રહ્મને જ સૂચવનારાં છે. (૩૦)

શિષ્ય:-કેટલેક ઠેકાણે જીવની ઉપાસના, કહી છે, કેટલેક ઠેકાણે પ્રાણની ઉપાસના કહી છે તથા કેટલેક સ્થળે બ્રહ્મની ઉપાસના કહી છે, માટે ત્રણમાંથી કેની ઉપાસના યોગ્ય બાણી ?

શુદ્ધ:-આ શંકાનું નિરસન કરવા માટે વ્યાસ ભગવાને ૩૧ મા સૂત્રની યોજના કરી છે. આ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૩૧ મું.

બ્રહ્મની ઉપાસનાનિરૂપણ.

जीवमुष्याप्राणलिङ्गास्तेति चेन्नोपास्ता त्रै-
विध्या दाञ्चितत्वा दिद् तद्योगात् ॥३१॥

સૂત્રાર્થ:- જીવના સૂચન-વડે તેમજ મુખ્ય પ્રાણના સૂચનવડે પ્રાણ બ્રહ્મ નથી, એમ શંકા થાય તો તે ખોટી છે. કારણ કે બ્રહ્મની જ ઉપાસના ત્રણ પ્રકારે કહેલ છે તથા તે સર્વ ઉપાસનાઓ બ્રહ્મને જ આશ્રિત છે તથા તે સર્વ ઉપાસનાઓ બ્રહ્મના વિષયક જ છે. (૩૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-જો કે અધ્યાત્માનો સંબંધ વધુ જોવામાં આવે છે, તેથી બ્રહ્મ દેવતાનો ઉપદેશ સૂચવ્યો નથી, છતાં પ્રાણના સંબંધમાં કહેવાયેલ વચન

બ્રહ્મનું સૂચન કરતું નથી. કારણ કે તે વચનમાં જીવનું સૂચન કર્યું છે. તે જ પ્રમાણે મુખ્ય પ્રાણનું પણ સૂચન કર્યું છે. “ન વાચ વિજિજ્ઞાસીત વત્સાર વિદ્યાત્” અર્થ:-વાણીને બાણવાની જરૂર નથી, વાણીના બોલનારને બાણવો જોઈએ,” આ શ્રુતિવડે જીવનું સૂચન સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. કારણ કે આ શ્રુતિમાં એમ સૂચન કર્યું છે કે, વાણી આદિ ઇન્દ્રિયથી વ્યાપાર કરતો કાર્ય કારણના અધ્યક્ષરૂપ જીવ વિજેયરૂપે છે. તેજ રીતે અજ સજ પ્રાણવ પ્રજ્ઞાસ્મેદ શરીર પરિણ્ણોત્યાપતિ અર્થ:-અરેખર પ્રજ્ઞાત્મારૂપ પ્રાણજ આ શરીરને ગ્રહણ કરી ઉઠાડે છે.” આ શ્રુતિમાં મુખ્ય પ્રાણનો ધર્મ છે. કારણ કે પ્રાણ સંવાદમાં વાક આદિ ઇન્દ્રિયોની સ્તુતિ કરી નીચે પ્રમાણેનું સ્તુતિ વચન છે:-“તાત્ત્વરિષ્ઠઃ પ્રાણ વવાચ મા મોહમાવણ્યાદમેનૈતત્ત્વ પચ-પાત્માન પ્રવિમજ્યૈતદ્વાનમવશ્ચમ્ય વિષારયામિ અર્થ:-ઇન્દ્રિયોને શ્રેષ્ઠ પ્રાણે કહ્યું કે, તમે મોહ પામે નહિ. હું પોતેજ આત્માના વિભાગ પાંચ પ્રકારે કરીશ તથા આ અસ્થિર શરીરને ટકાવી ધારણ કરીશ.” જોએ, જમ શરીર પરિણ્ણ એ રીતનો પાઠ સ્વીકારે છે, તેઓએ એમ વ્યાખ્યા કરવી કે, જમ અર્થાત્ આ જીવને અથવા તો ઇન્દ્રિય સમૂહને ગ્રહણ કરી, પ્રાણ શરીરને ઉઠાડે છે. જીવ ચેતન સ્વરૂપ હોવાથી તેની પ્રજ્ઞાત્મારૂપ સ્થિતિ યોગ્ય છે. તેજ રીતે મુખ્ય પ્રાણની પ્રજ્ઞાત્મારૂપ સ્થિતિ યોગ્ય છે. કારણ કે પ્રજ્ઞાનના સાધનરૂપ અન્ય ઇન્દ્રિયો મુખ્ય પ્રાણનો આશ્રયરૂપ છે.

પ્રાણનો અર્થ જીવ તેમ જ મુખ્ય પ્રાણ સમયે તો પ્રાણ તથા પ્રજાત્મા, સાથે રહેલાં હોવાથી તેઓ અલેદરૂપે છે, પણ સ્વરૂપે કરી તેઓ, બિન્નરૂપે છે, એમ બેઉ પ્રકારનું લક્ષણ યોગ્ય છે. “યો વ પ્રાણઃ સા પ્રજા યા વ પ્રજા સ પ્રાણઃ સદ્ દ્યોતાવસ્મિન્શરીર જ્ઞાતઃ સદ્દેહકામતઃ અર્થઃ—જે પ્રાણરૂપે છે તે પ્રજારૂપે છે તથા જે પ્રજારૂપે છે તે પ્રાણરૂપે છે. આ બેઉ એક જ શરીરમાં રહે છે તથા તેઓ, બેઉ સાથેજ શરીરમાંથી નિકળી જાય છે.” હવે જે પ્રાણનો અર્થ પ્રજા લઇએ તો કઈ વસ્તુ કેનાથી વિભક્ત થાય? માટે આ સ્થળે મુખ્ય પ્રાણ કે જીવ બેમાંથી એક અથવા તો બેઉ બંધુવાં બેધએ, પણ પ્રજા લેવું યોગ્ય નથી.

શુભઃ—હું કહું છું કે તેમ નથી. આમ કહેવું યોગ્ય નથી. એ રીતે થાય તો મુખ્ય પ્રાણની ઉપાસના, જીવની ઉપાસના તથા પ્રજાની ઉપાસના, એમ ત્રણ પ્રકારની ઉપાસનાનો પ્રસંગ આવે. એક જ વાક્યમાં આ રીતનું સ્વીકારવું યોગ્ય નથી, એક વાક્યના ઉપક્રમ તથા ઉપસંહારવડે સમજાય છે. જેમકે ‘મામેય વિજાતીદિ તુ’ મને જ બંધુ.’ એમ શરુઆત કરી “પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજાત્મા તં માપાપુરુષતમિત્યુપાસ્ય હું પ્રાણરૂપે છું, હું પ્રજાત્મારૂપે છું, તું મારી અમૃતરૂપે તથા આમૃતરૂપે ઉપાસના કર.” આ પ્રમાણે કહી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “સ एष प्राण एव प्रजात्मानंरोज्जरोऽद्भुतः અર્થઃ—આ પ્રાણ જ પ્રજાત્મારૂપે, આનંદરૂપે, અજરૂપે તથા

અમૃતરૂપે છે.” આ રીતે શરુઆત તથા છેવટનું પરિણામ એકાર્થતામાં બેવામાં આવે છે. આમાં એકાર્થતાનો આશ્રય કરવો યોગ્ય છે. પ્રજાનું સૂચન હોવા છતાં તેમાં અન્યનું પરિણામ પમાડવું શક્ય નથી. કેમકે પંચ મહાબૂતો તથા શબ્દાદિ પાંચ વિષયો તેમજ શબ્દાદિ વિષયજ્ઞાન તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પ્રજાવિના અન્ય વસ્તુમાં અર્પણ કરવી યોગ્ય નથી. કારણ કે પ્રજાને વિશે પ્રાણ શબ્દ આશ્રય કરાયેલો છે. તેમજ બીજે સ્થળે પણ પ્રજાનું સૂચન હોવાથી પ્રાણ શબ્દની પ્રજામાં પ્રવૃત્તિ છે. આ સ્થળે પણ “સર્વથી વિશેષ હિતકારક ઉપદેશ હું આપું છું” આ રીતની શરુઆત કરી પ્રજાનું સૂચન કરવાથી પ્રજાનો જ ઉપદેશ કરાવ્યો છે. “इदं शरीरं परिणमोत्पापयति प्राण आ शरीर-रतुं ग्रहण करी तेने ઉઠાડે છે” એમ જે મુખ્ય પ્રાણનું સૂચન જણાવ્યું છે, તે યોગ્ય નથી. કારણકે પ્રાણનો વ્યાપાર પણ પરમાત્માને આધીન હોવાથી પરમાત્મામાં જ લક્ષ્યાર્થ લેવો યોગ્ય છે. કારણ કે કઠોપનિપદની શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “न प्राणेन नापानेन मर्यां जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेताबुपाश्रितौ અર્થઃ—કોઈ પણ મર્ત્ય પ્રાણવડે અથવા અપાનવડે જીવતો નથી. પંચ આ બે જે બીજામાં આશ્રિત છે, તે બીજાવડે જીવે છે.” વળી “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विचात वाष्पिने न्नाणुवाणी धृञ्छ करवी નહિ. પણ વક્તાને બાણુવો બેધએ.” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં જે જીવનું સૂચન કર્યું છે, તેથી પ્રજા પક્ષનું જ નહીં પણ નિવારણ

યતુ નથી કારણકે જીવ પ્રદ્યથી અત્યંત ભિન્ન છે કારણકે જીવને તથા પ્રદ્યને ઐક્યતા દર્શાવનારી નીચે પ્રમાણે શ્રુતિઓ છે—તત્ત્વમસિ તે હું છે, મહામ્યાસમિ હું પ્રદ્યરૂપે છું. બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિએ કરેલ વિરોધનો આશ્રય કરી જે પ્રદ્ય છે, તે જ જીવરૂપે યદ કર્તા તથા લોકતારૂપે યાય છે. આ ઉપાધિવિરોધનો ત્યાગ કરી પ્રદ્યના મૂળ સ્વરૂપને જાણવા માટે જ આ શ્રુતિ છે કે, “ન વાચ વિજિજ્ઞાસીત વક્તાર વિદ્યાર્થ” —વાણીની જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ, પણ વક્તારને જાણવો ” ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે જીવને મુખ્ય ગણવાનો જે ઉપદેશ કયો છે, તેથી પ્રદ્યના સંબંધમાં વિરોધ આવતો નથી. કારણ કે “યદ્વાચાનમ્યુરિત યેન વાગમ્યુચતે । તદેવ જ્ઞાત્વ વિચિ નેદ યદિદમુપાસતે અર્થ. —જે વાણીવડે બોલાતો નથી, પણ જેનાવડે વાણી બોલાય છે, તેને જ તું પ્રદ્યરૂપે જાણુ પણ પ્રત્યક્ષરૂપે જેની તું ઉપાસના કરે છે, તે પ્રદ્ય નથી ” આ શ્રુતિ તેમજ અન્ય શ્રુતિવડે દર્શાવવામા આવ્યું છે કે, વચન આદિ ક્રિયાના આપારમાળો આત્મા જ પ્રદ્યરૂપે છે

શિષ્ય —વળી શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, ‘સહ લેતાવસ્મિન્નરિરે વસત સહોત્ક્રામત અર્થ — પ્રાણ તથા જીવ આ શરીરમા સાથે રહે છે તથા અથે જ નિર્ગમન કરે છે” આ રીતે પ્રાણ તથા જીવનું લેહદર્શન પ્રદ્ય વાદના સંબંધમા ચોખ્ખું નથી

શુરુ —આ જે શ્રુતિમા કહ્યું છે, તેમા દોષ નથી જીવની ઉપાધિરૂપ તેમજ

જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિના આશ્રયરૂપ બુદ્ધિ તથા પ્રાણનો ભિન્ન તરીકે ઉપદેશ ચોખ્ખું છે બુદ્ધિ તથા પ્રાણ વિશિષ્ટ જીવ, સ્વરૂપે કરી પ્રાણથી અભિન્ન છે, પ્રાણ જ જીવરૂપે છે, આ પ્રમાણેનું ઐક્યકરણ ચોખ્ખું છે.

જળી નોવાસાત્રેવિધ્યાદાશ્રિતત્ત્વાદિં તથો ગત્ આદ્યા સૂત્રનો બીજી રીતે અર્થ નીચે પ્રમાણે છે —પ્રદ્યવચનમાં જીવ તથા પ્રાણના સ્વચનનો વિરોધ હોતો નથી. શિષ્ય —કેમ વિરોધ ન આવે, તે આપ સમજાવજો ?

/ શુરુ —તેનું કારણ એ છે કે, ઉપાસના ત્રણ પ્રકારની છે. અહીં પ્રાણ ધર્મ વડે, પ્રજ્ઞાધર્મવડે તથા સ્વધર્મવડે શ્રદ્ધોપાસના ત્રણ પ્રકારની કહેલ છે તેમા ‘આયુષ્મત્તુષ્ણસ્ત્વાયુ પ્રાણ । ફદ શરીર પરિણ્ણોત્કાપયતિ । તસ્માદેતદ્વક્ત્વમુપાસીત । અર્થ —આયુરૂપે તમા અમૃતરૂપે મારી ઉપાસના કર. આયુ પ્રાણરૂપે છે. પ્રાણ આ શરીરને અલ્લહ કરી ઉઠાડે છે. આ પ્રાણની ઉકથ તનીકે ઉપાસના કરવી લેખએ ” આ સર્વ શ્રુતિવડે પ્રાણની ધર્મોપાસના દર્શાવી છે. “અય યથાસ્થે પ્રજાવે સર્વાણિ સૂતા ન્યેકીર્મખર્નત તદ્ વ્યાહવાસ્યામ । વાગેવાસ્યા ફક્ મમમદ્દૃશ્યત તલ્લે નામ વસ્તાત્ પ્રતિવિદિતા મૂત માત્રા પ્રણયા વાચ સમારુહા વાચા સર્વાણિ નામન્યા જ્ઞોતિ ॥ હવે જે રીતે આ પ્રજ્ઞા માટે સર્વ ભૂતો એક થાય છે, તેનું આપખ્યાન કરીશુ આ રીતની શરૂઆત કરી છેવટમા કહ્યું છે કે, વાણીએ પ્રજ્ઞાના દેહધર્મે

પૂર્ણ, ચક્ષુ આદિથી જાણવામાં આવેલ
 ભૂતમાત્રા દેહના બીજા અર્થ જાગમાં
 કારણરૂપે છે. આ રીતે ચિદાત્મા પ્રજ્ઞાવડે
 વાળીનું સમારોહણ કરી સર્વ નામોને
 મેળવે છે.” આ શ્રુતિવડે પ્રાણની ધર્મોપા-
 સના કહી છે. હવે નીચલી શ્રુતિવડે
 બ્રહ્મ ધર્મોપાસના કહેલ છે:—“તા વા એતાદૃશૈવ
 મૂતમાત્રા અપિપ્રજ્ઞં દશ પ્રજ્ઞામાત્રા અભિમૂતમ્ ।
 યદ્વિ મૂતમાત્રા ન સ્તુર્ન પ્રજ્ઞામાત્રા છુઃ । યદ્વિ
 પ્રજ્ઞામાત્રા ન સ્તુર્ન મૂતમાત્રા છુઃ । ન હન્યતરતોર્લ્વં
 વિન્ન સિધ્ધેવ । મો પૂતમાના । તત્ત્વા રવમ્યારેપુ
 નૈમિરર્મિતા નામાત્રા અર્પિતા એવમેવૈતા મૂતમાત્રાઃ
 પ્રજ્ઞામાત્રાસ્વર્પિતાઃ પ્રજ્ઞામાત્રાઃ પ્રાણેર્પિતાઃ સ એષ
 પ્રાણ એવ પ્રજ્ઞાત્મા અર્થઃ—આ દશ ભૂતમાત્રાઃ
 પ્રજ્ઞાને ઉદેશી છે તથા દશ પ્રજ્ઞામાત્રાઃ
 ભૂતને ઉદેશી છે. જો ભૂતમાત્રા ન હોય
 તો પ્રજ્ઞામાત્રા ન થાય તથા પ્રજ્ઞામાત્રા

ન હોય તો ભૂતમાત્રા ન થાય. કારણ
 કે બેમાંથી એકવડે કંઈ પણ રૂપ
 સિદ્ધ થતું નથી. તે અનેકરૂપે નથી.
 જેમ રથના આરાઓમાં નેમિ રહેલ છે
 તથા નેમિમાં આરા રહેલ છે, તેમ જ
 ભૂતમાત્રા પ્રજ્ઞામાત્રામાં રહેલ છે તથા
 પ્રજ્ઞામાત્રા પ્રાણમાં રહેલ છે. આ પ્રાણ જ
 પ્રજ્ઞાત્મારૂપ છે” માટે એક બ્રહ્મની જ
 ઉપાસના પ્રાણ પ્રજ્ઞોપાસનાના ધર્મવડે
 ત્રણ પ્રકારની કરેલ છે. વળી નીચલી
 શ્રુતિમાં ઉપાધિ ધર્મવડે બ્રહ્મોપાસનાનો
 આશ્રય કયો છે:—“મનોમય પ્રાણગરીર
 પ્રાણરૂપી શરીરવાળું મનોમય.” અહીં
 પણ ત્રણેનો સમાવેશ એકમાં થાય છે.
 કારણકે ઉપક્રમ તથા ઉપસંહારવડે પ્રાણ,
 પ્રજ્ઞા તથા બ્રહ્મની એકાર્થતાનું સૂચન
 થાય છે; માટે પ્રાણ પ્રજ્ઞા સંબંધી જે
 સૂચન છે, તે બ્રહ્મ સંબંધી જ વચન છે,
 જેમ સિદ્ધ થાય છે. (૩૧)

* પાંચ મહાભૂત તથા પાંચ શબ્દાદિ ત્રિપૈત્યો.
 + પાંચ શબ્દાદિ ત્રિપયસ્થાન તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો.

इति श्रीमच्छांदीरूपमीमांसाशास्त्रे शंकरभगवत्पादकृतां प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादस्य
 चंद्रशंकरात्मजछोटोदात्मजमर्णा कृत गुर्जरगिरालुवाद ॥ १ ॥

પ્રથમ અધ્યાય—દ્વિતીયપાદ.

અસ્પષ્ટ શ્રુતિવચન નિરૂપણ.

મૂમિકા.

પ્રથમ પાદમાં કહ્યું છે કે, જન્મા-
ધસ્ય ચતઃ ઇત્યાદિ સૂત્રવડે આકાશાદિ
સમસ્ત જગતના જન્માદિ કારણરૂપે
બ્રહ્મ છે. સમસ્ત જગતના કારણરૂપ
બ્રહ્મનું વ્યાપકપણું, નિત્યપણું, સર્વજ્ઞ-
પણું, સર્વશક્તિપણું તથા સર્વોત્તમપણું
છે. આ રીતના બ્રહ્મના ધર્મો કેવળ
કહેવા માત્રના છે. અન્ય અર્થસૂચક
કેટલાંક શબ્દો બ્રહ્મ વિષયના હેતુને
પ્રતિપાદન કરવાવાળાં છે. વળી કેટલાંક
વાક્યો સ્પષ્ટ બ્રહ્મનાં સૂચક છે તથા
કેટલાંક સંદેહવાળાં છે, પણ તે સર્વ
બ્રહ્મનાં જ સૂચક છે, એમ પૂર્વે નિર્ણય
કરેલ છે. વળી બીજાં કેટલાંક વાક્યો
બ્રહ્મસૂચક સ્પષ્ટ નથી તથા તે સંદેહ-
વાળાં છે. આવાં વાક્યો બ્રહ્મનું જ
પ્રતિપાદન કરે છે કે બીજા કોઈ અર્થનું
પ્રતિપાદન કરે છે? આનો નિર્ણય કરવા
માટે બીજા તથા ત્રીજા પાદનો આરંભ
કરવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-મનોમય આદિ ધર્મો જી-
વના છે તથા મનોમય આદિ ધર્મો જે
ઉપાસ્યરૂપે કદા છે, તેથી જીવ જ
ઉપાસ્ય કહે છે, પણ બ્રહ્મ ઉપાસ્ય
કરતો નથી.

શુક:-મનોમયાદિ ધર્મની ઉપાસનાથી
બ્રહ્મની જ ઉપાસના કહે છે, પણ જીવની
નહિ. આ સંદેહને ટાળવા માટે વ્યાસ
ભગવાને નીચલા સૂત્રની યોજના કરી છે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૧ લું.

મનોમયથી બ્રહ્મોપાસના.

સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાદ્ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-મનોમય આદિ ધર્મની જે
ઉપાસના કહી છે, તેથી બ્રહ્મ જ ઉપાસ્ય
કહે છે. કારણકે આ રીતનો સર્વ સ્થળે
પ્રસિદ્ધ ઉપદેશ છે. (૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-છાંદોગ્ય ઉપનિષદની
શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, 'સર્વં કલ્ત્વિદ્ બ્રહ્મતજ્ઞ-
લાનિતિ શાંત વપાસીત । અયં ક્ષત્તુ ક્રતુમયઃ પુરુષો
યથા ક્રતુરસ્મિન્લોકે પુરુષો ભવતિ તયેતઃ પ્રેત્ય ભવતિ
સ ક્ષત્તુ કુર્વાત મનોમયઃ પ્રાણશરીરો ભાસ્ય
અર્થ:-આ સર્વ બ્રહ્મરૂપે છે. આ સર્વની
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય બ્રહ્મમાંથી જ
થાય છે. આ બ્રહ્મની શાંત તથા એકાગ્ર
ચિત્તથી ઉપાસના કરવી જોઈએ. અરેખર
પુરુષ સંકલ્પવાન છે. આ જીવંતીમાં
તે જે જે સંકલ્પો કરે છે, તે તેને બીજા
જન્મમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી

પુરુષે પ્રદક્ષામાં જ ચિંતન કરવું જોઈએ. આ પ્રદક્ષા મનોમયરૂપ, પ્રાણુશરીરરૂપ તથા ભારૂપ છે.” હવે અહીં શંકા એ થાય છે કે, મનોમય આદિ ધર્મોવટે શારીર આત્માની ઉપાસનાનો ઉપદેશ કર્યો છે અથવા તો શું પરપ્રદક્ષાનો જ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે? માફે ધારણ એમ છે કે, શારીર આત્માની ઉપાસનાનો ઉપદેશ કર્યો છે. કારણ કે કાર્ય કારણના અધિપતિ-રૂપ જીવનો મન આદિ ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ છે, પણ પરપ્રદક્ષાનો મન સાથે સંબંધ નથી. કારણ કે કુડક આદિ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અપ્રાણો જ્ઞાતાઃ શુભ અર્થઃ-પ્રદક્ષા પ્રાણુ તથા મનથી રહિત શુભ અર્થોત્ સ્વરૂપ છે.”

શુરુઃ-“સર્વ સત્ત્વિદ મમ આ સર્વ ખરેખર પ્રદક્ષા છે” અહીં પ્રદક્ષા શબ્દવડે પ્રદક્ષાનું જ પ્રતિપાદન છે, તો પછી શારીર આત્મા ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, એવી શંકા શા માટે કરવી જોઈએ?

શિષ્યઃ-ના, આ દોષ નથી. આ વાક્ય પ્રદક્ષાની ઉપાસનાના વિધિને લગતું નથી.

શુરુઃ-ત્યારે શાને લગતું છે?

શિષ્યઃ-આ વાક્ય ચમત્ક્રિયાને લગતું છે. કારણ કે “સર્વ સત્ત્વિદ મમ તત્ત્વમિતિ જ્ઞાન્ત વપાસીત ખરેખર સર્વ પ્રદક્ષરૂપે છે. સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય પ્રદક્ષામાંથી થાય છે. માટે શાંત યદિ પ્રદક્ષાની ઉપાસના કરવી જોઈએ.”

આ પ્રમાણે કહેવાનાં આવ્યું છે. અર્થાત આ સર્વ જે કાંઈ વિચારનો સમૂહ છે, તે પ્રદક્ષરૂપે છે. કારણ આ સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય પ્રદક્ષામાંથી થાય છે. પ્રદક્ષામાં સર્વની એકાત્મતા હોવાથી તેમાં સમાહિતો સંભવ નથી માટે પ્રદક્ષાની શાંતિ યદિ ઉપાસના કરવી જોઈએ. જે કે શમ વિધિવાળું વચન છે, પણ તેમ કહેવાવડે બ્રહ્મોપાસનાનો નિયમ યદિ શક્ય નથી. ઉપાસના વિધિ તો “સત્ત્વ કુર્વાત તેભ્ય અધ્યવસાય કરવો” આ વચનવડે છે. કંતુ તે અર્થ ધ્યાન અથવા સંકલ્પ થાય છે. આ ધ્યાન સંબંધી નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે. “જ્ઞાનમય પ્રાણવરીઃ અર્થઃ-પ્રાણયુક્ત શરીર મનોમયરૂપે છે” આ રીતે જીવનું સૂચન કર્યું છે આ જ હેતુથી માફે કહેવું એમ છે કે, આ જે કાંઈ ઉપાસના કહેવામાં આવી છે, તે જીવ સંબંધી છે. “સર્વર્થા, સર્વકામ સર્વ કર્મવાળું, સર્વ પ્રકારની કામનાવાળું” આ રીતનાં જે શ્રુતિવચન છે, તેથી જીવ સંબંધી સૂચન થાય છે “અથ મે આત્માન્તર્હરેયં ડગીયાન્તર્હિર્વા યદ્વા આ ખરો આત્મા હૃદયની અંદર રહેલ છે. તે ત્રીદિશી અથવા તો યવથી પણ નાનો છે.” આ રીતે કલ્પના કરવામાં આવી છે કે જીવનું આશયપદ્યું હૃદયને વિશે છે. સર્વ પ્રકારના પરિચેદથી રહિત પ્રદક્ષાની આ રીતની કલ્પના હોઈ ચક્રે નહિ તેમ જ “અપ્રાણુ સ્વિયા પૃથ્વીથી મોટો” આ સ્થિતિ પણ ચન્નિજ્ઞાત વસ્તુને નિરો હોતી નથી.

વળી મારું કહેવું એમ છે કે, એક જ વસ્તુને વિશે નાનાપણાનો તેમજ મોટા પણાનો આશ્રય કરવો યોગ્ય નથી કારણ કે તેમા વિરોધ આવશે પ્રથમ શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, બીજી વસ્તુનો આશ્રય કરવાથી જીવને નાનાપણાનો આશ્રય કરવો યોગ્ય છે તથા પ્રજ્ઞાવાનની અપેક્ષાવડે તે જ જીવનું મોટાપણું થશે આ રીતે જીવ વિષયનો નિશ્ચય થવાથી જે હેવટમા છે, તે પ્રજ્ઞાનું જ કથન છે અર્થાત્ દત્તજ્ઞ આ જીવ જ પ્રજ્ઞરૂપે છે મૂળ વસ્તુનો નિચાર કરીએ તો જીવ સખધી જ વિષય છે માટે મનોમય આદિ ધર્મવડે જીવ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે

શુરુ-જીવ મનોમય આદિ ધર્મ વડે ઉપાસના કરવા યોગ્ય નથી, પણ પરબ્રહ્મ જ મનોમય આદિ ધર્મવડે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે કારણ કે સર્વત્ર આ રીતનો પ્રસિદ્ધ ઉપદેશ છે કારણ કે સર્વ વેદાતમા પ્રસિદ્ધ છે કે, પ્રજ્ઞ શબ્દનું આલંબન જગતના ઢારણ રૂપે છે આ સ્થળે શ્રુતિમા આરભમા કહ્યું છે કે, જે કોઈ આ પ્રત્યક્ષરૂપે છે તે સર્વ પ્રજ્ઞરૂપે છે એમ શ્રુતિવડે પ્રતિ પાદન કરાયેલ જે બ્રહ્મ છે, તેનો જ ઉપદેશ છે તથા તે બ્રહ્મ મનોમય ધર્મથી વિશિષ્ટ છે આમ થવાથી પ્રકૃતની હાનિ અર્થાત્ મૂળ વસ્તુને છોડી દેવી તથા અપ્રકૃતની પ્રતિજ્ઞા અર્થાત્ અન્ય વસ્તુનું કથન થવાનો મલવ આવશે નહિ

શિષ્ય-શ્રુતિના વાક્યની શરૂઆતમા શમવિધિની વિવક્ષાવડે બ્રહ્મનો નિર્દેશ થાય છે, પણ જીવની વિવક્ષા નથી

શુરુ-શમવિધિની વિવક્ષાવડે બ્રહ્મનો નિર્દેશ છે, પણ મનોમય આદિ ધર્મનો ઉપદેશ કરવામા આવેલ હોવાથી તે જ બ્રહ્મ સમીપવર્તી થાય છે, પણ જીવ સમીપવર્તી થતો નથી તથા સ્વશબ્દવડે જીવનું ગ્રહણ કરવામા આવ્યું નથી આ પ્રમાણે જીવ તથા બ્રહ્મને વિશે વિષમતા રહેલ છે (૧)

શિષ્ય-બ્રહ્મમા વેદા પણ પ્રકારનો ધર્મ હોતો નથી, તો પછી વિવક્ષિત ધર્મવડે બ્રહ્મ ઉપાસ્ય કેવી રીતે થઈ શકે ?

શુરુ-આ શકાના નિરસન અર્થે વ્યાસ ભગવાને ૨ જા સૂત્રની યોજના કરી છે જેમકે-

અધિકરણ ૧ બ્રુ-સૂત્ર ૨ જી

સંગુણ્ય બ્રહ્મોપાસના.

વિવક્ષિતગુણોપપત્તેશ્ચ ॥૨॥

વિવક્ષિત ગુણની પ્રાપ્તિ બ્રહ્મને વિશે હોવાથી પરબ્રહ્મ જ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે (૨)

ટીકા-શુરુ-પરમાત્માના જે ગુણો કહેવા માટે ઇચ્છા કરવામા આવી હોય, તે વિવક્ષા કહેવાય હવે વેદ અપૌરુષેય છે, માટે તેમા વક્તાનો અભાવ છે તો પછી વેદમા કહેવાની ઇચ્છાનો મલવ

હોતો નથી. છતાં સ્વીકારરૂપ કૃણવડે કથન કરવામાં આવ્યું છે. જે વસ્તુ સંબંધી સખદવડે કહેવામાં આવ્યું હોય તથા તેને તો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય, તે વસ્તુ વિવક્ષિત કહેવાય છે તથા જેનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હોય, તે વસ્તુ અવિવક્ષિત કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે વેદમાં ગ્રાહ્યરૂપે જે વસ્તુ કહેવામાં આવેલ હોય, તે વિવક્ષિત કહેવાય છે તથા તેથી ઉલટી તે અવિવક્ષિત કહેવાય છે. વેદ-વચનના સ્વીકારથી ઉપાદાન તથા તેના અસ્વીકારવડે અનુપાદાનનું જ્ઞાન થાય છે આ રથળે જે વિવક્ષિત શુદ્ધોનો ઉપાસનામાં ઉપાદેય તરીકે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હોય, તે સર્વ સત્ય સંકલ્પાદિ શુદ્ધો પરબ્રહ્મને નિજે ઉત્પન્ન છે. પરમાત્માની જ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયને વિશે શક્તિ રહેલ છે, માટે સત્ય સંકલ્પપણું પણ પરમાત્મામાં જ સંભવે છે પરમાત્માના શુદ્ધ તરીકે સત્ય કામ તથા સત્ય સંકલ્પ નીચલી શ્રુતિ દર્શાવે છે. — “આત્માપદ્ધતપામ્મા આત્મા યાપરહિત છે” આત્માગત્મા ધૃત્યા-દિધી આક્રમ્યત્ આત્મા છે જેનો, એવો અર્થ થાય છે. સર્વગતત્વાદિ ધર્મવડે બ્રહ્મનું આકાશ સાથે સામ્યપણું સંભવે છે. આ રીતનું રહસ્ય “જ્યાગ્ન પૃથિવ્યા આત્મા પૃથિવીયી યોદો છે” આ શ્રુતિ દર્શાવે છે. જે કે આકાશ આત્મા જેનો છે એમ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે, છતાં મર્મ જગતના કારણરૂપ તથા સર્વાત્મારૂપ બ્રહ્મનું અકાશાત્મપણું સંભવે છે. આ કારણથી જ બ્રહ્મને વિશે તર્કમાં એવું

વિશેષણ આવ્યું છે. આ રીતે નહીં પણ ઉપાસ્યપણ વડે વિવક્ષિત રહેલ શુદ્ધો બ્રહ્મને જ લગ્ન પડે છે. પૂર્વે તારું કહેવું થયું છે કે “એવમ્ જગત્પ્રભુ મુક્ત શરીર મનોમય છે.” આ રીતે જીવનું સૂચન કર્યું છે, પણ તે બ્રહ્મને લાગુ પડતું નથી, તે તદન જોડું છે. હું કહું છું કે, તે બ્રહ્મને જ લાગુ પડે છે. બ્રહ્મ સર્વાત્મારૂપ હોવાથી મનોમય આદિ જે જીવ સંબંધી શુદ્ધો છે, તે સર્વ બ્રહ્મ સંબંધી જ છે. આનું જ સ્પષ્ટીકરણ કરવા શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વિશે કહેવામાં આવ્યું છે, જેમકે:—
 “ત્વ છીત્વ પુમાનસિ ત્વ કુમાર વત વા કુમારી ॥
 ત્વ જોષી રહેન વચસિ ત્વ જાતો ભવસિ વિશ્વતોમુસ
 (શ્વેતા ૦) ત્વં સીરૂપે છે, ત્વં પુરુષરૂપે છે, ત્વં કુમારરૂપે છે, ત્વં કુમારીરૂપે છે, વૃદ્ધ પુરુષ જે હાથમાં દંડ લઈને નાથ છે તે રૂપે ત્વં છે, ત્વં ઉત્પત્ત યયલારૂપે છે તથા ત્વં સર્વ સ્થળે સત્તા ચલાવે છે.”
 “સર્વત પાણિપદતત્વ સર્વતોદક્ષિ શિતોમુસામ્ । સર્વત શ્રુતિવશોરે સર્વનાત્મ્ય તિષ્ઠતિ (ગીતા) ॥
 પરમાત્મા સર્વ દિશામાં હાથ તથા પગવાળા છે. સર્વ સ્થળે તે સમુપાળા, માથુ તથા અંખવાળા છે. તેના કાન સર્વ દિશામાં છે. તે સર્વને આવરણ કરી રહેલ છે.” વળી બ્રહ્મનો કમના ગુપ્ત આ શ્રુતિ શુદ્ધ બ્રહ્મના સંબંધમાં લાગુ પડે છે તથા મનોમય પ્રાણગીર આ શ્રુતિ સમુણ બ્રહ્મના સંબંધમાં લાગુ પડે છે આથી વિવક્ષિત શુદ્ધની પ્રાપ્તિવડે પરબ્રહ્મ જ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, એમ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. (૨)

શિષ્ય-આ ગુણો જ્યારે પ્રાણને લાગુ પડે છે ત્યારે તે શરીર સંબધી કહેવાઈ શકે નહિ

ગુરુ-આ ગુણો પ્રાણને લાગુ પડે છે, એ સિદ્ધ કરવા જ ૩ ના સૂત્રની યોજના કરી છે જેમકે કહ્યું છે કે -

આધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૩ જું.

ગુણોમાં પ્રહરપતા.

અનુપપત્તેસ્તુ ન શારીર ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થ-આ ગુણોની ઉપપત્તિ જીવને વિશે નહિ હોવાથી તે ગુણો શરીર સંબધી કહેવાઈ શકે નહિ (૩)

ટીકા-ગુરુ-પૂર્વ સૂત્રથી સિદ્ધ કર્યું છે કે, વિવક્ષિત ગુણોની ઉપપત્તિ પ્રાણને વિશે જ છે તથા આ સૂત્રવડે સિદ્ધ કર્યું છે કે, તે ગુણોની ઉપપત્તિ શરીરને વિશે નથી અહીં જે તુ શબ્દ નાપરવામાં આવ્યો છે, તે નિત્ય અર્થ તુ સૂચન કરે છે ન્યાય પુરસર પણ મનોમયત્વાદિ ગુણ પ્રહરપ જ છે, પણ મનોમયત્વાદિ ગુણ શારીર જીવરૂપે નથી કારણ કે સત્ય સંકટપ, આકાશ ત્મા, વાષ્પીયી રહિત, આદરથી રહિત તથા પૃથિવીયી મહાન્ ઇલાદિ ગુણો ખરેખરી રીતે શારીર જીવને વિશે યુક્ત થતા નથી શારીરનો અર્થ શરીરને વિશે ઉત્પત્તિ છે જેની, એવો અર્થ યાય છે.

શિષ્ય-હૃદયર પણ શરીરમાં રહેલ છે, માટે આ ગુણો કેમ શારીર ન કહેવાઈ શકે ?

ગુરુ-ખરી વાત છે. હૃદયર પણ શરીરમાં રહે છે પણ તે કેવળ શરીરમાં જ રહે છે, એમ નથી તેમ જ શ્રુતિમાં સર્વ વિશે વ્યાપકપણું દર્શાવ્યું છે જેમકે, "જ્યાગ્રત્ પૃથિવ્યા જ્યામાનન્તરિક્ષાદ આત્મા પૃથિવીયી મોટો તથા અંતરિક્ષીયી મોટો છે." વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે "બ્રાહ્મણસ્વ સર્વતથ નિત્ય આત્મા આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપક તથા નિત્યરૂપે છે" જીવ તો કેવળ શરીરમાં જ રહે છે, જીવના લોગના અધિષ્ઠાનરૂપે શરીર છે માટે શરીરથી અન્ય સ્થળે તેનું અસ્તિત્વ નથી. (૩)

શિષ્ય-મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ જીવાત્મા શારીર નથી, તેના સંબધમાં બીજી કાંઈ કારણ હોય તો તે કહેશે.

ગુરુ-હા, તે માટે જ એવા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે -

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૪ જું.

કર્મકર્તાદિવડે ગુણો પ્રહરપે.

કર્મકર્તૃવ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ-શ્રુતિમાં એવો ઉદ્દેશ છે કે, જીવનું કર્મ તથા કર્તાપણું છે આ હેતુથી જ મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ જીવ શરીર સંબધી નથી. (૪)

ટીકા:-શુરુ-મનોમયત્વાદિ શુષ્ણ શારીર નથી, કારણ કે કર્મ તથા કર્તા તરીકેનું સૂચન નોંધામાં આવે છે. જેમકે “અતિત પ્રેત્યામિતમવિતાસ્મિ હું” આ શરીરનો ભાગ કરી ફરી જન્મને પામીશ” અહીં એ શબ્દની મનોમયત્વાદિ શુષ્ણરૂપ તથા ઉપાસના કરવા યોગ્ય આત્માની કર્મપણાવડે પ્રાપ્તિ થાય છે, આ રીતનું સૂચન છે. અમિતમવિતાસ્મિ આ વાક્યથી ઉપાસકરૂપ છવની કર્તારૂપે પ્રાપ્તિ થાય છે, અહીં અમિતમવિત નો અર્થ પ્રાપ્ત કરીશ, એવો થાય છે. છવને ગતિ જેવું હોય તો એકનું જ કર્મ તરીકે તેમજ પાછું કર્તા તરીકે સૂચન કરવું યોગ્ય નથી તેજ રીતે ઉપાસ્ય તથા ઉપાસક ભાવ બેઉ ભિન્ન આશ્રયવાળા છે. માટે મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ શુષ્ણ શારીર નથી. (૪)

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૫ મું.

શુષ્ણની બ્રહ્મરૂપતામાં વેદ પ્રમાણ.

શબ્દવિશેષાદ્ય ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-તે જ પ્રમાણે શબ્દના બેદને લીધે પણ મનોમયત્વાદિ શુષ્ણ શારીરરૂપે નથી. (૫)

ટીકા-શુરુ-મનોમયત્વાદિ શુષ્ણ છવની અન્ય છે. કારણ કે સમાન પ્રકરણવાળી બીજી શ્રુતિમાં શબ્દનું ચિન્નત્વ છે. જેમકે “યથામીદિર્વા યવો વા શ્યામાક્તો વા શ્યામાક્ત તદુલો વૈવમયમતરાત્મન પુરુષો દિરખ્ય. (શુતપથ બ્રા.) અર્થ:-જેવી રીતે વ્રીહિ,

યવ, સામો અથવા સામાના ચોખા, આ રીતનો હિરણ્મય પુરુષ અંતરાત્મામાં છે.” અન્તરાત્મન આ સમ્પત્તી વિભક્તિવાળો શબ્દ શારીર આત્માનું સૂચન કરે છે. માટે મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ આત્માનું સૂચન કરવાવાળો પ્રથમા વિભક્તિવાળો પુરુષ ભિન્ન છે. આથી પણ પુરુષ તથા છવનો ભેદ બહુવામાં આવે છે. (૫)

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૬ હું.

છવનો શારીરરૂપે અભાવ,

સ્મૃતેષ્ઠ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-સ્મૃતિમાં પણ આ રીતનું પ્રમાણ છે કે, મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ છવ શારીર નથી.

ટીકા-શિષ્ય-ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે, “ઇશ્વર સર્વ મૂતાના હૃદયેડર્જન તિષ્ઠતિ । બ્રામણ સર્વમૂતાનિ યત્રાસ્તદાનિ માયયા અર્થ:- હે અર્જુન ! યત્રવડે જેમ મહારી પૂતળાને નચાવે છે, તેમ સર્વ પ્રાણી માત્રના હૃદયને વિશે રહેલ પરમાત્મા પોતાની માયાવડે સર્વ પ્રાણીને નચાવે છે.” આ સ્મૃતિ છવનો તથા પરમાત્માનો ભેદ દર્શાવે છે. પરમાત્માથી ભિન્ન છવરૂપે કોને માનવામાં આવ્યો છે ? કારણ કે અત્તપત્તેસ્ત્ત ન ગતીરઃ ઈત્યાદિ સૂત્રવડે છવનો પરમાત્માની સાથેની એકતાનો પ્રતિબેધ કરવામાં આવ્યો છે. બૃહદારણ્યક શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “નાન્યોઽતોઽસ્તિ ઇદમ નાન્યોઽતોઽસ્તિ ત્રોતા અર્થ:-પરમા

તમાથી ભિન્ન કોઈ દ્રવ્ય તેમજ શ્રોતારૂપે નથી.” આ રીતની અનેક શ્રુતિઓ પર-માત્માથી ભિન્ન અન્ય આત્માનો નિષેધ કરે છે. આ જ પ્રમાણે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “ક્ષેત્રઃ ક્ષાપિ મા વિદ્મિ સર્વેષેષેષુ માત્ત અર્થ:-સર્વ શરીરમાં જીવરૂપ તું મને જ લાગ્યું.”

શુરુ:-ભાઈ! તારું કહેવું બરાબર છે. દેહ, ઈન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિથી પરિચ્છેદ પામેલ આત્માને અજ્ઞાની પુરુષ જીવરૂપે કહે છે. આના સંબંધમાં હું તને ઘડાવું દાંતા કહું, તે તું સાંભળ. જો કે ઘડો તથા કમરળ આદિ ઉપાધિને લીધે તેમાં રહેલ આકાશ જો કે એકરૂપે છે, છતાં ભિન્ન ભિન્નરૂપે લાગે છે, તેમ આત્મા જો કે એક છે, છતાં મન, બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિના ભેદને લીધે ભિન્ન ભિન્ન લાગે છે. આ જ કારણથી આ તો કમરું છે તથા આ કર્તા છે, ઈલાદિ જે ભેદબ્યવહાર જોવામાં આવે છે, તેમાં વિરોધ આવતો નથી. આ જ કારણથી પૂર્વે કહ્યું છે કે, “તત્ત્વમસિ તે તું છે.” અર્થાત્ આત્માનો એકરૂપે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. આત્માનું, એકપણું જ્યારે જાણવામાં આવે છે, એટલે આત્માને અંધ તથા મોક્ષ આદિ જે સર્વ બ્યવહાર જોવામાં આવે છે, તેનો અભાવ થાય છે. (૬)

શિષ્ય:-આત્મા જ્યારે એકરૂપે છે ત્યારે તેનો સંશુદ્ધ તેમ જ નિર્ગુણ, એમ જે પ્રકારે ઉપદેશ શા માટે કરવામાં આવ્યો છે ?

શુરુ:-આ જે પ્રકારનો ઉપદેશ એટલા માટે કરવામાં આવ્યો છે કે, અજ્ઞાની મનુષ્યને નિર્ગુણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજવું અઘરું પડે, માટે પ્રથમ સંશુદ્ધ બ્રહ્મનો પણ ઉપદેશ કર્યો છે. આ જ હેતુથી વ્યાસ ભગવાને સાતમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૭ મું.

ધ્યાન માટે બ્રહ્મની સ્થાનચોજના.

અર્મકૌકસ્વાત્ત્વપદેશાચ્ચ નેતિ ચેન્ન નિચાય્યત્વાદેવ વ્યોમવચ્ચ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ:- મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ પરમાત્મા અદ્ય સ્થાનમાં રહેલ હોવાથી તથા આ રીતનું સૂચન હોવાથી તે પરમાત્મારૂપ નથી, એમ જો કોઈ કહે તો તે ખોટું છે. કારણ કે એક વસ્તુમાં ધ્યાન કરાવવા પરમાત્માને મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ તથા આકાશ-સંકશ કહેલ છે. (૭)

ટીકા-શિષ્ય-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તપ મ આત્માન્તર્હૃદયેઅર્થ:-આ મારો આત્મા હૃદયના મધ્ય ભાગમાં છે.” આ પ્રમાણે આત્માનું અત્ય સ્થાન જણાવ્યું-છે, જેથી તેમાં પરિચ્છેદપણાનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ જ વેદમાં આત્માના અણુ-પણાના મળધમાં કહ્યું છે કે “અણીવાત્ર મીદિર્ષા યનાદા અર્થ:-આત્મા મીદિ તથા યવથી પણ સૂક્ષ્મ છે” એમ જીવનું સૂક્ષ્મપણાનું સૂચન કર્યું છે માટે આ રથને જે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે,

તે કેવળ શારીરરૂપ તથા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ
જીવનો જ છે પણ સર્વ વ્યાપક પર
માત્રાનો આ ઉપદેશ નથી. માટે હે
શુરો ! મારી આ રીતની શંકાનું નિવા-
રણ કરો.

શુરો—આમ કહેવામા દોષ નથી
પરિચિન્ન સ્થાનવાળા જીવની સર્વવ્યા-
પકરૂપ પરમાત્મારૂપે પ્રાપ્તિ કેમ ન
હોઈ શકે ? જે સર્વવ્યાપક છે અર્થાત
જેનું અસ્તિત્વ સર્વ સ્થળનેવિશે છે,
તેનો ઉપદેશ કોઈ કારણને લીધે પરિ-
ચિન્ન સ્થળરૂપે છે, એમ સંભવી શકે
છે. જેમકે જે સમસ્ત પૃથ્વીનો રાજા
હોય, તેના સંબંધમાં એમ કહીએ કે, તે
અયોધ્યાનો પણ રાજા છે.

શિષ્ય—કયા કારણને લઈ જે ઇશ્વર
સર્વ વ્યાપક છે, તેનો અત્પરસ્થાનવાળા-
રૂપે તથા સૂક્ષ્મરૂપે ઉપદેશ કરવામા
આઓ છે ?

શુરો—આ જ હેતુને લઈ મૂળ સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે “નિવાવ્યત્ર આત્માનો સાક્ષાત્
કાર કરવા માટે” આમ ઉપદેશ કર્યો છે.
આ રીતે સૂક્ષ્મ આદિ ગુણગણોથી યુક્ત
ઇશ્વરનો હૃદયકમળવિશે સાક્ષાત્કાર કરવો
જોઈએ, આ રીતનો ઉપદેશ છે. જેમકે
શાલિગ્રામને વિશે હરિ છે, એ રીતની
ભાવના કરવામા આવે છે, તેમ હૃદય
કમળમાં પરમાત્મા છે, એ રીતની ભાવના
કરવામાં આવે છે આ રીતના ઇશ્વરના
સાક્ષાત્કાર કરનારને જીહ્વિનું વિજ્ઞાન હોય
છે. જો કે ઇશ્વર સર્વવ્યાપક છે, છતાં

હૃદયકમળમાં તેની ઉપાસના કરવાથી તે
પ્રસન્ન થાય છે. પરમાત્માને આકાશ
સદૃશ કહ્યો છે, તે પણ તે જ રીતે જાણી
લેવું. જેમ આકાશ સર્વવ્યાપક છે તથા
જેમ તેનો, સૌંદર્યના નાકાદિરૂપ અદ્ય
સ્થાનમા પણ તેનું અસ્તિત્વ છે, એમ
ઉપદેશ કરવામાં આવે છે, તેમ પ્રશ્નના
સંબંધમા ઉપદેશ છે. આ પ્રમાણે સા-
ક્ષાત્કારના હેતુને લઈ પ્રશ્નનું અદ્ય સ્થળે
અસ્તિત્વ છે, એમ ઉપદેશ છે, પણ તે
ઉપદેશ પારમાર્થિક નથી. આમ હોવાથી
તારી જે શંકા છે કે, પ્રશ્નનું સ્થાન
હૃદય છે તથા હૃદય સ્થાન હરેક શારીરમાં
લિન્ન લિન્ન છે, અને તેથી શુક આદિ
પ્રાણીઓ જેમ અનેક છે, પરિચિન્નરૂપે
છે, તથા અનિલરૂપે છે ઇત્યાદિ દોષોની
પ્રાપ્તિ પ્રશ્નના સંબંધમાં લાગુ પડે છે,
આ તારી શંકાનું છેદન ઉપર કહેવા
પ્રમાણે થાય છે. (૭)

શિષ્ય—તમે કહ્યો છો કે, મનોમય-
ત્વાદિ વિશિષ્ટ પરમાત્મા તથા સર્વ ગત
પરમાત્મા એક છે, તોપણ મનોમયત્વાદિ
વિશિષ્ટ પરમાત્માને તો સંલોગની
પ્રાપ્તિ થાય છે તે જ પ્રમાણેની સંલોગ-
પ્રાપ્તિ સર્વગત પરમાત્માને પણ લાગુ
પડશે.

શુરો—તારું કહેવું ઘરાબર છે. આ
તારી શંકાનું છેદન વ્યાસે રચેલ આઠમા
સૂત્રવડે થઈ શકે છે. તેમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૧ લું-સુત્ર ૮ મું:

પરમાત્મામાં સંભોગનો અભાવ.

સમોગપ્રાપ્તિરિતિ ચેન્ન વૈશેષ્યાય ॥૮॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મને સંભોગની પ્રાપ્તિ છે, એમ કહેવું તે તદન ખોટું છે. કારણકે સંભોગની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં ભેદ રહેલ છે. (૮)

ટીકા:-શિષ્ય:-સર્વવ્યાપક બ્રહ્મનો આકાશની માફક સર્વ પ્રાણીના હૃદયને વિશે સંબંધ રહેલો છે. ચિદ્રૂપતાવડે બ્રહ્મનો તથા જીવનો અભેદ છે; તેથી જીવાત્મા તથા પરમાત્માની એકતા હોવાને લીધે સુખદુઃખાદિનો સંભોગ પણ બેઠિમાં એકસરખો જ થવો જોઈએ. વળી "નાન્યોક્તોક્તિ દ્વય આત્માથી અન્ય કોઈ દ્રવ્યરૂપ નથી." ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે પરમાત્માથી ભિન્ન કોઈ આત્મા સંસારી નથી. માટે પરમાત્માને જ સંસાર સંભોગની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે.

શુક્ર:-ના, કારણકે બેઠિમાં ભિન્નતા છે. જીવની માફક બ્રહ્મનો જો કે સર્વ પ્રાણીના હૃદયની સાથે સંબંધ છે, છતાં સુખદુઃખાદિ ભોગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કારણકે જીવાત્મા તથા પરમાત્મામાં ભિન્નતા છે. જીવ તથા ઇન્દ્રિય વિશે નીચે પ્રમાણેનો ભેદ રહેલ છે:-એક અર્થાત્ જીવાત્મા કર્તારૂપે, ભોક્તારૂપે, ધર્માધર્મના સાધનવાળો તથા સુખદુઃખાદિવાળો છે તથા બીજો અર્થાત્ પરમાત્મા જીવથી વિપરીત તથા પાપાદિ શુભથી રહિત છે. આ બેઠિમાં

આ રીતની ભિન્નતા હોવાને લીધે એકને સુખ દુઃખાદિનો ભોગ છે, પણ બીજાને નથી. વસ્તુની શક્તિનો અનાદર કરી કેવળ સમીપતાને લીધે પરમાત્મામાં કાર્ય સંબંધ ભાવ ઉત્પન્ન થાય, તો પછી આકાશાદિ, કે જે બળનારી વસ્તુની સમીપ છે, તેનો પણ દાહ થવો જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી. જે હોદ્દા સર્વ વ્યાપક આત્માનું અનેકપણું માને છે, તેને પણ આ શંકા તથા સંભાધાન સરખાં છે. બ્રહ્મની એકતા છે. તેમજ અન્ય આત્માનો અભાવ છે તથા તે કારણથી જીવને સુખ દુઃખાદિનો ભોગ થવાથી બ્રહ્મને પણ સુખ દુઃખાદિનો ભોગનો પ્રસંગ આવે છે, એમ જે તાર્કિક માનવું છે, તેના સંબંધમાં હું કહું છું, તે હું સાંભળ. જે મૂર્ખ આ રીતની શંકા કરે, તેને પૂછવું કે, તે અન્ય આત્માના અભાવનો નિશ્ચય કેવી રીતે કર્યો? જો તે મૂર્ખ એમ કહે કે "તત્ત્વમસિ, અદ્વયમાલિ, નાન્યોક્તોક્તિ વિજ્ઞાતા અર્થ:-તે હું છે. હું બ્રહ્મરૂપે છું. આથી ભિન્ન કોઈ વિજ્ઞાતારૂપ નથી" ઇત્યાદિ શાસ્ત્રનાં પ્રમાણવડે મેં નિશ્ચય કર્યો છે. તારે તો જે રીતનું શાસ્ત્ર છે, તેજ પ્રમાણે તેનો અર્થ સમજવો જોઈએ. પણ અર્ધ જરતી ન્યાય-અહણુ કરવો નહિ. શાસ્ત્ર તો તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે જીવના ઉપલોક્તાપણ્યનો નિયેધ કરે છે. કારણ કે શાસ્ત્રે બ્રહ્મનો પાપાદિ વિશેષણથી રહિતરૂપે તથા જીવનો

* ૪૬ ભીનું સુખ માત્ર જ કામની ઉત્પત્તિ કરે છે, પણ તેનાં અંગો નહિ

આત્મારૂપે ઉપદેશ કર્યો છે. જીવના ઉપલોગને લીધે પ્રદાને ઉપલોગનો પ્રસંગ દેખી રીતે કહેવાઈ શકે? જ્યાં સૂધી જીવનું પ્રદાન સાથે એકત્વ ગ્રહણ નથી કર્યું ત્યાં સૂધી જ મિથ્યા જ્ઞાનના સાધનરૂપ શરીરનો ઉપલોગ છે પરમાર્થરૂપ પ્રદાનો લેશ પણ સ્પર્શ ઉપલોગની સાથે નથી. જેમ બાળક આકાશમાં તળીઈ મલીનતાવાળું છે, એમ સંકલ્પ કરે છે, પણ ખરી રીતે આકાશનું તળીઈ મલીનતાઈ વિશિષ્ટ ગુણથી રહિત છે, આથી જ સૂત્રના ઉવટમાં કહ્યું છે, કે, “ન વૈશેષ્યાત્ જો કે જીવાત્મા તથા પરમાત્મા એક છે, છતાં જીવના ઉપલોગને લીધે પ્રદાનના ઉપલોગનો પ્રસંગ અયોગ્ય છે. કારણ કે પ્રેરિત વિશેષતા છે” મિથ્યા જ્ઞાન તથા સમ્યક્ જ્ઞાનને લીધે આ વિશેષતા છે. ઉપલોગની જે કલ્પના છે, તે મિથ્યા જ્ઞાનને લઈને છે સાક્ષાત્કાર થવાવડે સર્વતું એકત્વ છે, એમ જણાય છે મિથ્યા જ્ઞાનવડે કલ્પાયેલ ઉપલોગવડે સમ્યક્ જ્ઞાનવડે જોવાયેલ વસ્તુને જરા પણ સ્પર્શ થતો નથી. માટે ઈશ્વરને ઉપલોગ છે, એ રીતની કલ્પના ખોટી છે. (૮)

શિષ્ય-આપણે જે અગ્નિ ભક્ષણ કરીએ છીએ, તેનો ભક્ષણકર્તા ત્યારે કોણ છે?

શુર-ભક્ષકરૂપે પરમાત્મા જ છે. કારણકે તે જ સ્વ તેમ જ અચરરૂપે છે આ જ હેતુથી ૯ માં સૂત્રમાં વ્યાસ ભગવાને કહ્યું છે કે -

અધિકરણ ૨ જી-સૂત્ર ૬ મું.

પરમાત્મા ભક્ષકરૂપે.

મત્તા ચરાચરગ્રહણાત્ ॥૧॥

સૂત્રાર્થ-પરમાત્મા જ ભક્ષકરૂપે છે. કારણ અચરરૂપે તેમજ અચરરૂપે પરમાત્માનું જ ગ્રહણ થાય છે. (૯)

ટીકા-શિષ્ય-કઠોપનિષદના ૧ લા અધ્યાયની ૨ જ વલ્લીના ૫ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, “યસ્ય વ્રજા ચ ક્ષત્ર ચ હમે ભવત્ત મોદન । મૃત્યુર્વિસ્તોપસેવન ક રૂપા વેદ યત્ત ॥ અર્થ:-જે તમપ્રધાન ઈશ્વરને પ્રાદાણ તથા ક્ષત્રિયના ભક્ષણવાળું આપું જગત્ જોદનરૂપે અર્થાત્ ભક્ષણરૂપે છે, તથા જે ઈશ્વરને મૃત્યુ વ્યંજન અર્થાત્ સહાયકરૂપે છે, તે ઈશ્વર જે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહેલ છે, તે શુદ્ધ આત્માને જે રીતે હું બાણું છું, તે પ્રમાણે મારાથી અન્ય બીજો કોણ બાણું છે? અર્થાત્ કોઈ નહિ” આ શ્રુતિ પ્રમાણે જોદન તથા વ્યંજનથી સૂચવાયેલ કોઈ ભક્ષકની પ્રતીતિ થાય છે હવે આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, અગ્નિ ભક્ષકરૂપે છે, જીવ ભક્ષકરૂપે છે અથવા તો પરમાત્મા ભક્ષકરૂપે છે? કારણ કે વિશેષરૂપે કોઈનું સૂચન કર્યું નથી. અગ્નિ, જીવ તથા પરમાત્મા આ ત્રણ પ્રકારનું સૂચન આ સ્થળે કરેલ છે માર્ગ ધારણ એવું છે કે, અગ્નિ ભક્ષકરૂપે છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અગ્નિસ્તદ્ અગ્નિ ભક્ષકરૂપે છે” અથવા તો જીવ ભક્ષકરૂપે કહીએ તો આવે કારણ કે કહ્યું છે કે, “તયોત્ય વિપ્પલ સ્વમ્મતિ

આ બેમાંથી એક સ્વાદવાણું કૃત્ય ખાય છે.” પણ પરમાત્મા તો ભક્ષક કહેવાઈ શકેજ નહિ. કારણ કે મુંડક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, “અનશ્વન્યો અમિચાક્રીતિ અર્થઃ- બીજો અર્થાત્ પરમાત્મા કળને ખાધા વગર માત્ર જોયા કરે છે.”

શુરુ.-ભાઈ! તારા કહેવામાં ભૂલ છે. પરમાત્મા જ ભક્ષકરૂપે થવા યોગ્ય છે. કારણ કે ચર તથા અચરનું શ્રદ્ધા કરેલ છે. ચર તથા અચર એટલે જંગમ તથા સ્થાવર થાય છે. અહીં સ્થાવર તથા જંગમની મૃત્યુ તથા વ્યંજનરૂપે લોગ્ય- વડે પ્રતીતિ થાય છે. પરમાત્માથી અન્ય કોઈ સંપૂર્ણતાથી આવા લોગ્યનો લોકતા હોઈ શકે નહિ. પરમાત્મા જ સર્વ વિકાર સમૂહનો સંહાર કરે છે તથા તેનું ભક્ષણ કરે છે, આમ યોગ્ય છે.

શિષ્ય.-હો ભગવન્! આપનું કહેવું ખરું છે. પણ અહીં ચર તથા અચરના શ્રદ્ધાની ઉપલગ્ધિ નથી. તો પછી જાણે સિદ્ધ જ વસ્તુ હોય, તેમ હેતુ તરીકે ચરાચરનું શ્રદ્ધા કેવી રીતે લઈ શકાય?

શુરુ.-આ દોષ નથી. મૃત્યુ ઉપ સેવનરૂપે છે, એમ કહેવાથી સર્વ પ્રાણી-સમૂહની પ્રતીતિ થાય છે. તેમાં પ્રાણલુ- તથા ક્ષત્રિય પ્રધાનરૂપે છે, માટે પ્રાણી સમૂહને જાહેર એકલું તેનું જ સૂચ કર્યું છે.

શિષ્ય.-પણ પરમાત્મા ભક્ષકરૂપે છે, એ સંભવનું કે મુંડક ઉપનિષદમાં કહ્યું કે અમિ-

ચાક્રીતિ બીજો ખાધા વગર જોયા કરે છે.” આ પ્રમાણે શ્રુતિનું પ્રમાણ છે.

શુરુ.-આ શ્રુતિ કર્મના કળના લોગ્યનો પ્રતિષેધ કરે છે. કારણ કે પરમાત્માનું સર્વ વ્યાપકપણું હોવાથી તે સર્વની સમીપમાં છે. માટે કોઈ પરમાત્માને લોકતારૂપે જાણે, જેથી તેનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. પણ કોઈ વિકારનો તે સંહારક છે, તેનો પ્રતિષેધ કરતું નથી. સર્વ વેદાંતમાં સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા સંહારના કારણરૂપે કરી બ્રહ્મની જ પ્રસિદ્ધિ છે. માટે પરમાત્મા જ ભક્ષકરૂપે થવા યોગ્ય છે. (૬)

શિષ્ય.-પણ આના સંબંધમાં બીજું કોઈ પ્રમાણ છે?

શુરુ.-હા, શ્રુતિમાં અનેક પ્રમાણ છે. તેમજ દશમા સૂત્રમાં વ્યાસ ભગ- વાને પણ તેનું જ સૂચન કર્યું છે. જેમકે, અધિકરણ ૨ ભું-સૂત્ર ૧૦ મું. પરમાત્માનું ભક્ષકરૂપે નિરૂપણ.

મૂળ વિષયનું જ 'અહણુ' યોગ્ય છે. "ક
ત્યા વેદ યત્ત સ. અર્થ:-તે જ્યાં જ્યાં છે
તે કોણ જાણે છે?" આ રીતે પરમા-
ત્માના હૃદયેય પણાનું સૂચન કર્યું છે. (૧૦)

શિષ્ય:-આત્મા અંતઃકરણમાં છે, એમ
કેણે સ્થળે શું સૂચન કર્યું છે ?

શુરુ:-હા, આત્મા તેમજ જીવ બેઉ
અંતઃકરણરૂપી શુદ્ધામાં રહેલ છે, 'એમ
શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે' તથા તે જ
વાત ૧૧ માં સૂત્રમાં પણ કહી છે. જેમકે:-

અધિકરણુ ૩ જી-સૂત્ર ૧૧ મું.

પરમાત્મા જીવાત્મા બેઉની હૃદ-
યમાં સ્થિતિ.

ગુહાં પ્રવિષ્ટાવાત્માનો હિ તદ્દર્શનાત્ ॥૧૧॥

સૂત્રાર્થ:-જીવાત્મા તથા પરમાત્મારૂપે
બેઉ આત્માઓ શુદ્ધારૂપી અંતઃકરણને
વિશે પ્રવેશને પામેલ છે. કારણ કે
શ્રુતિમાં આ રીતે કહેલ છે. (૧૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-કોપનિષદની શ્રુતિમાં કહ્યું
છે કે, "કર્તૃ પિયન્તો દુઃકૃતસ્ય લોકે ગુહા પ્રવિટો
પરમે પાર્શ્વે । છાયાતપો મહાવિદો ધદન્તિ પચામયો
યે ચ ત્રિણાયિકેતા" અર્થ:-આ દેહમાં રહેલા
તેમજ પરમ અર્થોત્ ઉત્કૃષ્ટ તથા બ્રહ્મના
સ્થાનમાં અર્થોત્ હૃદયકાશમાં રહેલી
બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરેલા જીવ તથા ધર્મશર-
સારા રૂપના કૃણને જોગવે છે. બ્રહ્મજ્ઞા-
નીઓ તે બેઉને જાણ તથા તડકાની
માફકે જિજ્ઞાસિત લક્ષણવાળા કહે છે.
તેમજ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ તથા ત્રિણાયિકે-

તો પણ તેને અર્થોત્ આત્માને તે પ્રમાણે
કહે છે," અહીં શંકા એ થાય છે કે,
આ સ્થળે બુદ્ધિ તથા જીવનો નિર્દેશ
છે કે જીવ તથા પરમાત્માનો નિર્દેશ
છે ? એ એમ કહીએ કે બુદ્ધિ તથા
જીવનો નિર્દેશ છે તો પછી બુદ્ધિ પ્રધા-
નવાળા કાર્ય કારણના સંઘાતથી વિલક્ષણ
જીવની પ્રતિપત્તિ થશે. આ રીતની પ્રતિ-
પત્તિકોપનિષદની નીચે પ્રમાણેની શ્રુતિથી
થશે. જેમકે, "યે વ પ્રેતે વિચિન્નિતા મનુષ્યેડક્તી-

ત્યેકે નાયમસ્તીતિ ચેકે ॥ પતદ્વિષા મતુશિષ્ત્વયાદ
વરાણમેષ વસ્ત્તીયઃ ॥ અર્થ:-નચિકેતાએ
કહ્યું; કેટલાક એમ કહે છે કે, મનુષ્યના
મરણ પછી આત્માનું અસ્તિત્વ છે, કેટલાક
કહે છે કે અસ્તિત્વ નથી, આપેથી
ઉપદિષ્ટ થયેલ હું તે જાણું એમ કરો.
વશેમાં આ મારો તૃતીય વર છે." આ
રીતનો નચિકેતાએ યમને પ્રશ્ન પૂછ્યો
હતો. એ જીવ તથા પરમાત્મા શુદ્ધાને
વિશે પ્રવિષ્ટ છે, એમ લઈએ તો જીવથી
વિલક્ષણ પરમાત્મા પ્રતિપાદિત થશે.
કોપનિષદની ૧ લા અધ્યાયની ૨ જ
વર્ણના ૧૪ માં મંત્રમાં તે પણ નીચે
પ્રમાણે પ્રતિપાદન કર્યું છે. જેમકે,
"અન્યત્ર ધર્માદિન્યત્રા ધર્માદિન્યત્રાસ્માદ્દેતાકૃતાત્ ।
અન્યત્ર ભૂતાચ્ચ મયાચ્ચ યત્તપરપતિ તદ્દ
અર્થ -નચિકેતા કહે છે-ધર્મથી જિજ્ઞાસ,
અધર્મથી જિજ્ઞાસ, આ કાર્યો તથા કાર-
ણથી જિજ્ઞાસરૂપે તેમ જ ભૂત તથા બવિ-
પ્યથી જિજ્ઞાસરૂપે જેને આપ જૂવો છો, તે
આત્મતત્ત્વ મને કહો." આ રીતે નચિ-
કેતાએ યમને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે.

શુરુ-હું એમ કહું છું કે, આ બેઉ
પક્ષો સંભવતા નથી.

શિષ્ય-એમ કેમ ?

શુરુ-ઉપરની શ્રુતિમાં ક્તણ નો અર્થ કર્મકળનો ઉપભોગ થાય છે. સુકૃતત્વ લોકે અર્થાત્ સુકૃતના કળને આ દેહમાં લોગવે છે, આ રીતનું સૂચન છે. ચેતનરૂપ જીવને આ સંભવે છે, પણ અચેતનરૂપ બુદ્ધિને આ સંભવે નહિ વળી મૂળમા વિવર્તો એમ દ્વિવચન વાપરવાથી બે જણાના પાનાનું સૂચન શ્રુતિ કરે છે. આથી બુદ્ધિ તથા જીવનો પક્ષ સંભવી શકે નહિ. તે જ પ્રમાણે દેવશ તથા પરમાત્માનો પક્ષ પણ સંભવતો નથી. કારણકે પરમાત્મા જો કે ચેતનરૂપ છે. પણ કળને લોગવવાનો અસંભવ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અનગ્રપન્વોઽમભિવાકશીતિ અર્થ-બીજો અર્થાત્ પરમાત્મા કળને લોગવ્યા વગર જોયા કરે છે.” માટે કળનો લોકતા કેને જાણવો, તે મને કહો.

શુરુ-આ સંબંધમાં હોય નથી. કેમકે “ઉચ્ચિનો ગચ્છન્તિ અર્થાત્ છત્રીવાળાઓ જાય છે,” એમ એક છત્રીવાળો મનુષ્ય જાય છે, એવા જ્ઞાનવડે અનેક છત્રીવાળા મનુષ્યો જાય છે, એવું જ્ઞાન થાય છે. આ જ પ્રમાણે લોગવનાર જો કે એક છે, છતાં બે લોગવે છે, એમ કહેવામાં આવે છે. અથવા જીવ કળને લોગવે છે તથા ઇન્દ્ર કળને લોગવાવે છે. જો કે ઇન્દ્ર કળનો લોગવાવનાર છે, છતાં તે લોગવે છે, એમ કહેવાય છે જેમકે રંધાવનારને વિશે રાધનારના ધર્મની પ્રસિદ્ધિ જોવામાં આવે છે

શિષ્ય-જો સાધનરૂપે હોય, તે કર્તા-રૂપે થઈ શકે છે, તેથી બુદ્ધિ તથા જીવ લક્ષ્યે તો પણ ચાલે. જેમકે લાકડાં રાંધવામાં સાધનરૂપ હોવાથી રાંધનાર તરીકે લાકડાં કહેવાય છે. આત્માના સંબંધના વિષયમાં બુદ્ધિ જીવ કે જીવાત્મા પરમાત્મા વિના અન્ય કોઈ કળના લોકતા નથી. માટે બુદ્ધિ જીવ કે જીવાત્મા પરમાત્મા હોવા જોઈએ. આ રીતનો સંશય ઉલો થાય છે. આપણે એમ માનીએ કે બુદ્ધિ તથા જીવ લોકતારૂપે છે. કારણકે જેઠ શુદ્ધામાં રહે છે. અહીં શુદ્ધ એટલે શરીર કહો કે હૃદય કહો. જેઠ રીતે બુદ્ધિ તથા જીવ શુદ્ધાને વિશે રહેલ છે. જો કે બ્રહ્મનો પણ સંભવ છે, છતાં બ્રહ્મ તો સર્વવ્યાપક હોવાથી તેના સંબંધમાં એક અસુક સ્થાન જ કંઈપણ, એ યોગ્ય નથી. “સુકૃતત્વ લોકે સુકૃતના કાર્ય-રૂપ દેહમાં” આ સ્થળે કર્મના વિષયનું અતિક્રમણ થતું નથી, એમ જણાય છે. બીજું પરમાત્મા તો સુકૃત કે હુકૃત જેઠ પ્રકારના કર્મના વિષયથી રહિત છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ન કર્મણ વર્ણતે નો વનીયાન અર્થ-પરમાત્મા કર્મવટે વૃદ્ધિ પામતો નથી કે અદ્ય થતો નથી.” છાયા તથા તડકાની માફક આ વિશેષણ હોવાથી ચેતન તથા અચેતનનું સૂચન યોગ્ય છે. કારણ કે જેમ છાયા તથા તડકો પરસ્પર વિલક્ષણ છે, તેમ ચેતન તથા અચેતન પરસ્પર વિલક્ષણ છે. માટે બુદ્ધિ તથા જીવને આ સ્થળે ગણવા જોઈએ.

શુરુ-વિજ્ઞાનાત્મા તથા પરમાત્મા જ આ સ્થળે ગણવા જોઈએ

શિષ્ય - જીવાત્મા પરમાત્મા કેવી રીતે સંધિ શકાય ?

શુરુ - બેઠે આત્માઓ ચેતન સ્વરૂપે હોવાથી સમાન સ્વભાવવાળા છે ગણતરી કરતી વખતે પણ જેઓ સમાન સ્વભાવવાળા હોય છે, તેની ગણતરી થાય છે. જેમકે બીજી ગાયને શોધે, એમ કહેવાથી ગાયના શોધન સંબંધી જ ઉદ્દેશ છે, પણ અંધ કે પુરુષ નહિ. તેમ અહીં ઋતુ-પાનના સૂચનવડે વિજ્ઞાનાત્માનો નિઃસ્વય થવાથી બીજાના શોધનમાં સમાન સ્વભાવવાળા ચેતનરૂપ પરમાત્માની જ પ્રતીતિ થાય છે.

શિષ્ય :- શુદ્ધાને વિશે આવૃત્ત છે, એમ કહ્યું છે, માટે પરમાત્માની પ્રતીતિ થવી ભેદથી.

શુરુ - માફ કરેલું એમ છે કે, શુદ્ધાને વિશે પ્રવિષ્ટ કહેવાવડે પરમાત્માની જ પ્રતીતિ થાય છે. પરમાત્માનો શુદ્ધમાં પ્રવેશ છે, એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ બેઠેમાં ભોવામાં આવે છે. જેમકે કઠોપનિષદના ૧૯ા અધ્યાયની ૨૭ વલ્લીના ૧૨ મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “શુદ્ધાદિત ગત્સેષ પુરાણમ્ અર્થ - જે શુદ્ધિરૂપી શુદ્ધામાં રહેલ છે, કાર્ય કારણરૂપ અનર્થમાં રહેલ છે તથા જે અનંતરૂપે છે.” તેમ જ તેત્તિરીય ઉપનિષદમાં પ્રાદ્યાનંદ વલ્લીના પ્રથમ અનુવાકમાં કહ્યું છે કે, “યો વેદ નિદિત ગુહ્યા પત્ને ધ્યોમન અર્થ - જે ઉત્કૃષ્ટ આકાશને વિશે શુદ્ધિરૂપી શુદ્ધામાં રહેલ છે, તેને જે બોળાવે છે.” આત્માનમસ્તિચ્છ ગુદા પ્રવિષ્ટ

અર્થ :- શુદ્ધામાં રહેલ આત્માની તું શોધ કર.” એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં સર્વ-વ્યાપક પ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થવા માટે અમુક સ્થળ વિશેષનો ઉપદેશ કરવો, એ ખોટું નથી. સુદૃઢતા દેહમાં રહેલ છે એમ કહેવામાં, જેમ છત્રીવાળો બાય છે એમ કહેવાથી બીજાની પણ ગણતરી થાય છે, તેમ વિરોધ આવતો નથી. છાયા તથા તડકાની માફક એમ કહેવામાં પણ વિરોધ આવતો નથી. જીવાત્મા સંસારી છે તથા પરમાત્મા અસંસારી છે, માટે તે બેઉ છાયા તથા આતપની માફક પરસ્પર વિલક્ષણ છે. જીવ અવિદ્યાબળ્ય હોવાથી સંસારી છે તથા પરમાત્મા પારમાર્થિકરૂપ હોવાથી અસંસારી છે. માટે વિજ્ઞાનાત્મા તથા પરમાત્માનું શુદ્ધામાં રહેલરૂપે નિરૂપણ યુક્ત છે. (૧૧)

શિષ્ય - કેવી રીતે વિજ્ઞાનાત્મા તથા પરમાત્માનું જ શબ્દયુ યોગ્ય છે તથા બીજાનું કેમ નહિ ?

શુરુ - જે વિશેષણ શ્રુતિએ દર્શાવ્યાં છે, તેવડે વિજ્ઞાનાત્મા તથા પરમાત્માનું જ શબ્દયુ થઈ શકે છે. જેમકે :-

અધિકરણ ૩ બું—સૂત્ર ૧૨ મું.

વિશેષણો પરમાત્મારૂપે.

વિશેષણાત્ત્વ ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-જે વિશેષણ આપેલ છે, તે વડે પરમાત્મા તથા જીવ જ યુક્ત છે. (૧૨)

ટીકા:-ગુરુ-જે વિશેષણ છે, તે પણ વિજ્ઞાનાત્મા તથા પરમાત્માનું જ છે કારણ કે કઠોપનિષદના ૧ લા અધ્યાયની ૩ છ વલ્લીના ૩ જા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “આત્માન રયિન વિદિ શરીર રયમેવ સુ આત્માને તું રથમાં બેસનારારૂપે તથા શરીરને રથરૂપે તું જાણ.” આ શ્રુતિ પછી તેની પછીના વચનવડે રથી તથા વ્યાદિરૂપ કલ્પનાવડે વિજ્ઞાનાત્માની સ્વીકારૂપે અર્થાત્ સંસાર અને ભોક્ષને વિશે ગમન કર્તારૂપે કલ્પના કરી છે. વળી કઠોપનિષદના ૧ લા અધ્યાયની ૩ છ વલ્લીના ૬ મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “સોઽધ્વન પારમાજ્ઞોતિ તદ્વિષ્ણો પરમ પરમ અર્થ:-તે વ્યાપનશીલ બ્રહ્મના પરમ પરમ પદરૂપ માર્ગના પારને પહોંચે છે” આ રીતે પરમાત્માને વિશે ગમન કરવું કહેલ છે વળી કઠોપનિષદના ૧ લા અધ્યાયની ૨ છ વલ્લીના ૧૨ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, ‘ત દુરંતે ગુદમનુપ્રવિટ ગુદાદિત ગદ્ગરેષ પુરાણમ્ । અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવ મન્વા ધીરો દર્શનોર્જી જઘાતિ અર્થ:-જે આત્મા ભેઈ શકવો દુર્લભ છે, જે ગ્રૂહ તથા સર્વ કાર્યમાં રહેલ છે, જે બુદ્ધિરૂપી ગુદામાં રહેલ છે, શ્રમ ઉત્પન્ન

કરનાર કાર્ય કારણરૂપ અનર્થમાં રહેલ છે, જે અનંતરૂપે છે, તેનો આત્મામાં સાક્ષાત્કાર કરી ધીર પુરુષ હર્ષ તથા શોકનો ત્યાગ કરે છે.” આ પૂર્વના વચનમાં મનન કરનાર તથા મનન કરવાના વિષયરૂપ બે વિશેષણો આપ્યા છે આ સ્થળે પરમાત્માનો વિષય છે. “નમ્ર વિરો વદન્તિ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ કહે છે.” આ રીતે વકતાનું અહણ પરમાત્માના અહણ વિશે જ ઘટે છે માટે આ સ્થળે જીવનું તથા પરમાત્માનું જ અહણ કરવું યુક્ત છે મુંડકના ૩ જા ના પ્રથમ ખંડના ૧ લા મંત્રમાં કહ્યું છે કે “દ્વા સુર્ણાં સયુજા સપાયા સર્વદા ભોક્ષણાં, ચિત્ સ્વરૂપ હોવાથી સમાન રૂપવાળા બે પક્ષીઓ” ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે પણ આ જ પ્રમાણેનું અહણ કરવું યોગ્ય છે. આ સ્થળે અધ્યાત્મનો વિષય છે, માટે અહીં પક્ષી એવો મૂળ અર્થ હોવો યોગ્ય નથી. પણ “તયોરન્યઃ પિમ્લ સ્વાદતિ આ બેમાથી એક સ્વાદિષ્ટ ફળનું ભક્ષણ કરે છે” આ રીતે ભક્ષણના સૂચનથી વિજ્ઞાનાત્માને અહણ કરવો તથા “અનશ્રવન્યોઽભિચારતીતિ બીજો ભક્ષણ નહિ કરતો છતો ભોજી કરે છે.” એમ અભક્ષણરૂપ ચેતનવડે પરમાત્માનું અહણ થાય છે ત્યાર પછીના શ્રુતિવચનમાં દ્રષ્ટા તથા દ્રષ્ટવ્ય ભાવરૂપે વિશેષણો આપ્યાં છે જેમકે સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમ્નગોઽર્જીતયા શોચતિ મુક્તમાનઃ । જુથ યદા પશ્યત્ય ન્યમીનમત્ય માદિમાનમિતિ યીતશોકઃ અર્થ:-એક જ વૃક્ષ અર્થાત્ તુલ્ય શરીરમાં

પુરુષ અર્થાત્ કર્મ તથા તેનાં ફળને લોગવનારો જીવ દેહની સાથના તાદાત્મ્યપણાના અભિમાનને પામેલો છતો (હું) સુખ તથા દુઃખને ત્યાગ કરવા અસમર્થ છું) આ રીતના દ્વીનભાવને પામવાથી શોક કરે છે તથા અવિવેકથી અનેક પ્રકારની ચિંતાને પામે છે. જ્યારે થોળીથી ઉપાસના કરાયલો દેહોપાધિથી રહિત જીવથી વિલક્ષણ ઇશ્વરને તે જાણે છે અર્થાત્ ઇશ્વરની સાથે અભેદ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તથા હું રૂપ ઇશ્વર સ્વરૂપનો જ આ મહિમા છે, એમ જાણે છે ત્યારે તે શોક રહિત અર્થાત્ કૃતકૃત્ય થાય છે.” કેટલાકનું કહેવું એમ છે કે, દ્વા મુર્ખા આ ઋચા આ રીતના સિદ્ધાંતને પ્રતિપાદન કરતી નથી. કારણ કે પૈંગિ રહસ્ય બ્રાહ્મણમાં આનું વ્યાખ્યાન જાહી રીતે કર્યું છે. “તયોરન્ય પિપ્પલ સ્વાદત્તીતિ સત્તમનઃસન્ન્યોડમિચાત્તીતીત્યાદ્રાજન્યોડમિપશ્યતિ ક્ષતાવેતૌ સત્તક્ષેત્રગૌ અર્થ—આ બેમાંથી એક સ્વાદયુક્ત ફળનું ભક્ષણ કરે છે જે સત્ત્વરૂપે છે તથા બીજો ખાધા વગર જોયા કરે છે અર્થાત્ ક્ષેત્રજ ઉપલોગ કર્યા વગર જોયા કરે છે. આ રીતે સત્ત્વ તથા ક્ષેત્રજ બેઉ છે.” આહી સત્ત્વ શબ્દવડે જીવ તથા ક્ષેત્રજ શબ્દવડે પરમાત્મા લેવો યોગ્ય નથી. પણ સત્ત્વ શબ્દવડે અંતઃકરણ તથા ક્ષેત્રજવડે શારીર આત્મા લેવો યુક્ત છે. વળી તે જ પૈંગલ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે, “તદેતસ્ય વેન મ્પન્નં પશ્યતિ, અપ યોગ્યં જાતિર ઉપપ્ત્ય ત ક્ષેત્રજતામેતૌ સત્તક્ષેત્રગૌ અર્થ—જેવડે સ્વપ્નને જાણે છે તે સત્ત્વરૂપે છે તથા

શારીરમાં રહેલ ઉપદ્રવ્યરૂપે છે તે ક્ષેત્રજરૂપે છે, એમ સત્ત્વ તથા ક્ષેત્રજરૂપે બે વસ્તુઓ છે.” આ સ્થળે આ ઋચા મૂળ કહેલ પૂર્વના પક્ષનું પ્રતિપાદન કરતી નથી. આ સ્થળે શારીરરૂપ તથા કર્તૃત્વ લોકતૃત્વ આદિ સંસાર ધર્મવાળા ક્ષેત્રજનું વિવેચન નથી.

શિષ્ય—ત્યારે પૈંગલમાં આ શેના સંબંધી વિવેચન છે?

ગુરુ—સર્વ સંસારધર્મથી અતિ કાન્ત તથા ચેતન્ય માત્ર સ્વરૂપવાળા બ્રહ્મ સ્વભાવનું નિરૂપણ છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “અતઃપ્રત્યક્ષમિવાત્તીતીત્યનઃસન્ન્યોડમિપશ્યતિ” અર્થ—બીજો ફળને લોગવ્યા વગર જોયા કરે છે અર્થાત્ ખાધા વગર બીજો ક્ષેત્રજ જોયા કરે છે.” “તત્ત્વમસિ, ક્ષેત્રજ વાપિ મા વિતિ અર્થ—તે તું છે. તું મને જ ક્ષેત્રજરૂપે જાણ.” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિવડે પણ જીવાત્મા તથા પરમાત્માની એકયતા થાય છે. જ્ઞાનની પરિસમાપ્તિ સૂધી જ આ જીવ તથા ઇશ્વરની કલ્પના છે. દ્વારણકે કહ્યું છે કે, “તાવેતૌ સત્ત્વક્ષેત્રગૌ નદવા એવિ વિદિ નિચન રજ આઘસતે અર્થાત્ આ પ્રમાણે અર્થાત્ જીવાત્મા તથા પરમાત્મા એકરૂપે છે એવું જ્ઞાન જ્યારે થાય છે ત્યારે તેવા મનુષ્યનો સત્ત્વ તથા ક્ષેત્રજ જરા પણ સ્પર્શ કરી શકતા નથી.”

શિષ્ય—ત્યારે શ્રુતિમાં એમ કેમ કહ્યું છે કે, “તયોરન્ય પિપ્પલ સ્વાદત્તીતિ સત્ત્વ અર્થ—આ બેમાંથી એક સ્વાદિષ્ઠ ફળને

લોભવે છે.” આ રીતે જડ વસ્તુમાં જ લોક્તાપણું છે, એ રીતનું તાત્પર્ય હોયું નોંધ્યે.

શુરુ:-જડ વસ્તુમાં લોક્તાપણું છે, એ રીતનું તાત્પર્ય આ શ્રુતિનું નથી.

શિષ્ય:-ત્યારે આ શ્રુતિનું શું તાત્પર્ય છે ?

શુરુ:-હું એમ કહીશ કે, ચેતનરૂપ ક્ષેત્રજનનું સ્વરૂપ લોક્તાથી રહિત તથા પ્રહસ્યભાવવાળું છે. ક્ષેત્રજ માટે મુખ્યાદિ વિકારવાળા સત્વમાં લોક્તાપણુનો અધ્યારોપ થાય છે. સત્વ તથા ક્ષેત્રજમાં કતાં તથા લોક્તાની કલ્પના બિન સ્વભાવવાળા અવિવેકને લીધે છે. પરમાર્થ રીતે ભેદાં દોષના પણ લોક્તાપણુનો સંભવ નથી. કારણકે સત્વ અચેતનરૂપ છે તથા ક્ષેત્રજ વિકાર રહિત છે. વળી સત્વ અવિદ્યા-યુક્ત સ્વભાવવાળું હોવાથી તેના કતાં લોક્તાનો જરા પણ સંભવ નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યત્ર વા અન્યદિવ સ્વાત્ત્રા-મ્યોઽન્યત્ર પર્યેવ અર્થ:-જ્યાં દ્વેતભાવ હોય છે ત્યાં એક પુરુષ અન્યને જુવે છે” આ રીતની શ્રુતિવડે જેમ સ્વપ્નમાં ભેદામાં આવેલ હાથી મિથ્યા છે, તેમ અવિદ્યાકૃત કર્તૃત્વાદિ વ્યવહાર પણ મિથ્યા છે.” વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યત્ર તત્ત્વ સર્વામૈવાત્માત્મત્વેન ક પર્યેવ અર્થ:-જેને સર્વ આત્મારૂપે થયું છે, તે શા વડે શી વસ્તુને ભેદ શકે ?” ઇત્યાદિ વચનવડે વિવેકીને કર્તૃત્વાદિ વ્યવહારનો અભાવ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.” (૧૨)

શિષ્ય:-આત્માનું સ્થાન હૃદય વિના અન્ય સ્થળે શું કહ્યું છે ?

શુરુ:-હા, આંખને વિશે જે પુરુષ છે તે પરમાત્મારૂપે છે. તે જ વાત ૧૩ માં સૂત્રવડે સિદ્ધ કરી છે. જેમકે,

આધકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૧૩ મું.

આત્માનું સ્થાન ચક્ષુ.

મન્તર ઉપપત્તે: (૧૩)

સૂત્રાર્થ:-આંખને વિશે જે પુરુષ છે તે પરમાત્મારૂપે છે. કારણ કે આ રીતનું શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. (૧૩)

શિષ્ય:-“ય ઇવોઽક્ષિણિ પુરુષો દરવત એવ આત્મેતિ હોવાચેતરમૃતમમમેતદ્ભ્રોતિ । તપ ચપ્યસ્મિન્સર્વવેદિક વા સિંચતિ વર્તમા એવ ગચ્છતિ (છાં. ૪-૧૫-૧) આચાર્યે” કહ્યું-આંખો વિશે જે પુરુષ દેખાય છે, તે ખરેખર આત્મારૂપ છે. તે અમૃતરૂપ, અભયરૂપ તથા પ્રહારરૂપ છે. જે કંઈ ધી અથવા જળ તેની પર સિંચન કરવામાં આવે છે, તે આંખની પાંપણુ વિશે ચાલ્યું જાય છે. પણ તેનો આંખ સાથે સંબંધ રહેતો નથી.” આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, અક્ષિને વિશે રહેલ આ પ્રતિબિંબાત્મારૂપે છે, વિજ્ઞાનાત્મારૂપે છે, ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવાત્મારૂપે છે કે ઇન્દ્રિયરૂપે છે? આમાંથી શા રૂપે છે? આપણે એમ લઈએ કે, છાયાત્મા પુરુષ પ્રતિરૂપે છે. કારણ કે પ્રસિદ્ધ રીતે પ્રતિ બિંબાત્માજ નેવામાં આવે છે. તેમજ પ્રસિદ્ધ રીતે ઉપદેશ પણ એ રીતનો છે

કે, “ય ઈવોઽક્ષિણિ પુરુષો દૃશ્યતે જે આ આંખમાં પુરુષરૂપે જોવામાં આવે છે.” અથવા તો અહીં વિજ્ઞાનાત્માનું સૂચન છે, એ પણ યોગ્ય છે. કારણ કે તે પુરુષ આખવડેરૂપને જોતો છતાં આંખની સમીપ છે. આ બાબતમાં આત્મશબ્દ લઇએ તો વધારે યોગ્ય છે અથવા તો આંખને વિશે રહેલ આદિત્ય પુરુષની પ્રતીતિ થાય છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તદિમિરેષોઽસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિતઃ. અર્થ:-કિરણોવડે આ પુરુષ આંખને વિશે રહેલ છે.” અમૃતપણનો સંલગ્ન હોવાથી આ પુરુષ દેવાત્મારૂપે છે, પણ તે પુરુષ ઇશ્વરરૂપે નથી. કારણ કે અમુક સ્થાન વિશે રહેલ છે, એવું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

શુરુ-આંખને વિશે રહેલ જે પુરુષ વિશે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે પરમેશ્વરરૂપે છે.

શિષ્ય-આ ઉપદેશ પરમેશ્વર સંબંધી છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય?

શુરુ-પ્રમાણવડે તે બધી શકાય છે. આસ્થાને જે શુણ્સમૂહનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે પરમેશ્વર વિશે જ થટે છે મુખ્ય વૃત્તિવડે આત્મત્વ પરમેશ્વરને વિશે જ થટે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ત આત્મા તત્ત્વમસિ આ આત્મા પરમાત્મારૂપે છે.” આ જ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, આત્મામાં અમૃતપણું તથા અલયપણું છે. તે જ રીતે આ અક્ષિસ્થ પરમેશ્વરના યોગ્ય જ છે. કારણકે પરમેશ્વરને કોઈ પણ પ્રકારના દોષનું લેખન નથી. તે સર્વ પાપાદિ દોષથી રહિત છે. આ જ પ્રમાણે

પુરુષના સંબંધમાં ઉપદેશ કરાયેલ છે કે, તેનું સ્થાન અક્ષિમાં છે તથા સર્વ પ્રકારના લેખથી રહિત છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તથચ્ચત્સ્મિન્સર્વિર્વિદુઃ વા સિચતિ વર્તના એવ ગચ્છતિ અર્થ:-આને વિશે ધી અથવા જળ નાંખવામાં આવે છે તો તે પાંપણમાં આવ્યું બાક છે” સંયદ્રામત્વ આદિ (જેને વિશે સર્વ ઉપાસવા યોગ્ય કર્મના રૂળનો લય થાય છે) શુણ્નો ઉપદેશ આ પરમાત્મામાં જ થટે છે. છાંદોબ્યના ૪ થા પ્રપાઠકના ૧૫ મા ખંડના ૨, ૩ તથા ૪ થા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “एत सयद्राम इत्याचक्षते एत हि सर्वाणि वामान्यमि-सयन्ति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति अर्था-આ પુરુષને પ્રદ્ધારાનીઓ સંયદ્રામ કરી કહે છે. સર્વ શુભ કર્મના રૂળનો તેને વિશે લય થાય છે. અરે, ખરેખર તે એક મહાન વામનીરૂપ છે. કારણ સર્વ પૂજનીય કર્મ રૂળનો તેને વિશે લય થાય છે. તે એક ખરેખર લામનીરૂપ છે, કારણકે તે સર્વ લોક વિશે પ્રકાશ કરે છે.” આથી જ શ્રુતિના પ્રમાણવડે ચક્ષુના મધ્યમાં જે રહેલ છે, તે પરમેશ્વરરૂપે છે. (૧૩)

શિષ્ય-કેવળ સ્થાનના ઉપદેશવડે જ ચક્ષુમાં પરમાત્માની સ્થિતિ છે કે તે સિવાય બીજું કાંઈ કારણ છે?

શુરુ-સ્થાન સિવાય નામ તથા રૂપવડે પણ પ્રદ્ધાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે,

અધિકરણ ૪ થુ-સૂત્ર ૧૪ મું.

પરમાત્માની ચક્ષુમાં સ્થિતિ.

સ્થાનાદિવ્યવેશાચ્છ ॥૧૪॥

સૂત્રાર્થ:-સ્થાન તેમ જ નામ તથા રૂપના નિર્દેશથી ચક્ષુમાં પરમાત્માની ઉક્તિ અયોગ્ય નથી. (૧૪)

ટીકા:-શિષ્ય:-કેવી રીતે આકાશની માફક સર્વવ્યાપક પ્રદ્યુત્ ચક્ષુમાં અદૃષ્ટ સ્થાન કેવી રીતે યોગ્ય કહેવાઈ શકે ?

શુરુ:-જો પરમાત્માનું આ એક જ સ્થાનનું સૂચન હોય તો અયોગ્યતાનો સંભવ આવી શકે, પણ પૃથ્વી આદિ સ્થાનોનું પણ સૂચન કરવામાં આન્યું છે. જેમકે ખૂંદહારણ્યકના ૩ જા અધ્યાયના ૭ મા ખંડના ૩ જા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “ય. ટૃપિયાતિષ્ઠન્ જે પૃથ્વીને વિશે રહે છે.” તેમાં ચક્ષુનો પણ નિર્દેશ કયો છે. જેમકે “યથક્ષુપિતિષ્ઠન્ જે ચક્ષુમાં રહેતો છતો” સ્થાનાદિવ્યવેશાચ્છ આ સૂત્રમાં આદિના અહણ્યવટે એમ સૂચન થાય છે કે, પ્રદ્યુતના સંબંધમાં કેવળ એક સ્થાનનું જ સૂચન થતું નથી.

શિષ્ય:-આદિ શેષદ્વટે સ્થાન ત્રિવાય બીજા શાતું સૂચન થાય છે ?

શુરુ:-નામ તથા રૂપનું આદિવટે સૂચન કરવામાં આન્યું છે. જો કે પ્રદ્યુત નામ તથા રૂપથી રહિત છે, છતાં પ્રદ્યુતના સંબંધમાં અનુગિત સૂચન જોવામાં

આવે છે. છાંદોગ્યના ૧ લા પ્રપાઠકના ૬ લા ખંડના ૭ મા તથા છઠ્ઠા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “તત્સોદિતિ નામ આ પ્રદ્યુતનું ઉત્ત્તર એવું નામ છે.” “હિરણ્યમ્ભુ સુવર્ણની દાઢીવાળો પ્રદ્યુત છે.” આ પ્રમાણે સદ્ પ્રદ્યુત જો કે નિર્ણય છે, છતાં તે નામ તથા રૂપ યુક્ત ગુણવાળો છે, એમ ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. આ કેવળ ઉપાસનાને માટે છે, એમ કહ્યું છે. સર્વ વ્યાપક પ્રદ્યુતની પ્રાપ્તિ માટે સ્થાનવિશેષનું સૂચન કરવામાં આવે, તે અયોગ્ય નથી. જે રીતે શાક્ષિગ્રામ પથ્થર વિશે વિષ્ણુનું સૂચન કરવામાં આવે છે તેમ આ સ્થળે પણ કહ્યું છે. (૧૪)

શિષ્ય:-આંખમાં જે પુરુષ જોવામાં આવે છે, તે પ્રદ્યુત જ છે, એમ કેમ કહી શકાય ?

શુરુ:-પ્રદ્યુત સુખવિશિષ્ટ છે તથા આંખમાં જે પુરુષ છે, તે સુખવિશિષ્ટ છે, માટે તે પ્રદ્યુતરૂપે છે. આજ ઉદ્દેશવાળું ૧૫ મું સૂત્ર છે. જેમકે,

અધિકરણ ૪ થુ-સૂત્ર ૧૫ મું.

આંખમાંનો પુરુષ પ્રદ્યુતરૂપે.

સુખવિશિષ્ટમિધાનાદેવ ચ ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-સુખવિશિષ્ટના કથનવટે આંખમાં જે પુરુષ જોવામાં આવે છે, તે પ્રદ્યુતરૂપે છે (૧૫)

ટીકા:-શિષ્ય:-આ વચનમાં પ્રદ્યુતનું જ સૂચન છે, પણ બીજા કશાનું નથી, એના સંબંધમાં વાદવિવાદ કરવો યુક્ત નથી. કારણ કે સુખવિશિષ્ટ પુરુષ છે,

એમ સૂચનથી બ્રહ્મત્વની સિદ્ધિ થાય છે. શ્રુતિ વચનમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, બ્રહ્મ સુખવિશિષ્ટ છે. જેમકે “પ્રાણો વક્ષા ક વક્ષા લ વક્ષા પ્રાણુ બ્રહ્મરૂપે છે, ક બ્રહ્મરૂપે છે, ખ બ્રહ્મરૂપે છે.” વળી મૂળ પ્રકૃત વિષયતું ગ્રહણ કરતું બોધ્યે, એ રીતનો ન્યાય હોવાથી આ સ્થળે પણ બ્રહ્મતું સૂચન છે. તેમજ છાંદોગ્યના ૪ થા પ્રપાઠકના ૧૪ મા ખંડના ૧ લા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “આચાર્યસ્તુ તે ગતિ વક્તા અર્થઃ-તારા આચાર્ય તને બ્રહ્મવિદ્યામાં ગતિના મ બંધી ઉપદેશ આપશે.” આ રીતે ગતિતું કથન કર્યું છે. તો પછી શ્રુતિવચનના ઉપક્રમ પ્રમાણે સુખવિશિષ્ટ બ્રહ્મતું સૂચન છે, એમ કેમ કહી શકાય ?

ગુરુઃ-અગ્નિઓએ ઉપકોસલને કહ્યું કે, પ્રાણુ બ્રહ્મરૂપે છે, ક બ્રહ્મરૂપે છે તથા ખ બ્રહ્મરૂપે છે. ત્યારે ઉપકોસલે કહ્યું કે, પ્રાણુને તો બ્રહ્મરૂપે બહુ છે, પણ ક તથા ખ બ્રહ્મરૂપે છે, એ હું બણતો નથી. ત્યારે અગ્નિઓએ કહ્યું કે, “યદ્રાવ કં તદેવ યદેવ લ તદેવ ક (છાં ૪-૧૦-૫) ખરેખર જે ક છે તે ખ છે તથા જે ખ છે તે ક છે.” અહીં ખ શબ્દવડે પચ મહાભૂત માહેતું આકાશ પ્રસિદ્ધ રીતે છે. બે ખ અક્ષરના વિશેષણ તરીકે સુખને સૂચવવાવાળા ક અક્ષરતું સૂચન ન કરીએ તો નામ આદિની માફક કેવળ ભૂતાકાશ વિશે બ્રહ્મ શબ્દ ખોટી રીતે બોલાય છે, આ પ્રમાણેની પ્રતીતિ થાય. ક શબ્દ બે એકલો હોય તથા તેના

વિશેષણ તરીકે ખ અક્ષરની યોજના ન કરવામાં આવે તો વિષય તથા ઇન્દ્રિય-બન્ધ દોષ યુક્ત સુખમાં પ્રાપ્તિ થાય. આમ યવાથી લૌકિક સુખ બ્રહ્મરૂપે છે, એ રીતની પ્રતીતિ થાય. ક તથા ખ શબ્દો એક બીજાના વિશેષણો હોવાથી જ સુખાત્મક બ્રહ્મતું સૂચન કરે છે. બીજું બ્રહ્મ શબ્દનો બીજાવાર ઉપયોગ ન કરીએ તથા ક ખ બ્રહ્મરૂપે છે, એટલું જ કહીએ તો ક શબ્દની વિશેષણરૂપે જ કેવળ યોજના થવાથી સુખરૂપ શુભવાળો બ્રહ્મ ધ્યાનનો વિષય થઈ શકે નહિ. આ રીતનો દોષ ન આવવા માટે ક તથા ખ બેઉમાં ક બ્રહ્મરૂપે છે, ખ બ્રહ્મરૂપે છે, એમ બ્રહ્મ શબ્દનો પ્રયોગ બેઉ શબ્દની સાથે કર્યો છે. બે કે સુખ શુભ છે, છતાં તે વિશેષણરૂપે છે, એમ દર્શાવવાથી બ્રહ્મ ધ્યાનનો વિષય થઈ શકે છે. આ રીતે શ્રુતિના વચનની શરૂઆતમાં બ્રહ્મ સુખવિશિષ્ટ છે, એમ ઉપદેશ કર્યો છે. દરેક ગ્રાહ્યત્વ આદિ અગ્નિએ પોતપોતાના મહિમાનો ઉપદેશ કર્યો છે તથા કહ્યું છે કે, “एषा सोम्य वेङ्ग-द्विवात्मविद्या च हे सोम्य ! આ તને અમારી વિદ્યા તથા આત્મવિદ્યા કહી.” આ પ્રમાણેનો જે ઉપસંહાર કર્યો છે, તેથી પૂર્વોક્ત બ્રહ્મતું જ સૂચન છે, એમ તે અગ્નિઓ દર્શાવે છે. “આચાર્યસ્તુ તે ગતિ વક્તા આચાર્ય તને આત્મવિદ્યાની ગતિનો ઉપદેશ કરશે” એમ ગતિતું સૂચન એટલા માટે કર્યું છે કે, અન્ય પ્રકારના કથનતું નિવારણ કરે છે. જેમકે, “पुष्करपलाश आपो न क्षिप्यन्त

એવમેવ વિદિ પાપ કર્મ ન ક્ષિપ્યત (છા. ૪-૧૪-૩) જે વિદ્વાન્ આ સમજે છે તેને, કમળના પત્રપર જળનો સ્પર્શ જેમ જરા પણ પડતો નથી, તેમ પાપ સ્પર્શ કરી શકતું નથી.” આ રીતે ચક્ષુમાં રહેલ પુરુષનું જેને જ્ઞાન હોય છે, તેના પાપનો નાશ થાય છે. આ પ્રમાણેના વચનથી શ્રુતિ અક્ષિમાં રહેલ પુરુષનું પ્રદક્ષપણું દર્શાવે છે આ રીતે પ્રકૃત પ્રદક્ષનું સ્થાન અક્ષિ છે, તથા સયદ્વામત્વ (જેમાં સર્વ ઉપાસવા યોગ્ય કર્મનાં કૃણનો લય થાય છે) આદિ શુભોત્તુ કથન કર્યું છે આ જાણનારને અર્ચિરાદિ ભાગની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ સૂચન કર્યું છે. આ જ હેતુથી આચાર્યે કહ્યું કે, આખા જે પુરુષ દેખાય છે, તે ખરેખર આત્મારૂપ છે. (૧૫)

શિ'ય-આના સંબંધમાં બીજાં કાંઈ પ્રમાણ હોય તે કહે

શુરુ-ઉપનિષદના રહસ્યને જેઓ સારી રીતે જાણે છે, તેઓ કહે છે કે, અક્ષિસ્થ પુરુષ પ્રદક્ષરૂપે છે જેમકે:-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૧૬ મું.
શ્રુતિવડે અક્ષિસ્થ પુરુષ પ્રદક્ષરૂપે.

શ્રુતોપનિષત્કાત્યમિધાનાલ્લ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ-જેણે ઉપનિષદના રહસ્યને જાણ્યું છે એવા પ્રદક્ષજ્ઞાની પુરુષને પ્રદક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ રીતનું સૂચન હોવાથી અક્ષિસ્થ પુરુષ પ્રદક્ષરૂપે છે. (૧૬)

ટીકા-શુરુ-અક્ષિસ્થ પુરુષ પ્રદક્ષરૂપે છે, કારણ કે જેણે ઉપનિષદ સાંભળ્યું છે

અર્થાત્ જેને ઉપનિષદના રહસ્યનું જ્ઞાન છે, એવા પ્રદક્ષજ્ઞાનીને દેવતાનું નામની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહ્યું છે. જેમકે પ્રશ્નોપનિષદના ૧ લા પ્રશ્નના દશમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “અપોત્તરેણ તપસા બ્રહ્મચર્યેણ શ્રદ્ધયા વિદ્યાયાત્માનમન્વિષ્યાદિત્યમભિજયન્ત એતદ્વે પ્રાણાનામાયતનમેતદ્વૃત્તમમયમેતત્પરાયણમેતસ્માન્ન પુનરાવર્તન્તે અર્થ-વળી જેઓ તપવડે, પ્રદક્ષચર્યવડે, શ્રદ્ધાવડે તથા વિદ્યાવડે આત્માને સમજે છે, તે ઉત્તર ભાગવડે આદિત્ય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થાત્ આદિત્યનું સ્વરૂપ ખરેખર પ્રાણીઓના આશ્રયરૂપે છે. તે અમૃતરૂપે તથા અલયરૂપે છે. આ શ્રેષ્ઠ ભાગ છે. અહીંથી કોઈપણ પાણું ફેરતું નથી.” તેમજ ભગવદ્ગીતાના ૮ મા અધ્યાયના ૨૪મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, “અગ્નિર્જ્યોતિરહ શુક્લ વર્ણમાસા ઉત્તરાયણમ્ । તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ વ્રજ વ્રજાવિરો જના અર્થ-અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુકલવર્ણ, વર્ણમાસ તથા ઉત્તરાયણ આટલાને વિશે જેઓ પ્રયાણ કરે છે, તે પ્રદક્ષજ્ઞાનીઓ પ્રદક્ષને પામે છે.” અક્ષિસ્થ પુરુષને જાણનાર પ્રદક્ષજ્ઞાનની પણ આ જ ગતિ છે, એમ સૂચન કર્યું છે જેમકે, “અયં યદુ ચૈવાસ્મિ વ્યવ્ય કુર્વન્તિ યદિ ષ નાર્ચિવમેવામિતમયન્તિ અર્થ-આ પ્રદક્ષસ્વરૂપને જાણનારાની મળ્ણક્રિયા થઈ હોય અથવા ન થઈ હોય, તેમ છતાં તે મરણની પછી અગ્નિના સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે.” આ રીતની ચર્ચા આત કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “આદિત્યાચન્દ્રમમં ચન્દ્રમસો વિદ્યુત તત્પુરુષોઽમાનવ સ એવાન્ વ્રજ ગમ્યત્યેષ દેવપપો વ્રજપથ એતેન

પ્રતિપચમાના રૂપ માનવમાર્ગે નાગરંતે
અર્થ-આદિત્ય ભગવાનના સ્થાનમાંથી
તે ચન્દ્ર લોકને વિશે જાય છે, ત્યાંથી
વિદ્યુલ્લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર પછી
ત્યાં રહી તે અમાનવ પુરુષ પ્રલ્લોકમાં
આવી પ્રદાને પ્રાપ્ત થાય છે. આને
દેવપથ કહેવામાં આવે છે. આ માર્ગનું
નામ પ્રલ્લપથ છે, જે આ માર્ગને વિશે
જાય છે, તેઓ આ માનવ ભૂમિપર
ફરી આવતા નથી.” આ રીતે પ્રલ્લપ-
નાનો વિષય હોવાથી અક્ષિસ્થાનસ્થ
પુરુષ પ્રલ્લપે છે, એમ નિશ્ચય
થાય છે. (૧૧)

શિષ્ય:-અક્ષિસ્થ પુરુષ પ્રલ્લપે છે,
તેના સંબંધી બીજું કંઈ પ્રમાણ છે ?

ગુરુ:-હા, છાયાત્માની સ્થિતિ
આંખમાં નથી તથા છાયાત્મા આદિત્ય
અહંબુ અધુક્ત હોવાથી અક્ષિસ્થ પુરુષ
પ્રલ્લપે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૪ શુ-સુત્ર ૧૭ મું.

છાયાત્માનો આંખમાં ભાવ.

अनवस्थितैरसंमवाच्च नेतरः ॥१७॥

સૂત્રાર્થ:-છાયાત્માની આંખમાં
સ્થિતિ નહિ હોવાથી તેમજ તેના અસંભવ
હોવાથી અક્ષિસ્થ પુરુષ પ્રલ્લપે છે. (૧૭)

ટીકા:-શિષ્ય: અક્ષિસ્થ પુરુષ આત્માના
પ્રતિબિંબરૂપે, છાયાત્મારૂપે, અથવા દેવ-
તાત્મારૂપે કેમ ન હોઈ શકે ?

ગુરુ:-છાયાત્માદિત્ય અહંબુ અહીં
યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-તેનું શું કારણ ?

ગુરુ:-સ્થિતિ નહિ હોવાથી અર્થાત્
છાયાત્માની સ્થિતિ આંખમાં નિત્ય સંભ-
વતી નથી. જ્યારે કોઈ પુરુષ અહુની
સમીપ આવે છે ત્યારે અહુમાં પુરુષની
છાયા જોવામાં આવે છે. પણ તે સમીપ-
થી દૂર જાય છે, એટલે જોવામાં આવતી
નથી. શ્રુતિ કહે છે કે, જે પુરુષ અક્ષિમાં
છે તે પ્રલ્લપે છે. આ પુરુષ સમીપ
હોવાથી પોતાના અહુમાં જોવામાં આવતા
પુરુષનો ઉપાસ્યપણાથી શ્રુતિ ઉપદેશ કરે
છે. ઉપાસના વખતે પ્રતિબિંબ પાડનારા
કોઈ પુરુષને અહુની સમીપ રાખી ઉપા-
સના કરવી, આમ કલ્પના કરવી, તે યોગ્ય
નથી. “भस्मैव शरीरस्य नाशमन्येव नश्यति
शरीरना नाश पछी छायात्मानो नाश
થાય છે.” આ શ્રુતિ છાયાત્માની સ્થિતિ
નથી, એમ દર્શાવે છે. છાયાત્માનો અહુ-
માં અસંભવ હોવાથી પણ તે અહંબુ
થઈ શકે નહિ, અર્થાત્ અમૃતત્વાદિ
શુદ્ધાની પ્રતીતિ આ છાયાત્મામાં નથી.
વળી છાયાત્માનો સંભવ સામાન્ય રીતે
આખા શરીર તથા ઇન્દ્રિયની સાથે છે, માટે
તેની સ્થિતિ અહુમાં છે, એમ કહી
શકાય નહિ. પ્રલ્લ જો કે સર્વવ્યાપી
છે, છતાં તેના હૃદયાદિ સ્થાન વિશે
સંબંધ સાક્ષાત્કાર થવા માટે કહેલ છે.
છાયાત્માનો પણ સંબંધ અમૃતત્વાદિ
શુદ્ધા સાથે નથી. જો કે છાયાત્મા પર-
માત્માથી જિજ્ઞાસુ નથી, છતાં છાયાત્મા
અવિદ્યા, કામ તથા કર્મજન્ય છે, જેથી
છાયાત્મામાં ચર્ચાત્વ તથા ભયનો આ-

શેષ ક્યો છે, પણ તેમાં અમૃતત્વ તથા અવયવત્વ યોગ્ય નથી. અને અર્થતાને ક્ષીણે તેમાં સંયક્ષાત્મત્વ આદિ શુદ્ધિ અયોગ્ય છે. “ઈન્દ્રિયોષોઽસ્મિન્નતિથિતઃ પોતાના રશ્મિવડે આ પુરુષ ચક્ષુમાં રહેલ છે” આ શ્રુતિથી દેવતાની સ્થિતિ ચક્ષુ વિશે જો કે યાચ, પણ આત્મત્વનો સંભવ દેવતાત્મામાં નથી. કારણ કે દેવતા બ્રહ્મરૂપે છે. ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય દેવોને હોવાથી અમૃતત્વાદિ શુદ્ધિનો સંભવ નથી. દેવો જો કે અમર છે, છતાં હાંખા સમય સૂધી સ્થિતિ નથી. દેવતામાં ઐશ્વર્ય છે, તે પણ પરમેશ્વરના આશ્રયવાળું છે, પણ સ્વાભાવિક રીતે નથી. તૈત્તિરીય ઉપનિષદના બ્રહ્માનંદ વલ્લીના આકાશ અનુવાકમાં કહ્યું છે કે, ‘મીષાસ્માદ્રાતઃ પવતે મીષાદેતિ મૂર્ધ. મીષાસ્માદગ્નિવેન્દ્રવ મૃત્યુર્પાવતિ વચમઃ ॥’ અર્થ:-વાયુ બ્રહ્માના ભયને ક્ષીણે વાય છે, બ્રહ્માના ભયથી સૂર્ય ઉદય પામે છે, તેના ભયથી અગ્નિ બળે છે, ઈન્દ્ર વૃદ્ધિ કરે છે તથા પાંચમો કાળ પણ ક્ષીણ આસુખ્યવાળા તરફ ત્વરાથી ગમન કરે છે.” માટે અક્ષિરથ પુરૂષની પરમેશ્વરરૂપે જ પ્રતીતિ છે. આ રથને મૂળ શ્રુતિમાં (સ્વયં દેખાય છે) એવો જ પ્રયોગ કર્યો છે, તે વિદ્વાનના વિષયરૂપ શાસ્ત્રને અનુસરવા અને અજ્ઞ પુરૂષોની અભિરુચિ માટે છે, એમ ભણવું. (૧૭)

શિષ્ય:-પરમાત્માની સ્થિતિ બીજે ક્યાં શ્રુતિમાં કહી છે ?

ગુરુ:-શ્રુતિનો ઉપદેશ છે કે, અધિ-દેવાદિમાં પણ પરમાત્માની સ્થિતિ છે. જેમકે:-

આધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૮ મું.

અધિદેવાદિમાં પરમાત્મા.

મન્તવામ્યેધિદેવાદિષુ તદ્દર્મે
વ્યપદેશાઃ (૧૮)

સૂત્રાર્થ:-પરમાત્માના જે શુદ્ધિ છે, તે શુદ્ધિનો ઉપદેશ હોવાથી અધિદેવ આદિમાં અંતર્યામીરૂપે પરમાત્મા છે. (૧૮)

ટીકા:-શિષ્ય:-બૃહદ્દ્વારણ્યકમાં ૩ જ અધ્યાયના ૭ મા બ્રાહ્મણના ૧ લા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “ય ઇમ વ લોક પા વ લોક સર્ગિણ વ મૃતાનિ યોઽન્તરો યમપતિ અર્થ:-જે અંતર્યામી આત્મા આ લોકને, અન્ય લોકને, તથા સર્વ જુતને નિયમમાં રાખે છે.” આ રીતની શરૂઆત કરી એ જ બ્રાહ્મણના ૩ જ મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “ય પૃથિવ્યા તિથન પૃથિવ્યા મન્તરો ય પૃથિવી વ વેદ યસ્ય પૃથિવી જાતિર ય પૃથિવીવન્તરો યમ-યત્વેષ ત આમાન્તર્યામ્યમૃત અર્થ:-જે પૃથ્વીને વિશે રહે છે, જે પૃથ્વીના કરતાં અંદરના ભાગ વિશે છે, જેને પૃથ્વી નાજી શકતી નથી, જેનું શરીર પૃથ્વીરૂપ છે તથા જે અંદરના ભાગને વિશે રહેલો છતો પૃથ્વીને નિયમમાં રાખે છે, તે તારા આત્મારૂપે, અંતર્યામીરૂપે તથા અમૃતરૂપે છે.” આ શ્રુતિવડે એમ કહ્યું છે કે, દેવતા, લોક, વેદ, યજ્ઞ, જૂત તથા

આત્માને વિશે નિયમમાં રાખનાર કોઈ અંતર્યામી છે. આ શું અધિદેવાદિના અભિમાનવાળો દેવતાત્મા છે, જેણે અભિમાદિ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરેલ છે એવો શું કોઈ યોગી છે, પરમાત્મા છે, અથવા શું કંઈ અન્ય પદાર્થ છે? એમ પૂર્વે નહિ સાંભળેલ સંજ્ઞાને લીધે સંશય થાય છે. આ બધામાંથી શું લેવું? મને એમ લાગે છે કે, સંજ્ઞા અપ્રસિદ્ધ હોવાથી સંજ્ઞાવાળો તે પદાર્થ કોઈ અપ્રસિદ્ધ હોવો જોઈએ. અથવા જેના રૂપનું નિરૂપણ થઈ શકે એવો કોઈ બીજો પદાર્થ સ્વીકારવો યોગ્ય નથી. અંતર્યામી શબ્દનો એ અર્થ થાય છે કે, જે પદાર્થ અંદરથી નિયમમાં રાખે છે, તે આ પદાર્થ અત્યંત અપ્રસિદ્ધ હોઈ શકે નહિ માટે પૃથ્વી આદિનો અભિમાની કોઈ એક દેવ અંતર્યામીરૂપે હોવો જોઈએ. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, 'પૃથિવ્યેવ યત્યાપતનમનિર્જોતો મનોગ્યોતિ. અર્થ:—જે પુરુષનું અધિકાન પૃથ્વી છે, જેણે લોક (દર્શન) અગ્નિ છે, જેણે જ્ઞેયોતિ મન છે.' આને વિશે કાયેન્દ્રિયપણું હોવાથી પૃથ્વી આદિને અંદર રહી નિયમમાં રાખે છે, માટે દેવતાત્માનું ઢમન કરનાર છે, એમ કહેવું યુક્ત છે. અથવા સિદ્ધ એવા કોઈ યોગીનું સર્વ વસ્તુમાં પ્રવેશ હોવાવડે નિયંત્રારૂપે યોગ્યતા હોવી જોઈએ. પણ પરમાત્માની પ્રતીતિ થતી નથી. કારણ કે પરમાત્માને કાર્યોન્દ્રિયોનો અભાવ છે.

શુરુ:—અધિદેવાદિમાં જે અંતર્યામી જોવામા આવે છે, તે પરમાત્મા જ છે, પણ કોઈ અન્ય નથી.

શિષ્ય:—એમ શાથી બાધવું?

શુરુ:—જે શુણ્ણો ઉપદેશ કરેલ છે, તે પરમાત્માને જ લાગુ પડે છે. આ સ્થળે પરમાત્માના શુણ્ણનું સૂચન કરવામા આગું હોય એમ જણાય છે. અધિદેવાદિ લેલવડે વિજ્ઞ સર્વ વિકારના સમૂહરૂપ પૃથ્વી આદિના મધ્યમાં રહી જે શુણ્ણ નિયમમાં રાખે છે, તે પરમાત્માનો જ નિયમમાં રાખવાપણનો શુણ્ણ યોગ્ય છે. પરમાત્મા સર્વ વિકારના કારણરૂપે હોવાથી તેનામાં સર્વ શક્તિ છે, એ યોગ્ય છે. "एष त आत्मान्त्याम्यमृत" આ તારે આત્મા અંતર્યામી તથા અમૃતરૂપે છે." આ રીતનો આત્મત્વપણનો તથા અમૃતત્વપણનો ધર્મ પરમાત્મામાં જ રહેલ છે. "य पृथिवी न वेद जे પરમાત્માને પૃથ્વી બાધતી નથી." આ પ્રમાણે પૃથ્વી દેવતાનો અંતર્યામી અવિરોધરૂપે છે, એમ કહી દેવતાત્માનો પણ અન્ય અંતર્યામી શ્રુતિ દર્શાવે છે. જેમકે 'पृथिवी देवताहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात्. तया महद्योऽश्रुत' અર્થ:—હું જ પૃથ્વી દેવતારૂપે છું, પૃથ્વીરૂપે હું છું, એમ આત્માને જાણવો જોઈએ. આ આત્મા નહિ જોવામાં આવેલ તથા નહિ સંભળાયેલ છે." આ ઉપદેશ રૂપાદિથી રહિત પરમાત્મામાં ઘટે છે. કાર્યોન્દ્રિયથી રહિત પરમાત્મામાં નિયામકપણું નથી, એમ જે કહ્યું છે તે કોણ નથી. જેને તે નિય-

મમાં રાખે છે, તેઓના જ કાર્યેન્દ્રિયો-
વડે પરમાત્મામાં કાર્યેન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ
ધટે છે. તેનો નિયંત્રા કોઈ અન્ય છે,
જો રીતનો અનવસ્થા દોષનો સંભવ
પરમાત્મામાં નથી. કારણ પરમાત્મામાં
લેહનો અભાવ છે. કારણ જ્યાં લેહ હોય
છે ત્યાં અનવસ્થા દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે.
માટે પરમાત્મા જ અંતર્યામીરૂપે છે. (૧૮)

શિષ્ય:—આ અદૃશ્વત્વાદિ ધર્મો
સાંખ્ય મત પ્રમાણે પ્રધાનને વિશે છે,
માટે તે શું અંતર્યામી કહેવાઈ શકે ?

શુરુ:—પ્રધાન અંતર્યામીરૂપે નથી.
આત્મ રહેલો ૧૯ મા સૂત્રવડે કહે છે.
જેમકે:—

અધિકરણ પમું—સૂત્ર ૧૯ મું.

પ્રધાનમાં અંતર્યામીના ધર્મનો અભાવ

ન ચ સ્માર્તમતસ્યમાંમિલાપાત ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થ:—સ્મૃતિમાં કહેલ પ્રધાન
અંતર્યામીરૂપે નથી. કારણ કે જે પ્રધા-
નનો ધર્મ છે, તે ધર્મ અંતર્યામીને લાગુ
પડતા નથી. (૧૯)

શિષ્ય:—ભલે, અધિસ્થ પુરુષ અં-
તર્યામીરૂપે હોય, અદૃશ્વત્વાદિ ધર્મો સાં-
ખ્ય સ્મૃતિથી કલ્પાયેલ પ્રધાનના પણ
હોય છે. કારણ સાંખ્યવાળાઓ પ્રધાનને
રૂપાદિથી રહિતરૂપે માને છે. મનુસ્મૃ-
તિમાં ૧ લા અધ્યાયના ૧૫ મા શ્લોક-
માં કહ્યું છે કે, “અત્તત્તર્કમર્મિતેવ પ્રમુક્ત-
દિવ સર્વતઃ પ્રધાન તર્ક કરી શકાય નહિ એવું,

જાણી ન શકાય એવું, તથા સર્વ
જાણુએથી પ્રમુક્ત હોય તેવું છે.”
પ્રધાનમાં પણ નિયામકપણું છે, કારણ કે
તે સર્વ વિકારના કારણરૂપે છે. માટે
અંતર્યામી શબ્દ પ્રધાનરૂપે થાય. પ્રથમ
સૂત્રના ૧ લા અધ્યાયના ૧ લા પાદના
૫ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે “ઈત્તેર્નાશ્વમ્
પ્રધાન જગતના કારણરૂપ નથી. કારણ
કે શ્રુતિમાં એ રીતે પ્રતિપાદન કરેલ
છે.” આ સૂત્રવડે સત્પ્રધાનનું જો કે
નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે, છતાં આ
સ્થળે અદૃશ્વત્વાદિ ધર્મના ઉપદેશને લીધે
ફરી શંકા થાય છે.

શુરુ:—હે શિષ્ય ! હું કહું તે
સાંભળ. સ્મૃતિમાં કહેલ પ્રધાન અંતર્યામી
શબ્દરૂપે થવા યોગ્ય નથી. તેનું કારણ
એ છે કે, અંતર્યામીના શુદ્ધ પ્રધાનમાં
નથી. જો કે અદૃશ્વત્વાદિ વ્યવદેશ પ્રધાનનો
હોય, પણ દ્રશ્યપણાનો વ્યવદેશ પ્રધાનનો
નથી. કારણ કે પ્રધાન અચેતનરૂપે છે.
“અદ્યોદ્રષ્ટાઽક્રુતઃ શ્રોતાઽમતો મન્તાઽવિજ્ઞાતો વિજ્ઞાત-
(બૃ૦ ૩-૭-૨૩) નહિ જોવાયેલ દ્રષ્ટા-
રૂપે, નહિ સાંભળેલ શ્રોતારૂપે, નહિ
મનન કરાયેલ મનન કર્તારૂપે તથા નહિ
જણાયેલ વિજ્ઞાતારૂપે છે.” અંતર્યામીનાં
સંજ્ઞામાં આ રીતે વાક્યરોપ છે. પ્રધા-
નનું આત્મત્વ પણ યોગ્ય નથી. (૧૯)

શિષ્ય:—જો કે પ્રધાનમાં આત્મત્વ
તથા દ્રશ્ય આદિનો અભાવ છે, જેથી તે
અંતર્યામીરૂપે નથી. પણ શારીર અંત-
ર્યામીરૂપે થશે. કારણ કે શારીર (જીવ)
ચેતનરૂપે હોવાથી શ્રોતારૂપે, મંતારૂપે

તથા વિજ્ઞાતારૂપે છે. તેમ જ આભ્યંતર હોવાથી આત્મારૂપે તથા ધર્મ અને અધર્મરૂપ ફળના ઉપલોભની પ્રાપ્તિને લીધે અમૃતરૂપે છે. અદ્વૈતવાદિ ધર્મો જીવ વિશે પ્રસિદ્ધ છે. વળી કર્તામાં દર્શનાદિ ક્રિયાની ગતિનો વિરોધ છે. કારણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ન દ્વલ્લેઃ દ્વષ્ટાર વલ્લેઃ અર્થઃ-તુ” દષ્ટિના દ્રષ્ટાને ભોતો નથી.” જીવનું કાર્યેન્દ્રિયયોના સમૂહનું આંતરરૂપે નિયામકપણું છે. કારણકે જીવનું લોકતાપણું છે. માટે જીવ અંતર્યામીરૂપે છે.

શુરુ-શારીર ભે કે અંતર્યામીરૂપે નથી. પણ જીવાત્મા તથા પરમાત્માનો લેહ્યવ્યવહાર જ્યાં સૂચી હોય ત્યાં સૂચી જ જીવાત્મા અંતર્યામીરૂપે નથી. જેમકે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૨૦ મું.

જીવાત્મા અંતર્યામીરૂપે.

શારીરઽઓમયેઽપિ હિ મેદેનૈનમધીયતોઽરણ્ય

સૂત્રાર્થ:-શારીર અંતર્યામીરૂપે નથી. જરેખર બેઉ શાખાવાળાઓ લેહ દર્શાવે છે, છતાં સૂચન તો આખરે એકનું જ થાય છે. (૨૦)

રીકા:-શુરુ:-જીવ અંતર્યામીરૂપે નથી.

શિષ્ય:-કેમ જીવાત્મા તેવો નથી?

શુરુ:-ભે કે આત્મામાં દ્રશ્ય આદિ ધર્મો છે, છતાં ઘટાકાશની માફક ઉપાધિને લીધે લેહ થાય છે. આથી પૂર્ણ રીતે પૃથિવી આદિમાં અંતર્યામીરૂપે કહેલું

તથા નિયામકપણું તેનામાં સ્થળવતું નથી. કાણ શાખાવાળાઓ તેમજ માધ્યંદિનો અંતર્યામીનો લેહ માનવાથી પૃથ્વી આદિની માફક આશ્રયપણુને લીધે જીવનું નિયમપણાથી સૂચન કરે છે. જેમકે કાણ શાખા પ્રમાણે બહારવચકમાં કહ્યું છે કે, (યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠન્ને વિજ્ઞાનમાં રહે છે) તથા માધ્યંદિન મત પ્રમાણે કહ્યું છે કે “ય આત્મનિ તિષ્ઠન્ (જીવ)ને આત્મામાં રહે છે.” જે આત્મામાં રહે છે” આ રીતના પાઠમાં આત્મ શબ્દ શારીરવાચક છે.” જે વિજ્ઞાનમાં રહે છે,” આ રીતના પાઠમાં વિજ્ઞાન શબ્દ શારીરવાચક છે. કારણ કે જીવ વિજ્ઞાનમય છે. માટે શરીરથી અન્ય ધર્મર અંતર્યામીરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. હવે એક દેહમાં બે દ્રશ્યો કેવી રીતે હોઈ શકે? જે ધર્મર શરીરમાં છે તે અંતર્યામીરૂપે છે તથા બીજો જીવરૂપે છે. આ સ્થળે શ્રી રીતની અયોગ્યતા છે? શ્રુતિવચનમાં કહ્યું છે કે, “નામોઽતોઽસ્તિ દ્વદ્વા આત્માથી અન્ય કોઈ દ્રશ્યરૂપે નથી,” આ રીતે વિરોધ આવે છે. આ સ્થળે અંતર્યામીરૂપ પરમાત્માથી અન્ય દ્રષ્ટા, શ્રેયતા, મંતા તથા વિજ્ઞાતારૂપ આત્માનો પ્રતિષેધ કરે છે. અન્ય નિયંતા નથી, આ પ્રમાણેના રહેસ્યને લીધે આ વચન છે, એમ કહેશે તો તે એકું છે. કારણ કે આ સ્થળે અન્ય નિયંતાની બાબત દર્શાવી નથી; તેમજ અહીં કોઈ વિશેષનો અભાવ ભેવામાં આવે છે.

શુરુ:-અવિદ્યાર્થી સ્થાયણેત કાર્યેન્દ્રિયોની ઉપાધિને લીધે જીવના તથા

અંતર્યામીના લેહનો ઉપદેશ છે. પણ આ ઉપદેશ પારમાર્થિકરૂપે નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ આત્મા એક છે. જે પ્રત્યક્ આત્માનો સંભવ નથી. આ એક જ પ્રત્યક્ આત્માનો જે લેહવ્યવહારજોવામાં આવે છે તે ઉપાધિને લીધે છે. જેમકે આકાશ, ઘટ તથા મહાનની ઉપાધિને લીધે ઘટાકાશ કે મહાકાશ કહેવાય છે. આ જ કારણને લઈ જ્ઞાતૃજ્ઞેયાદિ લેહવાળી શ્રુતિઓ, પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો, સંસારનો અનુભવ, તથા વિધિ નિયેધવાળું શાસ્ત્ર, આ સર્વ રહેલ છે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “યત્ર હિ દ્વૈતમિત્ર ભવતિ તદિતર રૂપયતિત્વમર્થઃ—જેને દ્વૈત ભાસે છે તે પોતાથી અન્યને અન્યરૂપે જુવે છે.” આ સર્વ વ્યવહાર અવિદ્યાને લીધે છે. “યત્ર ત્વસ્ય સર્વમાતૈવા-મૂલત્કેન કં પરયેત્ અર્થઃ—જેને સર્વ આત્મારૂપે છે તે યાનાથી શી વસ્તુને જુવે?” આ શ્રુતિ વિદ્યાનું સૂચન કરે છે તથા અવિદ્યાકૃત સર્વ વ્યવહારનો નિયેધ કરે છે. (૨૦)

શિષ્યઃ—પરમાત્માના બીજા શા શુભો છે તે કહો. શુરુઃ—પરમાત્મામાં અદૃશ્ય-ત્વાદિ ધર્મો રહેલા છે. કારણ શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે કહેલું છે. જેમકે—

અધિકરણ ૬૬—સૂત્ર ૨૧ મું.

પરમાત્મામાં અદૃશ્યત્વાદિ ધર્મ,

અદૃશ્યત્વાદિગુણકો ધર્મોક્તે ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થઃ—પરમાત્મા અદૃશ્યત્વાદિ શુભવાળો છે. કારણ કે પરમાત્માના આ ધર્મો શ્રુતિમાં કહેલા છે. (૨૧)

ટીકાઃ—શિષ્યઃ—‘અથ પરા યથા તદક્ષત્ત-પિગમ્યતે । યત્તદદૃશ્યમપ્રાણમગોત્રમવર્ગમ-વક્તુઃ શ્રોત્રં તદપાણિપાંદ નિત્યં વિષ્ણુ સર્વગતં સુસૂક્ષ્મ તદવ્યયં તદમૂલત્વોનિ પરિવરયન્તિ પીરાઃ (સુ. ૧-૧-૫-૬) અર્થઃ—જે પરાવિદ્યાથી અક્ષર બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે, તે વિશે હવે કહેવામાં આવે છેઃ—આ અક્ષર બ્રહ્મ અદૃશ્યરૂપે, અગ્રાહ્યરૂપે, અકારણરૂપે, અચક્ષુરૂપે, અશ્રેતારૂપે, પાદ તથા હસ્તથી રહિતરૂપે, નિત્યરૂપે, વિશુદ્ધરૂપે, સર્વને વિશે વ્યાપકરૂપે, અત્યંત સૂક્ષ્મ-રૂપે, તત્ અર્થાત્ પ્રાકૃત બ્રહ્મરૂપે, તથા અવ્યય અર્થાત્ ક્ષયથી રહિતરૂપે છે. આ રીતે સ્થાવર જંગમના કારણરૂપને જે વિચારવડે વિવેકીઓ જુવે છે, તે પરાવિદ્યા છે.” આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, અદૃશ્યત્વાદિ શુભવાળો સ્થાવર જગતના કારણરૂપ પ્રધાન છે, શું જીવ છે અથવા શું પરમેશ્વર છે? તેમાં સ્થાવર જંગમના કારણરૂપ પ્રધાન અચેતનરૂપે છે, એ ચોગ્ય છે. કારણકે અચેતનને જ સ્થાવર જંગમના કારણરૂપે શ્રુતિમાં કહ્યું છે. જેમકે, ‘યયોર્જનામિઃ યજતે યદ્યજતે ચ યથા પૃથિવ્યામૌરુષયઃ સંમવન્તિ । યથા સતઃ પુરુષાન્ત્ કેશલોમાનિ તપાસ-તાન્ સંમવતીહ વિશ્વમ્ (સુ. ૧-૧-૭) જેમ

કરોળિયો પોતાની જાળ પાયરે છે, તથા પાછી તેને સકેલી લે છે, જેવી રીતે પૃથ્વીપર ઔષધિની ઉત્પત્તિ થાય છે, જે રીતે જીવતા મનુષ્યના મસ્તકે તથા શરીરપર કેશ તથા રુવાંટી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ રીતે અક્ષર બ્રહ્મમાંથી સૃષ્ટિ-સમયે જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે.” આ સ્થળે કરોળિયો તથા પુરુષ બેઉ ચેતનરૂપે દૃષ્ટાંતમાં આપ્યા છે, તે શું બોલ્યું છે ?

ગુરુ-આ બેઉ ચેતનરૂપે નથી. કેવળ ચેતન સૂત્રના કારણરૂપે તથા કેશલોભના કારણરૂપે નથી પણ ચેતનને આશ્રયે રહેલ અચેતનરૂપ કરોળિયાતું શરીર સૂત્રના કારણરૂપે છે. તે જ પ્રમાણે કેશ તથા લોભના કારણરૂપે, પુરુષ તું શરીર છે. જો કે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે પ્રધાનમાં દૃષ્ટવાદિના કથનનો તેમ જ દ્રષ્ટા આદિના કથનનો અસંભવ છે, પણ દૃશ્યત્વ આદિ ધર્મનો પ્રધાનમાં સંભવ છે. આ સ્થળે કોઈ પણ પ્રતિષિદ્ધ ધર્મતું કથન કરેલ નથી. પણ મુંઝક ઉપનિષદની શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, (ય સર્વજ્ઞ સર્વવિત્ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ તથા સર્વવિત્ રૂપે છે). આ રીતના શ્રુતિ રહસ્યનો સંભવ અચેતનરૂપ પ્રધાનમાં નથી. તો પછી સર્વ સ્થાવર જંગમના કારણરૂપે પ્રધાન કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ?

ગુરુ-વયા તદક્ષરમધિગમ્યતે જે પરા-વિદ્યાથી અક્ષર બ્રહ્મતું જ્ઞાન થાય છે,” “યતદદશ્યત્વં જે અક્ષર બ્રહ્મ અદૃશ્યરૂપે છે” આ રીતે અક્ષર શબ્દવડે અદૃશ્યત્વાદિ

ગુણવાળા સ્થાવર જંગમની કારણને કહી છેવટે સૂચવ્યું છે કે, “અક્ષરત્વત્ પર” આ મહાન અક્ષરથી પણ શ્રેષ્ઠ છે.” આમ જે અક્ષરથી પર કહેવાયેલ છે, તેનો સર્વજ્ઞ-રૂપે તથા સર્વવિત્ રૂપે સંભવ થશે. અક્ષર શબ્દવડે સૂચિત પ્રધાન, સ્થાવર જંગમના કારણરૂપે છે.

શિષ્ય-જો ચોનિ શબ્દ નિમિત્ત-વાચક હોય તો જીવ પણ જૂતોના નિમિત્તરૂપે થઈ શકે કારણ કે ધર્મ તેમ જ અધર્મવડે જૂતસમૂહની ઉત્પત્તિ છે.

ગુરુ-આતું દ્વૈટન કરવા માટે જ કહ્યું છે કે, જે અદૃશ્યત્વાદિ ગુણવાળું જૂતોતું કારણ છે, તે જ પરમેશ્વરરૂપે છે, પણ અન્ય નહિ

શિષ્ય-જો કેવી રીતે જણાય ?

ગુરુ-ધર્મતું અર્થાત્ પરમેશ્વરના ગુણતું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તેથી. કારણ આ સ્થળે પરમેશ્વરના ધર્મતું જ નિરૂપણ જોવામાં આવે છે જેમકે “ય સર્વજ્ઞ સર્વવિત્ જે પરમાત્મા સર્વજ્ઞરૂપે તથા સર્વવિત્ રૂપે છે” અચેતનરૂપ પ્રધાનનો અથવા ઉપાધિને લીધે પરિચિન્ન દૃષ્ટિવાળા જીવનો સર્વજ્ઞરૂપે તેમજ સર્વ વિત્ રૂપે સંભવ નથી. રૂપ અક્ષર શબ્દના સૂચવાયેલ જૂતયોનિથી પર જોવા પર-માત્માતું સર્વજ્ઞપણું તથા સર્વવિત્પણું છે, પણ જૂતયોનિમાં તેનો સંભવ નથી.

ગુરુ-આ રીતનો સંભવ નથી કારણ કે અક્ષરમાંથી નિર્મળી ઉત્પન્ન

છે, એમ ભૂતોના કારણરૂપ પ્રકૃત પ્રજ્ઞ માંથી સર્વ પ્રકૃતિની ઉત્પત્તિ છે, એમ સૂચન કરી, ત્યાર પછી સર્વજ્ઞતું સર્વ પ્રકૃતિના ઉત્પત્તકર્તારૂપે શ્રુતિ સૂચન કરે છે. એમકે, “યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિચલ્ય જ્ઞાનમય તપઃ । તસ્માદેતદ્વક્ત્વા નામરૂપમયઃ ચ જાણતે અર્થઃ-”પ્રજ્ઞ જે સામાન્યરૂપે સર્વવિત્તા, તથા જે સર્વના વિશેષરૂપે કરી જ્ઞાતા છે તથા જેનું તપ જ્ઞાનમય છે, તે સર્વ-જ્ઞમાંથી પ્રજ્ઞ, નામ, રૂપ તથા અત્તની ઉત્પત્તિ થઇ છે.” માટે બેઉની સૂચનમાં સરખાપણું છે, એમ જ્ઞાન થવાથી ભૂતોના કારણરૂપ પ્રકૃત અક્ષરનો જ સર્વજ્ઞત્વ તથા સર્વવિત્ત્વ ગુણ કહ્યો છે, એમ જણાય છે. વળી “મહાત્મવત્ત પર મહાત્મ અક્ષરથી પર” આ શ્રુતિમાં પ્રજ્ઞ ભૂત-યોનિરૂપ પ્રકૃત અક્ષરથી પર કોઇનું સૂચન કર્યું નથી.

શિષ્ય-આમ શાથી જણાય છે ?

ગુરુ-“યેનાક્ષર પુરુષવેદજ્ઞત્યપ્રોચાષતા તત્પત્તો મહાવિષામ (અ. ૧-૨-૧૩) ગુરુએતત્ત્વવડે તેને પ્રજ્ઞવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો, કે જે ઉપદેશ કરવાથી અક્ષર તથા સત્ત્વ પુરુષને તે જાણી શકે છે.” આ રીતે છેવટ લાવી ભૂતયોનિરૂપ તથા અદૃશ્યત્વાદિ ગુણવાળા અક્ષર પ્રજ્ઞનું જ નિરૂપણ કર્યું છે.

શિષ્ય-ત્યારે એમ છે ત્યારે “મહાત્મવત્ત પર મહાત્મ અક્ષરથી તે શ્રેષ્ઠ છે,” એમ કેમ ઉપદેશ કર્યો છે ?

ગુરુ-આ ચંકાના નિરાકરણ માટે હવે પછીના સૂત્રમાં કહીશું. બીજું

જાણવા યોગ્ય બે પ્રકારની વિદ્યાઓ કહેવાયેલ છે-પરા વિદ્યા તથા અપરા વિદ્યા-તેમાં અપરા વિદ્યા ઋગ્વેદાદિ લક્ષણવાળી છે, એમ સૂચન કરી કહ્યું છે કે, “અથ પરા યયા તદક્ષરમવિગમ્યતે અર્થઃ-”પરા વિદ્યાથી અક્ષર પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન થાય છે.” તેમાં પરા વિદ્યાના વિષયવડે અક્ષર પ્રજ્ઞનું નિરૂપણ થાય છે. વળી બે પરમેશ્વરથી અન્યની અદૃશ્યત્વાદિ ગુણસુક્ષ્મ અક્ષરરૂપે કલ્પના કરીએ તો પછી તે વિદ્યા પરારૂપે કહેવાય નહિ વિદ્યાનો પર તથા અપરરૂપે વિભાગકલ્પના અવ્યુહય તથા મોક્ષરૂપી રૂળને લીધે છે. પ્રધાન અર્થાત્ અપરા વિદ્યાને કોઈ મોક્ષરૂપી રૂળ આપવાવાળી કહેતું નથી. તારા કહેવા પ્રમાણે ભૂતયોનિરૂપ અક્ષરથી પરરૂપે પરમાત્માનું નિરૂપણ કરવાથી ત્રણ પ્રકારની વિદ્યાઓ છે, એમ થયે. બે રીતની વિદ્યાઓ જાણવા યોગ્ય છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. તેમાં મુંડકના ૧ લા મુંડકના પ્રથમ ખંડના ૩ લા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “કાસ્મિન્ બ્રહ્મો વિજાતે સર્વમિદ વિજાત મવતિ અર્થઃ-”હે ભગવન્ ! એવી તે કઈ વસ્તુ છે, કે જે વસ્તુનું જ્ઞાન થવાથી અન્ય સર્વ વસ્તુ જ્ઞાત થઈ શકે છે ?” એમ એકનું જ્ઞાન થવાથી સર્વ વિજ્ઞાનનો સંભવ છે, એમ કહેવાયાં આવતા સર્વાત્મક પ્રજ્ઞમાં કલ્પના કરી છે. અચેતનરૂપ તથા એકાશ્રયરૂપ પ્રધાનમાં અથવા લોભ્યથી રહિત લોકામાં સર્વ વિજ્ઞાનરૂપતા નથી. વળી “સ મહાવિષ્ણુ સર્વવિષ્ણુપ્રતિષ્ઠામયર્વાય જ્યેષ્ઠપુત્રાય પ્રાઃ (અ. ૧-૧-૧) તેણે પોતાના અચેત

પુત્ર અધર્મજનને અર્થ વિધાના આધારરૂપ
બ્રહ્મવિધાનો ઉપદેશ કર્યો.” આ રીતે
મુખ્યત્વે બ્રહ્મવિધાની શરૂઆત કરી,
વિદ્યાના બે વિભાગ પણ તથા અપગ
જણાવ્યા છે. પરાવિદ્યા અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ
કરાવનારી છે, એમ સૂચવ્યું છે. અર્થાત્ પરા
વિદ્યા બ્રહ્મવિદ્યા સૂચવે છે. બ્રહ્મવિદ્યા
જે અક્ષર બ્રહ્મના જ્ઞાનને સૂચવે છે, તે
અબ્રહ્મરૂપે થાય તો તેમાં નિષેધ આવે
છે. અગ્નેહાદિ લક્ષણવાળી અપરા
વિદ્યા કર્મવિદ્યારૂપ છે; તથા બ્રહ્મ-
વિધાની પ્રથમ શરૂઆતરૂપે તેનું નિરૂ-
પણ કર્યું છે. બ્રહ્મવિધાની પ્રશંસા માટે મુંડ-
કના ૧-૨-૭ માં મંત્રમાં કહ્યું છે કે,
“લ્પાસ્તે ભદ્રાચરુષાઃપ્રાદસોક્તમર્મવેષુ કર્મં ।
જ્ઞાતૈર્વેદમિતદન્તિ મૃદા જરામૃત્યુત્તપુન રેવિ માન્તિ
અર્થ-આ યજ્ઞના નિર્વાહ કરનારા અહાર
જણાવ્યો કે જેઓ શાસ્ત્રમાં કહેલ આ
નિરૂપ કર્મ કરે છે, તેઓ હોકાકા સરખા
નાશવાન તથા અદૃઢ છે. જે મૂર્ખ મનુષ્યો
આ કર્મને મનુષ્યના પરમ શ્રેયરૂપે માને
છે, તેઓ વારંવાર જરા તથા મૃત્યુને
પ્રાપ્ત થાય છે.” આ રીતે અપગ વિધાની
નિંદાનું સૂચન છે. અપરા વિધાની નિંદા
કરી વિરક્તને પર વિધાનો અધિકાર પ્રાપ્ત
થાય છે. જેમકે, “પરિત્ય લોક મ્ કર્મવિતાન
બ્રાહ્મણો ભિવેદમ યાત્રારત્વશ્ચ કૃતેન । તદ્વિજ્ઞાનાર્થ
ચમુદ્ગમેતિમિતદ્દેત્ રમિત્તાણિઃ ધોયિય મદ્ધાનિધિ
અર્થ-કર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલા લોકનું નિરી-
ક્ષણ કર્યો પછી બ્રાહ્મણે જોયું પદાર્થ-
માથી વેરાગ્ય ગ્રહણ કરવો જોઈએ,
કર્મવડે નિત્ય બ્રહ્મસ્વરૂપ મોક્ષ નથી.

આથી બ્રહ્મને જોળણવાની જિજ્ઞાસાથી
શિષ્યે, જે શુરુ કેવળ બ્રહ્મમાં આસક્ત
હોય તથા જે વેદોને જાણતો હોય, તેની
પાસે હાથમાં મમિષ લઈને જવું જોઈએ.”
અચેતનરૂપ પૃથ્વી આદિના દૃષ્ટાંતવડે
તેમાથી થયેલ દાષ્ટાંત જૂતયોનિ અચેત-
રૂપે જ હોય, એમ મંભવતું નથી એવો
કાંઈ નિયમ હોતો નથી કે, દૃષ્ટાંત તથા
દાષ્ટાંત નિકતું અત્યંત સામ્યપણું હોય.
દૃષ્ટાંતપણાવડે પૃથ્વી આદિ પદાર્થો
સ્થૂલરૂપે સ્વીકારાયેલ છે, માટે દાષ્ટાંતિક
જૂતયોનિ સ્થૂલરૂપે હોય, એમ મંભવતું
નથી. માટે અદ્વિત્યતાદિ ગુણવાળી જૂત-
યોનિ પરમેશ્વરરૂપે છે. (૨૧)

શિષ્ય-જૂતયોનિ જ પરમેશ્વરરૂપે
છે, પણ પ્રધાન કે જીવ નથી, તેના સંબં-
ધમાં જીવનાં કાંઈ દૃષ્ટાંતો હોય, તે કહો.

શુરુ-જે કાંઈ વિશેષણ તથા ભેદ
નિરૂપણ કરેલ છે, તેપરથી પન્માત્મા જ
જૂતયોનિરૂપ અર્થાત્ મર્મજૂત માત્રના
કાળ્પરૂપે સિદ્ધ થાય છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૬૬-સૂત્ર ૨૨ મું.

પરમાત્મા સર્વ ભૂતના કારણરૂપ.

વિશેષણમેદવ્યપદેશામ્યાં ચ
નેતરૈ ॥ ૨૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-વિશેષણ તથા ભેદનું જે નિરૂપણ છે, તેવડે પરમાત્મા જ સર્વ ભૂત માત્રના કારણરૂપ છે. પણ જીવ કે પ્રધાન બેમાંથી કોઈ કારણરૂપે નથી. (૨૨)

ટીકા:-શુદ્ધ-પરમેશ્વર જ ભૂતના કારણરૂપ છે, પણ જીવ કે પ્રધાન કારણરૂપે નથી.

શિષ્ય:-તેનું શું કારણ ?

શુદ્ધ:-વિશેષણ તથા ભેદના નિરૂપણવડે પરમેશ્વર કારણરૂપ છે. શ્રુતિ સર્વ ભૂતના કારણરૂપ પ્રકૃત બ્રહ્મને જીવથી વિલક્ષણરૂપે દર્શાવે છે. જેમકે "દિવ્યો હૃદયઃ પુણ્યઃ ॥ ગાદ્યામ્બરોદયઃ । જગત્તો હૃદયઃ શુભઃ અર્થઃ-આ અક્ષર બ્રહ્મ અરેખર પ્રકાશમાન, અમૂર્તરૂપે તથા પુરુષ અર્થાત્ સર્વત્ર પૂર્ણરૂપે છે. તે બ્રહ્મ તથા અંદર મર્વ વિશે વ્યાપી રહેલ છે. તે જન્મથી રહિત, પ્રાણથી રહિત તથા મનથી રહિત છે. તે શુભ અર્થાત્ સ્વચ્છરૂપે છે." અવિદ્યાથી સ્થિત-ચેત નામ તથા રૂપના ભેદવાળા પ્રમેયોત્તાના શરીરવિશે માનતા જીવાત્માના આ દિવ્યત્વાદિ વિશેષણો હોય નહિ માટે સાક્ષાત્ ઉપનિષદમાં નિરૂપણ કરાયેલ સર્વત્ર પૂર્ણરૂપ પરમાત્માનું જ નિરૂપણ કર્યું છે.

તેમજ શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે કે, પ્રધાનથી ભૂતના કારણરૂપ પ્રકૃત બ્રહ્મ ભિન્નરૂપે છે. "અક્ષરત્વતઃ જગતઃ પર એવા અક્ષરથી પર" અહીં અક્ષર બ્રહ્મ અવ્યાકૃતરૂપે, નામ તથા રૂપના કારણરૂપ શક્તિરૂપે, સૂક્ષ્મ ભૂતરૂપે, નિર્ગતાના આશ્રયરૂપે, પરમાત્માની ઉપાધિરૂપે, તથા સર્વ વિકારથી પરરૂપે છે અર્થાત્ તે અવિકારરૂપે છે. અવિકારથી પણ પરરૂપે પરમાત્મા છે. આ રીતે શ્રુતિનો ભેદવાળો ઉપદેશ છે, તેથી અહીં શ્રુતિ પરમાત્માનું જ નિરૂપણ સૂચવે છે. પ્રધાન એટલે કોઈક સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે, આ પ્રમાણેનો સ્વીકાર કરી તે પ્રધાનથી ભેદનું સૂચન કર્યું નથી

શિષ્ય -ત્ય રે કેવી રીતની કલ્પના છે?

શુદ્ધ:-જો પ્રધાનની શ્રુતિને અનુસાર અવ્યાકૃતાદિ અપદવાચક કલ્પના કરવી હોય તેમજ ભૂત સૂક્ષ્મરૂપે કલ્પનું હોય તો બલે કલ્પેલ. પણ પ્રધાનથી ભિન્નરૂપે સૂચન કરવાથી ભૂતયોનિરૂપે અરમેશ્વર છે, એમ પ્રતિપાદન થાય છે. (૨૨)

શિષ્ય -ભૂતોના કારણરૂપે પરમેશ્વર કેવી રીતે થાય ?

શુદ્ધ:-રૂપના નિરૂપણથી પણ પરમાત્મા ભૂતયોનિરૂપે છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૨૩ મું.

પરમાત્મા સર્વ ભૂતોના

અધ્યાત્મરૂપે.

રૂપોપન્યાસાચ્ચ ॥ ૨૩ ॥

સૂત્રાર્થ-વળી રૂપના અભિ-
ધાનથી પણ પરમાત્મા ભૂતરૂપે નિરૂપે છે,
એમ મિદ્ધ થાય છે. (૨૩)

ટીકા-ગુરુ:-“અક્ષરાત્ પરતઃ પરાઃ અસ્ય-
રૂપ પરથી પણ પર’ આ પ્રમાણેની જે
શ્રુતિ છે, તેના પછીની જ શ્રુતિમા કહ્યું
છે કે, “एतस्मान्नाम ते प्राणः तेमांश्चि प्राणुनी
ઉત્પત્તિ થાય છે.” આ પ્રમાણે પ્રાણથી
લઈ પૃથિવી સૂક્ષ્મનાં સર્વ તત્ત્વોની
ઉત્પત્તિ કહી છે. વળી આ ભૂતયોનિરૂપ
પરમાત્માના જ વિકારવાચક આ સર્વ
રૂપ છે, આ રીતનું નિરૂપણ શ્રુતિ કરે
છે. સુંકમાં કહ્યું છે કે, “अग्निर्देवां चक्षुषी
ब्रह्मसूयौ दिक्ष” એણે વાણ વિજ્ઞાત્ય વેદાઃ ।
વામ પ્રાણો હૃદય વિષમસ્ય પદ્મ્યા પૃથિવી હોય
સ્વર્ગભૂતાન્તરાત્મા અર્થ-જે પરબ્રહ્મનું મસ્તક
અગ્નિ-સ્વર્ગ છે, જેના ચક્ષુઓરૂપે
અંદ્રમા તથા આહિત્ય છે, જેના શ્રોત્રરૂપે
દિશાઓ છે, વાણીરૂપે પ્રકટ થયેલા વેદો
છે, જેના પ્રાણ વાયુરૂપે છે, જેનું હૃદય
વિશ્વરૂપે છે, તથા જેના પાદમાથી આ
પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તે પર-
બ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વ ભૂતોના અંત-
રાત્મારૂપે છે,” સર્વ વિકારના કારણ
રૂપ હોવાથી પરમાત્માના જ આ ધર્મો
છે અથ્થ મહિમાવાળા જીવના આ

ધર્મો હોઈ શકે નહિ સર્વ પ્રાણી માત્રના
અંતરાત્મારૂપ પ્રધાન નહિ હોવાથી
પ્રધાનના પણ આ ધર્મ સંભવે નહિ,
માટે ભૂતના કારણરૂપ પરમેશ્વર જ છે,
પણ જીવાત્મા કે પ્રધાન નથી, એમ
સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય-પણ ભૂતોના કારણને રૂપ-
નિરૂપણ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ગુરુ-આ રીતનું શ્રુતિ વચન છે
તેથી. એક આ રીતનું પ્રકૃત બ્રહ્મનું
સૂચન કર્યું છે તેથી ભૂતયોનિનું પ્રથમ
નિરૂપણ કરી “एतस्मान्नाમ ते प्राणः । एष
सर्व भूतान्तरात्मा अर्थ-આમાથી પ્રાણની
ઉત્પત્તિ થાય છે, આ સર્વ ભૂતોના અંત-
રાત્મારૂપે છે” આ રીતનું વચન ભૂત
યોનિના મંજધર્મા છે. જેવી રીતે એક
શિક્ષકને આગળ કરી પછી એમ કહે-
વામા આવે કે તું એની પાસે જાય,
એ વેદ તથા વેદાંગના પારને પહોંચેલ
છે, આ રીતનું વચન શિક્ષકના સંજ-
ધમા હોય છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્માના
સંજધર્મા છે.

શિષ્ય-અદૃશ્યત્વાદિ ગુણવાળા ભૂતો-
ના કારણને શરીરની આકૃષ્ટ રૂપનો
સંભવ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ગુરુ-સર્વને વિશે આત્મભાવ
પરમાત્માનો છે, માટે તેના સંજ-
ધમા રૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. પર-
માત્માને શરીર છે, એવા આશયથી
આ કહ્યું નથી માટે પરમાત્મામાં રૂપનો

દોષ નથી. જેમકે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, “અદમ્યમઅદ્યઃ” અર્થ:-હું અમરરૂપે અર્થાત્ લોઅચરૂપે તેમજ લક્ષકરૂપે અર્થાત્ લોકતારૂપે પણ હું છું.”

શિષ્ય:-કેટલાકનું માનવું એમ છે કે, આ રથળે ભૂતયોનિરૂપ પરમાત્માના રૂપનું સૂચન નથી, પણ ઉત્પત્તિભાવનું આ રથળે સૂચન કરેલ છે. જેમકે, “અત્માજાયતે પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ । સંવાયુર્જ્યોતિરાપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય પારિણી” અર્થ:-બ્રહ્મમાંથી પ્રાણુની, મનની તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થાય છે. વાયુની, જ્વોતિની, જળની તથા વિશ્વને ધારણ કરવાવાળી પૃથ્વીની પણ તેનામાંથી ઉત્પત્તિ થાય થાય છે.” આ પ્રમાણે પ્રાણુથી માંડી પૃથ્વી સુધી સર્વ તત્ત્વની ઉત્પત્તિભાવે કરી સૂચના કરી છે. વળી હેમવટના ભાગમાં કહ્યું છે કે, “તસ્માદગ્નિઃ નમિચો ગચ્ચ સૂર્યઃ” અર્થ:-જેના સમિધરૂપે સૂર્ય છે, એવા અગ્નિની ઉત્પત્તિ પણ તેમાંથી થઈ છે.” આ પ્રમાણે કહ્યું છે. તેમ જ કહ્યું છે કે, “અતઃપ મર્ગો ઓપવર્ગો રજાઃ” તેમાંથી સર્વ ઓપધિઓની તથા રસોની ઉત્પત્તિ છે.” આ પ્રમાણે હેમવટના ભાગમાં પણ ઉત્પત્તિ ભાવવડે સ્મૃતિ નિરૂપણ કરે છે. આ રથળે એકદમ વચ્ચોવચ્ચ જ ભૂતયોનિના રૂપનું કેમ નિરૂપણ કર્યું ?

શુરુ:-શ્રુતિ સ્વપ્ના-મરૂપ સદિની નિરૂપણ કરી છેવટે ઉપદેશ કરે છે કે, “પુત્ર એવં વિષં વર્મ પુરૂષ જ આ વિશ્વ-

રૂપ તથા કર્મરૂપ છે.” શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં ત્રૈલોક્યના શરીરરૂપે પ્રજાપતિના જન્માદિનું નિરૂપણ કરેલું જોવામાં આવે છે. જેમકે ઋગ્વેદસંહિતામાં કહ્યું છે કે, “દિવ્યગર્ભઃ સમવર્તતાયો મૃત્યુ જાતઃ પતિરેક યાસીત્ । સદાધાર પૃથિવીં વામુતેના કર્મ દેવાય હવિષા વિષેમ” અર્થ:-પ્રથમ હિરણ્યગર્ભની ઉત્પત્તિ થઈ, સર્વ ભૂતોના એકરૂપે તથા પતિરૂપે તે થયો, તેણે પૃથ્વીને તથા સ્વર્ગને ધારણ કર્યું, એમ કયા દેવની હવિષવડે પૂજા કરીએ ?” અહીં સમવર્તનો અર્થ ઉત્પન્ન થયા, એમ છે. સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “સવં શરીરં પ્રથમઃ સ વે પુરુષ સચ્ચતો” આદિકર્તા સમુતાના વ્રજાણે સમવર્તત અર્થ:-તેજ પ્રથમ શરીરરૂપે છે. તેજ પુરૂષરૂપે કહેવાય છે. ભૂતોના આદિ કર્તારૂપ તેની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માંથી પ્રથમ છે.” વિકારમુક્ત પુરૂષનો પણ સર્વ ભૂતાન્તરાત્મારૂપે સંભવ છે. કારણ કે પ્રાણુભાવડે સર્વ ભૂતોના અધ્યાત્મારૂપે તેની સ્થિતિ છે. આ રથળે પુરુષ એવં વિશ્વર્મ પુરૂષ જ વિશ્વરૂપે તથા કર્મરૂપે છે.” એમ સર્વ રૂપનું નિરૂપણ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ છે, એમ બહુલું. (૨૩)

શિષ્ય:-પરમાત્મારૂપે ખીલત શેની ગણતરી કરી છે ?

શુરુ:-વૈદ્યાનરૂપે પણ પરમાત્મારૂપે છે. આ જ બાળત દૃઢ કરવા નીચેનું ગૂચ છે. જેમકે:-

—૦૦૦—

આધકરણ ૭ મું—અત્ર ૨૪ મું

વૈશ્વાનર પરમાત્મારૂપે.

વૈશ્વાનરઃ સાધારણશબ્દવિશેષાત્ ॥ ૨૪ ॥

સૂત્રાર્થ—વૈશ્વાનર પણ પરમાત્મારૂપે છે. કારણ કે આત્મા તથા વૈશ્વાનર આ આ બે સામાન્ય શબ્દમા પણ વૈશ્વાનરની વિશેષતા છે. માટે તે પરમાત્મારૂપે છે. (૨૪)

ટીકા—ગિણ્ય—“કો નાત્મા કિં નદ્ધા । આત્માનમેવમ વૈશ્વાનર સપ્રત્યક્ષેષિ તમેવ નો બ્રૂહિ (છાં ૫-૧૧-૬) આત્મા એ શું છે ? પ્રજ્ઞા એ શું છે ? તમે વૈશ્વાનર આત્મા વિશે બે બાણો છો, તેનો અમને ઉપદેશ કરશો ” આ રીતની શરૂઆત કરી સ્વર્ગ, સૂર્ય, વાયુ, આકાશ, જળ, તથા પૃથ્વીમા નમ્યક પ્રકારનું તેજ છે, એમ શુભ્રુતું નિરૂપણ છે. તેમ જ દરેકની ઉપાસનાની નિન્દા કરી વૈશ્વાનર સર્વ ક્રાંતા શ્રેષ્ઠ છે, એ રીતનો ઉપદેશ કર્યો છે વળી યુતિમા પણ કહ્યું છે કે, “વસ્તુતમેવ પ્રાદેશમ પ્રમાણે નિમાનમાત્માન વૈશ્વાનરમુપારતે સ સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ મુતેષુ સર્વેષ્વાત્મસ્વપ્રમાણિ તસ્યદ વા એતસ્યા સ્વનો વૈશ્વાનરસ્ય મૂર્ધેવ સુનેજાગ્યુ વિશ્વિત્ત્વ” પ્રજા પ્યક્ વર્તમાના સદેહા વદ્ધલો વસ્તિરેવ તયિ પાપજ્યેવ પાદાવુર ણ્વ વદિર્લાનિ વદિર્દેવ્ય ગાર્હપથો મનોડન્નદાર્ધવચન જાસ્માદ્વર્નાદ- (૫-૧૮-૨) વિશ્વાત્મા જે પ્રાદેશ માત્ર રૂપ, અર્થાત્ જે પૃથ્વી તથા સ્વર્ગને વિશે વ્યાપ્તરૂપે તથા જે અકં શબ્દથી નિર્દિષ્ટ સુખ્ય વસ્તુરૂપ છે તે વૈશ્વાનર

આત્માને પ્રત્યક્ પ્રજ્ઞારૂપે જે ઉપાસે છે, તે ઉપાસક મર્વ લોક વિશે, ચગચા વિશે તથા સર્વ દેહેન્દ્રિયાદિ વિશે સ્થિતિ કરી, સર્વત્ર અત્રતુ સારી રીતે લેક્ષણ કરી શકે છે અરેખ આ મર્વત્ર વ્યાપક પરમ ત્માનુ સ્વર્ગ મસ્તકરૂપે છે, આદિત્ય ચંદ્રરૂપે છે, વાયુ પ્રાણરૂપે છે, આકાશ ઉદરરૂપે છે, જળ ખસ્તિરૂપે છે, તથા પૃથ્વી પાદરૂપે છે વેદો વક્ત્રરૂપે છે, બહિઃ કેશરૂપ છે, ગાર્હપત્યાગ્નિ તેના અંત કરણરૂપ છે, અન્વાહાર્ય પચનઅગ્નિ તેના મનરૂપ છે, તથા અહવનીયાગ્નિ તેના મુખરૂપ છે (આ રીતે તમે તેની ઉપાસના કરો).” હવે શકા એ ઉઠે છે કે, શુ વૈશ્વાનર શબ્દવડે જહગગ્નિનો ઉપદેશ છે, ભૂતાગ્નિનો ઉપદેશ છે, તેના અગ્નિ, માની દેવતાનો, જીવનો કે પરમેશ્વરનો ઉપદેશ છે ? આપ કહેશો કે, અહીં મંશય કંવાનુ કારણ નથી વૈશ્વાનર એટલે જહગગ્નિ, ભૂતાગ્નિ તથા દેવતારૂપે સામાન્ય શબ્દનું નિરૂપણ થાય છે તથા આત્મા, એ શબ્દ જીવ તથા પરમેશ્વરનો સામાન્ય વાચક છે અહીં કંઈ વસ્તુ લેવી યોગ્ય છે તથા કોનો ત્યાગ યોગ્ય છે, એ રીતનો સશય થાય છે અહીં શુ સમજવું ? હવે ધારો કે, વૈશ્વાનર વડે જહગગ્નિ લઈએ. કારણ કે કેટલેક રથને વિશેષણરૂપે પ્રયોગ નેવામા આવે છે જેમકે “મયમગિર્વૈશ્વાનરોવા યમન્ત વુહને ચેદેદમા પચ્યને ઘદિદમયને (જુ ૫-૬) શગીગ્ના મધ્યલાગમા જે અગ્નિ રહેવો છે, તેને વૈશ્વાનર કરી કહેવામા આવે છે આ અગ્નિ, જે અનનુ ભખાન કર

વામા આવે છે, તેનું પાત્રન કરે છે.” અથવા વૈશ્વ નર કહેના કેવળ અગ્નિ હોવો. સામાન્ય રીતે એમ કહ્યું છે કે, “વિશ્વત્મા અગ્નિ મુવનોય દેવા વેશ્વાનર કેતુમહ્નામકૃણ્વન (ઋ. મં. ૧૦, ૮૮, ૧૨) સર્વ ભુવનોને માટે દેવોએ વૈશ્વાનર અગ્નિને દિવસના ચિહ્ન તરીકે કર્યો.” અથવા અગ્નિના શરીરવાળા દેવના હોવા બેઠાએ કરણ આ રીતનું પણ નિરૂપણ કયું છે જેમકે, “વેશ્વાનરસ્ય સુપતાં સ્યામ રાજા હિ ક નવતાનામિ ધ્રાઃ (ઋ સં. ૧, ૬૮, ૧) વૈશ્વાનરની સુમતિમાં અમે થઈએ. કારણ કે સુખ આપનારા ભુવનોનો તે રાજા છે તથા અભિ-સુખવાળો શ્રીયક્ત તે છે.” આ શ્રુતિ ઐશ્વર્ય વગેરેથી યુક્ત દેવોમાં સંભવે છે. વળી આત્મા શબ્દને વૈશ્વાનર સાથે સમાનાધિકરણ છે. આ કારણથી શરુઆતમાં કો ન જામા કિં ત્વઞ અમારો આત્મા શુ છે, બ્રહ્મ શું છે, આમ આત્મ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી આત્મ શબ્દ સાથે વૈશ્વાનર શબ્દ બેઠવા યોગ્ય છે એમ કહીએ, છતાં છવ તો આત્મારૂપે હોવો બેઠાએ. કારણકે આત્મા લોકતારૂપે છે તથા વૈશ્વાનરની મમીપમાં છે. આત્માનું પ્રાદેશ માત્ર વિશેષણ ઉપાધિથી પરિચિન્નપણામા ઘટે છે. માટે વૈશ્વાનર ઇશ્વરરૂપે નથી.

શુર-વૈશ્વાનર પરમાત્મારૂપે થવા યોગ્ય છે. કારણ કે આધારણ શબ્દના વિશેષરૂપે છે. વૈશ્વાનર તથા આત્મા સામાન્ય શબ્દ છે, તેમા વૈશ્વાનર વિશેષરૂપે છે. બે કે આત્મા તથા વૈશ્વાનર બેડે શબ્દો આધારણરૂપે છે. તેમાં વૈશ્વાનર

શબ્દ પણ । સધ લુરૂપે અર્થાત્ છવ, પન્મ ત્મા તથા અગ્નિરૂપ છે તથા આત્મા શબ્દ બે । સામાન્યરૂપે અર્થાત્ છવાત્ ન અને પરમાત્મારૂપે છે તો પણ ત્મા વિશેષતા હોવાથી બેઠામા પરમેશ્વરપણું કહેવાય છે. જેમકે “ત્વમ હ વા. એતન્ના મને વશ્વાનરસ્ત્વઃ સુધા એવ સુનેજાઃ આ આત્મ રૂપ વૈશ્વાનરનું મસ્તક પુષ્કળ તેજવાળું છે.” આ સ્થળે પરમેશ્વરનો જ હ્રૂમૂર્ધત્વાદિ વિશિષ્ટરૂપે તથા અન્ય અવસ્થાને પામેલરૂપે પ્રત્ય-જાતમાપણાથી ધ્યાનને માટે સ્વીકાર કર્યો છે. કારણ કે તે કારણરૂપે છે

કારણરૂપ પરમાત્માની જ સર્વ કાર્ય-વાળી અવસ્થામાં સ્થિતિ હોવાથી હ્રુ લોકઅ.દિ અવયવરૂપે સૂચના થાય છે. “સ સર્વે લોરેપુ સર્વેપુ મતેપ સર્વેવાત્ સ્ત્રમાતે તે સર્વ લોકમાં, સર્વ ભૂતોમાં તથા સર્વ આત્મામાં અન્નનું લક્ષણ કરે છે.” આ રીતે સર્વ લોકાદિના આશ્રયરૂપ રૂળ જે કહ્યું છે, તે પરમ કારણરૂપ શરીર-વિશે જ સંભવે છે. “એવ હામ્ય સર્વે પામ્યાન પ્રદૂયન્તે (છા. ૫-૨૪-૩) આ રીતે અધિકારીના સર્વ પાપો ખળી નય છે.” આ રીતે આત્મમાક્ષારકારવાળાના સર્વ પાપનો નાશ કહ્યો છે. “કો ન આત્મા કિં વ્રત અમારો આત્મા કર્યો છે તથા બ્રહ્મ શું છે” આ રીતે આત્મા તથા બ્રહ્મ શબ્દ વડે પ્રારંભ કરી, જે કાંઈ વિશેષણ આપ્યા છે, તે પરમેશ્વરને જ ઓળખવે છે. માટે પરમેશ્વર જ વૈશ્વાનરરૂપે છે

અધિકરણ ૭મું-સૂત્ર ૨૬ મું.

પરમાત્માના વૈશ્વાનરમાં વાજ-
સનેયીનું મત.

શાષ્ટાદિગ્યોડન્તઃ પ્રતિષ્ઠાનાચ નેતિ ચેન્ન તથા
દ્વદશપદેશાદસંભવાત્પુરુષપ્રમાણે ચૈન-
મર્ધાયતે ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થઃ-શાષ્ટાદિવડે તેમજ અંદરને
વિશે સ્થિતિ હોવાથી વૈશ્વાનર પરમા-
ત્મારૂપે નથી, એમ કહેવું અયોગ્ય છે.
કારણ કે જહરગ્નિના સંબંધમાં પર-
મેશ્વરરૂપ દર્શિનેા અર્થોત્ પરમેશ્વર
તરીકેને ઉપદેશ શ્રુતિમાં છે. એ કે
પરમાત્માની આકૃત જહરગ્નિમાં સ્વર્ગ,
મસ્તક આદિનો સંભવ નથી. તે જ
પ્રમાણે વાજસનેયી શાખાવાળાઓ પણ
વૈશ્વાનરનું પુરુષરૂપે નિરૂપણ કરે છે.(૨૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-પરમેશ્વર વૈશ્વાનર-
રૂપે થવા યોગ્ય નથી. કારણ કે શાષ્ટા-
દિવડે અર્થોત્ પરમાત્માથી ભિન્નરૂપે
નિરૂપણ છે તેથી તેમ જ વૈશ્વાનરની
સ્થિતિ અંદરને વિશે છે. કેમકે તે શાષ્ટ
અર્થોત્ વૈશ્વાનર શાષ્ટનો સંભવ પર-
મેશ્વરમાં નથી. કેમકે તેનો અર્થ છીજી
રીતે થાય છે. દહાંત તરીકે ગ્નિ શાષ્ટ
વૈશ્વાનર માટે વપરાય છે. જેમકે “સણ્વોડ-
મિયંદાનઃ આ ગ્નિ વૈશ્વાનરરૂપે છે.”
અહીં જે આદિ શાષ્ટ વાપર્યો છે તેવડે
દશ્ય માર્દન્યઃ : (જા.) દ્વદશ, આદ્યત્ય
તથા ગ્નિ એમ ત્રણની કંપનાને

મહેણ કરવી. વળી-“તથદ્રક્ત પ્રથમમગ્ચેતદ્દો
મયિમ તેમાં જે અન્ન પ્રથમ આવે તે હોમના
સાધનરૂપે છે” આ શ્રુતિથી પ્રાણાહુતિનું
અર્થોત્ વૈશ્વાનરનું સૂચન કર્યું છે, એ
રીતની કંપના બાણુવી. આ સર્વ કાર-
ણોને લીધે જહરગ્નિને વૈશ્વાનરરૂપે
બાણુવો યોગ્ય છે. આ જ રીતે શ્રુતિમાં
કહ્યું છે કે, જહરગ્નિની સ્થિતિ અંદરને
વિશે છે. જેમકે “પુદ્ગલોડન્તઃ પ્રતિષ્ઠિતં વૈદ
અર્થઃ-પુરુષની અંદર સ્થિત થયેલા તેને
જે બાણુ છે” આ બાણત જહરગ્નિના
સંબંધમાં છે. વળી “સુધેવ છુતેજા તેનું
માથું પુષ્કળ તેજવાળું છે.” ઇત્યાદિ વિશેષ
કારણોને લીધે પરમાત્મા વૈશ્વાનરરૂપે છે.
આના સંબંધમાં માફ માનવું એમ છે
કે, આમ હોઇ શકે નહિ. એ કે બેઉ
પ્રકારનું વિશેષરૂપે જ્ઞાન થવા છતાં પર-
મેશ્વર સંબંધી વિશેષ આશ્રય કરવા
યોગ્ય છે. પણ જહરગ્નિ સંબંધી વિશેષ
નહિ. વળી ભૂતાગ્નિનો નિર્દેશ અંદર
તથા બહાર રહેવારૂપે થશે. મંત્ર
વર્ણવડે ભૂતાગ્નિનો ઘુ લોક આદિ સાથે
સંબંધ નિરૂપણ કરાયેલ છે. જેમકે,
યો માનુના વૃષિકાં ઘનુને માવાતવાન રોદતી
અતરિન્દ્ર (કં. સં.) આ ભૂતાગ્નિએ પુરુષ
તથા સ્વર્ગ અર્થોત્ રોદસી તથા અંતરિ-
ક્ષને પોતાના તેજવડે વ્યાપ્ત કર્યા છે.
આનું ધ્યાન કરવું નોંધએ.” અથવા
તો ધારીરક્ષક દેવતાનું ઐશ્વર્યના યોગ-
વડે ઘુ લોક આદિ અવયવપણું થશે.
માટે પરમેશ્વર વૈશ્વાનરરૂપે નથી.

સુર:-તેમ નથી. કારણ કે વૈશ્વાનરને પરમેશ્વરરૂપે જોવાનો ઉપદેશ છે. શગ્ધાદિ કારણોને લઈ પરમેશ્વર વૈશ્વાનરરૂપે નથી, એમ કહેવું યુક્ત નથી.

શિષ્ય:-કેમ યુક્ત નથી ?

સુર:-કારણ કે વૈશ્વાનરને જઠરાગ્નિરૂપે ગણ્યો છે, છતાં પરમેશ્વરરૂપ ગણના તેમાં છે, આ રીતનો ઉપદેશ છે. પરમેશ્વર તરીકેની ગણનારૂપે જઠર તથા વૈશ્વાનરનો ઉપદેશ છે જેમકે “મનાંજઘ્ન્યુ-પાર્ષિત અર્થ:-મન બ્રહ્મરૂપે છે, એમ ઉપાસના કરવી જોઈએ.” અથવા તો જઠર અને વૈશ્વાનરરૂપ ઉપાધિવાળા પરમેશ્વરનો દ્રષ્ટવ્યપણાવડે ઉપદેશ કર્યો છે. જેમકે “મનાંમયઃ પ્રાણગારો મારૂપઃ અર્થ:-વૈશ્વાનર મનોમયરૂપે, પ્રાણશરીરરૂપે તથા પ્રકાશસ્વરૂપે છે.” જો આ સ્થળે પરમાત્માનું નિરૂપણ ન હોય, પણ જઠરાગ્નિનું જ નિરૂપણ હોય તો “તેનું માયું પુષ્કળ પ્રકાશવાળું છે” ઇત્યાદિ વિશેષનો સંભવ થાય નહિ દેવતા તથા ભૂતાગ્નિનો આશ્રય લીધા વિના પરમેશ્વર સંબંધી આ વિશેષભાવ નિરૂપણ કરવો શક્ય નથી. આ સંબંધી ઉત્તર સૂત્રમાં કહીશું. જો કેવળ જઠરાગ્નિનું જ નિરૂપણ હોત તો પુરૂષના અંદર તે વિશે રહેવાપણું કેવળ જઠરનું થાય, પણ પુરૂષત્વ પ્રાપ્ત થાય નહિ. વાજસનેયીઓ પણ પુરૂષરૂપે આ વૈશ્વાનરનું સૂચન કરે છે. “ઘ એવોડગિન વૈશ્વાનરો યતુષ્ઠઃ ઘ મો દંતમેવવગિન વૈશ્વાનરં પુરુષવિધિ પુરુષેડન્તઃ પ્રતિષ્ઠિત મેદ (ઘા પ્રા) જે પુરૂષ છે, તે

વૈશ્વાનર અગ્નિરૂપ છે. જે આ વૈશ્વાનર અગ્નિને આ પ્રમાણે પુરૂષસદૃશ તથા પુરૂષને અંદર રહેતા રૂપે જાણે છે. તે સર્વ જોગ જોગરૂપે છે.” પરમેશ્વરનું સર્વાત્મકપણું હોવાથી પુરૂષપણું તથા પુરૂષની અંદર રહેવાપણું, એમ બે સંભવે છે. જેઓ પુરુષવિધિમતિ કેનમર્થયતે આ રીતનો પાઠ સ્વીકારે છે, તેઓ તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કરે છે.-કેવળ જઠર સ્વીકારવાથી પુરૂષને વિશે સ્થિત થાય, પણ પુરૂષ સદૃશપણું ઘટે નહિ. વાજસનેયીઓ જો પુરૂષમદૃશ છે, એમ પણ અધ્યયન કરે છે. “एकपदेव पुरुषेडन्तः प्रतिष्ठित वेद अर्थ:-જો આને પુરૂષસદૃશ તથા પુરૂષને વિશે અંદર રહેવારૂપે જાણે છે.” આમ સ્વર્ગ તથા મસ્તકથી આરંભી પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠિત પર્યંત જે પુરૂષસદૃશ અધિદેવત્વરૂપે છે તથા મસ્તકથી લઈ હૃદયપર્યંત અધ્યાત્મરૂપે છે, તે પુરૂષ વિધનું અહીં અહણુ કયું છે. (૨૬)

શિષ્ય:-આ રીતે ભૂતાગ્નિનો ઘુલો-કાદિ સાથે મંળધ હોવાથી, તેમજ તેની અવયવરૂપે કુદ્ધના મંત્ર વર્ણમાં હોવાથી વૈશ્વાનર દેવતારૂપે તેમજ ભૂતાગ્નિરૂપે નથી.

સુર:-આજ વાસ હેતુને સિદ્ધ કરવા પૂર્વપક્ષરૂપે વ્યાઘ્ર લગવાને ૨૭ મા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે, ૧

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૭ મું.

વૈશ્વાનર દેવતારૂપે તથા
ભૂતાગ્નિરૂપે.

અતઃ પચ ન દેવતા ભૂત ચ ॥ ૨૭ ॥

સૂત્રાર્થ - ઉપર દર્શાવેલ કારણોને લીધે વૈશ્વાનર દેવતારૂપે તેમ જ ભૂતાગ્નિરૂપે નથી. (૨૭)

ટીકા:-શિષ્ય-ભૂતાગ્નિનો મંત્ર વર્ણ-માં ઘુલ્લોકાદિ સંબધ જોવામાં આવે છે, તેમ જ “માયુ પ્રકાશવાળું છે” એ રીતે અવયવની કલ્પના પરમાત્માની થશે અર્થાત્ શરીરયુક્ત દેવની ઐશ્વર્યના યોગવડે આ કલ્પના બની શકશે. આનો પરિહાર કરવો જોઈએ. માર્ગ કહેલું એમ છે કે, પૂર્વે કહેલ કારણને લીધે જ વૈશ્વાનર દેવતારૂપે નથી, તેમ જ વૈશ્વાનર ભૂતાગ્નિરૂપે નથી. ભૂતાગ્નિનો ગ્ભ્યતા તથા પ્રકાશ માત્ર સ્વરૂપ હોવાથી તેમાં ઘુમ્મૂર્ધત્વાદિ કલ્પના યોગ્ય નથી. કારણકે જે વિકારરૂપે છે, તેને અન્ય વિકાર થવો અસંભવિત છે. તેમ જો કે દેવતામાં ઐશ્વર્ય યોગ છે, છતાં તેની ઘુમ્મૂર્ધત્વાદિ કલ્પના સંભવતી નથી. કારણ કે તેનામાં કારણનો અભાવ છે, તેમ જ ઐશ્વર્ય યોગ પરમેશ્વરશીલ છે. આ સર્વ પક્ષમાં આત્મ-શબ્દનો અસંભવ તો રહેલ જ છે. (૨૭)

શુરુ:-આ ૨૭ મા સૂત્રનું નિરાકરણ ૨૮ મા સૂત્રવડે થઈ શકે છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે ?

શુરુ:-આના દ્વાંત તરીકે કહ્યું છે કે, જૈમિની મુનિ પણ વૈશ્વાનરની પરમાત્મારૂપે ઉપામના માને છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૮ મું.

વૈશ્વાનરરૂપ પરમાત્મામાં
જૈમિનિનું મત.

સાક્ષાદ્વ્યવિરોધ જૈમિનિઃ ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ-સાક્ષાત્ વૈશ્વાનરની પરમાત્મા તરીકે ઉપામના કરવી જોઈએ, એમ જૈમિનીનો પણ મત છે. (૨૮)

શિષ્ય:-પૂર્વે એમ કહ્યું છે કે, જડ-સગ્નિસ્વરૂપ અથવા જડરાગ્નિ ઉપાધિ-વાળા પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવી જોઈએ. આમ કહ્યું છે તેનું કારણ એ કે, આ અગ્નિની સ્થિતિ અંદરને વિશે છે. હવે સ્વરૂપ અથવા ઉપાધિની કલ્પના વિના સાક્ષાત્ પરમેશ્વરની ઉપાસના ગ્રહણ કરવામાં કાંઈ વિરોધ નથી, એમ જૈમિનિ નામના આચાર્ય માને છે. પણ જો જડ-સગ્નિનું ગ્રહણ ન કરીએ તો અંતઃ સ્થિતિવાળા વચનમાં તથા શબ્દાદિ કારણમાં વિરોધ આવશે, તેનું કેમ ?

શુરુ:-અંતઃ સ્થિતિત્વવાળું વચન અસંગત થશે નહિ. “પુરુષવિષ્ણુપ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત વેદ પુરુષસ્વરૂપ તથા પુરુષ વિશે અંતઃ સ્થિતિવાળો જે જાણે છે” આમ

જે કહ્યું છે, તે જઠરાગ્નિના અભિ-
પ્રાયથી કહ્યું નથી, કારણ કે પ્રકૃતરૂપે તે
નથી, તેમજ ગણવાન્ય પણ નથી.

શિષ્ય:-ત્યારે તે પ્રકૃતરૂપે કે શબ્દ
વાન્ય નથી, ત્યારે તે કેવું છે ?

ગુરુ:-મરતકથી લઈ દાહી પર્યંત
પુરૂષના અવયવ વિશે જે પ્રકૃતની કલ્પના
કરી છે, તે નીચલા અભિપ્રાયને લઈ
કહી છે, “પુષ્પવિષ પુષ્પેડનાઃ પ્રતિષ્ઠિત વેદ
અર્થ:-પુરૂષ સ્વરૂપ તેમજ પુરૂષ વિશે
અંતઃસ્થિતિવાળારૂપે જે જાણે છે.” દૃષ્ટાંત
તરીકે વૃક્ષપર રહેલ શાખાને જાણે છે,
તે પ્રમાણે. અથવા તે જે પરમાત્મા
પ્રકૃતરૂપે, અધ્યાત્મરૂપે તથા અધિદેવત
રૂપે છે, તેમજ પુરૂષસ્વરૂપ ઉપાધિરૂપે
જે છે, તે કેવળ સાક્ષીરૂપને અનુ-
સરી કહ્યું છે. જેમકે “પુષ્પેડનાઃ પ્રતિષ્ઠિત વેદ
અર્થ:-પુરૂષમાં અંદર રહેલાં રૂપે જે
જાણે છે.” પૂર્વાપરના અનુસંધાનથી
પરમાત્મારૂપે સ્વીકાર નિશ્ચિત થયે,
જોટલે વૈશ્વાનર શબ્દ કોઈ પણ
વ્યુત્પત્તિવડે તે જ અર્થનું સૂચન કરશે.
વૈશ્વાનરની વ્યુત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે છે:-
વિશ્વાય નરમેતિ વિશ્વરૂપી નર, વિશ્વેષા
અનર વિશ્વના આ નર, અથવા વિશ્વેષા
અસ્ત્યેતિ વિશ્વમાં નરો જેમ છે તે વિશ્વા-
નર, અથવા પરમાત્મા. કારણ કે તે
ગર્ભાત્મારૂપે છે. વિશ્વાનર તેજ વૈશ્વાનર
કહેવાય છે. રાક્ષસ વાયસ આદિની
માફક પ્રકૃત અર્થને સૂચવનાર તદ્દિત
પ્રત્યય છે અગ્નિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ એ

છે કે, અગ્ને દોરવી લઈ જવું તથા આ
રીતના અર્થના નિરૂપણથી પરમાત્માનું જ
સૂચન થશે. ગાર્હપત્યાદિ કલ્પના તેમજ
પ્રાણાહુતિનું અધિકરણપણું ~~મર્ત્યમ્~~
જ્ઞાથી પરમાત્માને જ સુક્રત છે. (૨૮)

શિષ્ય:-પરમેશ્વરનો પરિગ્રહ કરીએ
તો પ્રાદેશ માત્ર પરમાત્માનું સ્વરૂપ, જે
શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે, તે કેવી રીતે
સુક્રત થાય ?

ગુરુ:-આ સંબંધનું જ નિરૂપણ
૨૯ માં સૂત્રમાં જણાવ્યું છે. આત્મા
અપરિમાણરૂપે છે, એમ અશ્વમરથિ મત-
વાળા માને છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૯ મું.

અશ્વમરથિનો મત.

અમિવ્યક્તેગિત્યાશ્વમરથિઃ ॥૨૯॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિનું આ પ્રમાણેનું પરિ-
રક્ષિત છે, એમ અશ્વમરથિ મતવાળા
માને છે. (૨૯)

ગુરુ:-અપરિમાણરૂપ પરમાત્માનું
પ્રાદેશ માત્રપણું કેવળ પરિરક્ષિત માટે
જ હોવું જોઈએ. ઉપાગડના હિત અર્થે
પરમેશ્વરનું પ્રાદેશમાત્ર પરિમાણ વ્યક્ત
થાય છે. અમુક સ્થાન અથવા હૃદયાદિ,
આત્મસાક્ષાત્કારનાં સ્થાન હોવાથી વિશે-
ષણરૂપે પ્રાદેશમાત્ર શબ્દ યોગ્ય ધાય
છે. માટે પરમેશ્વરના મંબધમાં પ્રાદેશ

માત્રરૂપ જે શ્રુતિ કહી છે તે યોગ્ય છે. એમ આશ્મરથ્ય આચાર્ય માને છે. (૨૯)

શિષ્ય:-બીજા કોઈ આચાર્યનું આના સંબંધમાં જે મત હોય, તે જણાવશો.

શુર:-બ્રાહ્મિ આચાર્ય માને છે કે, પરમેશ્વરના રમણને લીધે પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિ યોગ્ય છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૩૦ મું.
બ્રાહ્મિનો મત.

અનુસ્મૃતેર્વાદિરિઃ ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રાર્થ: બ્રાહ્મિ નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, પરમેશ્વરને વિશે અનુરમરણ હોવાથી પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિ યોગ્ય છે.

શુર:-પ્રાદેશ માત્ર હૃદયમાં સ્થિતિ કરેલા મનવડે પરમાત્માનું રમરણ થઈ શકે છે. આથી તે પ્રાદેશ માત્ર કહેવાય છે. જેવી રીતે પ્રથમ પરિભાષાથી મપા-યલા જવને પ્રથમ કહેવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે પ્રાદેશ માત્ર છે. જો કે જવમાં પોતામાં રહેલ પરિભાષા પ્રથમ સંબંધવડે વ્યક્ત થાય છે, પણ પરમેશ્વરના સંબંધમાં કાંઈ પરિભાષા નથી, કે જે પરિભાષા હૃદયના સંબંધવડે વ્યક્ત થાય. છતાં પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિ કહેલ છે, તે કેવળ અનુરમણને અવલંબી કહેલ છે. પરમાત્મા આ પ્રાદેશ માત્ર છે, છતાં પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિ બધોસતી થાય, માટે પ્રાદેશ માત્રવડે પરમાત્મા રમણ કરવા

યોગ્ય થાય છે, એમ બ્રહ્મણુ. આ રીતે બ્રાહ્મિ આચાર્ય માને છે કે, પરમેશ્વરમાં જે પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિ છે, તે અનુરમણિ નિમિત્ત જ છે. (૩૦)

શિષ્ય:-બીજા કોઈ આચાર્યનું આના સંબંધી શું મત છે, તે કહો.

શુર:-હા, જેમિનિ મુનિ એમ માને છે કે, પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિ સંપત્તિના બળવડે સુક્ત છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૩૧ મું.
જૈમિનિનો મત.

સપત્તેરિતિજૈમિનિસ્તથા દિવર્શયતિ ॥૩૧॥

સૂત્રાર્થ:-જૈમિનિ આચાર્ય માને છે કે, સંપત્તિથી પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિ યોગ્ય છે. જેમકે શ્રુતિ પશુ તેજ રીતિ દર્શાવે છે.

શુર:-સંપત્તિ નિમિત્તને લઈ પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિ યોગ્ય થાય.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે ?

શુર:-સમાન પ્રકરણવાળું વાજરનેથી પ્રાદાણુ, સ્વર્ગથી માંડી પૃથ્વી પર્યંતનાં ત્રેલોક્ય સ્વર્ગપો વૈશ્વાનરના અવયવો-રૂપે છે. આ અવયવોની અધ્યાત્મ મસ્તકથી લઈ દાહી પર્યંત દેહના અવયવમાં કલ્પના કરી છે. આ રીતે તે પ્રાદાણુમાં પરમાત્માની પ્રાદેશ માત્ર

સંપત્તિ-અર્થ વસ્તુ આપવન કરી તેના મગ્ની મદાન વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરી તે

સંપત્તિ દર્શાવી છે. જેમકે, “પ્રાદેશમાત્રમિવ
 હ વે દેવઃ સુવિદિતા ઇમિર્મપમાસ્થાનં વ ઇતા-
 ન્વદ્યામિ યથા પ્રાદેશમાત્ર દેવાનિરંપદમિજ્યા
 મીતિ, ત વૈશ્વત્વ મધ્યમેમુપદિશન્નુવાચપા વા
 ઇતિઘા વૈશ્વાનર ઇતિ । ચક્ષુર્પા ઉપદિશન્નુવાચેવ
 વં મુતેજા વૈશ્વાનર ઇતિ । નારિકે ઉપદિશન્નુવ-
 ચેવ વે વૃધન્વર્માત્મા વૈશ્વાનર ઇતિ । ઇત્યમાવાશ-
 મુપદિશન્નુવાચ વે ચક્ષુર્પા વૈશ્વાનર ઇતિ । કુટ્યા
 અવ ઉપદિશન્નુવાચેવ વં રયિ વૈશ્વાનર ઇતિ ।
 યુવામુપદિશન્નુવાચેવ વે પ્રતિઘા વૈશ્વાનર ઇતિ
 અર્થઃ—ખરેખર અપરિચિન્ન એવા ઈશ્વ-
 રને જાણે પ્રાદેશ માત્ર હોય એવી
 કલ્પના કરી, દેવોએ તેનું સમ્યક્ જ્ઞાન
 મેળવ્યું તથા સારી રીતે પ્રત્ય કયો.
 જે પ્રમાણે પ્રાદેશ માત્ર રૂપ પરમાત્માને
 હું પ્રાપ્ત કરીશ તે પ્રમાણે દેવોને પર-
 માત્માના અવયવો કહીશ, એમ તેણે
 કહ્યું. તેણે મસ્તક દર્શાવી કહ્યું; ખરેખર
 આ મારું માથું ભૂરાદિ લોકને અતિકાન્ત
 થયેલુ છુ લોક વૈશ્વાનરરૂપે છે. આખ દર્શાવી
 કહ્યું,—ખરેખર આ પુષ્કળ તેજવાળો
 વૈશ્વાનર છે. નાસિકા દર્શાવી કહ્યું;
 ખરેખર આ બિંદુ ગતિ સ્વરૂપ
 વૈશ્વાનર છે. મુખમાં રહેલ આકાશને
 જતાવી કહ્યું; ખરેખર આ વ્યાપક રૂપ
 વૈશ્વાનર છે. મુખમાં રહેલ જળને દર્શાવી
 કહ્યું; ખરેખર આ રયિ સ્વરૂપ વૈશ્વાનર
 છે. દાઢીને દર્શાવી કહ્યું; આ પ્રતિષ્ઠા
 સ્વરૂપ વૈશ્વાનર છે.” અહીં યુગુકનો
 અર્થ મુખની હેઠળનો ભાગ ગાય છે.
 જો કે વાજસનેયી પ્રાણધ્રુમાં આકાશનું
 અતિકેમણુ કરી જવાનો ગુણ દર્શાવ્યો
 છે, આદિત્યને સુતેજ ગુણવાળો કહ્યો

છે, તથા છાંદોગ્યમાં આકાશને સુતેજ
 ગુણવાળું કહ્યું છે, તથા આદિત્યને વિંધ
 રૂપત્વ ગુણવાળો કહ્યો છે, છતાં આ
 આ વિશેષણોને લીધે કરી હોઈને પહોં
 ચતી નથી. કારણ પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિ
 વિશેષલાવથી રહિત છે તથા સર્વ શાખામાં
 તે રીતનું પ્રમાણ છે. માટે જૈમિનિ
 આચાર્યનું મત છે કે, પ્રાદેશમાં માત્ર
 શ્રુતિ સંપત્તિ નિમિત્ત છે તથા તે યોગ્ય
 છે. (૩૧)

શિષ્યઃ—બીજા કોઈ ઋષિનો આ
 સંબંધી શ્રુ મત છે, તે કહો.

શુકઃ—જાપાલ નામના ઋષિ આ
 પરમાત્માને મસ્તક તથા દાઢીના મધ્ય
 વિશે રહેલારૂપે વર્ણવે છે. જેમકે;—

અધિકરણ ૭ મું—સૂત્ર ૩૨ મું.

જાપાલ આદિનો મત.

આમનન્તિ વૈનમાસ્મિન્ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ—વળી જાપાલ મતાનુયાયીઓ
 આને—પરમાત્માને આમાં અર્થોત્ મસ્તક
 અને દાઢીના મધ્ય વિશે સ્થિતિ કરનારા-
 રૂપે વર્ણવે છે. (૩૨)

શુકઃ—આ પરમેશ્વરને મસ્તક તથા
 દાઢીના મધ્ય ભાગમાં જાપાલ મતવા-
 નાઓ માને છે. જેમકે, યદ્દંડંતોડગ્ગલ
 જાત્યા ચોડિનુકં પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ । યજ્ઞાદા
 મસ્તકં વ મધ્યે પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ વા ને યજ્ઞાદા

ચ નાસીતિ ॥ અર્થઃ—જે અનંત અવ્યક્ત આત્મા છે, તે અવિમુક્ત એવા જીવને વિશે રિધતિ કરી રહેલ છે. આ જીવાત્મા ~~નાસીતિ~~ રહેલ છે? વરણામાં તથા નાસીમાં રહેલ છે. હવે વરણા એટલે શું તથા તથા નાસી એટલે શું? આ રીતે વરણા તથા નાસીનું નિરૂપણ કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે, જે સર્વ ઇન્દ્રિયોવડે કરાયેલ પાપોનું વારણ કરે તે વરણા તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોથી કરાયેલ પાપનો નાશ કરે તે નાસા. વળી આ જ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, “વતમત્ત્વાસ્ય સ્થાન મવતિ રિતિ । મુક્તોઽર્ણવસ્તુ ચ યઃ સધિઃ સ રપ સુ-લોકમ્ય પરસ્વ ચ સધિર્મવર્તીતિ (જાબા.) પર-

માત્માનું કયું સ્થાન છે? બ્રહ્મટી તથા નાસિકાની જે સંધિ, તે છુલોક તથા પરલોકની સંધિરૂપે છે.” આથી પરમેશ્વરમાં પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિયુક્ત છે. અભિવિમાન શ્રુતિ પ્રત્યક્ષ આત્માનું નિરૂપણ કરે છે. પ્રત્યક્ષ આત્માવડે સર્વ પ્રાણીને જ્ઞાન થાય છે, માટે તે શ્રુતિને અભિવિમાન કહે છે. પરિમાણ ભૂત જે પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ આત્માથી થાય, તે અભિવિમાન. જગતના કારણરૂપ હોવાથી જે સર્વને નિર્માણ કરે, તે અભિવિમાન કહેવાય. માટે પરમેશ્વર વૈશ્વાનર રૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

इति श्री मच्छंकर भगवत्पादकृतौ शारीरक मीमांसाभाष्ये चंद्रशेखरात्मज छोटालाख शर्मणा कृते भाष्यानुवादे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

પ્રથમ અધ્યાય—તૃતીયપાદ.

બ્રહ્મનું જ્ઞેયરૂપે પ્રતિપાદન.

ભૂમિકા.

શિષ્યા:-દ્વિતીય પાદમાં છેવટના સૂત્ર-
વટે આપે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે,
‘જેશ્વાનર પરમાત્મારૂપે છે. પણ સ્વર્ગ તથા
ભૂમિના આશયરૂપે કંઈ વસ્તુ છે ?

ગુરુ:-પરબ્રહ્મ જ સ્વર્ગ તથા ભૂમિ
આદિના આલંબન રૂપે છે. આજ વાત
પ્રથમ અધ્યાયના ત્રીજા પાદના ૧ લા
સૂત્રમાં નિરૂપણ કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૧ લું.

બ્રહ્મ સર્વના આશ્રયરૂપે.

ઉપાધ્યાયતત્ત્વ સ્વદ્વાત્ ॥૧॥

સૂત્રાર્થ:-સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી આ-
દિના આશ્રયરૂપે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા
છે. આ વાત આત્મ શબ્દથી સિદ્ધ
થાય છે. (૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-મુંડકના ૨મ્ મુંડકના
૨ ના ખંડના ૫ મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે,
“યસ્મિન્ યોઃ પૃથિવી ચાત્તરિદિશમેતં મનઃ સદૃ
પ્રભૈષ સર્વેઃ । તમેર્વંકં જ્ઞાનમ આત્માનમન્વા
વાચા વિમુચાપાંતરમેવ સેતુ ॥ સ્વર્ગ, પૃથ્વી,
અંતરિક્ષ તથા પ્રાણી સહિત મન આ
પરબ્રહ્મમાં સ્થિત થઈને રહેલાં છે. આ
પરબ્રહ્મને એક આત્મારૂપે અર્થાત્ સર્વ

પ્રાણીઓના પ્રત્યક્ સ્વરૂપ આત્મારૂપે
તમારે બાણવા જેમજે. અન્ય વાણીને
ત્યાગ કરો. અમૃતત્વ પ્રાપ્તિના આ સેતુ-
રૂપે અર્થાત્ કારણરૂપે છે.” આ રથજે
સ્વર્ગઆદિ કોઈ વસ્તુમાં સ્થિતિ કરીને
રહેલ છે, એમ વચન હોવાથી કોઈ પણ
વસ્તુ તેના આલંબનરૂપે હોવી જોઈએ.
આ વસ્તુ શું પરબ્રહ્મરૂપે છે, અથવા
તો કોઈ બીજી વસ્તુ છે, આ રીતનો
મને સંદેહ થાય છે. મારું માનવું એમ
જ છે, કોઈ અન્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે.
કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “અમૃતસ્વસેતુઃ”
અમૃતના એ સેતુરૂપે છે.” જેનાવડે એક
પારથી બીજી પારે જવાય, તેને સેતુ
કહે છે. બીજું પરબ્રહ્મના પારને પહોંચવું
અશક્ય છે. કારણ કે બૃહદારણ્યકમાં
કહ્યું છે કે “અનતમપાતમ્ અર્થ:-પરબ્રહ્મ
અનંતરૂપે તથા અપારરૂપે છે.” એ કોઈ
બીજી વસ્તુ છે, એમ ગ્રહણ કરીએ તો પછી
સ્મૃતિ વિશે પ્રસિદ્ધ જે પ્રધાન છે; તે
લઈ શકાય. કારણ પ્રધાન કારણરૂપે
હોવાથી તે સર્વના આશ્રયરૂપે થવા
યોગ્ય છે. અથવા તો શ્રુતિ પ્રસિદ્ધ
વાણી હોવા જોઈએ. કારણ બૃહદારણ્યકમાં

કહ્યું છે કે, “વાયૈવં ગૌતમ તત્સૂત્ર વાયુના વે
ગૌતમ સૂત્રેણ ચ લોકઃ પરબ્રહ્મલોકઃ સર્વાળિ ન
મૃતાનિ સદૃશ્યાનિ મવન્તિ ॥ અર્થ:-હે ગૌતમ !
વાયુ સૂત્રરૂપે છે હે ગૌતમ ! જેવી રીતે
સૂત્રવડે હોય તેમજ વાયુવડે આ હોક,
અન્ય હોક તથા સર્વ જુદા માત્રો
બંધાયેલા હોય છે” વાયુની બ્યુત્પત્તિ
એ કે સર્વજુ મારી રીતે ધાગળ કરી
શકેલુ અથવા તેા જીવ આશ્રયરૂપે
થઈ શકે. કારણકે જીવમા લોકતાપણુ
રહેલ છે. આથી લોગ તથા પ્રપચના
આશ્રયરૂપે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શુર-આજ હેતુને લઈ કહ્યું છે
કે, પરબ્રહ્મ સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના
આશ્રયરૂપે છે છુ તથા ભૂઆદિ જેના
છે તે દુષ્કવાદિ આ વાક્યમા સ્વર્ગલોક
પૃથ્વી, અતરિક્ષ, મન તથા પ્રાણ આ
આ સર્વ સ્વરૂપવાળુ જગત્ પરોવાયેલ
છે, એમ નિર્દેશ કહેલ છે માટે તે જગ-
તાના આશ્રયરૂપે પરબ્રહ્મ થવા યોગ્ય છે

શિષ્ય-પરબ્રહ્મ કેવી રીતે થવા
યોગ્ય છે તથા બીજી વસ્તુ થવા યોગ્ય
કેમ નહિ?

શુર-સ્વશબ્દવડે અર્થાત્ આત્મ
શબ્દ વડે, “તમનેક જાનમ ભાત્માનમ્ તે એક-
ને તુ” આત્મરૂપે બાણુ ॥ આ સ્થળે આત્મ
શબ્દ એકરૂપે કહ્યો છે. માટે આત્મ
શબ્દ પરમાત્માવાચક છે, એમ યોગ્ય
રીતે થટે છે. જો બીજો પદાર્થ સ્વીકારીએ
તો આત્મા શબ્દ સંભવી શકે નહિ.
કેટલેક સ્થળે સ્વશબ્દવડે બ્રહ્મનુજ

અવલંબનપણુ કેટવાયેલ છે. જેમકે,
“અનૂત્મઃ સૌ યમા સવાઃ પ્રજાઃ સદાયતનાઃ સ્વપ્ન સિદ્ધ
અર્થ-હે સોગ્ય ! સર્વ પ્રજાઓ સત્તા
મૂળવાળી, સત્તા આયતનવાળી,
તથા સત્તા પ્રતિષ્ઠાવાળી છે આ
સ્થળે સ્વશબ્દવડે, પૂર્વના વચન
વડે તેમજ આ વચનવડે બ્રહ્મનુજ નિરૂ-
પણુ થાય છે. પુરુષ એવંદ વિશ્વ વર્મ તમે બ્રહ્મ
પરામૃતમ્ । ક્ષેત્રેર્વદમ્મૃત પુરસ્તાત્-ના દક્ષિણ
શ્લોકેણ (સુ ૨-૨-૧૧) આ વિન્ધ, કર્મ
તપ, બ્રહ્મ, પર તથા અમૃતરૂપે પુરૂષ
છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા દક્ષિણમા
જે કોઈ છે તે બ્રહ્મ રૂપે છે. આ બ્રહ્મ
અમૃતરૂપે છે” તેમા શ્રુતિઓ બે ભાવ
વાળી છે કેટલીક કહે છે કે બ્રહ્મ સર્વના
આયતનરૂપે છે તથા કેટલીક કહે છે
કે, બ્રહ્મ સર્વના આયતનવાળુ છે. સર્વ
બ્રહ્મ એમ સમાનાધિકરણુ ભાવ છે. જેમ
શાખા, રક્ષ થ તથા મૂળને લીધે વૃક્ષ અનેક
સ્વરૂપે કહેવાય છે તેજ પ્રમાણે અનેક
પ્રકારના રસવાળો વિવિધ આત્મા છે,
જે રીતની શકાનો મલબ છે આ શકાને
ટાળવા નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું છે કે, આ
આત્માને તુ એકરૂપે બાણુ આત્માને
કાર્ય પ્રપચ વિશિષ્ટ વિચિત્રરૂપે બાણુવો
નહો

શિષ્ય-તારે આત્માને કેવો બાણુવો?

શુર-અવિદ્ય વડે આ સર્વ કાર્ય
પ્રપચનો ઉદ્ભવ છે. તેનો ન શ વિદ્યા-
વડે થાય છે. આમ નાશ થનાથી તમે
આત્માને એકરૂપે, આયતન સ્વરૂપે તથા
એક અચરૂપે બાણુ જેવી રીતે જે
આસનપર કેવલ્લ એક છે તે કાલો,

એમ કહેવાથી આત્મન લાવવામાં આવે છે, પણ દેવદત્તને નહિ. તે જ રીતનો આયતન સ્વરૂપ તથા એક રસરૂપ આત્માનો ઉપદેશ બાહ્યો બોધ્યો. વળી વિદ્યારૂપ અમૃતને ખરું માનનારાની શ્રુતિમાં નિંદા કરી છે, જેમકે “મૃત્યો વ મૃત્યુ માનોનિ વ દ્વ નાતેવ વ્યવતિ અર્થ”-જે આત્માને અનેક પ્રકારે ભુવે છે, તે એક મૃત્યુથી બીજા મૃત્યુને વારંવાર પામ્યા કરે છે.” “સર્વ જ્ઞા આ જે શ્રુતિવચન છે, તે સર્વ તેના આશ્રય રૂપે છે, તે જણાવવા માટે, તેમજ પ્રપંચનો નાશ કરવા માટે છે, પણ અનેક રસના પ્રતિ-પાદન માટે આ ઉપદેશ નથી. “ત વયા ઈન્ધ્ર વયનોડકતરોડવાહ્ય શત્તોસ્તથન ઈર્વં વા બરેડયમલ્લાનરોડનાહ વસ્ત્વઃ પ્રજા-નન દસ । (ખૂં ૪, ૫, ૧૩) જેમ મીઠાના ગોંગડાની અંદર તથા બહાર કંઈ નથી, પણ સર્વ કેવળ એક રસરૂપે છે તેમ આ આત્મા પણ અંદર તથા બાહ્ય કૃત્તનરૂપે તથા જ્ઞાનના સમૂહરૂપે છે.” આ રીતે શ્રુતિમાં એક રસતા નિરૂપણ કરી છે. માટે સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે પરબ્રહ્મ છે.

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં સેતુ ગ્રન્થ વાપર્યો છે. વળી સેતુથી કોઈપણ વસ્તુના પારને પહોંચવું એમ થાય છે, માટે બ્રહ્મથી કોઈ અન્ય વસ્તુ હોવી બોધ્યો, જે વસ્તુ સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી આદિના આયતન રૂપે હોય.

ગુરુ:-શ્રુતિમાં સેતુનું જે નિરૂપણ કર્યું છે, તે કેવળ આત્માનો નિશ્ચય કરવા માટે કહ્યું છે. પણ પાર પહોંચવાનાં સેતુથી કહ્યું નથી. જેમ સૌમિન્યરૂપ મટોડી કે લાકડાનો પુલ નદી બાજીંગવા હોય છે, તેમ આ સ્થળે મટોડી કે લાકડાનો પુલ બાહ્યનો નથી. અહીં સેતુ ગ્રન્થનો અર્થ નિશ્ચય માત્ર થાય છે. પણ પાર પહોંચવા આદિ નહિ. સેતુ ગ્રન્થ પિન્ ધાતુપરથી થયો છે તથા તેનો અર્થ એ થાય છે કે બાધનરૂપી કર્મનો પાર. ફેટલાક આનો અર્થ બૂદો કરે છે:- “તમેવેક જાનવ શાત્માન એકરૂપ તે આત્મા-ને જ તમે બાહ્યો.” આજે કહ્યું છે, તે આત્મજ્ઞાનની સ્તુતિ અર્થે કહ્યું છે. તેમજ “અન્મો વાચો વિમુચ્ચ બીજી વાણીનો તમે ત્યાગ કરો.” આ રીતે વાણીના ત્યાગનું નિરૂપણ કર્યું છે. “અમૃતસ્થેયે સેતુ” આ અમૃતના સેતુ રૂપે છે” આ અમૃત સાધન રૂપે હોવાથી કહ્યું છે. આ રીતે સેતુ સંબંધી શ્રુતિનું નિરૂપણ છે, પણ તે સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે નથી. સેતુ સંબંધી શ્રુતિથી બ્રહ્મથી અન્ય વસ્તુ સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના આયતન રૂપે છે, એમ કહેવું તદ્દન અયુક્ત છે. (૧)

શિષ્ય:-ભૂ આદિનું આયતન પરબ્રહ્મ છે, જોના સંબંધી બીજી કંઈ સાધન હોય તો તે કહેશે.

ગુરુ:-મુક્ત પુરુષને પરબ્રહ્મ ગમ્યરૂપે છે. માટે પરબ્રહ્મ ભૂઆદિના સ્થાનરૂપે છે. જેમકે,

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૨ જી.

બ્રહ્મ ગંતવ્યરૂપે.

—મુક્તોપમૃત્યુ વ્યપદેશાત્ ॥૨॥

સૂત્રાર્થ:—મુક્ત પુરુષને સંસાર-
બંધનથી મુક્ત થઈ પરબ્રહ્મ ગંતવ્ય-
રૂપે છે, આ રીતનો ઉપદેશ છે, માટે
પરબ્રહ્મ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતન
રૂપે છે. (૨)

ટીકા:—શુર:—પરબ્રહ્મ સ્વર્ગ પૃથ્વી
આદિના આલંબનરૂપે છે. કારણ કે પરબ્રહ્મ
મુક્ત પુરુષોને ગંતવ્યસ્થાન રૂપે છે, એમ
ઉપદેશ કરેલો જોવામાં આવે છે. મુક્તવડે
જે જવા યોગ્ય, તે મુક્તોપમૃત્યુ
અવિદ્યા એટલે દેહાદિ જડ પદાર્થમાં હું
હું, એ રીતની આત્મબુદ્ધિ. આ દેહાદિનું
પૂર્ણ થાય તેમાં પ્રીતિ, આ દેહાદિનો
કોઈ પરાભવ કરે તેનાપર દ્રેષ, કોઈ
આ દેહાદિનો નાશ કરે તેથી ભય તથા
શોક, આ રીતે અવિદ્યાના અનેક લેહ
છે, જે અનર્થના સમૂહરૂપે છે. તે પ્રત્યક્ષ
રીતે આપણ સર્વના અનુભવમાં આવે છે.
આથી ઉદ્ધટી રીતે અવિદ્યા, રાગ, દ્રેષ-
આદિ દોષથી જે મુક્ત થયા હોય તેને
જવા યોગ્ય જે સ્થાન, તે સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી
આદિના આશ્રયરૂપે છે. આ રીતે સૂચન
કરી ઉપદેશ કર્યો છે.

શિષ્ય:—આ ઉપદેશ કેવા પ્રકારનો છે
તે કહેશો ?

શુર:—મુંડકના ૨ જી મુંડકના ૨ જી
ખંડના ૮ મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે,

“મિચતે હૃદયગ્રાથિ રિચ્યન્તે સર્વસંશયાઃ । ક્ષીયન્તે
વાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્નદ્યે પરાવરે અર્થ:—ત્યારે
પરરૂપ તથા અવરરૂપ પુરૂષનું દર્શન
કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મનો પૂર્ણ-
પણે સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે મનુષ્યના
અંતઃકરણનાં સર્વ બંધનોનો નાશ થાય
છે, અર્થાત્ દેહાદિમાં આત્મત્વ બુદ્ધિનો
નાશ થાય છે, સર્વ સંશયો જતા રહે છે
તથા તેનાં સર્વ કર્મોનો અર્થાત્ સંચિત
તથા આગામી કર્મનો નાશ થઈ ભય
છે.” આમ કહી વળી કહ્યું છે કે, “તથા
વિદ્વાન્નામરૂપાદિમુક્તઃ પરાત્ પુરુષમુપૈતિ વિવ્ય
તેજ પ્રમાણે અધિકારી મનુષ્ય શ્રેષ્ઠના
કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ એવા દિવ્ય પુરૂષને ત્યારે
પામે છે ત્યારે તે પોતાના નામરૂપાદિથી
રહિત થાય છે.” શાસ્ત્રમાં પણ પ્રસિદ્ધ
છે કે, મુક્તનું ગમ્યસ્થાન બ્રહ્મ છે. જેમકે
યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામાયેડસ્ય હૃદિ ભિન્ના । અપ
મર્ત્યોઽમૃતો મવત્યત્ર મદ્ધ સમશ્રુતે (ખૂ. ૪, ૪, ૭)
હૃદયમાં રહેતી સર્વ કામનાઓનો ત્યારે
ત્યાગ થયેલો હોય છે ત્યારે મર્ત્ય અમર્ત્ય-
રૂપ થઈ શકે છે તથા બ્રહ્મને પામે છે.”
આ પ્રસિદ્ધ છે કે, પ્રધાનોદિ મુક્તોને
જવા યોગ્ય સ્થાનરૂપે નથી. વળી “તમેવૈકં
જાનય આત્માન મન્યાવાત્તો વિમુચ્યામૃતત્વૈષ સેતુ
એકરૂપ આત્માને જ તું જોગબ, અન્ય
વાણીનો તું ત્યાગ કર, આ અમૃતના સેતુ-
રૂપ છે.” આ રીતે વાણીના ત્યાગપૂર્વક
સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપ બ્રહ્મ જ
જાણવા યોગ્ય છે, એમ કહ્યું છે. બ્રહ્મના
સંબંધી બીજી શ્રુતિમાં “તમેવ ધીરો વિજાય
“તમેવ ધીરો વિજાય

ધ્યાયા દ્વિત્વદ્વાન્વાનો વિગ્લાપનં હિ તત્ (બુ. ૪, ૪, ૨૧) વિવેકી પ્રાદક્ષણે તે પરબ્રહ્મને ભણ્યા પછી કેવળ પોતાની પ્રજ્ઞા તેની તરફ દોડાવવી ભેધજ્ઞે, ઘણા શબ્દોવડે તેનું ધ્યાન કરવું ભેધજ્ઞે નહિ. કારણ અનેક શબ્દો શ્રમ આપનારા છે.” માટે પરબ્રહ્મ જ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે છે. (૨)

શિષ્ય:-ત્યારે પ્રધાન કેમ સ્વર્ગ જ આદિના કારણરૂપે ન થઈ શકે ?

ગુરુ:-પ્રધાન કારણરૂપે થઈ શકે નહિ. કારણ કે પ્રધાન અચેતનરૂપે છે. અનુમાનગમ્ય પ્રધાન અચેતન પદાર્થ કારણરૂપે થઈ શકે નહિ. તેથી જ કહ્યું છે કે;

અધિકરણ ૧ બ્રુ-સૂત્ર ૩ બ્રુ.

પ્રધાનનો આશ્રયરૂપે અભાવ.

નાનુમાનમનચ્છદ્વાત્ ॥૩॥

સૂત્રાર્થ:-સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિનું આયતન અનુમાનગમ્ય પ્રધાન નથી. કારણકે કારણ બ્રહ્મ અપ્રધાનરૂપે અર્થોત્ ચેતનરૂપે છે. (૩)

ગુરુ:-જેવી રીતે બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનાર વિશેષ હેતુ કહેલ છે, તેજ રીતે અન્ય વસ્તુનું સંપાદન કરનાર વિશેષ હેતુ કહેલ નથી. બીજું અનુમાન ગમ્ય સાંખ્ય શાસ્ત્રવડે કહ્યાયેલું જે પ્રધાન છે, તે પણ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આશ્રયરૂપે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-પ્રધાન કેમ કારણરૂપે ન થઈ શકે ?

ગુરુ:-કારણ કે કારણરૂપ બ્રહ્મ અચેત શબ્દથી રહિત છે. તત્ અર્થોત્ અચેતન પ્રધાનનો પ્રતિપાદક જે શબ્દ, તે તત્ત્વશબ્દ. તત્ત્વશબ્દનો જેમાં અભાવ હોય, તે અતત્ત્વશબ્દ. અચેતનરૂપ પ્રધાનને કારણરૂપે પ્રતિપાદન કરનાર કોઈ શબ્દ નથી, કે જેથી અચેતન પ્રધાનનું કારણરૂપે અર્થોત્ આયરૂપે જ્ઞાન થાય. અચેતનથી વિપરીત ચેતનને પ્રતિપાન કરનાર શબ્દ શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણે છે. જેમકે, “યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્ અર્થઃ-જે સર્વજ્ઞરૂપ તથા સર્વ વેત્તારૂપે છે”. આ જ પ્રમાણે વાયુ પણ સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના અવલંબનરૂપે કહી શકાતો નથી. (૩)

શિષ્ય:-પ્રધાન નથી તે તો કીક, પણ જીવાત્મા કેમ આયતનરૂપે થઈ શકે ?

ગુરુ:-જીવાત્મા ન થઈ શકે, કારણકે ઉપાધિવિશિષ્ટ જીવાત્મા છે. આજ હેતુથી બ્યાસે કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૧ બ્રુ-સૂત્ર ૪ બ્રુ.

જીવાત્માનો આશ્રયરૂપે અભાવ.

માણમૂલ્ય ॥૪॥

સૂત્રાર્થ:-જીવાત્મા પણ સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે નથી. (૪)

ગુરુ:-વિજ્ઞાનાત્મારૂપ જીવનું આત્મા-પણું તથા ચેતનપણું જો કે સંભવે છે, પણ જીવાત્મામાં ઉપાધિથી પરિચ્છેદ પામેલ જ્ઞાનરૂપ જીવનો સર્વજ્ઞપણાનો અસંભવ છે, માટે જીવાત્મા પણ અતત્ત્વશબ્દ રૂપે છે, જેથી સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૨ છું.

બ્રહ્મ ગંતવ્યરૂપે.

મુક્તોપમૃત્યુ વ્યવદેશાત્ ॥૨॥

સૂત્રાર્થઃ—મુક્ત પુરુષને સંસાર-બંધનથી મુક્ત થઈ પરબ્રહ્મ ગંતવ્ય-રૂપે છે, આ રીતનો ઉપદેશ છે, માટે પરબ્રહ્મ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતન રૂપે છે. (૨)

ટીકાઃ—ગુરૂ-પરબ્રહ્મ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આલંબનરૂપે છે. કારણ કે પરબ્રહ્મ મુક્ત પુરુષોને ગંતવ્યસ્થાન રૂપે છે, એમ ઉપદેશ કરેલો જોવામાં આવે છે. મુક્તવડે જે જવા યોગ્ય, તે મુક્તોપમૃત્યુ અવિદ્યા એટલે હેહાદિ જડ પદાર્થમાં હું છું, એ રીતની આત્મબુદ્ધિ. આ હેહાદિનું પૂર્જન થાય તેમાં પ્રીતિ, આ હેહાદિનો કોઈ પરાભવ કરે તેનાપર દ્રેષ, કોઈ આ હેહાદિનો નાશ કરે તેથી ભય તથા શોક, આ રીતે અવિદ્યાના અનેક ભેદ છે, જે અનર્થના સમૂહરૂપે છે. તે પ્રત્યક્ષ રીતે આપણુ સર્વના અનુભવમાં આવે છે. આથી ઉલટી રીતે અવિદ્યા, રાગ, દ્રેષ-આદિ દોષથી જે મુક્ત થયા હોય તેને જવા યોગ્ય જે સ્થાન, તે સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી આદિના આશ્રયરૂપે છે. આ રીતે સૂચન કરી ઉપદેશ કર્યો છે.

શિષ્યઃ—આ ઉપદેશ કેવા પ્રકારનો છે તે કહેશો ?

ગુરૂઃ—મુંડકના ૨ જા મુંડકના ૨ જા બંડના ૮ મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે,

“મિયતે હૃદયગ્રામિ નિવ્યન્તે સર્વસથાવાઃ । ક્ષીયન્તે નાસ્મ કર્મોણિ તસ્મિન્ન્ટે વરાવરે અર્થઃ—ત્યારે પરરૂપ તથા અવરરૂપ પુરૂષનું દર્શન કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મનો પૂર્ણ-પણે સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે મનુષ્યના અંતઃકરણનાં સર્વ બંધનોનો નાશ થાય છે, અર્થાત્ હેહાદિમાં આત્મત્વ બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, મર્મ સંશયો જતા રહે છે તથા તેનાં સર્વ કર્મોનો અર્થાત્ સંચિત તથા આગામી કર્મનો નાશ થઈ જાય છે.” આમ કહી વળી કહ્યું છે કે, “તથા વિદ્યાગ્રામરૂપાદિમુક્તઃ પરાત્પર પુરુષમુવૈતિ દિવ્ય તેજ પ્રમાણે અધિકારી મનુષ્ય શ્રેષ્ઠતા કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ એવા દિવ્ય પુરૂષને જ્યારે પામે છે ત્યારે તે પોતાના નામરૂપાદિથી રહિત થાય છે.” શાસ્ત્રમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે કે, મુક્તનું ગમ્યસ્થાન બ્રહ્મ છે. જેમકે યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામાયેડસ્ય હૃદિ મિતા । અપ મર્ત્યોન્મૃતો ભવત્યન વ્રજા સમશુતે (પૃ. ૪, ૪, ૭) હૃદયમાં રહેતી સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ થયેલો હોય છે ત્યારે મર્ત્ય અમત્ય-રૂપ થઈ શકે છે તથા બ્રહ્મને પામે છે.” આ પ્રસિદ્ધ છે કે, પ્રધાનોદિ મુક્તોને જવા યોગ્ય સ્થાનરૂપે નથી. વળી “તમેવૈવ જાનય આત્માન મન્યાવાવો વિમુચયામૃતસ્યૈવ સેતુ એકરૂપ આત્માને જ તું ઓળખ, અન્ય વાણીનો તું ત્યાગ કર, આ અમૃતના સેતુ-રૂપ છે.” આ રીતે વાણીના ત્યાગપૂર્વક સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપ બ્રહ્મ જ બાણવા યોગ્ય છે, એમ કહ્યું છે. બ્રહ્મના સંબંધી બીજી શ્રુતિ પણ નીચે પ્રમાણે છે, “તમેવ ધીરો વિજાય પ્રજા કુર્વૈત્ત વ્રાજાણ ॥ ગુરુ

તથા દ્વૃક્ષાન્દાન્વાચો વિમલાપન દિત્તવ (બુ. ૧, ૪, ૨૧) વિવેકી બ્રાહ્મણે તે પરબ્રહ્મને તથ્યા પછી કેવળ ચોતાની પ્રજ્ઞા તેની રક્ષ દોઢાવવી જોઈએ, ઘણા શબ્દોવડે તેનું ધ્યાન કરવું જોઈએ નહિ. કારણ મનેક શબ્દો શ્રમ આપનારા છે.” માટે પરબ્રહ્મ જ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે છે. (૨)

શિષ્ય:-ત્યારે પ્રધાન કેમ સ્વર્ગ જ આદિના કારણરૂપે ન થઈ શકે ?

શુરુ:-પ્રધાન કારણરૂપે થઈ શકે નહિ. કારણ કે પ્રધાન અચેતનરૂપે છે. અનુમાનગમ્ય પ્રધાન અચેતન પદાર્થ કારણરૂપે થઈ શકે નહિ. તેથી જ કહ્યું છે કે;

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૩ બું.

પ્રધાનનો આશ્રયરૂપે અભાવ.

નાનુમાનમનચ્છન્દાન્ ॥૩॥

સૂત્રાર્થ:-સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિનું આયતન અનુમાનગમ્ય પ્રધાન નથી. કારણકે કારણ બ્રહ્મ અપ્રધાનરૂપે અર્થાત્ ચેતનરૂપે છે. (૩)

શુરુ:-જેવી રીતે બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનાર વિશેષ હેતુ કહેલ છે, તેજ રીતે અન્ય વસ્તુનું સંપાદન કરનાર વિશેષ હેતુ કહેલ નથી. બીજું અનુમાન ગમ્ય સાંખ્ય શાસ્ત્રવડે કલ્પાયેલું જે પ્રધાન છે, તે પણ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આશ્રયરૂપે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-પ્રધાન કેમ કારણરૂપે ન થઈ શકે ?

શુરુ:-કારણ કે કારણરૂપ બ્રહ્મ અચેત શબ્દથી રહિત છે. તત્ અર્થાત્ અચેતન પ્રધાનનો પ્રતિપાદક જે શબ્દ, તે તત્કષણે તત્કષણેને જેમાં અભાવ હોય, તે અતત્કષણે. અચેતનરૂપ પ્રધાનને કારણરૂપે પ્રતિપાદન કરનાર કોઈ શબ્દ નથી, કે જેથી અચેતન પ્રધાનનું કારણરૂપે અર્થાત્ આયરૂપે જ્ઞાન થાય. અચેતનથી વિપરીત ચેતનને પ્રતિપાન કરનાર શબ્દ શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણે છે. જેમકે, “યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્ સર્વઃ-જે સર્વજ્ઞરૂપ તથા સર્વ વેત્તારૂપે છે”. આ જ પ્રમાણે વાયુ પણ સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના અવલંબનરૂપે કહી શકાતો નથી. (૩)

શિષ્ય:-પ્રધાન નથી તે તો ઠીક, પણ જીવાત્મા કેમ આયતનરૂપે થઈ શકે ?

શુરુ:-જીવાત્મા ન થઈ શકે, કારણકે ઉપાધિવિશિષ્ટ જીવાત્મા છે. આજ હેતુથી વ્યાસે કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૪ બું.

જીવાત્માનો આશ્રયરૂપે અભાવ.

માણમૃચ્ચ ॥૪॥

સૂત્રાર્થ:-જીવાત્મા પણ સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે નથી. (૪)

શુરુ:-વિજ્ઞાનાત્મા રૂપ જીવનું આત્મા-પણું તથા ચેતનપણું જો કે સંભવે છે, પણ જીવાત્મામાં ઉપાધિથી પરિવ્રેષ્ટ પામેલ જ્ઞાનરૂપ જીવનો સર્વજ્ઞપણનો અસંભવ છે, માટે જીવાત્મા પણ અતત્કષણે રૂપે છે, જેથી સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના

આયતનરૂપે જીવાત્મા નથી. ઉપાધિથી પરિચ્છેદ પામેલ અવિભુ જીવાત્માનો. સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે સારી રીતે સંભવ નથી. આના ઉત્તરને માટે બૂદ્ધા સૂત્રની ચોળના કરી છે. (૪)

શિષ્ય:-જીવાત્મા સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે કેવી રીતે ન ગણાઈ શકે ?

ગુરુ:-કારણ કે જીવાત્માનો તથા પરમાત્માનો ભેદ દર્શાવ્યો છે.

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૫ મું.
જીવાત્મામાં જ્ઞાત તથા જ્ઞેયભાવ.

સેવ્યવ્યવસ્થાત્ ॥૫॥

સૂત્રાર્થ:-જ્ઞેય તથા જ્ઞાતૃભાવનો વ્યવસ્થેષ હોવાથી જીવાત્મા આયતનરૂપે નથી. (૫)

ટીકા-ગુરુ:-“તમેવૈક જ્ઞાનય આત્માનમ્ અર્થ-તેને એકને આત્મારૂપે તમે ઓળખો.” આ રીતે જ્ઞેય તથા જ્ઞાતૃભાવવડે ભેદવ્યવસ્થેષ આ સ્થળે છે. તેમાં જીવાત્માનું સુસુષુપ્ત્ત્વ હોવાથી તે જ્ઞાતારૂપે છે. કારણરૂપ હોવાથી આત્મ શબ્દવાચક બ્રહ્મરૂપે છે. આ બ્રહ્મ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, પણ જીવ નહિ (૫)

શિષ્ય-જીવ આયતનરૂપે નથી, તેના સંબંધમાં બીજું કંઈ કારણ હોય તો તે કહો.

ગુરુ-શ્રુતિમાં પરમાત્માને સર્વના વિજ્ઞાતારૂપે માનેલ છે, જેથી કહું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૬ હું.
પરમાત્મા સર્વજ્ઞાનરૂપે.

પ્રકરણાત્ ॥૬॥

સૂત્રાર્થ-પરમાત્માનું જ પ્રકરણ હોવાથી જીવાત્મા આયતનરૂપે નથી.

ટીકા-ગુરુ:-“ક્ષિમન્તુ મગ્નો વિજ્ઞાને સર્વમિદ વિજ્ઞાત મવતિ (મું. ૧, ૧, ૩) કોના જ્ઞાનવડે આ સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. હે ભગવન્ !” એમ એકના વિજ્ઞાનવડે સર્વનું વિજ્ઞાન થવાનો સંભવ હોવાથી આ સૂચન પરમાત્મા સંબંધીનું જ છે. સર્વાત્મારૂપ પરમાત્માનું જ્ઞાન થવાથી આ સર્વનું જ્ઞાન થાય છે, પણ જીવના સંબંધમાં એમ નથી. (૬)

શિષ્ય-જીવાત્મા સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે ન હોવાનું બીજું શું કારણ છે ?

ગુરુ-પરમાત્માને સ્થિતિરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે તથા જીવાત્માને લોકતા રૂપે નિરૂપણ કરેલ છે. માટે જીવાત્મા આયતનરૂપે નથી. કહું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૭ મું.
જીવાત્મા લોકતારૂપે.

સ્થિત્યવનાભ્યાં ચ ॥૭॥

સૂત્રાર્થ:-સ્થિતિ તથા લોગનો શ્રુતિ-માનિભાગ પાડેલ હોવાથી જીવાત્મા આયતનરૂપે નથી. (૭)

ગુરુ-સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના આયતનનું નિરૂપણ કરી મુંડક ઉપનિષદમાં કહું છે કે; “દ્વા મુષર્ણા સવુજા સલાયા બે પક્ષીઓ આથે ગ્હેલાં તથા સખારૂપે છે.”

એમ સ્થિતિ તથા લોગ બેનું નિરૂપણ કરેલ છે. તેમાં “તયોગ્ય પિપ્પલ સ્વાદ્વતિ તેમાથી એક સ્વાદિષ્ઠ ફળનું લક્ષણ કરે છે.” આ પ્રમાણે કર્મના ફળનું લક્ષણ કરે છે તેમજ “અનન્નાન્વોષ્મિચાન્ત્રીતિ બીજા ફળને લોગવ્યા વિના સ્થિતિ કરીને રહેલ છે.” આ રીતે બીજાની ઉદ્ધાસીનપણાથી સ્થિતિ છે. આમ એકને સ્થિતિરૂપે અર્થાત્ ઇશ્વરરૂપે તથા બીજાને લોગરૂપે અર્થાત્ ક્ષેત્રજરૂપે ગ્રહણ કર્યો છે જે ઇશ્વર સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતનવડે નિરૂપિત હોત તો આ પ્રકૃત ઇશ્વરનું ક્ષેત્રજથી ભિન્ન વચન યોગ્ય થાત, પણ જો તેમ ન હોય તો અપ્રકૃત વચન આકસ્મિક તથા સંબંધથી રહિત થાય. ખરેખર ઇશ્વર ક્ષેત્રજથી પૃથક્ છે, એ રીતનું તાર્કિક વચન આકસ્મિક જ હોવું જોઈએ.

શિષ્ય:-નહિ, આમ સૂચન કરેલ નથી.

ગુરુ-ક્ષેત્રજ કર્તૃત્વ તથા લોકતાપ-ણાવડે દરેક શરીરમાં યુદ્ધિ આદિના ઉપાધિ સંબંધવાળો છે, આમ લોકત્ર સિદ્ધ છે, પણ શ્રુતિવડે તેમ નિરૂપણ કરાયેલ નથી પણ ઇશ્વર લૌકિક રીતિએ અત્રિસિદ્ધ છે. તેથી શ્રુતિ તાત્પર્યવડે તેનું નિરૂપણ કરે છે. માટે અકસ્મિક વચન યુક્ત નથી કારણકે “ગૃહાપ્રવિષ્ટો આત્માનો જે આત્માનો શુદ્ધામા પ્રવેશ છે.” આ જ બાળત “દ્વામુપર્ણાં બે પક્ષીઓ.” આ ક્રમમાં ઇશ્વર તથા ક્ષેત્રજ બેઉ કહેવાયેલ છે. જે કે પેગ ઉપનિષદમાં કહેલ વ્યાખ્યાન-વડે સત્ત્વ તથા ક્ષેત્રજ કહેવાયેલ છે, છતાં તેમાં કશો વિરોધ નથી.

શિષ્ય-કેવી રીતે ?

ગુરુ-જેમ ઘટ આદિને છિદ્ર હોય છે તેમ, સત્ત્વાદિ ઉપાધિના અભિ-માનીપણાવડે અતિશરીરમાં ગ્રહણ કરાયેલો છે, માટે તે સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે થતો નથી, આ રીતનો નિરોધ કર્યો છે ઉપાધિથી રહિત જે સર્વ શરીરમાં જોવામાં આવે છે, તે પરમાત્મા છે જે રીતે ઘટાદિમાં રહેલ આકાશ ઘટાદિ ઉપાધિથી રહિત-રૂપે જોવામાં આવે ત્યારે તે મહાકાશરૂપે થાય છે, તેજ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ જીવવિશે દ્વિત બાવની પ્રાપ્તિ નહિ હોવાથી તેને વિશે અતિરોધ લાગુ પડતો નથી. માટે સત્ત્વાદિ ઉપાધિના અભિમાનવાળા જી-વાત્માનો સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી આદિના કારણપણાથી અતિરોધ કર્યો છે, માટે પરબ્રહ્મ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતન-રૂપે છે આજ બાળત અદ્યત્વાદિ ગુણકો ધર્મોત્તે. (૧-૨-૨૧) આ સૂત્રથી મિદ્ધ થાય છે કારણ કે ભૂતના કારણરૂપે બ્રહ્મ છે, આ વચનના મધ્યમાં કહ્યું છે કે, તેમા સ્વર્ગ, પૃથ્વી તથા અંતઃકિ છે. વિન્તારના ભયથી આ બાળતનો અહીં મંજોય કર્યો છે. (૭)

શિષ્ય-પરબ્રહ્મરૂપે બીજી કંઈ વસ્તુ છે ?

ગુરુ-જુમા પરબ્રહ્મરૂપે છે. કારણ કે તે પ્રાણથી અધિક છે. જેમકે,—

અધિકરણ ૨ ભુ-સૂત્ર ૮ મુ.

ભૂમા પરબ્રહ્મરૂપે.

નમોસ્તુતોદાદધ્યુપદેશાત્ ॥૮॥

સૂત્રાર્થ:-ભૂમા આત્મા પરબ્રહ્મરૂપે
કારણકે પ્રાણુનું નિરૂપણ કર્યા પછી
તેનો ઉપદેશ છે. (૮)

ટીકા:-શિષ્ય:-“મૂમાલેન વિજિત્તિતિત્તય
ઈતિ મૂમાન મગ્ધો વિજિજ્ઞાસ ઇતિ । યત્ર નાન્ય-
તપદનતિ નાન્યચ્છુનોત્યન્ય દ્વિજાનાતિ તદત્પમ
(છાં. ૭, ૨૩, ૨૪) ભૂમા જ કેવળ સુખ
રૂપ છે. માટે ભૂમા જાણવા યોગ્ય છે.
નાનદ મુનિએ કહ્યું; આ ભૂમા આત્માને
હું જાણવા ઇચ્છું છું. ભૂમા એક એવી
વસ્તુ છે કે, જેમાં બીજું કોઈ બેઈ
શકતું નથી, જેને કોઈ શ્રવણ કરી શકતું
નથી, તથા જેને કોઈ મનન કરી શકતું
નથી. જે અવિદ્યામાં અન્ય અન્યવડે
અન્યને બેઈ શકે છે, અન્યવડે અન્યને
શ્રવણ કરી શકે છે, તથા અન્યવડે
અન્યનું મનન કરી શકે છે, તે અત્મ-
રૂપે છે.” આ સ્થળે સંશય એ થાય છે
કે, પ્રાણુ ભૂમારૂપ હશે કે પરમાત્મા
ભૂમારૂપે હોવા બેઈએ ?

શુરુ:-શાથી તને આ સંશય થાય
છે ? ભૂમાનો અર્થ બહુપણું છે. ગુહ્યોપો
મૂ ચ વહો (પાં ૬, ૪, ૧૫૮) આ રીતે
ભૂમ શબ્દનો જાણ પ્રત્યયાન્ત છે.

શિષ્ય:-આ બહુત્વ કેવા સ્વરૂપવાળું
છે ? પ્રાણમાં વિશેષતા છે તે સૂચન
કરવા કહ્યું છે કે, “પ્રાણો બાશાયા મૂમાન્
પ્રાણ આશાધી મોદો છે.” આ રીતે

સમીપપણાને લીધે પ્રાણુ ભૂમારૂપે છે,
એમ લાગે છે. વળી શ્રુત હોવામે મગ્ધદ્વે-
મ્યસ્તરવિ શોકમાત્મવિદિતિ સોઽહ મગ્ધ: શોચામિ
ત મા મગ્ધાન્ધોન્સ્ય પાર તારયત (છાં ૭, ૧,
૩) આત્મજ્ઞાનીના ઉપદેશથી સંસારના
હુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે, એમ આપ
સરખાની પાસેથી એ સાંભળ્યું છે.
હું, હે ભગવન્ ! શોક કડું છું.
આપ કૃપા કરી મને મારા શોકમાંથી
મુક્ત કરશો.” આ રીતે શ્રુતિમાં
સૂચન કરેલ હોવાથી પરમાત્મા ભૂમારૂપે
છે, એમ લાગે છે. આમ બેમાંથી અર્થોત્ત
પ્રાણુ કે પરમાત્મામાંથી કેને ભૂમારૂપે
અહણુ કરવો તથા કેનો ત્યાગ કરવો, તે
વિશે સંશય થાય છે. અહીં શું પ્રાપ્ત
થાય છે ?

શુરુ:-મારું માનવું એમ છે કે, પ્રાણુ
ભૂમારૂપે છે, એમ પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય:-શાથી આપનું એમ માનવું છે ?

શુરુ:-કારણકે પ્રાણુની શ્રેષ્ઠતા કદા
પછી ફરીથી પ્રશ્ન તેમ જ પ્રતિઉત્તર
બેવામાં આવતો નથી. જેમકે,

પ્રશ્ન:-અસ્તિ મગ્ધો નામ્નો મૂપ હે ભગ-
વન્ ! નામથી અધિક શું છે ?”

ઉત્તર:-“વામવા નામ્નો મૂયસી ખરેખર
વાણી નામથી અધિક છે.” વળી

પ્રશ્ન:-“અસ્તિ મગ્ધો વાચો મૂય હે ભગ-
વન્ ! વાગિન્દ્રિયથી શું અધિક છે ?”

ઉત્તર:-“મનોવાલ વાચો મૂય. મન વાગિ-
ન્દ્રિયથી અધિક છે.” આ પ્રમાણે પ્રાણુ
ભૂમા અધિકતાની પ્રશ્ન તથા ઉત્તરરૂપે

પરંપરા ચાલુ છે. પણ પ્રાણુનું નિરૂપણ થઈ ગયા પછી, તેનાથી અધિક શું છે, રીતનો પ્રશ્ન તેમ જ ઉત્તર જણાતાં નથી. દાખલા તરીકે, -

પ્રશ્ન:-હે ભગવન્ ! પ્રાણુથી અધિક શું છે ?

ઉત્તર:-પ્રાણુથી અધિક અમુક વસ્તુ છે, એમ પ્રશ્નોત્તરની પરંપરા નથી. નામાદિથી માંડી આશાના છેવટમાં કહ્યું કે, પ્રાણુ મોટો છે. જેમકે, “પ્રાણો વા આચાયા મુયાન પ્રાણુ આશા કરતાં અધિક છે.” આ પ્રમાણે વિસ્તાર કરી જે પ્રાણુદર્શી છે તે શ્રેષ્ઠરૂપે છે, એમ કહ્યું છે. જેમકે, “અતિવાયસીત્યતિવાયસીતિરૂપાન્નાપરતુવીત અર્થ:-પ્રાણુના જ્ઞાતાને કોઈ કહે કે, શું તું અતિવાદી છે ? તે એમ પ્રેત્યુત્તર આપે છે કે, હા, હું અતિવાદી છું તથા તે બાબતની હું ના પાડી શકતો નથી.” આ રીતે બ્યાખ્યા કરી છેવટે કહ્યું છે કે, “एष ह वा अतिवक्ति य सत्येनाति वदति सत्यना (બ્રહ્મના) જ્ઞાનવડે જે એમ કહે કે, હું અતિવાદ કરું છું, તે ખરેખરે અતિવાદી છે અર્થાત્ માયુ બોલનારો છે.” આ રીતે પ્રાણુત્રતવાળાનું અતિવાદીપણું અંગીકાર કર્યું છે. વળી પ્રાણુનો ભાગ નથી, પણ મત્યાદિ પર્યંત ભૂમાનો વિસ્તાર કર્યો છે; માટે પ્રાણુ ભૂમારૂપે છે, એમ જણાય છે.

શિષ્ય:-પ્રાણુ ભૂમારૂપે છે, એમ નિરૂપણ કર્યો પછી “યત્ર નામ્યત્યતિ જે તત્ત્વમાં બીજું બિન્ન કશું નેતો નથી” આ

પ્રમાણેનું ભૂમાનું લક્ષણ કતું છે, તે પછી તેનું નિરૂપણ કેવી રીતે થઈ શકે ?

શુદ્ધ:-સુપુષ્ટિ અવસ્થામાં અર્વ ઇન્દ્રિયો યોનો પ્રાણુમાં લય થઈ જતો હોવાથી દર્શનાદિ વ્યવહારનો અભાવ થાય છે, એમ જોવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાણુનું આ લક્ષણ છે કે “યત્ર નામ્યત્ત પદાતિ જે પ્રાણુ તત્ત્વમાં અન્ય કશું જોવામાં નથી આવતું.” વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ન કૃણોતિ ન પદ્યતિ તે સાંભળતો નથી, તે જોતો નથી.” આ રીતે અર્વ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો લય થાય છે, એ પ્રમાણે સુપુષ્ટિ અવસ્થાનું વર્ણન કર્યું છે. વળી કહ્યું છે કે “પ્રાણાગ્નય એવેતસ્મિન્નુરં પાપતિ (પ્રાં ૪, ૨, ૩) જ્યારે ઇન્દ્રિયો સ્થિર હોય છે ત્યારે આ નગરમાં પ્રાણુરૂપી અગ્નિએ જાગૃત હોય છે.” આ રીતે સુપુષ્ટિ અવસ્થામાં પાંચ વૃત્તિવાળા પ્રાણુનું જાગરણ થતિ દર્શાવે છે, જેથી પ્રાણુપ્રધાનવાળી સુપુષ્ટિ અવસ્થા છે. શ્રુતિમાં ભૂમાનું સુખપણું જણાવ્યું છે. જેમકે “યો વૈ મૃમા તત્સુખમ્ અર્થ:-જે ભૂમારૂપે છે તે સુખરૂપ છે.” તે પણ યોગ્ય છે. વળી “અર્જવ દેવ સ્વનાય પદ્યતપ વદેત સ્વિજ્ઞાતિ મુક્ત મવતિ (પ્રાં ૪-૬) ત્યારે મન સ્વપ્નને જોતું નથી ત્યારે આ શરીરમાં સુખ થાય છે.” આ પ્રમાણે સુપુષ્ટિ અવસ્થામાં જ સુખ કહેવું છે. વળી કહ્યું છે કે, “યષ વૈ મૃમા તસ્માન્ અર્થ:- જે ભૂમારૂપ છે તે અમૃતરૂપે છે.” આ શ્રુતિ પણ પ્રાણુની માથે બધે બેસતી

છે. કારણ કૌપીતકિમાં કહ્યું છે કે,
“પ્રાણો વા અમૃતમ્ પ્રાણ અમૃતરૂપે છે.”

—~~શિષ્ય~~—ને પ્રાણને ભૂમારૂપે માને
કે, તેના સંબંધી કહ્યું છે કે, “તરતિ ચોક્-
ત્તમવિત્ આત્મજ્ઞાની શોકને તરે છે”
આત્માના જ્ઞાનની ઇચ્છાના સંબંધમાં
પ્રાણનું નિરૂપણ કેમ કર્યું હશે ?

શુરુ—હું કહું છું કે, પ્રાણ એ જ આત્મા-
રૂપે કહેવાયેલ છે. તેજ પ્રમાણે કહ્યું છે કે,
“પ્રાણો હ પિતા પ્રાણો માતા પ્રાણો ભ્રાતા પ્રાણ સ્વસા
પ્રાણ આચાર્ય પ્રાણો ગ્રાહણ (છાં. ૭, ૧૫, ૧)
પ્રાણ પિતારૂપે, માતારૂપે, ભ્રાતારૂપે,
સ્વસારૂપે, આચાર્યરૂપે તથા ગ્રાહણરૂપે
છા” આ પ્રમાણે પ્રાણને જ સર્વાત્મારૂપે
શ્રુતિ ઠેરવે છે. “યયા વા ગૌ નામૌ સમર્પિતા
एवमस्मिन्પ્રાણે સર્વં સમર્પિતમ્ અર્થઃ જેવી રીતે
નાભિમાં આરાઓ રહેલ છે, તે જ પ્રમાણે
પ્રાણમાં સર્વ રહેલ છે.” આ રીતે
સર્વાત્મપણું તથા અરા અને નાભિના
નિરૂપણથી પ્રાણનું ભૂમારૂપપણું તથા
વિપુલભાવપણું સંભવે છે. માટે પ્રાણ
ભૂમારૂપે છે, આમ સિદ્ધ થાય છે. આ
પ્રમાણે શુરુ પૂર્વ પક્ષનો સિદ્ધાંત સિદ્ધ
કર્તા પછી હવે પરમાત્મા ભૂમારૂપે છે,
પણ પ્રાણ નથી, તે દર્શાવે છે.

શિષ્ય—પ્રાણ ભૂમારૂપે નથી કારણ
કે પ્રાણથી પણ ઉર્ધ્વ અર્થાત્ વધારે
શ્રેષ્ઠ ઉપદેશ ભૂમાનો દર્શાવ્યો છે. સુષુપ્ત
સ્થાનને સંપ્રસાદ કહે છે. “તમ્યવ પ્રતીદતિ
અસ્મિન્ જેમાં સમ્યક્ પ્રકારનો આનંદ
રહેલ છે તે સંપ્રસાદ કહેવાય છે. બૃહ-

દારણ્યકમાં સ્વપ્ન તથા જાગરિત સ્થાન
માથે સુષુપ્તનું સૂચન છે. ત્યાં કહ્યું છે
કે, આ સુષુપ્તાવસ્થામાં પ્રાણ જાગે
છે. આથી પ્રાણની સંપ્રસાદરૂપે ગણના
થાય છે. પ્રાણનો ઉપદેશ આખ્યા પછી
ભૂમા આત્માનો ઉપદેશ સૂચિત કર્યો
છે. ને પ્રાણજ ભૂમા આત્મારૂપે હોય
તો તેજ ભૂમારૂપે થવો જોઈએ તથા
તેના પછીનો જે કાંઈ ઉપદેશ હોય તે
અઘટિત થવો જોઈએ. નામથી અધિક
જે ઉપદેશ છે તેમાં નામજ નામથી
અધિક છે, એમ નથી.

શિષ્ય—ત્યારે શું ઉપદેશ કહેલો છે ?

શુરુ—નામથી અધિક વાણીનો ઉપ-
દેશ છે. જેમકે, યાગ્વા વ નામ્નો મૃયમી
નામથી અધિક વાણી છે. તેજ પ્રમાણે
વાગાદિથી માંડી પ્રાણ પર્યંત અન્ય અન્ય
અધિકરૂપે છે, એમ ઉપદેશ કર્યો છે.
તેજ પ્રમાણે પ્રાણનો ઉપદેશ થઈ રહ્યા
પછી ભૂમાનો ઉપદેશ છે. માટે ભૂમાનો
ઉપદેશ પ્રાણથી અધિકરૂપે થવા યોગ્ય છે.

શિષ્ય—આ સ્થળે એમ પ્રશ્ન નથી
કે, પ્રાણથી અધિક શું છે ? તેજ પ્રમાણે
ઉત્તર પણ નથી કે પ્રાણથી અમુક વસ્તુ
અધિક છે. તો પછી પ્રાણથી ભૂમા અ-
ધિકરૂપે છે, એવો ઉપદેશ કેવી રીતે
કહેવાઈ શકે ? પ્રાણ સંબંધીનું જ શ્રેષ્ઠવા-
દીપણું આગળ જતા સૂચન કર્યું છે.
જેમકે, એ તુ વા અતિવદતિ ચ સત્યેનાતિ વદતિ
જે સત્યપદે અતિવાદ કરે છે, તેજ
ખરો શ્રેષ્ઠ વાદી છે. માટે પ્રાણથી અધિક-
રૂપે ઉપદેશ નથી.

શુરુ:-પ્રાણ સંબધી જ શ્રેષ્ઠવાદી છે તથા તેણું આ નિરૂપણ છે, એમ કહી શકાય નહિ. કારણ કે એથી વિશેષ એમાં કહેણું છે. જેમકે, 'ય સત્યેનાતિ વતિ જે સત્યવટે શ્રેષ્ઠ બોલનારો છે' "

શિષ્ય:-અહીં જે વિશેષ વાદ છે, તે પણ પ્રાણ સંબધી જ થશે.

શુરુ:-તે કેવી રીતે ?

શિષ્ય:-જેવી રીતે આ અગ્નિહોત્રી છે, જે મત્ય બોલે છે. આમ કહેવાથી એમ નહિ કહેવાય કે, આ સત્ય બોલે છે તેથી એ અગ્નિહોત્રી છે.

શુરુ:-ત્યારે કેવી રીતે ?

શિષ્ય:-અગ્નિહોત્રના કર્મથી જ તે અગ્નિહોત્રી કહેવાય છે. અગ્નિહોત્રીનું મત્ય બોલણું, એ વિશેષભાવ છે. તે જ પ્રમાણે "અથ તુ યા અતિવદતિ સત્યેનાતિવદતિ અર્થ:-આ શ્રેષ્ઠ વાદી છે, જે સત્યવટે શ્રેષ્ઠ બોલે છે" એમ કહેવાથી એ સાચું બોલે છે, તેથી જ તેનામાં અતિવાદી-પણું નથી.

શુરુ:-ત્યારે કેવી રીતે શ્રેષ્ઠવાદીપણું કહ્યું છે ?

શિષ્ય:-પ્રકૃતરૂપ પ્રાણના વિજ્ઞાન-વટે જ શ્રેષ્ઠવાદીપણું છે. પ્રાણના જ્ઞાનવા-જામાં આગા બોલવાપણું, એ વિશેષધર્મરૂપે ગણાય છે.

શુરુ:-તેમ નથી. આમ કહેવાથી શ્રુ-તિના તાત્પર્યનો ચલિત્યાગ કર્યો, એમ કહેવાશે, શ્રુતિવટે જ સાચું બોલવાથી જ શ્રેષ્ઠવાદીપણું પ્રતીત થાય છે. જેમકે

"ય સત્યેનાતિવદતિ સોષ્ટિવદતિ અર્થ:-જે સત્યવટે શ્રેષ્ઠ બોલે છે તે જ બોલનારો છે." અહીં પ્રાણના વિજ્ઞાનવટું નિરૂપણ નથી.

શિષ્ય:-વિષયવસ્તુને પ્રાણ વિજ્ઞાનનો મંબધ છે.

શુરુ:-પ્રકરણને અનુસંગવાદી મૂળ શ્રુતિનો ત્યાગ થશે. મૂળ અર્થનો ત્યાગ કરી ભિન્ન અર્થનું નિરૂપણ કરવાને શબ્દ યોગવામાં નથી આવતો. જેમકે "અથ તુ યા અતિવદતિ. આ પણ શ્રેષ્ઠવાદી છે." પણ "સત્યેનાતિવદતિ" પણ સત્ય બોલનારો જ છે." અહીં તુ શબ્દ અન્ય પ્રયત્ન કરવાના અર્થમાં છે. અર્થોત્ મૂળ વિષયથી અન્ય અર્થનું તુ શબ્દ સૂચન કરે છે. જેમકે મૂળ એક વેદની પ્રશંસા કરવી હોય ત્યાં એમ કહેવામાં આવે કે, જે આર વેદનું અધ્યયન કરનાર હોય તે તે મહા બ્રાહ્મણ છે. આમ એક વેદથી ભિન્ન અર્થને સૂચવનાર આર વેદની પ્રશંસા થાય છે, તે પ્રમાણે આ બોલણું. વળી એવો નિયમ નથી હોતો કે, પ્રશ્ન તથા ઉત્તરના રૂપમાં જ અન્ય અર્થનું નિરૂપણ કરેલ હોય. કારણ કે બીજા અર્થનું નિરૂપણ ત્યારે ચાલતા વિષયની સાથે સંબધ નહિ ગળવામાં આવે ત્યારે થાય છે. પ્રાણ પર્યતનો ઉપ-દેશ નારદે સાંભળ્યો. ત્યાર પછી નારદ મુનિ કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ. ત્યારે સન-ત્કુમાર બાતે જ વિશેષ ઉપદેશ આપે છે. જેમકે વિકાર તથા અનૃતતા વિષયવાળા પ્રાણના વિજ્ઞાનવટે જે કાંઈ શ્રેષ્ઠવાદીપણું છે તે અશ્રેષ્ઠવાદીરૂપ જ છે. પણ શ્રેષ્ઠવાદી

તો તે છે કે, જે સત્યવડે શ્રેષ્ઠ વહે છે. અહીં સત્યનો અર્થ પરબ્રહ્મ લેવો. કારણકે બ્રહ્મ પરમાર્થરૂપે છે, તેમ જ અન્ય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “સત્ય જ્ઞાનમતઃ પ્રથમ બ્રહ્મ સત્ય-રૂપે, જ્ઞાનરૂપે તથા અનંતરૂપે છે.” “સોઝ્ઠ મગવ. સત્યેનાતિવદાનિ હે ભગવન્ ! હું સત્ય વડે શ્રેષ્ઠવાદી થાઉં ?” એમ ઉપદેશને પામેલા નારદે કહ્યું ત્યારે સનત્કુમાર આ રીતે પ્રવૃત્ત થયેલા નારદને વિજ્ઞાનાદિ સાધનપરંપરાવડે ભૂમા આત્માના ઉપદેશ કરે છે આમાં પ્રાણથી અધિક મત્સ્ય કહેવું જોઈએ. આ સત્યનો જ અહીં ઉપદેશ આપેલો છે. આ સત્ય જ ભૂમા કહેવાય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે પ્રાણથી અધિક ભૂમા આત્માનો ઉપદેશ છે, માટે પ્રાણથી અન્યરૂપ પરમાત્મા ભૂમારૂપે થવા યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે આત્માને જોળખવાની ઇચ્છાના સંબંધમાં આ પ્રકરણ નિરૂપિત થયેલ છે. માટે પ્રાણ જ આત્મ-રૂપે છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. મુખ્ય વૃત્તિવડે પ્રાણનું આત્માપણું નથી. અન્ય સ્થળે પણ કહ્યું છે કે, પરમ ત્માના જ્ઞાન વિના શોકની નિવૃત્તિ થતી નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “નાન્ય પન્થા વિચિત્તે-યનાય (ન્ધે. ૬, ૧૫) મોક્ષને માટે અન્ય માર્ગ નથી.” “તમા મગવાન્શોક્ત્ય પાર તાપ્યત્વ (છાંં ૭, ૧, ૩) તેવી રીતના મને આપ શોકના પારને પમાડો.” આ રીતની શરૂઆત કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “તસ્મૈ મૃદિતકપાયાય તમસઃ પારં દર્શવતિ મગવાન્ સન-સ્કુમાર. (છાંં ૭, ૨૬, ૨) ઉપદેશવડે જેના શગાદિ દોષનો નાશ થયો છે એવા

નારદને ભગવાન્ સનત્કુમાર અજ્ઞાનના પા-રને પહેંચાડે છે.” અહીં તમવડે શોકાદિના કારણરૂપ અવિદ્યા બાણવી જે પ્રાણ જ છેવટના ઉપદેશરૂપે હોય તો પ્રાણના આશ્રયરૂપ અન્ય વસ્તુ કહેવાઈ શકે નહિ. વળી છાંંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે, આત્મામાંથી પ્રાણ થાય છે વિષયના છેવ-ટમાં પરમાત્માનું જ નિરૂપણ થશે, માટે ભૂમા પ્રાણરૂપે છે, એમ નથી. “સ મગવ કસ્મિન્નરિષ્ટિત્વેતિ સ્વે મહિમ્નિ (છાંં ૭, ૨૪, ૧) હે ભગવન્ ! આ ભૂમા શ્રોમાં રહેલ છે ? તે પોતાના મહિમામાં રહેલ છે.” આ રીતે વિષયની સમાપ્તિમાં ભૂમાનું જ નિરૂપણ કરેલ છે. ભૂમાવડે વિપુલ વાચ-કતા બાણવી. આથી પરમાત્મા સર્વના કારણરૂપ હોવાથી ભૂમારૂપે સમ્યક્ પ્રકારે યુક્ત થાય છે. (૮)

શિષ્ય-ભૂમા પરમાત્મારૂપે છે, એના સંબંધી અન્ય કોઈ કારણહોય તો તે કહો.

ગુરુ-હા, ભૂમાના જે ધર્મ શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલ છે, તે જ ધર્મ પરમાત્માના જ થવા ચે અર્થ છે. માટે ભૂમા પરમાત્મા-રૂપે છે. જેમકે:-

આધિકરણ રહ્યું—અને હ મું.

ભૂમાના ધર્મો પરમાત્મામાં.

ધર્મોપપત્તેષ્ઠ ॥ ૧ ॥

સુતાર્થ:-શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલ ભૂમાના ધર્મો પરમાત્મામાં છે, એ રીતની અનિપત્તિ હોવાથી ભૂમા પરમાત્મા-રૂપે છે. (૯)

ટીકા:-શુરુ:-વળી ભૂમામાં જે ધર્મો પ્રતિપાદન થયા છે, તે જ ધર્મો પરમાત્મામાં ઉપપન્ન છે. કહ્યું છે કે, “યન નાન્યપદયતિ નાન્યચ્છુનોતિ નાન્યદ્વિજાનાતિ સમૂમા જેમાં અન્યતું જોવું થતું નથી, અન્ય શ્રવણ થતું નથી, તથા જે બીજું કંઈ જાણતો નથી, તે જ ભૂમારૂપે છે.” આ શ્રુતિ ભૂમા આત્મામાં દર્શનાદિ વ્યવહારનો અભાવ દર્શાવે છે. વળી દર્શનાદિ વ્યવહારનો અભાવ પરમાત્મામાં જ જણાયેલો છે. જેમકે અન્ય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યન તસ્ય સર્વમાત્રમિદમ્ભુતત્ત્વેન વ પચેત જેને સર્વ આત્મારૂપે છે તે કોને શાવડે જોવાનો હોતો?” સુષુપ્તાવસ્થામાં દર્શનાદિ વ્યવહારનો જે અભાવ કહેલો છે, તે પણ આત્માના અસંજતવપણાના નિરૂપણવડે દર્શાવાયેલો છે, પણ પ્રાણના અભાવની વિવિક્ષાવડે નહિ. કારણકે ત્યાં પરમાત્મા સંજાધી વિષય છે. સુષુપ્તાવસ્થામાં જે સુખ કહેવાયું છે, તે પણ આત્માના જ સુખરૂપની વિવક્ષાથી કહેલ છે. આથી કહ્યું છે કે, “અપોઽસ્ય પરમ આનંદ એતદ્વવા-નદમ્યાન્વાનિ ભૂતાનિ માત્રમુપગીચન્તિ પરબ્રહ્મ

પરમ આનંદરૂપે છે આ પર પ્રવક્તા આનંદના એક અવ્ય અ નેદનો વિષયેન્દ્રિય-દ્વારા ભૂત માત્રો ઉપલોભ કરે છે.” આ રથળે પણ “યો વૈ મૂમા તત્તુલ નાસ્તે મુલમસ્તિ મૂલવ સુખમ જે ભૂમા છે તે સુખરૂપે છે. અવ્યમાં સુખ નથી ભૂમા જ સુખરૂપે છે.” હ.ળ સુક્ત સુખના નિરાકરણવડે પ્રાણને સુખ તથા ભૂમારૂપે શ્રુતિ દર્શાવે છે. “યો વૈ મૂમા તદમૂલમ જે ભૂમા છે તે અમૃત-રૂપે છે” આ રીતે અહીં શ્રુતિમાં અમૃત-પણું પરમ કારણરૂપે જણાવે છે. કારણ કે અમૃતની સહાયતાને લીધે વિકારાતું અસ્તિત્વ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “જતોન્યવાર્તાત્ત પરમાત્માથી ભિન્ન જે વિકારરૂપ છે, તે નશ્વર છે” તેમજ સત્યપણું, સ્વમહિમામા સ્થિતિપણું, સર્વગતપણું તથા સર્વાત્મપણું, આ જે ધર્મો શ્રુતિથી કહેવાયેલ છે, તે પરમાત્મામાં જ રહેલો છે, પણ અન્ય રથળે નહિ. માટે ભૂમા જ પરમાત્મારૂપે છે, એમ મિલ્લ થાય છે. (૯)

શિષ્ય:-જેમ ભૂમા પ્રદ્વરૂપે છે, તેમ બીજું શુ પ્રદ્વરૂપે છે.

શરૂ:-અક્ષર પણ પ્રદ્વરૂપે છે.

શિષ્ય -તે કેવી રીતે ?

શરૂ:-અક્ષર આકાશાદિ અવે વિકારના આશ્રયરૂપે છે. માટે તે પ્રદ્વરૂપે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ સુત્ર-સૂત્ર ૧૦ મું.

અક્ષર પ્રહારપે.

“અક્ષરમમ્વરાન્તઘટે” ॥૧૦॥

સૂત્રાર્થ:-અક્ષર પ્રહારપે છે. કારણ કે આકાશાન્ત અર્થાત્ આકાશાદિ વિકાર સમૂહના આશ્રયરૂપ અક્ષર પ્રહાર છે. (૧૦)

ટીકા:-શિષ્ય:-“ક્ષત્તિન્નુ સ્વર્વાકાન્ત ઓતથ પ્રોતથેતિ । તદ્દોષતૈત્તદ્દે તદ્દક્ષરં ગાર્ગિ ગ્રામ્ણા અભિવદન્ત્યસ્પૂલમનણુ (બૃ ૩, ૮, ૭, ૮) અર્થ:-પરેપર આકાશ કેને વિશે ઓત-પ્રોત છે ? યાત્રાવલકેયે કહ્યું;-હે ગાર્ગિ ! આકાશ જેને વિશે ઓતપ્રોત છે તેને પ્રહાર વેત્તાઓ અક્ષર કરી કહે છે, જે સ્થૂલ તથા અનણુરૂપે છે.” આ રીતની શ્રુતિ છે. હવે આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, અક્ષર શબ્દવટે વર્ણુ લેવો કે પરમેશ્વર લેવો ? તેમાં અક્ષર સમાન્નાય ઇત્યાદિમાં અક્ષર શબ્દવટે વર્ણુ પ્રસિદ્ધ છે. તેમ જ જે વસ્તુ જે વસ્તુમાં પ્રસિદ્ધ હોય, તેનો ત્યાગ કરી અન્ય વસ્તુવિશે તે વસ્તુ યોગ્ય, તે અયોગ્ય છે. “ઐકા એવં ત્વં ઐકાર જ આ સર્વરૂપે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં વર્ણુ સર્વાત્મકરૂપે હોવાથી તેની ઉપાસના કરવી, એમ કહ્યું છે. વળી વર્ણુ ઓટલે કેવળ અક્ષર શબ્દ છે. માટે અહીં શું બાણુ ?

શુર:-અક્ષર શબ્દવટે પરમાત્માને બાણુવો ભેધકો.

શિષ્ય:-હેવી રીતે તેમ થઇ શકે ?

શુર:-આકાશપર્યંત સર્વ વસ્તુને તે ધારણ કરી શકે છે. અર્થાત્ પૃથિવી આદિથી લઇ આકાશ પર્યંત વિકાર-સમૂહને અક્ષર ધારણ કરે છે. કહ્યું છે કે, પૃથિવીઆદિ જાળત્રયથી પરિચિન્ન સર્વ વિકારસમૂહની સ્થિતિ આકાશમાં છે, એમ “આકાશ એવં વદોત ય પ્રોત ન આકાશમાં સર્વ ઓતપ્રોત છે.” એ રીતનો ઉત્તર મળ્યો. ત્યારે ગાર્ગિએ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, આકાશ શામાં ઓત-પ્રોત છે ? અર્થાત્ ઉપસંહાર કયો છે કે, “ક્ષત્તિન્નુ સ્વર્વાકાન્ત ઓતથ પ્રોતથ હે ગાર્ગિ ! અક્ષર પ્રહારમાં આકાશ ઓત-પ્રોત છે.” વળી આકાશ પર્યંત સર્વ વિકારનું ધારણ કરવું, પ્રહારવિના બીજી વસ્તુમાં સંભવે નહિ. જે કે ઐકાર જ આ સર્વરૂપે છે, એમ કહ્યું છે, તે પણ પ્રહારની પ્રાર્થિતના સાધનરૂપ હોવાથી સ્તુતિ અર્થે કહેલ છે. માટે “ન ક્ષતિ ગદ્યં જે નાશ પામતું નથી, પણ સર્વત્ર વ્યાપી રહે છે.” આ રીતે અક્ષરમાં નિત્યત્વ તથા વ્યાપિત્વ ધર્મ હોવાથી, તે પરપ્રહારપે છે. (૧૦)

શિષ્ય:-કાર્યનું આધીનપણું કારણમાં રહેલ છે, જેથી આકાશ પર્યંત સર્વ વસ્તુનું ધારણ કરવાપણું સંભવે, પણ જે લોકો પ્રધાનને કારણરૂપે માને છે, તેઓના કહેવા પ્રમાણે પ્રધાનનું ધારણ કરવાપણું છે તો પછી અક્ષરને જ કેમ પ્રહારરૂપે બાણુવો તથા પ્રધાનને કેમ નહિ ?

શુર:-અક્ષરમાં ધારણ કરવાપણું છે, એમ શ્રુતિ આપા કરે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ ભુ-સૂત્ર ૧૧ મું.

અક્ષર સર્વના આધારરૂપે.

સા ચ પ્રજાસનાત્ ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-આકાશપર્યંત સર્વ વસ્તુનું ધારણ કરવારૂપ કર્મ અક્ષરનું છે, એમ શ્રુતિની આજ્ઞા છે. (૧૧)

ટીકા:-શુદ્ધ:-આકાશપર્યંત સર્વ વિકારસમૂહને ધારણ કરવારૂપ કર્મ પરમેશ્વરનું જ છે.

શિષ્ય:-આ કર્મ પરમેશ્વરનું કેવી રીતે ?

શુદ્ધ:-શ્રુતિ આ રીતની આજ્ઞા કરે છે. શ્રુતિમાં આ રીતની આજ્ઞા છે કે, "સ્તસ્ય વા અક્ષાસ્ય પ્રજાસને ગર્ગિ સર્વાંચ્ચદ્રમણી નિરૂતી તિષ્ઠત (બુદ્ ૩, ૮, ૯) હે ગર્ગિ ! આ અક્ષર પ્રજાની આજ્ઞાવડે સૂર્ય તથા ચંદ્ર પોતપોતાના સ્થાન પ્રતિ રહેલા છે." આ રીતની જે આજ્ઞા છે, તે પરમેશ્વરના કર્મરૂપે છે. અચેતનરૂપ પ્રધાનની આ રીતની આજ્ઞા નથી; અર્થાત્ અચેતન પ્રધાનમાં ચેતન ધર્મ હોતો નથી. જેવી રીતે ઘટાદિતું કારણ મુક્તિકા છે, તે પણ અચેતનરૂપે હોવાથી તેમાં ચેતનના ધર્મ હોતા નથી. (૧૧)

શિષ્ય:-અક્ષર પ્રહરરૂપે છે, આના સંબંધમાં બીજું કોઈ કારણ હોય તો તે કહેશો.

શુદ્ધ:-અક્ષરમાં પ્રજાથી ભિન્નપણ નો ભાવ શ્રુતિ દર્શાવતી નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, અક્ષર પ્રહરરૂપે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ ભુ-સૂત્ર ૧૨ મું.

અક્ષરની પ્રહરપતામાં શ્રુતિપ્રમાણ.

અન્યભાવવ્યાવૃત્તેષ ॥૧૨॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રજાથી ભિન્નનો ભાવ અક્ષર વિશે શ્રુતિ દર્શાવતી નથી, માટે અક્ષર પ્રહરરૂપે છે. (૧૨)

ટીકા:-શુદ્ધ:-પ્રજાથી ભિન્નના ભાવનો ભેદ અર્થાત્ અક્ષરનો પ્રજા સાથે અલેહ હોવાથી પ્રજા અક્ષર શબ્દાત્મક છે. આકાશપર્યંત સર્વનું ધારણ કરવાવાળું કર્મ પરમાત્માનું જ છે, પણ બીજાનું નથી.

શિષ્ય:-અન્યભાવની વ્યાવૃત્તિ એટલે શું ?

શુદ્ધ:-અન્યનો જે ભાવ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયથી ભિન્નતાનો જે ભાવ, તે અન્યભાવ. અન્યભાવની વ્યાવૃત્તિ અર્થાત્ અભાવ, તે અન્યભાવ વ્યાવૃત્તિ અર્થાત્ પરમાત્માથી ભિન્ન ભાવનો અક્ષર સાથે અભાવ છે. આનો ભાવ એ છે કે, પ્રજાથી અક્ષર શબ્દ ભિન્ન છે, એવી જે શંકા થાય છે, તે શંકારૂપી ભાવથી શ્રુતિ અક્ષરને ભિન્ન પાડે છે. કારણ કે આકાશ પર્યંત સર્વવસ્તુને ધારણ કરવાપણું અક્ષરમાં રહેલ છે. શ્રુતિ કહે છે કે, "તન્નાં સ્તવક્ષર ગર્ગ્ય દદ્ધ દ્વૃક્ષુવ ધોષમતં મત્રવિજ્ઞાત વિનાત (બુદ્ ૩, ૮, ૧૧) હે

ગાર્ગી ! ખરેખર અક્ષર કોઈથી દ્રષ્ટ નથી, પણ સ્વયંદ્રષ્ટા છે કોઈથી શ્રુત નથી, પણ સ્વયંશ્રોતા છે. કોઈથી મનન કરાયેલ નથી, પણ તે પોતે મનનકર્તા છે. કોઈથી વિજ્ઞાત નથી, પણ તે પોતે વિજ્ઞાતા-રૂપે છે.” હવે અદ્વૈતવાદિ ઉપદેશ પ્રધાનનો સંભવ છે, પણ દ્રષ્ટા આદિપણનો ઉપદેશ, પ્રધાન અચેતનરૂપ હોવાથી, સંભવતો નથી. વળી કહ્યું છે કે, “નાન્યદત્તોઽસ્તિ ધૃત્ નાન્યદત્તોઽસ્તિ શ્રોતૃ નાન્યદત્તોઽસ્તિ મનૃ નાન્યદત્તોઽસ્તિ વિજ્ઞાતૃ તેના સિવાય અન્ય કોઈ દ્રષ્ટા નથી, તેના સિવાય અન્ય કોઈ શ્રોતા નથી, તેના સિવાય અન્ય કોઈ મંતા નથી, તેમજ તેના સિવાય અન્ય કોઈ વિજ્ઞાતા નથી.” આ શ્રુતિવટ આત્માથી ભિન્ન સર્વ વસ્તુનો પ્રતિપેદ કરેલ છે. ઉપાધિયુક્ત જીવનું પણ અક્ષર શબ્દાત્મપણું હોતું નથી કારણકે શ્રુતિમાં અક્ષર વિશે ઉપાધિનો પ્રતિપેદ કરેલ છે. જેમકે, “અન્નપુષ્કમશ્રોત્રમવાગમન (૫૦ ૩, ૮, ૮) તે અચક્ષુરૂપે છે, તે અશ્રોત્ર-રૂપે છે, તે અવાકૂરૂપે છે, તેમજ તે અમનરૂપે છે.” બીજું જીવ ઉપાધિથી ગઢિત હોતો નથી. માટે પરબ્રહ્મ અક્ષરરૂપે છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. (૧૨)

શિષ્ય:-બીજું પરબ્રહ્મરૂપે કોને ગણેલ છે ?

ગુરુ-અપરબ્રહ્મને અર્થાત્ જે દર્શન-કર્મરૂપે છે, તેને પણ બ્રહ્મરૂપે બાણતું, જેમકે:-

અધિકરણ ૪ થું-સુત્ર ૧૩ મું.

પરાપર બ્રહ્મ નિરૂપણ.

શક્તિકર્મન્યપદેશાત્સઃ ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-દર્શનના કર્મનો વ્યપદેશ હોવાથી, અપર બ્રહ્મ પણ બ્રહ્મરૂપે છે.

ટીકા:-શિષ્ય:-“एतद्वै सत्यनाम परापर च ब्रह्म यद्वैकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैवतर-मन्वेति अर्थ:-સગુણ તેમ જ નિર્ગુણ બ્રહ્મ બેઉ ઐક્યાર શબ્દરૂપે છે. આ કારણથી વિવેકી પુરૂષ બેમાંના એકનો જ આશ્રય લઈ અનુસરે છે.” આ પ્રમાણે શરૂઆત કીધા પછી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “य पुनरेत त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण पर पुरुषमनि ध्यायीत । જે કોઈ ઐક્યારવાળા ત્રણ વર્ણોવડે પરબ્રહ્મ પગમાત્માતું ચિંતન કરે છે.” આ મ્યથે પરબ્રહ્મ ધ્યાન કરવા ચો-ચનો ઉપદેશ છે કે, અપર બ્રહ્મનો ઉપદેશ છે ? આયતનરૂપે એક જ છે, માટે પર તથા અપરમાંથી એક આયતનરૂપે છે. આ રીતનો વિષય હોવાથી અહીં મંશય થાય છે.

ગુરુ-આ સ્થળે અપર બ્રહ્મનું નિરૂપણ છે, એમ મિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બને ?

ગુરુ:-બ્રહ્મના જ્ઞાતાના સંબંધમાં કે-મથી પરિચ્છેદવાળું ક્ષણનું નિરૂપણ કરેલું છે. જેમકે, “स तेनसि-त्तये सपन्न स सामभिद-नीयते ब्रह्मलोकम् अर्थ:-તે તેજરૂપ સૂર્યમા જોડાય છે. ત્યાંથી સામના મંત્રોવડે તે

પ્રજ્ઞલોક પ્રતિ લઈ જવાય છે.” આ રીતે પરબ્રહ્મના જ્ઞાતને દેશ પરિચ્છેદવાળું કૃપ થાય છે, એમ કહેવું સુકલ નથી. કારણ કે પરબ્રહ્મ સર્વવ્યાપકરૂપે છે.

શિષ્ય:-આપણે અપર બ્રહ્મનો સ્વીકાર કરીએ, પણ આગળ ચાલતાં કહ્યું છે કે, આવો જ્ઞાતા પરં પુરૂષને પામે છે. આ રીતનું વિશેષણ અપર બ્રહ્મના સંબંધમાં યોગ્ય કહેવાય નહિ.

ગુરુ:-આમ કહેવામાં દોષ નથી. સ્થૂલ વિરાટની અપેક્ષાવડે બ્રાહ્મી સૂત્રાત્મારૂપ પરને વિષે પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. આ રીતે સિદ્ધ થવાથી એમ કહેવાય છે કે, ધ્યાન કરવા યોગ્ય પરબ્રહ્મનો જ આ ઉપદેશ છે.

શિષ્ય:-ઠેલી રીતે આ પરબ્રહ્મનો ઉપદેશ થઈ શકે ?

ગુરુ:-ઇક્ષતિકર્મનો ઉપદેશ હોવાથી પરબ્રહ્મનો ઉપદેશ સિદ્ધ થાય છે. અહીં ઇક્ષતિનો અર્થ દર્શન થાય છે. ઇક્ષતિ-કર્મનો અર્થ એ કે, જોવાનો વ્યપાર. આ રીતે દર્શનવ્યાપારવડે આ અભિધ્યાન કરવા યોગ્ય પુરુષનો શ્રુતિવચનના છેવટના ભાગમાં ઉપદેશ છે. જેમકે, “સ પ્તત્સા જીવ-મનાત્પરાત્પર પુરિદાય પુરુષમીક્ષતે અર્થ:-ત્યાં તે, જીવોના મહાન્ન મમૂહો કરતાં મહાન્ તથા સર્વ શરીરમાં વ્યાપકરૂપે રહેલા પુરુષને જુવે છે.” આમાં અભિધ્યાનનું કર્મ નહિ બનેલ વસ્તુરૂપે છે. ધ્યાનનું કર્મ એ કે, મનોરથવડે કલ્પાયેલ

જે વસ્તુ તે. દર્શનનું કર્મ એ કે, જે રીતે વસ્તુ હોય તે રીતે જોવામાં આવે. માટે ઇક્ષતિના કર્મવડે સમ્યક્ દર્શનના વિષયરૂપ પરમાત્માનો જ ઉપદેશ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તેજ પરમાત્મા આ સ્થળે પર તથા પુરુષ આ બે શબ્દ-વડે ધ્યાનના વિષયરૂપ જણાયેલ છે.

શિષ્ય:-અભિધ્યાનમાં પર પુરુષનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે તથા ઇક્ષણમાં પરથી પર એવા પુરુષનું વર્ણન કરેલ છે. આમ ઇક્ષણમાં અન્યનું નિરૂપણ કેમ કર્યું હશે ?

ગુરુ:-પર તથા પુરુષ આ બે શબ્દો બેઉ સ્થળે સામાન્ય છે. આ સ્થળે જીવધન શબ્દ-વડે મૂળ, ધ્યાન કરવા યોગ્ય તથા પર પુરુષનો સમાવેશ થતો નથી. આથી પરથી પર જોવા યોગ્ય પુરૂષ અન્ય હોવો જોઈએ.

શિષ્ય:-ત્યારે જીવધનનો અર્થ શું ?

ગુરુ:-ધનનો અર્થ મૂર્તિ છે. જીવાત્મક જે મૂર્તિ, તે જીવધન કહેવાય. લવણના ગાંડાની માફક પરમાત્માનો જીવરૂપે જે અલ્પભાવ, જે ઉપાધિવડે બનેલ છે તથા વિષય અને ઇન્દ્રિયોથી જે પર છે તે જીવધન કહેવાય છે. બીજાએ જીવધનના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:-“સ સામનિજીવતે વ્રક્ષલેષ્મ જે સામ-વડે બ્રહ્મલોકને પગાડે છે.” આમ પાંચ જાનાં બીજાં વચનવડે અન્યલોકથી પર જે બ્રહ્મલોકનું સૂચન કરેલ છે, તે જીવ-ધન છે. કારણકે ઇન્દ્રિયોવડે આવૃત

સર્વ જીવસમૂહાની પ્રાપ્તિ બ્રહ્મલોક-
નિવાસી તથા સર્વ ઇન્દ્રિયાત્મક હિરણ્ય
ગર્ભમાં થાય છે. માટે જીવસમૂહ તે જ
બ્રહ્મલોક છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે,
જે પરમાત્મા પરરૂપે છે તથા જે દર્શનના
વ્યાપારરૂપે છે, તે જ ધ્યાનમાં પણ કર્મ-
રૂપે થાય છે. 'પરપુરુષ' આ રીતના
વિશેષણની કલ્પના પણ પરમાત્માનો જ
સ્વીકાર કરવાથી થાય છે. જેથી પર
કાંઈ નથી, તે જ પરપુરુષ પરમાત્મારૂપે
છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "પુરુષાન્ન પર કિ-
ચિત્તા કાષ્ઠા સા પરાગતિ-અર્થ-પુરુષથી પર
કાંઈ નથી. તે જ પરમાવધિરૂપે તથા
પરમ ગતિરૂપે છે." "પરવાપર ચ ત્રણયદોક્ષાદ
જે ઐક્યકાર છે તે પર તથા અપર
બ્રહ્મરૂપે છે." આ રીતનો વિભાગ
પાડ્યો છે. ત્યાર બાદ ઐક્યકાર-
રૂપ સાધનવડે પરમપુરુષ ધ્યાન કરવા
યોગ્ય છે. આ ધ્યાનવડે પરબ્રહ્મ પર
પુરુષને પહોંચાડે છે. "જેવી રીતે સર્પ
પોતાની કાંચળીથી મુકત થાય છે, તે જ
પ્રમાણે તે મનુષ્ય પાપમાંથી મુકત થાય
છે," આમ પરમાત્માના ધ્યાનવડે ફળ
એ છે કે, પાપમાંથી મુકત થવું, એમ
શ્રુતિ દર્શાવે છે.

શિષ્ય:—પણ આપે કહ્યું છે કે,
પરમાત્માનું ધ્યાન કરનારાને દેશ પરિચ્છે-
દવાળું ફળ યોગ્ય નથી.

ગુરુ:—ત્રિમાત્રાવાળા ઐક્યકારના આશ્ર-
યવડે જે પરમાત્માનું ધ્યાન કરે છે તેને
બ્રહ્મલોક પ્રાપ્તિરૂપ ફળ થાય છે. આમ

થયા પછી ક્રમે કરી તેને આત્મસાક્ષા-
ત્કારની ઉત્પત્તિ થાય છે આ રીતનો
ક્રમ મુક્તિરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ માટે છે.
આથી આમાં કોઈ રીતનો દોષ નથી. (૧૩)

શિષ્ય:—બીજું પરબ્રહ્મરૂપે શું છે
તે કહેશો.

ગુરુ:—દહરાકાશ પરબ્રહ્મરૂપે છે.

શિષ્ય:—તે કેવી રીતે ?

ગુરુ:—આ પ્રમાણેના ઉત્તરોનો સમા-
વેશ કરવામાં આવેલો છે તેથી. જેમકે:—

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૧૪ મું.
દહરાકાશ પરમેશ્વરરૂપે

દહરહરચરેભ્યઃ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ:—દહરાકાશ પરમેશ્વરરૂપે
છે. કારણ કે આ રીતના હેતુઓ છે. (૧૪)

શિષ્ય:—"અથ યદિદમસ્મિન્નામપુરે વહર્
ગુણરીક વેશ્મ દહરોઽસ્મિન્નન્તરાકાશસ્તસ્મિન્ ન
દન્ત સ્તદન્વેષ્ય તદ્વાચ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ
(છાં ૮, ૧, ૧) બ્રહ્મપુર વિશે (મનુષ્યના
શરીર વિશે) કમળના સરખું આકાશ છે
તથા તે દહર વિશે એક તીક્ષ્ણ અતરા-
કાશ છે. આવા મધ્યભાગ વિશે તે શોધવા
યોગ્ય છે. ખરેખર તે જ સાક્ષાત્કાર કરવા
યોગ્ય છે." આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહ્યું છે.
અહીં અલ્પ હૃદયકમળમાં જે દહરાકાશ
કહેવામાં આવેલ છે, તે શું ભૂતાકાશ છે,
વિજ્ઞાનાત્મા છે અથવા પરમાત્મા છે ?
આ રીતનો સંશય થાય છે.

ટીકા:—ગુરુ:—આ સંશય થવાનું
શું કારણ ?

શિષ્ય:-આકાશ તથા પ્રહાપુર, આ બે શબ્દવડે આ સંશય થાય છે. આ આકાશ શબ્દનો પ્રયોગ પર તેમ જ ભૂતાકાશને વિશે હોય, એમ બેવામાં આવે છે. અહીં સંશય એ છે કે, ભૂતાકાશ એ જ દહરરૂપે છે કે પર દહરરૂપે છે ? હવે પ્રહાપુર એટલે શું બાણુવું ? જીવ બંધવો, પ્રહાપુર પુર અર્થાત્ શરીર તે પ્રહાપુર, અથવા તો પરપ્રહાપુર જે પુર તે પ્રહાપુર ? વળી આઃ પણ સંશય છે કે, પર એવા જીવની અથવા તો શું બીજા કોઈ પુરસ્વામીની દહરાકાશમાં સ્થિતિ છે ? તેમાં આકાશ શબ્દ ભૂતાકાશ વિશે પ્રસિદ્ધ છે. માટે ભૂતાકાશ જ દહર શબ્દરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આ આકાશ અદ્ય સ્થાનમાં રહેલ છે, માટે તે દહર કહેવાય છે. “યાન્વા અયમાગ્રસ્તા-વાનેયોઽન્તર્હૃદય આકાશઃ જેટલું આ આકાશ છે, તેટલું આકાશ અંતર્હૃદયરૂપે છે.” આ રીતે બ્રહ્મ તથા આકાશ તર ભાવથી થયેલ બેદને આ ઉપમાન ઉપમેય ભાવ છે. સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિ સર્વનો સમાવેશ તેને વિશે થાય છે. કારણકે અવકાશને લીધે સર્વ આકાશ એકરૂપે છે. અથવા તો જીવ દહરરૂપે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. કારણકે પ્રહાપુર શબ્દની યોગ્યતા છે. જીવનું આ શરીરરૂપ પુર હોવાથી પ્રહાપુર કહેવાય છે. જીવના પોતાના કર્મવડે આ શરીરની તેને પ્રાપ્તિ થયલી હોય છે. ચેતન્યપણના ગુણને લીધે જીવ પ્રહા શબ્દવાચ્ય કહેવાય છે. પરપ્રહાને શરીરની સાથે સ્વામિભાવ સંબધ હોતો

નથી. જેમ સબની એક સ્થાન વિશે સ્થિતિ હોય છે, તેમ પુરસ્વામીરૂપ જીવની શરીરના એક સ્થાન વિશે સ્થિતિ છે. મનો-પાધિ યુક્ત જીવ છે. વળી મનની સ્થિતિ હૃદયમાં છે. માટે જીવનું અતર્થાન હૃદયમાં છે. જીવાત્માનું અદ્યપણ એટલા માટે નિરૂપણ કરેલ છે કે, તેની કલ્પના આ-રના અગ્રભાગરૂપે કહી છે. આકાશની જે ઉપમા છે, તે બ્રહ્મની સાથે અલેક્ષતા હોવાથી થયો. અહીં અદ્ય આકાશનું શોધન કે સાક્ષાત્કાર હોઈ શકે નહિ. કારણ કે “તસ્મિન્ યદન્ત” તેમાં જે અંદર” એમ પરના વિશેષણરૂપે સ્વીકાર કર્યો છે.

ગુરુ:-આનો ઉત્તર હું કહું, તે સાંભળ. અહીં પરમેશ્વર જ દહરાકાશરૂપે થવા યોગ્ય છે. પણ ભૂતાકાશ કે જીવ પરમેશ્વરરૂપે થવા યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બને ?

ગુરુ:-ઉત્તરોવડે અર્થાત્ શ્રુતિ વચનના રહસ્યમાં જે હેતુઓ રહેલ છે, તેવડે એમ સિદ્ધ થાય છે. શોધવા યોગ્ય-પણાના કથનથી દહરાકાશની શરૂઆત “ત ચેદ્વુલ્લ તેને બો તેઓ કહે” આ રીતના વચનવડે થાય છે. ઉપરમાં કહ્યું છે કે, “કિં તદ્ય વિચિતે યદન્તેયં યદાવ વિ-જિજ્ઞાસિત્વમ્” અહીં એવું તે શું છે કે, જે શોધવા યોગ્ય છે અથવા નાણુવા યોગ્ય છે ? આમ આદ્યપૂર્વક પ્રતિ સમાધાનનું વચન નીચે પ્રમાણે છે:- “તદ્ગુણાવાન્વા અયમાકાશ-સ્તાવાનેયોઽન્તર્હૃદય આકાશરૂપે અસ્મિન્વાવા પ્રધિવી અન્તેવ સમાર્ષિતે (છાંડો ૮, ૧, ૩) પ્રતિ ઉત્તરમાં ગુરુ કહેશે કે, ગરેખર

આકાશ જેવું વિશાળ છે, તેમ અંત-
કરણમાં રહેલું અંતઃકાશ વિશાળ છે.
મા અંતરાકાશમાં પૃથ્વી તથા સ્વર્ગ
- બંને સ્થિતિ કરીને રહેલા છે.” કમળના
સરખા અદ્વપપણાથી જે આકાશને અદ્વ-
પાણું પ્રાપ્ત થયેલ છે, તેની ઉપમા
આકાશ માથે ઝરી છે એથી તેની
અદ્વપતા નિવૃત્ત થાય છે. તે જ રીતે
જહરાકાશનું પંચ મહાભૂતાકાશપણાને
અભાવ ગુરુ દર્શાવે છે, એમ મિદ્ધ થાય
છે. જો કે આકાશ ગળદવડે પંચ મહા
ભૂતાકાશનું જ ગ્રહણ થઈ શકે, છતાં
અદ્વપાકાશની સાથે મહાકાશની ઉપમા
યોગ્ય કહેવાઈ શકે નહિ. આ રીતે
ભૂતાકાશની શંકા નિવૃત્ત થાય છે.

શિષ્ય—એક આકાશની બાહ્યાભ્યંત-
રપણાની કલ્પનારૂપ ભેદવડે ઉપમાન
ઉપમેય ભવ સભવી શકે ખરો ?

ગુરુ—તે પણ સભવી શકે નહિ
કાલ્પનિક ભેદને આશ્રય કરવો, તે અગતિ
અર્થાત્ અયોગ્યને યોગ્ય કહેવા બરાબર
છે. જો આપણે એ રીતના ભેદની
કલ્પના કરીએ તથા ઉપમાન ઉપમેય
ભાવનું વર્ણન કરીએ, છતાં આભ્યંતર
આકાશને ભેદ હોવાથી તે બહારકાશના
પરિણામને પામશે નહિ.

શિષ્ય—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “જ્યાવાન્
આકાશાત્ (શં ૫૦ ૧૦, ૬, ૩, ૨)
આકાશ કરતાં પરમાત્મા મહાન્ છે.” આથી
પરમાત્માનું પરિમાણ આકાશ સાથે
અચુક છે.

ગુરુ—આમા દોષ નથી. આકાશની
પુકરીકને વિશે સ્થિતિ હોવાથી અદ્વ-
પાણું પ્રાપ્ત થયેલ છે આ અદ્વપપણાની
નિવૃત્તિ કરવા માટે જ આ વચન છે.
પણ ભૂતાકાશનું પરિમાણ પ્રાપ્ત કરવા
આ વચન નથી.

શિષ્ય—જો ભેદનું પ્રતિપાદન કરીએ
તો વાક્યમાં ભેદ થાય. કલ્પિત ભેદચુકત
કમળમાં રહેલ આકાશના એક દેશમાં
સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિનો સમાવ થવો યોગ્ય
નથી. “અપ આત્માપદ્મપાપ્મા વિજરો વિમૃત્યુર્વિ-
શોકો વિજિપત્સોઽપિપાન સત્પકામ સત્પતન્ત્વ
અર્થ—આ આત્મા પાપથી ચુકત, જરા,
મરણ તથા શોકથી રહિત, દુઃખ તથા
પિપાસાથી રહિત, સત્ય કામ તથા
અત્ય મંકલ્પરૂપે છે.” આ રીતે ભૂતાકા-
શમાં આત્મત્વ, પાપથી રહિતપણું વગેરે
ગુણો સભવતા નથી. જો કે આત્મા એ
ગળદ ભવને વિશે સંભવે છે, છતાં બીજા
કારણે ને લીધે ભવની આશંકા નિવૃત્ત
થાય છે. ખરેખર ઉપાધિથી વિભક્ત તથા
આરના અગ્ર ભાગ સાથે ઉપમા પામેલ
ભવની કમળમાં સ્થિતિ હોવાથી તેનું
અદ્વપપણું નિવૃત્ત થઈ શકતું નથી. બ્રહ્મની
સાથે ભવની અલોહતા થશે, તો પછી ભ-
વના પણ અર્વગત્વ આદિ ધર્મો ધરે તથા
ભવના ધર્મો બ્રહ્મના સર્વગત્વ આદિ
ધર્મની સાથે એકરૂપે થવા યોગ્ય છે.

વળી બ્રહ્મપુર ગળદમાં ભવથી પુરનું
ઉપલક્ષણ થવાથી રાત્રની પેઠે પુરસ્વામી
ભવનું પુરના એક ભાગમાં રહેલું થાય,
તેનું કેમ ?

શુરુ:-પરબ્રહ્મનું પુરથઈ, શરીર બ્રહ્મ પુર કહેવાય છે. બ્રહ્મ શબ્દનો પરબ્રહ્મને વિશે સુખ્ય સંબંધ છે. પરબ્રહ્મનો આ પુરની સાથે પણ સંબંધ છે કારણ કે શરીર, એ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના આશ્રયરૂપે છે. “સ પુતસ્માગ્રીષ્વનાત્પરાત્પર પુરિશઃ પુરુષમીક્ષતે (પ્ર. ૫, ૫) સ વા અવ પુરુષ સર્વાત્તુ પુરું પુરિશઃ (પૂ૦ ૨, ૫, ૧૮) ત્યાં તે જીવોના મહાન્ સમૂહો કરતાં મહાન્ તથા સર્વ શરીરમાં વ્યાપકરૂપે રહેલ પુરુષને બૂવે છે. આ પુરુષ સર્વ શરીરોમાં રહેવાથી પુરિશય-રૂપે કહેવાય છે.” જેમ ગાલિઆમમા વિષ્ણુ મંત્રીપ છે, તેમ આ જીવપુરમાં બ્રહ્મ સમીપ જોવામાં આવે છે. “તદયેહ કર્મચિતો લોક લીયત એવમેવાસુન પુણ્યચિતો લોન લીયતે (છાં ૮, ૧, ૬) જેમ કર્મવડે જિત્તાયલો આ લોક ક્ષયને પામે છે તથા પુણ્યકર્મવડે પરલોક પણ ક્ષયને પામે છે.” આ પ્રમાણે કર્મવડું ફળ અંતવાળું કહેલ છે. ત્યાર બાદ કહ્યું છે કે, “અથ ય દુઃસ્માન-મદુવિધ મજન્યેતાથ સત્યાત્મામાસ્તેપા સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો ભવતિ અર્થ:-આત્માને તથા તેના સત્ય સંકલ્પને બાણી જે દેહ છોડે છે, તે સર્વ લોકવિશે સ્વતંત્ર થાય છે.” આ પ્રમાણે પ્રકૃત દહરકાશનું જેને જ્ઞાન થયું છે, તેને અનંત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ દહરાકાશનું પરમાત્મ-પણું સૂચવે છે.

શિષ્ય:-આ તો ઠીક, પણ કહ્યું છે કે દહરાકાશનું શોધન, બાણું તથા શ્રવણ કરવું હોઈ શકે નહિ. કારણ કે દહરાકાશ પરના વિશેષણરૂપે સ્વીકારવું પડશે.

શુરુ:-જો આકાશ શોધવા યોગ્ય-પણાથી રહેવાયલું ન હોય, છતાં “વાવાના અવમાકાશસ્તાગનેયોઽન્તર્હૃદય આકાશ. અર્થ:-જેટલું આકાશ છે તેટલું જ અં-તર્હૃદયરૂપ આકાશ છે,” ઇત્યાદિ આકાશ-સ્વરૂપનું નિરૂપણ યોગ્ય કહેવાઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:-હું ધારું છું કે, અંદર રહે-નારી વસ્તુનો સંભાવ દર્શાવવા આ નિરૂપણ કરેલ છે. કેમકે, “સ ચેન્દ્રસૂર્યવિદ-મસ્મિન્ પ્રજાપુરે વહર પુરોક્ વસ્મ દહરોઽસ્મિન્-ન્તરાગ્રાજાં કિં તદન વિચતે યદન્વેષ્ય યદ્રાવ વિજિગામિતવ્યમ અર્થ:-બ્રહ્મપુરમાં કમળાકાર એક સ્થાન છે, અને તેને અત્યંત અદ્ભુત અતનકાશ છે. આ અંતસકાશના મધ્યમાં જે વસ્તુ રહેલ છે, તે શું બોલવા યોગ્ય છે ? તથા તે જ શુ આશ્વત્કાર કરવા યોગ્ય છે ?” એમ જો શુરુને તેના શિષ્યો પ્રશ્ન કરે તો, આ રીતે નિંદા કરી તેના સમા-ધાનમાં એમ નિરૂપણ કર્યું છે કે, આકા-શની ઉપમા અપી, સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિનો સમાસ તેને વિશે થાય છે.

શુરુ:-તું કહે છે તેમ નથી. જો એમ હોય તો સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિ જે અંદરને વિશે રહેલ છે, તે જ શોધન કરવા યોગ્ય તથા બાણુવા યોગ્ય થાય. પછી કંઈ પણ કહેવું અધુરું છે, એમ થાત નહિ. “અસ્મિન્નમા સમાહિતાં ણ આત્માઽપદત પાપા અર્થ:-આને વિશે સર્વ કામોનો અમા-વેશ થાય છે. એ જ પાપથી રહિત આત્મા છે.” આ પ્રમાણે પ્રકૃત આકાશનું પૃથ્વી સ્વર્ગ આદિરૂપે નિરૂપણ કર્યું છે. ત્ય-બાદ કહ્યું છે કે, “અથ ય દુઃસ્માનમદુવિધ

મજ્જન્ત્યેતાથ મત્યાન્ વામાન્ અર્થઃ-આ પ્રમાણે આત્માને તથા તેના મત્ય મંકટપને બાણી જે દેહ છોડે છે, તે મર્વ લોક-વિશે મ્વતંત્ર થાય છે.” અહીં મમુચ્ચય વાચક જે ચ શબ્દ છે, તેવડે કામના આધારરૂપ, આત્મા તેમજ તેને આશ્રયે રહેલ સર્વ કામો બાણુવા યોગ્ય છે, એમ છેવટના વાક્યવડે સૂચન થાય છે. આથી એમ મિદ્ધ થાય છે કે, શ્રુતિની શરૂઆતમાં હૃદયકમળના આશ્રયરૂપ જે દહરાકાશ છે તે, અંદરને વિશે રહેલ તથા આશ્રિતરૂપ, પૃથ્વી આદિ તેમજ મત્ય કામ માથે બાણુવા યોગ્ય છે આ દર્શાવેલ હેતુઓવડે પરમેશ્વર જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૧૪)

શિષ્યઃ-દહરાકાશ પરમાત્મા છે, આના મંખધી બીજું કાંઈ કાળુ હોય તે કહેશો.

શુરઃ-હા, ગતિ તેમ જ શબ્દવડે પણ એમ જ મિદ્ધ થાય છે. તે જ પ્રમાણે ગતિ જોવામાં આવે છે તથા તેજ રીતે શબ્દવડે નિરૂપણ પણ છે. જેમકે,-

અધિકરણ પ મુ-સૂત્ર ૧૫ મુ.

ગતિ તથા શબ્દવડે દહરાકાશ

પરમાત્મારૂપે.

ગતિદાદ્યામ્યાં તથાહિ દષ્ટ લિંગ ચ ॥૧૫॥

સૂત્રાર્થ.-તે જ પ્રમાણે દહરાકાશ પરમાત્મારૂપે છે, એમ ગતિ તથા શબ્દ-વડે જોવામાં આવેલ તથા નિરૂપણ છે.

શિષ્યઃ-આપે પૂર્વે કહ્યું હતું કે, દહર પરમેશ્વરરૂપે પાછળના હેતુઓ વડે છે, તે હેતુઓ કયા છે તે જણાવશો?

શુરઃ-તે હેતુઓ હું મૂચન કરું, તે તું માંભળ. અહીં પરમેશ્વર, એ જ દહરરૂપે છે. માટે દહરતું જ્યાં નિરૂપણ કરેલ છે, ત્યાંના છેવટના ભાગમાં જે ગતિ તથા શબ્દની યોજના કરી છે, તે પરમેશ્વરતું જ પ્રતિપાદન કરે છે. કારણ કે છાંદોગ્યમાં દહર વચનના છેવટમાં કહ્યું છે કે, “સ્મા સર્વા પ્રજા અહતર્ગચ્છન્ત્ય એત મ્વલોક ન વિન્દન્તિ (છાં ૮, ૩, ૨) સુપુષ્પિત અવસ્થામાં મનુષ્યો દરદોજ આ દહરાકાશને પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં અનૂતવડે આડે રસ્તે દોર-વાયાધી તેઓ આ બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.” અહીં પ્રકૃત દહરતું બ્રહ્મ-લોક શબ્દવડે સૂચન કર્યું છે. વળી પ્રત્ય-શબ્દવાચક જીવોની બ્રહ્મ સંખધી ગતિ નિરૂપણ કરી છે. આ કારણને લીધે દહરને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમ જ દરદોજ જીવોતું સુપુષ્પાવસ્થામાં બ્રહ્મ મંખધી ગમન બીજી શ્રુતિમાં દર્શાવ્યું છે. જેમકે “સતા સોમ્ય તદા સપ્તો ભવતિ(છાં ૬, ૮, ૧) હે સોમ્ય ! સુપુષ્પાવસ્થામાં તે સતની માથે જોડાયલો હોય છે.” લોકિક રીતિએ પણ જે ગાઢ નિદ્રાવસ્થાને પારચો-હોય છે તેના મંખધમાં કહે છે કે, તે બ્રહ્મીભૂત થયેલ છે અથવા બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલ છે. બીજું બ્રહ્મલોક શબ્દ જો કે પ્રકૃત દહરના મંખધમાં યોજાયેલ છે, છતાં તે શબ્દ જીવતું જે આકાશ, તે ભૂતાકાશરૂપે નથી, એમ જણાવે છે તથા દહરની બ્રહ્મરૂપે મિદ્ધિ કરે છે

શિષ્ય:-વારુ, આપણે દહરને પ્રહરૂપે માનીએ, પણ પ્રહલોક શબ્દ કમલાસન અર્થાત્ પ્રહાના લોકરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય તેવું કેમ ?

ગુરુ:-પ્રહલોક શબ્દની ંયુત્પત્તિ બે પ્રહાનો લોક એમ પાંડી સમામ વૃત્તિવડે કરીએ તો તેમ બને. પણ પ્રહલોકની ંયુત્પત્તિ સમાનાધિકરણવૃત્તિવડે કરવાનો છે. જેમકે, ગમ્ એવ લોકઃ પ્રહલોકઃ, આમ થવાથી પર પ્રહાતું જ સૂચન થશે. આજ સુપુત્રા વસ્થારૂપ પ્રહલોક પ્રતિ ગમન બેવામાં આવે છે. અહીં નિરૂપણ એ કે, પ્રહલોક શબ્દની ંયુત્પત્તિના સંબંધમાં સમાનાધિકરણ વૃત્તિ લેવી. દરેજ આ પ્રભાએ કાર્ય પ્રહલોકરૂપ મત્યલોક પ્રતિ જતી નથી, આ ગીતની કંપના યોગ્ય છે. (૧૫)

શિષ્ય:-દહરાકાશ પરમેશ્વર છે, તે મંળાધી બીજે કોઈ હેતુ હોય તો તે કહેશે.

ગુરુ:-હા, એને વિશે મર્વનો આશ્રય છે, એમ કહ્યું છે. તેમ જ આ ધારણ કરવાનો મહિમા પરમાત્માનો છે, માટે દહરાકાશ પરમાત્મારૂપે છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૬ મું.

દહરાકાશ ધારણકર્તારૂપે.

ધૃતેશ્વ મહિમાઽસ્માન્નુપલબ્ધઃ ॥૧૬॥

સૂત્રાર્થ-ધૃતિ અર્થાત્ ધારણ કરવારૂપ શક્તિ દહરાકાશની કહી છે. વળી આ ધારણ કરવાનો મહિમા પરમાત્મામાં જ બેવામાં આવે છે. (૧૬)

ટીકા:-ગુરુ:-ધારણ કરવાના કરણને લીધે પરમેશ્વર જ દહરરૂપે કહેવાય છે.

શિષ્ય:-કેવી રીતે ધારણ કરવાનો શુભ દહરાકાશમાં છે ?

ગુરુ “દહરોઽસ્મિન્નત્રાકાશ પ્રહરુરમાં અત્યંત અદ્ય અંતરાકાશ છે.” આમ શરૂઆત કર્યા પછી તેને આકાશની ઉપમા આપી છે. ત્યાં જાદ તેને વિશે સર્વનો આધાર છે, એમ કહ્યું છે. પછી તે દહરાકાશ સંબંધી જ આત્મ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે કોઈપણ પ્રકારતા પાપથી રહિત છે, આ રીતના શુભનો ઉપદેશ કર્યો છે. દહરાકાશના ચાલુ પ્રકરણમાં જ આત્મા વિશે નીચે પ્રમાણે સૂચન કર્યું છે-“જય વ આત્મા સ સેતુવિષ્ટિરંગા લોકાનામસમેદાય અર્થ-વળી જે આત્મા છે તે સેતુરૂપે છે. તે આ મર્વ લોકોના લયમાંથી રક્ષણ કરવા અર્થે આશ્રયરૂપ છે” અહીં વિધૃતિરૂપે આત્મા કહ્યો છે તથા દહરાકાશનું આત્મા શબ્દ સાથે સમાનાધિકરણપણું હોવાથી તે ધારણકર્તારૂપ છે. કરણકે ક્ષિત્ય પ્રત્યયનું વિધાન કર્તારૂપે છે. જેવી રીતે બ્રહ્મ પ્રવાહની ધારણકર્તા નહેર ખેતરની સાથે બેઠાઈ ન જાય તે માટે હોય છે, તે જ પ્રમાણે આત્મા અધ્યાત્માદિ લેદથી લિન લોકના તેમ જ વર્ણાશ્રમ આદિના ધારણ કરનાર સેતુની સાથે મિશ્ર ન થાય તે માટે અર્થાત્ સંકરપણું ન પ્રાપ્ત થાય, તે માટે છે. આજ પ્રમાણે અહીં મૂળ દહરમાં વિધારણના લક્ષણરૂપ મહિમાનું સૂચન કર્યું છે. આ મહિમારૂપે પરમેશ્વર જ છે, એમ બીજી શ્રુતિઓથી પ્રાપ્ત થાય છે જેમકે,

“एतस्य वा अक्षरस्य प्रकाशने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ
विधृतौ तिष्ठतः छे गार्गि ! એ જ અક્ષર
પ્રકાશની આગામાં સૂર્ય તથા ચંદ્ર
ધારણ કરાચલા રહે છે.” તે જ પ્રમાણે
અન્ય સ્થળે નિશ્ચિત પરમેશ્વર સંબંધી
નીચે પ્રમાણેનું શ્રુતિપચન છે:- “एषमव्यक्त
एष भूताधिपतिरेव भूतपाल एष सेतुर्निघाण एषा
लोकानामसमेदाय अर्थ:-એ જ સર્વેશ્વરરૂપે
છે, તેજ ભૂતોના પાલકરૂપે છે, તેજ
સેતુરૂપે છે. તેજ લોકનું મિશ્રણ ન
થાય, માટે અશ્વરૂપે છે.” આ પ્રમાણે
ધારણ કરવાના કારણને લીધે દહર એ જ
પરમેશ્વરરૂપે છે. (૧૬)

શિષ્ય:-દહરાકાશ પરમેશ્વર છે, તેના
સંબંધી બીજું કંઈ કારણ ?

શુર:-શ્રુતિમાં આ બાબત પ્રસિદ્ધ છે.
આજ હેતુથી નીચલા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે
કહ્યું છે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૭ મું.

દહરાકાશનું શ્રુતિમાં નિરૂપણ.

પ્રસિદ્ધેષ્વ ॥૧૭॥

સૂત્રાર્થ:-દહરાકાશ પરમેશ્વરરૂપે છે,
એમ શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધિ છે. (૧૭)

ટીકા:-શુર:-વળી પરમેશ્વર જ દહર-
રૂપે છે, જે અંતરાકાશરૂપ છે, એમ કહ્યું
છે. આ કારણથી આકાશ શબ્દ પરમેશ્વર
વિશે પ્રસિદ્ધ છે. આવાનો પં નામ નામરૂપ-
યોર્નિર્વહિતા (છા. ૮, ૧૪) સર્વાણિ હ વા હમાનિ
મૃતાન્યાકાશાદેવ સમુત્પન્ન (છા. ૧, ૬, ૧)

ખરેખર જેને આકાશ કહેવામાં આવે
છે, તે નામ તથા રૂપવડે બનેલું છે. સર્વ
પ્રાણી માત્રની આકાશમાંથી ઉત્પત્તિ છે.”
આ રીતનો પ્રયોગ બેવામાં આવે છે.
જીવવિશે કોઈ સ્થળે આકાશ શબ્દ
પ્રયોજાયેલ બેવામાં આવતો નથી. ભૂતા-
કાશની પ્રસિદ્ધિ આકાશ શબ્દમાં છે.
છતાં ઉપમાન ઉપમેય ભાવનો અમંભવ
હોવાથી આત્માવડે ભૂતાકાશને ગ્રહણ
કરવું, એ યોગ્ય છે. (૧૭)

શિષ્ય:-જીવાત્મા તથા પરમાત્મા
એકરૂપે છે. હવે દહર પરમેશ્વરરૂપે છે.
તો પછી જીવાત્મા કેમ દહરરૂપે નહિ
કહેવાય ?

શુર:-દહરરૂપે પરમેશ્વર જ કહેવાશે,
પણ જીવાત્મા નહિ. આજ હેતુથી બ્યાસે
૧૮ મા સૂત્રની ચોળના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૮ મું.

જીવનો દહરરૂપે અભાવ.

इतरपरामर्शात् इति चेन्नासंभवात् ॥१८॥

સૂત્રાર્થ:-અન્ય અર્થોત્ જીવનો સં-
ભાવેશ થવાથી જીવ દહરરૂપે છે, એમ
કોઈ કહે તો તેમ નથી. કારણ કે તે
રીતનો અસંભવ છે. (૧૮)

ટીકા:-શિષ્ય:-જો શ્રુતિના છેવટના
વચનવડે દહર પરમેશ્વરરૂપે છે, એમ
ગ્રહણ કરીએ, તો શ્રુતિમાં કહેવા પ્રમાણે
જીવનો પણ સમાવેશ તેમાં થઈ શકે. કહ્યું છે કે,
“अथ य एष मप्रसादोऽस्माच्छरीरात्तत्समुत्पाद्य परं व्योति-
रूप मयद्यत्वेन दृष्येणानिनिपद्यत एष जामेति

હોવાન (છાં ૮, ૩, ૪) જેને આ વિશે શ્રદ્ધા હોય છે, તે આ શરીરમાંથી નિકળી જ્યોતિર્રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે તથા પોતાના રૂપવિશે રહે છે. આ આત્માનું વર્ણન છે. આમ ગુરુએ શિષ્યને કહ્યું.” અહીં જે સંપ્રસાદ શબ્દ છે તેનું બીજી શ્રતિમાં સુષુપ્તાવસ્થારૂપે નિરૂપણ કર્યું છે; જેથી સંપ્રસાદ સુષુપ્તિવાળા જીવને ઉઠાડવા શક્તિમાન છે, પણ બીજાને નહિ આ જ રીતે શરીરના આશ્રયવાળા જીવનું શરીરમાંથી ઉઠવું સંભવે છે. જેમકે આકાશાશ્રયવાળા વાયુ આદિનું આકાશમાંથી ઉઠવું સંભવે છે. જેવી રીતે પરમેશ્વર સંબંધી આકાશ શબ્દ લૌકિક રીતિએ અદૃષ્ટ છે તે પણ તેમાં પરમેશ્વરના ગુણનો સમાવેશ થાય છે. જેમકે “આકાશો વે નામ નામરૂપયોર્નિર્વંદિતા આકાશ આત્મારૂપ છે, છતાં નામ તથા રૂપના પ્રકટકર્તારૂપ છે.” આ પ્રમાણે હોવા છતાં આકાશ પરમેશ્વરરૂપ છે, એમ કહેવાય છે. આ જ રીતે જીવ વિષય પણ થશે. માટે અન્ય એવા જીવનો પરમશંકાવાથી અંતર રહેલ આકાશ જે હરરૂપે છે, તે જ જીવરૂપે કહેવાઈ શકે.

ગુરુ—એમ બની શકે નહિ.

શિષ્ય—કેમ ન બની શકે ?

ગુરુ—કારણકે અસંભવ છે. બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિથી પરિવિષ્ણ અભિમાની જીવની આકાશ નામે ઉપમા આપી શકાતી નથી. ઉપાધિ ધર્મને માનનારા

જીવના પાપથી રહિતપણાના ધર્મો સંભવતા નથી. પ્રથમ સૂત્રમાં વિસ્તાર-પૂર્વક આ સંબંધી કહ્યું છે. વધુ શંકાના પરિહાર અર્થે આ સ્થળે વિસ્તાર કર્યો છે. બન્યાર્થય પાતમર્સઃ આ સૂત્રવડે વધુ પરિહાર કરવામા આવશે. (૧૮)

શિષ્ય—હરરાકાશ જીવરૂપે છે, કારણ ઉત્તમના વચનથી એમ મિદ્ધ થાય છે.

ગુરુ—જીવનું સ્વરૂપ આવિર્ભૂત અર્થાત્ પ્રકટરૂપે છે, માટે તે હરરાકાશ રૂપે નથી. જેમકે,—

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૧૯ મું.

જીવનું સ્વરૂપ.

ઉત્તરાચ્ચેદાવિર્ભૂતસ્વરૂપસ્તુ ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થ—પાછળના વચનવડે હરરાકાશ જીવરૂપે છે, એમ આશંકા થાય તે તેમ નથી. કાચુકે જીવ આવિર્ભૂત અર્થાત્ પ્રગટ સ્વરૂપવાળો છે. (૧૯)

ટીકા—શિષ્ય—અન્યના સમાવેશથી જીવની આશંકા જે ઉત્પન્ન થઈ હતી, તેનું નિરાકરણ અસંભવ શબ્દવડે થયું. હવે મૃતનું અમૃતના ત્રિચનવડે બાણે ફરીથી ઉઠવું થયું હોય તેમ બ્રહ્માના છેવટના વચનપરથી જીવ હરરાકાશરૂપ છે, આ રીતની આશંકાનો ફરી ઉદ્ભવ થાય છે. તેમા “ય આત્માપહવપાપ્મા અર્ધ.—જે આત્મા પાપથી રહિત છે.” આ રીતે પાપથી રહિત ગુણવાળા આત્મા શોધવા યોગ્ય, લાજવા યોગ્ય છે, એમ પ્રતિર

કરી છે. વળી છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે, “ય ઐવોઽક્ષિણિ પુરણો દસ્યત એવ આત્મા (છાં. ૮, ૭, ૪) આંખમાં જે પુરૂષ જોવામાં આવે છે, તે આત્મારૂપ છે.” આમ કહી ચક્રમાં રહેલ દ્રવ્યરૂપ જીવનું આત્મારૂપે સૂચન કરે છે. “एतत्त्वैव ते मृगोऽनुयास्यात्सामિ (છાં. ૮, ૬, ૩) આત્મું જ હું તને ફરી વ્યાખ્યાન કરીશ.” આ રીતનો આત્માનો જ વારંવાર પરામર્શ કયો છે. વળી કહ્યું છે કે, “य एव स्वप्ने महीयमानधरत्येव आत्मा (છાં. ૮, ૧૦, ૧) સ્વપ્નમાં ધ્વનિહત પદાર્થની પ્રાપ્તિ-વડે જે આતંદ અનુભવાય છે, તેનો ભોગવનાર આત્મા છે.” તેમ જ

तयमेतन्मुक्ताः गमस्त्व सप्रसन्न स्वप्न न विजाना-
त्येव આત્મા સુપૃષ્ઠિત અવસ્થામાં જે પૂર્ણ રીતે નિશ્ચેષ્ટ રહે છે તથા સ્વપ્નમાં કંઈ પણ જાણતો નથી, તે આત્મારૂપ છે.” આ રીતે જીવની જ અન્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહ્યું છે. આ આત્માના જ પાપાદિથી રહિતપણાના શુભ દર્શાવ્યા છે. જેમકે, “एतदमृतममयमेतद्रूप, नाह ग-
त्वयमेवे स प्रत्यात्मानं जानात्ययमदमस्तीति नो
प्राप्मानि મૃતાનિ (છાં. ૮, ૧૧, ૧, ૨) આ અવસ્થા અમૃતરૂપે, અલયરૂપે તથા અદ્વરૂપે છે. આપણી નિર્દિષ્ટ થયેલા આત્મા હું આ પ્રકારનો છું; એમ તે પોતે પોતાને જાણતો નથી. આ પંચમહાભૂતો છે, એમ તેને ખબર હોતી નથી.” આ રીતે સુપ-
ન્નાવસ્થામાં જીવનું સૂચન કર્યું છે તથા કહ્યું છે કે, “एतत्त्वैव ते मृगोऽनु यास्यात्સामિ
एवात्रાન્ત્રાન્ત્રા અર્થ.-આ મંખંધી હું તને

ફરી ઉપદેશ કરીશ. આથી અન્યનું નહિ કરું.” આ રીતની શરૂઆત કરી શરીરની નિંદા કરી છે તથા કહ્યું છે કે, “एव संप्रसा-
दोऽस्माच्छरीरान् गमून्था पर ज्योतिरुपसपद्य सोन
स्वेणाभिनिष्पद्यते स उत्तम पुष्प अर्थ:-પ-
રમ જ્યોતિની પ્રાપ્તિવડે આ પુરૂષ પોતાના મૂળરૂપને ધારણ કરે છે. તે ઉત્તમ પુરૂષ છે.” આ રીતે જીવનું જ શરીરમાંથી નીકળેલ ઉત્તમ પુરૂષરૂપે શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે. માટે પરમેશ્વર સંબંધી ધર્મનો સંભવ જીવમાં છે. આથી “दत्तोऽस्मिन्तगतासाह. આમાં દહર અંત-
રાકાશરૂપે છે.” આમ જીવનું જ દહર-કાશરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે.

શરૂ:-જો તું આમ કહેતો હોય તો તેના ઉત્તરમાં હું કહું છું કે, જીવ તો પ્રકટ થયેલા સ્વરૂપવાળો છે. અહીં જે તુ શબ્દ છે, તે પૂર્વપક્ષ અર્થાત્ પર-
માત્માની સાથે ભેદતા દર્શાવે છે. તેમ જ પાછળના વચનથી પણ અહીં જીવની આશંકાનો સંભવ નથી.

શિષ્ય:-કેમ સંભવ નથી ?

શરૂ:-કારણ કે પ્રકટ થયેલ સ્વરૂપ-
વાળો જીવ છે, એમ કહ્યું છે. આ વિભૂત સ્વરૂપનો અર્થ એ છે કે, જેનું સ્વરૂપ પ્રકટ થયેલ છે. આ આત્માની પૂર્વે થયેલ જે ગતિ છે, તેથી જીવ શબ્દવડે તે આત્માનું નિરૂપણ થાય છે. કહ્યું છે કે, “य एवોઽક્ષિણિ જે આ આંખમાં છે.” આ રીતે શ્રુતિએ આંખમાં રહેલ દ્રવ્યનો

નિર્દેશ કર્યો છે, બીજી ઉદશરાવ પ્રાક્ષણ-
વડે આત્માનો શરીરથી બાધ કર્યો છે.
વળી "તત્ત્વેતે આને જ તારા આત્મા-
રૂપે બાધુ" આમ વારંવાર આત્માતું જ
વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર
બાદ તે જ આત્માતું કેમે કરી સ્વપ્ન
તથા સુષુપ્તરૂપે નિરૂપણ કર્યું છે. ત્યાર
બાદ શ્રુતિમાં, કહ્યું છે કે, પોતાના રૂપનો
સાક્ષાત્કાર કરી આત્મા પોતાના સ્વરૂપને
પામે છે. આ રીતે આત્માતું જે
પારમાર્થિક સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ છે, તે રૂપે
કરી જીવતું નિરૂપણ કર્યું છે. પણ
જીવરૂપે કરી આત્માતું નિરૂપણ કર્યું
નથી. પરમ જ્યોતિને પામવા સંબંધી
જે કહેવાયેલ છે, તેથી પરબ્રહ્મ બાધવા.
આ જ્યોતિ પાપાદિથી રહિત શુણ્ણવાળું
છે. આ જ જીવતું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે.
કાગળ કે તત્ત્વમતિ આદિ શાસ્ત્રવડે તેમ કહ્યું
છે. ઉપાધિવડે. કલ્પાયેલ પારમાર્થિક
સ્વરૂપ છે; બાકી પારમાર્થિક સ્વરૂપ અન્ય
કાંઈ નથી. જ્યાં સૂધી, સ્થાણમાં પુરૂષ
બુદ્ધિની ભાદેક દ્વિત લક્ષણવાળી અવિ-
ધાનો નાશ થયો નથી, તેમ જ કુટસ્થ-
રૂપ, નિત્યરૂપ તથા દૃક્ સ્વરૂપ આત્માની
'હું' બ્રહ્મરૂપે છું" આ રીતની પ્રતિપત્તિ
નથી થઈ, ત્યાં સૂધી જીવતું જીવપણું
છે. જ્યારે દેહ, ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિના
સમૂહમાંથી બાગૃત થઈ તને શ્રુતિવડે
આત્મજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તું દેહ,

ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિના સમૂહરૂપે
નથી, તેમજ સંસારીરૂપે પણ તું નથી.

શિષ્ય:-દેહ, બુદ્ધિ આદિના સમૂહ-
રૂપે હું ન હોઉં ત્યારે કેવા પ્રકારનો હોઉં?

શુર:-તે સમયે જે સત્યરૂપ છે,
તેજ તારા આત્મારૂપ છે. તું ચૈતન્ય-
માન સ્વરૂપ છે. તું તે છે. આ રીતે
કુટસ્થ, નિત્ય, તથા દૃક્ સ્વરૂપ આત્માનો
બાધ થાય છે. તે સમયે આ શરીરોદિ
અભિમાનથી તું બાગૃત થાય છે. તેજ
જીવાત્મા કુટસ્થ તથા નિત્ય દૃક્ સ્વરૂપ
આત્મારૂપે થાય છે. જેમકે કહ્યું છે કે,
"તત્ત્વેત્ત્વમ્ વક્ષા વેદ મલોવ મવતિ (શુ' ૩,
૨, ૬) જે કોઈ આ પરમ બ્રહ્મને જ્ઞા-
નમે છે, તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે." આ જ
જીવતું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે કે, જ્યારે
શરીરમાંથી ઉઠી, તે પોતાના મૂળ
સ્વરૂપને પામે છે.

શિષ્ય:-પોતાતું રૂપ પોતાવડે પ્રાપ્ત
થાય છે, આમ કુટસ્થ તથા નિત્ય સ્વરૂપ
આત્માનો સંલગ્ન કેવી રીતે હોઈ શકે?
શુવણ્ણ આદિમા બીજી કોઈ ધાતુનો
મેળાપ થવાથી તેના સાધાગળ સ્વરૂપનો
નાશ થાય છે. પણ જ્યારે ક્ષાર નાખી
તેણે શોધન કરવામાં આવે છે, ત્યારે
સુવર્ણ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામે છે
વળી દિવસે અલિલવ પામેલ ઝંઝારવાળા
નક્ષત્રોનો અલિલવ કે નાગ સૂર્યનો
વિયોગ થવાથી રાત્રિ વિશે પોતાના
સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે પણ નિત્ય
આત્મ ચૈતન્યરૂપ જ્યોતિનો કોઈ પણ

* ઉદશરાવ પ્રાક્ષણ:-જળથી ભરેલા
પાત્રમાં પ્રતિબિંબાસરૂપ દેહને જ્યેષ્ઠ જે નહિ
જળવામાં આવેલું હોય તે જળાવણું.

વસ્તુથી પરભવ પામવો સંભવિત નથી કારણ કે આત્મા આકાશની માફક નિર્લેપ છે તથા જે જોવામાં આવે છે, તેની સાથે વિરોધ આવે છે. તો પછી આત્માનું આ શરીરમાંથી ઉત્થાન થવું કેવી રીતે સંભવે ? તેમ જ આત્માની પોતાના સ્વરૂપવડે પ્રાપ્તિ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

શુદ્ધ-વિવેકરૂપ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પહેલાં શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વિષયના જ્ઞાનરૂપ ઉપાધિવડે જાણે વિવેકથી રહિત હોય, તેમ જીવ જ્યોતિઃ સ્વરૂપે છે, છતાં તે દૃષ્ટિ આદિરૂપે થાય છે. દાખલા તરીકે શુદ્ધ સ્ફટિકનું સ્વરૂપ સ્વચ્છ તથા શ્વેત હોય છે. પણ રક્ત તથા નીલ આદિ ઉપાધિને લીધે મૂળ સ્વરૂપ નહીં જાણી શકાય તેવારે ભિન્ન સ્વરૂપે માલમ પડે છે. સ્ફટિક સ્વચ્છ તથા શુકલ વર્ણવાળો પ્રથમથી હોય છે, છતાં પ્રમાણ જન્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિવડે અન્ય સ્વરૂપે જાણી શકાય તેવારે ભિન્ન સ્વચ્છ તથા શુકલ સ્વરૂપે પ્રાપ્તિ થાય છે. તેજ પ્રમાણે જીવ જો કે દેહાદિ ઉપાધિને લીધે વિવેકથી રહિત હોય છે, છતાં શ્રુતિવડે વિવેકરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જીવનું શરીરમાંથી નીકળવું અર્થાત્ શરીરોપાધિમા અનામક્રિત થાય છે; પોતાના સ્વરૂપને પામવું તથા કેવળ આત્મસ્વરૂપને જાણવું, એનો અર્થ એ કે વિવેકરૂપી વિજ્ઞાનના રૂપની પ્રાપ્તિ થવી. આ પ્રમાણે વિવેક તથા અવિવેકને લઈને જ આત્માનું અશરીર-

પણ તથા સશરીરપણું કહેવાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “અશરીર શરીરિયુ (જૂ, ૨, ૨૨) શરીરોમાં શરીરથી રહિત રૂપે” તેમજ ગીતામાં કહ્યું છે કે, “શરીરસ્યોડપિ કૌન્તેય ન વ્રોતિ ન ભિન્નતે આત્મા શરીરને વિશે સ્થિતિ કરનારો છે, છતાં હે કૌન્તેય ! તે કાંઈ પણ કરતો નથી, તેમજ તેને કશાનું લેપન હોતું નથી” આ પ્રમાણે સશરીર તથા અશરીરપણુનો ભાવ સ્મૃતિમાં પણ નિરૂપિત કરેલ છે, માટે આત્માને વિવેક વિજ્ઞાનનો જ્યાં સૂધી અભાવ હોય છે, ત્યાં સૂધી તે અપ્રકટ સ્વરૂપવાળો કહેવાય છે તથા વિવેકરૂપ વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી આત્મા પ્રકટ સ્વરૂપવાળો અર્થાત્ પોતાના મૂળ સ્વરૂપવાળો કહેવાય છે. આથી જરા પણ ભિન્ન જીવ સ્વરૂપને આવિર્ભાવનો તેમજ તિરોભાવનો સંભવ હોતો નથી. આ રીતે જીવ તથા પરમેશ્વરનો ભેદ મિથ્યા જ્ઞાનથી થયેલ છે, પણ વાસ્તવિક રીતિએ નથી. કારણ કે આકાશની માફક આત્મા અમગરૂપે છે.

શિષ્ય-આત્મા અમંગ અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારના મગથી રહિત છે, તે કેવી રીતે જણાઈ શકે ? કાણુ કે “વર્ણોડધિનિ પુલ્લો દર્યો આખમા જે પુરૂષ જોવામાં આવે છે તે આત્મારૂપે છે.” આ રીતનો શ્રુતિનો ઉપદેશ છે. ત્યાગ્યાદ શ્રુતિનો ઉપદેશ છે કે, “અત્મવૃત્તમયમેનદ્રિયા અર્થ - આ આત્મ અમૃતરૂપે, અલયરૂપે તેમજ પ્રલયરૂપે છે.” આ રીતે આત્માનો ઉપદેશ છે.

શુદ્ધ:-જે આંખમાં રહેલ પ્રચિદ્ધ દ્રવ્ય-
ને દ્રવ્યરૂપે માનવામાં આવે છે, તે
અમૃત તથા અલય લક્ષણરૂપ બ્રહ્મથી
અન્ય હોય તો તેનો અમૃત તથા અલયરૂપ
બ્રહ્મની સાથે સમાનાધિકરણ થઈ શકે
નહિ. વળી આંખવડે નિરૂપિત છાયા-
ત્માનો નિર્દેશ નથી. જો તેમ હોય તો
પ્રજાપતિનું જોડાણું મિથ્યા છે, એમ થશે.
તેમજ ખીન પર્યાયમા પણ “ય જ્ઞ સ્વજ્ઞે
મહીયમાનઘાતિ જે આત્મા સ્વપ્નમાં સ્ત્રી
પુત્રાદિથી સેવા કરાયલો બાહ્યે ફરે છે.”
પ્રથમ પર્યાયમાં સૂચવેલ દ્રવ્યરૂપ અ-
ક્ષિય પુરૂષથી અન્યતું નિરૂપણ નથી.
કારણ કે ત્યાં ઉપક્રમમાં કહ્યું છે કે,
“एत त्वरे ते भूयोऽनुयाक्यास्यामि आतुं हुं
तने ફરી વ્યાખ્યાન કરીશ.” કેમકે જે
આને સ્વપ્નમાં હાથી જોયો, પણ હંમણું
તે હું જોઈ શકતો નથી. આ રીતે સ્વપ્ન-
માં જે વસ્તુ જોયલી હોય છે, તેનો
જન્યતાવસ્થામાં નિષેધ કરે છે હવે દ્રવ્ય તો
એકનો એક જ હોય છે, કે જે એમ બાહ્યે
છે કે, જે સ્વપ્ન જોયું, તે જ જન્યત અવ-
સ્થામાં જીવે છે. વળી તૃતીય પર્યાય જો છે
કે, “नहि स्वयमेव सप्रत्यारमान ज्ञानाख्यमहम-
स्मीति नो एवेगानि भूतानि अर्थ:-હું કેણ છું,
તે ખરેખર હું પોતે જ બાહ્યતો નથી.
આ સુષુપ્તાવસ્થામાં આ પંચ મહાભૂતો
છે, તે દ્રવ્ય આત્માને ખજર હોવી નથી.”
આ પ્રમાણે સુષુપ્તાવસ્થામાં વિશેષ-
વિજ્ઞાનનો અભાવ સૂચવે છે, પણ વિ-
જ્ઞાતાનો પ્રતિયેધ નથી. ત્યાં જે એમ
કહ્યું છે કે, “तेना विनाश नथी, છતાં

બાહ્યે તે વિનાશને પામ્યો હોય, એમ
હાથે છે.” આ જે કહ્યું છે તે એટલા માટે
કે, વિશેષ વિજ્ઞાનનો નાશ હોય છે, પણ
વિજ્ઞાતાનો વિનાશ થાય છે, એ અભિપ્રાય
નથી. કારણ કે બીજી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,
“नहि विजातुर्विज्ञानेर्विपरिणोपो विद्यते विनाशित्वान्न
જ્ઞાતારૂપ આત્માની જ્ઞાનશક્તિનો કદી
પણ નાશ થતો નથી. કારણ કે આત્મા
નાશથી રહિત છે.” વળી ચોથા પર્યાયમા
કહ્યું છે કે, “एत त्वरे ते भूयोऽनुयाक्यास्यामि नो
एवान्वरेतस्मात् अर्थ:-આતું જ હું તને
ફરી વ્યાખ્યાન કરીશ, પણ ખીનતું
નહિ.” આમ કહ્યા પછી કહ્યું છે કે,
“मध्वन् मलं वा इदं शरीरम् હે। મધવન!
આ શરીર મત્તરૂપે છે.” ઇત્યાદિ વિ-
સ્તાર કરવાથી શરીરાદિ ઉપાધિસંબંધનું
વ્યાખ્યાન કરેલ છે તથા તે જીવનું નિરૂ-
પણ સંપ્રસાદક શબ્દવડે કરેલ છે તથા કહ્યું
છે કે, આત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામે
છે. આ રીતે આત્માનું નિરૂપણ બ્રહ્મ-
સ્વરૂપે કર્યું છે. પણ શ્રુતિ અમૃત
તથા અલયરૂપ પરબ્રહ્મથી સિદ્ધરૂપે જીવનું
નિરૂપણ કરતી નથી. કેટલાક એમ
કલ્પના કરે છે કે, પરમાત્માના નિરૂપ-
ણમાં “આ પરમાત્માનું જ હું તને
વ્યાખ્યાન કરીશ,” એમ જીવના નિરૂપ-
ણને જોડું માને છે તથા જ્ઞાન શબ્દવડે
પાપાદિ શુદ્ધથી રહિત આત્માનું જ નિરૂ-
પણ કરેલ છે તથા તે આત્માનું હું તને ફરી

* “सम्यक् प्रकारेण प्रसीदतीति सप्रसाद-
नेनું સ્વરૂપ પૂર્ણપણે આનંદરૂપે છે, તે સંપ્ર-
માદ કહેવાય છે.

વ્યાખ્યાન કરીશ, આમ માનનારાના મત પ્રમાણે એમ સર્વનામ, જે સમીપવર્તી વસ્તુનું સૂચન કરે છે, તે સર્વનામ દૂરની વસ્તુને લાગુ પડે છે, એમ થાય છે તથા શ્રુતિમા જે ભૂયઃ (વારંવાર) શબ્દ વાપર્યો છે, તેમાં બાધ આવે છે. કારણ કે એક પર્યાયનું અભિધાન કયાં પછી બીજા પર્યાયનું અભિધાન થાય નહિ. બીજું એ ત્વેતે આ રીતની પ્રતિજ્ઞા કરી ચોધા પર્યાયની પૂર્વે લિપ્તલિપ્તરૂપે નિરૂપણ કરતા પ્રજાપતિનું વચકપણું સિદ્ધ થશે. માટે અવિદ્યાવડે સ્થાપિત થયેલ જીવનું સ્વરૂપ અપારમાર્થિક છે. આ સ્વરૂપ કતો, લોકતા રાગ દેવાદિ દોષવડે કલુષિત છે તથા અનેક અનર્થને ઉત્પન્ન કરવાવાળું છે. પણ ત્યારે અવિદ્યાનો લય થાય છે ત્યારે વિદ્યાવડે તેથી વિપરીત પાપાદિ શુભના નાશ રહિત પરમેશ્વરના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે સર્પને લય થવે રજાનું આદિનું જ્ઞાન થાય છે. કેટલાક તો જીવનું રૂપ પારમાર્થિક જ છે એમ માને છે તથા કેટલાક, અમે કહીએ છીએ, તે પ્રમાણે જીવાત્માનું સ્વરૂપ માને છે. આ શારીરક મહાભાષ્ય સ્વવાનું કારણ એ કે, આત્માનું સમ્યક્ પ્રકારે જ્ઞાન થાય તથા તેમાં જે વિરોધતા હોય, તેનો નાશ થાય. પરમેશ્વર એકરૂપે, કૂટસ્થરૂપે તથા નિત્યરૂપે છે. વિજ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રજાપતિનું અવિદ્યારૂપ ગાયત્રે લીધે માયાવીની મા-

ફક અનેક પ્રકારનાં સ્વરૂપો થાય છે. પણ ખરું જોતાં પ્રજાપતિનું લિપ્તસ્વરૂપ નથી. “નામવાત (પ્રાં સૂં ૧, ૩, ૧૮) અસંલય હોવાથી દહર જીવરૂપે નથી,” આ રીતે સૂત્રકારે પરમેશ્વરના વિષયમાં જીવાત્માનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે, પરમાત્માનું સ્વરૂપ નિત્ય, શુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવવાળું, કૂટસ્થરૂપે, નિત્યરૂપે, એકરૂપે તથા અસંગ-રૂપે છે. જીવનું સ્વરૂપ આથી વિપરીત રૂપે છે. જેમ આકાશવિશે તલમળાદિની કલ્પના થાય છે, તેમ જીવને વિશે છે.

આ કલ્પનાનો અંત આત્મા એકરૂપે છે, એ રીતને પ્રતિપાદન કરનારાં વચનવડે તેમ જ દેતનો પ્રતિષેધ કરનારાં વચનવડે થાય છે. આવા જ હેતુને લઈ પરમાત્માનું જીવથી લિપ્તપણું દઢ કરેલ છે. ખરું જોતાં પરબ્રહ્મથી જીવનું અન્યપણું પ્રતિપાદન કરવાની શ્રુતિ ઇચ્છા કરતી નથી. પણ શ્રુતિ એમ કહે છે કે, પરમાત્માથી જીવાત્માનો લેહ અવિદ્યાના ચોગે કલ્પાયલો છે. આ જ કારણને લીધે સ્વાભાવિક કર્તા લોકતાત્મક કર્મ વિધિઓની પ્રવૃત્તિ થયેલ છે, નેથી તેમાં કોઈ રીતનો વિરોધ આવતો નથી, એમ માનવામાં આવે છે. આખરે જેવટની પ્રાપ્તિ રૂપ શાસ્ત્રાર્થ તો આત્માનું એકપણું દર્શાવે છે. બ્રહ્મસૂત્રના ૧ લા અધ્યાયના પ્રથમ પાદના ૩૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, શાસ્ત્ર દૃષ્ટિવડે ઉપદેશ વામદેવની મારફત છે. “અહીં કર્મવિધિનો

વિરોધ તેમજ પરિહાર વિદ્વાનના લેદ-
વડે વર્ણવેલો છે. (૧૬)૦

આ ૧૬મા મુખ્યા ઇન્દ્ર વિરોચન તથા
બ્રહ્માના વિવાદ સમગ્રી નિરૂપણ છે. આ
સમગ્રી પૂર્વગાન થવા નીચે પ્રમાણે તે આખ્યા-
યિકા આપી છે—પ્રજાપતિએ કહ્યું કે, “આત્મા
પાપથી રહિત છે. તે વિનરૂપ, મિત્રરૂપ
તથા શોકથી રહિતરૂપ છે તે અસન તથા
પિપાસાથી રહિત છે. તે મર્થ કામરૂપ તથા
સત્ય સદ્ગુણ છે આ આત્માને શોધવો
જોઈએ તથા તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ.
જે આત્મા આ રીતે જ્ઞાનમેળવી તેને જોળખે
છે, તે પોતાના સર્વ કામોને પૂરા પાડે છે તથા
સર્વ લોકોને મેળવે છે” દેવેએ તથા અમુરોએ
જાણ્યું કે સર્વ લોક તથા સર્વ કામની પ્રાપ્તિ
આત્માજ્ઞાનથી થાય છે. આમ વિચારી દેવોઆથી
ઇન્દ્ર તથા અમુરોઆથી વિરોચન તૈયાર
થઈ ગયા તથા હાથમા સમિધ લઈ ગુરુ પ્રજા-
પતિ પાસે ગયા. તેઓ ૩૨ વર્ષ પર્વત બ્રહ્મા-
રી તરીકે રહ્યા. ત્યાર પછી પ્રજાપતિએ તેઓને
કહ્યું, કઈ ઇચ્છાને લીધે તમે અહીં આવી
છો? તેઓએ જવાબ આપ્યો, આત્મજ્ઞાનવડે
સર્વ લોક તથા સર્વ કામની પ્રાપ્તિ થાય છે.
આ રીતના આપના વચનને જાણવાની ઇચ્છા-
થી અમે અહીં આવી છીએ. પ્રજાપતિએ
કહ્યું, જે પુરૂષને યોગી પોતાના અક્ષુ વિશે જાણે
છે, તે જ આત્મા છે. હાથા જે જળ વિશે
જોવામા આવે છે તથા દર્પણમા જે પ્રતિબિંબ
જોવામાં આવે છે તે આત્મા છે. પછી તેઓએ
જળમા પોતાના શરીરના પ્રતિબિંબને જોયું.
પછી અવકાશ પહેરી જળમા જોયું. પ્રજાપતિએ
પૂછ્યું, તમે જળમા શું જોયું? તેઓએ કહ્યું
કે, એકવાર અવકાશ રહિત અમારા શરીરને
જોયું તથા બીજવાર અવકાશરુદ્ધત જોયું.
પ્રજાપતિએ કહ્યું કે એ જ આત્મા છે, આ ઉપ-

શિષ્ય:-જીવનો પરમર્થ કેવી રીતે
કરવો?

ગુરુ:-આ જીવ છે, આ રીતનો
અભિપ્રાય અન્ય કારણને લીધે છે. આ
જ હેતુથી ૨૦ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

દેશને સાબળી તે જ ઉપદેશ વિરોચને અમુરોને
કહ્યો તથા કહ્યું કે શરીર એ જ આત્મા છે, માટે
શરીરની સેવા કરવી જોઈએ. ઇન્દ્રે દેવો પાસે
જતા પહેલા વિચાર કર્યો કે, શરીર નાશવાન
હોવાથી હાથા નાશવાન છે. આથી આત્મા
નાશવાન યશે. તે પાછો બ્રહ્મા પાસે ગયો તથા
કહ્યું કે, આપના ઉપદેશ પ્રમાણે આત્મા નાશ-
વાન કરશે. બ્રહ્માએ તેને બીજા ૩૨ વર્ષ બ્રહ્મા-
ચર્ય પાળવા કહ્યું. આ રીતે બ્રહ્માચર્ય પાળ્યા
પછી ઉપદેશ કર્યો કે, સ્વપ્નમાં જે આનંદ
અનુભવાય છે, તેના ભોગવનાર આત્મા છે.
દેવોની પાસે જતા પહેલા ઇન્દ્રે વિચાર કર્યો
કે, શરીર વિનાશવાળું છે. વળી સ્વપ્નમાં દ્રષ્ટા
આત્મા નાશ પામતો હોય એમ લાગે છે. તો
પછી તે આત્મા કેવી રીતે હોઈ શકે? ફરી તે
બ્રહ્મા પાસે ગયો. બ્રહ્માએ તેને બીજા ૩૨
વર્ષ સંધી બ્રહ્માચર્ય પાળવાનું કહ્યું. ત્યાર પછી
ઉપદેશ આપ્યો કે, સુષુપ્તિમા જે પૂણું રીતે
નિશ્ચેષ્ટ રહે છે, તે આત્મા છે. ઇન્દ્રે દેવો
પાસે જતા પહેલા પાછો વિચાર થયો કે,
સુષુપ્તિમા દ્રષ્ટા આત્માને કોઈ રીતની ખબર
હોતી નથી. તે જાણે નિનાશને પામશે હોય
એમ લાગે છે. માટે તે આત્મા હોઈ શકે નહિ.
આથી તે ફરી બ્રહ્મા પાસે ગયો. બ્રહ્માએ
બીજાં ૩૨ વર્ષ બ્રહ્માચર્ય પાળાવા પછી ઉપ-
દેશ કર્યો કે, ખરેખર શરીર મર્થ છે. વળી
અશરીરવાન આત્માને પ્રિયાપ્રિય વસ્તુઓ સ્પર્શ
કરી સક્તી નથી

વ્યાખ્યાન કરીશ, આમ માનનારાના મત પ્રમાણે એમ સર્વનામ, જે સમીપવર્તી વસ્તુનું અચન કરે છે, તે સર્વનામ દૂરની વસ્તુને લાગુ પડે છે, એમ થાય છે તથા શ્રુતિમા જે ભૂયઃ (વારંવાર) શબ્દ વાપર્યો છે, તેમાં બાધ આવે છે. કારણ કે એક પર્યાયનું અભિધાન કર્યા પછી બીજા પર્યાયનું અભિધાન થાય નહિ. બીજું એ ત્વેવતે આ રીતની પ્રતિજ્ઞા કરી એથા પર્યાયની પૂર્વે લિત્તલિત્તરૂપે નિરૂપણ કરતા પ્રજાપતિનું વચ્ચકપણું સિદ્ધ થશે. માટે અવિદ્યાવડે સ્થાપિત થયેલ જીવનું સ્વરૂપ અપારમાર્થિક છે. આ સ્વરૂપ કર્તા, લોકતા સગ દેષાદિ દોષવડે કલુષિત છે તથા અનેક અનર્થને ઉત્પન્ન કરવાવાળું છે. પણ જ્યારે અવિદ્યાનો લય થાય છે ત્યારે વિદ્યાવડે તેથી વિપરીત પાપાદિ ગુણના નાશ રહિત પરમેશ્વરના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે સર્પનો લય થવે રજ્જુ આદિનું જ્ઞાન થાય છે. કેટલાક તો જીવનું રૂપ પારમાર્થિક જ છે એમ માને છે તથા કેટલાક, અમે કહીએ છીએ, તે પ્રમાણે જીવાત્માનું સ્વરૂપ માને છે. આ શારીરક મહાભાષ્ય રચવાનું કારણ એ કે, આત્માનું સમ્યક્ પ્રકારે જ્ઞાન થાય તથા તેમાં જે વિરોધતા હોય, તેનો નાશ થાય. પરમેશ્વર એકરૂપે, દ્વિત્વરૂપે તથા નિત્યરૂપે છે. વિજ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રજાપતિનું અવિદ્યારૂપ માયાને લીધે માયાવીની મા-

ફક અનેક પ્રકારનાં સ્વરૂપો થાય છે. પણ ખરું જોતાં પ્રજાપતિનું લિત્તસ્વરૂપ નથી. “જાગમવાત (પ્રાં સૂં ૧, ૩, ૧૮) અસંલપ હોવાથી દહર જીવરૂપે નથી,” આ રીતે સૂત્રકારે પરમેશ્વરના વિષયમાં જીવાત્માનો પ્રતિપેધ કર્યો છે. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે, પરમાત્માનું સ્વરૂપ નિત્ય, શુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવવાળું, દ્વિત્વરૂપે, નિત્યરૂપે, એકરૂપે તથા અમંગરૂપે છે. જીવનું સ્વરૂપ આથી વિપરીત રૂપે છે. જેમ આકાશવિશે તલમળાદિની કલ્પના થાય છે, તેમ જીવને વિશે છે.

આ કલ્પનાનો અંત આત્મા એકરૂપે છે, એ રીતને પ્રતિપાદન કરનારાં વચનવડે તેમ જ દેતનો પ્રતિપેધ કરનારાં વચનવડે થાય છે. આવા જ હેતુને લઈ પરમાત્માનું જીવથી લિત્તપણું દબ કરેલ છે. ખરું જોતાં પરબ્રહ્મથી જીવનું અન્યપણું પ્રતિપાદન કરવાની શ્રુતિ ઇચ્છા કરતી નથી. પણ શ્રુતિ એમ કહે છે કે, પરમાત્માથી જીવાત્માનો લેહ અવિદ્યાના યોગે કલ્પાયલો છે. આ જ કારણને લીધે સ્વાભાવિક કર્તા લોકતાત્મક કર્મ વિધિઓની પ્રવૃત્તિ થયેલ છે, જેથી તેમાં કોઈ રીતનો વિરોધ આવતો નથી, એમ માનવામાં આવે છે. આખરે જેવટની પ્રાપ્તિ રૂપ શાસ્ત્રાર્થ તો આત્માનું એકપણું દર્શાવે છે. બ્રહ્મસૂત્રના ૧ લા અધ્યાયના પ્રથમ પાદના ૩૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, શાસ્ત્ર દર્શિતવડે ઉપદેશ વામદેવની માફક છે. “અહીં કર્મવિધિનો

વિરોધ તેમજ પરિહાર વિદ્યાના બેઠ-
વડે વળુવેલો છે. (૧૬)

આ ૧૯મા સ્થાના ઇન્દ્ર વિગેચન તથા
બ્રહ્માના રિવાદ મંથથી નિરૂપણ છે. આ
મંથથી પૂર્ણાન થતા નીચે પ્રમાણે તે આખ્યા-
યિકા આપી છે - પ્રગ્નપતિએ કહ્યું કે, “આત્મા
પાપથી રહિત છે. તે વિગરૂપ, વિમૃત્યુરૂપ
તથા શોકથી રહિતરૂપ છે તે અજ્ઞાન તથા
પિષાસથી રહિત છે. તે મત્ત કામરૂપ તથા
સત્ય સદૃષ્ટરૂપ છે આ આત્માને શોષવો
જોઈએ તથા તેનો સંક્રાંતકાર કરવો જોઈએ.
જો આત્માનું આ રીતે જ્ઞાનમેળવીતેને ઓળખે
છે, તે પોતાના સર્વ કામોને પૂર્ણ પાડે છે તથા
સર્વ શોકને મેળવે છે” દેવોએ તથા અસુરોએ
જાણ્યું કે સર્વ લોક તથા સર્વ કામની પ્રાપ્તિ
આત્માજ્ઞાનથી થાય છે. આમ વિચારી દેવેમાથી
ઇન્દ્ર તથા અસુરેમાથી વિરોચન તૈયાર
શર્ધ ગયા તથા હાથમા સમિધ લઈ ગુરુ પ્રગ્ન-
પતિ પાસે ગયા. તેઓ ૩૨ વર્ષ પર્વત બ્રહ્માચા-
રી તરીકે રહ્યા. ત્યાર પછી પ્રગ્નપતિએ તેઓને
કહ્યું, કઈ ઇચ્છાને લીધે તમે આહી આપ્યા
છો? તેઓએ જવાબ આપ્યો, આત્માજ્ઞાનવડે
સર્વ લોક તથા સર્વ કામની પ્રાપ્તિ થાય છે.
આ રીતના આપના વચનને જાણવાની ઇચ્છા-
થી અમે આહી આપ્યા છીએ. પ્રગ્નપતિએ
કહ્યું; જો પુરૂષને યોગી પોતાના ચક્ષુ વિશે જાણે
છે, તે જ આત્મા છે. છાયા જે જળ વિશે
જેવામા આવે છે તથા દર્શણમા જે પ્રતિબિંબ
જેવામા આવે છે તે આત્મા છે. પછી તેઓએ
જળમા પોતાના શરીરના પ્રતિબિંબને જોયું.
પછી અવકાર પહેરી જળમા જોયું. પ્રગ્નપતિએ
પૂછ્યું; તમે જળમાં શું જોયું? તેઓએ કહ્યું
કે, એકવાર અવકાર રહિત અમારા શરીરને
જોયું તથા બીજવાર અવકારયુક્ત જોયું.
પ્રગ્નપતિએ કહ્યું કે એ જ આત્મા છે. આ ઉપ-

શિષ્ય:-જીવનો પરમર્શ કેવી રીતે
કરવો?

ગુરુ:-આ જીવ છે, આ રીતનો
અભિગ્રામ અન્ય કારણને લીધે છે. આ
જ હેતુથી ૨૦ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

દેશને સાબળી તે જ ઉપદેશ વિરોધને અસુરોને
લ્હો તથા કહ્યું કે શરીર એ જ આત્મા છે, માટે
શરીરની સેવા કરવી જોઈએ. ઇન્દ્રે દેવો પામે
જતા પહેલા વિચાર કર્યો કે, શરીર નાશવાન
હોવાથી છાયા નાશવાન છે. આથી અપમા
નાશવાન થશે. તે પાછો બ્રહ્મા પામે ગયો તથા
કહ્યું કે, આપના ઉપદેશ પ્રમાણે આત્મા નાશ-
વાન કરશે. બ્રહ્માએ તેને બીજાં ૩૨ વર્ષ બ્રહ્મ-
ચર્ય પાળવા કહ્યું. આ રીતે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા
પછી ઉપદેશ કર્યો કે, સ્વપ્નમાં જે આનંદ
અનુભવાય છે, તેનો ભોગવનાર આત્મા છે.
દેવોની પાસે જતા પહેલા ઇન્દ્રે વિચાર કર્યો
કે, શરીર નિઃકરવાળું છે. વળી સ્વપ્નમાં દ્રશ્ય
આત્મા નાશ પામતો હોય એમ લાગે છે. તો
પછી તે આત્મા કેવી રીતે હોઈ શકે? ફરી તે
બ્રહ્મા પાસે ગયો. બ્રહ્માએ તેને બીજાં ૩૨
વર્ષ મૂઘી બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું કહ્યું. ત્યાર પછી
ઉપદેશ આપ્યો કે, સુષુપ્તિમા જે પૂર્ણ રીતે
નિદ્રિષ્ટ રહે છે, તે આત્મા છે. ઇન્દ્રને દેવો
પાસે જતા પહેલા પાછો વિચાર થયો કે,
સુષુપ્તિમા દ્રશ્ય આત્માને કેમ રીતની ખબર
હોતી નથી. તે જાણે વિનાશને પામ્યો હોય
એમ લાગે છે માટે તે આત્મા હોઈ શકે નહિ.
આથી તે ફરી બ્રહ્મા પાસે ગયો. બ્રહ્માએ
બીજાં ૩૨ વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળાવ્યા પછી ઉપ-
દેશ કર્યો કે, ખરેખર શરીર મત્ત છે. વળી
અશરીરના આત્માને પ્રિયાપ્રિય વસ્તુઓ સ્પર્શ
કરી શકતી નથી.

અપિહરણ પ મુ-સૂત્ર ૨૦મું.

જવણાવ ક્યારે ટળે ?

મગ્ધાર્થપરામર્શ ॥ ૨૦ ॥

સૂત્રાર્થ - જવણાવનો પરામર્શ અન્ય
માનિમાવને લીધે છે (૨૦)

ટીકા - શિષ્ય - હહરોપાસનાના છેવટના
પરાનમા જવનો જે પરામર્શ નિરૂપણ
કરેલ છે, જેમકે, “અય ય ણ્ણ સપ્રસાદ
અર્થ - જે આ સમ્યક્ પ્રકારે જ્ઞાન દ
સ્વરૂપ છે” તે પરામર્શ, જે હહરને પગમે
શ્વસ્વરૂપે માનીએ તો પછી, જવની
ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરતો નથી, તેમ જ
મૂળ પ્રકૃત અર્થાત્ હહરોપાસનો ઉપદેશ
કરતો નથી, આમ થવાથી તે ઉપદેશ
નિરર્થક છે, એમ પ્રાપ્ત થાય છે.

નાહીને વિશે ફરી અનુભવ દે છે જ્યારે
આ રીતે ફરવાથી થાકી જાય છે ત્યારે
તે શરણને મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે.
પછી શરીરના અભિમાનવાળા બેઉ
રૂપમાંથી ઉત્થાનને પામે છે તથા સુષુ
પ્તાવસ્થારૂપ ત્રીજી અવસ્થાને પામે છે
આ સમયે પદમ જ્યોતિસ્વરૂપ તથા
આકાશસ્વરૂપ બ્રહ્મને તે પામે છે તે સમયે
કોઈપણ પ્રકારના ચેતનત્વનો અભાવ થાય,
છે તથા પોતાના મૂળ સ્વરૂપની તેને
પ્રાપ્તિ થાય છે આ આત્માનું પ્રાપ્ત
થવા જોગ્ય પરંજ્યોતિ છે, કે જેવડે
તે પોતાના સ્વરૂપે ફરી અભિવ્યક્ત
થાય છે આ જ આત્મા પાપાદિ શુભુધી
રહિત તથા ઉપાસ્યરૂપે છે. આ ત્રીતનો
અભિપ્રાય છે જવને પરમેશ્વરરૂપે માન-
નારને પણ જવનો આ પરામર્શ ઉચિત

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૨૧ મું.

અંતરાકાશનું અલ્પપણું.

અલ્પપ્રતેરિતિ ચેત્ તદુક્તમ્ ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ:—અંતરાકાશ અલ્પ છે, આ રીતની શ્રુતિ હોવાથી દહરાકાશ પરમેશ્વર નથી, આમ જો તમે કહેશો તો તેનો પરિહાર કહેવામાં આવ્યો છે. (૨૧)

ટીકા:—શિષ્ય:—“દત્તોડસ્મિન્નતરાકાશ. આમાં અંતરાકાશ અલ્પરૂપે છે.” આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં આકાશનું અલ્પપણું સૂચવ્યું છે. માટે તે પરમેશ્વરરૂપે હોઈ શકે નહિ. વળી એમ કલ્પના કરી છે કે, જીવનું અલ્પપણું આશાના અગ્નિ ભાગના મરણ છે. માટે આનું નિરાકરણ કરવું જોઈએ.

શુરુ:—આનું નિરાકરણ હું કહું, તે હું સાંભળ. પરમેશ્વરનું અલ્પપણું કોઈ અમુક પ્રકારની અપેક્ષાને લીધે કહ્યું છે. જેમકે બ્રહ્મસૂત્રના ૧ લા અધ્યાયના ૨ બા પાદના ૭ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ‘અર્નેકી-વસ્ત્વાત્તદ્વપદેદ્રાશ્વમેતિચેન્ન નિચાપ્યત્વાદેવવ્યોમ-વચ્ચ અર્થ:—મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ પરમાત્મા અત્પરમાણનામાં રહેલ હોવાથી તથા આ રીતનું નિરૂપણ હોવાથી તે પરમાત્મારૂપે નથી, એમ જો કોઈ કહે તો તે ખોટું છે. કારણકે એક વસ્તુમાં ધ્યાન કરાવવા પર-માત્માને મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ તથા આકાશ સદૃશ કહેલ છે.” આ સૂત્ર એમ દર્શાવે છે કે, આ જ એનો પરિહાર છે. શ્રુતિમાં પણ અલ્પ આકાશની મહાકાશ સાથે ઉપમા આપી છે. જેમકે, “વાવાન્વા

અયમાપાશ સ્તાવાનેયોડન્તદ્વદ્ય આકાશ. અર્થ:—હૃદયનું અંતરાકાશ જેટલા વિસ્તારવાળું છે તેટલા વિસ્તારવાળું મહાકાશ છે. (૨૧)

શિષ્ય:—બ્રહ્મરૂપે બીજા કોને જાણવો?

શુરુ:—જેની સહાયતાથી સૂર્યાદિ સર્વ પ્રકાશે છે, તે બ્રહ્મરૂપે છે. આ જ હેતુ ૨૨ મા સૂત્રમાં નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૬ ઠું—સૂત્ર ૨૨ મું.

દહરાકાશ મહાકાશરૂપે.

અનુકૃતેસ્તસ્ય ચ ॥૨૨॥

સૂત્રાર્થ:—જેને અનુસરી સૂર્યાદિ પ્રકાશે છે તે બ્રહ્મરૂપે છે; તથા તે જ્યોતિના પ્રકાશથી સર્વમાં પ્રકાશનું સામર્થ્ય છે. (૨૨)

ટીકા:—શિષ્ય:—“ન તત્ર સૂર્યોભાતિ ન ચદતાર્ક-નેમા વિવૃતો ભાન્તિ કુતોડપમગ્નિ । તમેવ ભાન્ત-મનુભાતિ સર્વે તસ્ય ભાસા મર્મમિદં વિભાતિ (સુ” ૦ ૨, ૨, ૧૦) આ સ્વાત્મભૂત બ્રહ્મમાં સૂર્યનો પ્રકાશ વ્યક્ત થઈ શકતો નથી, તેમ જ ચંદ્રમા, તારાઓ, તથા વિદ્યુતનો પ્રકાશ તેને વિશે પડતો નથી, તો પછી અગ્નિનો પ્રકાશ તો તેમાં કેવી જ રીતે પડી શકે? તેના વ્યક્તપણાથી અન્ય સર્વ વસ્તુઓ બ્રહ્મપણાને પામે છે. આ પરબ્રહ્મના પ્રકાશે કરી સૂર્યાદિ સર્વ જગત્ પ્રકાશે છે.” આ રીતની શ્રુતિ છે. આ સ્થળે જેના વ્યક્તપણાથી અન્ય સર્વ વસ્તુઓ વ્યક્તપણાને પામે છે, તેમ જ જેના પ્રકાશે કરી આ સર્વ પ્રકાશી છે, તે

શું કાંઈ તેજસ્વી પદાર્થ છે અથવા શું પરમાત્મા છે? આ રીતની શંકા થાય છે. ધારે કે તે તેજસ્વી પદાર્થરૂપે છે. કારણકે સૂર્યોદિ તેજસ્વી પદાર્થના પ્રકાશનો પ્રતિ-
પેદ્ય કર્યો છે. વળી તેજ સ્વભાવવાળા ચંદ્ર તથા તારાઓ, તેજ સ્વભાવવાળા સૂર્યનો દિવસે ત્યારે પ્રકાશ થાય છે ત્યારે પ્રકાશતા નથી, આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. આ જ પ્રમાણે સૂર્ય સંહિત આ ચંદ્ર તથા તારા આદિ જેને વિશે પ્રકાશતા નથી, તે પણ કોઈ તેજ સ્વભાવવાળી વસ્તુ હોવી જોઈએ, એમ સિદ્ધ થાય છે. અનુમા-
નમાં પણ એ જ આવે છે કે, તે વસ્તુ તેજ સ્વભાવવાળી હોવી જોઈએ. કારણકે સમાન સ્વભાવવાળી વસ્તુમાં જ આદર્યતા રહેલ છે. દાખલા તરીકે ગમન કરનાર હોય, તેની પાછળ જ અન્ય વસ્તુ ગમન કરે છે. માટે કોઈ તેજસ્વી પદાર્થ છે, એમ પ્રાપ્તિ થાય છે.

શુક્ર:-આત્મા પ્રાણરૂપે હોવો જોઈએ.

શિષ્ય:-કેવી રીતે તેમ બને?

શુક્ર:-અનુકૃતિને લીધે એમ બને છે. અનુકૃતિનો અર્થ અનુકરણ થાય છે. “તમેવ માન્વનનુભાતિ મર્મ્ય તેના પ્રકાશ વડે સર્વ પ્રકાશે છે.” આ પ્રમાણેનું જ્ઞાન પ્રાણરૂપ આત્માનું ગ્રહણ કરવે બની શકે છે. “માન્વ મર્યમવ્ય.” (મુન્ડ, ૧૪, ૨) આ ‘પ્રજ્ઞ પ્રકાશરૂપે તેમજ સત્ય સંકરૂપરૂપે છે.” આ રીતે પ્રાણ આત્માના સંબંધમાં કળું છે. પણ સૂર્યોદિએ કોઈ તેજયુક્ત ધાતુને અનુગમી

પ્રકાશતા નથી, એ પ્રસિદ્ધ છે. તેજ સ્વરૂપ ધાતુઓનું સમાન સ્વરૂપ હોવાથી સૂર્યોદિને અન્ય તેજ ધાતુની અપેક્ષા નથી, કે જે પ્રકાશને અનુસરી સૂર્યોદિ પ્રકાશે. કારણ કે એક દીવો અન્ય દીવાની સહાય-
તાથી કાંઈ પ્રકાશતો નથી. જો કે કહ્યું છે કે, સમાન સ્વભાવવાળી વસ્તુઓમાં અનુ-
કરણ જોવામાં આવે છે, પણ તે નિયમ સર્વ સ્થળે લાગુ પડતો નથી. કારણ કે કેટલીકવાર ભિન્ન સ્વભાવવાળી વસ્તુઓમાં પણ અનુકરણ જોવામાં આવે છે. જેવી રીતે અત્યંત તપેલ લોખંડનો ગોળો અ-
ગ્નિનું અનુકરણ કરે છે, બળતા અગ્નિની પાછળ બળે છે, અથવા તો પૃથ્વીની ધૂળ વહેતા વાયુની પાછળ વહે છે. ‘અનુકરણ વડે’ આ રીતના પ્રકાશનું સૂચન કરે છે. “વળી તત્ત્વ ચ અને તેનો” આ પદ એમ સૂચવે છે કે “તત્ત્વ ભાગા સર્વમિદ વિભાતિ તેના પ્રકાશથી આ સર્વ પ્રકાશે છે” આ હેતુ સંબંધી જ્ઞાન સૂર્યોદિથી કહેવાતા પ્રાણ આત્માનું સૂચન કરે છે. “તદેવા જ્યો-
તિષા જ્યોતિગયુર્દોષામનેન્દ્રિયમ (ખુંડ ૪, ૪, ૧૬) તે ઈર્ષ તેજોના તેજરૂપે છે, તથા દિવમોના વ્યતીત ધવાવડે જે મંવત્સર થાય છે, તેના કર્તારૂપ પણ પ્રજ્ઞ જ છે.” આ રીતે પ્રાણ આત્માનું નિરૂપણ થાય છે. બીજા તેજથી સૂર્યોદિ તેજ પ્રકાશે છે, એ અપ્રસિદ્ધ તથા વિરુદ્ધ છે. કેમકે જો કે તેજ બીજા તેજનો પ્રતિપત્તિ કરે છે; અપ્રત્ય તો શ્લોકગ્રી કહેવાયેલા દેવના સૂર્યોદિનું જ પ્રકાશનું કળું નથી.

શિષ્ય:-કેવળ સૂર્યોદિનું પ્રકાશનું નહિ, ત્યારે બીજા પ્રાણ?

શુરુ-“કહ્યું છે કે સર્વમ જ્ઞં આ રીતની આમાન્ય શ્રુતિથી સર્વ નામ, રૂપ, ક્રિયા, કારક તથા ફળના સમૂહનું જે પ્રકટ કરવું, તેમાં પ્રાક્ષર્યોતિની સત્તા કંઈથી છે જેવી રીતે સૂર્યાદિજ્યોતિમત્તા, સર્વરૂપના સમૂહને પ્રકટ કરવાના કારણરૂપે છે. “ન તત્ર સૂર્યો માતિ” અહીં જે તત્ર શબ્દ છે, તે પ્રકૃત પ્રાક્ષર્ય નિરૂપણ કરે છે. વળી પ્રકૃત પ્રાક્ષર્ય એવું છે કે, ‘યસ્મિન્નૌ પૃથિવી ચાન્તરિક્ષમોત્તમ’ (સુ. ૨, ૨, ૫) જેને વિશે સ્વર્ગ, પૃથ્વી તથા અંતરિક્ષ એતદ્વિત છે” વળી કહ્યું છે કે, “હિમયે પેરે કોરે વિરજતમ્ નિષ્કમ્ ॥ તત્કુન્ન જ્યોતિષા જ્યોતિ સ્તયદત્તમવિદો વિદુઃ” અર્થ:- જ્યોતિર્મય છુદ્ધિ આદિથી પર એવા કોઈ મા અવિદ્યાદિ રજ્જેશુભધી રહિત પ્રાક્ષર્ય છે વળી તે નિરવયવ, શુદ્ધ તથા જ્યોતિ રૂપે છે. જે આત્મજ્ઞાની તેને જાણે છે, તે તેરૂપે થાય છે”

શિષ્ય-તે જ્યોતિના જ્યોતિરૂપે કેવી રીતે થઈ શકે ?

શુરુ-આ જ હેતુથી કહ્યું છે કે, “ન તત્ર સૂર્યો માતિ ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશતા નથી” વળી સૂર્યાદિ તેજના પ્રકાશનો જે પ્રતિપેદ કર્યો છે, તે પ્રતિપેદ અન્ય તેજ સ્વરૂપ ધાતુમાં જાણી હોયો અર્થાત્ સૂર્યની માફક અન્ય વસ્તુઓનાં પણ પ્રતિપેદ કર્યો છે આથી જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ પ્રાક્ષર્ય જ્યોતિથી પ્રાપ્ત થાય છે, પણ પ્રાક્ષર્યની પ્રાપ્તિ અન્ય જ્યોતિવડે નથી કારણ કે પ્રાક્ષર્ય સ્વયં જ્યોતિરૂપે છે જેવડે

સૂર્યાદિ પ્રકાશે છે, તેમાં પ્રકાશકતા છે કારણ કે પ્રાક્ષર્ય અન્યને વ્યક્ત કરે છે, પણ અન્ય વસ્તુથી પ્રાક્ષર્ય વ્યક્ત થતું નથી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “આત્મનંવાય જ્યોતિષાસ્તે (ખૂં ૪, ૩, ૬,) આત્મારૂપી જ્યોતિવડે શુરુષ બેસી શકે છે” “અણ્વો નદિ યજ્ઞતે આત્મા પ્રકૃષ્ણ કરવો અશક્ય છે તે પ્રકૃષ્ણ થઈ શકતો નથી.” (૨૨)

શિષ્ય-આ તો તમે શ્રુતિના જ સામ સા આપ્યા, પણ સ્મૃતિમાં કાંઈ આનું પ્રમ છે ?

શુરુ-હા, સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, આત્મા પ્રાગરૂપે છે જેમકે,-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૨૩ મું.

આત્મા પ્રાગરૂપે

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૨૩ ॥

મૂતાર્થ-વળી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, આત્મા પ્રાગરૂપે છે (૨૩)

ટીકા-શુરુ-ભગવદ્ગીતા સ્મૃતિમાં પ્રાગ આત્માનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે - “ન તદ્દામયતે મર્યા ન જ્ઞાનાક્ષો ન પાવક ॥ યદ્વત્વા ન વિવતન્તે યદ્વામ પામ મમ ॥” અર્થ:- મૂર્ચ પ્રકાશતા નથી, અંદ તેમજ અગ્નિ જ્યા પ્રકાશતા નથી ત્યાં જ્યા પાણી પાછા આવવું પરતું નથી. આ પ્રાક્ષર્યની પ્રાપ્તિ પ્રમ થાય છે” વળી કહ્યું છે કે, યદાદિત્યગત તેજો જગદ્દાતવતેઽશ્વિન્મ વચ્ચન્દ્ર મસિ ચચ્ચાગ્નૌ વતેજો વિવિ માનવન્મ અર્થ - આદિત્યમાં ગહેવ જે તેજ આખા જગ તને પ્રકાશે, છે તેમજ ચંદ્ર તથા અગ્નિમાં

તે તેજ છે, તે ત્યાં તેજ મારૂંપે
લાગે. (૨૩)

શિષ્ય:-જાણી પરમાત્માનું અરૂપ
કેવા પ્રકારનું છે, તે કહેશો ?

ગુરુ:-પરમાત્મા અશુષ્ક માત્રરૂપે છે,
આમ સુતિ કરે છે. જેમકે:-

અધિકૃરાણુ ઓ મું-સૂત્ર ૨૪ મું.

પરમાત્મા અશુષ્કરૂપે

જગદંવ પ્રમાણઃ ॥ ૨૪ ॥

મૂળાર્થ:-પરમાત્મા અશુષ્કતા પરિમાણ
વાળો છે. કારણ આમ થતો કરે છે. (૨૪)

ટીકા:-શિષ્ય:-ધૃતિમાં કરું છે કે, "અશુષ્ક-
માત્ર પુરુષો માત્ર અન્નમિ તિષ્ઠિ મર્થ:-અશુષ્ક

માત્ર પુરુષ આત્માના મધ્યભાગમાં રહે છે." તેમજ કરું છે કે, "અશુષ્કમાત્ર પુરુષો અન્ન-
તિષ્ઠિમાત્રઃ । દેવાનો મુળભાગમાં જ જગત્

મ ડ અ જગત્ જન (કા. ૨, ૪, ૧૩) આ
અશુષ્ક માત્ર પુરુષ આત્મા પૂર્ણ સ્થિત

તેજના સદૃશ છે. તે ભૂત તથા ભવિષ્યના
ઇશ્વરરૂપ છે. તે આજે છે તેમજ આવતી

કાલે પણ રહેશે, આ તે છે." અર્થાત્ જે
અશુષ્ક માત્ર પુરુષનું નિરૂપણ કરેલ છે,

તેથી વિજ્ઞાનાત્મા લેવો કે પરમાત્મા લેવો?
આ રીતનો, હે ભગવન્ ! મને સંશય

થાય છે, આપણે એમ ધારીએ કે,
પરિમાણનું નિરૂપણ વિજ્ઞાનાત્મારૂપે

કરેલ છે. પણ તે બની શકે નહિ. કારણ
કે આયામ તથા વિસ્તારને વિશે અનંત

પરમાત્માનું પરિમાણ અશુષ્ક માત્ર કહેવું
ચોખ્ખું નથી. કેવી રીતની કલ્પનાને લઇ

ઉપાધિવ્યાપ્ત વિજ્ઞાનાત્માનું અશુષ્ક માત્ર-
પણ નિરૂપણ કરેલ છે? ધૃતિમાં કરું છે કે,

"અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥" અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥" અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥" અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥" અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥" અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥" અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥" અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥" અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥" અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥" અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥" અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥" અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥" અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥" અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥" અન્નમિ તિષ્ઠિમાત્રઃ ॥ ૨૪ ॥

ઇશાનનો અર્થ પરમેશ્વર છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૨૪)

શિષ્ય.—પરમાત્મા તો સર્વ વ્યાપક છે, તો પછી તેનું પરીમાણ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ગુરુ.—હૃદયની અપેક્ષા લઈ કહ્યું છે કે, પરમાત્મા અંશુષ્ઠ પરિમાણવાળો છે. કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૭ મું—સૂત્ર ૨૫ મું.

મનુષ્યનો અધિકાર

इत्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥૨૫॥

સૂત્રાર્થ:—પરમાત્મા હૃદયમાં છે, આ રીતની અપેક્ષાને લઈ કહ્યું છે કે, પરમાત્મા અંશુષ્ઠ માત્ર છે. કારણ કે શાસ્ત્રમાં અધિકાર કેવળ મનુષ્યને જ હોય છે. (૨૫)

ટીકા:—ગુરુ:—સર્વ વ્યાપક પરમાત્માની સ્થિતિ હૃદયમાં છે, આ રીતની અપેક્ષાને લઈ પરમાત્મા અંશુષ્ઠ માત્ર છે, એમ કહ્યું છે. જેમ વાંસના સાંધાને લઈ તે દોણીથી ટચતી આંગળી મૂઢી લાગે છે, એમ કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે આ કાગતું પણ પરિમાણ છે. મર્વ પરિમાણનું અતિક્રમણ કરનાર પરમાત્માનું અંશુષ્ઠ માત્રપણું યોગ્ય નથી. તેમજ ઇશાન શબ્દવડે પરમાત્મા વિના અન્યનું સૂચન છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી.

શિષ્ય.—દરેક પ્રાણી માત્રના હૃદયનું પરિમાણ એક મરણ હોતું

નથી. માટે પરમાત્માનું પરિમાણ અંશુષ્ઠ માત્ર છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી.

ગુરુ:—આ જ કારણથી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, “મનુષ્યાધિકારત્વાત્ મનુષ્યને અધિકાર છે તેથી.” એ કે સામાન્ય રીતે શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ હોય છે, તો પણ મનુષ્યોને શાસ્ત્રનો અધિકાર છે. અધિકારના લક્ષણમાં જેમિનીએ વર્ણન કર્યું છે કે, મનુષ્યને †શક્તિ, †કામના, —પર્યુદાસ નિષેધનો અભાવ તથા † ઉપનયનાદિ લાગુ પડે છે. વળી મનુષ્યનો દેહ નિશ્ચિત પરિમાણવાળો અંશુષ્ઠ માત્ર છે. બીજું શાસ્ત્રમાં મનુષ્યને જ અધિકાર છે, માટે મનુષ્યના હૃદયમાં પરમાત્માની સ્થિતિની અપેક્ષાએ કરી તે અંશુષ્ઠ માત્ર છે.

બીજું શાસ્ત્રમાં મનુષ્યને જ અધિકાર છે. માટે મનુષ્યના હૃદયમાં પરમાત્માની સ્થિતિની અપેક્ષા કરી તે અંશુષ્ઠ માત્ર છે.

શિષ્ય:—પરિમાણને લીધે તેમજ સ્મૃતિને લઈ સંસારીને જ અંશુષ્ઠ માત્ર રૂપે બાળવો, એ જે શંકા છે તેનું કેમ ?

ગુરુ:—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “જાત્મા તત્ત્વમસિ આ આત્મા પરમાત્મા રૂપે

† પશુને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોતું નથી, આથી તેની કર્મમાં અશક્તિ છે. યજ્ઞાદિ મનુષ્ય કરી શકે છે, માટે તેમાં દેવોની અશક્તિ છે.

+ મુચ્છુઓ શુદ્ધિની કામના કરે છે, તેથી તેમનો અધિકાર કામ્ય વસ્તુ માટે નથી.

—શૂદ્રનો યગ કરવામાં નિષેધ હોવાથી તેમાં તેનો અધિકાર નથી.

† ઉપનયન તથા અધ્યયન કરવાનો શૂદ્રને અધિકાર નથી આથી શૂદ્રનો વૈદિક કર્મમાં અધિકાર નથી

છે. ” આ રીતે આત્મા સસારી થતો છતાં અંશુષ્ઠ માત્રરૂપે છે, એ ઉપદેશ યોગ્ય છે. વેદાંત વાક્યોની પ્રવૃત્તિ એ રૂપવાળી હોય છે. કેટલેક સ્થળે તે પ્રવૃત્તિ પરમાત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનારી હોય છે તથા કેટલેક સ્થળે વિજ્ઞાનાત્મા પરમાત્માથી અલિન્ન છે, એ રીતની પ્રવૃત્તિ હોય છે. અહીં વિજ્ઞાનાત્માનો પરમાત્માની સાથે એકપણનો ઉપદેશ કયો છે, પણ કાંઈ અંશુષ્ઠ માત્ર છે, એમ ઉપદેશ નથી. વળી આજ અર્થનું રજાટન નીચલી શ્રુતિથી થાય છે. જેમ કે અણુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષોડ્ન્ટરાત્મા સદા જ્ઞાના હૃદયે સમિવિદઃ । ત સ્વાપ્તરીરાત્મદૃષ્ટુજ્ઞા વિવેકિકા યેવેણ ત વિદ્યાત્તુજ્ઞમમૃતસ્ (ક. ૨, ૬, ૧૭) અંતરાત્મારૂપ તથા અંશુષ્ઠ પરિમાણવાળો પુરુષ સર્વકા મનુષ્યતા અંતઃકરણમાં રહે છે. આ આત્માને યોતાના શરીરમાંથી ધૈર્યવટે જેમ ત્વકરૂપ બ્રાહ્મ છાલમાંથી ઇષ્ટિકા અર્થાત્ તરણના ગરને કાઢવામા આવે છે, તેમ પૃથક્ કરવો જોઈએ. જે પવિત્ર તથા અમૃત રૂપે છે તેને મનુષ્યે ઝોળાળવો જોઈએ. ” (૨૫)

શિષ્ય-“શું મનુષ્યને જ શાસ્ત્રનો અધિકાર છે તથા બીજાને નથી ?

શુર-“વ્યાસ ભગવાનનું માનવું એમ છે કે, મનુષ્યથી ઉપરના દેવોને પણ શાસ્ત્રનો અધિકાર છે કારણ કે ભોક્ષની કામનાનો સંભવ દેવોને પણ છે. આ જ બાબત ૨૬ મા સૂત્રથી નિરૂપણ કરી છે. જેમકે;—

અધિકરણ ૮ મું—સૂત્ર ૨૬ મું.

દેવોનો અધિકાર.

તદુપર્યપિ યાદરાયણઃ સંભવાત ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થ-“મનુષ્યથી ઉપરનાને અર્થાત્ દેવોને પણ શાસ્ત્રનો અધિકાર છે, એમ વ્યાસ ભગવાનનું માનવું છે કારણ કે તેઓમાં પણ કામનાનો સંભવ છે. (૨૬) ટીકા-“શુર-“મનુષ્યના હૃદયને લઈ શ્રુતિ પરમાત્માનું સ્વરૂપ અંશુષ્ઠ માત્ર કહે છે, તે શાસ્ત્રમાં મનુષ્યોનો જ અધિકાર છે, તેથી કહેલ છે. આ પ્રસંગને લઈ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.-જે કે શાસ્ત્રનો અધિકાર મનુષ્યને છે, એ જાત ખરી, પણ મનુષ્યને જ અધિકાર છે, એવો બ્રહ્મજ્ઞાનમાં નિયમ હોતો નથી. આચાર્ય વ્યાસ ભગવાનનું મત એ છે કે, મનુષ્યોના ઉપરી જે દેવાદિ છે, તેનો પણ અધિકાર છે.

શિષ્ય-તેઓનો અધિકાર કેવી રીતે ?

શુર-“આ રીતનો સંભવ છે કારણ કે અધિકારના કારણરૂપ કામનાપણાનો સંભવ તેઓમાં પણ છે. ભોક્ષના વિષયરૂપ કામનાપણું દેવાદિને પણ સંભવે છે તથા કારણરૂપે વિકાર, વિષય તથા વિભૂતિ અનિત્ય છે, આ રીતનું નિરૂપણ છે. તેઓને વિશે પણ સામર્થ્યનો સંભવ છે કેમકે મંત્ર, અર્થવાદ, ઇતિહાસ, પુરાણ તથા લોકાનુભવથી તેઓ શારીરી છે, એમ જ્ઞાન થાય છે. વળી તેઓને વિશે કંઈ પ્રતિષેધ-

રૂપે નથી. ઉપનયન શાસ્ત્ર વડે દેવોનો અધિકાર નિવૃત્ત થતો નથી. કારણ વેદાધ્યયન કરવા માટે ઉપનયન છે. વળી તેમને વેદનો પ્રકાશ પોતાની મેળે થાય છે. શ્રુતિમાં વિદ્યા શ્રદ્ધા માટે દેવોનું બ્રહ્મચર્યાદિ નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે “एकसत् एवैवंपाणि मयवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवाच (છાં ૮-૧૧-૩) મૃગ્યે વારુણિઃ । વરુણ પિતૃમુપસસાર । અપીહિ મળવો વ્રત (તેં ૩-૧) ખરેખર એકસોને એક વર્ષ ઇન્દ્ર પ્રજાપતિ પાસે બ્રહ્મચર્ય પાળી રહ્યા. વરુણને ભૂગુ એ નામે પુત્ર પ્રસિદ્ધ હતો. તે પોતાના પિતા વરુણ પાસે ગયો તથા કહ્યું કે હે ભગવન્ ! મને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરે. ” જો કે કર્મમાં દેવોનો અધિકાર નથી. કારણ કે કહ્યું છે કે, “न देवाना देवान्तराभावात् देवानो कर्मभां अधिकार नधी કાણુ કે અન્ય દેવોનો અભાવ છે, કે જેને ઉદેશી કર્મ કરવામાં આવે. ” તેમ જ કહ્યું છે કે, “न ऋषीणामार्यैवान्तराभावात् (શ્વે ૦૬, ૧, ૬, ૭) ઋષિઓનો પણ કર્મમાં અધિકાર નથી. કેમકે ઋષિ શિવાય અન્ય ઋષિનમૂલે હોતો નથી. ”-પણ વિદ્યાના નબધમાં દેવોનો અનધિકાર નથી. વિદ્યામાં અધિકારવાળા ઇન્દ્રાદિઓનું પણ કોઈ કામ ઇન્દ્રાદિને ઉદેશીને નથી. તેમજ ભૂગુ વગેરે ઋષિનું કોઈ પણ કૃત્ય ભૂગુ વગેરેના મગોત્રને જ ઉદેશી, નથી. માટે દેવોનો વિદ્યામાં અધિકાર છે, તે કોનાથી અટકાવી શકાય ? દેવાદિના અધિકારમાં

પણ અંશુષ્ક માત્ર યુતિ પોતાના અંશુષ્કની અપેક્ષાએ કરી વિરુદ્ધ નથી. (૨૬)

શિષ્ય:—દેવોનું પણ મધુધ્યની માફક શરીર છે. હવે શરીરવાનને કર્મનો અધિકાર છે, તો પછી દેવોને શા માટે કર્મનો અધિકાર નહિ ?

ગુરુ:—યાગને વિશે દેવોનો અંગભાવ જોવામાં આવતો નથી. કારણ કે એક દેવની એકી વખતે અનેક સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ સંભવે છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૮ મું—સૂત્ર ૨૭ મું.

દેવનાં ભિન્ન સ્વરૂપો.

વિરોધઃકર્મણીતિ ચેન્નાનેકપ્રાતિપેર્ત્વર્શનાન્ ॥ ૨૭ ॥

સૂત્રાર્થ:—કર્મમાં વિરોધ થશે એમ નહિ. કારણ કે દેવોને એકી વખતે અનેક સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ હોય છે. (૨૭)

ટીકા:—શિષ્ય:—ભલે, અંશુષ્કમાત્ર યુતિ દેવોના સંબંધમાં પણ લાગુ પડે. જો કે ગરીશદિ કારણને લીધે દેવાદિઓનો વિદ્યામાં અધિકાર છે, એમ નિરૂપણ થાય તો પછી શરીર હોવાથી ઋષિગાદિની માફક ઇન્દ્રાદિને પણ સ્વરૂપ હોવાથી તેને પણ કર્મોગભાવની પ્રાપ્તિ હોવી જોઈએ. કર્મના સંબંધમાં વિરોધ છે. ઇન્દ્રાદિઓના સ્વરૂપના સંનિર્ધાનવડે યાગમાં અંગભાવ જોવામાં આવતો નથી. આ રીતનો સંભવ પણ નથી. કારણ કે અનેક ભાગોમાં એકી વખતે એક જ

ઈન્દ્રના સ્વરૂપની સામિપ્યતાની પ્રાપ્તિ
બનવી અયોગ્ય છે. માટે આ વિરોધનું
શું કવું ?

— ગુરુ:-આ વિરોધ લાગુ પડી શકતો
નથી.

શિષ્ય:-કેમ લાગુ પડી શકે નહિ ?

ગુરુ:-આનું કારણ એ છે કે, ઈન્દ્રા-
દિઓને અનેક સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ હોય
છે. એક જ હેવની એકી જ વખતે
અનેક સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો સંભવ
હોય છે.

શિષ્ય:-આ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ?

ગુરુ:-શાસ્ત્રવડે હેવોને અનેક સ્વરૂપની
એકી વખતે પ્રાપ્તિ છે, એમ સિદ્ધ
થાય છે. બૃહદ્દ્વારકયક શ્રુતિમાં કહ્યું છે
કે, ત્યારે શાકલ્યે પૃથ્વ્યું કે હેવો કેટલા
છે ? ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું છે કે,
હેવોની સંખ્યા ત્રણ અને ત્રણસે તથા
ત્રણ અને ત્રણ હઞ્તર અર્થાત્ કુલે
ત્રણ હઞ્તર ત્રણસો ને છની છે. શાકલ્યે
પૃથ્વ્યું કે, આ ત્રણ હઞ્તર ત્રણસો ને
છ હેવો કયા છે ? ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે
કહ્યું કે, આમ જે કહ્યું છે તે તેઓના
મહિમાને ખાતર કહ્યું છે. બાકી બેઠું બેઠાં
તો તેત્રીશ જ હેવો છે. આ પ્રમાણે કહેતી
શ્રુતિ એક જ હેવનાં એકી વખતે અનેક
રૂપો દર્શાવે છે. વળી આ તેત્રીશ
હેવોનો છ આદિમાં અંતર્ભાવ કરી તેનો
પછીથી એકમાં સમાવેશ કર્યો છે.
ઉવટમાં શાકલ્યે પૃથ્વ્યું છે કે “ક્વમ
અવોરવજ્ઞિ આ એક હેવ ક્યો છે?”

ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું છે કે, તે એક હેવ
પ્રાણ છે. આમ શ્રુતિ હેવોના પ્રાણની
એક રૂપતાને દર્શાવે છે. તે જ પ્રમાણે એક
જ પ્રાણનું એકી વખતે અનેક રૂપે કરી
નિરૂપણ કરે છે. આ જ પ્રમાણે સ્મૃતિમાં
પણ કહ્યું છે કે, “આત્મનો ધે શરીરણિ વહ્નિ
ભાતર્પમ । વૌગી કુર્યાદ્દલપ્રાપ્ય તથ્ય સંત્રેમ્હા ચૌત્ ।
પ્રાપ્તુયાદ્વિપયાન્કેદિર્કેદિદુમ તપચરેત્ । રધિવેષ
પુનસ્તાનિમૃયોર્દમગજાનિવ હે ભરતપુંગવ !
યોગી બળને પામી ચોતાનાં અનેક શ-
રીરો કરી શકે છે અને તે સર્વ શરીર-
વડે પૃથ્વીપર ફરી શકે છે. કેટલાંક
શરીરવડે વિપયની પ્રાપ્તિ કરે છે તથા
કેટલાંકવડે ઉચ્ચ તપ આચરે છે. આ
શરીરોને જેમ સૂર્ય કીરણોના સમૂહને
જેવું છે તેમ પાછાં જેવી લે છે.”
ઈત્યાદિ સ્મૃતિઓ અણિમાદિ ઐશ્વર્ય
જેણે પ્રાપ્ત કરેલ છે, એવા યોગીઓનાં
એકી વખતે અનેક શરીરયોગનું નિરૂપણ
કરે છે. તો પછી આ બદતસિદ્ધ એવા હેવોના
સંબંધમાં તો શું જ કહેવું ? અનેક રૂપોની
પ્રાપ્તિના સંભવથી એકેક હેવનો અનેક રૂપે
કરી આત્મા વિભક્ત થાય છે. આ જ
હેતુથી અનેક યાગોમાં એકી વખતે અનેક
અંગ ભાવને પામે છે. તેઓમાં અંતર્ધાના-
દિ ક્રિયા હોવાથી અન્ય લોકોના તેઓ
જેવામાં આવતા નથી, એમ સિદ્ધ
થાય છે.” અનંતપ્રતિપત્તે દમનાત્ આ પાછ-
ળના સૂત્રની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા
કરવામાં આવી છે:-“શરીરીઓને પણ
કર્માગલાવની પ્રેરણાઓમાં અનેક સ્વા-
રૂપની પ્રતિપત્તિ જોવામાં આવે છે.” કોઈ

પણ વખતે એક શરીરી અનેક સ્થળે એકી વખતે અંગ લાવને પામતો નથી. હાથલા તરીકે એક બ્રાહ્મણ અનેક જણ જમનારાઓપડે એકી વખતે જમાડી શકાતો નથી.

એક શરીરી કેટલીકવાર અનેક સ્થળે એકી વખતે અંગ લાવને પામે છે. જેવી રીતે એક બ્રાહ્મણ અનેકવડે એકી વખતે નમસ્કાર કરી શકાય છે. આ જ હેતુને લઈ અહીં યજ્ઞમાં અમુકને ઉદેશી દ્રવ્યનો પરિત્યાગ કરવાથી શરીરવાન એક દેવતાને ઉદેશી અનેક જણો પોતપોતાનો દ્રવ્યનો એકી વખતે ત્યાગ કરે છે. આ રીતે દેવોને શરીર હોવા છતાં કોઈ પણ કર્મમાં તેનું સામીપ્ય છે કે નહિ, તે સંબંધી વિરોધ આવતો નથી. (૨૭)

શિષ્ય:—હો ભગવન ! દેવોને શરીર યુક્ત માનવાથી વેદના પ્રમાણમાં વિરોધ આવશે. કારણ કે દેહવાન થવાથી અનિત્ય ઠરશે.

ગુરુ:—આમાં વિરોધ આવી શકશે નહિ. કારણકે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિવડે સિદ્ધ છે કે, વેદમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ છે. આના જ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે સૂત્ર છે:—

અધિકરણ ૮ મું—સૂત્ર ૨૮ મું.

જગતની ઉત્પત્તિમાં શ્રુતિ પ્રમાણ.

શબ્દ इति चेन्नाત. પ્રમયાદિપ્રત્યક્ષાનુમાતાભ્યામ

સૂત્રાર્થ:—દેવોને શરીરી માનવાથી વેદમાં શું વિરોધ આવશે? ના વિરોધ નહિ: આવે. કારણ કે પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનવડે વેદમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ છે. (૨૮)

ટીકા:—શિષ્ય:—દેવાદિએ શરીરવાન છે, એમ માનવાથી જો કે કર્મમાં વિરોધ ન આવે, પણ વેદમાં વિરોધ આવશે. કોઈ પૂછે કે કેવી રીતે વિરોધ આવે છે તો તેને કહેવું કે, વેદના અર્થની સાથેવાચ્ય વાચક સંબંધ ઔત્પત્તિક અર્થોત્ત નિત્ય છે. અનપેક્ષતાત્ અર્થોત્ત સંકેતને માટે પુરુષબુદ્ધિની અપેક્ષા ન હોવાથી વેદનું પ્રમાણ સ્થાપન કરેલ છે. હવે દેવશરીરવાન છે, એમ સિદ્ધ થાય છે તથા જો કે ઔર્થ્યના યોગથી એકી વખતે અનેક કર્મવાળાં હવિષનો ઉપલોગ કરે છે, છતાં દેવને શરીર હોવાથી આપણી માફક તેમને પણ જન્મ મરણ હોવાં જોઈએ. વળી નિત્ય શબ્દની પ્રતીતિ નિત્ય અર્થવડે નિત્ય સંબંધમાં થાય છે, આ પ્રમાણેનું વેદમાં જે પ્રમાણ રહેલ છે, તેમાં વિરોધ આવે છે તેનું કેમ ?

ગુરુ:—આમાં વિરોધ આવતો નથી.

શિષ્ય:—કેવી રીતે વિરોધ ન આવે?

ગુરુ:—વેદમાંથી પ્રલબ્ધ છે, અર્થોત્ત

વેદિક શબ્દમાંથી દેવાદિરૂપ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે.

શિષ્ય:—પ્રશ્નસૂત્રના ૧ લા અધ્યાયના ૧ લા પાદના ૨ જા સૂત્રમાં 'જન્માવસ્ય વત' એ સૂત્રવડે જગતની ઉત્પત્તિ પ્રશ્નમાંથી નિરૂપણ કરેલ છે. આપતો અહીં વેદમાંથી ઉત્પત્તિ કહો છો, તે કેવી રીતે બને ? વળી ધારો કે, વેદિક શબ્દથી જગતની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી વેદમાં ઉલટો ભાવ કેમ દર્શાવવામાં આવ્યો છે ? જેટલા વસ્તુઓ, રૂદ્રો, આદિત્યો, વિશ્વેદેવો, મરુતો ઇત્યાદિ વસ્તુઓ છે તે અનિત્ય છે. કારણ કે તેઓમાં ઉત્પત્તિ ભાવ છે. આ રીતે અનિત્યપણું સિદ્ધ થવાથી તદ્વાચક વેદિક વસ્તુવાદિ શબ્દની અનિત્યતાનું કોણ નિવારણ કરી શકે ? દાખલા તરીકે દેવહત્તનો જે પુત્ર ઉત્પન્ન થયેલ છે, તેનું નામ યજ્ઞહત્ત છે. માટે વેદમાં વિશેષ આવશે.

શુરુ:—આ વિશેષ યોગ્ય નથી. કારણ ગાય આદિ શબ્દનો તથા તેના અર્થનો સંબંધ નિત્યરૂપે જોવામાં આવે છે. કારણ કે ગવાદિ વ્યક્તિની ઉત્પત્તિ છે, તેથી તેની આકૃતિની પણ ઉત્પત્તિ છે, એમ શકતું નથી, કારણ કે દ્રવ્ય, ગુણ કર્મની વ્યક્તિઓની ઉત્પત્તિ છે, પણ આકૃતિની ઉત્પત્તિ હોતી નથી. વળી શબ્દનો સંબંધ આકૃતિને લઈ છે, પણ વ્યક્તિને લઈ હોતો નથી. વળી વ્યક્તિઓનું અનંતપણું છે, માટે સંબંધને ગ્રહણ કરવો યોગ્ય નથી. વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ આકૃતિઓ

નિત્ય છે. આ કારણથી ગવાદિ શબ્દમાં કોઈ રીતનો વિરોધ જોવામાં આવતો નથી. જો કે દેવાદિ વ્યક્તિઓની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવામાં આવે છે, છતાં આકૃતિ નિત્ય છે, જેથી વસ્તુ અદિ શબ્દમાં કોઈ વિરોધ આવતો નથી, એમ જાણવું. દેવાદિઓની આકૃતિ વિશેષ મંત્ર તેમજ અર્થવાદ વડે જાણવી જોઈએ. કારણ કે જેને શરીર હોય છે, તેને જ જ્ઞાન થઈ શકે છે. વળી ઇન્દ્રાદિ શબ્દો સ્થાનવિશેષ સંબંધ નિમિત્તરૂપે છે. દાખલા તરીકે સેનાપતિ આદિ શબ્દો છે. વળી જે જે ઇન્દ્રાદિના સ્થાન પર આવે છે, તે તે ઇન્દ્રાદિ શબ્દવડે કહેવામાં આવે છે. આમાં કોઈ રીતનો દોષ આવતો નથી. પ્રશ્નમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ જે કહી છે, તે ઉપાદાન કારણને લઈ કહેલ છે તથા વેદમાંથી જગતની જે ઉત્પત્તિ કહી છે, તે ઉપાદાન કારણને લઈને નહિ.

શિષ્ય:—જ્યારે ઉપાદાન કારણને લઈ કહી નથી, ત્યારે કેવા કારણથી કહી છે ?

શુરુ:—નિત્ય અર્થના સંબંધવાળો નિત્ય શબ્દ વાચક સ્વરૂપે હોય છે. વળી અર્થનું જે સ્કોટન તે શબ્દ વ્યવહારને યોગ્ય હોય છે. આથી પ્રલવ અર્થાત ઉત્પત્તિ એવો શબ્દ યોગ્ય છે.

શિષ્ય:—વેદથી જગતની ઉત્પત્તિ છે, એમ કેવી રીતે જાણી શકાય છે ?

શુરુ:—પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન પ્રમાણ વડે એમ જાણી શકાય છે. અહીં શ્રુતિ

એ પ્રત્યક્ષરૂપે છે. કારણ કે શ્રુતિને કોઈ પણ પ્રમાણની જરૂર પડતી નથી. બીજું અનુમાનરૂપે સ્મૃતિ છે. કારણ કે તેને શ્રુતિરૂપ પ્રમાણની જરૂર પડે છે. આ શ્રુતિ તેમજ સ્મૃતિ, શબ્દથી પ્રથમ સૃષ્ટિ થઈ, એમ નિરૂપણ કરે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અનુસાર પ્રજાપતિર્દેવાન-સજ્જતાસપ્રમિતિ મનુષ્યાનિન્દવ્વ-ઈતિ પિતૃસ્તિર-પવિત્રમિતિ પ્રહાનાગ્રવ-ઈતિ સ્તોત્રં વિશ્વાનીતિશ્ચમ-મિસૌભગેત્યન્યાઃ પ્રજાઃ” અર્થ:- એ સર્વ કહી પ્રજાપતિએ દેવોને ઉત્પન્ન કર્યાં, અલ્પમ્ એમ કહી મનુષ્યોને, દન્દવઃ કહી પિતૃઓને, તિરઃ પવિત્ર કહી ગ્રહોને, આશ્વઃ કહી સ્તોત્રને, વિશ્વાનિ કહી શસ્ત્ર તથા અભિસૌભગ એમ કહી અન્ય પ્રજાઓને તેણે સર્જ્યા.” વળી અન્ય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ત મનમા વાચમિયુન સમમવત્” અર્થ:-તેણે મનવડે વાણીરૂપી મિથુનને ઉત્પન્ન કર્યું.” આ સર્વ એમ સૂચવે છે કે, શબ્દ પ્રથમ છે, જેને વિશે આવી સૃષ્ટિ છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “અનાદિનિધનાનિવાયાગુન્મથા સ્વયમુવા. આદૌ વેદમયી દિવ્યા યતઃ નરઃ પ્રૃથગ્” અર્થ:-સ્વયંભૂમાંથી અનાદિ, અનંત તથા નિત્ય-રૂપ વાણી પ્રથમ થઈ. પ્રથમ આ વાણી વેદમયી તથા દિવ્ય સ્વરૂપે હતી તથા તેમાંથી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ થઈ છે.” વાણીનો આ ઉત્સર્ગ સંપ્રદાયને પ્રવર્તાવ-વાળો બાણીવો. અનાદિ તથા અનંત કહેવાથી બીજા પ્રકારની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. તે જ પ્રમાણે મનુસ્મૃતિના ૧ લા અધ્યાયના ૨૧ મા શ્લોકમાં

કહ્યું છે કે, “નામરૂપં ચ ભૂતાના કર્મણાં ચ પ્રવર્તનમ્ । વેદશબ્દેભ્ય-એવાદૌ નિર્મમે સ મદેશ્વરઃ ॥ આ મદેશ્વરે ભૂતોનાં નામ તથા રૂપ તેમ જ કર્મની પ્રવૃત્તિ વેદ શબ્દમાંથી ઉત્પન્ન કરી.” “સર્વેવા તુ મ નામાનિ કર્માણિ ચ પૃથક્ પૃથક્ । વેદશબ્દેભ્ય-એવાદૌ પૃથક્-સ્વાચ્ચ નિર્મમે ॥ અર્થ:-તેણે સર્વનાં નામ, બૂદ્ધાં બૂદ્ધાં કર્મ, તેમ જ પૃથક્ સ્થિતિ પ્રથમ વેદ શબ્દમાંથી ઉત્પન્ન કરી.” આપણે જ્યારે કાંઈપણ વસ્તુ કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ ત્યારે તે વાચક શબ્દનું પ્રથમ સ્મરણ કરીએ છીએ. ત્યારબાદ તે વસ્તુને કરીએ છીએ. આ બાબત આપણે સર્વને પ્રત્યક્ષ છે. આ જ પ્રમાણે સ્રષ્ટારૂપ પ્રજાપતિના સૃષ્ટિ થવા પહેલાં વેદિક શબ્દો મનમાં ઉત્પન્ન થયા. ત્યારબાદ તેને અનુસરતા અર્થની ઉત્પત્તિ થઈ, આમ સિદ્ધ થાય છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ મૃતિતિ વ્યાહત્તમ મૃમિમગ્જત (તે. બ્રા. ૨, ૨, ૪, ૨,) તેણે ભૂ એવો ઉચ્ચાર કર્યો તથા પ્રથમ ભૂમિને ઉત્પન્ન કરી.” આ રીતે મનમાં ઉત્પન્ન થયેલ ભૂશદ્ધિ શબ્દવડે ભૂશદ્ધિ લોક વ્યક્ત થાય છે.

શિષ્ય:-કેવા સ્વરૂપવાળા શબ્દને ઉદેશી શબ્દમાંથી આ જગતની સૃષ્ટિ કહી છે ? હું ધારું છે કે, સ્ફોટ અર્થાત્ વ્યક્ત થાઓ, એ ઉદ્દેશ કરી કહ્યું છે. કારણ કે વર્ણનો સંગ્રહ કહીએ તો તેઓ ઉત્પત્તિ તથા નાશવાળા છે. ત્યારે નિત્ય શબ્દમાંથી દેવાદિ વ્યક્તિઓનો પ્રભવ યોગ્ય નથી. ઉત્પન્ન થનારા તથા નાશ

પામનાર વર્ણો છે. પ્રત્યુચ્ચારણ લિન્ન છે. કારણ કે તેથી લિન્નની પ્રતીતિ થાય છે. એક પુરૂષ જોવામાં ન આવેલ હોય, છતાં તે લણતો હોય તેના ધ્વનિ-વડે જાણવામાં આવે છે કે, અમુક માણસ જ લણે છે. જેવી રીતે આ દેવ-દત્ત લણે છે કે યજ્ઞદત્ત લણે છે. વળી વર્ણ-સંજ્ઞાથી જૂદી જૂદી પ્રતીતિ મિથ્યા જ્ઞાન-રૂપે નથી. કારણ કે એક પ્રતીતિને બાધ કરનારી અન્ય પ્રતીતિનો અભાવ છે. વર્ણો-વડે અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, એ યોગ્ય નથી. કારણ કે દરેક વર્ણ અર્થની પ્રતીતિ કરાવી શકતો નથી. જો કે તેમ થાય તો વ્યભિચારનો સંભવ આવે. તેમ જ વર્ણ મનુષ્યની પણ પ્રતીતિ નથી. કારણ કે વર્ણોને કમ હોય છે. પૂર્વ પૂર્વ વર્ણના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલ સંસ્કાર સહિત અંત્ય વર્ણ અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે ધૂમાદિની માફક શબ્દ, સંજ્ઞાના ગ્રહણવડે યોજવામાં આવે છે. આથી પોતની પ્રતીતિ થતાં તે અર્થની પ્રતીતિ કરે છે. પૂર્વ પૂર્વ વર્ણના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલ સંસ્કાર સહિત અંત્ય વર્ણની પ્રતીતિ હોતી નથી. કારણ કે સંસ્કારોનું અપ્રત્યક્ષપણ હોય છે. કાર્યથી પ્રતીતિ કરતા સંસ્કાર સહિત અંત્ય વર્ણ અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે, એમ જો તમે કહેશો તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે સંસ્કારના કાર્યરૂપ સ્મૃતિમાં પણ કમ જોવામાં આવે છે. આથી શબ્દ દેહાદિ અર્થાત્ પ્રકટ થવારૂપ છે. આ દેહાદિ દેહ

વર્ણની પ્રતીતિવડે સંસ્કારરૂપ પ્રતીતિવડે નિવૃત્ત થયેલ જાય છે. પરિણામ અંત્ય વર્ણની પ્રતીતિ થયેલ હોય છે. આ પ્રતીતિરૂપ શબ્દ એક પ્રતીતિના વિષયવડે પ્રકાશે છે. આ એક પ્રતીતિ સંજ્ઞાધવાળી સ્મૃતિરૂપે નથી કે વર્ણો અનેક છે, માટે એક કે વિષય હોઈ શકે નહિ. શબ્દન કરણને જે જાણવું, તે નિ-ખીજું ભેદપ્રતીતિ વર્ણ સંજ્ઞા છે. આ નિત્યરૂપ તથા દેહાદિ શબ્દના ઉચ્ચારથી ક્રિય, કારક ત ના લક્ષણવાળું કર્તેવ માં આવતું ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાન મત છે કે, “વર્ણો દ્યુત્તમઃ શબ્દરૂપે છે. વળી વર્ણોનો તથા નાશ કહ્યો છે, તે યોગ્ય કારણ કે વર્ણવડે જાણાય છે તે જ વસ્તુ છે. કેશાદિમાં જેમ તાનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ આ આદ્યનાને લઈ જ્ઞાન થાય છે કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે જ્ઞાનનો અન્ય પ્રમાણવડે બાધ નથી. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન આદૃતિના છે, એમ કહેશો તો તે બાધ છે કે વ્યક્તિવડે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન બ્યારે બોલતી વખતે ગવાદિ માફક બિન્ન બિન્ન વર્ણવ્યક્તિ-તીનિ થાય છે ત્યારે આદૃતિના રૂપે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન હોવું ભેદજે તેમ નથી, કારણ કે ઉચ્ચાર

તઓતું જ્ઞાન થાય છે. એ વાર ઉચ્ચારણ કર્યું, તેથી કાંઈ એ ગાય પ્રાપ્તિ થતી નથી. ખોલવાના વર્ણોની ભિન્ન પ્રતીતિ થાય છે. રીકે દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત આ બેઉના ના ધ્વનિને સાંભળવાથી ભિન્નતા-તિ થાય છે.

૧-હે શિષ્ય ! આ સંબંધી હું સાંભળ. ત્યારે વર્ણ સંબંધી નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે વર્ણો તથા વિભાગવડે વ્યક્ત થાય છે. સ્વાની વિચિત્રતાને લીધે વર્ણની પ્રતીતિ થાય છે. પણ સ્વરૂપને ચિત્ર પ્રતીતિ થતી નથી. વર્ણની રીલેકવાદીના જ્ઞાનની નિદ્ધિ માટે ની કલ્પના કરવામાં આવી છે. વ્યક્તિમાં મિત્રતાની જે પ્રતીતિ, તે પદોપાધિરૂપે છે, એમ બોધ્યો. વર્ણવ્યક્તિતમા જ ભિન્ન-પ્રતીતિ અન્ય ઉપાધિરૂપે છે, ભ્રમરૂપે છે, તથા જ્ઞાનના સ્વરૂપ-ય છે, એમ કલ્પના કરવી તે છે. જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે તે જ વર્ણ. 'લેહપ્રતીતિને બાધ કરનારી છે. નહિ તો એક જ વખતે વર્ણના ઉચ્ચાર થવામાથી એક એકી વખતે અનેકરૂપે જેમકે અનુદાત્ત, સ્વરિત, આનુનાસિક

પ્રાપ્તિ આદિ પ્રદેશ સાથે નાભિમા સ્થેવ વિચિત્ર રીતે સંયોગ તથા વિયોગ થાય વર્ણ વ્યક્ત થાય છે.

તથા નિરનુનાસિક, કેવી રીતે થાય ? આ પ્રતીતિ લેહના ધ્વનિવડે થાય છે, પણ વર્ણવડે થતી નથી, માટે દોષ નથી.

શિષ્ય:—ધ્વનિ એટલે શું ?

ગુરુ:—વર્ણ શું હશે, તે નહિ બાણ-વામાં આવે, પણ ફરથી માંભળનારા મનુષ્યના કર્ણના માર્ગને જે વસ્તુ પહોંચે છે, તે ધ્વનિ છે. સમીપવર્તી મનુષ્યને આ વર્ણ પડે છે, મૃદુ છે, ઇત્યાદિ લેહ બેવામાં આવે છે. કારણ કે તેને વર્ણનો ઉચ્ચાર બાણવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ઉદ્ઘાતાદિ પ્રતી-તિઓ આશ્રયયુક્ત થશે. બીજી રીતે જે બાણવામાં આવેલ વર્ણોનો લેહ નથી, એમ માનીએ તો ઉદ્ઘાતાદિ વિશેષની કલ્પના સંયોગ તથા વિભાગઅન્ય છે, એમ માનવું પડશે. હવે સંયોગ તથા વિભાગ પ્રત્યક્ષરૂપે નથી. આથી તેને આશ્રયે રહેલ લેહો પણ વર્ણોમાં હોવા શક્ય નથી. આથી ઉદ્ઘાતાદિ પ્રતીતિઓ આશ્રયથી રહિતરૂપે થશે અન્યના લેહવડે લેહ ગહિત અન્યનો લેહ માનવો યોગ્ય નથી. બીજું વ્યક્તિના લેહવડે ભિન્ન ભતિ માનવામાં આવતી નથી. વર્ણ-વડે અર્થની પ્રતીતિનો સંભવ છે. માટે સ્ફોટ કલ્પના નિરર્થક છે. હું સ્ફોટ શબ્દને કલ્પનારૂપે બાણતો નથી, પણ પ્રત્યક્ષરૂપે બાણ છું. કારણ કે દરેક વર્ણના ગ્રહણયુક્ત સંસ્કારવાળી બુદ્ધિમાં જલદી જ્ઞાન થાય છે. પ્રથમ દરેક વર્ણનું ગ્રહણ થાય છે. પછી સમસ્ત વર્ણયુક્ત,

આ તો ગાયં છે, એવી એક બુદ્ધિ થાય છે. પણ ગાયને બદલે જીજી ભજતી વસ્તુને વિશે બુદ્ધિ જતી નથી.

શિષ્ય:—આ કેવી રીતે બાણી શકાય છે ?

શુરુ:—આ બાણી શકવાનું કાળુ એ કે, બુદ્ધિમાં ગકારાદિ વર્ણનું જ્ઞાન થાય છે. પણ દકારાદિ વર્ણનું નહિ. જો બુદ્ધિને વિષય ગકારાદિથી સિદ્ધરૂપે વ્યક્ત થાય તો દકારાદિની માફક ગકારાદિ પણ બુદ્ધિને સિન્ન જણાય, પણ તેમ થતું નથી. માટે વર્ણ સંબંધી એક બુદ્ધિ થવી, તેનું નામ સ્મૃતિ છે.

શિષ્ય:—વર્ણો અનેક છે. માટે એક બુદ્ધિ થવાનો સંભવ જોઈ છે, એમ મારું માનવું છે.

શુરુ:—આના સંબંધમાં હું કહું, તે નાંભળા. જો કે વર્ણ અનેક હોય, છતાં એક બુદ્ધિ થવાનો સંભવ છે. જેમકે પંકિત, વન, મેના, દમ્, શો, હલાર ઇત્યાદિ અનેક વર્ણનો સંભવ હોય છે. ‘ગૌ’ આ એકશબ્દ છે. આ રીતની જે બુદ્ધિ, તે અનેક વર્ણોમાં એક અર્થના અવચ્છેદને આધારે ઉપચારવાળી છે. દાખલા તરીકે વન સેના વગેરેમાં બુદ્ધિ પ્રવૃત્ત થાય છે.

શિષ્ય:—જો વર્ણો સમસ્તપણે એક બુદ્ધિના વિષયરૂપ થાય તો બ્રહ્મ, ગણ, દષ્ટિ, પિંડ ઇત્યાદિ વર્ણોમાં સિન્ન પદની પ્રતીતિ થવી ન જોઈએ. કેમકે એક જ વર્ણનો જોડ રથળે ભાસ હોય છે.

શુરુ:—આના સંબંધમાં હું કહું તે સાંભળ. જો કે સમસ્ત વર્ણનું જ્ઞાન થાય છે, પણ જેવી રીતે કીકીઓ કમવડે ચાલી હારની હાર બાંધે છે, તેમ વર્ણો પણ કમવાળા હોવાથી પદરૂપી બુદ્ધિને પામે છે. જો કે વર્ણોમાં સિન્નતા નથી, છતાં વર્ણનું કમથી પદની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ કહેવામા વિરોધ આવતો નથી. કમ વડે આ વર્ણોનું શ્રદ્ધણુ વ્યુત્પત્તિ દશામાં કરવામા આવે છે. ત્યાર પછી શ્રદ્ધણુ કરેલ અર્થનો વિશેષ સંબંધ થાય છે. પ્રવૃત્તિ અવસ્થામાં દરેક વર્ણનું શ્રદ્ધણુ કરવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ સમસ્ત વર્ણનો અવમર્શ કરનારી બુદ્ધિમાં તેવા પ્રકારનો ભાસ પડે છે. પછી જુદા જુદા અર્થની વ્યભિચારથી રહિત પ્રતીતિ થશે. આ રીતે વર્ણવાદીની અત્યંત લઘુ કલ્પના છે. રક્ષાટ વાદીના મત પ્રમાણે જે વર્ણના અર્થ બાણવામાં આવેલ હોય છે તેનો નાશ થાય છે તથા જે વર્ણોનું જ્ઞાન નથી થયલું હોતું, તેની કલ્પના કરવામાં આવે છે. કેમકે કરી શ્રદ્ધણુ કરવામાં આવતા આ વર્ણો જે રક્ષાટ હોય છે, તે અસિવ્યક્ત થાય છે. આ રક્ષાટ અર્થની વ્યક્તિ કરે છે. આમ મહાત્ કલ્પના કરવામાં આવે છે. જો કે ઉચ્ચાર કરતી વખતે વર્ણો સિદ્ધ સિદ્ધ હોય છે, છતાં જ્ઞાનના આધારવડે વર્ણની સામાન્યતા અવશ્ય સ્વીકારવી પડશે. પ્રથમ વર્ણોમાં અર્થના પ્રતિપાદનની ક્રિયા રચવામાં આવે છે. આ જ ક્રિયા સામાન્ય વર્ણોમાં પણ બાણી લેવી. આથી નિવ્ય

શબ્દમાંથી દેવાદિ વ્યક્તિની ઉત્પત્તિ છે, આમ કહેવું અયોગ્ય નથી. (૨૮)

શિષ્ય:—આથી તો શબ્દ નિત્ય છે, એમ કહે, પણ તેથી શું ?

શુરુ:—શબ્દ નિત્ય છે, તેથી વેદ પણ નિત્ય છે. આ જ બાબત ૨૯ માં સૂત્રમાં દર્શાવી છે.

અધિકરણ ૮ મું—સૂત્ર ૨૯ મું.

વેદની નિત્યતા.

अत एव नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

સૂત્રાર્થ:—શબ્દ નિત્ય હોવાથી વેદનું પણ નિત્યત્વ કહે છે. (૨૯)

ટીકા:—શિષ્ય:—સ્વતંત્ર કર્તાનો અભાવ છે તથા આજ હેતુને કદાચ વેદનું નિત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે, વળી અતઃ પ્રમાણ ધર્ત્યાદિ સૂત્રવડે દેવાદિ વ્યક્તિની ઉત્પત્તિ તથા નાશ હોતો નથી, આ રીતનો પરિહાર કયો છે. પણ વેદના નિત્યત્વમાં શું પ્રમાણ છે ?

શુરુ:—અતઃ એવ નિત્યત્વમ્ આ સૂત્ર, વેદ નિત્યરૂપે રહેલ છે, એમ કહે છે. આથી જ નિયત આકૃતિવાળા દેવાદિરૂપ જગતની વેદ શબ્દમાંથી ઉત્પત્તિ છે. આથી વેદ શબ્દમાં નિત્યત્વની પ્રતીતિ થાય છે. વળી મંત્ર વર્ણમાં કહ્યું છે કે, “યોગેન યાચ. પરર્વાયનાયના મન્વાવિન્દન્નૃષિષુ પ્રવિષ્ટામ (ઋગ્ સં. ૧૦, ૭૧, ૩) યજુવડે વાણીને ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત કરી

અપિઓએ તે વાણીને પોતામાં પ્રવેશ કરી.” આ મંત્રથી વાણીને મેળવી, એમ દર્શાવ્યું છે. વળી વેદ વ્યાસે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, યુગાન્તેઽર્જુનિતાન્વેદાન્મતિદામાન્મહર્ષયઃ । હેમિં તપાન્ના પૂર્વમનુજાતા સ્વયમ્ભુવા અર્થ:—પૂર્વે પ્રજાની આજ્ઞા મેળવી મહર્ષિઓએ યુગને અંતે અંતર્ધોન થયેલ ઇતિહાસયુગ વેદોને તપવડે મેળવ્યા.” (૨૯)

શિષ્ય:—વેદ નિત્ય છે, આના સંજ્ઞાથી બીજું કંઈ પ્રમાણ હોય તે કહો.

શુરુ:—નામ તથા રૂપ બેઉ દરેક પ્રભાવમાં મમાન સ્વરૂપવાળા છે. વળી સંસાર નામ તથા રૂપરૂપે છે. તેથી વેદના નિત્યત્વમાં સ્મૃતિ તથા શ્રુતિના પ્રમાણવડે વિરોધ જોવામાં આવતો નથી. આથી જ કહ્યું છે કે:—

અધિકરણ ૮ મું—સૂત્ર ૩૦ મું.

વેદની નિત્યતામાં શ્રુતિપ્રમાણ.

समानात्मरूपत्याच्चावृत्तावप्यविरोधो

दर्शनान् स्मृतेश्च ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રાર્થ:—નામ તથા રૂપ મમાન છે, માટે સંસારનો પ્રભવ તથા પ્રલય થવાથી વેદના નિત્યત્વમાં વિરોધ આવતો નથી. આને માટે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ પ્રમાણરૂપે છે. (૩૦)

ટીકા:—શિષ્ય:—જો પણ આદિ વ્યક્તિની માફક દેવાદિ વ્યક્તિઓનો ઉત્પત્તિ તથા નાશરૂપ પ્રવાહ ચાલુ રહે તો પછી આ તો અધ્યાપક છે, આનું મારે અધ્યયન કરવાનું છે તથા આ મારે

અધ્યયન કરવા યોગ્ય છે, આ રીતના વ્યવહારનો નાશ થશે નહિ. આ પ્રમાણેનો વ્યવહારસંબંધ નિત્ય રહેવાથી શબ્દમાં વિરોધનો પરિહાર થાય છે. જ્યારે મર્વ ત્રેલોક્ય નામ તથા રૂપનો ત્યાગ કરી નિર્દેપરૂપે થાય છે તથા પાછું તે નવારૂપે બ્યકત થાય છે, એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રમાણ છે. તે પછી આ વિરોધ માનવો યોગ્ય નથી, એમ માફ માનવું છે.

ગુરુ—આ જ હેતુને લઈ આ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, સમાનનામત્વવાત ઇત્યાદિ. આમ નામ તથા રૂપાદિનું અનિત્યપણું છે, આંતર સંસારનું તો અનાદિપણું જ છે. યામ ભગવાને સંસારનું અનાદિપણું વીકારવા નીચલા સૂત્રની યોજના કરી છે;—उपपद्यते क्षण्युपलभ्यते च (અ. સુ. ૨, ૧, ૧૬) આ અનાદિ સંસારમાં જેવી રીતે જાત તથા સ્વપ્નાવસ્થા છે, તેજ પ્રમાણે રૂપતિ તથા નાશ એક સરખા છે, એમ શ્રુતિ કહે છે. પૂર્વે જાતતાવસ્થામાં જે રીતનું જ્ઞાન હોય છે, તે પ્રમાણેનું પછી પણ જાતતાવસ્થામાં જ્ઞાન થાય છે. આ રીતના વ્યવહારમાં કોઈપણ રીતે વિરોધ અવતો નથી. આજ રીતના મીઠા કંડપની રણ ઉત્પત્તિ તથા લયને જાણી હેવાં, સ્વપ્નાવસ્થામાં તથા જાતતાવસ્થામાં પ્રલય તથા પ્રલવ હોય છે, એમ શ્રુતિ કહે છે. કહ્યું છે કે, “यदा सुप्तः स्वप्न न कचन परमलयास्मिन्प्राण एवैवञ्चा भवति तदनं वाक् संवनामभि गहाप्योति चक्षुः सर्वैरपि महाप्येति श्रोत्र सर्वैः द्रष्टुं महाप्येति मनः गन्

ध्यानैः सहाप्येति मयदा प्रवितु यते यथागनेज्वलत सर्वा दिशो विस्फुलिगा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेव तस्मादात्मन सर्वे प्राणा यथायतन विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यો देवा देवेभ्यો लोकाः (કા. ૩-૩) જ્યારે પુરુષ સુષુપ્તાવસ્થામાં હોય છે, ત્યારે તે કાંઈ સ્વપ્નને જોતો નથી. તે સમયે પ્રાણ વિશે તે એક જ પ્રકારનો હોય છે. પછી સર્વ નામો સહિત વાણી તેમાં પ્રવેશ કરે છે, ચક્ષુ સર્વ રૂપો સહિત તેમાં પ્રવેશ કરે છે, સર્વ શ્રોત્ર શબ્દો સહિત તેમાં પ્રવેશ કરે છે, તથા મન સર્વ સંકલ્પો સહિત તેમાં પ્રવેશ કરે છે. જ્યારે મનુષ્ય જાગતાવસ્થામાં આવે છે ત્યારે જેમ જાગતા અગ્નિમાંથી તણખાઓ સર્વ દિશામાં પમરે છે, તેમ આ આનંદરૂપ આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણો પોતપોતાના સ્થાન પ્રતિ જઈ બેસે છે. પ્રાણોથી દેવો તથા દેવોથી લોકો થાય છે.”

શિષ્ય:—સુષુપ્તિમાં અન્ય પુરુષના વ્યવહારનો નાશ થતો નથી તથા પોતે જ્યારે સુષુપ્તિમાંથી જાગતાવસ્થામાં આવે છે ત્યારે પૂર્વના જાગતાવસ્થાન વ્યવહારના અનુસંધાનનો સંભવ હોય છે, એમાં કોઈપણ રીતે અયોગ્ય નથી. પણ જ્યારે મહાપ્રલય થાય છે ત્યારે સર્વ પ્રકારના વ્યવહારનો નાશ થાય છે, તેથી જન્માંતરના વ્યવહારની માફક કંડ્યાન્તર વ્યવહારનું અનુસંધાન હોતું નથી, માટે આમાં વિષમતાનો દોષ આવે છે.

શુદ્ધ:—આમાં વિષમતાનો દોષ આવતો નથી. મર્વ વ્યવહારના નાશરૂપ

મહાપ્રલય જો કે થાય છે, છતાં પરમે-
શ્વરના અનુગ્રહને લીધે હિરણ્યગર્ભાદિ
ઈશ્વરોનો અન્ય કલ્પના વ્યવહારનું અનુ-
સંધાન કાયમ રહે છે. જો કે સામાન્ય
પ્રાણીઓને જન્માંતરના વ્યવહારનું અનુ-
સંધાન જોવામાં નથી આવતું, છતાં
સામાન્યની માફક સમર્થ પુરૂષોને તેમ
હોતું નથી. જો કે મનુષ્યાદિથી માંડી
સ્તંબ પર્યંતમાં પ્રાણિપણું સમાન છે,
છતાં જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યોદિનો પ્રભાવ
ક્રમે કરી ઓછો થવો જોઈએ તથા તે
પ્રમાણે સ્તંબમાં ઐશ્વર્યોદિનો પ્રભાવ
હોતો નથી. છતાં મનુષ્યાદિ કરતાં હિ-
રણ્યગર્ભમાં જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યનો પ્રકાશ
ઉત્તરોત્તર વધતો હોય છે. આ પ્રમાણે
શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં વારંવાર કહ્યું છે, માટે
તેનું આ સ્થળે નિરૂપણ કરવું અયોગ્ય છે.
પૂર્વના કલ્પમાં જેઓએ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનવાળાં
કર્મો કીધાં છે, એવા હિરણ્યગર્ભાદિ
ઈશ્વરોની વર્તમાન કલ્પાદિમાં જ્યારે
ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે પરમેશ્વરના
અનુગ્રહને લીધે જેમ સામાન્ય મનુષ્ય
સુપુત્રિમાંથી જાતતાવરણમાં આવે છે,
તેમ હિરણ્યગર્ભાદિઓને અન્ય કલ્પના
વ્યવહારનું જ્ઞાન કાયમ રહે છે. શ્રુતિમાં
પણ કહ્યું છે કે, “યો પ્રમાણવિદ્યતાં પૂર્વે ચો
ધે વેગમ પ્રદિશોતિ તસ્મિ ॥ સં હ દેવમાતૃવિ-
પ્રકાશં મુમુર્શુર્ન ગર્ગનર પ્રપયે (મે. ૧, ૧૮)
જોશ્વની ઇચ્છવાળા માટે પરમાત્માને
શરણે જવું જોઈએ. આ પરમાત્મા
પોતાની વિધાના પ્રકાશવાળા છે. એણે
સૃષ્ટિના આરંભ વખતે જ્ઞાને ઉત્પત્તિ

કરી તેઓને વેદો આપ્યા છે.” વળી
સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “સીમવાદયઃ મપુષ્પન્દઃ
પ્રવૃત્તિમિઃ જ્ઞાપિમદાંતવ્યો દ્વાઃ અર્થઃ—મધુ-
અંદ તથા શૌનક આદિઆદિ જ્ઞાપિઓએ
દશ મંડળની ઋચાઓ જોઈ” કાણકવ ઋષિ
આદિઓનું કહેતું પણ દરેક વેદમાં એ જ
પ્રમાણેનું છે શ્રુતિ પણ નીચલા મંત્રવદે
ઋષિનાજ્ઞાન પછી અનુધાનનું નિરૂપણ કરે છે.
“યો દ વા અવિદિતાર્થે વચ્છન્દો દેવત્રાક્ષણે
મંત્રેણ યાત્રવતિ વાયાપવતિ વા દ્વાનુ વચ્છન્તિ
તત્ વા પ્રતિવચ્ચન્ અર્થઃ—જે મનુષ્ય ઋષિઓના,
ઈંદ, દેવત તથા બ્રાહ્મણને જાણ્યા વિના
યજ્ઞ કરાવે છે અથવા અધ્યયન કરાવે
છે, તે સ્થાવરપણુને પામે છે અથવા
તો તેને નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે.” આ
પ્રમાણેની શરૂઆત કર્યા પછી કહ્યું છે
કે, “તસ્મદેતાનિ મંત્રે મંત્રે વિજ્ઞાત માટે દરેક
મંત્રના ઇંદ આદિ જાણવા જોઈએ.”
પ્રાણીઓના મુખને અર્થે ધર્મનું વિધાન
કર્યું છે. વળી દુઃખના નાશ માટે અધર્મ-
નો પ્રતિપેદ કર્યો છે. જોવામાં તેમજ
સાંભળવામાં આવેલ મુખ દુઃખના વિપય-
વાળા રાગદ્વેષ છે. પણ ઉદ્ધતા સંજ્ઞાવાળા
રાગ તથા દ્વેષ હોના નથી. ધર્મ તેમજ
અધર્મ ફળવદે થયેલ જે ઉત્તર મુદ્ધિ
ઉત્પન્ન થાય છે, તે પૂર્વની મુદ્ધિના તરખી
જ હોય છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે,
“તિસા વે વાતિ વર્નાતિ પ્રજા તાદ્યા પ્રતિવેરિત ॥
તાન્વેત ને પ્રવચ્ચને જ્ઞાનકાનઃ પુનઃ પુનઃ ॥ તિગ
દિત્તે મુદ્ધત્તે પન્નાંતર્માત્મત્તે ॥ તદ્વાપિતઃ પ્રવચ્ચને
તન્નાનનમ્ મેવને અર્થઃ—જેઓમાં જેઓ જે
કર્મ પૂર્વે મુદ્ધિમાં કરે છે, તે જ કર્મને
પુનઃ ઉત્પન્ન થતાં તેઓ પ્રજ્ઞ

કરે છે. પછી તે કર્મ કાં તો નાશ-
કારક હોય કે નાશથી રહિત હોય,
દયાયુક્ત હોય કે ઘાતકી હોય, ધર્મ
યુક્ત હોય કે અધર્મવાળું હોય, સત્ય-
રૂપે હોય કે અસત્યરૂપે હોય, આ
રીતનાં કર્મને ઉત્પન્ન થઈ તેઓ પામે
છે. આથી તે કર્મપર તેને પ્રીતિ રહે
છે.” જગત્ કે જેનો પ્રલય થયલો
કહેવાય છે, તેની સંસ્કારરૂપી પૂર્ણ
શક્તિનો નાશ થયલો હોતો નથી. આ
સંસ્કારરૂપી જે મૂળ શક્તિ રહેલ
હોય છે, તેથી ફરી જગતની ઉત્પત્તિ
થાય છે જે તેમ ન થાય તો આક-
સ્મિક રીતે જગતની ઉત્પત્તિ થવાનો
પ્રસંગ આવે. વળી શક્તિઓને અનેક
આકાર છે, એમ માનવું યોગ્ય
નથી. આથી વિચ્છેદ પામી ઉત્પત્તિ
ભાવને પામતા ભૂરાદિ પ્રવાહોનો દેવ,
તિર્થંક તથા મનુષ્ય લક્ષણોનો, પ્રાણીના
સમૂહ પ્રવાહોનો, તેમજ વર્ણ, આશ્રમ
ધર્મ તથા રૂળની વ્યવસ્થાનો, આ
અનાદિ સંસ્કારમાં નિયમ રહેલો છે જે
રીતે ઇન્દ્રિયોનો પોતાના વિષયની માથે
સંબંધ નિયમિત રીતે હોય છે, તેમ
અહીં પણ જાણી લેવું. જેવી રીતે
છટ્ટી ઇન્દ્રિય તથા તેનો છટ્ટો વિષય
કંટપો અયુક્ત છે, તેમ ઇન્દ્રિયો તથા
તેના વિષયોના મંબદરૂપ વ્યવહાર
દરેક સર્ગ વખતે ભિન્ન છે, એમ માનવું
યોગ્ય નથી. આથી સર્વ કંટપમા વ્યવ-
હાર એક જ મરણે હોય છે. તેથી
બીજા કંટપના વ્યવહાર સાથે તેનું અન-

સંધાન રહેલ છે. આ હેતુથી દરેક
સૃષ્ટિવડે ઇશ્વરોના સરખી નામ તથા
રૂપવાળી વ્યક્તિઓની ઉત્પત્તિ થાય
છે. નામ તથા રૂપની સમાનતા
છે, જેથી જગતની મહામર્ગ તથા
મહા પ્રલયના લક્ષણવાળી આવૃત્તિ સ્વી-
કારવામાં આવે છે, છતાં વેદની પ્રમા-
ણતામાં કોઈ રીતનો વિરોધ આવતો
નથી. શ્રુતિ તેમજ સ્મૃતિ નામ અને
રૂપની સમાનતા નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે.—
“સૂર્યાચન્દ્રમર્ત્તો ધાતાયશર્ણવમકલ્પયત્ । દિવ વ
પૃથિવી ચાન્તરિક્ષમયો સ્વ (ઋગ્ ૩૦ મં ૧૦,
૧૬૦, ૩) પૂર્વની માફક બ્રહ્માએ સૂર્યની,
ચંદ્રની, દુલોકની, પૃથ્વીની, અંતરિક્ષ
ની તથા સ્વર્ગની કંટપના કરી. ” જેવી
રીતે પૂર્વના કંટપમાં સૂર્ય, ચંદ્રાદિની
કંટપના કરી, તેજ પ્રમાણે આ કંટપમાં
પણ પરમેશ્વરે કંટપના કરી. તેજ
પ્રમાણે તેત્તિરીય ગ્રાહણમાં કહ્યું છે કે,
“જમિર્વા અગ્નમયત્ । જગદો વેદનાઃ સ્યામિતિ
■ પ્તમગ્રયે કૃત્તિસામ્ય પુગેદાશમણાપાલ નિર
વપન્ અગ્નિએ ઇચ્છા કરી કે, હું દેવોના
લક્ષકરૂપે થાઉં. તેણે કૃત્તિકાદિના અભિ-
માની દેવ અગ્નિને માટે આક કપાલમાં
તૈયાર કરવામા આવેલ પુરોહશ નિરૂ-
પણ કર્યો.” જે અગ્નિએ આ નિરૂપણ
કર્યું, તેને માટે બીજા અગ્નિઓએ નિરૂ-
પણ કર્યું, તે નર્વ અગ્નિઓ મરણા
નામ તથા રૂપવાળા છે, એમ શ્રુતિ સૂચન
કરે છે. આના ઉદાહરણરૂપે અનેક

“ઋષીણાં નામધેયાનિ યાથ વેદેષુ દૃશ્ય ।
 ણર્વ્યન્તે પ્રમૃતાનાનાન્યેરે ભ્યોદદાલજ । યથૃપ્તુ-
 લ્લિગાનિ નાનારૂપાણિ પર્યયે । દૃશ્યન્તે તાનિ તાન્યે-
 વ તથા માનાયુગાદિષુ ॥ યથામિમાનિનો ૬ ત્રીતા
 સ્તુત્યાલ્લે સાંપ્રતૈરિહ । દેવા દેવૈર્તીર્તિહિ
 રૂપૈર્નામભિર્વ ચ અર્થ—ઋષિઓનાં જે
 નામો તથા વેદોમાં જે દૃષ્ટિઓ છે, તે
 પ્રલય પછી પાછાં ઉત્પન્ન થાય છે.
 બ્રહ્મા ફરીથી તે જ નામ તેઓને આપે
 છે. જેવી રીતે એક ઋતુમાં અનેક સ્વ-
 રૂપવાળાં શિહ્નો હોય છે, તેનાં તે જ
 શિહ્નો પાછાં તે જ ઋતુમાં ફરી જોવામાં
 આવે છે, તે જ રીતની યુગાદિની ઉત્પત્તિ
 એ છે. જેના જેના અભિમાની દેવ
 યથા હોય, તે જ દેવો વર્તમાન દેવોની
 સાથે નામ તથા રૂપે કરી સરખા છે.”
 આ રીતની સ્મૃતિને વેદના નિત્યત્વમાં
 બાણી લેવી

શિષ્ય—દેવોને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિ-
 કાર છે કે નહિ ?

ગુરુ—જૈમિનિ મુનિ કહે છે કે,
 મધુવિદ્યામા દેવોને અધિકાર નથી, તેથી
 તેઓને બ્રહ્મવિદ્યામા પણ અધિકાર નથી.
 આથી કહ્યું છે કે;

અધિકરણ ૮ મું—સૂત્ર ૩૧ મું.

જૈમિનિનો મત.

મપાદિવ્યસમપાદનધિન્નાર જૈમિનિ ॥૩૧॥

સત્યાર્થ—મધુ વિદ્યા આદિમાં દેવા-
 દિના અધિકારનો અસંભવ છે, તેથી
 તેઓનો બ્રહ્મવિદ્યામાં પણ અધિકાર
 નથી. એમ જૈમિનિનું માનવું છે. (૩૧)

ટીકા—ગુરુ—આ મૂત્રમાં, પૂર્વે દેવાદિને
 પણ બ્રહ્મવિદ્યામા અધિકાર છે, એમ
 જે કહ્યું છે તેનો નિષેધ કર્યો છે. જૈમિનિ
 નામના આચાર્યનું માનવું એમ છે કે,
 દેવોનો બ્રહ્મવિદ્યામા અધિકાર નથી.

શિષ્ય—તેઓને અધિકાર કેમ નથી ?

ગુરુ—કારણ કે મધુગ્રાહિ વિદ્યામાં
 દેવોને અધિકાર હોતો નથી. બ્રહ્મવિ-
 દ્યા તેમજ મધુવિદ્યા બેઉ એક મરખાં
 છે, તથા જ્યારે દેવાદિનો બ્રહ્મવિદ્યામાં
 અધિકાર મનીએ તો એમ માનવું પડશે
 કે, મધુગ્રાહિ વિદ્યામા પણ તેનો અધિ-
 કાર છે. પણ આ રીતનો સંભવ નથી.

શિષ્ય—આ રીતનો સંભવ કેમ
 નથી ?

ગુરુ—કહ્યું છે કે “જાતો વા આદિલો
 દેવમયુ (છાં ૩-૧-૧) ખરેખર સૂર્ય દે-
 વોના મધરૂપે છે.” આ સ્થળે કહ્યું
 છે કે, મનુષ્યોએ આદિત્યની મધુ અધ્યા-
 સપડે ઉપામના કરવી જોઈએ. જો
 આપણે એમ માનીએ કે, દેવો ઉપાસક-
 રૂપે છે તો પછી આદિત્ય દેવ કયા
 અન્ય દેવની ઉપામના કરે ? વળી આ-
 દિત્યના આશ્રયવાળા પાંચ રોહિતાદિ
 કિરણો અમૃતરૂપે છે. વળી વસુ, રુદ્ર,
 આદિત્ય, મરુત તથા મધ્ય આ પાંચ દેવ-
 ગણો ક્રમવડે અમૃતરૂપ કિરણને ઉપ-
 શેષ કરે છે. શ્રુતિમા ઉપદેશ છે કે,
 “ગયણદેવમૃત વેદમ્માત્રેરેવ મૃતમતેવ મુલે-
 નૈતદેવામૃત દદ્ધાત્પતિર્અર્થ—જે આ પ્રમ છે
 અમૃતને, પણ બાણે છે, તે વસુઓમાનો

એક થાય છે, તથા પોતાની સમક્ષ અગ્નિ પ્રમુખ અમૃતને જોઈ અર્થોત્ અનુભવ કરી તૃપ્ત થાય છે” આ શ્રુતિ વસુઆદિથી ઉપલોગ કરવા યોગ્ય બાણુ-નાગને વસુ આદિ મહિમાની પ્રાપ્તિનું સૂચન કરે છે. હવે વસુ આદિઓએ અમૃતનો ઉપલોગ કરવાવાળા કયા વસુઆદિને બાણુવા જોઈએ અથવા તેા કયા બીજા વસુ આદિના મહિમાને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે ? મમિઃ પાદો વાયુ પાદ આદિત્ય પાદો દિશ પાદ (છાં ૩, ૧૮, ૨) વાયુર્વાય સર્વો (છાં ૪, ૩, ૧,) આદિત્યો મહોત્પાદેશ (છાં ૩, ૧૧, ૧) અગ્નિ તેનો પ્રથમ ભાદ છે, વાયુ તેના દ્વિતીય પાદ છે, આદિત્ય તૃતીય પાદ છે, તથા દિશાઓ ચતુર્થ પાદ છે. “પરેણર વાયુ સર્વના નિદાનરૂપે છે” આદિત્ય પ્રદારૂપે છે, એમ આદેશ છે.” આ સર્વ શ્રુતિમાં દેવોની ઉપામના છે દેવોની ઉપામનામાં દેવોને જ પોતાને અધિકાર હોય, એમ સંભવતું નથી. વળી કહ્યું છે કે, “કમામેવ ગોતમમદ્વાના પયમેવ ગોતમોઽય મદ્વાજ (ખં ૨, ૨, ૪.) આ બે શ્રોત્રો ભરદ્વાજ તથા ગોતમરૂપે છે. તેમાં એક શ્રોત્ર ગોતમરૂપે છે તથા બીજું ભરદ્વાજરૂપે છે.” આ સર્વમાં ઋષિ સંબંધી ઉપામના છે. આમાં ઋષિઓને પોતાની ઉપામનાનો સંભવ નથી. (૩૧).

‘શિષ્ય:-દેવાદિને ઉપામનાનો અધિ-
ર નથી, એ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ?

શુભ:-જ્યોતિમાં જે વિષય દર્શા-
વ્યો છે તેવડે સિદ્ધ થાય છે કે, તેઓને
અધિકાર નથી. આથી જ ૩૨ માં સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૩૨ મું.
ઉપાસનામાં દેવોનો અનધિકાર.

જ્યોતિષિ માવાચ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી જ્યોતિમાં જે વિષય
દર્શાવ્યો છે, તેથી દેવાદિને ઉપાસનામાં
અધિકાર નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે.

ટીકા:-શિષ્ય-સ્વર્ગ લોકરૂપ આ જ્યો-
તિમંડળના રત્ન તથા દિવસના ભમવા-
વડે જગતનો ભાગ થાય છે આ જ્યો-
તિમંડળને આદિત્યાદિ દેવરૂપે નિરૂપણ
કરેલ છે. આ રીતની લોકપ્રતિષ્ઠિ છે,
તેમજ શ્રુતિના વચનમાં પણ તે જ પ્રમાણે
પ્રસિદ્ધ છે. હૃદયાદિ શરીરવડે, ચેતન-
વડે અથવા કામનાવડે જ્યોતિમંડળનો
મંબધ બાણુવો અશક્ય છે. કારણ કે
મૃત્તિકાદિની માફક તેનામાં જડત્વ
રહેલ છે. આથી એમ સૂચન થાય છે કે,
અગ્નિ ભૂમિ આદિ જેમ જડરૂપે છે, તેમ
આદિત્ય જડરૂપે છે. બે કે આમ સિદ્ધ
થાય છે, પણ મંત્ર, અર્થવાદ, ઇતિહાસ,
પુરાણ તથા લોકવડે એમ બાણુવામાં
આવે છે કે, દેવાદિને પણ શરીર છે
આ હોય છે.

શુભ:-હું કહું છું કે, આ હોય નથી
લોક જોવું કાંઈ સ્વતંત્ર પ્રમાણ નથી
જેમાં કોઈ રીતની બિજતા રહેવી નથી

એવા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુવડે પ્રસિદ્ધિને પામતો અર્થ લોકવડે પ્રસિદ્ધિ પામે છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યક્ષાદિમાં અન્ય કાંઈ પ્રમાણુ નથી. વળી ઇતિ હાસ તથા પુરાણ પૌરુષેય છે માટે તેને બીજા પ્રમાણુની જરૂર પડે છે. અર્થવાદો પણ વિધિવચન સાથે મળતા આવે છે, આથી તેઓ સ્તુતિઅર્થે યોગ્યતા છે. આથી અર્થવાદોનું તાત્પર્ય ભિન્ન હોવાથી તેઓનું દેવાદિના શરીરાદિ ભાવમાં કારણપણું જોવામાં આવતું નથી. મંત્રો પણ શ્રુતિ આદિથી નિયોગ્યતા છે. તેઓ પ્રયોગની સાથે મંબધ રાખનારા છે. વળી તેઓને વિષય વિધિયુક્ત છે. આથી મંત્રો કોઈ પણ અર્થના પ્રમાણુરૂપે નથી, એમ મીમાંસકોનું કહેવું છે. માટે દેવાદિનો બ્રહ્મવિદ્યાના સંબંધમાં અધિકાર નથી. (૩૨)

શિષ્ય-હે ભગવન્ ! આ ઉપામનાના સંબંધમાં બીજા કોઈ ઋષિનો જે મત હોય, તે કહેશો.

શુરુ-હે સોમ્ય ! બાદરાયણ મુનિ એમ માને છે કે, દેવાદિનો બ્રહ્મવિદ્યાના સંબંધમાં અધિકાર છે. કારણ કે તેને પુષ્ટિ આપનારાં વચનો શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં છે જેમ કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૩૩ મું.

બાદરાયણિનો મત.

માવ તુ વાદરાયણોઽસ્તિ હિ ॥ ૩૩ ॥

સૂત્રાર્થ -બાદરાયણ દેવાદિના અધિકારનું અસ્તિત્વ માને છે. કારણ કે તેને પ્રતિપાદન કરનારાં વચનો અન્યસ્થળે છે. (૩૩)

ટીકા:-શુરુ:-અહીં મૂળમાં જે તુ શબ્દ છે, તે પૂર્વના અર્થથી ભિન્ન છે, એમ સૂચન કરવા માટે છે. બાદરાયણ નામના આચાર્ય દેવાદિના અધિકારનું અસ્તિત્વ પણ માને છે. જો કે દેવાદિથી ભિન્નિત થયેલ મધ્વાદિ વિદ્યામાં દેવાના અધિકારનો અસંભવ છે, પણ શુદ્ધ બ્રહ્મવિદ્યામાં તો તેઓનો અધિકાર છે. અધિકારના સંબંધમાં અર્થીપણાની, સમર્થપણાની તથા વિધિ આદિની આવશ્યકતા હોય છે. અમુક એક બાબતમાં અધિકારનો અસંભવ હોય, તેથી કરી જ્યાં સંભવ હોય ત્યાં પણ અધિકારનો અસંભવ માનવો, એ યોગ્ય નથી. મનુષ્યોમાં પણ સર્વ બ્રાહ્મણોને સર્વ યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર છે, છતાં રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો તેઓને અધિકાર નથી. આ રીતનો જે રીતે ન્યાય છે, તેમ અહીં પણ બાણી લેવું. બ્રહ્મવિદ્યાનો દેવાને અધિકાર છે, એમ નિરૂપણ કરવાવાળા વચનો શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં છે. કહ્યું છે કે, “તયો યો દેવાના પ્રત્યવુચ્યત સ એવ તદમવત્તયર્પાણા તથા મનુ-

ધ્યોમાં થયું.” વળી કહ્યું છે કે,
 “તે હોયુ હંત તમાત્માનમન્નિન્ગમો યમાત્માન
 મન્નિન્ધ સર્વાથ લોકનાપ્નોતિ સર્વાથ કામાનિતિ ।
 ઇત્રો હ વે દેવાનામભિવ્રત્નાઞ્ચ વિરોચનોઽસુતાણામ
 (છા. ૮, ૭, ૨,) દેવો તથા અસુરોઓ
 કહ્યું કે, જે આત્માને બાણવાથી સર્વ
 લોક તથા સર્વ કામ પ્રાપ્ત થાય છે,
 તેને આપણે શોધીશું. ત્યાર પછી
 દેવોમાંથી ઇન્દ્ર તથા અસુરોમાંથી
 વિરોચન પ્રતપતિ પાસે ગયો.” સ્મૃ-
 તિમાં પણ ગંધર્વ તથા યાજ્ઞવલ્કયના
 સંવાદમાં આ જ તાત્પર્ય દર્શાવ્યું છે.

શિષ્ય:—હે ભગવન્ ! ઇત્રીસમા
 સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, જ્યોતિર્ગિ ભાવાજ્ઞ આ
 આ સૂત્રવડે દેવોને પ્રહ્લવિદ્યામાં
 અધિકાર નથી, એમ સૂચવ્યું છે, તેનું
 કેમ ?

શુરુ:—જ્યોતિ આદિના વિષયવાળા
 આદિત્યદિરૂપ દેવતાવાચક શબ્દો ચેત-
 નાવાળા, તથા એશ્વર્યોદિવાળા તે તે
 દેવતાત્માનું નિરૂપણ કરે છે. કારણ કે
 મંત્રો તથા અર્થવાદાદિમાં આ પ્રમાણેનું
 સૂચન કરેલ છે. દેવોમાં આ પ્રમાણેનું
 એશ્વર્ય રહેલ છે કે, જે કે તેઓ જ્યો-
 તિરુદિ વિષયવાળા હોય છે, છતાં તેઓ
 પોતાની મરજીમાં આવે, તે તે સ્વરૂપને
 ધારણ કરવા તેઓ સમર્થ છે. વળી
 સુપ્રહ્લવ્ય અર્થવાદમાં ઇન્દ્રે મેષનું શરીર
 ધારણ કરી મેષાતિથિનું હરણ કર્યું,
 એમ કહ્યું છે. જેમકે, “મેષતિથિ હઠાન્નાય-
 નમિત્રો મેનો મૂતાઞ્જહાત (પરિશિષ્ટા ૦ ૧, ૧)
 કપવાના પુત્ર મેષાતિથિનું ઇન્દ્રે મેષરૂપે

થઈ હરણ કર્યું.” સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે,
 “આદિત્ય પુરુષો મૂત્વા કુન્તીમુપજગામ આદિત્ય
 પુરુષરૂપે થઈ કુંતીની સમીપ ગયો.”
 ઘણી વખતે મૃદાદિમાં અધિષ્ઠિત વસ્તુ-
 ઓનું ચેતનરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે.
 જેમકે, મૃત્તિકા બોલી, જળ બોલ્યું, આ
 પ્રમાણેનું નિરૂપણ ઘણું સ્થળે જોવામાં
 આવે છે. ભૂત ધાતુરૂપ જ્યોતિ આદિનું
 અચેતનપણું આદિત્યાદિમાં સિદ્ધ થાય
 છે. મંત્ર તથા અર્થવાદાદિ વ્યવહારને
 લઈ અધિષ્ઠાતારૂપ દેવતાત્માઓ ચેતન-
 રૂપે છે.

શિષ્ય:—મંત્ર તથા અર્થવાદોનો
 વિષય હિન્ન હોવાથી એમ કહ્યું છે કે,
 દેવતાઓને વિગ્રહાદિરૂપે પ્રગટ થવાનું
 સામર્થ્ય નથી, તેનું કેમ ?

શુરુ:—કોઈપણ વસ્તુની પ્રતીતિ
 યવી કે ન થવી, તે સત્લાવ કે અસત્
 લાવના કારણરૂપ હોય છે. આમાં
 વિષય ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે, તે હેતુ
 હોતો નથી. કોઈ મનુષ્ય કોઈ ભિન્ન
 હેતુને માટે નીકળ્યો હોય, પણ રસ્તામાં
 જતાં તૃણ કે પર્ણ આદિ જે કાંઈ પડેલ
 હોય, તે માલમ પડે છે.

શિષ્ય:—હે ભગવન્ ! આપે જે
 દષ્ટાંત આપ્યું તે વિષમ છે, તેમાં તો
 તૃણ તથા પર્ણઆદિ વિષય પ્રત્યક્ષરૂપે
 હોય છે, જેથી તેઓના અસ્તિત્વનું
 પ્રતિપાદન થાય છે. પણ અહીં તો અર્થ-
 વાદ વિધિમુખ વચન સાથે સંબંધ
 ધરાવે છે. આથી તેનો વિષય સ્તુતિ છે.
 તો પછી તેનું પ્રવૃત્તિ, ભિન્ન અર્થના નિષય-

વાળી છે, એમ કેવી રીતે જાણી શકાય ? મહાવાક્ય જે વિષયની પ્રતીતિ કરાવતું હોય, તેથી ભિન્ન અર્થોની પ્રતીતિ અન્ય વાક્ય કરાવી શકતું નથી. દાખલા તરીકે “ન મુગ પિવેત મદિરાતું” પાન કરવું જોઈએ નહિ.” આ નિષેધરૂપ વચન છે. તેમાં ત્રણ પદોનો સંબંધ છે તથા તે ત્રણ પદ વડે સુરાપાનનો નિષેધ, એવા એકજ વિષયનું સૂચન કરેલ છે. વળી મુગ પિવેત સુરાતું પાન કરવું જોઈએ,” એમ બે પદોના સંબંધવડે સુરાપાનનો વિધિ કહેલ છે, એમ કેમ ન કહી શકાય ?

શુદ્ધ:-આ તારું દષ્ટાંત વિષમ છે. સુરાપાનના પ્રતિષેધમાં પદ તથા અન્વયનું એકત્વ છે, આથી ભિન્ન વાક્યની જરૂર પડતી નથી. વિધિમુખ વાક્ય તથા અર્થવાદમાં રહેલ પદો વૃત્તાંતવાળા ભિન્ન અન્વયને મેળવી, કોઈ એક કામનાના હેતુને લઈ, વિધિમુખ વાક્યની સ્તુતિ કરવાના ભાવને મેળવે છે. જેમકે, “વાયવશ્વતમાલમેત મૃતિભાસ” અર્થ:-ભૂતિની કામનાવાળાએ શ્વેત જળાતું વાયુને બલિદાન આપવું.” આ સ્થળે વિધિમુખનર્તી વાયુઅદિ પદોનો વિધિની સાથે સંબંધ છે. તેમજ ‘વાયુર્કેવિષ્ણુ દેવતાવાયુમેતસ્વેનભાગપેયેનોપવાસિતિ મણ્વેનમૃતિગમપતિ ખરેખર વાયુ સર્વથી ક્ષિપ્ત દેવ છે. તે વાયુદેવ પેતાનો ભાગ અન્ય વાયુને પહોંચાડે છે, તથા તે જ વાયુ બલિદાન આપનારાને આબાદાનીએ પહોંચાડે છે.” આ અર્થવાદને વિશે રહેલ પદોનો વિધિસાથે સંબંધ નથી. અહીં વાયુએ બલિ આપવું જોઈએ કે ક્ષિપ્ત

ગતિવાળા દેવે આપવું જોઈએ, એમ વાયુ કે ગતિવાળા દેવનો વિધિ સાથે સંબંધ નથી. વાયુના સ્વભાવનું નિરૂપણ કરી તથા ભિન્ન અન્વયને પામી, આ કર્મવિશિષ્ટ દેવત્યરૂપે છે, એમ આ અર્થવાદનાં પદો વિધિની સ્તુતિ કરે છે. અહીં બીજા વાક્યનો જે વિષય હોય છે, તે અન્ય પ્રમાણના વિષયરૂપે થાય છે. ત્યાં અનુવાદવડે અર્થવાદની પ્રવૃત્તિ થાય છે. પણ ત્યાં અર્થવાદ કે શુણવાદ, આ બેમાંથી એકની પણ પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, ત્યાં બીજા કોઈ પણ પ્રમાણના અભાવને લીધે કયો શુણવાદ હોઈ શકે ? અથવા તો હું એમ માતું છું કે, અન્ય પ્રમાણ સાથે મળતાપણું આવતું હોવાથી વિદ્યમાન વાદ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રતીતિને માનનારા વિદ્યમાન વાદોના જ આશ્રય કરેલો જોઈએ, પણ શુણવાદનો આશ્રય કરેલો જોઈએ નહિ. આ જ હેતુને લઈ આ મંત્રનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ઇન્દ્રાદિ દેવોને હવિ આપવાની પ્રેરણા કરનારા વિધિઓ ઇન્દ્રાદિના સ્વરૂપની જ અપેક્ષા રાખે છે. સ્વરૂપથી રહિત ઇન્દ્રાદિઓ ચેતનનું નિરૂપણ કરવા શક્તિમાન નથી. ચેતનને નહિ પ્રાપ્ત થયેલ તે તે દેવને હવિ આપવું શક્ય નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યસ્ય દેવતાય હવિ ઇન્દ્રોન આત્તા ધ્યાયેદ્વપદ્મકરિષ્યન્. (એ. બ્રા. ૩, ૮, ૧.) જે દેવ માટે હવિ હાથમાં લીધું હોય, તે દેવનું વપદ્મકાર કરતાં પહેલાં ધ્યાન કરવું જોઈએ.” વળી શપ્દ માત્રનો અર્થના સ્વરૂપે સંભવ નથી. કારણ કે

શબ્દ તથા અર્થમા લેઈ હોય છે. તેમા વળી મંત્ર તથા અર્થવાદને વિશે ને પ્રકારતું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આનું હોય, તેવા સ્વરૂપતું નિરૂપણ શબ્દ પ્રમાણવડે કરવું યોગ્ય નથી. ઇતિહાસ તથા પુરાણ પણ મંત્ર તથા અર્થવાદના મૂળરૂપે છે. આથી નિર્દિષ્ટ કરેલ પ્રમાણવડે સત્યવાળા દેવાદિના શરીર-દિને મિદ્ધ કરવા ઇતિહાસ તથા પુરાણ સમર્થ છે. ઇતિહાસ તથા પુરાણનો સંલવ પ્રત્યક્ષાદિના મૂળરૂપે પણ છે. ને વસ્તુ આપણને અપ્રત્યક્ષરૂપે હોય, તે વસ્તુ દીર્ઘઆયુષ્યવાળાને પ્રત્યક્ષરૂપે છે. તે જ પ્રમાણે વ્યાસ આદિઓ દેવા દિ સાથે પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર કરે છે, આ રીતની સ્મૃતિ છે ને કોઈ એમ કહે કે, હાલમાં ઉત્પન્ન થયલાઓના પેઠે પૂર્વનાઓને પણ દેવાદિ સાથે વ્યવહાર કરવાનું સામર્થ્ય નથી, તેણે જગતના વિચિત્રપણાનો પણ પ્રતિપેદ કરવો જોઈએ. વળી તેણે એમ કહેવું જોઈએ કે, હમણાનાની માફક હાલમા જેવો અસુક મનુષ્ય સાર્વભૌમ ક્ષત્રિયરૂપે છે તેવો પૂર્વે ન હતો આમ કહેવાથી રાજસૂયાદિ પ્રેરણાના મળધના પણ પાધ આવે. હાલની માફક કાળાતરે પણ, તેણે એમ માનવું કે, વ્યવસ્થાથી રહિત વર્ણાશ્રમ ધર્મો હતા આ પ્રમાણે માનવાથી વ્યવસ્થા દર્શાવનારું શાસ્ત્ર મિથ્યા થશે આ સર્વનો માર એ છે કે, ધર્મનો ઉત્કર્ષ હોવાને લીધે દીર્ઘા-યુષીઓ દેવોની સાથે પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર કરતા હતા. વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે,

“સ્વાધ્યાયાદિદેવતાસપ્રયોગઃ (યો. સ. ૨, ૪૪) સ્વાધ્યાય કરવાવડે ઇષ્ટ દેવની સાથે જોલવા ચાલવાનો સંબંધ બંધાય છે.” વળી યોગ કે જેના સંબંધમાં સ્મૃતિ વિશે કહ્યું છે કે, તે અણિમાદિ ઐશ્વર્ય રૂળની પ્રાપ્તિ કરવાવાળો છે, તે પૂર્વે નહોતો, આ રીતનો નિષેધ કરવો યોગ્ય નથી. શ્રુતિ વિશે પણ યોગતું માહાત્મ્ય નિરૂપણ કરેલ છે જેમ કે, “પૃથ્વીપ્તેજોનિલલે સમુદિષ્તે પચાત્મકે યોગગુણે પ્રવૃત્તે । ન તસ્ય રોગો ન જરા ન મૃત્યુઃ પ્રાપ્તસ્ય યોગાગ્નિમય શરીરમ્ ॥ (યો. ૨, ૧૨) પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ આ પાંચ મહા ભૂતોનાં યનેલાં તથા પાંચ પ્રકારના યોગાત્મક શુભો જેને વિશે વ્યક્ત છે એવા ને યોગીનું શરીર યોગાગ્નિવડે બળ્યા કરે છે, તે યોગીને રોગ, દેશ તથા મૃત્યુ હોતાં નથી.” વળી મંત્ર તથા બ્રાહ્મણના દ્રષ્ટા ઋષિઓનું પણ સામર્થ્ય આપણા સામર્થ્યની સાથે તુલના કરવા યોગ્ય નથી. માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, ઇતિહાસ તથા પુરાણ પ્રમાણરૂપે છે. આ બાબત લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે કે, ન્યા કોઈ રીતનો સંલવ હોય ત્યાં કોઈ રીતના આધાર રૂપી પ્રમાણ હોવું જોઈએ. માટે મંત્રાદિવડે એ સિદ્ધ થાય છે કે, દેવાદિને પણ શરીરદિનો સંલવ છે. વળી અર્થિ ત્વાદિના કારણને લીધે દેવાદિને પણ બ્રહ્મવિદ્યનો અધિકાર છે. ક્રમે કરી સુક્તિ નિરૂપણ કરનારાં દર્શનો પણ આ જ રીતનું સૂચન કરે છે. (૩૩)

શિષ્ય-આપ કહે છે કે, દેવાદિને અર્થિત્વ છે, જેથી તેઓને બ્રહ્મવિદ્યામા

અધિકાર છે તે શૂદ્ર પણ કામનાવાળા છે, માટે તેને પણ બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર હોવો જોઈએ.

શુક્ર:-ના, શૂદ્રને બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર નથી. વળી જનશ્રુતિ નામનો સત્તા જ્યારે રેકવ પાસે ઉપદેશ લેવા ગયો, ત્યારે તેણે જનશ્રુતિને શૂદ્ર કહી બોલાવ્યો છે. આતું કારણ એ જ કે, તે પૈસા આપી બ્રહ્મનો ઉપદેશ લેવા ગયો હતો. આ જ હેતુથી ૩૪ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૩૪ મું.

બ્રહ્મવિદ્યામાં શૂદ્રનો અનધિકાર.

शुणस्य तदनाद्वदब्रवणात् तदाब्रवणात्
सूच्यते हि ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-જનશ્રુતિ નામના સત્તાને શોક થયો. આ શોક થવાતું કારણ એ હતું કે, તેણે હંસના મુખથી પોતાનો અનાદર સાંભળ્યો. આ પછી જનશ્રુતિ રેકવ પાસે જઈ બ્રહ્મવિદ્યા માટે શોક યુક્ત થઈને ગયો. આથી તે સત્તાને શૂદ્ર એવું વચન રેકવે કહ્યું હતું. (૩૪)

ટીકા:-શુક્ર:-જે રીતે મનુષ્યના અધિકારના નિયમનો નિષેધ કરી દેવાદિને પણ વિદ્યામાં અધિકાર છે, તે જ પ્રમાણે દિગ્ગતિના અધિકારના નિયમનો નિષેધ કરી શૂદ્રને પણ બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર હોવો જોઈએ, આ રીતની શંકાતું છેદન કરવા માટે આ અધિકરણનું નિરૂપણ કર્યું છે.

શિષ્ય:-શૂદ્રને પણ બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર હોવો જોઈએ.

શુક્ર:-આમ તું કેવી રીતે માને છે?

શિષ્ય:-શૂદ્રને વિશે અર્થિત્વ રહેલ છે, તેમજ મનુષ્ય હોવાથી બ્રહ્મવિદ્યાને ગ્રહણ કરવા તેઓ સમર્થ છે. માટે બ્રહ્મવિદ્યામાં શૂદ્રને અધિકાર છે. “તસ્માદ્શૂદ્રો યત્તેજનઃ” (તૈંસં ૭-૧-૧-૧) તેટલા માટે શૂદ્ર યજ કરવા અસમર્થ છે.” આ વચન પ્રમાણે એમ કહીએ કે, “શૂદ્રો વિદ્યાયામનવદન્તે (શૂદ્ર વિદ્યામાં અસમર્થ છે)” એવું પ્રતિપેદ વચન નથી. વળી ક્રમોમાં અધિકાર નથી, તેનું કારણ એ કે, તેને અસિદ્ધાંતનો અધિકાર નથી. પણ વિદ્યામાં અધિકારનો પ્રતિપેદ છે, એમ કોઈ સ્થળે કહ્યું નથી. જે મનુષ્ય આહુવનીયાદિથી સજ્જિત છે, તે બ્રહ્મવિદ્યા જાણવા શક્તિમાન નથી, એમ નથી. વળી શૂદ્રના અધિકારને પુષ્ટિ આપનારું વચન છે. છાંદોગ્યમાં સંવર્ગ વિદ્યાને વિશે જનશ્રુતિનો પ્રયોગ જનશ્રુતિ જે બ્રહ્મવિદ્યાને શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા ગાળતો હતો, તેની શૂદ્ર શબ્દવડે યોજના કરી છે. કહ્યું છે કે, “અહ હોત્વા ગમ્ તૈયવ ગોમિસ્તુ (છાં ૪-૨-૩) હે શૂદ્ર! આ ગાય આદિ તારી પાસે રહેવા દે.” વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, વિદુરથ આદિ શૂદ્રની યોનિમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા, છતાં તેઓ વિશિષ્ટ જ્ઞાનવડે યુક્ત હતા. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, શૂદ્રનો બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર છે.

શુર:-હે શિષ્ય ! હું કહું છું કે, શૂદ્રને બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર નથી. કારણ કે શૂદ્રને વેદના અધ્યયનનો અધિકાર નથી. જેને ઉપનયન સંસ્કાર કરેલો હોય, તેને જ વેદના અધ્યયનનો અધિકાર છે. ઉપનયનનો અધિકાર કેવળ ત્રણ જ વર્ણને હોય છે. વળી અર્થિપણું જે નિરૂપણ કર્યું છે, તે સમર્થપણું ન હોય તેવી બાબતમાં અધિકારના કારણરૂપે થાય નહિ. જો કે સમર્થપણું હોય, છતાં અધિકારનું કારણ લૌકિકરૂપે નથી. કારણ કે શાસ્ત્રીય અર્થમાં શાસ્ત્રીયના સામર્થ્યની આવશ્યકતા છે. વળી સંવર્ગ વિદ્યામાં શૂદ્ર શબ્દનું નિરૂપણ કરેલ વચન જે તું કહે છે, તે શૂદ્રનું ઘોતક નથી. કારણ કે ન્યાય પ્રમાણે શૂદ્રને વિદ્યાનો અધિકાર નથી. વળી ન્યાયમાં કહેવા પ્રમાણે શૂદ્ર અધિકારથી રહિત છે, આ રીતનું પ્રમાણ નિરૂપણ કરેલ છે. આ સ્થળે કોઈ રીતનો ન્યાય સંભવતો નથી. ભલે, એમ માનીએ કે, 'સંવર્ગ' વિદ્યાના સંબંધમાં શૂદ્ર શબ્દ નિરૂપિત થયેલ છે. માટે કેવળ તેમાં જ શૂદ્રનો અધિકાર છે. પણ ખીણ વિદ્યામાં નહિ. કારણ કે શૂદ્રના અધિકાર સંબંધી વચન અર્થવાદમાં આવેલ છે. તેથી બ્રહ્મવિદ્યામાં શૂદ્રનો અધિકાર નથી. આ શૂદ્ર શબ્દ બલિવાચક ન હોવાથી જેને માટે તે ચોક્કસ છે, તે અધિકારી યથાં પાડે છે. જો તું એમ કહે તો હોય કે તે કેવી રીતે, તો તેના સંબંધમાં કહું છે કે, "અમર પાનં તન્મંત્ર મ વાગાતમિવ રજમાન્ય (હા. ૪, ૧, ૩.)

તે કોણ છે કે, જેને તમે બાળક તથા ગાડી સહિત રૈકવના સરખી ઉપમા આપો છો?" આ રીતેના હંસના કહેવાથી પોતાના આત્માનો અનાદર સાંભળી યૌનાયણુ જનશ્રુતિને શોક ઉત્પન્ન થયો. આ શોકને રૈકવ મુનિએ શૂદ્ર શબ્દ વડે નિરૂપણ કર્યો. અથવા કેવળ પોતાનું પરોક્ષ જ્ઞાનનું સૂચન કરવા માટે શૂદ્ર શબ્દ ચોક્કસ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. બાકી બલિવડે જે શૂદ્ર છે, તેને તો અધિકાર નથી,

શિષ્ય:-શૂદ્ર શબ્દવડે ઉત્પન્ન થયેલો શોક કેવી રીતે દર્શાવ્યો છે ?

શુર:-જનશ્રુતિ શોકને વિશે રૂપે, એ અર્થમાં શૂદ્ર શબ્દની યોજના છે. શોક તરફ નિમગ્ન થનારા અથવા શોક વડે મારી સમીપ આવનાર, આ પ્રમાણેનો અહીં શૂદ્ર શબ્દનો અર્થ થાય છે. કારણ કે આ સ્થળે યૌગિક અર્થનો સંભવ છે, પણ રૂઢિવડે શૂદ્ર શબ્દ જે કહેવાય છે, તેનો અસંભવ છે. આ આખ્યાયિકામાં આ રીતનો અર્થ જોવામાં આવે છે. (૩૪)

* પૂર્વે એક જનશ્રુતિ નામે રહેતો હતો. આ માણસ ઉદાર સ્વભાવવાળો હતો. તેણે ધણું ધર્મસ્થાનો બંધાવ્યા હતાં. તેનાં પરપરથી કેટલાક દસો જતા હતા; તેમાંથી પાછળનાએ પ્રથમનાને કહ્યું કે, અરે જનશ્રુતિની ભવેશિ સર્વની માફક સર્વ પ્રસરેલી છે. આપણે તેની સાથે સંબંધ રાખવો ન જોઈએ. સારે બીજાને કહ્યું કે, તે કોણ છે કે, જેને તમે રૈકવના સરખી ઉપમા આપો છો? ખીજાએ કહ્યું કે,

એકબીજા સાથે વ્યવહાર હોય છે ભાટના મોકલવાવડે તેમજ ચૈત્ર્યના એગવડે જનશ્રુતિ ક્ષત્રિય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે આથી શૂદ્રને પ્રજ્ઞાવિદ્યામા અધિકાર નથી * (૩૫)

શિષ્ય - શૂદ્રનો અધિકાર પ્રજ્ઞાવિદ્યામા નથી, તેના સબધી કાઈ કારણ હોય તે કહે.

શુરુ - ત્રણ વર્ણને સંસ્કાર કહેલ છે તથા શૂદ્રને સંસ્કારનો અભાવ છે આથી તેનો પ્રજ્ઞાવિદ્યામા અધિકાર નથી જેમકે, —

અધિકરણુ ૯ મું - સૂત્ર ૩૬ મું.

શૂદ્રને સંસ્કારનો અભાવ

સંસ્કારપરામર્શાન્ સદ્માવામિલાપાચ્છા ૩૬ા

સૂત્રાર્થ - પ્રજ્ઞાવિદ્યાના સબધમા સંસ્કારની આવશ્યકતા છે તેથી એમ સૂચન

* આના સબધમા આપ્ત્યાયિકા નીચે પ્રમાણે છે - એક વેળા કપિ વશમા થયેલ શી નક તથા કક્ષસેનનો પુત્ર અભિપ્રતારી રસો દ્રવ્યાવડે પીરસાયણ ભોજન લેના બેઠા હતા તેવામા એક પ્રજ્ઞાચારી તેમની પાસે શિક્ષા માગના આવ્યો તેઓએ તેને કંઈપણ આપ્યું નહિ હે કપિવશાયણુ' અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર તથા જળ આ ચાર પરતુઓના ભક્ષ્યરૂપે પ્રભાવતિ છે વળી તે પૃથ્વીના પાલકરૂપે છે તે મર્ત્ય લોખંધી દશ્યમાન નથી તે બૂદ્ધા બૂદ્ધા સ્વરૂપોમા રહે છે તેને માટે જ અજ તૈયાગ કરવામા આ-શુ છે તથા તેને જ તમે શિક્ષા આપવાની ના પાડો છે

કર્તુ છે કે, સંસ્કારનો શૂદ્રને અભાવ છે, માટે તેનો પ્રજ્ઞાવિદ્યામા અધિકાર નથી

ટીકા - શુરુ - શૂદ્રને પ્રજ્ઞાવિદ્યાનો અધિકાર નથી કારણુ કે પ્રજ્ઞાવિદ્યાના સૂચનમા ઉપનયનાદિ સંસ્કારની આવશ્યકતા છે કહ્યું છે તે “ત હોપતિન્યે (શા પ્રા. ૧૧, ૫, ૩, ૧૩) તેને જનોઈ દીધું” “અપીદિ મગવ દતિ હોપતસાવ (છા ૭, ૧, ૧) હે ભગવન્ અમને અધ્યયન કેગવો, એમ તેમણે કહ્યું” “પ્રજ્ઞાપરા મંત્રાગિષ્ઠા પર મદ્રાન્વેય માળા એપ હ વે વત્સવ વક્ષયતીતિ તે હ સમિતાળ્યો મગવન્ત પિપ્પલાદમુપમન્ના (૧૦ ૧-૧) વેદને પ્રમાણુ માનનારા, વેદમા નિષ્ઠા વાળા તથા પ્રજ્ઞાની જિજ્ઞાસાવાળા છ નજી હાયમા સમિત લઈ ભગવાન્ પિપ્પલાદ મુનિ પાસે આવ્યા” “તાનજાનુપતીયેવ (છા ૦ ૫-૧૧-૭) તેઓને ઉપનયન વગર” અહિ અધિકારનો સબધમા ઉપનયનની પ્રાપ્તિનું નિરૂપણ કહેલ છે વળી શૂદ્રને સંસ્કારનો અભાવ છે કહ્યું છે કે, ‘શૂદ્રયતુર્યો યર્ણે એકજાતિ (મનુ ૧૦-૪) એથો વર્ણુ શૂદ્ર ઉપનયનથી રહિત છે” એમ શૂદ્ર એક જ જાતિરૂપે સંસ્કારથી રહિત કહેલી છે વળી કહ્યું છે કે, ‘શૂદ્રે પાતક કિંચિન ચ સસ્વાગમહતિ (મનુ ૧૦-૧૨-૬) શૂદ્રમા કાઈ પાપ નથી અને તે સંસ્કારને યોગ્ય નથી” ઇત્યાદિ સ્મૃતિવડે શૂદ્રનો અધિકાર પ્રજ્ઞાવિદ્યામા નથી, એમ સૂચન કર્યું (૩૬)

શિષ્ય - બીજી કાઈ આના સબધમા પ્રમાણુ હોય, તે કહે

શુરુ:—છાંદોગ્યમાં એક દષ્ટાંત છે. એક વેળા સત્યકામ, કે જેનો પિતા મરણ પામ્યો હોય, તેણે જાણ્યાલા માતાને પૂછ્યું કે મારું ગોત્ર શું ? તે મને કહે. તેની માએ કહ્યું, હે પુત્ર તું કયા ગોત્રનો છે, તે હું જાણતી નથી. તું મને જાણ્યો ત્યારે મારા પતિના ગૃહમાં જે અતિથિ આવતા હતા, તેની સેવામાં મારે સઘળા સમય રોકાતો હોવાથી મને ગોત્ર પૂછવા સંબંધી સમય મળ્યો નથી. તું કયા ગોત્રનો છે, તે હું જાણતી નથી. મારું નામ જાણ્યા છે, તથા તારું નામ સત્યકામ છે. માટે તને કોઈ પૂછે તો કહેજે કે, મારું નામ જાણ્યાનો પુત્ર સત્યકામ છે. ત્યાર પછી તે જ્યારે પોતાના શુર પાસે ભણવા ગયો ત્યારે તેણે પૂછ્યું કે, તારું ગોત્ર શું છે ? તેણે કહ્યું કે, મારા ગોત્રની મને ખબર નથી, તેમ મારી માને ખબર નથી. મારી માએ મને એટલું જ કહ્યું છે કે, તું જાણ્યાનો પુત્ર સત્યકામ છે. તેના શુરએ કહ્યું કે, તું સત્યને વળગી રહ્યો છે. માટે હું તને ઉપવીતાદિ સંસ્કાર કરીશ. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણને જ ઉપવીતનો અધિકાર છે તથા તેથી બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર છે. આના જ સંબંધમાં ૩૭ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૯ મું—સૂત્ર ૩૭ મું.

ઉપવીતનો અધિકાર કોને ?

તદમાવનિર્વાણે ચ પ્રવૃત્તે ॥૩૭॥

સૂત્રાર્થ:—શૂદ્રત્વનો અભાવ નક્કી થવા પછી બ્રહ્મવિદ્યામાં પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં આવે છે. (૩૭)

ટીકા:—શુરુ—વળી શૂદ્રને અધિકાર નથી. જેમકે ગૌતમ સત્ય બ્રાહ્મણ, જેથી તેના શૂદ્રત્વના અભાવનો નિશ્ચય થવા પછી જાણ્યાને ગૌતમ ઉપનયનનો સંસ્કાર આપવા પ્રવૃત્ત થયો. જેમકે, “જેતદ્-બ્રાહ્મણો વિવશુમર્હેતિ સમિધ” સોમ્યાહરોપ ત્વા નેત્યે ન સત્યાદગ્ના: (૭૦ ૪, ૪, ૫) બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા કોઈ આ પ્રમાણે કહી શકે નહિ. તે સત્યને વળગી રહ્યો છે. માટે હું તને ઉપવીતાદિ સંસ્કાર કરીશ. તું કેટલીક સમિધ લઈ આવ.” આ પ્રમાણેનું શ્રુતિમાં વચન છે. (૩૭)

શિષ્ય:—બીજા શૂદ્રના અનધિકારના સંબંધમાં પ્રમાણ હોય તો તે કહેશે.

શુરુ:—સ્મૃતિમાં પણ પ્રતિષેધ કયો છે કે, શૂદ્રને શ્રવણ, અધ્યયન તથા વેદાર્થનો અધિકાર નથી. જેમકે;—

અધિકરણ ૯ મું—સૂત્ર ૩૮ મું.

સ્મૃતિનું પ્રમાણ.

શ્રવણાધ્યયનાર્થપ્રતિષેધાત્ સ્મૃતેષ્વ ॥૩૮॥

સૂત્રાર્થ:—વળી સ્મૃતિથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, શૂદ્રને શ્રવણ, અધ્યયન તથા વેદાર્થનો પ્રતિષેધ છે.

શુરુ-વળી શૂદ્રને પ્રાહ્લવિધાનો અધિકાર નથી. કેમકે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, શૂદ્રને શ્રવણ, અધ્યયન તથા અર્થનો નિષેધ કર્યો છે. વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, વેદના શ્રવણનો પ્રતિષેધ છે, વેદના અધ્યયનનો પ્રતિષેધ છે, તેમ જ વેદાર્થના જ્ઞાન તથા અનુષ્ઠાનનો પણ પ્રતિષેધ છે. શ્રવણનો પ્રતિષેધ નીચેના વચનથી કર્યો છે:- “અધ્યયનવેદસુપશુબ્દતલપુજતુમ્મા શ્રોત્ર પ્રતિષ્ઠનમ્” અર્થ:-વેદનું શ્રવણ જો શૂદ્રને થતું હોય તો તેણે પોતાના કાન સીસા તથા લાખથી પૂરવા.” તેમ જ કહ્યું છે કે, “પશુઃ જાણત-ચક્ષુઃસ્થાન યચ્છ સ્તસ્માન્નદ્યતમીપિ નાચેત્યવ્યમ્” અર્થ:-જે શુદ્ર છે, તે પછે આલવા લાયક સ્થાન છે, માટે શૂદ્રની ખાસે અધ્યયન કરવું જોઈએ નહિ.” આ રીતે અધ્યયનનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. જેની સમીપ જ અધ્યયન કરવું ન જોઈએ, તો પછી શૂદ્ર નહિ માંલણેલાવું અધ્યયન તો કેવી જ રીતે કરી શકે? જો શૂદ્ર વેદનો ઉચ્ચાર કરે તો તેની ત્રિહ્વાનો ભેદ થાય છે તથા વેદને તે ધારણ કરે છે તો તેના શરીરનો ભેદ થાય છે; આ કારણથી જ શૂદ્રને વેદાર્થના જ્ઞાન તથા અનુષ્ઠાનનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. કહ્યું છે કે, “ન ગ્રામ્ય ગતિ દયાત શૂદ્રને વેદાર્થજ્ઞાન આપવું જોઈએ નહિ.” વળી કહ્યું છે કે, “દ્વિજાતીના મધ્યવનમિજ્યાદાનમ્” અર્થ:-ચત્ર કરવો તથા દાન આપવું, એ દિલ્હાતિને અધ્યયનરૂપે છે.” પણ વિદુર, ધર્મવ્યાધ આદિ જેઓને પૂર્વકૃત મંત્રકારને લીધે જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે, તેઓને ક્ષણગતિનો પ્રતિષેધ

કરવો શક્ય નથી. કારણ કે જ્ઞાનનું ક્ષણ મોક્ષ છે. સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, ઇતિહાસ તથા પુરાણને વિશે ચારે વર્ણનો અધિકાર છે તથા તેથી જ કહ્યું છે કે, “બ્રાહ્મણેચતુરો વર્ણાન્ અર્થ:-ચારે વર્ણને ઇતિહાસ પુરાણ આદિ સંભળાવવાં જોઈએ.” પણ વેદપૂર્વક શ્રવણ કરવાનો અધિકાર શૂદ્રને નથી, એમ મિદ્ થાય છે.

શિષ્ય:-ખીણું શું પ્રાહ્લરૂપે છે, તે કહેશો ?

શુરુ:-પ્રાણ પ્રાહ્લરૂપે છે.

શિષ્ય:-શાથી તે પ્રાહ્લરૂપે છે ?

શુરુ:-પ્રાણ ગતિવાચક હોવાથી પ્રાહ્લરૂપે છે. જેમકે:-

આધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૩૯ મું.

પ્રાણ પ્રાહ્લરૂપે.

કમ્પનાત્ ॥ ૩૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રાણ ગતિમાન્ હોવાથી પ્રાહ્લરૂપે છે. (૩૯)

ટીકા:-શુરુ-પ્રસંગને અનુસરી અધિકારનો વિચાર અહીં સમાપ્ત થાય છે હવે વાક્યાર્થના મંળાધમાં અહીં વિચાર કરવામાં આવે છે.

શિષ્ય કહે છે:-હું લગવનું ? શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, યદિદ નિ ચ જગત્સવ પ્રાણ ઇજતિ નિશ્ચતમ્ । મહદ્રય વજ્રમુચત ય ઇત-દ્વિદુઃમૃતાસ્તે ભવન્તિ (કે ૨, ૬, ૨) આ

પ્રત્યક્ષ જગત્, જે બ્રહ્મામાંથી ઉત્પન્ન છે, તે પ્રાણસ્વરૂપ બ્રહ્મના અસ્તિત્વથી પોતાનો વ્યાપાર કરે છે, તે ઉગામેલા વજ્રના સરખું મહાન્ ભયરૂપે છે. જેઓ આને જાણે છે, તે અમૃતરૂપે થાય છે.” આ વાક્ય “જૂષણે, એજ ધાતુનો અર્થ ક’પડ્યું છે.” આ રીતના ધાતુના અર્થને જાણવાવડે નિરૂપિત થઈ ચૂકે છે. આ વાક્યમાં આ સર્વ જગત્ પ્રાણને આશ્રયે રહી વ્યાપાર કરે છે. પ્રાણ મહાન્ ભયના કારણરૂપ ઉગામેલ વજ્રના સરખે છે. આના પ્રાણવાથી અમૃત ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહેવાય છે. આમાં પ્રાણ કોણ છે તથા ભયાનક વજ્ર શું છે ? આ રીતે કરવામાં આવેલ વિચારનું જ્ઞાન ન થવાથી આપણે એમ માનો કે, અહીં પાંચ વૃત્તિવાળા વાયુરૂપ પ્રાણનું શહેણ કંઈ છે તથા પ્રતિદ્વ રીતે અશનિ વજ્રરૂપે કોણું જોઈએ, તેમજ વાયુનું આ સર્વ માહાત્મ્ય કહેવાયલ છે. એમ કેમ જાને, એમ કોઈ શંકા કરે તો તેને કહેવું કે, આ સર્વ જગત્ પ્રાણશબ્દિત પાંચ વૃત્તિરૂપ વાયુમાં પ્રતિષ્ઠા પામી વ્યાપાર કરે છે. વાયુને માટે જ આ મહાન્ બયાનકવજ્ર ઉગમવામાં આવેલ છે. વાયુનો જ વૃદ્ધિરૂપે ફેરફાર થાય છે. તેમ જ તે વિદ્યુતરૂપે, ગર્જનારૂપે, વૃદ્ધિરૂપે તથા મેઘધતુરૂપે ફેરફાર પામે છે. વાયુના વિજ્ઞાનથી જ આ અમૃતપણું છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે, કે “વાયુરેવ વ્યવિર્થાય નમઃશિવ પુનઃસ્ત્યુત્ર્ય ત્રણિય એવેદ અર્ધ-

વાયુ જ વ્યવિરૂપે, નમઃશિવરૂપે છે. જે આમ જાણે છે, તે મૃત્યુના પર જય મેળવે છે.” માટે વાયુ જ અહીં પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. આમ હે ભગવન ! હું ધારું છું. જે આના કરતાં ધીમે ફેરફાર હોય તો તે મને સમજાવશે.

શુરુ:-આમાં તારી ભૂલ છે. અહીં બ્રહ્મ જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે.

શિષ્ય:-તે કેમ જાને ?

શુરુ:-પૂર્વાપરના સંબંધને હીંમે એમ જ જણાય છે. પૂર્વ તથા ઉત્તર ગ્રંથ ભાગમાં બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ છે, એમ આપણે જોઈએ છીએ. કેવી રીતે તથા કયાંથી આપણે એમ જાણવું કે, અહીં વાયુનું જ સૂચન કરેલ છે ? પૂર્વના ભાગમાં કહ્યું છે કે, “તદેવ શુક્લ તમેષ વક્ષ તદેવાદૃતમુચ્યતે । તસ્મિન્નેકા શ્રિતાઃ સર્વ તદુ નાત્યેતિ ક્ષ્મન (કા. ૨-૧-૧) તે પવિત્ર તથા સર્વવ્યાપકરૂપે કહેવાય છે. તેમજ તે શ્રુતિવડે અમૃતરૂપે કહેવાય છે. આના સર્વ લોકો આશ્રયી છે. કોઈ તેનું અતિ-ક્રમણ કરી શકતું નથી.” આ રીતે બ્રહ્મનો નિર્દેશ છે. તેમ જ આ સ્થળે પણ પ્રાણ સમીપ કોવાથી સર્વ જગત્ તેમાં જ લય પામે છે. વળી સર્વ લોકોનો આશ્રય તેનામાં છે, એવું જ્ઞાન થાય છે. આથી એમ સમજાય છે કે, બ્રહ્મનો જ નિર્દેશ છે. આ પ્રાણ શબ્દ પરમાત્મામાં યોજાયલો છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યજ્ઞસ્વ પ્રાણમ્ (જૂ. ૪-૪-૧૮) બ્રહ્મ પ્રાણના પ્રાણરૂપે છે.” ગતિરૂપી વ્યાપાર પણ પર

માત્માનો ધવો યોગ્ય છે, પણ વાયુ માત્રનો નહિ. તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, “ન પ્રાણેન નાપાનેન મર્ત્યોંજીવતિ કથન । इतरेणतु जीवन्ति यस्मिन्तावुपाश्रितौ (કાં ૨-૫-૫) કોઈ પણ મર્ત્ય પ્રાણુવડે જીવતો નથી, તેમ અપાનવડે જીવતો નથી, પણ જેને વિશે આ જન્મે આશ્રયી છે, તેવા અન્યવડે તે જીવી શકે છે.” યજી પાછળથી કહ્યું છે કે, “નપાદત્વાગ્નિસ્તપતિ મયાત્તપતિ સૂર્યઃ મયાદિત્થ વાયુથ મૃત્યુર્પાવતિ પચમઃ (કાં ૨, ૬, ૩, પ્રહ્ના લયથી અગ્નિ જળે છે, તેના લયથી સૂર્ય તપે છે, તેના લયથી ઇન્દ્ર વૃદ્ધિ કરે છે, વાયુ વાય છે તથા પાંચમું મૃત્યુ પણ તેના લયથી પાપી-ઓને શિક્ષા કરવા દોડે છે.” આ રીતે પ્રહ્નુ જ સૂચન છે, પણ વાયુનું નથી. કારણ કે પ્રહ્ન વાયુ સહિત જગતના લયના કારણરૂપે છે, એમ કહ્યું છે. તેમ જ અહીં પ્રહ્નનું નિરૂપણ આમીપ્યપણાથી મહીજ લયરૂપે, ઉગામેલ વજ્રરૂપે અર્થાત્ લયના કારણરૂપે છે, એવા જ્ઞાનવડે કરેલ છે. લય હેતુત્વના સામાન્યપણાથી વજ્ર શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. જેમ કોઈએ વજ્ર ઉગામ્યું હોય ત્યારે તે બીજે માણસ એમ ધારે કે, જો હું આની આસા નહિ માનીશ તો આ ઉગામેલ વજ્ર મારા મસ્તકપર પડશે. આવી રીતના લયને લીધે મનુષ્ય નિયમવડે રાજાદિના શાસનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તે જ પ્રમાણે અગ્નિ, વાયુ તથા સૂર્યાત્મરૂપ આ જગત્ પ્રહ્નથી ડરી ચેતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત

રહે છે. આથી પ્રહ્નને લયાનક વજ્રની ઉપમા આપી છે. પ્રહ્ના સંબંધમાં બીજી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “મીપાસ્માદ્વાતઃ પવતે । મીપાદેતિ સૂર્યઃ । મીપાદગ્નિથેન્દ્રઃ । મૃત્યુર્પાવતિ પચમઃ ॥ (તૈ ૮, ૧) વાયુ આ પ્રહ્ના લયને લીધે વાય છે, પ્રહ્ના લયથી સૂર્ય ઉદયને પામે છે, આના લયથી અગ્નિ જળે છે, તથા ઇન્દ્ર વૃદ્ધિ કરે છે તથા પાંચમે કાળ પણ ક્ષીણ આયુધ્યવાળા તરફ ત્વરાથી ગમન કરે છે.” અમૃતત્વ રૂપના શ્રવણવડે પણ એમ જણાય છે કે, આ સર્વ પ્રહ્નરૂપે છે. અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ પ્રહ્ન જ્ઞાનવડે જ થાય છે. કહ્યું છે કે “તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્વા વિચતેડ્યનાય (શ્વે ૦૬, ૧૫,) આ હંસરૂપી આત્માને યોગજપવાથી મનુષ્ય મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરી શકે છે, મનુષ્યનો છેવટનો ઉદ્દેશ પ્રાપ્ત કરવા આનાથી અન્ય કોઈ પણ માર્ગ નથી.” જો કોઈ સ્થળે એમ કહ્યું હોય કે, વાયુના જ્ઞાનથી અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે તો તે કેવળ કોઈ પ્રસંગને અનુસરી કહેલ હોયું જોઈએ. કારણ કે ત્યાં વાયુનું નિરૂપણ કર્યું છે, ત્યાં જ બૃહદ્વારણ્યકમાં એ જ પ્રકારણના છેવટમાં કહ્યું છે કે, અતોડ્યવાર્ત્તય (જૃ ૩, ૧૪,) આના કરતાં સર્વ બીજું વિનાશી છે.” આમ કહેવાથી વાયુ આદિનું પણ વિનાશીપણું સિદ્ધ થાય છે. અકરણવડે પણ આ સ્થળે પરમાત્માનો જ નિશ્ચય થાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ‘અન્યત્ર ધર્માદન્યત્રાવર્મા-

દન્યત્રાસ્માન્ કૃતાકૃતાત્ । અન્યત્ર મૃતાચ્ચ મર્યા-
ર્ચર્ચં યત્તત્પર્યસિ તદ્વદ્ (કં ૧, ૨, ૧૪) વળી
નચિકેતા કહે છે કે, ધર્મથી ભિન્ન,
અધર્મથી ભિન્ન, કાંયો તેમ જ કાર-
ણથી ભિન્નરૂપે, તેમ જ ભૂત તથા
અવિધ્યથી ભિન્નરૂપે જેને આપ જીવો
છો, તે આત્મતત્ત્વ મને કહો.” એમ
પરમાત્માના સંબંધમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો
છે. (૩૯)

શિષ્ય:-બ્રહ્મરૂપે બીજી કંઈ વસ્તુ
શ્રુતિમાં કહી છે ?

ગુરુ:-જ્યોતિ બ્રહ્મરૂપે છે. કારણ
કે વેદાંતદર્શનમાં તે પ્રમાણે કહ્યું
છે. કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૧ મું-સુત્ર ૪૦ મું.

જ્યોતિ બ્રહ્મરૂપે.

જ્યોતિર્દર્શનાત્ ॥ ૪૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-જ્યોતિ બ્રહ્મરૂપે છે. કારણ
કે શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કહ્યું છે. (૪૦)

ટીકા:-શિષ્ય:-“एष गप्रसादोऽस्माच्छीत-
त्ममुखाय पर ज्योतिरुपसपय स्वे न रूपेणामि
निष्पद्यते (છા. ૮, ૧૨, ૩) પરમ જ્યોતિ-
ની પ્રાપ્તિવડે પોતાના શરીરમાંથી
નિકળતો યુગ્ધ વાયુ આદિની આકૃતિ
પોતાના મૂળરૂપને ધારણ કરે છે.”
અહીં હવે શંકા એ થાય છે કે, અહીં
જ્યોતિવડે અધિકારને હણનાર ચક્ર
સંબંધી તેજ બાણુવું, કે પરબ્રહ્મ
બાણુવા ? આ બેમાંથી ધારે કે, જ્યોતિ

શબ્દ વડે તેજનું બ્રહ્મણ કરીએ.
કારણ કે જ્યોતિ શબ્દનો અર્થ તેજ
થાય છે. “ જ્યોતિશ્વરણમિધાનાત્ (પ્ર. સૂ.
૧, ૧, ૨૪) જ્યોતિ બ્રહ્મરૂપે છે, કારણ
કે તે પ્રમાણેનું પ્રકરણને વિશે નિરૂ-
પણ છે.” અહીં પ્રકરણને અનુસરી
જ્યોતિ શબ્દના મૂળ અર્થનો ત્યાગ
કરી, તેનો બ્રહ્મરૂપે અર્થ કયો છે. પણ
આ રથળે મૂળ અર્થને કોરે મૂકવાનું
કાંઈ પણ કારણ જણાતું નથી. વળી
નાહી ખંડમાં કહ્યું છે કે, અય વૈવ્રતસ્મા-
ન્ચરીતાદુરક્રામત્યૈવૈરેવ રશિમિત્ત્વમાત્રમતે
(છા. ૮, ૬, ૫) પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય
થવા પછી જ્યારે આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ
થાય છે, ત્યારે તે નાહીઓમાં રહેલ
આદિત્યની રશિમિત્ત્વની સહાયતાથી ઉર્ધ્વ
ગમન કરે છે.” આ પ્રમાણે સુસુક્ષ્મને
સૂર્યની પ્રાપ્તિ કહેલી છે, માટે હું
ધારૂં છું કે, અહીં જ્યોતિ શબ્દવડે
પ્રસિદ્ધ તેજ લેવું, તે જ શુક્ત છે.

ગુરુ:-હે શિષ્ય! તારૂં માનવું જોડું
છે. જ્યોતિ શબ્દવડે અહીં પરબ્રહ્મને
જ બ્રહ્મણ કરવા બેઠ્યો.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બને ?

ગુરુ:-આ પ્રમાણેનું વેદાંત દર્શનનું
પ્રમાણ છે. આ પ્રકરણમાં તેનું જ ફરી
અભિધાન કરી અનુસરણ કરવામાં આવ્યું
છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યગાત્માડપહત
વાપ્તા (છાં ૮, ૭, ૧) જે આત્મા છે, તે
પાપથી રહિત છે.” આ પ્રમાણે પાપથી
રહિત સુણવાળા આત્માનું તે પ્રકરણમાં

કહ્યા પ્રમાણે, શોધવા તથા જાણવાપણાથી જ્ઞાન થાય છે. વળી ત્યાં જ એ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, “एतत्तेव ते मूयोऽनु-
 -न्यात्म्यात्मि (છાં ૮, ૧૨, ૧) હું તમને આ બાબત વિષે ફરી વિવેચન કરીશ.” વળી કહ્યું છે કે, “अशरीरवावसन्त न प्रिया-
 -प्रिये स्पृगत (છાં ૮, ૧૨, ૧) ખરેખર અશરીરવાનુ આત્માને પ્રિયાપ્રિય વસ્તુ આ સ્પર્શ કરી શકતી નથી.” આ રીતે જ્યોતિ શબ્દનું નિરૂપણ અશરીરી-
 -પણાવડે કરેલ છે. પ્રદ્યુનો ભાવ હોવાથી અહીં અશરીરીપણું જે કહ્યું છે, તે યોગ્ય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “परज्योति, स उत्तम-
 -पुरः (છાં ૮, ૧૨, ૩) તે પરજ્યોતિ-રૂપે છે. આ પ્રદ્યુ ઉત્તમ પુરુષરૂપે છે.” આ રીતે પ્રદ્યુનું વિશેષણ આપેલ છે. વળી સુસુષુને જે આદિત્યની પ્રાપ્તિ કહેલ છે, તેથી આત્મતિક મોક્ષ જાણવો નહિ. કારણ કે આદિત્યમાંથી પાછું તેનું ઉત્ક્રમણ થાય છે. જ્યાં આત્મતિક મોક્ષ કહ્યો હોય, એટલે પછી ગતિ તેમ જ ઉત્ક્રાંતિ બેઉનો સંભવ નથી, એમ અમો કહીશું. (૪૦)

શિષ્ય:—શ્રુતિમાં બીજી કંઈ વસ્તુને પ્રદ્યુરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે ?

શુરુ:—આકાશને પ્રદ્યુરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે.

શિષ્ય:—કેવી રીતે આકાશ પ્રદ્યુરૂપે ધર્મ શકે ?

શુરુ:—નામ તથા રૂપવડે પ્રદ્યુનું લિપ્ત અર્થવડે નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૧૨ મું—સૂત્ર ૪૧ મું.

પ્રદ્યુ આકાશરૂપે.

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥૪૧॥

સૂત્રાર્થ:—આકાશ પ્રદ્યુરૂપે છે. કારણ પ્રદ્યુનું લિપ્ત અર્થોદિવડે આ રીતનું નિરૂપણ કરેલ છે.

ટીકા:—શિષ્ય:—આકાશો વૈ નામ નામરૂપો નિર્વહિતા તે વદન્તરા તદ્વત્ત તદ્વત્ત સ આત્મા (છા. ૮, ૧૪, ૧.) ખરેખર જેને આકાશ કહેવામાં આવે છે, તે નામ તથા રૂપવડે બનેલું છે. તે નામ તથા રૂપથી રહિત રહેલ છે. તે અમૃતરૂપે તથા આત્મા-રૂપે છે.” આ પ્રમાણેની શ્રુતિ છે. હવે આકાશ એટલે શું પરબ્રહ્મ લેવા અથવા પ્રમિદ્ધ ભૂતાકાશ લેવું ? આમ વિચાર કરવામાં મને તો એમ લાગે છે કે, પંચ મહાભૂત માંહેલું આકાશ યોગ્ય છે. કારણ આકાશ શબ્દનો તે જ અર્થ થાય છે. કારણ કે અવકાશરૂપે આકાશ હોવાથી નામ તથા રૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરનાર રૂપે આકાશની યોજના કરવી યોગ્ય છે. કારણ કે કેવળ પ્રદ્યુ સ્વપ્નાઆદિપણાથી રહિત છે.

શુરુ:—આમાં તારી ભૂલ છે. પર પ્રદ્યુ જ આકાશશબ્દરૂપે થવા યોગ્ય છે.

શિષ્ય:—એમ કેવી રીતે બની શકે ?

શુરુ:—કારણ કે નામ તથા રૂપથી લિપ્ત અર્થનો ઉપદેશ કરેલો છે. “तद्वदन्ता तद्वत्ता नाम तथा रूपं જે લિપ્ત, તે પ્રદ્યુ રૂપે છે.” આ રીતે નામ

તથા રૂપથી ભિન્ન અર્થરૂપે ભૂતાકાશનો ઉપદેશ છે. બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુનો નામ તથા રૂપથી રહિતરૂપે સંભવ નથી. કારણ કે સર્વ વિકાર-સમૂહનો નામ તથા રૂપવડે જ વિકાર થાય છે. નામ તથા રૂપને સ્પષ્ટ કરનાર તથા અંકુશથી રહિતરૂપ બ્રહ્મથી અન્ય કોઈ નથી. “અનેન જીવેનાત્મનાનુપ્રવિ-
રૂપ નામરૂપે વ્યાપરવાણિ (છાં. ૧-૩-૨)
જીવાત્મારૂપે ભૂતોમાં પ્રવેશ કરી, નામ તથા રૂપવડે હું અનેકરૂપે થાઉં.” આ રીતે શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું કર્તાપણું નિરૂપણ કરેલ છે.

શિષ્ય:—શું પ્રત્યક્ષ રીતે નામ તથા રૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાપાતું જીવમાં રહેલ છે?

શુરુ:—હા, રહેલ છે. આ સ્થળે તો અભેદતા દર્શાવી છે. નામ તથા રૂપના કર્તારૂપે તેનું મૂલ્યન કરવાથી બ્રહ્મ, અષ્ટા આદિરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. “તદ્વત્ત તદ્મનુ સ આત્મા તે બ્રહ્મ અમૃતરૂપ તથા આત્મારૂપ છે,” આ રીતનાં બ્રહ્મનાં વિશેષણો છે “આજાનસ્તર્ગિગાત્ (ખં. ૧, ૧, ૨૨) આકાશ બ્રહ્મરૂપે છે, કારણ કે બ્રહ્મનાં વિશેષણ તેને લાગુ પડે છે.” આ જ વિષયનો અહીં કેવળ વિસ્તાર કરેલ છે. (૪૧)

શિષ્ય:—શું જીવાત્મા તથા પરમાત્મા એક છે ?

શુરુ:—હા, ખરું જોતાં જીવ તથા પરમેશ્વર એક છે.

શિષ્ય:—જીવને તો સુપુત્રિ તથા ઉત્કાંતિ અવસ્થા છે તથા પરમાત્મામાં તે નથી, તેનું કેમ ?

શુરુ:—આ જે સુપુત્રિ તથા ઉત્કાંતિનો લેદ જોવામાં આવે છે, તે સંસારને લઈને છે. બાકી અસંસારીને આમાંનું કશું હોતું નથી. આ જ ઉતુથી ૪૨ મા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૧૩ મું—સૂત્ર ૪૨ મું.

સુપુત્રિભેદ સંસારને લીધે.

સુપુત્ર્યુત્કાન્ત્યોમેદેન ॥ ૪૨ ॥

સૂત્રાર્થ:—સુપુત્રિ તથા જાગૃતિ અવ-
સ્થાના લેદને લઈ જીવાત્મા તથા પરમાત્માનો લેદ છે. (૪૨)

ટીકા:—શિષ્ય:—શ્રુતિમાં આ રીતનું જીવા-
ત્મા તથા પરમાત્માનું ભૂદી ભૂદી રીતે નિરૂપણ કરેલ છે. બૃહદ્દારણ્યકના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે, “ક્તમ આમેતિ વોડ વ વિજ્ઞાનમય. પ્રાણેષુ હ્યન્તર્ગ્યોતિ: પુરુષ: (ખં. ૪, ૩, ૭) આત્મા કેવો છે ? જે વિજ્ઞાન-મયરૂપે, પ્રાણોમાં તથા હૃદયમાં અંતર્ગ્યોતિરૂપે તથા પુરુષરૂપે છે.” આ પ્રમાણે પ્રથમ શરૂઆત કર્યા પછી ફરી આત્માના સંબંધમાં વિસ્તાર કર્યો છે. હવે સંસારીસ્વરૂપે કરી નિરૂપણ કરેલ આત્માનું સ્વરૂપ ખરું કે અર્થ-સારીસ્વરૂપે કરી પ્રતિપાદન કરાયેલ વચન ખરું છે ? આ રીતનો મને સંશય થાય છે. આ બેમાંથી શું લેવું ? મારું માનવું તો એમ છે કે, આત્માનું જે

સંસારીસ્વરૂપે સૂચન કરેલ છે, તે જ અર્થ છે.

શુરુ:-હું તેમ કેવી રીતે માને છે ?

શિષ્ય:-આત્માના જે ઉપક્રમ તથા ઉપસંહાર થાય છે, તેથી એમ માનવામાં આવે છે. ઉપક્રમના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “યોઽય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ (બૃં ૪, ૪, ૨૨) આત્મા સર્વ પ્રાણીઓને વિશે વિજ્ઞાન મયરૂપે થઇને રહેલ છે.” આ રીતે શરીરસંબંધી નિરૂપણ છે. ઉપસંહારમાં કહ્યું છે કે, “સ વા એવ મહાનજ આત્મા યોઽય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુઃ (બૃં ૪, ૪, ૨૨) આ મહાત્મ અવરૂપ આત્મા સર્વ પ્રાણીઓને વિશે વિજ્ઞાનમયરૂપે થઇ રહેલ છે.” આ પ્રમાણે આત્માનો ભાગ ઉપસંહારમાં પણ કયો નથી. માટે મધ્યમાં પણ ભગ્વત તથા સુષુપ્તિ અવસ્થાના નિરૂપણવડે આત્માનો જ વિસ્તાર કયો છે.

શુરુ:-આ વચન જે આપ્યું છે, તે પરમેશ્વરના ઉપદેશાત્મક છે, પણ શરીરનું નિરૂપણ કરવાના સંબંધમાં નથી.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બને ?

શુરુ:-આ સુષુપ્ત તથા ભગ્વત બેઉ અવસ્થા શરીર સંબંધી લેહદ્વારા પરમેશ્વરનું જ સૂચન કરે છે. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં કહ્યું છે કે, “અય પુરુષઃ પ્રજ્ઞેનાત્મના સપરિવ્રક્તો ન વાક્ષ્યં કિંચન વેદ માન્તરમ્ (બૃં ૪, ૩, ૨૧) પ્રજ્ઞ સ્વરૂપ એવા આત્માવડે જે આશ્રિત થાય છે, તે પુરુષ અંદર તથા બહાર કોઇપણ વસ્તુને જોતો નથી.”

આ રીતે શરીરથી લેહદ્વારા પરમેશ્વરનો જ વ્યપદેશ છે. અહીં પુરુષ શરીરવાચક છે, કારણ કે તેનામાં જ્ઞાતાપણું રહેલ છે. જો કે બાહ્ય તથા આંતરના જ્ઞાનનો પ્રસંગ હોવા છતાં આત્માને જ્ઞાનના પ્રતિબેધનો સંભવ સુષુપ્તિમાં છે. પરમેશ્વર પ્રજ્ઞારૂપે છે. સર્વ ભણવા-પણારૂપ પ્રજ્ઞાથી તે કદી ભૂલો પડતો નથી. તેમ જ ઉત્ક્રાંતિમાં કહ્યું છે કે, “અય શારીર આત્મા પ્રજ્ઞેનાત્મનાન્વારુઢ ઇત્સર્જન્યાતિ (બૃ. ૪, ૩, ૩૫) પ્રજ્ઞ આત્માથી દોરવાયેલો શારીરિક આત્મા શરીરમાંથી નિકળતી વખતે ઉર્ધ્વ શ્વાસ લેતો પ્રયાણ કરે છે.” આ રીતે જીવથી લેહવડે પરમેશ્વરનો વ્યપદેશ કરે છે. બળી જીવ શરીરનો સ્વામી હોવાથી શારીરરૂપે કહેવાય છે. જે પ્રજ્ઞસ્વરૂપે છે, તે જ પરમેશ્વર છે. માટે સુષુપ્તિ તથા ઉત્ક્રાંતિના લેહનો ઉપદેશ કરવાથી પરમેશ્વરનું આ સ્થળે સૂચન કરેલ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:-જો એમ છે તો આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં શારીરરૂપ જીવથી પરમાત્માનું બિન્નપણું કેમ કહ્યું છે ?

શુરુ:-આ બાબતમાં હું કહું છું, તે સાંભળ. શરૂઆતમાં “યોઽય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ પ્રાણોમાં જે વિજ્ઞાનરૂપે છે.” આ રીતે સંસારીના સ્વરૂપની સૂચના કરી નથી.

શિષ્ય:-ત્યારે શાની વિવક્ષા કરી છે ?

ગુરુ:—સંસારી સ્વરૂપે સૂચન કર્યા વિના પરબ્રહ્મ સાથે જોડાયેલા છે, તેનું જ સૂચન છે. કારણ કે, “ધ્યાનતીવ લેભાવતીવ બાણે ધ્યાન કરતો હોય, બાણે ગમન કરતો હોય” ઇત્યાદિ જે છેવટના ભાગમાં કહ્યું છે, તે સંસારી ધર્મના નિરાકરણ માટે કહ્યું છે. જે રીતે શરૂઆતમાં નિરૂપણ કર્યું છે, તે જે રીતે છેવટમાં પણ તે જ પ્રકારે આત્માનું નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે ઉપસંહારમાં કહ્યું છે કે, “સ વા ઇય મહાનજ આત્મા યોડ્ય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ આજન્મથી રહિત આત્મા પ્રાણોમાં વિજ્ઞાનમયરૂપે છે.” આપણાથી પણ એમ જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે, પ્રાણોમાં વિજ્ઞાનમયરૂપે જે સંસારી ભોવામાં આવે છે, તે જ મહાન્ અજરૂપ આત્મા પરમેશ્વર છે. જે એમ માને છે કે, જાણતાં અવસ્થાના નિરૂપણવડે મધ્યમાં સંસારસ્વરૂપની વિવક્ષા છે, તે પોતે એમ માનતો હોવો ભ્રમ છે, પોતે પૂર્વમાં ઉલ્લેખ કરતાં બાણે હું પશ્ચિમ દિશામાં ઉલ્લેખો છું. કારણ કે જાણતાં અવસ્થાના નિરૂપણવડે અવસ્થાની કે સંસારીપણાની વિવક્ષા, કરવામાં નથી આવી.

શિષ્ય:—ત્યારે શાની વિવક્ષા કરવામાં આવી છે?

ગુરુ:—સંસારથી રહિતપણાની, તેમ જ અવસ્થાથી રહિતપણાની વિવક્ષા કરી છે.

શિષ્ય:—આ કેવી રીતે બાણી શકાય?

ગુરુ:—“અતઃકર્ત્ત્વં વિમોક્ષાયિવ વ્રુહિ આધી વધારે મોક્ષ સંબંધી જે હોય તે મને કહો,” એમ ડગલે ડગલે પૂછે છે. વળી ડગલે ડગલે એ પ્રમાણેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે, “અનન્વાગતસ્તેન મન્યમગો લ્યપ્તુરુપઃ (બૃ. ૪, ૩, ૧૪) તે આ પુરૂષ કોઈપણ પ્રકારના સંગથી લેપાતો નથી. કારણ કે તે સંગથી રહિત છે.” વળી કહ્યું છે કે, “અનન્વાગત પુણ્યેનાનન્વાગત પાપેન તીર્ણો હિ તદા સર્વાન્શોકાન્હૃદયસ્ય મવતિ (બૃ. ૪, ૩, ૨૨) જે કોઈ પુણ્ય છે તેનાથી તે બંધાયેલો હોતો નથી, તેમ જ પાપવડે બંધાયેલો હોતો નથી. કારણ કે અજ્ઞાનાવસ્થામાં તેણે બુદ્ધિના સર્વ પ્રકારના શોકોનું અતિક્રમણ કરેલું હોય છે.” માટે અસંસારીપણાનું પ્રતિપાદન કરવાવાળાં વચનો શ્રુતિમાં છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૪૨)

શિષ્ય:—આત્મા અસંસારી છે, આના સંબંધમાં બીજું જે કોઈ પ્રમ થયું હોય, તે કહો.

ગુરુ:—આત્માનું પાત્ર હિ વિશેષણ આપેલ છે કે, અનન્વાગત પુણ્યેનાનન્વાગત પાપેન તીર્ણો હિ તદા સર્વાન્શોકાન્હૃદયસ્ય મવતિ. (બૃ. ૪, ૩, ૨૨) એમ કહે,

અધિકરણ ૧૩ મું—સૂત્ર ૪૩ મું.

પતિ આદિ શબ્દથી આત્મા
અસંસારી.

પત્યાદિશબ્દેભ્યઃ ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થઃ—પતિ આદિ જે શબ્દો
આત્માના મંથનમાં વાપરવામાં આવ્યા
છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, અસંસારી
સ્વરૂપનું જ પ્રતિપાદન છે.

ટીકાઃ—શુદ્ધઃ—અસંસારી સ્વરૂપને
પ્રતિપાદન કરવાવાળું જ આ વચન છે,
આમ જાણવું જોઈએ. કારણ કે “સંસ્ય
વર્ગા સંવસ્યેગાનઃ સર્વસ્યાધિપતિ અર્થઃ—
આત્મા સર્વને વશ કરનાર, સર્વનો

પ્રભુ તથા સર્વના અધિપતિરૂપે છે.”
ઇત્યાદિ વાક્યો આત્માના અસંસારી
સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરવાવાળાં ॥ તથા
મંસારી સ્વભાવનાં નિષેધ કરવાવાળાં
છે. ઉપરનું વચન જેમ આત્માનું અમ-
સારી સ્વભાવનું પ્રતિપાદન કરવાવાળું
છે, તેમ ઇનીચેનું વચન આત્માના
સંસારી સ્વરૂપનું નિષેધ કરવાવાળું છે.
જેમકે, “ત ન સાધુના કર્મના મૂલનો દુઃ-
સાધુના કર્મોના આ આત્મા સાધુ કર્મ-
વડે મહાન્ થતો નથી. તેમજ અસાધુ કર્મ-
વડે નાનો થતો નથી.” માટે અસં-
સારી પરમેશ્વર જ આ સ્થળે કહેવામાં
આવેલ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

इति श्रीमच्छांकरभगवत्पादकृती शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादस्य चद्र-

शंकरात्मज छोटालालशर्मणा कृत गुंजरगिराजुवादः ॥ ३ ॥

પ્રથમ અધ્યાય-ચતુર્થ પાદ.

સંદિગ્ધ પદોનું સમાધાન.

શિષ્ય:-હે ભગવન્ ! પ્રધાન શ્રુતિ પ્રતિપાદિત છે કે નહિ ?

શુભ:-ના, પ્રધાન શ્રુતિ પ્રતિપાદિત નથી રૂપકવડે શરીરનું જ અહણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૧ લું.

પ્રધાનનું શ્રુતિમાં અપ્રમાણ.

આનુમાનિકમત્વ્યેકેપામિતિ ચેન્ન શરીરરૂપક-
ધિન્વ્યસ્તગૃહીતેર્દર્શયતિ ચ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-અનુમાનથી નિરૂપણ કરાવેલ પ્રધાનને જો કોઈ એમ કહે કે, તે શ્રુતિ પ્રતિપાદિત છે તો અમારું કહેવું એમ છે કે, ના તેમ નથી રૂપકવડે સૂચિત થયેલું શરીરનું જ અહણ છે, એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે (૧)

“રીડા:-શુભ:-જન્માવ્યયત. (પ્ર સૂ ૧, ૨, ૨) જેમાથી આ જગતની ઉત્પત્તિ આદિ થાય છે તે બ્રહ્મ” આ પમાણે બ્રહ્મની નિશાસાની પ્રતિજ્ઞા કર્યા પ્રછી બ્રહ્મને લક્ષણ કેવું છે, તે નિરૂપણ કર્યું છે બ્રહ્મનું લક્ષણ પ્રધાનના લક્ષણની સમાન છે કે નહિ, આ ગીતની શંકાનું શ્રુતિ મા પ્રમાણ નથી, એ રીતે નિનકરણ

કર્યું છે. જેમકે “इक्षनेर्नागवदम् (પ્ર. સૂ. ૧, ૫) પ્રધાન એ જગતના કારણરૂપ નથી, કારણ કે શ્રુતિએ એ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કર્યું નથી” વળી વેદાંત-વાક્યોની સામાન્ય ગતિ બ્રહ્મરૂપી કારણ-વાદપ્રતિ છે, પણ પ્રધાનરૂપ કારણ-વાદપ્રતિ નથી, એમ પૂર્વના અથવડે વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરવામાં આવ્યું. હવે જે કાંઈ બાકી રહેલ છે, તેના સંબંધી આ ચોથા પાદમાં સૂચન કરવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-હે ભગવન્ ! આપે પૂર્વે એમ કહ્યું કે, પ્રધાનનું નિરૂપણ વેદ પ્રતિપાદિત નથી, તે કીક લાગતું નથી. કારણ કે કેટલીક શાખાઓમાં પ્રધાન સંબંધી જ શબ્દો બોધ કરાતા જેવામા આવે છે આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રધાનનું કારણપણ વેદમિદ્ધ છે તેમજ મહાન્ ઋષિ, જેવા કે કપિલ આદિ ઓએ પણ તે જ અહણ કર્યું છે. માટે આ જે અવ્યક્ત આદિ શબ્દ યોગ્ય છે, તે જિજ્ઞાસામાં યોગ્યતામાં આવ્યા છે, એમ પ્રતિપાદન થયું નથી. ત્યા સુધી સર્વદા બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે, એમ પ્રતિપાદન કરવું અયોગ્ય ઠરશે માટે તે શબ્દોનો અર્થ લિપ્ત છે, એમ

દર્શાવવા કાંઈ સખળ કારણ દર્શાવવું
 નેહએ. પ્રધાન જો કે આનુમાનિક છે
 અર્થાત્ અનુમાનવડે નિરૂપણ કરાયેલ
 છે, છતાં એક શાખામાં જાણે તે
 શ્રુતિથી પ્રતિપાદિત હોય, એમ જોવામાં
 આવે છે. જેમકે કઠોપનિષદમાં કહ્યું
 છે કે, “મહત્ત્વમ્ પાતમ્યમ્ વ્યક્ત્યત્વમ્. પાતમ્ય-
 મ્ મહત્ત્વમ્ અવ્યક્ત્યમ્ એક છે તથા અવ્ય-
 ક્ત્યમ્ મહત્ત્વમ્ એક છે.” આમાં જે નામો
 છે, તેમ જ જે ક્રમો છે, જેવા કે
 સ્મૃતિપ્રસિદ્ધ મહત્ત્વ, અવ્યક્ત્ય તથા
 મહત્ત્વ, તે જ જાણવામાં આવે છે. આ
 સ્થળે સ્મૃતિપ્રસિદ્ધ પ્રધાનું જ અ-
 વ્યક્ત્યરૂપે સૂચન છે. વળી શંખદાહિના
 અભાવ પ્રધાનમાં હોવાથી તે વ્યક્ત્ય
 રૂપે નથી, તેથી અવ્યક્ત્ય કહેવાય છે.
 ‘આથી અહીં સ્મૃતિપ્રસિદ્ધ પ્રધાનનું
 જ અભિધાન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રધા-
 નનું આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન
 કરેલ હોવા છતાં શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન
 કરેલ નથી, એમ કહેવું અયોગ્ય છે.
 વળી શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા ન્યાયવડે
 પ્રધાન જ જગતના કારણરૂપે છે.

શુદ્ધ — તાર્કિક આ માનવું અયોગ્ય
 છે. કઠોપનિષદમાં આવેલ આ વચન
 સ્મૃતિપ્રસિદ્ધ મહત્ત્વ તથા અવ્યક્ત્ય-
 ના અસ્તિત્વ સંબંધી નથી. આ સ્થળે
 જેવી રીતનું સ્મૃતિપ્રસિદ્ધ પ્રધાન
 સ્વતંત્ર, કારણ તથા નિરૂપણરૂપે છે, તે
 રીતનું આ સ્થળે સમજી શકાતું નથી.
 આ સ્થળે અવ્યક્ત્ય એવા કેવળ શંક-
 નું જ જ્ઞાન થાય છે. આ શંકની

વ્યુત્પત્તિ એટલી જ છે કે, વ્યક્ત્ય
 નહિ તે અવ્યક્ત્ય. આ શંકનો પ્રયોગ
 જે સૂક્ષ્મ તથા દુર્લક્ષ્ય હોય, તેના માટે
 મૂકવામાં આવે છે. આ શંકનો અમુ-
 ક જ અર્થ થાય એમ નથી. પ્રધાન
 વાદીઓમાં જે રૂઢિ છે, તેઓની તે જ
 રૂઢિ ભિન્નરૂપે અર્થ વેદાર્થનું નિરૂપણ
 કરવામાં કારણરૂપે થતી નથી. સામાન્ય
 રીતના ક્રમે કરીને પણ પ્રધાન એ જ
 જગતનું કારણ છે, એવી રીતની સ-
 માન અર્થની પ્રાપ્તિ ન થાય તો પ્રધા-
 નના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અયોગ્ય થશે.
 અર્થની જગ્યાએ ગાયને જોવાથી આ તો
 ઘોડા જ છે, એ પ્રમાણેનો મોઢ વિ-
 દ્વાનને થતો નથી. બ્રહ્મ સંબંધીના
 પ્રકરણના નિરૂપણમાં પ્રતિવાદી એવા
 પ્રધાનવાદીથી કલ્પાયલા પ્રધાનની પ્રતીતિ
 હોય નહિ. કારણ કે રૂપકવડે નિરૂપિત
 થયેલ શરીરનું જ અહીં અહંણ કરવામાં
 આવ્યું છે. આ સ્થળે અવ્યક્ત્ય એવા
 શંકવડે રચોપમના નિરૂપણરૂપ શરી-
 રનું જ અહંણ કરવામાં આવ્યું છે.
 કારણ કે વિષય જોતાં બ્રહ્મનું જ
 સૂચન છે તથા તે જ વિષયના ઉત્પ-
 ણના ભાગમાં આત્મા તથા શરીર
 આદિનું રથી તથા રથ આદિરૂપે નિરૂપણ
 કરેલ શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે. જેમકે
 “આત્માન રથિનં વિદિ શરીરં રથમેવ તુ । વૃદ્ધિ-
 ત્વ સાર્પિં વિદિ મન પ્રમદમેવ ચ ॥ દિન્દિવાણિ દ-
 યાનાહુ વિપ્રબોધ તેષુ મોચરાન્ । આત્મેન્દ્રિયમનો
 પુક્તં મોક્ષેન્દ્રિયમનીષિન્નઃ (કં ૧,૩,૩,૪)
 આત્માને તું રથી અર્થાત્ રથમાં બેસનાર

રૂપે, શરીરને રથરૂપે, બુદ્ધિને સારથિરૂપે, તથા મનને પ્રગ્રહરૂપે બાણ. ઇન્દ્રિયોને અશ્વરૂપે કહેવામાં આવે છે તથા તેઓના વિષયોને માર્ગરૂપે કહેવામાં આવે છે. અધિકારી પુરૂષો કહે છે કે, શરીર, ઇન્દ્રિય તથા મનયુક્ત આત્મા લોકતારૂપે છે.” સંયમનને પ્રાપ્ત થયેલ ઇન્દ્રિયોને લીધે આત્મા સંસારને પામે છે. જો ઇન્દ્રિયોત્ત્વ સંયમન થાય છે તો જન્મ મરણરૂપી માર્ગના પારને અર્થોત્ત વિશ્વના પરમપદને પામે છે. આ પ્રમાણેનું સૂચન કરેલ છે.

શિષ્ય:-માર્ગનો પાર કેવો છે તથા વિશ્વનું પરમ ધામ શું છે? આ રીતની મને શંકા થાય છે.

ગુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ્ત્રિયે-મ્ય પરાધર્મ્યા અયેમ્યથ પરં મનઃ। મનસસ્તુ પરાઙ્-ચિત્તું હેતાત્મા મહાન્પરઃ ॥ મહતઃ પરમમ્બક્તમવ્ય-ક્તાપુરુષ પરં । પુરુષાસ પરં કિંચિત્તા કાઠા સા-પરાગતિ” (ક૦ ૧,૩,૧૦,૧૧) ઇન્દ્રિયો કરતાં તેના વિષયો વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે, વિષયો કરતાં મન ઉત્કૃષ્ટ છે, મન કરતાં બુદ્ધિ ઉત્કૃષ્ટ છે તથા બુદ્ધિ કરતાં મહા-દાત્મા ઉત્કૃષ્ટ છે. મહાન્ અર્થોત્ત સમષ્ટિ બુદ્ધિ કરતાં વધારે ઉત્કૃષ્ટ અવ્યક્ત અર્થોત્ત માયા છે. અવ્યક્ત કરતાં વધારે ઉત્કૃષ્ટ પુરૂષ-આત્મા છે. આ પુરૂષ કરતાં કોઈ પણ વસ્તુ વધારે ઉત્કૃષ્ટ નથી. આ સૌથી છેવટની હદ તથા સર્વોત્કૃષ્ટ ગતિ છે.” તેમાં પણ જે ઇન્દ્રિયાદિઓ છે, તેઓનું નિરૂપણ પૂર્વે રથરૂપક કલ્પનામાં અર્થાદિ ભાવે કરી

કરાયલું છે. આજ ઇન્દ્રિયોત્ત્વ સંયમન કરતું જોઈએ, કે જેથી બ્રહ્મા અભાવનો નાશ થાય તથા માયાની ક્રિયાનો ત્યાગ થઈ શકે. તેમાં ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ પૂર્વે તેમજ આ રથને સમાન શબ્દવા-ળાં છે. અર્થોરૂપ શબ્દાદિ વિષયોને અશ્વોની ઉપમાવડે નિર્દેશ કરવામાં આંચો છે. બળી આ વિષયો ઇન્દ્રિયોથી પર છે. “સ્ત્રિયાણાં પ્રહત્વં વિપયાનામતિપ્રહત્વમ્” અર્થ:-ઇન્દ્રિયો બંધન કરનારી છે તથા વિષયો વધારે બંધન કરનારા છે.” આ વાત શ્રુતિપ્રસિદ્ધ છે. વિષયના કરતાં મનનું ઉત્કૃષ્ટપણું છે. કારણ કે વિષય તથા ઇન્દ્રિયના વ્યવહારનું મૂળ મન છે. બુદ્ધિ મનના કરતાં વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે. લોચ્ય વસ્તુઓ બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરી લોકતાની સમીપ પહોંચે છે. બુદ્ધિના કરતાં પણ આત્મા વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે. આ આત્માનું નિરૂપણ સારથિરૂપે “આત્માન રથિન વિદ્ધિ આદિ શ્રુતિવડે કરવામાં આંચું છે.

શિષ્ય:-આત્માનું સારથિરૂપે નિરૂપણ કરવાનું શું કારણ?

ગુરુ:-આત્માનું લોકતાપણું છે, તથા તે લોચ્ય વસ્તુના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. આત્મા સ્વામીરૂપે હોવાથી તે મહત્ત્વ રૂપે કહેવાય છે. સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “મનો મહાન્વિત્તેન્દ્રા પૂર્ણિ” ક્યાતિર્ગમ્યઃ પ્રજા સ્વવિચિત્તિચૈવ સ્મૃતિચ પરિપદ્યતે” અર્થ:-સમષ્ટિ બુદ્ધિ મનન શક્તિરૂપે, વ્યાપિનીરૂપે, ભાવીના નિશ્ચયરૂપ, આત્મારૂપ, લોચ્ય વર્ગના આશ્રયરૂપ, તાત્કાલિક નિશ્ચયરૂપે

કીર્તિ શક્તિરૂપે, નિયમન શક્તિરૂપે, ત્રણ કાળના નિશ્ચયરૂપે, ચિત્તના પ્રધાનરૂપે તથા મિથ્યા અને થઈ ગયેલ સર્વ વિષયનું અહંભુ કરવાવાળી છે.” વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યો વ્રજાણ વિદ્યાતિ પૂર્વ યો વે વેદાશ્વ પ્રદિષોતિ તસ્મૈ (શ્વે. ૬, ૧૮) પરમાત્માએ સૃષ્ટિના આરંભ વખતે બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરી તેઓને વેદો આપ્યા છે.” આ શ્રુતિવડે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ હિરણ્ય ગર્ભની જે બુદ્ધિ, તે બુદ્ધિ મર્વ બુદ્ધિમાં ઉત્કૃષ્ટ કહેવામાં આવી છે. આ બુદ્ધિ મહાત્મા આત્મારૂપે છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ જ બુદ્ધિનું પ્રથમ બુદ્ધિ શબ્દવડે અહંભુ કરવામાં આવ્યું છે તથા તેનો પૃથક્ રૂપે ઉપદેશ કર્યો છે. આપણી બુદ્ધિ કરતાં આ બુદ્ધિમાં ઉત્કૃષ્ટપણું રહેલ છે. આ પક્ષમાં પરમાત્માના વિષયવડે પર પુરૂષનું અહંભુ કરવું, જેનું આરંભરૂપે તથા આત્મારૂપે અહંભુ કરવામાં આવ્યું છે. ખરી રીતે જોતાં પરમાત્મા તથા વિજ્ઞાનાત્માના ભેદનો અભાવ છે. આ રીતે જોતાં એક શરીર જ કાર્યરૂપે રહે છે. બીજી ઇન્દ્રિયાદિઓ જે પ્રકૃત રૂપે છે તેનું વર્ણન પરમ પદને દર્શાવવાની ઇચ્છાથી કરવામાં આવ્યું છે. વળી કાર્યરૂપ, તથા અત્યરૂપ અવ્યક્ત શબ્દ વડે આ રથજે કાર્યરૂપ તથા પ્રકૃતરૂપ શરીરનું જ નિરૂપણ કર્યું છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, વિષય તથા સુખાદિના જ્ઞાનવાળા

તેમ જ અવિદ્યા યુક્ત લોકતાના શરીર-રહિતની રથાદિરૂપે કલ્પના કરી છે. વળી સંસાર મોક્ષ ગતિ નિરૂપણ વડે પ્રત્યક આત્માને બ્રહ્માની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ અહીં કહ્યું છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અથ સર્વેષુ મૂતેષુ મૃતોત્થા ન પ્રકાશતે । દ્યનંતે ત્વમ્યા વુદ્યા સ્વમ્યા સ્વમ્મદોશિભિઃ (ક. ૧, ૩, ૧૨) સર્વ પ્રાણી માત્રમાં તેનું સ્વરૂપ સૂઠ હોવાથી તે આત્મા પ્રકટ દેખાતો નથી. પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોનારા પુરૂષોવડે એકાગ્ર અર્થાત્ શુદ્ધનાં ઉપદેશોનાં મહા વાક્યોવડે ઉત્પન્ન થયેલી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે તે જોવાય છે અર્થાત્ તેનો આક્ષાત્કાર થાય છે.” આ રીતે વિષ્ણુના પરમ પદને જાણવું ઘણું અઘરું છે, એમ કહી તેને જાણવા માટે યોગનું નિરૂપણ કરે છે. જેમકે ચચ્ચેદ્રાદ્મનસી પ્રાગ્સ્વચ્ચેદ્રજ્ઞાનમાત્મનિ । જ્ઞાનમાત્મનિ મહતિ નિચ્ચેત્તચ્ચેદ્રજ્ઞાનમાત્મનિ (ક. ૧, ૩, ૧૩) વિવેકી પુરૂષે વાણીનો મનમાં લય કરવો, મનનો પોતાના જ્ઞાનાત્મામાં અર્થાત્ નિશ્ચય સ્વરૂપવાળી વ્યવિષ્ટિ બુદ્ધિમાં લય કરવો, જ્ઞાનનો મહદાત્મ વિશે (મમદિ બુદ્ધિમાં) લય કરવો તથા મહદાત્માને શાંત આત્મામાં અર્થાત્ નિવિઠારી આત્મામાં લય કરવો.” વાણીનો મનમાં લય કરવો અર્થાત્ વાગાદિ બાહ્યેન્દ્રિયના વ્યાપારનો ત્યાગ કરી તેણે મનોમાત્રવડે સ્થિતિ કરવી જોઈએ. વિષયના વિકલ્પ-વાળા મન વિશે વિકલ્પ દોષને જોવો તથા તેથી મનનો લય જ્ઞાન શબ્દ વડે નિરૂપિત તથા અધ્યવભાષ્યવાળી

બુદ્ધિમાં કરવો. આ બુદ્ધિનો લોકતારૂપ મહદાત્મામાં અથવા તો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિમાં સૂક્ષ્મતાને પ્રત્ન કરી લય કરવો. વળી મહાન આત્માનો શાંત આત્મામાં અથવા તો નિરૂપિત થયેલા શ્રેષ્ઠ પુરૂષમાં લય કરવો. આ જ પરાકાષ્ઠારૂપે છે. આ રીતે આગળ તથા પાછળનો સંદર્ભ મેળવી જોતાં પ્રધાનવાદીએ કંઈપના કશયલા પ્રધાનનો જસ પણ અવકાશ નથી. (૧)

શિષ્ય:-અહીં અવ્યક્ત શબ્દવડે સ્થૂલ શરીરને ગ્રહણ કરવું કે સૂક્ષ્મ શરીરને ગ્રહણ કરવું ?

ગુરુ:-અહીં અવ્યક્ત શબ્દથી સૂક્ષ્મ શરીરનું ગ્રહણ થાય છે. આ જ પ્રમાણે ૨ ના સૂત્રમાં કહ્યું છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૨ નું.

અવ્યક્તથી સૂક્ષ્મ શરીર.

સૂક્ષ્મ તુ તદર્હત્વાત્ ॥૨॥

સૂત્રાર્થ:-શરીરનું નિરૂપણ સૂક્ષ્મરૂપે છે. કારણ કે સૂક્ષ્મ ભૂતથી બનેલ હોવાથી તે પ્રમાણ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે. (૨)

ટીકા:-ગુરુ:-આપણે પૂર્વના સૂત્રવડે નિરૂપણ કરી ગયા કે, અવ્યક્ત શરીરવડે શરીરનું ગ્રહણ કરવું, પણ પ્રધાનનું નહિ.

શિષ્ય:-મને આ સ્થળે શંકા થાય છે કે, અવ્યક્ત શબ્દવડે શરીરનું ગ્રહણ કેવી રીતે થઈ શકે ? કારણ કે શરીર તો

સ્થૂલ સ્વરૂપે છે, જેથી તે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે હોવાથી વ્યક્તરૂપે છે તથા અવ્યક્ત શબ્દનો અર્થ એ છે કે, જે વસ્તુ સ્પષ્ટ નહિ તે.

ગુરુ:-આનો ઉત્તર હું કહું, તે તું સાંભળ. કારણ આત્માવડે અહીં સૂક્ષ્મ શરીરનું નિરૂપણ છે. અવ્યક્ત શબ્દવડે સૂક્ષ્મ શરીર લેવું, તે જ યોગ્ય છે. જો કે આ સ્થૂલ શરીરને અવ્યક્તરૂપે કહેવું યોગ્ય નથી, છતાં આ શરીરનું બધારણ સૂક્ષ્મ ભૂતવડે છે, જેથી અવ્યક્ત શબ્દવડે શરીર લેવું એ યોગ્ય છે. કેટલીકવાર એમ બને છે કે, પ્રકૃતિ વાચક શબ્દ અર્થાત્ મૂળ શબ્દવડે તેના વિકારનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. જેમકે “ગોમિઃ શ્રીળીતમત્તરસ (ઋ. સં) ગાયોવડે અર્થાત્ ગાયના વિકારરૂપ દૂધને સોમરસ માથે મિશ્ર કરી પાન કરવું જોઈએ.” વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તદ્વેદ તદ્દં દ્વાકૃતમાત્મીન (પૃ૦ ૧, ૪, ૭) પ્રથમ આ જગત્ સર્વ અવ્યાકૃતરૂપે હતું.” અહીં એમ કહ્યું છે કે, આ જગત્ જે કે વિકારરૂપ નામ તથા રૂપવડે પરિગ્રહેલાળું છે, તે પૂર્વની અવસ્થામાં વિકારરૂપ નામ તથા રૂપથી રહિત હતું. તે બીજા શક્તિરૂપે હતું. આથી તેનું નિરૂપણ અવ્યક્ત શબ્દવડે થઈ શકે છે. (૨)

શિષ્ય:-જગતની જે બીજાવસ્થા, તેને જ પ્રધાનરૂપે ગણીએ તો નહિ ચાલે ?

શુરુ:-ખીજાવરથાને પ્રધાનરૂપે ગણવી યોગ્ય નથી. કારણકે નામ તથા રૂપવડે જગતનું બંધકત થવું પરમાત્માને અધીન છે, પણ પ્રધાનને અધીન નથી. કારણકે પ્રધાનને બે કારણરૂપે માનીએ તો પરમાત્મામાં સદ્દાપણું રહેશે નહિ. આ જ હેતુથી કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૩ છું.

પ્રધાનની કારણતામાં અભાવ.

તદ્વર્ણનાવાદર્થવત્ ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-ખીજ ગતિરૂપ જગત્ પરમાત્માને અધીન છે અર્થાત્ પરમાત્મા તેના કારણરૂપે છે. આ અર્થ જ માનવો યોગ્ય છે, નહિ તો પરમાત્મામાં સદાનો અભાવ રહેશે નહિ. (૩)

ટીકા:-શિષ્ય:-ન્યાયે ખીજાત્મક જગત્ નામ તથા રૂપથી બંધકારવરૂપે હોતું નથી અર્થાત્ પૂર્વની અવસ્થામાં હોય છે તથા અવ્યક્ત શબ્દને યોગ્ય કહેવાય છે ત્યારે આત્માવડે શરીરનું જે અવ્યક્ત શબ્દવડે ગ્રહણ થાય છે, તે જ અવ્યક્ત શબ્દ પ્રધાન કારણવાદરૂપે કેમ અર્થ શકે? પૂર્વાવસ્થારૂપ આ જગતની પ્રધાનપણુવડે સૂચના કરીએ તો શું અસુકત છે?

શુરુ:-બે આપણે જગતની કોઈ એક પ્રાદ્ અવસ્થાને સ્વતંત્ર કારણરૂપે માનીએ તથા તે પ્રકારનો પ્રસંગ લાવીએ તો પ્રધાન કારણવાદનો પ્રસંગ આવશે. અમારું માનવું એવું છે કે, જગતની

પ્રાદ્ અવસ્થા પરમેશ્વરને અધીન છે, પણ સ્વતંત્રરૂપે નથી. આમ અસ્વતંત્ર જગતની અવસ્થા માનવી યોગ્ય છે તથા તે જ અવસ્થા અર્થયુક્ત છે. બે તે અવસ્થા સ્વતંત્ર માનીએ તો પછી પરમાત્માનું સદ્દાપણું સિદ્ધ થશે નહિ. કારણકે શકિત રહિત પરમાત્માની કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ થવી યોગ્ય નથી વળી સુક્ત પુરુષોની ફરી ઉત્પત્તિ થતી નથી.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે બને?

શુરુ:-સુક્તની ફરી ઉત્પત્તિ નહિ થવાનું કારણ એ છે, આત્મજ્ઞાનના પ્રાદ્-ભાવવડે તેની ખીજ શકિતનો નાશ થયેલ હોય છે. કારણ કે ખીજશકિત અવિદ્યા વાચક છે. અવ્યક્ત શબ્દવડે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તે શકિત પરમેશ્વરને અધીન, માયાયુક્ત તથા મહા સુષુપ્તિરૂપે છે. આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનથી રહિત સસારી જીવો આ અવસ્થાનો આશ્રય કરે છે. આ માયારૂપ શકિતનું જ અવ્યક્ત નામ છે તથા કેટલેક રથો આ શકિતનું આકાશ શબ્દવડે નિરૂપણ કરેલ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “एतस्मिन् स्वप्नस्य गार्ग्यकान्तोत्पद्य प्रोतस्य हे गार्ग ! आ आकाश अक्षर ब्रह्मणे चित्तो मोत-प्रोत छे.” કેટલેક રથો અક્ષર શબ્દવડે આ શકિતનું નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે “अक्षरतत्परत पर सु० २, ૧, ૨) તે મહાન અક્ષરથી પણ પર છે.” આ શકિતનું નિરૂપણ કેટલેક રથો માયા શબ્દવડે કર્યું

છે. જેમકે “માયા તુ પ્રકૃતિ વિચિત્રાન્માયિન તુ મદેશ્વરમ્ । (થે ૦ ૪, ૧૦) માયાને પ્રકૃતિ રૂપે જાણવી જોઈએ તથા માયાને (માયાની સાથે જે જોડાયેલ છે તેને) મહેશ્વરરૂપે જાણવા જોઈએ.” આ માયાને અવ્યક્ત સ્વરૂપે કહેવામાં આવે છે. કારણ કે તે તત્ત્વરૂપે છે કે ભિન્નરૂપે છે, એ રીતના તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવું અશક્ય છે. “મહતઃ પરમયત્તમ્ મહતથી અવ્યક્ત શ્રેષ્ઠ છે” આ એમ દર્શાવે છે કે, મહતની ઉત્પત્તિ અવ્યક્તમાંથી છે. હિરણ્યગર્ભ મ’બધી બુદ્ધિ મહાનરૂપે છે, તેમ જ જીવ પણ મહાનરૂપે છે, છતાં પણ અવ્યક્તને જીવ-લાવ અધીન હોવાથી મહતના કરતાં અવ્યક્ત ઉત્કૃષ્ટ છે, એમ કહ્યું છે. કારણ કે અવિદ્યા અવ્યક્તરૂપે છે અવિદ્યાપણુને લીધે જ જીવનો સર્વ વ્યવહાર હંમેશ આહુ હોય છે. મહત્ કરતાં અવ્યક્ત જે ઉત્કૃષ્ટ છે, તેની શરીર સાથે સમાનરૂપતા છે. આ કારણથી અવ્યક્તના વિકારરૂપ શરીરને વિશે અવ્યક્તની કલ્પના કરવામાં આવી છે. શરીરની માફક ઇન્દ્રિયાદિની પણ તેના વિકાર માથે એડરૂપતા છે માટે શરીર અવ્યક્તની માથે સમાન સ્વરૂપતા-વાળું હોવાથી તેનું અહણુ અવ્યક્તરૂપે કરવામાં આવ્યું છે. આ જ પ્રમાણે શરીરની ઇન્દ્રિયોનું અહણુ સ્વચ્છવડે કરવામાં આવે છે તથા તેનો સ્વચ્છમાં જ સમાવેશ થાય છે. કેટલાકો શરીરનું એ પ્રકારે વર્ણન કરે છે:—સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ. જે હસ્યરૂપે શરીર છે તે સ્થૂલ તથા તદન્તરપ્રતિપત્તૌ ર-હતિ સપરિણત પ્રાગ્નિસ્પર્શાદ્યામ્ (પ્ર. સૂ. ૩,

૧, ૧) આ સૂત્રવડે સૂક્ષ્મ શરીરનું હવે પછી વર્ણન કરવામાં આવશે. આ બેઉ પ્રકારનાં શરીરો એકરૂપે જ હોવાથી પૂર્વે તેની સ્થરૂપે કલ્પના કરી છે. આ સ્થળે અવ્યક્ત શ્વદ-વડે સૂક્ષ્મ શરીરનું અહણુ કરવું. કારણ કે સૂક્ષ્મનું અહણુ અવ્યક્ત શ્વદવડે યુક્ત છે. આ અવ્યક્તને અધીન બધ તથા મોક્ષનો વ્યવહાર હોવાથી, જીવના કરતાં અવ્યક્તનું શ્રેષ્ઠપણું છે. જેમ કે ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર અર્થને અધીન હોવાથી ઇન્દ્રિયોના કરતાં અર્થનું શ્રેષ્ઠપણું છે.

શિષ્ય:—ઇન્દ્રિયો કરતાં અર્થોની ઉત્કૃષ્ટતા છે, એ તો ઠીક, પણ સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂલ આ બેઉને સમાન ગણી સ્થરૂપે કલ્પના કરી છે. આ રીતે બેઉ શરીરો સમાનરૂપે છે તથા તે બેઉનો પ્રકૃતને વિશે સમાવેશ થાય છે, તો પછી આ સ્થળે શા માટે સૂક્ષ્મ શરીરનું અહણુ કર્યું છે તથા સ્થૂલ શરીરનું જ અહણુ કેમ કર્યું નહિ?

શુરુ.—અમે તો વેદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા સમર્થ છીએ, પણ વેદ સ’બધી વાદવિવાદ કરવા સમર્થ નથી.

શિષ્ય:—વેદ અવ્યક્ત પદને સૂક્ષ્મ શરીરરૂપે પ્રતિપાદન કરવા સમર્થ છે, પણ સ્થૂલ શરીરને નહિ. કારણ કે તે વ્યક્ત સ્વરૂપે છે, આમ જો આપ કહેતા હો તો તેમાં ભૂલ છે. કારણ કે અર્થપ્રાપ્તિ એક વાક્યને અધીન

છે. પૂર્વોક્તર બેઉ વેદવચનો એક વાક્યતા કર્યા વિના કોઈ પણ અર્થનું પ્રતિપાદન કરતાં નથી. જો તેમ ન થાય તો પછી મૂળ અર્થોત્ પરમાર્થ વસ્તુનો નાશ તથા અપ્રકૃત અર્થોત્ મિથ્યા વસ્તુનું પ્રતિપાદન થાય. વળી એક વાક્યતાનો બોધ ગ્રહણ કરવાની ઈષ્ટા વિના એમને એમ થતો નથી. આ સ્થળે સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ શરીરના ગ્રહણ સંબંધી ઇચ્છા છે. આ રીતની ઇચ્છા હોવા છતાં બેઉનો મંબંધ ન માનીએ તો પછી બેઉની એકવાક્યતામા બોધ આવશે. કારણ કે વેદના અર્થની પ્રાપ્તિ છે. તેમજ એમ માનવું નહિ જોઈએ કે, સૂક્ષ્મ શરીરનું શોધન કુખ્યે કરીને કરી શકાય એમ હોવાથી તેનું અહીં ગ્રહણ છે તથા સ્થૂલ શરીરનું ગ્રહણ નથી કર્યું, કારણકે તેનામાં દુર્ગંધતા જોવામાં આવે છે તથા તે સહેલાઈથી શોધી શકાય છે. કારણ કે અહીં કોઈના શોધનસંબંધી વ્યાખ્યા નથી, તેમજ શોધનકર્તારૂપે કોઈનું નિરૂપણ નથી. વિષ્ણુનું પરમ પદ શું છે, તેનું જ વર્ણન સૂક્ષ્મ શરીરનું નિરૂપણ કર્યા પછી છે આનાથી અમુક ઉત્કૃષ્ટ છે, આ ઉત્કૃષ્ટના કરતાં અમુક વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે, આ પ્રમાણે કહી પુરૂષથી ઉત્કૃષ્ટ કર્તૃ પણ નથી, એ ગીતે કહ્યું છે.

શુરુ:—આ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ મંબંધી ગમે તેમ હેય, પણ પ્રધાન અનુમાનવડે નિરૂપિત છે, એમ નિગ-કણ થયે છતે, અમારે બીજું કશું

સિદ્ધ કરવાનું નથી સ્થૂલ સૂક્ષ્મના સંબંધમાં તમે ગમે તેમ ગણો, પણ તેથી અમારા સિદ્ધાંતને હાનિ પહોંચતી નથી. (૩)

શિષ્ય:—પ્રધાન અવ્યક્તરૂપે નથી, તેના મંબંધમા બીજું કંઈ કારણ હોય તે કહેશો ?

શુરુ:—હા, બીજું કારણ એ છે કે, અવ્યક્ત જ્ઞેયરૂપે નથી, તથા પ્રધાન જ્ઞેયરૂપે છે, એમ સાંખ્યો માને છે. માટે તેમના મત પ્રમાણે પણ અવ્યક્ત પ્રધાન રૂપે કહેવાઈ શકે નહિ. જેમકે:—

અધિકરણ ૧ હું—સૂત્ર ૪ થું.
અવ્યક્તનો પ્રધાનરૂપે અભાવ.
જ્ઞેયત્વાવચનાઽઽ ॥૪॥

સૂત્રાર્થ:—અવ્યક્તનું નિરૂપણ જ્ઞેય સ્વરૂપે નથી. આથી અવ્યક્ત પ્રધાનરૂપે થઈ શકે નહિ. (૪)

ટીકા:—શુરુ:—શુણ તથા પુરૂષના લેહને જાણવાથી કેવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ જાણનારા માંખ્ય દર્શનવાળાઓ જ્ઞેયરૂપે પ્રધાનનું નિરૂપણ કરે છે. શુણના સ્વરૂપને જાણ્યાવિના શુણ તથા પુરૂષનો શું લેહ છે, તે જાણવો અશક્ય છે. દેહલેહ સ્થળે વિશેષ વિભૂતિની પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રધાનને સાંખ્યવાળાઓ જ્ઞેયરૂપે વર્ણવે છે. અવ્યક્તનું જ્ઞેયપ્રાપ્તવડે નિરૂપણ કરવું યોગ્ય નથી. અવ્યક્ત એવું પદ માત્ર કહેવાયલું છે, પણ કોઈ સ્થળે એમ કહ્યું નથી કે, અવ્યક્ત જાણના

યોગ્ય, તથા ક્રિયાસના કરવા યોગ્ય છે. વળી જે પદાર્થના જાણવા માટે ઉપદેશ ન કરેલ હોય, તે પદાર્થને જાણવા માટે પ્રયાસ કરવો યોગ્ય નહિ માટે અવ્યક્ત શબ્દવડે કદી પણ પ્રધાનનું અભિધાન થઈ શકે નહિ. અમને પણ એ જ યોગ્ય લાગે છે કે, રથની ઉપમાવાળા શરીર-દિના અનુભવવાવડે વિષ્ણુનું પરમપદ દર્શાવવા અવ્યક્તનું નિરૂપણ કરેલ છે. (૪)

શિષ્ય:-શું શ્રુતિમા પ્રધાનને જ્ઞેય તરીકે કહ્યો છે ?

શુર:-ના, માંખવાળાઓ જ એમ માને છે. શ્રુતિમાં પ્રધાનને જ્ઞેયરૂપે કહ્યો નથી, પણ પ્રાણ આત્માનું જ્ઞેયરૂપે નિરૂપણ શ્રુતિમાં કર્યું છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૫ મું.

પ્રધાનનો જ્ઞેયરૂપે અભાવ.

વદતીતિ ચેન્ન પ્રાણો હિ પ્રકરણાત્ ॥૫॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિ પ્રધાનને જ્ઞેયસ્વરૂપે કહે છે, એમ નથી. કારણ કે જે સ્થળે જ્ઞેયનું નિરૂપણ છે ત્યાં પ્રાણ આત્માનું જ્ઞેયરૂપે વર્ણન છે (૫)

ટીકા:-શિષ્ય-સાખ્યના મતવાળા એમ કહે છે કે, શ્રુતિમા જ્ઞેયત્વનો સ્વીકાર નથી, એમ કહેવું ખોટું છે. આપ એમ કહેતા હશે કે તે કેવી રીતે ? અવ્યક્ત શબ્દવડે નિરૂપિત પ્રધાનનું જ્ઞેયરૂપે વર્ણન શ્રુતિમા પણ છે જેમકે,

“અશબ્દમસ્પર્શમિરુપમ યય તયા રસ નિત્યસગધવચ યત્ । અનાદ્યનત મહત્ પર ધ્રુવ નિચાય ત મૃત્યુ-મુનામમુચ્યતે (ક. ૨, ૩, ૧૫) બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શબ્દ રહિત, સ્પર્શ રહિત, રૂપ-રહિત, ક્ષય રહિત, રસ રહિત અર્થાત્ નીરસ, નિત્ય, ગંધ રહિત, આદિ તથા અંત રહિત, મહાનું કરતા અર્થાત્ બુદ્ધિ કરતા પણ શ્રેષ્ઠ, તથા ધ્રુવ અર્થાત્ અચલરૂપ છે. આ રીતે જે અધિકારી પુરૂષ જાણે છે, તે સ્મૃત્યુના સુખમાંથી નિકળી જાય છે.” જેવી રીતે શબ્દાદિથી રહિત તથા મહં તથી પર પ્રધાનનું સ્મૃતિમા નિરૂપણ કરેલ છે, તેવું જ આ શ્રુતિમાં પણ જ્ઞેય પણાથી પ્રધાનનું જ નિરૂપણ કરેલ છે. માટે આ સ્થળે પ્રધાનને જ જ્ઞેયરૂપે જાણવો.

શુર-આ સ્થળે પ્રધાનને જ્ઞેય અર્થાત્ પ્રાખ્યરૂપે ગણેલો નથી, પણ પ્રાણ પરમાત્માનું જ નિરૂપણ પ્રાખ્ય શબ્દવડે કરવામાં આવેલ છે.

શિષ્ય.-એમ કેવી રીતે બને ?

શુર-તેનું કારણ એ કે, ત્યાં પ્રાણ પરમાત્માનો જ વિષય છે. તે સ્થળે પ્રાણ આત્માની ળાણત જ વિસ્તારપૂર્વક કહેલ છે તે જ સ્થળે આ પ્રમાણેનું સૂચન છે કે, “પુમ્પાનપર વિંચિત્વા કાશ્ઠા સા પગ ગતિ પુરૂષથી કોઈ પર નથી તે જ પરિતીમા તથા પરમગતિરૂપે છે.” વળી “અપ સર્વેષુ મૃતેષુ મૂઢોત્મા ન પ્રવાચતે આ પુરૂષ સર્વ પ્રાણી માંત્રમાં મૂઢરૂપે રહેલ છે. તેથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી ” આ રીતે આત્માને

ઓળખવો અઘરો છે. આ પ્રમાણે આત્મા-
તું જ જ્ઞેયપણું સૂચન કર્યું છે. તેમ જ
“વચ્છેદ્વાદ્વૈતસી પ્રાજ્ઞઃ અર્થઃ—વાણી તથા મનનો
પ્રાજ્ઞ આત્મામાં લય કરવો.” આ રીતે
આત્માના જ્ઞાન માટે જ વાગાદિના સંયમ-
નતું વિધાન કરેલ છે. કાળુ કે આત્મ-
જ્ઞાનવડે મૃત્યુના સુખમાંથી છટવારૂપ
ફળ થાય છે. કેવળ પ્રધાનને ઓળખી
મૃત્યુના સુખમાંથી મુક્ત થવાય છે,
જોમ સાંખ્યવાદીઓ પણ કહી શકતા
નથી. તેઓ પણ જોમ કહે છે કે, ચેત-
નરૂપ આત્માના જ્ઞાનવડે જ મૃત્યુના
સુખમાંથી છટા થવાય છે. સર્વ વેદાં-
તમાં પ્રાજ્ઞ આત્માતું જ અશબ્દાદિ
ધર્મપણાથી નિરૂપણ કરાયેલ છે. માટે
આ સ્થળે પ્રધાનને જ્ઞેયરૂપે ગ્રહણ કરવો
નહિ અથવા તો પ્રધાનતું જ અવ્યક્ત-
રૂપે નિરૂપણ કરાયેલ નથી. (૫)

શિષ્યઃ—ત્યારે કઠોપનિષદમાં
નચિકેતાએ યમને પ્રશ્ન પૂછ્યા છે,
ત્યાં પ્રધાન સંખધી શુ કાંઈ પૂછ્યું
જ નથી ?

શુરુઃ—વ્યક્ત કે પ્રધાન મંખધી
ત્યાં કોઈ રીતનો પ્રશ્ન થયો નથી. માત્ર
ત્રણ જ પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા છે તથા
તે અગ્નિ, જીવાત્મા તથા પરમાત્મા
સંખધીના છે તથા તે જ ત્રણ પ્રશ્નોનું
સમાધાન યમે કરેલ છે. જેમકે;—

અધિકરણ ૧ લું—સૂત્ર ૬ હું.

યમના સંવાદમાં અગ્નિ આદિતું
નિરૂપણ.

ત્રયાણમેવ ચૈવમુપન્યાસઃ પ્રશ્નશ્ચ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થઃ—નચિકેતા તથા યમના
વાદમાં ત્રણ બાબતોનો (અગ્નિ, જીવ તથા
પરમાત્માનો) પ્રશ્ન છે તથા તે સંખધી જ
સમાધાન યમે કરેલ છે. (૬)

ટીકાઃ—શિષ્યઃ—પૂર્વના સૂત્રવડે જો કે
એ તો સિદ્ધ થયું કે પ્રધાનતું જ્ઞેયપણું
તેમજ વાચ્યપણું નથી. કારણ કે અગ્નિ,
જીવ તથા પરમાત્મા, આ ત્રણ પદાર્થતું જ
આ સ્થળે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે,
તથા કઠવત્લીમાં પણ યમે વરદાન આપના
વડે આ ત્રણ જ વસ્તુતું વર્ણન કરેલ છે.
હવે આ સ્થળે મને એ શંકા ઉત્પન્ન થાય
છે કે, આ ત્રણ સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થ-
વિશે તે સ્થળે સૂચના કરેલ છે કે નહિ ?
પ્રથમ “સત્ત્વમસિ સ્વર્ગમચ્યેપિ મૃગો પ્રદૂષિત
શ્રદ્ધાનાય મહ્યમ્ (કં ૧, ૧, ૧૩) હે યમ !
સ્વર્ગપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ અગ્નિ વિશે
આપ બોલો છો. માટે શ્રદ્ધા ગળતા એવા
મને તેતું વર્ણન કહો.” આ રીતે અગ્નિ
મંખધી પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. વળી જીવ
સંખધી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે,
“ચેવ પ્રંતે વિચિન્નિત્યા મનુરેડસ્તીયેનાયનર્તા
તિ ચૈવ । एतद्विद्यामनुमिष्टस्त्वयाहं वराणामं
परस्त्वनીयઃ (કં ૧, ૧, ૨૭) નચિકેતાએ
કહ્યું, એવી શંકા ઉભી થાય છે અને
કેટલાકે જોમ કહે છે કે, મનુષ્યના મરણ

પછી આત્માનું અસ્તિત્વ છે, કેટલાક કહે છે કે અસ્તિત્વ નથી. આપથી ઉપ-
 હિષ્ટ થયેલ હું તે બાણું 'એમ કરો.
 ઘરોમાં આ મારો તૃતીય વર છે." વળી
 પરમાત્મા સંખધી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન
 પૂછ્યો છે:—“અન્યઞ્ચર્મા દન્યઞ્ચાર્મા દન્યઞ્ચાત્મા
 ત્કતાત્કતાત્ । અન્યઞ્ચ મૃતાઞ્ચ મન્યાઞ્ચ યત્તત્પર્યસિ
 ત્તદ્વદ (કં ૧, ૧૨, ૧૪) વળી નચિકેતા
 કહે છે:—ધર્મથી લિપ્ત, અધર્મથી લિપ્ત,
 આ કાર્યો તેમજ કારણોથી લિપ્તરૂપે,
 તેમજ ભૂત તથા ભવિષ્યથી લિપ્તરૂપે
 જેને આપ ભુવો છો, તે આત્મતત્ત્વ મને
 કહો." અગ્નિ સંખધી પૂછાયલા પ્રશ્નનું
 ઉત્તર નીચે પ્રમાણે છે:—“લોકાદિમાર્મિ તમુ-
 શ્ચ તસ્મૈ યા ઇષ્ટકા યાવતીર્થા યથા વા (કં ૧,
 ૧, ૧૫) પછી લોકના કારણરૂપ તે અગ્નિ-
 વિશે ઇષ્ટકા, તેઓની સંખ્યા તથા
 અગ્નિની ક્રિયા કેવી રીતે કરવામાં આવે
 છે, તે રીત વિગેરે સર્વ તેણે તેને સમ-
 ભવી. ” જીવ સંખધી પ્રશ્નનો યમરાજ
 તરફથી ઉત્તર નીચે પ્રમાણે હોતો:—
 “હન્ત ત ઇદ પ્રવક્ષ્યામિ ગુણ બ્રહ્મસનાતનમ્ ।
 યથા ચ મરણ પ્રાપ્ય આત્મા ભવતિ ગૌતમ ॥
 યોનિમન્યે પ્રપચન્તે શરીરત્વાય દેહિન । સ્થાણુમ-
 ન્યેતુનયન્તિ યથાકર્મ યથાશ્રુતમ્ (કં ૨, ૫,
 ૬, ૭) હવે ફરી હું તને સનાતન બ્રહ્મ
 જણાવીશ, જે ગોખ્ય-છૂપું રાખવા યોગ્ય
 છે અને હે ગૌતમ ! કેવી રીતે તેને
 ઓળખવાથી સંસારના સંખધો તૂટી
 જાય છે અને વળી કેવી રીતે તેને
 ન ઓળખવાથી અજ્ઞાની મૃત્યુને
 પ્રાપ્ત થઈ ફરી શરીરને ધારણ કરે
 છે, તે સર્વ તું સાંભળ. દેહ ધારણ

કરવા અર્થે મૃત્યુ પછી કેટલાક અજ્ઞા-
 નીઓ યોનીને પ્રવેશ કરે છે. બીજા
 કેટલાકો અર્થોત્ અત્યંત પાપીઓ વૃક્ષાદિ
 સ્થાવર લાવને પાગે છે. આ લોકમાં
 જેવાં કર્મ કરવામાં આવે છે તથા જેવી
 રીતનું સાઈં યા નરનું જ્ઞાન સંપાદન
 કરેલું હોય છે, તેને લાયક જીવને શરીરની
 પ્રાપ્તિ થાય છે.” “ન જાયતે ત્રિયતે જાતિપત્રિત્”
 (૧, ૨, ૧૮) આ નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપ
 આત્મા કાંઈ જન્મતો નથી, તેમ નાશ
 પામતો નથી.” ઇત્યાદિ બહુ વિસ્તાર-
 યુક્ત પરમાત્મા સંખધી વર્ણન કર્યું છે.
 પ્રધાન સંખધી આમાં જરાપણ પ્રશ્ન
 પૂછવામાં આવ્યો નથી તથા જ્યારે
 પ્રશ્ન પૂછ્યો નથી તો પછી તે સંખધી
 ઉત્તર તો ક્યાંથી ?

શિષ્ય—“યે યત્રેતે ત્રિચિકિત્સા મતુષ્યેઽસ્તીતિ
 કેટલાક એમ કહે છે કે, મનુષ્યના મરણ
 પછી આત્માનું અસ્તિત્વ છે” આ રીતે
 આત્મા સંખધી પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો
 છે. હવે ‘અન્યઞ્ચર્મા દન્યઞ્ચાર્માત્ દર્મધી
 અન્ય, અધર્મથી અન્ય” આનો શું
 આત્મા સંખધીના પ્રશ્નને વિશે જ સમા-
 વેશ થાય છે કે કાંઈ બીજો પ્રશ્ન પૂછ-
 વામાં આવ્યો છે ? આ સ્થળે શું
 સમજવું ? જો આપણે એમ કહીએ
 કે, આ પ્રશ્નનું ફરી પુનરાવર્તન કર્યું
 છે, તો પછી આત્મા સંખધી જે જે
 પ્રશ્નો છે તે એકજરૂપે થાય તથા
 તેમ થવાથી, અગ્નિ સંખધી તથા
 આત્મા સંખધી એમ બે પ્રશ્નોનું જ
 નિરૂપણ થશે તથા અહીં ત્રણ પ્રશ્નો

પૂજવામાં આળ્યા છે, એમ કહેવું
 ભેદજે નહિ. જો તમે એમ કહો કે,
 બા રથજે ખીજે જ પ્રશ્ન પૂજવામાં
 આળ્યો છે તો પછી વર આપવામાં
 જે પ્રશ્નો કહ્યા હોય, તેથી લિન્ન પ્રશ્ન
 પૂજવામાં હોય નથી; તેમ પ્રશ્ન ન કર્યો
 હોય છતાં પ્રધાનની સૂચના કરવામાં
 ઇષ્ટુ પ્રકારનો હોય નથી.

શુરુ—આ રથજે અમે વરપ્રદાન
 વેના કોઈ પણ પ્રશ્નની કલ્પના કરતા
 નથી. કારણ કે ત્યા વરદાનનો જેમ
 ક્રમ છે, તેને અનુસરીને જ ઉત્તર અપા-
 યલો છે. વરપ્રદાનના ક્રમને અનુસરી
 મૃત્યુ તથા નચિકેતાના મંવાદરૂપે જ
 કલ્પલિની મમાપ્તિ સૂધી વચનપ્રવૃત્તિ
 ભવામાં આવે છે. પિતાથી મોકલાયલા
 નચિકેતાને મૃત્યુએ ત્રણ વરદાન માગવા
 કહ્યું. તેમાંના પ્રથમ વરદાનવડે નચિકેતાએ
 એ માગ્યું કે, પિતા મારાપર પ્રસન્ન થાય.
 ખીલ વરદાનવડે અગ્નિવિદ્યા માંગી તથા
 ત્રીજા વરદાનવડે આત્મવિદ્યા માંગી.
 “યે ય પ્રેતે” આ રીતનો પ્રશ્ન વરદાનમાં ત્રીજું
 વરદાન છે, એ રીતનું શ્રુતિમાં સૂચન છે. જો
 “અન્યપ્રથમાદિ ઇત્યાદિ” વચન આ ત્રણ
 પ્રશ્નથી ભિન્ન અન્ય પ્રશ્નરૂપે ગણીએ તો
 પછી વરપ્રદાનથી ભિન્ન પ્રશ્નની કલ્પના
 કરવાથી શ્રુતિના વચનમા બાધ આવશે.

શિષ્ય—જો પૂજવા યોગ્ય છે તેથી
 લિન્ન આ પ્રશ્ન છે, માટે આ પ્રશ્ન
 ત્રણથી લિન્ન હોવો ભેદજે. પ્રથમ
 પ્રશ્ન જીવમંબધી છે. કારણકે તેમાં

કહ્યું છે કે, મનુષ્ય મરી ગયા પછી
 આત્માનું અસ્તિત્વ છે એમ કેટલાક
 કહે છે તથા કેટલાક કહે છે કે નથી.
 વળી જીવ ધર્માદિનો વિષય હોવાથી
 અન્યપ્રથમાદિ આ રીતના પ્રશ્નને યોગ્ય
 નથી. ખીજું પ્રાણ આત્મા ધર્માદિથી
 ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી ધર્માદિ આ રીતનો જે
 પ્રશ્ન કર્યો છે તે યોગ્ય છે. પ્રશ્નનું રહસ્ય
 ભેદમાં બેડ એકરૂપે લાગતા નથી. પ્રથમ
 તો પ્રશ્ન અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ સંબંધી છે
 તથા પાછળનો પ્રશ્ન ધર્માદિથી જે વસ્તુ
 ઉત્કૃષ્ટ છે તેના મંબધી છે. માટે પ્રથમના
 પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરવડે જે જ્ઞાન થાય, તેથી
 લિન્ન પ્રશ્નનું જ્ઞાન થતું હોવાથી પ્રશ્નમાં
 ભેદ છે. માટે પૂર્વના ઉત્તરનો જ સંબંધ
 પાછળનું વચન ગણતું નથી.

શુરુ—તારૂં આ માનવું જોડું છે.
 કારણકે જીવ તથા પ્રાણનું એકજ સ્વરૂપ
 છે. જો પ્રાણથી જીવ લિન્ન હોય તો પછી
 પૂજવા યોગ્ય વસ્તુના ભેદવડે પ્રશ્નનો પણ
 ભેદ થાય. પણ આ રીતનો ભેદ નથી.
 કારણકે તત્ત્વમયિ આદિ અનેક શ્રુતિવડે
 જીવાત્મા તથા પરમાત્માનું એક્યત્વ
 મિલ્લ કાઢાયેલ છે. અન્યપ્રથમાદિ આ
 પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે “જ જાતને કિયને યા વિચિત્ર
 ચિત્તચરસ્વરૂપ આત્માને જન્મમરણનો
 અભાવ છે.” આ રીતે જ જન્મમરણના
 પ્રતિષેધવડે જીવ તથા પરમેશ્વરનો અભેદ
 છે, એમ દર્શાવવામાં આળ્યું છે. જીવ
 ઇશ્વરના અભેદરૂપ પ્રમંગ હોવાથી
 જ જન્મ મરણનો પ્રતિષેધ યોગ્ય થાય
 છે. જન્મ મરણનો પ્રમંગ શરીરના

સંસર્ગથી જીવાત્માને હોય છે, પણ પરમાત્માને હોતો નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ત્વન્માન્ત ચોર્મો યેનાનુપસ્યતિ, મહાન્ત વિમુક્તાત્માન મત્તા ધીમે ન જ્ઞોત્સિ” (ક. ૨, ૪, ૪) જે આત્માવડે પુરૂષ સ્વપ્નમાં શું થાય છે તે તથા જાગૃતમાં શું થાય છે તે બંને જાણે છે, તે આત્માને મહાન્ તથા સર્વત્ર વ્યાપક માની, વિવેકી પુરૂષ શોકને પ્રાપ્ત થતો નથી.” આ રીતે સ્વપ્ન તથા જાગૃત અવસ્થાને જોવાવાળા જીવને મહત્ત્વ તથા વિભુત્વ રૂપે માનવાથી શોકનો નાશ થાય છે. આ શ્રુતિ એમ સૂચવે છે કે, પ્રાજ્ઞથી ભિન્ન જીવ હોયો જોઈએ નહિ. વેદાન્તનો આ રીતનો મિદ્ધાંત છે કે, પ્રાજ્ઞના જ્ઞાનથી શોકનો નાશ થાય છે. કહી શકે આત્મામાં કહ્યું છે, “યદેવેહ તદ્દમુત્ર યદ્દમુત્ર તદન્વિદ, મૃત્યો સ મૃત્યુમાર્જોનિ ય દ્વિ નાનેવ પપ્સતિ (ક. ૨, ૪, ૧૦) જે ચેતન્ય અહીં અર્થાત્ જીવોપાધિમાં છે, તે જ ચેતન્ય ત્યાં અર્થાત્ ઇશોપાધિમાં છે. તેમજ જે ચેતન્ય ઇશોપાધિમાં છે તે જ ચેતન્ય જીવોપાધિમાં છે. જે આ બ્રહ્મમાં ભિન્નતા જુએ તે એક મૃત્યુ થયા પછી બીજા મૃત્યુને પામે છે.” આ રીતે જીવ તથા પ્રાજ્ઞની ભેદદૃષ્ટિને શ્રુતિ નિષેધ કરે છે. પ્રથમ નચિકેતાએ જીવ સંજોગથી અસ્તિત્વ તથા નાસ્તિત્વનો પ્રશ્ન પૂછ્યો. ત્યાર બાદ મૃત્યુએ કહ્યું કે, હે નચિકેત ! તું આના સિવાય અન્ય વસ્તુન માંગ. આ રીતે અનેક કામનાઓથી યમે નચિકેતાને લલચાવ્યો, પણ જ્યારે

તે મહાધર્મ માન થયો નહિ ત્યારે યમે તેને અબુદ્ધય તથા મોક્ષ સંજોગથી વિભાગ પાડી, વિદ્યા તથા અવિદ્યાના વિભાગ સંજોગથી સમજાવ્યું પાડી તથા કહ્યું કે, “વિદ્યાર્મીયિન નચિકેતસ મન્યે ન્ત્યા કામા મહત્ત્વો યોરુપન્ત (ક. ૧, ૨, ૪) હે નચિકેતા ! હું ધારું છું કે, તું જ્ઞાનની અભિલાષાવાળો છે. કારણ ધણી કામનાઓથી પણ તું લલચાયો નહિ.” આ રીતે યમે નચિકેતાની પ્રશંસા કરી. પછી એના પૂછેલા પ્રશ્નની પ્રશંસા કરી કહ્યું કે, “ત દુર્લભં મદમનુપવિષ્ટ ગુહારિત ગદ્ગદેષ પુરાણમ્ । અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવ મત્તા ધીતો હર્ષશોભૌ જઘાતિ (ક. ૧, ૨, ૧૨) જે આત્મા જોઈ શકવો દુર્લભ છે, જે ગુહ તથા સર્વ કાર્યમાં રહેલ છે, જે બુદ્ધિરૂપી શુદ્ધિમાં રહેલ છે, પ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર કાર્ય કારણરૂપ અનર્થમાં રહેલ છે, જે અનંતરૂપ છે, તેનો આત્મામાં ચિત્તના નિધિધ્યાનનવડે માક્ષાત્કાર કરી, ધીર પુરૂષ હર્ષ તથા શોકનો ત્યાગ કરે છે.” આ રીતે યમે પણ જીવ તથા પ્રાજ્ઞનો અલેખ સૂચવ્યો, એમ શ્રુતિથી મિદ્ધ થાય છે. જે પ્રશ્નને લીધે નચિકેતા મૃત્યુની મહાન્ પ્રશંસાને પામ્યો, તે જ પ્રશ્નને ત્યાગ કરી પ્રશંસા પામ્યા પછી બીજો જ પ્રશ્ન પૂછે તો પછી નચિકેતાની યમે જે પ્રશંસા કરી, તે અયોગ્ય કહેવાય. માટે એ સિદ્ધ થાય છે કે, જે વસ્તુને આ પ્રમાણેનો જે પ્રશ્ન છે, તેનું જ શેષ અન્યથ વર્ગાવ છે. તારૂં કહેવું એમ છે કે, પ્રશ્નની છાયામાં ભિન્નતા છે, તે અયોગ્ય

છે. કારણ કે તે જ પ્રશ્ન સંબંધી વિશેષ
ખાખત આમાં પૂછવામાં આવી છે. પ્રથમ
દેહાદિથી લિન્ન આત્માનું અસ્તિત્વ
પૂછવામાં આવ્યું. ત્યાર બાદ તે જ
આત્માનું અસંસારીપણું પૂછવામાં આવ્યું
છે. જ્યાં સૂધી અવિદ્યાનો નાશ થતો
નથી ત્યાં સૂધી ધર્માદિના વિષયરૂપ
જીવના જીવત્વનો નાશ થતો નથી. જ્યારે
જીવના જીવત્વની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે
“તત્ત્વમસિ” આદિ શ્રુતિવચ્ચે આત્માની પ્રતીતિ
થાય છે. આત્મા અવિદ્યાયુક્ત હોય, અથવા
વિદ્યાયુક્ત હોય, પણ મૂળ આત્મવસ્તુના
મંબંધમાં જરા પણ લિન્નતા નથી. જેવી
રીતે કોઈ એક પુરૂષ અધારામાં પડેલી
કોઈ એક રત્નજીને સર્પરૂપે માને, તથા
તેથી બીજે તથા ધ્રુજતો ધ્રુજતો ત્યાંથી
નાશી જાય તથા ત્યાં કોઈ બીજે પુરૂષ
આવી એમ કહે કે, ભાઈ, તું બી. મા. જો
તો સર્પ નથી, પણ રત્નજી છે. ત્યારે પેલો
બીજેલો પુરૂષ તેના વાક્યને સાંભળી સર્પથી
થયલા ભયનો ત્યાગ કરે છે તેમ જ ધ્રુજવા
તથા નાશવાનો ત્યાગ કરે છે. આ પ્રમાણે
જ્યારે મનુષ્યની બુદ્ધિમાં સર્પની ભ્રાંતિ
હોય છે તેમ જ જે સમયે સર્પની
ભ્રાંતિનો નાશ થયેલો હોય છે, તે જોઈ
સમયે વસ્તુત્વમાં જરા પણ લિન્નતા
હોતી નથી. આ જ પ્રમાણે આ સ્થળે
પણ જાણી લેવું. માટે ન જાવતે ક્ષિયતે વા
આ શ્રુતિવચન આત્માના અસ્તિત્વ તથા
નાસ્તિત્વ સંબંધીના પ્રશ્નનો ઉત્તર છે.
માટે જીવ તથા પ્રાણનો વેદ અવિદ્યાને
લીધે છે, એમ જાણવું. અહીં આત્મા

સંબંધીના પ્રશ્નનું એકપણું છે. કારણ કે
જીવની પ્રથમ અવસ્થામાં દેહથી લિન્ન
આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધી સૂચના કરી
છે તથા જીવનો કર્તૃત્વાદિ સંસારી સ્વભા-
વથી પ્રતિષેધ કર્યો છે આ રીતે પ્રથમના
વચનમાં જીવ સંબંધી ઉત્પેક્ષા કરી છે
તથા જેવટના ભાગમાં ધર્માદિથી અતીત
એવા પ્રાજ આત્મા સંબંધી ઉત્પેક્ષા
કરવામાં આવી છે. માટે અગ્નિ, જીવ
તથા પગ્માત્માની કલ્પના યોગ્ય છે.
પ્રધાનની કલ્પના અહીં છે નહિ. તે પ્રમાણે
વગ્દાન પણ નથી, તે રીતનો પ્રશ્ન પણ
નથી, તેમ ઉત્તર પણ નથી, એમ વિષ-
મતા છે. (૬)

શિષ્ય:-અવ્યક્ત શું મહત્તની માફક
પ્રધાનવાચક નથી?

ગુરુ:-ના, તથા તે જ સંબંધી ૭ મું
સૂત્ર કહે છે કે:-

આધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૭ મું.

અવ્યક્તનો મહદ્ રૂપે અભાવ.

મહદ્વચ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-મહત્ શબ્દની માફક અ
વ્યક્ત શબ્દ પ્રધાનવાચક નથી. (૭)

ટીકા:-ગુરુ:-એમ મહત્ શબ્દ માંખ્ય-
વાદીઓ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ મત્તા મા-
ત્રમાં યોગ્ય છે, તે રીતે વેદમાં કોઈ સ્થળે
પ્રતિપાદિત નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,
“વુદેતાના મહાન્યર. (ક. ૧, ૩, ૧૦) બુદ્ધિ
કરતાં મહદ્ આત્મા ઉત્કૃષ્ટ છે.” વળી

કહ્યું છે કે, “મહાન્તં વિમુક્તાત્માનમ્ (ક. ૧, ૨, ૨૨) આત્માને મહાન્ તથા સર્વત્ર વ્યાપકરૂપે ધારી ધીર પુરૂષ શોક કરતો નથી.” તેમજ કહ્યું છે કે, “વેદાદમેતં પુરૂષ મહાન્તમ્ (શ્લોક ૩, ૮) જે મહાન્ પુરૂષ છે તે પરમાત્માને હું જાણું છું.” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં હેતુરૂપે આત્મશબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે. તે જ પ્રમાણે અવ્યક્ત શબ્દ પણ વેદિક પ્રયોગમાં કદી પ્રધાનરૂપે કહી શકાય એમ નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, અનુમાનસિદ્ધ પ્રધાન વેદ-પ્રતિપાદિત નથી. (૭)

શિષ્ય:—આપ કહો છો કે, પ્રધાન વેદપ્રતિપાદિત નથી. પણ વેદમાં અજ્ઞ શબ્દનું નિરૂપણ છે તથા તેનો અર્થ માયા થાય છે તથા તે માયા શક્તિ જ કેમ પ્રધાનરૂપે ન થઈ શકે?

શુરુ:—જ્યાં અજ્ઞ શબ્દ વાપર્યો છે ત્યાં સાંખ્ય વાદની વિશેષતા છે, એમ કહી શકાય નહિ. જેમ ચમસ નામના પાત્રનું જ્યાં નિરૂપણ કરેલ છે ત્યાં સામાન્ય પાત્રનું નિરૂપણ જાણી લેવું. તેમ આહી પણ અજ્ઞ શબ્દ સામાન્યવાચક છે, પણ કોઈ વિશેષ અર્થનું સૂચન કરતી નથી. આ જ હેતુથી આ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૨ જી—સૂત્ર ૮ મું.

પ્રધાન શું માયારૂપે ?

ચમસવદ્વિશેષાત્ ॥૮॥

સૂત્રાર્થ:—ચમસ પાત્રની પેઠે અજ્ઞ શબ્દ સામાન્યવાચક છે, તેથી તે

પ્રધાનવાચક છે, એમ કહી શકાય નહિ. (૮)

ટીકા:—શિષ્ય:—હું પ્રધાનવાદી કહું છું કે, પ્રધાન વેદપ્રતિપાદિત નથી, એ અયોગ્ય છે. આ અયોગ્ય છે એમ કહેવાનું કારણ એ કે, મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “અજામેકાં લોહિતગુરુરૂપા વહ્નીઃ પ્રજાઃ સૃજ-માનાં સમ્પાઃ । અગ્ની દેવોઃ સુપમાણોઽનુશતે જહાત્યેનાં મુક્તમોગમજોઽન્યઃ (શ્લોક ૧૦ ૪, ૫) જન્મથી રહિત એવો એક આત્મા પોતાના લોગને માટે રક્ત, શુકલ તથા કૃષ્ણ વર્ણવાળી જન્મથી રહિત એવી એક માયાની સમીપ જાય છે, તથા અનેક પ્રકારની પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરે છે. જન્મથી રહિત એવો અન્ય શુદ્ધ લોગવેલા લોગવાળી આ માયાનો ત્યાગ કરે છે.” આ મંત્રમાં લોહિત, શુકલ તથા કૃષ્ણ શબ્દવડે રજ, સત્વ તથા તમનું નિરૂપણ કર્યું છે. લોહિત રજરૂપે છે, કારણ કે તે પ્રીતિ-વાચક છે. શુકલ સત્વરૂપે છે; કારણ કે તે પ્રકાશવાચક છે. કૃષ્ણ તમ-રૂપે છે. કારણ કે તે આવરણવાચક છે. લોહિત, શુકલ તથા કૃષ્ણ, આ રીતે તેઓની સામ્ય અવસ્થા અવયવ ધર્મવડે નિરૂપણ કરાયેલી છે. જન્મનો જેને અલાભ, તે અજ્ઞ કહેવાય છે. અમારા સાંખ્ય મત પ્રમાણે મૂળ પ્રકૃતિ વિકારથી રહિત છે. જો કે અજ્ઞ શબ્દનો લૌકિક અર્થ બકરી થાય છે; પણ રૂદિપ્રતિપાદિત શબ્દનો આશય

લેવો યોગ્ય નથી કારણકે વિષય વિદ્યા સંબંધી છે. આ અન્નરૂપ પ્રકૃતિ પણ ગુણવાળી અનેક પ્રકારને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રકૃતિ અન્નરૂપ એક પુરુષ ભોગવે છે, તેનાપર પ્રીતિ રાજે છે તથા તેની મનીષ રહી તેનું એવન કરે છે. અવિદ્યાયુક્ત આત્મા પ્રાપ્તિને લીધે હું, સુખી છું, દુઃખી છું, મૃદુ છું, આ રીતે અવિવેકને લીધે શુભ ચોતાને માને છે. વળી ઉત્પન્ન થયેલ વિવેકરૂપી જ્ઞાનવાળો થીજે અન્નરૂપી પુરુષ જે કે વિગ્રહ હોય છે, તે આ પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરે છે. અર્થાત્ જેને ભોગવવામા આવેલ છે, તેમજ જેનો ભોગ ત્યાગ કરવામાં આવેલ છે, એવી પ્રકૃતિનો પુરુષ ત્યાગ કરે છે. માટે સાંખ્ય વાદીઓની પ્રધાનાદિ કલ્પના શ્રુતિયુક્ત છે.

શુરુ.—તારૂં માનવું જોઈતું છે. આ મંત્રથી શ્રુતિયુક્ત માંખ્યવાદનો આશ્રય કરવો યોગ્ય નથી આ મંત્ર સ્વતંત્રપણાથી કોઈપણ વાદનું અહણ કરતો નથી. ગમે તેવી કલ્પના કરી પ્રકૃતિ આદિનું અહણ માંખ્યવાદીઓ કરે છે. અહીં માંખ્યવાદ જ અહણ કર્યો છે, એમ વિશેષ વસ્તુને આ રથજે અહણ કરવી યોગ્ય નથી. જેમ ચમત્ પાત્રના અહણવટે કોઈ વિશેષ વસ્તુનું અહણ થતું નથી, તેમ આ રથજે માંખ્યવાદ માનવો યોગ્ય નથી જેમકે, “અર્વાચિન્નમસ્ય કર્ત્ત્વુન.” (પૃ. ૨, ૨, ૩) જેનું મુખ નીચું છે તથા તળીઉં ઉચું છે એવું પાત્ર.” આ મંત્રમા ચમત્નામનું પાત્ર સ્વતંત્ર રીતે સ્વીકારાયેલું છે, એમ

અહણ કરવું અયોગ્ય છે. કોઈ પણ સામાન્ય પાત્ર કે જેનું મુખ નીચું છે તથા તળીઉં ઉચું છે, તેની કલ્પના કરવી યોગ્ય છે. આ રીતે અહીં અજમેમા ઇત્યાદિ મંત્રમા અન્ન અન્ન સામાન્ય રીતે નિરૂપણ કરાયેલો છે. આ મંત્રમા અન્નરૂપે પ્રધાનનું નિરૂપણ છે, એમ અહણ કરવું યોગ્ય નથી. (૮)

શિષ્ય.—“કદ તચ્છિત્ત એ ત્વાર્વાચિત્તમસત્ કર્ત્ત્વુન જેનું મુખ નીચું છે તથા તળીઉં ઉચું છે એવું પાત્ર શિરરૂપે છે.” આ રીતે મંત્ર હોવાથી અમુક પાત્રનું નિરૂપણ છે, પણ ઉપરના મંત્રમાં અન્નવટે કોનું અહણ કરવું ?

શુરુ.—ન્યોતિ આદિ લક્ષણવાળી અન્નનું અહીં નિરૂપણ છે, એમ એક શાખાવાળાનું માનવું છે. જેમકે;—

અધિકરણ ૨ ભું—સૂત્ર ૯ મું.

ન્યોતિનું અન્નરૂપે નિરૂપણ.

જ્યોતિરપ્રમાણત્વત્વાદિર્વાચિત્ત પક્ષે ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ:—જેમાં “રથમ ન્યોતિ છે એવી અન્નનું અહીં નિરૂપણ છે. કેમકે એક શાખાવાળાનું માનવું આ પ્રમાણે છે. (૯)

ટીકા: શુરુ આ રથજે અન્નનું નિરૂપણ નીચે પ્રમાણે છે.—પરમેશ્વરથી જેની ઉત્પત્તિ છે, જેમાં ન્યોતિ મુખ્ય છે, જે તેજ, જળ તથા અન્નના લક્ષણવાળી છે, તથા જે ચાર પ્રકારના ભૂતમનુષ્ણની પ્રકૃ-

તિરૂપે છે તે અભતનું આ રથજે ગ્રહણ છે. અહીં જે તુ શબ્દ વાપર્યો છે, તે નિશ્ચયવાચક છે. ત્રણ ભૂત લક્ષણવાળી અભતનું આ રથજે નિરૂપણ છે, પણ ત્રણ ગુણના લક્ષણવાળી અભતનું આ રથજે નિરૂપણ નથી.

શિષ્ય:-ત્રણ ભૂતલક્ષણવાળી અભત કેવી રીતે આ રથજે લઈ શકાય એમ છે ?

શુરુ:-એક શાખાવાળા તેજ, જળ તથા અત્તની ઉત્પત્તિ પરમેશ્વરથી છે, એમ માની તેઓનું જ રોહિતાદિ રૂપ છે, એમ માને છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યદેમ ગેહિત રૂપ તેજસસ્તરૂપ યચ્છુજ તદવા યત્ત્વણ તદમત્ત્વ અગ્નિમાં રોહિનરૂપ તેજનું છે, જે શુકલ રૂપ છે તે જળનું છે તથા જે કૃષ્ણ રૂપ છે તે અન્નનું છે.” રોહિતાદિ શબ્દવડે આ તેજ, જળ અને અન્નનું ગ્રહણ થઈ શકે એમ છે. વળી રોહિતાદિ શબ્દોનું રૂપવિશેષને વિશે મુખ્યપણું છે તથા ગુણ વિષયનું સૂચન થાય છે. અસંદિગ્ધ વચનવડે સંદિગ્ધ વચનનો નિર્ણય કરવો, એ યોગ્ય છે. આ રથજે પણ “વ્રત્તરાવિનો વર્તાન । ત્રિ વાણ ગ્રમ્ (શ્લોક ૧, ૧) ગ્રહવાદીઓ કહે છે. ગ્રહ એ કયું કારણ છે ?” આ રીતે શરૂઆત કર્યા પછી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “તે ધ્યાનયોગાનુગતા અપરચન્દ્રવાત્મચક્તિ મ્મગુર્ણનિગ્મગ્મ (શ્લોક ૧, ૩) ધ્યાન તથા યોગને આતુમરનારાઓએ દેવાત્માની શક્તિને પોતાના ગુણોવડે ઢંકાયલી ભેંધ.” આ પ્રમાણે પરમેશ્વરની શક્તિથી ગમસ્ત જગત્ થયું છે, આમ શ્રુતિનું વચન છે,

એમ સિદ્ધ થાય છે. શ્રુતિના છેવટમાં કહ્યું છે કે, “માયા તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિન તુ મહેશ્વરમ્ માયાને પ્રકૃતિરૂપે બળુવી તથા માયાવાળાને મહેશ્વરરૂપે બળુવા.” વળી કહ્યું છે “યોયોનિં યોનિમધિતિષ્ઠ્યેકઃ (શ્લોક ૪, ૧૦, ૧૧) જે એક છતાં પ્રથમ યોનિ તથા અન્ય યોનિના અધિષ્ઠિતારૂપ છે.” આ શક્તિની પ્રતીતિથી સ્વતંત્ર કોઈપણ પ્રકૃતિ પ્રધાનના નામે અજના મંત્રવડે કહેવાયલી છે, એમ કોઈ કહેવા શક્તિમાન નથી. અબ્યાકૃત નામ તથા રૂપવાળી આ જ દેવીશક્તિ છે. આ શક્તિ નામ તથા રૂપથી પણ પ્રથમ રહેલ છે, એમ વેદમાં કહ્યું છે. તેના પોતાના વિકારવિષયવડે તે ત્રણ રૂપવાળી થયેલી છે, જેથી તે ત્રણ રૂપવાળી કહેવાય છે. (૯)

શિષ્ય:-તેજ, જળ તથા અન્નવાચક ત્રણ રૂપવાળી અભ ત્રણ રૂપવડે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? કારણ કે તેજ, જળ તથા અન્નમાં અભની આકૃતિ હોતી નથી. વળી તેજ, અન્ન તથા જળને વિશે ઉત્પત્તિભાવ રહેલો છે. માટે તેને વિશે ઉત્પત્તિભાવથી રહિત અભ શબ્દ લાગુ પડી શકે નહિ.

શુરુ:-કદંબનાના ઉદ્દેશે કરી લાગુ પડી શકે છે. જેમકે આદિત્યમાં મધ છે. આ જ હેતુથી દશમા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૨ જુનું-સૂત્ર ૧૦ મું.

ઉત્પત્તિ આદિ કલ્પનારૂપે.

કલ્પનોપદેશાચ્ચ મધ્યાદિવદવિરોધઃ ॥૧૦॥

સૂત્રાર્થ:-કલ્પનાના ઉપદેશવડે આ આદિત્યમાં મધ નથી છતાં મધ છે એમ કહ્યું છે. તેમ આ સ્થળે વિરોધ આવતો નથી. (૧૦)

શુક્ર:-આ અન્ન શબ્દ અન્ન આકૃતિને લાગુ પડતો નથી. તેમ કોઈ પ્રસંગાનુસાર એનું નિરૂપણ કર્યું છે, એમ નથી.

શિષ્ય:-ત્યારે આ શબ્દ કયા કારણથી વપરાયો છે ?

શુક્ર:-અન્નના સરખી કલ્પનાનો ઉપદેશ, તેજ, જળ તથા અન્નના લક્ષણથી ચરાચરને વિશે કર્યો છે. જેવી રીતે લોક વિશે યદ્યદ્યએ કોઈ બકરી ચાહિત, શુકલ તથા કૃષ્ણવર્ણ વાળી હોય, બહુ બચ્ચાવાળી હોય તેમ જ રૂપવાળાં બચ્ચાવાળી હોય, તે બકરીને કોઈ એક અન્ન પ્રેમ ધારણ કરી, તેની પાસે શયન કરે તથા કોઈ બકરો ભોગ ભોગવ્યા પછી તેનો ત્યાગ કરે, તે જ પ્રમાણે તેજ, અન્ન તથા જળના લક્ષણવાળી તથા ત્રણ વર્ણવાળી પૂન પ્રકૃતિ અનેક, રૂપયુક્ત તથા ચરાચર લક્ષણવાળા વિકારસમૂહને ઉત્પન્ન કરે છે. અપિહાનું ક્ષેત્ર તેનો ઉપભોગ કરે છે તથા વિદ્વાનું તેનો ત્યાગ કરે છે. એક ક્ષેત્ર શયન કરે છે તથા એક તેનો ત્યાગ કરે છે આથી પાન્માદિક ક્ષેત્રતનો

લેદ સાંખ્યવાદી માને છે, તે ગંડા યોગ્ય નથી. ક્ષેત્રના લેદને પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાથી આ કહ્યું નથી, પણ બધ તથા મોક્ષને પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાથી કહ્યું છે. પ્રસિદ્ધ લેદનો અસ્વીકાર કરી અહીં બધ તથા મોક્ષની વ્યવસ્થાનું પ્રતિપાદન થાય છે. ઉપાધિને લઈને લેદ છે તથા મિથ્યાજ્ઞાન કલ્પિત છે, પણ પારમાર્થિક લેદ નથી. અનેક શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “एतदेव तत्त्वमसि सर्वं यद्विद्यमानं” અર્થ:-એક દેવ સર્વ પ્રાણીમાં ગૂઢરૂપે રહેલ છે. તે સર્વમાં વ્યાપી રહેલ છે તથા સર્વ ભૂતોના અંતરાત્મારૂપે છે.” જેમ મધુ આદિનું નિરૂપણ છે તેમ આ છે. જેમકે આદિત્યમાં મધુપણું નથી, છતાં મધુપણું કહેલ છે. વળી વાણીમાં ઘેતુપણું નથી, છતાં ઘેતુપણું કહેલ છે. તેમજ સ્વર્ગોદિ લોકમાં અગ્નિ નથી, છતાં તેમાં અગ્નિપણું કહેલ છે. આ જ પ્રમાણે અહીં પણ કલ્પના છે. આ જ રીતે ઉત્પત્તિવાળી વસ્તુને વિશે અન્નની કલ્પના કરી છે. માટે તેજ, જળ તથા અન્નમાં અન્ન શબ્દનો જે પ્રયોગ કર્યો છે, તેમાં કોઈ રીતનો વિરોધ આવતો નથી. (૧૦)

શિષ્ય:-પચીસ તત્ત્વોનું સાંખ્યમાં ગ્રહણ છે તેમ વેદમાં પણ પંચ પંચ કર્યું છે. પચીસ તત્ત્વો પ્રધાનાદિરૂપે છે, માટે પ્રધાનાદિ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે.

શુક્ર:-ના, વેદે આ પાંચ તથા બીજા પાંચ, એમ બિન્નરૂપે સંખ્યા

અહણ કરી છે તથા તેની અંદરની જા
બેનો વધારો થાય છે, માટે પ્રધાનાદિ
શ્રુતિપ્રતિપાદિત નથી. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ જુનું-સૂત્ર ૧૧ મું.
પ્રધાનાદિ શ્રુતિના અપ્રમાણ રૂપે.

न संख्योपसंग्रहादपि नानामात्रादतिरेकाच्च

॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-પાંચ પાંચ તત્વાદિ સંખ્યા-
ના અહણવડે પ્રધાનાદિ શ્રુતિપ્રતિપાદિત
છે, એમ જાણવું નહિ. કારણ કે તે
સંખ્યાને પૃથક્ અહણ કરેલી છે, તેમજ
તે સંખ્યામાં વધારો થાય છે. (૧૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-અતઃ મંત્રમાં જો કે
પ્રધાનાદિનો સંલગ્ન નથી, પણ નીચલા
મંત્રથી સાંખ્ય દર્શનની પ્રવૃત્તિ
થાય છે. કહ્યું છે કે, “यस्मिन्पच पञ्चजना
आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेव मन्यन् आत्मानं विद्वा
न्ब्रह्मात्मतोऽमृतम् (બૃ. ૪, ૪, ૧૭) અર્થ:-
વિદ્વાન્ + તથા અમૃતરૂપ હું અમૃત-
રૂપ પરબ્રહ્મને મારા પોતાના
આત્મારૂપે જાણું છું, કે જે આત્માને
આધારે પાંચ પ્રકારના નજનો તથા
આકાશ રહેલું છે.” આ મંત્રમાં પાંચ
પાંચ જન, આ રીતે પાંચ સંખ્યા પછી
, પીછ પાંચ સંખ્યા કહેવાયલી છે. આ

+ પાંચ પ્રકારના જનો-પ્રાણ, અણ, ઓન,
અન્ન તથા મન. તેમા પ્રાણ, અણ, ઓન તથા
મન સ્વરૂપે છે તથા અન્ન વિગતરૂપે છે. આ
સન તથા વિગતના કારણરૂપ અવ્યક્ત આકાશ
છે. આ આકાશ જેમા અધ્યસ્ત છે તે બ્રહ્મ.

પ્રમાણે પાંચ શબ્દનું નિરૂપણ બેવાર કરેલ
છે. આ રીતે પાંચને પાંચે ગણી પચીસ તત્વ-
ની સંખ્યા થાય છે વળી પચીસની સંખ્યા-
વડે જેટલી સંખ્યાનું અહણ કરવું જોઈએ,
તેટલીજ સંખ્યા સાંખ્ય દર્શનવાળાએ
ગણાવી છે. જેમકે, “मलप्रकृतिगविकृतिर्म-
हदाया प्रकृतिविकृतय सप्त। योदशश्च विकारो
न प्रकृतिर्न विकृति पुण्य (સાંખ્ય. ૩) મૂળ
પ્રકૃતિ વિકૃતિરૂપે નથી. મહદાદિ પ્રકૃતિ
તથા વિકૃતિ બેઉરૂપે છે તથા સાત છે.
વિકાર સાળ છે. પુરૂષ પ્રકૃતિરૂપે તેમ જ
વિકૃતિરૂપે નથી. આ રીતે પચીસની સંખ્યા
જેમ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે, તેમ સ્મૃતિ-
પ્રતિપાદિત છે. માટે આ પચીસ તત્વના
અહણવડે પ્રધાનાદિ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે,
એમ કેમ કહી ન શકાય ?

શુરુ-સંખ્યાના અહણને લીધે પ્રધા-
નાદિ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે, એમ જાણવું
નહિ

શિષ્ય:-કેમ આ પ્રમાણે ન જાણી
શકાય ?

શુરુ.-કારણ કે આ સંખ્યા પૃથક્ રૂપે
છે. આ પચીસ તત્વો પૃથક્ છે. અહીં
પાંચ પાંચનો સાધારણ ધર્મ નથી, કે

+ સાધારણ ધર્મ-ક્રિયા, ગુણ, જાતિ, રૂપ
સત્, રજ, તમ, મહત્ તથા અહ કારથી મિત્ર
તેમજ પાંચ તત્વાત્મા યુક્ત તથા તત્વાદિમા
રહેલ ડોષ એક ધર્મ નથી તેમજ પૃથ્વી,
અપ, તેજ, વાયુ તથા પ્રાણનો ધર્મ પણ
સબલતો નથી. કારણ કે આકાશને પૃથ્વી
અહણ કરવાથી તેમા તેનો સમાવેશ થતો નથી.

જેથી પચીસની મધ્યમાં બીજી પાંચ પાંચ સંખ્યા માઈ શકે. એક આધાર વિના પૃથક્ જૂતોમાં જેવડી સંખ્યાનો સમાવેશ થાય નહિ.

શિષ્ય:-અવયવદ્વારા પચીસની સંખ્યાનું અહીં નિરૂપણ છે. જેમકે “ વચ સમ ચ વર્ણાણિ ન વર્ણે શતત્રયુઃ ઈન્દ્ર ધાર વર્ષ સૂક્ષ્મ વરસ્થો નહિ” અહીં જેમ ધાર વર્ષની અનાવૃત્તિનું નિરૂપણ છે, તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે હોયું જોઈએ.

શુર:-આ પ્રમાણે માનીએ તો પણ આ સ્થળે તેમ બની શકે એમ નથી. એમાં દોષ એ આવશે કે, આ સંખ્યા લક્ષણવાચક થશે. આ સ્થળે પાછળનો પંચ શબ્દ, જન શબ્દ સાથે જોડાયેલો છે, જેથી પંચજન એવો શબ્દ થયો છે. કારણ કે નપારભાષિક સ્વરવટે એક પદ છે, એવો નિશ્ચય થાય છે. જેમકે અન્યસ્થળે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “વનાનાં ત્વા પચગનાનામ્ (તે ૧, ૬, ૨, ૨) તને પાંચ, પાંચ જનોના” આ સ્થળે એકપદ, એક સ્વર તથા એક વિભક્તિ છે, એવો નિશ્ચય થાય છે. સમસ્ત પદ હોવાને લીધે પાંચ પાંચ એમ દ્વિરુક્તિનો દોષ લાગુ પડતો

નપારભાષિક સ્વર:-પંચ શબ્દમા આદિ સ્વર ઉદાત છે. બીજા પંચ શબ્દમા સર્વ સ્વરો અનુદાત છે. માટે પંચ શબ્દ તથા જન શબ્દના સમાસ વિના અંત્ય અક્ષર ઉદાત તથા પૂર્વ સ્વરો અનુદાત થાય નહિ, માટે અનુદાત સ્વરવટે પંચજના: એ એક પદ છે, એવો નિશ્ચય થાય છે.

નથી. તેમ પંચ પંચ કહેવાવટે દશનું ગ્રહણ થતું નથી. પાંચ પાંચની સંખ્યામાં એક પાંચ સંખ્યાનું બીજી પાંચ સંખ્યા વિશેષણ છે, એમ નથી. ગોઠવેલો મુખ્ય સાથે સંયોગ બની શકે નહિ.

શિષ્ય:-પાંચની સંખ્યાવાળા જનો બીજા પાંચનું વિશેષણ થાય તો પચીસની સંખ્યા બની શકે. જેમકે પાંચ પાંચ ઘાસની પૂળી તું આણ, એમ કહેવાથી પચીસનો ગંભવ થાય છે. તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ બાજુનું.

શુર:-એમ બનશે નહિ. જો પંચ પૂળી આ શબ્દનો સમાહાર દ્વં સમાસ લઈએ તો કેટલી, એમ લેઈતું ગ્રહણ કરવાથી પાંચ પૂળી પાંચવાર એમ વિશેષણ થાય તો પચીસ બની શકે. આ સ્થળે પંચજના: એમ પ્રથમથી જ લેઈતું ગ્રહણ છે, તેથી કેટલી સંખ્યા તો કે પાંચની, આ રીતનું વિશેષણ ન થવાથી પ્રથમ પંચ બીજા પંચ જનનું વિશેષણ બની શકશે નહિ. એમ ધારો કે પાંચ સંખ્યા પંચ જનના વિશેષણરૂપે હોય તો પણ આ સ્થળે બીજા દોષનો પ્રસંગ આવે છે, જેથી પંચ પંચજન એમ પચીસ તત્વનો અભિપ્રાય લઈ શકાય નહિ. કારણ કે પચીસ કરતાં તત્વની સંખ્યા વધારે છે. માટે પચીસ તત્વનો અભિપ્રાય લેવાઈ શકે નહિ. પચીસની સંખ્યામાં આત્મા તથા આકાશ આ બે તત્વોની વૃદ્ધિ થાય છે. આત્માનું પ્ર-

તિક્ષાના રૂપે હોવાથી, આધારપણાથી નિરૂપણ કરાયલું છે. મૂળ મંત્રમાં “યસ્મિન્” એમ સ્મૃતમીતા પદવડે આત્માનું નિરૂપણ કરાયલું છે તથા છેવટમાં કહ્યું છે કે, તેને જ હું આત્મા-રૂપ માનું છું. વળી આત્મા ચેતન પુરૂષ-રૂપે છે. આ આત્મા પચીસ તત્વની અંદર રહેલ છે. માટે તેનામાં આધાર તથા આધેય ભાવનાથી જો ભિન્ન અર્થ, માનીએ તો પચીસ તત્વની મંખ્યામાં વધારો થાય, જે સાંખ્ય મતથી વિરૂદ્ધ છે. વળી મંત્રમાં કહ્યું છે કે “ભાગ્યદા પ્રતિષ્ઠિતઃ” એમ આકાશને પચીસની અંદર ગણીએ તો પછી તેને પૃથક્ ગણવું યોગ્ય નથી. વળી ભિન્ન અર્થ માનવાથી શું દોષ આવે છે તે કહ્યો. માત્ર સંખ્યાનું નિરૂપણ કરેલ છે ત્યાં નહિ નિરૂપણ કરાયેલ પચીસ તત્વના સંગ્રહની પ્રતીતિ કેવી રીતે થઈ શકે? કારણ કે જન શબ્દનો અર્થ તત્વ થતો નથી.

શિષ્ય:—જો કે અર્થ ભિન્ન માનીએ છીએ, તેમ છતાં સંખ્યાની પ્રાપ્તિ તો છે જ. નહિ તો “પચ પચજનાઃ” એમ કેમ કહેવાય?

શુરુ:—દિશા તથા સંખ્યાવાચક શબ્દો સંજ્ઞાવાચક શબ્દ માથે જોડવામાં આવે છે. જેમકે “દિક્સલ્લે સજ્ઞાયામ” (પા. સૂ. ૨, ૧, ૫૦) આ રીતે પંચ શબ્દનો જન શબ્દ માથે સમાસ થયો છે. આથી રૂઢિવડે કોઈ પાંચ સંજ્ઞાનું નિરૂપણ

કરાયેલ છે. પણ સાંખ્ય તત્વના અભિ-પ્રાયનું નિરૂપણ નથી. આ સંજ્ઞા કેટલી છે, તે બહુવા ફરી પાંચની સંખ્યાનું નિરૂપણ કરાયેલ છે. પાંચની સંજ્ઞાવાળા જે કોઈ છે તે પાંચ છે. જેમ કે સ્મૃત-ધિઓ આત છે, એમ કહેવાય છે. (૧૧)

શિષ્ય:—આ પંચજનની સંજ્ઞાવાળા પાંચ કોણ છે, તે કહેશો?

શુરુ:—આ પંચજનવડે પ્રાણાદિ છે. કારણ કે શ્રુતિમાં આ રીતનું વચન છે. તેમજ ૧૨મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

અધિકરણ ૩ ભું—સૂત્ર ૧૨ મું.

પંચજન પ્રાણાદિરૂપે.

પ્રાણાદયો વાક્યરોપાત ॥૧૨॥

સૂત્રાર્થ:—પંચજન પ્રાણાદિરૂપ છે કારણ કે તે પ્રમાણે શ્રુતિવચન કહેલું છે.

ટીકા:—શુરુ:—“યસ્મિન્પચ પચજનાઃ” આ પછીના મંત્રમાં બ્રહ્મસ્વરૂપના નિરૂપણ માટે પાંચ પ્રાણાદિનું સૂચન કરેલ છે. જેમ કે, પ્રાણાસ્ય પ્રાણમુત ચક્ષુષ્ય ચક્ષુસ્ત શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રમનસ્યાન મનસો યે મનો વિદુઃ અર્થ:—જેઓ પ્રાણના પ્રાણને, શ્રોત્રના શ્રોત્રને, અન્તના અન્તને તથા મનના મનને બાંહે છે, તે બ્રહ્મને બાંહે છે.” આ રીતે પંચજન મંખધી જે શ્રુતિ છે, તેની પછી જ જે આ પાંચનું નિરૂપણ કરેલ છે, તે અહીં ગ્રહણ કરવું.

શિષ્ય:—આ પ્રાણાદિમાં જ જન શબ્દનો પ્રયોગ કેવી રીતે થઈ શકે?

શુરુ:-ત્યારે જન શબ્દનો પ્રયોગ તત્ત્વમાં કેવી રીતે થઈ શકે? જ્યાં પ્રસિદ્ધત્વ અતિક્રમણ સરખું હોય તો પછી શ્રુતિવચનની સમીપજ ને પ્રાણાદિઓનું નિરૂપણ કરેલ છે, તેજ લેવા તે વધારે સારૂ છે. પ્રાણાદિનો જન સાથે સંબંધ હોવાથી પ્રાણાદિ જન શબ્દના અહણ કરનાર થાય છે. જન વાચક પુરૂષ શબ્દ વાચક છે તથા પ્રાણુમા તેડું નિરૂપણ થાય છે. જેમકે 'તે વાણ્તે પવઃ સ્વપુરુષા' (છા. ૩, ૧૩, ૬) આ પાંચ પ્રશ્ન પુરૂષો સ્વર્ગ લોકના ક્ષરપાણ છે." તેમ જ "પ્રાણો હ પિતા પ્રાણો હ માતા (છા. ૭, ૧૫, ૧) પ્રાણ પિતારૂપ છે, પ્રાણ માતા રૂપ છે." એમ બ્રાહ્મણ ભાગમાં કહેલ છે. સમાસ વાચક હોવાથી અહીં જન શબ્દ સમુદાયવાચક લેવો વધારે સારો છે.

શિષ્ય:-જનશબ્દનો અર્થ મનુષ્ય નહિ લેતાં રૂઢિવાચક સમુદાય શબ્દ કેમ લેા છા ?

શુરુ:-ઉદ્વિદાદિ શબ્દની માફક આ સ્થળે રૂઢિવાચક શબ્દ લેવો વધારે યોગ્ય છે. અપ્રસિદ્ધ અર્થ સમીપ હોય, છતાં અપ્રસિદ્ધ શબ્દ પ્રયોજાયલો હોય તો વ્યવહારાનુસાર વિષયને અનુસરી શબ્દ લેવો વધારે મારો છે. જેમકે "ઉદ્વિદાયજેત, યુષ્ઠિનત્તિ, વેદિકગેતિ યાગવટે ભગવાનત્વં પૂજન કરવું, તે યુષ્ઠત્વં છેદન કરે છે તથા વેદિ કરે છે." આ સ્થળે ઉદ્વિદનો અર્થ પાવડો થાય છે, તે ન અહણ કરતાં યાગ શબ્દ અહણ કર્યો

છે. કારણકે પાછળના વાક્યવટે એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, યાગ શબ્દ વધારે યોગ્ય છે. આ સ્થળે પણ પંચજન શબ્દનો સમાસવડે સંજ્ઞાભાવ પ્રાપ્ત થયો છે. હવે સંજ્ઞાવાચક શું લેવું, તેને માટે પાછળના જ વચનમાં પ્રાણાદિ ને કહેલા છે, તેડું અહણ કરવું યોગ્ય છે. કેટલાકો દેવ, પિતર, ગર્ધર્વ, અસુર તથા રાક્ષસ પાંચની સંજ્ઞાવાળા આ પાંચનું અહણ કરે છે. કેટલાકો ચાર વર્ણો તથા પાંચમા નિષાદને અહણ કરે છે. કેટલાક "યત્પાવજન્યયા વિશ્વા (શ્ચં ૨, ૮, ૫૩, ૭) પ્રભવટે પ્રવેશ કરનારી ને શક્તિ, તે પુરૂષરૂપવાળી શક્તિએ ઇન્દ્રને બોલાવવા ને નાદ કર્યો તે પંચજન અર્થાત્ સર્વ પ્રમથો." આ વેદવટે પંચ શબ્દનો અર્થ પ્રભ થાય છે. આ રીતે ગમે તે અર્થ લેશો, તેમાં વાંધો નથી. પણ વ્યાસ ભગવાને ને પ્રાણાદયો આદિ સૂત્ર ચોળ્યું છે, તે એટલા માટે કે, આ સ્થળે પચીસ તત્ત્વની પ્રતીતિ થતી નથી. (૧૨)

શિષ્ય:-ધારો કે માધ્યંદિની શાખાવાળાઓ અજને પ્રાણાદિમાં ગણે છે, જેથી પંચજનવડે પ્રાણાદિનું નિરૂપણ થઈ શકે, પણ કણ્ઠ શાખાવાળાઓ પંચજનવડે પ્રાણાદિને કેવી રીતે અહણ કરી શકે? કારણ કે તેઓ અન્નને પ્રાણાદિમાં ગણતા નથી.

શુરુ:-જો કે તેઓ અન્ન તરીકે પાંચમી વસ્તુને લેતા નથી, પણ અન્નને પાદલે તેઓ જ્યોતિને પાંચમું ગણે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ શુ-સૂત્ર ૧૩ મું.

પંચજનમાં જ્યોતિની ગણના.

જ્યોતિષકેપામસત્યજ્ઞે ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થ:-અન્નને પાચની અંદર જેઓ ગણતા નથી, તેઓ જ્યોતિને અન્નને બદલે લે છે. (૧૩)

ટીકા:-ગુરુ:-કાણે શાખાના મત પ્રમાણે અન્નની ગણતરી પાંચમાં નથી, તોપણ તેની પાંચની સંખ્યા જ્યોતિ શબ્દવડે પૂર્ણ થાય છે. તેઓ યત્નિન્નવ પવજના આ મંત્રમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા માટે જ્યોતિનું અભિધાન કરે છે. જેમકે “તદ્વા જ્યોતિષા જ્યોતિ દેવો તેને જ્યોતિના જ્યોતિરૂપે ઉપાસે છે.”

શિષ્ય:-જો કે બેઠ શાખાવાળાઓ જ્યોતિને તો સમાન પ્રકારે માને છે તો પછી એકજ મંત્રમાં પાંચની સંખ્યામાં એક શાખાવાળો એક વસ્તુનું નિરૂપણ કરે છે તથા બીજો બીજી વસ્તુનું, એમ કેવી રીતે બને? એક બીજાની અપેક્ષામાં ભેદ છે. માધ્યદિન શાખાવાળાએ સમાન મંત્રમાં કહેલ પ્રાણાદિ પંચજનનું ગ્રહણ કરેલ છે, આથી બીજા મંત્રમા કહેવાયલા જ્યોતિને ગ્રહણ કરવાની જરૂર નથી. પણ કાણે શાખાવાળા સગીપવર્તી મંત્રમાં રહેલ પ્રાણાદિ પંચજનનું ગ્રહણ કરતા નથી. આથી તેઓને જ્યોતિને ગ્રહણ કરવાની જરૂર પડે છે. અપેક્ષાના ભેદને લીધે એક જ મંત્રમાં જ્યોતિનો સ્વીકાર

તેમ જ અસ્વીકાર બેવામાં આવે છે. જેમકે એકજ અતિરાત્રમાં વચનના ભેદને લઈ શોડશીનોત સ્વીકાર અથવા અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે, તેની માફક આ છે. માટે કોઈ પણ સ્થળે પ્રધાન સંબંધી વાત યુતિમા નથી. સ્મૃતિ તથા ન્યાયમાં જે પ્રધાનનું ગ્રહણ છે, તેનું અંત આગળ ઉપર કરવામાં આવશે. (૧૩)

શિષ્ય:-અહ કાર્યોમા ફેરફાર છે. કોઈમાં સ્પષ્ટ કાર્યરૂપે આકાશને પ્રથમ ગણ્યું છે. એમ આદિપણામાં અનેક સ્થળે વિશેષ છે, તેનું કેમ ?

ગુરુ:-સ્પષ્ટ કાર્યોમાં ગમે તેમ વિશેષ હોય તથા તેના ક્રમમાં ગમે તેમ ફેરફાર હોય, પણ સદાના મંબંધમાં કોઈ સ્થળે વિશેષ નથી. કારણ કે સર્વ સ્પષ્ટિના કારણરૂપે તો એકને નિરૂપણ કરેલ છે. આના જ મંબંધમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૪ શુ-સૂત્ર ૧૪ મું.

કાર્યોમાં ક્રમ શુ ખરો ?

કારણત્વેન ચાક્રાશાદિપુ યથાવ્યવધિષેક્તે

॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-આકાશાદિમાં ભિન્નતા હોય, પણ કારણના વ્યવહેશમાં ભેદ નથી. (૧૪)

ટીકા:-શિષ્ય:-બ્રહ્મનું લક્ષણ પ્રતિપાદન કર્યું. વેદાંત વચનમા બ્રહ્મ મંબંધી જે વચનો છે તે સર્વ એક સરખાજ છે, એમ પણ પ્રતિપાદન કર્યું. વળી પ્રધાન વેદપ્રતિપાદિત નથી, એ પણ આપે મિદ્ધ કર્યું. પણ હજી

* અતિરાત્ર એ નામનો વચ. + શોડશી-એક પ્રકારના પાનનું નામ છે.

મને એક બીજી ગંકા ઉભી થાય છે. પ્રાણ ઉત્પત્તિ આદિના કારણરૂપે છે અથવા તો વેદાંત વાક્યોની સામાન્ય ગતિ પ્રાણ એમથી છે, એમ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

શુરુ:-તું એમ કેવી રીતે માને છે ?

શિષ્ય:-તેનું કારણ એ કે, કાર્યના સંબંધમાં લિપ્તતા ભેવામા આવે છે. દરેક વેદાંત વચન ક્રમ આદિના લેહને લઈ લિન્નલિન્ન સૃષ્ટિ ગણે છે. જેમકે એક શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, “આત્મના આકાશ સમૃત. (તે. ૨, ૧) આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થાય છે.” આ પ્રમાણે એક શ્રુતિવચન આકાશને પ્રથમ સૃષ્ટિરૂપે માને છે. વળી બીજી શ્રુતિ તેજને પ્રથમ ગણે છે. જેમકે, “તત્તેજોઽસજત તેણે પ્રથમ તેજને ઉત્પન્ન કર્યું.” એક શ્રુતિમા એમ છે કે, “સ પ્રાણમજજત પ્રાણચૃદ્રામ (પ્ર. ૬, ૪) તેણે પ્રાણને ઉત્પન્ન કર્યા તથા પ્રાણમાંથી શરીર થઈ.” કેટલેક સ્થળે ક્રમમાં લોકની ઉત્પત્તિ પ્રથમ માની છે જેમકે, “સ દર્મણેકાનસજત । ઝમો મરીચીર્મતમાપ (અ. ઉ. ૪, ૧, ૨) તે પરમાત્માએ લોકને સંભળ્યાં, અર્થાત્ અલલોક, રશ્મિલોક, મરલોક, તથા આપલોકને ઉત્પન્ન કર્યા ” વળી કેટલેક સ્થળે એમ કહ્યું છે કે, સૃષ્ટિ પ્રથમ અસતરૂપે હતી. જેમકે, ‘અસદ્વા દ્વદમ પ્રાસીતત્તો વ સદજાયત (તે. ૨, ૭) જગતની પૂર્વે આ સર્વ અસતરૂપ (અન્યકૃતરૂપ) હતું. આ અસતમાથી અરેખર સત્ ઉત્પન્ન થયું છે.” ‘અસ દેવેદમ પ્રાસીતમદાનીતસમમન (છા. ૩,

૧૬, ૧) અરેખર પ્રથમ આ સર્વ જગત્ અસત્ હતું. આ અસતમાંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું.” વળી કેટલેક સ્થળે અસતવાદનું નિરાકરણ કરવા પછી સત્ પ્રક્રિયા પ્રથમ હતી, એમ દર્શાવે છે. જેમકે, “તદેક આહુસદેવદમ પ્રાસીત શૂન્યવાદીઓ એમ કહે છે કે, જગત્ ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસતરૂપ અર્થાત્ શૂન્યરૂપ હતું” આ રીતે શરૂઆત કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “કુવસ્તુ ચતુ સામ્યવ સ્વાદિતિ હોવાચ કથમસત સજાયેતેતિ સત્વેન સોમ્યેદમ પ્રાસીત (છા. ૬, ૨, ૧, ૨) ઉદાલકે કહ્યું કે, હે સોમ્ય ! અસતમાંથી સત્ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે ? આના પ્રત્યુત્તરમાં એમ છે કે, હે પુત્ર ! પ્રથમ આ સત્ એક જ રૂપે હતું.” વળી એક સ્થળે એમ કહ્યું છે કે, જગતનો પોતાની મેળે જ કર્તારૂપે વિકાર થયો છે. જેમકે, “તદેદ તદ્વ્યાકૃતમાસીતનામરૂપાભ્યામેવ વ્યાન્નિયત (બૃ. ૧, ૪, ૭) આ જગત્ પ્રથમ અવ્યાકૃતરૂપે હતું. તે પોતાની મેળે નામ તથા રૂપવડે કરી વિકારને પામ્યું.” આ રીતે ઉત્પત્તિના સંબંધમા અનેક પ્રકારની પ્રાપ્તિ છે. વળી વસ્તુમા વિકલ્પ હોય તે અયોગ્ય. માટે જગતના કારણના નિશ્ચય સંબંધી વેદાંતનાં વચનોની અયોગ્યતા ઠરે છે. આથી સ્મૃતિ તથા ન્યાયવડે જે લિન્ન કારણને ગ્રહણ કરેલ છે, તે યોગ્ય છે.

શુરુ - તારા સમજવામાં ભૂલ છે. જો કે દરેક વેદાંત વચનમા સ્પષ્ટમાન આકાશાદિમાં ક્રમે કરી લિન્નતા હોય, પણ તેને લીધે સદ્માં જરા પણ લિન્નતા નથી

શિષ્ય:-સપ્તામા ભિન્નતા નથી, એમ કેવી રીતે બને ?

શુભ્ર-સપ્તામા સંગ્રહમાં એક શ્રુતિ જે ઉપદેશ કરે છે, તે જ સરખો ઉપદેશ અન્ય શ્રુતિ પણ કરે છે જેવી રીતે એક વેદાંત વચનમાં કારણરૂપ યગ્માત્માનો ઉપદેશ સર્વસ્વરૂપે, સર્વેશ્વરરૂપે, સર્વાત્મારૂપે, એક રૂપે તથા અદ્વિતીયરૂપે કરેલ છે, તે જ પ્રમાણેનો ઉપદેશ અન્ય વેદાંતવચનોમાં પણ કરવામાં આવેલો છે જેમકે, “સત્ય જ્ઞાનમનન્તં વ્રત્ત (તૈ. ૨, ૧) બ્રહ્મ મત્ય, જ્ઞાન તથા અનન્તરૂપે છે.” અહીં જ્ઞાન શબ્દવડે તેમ જ બ્રહ્મ સંગ્રહી બીજા ઇચ્છા કરતારૂપી વચનોવડે ચેતન બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કીધું છે. વળી અન્ય પ્રયોજનને અનુસરી ઇશ્વરને કારણરૂપે લીધો છે. પરમાત્મ શબ્દવડે બ્રહ્મનો જ શરીરાદિ કૌશભા અનુક્રમે કરી પ્રવેશ છે આ પ્રમાણે પરમાત્માનો પ્રવેશ હોવાથી તેનો સર્વના અંતરાત્મારૂપે તથા પ્રલક્ષ્ આત્મારૂપે નિશ્ચય કર્યો છે જેમકે “વદુ સા પ્રજાયેય (તૈ. ૨, ૬) હું અનેકરૂપે ઉત્પન્ન થાઉં” આ રીતે સપ્તાધી ઉત્પન્ન થયેલ વિકાસોની અનેક પ્રકારે ઉત્પત્તિ શ્રુતિએ કહી છે, પણ આત્માના સંગ્રહમા તો અલેહ ભાવજ શ્રુતિએ નિરૂપણ કરેલ છે વળી કહ્યું છે કે “ઇવ સર્વમ્બ્રજત । ચદિદિ કિં ચ (તૈ. ૨, ૬) જે કોઇ આ સર્વ વ્યક્તરૂપે છે, તેની ઉત્પત્તિ પરમાત્માએ કરી” આ રીતે તિ સમસ્ત જગત્સૃષ્ટિના નિરૂપણ વડે દર્શાવે છે કે, સૃષ્ટિના પહેલાં સપ્તા

અદ્વિતીયરૂપે હતા. કારણપણાવડે બ્રહ્મનું જે લક્ષણ કહેવાયેલ છે, તે જ લક્ષણ અન્ય સ્થળે પણ જોવામાં આવે છે. જેમાં “સન્નેષ મૌમ્બેદમપ્ર આર્ષદેવમેવાદિતીયમ્ । તં ક્ષત વદુ સા પ્રજાયેયેતિ । તત્તેજોઽમ્બ્રજત (છા. ૬, ૨, ૩) હે સોમ્ય ! સૃષ્ટિ પહેલે આ જગત સત્તરૂપે અર્થાત્ ઇશ્વરરૂપે હતું આથી તે એક તથા દ્વેતભાવથી રહિત હતું. તે સત્પ્રણવ મકટપ કર્યો કે, હું બહુરૂપે ઉત્પન્ન થાઉં. આ રીતનો વિચાર કરી તેણે તે જ ઉત્પન્ન કર્યું.” તેમ જ બીજી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “નાત્મા વા ઇદમેક એવામ્ બાસીપ્રાન્યત્કિંચિત્ । સ રંક્ષત લોરાનુ રક્ષતં (એ. ઉ. ૪, ૧, ૧, ૨) જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે કેવળ આ આત્મા જગતરૂપે ખરેખર હતો. આ યદુત આત્માથી વિલક્ષણ કાંઈ પણ હતું નહિ તેણે ઇચ્છા કરી કે, હું લોકને ઉત્પન્ન કરું.” આ રીતે દરેક વેદાંતવચન કારણ સ્વરૂપ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવામાં એક સરખા જ છે પણ તેમાં જરા પણ અસમાનતા નથી. જો કે કાર્યના સંગ્રહમા ભિન્નતા જોવામાં આવે છે, તેથી કારણ બ્રહ્મ પણ સર્વ વેદાંતમા ભિન્નતા યુક્ત છે, એમ કહેવા કોઇ પણ શક્તિમાન નથી કારણ કે સર્વ સ્થળે એમ નિરૂપણ કર્યું છે કે, સૃષ્ટિના સંગ્રહમા ગમે તેમ વિરોધ હોય, પણ કપાના સંગ્રહમાં જરા પણ વિરોધ નથી વળી આચાર્ય વ્યાસ ભગવાન કાર્યની ભિન્નતાનું સમાધાન “ન વિચદ્મુને. (બ્ર. સૂ. ૨, ૩, ૧) ઇત્યાદિ સૂત્રવડે કરશે. કાર્યના સંગ્રહમા વિગતિપત્તિ થાય પણ ખરી.

કારણ કે તેના સંબંધમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આંચું નથી. આ સૃષ્ટિઆદિનો વિસ્તાર પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છા હોવી નથી. કેાઈ પણ પુરુષાર્થ કાર્ય આગે જોડાયેલો જોવામાં આવતો કે સાલગવામાં આવતો નથી. તેની કલ્પના કરવા પણ કેાઈ શક્તિમાન નથી. કારણ કે ઉત્પત્તિ તથા સંહારવડે સર્વ સ્થળે પ્રજ્ઞા સંબંધી વચનોની એક વ્યાખ્યાતા જ જોવામાં આવે છે. કૃતિ સૃષ્ટિ આદિ પ્રપંચનું નિરૂપણ પ્રજ્ઞાપ્રતિપત્તિને અર્થે સૂચવે છે. જેમકે, “અને સોમ્ય શુદ્ધેન મૂલમન્વિચ્છદિ સોમ્ય શુદ્ધેન તેજો મૂલમન્વિચ્છ તેજસા સોમ્ય શુદ્ધેન સન્મૂલમન્વિચ્છ (છા. ૬, ૮, ૪) ઉદાહરણે કહ્યું; હે સોમ્ય ! અન્ન-વિના શરીરનું બીજું શું કારણ હોઈ શકે ? આ રીતે, હે સોમ્ય ! તારે બાણું છે, અન્ન કાર્યનું કારણ જળ છે. તેમ જ તેજ, જળ કાર્યનું કારણ છે, અને તેજ કાર્યનું કારણ સદ્રૂષ છે.” મૃત્તિકા આદિના દૃષ્ટાંતવડે કાર્યનો કારણથી અલેદ છે, એ દર્શાવવા સદ્રૂષ આદિ પ્રપંચનું નિરૂપણ કરેલ છે, એમ જિદ્દ થાય છે. વળી સંપ્રદાયવાળાઓ કહે છે કે, “મૃત્તેહવિસ્ફુલ્ભિતો. મૃદિયાંચોદિતાન્યથા । ઉપાલ. સોડવતા-રાય નાસ્તિમેદ” કથચન (મા ૩, ૧૫) પૃથ્વી, લોહ તથા અગ્નિના તણુખારૂં સૃષ્ટિનું જે વર્ણન કરવામાં આંચું છે, તે અન્ય કારણને લીધે છે. આ સર્વ દૃષ્ટાંતો જે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે, તે કેવળ નિર્ગુણ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઉપાયો છે. ખરી રીતે જીવાત્મામાં કોઈ પ્રકારનો

લેહ નથી.” પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિને લીધે શું કળ થાય છે, તે દર્શાવ્યું છે. જેમકે “જ્ઞાનવિદાપ્નોતિ પરમ (તિ. ૨, ૧) પ્રજ્ઞા-જ્ઞાનીને પરપુરુષની પ્રાપ્તિ થાય છે.” વળી કહ્યું છે કે “તરતિ સોક્માત્મવિત્ (છા. ૭, ૧, ૩) આત્મજ્ઞાની શોકને તરી જાય છે.” વળી કહ્યું છે કે “તમેવ વિદિત્વા-તિ મૃત્યુમેતિ આત્માતું જ્ઞાન થવે મૃત્યુનું અતિક્રમણ થાય છે.” આ રીતે પ્રત્યક્ષ સંદર્ભકાર થવો, તે કળ છે. “તત્ત્વનતિ તેતું છે.” એમ અસંસારી આત્માપણાની અર્થોત્ જીવ ભાવની નિવૃત્તિ થાય છે. (૧૪)

શિષ્ય:-કારણના સંબંધમાં કહ્યું છે કે “અસદ્વાદસમ આત્મી પ્રથમ આ મર્વ અસત્ત્વે હંતું.” આમાં અસંભાવનાનો જે દોષ જોવામાં આવે છે, તેની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ.

શુરુ:-આમાં સત્ની સંભાવના થાય છે. માટે અસત્ શબ્દવડે શૂન્યવાચક લેવું નહિ. જેમકે:-

અધિકરણ ૪ શુ-સૂત્ર ૧૫ મું.

અસતતનો અર્થ શૂન્ય નહિ.

સમાકર્ષાત્ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:-સતની સંભાવના હોવાથી અસત્ શૂન્યવાચક નથી. (૧૫)

ટીકા:-શુરુ-“અસદ્વાદસમ આત્મી (તિ. ૨, ૭) પૂર્વે પ્રથમ અસત્ હંતું.” આ સ્થળે અસત્ શબ્દ કારણપણાથી શૂન્યનું સૂચન કરતો નથી. કારણકે “અસદેવ સ મવતિ

અસદ્ગોતિ વેદ ચેત્ । અસ્તિ બ્રહ્મોતિ ચેદ્વેદ । સન્તમેન
તતો વિદુઃ અર્થઃ-જે બ્રહ્મને અસતરૂપે બાણે
છે તે અસતરૂપે થાય છે. જે બ્રહ્મને સત્-
રૂપે બાણે છે તેને વિદ્વાનો સતરૂપે બાણે
છે.” આ રીતે અસત્વાદની નિવૃત્તિ કરી
બ્રહ્મનું લક્ષણ અસ્તિત્વરૂપે છે તથા પ્રત્યક્
આત્માનો નિશ્ચય અનન્યચાદિ કોશવડે
થાય છે. “સો કામયત તેણે કામના કરી.”
એમ પ્રકૃતબ્રહ્મનું સૂચન કર્યું છે.
વળી પ્રપન્ચશુક્ત સ્મૃતિ બ્રહ્મમાંથી
થઈ છે, એમ કહ્યું છે. “સત્સત્પતિવાચસતે
તે સત્પરૂપે છે, એમ કહે છે,” આ
રીતનો ઉપસંહાર કર્યો છે. વળી તે
“તદવ્યય ક્ષોનો ભવતિ આ બ્રહ્મના સંબંધમાં
નીચે પ્રમાણે મંત્ર છે” એ રીતે
પ્રકૃત બ્રહ્મના સંબંધમાં જ આ મંત્ર
નીચે પ્રમાણે કહે છે: “અસદ્વાદમમ આત્મા
પ્રથમ આ સર્વ અસત્ રૂપે હતું.” જો
આ મંત્રમાં અમત્ શબ્દનો અર્થ શૂન્ય
રૂપે લઈએ તો પછી એક વસ્તુનું
નિરૂપણ કરવામાં અન્ય વસ્તુનું ઉદ્ધા-
રણ હેતુ પડે તથા આ પ્રમાણે
વાક્ય અસંબદ્ધ થાય. માટે નામ
તથા રૂપવડે વિહાર પામેલ વસ્તુવિષય
સત્ શબ્દવડે પ્રસિદ્ધ છે. આમ કહેવાનું
કારણ એ કે, ઉત્પત્તિ પહેલાં બ્રહ્મમાં
વિકારભાવ નહિ હોવાથી સત્ બ્રહ્મ
અમત્ રૂપે હોયની એમ હતું, એ પ્રમા-
ણેનો અર્થ થાય છે. “અસદેવેદમમ આત્મા
પૂર્વે સર્વ અસતરૂપે હતું,” એ સ્થળે પણ
તે જ પ્રમાણેની ચોખ્ખા છે. પણ અંદર-
થી ભાવ એ અહણ કરવાનો છે કે, તે

સતરૂપે હતું. જો અર્થતઃ અભાવ હોય
તો પછી તે સતરૂપે હતું, એવા સંભવ
કેવી રીતે થઈ શકે? “તદેક આહુતસદેવ-
મમ આત્મા (છા. ૬, ૨, ૧) કેટલાક એમ
કહે છે કે, પ્રથમ આ અસતરૂપે હતું.”
આ પ્રમાણે અન્ય શ્રુતિનો અભિધાય લઈ
કોઈનો ભત્ત આ રીતે છે, એમ નિરૂપણ
ચતું નથી. કારણ કે જેમ ક્રિયામાં વિકલ્પ
હોય, તે પ્રમાણે કારણમાં વિકલ્પનો
અસંભવ છે. માટે શ્રુતિએ અહણ કરેલ
સત્ પક્ષને દ્રઢ કરવા માટે જ આ
નિરૂપણ છે. વળી મંદ બુદ્ધિવાળાથી
કલ્પાયલા અમત્ પક્ષનું નિરૂપણ કરી
પાછળથી તેનું નિરાકરણ કર્યું છે, એમ
લક્ષણું લેઈએ. “તદેવ તત્ત્વવ્યાક્રતમાત્મા
તે પ્રથમ અવ્યાકૃત હતું.” આ સ્થળે
પણ અધ્યક્ષ કારણવિના કાર્યરૂપ જગત્
વ્યકત થયું છે, એમ નથી. કારણ કે
શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “લણશ્ચ પ્રવિદ્ધ આનન્દા-
બ્રમ્મ નખના અમલાગવડે પરમાત્માએ
પ્રવેશ કર્યો છે.” આ પ્રમાણે પ્રકારણનો
વિકારરૂપ કાર્યમાં પ્રવેશ છે, એમ
દર્શાવ્યું છે. એમ ધારે કે કાર્યરૂપ
જગતના વ્યકત થવામાં કારણનો અભાવ
માનીએ, તો પછી પ્રકૃત જગતના અ-
વલંબન કરનારા રૂપે જ એવા સર્વનામ-
વડે કોને અહણ કરવો, કે જેનો કાર્યમાં
પ્રવેશ છે. વળી ચેતનરૂપ આત્માનો
પ્રવેશ જ શરીરમાં કહ્યો છે. કારણ કે
શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, જે પ્રવેશ પામેલ
છે તે જ ચેતનરૂપ છે. જેમકે, “પતલનુ
શૃંગમોઝ મન્વાનો મન અર્થઃ-આ ચેતન

અણુને જોનારૂપે, શ્રોત્રને શ્રવણ કરનારૂપે તથા મનને મનન કરતીરૂપે છે.”

જેવી રીતે નામ તથા રૂપવડે વિકાર

નામનું જગત્ક્રમણું કારણયુક્ત વિકારરૂપે

નામે છે તે જ રીતે પ્રથમના સર્ગમાં પણ

બાણી લેવું, જે વિપરીત કલ્પના જોવામા

આવે છે, તે અયોગ્ય છે. બીજી શ્રુતિમાં

પણ કહ્યું છે કે, “અનેક જીવનસ્માનુપવિત્ય

નામરૂપે વ્યાકરવાણિ (છા. ૬, ૩, ૨) જીવા

ત્મારૂપે ઉપર કહેલ ત્રણ પ્રકારના જૂતોમાં

પ્રવેશ કરી જૂદા જૂદા નામો તથા

રૂપોવડે હું અનેક રૂપે થાઉં.” આ રીતે

કારણ યુક્ત જગતના વિકારને શ્રુતિ

દર્શાવે છે. “જ્ઞાત્રિવત્ આ સ્થળે સદૃશ લોક

લકાર લીધો છે, છતાં પરમેશ્વર જ

બ્રહ્માકર્તા રૂપે છે, એમ બાણુવું. જેમકે

કાપનાર હોય છતાં ચોખ્ખા કપાય છે,

એમ કહેવાય છે. અથવા તો એમ

બાણુવું કે, કર્તાની અપેક્ષાએ કર્મના

અર્થમાં અલંકારનું ગ્રહણ કર્યું છે.

જેવી રીતે એમ કહેવાય છે કે, ગામ

જવાય છે. (૧૫)

શિષ્ય:-પુરુષનો કર્તા કોણ છે

અથવા જેનું આ કર્મ છે તે કોણ છે ?

ગુરુ:-પરમેશ્વર જ પુરુષોના કર્તા-

રૂપે છે તથા આપું જગત જ કર્મ

રૂપે છે આના નિબંધમા કહ્યું છે કે:-

અધિકરાણુ પ મું—ત્ર ૧૬ મું.

કર્તા તથા કર્મ બ્રહ્મરૂપે.

જગદ્વાચિત્વાત્ ॥૬૬॥

સૂત્રાર્થ:-પુરુષોનો કર્તા તથા તે

કર્તાનું કર્મ જગત્સ્વરૂપે હોવાથી

બ્રહ્મરૂપ જ છે. (૧૬)

શિષ્ય:-કૌપીતકિ બ્રાહ્મણમાં બ્રાહ્મકિ

તથા અબ્રહ્મ શરૂના સંવાદમાં કહ્યું છે કે,

“જો ને વાલ્મીકીના પુરુષાણાં કર્તાં વત્સ વૈ તત્ત્વમ્

સર્વે વેદિતયઃ (કૌ. ૪, ૧૯) હે બ્રાહ્મકિ !

જે આ પુરુષોનો કર્તા છે તથા જેનું

આ કર્મ છે તે બ્રહ્મવા યોગ્ય છે.”

આ સ્થળે બ્રહ્મવાયોગ્યપણાથી જીવનો શું

ઉપદેશ કરવામા આવ્યો છે, અથવા મુખ્ય

બ્રાણુનો કે પરમાત્માનો શું આ વિષય

છે ? આ ત્રણમાથી શું બ્રહ્મવા યોગ્ય

છે ? કારણ કે કહ્યું છે કે, જેનું આ

કર્મ છે તે બ્રહ્મવા યોગ્ય છે. વળી

અન્યથા લક્ષણયુક્ત કર્મનો આશ્રય

બ્રાણુને વિશે છે. માટે બ્રાણુ વેદિતવ્ય

છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અપાસ્મિન્

પ્રાણાવેસ્થા ભવતિ અર્થ-આ બ્રાણુમાં એક

રીતે થાય છે.” આ રીતે બ્રાણુ સંબંધી

કહ્યું છે બ્રાણુ શબ્દથી મુખ્ય બ્રાણુ

અહં છુ કરવો. બ્રાહ્મકિએ આદિત્યમાં

તથા ચંદ્રમાં જે પુરુષોનું નિરૂપણ

કર્યું, તેઓનો બ્રાણુ કર્તારૂપે છે. કારણ કે

આદિત્યાદિ દેવોને પણ બ્રાણુપરથા

મુખ્ય કહી છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,

“વતમ એવ દેવ દત્તિ પ્રાણાવતિ સ બ્રહ્માત્મચિત્વાચક્તે

(બુ. ૩, ૬, ૬) એક દેવરૂપે કોણ છે? પ્રાણ એક દેવ છે. તે પ્રકારે છે. તે પરોક્ષરૂપે કહેવાય છે.” અથવા તો આ સ્થળે જીવનો પણ ઉપદેશ થઈ શકે. કારણ કે જીવનો આશ્રય ધર્મા-ધર્મના લક્ષણવાળું કર્મ છે. જેમકે “યસ્યૈવ સત્કર્મં જેતુ” આ કર્મ છે.” આ જીવ પણ લોકતારૂપે હોવાથી લોગના સાધનભૂત પુરૂષોનો કર્તા કહેવાય છે. શ્રુતિના ઊવટના ભાગમાં પણ જીવનું નિરૂપણ જોવામાં આવે છે. અહીં પુરૂષોના કર્તાનું નિરૂપણ બાણના યોગ્ય પણાથી કરાયેલું છે. આ જ્ઞાનમાટે આવેલા બાલાકિને અભતશત્રુ બોધ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે પ્રથમ સૂતેલા પુરૂષની પાસે લઈ બાય છે તથા તેને બોલાવવાનું કહે છે પણ તે ઉધમા હોવાથી બોલતો નથી આથી પ્રાણાદિ લોકતારૂપે નથી, આ રીતનો બોધ કરે છે. ત્યાર પછી સૂતેલાને લાકડીવડે તાડન કરવાનું કહે છે આ રીતે પ્રાણાદિથી રહિત જીવ લોકતારૂપે છે, એમ તેને બોધ કરવામાં આવે છે પાછળના ભાગમાં પણ જીવનું સૂચન જોવામાં આવે છે. જેમકે, “તથા શ્રેષ્ઠી સ્વેર્મુતે યથા વા સ્વા ગેષ્ઠિત મુજન્ત્યેવમેવેપ પ્રજાતી વૈગત્મમિર્મુત્તઃ એવમેવૈત આત્માન એતમામાન મુજ્જતિ (કૌ. બ્રા. ૧૦ ૪, ૨૦) જેવી રીતે શેઠ ચાકરવડે વિધયોનો ઉપલોગ કરે છે તેમ જ ચાકરો શેઠના ઉપર આજીવિકા રાખે છે, એ જ પ્રમાણે પ્રજાત્મા આત્માનો ઉપલોગ કરે છે તથા આત્માઓ

ઉપલોગ માટે આત્માના પર આધાર રાખે છે.” પ્રાણ કારણકર્તારૂપ હોવાથી જીવનું પ્રાણ શબ્દપાત્રુ યોગ્ય છે. માટે આ સ્થળે જીવ તથા મુખ્ય પ્રાણથી લિન્ન વસ્તુ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, પણ પરમેશ્વર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી કારણ કે ત્યાં પરમાત્મા સંબંધી કોઈ સૂચન કરેલ નથી

શુરુ-પરમેશ્વર જ આ પુરૂષોના કર્તારૂપે હોવો બોધ્યો.

શિષ્ય-તે કેવી રીતે બને ?

શુરુ-ઉપક્રમે લીધે તેમ માનવુ યોગ્ય છે. આ સ્થળે બાલાકિએ અભત-શત્રુ સાથે, હું તને પ્રહાર કરું, આ રીતે વિવાદ કરવા માંડ્યો પછી તેણે કેટલાક આદિત્યાદિમાં રહેતા પુરૂષો, કે જેઓ અપ્રધાન પ્રહારદષ્ટિવાળા છે, તેનું નિરૂપણ કરી તે મૂળે રહ્યો પછી અભતશત્રુએ કહ્યું કે, હું તમને પ્રહારો ઉપદેશ કરીશ, એમ વૃથા કહ્યું આ રીતે અપ્રધાન પ્રહાર સંબંધી તારૂં કહેવું છે, એ રીતનો નિષેધ કરી, જ્ઞાનના વિષયરૂપ અન્ય કર્તાનું નિરૂપણ કર્યું જો આ કર્તા પણ અપ્રધાન પ્રહારજ્ઞાનરૂપે થાય તો પછી કર્મમાં બાધ આવશે માટે આ સ્થળે પરમેશ્વરનું જ નિરૂપણ છે. આ પુરૂષોનું કર્તાપણુ સ્વતંત્રપણુવડે પરમાત્માથી લિન્ન નથી “યસ્ય વા એતન્નર્મ જેતુ” આ જગતરૂપ કર્મ છે” આ સ્થળે ચચલ લક્ષણવાળા કર્મનું અથવા તો ધર્માધર્મ લક્ષણવાળા કર્મનું નિરૂપણ

નથી. આ બેઉ પ્રકારના કર્મમાંથી કોઈનો પણ આ રથળે સંબંધ નથી તથા કંઈ કહેવામાં પણ આન્યું નથી. આ રથળે પુરૂષોત્તમ નિરૂપણ છે, એમ પણ નથી.

આ પુરૂષોત્તમ કર્તા છે, એમ તે પુરૂષો સંબંધી કહ્યું છે. તેમ જ લિંગ તથા વચનમાં પણ લેઈ છે. જેમકે एतत् न पुंसक છે તથા પુરુષ પુલિંગ છે. તેમ જ પુરૂષ સંબંધી કાંઈ ક્રિયા કરે છે એવા અર્થનો અથવા ક્રિયા ફળનો આ રથળે નિર્દેશ નથી. કર્તા શબ્દથી ક્રિયા તથા ફળ બેઉનું અહંણુ થાય છે. ઉપદ્રમાં પ્રત્યક્ષ તથા સમીપવર્તી જગત્તું જ સર્વનામ ચેતનવડે નિરૂપણ થાય છે. જે કરવામાં આન્યું છે તે જગત્તરૂપ કર્મ.

શિષ્ય:-જગત પણ પ્રકૃત નથી તથા તેનું વર્ણન કરાયલું નથી.

ગુરુ:-હા, તું કહે છે તે ખરું છે. જ્યાં વિશેષ ભાવનું અહંણુ ન હોય ત્યાં સાધારણ અર્થ લેવો. સમીપતાને લીધે જે વસ્તુ સમીપ હોય, તે જ લેવી યોગ્ય છે, પણ કોઈ વિશેષ વસ્તુને અહંણુ કરવી યોગ્ય નથી. કારણ કે તે વિશેષ વસ્તુ સમીપવર્તી હોતી નથી. જગતના એક દેશરૂપ પુરૂષોત્તમ વિશેષે કરી અહંણુ કરવાથી ચેતનશબ્દવડે સામાન્ય જગત્તું જ અહંણુ થાય છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. સાર એ છે કે, જગતના એક દેશરૂપ આ પુરૂષોત્તમ કર્તારૂપ છે, એટલું જ નહિ, પણ તેનું કર્મ સામાન્ય રીતે

આ અગ્નિ જગત્ છે. વા શબ્દ મૂળ શ્રુતિમાં એટલા માટે વાપર્યો છે કે, કર્તા એક દેશરૂપિતિ વ્યાપ્ત છે, એમ નથી; પણ સર્વમાં છે. બાલાકિએ બ્રહ્મપણાવડે જે પુરૂષોત્તમ નિરૂપણ કર્યા, તે પુરૂષો બ્રહ્મરૂપે નથી, એમ કહેવા વિશેષનું અહંણુ કરેલ છે. આ રીતે બ્રહ્મણુ પરિત્રાજકના ન્યાયવડે સામાન્ય તથા વિશેષવડે જગતના કર્તાનો ઉપદેશ જ્ઞાનના વિષયરૂપે કર્યો છે. પરમેશ્વર જ સર્વ જગતના કર્તારૂપ છે. તેમન સર્વ જગતના કર્તારૂપે છે, એમ સર્વ વેદાંતથી સિદ્ધ થાય છે. (૧૬)

શિષ્ય:-જગત્ તથા મુખ્ય બ્રાહ્મણ આ શ્રુતિમાં નિરૂપણ હોવા છતાં પરમેશ્વરનું અહંણુ કરવું, એનું શું કારણ?

ગુરુ:-આ શ્રુતિના આગલા ભાગમાં તથા પાછળમાં બ્રહ્મણું જ નિરૂપણ કરેલ છે, માટે તે જ લેવા. આ જ હેતુથી ૧૭ મા સૂત્રની રચના કરી છે. જેમકે:-

■ બ્રાહ્મણુ પરિત્રાજક ન્યાય:-જેમકે બ્રાહ્મણુને તથા પરિત્રાજકને જમાડવો. આમાં બ્રાહ્મણુ સામાન્ય કહેવાય તથા વિશેષરૂપે પરિત્રાજક લેવા.

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૭ મું.

કાર્યના બ્રહ્મરૂપમાં શ્રુતિ પ્રમાણ.

જીવમુષ્ણપ્રાણે લિંગાન્નેતિ ચેત્તદ્વ્યાઘ્યાતમ

॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થ.—આ મંત્રમાં પરમેશ્વરનું નિરૂપણ નથી, પણ જીવ તથા મુષ્ણ પ્રાણનું બ્રહ્મ છે. માટે એમાંથી એકને લેવા બ્રહ્મ છે. કારણ કે આગળપાછળ બેતાં બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ છે.

ટીકા:—શિષ્ય-ઉપરના શ્રુતિવચનમાં જીવ તથા મુષ્ણ પ્રાણનું સૂચન છે. માટે એમાંથી એકનું બ્રહ્મ યોગ્ય છે, પણ પરમાત્માનું બ્રહ્મ કરવું યોગ્ય નથી. માટે તેનું નિરાકરણ કરવું બ્રહ્મ.

ગુરુ-આનું નિરાકરણ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—“નોપાસત્રેવિષ્વાદાભિતત્વાદિહ ત-
ચોગાત્(બ્રહ્મસૂ. ૧, ૧૭)એમ થવાથી ઉપા-
નના ત્રણ પ્રકારની ધર્મે: જીવોપાસના, મુષ્ણ
પ્રાણની ઉપાસના તથા બ્રહ્મની ઉપાસના. પણ
આ યોગ્ય નથી. શ્રુતિનો પૂર્વાપર સંબંધ
બેતાં આ વચન બ્રહ્મ સંબંધી જ છે,
એમ નિશ્ચય થાય છે. જેમ શ્રુતિના
પૂર્વભાગમાં બ્રહ્મ સંબંધી વિષય છે,
તેમ જ પાછળના ભાગમાં પણ નિરતિ-
શય કહીને નિરૂપણ છે, માટે બ્રહ્મનો
જ વિષય છે, એમ બેવામાં આવે છે.
કહ્યું છે કે, “સર્વાનુપાપ્મનોપહત્ય સર્વપા ન
મૃતાના શ્રેષ્ઠ સ્વારાજ્યમાધિપત્ય પર્વેતિ ચ એવેદ
જેને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયું છે તેના સર્વ
પાપનો નાશ થાય છે, તે સર્વ પ્રાણ-
માત્રમાં શ્રેષ્ઠ થાય છે. તે સ્વરાજ્ય
તથા અધિપતિપણ મેળવે છે.”

શિષ્ય:—આમ હોય તો પતર્દનના
વચનના નિર્ણયવડે બ્રહ્મસૂત્રના “નોપાસત્રે
ઇત્યાદિ સૂત્રનો પણ નિર્ણય થવો
બ્રહ્મ છે. પણ તે યતો નથી. વળી
યસ્ય વે તત્ત્વમ્ આ સ્થળે બ્રહ્મનો જ વિષય
છે, એમ નિશ્ચય થતો નથી. માટે આ
સ્થળે જીવ તથા મુષ્ણ પ્રાણની શંકા ફરી
ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું નિરાકરણ કરવું
બ્રહ્મ.

ગુરુ:—પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મવાચક છે. કારણ
કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પ્રાણવધનમિત્યોમ્યમનઃ
(છા. ૬, ૮, ૨) પ્રાણ અર્થાત્ પરમાત્માનો
આશ્રયી મન અર્થાત્ જીવ છે. પૂર્વાપરમાં
બે જીવનું સૂચન હોય, તો પણ જીવ
તથા પરમેશ્વરનો અલેક્ષ હોવાથી પરમા-
ત્માની જ યોજના કરવી યોગ્ય છે. (૧૭)

શિષ્ય:—ત્યાં પ્રશ્ન તથા વ્યાખ્યાનને
અનુસરી લેખિની આચાર્ય જીવ તથા
પ્રાણનો ઉપદેશ કેવી રીતે માને છે ?

ગુરુ:—જીવ તથા પ્રાણનો ઉપદેશ
લિખિત અર્થવાચક અર્થાત્ બ્રહ્મની પ્રતીતિ
માટે છે, એમ લેખિની આચાર્ય માને છે.
આના જ સંબંધમાં ૧૮ માં સૂત્રની
યોજના કરી છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૮ મું.

જૈમિનિનો મત.

અન્યાર્થે તુ જૈમિનિઃ પ્રશ્નવ્યાખ્યાનાભ્યામપિ
ચૈવમેકે ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ.-પ્રશ્ન તથા વ્યાખ્યાન બેતાં
જૈમિનિ તો એવ તથા પ્રાણુનો ઉપદેશ
ભિન્ન અર્થવાચક માને છે તે જ રીતે એક
શાખાવાળાઓ પણ માને છે (૧૮)

ટીકા-શુરુ આ શ્રુતિવચન એવ પ્રધાન
વાળું છે અથવા પ્રશ્ન પ્રધાનવાળું છે, આ
રીતનો વિવાદ કરવો અહીં યોગ્ય નથી કારણ
કે જૈમિનિ નામના આચાર્ય એવનું
સૂચન પ્રશ્નની પ્રતિપત્તિ અર્થે છે, એમ
માને છે.

શિષ્ય-તે કેવી રીતે ?

શુરુ.-પ્રશ્ન તથા વ્યાખ્યાન બેતાં આ
પ્રમાણે માને છે. પ્રશ્ન પ્રથમ એ કે,
સુતેલા પુરૂષને જગાડવાવડે એવ પ્રાણુ-
દિથી ભિન્ન છે, એ રીતનું જ્ઞાન થવા
પછી એવ સંબંધથી અન્ન વસ્તુનું
નિરૂપણ બેવામાં આવે છે. જેમકે,
“કૈષ્ણ કાલકે પુરુષો જયિષ્ઠઃ ક્વા એતદ-
મૂક્તુત્ત એતદાગત (કૌં ૫ાં ૪, ૧૯) હે
બ્રહ્માકિ ! આ પુરૂષ કયા સૂતો હતો ?
એ કયાં હતો તથા કયાથી ભાન આવ્યું ?”
આના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે “યદામુત્ત. સ્વપ્ન
ન કવન પડ્યવયાસ્મિન્ પ્રાણ એવૈકયા મવતિ
ત્યારે સૂવે છે ત્યારે કાંઈ પણ સ્વપ્ન
બેતો નથી. કારણ કે તે મમયે પ્રાણુમાં
સર્વ એકત્ર થાય છે.” વળી કહ્યું છે કે

“એતસ્માદાત્મન પ્રાણા યથાયતન વિપ્રવિષ્ટે
પ્રાણેભ્યો દેવા દેવેભ્યો લોકા (કા. ૫ા ૪,
૨૦) આ આત્મામાંથી પ્રાણો પોતપોતાના
સ્થળ પ્રતિ જાય છે. પ્રાણોમાંથી દેવો
તથા દેવોમાંથી લોકો થાય છે.” સુપુત્રિત
સમયે પરબ્રહ્મ સાથે આ રીતે એવ
એકતાને પામે છે. વેદાન્તની મર્યાદા એ
છે કે, પરબ્રહ્મમાંથી પ્રાણાદિ જગતની
ઉત્પત્તિ થાય છે માટે એવની સુપુત્રિત
અવસ્થા સંજ્ઞા રહિત સ્વચ્છ સ્વરૂપે છે.
આ સ્વરૂપમાં ઉપાધિથી થયેલ વિશેષ
જ્ઞાન હોતું નથી. આ અવસ્થાનો નાશ
થવો, તે બ્રહ્મતાવસ્થા છે. માટે આ સ્થળે
જ્ઞાનના વિષયરૂપે પરમાત્માનો જ ઉપદેશ
કરેલ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. વાજ-
સનેયી શાખાવાળાઓ બ્રહ્માકિ તથા
અબ્રહ્મ શત્રુના સવાદમાં વિજ્ઞાનમય
શબ્દવડે એવને માને છે તથા તેથી ભિન્ન
તે પરમાત્મા, આ રીતે કહેલ છે. જેમકે
“ય એવ વિજ્ઞાનમય પુરુષ કૈષ્ણ તદામૂત કુત
એતદાગત (બૃં ૨, ૧, ૧૯) અબ્રહ્મ શત્રુએ
કહ્યું; આ વિજ્ઞાનમય પુરૂષનું વિજ્ઞાન
ત્યારે તે પૂર્ણ સુપુત્રિત અવસ્થામાં હતો
ત્યારે કયાં હતું ? વિજ્ઞાન પાછું કયાથી
આવ્યું ? આ રીતનો પ્રશ્ન છે.” આના
ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે, “ય એવોન્તરંદય આકાશ-
સ્તસ્મિન્નોતે આ એવાત્મા હૃદયમાં જે
આકાશ છે તેમાં શયન કરે છે.” વળી
આકાશ શબ્દથી પરમાત્મા ગ્રહણ કરવો.
કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “દહરોડસ્મિ
ન્નન્તરાકાશ (છા. ૮, ૧, ૧) હૃદયમાં
અત્ય આકાશ છે” કહ્યું છે કે “સર્વ એત

આત્માનો વ્યુત્પન્નિ આ સર્વ આત્મામાંથી નીકળે છે.” આ રીતે ઉપાધિવાળા આત્માઓનું નિકળવું અન્ય વસ્તુમાંથી થાય છે. આ પ્રમાણે પરમાત્માને જ કારણ સ્વરૂપે માને છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. પ્રાણના નિરાકરણ કરવાનો હેતુ એ છે કે, સૂતેલા પુરૂષને ઉઠાડવાવડે પ્રાણથી સિદ્ધ જીવ છે, એ રીતનો ઉપદેશ છે. (૧૮)

શિષ્ય:-બીજું કોઈ કારણ આના સંબંધમાં હોય તો તે કહો.

ગુરુ-શ્રુતિના અન્વયવડે એમ જ જણાય છે કે, પરમાત્માનો ઉપદેશ છે. આ જ માટે ૧૬ સુ. સૂત્ર નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૬ મું.

શ્રુતિવચનથી પરમાત્મા જ કાર્યરૂપે.

વાક્યાન્વયાત ॥૧૯॥

સૂત્રાર્થ:-વાક્યના અન્વયને લીધે આ ઉપદેશ પરમાત્માનો છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૧૯)

टीका:-શિષ્ય-બૃહદ્દશરૂપકમાં મેત્રેયી તથા યાજ્ઞવલ્કયના સંવાદમાં કહ્યું છે કે, “ન વા ઓર પત્નુ કામાય પતિની કામનાને માટે પતિ પ્રિય લાગતો નથી.” આ રીતની શરૂઆત કરી છેવટે કહ્યું છે કે, “ન વા ઓર સર્વસ્ય કામાય સર્વ પ્રિય ભવન્નામનસુ વામાય સર્વ પ્રિય ભવન્નામા વા ઓર દ્રષ્ટવ્ય મોનવ્યો મતવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યો મંત્રેયાનમો વા

ઓ દર્શનેન શ્રવણેન મત્વા વિજ્ઞાનેનેદ સર્વ વિદિતમ્ (બૃ. ૪, ૫, ૬) અરે ! સર્વના હિતને અર્થે સર્વ પ્રિય હોતું નથી, પણ પોતાના આત્માના હિતને અર્થે સર્વ પ્રિય હોય છે. અરે ! આ આત્મા દ્રષ્ટવ્ય-જોવા યોગ્ય, શ્રોતવ્ય-શ્રવણ કરવા યોગ્ય, મંતવ્ય-મનન કરવા યોગ્ય તથા નિદિધ્યાસિતવ્ય-ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. અરે ! હે મેત્રેયી ! આત્માના દર્શન, શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનવડે આ સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે.” આના સંબંધમાં શંકા ઉઠે છે. શું અહીં વિજ્ઞાનાત્માનું જ દ્રષ્ટવ્ય આત્મચારિત્ર્યે ઉપદેશ કરાયો છે કે પરમાત્માનો તે પ્રમાણે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે ?

ગુરુ:-તને આવી રીતની શંકા થવાનું શું કારણ ? પ્રિય શબ્દથી દર્શાવેલ લોકતા આત્માનું નિરૂપણ હોવાથી વિજ્ઞાનાત્માનો જ ઉપદેશ છે, એમ ભાસ થાય છે. વળી આત્માના વિજ્ઞાનવડે સર્વ વિજ્ઞાનનો ઉપદેશ હોવાથી પરમાત્માનો ઉપદેશ છે. આથી તને શું જણાય છે ?

શિષ્ય:-આથી મને એમ જણાય છે કે, વિજ્ઞાત્માનો ઉપદેશ છે.

ગુરુ:-તે કેવી રીતે ?

શિષ્ય:-આ પ્રમાણેનો કમ હોવાથી એમ જણાય છે કે, વિજ્ઞાત્માનો ઉપદેશ છે. કારણ કે પતિ, જ્ઞાતા, પુત્ર તથા વિત્તાદિ લોચ્યરૂપ સર્વ જગત્ આત્માને માટે પ્રિય હોય છે. આ રીતે પ્રિયથી

સૂચના કરાયલા લોકતારૂપ આત્માનો ઉપક્રમ કર્યો છે. ત્યાર બાદ આત્માનો દર્શનાદિવડે જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે આત્માવિના ધીબ્ત કોનો હોઈ શકે ? વળી મધ્યમાં કહ્યું છે કે, “इदमहद्रूप-मनतमपार विज्ञानघन एतैरेभ्यो मृतेभ्य समु-त्पाद्य तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य सत्तास्ति आ न रीते आ भक्षान् भूत अन-तરूपे, अपाररूपे तथा विज्ञानना समूह-रूपे छे. तेनावडे सर्व भूतोनी उत्पत्ति थाय छे तथा न्यारे सर्व भूतोनी लय थाय छे त्यारे तेનો પણ लय थाय छे. भूत्यु पછી કોઈ પણ રીતની સંજ્ઞા રહેતી નથી.” આ રીતે પ્રકૃતરૂપ, મહતરૂપ તથા દ્રષ્ટવ્યરૂપ ભૂતનું વિજ્ઞા-નાત્મ ભાવવડે ભૂતોમાંથી પ્રકટ થવું કહેલું છે. શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, દ્રષ્ટવ્યપણું પણ વિજ્ઞાનાત્માનું જ છે. વળી શ્રુતિ કહે છે કે, “विज्ञातारमरे केन विजानीयात् विज्ञानात्माने शानावडे आ-णभी शक्य ?” આ રીતે કતાં શબ્દવડે જે ઉપસંહાર કર્યો છે, તેથી વિજ્ઞાનાત્માનો જ ઉપદેશ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે આત્મવિજ્ઞાનવડે મર્વ વિજ્ઞાનવચન લોકતાને માટે છે. માટે લોગ્યસમૂહને સહાયકરૂપે માનવો.

શુરૂ:-તારૂં માનવું જોઈ છે. આ પરમાત્માનો જ ઉપદેશ છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે બને ?

શુરૂ:-શ્રુતિનાં વચનનું નિરીક્ષણ કરવાથી એમ સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વ

પરનાં વચનવડે આ વચનો પરમાત્માનું જ નિરૂપણ કરનારાં છે, એમ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બાણી શકાય ?

શુરૂ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “अत्र त परादाद्योन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद जे आत्माથી अन्यત્રરૂપે બ્રહ્મને બાણે છે, તેનાથી બ્રહ્મ ફર છે.” જે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયાદિરૂપ આ જગત્ આત્માથી ભિન્ન સ્વતંત્રપણાથી સત્ સ્વરૂપે બૂવે છે, તે મિથ્યાદર્શી પોતાના શ્રેય માર્ગથી બ્રહ્મ થાય છે. કારણ કે તે મિથ્યાદર્શી બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયાદિરૂપ જગત્ જે મિથ્યા છે, તેને સત્ય સ્વરૂપે બૂવે છે. આ રીતે લેહદષ્ટિનો ત્યાગ કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે “इद सर्वं यदयमात्मा आत्मा न आ सर्वं दृश्यरूपे छे.” આ રીતે સર્વ વસ્તુસમૂહ આત્માથી અભિન્ન-રૂપે છે, એમ દર્શાવ્યું છે. આના જ સંબંધમાં હંદુભિર આદિતું દ્વંદ્વંત આપ્યું છે. આ રીતે આત્માથી ભિન્ન કાંઈ નથી, એમ સિદ્ધ કર્યું છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “अस्य महतो भूतस्य निश्चसित मेतवहवेद (બૃ૦ ૪, પ, ૧૧) ઋગ્વેદ આ મહાન્ ભૂતના નિઃશ્વાસરૂપે છે.” આ રીતે પ્રકૃત આત્મા જ નામ, રૂપ તથા

“ હંદુભિ જોવામા ન આરી હોય, તથા કોઈ વગાડતું હોય, તે મમયે આ અવાજ હંદુભિનો છે, એમ આપણે કહી શકતા નથી. પણ જો હંદુભિનો સ્વર એકવાર ઓળખેલ હોય તો પછી આ સ્વર હંદુભિનો જ છે, એમ બાણવામા આવે છે.

કર્મના વિસ્તારને પામેલ છે, એમ કહ્યું છે તથા તે પ્રકૃત આત્માનું જ પરમાત્મારૂપે નિરૂપણ છે. તેમ જ બૃહદ્દારણ્યકમાં આત્મા જ સર્વના કારણરૂપે છે, એમ જ્યાં કહ્યું છે ત્યાં વિષયયુક્ત, ઇન્દ્રિયયુક્ત તથા અંતઃકરણયુક્ત વિસ્તારના એક કારણરૂપે, અંતરપણાથી રહિત, બાહ્યથી રહિત, કૃત્સ્નરૂપે, તથા પ્રજ્ઞાનધનરૂપે આત્માનું નિરૂપણ કર્યું છે તથા તેથી પરમાત્માનું જ સૂચન થાય છે. માટે દર્શનાદિનો જે ઉપદેશ છે, તે પરમાત્મા સંબંધીનો જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૧૯)

શિષ્ય:-આત્માનું પ્રિયપણાવડે નિરૂપણ કરેલ હોવાથી વિજ્ઞાનાત્માનો જ દર્શનાદિ ઉપદેશ છે.

શુદ્ધ:-ના પરમાત્માનો જ છે તથા આશ્મરથ્ય મુનિ પણ તે જ પ્રમાણે માને છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૨૦ મું.

આશ્મરથ્ય મુનિનો મત.

પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધિલિંગમાશ્મરથ્યઃ ॥૨૦॥

સૂત્રાર્થ:-આશ્મરથ્ય નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, પ્રિયપણાથી સૂચિત થયેલા લોકતા આત્માનું નિરૂપણ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધિને અનુસરી છે. (૨૦)

ટીકા:-શુદ્ધ:-મુખ્ય પ્રતિજ્ઞા એ છે કે, “ભાગ્યનિ વિજ્ઞાતે સર્વમિદ વિજ્ઞાત મવતીદ સર્વં વદયમામા અર્થ:-આત્મજ્ઞાન થવાથી આ સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. આ સર્વ આત્મા-

રૂપ છે.” પ્રિયપણાથી દર્શાવાયેલ આત્માનું દ્રષ્ટવ્યાદિરૂપે જે નિરૂપણ છે, તે કેવળ ઉપર દર્શાવેલી પ્રતિજ્ઞાનું કેવળ સૂચન કરે છે. જે વિજ્ઞાનાત્મા પરમાત્માથી ભિન્ન હોય તો પછી પરમાત્માનું જ્ઞાન થવા છતાં પણ વિજ્ઞાનાત્માનું જ્ઞાન થાય નહિ તથા એકના વિજ્ઞાનવડે સર્વ વિજ્ઞાન થાય છે, એ રીતની જે પ્રતિજ્ઞા છે તેમાં ન્યૂનતા આવશે. માટે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ અર્થે વિજ્ઞાનાત્મા તથા પરમાત્માનો અલેદ છે, એ રીતનો ક્રમ છે, એમ આશ્મરથ્ય નામના આચાર્ય માને છે. (૨૦)

શિષ્ય:-જીવ પરમાત્માથી અલ્પંત ભિન્ન છે. કારણ કે જીવ તો દેહ, ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિને લીધે કલુષિત છે, તો પછી એક કેવી રીતે ?

શુદ્ધ:-તું કહે છે તે ખરું છે. પણ જ્ઞાન ધ્યાનાદિ સાધનને લીધે જ્યારે આત્મા આનંદ સ્વરૂપે થાય છે તથા દેહ, ઇન્દ્રિયાદિ મંદાતમાથી વિલક્ષ્ણ થવાથી ઇચ્છા કરે છે ત્યારે જ જીવાત્મા તથા પરમાત્મા એકરૂપે છે. આ જ રીતે ઔડુલોભિ નામના આચાર્ય માને છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૨૧ મું.

ઔડુલોમિનો મત.

૦ ઉત્ક્રમિષ્યત एवं भावादित्यौडुलोमिः ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ:-ઔડુલોમિ નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, ઉપાધિ આદિથી મુક્ત થવાની ધૃષ્ટા બ્યારે થાય છે ત્યારે જીવાત્મા તથા પરમાત્માનો અલેદ છે.(૨૧)

ટીકા:-શુદ્ધ:-ઔડુલોમિ નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, દેહ, ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિના સંઘાતરૂપ ઉપાધિને લીધે વિજ્ઞાનાત્મા દોષવાન થાય છે, પણ બ્યારે જ્ઞાન, ધ્યાનાદિ સાધનવડે પાપાદિ દોષથી રહિત થાય છે, ત્યારે તે દેહાદિ-સંઘાતમાંથી વિભક્ત થવાની ધૃષ્ટા કરે છે. આ સમયે વિજ્ઞાનાત્માની પરમાત્મા સાથે ઐક્યતા થાય છે. આ રીતે જીવાત્મા તથા પરમાત્માનો અલેદકમ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते.” (છા. ૮, ૧૨, ૩) પરમજ્યોતિની પ્રાપ્તિ-વડે પોતાના શરીરમાંથી નીકળતો પુરૂષ વાયુ આદિની માફક પોતાના મૂળરૂપને ધારણ કરે છે.” જીવના આશ્રયરૂપ નામ તથા રૂપનું સૂચન નદીના દૃષ્ટાંતવડે શ્રુતિમાં આપ્યું છે. જેમકે યથા નવઃસ્વન્દમાનાઃ સમુદ્રેઽસ્તંગચ્છન્તિ નામરૂપે વિહાય । તથા પિદ્માન્નામરૂપાદિમુક્તઃ પરત્પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ । (મું. ૩, ૨, ૮) જેવી રીતે વહેતી જેવી નદીઓનો સમુદ્રમાં બ્યારે લય થઈ જાય છે ત્યારે તેઓ પોતાનો નામ રૂપાદિનો ત્યાગ કરે છે, તેજ પ્રમાણે અધિકારી

મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ દિવ્ય પુરૂષને બ્યારે પામે છે ત્યારે તે પોતાના નામ રૂપાદિથી રહિત થાય છે.” જેવી રીતે નદીઓ પોતાના આશ્રયવાળા નામ તથા રૂપનો ત્યાગ કરી સમુદ્રને પામે છે, તેજ પ્રમાણે જીવ પણ પોતાના આશ્રયરૂપ નામરૂપનો ત્યાગ કરી પરમ પુરૂષને પામે છે. દૃષ્ટાંત તથા દાર્ષાન્તિકની તુલ્યતાને માટે આ અર્થ પ્રતીત થાય છે. (૨૧)

શિષ્ય:-જીવાત્મા તથા પરમાત્માને લેદ નથી, ત્યારે જીવાત્માનું ઉપક્રમણ દ્રષ્ટવ્યત્વાદિરૂપે શા માટે કર્યું ?

શુદ્ધ:-સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળાને સહેલાઈથી સમજાય, માટે પ્રથમ ઉપાધિવાળા આત્માનું ઉપક્રમણ કર્યું છે. બાકી પરમાત્માની જ સ્થિતિ જીવાત્મારૂપે છે, એમ કાશકૃત્સ્ન નામના આચાર્ય માને છે.

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૨૨ મું.

કાશકૃત્સ્નનો મત.

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥૨૨॥

સૂત્રાર્થ:-કાશકૃત્સ્ન નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, પરમાત્માની જ વિજ્ઞાનાત્મારૂપે તરીકે સ્થિતિ છે. (૨૨)

ટીકા:-શુદ્ધ:-કાશકૃત્સ્ન નામના આચાર્ય એમ માને છે કે પરમાત્માની જ વિજ્ઞાનાત્મારૂપે સ્થિતિ હોવાથી બેઉના અલેદમાં જ નિરૂપણ છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, અનેન જીનિનામ્મનાતુપચિદય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ (છા ૬, ૩, ૨) પરમાત્માએ ઇચ્છા કરી કે, આ જીવાત્મારૂપે ભૂતોમાં પ્રવેશ કરી હું અનેક રૂપે થાઉં.” આ

શ્રુતિ પરમાત્માની જ સ્થિતિ જીવભાવરૂપે નિરૂપણ કરે છે. વળી મન્ત્રવર્ણમાં કહ્યું છે કે, સર્વાણિ રૂપાણિ વિચિત્ર્ય ધીમે નામાનિ કૃત્વાભિવદન્ વદાસ્તે (તૈ. ૩. ૧૨, ૭) મર્વરૂપ પરમાત્મા ચરાચર સર્વ શરીરોનું નિર્માણ કરી, તેઓનાં નામો પાડી પોતે તેમાં પ્રવેશ કરી રહે છે.” તેજ આદિ સૃષ્ટિમાં જીવની પૃથક્ સૃષ્ટિ ગણાવેલી નથી, કે જેથી પરમાત્માથી લિન્ન તેના વિકારરૂપે જીવ થાય. કાશકૃત્ત્વ આચાર્યનું માનવું એવું છે કે, અવિકારી પરમેશ્વર તે જ જીવ છે, પણ અન્ય જીવ નથી. આશ્મરથ્યનો મત એ છે કે, જોકે પરથી જીવનું અલિન્નપણું છે, છતાં પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધિને લીધે એમ અપેક્ષાવાળું વચન છે, જેથી કોઈક કાર્ય કારણભાવ છે, એમ મિદ્ધ થાય છે. ઔડુલોમિના પક્ષ પ્રમાણે જૂદી જૂદી અવસ્થાને લઈ લેદાલેદ સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વ મતોમાં કાશકૃત્ત્વનો મત શ્રુતિને અનુસરી છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જીવ ઇશ્વરની એક્યતાનું પ્રતિપાદન તત્ત્વમતિ આદિ શ્રુતિવડે કરેલું છે. એક્યભાવ થવે તથા આત્મજ્ઞાન થવાથી અમૃતત્વ સંભવે છે. જીવને જો વિકારવાચક માનીએ તો વિકારનો પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ થવાથી પ્રલય થાય, જેથી આત્મજ્ઞાનથી અમૃતત્વની કંટપના ઝોટી ઠરે. માટે નામ તથા રૂપને જીવના આશ્રયનો સંભવ નથી, જેથી ઉપાધિને લીધે નામ તથા રૂપનો જીવમાં ઉપચાર થાય છે. આથી જ જીવની ઉત્પત્તિ પણ જે કેટલેક સ્થળે

અગ્નિના તણખાના ઉદાહરણવડે કહેવાયલી છે, તે ઉપાધિને લીધે છે, એમ જાણવું. પ્રકૃત, તથા દ્રવ્ય સ્વરૂપ મહદ્બ્રહ્મનું ભૂતોમાંથી જે ઉત્પન્ન થવું, તેને શ્રુતિ વિજ્ઞાનાત્મ ભાવરૂપે દર્શાવે છે. વળી દ્રવ્યત્વ પણ વિજ્ઞાનાત્માનું જ છે, એમ શ્રુતિ કહે છે. આ ત્રણ સૂત્રોની તેમાં ચોજના કરવી જોઈએ. જેમકે “ પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધિર્જિમાદયત્. આ સ્થળે પ્રતિજ્ઞા નીચે પ્રમાણે છે.—જેમકે “જામનિ નિદિતે સર્વે નિદિત ગતિ આત્માનું જ્ઞાન થવે સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે.” (આ સ્થળે આત્મજ્ઞાનનું નિરૂપણ છે). તથા “દ્વ સર્વં યદયમાત્મા આ સર્વં જગત્ આત્મારૂપે છે.” આ સર્વ નામ, રૂપ તથા કર્મના વિસ્તારની ઉત્પત્તિ એકમાંથી છે, તથા તેનો લય પણ એકમાં જ થાય છે, એમ હુંદુભિ આદિનું દૃષ્ટાંત આપી પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમ જ કારણ તથા કાર્ય એક છે, એ પણ પ્રતિપાદન કર્યું. દ્રવ્યરૂપ પરબ્રહ્મનું ભૂતોમાંથી વિજ્ઞાનાત્માવડે નીકળવું, એમ જે વચન છે, તે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિનું સૂચન કરે છે. આ રીતે આશ્મરથ્ય નામના આચાર્ય માને છે. અલેદ થવે છતે એકના વિજ્ઞાનવડે મર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે, એમ મિદ્ધ કર્યું છે. “ઉલ્લમિષ્યત્ એવ મારાદિત્વો-હુલોમિ જ્ઞાન ધ્યાન આદિ મામર્થ્યની પાપરહિત તથા ઉત્ક્રમણની ઇચ્છાવાળા વિજ્ઞાનાત્મનો પરબ્રહ્મની સાથે એકતા થવાનો સંભવ છે. આ જ અલેદનું નિરૂપણ છે, એમ ઔડુલોમિ નામના આચાર્ય માને છે.”

“અવસ્થિતરિતિ વાક્યનુસ્તન. પરમાત્માની જ વિજ્ઞાનાત્મ લાવવડે સ્થિતિ છે, આ જ અલોકલાવનું નિરૂપણ છે, એમ કાશકૃત્સ્ત નામના આચાર્ય માને છે.”

શિષ્ય:—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “એન્મ્ય. મૂતેમ્યઃ સમુચ્યાય તાન્યેવાહુ કિનિયતિ ન પ્રેત્ય સજ્ઞાસ્તિ (ગૃ. ૨, ૪, ૧૨) તેની સાથે ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા જ્યારે સર્વ ભૂતોનો લય થાય છે, ત્યારે તેનો પણ લય થાય છે. મૃત્યુ પછી કંઈ રીતની સંજ્ઞા રહેતી નથી.” ખરેખર આ સ્થળે આત્માના નાશનું નિરૂપણ છે. તે પછી જીવાત્મા તથા પરમાત્માના અલોકનું નિરૂપણ કેવી રીતે ?

ગુરુ:—આમાં દોષ નથી. આ સ્થળે વિશેષ વિજ્ઞાનનો નાશ થવો, એ અભિપ્રાય છે. આ રીતનું વિનાશનું નિરૂપણ અહીં છે. પણ આત્મનાશનો અભિપ્રાય આ સ્થળે નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અત્રેવ માત્રગવાનમૂમુહસ પ્રેત્ય નજ્ઞાસ્તિ મૈત્રેયીએ કહ્યું, હે ભગવન્ ! મૃત્યુ પછી કંઈ સંજ્ઞા રહેતી નથી, આત્મ કહીને પ્રાણના સંબંધમા આપે મને મોહમાં નાખી દીધી છે.” આ રીતની યોજના કરી શ્રુતિમાં લિખન અર્થનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે; “ન વા જગદ્દ મોહ મર્ચીમ્પવિનાસી વા જગદ્રવમાગાતુન્દિસિધર્મા માત્રાસત્ત્વંસ્તસ્ય ભવતિ અરે ! હું મોહ થાય એવું કંઈ કહેતો નથી. આ આત્મા અવિનાશી છે. અનુચ્છેદ તેનો ધર્મ છે. તે માત્રાના અનર્ગથી

રહિત છે.” આનો લાવ નીચે પ્રમાણે છે:—આત્મા કૃતસ્થરૂપ તથા નિત્યરૂપ છે. તે વિજ્ઞાનઘનરૂપ છે. આ આત્માનો કદી નાશ થતો નથી. વિધાની પ્રાપ્તિવડે અવિધાથી થયેલ તથા ભૂતેન્દ્રિય લક્ષણવાળી માત્રાના સંસર્ગથી તે રહિત થાય છે. સંસર્ગના અભાવને લીધે મરણ પછી કંઈ સંજ્ઞા રહેતી નથી, એમ જે કહ્યું છે તે વિશેષ વિજ્ઞાનના અભાવને લઈને છે. “વિજ્ઞાતાત્મરે કેન વિજ્ઞાનીયાત્વિજ્ઞાતારૂપ આત્માને શાવડે ઝોળાખવો જોઈએ ?” એમ કર્તાવાચક જે ઉપસંહાર છે, તે વિજ્ઞાતાત્મા જ છે, એમ જે કહ્યું છે, તેનો પણ પરિહાર કાશકૃત્સના મતથી થઈ શકે છે. “યત્ત દિવેતમિવ ભવતિ તદિતર દ્વાવ પચતિ (ગૃ. ૨, ૪, ૧૩) કાચુ કે જ્યાં સૂધી જેને વિશે દ્વેતલાવ રહેલો છે, ત્યાં સૂધી અન્ય જીવ અન્ય વસ્તુનું દર્શન કરે છે.” આ રીતે અવિધાના સંબંધમાં જીવના દર્શનાદિ લક્ષણવાળા વિશેષ જ્ઞાનનો વિસ્તાર કર્યો છે તથા “યત્ત ત્વસ્ય રવિમાત્રિયામૂતત્ત્વેન ક પચેત્ત જેને સર્વ આત્મસ્વરૂપે છે” તે કઈ વસ્તુથી કોને જોવાનો હતો ?” આ રીતે વિધાના સંબંધમાં જીવના દર્શનાદિ લક્ષણવાળો વિશેષ વિજ્ઞાનનો અભાવ સૂચવ્યો છે. વળી વિધયના અભાવમા પણ આત્માને ઝોળાખવો જોઈએ, આ રીતની શંકા કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે, વિજ્ઞાતારૂપ આત્માને જ્ઞાનાથી ઝોળાખવો જોઈએ ? જો કે આ વચનવડે વિશેષ વિજ્ઞાનના અભાવને પ્રતિપાદન કરેલો

છે, છતાં પૂર્વની અવસ્થાને અનુસરી વિજ્ઞાન ધાતુને કર્તાત્વ નિરૂપણ કરવા તેને ઋત્વ પ્રત્યય લગાડવામા આવ્યો છે. પૂર્વે જ કહ્યું છે કે, કાશકૃત્ત્વનો મત શ્રુતિયુક્ત છે. અર્થી વિજ્ઞાનાત્મા તથા પરમાત્માનો ભેદ, અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલ નામરૂપવડે રચાયેલા ઉપાધિને લઇને છે. પણ પારમાર્થિક રીતે કોઇ પણ રીતનો ભેદ નથી. આ જ રીતે સર્વ વેદાંત વાક્યોમાં છે. જેમકે “સદેવ સોમ્યેદમમ આત્મિદેવેવાદિતીયમ (છા. ૬, ૨, ૧), આત્મેવેદ સંયમ (છા. ૭, ૨૫, ૨), બ્રહ્મવેદ સર્વ (મુ. ૨, ૨, ૧૧), इदं सर्वं यदयमात्मा (બુ. ૨, ૪, ૬), नान्योऽतोऽस्ति द्रव्य (બુ. ૩, ૭, ૨૩), नान्यदतोऽस्ति इष्ट (બુ. ૩, ૮, ૧૧) છે સોમ્ય ! પ્રથમ આ સર્વ સત્ સ્વરૂપે હતું, એકરૂપે હતું તથા અદ્વિતીયરૂપે હતું. આ મર્વ આત્મ સ્વરૂપે છે. આ સર્વ પ્રકાર સ્વરૂપે છે. આ સર્વ જે છે તે આત્મ સ્વરૂપે છે. આનાથી ભિન્ન કોઇ દ્રવ્યરૂપ નથી. આનાથી ભિન્ન બીજું કોઇ દ્રવ્યરૂપે નથી.” આ રીતના શ્રુતિના વચનોવડે જીવ હંધરની ઐક્યતાનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. “વામુદેવ સંગમિતિ (ગી. ૭, ૧૬), સૌમત નાંપ મા વિદ્મિ સર્વધ્નેષુ માત (ગી. ૧૩, ૨); સમ સર્વેષુ મૃનેષુ તિષ્ઠત પરમેશ્વરમ (ગી. ૧૩, ૨૭) વાયુદેવરૂપે આ સર્વ છે. સર્વ ક્ષેત્રમાં તું મને ક્ષેત્રરૂપે જાણુ. સર્વ પ્રાણી માત્રમાં પરમેશ્વર સ્વરૂપે મારી સ્થિતિ છે.”

આ રીતે સ્મૃતિવચનોથી જીવ તથા હંધરની અભેદતાનો નિશ્ચય થાય છે. “અન્યોપસાવન્યોદ્રમસ્મીતિ ન સ વેદ વ્યાપણુ (બુ. ૧, ૪, ૧૦), મૂલોઃ સ મૂલમાપ્નોતિ યદ્દ નામેવ પરવતિ (૪, ૪, ૧૬) આ અન્ય છે, હું અન્ય છું, આ રીતની ભિન્નતા નથી. જે પશુરૂપે છે તે જ એમ જાણે છે. જે અહીં ભિન્નતા જૂવે છે, તે એક મૃત્યુ પછી બીજા મૃત્યુને પામે છે.” આ રીતે શ્રુતિના વચનવડે ભેદદર્શનની નિંદા કરી છે. “ય વા યમહાનજ આત્માજ્ઞોમગો મૂલોમયો બ્રહ્મ (બુ. ૪, ૪, ૨૫) તે મહાનરૂપે, જન્મથી રહિતરૂપે, આત્મસ્વરૂપે, જરાથી રહિતરૂપે, મરણથી રહિતરૂપે, અમૃતરૂપે, બધથી રહિતરૂપે તથા પ્રકારરૂપે છે.” આ રીતે આત્મામાં સર્વ વિકારનો નિરોધ કર્યો છે. જો આ પ્રમાણે ન હોય તો મુમુક્ષુઓને અપવાદથી રહિત એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ. તેમ જ મુનિશ્ચિત અર્થની પ્રાપ્તિ પણ થઈ શકે નહિ. આત્મા સંયમ-ધીતું વિજ્ઞાન કોઇ પણ રીતના અપવાદથી રહિત તથા સર્વ પ્રકારની આકાંક્ષાની નિવૃત્તિરૂપે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “વિજ્ઞાનમુનિશ્ચિતાર્થાઃ (મુ. ૩, ૨, ૬) વેદાંતનું જ્ઞાન મુનિશ્ચિત અર્થવાળું છે.” વળી કહ્યું છે કે, “તજ કો મોહઃ કઃ શોક દુઃખમગ્નપદ્યત. (ઈ. ૭) જે સર્વને એકરૂપે જૂવે છે, તેને શોક કે શોક કાંઈ પણ હોતાં નથી.” વળી સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ લગવદ્ગીતાના ૨ જ અધ્યાયના ૫૪ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે ત્યારે ક્ષેત્રજ્ઞ તથા પરમાત્માના સંબંધમાં એકપણનો નિશ્ચય થાય છે

ત્યારે ક્ષેત્રજ ન પરમાત્મસ્વરૂપે છે. લેદ
તો કેવળ નામમાત્રનો ન રહે છે. ક્ષેત્રજ
પરમાત્મથી ભિન્ન છે તથા પરમાત્મા
ક્ષેત્રજથી ભિન્ન છે, આ રીતનો આત્માનો
લેદ નિર્ણય તથા નિરર્થક છે. એક ન
આત્મા નામમાત્રના લેદવડે અનેક સ્વરૂપે
કહેવાય છે. “સત્ય જ્ઞાન અનન્તબ્રહ્મ, યોવેદનિહિત
ગુહાયમ્ (તિ ૦ ૨, ૧) બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાનરૂપે
તથા અનન્તરૂપે છે. જે આત્માને શુદ્ધામાં
સ્થિતિ કરેલ છે, એમ જાણે છે.” આ જે
શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તે કોઈ એક શુદ્ધાના
સંબંધમાં કહ્યું નથી. બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ
બીજું વસ્તુ શુદ્ધામાં રહેલ છે, એમ નથી.
શ્રુતિમાં સ્પષ્ટાનો ન પ્રવેશ કહ્યો છે. જેમકે,
“સત્ત્વદ્વવા સત્ત્વવાનુપ્રાવિદાત્ જગતને ઉત્પન્ન
કરી, પરમાત્માએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો.”
પણ જેઓ નિર્ણય કરે છે, તેઓ વેદાં-
તના અર્થને બાધ કરવાથી શ્રેયત્ત્વ દ્વાર જે
મમ્યક્ જ્ઞાન છે, તેને બાધ કરે છે. તેઓ
મોક્ષને કૃત્રિમ તથા અનિત્ય માને છે. વળી
તેઓ ન્યાયને મળતા નથી. (૨૨)

શિષ્ય:-બ્રહ્મ કેવા કારણરૂપે છે ?

ગુરુ:-શ્રુતિની પ્રતિજ્ઞા તથા દૃષ્ટાંત
જોતાં બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણરૂપે તેમ ન
નિમિત્તકારણરૂપે છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૭ મું—સૂત્ર ૨૩ મું.
બ્રહ્મ ઉપાદાન તથા નિમિત્ત
કારણરૂપે.

પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞા દૃષ્ટાન્તાનુરોધાત્ ॥ ૨૩॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ તથા
નિમિત્ત કારણરૂપે છે. નહિ તો
પ્રતિજ્ઞા તથા દૃષ્ટાંતને બાધ આવે (૨૩)

ટીકા:-શિષ્ય -જે રીતે અક્યુદય માટે
ધર્મ જિજ્ઞાસ્યરૂપે છે, તેમ બ્રહ્મ પણ
મોક્ષના હેતુને લીધે જિજ્ઞાસ્ય છે.
બ્રહ્મત્ત્વ લક્ષણ “જન્માણસ્ય યત્” (૧, ૧, ૨)
સૂત્રથી નિરૂપણ કર્યું છે. આ લક્ષણ ઘટ
તથા માળા આદિનો લય મૃત્તિકા તથા મુષ-
લ્કા થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં થવાથી તે
ઉપાદાન કારણ છે. વળી તે કુંભાર
તથા સોનીની માફક નિમિત્ત કારણરૂપે
છે. આ રીતે સમાનતા રહેલી છે.
જેથી મને શંકા થાય છે કે, બ્રહ્મત્ત્વ
પોતાત્ત્વ કારણપણું કેવી રીતે હશે ?
મને એમ લાગે છે કે, બ્રહ્મ નિમિત્ત
કારણરૂપે તો છે. તેત્ત્વ કારણ એ કે,
દર્ગનપૂર્વક બ્રહ્મત્ત્વ કર્તાપણું નીચેની
શ્રુતિવડે કહેવાયલ છે:-“સંસ્કારવર્ગ (મ ૦
૬, ૩) તેણે જોયું” “સ. પ્રાણમસજત તેણે
પ્રાણોની ઉત્પત્તિ કરી” આ શ્રુતિઓથી
બ્રહ્મત્ત્વ કર્તાપણું મિદ્ધ થાય છે. આ
રીતે જોવા આદિથી જેમ કુંભાર આ
દિમાં નિમિત્ત કારણપણું છે, તેમ
બ્રહ્મમાં કર્તાપણું છે. લૌકિક રીતિએ
પણ એમ છે, કે કિયાના કૃષ્ણની સિદ્ધિ
અનેક કારણોવડે હોય છે. આદિ કર્તામાં

આ રીતનો સમાવેશ કરવો યોગ્ય છે. કારણ કે તેનામાં નિયામકપણું રહેલ છે. જે રીતે સમર્થ વૈવસ્વતાદિ સભ્યોમાં નિમિત્ત કારણરૂપપણું પ્રતીત થાય છે, તેજ પ્રમાણે પરમેશ્વરનું પણ નિમિત્ત કારણપણું યોગ્ય છે. વળી કાર્યસ્વરૂપ આ વગત પરિણેશવાળું, ચેતનવાથી રહિત, અશુદ્ધ જોવામાં આવે છે તથા કારણ પણ કાર્યના મરખુંજ હોવું જોઈએ. કારણ કે કાર્ય તથા કારણમાં એક રૂપ હોય છે. પણ બ્રહ્મનું લક્ષણ વગત સરખું જોવામાં આવતું નથી. શ્રુતિ કહે છે કે “નિષ્કલ નિષ્ક્રિય જ્ઞાન્ત નિરવય નિરજનમ્ (શ્લોક ૬, ૧૬) બ્રહ્મ કળાથી રહિત, ક્રિયાથી રહિત, શાંતસ્વરૂપ, દોષ રહિત, તથા તમથી રહિત છે.” આ રીતે હોવાથી બ્રહ્મનું ઉપાદાન કારણ અન્ય હોવું જોઈએ, જે અશુદ્ધિ આદિ શુષ્કવાળું હોય તથા સ્મૃતિવડે સિદ્ધ કરેલું હોવું જોઈએ. બ્રહ્મનું કારણપણું શ્રુતિવડે તો કેવળ નિમિત્ત માનરૂપે છે.

શુક.-આ સંબંધી હું કહું, તે તું સાંભળ. પ્રકૃતિ સ્વરૂપ બ્રહ્મને ઉપાદાન કારણસ્વરૂપે જાણવા જોઈએ, પણ કેવળ કારણરૂપે બ્રહ્મ નથી.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે જાને ?

શુક:-શ્રુતિમાં દર્શાવેલી પ્રતિજ્ઞા તથા દૃષ્ટાંતને લીધે આમ જાણવું જોઈએ. આ પ્રમાણે માનવાથી શ્રુતિમાં રહેલ પ્રતિજ્ઞા તથા દૃષ્ટાંતને બાધ આવતો નથી. આમાં

પ્રતિજ્ઞા નીચે પ્રમાણે છે-“તત્ત્સમદિગમ-પ્રાણો યેનાશ્રુત શ્રુત ભવત્યમત મતર્માત્રજાત વિજાતમ્ (છાં ૬, ૧, ૨) તે” અને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે, જેથી નહીં સાંભળેલું સાંભળેલું થાય છે, નહિ માનેલું માનવામાં આવે છે તથા નહિ જાણેલ જાણવામાં આવે છે.” આ રીતની પ્રતીતિ થાય છે. ઉપાદાન કારણરૂપ બ્રહ્મના વિજ્ઞાનવડે કાર્યરૂપ સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે. આથી એમ જણાય છે કે, કાર્યની ઉપાદાન કારણથી સિદ્ધતા નથી. કદી કાર્યની નિમિત્ત કારણ સાથે એકતા હોતી નથી. જેમકે સુધાર મહેલ બાંધ્યો, એમાં મહેલથી સુધાર બિન્ન છે. દૃષ્ટાંતમાં કહ્યું છે કે, “યથા સોમ્યેન મૃતિરેન સર્વં મૃત્યમ્ વિજાત સ્વાદ્વાચારમળ વિકારો નામયેય મૃતિરેયેવ સત્યમ્ હે સોમ્ય ! જેવી રીતે એક મૃત્તિકાના પિંડથી તેનાથી થતા સર્વ પદાર્થો મૃત્તિકામય જ જાણવા. આ વિકાર નામ માત્ર છે, કે જેથી વાણીવડે નિરૂપણ થઈ શકે છે. પણ તેમાં સત્ય સ્વરૂપે તો કેવળ મૃત્તિકા જ છે.” આ શ્રુતિ એ જ દર્શાવે છે કે, બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણનો વિષય છે. તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, “એવં લોહમપિના સર્વં લોહમય વિજાત સ્વાત્, ઈતેન નર્ણનિદન્ટનેન સર્વં કાર્ણાવસ વિજાત સ્વાત્ (છા. ૬, ૧, ૪, ૫, ૬) એક સુવર્ણના પિંડથી સર્વ કાર્ય સુવર્ણરૂપે જાણવું જોઈએ. તેમ જ એક નદીણીવડે સર્વ લોહનો જ વિકાર છે, એમ જણાય છે.” તેમ જ ખીન્ને સ્થળે કહ્યું છે કે “કમ્મિન્દુ ભગ્નો વિજાતે તર્વામિદ વિજાત ભવતિ હે ભગવન્ ! કેના જાણવાવડે કાર્યરૂપ સર્વ જાણવામાં આવે છે.” આ

રીતની શ્રુતિમાં અનેક પ્રતિજ્ઞાઓ છે. વળી શ્રુતિમાં દૃષ્ટાંત પણ ઉપાદાન કારણ સંબંધી છે. જેમકે, “યયા ધૃષ્ટિવ્યા ઓપધય સમવન્તિ (મું ૦ ૧, ૧, ૭) જેવી રીતે પૃથ્વીપર ઓપધિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે રીતે અક્ષર પ્રદ્ધમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે.” વળી કહ્યું છે કે, “આત્માનિ તલ્લ્લેરે દૃષ્ટે શ્રુતે મતે વિજ્ઞાતે દ્વિ સર્વે વિદિતમ્ ॥ આત્માનું ખરેખર શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવાથી કાર્યરૂપ મર્વનું જ્ઞાન થાય છે.” આ રીતની પ્રતિજ્ઞા છે. વળી દૃષ્ટાંત આના સંબંધી નીચે પ્રમાણે છે.— “સ યયા દુન્દુભેર્હન્યમાનસ્ય ન વાહ્યાન્શબ્દા ઝદ્ધકુત્તયા દ્વિહનાય દુન્દુભેસ્થ પ્રહણેન દુન્દુભ્યાઘાતસ્ય મા શબ્દો ધૃતીતઃ (પૃ ૦ ૪, ૫, ૬, ૮) જ્યારે હુંદુલિ વગાડવામાં આવેલ હોય ત્યારે તેથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દ સામાન્યથી બાહ્ય વિશેષ શબ્દોને સામાન્યથી ભિન્ન તરીકે પૃથક્ સાંભળવા શ્રીતા શક્તિમાન થશે નહિ, પણ સામાન્ય શબ્દના ગ્રહણથી હુંદુલિથી આઘાત થયેલા વિશેષ શબ્દનું ગ્રહણ થશે.” આ રીતે દરેક વેદાન્તમાં પ્રકૃતિના સાધનરૂપે પ્રતિજ્ઞા તથા દૃષ્ટાંતો બેવામાં આવે છે. આથી જ નીચલી શ્રુતિમાં પંચમીનો પ્રયોગ કર્યો છે જેમકે “યતો વા દ્માનિ ભૂતાનિ જાયન્તે આ પ્રદ્ધ-માંથી મર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થઈ છે.” આ મ્થળે “જતિ વર્ત્ત પ્રકૃતિ (પા ૦ સૂ ૦ ૧, ૪, ૩૦) આ સૂત્રવડે વિશેષનું નિરૂપણ હોવાથી પ્રદ્ધનું લક્ષણ ઉપાદાન કારણરૂપે બાણુનું. નિમિત્ત કારણ તો પ્રદ્ધથી ભિન્ન અધિક્ષાતા ન હોવાથી

પ્રદ્ધને જ નિમિત્ત કારણરૂપે બાણુનું. જેવી રીતે લોકમાં મૃત્તિકા તથા સુવર્ણ આદિ ઉપાદાન કારણ કુલાર સોની આદિ અધિક્ષાતાની અપેક્ષા રાખે છે, તે પ્રમાણે પ્રદ્ધ ઉપાદાન કારણ હોવા છતાં અન્ય અધિક્ષાતાની અપેક્ષા રાખતું નથી. કારણ કે ઉત્પત્તિ પહેલાં સર્વ અદ્વિતીયરૂપે હતું, એમ નિશ્ચય થાય છે. બીજા અધિક્ષાતાનો અભાવ જે કહેવામાં આવ્યો છે, તે શ્રુતિની પ્રતિજ્ઞા તથા દૃષ્ટાંતને અનુસરીને જ છે, એમ બાણુનું. બે ઉપાદાન કારણથી અધિક્ષાતારૂપ કારણ ભિન્ન ગણીએ તો પછી એકના વિજ્ઞાનવડે સર્વ જ્ઞાનનો અસંભવ થશે, જેથી પ્રતિજ્ઞા તથા દૃષ્ટાંતનો બાધ આવશે. માટે અન્ય અધિક્ષાતાના અભાવથી આત્માનું નિમિત્ત કર્તાવધુ તથા અન્ય ઉપાદાનનો અભાવ હોવાથી પ્રકૃતિપણું છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૨૩)

શિષ્ય:-આત્મા કર્તારૂપે તેમ જ પ્રકૃતિરૂપે, એમ બેઉ પ્રકારે કેવી રીતે બની શકે ?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, જગતની ઉત્પત્તિ પ્રદ્ધની ઇચ્છારૂપે છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૪ મું.

સૃષ્ટિસંકલ્પથી પ્રહ કર્તારૂપે.

અભિધ્યોષવેશાચ્ચ ॥ ૨૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઉત્પત્તિના સંબંધમાં પોતાની મેળે જ ઇચ્છાસંકલ્પ પ્રહને થયો, આ રીતનો શ્રુતિનો ઉપદેશ છે. (૨૪)

ટીકા:-શુરુ:-આત્મા કર્તારૂપે તથા પ્રકૃતિરૂપે છે, એતું કારણ એ કે, શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, સૃષ્ટિ એ આત્માના ઇચ્છાસંકલ્પ રૂપે છે. જેમકે “સો વામયત વહુસ્વા પ્રજા-યેયેતિ તદેક્ષત વહુસ્વા પ્રજાયેય અર્થ:-આત્માએ ઇચ્છા કરી કે, હું અનેકરૂપે થાઉં તથા ઉત્પત્તિલાવને પામું. તેણે એવું કે, હું અનેકરૂપે થાઉં તથા ઉત્પત્તિલાવને પામું.” આ સ્થળે અભિધ્યાનપૂર્વક આત્માની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ હોવાથી તે કર્તારૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. હું અનેકરૂપે થાઉં, આ રીતે પ્રત્યક્ આત્માનો વિષય થવાથી પ્રકૃતિ અનેક ઉત્પત્તિરૂપ સંકલ્પની થયલી છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૨૪)

શિષ્ય:-પ્રહ કર્તારૂપે છે, એ તો કીક, પણ પ્રકૃતિરૂપે પણ પ્રહ છે, એ કેવી રીતે-બને ?

શુરુ:-પ્રહ સાક્ષાત્ કારણરૂપે છે, એટલું જ નહિ, પણ સર્વની ઉત્પત્તિ તથા લય પ્રહમાં જ થાય છે, એમ વેદમાં કહ્યું છે, માટે પ્રહ પ્રકૃતિસ્વરૂપે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૫ મું.

ઉત્પત્તિ તથા લયથી જગત પ્રહરૂપે.

સાક્ષાત્તોભયાન્માત્ ॥ ૨૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-સાક્ષાત્ પ્રહ કારણરૂપે છે એમ કહી, શ્રુતિ જગતની ઉત્પત્તિ તથા લય આ બેઉ પ્રહમાં જ થાય છે, એમ કહે છે. માટે પ્રહ પ્રકૃતિરૂપે પણ છે. (૨૫)

ટીકા:-શુરુ:-પ્રકૃતિપણનો આ ઉત્પત્તિલાવ છે. આથી પ્રકૃતિ પ્રહરૂપે છે. કારણ કે સાક્ષાત્ પ્રહને જ કારણરૂપે લઇ પ્રભવ તથા પ્રલય શ્રુતિમાં કહ્યા છે. જેમકે, “તર્વાણિ હ વા ઇમાનિ ભૂતાન્યાકાશાદેવ સમુત્પન્નંતા બાકાશ પ્રત્યસ્ત વન્તિ (છાં ૧, ૮, ૧) આ સર્વ જૂતમાત્રોની ઉત્પત્તિ પ્રહમાંથી થાય છે તથા તેનો લય પણ પ્રહમાં થાય છે.” જેની જેમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે તથા જેમાં તે લય પામે છે, તે તેના ઉપાદાન કારણરૂપે છે. જેમકે બીહિં તથા યવ આદિનો લય તથા ઉત્પત્તિ પૃથ્વી છે. માટે પૃથ્વી ઉપાદાન કારણરૂપે છે. સાક્ષાત્ શબ્દવડે પ્રહ નિમિત્ત કારણરૂપે છે તથા આકાશાત્ શબ્દવડે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, અન્ય ઉપાદાનનું શબ્દ નથી. વળી એ પણ નહીં છે કે, કાર્યનો લય પણ ઉપાદાનથી ભિન્ન વસ્તુમાં કરી થતો નથી. (૨૫)

શિષ્ય:-પ્રહ પ્રકૃતિરૂપે છે, આના સંબંધી અન્ય કોઈ કારણ હોય, તે કહો.

શુરુ:-હા, આત્માની સર્વ કૃતિ છે તથા સર્વનું પરિણામ પણ આત્મામાં છે, આથી પ્રહ પ્રકૃતિરૂપે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૬ મું.

આત્મામાં સર્વનો લય.

આત્મકૃતે: પરિણામાત્ ॥૨૬॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રહ્લ આત્મકૃતિરૂપે હોવાથી પ્રકૃતિરૂપે છે. કારણ કે તે વિકારરૂપે છે. (૨૬).

શુભ-પ્રહ્લ પ્રકૃતિરૂપે છે કારણ કે પ્રહ્લની પ્રક્રિયામાં તે કારણસ્વરૂપે છે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તદાત્માન સ્વયમકુરત (તે ૨, ૭) ત્યાર પછી અવિકારી પ્રહ્લે પોતાના આત્માને જગત્ રૂપે કર્યો.” આ રીતે શ્રુતિ આત્માનું કર્મપણું તથા કર્તા-પણું સૂચવે છે. અહીં આત્માને એ કર્મરૂપે છે તથા સ્વયં અકુરત એ કર્તારૂપે છે.

શિષ્ય:-જે વસ્તુ પૂર્વસિદ્ધ છે તથા જે કર્તારૂપે નિરૂપણ થયેલ છે, તે વસ્તુ ક્રિયામાણ તરીકે કેવી રીતે બની શકે ?

શુભ:-હું કહું છું કે, વિકારને લીધે એ પ્રમાણે થાય છે જો કે આત્મા પોતે પૂર્વસિદ્ધ છે, છતાં તે વિશેષ વિકારવાચક થવાથી, જગત્ રૂપે પરિણામને અર્થોત્ વિકારને પામ્યો. દૃષ્ટાંત તરીકે જેમ મૃત્તિકાદિ પ્રકૃતિનું વિકારપણાથી ઘટરૂપ પરિણામ જોવામાં આવે છે, એવી જ સ્વયં એવું વિશેષણ આપ્યું છે તે એમ પ્રતીતિ કરાવે છે કે, તેમાં અન્ય નિમિત્તાની અપેક્ષા રહેતી નથી. અથવા પરિણામાત્ એમ ભિન્ન સૂત્ર લઈએ તો તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય-પ્રકૃતિ પ્રહ્લરૂપે છે. કારણ કે પ્રહ્લનું જ પદ્યમૂલરૂપ વિકારવડે

જગત્ રૂપ પરિણામ છે. આ રીતે જગત્ તથા પ્રહ્લનું સમાનાધિકરણ હોવાથી પ્રહ્લ ઉપાદાન કારણરૂપે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સત્ત્વ ત્વચ્ચામરત । નિરત્ત ચાનિરત્ત ચ (તે ૨, ૬) પરમાત્માએ જગતમાં પ્રવેશ કર્યો તથા તેઓ મૂર્ત તેમ જ અમૂર્ત સ્વરૂપે થયા. મૂર્ત સ્વરૂપ નામ રૂપાદિવડે વ્યક્ત થયું તથા અમૂર્ત નામ રૂપાદિથી રહિત અવ્યક્તરૂપે થયું.” (૨૬)

શિષ્ય:-પ્રહ્લ પ્રકૃતિરૂપે છે, તેના સંબંધી બીજા કંઈ કારણ હોય તે કહો.

શુભ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પ્રહ્લ ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપે છે. માટે તે પ્રકૃતિ સ્વરૂપે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૭ મું.

પ્રહ્લ ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપે.

યોનિશ્ચ દ્વિ ગીયતે ॥ ૨૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી પ્રહ્લ ઉત્પત્તિ સ્થાન સ્વરૂપે છે, એમ શ્રુતિમાં કહેવાયલું છે. (૨૭)

શુભ:-વળી પ્રકૃતિ પ્રહ્લરૂપે છે. કારણ કે પ્રહ્લ ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપે છે, એમ વેદા-તમાં કહ્યું છે. જેમકે, કર્તારમીશ પુરુષ વ્રણ યોનિમ્ (મુ ૩, ૧, ૩) યદ્ભૂતયોનિ પરિપ્રયન્તિ ધીરાઃ (મુ ૧, ૧, ૬) જે સમયે અધિકારી જગતના નિર્ણય, મર્વત્ર પૂર્ણસ્વરૂપ, એવા હિરણ્યગર્ભના કારણને બદલે છે. સ્થાવર જંગમના કારણરૂપને જે વિચારવડે ત્રિવેદીઓ બદલે છે તે પરાવિદ્યા છે.”

વળી ચોનિ શબ્દ લોકમાં પ્રકૃતિવાચક કહેવાય છે. જેમકે “વૃથિવી ચોનિરોપધિ-વનસ્પતીનામ અર્થ.”-ઓપધિ તથા વનસ્પ-તિના કારણરૂપે પૃથ્વી છે.” તે જ રીતે સ્ત્રીનું ઉત્પત્તિ સ્થાન અવયવદ્વારા ગર્ભના ઉપાદાન કારણરૂપે છે. સ્થાન-વાચક પણ કેટલીકવાર ચોનિ શબ્દ વપરાય છે. જેમકે “યોનિષ્ઠ દ્વન્ન નિવદે અકારિ (ન્ક. સં. ૧, ૧૦૪, ૧) હે ઇન્દ્ર ! પ્રવેશને માટે તારૂં સ્થાન નિર્માણ કરવામાં આંચું.” શ્રુતિ વચનથી પણ પ્રકૃતિનું જ પ્રકલ્પ કરવામાં આંચું છે. જેમકે “યયોર્ગનમિ મજ્જતે યદ્વતે ન (સુ. ૧, ૧, ૭) જે રીતે કરોળિયો પોતાની બાળનો વિસ્તાર કરે છે તથા સમેટી લે છે.” આ રીતે પ્રજાતું પ્રકૃતિપણું પ્ર-સિદ્ધ છે.

શિષ્ય:-લૌકિક ન્યાય પ્રમાણે કુંભાર આદિમાં નિમિત્ત કારણપણું છે, તેમ દર્શનવાચક કતાંપણું પ્રજામાં કદું છે, પણ કુંભાર આદિમાં ઉપાદાન કારણપણું રહેલું નથી, તેનું કેમ ?

શુદ્ધ:-જેમ લોકમાં નિમિત્ત કારણ તથા ઉપાદાન કારણ બંને હોય છે, તેમ પ્રજાના સંબંધમાં નથી. આ વિષય અનુમાન પ્રમાણુવડે ગમ્ય નથી પણ આ વિષય શ્રુતિવિષયવડે ગમ્ય છે. જે રીતે શ્રુતિમાં હોય, તે જ રીતે હોવું જોઈએ. શ્રુતિ દ્રષ્ટરૂપ ધર્મસ્વતંત્ર જ પ્રકૃતિપણે પ્રતિપાદન કરે છે, એમ આપણે કહ્યું. આ સર્વ વળી વિસ્તાર પૂર્વક આગળ કહીશું. (૨૭)

શિષ્ય:-આપે તો કેવળ પ્રધાન-વાદનો જ પ્રતિષેધ કર્યો, પણ તે સિવા-યના બીજા પ્રતિષિદ્ધ વાદો છે, તેનું કેમ ?

શુદ્ધ:-મુખ્ય પ્રધાનવાદ છે તથા તેનું પ્રતિષેધનાં વચનવડે નિરાકરણ કરવાથી બીજા સર્વ નિષિદ્ધ વાદોનું નિરાકરણ બાકી હોવું આ જ હેતુથી નીચલા સૂત્રમાં કહ્યું છે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૨૮ મું.

પ્રધાનના નિષેધથી સર્વનો નિષેધ.

પતેન સર્વે વ્યાખ્યાતા વ્યાધ્યાતા ॥૨૮॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રધાન કારણવાદનું નિરા-કરણ કરવાથી બીજા સર્વ પ્રતિષિદ્ધ વાદોનું નિરાકરણ બાકી હોવું. (૨૮)

ટીકા-શુદ્ધ-ઈક્ષતેર્નાશબ્દ (બ્ર સૂ ૧, ૧, ૫) આ સૂત્રથી લઈ બીજાં અનેક સૂત્રોવડે વારંવાર ચર્ચા કરી પ્રધાન કારણવાદનું નિરાકરણ કરવામાં આંચું છે. આ સાંખ્યવાદ સંબંધી કેટલાંક વચનો વેદાતમાં પડનારા કેટલાંક મંદ-મતિજ્ઞાને ખરા હોય એવાં બાકે છે. પણ કાર્ય તથા કારણવાદનું એક્યપણું સિદ્ધ કરવાથી આ વેદાંતસાંક્યનું નિરાકરણ સિદ્ધ કર્યું છે. દેવદા આદિ કેટલાંક ધર્મ સૂત્રકારોએ પોતાના અથમાં વેદાતનો આશ્રય કર્યો છે. કાર્ય કારણ-વાદની લિન્નતાના પ્રતિષેધમાં યત્ન કરવામાં આંચો છે, પણ હેઠળે અ-લ્પઆદિ કારણવાદના પ્રતિષેધમાં યત્ન

કર્યો નથી. પ્રદા કરણવાદના પ્રતિ
પક્ષીઓ હોવાથી તેઓનો પણ પ્રતિષેધ
કરવો જોઈએ. કરણ તેઓનું ચોષક કંઈ
એક વચન વેદાંતરૂપે મંદ મતિવાળા-
ઓને લાગે, માટે તેનો પ્રતિષેધ કરવો.
આ રથળે પ્રધાન મંદલ નિર્બળ ન્યાય
પ્રમાણે એકનો પ્રતિષેધ થવાથી સર્વનો

પ્રતિષેધ થાય છે. આ પ્રધાન કરણવાદના
પ્રતિષેધના ન્યાયવડે સર્વ અણુઆદિ
કારણવાદનો પ્રતિષેધ વ્યાખ્યાન કરાયેલો
છે, એમ જાણી લેવું. પ્રધાનવાદ જેમ
શ્રુતિમાં નિરૂપિત નથી તથા શ્રુતિથી
વિરૂદ્ધ છે, તેમ તેઓ પણ શ્રુતિમાં નહી
નિરૂપણ કરાયેલા તથા શ્રુતિથી વિરૂદ્ધ
જણવા. આ રથળે વ્યાખ્યાતા વ્યાખ્યાતા
એમ બે વાર સૂચન અધ્યાયની સમાપ્તિ
હોવાને લીધે કર્યું છે. (૨૮)

* પ્રધાનમત્ય નિર્બળ ન્યાય-જેમકે મુખ્ય
મોટા મત્સને જેર કરવાથી બાકીના નાનાઓ
વશ થઈ રહે છે, તે પ્રમાણે

इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य धी मच्छरुमगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमां-
साभाष्ये चंद्रशंकरात्मजछोटालालशर्मणा वृत्तगुर्जरानुवादस्य प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः

पादः समाप्तः ॥

પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત.

દ્વિતીય અધ્યાય--મનન નિરૂપણ.

પ્રથમપાદ.

શ્રુતિકા.

પ્રથમ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કર્યું છે કે, ઉત્પત્તિના કારણરૂપે સર્વજ્ઞ સર્વેશ્વર છે. જેમ કે ઘટ તથા માળા આદિનાં મૃત્તિકા તથા સુવર્ણ આદિ કારણરૂપે છે. પરમેશ્વર જ ઉત્પન્ન થયેલા જગતની સ્થિતિના કારણરૂપે નિયામક-પણાથી રહેલ છે. વળી તે જ પરમાત્મા વિસ્તૃત જગતનો પોતામાં ઉપસંહાર કરવાના કારણરૂપે છે. જેવી રીતે પૃથ્વી આર પ્રકારના ભૂતસમૂહના કારણરૂપે છે, તે રીતે પરમાત્મા છે. તે જ આપણા સર્વના આત્મારૂપે છે, એમ વેદાંત-વાક્યાનુસાર પ્રતિપાદન કર્યું. વળી પ્રધાનાદિ કારણવાદ વેદપ્રતિપાદિત નથી, એ પણ નિરાકરણ કર્યું. હવે આ અધ્યાયમાં સ્મૃતિ તથા ન્યાયનાં જે વચનો વેદાંતથી વિરૂદ્ધ હોય, તેનો પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે. આ રીતે પ્રધાનાદિ વાદો જેઓ ન્યાય ચુકત હોય, એવો આભાસ કરાવનારા છે, તેનો પરિહાર કર્યો છે. વળી દરેક વેદાંત-વચન સુષ્ટિ આદિ પ્રક્રિયાનું નિરૂપણ કરે છે. આવી રીતના અર્થનું પ્રતિ-

પાદન કરવા માટે આ બીજા અધ્યાયનો આરંભ કર્યો છે.

શિષ્ય.—સ્મૃતિમાં વેદ વિરૂદ્ધ શું શું વચનો છે, તે આપ નિરૂપણ કરશો?

ગુરુ.—આ વેદવિરૂદ્ધ વચનનું નિરૂપણ કરી, પછી તેનો પરિહાર કરવા આ પ્રથમ અધિકરણ રચ્યું છે. જેમકે;—

અધિકરણ ૧ હું.—સૂત્ર ૧ હું.
એક સ્મૃતિનું બીજું સ્મૃતિથી
ખંડન.

સ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસંગ इति चेन्नान्यस्मृत्य,
न नकाशदોषપ્રસંગात् ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ.—પ્રદ્ધ એ જગતના કારણરૂપ નથી, કારણકે સ્મૃતિમાં તેમ કહ્યું નથી. આ રીતનું કહેશો તો તે ખોટું છે. કારણ કે બીજી સ્મૃતિઓ જોતાં પ્રદ્ધ જ જગતનું કારણ છે. (૧)

ટીકા.—ગુરુ.—આપણે પૂર્વે વેદવચનથી સિદ્ધ કરી આવ્યા છીએ કે, સર્વજ્ઞ પ્રદ્ધ જ જગતના કારણરૂપે છે.

શિષ્ય-આમ આપનું માનવું
જોઈ છે.

શુરુ-તુ એમ કેમ કહે છે ?

શિષ્ય-એમ કહેવાનું કારણ એ
કે, સ્મૃતિમા એ રીતે સૂચન કરેવ
નથી, માટે હોય આવશે વળી સ્મૃતિ
તત્ર શાસ્ત્રરૂપે છે મહાન્ ઋષિવડે
તે રચાયલી છે વળી તે સ્મૃતિનું
વિદ્વાનોએ પ્રહણ કરેલ છે બીજી સ્મૃતિ
જો પણ આ સાખ્ય સ્મૃતિને અનુસરે છે
આ રીતે પ્રદક્ષ જગતના કારણરૂપ છે, એમ
માનશુ તો તે સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ કહેવાશે
આ સાખ્ય સ્મૃતિમા અચેતન પ્રધાનને
સ્વતત્ર રીતે જગતના કારણરૂપે લીધું
છે મનુસ્મૃતિ આદિ અન્ય સ્મૃતિઓ
ક્રિયાના લક્ષણવાળા અગ્નિહોત્ર આદિ
ધર્મનું નિરૂપણ કરવાવાળા હોવાથી
વેદાતને અનુસરે છે જેમકે અમુક વર્ણને
અમુક કાળે જ અમુક વિધિ પ્રમાણે ઉપ
નયન સસ્કાર કરવો, અમુક જ આચાર
પાળવો, અમુક પ્રકારે જ વેદનું અધ્યયન
કરવું, અમુક પ્રકારે સમાવર્તન સસ્કાર
કરવો તથા અમુક પ્રકારે જ સ્ત્રીની સાથે
સંયોગ રાખવો વળી આ સ્મૃતિઓ
કર્મોહુ તેમજ વર્ણાશ્રમ ધર્મોહુ અનેક
પ્રકારે નિરૂપણ કરે છે પણ કપિલાદિ
મુનિથી રચાયલી સાખ્ય સ્મૃતિએ આચ
રવા યોગ્ય વિષયનો અવકાશ નથી તેમા
તો મોક્ષના સાધનરૂપ મમ્યદ્ દર્શન
સંબધીજ વિવેચન કરવ મા આગ્યુ છે
જો મોક્ષ સંબધી કાંઈપણ વિવેચન ન
હતે તો તે સ્મૃતિના સૂચનથી આ સ્થળે

જરૂર ન હોતી માટે સાખ્ય વાદને
અનુસરી વેદાતોનું વિવેચન થવું જોઈએ
इति आदि કારણને લઈ સર્વશરૂપ પ્રદક્ષ
જગતના કારણરૂપે છે, એમ શ્રુતિએ
સિદ્ધ કર્યું હશે તો પછી સાખ્ય સ્મૃતિ
આથી વિરુદ્ધ પડે છે, એ રીતનો ફરી
આક્ષેપ કરવાની શી જરૂર છે ? જિતે-
ન્દ્રિય પુરુષોનો ઈદી આક્ષેપ હોઈ શકે
નહિ પણ તત્ર બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો સ્વતત્ર
બુદ્ધિવડે શ્રુતિના અર્થનો નિશ્ચય કરવા
સમર્થ નથી માટે પ્રખ્યાત ઋષિઓવડે
રચાયલી સ્મૃતિઓના પર ભરે તેઓ
આધાર રાખે આ રીતનો આધાર રાખ
વાથી તેઓ શ્રુતિના અર્થને મેળવી શકશે
સ્મૃતિઓના રચનારાઓ પર અમને પૂર્ણ
માન છે, માટે શ્રુતિના બ્યાખ્યાનમા
અમને વિશ્વાસ નથી વળી કપિલ આદિ
ઋષિનું જ્ઞાન અપ્રતિહત કહેવાયલું છે
શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, ' સર્ષિ પ્રસન્ન, કપિલ યત્નમ્
જ્ઞાન નિર્ભવિ જાયમાન ચ પદ્યેત (શ્લોક
૫, ૨) સ્પષ્ટિના આરભ સમયે
દેવે પોતાના પુત્ર કપિલ ઋષિને જ્ઞાનોથી
પૂર્ણ કર્યા હતા તથા જે સમયે તે
પુત્રનો જન્મ થયો હતો ત્યારે તેની
તરફ તે દેવ પૂર્ણ કૃપા દૃષ્ટિથી જોતા
હતા " માટે સાખ્ય શાસ્ત્રનો મત જોડો
છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી તર્જનું
અવલગન કરી સાખ્ય પોતાના મૂળ
વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે માટે સ્મૃ-
તિનો આશ્રય લઈ વેદાન્તના અર્થોહુ
બ્યાખ્યાન થવું જોઈએ આમ અમારો
ર્શાક્ષેપ છે

શુરુ:-આત્મ સમાધાન એ છે કે, અન્ય સ્મૃતિઓ સાંખ્યને અનુસરતી નથી. જો કે સાંખ્ય સ્મૃતિને લઈ ઇશ્વર કારણવાદનો આક્ષેપ કર્યો છે, પણ બીજી સ્મૃતિઓ ઇશ્વરના કારણવાદી છે, જેથી વેદાંતથી વિરૂદ્ધતાનો તેમાં દોષ આવતો નથી. આ સ્મૃતિનાં ઉદ્ઘાટનથી નીચે પ્રમાણે છે:-“યત્તત્મુક્તમ અવિજ્ઞેયમ જે સૂક્ષ્મરૂપે છે તે અવિજ્ઞેય સ્વરૂપે છે.” આ રીતે પરબ્રહ્મનું નિરૂપણ કર્યું છે. “સ હ્યન્તરાત્મા મૃતાના ક્ષેત્રજા યેતિ કવ્યતે અર્થ-તે અંતરાત્મારૂપે છે તથા સર્વ ભૂતોના ક્ષેત્રજારૂપે છે.” વળી કહ્યું છે કે, “તસ્માદવ્યક્તમુત્તમ ત્રિગુણ દ્વિજસત્તમ અર્થ:-પરબ્રહ્મમાંથી અવ્યક્ત થાય છે. હે દ્વિજસત્તમ ! તે ત્રિગુણરૂપે છે.” તે જ રીતે અન્ય સ્થળે પણ કહ્યું છે કે, “અવ્યક્ત પુરુષે વ્રજાનિગુણે સપ્રલીયતે હે બ્રહ્મા ! અવ્યક્તનો લય નિશ્ચય પુરૂષમાં થાય છે.” વળી કહ્યું છે કે, “અતઃ સ્વ સંક્ષેપમિમ દૃગુધ્વ નારાયણઃ સર્વમિદ પુરાણઃ સ્વ સર્ગકાલે ચ કરોતિ સર્વં સહારકાલે ચ તદતિ મૂયઃ હું તમને કહું તે સાંભળો. આ સર્વ જગત્ નારાયણસ્વરૂપે છે તથા પુરાણરૂપે છે. તે ઉત્પત્તિ સમયે સર્વ ઉત્પન્ન કરે છે તથા સંહાર સમયે તે જ સર્વનું ભક્ષણ કરી ભાય છે.” આમ પુરાણમાં કહ્યું છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે, “અહ કૃત્સ્વસ્ય જગત પ્રમવઃ પ્રલયઃ મ્તમ્ના (ભ ૭, ૬) સર્વ જગતની ઉત્પત્તિરૂપે તથા પ્રલયરૂપે હું છું.” આપસ્તંબ, પરમાત્માનાં સંબંધમાં નીચે

સમૂલ શાશ્વતિ વઃ સ નિત્યઃ પરમાત્મામાંથી સર્વ શરીરોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે સર્વના મૂળરૂપ, શાશ્વતરૂપ તથા નિત્ય રૂપ છે.” આ રીતે અનેક સ્મૃતિઓમાં ઇશ્વરને ઉપાધાન કારણરૂપે જણાવ્યા છે. એક સ્મૃતિનો આશ્રય લઈ સામાન્યનારને બીજી સ્મૃતિનો દાખલો આપી તેના પ્રશ્નનો આ રીતે, હે શિષ્ય ! હું ઉત્તર આપું છું આ રીતે અન્ય સ્મૃતિ વેદવચનને અનુસરનારી છે, એ રીતનું નિરૂપણ છે. આપણે પૂર્વે પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, શ્રુતિઓ ઇશ્વરના કારણવાદને અનુસરે છે. વળી સ્મૃતિઓ જ્યાં એક બીજાથી વિરૂદ્ધ પડતી હોય તો એકનું ગ્રહણ કરવું તથા એકનો ત્યાગ કરવો, એમ નિયમ હોવાથી જે સ્મૃતિ શ્રુતિને અનુસરનારી છે તેનું ગ્રહણ કરવું તથા બીજાનો ત્યાગ કરવો. પ્રમાણના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “વિરોધે ત્વનવેષ્ઠ સ્વાદ્યમતિઃ ક્ષતુમાનમ્ (જૈ. સુ. ૧, ૧, ૩) જે સ્મૃતિનો શ્રુતિ સાથે વિરોધ આવતો હોય, તે સ્મૃતિનો ત્યાગ કરવો તથા જે સ્મૃતિનો શ્રુતિ સાથે વિરોધ ન હોય તે પ્રમાણરૂપે ગણવી. ઇન્દ્રિયોથી બાહ્ય વિષયોની પ્રાપ્તિ શ્રુતિ સિવાય બીજા કશાથી થતી નથી, કારણ કે સાધનનો અભાવ છે.

શિષ્ય:-પણ કપિલ આદિ મિત્રોનું જ્ઞાન અપ્રતિહત હતું, માટે તેઓએ તે અતિદ્રિય વિષયોનું જ્ઞાન હોવું જ

શુરુ.-તા, તેમ નથી. કારણકે સિદ્ધ પુરૂષોની જે સિદ્ધિ છે, તે અપેક્ષાવાળી છે. વળી મિદ્ધિ ધર્માનુદાનની અપેક્ષા-વાળી છે. વળી પ્રેરણાના લક્ષણવાળો ધર્મ છે. તેમજ પૂર્વસિદ્ધ પ્રેરણાના વિષયમાં પાત્રના થનાર સિદ્ધ પુરુષ ના વચનને લીધે શકા કરવી, તે યોગ્ય નથી. સિદ્ધો અનેક થાય છે આથી ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાતું નિરૂપણ તેઓએ કરેલું છે. જ્યાં જે સ્મૃતિઓનો વિરોધ હોય ત્યાં જે સ્મૃતિ શ્રુતિ અનુસાર હોય તે ગ્રહણ કરવી તથા તેથી વિરૂદ્ધનો ત્યાગ કરવો સ્મૃતિ મનુષ્યવડે રચાયેલી છે તથા મનુષ્ય પરત્વે પ્રજાવાળા છે. માટે તેની રચેલ સ્મૃતિના સંબંધમાં અમુક પક્ષપાત કરવો યોગ્ય નથી. જો અમુક કોઈનો પક્ષપાત કરીએ તો મનુષ્યની બુદ્ધિ વિશ્વરૂપવાળી છે, જેથી તત્વના સંબંધમાં અવવ્યસ્થાનો દોષ આવશે. માટે જ્યાં તેની સ્મૃતિમાં દોષ માલમ પડે ત્યાં શ્રુતિને અનુસાર અમુક સ્મૃતિ છે તથા અમુક નથી, તેનું નિરૂપણ કરી મન્માર્ગમાં બુદ્ધિની પ્રેરણા કરવી જોઈએ. જો કે શ્રુતિ કપિલનું જ્ઞાન અદ્ભુત છે, એમ કહે છે, પણ તેથી જ્યાં કપિલનો મત શ્રુતિથી વિરૂદ્ધ હોય તે ગ્રહણ કરવો યોગ્ય નથી. શ્રુતિમા કપિલ એવું નામ દર્શાવ્યું છે. એક કપિલ નામના મુનિ એ હતા કે, જેણે મગરના પુત્રોને બાળીને ભસ્મ કર્યો તથા વાસુદેવ એ નામના પણ કપિલ ઘર્ષ ગયા છે. દેવતા

વિષયને સૂચવનારી તથા શ્રુતિથી વિરૂદ્ધ સ્મૃતિનું ગ્રહણ કરવું યોગ્ય નથી. મનુના મહાત્મ્યને દર્શાવનારી પણ નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે. જેમકે, “યદે કિં ચ મનુરવદત્તદ્રેવમ્ (તૈ.સં.૨,૨,૧૦,૨) જે કાંઈ મનુ બોલ્યા તે ઔપધરૂપે છે.” મનુએ એક સ્થળે કહ્યું છે કે, “સર્વમુતેષુ ચાત્માન સર્વમૂતાનિ ચાર્માનિ સપર્યતાત્મયાજી ધ સ્વારાગ્યમધિગચ્છતિ સર્વં પ્રાણીમાં આત્માને તથા આત્મામા સર્વં પ્રાણીમાં મને જે જૂવે છે, તે ખરો આત્મોપાસક છે તથા તેને આત્મમા-ક્ષારકારવાળું રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.” આ રીતે મનુએ સર્વાત્માની પ્રશંસા કરી છે તથા કપિલ મુનિના મતની નિંદા કરી છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. કપિલ મુનિ આત્મામાં ભેદ માને છે, જેથી તેના મત પ્રમાણે સર્વાત્મ ભાવનું નિરૂપણ નથી. વળી મહાભારતમાં કહ્યું છે કે, “બ્રહ્મ: પુરુષા બ્રહ્મન્તુતાદો એક એવ તુ હે બ્રહ્મા! મનુષ્યો જો કે અનેક છે, પણ તે સર્વ એકરૂપે છે” આ રીતે સૂચના કરી આગળ જતાં કહ્યું છે કે, જો કે “બ્રહ્મ પુરુષા રાજન્સાત્મયોગવિચારિણામ હે રાજન! સાખ્ય તથા યોગ મતને લઈ પુરૂષો અનેક છે,” છતાં “બ્રહ્મા પુરુષાણા હિ વર્ધ વા ચોનિરુચ્યન્તે । તથા જ પુરુષ વિશ્વમાત્ર્યાસ્વામિ ગુણાવિક્રમ જેવી રીતે અનેક પુરૂષોનું અધિષ્ઠાન પૃથ્વી કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્મ સ્વરૂપ એક પુરૂષનું હું વર્ણન કરીશ, કે જે સર્વ જીવોના સ્વભાવરૂપે છે તથા પરિપૂર્ણ સ્વરૂપે છે.” આ રીતનું વિવેચન કર્યો પછી ઉપરમાં

કહ્યું છે કે, “મમાન્તરાત્મા તથા ચ ચેવાન્યે દેહ-
સંસ્પૃષ્ઠાઃ । સર્વેષાં સાક્ષિભૂતોઽસૌ ન પ્રાણઃ કેનચિત્
કચિત્ ॥ વિશ્વમૂર્ધા વિશ્વમુજો વિશ્વપાદાક્ષિ
નાસિકઃ । એકદ્યતિ ભૂતેષુ સ્વૈરત્વાદિ યથામુક્તમ્
અર્થઃ—મારો અંતરાત્મા, તારો, ખીજના
દેહમાં રહેલો અંતરાત્મા તેમ જ સર્વનો
આત્મા સાક્ષી ભૂતરૂપે છે, તે કોઈથી
કોઈ પણ વખત ગ્રહણ થઈ શકે એમ
નથી. આ અંતરાત્માને વિશ્વ મસ્તકરૂપે
છે, વિશ્વ બુજરૂપે છે, વિશ્વપાદ, અક્ષુ
તથા નાસિકારૂપે છે. તે જ એક જ
સ્વરૂપે સર્વ ભૂતોમાં યથેચ્છ વિચરે છે.”
આ રીતે મર્વાત્મપણાનો નિશ્ચય થયો છે.
શ્રુતિ પણ મર્વાત્મતા દર્શાવે છે. જેમકે,
“યસ્મિન્તર્વાણિ ભૂતાન્યામીવામૃદિજાનતઃ ।
તન્ન કો મોહઃ કઃ શોકઃ એકત્યમત્તુપચક્ત
(ઈં ૭) જે સમયે એવું જ્ઞાન થાય છે કે,
સર્વ ભૂતો આત્મારૂપે છે, તો પછી આ
રીતે એકપણાને જોનાર મનુષ્યને મોહ
તથા શોકનો ક્યાંથી સંભવ હોઈ શકે ?”
આથી સિદ્ધ થાય છે કે, કપિલહું તંત્ર
શાસ્ત્ર વેદથી વિરૂદ્ધ છે તથા વેદને
અનુસરનારા મનુનાં વચનોથી પણ વિરૂદ્ધ
છે. કેવળ સ્વતંત્ર પ્રકૃતિની કલ્પનાવડે જ
નહિ, આત્મભેદની કલ્પનાવડે પણ એમ જ
સિદ્ધ થાય છે. રવિનું જેમ રૂપના
વિષયમાં પ્રાધાન્ય છે, તેજ પ્રમાણે વેદનું
પ્રમાણપણું પોતાના વિષયમાં કોઈપણ
અપેક્ષાથી રહિત છે તથા પુરૂષના
વચનોને અન્ય વસ્તુની અપેક્ષા રહે છે
તથા વક્તાની સ્મૃતિનું તેમાં વ્યવધાન
હોય છે. આટલો તફાવત વેદવચન

તથા સ્મૃતિ વચનમાં છે. માટે વેદથી
વિરૂદ્ધ વિષય જે હોય, તેમાં સ્મૃતિના
અનવકાશરૂપ દોષ હોતો નથી. (૧)

શિષ્યઃ—કેવી રીતે સ્મૃતિનો અનવ-
કાશ પ્રસંગરૂપ દોષ નથી ?

ગુરુઃ—તેનું કારણ એ જ કે, ખીજનાં
જે તત્ત્વો માંખ્યમાં ગણાવ્યાં છે, તેનું
નિરૂપણ પણ શ્રુતિમાં નથી. આ જ
હેતુથી નીચેનું સૂત્ર રચ્યું છે. જેમકે—

અગ્રિકરણ ૧ હું.—સૂત્ર ૨ જી.

સાંખ્યનાં તત્ત્વો અપ્રમાણરૂપે.

સ્તરેણાં ચાન્નુપલબ્ધેઃ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ—માંખ્યનાં ખીજનાં તત્ત્વોની
ઉપલબ્ધિ પણ શ્રુતિમાં નથી. (૨)

ગુરુઃ—પ્રધાનથી ભિન્ન જેટલાં મહ-
દ્દાદિઓ સ્મૃતિમાં પ્રધાનના પરિણામ-
રૂપે કલ્પ્યાં છે, તેની પ્રાપ્તિ વેદમાં
કે લોકમાં જોવામાં આવતી નથી.
ભૂતેન્દ્રિયો લોક તથા વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે,
માટે તેનું પણ મહત્ત્વ આદિ લોક તથા
વેદપ્રસિદ્ધ નથી, માટે તે સ્મૃતિ યોગ્ય
છે. પણ મહત્ત્વ આદિ, લોક તથા વેદ-
પ્રસિદ્ધ નથી, માટે જેમ ઇન્દ્રિયોના
પાંચ વિષય છે, પણ છઠ્ઠો વિષય
નથી, તેમ તેની કલ્પના સ્મૃતિમાં નથી.
જો કે કોઈક શ્રુતિ એવી લાગે કે તે
મહદ્દાદિનું નિરૂપણ કરનારી હોય તો
તે મહદ્દાદિનું નિરૂપણ કરનારી બાણવી
નહિ, પણ અન્ય પ્રસંગને અનુસરી

હોવી જોઈએ. જેમકે કહ્યું છે કે,
 “આનુમાનિકમપ્યેકેવામ્ (અં ૧, ૪, ૧)
 ક્ષોધક શાળાવાળા અનુમાન પ્રમાણરૂપ
 પ્રધાનને ગણે છે.” જો મહદાદિરૂપ
 કાર્યને નિરૂપણ કરનારી સ્થિતિ અપ્રમાણ-
 રૂપે હોય તો પ્રધાનને નિરૂપણ કરનારી
 કારણ સ્મૃતિને પણ અપ્રમાણ ગણવી
 યોગ્ય છે. માટે સ્મૃતિના અનવકાશ
 પ્રસંગરૂપ હોય આ સ્થળે નથી. તર્કના
 અવલંબનનું તો “ન વિલક્ષણત્વાત્ (અં ૨,
 ૧, ૪) સૂત્રથી ખંડન કરવામાં આવશે. (૨)

શિષ્ય-સાંખ્ય સ્મૃતિમાં જેમ પ્રધાન
 આદિ કારણ ગણાવ્યાં છે, તેમ યોગમાં
 પણ પ્રધાનાદિ કારણનું નિરૂપણ કરેલ છે.
 માટે શું યોગ દર્શન શ્રુત્યનુસાર ગણવો ?

શુરુ-ના, જેમ સાંખ્ય દર્શનને
 વેદવિરુદ્ધ કહ્યો તેમ યોગ પણ જાણવો.
 આ હેતુથી નીચેના સૂત્રની યોજના
 કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૨ જી-સૂત્ર ૩ જી.
 યોગનું નિરાકરણ.

પંતેન યોગઃ પ્રયુક્તઃ ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થ-જેમ સાંખ્યનું ખંડન કર્યું,
 તે જ રીતે યોગના મંજામાં પણ જાણવું.

ટીકા-શુરુ-આ રીતે સાંખ્ય સ્થિતિનું
 ખંડન કરવાથી યોગ સ્થિતિનું પણ ખંડન જાણી
 લેવું, એમ આ સૂત્ર જણાવે છે. યોગમાં પણ
 શ્રુતિ વિરુદ્ધ પ્રધાનને સ્વતંત્ર કારણરૂપે
 ગણ્યું છે, તેમજ મહદાદિ કાર્યોની કત્તવના

કરી છે, જે લોક તથા વેદમાં પ્રસિદ્ધ
 નથી.

શિષ્ય-ન્યારે આ પ્રમાણેનો આ
 માન્ય ન્યાય પણ છે તો પછી ફરી
 નિરૂપણ શાને અર્થે કરવામાં આવ્યું
 છે? વળી આ સ્થળે મને મોટી શકા
 ઉત્પન્ન થાય છે તે એ કે, વેદમાં કહ્યું
 છે કે, મમ્યક્ દર્શનના ઉપાયરૂપે યોગ
 છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “શ્રોતવ્યો મન્તાવ્યો
 નિદિધ્યાસિતવ્યઃ આત્મા શ્રવણ કરવા યોગ્ય,
 મનન કરવા યોગ્ય તથા તેનું નિદિધ્યાસન
 કરવા યોગ્ય છે.” વળી કહ્યું છે કે, ત્રિ
 ત્વ સ્થાપ્યસમ શરીરમ્ (થેં ૨, ૮) યોગ
 સમયે છાતી, ગ્રીવા તથા મસ્તક આ ત્રણ
 ભાગોને સીધા તથા શરીરની બીજા
 ભાગોની સાથે સમાન રાખવા.” આ
 રીતે આસનાદિ કલ્પનાયુક્ત પુષ્કળ
 વિસ્તારપૂર્વક યોગનું નિરૂપણ શ્વેતા-
 શ્વતર ઉપનિષદમાં કર્યું છે. યોગ સંબંધી
 હજારો વૈદિક વચનો જોવામાં આવે છે,
 જેમકે, “તા યોગમિતિ મન્યન્તે સ્થિતમિદ્રવ
 ધારણામ્ (કં ૨, ૬, ૧૧) ઇન્દ્રિયોને
 દૃઢપણે નિયમમાં રાખવી, તેને મુનિઓ
 યોગ કહે છે.” વળી કહ્યું છે કે, “વિજા
 મેતા યોગોવિધિં ચ કૃત્ત્વમ્ (કાં ૨, ૬,
 ૧૮) નચિકેતાએ આ વિધાને તેમજ
 અમર યોગ વિધિને જોગવ્યાં.” યોગ
 શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે, ગપ તત્ત્વદર્શનો
 પાવો યોગઃ યોગ તત્ત્વ દર્શનના ઉપાયરૂપે
 છે” આ રીતે આત્મસાક્ષાત્કાંક્ષાના ઉપાય
 માટે યોગનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે
 આથી યોગ સ્થિતિના વિષયનો એક દેશ

મળતો હોવાથી અપ્ટકાદિ સ્મૃતિની માફક યોગ સ્મૃતિ પણ અબાધિત થશે.

સુર:-આ અધિક શંકાની નિવૃત્તિ એક દેશવડે થાય છે. જે કે યોગમાં જે વિષય છે, તેનો અમુક ભાગ શ્રુતિને અનુભવી છે, પણ અમુક વિભાગ તેથી વિરુદ્ધ પણ જોવામાં આવે છે. અધ્યાત્મના મંબધમાં અનેક સ્મૃતિઓ છે, પણ માંખ્ય તથા યોગ સ્મૃતિના નિરાકરણ માટે પ્રયામ કરવામાં આવ્યો છે કારણ કે માંખ્ય તથા યોગ પરમ પુરુષાર્થના સાધનરૂપે છે, એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી વિદ્વાનો આ જ સ્મૃતિઓનું ગ્રહણ કરે છે તથા તે જ સ્મૃતિઓ શ્રુતિના વચ્ચેના પુષ્ટિ આપનારી છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સત્કારણ સાત્યયોગાભિપ્રય જ્ઞાન્ના દેવ મુચ્યન્તે સર્વપાશૃ” (શ્વે. ૬, ૧૩) સર્વ કાર્યોના કાળરૂપ, તથા સાંખ્ય અને યોગવડે સુકત પરમાત્માનું જ્ઞાન થવા પછી મનુષ્ય સર્વ બંધનમાંથી સુકત થાય છે” માંખ્ય માર્ગવડે અથવા તો યોગમાર્ગ વડે વેદવિના મોક્ષ માર્ગને પમાય છે, એમ નિગકરણ નથી. કારણકે શ્રુતિ નિષેધ કરે છે કે, વૈદિક આત્માના એકત્વ વિજ્ઞાનથી ભિન્ન અન્ય કોઈપણ કસ્યાણના સાધનરૂપ નથી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તમેવ વિદિત્વાતિષ્ટ્યુમેતિ નાન્ય પન્થા વિજ્ઞેતેડયનાય પરમાત્માનું જ્ઞાન જેને પ્રાપ્ત થયું છે, તે મૃત્યુનું અનિકમણ કરે છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે આ

પરમાત્માને ઝોળખ્યા સિવાય અન્ય કોઈપણ ઉપાય નથી.” ધીનું સાંખ્ય તથા યોગ એક દ્વૈત વાદવાળાં છે, માટે તેઓ અદ્વૈત ભાવની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળાં નથી “તત્ત્વમસિદ્ધિમ માત્વયોગમિપ્રમમ્ કરણરૂપ તથા માખ્ય અને યોગ સુકત” આ રીતનું જે વચ્ચન કહ્યું છે તે વૈદિક જ છે. આમાં બાબત એ છે કે, જ્ઞાન તથા ધ્યાન સાંખ્ય તથા યોગવડે મળે છે. કારણ કે જ્ઞાન તથા ધ્યાનના મંબધમાં આ એક સ્મૃતિઓ શ્રુતિની સાથે બહુ નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. જે બાબતમાં શ્રુતિનો વિરોધ ન આવતો હોય, તે બાબતમાં માંખ્ય તથા યોગ સ્મૃતિનું ગ્રહણ પૂર્ણપણે કરવું જેમકે ગૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે, “અસંગોઽસ્ત્ય પુન્ય આ પુરૂષ કોઈ પણ રીતના મંબધી રહિત છે” આ રીતે પુરૂષનું વિશુદ્ધપણું જેમ શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમ નિશ્ચય પુરૂષના નિરૂપણવડે સાંખ્ય શાસ્ત્ર પણ સૂચન કરે છે. તેમ જ યોગમાં પણ કહ્યું છે કે, “અય પરિમિદ વિવર્ણવાસા મુહોપરિમિદ મંન્યામીનું લક્ષણ એવું છે કે, તેનું વચ્ચ કોઈ પણ રીતના રંગથી રહિત, મસ્તકપગ કેશથી ગહિત તથા કોઈ પણ રીતના પરિગ્રહથી તે રહિત હોવો જોઈએ.” આ રીતે શ્રુતિમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે કે, મંન્યામી નિવૃત્તિ ધર્મના લક્ષણવાળો છે આ રીતે તર્કના પ્રમાણ વાળી સર્વ સ્મૃતિઓનો નિષેધ કયો છે આ તર્ક પ્રમાણવાળી સ્મૃતિઓમાં પણ

જે સ્મૃતિ તત્ત્વ જ્ઞાનનું સૂચન કરતી હોય, તેને ગ્રહણ કરવી. ખરું તત્ત્વજ્ઞાન તો વેદાંત વાક્યવડે જ થાય છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ નવેદાવિન્મનુતે વ વૃહન્તમ્ (તેમ બ્રા. ૩, ૧૨, ૬, ૭) આ મહાત્ પુરૂષનું અવિદ્યાનને જ્ઞાન હોતું નથી.” વળી કહ્યું છે કે, “ વ ત્વૌપનિષદ પૃચ્છામિ (બૃ. ૩, ૬, ૨૬) તે ઉપનિષદમાં નિરૂપણ કરાયેલા પુરુષસંબંધી હું પૂછું છું.” (૩)

શિષ્ય:-જે દે આપે શ્રુતિના પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે, ધૃત્યર જ જગતના કારણ સ્વરૂપે છે. પણ તર્ક-પ્રમાણથી પણ તે સિદ્ધ કરી બતાવવું જોઈએ.

શુરુ:-શ્રુતિ બેતાં જગત્ તથા બ્રહ્મનું વિલક્ષણપણું છે. આથી બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે નથી. આ જ હેતુથી ૪ થા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ ભૂતં-સૂત્ર ૪ થું.

બ્રહ્મમાં જગતના કારણપણાનો

અભાવ.

ન વિલક્ષણત્વાદસ્ય તથાત્ત્વ ચ શ્રુત્યાત્ પ્રમાણ

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે નથી. કારણ કે બ્રહ્મથી જગતમાં વિલક્ષણપણું છે. વળી આ વિલક્ષણપણું શ્રુતિથી પણ સિદ્ધ થાય છે. (૪)

ટીકા:-શુરુ:-બ્રહ્મ આ જગતના નિમિત્ત કારણરૂપે તેમજ પ્રકૃતિરૂપે છે. આના

સંબંધમાં સ્મૃતિના નિમિત્તવાળા આક્ષેપનો પરિહાર કર્યો. હવે તર્ક નિમિત્ત વાળા આક્ષેપનો પરિહાર કરવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-શાસ્ત્રના અર્થનો નિશ્ચય થઈ ગયા પછી તર્ક નિમિત્તના આક્ષેપનો અવકાશ કેવી રીતે? ધર્મની માફક બ્રહ્મના સંબંધમાં પણ શાસ્ત્ર કોઈપણ રીતની અપેક્ષાથી રહિત છે. જો ભિન્ન પ્રમાણનું અવલંબન તેમાં નહિ કરવામાં આવે તથા આચરણીય ધર્મ સ્વરૂપની માફક શાસ્ત્રનો અર્થ પ્રમેયરૂપે હોય તો પછી આ દૃષ્ટાંત યોગ્ય છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પરિપૂર્ણ છે, જોમ કહ્યું છે. જેમ પૃથ્વીના સંબંધમાં છે તેમ પરિપૂર્ણ વસ્તુમાં અન્ય પ્રમાણનો અવકાશ છે. જેવી રીતે શ્રુતિઓમાં માંહોમાંહે જ્યાં વિરોધ હોય ત્યાં એકને પ્રધાનરૂપે તથા બીજીને ગૌણરૂપે ગ્રહણ કરવી. આ રીતે જ્યાં અન્ય પ્રમાણનો વિરોધ આવતો હોય ત્યાં પ્રમાણને અનુસરનારી શ્રુતિનું ગ્રહણ કરવું. જે વિષય પરોક્ષ છે, તેનું સમર્થન કરનારી સુક્તિમાં તર્કની પ્રાધાન્યતા હોય છે. કારણકે તર્કની સહાયતાવડે અપરોક્ષ વિષયની સાથે પરોક્ષ વિષયની સરખામણી કરવામાં આવે છે શ્રુતિ પણ પરોક્ષવાદવડે પોતાના જ વિષયનું અર્થાત્ મોક્ષના સંબંધમાં નિરૂપણ કરે છે, માટે અનુલવનું પ્રમાણ શ્રુતિ કરતાં વધારે છે. વળી બ્રહ્મજ્ઞાનવડે અવિદ્યાનો નાશ થાય છે તથા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાન દ્વષ્ટ દેખવાળું તથા અનુભવનાં પન્થિણમ-

વાળું છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, બ્રાહ્મા શ્રોતવ્યો મત્તવ્ય આત્મા શ્રવણ કરવા યોગ્ય તથા મનન કરવા યોગ્ય છે. ” આ રીતે શ્રવણ મિથ્યા મનનનું પણ વિધાન કરવામાં આવેલું હોવાથી તર્કની પ્રાધાન્યતા શ્રુતિ દર્શાવે છે. આથી તર્કના બાજને લીધે આશેષ કરવામાં આવે છે કે, બ્રહ્મા જગતથી વિલક્ષણ હોવાથી જગતના કારણરૂપ નથી. માટે ચેતનબ્રહ્મા જગતના કારણરૂપે તથા પ્રકૃતિરૂપે છે, એમ જે કહ્યું છે તે અયોગ્ય છે શુરૂ.—તે કેવી રીતે બને ?

શિષ્ય.—કારણ કે બ્રહ્માના વિકારરૂપ પ્રકૃતિથી જગતની વિલક્ષણતા એવામાં આવે છે. વળી બ્રહ્માના કાર્યરૂપે નિરૂપણ કરાયેલ જગત્ બ્રહ્મથી વિલક્ષણ, અચેતનરૂપ તથા અશુદ્ધરૂપે એવામાં આવે છે. પણ બ્રહ્મા તો જગતથી વિલક્ષણ, ચેતન સ્વરૂપ તથા શુદ્ધ સ્વરૂપે નિરૂપણ કન્યાલો છે પ્રકૃતિનો વિકાર પ્રકૃતિથી વિલક્ષણ કદી હોઈ શકે નહિ, સુવર્ણની માળા આદિ વિકારો કદી મૃત્તિકાના વિકારરૂપે હોઈ નહિ તેમજ ઘટશરણઆદિ મૃત્તિકાના વિકારો કદી સુવર્ણના વિકારરૂપે હોઈ શકે નહિ મૃત્તિકાથી મૃત્તિકાના જ વિકારો થાય છે તથા સુવર્ણવડે સુવર્ણના જ વિકારોનો ઉદ્ભવ થાય છે. તે જ પ્રમાણે અચેતનરૂપ, સુખ, દુઃખ તથા મોહવાળું જગત્ પણ અચેતન સ્વરૂપ તથા સુખદુઃખ મોહાત્મક કારણના જ કાર્ય સ્વરૂપે થવા યોગ્ય છે પણ આવા

શુલ્ભોથી વિલક્ષણ અર્થાત્ ચેતન સ્વરૂપ તથા સુખદુઃખથી રહિત બ્રહ્માના કાર્યરૂપે જગત્ થઈ શકે નહિ જગતનું બ્રહ્મથી વિલક્ષણપણ અર્થાત્ અશુદ્ધિ તથા અચેતનપણું શાસ્ત્રવડે નિરૂપણ કરાયેલું છે. અશુદ્ધ જગત્માં સુખદુઃખ તથા મોહાત્મકતા છે, જેથી જગત્ પ્રીતિ, પરિતાપ તથા વિપાદ આદિના કારણરૂપે છે. આજ હેતુને લીધે સ્વર્ગ તથા નરક આદિ ઉચ્ચ કે અધમ સ્થિતિના કારણરૂપ તે કહેવાય છે. આ જગત્ અચેતન સ્વરૂપે છે, જેથી તે ચેતનપ્રતિ કાર્ય કારણ ભાવવડે ઉપકરણ ભાવને પામેલું છે. જે વસ્તુઓમાં સરખાપણું હોય, તેમાં ઉપકાર્ય ઉપકારક ભાવ હોતો નથી.

શુરૂ.—એમ સ્વામી પોતાના આકરપર ઉપકાર કરે છે, તેમ કાર્યના કારણરૂપ ચેતન પણ લોકતાના ઉપકારકરૂપે થશે.

શિષ્ય.—ના, સ્વામી તથા સેવકમાં પણ અચેતન અશનુ ચેતનપ્રતિ ઉપકારકપણું હોય છે એક ચેતનને બ્રહ્મ કરનાર બુદ્ધિ આદિ રૂપને અચેતન ભાગ છે, તે જ અન્ય ચેતનપર ઉપકાર કરે છે. પણ એક ચેતન અન્ય ચેતનપર કદી ઉપકાર કે અપકાર કરી શકતું નથી કારણકે માંખ દર્શનવાળાઓ ચેતનોને નિરતિશયરૂપે, જન્મ મરણાદિના અભાવરૂપે તેમજ અકર્તારૂપે માને છે. આથી અચેતન કાર્યના કારણરૂપે થઈ શકે છે. વળી પ્રાપ્ત લોભ આદિના ચેતનપણામાં કોઈ રીતનું પ્રમાણ હોતું નથી. બીજું ચેતન

કે અચેતનરૂપ વિભાગ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે પ્રદક્ષથી વિલક્ષણ હોવાથી આ જગત્ પ્રકૃતિમાંથી થયેલ નથી. શ્રુતિ-પ્રમાણુવડે ચેતનસ્વરૂપ પ્રકૃતિમાંથી જગત્ થયું છે, એમ કહેશે તો તેથી સર્વ જગત્ ચેતનસ્વરૂપે છે, એમ હું કહીશ. કારણકે જેવું રૂપ પ્રકૃતિનું છે તે જ પ્રમાણેનું સ્વરૂપ તેના વિકારનું હોવું જોઈએ. વળી ચંતન્યના વિશેષ પરિણામરૂપે અંતઃકરણાદિ હોવાથી તે અલિખ્યકત થતું નથી. જેવી રીતે સ્વપ્ન તથા મૂર્છાદિ અવસ્થાઓમાં સ્પષ્ટ ચેતન્ય-રૂપ આત્માઓનું ચેતન્ય વ્યક્ત હોતું નથી, તે જ પ્રમાણે કાષ્ઠ લોહ આદિનું પણ ચેતન્ય વ્યક્તરૂપે થશે નહિ. વળી રૂપાદિનો ભાવ તેમજ રૂપાઆદિનો અભાવ વ્યક્ત તથા અવ્યક્તપણાને લીધે છે. આથી કાર્ય તથા કારણરૂપ આત્મામાં ચેતનપણું સામાન્યરૂપે હોવાથી, શુણ્ણ તથા પ્રધાનપણામાં વિરોધ આવતો નથી. દાખલા તરીકે માંસ, રાગડી, ઓદન આદિમાં સામાન્ય રીતે પૃથ્વીનો વિકાર છે, છતાં વિશેષ ધર્મ હોવાથી તેમાં ઉપકારિપણું જોવામાં આવે છે. તે જ રીતે આ રથજે પણ જાણવું. આ રીતે ‘તર્ક’નું ગ્રંથ કસ્વાધી ચેતન તથા અચેતનના વિભાગમાં વિરોધ આવશે નહિ. આથી કઇ એક ચેતન તથા અચેતનત્વ લક્ષણવાળા વિલક્ષણપણાનો નાશ થાય છે. પણ તેથી કાંઈ મુદ્દ તથા અશુદ્ધપણાની વિલક્ષણતાનો નાશ થતો નથી. તેમ જ

બીજી વિલક્ષણતાનો પરિહાર કરવો શક્ય નથી. વળી આ રીતનું વિલક્ષણ-પણું શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે. વળી સર્વ વસ્તુનું ચેતનપણું જાણવામાં આવતું નથી. પણ શ્રુતિ કહે છે કે, પ્રકૃતિ ચેતનરૂપે છે. આ રીતે શ્રુતિને અનુસરી સર્વમાં ચેતનપણાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો પાશુનું શ્રુતિના જ વચનવડે વિરોધ આવે છે. કારણકે શ્રુતિથી પણ વિલક્ષણપણું સિદ્ધ થાય છે. “તેવાપણું છે” અર્થાત્ શ્રુતિ પણ કહે છે કે, જગતમાં પ્રકૃતિથી વિલક્ષણ-પણું છે. આ રથજે શબ્દનો અર્થ વિજ્ઞાન તથા અવિજ્ઞાન છે. આ રીતે કેટલાક ભાગને શ્રુતિ અચેતન સ્વરૂપે નિરૂપણ કરે છે તથા ચેતન સ્વરૂપ પ્રદક્ષમાંથી વિલક્ષણ એવા અચેતન સ્વરૂપ જગતનો આવિર્ભાવ થાય છે. (૪)

(શુરુ:—તે જે કહ્યું તે જે જાણ્યું. પણ શ્રુતિમાં તો કેટલેક રથજે અચેતન સ્વરૂપ પંચમહાભૂત તથા ઇન્દ્રિયોનું પણ ચેતનપણું નિરૂપણ કરાયલું છે. કદાંત તરીકે, “મૃદ્વચીત, ભાગોઞ્જુવન (શં. ૫૦ પ્રા. ૬, ૧, ૩, ૨૪) ચુન્તિકા બોલી, જળ બોલ્યું.” તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, “તત્તેજ એસત, તા આપ એસન્ત (છા. ૬, ૨, ૩, ૪) તે તેજે જોયું, તે જળે જોયું.” આ રીતે પંચમહાભૂતને ચેતનસ્વરૂપે દર્શાવી છે. વળી કેટલેક રથજે ઇન્દ્રિયોને પણ ચેતનરૂપે જણાવી છે. જેમકે, “તે દે મે પ્રાણા બહ એવમે વિવદમાના દમ્પ ઝમ્પ” (મૂ. ૬, ૧, ૭) આ પ્રાણો માહોમાં

હડી હું શ્રેષ્ઠ છું, એ પ્રમાણે વિવાહ કરતા પ્રદા પાસે ગયા.” વળી કહ્યું છે કે, તે દેવા-
ચમૃચુસ્ત્ર ન હતાવેતિ:- તેઓએ, વાણીને
કહ્યું કે, તમે અમારે માટે ગાન કરો.”
આ રીતે ઇન્દ્રિયોને પણ શ્રુતિએ કેટલેક
સ્થળે ચેતનરૂપે જણાવી છે. (૪)

શિષ્ય:-આમ શ્રુતિમાં વિરોધ આવ-
વાનું શું કારણ છે ?

ગુરુ:-આમાં વિરોધ નથી. અહીં
ચેતનના અભિમાની દેવતાનું નિરૂપણ છે.
આ જ અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા પ મા
સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ સુત્ર-સૂત્ર ૫ મું.

અચેતનના અભિમાનીનું નિરૂપણ.
અભિમાનિવ્યવેશસ્તુ વિશેષાનુગતિભ્યામ્
॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ-વિશેષ તથા અનુગતિવડે
એમ નિરાકરણ થાય છે કે, અચેતનવડે
તેના અભિમાની દેવનો વ્યવેશ છે. (૫)

ટીકા: ગુરુ:-મૂળમાં જે તું શબ્દ છે, તેવડે
આ શંકાનું નિરાકરણ કર્યું છે. અહીં
મૃત્તિકા બોલી, એ પ્રમાણે શ્રુતિએ જે કહ્યું
છે, તેથી ભૂતેન્દ્રિયોમાં ચેતનપણું છે, એ
રીતની શંકા કરવી નહિ. કારણ કે અહીં
અચેતનના અભિમાનીનો ઉપદેશ છે.
મૃત્તિકાદિના અભિમાની તથા વાગાદિના
અભિમાની ચેતન સ્વભાવવાળા દેવોનો
વાદવિવાદરૂપ ચેતન યોગ્ય વ્યવહારમાં
ઉપદેશ કર્યો છે. આ સ્થળે કેવળ ભૂતેન્દ્રિ-
યોનો ઉપદેશ નથી.

શિષ્ય:-એમ તે કેવી રીતે યને ?

ગુરુ:-વિશેષ ભાવ તથા ગતિ ભાવ
વડે આ કહ્યું છે. કારણ કે ભોક્તા તથા
ભૂતેન્દ્રિયોના ચેતન તથા જડના વિભાગ-
વાળો વિશેષ ભાવ પૂર્વે દર્શાવેલો છે. જે
સર્વ ચેતનરૂપે હોય તો આ પ્રમાણેનો
વિભાગ યની શકે નહિ. કૌપીતકિ
ઉપનિષદમાં પ્રાણ સંવાદમાં ઇન્દ્રિયોની
આશંકાનું નિવારણ કર્યું છે તથા અધિ-
ષ્ઠાતારૂપ ચેતનનું ગ્રહણ કર્યું છે. આથી
ઇન્દ્રિયોને દેવતારૂપે નિરૂપણ કરી છે.
જેમકે “एता इव देवता अद्वैतमे विवदमानाः
आ सर्व इन्द्रियाभिमानि देवाश्चे पोतानां
श्रेष्ठताना संनधमां वादविवाद कयो.”
વળી કહ્યું છે કે, તા વા એતા: સર્વા દેવતા:
પ્રાણે નિ શ્વેષત વિદિતા: (૨, ૧૪) તે સર્વ
દેવોએ પ્રાણને પોતાથી શ્રેષ્ઠ જાણ્યો.”
સર્વ સ્થળે પોતપોતાના અભિમાની
દેવો ચેતનસ્વરૂપે રહે છે, એમ મંત્ર,
અર્થવાદ, ઇતિહાસ તથા પુરાણ આદિ-
વડે જાણવામાં આવે છે. જેમકે
“आर्तिर्वाग्मृत्वा मुख प्राविशत अग्निमे वाणी
रूपे यद्य मुग्धमां प्रवेश कयो.” ઇત્યાદિ
શ્રુતિ ઇન્દ્રિયોને વિશે અનુગ્રહ કરનારા
દેવો રહેલા છે, એમ સૂચવે છે. શ્રુતિમાં
જ્યાં પ્રાણ સંનધ વાદવિવાદનું સૂચન
છે ત્યાં છેવટના ભાગમાં કહ્યું છે કે,
“तं ह प्राणाः प्रजपति पितृमृत्योचुः (छा०
૫, ૧, ૭) તે પ્રાણો પિતા પ્રજાપતિ
પાસે જઈ કહેવા લાગ્યા” આ પ્રમાણે
પ્રાણોનું પ્રજાપતિ પાસે ગમન શ્રેષ્ઠતાના
નિશ્ચય માટે કહ્યું છે. દરેક ઇન્દ્રિય

એક પછી એક નીકળી પાછી પોતપોતાના
સ્થાન પ્રતિ ચાલી. આ રીતે જોડાવા
• તથા છૂટા પડવાવડે પ્રાણુમા શ્રેષ્ઠતા છે,
એમ કહ્યું છે. “તસ્મ વલ્લિહ્નય (પ્રા
૬, ૧, ૧૩) તેને માટે જાણ લઈ જવામાં
આવ્યું.” આ પ્રમાણે અસ્મદ્વાદિ ભર્વ
નામોનો જે વ્યવહાર છે, તેવડે તેમાં
રહેલ અભિમાની દેવોના ઉપદેશને
દૃઢ કરે છે. “તત્તેજ દેવત તે તેજે જોયું.”
આ રથજે પણ અધિષ્ઠાતારૂપ પર દેવનું
પોતાના વિકારને પ્રાપ્ત થયું, આ જ
તેનો જોવારૂપે ઉપદેશ છે, એમ સિદ્ધ
થાય છે. માટે આ જગત્ પ્રજ્ઞથી
વિલક્ષણ છે. વળી વિલક્ષણ હોવાથી
પ્રજ્ઞ પ્રકૃતિરૂપે નથી, આ રીતના
આશ્રેયનું નિરાકરણ હવે પછીના સૂત્રમાં
કરવામાં આવશે. (૫)

શિષ્ય:-આ વિલક્ષણતા શા કારણથી
છ ?

શુરુ:-જોવા માત્ર છે. આથી જ
૬ ક્કા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ જી.-સૂત્ર ૬ કું.

જોવા માત્રથી વિલક્ષણતા.

દ્વયતે તુ ॥૬॥

સૂત્રાર્થ:-વિલક્ષણતા તો અન્યમાં
પણ જોવામાં આવે છે. (૬)

ટીકા:-શુરુ-અહીં મૂલમાં જે તું
શબ્દ મૂક્યો છે, તેવડે પૂર્વ પક્ષનું ઉદ્દન
થાય છે. કારણકે પૂર્વે કહ્યું કે, વિલ-
ક્ષણના હોવાથી આ જગત્ પ્રજ્ઞના

પ્રકૃતિસ્વરૂપે નથી. આ રીતનો નિશ્ચય
ચોક્કસ નથી. ચેતન સ્વરૂપ પ્રમિદ્ધ
મનુષ્યાદિમાં ચેતનથી વિલક્ષણ કેશ
તથા નળ આદિની ઉત્પત્તિ જોવામાં
આવે છે. તેમ જ અચેતનરૂપ છાણ
આદિમાં વીંછી આદિની ઉત્પત્તિ થયેલ
જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-પુરૂષ આદિનાં શરીરો અ
ચેતન સ્વરૂપે છે, જે અચેતનરૂપ કેશ
નળ આદિના કારણરૂપે છે. તેજ પ્રમાણે
વીંછી આદિનાં શરીરો પણ અચેતન
રૂપે છે તથા તે શરીરો અચેતનરૂ
છાણ આદિના કાર્યરૂપે છે.

શુરુ:-હું આ સંબંધમાં કહું, તે
સાંભળ. વળી કોઈક અચેતન ચેતનન
આશ્રય લાવને પામે છે તથા કોઈ
નથી પામતું, આ રીતે વિલક્ષણતા
જોવામાં આવે છે. વળી પરિણામ લા
પણ સ્વાભાવિક રીતે મહાન્નિભ્રત હોય
છે. કારણકે પુરૂષાદિઓનો તથા કેશ
નળ આદિનો પણ સ્વરૂપે કરી લો
છે. તેમજ છાણ આદિ તથા વૃક્ષિ
કાદિનો પણ સ્વરૂપે કરી ભેદ છે
અત્યંત આરૂપમાં પ્રકૃતિના વિકાર
લાવનો લાય પામે છે. જેવી રીતે પુરૂ
ષાદિના કેશ તથા નળ આદિમાં પૂર્વ
આદિના વિકારરૂપ સ્વભાવ રહેલ છે
તથા વીંછીમાં છાણ આદિનો વિકાર
રહેલ છે, તેમજ પ્રજ્ઞનો પણ રૂપ
લક્ષણરૂપ સ્વભાવ આકાશાદિમાં રહેલ
જોવામાં આવે છે. કારણરૂપે કરી

પ્રહ્મની પ્રકૃતિ જગતથી વિલક્ષણ છે, આ રીતના દોષ મૂકનારે કહેવું જોઈએ કે, શું અશેષ પ્રહ્મ સ્વભાવનું વિલક્ષણ-પણું નથી રહેલું કે ગમે તે કોઈ ચેતન્યનું વિલક્ષણપણું રહેલ નથી? તે પ્રથમ કહેવું જોઈએ. જો પ્રહ્મ સ્વભાવ વિલક્ષણ રૂપે સર્વ વસ્તુમાં રહેવાપણું ન હોય તો પછી સર્વ પ્રકૃતિના વિકારનો નાશ થશે. જેમાં અત્યંત અસ્તિત્વનો અભાવ હોય ત્યાં પ્રકૃતિનો વિકાર કેવી રીતે હોઈ શકે? વળી બીજો વિકલ્પ તો તદન અમિદ્ધ છે કારણ કે સત્તા લક્ષણ-ળો પ્રહ્મ સ્વભાવ આકાશાદિમાં રહેલ, એમ જેવામાં આવે છે. આ રીતના પિત્ત પક્ષ વિશે તો દર્શાવતો અભાવ છે. રતન્યથી જે યુક્ત નથી, તે પ્રહ્મની પ્રકૃતિ રૂપે નથી. આના સંબંધમાં પ્રહ્મવાદને પાનનારાપ્રતિ તમે કયો દાખલો આપશો? રણ કે પ્રહ્મવાદી મર્વ વસ્તુસમૂહ પ્રહ્મની પ્રકૃતિરૂપે છે, એમ સ્વીકારે છે. જગત પ્રહ્મની પ્રકૃતિરૂપે નથી, આના સંબંધમાં જામે તો પોતાનો વિરોધ જણાવે જ શાસ્ત્રમાં તો કહ્યું છે કે, ચેતન પ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે તથા પ્રકૃતિરૂપે છે. રીતનો શાસ્ત્રમાં તો નિશ્ચય થઈ જ કલો છે, પ્રહ્મ પરિનિશ્ચય હોવાથી અત મર્વ પ્રમાણનો અવિષય છે, માટે માં અન્ય પ્રમાણો સંભવે છે, એમ જે પુ, તે મનોરથ માત્ર છે. પ્રહ્મમા રૂપા હો અભાવ છે. માટે પ્રહ્મ પ્રત્યક્ષનો પય નથી વળી પ્રહ્મમાં લિંગાદિનો ભાવ હોવાથી પ્રહ્મ અનુમાન પ્રમાણનો

પણ વિષય નથી. જેમ ધર્મના સંબંધમાં શાસ્ત્રને પ્રમાણરૂપે ગણવામાં આવે છે, તેમજ પ્રહ્મના સંબંધમાં છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, નૈવા તર્કજ મતિરાપનેયા પ્રોત્તાન્ય-નૈવ મુજ્જાનાય પ્રેષ્ટ (કાં ૧, ૨, ૬) પ્રેષ્ટ (પ્રિયતમ)! જે વિશે તે પૂછ્યું તેવી બુદ્ધિ તર્કવડે લભ્ય નથી, પણ નાસ્તિકધી લિંગ એવા શુદ્ધવડે તે દર્શાવવામાં આવે છે.” વળી કહ્યું છે કે, જો અદ્વા વેદ વદ્દહ પ્રયોગ્ય સ્ય વિમર્ષિયત્ત આવમૂય ૫૦ સં ૦ ૧, ૧૦, ૬) કોણ સાક્ષાત્ જાણે છે તથા અહીં કોણ બોલ્યું, કે જેથી આ વિવિધ સૃષ્ટિ ઉત્પત્ત થઈ.” આ બે અચ્ચાચ્ચા “જગતની કારણતા ઇન્દ્રને પણ અગમ્ય છે” એમ દર્શાવે છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “અનિત્યા રણુ ચે માવા ન તાસ્તર્કેણ યોગવેત અરેખર જે પદ્ધતી અચિન્ત્ય છે, તેને તર્ક સાથે જોડવા યુક્ત નથી.” વળી કહ્યું છે કે, “અચ્ચત્તોડ્યમવિત્તોડ્યમવિકાર્યોડ્યમુચ્ચમે (ગી. ૨, ૨૫) પ્રહ્મ અચ્ચકત, અચિન્ત્ય, વિકારથી રહિત કહેવાય છે.” તેમજ કહ્યું છે કે, નમે વિદુઃ સુરણા પ્રમવ ન મર્પય” અહમાદિર્હિ દેવાના મહર્પણા વ તર્પત (ગી ૦ ૧૦, ૨) દેવ-ગણો કે મહર્પિઓ મારો જન્મ જાણતા નથી. હું સર્વ પ્રકારે દેવોના તથા મહર્પિઓના આદિરૂપે છું.”

શિષ્ય-વળી શ્રવણથી લિંગ મનનને સૂચવનાર ગ્રાહવડે તર્કનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ, એમ જે કહ્યું છે તેનું કેમ?

શુરૂ-આ નિમિત્તથી શુદ્ધ તર્કવડે આત્મઆક્ષત્કાર થાય છે, એમ નથી. શ્રુતિ થી યુક્ત એવા તર્કનો અનુસરવડે આશ્રય

કરવાનું કહેલ છે. સ્વપ્નાવસ્થા તથા જાગૃતાવસ્થા આ બેઉ અવસ્થાઓ એક બીજાથી ભિન્ન હોવાથી આત્માની સાથે સંબંધ ધરાવતી નથી. પણ સુષુપ્તાવસ્થામાં સર્વ પ્રકારના પ્રપંચનો ત્યાગ થાય છે. આથી સત્ સ્વરૂપ આત્માની સાથે જોડાવાથી નિષ્કલંક સત્ બ્રહ્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. બીજું પ્રપંચની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી થાય છે. કારણકે કાર્યથી કારણ ભિન્ન હોતું નથી, જેથી પ્રપંચ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, આ રીતનો જે તર્ક, તેનું ખંડન જ તર્કપ્રતિષ્ઠાનાત (પ્રા ૨, ૧, ૧૧) આ સૂત્રથી આગળ કરવામા આવશે. શ્રુતિના પ્રમાણથી જે કોઈ એમ માને કે, ચેતન કારણરૂપે હોવાથી જગત્ ચેતનરૂપે છે, તેણે, “વિજ્ઞાન વાવિજ્ઞાન ચ વિજ્ઞાન તથા અવિજ્ઞાન એમ બે વિભાગ થયા તેમ” શ્રુતિમાં દર્શાવેલ ચેતન તથા અચેતન વિભાગ ચેતન્યના જ, અન્યકત તથા અન્યકતપણાને લીધે છે, એમ બાણુવું. શ્રુતિવડે પરબ્રહ્મને વિભાગ કહેવો યોગ્ય નથી.

શિષ્ય-આપ એમ કેમ કહો છો ?

ગુરુ-કારણકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પરમ કારણની જ બળદાત્મસ્વરૂપે સ્થિતિ થયેલ છે. જેમકે-“વિજ્ઞાન વાવિજ્ઞાન વામવત્ વિજ્ઞાન તથા અવિજ્ઞાન ચયુ.” જેવી રીતે વિલક્ષણતાને લીધે ચેતનનો અચેતન ભાવ કહેવો યોગ્ય નથી, તે જ પ્રમાણે અચેતનમાંથી ચેતન થયું એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી. માટે શ્રુતિએ

વિલક્ષણપણાનું નિરાકરણ કરેલું હોવાથી ચેતન જ કારણ સ્વરૂપે છે, એમ બાણુવું જોઈએ. (૬)

શિષ્ય-આપનું કહેવું એમ છે કે, ચેતનમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ થઈ પણ ઉત્પત્તિ પૂર્વે તો સર્વ દેવળ અસત્ રૂપે હતું, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેનું કેમ ?

ગુરુ-તારૂં આ માનવું જોઈએ. શ્રુતિમા જે પ્રતિરોધ કહ્યો છે, તેનામનો જ છે તથા ત્યા અસતનો અર્થ અન્યકત સ્વરૂપમાં હતું, એમ થાય છે. આ જ બાળતમા હમા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ ભું-સૂત્ર ૭ મું.

અસતનો અર્થ અન્યકત.

અસદિતિ ચેત્ત્વ પ્રતિરોધમાત્રવાત્ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઉત્પત્તિ પૂર્વે આ સર્વ કાર્ય અસત રૂપે હતું, એમ નહીં. કારણ કે આમ જે કહેલ છે, તે દેવળ પ્રતિરોધ માત્ર છે. (૭)

ગિષ્ય-બ્રહ્મને ચેતન સ્વરૂપે, શુદ્ધ રૂપે, તથા શબ્દાદિ ભાવથી ગહિતરૂપે માનીએ તથા તેથી વિલક્ષણરૂપે, અચેતન રૂપે, અશુદ્ધરૂપે, તથા શબ્દાદિથી યુક્ત કાર્યના કારણને ગ્રહણ કરીએ તો પછી ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય પણ અસત સ્વરૂપે જ હોવું જોઈએ. સત્કાર્યવાદી એવા આપના કહેવાને આથી હાનિ પહોંચશે.

ગુરુ-ભાઈ ! જે દોષ તું દર્શાવે છે, તે જોડો છે. કારણ કે આ પ્રતિરોધ

માત્ર નામનો છે. અર્થાત્ આ સર્વ પ્રતિષેધ માત્ર છે. આ પ્રતિષેધને પ્રતિષેધના વિષયરૂપ કોઈ નથી. આ પ્રતિષેધવડે એમ નથી થતું કે, ઉત્પત્તિની પૂર્વે કાર્યના અસ્તિત્વનો પ્રતિષેધ કયો છે.

શિષ્ય:-આપનું માનવું આ પ્રમાણે કેવી રીતે છે ?

શુરુ:-જેવી રીતે હાલમાં આ કાર્ય કારણવાચક છે, તે જ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ પૂર્વે પણ હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે. હાલમાં પણ આ કાર્ય કારણથી રહિત સ્વતંત્રરૂપે નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સર્વે વ પાદાદ્યોન્યજાત્મનઃ સર્વે વેદ (૫૦ ૨, ૪, ૬) જે આત્માથી ભિન્ન આ સર્વ જગતને બંધે છે, તે પોતાના પુરુષાર્થથી બ્રહ્મ થાય છે.” ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્યનું અસ્તિત્વ કારણ વાચકપણાવડે સામાન્ય રીતે છે જ.

શિષ્ય:-પણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, જગતત્ત્વ કારણ બ્રહ્મ શબ્દાદિ ભાવથી રહિત છે, તેણું કેમ ?

શુરુ:-હા, તેમ છે ખરું. પણ તેથી શબ્દાદિ યુક્ત કાર્ય, ઉત્પત્તિ પહેલાં તથા હાલમાં કારણથી રહિત રૂપે નથી. માટે ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય અચૂત રૂપે છે, એમ કહેવા કોઈ શકિતમાન નથી. કાર્ય તથા કારણની ઐક્યતા વિસ્તારપૂર્વક આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. (૭)

શિષ્ય:-કાર્યના અશુદ્ધિ આદિ દોષો છે. આપનું કહેવું એમ છે કે, પ્રલય સમયે કાર્યનો લય કારણમાં થાય છે, તો પછી કારણના પણ અશુદ્ધિ આદિ દોષની પ્રાપ્તિ થાય, તેનું કેમ ?

શુરુ:-તું કહે છે, તે હેતુ દર્શાવવા જ નીચલા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ શ્લોક-રાત્ર ૮ મું.

કાર્યના લયથી કારણમાં અશુદ્ધિ.

અપીતૌ તદ્વત્સંગાદ્વસમગમસ્ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ -પ્રલયમાં કારણને કાર્યની પેઠે અશુદ્ધિ આદિ દોષની પ્રાપ્તિ થશે, જેથી વેદાંત દર્શન અયોગ્ય ઠરશે. (૮)

ટીકા -શિષ્ય:-જે સ્થૂલતા, અવધવતા, અચેતનપણુ, પરિચ્છિન્નપણું તથા અશુદ્ધિ આદિના ધર્મવળા કાર્યના કારણરૂપે બ્રહ્મ છે, એમ માનીએ તો એક ભાવને પામના પ્રલય ત્રિશે ઉત્પન્ન થયેલ કાર્ય કારણની માથે સમાન ભાવને પામશે તથા તેમ યવત્થી કારણના પોતાના ધર્મમાં દૂષણ આવશે. પ્રલયમાં કારણ બ્રહ્મમાં કાર્યના અશુદ્ધિ આદિ રૂપની પ્રાપ્તિ થશે. માટે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે છે, એ અયોગ્ય છે. આ રીતે વેદાંત દર્શનમાં અયોગ્યતા પ્રાપ્ત થશે. વળી જગત્ત વિલાસરૂપ કાર્યની પ્રાપ્તિ અવિલાસરૂપ કારણમાં થાય છે. ત્યાર બાદ નિયમરૂપ કારણનો અલાવધવાથી આ લોકતા છે તથા આ લોચ્યરૂપે છે, એ

રીતનો વિભાગ ન હોવાથી ઉત્પત્તિ ભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે ઉત્પત્તિ કહેવી તે અયોગ્ય છે. બીજું ભોક્તાઓની ચેતન્યતા પરબ્રહ્મની સાથે થવા પછી કર્મોદ્દિ કારણનો પણ લય થાય છે. આથી પુનરુત્પત્તિ બ્યારે થાય છે ત્યારે જેઓ મુક્ત થયા છે તેઓને પણ પુનરુત્પત્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, એ અયોગ્ય છે. માટે પ્રલય થવા છતાં પણ જગત પરબ્રહ્મથી વિભક્તરૂપે જ રહેશે. આમ થવાથી પ્રલય કહેવો અયોગ્ય છે. તેમજ કારણથી અભિન્ન કાર્યનો સંભવ નથી, એ પણ અયોગ્ય છે. (૮)

શુર-તારૂં આ માનવું જોડું છે. પ્રલય સમયે કાર્ય કોઈપણ રીતે કારણને હ્રપિત કરતું નથી. કારણ કે તે પ્રમાણેતું દૃષ્ટાંત શ્રુતિમાં કહેલ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ જુનું-સૂત્ર ૯ મું.

કારણના અદ્ભૂતપણમાં શ્રુતિ પ્રમાણ.

॥ તુ દષ્ટાન્તમાચાર્. ॥૧॥

સૂત્રાર્થ:-પણ પ્રલય સમયે કાર્ય કારણને હ્રપિત કરતું નથી. આ રીતનું દૃષ્ટાંત શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરેલ છે (૯)

ટીકા:-શુર:-અમારા વેદાંત દર્શન પ્રમાણે કોઈપણ રીતે અયોગ્યતા નથી કારણમાં કાર્યનો લય થવાથી કારણ પોતાના ધર્મથી હ્રપિત થાય છે, એમ જે તારૂં કહેવું, તે અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:-કારણ હ્રપિત નથી થતું, તેનું શું કારણ ?

શુર:-કારણ કે આના સંબંધી દૃષ્ટાંત આથી શકાય એમ છે. એવાં અનેક દૃષ્ટાંતો છે કે, કાર્યનો કારણમાં લય થવા છતાં કારણ પોતાના ધર્મથી જરા પણ હ્રપિત થતું નથી. દાખલા તરીકે ઘટ તથા શરાવ આદિ મૃત્તિકાના વિકારરૂપે છે બ્યારે વિકાર તથા કારણરૂપ મૃત્તિકા વિભાગ અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ પ્રકારના વિભાગો હોય છે. વળી બ્યારે મૂળ પ્રકૃતિને પામે છે ત્યારે પોતાના ધર્મથી મૂળ પ્રકૃતિને હ્રપિત કરતા નથી. વળી સુવર્ણના વિકારરૂપ માળા આદિ સુવર્ણને પોતાના ધર્મથી હ્રપિત કરતા નથી. વળી પૃથ્વીનો વિકાર ચાર પ્રકારના ભૂતસમૂહરૂપે છે. તે સમૂહ લયમાં પોતાના ધર્મવડે પૃથ્વીને હ્રપિત કરતા નથી. તારા પક્ષતું કોઈ પણ દૃષ્ટાંત નથી. જો કાર્ય પોતાના કારણમાં પોતાના ધર્મવડે રહેતું હોય, તો પછી લયનો જ સંભવ રહેશે નહિ. બ્યારે અનન્ય ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે કાર્ય તથા કારણમાં કાર્યની કારણાત્મતા થાય છે, પણ કારણની કાર્યાત્મતા થતી નથી. આ બાબત આરમણશબ્દાદિભ્યઃ (બ્ર૦ સૂ. ૨, ૧, ૧૪) ઇત્યાદિ સૂત્રવડે કહીશું. લયમાં કાર્ય પોતાના ધર્મવડે કારણને હ્રપિત કરે, એમ કદી કહેવાયું નથી. રિચિતિમાં પણ આ સમાન પ્રસંગ છે. કારણ કે કાર્ય તથા કારણનું અનન્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “इदं सर्वं यदयमात्मा (બ્ર૦ ૨, ૪, ૬) આ સર્વ જે કાંઈ

છે, તે આત્મા રૂપે છે.” વળી કહ્યું છે કે, “આત્મેવેદ સર્વમ (છાં ૭, ૨૫, ૨) આ સર્વ આત્મારૂપે છે.” “વ્રજોદેવમૃતમ્ (મું ૨, ૨, ૧૧), સર્વ યત્તિદ મત્ર (છાં ૩, ૧૪, ૧) આ સર્વ આ તરૂપે તથા પ્રદારૂપે છે. ખરેખર આ સર્વ પ્રદારૂપે છે.” આ શ્રુતિવડે સામાન્યરૂપે ત્રણે કાળમાં કાર્યનું કારણ સાથે અનન્યત્વ કહેવાયલું છે. કાર્યનો તેમજ તેના ધર્મોનો અવિધાના અધ્યારોપવડે જે પરિહાર થાય છે, તેથી કારણમાં દોષ આવતો નથી. લયમાં પણ તે સમાન રીતે જ રહે છે. આની ખાખતમાં બીજું દૃષ્ટાંત છે. જેવી રીતે પોતે પ્રસારેલ માયાનો માયાવીને કેાઇ પણ સમયે સ્પર્શ થતો નથી, કારણ કે તે વસ્તુ ખરી હોતી નથી. તે જ પ્રમાણે પરમાત્માને પણ સંસારની માયાથી લેપન લાગતું નથી. દાખલા તરીકે સ્વપ્ન જોનારને સ્વપ્ન દર્શનની માયાનો જરાપણ સ્પર્શ થતો નથી. કારણ કે જાગૃત તથા સુષુપ્તિમાં સ્વપ્નની માયાનો સ્પર્શ હોતો નથી. આ જ પ્રમાણે ત્રણે અવસ્થાના સાક્ષીરૂપ, એકરૂપ, વિકારથી રહિત-રૂપ, ચેતન્યાત્મા ત્રણે અવસ્થાના વિકારવડે લેપાતો નથી. જેવી રીતે રજજીમાં સર્પાદિનો ભાવ થાય છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્માની માયાવડે ત્રણ પ્રકારની અવસ્થાનું ભાસવું છે. વેદાંત વિષયના સંપ્રદાયને બાણુવાવાળા આચાર્યો કહે છે કે, “અનાદિમાયયા સુત્તો યદા જીવ પ્રવૃણ્યતે, અજમનિદ્રમત્સ્વપ્નમદ્રેત વુચ્યતે તદા (ગૌડ પાં ૩૦ કાં ૧, ૧૬) આદિ તથા

અંત રહિત, માયારૂપ, નિદ્રામાંથી જીવ બ્યારે જાગૃત થાય છે ત્યારે તે જીવ અજ, અનિદ્ર, અસ્વપ્ન તથા અદ્રેત ભાવને પામે છે.” માટે પ્રલયમાં પણ કાર્યની માફક કારણને સ્પૃક્તા આદિ દોષની પ્રાપ્તિ થશે, એમ કહેવું અયોગ્ય છે. વળી એમ તે કહ્યું છે કે, સમસ્ત કાર્યનો કારણમાં લય થવા પછી ફરી ન્યારે કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે નિયમવડે કારણ ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ, આ તારૂં કહેવું અયોગ્ય છે. આના સંબંધી હું દાખલો આપું, તે સાંભળ. જેવી રીતે સુષુપ્તિ તથા સમાધિ આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે એક્યતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ તે સમયે મિથ્યા જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે. પણ જાગૃતાવસ્થામાં તે એક્યતાનો નાશ થાય છે. તેમ જ આ સ્થળે પણ થશે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “દુઃખાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ સતિ સપદ્ય ન વિદુઃ સતિ સપદ્યામદ્વદ્વેદિતિ તદ્વદ્વદ્વ્યાપ્તો વા સિદ્ધો વા વૃક્ષો વા વરાહો વા વૈટો વા વત્સો વા વક્ત્રો વા મનક્રો વા યજ્ઞદ્રવિતિ તદા ભવન્તિ (છાં ૬, ૬, ૨, ૩) સર્વ પ્રજાઓ ન્યારે લયને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેઓ બાણુતી નથી કે, અઓ સત્તવિશે લયને પામ્યા છીએ. જે જે રૂપમાં તેઓ સુષુપ્તિ પડેલાં હોય છે, તે તે રૂપમાં તેઓ ફરી જન્મને પામે છે. કાં તો વ્યાધરૂપે, સિંહરૂપે, વરૂરૂપે, વશહરૂપે, કીટરૂપે, પતંગરૂપે, દંશરૂપે, અથવા મશકરૂપે જે જે હોય, તે ફરી સત્યમાંથી આવી મળે છે. અર્થાત્ તેમની

રીતનો વિભાગ ન હોવાથી ઉત્પત્તિ ભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે ઉત્પત્તિ કહેવી તે અયોગ્ય છે. બીજું લોકતાઓની ઐક્યતા પરબ્રહ્મની સાથે થવા પછી કર્મોદ્ધિ કારણનો પણ લય થાય છે. આથી પુનરુત્પત્તિ જ્યારે થાય છે ત્યારે જેઓ સુક્ત થયા છે તેઓને પણ પુનરુત્પત્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, એ અયોગ્ય છે. માટે પ્રલય થવા છતાં પણ જગત પરબ્રહ્મથી વિલકતરૂપે જ રહેશે. આમ થવાથી પ્રલય કહેવો અયોગ્ય છે તેમજ કાળથી અભિન્ન કાર્યનો સંભવ નથી, એ પણ અયોગ્ય છે. (૮)

શુરુ-તાડું આ માનવું જોઈએ. પ્રલય સમયે કાર્ય કોઈપણ રીતે કારણને દ્વિપિત કરતું નથી. કારણ કે તે પ્રમાણેનું દ્વિપિત શ્રુતિમાં કહેલ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ ભું-સૂત્ર ૯ મું.

કારણના અદ્વિપણમાં શ્રુતિ પ્રમાણ.

ન તુ દ્વિપણભાવાત્ ॥૧॥

સૂત્રાર્થ:-પણ પ્રલય સમયે કાર્ય કારણને દ્વિપિત કરતું નથી. આ રીતનું દ્વિપિત શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરેલ છે (૯)

ટીકા:-શુંરુ.-અમારા વેદાંત દર્શન પ્રમાણે કોઈપણ રીતે અયોગ્યતા નથી. કારણમાં કાર્યનો લય થવાથી કારણ પોતાના ધર્મથી દ્વિપિત થાય છે, એમ જે તાડું કહેવું, તે અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:-કારણ દ્વિપિત નથી થતું, તેનું શું કારણ ?

શુરુ:-કારણ કે આના સંબંધી દ્વિપિત આપી શકાય એમ છે. એવાં અનેક દ્વિપિતો છે કે, કાર્યનો કારણમાં લય થવા છતાં કારણ પોતાના ધર્મથી જગત પણ દ્વિપિત થતું નથી. દાખલા તરીકે ઘટ તથા શરાવ આદિ મૃત્તિકાના વિકારરૂપે છે જ્યારે વિકાર તથા કારણરૂપ મૃત્તિકા વિભાગ અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ પ્રકારના વિભાગો હોય છે. વળી જ્યારે મૂળ પ્રકૃતિને પામે છે ત્યારે પોતાના ધર્મથી મૂળ પ્રકૃતિને દ્વિપિત કરતા નથી. વળી સુવર્ણના વિકારરૂપ માળા આદિ સુવર્ણને પોતાના ધર્મથી દ્વિપિત કરતા નથી વળી પૃથ્વીનો વિકાર ચાર પ્રકારના ભૂતસમૂહરૂપે છે. તે સમૂહ લયમાં પોતાના ધર્મવડે પૃથ્વીને દ્વિપિત કરતા નથી. તારા પક્ષનું કોઈ પણ દ્વિપિત નથી. જો કાર્ય પોતાના કારણમાં પોતાના ધર્મવડે રહેતું હોય, તો પછી લયનો જ સંભવ રહેશે નહિ જ્યારે અનન્ય ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે કાર્ય તથા કારણમાં કાર્યની કારણાત્મતા થાય છે, પણ કારણની કાર્યોત્તમતા થતી નથી. આ બાબત આરમણજ્ઞાદિભ્યઃ (અં ૨૦૨, ૧, ૧૪) ઇત્યાદિ સૂત્રવડે કહીશું. લયમાં કાર્ય પોતાના ધર્મવડે કારણને દ્વિપિત કરે, એમ કદી કહેવાયું નથી. રિધિતિમાં પણ આ સમાન પ્રસંગ છે. કારણ કે કાર્ય તથા કારણનું અનન્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “દ્વ સર્વં યદ યમાત્મા (અં ૨, ૪, ૬) આ સર્વ જે કાંઈ

છે, તે આત્મા રૂપે છે.” વળી કહ્યું છે કે, “આત્મેવેદ સર્વમ (છાં ૭, ૨૫, ૨) આ સર્વ આત્મારૂપે છે.” “મર્ત્યેન્દ્રમમૃતમ્ (મું ૨, ૨, ૧૧), સર્વે સન્નિદ જન (છાં ૩, ૧૪, ૧) આ સર્વ આ તરૂંપે તથા બ્રહ્મરૂપે છે. ખરેખર આ સર્વ બ્રહ્મરૂપે છે.” આ શ્રુતિવડે સામાન્યરૂપે ત્રણે કાળમાં કાર્યતું કારણ સાથે અતન્નત્વ કહેવાયતું છે. કાર્યનો તેમજ તેના ધર્મોનો અવિદ્યાના અધ્યાસાપવડે જે પરિહાર થાય છે, તેથી કારણમાં દોષ આવતો નથી. લયમાં પણ તે સમાન રીતે જ રહે છે. આની બાબતમાં બીજી દૃષ્ટાંત છે. જેવી રીતે પોતે પ્રસારેલ માયાનો માયાવીને કોઈ પણ સમયે સ્પર્શ થતો નથી, કારણ કે તે વસ્તુ ખરી હોતી નથી. તે જ પ્રમાણે પરમાત્માને પણ સંસારની માયાથી લેપન લાગતું નથી. દાખલા તરીકે સ્વપ્ન જોનારને સ્વપ્ન દર્શનની માયાનો જરાપણ સ્પર્શ થતો નથી. કારણ કે જાગૃત તથા સુષુપ્તિમાં સ્વપ્નની માયાનો સ્પર્શ હોતો નથી. આ જ પ્રમાણે ત્રણે અવસ્થાના આત્મારૂપ, એકરૂપ, વિકારથી રહિતરૂપ, ચેતન્યાત્મા ત્રણે અવસ્થાના વિકારવડે લેપાતો નથી. જેવી રીતે રજજીમાં સર્પોદિનો લાવ થાય છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્માની માયાવડે ત્રણ પ્રકારની અવસ્થાતું ભાસતું છે. વેદાત વિષયના સંપ્રદાયને બહુવાચાળ આચાર્યો કહે છે કે, “જનાદિમાયયા સુપ્તો યદા જીવ પ્રવૃણ્ણતે, અજનનિન્મસ્વપ્નમ્દૈત્ત વુધ્યતે તદા (ગૌડ પાઠ કાં ૧, ૧૬) આદિ તથા

અંત રહિત, માયારૂપ, નિદ્રામાંથી જીવ બ્યારે જાગૃત થાય છે ત્યારે તે જીવ અજ, અનિદ્ર, અસ્વપ્ન તથા અદૈત ભાવને પામે છે.” માટે પ્રલયમાં પણ કાર્યની માફક કારણને સ્થૂલતા આદિ દોષની પ્રાપ્તિ થયે, એમ કહેવું અયોગ્ય છે. વળી એમ તે કહ્યું છે કે, સમસ્ત કાર્યનો કારણમાં લય થવા પછી ફરી બ્યારે કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે નિયમવડે કારણ ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ, આ તારૂં કહેવું અયોગ્ય છે. આના અંગધી હું દાખલા આપું, તે સાંભળ. જેવી રીતે સુષુપ્તિ તથા સમાધિ આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે એક્યતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ તે સમયે મિથ્યા જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે. પણ જાગૃતાવસ્થામાં તે એક્યતાનો નાશ થાય છે. તેમ જ આ સ્થળે પણ થયે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “इमाः सर्वाः प्रजाः सति सपद्य न विदुः सति सपद्यामह इति तद्दृष्ट्वा व्याप्नो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीदो वा पत्तगो वा दस्रो वा मदाको वा वषट्कन्ति तदा भवन्ति (છાં ૬, ૬, ૨, ૩) સર્વ પ્રજાઓ બ્યારે લયને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેઓ જાણતી નથી કે, અમે સત્વિશે લયને યાગ્યા છીએ. જે જે રૂપમાં તેઓ સુષુપ્તિ પડેલાં હોય છે, તે તે રૂપમાં તેઓ ફરી જન્મને પામે છે. કાંતો બ્યાધરૂપે, સિંહરૂપે, વરૂરૂપે, વગરૂપે, કીટરૂપે, પતંગરૂપે, દંશરૂપે, અથવા મશકરૂપે જે જે હોય, તે ફરી સત્યમાંથી આવી મળે છે. અર્થાત્ તેમની

પૂર્વ વાસના નાશ પામતી નથી". કારણ-
સ્વરૂપ પરમાત્મામાં મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ
હોય છે. કાર્યરૂપ વ્યવહાર સ્વરૂપ સરજો
કહેવાયતો છે તથા જોવામાં આવે છે.
પ્રલયમાં પણ આ રીતે મિથ્યા જ્ઞાનના
અભાવરૂપે કાર્યશક્તિ રહેલી હોય છે.
આ પ્રમાણે સુક્તોની ફરી ઉત્પત્તિ થાય
છે કે નહિ, તે સંબંધી તારા પ્રશ્નનો
ઉત્તર મેં આપ્યો. કારણ કે સમ્યક્
જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી મિથ્યાજ્ઞાનનો
નાશ છે વળી તે ઉવટમાં એ પણ
કહ્યું હતું કે, આ જગતનો પ્રલય થવા
છતાં તે પરબ્રહ્મથી વિભક્ત જ રહે છે,
કારણ કે બ્રહ્મને વિકારનો દોષ લાગતો
નથી, આ રીતના તાગ કહેવાનો પણ
પ્રતિબંધ કયો. માટે ઉપનિષદ દર્શનમાં
જે જન્મહિં અભાવ કહ્યો છે તે યોગ્ય
છે (૬)

શુરુ-વળી સાંખ્યના પોતાના પક્ષમાં
પણ કેટલાક દોષો આવે છે. આથી
બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે. આજ હેતુને
લઈને ૧૦મા સૂત્રની નીચે પ્રમાણે યોજના
કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ સ્તુ-સૂત્ર ૧૦ મું.

બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે

સ્વપક્ષદોષાચ્ચ ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી સાંખ્યના પોતાના
પક્ષમાં દોષ છે, તેથી વેદાંત દર્શન
યોગ્ય છે. (૧૦)

ટીકા-શુરુ પ્રતિવાદિને પોતાના પક્ષમાં
પણ આ આગ્રાન્ય દોષોનું દ્રવણ લાગે છે

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે?

શુરુ-વિલક્ષણ હોવાથી જગત બ્રહ્મ
ની પ્રકૃતિરૂપે નથી, એમ જે દોષ
સાંખ્યવાળાએ દર્શાવ્યો છે, તે દોષ
સાંખ્યવાળાને લેખે પ્રધાનને પ્રકૃતિરૂપે
ગણવામાં લાગશે. કારણ કે સાંખ્યમાં
શબ્દાદિથી રહિત પ્રધાનમાંથી શબ્દાદિ
યુક્ત જગતની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. આથી જ
વિલક્ષણ કાર્યની ઉત્પત્તિ કહેલી હોવાથી
ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત કાર્યવાદનો પ્રસંગ
ખેડ દર્શનમાં-વેદાંત તેમજ સાંખ્યમાં
સમાન છે. તે જ રીતે પ્રલયમાં કાર્યની
તેના કારણ સાથે એકતા થવાનો પ્રસંગ
પણ સમાન છે. વળી જે સર્વ વિશેષ વિકાસ
હોય છે, તે લય સમયે એકતાને પામ્યા
પછી અમુક પુરુષના કાર્યરૂપે અમુક છે
તથા અમુકના કાર્યરૂપે અમુક છે, આ
રીતના પ્રલયની પૂર્વે દરેક પુરુષના સંબંધમાં
જે લેદો નિયમિત રીતે હોય છે, તે
લેદોનો નિયમ પુનરુત્પત્તિ સમયે હોતો
નથી. કારણ કે તે સમયે કારણનો અભાવ
હોય છે. કારણના અભાવરૂપ નિયમની
પ્રાપ્તિ થવાથી યુક્ત પુરુષોને પણ ફરી
બંધનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. આથી
લયમાં કેટલાક લેદો અવિલાગને પ્રાપ્ત
થશે તથા કેટલાક અવિલાગને નહિ પ્રાપ્ત
થશે જેઓ અવિલાગને નહિ પ્રાપ્ત
કરશે, તે પ્રધાનના કાર્યત્વને પ્રાપ્ત થશે
નહિ. આ રીતનો દોષ સામાન્ય હોવાથી
વેદાંત દર્શનમાં આ દોષોની પ્રેરણા નહિ
થઈ શકતી હોવાથી વેદાંતમાં કોઈ રીતનો
દોષ રહેતો નથી. માટે વેદાંત દર્શનનો જ
આગ્રય કરવો યોગ્ય છે (૧૦)

શિષ્ય:-તર્કપ્રમાણુ વેદાંત દર્શનના સંબંધમાં ઘટારી શકાય કે નહિ?

શુરુ:-તર્ક પ્રમાણુ આત્માના સંબંધમાં લઇ શકાય નહિ કારણ કે આત્મા અનુમાન પ્રમાણુનો વિષય નથી. તેમ છતાં જો લઇએ તો મોક્ષ છેજ નહિ, એ રીતનો પ્રસંગ આવશે. આના જ સંબંધમાં ૧૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ સુત્ર-સૂત્ર ૧૧ મું.

આત્મામાં તર્કનો અભાવ.

તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાદપ્યન્યથાનુદ્યયમિતિ ચે-

વેચમપ્યધિમોક્ષપ્રસંગઃ ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-તર્કનો વિષય આત્મા નથી. તેમ છતાં અનુમાન પ્રમાણુના વિષયરૂપે આત્માને લઇએ તો મોક્ષ કોઇને છેજ નહિ, એ રીતનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. (૧૧)

ટીકા:-શુરુ:-વળી જે વસ્તુ શાસ્ત્રનો વિષય હોય, તેના સંબંધમાં તર્ક ઉઠાવવો, તે મિથ્યા છે. કારણ કે માનુષિક ઉત્પ્રેક્ષાને લઇ ઉઠાવવામાં આવેલ તર્કો શાસ્ત્રના પ્રમાણથી રહિત હોવાને લીધે, તે પ્રમાણરૂપે થશે નહિ કારણ કે બુદ્ધિવટે જણાવવામાં આવેલ તર્કોનો નિયમ હોતો નથી. તેનું કારણ એ કે, કેટલાકોએ જે કાંઇ તર્કો ઉઠાવેલા હોય, તે તર્કો ખીન્નને આભાસરૂપે માલમ પડે છે. વળી ખીન્નથી ઉઠાવવામાં આવેલ તર્કો ત્રીજાઓને આભાસરૂપે લાગે છે. આ રીતે તર્કોને પ્રમાણરૂપે ઘડણ કરવા યોગ્ય નથી. કારણ કે પરમ

પુરૂષ તર્કપ્રમાણુનો વિષય નથી. વળી પ્રસિદ્ધ માહાત્મ્યવાળા કપિલ મુનિવડે અથવા અન્યવડે કરવામાં આવેલ તર્ક પ્રમાણરૂપે છે, એમ માનીએ તો ખીન્નને લેએ પણ તેનો મત અપ્રમાણરૂપે થાય છે. કારણ કે પ્રસિદ્ધ માહાત્મ્યવાળા તીર્થંકરોનો, કપિલનો તેમ જ કણ્ઠાદ આદિનો મત પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે.

શિષ્ય:-હું કહું છું કે, જે રીતે પ્રમાણુનો હોય ન આવે, તે રીતે જિજ્ઞાસી રીતિએ અમે અનુમાન કરીએ તો પછી કેમ? તર્ક પ્રમાણરૂપે નથી, એમ કહેવાને કોઇ પણ શક્તિમાન નથી. આ તર્કો અપ્રમાણરૂપે છે, એવી ભાવના પણ તર્કવડે થઇ શકે છે. કારણ કે કેટલાકના તર્કો અપ્રમાણરૂપે હોવાથી તેના સરળા ખીન્નના તર્કો પણ અપ્રમાણરૂપે થાય છે. આ રીતે સર્વ તર્કો અપ્રમાણરૂપે થવાથી લોક વ્યવહારને વિરુદ્ધ થશે. ભૂત તથા વર્તમાન વ્યવહારનું સરળા પણ હોવાથી ભવિષ્યના વ્યવહારમાં સુખદુઃખાદિનો અભાવ થવા માટે લોકની પ્રવૃત્તિ થતી જોવામાં આવે છે. જે સ્થળે શ્રુતિના અર્થમાં વિરોધ આવતો હોય ત્યારે અર્થનું નિરાકરણ આભાસવડે કરાય છે. તેમજ સારી રીતના અર્થનો નિશ્ચય વાસ્તવ્યવૃત્તિનિરૂપણરૂપ તર્કવડે જ કહી શકાય છે. મનુ મહારાજ પણ એ જ પ્રમાણે કહે છે:- 'પ્રલયમનુમાન ચ શાસ્ત્ર ચ વિવિધાગમમ્' । જ્ય મુચિદિત વાયં ધર્મેનુદ્વિમીક્ષતા (મનુ. ૧૨, ૧૦૫) ધર્મની શુદ્ધિ પ્રાપ્તિ કરવાને ઇચ્છતા

પુરુષે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તેમજ વિવિધ સંપ્રદાય સહિત શાસ્ત્ર, આ ત્રણ સારી રીતે જાણવા જોઈએ ” વળી કહ્યું છે કે, “આર્ષે ધર્માપેન્દ્ર ચ વેદજ્ઞાત્રાવિગેધિના । યસ્ત ક્ષણાનુમયતે ન ધમ વેદ નતરઃ (મનુ ૧૨, ૧૦૬) ઋષિ પ્રણીત વેદને તથા ધર્મોપદેશ કરનાર સ્મૃતિને વેદ શાસ્ત્રથી અવિરોધી તર્કવડે જે વિચારે છે, તે ધર્મને જાણે છે, અન્ય નહિ ” અપ્રતિષ્ઠિત-પણું એ તર્કના અલગરૂપે છે નિદાવાળા તર્કનો ત્યાગ કરવો તથા નિદાથી રહિત તર્કને ગ્રહણ કરવો, એ ભૂપણ છે. આપણા પૂર્વજ મૂઢ હતા, તેથી આપણે પણ મૂઢ બનવું જોઈએ, એના સંબંધમાં કાંઈ પ્રમાણ નથી. માટે તર્કનું અવલગન કરવું, તે દોષરૂપે નથી.

શુરુ-આમ થવાથી અવિમોક્ષનો પ્રસંગ આવશે જો કે કેટલેક સ્થળે તર્કનું પ્રમાણપણું જોવામા આવે છે, છતાં આ પ્રકૃત પ્રશ્ન સંબંધી તર્ક અપ્રમાણરૂપે છે નહિ તો મોક્ષથી રહિતપણાનો દોષ પ્રાપ્ત થશે અતિ ગભીરરૂપ, અદ્વિતીય રૂપ તથા સન્નિર્ગુણરૂપ પદ્મમાત્માની શાસ્ત્ર પ્રમાણ વિના ઉત્પેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. વળી પ્રજ્ઞાના સંબંધમા રૂપાદિનો અભાવ હોવાથી આ અર્થ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય નથી વળી લિંગાદિનો અભાવ હોવાથી અનુમાન પ્રમાણનો પણ પરબ્રહ્મ વિષય નથી કેવળ સમ્યક્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વડે મોક્ષ થાય છે, એમ સઘળા મોક્ષવાદીઓ માને છે આ સમ્યક્ જ્ઞાન એક-

રૂપે છે, કારણ કે સર્વ વસ્તુ તેના આધાર રૂપે છે. એકરૂપવડે જે સ્થિતિ, તે પરમાર્થ કહેવાય છે. આ સંબંધી જે જ્ઞાન, તેને લોકો પરમ જ્ઞાનરૂપે કહે છે દૃષ્ટાંત તરીકે અગ્નિ ઉપ્પણ છે આ રીતે હોવાથી સમ્યક્ જ્ઞાનના, મંબધમા ભિન્નતા જરા પણ હોઈ શકતી નથી પણ તર્ક જ્ઞાનના મંબધમા અન્યેન્ય વિરોધતા હોવાથી, તેમા ભિન્નતા જોવામાં આવે છે. કારણ કે એક તર્કવાદીઓ જે સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તેનું ભિન્ન રીતે બીજો પ્રતિપાદન કરે છે વળી બીજાઓ જે વસ્તુ પ્રતિપાદન કરી હોય, તે વસ્તુનું ત્રીજો ઉત્પાદન કરે છે. આ રીતે હોવાથી એક સ્વરૂપને નહિ પ્રતિપાદન કરનાર તર્કપ્રમાણ સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપે કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ? તર્કવાદીઓમા પ્રધાનવાદી ઉત્તમ છે, એમ સર્વ તર્કવાદીઓ માનતા નથી, માટે પ્રધાન વાદીનો મત સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપે છે, એમ કેવી રીતે આપણે માની શકીએ ? વળી ભૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્યમા થનારા તર્ક વાદીઓ કોઈ પણ સ્થળે તેમ જ કોઈ પણ સમયે એકમતવાળા થઈ શકે એમ નથી, માટે તેમનો મત એકસ્વરૂપના વિષયવાળો છે, એમ કેવી રીતે કહેવાય ? બીજું વેદ નિત્યરૂપે તેમ જ વિજ્ઞાનોત્પત્તિના કારણરૂપે છે. માટે તેનો વિષય વ્યવગ્રિયત અર્થવાળો છે. તેથી વેદથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન સમ્યક્રૂપે છે તથા તે જ્ઞાનનો ભૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્યમા થનારા કોઈ

પણ તર્કવાદીઓ, નિષેધ કરવા શક્તિમાન નથી. માટે સિદ્ધ થાય છે કે, ઉપનિષદમાં જે જ્ઞાન રહેલ છે, તે જ સમ્યક્ જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન સિવાય બીજું જે કાંઈ જ્ઞાન છે, તે સમ્યક્ જ્ઞાન કહેવાય નહિ. કારણ તે સંસારની નિવૃત્તિને કરવાવાળું નથી. આથી શાસ્ત્રના બળવડે તેમ જ તર્કને લઈ, ચેતન બ્રહ્મ જ જગતના કારણરૂપે તેમ જ પ્રકૃતિરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૧૧)

શિષ્ય:-આપે સાંખ્ય દર્શનનું ખંડન કર્યું, તેમાં તો જો કે મને સમજણ પડી. પણ અણુવાદને માનનારા વૈશેષિક દર્શનવાળાઓ, જે કહે છે તે શું વેદાન્ત દર્શનને અનુમરી છે કે નહિ, તે આપ સમજાવશો ?

શુદ્ધ:-આ જ હેતુને લઈ શ્રી વ્યાસ ભગવાને ૧૨ મા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૧૨ મું.

વૈશેષિકત્વ ખંડન.

પ્રતૈન શિષ્ટાપરિગ્રહા અપિ વ્યાપ્તાઃ ॥૧૨॥

સૂત્રાર્થ:-સાંખ્ય દર્શનનું, પ્રધાનવાદનું ખંડન કરવાવડે, નિરાકરણ કરવાથી મમ્યક્ જ્ઞાનવાદીઓએ નહિ સ્વીકારેલ અણુવાદી આદિનું પણ ખંડન થયલું જાણી લેવું. (૧૨)

ટીકા:-શુદ્ધ:-વેદાન્ત દર્શનની આથે સાંખ્યદર્શન નિકટ મંખધ ધરાવનારું

છે. આ સાંખ્યમાં તર્કનો વિસ્તાર વધારે કર્યો છે. બીજું કેટલેક અંશે વેદાન્ત-મતને અનુસરનારામાંથી જે કેટલાક બ્રાહ્મ થયા છે, તેઓ સાંખ્યનો પરિગ્રહ કરે છે. આવા કારણને લીધે સાંખ્યના પ્રધાન કારણવાદને લઈ તર્ક યુક્ત વેદાન્ત વાક્યમાં જે આશય કર્યો છે, તેનો પરિહાર કર્યો છે. હવે અણુઆદિ વાદને જેઓ અનુસરનાર છે તથા વેદાન્ત વચનમાં મંદમતિવાળા જેઓ છે, તેઓએ તર્કને લઈ જે આશય કર્યો છે, તેનો પરિહાર પ્રધાનમતલ નિબંધણ ન્યાયવડે કરવામાં આવે છે. જેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તે, પરિગ્રહ કહેવાય. ન સ્વીકાર કરવામાં આવે, તે અપરિગ્રહ તથા વિદ્વાનોએ જેનો સ્વીકાર ન કર્યો હોય તે "શિષ્ટાપરિગ્રહ" કહેવાય. આ પ્રકૃત પ્રધાન કારણવાદનું નિરાકરણ કરવામાં આવેલું હોવાથી શિષ્ટ અર્થાત્ મનુવ્યાસ આદિઓએ જે કાંઈ અણુ આદિ કારણવાદનો જોડે અંશે પણ ન સ્વીકાર કરેલ હોય તથા જેનો પ્રતિષેધ કરેલ હોય, તેનું નિરાકરણ પણ થયલું જાણવું. નિરાકરણનો વિષય એક સરખો હોવાથી આ રથજે કોઈ રીતની શંકાનું સ્થાન રહેતું નથી. નિગકરણના કારણમાં પરમ ગભીરતા, જગતનું કારણપણું, તર્કની અપ્રવેશતા, તર્કની અપ્રમાણતા, ભિન્ન અનુમાન પ્રમાણનો સ્વીકાર કરવાથી.

પ્રધાનમતલ નિબંધણ ન્યાય-પ્રધાનમત્યનો પગજ્ય કર્યો, એટલે બીજા કિતરતા મદલનો પણ પરિહાર થયતો જાણવો.

મોક્ષથી ગહિતપણુનો પ્રસંગ તથા શાસ્ત્રની સાથે વિરુદ્ધતા આદિ દોષો, જે પ્રધાન વાદમાં જણાવ્યા છે, તે આસ્થાને પણ બતાવી દેવા. (૧૨)

શિષ્ય-પ્રલય સમયે લોચ્ય લોકતા રૂપે થવાથી ઉત્પત્તિ સમયે લોચ્ય લોકતાથી કેવી રીતે વિલકત થશે ?

ગુરુ-જેમ લૌકિક રીતિ હોય છે, તેમ લોકતા લોચ્યથી વિલકત થશે આ જ હેતુને લઈ નીચેનું સૂત્ર કહ્યું છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૩ મું.

લોકતા લોચ્યથી લિન્ન થશે.

મોક્ષપ્રાપ્તેરવિમાગચ્છેત્ સ્યાહ્લોકતઃ ॥૨૩॥

સૂત્રાર્થ-લોચ્ય લોકતા થવાનો પ્રસંગ આવવાથી અવિલકત થશે નહિ એમ જો કોઈ કહે તો તેને કહેવું કે, ઉત્પત્તિ સમયે લૌકિક રીત પ્રમાણે લોકતા લોચ્યથી વિલકત થશે. (૧૩)

ટીકા-શિષ્ય-વળી પ્રહ્લ કારણવાદનો તર્કની સહાયતાથી હું આક્ષેપ કરું છું હાખલા તરીકે જો કે શ્રુતિ ચોતાના વિષયમાં પ્રમાણરૂપે હોય છે, છતાં અન્ય પ્રમાણવડે તે વિષયનો જ્યારે લોપ થાય છે ત્યારે તે શ્રુતિ અન્ય વચનપર આધાર રાખે છે. જેમ મંત્ર તથા અર્થવાદ અન્ય પ્રમાણપર આધાર રાખે છે, તેમ એક શ્રુતિવચન અન્ય શ્રુતિના વચનપર આધાર રાખે છે વળી જેમ ધર્મ તથા અધર્મ એક

બીજાથી લિન્ન હોય છે, તેમ એક અન્ય તર્કને લઈ અપ્રમાણરૂપે થાય છે. જો આ પ્રમાણે છે તો શ્રુતિ પ્રમાણરૂપે કેવી રીતે કહેવાય ? માટે શ્રુતિથી લિન્ન જે કાંઈ પ્રમાણ હોય, તેનો અટકાવ અર્થાત્ અપ્રમાણરૂપતા થાય છે, એમ કહેવું અયોગ્ય છે. વળી પ્રસિદ્ધ એવા અન્ય પ્રમાણને શ્રુતિ કેવી રીતે પાષ કરી શકે ? આના મંજાધમાં હું કહું, તે તમે સાલજો. લોકતા તથા લોચ્યની લિન્નતા લોકમા પ્રસિદ્ધ છે. લોકતા ચેતનસ્વરૂપે તથા શારીરરૂપે છે તથા ચેત્ય શબ્દાદિરૂપે તથા તેના વિષયરૂપે છે જેમકે લોકતારૂપે દેવદત્ત છે તથા લોચ્યરૂપે અન્ન છે જો લોકતા લોચ્ય ભાવને પ્રાપ્ત થાય તો પછી તેનો વિભાગ થઈ શકે નહિ તેમજ લોચ્ય લોકતા ભાવને પામે, તોપણ પછી તેઓ વિલકત થઈ શકે નહિ. વળી લોકતા તથા લોચ્ય પરમ કારણ પ્રહ્લથી લિન્ન નહિ હોવાથી તે બેઉનો પરસ્પર એક ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે બીજું જેમ આ જે લોકતા તથા લોચ્યનો વિભાગ જોવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે ભૂત તથા લવિચ્ચ કાળમા પણ વિભાગ હોવો જોઈએ, આ પ્રમાણેની કલ્પના યુક્ત છે માટે જે પ્રસિદ્ધ રીતે વિલકત છે, તે એકત્ર કદી થઈ શકે નહિ માટે જ્યારે પ્રસિદ્ધ એવા લોકતા તથા લોચ્યના વિભાગનો અભાવ છે ત્યારે પ્રહ્લ જ આ સર્વના કારણરૂપ છે, એમ મનવું અયોગ્ય છે

અરુ-તું જે આ પ્રમાણે કહે છે, તે શંકાનું નિવારણ હું કહું તે તું

સાંભળ. લૌકિક રીતિએ જે રીતે વિકારની સ્થિતિ થાય છે, તેમ આ સ્થળે પણ છે. આ રીતનાં લૌકિક દૃષ્ટાંત નીચે પ્રમાણે છે:—જો કે સમુદ્રના જળના વિકારરૂપે ક્રીણુ, મોટાં મોઢાં, નાનાં મોઢાં, પરપોટા આદિ અનેક હોય છે. આ જો કે સમુદ્રના જળથી ભિન્ન નથી, છતાં એક ખીલથી વિભક્તરૂપે, તેમ જ એક ખીલ સાથે એકત્ર થવારૂપ વ્યવહાર જોવામાં આવે છે. સમુદ્રના જળના વિકારરૂપ ક્રીણુ, મોઢાં આદિ ભિન્ન સ્વરૂપે ન હોવા છતાં એક ખીલથી ભિન્ન સ્વરૂપે હોય છે, પણ બ્યારે તે વિકારો અભિન્ન સ્વરૂપે થાય છે ત્યારે તે વિકારો અસુદૃશ્ય ભિન્નરૂપે હોતા નથી. આજ પ્રમાણે ભોક્તા તથા ભોજ્યની એક ખીલથી ભિન્ન પ્રાપ્તિ નથી. પરબ્રહ્મથી ભિન્ન સ્વરૂપે કંઈ પણ થશે નહિ. જો ભોક્તા બ્રહ્મના વિકારરૂપે ન હોય તો “તત્ત્વદ્વાત-સ્વાતુપ્રાવિશત્:—પરમાત્માએ જગતને ઉત્પન્ન કરી તેમાં પ્રવેશ કર્યો.” આ રીતે અવિકારી સદ્બ્રહ્મને જ કાર્યરૂપે ભોક્તામાં પ્રવેશ છે. જેમ આકાશને વિભાગ ઘટાદિ ઉપાધિને લઈને છે, તેમ જ ઉપાધિને લઈ પ્રવેશ પામેલ બ્રહ્મને કાર્યસ્વરૂપે વિભાગ છે. આથી પરમ કારણરૂપ બ્રહ્મને ભોક્તા તથા ભોજ્ય ક્ષણબાજો વિભાગ એકચતોને પામે છે. જેમ સમુદ્રના તરંગો પાછા જળભાવમાં એકરૂપે થાય છે, તેમ વિકારો બ્રહ્મમાં એકરૂપે થાય છે. (૧૩)

શિષ્ય:—કાર્ય તથા કારણ એકરૂપે છે, એ કેવી રીતે જણાય?

ગુરુ:—શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, વિકારો વાણીના આરંભણરૂપે જ છે. આ જ પ્રમાણે ૧૪ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

અધિકરણ ૬ ઠું—સૂત્ર ૧૪ મું.

કાર્ય તથા કારણ એકરૂપે.

તદનન્યત્વમારમણશબ્દાદિન્ય: ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ:—આરંભણ આદિ શબ્દો શ્રુતિએ કહ્યા છે, તેપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, કાર્ય તથા કારણનું અનન્યપણું છે. (૧૪)

ટીકા: ગુરુ-વ્યાવહારિક રીતે ભોક્તા તથા ભોજ્યના લક્ષણરૂપ વિભાગનો સ્વીકાર કરી “સ્વાતુપ્રવિશત્” અર્થાત્ લૌકિક દૃષ્ટાંત આપી તેનો પરિહાર કર્યો. પણ આ વિભાગ પરમાર્થરૂપે નથી. કારણ કે કારણ તથા કાર્યની અભિન્નતા સ્વીકારાયલી છે. આકાશ આદિ અત્યંત વિસ્તારવાળું જગત્ કાર્યરૂપે છે તથા પરબ્રહ્મ કારણ સ્વરૂપે છે. માટે પરમાર્થ સ્વરૂપ કારણથી કાર્યનું અભિન્નપણું છે. કારણના વિના કાર્યનો અભાવ સ્વીકારવો પડશે.

શિષ્ય:—આમ કહેવાનું શું કારણ?

ગુરુ:—શ્રુતિમાં વાણીના આરંભણરૂપે વિકારનું નિરૂપણ કરેલ છે, તેથી એક અર્થાત્ કારણનું જ્ઞાન થવાથી સર્વ અર્થાત્ કાર્યનું જ્ઞાન થાય છે,

એમ જે શ્રુતિમાં કહ્યું છે ત્યાં દૃષ્ટાંત પણ આપ્યું છે. જેમકે “યથા સોમ્યેવેન મૃત્તિચેન સર્વ મન્યમ વિજ્ઞાત સ્યાદ્વાચારમણ વિકારો નામધેય મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ (છાં ૬, ૧, ૧) હે ! સોમ્ય ! જેવી રીતે એક મૃત્તિકાના પિંડવડે તેના સર્વ વિકારો મૃત્તિકામયરૂપે છે અર્થાત્ તે વાણીના આરંભણરૂપે, વિકારરૂપે, નામરૂપે છે, પણ તેમાં સત્ય સ્વરૂપે તો મૃત્તિકા જ છે.” આતું રહૈય એ છે કે, એક મૃત્તિકાનો પિંડ પરમાર્થ સ્વરૂપે મૃત્તિકામય છે. આ રીતનું જ્ઞાન થવાથી ઘટ, શરાવ, ગોળી આદિ મૃત્તિકાના વિકારરૂપે છે તથા તે મૃત્તિકાના સ્વરૂપથી અભિન્નરૂપે જાણવામાં આવે છે. કારણ કે તે વાણીના આરંભણરૂપે છે અર્થાત્ અમુક વસ્તુ છે, એ રીતનો વાણીવડે આરંભ થાય છે. તેમજ તે વિકારસ્વરૂપે તથા નામરૂપે જ છે. આ મૃત્તિકાના કાર્યરૂપ ઘટ, શરાવ તથા ગોળી છે. પારમાર્થિક સ્વરૂપે કોઈપણ વિકાર હોતો નથી. વિકાર કેવળ નામ માત્ર હોવાથી મિથ્યા છે તથા મત્યરૂપે તો મૃત્તિકા જ છે. શ્રુતિમાં બ્રહ્મના સંબંધમાં પણ આ જ દૃષ્ટાંત લીધું છે. જેવી રીતે શ્રુતિમાં વાચારંભણનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે, તેમ તેના દાષ્ટાંતિકમા પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન તેના કાર્યસમૂહનો અભાવ છે, એમ સ્વીકારાય છે વળી તેજ, જળ તથા અન્ન બ્રહ્મના કાર્યરૂપે કદાં છે તથા કહ્યું છે કે કાર્ય સ્વરૂપ તેજ, અન્ન તથા જળની, કારણ

રૂપ તેજ, જળ તથા અન્નથી ભિન્નરૂપે રિચિતિ હોતી નથી. કહ્યું છે કે, “અપમાદગ્ને-રગિત્વ વાચારમણ વિકારો નામધેય ટ્રીણ સ્પર્ણાત્યેવ સત્યમ્ (છા. ૬, ૪, ૧) જળ. તેજ તથા પૃથ્વીના ગમનથી અગ્નિના અગ્નિપણ્ણનો નાશ થય છે, તે કેવળ શબ્દાત્મકસ્વરૂપે છે. તેમજ તે વિકાર તથા નામરૂપે છે. કેવળ તેનાં ત્રણ સ્વરૂપો જ સત્યરૂપે છે.” આરંભણ શબ્દની સાથે આદિ શબ્દ છે, તે વડે નીચે પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહેલ અર્થ જાણવો. જેમકે, “ઇતદાત્મ્યમિદ સર્વં તત્સત્ સ બ્રાહ્મા તત્ત્વમસિ (છાં ૬, ૮, ૭) इद सर्वं यदयमात्मा (બૃં ૨, ૪, ૬) ત્રૈવેદ સર્વમ્ (સું ૨, ૨, ૧૧) આત્મેવ સર્વમ્ (છાં ૭, ૨૫, ૨) નેહ નાનારિતિ કિંચન (બૃં ૪, ૪, ૧૬) તે સર્વ જગતના આત્મારૂપે પરબ્રહ્મ છે. હે શ્વેતકેતુ ! તું પણ તે જ છે.” આ સર્વ જે કાંઈ છે, તે આત્મારૂપે છે.” આ સર્વ બ્રહ્મરૂપે છે.” આ સર્વ આત્મારૂપે છે.” કોઈ પણ પ્રકારની વિવિધતા નથી ” આ રીતે આત્માના એકપણાને પ્રતિપાદન કરનારાં અનેક વચનો શ્રુતિમાં છે. જે તે પ્રમાણે ન હોય તો એકના જ્ઞાનવડે સર્વનું જ્ઞાન થવું બની શકે નહિ. માટે જેવી રીતે ઘટ કરવડા આદિ આકાશની મહાકાશ સાથે અભિન્નતા છે, જેવી રીતે મૃગ તૃષ્ણિકાનું જળ રેતાળ જમીનથી ભિન્ન નથી, કારણ કે તે સ્વરૂપે જોવામાં આવે છે તથા પાછો નાશ થાય છે, જેથી તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ થતું નથી; તે જ રીતે લોકતા તથા લોચ્ય આદિ પ્રપંચસમૂહનો બ્રહ્મથી ભિન્નરૂપે અભાવ છે, એમ જાણવું.

કારણ કે પ્રજ્ઞાનું સ્વરૂપ અનેકરૂપે છે. જે રીતે વૃક્ષ અનેક શાખાથી સુકત છે, તે જ રીતે પ્રજ્ઞા પણ અનેક શક્તિવાળો કહેવાય છે. માટે તે એકરૂપે, તેમજ અનેક રૂપે છે, એમ બેઉ રીતે ખરું છે. જેવી રીતે વૃક્ષ એક છે, છતાં શાખા લઈ અનેક રૂપે છે, તેમજ સમુદ્ર એક છે, છતાં તેમાં પ્રીણ, મોના' આદિવડે અનેકપણું છે. જેમ મૃત્તિકા એક છે, છતાં ઘટ શરાવ આદિને લઈ મૃત્તિકા અનેક સ્વરૂપે થાય છે, તેમ સર્વ એકરૂપે છે, એવા જ્ઞાનવડે મોક્ષ વ્યવહારની પ્રાપ્તિ થશે તથા અનેક અંશરૂપે માનવાથી કર્મ કાંડના આશયવાળા લૌકિક તથા વૈદિક વ્યવહારની પ્રાપ્તિ થશે. આ રીતે મૃત્તિકા આદિનું દૃષ્ટાંત યોગ્ય થશે.

શિષ્ય:—આપ કહો છો, તેમ બનશે નહિ. કારણ કે મૃત્તિકાએવ સત્યમ આ દૃષ્ટાંતમાં પ્રકૃતિ માત્ર જ સત્યરૂપે છે, એમ કહ્યું છે તથા વાચારમણ શબ્દવડે સર્વ વિકારસમૂહ મિથ્યા છે, એમ કહ્યું છે. આ જ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોત્તિકમાં પણ એવાત્મમિદ સર્વ તત્સત્યમ આ રીતે પરમકારણ સ્વરૂપ એકને જ સત્યરૂપે માન્યું છે. વળી કહ્યું છે કે, “સ જાત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો હિ પ્રવેતકેતુ” તે આત્મારૂપે છે.” આ રીતે જીવનો પ્રજ્ઞા સ્વરૂપે ઉપદેશ કર્યો છે. આ રીતે જીવનો પ્રસિદ્ધ રીતે પ્રજ્ઞાવાચક સ્વરૂપે ઉપદેશ કર્યો છે, પણ અન્ય ચત્નો કરવાથી જીવભાવ પ્રજ્ઞાભાવને પામતો નથી આથી જેમ રત્નજ્યુઆદિની બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી સપોદિની બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, તે જ

પ્રમાણે શાસ્ત્રીય રીતે પ્રજ્ઞાત્મ ભાવનું જ્ઞાન થયા પછી સ્વાભાવિક અર્થોત્ત પ્રજ્ઞાથી ભિન્ન જીવભાવનો નાશ થાય છે. વળી જીવભાવનો નાશ થવાથી તેને આશ્રયે રહેલ મમસ્ત સ્વાભાવિક વ્યવહારનો પણ નાશ થાય છે. આ રીતની પ્રસિદ્ધિને લીધે પ્રજ્ઞાથી ભિન્ન વિવિધ અંશની કલ્પના કરી છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યત્ર ત્વસ્ય સર્વમાત્મૈવામૂતતત્કેન જ પર્યેત (બૃ૦૪, ૫, ૧૫) પણ જેને સર્વ આત્મારૂપે છે, તે એકરૂપે થવાથી કોનાવડે કંઈ વસ્તુને જોઈ શકે?” ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે પ્રજ્ઞાસાક્ષાત્કર થવા પછી તેના ક્રિયા, કારક, તથા કૃણ લક્ષણવાળા સર્વ વ્યવહારનો અભાવ દર્શાવ્યો છે. આ રીતનો વ્યવહારનો જે અભાવ દર્શાવ્યો છે, તે કોઈ ભિન્ન અવસ્થાને લઈને કહેલ છે, એમ કહેવું, યોગ્ય નથી કેમકે તત્ત્વમસિ આ શ્રુતિવડે પ્રજ્ઞાત્મ ભાવનું કોઈ વિશિષ્ટ અવસ્થારૂપે નિરૂપણ થઈ શકતું નથી. છાદોગ્યમાં ચોરનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તથા તેમાં કહ્યું છે કે, અસત્યના માનનારાને બધન થાય છે તથા સત્યના માનનારાને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતે પરમાર્થિક સ્વરૂપની એકતા પ્રતિપાદન કરી છે. વિવિધતા જે જીવમાં આવે છે તે મિથ્યા જ્ઞાનને લીધે છે. જે એક્યતા તેમજ વિવિધતા બેઉ જ સત્યરૂપે હોય તો વ્યવહારના વિષયવાળો પ્રાણી મિથ્યા વસ્તુને માનનારો છે, એમ કેવી રીતે કહેવાઈ શકે? શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “મૃગો જ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય જ્ઞ નાનેજ વ્યતિ

(૫૦૪, ૪, ૧૯) જે મનુષ્ય વિવિધભાવને જુએ છે તે એક મૃત્યુ પછી બીજા મૃત્યુને પામે છે અર્થાત્ જન્મમરણના ફેરામાં પડે છે.” આ શ્રુતિ એમ સૂચવે છે કે, બ્રહ્મમાં લેહદહિનો ત્યાગ કરવો. આ શ્રુતિમાં જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ નથી. કારણ કે સમ્યક્ જ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવાવાળા મિથ્યા જ્ઞાનને અંમારના કારણરૂપે કહ્યું નથી. વળી બેઉ પ્રકારનાં જ્ઞાન ભે સત્ય હોય તો એક-પણના જ્ઞાનવડે વિવિધ જ્ઞાનનો જે નિષેધ કર્યો છે, તે યોગ્ય નથી. વળી એક્યતાનો સ્વીકાર કરવાથી વિવિધતાનો અભાવ થશે. આથી પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે જણાતા લૌકિક પ્રમાણોની નિવૃત્તિ થશે. કારણકે લૌકિક પ્રમાણનો વિષય રહેશે નહિ. કાખલા તરીકે સ્થાણુ આદિમાં પુરુષ આદિનું જ્ઞાન જેમ મિથ્યા છે, તે રીતે લૌકિક પ્રમાણુ મિથ્યા થશે. તે જ પ્રમાણુ વિધિનિષેધવાળું શાસ્ત્ર પણ લેદવાળું હોવાથી, લેદનો અભાવ માનવાને લીધે મિથ્યા થશે. વળી અલેદ-ભાવને લઈને મોક્ષ શાસ્ત્ર પણ અપ્રમાણુ-રૂપે થશે કારણકે તેમાં ગુરુ તથા શિષ્ય આદિ લેદ ભાવ રહેલ છે. વળી મિથ્યા એવા મોક્ષ શાસ્ત્ર વડે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ આત્મેક્યતાનું મત્યપણુ કેવી રીતે હોઈ શકે?

પૂર્વે સ્વપ્નના સર્વ વ્યવહાર સત્યરૂપે ભાસે છે. જ્યાં સૂધી સત્ય સ્વરૂપ આત્માની એક્યતા પ્રતિપાદન કરવામાં નથી આવી, ત્યાં સૂધી પ્રમાણુ તથા પ્રમેયના ફળ લક્ષણવાળા વિકારોમાં કોઈની પણ મિથ્યા બુદ્ધિ થતી નથી. સ્વાભાવિક રીતે બ્રહ્માત્મતાનો ત્યાગ કરી, સર્વ પ્રાણી, આ તો હું છું તથા આ તો માણું છે, આ રીતના અવિદ્યાવાચક ભાવવડે વિકારને પામે છે. માટે બ્રહ્માત્મભાવની પ્રાપ્તિ થવા પૂર્વે સઘળો લૌકિક તથા વૈદિક વ્યવહાર યોગ્ય છે. જેવી રીતે સૂતેલો પ્રાકૃત મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પોતાને ઉગ્ય તથા અધમ ભાવને પામેલો જુએ છે તથા જાગૃતાવસ્થા થતાં સૂધી તેણું જ જ્ઞાન તેને પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે તથા નિશ્ચિતરૂપે રહે છે. આ સ્વપ્ન જ્ઞાનપ્રત્યક્ષ પ્રમાણુરૂપે જોવામાં આવતા સર્વ વ્યવહાર તેને આભાસરૂપે લાગતા નથી, પણ સત્યરૂપે જ લાગે છે.

શિષ્ય—પણ અસત્ય વેદાંત વાક્યવડે સત્ય એવા બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે? રજઝુરૂપી સર્પવડે દશેલો મનુષ્ય મરણ પામતો નથી. તેમજ મૃગ તૃણિકાના જળવડે સ્નાન તથા પાનાદિ હેતુ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. વળી આપ એમ કહેશો કે આ દોષ નથી. કારણ કે શકાયુક્ત વિષ આદિથી થયેલ મરણ્યુદિ કાર્યની પ્રાપ્તિ હોય છે. કારણકે સ્વપ્ન દર્શનની અવસ્થાવાળાને અર્પનો દંશ તથા જળનું સ્નાન આદિ કાર્ય જોવામાં આવે છે. માટે તે કાર્ય મિથ્યા છે.

ગુરુ—આ તારું માનવું ખોટું છે. બ્રહ્મજ્ઞાનની પૂર્વે પણ સર્વ વ્યવહારો સત્ય-રૂપે લાગે છે જેવી રીતે જાગૃતાવસ્થા

પુરુષ:-આના સંબંધમાં હું કહું, તે સાંભળ. જો કે સ્વપ્નાવસ્થાવાળા પુરુષને સર્વનો દંશ તથા જળણું સ્નાન આદિ કાર્ય અમૃતરૂપે છે, છતાં સુષ્પ પુરુષને વૃત્તિજ્ઞાન સત્ય રૂપરૂપે છે. કારણકે જાગૃતાવસ્થા પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેનો બાધ થતો નથી. સ્વપ્નમાંથી ઉઠેલો પુરુષ જો કે સર્વદંશ તથા જળના સ્નાનાદિ કાર્યને મિથ્યા છે, એમ માને છે, છતાં સ્વરૂપ ચૈતન્ય અર્થાત્ વૃત્તિજ્ઞાન મિથ્યા છે, એમ તે માનતો નથી. આ રીતે સ્વપ્નદ્રષ્ટાના વૃત્તિજ્ઞાનનો નાશ નહિ થતો હોવાથી દેહાત્મવાદ દોષ-યુક્ત છે, એમ જાણવું. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, 'વદા કર્મસુ કામ્યેષુ પિય સ્વપ્નેષુ વ્યવતિ, સમૃદ્ધિ તત્ર જાનીયા તત્ત્વિ ન્વજનનિર્દશને (છાં ૦ પ, ૨, ૬) જ્યારે યજ્ઞ કરવાના પ્રસંગમાં કતો સ્વપ્નમાં ઠેટલાક કામ્યકર્મોમાં સ્ત્રીઓને જીવે તો તેણે ખરેખર આ સ્વપ્નપરથી ખાત્રી રાખવી કે, તેની ક્રિયા રૂપરૂપી નીવડી છે.' આ પ્રમાણે અમત્યરૂપ સ્વપ્નના લેવાવડે સત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિનું નિરૂપણ કહ્યું છે તે જ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષરૂપે ઠેટલીક અનિર્દેશ વસ્તુઓ સ્વપ્નના લેવાવડે થાય છે. જેમકે સ્વપ્નમાં કૃષ્ણ દાંતવાળા કૃષ્ણ પુરુષને જે મનુષ્ય જીવે છે તેનો નાશ થાય છે. અર્થાત્ તે લાગે મમય જીવશે નહિ, એમ કહ્યું છે. આ રીતે અમુક સ્વપ્નના દર્શનથી સારું થાય છે એમ કહ્યું છે તથા અમુક સ્વપ્નના દર્શનવડે અનિદ થાય છે એ પ્રમાણે મનુષ્યના સંબંધમાં કુદૃષ્ટતા કે અકુદૃષ્ટતાનું

સૂચન કરેલ છે. આ જ પ્રમાણે રેખારૂપ મિથ્યા અક્ષરના લેવાથી અકારણિક મત્ય અક્ષરની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ મર્મનું ઉપદેશ એ છે કે, આત્માની એકતાનું જે પ્રતિપાદન, તે જ પ્રમાણરૂપે છે. આ સિવાય અન્ય કાંઈ પણ પ્રમાણરૂપે નથી. જેમકે લોક વ્યવહારમાં કોઈએ એમ કહ્યું કે, "પૂજન કરવું જોઈએ" તો પછી તેમાં આ રીતની શંકા રહે છે કે, કોણે શાના-વડે યજ્ઞન કરવું જોઈએ? પણ "તત્ત્વમસિ, મદમહાત્મિ તે તું છે. હું પ્રહ્મસ્વરૂપે છું" એમ કહેવામાં અન્ય કંઈ પણ રીતની આકાંક્ષા રહેતી નથી. કારણ કે ચૈતન્ય-સ્વરૂપ, સર્વાત્મેયકપણના વિષયરૂપે છે. કોઈ અવશેષ રહેલ વિષયમાં આકાંક્ષાનું અસ્તિત્વ હોય છે, પણ આત્માથી લિપ્ત અન્ય કાંઈ પણ શેષરૂપે નથી. આના સંબંધમાં કાંઈ પણ વિષય રહેતો નથી, કે જેની આકાંક્ષા રાખી શકાય. તેમ જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો અભાવ છે, એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "તદાત્વ વિજ્ઞો (છાં ૦, ૧, ૨) તું પણ પ્રહ્મરૂપે છે, એ રીતના પિતાના ઉપદેશને લીધે શ્વેતકેતુને પ્રહ્મજ્ઞાન થયું." વળી જ્ઞાનસાધનરૂપે શ્રવણાદિ છે, તેમજ વેદનું અધ્યયન કરવું જોઈએ, આ રીતનું વિધાન છે. આ જ્ઞાન

વેદો છે. આત્મસાક્ષાત્કાર થયા પૂર્વે મત્ય તથાઅનૃતરૂપ સર્વ વ્યવહાર તેમ જ હૌકિક તથા વૈદિક વ્યવહારનો નાશ હોતો નથી. માટે છેવટના પ્રમાણુવડે આત્માની એકતાનું પ્રતિષાદન થાય છે તથા તેમ થવાથી સર્વ પૂર્વના રહેલા લેદ વ્યવહારનો નાશ થાય છે તથા વ્યવહારનો નાશ થવાથી એકાત્મામાં અનેકાત્મ સ્વરૂપ પ્રદક્ષની કેલ્પના કરવાનો અવકાશ પણ રહેતો નથી.

શિષ્ય:-જેમ મૃત્તિકા આદિના દષ્ટાંતમાં મૃત્તિકા જ પરિણામીરૂપે છે, તેમ પ્રદક્ષ પણ સર્વ વ્યવહારના પરિણામરૂપે છે, એમ શાસ્ત્રનું માનવું હોવું જોઈએ. કારણ કે ઘટ શરાવાદિના પરિણામરૂપે મૃત્તિકા આદિ પદાર્થો જોવામાં આવે છે.

ગુરુ:-સર્વના પરિણામરૂપે પ્રદક્ષ છે, એમ નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ વાણ મહાનજ જ્ઞાનાજ્ઞતોઽમૃતોઽમૃતોઽમૃતોઽમૃતો (૫૦૩,૬, ૨૫) આ આત્મા ઉત્પત્તિ ભાવથી રહિત, જરા ભાવથી રહિત, મરણભાવથી રહિત, ભયથી રહિત તથા પ્રદક્ષસ્વરૂપે છે.” વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ વાણેતિ નેત્યાત્મા (૫૦૩,૬,૨૭), અસ્ત્યૂલમનણ (૫૦૩,૮,૮) આ આત્માનું સ્વરૂપ આવું આવું નહિ, એમ અનિર્વચનીય છે.” તે સ્વદ્ભાવ તથા હ્રસ્વભાવથી રહિત છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ-વડે પ્રદક્ષમાં સર્વ પ્રકારની વિક્રિયાનો નિષેધ કર્યો છે. કારણ કે પ્રદક્ષનું નિરૂપણ કૃતસ્થ સ્વરૂપે કહેલું છે. એક જ પ્રદક્ષ પરિણામ ધર્મવાળો હોય તથા પરિણામ ભાવથી રહિત હોય, એમ પ્રાપ્ત થવા શક્ય નથી.

શિષ્ય:-જો કે પરિણામ ધર્મવાળો નથી, છતાં સ્થિતિ તથા ગતિ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતાં હોવાથી પરિણામ ધર્મવાળો હોય, એવો ભાસ થાય છે.

ગુરુ:-ના, આત્માનું વિશેષણ કૃતસ્થ રૂપે આપેલું છે. કૃતસ્થ પ્રદક્ષમાં સ્થિતિ તથા ગતિની માફક અનેક ધર્મનો આશ્રય સંભવતો નથી. હું કહું છું કે, પ્રદક્ષ કૃતસ્થ રૂપે તથા નિત્ય રૂપે છે તથા તેમા કોઈપણ પ્રકારના વિકારનો નિષેધ કરેલો છે. જેમ પ્રદક્ષ આત્માથી અલિપ્ત છે, એ જ મોક્ષનું સાધન છે, તે જ રીતે જગદાકારનું પરિણામ દર્શન સ્વતંત્ર રીતે કોઈપણ દ્વંને ઉત્પન્ન કરતું નથી. કારણ કે જગદાકારના પરિણામી દર્શનના દ્વંનું પ્રમાણ કોઈ દેકાણે દર્શોંયું નથી. કારણકે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, કૃતસ્થ પ્રદક્ષાત્મના જ્ઞાનવડે મોક્ષરૂપ દ્વં પ્રાપ્ત થાય છે. “સ વાણેતિ નેત્યાત્મા આ આત્મા નેતિ નેતિ રૂપે છે.” આ રીતની શરૂઆત કરી ‘અમય ધૈ જનક પ્રાણોઽસિ (૫૦૪,૨,૪) હે જનક! તું હવે અભયરૂપ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયો છે” આ રીતે જ્ઞાનનું મોક્ષરૂપી દ્વં છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રદક્ષના નિરૂપણમા દ્વંની સિદ્ધિ સર્વ ધર્મવિશેષથી રહિત પ્રદક્ષ જ્ઞાનથી જ થાય છે. પણ પ્રદક્ષનું જગતના આકારે પરિણામીપણું છે, માટે પ્રદક્ષજ્ઞાનના ઉપાયમાં તેનો વિનિયોગ છે, આ રીતના જ્ઞાનને શ્રુતિ મિથ્યા કહે છે. દ્વંવાળા વચનની સમીપ અર્થાત્ પ્રદક્ષજ્ઞાન સંબંધીનું જે વચન છે, તેની સમીપ આદ્વં

અર્થાત્ જગદોન્નિત્ય આદિ વચન છે તે તેના અંગરૂપે અર્થાત્ પ્રદક્ષાનાના સાધનરૂપે છે. કારણ કે સાધન વિના સ્વતંત્ર રીતે ફળની કલ્પના થઈ શકતી નથી. પ્રદક્ષા પરિણામરૂપે છે, એવા જ્ઞાનથી આત્માનું પણ પરિણામપણું છે, એ ફળ છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે. કારણ કે મોક્ષત્વ ફળ ફલસ્થ તથા નિત્યરૂપે છે.

શિષ્ય:-કુટરથ પ્રદક્ષા કેવળ એકજ સ્વરૂપે છે, માટે શાસન કર્તા તથા શાસન કરવાની વસ્તુ આ બેઉનો અભાવ થયે, તેથી ઇશ્વર સર્વના કારણરૂપે છે, આ રીતની પ્રતિજ્ઞાનો વિરોધ આવશે, તેનું કેમ?

ગુરુ:-આ રીતની પ્રતિજ્ઞામાં કોઈ રીતનો વિરોધ આવશે નહિ. કારણ કે સર્વજ્ઞ સ્વરૂપને પોતાને જ અવિદ્યાવાચક નામ, રૂપ તથા બીજરૂપે વિસ્તાર પામવાની ઇચ્છા હોય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “તસ્માદ્વા એ તસ્માદાત્મન આકાશઃ સમૂત્” (તે૦૨, ૧) આ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ છે.” ઇત્યાદિ વચનવડે નિત્ય, શુદ્ધ, પુરુષ, સુકૃત સ્વરૂપ, સર્વજ્ઞ સ્વરૂપ, તથા સર્વ શક્તિવાળા ઇશ્વરમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ, રિચતિ તથા પ્રલયો છે. અચેતન સ્વરૂપ પ્રધાનમાંથી અથવા તો અન્યમાંથી નથી. આ વિષયનું સૂચન જન્માણસ્ય વત્. સૂત્રથી કરવામાં આપ્યું છે. આ સૂચન પ્રદક્ષાની અવસ્થારૂપે છે. પણ અહીં કોઈ વિરૂદ્ધ અર્થનું નિરૂપણ કર્યું નથી.

શિષ્ય:-નિરતિશયરૂપે આત્માનું એક-પણું તથા અદ્વિતીયપણું કહેનારી જે શ્રુતિ છે, તે વિરૂદ્ધ અર્થનું સૂચન નથી કરતી, એમ કેવી રીતે કહેવાય?

ગુરુ:-વિરૂદ્ધ અર્થનું સૂચન શ્રુતિ કેવી રીતે નથી કરતી, તેના સંબંધમાં હું કહું તે સાલજા બધે સર્વજ્ઞ ઇશ્વરવાચક હોય, એવા અવિદ્યાવડે કલ્પાએલ નામ તથા રૂપ છે. આ નામ તથા રૂપ તત્ત્વથી ભિન્ન હોવાને લીધે અર્થાત્ કલ્મિત હોવાને લીધે અનિર્વચનીયરૂપે છે. તેઓ સંસાર-પ્રપંચના બીજરૂપે છે અને શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ સર્વજ્ઞ ઇશ્વરની આયા શક્તિરૂપ તથા પ્રકૃતિરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે. આ નામ તથા રૂપથી ભિન્ન સર્વજ્ઞ ઇશ્વર છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, આકાશો વૈ નામ નામ-સ્વભોર્નિર્વિહતા તે યદન્તરા તદ્વચ (છા૦૮, ૧૪, ૧) નામરૂપે આકરવાણિ (છા૦૬, ૩, ૨) સર્વાણિ સ્વાણિ વિવિધ્ય ધીરો નામાણિ કૃત્વાઽભિવદન્યદાસ્તે (તે૦ આ૦૩, ૧૨, ૭) એક વીજં વદુષા યઃ વૃતોતિ (મંદે. ૬, ૧૨) અદેઅર જેને આકાશ કહેવામાં આવે છે, તે નામ તથા રૂપવડે બનેલું છે. જે નામ તથા રૂપથી રહિત છે તે બ્રહ્મસ્વરૂપે છે.” દેવે સંધ્યા કરી કે, નામો તથા રૂપોવડે હું અનેક-રૂપે આઉં, સર્વ રૂપોને, મજા નામ પાડી જેને વિષે બ્યાપીને પોતે રહે છે.” જે એક બીજને અનેકરૂપે કરે છે.” આ રીતે અવિદ્યાવડે થયેલ નામ તથા રૂપાત્મક ઉપાધિવાળો ઇશ્વર થાય છે. જેમ

ઘટ તથા કરવડાઆદિમાં આકાશ વ્યાપી-
ને રહેલ છે, તેમ પરમાત્મા નામ તથા
રૂપને વ્યાપી રહેલ છે. આ પરમાત્મા
ઘટાકાશની માફક પોતાથી જ થયેલા
સ્વભાવિક વિજ્ઞાનાત્માની ઉપર વ્યવહારના
સંબંધમાં અધિષ્ઠાતાપણું ભોગવે છે. આ
વિજ્ઞાનાત્માએ અવિદ્યાવડે કલ્પાયેલ
નામ તથા રૂપને લીધે કાર્ય તથા
કારણના સંઘાતરૂપે છે. આ રીતે અવિદ્યા-
યુક્ત ઉપાધિથી ભિન્નતા, તે જ ઇશ્વરનું
ઇશ્વરપણું, સર્વજ્ઞપણું તથા સર્વશક્તિપણું
છે. વિદ્યાવડે ન્યાયે ઉપાધિ સ્વરૂપની
નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે આત્મામાં નિયામક
નિયંત્રક તેમજ સર્વજ્ઞત્વાદિ વ્યવહારની
પારમાર્થિકરૂપે પ્રાપ્તિ હોતી નથી. શ્રુતિમાં
કહ્યું છે કે, “યત્ર નાન્યત્પરયતિ નાન્યચ્છુળોતિ
નાન્યદિજાતાતિ ત્ મૂળાઃ (છાં ૭, ૨૪, ૧) યત્ર

કર્તાપણને, કર્મોને તેમજ કર્મફળના
સંયોગને ઉત્પન્ન કરતો નથી. આ વસ્તુ
સ્વભાવવડે થાય છે. પરમાત્મા કોઈને
પાપ આપતો નથી તેમજ તે કોઈને
પુણ્ય પણ આપતો નથી. જ્ઞાન સ્વરૂપ
આત્મા અજ્ઞાનવડે આવૃત્ત થયેલ છે.
તેથી પ્રાણીઓ મોહને પામે છે.” આ
રીતે ઇશિતા તથા ઇશિતવ્ય આદિ
વ્યવહારનો અભાવ પરમાર્થાવસ્થામાં
કહેવાયલો છે. શ્રુતિમાં પણ વ્યવહાર-
વસ્થામાં ઇશ્વરદિનો વ્યવહાર કહેવાયલો
છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અથ તર્વશ્ચરણમુતાપિ-
પતિરેવ મુતપાલ એવં તેતુ વિષરણં દળં લોકાના-
મનમદાય (પ્રા. ૪, ૪, ૨૨) તે સર્વજ્ઞ
ઇશ્વરરૂપે છે, તથા સર્વના અધિપતિ-
રૂપે છે. તે આધુ કર્મે કરી મહાન થતો
નથી તથા ખરાબ કર્મવડે અસ્થ થતો
નથી. તે સર્વેશ્વરરૂપ. સર્વ ભૂતોના

કની સાથે બ્રહ્મને અરખાવે છે શ્રુતિ કાર્ય પ્રપંચનો તેમજ પરિણામ પ્રક્રિયાનો નિયંધ કરતી નથી. પણ શ્રુતિ પ્રપંચ તથા પ્રક્રિયાનો આશ્રય એટલા માટે કરે છે કે, તે સચુલ્લેખાનનામાં કામ આવે છે. (૧૪)

શિષ્ય:-ત્યાદે આત્મા એકરૂપે છે તો પછી કાર્ય તથા કારણભાવ શા માટે કહેવામાં આવે છે ?

શુરુ:-કારણભાવને લઈ કાર્યભાવની પ્રાપ્તિ છે. બાકી ખરું જોતાં તો કાર્ય તથા કારણ એકરૂપેજ છે. આ જ પ્રમાણે ૧૫મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ ૬-સૂત્ર ૧૫ મું.

કારણને લઈ કાર્યતા.

માયાઓપલભ્યે : ॥ ૧૫ ॥

સુત્રાર્થ:-કારણત્વ અસ્તિત્વ હોવાથી કાર્યત્વ અસ્તિત્વ છે. નહિ તો કાર્ય તથા કારણ એકજરૂપે છે. (૧૫)

ટીકા:-શુરુ: વળી કાર્યત્વ કારણથી ભિન્ન પશું નથી. કારણ કે કારણનો મંભવ ત્યાદે હોય છે ત્યાદે જ કારણત્વ કાર્ય જોવામાં આવે છે. પણ જો કારણનો મંભવ હોતો નથી તો કાર્યનો પણ અભાવ હોય છે. જેવી રીતે મૃત્તિકા હોય તો ઘટની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમ જ તંતુ હોય છે તો પટની પ્રાપ્તિ થાય છે. નિયમવડે એકથી ભિન્ન વસ્તુનો ભાવ હોય તો અન્યની પ્રાપ્તિ જોવામાં આવતી નથી. જેમકે અશ્વગાયથી ભિન્ન છે, તેથી ગમનું અસ્તિત્વ હેય તો જ અશ્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ હોતું

નથી. તેમ જ કુંભાર હોય તો જ ઘટની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ હોતું નથી. કારણ કે નિમિત્તથી અર્થાત્ કારણથી નિમિત્તિક અર્થાત્ કાર્ય ભિન્ન છે.

શિષ્ય:-અન્યનું અસ્તિત્વ હોય, છતાં અન્યની પ્રાપ્તિ જોવામાં આવે છે. જેમકે અગ્નિનું અગ્નિત્વ હોવા છતાં ધૂમનું અસ્તિત્વ જોવામાં આવે છે.

શુરુ:-તેમ નથી. જો કે અગ્નિ છાંટવા છતાં ગોવાળીઆના નાના ઘસા આદિમાં ધૂમાડો જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-જો અગ્નિનું અસ્તિત્વ નહોય તો આવો ધૂમાડો થાય નહિ. આ રીતે કોઈપણ અવસ્થાવાળું ધૂમનું નિરોધણ હોતું જોઈએ.

શુરુ:-જો તમે એમ માનશો તો પણ કંઈ દોષ નથી. કારણ કે હું કહું છું કે, કાર્ય કારણના અસ્તિત્વમાં આમકેત બુદ્ધિ જ કાર્ય કારણના અભિન્નપણામાં હેતુરૂપે છે આ રીતની કાર્ય કારણમાં આશક્તિવાળી બુદ્ધિ અગ્નિ તથા ધૂમમાં હોતી નથી. અથવા તો મત્સ્યોપન્યે આ રીતના સૂત્રમાં પણ એ જ ભાવ છે. કેવળ ગણદરી જ કાર્ય તથા કારણનું અભિન્નપણું નથી, પણ પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી કાર્ય તથા કારણની અભિન્નતા છે. કન્યુ કે કાર્ય તથા કારણના અભિન્નપણામાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. તંતુની રિધિતિ જો હોય તો પટ થાય છે, પણ તંતુના અસ્તિત્વ વિના પટનામનું કાર્ય પ્રમ થતું નથી. પ્રત્યક્ષ

રીતે તે ક્રેવળ આદ્ય તથા ઉભા તંતુઓ જ ગોઠવવાથી પટરૂપ કાર્યની મિદ્ધિ થાય છે. બીજું તંતુઓમાં અંશુ હોય છે તથા અંશુમાં તેના વિભાગો હોય છે. આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને લીધે અર્થાત્ તેજ, જળ તથા પૃથ્વીને લીધે હોહિત, શુક્લ તથા કૃષ્ણ આ ત્રણ રૂપો હોય છે. આ રૂપોમાંથી વાયુની તથા આકાશની ઉત્પત્તિ છે, એમ અનુમાન કરવું આ મર્મથી પરસ્પર છે, જે એક તથા અદ્વિતીયરૂપે છે તે મર્મ પ્રમાણોની પરિભ્રમણરૂપ છે, એમ અમે કહીએ છીએ, (૧૫)

શિષ્ય:-કાર્ય તથા કારણની અભિન્નતામાં બીજું કારણ હોય તે કહે.

શુર:-કાર્યનું અસ્તિત્વ કારણમાં હોવાથી કાર્યકારણની અભિન્નતા છે. આના જ સંબંધમાં ૧૬મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ હું-સૂત્ર ૧૬ મું.
કાર્યનું કારણમાં અસ્તિત્વ.

સત્વાચ્ચાપરસ્ય ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-પછીથી થનાર અર્થાત્ કર્મનું કારણમાં અસ્તિત્વ હોવાથી કાર્યકારણની અભિન્નતા છે (૧૬)

શુર:-વળી કારણથી કાર્યનું અભિન્ન પહોં છે. કાળથી કે ઉત્પત્તિ પૂર્વે કારણમાં પછીથી થનારા કાર્યનું અસ્તિત્વ કારણપણાવડે જ હોય છે દ્વિતીમાં કહ્યું છે કે, સદેવ સોમ્યેદમય આહીર (છાંદોગ્ય, ૨, ૧) નામ્યા યા દ્વમેવ જ્વાલ આહીર (અં. આં. ૨, ૪,

૧, ૧), હે આગ્ય! પ્રથમ આ સર્વ સદ્રૂપે હતું, પ્રથમ આ એક જ આત્મારૂપે હતું. આ સર્વમા કદ શબ્દવડે બહુ કસાયેલ કાર્યનું કારણ આવે મમાનપણ છે જે વસ્તુનો જેમાં અભાવ હોય છે, તે વસ્તુ તેમાથી કદી ઉત્પન્ન થતી નથી. જે રીતે રેતીમાથી કદી તેલ ઉત્પન્ન થતું નથી માટે ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્યકારણથી અભિન્ન હોવાથી ઉત્પત્તિ પછી પણ કારણથી કાર્ય અભિન્ન સ્વરૂપે જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જેવી રીતે કારણ સ્વરૂપ પ્રદાના મૂળ સ્વરૂપમાં ત્રણે કાળ દેરકાર થતો નથી, તે જ પ્રમાણે ત્રણે કાળ કાર્ય સ્વરૂપ જગતના મૂળ સ્વરૂપમાં જરા પણ દેરકાર થતો નથી. વળી મૂળ પ્રકૃતિ એક જ રૂપે છે, માટે કારણથી કાર્યની ભિન્નતા નથી. (૧૬)

શિષ્ય:-ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસતપણું હતું, માટે કાર્યનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

શુર:-ના, શ્રુતિમાં ઉત્પત્તિ પૂર્વે જ અસત રૂપ હતું, એમ જે શબ્દ વાપર્યો છે, તે બુદ્ધિ ભાવને લઇને છે. આ જ હેતુથી નીચેના સૂત્રની યોગતા કી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ ટું-સૂત્ર ૧૭ મું.

ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યનું અસ્તિત્વ.

અસદ્વ્યવસ્થાસંતિચેન્ન ધર્માન્તરેણ
વાચયશેવાત્ ॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિમાં અસત્નો ઉપદેશ હોવાથી ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યનું અસ્તિત્વ નથી. એમ જો તું કહે તો તે ખોટું છે. આ ઉપદેશ બીજા કારણને લીધે છે. કારણ શ્રુતિના છેવટના વચનથી તેનો નિશ્ચય થાય છે. (૧૭)

ટીકા:-શિષ્ય:-ગણી કેટલેક સ્થળે ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્સ્વરૂપતા છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. જેમકે “અસદંવેદમમ આસીત (બા. ૩, ૧૫, ૧), અસદ્વા દ્વમમ આસીત (તે. ૨, ૭, ૧) પૂર્વે આ સર્વ અસત્સ્વરૂપે હંતું.” પ્રથમ આ સર્વ અસત્સ્વરૂપે હંતું.” આમ અસત્પણનો ઉપદેશ હોવાથી ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યનું અસ્તિત્વ ન હતું, એમ મારું માનવું છે.

શુદ્ધ:-તું કહે છે તે ખોટું છે. અત્યંત અસત્પણના ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યનું અસત્પણ કહેલ નથી.

શિષ્ય:-ત્યારે શ્રુતિમાં તેમ કહેવાનું શું કારણ ?

શુદ્ધ:-વ્યાકૃત નામ તથા રૂપવાળા ધર્મમાંથી અવ્યાકૃત નામ રૂપવાળો બિન ધર્મ છે. આ બિન ધર્મને લઈ અસત્પણનો ઉપદેશ છે. બાકી ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યનું કારણ રૂપથી અભિન્નપણું જ રહેલ છે.

શિષ્ય:-આ કેવી રીતે સમજી શકાય ?

શુદ્ધ:-શ્રુતિમાં અસત્પણનું ન્યાં નિરૂપણ છે ત્યાં છેવટનો ભાગ જોતાં એ પ્રમાણે સમજાય છે. શરૂઆતમાં જે સં-૩ દ્વિધ વચન છે, તેનો નિશ્ચય છેવટના વચનથી થાય છે. અહીં “અગદંવેદમમ આસીત પૂર્વે આ સર્વ અસત્સ્વરૂપે હંતું.” એમ શરૂઆતમાં અસત્ શબ્દનું જે નિરૂપણ કર્યું છે, તેની જ તત્ શબ્દથી શરૂઆત કરી સત્ એ પ્રમાણે વિશેષણ આપ્યું છે. જેમકે તત્સદાગીત ॥ અહીં અગત્નો પૂર્વાપર કાળની સાથે સંબંધ ન હોય તો આસીત શબ્દ અયોગ્ય થશે. અસદ્વા દ્વમમ આસીત આ શ્રુતિના છેવટના ભાગમાં તદાત્માન રવ્યમકુરત એમ વિશેષણ હોવાથી આ સ્થળે અત્યંત અસત્પણનો ભાવ નથી. માટે કાર્યની ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્પણનો જે ઉપદેશ છે, તે અન્ય ધર્મને લઈને છે. લૌકિક રીતિએ નામ તથા રૂપના વિકારવાળી જે વસ્તુ હોય, તે સત્ સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. આ કારણથી નામ તથા રૂપનો વિકાર થવા પૂર્વે સર્વ વસ્તુ બળે અસત્ હોય, એમ કથન કર્યું છે. (૧૭)

શિષ્ય:-કાર્ય સત્ સ્વરૂપે છે, એમ બાણવામાં બીજો કાંઈ હેતુ હોય તો કહો.

શુદ્ધ:-હા, યુક્તિથી તેમજ અન્ય શ્રુતિના વચનથી પણ બાણી શકાય છે કે, કાર્યનું અત્પણું ઉત્પત્તિ પૂર્વે પણ છે. આના જ મંબંધમાં નીચેના સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે,—

અધિકરણ ૬ હું—સૂત્ર ૧૮ મું.

■ યુક્તિવડે કાર્યનું અસ્તિત્વ.

ચુકેઃ શબ્દાન્તરાચ્ચ ॥૧૮॥

સુત્રાર્થઃ—યુક્તિથી તેમ જ બીજા શબ્દના પ્રમાણથી ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય અત્ સ્વરૂપે હોતું તથા તે કારણથી અસિદ્ધ છે. (૧૮)

ટીકા—ગુરુ ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યનું અસ્તિત્વ કારણથી અભિનિર્ણય છે, એમ યુક્તિ તથા અન્ય શ્રુતિના ગણદ્વયમાણથી જણાય છે. પ્રથમ યુગ્મિ સંબંધી હું કહું, તે તું માંભળ. દહી, ઘટ તથા માળા અદિની જેને ઇચ્છા હોય, તેઓ ઉપાદાન કારણરૂપે દૂધ, મૃત્તિકા તથા સુવર્ણ આદિ લાવે છે, એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. દહીંની ઇચ્છાવાળો મૃત્તિકા લાવતો નથી તથા ઘટની ઇચ્છાવાળો દૂધ લાવતો નથી. માટે કાર્ય અસત્ હોય તો તેની પાતિ કદી પણ થાય નહિ. ઉત્પત્તિ પૂર્વે સર્વની સર્વ સ્વજે અસત્પણામાં મરજ્યાપણું હોય તો ક્ષીરમાંથી દહીંની જ કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થાય તથા મૃત્તિકામાંથી ઘટની જ ઉત્પત્તિ કેમ થાય ? પણ દૂધમાંથી ઘટની ઉત્પત્તિ કેમ ન થઈ શકે ?

શિષ્યઃ—ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્પણું મમાન હોવાથી ક્ષીરમાં જ દહીંની કંઈક કાર્યને ધર્મ રહેલ છે, પણ મૃત્તિકામાં નથી. તેમ જ મૃત્તિકામાં જ ઘટનો કંઈક કાર્યધર્મ રહેલ છે, પણ દૂધમાં નથી.

ગુરુઃ—જો અવસ્થા પૂર્વે કાર્ય તથા કારણનું ધર્મપણું હોય તો પછી અસત્કાર્યવાદની હાનિ થાય તથા સત્કાર્યવાદની જ સિદ્ધિ થાય. બીજું કારણની શક્તિ કાર્યના નિયમ માટે કલ્પાયલી છે, એમ જો હોય તો તે શક્તિ અન્યરૂપે કે અસત્ રૂપે હોવાથી કોઈ પણ કાર્યને નિયમમાં આણશે નહિ. કારણ કે તે શક્તિ અસત્ મમાન અથવા તો અન્ય મમાન છે. માટે કારણના પોતાના સ્વરૂપે શક્તિ છે તથા શક્તિના પોતાના સ્વરૂપે કાર્ય છે. વળી કાર્ય તથા કારણમાં અથ તથા મહિષની માફક દ્રવ્ય તેમજ ગુણ આદિ લેહણુદિ હોતી નથી. માટે તેઓમાં તાદાત્મ્ય ભાવનો સંબંધ રહેલ છે. સમવાયની કલ્પનામાં જો સમવાયનો સમવાયી સાથે સંબંધ હોય તો બેઉનો અન્યેન્ય સંબંધ કલ્પવામાં આવશે તથા તેમ થવાથી અનવસ્થા દોષ પ્રાપ્ત થશે. બ્યારે મંયોગ નહિ હોય, તે સમયે બેઉનો નાશ થયો જોઈએ. વળી સમવાય પોતે મંયંધરૂપે હોવાથી બીજા સંબંધની અપેક્ષા કર્યા વિના જ જોડાશે. જો આમ થશે તો મંયોગ પણ પોતે મંયંધરૂપે થવાથી સમવાયની અપેક્ષા વિના તે જોડાશે. તેમ

સમવાય—આ સંબંધ નિત્ય છે. જેમકે

અગ્નિ તથા અવયવી વસ્ત્રો, ગુણ તથા ગુણી વસ્ત્રો, ક્રિયા તથા ક્રિયાવાન વસ્ત્રો, જાતિ તથા વ્યક્તિ વસ્ત્રો જે સંબંધ, તે સમવાય સંબંધ કહેવાય છે. સમવાય મંયોગરૂપે નથી. સંયોગ બેમાંથી એકના કર્ત્તે લીધે શાય છે તથા વિભાગ સ્ત્રી જ તે સંયોગ રહે છે.

જ દ્રવ્ય તથા ગુણ આદિની નાનાત્મ્ય પ્રતીતિ હોવાથી અવયવની કલ્પના કરવી, તે અયોગ્ય થશે. વળી અવયવની દ્રવ્યવાળું કાર્ય અવયવ દ્રવ્યવાળા કાગળોમાં કેવી રીતે રહી શકે છે ? શું તે દ્રવ્ય અમરત અવયવમાં રહેલ છે કે રોક ભાગમાં ગોળ છે ? જો અમરતમાં જ રહેલ છે, એમ કહેશે તો પછી અવયવની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. કારણ કે અમરત અવયવોનો સ નિ-કર્ષ થવો અશક્ય છે. કારણ કે અમરત આશ્રયમાં રહેલ બહુપાતું લિન્ન આશ્રય હોવાથી બહુણ થઈ શકશે નહિ જો અમરત અવયવોના લિન્ન લિન્ન અવયવ રહેતા હોય તો પણ પ્રથમના અવયવથી લિન્ન અવયવોના અવયવોની કલ્પના થવી જોઈએ. આ અવયવો પ્રથમના અવયવમાં હોવાથી અવયવો લિન્ન લિન્ન અવયવરૂપે રહેવો જોઈએ. કે.શરૂથી અવયવથી લિન્ન અવયવવડે તલવાર કો-શને વ્યાપીને રહેવી હોય છે. જો આ પ્રમાણે થાય તો પછી અનવરણ દોષની પ્રાપ્તિ થશે. કારણ કે દરેક અવયવમાં રહેલા લિન્ન લિન્ન અવયવની કલ્પના કરવી પડશે. જો લિન્ન લિન્ન અવયવની સ્થિતિ છે, એમ માનીએ તો એકના વ્યાપારમાં અન્યના વ્યાપારની પ્રવૃત્તિ થશે. જે દેવદત્ત સુધન નામના શહેરમાં જે દિવસે રહેલ હોય છે, તે જ દિવસે તેની સ્થિતિ પાટલી પુત્રના હેઠળ શકતી નથી એટલી વખતે અનેક વ્યક્તિ ગિયતિ, અનેક પુરોહિ હોય તો જ નહીં જેમકે દેવદત્ત તથા યજ્ઞદત્ત સુધન તથા પાટલી પુત્રના નિવાસીઓ છે.

શિષ્ય:-ગાય આદિની માફક પ્રત્યેક-માં પરિસમાપ્તિ થતી હોવાથી આ દોષ લાગુ પડતો નથી.

ગુરુ:-આ માનવું ફાકટ છે. કારણ કે તે રીતની પ્રતીતિનો અભાવ છે. જો ગાય આદિની માફક પ્રત્યેકમાં અવયવની સમાન થાય તો પછી જેમ ગાય વ્યક્તિ પ્રત્યક્ષ બહુણ કરાય છે, તેમ અવયવની પણ દરેક અવયવમાં પ્રત્યક્ષ રીતે બહુણ થવો જોઈએ પણ નિયમ જોતાં એમ હોતું નથી. તેમ જ પ્રત્યેક અવયવની સમા-પ્તિમાં દરેક અવયવોનો કાર્યપણાવડે એકજપણાનો અધિકાર થશે, જેથી અવયવનું એકપણું હોવાથી શીંગડાથી સ્તનનું કાર્ય બાનનું જોઈએ તથા છાતીવડે પીડનું કાર્ય સરવું જોઈએ. પણ તેમ બાનનું જોવામાં આવતું નથી. વળી ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય અમતરૂપે હોય તો પછી તે ઉત્પત્તિ કરતાં ભાવથી રહિત તથા આત્મભાવથી રહિત થશે. બીજું ઉત્પત્તિ નામ તથા ક્રિયારૂપે છે. તે ગતિ આદિની માફક કર્તાપણાના ભાવવાળી છે. ક્રિયા હોય પણ તે કર્તાથી ગહિત હોય, એમ કહી બની શકે જ નહિ. જો ઘટ ઉત્પન્ન થયો છે, એમ કહ્યું પણ તેનું કોઈ ઉપા-દાન કારણ નથી, એમ જો કહેશે તો ઘટથી ભિન્ન અન્ય કર્તા થશે. તેમ જ કોઈ આ આદિની ઉત્પત્તિ કહીશું તો તેની પણ કોઈ ભિન્ન કર્તાની કલ્પના કરવી પડશે જો આમ થવા પછી ઘટ ઉત્પન્ન થયો છે, એમ કહેવાથી કુભાર આદિ કારણ પણ ઉત્પન્ન થયા છે, એમ કહે-

વાગે. પણ ઘટની ઉત્પત્તિ કદીએ છીએ ત્યારે તે જ વખતે કુંભાર આદિની પણ ઉત્પત્તિ થઈ છે, એમ કહેવું સંભવતું નથી. કારણ કે ઉત્પન્નપણું પ્રત્યક્ષ હોય છે. જો ઉત્પત્તિનો અર્થ સ્વકારણ સમવાય અથવા સત્તા સમવાય હોય તથા સ્વસત્તાની પ્રાપ્તિ, એ કાર્યનો અર્થ હોય તો પછી અપ્રાપ્ત સત્તાવાળી વસ્તુનો સંબંધ કેવી રીતે થઈ શકે, તે કહે. જે સત્ત્વર વસ્તુનો સંબંધ સંભવે છે. એક સત્ત્વર હોય, તથા એક અસત્ત્વર હોય તેનો સંબંધ, તેમ જ બેઉ અસત્ત્વર હોય તેનો સંબંધ સંભવતો નથી. જે વસ્તુનો અભાવ હોય તેનું નિરૂપણ થઈ શકતું નથી. અસત્ત્વર માનવાથી ઉત્પત્તિ પૂર્વે અશુક હતું, એમ કહેવું પણ અયોગ્ય ઠરશે. સત્ત્વર ક્ષેત્ર ગુહ આદિની મર્યાદા જોવામાં આવે છે, પણ અભાવની કદી મર્યાદા હોતી નથી. પૂર્ણવર્મના અભિપેક્ષ પૂર્વે વધ્યાપુત્ર સજ્જ થયો, આ રીતની મર્યાદાવડે નિરૂપણ કરવા યોગ્ય વધ્યાપુત્ર ગળા હતો, છે અથવા થશે, એ રીતનું વિશેષણ થતું નથી. વળી વધ્યાપુત્ર પણ કર્તાના વ્યાપાર પછી જો હોય તો પછી એમ થશે કે, કાર્યનો અભાવ પણ કારકના વ્યાપાર પછી થશે.

શિષ્ય:-મારું માનવું એવું છે કે, વધ્યાપુત્ર તથા કાર્યાભાવ, આ બેઉ એક હોવાથી જે રીતે વધ્યાપુત્ર કર્તાનો વ્યાપાર હોવા છતાં અભાવરૂપે છે તેમ જ કાર્યનો અભાવ પણ કર્તાના વ્યાપાર હોવા છતાં પણ થશે નહિ.

ગુરુ:-આ રીતે થવાથી કર્તાનો વ્યાપાર મિથ્યા દેખાશે. જે રીતે પ્રથમ જે વસ્તુ સિદ્ધ છે, તે વસ્તુને કર્તાની આવશ્યકતા હોતી નથી. આ રીતે સિદ્ધ વસ્તુ હોવાથી તેમ જ અભિન્નપણું હોવાથી કાર્યની સ્વરૂપસિદ્ધિ માટે કોઈની જરૂર પડશે નહિ.

શિષ્ય:-પણ કર્તાનો વ્યાપાર તો હોય છે, માટે મારું માનવું એવું છે કે, ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યનો અભાવ છે.

ગુરુ:-આ દોષ નથી. કારણ કે કાર્ય સ્વરૂપે કારણની વ્યવસ્થા કરનાર કારક વ્યાપારનું અર્થપણું યોગ્ય છે. કાર્ય-સ્વરૂપ પણ કારણ સ્વરૂપે જ છે. કારણ કે આત્મભાવથી રહિતની કદી ઉત્પત્તિ હોતી નથી, એમ કહ્યું છે. વળી વસ્તુમાં વિશેષ ભાવ લગાડવાથી તે કદી ભિન્નપણાને પામતી નથી. જેમકે દેવહત્ત સ કોચિત હાથ પગવાળો હોય, અથવા હાથ પગ પસારેલો હોય, એમ કોઈપણ રીતનું વિશેષણ તેને લગાડવા છતાં તેનામાં જરા પણ ભિન્નતા આવતી નથી, તે તો જેવો હોય છે તેવોને તેવો જ છે. તેમ જ પિતા આદિ ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિવાળા હોય છે, છતાં તેમાં અન્યપણું આવતું નથી. કારણ કે આ તો મારો પિતા છે, આ તો મારો ભાઈ છે, આ તો મારો પુત્ર છે, એ રીતનું જ્ઞાન રહે છે.

શિષ્ય:-આ સ્થળે ઉત્પત્તિ તથા નાશનું વ્યવધાન નથી, માટે આ જ્ઞાન યુક્ત છે, પણ નહિ તો ન હોય.

શુરુ-ના, તેમ નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષ રીતે ક્ષીર આદિની દહિના આકારમાં સ્થિતિ થાય છે. વડનાં ણીજ જોવામાં આવતાં નથી, છતાં જ્યારે મમાન સ્વભાવ વાળા અવયવોથી વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે અંકુશદિ ભાવવડે તે દર્શનના વિષયરૂપ થાય છે, જેથી તે ણીજને ઉત્પત્તિ નામની મંજા પ્રાપ્ત થાય છે તે જ કાળા આદિ અવયવોનો જ્યારે ક્ષય થાય છે ત્યારે તે દહિના પથને પામતા ન હોવાથી તેને લય મંજા પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય-આ રીતે ઉત્પત્તિ તથા નાશના પ્રસંગને લીધે અસતને (અવ્યક્તને) અતની (વ્યક્તની) પ્રાપ્તિ, તથા સતને અસતની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતે હોવાથી ગર્ભમાં શયન કરનાર કોઈ હોય છે તથા કોઈ જમીનપર ચત્તો સૂનાર હોય છે. એ રીતે લેદનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત છે. તે જ પ્રમાણે બાળકપણું, યુવાનપણું તથા વૃદ્ધપણું આદિ લેદપ્રસંગ જોવામાં આવે છે તેમજ પિત્રાદિ વ્યવહારના લોપનો પ્રસંગ પણ જોવામાં આવે છે. માટે ક્ષણિક નાશનો પ્રસંગ બ્રહ્મ કરવો જોઈએ. વળી ઉત્પત્તિ પૂર્વે જેતું કાર્ય અસતરૂપે હોય, તેનો કારક વ્યાપાર વિષયથી રહિત રૂપે થવો જોઈએ. અભાવવાળા વિષયની પ્રાપ્તિ હોતી નથી. જેમ આકાશને હણવા માટે ખરૂં આદિ અનેક આયુધનો પ્રયોગ જેમ નિષ્ફળ છે, તેમ આ નિષ્ફળ છે. કારકનો વ્યાપાર સમવાયી કારણના વિષયરૂપે થવો જોઈએ.

શુરુ-ના, અન્ય વિષયવાળો કારક

વ્યાપાર અન્યની નિષ્પત્તિરૂપે થશે તો અતિપ્રમંગપણાનો દોષ પ્રાપ્ત થશે.

શિષ્ય-સમવાયી કારણતુ કાર્ય પોતાના અતિશય સ્વરૂપે હોય છે.

શુરુ-ના, તેમ થશે તો મતકાર્યવાદનો પ્રમંગ આવશે માટે ક્ષીરાદિ દ્રવ્યો દહી આદિ ભાવને પામી, કાર્ય સ્વરૂપને પામે છે માટે કાર્યથી કારણુ ભિન્ન છે, એમ સંકેત વર્ષ થઈ જાય, પણ નિશ્ચય કરવા કોઈ મમથ નથી અત્ય કાર્યમાંથી તે તે કાર્ય ભાવે કરી નટની માફક સર્વ વ્યવહારના સ્થાનને મૂળ કારણ જ પામે છે આ રીતે યુક્તિવડે ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યતુ સત્પણું છે, તથા કારણથી અભિન્નપણું છે, એમ મિદ્ધ થાય છે. શ્રુતિના અન્ય વચનથી પણ એમ જ સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વના સૂત્રમાં અસત્ શબ્દતુ શ્રુતિએ જે નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી ભિન્ન વચન અર્થાત્ મત્સંગ થી જે વચન, તે અન્ય વચન કહેવાય છે જેમકે “સદેવ મોમ્યેદમમ આમિદેવમેવાદિતીમ પૂર્વે મર્વ નતરૂપે, એકરૂપે તથા અદિતીયરૂપે હંતું.” વળી “તદૈવ આત્મતદેવમમ આમીત્ કેટલાક એમ કહે છે કે આ સત્ તે અમત્ રૂપે હંતું.” આ રીતે અમત્પણું નિરૂપણ કરી તેનો આશ્રેય કર્યો છે કે, આ અમત્માંથી સત્ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું? છેવટના નિર્ણયમાં કહ્યું છે કે, આ સર્વ પૂર્વે કેવળ સત્ સ્વરૂપે હંતું. અહીં દ્વ શબ્દવડે કાર્યને લેવું, તથા ઉત્પત્તિ પૂર્વે મત્ શબ્દવડે કારણ લેવું. આ બેઉ શ્રુતિમાં મમાનાધિકરણ

કરેલ છે, માટે સત્પણું તથા અનન્યપણું
સિદ્ધ થાય છે. જો ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય
અસત્ હોય, અને પાછળથી તે કાર્ય
કારણમાં સમવાય સંબંધવડે જોડતું
હોય તો કારણથી કાર્ય લિપ્તરૂપે થાય.
વંળી તેમ થવાથી “યેનાયુત યુત મવતિ જે-
વંડે નહિ સાંભળેલ સાંભળેલ થાય.” આ
રીતની પ્રતિજ્ઞાને બાધ આવશે. ઉપરની
પ્રતિજ્ઞાથી સિદ્ધ થાય છે કે, સત્પણું
છે તથા કાર્ય કારણનું અનન્યત્વ છે. (૧૮)

શિષ્ય:-કારણથી કાર્ય જૂઠું નથી,
તેના સંબંધમાં કોઈ દૃષ્ટાંત હોય તો તે
કહો.

ગુરુ:-જેમ પટથી વસ્ત્ર લિપ્ત નથી,
તેમ કારણથી કાર્ય લિપ્ત નથી. આજ હેતુને
લઈ નીચેનું સૂત્ર કહ્યું છે. જેમકે:-

આધકરણ ૬ ઠું-સૂત્ર ૧૯ મું.
કાર્ય કારણમાં પટતંતુનું દૃષ્ટાંત.

પટવસ્ત્ર ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-પટની પેઠે કાર્ય કારણથી
અલિપ્ત છે. (૧૯)

ટીકા:-ગુરુ:-જેવી રીતે વસ્ત્રને ગોટાળી
ઐક્યું કર્યું હોય તો પછી આ વસ્ત્ર છે કે
ખીલ કાંઈ વસ્તુ છે, તે જાણી શકાતું નથી.
પણ જ્યારે તે ગોટાળેલું વસ્ત્ર છૂટું પાડ-
વામાં આવે ત્યારે વીંટાળેલ વસ્તુ વસ્ત્ર
છે, એમ ખુદ્દે ખુદ્દું જણાઈ આવે છે.
વળી વીંટાળેલ વખતે જો કે એમ માલમ
પડે કે આ તો વસ્ત્ર છે, છતાં તેની પહોળાઈ
તથા લંબાઈ કેટલી છે, તે માલમ પરતી

નથી. પણ જ્યારે વીંટાળેલ વસ્ત્ર ખુદ્દું કરીએ
છીએ ત્યારે જ લંબાઈ પહોળાઈ જાણી
શકાય છે. જ્યાં સૂધી લૂગડું ઐક્યું હોય
ત્યાં સૂધી એ શી વસ્તુ છે તે, તેમજ
તે લૂગડું ઐક્યું છે કે કંકડા છે, તે જણાતું
નથી. આજ રીતે તંતુ આદિ કારણ અવ-
સ્થાવાળું પટાદિ કાર્ય અવ્યક્ત જો કે હોય
છે, પણ સાળનીનો કાંટો, માળ, તથા વણકર
આદિ નિમિત્તાદિ કારણને લઈને જ તે
વ્યક્ત સ્વરૂપે ગ્રહણ થાય છે. માટે ઐક્યું
કરેલ અથવા વિરતારેલ પટની માફક
કારણથી ગર્ભની અલિપ્તતા છે. (૧૯)

ગુરુ:-આના જ સંબંધમાં બીજું દૃષ્ટાંત
પ્રાણાદિ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ ઠું-સૂત્ર ૨૦ મું.

પ્રાણાદિની માફક કાર્ય કારણથી
અલિપ્ત.

યથા ચ જ્ઞાપાદિ ॥ ૨૦ ॥

મૂત્રાર્થ:-જેવી રીતે પ્રાણાદિ લિપ્ત
નથી, તેમ કાર્ય કારણથી લિપ્ત નથી. (૨૦)

ટીકા:-ગુરુ: જેવી રીતે લોકમાં પ્રાણ અપાન
આદિ પ્રાણભેદોનો નિરોધ પ્રાણાયામ-
વડે થાય છે. વળી આ પ્રાણાદિ વાયુઓ
જ્યારે કારણ માત્ર સ્વરૂપે રહેલા હોય છે,
ત્યારે જીવનમાત્ર કર્મ પછ શકે છે, પણ
અવયવને સંકીર્ણવા કે ખુદ્દા કરવા
આદિ કાર્ય થઈ શકતું નથી. આ પ્રાણ-
ભેદરૂપ વાયુઓ જીવનથી અધિક સ્વરૂપે
થઈ રહે છે, ત્યારે અવયવોને ખુદ્દા કરવા

તથા એકઠા કરવા આદિ કાર્યે બની શકે છે. પણ આ પ્રાણ અપાનાદિ વાયુઓ ભેદ સુક્ત પ્રાણથી ભિન્ન નથી. કારણ કે પ્રાણ અપાન આદિ સર્વ વાયુસ્વરૂપે છે. આ પ્રમાણે જ કાર્ય કારણથી ભિન્ન નથી. આ રીતે સર્વ જગત્ પ્રહાના કાર્યરૂપે છે. માટે તે પ્રહાથી ભિન્ન નથી, જેથી "યેનાશ્રુતં શ્રુત મત્યમત મતમવિજાત વિજ્ઞાનમ (છા. ૬, ૧, ૧) જેવડે નહીં સાંભળેલ સાંભળેલ થાય છે, નહીં ધારેલ ધારી શકાય છે તથા નહિ જાણેલ જાણી શકાય છે." આ પ્રમાણેની શ્રુતિની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય છે. (૨૦)

શિષ્ય:-જીવથી પરમાત્મા ભિન્ન નથી, તો પછી પરમાત્મા સ્વતંત્ર હોઈ પોતાનું હિત જ કરે છે, તેમ જીવ કેમ કરતો નથી ?

શુદ્ધ:-આ બાબતનું નિરૂપણ કરવા જ શ્રી વ્યાસ ભગવાને નીચલા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૧ મું.

જીવ પરમાત્માથી અભિન્ન.

इतरव्यपेदशाद्विताकरणादिदोष-

प्रसक्तिः ॥ २१ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઇતર અર્થાત્ શારીરનો શ્રુતિમાં પ્રહારૂપે ઉપદેશ કરેલ છે. માટે શારીર જેમ પોતાના હિત માટે દરકાર રાખતો નથી, તેમ અહિત કરવા સંબંધીનો દોષ પ્રહાને પણ લાગુ પડશે. (૨૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-ચેતન પ્રહારૂપે સ્વરૂપે નથી, એમ મારું માનણુ છે. કારણ કે ચેતનમાથી જગત્સ્વરૂપ થયેલ છે, એમ માનવાથી ચેતન પ્રહાને હિત નહિ કંવા આદિ દોષો લાગુ પડશે.

શુદ્ધ-તે કેમ બને ?

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં જીવનો ચેતન પ્રહારૂપે ઉપદેશ નિરૂપણ કરેલ છે. જીવાત્માનો પ્રહાત્મસ્વરૂપે શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ છે:-“સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતેતો (છા. ૬, ૮, ૭) હે શ્વેતકેતુ ! જેમ સર્પમાં રજ્જુ કંધાયેલ છે, તેમ તે જગતના આત્મારૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ ! તું પણ તે જ છે.” અથવા તો પ્રહાને જીવાત્મારૂપે નીચલી શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે. જેમકે, “તત્ત્વજ્ઞવા તદેવાનુપ્રાવિશત (તૈ. ૨, ૬) પરમાત્માએ જગતને સર્જી તેને વિશે પ્રવેશ કર્યો.” આ રીતે સ્પષ્ટ સ્વરૂપ અવિકૃત પ્રહાને જ કાર્યમાં પ્રવેશ થાય છે, જેથી પ્રહાને શારીરભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ભનેન જીવેનાત્મનાનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ (છા. ૬, ૩, ૨) પરમાત્માએ ઇન્દ્રિય” કે, જીવાત્મારૂપે હું પ્રવેશ કરી નામ તથા રૂપવડે અનેકરૂપે થાઉં.” આ રીતે જીવ પરમાત્મસ્વરૂપે છે, એમ શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે. માટે પ્રહારથી જીવાત્મા ભિન્ન નથી. માટે પ્રહારમાં જે સ્પષ્ટપણાનો ભાવ રહેલ છે, તે જ જીવાત્માનો છે. આ રીતે જીવાત્મા સ્વતંત્રરૂપે તથા કર્તારૂપે થશે. આથી જીવ પ્રસન્ન મન-

વાળો તથા પોતાનું હિત કરવાવાળો થવો જોઈએ. તે કદી પોતાનું અહિત કરશે નહિ. તેમ જ જન્મ, મરણ, જરા, તથા રોગ આદિ અનેક અનર્થજાળને સેવશે નહિ કોઈ પણ સ્વતંત્ર પોતાને માટે બંધનગૃહ કરી તેમાં પ્રવેશ કરશે નહિ. પરમાત્મા, જે પોતે અત્યંત નિર્મળ છે તો તે અત્યંત મલિન દેહમાં આત્મારૂપે પ્રવેશ કરે નહિ જે કદાપિ કંઈ એક દુઃખ કરવાવાળી વસ્તુ થઈ ગઈ હોય, તો પણ ઇચ્છાથી તેનો ત્યાગ કરે તથા મુખને કરવાવાળી વસ્તુનું જ ગ્રહણ કરે. વળી તે જીવને એમ સ્મરણ રહેવું જોઈએ કે, મેં આ વિચિત્ર જગત બિંબ રચેલ છે. કારણ કે સર્વ મનુષ્ય જે કાર્ય તે પોતે કરે છે, તેનું તેને સ્મરણ રહે છે કે અમુક કાર્ય મેં કીધું. જેવી રીતે માયાવી પોતે પ્રસારેલ માયાને ઇચ્છાથી સહેલાઈથી સંકોચી લે છે, તે રીતે જીવાત્માએ આ સૃષ્ટિનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. પણ જીવાત્મા શરીરનો સહેલાઈથી ત્યાગ કરવા સમર્થ નથી. તે જ રીતે હિત ક્રિયા આદિ કર્મ શારીરનું જોવામાં આવતું નથી, માટે ચેતનમાથી જગત પ્રક્રિયા થયેલી છે, તે જોઈ છે. (૨૧)

ગુરુ:-તારું કહેવું ખરું છે કે, જીવ ઇશ્વરથી લિપ્ત નથી. પણ સપ્તાનું સ્વરૂપ જીવથી અધિક છે. એટલે લેહ રહેલ છે. આથી જ કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ ૭ મું—સૂત્ર ૨૨ મું.
સપ્તાનું સ્વરૂપ જીવથી અધિક.
અધિકં તુ મેદનિર્દેશાત્ ॥૨૨॥
સૂત્રાર્થ:-સપ્તા જીવાત્માથી અધિક છે. કેમકે શ્રુતિમાં આ રીતનો લેહ નિરૂપણ કરેલ છે.

ટીકા:-શુરુ-મૂળમાં જે વૃ શબ્દ છે, તે પૂર્વ પક્ષને તોડવા માટે છે. સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિરૂપ, નિત્યરૂપ, શુદ્ધરૂપ, પુદ્ગલરૂપ તથા મુક્ત સ્વભાવવાળો જે બ્રહ્મ છે, તે જીવાત્માથી અધિક છે. આથી બ્રહ્મને અમે જગતના સપ્તારૂપે કહીએ છીએ બ્રહ્મના હિત નહીં કરવા આદિ દોષનો પ્રસંગ હોતો નથી. તેને કોઈ પણ પ્રકારનું હિત કરવા યોગ્ય, તેમજ અહિતનો ત્યાગ કરવા યોગ્ય હોતું નથી. કારણ કે બ્રહ્મ નિત્ય તથા મુક્ત સ્વરૂપવાળો છે. વળી તેનામાં જ્ઞાનનો નિરોધ પણ હોતો નથી, તેમ જ કોઈ રીતની શક્તિનો પણ નિરોધ હોતો નથી. કારણ કે બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ સ્વરૂપે તથા સર્વ શક્તિરૂપે છે. જીવાત્મા આ પ્રમાણેનો હોતો નથી. હિત કરવું યા ન કરવું, આદિ દોષોનો પ્રસંગ જીવમાં હોય છે. અમે તેને જગતના સપ્તારૂપે કહેતા નથી.

શિષ્ય:-એમ નહિ કહેવાનું શું કારણ ?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં જીવ તથા ઇશ્વરને વિશે લેહનું નિરૂપણ કરેલ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “આત્મા વા અંર દ્રવ્ય શ્રોતવ્યો

મન્ત્રો નિદિધ્યામિતય (બૃ. ૨, ૪, ૫)
 સોન્વેદ્ય સ વિજિજ્ઞાસિતય (અ. ૮, ૭, ૧)
 સતા સોમ્ય તદા સપનો ભવતિ (અ. ૬, ૮, ૧)
 શરીર આત્મા પ્રાજ્ઞનાત્મનાન્વારુઢ (બ. ૪, ૩,
 ૩૪) આત્મા અરેખર દર્શન કરવા યોગ્ય,
 શ્રવણ કરવા યોગ્ય, મનન કરવા યોગ્ય
 તથા ચિંતન કરવા યોગ્ય છે” આ
 આત્માને શોધવો બાંધબે તથા તેનો
 સાક્ષાત્કાર કરવો બેઠાંબે” તે મત્ની
 આથે બેઠાયલો કહેવાય છે ત્યારે તે
 પોતાના સ્વરૂપને પામેલ કહેવાય છે”
 પુણ્ય પાપાદિથી યુક્ત શરીર આત્મા
 પ્રાજ્ઞઆત્માથી અર્થાત્ સ્વયં જ્યોતિષવડે
 દોરવાયલો છે” આ રીતની શ્રુતિઓમા
 કેતાં તથા કર્મ આદિ ભેદનું નિરૂપણ
 કરેલ છે તથા શ્રુતિમા પ્રશ્નને જીવ
 કરતા અધિકરૂપે દર્શાવ્યો છે

શિષ્ય-પણ જીવ તથા ઇશ્વરનો
 અભેદ દર્શાવ્યો છે, તેનું કેમ? શ્રુતિ
 કહે છે કે, “તત્ત્વમસિ તે જી” આ રીતે
 ચિરુદ્ધ ભેદ તથા અભેદનો સંલપ કેવી
 રીતે થઈ શકે?

ગુરુ-આમા કોઈ રીતનો દોષ નથી
 દારણ કે આકાશ તેમજ ઘટાકાશ બેઉનો
 ન્યાય એક સરખો છે તેમજ જીવ
 તથા ઇશ્વર બેઉનો અભેદતાનો સંલપ
 શ્રુતિમા દર્શાવ્યો છે વળી જ્યારે તત્ત્વમસિ
 ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે અભેદપણાનું નિરૂપણ
 કરેલ હોવાથી અભેદતાનું જ્ઞાન થાય
 છે આ સમયે જીવમા સમાગીલાવ
 તથા પ્રશ્નમા અધ્યાપણાનો ભાવ બાંધવો
 નહિ કારણકે મમતા ભેદબ્યવહાર

મિથ્યા જ્ઞાનવડે થયેલા છે તથા સમ્યક્
 જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી તેનો નાશ થાય છે જ્યારે
 બ્યવહાર મિથ્યા છે તો પછી સદિ પણ
 કેવી? તેમ હિતાહિત આદિ દોષો પણ
 કેવા? હિત નહિ કરવું અથવા કરવું
 આદિ લક્ષણવાળો સંસાર અવિદ્યાને લીધે
 થયલો છે તથા તે નામ રૂપથી કરા-
 ચલા કર્યું કારણના સમૂહરૂપ ઉપાધિવાળા
 અવિદેકથી થયેલી પ્રાતિરૂપે છે પરમાર્થ
 સ્વરૂપે સંસાર નથી, એમ વારંવાર
 અમે કહ્યું છે. આ સંસાર જન્મ, મરણ,
 છેદન તથા ભેદન આદિ અભિમાનવાળો
 છે જ્યારે ભેદબ્યવહારનું નિરૂપણ
 હોય છે, તેવે જ સમયે શ્રુતિએ પ્રતિ-
 પાદન કર્યું છે કે સોન્વેદ્ય સ વિજિજ્ઞાસિતય
 આત્મા અન્વેષણ કરવા યોગ્ય તથા બાંધવો
 યોગ્ય છે,” આ રીતની શ્રુતિવડે ભેદનું
 સૂચન કરેલ છે તથા જીવથી પ્રશ્નનું
 અધિકપણું દર્શાવ્યું છે આ રીતે પ્રશ્નની
 અધિકતા હિત નહિ કરવા આદિ દોષના
 પ્રમગમાથી પ્રશ્નને નિવૃત્ત કરે છે (૨૨)

શિષ્ય-આ દોષો પ્રશ્નમા નથી,
 તેના સંબંધી કાંઈ દષ્ટાંત હોય તો કહો

ગુરુ-પથર આદિ જેવા કે વટ,
 વેદ્ય આદિ અનેક રંગના હોય છે, તેમ
 દોષો મિથ્યા છે આ જ હેતુથી કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૩ મું.
દોષોત્તુ મિથ્યાપણું.

અશ્વમાદિવચ્ચ તદ્વપ્તપણ્તિઃ ॥ ૨૩ ॥

સૂત્રાર્થઃ-પથ્થર આદિની માફક આ દોષોનો અભાવ છે (૨૩)

ટીકા:-ગુરુ-જેવી રીતે લોકમાં પૃથ્વીવાચક કેટલાક પથ્થરો ઘણા કીમતી હોય છે. જેવા કે મણિ, વજ્ર, વૈદ્ય આદિ મહા મૂલ્યવાળા હોય છે. વળી સૂર્યકાન્ત આદિ મધ્યમ મૂલ્યવાળા છે તથા વગર મૂલ્યવાળા કૃતરા, કાગડાં તરફ દેંકવાના પથરા પણ હોય છે. આ પ્રમાણે અનેક રીતની વિચિત્રતા જોવામાં આવે છે. તેમ જ એક જ પૃથ્વીનો આશ્રય કરવાવાળાં બીજોની અનેક પ્રકારે પત્ર, પુષ્પ, ફળ, ગંધ, રસ આદિ વિચિત્રતા અર્હન તથા તાલફળ આદિ વૃક્ષોમાં જોવામાં આવે છે. તેમ જ એક જ જાતના અન્ન રસનાં રુચિગદિ તથા કેશ, લોભ આદિ વિચિત્ર કાર્યો થાય છે. આ જ પ્રમાણે એકજ પ્રજાની જીવ સ્વરૂપે તથા પ્રાણસ્વરૂપે ભિન્નતા તથા કાર્યમાં વિચિત્રતા જોવામાં આવે છે. આથી પ્રજામાં દોષોની પ્રાપ્તિ નથી. દોષો અન્યવડે કલ્પના કરવામાં આવેલા છે. માટે તેની પ્રાપ્તિ હોતી નથી. શ્રુતિના પ્રમાણથી ચિક્રર કેવળ વાણીના આરંભણરૂપે છે. માટે સ્વપ્નમાં જે વિચિત્ર ભાવ જોવામાં આવે છે, તેના સરળા આ દોષો છે, એ આ સર્વનો સાગ છે (૨૩)

શિષ્ય-પ્રજા જગતના કારણરૂપે કેવી રીતે હોઈ શકે? કારણ કે અનેક

વસ્તુ હોય તો તેવડે એક વસ્તુ બને.

ગુરુ:-તેમ નથી. ક્ષીરની માફક આ દૃષ્ટાંત લેવું. આ જ કારણથી નીચલા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૨૪ મું.

અપસહારદર્શનાન્મેતિ ચેન્ન ક્ષીરવદ્દિ ॥ ૨૪ ॥

સૂત્રાર્થઃ-સહાયતારૂપે અનેક સમૂહો જોવામાં આવે છે. માટે પ્રજા જગતના કારણરૂપે નથી, આમ કહેવું અયોગ્ય છે. કારણ કે ક્ષીરની માફક આની પ્રાપ્તિ થશે (૨૪).

ટીકા:-શિષ્ય:-ચેતન પ્રજા એક તથા અદ્વિતીયરૂપે છે. માટે તે જગતના કારણસ્વરૂપે છે, એમ કહેવું અયોગ્ય છે.

શુરુ-તે કેવી રીતે બને?

શિષ્ય-લૌકિક રીતિએ જોવામાં આવે છે કે, અનેક સામગ્રીની સહાયતાથી એક વસ્તુ થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે ઘટપટ આદિના કર્તાઓ કુંભાર આદિ છે. પણ મૃત્તિકા, દંડ, ચક્ર, સૂત્રઆદિ અનેક સાધનોને એકઠા કરવાં પડે છે. આ મર્વ સાધનો ન્યારે એકઠા થાય છે ત્યારે અમુક કાર્ય થતું જોવામાં આવે છે. પણ આપ કહો છો કે, પ્રજા તો કોઈ પણ રીતની સહાયતા વિનાના છે માટે તેને અન્ય સાધન નહિ હોવાથી તે અપ્રારૂપે કેવી રીતે બની શકે? માટે મક્કાં માનવું તો એવું છે કે, પ્રજા જગતના કારણરૂપે નથી.

લોકવ્યવહારમાં દેવો, પિતૃઓ, તથા
 ઋષિ આદિઓ જેઓ મોટા પ્રભાવવાળા
 છે, તેઓ પોતે ચેતન સ્વરૂપે છતાં
 કોઈ પણ બાહ્ય સાધનની આકાંક્ષા રાખતા
 નથી તથા જોવામાં આવે છે કે, પોતાના
 ઐશ્વર્યના યોગથી કેવળ ધ્યાનવડે જ
 પોતે પુષ્કળ લિપ્ત લિપ્ત સંસ્થાવાળા
 શરીરોને, પ્રાસાદોને તથા રથ આદિને
 નિર્માણ કરે છે. આ પ્રમાણેનું પ્રમાણ
 મંત્ર, અર્થવાદ તથા ઇતિહાસ પુરાણ
 આદિમાંથી મળી આવે છે. કરોળિયો
 પોતે જ તંતુને ઉત્પન્ન કરે છે. બગલી
 વીર્ય વિના પોતા વિશે ગર્ભને ધારણ
 કરે છે. વળી કમલિની કોઈપણ ગમનરૂપી
 સાધનની અપેક્ષા વિના એક તળાવમાંથી
 અન્ય તળાવપ્રતિ જાય છે. તેજ પ્રમાણે
 ચેતન સ્વરૂપ બ્રહ્મ બાહ્ય સાધનની
 અપેક્ષા રાખ્યા વિના જગતને નિર્માણ
 કરે છે.

શિષ્ય:-આ સંબંધમાં હું કહું તે
 સાંભળો. બ્રહ્મના સંબંધમાં દેવાદિ જે
 દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તે દાષ્ટાંતિક બ્રહ્મની
 સાથે મળતું આવતું નથી. દેવાદિનું
 જડ શરીર લિપ્ત શરીરાદિ વિભૂતિને
 ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપાદાન કારણ સ્વરૂપે
 છે, પણ ચેતન આત્મા ઉપાદાન કારણ
 સ્વરૂપે નથી. કરોળિયો કુદ્ર જંતુનું
 બક્ષણ કરે છે. તેના મોંમાંથી નીકળતી
 લાળ કઠિનતાને પામે છે તથા તેનું
 તંતુ બને છે. બગલીઓ મેઘ ગર્જના
 સાંભળી ગર્ભને ધારણ કરે છે. યક્ષિની
 જો કે ચેતન યુક્ત છે, છતાં અચેતન

શરીરવડે એક સરોવરમાંથી બીજા સરો-
 વરને જાય છે. જેમ વેલો એક વૃક્ષપરથી
 અન્ય વૃક્ષપર જાય છે, તે જ પ્રમાણે તે
 એક સરોવરથી બીજા સરોવરને જાય છે.
 પોતે અચેતનરૂપે થઈ પક્ષિની એક
 સરોવરથી અન્ય સરોવરપર જઈ શકતી
 નથી. માટે બ્રહ્મના સંબંધમાં જે દૃષ્ટાંતો
 આપ્યાં છે તે યોગ્ય નથી.

ગુરુ:-આના સંબંધી હું કહું, તે
 સાંભળ. આ દોષ નથી. આગળ કહ્યું છે
 કે, કુલાલ આદિનું દૃષ્ટાંત આ સ્થળે લાગુ
 પડી શકતું નથી. જેમ કુલાલ આદિ
 ચેતનપણામાં દેવ આદિના સરખા છે,
 પણ કુલાલ આદિ કાર્યના આરંભમાં બાહ્ય
 સાધનની અપેક્ષા રાખે છે, પણ દેવાદિઓ
 રાખતા નથી. આ જ રીતે બ્રહ્મચેતન પણ
 બાહ્ય સાધનની અપેક્ષા રાખતું નથી. આ
 કારણથી જ મેં દેવ આદિનું ઉદાહરણ
 બ્રહ્મના સંબંધમાં આપ્યું છે. માટે જેમ
 એકની શક્તિ જોવામાં આવી હોય તેવા
 જ પ્રકારની શક્તિ સધળાની હોય, એ
 પ્રમાણેના કદી નિયમ હોતો નથી. (૨૫)

શિષ્ય:-બ્રહ્મ પૂર્ણસ્વરૂપે છે તથા
 જો તે કાર્યમાં રહેશે તો તેના પૂર્ણપણામાં
 બાધ આવશે. તેમ જ બ્રહ્મ પરિચ્છેદ-
 વાળો થવાથી છવની માફક થશે, તેનું
 કેમ ?

ગુરુ:-આ જ હેતુને અનુસરી નીચલું
 સૂત્ર રચ્યું છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૨૬ મું.

બ્રહ્મા પરિચ્છેદનો અભાવ.

શ્રુત્ત્વપ્રસક્તિ નિરવયમત્વશબ્દકોપો

વા ॥૨૬॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મ કાર્યરૂપે થશે તો તેના પૂર્ણ બ્રહ્મને કાર્યરૂપે થવાનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે બ્રહ્મ નિરવયવ છે. જો તેમ નહિ થશે તો તેના નિરવયવપણામા બાધ આવશે. (૨૬)

ટીકા:-શુદ્ધ:-એતન એક સ્વરૂપે, અદ્વિતીયરૂપે તથા બ્રહ્મરૂપે છે. તે સ્ત્રી આદિની માફક તથા દેવઆદિની માફક બ્રહ્મ માધનતી અપેક્ષા રાખ્યા વિના પોતે જગતના કાગળરૂપે પરિણામ પામે છે.

શિષ્ય:-શાસ્ત્રાર્થની પરિશુદ્ધિ અર્થે ફરી શંકા મારાથી ઉઠાવવામાં આવે છે. આ બાધ પણાનો પ્રસંગ અર્થાત્ અખિલ બ્રહ્મનો કાર્યરૂપે પરિણામ થાય છે કારણ કે બ્રહ્મ અવયવરહિત છે. જો બ્રહ્મ પૃથ્વી આદિની માફક અવયવવાળો હોત તો તેનો એક ભાગ કાર્યરૂપે પરિણામ પામત તથા બીજો ભાગ એમને એમ રહેત. વળી શ્રુતિમા પણ કહ્યું છે કે, બ્રહ્મ અવયવ રહિત છે. જેમકે, નિષ્કલ્ નિષ્ક્રિય શાન્ત નિરવચ નિરજનમ (૨વે. ૬, ૧૯) વિયોગમૃતં પુત્ર્ય સવશ્વામ્યતરો જ્ઞાનઃ (મું. ૨, ૧, ૨) इदं महद्भूतमनंतमपार વિજ્ઞાનવન એવ (મું. ૨, ૪, ૧૨.) સણ્ય નેતિ નેત્યામા (મું. ૩, ૬, ૬) સત્યભૂતમણુ (મું. ૩, ૮, ૮) આ દેવ કોઈપણ કળાથી રહિત, કર્મથી રહિત, શાંત, કોઈપણ રીતના બેદથી

રહિત તથા કોઈ રીતના આસંગથી રહિત છે," આ અક્ષર બ્રહ્મ ખરેખર પ્રકાશમાન, અમૂર્તરૂપે તથા સર્વત્ર પૂર્ણ રૂપે છે." તે બ્રહ્મ તથા અંદર સર્વને વિશે બ્યાપીને રહેલા છે." આ મહત્ રૂપે, પરિનિષ્પન્નરૂપે, અનંતરૂપે, અપાર રૂપે તથા વિજ્ઞાનધનરૂપે છે." આ આત્માને નેતિ નેતિ કરી કહેવામાં આવે છે." તે સ્થૂલ સ્વરૂપે તથા સૂક્ષ્મરૂપે પણ નથી." આ શ્રુતિવચનોથી સર્વ પ્રકારના વિશેષ ભાવનો બ્રહ્મને વિશે નિષેધ કરવામા આવ્યો છે. હવે એક દેશના પરિણામ પામવાનો અસંભવ હોવાથી અખિલ બ્રહ્મનો પરિણામ પામવાનો પ્રસંગ આવશે, જેથી મૂળનો નાશ થઈ જશે. આમ થવાથી આત્મા દ્રશ્યરૂપે છે, આ રીતનો ઉપદેશ નિર્વર્ધક કરશે તથા કાર્યને કાંઈ પણ પ્રયાસ વિના જોવાનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે કાર્યથી વિજ્ઞ બ્રહ્મનો અસંભવ થશે. વળી અજ આદિ આત્માના સંગ્રહમા શબ્દ આધ્યા છે, તેમાં બાધ આવશે. આ સર્વ પ્રકારના દોષના નિવારણ માટે બ્રહ્મ સાવયવ છે, એમ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. હવે જો તેમ કરીએ છીએ તો બ્રહ્મ નિરવયવ છે, એમ પ્રતિપાદન કરનારા જે શબ્દો કહ્યા છે, તેમાં બાધ આવશે. હવે અવયવનો પ્રસંગ આવવાથી બ્રહ્મના સબધમા અનિત્યપણાનો પ્રસંગ આવશે. માટે કારણ કાર્યરૂપે પરિણામ પામે છે, એ પણ યોગ્ય નથી. (૨૬)

શુરુઃ-શ્રુતિના વચનને લીધે જ્યાં દોષ પામ થતો નથી તથા શ્રુતિનું વચન જ અતીન્દ્રિય વસ્તુના સંબંધમાં પ્રમાણરૂપે છે. આજ હેતુથી નીચલું સૂત્ર ચોક્કસ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૨૭ મું.

અપરિચ્છિન્નતામાં શ્રુતિપ્રમાણ.

શ્રુતસ્તુ શબ્દમૂલત્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિના પ્રમાણથી આ દોષ પામ થતો નથી. વળી આવા વિષયમાં શ્રુતિવચન જ પ્રમાણરૂપે છે. (૨૭)

શુરુઃ-અહીં મૂળમાં જે તુ શબ્દ આવ્યો છે, તેવડે ઉપરના સૂત્રવડે જે આશય કરવામાં આવ્યો છે, તેનો પરિકાર કરવામાં આવે છે. અમારા મત પ્રમાણે ખરેખર કોઈ પણ રીતનો દોષ નથી. પ્રથમ તો અખિલપણનો પ્રસંગ જ નથી.

શિષ્ય:-અખિલનો પ્રસંગ નથી, એમ કહેવાતું કંઈ કારણ?

શુરુઃ-શ્રુતિ આના સંબંધમાં પ્રમાણ છે. જે રીતે પ્રદ્ધમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ કહેવાયલી છે, તે જ પ્રમાણે વિકારથી સિદ્ધ પ્રદ્ધની રિધિ છે, એમ કહ્યું છે. કારણ કે પ્રકૃતિ તથા વિકારમાં લેદવડે ઉપદેશ કર્યો છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “મયં દેવેન્દ્રિય દન્તાદમિમાસ્તિયો દેવતા અનેન ત્રીરિનામનાનુપ્રવિદ્ય નામરુપે વ્યાકરણવાણિ (છાં ૧,૩,૨) તાતાનમ્ય મદિના તતો જ્વાયાઃ પુરુષ પાદોઽપ્ય ગર્ભાં મૃત્વિનિ ત્રિગડસ્તામૃત દિવિ

(છાં)૩,૧૨,૬, તે દેવે અર્થાત્ અન્ને ઇચ્છા કરી કે, જીવાત્મારૂપે ઉપર કહેલ ત્રણ પ્રકારના ભૂતોમાં પ્રવેશ કરી, બૂદ્ધા બૂદ્ધા નામો તથા રૂપોવડે હું બહુરૂપે થઉં.” તેઓ (ભૂતમાત્રો) ગાયત્રીના

મહિમારૂપ છે. વિકારવાન પુરુષ કરતાં અવિકારવાન પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે. તેમનો પ્રથમ પાદ સર્વ ભૂત માત્ર છે તથા ત્રણ પાદવાળાં અમૃતસ્વરૂપ સ્વાત્મપ્રકાશમાં તે સ્થિતિ કરી રહેલ છે.” વળી હૃદયને પ્રદ્ધના સ્થાનરૂપે દર્શાવેલ છે તથા સત્વડે જોડાવાથી એકીભૂત થવાય છે, એમ કહ્યું છે. જે અખિલ, પ્રદ્ધ કાર્ય ભાવથી ઉપયુક્ત હોય તો

પછી “તતા સોમ્ય તદા સપ્તો મયતિ (છાં) ૬, ૮, ૧) હે સોમ્ય! સત્ સાથે જોડાવાથી તે એકરૂપે થાય છે.” આ રીતનું સુષુપ્તિના સંબંધમાં કહેવાયેલ વચન અયોગ્ય કરશે. આમ થવાથી વિકાર વાળા પ્રદ્ધ સાથે એકતા થશે. કારણ કે અવિકારી પ્રદ્ધનો અભાવ થશે. વળી ઇન્દ્રિયોનો વિષય પ્રદ્ધ નથી, આ રીતનો શ્રુતિમાં નિષેધ છે. પણ જે પ્રદ્ધને વિકારવાન માનશું તો તે ઇન્દ્રિયોનો વિષય થશે. માટે પ્રદ્ધ વિકારથી રહિત છે. વળી શ્રુતિમાં પ્રદ્ધને અવયવથી રહિત કહેલ છે, તેને બાધ આવશે નહિ. કારણ કે શ્રુતિવડે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે, પ્રદ્ધ અવયવથી રહિત છે. બીજું પ્રદ્ધ વેદવચનના પ્રમાણરૂપે છે, પણ ઇન્દ્રિયના પ્રમાણરૂપે નથી. માટે જેમ વેદમાં પ્રદ્ધ સંબંધી કતું હોય, તે જ

પ્રમાણે માનવું યોગ્ય છે. અહા કૃત્સ્ન-
સ્વરૂપે તથા નિરવયવરૂપે છે, એમ બેઉ
રીતે શ્રુતિ અહાને પ્રતિપાદન કરે છે.
આપણે લોકવ્યવહારમાં બેઠએ છીએ
કે, મણિ, મંત્ર તથા ઓપધિ આદિની
શક્તિઓ દેશ, કાળ તથા નિમિત્તની
મિશ્રિતતાને લીધે નિરવયવાળાં અનેક
કાર્યોના વિષયવાળી હેય છે. આ શક્તિઓ
ઉપદેશ વિના કેવળ તર્કથી બાણી શકવા
શક્ય નથી, કે અમુક વસ્તુની અમુક
શક્તિઓ, અમુક નહાયકારી, અમુક
વિષયોરૂપે તથા અમુક પ્રયોજનરૂપે છે.
તો પછી અચિંત્ય સ્વભાવવાળા અહાનું
સ્વરૂપ વેદવચન વિના ન નિરૂપણ થઈ
શકે, એમાં જરા પણ સંશય નથી.
પુરાણમાં આના મંબંધમાં કહ્યું છે કે,
“અચિન્ત્યા ણ્તુ ચે માયા ન તાસ્તર્કેણ યોજયેત
પ્રવૃત્તિમ્ પરયત્ત્વ તદચિન્ત્યસ્ય લક્ષણમ્ અર્થ:-
જે ભાવોનું ચિંતન થઈ શકતું નથી,
જે ભાવોમાં તર્કનો પ્રવેશ પણ થઈ
શકતો નથી; વળી જે પ્રકૃતિથી પણ
પર છે, આ લક્ષણ અચિંત્યપણાનું છે.”
માટે જે વિષય ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી, તેના
મંબંધમાં ક્ષતિવચન, એ જ પ્રમાણરૂપે
બાણવું.

શિષ્ય.-નિરવયવ અહા જ પરિણામ
પામે છે, પણ કૃત્સ્ન અહા પરિણામ
પામતું નથી, આ વિરોધવાળા વિષયનું
પ્રતિપાદન કરવા વેદવચન પણ શક્તિમાન
નથી. જો અહા નિરવયવ હોય તો પછી
તે પરિણામને પામવો બેઠએ નહિ. જો
પરિણામ પામે તો અખિલ અહા જ

પરિણામ પામવો બેઠએ. વળી કોઈ
રૂપવડે પરિણામ પામે તથા કોઈ રૂપ
કાયમ રહે, તો પછી રૂપભેદની કલ્પના
વડે અહામાં અવયવપણાનો પ્રસંગ આવશે.
કર્મકાંડના વિષયમાં કહ્યું છે કે,
‘અતિરાત્રે ષોડશિન ગૃહાતિ । નાતિરાત્રે ષોડશિન
ગૃહાતિ જ્યોતિષોમ યજ્ઞમાં અમુક પાત્ર-
વિશેષને અહણ કરે છે. તેમ જ
જ્યોતિષોમ યજ્ઞમાં અમુક પાત્રવિશેષને
અહણ નથી કરતા.’ આ રીતે બેઠમાં
વિરોધની પ્રતીતિ હોવાથી લેવું અથવા
ન લેવું, એ રીતનાં વિકલ્પનો આશ્રય
લઈ, વિરોધનો પરિહાર કરવામાં
આવે છે, તથા લેવું કે ન લેવું,
તે પુરુષની ઇચ્છાને અધીન છે. પણ
આ રથજે વિકલ્પનો આશ્રય કરવાથી
વિરોધનો પરિહાર થતો નથી. કારણ કે
વસ્તુ કોઈ પુરૂષને અધીન નથી. માટે
આનું નિરાકરણ કરવું હુઈ ટ છે.

શુભ્ર:-આ દોષ યોગ્ય નથી. કારણ
કે રૂપન. ભેદની પ્રાપ્તિ, જે કલ્પવામાં
આવી છે, તે અવિદ્યાને લીધે છે. અવિ-
દ્યાની કલ્પના જ કેવળ હોવાથી રૂપભેદ
કરી વસ્તુ અવયવયુક્ત થતી નથી.
તરમર આવવાથી જો નયનનો પ્રકાશ
નાશ પામેલ હોય તથા તેથી અનેક
ચંદ્રમા ભેવામાં આવે, છતાં ચંદ્ર અનેક
રૂપે થતો નથી. અહા અવિદ્યાથી કલ્પા-
યેલ નામ તથા રૂપના લક્ષણવાળા રૂપ
ભેદવાળો થાય છે. તે વિદ્યારી તેમ જ
અવિદ્યારીરૂપે થાય છે. અભિન્નપણાથી
તથા સિદ્ધપણાને લઈ તે અનિર્વચનીય

સ્વરૂપે કહેવાય છે. આ રીતે પરિણા-
માદિ સર્વ વ્યવહારના સ્થાનને તે પામે
છે. પારમાર્થિક રૂપવડે તો તે સર્વ
વ્યવહારથી રહિત છે તેમ જ પરિણા-
મથી પણ રહિત છે. નામ રૂપનો ભેદ
અવિદ્યાને લીધે થયેલો છે, જેથી તે
વાણીના બોલવારૂપ જ છે. આથી બ્રહ્મના
નિરવયવપણ્યામાં જરા પણ બાધ આવતો
નથી. બ્રહ્મના સંબંધમાં જે પરિણામવાળી
શ્રુતિ છે, તે પરિણામને પ્રતિપાદન કર-
નારી નથી, પણ પરિણામવડે અર્થોત્
કાર્યની પ્રાપ્તિવડે કોઈ રીતના રૂળની પ્રાપ્તિ
થતી નથી. સર્વ વ્યવહારથી રહિત
બ્રહ્માત્મભાવને પ્રતિપાદન કરવાવાળી શ્રુતિ
છે તથા આત્મોપલક્ષિય એ તેનું રૂળ
છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ ણ્ય નેતિ ને-
ત્યામા આવો નહિ, આવો નહિ, એમ
નિષેધમુખવચનવડે જેનું નિરૂપણ છે
તે આત્મા છે.” આ રીતે શરૂઆત કરી
છેવટમાં કહ્યું છે કે, “અમય વૈજનવ પ્રાપ્તોઽસ્મિ
હિ જનક ! તું અલય સ્વરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત
થયો છે.” માટે અમારા પક્ષ પ્રમાણે
કોઈપણ રીતના દોષનો અસ્તિત્વ નથી. (૨૭)

શિષ્ય:-બ્રહ્મનું સ્વરૂપ એક છે તથા
સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ અનેક આકારવાળું છે.
માટે બ્રહ્મના એક સ્વરૂપનો નાશ થતો
હોવો ભેદ છે.

શુરુ:-બ્રહ્મના એક સ્વરૂપપણ્યનો નાશ
થયા વિના અનેક આકારવાળી સૃષ્ટિ
ભેદમાં આવે છે. આના જ સંબંધમાં
નીચે પ્રમાણે સૂત્ર કહ્યું છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૨૮ મું.

એક આત્મામાં સૃષ્ટિના અનેક આકાર

આત્મનિ ચૈવ વિચિત્રાદ્ય દિ ॥૨૮॥

સૂત્રાર્થ:-એક જ આત્મામાં અનેક
આકારવાળી સૃષ્ટિ ભેદમાં આવે છે,
એમ કહ્યું છે. ખરેખર દ્વિપક્ષ તરીકે
દેવાદિમા તથા માયાવી આદિમા વિચિત્ર
સૃષ્ટિ ભેદમાં આવે છે. (૨૮).

ટીકા:-શિષ્ય:-બ્રહ્મ એક છે તથા
પોતાના સ્વરૂપનો નાશ થયા વિના અનેક
આકારવાળી સૃષ્ટિ તેનામાં કેવી રીતે હોઈ
શકે ?

શુરુ:-આ રીતનો વિવાદ કરવો આ
સ્થળે યોગ્ય નથી. કારણ કે સ્વપ્ન
ભેદનારા એક જ આત્મામાં સ્વરૂપના નાશ
વિના અનેક આકારવાળી સૃષ્ટિ કહેવાયલી
છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ન તત્ત્વ યથા ન
મયોગા ન પયાનો ભવન્નયથ યથાન્નયોગાન્નય
સ્વતે (જૂઠું ૪, ૩, ૧૦) સ્વપ્ન અવસ્થામાં
રથો હોતા નથી, અર્થો હોતા નથી,
માર્ગો હોતા નથી, છતાં મન રથોને,
અર્થોને તથા માર્ગોને ઉત્પન્ન કરે છે.”
વ્યવહારમાં પણ દેવાદિમાં તેમજ માયાવી
આદિમાં સ્વરૂપના નાશ વિના વિચિત્ર
હસ્તી, અર્થ આદિ સૃષ્ટિઓ ભેદમાં
આવે છે. આ જ પ્રમાણે બ્રહ્મ ભેદે એક
છે, છતાં પોતાના સ્વરૂપના નાશ વિના
અનેક આકારવાળી સૃષ્ટિ થયે. (૨૮)

શિષ્ય:-આ પરમાત્માનું નિરવયવ
માંજ્ય દર્શનવાળા તથા વૈશેષિક દર્શન-
વાળાઓ માને છે કે કેમ ?

ગુરુ:-તેઓના પક્ષમાં દોષ છે. માટે બેમાંના એક જ પક્ષમાં દોષ છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. (૨૯)

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૨૯ મું.

સાંખ્ય તથા વૈશેષિકનું ખંડન

સ્વપક્ષદોષાચ્ચ ॥૨૯॥

। સૂત્રાર્થ:-સાંખ્યાદિના પોતાના પક્ષમાં દોષ છે, માટે એક જ પક્ષમાં દોષ ગણવો યોગ્ય નથી. (૨૯)

ટીકા: ગુરુ:-અન્ય દર્શનોના પોતાના પક્ષમાં પણ આ દોષ સરખો છે.

શિષ્ય:-અમે સાંખ્યવાદીઓ એમ માનીએ છીએ કે, અવયવથી રહિત, પરિચ્છેદથી રહિત તથા શબ્દાદિથી રહિત પ્રધાન, અવયવવાળા, પરિચ્છેદ યુક્ત તથા શબ્દાદિવાળા કાર્યના કારણરૂપે છે. આ અમારો પોતાનો પક્ષ છે.

ગુરુ:-તેમાં પણ કાં તો અવયવથી રહિતપણું હોવાથી પ્રધાનને કૃત્તનપણાનો પ્રમેંગ પ્રાપ્ત થાય છે; અથવા તો નિરવયવત્વની પ્રાપ્તિમાં બાધ આવે છે. તેઓ પ્રધાન નિરવયવ છે, એમ સ્વીકારતા નથી. મત્વ, ૨૪ તથા તમ આ વ્રણ ગુણો નિત્ય સ્વરૂપે છે. આ વ્રણ ગુણોની સરખી અવસ્થા, તે પ્રધાન કહેવાય છે. આ ગુણોરૂપી અવયવોને લીધે પ્રધાન આવયવરૂપે છે. આ રીતના આવયવપણાથી પ્રકૃત દોષનો પરિહાર કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે મત્વ, ૨૪ તથા તમ-માંથી એકનું અમાનપણું, તે નિરવયવ-

પણું છે. એક એક ગુણ બાકીના બીજા બે ગુણવડે યુક્ત થવાથી સંભવિય પ્રપંચના ઉપાદાન કારણરૂપે છે. ૨૪ રીતે સ્વપક્ષના દોષનો પ્રસંગ એક સરખો છે તર્કનું અધિષ્ઠાન હોવાથી અવયવપણું છે, એમ માનવાથી પણ અનિત્યત્વ આદિ દોષનો પ્રસંગ આવશે. વળી કાર્યના વિચિત્રપણાથી નિરૂપિત થયેલ અવયવો શક્તિઓરૂપે છે, એમ મારો અભિપ્રાય છે. આ શક્તિઓ તો અમે પ્રજ્ઞવાદીઓને પણ માન્ય છે. તે જ પ્રમાણે અણુવાદીઓ એમ માને છે કે, એક અણુનો બીજા અણુ સાથે સંયોગ થાય છે તથા આ પ્રમાણે નિરવયવપણું થાય છે. બે આ રીતે સમગ્રપણાનો સંયોગ હોય તો અધિક પરિણામની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. તેમ થવાથી અણુપણુનો જ પ્રસંગ રહેશે. એક દેશની સાથે સંયોગ હોય, છતાં નિરવયવપણુની પ્રાપ્તિમાં બાધ આવશે. આ રીતે વૈશેષિક દર્શનના પોતાના પક્ષમાં પણ આ દોષ એકસરખો છે. બેઉ પક્ષમાં સમાન દોષ હોવાથી બેમાંથી એક પક્ષમાં દોષ છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી. પ્રજ્ઞવાદીના પોતાના પક્ષમાં જ દોષ છે, તેનો તો આપણે પરિહાર પ્રયમથી જ કર્યો છે. (૨૯)

શિષ્ય:-પરમાત્માથી શક્તિઓ શુ લિપ્ત છે ?

ગુરુ:-પરપ્રજ્ઞમાં જ મર્વ શક્તિનો સમાવેશ થાય છે, આ રીતે શુતિમાં નિરૂપણ કર્યું છે. -- ૨૯ --

અધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૩૦ મું.

બ્રહ્મમાં જ શક્તિનો સમાવેશ.

○ સર્વોપેતા ચ તદર્શનાત્ ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-પરબ્રહ્મ સર્વ શક્તિઓથી યુક્ત છે, આ રીતે શ્રુતિમાં સૂચન છે.(૩૦)

ટીકા:-શુરુ:-એમ કહ્યું છે કે, એક પરબ્રહ્મની વિચિત્ર શક્તિને લીધે વિચિત્ર પ્રકારનો પ્રપંચ ઉત્પન્ન થયેલ છે.

શિષ્ય:-પરબ્રહ્મ વિચિત્ર પ્રકારની શક્તિથી યુક્ત છે, એમ કેવી રીતે બાણી શકાય છે ?

શુરુ:-આ જ હેતુથી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, સર્વોપેતા ચ તદર્શનાત્ ॥ આથી એમ માનવું યોગ્ય 'છે કે, પર દેવતા સર્વ શક્તિઓથી યુક્ત છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે માનવું ?

શુરુ:-શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે. નીચેની શ્રુતિ દર્શાવે છે કે, પરદેવતામાં સર્વ શક્તિ રહેલી છે. જેમકે, “સર્વકર્મા સર્વકામ. સર્વગં. સર્વરસ સર્વમિદમધ્યાત્મોવાક્યાનાદંદરઃ” (છાં ૩, ૧૪, ૪) તે સર્વના કર્મના કરનાર, સર્વ કામનાવાળા, સર્વગંધવાળા, ‘સર્વ’ રસોના રસરૂપ, તથા સર્વ વિન્ધને આપૃત કરનાર છે. તે કોઈ સાથે બોલતો કે કોઈને આદર આપતો નથી.” વળી કહ્યું છે કે, “સત્યકામ સય સમ્પ (છાં ૮, ૭, ૧), ય સર્વજ્ઞ સર્વજિત (મું ૧, ૧, ૬) દત્તસ્ય વા અદ્વરસ્ય પ્રશાસને ગાર્ગિ મર્યાચન્દ્ર-મનો વિચ્છતો તિષ્ઠત (બૃં ૩, ૮, ૬) તે સત્ય કામરૂપ તથા સત્ય સંકલ્પરૂપે છે.

બ્રહ્મ સર્વવેત્તા, સર્વના વિશેષરૂપે જ્ઞાતા છે. એ જ નાશ રહિત બ્રહ્મની આજ્ઞામાં, હે ગાર્ગિ ! સૂર્ય તથા ચંદ્ર ધારણ કરાયલા રહે છે.” ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ છે. (૩૦)

શિષ્ય:-બ્રહ્મને ઇન્દ્રિયો નથી, માટે તેને શક્તિ હોવી ભ્રમરૂપે નહિ.

શુરુ:-આ સંબંધી શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરેલ છે કે:-

અધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૩૧ મું.

બ્રહ્મમાં ઇન્દ્રિયોનો અભાવ.

* ચિકરણત્વાન્નેતિ ચેત્તદુક્તમ્ ॥ ૩૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે, માટે તે શક્તિ રહિત છે, આ સંબંધી વિવેચન શ્રુતિમાં કરેલ જ છે. (૩૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-વારૂં બધું તો ઠીક, પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, પર દેવતા ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. જેમકે, “અચક્ષુષ્કમશ્રોત્ર-મનાગમનાઃ (બૃં ૩, ૮, ૮) બ્રહ્મ ચક્ષુ, શ્રોત્ર, વાણી તથા મનથી રહિત છે.” બે પરમ બ્રહ્મને ઇન્દ્રિયો નથી, તો તે મર્વ શક્તિ-વાળા હોય, છતાં તેની કાર્યમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ થઈ શકે ? કારણ કે ચેતનસ્વરૂપ દેવાદિઓ સર્વશક્તિવાળા હોય, છતાં આધ્યાત્મિક કાર્ય તથા કારણથી યુક્ત હોવાને લીધે તે તે કાર્ય કરવા તેઓ શક્તિમાન છે. તો પછી “નેતિનેતિ (બૃં ૩, ૬, ૨૬) તે આવા નથી, તે આવા નથી.” આમ સર્વ પ્રકારની વિશેષતાના અભાવવાળા પરમ બ્રહ્મને સંભવ સર્વ શક્તિરૂપે કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ગુરુ—આ સંબધી જે કહેવું જોઈએ, તે પૂર્વથી જ કહ્યું છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અતિ ગંભીર હોવાથી “શ્રુતિવડે તેનું પ્રતિપાદન થઈ શકે છે, પણ તર્કવડે તેનું પ્રતિપાદન થઈ શકતું નથી. વળી એકનું સામર્થ્ય જે રીતનું હોય, તે જ રીતનું સામર્થ્ય બીજાનું હોય, એવો નિયમ હોતો નથી બ્રહ્મ સર્વ વિશેષ ભાવોથી રહિત છે, છતાં તેનામાં સર્વ શક્તિનો સંભવ છે, આમ જે કહ્યું છે, તે પણ અવિદ્યાર્થી કટપાયવા રૂપ તથા લેહના નિરૂપણવડે છે. શ્રુતિમાં તો કહ્યું છે કે, “અપાણિપાદો જવનો ઘઘીતા પદમન્યવશ્ચુ સ ગુણોત્પલ્લવઃ (શ્લોક ૩, ૧૯) બ્રહ્મ પાદથી રહિત હોવા છતાં ગતિમાન, હાથથી રહિત હોવા છતાં શ્રવણ કર્તારૂપે છે.” આ રીતે શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, બ્રહ્મ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે, છતાં તે સર્વ સામર્થ્યયુક્ત છે. (૩૧)

શિષ્ય—ચેતન બ્રહ્મ જગતના કર્તારૂપે હોવા જોઈએ નહિ. કારણ કે પ્રવૃત્તિઓમાં કાંઈપણ પ્રયોજન હેતુ જોઈએ તથા જગતનું કાંઈ પ્રયોજન નથી આ જ હેતુને લઈ ૩૨મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

અધિકરણ ૧૧ મું—સૂત્ર ૩૨ મું.

બ્રહ્મમાં જગતના કર્તાનો અભાવ.

न प्रयोजनवन्नात ॥૩૨॥

સૂત્રાર્થ—ચેતન બ્રહ્મ જગતના કર્તારૂપે નથી કારણ કે પ્રવૃત્તિઓ પ્રયોજનવાળી છે. (૩૨)

શિષ્ય—બીજી રીતે જગતના કર્તારૂપે ચેતન છે, તેનો હું આશ્ચર્ય કરું છું. ખરેખર ચેતનરૂપ પરમાત્મા આ જગદ્-બિંબને રચવા શક્તિમાન નથી.

ગુરુ—કેમ ચેતન પરમાત્મા રચી શકવા સમર્થ નથી ?

શિષ્ય—કારણ કે પ્રવૃત્તિઓને પ્રયોજનપણું હોય છે. કારણ કે લોકમાં ચેતનરૂપ પુરૂષ યુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્ત થાય છે. કોઈપણ પુરૂષ પોતાના પ્રયોજન વગરની મંદ પ્રવૃત્તિ પણ કરતો જોવામાં આવતો નથી તો પછી તે મહાન તૈયારી તો કેમ જ કરે ? લોકપ્રતિદિને અનુભરતી શ્રુતિ પણ આ પ્રમાણે છે—“ન વા અરે સર્વસ્ય કામાય સર્વં પ્રિય મવત્યાત્મનસ્તુ કામાય રાવં પ્રિય મવતિ (ગૂઠ ૨, ૪, ૫) અર્થ—સર્વની કામનાને અર્થે સર્વ પ્રિય હોતું નથી, પણ આત્માની કામનાને અર્થે સર્વ પ્રિય હોય છે” આ પ્રવૃત્તિ મહાન તૈયારીવાળી છે. કારણ કે આ તૈયારીથી અનેક પ્રપંચવાળું જગત રચવાનું છે. જો આ પ્રવૃત્તિ ચેતન પરમાત્માની હોય તો તે આત્માના પ્રયોજનવાળી હોવી જોઈએ પણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, અભાવ છે તો પછી પ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ હોવો જોઈએ. વળી એમ માનીએ કે, કોઈ પુરૂષ ચેતન સ્વરૂપે છે, તથા વિવેકના અભાવને લીધે તે ઉન્મત્તરૂપે છે, જેથી કાંઈ પણ સ્વાર્થ વિના પોતે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમજ પરમાત્માની પણ પ્રવૃત્તિ છે. એમ જો માનીએ તો શ્રુતિમાં જે પરમાત્માનું સર્વસ-

પણું કહેલ છે, તેને બાધ આવશે. માટે હું માનું છું કે, ચેતનથી રહિત સદિ છે. (૩૨)

શુરુ:-તાડું આ માનવું ખોટું છે. પરમાત્માની આ સદિ કેવળ લીલારૂપે છે. આ જ હેતુને લઈને ૩૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૩૩ મું.

સદિ લીલારૂપે.

લોકવત્તુ લીલાર્કવલ્યમ્ ॥૩૩॥

સૂત્રાર્થ:-જેમ લોકમાં હોય છે, તે રીતે આ પ્રવૃત્તિ કેવળ લીલારૂપે છે. (૩૩)

શુરુ:-અહીં મૂળમાં જે તુ શબ્દ વાપર્યો છે, તે પૂર્વના આલેખવું નિવારણ કરવા માટે છે. જેવી રીતે તૃપ્ત થયલી કામનાવાળા કોઈ એક રાત્રી કે રાત્રીના પ્રધાનને લીલાથી ક્ષિન્ન બીજું કંઈપણ પ્રયોજન હોતું નથી. પણ લીલારૂપ પ્રવૃત્તિઓ કીડા વિહારોમાં હોય છે તથા જેવી રીતે ઉચ્છ્વાસ તથા અચ્છ્વાસ આદિ કંઈ પણ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ વિના સ્વાભાવિક રીતે પ્રવૃત્તિઓનો સંભવ હોય છે. તેમજ કંઈપણ પ્રયોજન વિના સ્વાભાવિક રીતે કેવળ લીલા રૂપે આ પ્રવૃત્તિ થશે. ન્યાય વડે અથવા તો શ્રુતિવડે ઈશ્વરનું કંઈ પણ પ્રયોજન હોય, એમ સંભવતું નથી, તેમજ ક્ષપણ ટાળવા માટે પરમાત્માનો આ સ્વભાવ છે, એમ કહેવું પણ શક્ય નથી. જો કે આપણા મનને આ જગત્-ખિંબરચના મોટા સમારંભવાળી હોય એમ લાગે છે, પણ આ કેવળ પરમેશ્વરની

લીલા જ છે. કારણ કે પરમાત્માની શક્તિ અપરિમિત છે. જો કે લીલામાં કંઈ એક સૂક્ષ્મ પ્રયોજનનો સંભવ હોય, પણ આ રથજે જરા પણ પ્રયોજનનો સંભવ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં નિરૂપણ કર્યું છે કે, પરમાત્મા પૂર્ણ કામનાવાળા છે. તેમજ અપ્રવૃત્તિ કે ઉન્મત્ત પ્રવૃત્તિ છે, એમ પણ કહી શકાય એમ નથી. કારણ કે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે કે, સદિ છે. તેમજ શ્રુતિ એમ પણ પ્રતિપાદન કરે છે કે, પરમાત્મા સર્વજ્ઞરૂપે છે. તેમજ શ્રુતિ એમ પણ કહેતી નથી કે, આ સદિ પરમાર્થના વિષયવાળી છે. કારણ કે આ સદિ અવિદ્યાએ કલ્પાયલી છે તથા નામ અને રૂપના વ્યવહાર-વિષયવાળી છે. વળી એ પણ ભૂલી જવું જોઈતું નથી કે, બ્રહ્માત્મ ભાવ પ્રતિપાદન કરવામાટે છે. (૩૩)

શિષ્ય:-જો પરમાત્મા સદિનાં કતો હોય તો તેનામાં વિષમતા તથા કૂરતાનો દોષ આવશે, તેનું કેમ ?

શુરુ:-આ દોષ નહિ લાશુ પડે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, આ સદિ અપેક્ષાવાળી છે. આજ હેતુને લઈ ૩૪ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૨મું- સૂત્ર ૩૪ મું.
પરમાત્મામાં વિષમતા તથા કૃ-
તાનો અભાવ.

वैषम्यैर्नश्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि
दर्शयति ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ-ઇશ્વરમા વિષમતા તથા
કૃતાનો પ્રસંગ આવશે નહિ કારણકે
આ સૃષ્ટિ અપેક્ષાયુક્ત છે શ્રુતિમા પણ
એમ કહ્યું છે. (૩૪)

શિષ્ય-હું ફરી આશ્ચર્ય કરું છે કે,
જન્માદિ હેતુ વા જગતનો કર્તા ઇશ્વર
નથી. જો કે આગળના વિવેચનથી આ
સબધી જ્ઞાન થયું છે, છતાં તે જ્ઞાન
દૃઢ કરવા માટે આપને હું આ પ્રશ્ન
પૂછું છું કે, ઇશ્વર જગતના કારણરૂપે
નથી કારણ કે પરમાત્મામાં વિષમતા
તથા કૃતાનો દોષ આવશે. આપણે
જોઈએ છીએ કે, કેટલાક દેવાદિઓને
તે અત્યંત સુખવાળા કરે છે, કેટલાક
પશુ આદિને અત્યંત દુઃખવાળા કરે છે
તથા કેટલાક મનુષ્ય આદિને મધ્યમ
સુખોપલોગવાળા કરે છે. આ રીતે
વિષમ સૃષ્ટિને નિર્માણ કરનાર પગ્માત્મા
જેમ દરેકે ભિન્ન મનુષ્યમા હોય છે, તેમ
રાગ દ્વેષ હોવા જોઈએ આથી શ્રુતિ તથા
સ્મૃતિમા કહેલ સ્વરહત્વાદિ ઇશ્વરના
સ્વભાવનો વિરોધ થશે વળી ખજા પુરુષો
પણ નિર્દા કરે એવું દયા રહિતપણ,
અર્થાત્ કૃપણ પરમાત્મામાં પ્રાપ્ત થશે.
કારણ કે પરમાત્મા કેટલાકને દુઃખમા
જોડનારા તથા સર્વ પ્રજાનો મંહારકરનાગ

છે. માટે વિષમપણાના તથા કૃપણાના પ્રસ-
ંગને લીધે ઇશ્વર જગતનું કારણ નથી, એમ
માફ માનવું છે.

શુરુ-વિષમપણાનો તથા કૃતાનો
પ્રસંગ પરમાત્મામાં પ્રાપ્ત થતો નથી

શિષ્ય-કેવી રીતે વિષમપણાનો
તથા કૃતાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી ?

શુરુ-આ સૃષ્ટિ અપેક્ષાયુક્ત છે,
માટે વિષમતાનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી
જો અપેક્ષારહિત કેવળ ઇશ્વર સ્વિષમ
સૃષ્ટિને નિર્માણ કરે તો વિષમ તથા કૃ-
તાનો દોષ પ્રાપ્ત થાય. અપેક્ષાથી ગહિત
પરમાત્માનું નિર્માતાપણું હોતું નથી
અપેક્ષાયુક્ત પરમાત્મા વિષમ સૃષ્ટિ
નિર્માણ કરે છે.

શિષ્ય-આપ કહો છો કે, પરમાત્માની
સૃષ્ટિમા અપેક્ષા છે તો તે અપેક્ષા શી
છે તે કહેશો ?

શુરુ-ધર્મ તથા અધર્મની અપેક્ષા
રહેલ છે, એમ અમે માનીએ છીએ.
સરજવામા આવતા પ્રાણીઓનાં ધર્મોધ-
ર્મની અપેક્ષા હોવાથી સૃષ્ટિ વિષમરૂપે
છે, માટે તે ઇશ્વરનો અપરાધ નથી.
પરમાત્માને પર્લન્યસ્વરૂપે ગણવો જોઈએ
જેમ વૃષ્ટિ ત્રીહિ યવ આદિ સૃષ્ટિમા
સામાન્ય કારણસ્વરૂપે હોય છે, પણ
ત્રીહિ યવ આદિના વિષમપણામા તે તે
બીજામા રહેલ અસાધારણ કારણો ખજા
વાનું હોય છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્મા
દેવ મનુષ્ય આદિની, સૃષ્ટિમા સામાન્ય
કારણરૂપે છે પણ દેવ મનુષ્ય આદિના

પણ કહેલ છે, તેને બાધ આવશે. માટે હું માનું છું કે, ચેતનથી રહિત સૃષ્ટિ છે. (૩૨)

શુરુ:-તારૂં આ માનવું જોડું છે. પરમાત્માની આ સૃષ્ટિ કેવળ લીલારૂપે છે. આ જ હેતુને લઈને ૩૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૩૩ મું.
સૃષ્ટિ લીલારૂપે.

લોકવન્તુ લીલાફલત્યમ્ ॥૩૩॥

સૂત્રાર્થ:-એમ લોકમાં હોય છે, તે રીતે આ પ્રવૃત્તિ કેવળ લીલારૂપે છે. (૩૩)

શુરુ:-અહીં મૂળમાં જે વ શબ્દ વાપર્યો છે, તે પૂર્વના આલેખનું નિવારણ કરવા માટે છે. જેવી રીતે તૃપ્ત થયેલી કામનાવાળા કોઈ એક રાત્રી કે રાત્રીના પ્રધાનને લીલાથી જિનન બીજું કંઈપણ પ્રયોજન હોતું નથી. પણ લીલારૂપ પ્રવૃત્તિઓ ક્રીડા વિહારમાં હોય છે તથા જેવી રીતે ઉચ્છવાસ તથા પ્રચ્છવાસ આદિ કંઈ પણ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ વિના સ્વાભાવિક રીતે પ્રવૃત્તિઓનો સંભવ હોય છે. તેમજ કંઈપણ પ્રયોજન વિના સ્વાભાવિક રીતે કેવળ લીલા રૂપે આ પ્રવૃત્તિ થશે. ન્યાય વડે અથવા તો શ્રુતિવડે ઈશ્વરનું કંઈ પણ પ્રયોજન હોય, એમ સંભવતું નથી, તેમજ દૂષણ ટાળવા માટે પરમાત્માનો આ સ્વભાવ છે, એમ કહેવું પણ શક્ય નથી. જો કે આપણા મનને આ જગત્ જિંઞસરચના જોતા સમારંભવાળી હોય એમ લાગે છે, પણ આ કેવળ પરમેશ્વરની

લીલા જ છે. કારણ કે પરમાત્માની શક્તિ અપરિમિત છે. જો કે લીલામાં કંઈ એક સૂક્ષ્મ પ્રયોજનનો સંભવ હોય, પણ આ રથને જરા પણ પ્રયોજનનો સંભવ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં નિરૂપણ કર્યું છે કે, પરમાત્મા પૂર્ણ કામનાવાળા છે. તેમજ અપ્રવૃત્તિ કે ઉન્નત પ્રવૃત્તિ છે, એમ પણ કહી શકાય એમ નથી. કારણકે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે કે, સૃષ્ટિ છે. તેમજ શ્રુતિ એમ પણ પ્રતિ પાદન કરે છે કે, પરમાત્મા સર્વસરૂપે છે. તેમજ શ્રુતિ એમ પણ કહેતી નથી કે, આ સૃષ્ટિ પરમાર્થના વિષયવાળી છે. કારણકે આ સૃષ્ટિ અવિદ્યાએ કંઠપાયલી છે તથા નામ અને રૂપના વ્યવહાર-વિષયવાળી છે. વળી એ પણ ભૂલી જવું જોઈતું નથી કે, બ્રહ્માત્મ ભાવ પ્રતિપાદન કરવામાટે છે. (૩૩)

શિષ્ય:-જો પરમાત્મા સૃષ્ટિના કર્તા હોય તો તેનામાં વિષમતા તથા કૂરતાનો દોષ આવશે, તેનું કેમ ?

શુરુ:-આ દોષ નહિ લાગુ પડે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, આ સૃષ્ટિ અપેક્ષાવાળી છે. આજ હેતુને લઈ ૩૪ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૨મું— સૂત્ર ૩૪ મું
પરમાત્મામાં વિષમતા તથા કર્તાનો અભાવ.

वैषम्यैर्नश्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि
दर्शयति ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઈશ્વરમાં વિષમતા તથા કર્તાનો પ્રસંગ આવશે નહિ કારણકે આ સૃષ્ટિ અપેક્ષાયુક્ત છે. શ્રુતિમાં પણ એમ કહ્યું છે. (૩૪)

શિષ્ય-હું ફરી આશ્ચર્ય કરું છે કે, જન્માદિ હેતુ વા જગતનો કતો ઈશ્વર નથી. જો કે આગળના વિવેચનથી આ સંજોગી જ્ઞાન થયું છે, છતાં તે જ્ઞાન દૃઢ કરવા માટે આપને હું આ પ્રશ્ન પૂછું છું કે, ઈશ્વર જગતના કારણરૂપે નથી. કારણ કે પરમાત્મામાં વિષમતા તથા કર્તાનો દોષ આવશે. આપણે જોઈએ છીએ કે, કેટલાક દેવાદિઓને તે અત્યંત સુખવાળા કરે છે, કેટલાક પશુ આદિને અત્યંત દુઃખવાળા કરે છે તથા કેટલાક મનુષ્ય આદિને મધ્યમ સુખોપલોગવાળા કરે છે. આ રીતે વિષમ સૃષ્ટિને નિર્માણ કરનાર પરમાત્મામાં જેમ દરેક ભિન્ન મનુષ્યમાં હોય છે, તેમ સગ દેવ હોવા જોઈએ. આથી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં કહેલ સ્વચ્છત્વાદિ ઈશ્વરના સ્વભાવનો વિદોષ થશે વળી જળ પુરુષો પણ નિંદા કરે એવું દયા રહિતપણું, અર્થાત્ કર્તાનું પરમાત્મામાં પ્રાપ્ત થશે. કારણ કે પરમાત્મા કેટલાકને દુઃખમાં લેડનારા તથા સર્વ પ્રજાનો સહારકરનારા

છે. માટે વિષમપણાના તથા કર્તાના પ્રસંગને લીધે ઈશ્વર જગતનું કારણ નથી, એમ માફ માનવું છે.

શુક-વિષમપણાનો તથા કર્તાનો પ્રસંગ પરમાત્મામાં પ્રાપ્ત થતો નથી.

શિષ્ય:-કેવી રીતે વિષમપણાનો તથા કર્તાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી ?

શુક:-આ સૃષ્ટિ અપેક્ષાયુક્ત છે, માટે વિષમતાનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. જો અપેક્ષારહિત કેવળ ઈશ્વર વિષમ સૃષ્ટિને નિર્માણ કરે તો વિષમ તથા કર્તાનો દોષ પ્રાપ્ત થાય. અપેક્ષાથી રહિત પરમાત્માનું નિર્માતાપણું હોતું નથી. અપેક્ષાયુક્ત પરમાત્મા વિષમ મૃદ્ધિ નિર્માણ કરે છે.

શિષ્ય-આપ કહો છો કે, પરમાત્માની સૃષ્ટિમાં અપેક્ષા છે તો તે અપેક્ષા શી છે તે કહેશો ?

શુક-ધર્મ તથા અધર્મની અપેક્ષા રહેલ છે, એમ અમે માનીએ છીએ. સરજવામાં આવતા પ્રાણીઓનાં ધર્મો-ધર્મની અપેક્ષા હોવાથી સૃષ્ટિ વિષમરૂપે છે, માટે તે ઈશ્વરનો અપગ્રહ નથી. પરમાત્માને પર્જન્યસ્વરૂપે ગણવો જોઈએ. જેમ વૃદ્ધિ ત્રીહિ યવ આદિ સૃષ્ટિમાં સામાન્ય કારણસ્વરૂપે હોય છે, પણ ત્રીહિ યવ આદિના વિષમપણામાં તે તે જીવમાં રહેલ અસાધારણ કારણો જળવાનું હોય છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્મા દેવ મનુષ્ય આદિની, સૃષ્ટિમાં સામાન્ય કારણરૂપે છે. પણ દેવ મનુષ્ય આદિના

પણ કહેલ છે, તેને બાધ આવશે. માટે હું માતું છું કે, ચેતનથી રહિત સૃષ્ટિ છે. (૩૨)

શુરુ:-તારૂં આ માનવું જોઈ છે. પરમાત્માની આ સૃષ્ટિ કેવળ લીલારૂપે છે. આ જ હેતુને લઈને ૩૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૩૩ મું.

સૃષ્ટિ લીલારૂપે.

लोकवस्तु लीलाकवचम् ॥३३॥

સૂત્રાર્થ:-જેમ 'લોકમા હોય છે, તે રીતે આ પ્રવૃત્તિ કેવળ લીલારૂપે છે. (૩૩)

શુરુ:-અહીં મૂળમાં જે ૬ શબ્દ વાપર્યો છે, તે પૂર્વના આશયનું નિવારણ કરવા માટે છે. જેવી રીતે તૃપ્ત થયેલી કામનાવાળા કોઈ એક રાજા કે રાજાના પ્રધાનને લીલાથી જિન બીજું કંઈપણ પ્રયોજન હોતું નથી. પણ લીલારૂપ પ્રવૃત્તિઓ ક્રીડા વિહારોમાં હોય છે તથા જેવી રીતે ઉચ્છ્વાસ તથા પ્રચ્છ્વાસ આદિ કંઈ પણ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ વિના સ્વાભાવિક રીતે પ્રવૃત્તિઓનો સંભવ હોય છે. તેમજ કંઈપણ પ્રયોજન વિના સ્વાભાવિક રીતે કેવળ લીલા રૂપે આ પ્રવૃત્તિ થશે. ન્યાય વડે અથવા તો શ્રુતિવડે ધર્મરતું કંઈ પણ પ્રયોજન હોય, એમ સંભવતું નથી, તેમજ ક્ષણ ટાળવા માટે પરમાત્માને આ સ્વભાવ છે, એમ કહેવું પણ શક્ય નથી. ને કે આપણા મનને આ જગત્-જિનરચના જોટા સમારંભવાળી હોય એમ લાગે છે, પણ આ કેવળ પરમેશ્વરની

લીલા જ છે. કારણ કે પરમાત્માની શક્તિ અપરિમિત છે. ને કે લીલામાં કંઈ એક સૂક્ષ્મ પ્રયોજનનો સંભવ હોય, પણ આ સ્થળે જરા પણ પ્રયોજનનો સંભવ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં નિરૂપણ કર્યું છે કે, પરમાત્મા પૂર્ણ કામનાવાળા છે. તેમજ અપ્રવૃત્તિ કે ઉન્મત્ત પ્રવૃત્તિ છે, એમ પણ કહી શકાય એમ નથી. કારણકે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે કે, સૃષ્ટિ છે. તેમજ શ્રુતિ એમ પણ પ્રતિપાદન કરે છે કે, પરમાત્મા સર્વજ્ઞરૂપે છે. તેમજ શ્રુતિ એમ પણ કહેતી નથી કે, આ સૃષ્ટિ પરમાર્થના વિષયવાળી છે. કારણકે આ સૃષ્ટિ અનિદ્યાએ કલ્પાયેલી છે તથા નામ અને રૂપના વ્યવહાર વિષયવાળી છે. વળી એ પણ ભૂલી જવું જોઈતું નથી કે, બ્રહ્માત્મ ભાવ પ્રતિપાદન કરવામાટે છે. (૩૩)

શિષ્ય:-જો પરમાત્મા સૃષ્ટિના કર્તા હોય તો તેનામાં વિષમતા તથા કૂરતાનો દોષ આવશે, તેનું કેમ ?

શુરુ:-આ દોષ નહિ લાગુ પડે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, આ સૃષ્ટિ અપેક્ષાવાળી છે. આજ હેતુને લઈ ૩૪ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૨મું- સૂત્ર ૩૪ મું:
પરમાત્મામાં વિષમતા તથા કૃ-
તાનો અભાવ.

વૈષમ્યૈર્નૈષ્ટ્યે ન સાપેક્ષત્વાત્તથાદિ
દર્શયતિ ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ-ઇશ્વરમાં વિષમતા તથા
કૃતાનો પ્રસંગ આવશે નહિ કારણકે
આ સૃષ્ટિ અપેક્ષાયુક્ત છે. શ્રુતિમાં પણ
એમ કહ્યું છે. (૩૪)

શિષ્ય:-હું ફરી આશ્ચર્ય કરું છે કે,
જન્માદિ હેતુ વા જગતનો કતા ઇશ્વર
નથી. જો કે આગળના વિવેચનથી આ
અખંધી જ્ઞાન થયું છે, છતાં તે જ્ઞાન
દૃઢ કરવા માટે આપને હું આ પ્રશ્ન
પૂછું છું કે, ઇશ્વર જગતના કારણરૂપે
નથી. કારણ કે પરમાત્મામાં વિષમતા
તથા કૃતાનો દોષ આવશે. આપણે
જોઈએ છીએ કે, કેટલાક દેવાદિઓને
તે અત્યંત સુખવાળા કરે છે, કેટલાક
પશુ આદિને અત્યંત દુઃખવાળા કરે છે
તથા કેટલાક મનુષ્ય આદિને મધ્યમ
સુખોપલોગવાળા કરે છે. આ રીતે
વિષમ સૃષ્ટિને નિર્માણ કરનાર પરમાત્મા
જેમ દરેક લિંગ મનુષ્યમાં હોય છે, તેમ
રાગ દેવ હોવા જોઈએ. આથી શ્રુતિ તથા
સ્મૃતિમાં કહેલ સ્વચ્છવાદિ ઇશ્વરના
સ્વભાવનો વિલોપ થશે વળી બળ પુરુષો
પણ નિંદા કરે એવું દયા રહિતપણું
અર્થાત્ કૃપણું પરમાત્મામાં પ્રાપ્ત થશે.
કારણ કે પરમાત્મા કેટલાકને દુઃખમાં
જોડનારા તથા સર્વ પ્રજાનો સંહાર કરનારા

છે. માટે વિષમપણાના તથા કૃપણાના પ્રસં-
ગને લીધે ઇશ્વર જગતનું કારણ નથી, એમ
મારું માનવું છે.

શુરુ:-વિષમપણાનો તથા કૃતાનો
પ્રસંગ પરમાત્મામાં પ્રાપ્ત થતો નથી.

શિષ્ય:-કેવી રીતે વિષમપણાનો
તથા કૃતાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી ?

શુરુ:-આ સૃષ્ટિ અપેક્ષાયુક્ત છે,
માટે વિષમતાનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી.
જો અપેક્ષારહિત કેવળ ઇશ્વર સ્વિયમ
સૃષ્ટિને નિર્માણ કરે તો વિષમ તથા કૃ-
તાનો દોષ પ્રાપ્ત થાય. અપેક્ષાથી રહિત
પરમાત્માનું નિર્માણપણું હોતું નથી
અપેક્ષાયુક્ત પરમાત્મા વિષમ સૃષ્ટિ
નિર્માણ કરે છે.

શિષ્ય:-આપ કહો છો કે, પરમાત્માની
સૃષ્ટિમાં અપેક્ષા છે તો તે અપેક્ષા શી
છે તે કહેશો ?

શુરુ:-ધર્મ તથા અધર્મની અપેક્ષા
રહેલ છે, એમ અમે માનીએ છીએ.
સરજવામાં આવતા પ્રાણીઓનાં ધર્મોધ-
ર્મની અપેક્ષા હોવાથી સૃષ્ટિ વિષમરૂપે
છે, માટે તે ઇશ્વરનો અપગ્રહ નથી.
પરમાત્માને પર્વત્યસ્વરૂપે ગણવો જોઈએ.
જેમ વૃષ્ટિ ત્રીહિ યવ આદિ સૃષ્ટિમાં
સામાન્ય કારણસ્વરૂપે હોય છે, પણ
ત્રીહિ યવ આદિના વિષમપણામાં તે તે
બીજામાં રહેલ અમાધારણ કારણો બળ
વાનું હોય છે, તે જ પ્રમાણે પગ્માત્મા
દેવ મનુષ્ય આદિની સૃષ્ટિમાં સામાન્ય
કારણરૂપે છે. પણ દેવ મનુષ્ય આદિના

વિષમપણામાં, જીવમાં રહેલ અસાધારણ કર્મો કારણરૂપે હોય છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિના સંબંધમાં અપેક્ષા હોવાથી ઇશ્વરમાં વિષમતા તથા કૂંરતાનો દોષ આવતો નથી.

શિષ્ય:-ઇશ્વર અપેક્ષાયુક્ત છે તો પછી નીચ, મધ્યમ તથા ઉત્તમ સ્વરૂપ સંભારને રચે છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય ?

શુરુ:-હે શિષ્ય ! શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, **एष ह्येष साधु कर्म कारयति त यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपत उप उ एवासाधु कर्म कारयति त यमयो निनीपते (છી૦ બ્રા૦ ૩, ૮)** પુણ્યો વે પુણ્યેન કર્મેણ મવતિ પાપ પાપેન (બૃ૦ ૩, ૨, ૧૩) જેને પરમાત્મા આ લોકમાંથી ઉઠા લોકમાં લઈ જવા ઇચ્છે છે તેની પાસે તે માધુ કર્મ કરાવે છે તથા જેને તે નીચેના લોકમાં લઈ જવા ઇચ્છે છે તેની પાસે તે અસાધુ કર્મ કરાવે છે.” પુણ્ય કર્મવડે પુણ્યવાન્ થવાય છે તથા પાપ કર્મવડે પાપી થાય છે.” સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, પ્રાણીના કર્મની ભિન્નતાની અપેક્ષાને લીધે પરમાત્મા અતુલકર્તા-રૂપે તથા શાસનકર્તારૂપે છે. જેમકે **“वे यथा मा प्रपद्यन्ते तास्तथैव मज्जाम्यहम् (ભ૦ ગી૦ ૪, ૧૧)** જે રીતે મને શરણે આવે છે તેઓને તે પ્રકારે હું ભલું છું.” (૩૪)

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, સૃષ્ટિની પૂર્વે સર્વ અવિલક્ષ્યરૂપે હતું. તો પછી કર્મ ક્યાંથી આવ્યું ?

શુરુ:-ના, તારું માનવું ખોટું છે. જગત્ અનાદિ છે. માટે કર્મ પણ અનાદિ

છે. ‘આજ હેતુને લઈ ઉપમા સૂત્રની ચોળના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧૧ મું—સૂત્ર ૩૫ મું.

જગત્ અનાદિરૂપે.

ન કર્માવિમાગાદિતિ चेन्नानादित्वात् ॥ ૩૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રથમ કેવળ એકરૂપ હોવાથી કર્મનો અભાવ છે, એમ કોઈ કહે તો તેમ નથી. કારણ કે જગત્ અનાદિ-રૂપે છે. (૩૫)

ટીકા:-શિષ્ય -“सदेव सोम्येद आसीदेकमेवाद्वितीयम् (છા૦ ૬, ૨, ૧) હે સોમ્ય ! પ્રથમ આ સર્વ સત્ રૂપે, એક રૂપે તથા અદ્વિતીય રૂપે હતું.” આ રીતે સૃષ્ટિની પહેલાં વિલક્ષ્યપણાનો અભાવ હોવાથી કોઈ પણ કર્મ હોતું નથી, કે જેને લીધે સૃષ્ટિમાં વિષમતા પ્રાપ્ત થાય. કારણકે સૃષ્ટિ થયા પછી શરીરાદિનો વિભાગ થવાથી કર્મતું અસ્તિત્વ છે. તે જ રીતે કર્મ લીધે શરીરાદિના વિભાગતું અસ્તિત્વ છે. આ રીતે એક બીજાના આશ્રય-પણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે વિભાગ ન હતો ત્યારે કર્મની અપેક્ષા-વાળા પરમાત્માની પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ. વિભાગ થવા પૂર્વે વિચિત્ર એવાં કર્મનો અભાવ હોવાથી આદ્ય સૃષ્ટિમાં તુલ્યતાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

શુરુ:-આ દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ કે સંસારતું અનાદિપણું છે. જો સંસારને આદિપણું હોત તો આ દોષ પ્રાપ્ત થતો. પણ સંસાર બીજાંકુરની માફક અનાદિ છે, જેથી હેતુ તથા હેતુવાળા ભાવવડે કર્મની ઉત્પત્તિમાં

વિષમતા રહેલ હોય છે, જેથી કોઈ રીતનો વિશેષ પ્રાપ્ત થતો નથી. (૩૫)

શિષ્ય:-મંસાર અનાદિ છે, એમ કેવી રીતે જણાઈ શકે ?

ગુરુ:-આનો જ પ્રત્યુત્તર ૩૬ માં મૂત્રવટે જણાય છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧૧ મુ-મૂત્ર ૩૬ મુ.

જગતના અનાદિમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ.

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च (૩૬)

સૂત્રાર્થ:-સંસારનું અનાદિપણુ યોગ્ય છે તથા શ્રુતિ સ્મૃતિમાં તે પ્રમાણે કહેલું પણ છે. (૩૬)

ટીકા:-શુદ્ધ-મંસારનું અનાદિપણુ યોગ્ય છે. સંસારનું આદિપણુ છે, એમ માનશું તો મંસારના એકદમ ઉત્પન્ન થવાથી મુક્ત પુરુષોને પણ ફરી મંસારમાં જન્મવાનો પ્રસંગ આવશે. વળી સુખ દુઃખાદિના કારણનો અભાવ થવાથી નથી કરેલ કર્મને ભોગવવાનો પ્રસંગ આવશે. પણ ઇશ્વર વિષમતામાં કારણરૂપે નથી, એમ કહેલું છે. વળી સર્વ એક રૂપ હોવાથી વિષમતાના કારણરૂપે અવિદ્યા પણ નથી. રાગાદિ કલેશ વાસનાથી થયેલ કર્મવાળી અવિદ્યા વિષમતાને ઉત્પન્ન કરનારી હોવી જોઈએ. કર્મ વિના શરીરને મંભવ નથી. તેમ શરીર વિના કર્મને મંભવ નથી. આ રીતે એક બીજાના આશ્રયનો પ્રસંગ આવે છે. બીજાકુરની માફક મંસારને અનાદિ માનીએ તો કોઈ રીતના દોષની

પ્રાપ્તિ થશે નહિ. શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં પણ મંસાર અનાદિ છે, એમ કહેલ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, 'અનંત ગર્ભિર્નન્દ્ય' (છા. ૬, ૩, ૨) આ 'હવાત્માવટે' આ રીતે શારીર આત્મા પ્રાણને ધારણ કરનાર હોવાથી ઉત્પત્તિના આરંભમાં હવરૂપે શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરે છે તથા મંસાર અનાદિ છે, એમ દર્શાવ્યું છે. મર્ગ આદિ રૂપે છે, એમ માનીએ તો ઉત્પત્તિના આરંભમાં પ્રાણનો કોઈ ધારણ કરનાર હોવાથી, સર્ગના આરંભમાં આત્મા પ્રાણને ધારણ કરતો હોવાથી, તેનું શબ્દવટે શા માટે શ્રુતિ નિરૂપણ કરતે ? બીજું હવાત્મા પ્રાણને ધારણ કરશે, એમ કહ્યું નથી. બિવિધના સંબંધને લઈ ભૂત સંબંધ ગણવાનું છે. કારણ કે ભૂત સંબંધ સિદ્ધ થઈ ચૂકેલો જ છે. નીચેનો મંત્રવર્ણુ પૂર્વ કટપત્તું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે. જેમકે "મર્વાચક્રમર્ગો ધાતા યથા વર્તનચલ્યથા (ઋ. મં. ૧૦, ૧૯૦, ૩) બ્રહ્માએ પૂર્વની માફક સૂર્ય તથા ચંદ્રની ઉત્પત્તિ કરી." સ્મૃતિમાં પણ મંસારનું અનાદિપણુ દર્શાવ્યું છે. જેમકે, ન સ્વ-મત્ત્વેહ તયોપલભ્યને નાત્તો ન પાદિને ચ મદ્રવિષ્ણ (ગી. ૧૫, ૩) અર્ધાં એનું જેવું રૂપ છે, તેવું પ્રાપ્ત થતું નથી. એને આદિ, મધ્ય તથા અંત નથી." વળી પુગણમાં પણ. ભૂત તથા બિવિધના કટપોત્તું પરિપૂર્ણ નથી, એમ નિદ્ધ કરેલું છે. (૩૬)

શિષ્ય:-નર્વ કારણધર્મો એમાં રહેલા છે, તે કહેશે ?

શુદ્ધ-સર્વ કારણધર્મો બ્રહ્મમાં રહેલ છે. આજ હેતુને લઈ ૩૭ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૩મું- સૂત્ર ૩૭ મું.
બ્રહ્મમાં સર્વ કારણધર્મો.

સર્વધર્મોપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-સર્વ કારણ ધર્મોની પ્રાપ્તિ બ્રહ્મમાં છે, માટે વેદાંતદર્શન સંબંધી શંકા કરવી યોગ્ય નથી. (૩૭)

ટીકા-શુદ્ધ:-ચેતન બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે તથા પ્રકૃતિરૂપે છે, એમ નિશ્ચય કરેલા વેદાંત દર્શનમાં અન્ય દર્શન-

વાળાઓએ વિલક્ષણત્વાદિ જે દોષો મૂકેલ છે, તેનો આગ્રાએ પરિહાર કર્યો હવે આગ્રાએ વેદાંત દર્શનથી ભિન્ન અન્ય દર્શનનો પ્રતિવેધ કરવાવાળા વિવયનો આરંભ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તથા વેદાંત, દર્શનવાળા વિવયનો ઉપમંહાજ કરે છે. કારણ કે બ્રહ્મ કારણરૂપે નિરૂપિત થવાથી કારણ ધર્મો પણ બ્રહ્મને જ લાગુ પડે છે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, "સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિ મહામાય ચ બ્રહ્મ બ્રહ્મ નર્વજરૂપે, સર્વ શક્તિરૂપે તથા મહા માયારૂપે છે. માટે વેદાંત દર્શન સંબંધી વધારે શંકા કરવી યોગ્ય નથી."

इति श्रीमच्छङ्करभगवापादवृत्तौ शारीरकमीमांसाभाष्ये चंद्रशंकरात्मज छोटालाल शर्मणा कृते गुर्जरगिराभाष्यानुवादे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

કરવું જોઈએ, આ રીતના હેતુને લઈ
પર પશ્ચાત્ અંત કરવામાં આવ્યું છે.
આ પર પક્ષોમાં ઘણી જ યુક્તિઓ સ-
માયલી છે, માટે તે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મણું જ
નિરૂપણ કરવાવાળાં છે, એમ માની મદ
મતિવાળાઓની તે પર શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન
થાય. આ કારણથી તે માખ્યાદિ દર્શનો
અસારરૂપે છે, એમ ગ્રહણ કરાવવા આ
પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

શિષ્ય-હે ભગવન્ ! " હૈંદતેર્નાન્નિદય
(શ્લો ૨૦ ૧, ૧, ૫), કામાન્ નાનુમાનાપેક્ષા
(શ્લો ૨૦ ૧, ૧, ૧૮), ઇતેન સર્વ વ્યાખ્યાતા
વ્યાખ્યાતાઃ (શ્લો ૨૦ ૧, ૪, ૨૮) ઇત્યાદિ
સૂત્રોવટે માંખ્યાદિ દર્શનોનુ અંત કર-
વામાં આવ્યું છે, તો પછી આ રીતે ફરી
પિપ્પેયણ કંવાની શી જરૂર છે ?

શુરુ-માંખ્યાદિ દર્શનો પોતાના
પક્ષને સ્થાપવા માટે વેદાતના વચનોનું
ઉદાહરણ આપે છે તથા પોતાના પક્ષને
મિદ્ધ કરી શકાય, તેવી રીતે તે વચનોની
યોજના કરે છે. તેઓનું જે વ્યાખ્યાન
છે, તે કેવળ નામ માત્ર જ છે. પણ
સમ્યક્ વ્યાખ્યાનરૂપે તે કહેવાઈ શકે
નહિ. આ રીતે પૂર્વના સૂત્રવટે મિદ્ધ
કર્તું છે. પણ આ સ્થળે કોઈ પણ રીતના
વચનની અપેક્ષા વિના તેમ જ સ્વતંત્ર
રીતે તેમની યુક્તિનો પ્રતિષેધ કરવામાં
આવ્યો છે, માટે આ સ્થળે એટલી વિશે-
ષતા છે. જેમકે માખ્યવાદીઓ માને છે
કે, ઘટ શબ્દ આદિ લેદો મૃત્તિકાથી
નોંધાયતા છે માટે મૃત્તિકા સામાન્ય
કારણરૂપે છે, એમ લોકમા જાણવામાં

આવે છે. તે જ પ્રમાણે સઘળા બાહ્ય
આધ્યાત્મિક લેદો મુખ, દુઃખ તથા મોહ-
વડે યુક્ત છે માટે તે વિકારોનું મુખ,
દુઃખ તથા મોહ સામાન્ય કારણ થવા
ચોગ્ય છે. જે કાંઈ મુખ, દુઃખ તથા મોહ
સામાન્યરૂપે છે, તે ત્રિશુષ્ણ પ્રધાનરૂપે છે.
વળી તે મૃત્તિકાની માફક અચેતન
સ્વરૂપે છે તથા ચેતન સ્વરૂપ પુરુષનો
હેતુ સિદ્ધ કરવા સ્વાભાવિક રીતે વિચિત્ર
વિકારરૂપે તે વિવર્તનને પામે છે. પરિ-
ણામ આદિ લિંગવડે તે વિકારનું જ
પ્રધાનરૂપે અનુમાન કરવામાં આવે છે.
આ સંબંધી જે વિવેચન કરું છું, તે
માંલળ. જો દર્શાતવડે આ પ્રમાણે નિરૂપણ
કરવામાં આવે તો ચેતનના આશ્રયથી રહિત
અચેતન સ્વતંત્ર રીતે કેટલાક વિશિષ્ટ
પુરુષાર્થોને મિદ્ધ કરવા સમર્થ વિકારોને
ઉત્પન્ન કરી શકે છે, એમ કદી લોક-
વિશે જોવામાં આવતું નથી. આપણે
જોઈએ છીએ કે, ગૃહ, પ્રાનાદ, શયન,
આમન તથા વિહારભૂમિ આદિ બુદ્ધિમાન
શિષ્ટપશુઓનો મગધને અનુમતી રહે
છે, જે ભૂમિ આદિ મુખદુઃખની પ્રાપ્તિને
ટાળવાચોગ્ય છે. તે જ રીતે પૃથ્વી આદિ
અખિલ જગત બાહ્ય રીતે અનેક પ્રકા-
રના કર્મના ફળના ઉપલોગને ચોગ્ય છે
તેમ જ આધ્યાત્મિક શરીરોદિ અનેક
પ્રકારની જાતિવાળું છે, નિયમિત અવ-
ધવાની રચનાવાળું છે, અનેક કર્મફળના
અનુલભવાળું છે, વળી ગાગર્મા મારા બુદ્ધિ
માન શિષ્ટપશુઓનો તેનું મનવડે નિરૂપણ
કરવા અશક્ય છે. તો પછી જ પ્રધાન

તેની કેવી રીતે રચના કરી શકે ? કારણ આપણા જોવ માં આ વે છે કે, વસ્તુ દેહ કે તથા પદ્મ અદિ ૪૭ પદ્મો કે ૦ પદ્મ ગીતની રચના કરી શકવા અમર્થ નથી મૃત્તિકા અદિ વડે જે કે ઘટ સગવ આદિ રચનાઓ થાય છે, પણ તેમા કુલ ૪ આદિ અનેક નિમિત્તોની જરૂર પડે છે માટે ચેતન નહિન પ્રધાનની આ રચના હોવાનો મત્ત નથી

ગિપ્ય - મૃત્તિકા આદિ ઉપાનન કાગળુ ધર્મનો નિશ્ચય કરો, પણ બહુસ્વરૂપે રહેલ કુભાર આદિ નિમિત્ત કાગળુનો નિશ્ચય કરવાની જરૂર નથી આ રીતનો નિયમ હોતો નથી.

શુરુ - તુ કહે છે, તે રીતે પણ અમારા મિદ્ધાતને જરા પણ વિરોધ આવતો નથી પણ ચેતન કાગળુનું નિરૂપણ હોવાથી શ્રુતિ સુક્ત થશે આથી જગતની રચના રચવામા આવી છે, એમ નહિ હોવાથી અચેતન પ્રધાન જગતના કાગળુરૂપે છે, એમ માનવુ યોગ્ય નથી મૂળ સૂત્રમા જે ચ શબ્દ આપ્યો છે, તેથી અન્વય આદિની પણ ઉપપત્તિ યોગ્ય નથી આ પ્રમાણે અન્વય આદિની અમિદ્ધિનું પણ નિરૂપણ થાય છે વળી સુખ, દુઃખ તથા મોહવડે જાણ આધ્યાત્મિક વિગતોનો મત્ત પણ યોગ્ય નથી કાગળુકે સુખાદિની પ્રતીતિ આત્મરૂપે છે, શબ્દ આદિની જાણરૂપે પ્રતીતિ છે તથા વિકારોના નિમિત્તરૂપે પ્રતીતિ થાય છે શબ્દાદિ સામાન્યરૂપે હોય, પણ વાગનાની વિશેષતા હોવાથી

સુખાદિવિશેષની પ્રાપ્તિ થાય છે. દેશ, કાળ તથા વસ્તુના પરિમાણવાળા મૂળ તથા અકુર આદિ વિકારોવિશે અનેક કારણો જોવામા આવે છે બીજી જાણ આધ્યાત્મિક વિકારોનું પણ દેશ, કાળ તથા વસ્તુનું પરિમાણ હોય છે, માટે તેઓમા પણ અનેક કારણો માનવા પડે છે તેમ જ સત્વ, રજ તથા તમને વિશે પણ અનેક ગાણોનો પ્રસંગ આવશે કાગળુકે આ સર્વમા દેશ, કાળ તથા વસ્તુનું પરિમાણ સામાન્યરૂપે હોય છે દષ્ટિ સ્વરૂપવાળા શયન આસન આદિમા કાર્ય તથા કારણભાવ અર્વાત કાર્યનો કતા કોઈ ચેતન પુરૂષ છે, એમ જોવામા આવે છે, તે પછી જાણ આધ્યાત્મિક વિકારો તર્ય ગાણુવાળા હોવાથી અચેતન તેના કાગળુરૂપે હોય, એમ કપલુ તદ્દન અશક્ય છે (૧)

શિષ્ય - અચેતન જગતનો કાગળુરૂપે ન હોવાનું બીજી કાઈ કારણ હોય તો તે કહે

શુરુ - સત્વ, રજ તથા તમના વિષય પાપાને લીધે જે પ્રવૃત્તિ હોય છે, તે પણ ચેતન વિના હોતી નથી માટે અચેતન જગતના કારણરૂપે નથી આ જ કારણથી ૨ બા સૂત્રમા કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૨ લું.

શું અચેતન જગતના કારણરૂપે ?

પ્રવૃત્તેષ્ચ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રવૃત્તિનો ચેતન વિના અભાવ છે, માટે અચેતન જગતના કારણરૂપે નથી. (૨)

ટીકા:-શુરુ:-આપણે એમ ધારે કે, જગતની રચના છે. આ રચનાની સિદ્ધિ માટે સત્વ, રજ તથા તમનો સામ્યાવસ્થાથી નાશ અર્થાત્ સત્વાદિ શુભોની જે વિપભાવસ્થા, તે પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. કાર્ય તથા કારણભાવના પરિણામરૂપ આ પ્રવૃત્તિ હોય છે. બીજું કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારી પ્રવૃત્તિ સ્વતંત્ર રીતે અચેતન પ્રધાનની હોઈ શકે નહિ. કારણ કે મૃત્તિકા આદિના કાર્યમાં તથા રચાદિમાં ચેતન કારણની આવશ્યકતા છે. મૃત્તિકા આદિ અથવા રથ આદિઓ જેઓ અચેતનરૂપે છે, તેઓ ચેતન સ્વરૂપ કુલાલ આદિના અથવા અન્ય આદિના આશ્રય વિના કોઈ પણ વિશિષ્ટ કાર્યની પ્રવૃત્તિવાળાં જોવામાં આવતાં નથી. જે રીતે એ પ્રત્યક્ષની બાબત છે, તે જ રીતની અપ્રત્યક્ષ વસ્તુની પણ સ્થિતિ સમજવી. આથી પ્રવૃત્તિ અચેતન પદાર્થથી નહિ હોવાને લીધે, અચેતન જગત કારણ સ્વરૂપે માનવું યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-કેવળ ચેતનની પણ પ્રવૃત્તિ અચેતન પદાર્થની સામગ્રી વિના હોતી નથી. માટે ચેતન તેમ જ અચેતન બેઉની આવશ્યકતા છે.

શુરુ:-આ તાર્કિક કહેવું ખરું છે. છતાં ચેતનવડે જોડાવાથી રચાદિ અચેતનની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. પણ ચેતનની પ્રવૃત્તિ અચેતન સાથે જોડાવાથી થાય છે, એમ હોતું નથી.

શિષ્ય:-આ રથને શું યોગ્ય છે ? જે વસ્તુવિશે પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે, તે વસ્તુની જ તે પ્રવૃત્તિ શું કહેવાય ? અથવા શું જેનાવડે જોડાયેલી વસ્તુની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તેની તે પ્રવૃત્તિ છે ? મારું માનવું તો આ રથને એવું છે કે, જેને વિશે પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે, તેની તે પ્રવૃત્તિ છે. કારણ કે બેઉ વસ્તુનું પ્રત્યક્ષપણું હોવાથી આ જ યોગ્ય છે. પ્રવૃત્તિના આશ્રયને લીધે કેવળ ચેતન, રચાદિની મારફત પ્રત્યક્ષરૂપે નથી. પ્રવૃત્તિના આશ્રયવાળા દેહાદિથી જોડાયેલા ચેતનની સત્તા અર્થાત્ અસ્તિત્વ છે, અર્થાત્ કેવળ અચેતન રચાદિનું વિલક્ષણપણું ભવતા દેહનું જ જોવામાં આવે છે. આથી દેહનું ચેતનપણું પ્રત્યક્ષ દેહ હોય છે ત્યારે જ હોય છે, પણ ત્યારે દેહ પ્રત્યક્ષ હોતો નથી ત્યારે દેહનું ચેતન પણું હોતું નથી. આ રીતે લોપાયતિ-કેનો મત છે. માટે અચેતનની જ પ્રવૃત્તિ છે, એમ અમે સાંખ્યવાદીઓનું માનવું છે.

શુરુ:-આના સ્પષ્ટબંધમાં અમે કહીએ, તે સાંભળો. જે અચેતનમાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે, તેની તે પ્રવૃત્તિ નથી, એમ અમે પણ કહેતા નથી. ભરૂં એમ ધારે કે, તે અચેતનની જ તે પ્રવૃત્તિ

છે. પણ તે પ્રવૃત્તિ ચેતનની મહાયતાથી થાય છે, એમ અમારું માનવું છે. ચેતનના અસ્તિત્વથી પ્રવૃત્તિનું અસ્તિત્વ છે તથા ચેતનના અભાવથી પ્રવૃત્તિનું પણ અસ્તિત્વ નથી. જેવી રીતે દાહ તથા પ્રકાશવાળી પ્રવૃત્તિ કાષ્ઠ આદિને અધીન છે, પણ તે વિકાર, નેત્યારે કાઠિની સાથે અગ્નિનો મંબધ નથી હોતો ત્યારે જોવામાં નથી આવતો. પણ કાષ્ઠનો અગ્નિ સાથે મંબધ થાય છે ત્યારે દહનથી જ વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ અગ્નિના સંયોગથી દહન પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તથા અગ્નિના અભાવ હોયે દહનપ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ હોય છે. લોકાયતિકોનાં મત પ્રમાણે પણ ચેતન સ્વરૂપ દેહ જ અચેતન સ્વરૂપ રથાદિના પ્રવર્તકરૂપે જોવામાં આવે છે. આ રીતે ચેતનના પ્રવર્તકપણાનો પ્રતિપેદ કરવામાં આવ્યો નથી.

શિષ્ય:-દેહાદિમુક્ત આત્માની વિજ્ઞાન સ્વરૂપ વિના પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, માટે ચેતનનું પ્રવર્તકપણુ યોગ્ય નથી.

ગુરુ:-ના, તેમ નથી. કારણ કે લોહચુંબકની માફક તેમ જ રૂપ આદિની માફક પ્રવૃત્તિથી રહિતનું પણ પ્રવર્તક પણ હોય છે. જેવી રીતે લોહચુંબક ચોતે પ્રવૃત્તિથી રહિત છતાં પણ લોહના પ્રવર્તકરૂપે છે અથવા તો જેવી રીતે રૂપ આદિ વિષયો ચોતે પ્રવૃત્તિથી રહિત છતાં, અક્ષુ આદિના પ્રવર્તકરૂપે હોય છે. આ રીતે મધિર પણ પ્રવૃત્તિથી રહિત છતાં મર્વ ન્યાપકરૂપે, સર્વોત્ક્રમરૂપે,

સર્વજ્ઞરૂપે તથા મર્વ શક્તિરૂપે હોવાથી, મર્વના પ્રવર્તકરૂપે થવા યોગ્ય છે.

શિષ્ય:-મર્વ કેવળ એકરૂપે હોવાથી પ્રવૃત્તિનો અભાવ થવાથી, પ્રવર્તકનો પણ અભાવ થશે.

ગુરુ:-આ તારું માનવું ખોટું છે. અવિદ્યાથી થયેલ નામ, રૂપ તથા માયાના આવેશને લીધે વારંવાર આ પ્રવૃત્તિ છે, એમ કહેલ છે. માટે સર્વજ્ઞના કારણપણામાં પ્રવૃત્તિ છે, પણ અચેતનના કારણપણામાં પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે. (૨)

શિષ્ય:-જેમ હ્રદ્ય સ્વભાવે કરી અચેતન છે, છતાં તેનાથી વાહરણની વૃદ્ધિ થાય છે. તેમ જળ જો કે અચેતન છે, છતાં તે લોકોપકારક છે. તે જ પ્રમાણે પ્રધાન જો કે સ્વભાવે કરી જડ છે, છતાં તેની પ્રવૃત્તિ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે કેમ ન કહેવાય ?

ગુરુ:-જળ તથા હ્રદ્ય મનુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારાં છે, પણ તેઓ ચેતનના આશ્રયવાળાં છે. જો પ્રાણી જળાદિનું ગ્રહણ નથી કરતું તો તે પ્રાણીને પોષણ કળી નથી શકતું. આ જ કારણથી ૩ જ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ બ્રુ-સૂત્ર ૩ બ્રુ-

અચેતનના કારણમાં હ્રદ્ય

આદિનું દર્શાવ.

પયોમ્બુચ્ચેત્ત્રાપિ ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-હ્રદ્ય તથા જળ વૃદ્ધિના કારણરૂપે છે, તેમ અચેતન પ્રધાન જગતના કારણરૂપે છે, એમ કહીએ તો હ્રદ્ય તથા જળ ચેતનને આશ્રયવાળાં છે (૩)

દીકા:-શિષ્ય:-અચેતન પ્રધાન પણ જગતના કારણરૂપે થઈ શકે. કારણ કે જેવી રીતે હ્રદ્ય સ્વભાવે કરી અચેતનરૂપે છે, છતાં વાછરડાનું પોપણ કરવામાં તેની પ્રવૃત્તિ છે. તેમ જ જેવી રીતે જળ સ્વભાવે કરી અચેતન સ્વરૂપે છે, છતાં તે લોકોનું કચ્ચાણુ કરે છે, તે જ રીતે પ્રધાન જો કે સ્વભાવે કરી અચેતનરૂપે છે, છતાં તેની પ્રવૃત્તિ કાર્ય મિટ કરવામાં હોય છે.

શુરુ:-આ તારૂં દષ્ટાંત યોગ્ય નથી. કારણ કે અમારૂં માનવું એમ છે કે, તેમાં પણ ચેતનને આશ્રયે રહેલ એવા હ્રદ્ય તથા જળની પ્રવૃત્તિ હોય છે. માંખય તેમ જ વેદાંત બેઠના મત પ્રમાણે રથાદિ અચેતન પ્રદર્શમાં ગતિની પ્રવૃત્તિ ચેતન વિના જોવામાં આવતી નથી. કહ્યું છે કે “યોઽપ્યુ તિષ્ઠન્ યોડ્વોડ્વન્તો યમયતિ (૫૦ ૩, ૭ ૪), ન્તસ્ય વા અક્ષરસ્ય પ્રદાસને ગાર્ગિ પ્રાચ્યોડ્વ્યા નવ સ્વરન્તે (૫૦ ૩, ૮, ૯) અર્થ:-જે જળને વિશે રહે છે તથા જે જળના કરતા અક્ષરના ભાગ વિશે રહી જળને નિયમમાં રાખે છે. હે ગાર્ગિ ! આ અક્ષર પ્રદાનની આજ્ઞાવટે શ્વેત પર્વતોમાંથી નીકળીને પૂર્વ તરફની નદીઓ પૂર્વ દિશા તરફ વહે છે.” આ રીતે સમસ્ત લોક-

એકતા કદી હોઈ શકે નહિ. વળી ચેતન સ્વરૂપ ગાયત્રી સ્નેહેસ્થાવરે જ હ્રદ્યની પ્રવૃત્તિ હોય છે, પણ કેવળ જડ હ્રદ્યની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. કારણ કે વાછરડાને ધવાડવાના નિમિત્તવરે હ્રદ્ય કાઢી લેવામાં આવે છે. તેમ જ જળની પણ અત્યંત અપેક્ષાનો અભાવ હોતો નથી. કારણ કે વહેતા જળની નીચી જમીનને વિશે જવાની પ્રવૃત્તિ હોય છે. મર્વે સ્થળે ચેતનની આવશ્યકતા દર્શાવી છે. કહ્યું છે કે, “ઉપસદ્ગાદર્શનાત્રેતિ ચેન ક્ષામ્યન્તિ (પ્ર૦ સૂ૦ ૨, ૧, ૨૪) ઉપસંહાર જોવામાં આવે છે, તેથી પ્રદ્ય જગતનું કારણ નથી, એમ કહેશે તો નહિ. કારણ કે ક્ષીરની માફક ઉપપન્ન થશે.” આ સ્થળે બાહ્ય કારણની આવશ્યકતા વિના કાર્ય ચોતાના જ આશ્રયવાળું છે, એમ લૌકિક દૃષ્ટિવરે કહેવું છે, બાકી આત્મદૃષ્ટિવરે તો સર્વ સ્થળે ઇશ્વરની આવશ્યકતા જોવામાં આવી છે, તે કદી પણ ના પાડી શકાશે નહિ (૩)

શિષ્ય:-હે ભગવન્ ! જો કે પ્રધાન પોતે પ્રત્યક્ષાવધી રહિત છે, છતાં ધર્મ અર્થાત્ ગુણોની સહાયતાથી પ્રત્યક્ષિયુક્ત થાય છે, એમ કેમ ન કહી શકાય ?

શુરુ:-તેમ બને નહિ. કારણ કે પ્રધાન

અધિકરણ ૧ સુ-સૂત્ર ૪ થું.

પ્રધાનનો પ્રવર્તકારિરૂપે અભાવ.

વ્યતિરેકાનવસ્થિતેષ્વ નપેક્ષન્ત્ય ત્ ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-કર્મની ગ્થિતિ પ્રધાનથી ભિન્ન નથી તથા પ્રધાન અપેક્ષાથી રહિત હોવાથી પ્રધાન પ્રવર્તકરૂપે તેમ જ નિવર્તકરૂપે નથી. (૪)

ગુરુ:-સાંખ્ય દર્શનના મત પ્રમાણે સામ્યતાવડે રહેલા ત્રણ ગુણો પ્રધાનરૂપે છે. વળી પ્રધાનને પ્રવૃત્તિમાં મૂકનાર અથવા નિવૃત્તિમાં મૂકનાર પ્રધાન વિના બીજી કોઈ બાહ્ય વસ્તુ રહેલી નથી. બીજું પુરૂષ તો ઉદાસીન છે, માટે તે પ્રવર્તક કે નિવર્તકરૂપે નથી. આથી પ્રધાન અપેક્ષાથી રહિત છે. પ્રધાન અપેક્ષાથી રહિત હોવાથી કોઈ વખત મહત્ આદિ આકારરૂપે પરિણામ પામે અને કોઈ વખત ન પામે, એ અયોજ્ય છે ઇશ્વર તો સર્વજનરૂપે તથા નર્વ શક્તિમાનરૂપે તેમ જ મહામાયાયુક્ત છે, માટે પ્રવૃત્તિ તેમ જ અપ્રવૃત્તિમાં વિરોધ આવતો નથી. (૪)

શિષ્ય:-જો તૃણ તથા પલ્લવ કોઈ પણ અપેક્ષા વગર દ્વંદ્વરૂપે પરિણામ પામે છે, તેમ કે પ્રધાન મહત્ આદિ રૂપે પરિણામને ન પામે ?

ગુરુ:-ધેનુ આદિ તૃણ આદિનું ભક્ષણ કરે છે તો જ તે દ્વંદ્વ આદિરૂપે પરિણામ પામે છે, પણ બગદ આદિ એ કે તૃણનું

ભક્ષણ કરે છે, છતાં તેમાં દ્વંદ્વનો અભાવ છે. આ જ હેતુને લઈ ૫ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ સુ-સૂત્ર ૫ મું.

પ્રધાનમાં પરિણામનો અભાવ

અન્યત્રામાચાચ્ચ ન તૃણાદિવત્ ॥૫॥,

સૂત્રાર્થ:-ધેનુ આદિથી જ તૃણ આદિ દ્વંદ્વરૂપે પરિણામ પામે છે, પણ અન્ય વસ્તુમાં અભાવ છે. માટે તૃણ આદિનું માદ્દક પ્રધાન કોઈ રીતનાં પરિણામ પામતું નથી. (૫)

ટીકા:-શિષ્ય-જોવીરીતે તૃણ, પલ્લવ તથા ઉદક આદિ અન્ય નિમિત્તની અપેક્ષા વિના સ્વભાવથી જ ક્ષીર આદિ આકાર વડે પરિણામ પામે છે, તે જ પ્રમાણે પ્રધાન, પણ મહત્ આદિ આકારવડે પરિણામ પામે છે. તૃણ આદિ અન્ય નિમિત્તની અપેક્ષા રહિત છે, એમ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે ? એમ જો કોઈ શંકા કરે તો તેના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, અન્ય નિમિત્તવડે દ્વંદ્વની પ્રાપ્તિ જોવામાં આવતી નથી. જ્યારે આપણે કંઈ એક નિમિત્તને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે જ યથેચ્છ તે નિમિત્તવડે તૃણાદિમાંથી ક્ષીરને મેળવીએ છીએ. પણ તૃણાદિના અભાવે દ્વંદ્વ આદિની પ્રાપ્તિ કરી શકતા નથી. માટે તૃણ આદિનું દ્વંદ્વ પરિણામ સ્વાભાવિક છે. તે જ રીતે પ્રધાનનું પણ હોવું જોઈએ.

ગુરુ:-આના મંબધી હું કહું, તે સાંભળ. એ તૃણ આદિનું દ્વંદ્વ, સ્વાભાવિક

પરિણામ હોય તો તૃણ આદિની માફક પ્રધાનતું સ્વાભાવિક પરિણામ જગત્ થાય. પણ તેમ પ્રાપ્ત થતું નથી. જો ચેતન્યરૂપ અન્ય નિમિત્તની પ્રાપ્તિ હોય, તો જ થાય છે.

શિષ્ય:-કેવી રીતે અન્ય નિમિત્તને લઇને જ પ્રાપ્તિ થાય છે ?

શુરુ:-નિમિત્ત વિના દૂધનો અભાવ છે. જેમકે ગાયે લક્ષણ કહેલ તૃણ આદિ ક્ષીરરૂપે થાય છે, પણ ગાય વિના બળદ આદિથી લક્ષણ કરાયલું તૃણ દૂધરૂપે પરિણામ પામતું નથી. જો નિમિત્ત વિના પણ એમ થતું હોય તો ગાયના શરીરના સંબંધ વિના પણ તૃણ આદિક્ષીરરૂપે થવું જોઈએ. પણ મનુષ્ય યથેચ્છ પ્રાપ્ત કરી શકવા સમર્થ નથી. આથી મિદ્ધ થાય છે કે, વિના નિમિત્તે દૂધની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કારણ કે કેટલુંક કાર્ય મનુષ્યવડે સંપાદન કરવા શક્ય હોય છે તથા કંઈએક દૈવવડે સંપાદન કરી શકાય છે. મનુષ્યો પણ યોગ્ય ઉપાયવડે તૃણ આદિમાંથી ક્ષીર મેળવવા શક્તિમાન છે. કારણ કે જો પુષ્કળ દૂધની ઇચ્છા હોય છે તો પુષ્કળ ઘાસ ગાયને ચરાવવામાં આવે છે. આથી પુષ્કળ દૂધની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે તૃણ આદિની માફક પ્રધાનતું પરિણામ જગત્, સ્વાભાવિક નથી. (૫)

શિષ્ય:-જો પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ છે, એમ માનીએ તો તેમાં શું દોષ છે ?

શુરુ:-હા, તેમાં પણ દોષ છે. કાગળ કે, જેમ સહકારીનો અભાવ છે, તેમ પ્રયો

જનનો પણ અભાવ છે. આ જ કારણથી છઠ્ઠા મૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૬ હું.

પ્રધાનમાં પ્રયોજનનો અભાવ

અમ્યુપગમેડવ્યર્થભાવાત્ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક છે, એમ માનશું તો પણ દોષ આવશે. કારણ કે પ્રયોજનનો અભાવ છે. (૬)

ટીકા:-શુરુ:-આપણે એમ મિદ્ધ કરી આપ્યું કે, પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક નથી. જો કે નથી, છતાં તારા માનવા પ્રમાણે એમ સ્વીકારી લઈએ કે, પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે છે. છતાં તેમાં દોષનો પ્રસંગ આવશે.

શિષ્ય:-શું દોષનો પ્રસંગ આવશે, તે કહેશો ?

શુરુ:-પ્રયોજનનો અભાવ છે, માટે દોષનો પ્રસંગ આવશે. જ્યારે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક છે તથા તે પ્રવૃત્તિમાં કશાની પણ અપેક્ષા નથી, તેમ પ્રયોજનને પણ કશાની અપેક્ષા નથી. આથી પ્રધાન સુરૂપાર્થને સિદ્ધ કરવા પ્રવર્તે છે, આ રીતની પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પહોંચશે.

શિષ્ય:-માફક કહેવું એમ છે કે, કેવળ સહકારીની અપેક્ષા નથી, તેમ જ કેવળ પ્રયોજનની પણ અપેક્ષા નથી.

શુરુ:-જો તું કહે છે તેમ હોય તો પણ પ્રધાનની પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન જણાવું

જોઈએ શુ પ્રયોજનરૂપે લોગ છે, મોક્ષ છે અથવા શુ ધાન્ય છે ?

શિષ્ય-મારૂ માનવું એમ છે કે, પ્રધાનત્વ પ્રયોજન લોગ છે

ગુરુ-જો લોગ હોય તો મુખ્ય હ આ દિના અભાવવાળા પુરૂષનો લોગ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ ? વળી તેમ થવાથી મોક્ષ છે જ નહિ, આ રીતનો પ્રસંગ આવી પડશે

શિષ્ય-વારૂ, લોગએ પ્રયોજન નથી, પણ મોક્ષ એ પ્રયોજન છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ-પ્રવૃત્તિના પૂર્વે જ મોક્ષની સિદ્ધિ થવાથી પ્રવૃત્તિ પણ નિર્વર્ત્ત છે, એમ થવું જોઈએ વળી તેમ થવાથી વેદાદિના વચનને હાનિ પહોંચશે

શિષ્ય-પ્રધાનતા પ્રવૃત્તિરૂપે લોગ તેમ જ મોક્ષ ખેડ છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ-લોગ તેમ જ મોક્ષ ખેડ છે, એમ સ્વીકારવું તો લોગવા યોગ્ય પદ્ધતિ અનત હોવાથી મોક્ષ વસ્તુ છે જ નહિ, આ રીતનો પ્રસંગ આવશે ખીજી ચોતાની ઉત્સુકતાને ટાળવા માટે પ્રવૃત્તિ છે, એમ પણ નથી જગ્યું કે પ્રધાન અચેતન સ્વરૂપે છે તથા અચેતનની ઉત્સુકતાનો મલવ નથી તેમ જ નિર્મળ તથા કળા રહિત પુરૂષને ઉત્સુકતાનો અભાવ છે

શિષ્ય-દર્શનરૂપ શક્તિ તથા સર્ગરૂપ શક્તિ બ્યર્થ થવાના ભયથી પ્રવૃત્તિ છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ-જો એમ માનવું તો જેવી ગીતે દર્શનરૂપ શક્તિ ટાળી ટળી શકતી નથી, તે જ ગીતે સર્ગ શક્તિ પણ ટળી શકે એમ નહિ હોવાથી, સંસાર પણ ટળી શકશે નહિ, તથા તેમ થવાથી મોક્ષ છે જ નહિ, આ રીતનો પ્રસંગ આવશે માટે પ્રધાનની પુરૂષને માટે પ્રવૃત્તિ છે, એમ જહેબુ અયોગ્ય છે (૬)

શિષ્ય-પુરૂષ પ્રવર્તકરૂપે છે તથા પદ્ધતિ પ્રવૃત્તિથી રહિત છે, તેમ જ પ્રધાન પ્રવૃત્તિથી રહિત છે તથા પુરૂષ પ્રવૃત્તિવાળો છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ-એમ માનશો તો પણ દોષની પ્રાપ્તિ તો થવાની જ કારણ કે પુરૂષ નિષ્ક્રિય તથા નિર્ગુણ છે આ જ હેતુને લઈ ઉમા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૭ મું.

પુરૂષ નિષ્ક્રિય તથા નિર્ગુણરૂપે

પુમ્પાદ્મવદિતિ ચેત્તદ્યામિ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ-પુરૂષ તથા પદ્મરની માફક પુરૂષ તથા પ્રધાનની સ્થિતિ છે એમ જો માનશો, તો પણ દોષનો પ્રસંગ તો આવશે જ

ટીકા:-શિષ્ય:-પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ. કારણ કે જેવી રીતે દર્શન શક્તિવાળો કોઈ પુરૂષ પાંગળો હોય તો તે પ્રવૃત્તિશક્તિથી રહિત છે, પણ ખીજે પુરૂષ આંધળો હોવાથી જોઈ શકતો નથી, પણ તે પ્રવૃત્તિ યુક્ત હોય છે. જેવી રીતે લોહચુંબક પોતે પ્રવૃત્તિથી રહિત છે, છતાં તે લોહને પ્રવૃત્તિમાં લાવી મૂકે છે. આ રીતે પુરૂષ પ્રધાનને પ્રવર્તાવે છે. આ રીતના દૃષ્ટાંતની પ્રતીતિ હોવાથી માટે જે સિદ્ધાંત છે તે ખરો છે.

શુરુ:-આ સંબંધી હું કહું તે તું સાંભળ. જો તું એમ માનશે તો પણ દોષનો પ્રસંગ તો આવી પડવાનો જ. જે બાળત પ્રથમ સ્વીકારવામાં આવી છે, તેને નહિ સ્વીકારવારૂપ દોષ આવી પડવાનો. કારણ કે પ્રથમ આપણે સ્વીકાર્યું 'છે' કે, સ્વતંત્ર એવા પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ છે તથા પુરૂષ પોતે પ્રવર્તક-ણથી રહિત છે. વળી પુરૂષ ઉદાસીન છે, તે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરી શકે? કારણ કે પાંગળો પુરૂષ હોય છે, તે પણ આંધળા પુરૂષને વાણી આદિ-વડે પ્રવર્તાવે છે. આ રીતે પુરૂષનો કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રવર્તન વ્યાપાર હોતો નથી. કારણ કે પુરૂષ પોતે કિંયાથી રહિત તેમ જ કોઈ રીતના ધર્મથી રહિત છે. લોહચુંબકની માફક મગ્નીષ-યજ્ઞાવર્ટે પ્રવૃત્તિનો અલગ પણ નથી. કારણ મગ્નીષ અવસ્થા નિત્ય સ્વરૂપે છે એમ માનવું તો પ્રવૃત્તિ પણ નિત્ય

સ્વરૂપે છે, એમ પ્રસંગ પ્રપ્ત થશે. ખીજું અનિત્ય સમીપાવસ્થાવાળા લોહ-ચુંબકનો પોતાનો વ્યાપાર એ છે કે, સમીપમાં આવવું. વળી લોહચુંબકની ખરોખર સીધી લીટીમાં લોહને મૂકવાની અપેક્ષા છે. આ રીતે “પુરૂષ તથા પથ્થરની માફક” આ રીતનું દૃષ્ટાંત ખરોખર ઘટી શકતું નથી. કારણ કે પ્રધાન જડ છે તથા પુરૂષ ઉદાસીન છે. તે જોઈનો સંબંધ કરવા કોઈ ત્રીજી વસ્તુનો અભાવ હોવાથી, સંબંધની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. જો નિત્ય એવો સંબંધ જડ ચૈતન્યના કારણરૂપે હોય તો જડ તથા ચૈતન્યની યોગ્યતાનો કદી પણ વિનાશ નહિ થવાથી મોક્ષના અભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. પૂર્વની માફક આ સ્થળે પણ માની લેવું જોઈએ, કે પ્રયોજનનો અભાવ છે. કેવળ પર-માતમાત્ર સ્વરૂપ ઉદાસીનરૂપે છે, પણ તેનું પ્રવર્તકપણું માયાને અધીન છે. આ રીતે તેની શ્રેષ્ઠતા છે. (૭)

શિષ્ય:-પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ નથી, તેના સંબંધમાં ખીજું કંઈ કારણ હોય તો તે જણાવશો?

શુરુ:-હા, પ્રધાન પોતે અંગીભાવ-રૂપે નહિ હોવાથી અર્થાત્ કારણ સ્વરૂપે નહિ હોવાથી તેની પ્રવૃત્તિ અલગી શકે નહિ. આ જ કારણથી ૮ મા મૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૮ મું.

પ્રધાનમાં પ્રવૃત્તિનો અસંભવ.

અગિત્યાનુપપત્તેષ્ચ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ-૧મી પ્રધાન કારણરૂપે નહિ હોવાથી પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ મલવતી નથી (૮)

ટીકા-ગુરુ-પ્રધાનની પ્રવૃત્તિનો ખીજી રીતે પણ મલવ નથી કારણ કે ત્યારે સત્વ, રજ તથા તમ પાતપોતાના ગુણ પ્રધાનભાવનો ભાગ કરી સામ્ય-સ્વરૂપે કરી સ્થિતિ કરે છે ત્યારે તે પ્રધાનાવસ્થા કહેવાય છે. આ રીતની પ્રધાનાવસ્થામાં કોઈ પણ સ્વરૂપની સ્થિતિ હોતી નથી. આ રીતે સ્વરૂપનો અભાવ થવાથી કાર્ય તથા કારણનો પણ અભાવ થાય છે. વળી કોઈ બાહ્ય કારણની પ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ છે. માટે ગુણને વિષમાવસ્થામાં પમાડનારી મહદ્દાદિની ઉત્પત્તિનો પણ અભાવ થવો જોઈએ. (૮)

શિષ્ય-આપણુ એમ માનીએ છીએ કે, ગુણો પરસ્પર અનપેક્ષ સ્વભાવવાળા છે, તેને બદલે આપણુ એમ માનીએ કે તેઓ સાપેક્ષ સ્વભાવવાળા છે તો પછી કેમ ?

ગુરુ-તેમ માનશે તોપણ પૂર્વોક્ત હોય તો તેવા જ પ્રકારનો ગ્રંથેશે. કારણ કે પ્રધાનમાં જ્ઞાનશક્તિનો અભાવ છે. આ જ હેતુને લઈ હમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૯ મું.

પ્રધાનમાં જ્ઞાનશક્તિનો અભાવ.

અન્યથાનુમિતૌ ચ ક્ષણિકવિયોગાત્ ॥૯॥

સૂત્રાર્થ-ગુણો અનપેક્ષ સ્વભાવવાળા છે, તેથી અન્યથા અર્થાત્ સાપેક્ષ સ્વભાવવાળા માનીશું, તોપણ આ રીતનો દોષ પ્રાપ્ત થશે. કારણ કે પ્રધાનમાં જ્ઞાનશક્તિનો વિયોગ છે (૯)

શિષ્ય-જો ગુણને અનપેક્ષવાળા છે, તેમ માનવાને બદલે સાપેક્ષવાળા માનીએ તો પછી પૂર્વે કહેલો દોષ નહિ પ્રાપ્ત થાય. કારણ કે અપેક્ષાથી ગઠિત સ્વભાવવાળા દૃઢસ્થ ગુણોનો અમે સ્વીકાર કરી શકતા નથી. કારણ કે પ્રમાણનો અભાવ છે. કાર્યને લીધે ગુણોનો સ્વભાવ સ્વીકારવામાં આવે છે. જેવી જેવી રીતની કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેવો તેવો ગુણોનો સ્વભાવ સ્વીકારવામાં આવે છે. ગુણોની વૃત્તિ અચળ છે, આ પ્રમાણે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે માટે સામ્ય અવસ્થામાં પણ વિષમપણાને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય ગુણો હોય છે.

ગુરુ-જો કે એમ હોય, છતાં પ્રધાન જ્ઞાન શક્તિથી ગઠિત છે. માટે જગતની રચના નહિ બની શકવા આદિ દોષો પૂર્વની માફક આ રથને પણ છે

શિષ્ય-અમે સામ્ય વાદી એમ અનુમાન કરીએ છીએ કે, પ્રધાન જ્ઞાનશક્તિવાળું છે.

શુરુ:-તાદ્ તે રીતંતું માનવું
પણ ખોટું ઠરશે. કારણ કે એક ચેતન
અનેક પ્રપંચ સ્વરૂપ જગતના ઉપાદાન
કારણરૂપે છે, આ રીતનો પ્રજ્ઞાવાદનો
પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. જો કે શુણ્ણ વિષ-
માવસ્થાને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, છતાં
સામ્ય અવસ્થામાં નિમિત્ત કારણનો
અભાવ છે, જેથી તેઓ વિષમાવસ્થાને
પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહિ. એમ માનીએ
કે, વિષમાવસ્થાને પામેલા જ છે, છતાં
નિમિત્ત કારણનો અભાવ સામાન્ય રીતે
હોવાથી સર્વદા શુણ્ણ વિષમાવસ્થારૂપ
જ રહેવાના. આ રીતે અહીં પણ તે
જ પ્રકારનો દોષ રહેવાનો. (૯)

શુરુ:-સાંખ્ય દર્શનમાં એક ખીળ
વચનમાં વિરોધ રહેલો છે. માટે સાંખ્ય
દર્શન અયોગ્ય છે. આ જ બાબત ૧૦
મા સૂત્રમાં દર્શાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૧૦ મું.

સાંખ્ય દર્શન શ્રુતિથી વિરૂદ્ધ.

વિપ્રતિષેધા દ્વાસમન્જસમ્ ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-સાંખ્ય દર્શનમાં પરસ્પર
વિરોધ હોવાથી તે અયોગ્ય છે.

ટીકા:-શુરુ:-વળી સાંખ્યોનો આ
સ્વીકાર પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે. જેમકે, કેટલીક
વાર સાત ઋન્દ્રિયનો અનુક્રમ આપે છે,
કેટલીકવાર +અગ્નિચારનો અનુક્રમ આપે
છે. વળી કેટલીકવાર એવો ઉપદેશ કરે
છે કે, મહત્ત્વમાંથી ન્ત-માત્રાઓની ઉત્પત્તિ

થઈ છે. વળી કેટલીકવાર એમ કહે છે
કે, અહંકારમાંથી ઉત્પત્તિ છે. વળી કેટ-
લીકવાર એમ કહે છે કે, અંતઃકરણો
ત્રણુ છે તથા કેટલીકવાર કહે છે કે,
અંતઃકરણ ૪એક છે. ઇન્ધ્રને કારણસ્વ-
રૂપે માનનારી શ્રુતિથી સાંખ્ય વિરૂદ્ધ છે,
તેમ જ શ્રુતિને અનુસરનારી સ્મૃતિથી
પણ સાંખ્ય વિરૂદ્ધ છે. માટે સાંખ્યદર્શન
અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:-જેમ તમે સાંખ્યમાં અયો-
ગ્યતા દર્શાવી છે, તેમ ઉપનિષદનાં
વચનમાં પણ પરસ્પર વિરોધ છે. માટે
વેદાંતદર્શન પણ અયોગ્ય છે. જેમકે તપ્ય
અર્થાત્ જીવની તથા તાપક અર્થાત્ સં-
સારની સિદ્ધતા સ્વીકારી નથી. કારણ કે
એક પ્રજ્ઞા સર્વાત્મકરૂપે છે તેમ જ સર્વ
પ્રપંચના કારણરૂપે છે. આ પ્રમાણે જે
જે માનનારો છે, તેઓના મત પ્રમાણે
એક આત્માનો વિશેષરૂપે જીવ તથા
સંસાર છે, પણ સિદ્ધ નતિરૂપે નથી,
આ રીતે સ્વીકારવું પડશે. જો આ જીવ
તથા સંસાર એક આત્માના વિશેષરૂપે
હોય તો પછી આત્મા જીવ તથા સંસા-
રથી છૂટો પડતો નથી. આ રીતે
હોવાથી સંસારનાં ત્રિવિધ તાપને ટાળવા

+ સાત ઈન્દ્રિયો:-પાંચ કર્મન્દ્રિયો, તથા
તથા મન.

+ અગ્નિચાર ઇન્દ્રિયો:-પાંચ ગુનેન્દ્રિયો,
પાંચ કર્મન્દ્રિયો તથા મન.

÷ ત-માત્રાઓ:-સપ્ત, સપ્ત, ૩૫, ૨૨
તથા મધ.

ઈ ત્રણ અંતઃકરણુ:-સુદ્ધિ, અહંકાર તથા મન.
x એક અંતઃકરણુ:-સુદ્ધિ.

માટે સમ્યક્દર્શનનો ઉપદેશ કરતું શાસ્ત્ર અનર્થક ઠરશે. કારણ કે ઉચ્છુતા તથા પ્રકાશતાના ધર્મવાળા દીવાની તે જ સ્થિતિ સર્વદા કાયમ રહે છે. પણ ઉચ્છુતા તથા પ્રકાશથી દીવો કદી લિન્ન થતો નથી. જળનાં લહેર, મોઝું તથા ફીણ આદિ જે સ્વરૂપ છે, તે કેવળ જળના જ વીચિ આદિ વિશેષો છે તથા ઉત્પત્તિ તથા લય રૂપે કરી તે વિશેષો નિત્ય સ્વરૂપે છે, પણ વીચિ આદિમાં મમાનરૂપે જે જળભાવ રહેલ છે, તેનો કદી અભાવ થતો નથી. આપણે લોકને વિશે પ્રસિદ્ધ જોઈએ છીએ કે, જીવ તથા મંસારનો લિન્ન સ્વભાવ પ્રસિદ્ધ છે. દ્વંદ્વાંત તરીકે અર્થ તથા અર્થી બેઉ લિન્ન જ હોય છે. જો અર્થીને પોતાને કોઈ અર્થ ન હોય તો પછી અર્થીને જે અર્થને લીધે અર્થિત્વપણુ પ્રાપ્ત થયેલ છે, તે તેનો અર્થ નિત્યસિદ્ધ છે, આથી અર્થીત્વ અર્થને લીધે અર્થિત્વ થવું જોઈએ નહિ જેવી રીતે પ્રકાશાત્મ દીવાનો પ્રકાશ સ્વરૂપધર્મ નિત્યસિદ્ધ છે. આથી દીવાને પોતાને કદી પ્રકાશની જરૂર હોતી નથી જરૂરવાળી વસ્તુ નહિ મળેલ હોય ત્યા સૂધી અર્થીત્વ અર્થીપણુ છે તથા અર્થત્વ અર્થપણુ પણ ન હોવું જોઈએ. જો અર્થમા અર્થપણુ હોય તો તે પોતાને વિશે જ હોવું જોઈએ. પણ તેમ જનતું નથી. કારણ કે અર્થી તથા અર્થ આ બેઉ શબ્દો સંબંધવાળા છે. બેઉ મંબંધીનો જ સંબંધ ગ્રહે છે પણ એકનો સંબંધ હોઈ શકે નહિ. માટે અર્થ તથા

અર્થી બેઉ લિન્ન છે. તેજ પ્રમાણે અનર્થ તથા અનર્થી પણ લિન્ન છે. અર્થીને અનુકૂલ જે હોય, તે અર્થ કહેવાય છે તથા અર્થીને જે પ્રતિકૂલ હોય, તે અનર્થ કહેવાય છે. અર્થ કે અનર્થ આ બેમાંથી એકનો પર્યાયવડે સંબંધ થાય છે તેમાં અર્થ અર્થાત્ સુખ ઘણું થોડું છે તથા અનર્થ અર્થાત્ દુઃખનો ભાગ વિશેષ છે. પણ સુખ તેમ જ દુઃખ બેઉ અનર્થરૂપે છે. આ હેતુથી સુખ તેમ જ દુઃખ બેઉ અનર્થરૂપે છે. આ કારણથી સુખ તેમ જ દુઃખ બેઉને સંસારરૂપે કહેવામા આવે છે. પુરૂષ તાત્પર્યરૂપે અર્થાત્ લોભ્યરૂપે છે. આ લોભ્યરૂપ પુરૂષ એક છે, છતાં તે સુખ અથવા દુઃખ બેમાંથી એકની સાથે અનુકૂળે કરી જોડાય છે. આ રીતે પુરૂષ તથા સંસાર બેઉની એકતા હોવાથી મોક્ષનો અભાવ થશે. જો સંસાર તથા પુરૂષ બેઉ લિન્ન હોય તો બેઉના સંયોગનો ત્યાગ થવાથી કદાપિ મોક્ષનો સંભવ બની શકે. પણ જો મંસાર તથા પુરૂષ બેઉ એકરૂપે બનીએ તો મોક્ષનો અભાવ જ થશે.

શુરુ-હે શિષ્ય ! તારું આ માનવુ ખોટું છે. બેઉની એકતા હોવાથી પુરૂષ ભાવ તથા સમાજ ભાવ બેઉ અયોગ્ય છે જો એકત્વપણામાં પુરૂષ તથા મંસાર બેઉ એક બીજાના વિષય તથા વિષયી ભાવને પામતા હોય તો તારા કહેવા પ્રમાણેનો દોષ આવી પડે. પણ બેઉની એકતા હોવાથી વિષય વિષયીભાવ નથી. જો કે

અગ્નિ પોતે પોતાને જાળતો કે પ્રકાશતો નથી. પણ ઉષ્ણતા, તથા પ્રકાશતા આદિ ગુણોથી રહિત વસ્તુને વિશે તેનો જાળવાનો તથા પ્રકાશવાનો ધર્મ રહેલ છે.

શિષ્ય:-પ્રદ્ય કટસ્થ તથા ઝોકરૂપે છે, તો પછી તાપ્ય તાપક ભાવ અર્થાત્ પુરુષ સંસાર ભાવનો સંભવ કેવી રીતે હોઈ શકે? વળી આ તાપ્ય તાપક ભાવ કયા સ્થળને વિશે થવો જોઈએ?

શુરુ:-આ માટે હું કહું તે સાંભળ. તું શું જોતો નથી કે, કમોત્તમ જીવનો દેહ તાપ્ય સ્વરૂપે છે તથા સવિતા તાપક સ્વરૂપે છે.

શિષ્ય:-તસ્મિન્નો અર્થ દુઃખ થાય છે. આ દુઃખ ચેતનવાળા પદાર્થને હોય જોઈએ, પણ તેનો સંભવ અચેતન જોવા દેહને કેવી રીતે હોઈ શકે? જો દેહને જ દુઃખ હોય તો દેહના નાશ થવાની સાથે દુઃખનો પણ નાશ થશે. તો પછી દુઃખના નાશ માટે બીજા સાધનની અપેક્ષા હોવી જોઈએ નહિ.

શુરુ:-આના સંબંધી જે કહેલ છે તે સાંભળ. દેહનો અભાવ થવાથી કેવળ ચેતનને દુઃખ જોવામાં આવતું નથી, તેમ જ પશુ જોમ ઇચ્છતો નથી કે, કેવળ ચેતનને દુઃખ નામની વિક્રિયા હોય. તેમ જ દેહ તથા ચેતનનું જોડ થવું પણ હોઈ શકે નહિ. કારણ કે જો તેમ થાય તો દેહના અંશુદ્ધિ આદિ દોષનો પ્રસંગ ચેતનમાં આવે. જું પણ જોમ નથી

સ્વીકારતો કે, કેવળ દેહને દુઃખ છે. તો પછી તારા મત પ્રમાણે તાપ્ય તથા તાપક ભાવ પણ કયાં રહ્યો?

શિષ્ય:-મારું માનવું એવું છે કે, સત્ત્વગુણ તાપ્ય સ્વરૂપે છે તથા રજો ગુણ તાપક સ્વરૂપે છે.

શુરુ:-તારું આ માનવું ખોટું છે. સત્ત્વ તથા રજો ગુણ સાથે ચેતનનો સંબંધ થવો, જો ચોખ્ખો નથી. સત્ત્વને વશ હોવાથી ચેતન પણ જાણે દુઃખી થતો હોય, જોમ કહેલ છે. આ સ્થળે જ્વ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે, તેથી ખરી રીતે ચેતનને દુઃખનો અભાવ છે, જોમ સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:-ચેતન દુઃખ યુક્ત ન હોય તો આ સ્થળે જ્વ શબ્દ દોષવાળો થતો નથી.

શુરુ:-હુંડુલ મર્ષના સરખો છે જોમ કહેવાથી તે વિષ યુક્ત થતો નથી. અથવા સર્પ હુંડુલ સરખો છે, જોમ કહેવાથી તે વિષથી રહિત થતો નથી. આથી આ તાપ્યતાપક ભાવ અવિદ્યા-વડે કરવામાં આવેલ છે. પણ તે પારમાર્થિક સ્વરૂપે નથી, જોમ સ્વીકારવું જોઈએ.

શિષ્ય:-જોમ માનવામાં મોરા સિદ્ધાંતને કશી હાનિ પહોંચતી નથી.

શુરુ:-ચેતનનું સ્વરૂપ પારમાર્થિક જ છે, છતાં જું જો તાપ્યત્વ ભાવને માનશે તો તારા કહેવા પ્રમાણે કેવળ અનિ-

મોક્ષનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. કારણકે તાપક અર્થાત્ સંસાર નિત્ય છે, એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

શિષ્ય:-જો તાપ શક્તિ નિત્ય હોય તેમ જ તાપક શક્તિ નિત્ય હોય તો કારણ સ્વરૂપ અજ્ઞાનના ભાવને લીધે દુઃખનું અસ્તિત્વ થાય તથા સંયોગ કારણરૂપ અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી આત્મિક સંયોગનો નાશ થશે તથા તેમ થવાથી મોક્ષ આત્મિક છે, એમ ઠરશે.

શુરુ:-તેમ નથી.તે એમ માની લીધું છે કે, અજ્ઞાન સ્વરૂપ તમોશુષ્ટ નિત્ય છે. વળી શુષ્ટોની ઉત્પત્તિ તથા નાશ અનિશ્ચિત છે. આથી સંયોગ સ્વરૂપ કારણ અજ્ઞાનનો નાશ પણ અનિયમિત થશે. આ રીતે વિયોગનો નિમય નહિ હોવાથી સાંખ્ય દર્શનવાળાનો જ અનિર્મોક્ષ ટાળી શકાશે નહિ. ઉપનિષદનાં વચન પ્રમાણે સર્વ એકરૂપ છે, જેથી વિષય વિષયી ભાવની પ્રાપ્તિનો અમંભવ છે વળી વિકારયુક્ત ભેદ બાલવા માત્ર છે, એમ શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલ છે. આથી વેદાંત દર્શનના મત પ્રમાણે અનિર્મોક્ષનો પ્રસંગ સ્વપ્ને પણ ઉદ્ભવતો નથી. બીજું વ્યવહાર દશામાં જેમાં જેવી રીતનો તપ્ય તાપક ભાવ બેવામાં આવે છે, તેમાં તે રીતનો તે હોય છે. માટે આ શંકાને ગણવી પણ નહિ, તેમ જોને નિર્મૂળ કરવા ખાલી પ્રયાસ કરવાની પણ જરૂર નથી. (૧૦)

શિષ્ય:-આપે સાંખ્ય દર્શનના પ્રધાન કારણ વાદનું તો આ રીતે નિરાકરણ

કર્યું. પણ હવે આપે પરમાણુ કારણ વાદનું અર્થાત્ વૈશેષિક દર્શનનું નિરાકરણ કરવું બોધ્યો.

શુરુ:-હે શિષ્ય! પ્રથમ હું અણુવાદી બ્રહ્મવાદીમાં જે જે દોષારોપ મૂકે છે, તેનું નિરાકરણ પ્રથમ કરીશ. આ બાળતમા વૈશેષિક દર્શનવાળાઓનો સ્વીકાર નીચે પ્રમાણે છે:-કારણ દ્રવ્યના સમવાયી શુષ્ટો કાર્ય દ્રવ્યમાં એક સરળા જ શુષ્ટને ઉત્પન્ન કરે છે. જેમકે સ્વેત તંતુમાંથી બનેલ પટ સ્વેત જ બેવામાં આવે છે, પણ સ્વેત રંગથી ભિન્ન તે પટ બેવામાં આવતું નથી. માટે જો ચેતન બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપ છે, એમ સ્વીકારીએ તો કાર્ય સ્વરૂપ જગત પણ ચેતન સ્વરૂપે થશે. જો તેમ ન થતું હોય તો, ચેતન બ્રહ્મ જગતના કારણ રૂપે થવા યોગ્ય નથી. આ રીતનો તેઓનો જે મત છે, તે તેમના પોતાના જ ગિદ્દાંતવટે દૂષિત ઠેરવવામાં આવશે.

શિષ્ય:-મારું માનવું એવું છે કે, હસ્ત તથા પરિમંડલમાંથી મહત્ તથા હ્રીર્ધની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમ ચેતન બ્રહ્મમાંથી અચેતન સ્વરૂપ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ જ હેતુને લઈ ૧૧ મા સૂત્રમા કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨ જી-સુત્ર ૧૧ મું.

મહાદાદિ પ્રમાણે ચેતનથી અચેતન.

મદ્દીર્ઘપદ્મા દ્વસ્વપરિમણ્ડલામ્યામ્ ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ-હસ્વ તથા પરિમંડલમાધી મહત્ તથા દીર્ઘની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ ચેતન પ્રદ્ધમાધી અચેતન સ્વરૂપ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૧૧)

ટીકા-શિષ્ય-અમે વેદોપિક દર્શન વાળાઓની પ્રક્રિયા નીચે પ્રમાણે છે- પરમાણુઓના ધરેણા ડેરલાક સમય સૂધી યથાયોગ્ય રૂપાદિવાળા, પરિમંડલ તથા પરિમાણુવાળા- તથા જગતરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ કર્યા વિના રહે છે. ત્યાર પછી અદૃષ્ટ આદિના પ્રયત્નવાળા તથા સંયોગમંબધવાળા તે પરમાણુઓ દ્રવ્યલુક આદિના ક્રમવડે અગિય કાર્ય-મમૂહનો આરંભ કરે છે. વળી કાગ્નિ-ગુણો કાર્યમાં અન્ય ગુણોના આગંભ કરે છે. જ્યારે બે પરમાણુઓ દ્રવ્યલુકનો આરંભ કરે છે ત્યારે પરમાણુઓને પામેલા રૂપ આદિ ગુણુવાળા શુકલ આદિ દ્રવ્યલુકમાં અન્ય શુકલ આદિનો આરંભ કરે છે. પરમાણુ ગુણુ વિશેષ પરિમંડલપણાનો આરંભ કરે છે, પણ દ્રવ્યલુકમાં અન્ય પરિમંડલપણાનો તે આરંભ કરતું નથી. કાગ્નિ કે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે, દ્રવ્યલુકનું અન્ય પરિમાણુ છે. કારણ કે દ્રવ્યલુકમાં રહેલ પરિમાણુનું અણુ તથા હસ્વરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે જ્યારે બે

દ્રવ્યલુકો આર અણુઓનો આગંભ કરે છે ત્યારે શુકલ આદિ દ્રવ્યલુક મમૂહ-યીનું આરંભકપણું મમાનરૂપે હોય છે અણુત્વ તથા હસ્વત્વ બેઉ બે ડે દ્રવ્યલુક મમવાધી હોય છે, છતાં તેઓ આગંભ કરતા નથી કારણ કે આગ આણુઓનો મહત્ત્વ તથા દીર્ઘત્વ પરિમાણુવાળો યોગ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ત્યારે અનેક પરમાણુઓ, અનેક દ્રવ્યલુકો અથવા દ્રવ્યલુક મહિન પરમાણુ કાર્યનો આગંભ કરે છે ત્યારે તે યોગના મમાનસ્વરૂપે હોય છે. તે આ પ્રમાણે છે-જેવી રીતે પરમાણુ પરિમંડલરૂપે હોય છે, તેવી રીતે તેમાંથી અણુ, હસ્વ તથા દ્રવ્યલુકની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમ જ મહત્, દીર્ઘ તથા અણુકાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ પરિમંડલની ઉત્પત્તિ થતી નથી. જેવી રીતે દ્રવ્યલુકમાંથી, અણુમાધી અથવા હસ્વમાંથી મહત્, દીર્ઘ તથા અણુકની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ અણુ તથા હસ્વની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આ જ પ્રમાણે ચેતન પ્રદ્ધમાધી અચેતન સ્વરૂપ જગતની

*પરમાણુઓ-પૃથ્વી, અપ, તેજ, તથા વાયુ

અથાયોગ્ય રૂપાદિવાળા-પૃથ્વીના પરમાણુમાં આર ગુણુ રૂપ, રસ, ગંધ તથા સ્પર્શ, અપ પરમાણુમાં ગુણુ ગુણુ જેવા રસ, ગંધ, તથા સ્પર્શ, તેજ પરમાણુમાં ગંધ તથા સ્પર્શ ગુણુ તથા વાયુમાં સ્પર્શગુણ.

-પારિમાણ્ય પરિમાણુનાના-પરમાણુ માત્રમાં જે પરિમાણુ રહે છે, તે પરિમંડલ પરિમાણુ કહેવાય છે

ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ માનવામાં આપને શી હાનિ પહોંચે એમ છે?

શુરુ:-તું માને છે કે, દ્રવ્યભુક્ આદિ કાર્ય, દ્રવ્ય વિરોધી અન્ય પરિમાણવડે આક્રમણ કરાયેલ છે. તેથી કારણમાં રહેલ પરિમંડલાદિનો આરંભ થતો નથી, એમ માડું માનવું છે. ચેતનથી ભિન્ન અન્ય શુણ્ણવડે જગતનું આક્રમણ થતું નથી; માટે કારણમાં રહેલ ચેતન, કાર્યમાં અન્ય ચેતનનો આરંભ કરતું નથી. બીજું ચેતનનો પોતાથી વિરોધી અચેતન નામનો કોઈ શુણ્ણ નથી. કારણ કે જહું ચેતનના નિષેધરૂપે છે. માટે પરિમંડલ આદિની વિપક્ષતાથી, ચેતન આરંભ કરે છે.

શિષ્ય:-તમારું આ માનવું યોગ્ય નથી. જેવી રીતે કારણમાં રહેલ પરિમંડલ આદિમાં આરંભનો અભાવ છે, તેમ ચેતનમાં પણ આરંભનો અભાવ છે. કારણ કે ચેતનના અંશમાં પરિમંડલના અંશની સમાનતા રહેલ છે. વળી અન્ય પરિમાણ સાથે જોડાવું, એ પરિમંડલ આદિના આરંભમાં કારણરૂપે નથી. કારણ કે, અન્ય પરિમાણનો આરંભ થવા પૂર્વે પરિમંડલ આદિના આરંભની પ્રાપ્તિ હોય છે. વળી એમ નિર્દ્ય શબ્દ ચક્રયું છે કે, આરંભ પામેલું કાર્ય, દ્રવ્ય શુણ્ણનો આરંભ થતાં પૂર્વે ઘણુ માત્ર પણ ગુણથી રહિત રહે છે. બીજું અન્ય પરિમાણના આરંભમાં પગિ મંડલ આદિ વ્યગ્ર હોતા નથી આથી

પોતાના જ સરખા સ્વભાવવાળા અન્ય પરિમાણનો આરંભ થતો નથી. કારણકે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે, અન્ય પરિમાણનું કારણ પણ અન્ય હોય છે. કહ્યું છે કે, “કારણવૃદ્ધતા ત્ત્વાનમૃદ્ધતા ત્ત્વચ-વિરોધાચ્ચ મહત્ત્વ (વૈં ૨૦૦ ૭, ૧, ૮) તદ્વિપરિ-તપણ (૭, ૧, ૧૦) એતન દીર્ઘત્વસ્વસ્વે વ્યારવ્યાતે (૭, ૧, ૧૭) કારણના અનેકપણાથી, કારણના મહત્ત્વથી તેમજ અવયવના સંયોગની વિશેષતાથી મહત્ત્વની ઉત્પત્તિ થાય છે. આનાથી વિપરીત આવુરૂપે છે. આ કારણથી દીર્ઘત્વ તથા હસ્તત્વનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે.” આ રીતના કહ્યાદિનાં સૂત્રો છે. કંઈક સમીપપણાને લીધે અનેક કારણ આદિનો આરંભ થાય છે, પણ પરિમંડલ આદિનો આરંભ થતો નથી, આ પ્રમાણે કહી શકાયો નહિ, કારણકે ત્યારે અન્ય દ્રવ્યનો કે અન્ય શુણ્ણનો આરંભ થાય છે ત્યારે સર્વ કારણ શુણ્ણના આશ્રયમાં મમવાય સંબંધ એક જ સરખો રહેલો હોય છે. માટે સ્વભાવિક રીતે જ પરિમંડલ આદિમાં આરંભકપણાનો અભાવ છે. તે જ પ્રમાણે ચેતનમાં પણ આરંભકપણાનો અભાવ છે, એમ જણવું. વિલક્ષણ દ્રવ્ય આદિના સંયોગથી જે ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમાં સમાનોત્પત્તિનો અભાવ છે. મૂળ દ્રવ્યમાં શુણ્ણનો અભાવ હોય છે.

શુરુ:-ના, તેમ નથી. કારણ કે કૃષ્ણાંત આપી એમ કહ્યું છે કે, આરંભમાં વિલક્ષણતા રહેલી છે. દ્રવ્યનું ઉદાહરણ-પરિ-પ્લામ દ્રવ્ય જ હોય અથવા શુણ્ણનું

પરિણામ શુણ્ણ જ હોય, એવો કાંઈ નિયમ હોતો નથી. કારણ કે તારા સૂત્રકારે પણ કહ્યું છે કે, દ્રવ્યતું પરિણામ શુણ્ણ છે. જેમકે “પ્રત્યક્ષાપ્રત્યક્ષાણા મપ્રત્યક્ષત્વા ત્તયોગસ્ય પચાત્મક ન વિષતે (વૈ. સૂ. ૪, ૨, ૨) પ્રત્યક્ષ તેમ જ અપ્રત્યક્ષનો સંયોગ અપ્રત્યક્ષરૂપે હોવાથી દેહ પંચભૂતાત્મક નથી.” જેવી રીતે પ્રત્યક્ષ તથા અપ્રત્યક્ષરૂપ ભૂમિ તથા આકાશનો જે સમવાયી સંયોગ થયો હોય છે, તે અપ્રત્યક્ષરૂપે છે. તે રીતે પ્રત્યક્ષ તથા અપ્રત્યક્ષ પંચભૂતાત્મક બનેલ શરીર અપ્રત્યક્ષ થતું નોંધ્યો. પણ શરીર તો પ્રત્યક્ષ છે. માટે શરીર પંચભૂતાત્મક નથી. આ સર્વતું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે:— સંયોગ શુણ્ણરૂપે છે તથા દ્રવ્ય શરીરરૂપે છે. વળી કહ્યું છે કે દૃશ્યતે જ (બ્ર. સૂ. ૨, ૧, ૬) પણ જોવામાં આવે છે.” આ રથળે પણ વિલક્ષણ પ્રકારે ઉત્પત્તિતું નિરૂપણ કરેલ છે.

શિષ્ય—ન્યારે એમ છે તો પછી વિષય એક જ મરણો હોવાથી આ અધિકરણની રીત જરૂર છે ?

શુરુ:—ના, તેમ નથી. તે જે કહ્યું છે, તે સાંખ્યના સંબંધમાં છે તથા આ તો વૈશેષિકના સંબંધમાં છે.

શિષ્ય—પણ નિરૂપણ તો એક જ મરણ કરેલ છે. જેમકે “एतेन शिष्यापत्तिहा भवि व्याख्याता. (બ્ર. સૂ. ૨, ૧, ૧૨) આથી ગિટ્ટોવડે નહિ પરિવ્રજ થયેલાનું પણ વ્યાખ્યાન થયેલું નાણું”

શુરુ:—તારું કહેવું ખરું છે. પણ વૈશેષિક પ્રક્રિયાના આરંભમાં, પ્રક્રિયામાં જે દૃષ્ટાંત રહેલ છે, તેને અનુસરી આ અધિકરણતું નિરૂપણ કર્યું છે. (૧૧)

શિષ્ય:—જગતની રચનાના સમવાયી પરમાણુઓ છે અથવા તો ક્ષેત્રજ છે, એમ બેમાંથી એક ગમે તે લઈએ, તેમાં શુ દોષ છે ?

શુરુ:—બેઉ રીતે કર્મનો અભાવ છે. કારણ કે પરમાણુઓ એની મેળે જડ હોવાથી જોડાય નહિ, તેમ આત્મા જડ શરીર ચુકત હોય, તો જ કર્મ કરી શકે છે. માટે બેઉ રીતે ઉત્પત્તિનો અભાવ છે. આ જ કારણથી ૧૨ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

અધિકરણ ૩ જી—સૂત્ર ૧૨ મું.

સૃષ્ટિના કર્મનો અભાવ.

उभयथापि न कर्मात् स्तदभावः ॥ १२ ॥

સૂત્રાર્થ—બેઉ પ્રકારે અર્થાત્ પરમાણુના સમવાયી સંબંધથી તેમ જ આત્માના સંબંધવડે કર્મ થતું નથી. માટે સૃષ્ટિનો અભાવ છે. (૧૨)

ટીકા:—શુરુ:—પરમાણુ, સૃષ્ટિના કારણરૂપે છે, આ રીતના વૈશેષિક વાદનું નિરાકરણ કરીએ છીએ.

શિષ્ય:—અમારા વૈશેષિકવાદમાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવેલ છે:—પ્રથમ અવયવનાણાં દ્રવ્યો એકઠાં મળે છે તથા તંતુ આદિ

દ્રવ્યો સંયોગ સંબંધવડે જોડાય છે ત્યારે પટાદિ, જોવામાં આવે છે. તેની સમાનતાને લીધે એમ જણાય છે કે, આ સર્વ જે કંઈ છે, તે અવયવયુક્ત છે તથા તે તે દ્રવ્યો સંયોગ સંબંધવડે જોડવાથી પટાદિ થાય છે. આ અવયવ તથા અવયવીનો વિભાગ જોમાંથી નિરૂપ્ત થાય છે, તેના અંતને પહોંચેલ જે અણુ, તે પરમાણુ છે. આ સર્વ જગત, ગિરિ, તથા - અમુદ્ર આદિ અવયવવાળું છે. વળી અવયવવાળું હોવાથી તે આદિ તથા અંતવાળું છે. કાર્ય કારણથી રહિત કદી હોતું નથી. માટે પરમાણુઓ જગતના કારણરૂપ છે, એમ કહ્યાકેનો મત છે. ચાર ભૂતો ભૂમિ, ઉદક, તેજ તથા પવન છે. આ ચારે અવયવવાળાં હોવાથી પરમાણુઓ ચાર પ્રકારનાં છે. આ પરમાણુઓ છેક છેવટની સીમાએ પહોંચે છે ત્યારે તે પરમાણુઓના વિભાગનો અસંલવ હોય છે. આ પ્રમાણે વિનાશ પામતા પૃથ્વી આદિનો પરમાણુ સુધી જે વિભાગ છે, તે પ્રલયકાળ કહેવાય છે. ત્યાર પછી ઉત્પત્તિ સમયે વાયુના અણુઓમાં અદૃષ્ટ કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ કર્મથી સ્વાશ્રયયુક્ત અણુ અન્ય અણુ સાથે જોડાય છે. આથી દ્રવ્યયુક્તિના કચેકરી વાયુની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ રીતે અગ્નિની, જળની તથા પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ જ રીતે ઇન્દ્રિયયુક્ત શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે જ પ્રમાણે આ સર્વ જગતનો સંલવ અણુમાંથી છે. વળી અણુમાં રહેલ રૂપા-

દિમાંથી દ્રવ્યયુક્તિમાં રહેલ રૂપ આદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે તંતુમાંથી જેમ પટની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિ વેશેષિક દર્શનવાળા અમે માનીએ છીએ.

શુભ:-આ સંબંધી હું કહું તે સાંભળ. વિભાગ અવરથાવાળા અણુનો સંયોગ કર્મને આશ્રયી છે, એમ માનવું જોઈએ. કારણ કે તંતુ આદિમાં કર્મવડે સંયોગ જોવામાં આવે છે. બીજું કર્મ, કાર્ય સ્વરૂપ છે. માટે તેમાં કોઈ નિમિત્ત કારણ માની લેવું જોઈએ. જો તેમ નહિ માનીએ તો નિમિત્ત કારણનો અભાવ થવાથી અણુઓમાં પ્રથમ કર્મ થઈ શકે નહિ. કોઈ નિમિત્ત કારણ સ્વીકારીએ તો પ્રયત્ન અથવા પવનના આઘાત આદિને દેહની ચેષ્ટામાં જોવામાં આવે છે, તેમ કર્મ તું કંઈ એક નિમિત્ત કારણ સ્વીકારવું જોઈએ. પણ તેનો અસંલવ છે. માટે અણુમાં આદ્ય કર્મનો અસંલવ હોવો જોઈએ. વળી શરીરનો અભાવ હોવાથી આ અવરથામાં આત્મશુણ્દ્રપ પ્રયત્નનો પણ સંલવ નથી. શરીરને આશ્રયી, મનમાં આત્માનો સંયોગ ત્યારે થાય છે ત્યારે આત્મશુણ્દ્રપ પ્રયત્નની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી કોઈપણ વસ્તુવડે આઘાત આદિ થવારૂપ દૃષ્ટ નિમિત્તનો પણ નિવેધ થવો જોઈએ.

શિષ્ય:-ઉત્પત્તિ થયા પછી આ સર્વ નિમિત્ત કારણ હોય છે, પણ આદ્ય કર્મનું નિમિત્ત કારણ સંલવનું નથી.

તેમ છતાં આપણે આઘ કર્મના નિમિત્ત-
રૂપે અદૃષ્ટને માનીએ તો કેમ ?

શુરુ.-જો તેમ માનીએ તો આત્મા-
ની સાથે તેનો સમવાયી સંબંધ છે કે
અણુની સાથે શુ તેનો સમવાયી સંબંધ
છે ? આમ બેઉ ' પ્રકારે અદૃષ્ટ
નિમિત્ત કારણ, અણુમા કાર્યની
ઉત્પત્તિ કરી શકતું નથી. કારણ કે તે
અદૃષ્ટ અચેતનરૂપે હોય છે. કારણ કે
સાંખ્ય પ્રક્રિયામાં દશાંબુ છે કે, ચેત
નને નહિ આશ્રયી, અચેતન, સ્વતંત્ર
રીતે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરી શકતું નથી.
કારણ કે ઉત્પત્તિ ભાવથી રહિત ચે-
તન્ય સ્વરૂપ આત્માનું આ અવસ્થામાં
અચેતનપણું હોય છે. વળી આપણે
માનીએ છેએ કે, આત્માની સાથે સમ-
વાયી સંબંધ હોય છે. પણ અણુમાં
કર્મના નિમિત્ત કારણરૂપે અદૃષ્ટ હોવું
જોઈએ નહિ. કારણ કે સંબંધનો અ-
ભાવ હોય છે.

શિષ્ય:-મારું માનવું એમ છે કે,
અદૃષ્ટ એવા પુરૂષની સાથે અણુનો
સંબંધ હોય છે.

શુરુ:-જો તેમ હોય તો સંબંધનું
સતતપણું હોવાથી પ્રવૃત્તિના સતતપ-
ણાનો અમલવ છે. કારણ કે બિન્ન
નિયામકનો અભાવ છે.

આ રીતે નિયમિત રીતે કોઈ પણ
કાર્યના નિમિત્ત કારણનો અભાવ
હોવાથી અણુઓમાં આઘ કર્મ હોવું

જોઈએ નહિ. વળી કર્મનો અભાવ
હોવાથી તેથી ઉત્પન્ન થતો સંયોગ
પણ હોવો જોઈએ નહિ. વળી સંયોગનો
અભાવ હોવાથી તેથી થતો દ્વયલુકાદિ
કાર્યસમૂહ નહિ થવો જોઈએ. એક
અણુનો બીજા અણુ સાથે સંયોગ સર્વા-
ત્માવડે અથવા એક દેશવડે થવો
જોઈએ. જો સર્વાત્માવડે સંયોગ થતો
હોય તો વૃદ્ધિનો અભાવ થવાથી
અણુપણુનો પ્રસંગ તેમજ દૃષ્ટિથી બિન્ન-
તાનો પ્રસંગ આવી પડશે. કારણ કે એમ
જોવામાં આવે છે કે, સ્થાનયુક્ત દ્રવ્યનો
સ્થાનવાળા અન્ય દ્રવ્યની સાથે સંયોગ
થાય છે. જો એક દેશવડે સંયોગ થતો
હોય તો આત્માને અવયવપણાનો પ્રસંગ
આવશે.

શિષ્ય:-મારું માનવું એવું છે કે,
પરમાણુઓને કલ્પિત સ્થાન હોવાં જોઈએ.

શુરુ:-કલ્પિતનો અર્થ મિથ્યા થવાથી
સંયોગ પણ મિથ્યા છે, એમ ઠરશે. આ
રીતે કાર્યરૂપ વસ્તુનું અસમવાયી કારણ
નહિ થવું જોઈએ. બીજું અસમવાયી
કારણ નહિ થવાથી દ્વયલુકાદિ કાર્ય
દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ નહિ.
જેવી રીતે સૃષ્ટિના આદિમાં નિમિત્તનો
અભાવ થવાથી સંયોગની ઉત્પત્તિ માટે
અણુના કર્મનો સંભવ નથી, તેવી રીતે
મહા પ્રલયમાં પણ વિભાગની ઉત્પત્તિ
અર્થે અણુઓનું કર્મ થવું જોઈએ નહિ.
તેમાં પણ નિયમ પ્રમાણે તેનું નિમિત્ત
કારણ જોવામાં આવતું નથી. અદૃષ્ટ પણ
લોગની પ્રસિદ્ધિ માટે છે, પણ પ્રલયની

પ્રસિદ્ધિને અર્થે નથી આથી નિમિત્તનો અભાવ થવાથી અણુઓના સંયોગની ઉત્પત્તિ માટે અથવા તેઓના વિભાગની ઉત્પત્તિ માટે ક્ષર્ધ થવું જોઈએ. આ રીતે સંયોગ તથા વિભાગનો અભાવ થવાથી તેને આશ્રયે રહેલ મર્ગ તથા પ્રલયના અભાવનો પ્રસંગ આવશે. માટે પરમાણુ કારણવાદ અયુક્ત છે (૧૨)

શિષ્ય.—સમવાય સંબંધ માનીએ તો પછી અણુવાદનો સંભવ શું નહિ થાય ?

શુરુ.—સામ્યના દોષથી તેમ જ અનવસ્થિતિના દોષથી અણુવાદનો અસંભવ છે. આથી ૧૩ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૩ જ્ઞ—સૂત્ર ૧૩ મું.

અણુવાદનો અભાવ.

સમવાયુપગમાચ્ચ સામ્યાદનવાસ્તિત્વે ॥૧૩॥

સુત્રાર્થ—મમાનપણાના દોષને લીધે તેમ જ અનવસ્થાના દોષને લીધે સમવાય સંબંધ માનવા છતાં અણુવાદનો અસંભવ છે. (૧૩)

ટીકા—શુરુ—સમવાય સંબંધ માન્યું તો પણ સૃષ્ટિનો અભાવ થશે. કારણ કે અણુવાદના નિરાકરણપરે મિદ્ધ થાય છે કે, પ્રકૃત અણુની સાથે સંબંધ થાય છે. જે અણુઓ એકઠાં થાય છે ત્યારે દ્રવ્યલુક ઉત્પન્ન થાય છે આ દ્રવ્યલુક અણુઓથી અત્યંત લિપ્ત છે તથા જે અણુઓના સમવાય સંબંધથી થાય છે, એમ તાર્ક

માનવું છે. તું જો કે એમ માને છે, પણ અણુના સમવાય સંબંધનું કારણ શું છે, તેનો તારાથી વિચાર થઈ શકતો નથી

શિષ્ય:—આમ આપ કેમ કહો છો ?

શુરુ—તેમ કહેવાનું કાળુ એ કે, સમવાય સંબંધ માનવાથી સમાનપણાનો તેમ જ અવસ્થાથી રહિતપણાનો દોષ આવશે જેવી રીતે દ્રવ્યલુક જો કે અણુઓના કરતા અત્યંત લિપ્ત છે, છતાં સમવાય સંબંધવડે તેઓનો સંબંધ થાય છે. તેવી રીતે સમવાય સંબંધ પણ સમવાયી કરતા અત્યંત લિપ્ત છે, છતાં સમવાયવાચક અન્ય સંબંધવડે સમવાયીઓનો સંબંધ થાય છે. કારણ કે અત્યંત લેહ્યુક્ત સમાનાવસ્થા છે. આથી એકેન્ને બીજા સાથે સંબંધ, બીજાનો ત્રીજા સાથે સંબંધ માનવાથી અનવસ્થાદોષની પ્રાપ્તિ થશે.

શિષ્ય.—અહીં એવા જ્ઞાનવાળા મમવાયનો સમવાયી સાથે નિત્ય સંબંધ શ્રદ્ધા કરવામાં આવ્યો છે. પણ અસંબંધ શ્રદ્ધા કયો નથી અથવા અન્ય સંબંધ સ્વીકાર્યો નથી. માટે તેનો અન્ય સંબંધ માનવો યોગ્ય નથી, કે જેથી અનવસ્થા દોષની પ્રાપ્તિ થાય.

શુરુ.—તું કહે છે તેમ નથી. તારા કહેવા પ્રમાણે થવાથી પણ સગોગનો મયોગી માથે નિત્ય સંબંધ થવાનો, જેથી સમવાયની માફક અન્ય સંબંધની અપેક્ષા રહેતી નથી. જો લિપ્ત પદાર્થ હોવાને

હીધે સ યોગ પણ લિન્ન સંબંધની અપેક્ષા
ગળતો હોય તો પછી સમવાય પદાર્થ
પણ લિન્ન હોવાથી લિન્ન મંબધની
અપેક્ષા રાખે શુણને હીધે સ યોગને
લિન્ન મંબધની જરૂર પડે છે, પણ
સમવાયને લિન્ન મંબધની જરૂર પડતી
નથી કાગણ કે સમવાયમા શુણનો અભાવ
છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે
બેઉમા અપેક્ષાતુ કારણ એક મરખું છે
કેમકે શુણની પરિભાષામા ક્ષય વિવેચન
કરેલ નથી કે, જે જે સમવાયી છે તે
શુણ રૂપે છે, તેમજ જે જે શુણ છે તે
સમવાયીરૂપે છે કાગણ કે સમવાયની
માફક શુણને પણ સ્વરૂપ મંબધ હોય
છે. માટે લિન્ન વસ્તુરૂપે સમવાય
મંબધને તું માને છે, પણ તેમા એ
અનવસ્થા દોષની પ્રાપ્તિ થશે. આ રીતે
અનવસ્થાનો પ્રમંગ આવવાથી એક
વસ્તુની અસ્તિત્વ હોવાથી મર્વ વસ્તુની
અસ્તિત્વ થવાથી, તેમ જ અણુમાથી
દ્રવ્યણુકની પણ ઉત્પત્તિ થશે નહિ
માટે પરમાણુ કાગણવાદ અયુક્ત છે (૧૩)

શિષ્ય.-ત્યારે આપણે એમ માનીએ
કે, પ્રસવ તથા પ્રલય જેવી વસ્તુ જ
નથી તો કેમ ?

શુરુ.-સૃષ્ટિનો પ્રસવ તથા પ્રલય
નિત્યસિદ્ધ છે, માટે તારો પરમાણુ-
વાદ અયોગ્ય છે. આ જ હેતુને લઈ
૧૮ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અગ્નિકરણુ ૩ જુ. -સૂત્ર ૧૪ મું.

સૃષ્ટિના પ્રસવાદિ નિત્યસિદ્ધ. ૬

નિત્યમેવ ચ ભવાત્ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ -પ્રસવ તથા પ્રલયનું અસ્તિ
ત્વ નિત્ય છે, માટે પરમાણુવાદ
અયુક્ત છે. (૧૪)

ટીકા -શુરુ -લિન્ન ગતિનો અભાવ
હોવાથી અણુઓ પ્રવૃત્તિ સ્વભાવવાળા
છે, નિવૃત્તિ સ્વભાવવાળા છે, ઉભય સ્વ
ભાવવાળા છે અથવા શુ બેઉ સ્વભાવવાળા
નથી ? આ ચારમાથી તું કેવી રીતે માને
છે ? ચારે રીતે પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી
જો અણુઓનો નિત્ય પ્રવૃત્તિ સ્વભાવ
જ હોય તો પ્રવૃત્તિને હીધે પ્રલયનો
અભાવ થશે. જો અણુઓનો નિત્ય
નિવૃત્તિ સ્વભાવ હોય તો નિવૃત્તિને
હીધે ઉત્પત્તિનો અભાવ થશે. બેઉ રીતનો
સ્વભાવ છે, એમ કહેવાથી વિરોધ આવ-
વાને હીધે તે અયોગ્ય છે. નિવૃત્તિ તથા
પ્રવૃત્તિ બેઉનો અભાવ માનીએ તો નિમિ-
ત્તને હીધે પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ માનવી
પડશે તથા તેમ માનવાથી અદૃષ્ટ આદિ
નિમિત્ત નિત્ય સમીપ હોવાથી નિત્ય
પ્રવૃત્તિનો પ્રસંગ આવશે. અદૃષ્ટ આદિ
નિમિત્તનું નિરૂપણ નથી, એમ માનશું તો
નિત્ય અપ્રવૃત્તિનો પ્રસંગ આવશે. માટે
પરમાણુ કાગણ વાદ અયુક્ત છે (૧૪)

શિષ્ય -રૂપાદિવાળા પરમાણુઓ
રૂપાદિવાળા થયે મહાબૂત તથા તેના
પદાર્થના કારણરૂપે છે

શુરુ:-પરમાણુઓને જો રૂપાદિયુક્ત તો માનશે તો પરમાણુઓ અણુને બદલે સ્થૂલ તથા નિત્યને બદલે અનિત્ય કરશે. કારણ કે દ્વંદ્વોત્પત્તિ આપણે જોઈએ છીએ કે, પદતુ કારણ તત્તુ, પદ કરતાં સૂક્ષ્મ છે તેમજ પદ કરતાં નિત્ય છે. પણ આ તો તેથી ઉલટું થશે. આજ હેતુથી ૧૫ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ બું-સૂત્ર ૧૫ મું.

પરમાણુઓનું રૂપાદિપણું.

રૂપાદિમત્વાચ્ચ વિપર્યયો વર્ણનાત્ ॥૧૫॥

સૂત્રાર્થ:-પરમાણુઓ રૂપાદિવાળા છે, માટે વૈશેષિકમાં જેમ કહેલ છે, તેથી વિપરીત થશે. કારણ કે લોકમાં તે રીતે જોવામાં આવે છે. (૧૫)

ટીકા:-શુરુ:-અવયવવાળા દ્રવ્યોને અવયવવાળો વિભાગ થાય છે. પણ ત્યાર પછી તેનો વિભાગ સંભવતો નથી. આ ચાર પ્રકારના રૂપાદિવાળા પરમાણુઓ ચાર પ્રકારના રૂપાદિવાળા તત્તુ તથા ભૌતિકતા ઉત્પન્ન કરવાવાળા છે. તેઓ નિત્યરૂપે છે. આ રીતનું વૈશેષિક તત્તવાળાઓનું જે માનવું છે, તે તેઓનું માનવું કશા પણ આધાર વગરનું છે. કારણ કે રૂપાદિને લીધે પરમાણુઓના પદપદ્ધતિ તથા નિત્યત્વથી લિન્નપણાનો સંગ પ્રાપ્ત થશે. પરમ કારણની અપેક્ષાને લીધે, પરમાણુઓનું સ્થૂલપણું તથા અનિત્યપણું છે. આ રીતનું તેઓનું જે માનવું છે, તેથી લિન્નપણાનો પ્રસંગ પાવી પડશે.

શિષ્ય:-આપ જોમ કેમ કહો છે કે, લિન્નપણાનો પ્રસંગ પાવી પડશે?

શુરુ:-તેનું કારણ જો કે, આપણે બ્યબ હારમાં તે પ્રકારનું જોઈએ છીએ. જેમ? જે વસ્તુ રૂપાદિવાળી હોય છે, તે પોતાના કારણને લીધે સ્થૂલ તથા અનિત્ય જોવામાં આવે છે. જેવી રીતે તત્તુ કરતાં પદ સ્થૂલ તથા અનિત્ય છે તથા તે પ્રમાણે અંશુ કરતાં તત્તુ સ્થૂલ તથા અનિત્ય છે. તે રીતે આ પરમાણુઓને તેઓ રૂપાદિયુક્ત માને છે. આથી તેઓ કારણરૂપે છે તથા કારણરૂપ હોવાથી તેઓને સ્થૂલતા તથા અનિત્યતા પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય:-બીજી અંગે જોમ કહીએ છીએ કે, નિત્યપણામાં કારણ રહેલ છે. જેમકે “મદકારણવન્નિત્યમ્ (વે ૨૦૪, ૧, ૧) સત્ અકારણવાણું છે તથા નિત્ય છે.”

શુરુ:-આપણે આ પ્રમાણે જો માનીએ તો અણુમાં તેનો સંભવ નથી. કારણ કે તમારા કહેવા પ્રમાણે અણુઓને પણ કારણયુક્તપણાની પ્રાપ્તિ થશે.

શિષ્ય:-નિત્યપણાના સંબંધમાં બીજું પણ કારણ આપેલ છે. જેમકે, “અનિત્યમિતિ ન વિશેષતઃ પ્રતિષેધમાત્રઃ (વે ૨૦ ૪, ૧, ૨) કાર્ય અનિત્ય છે. આથી જો કારણ પણ અનિત્ય હોય તો પછી વિશેષતઃ પ્રતિષેધનો અભાવ થાય અર્થાત્ પ્રતિષેધરૂપ જે નિત્યત્વ, તેનો અભાવ થાય.”

શુરુ:-આમ છતાં પરમાણુઓનું નિત્યત્વ સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે કારણરૂપ નિત્યવસ્તુને અભાવ થતો હોય તો તે

નિત્ય શબ્દ સાથે નજૂ (અ) નો સમાસ કદી થાય નહિ પરમાણુઓ નિત્ય છે, એ રીતની આવશ્યકતા પણ નથી. મૂળ જરૂરીઆત તો એટલીજ છે કે, પરમ કારણ સ્વરૂપ બ્રહ્મ નિત્યરૂપે છે. વળી શબ્દાર્થના કેવળ વ્યવહારને લઈ કોઈ પણ વિષયની સિદ્ધિ થતી નથી. કાણુકે લિન્ન પ્રમાણની સિદ્ધિવાળા શબ્દ તથા વસ્તુનો વ્યવહાર હોય છે

શિષ્ય:-અમાગ વૈશેષિકમા નિત્યતાના સંબંધમાં ત્રીણુ પણ કાણુ કહેલ છે જેમકે “અવિદ્યા ચ (વૈ ૪, ૧, ૫) વળી અવિદ્યા.”

શુર:-આ સૂત્રનું વિવરણ આ પ્રમાણે કરીએ કે, અવિદ્યા એટલે જે કાંઈ કાર્યો સર્વતઃ જોવામાં આવે છે, તેનાં કારણો હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ રીતે તે કારણનો સ્વીકાર ન કરવો તે. આમ થવાથી દ્રયુણુ-કની પણ નિત્યતા થવાનો પ્રસંગ આવશે

શિષ્ય:-અદ્રવ્યસ્વરૂપે જે હોય, તે કાણુરૂપે છે, એમ વિશેષણ લગાડીએ તો કેમ ?

શુર:-આ રીતનું વિશેષણ લગાડીએ તો પણ નિત્યપણાના નિમિત્તરૂપે અકારણતા જ ઉત્પન્ન થશે. વળી પ્રથમ આ ગાળત કહેવામા આવેલ છતાં અવિદ્યા ચ આ રીતે ખીજવાર કહેવાથી પુનરુક્તિ નામનો દોષ લાગુ પડ્યો.

શિષ્ય:-કારણના વિભાગને લીધે તથા તે કારણના નાશને લીધે, તેથી લિન્ન જે તૃતીય છે, તેના નાશનો અમંભવ એ જ અવિદ્યા. આ અવિદ્યા પરમાત્મા-

ઓના નિત્યપણાનું સૂચન કરે છે આ રીતનું વિવરણ કરીએ તો શી હાનિ છે ?

શુર:-અવશ્ય નાશ પામનારી વસ્તુ બે રીતના હેતુવડે નાશ થવા યોગ્ય છે, આ રીતનો નિયમ હોતો નથી આ રીતની માન્યતા એટલા માટે હોય છે કે, સ યોગવાળા અનેક દ્રવ્યમાં તેથી લિન્ન દ્રવ્યવડે તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ સ્વીકારવામા આવે છે વિશેષ ભાવના નાશવાળા સામાન્યાત્મક કારણ વિશેષવાળી અન્ય અવસ્થાને પામી, ઉત્પન્નકર્તારૂપે થાય છે, એમ જો માનીએ તો જેમ ઘી કઠણ તથા નાશવાનું છે, તેમ સ્વરૂપાવસ્થાવાળી વસ્તુના નાશવડે તેનો નાશ થયો, એમ માનવું પડશે. માટે રૂપાદિને લીધે પરમાણુઓનું તારા ધારવા કરતાં વિપરીતપણું હોવું જોઈએ માટે પરમાણુ કારણવાદ અયોગ્ય છે. (૧૫)

શિષ્ય:-પરમાણુઓના શુણ્ણ વૃદ્ધિ તથા ક્ષયવાળા છે, એમ કંટપના કરીએ તો તેમાં દોષ છે, પણ વૃદ્ધિ તથા ક્ષયવાળા નથી, એમ કંટપીએ તો કેમ ?

શુર:-જેઉ રીતે માનવાથી દોષ આવે છે. માટે પરમાણુ કારણવાદ અયોગ્ય છે. તે જ કારણથી ૧૬મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:- અધિકરણુ ૩ ભુ-સૂત્ર ૧૬ મું.

પરમાણુવાદનું ખંડન.

उमयया च दोषात् ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-પરમાણુઓ વૃદ્ધિ ક્ષયવાળા કંટપીએ અથવા ન કંટપીએ, પણ જેઉ રીતે દોષ હોવાથી પરમાણુકારણવાદ અયુક્ત છે (૧૬)

શિષ્ય-પૃથ્વી સ્થૂલરૂપે તથા ગંધ, રસ, રૂપ તથા સ્પર્શ શુણ્ણવાળી છે જળ સૂક્ષ્મરૂપે તથા રૂપ, રસ અને સ્પર્શ શુણ્ણવાળું છે. તેજ સૂક્ષ્મતરરૂપે તથા રૂપ અને સ્પર્શ શુણ્ણવાળું છે. વાયુ સૂક્ષ્મતમ-રૂપે તથા સ્પર્શ શુણ્ણવાળો છે. આ રીતે આ આર ભૂતો વૃદ્ધિ તથા ક્ષય શુણ્ણવાળા તથા સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર તથા સૂક્ષ્મ-તમ, આમ આર સ્વરૂપવાળા લોકમાં જોવામાં આવે છે. આ રીતે પરમાણુ-ઓને પણ વૃદ્ધિ તથા ક્ષય શુણ્ણવાળા માનીએ અથવા ન માનીએ. આ જોમાંથી કોઈપણ રીત અંગીકાર કરીએ તો કેમ? શુદ્ધ-બેદ પ્રકારે દોષનો પ્રસંગ ત્યાગ કરી શકાય એમ નથી. પ્રથમ જો વૃદ્ધિ તથા ક્ષયનો શુણ્ણ માનીએ છીએ તો વૃદ્ધિયુક્ત શુણ્ણ-વાળા પરમાણુઓને ભૂતસ્વરૂપે વૃદ્ધિ થવાથી તે પરમાણુઓનું અપરમાણુપણું ગ્રાસ થશે. ભૂત સ્વરૂપની વૃદ્ધિ ઘટી નથી, એમ કહેવાય છે. કારણ કે ભૂતો કાર્યરૂપે ધાય છે ત્યારે શુણ્ણની વૃદ્ધિમાં ભૂત સ્વરૂપની વૃદ્ધિ થયેલી જોવામાં આવે છે. જો શુણ્ણની કલ્પના વૃદ્ધિ તથા ક્ષયવાળી નહીં માનીએ તથા પરમાણુ સર્વ સામ્ય હોવાથી એક શુણ્ણવાળા છે, એમ માનીએ તો પછી તેજમાં સ્પર્શની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ નહિ, જળમાં રૂપ તથા સ્પર્શની, અને પૃથ્વીમાં રસ, રૂપ તથા સ્પર્શની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ નહિ. તેમ જ કારણ શુણ્ણો પ્રથમ હોવાથી કારણ શુણ્ણોની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ નહિ.

શિષ્ય-જો સઘળા આરે શુણ્ણની કલ્પના કરીએ તો કેમ?

શુરુ-તેમ માનશું તો જળમાં પણ ગંધની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ, તેજમાં ગંધ તથા રસની, વાયુમાં ગંધ, રૂપ તથા રસની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ. પણ તે રીતે થતું જોવામાં આવતું નથી. આથી પણ પરમાણુકારણવાદ અયુક્ત છે. (૧૬)

શિષ્ય-શિષ્ટ પુરુષો પરમાણુ કારણ વાદને સ્વીકારતા હોય, તો પછી તે ખરો કે નહિ?

શુરુ-શિષ્ટ પુરુષો પણ પરમાણુ-કારણવાદને સ્વીકારતા નથી. માટે તે અત્યંત અયુક્ત છે. તેથી જ ૧૭ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ જ્યુ-સૂત્ર ૧૭ મું.

પરમાણુકારણનો અસ્વીકાર.

અપરિપ્રહાત્તાત્યન્તમનપેક્ષા ॥૧૭॥

સૂત્રાર્થ:-પરમાણુ કારણવાદનો શિષ્ટે પરિવ્રજ કયો નથી, માટે તે અત્યંત અગ્રાહ્ય છે. (૧૭)

ટીકા:-શુરુ:-પ્રધાન કારણવાદની રચના વેદવેત્તા દેટલાક મનુ આદિઓએ કરેલી છે. કારણ કે તેઓને અભિપ્રાય સત્કાર્યત્વ આદિ અંશવાળો હોય છે. પણ આ પરમાણુ કારણવાદ તો કોઈ પણ શિષ્ટોએ કોઈ પણ અંશે કરી સ્વીકાર્યો નથી. માટે વેદવેત્તાઓનું એમ માનવું છે કે, તે અત્યંત આદર કરવા યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-અમે વેશેષિકા એમ માનીએ છીએ કે, દ્રવ્ય. શુણ્ણ, કર્મ, ગામાન્ય,

વિશેષ, તથા સમવાયવાળા છ પદાર્થો શાસ્ત્રયુક્ત અત્યંત લિપ્ત તથા લિપ્ત લક્ષણવાળા છે. જે રીતે મનુષ્ય, ઘોડો તથા સસલું અત્યંત લિપ્ત છે. અમારું સ્વીકારવું આ પ્રમાણેનું છે તથા તેથી વિરુદ્ધ શેષ રહેલ પદાર્થો દ્રવ્યને અધીન છે, એમ અમે વૈશેષિકો સ્વીકારીએ છીએ.

શુરુઃ—આ રીતનું તારૂં માનવું ખોટું છે.

શિષ્યઃ—આપ કેવી રીતે ખોટું કહો છો, તે જણાવશો ?

શુરુઃ—જેવી રીતે શશ, કુશ, પલાશ આદિ અત્યંત લિપ્ત પદાર્થો છે, તેથી તેઓ એક બીજાને અધીન નથી. તે જ રીતે દ્રવ્યાદિ અત્યંત લિપ્ત હોવાને લીધે શુષ્ક આદિ દ્રવ્યને અધીન થવા ચોખ્ખું નથી.

શિષ્યઃ—શુષ્કાદિ દ્રવ્યને અધીન માનીએ તો કેમ ?

શુરુઃ—તેમ જો માનશો તો દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી શુષ્કનું અસ્તિત્વ થશે તથા દ્રવ્યના અભાવમાં શુષ્કનો પણ અભાવ થશે. આથી દ્રવ્ય જ સ્થાનાદિના લેહને લીધે અનેક શબ્દ તથા પ્રતીતિવાળું થશે. દાખલા તરીકે દેવદત્ત જો કે એક છે, છતાં લિપ્ત અવસ્થાને લીધે અનેક શબ્દ તથા પ્રતીતિવાળો થશે. આમ થવાથી સાંખ્ય મિદ્ધાંત સાનુકૂલ થશે તથા પોતાના મિદ્ધાંતથી પ્રતિકૂલ થશે.

શિષ્યઃ—ધૂમારો જો કે અગ્નિથી લિપ્ત છે, છતાં તે અગ્નિને અધીન હોય, એમ જોવામાં આવે છે.

શુરુઃ—તારી વાત ખરી છે. તેમ જોવામાં આવે છે ખરૂં, પણ તે જાળતમાં લેહની પ્રતીતિને લીધે અગ્નિ તથા ધૂમારો લિપ્ત છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. પણ આ સ્થળે તો સદૃશ કામળ, લાલ ગાય, કાળું કમળ, આ રીતે દરેક દ્રવ્યની પ્રતીતિ પોતપોતાના વિશેષણને લઈને થાય છે, માટે અગ્નિ તથા ધૂમની માફક દ્રવ્ય તથા શુષ્કની લેહપ્રતીતિ નથી, માટે શુષ્કનું જ દ્રવ્યવાચકપણું છે. આથી એમ કહેવાયલું છે કે, કર્મ સામાન્ય, વિશેષ તથા સમવાયસંબંધ, આ સર્વ દ્રવ્યને અધીન છે. શુષ્કો દ્રવ્યને અધીન છે. કારણ કે દ્રવ્ય તથા શુષ્ક અયુતસિદ્ધ છે, એમ જો કહીએ તો અયુતસિદ્ધ હોવાથી સમાન દેશવાળા, સમાન કાળવાળા અથવા તો અમાન સ્વભાવવાળા હોવા જોઈએ. હવે લિપ્ત દેશવાળા દ્રવ્ય તથા શુષ્ક નથી, એમ માનીએ તો પોતાના સિદ્ધાંતને હાનિ પહોંચે છે.

શિષ્યઃ—હાનિ પહોંચવાતું શું કારણ છે ?

શુરુઃ—હાનિ પહોંચવાતું કારણ એ કે, તંતુથી ઘનેલ પટ તંતુના સ્થાનવાળું છે, પણ પટ સ્થાનવાળું તંતુ કદી કહેવાશે નહિ. તેમ જ પટના શુકલત્વ આદિ

અયુત સિદ્ધઃ—એ પદાર્થમાંથી એ બધા સંસ્કૃતિ નાશ નહિ પામે ત્યાં સંસ્કૃતિ બીજાને વળગીને રહે છે. આ રીતના એ પદાર્થો હોય તે અયુત સિદ્ધ કહેવાય છે. અયુત સિદ્ધ પાત્ર પ્રકારના છે.

ગુણો પટ સ્થાનવાળા મનાય છે, પણ તાંતુ સ્થાનવાળા નહિ. -

શિષ્ય:-એ મેં માનીએ છીએ કે,
“ દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યાન્નરમારમંતે ગુણાથ ગુણાન્તરમ
(વે. ૧, ૧, ૧૦) એક દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યનાં કારણરૂપે હોય છે તથા એક ગુણુ ખીજા ગુણુના કારણરૂપે હોય છે.”
જેમકે કારણ દ્રવ્યરૂપ તાંતુઓ કાર્ય દ્રવ્યરૂપ પટનો આરંભ કરે છે. વળી અમારું માનવું એવું છે કે, તાંતુમાં રહેલ શુકલ આદિ ગુણો કાર્ય દ્રવ્યરૂપ પટમાં શુકલ આદિ લિપ્ત ગુણુની ઉત્પત્તિ કરે છે.

ગુરુ:-હે શિષ્ય ! તારું કહેવું બ્યા-
જળી છે. હવે દ્રવ્ય તથા ગુણુ લિપ્ત સ્થાનવાળા નથી, એમ જોતું માનશે તો એક દ્રવ્ય ખીજા દ્રવ્યના કારણરૂપે છે, તેમજ એક ગુણુ ખીજા ગુણુના કારણ-
રૂપે છે, એવી રીતનું તારું જે માનવું છે, તેને હાનિ પહોંચશે.

શિષ્ય:-જે જે વસ્તુનો લિપ્ત સમયમાં અભાવ હોય, તે અયુતસિદ્ધ છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-એમ જો માનશે તો ગાયનું હાણું તથા જમણું શીંગડું અયુતસિદ્ધ છે, એમ ઠરશે.

શિષ્ય:-જે જે વસ્તુમાં લિપ્ત સ્વભા-
વનો અભાવ છે, તે જે વસ્તુઓ અયુત-
સિદ્ધ છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-જો તેમ માનશે તો અયુત-
સિદ્ધપણુમાં દ્રવ્ય તથા ગુણુનો પોતાનો ભેદ મંભવી શકતો નથી. કારણ કે તેની

તાદાત્મ્ય સ્વરૂપે પ્રતીતિ થાય છે. અયુત-
સિદ્ધ પદાર્થનો જે સંબંધ, તે સંયોગ સંબંધ તથા અયુત સિદ્ધ જે પદાર્થનો જે સંબંધ, તે સમવાય સંબંધ કહેવાય છે, આ રીતનું તેઓનું માનવું જે છે, તે મિથ્યા થશે. કારણ કે પ્રથમ સિદ્ધ થયેલ કારણનું જનેલું કાર્ય અયુત સિદ્ધ-
વાળું છે, એમ જાની શકશે નહિ.

શિષ્ય:-અયુત સિદ્ધ કાર્યનો કારણ સાથે જે સંબંધ, તે સમવાય સંબંધ છે, આ રીતે જેમાંથી એકની આવશ્યકતા છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-તેમ માનશે તો પણ પ્રથમ જેની સિદ્ધિ નથી, એવા અપ્રાપ્ત કાર્યનો કારણ સાથે કદી સંબંધ હોઈ શકે નહિ. કારણકે સંબંધ થવો, તે જે વસ્તુને અધીન છે.

શિષ્ય:-એક વસ્તુ સિદ્ધ થયા પછી ખીજા સાથે સંબંધ રાખે છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-કારણ સંબંધની પૂર્વે કાર્યની સિદ્ધિ છે, એમ માનવું તો અયુત સિદ્ધિનો અભાવ થવાથી, કાર્ય તથા કારણમાં સંયોગ રહેલ નથી; તેમ જ વિભાગ રહેલો નથી, એમ જે ઉ રીતની હાનિ થશે.

શિષ્ય:-ઉત્પન્ન થયેલ તેમ જ ક્રિયાથી રહિત કાર્ય દ્રવ્યનો વિભુરૂપ આકાશાદિ લિપ્ત દ્રવ્ય સાથે જે સંબંધ છે, તે સંયોગસંબંધ છે, પણ સમવાયસંબંધ

• યુત મિદ્ધ-પૃથક્ સિદ્ધ વસ્તુ અસંગદ વસ્તુમાં મ્હે છે.

નથી. તે જ રીતે કારણ દ્રવ્યની સાથે જે સંબંધ થાય છે, તે પણ સંયોગ સંબંધ છે, પણ સમવાયસંબંધ હોવો જોઈએ નહિ. આ રીતે માનીએ તો પછી કેમ ?

શુરુ-સંબંધીનો અભાવ હોવા છતાં સંયોગસંબંધનું અસ્તિત્વ છે અથવા તો સમવાયસંબંધનું અસ્તિત્વ છે, એમાં કાંઈ પ્રમાણ હોતું નથી.

શિષ્ય-સંબંધી શબ્દની પ્રતીતિ વિના સંયોગ તથા સમવાયસંબંધની શબ્દપ્રતીતિ જોવામાં આવે છે, માટે સંબંધી તથા સંબંધનું અસ્તિત્વ છે.

શુરુ-તેમ હોઈ શકે નહિ. એક હોય છતાં સ્વરૂપના બાહ્ય રૂપવડે અનેક શબ્દની પ્રતીતિ જોવામાં આવે છે. જેવી રીતે દેવકત્ત એક છતાં લોકમાં સ્વરૂપે કરી, તેમજ સંબંધી રૂપવડે અનેક શબ્દની પ્રતીતિવાળો થાય છે. જેવી રીતે એક જ મનુષ્ય, બ્રાહ્મણરૂપે, શ્રોત્રિયરૂપે, ઉદાર રૂપે, બાળરૂપે, યુવાનરૂપે, વૃદ્ધરૂપે, પિતા-રૂપે, પુત્રરૂપે, પૌત્રરૂપે, બ્રાતારૂપે તેમજ જામાતારૂપે હોય છે. જેવી રીતે રેખા એક હોય છે, છતાં લિન્ન લિન્ન સ્થળે તેને મૂકવાથી તે દશ, સો, હજાર આદિ શબ્દની પ્રતીતિનો ભેદ અનુભવે છે. તે જ રીતે જે સંબંધીઓ સંબંધી શબ્દની પ્રતીતિ હોવા વિના સંયોગ તથા સમવાય સંબંધરૂપ શબ્દની પ્રતીતિરૂપે થઈ શકે છે, પણ લિન્ન વસ્તુનું અસ્તિત્વ હોય તો જ થઈ શકે છે, એમ હોતું નથી. ઉપલબ્ધિવાચક વસ્તુ, જે સદાપ્રાપ્ત

હોય છે, તેને વિશે પાંચ પ્રકારના પ્રમાણનો અભાવ માનીએ તો સંબંધીથી લિન્ન વસ્તુરૂપ સંબંધનો અભાવ થશે. સંબંધીમા સંબંધ શબ્દની પ્રતીતિ જો હોય તો પછી તેનું અસ્તિત્વ સર્વદા હોવું જોઈએ, પણ તેમ નથી. કારણ કે સ્વરૂપના બાહ્ય રૂપને લીધે તે કહેવાયેલ છે તે જ રીતે અણુ આત્મા તથા મનને સ્થાનવિશેષનો અભાવ હોવાથી સંયોગનો સભવ નથી. કારણ કે સ્થાનવાચક દ્રવ્યનો સ્થાનવાચક લિન્ન દ્રવ્યસાથે સંયોગ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય-અણુ, આત્મા તથા મનને કાંઈ કલ્પિત સ્થાન હશે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ-તેમ બની શકે નહિ. કારણ કે અવિદ્યમાન વસ્તુની કલ્પના કરવાથી સર્વ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, એ રીતનો પ્રસંગ આવી પડશે. વિરૂદ્ધ કે અવિરૂદ્ધ, આટલો જ વિષય અવિદ્યમાનરૂપે કલ્પવો જોઈએ, પણ તેથી અધિક નહિ, આ રીતના નિયમનો અભાવ છે. કારણ કે કલ્પના પોતાને અધીન થવાથી તેમા એકાતનો સંભવ થશે પણ તમે વૈશેષિકો જે છ પદાર્થની કલ્પના કરો છે, તેથી લિન્ન બીજા વધુ સંજ્ઞો કે હજાર વિષયો કલ્પવા યોગ્ય નથી, એ રીતનો પ્રતિબંધ નથી. આથી એમ થશે કે, જેની જેમ મરણ હશે, તે પ્રમાણે તે સિદ્ધિ કરશે. કાંઈ કૃપાણુ ગ્રાણી એ રીતની કલ્પના કરે કે, ગ્રાણીઓને પુષ્કળ દુઃખવાળો સસાર નહિ થાય.

વળી બીજો કોઈ વ્યક્તિ એમ કલ્પના કરે કે, સુક્ત પુરુષોની પણ ફરી ઉત્પત્તિ થાય તો સાફ. આ પ્રમાણે તેઓની કલ્પનાતરંગને કોણ અટકાવી શકનાર હતું ? વળી બીજું પણ દૂષણ છે તે એ કે, બે નિરવયવ પરમાણુઓનો અવયવયુક્ત દ્રવ્યલુકની સાથે આકાશની માફક મંબધ થવો અયોગ્ય છે. આકાશ તથા પૃથ્વી આદિનો સંબંધ લાખ તથા લાકડાની માફક કઠી હોતો નથી.

શિષ્ય: કાર્યદ્રવ્ય તથા કારણ દ્રવ્યમાં જે આશ્રિત તથા આશ્રય ભાવ રહેલ છે, તે કદી પણ મિથ્યા થતો નથી. માટે સમવાયસંબંધ અવશ્ય કલ્પના કરવા યોગ્ય છે.

શુરુ:—તારૂં આ માનવું પણ જોડું છે. કારણ કે એક વસ્તુને અન્ય વસ્તુનો આશ્રય હોય છે. કાર્ય તથા કારણની ભેદની સિદ્ધિ થવે આશ્રિત તથા આશ્રય ભાવની સિદ્ધિ થાય; તથા આશ્રિત આશ્રય ભાવની સિદ્ધિ થવે તેઓમાં ભેદ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તેમ યવાથી કુંડી તથા ઘોરડીના ઝાડની માફક એક બીજામા આશ્રયપણું હોવું જોઈએ. વેદાંત વાદીઓ કદી એમ માનતા નથી કે, કાર્ય કારણમા ભેદ છે અથવા આશ્રિત આશ્રય ભાવ છે. કારણ કે અમે વેદાંતીઓ એમ સ્વીકારીએ છીએ કે, કારણતું સ્થાન માત્ર કાર્ય છે. વળી તારા મતમાં બીજું પણ દૂષણ છે. તે એ કે, પરમાણુઓ અવયવવાળા છે. માટે છ, આઠ અથવા દશ જેટલી દિશાઓ

છે, તેટલા અવયવવડે તેઓ અવયવ-યુક્ત થવા જોઈએ. આ પરમાણુઓ અવયવયુક્ત હોવાથી અનિત્યરૂપે છે, માટે પરમાણુ નિત્ય તથા નિઃસવયવ છે, એમ તારા માનવામાં ખાધ આવશે.

શિષ્ય:—આપ દિશાના ભેદથી ભેદવાળા જેટલા અવયવોની કલ્પના કરો છો, તે જ અમે પરમાણુરૂપે માનીએ છીએ.

શુરુ:—તેમ પણ બની શકે નહિ. કારણ કે સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મપણાના ક્રમે કરી પરમ કારણનો અભાવ થશે તથા તેમ યવાથી વિનાશની પ્રાપ્તિ થશે. જેવી રીતે પૃથ્વી દ્રવ્યલુકાદિ કરતા વધારે સ્થૂલરૂપે વસ્તુ હોવાથી નાશને પામે છે, તે જ રીતે સૂક્ષ્મ તથા વધારે સૂક્ષ્મ પૃથ્વી સ્વરૂપ વસ્તુ નાશ પામે છે, તે રીતે દ્રવ્યલુક તેમ જ પરમાણુઓ પણ પૃથ્વી સ્વરૂપે હોવાથી વિનાશ પામવા જોઈએ.

શિષ્ય:—જે કાંઈ વિનાશ પામે છે તે જ્યાં સુધી અવયવ હોય છે ત્યાં સુધી વિનાશ પામે છે, પણ પછી નહિ

શુરુ:—તારૂં તે રીતવું માનવું પણ જોડું છે. કારણ કે ઘીનું કંઠણપણું જવા સુધી તેને વિનાશની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ અમારૂં કહેવું છે. જેવી રીતે ઘી તથા સોનાના અવયવોનો વિભાગ થતો નથી, છતાં અગ્નિના સંયોગને લીધે તેઓ દ્રવભાવને પામે છે તથા તેની કઠિતાનો નાશ થાય છે, તે જ પ્રમાણે પરમાણુઓ પણ પરમ કારણરૂપે નહિ હોવાથી તેના મૂર્ત સ્વરૂપનો નાશ થશે તે જ રીતે કાર્યનો આરભ પણ

કેવળં અવયવના સંયોગવટે ન થતો નથી. કારણ કે અવયવનો સંયોગ થયા વિના દૂધ તથા જળ આદિની કા-
ચોત્પત્તિ દૂધી તથા હિમ આદિકે જે
જોવામાં આવે છે. માટે સાર રહિત
તર્કની યોજના આ પરમાણુ કારણવા-
દમાં કરેલી છે. તે ઇશ્વરને કારણરૂપે
માનનારી શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે. વળી શ્રુતિ-
પ્રવિણું મનુ આદિ શિષ્ટ પુરુષોએ તેનો
સ્વીકાર કર્યો નથી. માટે મોક્ષ માર્ગને
ઇશ્વરનારાઓએ આ પરમાણુ કારણવાદમાં
જરા પણુ શ્રદ્ધા રાખવી નહિ, એ આ
સર્વતુ' તાત્પર્ય છે. (૧૭)

શિષ્ય:-આપે 'વેશેષિકતુ' ખંડન અ-
ર્થાત્ અર્થ વૈનાશિકતુ' ખંડન કર્યું. પણ
મર્વ ક્ષણિકવાદી સંબંધી નિરૂપણ કરશો.

ગુરુ:-ખૌદો મર્વ ક્ષણિકવાદી કહે-
વાય છે. બુદ્ધિના ભેદથી અથવા શિષ્યના
ભેદથી તેઓ ત્રણ પ્રકારના છે. કેટલાક
સર્વ અસ્તિત્વરૂપે છે, એમ માનનારા છે,
કેટલાક વિજ્ઞાનને જ અસ્તિત્વરૂપે માન-
નારા છે તથા કેટલાક સર્વ શૂન્ય છે, એમ
માનનારા છે. પણ વેશેષિક તેમ જ બોદ્ધ
બેદના સમુદાયમાં અભાવ છે. કારણ કે
સમુદાયી અચેતન સ્વરૂપે છે. આ જ
ઉપરથી કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ યુ-સત્ર ૧૮ મુ.

ક્ષણિકવાદીનું ખંડન.

સમુદાય ઉપપદ્ધિરૂપે તદ્દગ્રાણિ. (૧૮)

બેડ પ્રકારના સમુદાયમાં સમુદાયનો
અભાવ છે. (૧૮)

ગુરુ:-ચુકિત જેવી જોઈએ તેવી નહિ
હોવાથી, શિષ્ટ પુરુષોએ સ્વીકાર નહિ
કરેલ હોવાથી તેમજ વેદથી વિરોધી
હોવાથી, વેશેષિક સિદ્ધાંત અપેક્ષા કરવા
યોગ્ય નથી, એમ કહ્યું છે. આ વેશે-
ષિક સિદ્ધાંતને અર્ધ વૈનાશિક કહેવામાં
આવે છે. કારણ કે વૈનાશિક સદૃશ છે.
વળી સર્વ વૈનાશિક સિદ્ધાંત તો તદ્દન
અનપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. આ યાગતતુ'
વિવેચન આ સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યો.
બુદ્ધિના ભેદને લીધે અથવા તો શિષ્યના
ભેદને લીધે સર્વ વૈનાશિક સિદ્ધાંત
અનેક પ્રકારનો છે. તેમાં પણ મુખ્યત્વે
કરી ત્રણ પ્રકારના સિદ્ધાંતોનો છે:-કેટ-
લાક સર્વાસ્તિત્વ વાદીઓ અર્થાત્ મર્વ
અસ્તિત્વરૂપે છે એમ માનનારા છે, કેટ-
લાક વિજ્ઞાનાસ્તિત્વવાદી હોય છે. અર્થાત્
વિજ્ઞાનને જ અસ્તિત્વરૂપે માનનારા છે
તથા કેટલાક સર્વ શૂન્યવાદી છે અર્થાત્
સર્વને શૂન્યરૂપે માનનારા છે.

શિષ્ય:-તેમાં સર્વ અસ્તિત્વવાદીઓ
અને યાજ્ઞ તથા આંતરરૂપ વસ્તુને માનીએ
છે. જેમકે ભૂત તથા ભૂતતુ' કાર્ય,
ચિત્ત તથા ચિત્તતુ' કાર્ય.

ગુરુ:-તારા આ સિદ્ધાંતનું પ્રથમ
ખંડન કરું છું તે સાંભળ. પૃથ્વી તથા
માતૃ આદિ ભૂતરૂપે છે. રૂપાદિ તથા
ચન્દ્ર આદિ લૌકિકરૂપે છે.

શિષ્ય:-પૃથ્વી આદિનાં ચાર પ્રકારનાં
પરમાણુઓ કદણુ સ્વભાવવાળાં, સ્નિધં
સ્વભાવવાળાં, ઉપ્પુ સ્વભાવવાળાં તથા
ચલન સ્વભાવવાળા હોય છે. આ પરમા

અવિદ્યા, મંસ્કાર, વિજ્ઞાન, નામરૂપ,
 યદાયતન, સ્પર્શ, વેદના, તૃષ્ણા, ઉપાદાન,
 ભવ, જાતિ, જરા, મરણ, શોક, પગિદેવના,
 દુઃખ તથા દુર્મનસ્તા.

(૧) અવિદ્યા—ક્ષણિક, કાર્યરૂપ તથા દુઃખ સ્વભાવવાળી વસ્તુમા સ્થાયી તથા નિત્યપણાની જે સુખસુદ્ધિ, તે અવિદ્યા.

(૨) સસ્કાર—વિષયમા રાગ, દ્વેષ તથા મોહ.

(૩) વિજ્ઞાન—ગર્ભમા રહેલાને પ્રથમ થનાર જ્ઞાન.

(૪) નામરૂપ—શરીરની કલન સુદ્ધ સુદાદિ અવસ્થા.

(૫) યદાયતન—વિજ્ઞાન, પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતો અને રૂપ આ ગીતના છ સ્થાન જે ઇન્દ્રિય સંધાતના છે, તે યદાયતન.

(૬) સ્પર્શ—નામ રૂપનો ઇન્દ્રિયો સાથે જે સંયોગ, તે સ્પર્શ.

(૭) વેદના—સુખાદિનું જ્ઞાન

(૮) તૃષ્ણા—વિષયની ઇચ્છા.

(૯) ઉપાદાન—વાણી તથા શરીરની એટલા

(૧૦) મન—જેનાથી જન્મ થાય છે તે અર્થાત્ ધર્મ અને અધર્મ.

(૧૧) જાતિ—દેહજન્મ અર્થાત્ પાપ રક્તસંસુદાય

(૧૨) જરા—ઉત્પન્ન થયેલ રક્તધેનો પરિપાક

(૧૩) મરણ—નાશ.

(૧૪) શોક—પુનાદિના વિયોગથી થતું દુઃખ.

(૧૫) પગિદેવના—મરણ પાછળ વિધાય

(૧૬) દુઃખ અનિદ વસ્તુનો અનુભવ.

(૧૭) દુર્મનસ્તા—માનસિક બધા.

આ જાતની એક બીજાના કારણરૂપ અવિદ્યાઓ ધૌહોના મતમાં કેટલીકવાર સહેપે કરી નિરૂપિત કરેલ છે તથા કેટલેક સ્થળે વિસ્તારપૂર્વક તેનું નિરૂપણ કરેલ છે આ રીતનું વિવેચન કેવળ ધૌહ વાદીના મત પ્રમાણેજ છે એમ નથી, પણ સર્વને આ અવિદ્યાદિસમૂહ સમત છે. આ રીતે અવિદ્યાદિ સમૂહ વારવાર પરસ્પર કાર્ય કારણ ભાવવડે ઘંટી યંત્રની માફક ચાલુજ છે. અર્થાત્ આથી સંધાત થવો યોગ્ય છે.

શુરુ-તું કહે છે તેમ જનશે નહિ કારણ કે અવિદ્યા આદિ કેવળ ઉત્પત્તિ માત્રના કારણરૂપે છે. જો સંધાતનું કોઈ નિમિત્ત માનીએ તો સંધાતમાનવો યોગ્ય છે. પણ સંધાતનું કોઈ નિમિત્ત નથી કારણ કે જ્યારે અવિદ્યા એક બીજાના કારણરૂપે છે એમ માનીએ તો પૂર્વ પૂર્વ અવિદ્યા ઉત્તર ઉત્તર અવિદ્યાના કારણરૂપે થાય તથા તેમ જની પણ શકે, પણ સંધાતની ઉત્પત્તિના કારણરૂપે કોઈ વસ્તુનો સંભવ નથી.

શિષ્ય—મારું માનવું એવું છે કે, અવિદ્યા આદિ સંધાત વિના પોતાના સ્વરૂપને પામતા નથી તો પછી એમ માનવું પડશે કે, સંધાતની જરૂરિયાત છે તો પછી તે સંધાતનું નિમિત્ત કહેવું જોઈએ.

શુરુ—જો તારો એમ અભિપ્રાય હોય કે, અવિદ્યા આદિ, સંધાત વિના પોતાના સ્વરૂપને પામતા નથી તો પછી એમ માનવું પડશે કે, સંધાતની જરૂરિયાત છે તો પછી તે સંધાતનું નિમિત્ત કહેવું જોઈએ. વળી અણુ નિત્ય છે, એમ માનવાથી કાર્ય કારણ બૃહત્ લોકતા છે, એમ માનવું પડશે તથા એમ માનીએ તો સંધાતનો સંભવ

નથી, એમ વેશેષિક પેરીક્ષામાં કહ્યું છે. તો પછી અણુઓ ક્ષણિક છે તથા તેથી કાર્ય કારણથી રહિત તેમ જ લોકતાથી રહિત હોય તો પછી સંઘાતનો સંભવ ક્યાથી જ હોઈ શકે ?

શિષ્ય:-અવિદ્યા આદિ જ સંઘાતના નિમિત્તરૂપે છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-તો પછી સંઘાતનો જ આશય ત્રી પોતાના જ સ્વરૂપને 'ખામનારી અવેદ્યા આદિ સંઘાતના જ નિમિત્તરૂપે કેવી રીતે થઈ શકે ?

શિષ્ય:-હીક, પણ જો એમ માનીએ કે, સંઘાત અનાદિ સંસારમાં સર્વદા વર્તમાન છે તથા અવિદ્યા આદિ તેના આશ્રયરૂપે છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-તું જો એમ માનશે તો એક સંઘાતમાંથી જે ઉત્પત્તિ થાય, તે ઉત્પત્તિ નિયમવાળી તેના સરખી જ થાય, નિયમથી રહિત સરખી ઉત્પત્તિ થાય કે નિયમથી રહિત ભિન્ન ઉત્પત્તિ થાય હવે નિયમવાળી જ સંઘાતની ઉત્પત્તિ છે, એમ માનશે તો પછી મનુષ્યદેહને દેવ પક્ષી આદિ યોગે, તેમ જ નરકની પ્રાપ્તિનો અભાવ થશે. હવે અનિયમપણું સ્વીકારશું તો મનુષ્યદેહ કોઈ ક્ષણે હસ્તીરૂપે થશે, દેવરૂપે થશે, અથવા ફરી મનુષ્યરૂપે થાય. આ રીતે જનનું ભ્રમજો, જે ઉપકારિ થશે, એમ માનવું યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-જેના લોગને અર્થે સંઘાત છે, તે સ્થિરલોકતારૂપે નથી, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-એમ માનશે તો લોગને માટે લોગ પ્રાર્થનીય થશે, પણ, અન્યવડે પ્રાર્થનીય થશે નહિ. તેમ જ મોક્ષને માટે મોક્ષ પ્રાર્થનીય થશે, પણ અન્ય મુમુક્ષુવડે તે પ્રાર્થનીય થશે નહિ.

શિષ્ય:-લોગ તથા મોક્ષ જેઉ અન્યવડે પ્રયાસ કરવા યોગ્ય છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-એમ જો તું માનશે તો લોગ તથા મોક્ષ સમયે અન્યની સ્થિતિ હોવી ભ્રમજો. પણ અન્યની સ્થિતિ સ્વીકારવાથી અન્યનું ક્ષણિકપણું છે, એમ માનવાને પ્રાધ આપશે. માટે અવિદ્યા આદિ એક બીજાની ઉત્પત્તિ માત્રવડે નિમિત્તરૂપે લક્ષે થાય, પણ તેથી સંઘાતના નિમિત્તરૂપે તેની સિદ્ધિ થતી નથી. કારણ કે લોકતાનો અભાવ છે, એમ તાત્પર્ય છે. (૧૬)

શિષ્ય:-ક્ષણિક ઉત્તર કાર્યનું પૂર્વ ક્ષણિક કાર્ય કારણ છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-તેમ જનશે નહિ કારણ કે ઉત્તરકાર્યની ઉત્પત્તિ થતાં પૂર્વકાર્યનો નાશ થશે તથા તેમ થવાથી સંઘાતના કારણનો અભાવ થશે. આ જ હેતુથી ૨૦ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૨૦ મું.

સંઘાતના કારણનો અભાવ.

उत्तरोत्पादे च पूर्वमितोद्यत ॥૨૦॥

સૂત્રાર્થ:-ઉત્તરક્ષણિક કાર્યની ઉત્પત્તિ થવે પૂર્વક્ષણિક કાર્યનો નાશ થાય છે, આથી સંઘાતની સિદ્ધિ થશે નહિ. (૨૦)

ટીકા:-શુદ્ધ-આપણે એ તો સિદ્ધ કરી ચૂક્યા કે, અવિદ્યા આદિ ઉત્પત્તિ માત્રે કરી નિમિત્તરૂપ હોવાથી, સંઘાતની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. હવે આપણને એ સિદ્ધ કરવાનું રહ્યું છે કે, કેવળ ઉત્પત્તિથી નિમિત્તપણું સંભવતું નથી આંમ માનવાનું કારણ એ કે, ક્ષણભ્રમવાદીઓ આ રીતે માને છે કે, ઉત્તર ક્ષણિક કાર્ય જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે પૂર્વ ક્ષણકાર્યનો નાશ થાય છે. ઉત્તર કાર્યનું પૂર્વ કાર્ય કારણ છે, એમ માનનારા પૂર્વોત્તરરૂપ ક્ષણિક કાર્યમાં હેતુ કળ શું છે, તે પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન નથી. કારણકે, નાશ થવા યોગ્ય અથવા નાશ પામેલ પૂર્વથી ક્ષણિક કાર્યનો અભાવ થવાથી ઉત્તર ક્ષણિક કાર્યનો અભાવ થશે.

શિષ્ય:-જે કારણરૂપે થયેલ છે તથા જે પરિપૂર્ણ અવસ્થાવાળું છે, એવું પૂર્વ ક્ષણિક કાર્ય ઉત્તર ક્ષણિક કાર્યના કાઞ્ણરૂપે છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ:-એમ જો તું માનશે, છતાં સંઘાતની સિદ્ધિનો અભાવ થશે. કારણકે ભાવ રૂપને દૂરી પાછું કાર્યરૂપે માનવાથી લિપ્ત ક્ષણનો સંબંધ પ્રાપ્ત થશે.

શિષ્ય:-ભાવ એ જ એનું કાર્ય છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ:-તેમ માનશે તો પણ સંઘાતની ઉત્પત્તિ થશે નહિ કાઞ્ણકે કારણનો જે સ્વભાવ છે, તેથી લિપ્ત કળની ઉત્પત્તિ કદી પણ સંભવી શકે નહિ. કારણ કે સ્વભાવનું અસ્તિત્વ કાર્યમાં છે, એમ માનીએ તો કારણસ્વભાવની સ્થિતિ કળ

અર્થાત્ કાર્ય મમયે પણ હોવાથી, ક્ષણિક વિજ્ઞાનનો અભાવ થશે. હેતુ સ્વભાવની સાથે જોડાયા વિના કારણના કાર્યભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ માનીશું તો સર્વ સ્થળે કાર્યની પ્રાપ્તિ થવાથી અતિ પ્રસંગનો દોષ આવી પડશે.

શિષ્ય:-ઉત્પત્તિ તથા નાશ વસ્તુનો સ્વરૂપરૂપે હોય, લિપ્ત અવસ્થારૂપે હોય અથવા લિપ્ત વસ્તુરૂપે હોય તો કેમ ?

શુરુ:-આમ ગમે તેમ તું માનશે, છતાં સંઘાતની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. જો વસ્તુનું સ્વરૂપ એ જ ઉત્પત્તિ તથા નાશરૂપે હોય તો પછી ઉત્પત્તિ તથા નાશ, આ બે શબ્દો વસ્તુશબ્દના પર્યાયરૂપે હોવા જોઈએ.

શિષ્ય:-જો આપણે એમ માનીએ કે, ઉત્પત્તિ તથા નાશ આ બે શબ્દની મધ્યમાં સ્થિતિ કરનારી વસ્તુને આદિ તથા અંત નામની જે બે અવસ્થાઓ છે, તે કેવળ કહેવા માત્ર જ છે, આમ ઉત્પત્તિ તથા નાશવાન વસ્તુના સ્વરૂપમાં કંઈએક વિશેષતા માનીએ તો કેમ ?

શુરુ:-જો તું તેમ માનશે તો વસ્તુને સંબંધ આદિ, મધ્ય તથા અંત, આ ત્રણેની સાથે હોવાથી, વસ્તુના ક્ષણિકમણને હાનિ પહોંચશે.

શિષ્ય:-અન્વ તથા મહિપની માફક વસ્તુનાં ઉત્પત્તિ તથા નાશ અત્યંત લિપ્તરૂપે છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ:-જો તેમ થાય તો વસ્તુને ઉત્પત્તિ તથા નાશનો અભાવ થશે તથા તેમ થવાથી વસ્તુને શાશ્વતપણું પ્રાપ્ત થશે.

શિષ્ય:-જો એક વસ્તુનું દર્શન તેમ જ અદર્શન ઉત્પત્તિ તથા નાશરૂપે છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ-જો તું એમ માનશે તો દર્શન તથા અદર્શન દ્રષ્ટાના ધર્મો છે, પણ તે વસ્તુના ધર્મ નથી તેમ થવાથી પણ શાશ્વતપણાનો પ્રસંગ આવી પડશે. માટે જોઈને ધર્મ દર્શન અચુકત છે. (૨૦)

શિષ્ય-હેતુનો અભાવ છતાં કણની ઉત્પત્તિ છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ-તું તેમ માનશે તો તારી પ્રતિજ્ઞા પ્રથમ એવી હતી કે, આર પ્રકારના હેતુઓને પામી ચિત્ત તથા ચેત્ત ઉત્પન્ન થાય છે માટે તારી પોતાની જ પ્રતિજ્ઞાને બાધ આવશે. તેમ જ કાર્ય તથા કારણ બેઉ એકી વખતે થશે. આ જ કારણથી ૨૧ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૪ શુ-સૂત્ર ૨૧ મું.

કાર્યકારણનો સમાનકાળ.

અસત્તિ પ્રતિજ્ઞાપરોધો યૌગપદ્યમન્યથા ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ-કારણનો અભાવ છે, એમ માનવાથી તારી પ્રતિજ્ઞાને બાધ આવશે. તેમ જ જો કારણનું અસ્તિત્વ માન્યું તો કાર્ય તથા કાળ બેઉને સમકાલીનતા પ્રાપ્ત થશે. (૨૧)

ટીકા-ગુરુ-આપણે પૂર્વે મિદ્ધ કરી ગયા કે, ક્ષણિક વિજ્ઞાન વાદમાં પૂર્વ વિજ્ઞાનનો નાશ થવાથી, તે ઉત્તર વિજ્ઞાનના કારણરૂપે ઘટ શકે નહિ.

શિષ્ય:-કારણનો અભાવ હોવા છતાં કણની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ-જો તું તેમ માનશે તો તારી પોતાની જ પ્રતિજ્ઞાને વિરોધ આવશે. તારી પૂર્વે એવી રીતની પ્રતિજ્ઞા હતી કે, આર પ્રકારના હેતુઓને પામી, ચિત્ત તથા ચિત્તના કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતની જે તારી પ્રતિજ્ઞા, તેને દૂષણ પહોંચશે.

શિષ્ય-ઉત્પત્તિ કોઈ પણ પ્રકારના હેતુ અર્થાત્ કારણથી રહિત છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ-જો તું તેમ માનશે તો ઉત્પત્તિને કોઈ રીતનો પ્રતિબંધ નહિ હોવાથી, સર્વ વસ્તુની ઉત્પત્તિ સર્વ સ્થળે થવી જોઈએ.

શિષ્ય-ઉત્તર વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ બધા સૂધી છે ત્યા સૂધી જ પૂર્વના વિજ્ઞાનની સ્થિતિ છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ-તેમ જો તું માનશે તો હેતુ તથા કણનું અર્થાત્ કારણ અને કાર્યનું સમ કાલીનપણું પ્રાપ્ત થશે તેમ થવાથી પણ તારી પ્રતિજ્ઞાને બાધ આવશે. કારણ કે તારી પ્રતિજ્ઞા એ રીતની છે કે, સઘળા મરકારો ક્ષણિક છે. આ રીતની તારી જે પ્રતિજ્ઞા, તેને હાનિ પહોંચશે (૨૧)

શિષ્ય-પદાર્થનો બુદ્ધિપૂર્વક થનારો નાશ તથા એની મેળે થનારો નાશ, આ બેઉ પ્રકારના પદાર્થના નાશને માનીએ તો સંઘાતના હેતુની સિદ્ધિ થાય કે નહિ ?

શુરુ:-કાર્ય તથા કારણનો સમુદાય ક્ષેત્ર પશુ પ્રકારના વિભાગથી રહિત હોવાથી વિનાશનો અભાવ છે. આથી કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૨૨ મું.

વિનાશનો અભાવ.

પ્રતિસંધ્યાપ્રતિસંધ્યાનિરોધા-
ત્માપિત્વિચ્છેદાત્

સૂત્રાર્થ:-પદાર્થનો બુદ્ધિપૂર્વક નાશ તેમજ પોતાની જેમે થનાર નાશ, આ બેઉ પ્રકારના નાશનો અભાવ છે. કારણ કે સમુદાયના વિચ્છેદનો અભાવ છે. (૨૨) ટીકા:-શિષ્ય-અમે વૈનાશિકો આ રીતે કલ્પના કરીએ છીએ કે, પ્રમેય સ્વરૂપ દરેક વસ્તુ ઉત્પત્તિ ભાવને પામનારી તથા ક્ષણિકરૂપે છે. વળી તે વસ્તુ બુદ્ધિપૂર્વક જેનો નાશ થાય, જેનો પોતાની જેમે નાશ થાય તથા જે આકાશરૂપે હોય, આ રીતના ત્રણ તુલ્ય સ્વરૂપોથી ભિન્ન રૂપે છે. વળી 'અમારું માનવું' એમ છે કે, આ ત્રણે સ્વરૂપો વસ્તુથી રહિત રૂપે, અભાવ સ્વરૂપે તેમ જ નિ.સ્વરૂપે છે. વસ્તુનો બુદ્ધિપૂર્વક જે નાશ તેનું નામ પ્રતિ સંખ્યા નિરોધ છે. આથી ભિન્ન તે અપ્રતિ સંખ્યા નિરોધ કહેવાય છે. જે આવરણનો અભાવ, તે આકાશ છે.

શુરુ:-આ ત્રણ સ્વરૂપોમાંથી પ્રથમ બે સ્વરૂપો વિશે હું કહું, તે સાંભળ. આકાશ સ્વરૂપવિશેનું વિવેચન હું પછી કરીશ. હાલ તો પ્રથમ બે પ્રકારના વિનાશ સંબંધી હું કહું, તે સાંભળ.

પ્રતિસંખ્યા તેમ જ અપ્રતિસંખ્યા, આ બેઉ રીતના વિનાશની અપ્રાપ્તિ અર્થાત અસંભવ છે.

શિષ્ય-અસંભવ કેવી રીતે છે ?

શુરુ:-તેનું કારણ એ કે, તેમાં નિરવ-યવપણું છે. પ્રતિસંખ્યા તેમ જ અપ્રતિ-સંખ્યા, આ બેઉ રીતના નાશ સંતાપના વિષયરૂપે હોય અર્થાત્ કળરૂપે હોય અથવા તો સંતાપીરૂપે અર્થાત્ હેતુરૂપે હોય. આ બેઉ નાશનો કળરૂપે સંભવ નથી. કારણ કે સઘળા કાર્યોમાં કારણોનો કારણ તથા કાર્ય ભાવવડે વિચ્છેદનો અભાવ થવાથી, કાર્યના વિચ્છેદનો પણ અભાવ થશે. વળી હેતુનો પણ અહીં સંભવ નથી. કારણ કે હેતુઓનો વિનાશ અનવયથી રહિત રૂપે સંભવતો નથી. કેમકે સર્વ અવસ્થાઓમાં વિપરીત જ્ઞાન થવાથી અનવયનો નાશ ભોવામાં આવે છે. વિપ-રીત જ્ઞાનવાળી અવસ્થાઓમાં કેટલીકવાર અનવયીના વિચ્છેદનો અભાવ ભોવામાં આવે છે, આથી અન્ય રથમે પણ તેનું અનુમાન થાય છે. માટે બૌદ્ધે કલ્પેલ બેઉ પ્રકારના નાશનો અભાવ છે. (૨૨)

શુરુ:-બેઉ પ્રકારના નાશમાં દોષ ભો-વામાં આવતો હોવાથી બૌદ્ધદર્શન અયુક્ત છે. આથી ૨૩મામાં કહ્યું છે કે;

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૨૩ મું.

બૌદ્ધ અપ્રમાણરૂપે.

અમયયા ચ કોપાત્ ॥૨૩॥

સૂત્રાર્થ:-બેઉ પ્રકારે દોષ હોવાથી બૌદ્ધદર્શન અયુક્ત છે. (૨૩)

ટીકા:-શુરુ:-અવિદ્યાદિનો નાશ, જેનો સમાવેશ પ્રતિસંખ્યા નાશવિશે થાય છે તથા જેની કલ્પના ધૌદ્વોએ કરી છે, તે યમનિયમ આદિ સમ્યક્ જ્ઞાનવડે થાય છે અથવા તો પોતાની મેળે પણ થાય છે. ક્ષણિક છે એમ કલ્પના કરશું તો કારણ વિના વિનાશને માનવાની હ નિનો પ્રસંગ આવશે. સર્વ ક્ષણિક છે એમ ઉત્તરપક્ષ સ્વીકારીશું તો આત્માથી રહિત અનાત્મ સંબંધી જે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે સર્વ અનર્થ ઠરશે. આ રીતે બેઉ પ્રકારે દોષ હોવાથી ધૌદ્વદર્શન અયુક્ત છે. (૨૩)

શિષ્ય:-આકાશ સ્વરૂપથી રહિત છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ:-આકાશમાં વસ્તુત્વનો અભાવ છે એમ માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે શાસ્ત્રરીતિએ આકાશમાં વસ્તુત્વનું જ્ઞાન છે. આ જ હેતુથી ૨૪ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૨૪ મું.

આકાશમાં વસ્તુત્વનું જ્ઞાન

આકાશે અવિશેષાત્ ॥ ૨૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-આકાશમાં સ્વરૂપના અભાવનો સ્વીકાર અયુક્ત છે. કારણ કે આકાશમાં વસ્તુત્વની પ્રતિપત્તિ-સામાન્ય રીતે શ્રુતિમાં કહી છે. (૨૪)

ટીકા:-શુરુ:-બે પ્રકારના નાશ તેમ જ આકાશ નિઃસ્વરૂપ છે, એમ જે ધૌદ્વોની માન્યતા છે, તેમાંથી બે પ્રકારના નાશના

નિઃસ્વરૂપના સંબંધી આપણે પૂર્વે નિરાકરણ કરી આવ્યા. હવે આકાશનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે. આકાશના સંબંધમાં જે નિઃસ્વરૂપતા માનવી, તે અયુક્ત છે. પ્રતિસંખ્યા તેમ જ અપ્રતિસંખ્યા, આ બેઉ પ્રકારના નાશની માર્ફક આકાશના સંબંધમાં પણ વસ્તુપણું રહેલું છે, પણ તેથી ભિન્નતા નથી. આના સંબંધમાં શાસ્ત્રનું પણ પ્રમાણ છે. “આત્મન વાત્તાશઃ સમૂતઃ (તે ૨, ૧) આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે આકાશમાં વસ્તુપણું રહેલું છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. જેઓ આમ નથી માનતા, તેઓ એમ માને છે કે, શબ્દ ગુણવડે આકાશનું અનુમાન થઈ શકે છે. કારણ કે ગંધાદિ ગુણોને પૃથ્વી આદિ વસ્તુનો આશ્રય હોય છે.

શિષ્ય:-આવરણનો અભાવ માત્ર આકાશ છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ:-એમ જો માનશે તો એક પક્ષીનીચે ઉતરે છે ત્યારે આવરણનું અસ્તિત્વ હોવાથી બીજા પક્ષીના ઉડવાનો અવકાશ રહેશે નહિ.

શિષ્ય:-જેટલા સ્થળમાં આવરણનો અભાવ છે તેટલા સ્થળમાં પક્ષી ઉડશે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ:-જેવડે આવરણનો અભાવ વિશિષ્ટ થાય, તે જ વસ્તુ સ્વરૂપે આકાશ થવું જોઈએ. પણ આવરણનો અભાવ કેવળ આકાશ નથી. આવરણના અભાવ માત્રને આકાશરૂપે માનવાથી ધૌદ્વને પોતાની માન્યતામાં વિરોધ આવશે. કારણ કે

બોદ્ધ દર્શનમા કહ્યું છે કે, “પૃથિવી મળવ
કિં સનિશ્ચય છે ભગવન! પૃથ્વી શેનો
આશ્રય કરી રહી છે?” આ રીતના
પ્રશ્નના ઉત્તરમા પૃથ્વી આદિ છેવટના
વચનમા કહ્યું છે કે “વાયુ કિં સનિશ્ચય
વાયુ શાને આધારે છે?” આ પ્રશ્નના
ઉત્તરમા કહ્યું છે કે, વાયુ આકાશનો
આશ્રય કરી રહ્યો છે હવેન્યારે આકા
શને કાંઈ વસ્તુનો આશ્રય છે તો પછી
તેનું અવસ્તુપણ કયા રહ્યું? આ
કારણથી પણ આકાશનું અવસ્તુપણ
કહેવું અયોગ્ય છે

શિષ્ય:-વળી બેઉ પ્રકારના નાશ,
તથા આકાશ, આ ત્રણ નિસ્વરૂપે છે,
અવસ્તુરૂપે છે તેમજ નિલ છે, એમ
અમે માનીએ છીએ

શુરુ -આ પણ તમારું માનવું યોગ્ય
નથી કારણકે અવસ્તુનું નિત્યપણું તેમજ
અનિત્યપણું સંભવતું નથી ધર્મ તથા
ધર્મિનો અવલાર વસ્તુને આશ્રયી છે.
કારણકે ધર્મધર્મી ભવમા ધર્મદિની માફક
‘વસ્તુપણું’ હોય, પણ નિસ્વરૂપતા હોઈ
શકે નહિ (૨૪)

શિષ્ય -અમે એમ માનીએ છીએ
કે, સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે, પણ કાંઈ
સ્થાયી નથી

શુરુ -જો સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે તો
આત્મા પણ ક્ષણિક ઠરશે પણ અનુભવ
પ્રતીતિ એમ જણાય છે કે, આત્મા અનિત્ય
નથી આ જ કારણથી ૨૫ મા સૂત્રમા
કહ્યું છે કે.-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૨૫ મુ.

આત્માની નિત્યતા

અનુસ્મૃતેષ્ઠ ॥ ૨૫ ॥

સૂત્રાર્થ -અનુભવપરથી પણ એમ
સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા સ્થાયી છે (૨૫)

ટીકા -શિષ્ય -અમે વૈનાશિક એમ
માનીએ છીએ કે, સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે

શુરુ -જો તું એમ માનશે તો જ્ઞાનના
મેળવનાર આત્માને પણ તારે ક્ષણિક
માનવો પડશે પણ આત્માના ક્ષણિકપ
ણનો સંભવ નથી. કારણ અનુભવપરથી
સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા ક્ષણિક નથી

અનુભવ અર્થાત્ જ્ઞાનની પછી ઉત્પન્ન
થતી જે સ્મૃતિ, તે અનુસ્મૃતિ કહેવાય
છે. આ અનુસ્મૃતિનો અંભવ, જ્ઞાન તથા
અનુસ્મૃતિ, બેઉનો એક જ કર્તા હોય

તો જ છે. કારણ કે એક પુરૂષને જે
વસ્તુનું જ્ઞાન થયું હોય છે, તેથી સિદ્ધ
પુરૂષને તે સંબંધી સ્મૃતિ હોતી નથી

“મે આ જોયું તથા હું” આ જોઈ છું”
આ રીતે પ્રથમ સ્મૃતિ તથા પછીની

સ્મૃતિ એક જ જો જોનાર ન હોય તો
કેવી રીતે બની શકે? વળી કર્મન તથા

સ્મરણમા કર્તા જો એક હોય છે તો જ
“મે આ જોયું તથા હું આ જોઈ છું” આ

રીતની પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનપ્રતીતિ સર્વ લોકમા
પ્રસિદ્ધ રીતે જોવામા આવે છે જો કર્મન તથા

સ્મરણનો કર્તા સિદ્ધ હોય તો બીજાએ જે
જોયું, તેનું મને સ્મરણ છે, આ રીતની

પ્રતીતિ થવી જોઈએ પણ આ રીતની
પ્રતીતિ કદી જોવામા આવતી નથી સર્વ
અનુભવ જાણે છે કે, દર્શન તથા સ્મરણની

લિન્ન પ્રતીતિ થતી હોય તો પછી કર્તા પણ એક લિન્ન હોવા જોઈએ. જેમકે “હું” સ્મરણ કરું છું તથા તેણે આ વસ્તુને જોઈ.” “મેં” આ વસ્તુને જોઈ” આ સ્થળે દર્શન તથા સ્મરણના કર્તારૂપ એક જ આત્માને, વૈનાશિક માને છે. જેમ અગ્નિ ઉચ્છ્વતા અથવા પ્રકાશથી રહિત છે, એમ કદી કહેવાશે નહિ, તેમ આત્માવડે જોવા છતાં મેં આ તો નથી જોયું, એમ કહેઈથી નિષેધ થતો નથી. આ રીતે દૃષ્ટિ તથા સ્મૃતિનો સંબંધ બે ક્ષણમાં એકને જ થવા છતાં, ક્ષણિકત્વને માનનારા તારા વૈનાશિકના સિદ્ધાંતને મહાન હાનિ પહોંચશે. છેવટના ઉરહ્વાસ પર્યંત આત્માથી થનારું એક પછી એક વિજ્ઞાન એક જ આત્માની કૃતિરૂપે છે એમ જે જાણે છે, તેમ જ જે વૈનાશિક જન્મથી લઈ મરણ પર્યંત થનારાં વિજ્ઞાનને એક જ આત્માની કૃતિ છે, એમ માને છે, આ રીતનો ક્ષણભંગવાદી વિજ્ઞાનવાદી કેમ ગરમાતો નથી ?

શિષ્ય:-સાદૃશ્યતાને લીધે આ રીતનો વિચાર થાય છે. નહિ તો યાય નહિ.

શુરુ:-જો તું એમ કહેતો હોય તો ‘તે આના, સરખું છે’ એમ અરખા પણું બે વસ્તુનો સંલવ હોય ત્યાં જ બની શકે છે. પણ સદૃશ એવી બે વસ્તુ ક્ષણભંગ વાદીને માન્ય નથી. કારણકે એક વસ્તુનો અભાવ છે, સાદૃશ્યને લીધે આ રીતનો વિચાર છે, એમ મિથ્યા કહેવું થશે.

શિષ્ય:-પૂર્વ તથા ઉત્તર ક્ષણ આ બેઉમાં સાદૃશ્યનો અહણકર્તા એક હોયો જોઈએ.

શુરુ:-જો તેમ હોય તો એકની બે ક્ષણમાં રિચતિ થનાથી તારા વિનિર્ણય-પણાની પ્રતિજ્ઞાને બંધ આવશે.

શિષ્ય:-આ આનાસરખું છે, એ રીતે લિન્ન પ્રતીતિ થાય છે. પણ તે પૂર્વ તથા ઉત્તર, આ બેઉ ક્ષણોના અહણના કર્તારૂપ નથી.

શુરુ:-તેમ થશે નહિ. કારણકે તે આનાસરખું છે, એમાં બે જુદા જુદા પદાર્થનું અહણ છે.

શિષ્ય:-અરે એ તો લિન્ન પ્રતીતિ માત્ર છે.

શુરુ:-જો તેમ હોય તો સાદૃશ્યતાનો વિષય થવો જોઈએ; તથા આ આના સરખું છે, આ રીતના વિજ્ઞાનનો પ્રયોગ મિથ્યા થવો જોઈએ. કેવળ સરખું જ છે, આ રીતનો પ્રયોગ થવો જોઈએ. ન્યારે લોકપ્રસિદ્ધ કોઈ એક પદાર્થને પરીક્ષકો અહણ કરી નથી શકતા ત્યારે પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ છે, પર પક્ષમાં દોષ છે અથવા બેઉ રીતે છે, એમ કહેવાતી વિજ્ઞાનની ધારાને પરીક્ષકો કદી ચલાઈ છે, એમ કહેશે નહિ. “આ વસ્તુ આ રીતે જ હોવી જોઈએ” એમાં જે નિશ્ચય યુક્ત હોય, તે જ કહેવું. આથી લિન્ન જો કહેવામાં આવે તો કેવળ તેનું બોલવું કેવળ વાચાળ છે, એમ થશે. સાદૃશ્યતાથી આ વ્યવહાર છે, એ પણ યુક્ત નથી. કારણકે અસ્તિત્વનું જ્ઞાન છે, પણ આનું અસ્તિત્વ આના સરખું છે, એમ જ્ઞાન હોતું નથી. બાહ્ય વસ્તુમાં છેતરાવાથી તે આ

છે અથવા આના સરખી તે વસ્તુ છે, એમ સદેહ થાય. પણ હું તેજ હોવો જોઈએ, અથવા હું તેના મરણો છું, એમ જાણના વિશે કદી સદેહ થવાનો સંભવ નથી. જે મેં આગલે દિવસે જોયું, તેનું જ હું આજે સ્મરણ કરું છું, આ રીતે નિશ્ચિત પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. માટે વૈનાશિક દર્શન અચુક્ત છે. (૨૫)

શિષ્ય:-અમે એમ માનીએ છીએ કે, અસત્ત્વાથી સતની ઉત્પત્તિ થાય છે.

ગુરુ:-આ તારું માનવું પણ જોઈએ છે. કારણ કે તેમ કદી જોવામાં આવતું નથી. આ જ હેતુથી ૨૬ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ શુ-સૂત્ર ૨૬ મું.

અસત્ત્વાથી સતનો ભાવ.

• નાસતોઽદૃષ્ટવાત્ ॥૨૬॥

સૂત્રાર્થ:-અસત્ત્વાથી સતની ઉત્પત્તિ કદી થતી નથી. કારણ તેમ જોવામાં આવતું નથી. (૨૬)

ગુરુ:-વળી વૈનાશિક દર્શન અચુક્ત છે. કારણકે તમે સ્થિર તથા અનુયાયી કારણ માનતા નથી. માટે અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે, આ રીતનો પ્રસંગ આવી પડશે.

શિષ્ય:-અમે અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે કહીએ છીએ “નાસ્તમૃત્ય પ્રાદુર્ભાવાત્” (નાશ થઈને પછી ઉત્પત્તિ થાય છે) જેમકે નાશ પોમેલ ખીજમાંથી અંકુરની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમજ નાશ પામેલ ક્ષીરમાંથી દહીની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા મૃત્તિ-

ક્રમાંથી ઘટની ઉત્પત્તિ થાય છે. કૃત્ય એવા કારણમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ માનીએ તો કારણથી કાર્ય ભિન્ન નહિ હોવાથી સર્વમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. માટે અભાવને પામેલ ખીજ દ્વિમાંથી અંકુર આદિની ઉત્પત્તિ થવી હોવાથી અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ માડું માનવું છે.

ગુરુ:-આ વિશે હું કહું તે માંભા અસત્ત્વાથી સતની ઉત્પત્તિ કદી જોવામાં આવતી નથી. અર્થાત્ અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ કદી થતી નથી જે અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ માનીએ તો અભાવ ભાવના સરખું હોવાથી કારણવિશેષનો સ્વીકાર ફેકટ થશે નાશ પામેલ ખીજ આદિનો જે અભાવ, તે અભાવ; તેમજ સસલાને શિંગડા કુદરતી રીતે નહિ હોવાથી અભાવમાં કાંઈ વિશેષતા નથી, કે જેથી ખીજમાંથી અંકુરની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા ક્ષીરમાંથી દહીની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, આ પ્રમાણેને કારણવિશેષનો સ્વીકાર અર્થચુક્ત થાય. વળી અભાવ મરજો હોય, એ રીતજ કારણ માનીએ તો શશલાના શીંગડામાંથી અંકુર આદિની ઉત્પત્તિ થવી પડે. પણ તે રીતે જોવામાં આવતું નથી. જે અભાવમાં ભિન્નતા માનીએ તો જે ઉત્પલ આદિમાં નીલત્વ આદિ વિશે છે, તેમ ઉત્પલની માફક અભાવમાં વધણાનો પ્રસંગ આવશે પણ અભાવ કોઈપણ ઉત્પત્તિના કારણરૂપે નથી. મગલાને શિંગડાને અભાવ છે, અભાવપણાથી જ કદી ઉત્પત્તિ થતી ન

ળી અભાવમાંથી ભાવરૂપ ઉત્પત્તિ વાંચી અભાવવાળું જ સર્વ કાર્ય થવું જોઈએ. પણ તેમ જોવામાં આવતું નથી. પણ કે સર્વ વસ્તુ પોતાપોતાના રૂપવડે વપણાને પામે છે. મૃત્તિકાવાળા શરાવ આદિ ભાવો તંતુ આદિ વિકારરૂપે કોઈને જ મળતા નથી. મૃત્તિકાના વિકારો ત્તિકાર્યુક્ત ભાવરૂપે લોકને પ્રતીત થાય. સ્વરૂપના નાશ વિના કોઈ દૃશ્ય વસ્તુનું કારણ નહિ હોવાથી અભાવમાંથી ભવની ઉત્પત્તિ થાય છે, જોમ જે કહ્યું તે જોડું છે. કારણ કે સુવર્ણ આદિ સ્થિર સ્વભાવવાળાં જાણવામાં આવે તે તથા સુવર્ણમાંના આદિ વચ્ચે કારણભાવ જોવામાં આવે છે, જે જો આદિમાં સ્વરૂપનાશ જોવામાં આવે, તેમાં પણ નાશ પામેલ પૂર્વાવસ્થા ત્તર અવસ્થાના કારણરૂપે નથી. કારણ નહિ નાશ પામતા અનુયાયી જીભાદિ વચ્ચેનો અંકુર આદિ કારણભાવ માનવામાં આવે છે. માટે અમત્ત એવા શરાવવાળું આદિમાંથી મતની ઉત્પત્તિ કદી વામાં આવતી નથી તથા સત્સ્વરૂપ સુવર્ણ આદિમાંથી સતની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે. માટે અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ માનવી અયોગ્ય છે. વળી ચાર ધોવડે ચિત્ત તથા ચિત્તનાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમ જ પરમાણુમાંથી તત્ત્વોત્ક લક્ષણવાળો સમુદાય ઉત્પન્ન થાય છે, આમ માન્યા પછી અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિની કલ્પના કરનારા ધા સ્વીકારેલ વસ્તુનો નિષેધ કરનારા

વૈનાશિકો સર્વ લોકને વ્યાકુળ કરી નાંખે છે. (૨૬)

ગુરુ-જીભું અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ માનીએ તો મનુષ્યને કોઈપણ કાર્યની સિદ્ધિ વિનાપ્રયાસે થવી જોઈએ. આ જ હેતુથી ૨૭મું સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪, શુ-સૂત્ર ૨૭ મું.

પ્રયત્ન વિના કાર્યનો અભાવ.

ઉદાસીનનામાપિ ચૈવ્ય સિદ્ધિઃ ॥૨૭॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રયત્ન રહિત મનુષ્યને પણ કાર્યની સિદ્ધિ થવી જોઈએ. (૨૭)

ટીકા-ગુરુ:-જો અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ સ્વીકારીએ તો ઉદાસીન અર્થાત્ ચેદારહિત મનુષ્યને પણ ધ્વંશિત દુળની સિદ્ધિ થવી જોઈએ. કારણ કે અભાવનું સુલભપણું છે. ખેડુતને ખેતી કર્યા વિના ધાન્યની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. કુંભારને મટોડીને સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના ઘટની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. વળી વણકરને તાંતણાને વણ્યા વિના જાણે તાંતણા વણ્યા હોય તેવો વસ્ત્રનો લાભ થવો જોઈએ. વળી સ્વર્ગ કે મોક્ષને માટે કોઈ પણ કોઈ રીતનો પ્રયત્ન કરે નહિ, પણ આમ કદી યોગ્ય નથી, તેમ કોઈ આ રીતનો સ્વીકાર પણ કરતું નથી. માટે અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર તદન અયોગ્ય છે. (૨૭)

શિષ્ય:-જાણ અર્થનો અભાવ છે. કારણ કે શુદ્ધિમા આરૂઢ થયા વિના જાણ અર્થનો પ્રમાણ આદિ વ્યવહાર થતો નથી.

શુરુ-તાડું આ માનવું જોડું છે. કારણ કે બાહ્ય વિષયની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી તેનો અભાવ કેવી રીતે કહેવાઈ શકે? આના જ મળધમા ૨૮મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ પ મું-સૂત્ર ૨૮ મું.

બાહ્ય વિષયનો સંભવ.

નામાવ ઉપલબ્ધે ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-બાહ્ય વિષયનો અભાવ નથી. કારણ કે બાહ્ય વિષયની પ્રાપ્તિ હોય છે (૨૮)

ટીકા: શિષ્ય: હે ભગવન્ આપે બાહ્યાર્થ વાદનો અંગીકાર કરી સમુદાયની અપ્રાપ્તિમાં જે ફૂપણો છે તે દર્શાવ્યાં. પણ હું જ જાણે વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ તરીકે આપને નિરાકરેણુ અર્થે 'પૂઠું ધુ.' કેટલાક શિષ્યોએ બાહ્ય વિષયમાં પ્રેમને જોઈ તેને અતુસરી બાહ્ય વિષયની પ્રક્રિયા રચેલી હોવી જોઈએ, આ પ્રમાણેના બૌદ્ધોનો અભિપ્રાય નથી અને બૌદ્ધને તો વિજ્ઞાન સ્વરૂપ, કેવળ સ્વરૂપ જ પરમાર્થરૂપે છે તથા તેથી ભિન્ન વસ્તુ નુંસ્થ છે, આ રીતે અમને ઈષ્ટ છે. આ વિજ્ઞાન વાદમાં બુદ્ધિમાં આરૂઢ થયેલ રૂપવેદે અતરથ એવા પ્રમણ, પ્રમેય તથા રૂપોનો મર્વ વ્યવહાર ઉત્પન્ન થયો છે. 'બાહ્યાર્થનું' અસ્તિત્વ હોય તો પણ બુદ્ધિમા તેનો અતર્ભાવ થયા વિના પ્રમાણાદિ વ્યવહારની ઉત્પત્તિ થતી નથી

શુરુ.-વિજ્ઞાનથી ભિન્ન બાહ્ય અર્થ નથી તો અતરથ એવા મર્વ વ્યવહાર કેવી રીતે જાણી નકાર્ય છે?

શિષ્ય.-બાહ્ય અર્થનો અભાવ હોવાથી બાહ્યઅર્થ વિજ્ઞાનથી ભિન્ન નથી. કારણ કે બાહ્ય વિષયનો સ્વીકાર હોય તો તે પરમાણુઓરૂપે, તેના સમૂહોરૂપે અથવા તો સ્તંભાદિરૂપે હોવા જોઈએ.

શુરુ.-આમ છે તો પરમાણુઓ સ્તંભઆદિ પ્રમાણના અવયવરૂપે થવા યોગ્ય નથી. કારણ કે પરમાણુઓના આભાસનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. તે જ રીતે પરમાણુઓના સમૂહો પણ સ્તંભાદિરૂપે નથી. કારણ કે સ્તંભાદિ પરમાણુઓથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે, તેનું નિરૂપણ કરવું અશક્ય છે. આ પ્રમાણે જાતિ આદિના સંબંધમા પણ જાણી લેવું

શિષ્ય-પણ અતુલ્ય માત્રથી સામાન્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અજ્ઞાનના વ્યવહારરૂપે દરેક વિષય હોય છે. જેમકે સ્તંભનું જ્ઞાન છે, આ તો લીતનું જ્ઞાન છે, આ ઘટનું જ્ઞાન છે તથા આ પટજ્ઞાન છે. જ્ઞાનમાં રહેલ વિશેષતાવિના આ વ્યવહારની ઉત્પત્તિ થતી નથી. માટે જ્ઞાન પોતાના વિષયના સ્વરૂપરૂપે છે, એમ માનવું જોઈએ.

શુરુ.-એમ માનીએ તો વિષયાકારના જ્ઞાનથી નિશ્ચય થતો હોવાથી બાહ્ય વિષય અસ્તિત્વરૂપે છે, આ રીતની કલ્પના મિથ્યા છે.

શિષ્ય.-વિષય તેમજ વિજ્ઞાન એ બેઉને એકી વખતે પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી વ્યવહાર અલોદરૂપે છે.

શુરુ.-ત્યારે આ બેમાંથી એકની અપ્રાપ્તિ હોય તો બીજાની પ્રાપ્તિ થતી નથી વળી પ્રતિબંધરૂપે કાચુનો અભાવ

થવાથી જેઠના સ્વભાવમાં અર્થોત્ત આહ્ય. તથા આહકમાં સિત્તા રહેતી નથી. માટે વિષયનો અભાવ હોયો જોઈએ.

શિષ્ય:-આ વ્યવહાર સ્વપ્નઆદિની માફક બાણ્યો. જેવી રીતે સ્વપ્ન, માયા, મૃગજાળ, તથા ગર્ભવનગર આદિ પ્રતીતિ બાહ્ય વિષય વિના આહ્ય તથા આહકના આકારરૂપે હોય છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ-તના વિષયો પણ સ્તબ્ધઆદિ પ્રતીતિરૂપે થવા યોગ્ય છે, એમ બાણ્યમા આવે છે. કારણકે પ્રતીતિમાં સિત્તા રહેલી નથી.

શુરુ:-બાહ્ય વિષય બ્યારે અમતરૂપે છે તો તે વિચિત્ર પ્રતીતિસ્વરૂપે કેવી રીતે પામે છે ?

શિષ્ય:-વાસનાની વિચિત્રતાને લીધે બાહ્ય વિષય વિચિત્ર પ્રતીતિરૂપે લાગે છે. કારણ કે અનાદિ સંસારમાં બીજ તથા અંકુરની માફક વિજ્ઞાન તેમ જ વાસનાના એક બીજના કારણ કાર્યભાવે કરી તેઓની વિચિત્રતાનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવતો નથી. વળી અન્વય તથા વ્યતિરેકવડે જ્ઞાનની વિચિત્રતા તે જ વાસનાના કારણરૂપે છે, એમ બાણ્યમાં આવે છે. સ્વપ્ન આદિમાં પણ વિષય વિના જ્ઞાનની વિચિત્રતારૂપે વાસનાનું કારણ છે, એમ આપણે જોઈએ સ્વીકાર કર્યો છે. પણ વાનના વિના અર્થનું કારણ જ્ઞાનની વિચિત્રતા છે એમ માફ માનવું નથી આથી પણ અમાગ મત પ્રમાણે બાહ્ય વિષયનો અભાવ યાય છે.

શુરુ:-ત્યાગ કહેવાને પ્રતિષ્ઠિત હું કહું તે સાંભળ. વસ્તુની પ્રાપ્તિ હોવાથી

તેનું અતતપણું હોતું નથી. બાહ્ય અર્થનો અભાવ કોઈ પણ કહેવા સમર્થ નથી.

શિષ્ય:-કેમ અભાવ ન થઈ શકે ?

શુરુ:-કારણ કે બાહ્ય અર્થની પ્રાપ્તિ યાય છે. કેમકે દરેક પ્રતીતિમાં આ સ્તંભ છે, લીત છે, ઘટ છે તથા પટ છે, એમ બાહ્ય વિષય હોય છે. જે વસ્તુ મેળવવા યોગ્ય હોય તે વસ્તુનો અભાવ હોય એમ કહી હોતું નથી. જેવી રીતે કોઈએક જમનારો પુરૂષ ભોજનપટે સિદ્ધ થનારી તૃપ્તિને અનુભવે છે, છતાં એમ કહે કે 'મેં ખાધું' નથી અથવા 'તો હું' તૃપ્ત થયો નથી. 'આની માફક ધન્દ્રિયોની સાથે બાહ્ય અર્થનો નાશ થઈ જાય છતાં એમ કહે કે, મને બાહ્ય અર્થ પ્રાપ્ત થતા નથી તેમ જ બાહ્ય અર્થ નથી, એ પ્રમાણે કોઈ કહે તો તેનું વચન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કેવી રીતે થઈ શકે ?

શિષ્ય:-હું એમ કહેતો નથી કે, હું કોઈપણ અર્થની પ્રાપ્તિ કરતો નથી. પણ પ્રાપ્તિ મિવાય અન્ય કંઈપણ મેળવતો નથી, એમ કહું છું.

શુરુ:-હીકભાઈ ! તારા હોયકાને કોઈ રીતનો અંકુશ નથી, તેથી તારી ખુશીમાં આવે તેમ બોલ. પણ તું જે બોલે છે તે ચુકિતવાળું નથી. કારણ કે અર્થ જ્ઞાનથી સિત્ત છે એ પણ બાહ્યકારે ઉપલબ્ધિથી જ અર્થોત્ત જ્ઞાનથી જ માનવો પડ્યો. આ સ્તંભ છે, આ ભીત છે, આ રીતના જ્ઞાનને કોઈ પ્રાપ્ત કરવું નથી. પણ જ્ઞાનના વિષયરૂપે ત્યારે સ્તંભ તથા ભીત આદિ યાય

છે ત્યારે તેનું જ્ઞાન સર્વ લોકને થાય છે. આથી જ સઘળા લોકોને આ રીતનું જ્ઞાન થાય છે, તથા જે જ્ઞાન સંબંધી તેઓ બોલે છે તે બાહ્ય વિષયરૂપ જ હોય છે, જે કે અંતરે સ્થિતરૂપ છે, છતાં તે બાહ્યરૂપે હોય એવો ભાસ થાય છે. સર્વ લોક વિશે પ્રસિદ્ધ તથા બાહ્યસ્વરૂપે ભાસ થતા જ્ઞાનને મેળવતા તેમજ બાહ્ય અર્થનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઇચ્છાવાળો આ લોકો અર્થ બાહ્યરૂપે હોયની શું, આ રીતે વત્ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. જે તેમ નહોય તો તેઓ બાહ્યવત્ એમ વત્ શબ્દનો પ્રયોગ કેમ કરતે ? કોઈ પણ એમ કહેશે નહિ કે, વિષ્ણુમિત્ર વાંધ્યાપુત્ર સરખો ભાસે છે. માટે અનુભવ પ્રમાણે તત્વને માનનારા મનુષ્યો એમ જ કહે કે, અર્થનો ભાસ બાહ્યરૂપે જ થાય છે, પણ એમ તેઓ નહિ કહે કે, બાહ્ય સરખો ભાસે છે.

શિષ્ય:-બાહ્ય અર્થનો અસંભવ છે, માટે બાહ્ય સરખો ભાસે છે, આ રીતનો આરોપ હોય છે.

શુદ્ધ:-આ આરોપ જેવો બેઠકો તેવો સારો નથી. કારણ કે, અંભવ તથા અસંભવનો નિર્ણય પ્રમાણસ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ તેમ જ અપ્રવૃત્તિની પૂર્વે થાય છે. પણ પ્રમાણસ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ તથા અપ્રવૃત્તિ સંભવ તથા અસંભવની પૂર્વે થતાં નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણમાંથી એક પણ પ્રમાણ વડે જે જ્ઞાન થાય છે તેનો સંભવ હોય છે, પણ એકપણ પ્રમાણવડે જેનું જ્ઞાન થતું નથી તેનો સંભવ હોતો નથી. આ સ્થળે સર્વ પ્રમાણવડે પોતાના સ્વરૂપયુક્ત

બાહ્ય વિષયનું જ્ઞાન થાય છે, તો પછી વ્યતિરેક તથા અવ્યતિરેક આદિ વિકલ્પો વડે આ જ્ઞાનનો સંભવ હોતો નથી, એમ જ્ઞાન થવા પછી કેવી રીતે કહેવાય શકે ? જ્ઞાન વિષયરૂપે સાદૃશ્યતાને પામે છે, જેથી તેના વિષયનો નાશ થતો નથી. જે વિષય અસત્ સ્વરૂપે હોય, તો પછી વિષય સાદૃશ્યનો અભાવ થવો બેઠકો તથા વિષય બાહ્ય જ્ઞાનરૂપે થાય. આથી જ એમ માનવું બેઠકો કે, પ્રતીતિરૂપ જ્ઞાન તથા વિષય આ બેઉની સાથેજ પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતનો નિયમ ઉપાય (અર્થ) તથા ઉપેય (વિષય) આ બેના ઉત્તર સ્વરૂપે છે, પણ અલેહ સ્વરૂપે નથી. વળી ઘટજ્ઞાન, પટજ્ઞાન, આમાં ઘટ તથા પટ આં બે વિશેષણોમાં ભેદ છે, પણ વિશેષ્ય એવા જ્ઞાનમાં ભેદ નથી. જે રીતે શ્વેત ગાય, કૃષ્ણગાય, આમાં શુકલ તથા કૃષ્ણ એવાં વર્ણનો ભેદ છે, પણ ગોત્ર બંધિતો ભેદ નથી. મીમાંસી એકનો ભેદ સિદ્ધ થાય છે તથા એકમાંથી બેનો ભેદ સિદ્ધ થાય છે. માટે અર્થ તથા જ્ઞાનમાં ભેદ છે. તે જ પ્રમાણે ઘટકર્તૃ જ્ઞાન તથા ઘટ રમરણ, આ સ્થળે પણ તેમ જ સમન્વયું. આ સ્થળે પણ વિશેષ્ય એવા કર્તૃ જ્ઞાન તથા રમરણનો ભેદ છે, પણ વિશેષણ ઘટનો ભેદ નથી. એમકે ક્ષીરગંધ તથા ક્ષીરરસ, અહીં વિશેષ્ય ગંધ તથા રસનો ભેદ છે, પણ વિશેષણ ક્ષીરનો ભેદ નથી. વળી પૂર્વ તથા ઉત્તર સમયને વિશેષ્યનારાં બે વિજ્ઞાનનો પોતાની મેળે જ્ઞાન થવા પછી ક્ષય થાય છે. આથી એકંથીજનો ગ્રાહ્ય ગ્રાહકભાવ તેમાં રહેતો નથી. આથી વિજ્ઞાનના ભેદની પ્રતિજ્ઞાને,

ક્ષણિકતાદિ ધર્મ પ્રતિજ્ઞાને, સ્વલક્ષણ
પ્રતિજ્ઞાને, સામાન્ય લક્ષણ પ્રતિજ્ઞાને,
વાસ્તવ વાસ્તવ્ય પ્રતિજ્ઞાને, અવિદ્યાવડે થતી
સદસત્ ધર્મ પ્રતિજ્ઞાને, તેમ જ બંધ
મોક્ષાદિ પ્રતિજ્ઞા જે ઔદ્ધ શાસ્ત્રમાં ગ્રહેણ
છે, તે મર્વને હાનિ પહોંચશે

બીજું શું? આ વિજ્ઞાન છે, અ વિજ્ઞાન
છે એમ માનનાર તુ આ સત્ ભ છે, આ ભીંત
છે, એમ બાહ્ય વિષયનો સ્વીકાર કેમ
નથી કરતો તે મને કહે

શિષ્ય-વિજ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે,
તેથી બાહ્ય વિષયનો સ્વીકાર નથી કરતો

ગુરુ-વારૂં, બાહ્ય વિષયથી પણ
અનુભવ થાય છે, આ રીતનું માનવું
પડશે તથા તે યોગ્ય છે.

(૧) ક્ષણિકત્વ-અસત્ત્વભુવં જ્ઞાન

(૨) સ્વલક્ષણ-જે સર્વત્ર ઠકાયેલું છે
તથા જે વ્યક્તિ માંત્રને વિશે ગ્રહેલ જ્ઞાન છે
તે સ્વલક્ષણ

(૩) સામાન્ય લક્ષણ-જે જ્ઞાન અનેક
રૂપ છે તે સામાન્ય લક્ષણવાળું જ્ઞાન કહેવાય

(૪) વાસ્તવ વાસ્તવ્ય-પ્રથમ નીલ આદિ
વસ્તુનું જ્ઞાન તેમ જ પછીથી ચનાર નીલ
આદિ વસ્તુનું જ્ઞાન. આ એમાં પ્રથમ જ્ઞાન
વાસ્તવ્ય છે તથા પછી ચનાર જ્ઞાન વાસ્તવ
રૂપે છે.

(૫) સદસત્ ધર્મ-આ વસ્તુ નીલ છે,
જો સદર્મ જ્ઞાન કહેવાય અનુષ્ઠાને શીગડા નથી,
એ અસત્ ધર્મ જ્ઞાન. આ રીતે એક પ્રકારના
જે જ્ઞાન, તે સદસદર્મ જ્ઞાન કહેવાય

(૬) બંધમોક્ષ-જે બંધાય છે તથા જે
વડે બંધાય છે, આ રીતનું જ્ઞાન તે બંધ જ્ઞાન
વળી જે મુક્ત થાય છે તથા જે વડે મુક્ત થાય
છે તે જ્ઞાન તે મોક્ષ જ્ઞાન

શિષ્ય-વિજ્ઞાન પ્રકાશાત્મક હોવાથી
દીપની માફક તેનો અનુભવ પોતાની
મેળે થાય છે. પણ બાહ્ય વિષયનો તે
રીતે અનુભવ થતો નથી.

ગુરુ-પોતાને વિશેજ અત્યંત વિરૂદ્ધ
ક્રિયા થાય છે, એમ તું માને છે. જેમકે
અગ્નિ પોતાને જ બાળે છે. પોતાથી
(વિષયથી) ભિન્ન વિજ્ઞાન બાહ્ય વિષયનો
અનુભવ કરે છે. એ પ્રમાણે હોય પ્રસિદ્ધ
રીતે વિશેષ વગરની વાતને તું ધન્યતા
નથી, આ રીતનું તારું મહાનું પાંચિય
મેં જોયું. વિષયથી ભિન્ન એવું વિજ્ઞાન
પોતે પોતાનો કદી અનુભવ કરતું નથી.
કારણ કે પોતાને વિશેજ પોતાની
ક્રિયાનો વિશેષ હોય છે.

શિષ્ય-મારી જે રીતની શંકાઓ
છે, તે આપ માંડળો. વિજ્ઞાન જે પોતાથી
ભિન્નવસ્તુ વડે ગ્રાહ્યરૂપે હોય તો પછી
તે પાછું અન્ય વસ્તુથી ગ્રાહ્ય થાય, અને
તે વળી બીજી વસ્તુથી ગ્રાહ્ય થાય, આ
પ્રમાણે અનવસ્થા દેવની પ્રાપ્તિ થાય
તેનું કેમ? બીજી શંકા એ કે, જ્ઞાન
દીવાળી માફક પ્રકાશરૂપે છે. જુદે જે
એક જ્ઞાનને બીજા જ્ઞાનની અપેક્ષા છે
એમ માનીએ તો મર્વ વિજ્ઞાનો મમાન
રૂપે હોવાથી તેમાં અમુક પ્રકાર્યરૂપે
છે. તથા અમુક પ્રકાર્યરૂપે છે, જે
પ્રમાણેની પ્રતિનિધિ અભાવ કરે
તેનું કેમ?

ગુરુ-તારી આ જે
કરવાનો અમત્ છે. એક
અરુણ બીજા વિજ્ઞાન
મનનું અમુક છે

દોષ માનવો જોઈએ છે. આક્ષી તથા પ્રતીતિ આ બેઉમાં સ્વાભાવિક રીતે વિભક્તતા હોય છે, જેથી તેમાં ઉપલબ્ધતા તથા ઉપલબ્ધ્ય ભાવ થયો યોગ્ય છે. જે સાક્ષી સ્વયંસિદ્ધ છે, તેનું નિરૂપણ કરવું યોગ્ય નથી વળી બીજું કહું તે સાંભળ તુ જ્યારે એમ માને છે કે દીવાની માફક કોઈ પણ અન્ય પ્રકાશની અપેક્ષા વિના વિજ્ઞાન પોતાની જેણે પ્રકાશે છે, તો પછી વિજ્ઞાન પોતે પ્રમાણનો વિષય થશે નહિ તેમ જ જાતાનો પણ વિષય થશે નહિ. જેમકે જિલ્લાની મધ્યમાં રહેલ દિવાલો હંતરો હોય, પણ તેનો પ્રકાશ પડવો સંભવતો નથી.

શિષ્ય:-વિજ્ઞાન અતુલવરૂપે છે, એમ અમે માનીએ છીએ, જેથી અમારું જે માનવું છે તે તમારે પણ સ્વીકારવું જ પડશે.

શુરુ:-તમારું માનવું અમારાથી સ્વીકારી શકાશે નહિ કારણ કે, આપણે જોઈએ છીએ કે, અલુમાધનવાળા તેમ જ દીવાના પ્રકાશથી ભિન્ન એવા જાતાને જ દીવાના પ્રકાશનું જ્ઞાન હોય છે. માટે વિજ્ઞાનનું મામાન્ય રીતે પ્રકાશ્ય સ્વરૂપ હોવાથી બીજે જ કોઈ જાતા જ દીવાની માફક હોવો જોઈએ કે જેને તેનું જ્ઞાન થાય છે.

શિષ્ય:-વિજ્ઞાન સ્વરૂપ આક્ષી સ્વયંસિદ્ધ છે એમ આપ માનો છો તથા વિજ્ઞાન પોતાની જેણે પ્રકાશે છે, આ રીતે આપ વાત્સીથી થતી ભિન્ન યુક્તિવડે દેવળ માટે જ પક્ષ સ્વીકારો છે.

શુરુ:-હું તારો પક્ષ સ્વીકારતો નથી કારણકે વિજ્ઞાનના મંળધર્મા તો ઉત્પત્તિ તથા નાશ આદિ અનેક વિશે પતા માનવામાં આવે છે. માટે દીવાની માફક વિજ્ઞાન પોતે પોતાથી ભિન્નવડે જ જણાય છે, એમ અમે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું (૨૮)

શિષ્ય:-સ્વપ્નાદિ અવસ્થામાં જેવી પ્રતીતિ થાય છે, તે જ રીતની પ્રતીતિ જાગ્રત અવસ્થામાં થતી હોવાથી બેઉ પ્રતીતિ સમાન સ્વરૂપે છે, એમ મારું માનવું છે.

શુરુ:-આ તારું માનવું જોઈ છે કારણકે બેઉ પ્રતીતિમાં ધર્મો ભિન્ન છે. માટે તારું કહેવું યોગ્ય નથી આજ હેતુથી ૨૯ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ પ મું—સૂત્ર ૨૯ મું.
જાગ્રત તથા સ્વપ્નમાં એકેતા
વ્યર્થમ્વાચ્ચ ન સ્વપ્નાદિવત્ ॥ ૨૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-સ્વપ્નની તેમ જ જાગ્રત પ્રતીતિઓ ભિન્ન હોવાથી જાગ્રતની પ્રતીતિ સ્વપ્ન મગ્ની કહેવાઈ શકે નહિ (૨૯)

શિષ્ય:-બાહ્ય વિષયનો નિષેધ નાર એવો હું કહું છું કે, સ્વપ્ન આત્મની પ્રતીતિની માફક જાગ્રતના વિષયો અર્થાત્ સંભવઆદિ પ્રતીતિએ બાહ્ય વિષયરૂપે નથી હોતી છતાં યદ્યપિ શકે છે. કારણ કે, બેઉ અવસ્થામાં પ્રતીતિ એક જ મગ્ની હોય છે આપ આન સંબંધમાં શું નિગદ્ય કરો છો, તે કહે

શુરુ-સ્વપ્ન અવસ્થાની પ્રતીતિની માફક જાત અવસ્થાની પ્રતીતિઓ થી.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે બને ?

શુરુ:-કાચુ કે બેડમાં ધમો લિખે છે. અર્થાત્ સ્વપ્ન તથા જાગૃતના ધમો લેખ છે.

શિષ્ય-બેડના ધમો લિખે હોવાનું કારણ ?

શુરુ-બાધ તેમ જ અબાધને લીધે એમ અમારું માનવું છે. સ્વપ્ન અવસ્થામાં જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થયેલી હોય, તે વસ્તુનો જાગૃતાવસ્થાવાળા પુરૂષને મનાવ હોય છે તથા તે એમ જાણે છે કે, મને સ્વપ્નમાં જે મહાજનનો આગમ થયો તે મિથ્યા છે. કાચુકે તે એમ થાય છે કે, મને મહાજનનો આગમ થયો નથી. મારું મન 'સૂક્ત હેતુ'. આ કાચુકથી મને નેનો ઉદ્ભવ થયો. આ પ્રમાણે માયા પણ યથાર્થે બાધ હોય છે.

માવસ્થામાં ઉદ્ભવ પામેલ સ્તંભ વસ્તુનો કોઈપણ અવસ્થામાં જ થતો નથી. વળી સ્વપ્નમાં જે નામાં આવે છે તે સ્મૃતિરૂપે છે. જે જાગૃત અવસ્થામાં જે જોવામાં આવે છે, તેનું જ્ઞાન થાય છે. સ્મૃતિ એમ જ જ્ઞાનમાં જે અંતર રહેલ છે, તે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે. રાખલા રીંકે વિષયના અયોગ તથા વિયોગ પ્રજ્ઞા ઇંદ્ર પુત્રનું હું સ્મરણ કરું

હું, તે મને પ્રાપ્ત થતો નથી તથા હું તેને મેળવવાની ઇચ્છા રાખું છું. આ પ્રમાણે હોવાથી સ્વપ્નના જ્ઞાનની માફક, જાગૃતના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ હોવાથી જાગૃત મિથ્યા છે, એમ કહેવા કોઈ શક્તિમાન નથી આ પ્રમાણે બેડમાં જે અંતર છે, તે મોને પોતાને અનુભવ થાય છે. જેઓ પ્રાણને માનનાગ છે તેઓએ પોતાના અનુભવનો નિષેધ કર્યો જોય નથી.

શિષ્ય-જો કે અનુભવના વિરોધનો પ્રસંગ હોવાથી જાગૃતાવસ્થાની પ્રતીતિઓ પોતે આશ્રયથી મળે છે, એમ કહેવા કોઈ શક્તિમાન નથી, છતાં સ્વપ્નની પ્રતીતિ સમાન જાગૃતની પ્રતીતિઓ છે. કાચુકે બેડમાં માધર્મ્ય છે. આ કારણથી જાગૃતના પદાર્થો પણ નિરાધાર છે, એમ હું કહું છું.

શુરુ:-જે જેનો સ્વતઃધર્મ સંભવતો નથી, તે કદી અન્યના સાધર્મ્યથી તેના ધર્મરૂપે થતો નથી જોકે અગ્નિ ઉપર સ્વરૂપે અનુભવમાં આવે છે, છતાં ઉદકના સાધર્મ્યથી તે શીતસ્વરૂપે થશે નહિ. આ પ્રમાણે સ્વપ્ન તથા જાગૃતમાં વિધર્મતા દર્શાવવામાં આવી (૨૯)

શિષ્ય-વાગ્મતાઓ વિચિત્ર હોવાથી જ્ઞાનમાં પણ વિચિત્રતા આવે છે. માટે વાગ્મતાઓ સતરૂપે છે.

શુરુ-ના તેમ નથી. વાગ્મતાનું અસ્તિત્વ નથી કારણકે તેનું પણ એમ માને છે કે બાદ્ય અર્થની ઉપલબ્ધિ નથી. તે પછી વાગ્મતાની ઉપલબ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે ? આજ હેતુથી કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૩૦ મું.

વાસનાનો અસંભવ.

ન માનોડનુપલબ્ધે ॥૩૦॥

સૂત્રાર્થ—બ્રાહ્મ્યાર્થનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી વાસનાઓનું અસ્તિત્વ યુક્ત નથી.

શિષ્ય—પૂર્વે આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, અર્થ વિના પણ વાસનાની વિચિત્રતાને લીધે જ્ઞાનનું વિચિત્રપણું કેમ વામાં આવ્યું છે

શુર—હે શિષ્ય ! આનું નિરાકરણ હું કહું તે માલગ તાન પોતાના જ પક્ષ પ્રમાણે બ્રાહ્મ્યાર્થનું જ્ઞાન નહિ થતું હોવાથી વામનાનો ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. કારણકે અર્થના જ્ઞાનને લીધે દરેક વિષયના સંબંધમાં અનેક સ્વરૂપવાળી વાસનાઓ હોય છે. જે વિષયોનું જ્ઞાન ન હોય તો વિચિત્ર પ્રકારની વાસનાઓ કેવી રીતે થાય ? જે વાસના અનાદિ છે, એમ માનીએ તો અંધ પરંપરા ન્યાયપટે બ્યવહારને હોપ કરવાવાળી પ્રમાણથી રહિત અનવરથા દોષની પ્રાપ્તિ થાય તથા તેમ ધવાથી અભિપ્રાયને હાનિ પહોંચશે વામનાને લીધે આ જ્ઞાનમૂઠું છે, પણ અર્થને લીધે નથી. આ રીતે વિષયનો નિષેધ કગ્નાર અન્વય તથા વ્યતિરેકનો નિષેધ કરે તો તે અન્વય તથા વ્યતિરેકનું પણ નિગકગ્ણ થયતું સમજવું. કારણકે વિષયના જ્ઞાન વિના વાસનાની ઉત્પત્તિ થતી નથી વામના વિના પણ અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, પણ

અર્થના જ્ઞાન વિના વાસનાની ઉત્પત્તિ હોતી નથી આ પ્રમાણે હોવાથી અન્વય તેમ જ વ્યતિરેકને લીધે વિષયના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થાય છે. વળી વાસનાનો અર્થ સંસ્કારવિશેષ છે, આશ્રય વિના સંસ્કારની કલ્પના થઈ શકે નહિ આ રીતે હોકમાં જેવામા આવે છે. તેમજ વાસનાના આશ્રયરૂપે કોઈ વસ્તુ નથી. કારણકે પ્રમાણથી પણ જ્ઞાનનો અભાવ છે (૩૦)

શિષ્ય—આલય વિજ્ઞાનની વામના શ્રયરૂપે કલ્પના કરીએ તો કેમ ?

શુર—આલય વિજ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી તે વામનાના આશ્રયરૂપે કદી હોઈ શકે નહિ. આથી કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૩૧ મું.
આલય વિજ્ઞાનનું ક્ષણિકપણું.

ક્ષણિક્તવાચ્ચ ॥ ૩૧ ॥

સૂત્રાર્થ—આલય વિજ્ઞાન ક્ષણિકરૂપે હોવાથી તે વાસનાના આશ્રયરૂપે થઈ શકે નહિ. (૩૧)

શિષ્ય—આલય વિજ્ઞાનની કલ્પના વામનાના આશ્રયરૂપે કરીએ તો કેમ ?

શુર—પ્રવૃત્તિ વિજ્ઞાનની માફક આલય વિજ્ઞાન વામનાના આશ્રયરૂપે થવા યોગ્ય નથી કારણકે આપણે માનીએ છીએ કે, આલય વિજ્ઞાન ક્ષણિક છે, જેથી તેના સ્વરૂપની અવરથામાં અભાવ છે.

ત્રણ કાળને વિશે મંબધ રાખનાર, એકરૂપ તથા અન્વયવાળા તેમ જ

સર્વ વિષયને સૂચવવાવાળા દૃશ્યોને
ને અભાવ હોય તો દેશ તથા ક્રાળને
હીધે થતી વાસનાની ઉત્પત્તિ તથા
સ્મૃતિરૂપ પ્રત્યક્ષિગ્નાને વ્યવહાર
સંભવે નહિ. આલય વિગ્નાનનું સ્વરૂપ
સ્થિર માનીએ તો સિદ્ધાંતને હાનિ પહો-
ચશે. વળી વિગ્નાનવાદમાં ક્ષણિકતાનો
સ્વીકાર સમાન હોવાથી બાહ્યાર્થવાદમાં
ક્ષણિકવના સંબંધમાં જે જે કાંઈ દૂષણોની
ઉત્પત્તિ થઈ છે, જેમકે "ઉત્તરોત્પાદે ચ
પૂર્વનિરોધાત્ ઇત્યાદિ, તે સર્વનું અહીં
પણ અનુસધાન લેવું. આ રીતે બાહ્યાર્થ
વાદી પક્ષનું તેમ જ વિગ્નાન વાદીના
પક્ષનું, એમ વૈનાશિકના બેઉ પક્ષનું નિરા-
કરણ કરવામાં આવ્યું. બીજું શૂન્ય
વાદી પક્ષનો તો નિષેધ સર્વ પ્રમાણથી
થઈ શકે છે, માટે તેનું નિરાકરણ
કરવાની જરૂર નથી. સર્વ પ્રમાણવડે
પ્રસિદ્ધ લોકવ્યવહાર લિખિતત્વનો સ્વીકાર
કયાં વિના નિરાકરણ કરવો શક્ય નથી.
કારણકે દૂષણનો અભાવ હોવાથી ઉત્સર્ગ
થઈ શકે છે. (૩૧)

શુરુ:-વૈનાશિકનો સિદ્ધાંત મર્જ રીતે
અયુક્ત છે. આથી કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૩૨ મું.

વૈનાશિક સિદ્ધાંત અયુક્ત.

સર્વસ્થાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-વૈનાશિક સિદ્ધાંત સર્વ
રીતે અયુક્ત હોવાથી તેનું ગ્રહણ કરવું
યુક્ત નથી. (૩૨)

શુરુ:-વધારે શું કહેવું. પણ સર્વ
રીતે વૈનાશિક સિદ્ધાંતની જેટલી જેટલી
વાગ ચોચ્યાચોચના સંબંધમાં પરીક્ષા
કરવામાં આવે છે, તેટલી તેટલીવાર
રેતીનો કુવો જેમ ક્રમાઈ નાય છે
તેમ તે સિદ્ધાંત ટકી શકતો નથી.
જરાપણ પ્રાપ્તિમાં આના સંબંધમાં
ભેદમાં આવતી નથી. માટે વૈનાશિક
તાંત્રવ્યવહાર અયુક્ત છે. વળી બાહ્યાર્થ-
વાદ, વિગ્નાનવાદ તેમ જ શૂન્યવાદ આ
ત્રણે એક બીજાથી વિરૂદ્ધ ઉપદેશ કરે
છે. આથી બૌદ્ધવાદીનું બોલવું અસંબંધ
છે. આથી એમ ત્રિવિધ થાય છે કે,
આ સૃષ્ટિ વિરૂદ્ધ અર્થના ગાનથી
મોહને પામે, એવા હેતુથી સૃષ્ટિ પ્રતિ
પોતાનો દ્વેષ જ કેવળ દાખવ્યો છે.
મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓએ બૌદ્ધવાદપર
જરા પણ આદર કરવો નહિ, એમ
અભિપ્રાય છે. (૩૨)

શિષ્ય:-બૌદ્ધ મતને અનુસરતો જ
જૈન મત અર્થાત્ દિગંબર મત છે,
માટે તેના સંબંધમાં આપનો શું
પ્રવાચો છે, તે કહેશો.

શુરુ:-એકજ પદાર્થમાં સત્ તેમજ
અમત્ આદિ મર્વની યોજના કરવામાં
આવતી હોવાથી દિગંબરવાદ અમંમત
છે. આથી ૩૩ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૬૬—સૂત્ર ૩૩ મું.

એક ધર્મીમાં અનેક ધર્મનો

અભાવ.

નૈકસ્મિન્નસંભવાત ॥ ૩૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—એક જ ધર્મીમાં અનેક પ્રકારના ધર્મોનો અભાવ હોવાથી આ દિગ્ગંજરવાદ અચુક છે (૩૩)

શિષ્ય:—જો દ્વિધાદતું તો આપે નિગ-
કરણ કર્યું. પણ દિગ્ગંજરવાદ અથવા
રયાદવાદનું હવે નિરાકરણ કરવું જોઈએ.
અમારા મન પ્રમાણે સાત પ્રકારના
પદાર્થો કહેલા છે. જેવાકે જીવ, અજીવ,
આત્મવ, સંવર, નિર્જર, બંધ તથા
મોક્ષ. પણ સંક્ષેપે કરી લોકતા તથા
લોચ્ય એવા બેજ પદાર્થો છે. બીજી એમ
માનીએ છેએ કે, આ બેઉમા યથાથોચ્ય
બીજા બધાનો અંતર્ભાવ છે. આ
લોકતા તથા લોચ્યનાજ પ્રપંચરૂપે બીજા
અસ્તિકાય અદ્યોત પદાર્થોનું નિરૂપણ
અમે કરીએ છીએ.

(૧) જીવ લોકતા (૨) અજીવ: લોચ્ય.

(૩) આત્મવ. મિથ્યા પ્રતિતિ (૪) સંવર: પ્રતિતિને
રોકતી તે અર્થાત્ યમનિયમાદિ (૫) નિર્જર.
પાપને નાશ કરનાર નય. (૬) બંધ કર્મ.
(૭) મોક્ષ કર્મ પાગનો નાશ.

જેવા કે જીવાસ્તિકાય, પુરુષા-
સ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય,
તથા આકાશાસ્તિકાય—આ સર્વના અનેક
પ્રકારના લિન્ન લિન્ન લેદોની અમાગ
મિદ્ધાતમાં અમે કલ્પના કરીએ છીએ
તથા તેઓનું વર્ણન કરેલ છે. બીજી
સર્વત્ર સપ્તલંગી નામનો ન્યાય અમે
માનીએ છેએ. જેવા કે, સ્થાદસ્તિ,
સ્થાનાસ્તિ, સ્થાદસ્તિ અનાસ્તિતય, સ્થાદ
વક્તવ્ય, સ્થાદસ્તિ આવક્તવ્યશ્ચ,
સ્થાનાસ્તિ આવક્તવ્યશ્ચ, સ્થાદસ્તિ
અનાસ્તિ આવક્તવ્યશ્ચ.

(૧) જીવાસ્તિકાય—જીવ સ્વરૂપ પદાર્થ.

(૨) પુરુષાસ્તિકાય—પરમાત્મ સંપદરૂપ પદાર્થ.

(૩) ધર્માસ્તિકાય—સમ્યક્ પ્રતિતિથી અનુમાન
થવા યોગ્ય. (૪) અજીવનું અધિભાગ અર્થાત્
દેહાદિમા આનનું તે અધર્માસ્તિ કાય (૫)
આકાશાન્તિકાય—કાલ પણ રીતના આવરણનો
અભાવ. (૬) સપ્ત લંગી—સાત પકાગનો
સમૂહ, જેના કે છે, છે, નથી છે તે નથી. છતાંદિ
(૭) સ્થાદસ્તિ—વસ્તુનું કંઈ એક અસ્તિત્વ છે,
એ પ્રથમ નિયમ. (૮) સ્થાનાસ્તિ—વસ્તુનું કંઈ
એક અસ્તિત્વ નથી તે બીજો નિયમ. (૯)
સ્થાદસ્તિઅનાસ્તિતય—વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે તે
નથી તે. (૧૦) સ્થાદવક્તવ્ય—એકવાર પણ
નિરૂપણ કરવા અશક્ય. (૧૧) સ્થાદસ્તિ યા
વક્તવ્ય—છે તથાએકવાર કહેવા અશક્ય. (૧૨)
સ્થાનાસ્તિ યાવક્તવ્ય—નથી તથા એકવાર
કહેવા અશક્ય (૧૩) સ્થાદસ્તિ અનાસ્તિ યા-
વક્તવ્ય—છે તથા નથી, તેમ જ નિરૂપણ

કરના અશક્ય.

આ રીતે એકત્વ તથા નિત્યત્વ આદિમાં સપ્તલંગી ન્યાયની ચોજના અમે કહીએ છીએ.

શુરુ-આ રીતનું તમારું માનવું અચુકત છે.

શિષ્ય-આપ અચુકત કેમ કહો છો ?

શુરુ-એકમા જ સાત પ્રકારના ધર્મોનો અભાવ છે એક જ ધર્મીમા એકી વળતે સત્ તેમ જ અમત્વાદિ વિરૂદ્ધ ધર્મનો સમાવેશ શીત તથા ઉષ્ણની માફક સંભવી શકે નહિ આ માત પદાર્થોનું જે પ્રકારે વિવેચન કર્યું છે તે પ્રકારે તે પદાર્થો તે રીતના થાય કે ન પણ થાય કારણકે બીજી રીતે હોય કે ન હોય, એ રીતનું અનિશ્ચિત મન સંશયવાળા જ્ઞાનની માફક અપ્રમાણરૂપે થવું જોઈએ.

શિષ્ય-હે ભગવન ! વસ્તુ અનેકાત્મક છે, આ રીતના મનની ઉત્પત્તિ નિશ્ચયાત્મક વસ્તુની પણ હોય છે, માટે અશય જ્ઞાનની માફક અપ્રમાણરૂપે થવા ચોખ્ખું નથી.

શુરુ-ના, તારું કહેવું જોડું છે મર્મ વસ્તુમા જો મનુષ્યને નિઃકુશ રીતે અનેકાત્મપણાનું જો જ્ઞાન થાય તથા તે પ્રમાણેનો નિશ્ચય થાય તો પછી વસ્તુમાં રહેલ સાદૃશ્યતાને લીધે ન્ય દરિયો, સ્થાનાસિત ઇત્યાદિ વિકરણો આવી પડવાથી વસ્તુના સ્વરૂપમાં અનિશ્ચયાત્મકતા જ થવી જોઈએ. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરનારને નિશ્ચય કરવાના ફળમા એક વળત

અસ્તિત્વ થાય તથા બીજે પક્ષે નાસ્તિત્વ થાય. આમ થાય તો પ્રમાણ, પ્રમેય, પ્રમાતા તથા પ્રમિતિ આદિમાં પૂર્ણપણે નિશ્ચય નહિ થવાથી તે ઉપદેશ કરવા કેવી રીતે શકિતમાન થાય વળી તીર્થકરના અભિપ્રાયને અનુસરનાગઓની અનિશ્ચિત સ્વરૂપવાળી ઉપદૃષ્ટિ વસ્તુમા કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ થઈ શકે ? કાણુકે જ્યારે પૂર્ણરીતે જ્ઞાન તો નિશ્ચય હોય છે તો તેની સાધનાને માટે નિયમનવાળા સર્વ લોકની પ્રવૃત્તિ થાય છે, નહિ તો થતી નથી. માટે અનિશ્ચયાત્મક અર્થવાળા શાસ્ત્રને જ્ઞાનાશનું વચન મદોન્મત્ત પુરૂષની માફક અવિશ્વમળીય હોતું જોઈએ તે જ રીતે પાંચ પદાર્થોની પાંચ મંજ્યા છે. હવે તે પદાર્થો છે કે નથી, આ રીતની કટપના કરવાથી એક પક્ષમા અધિક મંજ્યાની પ્રાપ્તિ થશે તથા અન્ય પક્ષે ન્યૂન મંજ્યાની પ્રાપ્તિ થશે. આ પદાર્થો અકથનીય છે, એમ સંભવી શકતું નથી જે પદાર્થ અવકનન્ય હોય, તે કથનીય હોઈ શકે નહિ. અમુક કથનીય છે તેમ જ અમુક અકથનીય છે, આ બે શબ્દો વિરૂદ્ધ છે. વળી કહેવામા આવતા પદાર્થોનો નિશ્ચય થાય છે તેમ જ નથી થતો, વળી પદાર્થ નિશ્ચયનું જ્ઞાન સમ્યક્ દર્શન રૂપે છે અથવા નથી, આથી ભિન્ન અમ્યક્ દર્શનરૂપે છે અથવા નથી, આ પ્રમાણેનું વિરૂદ્ધ બોલવું, પ્રમત્ત પુરૂષનું જ હોઈ શકે, પણ નિશ્ચયવાળા નિદ્ધા તીર્થ બોલવું આ રીતનું હોઈ શકે નહિ એક પક્ષે સ્વર્ગ તથા મોક્ષનું અસ્તિત્વ છે તેનો અભાવ છે. એક પક્ષે નિત્યતા સિદ્ધ છે તથા બીજે પક્ષે

અનિત્યતા છે, આ રીતે અનિશ્ચયાત્મક વસ્તુમા જે પ્રવૃત્તિ થવી તે અચુકત છે. શાસ્ત્રમા નિશ્ચિત સ્વભાવવાળા અનાદિ સિદ્ધિ જીવ આદિનો અનિશ્ચિત સ્વરૂપ વાળા થવાનો પ્રસંગ આવે. આ રીતે એક ધર્મરૂપ જીવાદિ પદાર્થોમા સત્ત્વ તેમજ અસત્ત્વરૂપ વિરૂદ્ધ ધર્મનો અસંભવ છે. માટે સત્ત્વરૂપ એક ધર્મમા અસત્ત્વરૂપ અન્ય ધર્મનો અસંભવ છે તે જ રીતે અસત્ત્વમા સત્ત્વનો અસંભવ છે. આ કારણથી અહીં તેનો સિદ્ધાંત અચુકત છે. આથી એક, અનેક, નિત્ય, અનિત્ય, વ્યતિરિક્ત, અવ્યતિરિક્ત આદિ અનેકપણાના સ્વીકારનું નિરાકરણ થવું જોઈએ. વળી પુરૂષલ સદાકે અણુમાથી મધ્યતોની ઉત્પત્તિ થાય છે એ પ્રમાણે જે તમારી કલ્પના છે તેનું નિરાકરણ પૂરું કરેલ આપુવાદના નિરાકરણવડે નિનાકરણ થાય છે. માટે તેના પૃથક્ નિર્ણયની ફરજ આવશ્યકતા નથી. (૩૩)

શિષ્ય - અમે એમ માનીએ છીએ કે ધર્મ એક છે, પણ તેમા અનેક વિરૂદ્ધ ધર્મનો સમાવેશ થાય છે.

શુદ્ધ - તેમ જો માનશો તો આત્મામા પરિચ્છિન્નપણુનો દોષ અવશે તેનું કેમ? આ જ કારણથી ૩૪મા સૂત્રમા કહ્યું કે,

અધિકરણ ૬ કું - સૂત્ર ૩૪ મું

આત્મા અપરિચ્છિન્નરૂપે

एव चात्माऽकात्स्न्यम् ॥૩૪॥

સૂત્રાર્થ - વળી આ રીતે માનવાથી આત્માને પરિચ્છિન્નપણુની પ્રાપ્તિ થશે (૩૪)

શુદ્ધ - જેવી રીતે એક ધર્મમા વિરૂદ્ધ ધર્મનો અસંભવ છે તથા આ રીતનો દોષ તમારા સ્વાદ્વાદમા લાગુ જ છે તેમ આત્મામા અર્થાત્ જીવમા પૂર્ણપણુના અભાવરૂપ દોષની પ્રાપ્તિ થશે.

શિષ્ય - અમારા મત પ્રમાણે આ દોષની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે ?

શુદ્ધ - તમે અહીં તો એમ માનો છો કે શરીરના પરિમાણવાળો જીવ છે. વળી જીવ શરીરના પરિમાણરૂપે થવાથી તે અપૂર્ણ, સ્વવ્યાપકથી રહિત, પરિચ્છિન્નરૂપે છે. માટે આત્માઘટાદિની માફક અનિત્ય થવાનો પ્રસંગ આવશે. શરીરનું પરિમાણ ઓછું એક ગરબું હોતું નથી. આથી મનુષ્યનો જીવ મનુષ્યના શરીરના પરિમાણવાળો થાય છે. વળી કોઈ એક કર્મના વિપાકને લીધે તેને હસ્તિ જન્મની પ્રાપ્તિ થાય તો પછી મનુષ્યનું શરીર નાનું હોવાથી હસ્તિના આખા શરીરમા તેની વ્યાપ્તિ થવી જોઈએ નહિ. તેમ જ કીડીનો જન્મતેને જો પ્રાપ્ત થાય તો કીડીના શરીરમા મનુષ્યનું આણું શરીર માઈ શકે નહિ. એ જ જન્મમા કુનાર, યૌવન, વૃદ્ધ વગ્યામા પણ આ દોષ સમાન છે.

શિષ્ય:-આ પ્રમાણે થઈ શકે એમ છે. કારણકે જીવ અનંત અવયવવાળો છે. તેના અવયવો અત્પ શરીરમાં સંકેતને પામે છે તથા મહાન્ શરીરમાં વિકાસને પામે છે.

શુરુ:-તું મને કહે કે, આ અનંત જીવાવયવોના સમાન દેશપણાનો નાશ થાય છે કે નથી થતો ? જો પ્રતિઘાત થતો હોય તો અનંત અવયવોનો પ્રમાણેશ પરિચ્છિન્ન પ્રદેશમાં થઈ શકશે નહિ જો તું એમ માનતો હોય કે પ્રતિઘાત થતો નથી તો પણ સર્વ અવયવોનો પ્રદેશ એક અવયવના પ્રદેશ જેટલો થાય છે. આથી વિસ્તાર આદિનો અભાવ થવાથી જીવનો આણુમાત્ર થવાનો પ્રસંગ આવશે. વળી શરીરમાનવડે વિલકત થયેલ જીવના અવયવોનું અનંતપણું માનવું, એ પણ ઠીક નથી. (૩૪)

શિષ્ય:-આપણે એમ માનીએ કે ત્યારે મોટું શરીર પ્રાપ્ત કરવું હોય ત્યારે કેટલાક જીવાવયવો પાસે આવે છે તેમ જ નાનું શરીર પ્રાપ્ત કરવું હોય ત્યારે કેટલાક દૂર જતા રહે છે. આ રીતે માનશું તો પછી જીવને પરિચ્છિન્નતાની પ્રાપ્તિ થશે નહિ.

શુરુ:-વિકારાદિ દોષની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવી પડવાથી અવયવના નાના મોટા થવાને લીધે જીવ દેહના પરિભાણવાળો થાય છે, એ જાની શકે નહિ. આ કારણથી ૩૫ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે, કે:-

—

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૩૫ મું.
શુ જીવ દેહના પરિભાણવાળો ?

ન ચ પર્યાયાદ્યવિરોધો
વિકારાદિભ્યઃ ॥૩૫॥

સૂત્રાર્થ:-વિકારાદિ દોષને લીધે અવયવોનું નાના મોટા રૂપે થવું, એ વિરોધયુક્ત છે.

ટીકા:-શુરુ-અતુકમે કરીને અવયવોના વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થાય છે, તે કારણથી જીવ આ દેહના પરિભાણસ્વરૂપે છે, એ પ્રમાણે જાનવું અશક્ય છે.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો કે, જીવ દેહના પરિભાણસ્વરૂપે ન જાની શકે ?

શુરુ:-તેનું કારણ એ કે, તેમ થવાથી વિકારાદિ દોષનો પ્રસંગ આવી પડશે. જીવનું અવયવોના વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થતો હોવાથી વારંવાર જીવને પણ વૃદ્ધિ તથા ક્ષયની પ્રાપ્તિ થશે તથા આ પ્રમાણે થવાથી જીવનું વિકારીપણું ટળી શકશે નહિ. વળી જીવ વિકારીરૂપે થવાથી અર્માદિની માફક તેમા અનિત્ય થવાનો પ્રસંગ આવશે. જ્ઞાનના આવરણરૂપ આઠ ઉકરનાં ક્રમોથી જીવ વિંટળાયેલો છે. વળી તે સંસારરૂપી સાગરમાં ડૂબેલો છે. આ જીવને જેમ તું જાણું નહીને મામે પાર પહોંચાડે છે તેમ કેમરૂપ જાંબનનો નાશ થવાથી જીવની ઉર્ધ્વગતિ થાય છે, જેથી તેને જાંબમાંથી જે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જીવને વિકારીપણું થવાથી થઈ શકશે નહિ.

આ મિવાય બીજું પણ કારણ હું કહું
તે સાલણ વળી અવયવોને વૃદ્ધિ તથા
ક્ષયની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી જીવમા
આગમ તથા અપગમરૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિ
થશે; તથા તેમ થવાથી જગત્કલ્પની
માટેક આત્મામા પણ અનામતપણુની
પ્રાપ્તિ થશે. વળી કોઇ એક અવયવ જેની
સ્થિતિ હશે, તે આત્મારૂપે થશે. વળી
આ અવયવ તે આત્મારૂપે છે, એમ
નિરૂપણ કરવા કોઈ શક્તિમાન થશે
નહિ. આ મિવાય અન્ય પણ કારણ
છે. આ જીવના અવયવોની જ્યારે
વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે તેની ઉત્પત્તિ ક્યાથી
થાય છે તેમજ જ્યારે અવયવોનો નાશ
થાય છે ત્યારે તે અવયવોનો કય
શેમાં થાય છે, તે જાણવું જોઈએ. ભૂતો-
માંથી જીવનો પાદુભાવ થાય નહિ
તેમ જ ભૂતોમાં જીવનો કય કદી થઈ
શકે નહિ કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે
જીવમાં પચમહાભૂતનો અભાવ છે.
વળી જીવના અવયવના આધારરૂપે કાંઈ
અન્ય માધારણ અથવા અગાધારણ
વસ્તુનું નિરૂપણ થઈ શકેલું અગત્ય
છે. કારણકે જીવમા પ્રમણનો અભાવ
છે. આ મિવાય બીજું પણ કારણ છે
આ પ્રમાણે થવાથી અનિશ્ચિત સ્વરૂપ
વાળો આત્મા થશે. કારણ કે અવયવોની
વૃદ્ધિ તથા કય થવાના મંબધમા કાંઈ
પણ નિયમ હોતો નથી આથી આ
રીતના હોયને લીધે અનુક્રમે કરી અવ
યવોનાં જે વૃદ્ધિ તથા કય છે તે
આત્માના જ છે, એ નીનવું માનવું
અશક્ય થઈ પડશે.

શિષ્ય:-પૂર્વોક્ત સૂત્રવડે આત્મા શરી
રના પરિમાણ સ્વરૂપે છે. જે કે વૃદ્ધિ
તથા ક્ષયવાળા લિપ્ત શરીરની પ્રાપ્તિ
થવે જે કે આત્મામાં અપૂર્ણતાનો પ્રમંગ
આવશે તથા તેથી અનિત્યતા પ્રાપ્ત
થશે વળી આત્માના પરિમાણની
સ્થિતિનો અભાવ થશે, એ વાત ખરી,
પણ જેમ નદીનો પ્રવાહ અનુક્રમે આગ્યો
જ આવે છે, એ રીતે આત્મામાં પણ
નિત્યતા માનીએ તો કેમ? જેવી રીતે
ઝડપટવું જ્ઞાન સ્થિતિથી રહિત છે,
પણ તેથી કંઈ તેના વિસ્તારની નિત્ય-
તામાં જરા પણ અભાવ થતો નથી,
આ રીતની હું દિગંબરવાદીની આશંકા
છે, તેવું આપ નિરાકરણ કરશો.

શુદ્ધ:-વિસ્તાર અવસ્તુરૂપે થશે, જેથી
આત્મા શુન્યરૂપે થશે. વળી જે વસ્તુરૂપે
તું માનીશ, છતાં વિકારાદિ દ્વયોનો
પ્રમજ આવી પડવાથી તારો પક્ષ કેવળ
અયુક્ત જ છે. (૩૫)

શિષ્ય:-દેહના પરિમાણના મંબધમાં
જેવટના શરીરના પરિમાણની સ્થિતિ
અમે જોનો નિત્ય માનીએ છીએ.

શુદ્ધ:-જે તમે જેવટની શરીરના
પરિમાણની સ્થિતિ નિત્ય માનશો તો
આદિ તથા મધ્યના શરીરના પરિમાણની
સ્થિતિ પણ નિત્ય માનવી પડશે. કારણ
કે આદિ તથા મધ્યનો અંત્યની મારો
જરા પણ જોઈ નથી આ જરૂરનાથી
કાનું છે કે:-

અધિકરણ ૬ કું—સૂત્ર ૩૬ મું.

જૈનત્વં ખંડન.

અન્યાવસ્થિતે શ્રોમયનિવ્યત્વા-

દવિશેષ ॥ ૩૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-અત્ય અર્થાત્ મોક્ષની અવસ્થામાં થનારું જીવ પરિભાણુ નિત્ય થવાથી પૂર્વના આદિ તથા મધ્ય પરિભાણુ પણુ નિત્ય થશે. કારણ કે તેમાં ભિન્નતા નથી. (૩૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-અમે જેન લોકો અત્ય અર્થાત્ મોક્ષાવસ્થામાં થનાર જીવ પરિભાણુ નિત્યરૂપે છે, એમ માનીએ છીએ.

શુર:-આમ માનશે તો અત્યની માફક આદિ તથા મધ્ય જીવ પરિભાણુ પણુ નિત્યપણુ પ્રાપ્ત થશે. આથી આદિ, મધ્ય તથા અત્ય ત્રણે અવસ્થાઓ એક સરખી હોવી જોઈએ. જવ એક શરીરના પરિભાણુવાળો વો જોઈએ, પણ વૃદ્ધિ તથા ક્ષય ક્ષત ભિન્ન શરીરની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ હિ. અથવા તો અત્યરૂપે જીવ પરિભાણુની સ્થિતિ થાય છે. આથી પૂર્વની જે અવસ્થાઓમાં પણુ જીવ શરીરાવસ્થિત પરિભાણુવાળો થવો જોઈએ. આથી સામાન્ય રીતે સર્વદા આણુરૂપે થવા તો મહાન્તરૂપે જીવને માનવો ડશે. પણ શરીરના પરિભાણુવાળો નહિ. ડટે જોડા ધર્મની માફક જેન મત પણુ ચુકત છે, એમ માનવું. (૩૬)

શિષ્ય:-અમે માહેશ્વરો એમ માનીએ છીએ કે, ઇશ્વર પ્રધાન તથા પુરુષના અધિક્ષાતા હોવાથી જગતના કારણરૂપે છે. આ રીતે માનીએ તો તેમાં શું દોષ છે ?

શુર:-આમ માનવું પણ અચુકન છે. કારણ કે ઇશ્વરમા પ્રાણીના દોષો આવવાથી ઇશ્વરમા અનીશ્વરપણું પ્રાપ્ત થશે. આથી જ ૩૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ મું—સૂત્ર ૩૭ મું.

કારણ કાર્યની અનૈક્યતા.

પણ્યુક્તસામજ્ઞમ્યાત ॥ ૩૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-કારણ તથા કાર્યની એક્યતા નહિ હોવાથી ઇશ્વરનું અધિક્ષાતારૂપે થવું ચુકત નથી (૩૭).

ટીકા:-શિષ્ય:-આપે, હે ભગવન્ ! જોડા તેમજ દિગ્ગજરવાદીનું જે ખંડન કર્યું તે મેં માન્ય કર્યું, પણ કેવળ ઇશ્વર જ જગતના કારણ સ્વરૂપે છે એમ માનનારા પાશુપતવાદી એવા મતનો અમે પ્રતિપેદ કરીએ છીએ.

શુર:-હે શિષ્ય ! તું કેવી રીતે પ્રતિપેદ કરે છે, તે તો જણાવ.

શિષ્ય:-પ્રથમસૂત્રના ૧લા અધ્યાયના ૪ થા પાદના ૨૩ તથા ૨૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, “પ્રકૃતિય પ્રતિજ્ઞાદશાન્તાનુપોગા, અમિષ્ણોપદેશાગ પ્રતિજ્ઞા તથા દુષ્ટાંતને વિરોધ ન આવે, એ હેતુથી પ્રથમ ઉપાદાન કરણરૂપે તથા નિમિત્ત કારણરૂપે છે, સદિ મંદરૂપનો ઉપદેશ હોવાને

લીધે પ્રદક્ષ પ્રકૃતિરૂપે તેમ જ કર્તારૂપે છે.” આ એક સૂત્રવડે પ્રકૃતિ સ્વરૂપે કરી તેમ જ અધિષ્ઠાતા સ્વરૂપે કરી એમ ઉભય સ્વભાવવાળા પરમાત્મા છે, એમ શ્રી વ્યાસ ભગવાને સિદ્ધ કર્યું છે. જો સામાન્ય રીતે ઇશ્વર જગતના કારણરૂપે છે, આનો નિષેધ કન્વામા આવે તો પૂર્વ પક્ષ તથા ઉત્તર પક્ષનો વિરોધ આવવાથી સૂત્ર કરનાર શ્રી વ્યાસ ભગવાનનું વચન ‘જોડું’ કરશે ઇશ્વર પ્રકૃતિ ભાવથી રહિત, અધિષ્ઠાતારૂપે, કેવળ નિમિત્ત કારણરૂપે છે આનો ચત્ત્રવડે પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે, વેદાંતમા પ્રદક્ષની ઐક્યતા સિદ્ધ કરી છે તથા તેમ માનવાથી ઉપરના વચનનો વિરોધ આવશે. આ રીતે ઇશ્વરકલ્પના અનેક પ્રકારની તથા વેદથી વિરૂદ્ધ છે. માગ્ય તેમ જ યોગદર્શનને પ્રધાન માનનારા કેટલાકે એમ કલ્પના કરે છે કે, પ્રધાન, તથા પુરૂષના અધિષ્ઠાતારૂપે તેમ જ નિમિત્ત કારણરૂપે ઇશ્વર છે તથા પ્રધાન પુરૂષ તથા ઇશ્વર એક બીજાથી વિલક્ષણ છે. મહેશ્વરના મતને અનુમનનારા એમ કહે છે કે, કાર્ય, કારણ, યોગ, વિધિ તથા હુન્નવાળા પાત્ર પદાર્થો છે. પશુ પતિ સ્વરૂપ ઇશ્વરે જ આ પાત્ર પદાર્થનો ઉપદેશ કર્યો છે, કે જેથી જીવને બધનમાંથી છૂટકો થાય વળી તેઓ એમ વર્ણન કરે છે કે, પશુપતિ ઇશ્વર સ્વરૂપે તથા નિમિત્ત કારણરૂપે છે વળી વેદોપદેશ આદિ દર્શનને અનુમનનારા કેટ

લાકે કોઈપણ પોતાની પ્રક્રિયાને અનુસરી ઇશ્વર નિમિત્ત કારણરૂપે છે, એમ વર્ણન કરે છે. આ બધાના સળધમા આપનો શુ મત છે તે કહો.

શુરુ-હા શિષ્ય ! આનો ઉત્તર હું કહું તે સાભળ આ જ હેતુને ધર્મ “પત્યુરસામગ્રસ્યાત કારણ તથા કાર્યની ઐક્યતા નહિ હોવાથી ઇશ્વરનું જગતના કારણરૂપે યવું સુક્ત નથી.” આવીતની સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે પતિ અર્થાત્ ઇશ્વર પ્રધાન તથા પુરૂષના અધિષ્ઠાતારૂપે હોવાથી જગતના કારણરૂપે નથી.-

શિષ્ય-કેમ નથી ?

શુરુ-ના, તેમ નથી કારણ કે જોડમાં મરખાપણું નથી કારણકે પ્રાણી માત્રના લેહને રચનારા પરમાત્મા હોન, મધ્યમ તથા ઉત્તમ ભાવ આવવાથી આપણી માફક તેમાં રાગ દ્વેષ આદિ દોષનો પ્રમંગ આવી પડશે આથી પરમાત્મામા ઇશ્વરપણું રહેશે નહિ

શિષ્ય-આ જે ગગદોષાદિનો પ્રશ્ન છે, તે પ્રાણીના કર્મને આધીન છે. મા’ આમા દોષનો અભાવ છે.

શુરુ-ના, તેમ નથી કારણકે - પ્રવૃત્તિને કરવા યોગ્યરૂપે છે તથા ઇ’ પ્રવૃત્તિને કરનારૂપે છે આમ યવ તેઓમા અર્થાત્ કર્મ તથા ઇશ્વર અન્યોન્યાધ્રયનો દોષ પ્રાપ્ત થશે

શિષ્ય-કર્મ તથા ઇશ્વર રૂપે છે, તેથી દોષપ્રાપ્તિ થતી ન

શુરુ:-ના; જેમ વર્તમાનકાળમાં
 હું અન્યોન્યાશ્રયનો દોષ છે, તે જ
 માણે ભૂતકાળમાં પણ અન્યોન્યાશ્રયનો
 ૧૫ હોયો જ નોંધજે, જેથી અધ પર-
 રા ન્યાયની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી
 શયસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, “પ્રવર્તનાત્કરણા દોષા
 ર્થઃ-ચત્રની કરવામાં આવતું કર્મ
 ૧૫રૂપે છે.” આ રીતનો ન્યાય દર્શન-
 ળાનો બિદ્ધાંત છે. દોષના અભાવથી
 યુક્ત થયેલો કોઈ પણ સ્વાર્થમાં
 ૧૫વા પરાર્થમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી.
 વાર્થમાં પ્રયુક્ત થયેલ સર્વ જન પરા-
 ર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, એમ કહેવું
 પ્રયુક્ત છે. ઇશ્વરમાં સ્વાર્થતા છે,
 પ્રેમ માનશું તો તેમાં ઇશ્વરત્વના
 મલાવપણાનો પ્રમંજ આવશે. ઇશ્વર
 રૂપસ્વરૂપે છે, એમ માનવાથી તથા
 તેજ રીતે પુરૂષમાં ઉદાસીનતા છે, એમ
 માનવાથી ઇશ્વરના અધિષ્ઠાતાપણામાં
 પ્રયોગ્યપણાનો પ્રસંગ આવશે. (૩૭)

શિષ્ય:-ઇશ્વર અધિષ્ઠાતારૂપે છે, એમ
 કહીએ તો શું વાંધો છે ?

શુરુ:-પ્રધાન તથા પુરૂષથી ભિન્ન
 ઇશ્વરનો સંબંધ ન હોય તો તે પ્રધાન
 તથા પુરૂષના અધિષ્ઠાતારૂપે થઈ શકે
 નહિ. આ જ હેતુથી કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭મું—સૂત્ર ૩૮ મું.
 શું ઇશ્વર પ્રધાનાદિના અધિષ્ઠાતા
 નહિ ?

સંવંધાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

સૂત્રાર્થ-પ્રધાન તથા પુરૂષની આથે
 ઇશ્વરનો સંબંધ નહિ હોવાથી ઇશ્વર

પ્રધાન તથા પુરૂષના અધિષ્ઠાતારૂપે થઈ
 શકે નહિ. (૩૮)

શુરુ:-ઇશ્વરના અધિષ્ઠાતાપણામાં
 બીજી રીતે પણ અયોગ્યતા છે.

શિષ્ય:-કેવી રીતે ?

શુરુ:-પ્રધાન તથા પુરૂષથી ભિન્ન
 ઇશ્વર, સંબંધ વિના પ્રધાન તથા પુરૂષના
 અધિષ્ઠાતારૂપે થઈ શકે નહિ. સંયોગ
 સ્વભાવવાળા સંબંધનો સંભવ આ
 રથજે નથી. કારણ કે પ્રધાન, પુરૂષ
 તથા ઇશ્વર આ ત્રણેમાં સર્વવ્યાપકતા
 તથા નિરવયવપણું છે. તેમજ સમ-
 વાય સ્વભાવવાળો સંબંધ પણ આ
 રથજે યોગ્ય નથી. કારણકે આશ્રય તથા
 આશ્રયિ ભાવના નિરૂપણનો અભાવ છે.
 તેજ પ્રમાણે બીજા કોઈ કાર્યવાચક
 સંબંધની કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી.
 કારણકે અત્યાર સૂધી કાર્ય તથા કારણ
 ભાવની અસિદ્ધિ છે.

શિષ્ય:-ત્યારે બ્રહ્મવાદીઓને કેવી
 રીતે કારણ તથા કાર્યભાવની શંકા
 થાય છે ?

શુરુ:-ના, તેમ કહેવું પણ યુક્ત
 નથી બ્રહ્મવાદીને કેવળ તાદાત્મ્યવાચક
 સંબંધની જ ઉપપત્તિ છે.

શિષ્ય-શાસ્ત્રના બળથી બ્રહ્મવાદી
 કારણાદિ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે,
 તેનું કેમ ?

શુરુ:-જે રીતે વસ્તુનું સ્વરૂપ જોવા-
 મા આવે છે, તે જ પ્રકારે તેને માનવું
 નોંધજે, આ રીતનો નિયમ હોતો નથી.

દષ્ટાંતના મામર્યથી કારણાદિ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનાર પ્રતિપક્ષી પણ જેમ જુએ છે તેમ જ અઘળું માને છે, એમ કહેવું, તે અતિશયોકિત છે.

શિષ્ય-ગાત્રની રચના સર્વજ્ઞ એવા અધિઓએ કરેલી છે, માટે શાસ્ત્ર સત્ત્વરૂપે છે, જેથી શાસ્ત્રબળ તેમજ પ્રતિપક્ષીનું બળ સમાન છે.

શુરુ-ના, તેમ નથી કાણુકે ગાત્ર મા તથા સર્વજ્ઞતામાં એક બીજાના આશ્રયપણાનો પ્રસંગ છે. જેમકે શાસ્ત્રની પ્રતીતિથી સર્વજ્ઞપણાની ત્રિવિધ યાય છે તથા સર્વજ્ઞની પ્રતીતિથી શાસ્ત્રની સિદ્ધ યાય છે. માટે સામ્ય તથા યોગવાદીઓની ઇશ્વર સંબંધી કલ્પના અચુકન છે. એ જ પ્રમાણે વેદથી બાહ્ય અન્ય શાખાઓમાં ઇશ્વર કલ્પના જોવામાં આવે તો તે અચુકત માનવી. (૩૮)

શિષ્ય:-ઇશ્વરને અધિષ્ઠાતારૂપે માનવામાં આ સિવાય અન્ય કાંઈ હોય છે ?

શુરુ-હા, અધિષ્ઠાનનો ઇશ્વરમા અભાવ હોવાથી તેને અધિષ્ઠાતારૂપે માની શકાય નહિ. આ જ હેતુથી કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૩૯ મું.

ઇશ્વરમાં અધિષ્ઠાનનો અભાવ.

અધિષ્ઠાતાનુષપચ્છેદ્ય ॥ ૩૦ ॥

સત્યાર્થ-ઇશ્વરમાં અધિષ્ઠાનની અપ્રાપ્તિ હોવાથી તેમાં અયોગ્યતા છે (૩૯)

શુરુ-તાર્કિક કરવાવાળાથી કલ્પિત ઇશ્વરનો અભાવ છે. કારણકે જેમ કલ્પ-

ના કરાયેલો કુંભાર મૃત્તિકાદિમાં અધિષ્ઠાતારૂપે છે તેમ ઇશ્વરની પ્રવૃત્તિ પણ પ્રધાન આદિના અધિષ્ઠાનરૂપે થઈ શકે. પણ આ રીતનો સંભવ નથી. કારણકે પ્રત્યક્ષ ભાવથી રહિત, રૂપાદિથી રહિત પ્રધાનનો ઇશ્વરના અધિષ્ઠેયરૂપે સંભવ નથી. કારણકે મૃત્તિકા આદિ કર્તા પ્રધાનમા વિલક્ષણતા છે. (૩૯)

શિષ્ય:-ઇન્દ્રિયોની પેઠે ઇશ્વર પ્રધાનના અધિષ્ઠાનરૂપે છે, એમ કહીએ તો કેમ ?

શુરુ-તેમ બને નહિ. કારણ કે ભોગાદિ ઇન્દ્રિયોમાં જોવામાં આવે છે પણ અહીં ભોગાદિ જોવામાં નથી આવતા. આથી કહ્યું છે કે;-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૪૦ મું.

ઇશ્વરમાં ભોગાદિનો અભાવ.

કરણવચ્ચેન્ન મોગાવિશ્વઃ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:-ઇન્દ્રિયોની પેઠે ઇશ્વર પ્રધાનના અધિષ્ઠાનરૂપે છે, એમ કહેશે તો તે ચુકત નથી. કારણ કે ઇન્દ્રિયોમાં ભોગાદિ જોવામાં આવે છે, તેમ અહીં ભોગાદિનો સંભવ નથી. (૪૦)

શિષ્ય-મૃત્તિકા આદિ કર્તા પ્રધાનમાં વિલક્ષણતા છે, એમ જે આપે કહ્યું તે તો ઠીક છે. પણ જેવી રીતે ઇન્દ્રિયોના મમૂકરૂપ અશુઆદિ અપ્રત્યક્ષરૂપે છે, રૂપ આદિથી રહિતરૂપે છે તથા તેના આશ્રય પુરપ કરે છે, તે જ પ્રમાણે પ્રધાન જે જગતે તેનો આશ્રય ઇશ્વર કરશે, એમ માનીએ તો શું ખોટું છે ?

શુરુ:-આમ માનવું પણ બની શકશે નહિ. કારણ કે ઇન્દ્રિયના મૂળમાં લોગાદિ જોવામાં આવે છે. આથી ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય પુરૂષ કરે છે, એમ દેખાય છે. પણ પ્રધાન તથા ઇશ્વરના સંબંધમાં લોગ આદિ જોવામાં નથી આવતા. તેમજ ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય પ્રધાન સરખો છે, એમ માનીએ તો સંસારીરૂપ જીવોને જેમ લોગાદિ છે, તેમ ઇશ્વરને પણ લોગાદિ થશે. તેમ ન હોય તો અધિષ્ઠાનાતુષ્પત્તેષ્ઠ તથા આ સૂત્ર, આ બેઉ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન ભિન્ન રીતે થઈ શકે. આથી તર્કવદે કંપના કરાયલા ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે નહિ. લૌકિક દૃષ્ટાંતથી પણ જે રાજા શરીરયુક્ત હોય છે, તે જ રાજ્યનો સ્વામી જોવામાં આવે છે, પણ શરીરરૂપ આશ્રયથી રહિત પુરુષ કદી જોવામાં આવતો નથી. આ રીતના દૃષ્ટાંતને લઈ અવ્યક્ત ઇશ્વરની જો તું કંઈપણ કરવા ઇચ્છતો હોય તો ઇશ્વરને પણ શરીર હોવું જોઈએ, કે જે શરીર સર્વ ઇન્દ્રિયોના આશ્રયરૂપ થઈ શકે. પણ ઇશ્વરને શરીર હોય, એમ માનવું અશક્ય છે. શરીરનું બંધારણ જે થવું, તે સૃષ્ટિ થવા પછી હોય છે. પણ સૃષ્ટિ થવા પહેલાં શરીરનો સંભવ હોઈ શકે નહિ. જે ઇશ્વરને શરીરનો આશ્રય ન હોય તો પછી તે કોઈપણ પ્રકારનો વ્યાપાર કરવા અસમર્થ થશે. કારણ આપણે તોકમાં જોઈએ છીએ કે, શરીરવાનથી પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. આથી કાળ્પણ્યેન મોગાદિભ્યઃ આ મૂત્રની યોજના કરી છે.

શિષ્ય:-આપણે એમ કંઈપણ કરીએ કે, લોકના દર્શનને અનુસરી ઇશ્વર પોતાની કામનાવડે ઇન્દ્રિયોના આશ્રયરૂપ કોઈ પણ શરીર પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

શુરુ:-આમ પણ બની શકે નહિ. જે ઇશ્વરને શરીર હોય તો જીવની માફક ઇશ્વરને લોગાદિનો પ્રસંગ આવી પડે તથા તેમ થવાથી ઇશ્વરમાં અનીશ્વર-પણું પ્રાપ્ત થશે. (૪૦)

શુરુ:-તાર્કિકો ઇશ્વરના શરીર સંબંધમાં કંઈપણ કરે છે, તે અયુક્ત છે.

શિષ્ય:-ઇશ્વરને શરીર માનવાથી તેમાં બીજા પણ જે દોષો ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ હોય, તે સંબંધી મને કહેશો.

શુરુ:-ઇશ્વરને શરીર માનવાથી તે અંતવાળો તથા મનુષ્યની માફક સર્વજ્ઞ ભાવથી રહિત થશે. આ જ કારણથી ૪૧ મા મૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૪૧ મું.

ધરમાં અનંતતા.

અન્તવત્ત્યમસર્વજ્ઞતા યા ॥ ૪૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઇશ્વરને શરીર માનવાથી ઇશ્વરમાં અંતપણાનો અથવા તો સર્વજ્ઞ ભાવથી રહિતપણાનો દોષ પ્રાપ્ત થશે. (૪૧)

ટીકા:-શુરુ:-તર્કવાદી ઇશ્વરની જે કંઈપણ કરે છે, તે નીચલાં કારણોથી પણ અયુક્ત છે. તાર્કિકો પણ એમ તો માને છે કે, ઇશ્વર સર્વજ્ઞ તથા અનંત છે. તેઓ એમ પણ માને છે કે, પ્રધાન અનંત છે તેમ જ પુરૂષો પણ અનંત છે. તેમ જ તેઓ એકબીજાથી ભિન્ન

છે. તેમાં સર્વજ્ઞ ઇશ્વર પ્રધાનના, પુરૂષોના તથા પોતાના પરિભાણુનો શું છેદ કરે છે અથવા નથી કરતા ? ગમે તેમ તમારૂં માનવું હોય, છતાં તેમાં દોષ તો લાગુ પડશે જ.

શિષ્ય:-એક પ્રકારે પણ દોષ કેવી રીતે લાગુ પડે ?

શુરુ:-પ્રથમ પ્રકારે પ્રધાન, પુરૂષ તથા ઇશ્વર આટલા પરિભાણુરૂપ અવયવવાળા છે, એમ માનવાથી તે સઘળા અંતવાળા થશે કારણ કે આ પ્રમાણે લોકમા પણુ ભોવામાં આવે છે. કારણ કે લોકમા પટઆદિ જે વસ્તુ અમુક પરિભાણુવાળી હોય છે, તે વસ્તુનો અંત હોય છે તે જ પ્રમાણે પ્રધાન, પુરૂષ તથા ઇશ્વર અમુક પરિભાણુવાળા થવાથી અંતવાળા થવા ભેઈએ. પ્રધાન, પુરૂષ તથા ઇશ્વર એવાં ત્રણ રૂપો થવાથી સંખ્યાના પરિભાણુમાં પણ ભેદ પડશે. આ ત્રણમાં રહેલ સ્વરૂપ પરિભાણુનો પણ ભેદ ઇશ્વરવડે થતો હોવો ભેઈએ. વળી પુરૂષોની સંખ્યા પુષ્કળ છે. આ પરિભાણુરૂપ અવયવવાળા સંસારીઓમાંથી જે સંસારીએ સસારમાંથી મુક્ત થાય છે, તેઓનો સસાર અંતવાળો હોવો ભેઈએ તથા તેઓનું સંસારીપણું પણ અંતવાળું હોવું ભેઈએ. આ જ પ્રમાણે બીજાઓ પણ જેઓ કંમે કરી નસારમાંથી મુક્ત થાય છે, તેઓના સંસારનું તથા સંસારીઓનું પણ અંતવાળપણું હોવું ભેઈએ. વિકારવાળો પ્રધાન પુરૂષને

માટે જ સંસારીરૂપે ઇશ્વરના આશ્રયરૂપ છે. હવે જો સંસારી શૂન્યત ને પામે તો પછી ઇશ્વરનો આશ્રય કોનાપર રહી શકે ? વળી આમ થવાથી કયા વિષયમાં ઇશ્વરનું સર્વજ્ઞપણું તથા પ્રભુપણું હોવું ભેઈએ ? જ્યારે પ્રધાન, પુરૂષ, તથા ઇશ્વર આ ત્રણે આ પ્રમાણે અંતવાળ છે, તો પછી તે સઘળાઓને આદિ પણ માનવા ભેઈએ. જ્યારે આ સઘળાઓને પ્રથમ ઉત્પત્તિ માનીએ તો પછી શૂન્યવાદનો પ્રસંગ આવી પડશે.

શિષ્ય:-જો આ પ્રમાણેનો દોષ આવતો હોય તો આપણે બીજો વિકલ્પ માનીએ કે, પ્રધાન, પુરૂષ તથા પોતાનો પરિભાણુરૂપ અવયવ ઇશ્વર કરતો નથી, તો પછી ઇશ્વરને સર્વજ્ઞ માનવા વિષે દોષનો પ્રસંગ આવી પડશે. આથી તર્કવાદીઓએ ઇશ્વર કારણવાદની જે કલ્પના કરી છે, તે અચુકત છે. (૪૧)

શિષ્ય:-હે ભગવન ! ભાગવત આદિ ગ્રંથમાં જે ઉત્પત્તિ કહી છે, તે શું ખરી છે ?

શુરુ:-વિષ્ણુ ભગવાનથી સર્વની ઉત્પત્તિ કહી છે તે ખોટું છે. આ જ કારણથી ૪૨ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૪૨ મું.

ઉત્પત્તિ મિથ્યા.

ઉત્પત્ત્યસંભવાત્ ॥ ૪૨ ॥

નૂત્રાર્થ-ઉત્પત્તિનો અનંત હોવાથી ભાગવત આદિનો મત ખોટો છે. (૪૨)

ટીકા-શુદ્ધ-એઓ એમ માને છે કે, ઇશ્વર અપ્રકૃતિરૂપે, અધિષ્ઠાતારૂપે તથા કેવળ નિમિત્ત કારણરૂપે છે, તેઓના પદ્મતુ' નિરાકરણ કર્યું હવે આ સ્થળે જેઓ પ્રકૃતિરૂપે તથા અધિષ્ઠાતારૂપે એમ બેઉ પ્રકારના કારણરૂપે ઇશ્વરને માને છે, તેઓના મતતુ' આ સ્થળે હવે ખાંડત કરીએ છીએ.

શિષ્ય-શ્રુતિમાં ચોખ્ખું કહેલ છે કે, ઇશ્વર પ્રકૃતિરૂપે તેમ જ અધિષ્ઠાતારૂપે છે. વળી શ્રુતિને અનુચરનારી સ્મૃતિ પણ આ બાબતમાં પ્રમાણરૂપે છે તો પછી આ બાબતનો પ્રતિષેધ કયા કારણથી કરવામાં આવે છે, તે આપ જણાવશો ?

શુદ્ધ-શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ બેઉમાં આ રીતની બાબત હોવાથી તેમાં વિશેષ આવડો નથી, પણ બીજી બાબતનો આ વિષયમાં વિશેષ છે તથા તે વિશેષી બાબતનો આ સ્થળે પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે. પ્રથમ તો ભગવત્ સમ્રાટ્યવાળાઓનો મત નીચે પ્રમાણે છે-ભગવાન એકરૂપરૂપે, વાસુદેવરૂપે, નિરંજનજાનરૂપરૂપે, તથા પરમાર્થ તત્ત્વરૂપે છે. આ ભગવાન પોતાના આત્માને આર પ્રકારે કરી વિભાજ પાડી રહે છે. જેમકે વાસુદેવસ્વરૂપે, સંકર્ષણસ્વરૂપે, પ્રદ્યુમ્નસ્વરૂપે, તથા અનિરૂદ્ધસ્વરૂપે. અહીં વાસુદેવ એ નામ પરમાત્માનું છે. સંકર્ષણરૂપે જીવ છે. પ્રદ્યુમ્નરૂપે મન છે તથા અનિરૂદ્ધસ્વરૂપે અહ કાર છે. તેમાં વાસુદેવ પગ પ્રકૃતિરૂપે અર્થાત્ કારણરૂપે છે તથા સંકર્ષણ આદિ કાર્યરૂપે છે. કાર્યસ્વરૂપો આ રીતના

કારણ સ્વરૂપ ચરમેશ્વર ભગવાનને દેવ મંદિરમાં દર્શન કરવા, અર્પણ કરવું, પૂજન કરવું તથા તેના ગુણોને શ્રવણ કરવારૂપી આધનવડે એ વર્ષ નમી પૂજન કરે છે તો તેના મર્વ કલેશો નાથ પામે છે તથા તેને ભગવાનની પ્રતિ થાય છે બીજું એમ કહેવાય છે કે, આ પરમાત્મા નારાયણરૂપે, અવ્યક્તથી પણ પરસ્વરૂપે, પરમાત્મારૂપે તથા મર્વાત્મારૂપે છે. તે આત્માવડે પોતાના આત્માની સ્થિતિ અનેકરૂપરૂપે કરે છે. આતું કદી નિગકરણ કરી શકાય એમ નથી. જેમકે છાંદોગ્ય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે "ત દક્ષા મવતિ ત્રિષા મવતિ અર્ચ-તે એકે પ્રકારે તેમ જ ત્રણ પ્રકારે થાય છે." આ શ્રુતિઓવડે પરમાત્માના અનેક વાવો છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી આ ભગવાનના દેવમંદિરમાં દર્શન કરવારૂપ પારંવાર અનન્ય ચિત્તથી જે આરાધન કરવામાં આવે છે, તેનો પ્રતિષેધ થઈ શકે એમ નથી. કારણકે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, ઇશ્વરને નમન કરવું જોઈએ.

શિષ્ય-આ વાત ખરી છે, પણ તેમાં એમ કહ્યું છે કે, વાસુદેવમાંથી સંકર્ષણની ઉત્પત્તિ, સંકર્ષણમાંથી પ્રદ્યુમ્નની ઉત્પત્તિ તથા પ્રદ્યુમ્નમાંથી અનિરૂદ્ધની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેનું કેમ ?

શુદ્ધ-આ સંબંધી હું કહું; તે સાંભળ. વાસુદેવ નામના પરમાત્મામાંથી સંકર્ષણ નામના જીવની ઉત્પત્તિનો કદી મંલય નથી. કારણ કે જો તેમ માનીએ તો જીવમાં અનિત્યપણાનો દોષનો પ્રમંગ

આવી પડશે. કારણ કે જો જીવની ઉત્પત્તિ માનીએ તો જીવમાં અનિત્યપણાના દોષો આવી પડશે. આમ થવાથી ભગવત્પ્રાપ્તિ રૂપ મોક્ષ જીવને કદી થશે નહિ. કારણ કે કાર્યનો લય કારણની પ્રાપ્તિમાં છે. આગળ હવે પછી ભગવાન વેદ વ્યાસ જીવની ઉત્પત્તિનો પ્રતિપેદ્ય નીચલા સૂત્રવડે કરશે. જેમકે “ત્રાન્માડ્યુત્તે નિત્યત્વાય તામ્યઃ વ્રમ્ ૨, ૩, ૧૭. માટે આ રીતની જે કલ્પના કરવી તે અયોગ્ય છે. (૪૨)

શિષ્ય:-ભાગવત મત જોડો છે, તેને માટે બીજું કંઈ કારણ હોય તો તે કહો.

શુક:-હા, કર્તામાંથી કરણ કદી ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. માટે ભાગવત મત જોડો છે. આજ હેતુથી ૪૩ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૪૩ મું.

કર્તામાંથી કરણનો અસંભવ.

न च कर्तुः फलम ॥ ૪૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-કર્તામાંથી કરણ ઉત્પન્ન થતું હોવાનું નથી, માટે ભાગવત મત જોડો છે. (૪૩)

ટીકા:-શુક:-વળી ભાગવત મત જોડો છે, તેના સંબંધમાં બીજાં. પણ કારણો છે. કારણ કે આપણે જોઈએ છીએ કે, કર્તારૂપ દેવદત્ત આદિમાંથી કરણરૂપ પરશુ આદિ કદી ઉત્પન્ન થતી જોવામાં આવતી નથી. વળી ભાગવતમાં વર્ણન કર્યું છે કે, સંકર્ષસ્વરૂપ તથા કર્તારૂપ જીવમાંથી પ્રદુ-મ્ન સ્વરૂપ તથા કરણરૂપ મન ઉત્પન્ન થાય છે. કર્તાથી ઉત્પન્ન થયેલ

આ મનમાંથી અનિરૂદ્ધ સ્વરૂપ અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ દૃષ્ટાંત સિવાય બીજું કંઈ પણ પ્રમાણ મળતું નથી. તેમ જ આ રીતની શ્રુતિ પણ જોવામાં આવતી નથી. (૪૩)

શિષ્ય:-આ સંકર્ષણ આદિને અમે જીવાદિ ભાવરૂપે નથી માનતા, પણ વિજ્ઞાનાદિ ભાવરૂપે છે.

શુક:-તેમ જો તમે માનશો, તો પણ ઉત્પત્તિનો અભાવ છે. આજ હેતુને લઈ ૪૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૪૪ મું.

ઉત્પત્તિનો અભાવ.

विज्ञानादिमात्रे वा तदप्रतिषेधः ॥ ૪૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-વિજ્ઞાનાદિ ભાવરૂપ સર્વજ ઇશ્વર છે, જેમ માનીએ, છતાં ઉત્પત્તિનો અસંભવ કદી જોડો થતો નથી.

ટીકા:-શિષ્ય:-આપણે જોગ નહિ માનીએ કે, આ સંકર્ષણઆદિ-જીવઆદિ ભાવવાળા છે.

શુક:-ત્યારે તેને - કેવા પ્રકારના માનવા જોઈએ ?

શિષ્ય:-આ સર્વ ઇશ્વરો જ્ઞાનરૂપ, ઐશ્વર્યરૂપ, શક્તિરૂપ, ગણરૂપ, વીર્ય-રૂપ તથા તેજરૂપ ઇશ્વરવાચક ધર્મશુક્ત છે. આ સર્વ ઇશ્વરો નિર્દોષ સ્વરૂપે, અધિષ્ઠાનથી રહિતરૂપે તથા અક્ષયરૂપે છે. માટે કદી પૂર્વ કહેલ ઉત્પત્તિના અસંભવરૂપ દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

શુક:-આના સંબંધમાં હું કહું, તેણે આંશગ. આમ છતાં પ્રતિપેદ્ય નથી અર્થાત

ઉત્પત્તિનો પ્રતિપેદ છે. અન્ય રીતે પણ ઉત્પત્તિના અસંભવરૂપ દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતનો અભિપ્રાય છે.

શિષ્ય:-કેવી રીતે ?

ગુરુ:-જો આ રીતનો મારાંશ હોય કે, એકબીજાથી ભિન્ન તેમ જ તુલ્ય ધર્મવાળા વાસુદેવ આદિ ચાર ઇશ્વરો હોય તો પછી તે મધ્યાનાતું એકાત્મક-પણું બની શકે નહિ તેમ થવાથી અનેક ઇશ્વર માનવારૂપ અનર્થની પ્રાપ્તિ થશે કારણ કે એક ઇશ્વરથી ઇશ્વરનાં કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. આથી મૂળ સિદ્ધાંતને પણ હાનિ પહોંચશે. કારણ કે એમ પૂર્વે સ્વીકારેલ છે કે, વાસુદેવસ્વરૂપ એક ભગવાન જ પરમાર્થ તત્ત્વરૂપે છે.

શિષ્ય:-એમ આપણે માનીએ કે, એક જ ભગવાનનાં આ ચાર સ્વરૂપો સરખા ધર્મવાળા છે. એમ માનીએ તો પછી શો બાધ આવશે ?

ગુરુ:-એમ માનો, તોપણ તેમાં સ્થિતિ કરનારી ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે. વાસુદેવમાંથી સંકર્ષણની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી, સંકર્ષણમાંથી પ્રદ્યુમ્નની તથા પ્રદ્યુમ્નમાંથી અનિરુદ્ધની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. કારણ કે આ સ્થળે અનેક-પણાનો અભાવ છે કાર્ય તથા કારણમાં અતિશયપણું હોયું જોઈએ. જેમકે મૃત્તિકા તથા ઘટમાં અનેકપણું છે જ્યાં અતિશયપણાનો ભાવ નથી, ત્યાં કારણ કાર્ય ભાવનો સંભવ નથી. વળી પાંચગત

સિદ્ધાંતીઓ વાસુદેવ આદિમાંથી એકમાં અથવા તો સર્વમાં જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય આદિ વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલ જરાપણ જોદ માનતા નથી. સર્વ વાસુદેવો નિર્વિશેષ સ્વરૂપે જ છે આ ભગવત્સ્વરૂપોની ચાર સંખ્યામાં સ્થિતિ નથી કારણકે એમ માનવામાં આવે છે કે, ધ્રુવા આદિથી લઈ રતંબ પર્વત સમસ્ત જગત્ ભગવત્ સ્વરૂપજ છે. (૪૪)

ગુરુ:-બીજા પણ અનેક વિરોધવાળાં વચનો છે, જેથી ભાગવત મત અસંગત છે. આથી ૪૫મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૪૫ મું.

ભાગવતમત અયુક્ત.

વિપ્રતિપેદાચ્ચ ॥ ૪૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી વિરોધને લીધે પણ ભાગવત મત અયુક્ત છે. (૪૫)

ટીકા:-ગુરુ:-આ ભાગવત શાસ્ત્રમાં અનેક પ્રકારના વિરોધ. જેવામાં આવે છે. જેમકે ગુણ તથા ગુણીની કલ્પના જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ, બળ, વીર્ય તથા તેજ ગુણરૂપે છે એમ કહ્યું છે કે આ ગુણો આત્માના છે તથા તે ગુણો ભગવત્ સ્વરૂપે તથા વાસુદેવરૂપે /ક. આ બાળતમાં વેદનો નિપેદ છે આદે વેદમાં પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત કરી શાંતિય મુનિએ આ શાસ્ત્ર મેળવ્યું છે, એમ વેદ નિંદા જેવામાં આવે છે. માટે આ કલ્પના તદન અયુક્ત છે. (૪૫)

इति श्रीभगवद्गणेश परित्याजकाचार्य श्रीमन्मंडल भगवत्पूज्यपादवृत्तौ शारीरक
मीमांसामाध्वे चंद्रशेखरात्मज छोटालाल शर्मणा कृत गुर्जरगिरानुवादे
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

ભૂમિકા.

દ્વિતીય અધ્યાય--તૃતીય પાદ.

જીવ ઇન્ધરના વિરોધનો પરિહાર.

શિષ્ય-ત્યારે શુ આકાશ આદિની જે ઉત્પત્તિ કહી છે, તે ખરી છે ?

ગુરુ-આકાશ આદિની ઉત્પત્તિ ખોટી છે. કારણ કે શ્રુતિપ્રતિપાદિત નથી. આથી કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૧ લું.

આકાશાદિની ઉત્પત્તિનો અભાવ ન વિચર્યશ્યતે. ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ-શ્રુતિ પ્રતિપાદિત નહિ હોવાથી આકાશની ઉત્પત્તિ નથી

ટીકા શિષ્ય વેદાંતમાં અનેક સ્થળે ઉત્પત્તિના સંબંધવાળી શ્રુતિઓ જોવામા આવે છે. કેટલીક એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે આકાશની ઉત્પત્તિ છે કેટલીક એમ કહે છે કે આકાશની ઉત્પત્તિ નથી કેટલીક શ્રુતિ વાયુની ઉત્પત્તિ કહે છે ત્યારે કેટલીક ના પાડે છે આજ પ્રમાણે જીવ તથા પ્રાણના સંબંધમા છે અનેક બીજી શ્રુતિઓમા ક્રમે ક્રમી નિવેધ પણ જોવામા આવે છે બીજું એમ મિદ્ધ થાય છે કે,

પ્રતિવેધ હોવાથી પંચપક્ષ યોગ્ય નથી તેમજ સ્વપક્ષના સંબંધમા પણ વિરોધ હોવાથી તે પક્ષ પણ અચુક્ત લાગે છે આ રીતની આશંકા થાય છે કે ભગવાન સર્વ વેદાંતમાં સ્પષ્ટિ સંબંધી શ્રુતિ જોવામા આવે છે. માટે આ બાબત વિરતારપૂર્વક મને શ્રવણ કરાવો. જો રહસ્ય યોગ્ય થાય છે તો પછી તેનું કૃપાએ થાય છે કે આપણા મનની શંકાની નિવૃત્તિ થાય છે પ્રથમ તો આપ મને આકાશ સંબંધી જણાવશો. આકાશની ઉત્પત્તિ છે કે નથી ?

ગુરુ-આકાશની ઉત્પત્તિ નથી આ જ કારણથી આ સૂત્રમા કહ્યું છે કે, “નચિચર્યશ્યતે” શ્રુતિ પ્રતિપાદિત નહિ હોવાથી આકાશની ઉત્પત્તિ નથી.” આકાશ કદી ઉત્પન્ન થતુ નથી

શિષ્ય-કેમ એમ કહી શકાય ?

ગુરુ-અશ્રુતિથી અર્થાત્ પ્રતિપાદિત નથી. કારણકે ઉત્પત્તિ પ્રવણમા શ્રુતિ વિશે કહ્યું નથી. જે

ગંદોઅમમાં કહ્યું છે કે, “સંદેશ સોમ્યદે-
વ આસીદેક મેવાદિતીયમ અર્થઃ—હે સોમ્ય!
રૂપે કેવળ મતરૂપ હતું. તે એકરૂપે
તથા અદિતીયરૂપે હતું.” આ રીતે
પ્રથમ પ્રશ્નરૂપે, તથા સત્ સ્વરૂપે સર્વ
હતું. આ રીતનું નિરૂપણ કરી પછી
કહ્યું છે કે, “સંદેશત, તત્તેજોઽવ્યજત (છાં.
૬, ૨, ૩) પરમાત્માએ ચિંતન કર્યું; એટલે
તેજની ઉત્પત્તિ થઈ” આ પ્રમાણે
પ્રથમ મહાભૂતમાંથી તેજને પ્રથમ કહી
તેજ, જળ તથા અન્ન એમ ત્રણ ઉત્પત્તિ
શ્રુતિમાં કહી છે. અમને શ્રુતિ ઇન્દ્રિ-
યના અવિષયરૂપ વિજ્ઞાનોત્પત્તિમાં પ્રમા-
ણરૂપે છે. આ રથળે શ્રુતિ આકાશની
ઉત્પત્તિને પ્રતિપાદન કરતી નથી. માટે
આકાશની ઉત્પત્તિ નથી. (૧)

શિષ્ય—આપ ઉત્પત્તિની ના કહે
છો, તે કેમ ચાલે?

ગુરુ—શ્રુતિમાં ઉત્પત્તિ કહી નથી.

શિષ્ય—પણ કેટલેક રથળે કહી છે
તેનું કેમ? આ જ કારણથી ૨ ના સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ ૧ છું—સૂત્ર ૨ છું.

શ્રુતિમાં આકાશની ઉત્પત્તિ.

અસ્તિ તુ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ—કેટલીક અન્ય શ્રુતિમાં તો
આકાશની ઉત્પત્તિ કહી છે. (૨)

ટીકાઃ—શિષ્ય—મૂળમાં જે તુ શબ્દ
વાપર્યો છે, તેથી એમ લાગ્યું કે, બિન્ન
પક્ષમાં ઉત્પત્તિ કહી છે. ભે કે છાંદો-
ગ્યમાં આકાશની ઉત્પત્તિ નહિ હોય
પણ બીજી કેટલીક શ્રુતિમાં કહી છે.

તેત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,
“સત્ય જ્ઞાનમનંત વ્રત પ્રદા સત્યરૂપે, જ્ઞાન-
રૂપે તથા અનંતરૂપે છે.” આ રીતની શુરુ-
આત કર્યા પછી આગળ કહ્યું છે કે, “તસ્માદ્વા
ન્તસ્માદાત્મન આકાશ. સમૂતઃ (તો ૨, ૧)
આમાથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ છે.”
વળી શ્રુતિમાં પણ માંહે માંહે વિરોધ
છે. જેમકે ઉત્પત્તિના સંબંધમાં પ્રથમ
તેજને કેટલીક શ્રુતિ ગણે છે તથા
કેટલીક આકાશને પ્રથમ ગણે છે. આ
શ્રુતિઓની એક વાક્યતા થવી જોઈએ.

ગુરુ—હા, તે વાત ખરી છે. શ્રુતિ-
ની ભેકે એક વાક્યતા છે, પણ તે
જાણી શકવી દુર્લભ છે.

શિષ્ય—આપ એમ કેમ કહે છો? પણ
“તત્તેજોઽવ્યજત (છાં ૬, ૨, ૩) તેણે તેજને
ઉત્પન્ન કર્યું” એમ એકવાર સદાએ તેજને
પ્રથમ કર્યું એમ છે. પણ સરજવા યોગ્ય
એવી બે વસ્તુઓનો એકી વખતે સંબંધ
અગમ્ય છે. જેમકે “તત્તેજોઽવ્યજત (છાં ૬,
૨, ૩) તેણે તેજની ઉત્પત્તિ કરી.” “તદા-
વાતમનુજત તેણે આકાશને ઉત્પન્ન કર્યું”
એમ બે અગમ્ય યોગ્ય વસ્તુઓનો એક
વખતે સંબંધ યોગ્ય નથી. જેમકે ગણત્રી
કરીને જોદન રાધે છે. એમ આ રથળે
પણ આકાશની ઉત્પત્તિ કર્યા પછી તેણે
તેજની ઉત્પત્તિ કરી, એમ યોગ્યના આરી
લાગે છે.

ગુરુ—આ રીતની યોજના સારી નથી.

શિષ્ય—આપ જાણો છો કે, છાંદોગ્ય-
મા પ્રથમ ઉત્પત્તિ તેજની કહેત છે તથા
તેત્તિરીયમાં આકાશની પ્રથમ ઉત્પત્તિ

કહી છે. આ રીતે બેઠની પ્રથમ ઉત્પત્તિ બની શકે નહિ. અહીં બીજી શ્રુતિના વચૂનને વિરોધ આવે છે. જેમકે “તત્સાદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સમૃતઃ (તે ૦ ૨, ૧) આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ.” આ રથજે પણ આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ, આત્મામાંથી તેજની ઉત્પત્તિ થઈ, એમ એકી વખતે એક જ વસ્તુની ઉત્પત્તિનો સંભવ હોય, પણ આકાશ તથા તેજનો એક વખતે ઉત્પત્તિનો સંભવ યોગ્ય નથી. વળી “વાયોરમિ (તે ૦ ૨, ૧) વાયુમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ થાય છે.” એમ બીજી શ્રુતિ છે. (૨)

શુરુ.-જે શ્રુતિમા આકાશની ઉત્પત્તિ કહી છે, તે શ્રુતિ ગૌણ છે.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બની શકે ?

શુરુ:-કારણ કે કારણસામગ્રીનો અસંભવ છે. આ જ હેતુથી ૩ ના સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું—સૂત્ર ૩ હું.

ઉત્પત્તિભાવ ગૌણ.

ગૌણ્યસંભવાત્ ॥૩॥

સૂત્રાર્થ-આકાશની ઉત્પત્તિને પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ ગૌણ છે. કારણ કે પ્રથમ કારણ સામગ્રીનો અસંભવ હોય છે.

ટીકા-શુરુ-આકાશની ઉત્પત્તિ નથી.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બને ?

શુરુ:-શ્રુતિ ઉત્પત્તિનું પ્રતિપાદન કરતી નથી. આકાશની ઉત્પત્તિને સૂચવનારી જે બીજી શ્રુતિ છે, તે ગૌણ શ્રુતિ હોવી જોઈએ

* શિષ્ય:-આ શ્રુતિ ગૌણ કેમ કહેવાય ?

શુરુ:-અસંભવ હોવાથી આ શ્રુતિ ગૌણ છે. શ્રીમાન્ કણ્વાદને અનુસરનારાઓ એમ કહે છે કે, આકાશની ઉત્પત્તિનો સંભવ યોગ્ય નથી. તેઓનું માનવું એમ છે કે, કારણ સામગ્રીનો જો અસંભવ છે, તો પછી આકાશરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવી યોગ્ય નથી. તેઓનું માનવું એમ છે કે, સમવાયી, અગ્રમવાયી તથા નિમિત્ત કારણ, આ ત્રણમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ થાય છે. દ્રવ્યની એક જાત તેમજ અનેક દ્રવ્ય આકાશના કારણરૂપે હોય છે. આકાશની એક જાત તેમજ અનેક દ્રવ્ય આકાશના કારણરૂપે નથી. કારણકે આકાશરૂપ એક દ્રવ્ય સમવાયી કારણરૂપે થશે તથા તેનો સંયોગ સમવાયી કારણરૂપે થવાથી આકાશની ઉત્પત્તિ થાય. પણ આ રીતનો અભાવ છે; તેથી આકાશના નિમિત્ત કારણનો પણ અભાવ જણાયો. તેજ આદિ ઉત્પત્તિવાળા દ્રવ્યોના પૂર્વોત્તર કાળરૂપ લેઈની સંભાવના થાય છે. કારણકે ઉત્પત્તિ પૂર્વે પ્રકાશ આદિ કાર્યનો અભાવ હોય છે તથા પ્રકાશ આદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ પછી થી થાય છે. પણ આકાશનો પૂર્વોત્તર કાળરૂપ લેઈ માની શકતો નથી. કારણકે ઉત્પત્તિ થવા પહેલાં અવકાશ રહિત, મહાનિર્ગુણ રહિત તથા સદૃશ નિર્ગુણ રહિત કંઈ વસ્તુ હતી, તેનો નિશ્ચય કરવા શું કોઈ શક્તિમાન છે? આકાશની ઉત્પત્તિથી રહિતરૂપે સિદ્ધિ થાય છે, કારણકે તેમાં પૃથ્વી આદિથી લિન ધર્મ છે તથા તેમાં

વિભુપણુનો સમાવેશ થાય છે. માટે જેમ લૌકિક રીતિએ આકાશ બનાવે, આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ, એમ આકાશના સંબંધમાં ગૌણ પ્રયોગ હોય છે. જેમકે ઘટમાં રહેલ આકાશ ઘટાકાશ, કરવડામાં રહેલ આકાશ કરકાકાશ તથા ગૃહમાં રહેલ આકાશ ગૃહાકાશ કહેવાય છે. તે જો કે એકજ આકાશના બનેલ છે તથા સ્થાન ભેદને લીધે તેનામાં ગૌણ ભેદ રહેલ છે તેજ રીતે વેદમાં કહેલ છે કે, અરણ્યવાસીઓને આકાશમાં મૂકવા એ જેમ ગૌણ આકાશ મંબધી ગૌણ ભેદ છે, તેમ આકાશની ઉત્પત્તિ મંબધી શ્રુતિ પણ ગૌણ જ સમજવી (૩) શિષ્ય:-આકાશની ઉત્પત્તિ નથી, તેના મંબધમાં પ્રમાણ હોય તો તે આપ કહેશો.

ગુરુ:-હા, શ્રુતિના પ્રમાણથી પણ આકાશની ઉત્પત્તિ નથી. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ છું—સૂત્ર ૪ થું.
આકાશમાં ઉત્પત્તિનો અભાવ.

શબ્દાચ્ચ ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ—શ્રુતિના પ્રમાણથી નિહ થાય છે કે, આકાશ ઉત્પત્તિથી ગ્રહિત છે. (૪)

ગુરુ—વેદ એમ સૂચવે છે કે, આકાશ ઉત્પત્તિ ભાવથી રહિત છે. કહ્યું છે કે, 'વાયુશ્ચાન્તરિક્ષ ચંતદમૃતમ્ (યુગ્ ૨, ૩, ૩) બ્રહ્મ વાયુ તથા આકાશરૂપે છે. તે અમૃતરૂપે છે." જે વસ્તુ અમૃતરૂપે હોય તેની કદી ઉત્પત્તિ હોઈ શકે નહિ વળી કહ્યું છે કે, "આકાશવત્સવગતસ નિત્ય

આકાશની માફક આત્મા સર્વવ્યાપક તથા નિત્ય સ્વરૂપે છે." અહીં બ્રહ્મ સર્વગત તથા નિત્યરૂપે છે. આ રીતના બ્રહ્મના ધર્મને આકાશની સાથે સરખાવ્યા છે. આથી એમ સૂચવે છે કે, તે ધર્મ આકાશના પણ હોવા જોઈએ. સર્વગત તથા નિત્યધર્મવાળા આકાશની ઉત્પત્તિનો કદી સંભવ હોઈ શકે નહિ. વળી દૃષ્ટાંત તરીકે કહ્યું છે, "સયથાનન્તોડ્યમાકાશ ઉત્પન્નત આત્મા ચંદિતવ્ય અર્થ—જે રીતે આકાશ અનંત છે તેમ આત્મા પણ અનંતરૂપે માનવો જોઈએ." આકાશચરીત્ર ત્રણ (તેં ૧, ૬, ૨) આકાશ આત્મા (તેં ૧, ૭, ૧) બ્રહ્મ, આકાશ—શરીરરૂપે છે. આકાશ આત્મારૂપે છે." જો આકાશની ઉત્પત્તિ હોય તો તેની સરખામણી બ્રહ્મ સાથે થઈ શકે નહિ. જેમકે કાળાપણુની સરખામણી ઉત્પલ સાથે થઈ શકે છે. કારણ કે તેનામાં તે શુણ રહેલો છે. માટે આકાશ નિત્ય છે તથા આકાશ શબ્દવડે મામાન્ય બ્રહ્મનું નિરૂપણ થઈ શકે છે. (૪)

શિષ્ય:-શુ એક જ શબ્દનો ગૌણ પ્રયોગ તથા મુખ્ય પ્રયોગ બની શકે ?

ગુરુ—હા, બ્રહ્મ શબ્દનો ગૌણ પ્રયોગ થાય છે તથા મુખ્ય પ્રયોગ થાય છે. તેમ ઉત્પત્તિરૂપ ગણેનો પણ ગૌણ પ્રયોગ તથા મુખ્ય પ્રયોગ બની શકે. આના જ સંબંધમાં પમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧ હું—સૂત્ર પ મુ.

ઉત્પત્તિનો ગૌણ તથા મુખ્ય પ્રયોગ.

સ્વાચ્ચૈકસ્ય વ્રહ્મ શબ્દવત્ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:—ઉત્પન્ન શબ્દનો પ્રહ્ન શબ્દની ભાક્ક ગૌણ તથા મુખ્ય પ્રયોગ થાય છે. (૫)

ટીકા:-શુર:-આ સૂત્ર શકાના ઉત્તરરૂપે કહીએ તો ચાલે.

શિષ્ય:-કહું છે કે, “તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશ. સમૃત (તિ ૦ ૨, ૧) આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ” આ શ્રુતિવચનમાં એકજ સંબૂત શબ્દ, શ્રેષ્ઠ તેજ આદિ ના સંબંધમા વપરાય છે ત્યારે ત્યાં તેનો મુખ્ય પ્રયોગ હોય છે તથા આકાશના સંબંધમા એજ શબ્દ બ્યારે વપરાય છે ત્યારે ગૌણ અર્થ છે. એમ એકજ શબ્દ બે પ્રકારે કેવી રીતે સંભવે?

શુર:-આના સંબંધમાં હું કહું તે સંભળ. જેમ પ્રહ્ન શબ્દ છે તેમ એકજ સંબૂત શબ્દનો વિષયની ભિન્નતાને લઈ ગૌણ તથા મુખ્ય પ્રયોગ થાય છે. દાખલા તરીકે જેમકે પ્રહ્ન એક છે, છતાં કહું છે કે “તપ્તા વ્રત ધિજિજ્ઞાસસ્વ, તપો વ્રત (તિ ૦ ૩, ૨) તપવડે પ્રહ્નને બળુ તપ એ પ્રહ્નરૂપે છે.” ઇત્યાદિ વચનમા પ્રહ્નનો અન્નાદિના સંબંધમા ગૌણ પ્રયોગ છે તથા આનંદના સંબંધમા પ્રહ્નનો મુખ્ય પ્રયોગ છે. જેવી રીતે પ્રહ્ન સાક્ષાત્કરના સાધનરૂપ તપ-વિશે પ્રહ્નશબ્દ અભેદોપચારથી અર્થોત્ત એક્યતાના લક્ષણથી પ્રયોજાય છે, પણ

આજ્ઞાત રીતે તે શબ્દ વિવેચ સ્વરૂપ પ્રહ્નને જ લાગુ પડે છે.

શિષ્ય:-એ આકાશને ઉત્પત્તિ ન હોય તો પછી “એકમેવાદિતીયમ પૂર્વે એક તથા અદિતીયરૂપ હતું” આ શ્રુતિનું કેવી રીતે સમર્થન થઈ શકે? દ્વૈતરૂપ આકાશને લીધે પ્રહ્ન દ્વૈતરૂપે થાય છે. વળી પ્રહ્નનું જ્ઞાન થવાથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. આ કેવી રીતે બને?

શુર:-અહીં જે એક શબ્દ વાપરે છે, તે વડે શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે કાર્યનો અભાવ પ્રથમ હોવો જોઈએ. દાખલા તરીકે કોઈએક કુંભારના ઘરમાં આગલે દિવસે આપણે મૃત્તિકા, ઢંક તથા ચક્ર આદિ જોઈએ છીએ તથા પીંજે દિવસે અનેક પ્રકારનાં વાસણો આપણા જોવામાં આવે છે. આથી આપણે એમ કહીએ છીએ કે, પ્રથમ દિવસે કેવળ મૃત્તિકા હતી. વળી મૃત્તિકાનો નિશ્ચય થવાથી એમ માનીએ છીએ કે, પૂર્વ દિવસે મૃત્તિકાનો કાર્ય સમૂહ ન હતો, પણ ઢંક તથા ચક્ર આદિ ન હતાં, એવો નિશ્ચય થતો નથી. આ જ પ્રમાણે અદ્વૈત ભાવવાળી શ્રુતિ ભિન્ન અધિષ્ઠાતાનો પ્રતિરોધ કરે છે. જેવી રીતે ઘટાદિના કારણરૂપ મૃત્તિકાનો અધિષ્ઠાતા કુંભાર કહેવાય છે તેમ જગનના ઉપદાન કારણરૂપ પ્રહ્નનો અન્ય અધિષ્ઠાતા અર્થોત્ત નિમિત્ત કારણ હોતું નથી. દ્વૈત ભાવવાળા આકાશવડે પણ તે જ પ્રમાણે દ્વૈત સ્વરૂપવાળા પ્રહ્નનો પ્રસંગ કદી બની શકે નહિ.

રૂપે જાણવામાં આવે તો ઉપરના વેદ વચનની પ્રતિજ્ઞામાં વિરોધ પ્રાપ્ત થશે નહિ. જો પ્રકૃતિ તથા કાર્ય ભિન્ન છે, એમ માનીએ તો એકના જ્ઞાનથી સર્વજ્ઞ જ્ઞાન થાય છે, એ રીતની વેદની પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પહોંચશે. જો અભિલ કાર્ય સમૂહની એક પ્રજ્ઞમાંથી ઉત્પત્તિ થતી હોય તો આ રીતની અભિનતા હોવી જોઈએ. વળી વેદના શબ્દોવડે પ્રકૃતિ તથા વિકાર અભિન્ન છે, એવા ન્યાય વડેજ વેદાંત વચનની પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધિ જાણી શકાય છે. આ વેદ પ્રતિજ્ઞા નીચે પ્રમાણે છે: “યેનાશ્રુતં શ્રુત મયતિ જેના જ્ઞાનથી નહિ સાંભળેલું સાંભળેલું થાય છે.” આ આ રીતની પ્રતિજ્ઞા કયાં પછી કાર્ય તથા કારણના અભેદને પ્રતિપાદન કર નાશ મૃત્તિકા આદિના દૃષ્ટાંતવડે આ પ્રતિજ્ઞાનું સમર્થન કર્યું છે. આ સિદ્ધ કરવા માટે પાછળથી શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણેનાં વચનો છે: “સદેવસોમ્યેદમગ્ન યમીદે- કમેવાદિતીયમ્ (છાં ૬, ૨, ૧ હે સોમ! પ્રથમ સર્વસત્ત્વરૂપે, એકરૂપે તથા અદિતીયરૂપે હતું.” “તદેક્ષત તેણે વિચાર કર્યો.” “તત્તેજોઽનુજાન તેણે તેજને ઉત્પન્ન કર્યું” આ રીતે શ્રુતિમાં મર્વ કાર્યસમૂહ પ્રજ્ઞથી થયો છે એમ દર્શાવી, તે પ્રજ્ઞ થી ભિન્નસ્વરૂપે છે એમ નીચલાં વચન- થી દર્શાવે છે: “અત્તદાત્મ્યમિદસર્વમ્ આ સર્વ કાર્યસમૂહ આત્મારૂપે છે.” આ રીતે છઠ્ઠા અંકના અંકના પ્રમાણની સમાપ્તિ થાય છે. માટે જો આકાશ પ્રજ્ઞના કાર્યરૂપે ન હોય તો પ્રજ્ઞાનું જ્ઞાન થવે આકાશનું જ્ઞાન ન થાય

તથા તેમ થવાથી વેદપ્રતિજ્ઞાને બાધ આવવો જોઈએ. પ્રતિજ્ઞામાં હાનિ લાવી વેદને અપમાણ ગણવો એ યોગ્ય નથી. ફરક વેદાંત વચનના સર્વ શબ્દો દૃષ્ટાંત આપી તેજ પ્રતિજ્ઞાને સિદ્ધ કરે છે. “ઈદં ત્વ યદ્યમાત્મા (ખૂં ૨, ૪, ૬) આ સર્વ કાર્ય સમૂહ આત્મારૂપે છે.” “અર્થાંવેદમમૃતપુત્રાત્મ (સું ૨, ૨, ૧૧) જે જે સઘનું ભણે છે, તે અમૃતરૂપે તથા પ્રજ્ઞરૂપે છે.” માટે અગ્નિ આદિની માફક આકાશની પણ ઉત્પત્તિ છે. શ્રુતિમાં આકાશની ઉત્પત્તિ કહી નથી, એ કહેવું ‘ખોટું’ છે. કારણકે આકાશની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં બીજી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તત્સાદાં અતસ્માદત્તમ્ આકાશ સમૃત્ (તૈં ૨, ૧) આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ છે.”

શિષ્ય:—આ તો ખરું કહ્યું છે. પણ શ્રુતિના વચનવડે વિરૂદ્ધતા દર્શાવે છે. જેમકે “તત્તેજોઽનુજાન તેણે તેજની ઉત્પત્તિ કરી.”

શુરુ:—વિરોધ નથી. કારણ કે સર્વ શ્રુતિઓની એક વાક્યતા છે.

શિષ્ય:—જો વાક્યોમાં વિરોધ ન હોય તો એક વાક્યતા થઈ શકે. પણ અહીં તો વિરોધ છે. કારણકે એકજ સ્વૃત્તાનો મંબધ બે સ્વૃત્ત્ય વસ્તુઓની સાથે એકી વખતે હોવો અયોગ્ય છે. તેમજ બેઉની ઉત્પત્તિ પ્રથમ થઈ, એ પણ અસંભવિત છે. તે જ પ્રમાણે અહીં વિકલ્પનો પણ અસંભવ છે.

શુરુ:—આ દોષ નથી. કારણકે તૈત્તિરી ઉપનિષદમાં તેજની સદિ ત્રીજી ગણી છે

જેમકે તસ્માદ્વા પૂતસ્માદામન આવાસઃ સમૂત ।
 આત્માશાદ્વાયુઃ । નાયોરગ્નિઃ (તૈં ૨, ૧)
 આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ,
 આકાશમાંથી વાયુની તથા વાયુમાંથી
 અગ્નિની ઉત્પત્તિ થઈ.” આ શ્રુતિનો
 ખીલ પ્રકારે પરિણામ કરવો અશક્ય છે.
 છાદોગ્ય શ્રુતિમાં જે નિયમ આપ્યો છે,
 તે યોગ્ય છે. તેમાં કહ્યું છે કે, આકાશ
 તથા વાયુને ઉત્પન્ન કર્યા પછી તેણે
 તેજને ઉત્પન્ન કર્યું. આ શ્રુતિમાં તેજની
 પ્રધાનરૂપે ઉત્પત્તિ કહી છે, પણ ખીલ
 શ્રુતિમાં જે આકાશની ઉત્પત્તિ કહેલી
 છે, તેનું નિવારણ કરવા આ શ્રુતિ
 શકિતમાન નથી. કારણ કે એક વાક્યનો
 બે રીતનો વ્યાપાર થવો અશક્ય નથી.
 સદા જ્યારે એક છે તો પછી કમવડે
 અનેક કાર્યની ઉત્પત્તિ કરે. આ પ્રમાણે
 એક વાક્યની કટપનાનો સંભવ હોવા
 ડતાં વિરૂદ્ધ અર્થ લઈ, શ્રુતિમાં દોષ
 રાખ કરવો યોગ્ય નથી. ખીલ શ્રુતિમાં
 પ્રલબ્ધરૂપે ભિન્ન કાર્યનું થકું કરેલું
 કે, તેથી એક જ સદાનો બે સ્થળની
 નાથે સંબંધ અમને ધ્રુવ નથી. જેવી રીતે
 ‘ત્વં સર્વલિદ્ગ્રં વ્રથ વગ્ગલ્લન (છાં ૩, ૪,
 ૧) ખરેખર આ સર્વ પ્રદારૂપે છે.
 તેમાંથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેને
 વેશે તેનો લય ધાય છે તથા તેને
 વેપે જ તે ચેષ્ટા કરે છે.” આ શ્રુતિમાં
 મુદ્દે ‘પુદ્ગલ’ દર્શાવ્યું છે કે, સર્વ વસ્તુ-
 ત્વની ઉત્પત્તિ પ્રદારમાંથી થયેલી છે.
 આ શ્રુતિ અન્ય સ્થળે તેજની જે
 ઉત્પત્તિ કહેલ છે, તેનો નિષેધ કરતી

નથી. આ જ પ્રમાણે તેજની ઉત્પત્તિ
 જે પ્રદારમાંથી શ્રુતિ વિશે કહેલ છે,
 તેનો અન્ય શ્રુતિ નિષેધ કરતી નથી, કે
 જે શ્રુતિમાં આકાશની ઉત્પત્તિના ક્રમને
 પ્રથમ ગણ્યો છે.

શિષ્ય—“તત્ત્વભિન્નિતિ જ્ઞાન્ત ઉપાધીન
 પ્રદારમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમા લય
 પામે છે તથા તેમાં ચેષ્ટા કરે છે, માટે
 શાંત થઈ ઉપામના કરવી,” આ પ્રમાણેનું
 જે શ્રુતિનું વચન છે, તે શાંત ચિત્તથી
 ઉપાસના કરવા માટે કહ્યું છે. આ વચન
 કાંઈ સુદ્ધિના ક્રમના સંબંધમાં કહેલ
 નથી. માટે આ વચન અન્ય સ્થળે જે ક્રમ
 આપેલ છે, તેમાં વિરોધ દર્શાવતું નથી.
 “તત્ત્વોપજ્ઞત્વે તેણે તેજની ઉત્પત્તિ કરી”
 આ વચન સુદ્ધિના સંબંધી છે. માટે આ
 સ્થળે જે ક્રમ કહ્યો છે, તે સ્વીકારવા
 યોગ્ય છે.

શુદ્ધિ—તાડ્ કહેલું યોગ્ય નથી. એક
 સ્થળે તેજની પ્રથમ ઉત્પત્તિ કહેવાથી
 ખીલ શ્રુતિમાં કહેલ આકાશાદિ પદા-
 ર્થનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે
 ક્રમ એ પદાર્થનો ધર્મ છે. ખીલું
 “તત્ત્વોપજ્ઞત્વે તેણે તેજની ઉત્પત્તિ કરી”
 આ સ્થળે ક્રમવાચક કોઈ પદ શબ્દ
 આપ્યો નથી. અર્થવડે ક્રમ જાણવામાં
 આવે છે તથા તે ક્રમનું નિવારણ, “ખીલ
 શ્રુતિમાં કહેલ વાયુમાંથી અગ્નિ થાય
 છે” કરે છે. આકાશ તથા તેજમાં
 પ્રથમ કોની ઉત્પત્તિ છે, તે સંબંધી
 સંકેપ વિરૂદ્ધ કરવો યોગ્ય નથી.
 કારણ કે બેડ મિદ્ધ વસ્તુ છે. ખીલું

એકની ઉત્પત્તિ એકી વળતે હોવાથી, એક જ જાડની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થયલી શાબ્દા કદ, તે કહી શકતું નથી, જેથી તે એકના ક્રમનો પ્રતિપેદ કરવામાં આવે છે. માટે પરસ્પર એ શ્રુતિમાં વિરોધ નથી.

શિષ્ય:-વળી છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે, જેનાવડે નહિ સાંભળેલ સાંભળવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિની પ્રતિજ્ઞાનો ક્રમ દર્શાવેલો છે. માટે જો કે આકાશની ઉત્પત્તિ નથી કહેલ, છતાં તેની ગણના કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે જ્યારે છે તો પછી તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં આકાશની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર કર્યો છે તેનો કેમ સ્વીકાર કરવો નહિ? આ જાણત ઠીક છે. તેમ જ આગળ કહ્યું છે કે, આકાશ સર્વ કાર્યસમૂહથી અભિન્ન દેશ તથા કાળવાળું છે તથા બ્રહ્મનું જ્ઞાન તેનાં કાર્યો સહવર્તમાન થાય છે. આથી પ્રતિજ્ઞામાં દોષ આવતો નથી, એ જાણત પણ યોગ્ય છે. વળી “એકમેકાદિતીયમ સર્વ એક તથા અદિતીયરૂપે છે.” આ રીતની જે શ્રુતિ છે તેમાં વિરોધ આવશે નહિ. માટે બ્રહ્મ તથા આકાશની એકતા ક્ષીરોદક સમાન માનવી જોઈએ.

શુદ્ધ:-આ સંબંધી હું કહું તે સાંભળ. ક્ષીર તથા ઉદક ન્યાયવડે એકનું વિજ્ઞાન થવાથી સર્વ કાર્યસમૂહનું જ્ઞાન થાય છે, એમ જની શકતું નથી. પણ મૃત્તિકા આદિ દૃષ્ટાંતનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. કારણ કે પ્રકૃતિ તથા તેનો વિકાર સર્વ એકરૂપે છે, એ રીતના ન્યાયવડે એકનું જ્ઞાન થવાથી સર્વનું

જ્ઞાન થાય છે, એમ જાણવું. ક્ષીર તથા ઉદકન્યાય અહીં યોગ્ય ઘટતો નથી. આથી સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. કારણ કે આપણે જોઈએ છીએ કે, આપણને દ્રવ્યનું જ્ઞાન થયેલ હોય, છતાં જળનું સમ્યક્ જ્ઞાન થતું નથી. જેમ મનુષ્યોનું કાર્ય માયાવડે, મિથ્યા ભાવણવડે તથા છેતરપીંડીથી થાય છે, તેમ વેદનો નિશ્ચય કોઈ પણ દિવસે મિથ્યા ભાવણ આદિવડે થતો નથી. આ નિશ્ચય નીચે પ્રમાણેનો છે કે, સર્વ એક તથા અદિતીયરૂપે છે, આ રીતની જે શ્રુતિ છે, તેમાં જો ક્ષીરોદક ન્યાયની ગણના કરીએ તો તેમાં દોષ આવશે. કાર્યની અપેક્ષાને લઈ આ વસ્તુ એક દેશ વિપયવાળી, સર્વ વિજ્ઞાન સ્વરૂપે, એકરૂપે તથા અદિતીયરૂપે છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે મૃત્તિકા આદિમાં પણ તે જ રીતનો સંભવ છે, જેથી પૂર્વની માફક મૃત્તિકાના સંબંધમાં પણ માનવું જોઈએ. જેમકે કહ્યું છે કે, “ક્ષેત્રકેતો યન્તુ સોમ્યેદ મહામના અનુચાનમાર્ગે સ્તબ્ધોઽસ્થિત તપાદેસમગ્રાણ્યો યેનામૃતં સુવં મવતિ (શાં ૬, ૧, ૧) છે ચતકેતુ! તું અભિમાની, વેદ વેદાંગનું અધ્યયન કરાવનાર હોવાથી ઉદ્ધત બનેલો છે. પણ તે તારા શુદ્ધને આ રહસ્ય પૂછ્યું છે કે, જેના જાણવાથી નહિ સાંભળેલ સાંભળવામાં આવે છે?” માટે અગ્રેષ્ઠ વસ્તુવિપય સર્વ વિજ્ઞાન સ્વરૂપે છે તથા બ્રહ્મના કાર્યરૂપે સર્વ હોવાથી તેનો ઉપન્યાસ સર્વ વિજ્ઞાનરૂપે થાય છે, એમ જાણવું. (૬)

શિષ્ય-પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે, આકાશની ઉત્પત્તિનો અસંભવ હોવાથી આકાશની ઉત્પત્તિ દર્શાવનારી શ્રુતિ ઠીક છે, એ શું યોગ્ય છે?

શુર:-આના જ સંબધી હું કહું તે સાંભળ. આ લોકમાં જેમ છે તેમ બેટલા વેલાગ છે તે સર્વ વિકારરૂપે છે. આ જ પ્રમાણે આકાશરૂપી વિલાગ પણ પરમાત્માના વિકારરૂપે છે. આ જ હેતુથી ગીતલા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૭ મું.

વિલાગ વિકારરૂપે.

યાવદ્વિકારં તુ વિમાગો લોકવત્ ॥૭॥

સૂત્રાર્થ:-લોકની માફક જે કાંઈ વેલાગ છે, તે સર્વ વિકારરૂપે છે. (૭)

ટીકા:-શુર:-મૂળમાં જે તુ શબ્દ આવ્યો છે તે બેટલા માટે કે, આકાશની ઉત્પત્તિનો જે અસંભવ માન્યો છે, તે શંકાતું નિવારણ કરવા આ શબ્દ મૂક્યો છે. આકાશની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં અસંભવ માનવો યોગ્ય નથી. કારણ કે જે કાંઈ વિકારસમૂહ લેવામાં આવે છે, જેવા કે, ઘડો, હાંતલી, ડોળ, ઇત્યાદિ, અથવા કંકણ, કડું, તથા કુંડળ આદિ અથવા સેય, ખાણ અથવા ખડ્ગ આદિ, તે સર્વલોકમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે જણાય છે. વિકારથી રહિત કોઈ કોઈ પણ વસ્તુ કદી ભિન્ન સ્વરૂપે લેવામાં આવતી નથી. પૃથ્વી આદિથી આકાશને વિલાગ જાણવામાં આવે છે. માટે આકાશ પણ વિકારરૂપે

થવા યોગ્ય છે. આથી દિશા, કાળ, મન તથા પરમાણુ આદિને પણ કાર્યરૂપે જાણવાં.

શિષ્ય:-આત્મા પણ આકાશ આદિથી ભિન્નરૂપે છે, માટે તેને પણ ઘટ આદિની માફક કાર્યસ્વરૂપે જાણવો જોઈએ.

શુર:-તેમ નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "આત્મન આકાશઃ સમૂતઃ (તૈ. ૨, ૧) આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ છે." જો આત્મા વિકારરૂપે હોય તો આત્માથી પર કોઈ પણ વસ્તુ કહેલ નથી, તેથી આકાશ આદિ જે કાંઈ કાર્યરૂપે છે, તે આત્મભાવથી રહિતરૂપે થાય તથા આત્મા કાર્યરૂપે બને. આમ થવાથી શુન્યવાદનો પ્રગળા આવી પડશે. સર્વ આત્મસ્વરૂપે હોવાથી તેનું નિરાકરણ થઈ શકે એમ નથી. તે કોઈના પણ કાર્યરૂપે નથી. કારણ કે આત્મા સ્વયંસિદ્ધ છે. કોઈ પણ વસ્તુનું પ્રમાણ લઈ આત્માની મિદિ થતી નથી. અસિદ્ધ પ્રમેયની નિદિ માટે આત્માનાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. કોઈ પણ એમ કહી શકતું નથી કે, આકાશઆદિ પદાર્થો પ્રમાણથી રહિત તથા સ્વયંમિદ્ધ છે. આત્મા પ્રમાણઆદિ વ્યવહારના આશ્રયરૂપ હોવાથી પ્રમાણઆદિ વ્યવહારની પૂર્વે સિદ્ધ થાય છે. અમુક પ્રકારનું નિરાકરણ આત્માનું થઈ શકતું નથી. જે વસ્તુ વિકારરૂપે છે તેનું નિરાકરણ હોય છે. પણ જે અવિકારીરૂપે છે તેનું નિરાકરણ હોય નહિ. આત્મા ચોતે સર્વને નિરાકરણ કરનારરૂપે છે. માટે તેનું ને-

સ્વરૂપ એ અર્થોત્ વિકારથી રહિત છે. અગ્નિની ઉષ્ણતાનું નિરાકરણ અગ્નિવડે થઈ શકતું નથી. હું જ હાલમાં વર્તમાન વસ્તુને જાણુ છું, મેં જ પૂર્વ પૂર્વની વસ્તુને જાણી, તેમ જ હું જ આવતી તથા તેથી પણ ભવિષ્યની વસ્તુ જાણીશ. આ રીતે જ્ઞાતવ્ય વસ્તુ ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનના ગુણો લિન્ન સ્વરૂપે થાય છે, પણ જ્ઞાતારૂપ આત્મા કદી લિન્ન સ્વરૂપે થતો નથી. આત્માનો સર્વકાળે વર્તમાન સ્વભાવ હોય છે. તે જ પ્રમાણે દેહ જે કે ભસ્મ થાય છે, પણ આત્માનો નાશ થતો નથી અથવા આત્માનો વર્તમાન સ્વરૂપવાળો સ્વભાવ હોવાથી તેનો કદી અન્યથા સ્વભાવ બનવો શક્ય નથી. આ પ્રમાણે આત્માનું સ્વરૂપ અકથનીય હોવાથી આત્મા કાર્ય સ્વરૂપે નથી. પણ આકાશ કાર્યરૂપે છે.

શિષ્ય.-આ વાત ખરી, પણ એમ કહેલું છે કે, સમાન ભતિવાળું અનેક કારણદ્રવ્ય આકાશને હોતું નથી.

શુદ્ધ.-આ તારી શકાતું હું હવે નિરાકરણ કરીશ કારણ દ્રવ્ય સમાન ભતિના ઉત્પાદકરૂપે છે, પણ ભિન્ન ભતિનું ઉત્પાદક નથી, એવો નિયમ હોતો નથી. જેમકે તંતુ તથા તેના સંયોગો અમાન ભતિ સ્વભાવવાળા નથી. અમાન ભતિ સ્વભાવ હોય તો દ્રવ્ય તથા તેના ગુણોનો એક સ્વભાવ હોવો જોઈએ. તેમજ નિમિત્ત કારણરૂપ તુઈ તથા માળ આદિ પણ અમાન ભતિસ્વભાવવાળા હોય, એવો નિયમ હોતો નથી.

શિષ્ય.-પણ આ સ્થળે સંકા થાય છે કે, સમવાયી કારણના વિષયમાં જ સમાન ભતિયપણાનો સ્વીકાર હોય છે, પણ લિન્ન કારણને વિશે નહિ.

શુદ્ધ.-આ પણ અનેક કારણો મળી એક કાર્ય થાય છે. જેમકે અનેક ભતના સૂત્રો તથા ગાયના કેશથી એક રત્નનું ઉત્પન્ન થતી જોવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે સુતર તથા ઉન આદિથી વિચિત્ર પ્રકારના કાબલાઓ બને છે. અથવા સત્ત્વ તથા દ્રવ્યત્વ આદિની અપેક્ષાવડે સમાન ભતિયની કલ્પના કરવામાં આવે તો નિયમ રહેશે નહિ. કારણ કે સર્વ સર્વની સાથે સમાનભતિવાળું છે. અનેક કારણો મળી એકની ઉત્પત્તિ કરે છે. પણ એક કારણ નહિ, એવો નિયમ હોતો નથી. કારણ કે આપણે જોઈએ છીએ કે, મન તથા આત્મા પ્રથમ કર્મની ઉત્પત્તિ કરે છે. એક પરમાણુ તથા મન પ્રથમ કર્મની ઉત્પત્તિ કરે છે. પણ લિન્ન દ્રવ્યનો સમૂહ કર્મની ઉત્પત્તિ કરે છે, એમ માની શકાતું નથી.

શિષ્ય.-પણ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિમાં તો અનેક કારણો હોવાં જોઈએ, એ રીતનો નિયમ છે.

શુદ્ધ.-આ રીતનો પણ નિયમ હોતો નથી કારણ કે પરિણામનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. સંયોગવાળું દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યના કારણરૂપે હોય, એમ જો માનીએ તો તારા નિયમ લાગુ પડે. પણ તે જ દ્રવ્ય વિશેષ દ્રવ્યની માફક અન્ય અવસ્થાને પાગી કાર્યસ્વરૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે, તે દ્રવ્ય મૃત્તિકા તથા ધીજ

આદિરૂપે થઈ અંકુશાદિ ભાવે કરી અનેક-
પણુને પામે છે કેટલાક દ્રવ્ય એક સ્વરૂ-
પેજ પરિણામ પામે છે, જેમકે ક્ષીર આદિ
દહી આદિ સ્વરૂપે પરિણામ પામે છે.
અનેક કારણ કાર્યની ઉત્પત્તિ કરે છે, એવો
કાંઈ ઇશ્વરનો નિયમ નથી. આથી શ્રુતિના
પ્રમાણુવડે એક બ્રહ્મમાથી આકાશઆદિ
પંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થઈ તથા તેથી
જગત્સમૂહ ઉત્પન્ન થયો, એ રીતનો
નિશ્ચય થાય છે. પૂર્વે બ્રહ્મ સૂત્રના ૨ જ
અધ્યાયના ૧લા પાદના ૨૪મા સૂત્રમાં કહ્યું
છે કે, ઉપસંહાર જોવામા આવે છે, તેથી
બ્રહ્મ જગત્તું કારણ નથી, એમ કહી યશે
નહિ. કારણ કે ક્ષીરની માફક બ્રહ્મ જગ-
તના કારણરૂપે છે. વળી આકાશની ઉત્પ-
ત્તિના સંબંધમાં પૂર્વોત્તર કાળની જે ભિન્ન
તા કહેલ છે, તે માનવી યોગ્ય નથી તે
જોડું છે. પૃથ્વી આદિથી ભિન્ન પ્રકારે
સ્વરૂપવાળું આકાશ જે વિશેષણને લઈ
જોવામાં આવે છે, તેજ રીતનો વિશેષભાવ
ઉત્પત્તિ પૂર્વે ન હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે.
જેમકે પૃથ્વી આદિનો સ્પૃશ્ય સ્વભાવ છે,
તેથી બ્રહ્મ સ્પૃશ્ય સ્વભાવવાળો કહેવાતો
નથી કારણ કે આત્માના સંબંધી
કહ્યું છે કે, “અત્યુન્મગણ આત્મા અસ્પૃશ્ય
તેમ જ અનણુરૂપે છે.” એમ આકાશનો
જે સ્વભાવ છે, તેવા સ્વભાવવાળું બ્રહ્મ
નથી, એમ શ્રુતિથી નિદ્ધ થાય છે. માટે
ઉત્પત્તિ પૂર્વે આકાશથી રહિતરૂપે સર્વ
હતું. બીજું પૃથ્વી આદિના આકાશથી
ભિન્ન ધર્મો છે, માટે આકાશ ઉત્પત્તિ
બંધથી ગલિત છે, એમ જે કહ્યું છે, તે

જોડું છે. કારણ કે આકાશ ઉત્પત્તિભાવથી
રહિત માનીએ તો શ્રુતિનો વિરોધ આ-
વશે. માટે ઉત્પત્તિના અસંભવનો જે
ભાસ થાય છે, તે કેવળ અનુમાનરૂપે છે.
ઉત્પત્તિ આકાશની હોવાના સંબંધમાં
નીચલાં કારણો છે—અનિત્ય ગુણનો
આકાશ આશ્રય કરતુ હોવાથી તે અનિત્ય
છે તથા અનિત્ય હોવાથી ઘટ આદિની
માફક તેનો પ્રયોગ થય છે.

શિષ્ય:—આત્મામાં અનેકાંતિકતા છે,
એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ—ના, તેમ નથી. આત્મા ઉપનિ-
ષદમાં અનિત્ય ગુણના આશ્રયરૂપે કહ્યો
નથી. તેમ જ આકાશમા આત્માના વિ-
ભુત્વ આદિ ગુણો નથી. પૂર્વે “અવદાત્ત
શ્રુતિથી પણ આકાશ ઉત્પત્તિ ભાવથી
રહિત છે.” એમ જે કહ્યું છે ત્યાં
અમૃતત્વના સંબંધમાં જે શ્રુતિ છે, તે
આકાશમાં દેવો અમૃતરૂપે છે, એના
સરખી જાણવી. કાગળ કે ઉત્પત્તિ તથા
પ્રલય પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યાં છે.
આત્મા આકાશની માફક સર્વમાં રહેલો
તથા નિત્ય છે, એ જે શ્રુતિ છે તેમાં પણ
પ્રસિદ્ધ મહાન્ આકાશની સાથે તેની જે
ઉપમા આપી છે, તે કેવળ નિરતિશય
મહત્વતા દર્શાવવા માટે છે. પણ આકાશ
સદૃશ આત્મા છે, એમ દર્શાવવા નહિ.
જેમકે કોઈ એમ કહે કે, સૂર્યનારાયણ તીરના
વેગની માફક દોડે છે, આમ કહેવું તે કેવળ
સૂર્યની તીવ્ર ગતિ દર્શાવવા માટે છે. પણ
તીરના સરખી મવિતાની ગતિ છે, એમ
દર્શાવવા નહિ આથી નિદ્ધ થાય છે

શ્રુતિનું આત્માને આકાશની સાથે સરખાવવું, તે કેવળ અનંતપણાને માટે છે. વળી “આકાશથી આત્મા શ્રેષ્ઠ છે” ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે પ્રકાશનું પરિમાણ આકાશના પરિમાણથી પણ રહિતરૂપે કહ્યું છે. વળી “ન તસ્ય પ્રતિમાસ્તિ (સ્વે ૪, ૧૯) આત્માની પ્રતિમારૂપે કોઈ નથી.” આથી પ્રકાશ ઉપમાનથી રહિતરૂપે છે, એમ સૂચવ્યું છે. વળી કહ્યું છે કે “અતોઽપ્યદર્શન (બૃ ૩, ૪, ૨) પ્રકાશથી લિપ્તસર્વ અનિત્ય છે.” આથી પ્રકાશથી ભિન્ન આકાશાદિ સર્વ કાર્યરૂપે સૂચવ્યું છે. નપરૂપે પ્રકાશ છે, એમ જે શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તે પણ ગૌણ છે, જેમકે આકાશના સંબંધમાં ઉત્પત્તિ દર્શાવનારી શ્રુતિ ગૌણ છે. આ પ્રમાણે અહીં આકાશની ઉત્પત્તિ દર્શાવનારી શ્રુતિનું તથા અનુમાનનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, આકાશ પ્રાક્ષના કાર્યરૂપે છે. (૭)

શિષ્ય-આકાશમાંથી વાયુની ઉત્પત્તિ થાય છે. આપે જ્યારે આકાશ પ્રાક્ષના કાર્યરૂપે ગણ્યું તો વાયુને કેવી રીતે ગણવો ?

ગુરુ-આકાશની કાર્યરૂપે મિદ્ધિ થવાથી વાયુ પણ તેવા જ ૩ કારનો ગણવો. આ જ હેતુથી ૮ મા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૨ બૃ-સૂત્ર ૮ મું.

વાયુની અનુત્પત્તિ.

પંતેન માતરિન્દ્રા વ્યાચ્યાતઃ ॥૮॥

સૂત્ર ઈ-આથી વાયુનું પણ વિવેચન થયતું નાણુવું. (૮)

ટીકા:-ગુરુ-આ ન અતિદેશ છે. આકાશનું વિવેચન થવાથી આકાશના આશ્રયરૂપ માતરિન્દ્રાનામના વાયુનું પણ વિવેચન થયતું નાણુવું. વાયુના સંબંધમાં જેમ યોગ્ય લાગે, તેમ નીચે પ્રમાણેના પદોની યોજના કરી. વાયુની ઉત્પત્તિ નથી; કારણકે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણમાં તે સૂચવેલું નથી. પણ તૈત્તિરીય ઉપનિષદના ઉત્પત્તિ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે, “અવણાદ્રાયુઃ (તૈ ૨, ૧) આકાશમાંથી વાયુની ઉત્પત્તિ છે.” આ બીજો પદ છે. જ્યાં જે શ્રુતિઓનો વિરોધ હોય ત્યાં વાયુની ઉત્પત્તિ દર્શાવનારી શ્રુતિ ગૌણ નાણુવી. કારણ કે ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે. આ બીજો અભિપ્રાય છે. અસંભવરૂપે કહેવાતું કારણ એ કે, શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તેવાઽનસ્તમેતા દેવતા ચદ્રાણુઃ (બૃ ૧, ૫, ૨૨) આ વાયુ નહિ અસ્ત પામતો દેવ છે.” આ પ્રમાણે અસ્તનો પ્રતિપેદ કર્યો છે તથા અમૃતરૂપે તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. વેદાંત વાક્યની પ્રતિજ્ઞાને હાનિ નહિ પહોંચે, તેથી બેટલા વિકારરૂપે છે તેનો વિલાગરૂપે સ્વીકાર કરવાથી તેની ઉત્પત્તિ હોય છે. તેથી વાયુની પણ ઉત્પત્તિ છે. અસ્ત પામવાનો જે અભાવ, તે અપર

+અતિદેશ:-પુનરાશ્રિતિ

વિદ્યાનો વિષય છે તથા તે અપેક્ષાવાળો વિષય છે. કારણ કે અગ્નિ આદિની માફક વાયુમાં અસ્તનો અભાવ છે. પૂર્વે અમૃતત્વઆદિ શ્રુતિનું પ્રમાણન કરેલું છે

શિષ્ય:-ઉત્પત્તિ પ્રકરણમાં વાયુ તથા આકાશ બેઉનું સૂચન તેમ જ નહિ સૂચન કરવું સરખું છે. બેઉનું એક જ અધિક-રણ હોવું જોઈએ જો લેદ નથી તો પછી પુનરાવૃત્તિ કરવાની શી જરૂર છે ?

ગુરુ:-આ તારૂં કહેવું સત્ય છે. છતાં મંદંબુદ્ધિવાળાઓને એક શબ્દ માત્રવડે શંકા ઉત્પન્ન થાય, તેની નિવૃત્તિ કરવા માટે આ પુનરાવૃત્તિ કરી છે. અવર્ગ વિદ્યા આદિમાં ઉપાસ્યરૂપે વાયુ મહા પ્રભાવવાળો છે, આ રીતની શ્રુતિ છે. બીજું અસ્તનો અભાવ કહેવાથી કોઈને વાયુમાં નિત્યપણાની શંકા થાય, એ હેતુથી તેનો અતિરેશ અર્થાત્ પુનરાવૃત્તિ કરી છે. (૮)

શિષ્ય:-ત્યારે ઉત્પત્તિ ભાવથી રહિત એવી શી વસ્તુ છે ?

ગુરુ:-સત્ સ્વરૂપ પ્રજ્ઞા ત્રિવાય અન્ય કોઈ પણ ઉત્પત્તિ ભાવથી રહિત નથી. આથી ૯ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ બું-સૂત્ર ૯ મું.

પ્રજ્ઞામાં વિકારનો અભાવ.

અસંભવસ્તુ સતોઽનુપપત્તે ॥૧॥

સૂત્રાર્થ:-સત્ સ્વરૂપ પ્રજ્ઞાની ઉત્પત્તિ નથી. કારણ કે પ્રજ્ઞામાં વિકારની ઉત્પત્તિ નથી. (૯)

ટીકા:-શિષ્ય:-આકાશ તથા પવનની ઉત્પત્તિનો સભાવ નથી, છતાં તેની

ઉત્પત્તિ હશે, એ રીતનો વિચાર માગ સરખા અસ્પર્શતિવાળાને થયો તે જ રીતે પ્રજ્ઞાની પણ ઉત્પત્તિ કદી હોય, એ પ્રમાણેની મારી મતિ થાય છે આકાશાદિ વિકારોથી પર વિકારોની ઉત્પત્તિ મારા બંધુવામાં આવી હવે મારી એ રીતની ખુદ્દિ થાય છે કે, આકાશની ઉત્પત્તિ વિકાર સ્વરૂપ પ્રજ્ઞામાંથી કેમ ન હોય ?

ગુરુ:-હે શિષ્ય ! તું ખીસે ધા. તારી જે શંકા થાય, તેને દૂર કરવા માટેજ આ ઉપરના સૂત્રની વ્યાગ લગવાને યોજના કરી છે. જેમકે “અમમવસ્તુ પણ પ્રજ્ઞાની અનુત્પત્તિ છે.” પ્રજ્ઞામાં જે સત્સ્વરૂપે છે તેની ઉત્પત્તિ કોઈ અન્યથી હોય, એવી કદી શંકા કરવી નહિ.

શિષ્ય:-એમ કેમ બને ?

ગુરુ:-કારણ કે વિકારની પ્રાપ્તિનો અભાવ છે. બીજું પ્રજ્ઞા સંમાત્ર સ્વરૂપે છે. પ્રજ્ઞાની કોઈ મત્સ્વરૂપમાંથી ઉત્પત્તિ મંભાવતી નથી. જે અત્યંત અવ્યક્ત સ્વરૂપે હોય, તેમાં પ્રકૃત વા વિકારભાવોની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે હોય / કોઈ સત્સ્વરૂપમાંથી પ્રજ્ઞામાં વિકાર જોવામાં આવતો નથી. કારણ કે આમાન્ય ભાવમાંથી વિશેષ ભાવોની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે. જેમકે મૃત્તિકા આદિમાંથી ઘટાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. પણ કદી વિશેષમાંથી સામાન્યની ઉત્પત્તિ બની શકે નહિ. અમતમાંથી ઉત્પત્તિ નથી, કારણકે અમત આત્મભાવથી ગહિત હોય છે. કારણકે શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે “અમતમત્ત રત્નાયેત (૭ = ૮, ૭, ૧) અમતમાંથી સત્ત્વી ઉત્પત્તિ કેવી રીતે ?”

આ પ્રમાણે અસતમાંથી સતની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં આદેષ કરવામાં આવ્યો છે. કહ્યું છે કે, “સ જ્ઞાન જ્ઞાતાનિષધિયો ન વાસ્ય કથિજનિતા ન વાધિય. (શ્વે. ૬, ૬) બ્રહ્મ કારણુ સ્વરૂપે છે. તે કારણુના અધિ-પત્તિના પણ અધિપતિરૂપે છે. આ પરમાત્માનો ઉત્પાદક નથી. તેમના કોઈ પણ પાદનકર્તા નથી.” આ રીતે શ્રુતિ બ્રહ્મનો કોઈ ઉત્પન્ન કરનાર નથી, એમ નિષેધ કરે છે.

શિષ્ય-આકાશ તથા પવનની ઉત્પત્તિ દર્શાવી છે, પણ બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ નથી, એમ જો કહ્યું, તેમા વિષમતા આવે છે.

શુરુ-વિકાસમાંથી અન્ય વિકાસની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી બ્રહ્મમાં પણ વિ-કારપણું થવું યોગ્ય નથી. કારણ કે મૂલ પ્રકૃતિ નહિ સ્વીકારવાથી અનવરથાનો પ્રસંગ આવી પડશે. જો મૂલ પ્રકૃતિ સ્વી-કારવામાં આવે છે, તેને જ અગ્રે બ્રહ્મરૂપે માનીએ છીએ આ રીતે અમારે વિશે કોઈ પણ રીતનો વિરોધ આવતો નથી. (૬)

શિષ્ય-વાયુની ઉત્પત્તિનું મેં શ્રવણ કર્યું. હવે તેજની ઉત્પત્તિ છે કે નહિ, તે કહેશો.

શુરુ-શ્રુતિમા કહ્યું કે વાયુમાંથી તે-જની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૧૦ મું.

વાયુમાંથી તેજની ઉત્પત્તિ

તેજોઽપસ્તથા હ્યાહ ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ-તેજની ઉત્પત્તિ પવનમાથી થઈ છે. કેમકે શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે. (૧૦)

ટીકા-શિષ્ય-છાદોગ્યમા એમ કહ્યું છે કે, તેજની ઉત્પત્તિ સત્સ્વરૂપ બ્રહ્મમાંથી થાય છે. બીજું તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં તો વાયુથી તેજની ઉત્પત્તિ કહી છે. તેજની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં વિરોધ આવી પડવાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, બ્રહ્મમાંથી તેજની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ.

શુરુ-તું એમ શાથી કહે છે ?

શિષ્ય-છાદોગ્યમાં સત્માંથી સર્વના ઉત્પત્તિ થઈ છે, એમ શરૂઆત કરી પછીથી કહ્યું છે કે, તેણે તેજની ઉત્પત્તિ કરી. સર્વનું ઉત્પત્તિ સ્થાન બ્રહ્મ હોવાથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞાની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મ છે. વળી સામાન્ય રીતે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તવન્તર (છા. ૮, ૭, ૧) બ્રહ્મમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ તથા લય છે તથા બ્રહ્મમાં સર્વ બેઠા કરે છે” વળી કહ્યું છે કે, “ઘૃત્સ્માગ્નાવશે પ્રાણ (મુ. ૨, ૧, ૩) બ્રહ્મમાંથી પ્રાણની ઉત્પત્તિ થાય છે.” આ રીતની શરૂઆત કરી તે શ્રુતિમાં સર્વની ઉત્પત્તિ સામાન્ય રીતે બ્રહ્મમાંથી દર્શાવી છે. વળી તૈત્તિરીયમા કહ્યું છે કે, “સ વપસ્તવ્વા । ડગ ઇવંમવજત । યદિદ કિ ન (તૈ. ૩, ૬, ૧) પરમાત્માએ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવારૂપી નિશ્ચય કર્યો. આ રીતે

તપશ્વરણ કરી તેણે આ સર્વની ઉત્પત્તિ કરી. જે કાંઈ વ્યક્તરૂપે છે, તે સર્વની ઉત્પત્તિ કરી; માટે વાયુમાંથી અગ્નિ થયો, એ પ્રમાણેનો ક્રમ જાણવો. અર્થાત્ વાયુ થવા પછી અગ્નિ થયો.

શુરુ-“હું” આના મંબધમાં કહું તે તું એક ચિત્તથી માંભાગ. તેજ વાયુમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. *

શિષ્ય:-એમ કેમ કહો છો ?

શુરુ:-“વાયુમાંથી અગ્નિ” આ રીતની શ્રુતિ છે. વ્યવધાન ગ્રહિત પ્રાણમાંથી તેજની ઉત્પત્તિ છે, એમ માનીએ તો વાયુમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ ખોટી ઠરે. તેમ થવાથી ‘વાયુમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ’ આ રીતની જે શ્રુતિ છે, તે ખોટી ઠરે.

શિષ્ય:-આ ઉત્પત્તિ જે શ્રુતિમાં કહી છે, તે ક્રમને લઇને કહી છે અર્થાત્ વાયુ ઉત્પન્ન કર્યા પછી પ્રાણે અગ્નિને ઉત્પન્ન કર્યો, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ:-અમારું માનવું તેમ નથી. કહું છે કે “તસ્માદ્વા દત્તમાદાત્મન આકાશં જમૂત (તૈં ૨, ૧, ૧) પ્રાણરૂપ પરમાત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઇ છે” આ શ્રુતિમાં આત્માને અપાદાન, પંચમી વિકાસિત વાપરી છે, માટે કાચુ સ્વરૂપ આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ સંભવે છે. આથી એમ થાય છે કે, આ સ્વયં ઉત્પત્તિભાવજ છે. આગળ આલતાં શ્રુતિમાં કહું છે કે, પૃથ્વીમાંથી આપ-ધિઓ થઇ છે. આ રીતે અપાદાન પંચમી જેમ જોવામાં આવે છે, તેમ

વાયુમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ જ્યાં કહી છે ત્યાં પણ અપાદાન પંચમી જાણવી. બીજું વાયુ પછી અગ્નિની ઉત્પત્તિ કરી, એમ માનીએ તો “વાયોર્ધ્વમગ્નિઃ સમૂત વાયુ થવા પછી અગ્નિની ઉત્પત્તિ થઇ છે” એમ ઉપનિષદના અર્થની કટપના કરવી પડે છે. પણ “વાયુમાંથી અગ્નિ થયો” અહીં કારક અર્થનો યોગ લાગુ પડે છે. માટે આ શ્રુતિ એમ જણાવે છે કે, તેજનું ઉત્પત્તિસ્થાન વાયુ છે.

શિષ્ય:-આપ કહો છો તે ખરું, પણ બીજી શ્રુતિમાં કહું છે કે, “તત્તમે વ્યક્ત તેણે તેજને ઉત્પન્ન કર્યું”. આ શ્રુતિ એમ સિદ્ધ કરે છે કે, તેજનું કારણ પ્રાણ છે.

શુરુ:-તેમ નથી. આ શ્રુતિથી જે ક્રમ દર્શાવે છે, તેમાં જરા પણ વિરોધ આવતો નથી. જો કે આકાશ તથા વાયુની પ્રાણે ઉત્પત્તિ કરી તથા ત્યારપછી વાયુ લાવને પામેલ પ્રાણે તેજની ઉત્પત્તિ કરી, આ પ્રમાણેની કલ્પના જો કરીએ, છતાં તેજ પ્રાણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એને કોઇ રીતનો વિરોધ આવતો નથી. જેમકે ગાયનું ઉકાળેલું દૂધ, તેનું દહીં તથા તેજ ગાયની આમિષા (ઉકાળેલા દૂધમાં દહિં નાંખવાથી ગાઠ બાળવા તે). “તદાત્માન સ્વયમકુરત તેણે આત્માને જાતે કર્યો”. આ શ્રુતિ પ્રાણની વિકારાત્મા વસ્થા દર્શાવે છે. વળી ભગવદ્ગીતામાં કહું છે કે, “બુદ્ધિર્જાનમસમોહ” (ભ ગી ૧૦, ૫) બુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા અસમોહ” આ રીતની ગરૂઆત કરી છેવટમાં કહું છે.

કે, “અવન્તિ માવા મૂતાના મત્ત એવ પૃથગ્વિધા (લ. ગી. ૧૦, ૫) આણી માત્રના આ અતેક પ્રકારના ભાવોની ઉત્પત્તિ મારા-માંથી થઇ છે.” જો કે બુદ્ધિ આદિ ચોતાના કારણોથી પ્રત્યક્ષરૂપે થઇ જોવામાં આવે છે, છતાં સર્વ લાવસમૂહને સંલગ્ન સાક્ષાત્ અથવા તેા કયે કરી પરમાત્મામાંથી છે. આજ પ્રમાણે ક્રમને અનુસરી સૃષ્ટિ સૂચવનારી શ્રુતિઓનું નિરૂપણ છે. કેટલીક શ્રુતિઓમાં સર્વ પ્રકારે પ્રદ્યમાંથીજ સર્વની ઉત્પત્તિ છે, એમ કહ્યું છે. ઉત્પત્તિના ક્રમને દર્શાવનારી અન્ય શ્રુતિઓની પણ ઉત્પત્તિના સંબંધમાં અભિનતાજ છે. પ્રતિજ્ઞામાં પણ એમ છે કે, સતમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ છે, પણ વ્યવધાનથી રહિતની ઉત્પત્તિ નહિ, એમ શ્રુતિમાં અવિરોધ છે. (૧૦)

શિષ્ય-તેજની ઉત્પત્તિ સાંભળી, પણ જળની ઉત્પત્તિ શામાંથી છે?

શુદ્ધ-જળની ઉત્પત્તિ તેજમાંથી છે. આ જ ઉત્તુથી ૧૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૧ મું.

તેજમાંથી જળની ઉત્પત્તિ.

આપ: ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ-પાણી તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહ્યું છે. (૧૧)

टीका:-शुद्ध:-आ सूत्रणी साये १०मा सूत्रणी भाइके “अवस्तया ऋद्धि ओटखुं” अध्याहार हेतुं. जलनी उत्पत्ति तेजमांथी माय छे.

શિષ્ય-કેવી રીતે ?

શુદ્ધ-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “તદ્વોષ્ણત તેષુ જળની ઉત્પત્તિ કરી” તેમજ “અમૃતાપઃ અગ્નિમાંથી જળની ઉત્પત્તિ થઇ.” આ રીતનાં શ્રુતિનાં વચન હોવાથી આમાં કોઈ રીતની શંકા નથી. તેજની સૃષ્ટિનું વ્યાખ્યાન કર્યા પછી આસ ભગવાન્ પૃથ્વીનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યા, પણ વચમાં જળની ઉત્પત્તિ રહી જાય, તેથી આપ: આ રીતની સૂત્રની તેમજ ચોજના કરી. (૧૧)

શિષ્ય-ત્યારે પૃથ્વીના ગણના શેને વિશે થાય છે ?

શુદ્ધ-અધિકાર, રૂપ તથા અન્ય વેદાત વચનવડે સિદ્ધ થાય છે કે પૃથ્વી અન્ન રૂપે છે. આજ કારણથી ૧૨મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬મું-સૂત્ર ૧૨ મું.

પૃથ્વી અન્નરૂપે.

પૃથિવ્યધિકારરૂપશબ્દાન્તરેભ્યઃ ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-અધિકાર, રૂપ તથા અન્ય વેદવચનોથી પૃથ્વી અન્નરૂપે પ્રતિષ્ઠાન થાય છે. (૧૨)

टीका:-शुद्ध:-श्रुतिमा कहुं छे के, “ता अन्न ऐस्तत वह्नयः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमवस्तन (छा० ६, २, ४) जल स्पृश्य प्रहो ध्रुव करी के, हुं गहुंरूपे उत्पन्न थाउं. तेषु जल स्पृश्य प्रहो अन्नने उत्पन्न कहुं”. आ प्रमाणे श्रुतिवचन छे.

શિષ્ય-આ શ્રુતિવચનના સંબંધમાં મને શંકા થાય છે કે, અહીં અન્ન

શબ્દ લેવાથી મીઠિ યવ આદિ અહણ કરવા, ઓદન આદિ લેવા અથવા શું પૃથ્વી લેવી ? તેમાં મારું માનવું તો એમ છે કે, મીઠી યવ આદિ લેવા અથવા તો ઓદન આદિ લેવા, પણ પૃથ્વી નહિ. કારણકે લોકમાં પણ અન્ન શબ્દવડે કેવળી વસ્તુનું જ અહણ થાય છે. વળી આજ શ્રુતિના છેવટમાં જે કહ્યું છે તેથી, મીઠિયવાદિનું જ સમર્થન થાય છે. જેમકે ત્સ્માદન્ન ક્વ ચ વર્ષતિ તદેવ મુષિતમમ ભવતીતિ આથી જ્યાં વરસાદ સારો પડે છે ત્યાં પુષ્કળ અન્ન પાડે છે.” જે વરસાદ સારો પડે છે તો મીઠીયવ આદિ થાય છે, પણ પૃથ્વી થતી નથી.

શુદ્ધ-આના સંબંધમાં હું તને જે કહું તે માંભળ. અન્ન શબ્દથી પૃથ્વી જ ઉત્પન્ન થઈ છે, એમ સમજવું.

શિષ્ય:-એમ કેમ બને ?

શુદ્ધ-આના સંબંધી ત્રણ કારણો છે. જેવા કે અધિકાર, રૂપ તથા અન્ય વેદવચન. અધિકારના સંબંધમાં હું કહું તે માંભળ “તત્તેજોઽમૃતઃ, તદ્વોઽમૃતઃ તેજો તેજની ઉત્પત્તિ કરી, તેમજ તેજો જળની ઉત્પત્તિ કરી.” આ રીતે શ્રુતિમાઅહીં પંચ મહાભૂતનો વિષય દર્શાવ્યો છે. માટે કહે કરી પંચમહાભૂતરૂપ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી એકદમ મીઠિયવઆદિ લેવા, એ યોગ્ય નથી. વળી રૂપના સંબંધમાં કહું તે સાંભળ. પૃથ્વીનું જે પ્રકારનું રૂપ છે, તેને અસુરના રૂપનું નર્ણન શ્રુતિમાં કર્યું છે. જેમકે “યઃકૃણ તદન્નસ્ય અર્થઃ-જે કૃષ્ણ છે તે અન્નનું રૂપ છે” હવે આ-

દન આદિ લઈએ તો તેમાં કૃષ્ણતાનો નિયમ રહેશે નહિ. તેમ જ મીઠિ આદિ લઈશું તો પણ કૃષ્ણતાનો નિયમ રહેવાનો નહિ.

શિષ્ય:-જેમ ઓદનાદિનો તથા મીઠિઆદિનો કૃષ્ણ રંગ નથી, તેમ પૃથ્વીનું રૂપ પણ કૃષ્ણ હોય, એવો નિયમ નથી. કારણ કે પૃથ્વીપર કેટલાંક ખેતરો દૂધ જેવાં સફેદ તથા કેટલાંક અંગારા જેવાં રાતાં ભેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-આ દોષ યોગ્ય નથી. કારણ ઘણે ભાગે પૃથ્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે તે ભેલુ. ઘણે ભાગે પૃથ્વીનું રૂપ કૃષ્ણ છે, પણ સ્વેત કે લાલ નથી પુરાણમાં ઘણે ઠેકાણે પૃથ્વીની છયાનું વર્ણન રાત્રીરૂપે કર્યું છે. આથી એમ અધ્યાહાર રહે છે કે, પૃથ્વીનો આભાસ કૃષ્ણ છે, જેથી તેનું રૂપ કૃષ્ણ સ્વરૂપે છે. બીજી શ્રુતિનું નિર્દેશ પણ પણ સમાન હોવાથી જળમાંથી પૃથ્વી થાય છે, એમ ભણવું. જેમકે કહ્યું છે કે, તદ્વદના શર આસીતત્તમદન્યત સા પ્રથિવ્યમન્નઃ (બુ. ૧, ૨, ૨) તે જળનું ફીણ ઘટ્ટ થયું તથા તે ઘટ્ટ ફીણ પૃથ્વી રૂપે થયું.” વળી પૃથ્વીમાંથી મીઠિઆદિની ઉત્પત્તિ શ્રુતિમાં કહી છે. જેમકે, “પૃથિવ્યા કોપપયઃ કોપથિભ્યોઽન્નમ પૃથ્વીમાંથી કોપધિઓ થઈ તથા કોપધિમાંથી અન્નની ઉત્પત્તિ થઈ.” આ પ્રમાણેના નિરૂપણને લીધે પૃથ્વીનું પ્રતિપાદન થાય છે. છતાં મીઠિઆદિનું પ્રતિપાદન કેવી રીતે થાય ? પ્રસિદ્ધ રીતે અધિકાર તથા રૂપઆદિથી મીઠિઆદિનો બાધ થાય

છે. શ્રુતિ પણ એમ સૂચવે છે કે, અન્ન આદિ પૃથ્વી સ્વરૂપે છે, જેથી જળમાંથી પૃથ્વીનીજ ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ છે, એમ જાણવું. માટે અન્ન શબ્દરૂપે પૃથ્વીનેજ લેવી. (૧૨).

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, તેજ આદિએ વિચાર કર્યો, એમ અચેતન પદાર્થમાં ચેતનનો શુણ્ઢ દર્શાવ્યો છે, તેનું શું કારણ ?

શુર:-તેના અર્થાત્ પરમાત્માના ચિંતનથી શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, તેણે ચિંતન કયું. કારણ કે તે સર્વમાં અંતર્યામીરૂપે રહી ચિંતન કરે છે. માટે અચેતનતાનો દોષ લાગુ પડતો નથી. આજ હેતુથી ૧૩ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૧૩ મું.

સર્વમાં ઇશ્વરનું અંતર્યામીત્વ.

તદભિધ્યાનાદેવ તુ તલ્લિંગાત્સઃ ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થ:-પરમાત્માના અભિધ્યાનથી જ શ્રુતિમાં ભૂતોને માટે ઇક્ષણું શબ્દ વાપર્યો છે. કારણ તે ભૂતોમાં અંતર્યામીરૂપે રહે છે. માટે તે સર્વના કર્તારૂપ છે. (૧૩)

શિષ્ય:-આ આકાશઆદિ ભૂતો પોતા જ પોતાના વિકારોને સ્વજે છે, કે પરમેશ્વર તે તે સ્વરૂપે સ્થિતિ કરી વિકારનું ચિંતન કરી વિકારની ઉત્પત્તિ કરે છે ? આ રીતનો અને સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે. મારું માન્યું તો એવું છે કે, ભૂતો પોતા જ વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે.

શુર:-તું એમ કેવી રીતે કહે છે ?

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં સ્વતંત્ર રીતે કહ્યું છે કે, આકાશમાંથી વાયુની તથા વાયુમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

શુર:-પણ અચેતન પદાર્થોની સ્વતંત્ર રીતે પ્રવૃત્તિનો પ્રતિપેધ કર્યો છે.

શિષ્ય:-આ દોષ લાગુ પડશે નહિ. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તત્તેજ એકત્વા આપ એકન્ત (છાં ૬, ૨, ૪) તે તેજે વિચાર કર્યો, તે જળે વિચાર્યું.” આ પ્રમાણે ભૂતોનેવિશે ચેતનપણું શ્રુતિમાં કહ્યું છે.

શુર:-તું જે કહે છે તેના મંબધમાં સાંભળ. તે જ પરમેશ્વર છે, કે જે અમુક અમુકરૂપે સ્થિતિ કરે છે તથા વિચાર કરે છે અને અમુક પ્રકારના વિકારની ઉત્પત્તિ કરે છે.

શિષ્ય:-તે શાથી ઉત્પત્તિ કરે છે ?

શુર:-પોતાના અંશમાંથી વિકારની ઉત્પત્તિ કરે છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે, “ય ધૃવિવ્યા તિષ્ઠન્યઃ ધૃવિવ્યા અન્તરો ય ધૃવિવો ન વેદ યસ્ય ધૃવિવો ઘૃતીર ય ધૃતીમન્તરો વન્યતિ (ખૂં ૩, ૭, ૩) જે પૃથ્વીને વિશે રહે છે, જે પૃથ્વીના કરતાં અંદરના ભાગ વિશે રહે છે, જેને પૃથ્વી જાણી શકતી નથી, જેનું શરીર પૃથ્વીરૂપ છે તથા જે અંદરના ભાગ વિશે રહેતો છતાં પૃથ્વીને નિયમમાં રાખે છે.” આ પ્રમાણે અધ્યય સહિત ભૂતોની પ્રવૃત્તિ દર્શાવે છે. તે જ રીતે કહ્યું છે કે, તેણે ઇચ્છા કરી કે, હું ખડું થાઉં તથા જન્મ પામું, આ

પ્રમાણે કહી, પ્રાછળથી કહ્યું છે કે, “તત્ત્વત્વામસવત્ । તદાન્માન મયમકુરત (તિં ૨, ૬, ૧) તેઓ મૂર્ત સ્વરૂપે તેમ જ અમૂર્ત સ્વરૂપે થયા. આ અવિકારી બ્રહ્મ પોતાના આત્માને જગતરૂપે કર્યો.” આ પ્રમાણે આત્માનો જ સર્વોત્તમાવ શ્રુતિ દર્શાવે છે. તે જે તથા જળે વિચાર કર્યો, એમ જે શ્રુતિ છે તે પરમેશ્વરના અતર્યામીપણાથી છે, એમ બતાવ્યું. કહ્યું છે કે, “નાવ્યોઽતોઽસ્તિ દ્રષ્ટા (મું ૩, ૭, ૨૩) આથી ભિન્ન દ્રષ્ટા નથી.” આ પ્રમાણે પરમાત્માથી ભિન્ન વિચારનારાનો શ્રુતિ પ્રતિષેધ કરે છે. જે સત્ત્વસ્વરૂપ છે તથા પદ્મ સ્વરૂપે છે, તેજ વિચાર કરનારરૂપે છે. આથી કહ્યું છે કે સંદક્ષત વદુઃ સ્વા પ્રજાયેવ તેષુ ભેદુઃ કે હું બહુ થાઉં તથા હું જન્મને પામું” (૧૩) શિષ્ય-આપે જે ઉત્પત્તિનો ક્રમ કહ્યો તે સાંભળ્યો. પણ પ્રલયના સંબંધમાં કેવી રીતે બતાવ્યું ?

શુરુ:-ઉત્પત્તિનો જે ક્રમ છે, તેથી ઉલટો ક્રમ પ્રલયના મંબધમા છે. તેજ પ્રમાણે ૧૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે; અધિકરણ ૮મું-સુત્ર ૧૪ મું.

ઉત્પત્તિથી પ્રલયનો ક્રમ ઉલટો

વિવર્તયેણ નુ ક્રમોઽત્ ઉપપન્નતે ચ ॥૧૪॥

સૂત્રાર્થ:-ઉત્પત્તિથી ઉલટી રીતનો ક્રમ પ્રલયનો પ્રસ થાય છે. (૧૪)

પ્રશ્નક શિષ્ય:-આપે મને ભૂતોની ઉત્પત્તિનો ક્રમ જણાવ્યો. પણ પ્રલયનો ક્રમ શું છે તે આપ કહેશો ? શું નિયમ

વિનાના ક્રમે કરી પ્રલય થાય છે, જે રીતે ઉત્પત્તિ થઈ તેજ ક્રમે કરી પ્રલય થાય છે કે તેથી ઉલટા ક્રમે કરી પ્રલય થાય છે ? શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ભૂતોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય રૂપ ત્રણે અવસ્થાઓ બ્રહ્મને અધીન છે. જેમકે વતો વા દનાનિ મૂતાનિ જાયન્તે । યેન જાતાનિ જીવન્તિ । વગ્ન્યન્ત્વમિત્થવિશન્તિ (તિં ૩, ૧, ૧) જેનામાંથી આ સર્વ પ્રાણી માત્રોની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેનાવડે ઉત્પત્તિને પામેલાં પ્રાણીઓ જીવે છે, મરણુ પ્રાપ્ત થયા પછી જેને વિશે પ્રાણીઓ પ્રવેશ કરે છે.” આ પ્રલયના સંબંધમાં આમાન્ય રીતે નિયમશી રહિત-પણુ હોયું ભેદ્યો ? અથવા તો શું શ્રુતિમાં ઉત્પત્તિનો જે ક્રમ દર્શાવ્યો છે તે જ ક્રમ પ્રલયનો પણ ક્રમના ઇન્દ્રનારાયણે બતાવે ?

શુરુ:-તેમ નથી. હું કહું તે તું ચિત્ત દઈ સાંભળ. આથી અર્થોત્ ઉત્પત્તિના ક્રમથી ભિન્નરૂપે પ્રલયનો ક્રમ થયો યોગ્ય છે. આપણે લૌકિક રીતિએ ભેદ્યો છીએ કે જે ક્રમે કરી આપણે દાદરચઢીએ છીએ, તેથી ઉલટા ક્રમે કરી ઉતરી છીએ. વળી આપણા ભોવામાં આવે છે કે, મૃતિકાના વિચારરૂપ ઘટ તથા શરાવઆદિ પ્રલય નમયે મૃતિકાને પામે છે, તે જ પ્રમાણે જળના વિકાર હિમ તથા કરાં આદિ જળભાવને પામે છે. આથી ઉલટો ક્રમ હોય, એમ પ્રાપ્ત થાય છે પૃથ્વી જે જળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, તેનો સ્થિતિ-કાળ ગયા પછી તે જળરૂપે થાય છે. તેમ જ જળ તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી તેનો લય પણ તેજમાં થાય છે.

આ રીતના ક્રમવંટે સૂક્ષ્મનો લય વધારે સૂક્ષ્મ કારણમાં લય પામે છે. આ રીતે સર્વ કાર્ય સમૂહ પરમ કારણરૂપ તથા પરમ સૂક્ષ્મરૂપ બ્રહ્મને વિષે લય પામે છે, એમ જાણવું. પોતાના કારણનો ત્યાગ કરી કારણના પણ કારણમાં કાર્યનો લય થવો યોગ્ય નથી. સ્મૃતિમાં પણ ઉત્પત્તિના ક્રમથી ઉલટી રીતે પ્રલયનો ક્રમ દર્શાવ્યો છે. જેમકે "જગત્પ્રતિષ્ઠા દેવર્ષે પૃથિવ્યમ્ પ્રલીયતે । જ્યોતિષ્વાપઃ પ્રલીયન્તે જ્યોતિર્વાયં પ્રલીયતે હે દેવર્ષિ ! જગતના આશ્રયરૂપ પૃથ્વીનો લય જળ વિશે થાય છે, જળનો લય તેજ વિશે થાય છે તથા તેજનો લય વાયુ વિશે થાય છે." શ્રુતિમાં જે ઉત્પત્તિનો ક્રમ કહ્યો છે તે ઉત્પત્તિ સમયે થાય છે. પણ તેજ ક્રમ પ્રલયના સમયે હોવો જોઈએ નહિ. ઉત્પત્તિનો ક્રમ પ્રલયના સંબંધમાં અયોગ્ય હોવાથી પ્રલયમાં તે ક્રમ સ્વીકારવો નહિ. કારણનો લય થવે કાર્યની સ્થિતિ હોય એ યોગ્ય નથી, માટે કાર્ય હોવા છતાં કારણનો લય કહેવો યોગ્ય નથી. કાર્યનો લય થવે કારણ સ્થિતિ હેય છે. જેમકે ઘટ શરાવઆદિનો લય મૃત્તિકાઆદિમાં જોવામાં આવે છે. (૧૪)

શિષ્ય:-પરમહાભૂતોની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયના ક્રમનું આપે નિરૂપણ કયું. પણ મન તથા બુદ્ધિનાં ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય સંબંધી આપે કંઈ કહ્યું નહિ, તે

ગુરુ:-મન તથા બુદ્ધિ, બ્રહ્મ તથા ભૂતના મધ્ય ભાગ વિષે રહેલાં છે. તેમનાં ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય પણ કોઈ મધ્ય પ્રદેશમાં ક્રમે કરી ગ્રહણ કરવા. આ રીતનું સૂચન શ્રુતિમાં છે, એમ જાણવું નહિ. પણ ભૂતો તથા ઇન્દ્રિયોમાં કરી પણ ભિન્નતા નથી, તેથી જેહનો એક જ ક્રમ છે. આ રીતે ૧૫મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૧૫ મું.

વિજ્ઞાન તથા મનની ઉત્પત્તિ.

અન્તરા વિજ્ઞાનમનસી જ્ઞમેણ તદિદ્ગાદિ

તિચેન્નાવિશેષાલ ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મ તથા ભૂતોની મધ્યમાં વિજ્ઞાન તથા મન શ્રુતિમાં કહેલાં છે. વિજ્ઞાન તથા મનના ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય, ભૂતોની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયની મધ્યમાં ક્રમે કરી જાણવા. શ્રુતિમાં બુદ્ધિ તથા મનના સંબંધમાં જૂઠું નિરૂપણ નથી. તેનું કારણ એ કે ઇન્દ્રિયો તથા ભૂતો વચ્ચે ભિન્નતા નથી. (૧૫)

ટીકા:-ગુરુ:-હે શિષ્ય! મેં તને સમજાવ્યું કે, ભૂતોના ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય અનુલોભ તથા પ્રતિલોભના ક્રમવંટે થાય છે. તેમ જ એ પણ સમજાવ્યું કે, આત્માવડે ઉત્પત્તિ થાય છે તથા ભૂતોનો લય આત્મામાં થાય છે. પણ ઇન્દ્રિયચુકત મન તથા બુદ્ધિનો સદ્ભાવ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિવિશે પ્રસિદ્ધ છે. કારણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "બુદ્ધિ સ્વ તાત્પરિ વિદિ મનઃ પ્રમદમેવ ચ । ઇન્દ્રિયાણિ દયાનાહુઃ

(કઠ ૩, ૩) અર્થ:-બુદ્ધિને તું સારથિરૂપે જાણુ, મનને લગામરૂપે જાણુ. ઇન્દ્રિયોને અશ્વોરૂપે કહી છે” મન તથા બુદ્ધિના ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય ક્રમે કરી જૂતોના ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયના કંઈએક મધ્ય સમયમા જાણવા કાગળ કે એમ સ્વીકાર વામાં આગ્યું છે કે, સર્વ વસ્તુ સમૂહની પ્રજ્ઞામાંથી ઉત્પત્તિ છે.

શિષ્ય:-પણ અથર્વાણની શ્રુતિમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણ વિશે જૂતો તથા આત્માના મધ્યમાં ઇન્દ્રિયોનો ક્રમ જણાવ્યો છે. જેમકે “एतस्मात्पायते प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च । खगद्युर्गोतिरापः पृथिवी विश्वस्य घारिणी (મું ૦ ૨, ૧, ૩) આ પ્રજ્ઞ-હરિશ્વય ગર્ભ-માંથી પ્રાણુની, મનની, સર્વ ઇન્દ્રિયોની આકાશ, વાયુ, જ્યોતિ, જળ તથા સર્વના આધારરૂપ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થાય છે.” આમ હોવાથી જૂતોના સંબંધમાં પૂર્વે જે ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયનો ક્રમ કહ્યો છે, તેના ભંગનો પ્રમંગ આવી પડશે. આપ આ સંબંધી શું કહો છો ?

શુર:-તેમ નથી. કારણ કે જૂતો તથા ઇન્દ્રિયોમાં ભૂદાપણુ નથી. જે ઇન્દ્રિયો પંચ મહાભૂતનાં બનેલાં છે તો પછી જૂતોની જે ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય છે, તેજ તેના ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય છે. પણ ઇન્દ્રિયોનો ભિન્ન ક્રમ જાણવો નહિ. ઇન્દ્રિયો પંચ મહાભૂતની બનેલી છે, આ પ્રમાણેનું શ્રુતિમાં નિરૂપણુ છે જેમકે અનમય દિ સોમ્ય* મન ભાગમય* પ્રાણતેનોમયી વાક્ (છાં ૦ ૬, ૫, ૪) હે પુત્ર! મન અન્નમય-અન્નથી થયલું છે. પ્રાણ જળમય-જળથી

થયેલ છે તથા વાણી તેજોમય અર્થાત તેજથી થયેલ છે.” ઇન્દ્રિયોનો તથા જૂતોનો કંઈપણ ભિન્નતાનો ન્યાય બ્રહ્મણુ તથા પરિવારકના ન્યાય પ્રમાણે સમજવો શિષ્ય-જે કે ઇન્દ્રિયો પંચમહાભૂતોનાં બનેલા છે છતાં જૂતોનો ઉત્પત્તિક્રમ ઇન્દ્રિયોના ક્રમથી શું નથી દેરફાર થતો? પ્રથમ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા પછી જૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા પછી શુ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થાય છે?

શુર:-અથર્વાણની શ્રુતિમાં ક્રમ માત્ર માં કેવળ ઉત્પત્તિનું નિરૂપણુ કર્યું છે, પણ તેમાં ઉત્પત્તિનો ક્રમ દર્શાવ્યો નથી. તેમ અન્ય રથજે પણ જૂતોના ક્રમથી ભિન્ન ઇન્દ્રિયોનો ક્રમ દર્શાવ્યો છે. જેમકે “प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत् । आत्मानमैक्षत स मनोऽवब्रत तन्मन एवासीत् । सदात्मानमैक्षत तद्वाचमब्रत । अर्थ:-આ સર્વ રથજ પ્રજાપતિ સ્વરૂપે હતું. તેણે આત્માને વિચાર્યો તેણે મન જાન્યું. તે મનસ્વરૂપે હતું. તે મને આત્માનો વિચાર કર્યો તેણે વાણી જાણી.” માટે જૂતોના ઉત્પત્તિ ક્રમને વિશે ભંગ થતો નથી. (૧૫).

શિષ્ય:-પંચમહાભૂતો તથા ઇન્દ્રિયોના ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયવિશે આપે મને ઉપદેશ આપ્યો, પણ જન્મ તથા મરણ જે થાય છે, તે જીવને થાય છે કે કોને થાય છે ?

શુર:-જન્મ તથા મરણ દેહને આશ્રયી નથી. આ જ હેતુથી ૧૬ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૧૬ મું.

જન્મ તથા મરણ દેહને લીધે.

ચરાચરવ્યપાશ્રયસ્તુ સ્યાત્ તદ્વ્યપદેશો

માત્કસ્તદ્ભાવમાવિત્વાત્ ૧૧૬ા.

સૂત્રાર્થ:-જન્મ તથા મરણનો જે વ્યપદેશ છે તે ચરાચરના આશ્રયને લીધે છે. જીવનો જન્મ તથા મરણ સંબંધી ઉપદેશ ગૌણ છે. શરીરના પ્રાદુર્ભાવ તથા તિરેલાવને લીધે જન્મ મરણ શબ્દો છે. (૧૬)

ટીકા: શિષ્ય:-જીવને ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય છે. કારણ કે દેવહતનો જન્મ થયો, તે મરણ પામ્યો, આ પ્રમાણેનો લૌકિક વ્યપદેશ છે. તેમ જ જાત કર્મોદ્દિસંસ્કાર વિધાન પણ છે. આથી મને ભ્રાંતિ થાય છે કે જીવને જન્મ તથા મરણ છે.

ગુરુ:-હું આત્મનિરાકરણ કરું તે તું એક ચિત્ત થઈ સાંભળ. ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય જીવના નથી. કારણ કે શાસ્ત્રના ફળનો સંબંધ રહેલ છે. શરીરની સાથે જીવ પણ વિનાશ પામતો હોય તો અન્ય શરીરને વિશે રહેલ ઈંદ્રિય પ્રતિ માટે વિધિ તથા અનિ નો પરિહાર થવા માટે પ્રતિષેધ અનર્થ વધા જોઈએ. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “જીવાપેત વાચ કિલેદ મિયને ન જીમો મિયને (છા ૬, ૧૨, ૩) જીવથી ત્યાગ કરાયેલ શરીર મરણ પામે છે, પણ જીવ મરતો નથી.”

ગુરુ:-હા, આત્મ છે. તેમ જીવામાં આવે છે. પણ જીવને જન્મ તથા મરણનો વ્યપદેશ ગૌણ છે.

શિષ્ય:-શાનો આશ્રય લઈને આ વ્યપદેશ મુખ્ય છે કે જેની અપેક્ષાથી જીવને જન્મ મરણનો વ્યપદેશ ગૌણ છે?

ગુરુ:-સ્થાવર તથ જંગમ જૂનોની ઉત્પત્તિ તથા મરણ થાય છે, આથી સ્થાવર તથા જંગમના વિષયવાળા જન્મ તથા મરણ શબ્દ મુખ્ય છે. પણ સ્થાવર તથા જંગમમાં આત્માની સ્થિતિ હોવાથી જીવાત્માતું જન્મ મરણ કહેવાય છે. કાગળ કે શરીરના ભાવે જીવને જન્મ મરણનો ભાવ છે તથા શરીરના અભાવે જન્મ મરણનો અભાવ છે. શરીરનો પ્રાદુર્ભાવ તથા તિરેલાવ નથી હોતા તો જીવને જન્મ મરણ નથી કારણ કે શરીરના સંબંધ વિના જીવના જન્મ તથા મરણ કોઈથી જીવામાં આવતાં નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સવા ભ્ય પુરુષો જાયમાનઃ શરીરમનિમિષમાન સત્ક્રાન્તન મિયમાણ (ષૂં ૪, ૩, ૮) આ પુરુષ ન્યાયે જન્મ પામે છે ત્યારે શરીરને ધારણ કરે છે. ન્યાયે તે ઉર્ધ્વગમન કરે છે ત્યારે મૃત્યુને વશ થાય છે.” આ શ્રુતિ એમ સૂચવે છે કે, શરીરના સંયોગ તથા વિયોગને લઈ જન્મ તથા મરણ શબ્દો છે. વળી જાત કર્મોદ્દિ સંસ્કાર પણ દેહના પ્રાદુર્ભાવને લઈને છે, એમ લાણુવું. કારણ કે જીવનાં પ્રાદુર્ભાવનો અભાવ છે. જીવની ઉત્પત્તિ પરમાત્માથી જેમ આકાશ આદિની ધાય

છે, તેમ થાય છે કે નહિ, તે સંબંધીનો ખુલાસો હવે પછીના સૂત્રવડે કરવામા આવશે ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય દેહને આશ્રયી છે, પણ જીવને નથી. એટલું જ આ સૂત્રવડે નિરૂપણ કર્યું છે. (૧૬)

શિષ્ય:-ત્યારે શું આત્માની ઉત્પત્તિ છે કે નહિ ?

શુદ્ધ-આત્માની ઉત્પત્તિ નથી. શ્રુતિ મા આત્માની ઉત્પત્તિ કહી નથી, તેમ જ આત્મા નિત્ય છે તેથી આત્માની ઉત્પત્તિ કહી શકાય નહિ તે જ રીતે ૧૭ મા સૂત્રમા કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૧૭ મું.
આત્મામાં ઉત્પત્તિનો અભાવ.

નાત્માદ્યુત્તેર્નિત્યત્વાચ્ચ તામ્ય ॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થ-આત્માની ઉત્પત્તિ નથી. કારણ કે શ્રુતિના ઉત્પત્તિ પ્રકરણમા કહી નથી. આ રીતે આત્મા નિત્ય હોવાથી તેમ જ શ્રુતિ પ્રતિપાદન નહિ કરતી હોવાથી આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી (૧૭)

ટીકા-શિષ્ય-શરીર તથા ઇન્દ્રિયોરૂપી પાંચગના અધ્યક્ષરૂપ, કર્મનાં ફળનાં સંબંધવાળો આત્મા જીવરૂપ કહેવાય છે. જેમ આકાશની ઉત્પત્તિ પ્રદ્યુમ્નમાંથી થાય છે, તેમ આત્માની ઉત્પત્તિ શુ થાય છે કે પ્રદ્યુમ્નની માફક તેની ઉત્પત્તિ નથી થતી ? આ રીતનો સંશય થવાનું કારણ એ કે, શ્રુતિમા વિરોધ હોય છે. કેટલીક શ્રુતિમા અગ્નિના તણુખાના નિરૂપણવડે પરપ્રદ્યુમ્નમાંથી જીવાત્માની

ઉત્પત્તિ દર્શાવી છે. વળી કેટલીક શ્રુતિમા એમ કહ્યું છે, વિકાર રહિત પરપ્રદ્યુમ્નના કાર્યને વિશે આત્માનો પ્રવેશ ત્યારે થાય છે ત્યારે તે આત્મા જીવભાવને પામે છે, પણ આત્માની ઉત્પત્તિ નથી પ્રથમ આપણે એમ જ માનીએ કે, જીવની ઉત્પત્તિ છે.

શુદ્ધ:-તેનું શું કારણ ?

શિષ્ય-શ્રુતિમા જે પ્રતિજ્ઞા કહી છે, તેને બાધ ન આવે, માટે આત્માની ઉત્પત્તિ છે. કારણ કે એમ શ્રુતિની પ્રતિજ્ઞા છે કે, એકનું જ્ઞાન થવાથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. સર્વ વસ્તુમૂલ્ય પ્રદ્યુમ્નમાંથી થયેલો હોવાથી વિરોધ આવતો નથી. પણ જો જીવ સર્વ વસ્તુમૂલ્યથી ભિન્ન તત્ત્વ હોય તો ઉપરની પ્રતિજ્ઞાને બાધ આવે. બીજું વિકારથી રહિત પરમાત્મા જીવરૂપે છે, એમ કહેવો શક્ય નથી કારણ કે જીવાત્મા તથા પરમાત્મામાં લક્ષણભેદ રહેલ છે. પરમાત્મા પાપાદિ ધર્મથી રહિત છે, પણ જીવ તેથી વિપરીત છે. જીવમા વિભાગ છે, માટે તેમાં વિકાર હોવો જોઈએ આકાશ આદિ જેટલા તત્ત્વો વિભાગરૂપે હોય છે, તે સર્વ વિકારરૂપે હોવા જોઈએ તથા તેની ઉત્પત્તિ હોવી જોઈએ બીજું જીવાત્મા પુણ્ય તથા પાપના કર્મવાળો છે, તેમ જ સુખ દુઃખવાળા દરેક શરીરમા છટે થઈ ગયેલ છે. માટે કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી વખતે આત્માની પણ ઉત્પત્તિ થવી યોગ્ય છે વળી કહ્યું છે કે, “યગ્મને કુદા વિસ્ફુલ્ગિગ્મ્યુચ્ચ-

ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ પ્રમાણે આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણો ઉત્પન્ન થાય છે.” આ પ્રમાણે પ્રાણુઆદિ ભોગ્ય વસ્તુની સૃષ્ટિનો ઉપદેશ શ્રુતિમાં છે. તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, “સર્વં एत आत्मानो व्युच्चरन्ति आ सર્વ आ-ત્માઓ પ્રગટ થાય છે.” આ પ્રમાણે લોકતારૂપ આત્માઓની શિન્ન સૃષ્ટિનું નિરૂપણ છે. વળી કહ્યું છે કે, “यथा सुदी-प्ताम्पावकाद्विष्कुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरपाः । तथाऽक्षराद्विधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चै-वापयन्ति (મું ૨, ૧, ૧) હે સૌમ્ય શૌનક ! જેમ પ્રકાશમાન અગ્નિમાંથી એક જ રૂપવાળા હેનરો પ્રકારના તણુખા નીકળે છે, તે જ રીતે અક્ષર બ્રહ્મમાંથી અનેક પ્રકારના જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા તેઓનો પાછો અક્ષર બ્રહ્મમાં જ લય થાય છે.” આ રીતે જીવાત્માના ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય કહેવાયલા છે.” આ રીતે શ્રુતિમાં જીવાત્માને તણુખા સાથે સરખાવ્યો છે. ખીલું આ જીવાત્માઓ ચૈતન્યના ચોગ-વડે પરમાત્માના સરખા થાય છે. એક બાબત એક સ્થળે દાખવી હોય તથા એક સ્થળે નહિ દાખવી હોય તો તેથી એક સ્થળે નહીં દર્શાવવાથી જ્યાં તે દાખવી હોય, તે ખોટી કરતી નથી. કારણ કે અન્ય શ્રુતિમાં રહેલ એક બાબત વિરોધથી રહિત તથા અધિક અર્થવાળી હોય તો તે ગ્રહણ કરવી જ ભેદજો. આમ હોવાથી પ્રવેશ સંબંધી શ્રુતિ પણ આ-ત્મામાં વિકારભાવ દર્શાવે છે. જેમકે, “तदात्मान स्वयमकुरुत તેણે આત્માને જાતે ફેરો.” આમ હોવાથી જીવની ઉત્પત્તિ છે.

ગુરુ:-જીવની ઉત્પત્તિ નથી.

શિષ્ય:-કેવી રીતે આપ એમ કહો છો ?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં આત્માની ઉત્પત્તિનું પ્રતિપાદન નથી. ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં ઘણે ભાગે આત્માની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ નથી.

શિષ્ય:-કોઈ સ્થળે નહિ કહેલ બાબત અન્ય સ્થળે કહેલ બાબતનો અટકાવ કરતી નથી.

ગુરુ:-તારૂં કહેલું ખરૂં છે. પણ અમે એમ કહીએ છીએ કે, આત્માની કદી ઉત્પત્તિ નથી.

શિષ્ય:-શા હેતુથી આપ એમ કહો છો ?

ગુરુ:-આત્મા નિત્યસ્વરૂપે છે તેથી તથા શ્રુતિવડે આત્માની ઉત્પત્તિ નથી. મૂળ સૂત્રમાં ચ શબ્દ વાપર્યો છે તેથી અજત્વઆદિ ધર્મોવડે આત્માની ઉત્પત્તિ નથી એમ જાણવું. આત્મા નિત્ય છે, એમ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે. તે જ રીતે શ્રુતિથી જ સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા અજરૂપે તેમ જ અવિકારીરૂપે છે. કારણ કે અવિ-કારી બ્રહ્મની જ જીવાત્મારૂપે તથા બ્રહ્મ-ત્મારૂપે સ્થિતિ છે. આવી રીતના સ્વરૂપ-વાળા આત્માની કદી ઉત્પત્તિ હોઈ શકે નહિ. આત્માના અજપણાવિશે નીચે પ્રમાણે શ્રુતિઓ છે—“ न जीतो म्रियते (જાં ૬, ૧૧, ૩), स वा एष महानज आत्माऽन-तोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म (મું ૪, ૪, ૨૫) ન જાયતે મ્રિયતે વા વિપશ્વિત (કહં ૨, ૧૮), अजो नित्यः शाश्वतोऽयमुपराणः (કહં ૨, ૧૮) તત્સદ્યવા

તદેવાનુપ્રાવિશત (તૈં ૨, ૬, ૧), અનેન જીવેના-
ત્મનાનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યવસ્થાપિ (છાંદો ૬, ૩, ૨),
સ એવં હૃદ પ્રવિષ્ટ આત્મરામેભ્ય (ખૂં ૧, ૪, ૭),
તત્ત્વમસિ (છાં ૬, ૮, ૭), અહ વદ્યાસ્મિ (૧,
૪, ૧૦), અયમત્મા વદ્ય સર્વાનુમૃ (ખૂં ૨, ૫, ૧૯)
અર્થ:- જીવનું મરણ નથી; આત્મા મહાન-
રૂપે, અનંરૂપે, જરાથી રહિત, મરણથી
રહિત, અમૃતરૂપે, લયથી રહિતરૂપે તથા
પ્રકાશરૂપે છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનાં જન્મ તથા
મરણ નથી; આત્મા અનંરૂપે, નિત્યરૂપે,
શાશ્વતરૂપે અર્થાત્ ક્ષયથી રહિતરૂપે તેમજ
પુરાણરૂપે અર્થાત્ વૃદ્ધિથી રહિતરૂપે છે;
આત્માએ જગતને ઉત્પન્ન કરી તેને વિશે
પ્રવેશ કર્યો; આત્માએ વિચાર કર્યો કે
જીવાત્મારૂપે કરી જગતને વિશે પ્રવેશ
કરી નામ તથા રૂપે કરી હું વ્યક્ત થાઉં;
તે નખપર્થત દેહને વિશે પ્રવિષ્ટ છે;
જીવનરૂપ તું તે અર્થાત્ પ્રકાશરૂપે છે; હું
પ્રકાશરૂપે છું; મર્વની ઉત્પત્તિરૂપ પ્રકાશ
આત્મસ્વરૂપે છે” ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ
આત્માના નિત્યપણાને સૂચવનારી છે.
આ શ્રુતિઓ જીવની ઉત્પત્તિનો પ્રતિ-
પેદ્ય કરે છે.

શિષ્ય - પણ આત્માનો વિલાગ છે,
માટે તે વિકારરૂપે છે તથા વિકાર-
સ્વરૂપે હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ પણ
અવશ્ય છે.

શુરુ.-હું કહું તે સાંભળ આત્માનો
વિલાગ પોતાની મેળે નથી શ્રુતિમાં
કેયું છે કે, “એવો દેવ સર્વમૂતેષુ ગૃહ” મર્વ્યાપી
સર્વમૂતાન્તરાત્મા શ્લો ૬, ૧૧.) આ એક
દેવ મર્વ પ્રાણી માત્રોને વિશે ગૃહ

થઈ રહેલા છે, તેઓ સર્વ વસ્તુને
વ્યાપી રહેલા છે, તથા તેઓ સર્વ
પ્રાણી માત્રના અંતરાત્મારૂપે છે.” જુદી
આદિ ઉપાધિને લઈ આત્માના વિલાગનો
ભાસ થાય છે. જેમકે આકાશનો ઘટ-
આદિની સાથે સંગઘ છે. અર્થાત્
જેમ ઘટાકાશ તથા મહાકાશ કહેવાય
છે. વળી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, “સ વા
અવમાત્મા વદ્યવિજ્ઞાનમયો મનોમયઃ પ્રાણમયઃ
ક્ષુર્મયઃ શ્રોત્રમયઃ (ખૂં ૪, ૪, ૫, આ આત્મા
પ્રકાશરૂપે, વિજ્ઞાનમયરૂપે, મનોમયરૂપે,
પ્રાણમયરૂપે, ચક્ષુર્મયરૂપે, તથા શ્રોત્ર-
મયરૂપે છે.” ઇત્યાદિ પ્રકાશ વિકારરહિત
તથા એકરૂપે છે, છતાં તેનું નિરૂપણ
અનેક જુદીઆદિરૂપે જણાવ્યું છે, આત્મા
સર્વરૂપે છે, આથી તેનું ભિન્ન સ્વરૂપ
અભિવ્યક્ત નથી. આત્માનું સ્વરૂપ
ઉપરક્રતરૂપે અર્થાત્ સર્વમયરૂપે છે. જેવી
રીતે સ્ત્રીને વિશે પરતંત્ર પુરુષ જાલમ
કહેવાય છે. જો કે કોઈ સ્થળે ઉત્પત્તિ
તથા પ્રલય કહેતા હોય, તો તે પણ
ઉપાધિને લીધે જાણવા. ઉપાધિની ઉત્પ-
ત્તિને લઈ તેની ઉત્પત્તિ તથા ઉપાધિના
પ્રલયથી તેનો પ્રલય છે. વળી કહ્યું છે કે,
“પ્રજ્ઞાનવન ઈવંતેત્યો મૂતેત્યઃ સમુત્પાદ્ય સાન્વેયાહ
વિનસ્યતિ ન પ્રત્યસન્નાડસિ (ખૂં ૪, ૫, ૧૩)
આત્મા પ્રજ્ઞાનધનરૂપે છે. આ જૂતોની સાથે
તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. જ્યારે જૂતોનો
લય થાય છે ત્યારે તેનો લય થાય છે.
મૃત્યુ થયા પછી કોઈ રીતની સંજ્ઞા
રહેતી નથી” તે રીતે ઉપાધિનો લય
છે, પણ આત્માનો લય નથી. જેમકે-

“મા ભગવાન્ મોહાન્તમાપીપદમ વા અહમિમ વિજ્ઞાનામિ ન પ્રેત્ય સજ્ઞાસ્તિ અર્થઃ-”એત્રેયીએ કહ્યું કે મૃત્યુ પછી કંઈ સંજ્ઞા રહેતી નથી, એમ કહેવાથી આપે મને, હે ભગવન્ ! મોહમાં નાંખી દીધી છે હું આ આત્માને સમજી શકતી નથી.” આ રીતના પ્રશ્ન પછી યાજ્ઞવલ્ક્ય તેનું નીચે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે;—“ન યા ઓડહ મોહ મનીન્મવિનાશી વા ઓડપમામાડુન્નિગ્તિવર્મા માત્રાડમસૌત્તરસ્ય ભવતિ (૫૦ ૪, ૫, ૧૪) યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું; અરે ! હું ખરેખર મોહ ઉત્પન્ન કરતો નથી. આત્મા અવિનાશી છે, એમ તું માન તેનું સ્વરૂપ સર્વ-પ્રકારના પરિવેશથી રહિત ધર્મવાળું છે. વળી વિપયેની સાથે તેનો સંસર્ગ નથી.” આ રીતે પ્રતિજ્ઞાનો જે વિરોધ આપે છે તેનું કારણ એ કે, અવિકારી બ્રહ્મને જીવ-સ્વરૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે. જીવ તથા બ્રહ્મનો જે ભેદ દેખાય છે, તે ઉપાધિને લીધે છે. કહ્યું કે, “અતઃકર્મ વિમોક્ષાયૈવ વૃદ્ધિ (૫૦ ૪, ૩, ૧૫) આની પછી મોક્ષના સંબંધમાં મને ઉપદેશ કરો.” ઇત્યાદિ શ્રુતિથી પ્રકૃતરૂપ, વિજ્ઞાનમયરૂપ આત્મા સર્વ મ સાર ધર્મવડે નિરૂપણ કરાયેલા છે તથા ઉપદેશકે પરમાત્મલાવની પ્રતિ-માં જોડવામાં આવે છે. માટે આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ તેનો લય નથી (૧૭)

શિષ્યઃ-આત્માનાં જન્મ મરણ નથી ત્યારે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

શુદ્ધઃ-આત્માને જન્મ મરણ નહિ હોવાથી તે નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપે કહેવાય છે. આથી ૧૮ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૧૨ સુત્ર-સૂત્ર ૧૮ સુત્ર.

આત્મા નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપે

દ્વિષ્ટ એવ ૥૧૮

સૂત્રાર્થઃ-આત્માનાં ઉત્પત્તિ તથા પ્ર-લય નહિ હોવાથી તે નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપે છે. (૧૮)

ટીકાઃ-શિષ્યઃ-આ આત્મા વૈશેષિક દર્શનવાળા માને છે તેમ અનિત્ય ચૈતન્ય-વાળો છે અથવા જેમ સાંખ્યદર્શનવાળા કહે છે, તેમ નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપવાળો છે. આ રીતે જે ઉદ્દેશનોમાં વિરૂદ્ધતા હોવાથી મને શંકા થાય છે.

શુદ્ધ-તારો આ સંબંધી શુ મત છે ?

શિષ્યઃ-મારું માનવું એવું છે કે, આત્માનું ચૈતન્ય, આત્મા તથા મનના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકાર સ્વરૂપને, જેમ અગ્નિ તથા ઘટના સંયોગથી શકિત આદિ શુણ્ણી ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ, પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે ચૈતન્ય નિત્ય સ્વરૂપે હોય તો સુતેલ, મૂર્છા પામેલ તથા પિશામ વળગેલાને પણ ચૈતન હોવું જોઈએ. આવા મનુષ્યને પૂછવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ એમ કહે છે કે અમને કંઈ ખબર નથી પણ ત્યારે સ્વસ્થ હોય છે ત્યારે તે ચૈતનાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા જોવામાં આવે છે. આમ કોઈકવાર ચૈતન્ય હોવાથી આત્મા આગંતુક ચૈતન્યવાળો છે.

શુદ્ધ-તું કહે છે, તેમ નથી. આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપવાળો અર્થાત્ નિત્ય ચૈતન્યરૂપે

છે આથી જ આત્માની ઉત્પત્તિ નથી
વિકારથી ગહિન પરબ્રહ્મ ઉપાધિ ॥ મયો
ગથી જીવભાવે કરી રિધિતિ કરે છે શ્રુતિમા
પરબ્રહ્મનું જ ચૈતન્ય સ્વરૂપ કહેવ છે જેમકે
'રિતામાદ રત્ન (૫૦ ૩ ૮, ૨૮), ચલ્ય
પ્રાત્નનત પ્રાત્ન (૧૦ ૨, ૧ ૧), અનાતોડનહ
કૃત્ત્ન પ્રસાનવન દ્ય (૫૦ ૪, ૫, ૧૩) બ્રહ્મ
વિજ્ઞાનરૂપે તથા આનંદરૂપે છે, બ્રહ્મસત્ય
રૂપે, જ્ઞાનરૂપે તથા આનંદરૂપે છે, આત્મા
અતરલાનથી નહિતરૂપે, બ્રહ્મ રહિત,
કૃત્ત્નરૂપે તથા પ્રજ્ઞાનધનરૂપે છે" જેમ
અગ્નિમા ઉચ્છુના તથા પ્રગ્ન રહેવા છે,
તેમ જીવ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપે હોવાથી જીવનું
નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે આત્મા વિજ્ઞાનમય
સ્વરૂપે છે, તેને મટે નીચેની શ્રુતિ છે -
"અમુષ્ઠ મુષ્ઠાનમિગાર્હીતિ (૫૦ ૪, ૩, ૧૧)
અગ્નય પુષ્પ સ્વયજ્યોતિર્મવતિ (૫૦ ૪, ૩, ૮),
નહિ વિશતુર્વિનાતોર્વિપરિગેષો વિચન (૫૦ ૪
૩, ૩૦), અપ યો વદદ મિત્રાણીતિ સમામા
(છાં ૮, ૧૨, ૪) આત્મા અમુષ્ઠ છતાં
મુષ્ઠ ભાવોને જાણે છે, આ આત્મા સ્વય
જ્યોતિરૂપે છે, જે વિજ્ઞાતારૂપે છે તેના
વિજ્ઞાનનો અભાવ નથી, આ એ સૂક્ષ્મ,
જોમ જે જાણે છે, તે આત્મા છે" અર્વ
ઇન્દ્રિયોરૂપી દ્વારવડે અર્વ વ્યન્ત સ્વરૂપને
આત્મા જાણે છે, આથી વિજ્ઞાન સ્વરૂપ
આત્મા માથે જોડાવ થી આત્માની તદ્દુપ
પણાવડે સિદ્ધિ થાય છે

શિષ્ય - ને આત્મા નિત્ય સ્વરૂપ ચૈ
તન્ય છે, તો મરી પ્રાણ આદિની શી
જરૂર છે ?

ગુરુ - આ તારૂ માનવુ જોડુ છે
ગધ આદિના જુદા જુદા વિષયો છતાં
પાડના માટે ઇન્દ્રિયોની આવશ્યકતા છે
શ્રુતિમા પણ કહ્યું છે કે, ગધને માટે
પ્રાણેન્દ્રિય છે મુષ્ઠ આદિ અવસ્થાને
પામેલ ચૈતનવાળો નથી હોતો, તેનો
પરિહાર શ્રુતિવડે જ કરવામા આવ્યો છે
જેમકે મુખ્યત્વેના સળધમા શ્રુતિમા કહ્યું
છે કે, 'યદે વા પસ્યતિ પદ્ય વે તા પસ્યતિ-
નહિ રસુન્દેવિપરિગેષો વિચન વિનાશિગાત
તુ તદ્વિતીયમસિ તત્તોડચદ્વિમત્ત યલસ્યેદ
(૫૦ ૪, ૩, ૨૩,) મુખ્યતાવસ્થામા તે
જે વસ્તુ નથી જોતે, તે વસ્તુને જાણે છે
છતાં નથી જોતો જોમ લાગે છે કારણ
કે આત્મા જે દ્રશ્યરૂપે છે, તેની દૃષ્ટિનો
કદી નાશ હોતો નથી કારણ તેનું સ્વ
રૂપ વિનાશથી રહિતરૂપે છે આત્મા
દેતરૂપે નથી જે તેને દેતરૂપે માને
છે તે જ તેને વિલગ જાણે છે" વિષ
યનો અભાવ હોવાથી ચૈતનતાનો અભાવ
લાગે છે પણ ચૈતન્યના અભાવથી નહિ
જેમકે આકાશને આશ્રયે ગહેવ પ્રકાશની
અભિવ્યક્તિ પ્રકાર્ય વસ્તુના અભાવને
લીધે હેય છે, પણ સ્વરૂપના અભાવને
લીધે હેતી નથી. જ્યાં શ્રુતિનો વિરોધ
હોય ત્યાં વૈશેષિક દર્શનનો આશાન થાય
છે માટે નિશ્ચય થાય છે કે, આત્મા
નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપ જ છે (૧૮)

શિષ્ય - હે ભગવાન! જીવનું ઉક-
મણુદિ હોવાથી તે પરિવેદવાળો છે
ગુરુ - તારૂ તેમ માનવુ દેય તો તે
નળથી જે તગ નાજુનામા હોય તે

કહે. હું તારું આ સંબંધી નિરકરણ આગમન જતાં કરીશ. વ્યાસ લગવાને પછી પ્રથમ તારા કહેવા પ્રમાણે પૂર્વ પક્ષ સ્વીકર્યો છે તથા જીવને પરિચ્છિન્ન ગણ્યો છે, જેમકે:-

આધકરણ ૧૩ મું--સૂત્ર ૧૯ મું.

શું જીવને પરિચ્છિન્નતા છે ?

ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-જીવનું ઉર્ધ્વગમન, ગમન તથા આગમન શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેથી જીવ પરિચ્છિન્ન છે (૧૯)

ટીકા: શુરુ:-જીવ કેવા પરિભ્રાણવાળો છે તે સંબંધી હું કહું તે સાંભળ. સામાન્ય રીતે એમ શંકા થાય કે, તે આજી પરિભ્રાણવાળો, મધ્યમ પરિભ્રાણવાળો અથવા મહા પરિભ્રાણવાળો છે. આત્માની ઉત્પત્તિ નથી, કારણ કે આત્મા નિત્ય ચેતન્ય સ્વરૂપ છે, એ પ્રમાણે કહ્યું છે. હવે પરમાત્મા તે જ જીવ છે કે નહિ, તે સંબંધી નિરૂપણ કરું છું. શ્રુતિમાં તો કહ્યું છે કે, પરમાત્માનું અનંતપણ છે. તો પછી જીવને પરિભ્રાણ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

શિષ્ય:-આપનું કહેવું ખરું છે. હું કહું છું કે જીવને ઉત્ક્રાન્તિ, ગતિ તથા આગમન શ્રુતિમાં કહ્યાં છે, માટે તેને પરિચ્છેદ પ્રાપ્ત થાય છે સ્વશબ્દે જીવનું કંઈએક અણુ પરિભ્રાણપણું શ્રુતિમાં કહ્યું છે. આ સર્વને બંધ બેસતું પડે, માટે પરિચ્છેદ યુક્ત જીવને માનવો નોઈએ. આ બધાથી એમ નિદ્ર થાય

છે કે, જીવનાં ઉર્ધ્વગમન, ગમન તથા આગમન શ્રુતિમાં કહ્યાં છે, તેથી જીવ પરિચ્છિન્ન તથા અણુ પરિભ્રાણવાળો છે. ઉર્ધ્વગમનના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે -“અપદાસ્માચ્છરીતદુત્તમજામતિ સંહેવેતે: સંવરુ-ત્કામતિ (કોઠ ૩, ૩) જ્યારે આત્મા આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે બુદ્ધિ-આદિ સર્વ તેની સાથે ઉત્ક્રમણ કરે છે.” જીવના ગમન સંબંધી નીચલી શ્રુતિ છે:- “યેવંકે ચાત્માલોકાત્રપન્તિ ચન્દ્રમસમેવ તે સર્વે ગચ્છન્તિ (કોઠ ૧, ૨) જે કોઈ આ લોક-માંથી ગમન કરે છે, તે ચંદ્રલોક પ્રતિ જાય છે.” આ ગમન સંબંધી નીચલી શ્રુતિ છે -“તસ્માલોકાતુનેત્વસ્મં લોકાયકર્મણે (બૃઠ ૪, ૪, ૬) આ લોકમાંથી નિકળી પાછા તે ફરી આ લોકપ્રતિ આવે છે.” આ રીતે શ્રુતિમાં જીવનાં ઉર્ધ્વગમન, ગમન તથા આગમન હોવાથી જીવ પરિચ્છિન્ન છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. વિભુસ્વરૂપ આત્માની ગતિ સંભવતી નથી જીવને પરિચ્છેદ હોવાથી આહંતોએ જેમ નિરાકરણ કર્યું છે તેમ શરીરના પરિભ્રાણવાળો જીવ થાય છે. આ રીતે આત્મા અણુરૂપે સિદ્ધ થાય છે. (૧૯)

શિષ્ય:-કેટલાક ઉત્ક્રમણનો અર્થ એમ કરે છે કે, સ્વામિત્વની જે નિવૃત્તિ, તે ઉત્ક્રમણ છે. આમ લઈએ તો પણ જીવાત્માની ગતિ તથા આગમન આવશ્ય-કીય છે. તે જ પ્રમાણે વ્યાસ લગવાને પણ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૩-સૂત્ર ૨૦ મું.

શું જીવ અણુરૂપે ?

સ્વાત્મના ચોત્તરયો. ॥૨૦॥

સૂત્રાર્થ:-પાછળનાં ગમન તથા આગમન સાથે ચોતાના આત્માનો સંબંધ હોવાથી જીવ અણુ છે. (૨૦)

ટીકા:-શિષ્ય-જેમ કોઈ એક ગામના સ્વામીનું સ્વામીપણું નિવૃત્ત થાય, તેમ ગતિ રહિત આત્મા ઉર્ધ્વગમનને પામે છે, એટલે દેહના અધિષ્ઠાતાપણામાંથી મુક્ત થાય છે. જેમકે કર્મનો ક્ષય થવાથી બને છે. પણ ગાત રહિત આત્માનાં ગમન તથા આગમન સંભવતાં નથી. કારણ કે આત્માએ ગમન તથા આગમનનો સંબંધ હોય છે. અહીં ગમણાતુ કર્તૃરી પ્રયોગવાળો છે. અમધ્યમ પરિભ્રાણુવાળા જીવનાં ગમન તથા આગમન, જીવ અણુ હોય તો જ સંભવે છે. આ રીતે ગમન તથા આગમન જીવને છે તથા ઉત્ક્રાંતિનો અર્થ જોમ પ્રતીત થાય છે કે, દેહમાંથી નિકળવું. જો જીવ દેહનો ત્યાગ નહિ કરતો હોય તો પછી તેને ગમન તથા આગમન હોવાં જોઈએ નહિ. કારણ કે દેહના અન્ય સ્થળોને ઉત્ક્રાંતિના સંબંધમાં પાંચમી વિભક્તિનો પ્રયોગ કર્યો છે. જેમકે, “ક્ષુણ્ણ વા મૂર્ખો જાન્વેયો વા શરીરદેશેયઃ” અર્થ:-ચક્ષુમાંથી, મસ્તકમાંથી અથવા તો અન્ય શરીર પ્રદેશમાંથી જીવનું ઉત્ક્રમણ થાય છે.” વળી કહ્યું છે કે, “ન જ્ઞાસ્તેજોમાત્રાઃ સમખ્યાદદાનો દ્વયમેતાવાન ક્રામતિ (બૃ૦ ૪, ૪, ૧), ગુરુ-

માદય પુરોતિ સ્યાન્મ (બૃ૦ ૪, ૩, ૧૧) આ જીવ તે જ સ્વરૂપ ઇન્દ્રિયોને ચોતાની સાથે લઈ હૃદયાકાશમાં બંધ છે.” વળી પ્રકાશ સ્વરૂપ ઇન્દ્રિયસમૂહને લઈ આત્મા પાછો બચ્ચતાવસ્થામાં આવે છે, જોમ શરીરને વિશે પણ જીવનાં ગમન તથા આગમન હોય છે. માટે જીવની અણુરૂપે સિદ્ધિ થાય છે. (૨૦)

શિષ્ય-જીવ અણુ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં તેમ નથી.

શુદ્ધ:-આ માનવું યુક્ત તથી. કારણ કે બીજે સ્થળે આ રીતનું નિરૂપણ છે. વળી વ્યાસ ભગવાને પણ ૨૦ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૧૩-સૂત્ર ૨૧ મું.

આત્માની અણુતામાં શ્રુતિપ્રમાણ.

નાણુસ્તચ્છુતેરિતિ ચેન્નેતરાધિકારાત્ ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ:-આત્મા અણુ નથી. શ્રુતિમાં તેમ પ્રતિપાદન કર્યું નથી, જોમ માનવું અયુક્ત છે. કારણ કે અન્ય સ્થળે અણુત્વનું પ્રતિપાદન છે. (૨૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-આ પ્રમાણે કહ્યું, છતાં હું કહું છું કે, આત્મા અણુ નથી.

શુદ્ધ-તેમ તું કેવી રીતે કહે છે ?

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં તેમ પ્રતિપાદન કર્યું નથી. કારણ કે અણુત્વથી ભિન્ન પરિભ્રાણુ-સંબંધી શ્રુતિ છે. જેમકે, ‘ત વા દા મહાનવ આત્મા યોડ્યં વિદ્યાનમયઃ પ્રાણેષુ (બૃ૦ ૪, ૪, ૨૨) આ આત્મા મહાન તથા ઉત્પત્તિભાવથી

રહિત છે, તથા પ્રાણ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયે માં વિજ્ઞાનમય સ્વરૂપે રહે છે.” “જાતશક્તિર્વ-
ગતથ નિત્ય. જ્ઞાનમનત વ્રજ (તે ૦ ૨,
૧, ૧) આ આત્મા આકાશની માફક સર્વમાં
વ્યાપી રહેલ તથા નિત્ય સ્વરૂપે છે. તે
સત્ય, જ્ઞાન, અનંતરૂપે તથા પ્રકારરૂપે છે.”
ઇત્યાદિ શ્રુતિ જીવાત્માનો અણુપણમાટે
નિષેધ કરે છે.

શુર:-આ દોષ નથી.

શિષ્ય:-કેમ આપ એમ કહો છો કે,
આ દોષ નથી.

શુર:-આથી લિંગ સૂચન છે, માટે
જીવ અણુ છે, કારણ કે પરમાત્માના પ્રકર-
ણમાં જ લિંગ પરિમાણવાળી શ્રુતિ છે.
વેદાન્તમાં મુખ્ય કરી પરમાત્મા વેદિતવ્યરૂપે
છે, એમ નિરૂપણ કર્યું છે. રજોગુણથી
રહિત તથા આકાશથી પર આ પ્રમાણેનું
સૂચન હોવાથી પરમાત્માનો જ ત્યાં વિ-
શેષ અધિકાર છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,
“યોડય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ (મૃં ૪, ૪, ૨૨)
ઇન્દ્રિયોમાં આ આત્મા વિજ્ઞાનમય સ્વરૂપે
છે.” આ રીતે જીવ જ મહાનરૂપે છે, એમ
નિર્દેશ કર્યો છે. માટે શાસ્ત્રદ્રષ્ટી આ
નિરૂપણ વામદેવની માફક જાણવું. માટે,
પ્રાણ વિષયપણું હોવાથી શ્રુતિમાં લિંગ
પરિમાણવાળા જીવના અણુપણમાં વિશેષ
આવડો નથી (૨૧)

શિષ્ય:-અણુના મંજાથી બીજી શ્રુ-
તિ હોય તો તે જવાવગો.

શુર:-શ્રુતિ તથા અલ્પપણાથી
જીવાત્મા અણુરૂપે છે. જેમકે;

અધિકરણ ૧૩ મું-સૂત્ર ૨૨ મું.

આત્માની અણુતામાં શ્રુતિનું પ્રમાણ

સ્વશબ્દોન્માનાભ્યાં ચ ॥૨૨॥

સૂત્રાર્થ:-સાક્ષાત્ ઇતિવચનથી તથા
અલ્પપણાથી આત્મા અણુ છે. (૨૨)

શુર:-શ્રુતિમાં પણ આત્માનું અણુ-
ત્વ સૂચવનાર સાક્ષાત્ શબ્દ જોવામાં
આવે છે. જેમકે, “જ્યોડગુણાત્મા ચેતસા વે-
દિતવ્યો યસ્મિન્પ્રાણઃ પચા સ વિદેશઃ (મુ. ૩
૧, ૬) આ અણુ સ્વરૂપ આત્મા જાણવા
યોગ્ય છે, કે જેમાં પ્રાણવાયુ પાંચ
પ્રકારે લખલ થયેલો છે.” પ્રાણ સંજ-
ઘથી પણ આ આત્મા અણુ છે, એમ
સિદ્ધ થાય છે. તેમ જ અલ્પતા પણ
જીવના અણુપણાનું સૂચન કરે છે. કહ્યું છે કે
જ્ઞાત્રાક્ષતમાગત્ય સત્ત્વા કરિપતસ્ય ચ । માર્ગો
જીનઃ સ વિદેયઃ (પે ૫, ૮) આત્રમાત્રો જ્યારોપિ
દૃષ્ટ (થે ૦ ૫, ૮.) વાળના અથ લાગના સોમા
લાગના એક લાગને સત પ્રકારે કલ્પના
કરીએ તેના સરજો જીવાત્મા છે; આરના
અથ લાગ જેટલો જ અપર આત્મા જ્ઞાના-
ત્માથી જાણાયેલો છે ” આ રીતે જીવનું
અણુપણું છે (૨૨)

શિષ્ય:-જો કે આત્મા અણુ છે. જોકે
સ્થાનમાં રહેવા છતાં તેની પ્રાપ્તિ અઘળા
દેહપ્રદેશમાં છે. આ પ્રમાણેના વિશેષ
સંજઘી આપ શું કહો છો ?

શુર:-મંગા અથવા તળાવમાં કુબે
લાઓને મરીને શીતળતાની પ્રાપ્તિ તેમજ
ઉષ્ણકાળે આખા શરીરમાં ઉષ્ણતાની પ્રાપ્તિ
થાય છે. તે જ પ્રમાણે આત્મા એક દેશમાં

છતાં સર્વત્ર તેની ઉપલબ્ધિ છે. તે જ પ્રમાણે ૨૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૩ મું-સૂત્ર ૨૩ મું.

આત્માની આખા શરીરમાં પ્રાપ્તિ

અવિરોધશ્ચન્દનવત્ ॥ ૨૩ ॥

સૂત્રાર્થ-ચંદનની માફક વિરોધ નથી. (૨૩)

ટીકા:-શુદ્ધ-જેવી રીતે હરિચંદનનું ખિંદુ તો શરીરના એક સ્થળ પર સંબંધ છતાં મધ્યાગ દેહમાં વ્યાપે એવો આહ્વાદ કરે છે, તેમ આત્મા પણ દેહના એક સ્થળમાં રહેલો છતાં આત્મા મધ્યાગ દેહને વ્યાપીને રહેશે. બીજું ત્વચાના સંબંધને લીધે આત્માને સઘળા શરીરમાં થતી વેદનાનો વિરોધ આવતો નથી. કારણ કે ત્વચા તથા આત્માનો સંબંધ આખી ત્વચામાં રહે છે, તેમ જ ત્વચા આખા શરીરને વ્યાપી રહેલ છે. (૨૩)

શિષ્ય:-ચંદન તથા આત્માની સ્થિતિમાં ફેર છે, માટે ઉપર પ્રમાણે આપતું કહેવું યોગ્ય નથી

શુદ્ધ:-તાજું કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે આત્મા હૃદયમાં રહેલ છે, એ પ્રમાણેનું શ્રુતિનું વચન છે. માટે આત્મા પણ એક દેશમાં ચંદનની માફક રહે છે. આના જ સંબંધમાં ૨૪ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અત્રિકરણ ૧૩ મું-સૂત્ર ૨૪ મું.

આત્માની સ્થિતિ હૃદયમાં.

અત્રસ્થિતિવેગેપ્યાદિતિ ચેન્નામ્યુપ-

ગમાદ્દિદિહિ ॥ ૨૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-હરિચંદનની માફક આત્માની સ્થિતિમાં સિન્નતા હોવાથી આત્માને ચંદનનું દૃષ્ટાંત યોગ્ય નથી. આમ માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે આત્માની સ્થિતિ હૃદયમાં છે, એ રીતે વેદમાં નિરૂપણ છે. (૨૪)

ટીકા:-શુદ્ધ ચંદનની માફક આત્મા છે, એમાં કોઈ રીતનો વિરોધ નથી, એમ પૂર્વ સૂત્રવડે આપણે સિદ્ધ કર્યું.

શિષ્ય:-અહીં દૃષ્ટાંત તથા દાષ્ટાંતિ-કમાં એકતા નહિ હોવાથી આત્મા ચંદનવત્ છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે.

શુદ્ધ:-આત્મા દેહના એક પ્રદેશમાં રહેલ છે, એમ સિદ્ધ થવાથી ચંદનના દૃષ્ટાંતરૂપે આત્મા છે.

શિષ્ય:-પ્રત્યક્ષ રીતે ચંદનની સ્થિતિ સિન્ન છે. જેમકે ચંદન એક મધ્યાગમાં રહેવા છતાં મધ્યાગ દેહને ખુશ કરે છે, બીજું આત્મા સકલ દેહમાં વ્યાપી રહેલ છે, એ પ્રત્યક્ષ છે. તે એક પ્રદેશને વ્યાપી રહેલ નથી.

શુદ્ધ:-આત્મા અનુમેય છે.

શિષ્ય:-આપ એમ કહે છે ખરું, પણ અહીં અનુમાનનો સંભવ નથી. જેમ ત્વચા ઇન્દ્રિય આખા શરીરને વ્યાપી રહેલી છે, તેમ આત્મા આખા

વ્યાપી રહેલ છે અથવા શું આત્મા આક્રમણની માફક વિભુરૂપે છે અથવા આત્મા અંદનના ણિંદુની માફક અણુ છે, આ રીતનો મને સંશય થાય છે.

શુદ્ધ:-આ દોષ નથી.

શિષ્ય:-આ દોષ કેમ નહિ કહી શકાય ?

શુદ્ધ:-વેદમાં આ રીતનું નિરૂપણ છે. અર્થાત્ અંદનની માફક આત્મા એક દેશમાં રહેલ છે, આ રીતનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

શિષ્ય:-કયે સ્થળે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, તે કહેશો ?

શુદ્ધ:-હા, સાંભળ. વેદાન્તમાં એમ કહ્યું છે કે, આત્મા હૃદયમાં રહેલ છે. જેમકે, હૃદિ સ્થેય આત્મા (મં. ૩, ૬), સ વા એવ આત્મા હૃદિ (છાં. ૮, ૩, ૩), કતમ આત્મેતિ યોડ્ય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ હૃદયન્તરજ્યોતિઃ પુરુષઃ (ભૂ. ૪, ૩, ૭) અર્થ:-આત્મા હૃદયપ્રદેશમાં છે; આ આત્મા હૃદયમાં છે, આત્મા ક્યાં છે ? આત્મા ઇન્દ્રિયોમાં વિજ્ઞાનમય સ્વરૂપે છે, તથા હૃદયમાં જ્યોતિરૂપે તથા પૂર્ણ સ્વરૂપે છે.” આ રીતે શ્રુતિમાં ઉપદેશ દર્શાવ્યો છે. માટે દૃષ્ટાંત તથા દાષ્ટાંતિકની વચ્ચે ભિન્નતા નથી. માટે આત્મા અંદનની માફક કહેવામાં કોઈ રીતનો વિરોધ નથી. (૨૪)

શિષ્ય:-આત્મામાં ચૈતન્ય શુણ્ણ છે. માટે તે અણુ હોય તો સકલ દેહને વ્યાપી રહેલ છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય ?

શુદ્ધ:-જેમ તોલકમાં દીવો ઝોરડાના એક ભાગમાં છતાં આખા ઝોરડાને પ્રકાશિત કરે છે તેમ આત્મા છે આ જ હેતુને લઈ ૨૫માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૩ મું-સૂત્ર ૨૫ મું

આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપે.

ગુણાદ્યા લોકવત્ ॥૨૫॥

સૂત્રાર્થ:-જીવ અણુ છતાં લૌકિક દૃષ્ટાંતની માફક ચૈતન્ય શુણ્ણસ્વરૂપે આખા વ્યાપવાના સંબંધમાં વાંધો આવતો નથી. (૨૫)

ટીકા-શુદ્ધ:-જીવ જો કે અણુ છે, છતાં ચૈતન્ય શુણ્ણસ્વરૂપે આખા દેહને વ્યાપી રહેવાના કાર્યમાં તેને વિરોધ આવતો નથી. જેવી રીતે લૌકિક રીતિએ મણિ, દીપ આદિ એ રડાના એક પ્રદેશને વિશે રહે છે, છતાં તેની પ્રભા આખા ઝોરડાને વ્યાપીને રહેલ છે, તેમ હૃદયમાં રહેવા છતાં આખા દેહને વ્યાપી રહે છે. ગુણાદ્યા લોકવત્ વક્તવ્ય આ સૂત્ર યોજવાનું કારણ એ કે, અંદન પરિચ્છેદયુક્ત છે. તેના સૂક્ષ્મ અવયવો ફેલાવાથી આખા દેહમાં આહ્લાદ પમાડે, પણ અણુરૂપ જીવના અવયવો નથી, કે જેથી તે આખા દેહમાં ફેલાવો પામે. આ રીતની શંકા આમાન્ય રીતે ઉદ્ભવે. (૨૫)

શિષ્ય:-શુણ્ણ પોતાના શુણ્ણીથી અન્યને વિશે કેવી રીતે રહી શકે ? પટનો શુકલ શુણ્ણ પટથી ભિન્ન અન્ય વસ્તુમાં રહેલ જોવામાં આવતો નથી.

શુદ્ધ:-દીવાની પ્રભાની માફક અન્ય વસ્તુમાં શુણ્ણ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-તેમ કેવી રીતે થાય ? કારણ કે દીપની પ્રભાદ્રવ્યસ્વરૂપે છે. ખીચોખીચ અવયવવાળા તેજના દ્રવ્યરૂપે દીવો છે. પ્રભાનું તેજરૂપી દ્રવ્ય નહિ છૂટું પડે એવા અવયવવાળું છે. આજ હેતુને લઈ ૨૬મા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે ઉત્તર કહ્યો છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧૩ સુ-સૂત્ર ૨૬ સુ.

જીવની અણુતામાં ગંધનું દષ્ટાંત.

व्यतिरेको गंधवत् ॥ २६ ॥

સૂત્રાર્થ:-જીવ અણુ છે, છતાં તેનો ચૈતન્યશુણ્ય ભિન્ન પદાર્થમાં ગંધની માફક હોય છે. (૨૬)

ટીકા:-ગુરુ-ગંધ શુણ્ય છે, છતાં દ્રવ્ય અર્થાત્ શુણ્ણીથી ભિન્ન પદાર્થમાં તેની વૃત્તિ ગંધના સરખી હોય છે. પુષ્પનો અસંભવ હોય તેવા દ્રવ્યમાં પણ જાણે તેમાં ગંધ રહેલો હોય, તેમ પુષ્પનો ગંધ જોવામાં આવે છે. આ રીતે જીવ જો કે અણુ છે છતાં તેનો ચૈતન્ય શુણ્ય ભિન્ન દ્રવ્યને વિશે પણ થશે. જીવનો ચૈતન્ય શુણ્ય આ રીતનો છે, તેથી ક્ષપાદિ શુણ્ય પોતાના આશ્રયને છોડતું નથી, તેમ ચૈતન્ય શુણ્ય પોતાના આશ્રયરૂપ જીવથી છૂટો પડતો નથી, એ અનિશ્ચિત છે. કારણ કે પુષ્પનો ગંધ એ શુણ્ય છે, જેની વ્યાપ્તિ પોતાના આશ્રયરૂપ પુષ્પથી અન્યથા પણ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-પણ ગંધ તો પોતાના આશ્રયરૂપ પુષ્પથી છૂટો પડે છે

ગુરુ:-તેમ નથી. કારણ કે મૂળ દ્રવ્યમાંથી શુણ્ય છૂટો પડતો હોય તો તે દ્રવ્યના નાશ થવાનો પ્રસંગ આવી પડે. પણ પુષ્પનો નાશ નહિ થતો જોવામાં આવે છે, અર્થાત્ પોતાની પૂર્વાવસ્થા કાયમ હોય છે, છતાં ગંધ પ્રસરે છે. જો ગંધ શુણ્યનો નાશ થતો હોય તો પુષ્પનું પ્રથમ જે વજન હોય, તેમાં ન્યૂનતા આવવી જોઈએ.

શિષ્ય-ગંધના આશ્રયવાળા અવયવો છૂટા પડે છે ખરા, પણ તે અલ્પ હોય છે, જેથી કાંઈ ફેરફાર થતો હોય, છતાં તે જોવામાં આવતો નથી. ગંધના પરમાણુઓ સૂક્ષ્મો હોય છે, છતાં તેનો ફેલાવો સર્વ સ્થળે થાય છે તથા ગંધ બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે તથા પ્રાણેન્દ્રિયમાં તે ગંધનો પ્રવેશ થાય છે.

ગુરુ:-ના, તેમ નથી. પરમાણુઓ તો ઇન્દ્રિયોથી બાહ્ય દ્રવ્યરૂપે છે તથા નાગ કેસર આદિમાં પ્રવેશી ગંધ જોવામાં આવે છે. વળી લૌકિક રીતે એ રીતની પ્રતીતિ હોતી નથી કે, 'મેં ગંધના સરખું દ્રવ્ય સૂંધ્યું'. પણ પ્રતીતિ તો એ રીતની હોય છે કે, 'મેં ગંધ જ સૂંધ્યો'.

શિષ્ય:-રૂપ આદિ પોતાના આશ્રયથી છૂટું પડતું નથી, તેમ ગંધ પણ પોતાના આશ્રયથી છૂટો પડતો નથી.

ગુરુ:-તેમ નથી. આ અનુમાન પ્રત્યક્ષ લાગુ પડતું છે. માટે જે પ્રમાણે જોવામાં આવે, તેજ પ્રમાણે જોનાગએ તેનું અનુમાન ગાંધવું. પણ ખીલ રીતે નહિ. રજોશુણ્ય નિહવાવડે પ્રાપ્ત થાય છે, માટે

રૂપ આદિશુભ પણુ નિહવાથી જ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ, એવો નિયમ હોતો નથી. (૨૬)

શુર:-શ્રુતિમાં પણુ કહ્યું છે કે, આત્મા શરીરને વ્યાપી રહેલ છે. આ જ પ્રમાણે રૂપમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૩ મું-સૂત્ર ૨૭ મું.

આત્માનું શરીરવ્યાપીપણું.

तथा च दर्शयति ॥२७॥

સૂત્રાર્થ-આત્માનું નિરૂપણ શ્રુતિમાં પણુ તે જ પ્રમાણે છે.

ટીકા:-શુર:-આત્માનો આશ્રય હૃદય છે તથા તે અણુ પરિભ્રમણાળો છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહ્યા પછી કહ્યું છે કે, “आलोमभ्य आनयामेभ्यः (છ:૦ ૮, ૮, ૧) આત્મા લોમ પર્યન્ત તથા નખ પર્યન્ત વ્યાપીને રહેલ છે.” આ રીતે શ્રુતિ દર્શાવે છે કે, પોતાના ચૈતન્ય શુભવડે આત્મા સમસ્ત શરીરને વ્યાપીને રહેલ છે. (૨૭)

શિષ્ય:-આપણે એમ કેમ કહી શકીએ કે, આત્મા ચૈતન્યવડે આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહેલ છે?

શુર:-શ્રુતિમાં આત્મા આખા દેહને વ્યાપીને રહેલ છે, એમ ખુલ્લો ઉપદેશ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧૩ મું-સૂત્ર ૨૮ મું.

આત્માની વ્યાપકતામાં

શ્રુતિ પ્રમાણ.

पृथगुपदेशात् ॥२८॥

સૂત્રાર્થ:-આત્મા ચૈતન્યવડે આખા દેહને વ્યાપી રહેલ છે, એ રીતેનો શ્રુતિનો પૃથક્ ઉપદેશ છે.

ટીકા:-શુર:-કહ્યું છે કે, “प्रथया शरीर समारण (કૌં ૩, ૬) આત્મા ચૈતન્ય શુભવડે આખા શરીરને વ્યાપી રહેલ છે.” આ રીતે આત્મા તથા ચૈતન્યનો કર્તા તથા કારણરૂપે કરી પૃથક્ ઉપદેશ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, ચૈતન્ય શુભવડે આત્મા શરીરમાં વ્યાપી રહેલ છે. વળી કહ્યું છે કે, “तदेया प्राणाना विज्ञानेन विज्ञान-मादाय (નૂં ૨, ૧, ૧૭) આત્મા ઇન્દ્રિયોના ચૈતન્યને ચૈતન્યશુભવડે લઇને શયન કરે છે.” આ રીતે કર્તારૂપ ભવથી લિન્ન ઉપદેશ છે. આત્મા અણુ છે, એ રીતનું આ પ્રમાણે સમર્થન થાય છે. (૨૮)

શિષ્ય:-હે ભગવન્ ! આપે ૨૦ માં સૂત્ર સંધીમાં એ રીતે પ્રતિપાદન કર્યું કે આત્મા અણુ છે. પણ આત્માને જો અણુ માનીએ છીએ તો તેમાં અનિત્યતાનો દોષ આવશે તેનું કેમ ?

શુર:-આત્માનો અણુપણુનો શુભ શ્રુતિમાં જે કહ્યો છે, તે કેવળ બુદ્ધિરૂપ સંસારી ભાવને લઇને છે. આજ કારણથી આ રહમા સૂત્રમાં આગળના ૨૦થીરૂપ ભગણના સૂત્રનું પરિરક્ષાટન કર્યું છે જેમકે:-

અધિકરણ ૧૩ મું-સૂત્ર ૨૯ મું.

આત્માના અણુપણનો પરિહાર.

તદ્ગુણમાસ્ત્યા સુદૃઢપદેશઃ પ્રાલવત ॥૨૮॥

સૂત્રાર્થ-લેખ આત્માનો પ્રાણ શુષ્ક કહે છે, તેમ શુદ્ધિના શુષ્કરૂપ સારને પ્રકૃષ્ણ કરી શ્રુતિમાં આત્માનો અણુપણનો ઉપદેશ છે. (૨૯)

ટીકા: શુદ્ધ-મૂળમાં જે તુ શબ્દ વાપર્યો છે, તે આગળના સૂત્રોથી પ્રતિક્ષતા દર્શાવે છે. આત્મા આતુ નથી. પરપ્રાક્ષતું શ્રુતિમાં ઇવરૂપે નિરૂપણ કર્યું છે. કારણ કે શ્રુતિમાં ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ છે. પરપ્રાક્ષનો પ્રવેશ દર્શાવ્યો છે. તેમજ તાદાત્મ્યપણનો ઉપદેશ છે. પરમ પ્રાક્ષજ ઇવરૂપે છે, માટે જે રીતનો પ્રાક્ષ છે તેજ રીતનો ઇવ પણ થવા યોગ્ય છે. શ્રુતિમાં પરપ્રાક્ષને ઇવરૂપે દર્શાવ્યો છે. માટે ઇવ વિભુસ્વરૂપે છે. વળી કહ્યું છે કે, “સ વા એવ ગણાજ આત્મા ધોડવં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ (બૃ. ૪, ૪, ૨૨) આત્મા મહાનરૂપ તથા ઉત્પત્તિ લાવથી રહિનરૂપે છે. તે ઇન્દ્રિયોમાં ચેતન્ય સ્વરૂપે રહેલો છે.” આ રીતે શ્રુતિઓમાં તથા સ્મૃતિઓમાં કહ્યું છે કે, ઇવ વિભુ સ્વરૂપે છે. ઇવ એ અણુ હોય તો તે આખા શરીરને વ્યાપી રહેલ છે, એમ બતાવવું યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-ત્વચ્છાના મંળધને લઈ એમ માલમ પડે છે કે, તે આખા શરીરને વ્યાપી રહેલ છે.

શુદ્ધ-તેમ બની શકે નહિ. કાંટાથી ત્વચ્છાને જે વેદના થાય છે, તે વેદના

આખા શરીરને થવાનો પ્રસંગ આવે. કારણ કે ત્વચ્છા તથા કાંટાનો સંયોગ આખી ત્વચ્છામાં રહે છે તથા ત્વચ્છા આખા શરીરને વ્યાપી રહેલી છે. પગના તળીયાને કાંટાથી થયેલી વેદના તળીયાને જ હોય છે. તેમજ અણુસ્વરૂપ આત્માની શુષ્કવ્યાપિત હોતી નથી. કારણ કે શુષ્કનો પ્રદેશ શુષ્કી છે, શુષ્કીનો આશ્રય કર્યા વિનાજ શુષ્કના શુષ્કપણનો ક્ષય થવો જોઈએ. આપણે ઉપર કહી આવ્યા છીએ કે, હીવાની પ્રલા અન્ય દ્રવ્યનો આગ્રય કરે છે. વળી ગંધ પણ શુષ્કરૂપે છે, એમ માનવાથી આશ્રયયુક્ત થઈ સંસાર કરે છે, એમ માનવું યોગ્ય છે. એ તેમ ન માનીએ તો શુષ્કપણની હાનિનો પ્રસંગ આવે. આ જ પ્રમાણે વ્યાસ ભગવાને પણ કહ્યું છે કે:-

“અપલ્પાણુ વેગવપ કેચિદ્ગુરૈનૈવુણા । વૃથિ-
વ્યામેવ ત વિશાદયો વાયુ વ સમિતમ્ અર્થ-
કેટલાક અજ્ઞાન લોકે જળમાં ગંધનું જ્ઞાન મેળવી એમ કહે છે કે, જળમાં ગંધ છે. પણ ગંધ ગુણ પૃથ્વીનેવિશે બતાવે. જળ તથા વાયુમાં તેનો આશ્રય છે.” વળી ઇવનું ચૈતન્ય અણુના શરીરને વ્યાપી રહેતું હોય તો પછી ઇવ અણુરૂપે હોવો જોઈએ નહિ જેમ અગ્નિનું ઉષ્ણપણ તથા પ્રકાશ શુણ છે, તેમ આત્માનું સ્વરૂપ ચૈતન્યરૂપે છે. અહીં શુણ તથા શુણીના વિભાગ હોતા નથી. વળી ઇવનું પરિમાણ શરીરના બેટકું છે, એમ આપણે નિરૂપણ કર્યું. ઉપદ્રમાં એમ કહ્યું છે કે, ઇવ વિભુસ્વરૂપે છે.

શિષ્ય-ત્યારે જીવ અણુરૂપે છે, એ રીતનો ઉપદેશ કેમ આપ્યો છે ?

• શુર-પુદ્ગિ ગુણના સારને લીધે આ ઉપદેશ છે. તે અર્થાત્ પુદ્ગિના જે ગુણ, તે તદ્દગુણ કહીએ. પુદ્ગિના ગુણો નીચે પ્રમાણે છે:- ધૃત્તિ, દ્રેષ્ય, સુખ તથા દુઃખ. આ ગુણો આત્માના પ્રધાનરૂપે જીવના સંસારીપણાને લઈને છે. પુદ્ગિના ગુણના પ્રધાનપણાના ભાવને તદ્દગુણ સારત્વ કહેવામાં આવે છે. પુદ્ગિના ગુણો વિના આત્માનું કેવળ સંસારીપણું નથી. પુદ્ગિના ઉપાધિ ધર્મના અધ્યાસને લઈ કર્તા તથા લોકતાદિ લક્ષણવાળું આત્માનું સંસારીપણું છે. કારણ કે ખરું ભેતાં આત્મા કર્તાપણથી રહિત, લોકતાપણથી રહિત, સંસારી ભાવથી રહિત તથા નિત્ય સુક્ષ્મ છે. પણ પુદ્ગિના ગુણના પ્રધાનપણાને લઈ પુદ્ગિના પરિભાણથી આત્માના પરિભાણનો ઉપદેશ છે. તેમજ પુદ્ગિની ઉત્ક્રાંતિ આદિને લઈ આત્માની ઉત્ક્રાંતિ આદિનો ઉપદેશ છે. પણ ખરેખર નથી. કહ્યું છે કે “વાતાવરણતમાગત્ય સત્ત્વકા વસ્તિત્વસ્ય ચ । માગો જીવઃ ॥ વિદ્યેયઃ ॥ ચાનન્ત્યાય કલ્પને (શ્લોક ૫, ૬, ૭) આગના અગ્નિના સોમા ભાગને કલ્પીએ, તેટલો જીવાત્મા અણુ છે. તે જ આત્માની અનંતરૂપે કલ્પના થાય છે.” આ પ્રમાણે એક વાર જીવને અણુ કહી પછી તેની અનંતરૂપે કલ્પના કરી છે. જો જીવનું અણુપણું ઉપાધિને લીધે હોય તથા તેનું અનંતપણું પારમાર્થિકરૂપે હોય તોજ બેઉ વાત એકી વખતે બની શકે. અનંત તથા અણુપણું, એમ

બેઉ કલ્પના એકી વખતે થઈ શકે, નહિ. બીજું જીવનું અનંતપણું ઉપાધિને લઈને છે, એમ કોઈપણ બાણવા શક્તિવાન નથી. કારણ કે સઘળાં ઉપનિષદોમાં બ્રહ્માત્મ ભાવનું જ પ્રતિપાદન ભવામાં આવે છે. વળી આત્માના અલ્પપણાના સંબંધમાં નીચલી શ્રુતિ છે. જેમકે, “કુદ્ધે યુગેન્તત્યયુગેન્ત ચૈવ આરામસાત્રો ભવતો”- પિ દટઃ (શ્લોક ૬, ૮) પુદ્ગિના ગુણથી તથા આત્માના ગુણથી જીવ આરાના અગ્નિભાગરૂપે ભવામાં આવે છે.” આ પ્રમાણે પુદ્ગિના ગુણના સંબંધવડે શ્રુતિ આરાના અગ્નિભાગરૂપે જીવનું પરિભાણ આવે છે. પણ આત્માના મૂળ સ્વરૂપવડે નહિ. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “ઓઽનુરાત્મા ચેતસા વેદિતવ્યઃ (મું ૩, ૧, ૬) આ આત્મા અણુરૂપે છે, તે મનવડે બાણવા ચોચ્ય છે.” આ સ્થળે પણ જીવનાં અણુ પરિભાણપણાનો ઉપદેશ નથી. આ ઉપદેશ એટલા માટે છે કે, પરમાત્મા મન તથા ચક્ષુ આદિવડે શ્રદ્ધા થઈ શકેતો નથી. પણ ગાનરૂપી પ્રસાદનોજ તે વિષય છે. જીવને પણ અણુરૂપે પરિભાણપણું સુખ્ય નથી. આત્મા હૃદયોચ્ય છે. તેનું અણુ પરિભાણરૂપે નિરૂપણું છે અથવા ઉપાધિરૂપ અભિપ્રાયને લઈને છે, એમ બાણવું. વળી કહ્યું છે કે, “પ્રજ્ઞયા કરીરં સમાસ્ત (શ્લોક ૩, ૬) જીવ ચેતન્યવડે શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે.” આ શ્રુતિઓમાં લેહનો જો ઉપદેશ છે, તેવડે એમ બાણવું કે, “ઉપાધિરૂપ પુદ્ગિવડે જીવ શરીરનો પ્રવેશ કરે છે.” અથવા આ ઉપદેશ પરચરના પુનર્જાના શરીરની માફક છે. ગુણ તથા

શુદ્ધીનો વિભાગ એ સ્થળે જોવામાં આવતો નથી. બુદ્ધિનું સ્થાન હૃદય છે, માટે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, આત્માનું સ્થાન પણ હૃદય છે. શ્રુતિ એમ નિરૂપણ કરે છે કે, ઉત્ક્રાંતિ આદિ પણ ઉપાધિને લીધે છે. કહ્યું છે કે “કસ્મિન્ન્યદમુત્ક્રાન્ત ઉત્ક્રાન્તો યવિષ્યામિ કસ્મિન્ના પ્રતિષ્ઠિતે પ્રતિષ્ઠાસ્વામીતિ (પ્રાં ૬,૩), સ પ્રાણમવજત (પ્રાં ૬,૪) એની ઉત્ક્રાંતિ યવાથી મારી ઉત્ક્રાંતિ થાય છે તેમજ દેહની પ્રતિષ્ઠા યવાથી મારી પ્રતિષ્ઠા થાય છે.” તેણે પ્રાણને જ્ઞાયા. આત્માની ઉત્ક્રાંતિનો અભાવ હોવાથી ગમન તથા આગમનનો અભાવ જોવામાં આવે છે. દેહમાંથી નીકળવાનો અભાવ છે તે પછી ગમન તથા આગમન કેવી રીતે હોય ? આ રીતે ઉપાધિ શુદ્ધ પ્રધાનને લઈ જીવનો ચૈતન્યની માફક આણુત્પાદિ ઉપદેશ છે. જેમકે સજીવ ઉપાસનામાં ઉપાધિના શુદ્ધ પ્રધાનને લઈ પ્રારંભ પરમાત્માનો અણુપણનો ઉપદેશ છે. જેમકે “અનીશાન્નીહેર્ષા યપાદ્વા (જાં ૩, ૧૪, ૩) મનોમયઃ પ્રાણચરીઃ તર્વગંધઃ સર્વરસઃ સ્પર્શકામઃ સત્યસત્ત્વઃ (જાં ૩, ૧૪, ૨) વીહિ કે યવથી વધારે અણુ આત્મા છે; મનોમય, પ્રાણ શરીર, સર્વ ગંધરૂપે, સર્વ રસરૂપે, સત્યકામરૂપે તથા સત્ય સંકલ્પરૂપે આત્મા છે” (૨૬)

શિષ્ય:-જો બુદ્ધિના શુદ્ધને લીધે આત્માનું સંસારીપણ કલ્પવામાં આવે તો પછી આત્મા તથા બુદ્ધિ જો, બિન્ન છે, તેનો સંયોગ તથા વિયોગ અવસ્થા યવો જોઈએ. આથી બુદ્ધિનો ન્યાયે

વિયોગ થય ત્યારે વિલક્ષ્ય આત્મા અલક્ષ્યસ્વરૂપે થશે. તેથી તે સત્વભાગથી રહિત તથા મન-મારીરૂપે યવાનો પ્રસંગ આવશે.

શુદ્ધ:-ન્યાય સુધી સમ્યક્ દર્શનવડે સંસારીપણું નિવૃત્ત થતું નથી ત્યાં સુધી સંયોગ કલ્પવામાં આવે છે. આજ હેતુથી ૩૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૩ મું-સૂત્ર ૩૦ મું.

આત્મજ્ઞાનથી સંસારભાવની નિવૃત્તિ.

યાવદ્વાત્મમાયિત્વાદ્ય ન દૌપસ્ત-
દર્શનાત ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-આત્માનો બુદ્ધિ સાથે સંયોગ ન્યાય સુધી આત્મા સંસારી છે, ત્યાં સુધી છે, એ રીતનો દોષ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, સમ્યક્ દર્શનનો અભાવ છે ત્યાં સુધીનો જીવનો આત્મા સાથે સંયોગ છે. (૩૦)

ટીકા-શુદ્ધ:-સંયોગ તથા વિયોગ સંજોગથી દર્શાવેલ દોષપ્રતિતિનો પ્રસંગ નથી.

શિષ્ય:-સંયોગ તથા વિયોગ કેમ ન માનવા ?

શુદ્ધ:-ન્યાય સુધી આત્મભાવ છે, ત્યાં સુધી બુદ્ધિનો સંયોગ છે. અર્થાત્ ન્યાય સુધી આ આત્મા સંસારીરૂપે છે, ન્યાય સુધી આત્માના સમ્યક્ દર્શનથી તેનું સંસારીપણું છૂટતું નથી, ત્યાં સુધી બુદ્ધિનો સંયોગ આત્મા સાથે છે, એ રીતની કલ્પના સાત પડતી નથી. ન્યાય

સૂધી બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિનો સભવ છે, ત્યાં સૂધી-જીવનું જીવપણું તથા મસારીપણું છે. પાગ્મભાથિક રીતે તો બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિના સભવથી કહેવલ સ્વરૂપથી ભિન્નરૂપે કરી જીવ છે નહિ નિત્ય, સુકત સ્વરૂપવાળા, નર્વસ સ્વરૂપ તથા ધાતા સ્વરૂપ ઇશ્વરથી બીજું ભિન્ન એન્ય વેદાત્મા અર્થના નિરૂપણ વિશે જોવામા આવતું નથી શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, “નાન્યોક્તોસ્તિ વદ્ય શ્રોતા મન્તા વિજ્ઞાતા (મૃં ૩, ૭, ૨૩,) નાન્યોક્તોસ્તિ વદ્ય શ્રોતૃ મન્તૃ વિજ્ઞાતૃ (છાં ૧, ૮, ૭,) તત્ત્વમસિ (છાં ૬, ૧, ૬,) જહ વજ્રાસ્મિ (મૃં ૧, ૪, ૭,) આત્માથી ભિન્ન કોઈ દ્રષ્ટારૂપે, શ્રોતારૂપે, મન્તારૂપે, તથા વિજ્ઞાતારૂપે નથી ” આત્માથી ભિન્ન કોઈ દ્રષ્ટા, શ્રોતા, મન્તા તથા વિજ્ઞાતા નથી જીવસ્વરૂપ તુ તે અર્થાત્ પગ્મભાષ્યે છે હું બ્રહ્મરૂપે છું ” આ પ્રમાણે એકટો શ્રુતિઓ છે.

શિષ્ય-પણ બુદ્ધિનો મયોગ ત્યાં સૂધી આત્મભાવ છે ત્યાં સૂધી છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય ?

શુદ્ધ-શ્રુતિમા આ પ્રમાણેનું નિરૂપણ છે તેમ જ શાસ્ત્રમા પણ તે રીતનું નિરૂપણ છે જેમકે યોગ્ય વિજ્ઞાનમય પ્રાણેષુ દૃષ્ટવર્જ્યોતિ પુરુષ સ સમાન શત્રુભૌરોમાવડુસજ્જતિ ધ્યાયતીવ મ્લેચયતીવ (મૃં ૬, ૩, ૭,) પ્રાણેષુનેવિશે આ આત્મા વિજ્ઞાનમય અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપે હોય તે સ્ફુલ્લ યને વિશે નહે છે તથા ન્યોતિરૂપ પુરુષરૂપે તે છે નમાનરૂપે હોવાથી જોઈ લોકોને વિશે તેનું ગમન થાય છે જાણે

ધ્યાન કરતો હોય તેમ તે ભાસે છે જાણે. “ન ન ડરતો હોય તેમ તે ભાસે છે ” તે રીતે ધ્યાન કરતો નથી તે પોતે ગમન કરતો નથી ધ્યાન કરતી બુદ્ધિવિશે તે ધ્યાન કરતો હોય તથા ગમન કરતી બુદ્ધિવિશે ગમન કરતો હોય તેમ તે ભાસે છે આત્માનો બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિની સાથે આ સળધ મિથ્યા જ્ઞાન સુકત છે મિથ્યા જ્ઞાનની નિવૃત્તિ મમ્યદ્ જ્ઞાન વિના થતી નથી આથી ત્યાં સૂધી બ્રહ્માત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી, ત્યાં સૂધી બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિનો મળધ ગાત પડતો નથી કહ્યું છે કે, “વેદાહમેત પુમ્પ મહાન્માદિલવર્ણ તમસ પરસ્તા, તમેવ વિદિનાતિમૃત્યુમેતિ ના ન્ય પથા વિચોડ્યનાથ શ્લે ૩, ૮,) અજ્ઞાનથી પગ તેજરૂપ જે ગહાન પુરુષ છે, તે પગ્મભાત્માને હું જાણું છું આ પરમાત્માને જે જોળળે છે, તે મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરે છે મોક્ષની પ્રતિ આટો આ પરમાત્માને જોળળ્યા મિવાય અન્ય કોઈ પણ ઉપાય નથી, ” (૩૦)

શિષ્ય-સુપુષ્ટ તથા પ્રલયનેવિશે આત્માનો બુદ્ધિ સાથે સળધ સ્વીકારવો શક્ય નથી. કારણ કે કહ્યું છે કે, “સતાસોમ્ય વદા સપન્નો ભવતિ સ્વમપીતા ગરગિ (છા ૬, ૮, ૧) ત્યારે તે સનની સાથે જોડાયેલા કહેવાય છે તે પોતાના વ્યવે અર્થાત્ આત્માને પ્રાપ્ત થયેલા કહેવાય છે.” તેમ જ પ્રવયમા અખિલ વિકાગ્નો નાશ માનવામા આવે છે તો પછી બુદ્ધિ મળધને આત્મા ભાવિપણુ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

શુરુ:-બુદ્ધિનો સંબંધ વીર્ય આદિની
મંદકે વિદ્યમાન હોય છે, પણ પ્રથમ તે
સંબંધ વ્યક્ત હોતો નથી તથા પાછળથી
અર્થન થાય છે આ કારણથી કહ્યું છે કે;

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૩૧ મું.

સુષુપ્તિમાં બુદ્ધિનો આત્મા

સાથે સંબંધ.

પુસ્તવાદિવત્ત્વસ્ય સતોડમિવ્યક્તિ-
યોગાત્ ॥૩૧॥

સૂત્રાર્થ:-બુદ્ધિનો અયોગ વીર્ય આ-
દિની મંદકે વિદ્યમાન હોય છે. કારણ કે
તે સંયોગ અભિવ્યક્ત થાય છે.

ટીકા:-શુરુ:-જેમ લોકમાં વીર્યઆદિ
બીજાસાથે કરી વિદ્યમાન હોય છે, પણ
બાળક અવસ્થામાં તે જોવામાં આવતું
નથી. તેથી લાંબુ તેમજ અસ્તિત્વ ન હોય
એમ લાગે છે. આ વીર્યઆદિનો આવિ-
ર્ભાવ યોગ્ય આદિમાં થાય છે જે મૂળ
અસ્તિત્વ ન હોય તો ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ
નહિ. આપણે જોઈએ છે કે, પંઠ આદિને
પણ, જે અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં ઉત્પત્તિ
થતી હોય તો, વીર્યઆદિ ઉત્પન્ન થવાનો
પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. આ જ પ્રમાણે બુદ્ધિના
સંબંધનું અસ્તિત્વ સુષુપ્તિ તથા પ્રલયમાં
શક્તિરૂપે હોય છે. આ સંબંધનો આવિ-
ર્ભાવ જાગતાવસ્થામાં તથા ઉત્પત્તિ મગ્ધે
થાય છે. આ પ્રમાણે થવું યોગ્ય છે કોઈ
પણ વસ્તુની ઉત્પત્તિ એકદમ હોતી નથી
કારણ કે તેમ ન હોય તો અતિપ્રમત્તે.
હોય આવે. અર્થાત્ કારણવિના કંઈની

ઉત્પત્તિ થાય, જો રીતનો દોષ આવી પડે.
શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી
જાગૃત થવું, તે અવિદ્યાત્મક બીજના અણ્ણાવ-
વડે થયતું હોય છે જેમકે, “સતિ સવ્ય ન
વિદુઃ સતિ સપચામઃ” इति । त इह यातो वा
મિહો વા (છાં ૬, ૯, ૩) સર્વ પ્રત્યક્ષો
જ્યારે લયને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેઓ
જાણતી નથી કે, અમો મત્તવિશે લયને
પામ્યા છીએ તેઓ કા તો વાધરૂપે અથવા
મિહરૂપે પાછા આવી મળે છે.” આથી
મિદ્ધ થાય છે કે, બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિનો
આત્મા સાથે સંબંધ ત્યાં સૂધી આત્મ-
ભાવ હોય છે, ત્યાં સૂધી છે. (૩૧)

શિષ્ય-આત્માનો બુદ્ધિ આદિ ઉપા-
ધિની સાથે સંબંધ ન મળીએ તો શું
દોષ પ્રાપ્ત થાય ?

શુરુ:-હમેશાં જ વસ્તુની પ્રાપ્તિ અ-
થવા તો હમેશા જ વસ્તુ અપ્રાપ્ત થવાનો
પ્રમગ આવે. આ બેમાંથી એક પ્રકારનો
નિયમ થાય. આ જ કારણથી ટરમા સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ ૧૩મું-સૂત્ર ૩૨ મું.

આત્માનો બુદ્ધિ આદિ સાથે
સંબંધ.

ટીકા:-શુરુ:-આત્માનું ઉપાધિરૂપ અંત-
કરણ, મન, બુદ્ધિ, વિજ્ઞાન તથા ચિત્ત
એમ અનેક પ્રકારે કહેવામાં આવે છે.
કેટલીકવાર લાગણીના વિભાગને લીધે
સંશય થાય છે કે, આમ હશે કે આમ,
ત્યારે તે અંતઃકરણ મનરૂપે કહેવાય છે.
ન્યારે વૃત્તિનો નિશ્ચય જ હોય છે કે
આમ જ છે ત્યારે તે અંતઃકરણ બુદ્ધિરૂપે
કહેવાય છે. આ રીતનું અંતઃકરણ અવશ્ય
છે, એમ જ સ્વીકારવું જોઈએ. જે તેમ
ન સ્વીકારીએ તો નિત્ય ઉપલબ્ધિ અથવા
ઉપલબ્ધિના અભાવનો પ્રસંગ આવી પડે.
આત્મા, ઇન્દ્રિયો તથા વિષયોરૂપ પ્રા-
પ્તિનાં સાધનો સમીપ હોય છે ત્યારે
જ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી હેતુનું
સમીપપણું હોય, પણ જો ક્ષણો અભાવ
હોય તો વસ્તુની પ્રાપ્તિનો અભાવ હમે-
શને માટે થવો જોઈએ. પણ આ રીતે
જેવામાં આવતું નથી અથવા તો આત્મા
કે ઇન્દ્રિયની શક્તિનો અટકાવ હોવો
જોઈએ. બીજું આત્માની શક્તિનો અટ-
કાવ સંભવતો નથી. કારણ કે આત્મા
વિકારરહિત છે. તેમ ઇન્દ્રિયની શક્તિનો
અટકાવ પણ સંભવતો નથી. કારણ કે
ન્યારે ઇન્દ્રિયની પૂર્વ ક્ષણે તથા ઉત્તર
ક્ષણે શક્તિનો અટકાવ ન હોય તો એક-
દમ શક્તિનો અટકાવ થાય, એમ માનવું
ચોક્કસ નથી. માટે જેની ઇચ્છા કે અનિ-
ચ્છાને લઈ ઉપલબ્ધિ કે અનુપલબ્ધિ
થાય છે, તે મન કહેવાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું
છે કે, “અન્યત્ર મના અમૂલં ના દર્શનમન્યત્રમના
અમૂલં ના શ્રોત્રમ (ખૂં ૧, ૪, ૩) મનસા દ્યોવ

પદ્યતિ મનસાસમુપોતિ (ખૂં ૧, ૫, ૩) માટે
મન અન્યત્ર હતું તેથી મેં જોયું નહિ.
માટે મન અન્યત્ર હતું તેથી મેં સાંભળ્યું
નહિ. મનવડે જુલો છે તથા મનવડે
સાંભળે છે.” મનથી જ ક્રમાદિ વૃત્તિઓ
છે. જેમકે, “કામઃસકલ્પો વિચિકિત્સા શ્રદ્ધા-
શ્રદ્ધા વૃત્તિરવૃત્તિર્દ્વૈર્મીરિત્યેતત્તવેં મન ઇવ (ખૂં
૧, ૫, ૩) કામ, સંકલ્પ, સંશયયુક્ત
જ્ઞાન, આસ્તિક્ય બુદ્ધિ, અનાસ્તિક્ય
બુદ્ધિ, ધૈર્ય, અધૈર્ય, લગ્ન, પ્રજા તથા
ભય, એ સર્વ મનરૂપે છે.” માટે તદ્વ્યુત્પન્ન-
સ્વાત્ત્વપ્રવેશઃ આ સૂત્ર અરાખ્ય છે. (૩૨)

શિષ્ય:-ન્યારે જીવ બ્રહ્મરૂપે છે ત્યારે
બ્રહ્મ તો કર્તાથી રહિત છે અને જીવને
કર્તારૂપે કેમ માનવો ?

શુરુ:-જીવને કર્તારૂપે માનીએ તો
જ શાસ્ત્રનો હેતુ સિદ્ધ થશે. આ જ હેતુને
લઈ ૩૩ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૩-સૂત્ર ૩૩ મું.

જીવનું કર્તૃત્વ.

કર્તા શાસ્ત્રાયંવત્વાત્ ॥૩૩॥

સૂત્રાર્થ:-શાસ્ત્રનો અર્થ સિદ્ધ થાય
છે, તેથી જીવને કર્તારૂપે માન્યો છે.

ટીકા:-શુરુ:-બુદ્ધિના શુણ્ઠ પ્રધાનપ-
ણાનો પ્રસંગ હોવાથી આત્માનો જીવ
ધર્મરૂપે વિસ્તાર કરવામાં આવે છે; અર્થાત્
આ જીવ કર્તારૂપે થવો જોઈએ.

શિષ્ય:-શા માટે તેને કર્તારૂપે માનવો
જોઈએ ?

ગુરુ-શાસ્ત્રને અર્થયુક્ત કરવા માટે જીવને કર્તારૂપ માનવો. આ પ્રમાણે ધવાથી યજેત, જહુવાત્, દવાત્ (યજ કરવો જોઈએ, હોમ કરવો જોઈએ, દાન કરવું જોઈએ) આ રીતે વિધિશાસ્ત્ર અર્થવાળું થાય છે. જો આત્માને કર્તારૂપ ન માનીએ તો વિધિશાસ્ત્ર અનર્થ થશે. કારણ કે કર્તાત્વ અસ્તિત્વ હોય તો કર્તાવ્યવિશેષનો શાસ્ત્ર ઉપદેશ કરે છે. કર્તા ન હોય તો વિધિશાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ. તે જ રીતે 'પવ દિદ્રઘા શ્રોતા મન્તા યોદ્ધા કર્તા વિજ્ઞ નાત્મા પુરુષઃ (મ. ૪, ૬) આત્મા દ્રઘા, શ્રોતા, મનન કરનાર, યોધ કરનાર તથા કર્તા રૂપ છે, વિજ્ઞાનાત્મારૂપે તથા પૂર્ણરૂપે છે.' આ રીતે શાસ્ત્ર પણ અર્થવાળું થાય છે. (૩૩)

ગુરુ-સંચાર આદિ ક્રિયાનો શ્રુતિમાં ઉપદેશ હોવાથી જીવ કર્તારૂપ છે જેમકે:-

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૩૪ મું.

સંચાર આદિથી જીવ કર્તા.

વિહારોપદેશાત્ ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-સંચારનો શ્રુતિમાં ઉપદેશ હોવાથી જીવ કર્તારૂપે માનવો જોઈએ (૩૪)

ટીકા:-ગુરુ:-જીવનું કર્તાપણ છે. તેનું કારણ એ કે, જીવના પ્રકરણમાં સ્વપ્નાવસ્થામાં વિહારનો શ્રુતિવિશેષ ઉપદેશ છે. જેમકે, "સંસ્પૃતસ્મૃતો યત્ કામય (જૂ ૪, ૩, ૧૨), સ્વે સર્વેરિયાકામ પ્રતિવર્તે (જૂ ૦ ૨, ૧, ૧૮) અમૃતરૂપ આત્મા જ્યાં જ્યાં પોતાની ઝામના જાય છે ત્યાં ત્યાં ઝામન કરે છે,

તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેઓને પોતાના શરીરમાં મોકલે છે" (૩૪)

ગુરુ:-જીવનું કર્તાપણ ખીજ કારણને લીધે પણ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૩૫ મું.

અહલુકતાને લઇ જવ કતાં.

ઉપાદાનાત્ ॥ ૩૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-અહલુકતારૂપે હોવાથી જીવ કર્તારૂપે છે. (૩૫)

ટીકા:-ગુરુ:-જીવનું કર્તાપણ ખીજ પણ કારણને લીધે છે. તે એ કે, જીવના પ્રકરણમાં જ ઇન્દ્રિયોને જીવ અહલુક કરે છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. જેમકે, "તદેવાં પ્રાણા ન વિજ્ઞાને વિજ્ઞાનમાદાય (જૂ ૦ ૨૧, ૧, ૧૭), પ્રાણાન પૃહીત્વા (જૂ ૦ ૨, ૧, ૧૮) પ્રાણના વિજ્ઞાનને જીવિવડે અંદર એ ચી લઇ તે શયન કરે છે; પ્રાણોનું તે અહલુક કરે છે." (૩૫)

ગુરુ:-શ્રુતિમાં ક્રિયાનેવિશેષ ઉપદેશ છે, માટે જીવ કર્તા છે.

શિષ્ય-કર્તારૂપે ન માનીએ તો કેમ?

ગુરુ:-જીવના સંબંધમાં જે કંઈ નિર્ણય કયું હોય, તે અર્થ થાય. આથી જ કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૩૬ મું.

ક્રિયાને લીધે જીવ કર્તા.

વ્યપદેશાચ્ચ ક્રિયાયાં ન ચેન્નિર્દેશવિપ-
ર્યયઃ ॥ ૩૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિમાં ક્રિયાના સંબંધી જીવને ઉપદેશ છે, તેથી જીવને કર્તા માન્યો છે. જો તેમ ન માનીએ તો જે જીવના સંબંધમાં કહ્યું છે, તે ખોટું કહે. (૩૬)

ટીકા:-શુરુ:-જીવનું કર્તાપણું છે. કારણ કે શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ છે કે, લૌકિક તથા વૈદિક ક્રિયામાં જીવ કર્તારૂપે છે. જેમકે, “વિજ્ઞાન યજ્ઞ તદુતે કર્માણિ તદુતેડપિ ચ (તૈં ૨, ૫, ૧) વિજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ યજ્ઞના કર્મને વિસ્તાર કરે છે તથા લૌકિક કર્મને વિસ્તાર કરે છે.”

શિષ્ય:-વિજ્ઞાન શબ્દ બુદ્ધિને વિશે યોગ્ય છે. પણ તેથી જીવનું કર્તાપણું કેવી રીતે સૂચવાયું ?

શુરુ:-ના, આ જીવનો જ નિર્દેશ છે, પણ બુદ્ધિનો નહિ. જો જીવનો નિર્દેશ ન હોય તો તે નિર્દેશ ખોટો કહે. જો બુદ્ધિનો નિર્દેશ હોત તો વિજ્ઞાનેન એમ ત્રીજી વાપરત. તેજ પ્રમાણે અન્ય સ્થળે બુદ્ધિનું ન્યાં સૂચન છે ત્યાં વિજ્ઞાન શબ્દને ત્રીજી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવ્યો છે. જેમકે “તદેવં પ્રાણાનાં વિજ્ઞાનેન વિજ્ઞાનમાદાય (જૂં ૨, ૧, ૧૭) બુદ્ધિવત્ પ્રાણોના વિજ્ઞાનને લઈ આત્મા શયન કરે છે.” પણ આ સ્થળે તો ‘વિજ્ઞાનં યજ્ઞ તદુતે (તૈં ૨, ૫, ૧) વિજ્ઞાનાત્મા યજ્ઞનો વિસ્તાર કરે છે.” આ રીતે કનોના

સમાનાધિકરણપણાનો પ્રસંગ હોવાથી બુદ્ધિથી ભિન્ન આત્માનું જ કર્તાપણું સૂચન કર્યું છે, માટે આ સ્થળે દોષ નથી. (૩૬)

શિષ્ય:-બુદ્ધિથી ભિન્ન જીવ જ કર્તા સ્વરૂપે હોય તો તે સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ. તેમ થવાથી તે પોતાનું પ્રિય તથા હિત જ સંપાદન કરે, પણ તેથી ઉલટું તે કરે નહિ. પણ અહીં તો તે વિપરીત પ્રાપ્ત કરે છે, એમ જોવામાં આવે છે. જો આત્મા સ્વતંત્ર હોય તો આ રીતની નિયમ વિનાની પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ નહિ. માટે તેમ હોવાનું શું કારણ ?

શુરુ:-જેમ વિષયોની પ્રાપ્તિનો અનિયમ છે તેમ કારકની વિચિત્રતાને લીધે જીવની પ્રવૃત્તિ નિયમથી રહિત છે. આથી જ કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૩૭ મું.
જીવની પ્રવૃત્તિ અનિયમિત.

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટની દૃષ્ટિમાં અનિયમ છે, તેમ જીવની પ્રવૃત્તિમાં કારકની વિચિત્રતાને લીધે નિયમ નથી. (૩૭)

ટીકા:-શુરુ:-જેવી રીતે આત્મા પ્રાપ્તિના સંબંધમાં સ્વતંત્ર છે, છતાં નિયમ વિના તે ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ તે નિયમ વિના જ ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટને સંપાદન કરશે.

શિષ્ય:-ત્યારે આત્મા ઉપલબ્ધિના સંબંધમાં સ્વતંત્ર નથી. કારણ કે ઉપલબ્ધિના હેતુરૂપ વિષયને પ્રહણ કરવો પડે છે.

શુદ્ધ:-આ તારૂં કહેવું સુજા નથી. કારણ કે ઉપલબ્ધિનો હેતુ, કેવળ વિષયની કલ્પનારૂપ પ્રયોજન છે. ઉપલબ્ધિમાં તેને અન્યની અપેક્ષા હોતી નથી. કારણ કે આત્માનું સ્વરૂપ ચૈતન્યરૂપે છે. વળી અર્થ-ક્રિયામાં પણ આત્માનું અત્યંત સ્વાતંત્ર્ય નથી. કારણ કે દેશ, કાળ તથા નિમિત્તનો ભેદ હોય છે. તેમ સહાયની અપેક્ષાવાળા કર્તાનું કર્તાપણું પણ નિવૃત્ત થતું નથી. જેમ લાકડાં જળ આદિની અપેક્ષાવાળા રસોઈઆનું રાંધવા વિશે કર્તાપણું હોય છે, તેમ જીવનું છે. સહકારીરૂપ કારકોની વિચિત્રતાને લીધે, ધષ્ટ તથા અનિષ્ટ વિષયરૂપ ક્રિયામાં નિયમબિના જ આત્માની પ્રવૃત્તિ હોય છે. આથી તેના કર્તાપણામાં વિરોધ આવતો નથી. (૩૭)

શિષ્ય:-બુદ્ધિને કર્તા માનીએ તો દેમ ?

શુદ્ધ:-જો બુદ્ધિને કર્તા માનીએ તો શક્તિમાં ફેરફાર થાય. માટે જીવ કર્તા છે. આથી કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૩૮ મું.

બુદ્ધિના કર્તાપણાનો અભાવ.

શક્તિવિષયયાત ॥ ૩૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-જીવ કર્તારૂપે છે. કારણ તેમ ન હોય તો શક્તિનેવિશે ફેરફાર થાય. (૩૮)

ટીકા-શુદ્ધ:-બુદ્ધિથી ભિન્ન જીવ કર્તારૂપ થવા યોગ્ય છે. જો વિજ્ઞાન સ્પષ્ટ પડે નિરૂપણ કરાતી બુદ્ધિ જ કર્તારૂપે હોય તો શક્તિમાં ફેરફાર થવો જોઈએ. બુદ્ધિમાં કારણશક્તિનો નાશ થાય તથા

તેમાં કર્તારૂપ શક્તિની પ્રાપ્તિ થાય. બ્યારે બુદ્ધિની કર્તારૂપ શક્તિ હોય તો બુદ્ધિ હું એવી પ્રતીતિનો વિષય થવો જોઈએ. કારણ કે અહંકારપૂર્વક સર્વ સ્થળે પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. જેમકે હું બર્તિ છું, હું આવું છું, હું ભોગવું છું તથા હું પાન કરું છું. વળી કર્તૃશક્તિવાળી સર્વ અર્થને કરવાવાળી અન્ય કરણની કલ્પના કરવી જોઈએ. કર્તા શક્તિમાન હોવા છતાં કરણની સહાયતા લઈ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરતો જોવામાં આવે છે. આથી સંસાર માત્રમાં વિવાદ થાય, પણ કંઈ વસ્તુભેદ થતો નથી. કારણ કે એમ માનવામાં આવે છે કે, કરણથી ભિન્ન કર્તા હોય છે. (૩૯)

શુદ્ધ:-જો જીવ કર્તારૂપ ન હોય તો જ્ઞાનના સાધનરૂપ કેને ગ્રહણ કરવો ? માટે જીવ જ કર્તા છે. આ જ કારણથી ૩૯ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૩૯ મું.

જીવ જ્ઞાનના સાધનરૂપે.

સમાધ્યમાવાદ્ય ॥ ૩૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-જો જીવ કર્તા ન હોય તો જ્ઞાનના સાધનનો અભાવ થાય, માટે જીવ કર્તા છે. (૩૯)

ટીકા-શુદ્ધ:-વેદાત્મક ઉપનિષદ ગ્રંથમાં આત્મસાક્ષાત્કારના હેતુરૂપ જ્ઞાનનું સાધન છે, જેમ કહ્યું છે. જેમકે “ભાસ્ત્ર વા અંરે દ્રશ્ય્ય શ્રોત્ર્યઃ મન્ત્રા યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ સોઽન્વેદ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ (૫૦ ૨ ૪, ૫) જોમિવેદ વ્યાયય જ્ઞાનમ્ (મું ૨, ૨, ૬)

આત્મા પરિપર દર્શન કરવા યોગ્ય, મનન કરવા યોગ્ય તથા ચિંતન કરવા યોગ્ય છે. ઔકાર શબ્દની સહાયતાથી તમારે આ આત્માનું ચિંતન કરવું જોઈએ.” આ રીતે જીવનું લક્ષણ છે. જો આત્મા કર્તા-રૂપે ન હોય તો આમ થઈ શકે નહિ. માટે આત્માની જ કર્તારૂપે સિદ્ધિ છે. (૩૯)

શિષ્ય:-જો જીવ કર્તારૂપે હોય તો પછી તેને ભોક્ષનો અભાવ થવો જોઈએ. માટે આત્મા શું કારણ, તે કહો.

શુદ્ધ:-જેમ સુધાર પોતાના સાધનરૂપ વાંસલા આદિને લઈ કર્તારૂપ બને છે, પણ સાધનવિના તેનું શરીર અકર્તારૂપે છે, તેમ જીવના સંબંધમાં સમજવું. આ જ હેતુને લઈ ૪૦ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૫ મું-સૂત્ર ૪૦ મું.

આત્મા કર્તા તથા અકર્તારૂપે.

यथा च तक्षोभयथा ॥૪૦॥

સૂત્રાર્થ:-જેમ સુધાર બે પ્રકારે અર્થોત્ કર્તારૂપે તથા અકર્તારૂપે છે, તેમ આત્મા છે.

ટીકા:-શુદ્ધ-શાસ્ત્રાર્થ આદિના હેતુ વડે જીવનું કર્તારૂપે નિરૂપણ કર્યું છે. હવે સ્વાભાવિક કર્તાપણું છે કે ઉપાધિને લીધે છે, તે જાણવું જોઈએ.

શિષ્ય:-મારું માનવું એવું છે કે, શાસ્ત્રાર્થ આદિ હેતુવડે સ્વાભાવિક જીવનું કર્તાપણું છે. કારણ કે તેમાં કોઈ રીતનો અપવાદ નથી.

શુદ્ધ:-ના, તેમ નથી. આત્માનું સ્વાભાવિક કર્તાપણું સંભવતું નથી. જો સ્વાભાવિક કર્તાપણું હોય તો ભોક્ષનો અભાવ થાય. આત્માનો કર્તાપણાનો સ્વભાવ હોય તો આત્માના કર્તાપણાનો છૂટકો થતો નથી. જેમ અગ્નિનો ઉષ્ણ-પણાથી ભોક્ષ નથી, તેમ આત્માનો ભોક્ષ નથી. જો કર્તાપણું નથી માનતા તો પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. કારણ કે કર્તાપણું હુઃખરૂપે છે.

શિષ્ય:-કર્તૃત્વશક્તિ હોવા છતાં કર્તૃત્વના કાર્યનો અભાવ થવાથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થશે. વળી કાર્યનો અભાવ નિમિત્તના અભાવથી થાય છે. જેમકે અગ્નિ દહનશક્તિવાળો છે, છતાં જ્યારે લાકડાનો અભાવ હોય છે, ત્યારે તેની દહનશક્તિનો અભાવ હોય છે. આત્માનું કર્તાપણું પણ તેની માફક છે.

શુદ્ધ:-ના, શક્તિવાચક સંબંધવડે જોડાયલા નિમિત્તોનો પણ અત્યંત અભાવ હોવાનો સંભવ નથી.

શિષ્ય-ભોક્ષના સાધનરૂપ જ્ઞાનથી ભોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે.

શુદ્ધ:-ના, કારણ કે સાધન જેને અધીન છે તે અનિત્ય થશે. વળી કહ્યું છે કે, નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ તથા સુક્ત એવા આત્માની પ્રાપ્તિથી ભોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. આ રીતનું પ્રતિપાદન આત્માને સ્વાભાવિક કર્તા માનવાથી નહિ થશે. માટે ઉપાધિધર્મના અધ્યાસવડે આત્માનું કર્તાપણું છે. પણ સ્વાભાવિક નથી. વળી

શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ‘પ્રાયતીવ લેલાયતીવ (ખૃં ૪, ૩, ૭) જાણે આત્મા ધ્યાન કરતો હોય, જાણે અત્યંત ગમન કરતો હોય” વળી કહ્યું છે કે ‘આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્ત મોક્ષેત્યા હૃમંનીયિણઃ (કં ૩, ૪) શરીર, ઇન્દ્રિય તથા મનયુક્ત આત્મા લોકતારૂપે છે.” આ રીતે ઉપાધિયુક્ત આત્માને લોકતાઆદિ વિશેષ લાભ હોય છે. પણ વિવેકીઓને પરબ્રહ્મથી ભિન્ન જીવરૂપે કોઈ પણ કર્તા કે લોકતા નથી. કહ્યું છે કે, “નાન્યોડતોડસ્તિ દ્વદ્વા (ખૃં ૪, ૩, ૨૩) આત્માથી ભિન્ન કોઈ દ્રવ્ય નથી.”

શિષ્ય:-ત્યારે પર એવો આત્મા કર્તા, સંસારી તથા લોકતારૂપે થવાનો પ્રસંગ આવે છે. જો પરથી ભિન્ન ચૈતન્ય-વાળો જીવ કર્તારૂપે હોય તો તે બુદ્ધિ આદિ સંઘાતથી ભિન્ન થવો જોઈએ નહિ.

શુર:-ના, તેમ નથી. કર્તૃત્વ તથા લોકતૃત્વ અવિદ્યાથી કલ્પાયલાં છે. વળી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, “યત્ત િ દ્વૈતમિવ મવતિ તદિતર રૂતર પદ્યતિ (ખૃં ૨, ૪, ૧૪) જ્યાં દૈત સરખુ હોય છે ત્યાં અન્ય અન્યને જીવે છે.” આ પ્રમાણે અવિદ્યાવસ્થામાં કર્તાપણું તથા લોકતાપણું દર્શાવ્યું છે. પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સમયે કર્તા તથા લોકતા-પણાનો શ્રુતિ નિષેધ કરે છે. જેમકે, “યત્ત તસ્ય સર્વમાત્મેયમૂત્તત્વેન ૥ પરમેવ (ખૃં ૨, ૪, ૧૪) જેને સર્વ આત્મારૂપ હોય છે તો પછી કોનાવડે કંઈ વસ્તુને તે જોઈ શકે છે.” વળી સ્વપ્ન તથા

જાગ્રતાવસ્થામાં આત્માને ઉપાધિના યોગ-ને લીધે, જેમ સંસારી પછી આકાશ-માં ઉડે છે ત્યારે તેને શ્રમ પડે છે, તેમ શ્રમ પડે છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. પણ સુષુપ્તિમાં આત્મા પ્રજ્ઞાનની સાથે જોડાયેલો હોય છે, જેથી તેને શ્રમનો અભાવ હોય છે, આમ શ્રુતિ કહે છે જેમકે, “તદ્વા અત્યૈ તદાપ્તકામમાત્મકામમવામ રપ શો વાન્તરમ (ખૃં ૪, ૩, ૨૧) આ અવસ્થામાં સર્વ પ્રકારની કામનાઓ સંતુષ્ટ થયેલી હોય છે આ જ્ઞાનાવસ્થામાં તે કોઈપણ કમનાથી રહિત તથા લયથી રહિત હોય છે.” આ રીતનો આરભ કરી છેવટમાં શ્રુતિ કહે છે કે, “અપાસ્ય પરમા મતિરેવાસ્ય પરમા સપદેશોસ્ત્ય પરમો લોક એવોસ્ય પરમ જ્ઞાનદઃ (ખૃં ૪, ૩, ૩૨) આ તેની શ્રેષ્ઠ ગતિરૂપે, તેની પરમ સંપત્તિરૂપે, તેના પરમ લોકરૂપે તથા તેના પરમ જ્ઞાનરૂપે છે.” આજ હેતુથી શ્રી વેદ બ્યાને યથા ચ તક્ષોમયથા આ રીતના સૂત્રની યોજના કરી છે. આ સૂત્રમાં જે વ ની યોજના કરી છે, તે જ ના અર્થમાં છે. આપણે એમ કહી માનવું નહિ જોઈએ કે, આત્માનું સ્વાભાવિક રીતે જેમ અગ્નિમાં વિષ્ણુતા છે તેમ કર્તાપણું છે જેવી રીતે સુધારના હાથમાં વાંસલો આદિ સાધન હોય છે ત્યાં સૂધી તે કર્તા તથા હુ.ખી હોય છે, પણ ત્યારે તે ઘેર જાય છે તથા વાંસલા આદિ સાધનનો ત્યાગ કરેલ હોય છે ત્યારે જ્ઞાનદવાળો, વ્યાપારથી રહિત તથા સુખી હોય છે. આ જ પ્રમાણે અવિદ્યાને લીધે સ્વપ્ન તથા જાગ્રતાવસ્થામાં આત્મા દૈતથી જોડાયેલો હોય છે, તેથી તે કર્તા તથા હુ.ખી હોય છે. પણ સુષુપ્તિ અવ-

સ્થાના શ્રમને ટાળવા માટે આત્મા પર-
પ્રદામાં પ્રવેશ કરે છે, જેથી તે કાર્ય તથા
કારણના સમૂહોથી રહિત હોય છે તથા
અકર્તારૂપે અને સુખી હોય છે. તે જ રીતે
મુક્ત અવસ્થામાં પણ વિદ્યારૂપી દીપવટે
અવિદ્યાનો નાશ કરે છે, જેથી તે આત્મા
કેવળ સ્વરૂપે, આનંદરૂપે તથા સુખી હોય
છે. આ રીતના પ્રમાણવડે સુધારતું દષ્ટાંત
અહંભુ કરવું. કારણ કે સુધાર છેલ્લું
આદિ વ્યાપારમાં નિશ્ચિત સાધનોરૂપ
વાંસલોઆદિને લઈને કર્તારૂપે થાય
છે. પણ પોતાના શરીરવડે તો તે અક-
ર્તારૂપ જ છે. તે જ પ્રમાણે આત્મા સર્વ
વ્યાપારમાં મનઆદિ સાધનોને લઈ
કર્તારૂપ થાય છે. પણ મૂળ સ્વરૂપે તે
અકર્તા છે.

શિષ્ય-જેમ સૂચાને હસ્તઆદિ
અવયવો છે, તેમ આત્માને અવયવો
નથી જેમ સૂધાર હસ્તઆદિ અવયવવડે
વાંસલોઆદિ અહંભુ કરે છે તથા છોડી
દે છે, તેમ મનઆદિ સાધનોને આત્મા
હોય વિના કેવી રીતે અહંભુ કરે તથા
ત્યાગ કરે? માટે શાસ્ત્રને અનુસરી
આત્માને કર્તાપણું સ્વાભાવિક છે,
એમ જાણવું.

શુર-ના, તેમ નથી, વિધિશાસ્ત્ર
જ્યાં યોગ્ય હોય છે, ત્યાં કર્તાનું અહંભુ
કરી કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરે છે, પણ
આત્માના કર્તાપણુનો ઉપદેશ વિધિશાસ્ત્ર
કરતું નથી. આત્માનું કર્તાપણું સ્વાભા-
વિક રીતે નથી. કારણ કે આત્મા પ્રદા-
રૂપે છે, આ રીતનો ઉપદેશ કહેલો

છે. માટે અવિદ્યાથી કરાયેલા કર્તાપણુને
લઈ વિધિશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે. શાસ્ત્રમાં
જે આત્માને કર્તારૂપે, વિજ્ઞાનાત્મારૂપે
તથા પુરૂષરૂપે કહ્યો છે તે અનુવાદ છે.
આથી તે કર્તાપણુનો અનુવાદ અવિ-
દ્યાને લઈને છે, એમ જાણવું. આ જ
પ્રમાણે વિહાર તથા ઉપદાન કહ્યાં છે,
તે પણ અનુવાદરૂપ હોવાથી તેનો ત્યગ
કરવો.

શિષ્ય-સુપુરિત અવસ્થામાં ઇન્દ્રિ-
યોનો લય થયેલો હોય છે. આ સમયે
પોતાના શરીરમાં આત્મા યથેચ્છ રહે છે.
આ પ્રમાણે વિહાર મળધી ઉપદેશ છે.
આમ હોવાથી આત્મા કર્તારૂપે છે, એમ
સૂચન થાય છે. તે જ પ્રમાણે કાર્ય કર-
વાના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, "તદેવા પ્રાણાના
વિજ્ઞાનેન વિજ્ઞાનમાદાય અર્થ-ઇન્દ્રિયોના
વિજ્ઞાનને વિજ્ઞાન શક્તિવડે આત્મા અહંભુ
કરે છે." આ રીતે ઇન્દ્રિયોમાં સંબંધમાં
કર્મ, વિલકિત તથા કરણ વિલકિતનું સૂચન
છે તથા આત્માનું કર્તાપણું દર્શાવ્યું છે.

શુર-પ્રથમ તો સ્વપ્નાવસ્થામાં
આત્માની ઇન્દ્રિયોને અત્યંત વિરામ
હોતો નથી કહ્યું છે કે, "અધી સ્વપ્નો મૂલ્યેય
લોમતિકામતિ (ખૂં ૪, ૩, ૭) બુદ્ધિ
સહિત આ આત્મા સ્વપ્નરૂપે થઈ આ
લોકનું અતિક્રમણ કરે છે." આ સ્થળે
શ્રુતિમાં આત્માને બુદ્ધિની સાધનો
સંબંધ કહ્યો છે. વળી સ્મૃતિમાં પણ
કહ્યું છે કે, "ઇન્દ્રિયાણામુપતે મનોઽનુપરત યદિ।
સેવતે વિધ્યાનેવ તદ્વિદ્યાત્ત્વનર્શનમ્ અર્થ-
ઇન્દ્રિયોના વિરામ પામવાની માથે મન

જો વિરામ ન પામે તો તે પિવ
 યોનું એવન કરે છે, એમ જાણવું.
 આને જ સ્વપ્નદર્શન જાણવું” વળી
 શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, “કામાદયથ માનો વૃત્તયઃ
 કામઆદિ મનની વૃત્તિઓ છે.” આ
 વૃત્તિઓ સ્વપ્નમાં જોવામા આવે છે તેથી
 એમ મિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા મન
 સહિત સ્વપ્નમા વિહાર કરે છે. આ
 રહેલો વિહાર પણ વાસનાયુક્ત છે
 પણ પારમાર્થિકરૂપે નથી. તે પ્રમાણે
 શ્રુતિ, સ્વપ્નનો વ્યાપાર આકારવાળો
 જાણે હોય, એમ વર્ણવે છે કહ્યું છે કે,
 “જતેવ સ્ત્રીભિઃ મહ મોદમાનો જઘ્નતે વાપિ મયા
 નિ પચ્યન્ (ખુ. ૪, ૩, ૧૩) જેવા કે
 પોતે સ્ત્રીની સાથે ગમતો હોય, હસતો
 હોય અથવા તો લયને જોતો હોય એવો
 ભાસ થાય છે” લોકમાં પણ સ્વપ્નનું
 વર્ણન આ જ પ્રકારનું થાય છે. જેમકે
 જાણે મેં પર્વતના શિખરપર ચઢવાની
 ઇચ્છા કરી હોય. આ રીતે કાર્ય કરવાના
 સંબંધમા જો કે ઇન્દ્રિયોનો કર્મ તરીકે
 તથા કરણ તરિકેનો નિર્દેશ છે, છતાં
 ઇન્દ્રિયોવડે જોડાયલો આત્મા જ કર્તારૂપે
 છે, એમ જાણવું. કારણકે કેવળ આત્મા-
 માં કર્તાપણનો અમ ભવ કહેલો છે. જેમ
 કે લોકમા એમ કહેવામા આવે છે કે,
 યોધાઓ લડે છે તથા યોધાઓ વડે
 રાજા લડે છે. વળી આ ઉપાદાનમા
 સાધનના વ્યાપારનું વિરામ પામવા
 સંબંધીનું નિરૂપણ છે, પણ કોઈનું
 સ્વતંત્ર રીતે વિગમ પામવા સંબંધીનું
 નિરૂપણ નથી કારણ કે બુદ્ધિરહિત

એવા આત્માને પણ સ્વપ્નમા ઇન્દ્રિયોના
 વ્યાપારના વિરામ પામવા સંબંધીનો વ્યાપાર
 જોવામા આવે છે વળી નીચે પ્રમાણે
 કહેવામાં આવેલું છે કે, વિજ્ઞાન યત્ન
 કરે છે. ઝાઝી બુદ્ધિ કર્તારૂપે દર્શાવી છે.
 કારણ કે બુદ્ધિનું નિરૂપણ પ્રથમ છે
 તથા મનનું સૂચન પછી છે જેમકે
 “તત્ત્વ જ્ઞૈવ ચિત્ત. (તે. ૨, ૪, ૧) તેનું શ્રદ્ધા
 શિર છે.” આ રૂથજે વિજ્ઞાનસ્વરૂપ
 આત્માના જ શ્રદ્ધાઆદિ અવયવો કહેલા
 છે. કારણ કે શ્રદ્ધાઆદિમાં બુદ્ધિધર્મ
 મુખ્ય છે વળી શ્રુતિના ઉવટના લાગમાં
 કહ્યું છે કે, “વિજ્ઞાનં દેવાઃ સર્વે વ્રત્ય જ્યેષ્ઠપુત્રાસને
 (તે. ૨, ૫, ૧.) સર્વ દેવો વિજ્ઞાનની
 પ્રજ્ઞાતરીકે તથા જ્યેષ્ઠતરીકે ઉપાસના
 કરે છે” કારણ કે જ્યેષ્ઠપણું અર્થાત્
 પ્રથમ ઉત્પત્ત થવાપણું બુદ્ધિના સંબં-
 ધમા જ પ્રસિદ્ધ છે. વળી અન્ય શ્રુતિમાં
 યજ્ઞ વાણી તથા બુદ્ધિવડે મિદ્ધ ધર્મ શકે
 છે એમ કહ્યું છે. જેમકે “ન ઇય વાચચિત્ત-
 સ્વોત્તરોત્તરમોયચક્ષ્” અર્થ—યજ્ઞ વાણી
 તથા ચિત્તના કાર્યરૂપે છે” વળી
 ઇન્દ્રિયોનું કર્તૃત્વ માનવાધી બુદ્ધિની
 શક્તિનો નાશ થતો નથી કારણ
 કે સર્વ કારકોનું પોતપોતાના વ્યવ-
 હાસમા કર્તાપણું અવરય રહેલ છે.
 આ ઇન્દ્રિયોનું કર્તાપણું અન્યની પ્રાપ્તિને
 લઈને છે. આ સહાયતા આત્માની છે.
 આ ઉપલબ્ધિમા આત્માનું પણ કર્તાપણું
 નથી. કારણ કે આત્માનું સ્વરૂપ નિત્ય
 ઉપલબ્ધિરૂપે છે આ જો કર્તાપણું છે, તે
 અહંકારને લઈને છે પણ માધકને લઈને

નથી. કારણ કે 'અહંકાર' પણ સૌધ્ય-રૂપે છે.

શિષ્ય:-આ રીતે માનીએ તો અન્ય કારણ છે, આ રીતની કલ્પના થઇ શકે.

ગુરુ:-તેમ યશ નહિ. કારણ કે બુદ્ધિનો કારણરૂપે સ્વીકાર છે આ રીતે સમાધિના અભાવનો પરિહાર શાસ્ત્રાર્થતા હેતુને લઇને જ છે કારણ કે આત્મા કર્તારૂપે લઇને જ સમાધિનું વિધાન છે. માટે આત્માનું કર્તાપણ ઉપાધિના નિમિત્તને લઇને છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૪૦)

શિષ્ય:-અવિદ્યારૂપ સંસાર તેમ જ મોક્ષ કોને થાય છે, તે આપ કહેશો?

ગુરુ:-અવિદ્યારૂપ સંસાર તેમ જ મોક્ષ પણ જીવરૂપ પરબ્રહ્મને જ થાય છે.

શિષ્ય:-એમ કેમ બને?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં તે રીતનું પ્રતિષ્ઠાન છે. આ જ કારણથી ૪૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૬ મું-સૂત્ર ૪૧ મું.

જીવને સંસાર તથા મોક્ષ.

પરાત્તુ તત્ત્વુતે ॥ ૪૧ ॥

સત્રાર્થ:-પરબ્રહ્મરૂપ જીવમાથી જ સંસારની તેમજ મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. આ રીતનું શ્રુતિએ પ્રતિષ્ઠાન કરેલ છે. (૪૧)

ટીકા: શિષ્ય:-અવિદ્યાવસ્થામાં ઉપાધિને લીધે જીવનું જે કર્તાપણું કહેવ છે, તે શું ઇશ્વરની સહાયતાને લઇને કર્તાપણું

છે કે ઇશ્વરની સહાયતાને લઇને છે, આ રીતનો મારો પ્રશ્ન છે. તેમાં ધારો કે આપણે પ્રથમ એમ માનીએ કે કર્તાપણમાં જીવને ઇશ્વરની સહાયતા જોઈતી નથી કારણકે સહાયકનો અભાવ છે. આ જીવ જ પોતે રાગ તથા દ્વેષ આદિ દોષથી જોડાયેલો હોય છે તે અન્ય કાન્કરૂપ સામગ્રીથી જોડાયેલો છે તથા પોતે જ કર્તાપણનો અનુભવ કરે છે. ઇશ્વર જીવને આ સંબંધમાં શું કરી શકવાનો હતો? જેવી રીતે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે કે, ખેતી આદિ ક્રિયામાં બળદ આદિની સહાયતાની જરૂર છે, તેમ જીવથી લિપ્ત ઇશ્વરની આમાં સહાયતા છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી. જે ઇશ્વરની અપેક્ષા છે, એમ માનીએ તો કલેશવાળા કર્તાપણાવડે પરમાત્મા જનું એને ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી ઇશ્વર દયાથી રહિત છે, એ રીતનો પ્રસંગ આવી પડે. વળી વિષયરૂપવાળા કર્તારૂપ જીવને સરજતાં ઇશ્વરમાં સમાનપણાનો અભાવ થશે. વળી કહ્યું છે કે, 'વૈષ મૈવૈષ્ણ્યે ન સાવે-ક્ત્વાત (બ્ર ૦ ૧, ૪, ૧૭) ઇશ્વરમાં નિર્દૃષ્ટતા તથા વિષમતા નથી. કારણકે આ બે ધર્મો અપેક્ષાથી યુક્ત હોવાથી થાય છે" શ્રી વ્યાસ ભગવાને આ બંને કહ્યું છે કે, ઇશ્વરમાં અપેક્ષાયુક્તપણાનો સંભવ હોય તો તેમાં વિષમતા તથા નિર્દૃષ્ટતા હોવી જોઈએ. ખીલું ગ્રાણીને ધર્મ તથા અધર્મનું લેપ-ન હોય તો ઇશ્વરમાં અપેક્ષાપણાનો ધર્મ સંભવ છે. તેમજ જીવ કર્તારૂપે હોય તો જ ધર્મ તથા અધર્મનું અસ્તિ-

ત્વ છે. ધર્મરત્ની અપેક્ષાને લઈ જીવનું કર્તાપણું હોય તો પછી ધર્મરત્નું તે અપેક્ષાપણું કયા વિષયને લીધે છે, તે જાણવું જોઈએ. આ રીતે જીવમાં અકૃતા-લ્યાગમરૂપ દોષ અર્થાત્ નહિ કરેલ કર્મના લોગવટારૂપ દોષ પ્રાપ્ત થશે માટે જીવનું કર્તાપણું પોતાથી જ છે, પણ કોઈની અપેક્ષાને લઈને નથી, એમ હે ભગવન! ભારી માન્યતા છે.

શુદ્ધ-આ તારી માન્યતાનું ઉદ્દન મૂળ સૂત્રમાં જે ઉ શબ્દ આપ્યો છે, તે વડે થાય છે તથા સૂત્ર પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે, પરબ્રહ્માધી જ આ કર્તાપણું છે. અવિદ્યાવરથામાં અવિદ્યારૂપી અધિકારથી અંધ થવાને લીધે જીવ કાર્ય તથા કારણ રૂપ સંઘાતને લીધે અવિવેકને જીવે છે. આ જીવને પરમાત્મારૂપ, કર્મના અધ્યક્ષરૂપ, સર્વ ભૂતોના અધિષ્ઠાનરૂપ, સાક્ષીરૂપ તથા ચેતનરૂપ ધર્મરત્ની આજ્ઞાને લીધે કર્તા તથા લોકતાના લક્ષણવાળી સ સા-રની સિદ્ધિ થાય છે આ જ ધર્મરત્ના અનુ-ગ્રહને લીધે જ્ઞાનદ્વારા જીવને શ્રેયની સિદ્ધિ થાય છે. આ રીતે થવું યોગ્ય છે કારણ કે શ્રુતિમાં પણ તે પ્રમાણે કહ્યું છે જો કે જીવ દોષવાળો તથા દેહરૂપી સામગ્રી-થી યુક્ત છે, તેમ જ જો કે લોકમાં ખેતી આદિ કર્મમાં ધર્મરત્નું કારણપણું પ્રતિષ્ઠ નથી, છતાં મર્વ પ્રવૃત્તિમાં ધર્મરત્ન હેતુરૂપે કર્તા છે, એમ શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે. કહ્યું છે કે, “एष ह्येव साधु कर्म कारयति ॥ યમેન્મો લોકેન્મ્ય ઇમિનીપતે । एषह्येवासाधु कर्म कारयति त यमयो निपात्ये (ગ્રી ૩, ૮)

અર્થ:-ખરેખર જેને આ લોકમાંથી ઉર્ધ્વ લોક પ્રતિ લઈ જવા ઇચ્છે છે, તેની પાસે જો જ આત્મા સાધુ કર્મ કરાવે છે તથા જેને ખરેખર નીચે લઈ જવાની ઇચ્છા કરે છે તેને જો જ આત્મા અસાધુ કર્મ કરાવે છે. ” વળી કહ્યું છે કે, “ य धात्मनि तिष्ठमात्मानमन्तरो यमयति અર્થ:- આત્મામાં રહેતો છતાં જે અંતરસ્વરૂપે છે, તે આત્માને નિયમમાં રાખે છે. ” આ રીતની શ્રુતિ છે. (૪૧)

શિષ્ય:-આમ જ્યારે ધર્મરત્ન ધર્મ તથા અધર્મ કરાવનાર હોય તો ધર્મ-રમાં વિષમપણું તથા દયાહીનપણું થાય, તેમજ જીવને નહીં કરેલ કર્મના લોગ-વટારૂપ દોષ પ્રાપ્ત થાય, તેનું કેમ?

શુદ્ધ-તેમ પ્રાપ્ત થતું નથી. કારણકે શાસ્ત્રમાં જે કરવાનું કહેલ છે તથા જે કરવાનો નિષેધ કર્યો છે, તે વિધિ તથા નિષેધ મિથ્યા ન થાય, આ જ હેતુથી ધર્મરત્ન કરેલા પ્રયત્નની અપેક્ષાવાળો છે. આ જ હેતુથી ૪૨મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:- અધિકરણ ૧૬ મું-સૂત્ર ૪૨ મું.

ધર્મરત્ની અપેક્ષતા.

કૃતપ્રયત્નાપેક્ષસ્તુ વિહિતપ્રતિપિદ્ધા-
વૈયર્થ્યાદિન્યઃ ॥૪૨॥

સૂત્ર.ર્થ:-શાસ્ત્રમાં જેનું વિધાન કરેલ છે તથા જેનો પ્રતિષેધ કરેલ છે તે હેતુ નિર્વર્થક થાય, જો કારણથી ધર્મરત્ન કરેલા પ્રયત્નની અપેક્ષાવાળો છે. (૪૨)

શુદ્ધ-મૂળમાં જે ત શબ્દ આપ્યો છે, તેથી ઉપર કહેલા દોષની નિવૃત્તિ

કરવા માટે છે. ધર્મ તથા અધર્મવાચક
ને કાંઈ પ્રયત્ન જીવે કરેલ હોય છે, તેને
લઈ ઇશ્વર જીવ પામે કર્મ કરાવે છે.
આમ હોવાથી પૂર્વે કહેલા દોષો પરમા-
ત્માને લાગુ પડતા નથી. જીવે ને કાંઈ ધર્મ
તથા અધર્મ કરેલ હોય છે, તેની વિપ-
મતાને લીધે તેના કર્મમાં પણ વિપમતા
હોય છે. આ કર્મમાં વૃદ્ધિની માફક
ઇશ્વર નિમિત્તમાત્રરૂપે છે. જેમકે
લોકમાં અનેક પ્રકારના ગુરુ, યુધ્ધના
મમૂહો આદિની તેમ જ ત્રીહિ, યવ આ-
દિની ઉત્પત્તિ અગાધારણરૂપ ચોતપોતાના
બીજમાંથી હોય છે તથા તેમાં વરસાદ
નિમિત્ત માત્રરૂપે હોય છે. જો વરસાદનો
અભાવ હોય છે તો રગ, યુધ્ધ, કળ, પત્ર
આદિ વિપમત્વરૂપે બીજની ઉત્પત્તિ થતી
નથી. તે જ પ્રમાણે મર્વ પ્રકારનાં વૃક્ષોનાં
બીજોનો અભાવ હોય છે. તો પણ
રજાદિની ઉત્પત્તિ હોતી નથી. આથી
રોગ ત્રિદ્વ થાય છે કે, જીવે કાંઈ
પ્રયત્ન કરે છે, તેદાગ ઇશ્વર જીવોને
ચોતપોતાનાં ગુણ તથા અગુણ કર્મ
કરાવે છે.

ગિપ્ય-જો જીવનું કર્તૃપણ બીજને
અધીન હોય તો કરેલા પ્રયત્નની અપેક્ષા
છે, એમ માનવું ચોગ્ય નથી.

ગુરુ-આ દોષ નથી જે કે કર્તૃપણ
પરાધીન હોય, છતાં જીવ જ કર્મ કરે છે.
કર્મના કર્તા રોગ જીવની પામે ઇશ્વર
કર્મ કરાવે છે વળી પૂર્વના પ્રયત્નરૂપ
પ્રયત્નને લીધે પરમાત્મા જીવની પામે

કર્મ કરાવે છે, તેમ જ પૂર્વથી પણ
પૂર્વના પ્રયત્નને લીધે ઇશ્વરે જીવ
પામે પૂર્વનું કર્મ કરાવ્યું, એમ લાગી
શેવું. કારણ મંસાર અનાદિ છે. આથી
આ પ્રમાણે કહેવું ચોગ્ય છે.

શિષ્ય:-જીવે કરેલા પ્રયત્નની અપેક્ષા-
વાળો ઇશ્વર છે, એમ કેવી રીતે કહી
શકાય ?

ગુરુ:-શાસ્ત્રમાં જેનું વિધાન કર્યું છે
તેમજ જેનો નિષેધ કર્યો છે, તે વિધિ
તથા નિષેધ મિથ્યા ન થાય, એ હેતુથી
આ પ્રમાણે કહ્યું છે. આમ થવાથી
“સ્વર્ગકામો યતેત સ્વર્ગની કામનાવાળાએ
યજન કરવું જોઈએ,” આ રીતના શાસ્ત્રનાં
વિધાનની તથા “બ્રાહ્મણો ન દત્તવ્યઃ બ્રાહ્મ-
ણને હણવો ન જોઈએ” આ રીતના
શાસ્ત્રના નિષેધની નિરર્થકતા થશે નહિ
જો આમ ન માનીએ તો મર્વ વિધિ
તથા નિષેધ નિરર્થક થશે. આ વિધિ તથા
નિષેધમાં ચોજના કરનાર ઇશ્વર જ છે.
કારણ કે જીવ તો અત્યંત પરતંત્ર છે.
જો તેમ ન હોય તો શાસ્ત્રમાં કદા
પ્રમાણે કરનાર અનર્થથી યુક્ત થાય તથા
શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ કરેલ કર્મનો કરનાર
અર્થ યુક્ત થાય વળી તેમ થવાથી વેદની
પ્રમાણનાને હાનિ પહોંચશે. જો ઇશ્વરનું
અનપેક્ષપણું હોય તો લૌકિક પ્રયત્નની
નિષ્ફળતા થાય, તેમજ દેશ, કાળ તથા
નિમિત્તોનું પણ ગિરથાપણું થાય આથી
પૂર્વેના દોષનો પ્રગંજ આવે છે. આ રીતે
આદિ શબ્દનું મૂળમાં પ્રવણ કર્યું છે, તેથી
દોષ મનુદનું મૂળ થાય છે.

શિષ્ય:-જીવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ગુરુ:-જીવ ઇન્ધરના અંશરૂપે છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે કહી શકાય ?

જીવ પરમાત્મારૂપે જ કેમ ન કહી શકાય ?

ગુરુ:-પરમાત્માથી ભિન્ન તરીકે જીવનો ઉપદેશ છે. વળી બ્રહ્મનો જીવ રીતે પણ કેટલીક શાખાવાળાઓ ઉપદેશ કરે છે. જેમકે બ્રહ્મ ધીવરરૂપે તથા દૂત રમનારરૂપે છે. તે જ હેતુને લઈને ૪૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૪૩ મું.

બ્રહ્મ ધીવરરૂપે.

ઇંશો નાનાવ્યપદેશાદન્યયા ચાપિદાશ-
કિતવાદિત્યમધીયત યકે ॥ ૪૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-જીવ ઇન્ધરના અંશરૂપે છે. કારણ કે જીવનો ઉપદેશ ઇન્ધરથી ભિન્નરૂપે છે. અન્ય રીતે પણ જીવનો ઉપદેશ છે. જેમકે કેટલીક શાખાવાળા બ્રહ્મને ધીવરરૂપે અથવા દૂત રમનાર આદિરૂપે કહે છે. (૪૩)

ટીકા:-ગુરુ:-જીવ તથા ઇન્ધરમાં ઉપ-
કાર્ય તથા ઉપકારક ભાવ રહેલો છે. જેવી રીતે સ્વામી તથા સેવક વચ્ચે સંબંધ રહેલો હોય છે અથવા તો અગ્નિ તથા તેના તણુખા વચ્ચે સંબંધ રહેલો હોય છે તેવી રીતે આ ભાવ જીવ તથા ઇન્ધરના સંબંધમાં જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-જીવ તથા ઇન્ધર વિશે ઉપ-
કાર્ય તથા ઉપકારક ભાવ છે, એમ માનવાથી શું શેક તથા આકરના સરખો

આ સંબંધ છે અથવા તો શું અગ્નિ તથા તણુખાના સરખો આ સંબંધ છે ? આ રીતની શંકા થવાથી નિયમનો અભાવ થાય છે.

ગુરુ:-સ્વામી તથા ભૂત્યંવડે ઈશિત તણુ ઇશિત્વ ભાવ સંબંધ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તે રીતનો સંબંધ છે, એમ હોવું જોઈએ. માટે જીવ ઇન્ધરના અંશરૂપે થવા યોગ્ય છે. જેમકે અગ્નિમાંથી તણુખા નીકળે છે. એક અંશના સરખો બીજો અંશ છે. કારણકે નિરવયવ પદાર્થમાંથી મુખ્ય અંશ તથા ગૌણ અંશનો ઉદ્ભવ હોતો નથી.

શિષ્ય:-જીવ પણ નિરવયવ છે તો તે જ પરમાત્મારૂપે કેમ ન કહી શકાય ?

ગુરુ:-તેનું કારણ એ કે, જીવથી ભિન્ન રીતે પરમાત્માનું નિરૂપણ છે. જેમકે “લોડ્નેચ્ચ: સ વિજિજ્ઞાસિતવ્ય: (ખં ૮,૭,૧) આ આત્મા મનન કરવા યોગ્ય તેમ જ નિર્દિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે.” “एतमेव वि-
दित्वा मुनिर्व्वर्त्तयि-
યमयति-
અર્થ:-આ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવે મુનિસ્વરૂપે થવાય છે. આત્માને વિશે રહેતો અંતરાત્મા આત્માને નિયમમાં રાખે છે.” આ રીતે જો લેઈ ન હોય તો આ રીતે શ્રુતિ હોઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:-આ જીવ તથા ઇન્ધરનો સંબંધ સ્વામી તથા સેવકરૂપે વધારે બંધ બેસતો લાગે છે. માટે તેમ કેમ ન કહેવાઈ શકે ?

ગુરુ:-અન્ય પ્રકારે પણ શ્રુતિમાં ઉપદેશ છે. કેવળ જીવ પરમાત્માથી

ક્ષિત છે, તેથી જીવ ઇશ્વરનો અંશ છે, જોમ બનતું નથી.

શિષ્ય-ત્યારે કેવી રીતે તે કહેશો? શું અન્યથાનો જે ઉપદેશ છે તે અક્ષિત-તાનું સ્થાન કરે છે ?

શુદ્ધ:-આના જ સંબંધમાં જોકે શાખા-વાળાઓ પ્રશ્નને ગાંઠીરૂપે અથવા દુન રમનાર આદિરૂપે કહે છે. આ પ્રમાણે અધર્મ શાખાવાળાઓએ પ્રશ્નસૂકતમાં કહેલું છે. જેમકે “ત્રણ વાતા વણ વાતા મળે-ને કિત્તા: પ્રશ્ન ધીવરરૂપે, સેવકરૂપે તેમજ દ્યુત રમનારૂપે છે.” જેઓ માંછલાં પકડે છે તે ધીવર કહેવાય છે. જેઓ સ્વામીની પોતાના હેઠલે એવા કરે છે, તે દામ કહેવાય છે. તેમજ જેઓ દ્યુત ખેલનારા છે, તેને કિતવ કહેવામાં આવે છે. આ સર્વે પ્રશ્નરૂપે છે. આ રીતે હીન પ્રાણીઓના ઉદાહરણવડે નામ તથા રૂપવડે કથાયલા કાર્ય તથા કારણના સમૂહમાં પ્રવેશ પામેલા સર્વ જીવો પ્રશ્નરૂપે છે, જોમ કહેલ છે. તે જ પ્રમાણે અન્ય સ્થળે પણ પ્રશ્નના પ્રકરણમાં આ જ રીતનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે “एव ही त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त जीर्णो दग्धेन पञ्चमित्रं उक्तो भामि पितृशो मुनयः (એવે ૪,૩) મર્ગાણિ જ્ઞાણિ ત્રિવિધ ધીરો મામાણિ જ્ઞાણમિત્તરદ્યુતો । નાન્વોત્તોડિતપ્રદા (જુઓ ૩,૭,૨૩) હે પરમાત્મન! આપ સ્ત્રી રૂપ છો, આપ મનુષ્યરૂપ છો, આપ કુમારરૂપ છો, આપ કુમારીરૂપે છો. પેતાની લાકડી લઈને આત્મા જુદા પુરૂષ આપ છો.

આપ જન્મને પામેલા દેખાઓ છો તથા અપતું સુખ વિશ્વરૂપ છે. સર્વ રૂપોને નિર્માણ કરી તથા નામ પાડી વિવેકી અભિવાદને કરતો છો તો રહે છે. આથી અન્ય કોઈ દ્રષ્ટા નથી”. આ શ્રુતિઓવડે તેજ રીતના અર્થની સિદ્ધ થાય છે. જીવ તથા ઇશ્વરમાં રહેલ એતન્ય એકરૂપે છે. જેવી રીતે અગ્નિ તથા તણુપ્રામાં ઉષ્ણતા એક સરખી છે. આથી જીવ ઇશ્વરના ભેદ તથા અલેદને લીધે જીવને ઇશ્વરના અંશરૂપે માન્યો છે. (૪૩)

શિષ્ય-જીવ અંશરૂપે છે, જોમ કેવી રીતે કહી શકાય ?

શુદ્ધ:-મંત્રમાં તે રીતે કહેલ છે. જેમકે:- અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૪૪ મું.

મંત્ર વર્ણનો ઉપદેશ.

મંત્રવર્ણાચ ॥ ૪૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી મંત્ર વર્ણુધી જીવ ઇશ્વરના અંશરૂપે છે, જોમ સમન્વય છે. (૪૪)

ટીકા:-શુદ્ધ-મંત્ર વર્ણુમાં આ રીતે કહેલું છે. જેમકે “તારાગણ્ય મહિમા તત્તો જ્ઞા વાથ પુદય. । પાદોઽન્ય સર્વામૂતાનિ ત્રિપાદસ્વામૂતં ત્રિવિ (છાંડો ૩,૧૨,૬) અર્થ:-તેઓ (જૂત માત્રો) ગાયત્રીના મહિમારૂપ છે. વિકર-વાન પુરૂષ કરતાં અધિકરવાન પુરૂષ એક છે. તેમનો પ્રથમપાદ મર્વ જૂત માત્ર છે તથા ત્રણ પાદવાળું અમૃતરૂપે અમૃત સ્વરૂપ સ્વાત્મ પ્રકાશમાં રિયતિ કરી રહેલ છે.” અહીં જૂત ચબ્દવડે સ્થાવર તથા જંગમ સર્વનું નિરૂપણ થાય છે. કારણ કે કહ્યું છે કે, “મહિમન્મદ્મુતામ્વત્ર સીર્ષેન:

શાસ્ત્રોક્ત કર્મવડે મર્મ પ્રાણી માનની
હિંસા ન કરતો છતાં પ્રહારોકને પામે છે.”
અંશ, પાદ તથા લાગ એ એકજ અર્થના
પર્યાયવાચક ॥ આથી પણ જીવની
અંશરૂપે જ સિદ્ધિ થાય છે. (૪૪)

શિષ્ય:-જીવ ધર્મવરનો અંશ છે,
એ સબધી બીજી કાંઈ પ્રમાણ હોય
તો તે કહેશો.

શુદ્ધ:-હા, સ્મૃતિમાં પણ તે રીતનું
નિરૂપણ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૪૫ મું.

સ્મૃતિનો મત.

અથ જ સ્મરંતે ॥ ૪૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી સ્મૃતિ પ્રમાણરૂપે
છે. (૪૫)

ટીકા શુદ્ધ-ભગવદ્ગીતામાં ધર્મવરના
અંશરૂપે જીવનનું સૂચન છે જેમકે
“મયેવાશો જીવંલોકે જીવમૂતઃ સનાતન (૧૫,
૭) મનુષ્ય લોકમાં મનાતનરૂપ કરેક
જીવ મારા અંશ રૂપે ॥ ” આથી પણ
જીવની અંશપણની સિદ્ધિ થાય છે.

શિષ્ય:-પણ લોકમાં આ વાત
પ્રસિદ્ધ છે કે, સ્વામી તથા જુત્યઆદિમાં
ધર્શિતા તથા ધર્શિતવ્યભાવ રહેલો છે
માટે અહીં સેવ્ય સેવક ભાવ કેમ ન
લેવાય ?

શુદ્ધ:-જો કે લોકમાં આ પ્રમાણે
પ્રસિદ્ધિ છે, છતાં શાસ્ત્રના પ્રમાણથી અંશ
અંશીભાવવડે જ ધર્શિતા તથા ધર્શિત-
વ્યભાવનો નિશ્ચય થાય છે. નિરતિશય

ઉપાધિવાળો ધર્મવર અત્યંત હીન
ઉપાધિવાળા જીવનાપર શામન ચલાવે
છે. આમ કહેવાથી કોઈ રીતનો પ્રતિ-
પેક્ષ નકરો નહિ. (૪૫)

શિષ્ય:-જીવ ધર્મવરના અંશરૂપે છે,
જેમ માનવાથી જીવને સંસારના હુ ખનો.
જેવો ઉપભોગ છે, તેજ રીતનો ઉપભોગ
અંશી જોવા ધર્મવરને પણ થવો જોઈએ.
જેમકે લોકવિશે હસ્ત કે પાદ આદિ શરી-
રના એક અવયવને હુ ખ થવાથી અંગી-
રૂપ દેવદત્તને હુ ખ છે. માટે બ્રહ્માભાવને
પામેલાઓને પણ પુષ્કળ હુ ખ હોતું જોઈ-
એ. આથી પૂર્વની અવસ્થામાં જે સંસારની
પ્રાપ્તિ હતી તેજ વધારે આરી હતી તથા
તેજ મને પાછી પ્રાપ્ત થાઓ. આ પ્રમાણે
આરી રીતે મર્વતા જાણુવામાં આવે, જેથી
અનર્થની પ્રાપ્તિ થવાનો પ્રમંગ આવે
તેવું કેમ ?

શુદ્ધ-જેમ જળમાં પડેલું સૂર્યનું પ્ર-
તિબિંબ જળના હાલવાથી હાલતું કેખાય
છે, પણ મૂળ સૂર્યજન પણ હાલતો નથી,
તેમ જીવને મ આરના હુ ખ હોય છે, પણ
આત્માને હોતાં નથી. આથી જ કહ્યું છે કે,-
અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૪૬ મું.

આત્માને સુખાદિનો અભાવ.

પ્રજ્ઞાશાદિવર્ધવં પરઃ ॥ ૪૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રજ્ઞા આદિની વૃદ્ધિ પર
એવો આત્મા, જેમ જીવ સંસારનું ખનો
અનુભવે છે તેમ અનુભવતો નથી. (૪૬)

ટીકા-મુને-જેવી રીતે જીવ સંસારના
હુ ખનો અનુભવ કરે છે, તેજ પ્રમાણે પર-

માત્રા અનુભવ કરતો નથી, એમ એમ કહીએ છીએ. કારણકે જીવ અવિદ્યાના આવેશને લીધે દેહાદિને આત્મભાવરૂપે માને છે. આથી દેહને યથેલાં દુઃખવડે હું દુઃખી છું, એમ અવિદ્યાથી દુઃખનો ઉપલોગ કરે છે. પણ પરમેશ્વરને દેહાદિ-વિશે આત્મભાવ અથવા તો દુઃખનું અભિમાન હોતું નથી. પણ અવિદ્યાથી નામ તથા રૂપ થાય છે. આથી દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિ ઉપાધિની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેથી અવિવેકરૂપ જ્ઞાનને લીધે દુઃખનો જીવ ઉપલોગ કરે છે. જેવી રીતે પોતાના દેહપર થતો દાહ તથા છેદન આદિથી જીવ દેહના અભિમાનને લીધે દુઃખનો અનુભવ કરે છે, તેજ પ્રમાણે પુત્ર મિત્ર આદિના વિષયવાળું દુઃખ મારાપણના અભિમાનની ભ્રાંતિથી જીવ, અનુભવે છે. આ પુત્ર મારારૂપે છે, આ મિત્ર મારા રૂપે છે, આ રીતે પુત્ર તથા મિત્ર આદિમા સ્નેહને લીધે જીવ આસક્તિ રાખે છે. આથી નીચે પ્રમાણે નિશ્ચય થાય છે, મિથ્યા અભિમાનના જ્ઞાનને લીધે જીવને દુઃખનો અનુભવ થાય છે તેમ સ્નેહીના વિયોગથી પણ દુઃખનો અનુભવ થાય છે. પુત્ર તથા મિત્ર આદિવાળા તથા તે સંગ-ધના અભિમાનવાળા અનેક જીવો બેઠેલા હોય તેમજ અન્ય પણ બેઠેલા હોય, તેવામાં અમુકનો પુત્ર મરી ગયો, તથા અમુકનો મિત્ર મરી ગયો, એમ કહેવાથી પુત્ર તથા મિત્ર આદિ અભિમાનવાળા જીવને જ દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ આ અભિમાનથી રહિત મન્યામીઓને આ દુઃખની

ઉત્પત્તિ થતી નથી. આથી શાસ્ત્રાકત તત્ત્વ-થી શૂન્ય એવા મનુષ્યને પણ વિવેકરૂપી જ્ઞાન અર્થે યુક્ત હોય છે. તો પછી વિષયથી રહિત, અન્ય વસ્તુને નહિ જોનાર તથા જે નિત્ય એતન્ય સ્વરૂપે છે એવા આત્માની તો શી જ વાત કરવી? આથી વિવેકવાળાને અનર્થપણાનો પ્રસંગ આવતો નથી આથી દુષ્ટાતમા પ્રકાશનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેવી રીતે યેનો અથવા ચંદ્રનો પ્રકાશ આકાશમાં સ્થિતિ કરીને રહેલો હોય છે. આ પ્રકાશ આંગણી આદિ ઉપાધિને લીધે ઋણ તથા વક્ર આદિ ભાવને પામે છે. પણ પાવમાર્થિક ગીતે તે ભાવની પ્રાપ્તિ હોતી નથી. જેવી રીતે ઘટ આદિ વસ્તુ ગતિમાં હોય ત્યારે આકાશ ગતિવાળું લાગે છે, પણ પરમાર્થ રીતે તેને ગતિ હોતી નથી. તે જ પ્રમાણે પાત્રમાં રહેલ પાણીના ઢાલવાથી તેમાં રહેલ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ હાલતું જણાય છે, પણ સૂર્ય કપાયમાન થતો નથી. આ જ પ્રમાણે અવિદ્યાને લીધે બુદ્ધિઆદિથી ઉપહિત જીવ નામનો અંશ દુઃખી હોય છે, પણ તેથી ઇશ્વર દુઃખયુક્ત હોતો નથી. વળી જીવને પણ દુઃખની પ્રાપ્તિ અવિદ્યાને લીધે છે, એમ કહેવામાં આનંદુ છે. આ રીતે જીવને જીવભાવ અવિદ્યાને લીધે છે, એમ સિદ્ધ કરી વેદાંત જીવને પ્રજ્ઞારૂપે પ્રતિપાદન કરે છે. આ રીતની તત્ત્વમસિઆદિ અનેક શ્રુતિઓ છે, માટે જીવના દુઃખને લીધે પરમાત્માને દુઃખીપણાનો જરા પણ પ્રસંગ નથી / ૪૬)

-શિષ્ય:-આના સંબંધમાં કંઈ પ્રમાણ હોય તો જણાવશો.

શુરુ-સ્મૃતિમાં આ સંબંધી અનેક પ્રમાણો છે. આથી ૪૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૪૭ મું.

સ્મૃતિનો મત.

स्मरन्ति च ॥ ૪૭ ॥

સૂત્રાર્થ-સ્મૃતિશાસ્ત્રો પણ આ જ રીતે કહે છે. (૪૭)

ટીકા-શુરુ-સ્મૃતિ આદિમાં વ્યાસઆદિથી કહેવામાં આવ્યું છે કે, જીવના હૃદયને લક્ષને પરમાત્મા દુઃખી હોતો નથી જેમકે, "તત્ર ય. પરમામા હિ નિત્યો નિર્ગુણઃ સ્મૃતઃ । ન લિપ્યતે ફલેષ્વાપિ પદ્મપત્રમિગમતા ॥ કર્માત્મા ત્વપરો યોડલો મોક્ષવર્થે રાઝ્યુયતે । સ સપ્તદશને નાપિ દાદિતા યુગ્યતે પુનઃ અર્થ:-પરમાત્મા નિત્યસ્વરૂપે તથા નિર્ગુણરૂપે છે. જેમ કમળને પાણીનું લેપન હોતું નથી, તેમ પરમાત્માને કળનું લેપન નથી. બીજો કર્માત્મા છે, જે મોક્ષ તથા બંધવાળો છે. આ કર્માત્મા યમતાર પ્રકારના મમૂહથી ભેડાયલો છે." મૂળ સૂત્રમાં ચશબ્દ આપ્યો છે તેથી એમ બાણુનું કે, શ્રુતિમાં પણ આ રીતનું પ્રમાણ છે. જેમકે "તયોરન્યઃ પિપ્પલસ્તાદ્વચનશ્રન્યો અમિવાવચીતિ (શ્લોક ૪, ૬) એકરુપમા સર્વ મૂતાન્તરાત્મા ન લિપ્યતે લોકદુલે ન વાગ્ય (કંઠ ૫, ૧૧) અર્થ:-આ બે પક્ષી-માંનું એક પક્ષી જીવ-પીપળાના વૃક્ષના

મધુર ફળને અર્થાત્ કર્મના ફળનો ઉપલોગ કરે છે તથા બીજું પક્ષી પરમાત્મા સાક્ષી-રૂપે અર્થાત્ કર્મના ફળને નહિ લોગવતો તેમાં રહે છે. તેમજ સર્વ જૂત માત્રની બુદ્ધિમાં રહેલા એક જ આત્માને લોકના અર્થાત્ પ્રાણી માત્રના હૃદયને લેપન નથી. કારણ કે તેનાથી બાહ્ય છે."

.શિષ્ય:-જો સર્વ પ્રાણી માત્રના અંતરાત્મા એક જ છે, તો પછી શાસ્ત્રમાં તેમજ વેદમાં વિધિ તથા નિષેધ શા માટે કર્યા હશે ? માફ માનવું એમ છે કે, આપણે પૂર્વે કહેલું છે કે, જીવ એ ઇશ્વરનો અંશ છે. આ જીવ ઇશ્વરના ભેદથી વિધિ તથા નિષેધ છે. આ વિધિ નિષેધને લીધે જીવ તથા ઇશ્વરની એકતા હોતી નથી, આમ માફ માનવું છે. જો બીજી રીતે હોય તો મારી તે શંકાનું આપ નિવારણ કરશો.

શુરુ:-ના, તેમ નથી. અદ્વૈત સિદ્ધાંતને પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ જીવ અંશભાવથી રહિત છે, એમ સિદ્ધ કરે છે. જેમકે, "તત્ત્વજ્ઞા તદેવદ્યવિદિત (તિ ૨, ૬, ૧) નાન્યોઽત્રોઽસ્તિ દ્રશ્ય (જૂ ૨, ૭, ૨૩) મૃયોઃ સ મૃત્યુમાનોતિ ચ દ્દ નન્નેષ પરપતિ (ગો ૪, ૪ ૧૦) તત્ત્વમસિ, (ગો ૬, ૬, ૭) જદ્દ મદ્દાત્તિ (જૂ ૧, ૪, ૧૦) પરમાત્માએ જગતને ઉત્પન્ન કરી તેને વિશેષ પોતે વ્યાપીને ન્હ

૪૫૫૫ કમન્દ્રિય, ૫.૫૫ ચાનેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ, મન તથા બુદ્ધિ.

૫૫૫૫

શિષ્ય:-લેહ તથા અલેહની પ્રાપ્તિને
લક્ષ્ય જીવને અંશપણું સિદ્ધ થાય છે.

શુદ્ધ:-જો લેહ તેમજ અલેહ પ્રતિ-
પાદન કરવા ઇષ્ટ હોય તો જ જીવને
ઈશ્વરના અંશરૂપ કહી શકાય. પણ
આપણે તો અલેહ ભાવ જ ઇષ્ટ છે. કારણ
કે બ્રહ્માત્મભાવની પ્રાપ્તિથી મોક્ષની
સિદ્ધિ થાય છે. આ જો લેહ કહેલો છે,
તે સ્વાભાવિક રીતે નથી, વળી બ્રહ્મ
નિરવયવ છે. તેમાથી સુખ્ય અંશરૂપ
જીવનો સંભવ હોઈ શકે નહિ. માટે
એક પરમાત્મા જ સર્વ પ્રાણીમાત્રના અંત-
રાત્મારૂપે જીવ ભાવે કરી રહેલ છે.
આ જીવભાવથી જ વિધિ તથા નિષેધનું
નિરૂપણ કરેલ છે. (૪૭)

શિષ્ય:-આ વિધિ તથા નિષેધ કેવી
રીતના છે, તે આપ મને સમજાવશે.

શુદ્ધ:-આ વિધિ તથા નિષેધ દેહના
સંબંધને લીધે છે તથા તે જ્યોતિઆદિના
સરખા છે. આથી ૪૮મા સૂત્રમાં કહ્યું
છે કે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૪૮ મું.

અતુશા તથા પરિહાર.

મનુષ્યાપરિહારો દૈહસંબંધાજ્ઞ્યોતિ-
રાદિવત્ ॥૪૮॥

સૂત્રાર્થ:-જ્યોતિઆદિની આકૃષ્ટ આ
વિધિ તથા નિષેધ દેહના સંબંધને
લીધે છે. (૪૮)

ટીકા:-શુદ્ધ-“જ્ઞતી માર્યામુપેયાત અર્થ:-શુદ્ધ
સમયે જ્ઞાતી પાત્રે જલું ભેળવે” આ વિધિ

છે. તેમજ ‘ગુર્વજ્ઞના નોપગચ્છેત્ અર્થ:-ગુરુની
પત્ની સમીપ જવું ભેળવે નહિ’. આ
નિષેધ છે. તેમજ “મત્રીપોમીગ પશુ સંતપ્તમેદ
અર્થ:-અગ્નિ તથા સોમને અર્પણ કરેલા
પશુનો વધ કરવો ભેળવે” આ વિધિ છે
તેમ જ ‘ન હિત્યાત્ સર્વામૂતાન્નિ અર્થ:-સર્વ
પ્રાણી માત્રની હિંસા કરવી ભેળવે નહિ’.
આ રીતે લોકમાં પણ મિત્રની સેવા બન-
વની ભેળવે એ વિધિ કહેવાય તથા શત્રુ-
નો નાશ કરવો ભેળવે, એ નિષેધ કહેવાય
છે. આ રીતના વિધિ તથા નિષેધ, આત્મા
જો કે એક છે, છતાં દેહના સંબંધને લીધે
થાય છે. અહીં દેહની સાથે જો સંબંધ, તે
દેહસંબંધ કહેવાય.

શિષ્ય:-દેહનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો
છે ?

શુદ્ધ:-આ સંઘાત દેહાદિરૂપે, હું, હું
એ રીતે આત્મા વિષે વિપરીત પ્રતીતિ
થવાથી થાય છે. આ પ્રતીતિ સર્વ પ્રાણી-
ઓને વિષે ભેવામાં આવે છે. જેમકે હું
નહિ છું, હું આવું છું, હું આધ્યો છું,
હું આધ્યો નથી, હું મૂઠ છું, હું મૂઠ નથી.
આ પ્રતીતિનું નિવારણ વિવેકરૂપી જ્ઞાન
થવાથી થાય છે. પણ વિવેકરૂપી જ્ઞાનની
પૂર્વે સર્વ પ્રાણી માત્રમાં આ ભ્રાન્તિ રહે-
લી હોય છે. આ પ્રમાણે અવિદ્યાપટે
દેહાદિરૂપી ઉપાધિના સંબંધને લીધે,
જોકે આત્માની એકતા છે, છતાં વિધિ
નિષેધની કંપના જેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-ત્યારે તો વિવેકીને
આ વિધિનિષેધ અનર્થરૂપે હોવા ભેળવે

શુરુ:-ના, વિવેકીએ અર્થ સિદ્ધ કરેલો હોવાથી શાસ્ત્રમાં જે યોગના કરેલી હોય છે, તેની પ્રાપ્તિ તેને હોતી નથી. કારણ કે આ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે તથા આ અહણુ કરવા યોગ્ય છે, આ રીતનો શાસ્ત્રનો વિનિયોગ જેને પાળવા યોગ્ય હોય, તેને જ હોય છે. આત્માથી લિન્ન ત્યાગ્ય અથવા તો અહણુ કરવા યોગ્ય વસ્તુને નહિ જોનાર આત્માને વિયોગનો સંબંધ કેવી રીતે હોય? આત્માને આત્માને વિષે વિનિયોગ હોઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:-આત્મા શરીરથી લિન્ન છે, એમ જે જુએ છે, તેને જ વિનિયોગ હોય છે, એમ આર્ય માનવું છે.

શુરુ:-તે માનવું જોઈ છે. કારણ કે આત્મા દેહાદિ સંઘાતના અભિમાનવાળો છે. જોકે દેહને આત્માથી લિન્ન જોનારને જ શાસ્ત્રનું નિયોગપણું હોય છે એ વાત ખરી, છતાં આકાશાદિની માફક દેહાદિ આત્માથી લિન્ન છે, એવું જેને જ્ઞાન નથી, તેને જ શાસ્ત્રના નિયોગનું અભિમાન હોય છે. દેહાદિથી લિન્નરૂપે જે આત્માને જુએ છે તેવા કોઈને પણ શાસ્ત્રનો નિયોગ જોવામાં આવતો નથી. તો પછી જીવાત્મા તથા પરમાત્મા એક જ છે, એવું જેને જ્ઞાન હોય, તેને તો શાસ્ત્રનો નિયોગ ક્યાંથી સંભવે? *

શિષ્ય:-વિવેકીને નિયોગનો અભાવ હોવાથી તેને યથેષ્ટ એકા કરવાનો પ્રયત્ન આવી પડે, તેનું કેમ?

શુરુ:-ના, તેમ નથી. સંસારમાં સર્વ સ્થળે અભિમાનની પ્રવૃત્તિ હોય છે અને

વિવેકીને તો અભિમાનનો અભાવ હોય છે. માટે દેહના સંબંધને લઈ વિધિ તથા નિષેધ છે. જેમકે જ્યોતિ આદિ છે જેવી રીતે અગ્નિ પ્રકાશરૂપે એક હોવા છતાં સંમશનના અગ્નિનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, પણ બીજા અગ્નિનો નહિ. તે જ પ્રમાણે સૂર્યનો પ્રકાશ સર્વ સ્થળે એક સરખો છે, છતાં અપવિત્ર પ્રદેશમાં આવેલા પ્રકાશનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, પણ પવિત્ર સ્થળ વિશે રહેલા પ્રકાશનો ત્યાગ કરવામાં આવતો નથી. તે જ પ્રમાણે વજ્ર (મણિ) વૈદ્ય આદિ જુમિવાળા સ્થળોનું અહણુ કરવામાં આવે છે, પણ મનુષ્યનાં ધડ આદિ પ્રદેશો સ્થળોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે ગાયનાં મૂત્ર તથા છાણુ પવિત્ર હોવાને લીધે તે અહણુ કરવામાં આવે છે, પણ ગાયથી લિન્ન અન્ય પ્રાણીના છાણુ મૂત્રાદિનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે અહીં પણ જાણી લેવું. (૪૮).

શિષ્ય:-આપ એમ કહો છો કે, આત્મા તથા જીવ એક છે, તો પછી કર્મ તથા ફળના સંબંધમાં મિશ્રિતપણું થાય, તેનું કેમ?

શુરુ:-કર્તા લોકાદિપ આત્માનો સઘળા શરીર સાથે સંબંધ નિત્ય નથી તથા તેમ હોવાથી કર્મ તથા ફળનું મિશ્રણ થતું નથી. આ જ હેતુને લઈ જદમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૪૯ મું.

જીવની દેહ સાથે અનિત્યતા

અમંતતેશ્ચાવ્યતિકરઃ ॥ ૪૨ ॥

સુત્રાર્થ:-જીવનો દેહની સાથેનો સંબંધ અનિત્ય હોવાથી કર્મ તથા ફળનું મિશ્રણ થતું નથી. (૪૯)

ટીકા:-શુદ્ધ-આત્મા જો કે એક છે, છતાં દેહના યોગને લીધે વિધિ તથા નિષેધ થવાં જ જોઈએ.

શિષ્ય:-પણ કર્મ તથા ફળનો જે સંબંધ છે, તે આત્મા એકરૂપે માનવાથી એકત્ર થઈ જાય. કારણ કે આત્મા એક છે, માટે આ મંબધી આપ શુ ખુલાસો કરો છો ?

શુદ્ધ:-તું કહે છે તેમ જનતું નથી. કારણ કે જીવનો દેહ સાથે સંબંધ નિત્ય નથી અર્થાત્ કર્તા લોકતારૂપ આત્માનો સંબંધ મર્વ શરીર સાથે નિત્યરૂપે હોતો નથી. ત્યાં સૂક્ષ્મ આત્મા ઉપાધિને અધીન હોય છે ત્યાં સૂક્ષ્મ તે જીવ કહેવાય છે. પણ ઉપાધિ નીકળી જવા પછી જીવ સ્વરૂપ રહેતું નથી આમ હોવાથી કર્મનું મિશ્રણ અથવા તો ફળનું મિશ્રણ આત્માનિષે થતું નથી. (૪૯)

શિષ્ય:-ત્યારે જીવ તથા પરમાત્મા આ બે નાનો કેવી રીતનાં ગમ-જવા ?

શુદ્ધ:-આ જીવ છે તથા આ પરમાત્મા છે, તે કેવળ આભાસ માત્ર છે. તે જ પ્રમાણે ૫૦મા મુત્રમાં કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૫૦ મું.

જીવ આભાસરૂપે

આમાસ યવ ચ ॥ ૫૦ ॥

સુત્રાર્થ:-વળી પરમાત્માનો જીવ કેવળ આભાસ છે (૫૦)

ટીકા:-શુદ્ધ-એમ જળ વિશે સૂર્ય-આદિનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તે પ્રમાણે પરમાત્માના આભાસરૂપે જીવ છે. સાક્ષાત્ પરમાત્મા જ નથી. તેમ જ અન્ય વસ્તુ પણ નથી. આથી એક જળમાં પડેલ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ કંપાયમાન થાય, તેથી કાંઈ અન્ય જળમાં પણ પડેલ સૂર્યબિંબ કંપાયમાન થતું જાય. તે જ પ્રમાણે એક જીવને કર્મ તથા ફળનો જે સંબંધ હોય, તે મંબધ બીજા જીવને હોતો નથી. આ રીતે કર્મ તથા ફળમાં વ્યતિકર થતો નથી. આ આભાસ અવિધાને લીધે થાય છે. માટે તેને આશ્રયે રહેલ સંસાર પણ અવિધાને લીધે છે. આ આભાસનો જ્યારે નાશ થાય છે ત્યારે પારમાર્થિકરૂપે બ્રહ્માત્મ-ભાવનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓના મત પ્રમાણે આત્મા અનેક છે તથા તે સર્વે આત્માઓ મર્વમાં રહેલ છે, તેઓના મત પ્રમાણે જ કર્મનું તથા ફળનું મિશ્રણ થાય છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે બને ?

શુદ્ધ:-આત્માઓ બહુ, વિભુરૂપે, ધ્વન્ય માત્ર સ્વરૂપે, નિર્જીહ્વરૂપે, નિરતિશ-યરૂપે છે. આ આત્માઓને માટે પ્રધાન સામાન્યરૂપે છે. તેમ જ પ્રધાનને લીધે

આત્માને જોગ તથા મોક્ષની સિદ્ધિ છે, એમ સાંખ્યવાદીઓ માને છે. આત્માઓ અનેક તથા વ્યાપકરૂપ છે. તેઓ ઘટ તથા દિવાલના સરખા છે. દ્રવ્ય ચેતન સ્વરૂપે તથા પોતે અચેતન સ્વરૂપે છે. આ આત્માના ઉપકરણરૂપ મનો અણુ તથા જડ છે. આત્મદ્રવ્ય તથા મનો દ્રવ્યના સંયોગને લીધે ઇચ્છા આદિ વૈશેષિક નનવ આત્મશુણ્ણની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ શુણ્ણો મિશ્ર થયા વિના આત્માવિશે દરેક સાથે સમવાય સંબંધવડે રહે છે. આ જ સંસાર છે. આ નવ આત્મશુણ્ણની અત્યંત ઉત્પત્તિ ભાવથી રહિતપણું તે મોક્ષ છે, આ રીતનું વૈશેષિક દર્શન-વાળાઓનું માનવું છે. હવે સાંખ્યના મત પ્રમાણે સર્વ આત્માઓ ચેતન્યરૂપે છે. તે સર્વ આત્માઓ સંનિધાન આદિમાં સમાન છે. આથી એકને સુખ તથા દુઃખની માથે સંબંધ થયે સર્વનો સુખ તથા દુઃખ સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ.

શિષ્ય:-પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ પુરપના મોક્ષ માટે છે. માટે આ વ્યવસ્થા થશે.

શુર:-જો તેમ ન હોય તો પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ પોતાની વિભૂતિ દર્શાવવા માટે થતી હોવી જોઈએ તથા તેમ થવાથી મોક્ષનો અભાવ થશે. આ મત યોગ્ય નથી. કારણ કે ઇચ્છેલી, સિદ્ધિવાળી વ્યવસ્થા તાણવી અશક્ય છે. કોઈ પણ ઉપપત્તિવડે વ્યવસ્થા કરી શકાય. ઉપ-

પત્તિનો અભાવ થવાથી ઇચ્છિત પુરુષાર્થ કેવલ્ય, અર્થાત્ મોક્ષ થવો અશક્ય છે. પણ વ્યવસ્થાનો અભાવ થવાથી લેળમેળ-પાતું પ્રાપ્ત થાય છે. કણાદના મત પ્રમાણે પણ એક આત્મા માથે મનનો સંયોગ થાય ત્યારે ધીન આત્માઓની સાથે પણ મનનો નિયમિત રીતે મ યોગ થવો જોઈએ. કારણ કે સંનિધાન આદિનું સર્વ આત્મામાં સરખાપણું છે. માટે હેતુ સરખા હોવાથી ફળ પણ સરખું થવું જોઈએ. આથી એક આત્માના સુખ દુઃખના યોગે સર્વ આત્માઓને સમાન રીતે સુખ તથા દુઃખ આવી પડવાનો પ્રસંગ આવશે. (૫૦)

શિષ્ય:-અદ્યત્ને અર્થે નિયમ થશે.

શુર:-ના, આ શંકા યોગ્ય નથી. કારણ કે અદ્યત્નના નિયમનથી જ ૫૫મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૫૧ મું.

અદ્યત્નની અનિયમતા.

અદ્યત્નનિયમાત્ ॥ ૫૧ ॥

+શુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દેવ, પ્રયત્ન, ધર્મ અને જ્ઞાનના.

માન્ય રીતે હોવાથી દરેક આત્મામા સુખ તથા દુઃખતા ઉપલોગના નિયામકરૂપે તે થતું નથી. વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે સાંખ્યની માફક સામાન્ય રીતે આત્મા તથા મનના સંયોગનહે અદૃષ્ટની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ હોવાથી અમુક આત્માનું અમુક જ અદૃષ્ટ છે, આ રીતના હેતુનો અભાવ છે આથી સાંખ્યની માફક વૈશેષિકમા પણ દોષ આવશે. (૫૧)

શિષ્ય:-મેં આ રૂળ પ્રાપ્ત કર્યું, આનો હું ત્યાગ કરું, અમુક પ્રયત્નવડે હું અમુક કરું, આ રીતના વિચાર આદિ અદૃષ્ટને તેમજ આત્માઓને પોતાના સ્વામી છે, એમ જાણી નિયમમા લાવશે.

ગુરુ:-તેમ બનવું અશક્ય છે. કારણ કે વિચાર આદિમાં પણ આજ રીતનો દોષ રહેલો છે. આ જ હેતુથી ૫૨ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૫૨ મું.

વિચાર આદિમાં દોષ.

કૌમિસંધ્યાદિષ્વપિ ચૈવમ ॥૫૨॥

સૂત્રાર્થ:-વિચાર આદિમાં પણ આજ દોષ રહેલ છે. (૫૨)

ટીકા:-ગુરુ:-વિચાર આદિનો સંયોગ સામાન્ય રીતે આત્મા તથા મનની સાથે હોય છે. આથી તે વિચારો સર્વ આત્માની સમીપમાં કરવામાં આવે છે. આ રીતનો નિયમ જાની શકે એમ હોતું નથી. માટે આ સ્થળે પણ પૂર્વોક્ત દોષ લાગુ પડે છે. (૫૨)

શિષ્ય:-પ્રદેશથી વ્યવસ્થા થશે, જેથી અદૃષ્ટનો નિયમ જળવાશે.

ગુરુ:-ના, તે જાસંભર નથી. કારણ કે સર્વ આત્માઓનો સર્વ શરીરમાં આંતરભાવ હોય છે. આથી ૫૩ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૭મું-સૂત્ર ૫૩મું.

આત્માનો આંતરભાવ.

પ્રદેશાદિતિ ચેદ્ધાન્તર્ભાવાત્ ॥ ૫૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રદેશને લઈ વ્યવસ્થા થશે. આમ કહેશે તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે સર્વ આત્માઓનો સર્વ શરીરમાં આંતરભાવ હોય છે. (૫૩)

ટીકા:-શિષ્ય-આપણે એમ કહીએ કે, આત્મા જો કે વિભુરૂપે છે, છતાં તેનો શરીરમાં રહેલા મનની સાથે સંયોગ થાય છે. આ સંયોગ શરીરને વિશે રહેલા આત્માના સ્થળને વિશે જ થશે. આમ થવાથી વિચારઆદિની, અદૃષ્ટની તેમજ સુખ તથા દુઃખની વ્યવસ્થા આત્માના પ્રદેશને વિશે થશે.

ગુરુ:-તેમ પણ થઈ શકશે નહિ.

શિષ્ય-આપ કેમ ના કહો છો ?

ગુરુ:-આત્માનો પ્રદેશ અંદર રહેલો છે. સામાન્ય રીતે સઘળા આત્માઓ વિભુસ્વરૂપે હોવાથી સર્વ શરીરમાં તેમની આંતરસ્થિતિ અંદર છે વૈશેષિક દર્શનવાળાઓ શરીરથી અવચ્છિન્ન એવી આત્માની જે કંપના કરે છે, તે યોગ્ય નથી. આત્મા વ્યાપકરૂપે હોવાથી પ્રદેશથી રહિત છે. માટે આત્માનો પ્રદેશ કંપનારૂપે છે. આ

પ્રદેશ પારમાર્થિક કાર્યને નિયમમા લાવવા શક્તિમાન નથી, શરીર પણ સર્વ આત્માઓની સમીપ જ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી અમુક આત્માનું અમુક શરીર છે, પણ અન્ય આત્માઓનું નથી, આ રીતનો નિયમ થઈ શકતો નથી આત્માનો અમુક પ્રદેશ છે, એમ માનીએ તો પણ સમાન મુખ તથા હાથને લોગવવાવાળા જે આત્માઓને એક જ શરીરવડે ઉપલોગની સિદ્ધિ થઈ શકે. કારણ કે જે આત્માનું અદૃષ્ટ એક જ પ્રદેશમા થઈ શકે જેમકે જે પ્રદેશમા દેવદત્તે મુખ હાથનો અનુલવ કર્યો, તે પ્રદેશમાથી દેવદત્તનું શરીર બ્યારે જતું રહે છે, બ્યારે યજ્ઞદત્તના શરીર વિષે તે પ્રદેશની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સમયે યજ્ઞદત્તને પણ દેવદત્તના મરજો જ મુખ હાથનો અનુલવ લેવામા આવે છે પણ જે દેવદત્ત તથા યજ્ઞદત્તનું અદૃષ્ટ સમાન પ્રદેશરૂપે ન હોય તો તેમ જની શકે નહિ વળી પ્રદેશવાદીના મત પ્રમાણે સ્વર્ગોદિના ઉપલોગનો અભાવ થાય કેમકે બ્રહ્મણ આદિના શરીર પ્રદેશ વિશે અદૃષ્ટની પ્રાપ્તિ હોય છે તથા સ્વર્ગોદિનો ઉપલોગ અન્ય પ્રદેશને વિશે રહેલો હોય છે વળી આત્માઓ ભેગાં અનેક હોય તો સર્વ સ્થળે તેની વ્યાપ્તિનો અભાવ થશે કારણકે દૃષ્ટાતનો અભાવ થશે હે શિષ્ય ! તુજ મને કહે

કે, એવા કયા પદ્ધતિ છે કે, જેઓ અનેક હોય, છતાં સમાન પ્રદેશને વિશે રહેલા હોય ?

શિષ્ય -હા, રૂપાદિ અનેક છે, છતાં તે એક જ પ્રદેશને વિશે રહેલ લેવામા આવે છે

શુર-તારૂ માનવુ ખોટું છે. આ રૂપાદિઓ ધર્મીના અંશવડે કરીને તેઓ સમાનજ હોય છે તેઓની ભિન્નતા કેવળ લક્ષણવડે કરીને છે હવે ભેગાં આત્મા અનેક માનીએ તો લક્ષણને વિશે ભેદ રહેશે નહિ

શિષ્ય -જે દ્રવ્ય નિત્યરૂપે છે, તે ચાતે ચાતાને આશ્રયે રહે છે પણ તેને ખીન્નતો આશ્રય હોતો નથી આથી આત્માનો ભેદ માનવો તે યોગ્ય છે

શુર-આ કહેવુ યોગ્ય નથી કારણકે ભેદકલ્પનામા તેમજ નિત્ય દ્રવ્ય સ્વાશ્રયવાળું હોય છે આ રીતની કલ્પના વિષે અન્યોન્યાશ્રય નામનો દોષ રહેલો હોય છે જેઓ પ્રાક્ષર્યાની છે, તેઓ તો આકાશાદિને પણ વ્યાપકરૂપે માનતા નથી કારણ કે તેઓ આકાશાદિને કર્મરૂપે માને છે માટે આત્મા એક જ છે એમ માનવા થકી સર્વ દોષનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે (૫૩)

इति श्री भीमव शंकरभगवत्पूज्यपादकृते शारीरकमीमांसाभाष्ये चन्द्र
शंकरात्मज छोटालालचर्मणा कृतगुर्जरगिरानुवादे द्वितीयाध्यायस्य

-તૃતીય પાદ સમાપ્ત

દ્વિતીયાધ્યાય—ચતુર્થપાદ.

સિંગ શરીરના વિરોધનો પરિહાર.

મૃમિકા.

શિષ્ય:—આપે આકાશાદિને પ્રદાના કાર્યરૂપે ગણ્યું, પણ પ્રાણુ પ્રદાના કાર્યરૂપે નથી, એમ માફ માનવું છે.

ગુરુ:—ના, પ્રાણુ પણ કાર્યરૂપે છે. આથી જ ચોથા પાદના પહેલા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૧ છું—સૂત્ર ૧ છું.

પ્રાણો વિકારરૂપે.

તથા પ્રાણા: ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ:—તેવી રીતે આકાશાદિપર-પ્રદાના કાર્યરૂપે છે, તેમ પ્રાણો પણ પ્રદાના કાર્યરૂપે છે. (૧)

ટીકા:—ગુરુ:—આકાશાદિ વિષય કાગ-ણરૂપે નથી, એ રીતે શ્રુતિના પ્રમાણુવડે ત્રીજા પાદમાં મિદ્ધ કરવામાં આંચું. હવે આ ચોથા પાદવિષે પ્રાણુ મંબધી વિવેચન કરવામાં આંચું છે.

શિષ્ય:—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “તત્ત્વ તજા મનત (જા. ૧, ૨, ૩), તસ્માદ્વા દત્તસ્માદાત્મન બાવાતઃ સમૂત્ (તિ. ૨, ૧, ૧) અર્થ:—તેણે તેવું ઉત્પન્ન કર્યું. પરપ્રદાનરૂપ પરમાત્મા-

માંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ છે.” આ પ્રમાણે કેટલીક શ્રુતિઓમાં ઉત્પત્તિ પ્રક-રણ વિષે પ્રાણુની ઉત્પત્તિ કહેલી નથી. હવે કેટલીક શ્રુતિઓમાં પ્રાણુની ઉત્પત્તિ-નો અભાવ પણ કહેલો છે. જેમકે ‘અસદા દ દમમ માતીવં (તિ. ૨, ૭) તદાહુ કિ તદસદા-સીદિત્યુપયો વાવેતમેડત્તદાસીત. તદાહુ: જે તે ક્યય્વ ઇતિ । પ્રાણા વાન ક્યપ: અર્થ:—પ્રથમ આ મર્મ અમતરૂપે હતું. એમ કહ્યું છે કે આ અસતરૂપે શું હતું. ખરેખર પ્રથમ રૂપિઓ અમત અર્થાત્ અવ્યક્તરૂપે હતા. કહ્યું છે કે પ્રાણુરૂપી રૂપિઓ હતા.’ આ શ્રુતિમાં ઉત્પત્તિ પહેલાં પ્રાણો સતરૂપે હતા. એમ કહેલું છે. કેટલીક શ્રુતિમાં પ્રાણુની ઉત્પત્તિ પણ કહેલી છે. જેમકે ‘યથાઽગ્નર્જ્વલતઃ ક્ષુદ્રા વિસ્ફુલિહ્વ્યુષાન્ત્યેવમે-વૈતસ્વાદાત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ’ ઇતિ ‘દ્વાત્સમાગ્નિજાયતે પ્રાણો મન સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ’ (મુળં. ૨. ૧. ૩) ઇતિ ‘સપ્રાણાઃ પ્રયવન્તિ વસ્માત્’ (મુ. ૨. ૧. ૧૮) ઇતિ ‘ત પ્રાણમછત્રત પ્રાણાઞ્ચદ્વા ગં વાયુર્જ્યોતિ તપઃ પૃથિર્ચાન્દ્રિય મનોઽપય’ જેમ બળતા અગ્નિમાંથી નાના નાના તણખાઓ ઉડે છે, તે પ્રમાણે આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણોની

ઉત્પત્તિ છે. આત્મામાંથી પ્રાણ, મન તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આત્મામાંથી સાત પ્રાણોની ઉત્પત્તિ છે; આત્માએ પ્રાણને ઉત્પન્ન કર્યો તથા પ્રાણમાંથી શ્રદ્ધા, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી, ઇન્દ્રિય, મન તથા અન્તની ઉત્પત્તિ થઈ.” આ પ્રમાણે શ્રુતિઓમાં એક બીજાનો વિરોધ આવે છે, જેથી કોઈ પણ શ્રુતિના નિશ્ચયપર આવી શકાતું નથી. માટે શ્રુતિઓ અપ્રમાણ-પણાને પામે છે. જો એમ ન હોય તો એમ પણ કહી શકાય કે, ઉત્પત્તિપૂર્વે પ્રાણો સતરૂપે છે એમ કેટલીક શ્રુતિમાં કહેલું છે, જેથી જે શ્રુતિમાં પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહેલી છે; તે શ્રુતિ ગૌણ માનવી જોઈએ.

શુરુ:-આનો ઉત્તર હું કહું તે સાંભળ. ન્યામ લગવાને પહેલા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, પ્રાણો પણ વિકારરૂપે છે.

શિષ્ય:-આ સ્થળે ‘તથા’ એવા અક્ષરોની શી જરૂર છે? કારણ કે પ્રકૃત વસ્તુ ઉપમાનથી રહીત છે. ઉપદના પાછલા પાઠ વિષે કેટલાક મતવાળાઓ મર્વવ્યપાક આત્મા અનેક છે, એમ જો કહે છે તેઓતું ખંડન કર્યું છે. અહીં પ્રકૃતરૂપ આત્માને ઉપમાન હોતું નથી. કારણ કે આત્મા કોઈપણ પ્રકારના સરખાપણાથી રહિત છે. જ્યાં જો વસ્તુનું સરખાપણું હોય ત્યાં ઉપમા હોઈ શકે. જેવી રીતે મિંહ છે, તેવો આ બળવાળો છે. જેમ મર્વ આત્માઓની સમીપમાં ઉત્પત્તિ થનારું અદૃશ નિયમથી રહિત છે, તેમ પ્રાણો પણ સર્વ આત્મપ્રતિ

નિયમથી રહિત છે. આ રીતે અદૃશની સાથે પ્રાણનું સરખાપણું પ્રતિપાદન કરવા માટે ‘તથા’ શબ્દ મૂકેલો છે. આ પ્રમાણે જો કહીએ તો દેહને નિયમ નહિ હોવાથી પુનરૂક્તિ નામનો દોષ પ્રાપ્ત થશે. વળી જીવને પ્રાણમાયની ઉપમા આપી શકાય નહિ. કારણ કે તેમ માનવાથી દેહાંતના સિદ્ધાંતને હાનિ પહોંચશે. બીજું શ્રુતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, જીવ ઉત્પત્તિ લાવથી રહિત છે તથા પ્રાણોની ઉત્પત્તિ છે, એમ માટે ગાનનું પણ છે માટે મૂળ સૂત્રમાં તથા એ શબ્દ મૂક્યો છે, તે પ્રયોજન વિનાનો છે, એમ મને લાગે છે.

શુરુ:-ના, ઉદાહરણવડે પ્રહણ કરેલ ઉપમાવડે અંબધની પ્રાપ્તિ છે. અહીં ઉદાહરણરૂપે પ્રાણની ઉત્પત્તિના નિરૂપણ કરવાવાળાં અનેક શ્રુતિનાં વચનો છે. જેવાં કે “અત્માદાલમઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે ભેદાઃ સર્વેદેશાઃ સર્વાણિ મૂનાનિ વ્યુદગાન્તિ (ખૂં ૨, ૧, ૨૦) આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણો, સર્વ લોકો, સર્વ દેવો, તથા સર્વ જૂતો ઉત્પન્ન થાય છે.” જેવી રીતે લોકાદિની ઉત્પત્તિ પરબ્રહ્મામાંથી છે, તેમ પ્રાણોની પણ છે. આ રીતનો અર્થ છે. તે જ પ્રમાણે “અત્માદાલમઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે ભેદાઃ સર્વેદેશાઃ સર્વાણિ મૂનાનિ વ્યુદગાન્તિ (ખૂં ૨, ૧, ૩) આ બ્રહ્મામાંથી પ્રાણની, મનની, સર્વ ઇન્દ્રિયોની, આકાશ, વાયુ, તથા, જ્યોતિ, જળ તથા સર્વના આધારરૂપ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થાય છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓને વિશે અક્ષરોમાંથી માફક પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહેલી

છે. અથવા તો 'વાન્યાણય તદ્વત્ (લૅં ૦ અ. ૦ ૩. ૪, ૧૫) સોમયુ' પાન કરતાં જે વચન થાય, તો તેની આશ્ક; ઇત્યાદિ સૂત્રમાં કહેલી ઉપમા સાથે સંબંધને આશ્રય કર્યો છે. તે જ પ્રમાણે છેલ્લા પાદમાં કહેવામાં આંશુ' છે કે, આકાશઆદિ જેમ પરબ્રહ્મના વિકારરૂપે હોય છે, તે જ પ્રમાણે પ્રાણો પશુ પરબ્રહ્મના વિકારરૂપે છે. આ રીતની યોજના કરવી.

શિષ્ય:-પશુ પ્રાણો વિકારરૂપે છે, એના મંબલમાં કાંઈ પ્રમાણ ?

શુદ્ધ:-શ્રુતિ એ જ પ્રમાણરૂપે છે.

શિષ્ય:-હા, તે વાત ખરી, પણ કેટલેક સ્થળે શ્રુતિ વિષે પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહેલી નથી, તેનું કેમ ?

શુદ્ધ:-આ શંકા અયુક્ત છે. કારણ કે અન્ય ઘણે સ્થળે શ્રુતિમાં પ્રાણની ઉત્પત્તિ વિષે પ્રમાણ આપેલાં છે. એક ઠેકાણે શ્રુતિનું નિરૂપણ ન હોય, પણ બીજે સ્થળે તેનું નિરૂપણ હોય તેથી બ્યા નિરૂપણ હોય તેને હાનિ પહોંચી શકે નહિ. માટે શ્રુતિમાં મામાન્ય રીતે જેમ આકાશની ઉત્પત્તિ છે, તે જ રીતે પ્રાણની પણ ઉત્પત્તિ છે. એ રીતે અમ્યક પ્રકારે અહીં નિરૂપણ કરેલું છે. (૧.)

શિષ્ય:-પ્રાણની ઉત્પત્તિ ને શ્રુતિમાં આપેલી છે, તે શ્રુતિ ગૌણરૂપે માનવી નેપએ.

શુદ્ધ:-ના, ઉત્પત્તિવાળી શ્રુતિ ગૌણ છે, આ રીતનો અસંભવ છે. આથી બીજા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૨નું.

ઉત્પત્તિ ગૌણરૂપે?

ગૌણસંભવાત્ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રાણો પરબ્રહ્મના વિકારરૂપે છે. કારણ કે પ્રાણોની ઉત્પત્તિવાળી શ્રુતિ ગૌણ હોય, એનો અસંભવ છે. (૨)

ટીકા:-શિષ્ય-ઉત્પત્તિ પહેલાં પ્રાણ સત્પરૂષે છે એમ શ્રુતિમાં કહેલું હોવાથી જે શ્રુતિમાં પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહેલી છે, તે શ્રુતિ ગૌણ માનવી નેપએ.

શુદ્ધ-ગૌણ શ્રુતિનો અસંભવ છે. ઉત્પત્તિવાળી ગૌણ શ્રુતિનો જે અસંભવ, તે ગૌણમંભવ કહેવાય. ખરેખર પ્રાણોની ઉત્પત્તિવાળી શ્રુતિ ગૌણ મંભવતી નથી. કારણ કે તેમ માન્યો તો પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પહોંચશે. કહ્યું છે કે સ્મિન્તુ મગલો વિગાટે તર્વમિદ વિગાત મલતિ (મુદ્ ૦ ૧, ૧, ૩) હે ભગવન્ ! એવી તે કઈ વસ્તુ છે કે, જે વસ્તુનું જ્ઞાન થવાથી અન્ય મર્વ વસ્તુ જાત થઈ શકે છે. એકના જ્ઞાનવડે કદીને મર્વનું જ્ઞાન થાય છે. આ રીતની પ્રતિજ્ઞા કરી, તેના સાધન માટે નીચે પ્રમાણે કહેલું છે:- "એતસ્માગ્રાયતે પ્રાણ (મુદ્ ૦ ૨, ૧, ૩)

બ્રહ્મમાંથી પ્રાણની ઉત્પત્તિ થાય છે." જે પ્રાણાદિ સમસ્ત જગત્ બ્રહ્મના વિકાર સ્વરૂપે છે, એમ માનીએ તથા પ્રકૃતિથી ભિન્ન વિકારનો અભાવ છે, એમ માનવાથી આ પ્રતિજ્ઞા મિદ્ થાય છે શ્રુતિમાં ને પ્રાણની ઉત્પત્તિ કદી છે, તેને ગૌણ માનીએ તો આ પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પહોંચશે.

વળી પ્રતિજ્ઞાના રહસ્યનો નીચલી શ્રુતિથી ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે;—
 “પુરુષ એવંદ વિશ્વ કર્મે તપો વ્રજ પરામૃત્યમ (મુ. ૨ ૧, ૧૦) સર્વં વિશ્વ, *કર્મ તથા તપ પુરૂષરૂપે છે. આ રીતે પરતથા અમૃતરૂપ બ્રહ્મને જે જાણે છે, તેની અવિદ્યાનો નાશ થાય છે.” વળી કહ્યું છે કે “આત્મનો વાગરે દર્શનન શ્રવણેન મત્વા વિજ્ઞાનેનંદં સર્વં વિદિતમ્ અર્થઃ—આત્માના સાક્ષાત્કારવડે, શ્રવણવડે, મનનવડે તથા નિદિધ્યાસનવડે સર્વતું જ્ઞાન થાય છે.” આ રીતની શ્રુતિઓમાં જ આ પ્રતિજ્ઞાની યોજના કહેવાલાયક છે.

શિષ્ય:—ત્યારે શ્રુતિમાં એમ કેમ કહ્યું છે કે, ઉત્પત્તિ પૂર્વે પ્રાણોનું અન્તિત્વ હતું ?

ગુરુ:—મૂળ પ્રકૃતિમાં આ પ્રમાણે નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અપ્રાણો હ્યમનાઃ શુદ્ધો ભક્ષરાત્પરતઃ પરાઃ (મુ. ૨, ૧, ૨) આ અક્ષર બ્રહ્મ પ્રાણથી રહિત તથા મનથી રહિત છે. તે શુદ્ધ સ્વરૂપે છે. તે મહાન્ અક્ષરથી પણ પર અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ છે.” આ પ્રમાણે મૂળ પ્રકૃતિ પ્રાણ આદિ સમગ્ર વિશેષથી રહિતરૂપે છે. વળી ઉત્પત્તિની પૂર્વે પ્રાણો મત્ રૂપે છે, આ રીતનો શ્રુતિનો જે નિશ્ચય છે, તે પરમ બ્રહ્મરૂપે નથી. પણ ગૌણ પ્રલય સમયે ગૌણ પ્રકૃતિરૂપે છે. તેમજ પ્રાણાદિ પણ બ્રહ્મના જ વિકારરૂપે છે. આ કારણને લીધે છે. કારણ કે વિગરના વિષયરૂપ જે અનેક

અવસ્થાઓ છે, તેનો પ્રકૃતિભાવ તથા વિકૃતિ ભાવ, શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વિષે પ્રસિદ્ધ છે.

શિષ્ય:—આગલા પ્રકરણમાં ન્યાં આ-કોશાદિનો વિષય છે ત્યાં ગૌણત્વવાદ આ રીતનું જે સૂત્ર છે, તે વાદીના પક્ષને સિદ્ધ કરનારું હોવાથી, તેનું એમ વ્યાખ્યાન કર્યું છે કે, જન્મના વિષયવાળી શ્રુતિ ગૌણ છે, કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુની ઉત્પત્તિ હોતી નથી. વળી આ સ્થળે તે જ રીતનું સૂત્ર પ્રતિવાદીના પક્ષનું હોવાથી, તેનો અર્થ આપ એમ કરે છે કે, ઉત્પત્તિવાળી શ્રુતિ ગૌણ હોવાનો અસંભવ છે. આ રીતે ભિન્ન વ્યાખ્યા કરવાનું શું કારણ ?

ગુરુ:—ભલે, આ સ્થળે પણ પ્રથમના સૂત્રની ભાદ્રક ઉત્પત્તિના વિષયવાળી શ્રુતિ ગૌણ છે. કારણ કે ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે, આ રીતનો અર્થ આ સ્થળે પણ લઈએ તો તેથી કોઈ પણ રીતે પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પહોંચશે નહિ (૨)

શિષ્ય:—આકાશ આદિની ઉત્પત્તિ કહી છે, પણ પ્રાણની ઉત્પત્તિ કેટલેક ઠેકાણે નહિ કહેવામાં આવેલ હોવાથી તે ગૌણ માનવી ભેદ છે.

ગુરુ:—પ્રાણની ઉત્પત્તિ ગૌણ નથી, પણ સુખ્ય છે. કારણ કે આકાશની ઉત્પત્તિ કહેવા પહેલાં પ્રથમ પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. આથી રૂઝા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,—

* અહીં કર્મવડે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ લેવા તથા તપવડે ઉપાસના લેવી

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૩ હું.

પ્રાણની ઉત્પત્તિ પ્રથમ.

તત્પ્રાક્યુતેષ્ચ ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિએ ઉત્પત્તિ જ્યાં કહી છે ત્યાં આકાશની ઉત્પત્તિ કહેવા પહેલાં પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહી છે (૩) ટીકા:-શુદ્ધ-જેવી રીતે આકાશ આદિની ઉત્પત્તિવાચક શ્રુતિ છે, તે જ પ્રમાણે પ્રાણની પણ ઉત્પત્તિવાચક શ્રુતિ મુખ્ય છે. કારણ કે એક શ્રુતિમાં જ્યાં ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે ત્યાં ઉત્પત્તિ-સૂચક પદ પ્રાણના સંબંધમાં મુખ્ય છે. ત્યાર બાદ ઉત્તરોત્તર આગ્રાશ આદિની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. જેમકે કહ્યું છે કે, 'एतस्मान्नायने प्राणः (મું ૧, ૨, ૩) બ્રહ્મમાંથી પ્રાણની ઉત્પત્તિ થાય છે.' આ રથે આકાશ આદિ સર્વ વસ્તુમાં પ્રાણની મુખ્ય ઉત્પત્તિ કહેલી છે. આથી મિદ્ધ થાય છે કે, પ્રાણને વિશે પણ ઉત્પત્તિભાવ મુખ્ય હોવો જોઈએ. એક પ્રકરણમાં એક વાક્ય-વિશે એક વાર સૂચન કરેલો ગણે, જે કે અનેકની માથે સંબંધ ધગવતો હોય, તેમાં એક રથે મુખ્ય હોય તથા એક રથે ગૌણ હોય, આ રીતનો નિશ્ચય કરવો યોગ્ય નથી.

શિષ્ય-તેમ માનવામાં હાનિ શી પહોંચવાની છે?

શુદ્ધ:-તેમ માનશું તો શ્રુતિના પ્રમાણમાં વિષમન નો દોષ આવશે. તે જ પ્રમાણે "स प्राण मयजत प्राणान्द्रव्यम् (મું ૬, ૪) તેણે

પ્રથમ પ્રાણને ઉત્પન્ન કર્યો. પ્રાણમાંથી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ." આ શ્રુતિમાં પ્રાણના સંબંધમાં જે ઉત્પત્તિવાચક શબ્દ છે, તે શબ્દનો સંબંધ ત્યાર પછી ઉત્પન્ન થનારા શ્રદ્ધા આદિમાં પણ યોગ્યતામાં આવે છે. ન્યા ઉત્પત્તિમૂલક શબ્દ પાછળથી દર્શાવવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં તે શબ્દ પૂર્વની વસ્તુઓની સાથે પણ જોડી લેવો, આ રીતનો ન્યાય છે. જેમકે "सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति सर्वं भूतानी उत्पत्तिं प्राप्नुयते." આ રથે ઉત્પત્તિવાળો શબ્દ જો કે છેવટે કહેલો છે, છતાં પૂર્વે પ્રાણ આદિનું જે સૂચન કરવામાં આવ્યું છે, ત્યાં પણ તે જોડી લેવો. (૩)

શિષ્ય-છાદોગ્યમાં જ્યાં ઉત્પત્તિ દર્શાવી છે, ત્યાં પ્રથમ જ તેજની ઉત્પત્તિ કહી છે, પણ પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહી નથી. માટે તેની ઉત્પત્તિ છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય?

શુદ્ધ:-પ્રથમ તેજ, જળ તથા અગ્નની ઉત્પત્તિ કહી છે. પણ તેથી એમ સિદ્ધ નથી થતું કે, પ્રાણની ઉત્પત્તિ શ્રુતિમાં નથી કહી. આ જ હેતુથી યથા સૂત્રમાં કહ્યું છે,-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૪ હું.

તેજાદિની ઉત્પત્તિ પ્રથમ.

તત્પૂર્વસ્ત્વાદ્યાચઃ ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રાણની અર્થાત્ પ્રાણ અને મનની ઉત્પત્તિ પૂર્વે તેજ, જળ તથા અગ્નની ઉત્પત્તિ કહી છે. આથી

એમ બાણુનું કે, પ્રાણુની ઉત્પત્તિ શ્રુતિ મિદ્ધ છે. (૪)

ટીકા:—શુર:—જે કે “તત્તેજોઽસન્નત (છાં ૬, ૨, ૩), તેણે તેજની ઉત્પત્તિ કહી” આ રીતે ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં પ્રાણુની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ નથી, પણ તેજ, જળ તથા અગ્નિ, આ ત્રણ ભૂતોની ઉત્પત્તિનું જ સૂચન છે, છતાં પ્રકૃતિરૂપ બ્રહ્મમાંથી તેજ, જળ તથા અગ્નિની ઉત્પત્તિ પ્રથમ નિરૂપણ કરેલ છે તથા વાણી, પ્રાણુ તથા મન તેનાં સરખાં હોવાથી. અર્થાત્ પૂર્વનાં ત્રણ ભૂતોનાં બનેલાં હોવાથી, પ્રાણુની ઉત્પત્તિ પણ બ્રહ્મમાંથી સિદ્ધ થાય છે. તે જ પ્રમાણે આજ પ્રકરણ માં તેજ, જળ તથા પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ પ્રથમ કહ્યા પછી, વાણી, પ્રાણુ તથા મનની ઉત્પત્તિ કહી છે. જેમકે “અન્નમય હિ સોમ્ય મન આપોમયઃ પ્રાણસ્તેજોમયી વાક્ (છાં ૬, ૫, ૪) હે પુત્રા મન અન્નમય અર્થાત્ અગ્નિથી બનેલું છે, પ્રાણુ જળમય અર્થાત્ મગધી જયેલ છે તથા વાણી તેજોમય અર્થાત્ તેજથી થયેલ છે” જે આ રીતે મન આદિમાં અન્નમયાદિપાણું રહેલ છે, તે પછી તેઓની બ્રહ્મમાંથી જ ઉત્પત્તિ બાણી લેવી. જે કે ઉત્પત્તિ ગૌણ હેય, છતાં શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, બ્રહ્મ સર્વ વસ્તુના કર્તારૂપ છે તથા તે સર્વ વસ્તુ નામ તથા રૂપવડે વિકાસને પામે છે. આથી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યન્નાગ્નિશ્ચ મન્વતિ (છાં ૬, ૧, ૩) જેના જ્ઞાનથી નહિ શ્રવણ કરેલી વસ્તુ શ્રવણ કરવામા આવે છે.” આ રીતની શરૂઆત કરી, તે જ શ્રુતિના ઉપદેશના બાગમાં કહ્યું છે કે, ‘વાદામ્ય-

મિદ સર્વમ (છાં ૬, ૬, ૭) આ સર્વ દૃશ્ય આત્મારૂપે છે.’ આથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ દૃશ્ય બ્રહ્મના કર્તૃને વિસ્તાર છે. આથી મન આદિનું અન્નમય આદિરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે આમ હોવાથી પ્રાણો બ્રહ્મના વિકારરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૪)

શિષ્ય—પ્રાણુ કેટલા છે? કેટલીકમાં સાત, કેટલીકમાં આઠ તથા તે પ્રમાણે કેટલીક શ્રુતિમાં પ્રાણુની મંજ્યા તેર સૂધી આપી છે. માટે ખરું શું બાણુનું?

શુર:—ખરું જેતાં પ્રાણુ સાત છે. શ્રુતિવડે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેમ જ વિશેષણપણાથી પણ એમ જ જણાય છે કે, પ્રાણુ સાત છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૨ ભું—સૂત્ર ૫ મું.

સાત પ્રાણુનું નિરૂપણ.

સન્તગતેર્વિશેષિત્વાચ્ચ ॥ ૬ ॥

સૂત્ર.ર્ય:—પ્રાણુ સાત છે. કારણ કે તે આ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે. તેમજ તેવું વિશેષણ પણ દર્શાવ્યું છે. (૫)

ટીકા:—શુર:—પ્રાણોની ઉત્પત્તિના સબંધમા જે શ્રુતિનો વિશેષ છે, તેનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે, હે શિષ્ય! મેં તારી આગળ કર્યું. હવે પ્રાણોની મંજ્યા કેટલી છે, તે મંબધનું નિગદરણ હું તારી આગળ કરું છું. આમાં પણ મૂળ પ્રાણુવિષે તે આગળ ઉપર હું વિવેચન કરીશ હાલમાં તે ગૌણ પ્રાણો કેટલા છે, તેનો નિશ્ચય હું તને કરાવું છું.

શિષ્ય:-પ્રાણુની સંખ્યાના સંબંધમાં શ્રુતિવિષે સમાનપણુ નથી. કેટલીક શ્રુતિમાં સાત પ્રાણુ કહ્યા છે. જેમકે, સત્ પ્રાણાઃ પ્રભવન્તિ તત્માત્ (મું ૨, ૧, ૨) આ પ્રદ્ધમાંથી ઋસાત પ્રાણુની ઉત્પત્તિ છે." કેટલીક શ્રુતિમાં બંધનરૂપી શુષુને લઈ આઠ પ્રાણુ કહેલા છે. જેમકે, "ઘૃષ્ઠો ગ્રહા બદ્યારતિગ્રહા (બું ૩, ૨, ૧) નગ્રહો આઠ છે તથા આઠ અનિગ્રહો છે." કેટલીક શ્રુતિમાં નવ પ્રાણુ કહ્યા છે. 'સત્ત વૈ શીર્ષ્યાઃ પ્રાણદ્વાવ વાંચૌ (તે. સં ૫, ૧, ૭, ૧) ખરેખર સાત મસ્તકમાં રહેલા પ્રાણુ છે તથા બે નીચેના છે.' કેટલીક શ્રુતિમાં દશ પ્રાણુ છે. જેમકે 'નવ ક્ષેપુરુષે પ્રાણા નામિર્દેવામી અર્થ:-પુરુષમાં નવ પ્રાણુ છે તથા દશમી નાભિ છે.' કેટલીક શ્રુતિમાં અગિયાર કહેલા છે. જેમકે 'દશમે પુરુષે પ્રાણા સાત્મેવાદસાઃ (બું ૬, ૬, ૮) પુરુષમાં દશ પ્રાણુ તથા આત્મા અગિયારમે છે.' કેટલીકમાં બાર કહેલા છે. જેમકે, 'તર્ણા સ્વર્ણાના ત્વગેકાવર્તનમ્' (બું ૨, ૪, ૧૧) સઘળા સ્પર્શોતુ' ત્વયા એક સ્થાન છે.' કેટલેક સ્થળે તેર કહેલા છે. જેમકે 'વસુત્ર દ્રઘ વ્યવ (બું ૪, ૮) નેત્ર તથા દ્રઘવ્ય આ બે મળી અહ્કાર થાય છે.' આ રીતે પ્રાણુના પરિમાણુ અંગધી વિરોધ આવે છે. ત્યારે પ્રાણુ કેટલા લેવા ?

ઋતે, ધાણુ, શુભ, ચોત, તૃદ, વાણી તથા મન નડપરના સાત તથા હાથ મળી આઠ મત છે, તથા શન્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ, હાવનો વિપય મનનો વિપય, તથા વાણીનો વિપય, આ આઠ અતિગ્રહો છે.

શુરૂ:-પ્રાણુ સાત લેવા.

શિષ્ય-તેમ કેવી રીતે બને ?

શુરૂ:-સાતનું શ્રુતિમાં સૂચન કરેલું છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહેવામાં આન્યું છે કે "સત્તપ્રાણા પ્રભવન્તિ તત્માત્ (મું ૨, ૧, ૮) આત્મામાંથી સાત પ્રાણુની ઉત્પત્તિ થાય છે". વળી શ્રુતિમાં વિશેષ આ પ્રમાણુ કહ્યું છે કે, 'સત્ત વૈ શીર્ષ્યાઃ પ્રાણાઃ ખરેખર સાત શીર્ષમાં રહેલા પ્રાણુ છે.'

શિષ્ય:-પણુ શ્રુતિમાં એક સ્થળે બે વાર કહેવામાં આન્યું છે. જેમકે "પ્રાણા ગુહાશયા નિહિતાઃ સત્ત સત્ત (મું ૨, ૧, ૮) શુદ્ધમાં વિધાતાએ મૂકેલા સાત સાત પ્રાણુ સ્વપ્રસમયે સૂચે છે." આ શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, પ્રાણુની સંખ્યા સાતથી અધિક છે.

શુરૂ:-આ દોષ નથી. આ સાત સાત એમ બેવડવાનું કારણુ એમ છે કે, દરેક પુરુષમાં સાત સાત પ્રાણુ છે, પણ તત્વભેદના દર્શાવવાળા એક સાત તથા બીજા સાત પ્રાણુ દર્શાવવા માટે નથી.

શિષ્ય-આઠ આદિની સંખ્યા પણ પ્રાણુના સંબંધમાં કહી છે, તે પછી સાત જ પ્રાણુ કેમ કહી શકાય ?

શુરૂ:-ખરૂં છે. પ્રાણુની સંખ્યા વધારે કહેલી છે. પણ વિરોધ હોવાથી બધામાંથી અમુક સંખ્યાનું નિશ્ચય કરવું જોઈએ તથા થોડી કલ્પનાને અનુસારે સાત સંખ્યાનો નિશ્ચય થાય છે તથા ભિન્ન વૃત્તિને લઈને શ્રુતિમાં બીજી સંખ્યાઓ કહેલી છે. આ રીતનો નિશ્ચય થાય છે. (૫)

શુરૂ:-પૂર્વ પક્ષમાં સાત પ્રાણ કહ્યા, પણ પ્રાણની સંખ્યા વધારે છે, તેથી આ દક્ષા સૂત્રમાં વ્યાસ ભગવાન સિદ્ધ કરે છે કે, સાતની સંખ્યા ન લેવી, પણ વધારે ગણવી. જેમકે:-

અધિકરણ રત્નું-સૂત્ર ૬ હું.

હસ્તાદિ પ્રાણરૂપે.

હસ્તાદયસ્તુ સ્થિતેઽનો નૈવમ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-હસ્ત આદિ પ્રાણરૂપે છે, માટે સાતથી વધારે પ્રાણ છે. આ રીતે પ્રાણની સંખ્યા વધારે હોવાથી સાત જ પ્રાણ છે, એમ નથી. (૬)

ટીકા:-શુરૂ:-સાતથી ભિન્ન બીજા હસ્ત-આદિને શુનિમાં પ્રાણરૂપે કહ્યા છે. જેમકે, “હસ્તૌ વૈ પ્રહઃ સર્વકર્મણાઽતિગ્રહેણ ગૃહીતો હસ્તાન્ના હિ ક્ષમં કૃતોતિ (ખૃ૦૩,૨,૮) હાથો અહરૂપે છે તથા કર્મ જે તેના અતિઅહરૂપ છે, તેનાવડે તે વૃદ્ધિને પામે છે. કારણ કે હાથથી કર્મો કરવામાં આવે છે.” બ્યારે પ્રાણની સંખ્યા સાતથી વધારે છે ત્યારે સાતનો અતર્લાવ વધારેને વિષે થવો શક્ય છે. બ્યાં આગળ ચોછી તથા વધારે સંખ્યા સંબંધી ભિન્નતા આવતી હોય ત્યાં અધિક સંખ્યાનું અહણ કરવું, તે વધારે યોગ્ય છે. કારણ કે ચોછી સંખ્યાનો વધારેને વિષે અતર્લાવ થાય છે. પણ ચોછી સંખ્યામાં વધારેનો અતર્લાવ થવો શક્ય નથી. માટે કાંઈ એક કેપનાને અનુસરી પ્રાણની સંખ્યા સાત માનવી, એ યોગ્ય નથી. વળી પાછળ ગણાવેલી પ્રાણની સં-

ખ્યાને અનુસરી પ્રાણ અગિયાર છે, એમ બની શકે છે. વળી શ્રુતિમાં પંચ કહ્યું છે કે, ‘વગમે પુરપે યાળા બામૈવાદશ.’ (ખૃ૦ ૩,૨,૪) અર્થ:-પુરૂષમાં દશ પ્રાણ છે તથા આત્મા અગિયારમો છે. અહીં આત્મા શબ્દવડે કરીને અંત કરણને લેવું કારણ કે અંતઃકરણ-વિષે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો અધિકાર ગ્રહેલો છે.

શિષ્ય:-વારૂ, પ્રાણની સંખ્યા અગિયાર કહી તે તો ઠીક, પણ તેથી અધિક ખાર તથા તેરની સંખ્યા પણ આપેલી છે, તેનું કેમ?

શુરૂ:-તારૂં આ કહેવું ખરૂં છે. પણ કાર્યસમૂહોની સંખ્યા અગિયાર છે. તેથી અધિક કાયોનો સમૂહ નથી, કે જેથી કરી વધારે કારણની કલ્પના માનવી પડે. જેમકે શબ્દ, રપર્ય, રૂપ, રસ તથા ગંધના વિષય-વાળા પાંચ બુદ્ધિના ભેદો છે તથા તેને માટે પાંચ બુદ્ધિની ઇન્દ્રિયો છે. તે જ પ્રમાણે બોલણ, અહણ કરવું, વિહાર કરવો, ત્યાગ કરવો તથા આનંદ પ્રાપ્ત કરવો, આ રીતના પાંચ કર્મના ભેદો છે તથા આ કર્મભેદને માટે પાંચ ક્રમેન્દ્રિયો છે. વળી મધળા અર્થના વિષયવાળું તથા ત્રણ કાળની વૃત્તિવાળું મન એક છે, છતાં તે અનેક વૃત્તિવાળું છે. આ રીતે મનની વૃત્તિના ભેદને લીધે શ્રુતિમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે વર્ણન કરેલું છે. જેમકે “મનોબુદ્ધિહકારચિત્ત ચ અર્થ-મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, તથા ચિત્ત આ સર્વ વૃત્તિના ભેદ છે. વળી શ્રુતિ, કામાદિ અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓનું નિરૂપણ કરી છેવટમાં કહે છે કે, “અનન્યમનનનનનન (ખૃ૦ ૧ ૫,૩,) આ સઘળું મન રૂપે છે.’

શિષ્ય:-મસ્તકને વિષે રહેલા પ્રાણોની સંખ્યા જે કેઇ સાતની માને છે, તેમના મત પ્રમાણે પ્રાણો ચાર જ ગણી શકાય એમ છે. કારણકે સ્થાનના લેહને લીધે જે કે ચારની સંખ્યા છે, છતાં સાતની સંખ્યા ગણવામાં આવી છે. જેમકે બે કાન મળી એક, બે આંખ મળી એક, બે નાસિકા મળી એક તથા એક વાણી વળી બીજા પ્રાણોઆના વૃત્તિલેહરૂપે છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી. કારણકે હસ્તાદિ વૃત્તિઓ આથી તદન ભિન્ન છે. વળી “નવ વૈ પુરુષે પ્રાણા નામિ દશમી નાભિ છે.” આ સ્થળે પણ દેહના દિવ્યના લેહને ગણીને પ્રાણની સંખ્યા દશ કહેવામાં આવી છે. પણ પ્રાણ તત્વના લેહને ગણી આ સંખ્યા કહેવામાં આવી નથી કારણ કે તેમાં દશમી નાભિને પણ પ્રાણરૂપે ગણી છે. વળી નાભિ કદાપિ પ્રાણરૂપે પ્રસિદ્ધ નથી. પણ મુખ્ય પ્રાણનું સ્થાન એક નાભિ છે, માટે નાભિને દશમા પ્રાણરૂપે ગણી છે. કેટલેક સ્થળે ઉપસનાને લઇ કેટલાએક પ્રાણોની સંખ્યા ગણાવેલી છે, તથા કેટલેક એક પ્રાણોની સંખ્યા ઉપલક્ષણને માટે દર્શાવી છે. આ રીતે પ્રાણોની સંખ્યા શ્રુતિ વિષે વિચિત્ર હોવાથી કઇ શ્રુતિને પ્રમાણરૂપે ગણવી, આ સંબંધી, આપે વિવેચન કરવું જોઇએ.

શુર:-કાર્યસમૂહને લઇ આગિયાર પ્રાણો શ્રુતિ વિષે પ્રમાણરૂપે છે. આ પ્રમાણની નિધિતિ છે.

શિષ્ય:-નીચલા બે સૂત્રોમાં આંથી ભિન્ન યોજના છે. શ્રુતિમાં સાત મકારના

પ્રાણની ગતિ કહેલી છે, તેથી પ્રાણ સાત હોવા જોઇએ. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “તમુક્વામન્ત પ્રાણોઽનૂત્કામતિ પ્રાણમનૂત્કામન્ત સર્વે પ્રાણા અનૂત્કામન્તિ” (ખં ૪, ૪, ૨) અર્થ:-ન્યારે આ વિજ્ઞાનમય આત્મા જતો રહે છે, ત્યારે મુખ્ય પ્રાણ પણ તેની સાથે બહાર નીકળી જાય છે તથા મુખ્ય પ્રાણ જેવો બહાર નીકળે છે કે તેની સાથે સર્વે પ્રાણો પણ બહાર નીકળી જાય છે.”

શુર:-અહીં પ્રાણને માટે સર્વ શબ્દ આપેલો છે તો પછી માત્ર પ્રાણની ગતિ છે, એમ પ્રતિજ્ઞા કેવી રીતે થઈ શકે?

શિષ્ય:-મુખ્યત્વે કરીને સાતજ છે જેમકે નેત્રઆદિથી લઇ ચક્ષુ પર્યંતના મૂખ્યત્વે કરીને સાતજ પ્રાણો શ્રુતિ વિષે કહેલ છે. જેવી રીતે“ સયોપ ચાક્ષુષઃ પુરુષઃ પરાદ્ પર્યર્વાતૈત્સ-થાવપ્તોમવતિ (ખં ૪, ૪, ૧) અર્થ:-ચક્ષુ-માં રહેતો પુરુષ ન્યારે તદન તેમાંથી જતો રહે છે ત્યારે તે આત્મારૂપને જાણી શકતો નથી” તેમજ કહ્યું છે કે ‘एकी भवति न पश्यतीत्याहुः’ (ખં ૪, ૪, ૨) અર્થ:-તે એક રૂપે છે અર્થાત્ સૂક્ષ્મ આત્માની સાથે મર્વ ઇન્દ્રિયો એકરૂપ થાય છે. ત્યારે સમીપ રહેનારા કહે છે કે તે જોતો નથી.” અહીં સર્વ શબ્દ પ્રકૃત વસ્તુને નિરૂપણ કરનારો છે. જેમકે દૃષ્ટાંત તરીકે સઘળા પ્રાણોને લોજન કરાવવું જોઇએ. આ સ્થળે નિમંત્રણ કરેલા જે પ્રકૃત પ્રાણો છે તેઓનું જ સર્વ શબ્દ વડે ગ્રહણ થાય છે. પણ બીજા ગમે તે પ્રાણોનું નહિ. તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ જે મુખ્ય સ્પૃત પ્રાણો કહ્યા છે, તે મર્વ શબ્દ વડે લેવા પણ બીજા નહિ.

શુરૂ:-એ તો ઠીક, પણ આ જ સ્થળે આઠમા વિજ્ઞાનને, ગણાવ્યું છે તો પછી સાત જ લેવા, એમ તું કેમ કહે છે?

શિષ્ય:-એ કાંઈ દોષ નથી. કારણ કે મન તથા વિજ્ઞાન એ બેઉ તત્ત્વ અમાનરૂપે છે. તે કેવળ ક્ષિત્તિ વૃત્તિના ભેદરૂપે છે. માટે માત્ર જ પ્રાણુ લેવા યોગ્ય છે. તેથી સાત જ પ્રાણુ છે.

શુરૂ:-આ સંબંધી અમે જે નિરાકરણ કરીએ, તે તું સાંભળ સાતથી વધારે ખીલા હસ્તાદિ પ્રાણુની પ્રતીતિ શ્રુતિવિષે કહેલી છે. જેમકે “હસ્તો વૈ ગ્રહ” (૫૦ ૩, ૨, ૮) અર્થ:-બે હાથ ગ્રહરૂપે છે.” આ સ્થળે ગ્રહનો અર્થ બંધન થાય છે ક્ષેત્રજ્ઞ અથવા જીવ આ ગ્રહરૂપી બંધનવડે કરીને બંધ ને પામે છે. વળી તે જીવ એક જ શરીરમાં બંધાતો નથી, પણ અન્ય શરીરવિષે બંધન એક મરખું છે. માટે આ ગ્રહ નામનું બંધન ક્ષિન્ન ક્ષિન્ન શરીરોને વિષે રહેલું છે. આ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વિષે કહેલું છે. જેમકે:-સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “પુર્યષ્ઠેન લિન્નેનપ્રાણાયેન સ યુજ્યતે । તેન વદત્વ વૈ વ્યો માક્ષો મુક્તસ્ય તેન વચ્ચે:-આ જીવાત્મા પુર્યષ્ઠકરૂપી પ્રાણુદિવડે જોડાયેલો હોય છે. ત્યારે આ પ્રાણુદિથી બંધાયેલો હોય છે ત્યારે તે બંધનને પામેલો કહેવાય છે તથા ત્યારે તે પ્રાણુદિથી જુદો પડેલો હોય છે ત્યારે તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થયેલી કહેવાય છે.” આ પ્રમાણે એમ કહેલું છે કે, મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવા પહેલાં ગ્રહ નામના બંધનવડે કરીને

જીવાત્મા જોડાયેલો હોય છે. વળી વિષય તથા ઇન્દ્રિયના ક્રમ સંબંધી અથર્વ વેદમાં કહેલું છે કે, “ચક્ષુષ્ય અર્થ:-ચક્ષુ ઇન્દ્રિય તથા તેને દર્શન કરવા યોગ્ય વિષય.” આ જ સ્થળે તે જ પ્રમાણે હસ્તાદિ ઇન્દ્રિયો પણ વિષયયુક્ત છે, એમ નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે “હસ્તો વાદાનવ્ય સોપત્સ્ય-દ્યાદવિત્ત્વ ચ પાપુષ વિસર્જપિત્તવ્ય ચ પાદો ચ ગતવ્ય ચ (૫૦ ૪, ૮) અર્થ:-હાથ તથા તેના આપવાના વિષયો, ઉપરથ તથા તેને આનંદ આપનારા વિષયો, પાપુ તથા તેના ત્યાગ કરવા યોગ્ય વિષયો, પાદ તથા તેના ગમન કરવા યોગ્ય વિષયો ” “દશેમે પુરુષે પ્રાણા આત્મનાદશસ્ત્રે વદાત્માચ્છરી-રામ્ભર્ત્વાદુત્ક્રામન્યવ્ય રોદવન્તિ (૫૦૩, ૬, ૪) પુરુષને વિષે દશ પ્રાણો તથા અગિયારમા તરીકે આત્મા છે. મૃત્યુ પછી જ્યારે તેઓ આ શરીરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેઓ રૂદન કરે છે.” આ રીતે અગિયાર પ્રાણોનું નીકળવું સૂચન કર્યું છે. જો કે સર્વ શબ્દ જે પૂર્વની શ્રુતિમાં આવેલ છે, તેના સંબંધ પ્રાણુ શબ્દ સાથે યોજવામાં આવે છે, પણ તેથી અશેષ પ્રાણોને ગ્રહણ કરવા. પણ અમુક પ્રકરણમાં કહેલા છે, માટે સાત જ લેવા, એ યોગ્ય નથી. કારણ કે પ્રકરણ કરતાં શબ્દનું બળ વિશેષ છે. ‘સર્વ પ્રાણુઓને જમાડવા જોઈએ’ આ સ્થળે પણ નહિ નિમંત્રણ કરેલા સઘળા પ્રાણુઓને લેવા, એ યોગ્ય છે. કારણ કે સર્વ શબ્દનું સામર્થ્ય પ્રકરણ કરતાં વધારે છે. પણ સર્વ પ્રાણુઓને જમાડવા અશક્ય છે. માટે સર્વ શબ્દથી નિમંત્રેલ પ્રાણુઓને

લેવા, તે વધારે સાદું છે. અહીં સર્વ શબ્દના અર્થના સંકેતમાં કંઈ કારણ નથી. માટે સર્વ શબ્દથી અશેષ પ્રાણો લેવા. સંખ્યામાં ઓછાપણું તેમજ વધારેપણું અયોગ્ય હોવાથી સાત જ પ્રાણ લેવા યોગ્ય નથી. માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, શબ્દથી તેમ જ કાર્યથી સાત જ પ્રાણ લેવા યોગ્ય છે (૬)

શિષ્ય:-પ્રાણુત્ત્વં સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે, તે આપ કહેશો.

ગુરુ:-પ્રાણ અણુરૂપે છે. સાતમા જ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણુ રણુ-સૂત્ર ૭ મું.

પ્રાણુ અણુરૂપે.

અળવચ્ચ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી પ્રાણ અણુરૂપે છે. (૭)

ટીકા:-ગુરુ- હવે આ સૂત્રમાં પ્રાણુત્ત્વં સ્વરૂપ કેવું છે, તે સંખ્યાથી કહેવામાં આવ્યું છે. આ નિરૂપણ કહેતા પ્રાણો અણુસ્વરૂપે બાણુવા બેઠાં. આ પ્રમાણે અણુ છે, એમ કહેવાથી તે સૂક્ષ્મરૂપે તથા અલ્પ છે.

શિષ્ય:-ત્યારે શું આ પ્રાણો પરમાણુના સરખા છે ?

ગુરુ:-પરમાણુના સરખા પ્રાણો નથી. કારણ કે તેમ માનીએ તો પ્રાણોને આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહેવાનો અપ્રસંગ આવે. આ પ્રાણો સૂક્ષ્મ છે. જો આ પ્રાણો સ્પૃશ્યસ્વરૂપે હોય તો મરણ સમયે પ્રાણો બ્યારે શરીરમાંથી બહાર નિકળે છે ત્યારે, જેમ દરમાંથી બહાર નિકળતો સર્પ જોવામાં આવે

છે, તેમ મરણ પામતા પુરૂષની પાસે રહેનારા અન્ય પુરૂષોના જોવામાં આ પ્રાણો આવવા બેઠાં. આ પ્રાણો અલ્પ છે. જો આ પ્રાણો સર્વવ્યાપક સ્વરૂપે છે, એમ લઈએ તો શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે, પ્રાણો નિકળી જાય છે, જાય છે, આવે છે, તેને બાધ આવશે. વળી જીવનું સર્વવ્યાપકપણું જે છે, તે સિદ્ધ થશે નહિ.

શિષ્ય:-જો કે પ્રાણો સર્વવ્યાપકરૂપે છે. પણ શરીરમાં તો અંતઃકરણાદિ કારણોની વૃત્તિની પ્રાપ્તિ માટે તેઓનું શરીરમાં અસ્તિત્વ છે.

ગુરુ:-ના, તેમ નથી. કારણકે પ્રાણો સર્વવ્યાપક થવાથી દરેક વૃત્તિ ધન્દ્રિયોમાંથી થનારી હોવાથી, પ્રાણ જેમ સર્વવ્યાપક છે તેમ ધન્દ્રિયો પણ સર્વ દૂરની વસ્તુ બાણી શકે. દરેક વસ્તુની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપે વૃત્તિ હોય કે અન્ય વસ્તુ હોય, પણ તેનેજ અમે કરણરૂપે માનીએ છીએ. આ રીતે સંજામાં વિવાદ હોવાથી ધન્દ્રિયો વ્યાપકરૂપે છે, એ કંપના ઝોટી છે. માટે અમે એમ નક્કી કહીએ છીએ કે, પ્રાણો સૂક્ષ્મ તથા અલ્પ છે. (૭)

શિષ્ય:-મુખ્ય પ્રાણ કેવા પ્રકારનો છે? આપે બીજા પ્રાણો સંખ્યાથી જે કહ્યું તે તો સાંભળ્યું.

ગુરુ:-મુખ્ય પ્રાણ પણ પ્રદાના કાર્યરૂપે છે. આથી આઠમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

આધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૮ મું.

મુખ્ય પ્રાણ બ્રહ્મનો વિકાર.

શ્રેષ્ઠશ્ચ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી મુખ્ય પ્રાણ બ્રહ્મના વિકારરૂપે છે. (૮)

ટીકા:-મુરૂ-જેમ બીજા પ્રાણો બ્રહ્મના વિકારરૂપે છે, તેમ મુખ્ય પ્રાણ પણ બ્રહ્મના વિકારરૂપે છે આ રીતનું નિરૂપણ આ સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, સામાન્ય રીતે સર્વ પ્રાણો બ્રહ્મના વિકારરૂપે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च (મું ૨, ૧, ૩) બ્રહ્મમાંથી પ્રાણની, મનની તેમજ સર્વ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થયેલી છે.” આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો તથા મન મિવાય પ્રાણની ઉત્પત્તિનું પણ શ્રુતિમાં સૂચન કર્યું છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “स प्राणमज्जायते (મું ૬, ૪) પરમાત્માએ પ્રાણની ઉત્પત્તિ કરી.”

શિષ્ય-આ પ્રમાણે જ્યારે મર્વ પ્રાણોની ઉત્પત્તિ શ્રુતિમાં કહી છે તો પછી મુખ્ય પ્રાણની ઉત્પત્તિના સળધમાં પુનરાવર્તન કરવાની શી જરૂર છે ?

ગુરુ.-આ પુનરાવર્તન અધિક શકા થાય, તે ફર કગ્વા માટે છે. પૂર્વે કાંઈપણ અસત્ રૂપે ન હતું આ રીતના બ્રહ્મસૂત્રમાં નીચે પ્રમાણેનો મંત્ર કહેલો છે—

“न मृत्युता सीदमृत न तर्हि न राज्या ब्रह्मासीत् प्रकेत।
આનીતવાત સ્વધમા તદેક તસ્માદ્વાન્યનપર કિંચનાત
(શ્લોક મં ૦ ૮, ૭, ૧૭) અર્થ-પ્રલય સમયે મૃત્યુરૂપી કાર્ય ન હતું, દેવને લોગવવા

યોગ્ય વસ્તુ ન હતી, રાત્રીના ચિહ્નરૂપ ચંદ્ર ન હતો, દિવસના ચિહ્નરૂપ સૂર્ય ન હતો, સ્વધાયુક્ત પિતૃઓનું અન્ન આપવાનું ન હતું (અથવા સ્વધા કહેતાં ચોતાથી ધારણ કરાયેલ જીવી માયા ન હતી), વાયુવિના તે સમયે સર્વ એટલા હતી, આ એટલાવાળા બ્રહ્મથી ભિન્ન કંઈ પણ હતું નહિ” “એટલા કરતા હતા” આ રીતે પ્રાણનું કર્મ જે એટલા કરવી, તેનું ગ્રહણ હોવાથી ઉત્પત્તિ પહેલાં પ્રાણ હતા, એ રીતની શંકાનો ઉદ્ભવ થાય એમ છે. આમ યવાથી પ્રાણ ઉત્પત્તિભાવથી રહિ છે, એ રીતની કોઈની મતિ થાય. આ રીતની શંકાનું નિવારણ યવા પ્રાણની પુનરાવૃત્તિ કરી છે. અહીં ‘એટલા કરી’ આ રીતનો જે શબ્દ છે, તે એમ સૂચન નથી કરતો કે, ઉત્પત્તિ પહેલાં પ્રાણનું અસ્તિત્વ હતું. કારણ કે અવાતમ્ અર્થાત્ એટલા કરનાર પાંચ પ્રકારના વાયુનું અસ્તિત્વ ન હતું, આ રીતનું વિશેષણ આપ્યું છે. શ્રુતિમાં પણ બ્રહ્મના લક્ષણ સંબંધી કહ્યું છે કે, “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रा अर्थ-બ્રહ્મ પ્રાણથી રહિત, મનથી રહિત તથા કોઈ રીતના મલીનભાવથી રહિત છે.” આ રીતે મૂલ પ્રકૃતિરૂપ બ્રહ્મ પ્રાણાદિ સમસ્ત વિશેષભાવથી રહિત છે, એમ નિરૂપણ કર્યું છે. કારણ બ્રહ્મનું જ દેવળ અસ્તિત્વ હતું, એ દર્શાવવા જ બાનીત (એટલા કરી), એવો શબ્દ મૂક્યો છે મુખ્ય પ્રાણનું નિરૂપણ શ્રેષ્ઠરૂપે કરેલ છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठ (છાં ૫, ૧, ૧) અર્થ:-પ્રાણ

જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠરૂપે છે.” પ્રાણને જ્યેષ્ઠ-
રૂપે કહેવાનું કારણ એ કે, વીર્યના નિક-
ળવાના સમયથી જ પ્રાણની વૃત્તિનો
લાભ હોય છે. તે સમયે પ્રાણની વૃત્તિનો
લાભ ન થતો હોય તો યોનિમાં નાંખેલ
વીર્ય દૂષિત રકતરૂપે થાય નહિ અથવા
તો ગર્ભનો સંભવ રહે નહિ પ્રાણ જેટલો
જ્યેષ્ઠરૂપે છે તેટલી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો
જ્યેષ્ઠરૂપે નથી. કારણ કે કર્ણ આદિ
સ્થાનનો વિભાગ થવા પછી જ્યેષ્ઠપણું છે.
પ્રાણ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે વાગાદિ જીવના
હેતુરૂપ ગુણ તેનામાં છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,
“ ન વે વક્ષ્યામસ્તદ્દત્તે જીવિત્ત્વમ (ખં ૬, ૧, ૧૩)
ખીજ ઇન્દ્રિયોએ કહ્યું કે, અમે તારા વિના
જીવવા શક્તિમાન નથી.” (૮)

શિષ્ય:-મુખ્ય પ્રાણનું સ્વરૂપ કેવા
પ્રકારનું છે, તે આપ સમજાવશો?

ગુરુ:-મુખ્ય પ્રાણ વાયુ તથા ક્રિયારૂપે
નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં તે સંબંધી ભિન્ન
ઉપદેશ આપ્યો છે. આ જ હેતુથી હમા
સૂત્રમાં કહ્યું છે,

અગ્નિકરણ પ મું-રાત્ર હ મું.
મુખ્ય પ્રાણનો ક્રિયારૂપે અભાવ.

■ વાયુક્રિયે પૃથગુપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:-મુખ્ય પ્રાણ વાયુ તથા ક્રિયા-
રૂપે નથી. કારણ કે મુખ્ય પ્રાણનો ઉપદેશ
વાયુમાં લીધો પૃથક છે. (૯)

શિષ્ય:-મુખ્ય પ્રાણનું સ્વરૂપ કેવા
પ્રકારનું છે, તે જાણવાની મને ઇચ્છા થાય
છે. તેમજ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, વાયુ
પ્રાણરૂપે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ‘ય પ્રાણઃ

■ વાયુઃ પચવિષઃ પ્રાણોઽપાનો ન્યાન ઉદાનઃસમાનઃ
અર્થ:-પ્રાણ વાયુરૂપે છે. આ વાયુ પાંચ
પ્રકારનો છે. જેમકે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન,
ઉદાન તથા સમાન.” અથવા તો શાસ્ત્રના
અભિપ્રાયથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રાણ
ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિરૂપે છે. શાસ્ત્રકારો કહે
છે કે, ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ સામાન્ય છે તથા
પ્રાણ આદિ વાયુઓ પાંચ પ્રકારના છે.

ગુરુ:-હું કહું તે સાંભળ. પ્રાણ વાયુ-
રૂપે નથી. તેમજ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારરૂપે
પણ મુખ્ય પ્રાણ નથી.

શિષ્ય:-આપનું એમ માનવું શા
કારણથી છે?

ગુરુ:-મુખ્ય પ્રાણનો ઉપદેશ પૃથક્
જણાવ્યો છે. બીજી વાયુથી પૃથક્ પ્રાણનો
ઉપદેશ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,
“ પ્રાણ નર મદ્રણઃ ચતુર્થઃ વાદઃ સ વાયુના ય્વો-
તિપા મતિ ચ તપતિ ચ (છાં ૩, ૧૮, ૪)
પ્રાણ બ્રહ્મના ચોથા પાદરૂપે છે. તે વાયુના
આશ્રયરૂપ તેજવટે પ્રકાશે છે તથા તપે
છે.” જો મુખ્ય પ્રાણ વાયુરૂપે હોય તો
વાયુનો પૃથક્ ઉપદેશ કહેવામાં આવે
નહિ. તેમજ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિથી પણ
મુખ્ય પ્રાણનો પૃથક્ ઉપદેશ છે. વાક
આદિ ઇન્દ્રિયોનો જ્યાં ક્રમ ગણાવ્યો છે,
ત્યાં પ્રાણનો પૃથક્ ક્રમ ગણાવ્યો છે.
બીજું ઇન્દ્રિયો તથા તેની વૃત્તિનો અભેદ
છે. હવે મુખ્ય પ્રાણ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર-
રૂપે હોય તો ઇન્દ્રિયોથી તેનો પૃથક્ ઉપ-
દેશ બની શકે નહિ. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,
“ત્તમાગ્રજાગ્રને પ્રાણો મનઃ મંદિગ્નિયાગ્નિ વાત વાયુઃ
(સું ૨, ૬, ૩) આ બ્રહ્મમાંથી પ્રાણની,

મનની, સર્વ ઇન્દ્રિયોની, આકાશની તથા વાયુની ઉત્પત્તિ થાય છે.” કહ્યાદિ શ્રુતિ-ઓમાં વાયુથી તથા ઇન્દ્રિયોથી પ્રાણનો ઉપદેશ ભિન્ન આપેલ છે. માટે તેને અતુ-સરવું જોઈએ. વળી સર્વ ઇન્દ્રિયોની એક વૃત્તિ સંભવી શકે નહિ કારણ કે દરેક ઇન્દ્રિયની વૃત્તિ ભૂદી ભૂદી છે. પણ સર્વ ઇન્દ્રિયોના સમુદાયનું કારકપણું નથી.

શિષ્ય:-જો કે સર્વ ઇન્દ્રિયસમુદાયનો કારક એક નથી, છતાં પાંજર ચાલન ન્યાય-વડે તે બની શકશે. જેમકે એક પાંજરામાં રહેલાં અગીઆર પક્ષીઓ દરેક પોતપોતાના વ્યાપારને કરે છે, પણ તે સર્વ એક થઈ પાંજરાને હલાવી મૂકે છે. આ રીતે એક શરીરમાં અગીઆર પ્રાણો રહેલા છે. આ દરેક પ્રાણ પોતપોતાના વ્યાપારવાળા છે. પણ તે સર્વ એકઠા થઈ એક પ્રાણ-સંજ્ઞક વ્યાપારને કરશે.

શુદ્ધ:-ના, તેમ જાને નહિ પ્રત્યેકમાં રહેલા, તથા પાંજર હલાવી શકાય એવા ભિન્ન ભિન્ન વ્યાપારવડે, અગીઆર પક્ષી-ઓ એકઠાં થઈ એક પાંજરાને હલાવી શકે, એ યોગ્ય છે. કારણ કે તે રીતે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. પણ આ રથને તો શ્રવણાદિ ભિન્ન ભિન્ન વ્યાપારવાળા પ્રાણો એકઠા થઈ ચેષ્ટા કરી શકે એમ નથી. કારણ કે તે રીતની શ્રુતિના પ્રમાણનો અભાવ છે. કારણ કે ચેષ્ટાવાળો વ્યાપાર શ્રવણાદિ થી અત્યંત ભિન્ન છે. વળી પ્રાણનું શ્રેષ્ઠ-પણું જે કહ્યું છે તે વાણી આદિમાં પ્રાણની ગુણભાવની પ્રાપ્તિને લીધે છે. પણ પ્રાણ

ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારરૂપે હોય તો સંભ-વી શકે નહિ. આથી એમ થાય છે કે, વાયુ તેમજ ક્રિયાથી પ્રાણ અત્યંત ભિન્ન છે.

શિષ્ય:-ત્યારે શ્રુતિમાં એમ કેમ કહ્યું છે કે, જે પ્રાણ છે તે વાયુરૂપે છે.

શુદ્ધ:-આ સંબંધી કહેવામાં આન્યું છે કે, આ વાયુ જ શરીરવિષે રહેલો હોય છે. તે પાંચ પ્રકારની અવસ્થાને પામેલો હોય છે તથા વિશેષ આત્માથી સ્થિતિને પામેલો હોય છે. આથી તેને પ્રાણ એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. તે કંઈ અન્ય તત્ત્વરૂપે નથી. તેમજ તે વાયુ માત્રરૂપે નથી. આથી ભેદ અને અભેદવાળી બન્ને શ્રુતિને વિષે વિરોધ પ્રાપ્ત થતો નથી. (૯)

શિષ્ય:-ત્યારે તો પ્રાણ પણ જીવનની માફક આ શરીરવિષે સ્વતંત્રના લોગવે છે. કારણ કે વાગાદિ ઇન્દ્રિયોના કરતાં પ્રાણ શ્રેષ્ઠ છે તથા આ ઇન્દ્રિયો પ્રાણથી ગુણુ ભાવને પામે છે. વળી પ્રાણની અનેક પ્રકારની વિભૂતિ છે, એમ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે. જેમકે “સુતેપુ વાગાદિપુ પ્રાણ એકો હિ જાગર્તિ પ્રાણ એકો મૃત્યુનાઽન્નત” પ્રાણઃ સર્વર્થો વાગાદીન્નતૃત્ત્વં પ્રાણ રૂપત્ત્રાણાન્ રક્ષતિ માતૈવ પુત્રાન્ અર્થઃ-ત્યારે વાગાદિ ઇન્દ્રિયો સુપુષ્પિ ભાવને પામે છે ત્યારે પ્રાણ એકલો જ જાગે છે. વળી એકલો પ્રાણ જ મૃત્યુભવને પામતો નથી. પ્રાણ સર્વને ગ્રહણ કરે છે. માટે સર્વગ્રહરૂપે કહેવાય છે. જેમકે તે વાણી આદિને ગ્રહણ કરે છે. વળી જેમ માતા પુત્રોનું રક્ષણ કરે છે, તેમ પ્રાણ અન્ય પ્રાણોનું રક્ષણ કરે છે. માટે જીવની માફક પ્રાણ પણ સ્વતંત્ર હોવાને જોઈએ.

શુરુ:-આ તારા કહેવાનો પરિહાર દશમા સૂત્રથી થાય છે. કારણ કે જેમ ચક્ષુ અદ્દિ ઇન્દ્રિયો જીવના ઉપકારભૂત છે, તેમ પ્રાણ પણ જીવના ઉપકારભૂત છે. આથી પ્રાણ સ્વતંત્ર નથી જેમકે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૦ મું.

પ્રાણુની ઇન્દ્રિય સાધે સમાનતા.

चक्षुरादिवचु तत्त्वहसिष्टादिभ्यः ॥૧૦॥

સૂત્રાર્થ:-કારણ કે ચક્ષુ આદિની માફક પ્રાણ જીવના ઉપકારભૂત છે કારણ કે ઇન્દ્રિયોની સાથે પ્રાણુનું નિરૂપણ આપેલું છે. માટે ઇન્દ્રિયોના ગમાન પ્રાણ છે. (૧૦)

ટીકા:-શુરુ:-મૂળમાં જે ૬ શબ્દ આપ્યો છે, તેથી પ્રાણુની જીવની માફક સ્વતંત્રતા નથી. આ રીતનો નિષેધ સૂચવે છે. જેવી રીતે ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો જેમ રાજાની પ્રજા હોય, તે પ્રમાણે જીવના કર્તા પાણુમાં તથા ભોક્ષપણમાં સાધનરૂપે છે, પણ સ્વતંત્ર નથી તે જ પ્રમાણે મુખ્ય પ્રાણ પણ જેમ રાજાનો મંત્રી હોય, તેમ જીવના ગર્વ પ્રકારના અર્થના સાધનરૂપે છે, પણ સ્વતંત્ર નથી.

શિષ્ય:-આ કેવી રીતે મિદ્ થાય ?

શુરુ:-ઇન્દ્રિયોની સાથે પ્રાણુનું પણ નિરૂપણ છે અર્થાત્ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોની સાથે જ પ્રાણુનું પણ પ્રાણુમંવાદ આદિમાં નિરૂપણ કીધેલું છે. જેવી રીતે બૃહદ તથા સ્થંતર આદિ ગામ છે, તેની માફક જે ગમાન ધર્મવાળા હોય તેનું જ એક

સાથે નિરૂપણ હોય છે. મૂળ સૂત્રમાં જે આદિ શબ્દ મૂક્યો છે, તે એમ સૂચવે છે કે, પ્રાણ પણ અવયરૂપે તથા અચેતનરૂપે છે. આ પ્રમાણે પ્રાણ સ્વતંત્ર નહિ હોવાનું નિરાકરણ દર્શાવ્યું છે. (૧૦)

શિષ્ય:-જ્યારે ચક્ષુઆદિની માફક પ્રાણુનું જીવવિષે સાધનપણું છે એમ સિદ્ધ થાય છે તો પછી જેમ ચક્ષુઆદિના રૂપાદિ વિષય છે, તેમ પ્રાણુના પણ વિષય હોવા જોઈએ. રૂપાદિ વિષયરૂપ વ્યાપારવડે ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયો જીવવિષે સાધન ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી રૂપાદિવિષયરૂપ અગ્નીઆર જ કાર્ય સમૂહની ગણના કરવામાં આવી છે તથા તે માટે અગ્નીઆર પ્રાણો કહેલ છે. પણ ખારમા કાર્ય-સમૂહની પ્રાપ્તિરૂપે નથી, કે જેને માટે ખારમા પ્રાણની સૂચના હોય.

શુરુ:-પ્રાણ ઇન્દ્રિયભાવથી રહિત હોય તેમાં કોઈ દોષ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કહ્યું છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૧ મું.

પ્રાણ ઇન્દ્રિયભાવથી રહિત.

अकरणत्वाच्च, न दोषस्तथाहि

दर्शयति ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રાણ ઇન્દ્રિયભાવથી રહિત છે. તેથી તેમાં દોષ આવતો નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કહ્યું છે. (૧૧)

ટીકા:-શુરુ:-પ્રાણને અન્ય વિષયની પ્રાપ્તિ નથી એ દોષ નથી. કારણ કે પ્રાણ ઇન્દ્રિયભાવથી રહિત છે. જેમ ચક્ષુ

આદિને વિષયાદિ અવયવો છે, તે પ્રમાણે પ્રાણને વિષયરૂપ અવયવવડે સાધનપણું સિદ્ધ થતું નથી. આથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે, પ્રાણ કાર્યભાવથી રહિત હોય.

શિષ્ય-એમ આપ શાથી કહો છો ?

શુર-શ્રુતિમાં ખીજ પ્રાણોમાં નહીં સંભવી શકે, તેનું મુખ્ય પ્રાણનું વિશેષ કાર્ય પ્રાણ સંવાદિના પ્રકરણમાં નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે, 'અયં હ પ્રાણા મહ એવસિ વ્યૂદિરે દ્વયુપનમ્ય 'યસ્મિન્વ ઉત્ક્રામન્તે ચરીર પાપિષ્ઠતરમિવ દરન્તે સ વ એષ્ટ.' (છાં ૫, ૧, ૬, ૭) અર્થ-એક વખત આ અર્વ ધદ્રિયો માહો-માહે પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતા માટે લડવા માંડી. આ રીતની શરૂઆત કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે, તમારામાંથી જે ધદ્રિયના નિર્ગમનથી શરીર શબરૂપ અસ્પૃશ્ય જેવું થઈ રહે, તે ધદ્રિય મુખ્ય છે." આ પ્રમાણેનું નિરૂપણ કરી વાગાદિ દરેક ધદ્રિય પોતપોતાના વ્યાપારથી રહિત થવા છતાં પૂર્વની માફક અલિપ્ત કાયમ રહ્યું. પણ જેવી પ્રાણે શરીરમાંથી નીકળ, વાની તૈયારી કરી કે વાગાદિ ધદ્રિયો શિથિલપણાને પામી તથા શરીરને પક-વાનો પ્રસંગ આવ્યો. આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહ્યું છે. જેથી એમજ જણાય છે, કે શરીરની સર્વ ધદ્રિયોની સ્થિતિ પ્રાણને લીધે છે. વળી કહ્યું છે કે, "તાન્વરિષ્ઠઃ પ્રાણ ડયાચ મામોદમાપદપાહમંવૈત પક્ષપાતમાન પ્રવિમર્ગ્યત દ્વાનમવટ્ઠમ્ય વિપારયમિ" અર્થ-આ સર્વને પ્રાણરૂપ દેવ કહેવા લાગ્યા, તમે મોહને પામે નહિ. હું જ પાત્ર પ્રકારે વિલક્ષ્ણ થઈ આ શરીરને દૃઢતમ કરી ધારણ

કરી શકું છે અર્થાત્ અવનયુક્ત કરું છું." આ જ રીતનું તાત્પર્ય નીચલી શ્રુતિમાં કહ્યું છે જેમકે, 'પ્રાણેન રક્ષતવર કુલયમ્' (ખૂં ૪, ૩, ૧૨) અર્થ-પ્રાણ નિકૃષ્ટ શરીરનું રક્ષણ કરે છે. આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, જ્યારે યજ્ઞ આદિ ધદ્રિયો સુપુરિતને પામેલી હોય છે ત્યારે પ્રાણ શરીરની રક્ષા કરે છે કહ્યું છે કે, "યસ્માન્ક્રમ્માષ્ટાઙ્ગાઙ્ગાપ્ત્વાન ઉત્ક્રામતિ તદવૈત્તત્કુપ્યતિ" (મૂં ૧, ૩, ૧૬) તેન યદગ્નતિ યતિવતિ તેનેતરાન્પ્રાણાનવતિ' જ્યારે કોઈ અંગમાંથી પ્રાણ નીકળી જાય છે ત્યારે તે અંગ શુષ્ક થઈ જાય છે. પ્રાણ-વડે અવ જે કંઈ ખાય છે તથા પીએ છે, તેવડે મુખ્ય પ્રાણ અન્ય પ્રાણોનું રક્ષણ કરે છે." આ રીતે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, શરીરની ધદ્રિયોનું રક્ષણ પ્રાણવડે છે. વળી કહ્યું છે કે, "ક્લિન્નવદ્મુક્તાન્ત ઉત્ક્રાન્તો મત્રિપ્પામિ કસ્મિન્ચ પ્રતિષ્ઠિતે પ્રતિષ્ઠામિ" શરીરમાંથી કોના છૂટા પડવાને લીધે હું છૂટો પડીશ તથા કોની ગ્થિતિવડે મારી સ્થિતિ રહેશે" આ પ્રમાણે તેણે પ્રથમ પ્રાણની ઉત્પત્તિ કરી. આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં અવનું નીકળવું તથા સ્થિતિ પ્રાણને લીધે છે, એમ કહ્યું છે. (૧૧)

શિષ્ય-પ્રાણ કેવી રીતના વ્યાપાર-વાળો છે, તે સમજી આપ મને ઉપ-દેશ આપશો ?

શુર-એમ મનના વ્યાપારો અનેક છે, તે પ્રમાણે પ્રાણના પણ પાંચ વ્યાપાર છે, એ રીતનું શ્રુતિમાં કહેલું છે. જેમકે:-

અધિકરણ પ મુ-સૂત્ર ૧૨ મું.

પ્રાણ પાંચ પ્રવૃત્તિવાળો

પञ्चवृत्तिमनोवद्व્યપदिश्यते ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-મનની માફક મુખ્ય પ્રાણ પાણ પાંચ પ્રકારના વ્યાપારવાળો છે, એમ કહેલું છે. (૧૨)

ટીકા:-શુદ્ધ-મુખ્ય પ્રાણનું વિશેષ કાર્ય એ છે કે, જેથી કરી શ્રુતિ વિષે તે પાંચ પ્રકારના વ્યાપારવાળો કહેવાય છે. જેમકે, પ્રાણોડપાનો દ્યાન ઉદાન: સમાન (૫૦ ૧,૫,૩) અર્થ:-પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન તથા સમાન, આ રીતે પાંચ વ્યાપાર છે. અહીં વ્યાપારના લેહને લીધે વાયુના કાર્યલેહ છે. પ્રાણ બહાર નીકળવાના વ્યાપારવાળો છે તથા તેનું કર્મ શ્વાસ લેવાનું છે. હવે અપાનવાયુ, વાયુને અંદર ખેંચવાવાળી વૃત્તિવાળો છે તથા તેનું કર્મ નિશ્વાસ આદિ છે. વ્યાનવાયુ પ્રાણ તથા અપાનની સંધિ વિષે રહેલો છે, તથા વીર્યની માફક કર્મના હેતુરૂપ છે. ઉદાનવાયુ ઉર્ધ્વ વ્યાપારવાળો છે તથા તેનું કર્મ ઉઠાડવું આદિ છે. સમાનવાયુ સર્વાંગમાં સમાન પ્રકારે અન્ન તથા રક્તને રાળે છે. આ રીતે મનની માફક પ્રાણ પણ પાંચ પ્રકારની વૃત્તિવાળો છે. અર્થાત્ જેવી રીતે મનના પાંચ પ્રકારના વ્યાપાર છે, તે પ્રમાણે પ્રાણના પણ છે. શ્રોત્રાદિના વિષયરૂપ જે શબ્દાદિ વિષયો છે, તે મનના પાંચ પ્રકારના વ્યાપારરૂપે છે, પણ અહીં જે કામ, મંકલ્પ ઇત્યાદિ મનના

ધર્મો કહેલા છે, તેને મનના તથા વ્યાપારરૂપે લેવા નહિ કારણ કે તેની સંખ્યા પાંચ કરતાં વધારે છે.

શિષ્ય:-શ્રોત્રાદિના વિષયથી ભિન્ન ભૂત, ભવિષ્ય આદિ વિષયવાળી મનની બીજી એક વૃત્તિ છે, જેથી આખરે મનના વ્યાપારમાં પાંચની સંખ્યાથી વધારે થાય છે.

શુદ્ધ:-જો એમ છે તો 'પરમતમ-પ્રતિવિદ્યમત્તમ ભવતિ બીજાનો મત પ્રતિ-વેધથી રહીત હોય તે માનનીય થાય છે' આ રીતના વ્યાયથી પણ મનના પાંચ પ્રકારના વ્યાપારો યોગશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે, 'પ્રમાણવિપર્યયવિવલ્પનિદ્રાસ્મૃતય: (પાત. ૦ યોગ. ૦ સૂ. ૦ ૧, ૧, ૬) અર્થ:- મનના પ્રમાણ, ભ્રમ, વિકલ્પ અર્થાત્ સસલાને શીગડું આદિનું જ્ઞાન, તામ-મીવૃત્તિ, તથા સ્મૃતિ, આ રીતના પાંચ વ્યાપાર છે.' અથવા તો બહુ વ્યાપારવાળો હોવાથી પ્રાણનું નિરૂપણ મનરૂપે કહેલું છે એમ બાણુવું. અથવા તો એમ માનવું કે, મનની માફક જીવના વ્યાપારરૂપ હોવાથી પ્રાણ પણ પાંચ પ્રકારના વ્યાપારવાળો છે. (૧૨)

શિષ્ય:-પ્રાણનું પરિમાણ કેવા પ્રકારનું છે, તે આપ જણાવશો ?

શુદ્ધ:-જેમ અન્ય પ્રાણ અણુ છે, તે જ પ્રમાણે મુખ્ય પ્રાણ પણ અણુરૂપે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ હું—સૂત્ર ૧૩ મું.

મુખ્ય પ્રાણ અણુરૂપે.

અણુરૂપ ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—મુખ્ય પ્રાણ પણ અણુરૂપે છે.

ગુરુ:—બીજા પ્રાણની માફક મુખ્ય પ્રાણ પણ અણુરૂપે જાણવો. આ સ્થળે અણુ કહેવાથી પ્રાણ સૂક્ષ્મ તથા પરિચ્છેદવાળો છે, એમ જાણવું. કારણ કે આ પ્રાણવાયુ પાંચ પ્રકારના વ્યાપારવડે આખા શરીરને વ્યાપી રહેલ છે. મુખ્ય પ્રાણ સૂક્ષ્મ છે. કારણ કે તે જગ્યાને નિકળે છે, ત્યારે પાસે બેસનારાઓથી જોવામાં આવતો નથી. પ્રાણને ઉત્ક્રાંતિ, ગતિ તથા આવવું, એ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહેલ હોવાથી પ્રાણ પરિચ્છેદવાળો છે.

શિષ્ય:—શ્રુતિમાં પ્રાણને વિભુ અર્થાત્ વ્યાપકરૂપે કહેલ છે. જેમકે, “સમઃ પ્લુષિના સમો મશકેન સમો નાગેન સમ ઇમિ સ્થિમિલ્લોકે. સમોજેન સર્વેણ (ખૂં ૧, ૩, ૨૨) પ્રાણ મધમાખનાં સરખો, મચ્છરનાં સરખો, ગજના સરખો, ત્રણ લોકના સરખો તથા સર્વરૂપે છે.”

ગુરુ:—હું કહું છું, તે સાંભળ. આધિદૈવિક સ્વરૂપને લઈ, તેમજ સમષ્ટિ વ્યવસ્થિરૂપે તથા હિષ્યગર્ભસ્વરૂપે કરી પ્રાણનું આ વિભુપણું કહેલ છે, પણ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપવડે નહિ. વળી પ્રાણ મચ્છરઆદિના સરખો છે, ઇત્યાદિ સરખાવટાના વચનવડે તેનું અસ્તિત્વ હરેક પ્રાણીમાં બહુ બહુ છે. આ રીતે મુખ્ય પ્રાણ પરિચ્છેદવાળો છે. આમ હોવાથી શ્રુતિનો બાધ આવતો નથી. (૧૩)

શિષ્ય:—પ્રાણ આદિ પોતે પોતાની શક્તિથી વ્યાપાર કરે છે કે બીજા કોઈ દેવતાનો આશ્રય લઈ કરે છે ?

ગુરુ:—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પ્રાણઆદિને અગ્નિઆદિનું અધિષ્ઠાન છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૭મું—સૂત્ર ૧૪મું.

પ્રાણાદિ અગ્નિઆદિના

અધિષ્ઠાનરૂપે

જ્યોતિરાદ્યધિષ્ઠાનં તુ તદામનનાત્ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ પ્રાણ જ્યોતિઆદિના અધિષ્ઠાનરૂપે આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પ્રાણનું નિરૂપણ છે. (૧૪)

ટીકા:—શિષ્ય:—આમાં નિરૂપણ કરેલા પ્રાણ પોતપોતાના મહિમાને લઈ પોતપોતાનાં કાર્યો કરે છે કે દેવતાનો આશ્રય લઈ પોતાનાં કાર્યો કરે છે? આપણે એમ માનીએ કે, પોતાના કાર્યની શક્તિના યોગથી પોતાના મહિમાથી પ્રાણની પ્રવૃત્તિ થાય છે વળી જે કાંઈપણ દેવતાઓને આશ્રિત રહી પ્રાણની પ્રવૃત્તિ છે, એમ માનવાથી લોકતાપણામાં કેવોનું અધિષ્ઠાતાપણું કહેવાશે તથા જીવાત્માના લોકતાપણામાં બાધ આવશે. માટે માફ માનવું જોમ છે, કે પોતાના મહિમાવડે પ્રાણની પ્રવૃત્તિ છે.

ગુરુ:—આ જ કારણથી આ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, પ્રાણ પણ જ્યોતિઆદિના અધિષ્ઠાનરૂપે છે. અહીં મૂળ સૂત્રમાં જે તુ શબ્દ વાપર્યો છે, તે પૂર્વ પક્ષને તોડી નાખે છે. જ્યોતિઆદિથી અર્થાત્ અગ્નિ આદિ અભિમાની દેવતાઓથી

અધિષ્ઠિત થયેલ વાગાદિ ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, આ રીતની પ્રતિજ્ઞા છે. મૂળમાં તદામનનાત ઇત્યાદિ શબ્દથી આ હેતુનું નિરૂપણ કર્યું છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અન્નિર્વામ્ભૂતા મુસ પ્રાવિસત્ત્વે ૦ ૨, ૪) અગ્નિ એ વાણીરૂપે થઇ મુખમાં પ્રવેશ કર્યો.” આ રીતે અગ્નિ વાણીરૂપે થઇ મુખમાં પ્રવેશ કરે છે, આમ અગ્નિ દેવ આત્મા-વડે અધિષ્ઠાતાપણાને પામ્યા, એમ કહ્યું છે. અગ્નિ દેવનો વાણી સાથે સંબંધ છે, એ રીતનું નિરૂપણ કર્યું છે, પણ અગ્નિનો વાણીને વિશે અથવા મુખ વિશે કંઈ વિશેષ સંબંધ જોવામાં આવતો નથી. તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, “વાયુઃ પ્રાણો મૂલા નાલિકે પ્રાવિસત્ત્વે (એ ૦ ૨, ૪,) વાયુએ પ્રાણરૂપે થઇ નાસિકામાં પ્રવેશ કર્યો.” આ રથજે પણ વાણીની આંક યોજના કરવી. વળી અન્ય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “વાગેવ દ્રક્ષણઃચતુર્થઃપાદઃસોઽગ્નિના ય્યોતિષા મા-તિ ચ વપતિ ચ (છા ૦ ૩, ૧૮, ૩) મનરૂપી દ્રક્ષણા ઇતરપાદની અપેક્ષાએ વાણી ખરેખર દ્રક્ષણા ચોથા પાદરૂપે છે. તે અગ્નિ અધિદેવરૂપ તેજવડે પ્રકાશે છે તથા તપે છે.” આ શ્રુતિવડે વાકઆદિ અગ્નિઆદિના જ્યોતિરૂપે છે. આ રીતના અર્થને દઢ કરે છે. વળી કહ્યું છે કે, “ત્ત્વં વે વાગમેવ પ્રથમામ્યવહત્તા યદા મૃત્યુમત્તમુચ્યત સોઽગ્નિરગવદ્ (શૂ ૦ ૧, ૩, ૧૨) મૃત્યુનો પરાજય કર્યા પછી પ્રાણ દેવતાએ પ્રથમ વાગૂ દેવતાનું રક્ષણ કર્યું. મૃત્યુનો પરાજય થયા પછી જ્યારે વાણી

પાપના આસંગમાંથી મુક્ત થઇ ત્યારે તે અગ્નિરૂપે થઇ.” આ શ્રુતિથી વાગઆદિનું અગ્નિઆદિ પામવાવાળાં વચનવડે આ જ અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. આ રીતની પ્રતીતિવડે અધ્યાત્મ તથા અધિ-દેવતરૂપ વિભાગને ઘડી વાકૂઆદિનું અ-ગ્નિઆદિરૂપે સૂચન થાય છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, વાગધ્યાત્મમિતિ પ્રાહુર્ગ્રાક્ષણ-સ્તત્વદર્શિનઃ । વત્સ્યમયિમૂત છુ વહનિસ્તત્રાધિ-દેવત્વ અર્થ-તત્ત્વદર્શી દ્રક્ષણાનીઓ વા-ણીને અધ્યાત્મરૂપે કહે છે. જે કોઈ યો-ક્ષક યોગ્ય છે, તે અધિભૂતરૂપે છે તથા અગ્નિ અધિદેવતરૂપે છે.” એમ વાકૂ-આદિ અગ્નિઆદિ દેવતાને અધિષ્ઠિત છે, આ પ્રમાણે વિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં આ-વ્યું છે. પોતાની કાર્ય શક્તિના યોગથી પોતાના મહિમાવડે પ્રાણોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, એમ જે કહ્યું છે તે જોડું છે. ગાડુઆદિ ગતિવિશે શક્તિમાન છે, છતાં તે ગાડાને બળદઆદિ જોડવામાં આવે છે, તો જ તેમાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. એમાંથી ગમે તેમ પ્રાપ્તિ હોય, પણ એટલો તો શાસ્ત્રથી નિશ્ચય થાય છે કે, ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના દેવોને આશ્રયી છે. (૧૪)

શિષ્યઃ-દેવો અધિષ્ઠાતારૂપે થવાથી તેઓ લોકતારૂપે થશે તથા તેમ થવાથી જીવના લોકતાપણમાં બાધ આવશે.

શુરઃ-આજ બાબતનું નિરાકરણ ૧૫મા સૂત્રમાં કર્યું છે. તેમાં કહ્યું છે કે, શ્રુતિના પ્રમાણથી મિદ્ધ થાય છે કે, પ્રાણ-વાળા જીવને જ પ્રાણનો મબંધ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ઉમું-સૂત્ર ૧૫મું.

જીવનો પ્રાણ સાથે સંબંધ.

પ્રાણવતા શબ્દાત્ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિ પ્રતિષ્ઠાન કરે છે કે, પ્રાણયુક્ત જીવની સાથે પ્રાણોનો સંબંધ છે. (૧૫)

ટીકા-સુર-જે કે પ્રાણો અધિકષાતા દેવરૂપે છે, છતાં શ્રુતિપટે આ રીતનો નિશ્ચય થાય છે કે, પ્રાણયુક્ત તથા કાર્યના સાધનરૂપ દેહના રવામી એવા જીવસાથે પ્રાણને સંબંધ છે. કહ્યું કે, “અથ ય દત્તા-કાસમનુવિવિષ્ણ યજ્ઞ સંચાશ્રય પુરુષો દર્શનાય વહુરમયો વેદેદં જિત્રીભીતિ સ આત્મા ગધાય પ્રાણમ્ (છાં ૮, ૧૨, ૪) વળી આ આકાશમાં ચક્ષુઓ રહેલાં છે અને ચક્ષુઓમાં જે પુરૂષ રહેલ છે, તેનાં દર્શન અર્થે ચક્ષુઓ કરવામાં આવ્યાં છે. આસ લેવાની ઇચ્છાવાળો જે એમ જાણે છે કે, હું સુપું છું, તે આત્મા છે.” આ શ્રુતિ જીવ સાથે પ્રાણોનો સંબંધ નિરૂપણ કરે છે. કરેક ઇન્દ્રિયના અધિકષાતા દેવ જૂદા જૂદા છે આથી અનેક દેવોનું ભોક્તાપણું એક શરીરમાં છે, એમ કલ્પના કરવી તે ખોટી છે. આ રીતે સર્વ ઇન્દ્રિયોની સાથે સંબંધ ધરાવનાર જીવ જ આ શરીરમાં ભોક્તારૂપે છે. (૧૫)

શિષ્ય-કોઈ વખત દેવો ભોક્તારૂપે હોય તથા કેટલીક વાર જીવ હોય, એમ કેમ ન બને ?

સુર:-તેમ બને નહિ કારણ કે જીવને દેહની પ્રાપ્તિ પોતાના કમને લીધે છે. આ જીવ

નિત્ય છે, માટે તે જ પુરુષાપનો તેમ જ સુખ દુઃખનો ભોક્તા છે. આ જ હેતુથી ૧૬મા સૂત્રથી કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૧૬ મું
જીવ ભોક્તારૂપે

તસ્ય ચ નિત્યત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી જીવનું જ ભોક્તાપણું છે. કારણ કે બીજા દેવો નિત્યરૂપે નથી. જીવ નિત્ય છે.

ટીકા-સુર:-શરીર આત્માનું જ શરીર-વિશે ભોક્તાપણું છે. કારણ કે પુરુષ-પાપનું લેપન હોવાથી તેમજ સુખ તથા દુઃખના ઉપભોગનો સંભવ હોવાથી જીવનું નિત્યપણું છે, પણ દેવતાઓનું નથી. દેવો ઐશ્વર્યપદને વિશે રિચિતિ કરનારા છે. આવા દેવોને આવા હીન શરીરમાં ભોક્તાપણું પ્રાપ્ત થાય, એ યોગ્ય નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “પુણ્યમેવાણુ ગચ્છતિ ન દૈવે દેવાન્પાપ ગચ્છતિ (ખૂં ૧, ૫, ૨૦) જે કાંઈ પવિત્ર હોય છે, તેજ તેની સમીપ છે. કારણ કે પાપ દેવતાની સમીપ નહીં શકેતું નથી.” વળી જીવ સાથે પ્રાણોનો સંબંધ છે. કારણ કે, ઉત્ક્રાંતિ આદિમાં આ રીતનું સ્થળ જોવામાં આવે છે. જેમકે “તમુક્ત્રામન્ત પ્રાણોઽનુક્ત્રામન્તિ પ્રાણમનુક્ત્રામન્ત સર્વે પ્રાણા અનુક્ત્રામન્તિ (ખૂં ૪, ૪, ૨) ન્યાયે આ વિજ્ઞાનમય આત્મા જતો રહે છે ત્યાં સુખ્ય પ્રાણ પણ તેની સાથે બહાર નિકળી જાય છે; તથા સુખ્ય પ્રાણ જેવો બહાર નીકળે છે કે, તેની સાથે સર્વે પ્રાણો પણ બહાર નીકળી જાય છે.” માટે જે કે

ઇન્દ્રિયોના નિયન્તારૂપે દેવો છે. છતાં જી-
વનું જે લોકતાપણું છે, તે તેઓને પ્રાપ્ત
થતું નથી. કારણ કે ઇન્દ્રિયોને અર્થે દેવો
છે. પણ લોકતાને અર્થે તેઓ નથી. (૧૬)

શિષ્ય-મુખ્ય પ્રાણ તથા અન્ય પ્રાણ-
માં શું સિન્નતા છે, તે આપ કહેશો?

શુર-અગીયાર પ્રાણો જે ગણાવ્યા
છે, તે ઇન્દ્રિયોરૂપે છે. કારણ કે શ્રુતિમાં
તે પ્રમાણે કહ્યું છે. આથી અગીયાર પ્રાણો
મુખ્ય પ્રાણથી ભિન્ન છે જેમકે,-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૧૭ મું.

પ્રાણો શ્રેષ્ઠ પ્રાણથી ભિન્ન.

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठत्वात् ॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થ-આ અગીયાર પ્રાણો ઇન્દ્રિયો-
રૂપે છે. કારણ શ્રુતિ તે પ્રમાણે કહે છે.
વળી મુખ્ય પ્રાણથી તે પ્રાણો ભિન્ન છે. (૧૭)

ટીકા:-શુર-આપે એક પ્રાણ મુખ્ય
કહ્યો તથા બીજા અગીયાર પ્રાણો ગણાવ્યા.
આમાં મને એક પ્રકારનો સંદેહ થાય છે.
શું મુખ્ય, પ્રાણના વૃત્તિલેહરૂપે બીજા
પ્રાણો છે કે શું તે પ્રાણો તદ્દન જુદા જ
છે? આ બેમાંથી શું ખરૂં છે? હું તો એમ
ધારું છું કે, મુખ્ય પ્રાણના વૃત્તિલેહરૂપે
આ પ્રાણો છે.

શુર-આમ કેવી રીતે બને ?

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે પ્રતિષાદન
કર્યું છે. શ્રુતિ પ્રથમ મુખ્ય તથા ઇતર
પ્રાણોનું નિરૂપણ કરે છે તથા છેવટમાં
એમ સૂચન કરે છે કે, અન્ય પ્રાણો મુખ્યના
આત્મારૂપે છે. જેમકે, “અન્તાસ્ત્યં સર્વે રૂપ

મસ્યેતિ ત એતસ્યેન સર્વે રૂપમભવન (શુ. ૧, ૫,
૨૧) અમે સર્વે મુખ્ય પ્રાણના સ્વરૂપરૂપે
છીએ, આ રીતનો નિશ્ચય કરી તે પ્રાણો
મુખ્ય પ્રાણના સ્વરૂપરૂપે થયા.” વળી
પ્રાણ એ એક શબ્દ હોવાથી બેઉના એક-
પણાનો નિશ્ચય થાય છે. નહિ તો પ્રાણ
શબ્દનું અનેકાર્થપણું જે ખોટું છે, તેનો
પ્રસંગ આવી પડે. બે તેમ ન હોય તો
સર્વ એક છે, અથવા મુખ્યરૂપે છે અથવા
તો ભિન્ન છે, આ રીતની લક્ષણાનો પ્રસંગ
આવે. માટે જેવી રીતે એક પ્રાણની પ્રાણ
આદિ પાંચ વૃત્તિઓ છે, તે પ્રમાણે વાક
આદિ અગિયાર વૃત્તિઓ છે.

શુર-પ્રાણથી વાક આદિઓ ભિન્ન
તત્ત્વરૂપે છે.

શિષ્ય-એમ કેવી રીતે બને ?

શુર-ભિન્ન પ્રકારનું નિરૂપણ છે.

શિષ્ય-ભિન્ન પ્રકારે શું નિરૂપણ છે,
તે કહેશો ?

શુર-મુખ્ય પ્રાણનો ત્યાગ કર્યા પછી
બાકી રહેલ પ્રકૃત પ્રાણો અગિયાર ઇન્દ્રિ-
યોરૂપે છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.
શ્રુતિમાં આ રીતનું સૂચન કર્યું છે, જેમકે
“એતસ્માગાયતે પ્રાણો મન. સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ (શુ. ૨, ૧, ૩) આત્મામાથી પ્રાણ, મન તથા
સર્વ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ છે,” ઇત્યાદિ
શ્રુતિમાં પ્રાણનું નિરૂપણ જુદું કર્યું છે
તથા ઇન્દ્રિયોનું નિરૂપણ જુદું કર્યું છે.

શિષ્ય-મન પણ ઇન્દ્રિયરૂપે હોવાથી
પ્રાણની માફક મનનો પણ ત્યાગ કરવો
જોઈએ. કારણ કે “મન મર્વન્દ્રિયાણિ ન મન

તથા સર્વ ઇન્દ્રિયો” આ રીતે મનને ઇન્દ્રિયોથી જૂદી નિરૂપણ કરી છે.

શુર-તું કહે છે તે ખરું. સ્મૃતિમાં અગિયાર ઇન્દ્રિયો કહી છે તથા શ્રોત્રની માફક મનને પણ ઇન્દ્રિયતરીકે ગણ્યું છે. પણ પ્રાણને ઇન્દ્રિયતરીકે શ્રુતિ કે સ્મૃતિમાં ગણ્યો નથી. આ રીતે લિન્ન નિરૂપણ હોવાથી પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયના તત્વમાં પણ ભેદ છે, એમ નિદ્ધ થાય છે. એક તત્વ છે, એમ લઈએ તો પ્રાણ એક રૂપે થઈ ઇન્દ્રિયના ઉપદેશને પ્રાપ્ત થાય તથા ન થાય, આ રીતનો પ્રતિષેધ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે મુખ્યથી અન્ય તત્વરૂપે પ્રાણો છે. (૧૭)

શિષ્ય:-પ્રાણો મુખ્ય પ્રાણથી અન્ય તત્વરૂપે કેવી રીતે છે?

શુર-શ્રુતિમાં પ્રાણનું વાકુ આદિથી લિન્ન વર્ણન છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૧૮ મું.

શ્રુતિનું પ્રમાણ

મેવચ્યુતે. ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-મુખ્યપ્રાણથી વાગાદિ લિન્ન છે. આ રીતની શ્રુતિ છે. (૧૮)

ટીકા-શુર:-વાગુઆદિથી લિન્નપ્રાણ છે. આ રીતે શ્રુતિમાં કહ્યું છે. જેમકે, ‘તેહવાચમ્ચુ’ (જૂઠ ૧, ૩, ૨,) બીજા દેવોએ વાકુ દેવતાને કહ્યું, ‘આ રીતની ગરુઆત કરી ઉપદ્રમાં કહ્યું છે કે, તે સંધ્યા દેવોએ મુખમાં રહેલા પ્રાણને કહ્યું. આ રીતે અસુરનો નાશ કરવાવાળા મુખ્ય

પ્રાણનો લિન્ન ઉપદેશ છે. તે જ રીતે પ્રાણના ભેદ સંબંધી અનેક શ્રુતિઓ ઉલ્લેખરણ તરીકે છે. જેમકે, “મનુો વાચં પ્રાણ તાન્યાત્મને કુન્ત મન, વાકુ તથા પ્રાણ આને પ્રજાપતિએ પોતાને માટે કર્યા.” આથી પણ નિદ્ધ થાય છે કે અન્ય પ્રાણો મુખ્યથી લિન્ન તત્વરૂપે છે. (૧૮)

શિષ્ય:-મુખ્ય પ્રાણ લિન્ન છે, તેના સંબંધમાં બીજું કંઈ કારણ હોય તો તે કહો.

શુર-પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયો બેઉ વિરુદ્ધ ધર્મવાળા છે. આથી ૧૯મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૧૯ મું.

મુખ્ય પ્રાણનું વિલક્ષણપણું.

વૈલક્ષણ્યાન્વચ્ચ ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-મુખ્ય તથા અન્ય પ્રાણોનું વિલક્ષણપણું છે.

શુર:-મુખ્ય પ્રાણનું અન્ય પ્રાણથી વિલક્ષણપણું છે. ન્યારે વાકુ આદિ સુપુષ્ટિ અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે મુખ્ય પ્રાણ એકલો જતો છે. તે એકલો, જેમ અન્ય ઇન્દ્રિયો આસંગના દોષવાળી છે તેમ નથી. પ્રાણની સ્થિતિવટે છવાત્મા દેહને ધારણ કરે છે તથા તેના નિકળવાથી દેહનું પતન થાય છે, પણ ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિ તે ઉત્ક્રાંતિથી કથુ થતું નથી. ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયોને જોવાના કાન્ધુ-ત્વરૂપે છે, પણ પ્રાણ તેમ નથી આથી પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોનો લક્ષણભેદ હોવો નેહજો. માટે ઇન્દ્રિયો અન્ય તત્વરૂપે છે. એમ નિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:-પણ કહ્યું છે કે, “ત एतस्मै सर्वं
 रूपमभवत् (બૃ૦ ૧, ૫, ૨૧) આ સર્વે
 ઇન્દ્રિયો પ્રાણસ્વરૂપે થઇને રહી.” આ
 શ્રુતિથી પ્રાણ ઇન્દ્રિયોરૂપે છે, એમ જે
 કહ્યું છે તેનું કેમ ?

ગુરુ:-આ જે કહ્યું છે, તે અચૂક છે.
 ત્યાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પૂર્વાપરનો
 સંબંધ જો જોઈએ છીએ તો ત્યાં પણ
 ભેદની જ પ્રતીતિ થાય છે. કહ્યું છે કે,
 “વદિष्याम्येवમિતિ વામદે (બૃ૦ ૧, ૫, ૨૧)
 વાગ્ દેવતાએ આ રીતનું વત ધારણ કર્યું
 કે, પ્રાણ દેવતા નહિ હશે તો પણ બ્રહ્મા-
 વાના વ્યાપારથી વિરામ નહિ પામું.”
 આ રીતે વાગ્ આદિ સર્વે ઇન્દ્રિયો અનુ-
 ક્રમે વતને ધારણ કરવા લાગી. પણ
 “તામિ મૃત્યુઃ પ્રસો મૂનોપયમે તસ્માન્નિમ્યત્વેવ
 વાક્ અર્થ - આ સર્વ ઇન્દ્રિયોનું મૃત્યુએ
 શ્રમરૂપે થઈ શ્રહણ કર્યું. માટે, વાગ્ દેવતા
 શ્રમને જ પામે છે.” આ રીતે વાક્ આદિ
 સર્વ ઇન્દ્રિયોને મૃત્યુએ શ્રમરૂપે થઈ
 શ્રહણ કરી. આ રીતે કહ્યા પછી આગળ
 કહ્યું છે કે, “અયમનં નાજોયોય મચ્યમ.પ્રાણઃ
 (બૃ૦ ૧, ૫, ૨૧) મધ્યમ પ્રાણ મૃત્યુથી
 અલિલવને પામ્યો નહિ ” આ રીતે પ્રાણ
 મૃત્યુથી અલિલવ પામ્યો નહિ, એમ
 શ્રુતિ પ્રાણને, ભિન્નરૂપે નિરૂપણ કરે છે.
 વળી સર્વ ઇન્દ્રિયો કરતાં પ્રાણની શ્રદ્ધતાનો
 નિશ્ચય કરવાના સંબંધમાં કહ્યું છે કે,
 “અય વન. શ્રેષ્ઠઃ (બૃ૦ ૧, ૫, ૨૧) પ્રાણ આપણા
 સર્વ ઇન્દ્રિયો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.” માટે
 વિરોધ વિના વાણી આદિએ કપૂલ કર્યું
 કે, આપણી સર્વ યેષ્ટા પ્રાણને આધીન છે.

આ રીતે વાણી આદિ પ્રાણરૂપે થઇને રહી.
 આથી એમ નહિ માનવું કે, ઇન્દ્રિયોનું
 પ્રાણની સાથે તાદાત્મ્ય છે. માટે પ્રાણ શ-
 પ્દની ઇન્દ્રિયોમાં આ રીતની લક્ષણાવૃત્તિ
 છે કે, પ્રાણ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ છે.
 વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ‘ત एतस्मै
 सर्वं रूपमभवत् । तस्मादेत एतन्नायान्ते प्राणाः
 (બૃ૦ ૧, ૫, ૨૧) તે સર્વ પ્રાણનારૂપે થયા.
 માટે આ ઇન્દ્રિયો સુખ્ય પ્રાણને લઈ પ્રાણ-
 રૂપે કહેવામાં આવે છે.” આ રીતે સુખ્ય
 પ્રાણવાચક પ્રાણ શપ્દની ઇન્દ્રિયોમાં લા-
 ક્ષણિક વૃત્તિનું નિરૂપણ છે. માટે પ્રાણથી
 ઇન્દ્રિયો અન્ય તત્વોરૂપે છે. (૧૯)

શિષ્ય:-જીવ નામ તથા રૂપવડે
 વ્યક્ત થયો કે પરમાત્મા નામ તથા રૂપ-
 વડે વિકારભાવને પામ્યા. આના સંબંધી
 મને શંકા થાય છે. તે આપ મટાડશો.

ગુરુ:-પૃથ્વી, જળ તથા તેજને ત્રણ
 ત્રણરૂપે કરવાવાળા પરમાત્માનું જ નામ
 તથા રૂપવડે વિકારભાવને પામવું છે. પણ
 જીવનું નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં પણ તે
 પ્રમાણે કહ્યું છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૯મું-સૂત્ર ૨૦મું.

પરમાત્માનો નામ તથા રૂપવડે
 વિકાર.

સંજ્ઞામૂર્તિકૂસિલ્તુ નિવૃત્ત્યર્થ ઉપદેશાત્ ॥૨૦॥

સૂત્રાર્થ - શ્રુતિથી એમ સિદ્ધ થાય છે
 કે, ત્રણ ત્રણ પ્રાણના વિલાગને કરવા-

પ્રથમ પૃથ્વી, જળ તથા તેજ આ ત્રણ
 દેવરૂપે પરમાત્મા થયા. પછી તે ત્રણેમાંથી દરેક
 બળે ભાગરૂપે થયા ત્યાર પછી એકેક બીજા
 બળે ભાગ સાથે જોડાયા. આનું નામ નિવૃત્ત
 કરણ છે.

વાળા પરમાત્માનું જ નામ તથા રૂપવડે વ્યક્ત થયું છે. (૨૦)

શિષ્ય - શ્રુતિમાં તેજ, જળ તથા પૃથ્વીની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ કયાં પછી કહ્યું છે કે, "સેય દેવેતલત દન્તાહમિમાસ્તિત્વો દેવતા ધનેઃ જીવેન્મત્સનાનુપ્રવિશ્ય નામરુપે વ્યાપરવાળીતિ । તાસાં ત્રિદૃશગૈર્લેષા વરમણીતિ (છાં ૬,૩,૨)અર્થ:-તે દેવે અર્થાત્ આન્ને ઇન્દ્ર. કહી કે, જીવાત્મારૂપે કહેલ ત્રણ પ્રકારનાં ભૂતોમાં પ્રવેશ કરી, જૂઠા જૂઠા નામો તથા રૂપોવડે હું બહુરૂપે થાઉં." આ રથળે મૂને ગંધા એ થાય છે કે, નામ તથા રૂપવડે વિકાર ભાવને પામવું, એમાં જીવનું કર્તાપણુ છે કે પરમાત્માનું કર્તાપણુ છે ? મારું માનવું તો એવું છે કે, નામ તથા રૂપવડે વિકારભાવને પામવા રૂપ કર્તાપણુ જીવનું જ છે. કારણ કે શ્રુતિમાં આ રીતે વિશેષણ આપ્યું છે કે, આ જીવાત્માએ પ્રવેશ કર્યો. જેવી રીતે રાત્રી પોતાના આશને પર વસકરમાં મોકલી તેનું બળ કેટલું છે તે મંબધી ગણના કરે છે ત્યારે હું પર મૈત્ર્યની ગણના કરું, આ રીતે બોલે છે. અહીં જો કે મૈત્ર્યની ગણનામાં કર્તાપણુ આરાવું છે, છતાં રાત્રી પોતામાં અધ્યારોપ કરી, હું ગણતરી કરું, આ રીતે પ્રથમ પુરુષ વાપરે છે. તેજ પ્રમાણે નામ તથા રૂપના વિકારરૂપે જીવનું કર્તાપણુ હોવા છતાં પરમાત્મા પોતે પ્રયોજકરૂપે હોવાથી તેઓ પોતામાં આરોપણ કરે છે કે, હું નામ તથા રૂપવડે વિકારને પામું. આ પ્રમાણે પોતે પ્રથમ પુરુષની યોજના કરે છે. તેમજ કિત્ય તથા

ઉપતિથય દિ પ્રત્યય લાગીને ઘનતા નામોમાં તથા ઘટ શરવઆદિરૂપમા જીવનું જ વિકારભાવને પામવાપણુ જોવામાં આવે છે. માટે નામ તથા રૂપવડે વિકાર પામવારૂપ કર્તાપણુ જીવનું જ છે, પણ પરમાત્માનું નથી, એમ મારું માનવું છે

ગુરુ:-આના સંબંધમાં હું તને જે ઉપદેશ કરું તે સાંભળ. પરમાત્માની નામ તથા રૂપવડે વિકૃતિ છે મૂળ સૂત્રમાં જે તુ શબ્દ આપ્યો છે, તેવડે પૂર્વ પક્ષને તોડે છે. મંજા તથા મૂર્તિની કલ્પના કરવી અર્થાત્ નામ તથા રૂપવડે વિકાર પામવું. ત્રણપણાને કળાવાળા ઇત્યાદિ શબ્દથી પરમાત્માનું જ સૂચન થાય છે. કારણ કે ત્રણ ત્રણરૂપે કરવામાં અપવાદ વિના પરમાત્માનું જ કર્તારૂપે નિરૂપણ છે. મંજા તથા મૂર્તિરૂપે અગ્નિ, આદિત્ય, ચંદ્રમા તથા વિદ્યુતરૂપે જે કલ્પના છે, તેમજ દર્શન, કાશ, પલાશ આદિમા તથા પશુ, મૃગ તથા મનુષ્ય આદિમા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની આકૃતિ તથા અભિવ્યક્તિ છે, તે ખરેખર પરમાત્માની જ આકૃતિ તથા અભિવ્યક્તિ છે. તેજ, જળ તથા અગ્નિ નિર્માણ કર્તા પરમાત્માનું જ કર્તાપણુ થવું યોગ્ય છે.

શિષ્ય:-આ જીવાત્માવડે પ્રવેશ કર્યો, આ રીતના વિશેષણથી જીવનું કર્તાપણું છે તથા જીવનું વિકાર પામવાનું કહેલું છે.

શુદ્ધ:-ના, તેમ નથી. “આ જીવાત્માવડે” આ શબ્દને પ્રવેશ કરવાની સાથે સંબંધ છે, પણ જીવાત્માવડે હું વિકારને પામું એમ નથી. જીવની સાથે સંબંધ હોય તો ‘હું’ વિકારને પામું’ એમ જે પ્રથમ પુરૂષ વાપર્યો છે તે નિરર્થક ઠરશે. અનેક પ્રકારનાં તથા નામ રૂપવાળાં ગિરિ, નદી તથા સમુદ્ર આદિમા જીવના વિકારરૂપે થવાની શક્તિ નથી. જેઓમાં તે શક્તિ છે, તેઓમાં તે શક્તિ પરમાત્માને અધીન છે. વળી જીવ, જેમ રાજાથી તેનો ફક્ત ભિન્ન નથી, તેમ પરમેશ્વરથી અત્યંત ભિન્ન નથી. કારણ કે જીવની સાથે આત્મા એવું વિશેષણ શ્રુતિમાં આપ્યું છે. પણ જીવ તાપ ઉપાધિવડે બંધાયેલો છે, માટે નામ તથા રૂપવડે જીવનું વિકાર પામવું કહ્યું હોય તે પરમેશ્વરવડે જ થયેલું જાણવું. વળી મર્વ ઉપનિષદોનો મિદ્ધાંત છે કે, પરમેશ્વર જ નામ તથા રૂપવિશે વિકારરૂપે થનારા છે. કહ્યું છે કે, “આરાશો દેવે નામ નામસ્ય ચોર્નિર્વહિતા (છાં ૮, ૧૪, ૧) ખરેખર જેને આકાશ કહી કહેવામાં આવે છે તે નામ તથા રૂપવડે જાનેલું છે.” માટે ત્રણ ત્રણ-પણાનો વિભાગ કરનાગ પરમાત્માનું જ કર્મ, નામ તથા રૂપવડે વિકાર પામવાનું છે. અહીં જે નામ તથા રૂપવડે વિકાર પામવાનું કહેલું છે, તે પરમાત્માએ ત્રણ ત્રણપણાવડે વિભાગ પાડ્યા પછી

જ છે. કારણ કે તેજ, જળ તથા અન્નની ઉત્પત્તિ કહેવા પછી દરેક વસ્તુનું નામ રૂપવડે વિકાર પામવાનું નિરૂપણ કર્યું છે. શ્રુતિએ અગ્નિ, આદિત્ય, ચંદ્ર તથા વિદ્યુતમાં ત્રણ પ્રકારે થવાનું સૂચન કર્યું છે. જેમકે “વદગ્ને રોહિત રપ તેજમસ્તદ્રૂપ યત્તુક્લં વદપા યત્કૃણ તદમસ્ય (છાં ૬, ૪, ૧.) અર્થ:-અગ્નિની રક્તાતા તેજથી ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રવેતતા જળથી તથા કૃષ્ણરૂપતા પૃથ્વીથી મેળવાય છે.” આ અગ્નિ છે, આ રીતે રૂપનો વિકાર થાય છે. ત્યારે આ રીતે રૂપનો વિકાર થાય છે ત્યારે અમુક પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાર પછી આ તો અગ્નિ છે, આ રીતે નામરૂપે તે વસ્તુ વિકારને પામે છે. આજ પ્રમાણે આદિત્ય, ચંદ્ર તથા વિદ્યુતના સંબંધમાં પણ જાણી લેવું. આ અગ્નિઆદિના ઉદાહરણ આપવાથી પૃથ્વી, જળ તથા તેજસ્વરૂપ ત્રણ દ્રવ્યમાં પણ સામાન્ય રીતે ત્રણરૂપે વિકાર પામવાનું કહેલું છે, એમ જાણવું કારણ કે, ઉપક્રમ તથા ઉપમંહારવિશે આ દ્રવ્યોનું સરખાપણું છે. આ સ્થળે ઉપક્રમ નીચે પ્રમાણે છે. જેમકે “શ્માસ્તિષ્ઠો દેવતાસિ તત્રિ-શ્વેદંકા ભવતિ (છાં ૬, ૩, ૪) દેવે તે ત્રણે દેવોને ત્રણ ત્રણ રૂપે કર્યા.” વળી સામાન્ય રીતે ઉપમંહાર નીચે પ્રમાણે છે:- “યદુ રોહિતનિવામૃદિતિ નેત્રવસ્તદ્રૂપમ અર્થ-અગ્નિની રક્તાતા તેજથી ઉત્પન્ન થાય છે. વગેરે” વળી કહ્યું છે કે “યદવિજાતનિવામૃદિત્યે-વાયમેવ દેવતાત ગમ્યમ્ (છાં ૬, ૪, ૬, ૭) તેઓને જે જે વસ્તુઓ જાણી, તેને તેને

તેઓએ ત્રણ દેવતાના સમુદાય રૂપે માની લીધી.” એમ છેવટમાં કહ્યું છે. (૨૦)

શિષ્ય:-જેવી રીતે બાહ્યરૂપે આ ત્રણ દેવોનું ત્રણ ત્રણ રૂપે થવાનું કહેલ છે, તેજ પ્રમાણે અધ્યાત્મરૂપે પણ તેઓનું ત્રણ ત્રણ સ્વરૂપે થવાનું કહેલ છે. જેમકે, “દમાસ્તિસો દેવતાઃ પુરુષ પ્રાયઃ ત્રિવિત્રિવદેવૈત્ત મવતિ (છા. ૬, ૪, ૭) દરેક ત્રણ દેવતા વસ્તુ જીવતા પ્રાણીમાં ત્રણ ત્રણના મમૂંડરૂપે થાય છે.” આ કેવી રીતે બને છે, તે સંખ્યાથી આપ મને સમજાવશો.

શુક:-આ તારી શંકાનું નિરાકરણ કરવા માટે જ શ્રુતિ અનુસારે કહ્યું છે કે, જેમ પૃથ્વીના કાર્યરૂપે માંસાદિ છે, તેમ મૂત્રાદિ જળના કાર્યરૂપે છે તથા હાડકાં મજ્જાદિ તેજના કાર્યરૂપે છે આથી જ બ્યાસ ભગવાને ૨૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૨૧ મું.

માંસાદિ પૃથ્વી આદિના કાર્યરૂપે.

માંસાદિ ભૌમં યયારાચ્દમિતરયોઽચ્છ ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિના અનુસારે માંસાદિ કાર્ય ભૂમિનું છે, તેમ જળ તથા તેજના કાર્યરૂપે અન્ય પદાર્થો છે. (૨૧)

ટીકા:-શુક:-ત્રણ ત્રણ પ્રકારે કરેલી તથા પુરૂષવડે ભોગવાયેલી ભૂમિમાંથી માંસાદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ શ્રુતિને અનુસારે થયેલી છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અનમશિત ત્રેષા વિધીયતે તસ્ય યઃ સ્યવિદ્ધોઃ પાતુસ્ત્યુરીયમગ્નિ યો મધ્યમ સ્તનમાસ યોઽગ્નિઘ્નસ્તન્મન (છા. ૬, ૫, ૧) જે અન્નનું ભક્ષણ કરવામાં આવે

છે, તે પણ ત્રણરૂપે થાય છે:-સ્પૂલ ભાગ પુરીષ-નરકરૂપે થાય છે, મધ્યમ ભાગ માંસરૂપે બને છે તથા સૂક્ષ્મ ભાગ મનરૂપે થાય છે.” ત્રણ પ્રકારે કરાયેલી ભૂમિનું ગ્રીહિ તથા યવઆદિ અન્નરૂપે કરી ભક્ષણ થાય છે; આ રીતનું તાત્પર્ય છે. આ ભૂમિનો સ્પૂલ ભાગ નરકરૂપે બહાર નીકળે છે. મધ્યમ ભાગ અધ્યાત્મરૂપે માંસનો વધારો કરે છે તથા છેક અણુ ભાગનું મન બને છે. આ જ રીતે જળ તથા તેજના કાર્યરૂપે શ્રુતિમાં કહેવા પ્રમાણેની વસ્તુઓ થાય છે, એમ જાણવું. તેમાં જળના કાર્યરૂપે મૂત્ર, લોહિત તથા પ્રાણ છે, તેજના કાર્યરૂપે હાડકાં, મજ્જા તથા વાણી છે. (૨૧)

શિષ્ય-સામાન્ય રીતે શ્રુતિથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, ભૂત તથા ભૌતિક સર્વ વસ્તુ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે કરાયેલી છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તાસા ત્રિવૃત ત્રિવૃતમેકૈકામક્રોત્ અર્થ:-દેવસ્વરૂપ એવા તેઓમાંના દરેકને ત્રણ ત્રણ રૂપે કયો.” બે એમ છે તો પછી “આ તેજ છે, આ જળ છે તથા આ અન્ન છે.” તેમ જ ભક્ષણ કરેલ અન્નના કાર્યરૂપ માંસાદિ અધ્યાત્મારૂપે છે, પાન કરેલ જળના કાર્યરૂપે લોહિત આદિ છે તથા ભોગવેલ તેજના કાર્યરૂપે અરિથિ આદિ છે. આ રીતે શ્રુતિને વધારે ઉપદેશ કરવાની શી જરૂર છે ?

શુક:-તેનું કારણ એ છે કે, જન તથા પૃથ્વીનાં બે કાયો છે, તે બે પ્રકારનાં

પછી અધિક સ્વરૂપે જણાય છે, માટે તે સર્વનો અધિકરૂપે ઉપદેશ શ્રુતિએ કર્યો છે. આ રીતે ૨૨મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૯ મું- ૩ ૨૨ મું.

જળાદિનો વિશેષ ઉપદેશ

વૈશેષ્યાત્તુ તદ્વાવસ્તદ્વાદ. ॥ ૨૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-વિશેષરૂપે હોવાથી શ્રુતિમાં બહુ પદોનો ઉપદેશ છે. (૨૨)

ટીકા:-શુદ્ધ-મૂળમાં જે તુ શબ્દ આપ્યો છે, તે પૂર્વની શંકાને ટાળવા માટે છે. વિશેષનો જે ભાવ, તે વૈશેષ્ય કહેવાય અર્થાત્ પુષ્કળપણ. આ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે કરવા છતાં કોઈકેવેળા કેટલાક ભૂતનું અધિકપણું જોવામાં આવે છે. જેમકે

શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અગ્નેસ્તેજો મૂયસ્ત્વમુદ-
વસ્યામૂયસ્ત્વ ઇચિવ્યા બદ્ધમૂયસ્ત્વમ અર્થ:-
અગ્નિમાં તેજની વિશેષતા છે, જળમાં
અપૂર્ણતાની અધિકતા છે તથા પૃથ્વીમાં
અક્ષની અધિકતા છે.” વ્યવહારની પ્રસિ-
દ્ધિને માટે આ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે કરવાનું
કહેલું છે પણ જેમ ત્રણ રંગોને એકઠી
કરી દોરડું બનાવવામાં આવે છે, તેમ
ત્રણ ભૂત મધ્યધી વ્યવહાર લિપ્ત લિપ્ત
લોકોને મન જણાય, માટે આ ત્રિવૃત
કરણનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. માટે જો કે
ત્રિવૃતકરણ છે, છતાં ભૂત ભૌતિકવાળા
તેજ, જળ તથા અન્નનો અધિક વાદ
અધિકપણાને લીધે કહેલો છે અહીં
વાદ પદની પુનરાવૃત્તિ કરી છે, તે અધ્યા-
યની સમાપ્તિને લક્ષને છે (૨૨)

॥ इति श्री मच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये चद्रशंकरात्मज
छोत्रालालदांमणा कृतभाष्यानुवादे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः.

તૃતીય અધ્યાય.

નિદિધ્યાસન નિરૂપણ.

મૃમિકા.

શુરુ:-ખીલ અધ્યાયમાં વેદાંતમાં કહેલા પ્રજ્ઞાનમાં સ્મૃતિ તથા ન્યાય-શાસ્ત્રમાં જે કાંઈ વિરોધ છે, તેનો પરિહાર મેં તારી આગળ કયો. વળી મેં તારી આગળ વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે, પર પક્ષો સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. વળી શ્રુતિમાં પણ જ્યાં જ્યાં વિરોધતા આવે છે, તે સંબંધી પણ મેં તારી આગળ નિરૂ-કરણ કર્યું વળી તને દાખલાઓ આપી સમજાવ્યું છે, જીવથી લિન્ન જેટલાં તત્વો છે, તે જીવના સાધનોરૂપે છે તથા તેની ઉત્પત્તિ પ્રજ્ઞામાંથી થાય છે. હવે આ ત્રીજા અધ્યાયમાં ઉપકરણથી ઉપરિત થયલા જીવની સંસારમાં કેવા પ્રકારની ગતિ થાય છે; જીવની કેવી કેવી અવ-સ્થાઓ છે, પ્રજ્ઞાનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે, વિદ્યામાં શા ભેદ તથા અભેદ રહેલા છે, વળી શુદ્ધનો સંહાર થાય છે કે નથી થતો તે સંબંધી, વળી પ્રજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી કેવા પ્રકારની મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે તે સંબંધી, સમ્યક્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં શા ઉપાયો છે તથા કેવા

પ્રકારની વિધિઓ છે, તેમજ મુક્તિ-રૂપી રૂપ કેાઈ રીતના પણ નિયમથી રહિત છે, આ સર્વ પ્રકારનું વર્ણન હું આ ત્રીજા અધ્યાયમાં તારી આગળ કરીશ. તેમ જ પ્રસંગને અનુસરી જે જે ખીલ ન્યુનતાઓ હશે, તેનું પણ નિરૂ-પણ કરીશ.

પ્રથમપાદ-સંહારના અવસ્થા ભેદ.

શુરુ:-આ પ્રથમ પાદમાં વૈરાગ્યના હેતુને લઈ પંચાગ્નિ વિદ્યાનો આશ્રય કરી સંહારની અવસ્થામાં શા ભેદ છે, તેનું તાગ સમજાવું નિરૂપણ કરીશ.

શિષ્ય:-જીવજ્યારે પૂર્વદેહનો ત્યાગ કરી અન્ય દેહને પામે છે ત્યારે તે પ્રાણ ઇન્દ્રિયો, મન, અવિદ્યા, કર્મ તથા જન્માંતરના સંસ્કારને સાથે લે છે કે કેમ ?

શુરુ:-આ જ કારણથી કહ્યું છે કે, જીવના સૂક્ષ્મ ભાગ સાથે ભોગ્યલો જીવ અન્યદેહની પ્રાપ્તિ કરે છે. આ જ શાવ દર્શાવવા ૧ લા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૧લું.

જીવનો સૂક્ષ્મ ભૂત સાથે સંબંધ.

તદન્તરપ્રતિપતૌ રંહતિસંપરિવ્યક્તઃ પ્રશ્ન-
નિરૂપણામ્યામ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ-જીવ સૂક્ષ્મ ભૂતોની સાથે જોડાઈને જીવને અન્યદેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ કે શ્રુતિમાં પ્રશ્નોત્તરરૂપે આ બાબત કહેલી છે. (૧)

ટીકા: શિષ્ય-વેદાંતમાં કહ્યું છે કે, “તસ્મા જ્ઞુગ્મેત મનુષ્યે કર્મમાંથી વિરામ પામવું જોઈએ” વળી સુખ્ય પ્રાણુ-વાળો, ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત, મન યુક્ત, તેમજ અવિદ્યા, કર્મ તથા પૂર્વના સંસ્કારથી જકડાયેલો જીવ, પૂર્વના દેહનો ત્યાગ કરી અન્ય દેહને પામે છે, એમ માનવામાં આવે છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અવેનમેતે પ્રાણા ગમિતમાપન્તિ (જુ ૪, ૪, ૨) મરણ સમયે વાઈ આદિ ઇન્દ્રિયો હૃદયમાં જીવની સાથે એકરૂપે થાય છે.” તથા તે જ શ્રુતિના છેવટમાં કહ્યું છે કે, “અન્યમવત્તર વત્યાણતર રૂપ કુરતે (જુ ૪, ૪, ૪) અન્ય, નવા, વધારે કટ્યાણકારી દેહાંતરને જીવ પ્રાપ્ત થાય છે.” આમ સંસારનું જ્યાં નિરૂપણ કર્યું છે ત્યાં શ્રુતિવિશે આ રીતે કહ્યું છે. કારણકે જીવને અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ હોય, તો જ જીવને ધર્મ તથા અધર્મરૂપ ક્રાંતિ ઉપલોગનો અંભવ હોઈ શકે. હવે આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, દેહના બીજરૂપ સૂક્ષ્મ તો સાથે જોડાયા વિના જીવનું એક દેહમાંથી ઉત્ક્રમણ થાય છે કે સૂક્ષ્મ ભૂતોની માથે જોડાઈને તે જીવ

અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ કરે છે? આ બેમાંથી ખરું શું હશે? મારું માનવું તો એમ છે કે, જીવ અન્ય સૂક્ષ્મ ભૂતો સાથે જોડાતો નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં ઇન્દ્રિયોને ઉપાદાન કારણરૂપે કહી છે, પણ ભૂતોને ઉપાદાન કારણરૂપે કહ્યાં નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “સંપ્રતાસ્તેજોમાત્રાઃ સમ-મ્યાદદાન (જુ ૪, ૪, ૧) તેજવડે પૂર્ણ રીતે પ્રકાશતાં પ્રાણોને સમ્યક્ પ્રકારે ગ્રહણ કરી, આ આત્મા હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે.” આ શ્રુતિમાં તેજોમાત્રા શબ્દવડે ઇન્દ્રિયોનું ઉપાદાન કારણરૂપે નિરૂપણ કર્યું છે. કારણ કે આ શ્રુતિના છેવટમાં ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ રીતે ઇન્દ્રિયોને ઉપાદાન-રૂપે કહી છે, પણ ભૂત માત્રાને ઉપાદાનરૂપે કહી નથી. વળી સર્વત્ર ભૂતના અવયવો સુલભ છે. જ્યાં નવા દેહમાં પ્રવેશ કરવાનો હોય છે, તે દેહ પૂર્વથી અસ્તિત્વરૂપે હોય છે, તો પછી અવ-યવોને લઈ જવું કહેવું, એ નિરર્થક છે. માટે સૂક્ષ્મ ભૂતથી જોડાયા વિના જીવ ગમન કરે છે, એમ મારું માનવું છે.

શુદ્ધ:-આના સંબંધમાં વ્યાસ ભગ-વાન કહે છે કે, દેહાંતરની પ્રાપ્તિમાં સૂક્ષ્મ ભૂતો સાથે જોડાઈને જીવ ગમન કરે છે. અર્થાત્ એમ માનવું જોઈએ કે, દેહાંતરની પ્રાપ્તિમાં દેહના બીજરૂપ સૂક્ષ્મ જીવ સાથે જોડાયેલો જીવ ગમન કરે છે.

શિષ્ય:-આમ માનવાનું શું કારણ છે?

શુદ્ધ:-આનું નિરૂપણ પ્રશ્નોત્તરરૂપે

શ્રુતિમાં કહેલું છે. શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન છે. “વેદ્ય યથા, પદમ્યામાહુતાવાપ પુરુષવત્તો મવન્તિ” (છાં. ૫, ૩, ૩.) જેવડી રાત્રીએ શ્વેતકેતુને પાંચમો પ્રશ્ન જો પૂછ્યો કે, જળ અર્થાત્ અગ્નિહોતના પય, ધૃતાદિ પાંચમી આહુતિ પુરુષરૂપ કહેવામાં આવે છે, તેનું શું કારણ, તે શું તું જાણે છે? આના ઉત્તરમાં શ્રુતિ વિષે એ પ્રમાણે કહેલું છે કે, સ્વર્ગ, વૃદ્ધિ, પૃથ્વી, પુરુષ તથા સીરૂપ પાંચ અગ્નિમાં શ્રદ્ધા, સોમ, વૃદ્ધિ, અન્ન તથા રેતરૂપ પાંચ આહુતિઓ કહેલી છે. જેમકે, “ઈતિ તુ પદમ્યામાહુતાવાપ પુરુષવત્તો મવન્તિ (છાં. ૫, ૬, ૧) પાંચમા હવિનું જળનું પુરુષ રૂપ કહેવાય છે.” માટે જળથી સંલગ્ન થયેલો જીવ ગમન કરે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:-ખીજી શ્રુતિમાં એમ કહેલું છે કે, જ્યાંસૂધી જીવને અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ થતી નથી ત્યાંસૂધી તે જીવ જળોની માફક પૂર્વના દેહનો ત્યાગ કરતો નથી. જેમકે, “તથવા લગ્નજ્વાલયુક્ત (ખં. ૪, ૪, ૩) જેવી રીતે તુષ્ટુમાં રહેલી જળો ખીજી તુષ્ટુનો આશ્રય લેવા માટે પ્રથમના તુષ્ટુના છેવટના ભાગમાં લાય છે.”

શુર:-પણ આસંગથી રહિત જીવને જળોની ઉપમા આપી છે, તેનું કારણ એ કે, કર્મવટે કરીને નિર્માણ થયેલ પ્રાણીન્ય નવા દેહ વિષે ભાવનાનું પુષ્કળપણ હોય છે. આથી જળોને જીવ સાથે સરખાવી છે. તેમાં કોઈ પ્રકારે વિરોધ આવતો નથી. આ રીતે શ્રુતિમાં કહેવા પ્રમાણે જ્યારે જીવને અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ

થાય છે ત્યારે પુરુષની બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલી જે જે કલ્પનાઓ હોય છે, તે તે કલ્પનાઓ પ્રમાણે પ્રાપ્તિ કર્મની લીધે થાય છે. કારણ કે અન્યદેહની પ્રાપ્તિમાં ઇદ્રિયો તથા આત્મા વ્યાપીને રહેલાં હોય છે. અહીં કેવળ વાસનાઓની વૃત્તિનો લાભ કેવળ આત્માને હોય છે. કારણ કે ઇદ્રિયો તે દેહની માફક નવીન જ હોય છે તથા તે ઇદ્રિયો પોતપોતાના લોગના સ્થાન વિષે ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા તે કેવળ મન જ લોગના સ્થાનપ્રતિ જતું હોતું જોઈએ. માટે જેમ પોપટ એક વૃક્ષ ઉપરથી ખીજી વૃક્ષ ઉપર જઈને બેસે છે, તેમ જ જીવ એક દેહમાંથી નીકળી અન્ય દેહને પામે છે. આ સઘળી કલ્પનાઓ ખોટી છે. કારણ કે તેમાં શ્રુતિનો વિરોધ આવે છે. (૧)

શિષ્ય:-ઉપર કહેલા પ્રશ્નોત્તરવટે કેવળ જળથી સંલગ્ન થયેલો જીવ ગમન કરે છે અર્થાત્ અન્ય દેહને પામે છે. કારણ કે શ્રુતિમાં જળ શબ્દનું વર્ણન કરેલું છે. જ્યારે એમ છે તો પછી સઘળા સૂક્ષ્મ ભૂતોની સાથે જોડાયેલો જીવ ગમન કરે છે, એમ સામાન્ય પ્રતિજ્ઞા આપવાનું શું કારણ.

શુર:-આનું કારણ એ કે, દ્રવાત્મક જળનું અધિકપણ હોવાથી જળને મુખ્ય ગણેલું છે તથા અન્ય ભૂતોને પછી ગ્રહણ કર્યાં છે. આ પ્રમાણે ખીજી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૨ ભું.

જળ ત્રણ પ્રકારના કાર્યરૂપે.

આત્મકલાત્તુ ભૂયસ્ત્વાત્ ॥૨॥

સૂત્રાર્થ:-વળી જળ પણ ત્રણ પ્રકારના કાર્યરૂપે છે. માટે અહીં જળનો નિર્દેશ કરવાનું કારણ એ કે, જળની અધિકતા છે. પણ ખરું જોતાં જલ કેવળ જળથી જ યુક્ત હોતો નથી (૨)

ટીકા શુરુ-ભૂખમાં જે તુ શબ્દ આપેલો છે, તે વડે ઉત્પન્ન થતી શંકાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. વળી ત્રણ ત્રણ પ્રકારે ભૂતોના વિભાગ પાડવાવાળી શ્રુતિમાં કહેલું છે કે, જળ પણ ત્રણ પ્રકારના કાર્યરૂપે છે. માટે જળને જ્યાં અન્યદેહના ઉત્પાદકરૂપે માન્યું છે, ત્યાં આગળ ખીન્ન પણ એ ભૂતોની અર્થાત્ અન્નની તથા તેજની અવશ્ય ગણના કરવી જોઈએ. વળી દેહ ત્રણ ભૂતના કાર્યરૂપે છે. કારણ કે તેજ, જળ, તથા અન્ન આ ત્રણે ભૂતોના કાર્યની પ્રાપ્તિ દેહવિશે હોય છે. વળી વાત, પિત્ત, તથા શ્લેષ્મ, આ ત્રણવડે દેહ ત્રણ ધાતુવાળો છે, જેથી તેને ત્રણના કાર્યરૂપે કહેવામાં આવે છે. જળ મિવાયના અન્ય ભૂતોને સ્વીકાર કર્યા વિના કેવળ જળવડે કરીને અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ કરવા જલચક્રિતમાન નથી

માટે જળના અધિકપણને લઈ જળ પુરુષવાચક થાય છે. ખીન્ન શ્રુતિના પ્રશ્નો તરમાં જે જળ ગણ્ડ અહંપુ કયો છે, તેથી કેવળ જળને અહંણુ કરવું નહિ. કારણકે સઘળા દેહમાં રમ તથા રૂધિરઆદિ જળવાળાં પદાર્થોનું અધિકપણ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-દેહમાં તો પૃથ્વીરૂપ દ્રવ્યનો વિશેષ ભાગ જોવામાં આવે છે.

શુરુ:-આમાં દોષ જેવું કશું નથી. અન્યની અપેક્ષાવડે જળનું અધિકપણ થશે. કારણ કે આપણે જોઈએ છીએ કે, દેહના ખીજરૂપ શુક્ર તથા શોષિતવિષે દ્રવાત્મક પદાર્થની વિશેષતા છે. વળી અન્ય દેહની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં કર્મ નિમિત્ત કારણરૂપે છે. વળી અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો, સોમવત્સી, આન્ય તથા જળાદિ, દ્રવાત્મક પદાર્થોને અર્ધીન છે. કર્મની સાથે સમવાયક સંબંધ રાખનારું જળ અદ્વાશબ્દવાળું કહેલું છે. આ જળને કર્મની સાથે સ્વર્ગાત્મક અગ્નિવિષે હોમ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવશે. આમ હોવાથી પણ જોમ નિહ થાય છે, જળની અધિકતા છે. વળી આ અધિકતાને લીધે જળ શબ્દ દેહના ખીજરૂપ મધળા સૂક્ષ્મ ભૂતોના ઉપાદાન કારણરૂપે છે, જોમ કહેવું બ્યાજળી છે. (૨)

શિષ્ય:-જલની ગતિ સાથે અન્ય કયા પદાર્થની ગતિ છે ?

શુરુ:-પાણીની પણ જલની સાથે ગતિ થાય છે. આથી કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૩ ભું.

પ્રાણુની ગતિ.

પ્રાણગતેષ્વ ॥૩॥

સૂત્રાર્થ:-વળી પ્રાણુની ગતિ પણ શ્રુતિમાં કહેલી છે. માટે જળની પણ ગતિ છે, જોમ જલણુ. (૩)

ટીકા:-શુદ્ધ:-શ્રુતિમાં કહેલું છે કે, અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ થવામાં પ્રાણનું પણ ગમન હોય છે. કારણ કે, તમુક્ત્વામન્ત પ્રાણોડનૂ-ક્તામન્તિ પ્રાણમનૂક્તામન્ત સર્વે પ્રાણા ભનૂક્તામન્તિ (બૃ૦ ૪, ૪, ૨) ન્યારે વિજ્ઞાનમય આત્મા જતો રહે છે, ત્યારે મુખ્ય પ્રાણ પશુ તેની સાથે બહાર નીકળી જાય છે તથા મુખ્ય પ્રાણ જેવો બહાર નીકળે છે કે તેની સાથે સર્વે પ્રાણો પણ બહાર નીકળી જાય છે.” વળી પ્રાણની આ રીતની ગતિ આશય વિના સંભવી શકે નહિ. આથી મિદ્ધ થાય છે કે, અન્ય જૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલ તથા પ્રાણના આશ્રયરૂપ જળની પણ ગતિ પ્રાણની ગતિ સાથે હોવી ભેદબ્દે. કારણ કે આશ્રય વિના પ્રાણનું અથવા તો સ્થિતિ હોતાં નથી. કારણ કે આપણે જીવતા દેહમાં પ્રાણને જળના આશ્રયરૂપે ભેદબ્દે છીએ. (૩)

શિષ્ય:-જીવની સાથે પ્રાણની ગતિ હોતી નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પ્રાણની ગતિ અગ્નિઆદિ વિષે થાય છે.

શુદ્ધ:-આ શ્રુતિ ગૌણ છે, પણ મુખ્ય નથી. માટે તાર્ક કહેવું અયુક્ત છે. આથી જ કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૪ થું.

અગ્નિઆદિમાં પ્રાણની ગતિ.

અન્યાદિગતિ શ્રુતેરિતિ चेन्न भाक्तं.

ત્યાત્ ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પ્રાણની ગતિ અગ્નિ આદિમાં થાય છે. માટે જીવની સાથે પ્રાણની ગતિ નથી, આમ કહેવું

ગૌણ નથી. કારણ કે પ્રાણની અગ્નિ-આદિમાં ગતિ દર્શાવનારી શ્રુતિ ગૌણ છે. (૪)

ટીકા: શિષ્ય:-આ સ્થળે શંકા થાય છે. અન્ય દેહની પ્રતિમાં જેમ જીવને ગતિ છે, તેમ પ્રાણને ગતિ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં પ્રાણની ગતિ અગ્નિ આદિમાં છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, મરણ સમયે વાદ્આદિ પ્રાણોની ગતિ અગ્નિઆદિ દેવોનેવિશે થાય છે. જેમકે, “ यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति ज्ञात प्राणः (બૃ૦ ૩, ૨, ૧૩) ન્યારે પુરુષ મરણને પામે છે ત્યારે વાગ્ ઇન્દ્રિયની ગતિ અગ્નિમાં તથા પ્રાણની ગતિ વાયુવિષે થાય છે.”

શુદ્ધ:-આ શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે ખરું, પણ એ શ્રુતિ ગૌણ છે. અર્થાત્ વાણીઆદિની ગતિ અગ્નિ આદિમાં છે, એમ દર્શાવનારી શ્રુતિ ગૌણ છે. કારણ કે લોભ તથા કેશના મંથનમાં શ્રુતિમાં કહેલ ગતિ ભોવામાં આવતી નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “औषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केरातः

પણ ગમન છે. માટે એમ માનવામાં આવે છે કે, વાદ્-આદિના અધિષ્ઠાતા દેવરૂપે અગ્નિઆદિ દેવો છે, તેમજ અગ્નિઆદિ દેવો વાદ્-આદિના ઉપકારક છે. માટે મરણ સમયે ઉપકારની નિવૃત્તિને લઈ વાદ્-આદિ અગ્નિ આદિમાં બંધ છે, એમ કહ્યું છે. (૪)

શિષ્ય-ન્યાં સૂધી શ્રુતિમાં એમ નથી કહ્યું કે, અગ્નિમાં જળની આહુતિ આપવી, ત્યાં સૂધી એમ કેમ કહી શકાય કે, પંચાગ્નિમાં જે પાંચમી આહુતિ છે, તેમાં જે જળ છે, તે પુરૂષવાચક છે ?

ગુરુ:-શ્રદ્ધા શબ્દ જળવાચક છે, આ રીતે શ્રુતિમાં કહેલું હોવાથી જળ પુરૂષવાચક થઈ શકે. આ રીતે પાંચમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ સુ-સૂત્ર ૫ મું.

શ્રદ્ધાથી જળાનું ગ્રહણ.

प्रयमेऽध्वणादिति चेन्न ना पयस्युपपत्तेः

॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રથમ અર્થોત્ અગ્નિમાં જળની આહુતિ શ્રુતિમાં કહેલ નથી. આ કહેલું યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રદ્ધા શબ્દવડે જળાનું જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, કારણ પૂર્વાપર મંથન બેતાં આ રીતે યોગ્ય લાગે છે. (૫)

ટીકા-શિષ્ય:-આ સ્થળે શંકા થાય છે. “વચ્ચમામુદાપાપઃ પુરુષવચ્ચો માન્તિ (છાં ૫, ૩, ૩) પાંચમી આહુતિમાં જળ પુરૂષવાચક છે.” આ શ્રુતિમાં કહ્યું છે તે ખરૂં. પણ ન્યાં સૂધી અગ્નિમાં

જળના હોમવા સંબંધી શ્રુતિમાં નિરૂપણ નથી, ત્યાં સૂધી ઉપર કહેલ શ્રુતિનો નિશ્ચય કરવો અશક્ય છે. શ્રુતિમાં સ્વર્ગ લોકે આદિ પાંચ અગ્નિઓ પાંચ આહુતિના આધારરૂપે ગ્રહણ કરેલ છે. તેમાં પ્રથમ એમ કહ્યું છે કે, “અસૌ વાવ લોકો ગૌતમાગ્નિઃ (છાં ૫, ૪, ૧) ખરેખર હે ગૌતમ ! આ લોક અગ્નિરૂપે છે.” આ રીતની શરૂઆત કરી શ્રુતિના છેવટના ભાગમાં કહ્યું છે કે, “તસ્મિન્નં-તસ્મિન્નમ્નો દેવાઃ શ્રદ્ધા યુક્તિ (છાં ૫, ૪, ૨) અગ્નિમાં દેવે. શ્રદ્ધાને હોમે છે.” આ રીતે શ્રદ્ધાનું હોમવાના દ્રવ્ય તરીકે નિરૂપણ કર્યું છે. પણ હોમવાના દ્રવ્ય તરીકે જળાનું કોઈ સ્થળે નિરૂપણ નથી. પર્જન્ય આદિ પાછળના ચાર અગ્નિમાં જળની હોમાત્મક દ્રવ્ય તરીકે કલ્પના ભલે કરે. કારણ કે અગ્નિમાં હોમવા યોગ્ય પ્રાપ્ત થયેલ એમ આદિમાં જળની અધિકતા છે. અગ્નિમાં શ્રદ્ધાની આહુતિ કહેલી છે. તે છોડી દઈ જળની આહુતિની કલ્પના કરવી તે અયુક્ત છે. કારણ કે તેમ કહ્યું નથી. શ્રદ્ધાનો અર્થ પ્રસિદ્ધ રીતે એ થાય છે કે કોઈ પણ વસ્તુમાં વિશ્વાસ, મૂકવો. માટે પાંચમી આહુતિમાં જળને પુરૂષવાચક કહેવું, તે અયોગ્ય છે.

ગુરુ:-આ દોષ નથી. કારણ કે ન્યાં જળને પુરૂષવાચક કહ્યું છે ત્યાં પણ અગ્નિમાં શ્રદ્ધા શબ્દવડે જળાનું જ ગ્રહણ કરવું.

શિષ્ય:-આમ કહેવાનું કારણ શું ?

શુરૂ:-આ રીતની પ્રાપ્તિ છે. કારણ કે આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં આ રીતની જ પ્રતિષ્ઠિતિ હોવાથી, કેાઈ રીતના વિરોધ વિના એક વાક્યતા બની શકે છે. નહિ તો પાંચમી આહુતિમાં જળ પુરૂપવાચક કેવી રીતે થાય છે, આ રીતના પ્રશ્નના પ્રતિઉત્તરમાં આહુતિને સ્થાને જળભાવથી રહિત શ્રદ્ધાને ગણવી, એમ જો માનીએ તો પ્રશ્ન એક પ્રકારનો તથા ઉત્તર બીજા પ્રકારનો, એમ થાય, જેથી એક વાક્યતા બની શકે નહિ. શ્રુતિમાં પાંચમી આહુતિ-વિશે જળ પુરૂપવાચક છે, આ રીતનો જે ઉપમંહાર કર્યો છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, શ્રદ્ધા જળવાચક છે. બીજું શ્રદ્ધાના કાર્યરૂપે સોમ તથા વૃષ્ટિ આદિ છે, જે સ્થૂલસ્વરૂપે થયાં. પણ આ સર્વમાં જળની અધિકતા જોવામાં આવે છે. શ્રદ્ધાને જળવાચક ગણવી તે યોગ્ય છે. કારણ કે જેવું કારણ હોય છે, તે જ સ્વરૂપે કાર્ય હોય છે. વળી શ્રદ્ધારૂપી પ્રતીતિ મનના અથવા તો જીવના ધર્મરૂપે છે. આ શ્રદ્ધાને ધર્મી એવા મન કે જીવમાંથી કાઢી લઈ, જેમ પશુ આદિમાંથી હૃદય આદિ અવયવોને ગ્રહણ કરી હોમ-વામાં આવે છે, તેમ હોમને માટે ગ્રહણ કરવી યોગ્ય નથી. માટે શ્રદ્ધા શબ્દવડે જળને જ લેવું જોઈએ. વેદમાં તે રીતનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે, માટે શ્રદ્ધા શબ્દજળવાચક છે. જેમકે “પ્રજા વા આપઃ શ્રદ્ધા એ જળરૂપે છે.” ત્યારે જળ દેહના બીજરૂપે થાય છે ત્યારે તે જળ શ્રદ્ધાની માફક સૂક્ષ્મપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જેમ ચિંહના જેવા

પરાક્રમવાળો મનુષ્ય સિંહ શબ્દરૂપે હોય છે, તેમ જળ શ્રદ્ધાશબ્દરૂપે ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે. જેમ માચડાપર બેઠેલો મનુષ્ય માંચડારૂપે કહેવાય છે, તેમ શ્રદ્ધા જળરૂપે કહેવાય છે. શ્રદ્ધા નિમિત્તરૂપે હોવાથી શ્રદ્ધા શબ્દની ઉપપત્તિ જળરૂપે યોગ્ય છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “આગે દાર્શન પ્રજા સત્યગ્ને પુગાય વર્મને અર્થ:-ખરેખર જળ પુણ્ય કર્મ કરવા માટે યજમાનમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે છે.” (૫)

શિષ્ય:-જળની ગતિ છે, પણ જળ-યુક્ત જીવની ગતિ કેવી રીતે બની શકે ?

શુરૂ:-આના સમાધાનમાં જ દૃઢ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ એમ માને છે કે, આ ઇષ્ટિ કરવાથી અમે શ્રદ્ધારૂપી જળવડે યુક્ત થઈ, સ્વર્ગ લોકપ્રતિ જઈ શકીશું. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૬ હું.

ઇષ્ટિ કરનારાનું પ્રયાણ.

અચુતત્વાદિતિ ચેન્નેષ્ટાદિકારિણાં

મર્ત્યતે: ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિમાં એમ નથી કહ્યું કે, જળયુક્ત થયેલ જીવ ગમન કરે છે. આ પ્રમાણેની શંકા ધારવી જોતી છે. કારણ કે ઇષ્ટિઆદિ કરનારાઓને આ રીતની શ્રદ્ધા છે કે, અમે આકાશમાંથી અંદર-લોક પ્રતિ જઈશું. (૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિમાં પ્રશ્નોત્તરરૂપે કહેલ વચનવડે જળ શ્રદ્ધાઆદિના કમ-વડે પાંચમી આહુતિમાં પુરૂપવાચક થઈ

શકે. પણ જળથી યુક્ત થયેલા જીવનું ગમન હોઈ શકે નહિ. કારણ કે શ્રુતિમાં દોષસ્થળે એ પ્રમાણે કહ્યું નથી. અર્થાત્ જેમ જળની ગતિ કહી છે, તેમ શ્રુતિમાં જળયુક્ત જીવની ગતિ કહી નથી. માટે જળથી સંલગ્ન થયેલ જીવો ગમન કરે છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી.

શુદ્ધ:-આમાં દોષ નથી.

શિષ્ય:-આપ કેમ એમ કહો છો કે, તેમાં દોષ નથી ?

શુદ્ધ:-જે લોકો અગ્નિહોત્રાદિ કર્મમાં ઇષ્ટિ કરે છે, તે લોકોમાં આ પ્રમાણેની શ્રદ્ધા હોય છે. જેમકે ‘અયં યદ્દેવમિદં દત્તમિત્યુપાસતે તં ધૂમમગ્નિમં ભવન્તિ (છાં ૫, ૧૦, ૩) અર્થ:-જે આમવાસી જનો યજ્ઞ કરવાવડે, વાપીકુપાદિ બધાવવાવડે, તેમ જ યજ્ઞશાળાની બહાર દાનાદિ ધાર્મિક કાર્ય કરે છે, તેઓ મરણ પછી ધૂમલોકને પ્રાપ્ત થાય છે.’ આ પ્રમાણેની શરૂઆત કર્યા પછી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ઇષ્ટિ-આદિ કરનારાઓને ધૂમાદિ પિતૃયાન ભાવર્ગવડે ચંદ્રલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમકે કહ્યું છે કે, ‘ભાકાશાન્વત્રમગમેષ સો મો રાજા (છાં ૫, ૧૦, ૪) અર્થ:-અંતરિક્ષ લોકમાંથી તેઓ ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ચંદ્રનો રાજા સોમ છે.’ આ ઇષ્ટિ કરનારાઓની ચંદ્રાગ્નિ વિદ્યામાં પણ નીચે પ્રમાણે શ્રદ્ધા હોય છે. જેમકે ‘તત્ત્વિમંત્રતસ્મિન્નામો દેવાઃ પ્રજા જુહતિ તન્વા આહુતેઃ સોમો ગજા સમવતિ (છાં ૫, ૪, ૨) આ અગ્નિદેવમાં દેવો શ્રદ્ધા યુક્ત થઈ આહુ-

તિ આપે છે, જે આહુતિમાંથી સોમ રાજા ઉત્પન્ન થાય છે.’ આ રીતનું શ્રુતિનું સામાન્ય રીતે નિરૂપણ છે. વળી આ ઇષ્ટિ કરનારાઓને અગ્નિહોત્ર, દશં તથા પૂર્ણ માસાદિ કર્મના સાધનરૂપે કહી તથા દૂધ-આદિ હોય છે. આ દ્રવાત્મક પદાર્થો જ હોય છે, માટે તે જળરૂપે જ છે. આ હોમવામાં આવેલી સૂક્ષ્મ આહુતિઓ પ્રારબ્ધરૂપે થઈ, ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓનો આગ્રય લે છે. ત્યાર પછી તે ઇષ્ટિ કરનારના શરીરને મરણના વિધાન પ્રમાણે છેવટે ઋત્વિ-જો નીચે પ્રમાણે બોલી અગ્નિમાં હોમી દે છે, ‘અતો સ્વર્ગ્ય લોકાય સ્વાહા અર્થ:-આ સ્વર્ગ લોકને પ્રાપ્ત કરે.’ આ જળ આહુતિરૂપે હોય છે, તેમ જ શ્રદ્ધા-પૂર્વક કર્મની સાથે બોલાયલું હોય છે. વળી આ જળ અપૂર્વસ્વરૂપે હોય છે. બીજું ઇષ્ટાદિ કરવાવાળા જીવોની આગળપાછળ વીંટળાઈ આ જળ સ્વર્ગ-લોકની પ્રાપ્તિ કરાવવા લાઈ જાય છે. આ રીતે લાઈ જવારૂપ કર્મનું જુદોત્તિ (હોમે છે) એવા સંપદવડે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. જેમકે ‘બ્રહ્મા જુહતિ (ખં ૬, ૨, ૬) શ્રદ્ધાને હોમે છે.’ તે જ પ્રમાણે અગ્નિહોત્રમાં છ પ્રશ્નોના પ્રતિઉત્તરના છેવટમાં કહ્યું છે કે, ‘તે વાણે આહુતી દુતે રક્તમન’ (શં ૫, ૧૨, ૬, ૨, ૬) આ બે આહુતિઓ હોમવાથી તે ઉર્ધ્વગમન કરે છે.’ આ રીતે અગ્નિહોત્રની બે આહુતિઓ રૂળને ઉત્પન્ન કરે છે તથા અન્ય લોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. આથી ચિદ્ધ થાય છે કે, આહુતિસ્વરૂપ જળવડે યુક્ત થયેલ

જીવો પોતાનાં કર્મના ફળના ઉપભોગ માટે જાય છે (૬)

શિષ્ય - જેઓ ઇષ્ટિ આદિ કરવાવાળા છે, તેઓના જીવનું પોતાના કર્મના ફળના ઉપભોગ માટે ગમન કહેવું છે, તે કેવી રીતે બને ? કારણ કે ધૂમાદિ માર્ગ વડે આ જીવોને ચંદ્ર લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા તેઓ અન્નરૂપે થાય છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. જેમકે, “एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तद्देवा भक्षयन्ति (છાં. ૫, ૧૦, ૪) આ ચંદ્રનો રાજા સોમ છે ત્યાં તેઓ દેવોના અન્નરૂપે બને છે તથા દેવો તેઓનું ભક્ષણ કરે છે ” વળી બીજી શ્રુતિમાં પણ તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, “તે ચંદ્ર પ્રાપ્ત્ય મન્વન્તિ તાસ્ત્રાં દેવા યથા સોમ રાજામાપ્યાવસ્ત્રાણીયસ્વૈર્યેવમેનાસ્ત્ર મન્વન્તિ (યુ. ૬, ૨, ૧૬) ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થયા પછી તે અન્નરૂપે થાય છે જેવી રીતે ઋત્વિજને ‘તુ’ વૃદ્ધિને પામ, તું ક્ષયને પામ, એમ કહેતાં જો સોમ રાજાનું ભક્ષણ કરે છે, તે જ પ્રમાણે દેવો તેઓનું ત્યાં ભક્ષણ કરે છે ” બીજા બ્યાઘ્ર આદિની માફક દેવો જીવોનું ભક્ષણ કરે છે, તો પછી જીવને ઉપભોગનો સંભવ કેવી રીતે રહે ?

ગુરુ - શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, આત્માનું જ્ઞાન ન હોવાને લીધે જીવનું અન્નરૂપે થવું, એ ગૌણ પક્ષ છે આથી ૪૭ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૭ મું.

જીવનું અનન્ત ગૌણરૂપે.

માર્ક વાનાત્મવિત્ત્યાત્તયાહિ દર્શયતિ ॥૭॥

સૂત્રાર્થ - જીવનું અન્નરૂપે થવું, તે ગૌણપક્ષ છે. આત્માનું જ્ઞાન ન હોવાને લીધે તેમ થાય છે. તે જ પ્રમાણે શ્રુતિ પણ કહે છે. (૭)

ટીકા ગુરુ - મૂળ સૂત્રમાં જે વા શબ્દ આપ્યો છે, તે પૂર્વોક્ત દોષની નિવૃત્તિને માટે આપ્યો છે જીવનું જે અન્નરૂપે નિરૂપણ છે, તે ગૌણ છે, પણ મુખ્ય નથી જો અનન્તરૂપે નિરૂપણ મુખ્યરૂપે હોય તો “स्वर्गकामो यजेत स्वर्गं”ની કામનાવાળાએ ચંદ્ર કરવો જોઈએ ” આ રીતની જે વિધિ-મુખ્ય શ્રુતિ છે, તેને બાધ આપશે જો ચંદ્ર લોકમાં ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓને ઉપભોગ ન હોય તો પછી અધિકારીએ ઇષ્ટિ આદિરૂપ પુષ્કળ મહેનતવાળું કર્મ શા માટે કરવું જોઈએ ? સામાન્ય રીતે અન્નરૂપે પ્રયોજન એ હોય છે, કે જીવને ઉપભોગરૂપે હોય છે, તેને માટે અન્ન શબ્દ વપરાતો જોવામાં આવે છે કાંઈક તરીકે રાજાના અન્નરૂપે વેશ્યો છે, તથા વેશ્યોના અન્નરૂપે પશુઓ છે. માટે જેમ સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર તથા ભૂત્ય આદિવડે મનુષ્યની કામના વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ દેવોને ઉપકાર કરનારા છે. આથી તેઓ દેવોને મુખની પ્રાપ્તિ કરવાવાળા છે. દેવો જેમ આપણે લાડનું ભક્ષણ કરીએ છીએ તેમ, આ જીવોને ખાતા દેવાની વસ્તુ

નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ન હ વે દમા અશ્રન્તિ ન પિવન્વેતદેવામૃતં દદ્ધા ભુષ્યતિ (છાન્ડ. ૩, ૬, ૧) ખરેખર દેવો આ અમૃતનું પાન કરતા નથી, તેમ ભક્ષણ પણ કરતા નથી. તેઓ કેવળ તેનાં દર્શન માત્રવડે જ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોવડે અનુભવ લઈ તૃપ્તિને પામે છે.” આ રીતે શ્રુતિ દેવોના ભક્ષણ-રૂપી વ્યાપારનો નિષેધ કરે છે જેમ રાજાના પર આજીવિકા ચલાવનારા સેવકો રાજાના ઉપલોગને અર્થે હોય છે, તેમ ઇષ્ટિ આદિ કરવાવાળાઓ દેવોને ઉપકાર કરનારા છે. આથી તે જીવો દેવોના ઉપલોગરૂપે કહેવાય છે. આત્મજ્ઞાનથી રહિત પુરૂષો દેવોના ઉપલોચરૂપે છે, આમ નીચલી શ્રુતિ કહે છે. કહ્યું છે કે, “ભવ ચો ઽન્યા દેવતામુપાસ્તે ઽન્યો ઽમાત્રમ્યો ઽહમસ્મીતિ ન સ વેદ યથા પશુરેવ સ દેવાનામ્ (જૂં ૧, ૪, ૧૦) આ રીતે અન્ય દેવરૂપે જે આત્માની ઉપાસના કરે છે, તે આત્માને યોગથી શકતો નથી તથા પશુની માફક તે દેવોના ઉપયોગમાં આવે છે” આત્મજ્ઞાનથી રહિત પુરૂષ આ લોકમાં ઇષ્ટિઆદિ કર્મથી દેવોને ખુશ કરતો છતો જેમ પશુ મનુષ્યના પર ઉપકાર કરે છે, તેમ તે દેવોના પર ઉપકાર કરે છે. વળી અન્ય લોક વિશે દેવોના પર આજીવિકા ચલાવનારા તે થાય છે. આ સમયે નિર્મિત રૂળને તે લોગવે છે તથા પશુની માફક દેવોપર ઉપકાર કરે છે, એમ જિદ્દ થાય છે વળી મૂળ સૂત્રમાં ‘અન્નમપિત્ત્વાત્મા હિ દર્શયતિ આ જે શબ્દો છે, તેની વ્યાખ્યા અન્ય પ્રકારે પણ થઈ શકે છે. જેઓ કેવળ કર્મના કરવાવાળા

છે, ઇષ્ટિઆદિ કરવાવાળા છે, પણ જેઓ જ્ઞાન કર્મરૂપ સમૂહનો અનુભવ કરતા નથી, તેઓ આત્મજ્ઞાનથી રહિત કહેવાય છે. અહીં વિષયને અનુસરી પંચાગિનિ વિધાવડે આત્મવિદ્યા લેવી. ઇષ્ટિઆદિ કરવાવાળાઓને ઉત્પત્તિ ઉપકાર કરનારરૂપે થનાર હોવાથી, અન્નરૂપે થાય છે. કારણ કે પંચાગિનિ વિદ્યાનું જ્ઞાન તેઓને હોતું નથી. આ પ્રમાણે પંચાગિનિ વિદ્યાની પ્રશંસાને લઈ આ કહ્યું છે. વ્યા રથળે પંચાગિનિ વિદ્યાનું વિધાન વધારે યોગ્ય લાગે છે. આગળ પાછળના વચનોથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, પંચાગિનિનું શ્રદ્ધણ અહીં યોગ્ય છે. કારણ કે અન્ય શ્રુતિમાં અંદ્રમંડળવિષે લોગના અસ્તિત્વનું નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે, “સ સોમલોકે વિભૂતિમનુભૂય પુનરાવર્તંતે (પ્રં ૫, ૪) ત્યા સોમ લોકમાં પોતાના મહિમાનો અનુભવ કરી મનુષ્ય લોકમાં પાછો ફરે છે.” આ જ પ્રમાણે અન્ય શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, ‘અષ વે શત પિતૃણા જિત્તલોકોનામાનવાઃ સ દુઃ કર્મદેવાનામાનવો ચે કર્મણા દેવત્વમભિસપદ્યતે (જૂં ૪, ૩, ૩૩) જે પિતૃઓએ શ્રદ્ધારૂપી ક્રિયાવડે પિતૃલોક મેળવ્યો છે, એવા પિતૃઓના આનંદ કરતાં હોમ હવનઆદિ કરવાવડે દેવત્વને પામેલાનો એક આનંદ વધારે છે” આ રીતે ઇષ્ટિઆદિ કરવાવાળા તથા દેવોની સાથે રહેવાવાળાને લોગની પ્રાપ્તિનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે. આ રીતે એમ પ્રતીતિ થાય છે કે, અન્ન લાવવાળું જે વચન છે તે ગૌણ છે તથા ઇષ્ટિ કરવાવાળા જીવોનું ગમન હોય છે.

માટે જળથી સંલગ્ન થયેલ જીવ ગમન કરે છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે. (૭)

શિષ્ય--ધૃષ્ટિ આદિ કરનારા જીવોને સ્વર્ગ જતી વખતે જે કે કર્મ હોય છે, તેથી જળથી સંલગ્ન થયેલો જીવ સ્વર્ગ પ્રતિ ગમન કરે છે, પણ કર્મનો ક્ષય થયા પછી જ્યારે સ્વર્ગમાંથી નીચે ઉતરવું પડે છે ત્યારે કર્મરૂપી જળ કેવી રીતે હોઈ શકે? તેમ જ તે જળ પુરૂષરૂપે કેવી રીતે થઈ શકે?

શુદ્ધ--આથી જ બ્યાસ ભગવાને કહ્યું છે કે, ધૃષ્ટિ આદિ કરેલ કર્મનો ક્ષય થવા પછી કંઈ એક પ્રારબ્ધરૂપ કર્મ બાકી રહેલ હોય છે, તે યુક્ત થયેલો જીવ નીચે ઉતરે છે. શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે, કે જેમ હાદર અદતી વખતે જે ક્રમ હોય છે તેથી ઉલટો ક્રમ ઉતરતી વખતે હોય છે. તેમ આ સ્થળે પણ જાણી લેવું. જેમકે:-

અધિકરણ ૨ જી-સૂત્ર ૮ મું

ઉતરતાં ઉલટો ક્રમ.

જ્ઞાતાત્યયેઽનશયવાન્ન ઇદમ્સ્મૃતિગ્યાં યયે
તમનેવ ચ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ--ધૃષ્ટિ આદિ કરેલા કર્મનો ક્ષય થવે શેષ કર્મવાળો જીવ નીચે ઉતરે છે. શ્રુતિ તથા સ્મૃતિથી એમ સિદ્ધ થય છે કે, જે રીતે તે ગયો હોય છે, તેથી ઉલટી રીતે તે ઉતરે છે (૮)

ટીકા--શિષ્ય--જેઓ ધૃષ્ટિ આદિ કરનારાઓ છે, તેઓ પ્રમ આદિ મર્ગવટે ચલેલો પ્રતિ જાય છે. વળી ત્યાં લોગ લોગ

બ્યા પછી તેઓનું નીચે ઉતરવું થાય છે. આ રીતે શ્રુતિમાં કહ્યું છે. જેમકે,
“તસ્મિન્યાવત્તપાતમુપિત્વાંધતમેવાધવાન. પુનર્નિવર્તન્તે યયેત્તમ્ (છાં ૫, ૧૦, ૫) ત્યાર-
પછી તેઓનાં કર્મની અમર પહોંચે છે તેટલો સમય ત્યાં ચંદ્રમંડળમાં રહ્યા પછી તેઓ નીચે કહેવાયેલ માર્ગે રહીને પાછા આવે છે” આ રીતે કહ્યા પછી કહ્યું છે કે, “વાવદ્રમણીયચરણા વ્રાજ્ઞનાદિયો-
નિમાપયન્તે કપૂયચરણા શાદિયોનિમ્ અર્થ:-
જેનાં કર્મ સારાં હોય છે, તે જલદી કોઈ રમણીય યોગિને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે બ્રાહ્મણ્યોગિ; પણ જેનું વર્તન દુરાચારી હોય છે તે આન આદિ અધમ યોગિને પ્રાપ્ત થાય છે.” હવે આ સ્થળે મને શંકા થાય છે કે, જેણે મર્વ કર્મો લોગબ્યાં છે તેઓ નીચે ઉતરે છે ત્યારે શુ કંઈપણ કર્મ બાકી રહેતાં નથી કે કંઈએક રહે છે? મારૂ માનવું તો એમ છે કે, જ્યારે કંઈપણ કર્મનો અંશ બાકી રહેતો નથી ત્યારે અધપતન થાય છે કારણ કે શ્રુતિમાં આ રીતનું વિશેષણ છે કે, ત્યાં સૂધી કર્મની અમર પહોંચે છે, ત્યાં સૂધી પતન હોતું નથી અહીં સંપાત શબ્દવટે કર્મો-
શય લેવો યોગ્ય છે. કારણકે આ લોકમાંથી ફળના ઉપલોગ માટે સ્વગલોક પ્રતિ જીવ પડે છે અર્થાત્ જાય છે. ખીજું ત્યાં સૂધી કર્મોની અસંગ પહોંચે છે ત્યાં સૂધી રહે છે, આનો અર્થ એ છે કે, કરેલ અખિલ કર્મનો જીવ લોગપટો કરે છે. કારણકે અન્ય શ્રુતિમાં આ રીતનો અર્થ નેવામાં આવે છે. જેમકે, “તિર્થો યદા તય-

યેવેતિ (યૃ૦ ૬, ૨, ૧૬) જ્યારે કર્મના ફળની સમાપ્તિ થાય છે.” જ્યાં સુધી આ લોકમા લોગવવા યોગ્ય કર્મ હોય છે ત્યાં સુધી લોગવે છે, આમ કલ્પના થઈ શકે પણ પાછી મને શંકા એ થય છે કે, તે રીતની કલ્પના થઈ શકે એમ નથી. કારણ કે અન્ય શ્રુતિમાં “જે કાંઈ” આ રીતના શબ્દનું સૂચન કરેલ છે. જેમકે, “પ્રાપ્યાન્ત કર્મણસ્તત્ય યત્તિચેહ કલોલયમ્. તત્ત્વા-લ્લોકાત્પુનરત્તિસ્મૈ લોગાય કર્મણે (યૃ૦ ૪, ૪ ૬) અર્થ:-જે જે કર્મ તે કરે છે, તેના પરિણામને પામી આ લોકમાંથી જઈ ફરી પોતાના કર્મને લીધે આ લોક વિશે આવે છે.” આ શ્રુતિમાં ‘જે કાંઈ’ આ રીતનું જે સામાન્ય નિરૂપણ છે, તેવડે સર્વ કરેલાં કર્મનો ફાય થાય છે, એમ સૂચ્યું છે. ત્યારે શું જે કર્મનાં ફળ ઉપલોગ કરવા તૈયાર નથી થયાં, તે કર્મ શું ફળ આપવા તૈયાર થશે? કારણ કે મરણ પહેલાં જ જે જીવ આરભેલ ફળવાળા કર્મવડે જકડાયેલો છે, તેવા જીવને અપરિપકવ ફળવાળા કર્મનો લોગવટો હેવો અયોગ્ય છે. વળી આ રીતે જે કંઈ ફળ અપરિપકવ હોય છે, તે સર્વ ફળનો પરિપાક થાય છે. કારણ કે નિમિત્ત એક હેય તથા નૈમિત્તિક વસ્તુ લિન્ન હોય, એ બનવું અશક્ય છે. સરખી રીતે દીવાનો પ્રકાશ ઘટ તથા પટપર પડવા છતાં એક માલમ મડે તથા બીજો ન માલમ પડે, એ બનવું તદ્દન અયોગ્ય છે. માટે હું તો એમ માનું છું કે, કંઈપણ કર્મના શેષથી રહિત થયેલા જીવનું અધોગમન થાય છે.

શુરુ.-આના સંબંધમાં હું કહું તે સાંભળ જે કે કર્મનો ફાય થાય છે, છતાં પ્રારબ્ધ શેષ રહેલ હોય છે. જેમ સૂર્યના-રચણનાં કિરણથી હિમ તથા કરાં પીગળી જાય છે, તેમ જ અગ્નિની આંચ લાગવાથી જેમ વીના કઠણપણનો નાશ થાય છે, તેમ, જ્યારે જે કર્મના સમૂહવડે જીવ અંદ્રલોક પ્રતિ ફળના ઉપલોગ માટે જાય છે તથા જ્યારે ઉપલોગવડે તે કર્મનો ફાય થાય છે ત્યારે જીવોને જળ-યુક્ત જે શરીરનો ઉપલોગ માટે આરંભ થયેલો હોય છે, તે જળવાળું શરીર ઉપલોગનો ફાય જેવાથી ઉત્પન્ન થયેલ શોકાગ્નિ લાગવાથી પીગળી જાય છે. ત્યાર પછી કર્મનો નાશ થવે અર્થાત્ કરેલ ઇષ્ટિ આદિ કર્મના ફળનો ઉપલોગવડે ફાય થવા પછી, પ્રારબ્ધ શેષ સહિત જ જીવોનો અધઃપાત થાય છે.

શિષ્ય:-કેવા પ્રમાણથી આપ એમ કહો છો કે, તેઓનો અધઃપાત થાય છે?

શુરુ.-શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના પ્રમાણથી આ સિદ્ધ છે શ્રુતિમાં ખુદ્દલું કહ્યું છે કે, પ્રારબ્ધ શેષવાળા જીવનું નીચે ઉતરવું થાય છે. જેમકે, ‘તથ દ્વ રમણીયચરણા અભ્યાસોહ યતે રમણીયા યોનિમાપચેરન્નાહ્યયોનિ વા ક્ષત્રિયયોનિ વા વૈદ્યયોનિ વાય ય દ્વ કપૂય-ચરણા અભ્યાસોહ યતે કપૂયા યોનિમાપચેરન્નાહ્યયોનિ વા સૂર્યયોનિ વા ચાન્દ્રયોનિ વા (છાં૦ ૫, ૧૦, ૭) આમાંથી જેનું વર્તન માફ હોય છે તે જલદી કોઈ રમણીય યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે બ્રહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈદ્ય. તેમ જેનું વર્તન દુસચારી હોય છે, તે કોઈ

અધમ યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે જેગકે
ધ્યાન, શુકર કે આંડાલની યોનિને પામે
છે.” આ શ્રુતિમાં જે ચરણ શબ્દ આપ્યો
છે તેવડે કર્મના સમૂહને લેવો. આ મળ્યાથી
વિવરણ આગળ ઉપર આવશે. આ રીતનો
નિયમ છે કે, જન્મવડે દરેક પ્રાણીમાં
ઉત્કૃષ્ટ કે નિકૃષ્ટરૂપી ઉપલોગ વિલક્ષ્ય
થયલો હોય છે. વળી અકસ્માત્ રીતે આ
રીતના ઉપલોગનો સંભવ નહિ હોવાથી
પ્રારબ્ધ શેષનું અસ્તિત્વ હોય છે, એમ
જણાય છે. સારાં અથવા નરમાં કર્મ અદતી
તથા પડતીના હેતુરૂપે છે. આમાન્ય રીતે
આ વાત શાસ્ત્રવડે સિદ્ધ થાય છે. સ્મૃ-
તિમાં કહ્યું છે કે, “વર્ણા આશ્રમાશ્વક્રમેનિષ્ઠાઃ
પ્રેત્ય કર્મકલ્પનમુપયન્તત્તો લોપેન ત્રિશિષ્ટદેશજ્ઞાતિ
ક્ષલ્પવાપુઃ ક્ષુતરૂપિત્તમ્ભગમેષલો જન્મ પ્રતિ-
પચન્તે અર્થઃ—વર્ણ તથા આશ્રમવાળા,
પોતાના કર્મમાં નિષ્ઠ હોવો, મરણ પછી
કર્મના ફળનો અનુભવ કરે છે. આ અનુ-
ભવ કર્યા પછી ગેપ રહેલ કર્મવડે કોઈ
એક સારો દેશ, જાતિ, કુળ, રૂપ, આયુષ્ય,
જ્ઞાન, આચાર, વિદ્યા, સુખ તથા બુદ્ધિ
શુક્ત થઈ જન્મને પામે છે.” આ રીતે
પ્રારબ્ધ શેષવાળાનું કેવી રીતે નીચે ઉત-
રવું થાય છે, તે દર્શાવ્યું છે.”

શિષ્યઃ—આ રથને અનુસર્ય અર્થાત્
પ્રારબ્ધ દોષવડે શુ ચલેણ કન્વુ ?

શુરુ—આના સંબંધમાં કેટલાક એમ
કહે છે કે, સ્વર્ગને માટે કરવામાં આવેલ
કર્મના ફળનો લોગવટો થયા પછી જે
કોઈ શેષ રહેલ હોય છે, તેનું નામ
અનુશય અથવા પ્રારબ્ધશેષ છે. જેમ

કોઈ વ સજામા તેલ ઘડ્યું હોય, તે કાઢી
લાઈ પછી તેમા ચીંજણ પણું રહે છે, તે
પ્રમાણેનું પ્રારબ્ધશેષ છે.

શિષ્યઃ—કોઈ પણ લોગવેલ ફળનો
અવશેષ ગહેલો નથી હોતો, જેથી અદ્યના
કાર્યનો વિરોધ આવી પડે છે.

શુરુઃ—આ દોષ નથી. એમ એમ
માનીએ છીએ કે, કર્મનું સંપૂર્ણ ફળ
લોગવાયનું નથી હોતું.

શિષ્યઃ—સંપૂર્ણ કર્મના ફળને લોગ-
વવા માટે તે જીવની ચંદ્રલોકમા સ્થિતિ
થાય છે, તો પછી શેષ ક્યાથી રહ્યું ?

શુરુઃ—તારું કહેવું ઠીક છે, પણ કંઈ
એક થોડું કર્મ બાકી રહેલ હોય છે, તે
મમયે લ્યા રહી ચકાતું નથી. જેમકે,
કોઈ એક સેવક સર્વ સેવાનાં સાધનોને
લઈ નબના દરબારમાં જાય. ત્યાં લાંબો
સમય રહેવા પછી તેનાં અનેક સાધ-
નોનો નાશ થઈ જાય, પણ કેવળ છત્ર
તથા પાદુકા આદિ જ બાકી રહે. આ
સમયે તે રાજદરબારમાં રહેવા શક્તિમાન
થતો નથી. આ જ પ્રમાણે પ્રારબ્ધ શેષ-
વાળો અનુશય પણ ચંદ્રલોકમાં સ્થિતિ
કરવા શક્તિમાન નથી.

શિષ્ય—આ પણ અચુકન હોય, એમ
લાગે છે. સ્વર્ગને માટે કરવામા આવેલ
‘કર્મનું’ ફળ લોગવ્યા પછી શેષ વૃત્તિ
રહેવી, એ ચેત્ય લાગતું નથી. કાર્યનો
વિરોધ છે, માટે આમ કહ્યું છે.

શુરુ—આ પણ અચુકન લાગે છે.
સ્વર્ગરૂપ ફળવાળાને અગિય કર્મ લોગ-

વાય છે, એમ જાની ગ-શે નહિ આ
આ અચુક છે. સ્વર્ગને માટે કરાયલું
કર્મ સ્વર્ગમાં રહેલાને જ અગિલ સ્વર્ગનું
ફળ ઉત્પન્ન કરતું નથી. પણ સ્વર્ગની
બ્રહ્મ થયલાને પણ કંઈએક ફળનો હેશ
ઉત્પન્ન કરે છે. શાબ્દી પ્રભાવાળાની આ
રીતની કલ્પના યોગ્ય નથી. તેલવાળા
પાત્રમાં તો તેલનું જગ પણ શેષપણું
રહેલ જોવામાં આવે છે, તેથી તેમ કહેવું
યોગ્ય છે. તે જ પ્રમાણે સેવકની સેવા-
સામગ્રી થોડી રહેલી છે, એમ જોવામાં
આવે છે. પણ આ સ્થળે તે રીતની કલ્પના
કરવી યોગ્ય નથી. કારણકે સ્વર્ગરૂપ ફળને
આપવાવાળા કર્મની શેષતા જોવામાં
આવતી નથી. તેમ થાય તો પછી જે
શાસ્ત્ર કર્મનું ફળ સ્વર્ગ જ કહે છે, તેમાં
વિરોધ આવશે. આ બાબત અવશ્ય
એમ જાણવી જોઈએ કે, સ્વર્ગરૂપી ફળ-
વાળા ઇષ્ટિ આદિ કર્મનું પાત્રમાં રહેલ
તેલની માત્રા એક દેશમાં જે અસ્તિત્વ
તે અનુશય-પ્રારબ્ધ શેષરૂપે છે, એ કહેવું
યોગ્ય નથી. કારણ કે જ્યારે ઇષ્ટિઆદિ
રૂપ જે સુકૃત કર્મથી સ્વર્ગનો અનુભવ
કર્યો, તેનો કંઈએક ભાગ જે બાકી રહે
તે અનુશયરૂપે છે, એમ કલ્પના કરીએ તો
જેટલો સુકૃતવાળો ભાગ છે, તેટલો જ
અનુશયરૂપે થાય. પણ દુષ્કૃત ભાગ
તેમ થાય નહિ. વળી તેમ માનવાથી
અનુશયતા વિભાગને દશોવનારી શ્રુતિમાં
બાધ આવશે. કહ્યું છે કે, “તથ દહ રમ-
નીયવરણા મય દહ કપ્પવરણાઃ (છાં ૫, ૧૦, ૭)
જેઓ આ લોકમાં મારા વર્તનવાળા છે

તેમ જ જેઓ નહિ રાં કર્મ કરનાર છે.”
મટે સ્વર્ગ લોકને માટે કરાયલા કર્મનો
ભેગવટો થાય છે, પણ જે કર્મનું ફળ
આ લોકમાં જ ભોગવવાનું બાકી રહેલ
છે, તે કર્મ અનુશયરૂપે કહેવાય છે તથા
તેવા કર્મવાળાનું ઉત્તરણ આ લોકવિશે
થાય છે. વળી જે કંઈ કર્મ કરેલાં હોય
છે, તેના ભોગવટા પછી અર્થાત્ અગિલ
કરેલ કર્મના ફળનો ઉપભોગ થયા પછી
અર્થાત્ ફળના છેવટને પામી જીવ અનુ-
શયથી રહિત થઈ નીચે ઉતરે છે, એમ
જે કહેવું છે તે અચુક છે. કારણ કે
એમ મિદ્ધ થયું છે કે, અનુશયનું
અસ્તિત્વ છે. આથી મિદ્ધ એમ થાય
છે કે, આ લોકને વિશે કરેલ સ્વર્ગ
લોકની પ્રાપ્તિના ફળવાળાં કર્મનો ઉપ-
ભોગ કર્યો પછી તે સ્વર્ગ સંબંધીનાં
કર્મનો જ નાશ થાય છે. ખીણું એમ
કહ્યું છે કે, મરણ થવા પછી અપરિપકવ
ફળવાળું અગિલ કર્મ પ્રકટ થાય છે.
તેમાંથી કંઈએક કર્મવડે સ્વર્ગ લોકમાં
ફળનો ભોગવટો થાય છે તથા કંઈએક
કર્મ આ મૃત્યુ લોકમાં ભોગવવાનાં બાકી
રહે છે, એમ કર્મનો વિભાગ માનવો
જોઈએ છે. આમ કહેવાનું કારણ એ છે,
અનુશયનું અસ્તિત્વ શ્રુતિએ પ્રતિપાદન
કર્યું છે. પણ હું જ તને પૂછું છું કે,
કયા કારણને લઈ મરણ અપરિપકવ
ફળવાળા કર્મના પરિપાકને ઉત્પન્ન કરે
છે, તે મને તું કહે.

શિષ્ય:-પરિપકવ ફળવાળા કર્મનો
વ્યાપાર જ્યારે અટકી પડે છે ત્યારે

જે કર્મનાં ફળ વિરુદ્ધ છે તે સર્વ કર્મના ફળનો ઉપભોગ એકી વખતે થવો અશક્ય છે તથા તેમ હોવાથી બળવાન કર્મભંગ્યાપાર દુબળા કર્મના વ્યાપારને અટકાવે છે, એમ કહેવું પણ અયોગ્ય થશે. અપરિપક્વ ફળવાળા કર્મવટે અન્ય જાતિની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા તેમાં ઉપભોગ કરવા યોગ્ય ફળવાળાં અનેક કર્મ હોય છે. આ અનેક કર્મની પ્રાપ્તિ એક જ મરણ સમયે થતી હોય તો એક જાતિની ઉત્પત્તિ થાય છે. પણ આમ માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે નિર્મિત થયેલાં દરેક ફળોમાં વિરોધતા હોય છે. કંઈએક કર્મનો મરણ સમયે પરિપાક થાય છે અને કંઈએક કર્મનો નાશ થાય છે, આ પ્રમાણે કહેવું શક્ય નથી. કારણ કર્મનું ફળ જે નિશ્ચિત જ હોય છે, તેના સંબંધમાં વિરોધ આવશે. ખરેખર પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ સાધન વિના કર્મનો ઉચ્છેદ કદી પણ થતો નથી. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, વિરુદ્ધ કર્મથી રોગાયલા અન્ય કર્મની સ્થિતિ લાગા સમય સૂધી હોય છે જેમકે, “કદાચિત્ સુકૃત કર્મ કૂટસ્થમિદં તિષ્ઠતિ । મગ્ગમાનસ્ય સસારે યાવદ્દુઃખાદિમુચ્યતે અર્થઃ-સંસારમાં મગ્ન થયેલા જીવ જ્યાં સૂધી દુઃખમાંથી મુક્ત થતો નથી ત્યાં સૂધી ફેટલીકવાર સારું કર્મ અળગું રહે છે.” જે અપરિપક્વ ફળવાળું અણિલ કર્મ એક જ મરણમાં અલિવ્યક્ત થાય તથા તેથી એક જ જાતિ ઉત્પન્ન થાય તો પછી સ્વર્ગ, નરક તથા પશુ પક્ષી આદિ યોનિમાં દિવન થ-

વાનો અભાવ થવાથી, ધર્મ કે અધર્મનો અભાવ થશે. વળી ધર્માધર્મરૂપ નિમિત્તનો અભાવ થવાથી એક જાતિ જનવા પછી અન્ય જાતિનો ઉદ્ભવ થશે નહિ. વળી તેમ થવાથી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, પ્રજાહત્યાદિ એકેક કર્મને લીધે અનેક જન્મનો સંભવ હોય છે, તેના સંબંધમાં વિરોધ આવશે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, ધર્મ તથા અધર્મને લઈ સ્વરૂપ, ફળ તથા સાધન આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ શાસ્ત્રમાં ધર્મ તથા અધર્મને કારણરૂપે માન્યા છે, તેને મૂકી દઇ અન્ય કારણ માનવું યોગ્ય નથી. વૃદ્ધિ આદિ આણુવા, કરવામાં આવતાં કર્મનું ફળ આ લોકને વિશે જ તરત જોવામાં આવે છે, માટે મરણ એ આ કર્મના ઉપભોગરૂપ છે, એમ સંભરી શક્યો નહિ. માટે મરણ એ કર્મના ઉપભોગ માટે છે, એમ માનવું જોઈએ. વળી દીવાનું જે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે, તે પણ કર્મની સત્તાને લઈને છે. જેમ સ્ફૂટ વસ્તુ દીવાની સંનિધિમાં જણાઈ શકે છે. પણ સૂક્ષ્મ વસ્ત

શિષ્ય:-કર્મના જગ્યાએ ગેપન હેય છે, તો પછી કેાકનો પણ મોક્ષ થવો નોઈએ નહિ.

ગુરુ:-આ તારી શંકા ચોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે, સમ્યક્ પ્રકારે ગાત્રમાનુ જનન થનારો કમનો ક્ષય થાય છે. માટે એ સિદ્ધ થાય છે કે, અનુશયવાળા અર્થાત્ કર્મના શેષ-વાળાનું જ નીચે ઉતરવું થાય છે. વળી તેઓ નીચે ઉતરે છે ત્યારે જે રીતે તેઓ ઉપર ચઢેલા હોય છે તે જ ક્રમે ઉતરતા નથી, પણ તેથી ઉલટી રીતે ઉતરે છે એવું જ નો અર્થ એ છે કે, જે માર્ગવડે તેઓ ઉપર ચઢેલા હોય છે તેથી જાણે અર્થાત્ ઉલટી રીતે તેઓ ઉતરે છે. અર્થાત્ ઉતરતી વખતે પિતૃયાન માર્ગમાં ભૂમ તથા આકાશનું જે નિરૂપણ કર્યું છે, તેવડે તેઓ ઉતરે છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જેમ સ્વર્ગપ્રતિ ગમન કરે છે તે પ્રમાણે અવરોહણ થાય છે. વળી સત્રીનું નિરૂપણ કર્યું નથી. પણ અભ્ર આદિનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, ઉલટી રીતે અવરોહણ થાય છે. (૮)

શિષ્ય:-જેનાં આચરણ સારાં હોય તેનો જન્મ સારે ઠેકાણે થાય, પણ આચરણશીલ પુરૂષ કદી અનુશયવાળો, અર્થાત્ શેષકર્મવાળો કલંકાય નહિ. માટે તે અબધમાં અ પ શું કહે છે ?

ગુરુ:-આના નિર્ણયમાં કાષ્ઠા જિનિ નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, આચરણશીલ, અનુશયના અર્થમાં જ છે. આજ હેતુને લઈ શ્રી વ્યાસ ભગવાને કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨ જ્ઞ-સૂત્ર ૯ મું.
કાષ્ઠાજિનિનો મત.

ચરણાદિતિ ચેન્દ્રોપલગ્નણાર્થેતિ કાર્ણા
જિનિ: ॥ ૧ ॥

સત્રાર્થ:-આચરણથી શેષ કર્મવાળો અર્થ નિદ્ધ થતો નથી. આ દોષ નથી. કારણ કે કાષ્ઠાજિનિ નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, આચરણ સંબંધી શ્રુતિ શેષ કર્મના અર્થમાં જ છે. (૯)

ટીકા:-શિષ્ય:-આ સ્થળે મને શંકા થાય છે. શેષકર્મના અસ્તિત્વના પ્રતિપાદન સંબંધી આપે જે શ્રુતિનું ઉદાહરણ આપ્યું, તે આચરણના સંબંધમાં છે. જેમકે, “તથા હ્રદ રમણીયચરણા: (છાં ૫, ૧૦, ૭) જેઓ પુણ્ય કર્મ કરવાવાળા છે.” આ શ્રુતિમાં એમ દર્શાવ્યું છે કે, આચરણવડે ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ શેષકર્મને લઈ ઉત્પત્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. આચરણ ભિન્ન છે તેમજ શેષ કર્મ ભિન્ન છે. ચરણનો અર્થ ચરિત્ર, આચાર અથવા તો શીલ થાય છે. તેમ અનુશયનો અર્થ લોગવેલ ક્રમવાળા કર્મથી ભિન્ન કર્મ થાય છે. વળી શ્રુતિમાં પણ કર્મ તથા આચરણમાં ભિન્નતા દર્શાવે છે. જેમકે, “યથાકારી યથાચારી તથા ભવતિ (ખું ૪, ૪, ૫) યાન્વન્વદાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ નો દત્તગણિ યાન્વન્વત્કામ સુચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્વાનિ (તિં ૧, ૧૧, ૨) જે જે પ્રકારનાં કર્મ તથા આચાર હોય છે, તેને અનુસરી તે થાય છે. જે જે કાર્યો નિંદાથી રહિત છે તે તે તું કર, પણ બીજાં કર્મોનું

અનુષ્ઠાન તુ મા કર અમાન આર્થાત્
ગુરુનાં શ્રેષ્ઠ આચરણોને તારે અનુસંગવા
જોઈએ.” માટે અચરણથી ઉત્પત્તિનો
પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ શેષ કર્મની
સિદ્ધિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી.

ગુરુ:-આ દોષ નથી કાળું કે કર્મ-
શેષના સૂચનને માટે જ શ્રુતિમાં આચ-
રણનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ રીતનો
કામ્યોજિનિ નામના આશ્ચર્યનો મત
છે. (૯)

શિષ્ય:-જો શીલ તથા કર્મને એક
ગણુશો તો પછી શીલને અનર્થતા અ-
ર્થાત્ નિષ્પ્રયોજનતા પ્રાપ્ત થશે. માટે
તેનું કેમ ?

ગુરુ:-કર્મને શીલની અપેક્ષા રહે
છે. કારણ કે આચરણ સારા હોય તો જ
સારાં કર્મ કરવાની ઇચ્છા થાય છે.
આ જ કારણથી ૧૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,
અધિકરણ રણુ-સૂત્ર ૧૦મું.

શીલની આવશ્યકતા

માનર્યક્યમિતિ ચેન્ન તદપેક્ષત્વાત્ ॥૧૦॥
સૂત્રાર્થ-શીલનું, જે કર્મ તથા શીલને
એક ગણુશો તો, નિષ્પ્રયોજનપણું થશે.
આમ માનવું અયુક્ત છે કારણ કે કર્મને
આચરણની આવશ્યકતા છે. (૧૦)

ટીકા:-શિષ્ય-આચરણ શબ્દવડે
શ્રુતિમાં દર્શાવેલ શીલ શબ્દને ત્યાગ કરી
લાક્ષણિક કર્મ શેષની પ્રતીતિ કેવી રીતે
યથ શકે? શ્રુતિમાં જે શીલ શબ્દનું નિરૂ-
પણ કર્યું છે, તે શાસ્ત્રમાં કદા પ્રમાણેનું
હોય કે શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેલું હોય,

તેમજ સાડું હેય કે નગ્નું હોય, તે
પ્રમાણે મારી કે નરસી ઉત્પત્તિરૂપ ફળ
શીલનું થવું જ જોઈએ કઈપણ ફળ
શીલનું થાય છે, એમ અવશ્ય સ્વીકાર-
વું જ જોઈએ એમ જો ન હેય તો શીલની
આવશ્યકતા રહેશે નહિ.

ગુરુ:-આ દોષ નથી તારું માનવું
જોડું છે.

શિષ્ય:-માડું માનવું કેમ જોડું છે.
આપ મને સમજાવું પાડશે ?

ગુરુ:-જે કઈ કર્મ કરવામાં આવે
છે તેને શીલની આવશ્યકતા છે. ઇદ્રિ-
આદિ જે કર્મનો સમુદય છે, તે આ-
ચરણને અધીન છે. જે કોઈ સદાચારથી
રહિત હેય તે અધિક ની થઈ શકે નહિ.
સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, ‘જાવાહીન જ પુનન્તિ
વેદા અર્થ-આચારથી જે રહિત છે, તેને
વેદો પણ પવિત્ર કરી શકતા નથી.” ગુરુ-
પર્ગપણામાં પણ આચારની આવશ્યકતા
નથી, એમ નથી. ઇદ્રિ આદિ કર્મ મનુ-
દાયના ફળોનો ત્યારે પરિપાક થાય છે
ત્યારે કર્મને અધીન એવા સદાચાર પણ
કઈ એક કર્મવિશેષની ઉત્પત્તિ કરશે જ.
શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં પ્રમિદ્ધ છે કે, કર્મ
નર્વ પ્રકારના અર્થને કળવ વળું છે. માટે
કામ્યોજિનો મત એમ છે કે, આચર-
ણ વળું કર્મ, પ્રારબ્ધ શેષરૂપે યથ, જન-
મ પ્રાપ્તમાં કરણરૂપે છે. જ્યારે કર્મનો
સંભવ છે તો પગી શીલવડે જન પ્રાપ્ત
કહેવી ચેત્ય નથી. જે મનુષ્ય પગવડે
હોડી શકે છે, તે જનુવડે હોડવાને ચેત્ય
નથી. (૧૦)

શિષ્ય:-આચાર્યનો અર્થ શું થાય છે?

શુર:-બ્રાહ્મરિ નામના મુનિનો મત એવો છે કે, આચરણ એટલે સારાં તથા નરસાં કર્મ થાય છે. તે જ હેતુને લઈ શ્રી વ્યાસ ભગવાને ૧૧ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ રત્ન-સૂત્ર ૧૧ મું.

બ્રાહ્મરિનો મત.

સુકૃતકુપ્લવેતિ પ્યેતિ તુ વાઙ્મનિ ॥૧૧॥

સૂત્રાર્થ:-આચરણ શબ્દનો અર્થ ભ્રાટું તથા નકાટું કર્મ થાય છે, એમ બ્રાહ્મરિ નામના આચાર્યનો મત છે. (૧૧)

ટીકા:-શુર:-બ્રાહ્મરિ નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, આચરણ શબ્દવડે સત્કર્મ તથા દુષ્કર્મ થાય છે. આચરણ, અનુષ્ઠાન તથા કર્મ આ ત્રણ પર્યાય શબ્દો છે. તે જ પ્રમાણે ચર ધાતુનો પ્રયોગ સામાન્ય રીતે કર્મને વિશે જોવામાં આવે છે. જે કોઈ ઇષ્ટિ આદિ પુણ્ય કર્મ કરે છે, તેના સંબંધમાં લોક એમ કહે છે કે, આ મહાત્મા ધર્મનું આચરણ કરે છે આચાર્યનો અર્થ ધર્મવિશેષ છે. બ્રાહ્મણ તથા પરિત્રાજકની વચ્ચે જેટલો તફાવત છે, તેટલો કર્મ તથા આચરણમાં ભેદ રહેલ છે. માત્ર એ છે કે, જેનાં આચરણ સારાં હોય છે, તે સારા કર્મવાળો કહેવાય છે તથા જેના આચરણ નફારાં હોય છે, તે નિંદિત કર્મવાળો કહેવાય છે. (૧૧)

શુર:-ઇષ્ટિ આદિ જે કરનાગ હોય છે, તેઓ જ ચંદ્રમંડળમાં જઈ શકે છે. ખીન કોઈની ચંદ્રમંડળપ્રતિ ગતિ નથી હોતી.

શિષ્ય:-તેમ નથી. ઇષ્ટિ આદિ નહિ કરનારા મનુષ્યોનું ગમન પણ ચંદ્રમંડળ-વિશે હોય છે.

શુર:-તેમ કયા પ્રમાણવડે તું કહે છે?

શિષ્ય:-શ્રુતિના પ્રમાણવડે તેમ સિદ્ધ થાય છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૩ ભુ-સૂત્ર ૧૨ મું.

ઇષ્ટિ ન કરનારનું ગમન.

અનિષ્ટાદિકારિણામપિ ચ ક્ષુત્તમ ॥૧૨॥

સૂત્રાર્થ:-ઇષ્ટિ આદિ નહિ કરનારા મનુષ્યોની ગતિ પણ ચંદ્રમંડળવિશે જોવામાં આવે છે, એમ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. (૧૨)

ટીકા:-શુર:-પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે, જે ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ છે, તે જ ચંદ્રલોક પ્રતિ જાય છે.

શિષ્ય:-હવે ભ્રાટું આપને પૂછવું એમ છે કે, જેઓ ઇષ્ટિ આદિ નથી કરતા, તે ચંદ્રલોકમાં જાય છે કે નથી જતા? ભ્રાટું માનવું તો એમ છે કે, ઇષ્ટિ આદિ કરવાવાળા જ ચંદ્રમંડળપ્રતિ જાય છે, એમ નથી.

શુર:-તેમ કહેવાનું કાંઈ પ્રમાણ?

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ઇષ્ટિ આદિ નહિ કરવાવાળાની ગતિ પણ ચંદ્રમંડળ-વિશે છે. કાણ કે, કૌપીતકિ નામના ઉપનિષદમાં સામાન્ય રીતે કહ્યું છે કે, 'યે ચે ચામ્યાનિત્યયન્તિ ચન્દ્રમસમેવ તે સર્વે ગન્તિ' (કૌ. ૧, ૨) જે કોઈ આ લોકમાંથી પ્રયાણ કરે છે, તે મર્વે ચંદ્રમાં

જાય છે.” ફરી જન્મવાવાળાઓનો દેહ-
રંભ પણ ચંદ્ર પ્રાપ્તિ વિના સંભવી શકતો
નથી. કારણ કે “પાંચમી આહુતિમાં”
એમ આહુતિની સંખ્યાનો નિયમ છે.
તેટલા માટે સર્વે ચંદ્રમાં જવા ભેઈએ.
ઇષ્ટિ આદિ નહિ કરનારા તેમજ કરનારા
બેઉની ગતિ એક સરખી થાય, એ અયો-
ગ્ય છે.

શુરુ:-આમ કહેલું યુક્ત નથી. કારણ
કે અન્યને ચંદ્રમંડળવિશે ભોગનો
અભાવ છે. (૧૨)

શિષ્ય:-જ્યારે તેઓને સ્વર્ગમાં ભો-
ગનો અભાવ છે, ત્યારે તેઓને પોતાનાં
હૃદયોને લીધે શું થાય છે ?

શુરુ:-ઇષ્ટિ આદિ નહિ કરનારા યમના
સ્થાનમાં પોતાનાં નહારાં કર્મને યોગ્ય
હુઃખને ભોગવે છે. પછી તેઓ કાં તો
ઉર્વલોક પ્રતિ જાય છે અથવા કર્માતુસારે
અધોલોક પ્રતિ જાય છે. આ જ કારણથી
૧૩ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૩૦—સૂત્ર ૧૩ મું.

ઇષ્ટિ ન કરનારાની ગતિ.

સંયમને ત્વનુભૂયેતરેવામારોહાવરોહૌ

તદ્ગતિદર્શનાત્ ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઇષ્ટિ આદિ નહિ કરનારાઓ
યમની સંયમની નામની નગરીમાં પોતા-
ના હૃદયને યોગ્ય હુઃખનો અનુભવ કરે
છે. ત્યારપછી તેઓ ઉપર ચડે છે અથવા
તો નીચે ઉતરે છે. આ રીતની તેઓની
ગતિ છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. (૧૩)

ટીકા:-શુરુ:-મૂળ સૂત્રમાં જે તુ
શબ્દ આપ્યો છે, તે પૂર્વ પક્ષનું ખંડન
કરવા માટે આપ્યો છે. પુણ્યશાળી તેમજ
પાપી અઘળાઓ ચંદ્રલોક પ્રતિ જાય છે,
એમ નથી.

શિષ્ય:-એમ કેમ કહ્યો છે ?

શુરુ:-ચંદ્રમંડળમાં જવાનું થાય
તો ભોગને અર્થે જ હોવું ભેઈએ. પ્રયો-
જન વિના સ્વર્ગપ્રતિ જવાનું હોઈ શકે
નહિ અથવા પાછા ઉતરવા માટે સ્વર્ગ-
પ્રતિ ગમન છે, એમ હોઈ શકે નહિ.
દાખલા તરીકે એક મનુષ્ય વૃક્ષપર ચઢે
છે. આ મનુષ્ય તે ઝાડપર કાં તો ફૂલ
લેવા ચઢે છે અથવા ફળ લેવા ચઢે છે.
તે કોઈ ઝાડપર પ્રયોજન વિના ચઢતો
નથી, તેમ પડવા માટે કાંઈ ચઢતો નથી.
જે લોકો ઇષ્ટિ આદિ નથી કરનારા, તેઓને
ચંદ્રમંડળમાં કોઈ રીતનો ભોગ હોતો
નથી, એમ પૂર્વમાં કહેલું છે. માટે
ઇષ્ટિ કરવાવાળા જ ચંદ્રલોકમાં
જાય છે, પણ બીજાઓ જતા નથી. ઇષ્ટિ
નહિ કરનારા સંયમન નામના યમને ઘેર
જાય છે. ત્યાં પોતાનાં નહારાં કર્મને યોગ્ય
યમચાતના ભોગવે છે; તથા ફરી આ
લોકપ્રતિ પડે છે. આ રીતનું તેઓનું
ચડવું તથા ઉતરવું છે.

શિષ્ય:-આમ આપ કેવી રીતે
માનો છો ?

શુરુ:-આ રીતની ગતિ શ્રુતિમાં દર્શાવી
છે. ઇષ્ટિ નહિ કરનારાઓ જેઓ ગમન કરે
છે, તેઓના સંબંધમાં યમે કહેલ નીચે
પ્રમાણેની શ્રુતિ છે, જે શ્રુતિ એમ દર્શાવે

છે કે, આ હુકમ કરનારાઓ યમને અધીન હોય છે. જેમકે કહ્યું છે કે, “ન સાપાયઃ પ્રતિભાક્તિ ચાલ પ્રમાચ્યન્ત વિતમોદેન મૂઢમ્ । ઇમ લોકો નાસ્તિ પર ઇતિ માની પુનઃ પુનઃ વંદમાપયતે મે (કં ૨, ૬) વિત્તના મોહ વડે મૂઢ તથા પ્રમાદવાળા બાળકને (અ-વિવેકીને) પરલોક સંપાદન કરવાનો માર્ગ નેણાયલો હોતો નથી. આ જ લોક અ-સ્તિત્વમાં છે તથા અન્ય નથી, આમ માનનારો વારંવાર મારે વશ થાય છે.” વળી કહ્યું છે કે “વૈવસ્વત સ્થાવર જનાનામ્ (જહ્ સં ૦ ૧૦, ૧૪, ૧) યમ, જે મનુષ્યોના આશ્રયરૂપ છે.” આ રીતનાં અનેક વચનો છે કે જેમાં દર્શાવ્યું છે કે, મનુષ્યો યમને અધીન છે (૧૩)

શિષ્ય:-મનુષ્ય યમને અધીન છે, એના સંબંધમાં બીજે કશે કંઈ કહ્યું છે ?

શુરુ-સ્મૃતિમાં પણ તેમ કહ્યું છે.

જેમકે:-

અધિકરણ ૩ ભુ-સૂત્ર ૧૪ મું

સ્મૃતિનું પ્રમાણ.

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ-સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, નિહિત કર્મનું ફળ યમને અધીન છે (૧૪)

ટીકા:-શુરુ-નામિકૈતના ઉપાખ્યાન આદિરૂપ સ્મૃતિમાં છે કે, મનુ, વ્યાસ આદિ શિષ્યોથી કહેવામાં આવ્યું છે કે, યમની સંયમન નામની પુત્રીમાં યમને અધીન નિહિત કર્મ કરવાવાળાને તેનું ફળ ભોગવવું પડે છે. (૧૪)

અધિકરણ ૩ ભુ-સૂત્ર ૧૫ મું.

સાત નરકો.

અપિ ચ સપ્ત ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રાર્થ-વળી સ્મૃતિમાં સાત નરકો કહ્યા છે. (૧૫)

ટીકા:-શુરુ-પુરાણમાં નઠારા કર્મના ફળના ઉપભોગના આશ્રયરૂપે રૌરવ આદિ સાત નરકો સ્મૃતિમાં કહ્યાં છે. આ નરકોની પ્રાપ્તિ અનિષ્ટ કરવાવાળાઓને થાય છે. અર્થાત્ સાર જે છે કે, અનિષ્ટ કરનારને ચંદ્રલોકની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ? (૧૫)

શિષ્ય-પાપકર્મવાળાઓ જે ચાતના ભોગવે છે, તે યમાધીન છે. વળી સ્મૃતિ-ઓમાં કહ્યું છે કે, ચિત્રગુપ્ત આદિ અનેક અધિષ્ઠાતાઓ રૌરવ આદિ નરકોને વિશે રહેલ છે.

શુરુ:-તું કહે છે તેમ અધિષ્ઠાતાઓ નથી. આ જ હેતુને લઈ વ્યાસે ૧૬ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ ભુ-સૂત્ર ૧૬ મું.

સર્વમાં યમ અધિષ્ઠાતા.

તત્રાપિ ચ તદ્વ્યાપારાદ્યવિરોધઃ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ-તેમાં પણ યમનો જ વ્યાપાર રહેલ છે, માટે ચિત્રગુપ્ત આદિનું અધિષ્ઠાતાપણું કહેવાથી વિરોધ ન આવશે નહિ (૧૫)

ટીકા-શુરુ-આ સાત નરકોમાં પણ યમનું અધિષ્ઠાતાપણું હોવાથી વિરોધ આવતો નથી. સ્મૃતિમાં ચિત્રગુપ્ત આદિ

જે અધિષ્ઠાતાઓ કહેવાયેલ છે, તે સર્વે ચમવડે પ્રેરણા કરાવેલા છે. (૧૬)

શિષ્ય:-વિદ્યારૂપી સાધનવડે જેમનો દેવધાન માર્ગમાં અધિકાર નથી, તેમ કર્મવડે પિતૃયાજ્ઞામાં અધિકાર નથી, તેમની ગતિ કેવી રીતની છે ?

ગુરુ:-તેમની ત્રીજી ગતિ છે અર્થાત્ કુદ્ર જન્મરૂપ ત્રીજો માર્ગ હોય છે. આ જ હેતુને લઈ બ્યાસ ભગવાને ૧૭ મા મૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણુ ૩ હૃન્-સૂત્ર ૧૭ મું.

વિદ્યા કર્મથી રહિતની કેવી ગતિ ?

વિદ્યાકર્મણોરિતિ તુ પ્રકૃતત્વાત ॥ ૧૭ ॥

મૂત્રાર્થ-વિદ્યા તથા કર્મ વિશે જેઓ જાતા નથી, તેમને તૃતીય સ્થાન છે. કારણ કે આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરેલ છે. (૧૭)

ટીકા:-ગુરુ:-પંચાગ્નિ વિદ્યામાં કહ્યું છે કે, 'વેત્ય ઘપાસૌ લોકો ન સપૂર્વતે (છા. ૫,૩,૩) આ લોક ભરાઈ જતો નથી, તેનું શું કારણ, તે તું જાણે છે ?' આના પ્રતિઉત્તરમાં નીચે પ્રમાણેની શ્રુતિ છે - "અથેતયોઃ પયોર્નં ક્તરેણચન તાનીમાનિ કુદ્રાગ્ન્યસુકુદાવર્તીનિ ભૂતાનિ મવન્તિ । જાયત્વ મિયલ્લેત્યેતત્તૃતીય સ્થાન તેનાસૌ લોકો ન સપૂર્વતે (છા. ૫,૧૦,૮,) અર્થ-જેઓ આ જે માર્ગમાંના કોઈ પણ માર્ગને પ્રાપ્ત થતા નથી, તેઓ અનેકજન્મ લેવાવાળા કુદ્ર જન્મરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે તથા જલદી મૃત્યુને પામે છે. આ તૃતીય સ્થાન છે. આ કારણથી મનુષ્ય જે સ્થાનને મરણ પછી પ્રાપ્ત

થાય છે, તે સ્થાન ભરાઈ જતું નથી."

આ શ્રુતિમાં "અથેતયોઃ પયોઃ" આ શબ્દથી વિદ્યા તથા કર્મને લેવાં.

શિષ્ય:-જે કેવી રીતે બને ?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં તે પ્રમાણેનું નિરૂપણ છે તેથી કારણ કે દેવધાન તથા પિતૃયાજ્ઞ માર્ગની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપે વિદ્યા તથા કર્મ છે કહ્યું છે કે "તય દત્ત વિદુઃ અર્થ-જેઓ આ પ્રમાણે જાણે છે." આ શ્રુતિવડે જે વિદ્યાનું નિરૂપણ કરેલ છે તેવડે દેવધાન માર્ગ લેવો. વળી "દશાપૂર્વે વત્સમ (છા. ૫, ૧૦, ૩) અર્થ:-ઈષ્ટ,* પૂર્વ તથા દત્ત અર્થાત્ ધર્માદિ કાર્યો કરે છે, તેઓ મરણ પછી ધ્રુમ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે." આથી કર્મ માર્ગનું નિરૂપણ છે તથા તેવડે પ્રાપ્ત થવા ચોક્કસ પિતૃયાજ્ઞ માર્ગ નિરૂપણ કરાયેલ છે. આના સંબંધીના પ્રકરણમાં શ્રુતિ વિશે કહ્યું છે કે, "અથેતયોઃ પયોર્નં ક્તરેણચન અર્થ-જેઓ આ જે વર્ગમાંના કોઈપણ માર્ગને પ્રાપ્ત થતા નથી." આ સર્વનો સાર એ છે કે, જેઓ વિદ્યારૂપી સાધનવડે દેવધાન માર્ગ વિશે અધિકારવાળા નથી, તેમજ કર્મરૂપી સાધનવડે પિતૃયાજ્ઞ માર્ગ વિશે જેમનો અધિકાર નથી, તેઓને કુદ્ર જન્મરૂપ વારંવાર આપર્જન વિસર્જન થવાવાળો ત્રીજો માર્ગ હોય છે. આથી પણ ઈષ્ટઆદિ જેઓ નથી કરતા, તેઓને ચંદ્ર લોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

શિષ્ય:-મને આ સ્થળે શંકા થાય છે કે, જેઓને ચંદ્રલોકની પ્રાપ્તિ થાય

* ઈષ્ટ=ચંદ્ર યામાદિ કરવા, પૂર્વ=વાર તળાવ ખોદાવવા, દત્ત=દાન કરવું.

છે, તેઓ ત્યાથી નીચે પડે છે ત્યારે તેમને ક્ષુદ્ર જતુઓની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ.

શુદ્ધ:-તેમ બનતું નથી. કારણ કે, જો તેમ બનતું હોય તો ચંદ્રલોક પ્રતિ જવાનું કર્મ નિર્ણયક થશે. વળી સઘળા ચંદ્રલોકને પામતા હોય તો ચંદ્રલોક જનારાઓથી ભરાઈ જવો જોઈએ. આ પ્રમાણે જે પ્રશ્ન પ્રવાહણે પૂછેલ છે તેથી વિરુદ્ધ તેને ઉત્તર મળવાનો પ્રસંગ આવી પડે. વળી ઉત્તરમાં એમ આવડુ જ જોઈએ કે, ચંદ્રલોક અમુક કારણને લીધે ભરાઈ જતો નથી.

શિષ્ય:-આ વાત તો ખરી. પણ ચંદ્રલોકમાંથી મનુષ્ય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. એમ કહેવાવડે જ એમ સિદ્ધ થાય છે કે, ચંદ્રલોક ભરાઈ જતો નથી, તો પછી વધારે કહેવાની શી જરૂર છે ?

શુદ્ધ:-ના, તેમ નથી. શ્રુતિમાં તેમ કહ્યું નથી. જો કે તારી કહેવાની વાત ખરી છે કે, ચંદ્રલોકમાંથી પડવાને લીધે ચંદ્રલોક ભરાઈ જતો નથી પણ શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, ચંદ્રલોક ભરાઈ જતો નથી, તેનું કારણ એ છે કે, ત્રીણું સ્થાન છે જેમકે કહ્યું છે કે, 'एतत्तृतीय स्थान तेनासौ लोकोन संपूर्यते' (છાં. ૫, ૧૦, ૮) આ તૃતીય સ્થાન કહેવાય છે. આ કારણથી મનુષ્ય મરણ પછી જે સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે તે સ્થાન ભરાઈ જતું નથી." માટે ચંદ્રલોક પ્રતિ નહિ જવાને લીધે ચંદ્રલોક ભરાઈ જતો નથી, એમ કહેવું યોગ્ય છે. ઇંદ્રિ આદિ કરનારાઓનું ચંદ્રલોકમાંથી પતન

થાય છે. જો તેમ ન હોય તો શ્રુતિમાં જે ત્રીજા સ્થાનનું નિરૂપણ કરેલ છે, તે મિથ્યા ઠરશે મળમાં જે ત્ર શબ્દ આપ્યો છે, તે વડે સર્વના ગમનની આશંકાનો જે ઉદ્ભવ અન્ય શાખાના વચનથી થાય છે, તેનો નાશ થાય છે આમ થવાથી અન્ય શાખામાં જે સર્વ શબ્દ આપેલ છે, તે વડે જે અધિકારી હોય, તેને જ ગ્રહણ કરવા, અર્થાત્ જે કોઈ અધિકારી પુરૂષો આ લોકમાંથી પ્રયાણ કરે છે, તે સર્વે ચંદ્રલોકને પામે છે. (૧૭)

શિષ્ય:-દેહ પ્રાપ્ત થવા માટે સર્વે ચંદ્રલોક પ્રતિ જવા જોઈએ. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પાંચમી આહુતિમાં જે જળ છે, તે પુરૂષવાચક છે.

શુદ્ધ:-આનું નિરાકરણ થવા માટે જ ૧૮ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, ત્રીજા સ્થાનને માટે પાંચમી આહુતિને નિયમ હોતો નથી. જેમકે;—

અધિકરણ ૩ જનું—સૂત્ર ૧૮ મું.
ક્ષુદ્ર જતુની પ્રાપ્તિમાં ચંદ્રપ્રતિ જવાનો અભાવ.

न तृतीये तथोपलब्धे. ॥૧૮॥

સૂત્રાર્થ:-તૃતીય સ્થાનમાં પાંચમી આહુતિને નિયમ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે પાંચમી આહુતિ તો ચંદ્ર લોક પ્રતિ ગમન કર્યા વિના પ્રાપ્ત થાય છે (૧૮)

ટીકા:-શુદ્ધ-તૃતીય સ્થાનમાં દેહની પ્રાપ્તિ માટે આહુતિરૂપ, પાંચ સંખ્યાનો નિયમ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-કેમ અહણ કરવો યોગ્ય નથી?

ગુરુ:-આહુતિના નિયમ વિના ત્રીજા

સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે અર્થાત્ આહુતિની સંખ્યાના નિયમ વિના જ શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરેલી રીતિએ ત્રીજા સ્થાનની અર્થાત્ હુદ્ર યોનિની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “જાયત્વ ત્રિયમ્-ત્યેતત્ત્વીયં સ્થાનમ (છાં ૫, ૧૦, ૮) આ એ માર્ગને નહિ પ્રાપ્ત થનારા અનેક જન્મ લેવાવાળા હુદ્ર જંતુરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે તથા જલદી મૃત્યુને પામે છે. આ તૃતીય સ્થાન કહેવાય છે.” બીજું શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “પેચમ્યામાહુતાવાપઃ પુરપવચસો માન્તિ (છાં ૫, ૩, ૩) જળ અર્થાત્ અગ્નિહોત્રના પયોઘૃતાદિ પાંચમી આહુતિ પુરૂપરૂપ કહેવામાં આવે છે.” અહીં જે આહુતિની સંખ્યાનું નિરૂપણ કરેલ છે, તે મનુષ્ય શરીરની પ્રાપ્તિને લઈને કહેવામાં આવ્યું છે. પણ ક્રીટ, પતંગ આદિ હુદ્ર શરીરની પ્રાપ્તિને લઈને કહ્યું નથી. કારણકે શ્રુતિમાં જે પુરૂષ શબ્દ સૂચન કરેલ છે, તેવડે મનુષ્ય-જોતિનું નિરૂપણ કરેલ છે. વળી પાંચમી આહુતિમાં જળ પુરૂપરૂપે થાય છે, આ રીતનો ઉપદેશ છે. પણ પાંચમી આહુતિ વિના અન્ય આહુતિમાં જળ પુરૂપરૂપે થતું નથી, એમ પ્રતિપેદ્ય કયો નથી. કારણ કે તેમ થવાથી વિધિનિષેધરૂપ એ પ્રકારના અર્થરૂપ વચનલેહ થાય. વળી જેમનો આરોહ તથા અવરોહ મંભવે છે, તેમનો દેહ પાંચમી આહુતિમાં ઉત્પન્ન થશે. અન્યનો દેહ આહુતિની મંખ્યા વિના

અન્ય ભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલ જળવડે ઉત્પન્ન થશે. (૧૮)

શિષ્ય:-પાંચમી આહુતિ વિના અન્ય ભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલા જળવડે કેવી રીતે કેટલાકનો દેહ ઉત્પન્ન થશે?

ગુરુ:-સ્મૃતિમાં તે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તથા ૧૯ માં સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ બું-સૂત્ર ૧૯ મું.

અયોનિજમાં સ્મૃતિપ્રમાણ.

સ્મર્યતેષ્વિ ચ લોકે ॥૧૯॥

સત્યર્થ:-વળી લોક વિશે આ મંખાધી સ્મૃતિનું પ્રમાણ છે. (૧૯)

ટીકા:-ગુરુ-કેટલાક જીવ અયોનિજ છે, એમ લોક વિશે સ્મૃતિનું પ્રમાણ છે. દ્રોણ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે, તેમજ સીતા તથા દ્રૌપદી વગેરે અયોનિજરૂપે હતાં. તેમાં દ્રોણઆદિના સંબંધમાં સ્ત્રી વિષયરૂપ એક આહુતિ નથી વળી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિના સંબંધમાં સ્ત્રી તથા પુરૂષ બેઉ સંબંધી બેઉ આહુતિ નથી. જેમ ત્યાં આહુતિની સંખ્યાનો અનાદર છે, તેમ અન્યત્ર પણ થશે. વળી લૌકિક રૂઢિમાં એમ કહેવાય છે કે, બલાકા પક્ષી વીચ સિંચન વિના ગર્ભને ધારણ કરે છે. (૧૯)

ગુરુ-વળી શાસ્ત્રનું પણ પ્રમાણ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ બું-સૂત્ર ૨૦ મું.

અયોનિજપેણમાં શાસ્ત્રપ્રમાણ.

દર્શનાચ્ચ ॥ ૨૦ ॥

સત્યર્થ:-શાસ્ત્રથી પણ એમ જિજ્ઞાસ થાય છે. (૨૦)

ટીકા:-શુક્ર:-વળી જરાયુજ, અ-
જન, સ્વેદજ તથા ઉદ્દિશજ, આ આર
પ્રકારના ભૂતસમૂહોમાં સ્વેદજ તથા
ઉદ્દિશજમાં આગ્ય ધર્મવિના ઉત્પત્તિ
કહેલી છે. માટે ત્યાં આહુતિની અંખ્યાનો
સ્વીકાર નથી. આ જ પ્રમાણે અન્ય સ્થળે
પણ હોયું નોંધ્યો. (૨૦)

શિષ્ય:-આ ભૂતોમાંથી ત્રણ ભૂતો
ખીજરૂપે હોય છે. જેમકે “અણ્જ જીવજ-
મુદ્ગિજમ્ (છાં ૬, ૩, ૧) અંજ, જીવજ
તથા ઉદ્દિશજ.” આ શ્રુતિમાં ત્રણ પ્રકા-
રનો ભૂતસમૂહ કહેવાયલો છે, તો પછી
ચોથા પ્રકારનો ભૂતસમૂહ કેવી રીતે હોવો
નોંધ્યો?

શુક્ર:-આ સંબંધમાં ૨૧મા સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે, ઉદ્દિશજમાં-સ્વેદજનો સમા-
વેશ થાય છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ ભુ-સૂત્ર ૨૧ મું.

ત્રીજવડેજ સ્વેદજ

તૃતીયરાદ્વાવરોધઃ સંશોકજસ્યે ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ:-ત્રીજ શબ્દથી સ્વેદજનો
પણ સંગ્રહ થાય છે. (૨૧)

ટીકા:-શુક્ર:-“અણ્જ જીવજમુદ્ગિજમ્
(છાં ૬, ૩, ૧) આંજ, જીવજ તથા
ઉદ્દિશજ” આમાં ત્રીજ ઉદ્દિશજ
શબ્દવડે સ્વેદજનો સમાવેશ કરવામાં
આવ્યો છે, એમ પ્રતીતિ થાય છે. કાણુ
કે સ્વેદજની ઉત્પત્તિ જળના ભેદવડે થાય
છે તથા ઉદ્દિશજની ઉત્પત્તિ ભૂમિના
ભેદવડે થાય છે. આ રીતે બેઉમાં ઉત્પત્તિ
સરખી છે. ને કે અન્ય સ્થળે કહ્યું છે કે,

સ્થાવર ઉદ્દિશજથી જંગમ ઉદ્દિશજ વિલ-
સાય છે. આ રીતે સ્થાવર તથા જંગમનો
ભેદવાદ છે, જેથી આ સ્થળે કોઈ રીતની
વિરોધતા આવતી નથી. (૨૧)

શિષ્ય:-અંદ્રલોકમાંથી મનુષ્યલોકમાં
આવતી વખતે જીવ કેવા સ્વરૂપે કરી
આવે છે, તે મને કહેશો?

શુક્ર:-જીવ ત્યારે નીચે ઉતરે છે
ત્યારે આકાશની સાથે તેની સાદૃશ્યતા હોય
છે. આ જ હેતુને લઈ ૨૨ મા સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે:-

આધિકરણ ૪ ભુ-૨૨ સૂત્ર મું

જીવની આકાશ સાથે તુલ્યતા.

સામાન્યાપત્તિરૂપપક્તે ॥ ૨૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-જીવ જ્યારે નીચે ઉતરે છે
ત્યારે તેની આકાશ સાથે સાદૃશ્યતા હોય
છે. કારણ કે એક વસ્તુને પોતાના સ્વરૂ-
પની જ પ્રાપ્તિ હોય છે, પણ અન્યની
નહિ. (૨૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-પ્રતિ આદિ કરનારાઓ અંદ્ર-
લોક પ્રતિ ગયા પછી, ત્યાં પતન થવા
મંથી રહી, ત્યાંથી પોતાના શેષ કર્મ ફળની
સાથે મનુષ્યલોક પ્રતિ આવે છે, આ રીતે
શ્રુતિમાં કહ્યું છે. હવે નીચે ઉતરવાના
સંબંધમાં એક શંકા થાય છે. ને કે નીચે
પતન થવા સંબંધી નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ
છે-“અયેતમેજાત્વાનં મુનર્નિવર્તન્તે યયેતમાવાશ-
માન્કાશાદ્રાયુ વાયુમૈત્વા ધૂમો ભવતિ ધૂમો મૈત્વા-
ઽગ્ર મત્વલ્પ મૈત્વા મેષો ભવતિ મેષો મૈત્વા
પ્રવર્ષતિ (છાં ૫, ૧૦, ૫) તેઓ નીચે કહે-
વાયેલ માર્ગે રહીને પાછા આવે છે-ત્યાંથી
તેઓ આકાશને પામે છે, આકાશથી

વાયુને પામે છે, વાયુને પામ્યા પછી તેઓ ધૂમરૂપે થાય છે અને ધૂમરૂપ થયા પછી તેઓ અગ્નિરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. અગ્નને પ્રાપ્ત થયા પછી તેઓ મેઘરૂપને પામે છે તથા મેઘને પામ્યા પછી તેઓ વરસે છે.” છતાં આ સંબંધી મને શંકા એમ થાય છે કે, જેઓ નીચે ઉતરે છે, તેઓ આકાશાદિના સ્વરૂપને જ પામે છે અથવા તો શું આકાશાદિની સાદૃશ્યતાને પામે છે ? માફ માનવું તો એમ છે કે, આકાશાદિના સ્વરૂપને તેઓ પામે છે. જો કોઈ એમ પૂછે કે, તેમ કેવી રીતે બને ? તો કહેવું કે શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કહ્યું છે. જો તેમ ન હોય તો જીવ આકાશાદિના લક્ષણ સ્વરૂપે બને. પણ ત્યાં લક્ષણ તથા શ્રુતિ બેની પ્રાપ્તિ હોય ત્યાં શ્રુતિ પ્રમાણરૂપે ગણાય, આ રીતનો ન્યાય છે. વળી વાયુસ્વરૂપે થઈ ધૂમસ્વરૂપે થાય છે, ઈલાદિ વચન એમ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે, તે તે સ્વરૂપની જીવને પ્રાપ્તિ થાય છે માટે માફ માનવું તો એમ છે કે, આકાશાદિ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કહેલી છે.

શુરુ:-આ સંબંધી અમે કહીએ, તે તું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ. આકાશાદિની સાદૃશ્યતાને જીવ પામે છે. ચદ્રમંડળમાં જે કાંઈ જળમય શરીરના ઉપલોગનો આરંભ થાય છે, તે શરીરનો લય સૂક્ષ્મ આકાશ સદૃશ, ન્યારે લોગનો સ્થાય થાય છે ત્યારે થાય છે. પછી તે વાયુને વશ થાય છે. ત્યાર પછી ધૂમાદિ આથે જોડાય છે. તેથી શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે, “ ક્ષેતમાકાશમા-વાસાદાયુ (છાં ૫, ૧૦, ૫) જેમ ગયા હતા તેમ આકાશમાં પાછા ફરે છે તથા આકાશથી વાયુમાં ફરે છે.”

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બને ?

શુરુ:-આકાશની સાદૃશ્યતા માનવી, તે જ યોગ્ય છે. આ પ્રમાણેની પ્રાપ્તિ હોવી જોઈએ. કારણ કે મુખ્ય વસ્તુના સંબંધમાં એક વસ્તુનો ભિન્નભાવ કદી હોતો નથી. જો આકાશ સ્વરૂપની જ પ્રાપ્તિ હોય, તો પછી વાયુ આદિના કંમે કરી પતન થવું યોગ્ય નથી, આકાશ વિભુસ્વરૂપે છે; તેથી જીવનો આકાશ સાથે નિત્ય સંબંધ છે. માટે આકાશની સાદૃશ્યતાની પ્રાપ્તિથી ભિન્ન સંબંધ કદી ઘટતો નથી. વળી ત્યાં શ્રુતિનો અસંભવ હોય ત્યાં લક્ષણા ગ્રહણ કરવી યોગ્ય છે. માટે જીવને આકાશાદિ તુલ્યતાની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ જ આકાશાદિ ભાવ છે, એમ અમાફ માનવું છે. (૨૨)

શિષ્ય -શું જીવની આકાશાદિભાવરૂપે સ્થિતિ લાંબો સમય રહે છે કે કેમ ?

શુરુ:-ના, આ સ્થિતિ લાંબો સમય રહેતી નથી. કારણ કે જીવનું જે નીચે પતન થવું તે અતિ કષ્ટકારક છે, એમ કહ્યું છે. આજ હેતુને લઈ રૂઝ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૨૩ મું.

જીવની આકાશતુલ્ય સ્થિતિ
ક્યાં સૂધી ?

નાતિચિરેણ વિશેષાત્ ॥૨૩॥

સૂત્રાર્થ:-આકાશાદિ વિશે સ્થિતિ લાંબો સમય સૂધી રહેતી નથી. કારણ કે ત્યાર પછી ત્રીહિ આદિ વિશેષભાવની પ્રાપ્તિ કહેલી છે. (૨૩)

ટીકા:-શિષ્ય-આકાશાદિની પ્રાપ્તિ-માં ત્રીહિ આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. અહીં શંકા એ થાય છે કે, આ ત્રીહિ આદિની પ્રાપ્તિ પૂર્વે લાંબા લાંબા સમય સૂધી પૂર્વપૂર્વની સાદૃશ્યતાને વિશે સ્થિતિ કરે છે તથા ત્યાર પછી શું ઉત્તરોત્તર આદૃશ્યતાને પામે છે કે થોડા થોડા સમય સૂધી રટે? હું એમ માનું છું કે, આના મંબંધી નિયમ નથી. કારણ કે નિયમ વાળા સાત્ત્વનું આ મંબંધી પ્રમાણ નથી.

શુદ્ધ:-આ જે તું કહે છે તે શકા ટાળવા માટે જ મૂળ સૂત્રમાં “નાતિચિન્ન ધણુ લાંબા સમય સૂધી નહિ” આ રીતનું વચન આપેલ છે. થોડા થોડા સમય સૂધી આકાશાદિ ભાવવડે સ્થિતિ કરી વૃદ્ધિની ધાગ ગાથે આ પૃથ્વીપર તેમનું પતન થાય છે.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બને ?

શુદ્ધ:-વિશેષ ભાવનું સ્થાન છે, તેથી આકાશાદિ ભાવમાં લાંબા સમય સૂધી સ્થિતિ નથી. કારણ કે ત્રીહિ આદિ ભાવની પ્રાપ્તિ થવા પછી તેના મંબંધમાં વિશેષતાનું નિરૂપણ છે. જેમકે, “ભક્તો વે સત્ત્વ દુર્નિપ્રવત્તરમ્ (૭૧૦ પ. ૧૦, ૧) આથી અધોગમન અત્યંત કષ્ટકારક છે.” આ શ્રુતિમાં એક તકારનો છાંદસ પ્રક્રિયા હોવાથી લોપ થયેલો છે. અહીં દુર્નિપ્રવત્તરમ ને જાહેરે દુર્નિપ્રવત્તરમ્ શબ્દ છે. અર્થાત ત્રીહિ આદિ ભાવવડે ઉતરવું અત્યંત કષ્ટકારક-દુઃખકારક છે આ સ્થળે નિષ્ક્રમણ મગ્યે દુઃખ છે, એમ જણાવ્યું છે, પણ પૂર્વના ભાવમાં સુખકારક નિષ્ક્રમણ

દર્શાવ્યું છે. આ નિષ્ક્રમણમાં જે સુખ તથા દુઃખતાની વિશેષતા છે, તે અલ્પ સમય તથા લાંબા સમયને લઈને છે. કારણ કે નિષ્ક્રમણ થતાં પહેલાં શરીરની સ્થિતિ હોતી નથી, જેથી લોગને અસંભવ હોય છે. માટે ત્રીહિ આદિ ભાવની પ્રાપ્તિ પૂર્વે થોડા સમયમાં જ નીચે ઉતરવાનું થાય છે (૨૩)

શિષ્ય:-પ્રારમ્ભ રોપવાળા કે જેઓ સ્થાવર ભાવને પામે છે, તેઓ પૂર્વે જેમ સુખદુઃખાદિના સંસર્ગને પામે છે, તેમ શું ત્રીહિ આદિ ભાવમાં પામે છે કે નહિ ?

શુદ્ધ:-ત્રીહિ આદિ સ્થાવર-ભાવમાં પણ તેઓ દુઃખાદિના સંસર્ગને પામે છે; પણ તેનો ઉપલોગ કરતા નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં પણ તે રીતનો ઉપદેશ છે. આ જ હેતુને લઈ ૨૪ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

સ્વચિકરણુ ક કું-સૂત્ર ૨૪ મું.
ત્રીહિ આદિ ભાવમાં દુઃખાદિનો સંસર્ગ.

અન્યાચિષ્ટિતેષુ પૂર્વવદમિલાપાત્ ॥૨૪॥

સૂત્રાર્થ:-અન્ય જીવમાં આશ્રય પામેલ અર્થાત ત્રીહિ ચવ આદિ ભાવને પામેલ સ્થાવર ભાવો પૂર્વની માફક સંસર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે. કારણ કે શ્રુતિમાં તે રીતનો ઉપદેશ છે. (૨૪)

ટીકા:-શિષ્ય:-નીચે પતન થતી વખતે વૃદ્ધિરૂપે થવા પછી શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:-“ત દદ મીદિ યવા ઓપધિવન-સ્વતપાદિગ્માવા દતિ જાયને (૭૧૦ પ. ૧૦, ૧). અથ-વ-આદને પાગ્યા પછી તેઓ ત્રીહિ,

યવ, ઐશધિ, વનસ્પતિ, તિલ તથા માય આદિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.” હવે આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, આ સમયે સ્થાવર ભાવને પામેલ પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓ સ્થાવરતું સુખ અને દુઃખ ભોગવનારા થાય છે કે ત્રીહિથી લિપ્ત અન્ય જીવને આશ્રય પામેલ સ્થાવર શરીરમાં સંસર્ગના દોષને પામે છે? માફ માનવું એમ છે કે, પ્રથમ પક્ષ કેવી રીતે બની શકે? કારણ કે જન્મ ધાતુનો મુખ્ય અર્થ પ્રાપ્તિ થાય છે તથા શ્રુતિ સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, ત્યાં સૂધી સ્થાવર ભાવ હોય છે ત્યાં સૂધી જ ઉપભોગનો આશ્રય હોય છે. વળી પશુહિંસા આદિને લીધે ઇષ્ટિ આદિ કર્મસમૂહ અનિષ્ટ ફળને આપવાવાળો છે. આમ હોવાથી પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓનો ત્રીહિ આદિ જન્મ ગૌણરૂપે નથી, પણ મુખ્યરૂપે છે. જેમ જ્ઞાન આદિનો જન્મ છે તેમ ત્રીહિ આદિનો જન્મ છે. જે રીતે જ્ઞાન-યોનિ, હુકરની યોનિ અથવા તો આંડાળ-યોનિની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા પ્રારબ્ધ શેષવાળાનો જ્ઞાન આદિ જન્મ જે રીતે મુખ્ય છે તથા તે જન્મ સુખદુઃખવાળો હોય છે, તે જ પ્રમાણેનો ત્રીહિ આદિનો જન્મ પણ બાળી લેવો.

શુરૂઃ—આના સંબંધમાં, હે શિષ્ય ! હું કહું તે સાંભળ. પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓ ન્યારે અન્ય જીવથી આશ્રય કરાયેલ ત્રીહિ આદિ યોનિને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે કેવળ સંસર્ગ માત્ર જ પ્રાપ્ત કરે છે. પણ તેઓ સુખ તથા દુઃખને ભોગવનારા થતા નથી. જેમકે પૂર્વે વાયુ આદિરૂપે પ્રારબ્ધ

શેષવાળાઓ હોય છે ત્યારે સુખદુઃખનો સંસર્ગ માત્ર હોય છે, પણ સુખ તથા દુઃખના ભોગવનારા હોતા નથી. આ રીતે ત્રીહિ આદિ ભાવ પણ સ્થાવર યોનિ હોવાથી સુખદુઃખનો સ્પર્શ માત્ર જ હોય છે.

શિષ્ય—આપ કહો છો, તેમાં મને સમજણ પડતી નથી.

શુરૂઃ—હું જે પ્રમાણે કહું છે, તે જ રીતનો વેદનો પણ ઉપદેશ છે.

શિષ્ય—વેદમાં કેવા પ્રકારનો ઉપદેશ કરેલ છે ?

શુરૂઃ—તેમાં એમ કહ્યું છે કે, આ ત્રીહિ આદિ યોનિમાં કર્મનો વ્યાપાર હોતો નથી. જેવી રીતે આકાશ આદિમાં તેમ જ વૃષ્ટિ આદિ ભાવને પામવામાં સુખ તથા દુઃખના ભોગ સંબંધી ઉપદેશ નથી, તેમ ત્રીહિ આદિ યોનિમાં પણ સુખ તથા દુઃખનો ભોગ હોતો નથી. માટે આ યોનિમાં પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓને સુખ તથા દુઃખતું ભોગવવાપણું હોતું નથી. જે યોનિમાં સુખ તથા દુઃખતું ભોગવવાપણું હોય છે, ત્યાં જ કર્મના વ્યાપારરૂપે શુભાચરણ તથા દુઃશાચરણનો શ્રુતિમાં ઉપદેશ કરેલ છે વળી જો પ્રારબ્ધ શેષવાળાનો ત્રીહિ આદિ જન્મ મુખ્ય હોય તો ન્યારે ત્રીહિ આદિ કપાય છે, છડાય છે, સંધવામાં આવે છે તથા ખાવામાં આવે છે, તે સમયે તેના અભિમાની પ્રારબ્ધ શેષયુક્ત જીવ જતા રહેવા બેઠેલો. કારણ કે આ વાત પ્રસિદ્ધ છે, જે જીવને જે શરીરતું અભિમાન હોય

છે, તે શરીરનો નાશ થવે તેમાંથી તે જતો રહે છે. આ સ્થળે તો પ્રારબ્ધ શેષ જીવોનો ત્રીહિ આદિ યોનિમાંથી વીર્ય આદિ યોનિ પ્રાપ્ત થવાનો ઉપદેશ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, જ્યારે પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓ ત્રીહિ આદિ અન્ય યોનિને પામેલ હોય છે ત્યારે તેમને સુખ તથા દુઃખનો સ્પર્શ માત્ર હોય છે. આ રીતે જન ધાતુનો મુખ્યાર્થ ગ્રહણ કરવો તથા સ્થાવર યોનિને ઉપલોગના સ્થાનરૂપે ગ્રહણ કરવી. અત્રે પણ સ્થાવર યોનિ ઉપલોગના આશ્રયરૂપે છે, તેની ના કહેતા નથી. અન્ય જીવોએ જે કાંઈ પાપકર્મો કર્યા હોય છે, તેને લીધે તેઓ સ્થાવર યોનિને પામે છે. ત્યાં લોગ લોગવલો પડે છે, પણ પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓને તે રીતનો પ્રકાર નથી. અમારું માનવું એમ છે કે, અંદ્ર લોકમાંથી જે-ઝોતું નીચે પતન થાય છે તેવા પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓને સ્થાવર યોનિનો ઉપલોગ હોતો નથી (૨૪)

શિષ્ય-વારુ, એ તો ઠીક. યજ્ઞકર્મ કે જેમાં પશુહિંસા થાય છે તે તો અશુદ્ધ કર્મ ખરું કે નહિ ?

ગુરુ-યજ્ઞકર્મમાં જો કે પશુહિંસા થાય છે, છતાં તે કર્મ અશુદ્ધ નથી કારણ કે શ્રતિમાં તે રીતનો ઉપદેશ છે. આ જ આશયને લઈ ૨૫ માં સત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ હું-સત્ર ૨૫ મું.
યજ્ઞકર્મની અશુદ્ધતાનો અભાવ.

અશુદ્ધમિતિ चेन्न शब्दात् ॥૨૫॥

સૂત્રાર્થ:-યજ્ઞકર્મને અશુદ્ધ કહેશે તો તેમ નથી. કારણ કે તે પ્રમાણે વેદમાં

ઉપદેશ છે. (૨૫)

ટીકા:-શિષ્ય:-હું આપને ફરી કહું છું કે, પશુહિંસા આદિ થવાને લીધે યજ્ઞ કર્મ અશુદ્ધ છે તથા તેથી તેનું ફળ પણ અનિષ્ઠ જ હોવું જોઈએ. માટે મારું તો માનવું એમ છે કે, પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓને જે ત્રીહિ આદિ જન્મ છે તે સુખ્ય છે, પણ તેની ગૌણીરૂપે કલ્પના કરવી, તે ફાકટ છે.

ગુરુ:-આ તારું માનવું ખોટું છે. આ તો ધર્મ છે તથા આ અધર્મ છે, એમ જાણવામાં શાસ્ત્ર કારણરૂપે છે. અર્થાત્ આ ધર્મ છે તથા આ અધર્મ છે, એ પ્રમાણેના જાણવામાં શાસ્ત્ર જ કારણરૂપે છે. કારણ કે ધર્મ તથા અધર્મ, એ કાંઈ ઇન્દ્રિયોનો વિષય હોતો નથી. વળી તેઓના દેશ, કાળ તથા નિમિત્તમાં નિયમ હોતો નથી. જે દેશ, કાળ તથા નિમિત્તને અનુસરી જે ધર્મ આચરવામાં આવે છે, તે જ ધર્મ તેથી સિદ્ધ દેશ, કાળ તથા નિમિત્તમાં અધર્મરૂપે હોય છે. માટે શાસ્ત્ર વિના ધર્મ તથા અધર્મના વિષયવાળું જ્ઞાન કોઈને પણ હોતું નથી. શાસ્ત્રમાં જ હિંસાદિવાળો જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ ધર્મરૂપે ગણાયલો છે, તો પછી તે અશુદ્ધ છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય ?

શિષ્ય:-આપની આ વાત ખરી છે. પણ આપણા જ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, “ન હિંસ્યાન સર્ગા મૃતાનિ અર્થ:-કોઈપણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ” આમ પ્રાણીમાત્રની હિંસા અધર્મરૂપે છે.

શુરુ:-તું જે કહે છે તે ખરું છે. પણ તે તો ઉત્સર્ગરૂપે અર્થાત્ સામાન્ય નિયમરૂપે છે, પણ વિશેષ નિયમરૂપે એ છે કે, “અમિયોમીયં વસુમાલમેત અગ્નિ અને સોમને માટે વશુનો વધ કરવો જોઈએ.” આ રીતે સામાન્ય તથા વિશેષની વ્યવસ્થા છે. વળી શિષ્ટ લોકો આચરતા હોવાથી તેમ જ નિંદાથી રહિત હોવાથી વૈદિક કર્મ વિશુદ્ધ છે. માટે પાપને લીધે સ્થાવર યોનિ જેમ ક્ષણરૂપે છે તે પ્રકારની પ્રારબ્ધ શેષવાળાની સ્થાવર યોનિ ક્ષણરૂપે નથી. તે જ પ્રમાણે શ્વાન આદિ જન્મની માફક વ્રીહિ આદિ જન્મ થવો યોગ્ય નથી. આ શ્વાન યોનિ આદિ ક્ષણ નિંદિત કર્મવાળાના સંબંધમાં કહ્યો છે. આ પ્રમાણે વ્રીહિ આદિ યોનિના સંબંધમાં વિશેષ કંઈ અધિકાર નથી. આથી અંદ્રલોકમાંથી પડતા પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓનો વ્રીહિ આદિ ભાવ જોઈને વ્રીહિ આદિનો સ્પર્શ માત્ર થાય છે, આ રીતે માનવામાં આવ્યું છે. (૨૫)

શિષ્ય:-વીર્યરૂપે થવા પછી પ્રારબ્ધ શેષવાળાની કેવા પ્રકારની સ્થિતિ થાય છે તે કહેશો ?

શુરુ:-ત્યારબાદ પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓનો યોગ વીર્યનું સિંચન કરનારા સાથે થાય છે. આ જ પ્રમાણે ૨૬ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૨૬ મું.
વીર્યનો સિંચન કરનાર સાથે સંબંધ.

રેતઃ સિન્ચોગોઽથ ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-ત્યારબાદ પ્રારબ્ધ શેષવાળાનો વીર્યનું સિંચન કરનારા સાથે સંબંધ થાય છે. (૨૬)

ટીકા:-શુરુ-આથી જ વ્રીહિ આદિ યોનિનો અર્થ વ્રીહિ આદિનો સંયોગ માત્ર થાય છે, એમ કહ્યું છે. કારણ કે વ્રીહિ આદિ યોનિ પામ્યા પછી પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓનો સંયોગ વીર્યસિંચન કરનારની સાથે થાય છે. આથી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યો યો લગ્નમતિ યો રેતઃ સિન્ચતિ તદ્વ્યુષ્ણ એવમતિ યો રેતઃ સિન્ચતિ તદ્વ્યુષ્ણ એવમતિ (છાં ૫, ૧૦, ૬) જે આ વ્રીહિ આદિ ઓપધિ ખાય છે તથા રેત વીર્યનું સિંચન કરે છે, તે બહુરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.” આ સ્થળે ઉત્પન્ન કરનારરૂપે થવું, એ મુખ્યાર્થરૂપે નથી. કારણ કે લાંબા સમયપર જન્મેલ તથા યૌવનભાવને પામેલ, હોય તે જ વીર્યનું સિંચન કરનાર થાય છે. બક્ષણ કરતા અનની સાથે જોડાયેલો પ્રારબ્ધ શેષવાળો જીવ ઉપચાર વિના કેવી રીતે વીર્યભાવને પામી શકે ? માટે વીર્યસિંચન કરનારરૂપે થવાનો અર્થ વીર્યસિંચન કરનારની સાથે સંબંધ કરવો, એમ થાય છે, આમ અવશ્ય માનવું જોઈએ. આ પ્રમાણે વ્રીહિ આદિ યોનિવટે વ્રીહિ આદિનો સંબંધ થવો, એ જ સત્ય છે. (૨૬)

શિષ્ય:-રેતસ-વીર્યથી જન્મપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે તે કહેશો ?

ગુરુ:-જનન કરનારાવડે યોનિમાં વીર્યસિંચન થવા પછી પ્રારબ્ધ શેષ-વાળાનું શરીર બંધાય છે. આ જ કારણથી ૨૭ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૨૭ મુ.

યોનિમાંથી શરીરની ઉત્પત્તિ.

યોજે: શરીરમ્ ॥ ૨૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-યોનિમાંથી શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૨૭)

ટીકા:-ગુરુ-શાસ્ત્રમાં કહ્યું-છે કે, દેતના સિંચન કરનાર સાથે સંયોગ થાય છે, ત્યાર પછી તે દેતનું યોનિમાં મિ-

ચન થાય છે. ત્યાર બાદ યોનિમાંથી પ્રારબ્ધ શેષવાળા પ્રાણીનું પ્રારબ્ધના કળને લોગવવા શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી જ કહ્યું છે કે, "તથા રહ સ્મ-નીમચરણાઃ (છાં ૫, ૧૦, ૭) જેઓ શુભ આચરણવાળા હોય છે તેઓ સારા કળને લોગવે છે." માટે એમ નિશ્ચય થાય છે કે, પતન સમયે વીહિ આદિની જ્યારે યોનિ હોય છે, તે વખતે સુખ તથા દુઃખથી જોડાયેલું શરીર હોતું નથી. માટે એમ મિદ્ધ થાય છે કે, વીહિ આદિનો સંયોગ માત્ર જ પ્રારબ્ધ શેષ-વાળાનો વીહિ આદિરૂપે જન્મ છે. (૨૭)

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसामाष्ये चंद्रशंकरात्मज छो-

दालालशर्मणाकृत गुर्जरगिरामाप्त्रानुवादे तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

તૃતીય અધ્યાય—દ્વિતીય પાદ.

જીવની અવસ્થા.

મૂમિકા.

નની સૃષ્ટિ સત્યરૂપે નથી.

‘રૂં’ માનવું એમ છે કે રૂપે છે.

શુદ્ધ:-તે કેવી રીતે બને ?

શિષ્ય:-ત્રીજા અધ્યાયના બીજા પાદના ૧ લા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૧ લું.

સ્વપ્નસૃષ્ટિ સત્યરૂપે.

સંખ્યે સૃષ્ટિરાહ હિ ॥૧॥

સૂત્રાર્થ:-સ્વપ્નમાં જે સૃષ્ટિ છે, તે સત્યરૂપે છે, એમ શ્રુતિ કહે છે. (૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-ગયા પ્રકરણમાં ‘પચાગ્નિ વિદ્યાતું ઉદ્ઘાહરણ આપવામાં આંચું’ છે તથા જીવની સંસારમાં જે સિદ્ધ સિદ્ધ પ્રકારે ગતિ થાય છે, તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આંચું છે. આ દ્વિતીય પાદમાં જીવની જે સિદ્ધ સિદ્ધ પ્રકારની અવસ્થા હોય છે, તેનું વિવેચન આપ્યું છે. શ્રુતિમાં ‘નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:-
“સ યંત્ર પ્રસ્થવિતિ (જૂં ૪,૩,૬) જ્યારે જીવ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે.”

આ પ્રમાણેની શરૂઆત કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “ન તત્ત્વ રથા ન રથયોગા ન પન્થાનો ભવન્ત્યથ રથાનરથયોગાન્વયઃ સજ્જને (જૂં ૪, ૩, ૧૦) તે અવસ્થામાં રથનું અસ્તિત્વ હોતું નથી, રથના ઘોડાઓ હોતા નથી, તેમ જ રથના ભાગો હોતા નથી. પણ સ્વપ્ન અવસ્થામાં રથો, ઘોડાઓ તથા ભાગોની ઉત્પત્તિ મનવડે થાય છે.” હવે આ બાળતમાં મને શંકા થાય છે કે, જેમ બાહ્યતાવસ્થામાં હોય છે, તેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ પારમાર્થિકી સૃષ્ટિ હોય છે કે માયામંચી સૃષ્ટિ હોય છે? તેમાં મારું માનવું તો એવું છે, કે સ્વપ્નાવસ્થામાં જે મનોસૃષ્ટિ હોય છે, તે સત્યસ્વરૂપે છે. મૂળમાં જે સંખ્ય શબ્દ વાપર્યો છે, તેનો અર્થ સ્વપ્નાવસ્થા થાય છે. કારણ કે વેદમાં આ રીતનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. જેમકે, “સંખ્યં તત્ત્વીયં સ્વપ્નસ્થાનમ્ (જૂં ૪,૩,૬) અર્થ:-જે અવસ્થાની વચ્ચે ત્રીજી જે સ્થિતિ, તે સ્વપ્નાવસ્થા છે.” આ સ્વપ્નાવસ્થાને સંધિ કહેવાતું કારણ એ કે, આ લોકની જે અવસ્થાઓને અર્થોત્ત બાહ્ય તથા સુષુપ્તિ અવસ્થાને જોડનાર

જે અવસ્થા, તે સ્વપ્નાવસ્થા છે. આ સ્વ-
પ્નાવસ્થામાં સત્યસ્વરૂપવાળી સુષ્ટિ થવા-
ચોગ્ય છે.

શુક્ર:-કેવી રીતે સ્વપ્નાવસ્થા પાર-
માર્થિકરૂપે છે ?

શિષ્ય:-કારણ કે પ્રમાણરૂપ શ્રુતિમાં
કહ્યું છે કે, “અથ રથાન્ રથયોગાન્વય સૃજતે
(ખૂં ૪,૩,૧૦) સ્વપ્નમાં રથો, યોડાઓ
તથા માગોની ઉત્પત્તિ મનવડે છે” વળી
છેવટમાં કહ્યું છે કે, “સ દિ વર્તા તે કર્તારૂપે
છે.” આથી સ્વપ્નસુષ્ટિ પારમાર્થિક છે,
એમ નિશ્ચય થાય છે. (૧)

શિષ્ય:-આત્મા જ સર્વ સુષ્ટિનો રચ-
નાર છે તથા તે પ્રમાણે બીજા સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૨ બું.

આત્મા સર્વ કર્મનો કર્તા.

નિર્માતા૨ લોકે પુત્રાદયઞ્ચ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-કેટલીક શાખાવાળાઓ
એમ માને છે કે, સર્વ કામનાઓનો રચનાર
આત્મા છે તથા પુત્ર આદિ સર્વ, કામના
રૂપે છે. (૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-વળી એક શાખાવા-
ળાઓ આ સ્વપ્નાવસ્થામાં સર્વ કામના-
ઓનો રચનાર આત્મા છે, એમ માને છે.
વળી આના પ્રમાણરૂપે નીચલી શ્રુતિ
આપે છે. જેમકે, “ય ઇષ સુતેષુ જાગતિ કામ
કામ પુરુષો નિર્માણ (કં ૫,૮) આ
આત્મા જ્યારે સ્વપ્નાવસ્થામાં હોય છે
ત્યારે અનેક કામનાને કરતો છતો પોતે
જાગે છે.” વળી પુત્ર આદિ પણ કામના-

રૂપે છે, એમ સમજાય છે. કારણ કે
મનુષ્ય તેની પણ કામના રાખે છે.

શુક્ર:-અહીં કામનાનો અર્થ ઈન્દ્રિયા-
વિશેષ થવો જોઈએ

શિષ્ય:-તેમ નથી. કારણ કે ‘શતાયુષ.
પુત્રપૌત્રાન્ વૃણોષ્વ (કં ૦ ૧, ૨૩) સો વર્ષના
આયુષવાળા પુત્ર તથા પૌત્રોને તું માંગ’
આ પ્રમાણેની શરૂઆત કરી છેવટમાં
શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “કામાના ત્વા કામભાજ
વતોમિ (કં ૦ ૧, ૧, ૨૪) જે કાંઈ કામ-
નાઓ છે તે કામનાઓનો લોભવનાર હું
તને કહું છું” આ પ્રમાણે મૂળ શ્રુતિમાં
પુત્રાદિ શબ્દનો અર્થ કામનામાં લીધો
છે. આ પ્રમાણે વિષયને લઈ તેમ જ
શ્રુતિને અનુસરવાથી એમ સમજાય છે
કે, પ્રાસસ્વરૂપ આત્મા જ નિર્માતારૂપે છે.
આ સ્થળે પ્રાજનું જ નિરૂપણ છે. કારણ
કે ત્યાં કહ્યું છે કે, ‘અન્યથ ધર્માદિન્યત્રાધર્માત્
(કં ૦ ૨, ૧૪) ધર્મથી ભિન્ન તેમ જ અધ-
ર્મથી ભિન્ન આત્મતત્ત્વ મને કહો” તેમ જ
શ્રુતિમાં છેવટે કહ્યું છે કે, “તદેવ શુક્ર તદ્વજ્ર
તદેવામૃતમુચ્યતે તસ્મિન્લોકાઃ શ્રિતાઃ સર્વે તદુ ના-
ત્યેતિ કથન (કં ૦ ૫, ૮, આ આત્મા જ
શુક્રરૂપે, વજ્રરૂપે તથા અમૃતરૂપે કહે-
વાય છે આ આત્મામાં સર્વ લોકોનો
આશ્રય છે. તેનું કોઈપણ અતિક્રમણ
કરી શકતો નથી.” આ રીતે જાગ્રતા-
વસ્થાનો આશ્રય કરવાવાળી તથા
આત્માથી નિર્મોણ કરાવતી સુષ્ટિ સત્ય
સ્વરૂપે જેમ છે, તેજ પ્રમાણે સ્વપ્ન
અવસ્થાની સુષ્ટિ પણ થવા ચોગ્ય છે. વળી
શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “જયો ચત્વાહુર્જાગતિતદેશ

एवात्येष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि मुक्तः
(બૃ૦૪,૩,૧૪) અર્થ:-વળી બીજાઓનું
માનવું એમ છે કે, જાગ્રતાવસ્થામાં જે
સૃષ્ટિ છે તે જ સ્વપ્નમાં છે. કારણ કે જાગ્ર-
તામાં જે પદાર્થ જોવામાં આવે છે, તે જ
પદાર્થ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવે છે.” આ
રીતે શ્રુતિમાં જાગ્રત તથા સ્વપ્નમાં સમાન
અવસ્થા ગણી છે. માટે સ્વપ્નમાં જે
સૃષ્ટિ છે, તે સત્ય સ્વરૂપે છે. (૨)

શુદ્ધ:-આ બે સૂત્રમાં તે જે વાત
પ્રતિપાદન કરી છે, તે ખોટી છે.

શિષ્ય-તે કેવી રીતે ?

શુદ્ધ:-સ્વપ્ન સૃષ્ટિ માયામાત્ર છે.
કારણ કે પરમાર્થિકરૂપે તેનું સ્વરૂપ વ્યક્ત
થતું નથી. આથી જ ડગલ સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૧૭-સૂત્ર ૩૭.

સ્વપ્નસૃષ્ટિ માયારૂપે.

માયામાત્રં તુ કાત્સ્વર્ણ્યજાનમિવ્યક્તસ્વરૂપ-
ત્વાત્ ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-સ્વપ્ન સૃષ્ટિ માયા માત્ર-
રૂપે છે. કારણ કે તેનું સ્વરૂપ પરમાર્થિક-
રૂપે વ્યક્ત થતું નથી (૩)

ટીકા:-શુદ્ધ:-અહીં મૂળમાં જે તુ
શબ્દ મૂક્યો છે, તે પૂર્વ પદ્યનું ખડન
કરવા માટે છે. સ્વપ્ન અવસ્થામાં જે
સૃષ્ટિ છે તે પારમાર્થિક છે, એમ કહેવું
ચોગ્ય નથી. સ્વપ્નમાં સૃષ્ટિ માયારૂપ જ
છે. તેમાં જરા પણ પરમાર્થનો ગંધ નથી.

શિષ્ય:-આપ એમ કેવી રીતે
કહે છે ?

શુદ્ધ:-પારમાર્થિકપણાથી સૃષ્ટિનું
વ્યક્ત સ્વરૂપ હોતું નથી. સમગ્રપણાવડે
અર્થાત્ પરમાર્થ વસ્તુસ્વરૂપે સજ્જાવસ્થા
વ્યક્ત સ્વરૂપવાળી નથી.

શિષ્ય-આ સ્થળે જે કાત્સ્વર્ણ્ય શબ્દ
વાપર્યો છે, તેનો શું અર્થ થાય છે ?

શુદ્ધ:-કાત્સ્વર્ણ્યનો અર્થ એ થાય છે કે,
દેશ, કાળ, નિમિત્ત, સંપત્તિ તથા અબાધ-
રૂપે જે વસ્તુ હોય, તે કાત્સ્વર્ણ્યસ્વરૂપે કહે-
વાય છે. પરમાર્થ વસ્તુના વિષયરૂપ દેશ,
કાળ, નિમિત્ત તથા અબાધપણાનો સંભવ
સ્વપ્નમાં હોતો નથી. તેમ જ સ્વપ્નમાં
રચ આદિના ચોગ્ય સ્થળનો પણ સંભવ
હોતો નથી. અર્થથી વીંટાયલા દેહપ્રદે-
શમાં રચાદિનો અવકાશ હોતો નથી.

શિષ્ય-આ બાબતમાં મને એક
શંકા થાય છે. સ્વપ્ન અવસ્થામાં દેહથી
બહારના વિષયો જોવામાં આવે છે. કારણ
કે અન્ય પ્રદેશમાં રહેલ દ્રવ્યને સ્વપ્ન
અવસ્થા ગ્રહણ કરે છે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું
છે કે, દેહથી બહારના પદાર્થ સ્વપ્ન બળે છે.
જેમકે, “વહિન્નુલ્લાદમૃતથરિત્વા મર્દ્યતેન્મૃતો
યય કામવ (બૃ૦ ૪, ૩, ૧૧,)” દેહથી બહાર
અમૃતરૂપ આત્મા ફરીથી ન્યાં ધરણા
થાય છે ત્યાં જાય છે.” પ્રાણીનું જે
ગમન નથી થતું તે સ્થિતિ તથા
ગતિની પ્રતીતિનો લેહ બની શકે નહિ.

શુદ્ધ:-ના, તારૂં માનવું ખોટું છે.
જે મનુષ્ય સુતેલો હોય છે, તે ઘણું
માત્ર સો યોજનના વિસ્તારવાળો
પ્રદેશ પણ જવા કે આવવા સમર્થ
હોતો નથી. કોઈ રીતની ગતિથી

રહિત સ્વપ્નાવસ્થાવાળો કોઈ બીજાને કહે છે કે, હું આજે કુરૂ દેશમાં સૂતોલે, હોતો તથા જ્યારે મને સ્વપ્ન આવ્યું ત્યારે મને એમ થયું કે, હું પંચાલ દેશમાં ગયો તથા ત્યાં હું જાગ્યો. નો દેહથી દૂર ગયો હોય તો તે પંચાલ દેશમાં જ જાયો નેહ્યો પણ તે પંચાલ દેશપ્રતિ ગયલો હોતો નથી. પણ તે કેવળ કુરૂ દેશમાં જ જાયો હોય છે. જે દેહવડે તે પ્રાણી અન્ય દેહપ્રતિ પોતે ગયલો માને છે, તે દેહને તેની પાસે રહેલ બીજા મનુષ્યો જે સ્થળે તેણે રાત્રી કરેલું હોય છે ત્યાં જ જાય છે. સ્વપ્નમાં જે પ્રકારના અન્ય પ્રદેશો તે જાય છે, તે રીતના તે પ્રદેશો હોતા નથી. હોડતો હોડતો તે પદાર્થને જાય છે, છતાં જાગતા પદાર્થની માફક તેની કડપના કરે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે, સ્વપ્ન દેહની અંદર રહેલ છે. કહ્યું છે કે, “સ યેત્રતસ્ત્વન્યયા વાતિ (૭૦૨, ૧, ૧૮) જ્યારે તે સ્વપ્ન અવસ્થામાં હોય છે,” આ રીતની શરૂઆત કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “લ્લે શર્તિ યથાકામ પરિવર્તે અર્થઃ-પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાના શરીરમાં ઇન્દ્રિયોને મોકલે છે.” આથી શ્રુતિના ઉપદેશમા વિરોધ આવવાથી “વદિષ્કુલય શરીરથી બહાર” આ શ્રુતિને ગોણુ માનવી. અર્થાત્ એમ અર્થ કરવો કે, જાણે અમૃતસ્વરૂપ આત્મા બહાર ગમન કરતો હોયની શું. કારણ કે સ્વપ્નમા આત્મા શરીરમાં રહેલો હોય છે, છતાં તે કાંઈપણ કાર્ય કરતો નથી. આથી તે આત્મા શરીરમાંથી

બહાર હોય તેવો ભાસ થાય છે. આમ હોવાથી આત્મામાં જે કાંઈ સ્થિતિ, ગતિ તથા પ્રતીતિનો ભેદ જોવામાં આવે છે, તે કેવળ ભ્રમરૂપ જ છે, એમ સ્વીકારવું નેહ્યો. સ્વપ્નમાં કાળનો વિરોધ પણ હોય છે. જેમકે કોઈ માણસ રાત્રીએ સૂતો હોય, છતાં ભારતવર્ષમા જાણે દિવસ હોય એમ માને છે. તે જ પ્રમાણે સ્વપ્નને કે મુહૂર્ત માત્ર રહેનાર હોય છે, છતાં જાણે ઘણાં વર્ષો વહી જવાં હોય, તેમ મન માને છે. તેમ જ સ્વપ્નમાં ખુદ્ધિ તથા કર્મને યોગ્ય નિમિત્તો પણ હોતાં નથી. સર્વ ઇન્દ્રિયોનો સ્વપ્નમાં ઉપસંહાર થયલો હોય છે, જેથી સ્વપ્નમાં રથાદિ જોવા માટે થકુ આદિનો અભાવ હોય છે. વળી સ્વપ્નમાં રથાદિ કરવા માટે અથવા લોકડું ભેગું કરવા સામર્થ્ય કેવી રીતે એક નિયેષ માત્રમાં હોઈ શકે? સ્વપ્નમાં જે રથ આદિ જોવામાં આવે છે, તેના જાગતાવસ્થામાં બાધ થાય છે. કેવળ બાધ હોવા છતાં સ્વપ્નમાં જ આ સર્વ મુલ-ભરૂં જાની શકે છે. સ્વપ્નમાં આદિ તથા અતે વિચિત્રતા હોય છે. જેમકે સ્વપ્નમાં જે વસ્તુનો સ્વરૂપે નિશ્ચય કર્યો હોય છે તે જ જાણમાં મનુષ્યરૂપે થાય છે. તેમ જ જે વસ્તુનો મનુષ્યરૂપે નિશ્ચય કરેલ હોય છે તે જ જાણવારમાં વૃક્ષરૂપે બને છે. શાસ્ત્રમા પણ કહ્યું છે કે, સ્વપ્નમાં રથાદિનો અભાવ સ્પષ્ટ છે. જેમકે, “ન તત્ર યથા ન યયોગા ન વ્યથાનો ભવન્તિ (૭૦૪, ૩, ૧૦) સ્વપ્નમાં રથો, વૃક્ષો તેમ જ માગો હોતા નથી.” માટે સ્પષ્ટ

રીતે એમ માલમ પડે છે કે, સ્વપ્નનું દર્શન કેવળ માયામાત્ર છે. (૩)

શિષ્ય:-ન્યાયે સ્વપ્નસૃષ્ટિ માયામાત્ર છે ત્યારે તે મિથ્યા બાબતી.

શુર-ના, સ્વપ્નમાં પરમાર્થનો લેશ પણ નથી, એમ કદી બાબતું નહિ. કારણ કે શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, સ્વપ્ન ભવિષ્યની સારી યા નરસી બાબતને સૂચવનાર છે. આ જ પ્રમાણેનું કહેવું સ્વપ્નના જ્ઞાતાનું પણ છે. આથી જ યથા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૪થું.

સ્વપ્નસૃષ્ટિ શુકનરૂપે.

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

સૂત્રાર્થ:- સ્વપ્નમાં પરમાર્થનો લેશ પણ નથી, એમ નહિ. કારણ કે શ્રુતિથી તેમજ સ્વપ્નના જ્ઞાતાઓથી સિદ્ધ થાય છે કે, તે સારા નરસાનું સૂચક છે. (૪)

टीका:-शिष्य:-न्याये स्वप्नने आप मायामात्र कहे छै, तो पछी स्वप्नमां परमार्थनो अंश पणु नथी.

शुर्-तारुं मानवुं जोहुं छै. भविष्य-मां सारी या नरसी बाबत जे कांछ यनार होय छै, तेना सूचवनारूपे स्वप्न छै. श्रुतिमां तेथी कहुं छै કે, “यदा कर्मसु काम्ये-पु म्रिय स्वप्नेषु पश्यति । ममृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन्त्वाननिदर्शने (छा० ५, २, ६) न्याये यदा करवाना प्रसंगमा कर्ता स्वप्नमां केटलांक कांछ कर्गोमां सीञ्चोने जुवे छै तो तेहे स્વપ્નપરસી ખાત્રી રાખવી કે તેની ક્રિયા ક્ષણદાસી નીવડી છે” તેજ પ્રમાણે પુરૂષ ને કૃષ્ણ વસ્તુને તથા કૃષ્ણદાંતવાળા

મનુષ્યને બાવે છે તો તે કૃષ્ણ પુરૂષ તેને હણે છે. ” ઇત્યાદિ સ્વપ્ન સંબંધી શ્રુતિ-ઓ દર્શાવે છે કે, મનુષ્ય લાંબો સ્થમય છવશે નહિ. સ્વપ્નની બાબત બાબના-ગઓ કહે છે કે, “કુઞ્જગરોદ્ધનાદિનિ સ્વને ધન્યાનિ સ્વપ્નાનાદીન્યધન્યાનિ સૂત્રાર્થ:-સ્વ-પ્નમાં ને હાથીપર બેસવું થાય તે તો શુભસૂચક સ્વપ્ન છે, પણ ને બધેકાનું વાહન બેવામાં આવે છે તો તે અશુભ-સૂચક સ્વપ્ન છે.” મંત્ર, દેવતા, તથા દ્રવ્યનાં નિમિત્તવાળાં કેટલાંક સ્વપ્નો સત્યાર્થના અંશવાળાં હોય છે, એમ માનવામાં આવે છે. તેમાં પણ જે વસ્તુ દર્શાવવામાં આવી હોય તેનું સત્ય-પણ ચાઓ, પણ સી દર્શનઆદિનો બાધ હોવાથી તેનું મિથ્યાપણું છે, એમ અભિ-પ્રાય છે. માટે સ્વપ્ન માયામાત્ર કહેવું યોગ્ય છે. મૂળમા પહેલા સૂત્રમાં જાહ દિ અર્થોત્ શ્રુતિમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિ પારમાર્થિક કહી છે તે શ્રુતિ ગૌણ અર્થમાં લેવી. એમ કે હજ બજદ વગેરેને ખેંચે છે, એમ કહેવુ તે કેવળ નિમિત્ત માત્ર છે, પણ પ્રત્યક્ષ રીતે હજ કદી બજદ આદિને ખેંચતું નથી. આ પ્રમાણે નિમિત્તમાત્રને લઈ સતેલા માણસ રથઆદિ સર્જે છે તથા તેથી કર્તા કહેવાય છે. પણ પ્રત્યક્ષ રીતે સતેલો માણસ કદી રથઆદિ સર્જતો નથી. રથઆદિનું પ્રાતિભાગિક જ્ઞાન થવાને લીધે હર્ષ તથા ત્રાન આદિ બેવામાં આવે છે આ હર્ષ તથા ગ્રેષ્ઠાદિના કારણરૂપે પુણ્ય તથા પાપ છે. આથી આત્મા જ નિમિત્ત કારણરૂપે છે, એમ માનવું બેઇએ. બીજું બાજતાવસ્થામાં વિપથનો

ઇન્દ્રિયો સાથે સખધ થાય છે તથા સૂર્યઆદિના તેજના વિસ્તારથી આત્મા સ્વયંજ્યોતિરૂપે છે કે નહિ, તે જાણવું અઘરું પડે છે. પણ સ્વપ્નમા આત્મા જ સ્વયંજ્યોતિરૂપે છે, તે સ્પષ્ટ જણાઈ શકે છે સ્વપ્નમાં રથઆદિ વસ્તુઓ જે જન્મ થાય છે, તે શ્રુતિના વચનને અનુસરી મુખ્યરૂપે છે, એમ જો ગણીએ તો આત્માના સ્વયંજ્યોતિપણનો કદી નિર્ણય થઈ શકશે નહિ માટે શ્રુતિવ ચનવડે તો રથઆદિનો અભાવ છે, પણ તે રથાદિનો જન્મ ગૌણરૂપે છે, એમ માનવું જોઈએ આ રીતે આત્મા રથ આદિના કર્તારૂપે છે, એમ શ્રુતિનાં વચનથી સિદ્ધ થાય છે. આથી જ કહ્યું છે કે, “પ્રાક્ષમેન નિર્માતાત્મામનન્તિ પ્રાજ્ઞ કર્તારૂપે કેટલાક માને છે.” તે પણ ખોટું છે. અન્ય શ્રુતિમા કહ્યું કે, “સ્વયં વિહત્ય સ્વયં નિર્માય સ્વેન માતા સ્વેન જ્યોતિષા પ્રસ્વપિતિ (ખૂં ૪, ૩, ૯) અગર જો કે તેણે પોતાનું શરીર સૂતેલું હોય છે, છતાં પોતે પોતાની કાંતિના પ્રભાવના જોરે ગૃહને અથવા સ્વપ્ન સદૃશ દેહને ઉભું કરે છે ” આ રીતે શ્રુતિના વચનમાં કહ્યું છે કે, જીવને વ્યાપાર હોય છે. આ સ્થળે પણ “ ય એવ સુષ્તેષુ જાગતિ (કં ૫, ૮) આ સ્વયં પ્રકાશ એનન્યરૂપ સુરૂપ ઇન્દ્રિયો ઉપગમ પામવા છતાં જાગે છે.” આ રીતે ચોખ્ખું નિરૂપણ કરેલ છે, તેથી જીવ જ મર્વ કામનાઓનો ગચનાર છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આ જીવના સખધી શ્રુતિમા જ ઉપદેશ કરવામા આવ્યો છે કે, આ જીવ જ શુકરૂપે તેમજ પ્રજા-

રૂપે છે. આ રીતે જીવનો જીવભાવ ટાળી, તે પ્રજારૂપે છે એમ કહ્યું છે. જેમકે ‘તત્ત્વમસિ પરમાત્મા જીવરૂપે છે.’ આ રીતે જીવનું પ્રજાસ્વરૂપે નિરૂપણ કરવામાં વિરોધ આવતો નથી. સ્વપ્નમા પણ પ્રજાનો વ્યવહાર છે. તેની ના પાડતા નથી. કારણ કે સર્વતા નિયામકપણું તેનામાં હોવાથી, સર્વ અવસ્થાના આશ્રયરૂપે પ્રાજ્ઞ છે એમ એટલું તો સ્પષ્ટ કહીએ છીએ કે, સ્વપ્નમા રહેલ સુષ્ટિ આકાશાદિ સુષ્ટિની પ્રાજ્ઞક પારમાર્થિકરૂપે નથી. તે જ પ્રમાણે આકાશાદિ સુષ્ટિ પણ કેવળ સત્ય સ્વરૂપે નથી. આ બાબત નીચેના સૂત્રથી આપણે પ્રતિપાદન કરી છે. જેમકે “ તદનન્યત્વમાત્ર મળશ્ચન્દાદિભ્ય (ખૂં ૫૦૨, ૧, ૧૪) આ રીતે સમસ્ત પ્રપંચ માયામાત્રરૂપે છે.” પણ પ્રજા સાક્ષાત્કારની પૂર્વે આકાશાદિ પ્રપંચ સત્યસ્વરૂપે જાણે છે. પણ સ્વપ્ન પ્રપંચ તો હમેશા ખોટો છે, એમ નિશ્ચય થાય છે આથી વિશેષ કરી એમ કહેવાય છે કે, સ્વપ્નના પદાર્થ માયામાત્ર સ્વરૂપે છે. (૪)

શિષ્ય.-ત્યારે જીવ પ્રજાસ્વરૂપે છે તો પછી જીવને બધ તથા મોક્ષ કેવી રીતે બની શકે ?

શુક્ર.-જીવને બધ તથા મોક્ષ જેવું કાંઈ નથી, પણ આત્માના મૂળ સ્વભાવમા આવરણ હોવાથી બધ તથા મોક્ષનો ભાસ થાય છે. આ જ હેતુને લઈ પ મા સૂત્રમા કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૫ મું.

જીવનો બંધ તથા મોક્ષ.

પરામિધ્યાનાનુ તિરોહિતં તતો હાસ્ય
વંધવિપર્યયો ॥૫॥

સૂત્રાર્થ:-આત્માના નિદિધ્યાસનથી
જીવની તિરોહિત થયલી શક્તિ પાછી
ઉદ્ભવે છે. આ પરમાત્મામાંથી જ જીવને
બંધ તથા મોક્ષ છે. (૫)

ટીકા:-શિષ્ય:-જેમ અગ્નિમાંથી ત-
ણુખા થાય છે, તે પ્રમાણે પરમાત્માના
અંશસ્વરૂપે જીવ છે. વળી જ્યારે આ
પ્રમાણે છે તો પછી જેમ અગ્નિ તથા
તેના તણુખા આ બેઉમાં બાળવાની શક્તિ
સમાનરૂપે હોય છે, તે જ પ્રમાણે જીવ
તથા ઇશ્વરની જ્ઞાનશક્તિ તથા ઐશ્વર્ય
શક્તિ એક સરળી જ હોવી જોઈએ. આ
રીતે જીવમાં જ્ઞાનશક્તિ તથા ઐશ્વર્ય-
શક્તિ હોવાથી સ્વપ્નમાં જે રથ આદિ
સ્રષ્ટિ થાય છે, તે કેવળ સંકલ્પ માત્રરૂપે
થવી જોઈએ, આપ આ શંકાનું નિવા-
રણ કરો.

શુરુ:-આ સંબંધી હું કહું તે તું
સાંભળ. જો કે જીવ તથા ઇશ્વરનું અંશ
તથા અંશીરૂપે સ્વરૂપ છે, છતાં પ્રત્યક્ષ
રીતે જીવનો ધર્મ ઇશ્વરધર્મથી વિપરીત
જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-ત્યારે શું જીવ તથા ઇશ્વરનું
સમાન ધર્મપણું નથી ?

શુરુ:-નથી, એમ કહી શકાય નહિ
અવિદ્યાદિના આવરણને લીધે જો કે જીવ
તથા ઇશ્વરનું સમાન ધર્મપણું છે, છતાં

આવૃત હોય છે. જીવની શક્તિ જો કે
તિરોહિત છે, છતાં તે જીવ જો પરમાત્મનું
નિદિધ્યાસન કરે છે તો તે મનુષ્યના અધ-
કારનો નાશ થાય છે. જેમકે કોઈ એક
ઓપધિના બળવડે અધકારથી ઢંકાયલી
આંખની જોવાની શક્તિનો પાછો આવિ-
ર્ભાવ થાય છે. પણ સ્વાભાવિક રીતે સર્વ
જંતુને તે પ્રમાણે થતું નથી.

શિષ્ય:-બધાને તે પ્રમાણે નથી થતું,
તેનું શું કારણ ?

શુરુ:-પરમાત્માથી જ જીવને બંધ
તથા મોક્ષ થાય છે. ઇશ્વરના સ્વરૂપને
નહિ ઓળખવું, તેનું નામ બંધ છે તથા
તેના સ્વરૂપને બાણવું, તેનું નામ મોક્ષ
છે. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે,
“જ્ઞાત્વા દેવ સર્વપાપાપહાનિઃ ક્ષીણી ક્ષેત્રી જન્મ-
મૃત્યુપ્રહાણિઃ । તત્સામિધ્યાનાનુત્તીય વેદભેદે
વિવૈશ્વર્ય કેવલ ભાતકામઃ (ચે. ૧, ૧૧)
અર્થ:-દેવ અથોત્ પ્રજ્ઞાના જ્ઞાનવડે
અવિદ્યા દુઃખાદિ સર્વ બંધનોનો નાશ
થાય છે. દરેક પ્રકારના દુઃખનો ક્ષય થવા
સાથે જન્મ તથા મરણ બંધ પડે છે.
ઇશ્વરના જગતની સાથના અભિધ્યાનવડે
પ્રજ્ઞાની તૃતીયાવસ્થા, જે વિરાટરૂપ છે,
જે જગતના કારણરૂપે છે, તથા જેની
શક્તિ વિશ્વને સમાનરૂપે રાખે છે તે
શક્તિ શરીરના ત્યાગ પછી પ્રાપ્ત થાય છે.
જગતના કોઈ પણ પ્રકારના મંબધથી
રહિત સ્વતંત્ર પ્રકૃતિરૂપે જો પ્રજ્ઞાનું
ચિંતન કરવામાં આવે છે તો મનુષ્યને
મર્વ કામનાની પ્રાપ્તિ થાય છે અથોત્
પ્રજ્ઞાના મૂળ સ્વરૂપે કડી તે પ્રજ્ઞારૂપે
થાય છે. ” (૫)

શિષ્ય:-જીવના જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ થવામાં બીજું શું કારણ છે?

શુર:-જીવનો શરીર સાથે સંબંધ થવો, તે પણ કારણ છે. આજ હેતુને લઈ ઈકા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અગ્નિકરણ ૧૬-સૂત્ર ૬ હું

જીવનો દેહ સાથે સંબંધ.

દેહયોગઠા સોપ્તિ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-જીવનો દેહની સાથે સંબંધ થવાથી પણ જીવના જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ થાય છે (૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-જીવ કે જે પરમાત્માનો અંશ છે, તેનાં જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ કેવી રીતે થઈ શકે છે? જીવના જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ ન થવો જોઈએ, એ યોગ્ય છે. કારણ કે અગ્નિના તણુખાનો દહન તથા પ્રકાશનો જે સ્વભાવ હોય છે, તે કદી નાશ પામતો નથી.

શુર-આ બાબતમાં હું કહું તે સાલજ. તારું કહેવું યથાર્થ છે. જીવના જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ દેહના યોગને લીધે છે. અર્થાત્ આ તિરોભાવ દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, વિષય તથા વેદના આદિના મંબધને લીધે થાય છે. આના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણેની સાદૃશ્યતા છે. જો કે અગ્નિ દહન તથા પ્રકાશવાળો છે, છતાં અરણીમા રહેલ અગ્નિ દહન તથા પ્રકાશમા તિરોહિત હોય છે. તેમજ અંગારામાં અગ્નિ હોય છે, છતાં તેનાપર રાજેડી નાંખેલી હોય છે તો તે અગ્નિ ઢંકાયેલા રહે છે. આ મમાતે અવિ

ધાને લીધે નામ તથા રૂપ બનેલાં છે. આથી દેહાદિ ઉપાધિનો સંબંધ થાય છે. આ કારણથી જીવમાં અવિવેકરૂપી ભય થાય છે. આ કારણથી જીવના જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ થાય છે. મૂળ સૂત્રમાં જે વા શબ્દ આપ્યો છે, તે જીવ ઇશ્વરથી ભિન્ન નથી, આ રીતની શંકાતું નિરસન કરવા માટે છે.

શિષ્ય-પણ જ્યારે દેહાદિની કલ્પનાથી જીવ, જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યથી તિરસ્કાર પામેલ હોય છે ત્યારે તો ઇશ્વરથી જીવ ભિન્ન છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

શુર-ના, તેમ નથી. જીવનું ઇશ્વરથી ભિન્નપણું કદી હોતું નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સિય દેવૈશ્વ (છાં ૬, ૩, ૨) તે દેવે અર્થાત્ અન્ને ઇચ્છા કરી.” આ પ્રમાણેની શરુઆત કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “એને જીવિનાત્માનાન્તુપવિસ્ય (છાં ૬, ૩, ૨) જીવાત્મા-રૂપે ઉપર કહેલ ત્રણ પ્રકારના ભૂતોમાં પ્રવેશ કરી.” આ પ્રમાણે આત્મ શબ્દવડે જીવ શબ્દ લીધો છે. વળી “તત્ત્વત્ત્વમસ્તિ એતેતેતો (૬, ૬, ૪) તે સર્વના પરમાર્થ મતરૂપે છે. હે એતદેતુ! તું બ્રહ્મ-આત્મા રૂપે છે” આ રીતે શ્રુતિ જીવનો આત્મા રૂપે ઉપદેશ કરે છે. માટે ઇશ્વરથી જીવ ભિન્ન નથી પણ સદેહને લઈ જીવનું જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્ય ઢંકાયેલું હોય છે. માટે સ્વપ્નમાં જીવની સ્વઆદિ ચુદિ ચક્રરૂપે નથી. જો સ્વપ્નમાં સ્વાદિ ચુદિ ચક્રરૂપાત્મક જ હોય તો દોષપણ બગળ સ્વપ્ન તત્વે નહિ વળી ફરી કહું છું કે, જોત્રતાવસ્થાનું નિરૂપણ

કરનારી શ્રુતિ સ્વપ્ન સત્યરૂપે છે, એમ સાબીત કરે છે, તે ચોખ્ખ વચન નથી. જો આ સ્થળે શ્રુતિનો અભિપ્રાય સ્વપ્ન સત્યસ્વરૂપે છે, એમ હોય તો આત્માના સ્વયંજ્યોતિપણમાં વિશેષ આવશે. વળી શ્રુતિમાં જ કહ્યું છે કે, સ્વપ્નમાં જે સ્થાદિ જોવામાં આવે છે, તેનો અભાવ હોય છે. બાકી અવસ્થામાં જે વાસના ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે, તેને લઈ સ્વપ્નમાં તે વાસના સરખો ભાસ થાય છે, આ રીતનો શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે. માટે સ્વપ્ન માયામાત્ર સ્વરૂપે છે, એમ મિદ્ધ થાય છે. (૬)

શિષ્ય:-સુપ્રસિત અવસ્થા હોય છે ત્યારે આત્મામાં તેમજ નાડીમાં સ્વપ્નના દર્શનનો અભાવ હોય છે. આ જ હેતુને લઈ ઉમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨ જી-સૂત્ર ૭ મું.

સુપ્રસિ નિરૂપણ.

તદમાયો નાડીષુ તદ્દુત્તેરાત્મનિ ચ ॥૭॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિથી એમ પ્રતિપાદન થાય છે કે, નાડીઓમાં તેમજ આત્મામાં સ્વપ્નના દર્શનનો અભાવ છે. (૭)

શિષ્ય:-આપે મને સ્વપ્ન અવસ્થા સંબંધી સારી રીતે સમજાવ્યું, પણ હવે સુપ્રસિ અવસ્થા સંબંધી કાંઈ મારો સંશય હોય તે ટાળશો. સુપ્રસિના સંબંધી નીચે પ્રમાણે શ્રુતિઓ છે. એક શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તયર્ગતસ્પૃષ્ઠઃ સમસ્તઃ સપ્રસન્નઃ સ્વપ્ન ન વિજાનાયામુ તદા નાડીષુ સ્પૃષ્ઠો મવતિ (છાં ૮, ૬, ૩) અર્થ:-જ્યારે એક

મનુષ્ય એવી સુપ્રસાવસ્થાને વિષે હોય છે કે, તેની મર્મ ઇન્દ્રિયો કર્મથી રહિત બનેલી હોય છે તદ્દા તેની સુખ દુઃખાદિવાળી લાગણીઓ જતી રહેલી હોય છે ત્યારે તેને સ્વપ્નાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી. આ સમય વિષે તે આ નાડીઓને વિષે વસેલો હોય છે.” વળી અન્ય સ્થળે પણ નાડીના સંબંધી નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે:-“તામિઃ પ્રવચન્ય પુતીતતિ ઝેતિ. (જૂં ૨, ૧, ૧૬) અર્થ:-તેઓની સાથે પાછો ફરી તે વિજ્ઞાન-મય આત્મા શરીરને વિષે ઉઘે છે.” વળી બીજે સ્થળે પણ નાડીના સંબંધી નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે:-“ગાહુ તદા મવતિ યદા સુત્તઃ સ્વપ્ન ન કથન પદયત્યયાસ્મિન્ પ્રાણ ઈન્દ્રિયા મવતિ (કૌષીં ૪, ૧૬) જ્યારે આત્મા સુપ્રસિ અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તે કોઈ પણ રીતના સ્વપ્નને જોતો નથી. તે સમયે તે નાડીઓને વિષે રહેલો હોય છે. તે પછી આત્મા પ્રાણવિષે જ એક જ સ્વરૂપે થાય છે.” તે જ રીતે બીજી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:-“ય ઇયોન્તર્દય આચ્છાસ્તસ્મિન્દેતે (જૂં ૨, ૧, ૧૭) અર્થ:-આ સમયે અન્તર હૃદયવાળું આકાશ, વિજ્ઞાનને અદર જોતી લઈ, પ્રાણના વિજ્ઞાનને લઈ આકાશની અંદર સુવે છે.” વળી એક શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તતા સોમ્ય તદા સપ્નો મવતિ સ્વમર્ષો મવતિ (છાં ૬, ૮, ૧) અર્થ:-તે સમયે આત્મા સતતની સાથે જોડાયેલો કહેવાય છે. તે પોતાના સ્વપ્ને (આત્માને) પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે.” વળી કહ્યું છે કે, “પ્રાણેનામના સપ્નિગ્નનો ન વાયો કિંચત નેદ

નાન્તરમ્ (બૃ૦ ૪, ૩, ૨૧) અર્થ:-પ્રાણ સ્વરૂપ જોવા આત્માવડે જે પુરૂષ આશ્રિત થયેલો હોય છે, તે પુરૂષ અંદર તથા બહાર કોઈ પણ વસ્તુને જોતો નથી.” હવે હે ભગવન્! આ સ્થળે મને શંકા થાય છે કે, પરસ્પર અપેક્ષાથી રહિત નાડી આદિરૂપ ભિન્ન ભિન્ન સુષુપ્તિ સ્થાન હોય છે કે પરસ્પર એક બીજાની અપેક્ષા લઈ એક જ સુષુપ્તિ-સ્થાન હોય છે? જોના સંબંધમાં આપ મને ખુલાસો કરશો ?

શુક-ભિન્ન ભિન્ન સુષુપ્તિ સ્થાન હોવાં જોઈએ.

શિષ્ય-એમ કેવી રીતે બને ?

શુક:-એકાર્થતા છે, માટે તે પ્રમાણે બની શકે. આપણે જોઈએ છીએ કે, એકાર્થવાચક ત્રીહિ તથા ચવ આદિતું પરસ્પર અપેક્ષાપણું કદી જોવામા આવતું નથી, પણ નાડી આદિઓનું એકાર્થપણું સુષુપ્તિ-ને વિષે જોવામાં આવે છે. જેમકે “નાડીપુ ર્વત્તો ભવતિ (બૃ૦ ૮, ૬, ૩) નાડીઓને વિષે આત્માએ પ્રવેશ કરેલો હોય છે.” ‘પુતિતિ રીતે (બૃ૦ ૨, ૧, ૧૬) શરીરને વિષે આત્મા શયન કરે છે.” આ સર્વ સ્થળે સપ્તમીનું સૂચન એક સરખું જ છે

શિષ્ય:-પણ મારું માનવું એવું છે કે, મત્ સંબંધી સપ્તમીનું સૂચન જોવામાં આવતું નથી. જેમકે, મતાગમ્ય તદા વળ્લો ભવતિ (બૃ૦ ૬, ૮, ૧) અર્થ:-આ વળતે આત્મા મતની માથે જોડાયેલો હોય છે.”

શુક:-આ સંબંધી તું જે દોષ દર્શાવે છે, તે યોગ્ય નથી કારણ કે આ સ્થળે

પણ સપ્તમીનો અર્થ લેવાનો છે. કારણ કે શ્રુતિનાં છેવટના વચનમાં એમ કહ્યું છે કે, આધાર ઇચ્છનાર જીવ મત સાથે જોડાય છે. વળી બીજી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અન્વ-ત્રાયતનમલલ્લત્રા પ્રાણમેવોપગ્રયતે (બૃ૦ ૬, ૮, ૨) તેને કાંઈ વિશ્રામસ્થાન ન મળવાથી તે મન પ્રાણનો આશ્રય લે છે.” આ રીતે પ્રાણ રાજ્યવડે કરીને મૂળ સ્વરૂપ સતતું ગ્રહણ કરેલું છે. વળી આશ્રય રાજ્ય સપ્ત-મીના અર્થવાળો છે. તેમજ તે સ્થળે શ્રુતિ-ના વચનમાં સપ્તમીનું સૂચન જોવામાં આવે છે. જેમકે, “સતિ સપ્ત ન વિદુઃ સતિ સપ્તમાદે (બૃ૦ ૬, ૬, ૨) અર્થ:-સર્વ પ્રજા-ઓ જ્યારે લયને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેઓ જાણતી નથી કે, અમે સતનેવિષે લય પામ્યાં છીએ.” સર્વ સ્થળે સામાન્ય રીતે એમ જોવામાં આવે છે કે, સુષુપ્તિ અવસ્થામા કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષ વિજ્ઞાનનો અભાવ હોય છે. માટે સર્વ નાડી આદિમા એક પ્રકારનું પ્રયોજન રહેલું હોય છે, જેથી જીવ કેટલીકવાર કોઈ એક સ્થાન પ્રતિ આશ્રય લેવા માટે જાય છે. આ જ કારણથી મૂળ સૂત્રમાં એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે કે, સુષુપ્તિ અવસ્થા નાડી તથા આત્માથી સ્વપ્ના-વસ્થાના અભાવરૂપે છે. મૂળમા તદમાવ નો અર્થ એમ થાય છે કે, મૂળરૂપ સ્વ-પ્ના દર્શનનો જે અભાવ, તે સુષુપ્તિ અવસ્થા છે “નાડીપ્રામણિ ચ” આ સૂત્રને એમ અર્થ થાય છે કે, એક જ ગમથે જીવ નાડીઆદિમાં આશ્રય લેવા જાય છે. પણ કંઈ કરી નહિ

શિષ્ય:-આપ આમ કેવી રીતે કહો છો ?

ગુરુ-શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કહ્યું છે. સર્વ નાડીઆદિમાં સુપ્રતિતુ સ્થાન રહેલું છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. વળી એકી વખતે હોય તો જ બધી નાડીઓ સુપ્રતિતી ગ્રહણ કરાયલી થાય. જો કમે કરી હોય તો બધી નાડીઓ સુપ્રતિતી ગ્રહણ કરાયલી છે, એ રીતના નિરૂપણમાં વાંધો આવશે.

શિષ્ય:-ત્રીહિ તથા ચવ આદિમાં એક જ પ્રકારનું પ્રયોજન રહેલ છે, તેમ નાડી-આદિમાં પણ વિકલ્પરૂપે એક જ પ્રકારનું પ્રયોજન છે, એમ માનીએ તો શું વાંધો આવે ?

ગુરુ:-આ રીતે બની શકે નહિ. એક વિલક્ષિતનું માત્ર નિરૂપણ છે. તેથી એમ જણાય છે કે, એક જ પ્રકારનું પ્રયોજન રહેલું છે. પણ વિકલ્પપણું છે, એમ પ્રાપ્ત થતું નથી, જેમ કે મહેલમાં સૂવે છે, ખાટલાપર સૂવે છે ઇત્યાદિ વચનમાં એક સપ્તમીના વચનનું નિરૂપણ છે, તેથી જો કે ભિન્ન ભિન્ન પ્રયોજનપણું છે, પણ તેમાં એકતા જોવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે નાડીમાં, ચરીરમાં તથા બ્રહ્મમાં હવાદમાં શયન કરે છે. આ સર્વ રથને સપ્તમીનું જ નિરૂપણ છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ સર્વ રથને એકી જ વખતે સુપ્રતિતવરથા થાય છે. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “તમુ તદા મવતિ યદા મુપ્ત સ્વપ્ન ન કચન પસ્યય્યાસ્મિન્પ્રાપ્ત ઈવરથા મવતિ (કૌષી. ૪, ૧૯) ત્યારે સુપ્રતિતવરથા હોય છે ત્યારે કોઈપણ સ્વપ્નને આત્મા

જોતો નથી. તે સમયે હવ નાડીમાં રહેલો હોય છે. પ્રાણમાં એક જ સ્વરૂપ હોય તેમ રહે છે.” આ રીતે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, સુપ્રતિમાં નાડી તથા પ્રાણની એકતા હોય છે. કારણ કે નાડી તથા પ્રાણની એકતા થાય છે, એમ નિરૂપણ છે. વળી પ્રાણ તથા બ્રહ્મની એકતા છે સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, “પ્રાણસ્તયાતુગમાત પ્રાં સં ૧, ૧, ૨૮) પ્રાણ બ્રહ્મરૂપે છે.” શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, સુપ્રતિ અવસ્થામાં નાડી કોઈ રીતની અપેક્ષાથી રહિત હોય છે. જેમકે “અમુ તદા નારીમુ મુપ્તો મવતિ (છાં ૮, ૬, ૩) આ નાડીઓમાં હવ સુપ્રતિ-વસ્થામાં વેદિત હોય છે. આ પ્રમાણે કહ્યા પછી વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ત્તન વચન વાપ્તા સ્વતિ (છાં ૮, ૬, ૩) તેને કોઈ પણ રીતના પાપનો સ્પર્શ થતો નથી.” આ રીતે શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે તથા નાડીની પ્રશંસા કરે છે. વળી તે સમયે પાપના સ્પર્શના અભાવનું કારણ શ્રુતિ દર્શાવે છે. જેમકે, “તેજમા દિ તદા મંપત્તો મવતિ (છાં ૮, ૬, ૩) તે સમયે તેજવટે યુક્ત હોય છે.” વળી નાડીમાં રહેલ પિત્તરૂપી તેજવટે હવની સર્વ ઇન્દ્રિયો બ્યાપ્ત હોય છે. આથી ગાદ્ય વિપયનું ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરી ગતી નથી. વળી કેટલીક શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે, તેજ સખ્તવટે અર્ધી બ્રહ્મનું સૂચન છે. જેમકે.

રીતના પાપનો તેને સ્પર્શ હોતો નથી. પાપના સ્પર્શના અભાવમા પ્રહ્મની સંપત્તિ, એ જ મુખ્ય કારણરૂપે છે. શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, “સર્વે પાપાનો ડોતો નિવર્તન્તે ડગ્ધત-પાપ્મા હોય નમ્મલોન” (છાં ૮, ૪, ૨.) અર્થ - પ્રહ્મલોકમાંથી સર્વ પાપો નિવૃત્તિ પામેલ છે પ્રહ્મલોક સર્વ માસારિક મુખ્ય દુઃખથી રહિત છે” આમ હોવાથી અન્ય પ્રદેશમાં રહેલ પ્રહ્મ સાથે મુપુત્તિ સ્થાનમાં રહેલ નાડીઓનો સમૂહ જોડાયલો થાય છે. તેમજ હૃદયાકાશનું પણ પ્રહ્મનિરૂપણમાં જ મયન કર્યું છે. માટે પ્રહ્મના સરખુંજ મુપુત્તિ અવસ્થાનું નિરૂપણ છે. જેમકે, “ય ઇયોન્તર્હૃદય આગતસ્તસ્મિન્” (ખૂં ૨, ૧, ૧૭) જે હૃદયાકાશ છે, તેની અંદર આ જીવ શયન કરે છે.” આ રીતે મુપુત્તિમાં હૃદયાકાશમાં આત્મા રહેલો છે, એમ કહેવાય છે. જેમકે, “પુરીતતિ જેને (ખૂં ૨, ૧, ૧૬) જીવ પુરીતતમાં શયન કરે છે.” અહીં પુરીતતનો અર્થ હૃદયાકાશ કહેવાય છે. આ રીતે હૃદયાકાશના અંદરના ભાગ વિશે શયન કરતા જીવના મંબધમા કહેવાય છે કે, તે પુરીતતમાં અર્થોત્ત હૃદયાકાશમાં ગમન કરે છે. જેવી રીતે કોટથી પેરાયલા ગહેરમા એક મનુષ્ય રહેતો હોય, છતાં એમ કહેવાય છે કે, તે તો કોટમાં રહે છે આ રીતે હૃદયાકાશ પ્રહ્મ સ્વરૂપે કહેવાય છે. કાગળ કે સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, “દહર સ્તત્તેભ્યઃ (અ સ ૧, ૩, ૧૪) હૃદયાકાશ પરમાત્મારૂપે છે. કારણ કે કેટલાક હેતુઓને લઈ એમ કહેવાય છે.” તેમ જ નાડી તથા હૃદયાકાશને

જો કે સમુચ્ચ છે, છતાં તે બાળત નીચલી શ્રુતિની એક વાક્યતાના ગ્રહણથી સિદ્ધ થાય છે. જેમકે, “તામિ. પ્રત્યવનુષ્ય પુરીતતિ જેને (ખૂં ૨, ૧, ૧૬) નાડીઓવડે વેષિત થયા પછી જીવ હૃદયાકાશમાં શયન કરે છે.” વળી મત તથા પ્રાતનું પ્રહ્મપણું પ્રસિદ્ધ છે આ રીતે આ શ્રુતિઓમાં મુપુત્તિના સ્થાનો ત્રણ ગણાવેલ છે, જેવાં કે નાડીઓ, પુરીતત તથા પ્રહ્મ. તેમાં નાડીઓ તથા હૃદયાકાશ દ્વારરૂપે છે. પણ મુપુત્તિ-સ્થાન કેવળ પ્રહ્મરૂપે છે.

ગિય - જીવની ઇન્દ્રિયો નાડીઓમાં તથા હૃદયાકાશમાં સ્થિતિ કરીને રહેલી હોય છે, તેથી જીવની ઉપાધિના આધારરૂપે નાડીઓ છે કે હૃદયાકાશ છે?

શુર - ઉપાધિના સંબંધ વિના પોતાની જ મેળે જીવના આધારરૂપે કોઈ પણ વસ્તુ નથી. કારણ કે જીવ પ્રહ્મથી અલિપ્ત છે તથા તે પોતાના મહિમામાં સ્થિતિ કરીને રહેલ છે. વળી મુપુત્તિમાં જીવના આધારરૂપે પ્રહ્મ છે, એમ જે કહ્યું છે તે આધાર તથા આધેય આદિના ભેદને લઈ આ કહ્યું નથી.

શિષ્ય - ત્યારે તેમ કહેવાનું શું કારણ? શુર - તાદાત્મ્યના અભિપ્રાયને લઈ કહ્યું છે. આથી જ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સના મોમ્ય તદા ગપ્તો મવતિ સ્વમીતો મવતિ (છાં ૬, ૮, ૧) હે સોમ્ય ! મુપુત્તિમાં જીવ મતની સાથે જોડાયલો હોય છે. આ સમયે જીવ જીવની માત્રે અર્થોત્ત આત્મામાથે જોડાયલો થાય છે.” આ ગ્રંથે સ્વચાન્દ્રવડે આત્મા લેવો જોઈએ. અર્થોત્ત મુપુત્તિમાં

જીવ પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયલો કહેવાય છે. વળી કદાચિ પણ જીવની પ્રજ્ઞા સાથે એકતા નથી, એમ નથી. કારણ કે જીવના પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો કદી નાશ થતો નથી. સ્વભાવસ્થા તથા બાહ્યતાવસ્થામાં જીવ ઉપાધિયુક્ત હોય છે. આથી જીવનું ભિન્ન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતું હોયની શું, એવો ભાસ થાય છે. સુષુપ્તિમાં આ ભિન્ન સ્વરૂપતાનો નાશ હોય છે, જેથી જીવ સુષુપ્તિમાં પોતાના સ્વરૂપને પામે છે, એમ કહેવાય છે. આથી સુષુપ્તાવસ્થામાં કદાચિત્ત તત્ત્વ સાથે જોડાય છે તથા કોઈ વખત નથી જોડાતો, એમ કહેવું અયોગ્ય છે. વળી રથાનનો વિકલ્પ સ્વીકારવા છતાં વિજ્ઞાનથી રહિત એવી સુષુપ્તાવસ્થામાં કોઈ પણ પ્રકારની વિશેષતા હોતી નથી. સુષુપ્તિમાં સતની સાથે જીવ જોડાયલો હોય છે. આથી તે પ્રજ્ઞાની સાથે એક ભાવને પામેલ હોય છે. તેથી તેને વિશે કોઈપણ પ્રકારનું વિશેષ જ્ઞાન રહેતું નથી. આ કહેવું યોગ્ય છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "તત્ત્વેન વ વિજ્ઞાનીયાદ્ (ખૂં ૨, ૪, ૧૪) આત્મા કંઈ વસ્તુવડે કંઈ વસ્તુને બાણી શકે ?" નાદીમાં તેમ જ હૃદયાકાશમાં થયન કરતા જીવને બાણુવા માટે. વિજ્ઞાનના સાધનરૂપે કોઈપણ વસ્તુ હોતી નથી. કારણ કે અન્ય સાધન ગાનીએ તો જીવમાં લેદનો વિષય પ્રાપ્ત થાય. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, 'વત્ર ગાગ્ન્યદિત્સાત્તજ્ઞાન્દોઽન્વપરે (ખૂં ૪, ૩, ૩૧) જે આત્માથી અન્ય વસ્તુ અનિત્યરૂપે હોય

એમ જે લાગતું હોય તો તે જ્ઞાનતમાં અન્ય અન્ય વસ્તુનું દર્શન કરે છે. "

શિષ્ય:-મારું માનવું એમ છે કે, લેદનો વિષય સમીપ નહિ હોવાથી વિશેષ વિજ્ઞાનનો અભાવ હોવો જોઈએ.

ગુરુ:-વારુ, કીક. જે એમ થાય તો જીવને પોતાને પરિચિત્ત માનવો જોઈએ. જેમકે વિષ્ણુમિત્ર નામનો પુરૂષ જે પ્રવાસે ગયો હોય તો તે પોતાના ગૃહને જોઈ શકતો નથી. પણ ઉપાધિ વિના જીવમાં કોઈપણ પ્રકારનો પરિચય નથી. ઉપાધિગત કારણ સમીપ નહિ હોવાને લીધે તે બાણી શકતું નથી, એમ જે કહીએ તો પણ ઉપાધિનો નાશ થવે જીવ સતની સાથે જોડાયલો હોય છે, જેથી વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે. આ રથને અમે એમ પ્રતિપાદન કરતા નથી કે, નાદીઆદિ સમુચ્ચય જીવની આદર્યતાને પામે છે. નાદીઓ, સુષુપ્તિસ્થાન અથવા તો હૃદયાકાશ આ ત્રણમાંથી કોઈને પણ વિજ્ઞાનની સાથે લેવાદેવા નથી. શ્રુતિ પણ કહેતી નથી કે, વિજ્ઞાનની સાથે જોડાયેલ કંઈપણ ક્ષણ હોય છે. વળી કોઈપણ ક્ષણના અંગરૂપે વિજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો નથી. આથી અમે એમ પ્રતિપાદન કરીએ છીએ કે, કોઈપણ પ્રકારના અપાયથી રહિત પ્રજ્ઞારૂપે સુષુપ્તિ અવસ્થા છે. જીવનો પ્રજ્ઞાત્મરૂપે નિશ્ચય કરવો, તેમ જ સ્વપ્ન તથા જાગૃતાવસ્થાના વ્યવહારથી રહિતરૂપે જીવને બાણુવો, આ પ્રમાણેનું વિજ્ઞાનમાં પ્રયોજન રહેલ છે. માટે આત્મા એ જ સુષુપ્તિના સ્થાનરૂપે છે. (૭)

શિષ્ય-સુપુતિ અવસ્થા આત્મારૂપે છે, એના સંબંધમાં બીજું શું કારણ છે?

ગુરુ:-આત્મા સુપુતિના સ્થાનરૂપે છે, માટે જ આત્મામાથી જાગૃતાવસ્થા થાય છે, એમ ઉપદેશ કર્યો છે. આ જ હેતુને લઈ ટમા-સૂત્રમા કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ ૨ જી-સૂત્ર ૮ મું.

જીવમાંથી જાગૃતાવસ્થા

અતઃ પ્રયોજ્યોસ્માત્ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-આત્મા સુપુતિસ્થાનરૂપે છે. આ કારણથી આત્મામાંથી જાગૃતાવસ્થા થાય છે, એ જ શ્રુતિએ ઉપદેશ કરેલો છે.

ટીકા-ગુરુ-આત્મા જ સુપુતિના સ્થાનરૂપે છે માટે, અર્થાત્ એ કારણને લીધે જ નિત્યની માફક આત્મામાથી જાગૃતાવસ્થા થાય છે, એમ સ્વપ્ન સંબંધી પ્રકરણમાં કહ્યું છે જેમકે “કુત્ત એતદાગાત્ તે વિજ્ઞાન પાદ્યુ કયાથી આન્યુ?” આ પ્રમાણેના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમા કહ્યું છે કે, “યપાન્ત્ર કુદ્રા વિત્કુલિન્દ્રા બ્યુદ્ધરત્યેવમેવૈતસ્માદામનઃ સર્વ પ્રાણા (જૂં ૨, ૧, ૨૦) જેમ સૂક્ષ્મ તણુખાઓ અગ્નિમાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રમાણે આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણો ઉત્પન્ન થાય છે.” વળી કહ્યું છે કે, “સત આગમ્ય ન ત્રિદુઃ સત આગચ્છામહે રિતિ (છાં ૬, ૧૦, ૨) જો કે સતમાંથી સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં તેઓને જ્ઞાન હોતું નથી કે, એમ અતમાંથી ઉત્પન્ન થયા છીએ” જે સુપુતિસ્થાનને વિષે વિકટપ હોત તે શ્રુતિ એમ ઉપદેશ કરત કે કેટલીકવાર નાદીમાંથી, કેટલીકવાર હૃદયા-કાશમાંથી તથા કેટલીકવાર આત્મામાથી

જીવ વિજ્ઞાનને પામે છે. માટે આત્મા જ સુપુતિના સ્થાનરૂપે છે. (૮)

શિષ્ય:-આત્મા જ સુપુતિમાથી જાગૃતાવસ્થાને પામે છે, તેના સંબંધી. જો કંઈ પ્રમાણ હોય તો તે આપ મને જણાવશો?

ગુરુ:-હો શિષ્ય! આ જાગૃત કર્મવડે, અનુસ્મૃતિવડે, શ્રુતિવડે તેમજ વિધિના પ્રમાણવડે સિદ્ધ થાય છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ જી-સૂત્ર ૯ મું.

આત્મા જ શું જાગૃતાવસ્થારૂપે?

સ એવ તુ કર્માનુસ્મૃતિશબ્દવિધિભ્યઃ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-જે જીવ બ્રહ્મ સાથે એકી-લાવને પામેલો હોય છે, તે જ જીવ જાગૃતાવસ્થાને પામે છે. આના સંબંધી કર્મ, સ્મૃતિ, વેદ તથા વિધિ પ્રમાણરૂપે છે (૯)

ટીકા-શિષ્ય:-ત્યારે સુપુતિ અવસ્થામાંથી જીવ જાગૃતાવસ્થાને પામે છે ત્યારે જે જીવ સતની સાથે જોડાયેલો હોય છે, તે જ જીવ શું જાગૃતાવસ્થાને પામે છે અથવા તે શું કોઈ બીજો જીવ જાગૃતાવસ્થાને પામે છે? આના સંબંધી આપ મને ખુલાશો કરશો. હું તો એમ ધારૂં છું કે, આના સંબંધમાં કોઈપણ નિયમ ન હોવો જોઈએ.

ગુરુ:-તુ એમ કેમ કહે છે કે, એમાં નિયમ નથી?

શિષ્ય:-નિયમ ન હોવાનું કારણ એ કે, જેવી રીતે એક જળના ઢગલામાં એક જળનું ગિન્દુ નાખવામાં આવે તો તે જળગિન્દુ જળના ઢગલારૂપે થઈ જાય છે. ત્યાર પછી તે ઢગલામાંથી તે જ

જાગૃતું બિન્દુ પાણું આવે છે કે બીજું આવે છે, તે જાણવું અશક્ય હોય છે. આ દૃષ્ટાંતની માફક સુષુપ્તિવસ્થાને પામેલો જીવ જે કે પરબ્રહ્મ સાથે એક લાવને પામેલો હોય છે, તે જ જીવ ફરી જાગ્રતાવસ્થાને પામવો યોગ્ય નથી. માટે તે જ ઈશ્વર અથવા તો કોઈ બીજો જીવ જાગ્રતાવસ્થાને પામે છે, તે સંબંધી મને સમજણ પડતી નથી.

શુદ્ધ:-તે જ જીવ કે જે સુષુપ્તિવસ્થામાં સ્વસ્થતાને પામેલો હોય છે, તે જ જીવ જાગ્રતાવસ્થાને પામે છે, પણ બીજો નહિ.

શિષ્ય:-આના સંબંધમાં પ્રમાણ શું?

શુદ્ધ:-કર્મ, સ્મૃતિ, વેદ તથા વિધિ આના પ્રમાણરૂપે છે. અનુક્રમે હું તને દરેકનું પ્રમાણ દર્શાવું છું, તે તું ચિત્ત દઈ સાંભળ. પ્રથમ તો જે કંઈ કર્મ જાગ્રતાવસ્થામાં જાણી રહેલાં હોય છે, તે જ કર્મ જાગ્રતા પછી જીવ કરે છે, આમ જોવામાં આવે છે. માટે તે જ જીવ જાગ્રતાવસ્થાને પામેલો હોવો જોઈએ, પણ બીજો નહિ. દાખલા તરીકે જે કંઈ કામ આગલે દીવસે અધુરું રહી ગયેલું હોય છે, તે જ કામ બીજે દીવસે જીવ કરતો જોવામાં આવે છે. વળી એક જણ એક કર્મનો આરંભ કરેલો હોય, તે જ કર્મ બીજો પૂરું કરવા કદી બની શકે નહિ. કારણ કે તેમ થવાથી એક કાર્યને માટે અનેક જણનો પ્રસંગ આવી પડશે. માટે એક જ કર્મનો એક જ કર્તા જે આગલે દિવસે હોય છે, તે બીજે દીવસે હોવો જોઈએ, એમ

નિશ્ચય થાય છે. વળી તે જ જીવ જાગ્રતાવસ્થાને પામે છે, તેનું કારણ એ કે, પૂર્વ દીવસે જે અમુક વસ્તુ જોઈ, આ પ્રમાણેનું સ્મરણ પૂર્વે જેણે અનુભવ કરેલ હોય છે તે જ હોય છે. પાંજુ બીજો જીવ જે જાગ્રતાવસ્થાને પામતો હોય તો તેમ બની શકે નહી. અર્થાત્ એકે જે વસ્તુ જોયલી હોય, તેનું સ્મરણ બીજાને હોય, એમ કદી બની શકે નહિ. માટે હું જ છું, આ રીતે આત્માનું સ્મરણ અન્ય જીવના ઉકવામાં બની શકે નહિ. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “પુનઃ પ્રતિન્યાયં પ્રતિયોન્યા દ્રવતિ હુદ્ગાન્તાયૈવ (બૃ. ૪, ૩, ૧૬) પુરુષ ઉલટા ક્રમે કરી પોતાના જન્મસ્થાનપ્રતિ અર્થાત્ જાગ્રતાવસ્થાપ્રતિ ગમન કરે છે.” વળી કહ્યું છે કે, “સર્વાઃ પ્રજા અદ્રહર્ગચ્છન્ય एतं ब्रह्मलोकं न विन्दति (છા. ૮, ૩, ૨) સુષુપ્તિ અવસ્થામાં મનુષ્યો દરેકજા આ દહરાકાશને પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં અનૃત-વડે આઠે રસ્તે દોરવાયાથી તેઓ બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરી શક્તા નથી.” વળી કહ્યું છે કે, “त इह प्यात्रो वा सिद्धो वा वृको वा वराहो वा कीदो वा पतहो वा दसो वा मशको वा ययद्रवन्ति तदा भवति ॥

નથી. ઇત્યાદિ સ્વપ્ન તથા જાગૃતાવસ્થાનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ, જે અન્યાત્મા જાગૃત થાય છે, એમ માનીએ તો, અયોગ્ય ઠરશે. વળી કર્મવિદ્યા તથા વિધિવિદ્યાથી પણ એમ નિશ્ચય થાય છે કે, તે જ જીવ જાગૃત થાય છે. નહિ તો કર્મવિદ્યા તથા વિધિવિદ્યાઓ કોઈપણ પ્રકારના પ્રયોજનથી રહિત થશે. કારણ કે બીજો જ જીવ જાગૃત થતો હોય તો જે જીવ સુતો છે, તે જીવ મોક્ષ પામશે. આ પ્રમાણે કર્મ તથા વિધિ નિરર્થક ઠરશે. જે એમ થાય તો જેનું કળ લાંબે સમયે થવાનું છે, એવા કર્મવડે કરી તથા વિધાવડે કરી શું પ્રયોજન હોય, તે મને તું કહે. વળી બીજો જીવ જાગૃતાવસ્થાને પામે છે, એમ જે માનીએ તો બીજા શરીરમાં રહેનારો જીવ જાગૃત થશે. આ પ્રમાણે થવાથી વ્યવહારના લોપનો પ્રસંગ આવી પડશે. તેમ જ સુતેલો ઉઠવો જોઈએ, એ કલ્પના અનર્થક થશે. કેમકે જે શરીરને વિષે જીવ સુતેલો છે, તે જ શરીરમાં તે ઉઠે છે, પણ એક શરીરમાં સુતો છે તથા બીજા શરીરમાં તે ઉઠે છે, એમ માનવાથી શું લાભ થશે? વળી મુક્ત થયેલો ઉઠે છે, એમ માનીએ તો જેના કર્મનો અન્ત થયેલો હોય છે, તેને જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે જેનું જ્ઞાનનાશ પામેલું છે, એવા મનુષ્યનું ફરી ઉઠવું થાય, એ માનવું, યોગ્ય નથી. આથી જ તે જ જીવનું ફરી ઉત્થાન થાય છે, એમ જાણવું. નહિ તો અવિદ્યા હંમેશાને માટે નાશ પામેલી છે, આ રીતનો પ્રસંગ આવી પડશે.

વળી બીજો જીવ ઉઠે છે, એમ માનવામાં, નહિ સખી શકાય એવા અકૃતાભ્યાગમ તથા કૃતનાશ નામના દોષો આવી પડશે. અકૃતાભ્યાગમ એટલે નહીં કરેલાં કર્મોને લોગવવાં તથા કૃતનાશ એટલે કરેલા કર્મોનો લોગવટો નહિ. માટે તે જ જીવ ફરી ઉઠે છે, પણ અન્ય નહિ. વળી તે મને દૃષ્ટાન્ત જણાવ્યું કે, જેવી રીતે જળના સમૂહમાં જળનું ટીપું નાખેલું હોય તો તે કાઢી લેવા શક્તિમાન થવાનું નથી. તે જ પ્રમાણે સત્ત્વી સાથે જોડાયેલો જીવ ફરીથી ઉઠવા યોગ્ય નથી, તેના સંગ્રહી હું તને નિશ્ચય કહી સંભળાવું, તે તું સાંભળ. વિવેકરૂપી કારણનો અભાવ જો હોય તો તારું જળનું ણિન્દુનું દૃષ્ટાન્ત બંધાયેલું આવે, પણ આ સ્થળે તો વિવેકના કારણરૂપ કર્મ તથા અવિદ્યા રહેલાં હોય છે, જેથી તારા દૃષ્ટાન્તને વિષમતા પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે જોઈએ છીએ કે, જળ તથા હૃદય આ બેને એકઠાં કરેલાં હોય તો આપણુ અજ્ઞાની મનુષ્ય જૂદા પાડી શકતા નથી હંસ તેને જૂદું પાડી શકે છે. બીજું એક જીવ બીજા જીવથી ભિન્ન નથી. જેમ જળનું ણિન્દુ જળના ઢગલાથી જૂદું હોય છે, જેથી તેને જૂદું પાડવાની આવશ્યકતા હોય છે. પણ આત્માના સંગ્રહમાં તેમ નથી. સત્ સ્વરૂપ બ્રહ્મ જ ઉપાધિના યોગવડે કરીને જીવ સ્વરૂપે કહેવામાં આવેલો છે, એ પ્રમાણે વારવાર કહેવામાં આવેલું છે તથા તેમ હોવાથી ત્યાંસૂધી એક ઉપાધિ રહેલી છે ત્યાંસૂધી એક જીવને બંધ રહેલો

છે તથા ત્યાં સૂધી જ પ્રહારને જીવ સ્વરૂપે ગણવામાં આવેલો છે. વળી બીજી ઉપાધિમાં રહેલો હોવાથી બીજા જીવને બન્ધન હોય છે, એ રીતે જીવની સિદ્ધતાનો વ્યવહાર રહેલો છે. સ્વપ્ન તથા જાગૃતાવસ્થામાં આ પ્રકારની બીજાં કુરન્યાયની માફક ઉપાધિ રહેલી છે; માટે તે જ જીવ જાગૃતાવસ્થાને પામે છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે. (૯)

શિષ્ય:-જે મનુષ્યને મૂર્છા આવેલી હોય છે, તે શું સુષુપ્તની માફક સત્તની સાથે જોડાયેલો હોય છે ?

ગુરુ:-જેને મૂર્છા આવેલી હોય છે, તે સત્ સાથે અર્ધોઅર્ધ જોડાયેલો છે, એમ શ્રુતિનાં બીજાં કેટલાક વાક્યોથી જણાય છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૪૬-સૂત્ર ૧૦ મું.

મૂર્છાવસ્થાનું નિરૂપણ.

મુગ્ધેર્ધસંવત્તિ. પરિણાત્ ॥૧૦॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિના પાછળના વચનથી એમ જણાય છે કે, મૂર્છાવસ્થામાં જીવ અર્ધો સત્ સંપત્ સાથે જોડાયેલો હોય છે. (૧૦)

ટીકા:-શિષ્ય:-જે મનુષ્ય મૂર્છા પામેલો હોય છે, તે મૂંઝવેને લેલો હોય છે, એમ લોકો કહે છે. આ મૂર્છાવસ્થા, તે કઈ અવસ્થા, તે આપ જણાવશો. શરીરમાં રહેલા જીવને પ્રતિદ રીતે ત્રણ અવસ્થાઓ તો હોય છે. જેમકે જાગૃતાવસ્થા, સ્વપ્નાવસ્થા તથા સુષુપ્તિ

અવસ્થા. વળી શરીરમાંથી જીવનું નીકળી જવું, એ મોક્ષ અવસ્થા છે. પણ શ્રુતિમાં કે સ્મૃતિમાં પાંચમી અવસ્થા કદી જોવામાં આવી નથી ચાર અવસ્થાઓથી બિન મૂર્છાવસ્થા છે, એમ હું તો માનું છું.

ગુરુ:-હે શિષ્ય ! પ્રથમ મુગ્ધાવસ્થા જાગૃતાવસ્થા રૂપે થવા યોગ્ય નથી. કારણ કે આ અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયો વિપયોને જોઈ શકતી નથી.

શિષ્ય:-મુગ્ધાવસ્થા જાણ લેનાર પુરુષ રૂપ હોવી જોઈએ. જેવી રીતે જાણ લઈને ઉલો રહેલો માણસ જાગૃતાવસ્થામાં છે, છતાં તેનું મન જો અન્ય વસ્તુમાં આસક્ત હોય છે, તો તેનાયકી અન્ય વિષયો જોવાતા નથી. આ પ્રમાણે મુગ્ધાવસ્થામાં આદિવટે ઉત્પન્ન થયેલા હુમ્મતા અનુભવથી જેનું મન બ્યથ થયેલું હોય છે, એવો મૂર્છા પામેલો મનુષ્ય જાગૃતાવસ્થામાં છે, છતાં પણ અન્ય વિષયને જોઈ શકતો નથી.

ગુરુ:-આ તારું માનવું લલચેલું છે. કારણ કે મૂર્છા પામેલો મનુષ્ય ચેતન નથી રહિત હોય છે. જેનું મન જાણને વિષે લાગી રહેલું છે, એવો ધનુધારી

એક વિવચના જેવું મન લાગી રહેલું છે, તે માણુમનો દેહ ઉપો રહેલો હોય છે, પણ જેને મૂર્છા આવેલી હોય છે, તેનો દેહ પૃથ્વીપર પડી જાય છે. માટે તે જાગતો હોતો નથી. તેમ જ સ્વપ્નને જોતો નથી કારણ કે તે સમયે તે કોઈ પણ રીતના ચેતનથી રહિત હોય છે આ સમયે તે મરી ગયેલો છે, એમ પણ કહેવાય નહિ કારણ કે તેના પ્રાણ તથા ગરમી જેવે તેનામાં રહેલા હોય છે જે મનુષ્યને મૂર્છા આવેલી હોય છે, તે મનુષ્ય જીવતો હોય છે કે મરી ગયેલો છે, આ રીતના અશયવાળા મનુષ્યો તેના શરીરમાં ચેતન છે કે નહિ, તે જોવા માટે તેના ઉદયપ્રદેશને સ્પર્શ કરે છે તેમ જ એના શરીરમાં પ્રાણ છે કે નહિ, તે જાણવા માટે તેના નાક આગળ આંગળી ધરે છે જે પ્રાણ તથા ઉષ્ણતા આ બેનું અસ્તિત્વ જોવામાં નથી આવતું, તો પછી આ મરી ગયેલો છે, એમ નિશ્ચય કરી તેને જાણવા માટે સ્મશાનપ્રતિ લઈ જાય છે વળી પ્રાણ અથવા ગરમી જે તેનામાં જોવામાં આવે છે, તો આ માણસ મરી ગયેલો નથી, એમ માની તેને ચેતના લાવવા માટે ઔષધોપચાર કરે છે ફરીથી મૂર્છા પામેલો માણસ જીવતો થતો હોવાથી તે મરણને પામેલો નથી, અર્થાત્ તે યમ-દાગ્ધી પાછો આવેલો નથી.

શિષ્ય - ત્યારે તે સુષુપ્તિ અવસ્થાને પામેલો છે, એમ માનીએ તો કેમ? કારણ કે તે સમયે તે ચેતનથી ગહિત તેમજ મરણાવસ્થાથી ગહિત હોય છે

શુર - ના, સુષુપ્તિ અવસ્થાથી મૂર્છા-વસ્થા વિલક્ષણ છે. કેટલીકવાર લાંબા સમય સુધી મૂર્છા પામેલો માણસ શ્વાસ પણ લઈ શકતો નથી. વળી તેનો દેહ ખૂબરીવાળો હોય છે, તેનું મુખ ભયાનક હોય છે તથા તેની આંખો ફાટેલી હોય છે જે મનુષ્ય સુષુપ્તિ અવસ્થાને પામેલો હોય છે, તેનું મુખ પ્રસન્ન હોય છે વળતસર વારંવાર શ્વાસ લે છે તથા તેની આંખો મીચાપડી હોય છે વળી તેનો દેહ ધ્રુવતો નથી કેવળ હાથના સ્પર્શ માત્રથી જ સુતેલો મનુષ્ય જાગે છે. પણ મૂર્છા પામેલો મનુષ્ય મોગરીના ઘા પડવાથી પણ જાગતો નથી મૂર્છાવસ્થામાં તથા સ્વપ્નાવસ્થામાંના કારણમાં પણ દેર હોય છે મુષળ આદિ માર પડવાને લીધે મૂર્છાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, તથા સુષુપ્તિ અવસ્થા શ્રમાદિને લઈને થાય છે મૂર્છા પામેલો પુરૂષ સૂતેલો છે, એમ કહી લોકમાં હોતું નથી આ સર્વપરથી એમ નિદ્ધ થાય છે કે, મૂર્છાવસ્થામાં અર્ધી બ્રહ્મસાથે એકતા થયેલી હોય છે ચેતનાથી રહિતપણાને લીધે સત્ માથે તે જોડાયેલો છે, પણ બીજા બાબુ-એ પાછી તેમાં વિલક્ષણતા હોવાથી, તે મતની સાથે એકરૂપે હોતો નથી

શિષ્ય - સુષ્માવસ્થામાં સત્ત્વની સાથે અર્ધી એકપતા હોય છે, એમ કેવી રીતે કહેવાય? કારણ કે સુષુપ્તિના સજ્જમા શ્રુતિ એમ કહે છે કે, "ત્તા સોમ્ય તદા ત્વજ્ઞો મવતિ (છાંદ. ૬, ૮, ૧) હે સૌમ્ય ! સુષુપ્તિમાં સત્ માથે જીવ એકતાને પામેલો હોય

છે.” વળી કહ્યું છે કે “અત્ર સ્તેનોઽસ્તેનો મવતિ (બૃ. ૪,૩,૨૨) સુપુત્રિતામાં ચોર શાહુકાર હોય છે.” વળી કહ્યું છે કે “નૈત મેતુમહો- રાયે તરતો ન જરા ન મૃત્યુર્ન શોકો ન મુક્ત ન કુક્તમ (છા. ૮,૪,૧) આ સેતુને દિવસ તેમજ રાત્રિ, જરા, મૃત્યુ, શોક, સુકૃત, કે દુઃકૃત, તરી શકવા સમર્થ નથી.” છપ- ભાવમાંજ સત્ કર્મ તથા દુષ્કર્મની પ્રાપ્તિ હોય છે; તથા આ પ્રાપ્તિને લીધે હું મુખી છું અથવા હું દુઃખી છું, આ રીતની પ્રતીતિ હોય છે. મુખીપણાની પ્રતીતિ હોતી નથી, તેમ જ આ રીતે દુઃખીપણાની પ્રતીતિ સુપુત્રિતામાં હોતી નથી. તેમ જ મૂર્છાવસ્થામાં પણ બેઉ પ્રકારની પ્રતીતિઓ હોતી નથી. માટે બેઉ અવસ્થામાં ઉપાધિને અભાવ હોવાથી સુપુત્રિત તથા મૂર્છાવસ્થામાં મત્તની સાથે પૂર્ણ એકતા થવી યોગ્ય છે. પણ અર્ધ એકતા મૂર્છામાં થાય છે, એ કહેવું યોગ્ય નથી.

શુરુ:-અમારું કહેવું એમ નથી કે, મૂર્છામાં છપની પ્રજ્ઞ સાથે અર્ધી એકતા થાય છે.

શિષ્ય:-ત્યારે આપ કેવી રીતે માને છો ?

શુરુ:-મારું માનવું એવું છે કે, મૂર્છામાં અર્ધી અવસ્થા સુપુત્રિતની હોય છે, તથા અર્ધી અવસ્થા બીજાની હોય છે. મૂર્છાની સ્વપ્ન સાથે કેટલી સમાનતા છે, તથા કેટલી વિષમતા છે, તે પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે. મૂર્છા મરણના દારૂપે છે. ત્યારે મનુષ્યનાં કંઈએક ક્રમો બાકી રહી ગયેલાં હોય

છે ત્યારે વાણી તથા મન તેનામાં પાછાં પ્રવેશ કરે છે. પણ જો કર્મ પૂર્ણ થઈ ગયેલાં હોય છે તો પ્રાણ તથા જ્ઞાતા જતાં રહેલાં હોય છે. માટે જ પ્રજ્ઞાના- નીઓ મૂર્છાને પ્રજ્ઞાની સાથે અર્ધી એકતા છે, એમ કહે છે.

શિષ્ય:-ત્યારે મૂર્છા કોઈ પાંચમી અવસ્થા કહીએ તો કેમ ?

શુરુ:-પાંચમી અવસ્થા કહેવામાં દોષ નથી, પણ પ્રસિદ્ધ રીતે પાંચમી અવસ્થા કોઈએ ગ્રહણ કરી નથી. લોકમાં તેમ જ આયુર્વેદમાં આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે મૂર્છામાં સત્ સાથે અર્ધી એકતા સ્વીકારવાથી તેને પાંચમી અવસ્થા ન સ્વીકારીએ તો તે ખોટું નથી. (૧૦)

શિષ્ય:-ઉપાધિને લીધે પ્રજ્ઞ નિર્ગુણ તેમ જ સશુલ, એમ બે સ્વરૂપે કહેવાય છે. માટે શું પ્રજ્ઞ ઉભય સ્વરૂપે છે કે એક સ્વરૂપે છે ?

શુરુ:-પ્રજ્ઞનું સર્વ સ્થળે નિર્ગુણ સ્વરૂપ જ પ્રસિદ્ધ છે તથા આ જ હેતુને લઈ બ્યાસ ભગવાને અગીઆમ્ના સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૫ મું-મૂત્ર ૧૧ મું.

બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું ?

ન સ્વાતંત્રોઽપિ પરમ્યોમયઃ

મયંદ દિ. ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ ઉપાધિને લીધે બે સ્વરૂપવાળું નથી; પણ સર્વ

સ્વરૂપે એક જ સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે. (૧૧)

દીક્ષા: શિષ્ય:-સુપુત્ર્યાદિ અવસ્થામાં હવ, ઉપાધિનો અભાવ હોવાથી, જે પ્રજ્ઞ સાથે જોડાય છે, તે પ્રજ્ઞાનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે, તે સંબંધી શ્રુતિનું પ્રમાણ આપી, આપ મને સમજાવશો. પ્રજ્ઞના સંબંધમાં શ્રુતિઓ પ્રજ્ઞનાં જે સ્વરૂપો કહે છે. જેમકે 'સર્વકર્મ સર્વકામઃ સર્વગત્યઃ સર્વસ ॥' (છાં ૩, ૧૪, ૨) પ્રજ્ઞ સર્વ કર્મરૂપે, સર્વ કામરૂપે, સર્વ ગત્યરૂપે તથા સર્વ સ્થરૂપે છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પ્રજ્ઞનું વિશેષરૂપે નિરૂપણ કરેલું છે. વળી "અત્પુલમનવહસ્ત્વમરીર્ચ્ય (બૃ ૩, ૮, ૮) પ્રજ્ઞ સ્વદ્ ભાવથી, અણુભાવથી, ધ્વસ્વ ભાવથી તથા દીર્ઘ ભાવથી રહિત છે." ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પ્રજ્ઞનું નિર્વિશેષરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે. આ બેઉ પ્રકારની શ્રુતિઓને લીધે પ્રજ્ઞ ઉભય સ્વરૂપે બાણવો જોઈએ, કે બેમાંથી એકરૂપે બાણવો જોઈએ ? જો કે આ બેમાંથી એક જ સ્વરૂપે પ્રજ્ઞનું સ્વરૂપ હોય તો પણ બેમાંથી શું સંવિશેષરૂપે કે નિર્વિશેષરૂપે પ્રજ્ઞનું સ્વરૂપ માનવું ? શ્રુતિઓમાં બેઉ રીતના પ્રમાણ હોવાથી મારું માનવું તો એવું છે કે, પ્રજ્ઞ ઉભય સ્વરૂપે છે.

શુર:-આ સંબંધી હું કહું તે સાંભળ. પોતાની મેળે પરપ્રજ્ઞનું ઉભય સ્વરૂપ થવું યોગ્ય નથી. કારણ કે એક વસ્તુ પોતે રૂપાદિ વિશેષ ભાવથી સુજ્ઞ હોય તથા વિશેષ ભાવથી રહિત હોય, એમ માનવું

કદી શક્ય નથી. કારણ કે તેમ માનવાથી વિરોધ આવશે.

શિષ્ય:-જો તેમાં વિરોધ આવતો હોય તો સ્થાનને લઈ અર્થાત્ પૃથ્વી આદિ ઉપાધિના સંબંધને લઈ નિર્વિશેષ વસ્તુ સંવિશેષરૂપે થાય છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુર:-ઉપાધિને લીધે પણ એક વસ્તુ એકરૂપે હોય, તેનો સ્વભાવ ધીનરૂપે થાય, એમ કદી સંભવી શકવું નથી. જેમકે સ્વચ્છ સ્ફટિક મણિ અળતા આદિ ઉપાધિને લીધે અસ્વચ્છ કદી હોઈ શકે નહિ. તેમાં અસ્વચ્છતાનું જે માનવું હોય છે, તે કેવળ ભ્રમમાત્ર છે. કારણ કે આ ઉપાધિઓ અવિદ્યાને લીધે અહણ કરવામાં આવેલી છે. માટે ગમે તે સ્વરૂપે પ્રજ્ઞને ગણીએ, છતાં સમસ્ત વિશેષ ભાવથી રહિત નિર્વિકલ્પરૂપે માનવું જોઈએ; પણ તેથી વિપરીત નહિ. પ્રજ્ઞસ્વરૂપના પ્રતિપાદનવાળાં જે કંઈ શ્રુતિનાં વચનો છે, તે સર્વ શ્રુતિનાં વચનોમાં કોઈ પણ વિશેષ ભાવથી રહિતરૂપે જ પ્રજ્ઞનો ઉપદેશ છે. જેમકે "અત્યલ્પમત્સર્ગમત્સમદ્રવ્યમ (કં ૩, ૧૫, સુક્રિત કં ૨-૭૨) પ્રજ્ઞનું સ્વરૂપ શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપથી રહિત, તેમ જ કોઈપણ પ્રકારના ધ્યયથી રહિત છે." (૧૧)

શિષ્ય:-પ્રજ્ઞ સંબંધી જૂદા જૂદા આકારો દર્શાવેલા છે, તેથી પ્રજ્ઞ વિશેષ સ્વરૂપે છે, પણ નિર્વિશેષરૂપે નથી, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુદ્ધ-તેમ માનવું પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે દરેક ઉપાધિલેદમાં પ્રજ્ઞ તે રીતે નથી. આ પ્રમાણે શ્રુતિનું વચન છે. તેથી જ ખારમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૨ મું.

પ્રજ્ઞના આકારમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ.

॥ ન મેવાદિતિ ચેન્ન પ્રત્યેકમતદ્વચ્ચનાત્ ॥૧૨॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રજ્ઞના આકારો શ્રુતિમાં દર્શાવેલ હોવાથી પ્રજ્ઞ નિર્વિશેષરૂપે નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે દરેક ઉપાધિમાં પ્રજ્ઞનો આકાર દર્શાવ્યા પછી શ્રુતિ પાછું પ્રતિપાદન કરે છે કે, પ્રજ્ઞ તેવા આકારવાળું નથી. (૧૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-આપ જે પ્રમાણે કહો છો, તે પ્રમાણે ભલે હો, અર્થાત્ પ્રજ્ઞ નિર્વિકલ્પરૂપે તથા એક જ સ્વરૂપે પ્રજ્ઞ છે, એમ ભલે હોય, પણ પોતાની ઉપાધિને લીધે બે સ્વરૂપે પ્રજ્ઞ નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી.

શુદ્ધ:-કેવી રીતે તું એમ કહે છે ?

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં પ્રજ્ઞના લેદ અર્થાત્ આકાર દર્શાવેલ છે. અર્થાત્ દરેક શ્રુતિના વચનમાં પ્રજ્ઞના લિન્ન લિન્ન આકારનો ઉપદેશ કરેલો છે. જેમકે પ્રજ્ઞ ચાર પાદવાળો છે, પ્રજ્ઞને સોળ કળા છે, વળી પ્રજ્ઞ વામનસ્વરૂપે છે, તેમ જ પ્રજ્ઞ ત્રેલોક્યના શરીરરૂપે છે તથા પ્રજ્ઞ વૈશ્વાનરરૂપે કહેવાય છે. આ રીતે અનેક શ્રુતિ વચનો છે. માટે પ્રજ્ઞનું સ્વરૂપ વિશેષરૂપે માનવું જોઈએ. પ્રજ્ઞના ઉભયસ્વરૂ-

પનો સંભવ નથી કારણ કે તેમાં વિરોધ આવે છે. ઉપાધિને લઈ પ્રજ્ઞના આકાર વિષે લેદ પડેલો છે. જો તેમ ન હોય તો શુષ્ણને દર્શાવનારું સઘળું શાસ્ત્ર ખોટું કરશે.

શુદ્ધ-તું કહે છે, તેમ નથી.

શિષ્ય:-તેમ કેવી રીતે બને ?

શુદ્ધ:-પ્રત્યેક ઉપાધિના સંબંધમાં શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે કે, પ્રજ્ઞનું સ્વરૂપ તેવું નથી. કારણ કે પ્રજ્ઞનો દરેક ઉપાધિ-લેદ અલેદરૂપે છે, એમ શાસ્ત્ર ઉપદેશ કરે છે. જેમકે કહ્યું છે કે, “યથાયમસ્યા ધૃષ્ટિયા તેજોમયો ડ્મૃતમયઃ પુરુષો યથાયમધ્યાત્મ શારીરસ્તેજોમયો ડ્મૃતમયઃ પુરુષો-ડ્યમેવ સ યોડ્યમાત્મા (બૃ૦ ૨, ૫, ૧) અર્થ - પૃથ્વીને વિષે રહેતો અમૃતમય તથા તેજોમય પુરુષ, તેમ જ શરીરને વિષે રહેતો અમૃતમય તથા તેજોમય પુરુષ, આ બંને આત્માના સંબંધ પ્રમાણે સર્વ ભૂતોને માટે મધરૂપે છે, અને સર્વ ભૂતો તેઓને અર્થે મધરૂપ અર્થાત્ સારરૂપ છે. આ જ આત્મા પ્રજ્ઞરૂપે છે” આથી લિન્ન આકારવાળા પ્રજ્ઞનો શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ નથી, એમ કહેવું યોગ્ય છે. જે કંઈ આકાર દર્શાવવામાં આવ્યો છે, તે ઉપાસનાને માટે છે. પણ તેવું તાત્પર્ય તો અલેદ-માં જ છે. (૧૨)

શિષ્ય:-ઉપાસનાને માટે પ્રજ્ઞના અનેક આકારો દર્શાવ્યા છે, તો પછી લેદ દર્શાવનારઓની નિંદા કરવી જોઈએ નહિ. પણ તે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. માટે તે સંબંધી આપનો શો મત છે ?

શુર-કેટલાંક શ્રુતિનાં વચનો લેદ દર્શનની નિંદા કરી, અલેદતું જ પ્રતિ-પાદન કરે છે. પણ ખરૂં જોતાં બધા પ્રપંચ બ્રહ્મના વિષયરૂપે છે; તથા તેરમા સૂત્રમાં આ જ ઉત્તરને લઈ કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૩ મું

ભેદવાદીની નિંદા.

અપિ લંચમેકે ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રાર્થ-કેટલીક શાખાવાળાઓ બ્રહ્મને નિર્વિશેષરૂપે દર્શાવે છે. (૧૩)

ટીકા-શુર-કેટલીક શાખાવાળાઓ ભેદવિષયની નિંદા કરી, કેવળ અલેદ વિષયતું જ પ્રતિપાદન કરે છે. જેમકે, “મનસૈવેદમાત્ર્ય નેહ નાનાસ્તિ વિજ્ઞાન। મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય દ્વિદ નાનેવ વ્યવસ્થિતા (૨૦૪,૧૧) મનુષ્યે અર્થાત મનની એકાગ્ર સ્થિતિવડે આ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. કોઈ પણ રીતની તેમાં શિન્નતા નથી. જે અહીં શિન્નતા બૂવે છે, તે એક મૃત્યુ થયા પછી બીજા મૃત્યુને બધ છે.” તેમ જ બીજી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ત્વાન્મેડપિ મોક્ષા મોર્ચ, પ્રેરિતાર ચ મત્વા સર્વ પ્રોત વિવિવ વ્રત મેત્ત (૨૧૦ ૧, ૧૨) અર્થ-લોકતારૂપ છવ, ઉપભોગના વિષયો તથા ઇશ્વર, આ ત્રણ પ્રકારના બ્રહ્મને જોળખવાવડે મનુષ્ય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે સર્વ લોચ્ય, લોકતા તથા નિચન્તાના સ્વરૂપવાળું જે પ્રપંચ છે, તે સર્વ બ્રહ્મના એક સ્વરૂપરૂપે છે, એમ શ્રુતિવડે ઉપદેશ કરવામા આવે છે. (૧૩)

શિષ્ય-બ્યારે આકારને સૂચવનારી શ્રુતિઓ છે, તેમ જ બ્રહ્મ અનાકારરૂપે છે, એમ બેઉ પ્રકારની ‘બ્રહ્મ સંબંધી’ શ્રુતિઓ છે, તે પછી બ્રહ્મ કેવળ અનાકાર જ છે પણ આકારરૂપે નથી, એમ કેવી રીતે કહેવાશે ?

શુર-આકાર સંબંધીનાં જે કંઈ બ્રહ્મ સંબંધી શ્રુતિનાં વાક્યો છે, તે પ્રધાન નથી, પણ ગૌણરૂપે છે; તથા તે જ કારણથી ચૌદમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૪ મું.

સગુણસ્વરૂપ બ્રહ્મ ગૌણરૂપે.

અરૂપવદેવ હિ તત્ત પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ-નિર્ગુણ સ્વરૂપ સંબંધી શ્રુતિઓ પ્રધાન છે પણ ગૌણ નથી. તેથી બ્રહ્મ રૂપરહિત જ છે, એમ બાણુવું (૧૪)

ટીકા-શુર-રૂપાદિ આકારથી રહિત જ બ્રહ્મનો નિશ્ચય કરવો, પણ રૂપાદિ સુક્ત બ્રહ્મ બાણુવો નહિ

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહેો છો ?

શુર-તેનું કારણ એ કે, નિર્ગુણ-વાચક શ્રુતિઓ પ્રધાન છે તથા સગુણ-વાચક શ્રુતિઓ ગૌણ છે. જેમકે, “અસૃત્મનગ્વહસ્તમદોવેમ (બૃ ૩, ૮, ૮) બ્રહ્મ સ્તૃલભાવથી, અણુભાવથી, ઇન્દ્રિયભાવથી તથા રીઘભાવથી રહિત છે.” વળી કહ્યું છે કે, “અદ્વત્મસ્વર્ધમસ્તમ્યવ્યવ (ક૦ ૩, ૧૫, સુક્તિ ૦ ૨, ૭૨) અર્થ-બ્રહ્મ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા ક્ષયથી રહિત છે.” તેમ જ કહ્યું છે કે, “આત્માતો વં નામ નામરૂપયોર્નિર્વદિતા તે વદ-

ન્તરા તદ્ મઘ (છાં ૮, ૧૪, ૧) ખરેખર જેને આકાશ કહેવામાં આવે છે, તે નામ તથા રૂપવડે બનેલું છે. જે નામ તથા રૂપથી રહિત છે તે બ્રહ્મ છે.” વળી કહ્યું છે કે, “દિવ્યો હ્યમૂર્તઃ પુરુષઃ સવાહ્યામ્યન્તરો હ્યજ (મું ૧, ૨) આ અક્ષર બ્રહ્મ ખરેખર પ્રકાશમાન, અમૂર્તરૂપે તથા પુરૂષ અર્થાત્ સર્વત્ર પૂર્ણરૂપે છે. તે બાહ્ય તથા અંદર સર્વને વિષે વ્યાપી રહેલ છે. તે જન્મથી રહિત છે.” ‘તદેતદ્બ્રહ્માપૂર્વમનપરમનન્તરમવાહ્ય-મયમાત્મા બ્રહ્મ સર્વાનુમુઃ’ (બૂં ૨, ૫, ૧૯) અર્થ:- આ બ્રહ્મ આદિ તથા અંતથી રહિત છે. વળી તે અબાહ્યરૂપે છે, તે અનંતરરૂપે છે તથા તે સર્વના દ્રષ્ટારૂપે છે.” ઇત્યાદિ સઘળાં વાક્યો, જે બ્રહ્માત્મ તત્ત્વનું નિર્ણય સ્વરૂપ દર્શાવનારાં છે, તે પ્રધાનરૂપે છે. પણ તેથી લિન્ન વાક્યો પ્રધાનરૂપે નથી, એમ બ્રહ્મસૂત્રના વ્રુત્ત સમન્વયાર્થ ઇત્યાદિથી સિદ્ધ કરેલું છે. માટે શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે આ સઘળાં વાક્યોવડે બ્રહ્મ નિરાકાર સ્વરૂપે છે, એ પ્રમાણેનો નિશ્ચય કરવો. વળી બીજાં સાકારવાચક બ્રહ્મસંબંધીનાં વાક્યો છે, તે પ્રધાનરૂપે નથી. તે વાક્યોમાં ઉપાસના તથા વિધિ પ્રધાનરૂપે રહેલાં છે. આ શ્રુતિનાં વાક્યોમાં જ્યાં વિરોધ ન આવતો હોય, ત્યાં જે પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહ્યું હોય, તે પ્રમાણે ગ્રહણ કરવું પણ જ્યાં શ્રુતિનાં વચનોમાં વિરોધ આવતો હોય ત્યાં નિર્ણય જેમાં પ્રધાન છે, એવાં શ્રુતિ-વચનો, જેમાં સચુલ્લ પ્રધાન છે એવાં શ્રુતિવચનો કરતાં, વધારે શ્રેષ્ઠ છે. આના

નિરાકરણમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણેનો હેતુ રહેલ છે. આ રીતે શ્રુતિઓ જો કે બે પ્રકારની છે, પણ આકાર રહિત ‘બ્રહ્મનું’ ગ્રહણ કરવું, પણ તેથી વિપરીતનું ‘ગ્રહણ કરવું’, એ યોગ્ય નથી. (૧૪)

શિષ્ય:-આકાર સંબંધી ત્યારે જે શ્રુતિઓ કહી છે, તે શું નકામી ગણવી? શુર:-ના, પ્રકાશ જેમ આંગળીની ઉપાધિને લીધે વાંકો કે સીધો જણાય છે, તેની માફક પૃથ્વી આદિ ઉપાધિને લઈ બ્રહ્મ આકાર સ્વરૂપે જણાય છે. માટે આકારવાચક શ્રુતિ વ્યર્થ નથી. આ જ કારણથી ૧૫મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:- અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૫ મું.

ઉપાધિથી બ્રહ્મનું સચુલ્લસવરૂપ.

પ્રકાશવચ્ચાચૈવ વ્યર્થાત્ ॥ ૧૫ ॥

સૂત્ર-અર્થ:-જેમ પ્રકાશનો ઉપદેશ વ્યર્થ નથી, તેમ બ્રહ્મનો આકારવાચક ઉપદેશ વ્યર્થ નથી. (૧૫)

ટીકા:-શુર-જેમ સૂર્ય તથા ચંદ્રનો પ્રકાશ આખા આકાશને વ્યાપીને રહેલ છે, છતાં આંગળી આદિ ઉપાધિને લઈ તે પ્રકાશમાં વાંકાપણું કે સીધાપણું જણાય છે, તથા તે પ્રમાણે પ્રકાશનું સ્વરૂપ હોય એમ જણાય છે. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ પણ પૃથ્વી આદિ ઉપાધિને લીધે તે સ્વરૂપે હોય તેમ જણાય છે. માટે પૃથ્વી આદિ ઉપાધિના આશ્રયવાળો બ્રહ્મનો આકાર-વાચક ઉપદેશ ઉપામનને લીધે છે, જેથી તેમાં વિરોધ આવતો નથી. આ રીતે આકાર સદૃશ બ્રહ્મવિષયક જે કાંઈ

વચનો છે, તે નિરર્થક નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. વેદવચનોમાં કેટલાંક વચનો પ્રયોજનવાળા છે તથા કેટલાંક નિષ્પ્રયોજન છે, એમ માનવું શક્ય નથી. કારણ કે વેદનાં સર્વ વચનો એક સરખા જ પ્રમાણુરૂપ છે.

શિષ્ય-આમ કહો છો તે તો ઠીક, પણ પૂર્વે આપે જણાવ્યું કે, ઉપાધિનો યોગ હોવા છતાં પ્રહ્લ ઉભય સ્વરૂપે નથી. તે આપના વચનમાં વિરોધ આવશે, તેવું કેમ ?

ગુરુ-અમારા તે કહેવામાં વિરોધ આવશે નહિ નહિ. કારણ કે વસ્તુમાં કારણરૂપે જે ઉપાધિ રહેલ છે, તે ઉપાધિ વસ્તુના ગુણરૂપે બને, એ કદી યોગ્ય નથી. આ ઉપાધિઓ અનિવાર્ય કારણને લઈને બનેલી છે. કુદરતી જ અનિવાર્ય અસ્તિત્વ છે તથા તેને લીધે જ લોક વ્યવહાર તથા વેદવ્યવહારનો વિસ્તાર જગતમાં ઉતર આવેલ છે, એમ અમે ઘણીવાર કહેલું છે. (૧૫)

શિષ્ય-ત્યારે પ્રહ્લનું સ્વરૂપ શ્રુતિ કેવા પ્રકારનું કહે છે ?

ગુરુ-શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, પ્રહ્લનું સ્વરૂપ ચૈતન્ય માત્ર છે. આ જ હેતુને લઈ ૧૬મ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ પ મું- ત્ર ૧૬ મું.

પ્રહ્લ ચૈતન્યસ્વરૂપે.

આર ચ તન્માનમ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી શ્રુતિ પણ એમ દર્શાવે છે, કે, પ્રહ્લ કેવળ ચૈતન્ય સ્વરૂપે છે.

ટીકા:-ગુરુ:-શ્રુતિ પણ ઉપદેશ કરે છે કે, પ્રહ્લ ચૈતન્ય સ્વરૂપે છે તથા તે વિલક્ષણ પ્રકારનાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપોથી રહિત તથા વિશેષભાવથી રહિત છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ‘સ યથા સેન્ધવચનોઽનન્ત-રોઽગ્રાહ્ય કૃત્સ્નો રસધન એવં વા ઋગ્પ્રમાત્માનન્તરોઽગ્રાહ્ય કૃત્સ્ન જ્ઞાનધન એવં બૃ૦ ૪, ૫, ૧૩) અર્થ-જેવી રીતે ઝીકાનો ગાંગડો બ્યારે જળમાં નોખવામાં આવે છે ત્યારે પાણીને વિશે તેનો લય ધઈ બય છે તથા કોઈ તેને જોવા શક્તિમાં નથી થતું નથી. તે જ પ્રમાણે આ મહાન આત્મા અંતરપણથી રહિત, બાહ્યથી રહિત, કૃત્સ્નરૂપે, તથા પ્રાનધનરૂપે છે.” આ રીતનો શ્રુતિનો ઉપદેશ છે. આ આત્માનું અંદર તથા બહાર ચૈતન્યથી ભિન્ન રૂપ નથી. સર્વદા આત્માનું સ્વરૂપ ચૈતન્યરૂપે છે. જેવી રીતે સિંધવના ગાંગડાની બહાર તથા અંદર સર્વદા ક્ષારરસ જ ભરેલો છે. પણ ક્ષારરસથી અન્ય નથી. તે જ પ્રમાણે આત્મા કેવળ ચૈતન્ય સ્વરૂપે છે. (૧૬)

શિષ્ય-કેવળ પ્રહ્લના નિર્ગુણસ્વરૂપમાં શ્રુતિ જ પ્રમાણ છે કે બીજું કંઈ છે ?

ગુરુ-સ્મૃતિ પણ પ્રહ્લના નિર્ગુણ સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરે છે તથા તે જ પ્રમાણે ૧૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ પ મું-સૂત્ર ૧૭ મું.

નિર્ગુણમાં શ્રુતિ પ્રમાણરૂપે.

દર્શયતિ ચાયો અપિ સ્મર્યન્તે ॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-એમ શ્રુતિ પ્રહ્લનો નિર્વિશેષરૂપે ઉપદેશ કરે છે, તેમ સ્મૃતિ પણ તે જ રીતનો ઉપદેશ કરે છે. (૧૭)

ટીકા:-ગુરુ:-લિપ્ત રૂપના પ્રતિષેધવડે શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે કે, બ્રહ્મ નિર્વિશેષ સ્વરૂપે છે. જેમકે, “અયાત આદેશો નેતિ નેતિ (બુ. ૨, ૩, ૬) બ્રહ્મના સંબંધી એમ વર્ણન કરવામાં આવે છે કે, તે આવે નથી, તે આવે નથી.” વળી કહ્યું છે કે, “અન્યદેશ તદ્વિદિતાદયો અવિદિતાદયિ (કે. ૧, ૩) તે જ્ઞાનથી તેમ જ અજ્ઞાનથી પણ લિપ્ત છે.” વળી કહ્યું છે કે, “યતો વાષો નિવર્તન્તે અગ્રાપ્ય મનસા સદ્ (તે. ૨, ૪, ૧) મનોમય કોશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ સંકરૂપ આદિ સાથે વાંછી પણ ત્યાં નહિ પહોંચતાં પાછી ફરે છે.” વળી જ્યારે બાંધકલિએ બાંધવને બ્રહ્મ સંબંધી પૂછ્યું ત્યારે તેણે બ્રહ્મનો ઉપદેશ અનિર્વચનીયરૂપે કયો, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. જેમકે, “સતોમવાધીદિ મો રિતિ સ તૂર્ણાં વમૂત તં હ દ્વિતીયે વા તૃતીયે વા વચન ઉવાચ વ્રમઃ સત્ત્વ ત્વ હ ન વિજાનાસિ ઉપશાન્તોઽયમાત્મા અર્થ:- બાંધકલિએ કહ્યું, હે બાંધવ ! મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરે. તે ચૂપ રહ્યા. તેણે બીજી વાર, તેમ જ ત્રીજીવાર તેનો તે પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે ગુરુએ કહ્યું કે, તને ઉપદેશ કયો, છતાં તું સમજ્યો નહિ. આ આત્મા શાન્ત સ્વરૂપે છે.” વળી સ્મૃતિમાં પણ લિપ્તતાના નિષેધવડે બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે, “જેય તત્ત્વપદ્ધતિમિ યગ્જ્ઞત્વા મૃતમકુતે જ્ઞાદિમયત્ત મદ્મ ન મત્ત ત્રાસ દુષ્યન્તે (ભ. ૩, ૧૨) જે બાણવાયોજ્ય છે, તે હું તને સારી રીતે કહીશ, જેને બાણીને મનુષ્ય બ્રહ્મને પામે છે. આ બ્રહ્મ ઉત્પત્તિથી રહિત છે.

તે સત્ તેમ જ અસત્ રૂપે કહેવાતો નથી.” એક સ્મૃતિમાં વિશ્વરૂપ ધરનાર પરમાત્મા નારદ મુનિને કહે છે:-“માયા તોષા મયા સદા યન્મા પચસિ નારદ । સર્વમૂતગુણેયુંક્તં નૈવ મા જ્ઞાતુમર્હસિ અર્થ:-મેં આ માયાને ઉત્પન્ન કરી છે. આ માયાને લીધે, હે નારદ ! મને સર્વ ભૂતગણોથી યુક્ત જૂએ છે. તારે મને આ રીતનો બાણવો યોગ્ય નથી.” (૧૭)

શિષ્ય:-આ ઉપાધિ કેવા પ્રકારની છે, તે સંબંધી આપ સવિસ્તર ખુલાસો કરશો ?

ગુરુ:-બ્રહ્મની જે ઉપાધિ શાસ્ત્રમાં દર્શાવી છે, તે ઉપાધિને લીધે શાસ્ત્રમાં જળ તથા સૂર્યની સાથે તેની ઉપમા આપી છે. વળી આ જ હેતુને લઈ ૧૮મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૮ મું.

ઉપાધિનું સ્વરૂપ પ્રતિબિંબરૂપે.

અત એવ ચોપમા સૂર્યકાલિવચ ॥૧૮॥

સૂત્રાર્થ:-આ ઉપાધિને લીધે જ તેને જળમાં સૂર્યના પ્રતિબિંબની ઉપમા આપી છે. (૧૮)

ટીકા:-ગુરુ:-આ આત્મા ચેતન્યસ્વરૂપે, નિર્વિશેષરૂપે, વાણી તથા મનથી રહિત તથા લિપ્તતાના નિરૂપણનો તેમાં અભાવ છે. આમ હોવાથી જ આત્મામાં ઉપાધિને લીધે અપારમર્થિકરૂપ જે વિશેષતા છે, તેના સંબંધમાં એવી ઉપમા આપી છે કે, આ સાદરૂપ જળમાં સૂર્યના

પ્રતિબિંબની માફક છે. વળી મૌક્ષ-
શાસ્ત્રમાં પણ તેથી કહ્યું છે કે, “યથા
ક્ષયં જ્યોતિરાત્મા વિવસ્વાનપો મિત્તા ચઢુષેકોઽ-
નુગચ્છન્ । ઉપાધિના ક્રિયતે મેદમ્પો દેવઃ ક્ષેત્રે-
વ્યેવમજોઽયમાત્મા અર્થઃ—જેવી રીતે આ
જ્યોતિરૂપ સૂર્ય એક છે, છતાં જળરૂપ
ઉપાધિના યોગે તે અનેકરૂપે દેખાય છે,
તેમ જન્મરહિત આ આત્મા દેહરૂપ
ઉપાધિને લીધે અનેક રૂપે જોવામાં આવે
છે.” વળી કહ્યું છે કે, “एक एव हि भूतात्मा
भूते भूने व्यवस्थितः । एरुधा बहुधा चैव दृश्यते
जलचंद्रवत् (પ્રાં પિં ૧૨) અર્થઃ—એક જ
ભૂતાત્મા સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં રહેલ છે.
જેમ જળમાં ચંદ્રમાનાં અનેક પ્રતિબિંબો
પડે છે, તેની માફક એકલા અથવા અનેકલા
તે જોવામાં આવે છે.” (૧૮)

શિષ્યઃ—પણ મને આ ઉપમા આપે
જે આપી, તેના સંબંધમાં શંકા છે. આ
શંકા એ છે કે, જળની પેઠે પ્રક્ષમાં
અહણુ નથી. માટે તે ઉપમા યોગ્ય નથી.
તે જ પ્રમાણે વ્યાસ ભગવાને પણ ૧૯મા
સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૧૯ મું.

ઉપમાનો અભાવ.

अभ्युपदप्रदणान्तु न तथात्वम् ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અંબુની માફક સ્વીકાર થઈ
શકે એમ નથી. માટે તે પ્રમાણે ઉપમા
યોગ્ય નથી. (૧૯)

ટીકાઃ—શિષ્યઃ—જળમાં સૂર્યના પ્રતિ-
બિંબની ટુલના આત્માના સંબંધમાં

યોગ્ય નથી. કારણ કે તેની માફક સ્વીકાર
થઈ શકે એમ નથી. સૂર્યોદ્ધિ મૂર્તરૂપે છે.
આત્મું અહણુ દૂર રહેલ મૂર્તસ્વરૂપ જળમાં
થાય છે તથા તેને લીધે સૂર્ય આદિનાં પ્રતિ-
બિંબો પડે છે. પણ આત્મા તો મૂર્તરૂપે નથી.
વળી તે સર્વમાં રહેલ છે તથા તેનાથી
ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નથી. માટે
આત્માથી ભિન્ન તથા દૂરને વિશે રહેલ
ઉપાધિ નથી. માટે હે ભગવન્ ! આપતું
જે દૃષ્ટાંત છે, તે અયોગ્ય છે. (૧૯)

શુરુઃ—ભાઈ ! તું જે કહે છે, તે
ખોટું છે. ઉપાધિના સંભવને લીધે જ
આત્મામાં વૃદ્ધિ તથા ક્ષય જોવામાં આવે
છે. આમ હોવાથી જ દૃષ્ટાંત તથા દાષ્ટાં-
તિકમાં વિરોધ આવતો નથી. આથી જ
૨૦ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૨૦ મું.

દૃષ્ટાંત તથા દાષ્ટાંતિકમાં અવિરોધ.

वृद्धिहासमाकृत्वमन्तर्भावादुभयसाम-

जस्यादेवम् ॥ ૨૦ ॥

સૂત્રાર્થઃ—ઉપાધિરૂપ અંશ આત્મામાં
રહેલ હોવાથી તેમાં વૃદ્ધિ તથા ક્ષયતા
જોવામાં આવે છે. આથી જ દૃષ્ટાંત તથા
દાષ્ટાંતિકમાં યોગ્યતા રહેલી છે. માટે
બેઉમાં વિરોધ નથી. (૨૦)

ટીકાઃ—શુરુઃ—ઉપાધિરૂપ કહેલ અંશનો
સંભવ હોવાથી આ દૃષ્ટાંત યોગ્ય છે.
કોઈ પણ કહેલી બાળતને છોડી દઈ
સર્વ પ્રકારે સાદૃશ્યપણું જણાવવા કદી
પણ સમર્થ નથી. જો સર્વ પ્રકારે સાદૃ-

પ્યતા હોય તો દૃષ્ટાંત તથા દાષ્ટાંતિકને સંભવ જ રહેવો જોઈએ નહિ. મન કલ્પિત જળ સૂર્યોદિતું દૃષ્ટાંત નથી. પણ શાસ્ત્રને વિશે આ જ પ્રમાણેનું નિરૂપણ કરેલ છે.

શિષ્ય:-ત્યારે બેઉમાં કેવા પ્રકારનું સાદૃશ્ય રહેલ છે, તે જણાવશો ?

ગુરુ:-આ સાદૃશ્ય હું કહું, તે સાંભળ. આત્મા વૃદ્ધિ તથા ક્ષયને ભજે છે. જળમાં સૂર્યનું જે પ્રતિબિંબ પડે છે, તે જળની વૃદ્ધિ થવાથી વધે છે, જળ ઓછું થવાથી પ્રતિબિંબ ઘટે છે, જળના હાલવાથી પ્રતિબિંબ હાલે છે, તેમ જ જળના વિભાગ પડવાથી પ્રતિબિંબના વિભાગ પડે છે. પણ પારમાર્થિક રીતે સૂર્યમાં તેમ થતું નથી. તે જ પ્રમાણે આત્માના સંબંધમાં બાણી લેવું. અર્થાત્ આત્મા પારમાર્થિક રીતે વિકારથી રહિત તથા એકરૂપે છે, છતાં તેમાં દેહાદિ ઉપાધિનો અંશ હોવાથી વૃદ્ધિ તથા ક્ષય આદિ ઉપાધિના ધર્મને બાજે ગ્રહણ કરતો હોય તેમ લાગે છે. આ રીતે દૃષ્ટાંત તથા દાષ્ટાંતિક બેઉમાં એક જ રીતની યોગ્યતા રહેલી છે, માટે ઉપમામાં વિરોધ આવતો નથી. (૨૦)

શિષ્ય:-પણ શ્રુતિમાં આના સંબંધમાં પ્રમાણ જોઈએ.

ગુરુ:-હા, શ્રુતિ પણ તે પ્રમાણેનું પ્રમાણ આપે છે તથા તે જ હેતુથી ૨૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૨૧ મું.
ઉપાધિના સંબંધમાં શ્રુતિ પ્રમાણ.

દર્શનાન્ત ॥ ૨૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી શ્રુતિના ઉપદેશથી પણ તે જ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. (૨૧)

ટીકા-ગુરુ:-શ્રુતિમાં આ પ્રમાણનો ઉપદેશ છે કે, પરબ્રહ્મનો જ દેહાદિ ઉપાધિને વિષે આંતર પ્રવેશ થાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “પુરુષો દ્વિપદઃ પુરુષો પુરઃ સ પક્ષી ચતુષ્પદઃ । મૂતા પુરઃ પુરુષ આવિશત્ ॥ (૭૦ ૨, ૫, ૧૮) પરમેશ્વરે જે પગવાળાં શરીરોને ઉત્પન્ન કર્યાં, ત્યાર પછી આર પગવાળા શરીરોને ઉત્પન્ન કર્યાં, પછી પ્રથમ પક્ષીના શરીરને ધારણ કરી તેણે પુરૂષરૂપે પુર અર્થાત્ શરીરને વિષે પ્રવેશ કર્યો.” વળી કહ્યું છે કે, “અનેન જીવનાત્મનાત્મપ્રવિશ્ય (છા. ૬, ૩, ૨) છવાત્મારૂપે ત્રણ પ્રકારના જૂતોમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો.” માટે કરીને જે ઉપમા આપેલી છે, તે યોગ્ય છે. જેમકે, “અત એવં ચોપમા સૂર્ય-વાદિવત્ (બ્ર સૂ. ૩, ૨, ૧૮).” માટે કરી દેાઇ પણ પ્રકારના વિકલ્પથી રહિત બ્રહ્મ એક જ સ્વરૂપે છે, પણ બે સ્વરૂપે નથી. તેમ જ લિન્ન સ્વરૂપે નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:-કેટલાકોએ આ સ્થળે બે અધિકરણની, કલ્પના કરેલી છે. પ્રથમ કલ્પના એ કે, શું અરોપ પ્રપંચથી રહિત એકાકાર બ્રહ્મ છે કે પ્રપંચની માફક અનેકાકાર બ્રહ્મ છે ? બીજી કલ્પના એ

છે કે, પ્રપંચનો નાશ થયા પછી બ્રહ્મ શું સાર સ્વરૂપે છે, બોધ સ્વરૂપે છે કે બેઉ સ્વરૂપે છે ?

શુરુ:-અમારું માનવું તો એમ છે કે, સર્વ રીતે બીજા અધિકરણનો આરંભ કરવો, તે મિથ્યા છે. જો પરબ્રહ્મના સંબંધમાં અનેક વિષય સંબંધી જ પ્રયાસ કરવાનો હોય તો પૂર્વે કહેલ ન સ્વાનતોઽપિ (૧૧) આ અધિકરણવડે નિષ્કારણ થઈ જ ચૂકેલું છે. તો પછી પ્રકાશવચ્ચ (૧૫) એવું બીજું અધિકરણ વ્યર્થ થશે. બળી બ્રહ્મ સત્ સ્વરૂપે છે, પણ જ્ઞાનસ્વરૂપે નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે એમ કહીએ તો વિજ્ઞાનયન ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનો વ્યર્થ થવાનો પ્રસંગ આવી પડશે.

શિષ્ય:-એત-ચરહિત બ્રહ્મના સંબંધમાં એત-ન્યનો ભવાત્મારૂપે ઉપદેશ કેવી રીતે થઈ શકે ?

શુરુ:-બોધ સ્વરૂપ બ્રહ્મ સત્ સ્વરૂપે નથી, એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે તે કહેવાથી “અસ્તીયેવોપલક્ષ્ય (ક૦ ૬, ૧૩) અસ્તિત્વના વિચારવડે આત્મા લાણવાયોગ્ય થાય છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિ મિથ્યા થશે.

શિષ્ય:-સત્તારહિત જ્ઞાનનો સ્વીકાર કેવી રીતે થઈ શકે ?

શુરુ:-બ્રહ્મ ઉભય સ્વરૂપે છે, એમ કહેવું શક્ય નથી. કારણ કે તેમ કહેવાથી પૂર્વે સ્વીકાર કરેલી વસ્તુમાં વિરોધ આવવાનો પ્રસંગ આવશે. સત્તારહિત જ્ઞાનવાળો બ્રહ્મ તેમજ જ્ઞાનરહિત

સત્તાવાળો બ્રહ્મ, આ બે પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારનારાઓને જે બ્રહ્મ પ્રપંચયુક્ત નથી, એમ પૂર્વના અધિકરણવડે સિદ્ધ કરેલું છે, તે બ્રહ્મ પ્રપંચયુક્ત થવાનો પ્રસંગ આવે.

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં તે રીતે ઉપદેશ કરેલો છે, માટે તેમાં દોષ નથી.

શુરુ:-તેમ થઈ શકે નહિ. કારણ જે એક સ્વરૂપે હોય, તેને અનેક સ્વરૂપે માનવું, તે અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:-સત્તા એ જ જ્ઞાનરૂપે છે તથા જ્ઞાન એ જ સત્તારૂપે છે. આ રીતે બેઉમાં પરસ્પર ભિન્નતા નથી, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ:-એમ માનીએ, તોપણ સત્ સ્વરૂપે બ્રહ્મ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપે બ્રહ્મ છે, કે બેઉ સ્વરૂપે છે, આ રીતના વિકલ્પમાં કશો આધાર રહેશે નહિ. બ્રહ્મના સ્વરૂપ સંબંધીનાં સર્વ સૂત્રોનો અભોગ એક જ અધિકરણમાં સમાવેશ કયો છે. બ્રહ્મ વિષય સંબંધી શ્રુતિઓમાં આકારવાચક શ્રુતિની માફક નિરાકારવાચક શ્રુતિનું જો આપણે પ્રતિપાદન કરીએ, તો પછી બેઉ પ્રકારની શ્રુતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ આવશે. આ અમર્યે આકારવાચક શ્રુતિઓનું પણ ત્યાં અમર્યન કરવું જોઈએ. આ સમર્થનને માટે જ પ્રસાદવચ્ચ ઇત્યાદિ વિશેષ અર્થવાળાં સૂત્રોનું પ્રતિપાદન કરેલ છે.

શિષ્ય:-જે આકારવાચક શ્રુતિઓ છે, તે પણ પ્રપંચનો લય કહી, અનાકાર-

તું જ પ્રતિપાદન કરે છે, જેથી તે લિન્ન અર્થવાળી નથી, આમ કહેવું, તે પણ યોગ્ય લાગતું નથી.

શુદ્ધ:-કેમ તે યોગ્ય લાગતું નથી ?

શિષ્ય-જો કે લિન્ન જ્ઞાનના નિરૂપણમાં જે કેટલાક પ્રપચોતું નિરૂપણ કરેલ છે, જેમકે “યુક્તા ઇત્ય હરયઃ શતા દ-શોત્યય વૈ હરયોડય વે દશ ચ સહસ્રાણિ વહ્નિ ચાનતાનિ ચ (ખૂં ૨,૫,૧૯) જેવી રીતે અશ્વો રથને જોડવામા આવેલા હોય છે, તેમ તેની એકસો ને દશ ઇન્દ્રિયો શરીરને વિશે જોડાયેલી હોય છે. તે આત્મા ઇન્દ્રિયોરૂપે છે, તે દશરૂપે છે, સહસ્રરૂપે છે, તે અનંતરૂપે છે.” તે સર્વ પ્રપચનો સમાવેશ લયમાં થાય છે. કારણ કે તે શ્રુતિઓનો ઉપસંહાર નીચલી શ્રુતિથી થાય છે. જેમકે, “તદેતદ્ભાગૂર્વ મનપરમનન્તરમવાહ્યમ્। (ખૂં ૨,૫,૧૯) તેના આદિમાં તથા અતમાં કોઈ છે જ નહિ. તે અનંતરૂપે તથા અબાહ્યરૂપે છે.” પણ જે પ્રપચો ઉપાસના તથા વિધાનનું સૂચન કરવા માટે કહેવામાં આવ્યા છે, તે પ્રપચોનો હેતુ લયને માટે છે, જોમ કહેવું યોગ્ય નથી. જેમકે ‘મનોમય પ્રાણશરીરો માત્મ (છાં ૩,૧૪,૨) આ બ્રહ્મ મનોમયરૂપ, પ્રાણશરીરરૂપ તથા ભારૂપ છે.” તેમ જ કહ્યું છે કે, “સ વ્રત્તુ કુર્વતિ (છાં ૩,૧૪,૧) પુરુષે બ્રહ્મમાં જ ચિંતન કરવું જોઈએ.” આ શ્રુતિઓનો સંબંધ ઉપાસના તથા વિધિને લઈને છે. આ રીતના શુભોની શ્રુતિમા જે કલ્પના કરી છે, તે ઉપાસનાને

લીધે છે, પણ લક્ષણાવડે તેનો હેતુ પ્રપચના લય સંબંધી નથી. સર્વ શ્રુતિઓનો હેતુ કેવળ પ્રપચના લયમાં જ છે, જોમ માનીએ તો “અત્પવદેવ હિ તત્પ્રધાનતાત (બ્ર. સૂં ૩,૨,૧૪) અર્થ:-બ્રહ્મરૂપથી રહિત છે, જોમ નકરી જાણવું. કારણ શ્રુતિમાં આ જાળત પ્રધાનરૂપે સ્વીકારી છે.” આ રીતનું જે નિરાકરણ કરેલ છે, તે નિરર્થક ઠરશે. આ શ્રુતિના ઉપદેશ પ્રમાણે તેના રૂળમાં કેટલાકવડે પાપનો લય થાય છે, કેટલાકથી ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા કેટલાકથી આસ્તે આસ્તે સુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતનો નિશ્ચય હોવાથી ઉપાસના સંબંધીનાં શ્રુતિવચનોનો, તેમ જ બ્રહ્મ-સંબંધીનાં શ્રુતિવચનોનો હેતુ લિન્ન લિન્ન છે, પંચ સર્વની એક વાક્યતા નથી, જોમ મને તો લાગે છે. આ સર્વની એક વાક્યતા કેવી રીતે ગણવી, તે આપ મને જણાવશો ? યજ્ઞ તથા દર્શપૂર્ણમાસ સંબંધી જે વાક્યો છે, તે સર્વમાં એક જ નિયોગ મમાયલો છે, જોમ આપ જણાવશો, તો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે બ્રહ્મવાક્યમાં નિયોગનો અભાવ છે. તત્તુ સમન્વવાત (બ્રં સૂં ૧,૧,૪,) ઇત્યાદિ સૂત્રથી વિસ્તારથી બિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે કે, બ્રહ્મવચનોનું પર્યવસાન વગ્તુ માત્રમાં જ હોય છે, પણ તેનું નિરૂપણ નિયોગ સંબંધી નથી. બ્રહ્મના સંબંધમાં શો વિશેષ રહેલો છે કે તે કરવા માટે શાગન કરવામા આવે ? પુરૂષને કાર્ય માટે યોજવામા આવે

છે ત્યારે તું અમુક કાર્ય કર, એ પ્રમાણેની તેની નિમલ્લુક થાય છે. મારું માનવું એવું છે કે, દ્વૈત પ્રપંચનો લય થવો, એ બ્રહ્મના મંળધમાં નિયોગ વિધિનો વિષય હોવો જોઈએ. જ્યાં સૂધી દ્વૈત પ્રપંચનો લય થતો નથી, ત્યાં સૂધી બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે બ્રહ્મજ્ઞાનના બાધરૂપ દ્વૈત પ્રપંચનો લય થવો જોઈએ જેવી રીતે સ્વર્ગની કામનાવાળાઓએ યજ્ઞ કરવો જોઈએ, એમ ઉપદેશ કરવામાં આવે છે, તેમ મોક્ષની કામનાવાળાએ પ્રપંચનો લય કરવો જોઈએ, એ રીતનો ઉપદેશ કવો જોઈએ. જેવી રીતે અંધકારમાં જો ઘટઆદિ વસ્તુ પડેલી હોય છે તો તે જાણવામાં આવતી નથી, પણ ઘટનો બાધ કગ્નાર તમનો જો નાશ કરવામાં આવે તો તે ઘટ જોવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મતત્ત્વ જાણી શકાતું નથી, માટે તેનો બાધ કરનાર પ્રપંચનો લય કરવો જોઈએ કારણ કે પ્રપંચ એ બ્રહ્મના સ્વભાવરૂપે છે, પણ બ્રહ્મ પ્રપંચના સ્વભાવરૂપે નથી. માટે નામ તથા રૂપરૂપી પ્રપંચનો લય કગ્નાથી બ્રહ્મતત્ત્વનો નિશ્ચય થાય છે.

શુર-આ સ્થળે મારે જ તને કેટલાક પ્રશ્ન પૂછવાના છે. પ્રથમ એ કે, પ્રપંચનો લય એટલે શું? અગ્નિના તાપની માથે સંબધ લાગવાથી જે ધાતુના કકણપણનો લય થઈ જાય છે, તેની માફક શું પ્રપંચનો લય કવો જોઈએ? અથવા

તો ચન્દ્ર જો કે એક છે, છતાં નેત્રના દોષને લીધે અનેક ચન્દ્રોરૂપી પ્રપંચ જોવામાં આવે છે, તેની માફક બ્રહ્મના નામ તથા રૂપવાળું પ્રપંચ, અવિદ્યાને લીધે થાય છે તથા તેનો લય વિદ્યા વડે શું કરવો જોઈએ? આના સંબંધમાં જો તું એમ કહે કે, બ્રહ્મ સંબંધીનો પ્રપંચ આધ્યાત્મિક દેહાદિ સ્વરૂપે છે, તથા પૃથ્વીઆદિથી થતો પ્રપંચ બાહ્યરૂપે છે તથા આ બેઉનો લય કરવો જોઈએ, એમ જો કહીએ તો પુરૂષ થકી આધ્યાત્મિક પ્રપંચનો લય કરવો અશક્ય છે. આથી લય મંળધીનો ઉપદેશ પણ અશક્ય થશે વળી એક મુક્ત થયેલાએ પૃથ્વીઆદિનો લય કરેલો હોય તો પછી જગત્ પૃથ્વી-આદિથી રહિત થશે.

શિષ્ય-અવિદ્યાથી અધ્યાત્મને પામેલ એક જ સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં આ પ્રપંચ ગહેલો છે તથા વિદ્યાવડે તેનો લય થાય છે, એમ કહીએ તો કેમ?

શુર-એમ માનીએ તો અવિદ્યારૂપી અધ્યાસને લીધે -જે પ્રપંચ થાય છે, તેના નિરાકરણથી બ્રહ્મ જાણવા યોગ્ય થાય છે જેમકે “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ॥ तमसि स जगाम तत्रमणि (છાં. ૬, ૮, ૭) બ્રહ્મ એક તથા અદ્વિતીયરૂપે છે આ આત્મા તત્ત્વરૂપે તથા મત્યરૂપે છે. આત્મા જીવ સ્વરૂપે છે.” આ રીતે જ્યાં જાણવામાં આવે છે ત્યારે વિદ્યા પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે તથા

આ વિદ્યાના ઉત્પન્ન થવાથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. આથી સર્વ નામ તથા રૂપરૂપી પ્રપંચ બે અવિદ્યાથી રચાયેલો છે, તેનો હય સ્વપ્નના પ્રપંચની માફક થાય છે. બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયા વિના તું બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવ, પ્રપંચનો હય કર, એમ મેંકટાવાર કહીએ, છતાં બ્રહ્મ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થશે નહિ. તેમજ પ્રપંચનો હય થશે નહિ.

શિષ્ય:-ત્યારે બ્રહ્મતું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે બ્રહ્મના જ્ઞાનનો વિષય અથવા પ્રપંચના હયનો વિષય નિયોગવિધિ-રૂપે શું ન કહેવાઈ શકે?

શુદ્ધ:-તેમ થઈ શકે નહિ. કારણ કે પ્રપંચથી રહિત બ્રહ્માત્મજ્ઞાનથી બેઉ પ્રકારના વિષયની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. હાખલા તરીકે રત્નગુના સ્વરૂપતું જ્ઞાન તથા અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલ અર્પણ પ્રપંચનો હય એક જ વખતે થાય છે. વળી એકવાર જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને ફરી કરવાનું રહેતું નથી. વળી પ્રપંચની અવસ્થામાં જે જીવનો નિયોગ વિધિ કરવો યોગ્ય હોય છે, તે જીવ શું પ્રપંચ પક્ષનો જ છે, કે બ્રહ્મના પક્ષનો છે, તે પ્રથમ બાણતું બેઠએ? પ્રથમ પક્ષ હોવામાં પ્રપંચ રહિત બ્રહ્મના પ્રતિપાદનવડે પૃથ્વી આદિની માફક જીવનો પણ હય થશે તથા તેમ થવા થકી પ્રપંચના હયમાં કોનો નિયોગવિધિ કહેવો બેઠએ અથવા તે નિયોગવિધિ રૂપી સાધનવડે કઈ વસ્તુનો મોક્ષ પ્રાપ્ત

થવા યોગ્ય છે, તે કહો? હવે બ્રહ્મસ્વરૂપે જીવને માનીએ તો બ્રહ્મ નિયોગથી રહિત સ્વરૂપે છે. માટે જીવ પણ નિયોગ રહિત થશે. વળી જીવભાવ અવિદ્યાને લીધે પ્રાપ્ત થયેલો છે, માટે ત્યારે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે નિયોગ્યનો અભાવ હોવાથી નિયોગનો પણ અભાવ માનવો બેઠએ દ્રષ્ટવ્યાદિ જે શ્રુતિ દ્વૈતવિદ્યાનું નિરૂપણ કરનારી છે, તેમાં મુખ્ય હેતુ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાનો છે, પણ તે શ્રુતિઓ તત્ત્વજ્ઞાનના વિધિમુખરૂપે નથી. વ્યવહારમાં પણ “તું આ બે, તું આ સાંભળ,” ઇત્યાદિ આજ્ઞાઓમાં અમુક વસ્તુ કરવી બેઠએ, એમ કહેવામાં આવેલું છે. પણ સાક્ષાત્ જ્ઞાનતું વિદ્યાન તેમાં કરવામાં આવેલું નથી. જે માણસ જિજ્ઞાસાવાળો છે, તેને કેટલીકવાર જ્ઞાન થાય છે, કેટલીકવાર જ્ઞાન નથી થતું, માટે જ્ઞાન દર્શાવનારાઓ જિજ્ઞાસુપ્રતિ જ્ઞાનનો વિષય દર્શાવેલો બેઠએ. આ પ્રમાણે ત્યારે જ્ઞાન દર્શાવવામાં આવે છે ત્યારે જે વિષય સંબંધી તથા જે પ્રમાણેનું જ્ઞાન હોય છે, તે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. ભિન્ન પ્રમાણથી ભિન્ન અર્થવિષે જે માણસને યોગ્યતામાં આવેલો હોય છે, તેને તેના થકી વિપરીત જ્ઞાન કદી ઉત્પન્ન થતું નથી. વળી બે મને અમુક જ્ઞાનમાં બેઠવામાં આવેલો છે, એમ માની તે વિપરીત જ્ઞાનમાં બેઠાય તો તે જ્ઞાન કહેવાઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:-ત્યારે તેને શુ માનવું?

શુદ્ધ-તે કેવળ માનસિક ક્રિયા માનવી. જો તે વિપરીત જ્ઞાન પોતાની મેળે થતું હેય તો તે બ્રાન્તિ માનવી. ખરું જ્ઞાન તો પ્રમાણને અનુસરતું હોવું જોઈએ આ જ્ઞાન એકઠો આસા કરવાવડે કરીને કરી શકાતું નથી, તેમ જ એકઠોવાર ના કહેવા છતાં પણ તે ટાળ્યું ટાળી શકાતું નથી. વળી આ જ્ઞાન પુરૂષને અધીન નથી, પણ તે વસ્તુને અધીન છે. માટે આ જ્ઞાનમા નિયોગનો અભાવ છે. વળી બીજું હું કહું છું કે, શ્રુતિમા નિયોગમખંધનો જ ઉપદેશ હોય, તો પછી જીવ અનિયોગ્ય ક્ષણાત્મરૂપે છે, એ પ્રમાણે જે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે, તે શ્રુતિનું વચન જોડું ઠરે. વળી શાસ્ત્ર એમ કહે છે કે, બ્રહ્મ તથા આત્મા અનિયોગ્યરૂપે છે. તેમ જ બીજી બાજુએ શાસ્ત્ર જ્ઞાનને વિષે મનુષ્યનો નિયોગ કરે, તો પછી બ્રહ્મ સંબંધીના જે શાસ્ત્રો એક અર્થવાળાં છે, તે બે અર્થવાળાં થાય અથવા તો વિરુદ્ધ અર્થવાળાં થવાનો પ્રસંગ આવે. નિયોગવિધિને પ્રતિપાદન કરનારાં શ્રુતિનાં વચનો હોય તો નહિ સાંભળેલી વસ્તુની કલ્પના થવાનો મંભવ આવે, તેમ જ સાંભળેલી વસ્તુનો અભાવ થવાનો સંભવ આવે. વળી કર્મફળની મારફત મોક્ષનું ફળ પણ અદૃષ્ટરૂપે, તેમ જ અનિત્યરૂપે થવાનો પ્રસંગ આવે તથા આ દોષો કોઈથી પણ ટાળી શકાયો નહિ. માટે શ્રુતિનાં વચનો જ્ઞાનનું પ્રતિ-

પાદન કરનારા છે, પણ નિયોગવિધિનું પ્રતિપાદન કરનારાં નથી અર્થાત્ એક જ નિયોગનું પ્રતિપાદન કરનારાં શ્રુતિવચનો હોવા થકી એકવાક્યતા થાય છે, એમ કહેવું જોડું છે. જો શ્રુતિવચનોમા નિયોગનો ભાવ રહેલો છે, એમ માનીએ તોપણ નિષ્પ્રપંચાત્મક વચનોના ઉપદેશમા તેમ જ પ્રપંચાત્મક વચનોના ઉપદેશમાં એકતા રહેલી છે, એમ કહેવું જોડું છે. લિન્ન લિન્ન શબ્દાદિવાળા પ્રમાણવડે નિયોગનો ભેદ જો કે માનવામા આવે, છતાં સર્વ બાબતમાં એક જ પ્રકારનો નિયોગ છે, એમ માનવું તદ્દન અયુક્ત છે. જો કે યજ્ઞ તથા દર્શપૂર્ણ માસ દર્શોવનારાં વચનોમાં કેટલોક અશે અધિકરણની સમાનતા હોવાથી, એક જ પ્રકારનો વિધિ છે એમ કહીએ તો ચાલે પણ સચુણ તેમ જ નિર્ગુણાત્મક વચનો વિષે કોઈપણ પ્રકારે એકત્વપણુનો અધિકાર નથી અર્થાત્ પ્રકાશાત્મક શુણ્ણ પ્રપંચના નાશના કારણરૂપે કહેવાઈ શકે નહિ તેમ જ પ્રપંચનો નાશ પ્રકાશાત્મક શુણ્ણના કારણરૂપે કહેવાય નહિ. કારણ કે એક બીજામાં વિરોધપણું રહેલું છે. અગ્નિવ પ્રપંચનો નાશ કરવો તથા પ્રપંચના એક દેશનની અપેક્ષા રાખવી, આ બેઉ બાબતોનો સમાવેશ એક જ ધર્મમાં થઈ શકે નહિ. માટે સચુણ તેમ જ નિર્ગુણ મળધીના ઉપદેશોના વિલાગનું અમે જે પ્રમાણે નિરૂપણ કરેલ છે, તે જ ચોચ છે. (૨૧)

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં નેતિ નેતિ એ પ્રમાણેનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. તેથી શું બ્રહ્મ શૂન્ય સ્વરૂપે છે ?

ગુરુ:-નેતિ નેતિ ઇત્યાદિ શબ્દવડે બ્રહ્મના સર્વ પ્રપંચનો શ્રુતિનાં વચનવડે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. કારણ કે શ્રુતિનાં વચનમાં જ્યાં આગળ નેતિ નેતિનો ઉપદેશ કર્યો છે ત્યાં આગળ જ, કહ્યું છે કે, બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈપણ વસ્તુ નથી. આ જ હેતુથી ૨૨મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ હું-સૂત્ર ૨૨ મું.

બ્રહ્મનું અવ્યક્ત સ્વરૂપ.

प्रकृतेतावरचं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति
च भूयः ॥ २२ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રકૃત અર્થોત્ મૂલ શ્રુતિમાં એટલાપણુનો જ અર્થોત્ કાર્યપણુનો જ પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. કારણ કે, શ્રુતિમાં પ્રતિષેધ પછી બ્રહ્મની વિશેષતાનું નિરૂપણ કરેલ છે. (૨૨)

टीका:-शिष्य:-“द्वे वाव द्रव्येणो रूपे मूर्तं चेवा-
मूर्तं च (गु० २, ३, १) अर्थ:-ब्रह्मनां
मूर्तं तथा अमूर्तं येन प्रकरणां रूपो
छे.” आ नीते श्रुतिमां निरूपण करेल
छे. त्पार णाद पंच महाभूताना मे
लाग पाउया छे. वणी पुरूप शब्दधी
निर्विष्ट अमूर्त स्वरूपनुं उणादणआदिनी
भाइक पीणुं स्वरूप दशावेळुं छे. त्पार
पछी ते ज श्रुतिना छेवटमां कहुं छे कं,
“आदेशो नेति नेति न होतस्मादिति नेत्यन्य-

त्परमस्ति (गु० २, ३, ६, अर्थ:-आम
होवाથી બ્રહ્મ સંજોધી નીચે પ્રમાણે
વર્ણન કર્યું છે. તે આવો નથી, તે આવો
નથી અર્થોત્ આ વર્ણનથી પણ ભિન્ન
રૂપે તેનું નામ છે.” આ સ્થળે મને
શંકા થાય છે કે, અહિં પ્રતિષેધનો
શું વિષય છે ? કારણ કે આ વસ્તુ
પ્રતિષેધ કરવાને યોગ્ય છે, એ પ્રમાણેનું
વિશેષણ કંઈપણ જોવામાં આવતું નથી.
વળી આ સ્થળે (ઈતિ) શબ્દનો પ્રયોગ
કરાયલો છે, માટે પ્રતિષેધ કરવા યોગ્ય
કોઈપણ વસ્તુ હોવી જોઈએ, એ પ્રમા-
ણેનો બોધ થાય છે. કારણ કે આ
વચનમાં નમ્ પ્રયોગની પાછળ જ ઈતિ
શબ્દ યોજવામાં આવેલો છે. બીજું હું તો
એમ માનું છું કે, અહીં જે ઈતિ શબ્દ
યોજવામાં આવેલો છે, તેનો અર્થ
(આ પ્રમાણે) થાય છે તથા તે સમી-
પતાનું સૂચન કરે છે. જેમકે “ઈતિ હ
સ્તોગાખ્યાયઃ કથયતિ ॥ અર્થ-આ પ્રમાણે
ઉપાધ્યાયે ઉપદેશ કર્યો.” હવે આ
સ્થળે જે વિષયનું સૂચન છે, તે જોતાં
સમીપતામાં બ્રહ્મનાં પ્રપંચયુક્ત બે
રૂપો રહેલાં છે. આ બે રૂપો જેનાં છે,
તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ બાણુનું. હવે આ સ્થળે
મને શંકા એ થાય છે કે, અહીં જે
પ્રતિષેધ કર્યો છે, તે શ્રુતિના વચનવડે
બ્રહ્મનાં બે રૂપો તથા રૂપવાનપણું આ
બેઉનો શ્રુતિએ પ્રતિષેધ કર્યો છે કે
બેમાં થકી એકનો પ્રતિષેધ કર્યો છે ? જો
કે આ બેમાંથી એકનો પ્રતિષેધ કર્યો
છે, છતાં શું બ્રહ્મનો જ પ્રતિષેધ શ્રુતિએ

કયો છે તથા શેષરૂપે તેના બે રૂપોનો નિષેધ નથી કર્યો, અથવા તો બે રૂપે નો પ્રતિષેધ કર્યો છે અને બ્રહ્મનો પ્રતિષેધ શું નથી કર્યો? આ સ્થળે મને એમ શંકા થાય છે કે, શ્રુતિ બેઉનો જ પ્રતિષેધ કરે છે. કારણ કે બેઉમાં એકતા ગ્રહેલી છે. વળી આ સ્થળે બે પ્રકારના પ્રતિષેધ રહેલા છે. કારણ કે નેતિ શબ્દ બે વાર વાપરવામાં આવ્યો છે. આ બેમાના એક પ્રતિષેધવડે કરીને બ્રહ્મના પ્રપચ્યુક્ત રૂપનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તથા બીજા પ્રતિષેધવડે કરી બ્રહ્મ રૂપવાન છે, એનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, એ પ્રમાણેની મને સૂઝ પડે છે. અથવા તો રૂપવાન એવા બ્રહ્મનો જ પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. કારણ કે વાણી તથા મનના અવિધયરૂપ બ્રહ્મત્વ સ્વરૂપ છે, જેથી તેનું સ્વરૂપ સાંભળી શકતું નથી. માટે તે પ્રતિષેધને યોગ્ય છે, કેવળ રૂપ પ્રપચ્ય છે. તે પ્રત્યક્ષાદિનો વિષય હોવાથી પ્રતિષેધને યોગ્ય નથી. વળી અહીં જે પુનરૂક્તિ આપી છે, તે કેવળ આદરસૂચક છે.

શુદ્ધ-આ બાબતમાં હું તને કહું, તે તું ચિત્ત દઈ સાંભળ. બેઉ પ્રકારના પ્રતિષેધ માનવા યોગ્ય નથી. કારણ કે તેમ માનવાથી મૂલ્યવાદનો પ્રસંગ આવી પડશે. કારણ કે કોઈક પરમ સત્ય વસ્તુનો આશ્રય લઈને જ કોઈ સિદ્ધ અમૂલ્ય વસ્તુનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે. જેમકે રત્નમુઆદિ સત્ય વસ્તુનો આશ્રય લઈને સર્પ આદિ અસત્ય વસ્તુનો પ્રતિષેધ

કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ કે ઇ એક વસ્તુ શેષ રહેતી હોય તો પ્રતિષેધનો ગલત રહે, પણ જો બંને વસ્તુનો પ્રતિષેધ ગણીએ તો પછી શી વસ્તુ બાકી રહે? બીજું કોઈ અન્ય વસ્તુ પરિશેષ રહેતી નથી તો પછી જે વસ્તુનો પ્રતિષેધ માનવામાં આવે છે, તેના પ્રતિષેધ થવો અશક્ય છે. કારણ કે તે વસ્તુ પરમાર્થ સ્વરૂપે થવાથી પ્રતિષેધને અયોગ્ય છે બીજું બ્રહ્મનો પ્રતિષેધ પણ કહેવો યોગ્ય નથી કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “બ્રહ્મ તે વ્રાણિ ॥ (બૃ૦ ૨, ૧, ૧) હું તને બ્રહ્મ કહું.” ઇત્યાદિ શ્રુતિનાં વચનને બાધ લાગે વળી ॥ ‘અસનેવ સ એવ મવતિ અત્રોતિ વેદ વેત ॥ (તૈ૦ ૨, ૬, ૧) જે મનુષ્ય બ્રહ્મને અમતરૂપે માને છે, તે મનુષ્ય અસતરૂપે રહે છે, તથા જે મનુષ્ય બ્રહ્મ સતરૂપે માને છે, તે મનુષ્ય સતરૂપે બ્રહ્મને બાણ છે.” આ રીતે નિહાતું જે નિરૂપણ કરેલું છે, તેને બાધ આવશે. વળી “અસ્તિત્વેવોપલભ્યઃ (કા૦ ૨, ૬, ૧૩) અસ્તિત્વના વિચારવડે આત્મા બાણવા યોગ્ય છે,” આ પ્રમાણે બ્રહ્મ મળન્ધીનો જે નિશ્ચય કરેલો છે, તેને બાધ આવશે વળી સઘળાં વેદાતને બાધ આવવાનો પ્રસંગ આવી પડશે બ્રહ્મત્વ વાણી તથા મનથી અવિધયપણું છે, એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય અલ્પાવને વિષે નથી. કારણ કે “અપ્રવિદામોતિ પરં (તૈ૦ ૨, ૧, ૧) બ્રહ્મને બાણનાને ચોક્ષને ચેળવે છે.” ‘સન્ય જ્ઞાન-મનત વ્રણ (તૈ૦ ૨, ૧, ૧) બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન,

તથા અનંતરૂપે છે” આ રીતના મહાન પ્રયાસવડે કરીને વેદાન્તમાં બ્રહ્મનું જે પ્રતિપાદન કરેલું છે, તેનો જ વળી આ ભાવ માનવો, તે યોગ્ય નથી. કારણ કે સામાન્ય ન્યાય છે કે “પ્રજ્ઞાભાદિ વક્ત્ર્ય દ્વાર દર્શનં વાચ્ય અર્થઃ—કાદવવાળે રસ્તે જઈને પગ ધોઈ નાંખવા, તેના કરતાં તેવે રસ્તે ન જવું તે વધારે સાફ છે.” બીજું “વત્તો વાવો નિવત્તે ભગ્વાય મનસા સદ્ (તે ૨, ૪, ૧) પ્રાપ્ત થયા વિના જ્યાંથી મન સાથે વાણી પાછી ફરે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિ પણ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ શ્રુતિનું રહસ્ય નીચે પ્રમાણે છે—બ્રહ્મ, વાણી તથા મનના અવિયયરૂપે છે. તે મિથ્યોની અંદર રહેલું નથી. તેનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ આત્મારૂપે છે. વળી તે નિત્ય, શુદ્ધ, છુદ્ધ તથા મુક્ત સ્વભાવે છે. માટે શ્રુતિ બ્રહ્મના રૂપપ્રપચનો પ્રતિષેધ કરે છે તથા બ્રહ્મ પરિશેષરૂપે રહે છે. આ પ્રમાણે માનવું જોઈએ. આ કારણથી જ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, શ્રુતિ આટલું પછાનો જ અર્થાત્ પ્રપચનો પ્રતિષેધ કરે છે પ્રકૃત એટલે આટલું જ અર્થાત્ અમુક કારણને સ્વીકાર્યા પછી જ પામેલું. વળી મૂર્ત અને અમૂર્ત સ્વરૂપવાળું બ્રહ્મનું જે રૂપ છે, તેનો જ શ્રુતિ પ્રતિષેધ કરે છે. વળી અધિદેવત તથા અધ્યાત્મરૂપ પ્રકૃત પ્રપચનું આગલા ત્રયોમાં નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. પ્રપચથી ઉત્પન્ન થયેલ તથા વાચનાના સ્વરૂપવાળું બીજું રૂપ જે અમૂર્ત સ્વરૂપે છે, જેની પુરૂષરૂપે સંજ્ઞા કરેલી છે તથા કોઈ પણ વસ્તુના આશ્રયવાળું છે, તેનું નિરૂ-

પણ હજીદ આદિ ખીત વસ્તુની ઉપમાવડે કરેલ છે. અમૂર્ત સ્વરૂપે જે પુરૂષ હોય, તેનું રૂપ ચક્ષુવડે ગ્રાહ્ય થાય, એ અયોગ્ય છે. માટે પ્રતિષેધરૂપ નમ્ શબ્દવડે જેનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, તેનો ફતિ શબ્દના સૂચનવડે બ્રહ્મનું પ્રપચયુક્ત સ્વરૂપ જાણવું, એમ નિશ્ચય થાય છે. રૂપનું વિશેષણ બ્રહ્મને છૂટી વિભક્તિ વાપરવાથી પૂર્વના અર્થમાં જોવામાં આવે છે, પણ આ નિર્દેશ પ્રધાન સ્વરૂપે નથી. જ્યારે બ્રહ્મનાં જે રૂપોનું નિરૂપણ થાય છે, તેમ જ જ્યારે રૂપવાન બ્રહ્મના સ્વરૂપની જિજ્ઞાસા થાય છે ત્યારે જ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અવા આદેશો નેતિ નેતિ (પૃષ્ઠ ૨, ૩, ૬) આથી જ બ્રહ્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું સ્વરૂપ આલું નથી, તેનું સ્વરૂપ આલું નથી.” આમાં બ્રહ્મનાં કલ્પિત રૂપનો નિષેધ કરી બ્રહ્મના મૂળ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરેલ છે, એમ નિર્ણય થાય છે. કારણ કે, બ્રહ્મને આશ્રયે રહેવ સર્વ કાર્યનો નેતિ નેતિ એવા શબ્દવડે પ્રતિષેધ કરેલો છે. વળી વાચારમણ ઇત્યાદિ શબ્દવડે કાર્યનું અમત્વપણું જે કહેલું છે તે યુક્ત છે તથા તેનો પ્રતિષેધ નેતિ નેતિ એવા વચનવડે કરેલો છે. પણ સર્વ કલ્પનાના મૂળ સ્વરૂપ બ્રહ્મનો નિષેધ કયો નથી

શિષ્યઃ—શાસ્ત્ર પ્રથમ બ્રહ્મનાં જે રૂપ દર્શાવે છે ત્યાં પાછું તે શાસ્ત્ર તેનો કેમ પ્રતિષેધ કરે છે ? કારણ કે ખરાબ રસ્તે જવું તથા પગ ધોવા, તેના કરતાં તેવે રસ્તે ન જવું એ વધારે સાફ છે.

ગુરુ-આ શંકા કરવી યોગ્ય નથી. શાસ્ત્ર પ્રતિપાદપણથી બ્રહ્મના બે રૂપનું નિર્દેશ કરતું નથી, પણ લોકપ્રસિદ્ધ બ્રહ્મમાં બે રૂપો જે કન્ધપાયલા છે, તેનો નિરાકરણ કરે છે તથા જે પ્રતિપેધ કન્ધામા આપ્યો છે તે કેવળ શુદ્ધ બ્રહ્મના પ્રતિપાદન માટે છે, જોના કહેવું યોગ્ય છે, વળી આ બે પ્રતિપેધોનું જે નિરૂપણ કરેલું છે, તેનું કાળજી અનુક્રમ પ્રમાણે મૂર્ત તથા અમત સ્વરૂપના પ્રતિપેધ માટે છે, અથવા તો પ્રથમ નેતિ શબ્દ મર્ત-ગિના નિપેધ કરે છે, તથા બીજો નેતિ શબ્દ વામનાગણિનો નિપેધ કરે છે. અથવા તો નેતિ નેતિ એ કેવળ પુનરુક્તિ છે, જેથી જે કંઈ બ્રહ્મના સંબંધમાં ઉત્પ્રેક્ષા કરવામાં આવે છે, તે સર્વ બ્રહ્મ સ્વરૂપે નથી. આ રીતનો અર્થ છે. કારણ કે અમુક વસ્તુનો જ પ્રતિપેધ કરવામાં આવે તો પછી તેટલી વસ્તુ બ્રહ્મ નથી, પણ બીજું બ્રહ્મ સ્વરૂપે હશે, એ રીતની જિજ્ઞાસા થાય પણ બે નેતિ શબ્દને પુનરુક્તિરૂપે માનીએ તો સમસ્ત વિષયસમૂહનો પ્રતિપેધ કરવામાં આવેલો હોવાથી વિષયથી રૂઢિત પ્રત્યક્ આત્મરૂપે જ બ્રહ્મ છે, આ પ્રમાણે યવાથી સર્વ જિજ્ઞાસાનો અંત આવશે માટે બ્રહ્મમાં જે કટિપત પ્રપંચ છે, તેનો જ શ્રુતિ પ્રતિપેધ કરે છે તથા બ્રહ્મ પરિશેષ રૂપે રહે છે, આ રીતનો નિર્ણય છે. આ જ પ્રમાણેનો નિર્ણય છે. કારણ કે ત્યાં પ્રતિપેધ આપ્યો છે ત્યાં શ્રુતિ પાછું વિપેક્ષતામાં કહે છેકે, આ સર્વથી ભિન્ન બ્રહ્મનું પર સ્વરૂપ છે તથા સર્વ પ્રકારના અભાવમાં જ અવ-

સાન છે. આ રીતનો જ પ્રતિપેધ કીધેલો હોય તો પછી આથી ભિન્ન બીજું પર છે, એ પ્રમાણે શ્રુતિ કેમ ઉપદેશ કરે? માટે આમા નીચે પ્રમાણે યોજના લેવી:-નેતિનેતિ આ પ્રમાણે બ્રહ્મનો આદેશ કરી, તે જ આદેશનું ફરી શ્રુતિ વિવેચન કરે છે.

શિષ્ય.-નેતિનેતિ આ શબ્દનો ત્યારે શું અર્થ છે?

ગુરુ આ બ્રહ્મથી ભિન્ન કંઈપણ નથી, આ રીતનો શ્રુતિ નેતિનેતિ શબ્દવડે ઉપદેશ કરે છે પણ બ્રહ્મ પોતે જ નથી, આ રીતનો ઉપદેશ કરતી નથી. આથી ભિન્ન પર સ્વરૂપે તથા અપ્રતિપેધાત્મક બ્રહ્મ છે, આ રીતનું નિરૂપણ શ્રુતિ કરે છે. બે ફરી આ પ્રમાણેની અક્ષરોની યોજના કરવામાં આવે, જેમકે (‘નેતિનેતિ’) આથી ભિન્ન બ્રહ્મનો નિર્દેશ નથી, તો પ્રપંચના પ્રતિપેધરૂપ નિર્દેશ મિવાય બ્રહ્મનો કાંઈપણ નિર્દેશ જાણવો નહિ આ પ્રમાણે યોજના કરવા થકી, “વળી વિશેષમાં શ્રુતિ કહે છે,” એમ જે કહેલું છે, તેની યોજના કેવળ નામરૂપે કરવી. નામરૂપે યોજના નીચે પ્રમાણે-“તત્ત્વસ્ય સત્યમિતિ પ્રાણા વૈ સત્યવ તૈવાત્તેવ યમ (બૃ ૨, ૧, ૨૦) તે સત્યના મત્યરૂપે છે, પ્રાણો સત્યરૂપે છે તથા અત્મા પ્રાણના પણ સત્ય સ્વરૂપે છે.” આ પ્રમાણે શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે. પ્રતિપેધના સંબંધમાં બે બ્રહ્મ અસ્તિત્વરૂપે છે, એ રીતનો જ અન્તિમ હેતુ બે હોય તો તે યોગ્ય છે. પણ પ્રતિપેધના સંબંધમાં બ્રહ્મનો અભાવ છે, એ રીતનો બે અન્તિમ હેતુ હોય, તો પછી સત્યના

સત્યરૂપે કંઈ વસ્તુ હોવી તે કહો. માટે પ્રતિપેદ્યરૂપે બ્રહ્મ-શેષરૂપે છે, એ રીતનો હેતુ છે. પણ બ્રહ્મનો અભાવ છે, એ રીતનો હેતુ નથી. એ રીતે અમે નિશ્ચય-પૂર્વક કહીએ છીએ. (૨૨)

શિષ્ય:-ત્યારે બ્રહ્મત્ત્વ સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે ?

ગુરુ:-બ્રહ્મ અબ્યક્ત સ્વરૂપે છે. કારણ શ્રુતિમાં તે રીતનું પ્રમાણ છે. આ કારણથી જ ૨૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ ૯-સૂત્ર ૨૩ મું.

બ્રહ્મત્ત્વ સ્વરૂપ

તદબ્યક્તમાહ હિ ॥ ૨૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મ અબ્યક્તરૂપે છે. આ રીતે શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. (૨૩)

શિષ્ય:-સર્વ પ્રપંચ સમ્રાટનો પ્રતિ-પેદ્ય બ્યારે કરીએ છીએ ત્યારે જે શેષરૂપે રહેલ છે તે પરબ્રહ્મરૂપે છે. આ પ્રમાણે બ્યારે બ્રહ્મત્ત્વ અસ્તિત્વ છે, તો પછી તે બ્રહ્મ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે જોવાઈ કેમ શકતો નથી ?

ગુરુ:-આના સંબંધી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનાં નીચે પ્રમાણે પ્રમાણ છે. બ્રહ્મ અબ્યક્તરૂપે છે. તે ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી. કારણ કે સર્વ દૃશ્ય વસ્તુના સાક્ષી રૂપે તે છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:-
“ન ચક્ષુષા દૃશ્યતે નાપિ વાવા નાન્યદેવૈસ્તપસા કર્મણા વા (મુણ્ડ ૩, ૧, ૮) સ દૃશ્ય નૈતિ જ્ઞ-ત્વાત્માડદ્યો ન હિ દૃશ્યતે ॥ (ખૂં ૩, ૯, ૨૬)
યતદ્દેદદ્યમપ્રાણમાહ (મુણ્ડ ૧, ૧, ૬) યદા હો-

વૈષ એતસ્મિન્નદૃશ્યેજ્ઞાત્યે નિરક્તોઽનિલયને ॥
(તૈત્તિ ૨, ૭, ૧) આપ-પરબ્રહ્મ પરમા-ત્મા ચક્ષુનો વિષય નથી, તે વાણીનો વિષય નથી, તેમ બીજી ઇન્દ્રિયનો પણ વિષય નથી. વળી તે તપ અર્થાત્ આ-ન્દ્રાયણુદિ વ્રતનો તેમ જ કર્મનો અર્થાત્ અશિષ્ટાશ્રાદ્ધનો પણ વિષય નથી. (મુન) આત્મા જેને નેતિ નેતિ કરી કહેવામાં આવે છે તે અગ્રાહ્ય છે કારણ કે તે કોઈથી પણ ગ્રહણ કરી શકતો નથી (ખૂં) આ અક્ષર બ્રહ્મ અદૃશ્યરૂપે તેમ જ અગ્રાહ્યરૂપે છે. (મુન) જ્ય રે વિવેચી પુરુષ અદૃશ્ય, શરીરપણાથી રહિત, વાણીને અગોચર તથા કોઈ પણ પકારના આશ્રયથી રહિત પરમાત્માને વિષે આત્મભાવ પામે છે, ત્યારે તે સર્વ ભયમાંથી મુક્ત થાય છે.” (તે) સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “અવ્યક્તોઽયમચિન્ત્યોઽયમવિકાર્યોઽ-યમુચ્યતે (ભ૦ગી ૨, ૨૫) બ્રહ્મ અબ્ય-ક્તરૂપે, અચિન્ત્યરૂપે તથા અવિકારીરૂપે કહેવામાં આવે છે.” (૨૩)

શિષ્ય:-ત્યારે તો પછી બ્રહ્મત્ત્વ સ્વરૂપ જણાઈ જ કેવી રીતે શકે ?

ગુરુ:-બ્યારે ચોગી ચોગરૂપી સમાધિ અવસ્થામાં હોય છે, ત્યારે તેને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

શિષ્ય:-એનું કંઈ પ્રમાણ હોય તો કહો ?

ગુરુ:-આના સંબંધમાં પ્રત્યક્ષરૂપ તથા અનુમાનરૂપ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રમાણ છે. વળી આ જ હેતુને લઈ ૨૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ હું-રૂન ૨૪ મું.

બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કયારે?

અપિ ચ સંરાધને પ્રત્યક્ષાનુમાનામ્યામારથા

સૂત્રાર્ય:-જે કે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અવ્યક્ત છે, છતાં યોગરૂપી સમાધિસ્થામાં બ્રહ્મને જૂએ છે. આ રીતે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનરૂપે પ્રમાણ છે. (૨૪)

ટીકા:-શુરુ:-જે કે સર્વ પ્રપંચનો લય થવા પછી, બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અવ્યક્તરૂપે છે, છતાં યોગીઓ સમાધિ અવસ્થામાં તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. સમાધિનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:-લકિત તથા ધ્યાનવડે મનમાં બળાત્કારથી આત્માની સ્થાપના કરવી, તેનું નામ સમાધિ છે.

શિષ્ય:-સમાધિ અવસ્થામાં યોગીઓને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એના સંબંધમાં પ્રમાણ શું છે?

શુરુ:-પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનરૂપી શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં પ્રમાણ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “પરાચિ સ્થાનિ વ્યતળત સ્વયંન્તસ્માત પરાઽપદન્તિ નાન્તરમ્ । કથિહીરઃ પ્રત્યગત્માનમંક્ષ-દાટ્સવચ્ચુમૃતવમિષ્ઠન્ (૩૦ ૪, ૧) સ્વયંભૂએ ઇન્દ્રિયોની આંતર પ્રવેશ કરવાની શક્તિએને એવી રીતે હણી છે કે, જેથી તેએ બ્રહ્મ વિષય તરફ દેડે છે. આથી મનુષ્ય બ્રહ્મ વિષયેને જોઈ શકે છે. પરંતુ અંતરાત્માને જોઈ શકતો નથી. આમ છતાં પોતાનાં ચક્ષુને ઇન્દ્રિય-જન્ય વિષયેથી નિવૃત્ત કરનાર તથા

અમૃતસ્વરૂપને ઇચ્છનાર અધિપારી પુરૂષ સ્વતઃ આત્માને જોઈ શકે છે.”

“જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધમત્સ્વતતસ્તુ તં પ્રપચતે નિષ્કલં ધ્યાવમાનઃ (મુ.૩,૧,૮) પણ જેનું મન બ્રહ્મજ્ઞનરૂપી જ્યોતિષવડે વિશુદ્ધ થયેલું છે, તે નિષ્કલ અર્થાત્ વિભાગોથી રહિત એવા આ પરમાત્માનું ધ્યાન કરતો છતો તેને જુએ છે.” વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “યં વિનિન્દ્યા જિતશ્વાસાઃ સુસુષ્પાઃ સંવર્તેન્દ્રિયાઃ । જ્યોતિઃ પચંતિ યુજ્ઞાનાસ્તસ્મૈ યોગાત્મને નમઃ ॥ યોગિનસ્તં પ્રપચન્તિ ભગવન્ત સનાતનમ્ જેના અજ્ઞાનનો નાશ થયેલો છે, જે પ્રાણ્યાયામને વિષે કુશળ છે, જેના મનને વિષે વ્યાકુળતાનો અભાવ છે, જેણે પોતાની સર્વ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખેલી છે એવા ધ્યાન કરનારા યોગીઓ પ્રકાશ-સ્વરૂપ જે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે યોગાત્મસ્વરૂપ બ્રહ્મને હું નમસ્કાર કરું છું. યોગીઓ ભગવત્સ્વરૂપ તથા નિત્યસ્વરૂપ આ યોગાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. (૨૪)

શિષ્ય:-યોગનો સાધક તથા સાધ્ય પરંતુ, આ બે લિંગ લિંગ માનવાથી આત્મામાં એક બીજાને વિષે ભિન્નતા ઉત્પન્ન થશે તેનું કેમ?

શુરુ:-સાધ્ય સાધકભાવમાં ભિન્નતા નથી. ઉપાધિને લઇને આ મધ્યસાધન ભવ માનેલો છે આ જ કારણથી ૨૫ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અનિકરણ ૬૬—સૂત્ર ૨૫ મું

આત્માની એક્યતા.

મજ્જાસાન્નિવજ્ઞાતોર્ણ્ય પ્રાતસાધ્ય

વર્માગમ્યાસાત્ત ॥૨૫॥

સૂત્રાર્થ.—પ્રકાશાદિની માફક જીવ અને આત્મા એકરૂપે છે તથા ચૈતન્ય-સ્વરૂપ પ્રકાશ ક્રમને લઈ સિત્ત જેવામાં આવે છે પણ શ્રુતિમાં વારંવાર જીવાત્માની એકતા કહેલી છે (૨૫)

ટીકા.—શુદ્ધ-જેવી રીતે પ્રકાશ આકાશ તથા સૂર્યાદિ, આગળી, કમંડળ તથા જળ આદિ ઉપાધિરૂપ ક્રમને લઈ મૂળ સ્વરૂપથી સિત્તરૂપે હોય તેમ ભાસ છે. છતાં કુદરતી જે એકતા રહેલી છે તેનો અભાવ હોતો નથી. તે જ પ્રમાણે ઉપાધિને લઈ આત્માનો ભેદ માહુમ પડે છે. ખરું જોતાં તો એકત્વસ્વરૂપે છે. વળી સધળા વેદાન્તોમાં વારંવાર એમ પ્રતિ-પાદન કરેલું કે, જીવ તથા આત્માનો અભેદ છે. (૨૫)

શિષ્ય—ત્યારે જીવ કોની સાથે એકતા પામે છે ?

શુદ્ધ—જીવ અનંત તથા પ્રાણ સ્વરૂપ આત્મા સાથે એકતા પામે છે, એમ શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. વળી તે જ વાત ૨૬મા સૂત્રમાં કહી છે. જેમકે—

અધિકરણ ૬૬—સૂત્ર ૨૬ મું.

જીવની અનંત સાથે એકતા.

અતોઽનન્તેન તથા હિ લિંગમ્ ॥૨૬॥

સૂત્રાર્થ.—સ્વાભાવિક રીતે ગભેદ હોવાથી જ જીવ અનંત સાથે એકતા પામે

છે. વળી આ રીતનો શ્રુતિનો ઉપદેશ છે. (૨૬)

ટીકા.—શુદ્ધ—લીંગમ્ નિક રીતે જ જીવાત્મા તથા પરમાત્માનો અભેદ છે. વળી જે કાંઈ ભેદ છે, તે અવિદ્યાને લીધે છે. જ્યારે વિદ્યાના પ્રતાપથી અવિ-દ્યાનો નાશ થાય છે ત્યારે જીવ પરરૂપ, અનતરૂપ તથા પ્રાણરૂપ આત્માની સાથે એકતા પામે છે. તે જ પ્રમાણે શ્રુતિનું પણ વચન છે કે, “તયો દ વૈ ત્વાસં ગદ્ય વેદ મદ્યેષ મતિ (મુ. ૩, ૨, ૯) જે કોઈ આ પરમ બ્રહ્મને જોળખે છે, તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે.” વળી કહ્યું છે કે “બ્રહ્મવ સ્ત્વ મદ્યાવેતિ (મુ. ૪, ૪, ૬) તે બ્રહ્મરૂપે થઈ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિને ઉપદેશ છે. (૨૬)

શિષ્ય—પણ શ્રુતિમાં જીવાત્મા તથા પરમાત્માનો ભેદનો પણ કેટલેક સ્થળે ઉપ-દેશ છે માટે એક કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ?

શુદ્ધ—આ ભેદ મિથ્યા છે. જેમ સર્પ જોળ, વાકો વગેરે અનેક આકારે જેવામાં આવે છે, તેમ આત્મા ઉપાધિને લીધે અનેક આકારે જેવામાં આવે છે. આ જ પ્રમાણે ૨૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,

આધિકરણ ૬૬—સૂત્ર ૨૭ મું.

ઉપાધિને લીધે ભેદભાવ

અમયવ્યવસ્થાત્પરિહિન્કુલસ્ત્વ ॥ ૨૭ ॥

સૂત્રાર્થ—પણ શ્રુતિમાં તો ભેદ તથા અભેદ એમ બેઉ પ્રકારનો ઉપદેશ છે. પણ જેમ મર્ષ ગોળાકારે તથા વક્ર-કરે હોય તો પણ મર્ષ જ છે તેમ ગમે તે ઉપાધિ હોવા છતાં જીવ તથા પરમા-ત્માની એકતાનો સંબંધ છે. (૨૭)

ટીકા:-શિષ્ય-જેમ સાધક તથા સાધ્યમા લેદ છે, તેમ જિન્ન મત પ્રમાણે બીજા પણ લેદો છે. તે લેદ ચુકત મારી શંકાનું નિવારણ કરશે તથા બીજા મતનું મંડન કરી અલેદ મતની સિદ્ધિ કરશે. કેટલીક શ્રુતિમાં એમ ઉપદેશ કરે છે કે, જીવ તથા પ્રાણમાં 'લેદ-છે, જેમકે, 'તતસ્તુ ત પરયતે નિષ્કલ ધ્યાયમાન (મું ૩, ૧, ૮) તે નિષ્કલ અર્થાત વિભાગોથી રહિત એવા આ પરમાત્માનું ધ્યાન કરતો છતો તેને જીવે છે.' આનો ધ્યાતા તથા ધ્યાન કરવા યોગ્યરૂપે તેમજ દ્રષ્ટા તથા દ્રષ્યરૂપે ઉપદેશ કર્યો છે. વળી 'પરા વ પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ (મું ૩, ૨, ૮) અર્થ-તેજ પ્રમાણે અધિકારિ પુરુષ શ્રેષ્ઠ કરતા પણ શ્રેષ્ઠ એવા દિવ્ય પુરુષને જય રે પામે છે ત્યારે તે પોતાના નામ રૂપ લેથી રહિત થાય છે " આ સ્થળે ગન્તા તથા ગત વનો શ્રુતિએ ઉપદેશ કર્યો છે. વળી "ય મર્વાણિ મૂનાન્યન્તગે ચમયતિ ॥ જે મર્વ પ્રાણી માત્રને વિષે વ્યાપીને રહેલ છે તથા તેને નિયમતમાં રાખે છે " આ સ્થળે નિયન્તા તથા નિયન્તવ્યને ઉપદેશ કર્યો છે વળી કેટલેક સ્થળે જીવ તથા પ્રાણનો અલેદ છે, આ નીતનો ઉપદેશ છે જેમકે તન્વમસિ (જા ૦ ૬, ૮, ૭) જીવ તથા ઇન્દ્રિય એક છે." વળી "મહ મ્હાકરિમ (બું ૧, ૪, ૧૦ હું) બ્રહ્મા સ્વરૂપે છું " "एव त आत्मा सर्वान्तरः (બું ૩,

૪, ૧, આ તરો આત્મ સર્વ પરંતુને વ્ય પી રહેલો છે." એવ ત આત્માન્તર્યામ્ય-દ્વર' (બું ૩, ૭, ૩) આ તારો આત્મ. અંતગ્યામીરૂપે તથા અમૃતરૂપે છે " આ પ્રમાણે બે પ્રકારનો શ્રુતિમાં ઉપદેશ છે માટે અ.માં લેદ કે અલેદ કોને શ્રદ્ધા કરવો ?

શુર:-જો નિર્દય પૂર્વક અલેદનુંજ આપણે શ્રદ્ધા કરીએ તો લેદનો જે ઉપદેશ છે તે નક મું થઈ પડશે અહી શ્રુતિમાં બે પ્રકારનો ઉપદેશ જોવામાં આવે છે તેથી મપ કુલકવાદે ગાય છે તેની માફક લેદ ઉપદેશ જાણવો જોઈએ. અર્થાત જેવી રીતે સપાં જે કે એકજ સ્વરૂપે છે, છતાં તે જોળપ્રકારે, વકાકારે, તેમજ હીર્ધાકારે એમ અનેક સ્વરૂપે જોવામાં આવે છે. તેજ પ્રકારે આત્માનો લેદ પણ જાણવો. (૨૭)

શિષ્ય:-આના મપથી બીજું કંઈ દહાત લેય તે આપ કહેશો ?

શુર:-જેમ પ્રકાશ તથા તેનો આશ્રય આ બેમા તેજની સારથતા રહેલી ॥ તેમજ જીવ તથા ઇન્દ્રિયમાં પણ છે. આ પ્રમાણે ૨૮મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે.

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૨૮ મું.
પ્રકાશ તથા આશ્રયની એકતા.

પ્રકાશાશ્રયવદ્વા તેજસ્વાદિ ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-અથવા તો પ્રકાશ તથા તેના આશ્રયરૂપ સૂર્યમાં એકતા છે, અર્થાત્ બન્નેમાં તેજપણું રહેલું છે તેમજ જીવ-ધંધરમાં છે. (૨૮)

ટીકા:-ગુરુ:-પ્રકાશ તથા તેના આશ્રયની માફક જીવ તથા ધંધરની એકતા માનવી. જેવી રીતે સૂર્યનો પ્રકાશ તથા તેના આશ્રયરૂપ સૂર્ય જેલે અત્યંત ભિન્ન નથી, પણ બેઉમાં તેજપણુની સામ્યતા છે. તેજ રીતે આશ્રયે પણ જીવ ધંધરના બેહનો જે પ્રમાણે ઉપદેશ છે, તે પ્રમાણે ચક્રણ કરવો. (૨૮)

ગુરુ:-જેવી રીતે પ્રકાશ આદિનો અલેહ છે, તે પ્રમાણે જીવ તથા પરમાત્મામાં અલેહ છે. આ રીતનો ઉપદેશ ૨૯મા સૂત્ર-વડે વ્યાસ લગવાનું કરે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૨૯ મું.

બંધ હોય ત્યાં જ મોક્ષ.

પૂર્વવદ્વા ॥ ૨૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-અથવા તો પૂર્વની ચેઠે અર્થાત્ પ્રકાશાદિની ચેઠે જ ધંધરનો અલેહ છે.

ટીકા:-ગુરુ:-જેવી રીતે પૂર્વે નિરૂપણ કરેલું છે કે, પ્રકાશાદિની માફક જીવ તથા આત્મામાં એકતા છે, તે પ્રમાણે બંધનું શક્ય છે. વળી અવિદ્યાને લીધે બંધભાવ માનેલો છે, તથા વિદ્યાવડે

મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી પરમાર્થ રીતે બદ્ધ ભાવને પામેલા કોઈ એક આત્માને સર્વ કુણકલ ન્યાયવડે કરી પરઆત્માના સ્થાનરૂપે તથા પ્રકાશાશ્રયના ન્યાયવડે કરી, એક દેશસ્વરૂપ માનીએ તો પછી પારમાર્થિક બંધનો નાશ કરવો અશક્ય થશે તથા તેમ થવાથી મોક્ષશાસ્ત્ર વ્યર્થ થવાનો પ્રસંગ આવશે. પ્રાણ લેહ તથા અલેહ બેઉનો શ્રુતિ એક જ પ્રકારે ઉપદેશ કરતી નથી. અલેહ જ પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય છે, એ પ્રમાણે શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે. વળી લેહનો ઉપદેશ તો પૂર્વપ્રસિદ્ધ એવા અન્ય હેતુને લઈને છે. માટે પ્રકાશાદિની માફક જીવ તથા આત્મા અલેહરૂપે છે, એ જ સિદ્ધાન્ત છે. (૨૯)

ગુરુ:-શ્રુતિ, આત્માથી ભિન્ન સર્વ વસ્તુનું પ્રતિબંધ કરતી હોવાથી, આત્મા જ પરિશેષરૂપે છે. આ જ બાબત ૩૦મા સૂત્રમાં દર્શાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૩૦ મું.

આત્માથી ભિન્ન કંઈ વસ્તુ છે ?

પ્રતિબંધાચ્ચ ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-આત્માથી ભિન્ન સર્વ વસ્તુને પ્રતિબંધ હોવાથી આત્માજરૂપે સર્વ છે. (૩૦)

ટીકા:-ગુરુ:-આ પ્રમાણેનો સિદ્ધાન્ત છે. કારણ કે પરમાત્માથી ભિન્ન અન્ય ચેતનનો શાસ્ત્ર નિબંધ કરે છે. જેમકે, “નાન્યોતોદસ્તિ દ્રષ્ટા (જૂઠું ૩, ૭, ૨) આત્માથી ભિન્ન કોઈપણ દ્રષ્ટારૂપે નથી. વળી કહ્યું છે કે, “અગત્ આદેષો નેતિ નેતિ (જૂઠું ૨, ૩, ૬)

નેતિ નેતિ એ રીતે આત્માનું નિરૂપણ છે.” વળી કહ્યું છે કે, “તદેતદ્વિદ્યાપૂર્વમન પરમનન્તરમવાદ્યમ્ (જુ. ૨, ૫, ૧૯) તેના આદિમાં તથા અંતમાં કંઈ છે જ નહિ તે અંતરરૂપે તથા અબાહરૂપે છે. આ આત્મા પ્રદ્ધરૂપ તથા સર્વના દ્રષ્ટારૂપ છે.” આ પ્રમાણે પ્રદ્ધથી ભિન્ન સર્વ પ્રપંચનું નિરાકરણ કરેલું હોવાથી, પ્રદ્ધ માત્ર જ પરિશેષરૂપે રહે છે, એમ સિદ્ધાંત છે, આ પ્રમાણેનો નિશ્ચય થાય છે. (૩૦)

શિષ્ય-પ્રદ્ધથી ભિન્ન અન્ય તત્વ છે. કારણ કે શ્રુતિમાં સેતુરૂપે, પરિભાણરૂપે, સંબંધીરૂપે તથા ભેદસ્વરૂપે આત્માનો ઉપદેશ છે. વળી તે જ પ્રમાણે બ્યાસ ભગવાને પણ ૩૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૩૧ મું.

પ્રદ્ધથી ભિન્ન અન્ય તત્વ.

પરમત. સેતુમાનસંવચ્ચમેદવ્યપદેશે-
ન્ય. ॥ ૩૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-સેતુરૂપે, પરિભાણરૂપે, સંબંધ રૂપે તથા ભેદરૂપે શ્રુતિનો આત્મા સંબંધી ઉપદેશ હોવાથી, એમ નિશ્ચય થાય છે કે, આત્માથી ભિન્ન અન્ય તત્વ છે. (૩૧)

ટીકા:-શિષ્ય-આપણે એ રીતે નિશ્ચય કર્યો છે કે, પ્રદ્ધમા કંઈ પણ પ્રકારના પ્રપંચનો અભાવ છે. હવે મને શંકા એ થાય છે કે, પ્રદ્ધથી ભિન્ન બીજું તત્વ છે કે નથી, આ રીતનો શ્રુતિનાં વચનોમાં વિરોધ હોવાથી, મને

સંશય થાય છે. શ્રુતિનાં કેટલાંક વચનો એવાં છે કે, પ્રદ્ધથી ભિન્ન અન્ય તત્વનું બાણે તેઓ પ્રતિપાદન કરતાં હોયની, એવો ઉપલક્ષ વિચારથી ભાસ થાય છે. આવાં વાક્યોની એક વાક્યતા કેવી રીતે થઈ શકે, તે આપ મને જણાવશો? હું તો એમ માનું છું કે, પ્રદ્ધથી ભિન્ન અન્ય તત્વ હોવું જોઈએ.

શુરુ:-આમ માનવાનું તારે શુ કારણ છે?

શિષ્ય-શ્રુતિમાં સેતુનો ઉપદેશ છે, આત્માના પરિભાણનો ઉપદેશ છે, આત્મા સતની સાથે સંબંધ રાખે છે, એમ ઉપદેશ છે. તેમ જ આત્મામાં ભેદ છે, આ રીતનો પણ ઉપદેશ છે. આત્મા સેતુરૂપે છે, આ રીતનું નિરૂપણ નીચલી શ્રુતિ કરે છે:-“અથ ય આત્મા સ સેતુર્વિષ્ટિ” (જા. ૮, ૪, ૧) વળી જે આત્મા છે, તે સેતુરૂપે છે. તે લોકનો લયમાંથી રક્ષણ કરવા માટે આશ્રયરૂપે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિના વચનથી શ્રુતિ પ્રદ્ધનું સેતુપણ નિરૂપણ કરે છે. હવે લૌકિક રીતે સેતુ શબ્દનો પ્રસિદ્ધ અર્થ એ છે કે, જળના પ્રવાહનો વિચ્છેદ કરનાર મૃત્તિકા તથા કાષ્ઠ આદિનો સમૂહ. પણ આ રથળે તો સેતુ શબ્દ આત્માના અર્થમાં પ્રયોગ-યલો છે. માટે લૌકિક સેતુની માફક આત્મારૂપી સેતુથી ભિન્ન અન્ય વસ્તુ હોવી જોઈએ, એમ માલમ પડે છે. વળી ‘સેતુતીર્તા’ (જા. ૮, ૪, ૨) સેતુને તરીને” વચ્ચે શબ્દનો પ્રયોગ છે, તેથી એમ જણાય છે કે, આત્મા સેતુરૂપે છે. વળી

જેમ લૌકિક સેતુને તરી જઈ અસેતુ-
રૂપ સ્થળને મનુષ્ય પામે છે, તેમ આત્મા-
રૂપી સેતુને તરી જઈ આત્મા રૂપ અ-
સેતુને મનુષ્ય પામે છે, એમ સમજાય છે.
આત્મા પરિભ્રાણુવાચક છે, આ રીતેનો
ઉપદેશ નીચે પ્રમાણે છે:—“તદેતદ્વક્ષ્ય ચતુષ્પાદ-
દ્વાદશક પોદશકલમિતિ અર્થ:—આ બ્રહ્મ ચાર
પાદવાળું, આઠ ખરીવાળું તથા સોળ
અવયવવાળું છે.” માટે લોકમાં કેઈ
એક વસ્તુ સોળ આદિ અમુક પરિભ્રાણુ-
વાળી હોય તો તે અવયવયુક્ત છે,
તેથી આત્માથી ભિન્ન વસ્તુ છે, એમ
સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે બ્રહ્મનું પણ
પરિભ્રાણુ હોવાથી આત્માથી ભિન્ન અન્ય
વસ્તુ હોવી જોઈએ, એમ સિદ્ધ થાય
છે. વળી શ્રુતિમાં સંબંધનો ઉપદેશ
નીચે પ્રમાણે છે:—“સત્તા સોમ્ય તદા સપનો
મચ્ચિ (છાં ૬,૮,૧) ત્યારે આત્મા સતની
સાથે જોડાયેલો ઠહેવાય છે.” વળી કહ્યું
કે, “શરીર આત્મા (તિં ૨,૩,૧) શરીરમાં
રહેલો આત્મા.” વળી કહ્યું છે કે, “પ્રાણેના-
ત્મના સપરિવ્રજ્ (ખૂં ૪,૩,૨૧) પ્રાણ
આત્મા સાથે જીવ જોડાયેલો છે.” વળી
જેવી રીતે મનુષ્યોનો નગર સાથે સંબંધ
છે, તેમ જે વસ્તુઓ પરિવ્રજ્ન છે, તે-
ઓનો સંબંધ પરિવ્રજ્ન સાથે જોવામાં
આવે છે. આ રીતે શ્રુતિ ઉપદેશ કરે
છે કે, સુષુપ્તિમાં જીવનો બ્રહ્મ સાથે
સંબંધ હોય છે. માટે બ્રહ્મથી ભિન્ન
અન્ય અપરિવ્રજ્ન વસ્તુ હોવી જોઈએ,
એમ માલમ પડે છે. વળી જે ભેદનો
ઉપદેશ છે, તે પણ આવા જ અર્થનું

નિરૂપણ કરે છે. જેમકે “અય ય ણોન્ત-
રાદિત્યો હિરણ્યઃ મુરપ. દદયતે (છાં ૦૧,૬,૬)
અર્થ:—સુવર્ણના મધ્ય ભાગવિશે સુવ-
ર્ણના કેશ તથા દાઢીવાળો જે હિરણ્યમય
પુરુષ જોવામાં આવે છે.” આ રીતે
આદિત્યના આધારરૂપે ઇશ્વરનો ઉપદેશ
કર્યો છે. ત્યાર પછી આંખના આધારરૂપ ઇશ્વર
છે, એમ ભેદવાળો શ્રુતિએ ઉપદેશ કર્યો
છે. જેમકે, “અય ય ણોન્તરક્ષિણિ પુરુષો દદયતે
(છાં ૦૧,૭,૫) ચક્ષુનાં મધ્ય ભાગમાં જે પુરુષ
દેખાય છે.” વળી અક્ષિસ્થ પુરુષના આદિ
ત્યમાં રહેલ પુરુષ સાથે રૂપાદિમાં જે
એકતા રહેલી છે, તેનું સૂચન નીચલી
શ્રુતિ કરે છે. જેમકે, “તસ્યૈતસ્ય તદેવ ન્પ
વદમુષ્ય રૂપ યાવદમુષ્ય ગેજ્ઞોં ચમામ તમામ (છાં
૧,૭,૫) આદિત્ય પુરુષનું જે રૂપ છે તે જ
આક્ષુષ પુરુષનું રૂપ છે. તેની જે સં-
ધિઓ, તે જ આક્ષુષ પુરુષની સંધિઓ
છે તથા તેનું જે નામ, તે જ આક્ષુષ
પુરુષનું નામ છે.” વળી શ્રુતિ એમ
ઉપદેશ કરે છે, કે બેઉનું ઇશ્વરપણું
અમુક પ્રકારના હંદવાળું છે, જેમકે
“યે ચૈતસ્માદર્શિણો લોકાસ્તેવાં ચેદે વેવકામાનાં
ચ (છાં ૦ ૧,૬,૮) જે સૂર્યની ઉપરના
સર્વ લોકો છે, તે લોકોનાપર તેમ જ
દેવોના સ્થાનની જે કામના રાખે છે,
તેઓનાપર આ દેવ સત્તા બોગવે
છે.” વળી જેમ આ મગધનું રાજ્ય છે
તથા આ વૈદેહનું રાજ્ય છે, તેમ શ્રુતિમાં
કહ્યું છે કે, “યે ચૈતસ્માદર્શિણો લોકાસ્તેવાં
ચેદે મનુષ્યમાનાં ચ (છાં ૦ ૧,૭,૬) ચક્ષુષના
સ્થાનમાં રહેલ સર્વને તેમ જ મનુષ્યની

કામનાઓને જે ઇચ્છે છે, તે સર્વનો તે આકૃષ્ટપુરૂષ સ્વામી છે.” (૩૧)

શિષ્ય:-આ રીતે સેતુ આદિના ઉપદેશને લીધે બ્રહ્મથી લિન્ન કોઈનું પણ અસ્તિત્વ છે, એમ જણાય છે.

શુર:-પણ બ્રહ્મનો આ રીતનો જે ઉપદેશ છે, તે સામાન્યરૂપે છે. આ બાબત જ ૩૨ માં સૂત્રમાં કહી છે. જેમકે:- અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૩૨ મું.

બ્રહ્મમાં અનન્યતા.

સામાન્યાચ્છુ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-પણ બ્રહ્મનો સેતુ આદિ જે ઉપદેશ છે, તે સામાન્યરૂપે છે. (૩૨)

ટીકા:-શુર:-મૂળ સૂત્રમાં જે ૬ શબ્દ છે, તેવડે જે ઉપર કહેલી પ્રાપ્તિ, તેનો અટકાવ થાય છે. બ્રહ્મમાં કોઈ પણ પ્રકારનું અસ્તિત્વ હોવું યોગ્ય નથી. કારણ તે રીતના પ્રમાણનો અભાવ છે. અન્ય વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે, એ રીતનું કોઈ પણ પ્રમાણ જોવામાં આવતું નથી. ઉત્પત્તિભાવવાળા સર્વ વસ્તુમયક્રમે જ ન્યાદિ ભાવ બ્રહ્મમાંથી જ થાય છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું છે. વળી કારણથી કાર્યની કદી લિન્નતા હેતી નથી. બ્રહ્મથી લિન્ન કોઈપણ જન્મથી રહિત એવી વસ્તુનો સંભવ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સદેવ સોમ્યેદમય આસીદંકમેવાદિતીયમ (છાં ૬, ૨, ૧) પૂર્વે, હે સોમ્ય ! સત જ હતું. વળી તે એકરૂપે તથા અદ્વિતીયરૂપે હતું.” એકનું વિજ્ઞાન થવાથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે, એ રીતની પ્રતિજ્ઞા છે. આથી એમ કલ્પના થાય

છે કે, બ્રહ્મથી લિન્ન કોઈનું પણ અસ્તિત્વ નથી.

શિષ્ય:-પણ સેતુ આદિનો શ્રુતિમાં જે ઉપદેશ કયો છે, તેથી બ્રહ્મથી લિન્ન તત્વ છે, એ રીતનું સૂચન કરે છે.

શુર:-તું કહે છે, તે પ્રમાણે નથી. સેતુનો જે ઉપદેશ છે, તે બ્રહ્મથી અન્ય વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે, આ રીતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે નથી. સેતુ આત્મારૂપે છે, એમ કહ્યું છે, પણ તેથી લિન્ન વસ્તુ છે, એમ કહ્યું નથી.

શિષ્ય:-અન્ય વસ્તુનો અભાવ જો હોય તો પછી સેતુની કલ્પના થઈ શકે નહિ. માટે કોઈ પણ અન્ય વસ્તુની કલ્પના કરવી જોઈએ.

શુર:-આ કહેવું ન્યાયપુરઃસર નથી. કારણ કે મિથ્યા વસ્તુ માટે જીહ કરવી, તે કેવળ હક કહેવાય. વળી સેતુનો ઉપદેશ શ્રુતિમાં છે તથા લૌકિક સેતુના નિરૂપણવડે આત્મારૂપી સેતુથી અન્ય વસ્તુ છે, આ રીતનો જે પ્રસંગ લાવે છે, તેના કહેવા પ્રમાણે આત્મામાં મૃત્તિકાપાણું તથા કાષ્ઠપણું હોવાનો પ્રસંગ આવશે. પણ આત્મા તેવી રીતે માનવો યોગ્ય નથી. કારણ કે આત્મા જન્મથી રહિત છે, આ રીતની જે શ્રુતિ છે, તેમાં વિરોધ આવશે. વળી આત્મામાં એતુ શબ્દનો જે પ્રયોગ કયો છે, તે કેવળ સેતુના સામાન્યપણાથી છે, એમ સમજાય છે. જગત તથા તેની જે મર્યાદા છે, તેના ધારણ કરતીરૂપે આત્મા છે. આથી એતુ શબ્દ સામાન્ય

રીતે પ્રયોજાયેલો છે. આથી જેમ સેતુ મનુષ્યના આશ્રયકર્તાંરૂપે છે, તેની માફક પ્રકૃત આત્માની સેતુરૂપે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. વળી “ સેતુને તરી નધ, ” અહીં “ તરી નધ ” એટલે અમુક વસ્તુનું અતિક્રમણ કરવું, એ અર્થ નથી, પણ અમુક વસ્તુની પ્રાપ્તિ થય છે, આ રીતનો ઉપદેશ છે. જેમકે “ વ્યાકરણને તરી ગયો ” એમાં વ્યાકરણ પૂર્ણ રીતે ભણી ગયો, એ ઉપદેશ છે, પણ વ્યાકરણનું અતિક્રમણ કર્યું, એમ ઉપદેશ નથી. (૩૨)

શિષ્ય:-ત્યારે આત્માના સંબંધમાં પરિભાષુનો ઉપદેશ કેમ આપ્યો હશે ?

ગુરુ:-આત્માનો પરિભાષુરૂપે જે ઉપદેશ આપ્યો છે, તે કેવળ ઉપાસના-માટે છે. જેમકે અગ્નિઆદિના ચાર પાદો ધ્યાન માટે કલ્પવામાં આવ્યા છે. આજ કારણથી ૩૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૩૩ મું.

આત્માની ઉપાસનાનું સાધન.

બુદ્ધ્યર્થઃ પાદવત ॥ ૩૩

સૂત્રાર્થ:-જેવી રીતે અગ્નિઆદિના પાદોને ઉપદેશ ધ્યાનને લઇને છે, તેમ આત્માનું પરિભાષુ ઉપાસનાને લઇને છે. (૩૩)

ટીકા:-શિષ્ય:-આત્મા પરિમિત છે, આ રીતનો ઉપદેશ હોવાથી આત્માથી ભિન્નત્વ અસ્તિત્વ છે.

ગુરુ:-આના સંબંધમાં હું કહું તે સાંભળ. પરિમિતપણુનો જે ઉપદેશ છે,

તે બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે, એમ પ્રતિપાદન કરવા માટે નથી.

શિષ્ય:-ત્યારે આ ઉપદેશ શાને લઇને છે ?

ગુરુ:-આ ઉપદેશ બુદ્ધિને લઇને અર્થાત્ ઉપાસનાને માટે છે. બ્રહ્મને ચાર પાદ છે, આઠ ખરી છે, સોળ અવયવ છે, આવી બાબત બુદ્ધિવડે તરત જાણ થઇ શકે છે. બ્રહ્મ નિરાકાર છે, તેને વિશે બુદ્ધિ સ્થિર થઇ શકે નહિ. માટે વિકારનું નિરૂપણ કરી બ્રહ્મની પરિમિતરૂપે કલ્પના કરી છે. મનુષ્યોની બુદ્ધિ મંદ, મધ્યમ તથા ઉત્તમ હોય છે. માટે અવિકારી તથા અનંતરૂપ બ્રહ્મમાં સર્વ મનુષ્યની બુદ્ધિ પ્રવેશ કરવા અસંભવ છે. જેવી રીતે બ્રહ્મથી ભિન્ન હોવા છતાં, મન તથા આકાશ અધ્યાત્મ તથા અધિદેવતરૂપે છે, એમ શ્રુતિથી પ્રતિપાદન કરેલ છે, જેમકે મન સંબંધી વાદ્આદિને પાદરૂપે કલ્પવામાં આવ્યા છે તથા આકાશ સંબંધી ચાર અગ્નિ-જ્વાળે ચાર પાદરૂપે કલ્પ્યા છે, તે રીતે આત્માના સંબંધમાં ભણી લેવું. અથવા તો જેવી રીતે વ્યવહારમાં સોળાનું માપ લાવવા પાદના વિભાગની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેમ આ પાદની કલ્પના છે. વેચવા સાટવામાં પરિભાષુનો નિયમ નહિ હોવાથી, સર્વ મનુષ્યો કેવળ કાપોપ-ણનો વ્યવહાર કરી શકતા નથી. (૩૩)

શિષ્ય:-ત્યારે આત્માના સંબંધમાં સંબંધનો તથા લેહનો ઉપદેશ કેમ આપ્યો હશે ?

શુરુ:-જેમ પ્રકાશ આદિનો ઉપદેશ આપ્યો છે, તેમ સ્થાનની ગણતરીને લઈને આ સંબંધાદિનો ઉપદેશ છે. આજ હેતુથી ૩૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણુ ઉમુ-સૂત્ર ૩૪ મું.

ભેદાદિ ઉપદેશતું કારણુ.

સ્થાનવિશેષાત્ પ્રકાશાદિવત્ ॥૩૪॥

સૂત્રાર્થ:-જેમ પ્રકાશ આદિ ઉપદેશ છે, તેની માફક સ્થાનવિશેષને લઈ સંબંધ તથા ભેદનો ઉપદેશ છે. (૩૪)

ટીકા:-શુરુ:-આ સૂત્રમાં સંબંધ તથા ભેદપ બેઉ ઉપદેશોતું નિરાકરણ કર્યું છે. સંબંધના ઉપદેશથી તેમજ ભેદના ઉપદેશથી બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ હોવી જોઈએ, એમ જે કહ્યું, તે ખોટું છે. આ બેઉ ઉપદેશો કોઈ એક સ્થાનને લઈને અર્થાત્ બુદ્ધિને લઈને છે. વળી સંબંધનો જે ઉપદેશ છે, તેનો હેતુ નીચે પ્રમાણે છે:-બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિના સ્થાનને લીધે વિશેષ વિજ્ઞાનનો ઉદ્ભવ થાય છે. આ ઉપાધિની જ્યારે શાંતિ થાય છે ત્યારે તે શાંત સ્વરૂપે બને છે. આતું નામ પરમાત્માની સાથનો સંબંધ છે. આ રીતે ઉપાધિની અપેક્ષાને લઈને સંબંધનો ઉપદેશ છે. પણ પરિમિતપણાની અપેક્ષાને લઈને આ ઉપદેશ નથી. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મનો ભેદોપદેશ પણ ઉપાધિના ભેદને લીધે છે, પણ સ્વરૂપભેદને લીધે નથી. પ્રકાશ આદિની માફક આ રીતની ઉપમા આ સ્થળે ગ્રહણ યથા શકે છે. જેમ કે સૂર્ય

તથા ચંદ્રનો એક પ્રકાશ હોય છે, છતાં ઉપાધિને લીધે તેમાં વિશેષતા ઉત્પન્ન થાય છે. વળી ઉપાધિનો જ્યારે નાશ થાય છે ત્યારે પ્રકાશનો સૂર્યાદિ સાથે સંબંધ થાય છે, આ રીતનો ઉપદેશ છે તથા જ્યારે ઉપાધિનો ભેદ હોય છે ત્યારે સૂર્યાદિમાં તથા તેના પ્રકાશમાં ભેદ ભેદમાં આવે છે. અથવા તો જેથી રીતે સોય તથા તેતું નાકું, એમ આકાશાદિ ઉપાધિને લઈને છે, તે જ પ્રમાણે જીવ તથા આત્માના સંબંધ તથા ભેદ-રૂપી ઉપદેશ છે. (૩૪)

શિષ્ય:-આ રીતે છે, એમાં કાંઈ પ્રમાણ?

શુરુ:-શ્રુતિ પણ તે જ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે. આ જ કારણથી ઉપમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

આધિકરણુ ઉમુ-સૂત્ર ૩૫ મું.

બ્રહ્મની અનન્યતામાં શ્રુતિ પ્રમાણુ.

ઉપપત્તેષ્ઠ ॥૩૫॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિમાં જે રીતે પ્રતિપાદન કરેલ છે, તેથી પણ આ રીતનો સંબંધ ઘટે છે. (૩૫)

ટીકા:-શુરુ:-આ રીતનો સંબંધ અહીં યોગ્ય લાગે છે, પણ ખીજે નહિ. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ્વમીતો ભવતિ (છાં ૬, ૮, ૧) આત્મા પોતાના સદ્રૂપને પામે છે.” આ રીતે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે કે, જીવનો સ્વરૂપસંબંધ આત્મા સાથે છે. વળી સ્વરૂપસંબંધ કોઈ રીતના અપાયથી રહિત હોય છે.

માટે નર તથા નગરનો જેવી રીતે સંબંધ હોય છે, તેવી રીતનો સંબંધ જીવ તથા આત્મામાં નથી. ઉપાધિને લીધે સ્વરૂપને વેશે આવરણ થાય છે. આમ હોવાથી 'શ્રુતિ કહે છે કે, "સ્વમવીતો ભવતિ" (જા. ૬, ૮, ૧) આત્મા સતની સાથે જોડાય છે." વળી જે કાંઈ હોદ્દાનો ભાસ થાય છે, તે પણ કોઈ અન્ય પ્રકારનો નથી. કારણ કે અનેક શ્રુતિવચનો છે કે, જીવ તથા ઇશ્વર એક છે, તેને વિરોધ આવશે. વળી શ્રુતિ પણ અતિયાદન કરે છે કે, એક જ આકાશ સ્થાનના બળથી અનેકરૂપે જણાય છે. જેમકે, 'યોડ્ય ચરિષાં પુરુષાદાકાશઃ' (જા. ૩, ૧૨, ૭) અર્થ-ગાયત્રીમાં દર્શાવેલ પુરૂષ, બ્રહ્મ, તે જ પુરૂષથી બહાર આકાશરૂપે છે." વળી કહ્યું છે કે, "યોડ્યમન્તાઃ પુરુષ આકાશઃ" (જા. ૩, ૧૨, ૮) આ બ્રહ્મ જ પુરૂષના શરીરની અંદર રહેલ આકાશરૂપે છે." વળી કહ્યું છે કે, "યોડ્યમન્તર્હદય આકાશઃ" (જા. ૩, ૧૨, ૯) અર્થ-જે આ હૃદયક-મળની અંદર આકાશરૂપે છે." (૩૫)

શિષ્ય-બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત બીજું નથી, એના માટે પ્રમાણ શું છે ?

શુરુ-અનેક શ્રુતિનાં વચનો છે, જે બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત વસ્તુનો પ્રતિષેધ કરે છે. આ જ હેતુથી ૩૬ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૩૬ મું.

શ્રુતિમાં બ્રહ્મથી અન્યનો પ્રતિષેધ.

તથાન્યપ્રતિષેધાત્ ૥૩૬॥

સત્યાર્થ:-બ્રહ્મથી અન્યનો શ્રુતિમાં પ્રતિષેધ હોવાથી, બ્રહ્મથી ભિન્ન વસ્તુ નથી. (૩૬)

ટીકા:-શુરુ-આ રીતે એટલે આ ઉપદેશરૂપ પર પહોંચી જઈએ છીએ. અન્ય પ્રમાણને લઈ, મારો પણ સિ કઈ છું, તે હે શિષ્ય ! તું સાંભળ. વા અન્ય વસ્તુનો પ્રતિષેધ છે, માટે બ્રહ્મ ભિન્ન કોઈ વસ્તુની અસ્તિત્વ નર એમ મિલ્લ થાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે "ત વ્વાયસ્તાત્ (જા. ૭, ૨૫, ૧) અદ્વમેવાપસ્ત્ (જા. ૭, ૨૫, ૧), આત્મેવાપસ્તાત્ (જા. ૭, ૨૫, ૧) સર્વ ત વદાપોન્યત્રાસ્મન. સર્વ વેદ (જા. ૨, ૪, ૧) સર્વે વેદ સર્વ આત્મેવેદ સર્વમ્ (જા. ૭, ૨૫, ૧) નેદ નાનાસ્તિ કિંચન (જા. ૪, ૪, ૧૬), વા ત્વ નાપરમસ્તિ કિંચન (જા. ૩, ૬, ૧), તં કાપાપૂર્વમનપરમનન્તરમવાપ્તમ્ (જા. ૨, ૫, ૧)

રૂપે તથા અબાહ્યરૂપે છે.” (બૃ૦) આ સર્વ વચનો પ્રદ્ધ સંબંધીનાંજ છે. પણ તેનો લિન્ન અર્થ ગણવો યોગ્ય નથી તથા તે વચનો પ્રદ્ધથી લિન્ન વસ્તુનો પ્રતિષેધ કરે છે. આત્મા સર્વમાં વ્યાપી રહેલ છે, આ રીતની શ્રુતિ છે. તે શ્રુતિથી પણ પ્રતિપાદન થાય છે કે, આત્માથી લિન્ન બીજી કંઈ વસ્તુ નથી, એમ નિશ્ચય થાય છે. (૩૬)

શિષ્ય:-આપે જીવાત્મા તથા પરમાત્માની એકતા કહી, પણ પરમાત્મા તો સર્વવ્યાપક છે, પણ જીવ તેમ નથી તેનું કેમ ?

ગુરુ:-સેતુ આદિનું જે નિરાકરણ કરવામાં આન્યું છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે જીવ સર્વવ્યાપક છે. વળી આત્મા સર્વવ્યાપક છે, તે બાબત શ્રુતિએ પણ પ્રતિપાદન કરી છે. આજ બાબત ડાહ્યા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે:-

અધિકરણ ડુમ્-સૂત્ર ૩૭ મું.

આત્મા સર્વવ્યાપી.

અનેત સર્વગત્ત્વમાયમશબ્દાદિન્યઃ ॥૩૭॥

સૂત્રાર્થ:-આત્મા સર્વવ્યાપક છે, આ રીતનાં શ્રુતિનાં વચનથી સિદ્ધ થાય થાય છે કે, જીવ પણ સર્વવ્યાપી છે. (૩૭)

ટીકા:-ગુરુ:-સેતુ આદિ ઉપદેશનું મેં તારી આગળ નિરાકરણ કર્યું. વળી આત્માથી લિન્ન સર્વનો પ્રતિષેધ છે, આ રીતના જણાવવાથી, એમ સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા સર્વમાં વ્યાપી રહેલ છે. જે તેમ ન માનીએ તો આત્માના સર્વવ્યાપકપણાની સિદ્ધિ થશે નહિ. જે

સેતુ આદિ ઉપદેશ મુખ્ય છે. એમ અંગીકાર કરીએ તો આત્મા અવયવરૂપે થશે. કારણ કે સેતુ આદિનું અવયવરૂપે સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે. આત્માથી લિન્ન વસ્તુનો પ્રતિષેધ જે ન કરવામાં આવે તો એક વસ્તુ બીજી વસ્તુથી લિન્નરૂપે જોવામાં આવશે તથા આ પ્રમાણે આત્માનો અવયવરૂપે થવાનો પ્રસંગ આવશે. વળી આત્મા સર્વ વ્યાપકરૂપે છે, તે શ્રુતિમાં કહેલ આયામ શબ્દાદિવડે જણાવવામાં આવે છે. આયામનો અર્થ વ્યાપ્તિ થાય છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “પ્રાત્રાન્વા ગયમાકાશ સ્તાવાનેવોડ્નત્તર્હૃદય આકાશઃ (જા૦ ૮, ૧, ૩) આકાશવત્સર્વગતથ નિત્યઃ જ્યાપાન્દિવઃ (જા૦ ૩. ૧૪, ૩) જ્યાપાનાકાશાન્ નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્વાણુરચ્છોડ્ય સનાતનઃ” (જા૦ ગ૦ ૨, ૨૪) ગરેખર આકાશ જેવું વિશાળ છે, તેમજ અન્તઃકરણમાં રહેલું અન્તરાકાશ વિશાળ છે.” આકાશની માફક આત્મા સર્વમાં વ્યાપી રહેલ તથા નિત્યસ્વરૂપે છે. તે સ્વર્ગના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. આ આત્મા આકાશના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. વળી તે નિત્ય, સર્વવ્યાપકરૂપે, સ્થાણુરૂપે, અચળરૂપે તથા સનાતનરૂપે છે.” ઇત્યાદિ અતિ તથા સ્મૃતિઓ જણાવે છે કે, આ આત્મા સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલો છે. (૩૭)

શિષ્ય:-ત્યારે જે કંઈ કર્મ કરવામાં આવે છે, તેના ફળનો આપનાર કોણ છે ?

ગુરુ:-ફળનો આપનાર કર્મ છે અથવા તે કર્મથી પ્રેરાયેલો ઇશ્વર ફળ આપે છે. આજ હેતુથી ૩૮મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૩૮ મું.

ફળનો દાતા કોણ ?

ફલમત ઉપપત્તે ॥ ૩૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-ફળના દાતારૂપે ઇશ્વર છે. કારણ કે સ્વર્ગોદ્દિ દેશ, કાળ તથા વસ્તુનો આપનાર તે જ છે. (૩૮)

ટીકા-શુરુ:-બ્રહ્મનો સ્વભાવ અન્ય રૂપે છે, આ રીતનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે વ્યાવહારિક રીતે શામન કરનાર તથા શાસન કરવાની વસ્તુ, આ પ્રમાણેની વિભાગાવસ્થાને લઈને છે.

શિષ્ય:-સંનારમાં મર્વ પ્રાણીમાત્રને ત્રણ પ્રકારનું કર્મનું ફળ હોય છે. જેમકે સુખ, દુઃખ તથા સુખદુઃખનું મિશ્રણ. શુ આ રીતનું ફળ કર્મને લીધે થાય છે કે ઇશ્વરને લીધે ? આ રીતના વિચારનો ઉદ્ભવ છે.

શુરુ:-આ ફળ ઇશ્વરથી થવું યોગ્ય છે કારણ કે તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

શિષ્ય:-કેવી રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે ?

શુરુ:-દેશ, કાળ આદિ વસ્તુનું પ્રમાણ હોવાથી, આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન થાય છે. સર્વના અધ્યક્ષરૂપ પરમાત્મા જ, વિચિત્ર એવી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય કરે છે વળી આ પરમાત્મા દેશવિશેષ તથા કાળ વિશેષના જ્ઞાતા હોવાથી કર્મ કરનારાઓને તેઓના કર્મના યોગ્ય ફળ પ્રાપ્ત કરાવે છે, એમ પ્રતિપાદન થાય છે

શિષ્ય-વળી કર્મ તો યથા પછી તરત જ નાશ થનારું છે તથા તેનું ફળ તો કાળાંતરે થાય છે. માટે તે કેવી રીતે બની શકે ? કારણ કે અભાવરૂપ કર્મમાંથી ભાવરૂપ ફળની ઉત્પત્તિ કદી બની શકે નહિ વળી એમ માનીએ કે, વિનાશ પામનારું કર્મ સમય પ્રમાણે પોતાને અનુરૂપ ફળની ઉત્પત્તિ કરે છે તથા પછી તે કર્મનો નાશ થાય છે. આ રીતનું માનવું પણ બની શકે નહિ કારણ કે લોકતા માથે મંબધ થયા પહેલાં ફળો ત્પત્તિ બને નહિ. કારણ જે સમયે જે કંઈ સુખ અથવા દુઃખ આત્માવડે લોગવવામાં આવે છે, તેને લોકો 'ફળ' એમ કહે છે. પણ આત્મા સાથેજે સુખ અથવા દુઃખ બને સંબધ હોતો નથી, તેને ફળ માનવામાં આવતું નથી.

શુરુ:-ફળની ઉત્પત્તિ કર્મ થવા પછી તરત જ થતી નથી, એમ જો માનીએ તો કર્મના કાર્યરૂપ અપૂર્વમાંથી અર્થાત્ અદૃષ્ટ-માંથી ફળોત્પત્તિ થાય છે, એમ માનવું પડે તથા તે રીતનું માનવું પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે કાષ્ઠ તથા લોખંડના મરખા અચેતનરૂપ અપૂર્વ અર્થાત્ અદૃષ્ટની પ્રવૃત્તિ, ચેતનવડે પ્રવૃત્તિ થયા વિના બને નહિ. વળી અપૂર્વના અસ્તિત્વમાં પ્રમાણ નથી અર્થોપત્તિને પ્રમાણરૂપે માનીએ, તોપણ યોગ્ય નથી. કારણ કે ઇશ્વરની મિદ્ધિ થવાથી અર્થોપત્તિનો પાત્ર નાશ થશે. (૩૮)

શિષ્ય-દેશ તથા કાળને લઈ ફળનો દાતા ઇશ્વર છે, તે સિવાય શું ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં બીજું કંઈ મરણ છે ?

શુરુ:-હા, શ્રુતિનું પણ પ્રમાણ છે કે, ઇશ્વર કૃણનો આપનાર છે. આ જ હેતુથી ૩૯ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ સું-સૂત્ર ૩૯ મું.
ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં શ્રુતિપ્રમાણ.

શ્રુતત્વાચ્ચ ॥૩૯॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિનું પ્રમાણ હોવાથી ઇશ્વર કૃણનો દાતા છે. (૩૯)

ટીકા:-શુરુ:-કેવળ દેશવિશેષ તથા કાળવિશેષના પ્રમાણને લઈને જ ઇશ્વરને કૃણના હેતુરૂપે અમે માનતા નથી.

શિષ્ય:-ત્યારે તેના સંબંધમાં ખીણું શું પ્રમાણ છે ?

શુરુ:-અમારું માનવું એમ છે કે, શ્રુતિના વચનનાં પ્રમાણમાં પણ ઇશ્વર જ કૃણના હેતુરૂપે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ વા એ મહાનજ આત્માતાદો વસુદાન (ખું ૪,૪,૨૪) આ આત્મા મહાન્, એજ, અસત્તું બક્ષણ કરનાર તથા દ્રવ્યનો આપનાર છે.” (૩૯)

શિષ્ય:-શું ઇશ્વર સિવાય અન્ય કોઈ કૃણના દાતારૂપે છે ?

શુરુ:-હા, જૈમિનિના મત પ્રમાણે ધર્મ કૃણના દાતારૂપ છે. આ જ હેતુને લઈ ૪૦ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૪૦ મું.

ધર્મ જૈમિનિસ્ત યત્ ॥૪૦॥

સૂત્રાર્થ:-જૈમિનિ નામના આચાર્ય કૃણના દાતારૂપે ધર્મને માને છે. (૪૦)

ટીકા:-શુરુ:-જૈમિનિ નામના આચાર્ય કૃણના દાતારૂપે ધર્મને માને છે. આના સંબંધમાં શ્રુતિનું પણ નીચે પ્રમાણે પ્રમાણ ॥ જેમકે, “સ્વર્ગામો યજેત અર્થ:-સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો જોઈએ” ઇત્યાદિ વચનનોમાં તે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. વિષયરૂપ સ્વર્ગના અસ્તિત્વના નિશ્ચયવાળી વિધિમુખ શ્રુતિના વચનવડે એમ નિશ્ચય થાય છે કે, યજ્ઞ સ્વર્ગની ઉત્પત્તિ કરનારો છે. વળી જો એમ માનીએ કે અનુષ્ઠાતા અર્થાત્ યજ્ઞ કરનારના વ્યાપાર વિના યાગનો ઉદ્ભવ થઈ શકે છે તો પછી શ્રુતિના વિધિમુખ વચનોનો ઉપદેશ જે માનેલો છે, તે વ્યર્થ થશે

શિષ્ય:-દરેક ક્ષણે વિનાશ પામનાર કર્મના કૃણની ઉત્પત્તિ થતી નથી, એ રીતનો મારો જે પક્ષ છે, તેનો તો આપે ત્યાગ કર્યો.

શુરુ:-આ દોષ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં તે રીતનું પ્રમાણ પ્રતિપાદન કરેલું છે શ્રુતિ પ્રમાણરૂપે છે, તેથી જ જે પ્રમાણે કર્મના કૃણનો સંબંધ શ્રુતિ વિષે કહેલો છે, તે પ્રમાણની કલ્પના બની શકે છે. અપૂર્વને ઉત્પન્ન કર્યા વિના નાશવાળું કર્મ કાળાન્તરે કૃણ આપવા શક્તિમાન નથી આથી એમ તર્ક કરવામાં આવે છે કે, કર્મની કંઈએક સૂક્ષ્મરૂપ ઉત્તરાવસ્થા અથવા તો કૃણની પૂર્વ અવસ્થા છે, તે અપૂર્વરૂપે કહેવાય છે. આ રીતનો હેતુ પૂર્વે કહેલા પ્રકારવડે યુક્ત છે. ઇશ્વર કૃણનો આપનાર છે, એ યોગ્ય નથી. કારણ કે વિચિત્રતાથી રહિત કાર

ધર્મમાંથી વિચિત્ર એવા કાર્યની ઉત્પત્તિ થવી એવું નથી. કારણ તેમ ધર્મથી ઇશ્વરમાં વિષયતા તથા નિધુલતા અર્થાત્ ઘાતકીપણાનો દોષ આવશે. તેમ જ વિધિનું પણ વ્યર્થપણું પ્રાપ્ત થશે. માટે ધર્મમાંથી જ ક્રિયાની ઉત્પત્તિ છે. (૪૦)

શિષ્ય:-આ સંબંધમાં આદ્યશાસ્ત્ર મુનિનો શ્રોત મત છે ?

ગુરુ:-આદ્યશાસ્ત્ર મુનિ ઇશ્વરને જ ક્રિયાના હેતુરૂપે માને છે. કારણ કે ક્રિયાના હેતુરૂપે શ્રુતિમાં ઉપદેશ છે. આ જ હેતુથી (૪૧)માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૪૧ મું.

આદ્યશાસ્ત્રોત મત

पूर्वन्तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥
સૂત્રાર્થ:-આદ્યશાસ્ત્ર તો પૂર્વને જ અર્થાત્ ઇશ્વરને ક્રિયાના હેતુરૂપે માને છે. કારણ કે ક્રિયાના હેતુરૂપે ઇશ્વર છે, આ રીતનો શ્રુતિમાં ઉપદેશ છે (૪૧)

ટીકા-ગુરુ:-આદ્યશાસ્ત્ર નામના આચાર્ય તો પૂર્વે કહેલ ઇશ્વરને જ ક્રિયાના હેતુરૂપે માને છે. કેવળ કર્મવડે અથવા તો કેવળ અપૂર્વવડે ક્રિયાની ઉત્પત્તિ થાય છે, આ રીતે જો પક્ષ છે, તેનો નાશ મૂળ સૂત્રમાં જે (તુ) શબ્દ વાપરેલો છે, તેવડે થાય છે. કર્મની અપેક્ષાવાળા ઇશ્વરવડે અથવા તો અપૂર્વની અપેક્ષાવાળા પરમાત્માથી જ ક્રિયાની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ રીતનો સિદ્ધાંત છે.

શિષ્ય:-આના સંબંધમાં પ્રમાણ શું છે ?

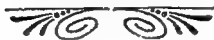
इति श्रीमच्छंकरभट्टप्रवृत्त्यपादकृतौ शारीरकसीमांसाभाष्ये चन्द्रशेकरात्मजलोदाला-
हार्थमणा वृत्तगुर्जरगिराजवादे तृतीयाध्यायस्य त्रितीय पाद ॥

ગુરુ:-શ્રુતિમાં ક્રિયાના કારણરૂપે ઇશ્વરનો ઉપદેશ છે. કારણ કે ધર્મ તથા અધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર તરીકે ઇશ્વર જ કારણ છે તેમ જ ક્રિયાના હાતા તરીકે પણ ઇશ્વર જ છે. જેમકે “एवमेव तापुष्मं कारयति त एमेभ्यो लोकैभ्य उन्निनीयने एष उ एवावापु कर्म कारयति तं यमो निनीयत इति परमात्मा ज सारा कर्म कराये છે. જેને આ લોકમાંથી કોઈ ઉઠા લોકમાં તે લઈ જવા ધારે છે, તે જ પ્રમાણે જેને નીચા લોક પ્રતિ લઈ જવા ઇચ્છે છે, તેની પાસે નાશ કર્મ કરાવે છે. વળી સ્મૃતિરૂપ ભગવદ ગીતામાં કહ્યું છે કે; “यो यो यां यां वतु भक्तः ब्रह्माविदुर्मिच्छति। तस्य तत्प्राप्त्यं भद्रं यामेव विदधाम्यहम् ॥ (ભગ ૧૦. ૭, ૨૧) સ તથા બ્રહ્મા યુક્ત સ્તસ્યારાધનમીદતે । ભગને ચ તત્ત કામાનુભવેષ વિદિતાનુદિતા (ભગ ૧૦. ૭, ૨૨) જે જે (સકામ) ભક્તો જે જે દેવતાની શ્રુતિને શ્રદ્ધાથી પૂજવા ઇચ્છે છે, તેની તેની તે તે શ્રુતિમાં જ હું અથવા શ્રદ્ધા બેસાડું છું. (૨૧) તેવી શ્રદ્ધાથી યુક્ત થયેલા તે (દેવભક્ત) (તે દેવતા)નું જ આરાધન ઇચ્છે છે, ને તે (દેવતાના આરાધન)થી મેં જ નિર્માણ કરેલાં તે તે ઇષ્ટ ક્રિયાને પામે છે.” (૨૨) સદ્યના વેદાન્તમાં આ રીતનો ઉપદેશ છે કે, સદિઓ ઇશ્વરના હેતુરૂપે છે, વળી ઇશ્વરનું ક્રિયાના કારણરૂપે હોયું, એટલા માટે છે કે, ઇશ્વર સર્વ પ્રભુઓને તેઓના કર્મને યોગ્ય સર્જે છે. મનુષ્યને કરેલાં કર્મની અપેક્ષા છે. માટે ઇશ્વરમાં વિચિત્ર કાર્યની અનુત્પત્તિ આદિ દોષો આવી પડવાનો પ્રસંગ - અવતો નથી. (૪૧)

તૃતીય અધ્યાય—તૃતીય પાદ.

મૃમિકા.

પરાપર પ્રહાનિધાના ગુણનો ઉપસંહાર.

શિષ્ય—સર્વ વેદાન્તના જ્ઞાનો દર્શો
ન્યા છે તે શું એકજ છે કે લિપ્ત
લિપ્ત છે ?

ગુરુ—સર્વ વેદાન્તજ્ઞાન એક જ રૂપે
છે. કારણ કે સર્વમાં જે પ્રેરણા રહેલી છે
તે લિપ્ત નથી આ કારણથી પહેલા
સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૧૬—સૂત્ર ૧૬.

પ્રહાનિધાની એકતા

સર્વવેદાન્તપ્રત્યય ચોદનાયવિશેષાત્ ॥૧॥

સૂત્રાર્થ—સઘળા વેદાન્તનું જ્ઞાન એક
જ રૂપે થવા યોગ્ય છે કારણ કે ધર્મા
દ્વિમા લિપ્તતા હોતી નથી.

ટીકા ગુરુ—હે શિષ્ય ! મેં તારી આ
ગળ વિરોધસ્વરૂપ પ્રહાના તત્ત્વનું નિરૂપણ
કયું હવે દરેક વેદાન્તમાં રહેલ વિજ્ઞાનો
બ્રહ્માં બ્રહ્મ છે, કે સઘળા એક જ છે, તે
સંબંધી હું તારી આગળ નિરૂપણ કરીશ

શિષ્ય—વિરોધસ્વરૂપ પ્રહા તો પૂર્વ
તથા અપરાદિ ભેદથી રહિત છે વળી તે
મીઠાના ગ ગડાની મ ક્ક એકરગરૂપે છે.

આ પ્રમાણેનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો
છે તો પછી વિજ્ઞાનમાં ભેદ કે અભેદ છે,
એ પ્રકારના વિચારનું કંઈપણ પ્રયોજન
નથી જેવી રીતે કર્મ અનેક છે, તે
પ્રમાણે પ્રહા પણ અનેક છે, એમ સઘળા
વેદાન્તોમાં કંઈપણ વેદાન્ત પ્રતિપાદન
કરવા ઇચ્છતું નથી. કારણ કે પ્રહા તો
એકજરૂપે છે. વળી એક જ સ્વરૂપ
પ્રહામાં અનેક રૂપવાળાં વિજ્ઞાનનો
સભવ હોઈ શકે નહિ. અર્થ લિપ્ત હોય
તથા જ્ઞાન પણ જૂદું હોય તો તે
માણુમને ભ્રમમાં નાખે છે. જો વળી
એકજ પ્રહાનું અનેક વિજ્ઞાન લિપ્ત
લિપ્ત વેદાન્તો પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છતું
હોય, તો પછી તેમાંનું કયું જ્ઞાન ભ્રમથી
રહિત છે તથા કયું જ્ઞાન ભ્રમયુક્ત
છે, તે નહિ જણાવાથી વેદાન્તમાં અવિ-
શ્વાસ ઉત્પન્ન થયે માટે દરેક વેદાન્તમાં
રહેલ પ્રહાના વિજ્ઞાનવિષે ભેદ છે, આ
રીતની ચકા કરવી યોગ્ય નથી વળી
ધર્માદિની એકતા છે, માટે જ્ઞાનમાં
અભેદ છે એમ કહેશે તો તે યોગ્ય
નથી કારણ કે પ્રહાજ્ઞાન ધર્મના સ્વરૂપ

પથી રહિત છે. ખીજું અદ્વૈતાન વિધિ-
સુખ વચનથી રહિત તેમ જ વસ્તુના
અંતિમ હેતુવાળાં અદ્વૈતવચનોવડે ઉત્પન્ન
થાય છે. આ બાબત તત્ત્વ સમન્વયાત
ઇત્યાદિ સૂત્રવડે બ્યાસ ભગવાને નિરૂપણ
કરી છે. તે પછી ભેદ તથા અભેદરૂપ
વિચારનો આરંભ કરવો, તે ખોટો છે.

શુદ્ધ:-વિજ્ઞાનનો ભેદભેદ સંબંધી
વિચાર સરુણ અદ્વૈતને લઇને તેમ જ
પ્રાણાદિને લીધે છે. માટે આ વિચાર
દોષથી રહિત છે. કારણ કે કર્મની માફક
ઉપાસનાઓને વિષે ભેદભેદનો સંભવ
હોય છે. તેમ જ કર્મની માફક ઉપા-
સનાઓમાં કેટલીક ઉપાસનાઓનું ફળ
જોવામાં આવે છે તથા કેટલીકનું ફળ
જોવામાં આવતું નથી, એ પ્રમાણે કહે-
વાય છે. વળી કેટલીક ઉપાસનાઓ
અસમ્યક્ પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે
તથા તેથી કંઈ કરી સુકિતરૂપ ફળનો
ઉદ્ભવ થાય છે. માટે જ ઉપાસનાઓને
વિષે આ રીતના વિચારનો સંભવ છે કે,
દરેક વેદાંત યાનના ભેદવાળું છે કે નથી ?
હવે વિજ્ઞાનમાં અભેદ છે, આ રીતના
પ્રથમ પક્ષનો હું ઉપસંહાર કરું છું.
બીજો અદ્વૈતમાં ભેદ પ્રતિપાદનના કાષ્ઠ-
રૂપે નામ રહેલું છે. લિન્ન લિન્ન વેદાંતોમાં
વિજ્ઞાનને વિષે લિન્ન લિન્ન નામો જોવામાં
આવે છે. જેમકે તૈત્તિરીયક વાજસને-
યક, કેશુમક તથા શાટ્યાયન ઇત્યાદિ
તે જ પ્રમાણે કર્મભેદના પ્રતિપાદકરૂપે

રૂપનો પણ ભેદ છે. જેમકે વૈશ્વદેવ
નામના દેવતાઓને આત્મીક આપો તથા
વાલ્મીક નામના દેવતાઓને નવાલ્મી આપો.
વળી કેટલેક સ્થળે રૂપનો પણ ભેદ હોય છે.
જેમકે કેટલીક શાખાવાળાઓ પંચાગ્નિને
બદલે છઠ્ઠાગ્નિનું પ્રતિપાદન કરે છે તથા
કેટલાકો પાંચ અગ્નિનું પ્રતિપાદન કરે
છે. તે જ પ્રમાણે ગ્રાણ અહિના સંવાદમાં
કેટલાકો વાગાદિને કાઢી નાંખે છે તથા
કેટલાકો ઉમેરે છે. તે જ પ્રમાણે ધર્મનો
ભેદ કર્મભેદના પ્રતિપાદકરૂપે કરે છે, એમ
કારીરી=આદિમાં શંકા કરેલી છે. વળી
કેટલેક સ્થળે ધર્મમાં ભેદ હોય છે.
જેમકે અથર્વણ શાખાવાળાઓમાં
ગિરોત્ત હોય છે. અર્થાત્ માયા ઉપર
અંગારાનું પાત્ર ધારણ કરવાનું તેઓને
મત હોય છે. આ રીતે ભેદના હેતુરૂપ
ખીજા વેદાંતોમાં યુનરૂપિત આદિ ભેદો
જોવામાં આવે છે. દરેક વેદાંતમાં
વિજ્ઞાનને વિષે ભેદ રહેલો છે, એમ
જો તું કહેતો હોય તો તેના સંબંધી
હું કહું, તે તું સાંભળ. સપ્તમા વેદાંતમાં
પ્રમાણરૂપે જે જે જ્ઞાન રહેલું છે, તે તે
વેદાંતમાં તે તે પ્રકારનું જ્ઞાન થયું થોમ્ય છે.

• દહીથી કંકણ બનાવેલું તથા તપાવેલું
જે કંકણ, તેને આત્મીકા કહે છે.

• ત્રાજ એટલે અન્ન તથા તેથી યુગ
આત્મીકા હોય તારે તેને વાળન કહે છે.

• કારીરી વચનોનું અધ્યયન કરનારાઓ
ભૂમિપર બોજન કરે છે, પણ બીજાઓ તે
પ્રમાણે કંતા નથી.

શિષ્ય-તેમ કેવી રીતે બને ?

ગુરુ-ધર્મ આદિની એકતા છે, તેથી તેમ બનવું શક્ય છે. મૂળ સૂત્રમાં આદિ શબ્દનું ગ્રહણ છે, તેથી બીજી શાખાઓના અધિકરણવિષે જે જે બિદ્ધાન્તરૂપે સૂત્રોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, તે સર્વ અલેક્ષ્ય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે સયોગ, રૂપ, ધર્મ તથા નામ કે જે દરેક શાખામાં રહેલાં છે, તેમાં ભિન્નતા નથી. જેમકે એક અગ્નિહોત્રમાં બે કે શાખાનો લેહ હોય છે, છતાં હોમ કરવો બેઠાએ) આ રીતનો પુરૂષપ્રયત્ન બેવામાં આવે છે વળી “યો હ વે જ્યેષ્ઠ ચ શ્રેષ્ઠ ચ વેદ (ખૂં ૬,૧,૧) છાં ૫,૧,૧) જે કોઈ જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠરૂપ આત્માને ઓળખે છે.” આ પ્રમાણે વાજસનેયી તથા છાંદોગની એક જ સરખી પ્રેરણા છે. વળી ઉપાસનાની સાથે જે સયોગ થવો, તે પણ એક સરખો હોય છે. જેમકે “જ્યેષ્ઠશ્ચ શ્રેષ્ઠશ્ચ સ્વાનામ ભવતિ (ખૂં ૬,૧,૧) તે પોતાની જ્ઞાતિમાં જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ થાય છે.” સયોગ તેમ જ પ્રેરણા આ બેઉ સ્થળે વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ એક જ સરખું છે. જેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રાણતત્ત્વ જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠાદિ ગુણવાળું છે જેવી રીતે દ્રવ્ય તથા દેવતા આ બે યજ્ઞના સ્વરૂપરૂપે છે, તે જ પ્રમાણે વિજ્ઞાનના સ્વરૂપરૂપે વિજ્ઞેય હોય છે. કારણ કે વિજ્ઞાનવડે તેના સ્વરૂપની પ્રતીતિ થાય છે. વળી આખ્યા કહેતા નામ પણ એક જ સરખા હોય છે જેમકે પ્રાણવિદ્યા માટે વિજ્ઞાનોને વિષે સઘળા વેદાન્તમાં એક જ પ્રકારનું જ્ઞાન,

રહેલું છે, આ પ્રમાણે પંચાગ્નિવિદ્યા, વિદ્યાનરવિદ્યા તથા શાણ્ડિલ્યવિદ્યા ઇત્યાદિને વિષે પણ એક જ પ્રકારના નામની યોજના કરવી. જે કંઈ નામ રૂપાદિરૂપ લેહના આભાસો છે, તેનો પરિહાર પ્રથમના કાણ્ડમાં કરેલો છે. જેમકે “ન નાન્ના સ્વાદચોદનામિધાનત્વાત્ અર્થઃ-નામવડે લેહ નથી, તેમ જ પ્રેરણાને વિષે જે કંઈ નામ રહેલ છે, તેમાં પણ લેહ નથી. (૧)

શિષ્ય-પણ ગુણોના લેહને ક્ષીણે સર્વ વિજ્ઞાનની એક પ્રતીતિ થતી નથી, તેનું કેમ ?

ગુરુ-આ રીતનું માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે ગુણલેહ ઉત્પન્ન થવા છતાં વિદ્યા એક જ છે. આ જ કારણથી ૨ જ સૂત્રમાં કહેલું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૨ જી.

વિદ્યામાં અભેદ

મેદાણેતિ ચેન્નૈકસ્યામપિ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ-સર્વ ગુણોમાં લેહ હોવાથી વિદ્યામાં એકતા નથી, આ રીતનું માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે એક જ વિદ્યામાં આ રીતનો ગુણલેહ બેવામાં આવે છે. (૨)

ટીકા-શિષ્ય-આપનું કહેલું બરાબર છે. પણ વિજ્ઞાનમાં ગુણ લેહ છે, જેથી અર્વ વેદાન્તનું જ્ઞાન એકરૂપે નથી જેમકે વાજસનેયી શાખાવાળાઓ પંચાગ્નિ વિદ્યાનું સ્તવન કરે છે તથા બીજાં એક છટ્ટો અગ્નિ માને છે જેમકે “તસ્યાગ્નિર્ગન્નાગ્નિ ભવતિ (ખૂં ૬,૨,૧૪) તે મૃત પુરૂષના દાહ માટે અગ્નિ અગ્નિરૂપે થાય છે.”

વળી છાંદોગ્યવાળાઓ તેમ માનતા નથી તથા પાંચ અગ્નિમાં જ ઉપસંહાર કરે છે. જેમકે “અથ હ ય દ્વાનેવં વવાગ્નીવેદ (છાં ૫, ૧૦, ૧૦) જે કોઈ આ રીતે પાંચ અગ્નિને જાણે છે.” આ રીતે કેટલીક શાખામાં આ રીતનો ગુણ છે તથા કેટલીક શાખામાં નથી. તો પછી બેઠ એક જ વિદ્યારૂપે છે, એમ કેવી રીતે બની શકે? પાંચની સંખ્યાનો વિરોધ છે, તેથી ગુણનો ઉપસંહાર માનવો યોગ્ય નથી. વળી પ્રાણસંવાદમાં ઐશ્વર્યી ભિન્ન ચાર પ્રાણો, જેના કે વાક, ચક્ષુ, શ્રોત્ર તથા મનને છાંદોગ શાખાવાળાઓ માને છે. વળી વાજસનેયી શાખાવાળાઓ પાંચ પ્રાણ માને છે. જેમકે, “રિતો વૈ પ્રજાપતિઃ પ્રજાયતે હ પ્રજવા વયુમિર્વં એવં વેદ (બૃ ૬, ૧, ૬) વીર્ય એ ઉત્પત્તિના કારણરૂપે છે. જે કોઈ આ પ્રમાણે જાણે છે, તે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે છે તથા પશુયુક્ત થાય છે.” આમ એક વસ્તુ ઘટાડવાથી તેમજ બીજી શાખામાં એક વસ્તુનો વધારો કરવાથી વેદરૂપી જ્ઞાનમાં ભેદનો સંભવ થાય છે. વળી વેદમાં ભેદનો સંભવ થવાથી વિદ્યાને વિશે ભેદ થાય છે. જેમકે દ્રવ્ય તથા દેવતાના ભેદને લઈ યજ્ઞમાં ભેદનો સંભવ છે.

ગુરુઃ—આ દોષ યોગ્ય નથી. કારણ કે એક જ વિધિમાં આ રીતના ગુણભેદની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો કે છઠ્ઠા અગ્નિના ઉપસંહારનો સંભવ નથી, છતાં સ્વર્ગ આદિ પાંચ અગ્નિનું જ્ઞાન તો બેઠમાં એકજ સરખું છે. માટે વિદ્યાને વિશે ભેદ

છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી. ઋષોદશીનો સ્વીકાર કરો અથવા ન કરો, તેથી કોઈ — અનિરાત્ર નામના યજ્ઞમાં ભેદ હોતો નથી. છાંદોગ શાખાવાળામાં છઠ્ઠો અગ્નિ માને છે. જેમકે, “ત પ્રેત દિદમિતોઽન્નય એવં હન્તિ (છાં ૫, ૬, ૨) તેના મરણ પછી અને તેનું આ લોકમાંથી ગમન થયા પછી તેના શબને તેના પુત્રે અગ્નિસમીપ દાહ અર્થે લઈ જાય છે.” વળી વાજસનેયી શાખાવાળાઓ તો કલ્પિત પાંચ પ્રકારના અગ્નિમાં ભેદાયલા સમિધ, ધૂમ આદિની કલ્પનાની નિવૃત્તિ માટે નીચલી શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે. જેમકે, “તત્સામિરેવામિર્ભવતિ સમિત્સમિદ્ (બૃ ૬, ૨, ૧૪) પ્રેતનો અગ્નિ અગ્નિરૂપે થાય છે તથા તેની સમિધ સમીધરૂપે થાય છે.” આ રીતનું તે શાખાવાળાઓનું મર્વદા માનવું છે. જો એમ માનીએ કે, ઉપાસના માટે આ વાદ છે, છતાં છાંદોગ શાખાવાળાઓએ આ ગુણનો ઉપસંહાર કરવો યોગ્ય છે. બીજું પાંચની સંખ્યામાં વિરોધ છે, તેના માટે ચંકા કરવી નહિ. આ કલ્પિત પાંચની સંખ્યા નિત્ય માનવામાં આવે છે, છતાં તેનો સમવાય સંબંધ વિધિ સાથે નથી. માટે તેમાં દોષ નથી. આ પ્રમાણે પ્રાણસંવાદમાં અન્ય સ્થળે જે અધિક ગુણનો ઉપસંહાર કર્યો છે, તેમાં વિરોધ આવતો નથી. વધારા તથા ઘટાડાના ભેદને લીધે

* એક જાતની ક્રિયા છે.

— એક પ્રકારના યજ્ઞનું નામ છે.

જ્ઞાનમાં લેદ છે તથા તેથી વિદ્યામાં લેદ છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે કોઈક અંશે વેદમાં વધારો અથવા ઘટાડો થતો હોય તો તેથી વેદમાં અલેદ જ છે, આ રીતનો નિશ્ચય થાય છે. માટે વિદ્યા એક જ છે (૨)

શિષ્ય-આપે ઉપર પ્રમાણે રૂપ-લેદનું ખરડન કરી વિદ્યાલેદ નથી, એમ પ્રતિપાદન કર્યું, તે યોગ્ય છે પણ ધર્મવિશેષનો લેદ છે, જેથી વિદ્યામાં લેદોત્પત્તિ થાય છે, તેનું કેમ ?

ગુરુ-સ્વાધ્યાયઆદિ ધર્મવિશેષમાં લેદ હોય છે, પણ બ્રહ્મવિદ્યામાં તેમ નથી. આ જ બાબત ડગ સૂત્રમાં વિસ્તાર-પૂર્વક કહી છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૧૬-સૂત્ર ૩ બું.

ધર્માદિમાં લેદ,

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधि-
काराच्च स्वयंच तन्मयम् ॥૩॥

સૂત્રાર્થ-તત્ત્વ પ્રતિપાદન કરનારા ગ્રંથમાં નિશ્ચય થાય છે કે, સ્વાધ્યાયનો લેદ એ ધર્મ છે, પણ વિદ્યાનો એ ધર્મ નથી. કારણ કે વિદ્યાનો નિયમ હોમના નિયમની માફક છે (૩)

ટીકા ગુરુ-અર્થર્થ શાખાવાળા જોમાં વિદ્યાના મળધર્મો શિરોત્તર આદિની અપેક્ષા છે, પણ ધીજી શાખા વાળાઓમાં નથી. માટે જે વિદ્યાલેદ કહેલો છે, તેનું નિરાકરણ હું કરું છું, તે સંભળ, સ્વાધ્યાય અર્થાત્ અધ્યયનનો

જ લેદરૂપ ધર્મ છે, પણ વિદ્યાનો લેદ રૂપ ધર્મ નથી

શિષ્ય-આપે એમ માનો છો, તેનું શું કારણ ?

ગુરુ-કારણ કે સમાચારમાં અર્થાત્ વેદના તત્ત્વ નિરૂપણ કરવાવાળા ગ્રંથમાં નિરૂપણ કર્યું છે કે, અધ્યયનના ધર્મ તરીકે વેદમત છે આ રીતે અર્થર્થ શાખાવાળાઓ કહે કે, 'નૈતદત્તીર્ણતોડપીતે (મુ. ૩, ૨, ૧૧) જેણે પોતાનું શિરોત્તર કર્યું નથી, તેવાએ આ બ્રહ્મવિદ્યા સં-બધી ઉપનિષદનું કદી અધ્યયન કરવું નહિ" આ સ્થળે મૂળ વિષયરૂપે સૂત્રમાં જે જ્ઞાન શબ્દ વાપર્યો છે તેવડે અધ્ય-યન શબ્દ લેવો તથા તેથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે, તેની શાખાનું જે ઉપનિષદ છે, તેના અધ્યયનના ધર્મનું અહંણુ કરવું

શિષ્ય-તેપરિવેલા તત્ત્વવિદ્યા કદેત શિરો-ત્તરમ્ વિધિવચસુ ચીર્ણમ્ (મુ. ૩, ૨, ૧૦) જેઓએ શિરોત્તર (મન્તકપ) અગ્નિને ધારણ કરવારૂપ તત્ત્વ વિધિ પુર સર કર્યું છે, તેવા અધિકાર યુક્ત શિષ્યને જ ગુરુએ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ" આ સ્થળે બ્રહ્મવિદ્યાનો શિરોત્તર રૂપી ધર્મની સાથે મયોગ જોવામાં આવે છે. હવે બ્રહ્મવિદ્યા તો એક જ છે, માટે ધર્મનો પણ બ્રહ્મવિદ્યા સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ.

ગુરુ-બ્રહ્મવિદ્યાનો ધર્મની સાથે મળધ નથી. ન હોવાનું કારણ એ કે, મૂળ શ્રુતિમાં " જ્ઞાત તત્ત્વવિદ્યા આ બ્રહ્મ

વિદ્યા” આ રીતે મૂળ વસ્તુનું જ નિરૂ-
પણ છે. વળી બ્રહ્મવિદ્યા મૂળ વસ્તુરૂપે
છે. માટે અમુક ગ્રંથને લઇને જ અર્થોત્ત
અમુક ગ્રંથનો સ્વીકાર કરવાથી જ આ
ધર્મ સંયોગીરૂપે છે. જેમ હોમનો નિ-
યમ હોય છે, તેની માફક બ્રહ્મવિદ્યાનો
નિયમ છે. આ રીતનું સૂચન છે. જેમકે
સૌરિઆદિથી લઈ શતૌદનપર્યંત સાત
હોમનો ત્રેતાગિન સાથે સંબંધ નથી,
એમ અન્ય વેદાંતમાં સૂચ્યું છે, પણ
એકાગિન સાથે સાત હોમનો સંબંધ
છે, એમ આયર્વણ શાખાવાળાઓ માનતા
હોવાથી, અગ્નિના સંબંધમાં નિયમ
કરાય છે. તેજ પ્રમાણે ધર્મનો અધ્યયન
સાથે સંબંધ છે; માટે તેના સંબંધમાં
નિયમ કરવામાં આવે છે. માટે બ્રહ્મ-
વિદ્યા એકરૂપે છે, એ ચોખ્ખું છે. (૩)

શિષ્ય:-શું સગુણ વિદ્યા એક છે ?
કારણ તેઓ ભિન્નભિન્ન જોવામાં આવે છે.

ગુરુ:-સગુણવિદ્યાનો સંબંધ બ્રહ્મ-
વિદ્યા સાથે છે તથા બ્રહ્મવિદ્યા એક છે,
માટે સગુણવિદ્યા પણ એક જ છે. આ
ખાળત શ્રુતિમાં પણ પ્રતિપાદન કરી છે
તથા તે જ પ્રમાણે ૪ થા સૂત્રમાં પણ
કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૬-સૂત્ર ૪થું

સગુણ બ્રહ્મવિદ્યાની એકતા.

दर्शयति च ॥३॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિ પણ એમ જણાવે છે
કે, વિદ્યા એક જ છે. (૪)

ટીકા:-શુરૂ-વેદ પણ સચવે છે,
વિદ્યા એક છે. કારણ કે સર્વ
વેદાંતમાં એમ જણાવ્યું છે કે,
વેદ એક જ છે. જેમકે, ‘સર્વે વેદા યત્પદમા-
ગન્તિ (કં ૨, ૧૫) સર્વ વેદો જે પદનું
અર્થોત્ત પરબ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે.”
વળી કહ્યું છે કે, “एतं ब्रह्म ब्रह्मसूत्रेण
मीमांसन्त एतन्मन्वाध्याय एव महान्तरे छदोगा
અર્થ:-બ્રહ્મનું જ મોટા ઉકથમાં બહુઓ
મનન કરે છે, અધ્યયનથી તેને અગ્નિ-
રૂપે તથા છદોગો તેને મહાનંતરૂપે
માને છે.” વળી કહ્યું છે કે, “महद्वय
ब्रह्मसूत्रम् (કં ૬, ૨) આ બ્રહ્મ ઉગમિલ
વળ સરખા મહાન લયરૂપે છે.” આ
રીતે કઠોપનિષદમાં ઇશ્વરના ગુણનું
નિરૂપણ કર્યું છે, જે લયના કારણરૂપે
છે. વળી તૈત્તિરિય ઉપનિષદમાં બ્રહ્મમાં
જે લેહ જીવે છે, તેની નિંદા કરી ઉપ-
સંહાર કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે,
“यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुर्वते भय तस्य
भय भवति तत्त्वेव भय विदुषो मन्वानस्य
(તિં ૨, ૭, ૧) અર્થ:-જો અવિવેકી
અર્થોત્ત અવિદ્યાવાન પુરૂષ આ પરમા-
ત્માને વિશે લેહદૃષ્ટિથી જીવે છે, તો
તેને ભય ઉત્પન્ન થાય છે. આ બ્રહ્મને
જાણતો હોવા છતાં જ્ઞાનની અપરિપક્વ
અવસ્થાને લીધે ઉપાસ્ય ઉપાસક ભાવને
જ્ઞાનારા મનુષ્યને ભય થાય છે.” તે જ
રીતે વાજસનેયી શાખામાં વેશ્વાનરને
પ્રાદેશ માત્ર ગણ્યો છે તથા છાંદોગ્યમાં
તેનો સ્વીકાર નિરૂપે દર્શાવેલ છે.
જેમકે “यत्स्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमान

માત્માન વૈશ્વાનરમુપાસ્તે ॥ (છાં ૫, ૧૮, ૧)
વિશ્વાત્મા જે પ્રાદેશમાત્રરૂપ અર્થાત્ જે
પૃથ્વી તથા સ્વર્ગને વિષે વ્યાપ્તરૂપે છે
તથા જે અહં શબ્દથી નિર્દિષ્ટ મુખ્ય
વસ્તુરૂપે છે, તે વૈશ્વાનર આત્માને બ્રહ્મ-
રૂપે જે ઉપામે છે, તે સર્વ લોકમા
સ્થિતિ કરે છે” તે જ પ્રમાણે સર્વ
વેદાતના જ્ઞાન તરીકે જીજ્ઞે સ્થળે
ઉકથ્યાદિતું જે નિરૂપણ કર્યું છે, તે
ઉપાસનાને માટે છે. માટે મુખ્યત્વે કરીને
સર્વત્ર જોવાથી એમ માલમ પડે છે કે,
સર્વ વેદાંત જ્ઞાનની પ્રતીતિ ઉપાસ-
નાને લીધે છે. (૪)

શિષ્ય-વિદ્યા એક છે, છતાં શુભો
લિપ્ત લિપ્ત છે, તેનું કેમ ?

શુરુ-વિજ્ઞાનના શુભોનો ઉપસંહાર
થતો હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, વિદ્યા
એક જ છે. મૂળ અર્થનો અભેદ છે.
આ જ બાળત પાંચમા સૂત્રમાં જણાવી
છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૨ જી-સૂત્ર ૫ મું.

મૂલ વસ્તુનો અભેદ.

ઉપસંહારોઽર્થમિદાદિધિશેષવત્ સમાને
ચ ॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ-વિજ્ઞાન એક સરખું હોવાથી
સર્વ શુભોનો ઉપસંહાર થાય છે. કારણ
જેમ વિધિશેષમાં એકતા છે, તેની માફક
મૂળ વિષયમા અભેદ છે. (૫)

ટીકા-શુરુ-આ પ્રયોજન સૂત્ર છે.
સઘળા વેદાંતજ્ઞાનની સ્થિતિ આ પ્રમાણે
છે. અર્થાત્ સર્વ વિજ્ઞાન જે કંઈ નિરૂ-

પણ કરેલું છે, તે સઘળા વિજ્ઞાનના
શુભોનો ઉપસંહાર એક સમાન જ્ઞાનને
વિશે થાય છે. કારણ કે મૂળ અર્થ-
વિષયનો અભેદ છે. આ શુભોનો જે અર્થ
એક સ્થળે, વિશિષ્ટ વિજ્ઞાનના
સહાયકારક હોય છે, તે જ અર્થ અન્ય
સ્થળે પણ છે. જેઉ સ્થળે એક જ પ્રકા-
રનું વિજ્ઞાન રહેલું છે. માટે સઘળા
શુભોનો ઉપસંહાર થાય છે. આ ઉપસંહાર
વિધિશેષની માફક થાય છે. જેવી
રીતે વિધિશેષરૂપ અગ્નિહોત્રાદિ,
ધર્મના એક કર્મરૂપે અગ્નિહોત્રાદિ
સર્વ સ્થળે રહેલું છે, તે જ રીતે અહીં
પણ અર્થને વિષે અભેદ હોવાથી સર્વ
ધર્મનો ઉપસંહાર થાય છે. જો વિજ્ઞાનને
વિષે ભેદ માનીએ તો પછી શુભો અન્ય
વિજ્ઞાનને વિષે બંધાયલા થવાથી તેમ જ
પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ શું છે તથા પ્રકૃતિરૂપ
અભાવ શું છે, તેનો ઉપસંહાર થશે
નહિ. પણ જો વિજ્ઞાનને અનેકરૂપે માનીએ
તો તેમ બની શકશે નહિ. આ સૂત્રનો
વધારે વિસ્તાર બ્રહ્મસૂત્રના ત્રીજા અધિ-
કરણના દશમા સૂત્રવડે કરવામાં
આવશે. (૫)

શિષ્ય-વાજસનેયી શાખાવાળા
તેમ જ છાદોગોની વિધાર્માં ભેદ છે.
માટે બ્રહ્મવિદ્યામાં ભેદ હોવો જોઈએ

શુરુ-આ રીતની તારે શંકા કરવી
નહિ. કારણ કે જેઉમાં મૂળ વસ્તુ
જોતાં એકતા રહેલી છે. આ જ બાળત
છઠ્ઠા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવી
છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ બું-સૂત્ર ૬ ૬
શાખાભેદ છતાં અલ્પવિધામાં
અભેદ.

અન્યપારવં શબ્દાદિતિ ચેન્નાવિશેષાત્ ॥૬॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિવડે વાજસનેયી તથા
છાંદોગ્યની વિધામાં ભિન્નતા છે. આમ
શંકા કરવી નહિ. કારણ કે તેઓ
એકરૂપ છે. (૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-વાજસનેયી સંહિતામાં
કહ્યું છે કે "તે હ દેવા કષુર્દેનાસુતાન્ મજ
ઝરીયનાત્વમામેતિ (બૃ૦ ૧,૩,૧) દેવો કહેવા
લાગ્યા કે, આપણે આ યજ્ઞમાં ઉદ્ગીયના
ગાનવડે અસુરોનો પરાજય કરીએ." આ
પ્રમાણેનું નિરૂપણ કરી અસુર
પાપથી શ્રવત હોવાથી વાગાદિની તથા
પ્રાણની નિન્દા કરી છે તથા સુખ્ય
પ્રાણનો નીચે પ્રમાણે સ્વીકાર કર્યો છે. જેમકે

"અપ દેવમાસન્થં પ્રાણપુણસ્ત્વં ન ઝરાયેતિ તયેતિ
તૈમ્ય એવ પ્રાણ ઝડગાયવ ॥ (બૃ૦ ૧, ૩, ૭)
છેવટે દેવો જેનું નામ આસન્થ છે તેને
કહેવા લાગ્યા કે, અમારે માટે તમે
ઉદ્ગીયનું ગાન કરો તથા તથાસ્તુ એમ
કહી પ્રાણ દેવતાએ તેઓને અર્થે ઉદ્ગી-
યનું ગાન કરવા માંડ્યું." તેમ જ
છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે, "તદ્ દેવા ઝરીય-
માત્રમુરનેનેનામિમિવિધ્યામઃ (છા૦ ૧, ૨, ૧)
આ દેવોએ ઉદ્ગીયને એકત્ર કર્યું અર્થાત્
સોમયાગ કર્યો, એમ માનીને કે આપણે
આપણા શત્રુ અસુરોને જીતીશું." જે
સ્થળે પ્રાણની પ્રશંસા કરી પ્રાણવિ-
ધાની વિધિનું નિરૂપણ કર્યું. હવે આ

સ્થળે અને સંદેહ નો થાય છે કે,
વિધામાં ભેદ છે કે વિધા એકરૂપ છે ?

જુરુ:-પૂર્વે દર્શાવેલ નિયમ પ્રમાણે
વિધાનું એકત્વ છે.

શિષ્ય:-પણ ક્રમને વિશે ભેદ છે,
માટે વિધા એકરૂપ છે, એમ કહેવું
સુકત નથી. કારણ કે વાજસનેયી શાખા-
વાળાઓ એક રીતે ક્રમ બાંધે છે તથા
છાંદોગ્યો તેથી ભિન્નરૂપે નિરૂપણ કરે
છે. જેમકે કહ્યું છે કે "ત્વં ન ઝરાય
(બૃ૦ ૧,૩,૨) તું અમારું ઉદ્ગાતાનું કર્મ
કર." આ પ્રમાણે વાજસનેયી શાખા-
વાળાઓ ઉદ્ગીયના કર્તારૂપે પ્રાણને ગણે
છે. વળી છાંદોગ્યો ઉદ્ગીયરૂપે પ્રાણની
ઉપાસના કરે છે. જેમકે, "તસુરીપમુગા-
સાચકિરે (છા૦ ૧,૨,૭) તેની ઉદ્ગીયરૂપે
ઉપાસના કરી." આ પ્રમાણે વિધા નો
એક હોય તો કેવી રીતે બને ?

જુરુ:-આ હોય નથી. આ વિશેષણથી
વિધાના એકપણાનો નાશ થતો નથી.
કારણ કે વિશેષણથી સંક્રિત અનેક
સ્થળે નિરૂપણ કરેલું છે. જેમકે દેવ
તથા અસુરના સંગ્રામનો ક્રમ, અસુરના
પરાજયનું નિરૂપણ, ઉદ્ગીયનું નિરૂપણ,
વાગાદિનું સ્તુતિ, વળી વાગાદિની નિન્દા
કરી સુખ્ય પ્રાણ આશ્રયરૂપે છે, એ
રીતનું સૂચન, વળી પ્રાણના બળધકી
પથ્થરના હણતવડે અસુરોનો નાશ,
આ પ્રમાણે જેઠ સ્થળે અનેક અવિશિષ્ટ
અર્થોનું સૂચન કરેલ છે, એમ જણાય
છે. વળી વાજસનેયીમાં પ્રાણ તથા

ઉદ્ગીયતું સમાનાધિકરણરૂપે વર્ણન કરેલું છે. જેમકે “एष उ वा उद्गीयः (બૃ. ૧,૩,૨૩) આ ખરેખરું ઉદ્ગીય છે.” માટે છાન્દોગ્યમાં કર્તાપણાની લક્ષણા કરવી યોગ્ય છે. આ હેતુથી વિદ્યાની એકતા છે. (૬)

શિષ્ય:-પ્રકરણને વિષે ભેદ છે. માટે વિદ્યાની એકતા નથી, માટે તે સંબંધી આપ શું કહો છો ?

ગુરુ:-જેવી રીતે ઉદ્ગીયરૂપ પર-માત્રામાં ભેદ રહેલો છે, તેની માફક આ સ્થળે પણ બતાવવું. વળી ઉમા સૂત્રમાં વ્યાસે પણ તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે. જેમકે-

અધિકરણુ ડભું-સૂત્ર ઉમું.

વિદ્યાની અનૈકતા.

न वा प्रकरणमेवान्न परोचरीयस्तथादिवत्॥७॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રકરણના ભેદને લીધે ઉદ્ગીયઆદિની માફક વિદ્યામાં એકતા નથી.

ટીકા:-શિષ્ય-વિદ્યા એકરૂપે છે, તે યોગ્ય લાગતું નથી. પણ વિદ્યામાં ભેદ છે, એ રીતનું યોગ્ય લાગે છે.

ગુરુ:-તેમ કહેવાનું શું કારણ ?

શિષ્ય:-પ્રકરણને વિષે અર્થાત્ ક્રમને વિષે ભેદ જોવામાં આવે છે, માટે વિદ્યામાં ભેદ હોવો જોઈએ. ક્રમમાં ભેદ નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. જેમકે, છાન્દોગ્યમાં કહ્યું છે કે, “ओमित्येतद-ધારમુત્રીપમુષાલીત (છા. ૧, ૧, ૧) એં એવા ઉદ્ગીયરૂપ અક્ષરની જ નના

કરવી જોઈએ.” આ પ્રમાણે ઉદ્ગીયના અવયવરૂપ એંકર ઉપાસ્યરૂપે છે. આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે તથા ત્યાં આગળ રસ તથા તમ આદિ શુણ્ણ પણ નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે “अथ खल्वेतत्सैवाक्षरस्यो-પચાત્યાન મવતિ (છા. ૧, ૧, ૧૦) આ જ એંકાર અક્ષરનું વર્ણન છે.” આ પ્રમાણે ફરીથી ઉદ્ગીયના અવયવરૂપ એંકારનું નિરૂપણ કર્યું છે તથા દેવ અને અસુ-રની આખ્યાયિકાદ્વારા તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. જેમકે “प्राणमुद्रीयमुपासाच्चक्रिरे (છા. ૧, ૨, ૨) તેઓએ પ્રથમ નાસિકાથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણને ઉદ્ગીયરૂપે ઉપાસના કરી”. હવે આ સ્થળે ઉદ્ગીયરૂપે લક્ષિતને ગણીએ તથા કર્તા ઉદ્ગાતારૂપ ઋત્વિકને ઉપાસ્યરૂપે માનીએ તો પછી ક્રમમાં બાધ આવશે તથા લક્ષણા ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ આવશે. માટે માનવું તો એમ છે કે, એક જ વાક્યમાં ક્રમને લઈને ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. માટે અહીં ઉદ્ગીયના અવયવરૂપ એંકારનો પ્રાણની દૃષ્ટિરૂપે ઉપદેશ કરેલો છે તથા વાજસનેયીમાં ઉદ્ગીય શબ્દવડે કરીને અવયવનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ નહીં.

પ્રાણ સર્વાત્મપણના પ્રતિપાદનરૂપે છે, એટલે વિદ્યાનું એકપણું રહી શકતું નથી. વળી ઉદ્દગીય શબ્દ કેવળ લક્ષિતને લઇને છે, એમ કહેવું પણ ખોટું છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાણના ઉદ્દગાતારૂપનો અસંલવ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે ઉદ્દગીયની માફક ઉદ્દગાતાનો ઉપદેશ પણ ઉપાસનાને લીધે છે. વળી પ્રાણના બળવડે ઉદ્દગાતા પોતાનું કર્મ કરે છે. એટલે તેમાં અસંલવ હોતો નથી. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે “વાવા ચલેવ સ પ્રાણેન ચોદગાવદા (ખૂં ૧, ૩, ૨૪) વાણી તથા પ્રાણવડે તેણે ઉદ્દગીયનું ગાન કર્યું.” જ્યારે આ પ્રમાણે કહેલ અર્થોનો ભેદ નોવામાં આવે છે તો પછી કેવળ વાક્યના કંઈએક અંશથી સાદૃશ્યતા લઈ એકજ પ્રકારનો અર્થ છે, એમ કહેવું

x અબ્યુદયવાળાં વાક્યો:-ચોદસને દહાડે અમાસની ભાતિથી દશ કર્મ માટે જે યજ્ઞમાન પ્રવ્રત થાય છે તેણે ચોખા, દહી તથા દૂધરૂપી હવિ દર્શદેવતાને આપવા માટે સંકલ્પ કરેલ હોય છે. હવે ચંદ્રમા પાછળથી ઉગે છે. કાલનું અતિક્રમણ થવાથી જે હવિ સંકલ્પ કરી નૂહું કહી રાખેલ હોય છે તે હવિ યજ્ઞમાનને ધ્રુવ તથા પશુથી છૂટા પાડે છે. આ કારણથી તે હવિને સકલ્પેવા દર્શદેવોથી છૂટું પાડવું તથા મધ્યમ અર્થાત્ પોણીઆ ચોખાને આઠ કપાલમા મૂકી અગ્નિને પુરોહિતરૂપે આપવા. આખા ચોખા દહીમાં મેળવી ધન્દ્રને આપવા તથા ઝીણા ચોખા દૂધમા રાધી વિંછીને આપવા.

યોગ્ય નથી. કારણ કે અબ્યુદયવાળાં વાક્યોમાં તથા +પશુની કામનાવાળાં વચનોમાં કહેલું છે કે “ત્રેણીં તન્દુલાન્ વિમજેવે મધ્યમાઃ સ્યુઃસ્તાનમ્પે દાત્રે પુરોહિતઃ મયકપાલં કુર્યાત્ તેણે ચોખાના ત્રણ ભાગ કરવા. તે માંહેલા વચલા ભાગનો અગ્નિદાતાને માટે અષ્ટકપાલરૂપ પુરોહિત કરવો.” આ પ્રમાણે જો કે બેઉ પ્રકારનાં વચનોમાં નિર્દેશની એકતા છે, પણ ક્રમમાં ભેદ હોવાથી અબ્યુદયવાળાં વચનોમાં દર્શાદિ દેવનો ત્યાગ કરવાનો વિધિ છે તથા પશુયાગમાં કેવળ યાગનો વિધિ છે. તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ ક્રમમાં ભેદ હોવાથી, વિદ્યાના સંબંધમાં ભેદ છે.

અર્થ:-પરોવરીયની માફક અર્થાત્ ઉદ્દગીયના સરખો ભેદ છે. જેમકે પરમાત્માના સ્વીકારના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણેની બેઉ શ્રુતિઓમાં અધ્યાસની એકતા છે. જેમકે, “આકાશો ઘૃતૈભ્યો ય્યાયાનાકાશઃ વતવળવ (છાં ૧, ૯, ૧) સ એવ વરોવરીયાહુઃ ક્રીધઃ સ ણ્ણોડન્તઃ (છાં ૧, ૯, ૨) આકાશ

+ પશુકામવાક્ય:-જે પશુની કામનાવાળો છે, તેણે અમાવાસ્થાને દિવસે યગ કરવો. ત્યાર બાદ વાહરડાને તેની માતા ગાયથી દૂર કરવો. આ રીતે અબ્યુદય તથા પશુકામનાના યાગનો વિધિ એક સરખો છે. પણ વતસને દૂર કરી તેની મા પાસેથી છોડી અન્ય સ્થળ પ્રતિ લઈ જવાનો વિરોધ ક્રમ છે. માટે પશુકામમા અન્ય યાગનું વિધાન છે તથા અબ્યુદય વાક્ય સાથે તેની એકતા નથી.

- પર કહેતા પ્રાણ આદિ, તેના કરતા શ્રેષ્ઠ અર્થાત્ આકાશવત્ પરમાત્મા. પણ આ સ્થળે ઉદ્દગીય લેવું.

ઉદ્ગીયતું સમાનાધિકરણરૂપે વર્ણન કરેલું છે. જેમકે “અથ ડ વા ડ્વીયઃ (જૂ. ૧,૩,૨૩) આ ખરેખર ઉદ્ગીય છે.” માટે છાન્દોગ્યમાં કર્તાપણી લક્ષણ કરવી યોગ્ય છે. આ હેતુથી વિધાની એકતા છે. (૬)

શિષ્ય:-પ્રકરણને વિષે ભેદ છે. માટે વિધાની એકતા નથી, માટે તે સંબંધી આપ શું કહો છો ?

ગુરુ:-જેવી રીતે ઉદ્ગીયરૂપ પર-માત્મામાં ભેદ રહેલો છે, તેની માફક આ રથજે પણ બાણુવું. વળી ઉમા સૂત્રમાં વ્યાસે પણ તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે. જેમકે.-

અધિકરણુ ડભું-સૂત્ર ઉમું.

વિધાની અનેકતા.

ન વા પ્રકરણમેદાત્ત પરોવરીયસ્ત્વાદિવત્તાઃ।

સૂત્રાર્થ:-પ્રકરણના ભેદને લીધે ઉદ્ગીયઆદિની માફક વિધામાં એકતા નથી.

ટીકા:-શિષ્ય-વિધા એકરૂપે છે, તે યોગ્ય લાગતું નથી. પણ વિધામાં ભેદ છે, એ રીતનું યોગ્ય લાગે છે.

ગુરુ:-તેમ કહેવાનું શું કારણ ?

શિષ્ય:-પ્રકરણને વિષે અર્થાત્ ક-મને વિષે ભેદ જોવામાં આવે છે, માટે વિધામાં ભેદ હોવો જોઈએ. ક્રમમાં ભેદ નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. જેમકે, છાન્દોગ્યમાં કહ્યું છે કે, “ઓમિત્યેતદ-ક્ષામુરૂપમુપાત્તીત (છા. ૧, ૧, ૧) ઝોં ઝોવા ઉદ્ગીયરૂપ અરુની ઉપાગ્નના

કરવી જોઈએ.” આ પ્રમાણે ઉદ્ગીયના અવયવરૂપ ઝોંકર ઉપાસ્યરૂપે છે. આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે તથા ત્યાં આગળ રસ તથા તમ આદિ શુણ્ણનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે “અથ ચત્વેતત્તૈવાક્ષરસ્યો-પન્યાત્યાનં ભવતિ (છા. ૧, ૧, ૧૦) આ જ ઝોંકાર અક્ષરનું વર્ણન છે.” આ પ્રમાણે ફરીથી ઉદ્ગીયના અવયવરૂપ ઝોંકારનું નિરૂપણ કર્યું છે તથા દેવ અને અસુ-રની આપ્યાયિકાદ્વારા તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. જેમકે “પ્રાણમુદ્રીયમુપાસાઙ્ગિત્તે (છા. ૧, ૨, ૨) તેઓએ પ્રથમ નાસિકાથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણને ઉદ્ગીયરૂપે ઉપાસના કરી”. હવે આ રથજે ઉદ્ગીયરૂપે લક્ષિતને ગણીએ તથા કર્તા ઉદ્ગાતારૂપ ઋત્વિકને ઉપાસ્યરૂપે માનીએ તો પછી ક્રમમાં બાધ આવશે તથા લક્ષણ ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ આવશે: માફક માનવું તો એમ છે કે, એક જ વાક્યમાં ક્રમને લઈને ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. માટે અહીં ઉદ્ગીયના અવયવરૂપ ઝોંકારનો પ્રાણની દૃષ્ટિરૂપે ઉપદેશ કરેલો છે તથા વાજસનેયીમાં ઉદ્ગીય શબ્દવડે કરીને અવયવનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ તથા કારણનો અભાવ થવાથી કેવળ લક્ષિતનું નિરૂપણ કરેલું છે. જેમકે “ત્વં ન ડ્વાપ (જૂ. ૧, ૩, ૨) તું અમારું ઉદ્ગાતાનું કર્મ કર.” આમાં ઉદ્ગાતાનો કર્તા ઋત્વિક પ્રાણરૂપે કરી નિરૂપણ કરાય છે. એમ સિદ્ધ વિષય જોવામાં આવે છે. જો કે પ્રાણનું તથા ઉદ્ગીયનું સમાનાધિ- કરણ છે, છતાં ઉદ્ગાતારૂપે દર્શાવાતો

પ્રાણુ ગર્વાત્મપણુના પ્રતિપાદનરૂપે છે, એટલે વિદ્યાનું એકપણું રહી શકતું નથી. વળી ઉદ્ગીય શબ્દ કેવળ લક્ષિતને લઈને છે, એમ કહેવું પણ ખોટું છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાણુના ઉદ્ગાતારૂપનો અસંભવ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે ઉદ્ગીયની માફક ઉદ્ગાતાનો ઉપદેશ પણ ઉપાસનાને લીધે છે. વળી પ્રાણુના બળવડે ઉદ્ગાતા પોતાનું કર્મ કરે છે. એટલે તેમાં અસંભવ હોતો નથી. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે “વાચાચક્ષેરસ પ્રાણેન ચોદગાયત્રા (બૃ૦ ૧, ૩, ૨૪) વાણી તથા પ્રાણવડે તેણે ઉદ્ગીયનું ગાન કર્યું.” જ્યારે આ પ્રમાણે કહેલ અર્થોનો લેહ ભેવામાં આવે છે તો પછી કેવળ વાક્યના કંઈએક અંશથી સાદૃશ્યતા લઈ એકજ પ્રકારનો અર્થ છે, એમ કહેવું

યોગ્ય નથી. કારણ કે અબ્યુદયવાળાં વાક્યોમાં તથા નપશુની કામનાવાળાં વચનોમાં કહેવું છે કે “ત્રેણાં તણુલાન વિમલેષે મધ્યમાઃ સ્યુઃસ્તાનપ્રયે દાત્રે પુરોડાશ-મદ્દકાલ કુર્વાદ તેણે યોગ્યાના પણ ભાગ કરવા. તે માંહેલા વચલા ભાગનો અગ્રિહા-તાને માટે અદ્દકપાવરૂપ પુરોડાશ કરવો.” આ પ્રમાણે જો કે બેઉ પ્રકારનાં વચનો-માં નિર્દેશની એકતા છે, પણ ક્રમમાં લેહ હોવાથી અબ્યુદયવાળાં વચનોમાં દર્શાદિ દેવનો ત્યાગ કરવાનો વિધિ છે તથા પશુયાગમાં કેવળ યાગનો વિધિ છે. તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ ક્રમમાં લેહ હોવાથી, વિદ્યાના સંબંધમાં લેહ છે.

શુરૂ:—પરોવરીયની માફક અર્થાત્ ઉદ્ગીયના સરખો લેહ છે. જેમકે પરમા-ત્માના સ્વીકારના સંબંધમાં નીચે પ્રમા-ણેની બેઉ શ્રુતિઓમાં અધ્યાસની એકતા છે. જેમકે, “જાકાશો ભવેન્ચો જ્યાવાનારાવાઃ પરાવણમ (છાં ૧, ૯, ૧) સ દર પરીયીયાનુ-દ્વીયઃ સ ણ્ણોઽન્નતઃ (છાં ૧, ૯, ૨) આકાશ

× અબ્યુદયવાળા વાક્યો:—ચીદસને દહાડે અભાસની બાંતિથી દર્શ કર્મ માટે જે મન-માન પ્રવૃત્ત થાય છે તેણે યોખા, દહી તથા દૂધરૂપી હવિ દર્શદિવતને આપવા માટે સંકલ્પ કરેલ હોય છે. હવે ચક્રમા પાગળથી ઉગે છે. કાનનું અતિકમણુ ચાકાથી જે હવિ સંકલ્પ કરી જૂદું કાઢી રાખેલ હોય છે તે હવિ મનમાનને ઘ્રાંત તથા ખસુથી છૂટા પાડે છે. આ કારણથી તે હવિને સકલ્પેવા દર્શદિવોથી છૂટું પાડતું તથા મધ્યમ અર્થાત્ પોષ્ટ્રઆ યોખાને આઠ કપાવમા મૂળ અગ્નિને પુરોડા-શરૂપે આપવા. આખા યોખા દહીમા મેળવી દન્દ્રને આપવા તથા ઝીંજા યોખા દૂધમા રાંધી સિપુને આપવા.

+ પશુકામવાક્ય—જે પશુની કામના-વાળો છે, તેણે અમાવાસ્થાને દિવસે યજ કરવો. ત્યાર બાદ વાહરણને તેની માતા માવથી દૂર કરવો. આ રીતે અબ્યુદય તથા પશુકામનાના યાગનો વિધિ એક સરખો છે. પણ વાસ્તે દૂર કરી તેની મા મામેથી છોડી અન્ય સ્થાન પ્રતિ લઈ જવાનો વિશેષ ક્રમ છે. માટે પશુ-કામમા અન્ય વાગતું વિધાન છે તથા અબ્યુદય વાક્ય સાથે તેની એકતા નથી.

— પર કહેતા પ્રાણુ આદિ, તેના કર્મનાં બેજ અર્થાત્ આકાશ તત્ પરમાત્મા. પનુ આ સ્થળે ઉદ્ગીય હેતું.

એ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે તથા તે સર્વના પરમ અયનરૂપે અર્થાત્ આશ્રયરૂપે છે.” આકાશ એ સર્વોત્તમ ઉદ્ગીથરૂપ તથા અનંતરૂપે છે.” આ પ્રમાણે પરોવરીય અર્થાત્ આકાશાદિ ગુણવાળી ઉદ્ગીથની ઉપાસના, આદિત્યમાં રહેલ હિરણ્યરશ્મિ આદિ ગુણવાળી ઉદ્ગીથની ઉપાસનાથી જૂદી છે.

આ પ્રમાણે એક શાખામાં પણ એક બીજાના ગુણનો ઉપસંહાર નથી, તો પછી ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓમાં ભિન્ન ભિન્ન ઉપાસનાઓ હોય તો તેમાં શું જ પૂછવું ? (૭)

શિષ્ય:-આપ કહેશો કે, સંજ્ઞાને લીધે વિદ્યાની એકતા છે તો તે પણ આપતું કહેવું બરાબર નથી. કારણ કે, સંજ્ઞાની એકતા લેહવાળી વિદ્યામાં પણ હોય છે.

ગુરુ:-પણ ત્યાં સંજ્ઞામાં એકતા છે ત્યાં વિદ્યામાં પણ એકતા છે. આ જ બાબત વ્યાસે ૮મા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવી છે:-

અધિકરણ ૩ ભુ-સૂત્ર ૮ મું.
સંજ્ઞાની એકતાયી શું વિદ્યામાં એકતા ?

મંજાતશ્ચેત્તદુક્મસ્તિ તુ તદપિ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-સંજ્ઞાની એકતા પ્રસિદ્ધ લેહવાળી વિદ્યામાં પણ કહેલી જોવામાં આવે છે. તો પછી સંજ્ઞાને લઈ વિદ્યામાં એકતા છે, એ આપતું કહેવું યોગ્ય નથી. (૮)

ટીકા:-શિષ્ય:-આપણે એમ કહીએ કે, સંજ્ઞાના એકપણાથી વિદ્યાની એકતા છે. આ પ્રમાણેની યોગ્યતા હોવી જોઈએ. કારણ કે જે ઉચ્ચ રથજે ઉદ્ગીથરૂપી વિદ્યા, આ પ્રમાણેની એક જ સંજ્ઞા છે. આ પ્રમાણે આપ કહેશો તો તે પણ બની શકશે નહિ. કારણ કે આગળના સૂત્રમાં જ તે બાબતનું નિરૂપણ કરેલું છે. કારણ કે “તિના અક્ષરોની પ્રમાણતા છે. પણ સંજ્ઞાનું એક તત્ત્વ બાહ્ય પ્રમાણરૂપે છે. ઉદ્ગીથ શબ્દ માત્રના પ્રયોગથી વ્યવહાર કરનારા લોકો જ ઉપચાર કરે છે. વળી પ્રસિદ્ધ લેહવાળી પરોવરીય આદિ ઉપાસનામાં ઉદ્ગીથવિદ્યા, આ પ્રમાણેનું સંજ્ઞાનું એકપણું છે. જેવી રીતે એક જ કાઠક ગ્રંથમાં કહેલ અગ્નિહોત્ર, દર્શ, પૂર્ણ માસ આદિ પ્રસિદ્ધ લેહોને વિષે કાઠકરૂપી એક જ સંજ્ઞા જોવામાં આવે છે, તેમ જ આ રથજે પણ થશે.

ગુરુ:-પણ ત્યાં આગળ કોઈ પણ રીતનો લેહ હોતો નથી, ત્યાં આગળ સંજ્ઞાની એકતાને લીધે, જેમ સંવર્ગવિદ્યા આદિમાં થાય છે તેમ વિદ્યાની એકતા લલે થાઓ. પણ આ રથજે તેમ નથી. (૮)

શિષ્ય:-ઉદ્ગીથને શું અધ્યાસરૂપે, અપવાદરૂપે, એકત્વરૂપે કે વિશેષણરૂપે માનવું ?

ગુરુ:-ઉદ્ગીથને વિશેષણરૂપે માનવું તથા આ જ બાબત વ્યાસે ૯મા સૂત્રવડે નીચે પ્રમાણે દર્શાવી છે:-

અધિકરણ ૪ થુ-સૂત્ર ૯ મું.

ઓંકાર વ્યાપકરૂપે.

વ્યાત્તેશ્વ સમગ્રસમ ॥૦॥

સૂત્રાર્થ:-સર્વ વેદમાં ઓંકારની વ્યાપ્તિ છે, માટે ઉદ્ગીય વિશેષણરૂપે છે, એમ કહેવું હોયરહિત છે. (૯)

ટીકા:-શિષ્ય:-“ઓમિત્તેતદક્ષામુદ્ગીય-મુપાસીત (છાં ૧,૧,૧) ઓમ્ એવી ઉદ્ગીયરૂપ અક્ષરની ઉપાસના કરવી જોઈએ.” આ રથળે અક્ષર તથા ઉદ્ગીય શબ્દની એકતા છે, એમ શ્રુતિમાં જણાય છે. હવે આમાં અધ્યાસ, અપવાદ, એકતા તથા વિશેષણ, આ રીતના પદોનો ભાસ થવાથી આ ચારમાંથી કયો પક્ષ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, તે આપ જણાવશો? બે વસ્તુમાંથી એક વસ્તુનો વિચાર નાશ પામ્યા વિના બીજો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું નામ અધ્યાસ કહેવાય છે. જે વસ્તુને વિશે ભિન્ન વિચાર લાગેલો હોય છે તે વસ્તુમાં તે વિચારનો આરોપ થયેલો કહેવાય છે. જેવી રીતે પ્રજ્ઞાના વિચારમાં નામનો આરોપ કરવામાં આવે છે, પણ પ્રજ્ઞાના વિચારવડે તેમાંથી નામનો વિચાર નાશ પામતો નથી. દાખલા તરીકે પ્રતિભા આદિમાં વિષ્ણુ આદિના વિચારરૂપ અધ્યાસ થાય છે. આ જ પ્રમાણે અક્ષર પ્રજ્ઞામાં ઉદ્ગીયના વિચારનો અધ્યાસ થાય છે અથવા તો ઉદ્ગીયમાં અક્ષર પ્રજ્ઞાનો વિચાર થાય છે. કોઈ એક વસ્તુમાં પૂર્વે મિથ્યા વિચારનો ત્યારે નિશ્ચય થયેલો હોય છે તથા

ત્યાર પછી તેને વિષે યથાર્થ વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલ મિથ્યા બુદ્ધિનો જે નાશ, તેનું નામ અપવાદ છે. દાખલા તરીકે દેહ તથા ઇન્દ્રિયના સમૂહવિષે જે આત્મ-બુદ્ધિ થાય છે, તેનો પાછળથી તત્ત્વમિ આદિ યથાર્થ બુદ્ધિવડે નાશ થઈ આત્મા-માંજ જે આત્મબુદ્ધિ થવી, તેનું નામ અપવાદ અથવા તો દિશામાં ભ્રાંન્તિરૂપી બુદ્ધિની નિવૃત્તિ દિશાના ખરા જ્ઞાનથી થાય છે. આ રીતે આ રથળે પણ અક્ષર બુદ્ધિના જ્ઞાનવડે ઉદ્ગીય બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અથવા તો ઉદ્ગીય બુદ્ધિવડે અક્ષર બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. જો અક્ષર તથા ઉદ્ગીય શબ્દનો એકજ અર્થ થતો હોય તો તે એકત્વરૂપે કહેવાય છે. જેમકે બ્રાહ્મણને દ્વિજોત્તમ અથવા ભૂમિદેવ કહેવામાં આવે છે. અર્થ વેદને વિષે વ્યાપી રહેલો એવા ઓંકાર અક્ષર બ્રાહ્મણી વખતે ઉદ્ગાતાને વિશેષ પ્રકારનો જે બોધ થયો, તેનું નામ વિશેષણ છે. દાખલા તરીકે જે કમળ કાળું છે તે તું લાવ. તેમ આ રથળે પણ જે ઉદ્ગીયરૂપ ઓંકાર છે, તેની જ તું ઉપાસના કર આ પ્રમાણે એક જ મગ્ધા વચ્ચેનાં લ્પ્ત્યાં જોવામાં આવે છે, તેવે રથળે અનેક પક્ષનો પ્રતિભાસ થાય છે, તેમાંથી કયા પક્ષનો નિશ્ચય કરવો, તે આપ મને જણાવશો?

ગુરુ:-આજ હેતુને લઈ “વ્યાત્તેશ્વ સમગ્ર-સમ આ રીતનું સૂત્ર કહું” છે. અહીં મૂળ સૂત્રમાં જે વ શબ્દ વાપરેલો છે, તે જ ગણના અર્થમાં છે તથા ગ્રહ પ્રકારના

પક્ષોનું ખંડન કરવા માટે જ ત્વ શબ્દ વા-
પરેલો છે. આ રથને ત્રણે પક્ષે દ્રવિત છે.
તેથી તે પક્ષોનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો
છે. કેવળ વિશેષણ પક્ષજ દોષ રહિત છે,
માટે તેનું અહણુ કરવામાં આવ્યું છે.

શિષ્ય:-પણ અધ્યાસના સંબંધમાં જે
બુદ્ધિ અન્ય વસ્તુનો આરોપ કરે છે, તે
બુદ્ધિને જ શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિ ઉત્પન્ન
કરવાનો પ્રસંગ આવશે. તેમજ ફળની
કલ્પના કરવાનો પ્રસંગ આવશે. ફળ તા-
રીકે કૃતિમાં કહ્યું છે કે “આપચિત્તા હ વે વત્ત-
માના મવતિ (ખાં ૧, ૧, ૭) જે અક્ષ પ્રમાણે
જાણી અક્ષરૂપ ઉદ્ગીયની ઉપાસના
કરે છે, તે ખચીત ક્રમોની પ્રાપ્તિ કરવા-
વાળો થાય છે.”

શુર-આ પ્રમાણે માનવું યોગ્ય નથી.
કારણ કે તે ફળ અન્ય વસ્તુનું છે. કારણકે
અનુક વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવી, તે ફળ દર્શિતું
છે, પણ ઉદ્ગીયરૂપ અધ્યાસનું ફળ તે
કહેવાઈ શકે નહિ અપવાદ માનીએ તો
પણ ફળનો અભાવ સમાન જ છે.

શિષ્ય:-મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ
ફળ છે, એમ કહીએ તો કેમ?

શુર-તેમ કહેવાઈ શકે નહિ કારણ
કે મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવી, એમાં
કોઈ પુરુષાર્થની આવશ્યકતા નથી. વળી
આ રથને કદાપિ ઈન્કારમાંથી ઈન્કાર બુ-
દ્ધિનો નાશ થતો નથી, તેમજ ઉદ્ગીય-
માંથી ઉદ્ગીય બુદ્ધિનો નાશ થતો નથી.
વળી આ વચ્ચે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવા
માટે છે, એમ પણ નથી. કારણ કે ઉપા-

સના વિધિમુખવાળું આ વચ્ચન છે. વળી
ઈન્કાર તથા ઉદ્ગીય એકત્વરૂપે છે, એ
અર્થ પણ બધ બેસતો નથી. કારણ
કે જો તેમ માનીએ તો પછી જે
શબ્દોનું કહેવું પ્રયોગન વિનાનું થાય.
કારણ કે એમાંથી એકપરે જ કરેલા
અર્થનો બોધ થાય છે વળી જ્ઞાતાના
વિષયરૂપ અભિહોત્રના વિષયમાં
ઈન્કાર શબ્દથી કશીવાતા અક્ષર પ્રજ્ઞની
ઉદ્ગીય શબ્દરૂપે પ્રસિદ્ધિ નથી. તેમ જ
સામાના સર્વ દ્વિતીય ભક્તિમાં અર્થાત
ચતુર્વેદમાં પણ ઉદ્ગીય શબ્દથી ઈન્કાર
શબ્દની સિદ્ધિ નથી. જો તેમ હોય તો
બેઉને વિશે ભિન્નતા રહે. આ પ્રમાણે
હોવાથી હવેતમાં એમ સિદ્ધ થાય છે કે,
વિશેષણરૂપે છે. કારણ કે ઈન્કાર અક્ષર
વ્યાપકરૂપે છે, એમ સર્વ વેદમાં કહ્યું છે.
સર્વના વ્યાપકરૂપ અક્ષર પ્રજ્ઞ વિશેષ
થવાનો પ્રસંગ બને નહિ, પણ ઉદ્ગીય
શબ્દ અક્ષર પ્રજ્ઞના વિશેષણરૂપે છે.

શિષ્ય:-ઉદ્ગીયના અવયવરૂપ ઈન્કાર-
ને માનીએ તો કેમ? આ પદ્યમાં
પણ એક જ પ્રકારની લક્ષણા રહેલ છે.
કારણ કે તેમ થવાથી ઉદ્ગીય શબ્દને
પણ અવયવની લક્ષણા ઉત્પન્ન થશે.

શુર:-આ તારૂં માનવું ખટું છે. લક્ષ-
ણામાં પણ આમીપ્યતા તથા દૂરતા હોય
છે. અધ્યાગ પદ્યે એક પદ્યાર્થમાં અન્ય
પ્રકારની બુદ્ધિ થવી, આ પ્રમાણે દૂરતા
વાળી લક્ષણા રહેલી છે. પણ વિશેષણનો
પક્ષ માનીએ તો અવયવની નિરૂપણવડે
અવયવનો બોધ થાય છે, આ રીતે

સમીપતાની લક્ષણ છે. જેમ પટ તથા ગાય આદિ સમૂહવાચક શબ્દથી તેમાં રહેલ અવયવનું પણ નિરૂપણ થાય છે, તે જ પ્રમાણે ઔંકારથી ઉદ્ગીયનું નિરૂપણ બની શકે છે. માટે ઔંકાર અક્ષર વ્યાપકરૂપે હોવાથી, ઉદ્ગીય તેના વિશેષણરૂપે છે. આ બાબત યોગ્ય છે તથા તેમ થવાથી કોઈ રીતના દોષનો સંભવ આવી પડશે નહિ. (૯)

શિષ્ય:-એક શાખામાં જે ગુણોનું નિરૂપણ કરેલ હોય, તે ગુણોનું ગ્રહણ અન્ય શાખામાં થઈ શકે કે નહિ ?

ગુરુ:-સર્વ શાખાઓમાં અલેદ હોવાથી એક સ્થળમાં કહેલા ગુણોનો અન્ય સ્થળે પણ સંભવ છે. આ જ બાબત ૧૦મા સૂત્રવડે વ્યાસ ભગવાને નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ કરી છે:-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૧૦ મું.

સર્વમાં અભેદને લીધે ગુણમાં અભેદ.

સર્વાભેદાદ્યન્વયમે ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ -સર્વમાં અભેદ છે, માટે એક સ્થળે કહેલા ગુણો અન્ય સ્થળે પણ સ્વીકારાય. (૧૦)

ટીકા:-શિષ્ય-વાણ તથા છાંદોગોના પ્રાણસંવાદમાં કહેલું છે કે, પ્રાણ શ્રેષ્ઠ આદિ ગુણથી યુક્ત હોવાને લીધે ઉપાસ્યરૂપે છે. ત્યાં આગળ વસ્તુમાન આદિ ગુણોથી યુક્ત વાદ્ આદિનું પણ નિરૂપણ કરેલું છે. વળી તે જ વસ્તુમાન

આદિ ગુણો પ્રાણમાં પણ અર્પણ કરેલા છે. જેમકે કહ્યું છે કે, યદ્વા અહ વસિષ્ઠાઽસ્મિ ત્વં તદ્વસિષ્ઠોઽસિ (બૃં ૬, ૧, ૧૪) તમો દ્રવ્યવાનરૂપે રહેલ હોવાથી મારાથી દ્રવ્યવાનરૂપે રહેવાયું છે.” કૌષીતકી આદિ અન્ય શાખાઓમાં જ્યાં પ્રાણનું નિરૂપણ કરેલ છે, ત્યાં પ્રાણનું શ્રેષ્ઠપણું દર્શાવ્યું છે. જેમકે, “અયાતો નિઃશ્રેયસાદાનમ એતા હ વે દેવતા અહ શ્રેયસે વિષદમાનાઃ (કૌં ૨, ૧૪) શ્રેષ્ઠતાના સંબંધમાં હવે નિશ્ચય કરવામાં આવે છે. ખરેખર આ સર્વ દેવો માંહોમાંહે પોતાની શ્રેષ્ઠતાને માટે વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા.” પણ વસિષ્ઠ અર્થાત્ દ્રવ્યવાન આદિ ગુણોનું શ્રેષ્ઠપણું કશે કહ્યું નથી. હવે જ્યારે વસિષ્ઠવાદિ ગુણોનું નિરૂપણ કોઈએક સ્થળે જ કરવામાં આવ્યું છે, તો પછી તે ગુણો સર્વ સ્થળે ગ્રહણ થઈ શકે કે નહિ ?

ગુરુ:-આ ગુણો અન્ય સ્થળે પણ લેવાઈ શકે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે બને ? શ્રુતિમાં જ્યાં પ્રાણનું નિરૂપણ કર્યું છે ત્યાં આગળ એ શબ્દનું સૂચન કર્યું છે. જેમકે, “અયો ય એવ વિદ્વાન્ પ્રાણે નિઃશ્રેયસ વિદિત્વા જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તે પ્રાણમાં શ્રેષ્ઠપણું રહેલ છે, તે પણ જાણે છે.” આ રીતે જ્યાં જ્યાં વેદ વસ્તુનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં એ શબ્દનો પ્રયોગ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. એ શબ્દ જે વસ્તુ સમીપમાં હોય, તેનો આશ્રય કરનારો છે. પણ એ વિશેષણ-

વાળો ગુણોનો સમૂહ જીને રથને નિરૂપણ કરવો યોગ્ય નથી. માટે પોતાના પ્રકરણમાં જે ગુણો દર્શાવ્યા હોય, તે સિવાયના અન્ય ગુણોની ત્યાં અપેક્ષાનો અભાવ છે.

શુરુ:-આ બાબતનું નિરાકરણ કરું, તે તું એક ચિત્તથી સાંભળ. દ્રવ્યવાન આદિ કોઈએક રથને કહેલા ગુણો અન્ય રથને પણ લઈ શકાય

શિષ્ય:-આપ એમ માનો છો, તેમાં શું કારણ છે ?

શુરુ:-સર્વત્ર અલેદ છે, એ જ તેમાં કારણ છે. અર્થાત્ સર્વ રથને અભિન્નરૂપ એક એવા પ્રાણ વિજ્ઞાનનું જ જ્ઞાન થાય છે. કારણ કે પ્રાણ વિજ્ઞાનની મર્વ રથને એકતા છે. જ્યારે વિજ્ઞાનમાં અલેદ છે, તો પછી એક રથને દર્શાવેલા ગુણોનું અન્ય રથને ગ્રહણ કેમ ન થઈ શકે ?

શિષ્ય:-તે તે રથને જ શબ્દરૂપી વિશેષણવડે ભેદ દર્શાવાય છે તથા તે ભેદવડે જ વિશેષણવાળા ગુણસમૂહનું નિરૂપણ વેદના સંબંધમાં થાય છે.

શુરુ:-આના મંબંધમાં હું કહું, તે તું સાંભળ. જે કે કૌમીતકી પ્રાદાણમાં આવેલ જ શબ્દવડે વાજસનેયી પ્રાદાણમાં આવેલો ગુણસમૂહ, સમીપતાને અભાવ હોવાને લીધે દર્શાવ્યો નથી, તો પણ તે જ વિજ્ઞાનમાં વાજસનેયી પ્રાદાણમાં આવેલ જ શબ્દના વિશેષણથી તે ગુણ દર્શાવેલ છે. માટે અન્ય શાખામાં દર્શાવેલો ગુણ હોય, છતાં અભિન્ન એવા વિજ્ઞાનની સાથે તે જોડાય છે, માટે

પોતાની શાખામાં રહેલ ગુણોને લઈ તે વિજ્ઞાન ભિન્ન થતું નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી શ્રુતની હાનિ અથવા તો અશ્રુતની કલ્પના થતી નથી. કારણ કે એક શાખામાં શ્રવણ કરેલા ગુણો સર્વ રથને શ્રવણ કરેલા થાય છે. કારણ કે જે ગુણીરૂપ વિજ્ઞાન છે, તેના ભેદનો અભાવ છે. દૃષ્ટાંત તરીકે દેવદત્ત, જે પોતાના દેશમાં શૌર્ય આદિ ગુણોવડે પ્રસિદ્ધ છે, તે જો જીભ દેશમાં જાય તથા ત્યાં તેના ગુણો જીભએ નહિ જાણતા હોય, તેથી કાંઈ તે શૌર્યાદિ ગુણથી રહિત થતો નથી. ત્યાં દેશાંતરમાં પણ તેની સાથે વિશેષ પરિચય થવાથી, તેના ગુણોની વિભાવના થઈ શકે છે. આ જ પ્રમાણે ધ્યાનરૂપી પરિચયવડે અન્ય શાખામાં જે કાંઈ ઉપાસ્ય ગુણો કહેલા છે, તે અન્ય શાખામાં પણ અર્પણ કરી શકાય. માટે મર્વ ધર્મ એક જ પ્રધાનરૂપ વિજ્ઞાનની સાથે જોડાયેલા છે. તેમ છતાં સર્વ રથને તે ગુણોનો ઉપસંહાર કરવો યોગ્ય છે. (૧૦)

શિષ્ય:-પ્રધાનરૂપ વિજ્ઞાનના આનંદ આદિ ગુણો જે શ્રુતિએ દર્શાવ્યા છે, તેનું કેમ ?

શુરુ:-આ આનંદ આદિ ગુણો પણ સર્વ શાખામાં એક જ સરખા જણવા. આ જ હેતુથી બ્યાઝ ભગવાને ૧૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૧ મું.

આનંદ આદિ ગુણોની એકતા.

આનંદાદયઃ પ્રધાનસ્ય ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રધાનના આનંદ આદિ જે ગુણો છે, તે પણ સર્વત્ર સમજવા. (૧૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિઓ કે જે બ્રહ્મના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારી છે, તેઓમાં બ્રહ્મના સંબધમાં કેટલાક ધર્મો કહેલા છે, જેવા કે બ્રહ્મ આનંદરૂપે, વિજ્ઞાનધનરૂપે, સર્વગતરૂપે તથા સર્વાત્મારૂપે છે હવે આ સ્થળે મને શંકા એ થાય છે કે, બ્રહ્મના આનંદ આદિ જે ગુણો શ્રુતિએ કહેલા છે, તે ત્યાં જ આગળ લેવા કે તે સઘળા ગુણો સર્વ સ્થળે પણ લઈ શકાય ? મારું માનવું તો એમ છે કે, જેમ શ્રુતિમાં વિભાગ છે, તે પ્રમાણે ધર્મમાં પણ વિભાગ હોવો જોઈએ.

શુરુ:-પ્રધાનસ્વરૂપ બ્રહ્મના આનંદ આદિ જે ધર્મો છે, તે સઘળા સર્વ સ્થળે પ્રાપ્ત કરી શકાય.

શિષ્ય:-આપ એમ કેવી રીતે કહો છો ?

શુરુ:-સર્વ સ્થળે જ્ઞાનનો અલેહ છે, તેથી એમ છે. સર્વ સ્થળે વિશેષરૂપ બ્રહ્મ પ્રધાનરૂપે તથા એકરૂપે છે વળી તેમા કોઈ રીતનો ભેદ નથી. માટે બ્રહ્મના જે કાંઈ ગુણો છે તથા જે કાંઈ પૂર્વના અધિકરણમાં દર્શાવેલા છે તે, દેવદત્તના શૌર્ય આદિ ગુણના દ્વંદ્વોત્પત્તિ માફક સર્વ સ્થળે ચોલ શકાય. (૧૧)

શિષ્ય:-આપનું કહેવું યોગ્ય છે. પણ પ્રિય શિરસ્ત્વ આદિ જે બ્રહ્મના ગુણોનું નિરૂપણ કરેલ છે, તેની પણ યોજના સર્વ સ્થળે થવી જોઈએ. તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં આનંદમય આત્માના સંબધમા નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે -“તસ્ય પ્રિય-મેવ શિરઃ મોદો દક્ષિણઃ પશ્ચ ॥ પ્રમોદઃ ઉત્તરઃ પશ્ચઃ આનન્દ આત્મા વક્ષ્ય પુચ્છ પ્રતિષ્ઠા (તૈ. ૨, ૫) આ વિજ્ઞાનમય પુરૂષનું ઈદ્ર વસ્તુના દર્શનથી થતું સુખ મસ્તકરૂપે છે, તેનો મોદ અર્થાત્ ઈદ્ર વસ્તુની પ્રાપ્તિથી થતું સુખ તેની ડાળી પાખરૂપે છે, આનંદ તેના શરીરરૂપે છે તથા બ્રહ્મ એ પુચ્છ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપે છે.”

શુરુ:-આ પ્રિય આદિ ધર્મોની સર્વ સ્થળે અપ્રાપ્તિ છે. કારણ કે આ રીતના ભેદનો સંભવ વૃદ્ધિ તથા ક્ષય હોય તો સંભવે, માટે તે અયોગ્ય છે. આ જ કારણથી ૧૨મા સૂત્રમાં વ્યાસ ભગવાને કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૨ મું.

બ્રહ્માં વૃદ્ધિક્ષયનો અભાવ.

પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિરપચયાપચયો
હિ મેવે ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રિય પ્રમોદ આદિ ધર્મોની પ્રાપ્તિ સર્વ સ્થળે થતી નથી. કારણ કે વૃદ્ધિ તથા ક્ષય ભેદને લઈને સંભવે છે (૧૨)

ટીકા:-શુરુ:-પ્રિય શિરસ્ત્વાદિ ધર્મો, જે કે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહેલા છે, તેની પ્રાપ્તિ અન્ય સ્થળે નથી. કારણ કે પ્રિય, મોદ, પ્રમોદ તથા આનંદ, આ સર્વ

શુભો એક બીજાની અપેક્ષાને લઈને, તેમ જ અન્ય લોકતાની અપેક્ષાને લીધે વૃદ્ધિ તથા ક્ષયરૂપે જોવામાં આવે છે. જો વૃદ્ધિ તથા ક્ષયનું અસ્તિત્વ પ્રદાનમાં હોય તો પછી ભેદ મંભવે. વળી પ્રદાન તો ભેદથી રહિત છે, કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “एकमेवाद्वितीयम् (છાં ૬, ૨, ૧) પ્રદાન એક તથા દ્વિત્વાવધી રહિત છે.” વળી આ પ્રિય શિરસ્ત્વાદિ પ્રદાનના ધર્મો શરીરના ધર્મોરૂપે છે, એમ અમે “आनन्दमयोऽन्ना-सात् (ખં ૨૦ સૂં ૧, ૧, ૧૨) આવડે નિરૂપણ કરાયેલ છે. વળી પરપ્રદાનમાં મનનો પ્રવેશ થઈ શકે, તેના ઉપાય માટે આ ધર્મોની કલ્પના કરેલી છે; પણ હૃદયરૂપે નહિ, આમ માનીએ તો તે ઠીક છે. પણ આ પ્રિયશિરસ્ત્વાદિ ધર્મોની અન્ય ગ્યજે અપ્રાપ્તિ છે. આ પ્રદાનના શુભો છે, માટે તેનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ, એવું જાણીને તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. બીજું આ પ્રિય-શિરસ્ત્વાદિ ધર્મોની અપ્રાપ્તિવડે અન્ય નિશ્ચિત કરેલા પ્રદાનના ધર્મોનો ઉપાસનાને માટે ઉપદેશ કરેલો છે. પણ તે સર્વ ધર્મને “सर्वद्वयम् તથા ‘સત્ય કામત્વાદિને વિષે લાગુ પાડવા. આ પ્રમાણે ઉપાસ્ય-રૂપ પ્રદાન એક છે, પણ કમનો ભેદ હોવાથી ઉપાસનામાં ભેદ હોય છે. જેથી એકબીજા ધર્મોની એકબીજાવિષે પ્રાપ્તિ થતી નથી. હાખલા તરીકે જે નારીઓ એક રાત્રીની ઉપાસના કરે છે. તેમાં એક છત્રી ધરે છે તથા બીજી ચમ્બર ધરે છે

• જેને વિષે સર્વ ઉપાસવા યોગ્ય કર્મના ફોનો લય થાય છે, તેનું નામ સયદ્વય

આ સ્થળે જેમ ઉપાસ્ય એક છે, પણ ઉપાસનામાં ભેદ છે, તેમ આ સ્થળે પણ ધર્મની વ્યવસ્થામાં ભેદ જોવામાં આવે છે. ત્યારે ભેદવ્યવહાર હોય છે ત્યારે મશુણ પ્રદાનમાં વૃદ્ધિ ક્યાદિ શુભની પ્રાપ્તિ જોવામાં આવે છે. પણ નિર્શુણ પરપ્રદાનવિષે આ પ્રાપ્તિ નથી, માટે જ કોઈએક શ્રુતિમાં મત્ય કામત્વાદિ ધર્મોનું નિરૂપણ કરેલ હોય, તેની પ્રાપ્તિ મર્વ સ્થળે થાય છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. (૧૨)

શિષ્ય:-આનન્દાદિ જે શુભો હશે ત્યાં છે, તેનું કેમ ?

ગુરુ:-આ આનન્દાદિ શુભોની પ્રતીતિ સર્વ સ્થળે થાય છે, માટે પ્રદાન એક હોવાથી તેમાં વિષમતાની પ્રાપ્તિ થશે. આ જ હેતુથી તેરમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અકરધિણુ દહું-સૂત્ર ૧૩ મું.

પ્રદાનના આનન્દાદિ શુભોનું નિરૂપણ.

इतरेत्यर्थस्तामान्यान् ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-આનન્દાદિ ‘બીજા ધર્મો વિષયના સામાન્યપણાથી પ્રદાનમાં પ્રતિપાદન થાય છે. (૧૩)

ટીકા-ગુરુ-બીજા આનન્દાદિ ધર્મોનું પ્રદાનના સ્વરૂપના પ્રતિપાદન માટે જે નિરૂપણ કર્યું છે, તે કેવળ વિષયના સામાન્યપણાથી છે. પ્રતિપાદ્યરૂપ પ્રદાન-સ્વરૂપ ધર્મો તો એક જ છે તથા આ સર્વ ધર્મોની પ્રતીતિ તો સર્વ સ્થળે હોય છે, માટે તેમાં વિષમતા છે. પણ આ

સર્વ ગુણો બ્રહ્મપ્રાપ્તિના પ્રયોજન માટે છે. (૧૩)

શિષ્ય:-બ્રહ્મથી પર કોઈ નથી તો પછી આ ગુણોનું નિરૂપણ શા માટે કર્યું હશે? કારણ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, બ્રહ્મથી ભિન્ન કંઈ પણ હોય, આ રીતના હેતુનો અભાવ છે.

ગુરુ:-સમ્યક્ પ્રકારે દર્શન થવા માટે આ ગુણોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ જ બાબત ૧૪મા સૂત્રમાં દર્શાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૧૪મું.

ધ્યાન માટે સંગુણનું નિરૂપણ.

આધ્યાનાય પ્રયોજનામાવાત્ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-આધ્યાન અર્થાત્ સમ્યક્ દર્શનને માટે ધર્મનું નિરૂપણ છે. બાકી બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજું હોય, એ રીતના પ્રયોજનનો અભાવ જ છે. (૧૪)

ટીકા:-શિષ્ય:-કોઠાપનિપદમાં કહ્યું છે કે, “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्गं अर्थेभ्यश्च परं मनः मनस्तत्तु पण बुद्धिः (ક્રો ૩, ૧૦) ઇન્દ્રિયો કરતાં તેના વિષયો વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે, વિષયો કરતાં મન ઉત્કૃષ્ટ છે તથા મન કરતાં બુદ્ધિ ઉત્કૃષ્ટ છે.” આ રીતનો આરંભ કયો છે તથા પાછળના જ મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “पुरुषात् परं किञ्चित्वा दृष्ट्वा सा पण गतिः (ક્રો ૩, ૧૧) આ પુરૂષ કરતાં કોઈ વધારે ઉત્કૃષ્ટ નથી. આ સર્વથી ઉપરની હદ છે તથા સર્વોત્કૃષ્ટ ગતિ છે.” આ રથજે મને શંકા એ થાય છે કે, આ સર્વ ગર્ગ આદિ ગુણોનું પ્રતિપાદન એક બીજાથી શ્રેષ્ઠપણાને લઈને છે કે પુરૂષ

આ સર્વ અર્થો કરતાં પર છે, એમ પ્રતિપાદન કરવા માટે છે?

આ સર્વોનું શ્રેષ્ઠપણાવડે પ્રતિપાદન છે, એમ મારું તો માનવું છે. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “इदमस्मात्परमिदस्मात्परम् આ આના કરતાં પર છે, વળી આના કરતાં પર છે.” વળી પરપણાથી પ્રતિપાદન કરનારા અનેક વિષયો હોય તો વાંક્યનો લેદ થવો જોઈએ. આપ એમ કહો કે, એમાં દોષ નથી. કારણ કે અનેક વાક્યો છે, એમ પ્રતિપાદન થાય છે. અનેક વિષયો પરપણાથી યુક્ત છે, એમ પ્રતિપાદન કરવા અનેક વાક્યોની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે તે વાક્યોમાંથી દરેક વચન પરપણાનું પ્રતિપાદન કરવાવાળું છે.

ગુરુ:-આ પ્રમાણે તારું જે કહેવું છે, તેના સંબંધમાં હું કહું તે સાંભળ. આ સર્વ અર્થથી પરરૂપ પુરૂષનું જ પ્રતિપાદન થાય છે. આ દરેક અર્થનું પરરૂપ પ્રતિપાદન કરવું યોગ્ય નથી.

(કં ૩, ૧૫) આ પ્રમાણે જે અધિકારી પુરુષ બાણે છે, તે મૃત્યુના સુખમાથી નીકળી નાંચ છે.” વળી એકબીજાથી પૂર્વાપર પરત્વના પ્રવાહનું જે નિરૂપણ કર્યું છે, તે પુરુષની પ્રતિપત્તિમાટે છે આ જ હેતુથી પરનો પ્રતિષેધ કરી કાઢા શબ્દથી પુરુષમા આદર દર્શાવ્યો છે. આ અર્થસૂચન આધ્યાન માટે છે અર્થાત્ સમ્યક્ પ્રકારનાં દર્શનમાટે છે ધ્યાનનો ઉપદેશ એ છે કે, સમ્યક્ પ્રકારે સાક્ષાત્કાર થવો. પણ આ ધ્યાન પોતે પ્રધાન રૂપે નથી. (૧૪)

શિષ્ય-ખીજા કયા શબ્દવડે પુરુષનું જ પ્રતિપાદન થાય છે ?

શુરુ-આત્મશબ્દના નિરૂપણથી પણ પુરુષનું જ પ્રતિપાદન થાય છે. આ જ બાબત ૧૫ માં સુત્રમાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવી છે. જેમકે,—

અધિકરણ ૭ મું—સૂત્ર ૧૫ મું.

પુરૂષ આત્મારૂપે.

આત્મશબ્દાચ ॥૧૫॥

સૂત્રાર્થ—આત્મા શબ્દથી પુરૂષનું જ પ્રતિપાદન થાય છે. (૧૫)

ટીકા:-શુરુ:-પુરૂષની પ્રતિપત્તિ અર્થે ઇન્દ્રિયોના મમૂહનું નિરૂપણ કરેલ છે. આ જ કારણથી શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, “एष सर्वेषु मूलेषु सुहोता न प्रकाशते, ददते त्वमूपा बुद्ध्या ममूपा सत्त्वद्वિधि (કં ૩, ૧૨) સર્વ પ્રાણી માત્રમાં તેનું સ્વરૂપ ગૂઢ હોવાથી તે આત્મા પ્રકટ દેખાતો નથી. પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોનાગ પુરૂષોવડે

એકાગ્ર અર્થાત્ ગુરૂનાં ઉપદેશેલા મહા વાક્યવડે ઉત્પન્ન થયલી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે તે જોવાય છે, અર્થાત્ તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.” આ પ્રમાણે પ્રકૃત પુરૂષ જ આત્મારૂપે છે, એમ શ્રુતિ કહે છે આથી લિંગ આત્મરૂપે છે, એમ નિશ્ચય થાય છે વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, તે હર્વિરૂપે છે તથા સંસ્કાર પામેલી બુદ્ધિવડે ગમ્ય થઈ શકે છે. વળી તે પુરૂષના વિજ્ઞાનને માટે ધ્યાનનું નીચે પ્રમાણે વિધાન કર્યું છે. જેમકે, “एषे-द्वाद्मनसी प्राज्ञः (કં ૩, ૧૩) વિવેકીએ વાણી તથા મનને નિયમમાં રાખવાં જોઈએ” વળી આત્માનિકમપ્યેવેવામ (ખં ૨૦ ૧, ૪, ૧) આમ અનેક પ્રકારે નિરૂપણ કરેલ છે. આ રીતે પુરૂષના જ સંબંધમા અનેક પ્રકારનો મત શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે, પણ બીજાના સંબંધમાં નહિ વળી કહ્યું છે કે, “सोऽध्वन पारमाज्जोति तद्विष्णोः परम पदम् (કં ૩, ૬) તે સંસારના પારને પામે છે. આ જ વિષ્ણુના પરમ સ્થાનરૂપે છે.” આમાં સંસારના પારરૂપે વિષ્ણુનું પરમ પદ છે, આ રીતની ઇચ્છા થવે ઇન્દ્રિયાદિતું અતિ કમણ કરવાથી પરમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતના પુરવારનો સમાવેશ થાય છે, એમ નિશ્ચય થાય છે (૧૫)

શિષ્ય-શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના વચનથી એમ જણાય છે કે, પરમેશ્વરથી આશ્રિત હોઈ લિંગ ઇશ્વરથી લોકસૃષ્ટિ કરાય છે શુ આ બાબત ચેત્ય છે કે નહિ ?

શુરુ-ના, ત્યાં પણ આત્મા શબ્દથી પર આત્માનું જ અહણ થાય છે આ જ હેતુને લઈ ૧૬મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૧૬ મું.

આત્માથી પર શું છે ?

આત્મગૃહીતિરિતરચત્તરાત્ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ-પાછળના વિશેષણો જોવાથી જેમ ખીજે સ્થળે છે, તેમ આત્માવડે પરમાત્માનું જ અહણ થઈ શકે છે

ટીકા.-શિષ્ય-ઐતરેય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “આત્મા વા દ્વમેક ઇવાય આસીનાન્યત્ર વિચ્ચનમિયત સ ર્દક્ષત લોકાન્તુ સજા હિતા (ઐત૦ ૧,૧) જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે દેવળ આત્મા જ આ જગતરૂપે ખરેખર હતો. આ પ્રકૃત આત્માથી વિલક્ષણ કાંઈ પણ હતું નહિ તેણે અર્થાત્ પરમાત્માએ ઇચ્છા કરી કે, હું લોકને ઉત્પન્ન કરું” વળી કહ્યું છે કે, “સ દર્શોગેવાન્યજ્ઞાત્મો મરીચીર્મરમાય (ઐ૦ ૧, ૨) તે પરમાત્માએ લોકને ઉત્પન્ન કર્યા અર્થાત્ અભલોક, રશ્મિલોક, મરલોક તથા પાતાલ લોકને ઉત્પન્ન કર્યા.” હવે આ સ્થળે સંશય થાય છે કે, આત્મા શબ્દવડે કરીને પરમાત્માનું અહણ થાય છે કે કોઈ અન્ય વસ્તુનું? આ બેમાંથી શી રીતે બને છે? માફ માનવું તો એમ છે કે, અહીં આત્મા શબ્દવડે પરમાત્મા લેવો યોગ્ય નથી.

શુરુ-તું એમ કેવી રીતે કહે છે ?

શિષ્ય-વાક્યનો સંબંધ જોવાથી આ રીતનું માફ માનવું છે.

શુરુ-વાક્યનો સંબંધ તો આ સ્થળે ખુલ્લેખુલ્લો પરમાત્માનો વિષય હોય એમ જણાય છે કારણ કે કહેલું છે કે, ઉત્પત્તિની પહેલાં કેવળ આત્મા જ હતો તેમ જ કામનાપૂર્વક તે સ્રષ્ટારૂપે છે, આ રીતનું વચન છે.

શિષ્ય-હું ધારું છું કે, આ સ્થળે તેમ કહેવામાં નથી આવ્યું. કારણ કે લોકસૃષ્ટિનું નિરૂપણ છે જ્યારે પરમાત્મા જ સ્રષ્ટારૂપે છે, એમ માનીએ તો પ્રથમ મહા ભૂત સૃષ્ટિનું જ નિરૂપણ કરવું જોઈએ. પણ આ સ્થળે તો પ્રથમ લોકસૃષ્ટિનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. વળી લોકો પચમહાભૂતથી યુક્ત હોય છે. વળી અંભાદિનું લોકરૂપે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમકે “અદોમ્મ પેળ દિવ ॥ (ઐત૦ ૧,૨) આ અભલોક સ્વર્ગ લોકથી શ્રેષ્ઠ છે.” વળી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિવડે એમ નિશ્ચય થાય છે કે, પરમેશ્વરથી આશ્રય કરાયેલ કોઈ ખીજ ઇશ્વરવડે લોકસૃષ્ટિ રચવામાં આવેલી હોવી જોઈએ વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “આત્મવેદમય આસીતુરુપવિધ (બૃ૦ ૧, ૪,૧) પુરૂષના રૂપને ધારણ કરતો આત્મા પ્રથમ હતો” વળી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “સ વૈ શરીરી પ્રથમ ત વૈ પુરુષ ઉચ્ચતે ॥ આદિકર્તા જામુતાના પ્રદાપે સમર્પત ॥ ખરેખર પ્રથમ શરીરરૂપે તે જ હતો, તેનું જ પુરૂષરૂપે નિરૂપણ કહેલું છે. તે જ પુરૂષરૂપે કહેવાય છે મર્વ પ્રાણીમાત્રના કર્ત્ત્વ રૂપ બ્રહ્મ જ પ્રથમ હતું.” વળી ઐતરેય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અદર્શ

સદિઃ પ્રજાપતે રેતો દેવા" (ઐ. ૨, ૧, ૩) વીર્યમાંથી સ્ત્રિની ઉત્પત્તિ થયેલી હોય છે તથા દેવો પ્રજાપતિના વીર્યરૂપે છે." આ પ્રમાણે પૂર્વના પ્રકરણમાં પ્રજાપતિ કર્તારૂપે છે, એમ વિચિત્ર સ્ત્રિનું નિરૂપણ કરેલ છે. ત્યાં પણ, આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે જેમકે "આમૈ વેદમ્પ્ર ઝાસી પુરુષવિષઃ (બૃ. ૧, ૪, ૧) પ્રથમ પુરુષરૂપે આત્માજ હોતો." આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ પહેલા આત્માનો એક પણાનો નિશ્ચય થાય છે. માટે પોતાનો વિકાર હેતુરૂપે હોય એમ લાગે છે. વળી આ પુરુષને જ ચેતનરૂપે માનવાથી ઇચ્છા કરી આદિ વિશેષણ યોગ્ય લાગે છે. વળી કહ્યું છે કે, "તામ્યો ગમાનયત્તામ્યોઽશ્માનયત્તામ્ પુરુષમાનયત્તા જનુવન્ (ઐત. ૪, ૨, ૨) તે ઇશ્વર તે અભિમાની દેવોને માટે ગાયની આકૃતિવાળો પિણ્ડ અણ્યો અર્થાત્ પશુમહાભૂતોમાંથી ગાયના શરીરનો આકાર મેં એથી કાઢી બતાવ્યો તે દેવો ગાયની આકૃતિ જોઈ ખોટા; આ ગાયનો ડેહ લોગને યોગ્ય નથી, કારણ કે ગાયને ઉપરના ભાગમાં હાંત હોતા નથી માટે ઉપરના ભાગમાં હાંત હોય એવો દેહ ઉત્પન્ન કરો. આમ કહેવાથી તેઓને માટે અશ્વ આણ્યો અર્થાત્ પશુ ભૂતમાંથી અશ્વ સ્વરૂપ બનાવી તે બતાવ્યું. તે અશ્વને જોઈ દેવોએ કહ્યું કે, અશ્વ-શરીર લોગને યોગ્ય નથી કારણ કે તેને ઉપરના ભાગમાં હાંત તો છે. પણ, તેઓ પશુ હોવાથી તેઓમાં વિવેક હોતો નથી આથી પરમેશ્વરે તે દેવોને માટે પુરુષ શરીર આણ્યું." આ રીતે અનેક બ્યાપાર

લૌકિક વિકારવાળા આત્મામાં જોવામાં આવે છે. માટે આત્માથી ભિન્ન કોઈ વિકારવાળા આત્માનું અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ.

ગુરુ-આ સંબંધી હું કહું તે સાંભળ. જેમ અન્ય સ્થળે છે, તેમ આ સ્થળે પણ આત્મા શબ્દવડે પરમાત્માનું જ ગ્રહણ છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે સ્ત્રિના નિરૂપણ મંબધી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકારા મમૃત્" (તૈ. ૨, ૧, ૧) આ આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થયેલી છે." આ પ્રમાણે પરમાત્માનો જ સ્વીકાર છે. તેમજ વળી અન્ય સ્થળે પણ લૌકિક આત્મ શબ્દના પ્રયોગમાં આત્મશબ્દવડે મુખ્ય પ્રત્યક્ષ આત્મ સ્વરૂપનું જ ગ્રહણ થાય છે. તેજ પ્રમાણે બનવું યોગ્ય છે. વળી "આમૈવેદમ્પ્ર ઝાસીવ (બૃ. ૧, ૪, ૧) આત્મા જ અગ્નિ હોતો." તેમજ "પુરુષવિષ તે પુરુષરૂપે હોતો." આ રીતની વિશેષણવાળી જે શ્રુતિઓ છે, તેના વડે કરી વિશેષ્ય એવા આત્માનું જ ગ્રહણ છે. વળી આ સ્થળે પરમાત્માના સ્વીકારને યોગ્ય જ પાછળનું વિશેષણ, આપવામાં આવ્યું છે. જેમકે "સ દ્વિત્વ લોકાન્તુ મૃજા ઇતિ (ઐત. ૧, ૧) તેણે વિચાર્યું કે, હું લોકની ઉત્પત્તિ કરું." વળી કહ્યું છે કે "સ દ્વિત્વેકા ન મૃજત (ઐ. ૧, ૨) તેણે આ લોકની ઉત્પત્તિ કરી." આ પ્રમાણે પરમાત્માનો જ સ્વીકાર થવો, એ જ યોગ્ય છે. (૧૬)

શિષ્ય:-પણ વાક્યના અન્વયને લઈ અહીં આત્માવડે પરમાત્માનું ગ્રહણ નથી.

શુરુ:-ના, પરમાત્માનું જ અર્થ છે. કારણ કે ઉત્પત્તિ પહેલાં કેવળ એક એવા આત્માના નિશ્ચયની કલ્પના કરવામાં આવી છે. આ જ હેતુથી ૧૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮મું-સૂત્ર ૧૭ મું.

શુ આત્મા પરમાત્મારૂપે ?

મન્યવાદિતિ ચેત્ત સ્યાદવધારણાત્ ॥૧૭॥

સૂત્રાર્થ:-વાક્યાન્યયથી આત્માવડે પરમાત્મા લેવા યોગ્ય નથી, એમ માનવું ઠીક નથી. કારણ કે ઉત્પત્તિ પૂર્વે પરમાત્મા જ હતો, એ પ્રમાણેનું પ્રમાણ છે. (૧૭)

ટીકા-શિષ્ય:-વાક્યાન્યય એવાથી પરમાત્માનો સ્વીકાર યોગ્ય નથી, એમ મેં આપને પૂર્વના સૂત્રમાં જણાવ્યું. તેનું આપે ક'ઈપણ નિરાકરણ કયું નહિ.

શુરુ:-આના સંબંધમાં શ્રુતિના પ્રમાણથી પરમાત્માનું અર્થ થાય છે; તથા પરમાત્મા જ લેવા, એ જ યોગ્ય છે.

શિષ્ય-તેમ શી રીતે બને ?

શુરુ-શ્રુતિના પ્રમાણથી તેમ માનવું યોગ્ય છે. કારણ કે ઉત્પત્તિ પહેલાં આત્મા જ હતો, એ પ્રમાણે પરમાત્માને માનીએ તો જ યોગ્ય લાગે. નહિ તો બધે બેસતું થશે નહિ. શ્રુતિમાં લોક-સૃષ્ટિનું જે નિરૂપણ છે, તેની આપણે એ પ્રમાણે યોજના કરીશું કે, બીજી શ્રુતિમાં કરતા પ્રમદે મહાશૂનની સૃષ્ટિ થયા પછી લોકસૃષ્ટિ થઈ. દૃષ્ટાંત તરીકે "તનેજોડમૂજા(છાં ૬,૨,૩) તેણે તેની

ઉત્પત્તિ કરી" આ શ્રુતિમાં આપણે એવી યેજના કરી કે, વાયુ તથા આકાશની ઉત્પત્તિ થવા પછી જ તેણે તેજની ઉત્પત્તિ કરી. તેમ આ રથએ પણ જાણી લેવું. વળી એક શ્રુતિમાં મમાન વિપય-વાળું એક વિકાર હોય, તેનો ઉપસંહાર બીજી શ્રુતિને વિષે પણ થઈ શકે છે. "સપ્તાએ ગાયો આણી" ઇત્યાદિ વ્યાપારવિશેષ જે કશીંબ્યા, તે પણ કહેલા અર્થના નિશ્ચયને માટે જ છે, એમ જાણવું. કારણ કે સર્વ કથા પ્રબંધ નિરૂપણ કરાયેલો છે, એમ કહી શકાશે નહિ. કારણ કે સૃષ્ટિની પ્રતિપત્તિમાં સુરૂપાર્થનો અભાવ છે આત્મારૂપે અહીં પ્રદાનું જ નિરૂપણ થઈ શકે છે. કારણ કે અંબઆદિ લોકોની તથા અગ્નિઆદિ લોકપાલોની સૃષ્ટિઆદિનો ઉપદેશ છે. ત્યાર પછી ઇન્દ્રિયો તથા ઇન્દ્રિયના આશ્રયરૂપ શરીરનો ઉપદેશ કરેલો છે. વળી તે જ સપ્તાએ વિચાર કયો કે, "કય ત્વિદં મરતો સ્વાત્ (એં ૩, ૧૧) મારા વિના શરીરની સ્થિતિ કેવી રીતે હે ઇ શકે ?" આ પ્રમાણે જોઈ પરમાત્માએ આ શરીરને વિષે પ્રવેશ કયો. વળી કહ્યું છે કે, "યત્તમેવ સીમાન વિદાર્મતયા દ્વારા પ્રાપ્તયત્ (એં ૩, ૧૧) તેણે પગનો ભાગ નિરૂપે જાણી મરતકનો મધ્ય ભાગ જે કેશના વિભાગનો છેડો છે ત્યાં છિદ્ર કરી તે દ્વારા પ્રવેશ કયો." વળી કહ્યું છે કે, "યદિ વાનામિવ્યદા યદિ પ્રાણેનામિપ્રાણવ (એં ૩, ૧૧) મારા વિના જોડવાનો પાર થઈ શકે તથા યાણવડે શ્વમ શકે તો પછી દુઃ દોના સ્વામીરૂપે"

ઇત્યાદિ શ્રુતિવદે ઇન્દ્રિયના વ્યાપારણું નિરૂપણ કરેલું છે. વળી કહ્યું છે કે, “અથ કોઽહ (અં ૩, ૧૧) હું કોણુ.” આ પ્રમાણેનો વિચાર કરી “સ एतमेव पुरुषं ब्रह्म तत्तमम-पश्यत (અં ૩, ૧૩) આ જીવે દેહને વિષે પ્રવેશ પામેલા પુરુષને જ અત્યન્ત વ્યાપ્ત પ્રદક્ષરૂપે જાણ્યો.” આ પ્રમાણે આત્માવડે પ્રદક્ષ છે, એ પ્રમાણેનો નિશ્ચય થાય છે. વળી કહ્યું છે કે, “एष ब्रह्म एष इन्द्रः (અં ૫, ૩) તેજ પ્રદક્ષરૂપે છે, તેજ ઇન્દ્રરૂપે છે.” આ પ્રમાણે શ્રુતિ નિશ્ચય કરાવે છે. વળી મહાભૂતોના નિરૂપણ સંબંધી પણ શ્રુતિ કહે છે કે, “सर्वं तद प्रज्ञानेन प्रज्ञाने प्रतिष्ठित प्रज्ञानेनो लोकः प्रज्ञा प्रविष्टा प्रज्ञानं ब्रह्म (અં ૫, ૩) અર્થઃ—આ ચરાચરાત્મકે સર્વ પ્રપંચ ચૈતન્યમાં સ્થિતિ કરે છે; અર્થાત્ પ્રલયકાળે સર્વ જગતનો લય ચૈતન્યમાં થાય છે. આ રીતે ચૈતન્ય તે જ પ્રદક્ષરૂપે છે. અર્થાત્ જીવ તથા પ્રદક્ષ સર્વ એકરૂપે છે.” માટે આ સ્થળે આત્માનો જ સ્વીકાર છે, એ હોપરહિત છે. આ સૂત્રનો બીજી રીતે અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

અન્ય સ્થળની માફક આત્માનો જ સ્વીકાર છે. કારણ કે શ્રુતિમાં તે રીતનો પ્રતિ-ઉત્તર છે. વાજસનેયીમાં કહ્યું છે કે, “कृतम आत्मोक्ति योज्य विज्ञानमयः प्राणेषु त्व-न्तव्योक्तिः पुरुषः (બૃ ૪, ૩, ૭) આ આત્મા કયો છે? યાજ્ઞવલ્કયઃ—પ્રાણોને વિશે આ આત્મા વિજ્ઞાનમય અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપે હોય છે. તે હૃદયને વિશે રહે છે તથા તે જ્યોતિસ્વરૂપ પુરુષરૂપે છે.” આ રીતે આત્મા શબ્દથી શરૂઆત કરી છે. આ

આત્મા સર્વ પ્રકારના રોગથી રહિત છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે; તથા તેવડે પ્રદક્ષ આત્મારૂપે છે, એમ નિશ્ચય કર્યો છે. વળી તે જ શ્રુતિમાં છેવટમાં કહ્યું છે કે, “स वा एष महान्न ब्रह्मा जतोऽमृतोऽमृतोऽमृतो ब्रह्म (બૃ ૦૪, ૪, ૨૫) આ આત્મા મહાન્, જન્મ આદિથી રહિત, જરા આદિથી રહિત, મૃત્યુ આદિથી રહિત, અમૃતરૂપે, ભયથી રહિત તથા પ્રદક્ષરૂપે છે.” વળી છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે, “सदेव सोम्येदमव-जासीदिकमेवाद्वितीयम् (છા ૦ ૬, ૨, ૧) હે સોમ્ય! જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે આ આત્મા જ હતો. તે એકરૂપે તથા અદ્વિ-તીયરૂપે હતો.” આ પ્રમાણે આત્મ-શબ્દથી શરૂઆત કરી છે તથા છેવટમાં કહ્યું છે કે, “स आत्मा तत्त्वमसि (૬, ૮, ૭) તે આત્મા છે તથા તારો જીવ આત્મારૂપે છે.” આ રીતે જીવાત્માના તાદાત્મ્યનો ઉપદેશ કર્યો છે.

શિષ્યઃ—મને તો આ સ્થળે શંકા થાય છે કે, ઉપર કહેલ જે શ્રુતિવચનમાં એકા-ર્થતા છે કે સિદ્ધાન્તર્થતા છે? માફ માનવું તો એમ છે કે, આ શ્રુતિઓ સમાન અર્થવાળી નથી. કારણ કે શ્રુતિ-ઓમાં અસમાનતા હોય છે. અર્થાત્ શ્રુતિમાં વિષમતા હોય છે, જેથી અર્થને વિશે સમાનતા છે, એ પ્રમાણે માનવું યોગ્ય નથી. કેમકે વિષયને ગ્રહણ કરવો, એ શ્રુતિને અધીન છે. વાજસનેયીમાં ન્યાં આત્મ શબ્દથી શરૂઆત છે, ત્યાં આત્મ-ત્વનો ઉપદેશ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. પણ છાંદોગ્યમાં ક્રમમાં વિરોધ હોવાથી ઉપદેશમાં પણ ભિન્નતા છે.

શુરુ:-છાંદોગ્યમાં પણ ઉપસંહારમાં તો તાદાત્મ્યનો જ ઉપદેશ છે.

શિષ્ય:-આ શ્રુતિનું કહેવું ખરૂં છે. કારણ જે ઉપસંહારમાં હોય, તે આર-જને આધીન હોય છે, માટે તાદાત્મ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે.

શુરુ:-આ તાદાત્મ્ય પ્રાપ્તિના સંબંધમાં હું કહું, તે સાંભળ. આત્માનો જ સ્વીકાર છે, ‘તદેવ સોમ્યેદમણ આસીત (છાંદ, ૨, ૧) જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે કેવળ સત્-રૂપે હતું.’ આ રીતે જેમ ખીજમાં હતું, તેમ છાંદોગ્યમાં પણ કહેલું છે. દાખલા તરીકે “આત્મા કયો છે” આ સ્થળે વાજસનેયીઓ પરમાત્માને જ ગ્રહણ કરે છે. તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ જણવું.

શિષ્ય:-તે કેમ બને ?

શુરુ:-આત્મા કેવો છે, એના ઉત્તરમાં આત્માનો ઉપદેશ છે.

શિષ્ય:-વાક્યાન્વયથી પરમાત્માનું ગ્રહણ નથી.

શુરુ:-અવધારણથી આત્માનું જ ગ્રહણ હોયું નોંધજો.

શિષ્ય:-ઉપક્રમનો અન્વય છે તથા ત્યાં ઉપક્રમ છે ત્યાં આત્મા શબ્દ નિરૂપણ કરેલ નથી. માટે પરમાત્મા ગ્રહણ કરવો ઠીક નથી. આમ જે મારો પ્રશ્ન છે, તેના સંબંધમાં આપ શું કહો છો ?

શુરુ:-અવધારણથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે, આત્માનું જ અભિધાન કરવામાં આનું છે. કારણ કે અવધારણ

અર્થાત્ પરમાત્મા સંબંધી જ વિચાર છે. કહ્યું છે કે, “ચિનાયુત ક્ષુત મચત્યમત મતમ-વિજ્ઞાત વિજ્ઞાતમ(છાં ૬, ૧, ૧)” જે ઉપદેશવડે નહિ સાંભળેલું સાંભળેલું થાય છે, નહિ તર્ક કરેલું તર્ક કરી શકાય છે તથા નહિ નિશ્ચિત થયલાનો નિશ્ચય થાય છે.” આ પ્રમાણે એક વિજ્ઞાનવડે સર્વ વિજ્ઞાનનો નિશ્ચય થાય છે. આ વસ્તુના પ્રતિપાદન કરવાથી ધ્વિષ્ઠાથી પૂર્વે સતસ્વરૂપ આત્મા હતો, એમ કહ્યું છે. પરમાત્માનું ગ્રહણ કરવાથી જ તેમ બની શકે છે. જો તેમ ન હોય તો જે મુખ્ય આત્મા છે, તે વિજ્ઞાત થશે નહિ. તેમ થવાથી સર્વ પ્રકારના વિજ્ઞાનનો સંભવ થશે નહિ. વળી ઉત્પત્તિ પૂર્વે સર્વ એકરૂપે છે, એ રીતનો નિશ્ચય, છવ આત્મારૂપે છે, આ રીતનો ઉપસંહાર, સ્વપ્નાવસ્થામાં સત્ની સાથે આત્મા જોડાય છે, આ રીતનું નિરૂપણ તથા વારંવાર પ્રેરણાપૂર્વક તત્ત્વ મસિ વાક્યનો નિશ્ચય, આ સર્વ બાબત તાદાત્મ્યના માનવાથી થાય છે, પણ તાદાત્મ્યના સંપાદનમાં આરોપ કરવાથી તેમ બની શકતું નથી. વળી આ સ્થળે ઉપક્રમને અધીન ઉપસંહાર નથી. આ સ્થળે ઉપક્રમમાં આત્માનું પ્રતિપાદન કે અનાત્માનું પ્રતિપાદન નથી. આ સ્થળે સામાન્ય ઉપક્રમ છે, તથા તેના ઉપસંહારમાં જે વિશેષભાવ દર્શાવ્યો છે, તેથી તેમાં વિરોધ આવતો નથી. કારણ કે સામાન્યને વિશેષની આકાંક્ષા હોય છે. વળી સત્ શબ્દનો જે અર્થ છે, તેના વિચાર કરી જોતાં મુખ્ય આત્માથી ભિન્ન આત્માનો અર્થો સંભવ

નથી કારણ કે આત્માથી અન્ય સર્વ વસ્તુ સમૂહનું આરંભણુશબ્દાદિવડેહોવાથી(અ. સૂ. ૨, ૧, ૧૪)મિથ્યારૂપે છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. વળી શ્રુતિની વિષમતાને લીધે અર્થમાં આ સ્થળે વિષમતા આવતી નથી. કારણ કે “આણુપાત્ર” તથા “પાત્રઆણુ” આ બેઉમાં અર્થની એકતા છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રતિપાદન કરવાના પ્રકારને વિશે લેઈ હોય, તેથી કાંઈ પ્રતિપાદનના અર્થમાં લેઈ હોતો નથી (૧૭)

શિષ્ય-લોજન લેતા પહેલાં તથા પછી આચમનનો વિધિ છે, તેનું શું કારણ?

ગુરુ-આચમન કાર્યરૂપે હોવાથી અહીં આચમન વિધેયરૂપે નથી. પણ જળ વસ્ત્રરૂપે છે, આ રીતનું વિધાન છે. આ જ હેતુથી ૧૮મા સૂત્રમાં કહ્યું કે:-

અધિકરણુ લ્હુ-સૂત્ર ૧૮ મું.

જળનું વસ્ત્રરૂપે નિરૂપણુ.

કાર્યાભ્યાસાદપૂર્વમ્ ॥૧૮॥

સૂત્રાર્થ.-આચમન કાર્યરૂપે હોવાથી તેનું વિધાન નથી, પણ અપૂર્વનું વિધાન છે, અર્થાત્ જળને વસ્ત્રરૂપે બાણુલુ, આ રીતનું વિધાન છે. (૧૮)

ટીકા:-શિષ્ય-છાંદોગ્ય તેમજ બા જસનેથીમાં પ્રાણુના સંવાહ સંબંધી કંચુ છે કે, કુતરા વગેરે સૂધી સર્વને પ્રાણુ અન્નરૂપે છે તથા તે અન્નના વસ્ત્રરૂપે જળ છે. વળી છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે “તસ્માદ્વા એતદશિષ્યન્તઃ પુસ્તાપોપરિઘાઘાદિપરિદયતિ (છાં. ૫, ૨, ૨) આથી લોકો પોતાના લોજનના

આદિ તથા અન્ત સમયે જળને પ્રથમ અહણુ કરે છે.” વળી વાજસનેથીમાં પણ કહ્યું છે કે “તદ્વિદ્વાસ” ઓત્રિયા અશિષ્યન્ત આચામન્યશિત્વાચામન્યેતમેવ તદનમનગ્ન કુર્વન્તો મન્યન્તે (જૂ. ૬, ૧, ૧૪) વિદ્વાનો તથા ઓત્રિયો જેઓ આ પ્રમાણે બાણુતા હોય છે, તેઓ ખાવાનો આરંભ કરતી વખતે જળનું આચમન લે છે, તેમ જ ખાવાની સમાપ્તિ વખતે તેઓ આચમન લે છે, એમ માનીને કે, તેમ કરવાવડે તેઓએ નગ્ન એવા પ્રાણુને વસ્ત્રવડે વેષિત કરેલો છે. વળી કહ્યું છે કે, “તસ્માદેવ વિદશિષ્યન્નાચામેદશિત્વા વાચામેદેતમેવ તદનમનગ્ન કુર્વન્તે માટે આ રીતના બાણુનારાએ લોજનની તૈયારી કરતા પહેલાં આચમન કરવું, તેમ જ લોજન કરીને આચમન કરવું. કારણ કે તે પ્રાણુને નગ્નતાથી રહિત કરે છે.” આ સ્થળે આચમન પ્રાણુને નમ્ર ભાવથી રહિત કરે છે, આ રીતનું જ્ઞાન થાય છે હવે આ સ્થળે સંશય એ થાય છે કે, આચમન તથા પ્રાણુ એ બેઉનું વિધાન કરેલું છે, અથવા તો શું આચમન તથા નગ્નતાના રહિત ભાવનું ચિન્તાન કરેલું છે? આ બેમાંથી અહીં કયો પક્ષ અહણુ કરવો યોગ્ય છે? અહીં આચમન તથા પ્રાણુનું વિધાન છે, એમ માફ તો માનવું છે.

ગુરુ-એમ કહેવાનું શું કારણ?

શિષ્ય-બન્નેની આ સ્થળે પ્રતીતિ થાય છે વળી બેઉ અપૂર્વરૂપે હોવાથી વિધિરૂપે થવા યોગ્ય છે, અથવા તો આચમનનું જ વિધાન કરેલું છે. કારણ કે

વિધિની પ્રતીતિ તેમાં સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. જેમકે કહ્યું છે કે, “તસ્માદેવ વિદ-શિષ્યન્નાચામેદશિત્વા ચાચામેદ ॥ આમ જાણનારાએ લોજન કરવાની તૈયારીમાં આચમન કરવું, તથા લોજન કર્યા પછી આચમન કરવું.” આ પ્રમાણે આચમનની સ્તુતિ માટે અનગ્નતાનું નિરૂપણ છે.

શુરુ:-આ પ્રમાણે તું કહે છે, તેનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે છે. અર્થાત્ આચમનનું કાર્યરૂપે નિરૂપણ જોવામાં આવે છે. આના સંબંધમાં સ્મૃતિ પણ તે જ પ્રમાણે કહે છે.

શિષ્ય:-શ્રુતિ સ્મૃતિના મૂળરૂપે હોવી જોઈએ.

શુરુ:-આ સ્થળે તેમ નથી. ક જણ કે શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં વિષયની ભિન્નતા છે. સ્મૃતિ સામાન્ય વિષયવાળી હોય છે, તથા આચમનનો પુરૂષ સાથે જે સંબંધ કરાવે છે, તે શુદ્ધિને લઈને છે. વળી શ્રુતિ જે પ્રાણવિધાનું નિરૂપણ કરે છે, તે પ્રાણવિધાના સંબંધમાં જ આચમનનું વિધાન કરતી હોવી જોઈએ વળી ભિન્ન વિષયવાળી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં મૂળ મૂલીભાવની કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી. ખીજું પ્રાણવિદ્યા સાથે જોડાયેલ અપૂર્વ આચમનું શ્રુતિ વિધાન કરે, તે પણ માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે પુરૂષ સાથે જોડાયેલા પૂર્વના આચમનનું અહીં જ્ઞાન થાય છે. માટે આ સ્થળે એનું વિધાન નથી. વળી એનું વિધાન હોય તો વાક્યમાં લેઈ હોવો જોઈએ. માટે લોજન કરતી વખતે તેમ જ લોજન કર્યા પછી આચ-

મનનું વિધાન કર્યું છે તથા કહ્યું છે કે, “एतमेव तदनमनम कुर्वन्तो मन्यन्ते प्राणुने आचमनपडे नग्नताथी रक्षित करवाમાં આવે છે, એમ તેઓ માને છે.” આ વાક્યથી આચમન કરવામાં આવતા જળને વિષે પ્રાણુને નગ્નતાથી રક્ષિત કરવાનો સંકલ્પ, જે પ્રાણવિદ્યા સાથે સંબંધવાળો છે, તેનો અપૂર્વરૂપે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ અનગ્નતાનો વાદ આચમનની સ્તુતિને અર્થે છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે આચમન વિધેયરૂપે નથી.

શિષ્ય:-અનગ્નતાનો સંકલ્પ વિધેયરૂપે છે, એમ શું પ્રતીત થાય છે ?

શુરુ:-તેમ થવાથી એક જ આચમનનું બે પ્રકારે પ્રયોજન સિદ્ધ થશે. જેમકે શુદ્ધિનું પ્રયોજન તેમ જ પરિધાનનું પ્રયોજન, એમ બે પ્રયોજન સિદ્ધ થશે. પણ તે કહેવું યોગ્ય નથી કારણ કે ભિન્ન ક્રિયાનો સ્વીકાર છે આચમન નામની એક ક્રિયા પુરૂષની શુદ્ધિને અર્થે છે, એમ માનવામાં આવે છે તથા તેના પાણીમાં વસ્ત્રરૂપે સંકલ્પ, એ નામની અન્ય ક્રિયા છે, જે પ્રાણના પગ્થિનને માટે છે, એમ માનવામાં આવે છે, માટે તે દોષ રહિત છે. વળી કહ્યું છે કે, “यदि कियादसभ्य आकृमिभ्य ऋ कीटपतगेभ्य-स्तत्तेऽन्नम (ખૂં ૬, ૧, ૧૪) અન્નવો, કૃમિ, કીટ તથા પતંગ સૂધી જે કંઈ છે, તે તાગ અન્નરૂપે છે.” આ સ્થળે સર્વનો અન્નરૂપે વ્યવહાર કરવાનું કહેલું છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે શ્રુતિમાં

તેમ પ્રતિપાદન કર્યું નથી. તેમ જ તે યોગ્ય પણ નથી. “ સર્વ પ્રાણુના અન્નરૂપે છે. ” આ રીતે અન્નરૂપી દૃષ્ટિની પ્રેરણા કરવામાં આવી છે તેના સહચારીરૂપે જળ વસ્ત્રરૂપે છે. એમાં જળની આયમનરૂપે પ્રેરણા કરી નથી, પણ પ્રસિદ્ધ આયમનની યોગ્ય જળમાં વસ્ત્રરૂપે પ્રેરણા કરવામાં આવી છે, એમ કહેવા યોગ્ય છે. આ સ્થળે આયમનનો વિધિ સંભવતો નથી. વળી આચામન્તિ (આયમન કરે છે) એમ વર્તમાન વિધિ હોવાથી આ શબ્દ વિધિ યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-પણ મન્યન્તે (માને છે) એમાં પણ વર્તમાનનો વિધિ સમાન. છે. માટે કેમ ન બની શકે ?

શુર:-તારું કહેણું ખરું છે. પણ બે-માંથી એક વિધેયરૂપે છે. તેથી જળની વસ્ત્રરૂપે જે કલ્પના કરવી, તે અપૂર્વ વિધાનરૂપે છે. કારણ વસ્ત્રને કાર્યરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે, પણ આયમનનો વિધિ નથી. આ બાબત પૂર્વની માફક આ રીતના શબ્દવડે પ્રતિપાદન કરેલી છે. આયમનને વિષે વિધિનો નિર્દેશ સ્પષ્ટ છે, એમ જે કહ્યું છે, તેનું પણ આયમન પૂર્વવત્ છે, આ રીતે નિરૂપણ કરેલ છે. આથી જ આયમનની વિધિરૂપે ગણના કરી નથી. જેઓ આયમન કરે છે તેઓ એમ માને છે કે, અમે પ્રાણુને નગ્ન લાવથી રહિત કરીએ છીએ. આ સ્થળે કાણે શાખાવાળાઓ પ્રાણુને જળ નગ્ન લાવથી રહિત કરે છે, એટલીજ બાબતમાં ઉલટ

લાવે છે. પણ આ રીતે જાણનારને શા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે સંબંધી કશું કહેતા નથી. માટે માધ્ય દિન શાખાવાળાઓએ પણ આયમનના અનુવાદમાં આ પ્રમાણે અર્થાત્ પ્રકૃત પ્રાણુના વસ્ત્રરૂપે જળ છે, એમ જાણવું. કેટલેક સ્થળે આયમન વિધિરૂપે છે તથા કેટલેક સ્થળે વસ્ત્રરૂપે વિજ્ઞાનનું વિધાન છે, આમ બેઉ રીતનું માનવું યોગ્ય નથી. જળ વસ્ત્રરૂપે છે, એમ વાક્યપ્રવૃત્તિ લેવી વધારે યોગ્ય છે. કારણ કે સર્વ સ્થળે સમાનતા છે. માટે વસ્ત્રરૂપી વિજ્ઞાનનું જ વિધાન છે, પણ આયમનનું વિધાન નથી, એ જ યોગ્ય છે. (૧૮)

શિષ્ય:-વિધિ તથા વિદ્યામાં ભેદ હોવાથી વિદ્યામાં એકતા કેવી રીતે હોઈ શકે ?

શુર:-ના, તેમ નથી. ઉપાસ્યમાં અલેદ હોવાથી વિધિ તથા વિદ્યાની ભિન્નતા હોવા છતાં સર્વ શાખામાં સમાનતા છે. આ જ હેતુથી ૧૯ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૧૯ મું.
ઉપાસ્યના અલેદથી વિદ્યામાં એકતા.

સમાન एवं चाभेदात् ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થ-ઉપાસ્યમાં અલેદ હોવાથી સમાન શાખામાં પણ આ પ્રમાણે વિદ્યાની એકતા છે. (૧૯)

ટીકા:-શિષ્ય:-શાંડિલ્ય શાખામાં અગ્નિ રહસ્ય વિશે શાંડિલ્ય એવા નામની વિદ્યા છે. આમાં નીચે પ્રમાણેના ગુણોનું

નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે, “સ ગામામુપા-
સીત મનોમય પ્રાણદરીરં માત્સ્યમ્ તેષુ મનો-
મયરૂપ, પ્રાણ શરીરરૂપ, તથા પ્રકાશરૂપ
આત્માની ઉપાસના કરવી જોઈએ” વળી
તે જ શાખામાં બૃહદ્દારણ્યક વિશે કહ્યું છે કે,
“મનોમયોઽય પુરુષો મા સત્યસ્તસ્મિન્નત્તદ્દયે
યદા વ્રીહિર્વા યવો વા સ એપ સર્વસ્વેજ્ઞાન
સર્વત્યાધિપતિઃ સર્વમિદં પ્રજાસ્તિ યદિદં વિ ચ
(બૃ૦ ૫, ૬, ૧) મનોમય પુરૂષ સત્ય પ્રકા-
શરૂપે છે. તે વ્રીહિ તથા યવના સમાન
હૃદયને વિશે રહે છે. તે સર્વના ઇશરૂપ
છે તથા સર્વના અધિપતિરૂપ છે. આ
જગતમાં જે કાંઈ અસ્તિત્વરૂપે છે, તેનો તે
નિયામક છે.” હવે આમાં શંકા એ છે કે,
અગ્નિરહરૂપ તથા બૃહદ્દારણ્યકમાં વિદ્યાની
એકતા છે તથા શુભ્રનો ઉપસંહાર છે
અથવા તો શું બે ભિન્ન વિદ્યાઓ છે તથા
શુભ્રનો ઉપસંહાર છે? આ બેમાંથી શું
યોગ્ય છે? માફ માનવું તો એમ છે કે,
વિદ્યાનો ભેદ છે તથા શુભ્રની વ્યવસ્થા છે.

શુરુ.-તું એમ કેવી રીતે માને છે?

શિષ્ય.-પુનરૂક્તિનો દોષ પ્રાપ્ત થ-
વાથી માફ તેમ માનવું છે. ભિન્ન શાખામાં
અધ્યયન કરનાર તથા જ્ઞાતામાં ભેદ
જોવામાં આવે છે. આથી પુનરૂક્તિનો
પરિહાર થાય છે. વળી તે રીતે વિચારવાથી
વિદ્યા એક છે, આ રીતનો નિશ્ચય થાય
છે. આથી એક રથને શુભ્ર ભિન્ન છે
તથા અન્ય રથને તે શુભ્રનો ઉપસંહાર
થાય છે. આ રીતે પ્રાણસંવાદમાં
નિરૂપણ કયું છે. બીજું એક જ શાખામાં
અધ્યયન કરનાર તથા વિજ્ઞાતામાં અભેદ

હોય છે આથી પુનરૂક્તિનો ઉદ્ભવ થવો
યોગ્ય નથી; તથા ભિન્ન ભિન્ન રથને
રહેલી વિદ્યા એકરૂપે થવી યોગ્ય નથી
તે જ પ્રમાણે એક શ્રુતિ વિદ્યાના વિધાન
માટે છે તથા બીજી શ્રુતિ શુભ્રના વિધાન
માટે છે, આ રીતનો પણ સંભવ નથી.
આથી એમ થાય છે કે, ભિન્ન ભિન્ન
શુભ્ર ભિન્ન ભિન્ન રથને શ્રુતિમાં કહ્યા
છે તથા તે સર્વે શુભ્ર સમાન નથી.
વળી કેટલાક શુભ્ર જેવા કે મનોમયત્વ-
આદિ સમાન હોય, પણ તે બેઉ રથને
જોવામાં આવે છે. માટે એક બીજાના
શુભ્રનો ઉપસંહાર થઈ શકતો નથી.

શુરુ.-આ બાબતમાં હું કહું, તે
સંભવ. જેવી રીતે ભિન્ન શાખામાં
વિદ્યાનું એકપણું તથા શુભ્રનો ઉપસંહાર
હોય છે, તે જ પ્રમાણે એક શાખામાં
પણ થવો યોગ્ય છે. કારણ કે ઉપાસ્ય-
રૂપ પરબ્રહ્મમાં અભેદ છે. બેઉ રથને
મનોમયત્વાદિ શુભ્રવાળો તે જ બ્રહ્મ
ઉપાસ્યરૂપે ભિન્નતાથી રહિત છે, એમ સમ-
જાય છે. વિદ્યામાથી ઉપાસ્ય રૂપ થયું છે.
ન્યારે રૂપને વિષે અભેદ છે તો પછી
વિદ્યામાં ભેદ છે, એમ નિશ્ચય કરવા
અમે સમર્થ નથી. વળી વિદ્યા અભિન્ન
હોવાથી શુભ્રની પણ વ્યવસ્થા નથી.

શિષ્ય.-પણ પુનરૂક્તિનો દોષ આવે
છે, માટે વિદ્યામાં ભેદ છે, એમ નિશ્ચય
થાય છે.

શુરુ.-તેમ થતું નથી. વળી એક
શ્રુતિ વિદ્યાના વિધાન માટે છે તથા

એમ બાણુવું કે અધ્યાત્મ તથા અધિદૈવ-
રૂપ બે રહસ્યે.મા વિભાગ રહેલો છે ?

શુર:-આત્મ નિરાકરણ પૂર્વના સૂત્ર-
વડે જ થયું છે. જેમકે શાકિત્ય વિદ્યામાં
વિભાગ છતાં ગુણનો ઉપસંહાર કહેલો
છે, તે જ પ્રમાણે આ રીતના અન્ય વિષ-
યમાં પણ બાણી લેવું. કારણ કે એક એવી
વિદ્યાનો જ સર્વ સ્થળે સંબંધ છે. એક
જ સત્ય વિદ્યાતું નિરૂપણ અધ્યાત્મ તથા
અધિદૈવરૂપે કહેલું છે. ઉપક્રમરૂપ વિદ્યામાં
અભેદ છે, તેમ જ વિદ્યાનો અધિદૈવ તથા
અધ્યાત્મ સાથે સંબંધ છે. માટે એક
વિદ્યાના જે ધર્મો નિરૂપણ કરેલા હોય તેનો
અસંભવ તેને વિશે કેવી રીતે હોઈ શકે?
કુદ્યાન્ત તરીકે શિષ્યે શુરની પાછળ જવું
જોઈએ, આ રીતનો જે આચાર હોય,
તે આચાર શુર ગામમાં હોય, કે અરણ્ય-
માં હોય તો પણ સરખો જ છે. માટે બેઉ
રહસ્યે.ની બેઉ સ્થળે પ્રાપ્તિ છે. (૨૦)

શુર:-બેઉ રહસ્યે.માં ભિન્નતા રહેલી
છે, માટે બેઉ રહસ્યે.ની એક બીજા સ્થળે
પ્રાપ્તિ માનવી યે.અ નથી. વળી ૨૧મા
સૂત્રમાં પણ તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૨૧ મું.

અધ્યાત્મ તથા અધિદૈવના
સંબંધનો અભાવ.

ન વા વિશેષાત્ ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ:-અથવા સ્થાનવિશેષનો
સંબંધ હોવાથી અધ્યાત્મ તથા અધિદૈવ-
ની એક બીજા વિશે પ્રાપ્તિ નથી. (૨૧)

ટીકા:-શુર:-અથવા બેઉ રહસ્યે.ની
એકબી બમાં પ્રાપ્તિ થતી નથી.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો?

શુર:-સ્થાનવિશેષતું અસ્તિત્વ છે,
તેથી તેમ લાગતું નથી. ઉપાસનાનો
સ્થાનવિશેષની સાથે સંબંધ છે, માટે
એક બીજામાં પ્રાપ્તિ નથી.

શિષ્ય:-સ્થાનવિશેષસાથે સંબંધ કેવી
રીતે છે ?

શુર:-કહ્યું છે કે, “પ એવ એતસ્મિન્ મહાલે
પુરુષ: (બૃં ૫, ૫, ૩) આ મંડળમાં મહા-
પુરુષ છે તેનું શિર ભૂ છે.” આ રીતે અધિ-
દૈવ પુરુષતું નિરૂપણ કર્યું છે તથા તેના
રહસ્યરૂપે અહર છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું
છે. વળી ‘મોડય દક્ષિણેઽક્ષન્પુરુષ: (બૃં ૫,
૫, ૪) દક્ષિણ અક્ષુમાં રહેતો જે પુરુષ
છે, તેનું મસ્તક ભૂરૂપ છે.” આ રીતે
આધ્યાત્મિક પુરુષતું નિરૂપણ કર્યું છે
તથા તેના રહસ્યરૂપે અહમ્ શબ્દ છે.
વળી “તેનું” એમ સમીપતાનો આશ્રય
કરનાર મર્વનામ છે. આથી ભિન્નભિન્ન
સ્થાનતું નિરૂપણ હોવાથી બે રીતનાં રહ-
સ્યે.નો ઉપદેશ કર્યો છે.

શિષ્ય:-બેઉ રહસ્યે.ની બેઉ સ્થળે
પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે? કારણ કે
અધ્યાત્મ તથા અધિદૈવત એક જ પુરુષ-
રૂપે છે. એક જ સત્ય પ્રજ્ઞતાં બે સ્થળોતું
પ્રતિપાદન છે.

શુર:-હા, તારૂં કહેવું ખરૂં છે.
એક જ પુરુષની બે ભિન્ન અવસ્થા હોય
તો ભિન્ન રહસ્યના નિરૂપણવડે અવસ્થા

પણુ લિપ્ત હોય, એ યોગ્ય છે. આના સંબંધી નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે.—આચાર્યના સ્વરૂપના નાશ થયા વિના બેઠેલા આચાર્યની જે અવસ્થા હોય, તે જ અવસ્થા ઉભેલા આચાર્યની છે, એમ કહેવાય નહિ તેમ જ ઉભેલાની જે અવસ્થા, તે બેઠેલાની થતી નથી. ગામ તથા અરણ્યતુ પૂર્વના સૂત્રમાં જે દર્શાવે આપ્યું છે, તે તો આચાર્યના સ્વરૂપની હાનિ થતી નથી, તેના સંબંધમાં છે. સ્વરૂપને વિશે પ્રાપ્ત થયેલા ગુણનો એક જ સરખો ભાવ હોય છે. કારણ કે ગામ તથા અરણ્યથી ગુણમાં લિપ્તતા બની શકતી નથી માટે આ બેઉ રહસ્યોમાં અવસ્થાનો ભેદ છે. (૨૧)

શિષ્ય.—આના સંબંધમાં કંઈ પ્રમાણ છે ?

ગુરુ—હા, શ્રુતિએ તેમ પ્રતિપાદન કર્યું છે તથા તેજ બાબત ૨૨મા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ કરી છે. જેમકે;—

અધિકરણ ૧૧ મું—સૂત્ર ૨૨ મું.

અવસ્થાભેદમાં શ્રુતિ પ્રમાણ.

दर्शयति च ॥ २२ ॥

સૂત્રાર્થ.—આ રીતની વ્યવસ્થા શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. (૨૨)

ટીકા.—ગુરુ.—આ રીતે ધર્મોની વ્યવસ્થા છે, એમ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તસ્યૈતસ્ય તદેવ રૂપ યદનુષ્ય રૂપ યાત્રમુષ્ય ગેષ્ઠૌ તૌ ગેષ્ઠૌ યદ્રામ તદ્રામ (છાં. ૧, ૭, ૫) આદિત્ય પુરૂષત્વં જે

રૂપ છે તેજ આક્રુષ્ય પુરૂષત્વં રૂપ છે. તેની જે સંધિઓ, તે આક્રુષ્ય પુરૂષની સંધિઓ છે તથા તેત્વં જે નામ, તે આક્રુષ્ય પુરૂષત્વં નામ છે.”

શિષ્ય.—પણુ શ્રુતિમાં ધર્મની વ્યવસ્થા છે, એમ સાચી કહો છો ?

ગુરુ.—અક્ષિ તથા આદિત્યના સ્થાનને લઈ લેહવાળા લિપ્ત ધર્મો એક બીજામાં ઉપસંહાર કરવા યોગ્ય નથી, એમ માની આ સ્થળે અતિદેશવડે આદિત્યમાં રહેલ રૂપ આદિનો ઉપસંહાર અક્ષિ પુરૂષમાં કર્યો છે. જેમકે, તસ્યૈતસ્ય તદેવ રૂપમ્ (છાં. ૧, ૭, ૫) તેત્વં તેમજ આત્મં અર્થાત્ આદિત્યના પુરૂષત્વં તથા અક્ષિસ્થ પુરૂષત્વં એક જ રૂપ છે. માટે આ બેઉ રહસ્યો વ્યવસ્થાવાળાં છે, એમ સિદ્ધ થાય છે (૨૨)

શિષ્ય.—વીર્યની પૂર્ણતા તથા આકાશને વિશે વ્યાપકતા આદિ પરમાત્માની જે વિભૂતિઓ છે, તેના સંબંધમાં આપ શું કહો છો ?

ગુરુ.—તે પણ સ્થાનવિશેષના યોગને લીધે ઉપસંહાર કરવા યોગ્ય નથી. આ જ બાબત ૨૩મા સૂત્રમાં વ્યાસે નીચે પ્રમાણે જણાવી છે. જેમકે;—

અધિકરણ ૧૨ મું—સૂત્ર ૨૩ મું.

બ્રહ્મની પરાક્રમ આદિ વિભૂતિ-

નિરૂપણ.

समृत्तिद्युव्याप्त्यपि चात्त ॥ २३ ॥

સૂત્રાર્થ.—બ્રહ્મના વીર્ય તથા વ્યાપકતા-

રૂપ વિભૂતિઓ પણ સ્થાનવિશેષને લઈ ઉપસંહાર કરવા યોગ્ય નથી. (૨૩)

ટીકા:—શિષ્ય:—“વ્રહ્મજ્યેષ્ઠાવીર્ણાં સંમૃતાનિ મદ્માડ્યે જ્યેષ્ઠ દિગ્ગજાતાના બ્રહ્મના જ્યેષ્ઠ એવાં પરાક્રમો પૂર્ણ થયાં તથા ઉત્પત્તિ પૂર્વે બ્રહ્મ જ્યેષ્ઠ એવા આકાશને વિષે વ્યાપીને રહ્યા હતા.” આ પ્રમાણે રાણાચની શાખામાં પૂર્ણ પરાક્રમરૂપે તથા આકાશને વિષે વ્યાપકરૂપે બ્રહ્મની વિભૂતિ આદિનું નિરૂપણ કરેલું છે. વળી તેઓના ઉપનિષદમાં પણ શાલ્વિડ્ય વિદ્યા આદિ વિભૂતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. આ બ્રહ્મવિદ્યામાં બ્રહ્મની જે વિભૂતિઓ રહેલી છે, તેનો ઉપસંહાર થાય છે કે નથી થતો ? માફ માનવું તો એમ છે કે, બ્રહ્મનો સંબંધ હોવા થકી ઉપસંહાર પ્રાપ્ત થાય છે. વીર્ય તથા વ્યાપકરૂપ બ્રહ્મની જે વિભૂતિઓ છે, તેનો ઉપસંહાર શાલ્વિડ્ય વિદ્યા આદિમાં થઈ શકતો નથી. કારણ કે સ્થાનને વિષે ભિન્નતા જોવામાં આવે છે. જેમકે શાલ્વિડ્ય વિદ્યામાં બ્રહ્મનું સ્થાન હૃદય કહેલું છે. જેમકે “एष म आत्मान्तर्हृदये (છાં ૩, ૧૪, ૩) આ મારો આત્મા હૃદયમાં છે.” તે જ પ્રમાણે દહર વિદ્યાના સંબંધમાં પણ કહ્યું છે કે, “दहर पुण्डरीक वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः. (છાં ૮, ૧, ૧) મનુષ્યના શરીરમાં કમળના સરખું આકાશ છે તથા તે દહરમાં એક તિલ્લું અંતર આકાશ છે.” વળી ઉપકોશલ વિદ્યામાં બ્રહ્મનાં સ્થાનરૂપે ચક્ષુ જણાવેલી છે.

જેમકે “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते आ पुरुष ચક્ષુને વિષે જોવામાં આવે છે.” આ પ્રમાણે આ વિદ્યાઓમાં ભિન્નભિન્ન સ્થાને, ભિન્ન ભિન્ન આધ્યાત્મિકની પ્રતીતિ થાય છે. બ્રહ્મના પરાક્રમ તથા આકાશને વિષે વ્યાપકરૂપાદિ વિભૂતિઓ આદિદેવિકી છે, તો પછી આ વિદ્યાને વિષે તેની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે ? વળી આ વિદ્યામાં આદિદેવિક વિભૂતિઓનું નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે “ज्यायादिवो ज्यायान्मेभ्यो लोकेभ्यः (છાં ૩, ૧૪, ૩) एष उ एव भामनीरप दि सर्वेषु लोकेषु भाति (છાં ૪, ૧૫, ૪) तस्य मासा सर्वमिदं विभाति ॥ यावान् वा अयमाकाशः स्तापानेपोऽन्तर् हृदय आकाश उमे अस्मिन् यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते (છાં ૮, ૧, ૩) તે પૃથ્વી કરતાં મહાન અર્થાત્ આકાશ, સ્વર્ગ કે સર્વ લોકને એકત્ર કરીએ, તેના કરતાં પણ તે મહાન છે. તે ખરેખર એક ભામનીરૂપ છે. કારણ કે સર્વ લોકમાં તે પ્રકાશ કરે છે. તેના પ્રકાશવડે સર્વ પ્રકાશને પામે છે. જે આ પ્રમાણે બાણ છે, તે સર્વ લોકમાં પ્રકાશે છે. ખરેખર આકાશ જેવું વિશાળ છે તેવું અન્તઃકરણમાં રહેલું અન્તરાકાશ વિશાળ છે. આ અન્તરાકાશમાં પૃથ્વી તથા સ્વર્ગ જન્ને સ્થિતિ કરી રહેલાં છે.” વળી સ્થાનવિશેષથી રહિત પોડશકળા આદિ બ્રહ્મવિદ્યાઓ છે.

ગુરુ:—આ સર્વ ખરું છે. છતાં આમાં વિશેષતા-એ છે, કે વીર્યાદિ વિભૂતિઓ ઉપસંહારને યોગ્ય નથી. જ્યાં શ્રુતિને વિષે સમાન ગુણોનું નિરૂપણ કરેલું છે, ત્યાં આગળ આ સ્થળે વિદ્યાઓ જો

શિષ્ય:-એમ માનવામાં શું કારણ?

ગુરુ:-આ સ્થળે પુરુષના રૂપનો નિશ્ચય નથી. તેથી આ જ હેતુથી વ્યાસ ભગવાને કહ્યું છે કે, પુરુષવિદ્યાયામિવ પુરુષ વિદ્યાયાં એમ ઉપસંહાર થતો નથી, તેમ આ સ્થળે પણ થતો નથી. જેવી રીતે તાંડય તથા ચૈક્રી શાખામાં પુરુષવિદ્યાનું નિરૂપણ કરેલું છે, તે જ પ્રમાણે અન્ય તૈત્તિરીયાદિ શાખામાં નિરૂપણ કરેલ નથી. તૈત્તિરીય શાખામાં ભિન્ન રીતે યજ્ઞનું સૂચન બેવામાં આવે છે. જેમકે પત્ની, યજ્ઞમાન, વેદ, વેદી, ધર્મ, યૂપ, આજ્ય, પશુ તથા ઋત્વિક આદિનું નિરૂપણ કરેલ હોય છે. વળી જે કંઈ યજ્ઞપ્રાપ્તિના સંબંધમાં કહેલું છે, તે પણ ખીજાથી ભિન્ન છે. જેમકે, “યજ્ઞાતર્માધ્યન્દિન સાયજ્ઞ તાતિ પ્રાતર, મધ્યાહ્ન તથા સાયમ આદિ જે કાળો છે, તે સવનરૂપે છે.” ખીજું મરણને અવલૂથ સ્નાનરૂપે બાંધવું. એ પ્રમાણેની જે કંઈ કલ્પના છે, તે બે કે સમાન છે, પણ સમાન કલ્પના ઘણીજ થોડી છે. પણ ઘણે ભાગે વિલક્ષણતા રહેલી છે, માટે બેઉ જ્ઞાન એક રૂપે થઈ શકવા યોગ્ય નથી. પુરુષ યજ્ઞરૂપે છે, એમ તૈત્તિરીયકમાં કહ્યું નથી. (“વિદુષા યજ્ઞસ્ય”) આ પ્રમાણે સમાનાધિકરણ છઠ્ઠીનો પ્રયોગ છે. માટે “વિદ્વાનરૂપ જે યજ્ઞ છે તેનો” આ રીતનો અર્થ થઈ શકે નહિ. કારણ પુરુષનો મુખ્ય અર્થ યજ્ઞરૂપે નથી. બે વ્યધિકરણ હોય તો આ બે છઠ્ઠીનો અર્થ એમ થઈ શકે કે, વિદ્વાનનો જે યજ્ઞ છે તેનો.” આમ મા-

નવાથી પુરુષનો મુખ્યરૂપે અર્થ થશે. વળી બંધાં મુખ્ય અર્થનો સંબંધ હોય તથા તેની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી હોય તો મુખ્ય અર્થનો જ આશ્રય લેવો, પણ ગૌણ અર્થનો આશ્રય લેવો નહિ. વળી

“આત્મા વ્યક્તિરૂપે છે” આ પ્રમાણે પુરુષનું યજ્ઞમાનરૂપે નિરૂપણ કર્યું છે, તથા તે પુરુષનો યજ્ઞ સાથે સંબંધ વ્યધિકરણવડે સૂચવવામાં આવે છે ખીજું તત્ત્વેવ વિદુષઃ (આ પ્રમાણે બાંધનારને) આ રીતે સિદ્ધની માફક અનુવાદશ્રુતિ હોય તો પુરુષને યજ્ઞભાવરૂપે તથા આત્મા આદિને યજ્ઞમાનાદિરૂપે પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છનારને વાક્યને વિષે ભેદ ઉત્પન્ન થશે. તેમ જ +સંન્યાસસુક્રા આત્મવિદ્યાનું પ્રથમ નિરૂપણ કરેલું હોય તથા ત્યાર પછી તત્ત્વેવ વિદુષઃ (આ પ્રમાણે બાંધનારને) આ પ્રમાણેનો અનુક્રમ હોય તો પછી શ્રુતિ +પૂર્વશેષરૂપે થશે. પણ સ્વતંત્ર રૂપે થશે નહિ, એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી “વ્રદ્ધાનો મહિમાત્માપ્રોતિ (નારા. ૮૦) વ્રદ્ધાના મહિમાને પામે છે.” એમ બેઉ અનુવાદને વિષે એક જ પ્રકારનું ફળ બેવામાં આવશે.

ચૈંગ તથા તાણડ આદિ શ્રુતિઓમાં પુરુષવિદ્યાનું નિરૂપણ અન્યશેષરૂપે નથી, તેનું ફળ આયુષ્યની વૃદ્ધિરૂપે છે. જેમકે “સ દ પોઽન્ન વર્ષસત ઝીવતિ ન એવ વેદ (છા. ૩, ૧૬, ૭) આ પ્રમાણે જે મા-

+ સંન્યાસ=વ્રદ્ધ,

* પૂર્વશેષ=પૂર્વની સાથે સંબંધ રાખે

ણસ યજ્ઞ સપત્તિને જાણે છે, તે પુરૂષ એકસોને સોળ વરસ જીવે છે.” આ પ્રમાણે કહ્યું છે માટે બીજી શાખાઓમા પુરૂષ વિદ્યાના ધર્મનું આશિષ મત્રાદિરૂપે જે નિરૂપણ કરેલ છે, તેની પ્રાપ્તિ તૈત્તિરીય શાખામા થતી નથી (૨૪)

જિહ્વા - વચ તથા પ્રવચ્ય આદિ મત્રોનો ઉપસંહાર બ્રહ્મવિદ્યામા થાય કે નહિ ?

શુરૂ - આ મત્રોમા લોક હોવાથી તેનો ઉપસંહાર બ્રહ્મવિદ્યામા થશે નહિ આ જ હેતુથી ૨૫મા સૂત્રમા કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૨૫ મું.
વિદ્યારણાદિ મત્રોની લિન્નતા

વેદાધ્યર્થમેદાન્ત ॥૨૫॥

સૂત્રાર્થ. વેદા તથા પ્રવચ્યાદિ મત્રોમા અર્થનો લોક હોવાથી તેનો ઉપસંહાર બ્રહ્મવિદ્યામા થતો નથી (૨૫)

ટીકા - શિષ્ય - આદ્યર્થણુ વેદના ઉપનિષદના આરભમા નીચે પ્રમાણે મત્ર છે - “સર્વે પ્રવિષ્ય હૃદય પ્રવિષ્ય ધમની પ્રવૃજ્ય શિતોઽભિપ્રવૃજ્ય ત્રિધા વિષ્ટત્ત્વ અર્થ - હે દેવતા ! મારા શત્રુનું સર્વ અંગ ચીરી નાખ, તેનું હૃદય ચીરી નાખ, તેની શિરા તોડી નાખ, તેના મસ્તકને ચીરી નાખ, આ રીતે મારા શત્રુને ત્રણ પ્રકારે છિન્ન લિન્ન કરી નાખો ” વળી તોડી ઉપનિષદના આરભમા કહ્યું છે કે, “હે સવિતા દેવ ! યજ્ઞ તથા યજ્ઞ માનને ઉત્પન્ન કર ” વળી શાંક્યાયનીમા કહ્યું છે કે, “ મેતાશ્વો હસ્તિનીલોઽસિ

ચેત અશ્વવાજો તુ કાળા મહિના સરખો કાળો છે ” વળી તૈત્તિરીયના કટોપનિષદમા કહ્યું છે કે “શ નો મિત્ર શવરુળ (તીં ૧,૧,૧) અમને મિત્ર તથા વરૂણ સુખ કરનાર થાઓ ” વળી વાજસનેયીના વિગ્નિમા

આરભમા પ્રવચ્ય કર્મમા નીચે પ્રમાણેનો બ્રાહ્મણમત્ર છે - “વિદ્યા હવે સર્વ નિપેદુ બદેખર દેવો પૂર્વે સત્રનો નાશ કરવા લાગ્યા ” વળી કૌપી તકીના અગ્નિષ્ટોમ બ્રાહ્મણ મત્રમા કહ્યું છે કે, “બ્રહ્મ વા અગ્નિષ્ટોમો વૈદ્ય તદર્થે જૈવ તે વ્રહ્મોપયન્તિ તેઽમૃતત્વમાપ્નુવન્તિ ય એતદ્દહ્મયન્તિ બ્રહ્મ અગ્નિષ્ટોમરૂપે છે, દિવસ બ્રહ્મરૂપે છે, બ્રહ્મવદે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે દિવસે કરવાનું કાર્ય કરે છે તે અમૃતલાવને પામે છે ” શુ આ સંઘળા વિદ્યારણા સંબંધીના મત્રોનો તેમ જ પ્રવચ્ય આદિ કર્મોનો બ્રહ્મ વિદ્યામા ઉપસંહાર થાય છે, કે નથી થતો, એ સંબંધી મને શક થાય છે ? આપનો આ સંબંધી શો મત છે ? મારૂ માનવું તો એવું છે કે, બ્રહ્મવિદ્યામા આ સર્વ મત્રોનો ઉપસંહાર થાય છે.

શુરૂ - તું કેમ એમ માને છે ?
શિષ્ય - વિદ્યાનું જેમા નિરૂપણ કરેલ છે, એવા ઉપનિષદ ગ્રંથમાં આ મત્રોનું નિરૂપણ છે

શુરૂ - વિદ્યાના પ્રયોગનરૂપે આનું

*પ્રવચ્ય - હિના કરેલા ધીમા દૂધ રેણુ, તેનું નામ વિદ્યારણુ છે જે કર્મમા આ રીતનું કર્મ હોય છે, તે પ્રવચ્ય કહેવાય છે

વિધાન અમે ઉપલબ્ધ કરતા નથી.

શિષ્ય:—ઘણું સાડું. પ્રયોજનરૂપે આપ નહિ ઉપલબ્ધ કરો. પણ સમીપતાના બળથી તે પ્રમાણે માનો તે ખરા કે નહિ? મમીપતાના પ્રયોજનનો સંબંધ હોવાથી તેનો આશ્રય ન કરવો, એ યોગ્ય નથી.

ગુરુ:—આ મંત્રોમાં વિદ્યાસંબંધી અમે કંઈ પણ સામર્થ્ય જોતા નથી. પ્રવચ્ચ આદિ કર્મોની યોજના કોઈ અન્ય પ્રયોજન માટે થતી હોય તો પછી વિદ્યાના પ્રયોજનમાં તેની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે?

શિષ્ય:—આ દોષ નથી. આ મંત્રોનું સામર્થ્ય વિદ્યાના સંબંધમાં છે, આ પ્રમાણેની કલ્પના કરવી યોગ્ય છે. કારણ કે હૃદયાદિનું નિરૂપણ છે. હૃદય આદિનો ઉપદેશ ઘણું કરી ઉપાસનાના સંબંધમાં છે. માટે હૃદયનું વિદ્યારણ કરનાર ઇત્યાદિ મંત્રોને વિષે ઉપાસનાનો અંશ રહેલો છે. ઉપાસનામાં મંત્રનો નિચે પ્રમાણે વિનિયોગ જોવામાં આવે છે. જેમકે, “મૃ પ્રપચેઽમુનામુનામુના (છાં. ૩, ૧૫, ૩) આનાવડેજ હું પૃથ્વીનો આશ્રય લઈ શકું છું.” વળી પ્રવચ્ચોદિ કર્મનો વિનિયોગ બીજે સ્થળે હોય, છતાં વિદ્યાને વિષે તેનો વિનિયોગ છે. એમાં કશો વિરોધ નથી. જેમકે વાજપેયમાં ગૃહસ્થતિ સવનમાં વિનિયોગ કોઈપણ પ્રકારના વિરોધથી રહિત છે.

ગુરુ:—આના સંબંધી હું કહું તે સાંભળ. આ સર્વ મંત્રોનો ઉપસહાર વિદ્યાને વિષે નથી.

શિષ્ય:—આપ એમ કેમ કહો છો?

ગુરુ:—વિદ્યારણાદિ પ્રયોજનમાં લેદ હોવાથી હું તે પ્રમાણે કહું છું. હૃદય વિદ્યારણકર, ઇત્યાદિ મંત્રોમાં હૃદયને ક્ષણવારૂપે ભિન્ન પ્રયોજન રહેલું છે. માટે તેનો સંબંધ ઉપનિષદમાં કહેલી વિદ્યા સાથે નથી. બ્રહ્મવિદ્યા સાથે આ મંત્રોની એકતા થતી નથી.

શિષ્ય:—હૃદયનો ઉપયોગ ઉપાસનાને વિષે છે, જેથી આ સ્થળે ઉપાસનાનો સંબંધ નિરૂપણ થાય છે.

ગુરુ:—તેમ નથી થતું. હૃદય માત્રનાજ નિરૂપણના પ્રયોજનની ઉત્પ્રેક્ષા થઈ શકે છે. પણ આ સ્થળે કેવળ મંત્રના પ્રયોજનરૂપે કેવળ હૃદયમાત્ર જ નથી. “હૃદયનું વિદ્યારણ કર” “શિરા-ઓને તોડી નાખ” આ રીતનું મંત્રનું જ પ્રયોજન છે. તેનો સંબંધ કેવળ વિદ્યા સાથે થતો નથી. અભિચારના સંબંધમાં આનું પ્રયોજન છે; માટે અભિચારી કર્મની સાથે આ મંત્રનો સંબંધ છે. તે જ પ્રમાણે હે સવિતા દેવ! તું યજ્ઞ તથા યજ્ઞમાનને ઉત્પન્ન કર. આ સ્થળે યજ્ઞની ઉત્પત્તિનો સંબંધ હોવા થકી યજ્ઞકર્મ સાથે આનો સંબંધ છે. યજ્ઞ સંબંધીનો વિશેષ સંબંધ તો યજ્ઞ સંબંધી જ્યાં બીજું પ્રમાણ આપેલું હોય ત્યાં જોઈ લેવો. આ પ્રમાણે બીજા મંત્રોનું નિરૂપણ સિદ્ધિપદે, વચનવ

અન્ય પ્રમાણવડે તથા સિદ્ધ અર્થવડે થઈ શકે છે. જોકે રહસ્યરૂપી ઉપનિ-
પદને વિષે તેનું નિરૂપણ કહેલું છે.
માટે સમીપતાથી વિદ્યાવિશેષને વિષે
તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કારણ કે પૂર્વ
મીમાંસામાં કહેલું છે કે, શ્રુતિ આદિના
પ્રમાણ કરતાં સન્નિધિનું પ્રમાણ દુર્બલ
છે. જેમકે * “ શ્રુતિર્લિંગવાચ્ય પ્રવર્ણત્વાન-
સમાધાના સમવાયે પારદર્શ્યમર્થવિપ્રવર્ણાત્.” (જે
સૂત્ર ૩,૩,૧૪) અર્થ:-શ્રુતિ, સિદ્ધિ, વાક્ય,
પ્રકરણ, સ્થાન, તથા આખ્યાનના
સમવાયમાં પૂર્વથી પર દુર્બલ છે. કારણ
કે પાછળના પ્રમાણથી નિશ્ચય પામેલો
અર્થ દૂર હોય છે.”

આ રીતે પ્રવર્ણઆદિ 'કર્મનો વિનિ-
યોગ અન્ય રથજે છે. માટે વિદ્યાને વિષે
તેનો સમાવેશ થતો નથી. કારણ કે
વિદ્યાઓની માથે કંઈપણ પ્રયોજન આ
મનોને હોતું નથી. વાજપેયમાં બૃહ-
સ્પતિ મવનો વિનિયોગ ભિન્ન પ્રકારે
સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જેમકે “વાજપેયેનેવી

બૃહસ્પતિઃસવેન યજેન વાજપેય યસા કે
બૃહસ્પતિનો યાગ કરવો જોઈએ.” ન
આગળ જે પ્રમાણને વિષે શી સિદ્ધિ
રહેલી છે એમ ન જણાય ત્યાં આગ
તે પ્રમાણે બની શકે. પણ ત્યાં આગે
એક પ્રમાણ બળવાન હોય તથા બીજું
દુર્બળ હોય ત્યાં આગળ જે પ્રમાણ
સિદ્ધતા નહિ સ્વીકારવી, એ યોગ્ય નથી
કારણ કે બળવાન તથા દુર્બળ પ્રમાણ
વિષે ભેદનો સંભવ છે. માટે કર્મ મનો
આમાં કર્મોનું નિરૂપણ વિદ્યાની સમ-
પમાં હોવાથી વિદ્યાના શેષરૂપે તે કર્મ
ગણવાં, એ યોગ્ય નથી. કર્મ તથા વિદ્યા
સમીપતાને વિષે નિરૂપણ હોવાનું કાર-
ણ છે કે, આરણ્ય ભાગમાં તેનું નિરૂપ-
ણ આદિ ધર્મ એક સરખો હોય છે. આ
રીતે માનવું જોઈએ. (૨૫)

શિષ્ય:-ત્યાં આગળ ત્યાગના નામ
શ્રુતિ હોય ત્યાં આગળ ત્યાગની સા-
કાઈ અમુક વસ્તુ સ્વીકારવાનો વિષ-
ય હોય ?

શ્રુતિ — પોતાનું પ્રયોજન દેખેલા માટે જે
પદને અન્ય પદની અપેક્ષા હોતી નથી, તેનું નામ
શ્રુતિ. વિદ્વંસ — સાબળેલા બાવને વિષે રહેલી
જે સક્રિય તેનું નામ સિદ્ધિ છે. વાચ્ય:-કેટલાક
ચબ્દો એકલા ચર્ચ કોઈપણ પ્રકારના પ્રયોજનને
નિરૂપણ કરવું તેનું નામ વાક્ય. પ્રકરણ — અમુક
વિષયની અપેક્ષાવાળું જે મુખ્ય વાચ્ય તે
તેનું નામ પ્રકરણ સ્થાન — એક જ સ્થાન
સમાન વસ્તુ હોય તેનું નામ સ્થાન. આ
મૌલિક સમને આખ્યા દેહે છે. સમ
સમાનવિષયપણું

ધિકરણ ૧૫ મું-સૂત્ર ૨૬ મું.

નિષેધ સાથે સ્વીકારની

આવશ્યકતા.

નો તૂપાયનશબ્દશેષત્વાત્કુશાલ્પસ્તુ-
ત્યુપગાનવત્ત્વ તદુક્તમ ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિમાં જ્યાં આગળ એક
મતનો નિષેધ કરેલો હોય ત્યાં આગળ
ય વસ્તુનો સ્વીકાર શેષરૂપે રહેલો જ
રહે છે. આ જ પ્રમાણે પૂર્વ મીમાંસામાં
જેમ, 'સ્તુતિ તથા ઉપગાનના સંગ-
માં કહેલું છે. (૨૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-તાણ્ડી શ્રુતિમાં કહ્યું
કે, "અથ ઇવ રોમણિ વિષ્ણુ પાપ ચદ્ર ઇવ
મુખાતે પ્રમુચ્યં ધૃત્વા શરીરમકૃતં કૃતાત્મા વ્રજ-
ભિષ્ણમવાં (છાં. ૮, ૧૩, ૧) જેમ
ધ પોતાના શરીર ઉપરથી સઘળી
ને કાઢી નાખે છે તથા જેમ અંદ્ર
ના મુખમાંથી ગ્રાસ થતાં નીકળી છૂટે
તેમ હું મારા શરીરને પવિત્ર કરીશ
॥ ધ્યાનની સહાયતાવડે મુક્ત થઈ
થત બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થઈશ." તે જ
પણે અર્થવર્ણમાં કહેલું છે કે, "તથા વિદ્વાન્
સ્વાત્મ વિમુક્તઃ પરાત્મ પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ
૦ ૩, ૨, ૮) તે જ પ્રમાણે અધિકારી
પ્રધ્ય જ્યારે શ્રેષ્ઠ જોવાં દિવ્ય પુરુષને
મે છે ત્યારે તે પોતાના નામ રૂપાદિથી
કેત થાય છે." વળી શાક્યાયનીઓ કહે
કે "તસ્ય પુત્રા દાયમુપયન્તિ મુદ્ધ સાધુકૃત્યા
સ્વ પાપકૃત્યામ્ અધિકારી પુરુષના પુત્રો
! મે લે છે તથા તેની ઉપાગના કરનાશ-
સ્તેના પુરુષના જાગી ધાય છે તથા તેના

ઉપર દેવ કરનારાઓ પાપના જાગી ધાય
છે. આથી તે પુરુષ પાપથી રહિત થાય
છે." તે જ પ્રમાણે કૌપીતકીમાં કહ્યું છે કે
"તન્મુદ્ધતદુષ્ટતે વિષ્ણુતે તસ્ય પ્રિયા જ્ઞાતયઃ
મુક્તમુપયન્ત્યાપ્રિયા દુષ્ટતમ (કૌ. ૧, ૪) અપ-
મુક્ત વિદ્યાના બળવડે પુરુષ તથા પાપનો
ત્યાગ કરે છે. તેનું પુરુષ તેના પ્રિય
બન્ધુઓ લઈ જાય છે તથા તેના શત્રુઓ
તેના પાપને લઈ જાય છે." આ પ્રમાણે
કેટલેક સ્થળે પુરુષ તથા પાપના ત્યાગ
સંગથી શ્રુતિ છે. કેટલેક ઠેકાણે પુરુષ
તથા પાપ બેઉનો વિભાગ પાડી પુરુષ પ્રિયને
જાય છે તથા પાપ અપ્રિયને જાય છે, એ
પ્રમાણે શ્રુતિ છે તથા કેટલેક સ્થળે પુરુષ
પાપનો ત્યાગ તથા ગ્રહણ કહેલું છે.
હવે જ્યાં ગ્રહણ તથા સ્વીકાર બેઉ બાળ-
તનું નિરૂપણ છે, ત્યાં તે કશું કહેવાનું
રહેતું નથી. પણ જ્યાં શ્રુતિમાં ગ્રહણની
બાબત હોય, પણ ત્યાગની બાબત ન હોય,
ત્યાં અર્થપરથી ત્યાગની બાબત જ લેવાય
અર્થાત્ અન્ય મતુષ્યો અધિકારીનાં પુરુષ
તથા પાપના જાગી ધાય છે, આમ જ્યાં
છે ત્યાં ત્યાગની બાબત રહેલી જ છે.
પણ જ્યાં શ્રુતિવિશે ત્યાગનું જ નિરૂપણ
કરેલ છે, પણ ગ્રહણની બાબત નથી, ત્યાં
ગ્રહણની બાબત હોઈ શકે કે નહિ ? મને
આ રીતની શંકા થાય છે. મને તો એમ
લાગે છે કે, શ્રુતિમાં ત્યા ગ્રહણની બાબત
લીધેલ નહિ હોવાથી તે બાબતનો ત્યાં
અસંભવ હોય છે. કારણ કે બીજી શાખાની
શ્રુતિનો વિષય બ્રહ્મવિદ્યાથી ભિન્ન હોય
છે. વળી પુરુષ તથા પાપના ત્યાગના

સંબંધમાં ત્યાગ પોતાનો વિષય છે તથા અહણ કરવી, એ બીજાનો વિષય છે. હવે અહણ તથા ત્યાગ આ બેઉ બાબતની ન્યાં આવશ્યકતા ન હોય, ત્યાં ત્યાગના નિરૂપણથી અહણનો વિષય કેવી રીતે લઈ શકાય ? માટે ત્યાગની બાબતના અહણનો વિષય લેવો નહિ.

ગુરુ - આ કારણથી જ હાનું ઇલાદિ સૂત્રનું બ્યાસ ભગવાને નિરૂપણ કરેલ છે. શ્રુતિમાં કેવળ ત્યાગનું જ નિરૂપણ હોય ત્યાં અહણનો સંનિપાત આવશ્યક છે કારણ કે અહણ એ ત્યાગના શેષરૂપ છે. કૌષીતકી રહસ્યમાં ત્યાગ શબ્દના શેષરૂપે પ્રાપ્તિનો શબ્દ રહેલો છે. માટે બીજે સ્થળે પણ ન્યા કેવળ ત્યાગનું નિરૂપણ હોય, ત્યાં પ્રાપ્તિની અનુવૃત્તિ બાણી લેવી શ્રુતિમાં નિરૂપણ નહિ હોવાથી, ભિન્ન વિદ્યાનો વિષય હોવાથી તથા આવશ્યકતાનો અભાવ હોવાથી અહણની અનુવૃત્તિ યવી યોગ્ય નથી, તેના સંબંધી હું કહું, તે તું સાંભળ. વિધેયરૂપે જે ઉક્તિ એક સ્થળે કહેવાયલી હોય તથા તેનું નિરૂપણ અન્ય સ્થળે થતું હોય તો તારા કહેવા પ્રમાણે વ્યવસ્થા થઈ શકે. પણ આ સ્થળે તો ત્યાગ તથા અહણનું નિરૂપણ વિધેયરૂપે કરેલું નથી. પણ ત્યાગ તથા અહણનું નિરૂપણ વિદ્યાની સ્તુતિના પ્રયોજનરૂપે છે. આમાં સાર એ છે કે, બ્રહ્મવિદ્યાનું સામર્થ્ય એટલું બધું બળવાન છે કે, જે-વડે અધિકારીના સંભારના કાળગુરૂપ પુણ્ય તથા પાપ નાશ પામે છે તથા તેના પુણ્ય

પાપનો પ્રવેશ તેના મિત્રવર્ગ તથા શત્રુ વર્ગવિશે થાય છે. વળી સ્તુતિના હેતુરૂપ આ નિરૂપણ સંબંધી કેટલીક શ્રુતિમાં ત્યાગના વિષય પછી અહણનું નિરૂપણ કરેલ છે માટે બીજી શ્રુતિઓમાં પણ ન્યા ત્યાગનું નિરૂપણ છે, ત્યાં અહણની અનુવૃત્તિ માનવી જોઈએ. કારણ કે તેમ થવાથી બ્રહ્મવિદ્યાની અત્યંત સ્તુતિની પ્રાપ્તિ થાય છે એક અર્થવાદની અપેક્ષાએ તેથી ભિન્ન અર્થવાદની પ્રવૃત્તિ અવશ્ય હોય છે. જેમકે, “૧ નનો વ હોતોસાવાદિત્ય: (છાંં ૨, ૧૦, ૫) આ લોકથી આદિત્ય એકવીશમો છે.” જે આ સ્થળે ભિન્ન અર્થવાદની અપેક્ષા ન રહેતી હોય તો આદિત્ય એકવીશમો છે, એમ કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ? માટે કહ્યું છે કે, “દ્વાદશ માસાં પવતંત્રવ્યય દ્વમે લોકા અરાગાદિત્ય એકવિંશ અર્થ - ગાર માસ, પાંચ ઋતુઓ તથા ત્રણ લોકો તથા એકવીશમો આદિત્ય છે” તેજ પ્રમાણે “ત્રિષ્ટમો મયત સેન્દ્રિયવાય અર્થ - ઇન્દ્રિયથી યુક્ત થવા માટે જે ત્રિષ્ટપની જરૂર છે.” આ સ્થળે બીજા અર્થવાદની અપેક્ષા રહે છે. તેથી કહ્યું છે કે, “દ્વિત્રિય યે ત્રિષ્ટપ અર્થ: - ઇન્દ્રિય ત્રિષ્ટપરૂપે છે.” અહણ સંબંધીનો આ વાદ બ્રહ્મવિદ્યાની સ્તુતિ માટે છે. માટે એકે કરેલ પુણ્ય તથા પાપ બીજાથી તો ગવાય કેવી રીતે ? આ પ્રમાણે અત્યંત એક બાબતને પકડી રહેવી, એ યોગ્ય નથી. વળી મૂળ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, ડગાપનશ્વરેષ્વર આ શબ્દની પહેલા જ શબ્દનું જે ઉચ્ચાર્ય છે, તે એમ જણાવે

કે, ત્યાગમાં જે અહુષુની અનુવૃત્તિ, તે બ્રહ્મવિદ્યાની સ્તુતિનાં પ્રયોજન-
ાળી છે. જે ગુણના ઉપસંહારની જ
ણાવવાની ઇચ્છા હોત તો ત્યાગમાં
હુણના સંબંધમાં શું પ્રયોજન છે, તેનું
નિરૂપણ કરત. માટે એમ જણાય છે કે,
ણોના ઉપસંહારના વિચારનો પ્રસંગ
ાણી, બ્રહ્મવિદ્યાની સ્તુતિનો ઉપસંહાર
શાંખવામાટે આ સૂત્ર છે. દર્ભ, છંદ,
તુતિ તથા ઉપગાનની માફક આ રીતની
પમાનું આ સ્થળે અહુષુ છે. વળી ભાહ-
ોએ કહે છે કે, “કુશા નાનત્વત્વાઃ સ્થ તા માપાત
કુશા. ! તું વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન
યો છે. તું મોઝું રક્ષણ કર.” ભાહુવીના
મા દર્શનમાં એમ જણાવ્યું છે કે, કુશોની
સામાન્ય રીતે ઉત્પત્તિ વનસ્પતિમાંથી
ાયલી છે. પણ શાટયાચનના દર્શનમાં
વેશેષતા એ જણાવી છે કે, કુશો ઉદ્ભવ-
માંથી થાય છે. આ રીતનું વિશેષ વચન
કાવાથી એમ જણાય છે કે, કુશની ઉત્પત્તિ
ઉદ્ભવમાંથી થાય છે. જેમ દેવચંદ્ર
થા અમુર છંદ મામમાં પૂર્વનું સામ
યું છે તથા પરસામ કયું છે, આ રીતના
પ્રસંગમાં દેવચંદ્રો પૂર્વરૂપે છે, એમ પૈવ્ય
યુતિના નિરૂપણ કરવાથી સિદ્ધ થાય છે.
મેમ જ ઘોડશી સ્તોત્રમાં કેટલીક શ્રુતિમાં,
ાળવિશેષનો નિયમ નથી. તેવો પ્રસંગ
માધુવિને મૂયે સૂર્યના ઉદયની સંનિ-
ધેમાં” આમ અર્થાશ્રય શ્રુતિના નિરૂપણ

કરવાથી કાળવિશેષની ગણના થઈ શકે
છે. વળી જેમ ઉપગાનને સામાન્ય રીતે
શ્રુતિરૂપે કેટલાક માને છે, પણ ભાહુવીએ
તો વિશેષે કરીને જ તે પ્રમાણે માને છે,
આ પ્રમાણે જેમ કુશા આદિમાં ખીજ-
શ્રુતિનું પ્રમાણ અંગીકાર કરી, વિશેષ
ભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, તે જ
પ્રમાણે ત્યાગના સંબંધમાં અહુષુનો વિ-
ષય જણી લેવો. કારણ કે એક શ્રુતિમાં
જે વિશેષભાવ દર્શાવ્યો હોય, તેનો સ્વી-
કાર અન્ય શ્રુતિને વિશે માનતા નથી.
તેને જ સર્વ સ્થળે વિકલ્પ થવો જોઈએ.
પણ જ્યાં અન્ય શ્રુતિનું પ્રમાણ લઈ
શકાતું હોય ત્યાં ન લેવું તે યોગ્ય છે.
આ જ હેતુ બાર અધ્યાયવાળી પૂર્વ
મીમાંસામાં કહ્યું છે કે, “અપિ વુ વાક્યયોપ-
ત્વાદિતરપર્યુદાસઃ સ્વાત પ્રતિપેધે વિકલ્પઃ સ્વાત
(પૂર્વ મી ૦ ૧૦, ૮, ૧૫) આ સ્થળે “દીક્ષિતો
ન દદાતિ ॥ એ વિશેષ વાક્ય છે.” અર્થાત્
“જહરહર્દવાતદરરોજ દાન આપવું જોઈએ.”
આ રીતના સામાન્ય વાક્યના શેષરૂપે છે.
વિશેષ વાક્યનું જ્યાં નિરૂપણ હોય ત્યાં
સામાન્યનો ત્યાગ થવો જોઈએ. જે તે
પ્રમાણે ત્યાગ ન થાય તો પછી જે નિપેધ
દર્શાવેલો હોય, તેમાં વિરોધ આવી પડે.

શિધ્ધ-વિષૂનન શ્રુતિઓમાં આ સૂત્ર-
વડે કરી નીચે પ્રમાણે શંકા થાય છે કે,
વિષૂનન વચનવડે સુકૃત તથા દુઃકૃતના
ત્યાગનું અભિધાન કરવામાં આવ્યું છે કે
કંપન અર્થમાતેનું પ્રયોજન છે? મોઝું માનવું
તો એમ છે કે, વિષૂનનનો અર્થ ત્યાગ થતો
નથી કારણ કે પૂર્વ શબ્દ કંપનના અર્થમાં છે.

* કુશા-સ્તોત્રની મપ્પા ગણના માટે
દ્વાતાની કોઇએક લાકડાની બનેલી સળી
+ ક્રયાનુ અપયન કરના

“દોષ્યન્તે ધ્વજાગ્રાણિ ધ્વજના અગ્રભાગને હલાવવામાં આવે છે.” આ પ્રમાણે વાયુ-વડે કરીને ધ્વજના અગ્રભાગ હલાવવા સંબંધીનું નિરૂપણ થાય છે. વિષ્ણુ શબ્દનો અર્થ હલાવવું થાય છે. હું તો ધારૂં છું કે, પુણ્ય તથા પાપને વિષે કંપન કહેવા થકી કેટલોક સમય ક્ષણનો અટકાવ થાય છે, એટલેજ અહીં ધૂ શબ્દનો અર્થ હાલો નેમ્યો.

શુરુઃ-અહીં ધૂ શબ્દનો અર્થ ત્યાગના સંબંધમાં છે. કારણ કે તેના શેષરૂપે અહણુ શબ્દ છે. વળી પુણ્ય પાપનું અહણુ પારકા-વડે ક્યારે થાય છે કે જ્યારે બીજો માણસ તેનો ત્યાગ કરે છે. માટે પારકાવડે કરી અહણુનો સંભવ ત્યાગ વિના સંભવી શકે નહિ. જો કે એકે કરેલાં પુણ્ય તથા પાપ બીજાં લોગવે, એ યોગ્ય લાગતું નથી; છતાં આ પ્રમાણેનું શ્રુતિમાં નિરૂપણ હોવાથી તેને અનુકૂળ વિષ્ણુ શબ્દનો અર્થ ત્યાગ-માજ છે. એ રીતનો નિર્ણય કરવો શક્ય છે. શ્રુતિમાં ધૂન શબ્દની સમીપમાં જ અહણુ શબ્દનું નિરૂપણ કરેલું છે. માટે જેમ કુશા, ઇન્દ્ર, રતુતિ તથા ઉપગાનના સંબંધમાં અન્ય. શ્રુતિનું પ્રમાણુ યોજવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે ત્યાગના નિરૂપણવડે અહણુની અપેક્ષા સામાન્ય રીતે રહેલી જ છે. ધ્વજના અગ્રભાગની માફક પુણ્ય તથા પાપમાં હાલવા ચાલવા સંબંધીનો અર્થ બધ બેસતો નથી. કારણ કે પુણ્ય પાપમાં વસ્તુનો અભાવ છે. રૂવાંને હલાવતો એવો

ઘોડો ધૂલનો જેમ ત્યાગ કરે છે, તેની સાથે જીર્ણ રૂવાંનો પણ ત્યાગ કરે છે. જેમકે “અન્ન ઇવ રોમાણિ વિધૂય પાપ અન્ન જેમ રૂવાને ખંખેરી નાખે છે, તેમ પાપનો ત્યાગ કરી.” આ પ્રમાણે ધાતુઓનો અનેક અર્થ લેવા થકી સ્મૃતિમાં કોઈપણ પ્રકારનો વિરોધ આવતો નથી. સૂત્રમાં તદુક્તનો અર્થ એ છે કે, કુશાની માફક ત્યાગ તથા અહણુનું વ્યાખ્યાન કરેલું જ છે. (૨૬)

શિષ્ય-બ્રહ્મવિદ્યાના બળથી એક મનુષ્ય પોતાના દેહનો ત્યાગ થયા પછી કેટલોક સમયે પુણ્ય તથા પાપનો ત્યાગ કરે છે અથવા તો શું દેહપાતની સાથે જ પુણ્ય પાપનો ત્યાગ કરે છે ?

શુરુઃ-દેહપાતની સાથે જ પુણ્ય પાપનો ત્યાગ કરે છે. કારણ કે બ્રહ્મ સાક્ષાત્-કારવાળાને પ્રાપ્તવ્યરૂપે કંઈપણ વસ્તુ રહેતી નથી. આ જ હેતુથી ૨૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૬ મું-સૂત્ર ૨૭ મું.

જીવન્મુક્તનો પુણ્ય પાપનો ક્ષય ક્યારે ?

સાંપરાયે તર્તવ્યામાવાત તથા હ્યન્તે ॥૨૭॥
સૂત્રાર્થ:-દેહના ત્યાગની જ સાથે પુણ્ય તથા પાપનો ત્યાગ થાય છે. કારણ કે સાક્ષાત્કારવાળાને પ્રાપ્તવ્યરૂપ ક્ષણનો અભાવ હોય છે. આ જ પ્રમાણે બીજી શાખાવાળાઓ પણ આને છે. (૨૭)

ટીકા:-શિષ્ય:-કૌષીતકી શાખાવાળા-ઓ પર્યંક વિદ્યાના સંબંધમાં એમ જણા-

વે છે કે, પર્યંકને વિષે રહેલા પ્રહ્લ તરફ દેવયાન માર્ગવડે કરીને જે જાય છે, તેને અર્ધે રસ્તે પુણ્ય તથા પાપનો વિયોગ થાય છે. જેમકે, “સ एव देवयान पन्थानमासादामिलोकमगच्छति (કો. ૧, ૩) દેવયાન માર્ગને પામી તે અગ્નિલોકપ્રતિ જાય છે.” આ પ્રમાણે કહ્યા પછી નીચલી જ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “स आगच्छति विरजा नदी ता मन-सैवात्येति तत्तुल्यतदुद्भूते विप्लवते (કાષી. ૧, ૪) તે વિરજા નદી ઓળંગી જાય છે તથા આ સમયે તે પોતાના પુણ્ય પાપનો ત્યાગ કરે છે.” હવે આ સ્થળે મને શંકા એ થાય છે કે, શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે અર્ધે રસ્તે જ પુણ્ય પાપનો ત્યાગ થાય છે કે પ્રથમ જ દેહપાતની સાથે જ પુણ્ય પાપનો ત્યાગ થાય છે ?

શુરુ-શ્રુતિના પ્રમાણવડે અર્થાત શ્રુતિ પ્રમાણે તો પુણ્ય પાપની માત્રિનો પ્રસંગ રહેલો હોય છે. પણ આ જ હેતુથી સૂત્ર-કારે સાપરાય શબ્દ ગ્રહણ કરેલો છે. આ શબ્દનો એ અર્થ થાય છે કે, દેહના ત્યાગની સાથે જ પ્રહ્લવિદ્યાના બળવડે કરીને મનુષ્ય પોતાના પુણ્ય તથા પાપનો નાશ કરે છે, તે પ્રમાણેનો નિશ્ચય થાય છે. આના કારણમાં એમ જણાવ્યું છે કે, પ્રાજ્ઞવરૂપ કૃણો પ્રહ્લસાક્ષાત્કારવાળાને અભાવ હોય છે. પ્રહ્લની પ્રહ્લવિદ્યાવડે પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છાવાળો જે વિદ્યાન હોય છે, તેને પોતાના મરણ બાદ પુણ્ય તથા પાપવડે કરીને કંઈપણ કૃણમેળવવાનું હોતું નથી, એથી કરી એમ માનવું પડે છે કે, કેટલોક

સમય સૂધી પુણ્ય તથા પાપનો ક્ષય થતો નથી કારણ કે કૃણ એ પ્રહ્લવિદ્યાથી વિરુદ્ધ છે. વિદ્યાના બળવડે કરીને પુણ્ય-પાપનો ક્ષય થાય છે. ત્યારે પ્રહ્લવિદ્યા પોતાનું કૃણ આપવાવાળી થાય છે, ત્યારે જ પુણ્ય પાપનો ક્ષય થવો યોગ્ય હોય છે. માટે પુણ્ય તથા પાપનો ક્ષય પ્રથમ થતો હોવા છતાં તેને ક્ષય પાછળથી થાય છે, એમ કહ્યું છે. વળી તાણ્ડી તથા શા-ટયાયની નામની અન્ય શાખાવાળાઓ પણ એમ કહે છે કે, પુણ્ય તથા પાપનો ત્યાગ પ્રથમની અવસ્થામાં જ થાય છે. જેમકે “अथ इव रोमाणि विधूय पापम् अथ એમ પોતાના બૂના રૂવાનો ત્યાગ કરે છે, તેમ સાક્ષાત્કારવાળો પોતાના પાપનો ત્યાગ કરે છે.” તેજ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, “तत्त्व पुत्रादायमुपयन्ति सुहृद चापुत्राया द्विपन्तः पाप-कृत्याम् અર્થઃ-પ્રહ્લસાક્ષાત્કારવાળાના સગાઓ તેના પૈસાના ભાગી થાય છે, તેની ઉપાસના કરનારાઓ તેના પુણ્યના ભાગી થાય છે તથા તેનો દ્રેષ કરનારાઓ તેના પાપના ભાગી થાય છે.” (૨૭)

શિષ્ય-પ્રહ્લ સાક્ષાત્કારવાળાને દેવ-યાન માર્ગના અર્ધે રસ્તે જ પુણ્ય તથા પાપની હાનિ થાય છે, એમ માનીએ તો શું હોય પ્રાપ્ત થશે ?

શુરુ-એ એમ માનીએ તો પુરૂષ પ્રયત્નરૂપ ઇચ્છાવડે પુણ્ય પાપનો ક્ષય થાય છે, આ સિદ્ધાંતમાં વિરોધ આવશે. તેમ જ તાંડિ તથા શાટયાયનિ શ્રુતિમાં વિરોધ આવશે આ જ હેતુથી ૨૮ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૬મું-સૂત્ર ૨૮મું.

પુણ્યાદિ ક્ષય શું અર્ધ રસ્તે ?

હન્દત ડમયાવિરોધાત્ ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઈચ્છાથી પુણ્ય પાપનો ક્ષય થાય છે. કારણ કે તાંડિ તથા શાટયાયનની શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કહેલું છે. (૨૮)

ટીકા:-શિષ્ય:-જેના દેહનો પાત થયો છે તથા જે દેવયાન માર્ગ પ્રતિ નીકળી ચૂકેલો છે, તેને અર્ધે રસ્તે જતાં પુણ્ય તથા પાપનો ક્ષય થાય છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-જો તેમ માનીએ તો જ્યારે મનુષ્યના દેહનો પાત થાય છે ત્યારે યમ, નિયમ તથા વિદ્યાભ્યાસવાળા તથા પુણ્ય અને પાપના ક્ષયના કારણરૂપ જે પુરૂષ-પ્રયત્નની ઇચ્છા, તેનો અભાવ થશે. આથી પુણ્ય તથા પાપના ક્ષયના હેતુરૂપ પુરૂષપ્રયત્નનો અભાવ થશે. માટે પ્રથમ જ જ્યારે સાધકરૂપ દેહનું અસ્તિત્વ હોય છે, ત્યારે જ ઇચ્છાથી પુણ્ય તથા પાપનો ક્ષય કરવો જની શકે એમ છે. આમ માનવાથી જ નિમિત્તરૂપ દેહ તથા નૈમિત્તિકરૂપ પુણ્ય પાપનો ક્ષય, આ બેઉની પ્રાપ્તિ થશે. વળી તાંડિ તથા શાટયાયનની આ બેઉ શ્રુતિઓમાં તેમ યવાથી કોઈ રીતનો વિરોધ આવશે નહિ (૨૮)

ગિષ્ય:-જેને કોઈપણ પ્રકારનો લેપ નથી, તેવાને અમુક સ્થાન પ્રતિ ગતિ સંભવતી નથી, તો પછી દેવયાન માર્ગ-

પ્રતિ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવાળાની ગતિ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ગુરુ:-દેવયાન માર્ગ પ્રતિ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવાળાની ગતિનું પ્રયોજનપણું કેટલેક સ્થળે શ્રુતિમાં દર્શાવ્યું છે, પણ સામાન્ય રીતે તો ગતિનો અગીકાર છે જ નહિ. જો તદ્દન ગતિ જ નથી, એમ માનીએ તો શ્રુતિના પ્રમાણમાં વિરોધ આવશે. આ જ હેતુથી ૨૯મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૨૯ મું.
નિલંપને શું ગતિરૂપ ફળ હોય ?

ગતેરર્થવસ્ત્વમુમયયાન્યથા હિ વિરોધઃ
॥ ૨૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-દેવયાન માર્ગ પ્રતિ 'ગમનનું' પ્રયોજનપણું નથી, તથા તેમ જ છે, એમ બે પ્રકારે છે. જો કેવળ ગતિનું પ્રયોજનપણું નથી જ, એમ માનીએ તો શ્રુતિની સાથે વિરોધ આવશે (૨૯)

ટીકા:-શિષ્ય:-કેટલીક શ્રુતિમાં પુણ્ય તથા પાપના ત્યાગના સંબંધમાં દેવયાન માર્ગનું નિરૂપણ કર્યું છે તથા કેટલેક સ્થળે આ માર્ગ દર્શાવ્યો નથી. હવે મને આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, સામાન્ય રીતે ત્યાગના સંબંધમાં દેવયાન માર્ગનો સ્વીકાર છે કે વિભાગવટે સ્વીકાર છે, અર્થાત્ કેટલેક સ્થળે સ્વીકાર માનવો તથા કેટલેક સ્થળે નહિ માનવો, આ પ્રમાણે શું છે? તેમાં માર્ગ માનવું તો એમ છે કે, જેવી રીતે ત્યાગના સંબંધમાં જેમ જાહેર પણ માની લેવામાં આવે છે, તેમ ત્યાગને

લઇ દેવયાન માર્ગની ગતિનો પણ સ્વીકાર થઇ શકે છે.

શુરુ:-આના સંબંધી હું કહું તે સાંભળ. દેવયાન માર્ગપ્રતિ ગમનનું પ્રયોજન એ પ્રકારે છે, અર્થાત્ વિભાગવડે થવા યોગ્ય છે. એટલે કે કેટલેક સ્થળે આ ગતિ પ્રયોજનયુક્ત છે તથા કેટલેક સ્થળે નથી. પણ સામાન્ય રીતે તો ગતિ નથી જ. સામાન્ય રીતે જ આ ગતિનો અંગીકાર માનીએ તો વિરોધ આવે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “વૃષ્ણપાપે વિષૂવ નિરંજનઃ પરમ સામ્યસુવૈતિ (સુ. ૩, ૧, ૩) અવિદ્યાદિ ઠલેશથી રહિ થયલો તે નિરતિશય તથા નામરૂપ રહિત એવા પ્રદ્વાભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.” આ શ્રુતિમાં અન્ય સ્થાનપ્રતિ જવા સંબંધી ગતિનો વિરોધ છે. જે નિરંજનસ્વરૂપે છે તથા જે ગમન આદિ ભાવથી રહિત છે, તે અન્ય સ્થાનપ્રતિ કેવી રીતે જોઈ શકે ? વળી પરમ સામ્ય ગતિવ્યવસ્થા અર્થ અન્ય સ્થાન પ્રતિ જવાને અધીન છે. માટે ગતિનો અર્થ આ સ્થળે યોગ્ય લાગતો નથી. (૨૬)

શિષ્ય:-ત્યારે ગતિ માનવી તે યોગ્ય નથી. તેમ જ સચુષ્ટ વિદ્યામાં માર્ગ માનવો જોઈ છે.

શુરુ:-જેમ લૌકિક ન્યાયવડે એક ગામમાં જવું હોય તો ત્યાં જવા માટે માર્ગની અપેક્ષા રહે છે, તે જ પ્રમાણે ત્યારે પ્રદ્વાપર્યેકરૂપી સ્થળની અપેક્ષા છે તો પછી તેવા સ્થાન પ્રતિ જવા માટે દેવયાનરૂપી માર્ગની અપેક્ષા હોવી જ

જોઈએ. આ જ હેતુથી ૩૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૩૦ મું.

સ્થાનનિર્દેશને લીધે ગતિની

આવશ્યકતા.

उपपन्नस्तत्प्रमाणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥૩૦॥

સૂત્રાર્થ:-ગતિનું પ્રયોજન છે તથા નથી. એ જેડ પ્રકારના ભાવો યોગ્ય છે. કારણ કે પ્રદ્વાપર્યેક પ્રતિ ગમન કરવાના કારણરૂપ પ્રયોજન લૌકિક રીતિ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. (૩૦)

ટીકા:-શુરુ:-આ જેડ પ્રકારનો ભાવ યોગ્ય છે. અર્થાત્ કેટલેક કેટલાં ગતિનું પ્રયોજન કહ્યું છે તથા કેટલેક કેટલાં નથી. કારણ કે ગતિના કારણનું પ્રયોજન શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ ગતિના કારણરૂપ પ્રયોજન પર્યેકવિદ્યાદિવાળી સચુષ્ટ ઉપાસનામાં જોવામાં આવે છે. શ્રુતિમાં પર્યેકપર ચડવાનું જણાવેલું છે, પર્યેકપર રહેલા પ્રદ્વાસાથે સંવાદ જણાવ્યો છે. વળી ક્ષિત્ર બિન્ન ગંધ આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ જણાવ્યું છે. આ સર્વ પરથી એમ કિંદ થાય છે કે, જેમ અન્ય સ્થાનપ્રતિ જવામાં જે રીતનું કળ રહેલ છે, તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ ગમન પ્રયોજનવશનું છે. ત્યાં પ્રદ્વાનો સાક્ષાત્કાર જણાવ્યો છે, ત્યાં ગતિના કારણરૂપ પ્રયોજન જોવામાં આવતું નથી. જેઓ આત્માને ઝેકરૂપે જોતા છે, જેમના અવસ્થા પરિપૂર્ણ થયા છે, જેનાં

જન્મમણ્ડરૂપ કલેશના બીજનો મંપૂર્ણ રીતે નાશ થયો છે, એવા જીવોને આરબ્ધ લોગના નાશ વિના તેમ જ કર્મના આશ-યરૂપ શરીરના નાશ વિના અન્ય કશાની અપેક્ષા રહેતી નથી. માટે જે ગતિ માની છે તે મિથ્યા છે. આ ગતિરૂપ જે વિષય છે તે લોકિક રીતિએ છે, જેમ કોઈ એક ગામપ્રતિ જનારાને ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનવાળા માર્ગની અપેક્ષા રહે છે, પણ તે આરોગ્યની પ્રાપ્તિને લાધને હોતું નથી, તેમ જ આ સ્થળે પણ જાણી લેવું. આ માર્ગના વિભાગ સંબંધીતું વધારે વિવેચન જોયા અધ્યાયમાં કરવામાં આવશે. (૩૦)

શિષ્ય:-સઘળી સગુણ વિદ્યાઓના સંબંધમાં એક જ નિયમ છે કે જૂદો જૂદો?

શુર:-દેવયાન માર્ગપ્રતિ ગમનના સંબંધમાં સર્વ સગુણ વિદ્યામાં નિયમનો અભાવ છે. આ પ્રમાણે જો કે નિયમનો અભાવ છે, છતાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિના પ્રમાણુવડે મર્વ મણુણ વિદ્યામાં વિરોધ જોવામાં આવતો નથી. આ જ હેતુથી ૩૧ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૮ મું-સૂત્ર ૩૧ મું.

સગુણ વિદ્યાઓમાં નિયમનો અભાવ.

મનિયમ સર્વાસામવિરોધઃ શબ્દાનુ-
માનામ્યામ ॥ ૩૧ ॥

મૂત્રાર્થ-દેવયાન માર્ગપ્રતિ ગમનના સંબંધમાં મર્વ મણુણ વિદ્યામાં નિયમ હોતો નથી. આ નિયમ ન હોવા છતાં શ્રુતિ તથા સ્મૃતિને બાધ આવતો નથી.

ટીકા:-શિષ્ય-સગુણ વિદ્યામાં ગતિનું પ્રયોજન યોગ્ય છે, પણ નિર્ગુણ એવી પરમાત્મ વિદ્યામાં ગતિ કહેવી, એ યોગ્ય નથી. વળી કેટલીક સગુણ વિદ્યામાં ગતિનું નિરૂપણ જોવામાં આવે છે; જેમકે, પર્યંક વિદ્યા, ઉપકોસલ વિદ્યા, પંચાગ્નિ વિદ્યા તથા દહર વિદ્યામાં ગતિ કહેવામાં આવી છે. પણ અન્ય વિદ્યામાં ગતિ કહેલી નથી; જેમકે, મધુ વિદ્યા, શાંઙિ-ત્ય વિદ્યા તથા વૈશ્વાનર વિદ્યામાં ગતિનું નિરૂપણ નથી. હવે આ સ્થળે મને શંકા એ થાય છે કે, જે સગુણ વિદ્યામાં આ ગતિ કહેવામાં આવી છે, તે વિદ્યાઓમાં ગતિના સંબંધમાં નિયમ છે કે નિયમ નથી? અર્થાત્ સગુણ એવી સર્વ પ્રજાવિદ્યા સાથે સંબંધ છે કે નથી? માફ માનવું તો એમ છે કે સર્વ સગુણ પ્રજાવિદ્યામાં નિયમવડે ગતિની પ્રાપ્તિ છે. જે શ્રુતિમાં આ ગતિ કહેવામાં આવી છે, તેમાં તે ગતિ થવી યોગ્ય છે. કારણ કે પ્રકરણ નિયામકરૂપે છે. જો એક શ્રુતિમાં ગતિ કહેલી હોય તથા ભિન્ન વિદ્યામાં તેનો સમાવેશ થતો હોય તો પછી શ્રુતિના પ્રમાણમાં હાનિ થાય. કારણ તેમ થવાથી સર્વ મર્વના પ્રયોજનરૂપે થવાનો પ્રયંગ આવે. વળી અચિરાદિ એક જ વિદ્યા ઉપકોસલ વિદ્યામાં તથા પંચાગ્નિ વિદ્યામાં એક જ મરખી જ કહેલી છે, તેનું પ્રયોજન મર્વમાં છે, એ પ્રમાણે માનીએ તો પુનરૂકિતરૂપ અનર્થપણનો દોષ પ્રાપ્ત થાય. માટે ગતિના સંબંધમાં નિયમ છે.

શુરુ:-આ તારું માનવું ખોટું છે. નિયમનો અભાવ છે. અબુદ્ધયરૂપ પ્રાપ્તિના કૃણવાળી સર્વ સગુણ વિદ્યાઓનું કૃણ એ છે કે, દેવયાન નામની ગતિ હોવી જોઈએ.

શિષ્ય:-જો નિયમનો અભાવ માનશે તો પછી પ્રકરણને વિશે બાધ આવશે.

શુરુ:-પ્રકરણને વિશે બાધ આવશે નહિ. શબ્દ તથા અનુમાન પ્રમાણથી અર્થોત્ શ્રુતિ અને સ્મૃતિના પ્રમાણથી પ્રકરણને બાધ આવતો નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તથા સ્થ વિદુઃ (છાંંપ, ૧૦, ૧) આ ઉત્પન્ન થયેલ માણસોમાંથી જે શૂન સ્વરૂપને જાણે છે.” આ પ્રમાણે પંચાગ્નિ વિદ્યાવાળાઓને દેવયાન માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહ્યું છે. વળી કહ્યું છે કે, “યે ચેમેદ્રણ્યે શ્રદ્ધા સપશ્વુણસતે (છાંંપ, ૧૦, ૧) જેઓ અરણ્યમાં શ્રદ્ધાપુરઃસર તપની ઉપાસના કરે છે.” આ પ્રમાણે લિપ્ત વિદ્યાવાળાઓને પણ પંચાગ્નિ વિદ્યા જાણનારાઓના સરખા જ માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહ્યું છે.

શિષ્ય:-લિપ્ત વિદ્યાવાળાઓને જ આ ગતિ થાય છે, એમ કેવી રીતે જણાય ? હું તો એમ માતું છું કે, જેઓ શ્રદ્ધા તથા તપમાં પરાયણ હોય, તેઓને જ આ ગતિ હોવી જોઈએ. કારણ આ રીતનું શ્રુતિનું પ્રમાણ છે.

શુરુ:-આ હોય નથી. વિદ્યાના બગ વિના કેવળ શ્રદ્ધા તથા તપના જોરથી આ ગતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. કારણ કે અન્ય

શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “વિચવા તદારોહન્તિ યત્ર કામા. પરાગતાં ન તત્ર દક્ષિણા યન્તિ નાવિદાં. સસ્તપસ્વિનઃ અર્થ:-પ્રદ્ધવિદ્યાના જોરથી એવા સ્થળને પ્રાપ્ત થાય છે કે, જ્યાં કોઈ પણ રીતની કામનાનો અભાવ હોય છે. ત્યાં કર્મ માર્ગીઓ તેમજ અવિદ્યાનુ તપસ્વીઓ પણ જઈ શકતા નથી.” માટે આ સ્થળે શ્રદ્ધા તથા તપના કરતાં બીજી વિદ્યાનું સૂચન છે. વળી વાજસનેયી શાખાવાળાઓ પંચાગ્નિ વિદ્યાના અધિકારમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:-“ય એવમેતદ્વિદ્યુર્વે વામી મરણ્યે શ્રદ્ધા સયમુપાસતે (જૂં ૬, ૨, ૧૫) જેઓને આ જ્ઞાન હોય છે તથા જેઓ અરણ્યને વિશે શ્રદ્ધાવડે સત્યની ઉપાસના કરે છે, તેઓ અશિરાદિ માર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે.” આ સ્થળે શ્રદ્ધાવાળા જેઓ સત્ય પ્રદ્ધની ઉપાસના કરે છે, આ રીતનો અર્થ કરવો. કારણ સત્ય શબ્દવડે પ્રદ્ધનો પ્રયોગ ધણીવાર થાય છે. વળી પંચાગ્નિ વિદ્યા જાણનારાઓએ માન્યું છે કે, આ પ્રમાણે જાણનારાને અસુક કૃણની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે લિપ્ત વિદ્યામાં જેઓ પરાયણ હોય, તેઓને પણ અસુક કરવા યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે, “અય મ એતો પન્માનો ન વિદુસ્તે કીટાઃ પન્મા યદિદ દન્દગુદમ (જૂં ૬, ૨, ૧૬) જેઓ આ બે માર્ગને જાણતા નથી, અર્થાત્ ઉત્તર કે દક્ષિણ માર્ગ પ્રાપ્ત કરવા જ્ઞાન અથવા કર્મ કરતા નથી, તેઓ કીટ, પતંગ તથા દંશ મશક આદિ થાય છે.” દેવયાન તથા તથા પિટયાન આ બે માર્ગમાંથી જેઓ કામ થાય છે, તેઓની કલકારક અધોગતિ થાય.

આ રીતે જણાવતી શ્રુતિ બ્રહ્મ થયલાનો
આ બે લોકમાં જ અંતર્ભાવ કરે છે. તેમાં
પણુ વિદ્યાવિશેષણુ ગણ હોય તો આ
બ્રહ્મ થયલાઓની દેવધ્યાન પ્રતિ પ્રાપ્તિ થાય
છે. સ્મૃતિમાં પણુ કહ્યું છે કે, "શુક્લરુણે
ગતીં હોતે જગતઃ શાશ્વતે મતે । એવા વાત્યના-
વૃત્તિમન્યયા વર્તેતે પુનઃ (ભ૦ ૮, ૨૬) જગ-
તની શાશ્વતરૂપે બે પ્રકારની ગતિ કહેવા-
યલી છે. પહેલી ગતિવાળાને જન્મમરણનો
અભાવ થાય છે તથા બીજી ગતિવાળાનો
ફરી જન્મ થાય છે." દેવધ્યાન માર્ગનું
નિરૂપણ ઉપકોસલ વિદ્યામાં તથા પંચાગ્નિ
વિદ્યામાં બેવાર જણાવેલ છે. પણુ બેઉ
સ્થળે આ નિરૂપણ બ્રહ્મવિદ્યાના ચિન્તનને
અર્થે છે. માટે નિયમનો અભાવ છે. (૩૧)

શિષ્ય:-હે ભગવન્ ! તત્ત્વજ્ઞાનીનો
પણુ ફરી જન્મ ભોવામાં આવે છે. વળી
તત્ત્વજ્ઞાનીની તો સુક્ષ્મ જ થવી બોધ્યે,
છતાં થતી નથી. આથી શું જ્ઞાનનું ફળ
સુક્ષ્મ, જે શ્રુતિમાં કહ્યું છે તે કેવળ સ્તુતિ
અર્થે છે ?

શુરુ:-ના, અધિકારીઓની સ્થિતિ
જ્યાં સૂધી અધિકારનો અંત નથી આવ્યો
ત્યાં સૂધી જ રહે છે. વળી આ જ બાબત
૩૨ માં સૂત્રમાં જણાવી છે, જેમકે:-

અધિકરણુ ૧૯મું-સૂત્ર ૩૨મું.

અધિકારીની જગતમાં ક્યાં

સૂધી સ્થિતિ ?

યાવધિકારમયસ્થિતિરાધિકારિણામ્ ॥૩૨॥

સૂત્રાર્થ:-અધિકારીકોની આ જગત

વિશે સ્થિતિ અધિકારપર્યંત જ પહોંચે
છે. (૩૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-વિદ્યાનુ મનુષ્યનો એક
વારનો દેહ પડ્યા પછી તેની બીજીવાર
દેહની ઉત્પત્તિ થાય છે કે નથી થતી ?
સાધનસ્વરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થયા
પછી કેવલ્ય મોક્ષની પ્રાપ્તિ શું થાય છે કે
નથી થતી ? હું તો ધારૂં છું કે, આ સંબંધી
વિચાર કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે જ્યારે
પાકરૂપી સાધન તૈયાર થયલું છે તો પછી
એવા સંધાય છે કે નથી સંધાય, એ રીતનો
વિચાર હોતો નથી. તે જ પ્રમાણે જન્મેલો
હોય, તો પછી તેને તૃપ્તિ થઈ છે કે
નથી થઈ, એ પ્રમાણેનો વિચાર હોતો નથી.
આ સ્થળે આ પ્રમાણેના વિચારનો ઉલ્લેખ
થાય છે. કારણ કે કેટલાએક બ્રહ્મજ્ઞાની-
ઓને અન્ય દેહની ઉત્પત્તિ ઇતિહાસ,
પુરાણવડે ભોવામાં આવેલી છે. વળી
સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, પુરાણ ઋષિરૂપ તથા
વેદાચાર્યરૂપ અપાન્તરતમ નામના સુનિ
કળિ તથા દ્વાપરની સંધિને વિષે વિધ્યુના
નિયોગવડે કૃષ્ણ દ્વેપાયનરૂપે જન્મ પામ્યા.
તે જ પ્રમાણે બ્રહ્માના માનસપુત્ર વસિષ્ઠનો
પૂર્વદેહ નિમિત્તા શ્રાપથી નાશ પામ્યો
ત્યારે તે વસિષ્ઠ સુનિ બ્રહ્માના કહેવાથી
મિત્રાવરૂણને ત્યાં જન્મ પામ્યા. તે જ
પ્રમાણે બ્રહ્માના માનસપુત્રે ભુશુ આદિની
પણુ વરૂણના યજ્ઞ વિષે ફરી ઉત્પત્તિ
શ્રુતિમાં કહેવામાં આવી છે. વળી બ્રહ્માના
માનસપુત્ર સનત્કુમારે પણુ રૂદ્રને વરદાન
આપેલું હોવાથી સ્વામી ક્ષાતિકરૂપે જન્મ
પામ્યા હતા. આ જ પ્રમાણે દક્ષ, નારદ

આદિ ઘણાઓની અનેક દેહોને વિષે ઉત્પત્તિ અમુક અમુક નિમિત્તને લઈ સ્મૃતિને વિષે કહેવામાં આવેલી છે. વળી શ્રુતિમાં પણ મંત્ર તથા અર્થવાદવિષે દેહોત્પત્તિ જોવામાં આવે છે આમાં કેટલાક તો પૂર્વ દેહનું પતન થવા પછી જ અન્ય દેહને ગ્રહણ કરે છે. વળી કેટલાક તો પૂર્વનો દેહ હોય, છતાં યોગ તથા ઐશ્વર્યના બળવડે અનેક દેહ ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. વળી સ્મૃતિમાં જણાવવા પ્રમાણે આ સર્વ સંપૂર્ણ વેદાન્તના જ્ઞાતા હોય છે. હવે આ લોકની ભિન્ન દેહ વિષે જ્યારે ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે, તો પછી બ્રહ્મ-નિધાનો મોક્ષરૂપ હેતુ કોઈ પક્ષને અગી-કાર કરીને છે અથવા તો મોક્ષ હેતુ પ્રયોજનથી રહિતરૂપે છે? આના સબધી આપ મને જણાવશો ?

શુદ્ધ-તેમ નથી. આ અપાન્તરતમ આદિ ઋષિઓની લોકને વિષે સ્થિતિ વેદ પ્રવર્તાવવારૂપ અધિકારને લીધે યોજાયેલી છે, અર્થાત્ આ લોકસ્થિતિ અધિકારને લીધે છે કાબલા તરીકે ભગવાન સૂર્ય નારાયણ એક હંભર યુગપર્યન્ત જગતનો અધિકાર લોગવે છે તથા તે અધિકાર પૂરો થયે ઉદય તથા અસ્તથી રહિત કેવલ્ય મોક્ષનો અનુભવ કરે છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે “અય તત્ત કર્ત્વ્યં હેત્ય નૈવોદિતા નાડસ્ત-મેતેકલ એવ મય્યે સ્થાતા (છાં ૩, ૧૧, ૧) ત્યારપછી અર્થાત્ ઉદયાસ્તવડે પ્રાણીઓના સ્વકર્મ લોગરૂપ અનુગ્રહ કરી સવિતાના રૂપને પામેલો વિદ્વાન ઉર્ધ્વ અર્થાત્ બ્રહ્મી

ભૂત થયેલો છતો ઉદય પામી અર્થાત્ પોતાના મહિમામાં પ્રકાશ મેળવી, ઉદય કે અસ્ત પામતો નથી. પણ કેવળ અદ્વિતીયરૂપ સ્વાત્મસ્વરૂપમાં રહે છે.” તે જ પ્રમાણે વર્તમાન બ્રહ્મવેતાઓ પ્રારબ્ધના લોગનો ક્ષય થયે કેવલ્યને અનુભવે છે. કારણ કે કહ્યું છે કે, “તત્ત્વ જ્ઞાવદેવ ચિત્ર યાવન વિમોક્ષ્યેષ્ય સંપત્ત્યેતે (છાં ૬, ૧૪, ૨) આ વિદ્યાના બાધનમાંથી મુક્ત આત્માર્થવાત્ બ્રહ્મનિષ્ઠની સ્થિતિ જ્યાં સૂધી દેહનો નાશ થતો નથી ત્યાં સૂધી હોય છે. પણ દેહપાત થાય કે તરત વિદેહમુક્ત થાય છે.” તે જ પ્રમાણે અપાન્તરતમ આદિ ઇશ્વરોને પણ પરમેશ્વરે અમુક અમુક અધિકારમાં નિમેલા છે તથા કેવલ્યના હેતુરૂપ સમ્યક્ દર્શનની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે, છતાં કર્મોનો ક્ષય નહિ હોવાથી અધિકારપર્યન્ત આ લોકને વિષે તેઓ રહે છે. પણ અધિકાર પૂરો થયે તેઓ આલ્યા બાય છે. આ પ્રમાણે વિરોધનો અભાવ છે. કારણ કે અધિકાર-રૂપ ક્ષય આપવા માટે જેઓ એકવાર પ્રવૃત્ત થયેલા છે, તેઓ જ્યાં સૂધી કર્મો-શય પૂરાં થયા નથી ત્યાં સૂધી સ્વતત્રપ-ણાવડે જ જેમ એક મનુષ્ય એક ઘરમાંથી બીજા ઘરમાં બાય તેમ, ભિન્ન ભિન્ન દેહોને વિષે સચાર કરે છે તથા પોતાના અધિકારની નિવૃત્તિ જ્યાં સૂધી નથી થયેલી હોતી, ત્યાં સૂધી પૂર્વ જન્મની સ્મૃતિવાળા એવા તેઓ, દેહ તથા ઇન્દ્રિ-યોની પ્રવૃત્તિને વશ હોવાથી દેહોને ઉત્પત્ત કરે છે તથા એકી વખતે અથવા તો કે

કરી તેમાં સ્થિતિ કરે છે. વળી એમ કહેવામાં આંચું છે કે, તેઓને પૂર્વના જન્મનું સ્મરણ હોતું નથી. જેમકે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “તે એવંતે અધિકારીઓ સ્થિતિ કરે છે.” જેમકે સુલભા નામે એક પ્રજ્ઞવાદિની હતી. તેણે જનકની સાથે વિવાહ કરવા માટે પોતાના દેહને ત્યાગ કર્યો તથા જનકના દેહને વિષે પ્રવેશ કર્યો. ત્યારપછી વિવાહ કર્યા કેડે તેણીએ પાછો પોતાના દેહ વિષે પ્રવેશ કર્યો. આ પ્રમાણે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. જો એકવાર એક કર્મમાં એક મનુષ્ય જોડાયેલો હોય તથા અન્ય દેહના આરંભના કારણરૂપ બીજા કર્મનો તેને આવિર્ભાવ થાય, તો પછી તે બીજું કર્મ પણ બીજના નાશ વિનાનું થશે તથા તેમ થવાથી પ્રજ્ઞાવિદ્યાનો અચુક શાખા પરત્વે દર્શાવેલો ગ્રાહનો હેતુ મિથ્યા થશે. આ રીતની શંકાનો ઉદ્ભવ થશે પણ જ્ઞાનવડે કર્મના બીજનો નાશ થાય છે, એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રમાણ હોવાથી આ રીતની શંકા યોગ્ય નથી. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “મિચતે હૃદયમ્નિશ્ચિયન્તે સર્વસંચયા । ક્ષિયન્તે ચાત્સ્ય વર્માણિ તસ્મિન્દૃષ્ટે પરાવરે ॥ (મુણ્ડ ૦ ૨-૨-૮) જ્યારે પરરૂપ તથા અપરરૂપ પુરૂષનું દર્શન કરવામાં આવે છે અર્થાત્ પ્રજ્ઞનો પૂર્ણપણે સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે મનુષ્યનાં સર્વ બંધનનો નાશ થાય છે, અર્થાત્ દેહાદિકમાં આત્મત્વ છુદ્ધિનો નાશ થાય છે. તથા સર્વ સંશયો જતા રહે છે વળી

તેનાં સર્વ કર્મોના અર્થાત્ સંચિત અને આગામીરૂપ કર્મનો નાશ થઈ જાય છે.” તેજ પ્રમાણે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “યથેવાસિ સમિલોડમ્મિભેત્સસાતકુરતેડર્જુના જ્ઞાનાડમિ સર્વર્કર્માણિ મત્સપાત્કુરતે તથા (ભઙ્ગી ૦૪, ૩૭) જેમ બરાબર પ્રદીપ્ત પામેલો અગ્નિ સર્વ કાષ્ટને બાળીને ભસ્મ કરે છે, તે જ પ્રમાણે, હે અર્જુન ! જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોનું દહન કરે છે.” વળી અન્ય સ્થળે કહ્યું છે કે “લીજાન્યગ્નુપદગમાનિ ન રોહન્તિ યયાપુન । જ્ઞાનદર્શસ્તથા ક્લેશૈ નાત્મા સપદ્યતે પુન. સેકેલાં બીજ જો વાળ્યાં હોય તો તે ઉગી શકતા નથી. તેજ પ્રમાણે જો જ્ઞાનવડે કલેશનો નાશ પામેલો હોય છે, તો પછી ફરીને આત્માને વિષે કલેશ રહેતો નથી.” જ્યારે અવિદ્યાદિ કલેશનો નાશ થયેલો હોય છે તથા કલેશનાં બીજરૂપ કર્મોશયનાં એક દેશનો નાશ થયેલો હોય છે, ત્યારે એક દેશનો ઉદ્ભવ થવો યોગ્ય નથી. કદાન્ત તરીકે અગ્નિવડે કરી બળી ગયેલા ઔષ્ણના એક અંશનો ફરી ઉદ્ભવ થતો જોવામાં આવતો નથી જેમ છોડેલા બાણની નિવૃત્તિ લોગ લોગબ્યા પછી જ થાય છે. જેમકે કહ્યું છે કે “તસ્ય તાવદેવ ચિત્તમ્ (છાંદ ૧, ૧૪, ૨) બ્યાં સૂધી દેહનો નાશ નથી થતો ત્યાં સૂધી તે હોય છે.” અર્થાત્ શરીરનો પાત થયા સૂધી જ તેને વિલંબ હોય છે. માટે અધિકારીઓની લોકને વિષે સ્થિતિ અધિકારની સમાપ્તિ સ્થી જ હોય છે, એમ જ કહ્યું છે, તે યોગ્ય છે. વળી જ્ઞાનનું ફળ અનેકરૂપે થાય નહિ. શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેજ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે સર્વ સ્થળે

નામની ઇષ્ટિમાં બીજી બાર ઇષ્ટિઓનો ઉપસંહાર હોય છે તેમ સર્વનો અક્ષર પ્રદામાં છે. (૩૩)

ટીકા:-શિષ્ય:-વાજસનેય નામની શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "एतद्वै तदक्षर गागि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वद्भस्वमदीर्घमलोहित-मस्नेहश्च (બૃં ૩, ૮, ૮) ચાક્ષષ્ઠકચે કહ્યું;- હે ગાગિ ! બ્રાહ્મણો તેને-આકાશને અક્ષર અર્થાત્ નાશથી સહિત કહે છે. તે સ્થૂલ સ્વરૂપવાળું નથી, તે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપવાળું નથી, તે હ્રસ્વ નથી, તે દીર્ઘ નથી, તે અરક્ત છે, તેમ જ દ્રવરૂપે નથી." વળી આચર્યણુ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदहदमब्राह्मणमोत्रमवर्णम् (મું ૧, ૧, ૫) જે પણ વિદ્યાવટે અક્ષરપ્રદાતું જ્ઞાન થાય છે, તે વિશે હવે કહેવામાં આવે છે:-આ અક્ષર પ્રદા અહસ્વરૂપે, અગ્રાહ્યરૂપે, અકારણરૂપે, અવર્ણરૂપે છે." આ રીતે અન્ય સ્થળે પણ શ્રુતિ વિશે વિશેષ નિપેદ્યદ્વારા અક્ષરતું પરબ્રહ્મરૂપે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તેમાં પણ કેટલેક સ્થળે કેટલાક ભિન્ન વિશેષોનો પ્રતિપેદ કરવામાં આવે છે હવે આ સર્વ વિશેષ પ્રકુરના પ્રતિપેદવાળા જ્ઞાનની શુ સર્વ સ્થળે પ્રાપ્તિ છે અથવા તો આ રીતની વ્યવસ્થા છે ? હું તો એમ માનું છું કે, શ્રુતિમાં વિલાસ હોવાથી આ પ્રમાણે સર્વ શ્રુતિઓએ પોતપોતાની જાદી જાદી વ્યવસ્થા કરેલી છે.

ગુરુ-ભિન્ન ભિન્ન પ્રતિપેદ્યુક્ત સર્વ જ્ઞાનનો ઉપસંહાર અક્ષરપ્રદામાં થાય છે. વળી સર્વ સ્થળે તેજ પ્રમાણે અક્ષરપ્રદામાં જ ઉપસંહાર કરવો કારણ પ્રદાના પ્રતિ

પાદનનો પ્રકાર સમાન છે તથા પ્રદાતું જ સર્વત્ર અસ્તિત્વ છે. અર્થાત્ પ્રદાના પ્રતિ પાદનનો પ્રકાર જે કે વિશેષ પ્રકારના નિપેદ્યરૂપ છે, તે સર્વત્ર સમાન છે. તે જ પ્રમાણે સર્વ સ્થળે પ્રતિપાદ્યરૂપ પ્રદાની પ્રતીતિ અભિનિરૂપે થાય છે. તો પછી એક સ્થળે જે જ્ઞાન થયું, તે જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ અન્ય સ્થળે કેમ ન હોય ? આ જ બાબત "आनन्दादयः प्रधानस्य (બ્રં સૂં ૩, ૩, ૧૦) આનંદ આદિ પ્રધાનના ધર્મો સર્વ સ્થળે જાણવા લેઈએ." આ રીતે નિરૂપણ કરવામાં આનંદ છે. જેમ બીજે સ્થળે વિધિરૂપ વિશેષોતું ચિંતન કરવામાં આનંદ છે, એમ આ સ્થળે પ્રતિપેદ્યરૂપ વિશેષ છે. વિચારમાં લેઈ હોવાથી આ નિરાકરણતું પ્રયોજન છે. હાજલા તરીકે જેમ ઇષ્ટિના સંબંધમાં છે, તેમ અહીં પણ જાણવું. જેમ અહીં નામના યજ્ઞમાં જમદગ્નિએ એમ કહ્યું છે કે, પુરોહિત સહિત ઇષ્ટિ આપવી આ પુરોહિત આપવાના મત્રો નીચે પ્રમાણે છે, "अग्नेर्होत्र वेदध्वरम् देवगणानां હોત્ર કર્મ તથા અધ્વર કર્મ અગ્નિધી થાય છે" આ મત્રોમાં ઉદ્ગાતાના જ્ઞાનવાળાઓનો સંબંધ અધ્વર્યુની સાથે હોય છે. કારણ કે પુરોહિત આપવાના સંબંધમાં અધ્વર્યુ કર્તારૂપે છે તથા સર્વ અંગ પ્રધાનને અધીન છે. આ વિશેષણો જો કે ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે આપેલ હોવા છતાં તેનો સમાવેશ અક્ષર પ્રદામાં જ થાય છે. તે જ પ્રમાણે પૂર્વ મીમાંસામાં કહ્યું છે કે, "गुणमुत्पद्यतिरूपे तदर्थवान्मुख्येन वेदसंयोग. (જૈં

સૂ. ૩,૩,૮) ઉત્પત્તિ વિનિયોગને લીધે છે, તેથી શુષ્ક તથા પ્રધાનનો વિરોધ-હોય ત્યાં મંત્રાત્મક વેદનો મુખ્ય તથા વધારે સંબંધ અર્થસ્થ સાથે છે. (૩૩)

શિષ્ય-શુ' વેદરૂપ બ્રહ્મમા ભિન્નતા શ્રુતિમાં કહેલી છે. તેથી શુ' વિદ્યામાં પણ ભિન્નતા ન કહેવાય ?

શુરુ-વેદમાં ભિન્નતા નથી. કારણ જીવ તથા ઇન્દ્રિય એક છે. માટે વિદ્યામાં પણ એકતા છે. આ જ હેતુથી ૩૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨૧ મું-સૂત્ર ૩૪ મું.

બ્રહ્મવિદ્યાની એકતા.

इयदामननात् ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ-શ્રુતિમાં વેદને અવયવપણું કહેલું છે, પણ તેમ છતાં બ્રહ્મવિદ્યામાં એકતા છે. (૩૪)

ટીકા-શિષ્ય-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "દ્વા મુપર્ગા સવુજા સમાયા સમાન વૃક્ષ પરિપ-ત્યજાતે । તયોન્ય વિષ્ણુ સ્વાદ્વત્ત્વમ્ન્યો અભિગદ્યોતિ (મુ. ૩, ૧, ૧) સર્વદા ભોગ્યતાં તથા ચિત્તરૂપ હોવાથી સમાનરૂપવાળાં બે પક્ષીઓ અર્થાત્ જીવ અને ઇન્દ્રિય એક જ વૃક્ષનો અર્થાત્ શરીરનો આશ્રય કરીને રહેતાં છે, આ પક્ષીઓ માંહેનું એક પક્ષી વહના ઝાડના સ્વાદવાળા ફળને અર્થાત્ સુખદુઃખાત્મક કર્મફળને ભોગવે છે તથા બીજું પક્ષી (ઈગ) ભક્ષણ કર્યા વિના અર્થાત્ કર્મફળ ભોગવ્યા વિના દેવગ જેવા જ કરે છે."

આ રીતનો મંત્ર આદ્યર્વણિકે તથા શ્વે-તાશ્વતરે કહે છે. વળી કહમાં કહ્યું છે કે, "જ્ઞ વિન્તો સુદૃઢત્વ લેન્ને ગુદા પ્રવિટો પમે પર્થે । છાયાત્ત્વો મ્મવિદો વદન્તિ પવાગ્નયો વે ચ ત્રિણાગિરેતા (ક્ર. ૩, ૧) આ દેહમાં રહેલા તેમજ પરમ અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ તથા બ્રહ્મના સ્થાનમાં અર્થાત્ હૃદયાકાશમાં રહેલી બુદ્ધિમા પ્રવેશ કરેલા જીવ તથા ઇન્દ્રિય સાગ કર્મના સત્યને અર્થાત્ ફળને ભોગવે છે. બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ તે બેઉને છાયા તથા તડકાની માફક ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણવાળા કહે છે. તેમજ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ તથા ત્રિ-ણાગિકેતો પણ તેને અર્થાત્ આત્માને તે પ્ર-માણે કહે છે." હવે આ સ્થળે મને શંકા એ થાય છે કે, વિદ્યા એક છે કે અનેક છે? હું તો એમ માનું છું કે, વિદ્યા અનેક હોવી જોઈએ.

શુરુ-તેમ માનવાનું શું કારણ ?

શિષ્ય-વેદમાં ભિન્નતા જોવામાં આવે છે તેથી. 'બે પક્ષીઓ' ઇત્યાદિ મંત્રમાં એકનું ભોક્તાપણું તથા એકનું અભોક્તાપણું જોવામાં આવે છે. વળી "સત્યને ભોગવતા" ઇત્યાદિ મંત્રમાં બેઉનું ભોક્તાપણું જોવામાં આવે છે. માટે વેદમાં ભિન્નતા હોવાથી વિદ્યામાં પણ બેઠ હોવા જોઈએ

શુરુ-હું કહું છું કે વિદ્યાનું એકત્વ છે.

શિષ્ય-આપ તેમ કેવી રીતે કહે છે ?

શુરુ-આ બે મંત્રમાં દેવ સ વવાળા વેદરૂપનો અમુક આકાર જણાવ્યો છે, પણ શ્રુતિમાં તેની એકતા મ ની છે.

શિષ્ય-પણ રૂપમાં બેઠ દશાંચો છે, તેનું કેમ ?

શુર-રૂપમા લેદ નથી આ બેઉ મત્રો જીવ દ્વિતીયવાળા ઇશ્વરનું જ પ્રતિપાદન કરે છે પણ બીજો કોઈ વિષય પ્રતિપાદન કરતા નથી સુવર્ણ (જે સુદર પાળવાળા) માં અનન્યન્યો અભિચાકશક્તિ (બીજો ખાધા વગર ભેંચા કરે છે) એમ ક્ષુધાઆદિથી રહિત પરમાત્માનું જ પ્રતિપાદન થાય છે તેમજ શ્રુતિના શેષમા પણ તેનું જ પ્રતિપાદન કરેલું ભેવામા આવે છે જેમકે, “જુષ્ટ યદા પચ્યત્યન્યમી-શમસ્ય મહિમાનમ્ (થે૦૪,૭) પણ જ્યારે તે જીવાત્મા સઘળા સાસારિક સજીવથી રહિતરૂપે મહાન્ ઇશ્વરને-પરમાત્માને બુલે છે ત્યારે તે જીવાત્માના શોકની નિવૃત્તિ થાય છે” વગી કહ્યું છે કે, જ્ઞાત વિવન્તો(સત્યને અર્થાત્ રૂઝને લોગવતા બે જણાઓ) આ સ્થળે લોગવણુ તો બે છે જીવનું જ છે તથા પરમાત્મા ક્ષુધા આદિથી રહિત છે, છતાં તે સહેચારી રૂપે હોવાથી તે લોગવે છે, એમ કહેવાય છે જેવી રીતે છત્રવાળાનો છત્ર સાથે સહેચારી સજીવ હોવાથી બેઉ તાપ લોગવે છે, એમ કહેવાય છે પણ મુખ્ય વિષય તો પરમાત્મ સજીવી જ છે કહ્યું છે કે, અયત્ત ધર્માદ્યત્ત ધર્માત્ (ક૦૨,૧૪) ધર્મથી ભિન્ન તેમ અધર્મથી ભિન્ન આ આત્મતત્વ છે” આ સ્થળે શ્રુતિના છેવટમા કહ્યું છે કે, “ય સેતુરીજાનાનામકાર વ્રજ યપરમ્ (ક૦૩,૨) આપણે બન્ને તે નચિકેતાગ્નિને નાણુવા શક્તિમાન્ છીએ, કે જે વિરાગાત્મકે અગ્નિ (હું બને તરવા માટે) સર્વ યજ્ઞોના મેતુરૂપે છે” વળી આનો જ

વિસ્તાર “શુદ્ધા પ્રવિષ્ઠાત્માનો હિ (બ્ર૦સૂ૦ ૧,૨,૧૧) શુદ્ધામાં પ્રવેશ પામેલ જીવ તથા પરમાત્મા છે” આ સૂત્રમા કયો છે માટે વેદમા અલેદ હોવાથી વિદ્યાની એકતા છે વળી આ ત્રણે વેદાન્તોમા પૂર્વાપચ સજીવનો વિચાર કરતા પરમાત્મ વિદ્યાનું જ જ્ઞાન થાય છે વળી જીવનું ચક્રણ, જીવ ઇશ્વરની એકતાને લઇને છે પણ કોઈ અન્ય વિષયને લઇને નહિ વળી પરમાત્મ વિદ્યામા લેદ કે અલેદનો વિચાર હોતો નથી, એમ આગળ કહેલું છે માટે લેદા લેદરૂપ આ સૂત્ર કેવળ વિસ્તાર પૂર્વક જીવ ઇશ્વરના પ્રતિપાદન માટે છે માટે બધા ધર્મોનો ઉપસહાર અક્ષર બ્રહ્મા થાય છે (૩૪)

શિષ્ય-શ્રુતિમા પુનરૂક્તિ આવવાથી શુ વિદ્યા અનેકરૂપે ન કહેવાઈ શકે ?

ગુરુ-ભૂતસમૂહની માફક આત્મા સર્વના અતરરૂપે હોવાથી વિદ્યામા અલેદ છે આ જ હેતુથી ૩૫ માં સૂત્રમા કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૫ મું-સૂત્ર ૩૫ મું
પુનરૂક્તિથી વિદ્યામાં ભેદ

અન્તરા ભૂતગ્રામચત્ત સ્વાત્મન ॥૨૬॥

સૂત્રાર્થ-આત્મા સર્વના અતરરૂપે હોવાથી જેમ પચમહાભૂતોનો સમૂહ સર્વત્ર એકરૂપે છે, તેમ વિદ્યામા એકતા છે (૩૫)

ટીકા-શિષ્ય કહ્યું છે કે ‘યત્તાદ્વાદપ રોક્ષાદ્વાય યાત્મા સર્વાન્તર (બૃ૦ ૩,૪,૧) (૩,૫,૧) બ્રહ્મ સાક્ષાત્ તથા અપરોક્ષરૂપે

છે. તે સર્વના પ્રત્યક્ આત્મારૂપે તથા સર્વના અવ્યંતરરૂપે છે.” “કોઈપણ રીતના વ્યવધાન વિના” એમ બે વાર પ્રદ્યુત્ નિરૂપણ શ્રુતિએ ઉપસ્ત તથા કહોલના પ્રશ્નના સંબંધમાં કર્યું છે. હવે આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, વિદ્યા એકરૂપે છે કે અનેકરૂપે છે? હું માનું છું કે, વિદ્યા અનેકરૂપે છે. કારણ કે વારંવાર પુનરુક્તિ બેવામાં આવે છે. જો તેમ ન હોય તો ન્યૂનતાથી રહિત તથા એકતાવાળા અર્થ માં બે વાર શ્રુતિનું કહેવું ‘જોડું’ કરશે. માટે જેમ પુનરુક્તિને લીધે કર્મનો ભેદ છે, તેજ પ્રમાણે પુનરુક્તિને લીધે વિદ્યામાં પણ ભેદ છે.

શુદ્ધ:-તેમ નથી. હું કહું તે સાંભળ. આત્માને અંતરાત્મારૂપે કહેવામાં શ્રુતિમાં વિરોધ નથી. માટે વિદ્યા એકરૂપે છે. સર્વાંતરરૂપ આત્માના સંબંધી જ સામાન્ય રીતે બેઠે ઠેકાણે પ્રજા પૂછવામાં આવ્યો છે તથા પ્રતિ ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. એક જ દેહમાં સર્વાંતરરૂપે બે આત્માનો સંભવ હોઈ શકે નહિ માટે એકની જ સર્વાંતરરૂપે કલ્પના કરવી યોગ્ય છે પણ બીજાનું સર્વાંતર સ્વરૂપ પત્ય મહાભૂતોના સમૂહની માફક બની શકે નહિ જેમકે પંચમહાભૂતના સમૂહરૂપ દેહમાં પૃથ્વી કરતાં જળ અતર છે, જળ કરતાં તેજ અંતર છે, એમ એકની અવેક્ષાએ બીજું આંતરરૂપે છે, પણ કોઈનું મુખ્યરૂપે સર્વાંતરપણું હોતું નથી. તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ બાણી લેવું. અથવા તો જ્ઞાતસમૂહની માફક

આત્મા સર્વાંતરરૂપે છે, એમ એક શ્રુતિ બાણીએ છે. જેમકે, “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा (મંવે ૦ ૬, ૧૧) આ એક દેવ સર્વ પ્રાણી માત્રમાં ગૂઢ થઈને રહેલા છે. તેઓ સર્વ વસ્તુને વ્યાપીને રહેલા છે તેઓ સર્વ ભૂતોના અંતરાત્મા રૂપ છે.” આ મત્રમાં સમસ્ત જ્ઞાતસમૂહ માં એક જ સર્વાંતરરૂપ આત્મા કહેવાયલો છે તે જ રીતનો આશય આ બે બ્રાહ્મણ-મત્રોમાં છે. વેદ એક છે, જેથી વિદ્યા પણ એક છે. (૩૫)

શિષ્ય:-જો વિદ્યામાં ભેદ માનીએ તો જ શ્રુતિમાં ભેદ માનવાનો વખત આવે?

શુદ્ધ:-વિદ્યામાં ભેદ નથી, તેથી શ્રુતિમાં ભેદ નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે બીજા ઉપદેશમાં પણ એક જ આત્માવિશે કહેવું છે. આ જ હેતુને લઈ ૩૬મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૨૨ મું-સૂત્ર ૩૬ મું.

આત્માની એકતાથી વિદ્યાની એકતા

અન્યથા મેદાનુપપત્તિરિતિ જેન્નોપદેશા-
ન્તરવત્ ॥ ૩૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-જો અન્યથા અર્થાત્ વિદ્યામાં ભેદ ન માનીએ તો જ શ્રુતિમાં ભેદ થતો નથી, એમ માનવું જોડું છે કારણ કે બીજા ઉપદેશની માફક એક જ વસ્તુનું નિરૂપણ છે. (૩૬)

ટીકા:-શિષ્ય જો વિદ્યામાં ભેદ ન માનીએ તો શ્રુતિમાં ભેદની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ જો આપે કહ્યું, તેમાં દોષ નથી.

અધિકરણ ૨૪ મું-સૂત્ર ૩૮ મું.

ગુણોનો ઉપસંહાર બ્રહ્મમાં.

સૈવ હિ સત્યાદયઃ ॥ ૩૮ ॥

સૂત્રાર્થ -સત્યાદિ ગુણોનો ઉપસંહાર સત્ય બ્રહ્મમાં જ થાય છે. માટે સત્ય વિદ્યા એકજરૂપે છે. (૩૮)

ટીકા:-શિષ્ય:-“ સ યો હૈત મહદ્વક્ત્ર પ્રથમજ વેદ સત્ય વ્રત્ત (બૃ૦ ૫,૪,૧) જે કોઈ એમ બાણે છે કે, સત્ય બ્રહ્મ મહાન્, પૂર્ણનીય તથા સંસારાંકુરના કારણરૂપે છે, તે પોતાના શત્રુપર જય મેળવે છે.” તેમ જ વાજ-સનેથીમાં નામાક્ષરની ઉપાસના વળી સત્ય વિદ્યાનું નિરૂપણ કરી કહ્યું છે કે, “ તદ્વત્તત્ત્વમસૌ સ આદિત્યો ય એવ એતસ્મિન્મન્ત્રે પુરુષો વધાય દક્ષિણેઽક્ષનુરુવ (બૃ૦ ૫,૫,૨) સત્ય આદિત્યરૂપે છે. આ સત્યરૂપ પુરૂષ આદિત્ય મંડળમાં રહે છે. તેમ જ તે પુરૂષ દક્ષિણ ચક્ષુમાં રહે છે.” હવે મને શંકા એ થાય છે કે, શું સત્ય વિદ્યા બે છે કે એક છે? મારું માનવું તો એમ છે કે, બ્રહ્મવિદ્યા બે છે તથા આ લેહદ્વારા ફળનો સંયોગ થાય છે. કારણ કે, કહ્યું છે કે “ જયતીમાતોક્ત્રાન્ (બૃ૦ ૫,૪,૧) તે આ લોકને જિતે છે.” એમ પ્રથમ કહ્યું છે તથા પાછળથી કહ્યું છે કે “હન્તિ પાપ્માન જદાતિ ચ (બૃ૦ ૫,૫, ૩,૪) તે પાપનો નાશ કરે છે તથા પાપને તજે છે.” ઉપાસ્ય એક હોવાથી સર્વ ગુણોનો ઉપસંહાર પ્રકૃત બ્રહ્મવિષે થાય છે

શુદ્ધ:-આ મ બન્ધી હું તને કહું, તે સાંભળ. સત્ય વિદ્યા એક જ છે.

શિષ્ય:-તે કેમ બને?

શુદ્ધ:-“ તદ્વત્તત્ત્વમ આ જે કંઈ છે તે સત્યરૂપે છે ” એમ પ્રકૃત બ્રહ્મવિષે સર્વનો ઉપસંહાર થાય છે.

શિષ્ય:-વિદ્યાનો ભેદ હોય, છતાં ઉપાસ્ય એક હોવાથી પ્રકૃત બ્રહ્મનેવિષે સર્વનો ઉપસંહાર થવો યોગ્ય છે.

શુદ્ધ:-ના, તેમ નથી. કોઈ સ્પષ્ટ ભિન્ન કારણને લીધે વિદ્યાનો ભેદ પ્રતીત થતો હોય તો જ ભેદ માની લેવાય. પણ આ સ્થળે તો બેઉ પ્રકારનો સંભવ છે. જેમકે જે કંઈ છે તે સત્યરૂપે છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃત બ્રહ્મને વિષે ઉપસંહાર હોવાથી પૂર્વ વિદ્યામાં રહેલ જે સત્ય છે, તેનો જ ઉપસંહાર ઉત્તર વિદ્યાનેવિશે થાય છે. આ પ્રમાણે એક વિદ્યાપણાનો નિશ્ચય થાય છે.

શિષ્ય -શ્રુતિમાં ભિન્ન ફળ કહેલું છે, તેથી વિદ્યા પણ ભિન્ન હોવી જોઈએ.

શુદ્ધ:-આ સંબન્ધી હું કહું તે સાંભળ. પરબ્રહ્મના જ રહસ્યરૂપે અહરૂ તથા અહ, આ પ્રમાણે ભિન્ન અંશનો ઉપદેશ કેવળ વસ્તુને લઈને છે. માટે ભિન્ન ફળ કહેલું છે, જેથી તેમાં દ્વોપ આવતો નથી. વળી અર્થવાદને લઈને જો બે રૂપની કલ્પના કરીએ તો પછી વિદ્યા એક હોવાથી જણાવેલાં અવયવરૂપ અનેક ફળોનો ઉપસંહાર અવયવીરૂપ વિદ્યામાં જ થવો યોગ્ય છે. માટે આ એક જ સત્ય વિદ્યા અમુક અમુક પ્રકારના વિશે-પણુવડે શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરવામાં આવી

છે. માટે સત્યાદિ સર્વ ગુણોનો ઉપસંહાર એક બ્રહ્મનેવિષે જ કરવો જોઈએ.

શિષ્ય:—કેટલાક જણાઓ આ સૂત્રનો દાખલો આપી એમ કહે છે કે, અક્ષિ આદિ આદિત્ય પુરૂષના વિષયવાળું જે વચન વાજસનેયીમાં છે, તે જ છાંદોગ્યમાં છે. જેમકે, “અથ ય ઇપોડન્તરાદિત્યે હિરણ્યઃ પુરુષો દસ્યતે (છાં ૧, ૬, ૬) આ આદિત્યમંડળમાં હિરણ્યમય જે પુરૂષ જોવામાં આવે છે.” તેમ જ “અથ ય ઇપોડક્ષિણિ પુરુષો દસ્યતે (છાં ૪, ૧૫, ૨) ચક્ષુમાં જે પુરૂષ દેખાય છે.” એમ અક્ષિ પુરૂષવિદ્યા તથા આદિત્ય પુરૂષવિદ્યા બે સ્થળે એક છે, એમ માની છાંદોગ્યનો સત્ય આદિ ગુણોનો ઉપસંહાર વાજસનેયીઓએ કરવો યોગ્ય છે, એમ જે તેઓ માને છે તે શું યોગ્ય છે?

શુરુ:—હું તે કીક માનતો નથી. કારણ કે છાંદોગ્યમાં જ્યોતિષોમ કર્મ સંબંધી જે વિદ્યાનું નિરૂપણ કરેલું છે, તે ઉદ્દગીથના આશ્રયવાળી છે. કારણ કે આદિમાં તથા મધ્યમાં તેમ જ છેવટમાં કર્મ સંબંધી ચિહ્નો જોવામાં આવે છે જેમકે, “ઈવ મેર્ગન્નિઃ સામ (છાં ૧, ૬, ૧) આ પૃથ્વી અગવેદરૂપે છે તથા અગ્નિ સામરૂપે છે.” આ પ્રમાણે શરૂઆત કરી વચમાં કહ્યું છે કે, “તસ્યર્ક્ ચ સામ ચ ગેષ્ઠો તસ્માદુદ્ગીથ (છાં ૧, ૬, ૮) અર્કવેદ તથા સામવેદ બ્રહ્મના પર્વરૂપે છે, તેટલા માટે તે ઉદ્દગીથરૂપે છે.” આમ કહી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “ય ઇવ વિદ્વાન્ સામ ગાયન્તિ (છાં. ૧, ૭, ૬) જે આ પ્રમાણે બાણી સામનું ગાન કરે છે.”

પણ આ રીતે વાજસનેયીમાં કંઈ પણ કર્મ સંબંધી ચિહ્ન નથી. આ રીતે શ્રુતિના વચનની શરૂઆતમાં લેદ દર્શાવ્યો છે, એમ માનીએ, તો પછી વિદ્યામાં ભિન્નતા પ્રાપ્ત થાય માટે ગુણોમાં વ્યવસ્થા છે, એમ માનવું યોગ્ય છે. (૩૮)

શિષ્ય:—સત્ય કામ આદિ ગુણો એક સ્થળે કહેલા હોય, તેનો સંબંધ શું બીજે ઠેકાણે લઈ શકાય ?

શુરુ:—સ્થાન સમાન હોવાથી તેમાં વાંધો આવતો નથી તથા આ જ હેતુને લઈ ૩૯મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

અધિકરણ ૨૫ મું—સૂત્ર ૩૯ મું.

વિશેષણોની સર્વ સ્થળે સમાનતા.

કામાદીતરત્ર તત્ર ચાપતાનાદિભ્યઃ ॥૩૯॥

સૂત્રાર્થ:—સ્થાન આદિ એક સરખું છે, જેથી સત્ય કામ આદિ જે વિશેષણો એક સ્થળે હોય, તેનો સંબંધ અન્ય સ્થળે પણ લેઈ શકાય. (૩૯)

ટીકા:—શિષ્ય —“યદિદમસ્મિન્નગ્રણુરં દહાં પુષ્કરીકં વેદમ દહગેડસ્મિન્નગ્રણુરં (છાં ૮, ૧, ૧) મનુષ્યના શરીરવિષે કમળના સરખું આકાશ છે તથા તે દહરમાં એક તીક્ષ્ણ અન્તરાકાશ છે.” આ પ્રમાણે છાંદોગ્યમાં સ્તુતિ જણાવી છે. વળી કહ્યું છે કે, “અથ આત્માઽ પદ્મતપાપ્મા વિજ્રતો વિમ્બતુર્વિદ્યોક્તો વિજિગ્ધસ્તોઽપિપાસઃ સયન્નામઃ સત્યસવત્પઃ (છાં ૮, ૧, ૫) આ દહરાકાશ આત્મારૂપે છે. તે સર્વ પ્રકારના ધર્માધર્મથી રહિત છે. તે વિજરૂપ અર્થાત્ અર્થતાને ન

પ્રાપ્ત થાય એવું છે. તે અમર્ત્યરૂપે છે. તે શોકરહિત છે. તે ક્રુધા તથા પિપાસાથી દુખને પ્રાપ્ત થતું નથી. સત્ય એ જ તેનો કામ છે. સત્ય એ જ તેનો સંકલ્પ છે.” વળી વાજસનેયીમાં કહ્યું છે કે, “સ વા એપ મહાનજ આત્મા યોડ્ય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ ય એપોડન્તર્હદય આવાસસ્તસ્મિન્નચેતે સર્વસ્ય વર્ણી (બૃ૦ ૪,૪,૨૨) આ મહાન અજરૂપ આત્મા સર્વ પ્રાણીઓને વિષે વિજ્ઞાનમયરૂપે થઈને રહેલો છે. તે જ આત્મા હૃદયને વિષે આકાશરૂપે રહેલ છે. આકાશને વિષે તે શયન કરે છે. તે સર્વને વશ કરનાર છે.” હવે વિદ્યાની એકતા છે, માટે પરસ્પર ગુણોને વિષે સંબંધ મોનવો કે નહિ ?

ગુરુ:-વિદ્યા એકત્વરૂપે છે. આ સંબંધી હું કહું, તે સાંભળ. મૂળ સૂત્રમાં જે કામાદિ શબ્દ વાપર્યો છે, તેવડે સત્ય કામાદિ ગુણો લેવા. લાગણ તરીકે જેમકે દેવદત્તને દત્ત કહેવામાં આવે છે, તથા સત્યભામને ભામ કહેવામાં આવે છે. છાંદોગ્યમાં હૃદયાકાશના સત્ય-કામત્વાદિ ગુણોનો જે મમૂહ જોવામાં આવે છે, તેનો સંબંધ વાજસનેયમાં “સ વા એપ મહાનજ આત્મા આ આત્મા મહાનુત્થા અજરૂપે છે.” આ રથળે પણ લેવો.

શિષ્ય:-આ રથળે કેવી રીતે સંબંધ લઈ શકાય ?

ગુરુ:-સ્થાંત્ર આદિ સમાનતા હોવાથી તે ગુણોનો સંબંધ લઈ શકાય તેમ છે. ખેઉ રથળે સ્થાનરૂપ હૃદય સમાનરૂપે છે.

વેદ ઇશ્વર સમાનરૂપે છે તથા લોકોને જોડવારૂપ આત્માનું પ્રયોજનરૂપ સેતુ પણ સરખો છે. આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની સમાનતા જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-પણ વિશેષતા સુદાં જોવામાં આવે છે. છાંદોગ્યમાં હૃદયાકાશના ગુણોને સંબંધ છે તથા વાજસનેયમાં આકાશના આશ્રયરૂપ પ્રદ્યનો સંબંધ છે.

ગુરુ:-ના, તેમ નથી. “દહર ઉત્તરભ્યઃ (બૃ૦ સૂ૦ ૧,૩,૧૪) દહરાકાશ પરમેશ્વરરૂપે છે. પાછળના કારણો જોવાથી.” આ રથળે તેમજ છાંદોગ્યમાં આકાશ શબ્દ પ્રદ્યરૂપે છે, એમ સિદ્ધ કર્યું છે છાંદોગ્યમાં વિશેષતા એટલી છે કે, પ્રદ્યવિદ્યા સગુણરૂપે જણાવી છે. જેમકે ‘અથ ય દ્વા-ત્માનમગુવિદ્ય મગ્નયેતાથ સત્યાન્કામાન્ (છા૦ ૮,૧,૬) આત્માને તથા તેના સત્ય સંકલ્પને નહિ બાળનાર દેહથી મુક્ત થયા પછી સર્વ લોકમાં પરધીનતાને પામે છે.” આ પ્રમાણે આત્માની માફક કામોનું પણ વેદરૂપે નિરૂપણ કરેલું છે પણ વાજસનેયીમાં તેા નિર્ગુણ એવા પરપ્રદ્યનો જ ઉપદેશ જોવામાં આવે છે. જેમકે “અતઃ ક્લેવે વિમોક્ષાય વૃદ્ધિ (બૃ૦ ૪,૩,૧૪) હવે મને મોક્ષ સંબંધી ઉપદેશ આપો !” તથા આના ઉત્તરમાં કહેલું છે કે “અસંગો હાયં પુરુષઃ (બૃ૦ ૪,૩,૧૫) આ પુરુષ કોઈપણ પ્રકારના સંબંધી રહિત છે.” વર્ણીત્વાદિ ગુણોના સમૂહનું નિરૂપણ વાજસનેયીમાં સ્તુતિઅર્થ કરવામાં આબ્યું છે કારણ કે તેના છેવટના ભાગમાં કહ્યું છે કે, “અ એપ નેતિ નેત્યામા

(બૃ૦ ૩,૬,૨૬) આ આત્મા આ પ્રકારનો નથી" આ રીતે નિર્જુણ પ્રદ્યુમ્ન ઉપમંહાર કર્યો છે. વળી ગુણવાનું પ્રદ્યુમ્ન-કે એક છે, છતાં તેના ગુણોનો ઉપમંહાર તેમની વિભૂતિને દર્શાવવા માટે છે, પણ ઉપાસનાને માટે નથી, એમ જણવું. (૩૬)

શિષ્ય-જે લોજનનો અભાવ થાય તો પ્રાણાગ્નિહોત્રનો પણ શુ અભાવ થાય ?

ગુરુ.-શ્રુતિમા અનેક પ્રમાણો છે કે, પ્રાણાગ્નિહોત્રના લોપનો અભાવ છે. આ જ બાબત ૪૦ માં સૂત્રમા જણાવી છે જેમકે,—

અધિકરણ ૨૬ મું-સૂત્ર ૪૦ મું.

પ્રાણાગ્નિહોત્રના લોપનો અભાવ.

મંદરાદ્યલોપ ॥ ૪૦ ॥

સૂત્રાર્થ-લોજનનો જે કે અભાવ હોય, છતાં પ્રાણાગ્નિહોત્રનો લોપ થતો નથી, એમ શ્રુતિના પ્રમાણથી મિદ્ધ થાય છે. (૪૦)

ટીકા:-શિષ્ય-છાદ્યમા વૈશ્વાનર વિદ્યા સખધી કહ્યું છે કે, "તદ્યજ્ઞત પ્રથમ-માગચ્છેત્તદ્વોમીય સ યા પ્રથમામાહુતિ જુહવા ત્ત જુહવાઘ્રાણાય સ્વાહા (છાં ૫, ૧૬, ૧) તેમા પણ જે અન્ન પ્રથમ આસરૂંપે આણુવામાં આવે છે તે પ્રથમ હવિરૂપ છે. જે વિદ્યાનું આ પ્રથમ આસને પ્રથમની હવિરૂંપે હોમે, તેણે પ્રાણાય સ્વાહા (આ પ્રાણને અર્પું છું) એમ કહી હોમવું" આ રીતે પાંચ પ્રાણની આહુતિઓનું વિધાન છે.

આ શ્રુતિમા પાછળથી અગ્નિહોત્ર ચળદ વાપર્યો છે જેમકે, "ય एतदेव विद्वानग्निहोत्र जुहोति (છાં ૫, ૨૪, ૨) જે આ પ્રમાણે બાણી અગ્નિહોત્રને હોમે છે." વળી કહ્યું છે કે, "તયેહ ક્ષુપિતા લાલ માતર પર્વણસતે । एव सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमणसते (છાં ૫, ૨૪, ૫) જેમ સાધારણ જીવનમા ક્ષુધાર્ત બાળકો પોતાના માતાના મુખ સામું જીવે છે અર્થાત્ તેની ઉપાસના કરે છે, તેમ જ સર્વ ભૂત માત્રે પણ અગ્નિહોત્રની ઉપાસના કરે" હવે આ સ્થળે વિચારવાનું એ છે કે, જ્યારે લોજનનો લોપ થાય છે ત્યારે શું પ્રાણાગ્નિહોત્રનો પણ લોપ થાય છે કે નથી થતો ? હવે શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, "જે અન્ન પ્રથમ આણુવામાં આવે છે" ઇત્યાદિવડે એમ જણાય છે કે, અન્નના આણુવાનો સંબંધ છે માટે અન્નના આવવાથી જ લોજનનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે હવે લોજનનો જ્યારે લોપ થાય છે, ત્યારે પ્રાણાગ્નિહોત્રનો પણ લોપ થવો જોઈએ

ગુરુ-હું કહ્યું છું કે જે કે લોજનનો લોપ થાય છે, પણ પ્રાણાગ્નિ હોત્રનો લોપ થતો નથી

શિષ્ય-આપ એમ કેમ કહો છો ?

ગુરુ-શ્રુતિની પ્રમાણથી તેમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે વૈશ્વાનર વિદ્યા સખધી જ્ઞાતાલની નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે—
"पूर्वोऽतिथिभ्योऽग्नीवात यथा ह वै सयमहुत्वा-
ग्निहोत्र परस्व जुहुवादेव तत्र अर्थ-અતિ-
થિના કરતા પહેલા મનુષ્યે લોજન કરવું
જોઈએ જે તેમ ન કંટે તો એમ થાય

કે, પોતે અગ્નિહોત્રરૂપ આહુતિ આપ્યા વિના પારકાની આહુતિ આપ્યા સમાન થાય.” આ પ્રમાણે અતિથિને પ્રથમમાં લોજન કરાવવાના સંબંધમાં નિંદા કરી છે. પોતાના આત્માને પ્રથમ લોજન આપવાનું કહેવાવડે પ્રાણાગ્નિહોત્રના સંબંધમાં ઉત્સુકતા દર્શાવી છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ પ્રથમમાં અગ્નિહોત્રનો લોપ થાય છે તેનો નિષેધ કરે છે. તો પછી અગ્નિહોત્ર પ્રથમ થવો જોઈએ, તે સંબંધમાં જો બાધ આવે તો પૂછવું જ શું ?

શિષ્ય:-લોજનનું પ્રયોજન અન્નના અસ્તિત્વમાં રહેલું છે. હવે જ્યારે લોજનનો જ લોપ થાય, ત્યારે પ્રાણાગ્નિહોત્રનો લોપ થવો જ જોઈએ.

ગુરુ:-તેમ થતું નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, અન્ન સિવાય કોઈ પણ અન્ય દ્રવ્ય હોય તો પણ ચાલે. મુખ્ય અગ્નિહોત્રમાં દૂધ આદિ દ્રવ્યનું વિધાન કરેલ છે. તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ અગ્નિહોત્ર શબ્દ વાપરવાથી નકુંડપાત્રીના સત્રની માફક અન્ય દ્રવ્યવિશેષની પ્રાપ્તિ થાય છે. અન્ન તથા અન્ય દ્રવ્ય આ બેમાં એકજપણાનો ગુણ વિશેષ રહેલ છે, એ દર્શાવવા શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “તદ્વદ્વત્ત્વં અર્થાત્ જે કાંઈ અન્નરૂપે દ્રવ્ય હોય.” માટે ગુણનો લોપ થાય, છતાં મુખ્ય વસ્તુનો લોપ થતો નથી. એ કે લોજનનો

નકુંડપાત્રીનો સત્ર:-આ અગ્નિહોત્ર સામાન્ય અગ્નિહોત્રથી ભિન્ન છે. તેમાં મદીને મદીને હોમ કરવો પડે છે. વળી સામાન્ય અગ્નિહોત્રના કરતાં ભિન્ન ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે,

લોપ હોય, છતાં પાણીનું અથવા તે સમાન કોઈ અન્ય દ્રવ્યનું પ્રતિનિધિપણું હોય છે, તો પણ પ્રાણાગ્નિહોત્રનું અનુષ્ઠાન બને છે. (૪૦)

શિષ્ય:-જ્યારે અનેક દ્રવ્ય હોય તો તેમાંથી કયું દ્રવ્ય પ્રાણાગ્નિહોત્રરૂપે વાપરવું ?

ગુરુ:-જે દ્રવ્ય પ્રથમ ઉપસ્થિત થયું હોય, તેવડે પ્રાણાગ્નિહોત્ર કરવું, આ રીતનું શ્રુતિનું વચન છે. ૪૦ મું સૂત્ર પૂર્વ પક્ષરૂપે છે, પણ તેનો ઉપસંહાર આ ૪૧ મા સૂત્રવડે થાય છે. આ ૪૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨૬ મું-સૂત્ર ૪૧ મું.
પ્રાણાગ્નિ હોત્રમાં દ્રવ્યવિશેષતા.

ઉપસ્થિતેત્તસ્તદ્વચનાત્ ॥ ૪૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-લોજન દ્રવ્યમાંથી જે દ્રવ્ય પ્રથમ ઉપસ્થિત થયું હોય, તેવડે પ્રાણાગ્નિહોત્ર કરવું. કારણ આ રીતનું શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. (૪૧)

ટીકા:-ગુરુ:-જ્યારે લોજન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેમાંથી જ અર્થાત્ જે લોજનદ્રવ્ય પ્રથમ પ્રાપ્ત થયું હોય, તેવડે પ્રાણાગ્નિહોત્ર કરવું.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો ?

ગુરુ:-આ રીતનું શ્રુતિનું વચન છે. જેમકે “ તદ્વદ્વત્ત્વં પ્રથમમાગ્નિહોત્રમીયમ (છાંડ, ૧૯, ૧) પ્રથમ જે અન્ન શાસ્ત્રરૂપે આણવામાં આવે છે, તે પ્રથમ હવિરૂપ છે.” આ રીતે શ્રુતિસિદ્ધની માફક જણાવે છે કે, જે અન્ન આવેલ હોય છે, તેનાવડે

જ પ્રાણાગ્નિ હોત્ર કરવો. આ પ્રમાણેના ઉપસંહાર કરવાવડે લોજન માટે જે દ્રવ્ય હોય છે, તેવડે પ્રાણાહુતિ થઈ શકે છે.

શિષ્ય:-હવે આહુતિઓ ન્યારે પ્રયોજનથી રહિત હોય અર્થાત્ ન્યારે લોજનનો લોપ હોય ત્યારે તેના પ્રતિનિધિ તરીકે અન્ય દ્રવ્ય કેવી રીતે આવી શકે? વળી આ સ્થળે પ્રાકૃત અગ્નિહોત્રના ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

ગુરુ:-કુંડપાત્રીના સત્રમાં માસપર્યંત અગ્નિહોત્ર હોતો છે," આ રીતનો વિધિ કહેલો છે, જેથી અગ્નિહોત્ર શબ્દ વાપર્યો છે. માટે પ્રાકૃત અગ્નિહોત્રના જેવા ભાવનું વિધાન કરાવવા યોગ્ય છે, માટે અગ્નિહોત્રના ધર્મની પ્રાપ્તિ યોગ્ય છે.

શિષ્ય:-પણ આ સ્થળે તો અગ્નિહોત્ર શબ્દ અર્ધવાદમાં રહેલો છે. માટે પ્રાકૃત અગ્નિહોત્ર, જેવા ભાવનું વિધાન કરાવવું યોગ્ય નથી. વળી સામાન્ય અગ્નિહોત્રના ધર્મની પ્રાપ્તિ આનીએ તો અગ્નિ આણુનું આદિ વિધિ પણ પ્રાપ્ત થાય. આ સ્થળે તેનો સંભવ નથી. હોત્ર કરવા માટે અગ્નિને આણુવાનો છે. આ હોત્ર તો અગ્નિમાં નથી. કારણ કે લોજનને માટે હોમ છે, એમ જે કહ્યું છે, તેમાં વદતેભ્યાઘાત દોષ પ્રાપ્ત થયો. લોજનને માટે આણુલા દ્રવ્યની સાથે સંબંધ હોવાથી આ હોત્ર મુખમાં જ છે. તે જ રીતે જાપાલ શ્રુતિ દર્શાવે છે કે, "પૂર્વોક્ત પિચ્છોક્ત્રીયાત્ અતિથિના પહેલાં તેણે લોજન કરવું." આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, મુખના આશ્રયવાળી આ હોત્રની

પ્રાપ્તિ છે. તે જ પ્રમાણે નીચેની શ્રુતિ ઉપમાવાળાં અગ્નિહોત્રનાં અંગો દર્શાવે છે:-
"અર એવ વેદિર્લોમાનિ વહિર્હસ્વં ગાંધર્વતો મનોઽન્વાહાર્યવન આસ્વમાદ્વનીય (છાં ૫, ૧૮, ૨) વેદિ છાતીરૂપે છે, ખંડિ કેશરૂપે છે, ગાર્હપત્યાગ્નિ અંતઃકરણરૂપે છે, અન્વાહાર્યવચન મનરૂપે છે, તથા આહુવનીયાગ્નિ મુખરૂપે છે." આ વેદિ સંબંધી શ્રુતિ યજ્ઞને માટે તૈયાર કરેલ ભૂમિના લક્ષણરૂપે છે. કારણ કે મુખ્ય અગ્નિહોત્રમાં વેદિનો અભાવ છે. અહીં અગ્નિહોત્રનાં અંગોની ઉપમા જણાવેલી છે. આ સ્થળે નિશ્ચિત કમવાળા લોજનની સાથે સંબંધ છે. માટે મુખ્ય અગ્નિહોત્રના કાળનો અહીં નિયમ નથી. આ જ પ્રમાણે ઉપરવાન આદિ અન્ય ધર્મો પણ કંઈ એક વિશેષવાળા છે. માટે લોજનપક્ષમાં જ મંત્ર, દ્રવ્ય તથા દેવતાના સંયોગને લઈ, પ્રાણાદિ પાંચ હોમોનો સમાવેશ થાય છે. વળી શ્રુતિમાં જે આદર દર્શાવનારૂં વચન છે, તે લોજનના પક્ષમાં પ્રથમપણાનું વિધાન કરવામાટે છે. આ સ્થળે વચનમાં અતિગૌરવતા નથી. તેમ જ પ્રાણાગ્નિની નિત્યતા દર્શાવી શકાતી નથી. માટે લોજનનો લોપ થવાથી પ્રાણાગ્નિહોત્રનો લોપ છે. (૪૧)

શિષ્ય:-ઉપાસનાદિ કર્મો નિત્ય છે કે અનિત્ય છે?

ગુરુ:-ઉદ્ગીય આદિ ઉપાસનાઓને વિષે નિત્યતાનો અભાવ છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. ઉપાસનાનાં રૂપો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, જેથી ઉપાસનાના સંબંધમાં નિયમનો અભાવ છે.

અધિકરણ ૨૭ મું-સૂત્ર ૪૨ મું.

ઉપાસનાદિ કર્મ અનિત્ય.

તન્નિર્ધારણાનિયમસ્તદ્રષ્ટેઃ પૃથગ્ ધ્યવત્તિ-

ચન્ધઃ ફલમ્ ॥૪૨॥

સત્રાર્થ:-શ્રુતિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, ઉદ્ગીયાદિ કર્મોદ્ગોના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં નિયમ હોતો નથી. આમ હોવાનું કારણ એ કે, કર્મનું ક્ષણ સિત્ત હોય છે, જેથી નિયમનો અભાવ છે. (૪૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-વિજ્ઞાનો કર્મના અ-
ભવો આશ્રય કરવાવાળા છે. જેમકે શ્રુતિ-
માં કહ્યું છે કે, “ભોમિત્યેતદક્ષત્પ્રમુદ્રીયમુપાસીત
(છાં.૧.૧.૧) ઝોંકાર એ ક્ષયથી રહિત
હોવાથી તેમ જ ઉદ્ગીયરૂપે હોવાથી તેની
ઉપાસના કરવી જોઈએ.” હવે મને આ
સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, પર્ણમયીત્વ
આદિની માફક કર્મોમાં નિત્યતા રહેલી
છે, કે ગોદોહન આદિની માફક અનિત્યતા
રહેલી છે ? હું તો એમ ધારું છું કે, આ
કર્મો નિત્ય છે.

શુરુ:-તું એમ માને છે, તેને વિષે
પ્રમાણ શું છે ?

શિષ્ય:-યજ્ઞના પ્રયોગવિષે કર્મનું
નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. માટે કર્મો
નિત્ય છે. અર્થાત્ કોઈપણ રીતના
પ્રકરણનો આરંભ કયાં વિના અધ્યયન
કરવામાં આવતાં આ કર્મોનો ઉદ્ગી-
યાદિદ્વારા પર્ણમયીત્વની માફક યજ્ઞની
સાથે સંબંધ હોવાથી યજ્ઞના પ્રયોગરૂપે
વચન સાથે સંબંધ છે. આ કર્મોનું
પોતાના વચનવિષે જ ક્ષણ રહેલું છે.

જેમકે “આપયિતા હ વૈ કામાનાં (છાં. ૧, ૧,
૭) ઉદ્ગીયની ઉપાસના કરનારને
કામનાની પ્રાપ્તિ થાય છે.” આ પ્રમાણે
વર્તમાન સ્થિતિનું નિરૂપણ હોવાથી
કર્મો અર્થવાદરૂપે છે તથા નિત્યે જણા-
વેલી પાપશ્લોક આદિ શ્રુતિની માફક
તે કર્મોનું ક્ષણ પ્રધાનરૂપે નથી. આ
શ્રુતિ નિત્યે પ્રમાણે છે:-“યસ્ય પર્ણમયી
જુહુર્મવતિ ન સ પાપ શ્લોકં શુનોતિ ॥ જે
મનુષ્ય પર્ણમુદ્ગ મંત્રદ્વારા આહુતિ
આપે છે, તેના સાંભળવામાં મંત્ર પાપ-
વાળો લાગતો નથી.” આ સ્થળે કોઈ-
પણ પ્રકરણનું નિરૂપણ કરેલું નથી, છતાં
આ વચન હોમના સંબંધમાં છે. માટે
તેનું યજ્ઞ સંબંધી પ્રકરણ હોવું જોઈએ.
આમ જેમ માલુમ પડે છે, તેમ ઉદ્ગી-
યાદિ ઉપાસનાઓ નિત્યરૂપે હોવી જોઈએ.

શુરુ:-આ બાળતમાં હું કહું, તે
સાંભળ. આ ઉપાસનાદિ કર્મોનો ત્યાં
નિશ્ચય કરવામાં આવેલો છે, ત્યાં નિત્ય-
તાના સંબંધમાં નિયમ કરેલો નથી.
ઉદ્ગીયાદિ કર્મોના શુભનું જે પ્રમાણે
નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, જેમકે
અમુક કર્મ રસોમાં ઓષ છે, અમુક કામના-
ઓને પૂરી પાડનાર છે, અમુક ઉપાસના
મુખ્ય પ્રાણરૂપે છે તથા અમુક ઉપાસના
આદિત્યરૂપે છે. આ સર્વ ઉપાસનાઓમાં
નિત્યવત્ કર્મની માફક નિયમ હોતો નથી.

શિષ્ય:-આપ એમ શાથી કહો છો ?

શુરુ:-શ્રુતિએ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન
કરેલું છે. અર્થાત્ શ્રુતિમાં નિરૂપણ કર્યું
છે કે, આ રીતનાં ઉપાસનાવાળાં કર્મોમાં

નિયમ હોતો નથી. જેમકે “તેનોમૌ કુસ્તો ય યૈતદેવ વેદ ય ન વેદ (છાં ૧, ૧, ૧૦) આ ઓંકારપડે કુશળ તેમ જ અકુશળ બેઉ જણાઓ ક્રિયા કરે છે.” આ પ્રમાણે અજ્ઞાતાને પણ ક્રિયાવિષે શ્રુતિએ આજ્ઞા દર્શાવી છે. વળી પ્રસ્તાવાદિ દેવતાના જ્ઞાનથી રહિત જે પ્રસ્તાતાદિ છે, તેના પૂજનના સંબંધમાં કેમ કરવું, તેના સંબંધી નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે “પ્રસ્તોતર્વા દેવતા પ્રસ્તાવમન્વતા તા ચેદવિદ્વાન્ પ્રસ્તોત્વસિ: (છાં ૧, ૧૦, ૪) ઉપસ્તિએ કહ્યું—હે પ્રસ્તોતાઓ! જે દેવની તમે સ્તુતિ કરો છો, તે દેવ કોણ છે? તેનો અધિષ્ઠાતા જાણ્યા વિના તેની સ્તુતિ કરો છો, માટે તમારા મસ્તકોનો ખચિત પાત થશે.” વળી કહ્યું છે કે, “તા ચેદવિદ્વાન્ પ્રસ્તોત્વસિ (છાં ૧, ૧૦, ૧૦) તા ચેદવિદ્વાન્ પ્રતિહરિષ્વસિ (છાં ૧, ૧૦, ૧૧) હે ઉદ્ગી-થની સ્તુતિ કરનારા! તમે ઉદ્ગીથ દેવની સ્તુતિના અધિષ્ઠાતા દેવને જાણ્યા વિના તેની સ્તુતિ કરો છો. હે પ્રતિ-હારનું જ્ઞાન કરનારાઓ! સર્વ પ્રતિ-હાર દેવોના અધિષ્ઠાતા દેવને જાણ્યા વિના તેની સ્તુતિ કરો છો.” વળી આ રીતે કર્મના આશ્રયવાળા વિજ્ઞાનનું કુશળ કર્મથી ભિન્ન જ બેવામાં આવે છે, તો પછી કર્મના કુશળી સિદ્ધિ નિર્વિ-વાદવાળી છે. તેમ જ કર્મના વધવાથી ઠાઇપણ રીતનું નિશેષ કુશળ થાય છે. જેમકે કહ્યું છે કે, “તેનોમૌ કુસ્તો ય યૈતદેવ વેદ યથ ન વેદ નાના તુ વિદ્યા વાવિદ્યા ચ યદેવ વિદ્યાય કરોતિ બ્રહ્મયોગનિપદા તદેવ વીર્યવર્ત્ત મવતિ (છાં ૦૧, ૧, ૧૦) આ ઓંકાર-

પડે તેમાં કુશળ તેમ જ અકુશળ બેઉ જણાઓ ક્રિયાઓ કરે છે. વિદ્યા (ઉપા-સના) તથા અવિદ્યા બંને ભિન્ન ભિન્ન કુશળ આવે છે. પણ જે ક્રિયા વિદ્યા, શ્રદ્ધા તથા ઉપનિપદવડે કરાયેલી હોય છે, તે વધારે, બળવાન કહેવાય છે.” આ શ્રુતિમાં નાના તુ ઇત્યાદિ શબ્દવડે ઓંકારમાં કુશળ તેમ જ અકુશળ, બેઉને છૂટા પાડવામાં આવ્યા છે તથા વીર્યવર્ત્ત એમાં તર પ્રત્યક્ષ લગાડ્યો છે, તે એટલા માટે કે અકુશળ જે હોય છે તેનું કર્મ કુશળાનું તો હોય છે, પણ કુશળ કરતાં ન્યૂન હોય છે, એ રીતનું સચન થાય છે. વળી ઉપાસના અનિત્યરૂપે હોવાથી આમ બનવું યોગ્ય છે. જે ઉપાસના નિત્ય હોય તો વિદ્યાથી ન્યૂન કર્મ કુશળ્યુક્ત છે, એમ વિધિવચન કહેવાની શી જરૂર પડે છે? કારણ કે જાણત એ છે કે, સર્વ અંગોનો ત્યારે નાશ થાય છે ત્યારે કર્મ કુશળ્યુક્ત થાય છે. તેજ પ્રમાણે લોક સંબંધી સામઆદિમાં દરેક ઉપાસનામાં શુ કુશળ રહેલ છે, તે કહેવામાં આવ્યું છે. જેમકે, “કલ્પન્તે હાસ્મે લોકા કર્વાધિવૃત્તાથ (છાં ૨, ૨, ૧૩) સામની ઉપાસના કરનારા પુરૂષને અધોલોકથી માંડી ઉર્ધ્વલોક સંબંધીનો તેમજ ઉર્ધ્વ-લોકથી લઈ અધોલોક સૂધીનો સર્વ લોક તેને લોગ્યરૂપ થઈ પડે છે.” વળી આ કુશળપણ અર્થવાદરૂપે છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી કેમકે, તેમ થવાથી શુભવાદનો પ્રસંગ આવી પડશે. પણ કુશળ ઉપદેશમાં તો યુગ્યવાદની પ્રાપ્તિ થાય છે. દર્શપૂર્ણ માસ આદિ પ્રકરણમાં

જે પ્રયાજ્યાદિ કર્મ છે, તેમાં અમુક અંગ અમુક પ્રકારેજ થવું જોઈએ, આ રીતની વિધિવાળો કૃતુ પ્રકૃતરૂપે છે. માટે કૃતુ નામના યજ્ઞને અર્થેજ પ્રયાજ્યાદિ કર્મ હોવાથી અર્થવાદક્રૂણ શ્રુતિરૂપે થવો યોગ્ય છે. તેમજ પ્રકરણના આરંભમાં ક્રૂણતુ' અધ્યયન કરવામાં આન્યુ નથી, એવા પશુમયી આદિમાં પણ અર્થવાદ ક્રૂણ શ્રુતિરૂપે છે અક્રિયાવાળા પશુમયીઆદિમાં આશ્રય વિના અન્ય કશો પણ ક્રૂણ સંબંધ જોવામાં આવતો નથી. કારણ કે ગોદોહનઆદિમાં પ્રકૃતરૂપ જળના લાવવારૂપ આશ્રયની પ્રાપ્તિ હોવાથી તેમાં ક્રૂણ વિધિ યોગ્ય છે. તેજ પ્રમાણે ઐલ્લવઆદિ કર્મમાં પણ પ્રકૃત યુપઆદિ આશ્રયનો લાભ હોવાથી ક્રૂણવિધિનો સંભવ છે. પણ પશુમયી આદિ કર્મમાં આ પ્રમાણેનો કોઈપણ આશ્રય મળરૂપે રહેલો હોતો નથી પણ વચનવડે તેમાં જુહુઆદિના આશ્રયને કહેવાની ઇચ્છા રહેલી હોય છે. માટે ક્રૂણમાં પણ વિધિતુ' નિરૂપણ કરવાની ઇચ્છાવાળાને વચનવિષે ભેદ હોવો જોઈએ. વળી ઉપાસના ક્રિયાવાળી છે માટે વિશેષ પ્રકારના વિધાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે ઉદ્ગીયઆદિ આશ્રયવાળાં ઉપાસનાઓના ક્રૂણમાં વિધાનના સંબંધમાં કોઈ રીતનો વિરોધ આવતો નથી. માટે જેવી રીતે કૃતુના આશ્રયવાળાં ગોદોહન આદિ કર્મો ક્રૂણના સંયોજનેલીધે અનિત્ય છે, તેજ પ્રમાણે ઉદ્ગીય આદિ ઉપાસનાઓ પણ અનિત્ય છે,

એમ જાણવું. આ હેતુથી જ કલ્પસૂત્રકારોએ ઉપાસનાઓને કૃતુઓને વિશે ગણી નથી (૪૨)

શિષ્ય-વાયુ તથા પ્રાણ એકરૂપે કે ભિન્નરૂપે છે?

ગુરુ-વાયુ તથા પ્રાણ ભિન્નરૂપે છે. જેમ કર્મકાંડના વિષયમાં જે જે દેવોને યજ્ઞિદાન આપવાતું હોય છે તેને પૃથક્કરૂપે ગણવામાં આવે છે, તેમ વાયુદેવ તથા પ્રાણદેવ પણ ભિન્નરૂપે સમજવા. આથી ૪૩ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨૮ મું-સૂત્ર ૪૩ મું.

વાયુ તથા પ્રાણની પૃથક્તા.

પ્રદાનવદેવ તદુક્તમ ॥ ૪૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-પૂર્વમીમાંસામાં યજ્ઞિદાન સંબંધી પૃથક્ પૃથક્ દેવ સંબંધી કહ્યું છે, તે જ પ્રમાણે વાયુ તથા પ્રાણદેવને પૃથક્કરૂપે જાણવા.

શિષ્ય-વાજસનેય બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે, 'વદિષ્યામ્યેતદ્વિમિતિ વાગ્દેવે (ખુ. ૧, ૫, ૨૧) હું બોલીશ, આ શબ્દોવડે વાક્ દેવતાએ પોતાતું કર્મ શ્રદ્ધા કર્યું.' આ સ્થળે દેહના સંબંધમાં શ્રુતિ વિષે કહ્યું છે કે વાક્ આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયો કરતા પ્રાણ શ્રેષ્ઠ છે. તેજ પ્રમાણે એમ નિશ્ચય કરવામાં આન્યુ' છે કે, દેવતાના સંબંધમાં અગ્નિ આદિ સર્વ દેવો કરતા વાયુ શ્રેષ્ઠ છે. વળી છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે, 'વાયુર્વાય સર્વગઃ (છા. ૦૪, ૩, ૧,) વાયુ ખરેખર સર્વના સંવર્ગ (નિદાન વસ્તુ) રૂપે

છે.” આ સ્થળે શ્રુતિમાં એમ નિરૂપણ કર્યું છે કે, દેવોના સંબંધમાં અગ્નિઆદિ સર્વ દેવો કરતાં વાયુ સર્વના નિદાનરૂપે છે. વળી કહ્યું છે કે “પ્રાણો વાવ સર્વગઃ (છાં ૪,૩,૨,) પ્રણુદેવ સર્વના નિદાનરૂપે છે.” આ શ્રુતિમાં શરીરના સંબંધ વિષે વાક્યાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયો કરતાં પ્રણુ નિદાનરૂપે ગણ્યો છે. હવે, હે ભગવન ! મને આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, આ વાયુ તથા પ્રાણુને ભિન્ન સ્વરૂપે માનવા કે તે બેઉને એકજ સ્વરૂપે બાણુવા ? માફ માનવું તો એમ છે કે, બેઉ દેવ એકજ સ્વરૂપે છે. કારણ પ્રાણુ તથા વાયુના તત્વ વિષે અલેક છે. બે તત્વ ભિન્ન ન હોય તો પછી બેઉને ભિન્ન ગણવા યોગ્ય નથી. વળી શ્રુતિ પણ નિરૂપણ કરે છે કે, દેહ તેમજ દેવ સંબંધી બેઉ તત્વો વિષે અલેક છે. જેમકે, “અગ્નિર્વાંસ્મૃત્તા મુલ પ્રાવિસત (ઐ૦૨,૪) અગ્નિદેવે વાણીરૂપે થઈ મુખમાં પ્રવેશ કર્યો.” આ રીતે આરંભ કર્યો છે. વળી કહ્યું છે કે, “ત એ સર્વ એવ સમાઃ સર્વે જનતાઃ (જૃ૦૧,૫,૧૩) તેઓ સર્વે સમરૂપે તથા અનંતરૂપે છે.” આ રીતે એમ સૂચવ્યું છે કે, આધિદેવિક વિભૂતિ આધ્યાત્મિક પ્રાણુના આત્મારૂપે છે. તેજ પ્રમાણે અન્ય સ્થળે પણ આધ્યાત્મ તથા અધિદેવત તત્વનો ઘણું કરી અલેક ભેવામાં આવે છે. વળી કેટલેક સ્થળે સ્પષ્ટ રીતે વાયુ તથા પ્રાણુને એકરૂપે કહ્યા છે. જેમકે, “વ પ્રાણઃ સ વાયુઃ જે પ્રાણુ છે, તે વાયુરૂપે છે.” તેજ પ્રમાણે વાજસનેયી બ્રાહ્મણમાં જ્યાં દર્શાવેલ આપવામાં

આવ્યું છે ત્યાં કહ્યું છે કે, “વતયોરેતિ મૃગઃ (જૃ૦ ૧,૫,૨૩) સૂર્ય ક્યાંથી ઉદયને પામે છે.” તેજ પ્રમાણે જ્યાં ઉપસંહાર કર્યો છે ત્યાં કહ્યું છે કે, “પ્રાણાદ્વાપ્ત વંતિ પ્રાણે-સ્તમેતિ (જૃ૦ ૧,૫,૨૩) પ્રાણુમાંથી આ ઉદય પામે છે તથા તેનો લય પ્રાણુમાં થાય છે.” આ રીતે પ્રાણુની સાથે ઉપસંહારવું જ્યાં વચન છે ત્યાં પ્રાણુ તથા વાયુનું એકપણું જણાવ્યું છે વળી કહ્યું છે કે, “તસ્માદિન્દ્રમેવ મત્ત ચેન્દ્ર પ્રાણ્યાર્યવાપાન્વાન્ચ (જૃ૦ ૧,૫,૨૩) માટે મનુષ્યે કેવળ એક જ વસ્તુને અર્થાત તેણે પ્રાણુના વ્યાપારને તથા અપાનના વ્યાપારને કર્યો ભેદબો.” આ પ્રમાણે એક પ્રાણુપાસંતાવટે ઉપસંહાર કરતી વખતે વાયુ તથા પ્રાણુની એકતાને દર્શતા કરી છે. વળી છાંદોગ્યમાં પણ એક આગલા ભાગમાં કહ્યું છે કે, “મહામનથતુરો દેવ એક કઃ સ જગાર મુવન્ત્ય ગોપાઃ (છા. ૪,૩,૬) તેણે કહ્યું કે, હે કવિવંશમૂખ્ય ! પ્રભપતિ જે આર (અગ્નિ, સૂર્ય, જળ તથા ચંદ્ર) વસ્તુઓનો ભક્ષક છે તથા પૃથ્વીનો પાલક છે” આમાં નિદાનરૂપમાં એકજ વસ્તુનું નિરૂપણ છે. પણ શ્રુતિ એમ દર્શાવતી નથી કે, અમુકનું નિદાન અમુક છે તથા અમુકેનું અમુક છે. માટે સર્વનો લય એકમાં જ છે.

શુરુઃ—હું કહું તે માંભાગ. વાયુ તથા પ્રાણુને પૃથક્કરૂપે જ ગણવા ભેદબો.

શિષ્ય—તે કેવી રીતે બને ?

શુરુઃ—આમ હોવાનું કારણ એ કે, ઉપદેશ કરતી વખતે બેઉને ભિન્ન ભિન્ન ઉપદેશ છે. આ આધ્યાત્મ અને અધિદેવતા

વિભાગ સંબંધી જે ઉપદેશ છે, તે કેવળ ધ્યાનને લઈ છે. જો આ રીતના વિભાગ નહીં હોતો તો ધ્યાનના સંબંધમાં ભિન્નતા છે, એમ કહેવું મિથ્યા ઠરશે.

શિષ્ય:-મૂળ તત્ત્વમાં અલેદ છે, માટે ભિન્ન પ્રકારનું જે ચિંતન છે તે ચોચ નથી.

ગુરુ:-આ દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. જો કે તત્ત્વનો અલેદ છે, છતાં અવરદ્યાનો લેદ છે, માટે ઉપદેશમાં લેદ રહેવો જોઈએ. આમ હોવાથી ચિંતનમાં પણ લેદપ્રાપ્તિ જોવામાં આવે છે. તત્ત્વના અલેદના અભિપ્રાયવડે જ્યાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં મંત્રના વચન વિશે પૂર્વે કહેલ ધ્યેયના લેદના નિરાકરણનું આમર્યાજ જોવામાં આવતું નથી જેમકે કહ્યું છે કે, “સ વયેવા પ્રાણાના મધ્યમઃ પ્રાણ એકમેતાસા દેવતાતા વાયુઃ (જૂ૦૧,૫,૨૨) ઇન્દ્રિયોને વિષે પ્રાણ જેમ મધ્યમરૂપે છે તે જ પ્રમાણે દેવતાઓમાં વાયુ મધ્યમરૂપે છે.” આ રીતે ઉપમાન તથા ઉપમેયરૂપે વચન કહેવામાં આવ્યું છે. આનાવડે ઉપાસના સંબંધીનું પણ નિરૂપણ થયેલું જાણ્યું. જેમકે, “એકમેવ વ્રતમ્ (જૂ૦૧,૫,૨૩) એક જ દેવની ઉપાસના કરવી જોઈએ.” આ શ્રુતિમાં જે એ અર્થાત્ જકાર વાપર્યો છે તે વાક્ય આદિ ઉપાસનાનો નિયેધ કરી પ્રાણની ઉપાસના કરવામાટે વાપર્યો છે વાક્ય આદિ દેવોની જે ઉપાસના કહેલ છે, તે ભગ્નરૂપે છે, અર્થાત્ ગૌણરૂપે છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “જાનિ મૃત્યુ ધ્રમો મૃત્યોપયમે (જૂ૦ ૨, ૫, ૨૧) અમરૂપ મૃત્યુએ આ ક્રમોને પકડી લીધાં.” આ જે કહ્યું છે તે

વાયુની ઉપાસનાના નિયેધને લઇને નથી. કારણ કે પ્રથમમાં કહ્યું છે કે, “અસાતો વ્રતમીમાસા (૧,૫,૨૧) હવે ઉપાસના સંબંધીના ક્રમોનો વિચાર કરવામાં આવે છે.” આમ કહ્યા પછી વાયુ તથા પ્રાણને એક સરખા ગણ્યા છે તથા એમ સૂચન કર્યું છે કે, આ બેમાંથી એકની પણ ઉપાસના નિષિદ્ધરૂપે નથી. “કારણ કે કહ્યું છે કે, ‘એકમેવ વ્રતં વ્રતં (જૂ૦ ૧, ૫, ૨૩) એક જ દેવની ઉપાસના કરવી જોઈએ.’ આ પ્રમાણે કહ્યા પછી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તેનો એતસ્ય દેવતાય સાયુજ્ય સભોરતા જયતિ (જૂ૦૧,૫,૨૩) આમ કરવાથી તે મનુષ્ય દેવની માથે આલોક્યતા તથા સાયુજ્યતા મેળવે છે.” આ સ્થળે વાયુની પ્રાસિરૂપ દેવતાનું સૂચન કર્યું છે, પણ તે સ્થળે વાયુની ઉપાસનાના નિયેધમાં કશું કહ્યું નથી. દેવતા એમ જે કહ્યું છે ત્યાં વાયુને શ્રદ્ધા કરવો. કારણ કે આત્મામાં પરિવેશનો અભાવ છે, તેમ વાયુમાં અભાવ છે. વળી એજ શ્રુતિના છેવટમાં કહ્યું છે કે, “સૈવાનસ્તમિતા દેવતા યદ્રાણુઃ (જૂ૦૧,૫,૨૨) જે આ વાયુ છે તે અસ્ત નહિ પામે એવો દેવ છે.” તેમ જ કહ્યું છે કે, “તો વા એતો દ્વૌ સર્ગૌ વાયુવે દેવેષુ પ્રાણઃ પ્રાણેષુ (જાં૦૪,૩,૪) આ રીતે ખરેખર જોતાં બે સંવર્ગો છે, જેવો વાયુનો દેવો વિશે તથા પ્રાણનો પ્રાણ વિશે લય થાય છે.” આ રીતે લેદનો ઉપદેશ કહ્યો છે. વળી ઉપસંહારમાં પણ લેદનો ઉપદેશ છે. જેમકે, “તે વા એતે વાન્યે પનાન્યે દશ સન્વસ્તત્કલમ્ (જાં૦ ૪,૩,૮)

આ બે સંવર્ગની પાંચ પાંચ સંખ્યા મળી
૧૨ થાય છે અને તેઓ કૃતરૂપ (પૂર્ણ
સંખ્યારૂપ) છે.” માટે બેઉનો પૃથક્ ઉપ
દેશ જાણવો, આ ઉપદેશ જેમ કર્મના
વિષયમાં બલિદાન સંબંધી છે તેમ છે
કાબલા તરીકે ઇન્દ્રરાજને પુરોહિત બળિ-
દાનરૂપે આપવો જોઈએ. વળી ઇન્દ્ર-
યોના રાજા તથા સ્વરાજરૂપ ઇન્દ્રને
અગ્નીઆર કપાળવાળો પુરોહિત આપવો
જોઈએ. આ પ્રમાણે પણ પુરોહિતવાળી
ધર્મિમાં સર્વ દેવોને એકી વખતે બળિ
યાજિકો આપે છે તથા એકી વખતે
સર્વ દેવો કોઈપણ રીતના ફેરફાર વિના
પોતપોતાનો ભાગ શ્રદ્ધા કરે છે, પણ
બળિદાન નિષ્કળ જતું નથી. હવે ઇન્દ્ર
સધના એકરૂપે છે તેમજ આ રીતનું
નિરૂપણ છે માટે સધનાઓને એકી
ખતે આપવા સંબંધી શંકા ઉત્પન્ન
થાય તો તેના સંબંધમાં કહ્યું છે કે,
જાન આદિના ગુણના લેદથી અર્થાત્
જાન્ય, અધિરાજ તથા સ્વરાજ આદિ
ગુણના લેદવડે યાજ્યાન તથા અનુવા-
ચાનું* એક બીજા સાથે ઉલટ
પુલટ વિધાન કર્યું છે, તેથી સૂચનને
અનુસરી જેમ દેવતા લિન્ન છે તેમ
તેઓનાં બળિદાન પણ લિન્ન છે, એમ
જાણવું. આ પ્રમાણે જો કે તરવનો અલેદ

+ યજ્ઞ તુ યદ કર, એમ અર્ધર્થ હુકમ
પર, એટલે હોતા જે મત્ર જોભે તે યાજ્યા.

* અનુરૂદિ (અનુવાદ કરે) આમ અર્ધર્થ
તરથી હુકમ થવા, પછી હોનાવડે જે મંત્રનો
ક્રમ્યાર કરવામાં આવે તે અનુવાચા.

છે, છતાં ધ્યેય વસ્તુમાં લેદ હોવાથી ધ્યા-
નના સંબંધમાં પણ પૃથક્તા છે. વળી
સંકર્ષ કાંડમાં કહ્યું છે કે, “નાના વા દેવતા
પ્રયગ્જાનાત્ જ્ઞાનો પૃથક્ હોવાથી દેવતાઓ
પૃથક્ છે.” તેમાં જેમ દ્રવ્ય તથા દેવતાનો
લેદ હોવાથી યાગમાં લેદ રહેલો છે તેમ
વિદ્યામાં લેદ રહેલો નથી, કારણ કે
ઉપક્રમ તથા ઉપસંહારવડે અધ્યાત્મ તથા
અધિદેવના ઉપદેશમાં એક જ વિદ્યાનું
સૂચન જોવામાં આવે છે. જો કે વિદ્યા
એક છે, છતાં અધ્યાત્મ તથા અધિદેવના
લેદથી પ્રવૃત્તિને વિશે લેદ રહેલો છે.
જેમકે ‘અગ્નિહોત્રમાં સાય’ તથા પ્રાતઃ
એમ કાળનો લેદ રહેલો છે. આ રીતના
અભિપ્રાયને લઈ બળિદાનની માફક, એમ
મૂળ સૂત્રમાં કહ્યું છે. (૪૩)

શિષ્ય:-હે ભગવન્! આપે મને વાયુ
દેવ સંબંધી ઉપદેશ તો કહો, પણ
અગ્નિના સંબંધમાં આપ ઉપદેશ કરશો ?
મનવડે આરોપણ કરાયલા અગ્નિઓ
અનેક છે, જેવાકે વાકનો અગ્નિ, પ્રાણનો
અગ્નિ, અશ્વનો અગ્નિ તો પછી અગ્નિ
કેવળ વિદ્યાત્મક જ છે કે અનેક ક્રિયામાં
પ્રવેશ કરનાર અગ્નિ હોવાથી તે સર્વે
લિન્ન લિન્ન જાણવા ?

ગુરુ:-અનેક પ્રકરણમાં અગ્નિનું
નિરૂપણ હોય તેથી અગ્નિઓ લિન્ન
જાણવા નહિ. કારણ કે પ્રકરણના ક્રમમાં
લિંગ અર્થાત્ શ્રુતિનું વચન વધારે બળ-
વાન છે. વળી આ જ હેતુથી ૪૪ માં
સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

અધિકરણ ૨૯ મું-સૂત્ર ૪૪ મું
મનથી માનેલ અગ્નિની એકતા

લિંગમ્યસ્ત્યાત્તદ્ધિ વલીયસ્તદપિ ॥૪૪॥

સૂત્રાર્થ -લિંગ અર્થાત્ શ્રુતિવચનો પ્રકરણ કરતા વધારે બળવાન છે, આમ પૂર્વકાંડમા પણ જણા છે તેથી હુતિમા અગ્નિ સમઘી ધણા વચનો છે, છતાં તે સર્વે મન કલ્પિત છે તથા અગ્નિ સ્વતત્ર અને કેવળ વિદ્યાત્મક છે (૪૪)

ટીકા -શિષ્ય -વાજસનેયીના અગ્નિ રહસ્યમા કહ્યું છે કે, નન ગા દ્વન્મે સદાહીત અર્થ -ઉત્પત્તિ પૂર્વે આ સર્વ કેવળ નત ન હતું તેમ અસત્ પણ ન હતું” આ બ્રાહ્મણમા મનને મુખ્ય ગણી કહેવામા આન્યુ છે કે, “તપ્ત્ત્રિગ્નિસદ્ગણપસ્ય દામનોડગ્રીનકો ન્મનોમયામનત્રિ અર્થ -મન વડે સપાદન કરેલા, પૂન્ય, મનોવૃત્તિમા કલ્પેલા છત્રીશ હનર અગ્નિઓ મને જોયા આ અગ્નિઓ મનુષ્યના આયુધ્યના સો વર્ષના છત્રીમ હનર અહોગત્ર જે છે ઈકા તરીકે કપાયલા છે તે રૂપે છે.” તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, ‘વાવિવત પ્રાણવિત્તશ્ચચિત્ત શ્રોત્રચિત્ત કર્મચિત્તોઽપિ ચિત્ત અર્થ-વાણીથી સપાદન ડેલા, પ્રાણથી સપાદન કરેલા, ચક્ષુથી સપાદન કરેલા, શ્રોત્રવડે સપાદન કરેલા, કર્મવડે સપાદન કરેલા, તથા અગ્નિવડે સપાદન કરેલા આ પ્રમાણે ચેતપોતાની વૃત્તિરૂપ અગ્નિઓને વા પ્રાણ આદિઓએ જોયા” આ રીતે મનવડે આદોહિત થયવા અગ્નિઓને બિન્ન શિન્નરૂપે શ્રુતિમા

ગણાવ્યા છે હવે મને આ સ્થળે શકા એ થાય છે કે, મનવડે આરોપિત કરેલા આ અગ્નિઓ ક્રિયાને વિશે પ્રવેશવાળા છે તથા ક્રિયાના કારણસ્વરૂપે છે અથવા તે શુ સ્વતત્ર કેવળ વિદ્યાત્મક છે?

ગુરુ -હવે આ સ્થળે પ્રકરણને અનુ મત્રી આ અગ્નિઓ ક્રિયાના પ્રવેશને પ્રાપ્ત કરવાવાળા છે આથી તે સર્વે અગ્નિઓ સ્વતત્રપણાનું સૂચન કરે છે કારણ કે શ્રુતિવચન જોતા અગ્નિના અનેક સ્વરૂપો છે આ બ્રાહ્મણ ભાગમા પુષ્ટિ આપવામા આવી છે કે, આ ધણા સ્વરૂપો જે કે અગ્નિના છે તે કેવળ વિદ્યાત્મક છે જેમકે કહ્યું છે કે, “તપ્ત્ત્રિ ચિન્માનિ ભૂતાનિ મનસા સત્ત્વયન્તિ તેપાનેવ સા કૃતિ અર્થ -આ ભૂતો મનવડે જે સકંપ કરે છે તે મનુષ્યના સાધનરૂપ જ આ અગ્નિઓ છે’ વળી કહ્યું છે કે, “તાન હૈતાનવવિદે સર્વદા સર્વાપિ ભૂતાનિ ચિન્વન્ત્યપિ સ્વપતે અર્થ -જે મનુષ્ય આ પ્રમાણે અગ્નિના સ્વરૂપને જાણે છે, તે મનુષ્ય ઉઘતો હોય કે જાગતો હોય, છતાં તેના સર્વ ભૂતો આ અગ્નિઓને સપાદન કરે છે’ આ રીતે શ્રુતિમા અગ્નિના સ્વરૂપો કદા છે વળી શ્રુતિનું વચન પ્રકરણ કરતા વધારે બળવાન છે આ બાબત પૂર્વના કાંડમા કહી છે જેમકે, “શ્રુતિર્નિગ્ન વાક્યપ્રવર્ણસ્થાનસમાધ્યાત્ત સમવાયે પારદૌ વલ્યમચવિપ્રકપાન (૧૦ સૂ. ૩, ૩, ૧૩) શ્રુતિ, લિંગ, વાચ્ય, પ્રકરણ, ગ્થાન, તથા સમાધ્યના અમવાય અમઘી ઉત્તર ઉત્તર પૂર્વ પૂર્વના કરતા વધારે દુબળા છે અર્થાત્

પોતાના અર્થનો ઓધ કરવામા ઉત્તર પૂર્વના કરતાં ઓછું હોય છે." (૪૪)

શિષ્ય:-મનવડે સંપાદન કરેલા આ અગ્નિઓનું સ્વરૂપ શું ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સ્વતંત્ર છે ?

શુરુ:-ના, માનસ અગ્નિની માફક પ્રકરણને અનુસરી, આ આરોપિત અગ્નિઓ ક્રિયાના કારણરૂપે હોવાથી ક્રિયામય અગ્નિના લેહસ્વરૂપે છે. આ જ પ્રમાણે ૪૫ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨૯ મું-સૂત્ર ૪૫ મું.

અગ્નિ ક્રિયાના કારણરૂપે.

પૂર્વવિકલ્પ: પ્રકરણાત સ્વાત્ ક્રિયા માન-સવત્ ॥૪૫॥

સૂત્રાર્થ-મનના સકલ્પની માફક પ્રકરણને અનુસરી આ અગ્નિઓ ક્રિયા-રોધરૂપે છે. કારણ કે આ મનવડે આરોપિત થયેલાં અગ્નિઓ ક્રિયામય અગ્નિના લેહસ્વરૂપે છે. (૪૫)

ટીકા-શુરુ:-આ અગ્નિઓ સ્વતંત્ર તથા અન્યના કારણરૂપે છે, જેમ કહેલું સુક્ત નથી. પૂર્વરૂપ તથા ક્રિયામયરૂપ અગ્નિનું તે પ્રકરણ છે. આમ હોવાથી તે અગ્નિઓ ક્રિયામય વિશેષરૂપે છે, અર્થાત્ પ્રકાર લેહરૂપે અગ્નિઓનો આ ઉપદેશ છે. પણ સ્વતંત્રરૂપે આ અગ્નિઓ નથી.

શિષ્ય-આપે જ પૂર્વે કહ્યું છે કે, પ્રકરણના કરતાં લિંગ (સ્વરૂપો) વધારે બળવાન છે, તેનું કેમ ?

શુરુ:-તારૂં તે કહેલું ખરૂં છે. પણ આ રીતનો અર્થવાદ જ્યાં હોય ત્યાં, પ્રકરણ કરતાં સ્વરૂપ ઉપકૃષ્ટ હોતું નથી. આ સ્થળે સાધનાત્મક અગ્નિનું સૂચન નથી, પણ વિધિમુખનું સૂચન છે. આ સ્થળે મનવડે આરોપિત થયેલા અગ્નિની પ્રશંસા કરી છે. આ રીતે જો વિધિમુખનું સૂચન નહિ હોત, પણ સાધનાત્મક અગ્નિનું જ સૂચન હોત તો શુદ્ધાનુવાદ-વાળું પ્રકરણ લિંગ (સ્વરૂપ) નો બાધ કરવા સમર્થ થાત નહિ માટે મનવડે સંપાદન કરેલા આ અગ્નિઓ પ્રકરણને અનુસરીને ક્રિયાનેવિશે પ્રવેશવાળા હોવા જોઈએ. જેમ માનસ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તે પ્રમાણે આ સ્થળે બહુવું. દાખલા તરીકે બાર દિવસવાળા સોમયાગનો પ્રથમનો દિવસ તથા છેવટનો દિવસ કાદી નાંખતાં દશ દિવસ રહે છે. આ દશ રાત્રના દશમે દિવસે અર્થાત્ અવિવાક્યને દિવસે પૃથ્વી-રૂપી પાત્રને લઈ સમુદ્રરૂપી સોમનું પ્રજાપતિરૂપ દેવતાને પાન કરાવવામાં આવે છે. આમ જ્યાં શ્રુતિમાં કહ્યું છે ત્યાં પાન, આસાદન, હવન, આહરણ, ઉપહવાન તથા બ્રહ્મણ, આ સર્વ કેવળ માનસીકરૂપે છે. વળી મનવડે કલ્પવામાં આવેલ આ ગ્રહણક્રિયાનું પ્રકરણ હોવાથી ક્રિયાના કારણરૂપે જેમ ગણવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણેનો આ અગ્નિનો પણ લેહ જાણવો. (૪૫)

શિષ્ય-આમ ગણવાનું શું કારણ ?

શુરુ-ક્રિયાનો અતિદેશ હોવાથી આ

પ્રમાણે બાધ્યુ' યોગ્ય છે. આ જ હેતુથી
૪૬ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૨૯ મું—સૂત્ર ૪૬ મું.

અગ્નિ સંખધી નિરૂપણ.

અતિવેશાચ ॥ ૪૬ ॥

સૂત્રાર્થ:—વળી અગ્નિ ક્રિયાના પ્રવેશ-
સૂચક છે, આ રીતનું પ્રમાણ છે. (૪૬)

ટીકા:—શુરુ:—આ અગ્નિઓ સંખધી
જે કાંઈ ઉપદેશ છે, તે ક્રિયાના પ્રવેશનો
વધુ વિસ્તાર કરે છે. જેમકે કહ્યું છે કે,
“વદ્વિષ્ણત્તદ્વાપ્યમયોડ્ઠસ્તેપામેકૈવ એ તાવાન
યાવાનસૌ પૂર્વઃ અર્થ:—છત્રીશ હજાર પૂજ્ય
અગ્નિઓ છે. તેમાંનો અઠેક અગ્નિ
જેવઠા પૂર્વનો અગ્નિ હોય છે તેના
જેટલો હોય છે.” આ રીતની સાદ-
શ્યતા હોવાથી ક્રિયાયુક્ત અગ્નિનું
સૂચન છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આથી
પૂર્વે ઇટથી ચણવામાં આવેલ સ્થાનમાં
રહેલ અગ્નિવડે એમ સિદ્ધ થાય છે કે,
તે અગ્નિ ક્રિયાનેવિશે પ્રવેશવાળો છે.
આથી એમ થાય છે કે, મનવડે સંપાદન
કરેલ અગ્નિનું જ સૂચન છે તથા તેમ
હોવાથી આ અગ્નિ ક્રિયાના પ્રવેશનું જ
સૂચન કરે છે. (૪૬)

શિષ્ય—મનવડે સંપાદન કરેલ આ
અગ્નિઓ ત્યારે શું વિદ્યાત્મક નહિ ?

શુરુ:—૪૫ મા તથા ૪૬ મા સૂત્રમાં
જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે, તેનો નિષેધ
કરી આ ૪૭ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, આ
અગ્નિઓ વિદ્યાત્મક જ છે. આ પ્રમાણેનો

શ્રુતિવડે પણ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો
છે. જેમકે;—

અધિકરણ ૨૯ મું—સૂત્ર ૪૭ મું.

અગ્નિનું વિદ્યાત્મક સ્વરૂપ.

વિદ્યૈવ તુ નિર્ધારણાત્ ॥ ૪૭ ॥

સૂત્રાર્થ:—આ મન સંપાદિત અગ્નિ-
ઓ વિદ્યાત્મક જ છે. કારણ કે શ્રુતિવડે
એ રીતનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો
છે. (૪૭)

ટીકા:—શુરુ:—મૂળ સૂત્રમાં જે વ શબ્દ
વાપર્યો છે, તે પૂર્વના ૪૫મા તથા ૪૬મા
સૂત્રના નિષેધ અર્થે છે. આ મન: સંપા-
દિત અગ્નિઓ સ્વતંત્રરૂપે તથા વિદ્યા-
ત્મકસ્વરૂપે જ છે. આ અગ્નિઓ ક્રિયાના
શેષ અર્થાત્ કારણરૂપે હોવા ન જોઈએ.
કારણ શ્રુતિથી પણ તે જ રીતનો નિશ્ચય
થાય છે. જેમકે, “તે હેતે વિષાચિત એ
અર્થ:—આ અગ્નિઓ વિદ્યાત્મક છે.”
વળી બીજી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે,
“વિષવા હૈવૈત એવિદધિતા મવન્તિ અર્થ:—
આ અગ્નિઓને જોયો આ પ્રમાણે
બાધ્ય છે, તેઓને આ અગ્નિઓ વિદ્યાવડે
સંપાદન કરેલા થાય છે.” (૪૭)

શિષ્ય—આ અગ્નિઓ ત્યારે શું
સ્વતંત્ર છે ?

શુરુ:—હા, આ અગ્નિઓ સ્વતંત્ર છે,
એમ સૂચન કર્યું છે. આ જ હેતુથી
૪૮મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ ૨૯ મું-સૂત્ર ૪૮ મું.
અગ્નિની સ્વતંત્રતામાં પ્રમાણ.

દર્શનાચ્છ ॥ ૪૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-આ મનઃકલ્પિત અગ્નિઓ સ્વતંત્ર છે તથા આ રીતે જોવામાં પણ આવે છે. (૪૮)

ટીકા:-શુરુ:-આ અગ્નિઓ સ્વતંત્ર છે, આ રીતનું પ્રમાણ જોવામાં આવે છે. પૂર્વે તે સંબંધીનું પ્રમાણ ૪૪મા સૂત્રથી આપ્યું છે. (૪૮)

શિષ્ય:-હું તો એમ ધારું છું કે, જો કે અગ્નિના સંબંધે અન્ય અર્થની પ્રાપ્તિ ન હોય, જેથી કાંઈ પણ અર્થના સાધકરૂપ અગ્નિ ન હોય, છતાં લિંગના ત્યાગ કરવાવડે પ્રકરણના સામર્થ્યથી અગ્નિ ક્રિયાના કારણરૂપે થવો જોઈએ. વળી જો આ અગ્નિઓ સ્વતંત્ર હોય તો તેના સંબંધી બીજા કાંઈ પ્રમાણ છે?

શુરુ:-હા, શ્રુતિનું તે સંબંધી પ્રમાણ છે. આ જ કારણથી ૪૯ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

-અધિકરણ ૨૯ મું-સૂત્ર ૪૯ મું.

શ્રુતિનું પ્રમાણ.

શુત્પાદિવલીયસ્ત્વાષ્ટ ન વાચ: ॥૪૯॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રકરણ તથા લિંગ કરતાં શ્રુતિનું પ્રમાણ વધારે ઊંચ છે. આથી અગ્નિની સ્વતંત્રતામાં બાધ આવતો નથી. (૪૯)

ટીકા:-શુરુ:-પ્રકરણના સામર્થ્યથી અગ્નિઓ ક્રિયાશેષરૂપે છે, આ રીતનો

નિશ્ચય કરી તેના સ્વતંત્ર પક્ષમાં બાધ કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રુતિ લિંગ તથા પ્રકરણ કરતાં વધારે બળવાન છે. અર્થાત્ શ્રુતિલિંગ સંબંધી જે સૂત્ર છે, તેમાં કહેલું છે કે, શ્રુતિ તથા લિંગયુક્ત વચનો પ્રકરણ કરતાં વધારે બળવાન છે. આ શ્રુતિ તથા લિંગયુક્ત વચનોવડે અગ્નિની સ્વતંત્રતા સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

શિષ્ય:-આપ આમ કહેો છો, તેનું કંઈ પ્રમાણ?

શુરુ:-તેના સંબંધી શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. જેમકે, 'તે હૈતે વિદ્યવિત એવ અર્થ:-આ અગ્નિઓ વિદ્યાત્મક છે.' તે જ પ્રમાણે લિંગ અર્થાત્ સ્વરૂપ સંબંધી પણ કહ્યું છે કે, "સર્વદા સર્વાણિ મૂતાનિ વિન્વન્ત્યપિ સ્વપ્તે સુતેલાને માટે પણ સઘળા જૂતો સર્વદા અગ્નિ પ્રાપ્તિ કરાવે છે." તે જ પ્રમાણે આ રીતનું વચન છે કે, "વિવળા હૈવેત એવિવચિતા મવન્તિ આ પ્રમાણે જે લોકો અગ્નિના સ્વરૂપને જાણે છે, તેઓ વિદ્યાવડે કરીને યુક્ત થાય છે." આ પ્રમાણે વિદ્યાયુક્ત જ થાય છે. આ પ્રમાણેની નિશ્ચયયુક્ત શ્રુતિ છે, છતાં અગ્નિઓનો સ્વીકાર ક્રિયાના પ્રવેશને વિષે છે, એમ માનશું તો તે શ્રુતિને બાધ આવશે.

શિષ્ય:-આ નિશ્ચય આત્મર સાધનના અભિપ્રાયવાળો છે, એમ માનીએ તો કેમ?

શુરુ:-મારું કહેવું એમ છે કે, તે પ્રમાણ નથી. જો તે પ્રમાણ અભિપ્રાય લઈએ તો વિદ્યાયુક્ત આ પ્રમાણનું જે

વચન છે, તે સ્વરૂપના કહેવાવડે જ જણાઈ શકે છે. તો પછી અમુક નિશ્ચય બાંધવો, તે મિથ્યા થશે. આ અગ્નિઓનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે, તેઓ આન્તર સાધનરૂપે છે. આ આન્તર સાધન હોવા છતાં માનસક્રિયાના સ્વીકારની માફક અગ્નિની ક્રિયાનેવિષે પ્રવેશ સંબંધી જે શંકા છે તેની નિવૃત્તિરૂપ જે કળ, તે અગ્નિના નિશ્ચયરૂપે છે. આમ માનવાથી અગ્નિનું મિથ્યાપણુ થશે નહિ. વળી

“સ્વપતે જાગ્રતે વૈશવિદે સર્વદા સર્વાણિ મૂતા-
ન્યેતાનમિષિન્વન્તિ જે મનુષ્ય સુષુપ્તિમાં
છે અથવા જાગૃતાવસ્થામાં છે, તે જો
અગ્નિના સ્વરૂપને જાણતો હોય છે તો
સર્વદા સર્વ જૂતો તેને આ અગ્નિઓની
પ્રાપ્તિ કરાવે છે.” આ પ્રમાણે અગ્નિ-
ઓમાં નિરંતર સંબંધીનો વિચાર રહેલો
છે, માટે તે અગ્નિઓની સ્વતંત્રરૂપે
કલ્પના થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે મન-
વડે સંપાદન કરેલા વાક પ્રાણમય અગ્નિ-
હોત્રવિષે કહ્યું છે કે, “પ્રાણ તદા વાચિ
જુહોતિ વાચ તદા પ્રાણે જુહોતિ (કૌં ૨, ૫)
ધ્યાન સમયે પ્રાણની આહુતિ વાણીને
વિષે થાય છે તથા વાણીની આહુતિ
પ્રાણ વિષે થાય છે.” વળી આ પ્રમાણે
કહ્યું છે કે, “एते अनन्ते अप्रुते आहुती जाग्रच्च
स्वपेच्च सतत जुहोति (કૌં ૨, ૫) જો કે
મનુષ્ય જાગૃતો હોય છે તથા ઉદ્ધતો હોય
છે, છતાં આ અનંતરૂપ તથા અમૃતરૂપ
જે આહુતિઓ હમેશાં હોય છે.” વળી
અગ્નિનો ક્રિયાનેવિષે પ્રવેશ છે, એમ
માનવામાં ક્રિયાના પ્રયોગનું અટપપણુ

હોવાથી, અગ્નિઓનું નિરંતર સ્થાયીપણું
થઈ શકતું નથી. તે જ પ્રમાણે આ અર્થ-
વાદ પણ છે, એમ માનવું પણ યોગ્ય
નથી. જ્યાં સ્પષ્ટ વિધાનવાળું લિંગાદિ
જોવામાં આવે છે ત્યાં અર્થવાદપણુ માત્ર
કહેવારૂપજ છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે.
પણુ આ સ્થળે તો સ્પષ્ટ અન્ય વિધિ
જોવામાં આવતો નથી. માટે આ અગ્નિ-
ઓના કહેવાયકી કેવળ વિજ્ઞાનનું જ
વિધાન છે, એમ કલ્પના કરવી યોગ્ય છે.
જે પ્રમાણેનું નિરૂપણુ હોય તે જ પ્રમાણેની
કલ્પના કરવી યોગ્ય છે. આ પ્રમાણેનો નિરં-
તર પ્રમાણુવાળો વિચાર હોવાથી અગ્નિનું
વિજ્ઞાનાત્મક સ્વરૂપ છે, એમ જ કલ્પના કર-
વી યોગ્ય છે આથી શ્રુતિ આદિના સામર્થ્યથી
આ અગ્નિઓની સ્વતંત્ર સિદ્ધિ થાય છે.
વળી “तदर्थिक चेमानि भूतानि मनसा सकल्प
यन्ति तेषामेव सा कृति भनवडे કરીને આ
જૂતો જે કંઈ કલ્પના કરે છે, તેમા
કારણપણું આ અગ્નિઓનું છે.” આ
પ્રમાણે શ્રુતિમાં નિરૂપણુ કરેલું છે. વળી
શ્રુતિના વચનમાં “અગ્નિના સ્વરૂપને આ
પ્રમાણે જે જાણે છે, તે” આ શબ્દ જે
છે તે એમ સૂચવે છે કે પુરૂષવિશે-
ષની સાથે આ અગ્નિઓ સંબંધ ધરાવે
છે. પણ કેતુની સાથે આ અગ્નિઓ
સંબંધ રાખતા નથી, માટે આ અગ્નિ-
ઓ સ્વતંત્રરૂપે છે, એ પક્ષ માનવો,
જો જ વધારે શ્રેષ્ઠ છે. (૪૯)

શિષ્ય-મનવડે આરોપણુ કરેલા
અગ્નિઓ સ્વતંત્રરૂપે છે, તે સંબંધી
અન્ય કંઈ પ્રમાણુ હોય તો કહો.

શુરુ:-સંબંધાદિવડે કરીને જેમ એક પ્રજ્ઞા બીજી પ્રજ્ઞાથી ભિન્ન છે, તેમ મન: સંપાદિત અગ્નિઓ ભિન્ન છે. વળી જેમ રાજસૂય પ્રકરણમાં અવેદિ નામના યાગની ઉત્કૃષ્ટતા છે, તે જ પ્રમાણે મન:સંપાદિત અગ્નિની પણ ક્રિયા પ્રકરણ કરતાં ઉત્કૃષ્ટતા છે. આ જ બાબત સૂત્ર ૫૦ માં બતાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૨૯ મું-સૂત્ર ૫૦ મું.

મન: સંપાદિત અગ્નિની સ્વતંત્રતા.

મનુષ્યાદિમ્ય પ્રાજ્ઞાન્તરણ્યક્ત્વવત
દૃષ્ટ્ય તદુક્તમ ॥૫૦॥

સૂત્રાર્થ:-જેમ એક પ્રજ્ઞા બીજી પ્રજ્ઞાથી તેમ જ કર્મથી ભિન્ન છે, તેમ સંબંધાદિ કારણોને લઈ મન: સંપાદિત અગ્નિઓ પણ સ્વતંત્ર છે. વળી પ્રથમ કાંડમાં કહ્યા પ્રમાણે જેમ રાજસૂય પ્રકરણ કરતાં અવેદિ નામના યાગની ઉત્કૃષ્ટતા છે તેમ ક્રિયા પ્રકરણ કરતાં મન:સંપાદિત અગ્નિઓની ઉત્કૃષ્ટતા છે. (૫૦)

ટીકા-શુરુ:-વળી પ્રકરણનો નિષેધ કરીને મનસંપાદિત અગ્નિઓની સ્વતંત્રતા માનવી યોગ્ય છે. કારણ કે આ અગ્નિઓ ક્રિયાના અવયવોને મનાદિ બ્યાપાર સાથે જોડે છે. જેમકે, 'તે મન સેવાધીયન્ત મનસાધીયન્ત મનસૈવ પ્રજ્ઞા અણ્ણન્ત મનસાડ્દત્તુવન્મનસાડ્દાસં ન્યતિચ યન્મે વર્મે ક્રિયતે યતિચ યજિય વર્મે મનસૈવ તેષુ તન્મનોમયેષુ મનશ્ચિત્તુ મનોમયમેવ ક્રિયતે અગ્નિઓનું' મનવડે આધાન કરવામાં આવે છે, મનવડે એકહું કરવામાં આવે છે, મનવડે પાત્રોનું

ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, મનવડે ઉદ્ગાતાઓ સ્તવન કરે છે, મનવડે હોતાઓ બોલે છે, વળી યજ્ઞમાં પુરૂષાર્થરૂપ જે કંઈ કર્મ કરવામાં આવે છે તથા યજિય કર્મ જે કંઈ થાય છે તે સર્વ મનવડે થઈ શકે છે. આથી મનોમયરૂપ મન: સંપાદિત અગ્નિઓમાં મનોમયરૂપ જ ક્રિયા હોય છે.' બીજું આ સંબંધ સંપત્તિરૂપ ફળને આપવાવાળો છે. જો કે ક્રિયાના અવયવો પ્રત્યક્ષરૂપે છે, છતાં તે તેની પ્રાપ્તિ સંપત્તિવડે શ્રદ્ધા શકતી નથી. જેમ ઉદીધાદિ ઉપાસનાઓને વિષે ક્રિયાના અંગનો સંબંધ હોય છે, તે પ્રમાણે આ અગ્નિઓમાં ક્રિયાના અંગનો સંબંધ હોવાથી, આ અગ્નિઓ ક્રિયાના પ્રવેશવાળા છે. આ રીતની શંકા કરવી, તે યોગ્ય નથી. કારણ કે તે રીતની શંકા કરવાથી શ્રુતિને બાધ આવશે. કોઈએક ક્રિયાના અંગને ગ્રહણ કરી તેને વિષે અમુક નામનો આશ્રય કરવો, એમ શ્રુતિ કહેતી નથી. અગ્નિઓ છત્રીસહજાર છે. વળી મનોવૃત્તિના બેઠોને ગ્રહણ કરી પુરૂષના યજ્ઞાદિની માફક તે વૃત્તિઓમાં અગ્નિપણની તથા ગ્રહાદિની કલ્પના કરવામાં આવે છે. મનુષ્યના આયુષ્યની સંખ્યા છત્રીસ હજાર દિવસની કહેવામાં આવેલી છે. આ સંબંધને લઈ મનોવૃત્તિની પણ તેટલી સંખ્યા કહેવામાં આવેલી છે, એ બાબતું જોઈએ. આ પ્રમાણે સંબંધને લઈને પણ મન: સંપાદિત અગ્નિઓનું સ્વતંત્રપણું છે. મૂળ સૂત્રમાં જે આદિ શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો

છે, તેવડે અતિદેશાદિ જે કંઈ યોગ્ય લાગે, તેની યોજના કરવી. જેમકે, “તેરામેકેક એવ તાપાન્યાવાનુ અસૌ પૂર્વઃ અગ્નિઓમાંનો અકેક અગ્નિ પૂર્વના અગ્નિ જેટલો છે.” આ પ્રમાણે ક્રિયામય અગ્નિનું માહાત્મ્ય એમ જણાવે છે કે, જ્ઞાનમયરૂપ અગ્નિઓનાં અકેક અગ્નિનું નિરૂપણ કરવાવડે ક્રિયાનો વિશેષ અનાદર છે. વળી જો કે ક્રિયાનો સંબંધ છે, છતાં પૂર્વવડે કરીને ઉત્તર અગ્નિઓનો વિકલ્પ છે, એમ શંકા કરવી યોગ્ય નથી. આહવનીયાગિ ધારણ કરવારૂપ જે વ્યાપારવડે પૂર્વનો અગ્નિ ક્રિયાને વિષે ઉપકારકરૂપે છે, તે અગ્નિ ઉત્તરાગ્નિનો ઉપકાર કરી શકતા નથી. પૂર્વ પક્ષમાં જે એમ કહ્યું છે કે અતિદેશ ક્રિયાના પ્રવેશનું સ્થાન કરે છે, તેનું નિશકરણ આ રીતનું છે કે, અતિદેશની પ્રવૃત્તિ સાદૃશ્યતાના વિષયમાં હોય છે. માટે અમારા પક્ષ પ્રમાણે અગ્નિની સાદૃશ્યતા હોવાથી અતિદેશનો સંભવ છે. કારણ કે મનઃ સંપાદિત જે અગ્નિઓ છે, તેઓને વિષે પણ અગ્નિપણું રહેલું છે. વળી શ્રુતિ આદિના કારણોનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રમાણે સંપાદિ કારણોને લઈ મનઃ સંપાદિત અગ્નિઓનું સ્વતંત્રપણું છે. જેમ અન્ય પ્રજાઓની લિંગતા છે તે પ્રમાણે. દાખલા તરીકે શાંડિલ્ય વિદ્યા આદિ લિંગ લિંગ પ્રજાઓ પોતપોતાના સંબંધવડે કરી નોકાયત્રી હોય છે. છતાં કર્મથી લિન્ન હોય તથા અન્ય પ્રજાઓથી સ્વતંત્ર

હોય છે, તે જ પ્રમાણે અગ્નિના સંબંધમાં પણ બાણુનું. અવેદિના મનોચક્ષુનું નિરૂપણ રાજસૂય પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ અવેદિ યજ્ઞ ત્રણ વર્ણથી થાય એમ છે તથા રાજસૂય યજ્ઞ કેવળ રાજાથી જ થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે અવેદિ યજ્ઞની, પ્રકરણના કરતાં પણ ઉત્કૃષ્ટતા છે. વળી પ્રથમ કાંડમાં કહ્યું છે કે, “ક્ત્વર્યાયામિતિ ચેવ વર્ણત્રયસંયોગાત (૧૦ સૂ. ૧૧, ૪, ૭) કારણેદિ કરતાં કત્વર્થ ઇદિમાં વિલક્ષણતા છે. કારણ કે કત્વર્થ ઇદિનો સંયોગ ત્રણ વર્ણની સાથે છે.” તથા આ પ્રમાણે પ્રકરણ કરતાં કત્વર્થ ઇદિમાં ઉત્કૃષ્ટતા છે. તે જ પ્રમાણે ક્રિયા પ્રકરણ કરતાં મનઃસંપાદિત અગ્નિઓની ઉત્કૃષ્ટતા છે. (૫૦)

શિષ્ય:-માનસ આદિ સાદૃશ્યતા હોવા છતાં કેમ મનઃચિત્ત અગ્નિઓ ક્રિયાશેષરૂપે નથી? આનું કારણ મને સમજાવશો.

શુરુ:-શ્રુતિથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, આ અગ્નિઓ કેવળ પુરૂષને અર્થે છે. જેમ અગ્નિને મૃત્યુરૂપે તથા આદિત્ય મંડળના પુરૂષને મૃત્યુરૂપે કહેવાથી અગ્નિ તથા આદિત્યની સાદૃશ્યતા કહેવાતી નથી, તેમ જ લોકને અગ્નિરૂપે કહેવાથી તથા લોકાગ્નિની આદિત્ય એ સમિધ છે, એમ કહેવાથી લોક અગ્નિરૂપે કહેવાતો નથી. તે જ પ્રમાણે મનઃચિત્ત અગ્નિઓ ક્રિયાશેષરૂપે નથી. આ જ બ્રાહ્મત ૫૧ માં સૂત્રમાં જણાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૨૯ મું—સૂત્ર ૫૧ મું.

અગ્નિઓનો ક્રિયાશેષરૂપે અભાવ
ન સામાન્યાદ્યુપલબ્ધ્યર્થત્યુચ્ચ દિ
લોકાપત્તિ ॥ ૫૧ ॥

સૂત્રાર્થ:—અગ્નિઓમાં તથા ક્રિયા-
ઓમાં સાદૃશ્યતા હોવા છતાં અગ્નિઓ
ક્રિયાશેષરૂપે નથી. શ્રુતિવડે એમ સિદ્ધ
થાય કે, આ અગ્નિઓ પુરૂષને અર્થે
છે. જેમ અગ્નિ તથા આદિત્યને મૃત્યુરૂપ
કહેવાથી અગ્નિ આદિત્યરૂપે નથી, તેમ
જ સમિધને દુલોકની સાદૃશ્યતા હોવાથી
સ્વર્ગલોક અગ્નિભાવને પામતો નથી. તેમ
અગ્નિઓ ક્રિયાશેષને પામતા નથી. (૫૧)

ટીકા:—શિષ્ય:—માનસ આદિની સાદૃ-
શ્યતા હોવાથી અગ્નિઓ ક્રિયાશેષરૂપે છે.

શુરુ:—ના, તેમ નથી. માનસરૂપી
પાત્રની સાદૃશ્યતા હોવાથી મનઃચિત્ત
આદિ અગ્નિઓની ક્રિયાશેષરૂપે કદપના
કરવી યોગ્ય નથી. પૂર્વે કહેવામાં આવેલ
શ્રુતિ આદિના હેતુને લઈ આ અગ્નિઓ
પુરૂષને માટે છે, એમ સ્વયં થાય છે.
અશુક વસ્તુની અશુક વસ્તુ સાથે કંઈ
એક સાદૃશ્યતાનો સંબંધ ન હોય, એમ
હોતું નથી. પણ તેટલી સાદૃશ્યતાને લીધે
તે બે વસ્તુમાં જે પૃથક્પણું હોય છે,
તેનો નાશ થતો નથી. આના સંબંધમાં
મૃત્યુનો દાખલો હું આપું તે સાંભળ.
જેમકે કહ્યું કે, “સ વા એવ એ મૃત્યુર્વે
એવ એતન્મિન્મડલે પુરુષઃ (શં ૭.૧૦, ૫, ૨૩)
આદિત્ય મંડળમાં જે પુરૂષ છે તે મૃત્યુ-
રૂપે છે.” તેમ જ કહ્યું છે કે, “અમિર્વેદુર-
અગ્નિ મૃત્યુરૂપે છે.” આ પ્રમાણે અગ્નિ

તથા આદિત્ય મંડળના પુરૂષને વિશે
મૃત્યુ શબ્દના પ્રયોગમાં સાદૃશ્યતા હોવા
છતાં તેમાં કેવળ સાદૃશ્યતાનો અભાવ
હોય છે. તેમ જ “અતો વાવ લોકો ગૌતમાગ્નિ-
સ્તન્યાદિત્ય એવ સમિધ (છાં ૫, ૪, ૧) હે
ગૌતમ ! ખરેખર સ્વર્ગલોક આહવનીય
અગ્નિરૂપ છે. આ અગ્નિના આદિત્ય
સમિધરૂપે છે.” આ પ્રમાણે સ્વર્ગલોક તથા
સમિધ આદિની સાદૃશ્યતા હોવા છતાં
સ્વર્ગ લોક અગ્નિભાવને પામતો નથી.
તે જ પ્રમાણે અગ્નિઓ ક્રિયાશેષ ભાવને
પામતા નથી. (૫૧)

શિષ્ય:—વિદ્યાનો અગ્નિ સાથે સંબંધ
છે, તે સંબંધી બીજું કંઈ પ્રમાણ હોય,
તે જણાવશો.

શુરુ:—પૂર્વ તેમ જ ઉત્તર બ્રાહ્મણમાં
વિદ્યાની પ્રાધાન્યતા છે. આમ હોવાથી
બે બ્રાહ્મણની વચમાં રહેલ વેદમાં વિદ્યાની
પ્રાધાન્યતા હોવી નોંધ્યે. વળી અગ્નિના
અવયવોની વિદ્યા સાથે એકતા છે. આથી
વિદ્યાનો અગ્નિ સાથે સંબંધ છે. આ જ
બાબત પર મા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે
જણાવી છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૨૯ મું—સૂત્ર ૫૨ મું.

અગ્નિનો વિદ્યા સાથે સંબંધ.

પરેણ ચ શન્દસ્ય તાદ્વિષ્યં મૂયસ્ત્વા-
સ્તનુવંધઃ ॥ ૫૨ ॥

સૂત્રાર્થ:—પૂર્વ બ્રાહ્મણમાં કેવળ વિદ્યા
વિધિનું પ્રાધાન્ય છે, તેથી શ્રુતિનો પણ
તે જ હેતુ છે. વળી વિદ્યાનો અગ્નિ સાથે
સંબંધ છે. કારણ કે અગ્નિના ઘણા અવ-
યવો વિદ્યાની સાથે એકતા ધરાવે છે. (૫૨)

ટીકા:-શુરુ:-પાછળના ભાગમાં કહ્યું છે કે, “અય ધાર લોક ઇનોદ્રમિલિતઃ ખરે-ખરે આ મનવટે સંપાદન કરેલ અગ્નિ આલોકરૂપે છે.” આ પછીના બ્રાહ્મણમાં પણ કેવળ વિદ્યાનું વિધિપણ જોવામાં આવે છે. આથી શ્રુતિનું પ્રયોજન કેવળ વિદ્યારૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. પણ શ્રુતિનું પ્રયોજન કેવળ કર્મના અંગરૂપે નથી. કારણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “વિષ્ણુ તદાતોહન્વિ વજ્ર વામાઃ પરાગતા ન તજ દક્ષિણા વન્તિ નાવિદ્વાસત્તપસ્વિનઃ અર્થ:- બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રતાપથી એક એવા સ્થાને પ્રતિ પહોંચાય છે કે જ્યાં જવા પછી સર્વ કામનાઓનો અંત આવે છે. આ સ્થાન પ્રતિ કર્મકાંડમાં કુશળ પુરૂષો જતા નથી તેમ જ તપસ્વી હોવા છતાં બ્રહ્મ-વિદ્યા રહિત હોય, તે પણ ત્યાં જઈ શકતા નથી.” આ સ્લોકથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, કર્મની નિંદા કરવામાં આવી છે તથા બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. વળી પાછળના ભાગમાં કહ્યું છે કે, “વેદતઃ સ્વદત્તં તપતિ (શં. બ્રા. ૧૦, ૫, ૨, ૨૩) જે આ મંડળ ૩ તે વિદ્યાવટે પ્રકાશે છે.” આ બ્રાહ્મણમાં પણ વિદ્યાનું પ્રધાન્ય જોવામાં આવે છે. “સોઽમૃતો મવતિ મૃત્યુ સંત્યાત્મા મવતિ બ્રહ્મવિદ્યાવાજો અમૃતરૂપે અર્થાત્ જન્મમરણના અભાવરૂપે થાય ૩ તેનો દેહ મરણયુક્ત અર્થાત્ નાશ પામે છે” આ રથે બ્રહ્મવિદ્યાના ફળનો ઉપ-સંહાર કર્યો છે, પણ કર્મની પ્રધાનતા નથી. માટે કર્મ તથા અગ્નિમાં સાદૃશ્યના હોવા છતાં અગ્નિ વિદ્યાત્મક જ છે. અગ્નિના

ધણ અવયવોની એકતા વિદ્યાવિશે થાય છે. માટે વિદ્યાનો જ અગ્નિ સાથે સંબંધ છે, પણ કર્મના અંગને લઈ વિદ્યાનો સંબંધ અગ્નિ સાથે નથી. માટે મનઃસં-પાદિત અગ્નિઓની પ્રાપ્તિ કેવળ વિદ્યા-ત્મકરૂપે જ છે (પર)

શિષ્ય:-આપે અગ્નિઓને વિદ્યાત્મક-રૂપે મિદ્ધ કર્યો તથા તે સંબંધી મરી શકા નિવૃત્ત થઈ. પણ આ અગ્નિઓના પુરૂષવિશે આપે પરમા મૂત્રમાં કહ્યું તે પુરૂષ કોણ છે?

શુરુ:-આ પુરૂષ કોણ છે, તે સંબંધી આ પૃથ્વી મૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૨૯ મું-સૂત્ર ૫૩ મું.

અગ્નિઓનો પુરૂષ કોણ?

एक मात्मनः शरीरे भावात् ॥૧૩॥

સત્કાર્થ:-શરીરનેવિશે આત્માનું અ-સ્તિત્વ હોવાથી કેટલાકે અર્થાત્ લોકા-મતિકો આત્માનો અન્ય રથે અભાવ માને છે. (૫૩)

ટીકા-શુરુ:-દેહથી ભિન્ન આત્માનું અસ્તિત્વ છે, તેનો સંબંધ તથા ચોક્કસ અધિકારની સિદ્ધિ માટે વિચાર કરવામાં આવે છે. જો દેહથી ભિન્ન આત્મા ન હોય તો પરલોકના ફળવાળાં વચનો શાસ્ત્રમાં હોવાં જોઈએ નહિ અથવા કોના આત્માને બ્રહ્માત્મરૂપે ઉપદેશ કરવામાં આવે?

શિષ્ય:-શાસ્ત્રના આરંભમાં જ અર્થાત્ પૂર્વગીમાંજ્ઞાના પ્રથમ પાદમાં શાસ્ત્રમાં કેહેલ ફળના ઉપલોભને યોગ્ય દેહથી

લિન્ન આત્માના અસ્તિત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે.

શુભ્ર:-હા, અરૂં છે. ભાષ્યકારે તે પ્રમાણે કહેલ છે. પણ ત્યાં આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધી કોઈ પણ સૂત્ર નથી. પણ આ સ્થળે તો સૂત્રકારે પોતે જ આક્ષેપપુરઃસર આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધી સૂત્ર રચ્યું છે. આમાંથી સાર લઈ શબ્દર-સ્વામી નામના આચાર્યે પ્રમાણ લક્ષણમાં આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધી વર્ણન કર્યું છે. આથી જ ભગવાન ઉપવર્ષે ત્યાં આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધી વિવરણ છે. ત્યાં કહ્યું છે કે, શારીરક ભાષ્યમાં આ સંબંધી વિવેચન થશે, આ રીતે કહી છેવટ લાગ્યા છે. આ સ્થળે ત્યારે વિધિ-મુખ વાક્યવાળી ઉપાસનાઓનો ત્યારે વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે આત્માના અસ્તિત્વનો વિચાર કરવામાં આવે છે. કારણ કે આત્માના અસ્તિત્વનો વિચાર અભિલ શાસ્ત્રના શેષરૂપે છે.

શિષ્ય:-પૂર્વતા અધિકરણમાં ત્યાં પ્રકરણની ઉત્કૃષ્ટતાનો સ્વીકાર કર્યો છે ત્યાં મન સંપાદિત અગ્નિજ્ઞા પુરૂષમાટે છે, જેમ વર્ણન કર્યું છે. હવે આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, આ પુરૂષ કોણ છે, કે જેને માટે આ મન:સંપાદિત અગ્નિજ્ઞા છે ? ત્યારે આ રીતનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે દેહથી લિન્ન આત્માનું અસ્તિત્વ છે, જેમ કહેવાય છે. પણ આ અસ્તિત્વની શંકાને લઈ આ સૂત્રની યોગ્યતા છે. આક્ષેપયુક્ત આના પરિહાર સંબંધીનું વચન આ કહેવાયલા અર્થમાં સ્થૂણાનિખનન

ન્યાયવડે દેહ બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ કરે છે. વળી લોકાયતિક મતવાળાઓ દેહને જ કેવળ આત્મારૂપે માનનારા છે. તેઓ દેહથી લિન્ન આત્માનું અસ્તિત્વ નથી, જેમ માને છે. સમષ્ટિ તથા વ્યષ્ટિરૂપ બાહ્ય પૃથ્વી આદિમાં જો કે ચૈતન્ય જોવામાં નથી આવતું, છતાં તે ચૈતન્ય સર્વ ભૂતોમાં શરીરકારે પરિણામ પામે છે. આ પ્રમાણેની તેઓની માન્યતા છે. મદશક્તિરૂપે વિજ્ઞાન છે તથા આ શરીર ચૈતન્યવિશિષ્ટ છે. આવા ચૈતન્યયુક્ત શરીરને પુરૂષ કહેવામાં આવે છે. સ્વર્ગના ગમન માટે અથવા મોક્ષ જવા માટે દેહથી લિન્ન આત્માનું અસ્તિત્વ નથી. જે કાંઈ કર્મ કરવામાં આવે છે, તે દેહમાં ચૈતન્ય હોવું જોઈએ. તેઓ જેમ માને છે કે, દેહ જ ચૈતન્યરૂપે તથા આત્મારૂપે છે. આના સંબંધમાં કારણ એ કહે છે કે, આ આત્માનું અસ્તિત્વ શરીરમાં છે. કારણ કે દેહના અસ્તિત્વથી આત્માનું અસ્તિત્વ છે તથા જે દેહનું અસ્તિત્વ નહિ હોવાથી જેનું અસ્તિત્વ નથી. જેમ અગ્નિના ધર્મરૂપે ઉષ્ણતા તથા પ્રકાશ છે, તેમ દેહનો તથા આત્માનો પોતપોતાના ધર્મવડે નિશ્ચય થાય છે. પ્રાણ, એણ, ચૈતન્ય તથા સ્મૃતિ આદિ જે ધર્મો આત્મવાદીઓને આત્મ-ધર્મવડે અભિમત છે, તે પણ દેહની

સ્થૂણા નિખનન માપ:-થામતો જમીનમાં જરોબર દઢાયો છે કે નહિ, તે જોવા માટે વારંવાર હથમયાવવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે અયુક્ત બાળત સિદ્ધ કરવા તેના પૂર્વાપર પસંદ પ્રથમ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

અંદર જ નેવામાં આવે છે. પણ દેહથી બહાર નેવામાં આવતા નથી. દેહથી ભિન્ન આત્માના ધર્મનું અસ્તિત્વ નહિ હોવાથી આ સર્વ દેહના ધર્મો છે, એમ કહેવાય છે. માટે દેહથી આત્માની પૃથકતાનો અભાવ છે. (૫૩)

ગુરુ:-તારા આ રીતના માનવામાં ભૂલ છે. દેહનું અસ્તિત્વ હોય છે ત્યાં સુધી જ આત્માનું અસ્તિત્વ છે એમ નથી. દેહથી વ્યતિરિક્ત પણ આત્માનું અસ્તિત્વ છે. જેમ અગ્નિ પોતે પોતાને બાળી શકતો નથી, ને કે અગ્નિનો ધર્મ બાળવાનો છે છતાં તે જ પ્રમાણે ચૈતન્યનો ધર્મ પણ જડ વસ્તુના અસ્તિત્વને લઇને હોય છે. નહિ તો પોતાનો જે ધર્મ હોય, તે પોતે કેવી રીતે દર્શાવી શકે? આ જ ઉત્તરને લઈ પ૪ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

આધકરણ ૩૦ મું-સૂત્ર ૫૪ મું.

દેહથી વ્યતિરિક્ત આત્માનું
અસ્તિત્વ.

વ્યતિરેકસ્તદ્વાયામાવિત્વાન્ન ત્વલ-
ચિયત્ ॥૫૪॥

સૂત્રાર્થ:-ને કે દેહ હોય છે, છતાં પ્રાણ આદિનું અસ્તિત્વ હોતું નથી. આથી જ્યાં સુધી દેહના ધર્મ છે ત્યાં સુધી જ આત્માનું અસ્તિત્વ છે, એમ નથી. દેહથી વ્યતિરિક્ત પણ આત્માનું અસ્તિત્વ છે. જેમ અગ્નિ આદિના ધર્મ નેવામાં આવે છે, તેમ આત્માના ધર્મ બહુવા. (૫૪)

ટીકા:-ગુરુ:-દેહથી આત્મા અવ્ય-
તિરિક્ત છે, એમ જે આગલા સૂત્રમાં કહ્યું

છે, તે પ્રમાણે આત્માનું અસ્તિત્વ નથી. દેહથી વ્યતિરિક્ત આત્માનું અસ્તિત્વ હોતું જ નેમળે. કારણ કે દેહનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં પ્રાણ આદિનો અભાવ હોય છે. જેમકે મૃત અવસ્થામાં તે પ્રમાણે હોય છે. ને દેહનું અસ્તિત્વ હોય ત્યારે જ આત્માનું અસ્તિત્વ હોય તો આત્માના જે ધર્મો છે, તે દેહના ધર્મોરૂપે માનવા નેમળે. માટે દેહનું અસ્તિત્વ ને કે હોય, છતાં ચૈતન્ય આદિનો અભાવ હોય છે. આથી આત્માના જે ધર્મો છે તે દેહના ધર્મો નથી, એમ કેમ કહેવાઈ ન શકે? કારણ કે દેહના ધર્મથી આત્માના ધર્મ વિલક્ષણ છે. અર્થાત્ રૂપ આદિ જે દેહના ધર્મો છે તે જ્યાં સુધી દેહ હોય છે ત્યાં સુધી હોય છે. પણ પ્રાણ ચેદ્વા આદિ ધર્મો ને કે દેહનું અસ્તિત્વ હોય, છતાં મૃત અવસ્થામાં હોતા નથી. વળી રૂપ આદિ દેહના ધર્મો બીજાથી નેવામાં આવે છે, પણ ચૈતન્ય સ્મૃતિ આદિ આત્માના ધર્મો નેવામાં આવતા નથી.

શિષ્ય:-પણ દેહનું ને અસ્તિત્વ હોય, તો જ જીવન અવસ્થામાં આત્માના ધર્મનો નિશ્ચય કરવો શક્ય છે, પણ ને દેહનું અસ્તિત્વ ન હોય તો આત્માના ધર્મનો અભાવ હોય છે. કદાપિ આ દેહનો પાત થાય, તો પણ અન્ય દેહને વિશે સંચાર થવાથી આત્માના ધર્મોની સ્થિતિ હોય છે.

ગુરુ:-પરપક્ષ સંશય માત્ર છે, માટે તેનો પ્રતિપેદ કરવામાં આવે છે. “આ ચૈતન્ય કેવા પ્રકારનું કહેવાય છે, કે જેથી

ઐતન્યની ઉત્પત્તિ ભૂતે. માંથી થાય છે?"
> લોકાયતિક આ રીતનો સ્વીકાર કરે છે,
તે આ પૂછતું જોઈએ. કારણ કે આર
તથી ભિન્ન કોઈ પણ પ્રકારનું તત્ત્વ
લાકાયતિક માનતો નથી.

શિષ્ય:-ભૂત તથા ભૌતિકોનો જે
પ્રત્યક્ષ છે, તે ઐતન્યરૂપે છે.

શુરુ-પણ ભૂત ભૌતિકોનો જે વિષય
જાય છે, તે વિષયની આત્માના ધર્મોરૂપે
દી પ્રાપ્તિ થતી નથી. કારણ કે આત્મામાં
કેવાનો વિરોધ હોય છે. જેમકે અગ્નિ
રૂપરૂપે છે, છતાં તે પોતાના આત્માનું
હન કરી શકતો નથી. તેમ જ નટને
ધપર ચઢવાનું શીખવવામાં આવેલ
ગ્રંથ, છતાં તે પોતે પોતાની કાંધપર કદી
ચઢી શકતો નથી. ભૂત ભૌતિક ધર્મો હોય,
છતાં તે ભૂત ભૌતિકો ઐતન્યના વિષયરૂપે
રી થઈ શકે નહિ. રૂપ આદિ કદી સ્વરૂ-
નો અથવા પરરૂપનો વિષય કરતું નથી.
આદ્ય તથા આધ્યાત્મિકરૂપ ભૂત તથા
ભૌતિકો ઐતન્યનો વિષય કરે છે. આથી
પેવી રીતે ભૂત ભૌતિકરૂપ વિષયની પ્રા-
પ્તિનો ધર્મ જોવામાં આવે છે, તે જ
પ્રમાણે ભૂત ભૌતિકવડે ઉપલબ્ધિનો વ્ય-
તેરેક સ્વીકારવો જોઈએ. વળી અમારા
તત્ત્વ પ્રમાણે આત્મા ઉપલબ્ધિસ્વરૂપે છે.
માથી આત્માનું દેહથી વ્યતિરિક્તપણું
જ. એકરૂપતા હોવાથી ઉપલબ્ધિ નિત્ય-
વરૂપે છે. આ વસ્તુ મેં જોઈ, આ પ્રમાણે
સત્ત્વ અવસ્થા હોવા છતાં ઉપલબ્ધારૂપે
નેશ્વર થાય છે. વળી સ્મૃતિ આદિની
પ્રાપ્તિ હોય છે. શરીરને વિશે અસ્તિત્વ

હોવાથી શરીરના ધર્મની પ્રાપ્તિ છે, એમ
જે કહ્યું છે, તેનું નિરાકરણ ઉપર કહેવા
પ્રમાણે થયું. વળી પ્રદીપ આદિ સાધન
હોવાથી પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ પ્રદીપ
આદિનો અભાવ હોવાથી પ્રાપ્તિ થતી
નથી. આથી પ્રદીપ આદિનો જે ધર્મ, તે
ઉપલબ્ધિસ્વરૂપે થતો નથી. આમ દેહ
હોય ત્યારે ઉપલબ્ધિ થાય છે, પણ દેહના
અભાવથી ઉપલબ્ધિ થતી નથી. માટે તે
દેહના ધર્મરૂપે થવા યોગ્ય નથી. જેમ
પ્રદીપ આદિ સાધનરૂપે છે, તે પ્રમાણે દેહો-
પયોગની પ્રાપ્તિ છે કેવળ દેહનો ઉપયોગ
ઉપલબ્ધિમાં જોવામાં આવતો નથી. કારણ
કે સ્વપ્નમાં ત્યારે દેહ નિષ્ક્રિય હોય છે
ત્યારે અનેક પ્રકારની ઉપલબ્ધિ જોવામાં
આવે છે. માટે દેહથી વ્યતિરિક્ત આત્માનું
અસ્તિત્વ ખરેખર જ છે. (૫૪)

શિષ્ય:-જેમ દેહના અસ્તિત્વથી ઐત-
ન્યનું અસ્તિત્વ છે, તેમ જ તેનું અસ્તિત્વ
હોવા છતાં ઐતન્યનો અભાવ હોય છે.
તેમ ઉદ્દગીય આદિના અસ્તિત્વથી ઉપા-
સનનું અસ્તિત્વ છે તથા ઉદ્દગીય હોવા
છતાં ઉપાસનનો અભાવ હોઈ શકે કે
નહિ ?

શુરુ:-તેમ નથી. ઉદ્દગીય આદિ
કર્મના અંગ સાથે જોડાયેલી વિદ્યાઓની
દરેક વેદમાં કેવળ પોતાની શાખા વિશે
જ વ્યવસ્થા નથી. પણ તે વિદ્યા સા-
માન્ય રૂપે જ છે. આ જ હેતુથી પપમા
સૂત્રથી કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩૧ મું-સૂત્ર ૫૫ મું.

ઉદ્ગીથાદિની ઉપાસના

સામાન્યરૂપે.

અંગાવયદ્વાસ્તુ ન શાસ્ત્રાસુ હિ પ્રતિ-
વેદમ્ ॥૧૫॥

સૂત્રાર્થ:-પણ ઉદ્ગીથ આદિ કર્મના અંગ સાથે, જોડાયેલી ઉપાસનાઓની વ્યવસ્થા દરેક વેદમાં પોતાની શાખા વિશે જ હોય, એમ નથી. પણ તે ઉપાસના દરેક શાખામાં સામાન્યરૂપે છે. (૫૫)

ટીકા:-શુરુ:-પ્રસંગને અનુસરી જે વિષય હતો તે પૂર્ણ થયો. હવે પાશુ મૂળ વિષય સંબંધી જ હું તારી આગળ વિવેચન કરું છું.

શિષ્ય:-કહ્યું છે કે, "ઓમિત્યેતદક્ષર-મુદ્રીપપાતીત (છાં ૧, ૧, ૧) ઐવો ઉદ્ગીથરૂપ અક્ષરની ઉપાસના કરવી જોઈએ." વળી કહ્યું છે કે, "લોકેષુ પચવિષ સામો-પાતીત (છાં ૨, ૨, ૧) પૃથ્વી આદિમાં પાંચ પ્રકારવાળા સામની અવશ્ય ઉપાસના કરવી જોઈએ." "ઢવ્યમુલ્યમિતિ વ પ્રજા વદન્તિ તદિદમેવોલ્કયમ્ । દ્યમેવ વૃષિર્વિ । અપ વાવ સ્લોકઃ । ઇમોમિથિતઃ અર્થ:-લોકો જેને ઉકથ કરી કહે છે તે આ જ ઉકથ છે. આ લોક હાઉકારરૂપે છે અર્થાત્ હાઉકારરૂપે તેની ઉપાસના કરવી. સંપાદન કરેલ અગ્નિ આ લોકરૂપે છે." ઇત્યાદિ ઉદ્ગીથ કર્મના અંગ સાથે જોડાયેલી ઉપાસનાઓ વિશેષરૂપે છે કે સર્વ ઉપાસનાઓ સામાન્યરૂપે છે ? આ રીતની મને શંકા થાય છે. મારું માનણું તો એવું છે કે, દરેક

શાખામાં સ્વર આદિનો લેદ હોય છે, માટે ઉદ્ગીથ આદિની ઉપાસનામાં પણ લેદ હોવો જોઈએ.

શુરુ:-આમ કહેવાથી તું શું કહેવા ધારે છે ?

શિષ્ય:-પોતાની શાખામાં જ રહેલ ઉદ્ગીથ આદિમાં ઉપાસનાનું નિરૂપણ કર્યું છે.

શુરુ:-આમ શાથી કહે છે ?

શિષ્ય:-દરેક શાખામાં ઉદ્ગીથના નિરૂપણની સમીપમાં જ ઉપાસનાનું વિધાન કરેલ છે. જેમકે, "ઋગ્વીયમુપાતીત (છાં ૧, ૧, ૧) ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરવી જોઈએ." આ પ્રમાણે સામાન્ય ઉપાસનાઓનું ત્યાં નિરૂપણ કરેલ છે ત્યાં તેની જોડમાં જ વિશેષ આકાંક્ષામાં તે જ શાખામાં રહેલ વિશેષણથી તે આકાંક્ષાદિની નિવૃત્તિ થાય છે. તેમ જ તે શાખાનું ઉલ્લંઘન કરી બીજી શાખામાં નિરૂપણ કરેલ વિશેષ ઉપાદાનનું કારણ હોતું નથી. માટે દરેક શાખામાં વિશેષપણની વ્યવસ્થા પોતપોતામાં રહેલ હોય છે.

શુરુ:-આના સંબંધમાં જ આ સૂત્રમાં કર્મના અંગ સાથે જોડાયેલી ઉપાસના આદિનું નિરૂપણ કરેલ છે. અહીં મૂળ સૂત્રમાં જે તુ શબ્દ વાપર્યો છે, તે પૂર્વ પક્ષનો નિષેધ કરે છે. આ ઉપાસનાઓની વ્યવસ્થા દરેક વેદની દરેક શાખામાં નથી. પણ સર્વ શાખામાં સામાન્ય રીતે વ્યવસ્થા રહેલ છે.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો ?

ગુરુ:-ઉદ્ગીથ આદિ શ્રુતિ સર્વ શાખામાં સામાન્યરૂપે છે, માટે તેની ઉપાસનામાં વિશેષતા કેવી રીતે હોઈ શકે? કારણ કે જે પોતાની જ શાખામાં વ્યવસ્થા હોય તો “ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરવી જોઈએ.” આ રીતની જે સામાન્ય શ્રુતિ છે તેની સામાન્ય રીતે પ્રવૃત્તિ હોવાથી સમીપતાને લીધે જે કંઈ પણ વિશેષ વ્યવસ્થા કરવામાં આવે, તેમાં દોષ આવશે. વળી આ ન્યાયયુક્ત નથી. સંનિધાન કરતાં શ્રુતિ વધારે બળવાન છે. વળી ઉપાસના સામાન્ય ઉદ્ગીથના આશ્રયવાળી નથી હોતી, એમ નથી. માટે જે કે સ્વર આદિનો ભેદ છે, છતાં ઉદ્ગીથ આદિ સમાન હોવાથી સઘળી શાખાઓમાં ઉદ્ગીથાદિ ઉપાસના આ પ્રમાણે સામાન્યરૂપે જ હોવી જોઈએ. (૫૫)

શિષ્ય:-દરેક શાખામાં ઉપાસનાના સંબંધમાં વિરોધનો સ્વીકાર કરી, આપે તેમાં સંબંધ રહેલો છે, એમ પૂર્વના સૂત્ર-વડે આપે કહ્યું. પણ આ વિરોધ ખરો છે કે ખોટો છે, તે સંબંધી આપ જણાવશો.

ગુરુ:-આ ઉપાસનાઓમાં વિરોધ જ નથી. કારણ કે આશ્રયરૂપ કર્મના અંગની સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ છે, તેમ કર્મના અંગના આશ્રિતરૂપ ઉપાસનાની પણ સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ હોવાથી ઉપાસનામાં જરાપણ વિરોધ નથી. આજ હેતુથી પદમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩૧ મું-સૂત્ર ૫૬ મું.

ઉપાસનામાં જ અવિરોધ.

મંત્રાદિવદ્વાસવિરોધ ॥ ૫૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-મંત્ર આદિની માફક ઉપાસનામાં કંઈ રીતનો વિરોધ નથી. (૫૬)

ટીકા:-ગુરુ:-એક શાખામાં રહેલ ઉદ્ગીથ આદિમાં તેજ શાખાએ નિરૂપણ કરેલ ઉપાસનાઓનું જ નિરૂપણ કેમ ન હોય, આ રીતે ઉપાસનાના વિરોધ સંબંધી શંકા જ કરવી યોગ્ય નથી. મંત્ર આદિ જેમ સામાન્યરૂપે છે, તેમ આ ઉપાસનાઓ સામાન્યરૂપે હોવાથી વિરોધનો અભાવ છે. જેમકે મંત્ર, કર્મ તથા ગુણની ઉત્પત્તિ ભિન્ન ભિન્ન શાખામાં હોય છે. જેમકે “કુકુટોચિત્તુ” ખાંડવા માટે પચ્ચરરૂપે છે.” આ રીતનો જે આયુર્વેદી શાખાવાળાનો અશ્મ ગ્રહણ કરવા સંબંધી મંત્ર છે, તે જ શાખાવાળામાં નીચે પ્રમાણેનો મંત્ર જોવામાં આવે છે. જેમકે, “કુકુટોચિત્તુ કુકુટરૂપે છે.” આમ કહી પચ્ચરને ગ્રહણ કરે છે અથવા તું કુકુટરૂપે છે, એમ કહી પચ્ચરને લે છે. વળી જે શાખામાં સમિધ્ આદિઓને પ્રયાજરૂપે અર્થાત્ યજ્ઞન કરવારૂપે ગણેલી છે, તે જ શાખામાં તેના ગુણસંબંધીતું નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે, “ઋત્વો વે પ્રયાજા સમાનત્ર હોત્યા ખરેખર ઋતુઓ પ્રયાજરૂપે છે. તેઓ મમાન કર્મના રથજે હોમવા જોઈએ.” વળી જે શાખામાં “ઋજોઽગ્નીષોમીય” અજ્ઞ અર્થાત્ બકરો અગ્નિ તથા સોમરૂપે છે.” આમ ભતિવિશેષ ઉપ-

દેશ નથી. તેમાં “દાગસ્ય વપાયા મેદસોઽ-
તુરૂદિ અન્ની આમીની તથા ચર-
ખીની અનુવાક્યા તું કહે.” આ રીતનો
મંત્રવર્ણ્ય જોવામાં આવે છે. “અગ્નિર્વેદોઽ
વેદધરમ્ દેહગણ્યુ” હોત્રકર્મ તથા અધ્વર
કર્મ અગ્નિથી જ છે” છત્યાદિ મંત્રોનો
સ્વીકાર એક વેદમાં કહેવા છતાં અન્ય
વેદમાં જોવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે
બલ્લુચમાં નિરૂપણ કરેલ જે “યો જાત એ
પ્રથમો મનસ્વાન (અં ૦ સં ૨, ૬, ૭) જે બાળક
પ્રથમજ ઉત્પન્ન થયેલ છતાં શુભવટે શ્રેષ્ઠ તથા
વિવેકવાળો છે, તે ઇન્દ્ર છે” આ જે મંત્ર
છે તેનો સ્વીકાર નીચલા મંત્રમાં જોવામાં
આવે છે:—“જગર્થે સજ્જનીય દાસ્યમ્ અર્થ:—
અધ્વર્યુને માટે, હે જનાગ અર્થોત જનો !
આ ઇન્દ્ર પ્રશસ્ય છે.” જે રીતે આશ્રય-
વાળા કર્મનાં અંગોની પ્રવૃત્તિ સર્વ સ્થળે
જોવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે કર્મોગને
આશ્રિત ઉપામનાઓની પ્રવૃત્તિ પણ સર્વ
સ્થળે છે, આમ કહેવામાં કરો હોય
નથી. (૫૬)

શિષ્ય:—વ્યદિરૂપ અગ્નિની ઉપામના
શ્રેષ્ઠરૂપે છે કે સમદિરૂપ અગ્નિની ઉપા-
સના શ્રેષ્ઠ છે, તે હે ભગવન ! મને કહેશો ?
શુર:—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે સમદિરૂપ
વૈશ્વાનર અગ્નિની ઉપાસના વ્યદિ કરતાં
શ્રેષ્ઠ છે. આ જ ઉત્તુધી ૫૭ મા સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે:—

અધિકરણ ૩૨ મું—સૂત્ર ૫૭ મું.

સમદિ વૈશ્વાનરોપાસના.

મૂનઃ પ્રતુચ્ચાયાસ્વં તયાહિ

દર્શયતિ ॥૬૭॥

સૂત્રાર્થ:—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, સમદિ-

રૂપ વૈશ્વાનરની ઉપાસનાનું પ્રાધાન્ય
છે. (૫૭)

ટીકા:—શિષ્ય—કહ્યું છે કે, “પ્રાચીન-
કાલ ઔપમન્યવ (છાં ૦ ૫, ૧૧, ૧) હે ઉપ-
મન્યુના પુત્ર પ્રાચીનશાલ.” આ શ્રુતિમાં
વ્યદિરૂપ તેમ જ સમદિરૂપ વૈશ્વાનરની
ઉપાસનાનું નિરૂપણ કરેલ છે. આમાં
વ્યદિરૂપ ઉપાસના નીચે પ્રમાણે છે:—
“ઔપમન્યવ જ ત્વમાત્માનમુપાસ્ત્વ ઇતિ દિવમેવ
ભગવો રાજમિતિ હોવાર્ચ્યવે મુતેજા આત્મા વૈશ્વા-
નરો ય ત્વમાત્માનમુપાસ્ત્વે (છાં ૦ ૫, ૧૨, ૧) હે
ઔપમન્યવ ! કયા આત્માની તમે ઉપા-
સના કરો છો ? ઔપમન્યવે ઉત્તર દીધો
કે, હે ભગવન ! હે સન્ન ! હું દિવ
અર્થોત સ્વર્ગની ઉપાસના કરું છું.
ત્યારે રાત્રીએ કહ્યું કે, જે આત્માની
તમે ઉપાસના કરો છો, તે વૈશ્વાનર !
આત્મા મુતેજા અર્થોત કીર્તિરૂપે છે.”
જળી સમદિરૂપ વૈશ્વાનર ઉપાસનાના મં-
ત્રમાં કહ્યું છે કે, “તસ્ય હ શાત્વત્વાત્મનો
વૈશ્વાનરસ્ય મૂર્ધ્વ મુનેજાધ્વુર્વિધરુપઃ પ્રાણઃ
પૃથ્થ્વર્મામા મંદેહો વદ્લો વસ્તિરેવ રયિઃ
પૃથિવેર પાદો (છાં ૦ ૫, ૧૮, ૨) ખરેખર
આ સર્વવ્યાપક પરમાત્માનું સ્વર્ગ મરત-
કરૂપે છે, આદિત્ય ચક્રરૂપે છે, વાયુ
પ્રાણરૂપે છે, આકાશ ઉદરરૂપે છે, જળ
બસ્તિરૂપે છે, તથા પાદરૂપે પૃથિવી છે.”
હવે આ સ્થળે મને સંશય થાય છે કે,
ઉપાગના જે પ્રકારે હોવી જોઈએ અર્થોત
સમદિરૂપે તથા વ્યદિરૂપે હોવી જોઈએ
કે કેવળ વ્યદિરૂપે હોવી જોઈએ ? આ
સ્થળે શું સમજવું જોઈએ ? મુતેજા આદિ

દરેક અવયવવિષે “ઉપાસ્તે તું ઉપાસના કરે છે.” આ રીતની ક્રિયા પણ જોવામાં આવે છે. વળી કહ્યું છે કે, “તસ્માત્ત્વ મુત પ્રસુતમામુત કુલે દયતે (છાં ૫, ૧૨, ૧) આથી તમારા કુળમાં મુત, પ્રસુત તથા આસુત દેખાય છે અર્થાત્ તમારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુરૂષો અત્યંત કર્મકાંક્ષી છે ” ઇત્યાદિ ક્ષણના ભેદનું નિરૂપણ કર્યું છે. માટે વ્યપ્તિરૂપ ઉપાસના હોવી જોઈએ, એમ માફ માનવું છે.

શુરુ:-આના સંબંધી હું કહું, તે સાંભળ. મૂમા અર્થાત્ પદાર્થના સમૂહરૂપ સમષ્ટિ વૈશ્વાનરોપાસનાનું શ્રેષ્ઠપણું અર્થાત્ પ્રાધાન્યપાત્ર આ વાક્યમાં હોવું જોઈએ. પણ દરેક અવયવોની ઉપાસનામાં પ્રાધાન્યપાત્ર હોવું જોઈએ નહિ. જેમકે કંતુમાં જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે દર્શપૂર્ણ માસ આદિ કંતુઓમાં સમષ્ટિરૂપે કરી સાંગ પ્રધાનનો જ પ્રયોગ એકલો જોવામાં આવે છે, પણ વ્યપ્તિરૂપ પ્રયાજ આદિનો પ્રયોગ જોવામાં આવતો નથી. અર્થાત્ પ્રધાન એક દેશના અંગવાળું હોતું નથી, પણ સમસ્ત દેશના અંગવાળું હોય છે. તે પ્રમાણે અહિં પણ જાણવું.

શિષ્ય-પણ ભૂમા જ પ્રધાનરૂપે જ છે, એમ કેવી રીતે કહેવાઈ શકે?

શુરુ-શ્રુતિ ભૂમાત્માનું પ્રાધાન્યપાત્ર દર્શાવે છે. કારણ કે તેને વિષે એક વાક્યતાનો નિશ્ચય થાય છે. વળી પૂર્વાપરનો સંબંધ જોતાં એમ પ્રતીત થાય છે કે, વૈશ્વાનર વિધાનો વિષય એક વાક્યરૂપે

છે. જેમકે પ્રાચીનશાલાથી લઈ ઉદાલક સૂધીના છએ ઋષિઓએ વૈશ્વાનરને વિષે શ્રેષ્ઠતા ન જોઈ તેથી તેઓ અશ્વપતિ કેકય રાજા પાસે ગયા તથા દરેક ઋષિએ તે રાજા પાસે જઈ સ્વર્ગોદિ અકેક ઉપાસ્યદેવનું નિરૂપણ કર્યું. તે સમયે રાજાએ કહ્યું કે, “મૂર્ષાત્વેષ આત્મન ઇતિ હોવાચ (છાં ૫, ૧૨, ૨) આ આત્માનું શીર્ષ ખરેખર સ્વર્ગ છે.” આ પ્રમાણે સ્વર્ગ લોકાદિને વિષે મસ્તકાદિપણાનું નિરૂપણ કરેલું છે તથા વ્યપ્તિ ઉપાસનાની નિંદાના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “મૂર્ષા તે વ્યપતિવ્યવસ્થા નાગમિષ્ઠ: (છાં ૫, ૧૨, ૨) જો તમે મારી પાસે આવ્યા ન હોત તો તમારું માથું પડી જતે.” વળી વ્યપ્તિ ઉપાસનાનો નિષેધ કરી સમષ્ટિરૂપ ઉપાસનાના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “સ સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ મૂતેષુ સર્વેષ્વાત્મસ્વનમત્તિ (છાં ૫, ૧૮, ૧) તે ઉપામક સર્વ લોકમાં, ચરાચરમાં તથા સર્વ દેહ ઇન્દ્રિય આદિમાં સ્થિતિ કરી સર્વત્ર અન્નનું સારી રીતે ભક્ષણ કરી શકે છે.” આ પ્રમાણે ભૂમાત્માને આશ્રયે રહેલ ક્ષણનું નિરૂપણ કર્યું છે. વળી મુતેજ આદિમાં દરેક ક્ષણના ભેદનું નિરૂપણ જોવામાં આવે છે. પણ તે સર્વ અવયવોના ક્ષણોનો ઉપસંહાર પ્રધાનને જ વિષે થાય છે, આ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ. વળી “ઉપાસ્તે તું ઉપાસના કરે છે,” આ પ્રમાણે દરેક અવયવને વિષે જે ક્રિયાપદ જોવામાં આવે છે, તે કેવળ બીજા અભિપ્રાયના અનુવાદ માટે છે, પણ વ્યપ્તિ ઉપાસનાના વિધાન માટે નથી. માટે સમષ્ટિ ઉપાસ-

નારૂપ પક્ષ જ શ્રેષ્ઠ છે. કેટલાકો આ સ્થળે જો કે સમષ્ટિ ઉપાસનાનો પક્ષ શ્રેષ્ઠ છે, એમ સ્વીકારે છે, અર્થાત્ શ્રેષ્ઠતાના વચનને માન આપે છે. છતાં બ્રહ્મિ ઉપાસનાનો પક્ષ સૂત્રકારને અનુમત છે એમ માને છે, પણ તે જોડું છે કારણ કે એક વાક્યતાનો જ્યાં નિશ્ચય થતો હોય ત્યાં વાક્યલેહની કલ્પના માનવી, તે જોડી છે. વળી તેમ માનવાથી “મૂર્ધા તે વ્યવતિષ્ઠ તાદ્ મરતક પઠી જશે.” આ પ્રમાણે નિંદાના વચનને વિરોધ આવશે. માટે ઉપસંહારમાં સમષ્ટિ ઉપાસનાનો નિશ્ચય થાય છે. તે પછી સમષ્ટિનો અભાવ પૂર્વપક્ષમાં કહેવો યોગ્ય નથી. સૂત્રમાં શ્રેષ્ઠપણાનું જે વચન કહેલું છે, તે પ્રમાણપણાના અભિપ્રાયને લઈ કહેલ છે, એમ માનવું. (૫૭)

શિષ્ય:-ઉપાસનાઓ અનેક છે કે એકરૂપે છે ?

ગુરુ-ઉપાસનાઓ અનેક છે. કારણ કે શબ્દોનેવિષે લેઈ જોવામાં આવે છે. આથી જ ૫૮મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણુ ૩૩ મું-સૂત્ર ૫૮ મું.

ઉપાસનાઓની વિવિધતા.

નાના શબ્દાતિમેદાત્ ॥ ૫૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-શબ્દાદિને વિષે લેઈ જોવામાં આવવાથી ઉપાસનાઓ અનેક છે. (૫૮)

ટીકા-ગુરુ-આગલા અધિકરણમાં કહ્યું છે કે જો કે સુતેજ આદિ ઉપાસનાઓના ક્રીડાનેવિષે લેઈ જોવામાં આવે છે છતાં સમષ્ટિ ઉપાસના શ્રેષ્ઠરૂપે છે. આથી

આ રીતનો નિશ્ચય થાય છે કે, લિન્ન લિન્ન શ્રુતિઓમાં લિન્ન લિન્ન ઉપાસનાઓ કહી છે, છતાં તેનો ઉપસંહાર સમષ્ટિને વિષે થાય છે. બ્યારે વેદસ્વરૂપ આત્માનો અલેહ છે તે પછી ઉપાસનાનેવિષે જાણવો એ યોગ્ય નથી. જેમ યજ્ઞનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય તથા દેવતા છે, તેમ ઉપાસનાનું સ્વરૂપ વેદરૂપ આત્મા જ છે. વેદરૂપે કેવળ એક ઇશ્વર જ છે. આ પ્રમાણે લિન્ન લિન્ન શ્રુતિઓને વિષે નિશ્ચય થાય છે. જેમકે, “મનોમય” પ્રાણશરીર (છાં ૩, ૧૪, ૨) ક વાગ્ન રા વાગ્ન (છાં ૪, ૧૦, ૫) સત્યકામ સત્યસત્ત્વ: (છાં ૮, ૧, ૫) આ બ્રહ્મ મનોમયરૂપે, પ્રાણ શરીરરૂપે છે. ક બ્રહ્મરૂપે છે તથા ખ બ્રહ્મરૂપે છે. ક આનંદ તથા ખ આકાશ. તેની કામના સત્યરૂપે છે, તેનો સંકલ્પ સત્યરૂપે છે.” વળી કહ્યું છે કે, “एक एव प्राण” પ્રાણો વાયુ સર્વર્થ (છાં ૪, ૩, ૩), પ્રાણો વાયુ જ્યેષ્ઠ ધ્વ શ્રેષ્ઠ (છાં ૫, ૧, ૧). પ્રાણો દ પિતા પ્રાણો માતા (છાં ૭, ૧૫, ૧) પ્રાણ એક જ છે. પ્રાણ જ સંબંધ કરનારરૂપે છે, પ્રાણ જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠરૂપે છે, પ્રાણ પિતા તથા માતારૂપે છે.” હવે વેદ એકરૂપે હોવાથી ઉપાસનાઓનું પણ એક પણ છે. વળી શ્રુતિમાં જે લેઈ જોવામાં આવે છે, તે પણ લિન્ન લિન્ન શ્રુતિઓને લઈને છે. માટે તે અનર્થરૂપે નથી. માટે ઉપાસના આખારૂપે હોવાથી પોતાની શાખામાં તેમ જ અન્ય શાખામાં રહેલ એક જોવા વિષેના આશ્રયરૂપ મર્વ વિકાર સમુદાનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે હોવાથી ઉપાસનાઓ અનેક છે,

એ પ્રમાણે કહ્યું છે. માટે જો કે વેદ અલેદરૂપે છે, છતાં વિદ્યાઓ લિન્ન લિન્ન-રૂપે થવા યોગ્ય છે.

શિષ્ય-એમ કેવી રીતે બને ?

શુરુ-શબ્દને વિષે લેઈ જોવામાં આવે છે. જેમકે, વેદ તે બાણ છે. ઉપાસીત-તેણે ઉપાસના કરવી. “સઙ્ગતુર્કુર્વિતિ (છાંડો, ૧૪, ૧) તેણે કંતુ કરવો જોઈએ.” આ પ્રમાણે શબ્દનો લેઈ હોય છે. વળી શબ્દનો લેઈ કર્મલેહના કારણરૂપે છે, એમ કહ્યું છે. કારણ કે પૂર્વ મીમાંસામાં કહ્યું છે કે, “શબ્દાન્તરે કર્મભેદઃ કૃતાનુવચનત્વાત્ શબ્દને વિષે લિન્નતા હોવાથી કર્મનો પણ લેઈ છે. કારણ કે વિધિનો સંબંધ હોય છે.” અહીં મૂળ સૂત્રમાં જે આદિ શબ્દ મૂકેલો છે તે વડે જેમ યોગ્ય લાગે તેમ ગુણ-દિઓને લેઈના હેતુરૂપે માનવા.

શિષ્ય-વેદ તે બાણ છે ઇત્યાદિઓને વિષે શબ્દના લેઈનો જ નિશ્ચય થાય છે. પણ યજ્ઞિ અર્થાત્ દદાતિ, જુહોતિ, આ પ્રમાણે અર્થલેઈ થતો નથી. કારણ કે જ્યારે આ સર્વની મનોવૃત્તિના અર્થનો અલેઈ છે, તો પછી લિન્ન અર્થનો પણ અસંભવ છે. તો પછી શબ્દના લેઈને લીધે ઉપાસનામાં લેઈ છે, એમ કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ?

શુરુ-આ દોષ નથી કારણ કે મનો વૃત્તિ એ અર્થના અલેઈરૂપે છે છતાં સંબંધના લેઈને લીધે વેદને વિષે લેઈ હોય, તો જ વિદ્યાના લેઈને વિષે પ્રાપ્તિ હોય. એક એવા ઉપાસ્યરૂપ ઇશ્વરના લિન્ન

લિન્ન ગુણોત્તરેક પ્રકરણને વિષે નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે તે જ પ્રમાણે પ્રાણ જો કે એકરૂપે છે તથા દરેક સ્થળે ઉપાસ્યનો અલેઈ છે, છતાં અમુક પ્રકારના ગુણની અમુક પ્રકારે ઉપાસના કરવી જોઈએ તથા અમુક ગુણની અમુક પ્રકારે. આ પ્રમાણે સંબંધને વિષે લેઈ હોવાથી વેદમાં લેઈ જોવામાં આવે છે તથા તેથી વિદ્યાને વિષે લેઈ કહેવાય છે. એક સ્થળે ઉપાસના વિધિરૂપે છે તથા અન્ય સ્થળે ગુણ વિધિરૂપે છે, એમ કહેવા કાંઈ શક્તિમાન નથી કારણ કે એક એવા પક્ષના પ્રતિપાદનની યુક્તિમાં કારણનો અભાવ છે. વળી દરેક પ્રકરણમાં ગુણો અનેક છે. માટે પ્રાપ્ત એવી ઉપાસનાના નિરૂપણ-વડે ગુણોત્તરેક નિરૂપણ કહેવું, એ અયોગ્ય છે. તે જ પ્રમાણે આ પક્ષમાં સત્યકા-માદિ ગુણો સમાનરૂપે છે તથા તેમને એક જ વાર શ્રવણ કરાવવામાં આવેલું છે. વળી દરેક પ્રકરણમાં અમુક કામનાવડે અમુકની ઉપાસના કરવી જોઈએ તથા અમુક કામનાવાળાએ અમુકની, આ પ્રમાણે આકાશનો અભાવ થતો હોવાથી એકવાક્યતા થવાનો સંભવ નથી. વૈશ્વા નર વિદ્યાની માફક વિધિવાક્યો સમષ્ટિ-રૂપે આ સ્થળે નથી, જેથી દરેક પ્રકરણમાં રહેલ અવયવોની ઉપાસનાઓ એકવાક્ય-તાને પામે. વેદ એકરૂપે છે, આથી વિદ્યા પણ એકરૂપે છે. આ પ્રમાણે થવાથી સર્વ સ્થળે નિરૂપ્ય રીતે વિદ્યાત્તરે એકવચવાથી, મમસ્ત ગુણનો ઉપસંહાર થવો અશક્ય છે. માટે શબ્દાદિ લેઈને લીધે

ઉપાસનાઓ અનેક છે, એમને આ સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તે યોગ્ય છે. આ અધિકરણ પ્રતિપાદન કર્યા પછી “સર્વેદાન્તપ્રત્યયં (અંસૂં૩,૩,૩) ઇત્યાદિ સૂત્રને વિષે વિચાર કરવો.” (૫૮)

શિષ્ય:-આપે ઉપાસનાઓ અનેક પ્રકારની કહી, તે મેં જાણ્યું. હવે મુખ્ય ઉપાસના કેટલા પ્રકારની છે, તે આપ જણાવશો ?

ગુરુ:-ઉપાસના ત્રણ પ્રકારની છે. જેમકે અહંગ્રહ ઉપાસના, તટસ્થ ઉપાસના તથા અંગાશ્રિત ઉપાસના. આ સર્વ ઉપાસનાઓવડે બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ સમાન છે. આ રીતે ફળ સમાન હોવાથી કોઈપણ વિદ્યાને ગ્રહણ કરી, ફળની સિદ્ધિ થાય છે. આ રથને પ્રથમ અહંગ્રહ ઉપાસના સંબંધી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તેથી પદમા સત્રમાં કહ્યું છે કે:- અધિકરણ ૩૪ મું-સૂત્ર ૫૯ મું.

અહંગ્રહ ઉપાસનાનિરૂપણ.

ચિકલ્પોઽવિશિષ્ટફલત્વાત્ ॥ ૫૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારરૂપ ફળ સર્વ ઉપાસનાઓમાં સમાન હોવાથી ઉપાસનાઓમાં વિકલ્પ છે અર્થાત્ કોઈ પણ ઉપાસના ગ્રહણ કરવી. (૫૯)

ટીકા:-શિષ્ય:-ઉપાસનાઓમાં લેદ છે, આમ આપે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. હવે આપ મને જણાવશો કે, આ સર્વ ઉપાસનાઓ કામનાને અનુસરી અમુચ્ચયરૂપે અથવા વિકલ્પરૂપે શું છે ? અથવા તેા નિયમને અનુસરી વિકલ્પરૂપે છે ?

ગુરુ:-ઉપાસનાઓમાં લેદ છે, આ રીતનો નિશ્ચય પૂર્વના સૂત્રવડે કરેલો હોવાથી, ઉપાસનાઓના સમુચ્ચયના નિયમવિશે કશું કારણ નથી.

શિષ્ય:-અગ્નિહોત્ર તથા દર્શપૂર્ણ માસ આદિ ઉપાસનાઓ બિન્ન હોવા છતાં તેને વિશે અમુચ્ચયનો નિયમ બેવામાં આવે છે.

ગુરુ:-આમાં દોષ નથી. શ્રુતિને વિશે નિત્યપણું છે, આ તેમાં કારણ છે. પણ ઉપાસનાઓના સંબંધમાં કોઈ નિત્યતાવાળી શ્રુતિ નથી. આમ હોવાથી સમુચ્ચયનો નિયમ ઉપાસનામાં નથી. તેમ જ ઉપાસનામાં વિકલ્પનો પણ નિયમ નથી. કારણ કે એક ઉપાસનામાં જે કહેલ હોય છે, તેનો અતિરેક બીજી ઉપાસનામાં હોતો નથી. દુઃકમાં એટલું જ કે, ઉપાસના કામનાને અનુસરી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-આ ઉપાસનાઓનું ફળ સામાન્યરૂપે હોય છે, માટે તેઓનો વિકલ્પ હોવો, એ જ યુક્ત છે. કહ્યું છે કે, મનોમયઃ પ્રાણસારીઃ (બ્રાં ૩,૧૪,૨) કં વ્રણ સ વ્રણ (બ્રાં ૪,૧૦,૫), સત્યકામઃ સત્યકલ્પઃ (બ્રાં ૮, ૧, ૫) આણુ શરીર મનોમયરૂપે છે. કે બ્રહ્મરૂપે છે, બ્રા બ્રહ્મરૂપે છે. બ્રહ્મની કામના તથા સંકલ્પ સત્યરૂપે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી જણાય છે કે, ઇશ્વરપ્રાપ્તિનું ફળ એક સરખું બેવામાં આવે છે.

ગુરુ:-આ દોષ નથી. સ્વર્ગાદિના સાધનવાળાં કર્મમાં કામનાને અનુસરી

ફળની પ્રાપ્તિ હોવાથી, એમ કહેવામાં આવે છે કે, આ સર્વ ઉપાસનાઓ વિ-કલ્પરૂપે છે, પણ તેઓ સમન્વયરૂપે નથી.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ માને છો ?

ગુરુ:-આ સર્વ ઉપાસનાઓનું ફળ સામાન્ય છે. ઉપાસ્યરૂપ બ્રહ્માના વિષયનો સાક્ષાત્કાર કરવો, એ આ સર્વ ઉપાસનાઓનું સામાન્ય ફળ છે. એક ઉપાસનાથી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવા પછી ઉપાસ્ય વિષયરૂપ ઈશ્વરાદિમાં બીજી ઉપાસના મિથ્યા છે. વળી સમુચ્ચય પક્ષ લઇએ તો સાક્ષાત્કારનો અસંભવ થશે. કારણ કે ઉપાસનાનો સમુચ્ચય લેવાથી ચિત્તનો વિક્ષેપ થાય છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ઉપાસનાનું ફળ સાક્ષાત્કારના સાધ્યરૂપે છે. જેમકે, "યસ્ય ત્યાદદ્વા ન વિવિકિત્તાસ્તિ (છાં.૩,૧૪,૪) 'દેવો મૃત્વા દેવાન્યેતિ (બૃ. ૪,૧,૨) જે માણસ નિશંકપણાથી આ રીતે માને છે, તે પોતાના ધ્યાનના ફળને જરૂર મેળવશે. જે આ પ્રમાણે ઉપાસના કરે છે તે દેવરૂપે થઇ તેનો લય દેવોમાં થાય છે." વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, "સદા તદ્વાવમાવિતઃ (ભ.૦ગી. ૮,૬) કારણ કે નિત્ય તે તે પદાર્થનો વિચાર કરવાથી તે વસ્તુની તેના મનમાં વાસના લાગી રહે છે." માટે સામાન્ય ફળવાળી ઉપાસનાઓમાંથી એક ઉપાસનાનું ચંદ્રણ કરી, જ્યાંસૂધી ઉપાસ્ય વિષયનો સાક્ષાત્કારરૂપ ફળ ન થાય, ત્યાં સૂધી તે ઉપાસનામાં લીન રહેવું. (૫૯)

શિષ્ય:-આપે અહંઅહ ઉપાસના સંબંધી કહ્યું. આપ હવે મને તટસ્થ ઉપાસના સંબંધી જણાવશો.

ગુરુ:-આ તટસ્થ ઉપાસના સંબંધીનું જ નિરૂપણ આ ૬૦મા સ્ત્રમાં કર્યું છે. જેમકે:-

અત્રિકરંણુ ૩૫ મું-સૂત્ર ૬૦ મું.

તટસ્થ ઉપાસનાનું સ્વરૂપ.

કામ્યાસ્તુ યથાકામં સમુચીયેરન્ન વા
પૂર્વહેત્વમાવાત્ ॥ ૬૦ ॥

સૂત્રાર્થ-પૂર્વ હેતુના અભાવથી કામ્ય ઉપાસનાઓ કામનાને અનુસરી સમુચ્ચયરૂપે થાય કે ન પણ થાય. (૬૦)

ટીકા:-શિષ્ય:-જેમ અહંઅહ ઉપાસનામાં ફળ સમાનરૂપે છે, તેમ તટસ્થ ઉપાસનામાં પણ ફળ સમાનરૂપે હોવું જોઇએ.

ગુરુ:-ના, તેમ નથી તથા તેટલા માટે નીચેની શ્રુતિમાં તેનું કારણ દર્શાવ્યું છે. જેમકે, "સ ય ઇતમેવ વાયુ દિશા વત્ત વેદ ન પુત્રોદ રોદિતિ (છાં. ૩,૧૫,૨) સ યો નામ બ્રહ્મેત્યુપાસ્તે યાવનામ્નો ગત તથાસ્ય યથાકામચારો મયતિ (છાં. ૭,૧,૫) અર્થ-પોતાની સંતતિને દીર્ઘાયુષ્ય ઇચ્છનાર જે પુરૂષ પવનને દિશાના વત્સરૂપે જાણે છે, તેને પોતાની સંતતિ માટે ફળ કરવું પડતું નથી. નામની જે બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તેને નામનો જેટલો વિષય છે તેટલો ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે; જે નામને બ્રહ્મરૂપે માને છે તેની પોતાની ઇચ્છાને અનુસાર પ્રવૃત્તિ થાય છે." ઇત્યાદિ કામનાવાળી ઉપાસનાઓમાં કિયાની માફક અદૃશ્ય સ્વરૂપ આત્માવડે આત્માનું ફળ બાધવાનું હોય છે માટે આ ઉપાસના-

ઓમાં સાક્ષાત્કારની અપેક્ષા હોતી નથી. આમ હોવાથી કામનાને અનુસરી આ ઉપાસનાઓમાં પૂર્વને વિશે કોઈ પણ હેતુ સમાયેલો હોતો નથી, જેથી તે તે ઉપાસનાઓ સમુચ્ચયરૂપે થાય કે ન પણ થાય. પૂર્વતું સામન્ય ફળ આ તટસ્થ ઉપાસનામાં હોય કે નથી પણ હોતું. આથી વિકલ્પના હેતુનો અભાવ છે. (૬૦)

શિષ્ય:-આપે તટસ્થ ઉપાસના સંબંધી કહ્યું. હવે આપ અંગાશ્રિત ઉપાસના સંબંધી કહેશો.

ગુરુ:-આ અંગાશ્રિત ઉપાસના સંબંધીતું નિરૂપણ પૂર્વ પક્ષરૂપે ૬૧મા સૂત્રમાં કરવામાં આંચું છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩૬ મું-સૂત્ર ૬૧ મું.

અંગાશ્રિત ઉપાસનાતું સ્વરૂપ.

॥ ઐનેષુ યથાભયમાયઃ ॥૬૧॥

સૂત્રાર્થ:-કર્મોગ ઉપાસનાઓના સંબંધમાં આશ્રયને અનુસરતો ભાવ હોય છે. (૬૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-કર્મના અંગરૂપ ઉદ્ગીય આદિ આશ્રયરૂપ ત્રણ વેદમાં રહેલી જે કાંઈ ઉપાસનાઓ છે, તેનો સંમુચ્ચય કરવો અથવા તે ઉપાસનાઓ શું કામનાને અનુસાર છે ? આ રીતનો મને સંશય થાય છે. માફ માનવું તો જોમ છે કે, આશ્રયને અનુસરતો ઉપાસનાનો ભાવ હોવો જોઈએ. જેમ ઉપાસનાઓના આશ્રયરૂપ સ્તોત્ર આદિઓનો સમૂહ થાય છે, તેમ કર્મોગ ઉપાસનાઓના સંબંધમાં

હોવું જોઈએ. કારણ કે કર્મોગ ઉપાસનાઓ આશ્રયને આધીન હોય છે. (૬૧)

શિષ્ય:-વળી આ આશ્રિત ઉપાસનાઓનું શાસન ત્રણ વેદમાં પણ છે. તેજ પ્રમાણે ૬૨ મા સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩૬ મું-સૂત્ર ૬૨ મું.

આશ્રિત ઉપાસનામાટે વેદતું

પ્રમાણ.

શિષ્ટેઞ્ચ ॥ ૬૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિમાં ઉપદેશ હોવાથી આશ્રિત ઉપાસનાઓ સમુચ્ચયરૂપે છે. (૬૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-જેવી રીતે આશ્રયરૂપ સ્તોત્રાદિઓ ત્રણ વેદમાં નિરૂપિત છે, તે જ પ્રમાણે કર્મોશ્રિત ઉપાસનાઓ પણ ત્રણ વેદમાં નિરૂપિત છે. અંગેનો તથા તેને આશ્રયે રહેલ ઉપાસનાઓનો કોઈપણ વિશેષ પ્રકારે ઉપદેશ કરેલો નથી. (૬૨)

ગુરુ-એક વેદાન્તમાં કહેલી ઉપાસનાનો સંબંધ અન્ય વેદાન્તમાં કહેલ ઉપાસના સાથે હોય છે. આમ હોવાથી ઉપાસનાનો ઉપસંહાર છે. આ જ હેતુથી ૬૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩૬ મું-સૂત્ર ૬૩ મું.

સમાહારત્ત ॥૬૩॥

સૂત્રાર્થ:-એક બીજી ઉપાસના સાથે સમતાકરણ અર્થાત્ સમાહાર સંબંધ હોવાથી, ઉપાસનાનો ઉપસંહાર જોવામાં આવે છે. (૬૩)

ટીકા:-શુર:-કહ્યું છે કે, “હોતૃપદના-
 રૂવાપિ દુઃસ્ત્રીયમનુસમાહરતિ (છાં ૧, ૫,
 -૫) તે હોતાના સ્થાનને કર્મોવડે ઉદ્ધા-
 તાના પ્રમાદને (ભૂલોને) સુધારે છે.”
 આ પ્રમાણે પ્રણવ તથા ઉદ્દગીયનું વિજ્ઞાન-
 માહાત્મ્ય એકરૂપે છે, તેથી ઉદ્દગાતાના
 પોતાના કર્મમાં ઉત્પન્ન થયેલ ભૂલને
 હોતા પોતાના કર્મવડે સુધારે છે. આ
 રીતે શ્રુતિમાં કહ્યું છે. આથી એક વેદા-
 તમાં કહેવાયલી ઉપાસનાનો અન્ય
 વેદાંતમાં કહેવાયલા પદાર્થસાથે સંબંધ
 સામાન્યરૂપે હોવાથી એમ જણાય છે કે,
 સર્વ વેદમાં જણાવેલી ઉપાસના એક-
 રૂપે છે. (૬૩)

શિષ્ય:-ઉપાસનાઓનો સહભાવ સં-
 બંધ છે, આના સંબંધમાં બીજું કંઈ
 કારણ હોય તો કહો ?

શુર:-સર્વ ઉપાસનામાં ગુણ સાધા-
 રણરૂપે એક છે આ રીતનું પ્રમાણ
 હોવાથી તે સર્વ ઉપાસનાઓમાં સહકારી
 સંબંધ છે આ જ હેતુથી ૬૪મા સૂત્રમાં
 કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩૬ મું-સૂત્ર ૬૪ મું.

ઉપાસનામાં ગુણની સાધારણતા

ગુણસાધારણ્યશ્રુતેષ્વ ॥ ૬૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-સર્વ ઉપાસનાઓમાં ગુણ
 સાધારણરૂપે છે. આ રીતનું શ્રુતિનું
 પ્રમાણ હોવાથી તે સર્વ ઉપાસનાઓમાં
 સહકારી સંબંધ છે. (૬૪)

ટીકા -શુર-વળી ઉપાસનાનો ગુણ
 ઉપાસનાના આશ્રયરૂપે હોય છે તથા

શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ત્રણે વેદમાં ઝંકાર
 એ સાધારણરૂપે છે. જેમકે, “તેનેય ઘ્રી
 વિવા વર્તત ઓમિત્યાશ્રાવત્યોમિતિ શસ્ત્યોમિ-
 ત્યુદ્ગાયતિ (છાં ૧, ૧, ૯) આ ૩૦ અક્ષર-
 વડે ત્રણ પ્રકારના સામાન્ય કર્મની પ્રવૃત્તિ
 થાય છે; જેમકે, ઓમ એમ હોતા પ્રશંસા
 કરે છે તથા ઓમ અક્ષરવડે ઉદ્દગાતા
 ગાન કરે છે.” સ્વરૂપે એવાવડે એમ
 સિદ્ધ થાય છે કે, આશ્રયરૂપ વસ્તુ જે
 સામાન્યરૂપે છે તો આશ્રિત વસ્તુ પણ
 સામાન્યરૂપે હોવી જોઈએ. અથવા તો
 આ સૂત્રમાં કહ્યું છે, તે પ્રમાણે શ્રુતિ
 પ્રતિપાદન કરે છે કે, આશ્રય તથા આ-
 શ્રિતના ગુણમાં સાધારણતા રહેલી છે.
 જે ઉદ્દગીય આદિ કર્મના ગુણો સર્વ
 પ્રયોગમાં સાધારણ ન હોય તો તે ગુ-
 ãણોને આશ્રયે રહેલ ઉપાસનાઓવિશે
 સહભાવ સંબંધ રહે નહિ. પણ શ્રુતિ
 પ્રતિપાદન કરે છે કે, ઉદ્દગીય આદિ
 ગુણો, કર્મના સર્વ અંગને વિશે રહેલ
 પ્રયોગના નિરૂપણથી સર્વ પ્રયોગમાં
 સામાન્યરૂપે છે. માટે આશ્રયમાં સહભાવ
 સંબંધ છે. તો ઉપાસનામાં પણ તે સંબંધ
 હોવો જોઈએ. (૬૪)

શિષ્ય:-સર્વ ઉપાસનાઓ આમ કહે-
 વાથી એકજરૂપે કહેવાઈ શકે તથા
 કેટલીકવાર ઉપાસનામાં ભિન્નતા હોય
 છે, તેનું કેમ ?

શુર-જે ઉપાસનામાં જેની પ્રીતિ
 હોય છે, તે ઉપાસનાનું અનુક્રાન કરે
 છે. વળી પ્રયોગ વિધિ કેટલીક ઉપાસનાઓ
 હોય છે, પણ કેટલીક ઉપાસનાઓ

કર્મના અંગથી રહિત પણુ છે. માટે સર્વ ઉપાસનામાં સહભાવ નથી, એમ પણુ કહી શકાય આ જ હેતુને લઈ ૬૫ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

અધિકરણુ ૩૬ મું—સૂત્ર ૬૫ મું.

કર્મોગ રહિત ઉપાસનાતું નિરૂપણુ.

ન વા તત્ત્વદ્વિમાવાશ્ચુતે. ॥૬૬॥

સૂત્રાર્થ:—અથવા તો શ્રુતિ સહભાવનું પ્રતિપાદન કરતી નથી, તેથી આશ્રિત ઉપાસના આશ્રયને અનુસરતી નથી. (૬૫)

ટીકા:—શુરુ:—શૂળ સૂત્રમાં જે ન વા શબ્દો આપ્યા છે, તેથી આગલા સૂત્રમાં સિદ્ધાન્તનો નિષેધ કરે છે. આશ્રિત ઉપાસનામાં આશ્રયભાવ હોય, એ યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:—એમ કેમ કહે છે ?

શુરુ:—આમ કહેવાનું કારણુ એ કે, શ્રુતિ ઉપાસનાના સંબંધમાં એકાર્થતાનું પ્રતિપાદન કરતી નથી. જેમ ત્રણે વેદમાં અંગ તથા સ્તોત્ર આદિની એકાર્થતા શ્રુતિમાં કહેવાયલી છે. જેમકે, “મહ વા ગૃહાન્વા પમણુ ધોમીષ સ્તોત્રમુષાક્રોતિ સ્તોત્રમનુસાસિ પ્રસ્તોતઃ સામ ગાય દોતંરતચન અર્ધ:—અહને શહણુ કરી અથવા અમસ નામના પાત્રને શહણુ કરી અધ્યયુ સ્તોત્ર બોલે છે. સ્તોત્ર બોલી રહ્યા પછી તે પ્રસ્તોતાને કહે છે કે, હે પ્રસ્તોતા ! તું સામનું ગાન કર તથા હે હોતા ! આ મંત્રની યાન્યા તું બોલ” તે જ પ્રમાણે ઉપાસનાના સંબંધમાં શ્રુતિમાં મહભાવ અર્થાત્ એકાર્થતા બેવામાં આવતી નથી.

શિષ્ય:—જો કે સહભાવ નહિ હોય, પણુ પ્રયોગનો જે વિધિ છે, તે ઉપાસનાના સંબંધમાં એકાર્થતા પ્રાપ્ત કરાવશે.

શુરુ:—અમે કહીએ છીએ કે, તેમ થઈ શકશે નહિ. કારણુ કે ઉપાસનાના સંબંધમાં પુરુષાર્થપણું રહેલ છે. જો કે પ્રયોગવિધિ કતુ અર્થાત્ યજ્ઞને લીધે ઉદ્ગીય આદિમાં એકાર્થતા પ્રાપ્ત કરાવે તથા ઉદ્ગીય આદિ ઉપાસનાઓ યજ્ઞના આશ્રયવાળી છે, છતાં જોદોહન આદિમાં જેમ પુરુષાર્થપણું રહેલ છે, તેમ ઉપાસનાના સંબંધમાં પુરુષાર્થપણું રહેલ છે, એમ અમારું માનવું છે. વળી તે જ બાબત ‘પૃષ્ઠ્ય પ્રતિવચ્ચ: કલ્પ (અંસૂં ૩, ૩, ૪૨) આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપણુ કરી છે. અંગો તથા તે અંગોના આશ્રયવાળી ઉપાસનામાં ઉપદેશયુક્ત આ જ ભિન્નતા રહેલી છે કે, એકની ગણના કતુને અર્થ છે તથા એકની ગણના પુરૂષને અર્થ છે. શ્રુતિ તથા ન્યાય પ્રમાણે વિરોધ આવવાથી ઉપાસનાની એકાર્થતામાં કલ્પર્થ તથા પુરુષાર્થ, આમ બે પ્રકારનું નિરૂપણુ હોઈ શકે નહિ. વળી દરેક પ્રયોગમાં તેના આશ્રયનો પૂર્ણપણે ઉપસંહાર કરેલો હોય છે. માટે આશ્રિતના સંબંધમાં આશ્રયથી જરાપણુ ભિન્નતા હોતી નથી. આમ કહેવાનું કારણુ એ કે, ઉપાસનાનો પ્રયોગ સત્વનો અભાવ હોય તો જની શકતો નથી. ઉપાસના કોષ્ટકિયુ રીતના આશ્રયને અધીન છે, જેથી આશ્રયનો અભાવ હોય તો ઉપાસનાનો પણુ અભાવ થવો જોઈએ. પણુ આશ્રયમાં મહ

ભાવ રહેલ છે, તેથી સહભાવમા અમુક નિયમ છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી કારણ કે સહભાવને માટે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરતી નથી. માટે જે જે પ્રમાણે યોગ્ય લાગે, તે તે પ્રમાણે ઉપાસના કરવી જોઈએ. (૬૫)

શિષ્ય:-ઉપાસનામાં સહભાવ નથી, તેનું કાંઈ પ્રમાણ?

શુર:-હા, શ્રુતિ ઉપાસનાના સંબંધમાં અસહભાવ દેખાડે છે, તથા આ જ હેતુ ૬૬મા સૂત્રમાં દર્શાવ્યો છે. જેમકે,- અધિકરણ ૩૬ મું-સૂત્ર ૬૬ મું.

ઉપાસનામાં અસહભાવ.

દર્શનાચ ॥ ૬૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિ પણ એમ પ્રતિપાદન

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये चंद्रशेखरात्मज
छोटाछाछर्मणा कृतगुर्जरगिगनुवावे तृतीयाध्यायस्य तृतीय पादः ॥३॥

કરે છે કે ઉપાસનામાં અસહભાવ છે

टीका-शुरु वणी श्रुतिपक्षे उपसना-
ना संभंधमां असहभाव दर्शाये छे. જેમકે,
“एवमिदं वे ब्रह्मा यज्ञ यजमान सर्वशक्तिजोऽ
भिरक्षति (छा० ४, १७, १०) आ रीते सर्व
वस्तुने सग्यङ् रीते जलानार प्रक्षा यज्ञानुं,
यजमानानुं तथा तेभा रहेल सर्व शक्तिजे-
नु रक्षण करे छे.” आ प्रमाणे सर्व
उपासनाने विशेष उपसंहार रहेल्लो होय,
तो न सर्व सर्व जलानार यज्ञ शके.
भाटे प्रक्षा ज्ञानयुक्त होय, छता ते
अन्य शक्तिजेलुं पालन करी शके छे,
એમ બને નહિ માટે ઉપાસનાના સં-
બંધમાં એકઠાપણું અથવા છૂટાપણું
ઉપાસકની કામનાને અનુસાર છે. (૬૬)

તૃતીય અધ્યાય—ચતુર્થ પાઠ.

નિર્ગુણવિધાનું અંતરંગ તથા બહિરંગ સાધન.

મૃમિકા.

અધિકરણ ૧ છું—સૂત્ર ૧ છું.

આત્મજ્ઞાનથી મોક્ષ

પુરુષાર્થોક્તઃ શબ્દાદિતિ શાકરાયણઃ ॥૧॥

સૂત્રાર્થઃ—આથી અર્થાત્ વેદાંતમાં કહેલ આત્મજ્ઞાનથી મોક્ષ છે. શ્રુતિ આ રીતનું પ્રતિપાદન કરે છે, એમ બાહ્ય શાપણુ મુખિનો મત છે. (૧)

ટીકાઃ—શિષ્યઃ—આપને હું ‘પૂછું છું’ કે, ઉપનિષદ સંબંધી આત્મજ્ઞાન અધિકારીદ્વારા કર્મને વિશે પ્રવેશ કરે છે અથવા તો શું મોક્ષનું સાધન કાંઈ સ્વતંત્ર છે? આ રીતનો મને વિચાર થાય છે.

ગુરુઃ—આજ હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે બ્યામ ભગવાને પુરુષાર્થોક્ત આ રીતના સૂત્રની યોજના કરી છે. આથી એટલે સ્વતંત્ર રીતે વેદાંતમાં દર્શાવેલ આત્મજ્ઞાનવડે જ મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે બાહ્યશબ્દ નામના આચાર્ય માને છે.

શિષ્યઃ—બાહ્યશબ્દ નામના આચાર્ય આ પ્રમાણે માને છે, તેનું શું કારણ?

ગુરુઃ—તેઓ એમ કહે છે કે, શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે. જેમકે “તત્તિ શોક-માત્મકિત (છાં ૭,૧,૩), સ યો હ વે તત્પરમ પ્રજ્ઞ વેદ પ્રજ્ઞૈવ મવતિ (મું ૩,૨,૯) પ્રજ્ઞવિદાન્નોતિ પરમ (તેં ૨,૧,૧),’ આચાર્યવાન પુરુષો વેદ તસ્ય તાવદેવ ચિર યાવન્ન વિમોક્ષ્યેદ્ય સપસ્તયે (છાં ૧, ૧૪, ૨), ય બાત્માડપદતપાપ્મા (છાં ૮,૭,૧) આત્મજ્ઞાનીના ઉપદેશથી સંસારદુખની નિવૃત્તિ થાય છે. જે કોઈ પરમ પ્રજ્ઞને બાંહે છે તે અન્ય ગતિ પામતો નથી, પણ પ્રજ્ઞરૂપે જ થાય છે. ગુરુની કૃપાવાળો પુરૂષ પ્રજ્ઞજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. અવિદ્યાના બંધનમાંથી મુક્ત આચાર્યવાન પ્રજ્ઞાનિષ્ઠની સ્થિતિ, જ્યાં સુધી દેહનો નાશ થતો નથી, ત્યાં સુધી હોય છે. પણ દેહપાત થાય કે તરત વિદેહથી મુક્ત થાય છે. આ આત્મા પાપથી રહિત છે.” આ રીતની શરૂઆત કરી શ્રુતિમાં કહ્યું કે, “ સર્વાય લોકા-

ન તે સર્વાથ કામાન્ યસ્તમાત્માનમનુવિધ
વિજાનાતિ (છાં ૮, ૭, ૧) જે આત્માનું
આ રીતે જ્ઞાન મેળવી તેને જોળખે છે,
તે પોતાના સર્વ કામોને પૂરાં પાડે છે,
તથા તે સર્વ લોકને મેળવે છે.” “આત્મા વા
ચરે દ્રવ્ય: (ખં ૪, ૫, ૬) અરે ! અરેખર,
આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો યોગ્ય છે.”
આ રીતે શરૂઆત કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે,
'પતાવદરે જગત્કૃતત્ત્વ (ખં ૪, ૫, ૧૫)
ખરેખર, આત્મું જ અમૃતરૂપે છે.” આ
રીતની શ્રુતિઓ એમ જણાવે છે કે, કેવળ
બ્રહ્મજ્ઞાન મોક્ષના હેતુરૂપે છે. (૧)

શિષ્ય:-આના સંબંધમાં બીજા અધિ-
ઓના જે વિરૂદ્ધ મતો હોય, તે જણાવશો.

ગુરુ:-જૈમિનિ નામના આચાર્ય એમ
માને છે કે, આત્મા જ સર્વ ક્રિયાનો કર્તા
છે તથા મોક્ષવાળા કેવળ અર્થવાદરૂપે છે.
જેમ અન્ય કર્મોમા અર્થવાદ રહેલો છે,
તેમ મોક્ષના સંબંધમાં અર્થવાદ છે. આ
જ હેતુથી ૨ બી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૨ બું.

મોક્ષ અર્થવાદરૂપે.

શેષત્વાત્ પુરુષાર્થવાદો યથાન્વેષિતિ
જૈમિનિ ॥૨॥

સૂત્રાર્થ:-જૈમિનિ નામના આચાર્ય
એમ માને છે કે, આત્મા ક્રિયાનો કર્તા
હોવાથી કારણરૂપ છે. માટે જેમ અન્ય
કર્મોમાં અર્થવાદ રહેલો છે, તેમ મોક્ષમાં
પણ અર્થવાદ રહેલો છે.

ટીકા-શિષ્ય:-આત્મા કર્તારૂપે છે,
માટે આત્મા કર્મના કર્તારૂપે છે.
જ્ઞાન પણ જેમ મીઠિતું મોક્ષણ આદિ
કર્મ છે, તેમ અવજ્ઞાદિ ઇન્દ્રિય વિષયદ્વારા
થતું હોવાથી, કર્મની સાથે સંબંધ રાખ-
નારૂં છે. માટે જણવામાં આવેલ પ્રયો-
ગનવાળા આત્મજ્ઞાનમાં જે કંઈ ફળશ્રુતિ
છે, તે કેવળ અર્થવાદવાળી છે, આત્મ
જૈમિનિ નામના આચાર્ય માને છે. જેમકે,
“યસ્ય વર્ણમયી ગુહર્મવતિ ન સ વાપ શ્લોક
જ્ઞોતિઃ। યદાતે ચક્ષુરેવ દ્રાતૃવ્યસ્વ દૃક્તે।
યદ્રથાજાનુવાજા દ્રવ્યન્તે વર્મ વા દત્તદ્રવ્યસ્ય ક્રિયતે
વર્મ યદ્દમાનસ્ય દ્રાતૃવ્યામિમૂલે જેની પશુંમયી
જ્યુહ્ છે, તે ઠલી પાપયુક્ત મંત્ર અવજ્ઞ
કરતો નથી. જ્યારે અંજન કરે છે ત્યારે
શત્રુના નેત્રનો નાશ કરે છે. જ્યારે તે
પ્રયાજ તથા અનુયાજ કરે છે ત્યારે તે
ચક્રને વર્મ અર્થાત્ કવચરૂપે કરે છે. તેમ
જ શત્રુના પરાભવ માટે યજ્ઞમાનને કવ
ચરૂપે કરે છે.” આ પ્રમાણે અન્ય દ્રવ્ય
તથા સંસ્કારનાં કર્મોમાં જે કંઈ ફળ
શ્રુતિ કહે છે, તે અર્થવાદરૂપે છે. જેમ
કર્મમાર્ગમાં આ રીતે અર્થવાદ રહેલો છે,
તેમ પુરુષાર્થમાં પણ અર્થવાદ રહેલો છે.

ગુરુ-કોઈ પણ પ્રકરણના આરંભ
બિના જ અધ્યયન કરેલા આત્મજ્ઞાનનો,
પ્રકરણ આદિમાંના કોઈપણ હેતુને દર્શાવ્યા
બિના, કેતુ સાથે સંબંધ છે, એમ શંકા
કેવી રીતે કરી શકાય ?

શિષ્ય:-કર્તાદ્વારા પુરુષાર્થ થાય છે,
આ રીતનું સૂત્રન હોવાથી વિજ્ઞાનને
કેતુ સાથે સંબંધ છે

શુરુ:-તેમ બની શકે નહિ. આ રીતના વાક્યનું સૂચન હોવાથી જ્ઞાનનો કંતુ સાથે સંબંધ સંભવશે નહિ. ખરેખર કોઈપણ પ્રકરણનો આરંભ કયાં વિના અધ્યયન કરેલા જ્ઞાનનો વાક્યના નિમિત્તરૂપે કંતુ સાથે સંબંધ કોઈ અવ્યભિચારી દ્વારવડે હોઈ શકે, પણ કંતો તો વ્યભિચારી દ્વાર છે. કારણ કે આત્મા લૌકિક તથા વૈદિક સર્વ કર્મમાં સામાન્યરૂપે છે. માટે વ્યભિચારી દ્વારવડે આત્મજ્ઞાનનો કંતુ સાથે સંબંધ સિદ્ધ થતો નથી.

શિષ્ય:-તેમ બનશે નહિ. દેહથી ભિન્ન આત્મજ્ઞાનનો ઉપયોગ વૈદિક કર્મ-વિના અન્ય નથી. કારણ કે દેહથી ભિન્ન આત્મજ્ઞાનનો લૌકિક કર્મમાં ઉપયોગ થતો નથી. કારણ કે પ્રયોજન જેવું જોવામાં આવે છે, તેવા કર્મની જ હમેશાં પ્રવૃત્તિ હોય છે. માટે દેહનું પતન થયા પછી થનારાં ફળવાળાં વૈદિક કર્મોમાં દેહથી ભિન્ન આત્મા છે, આ રીતના આત્મજ્ઞાનવિના પ્રવૃત્તિ થતી નથી. માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મજ્ઞાનનો હેતુ એ છે કે, આત્મા દેહથી ભિન્ન છે.

શુરુ:-“આત્મા પાપાદિ દોષથી રહિત છે.” આ રીતના વિશેષણવડે વેદાંત દર્શન સંસારી આત્મા વિષયથી રહિત છે, માટે તે પ્રવૃત્તિના કારણરૂપે થશે નહિ.

શિષ્ય:-ના, તેમ નથી. પ્રિય આદિથી સૂચન કરાયેલા સંસારી આત્માનો જ દ્રષ્ટવ્ય રૂપે ઉપદેશ છે. માટે પાપ આદિથી રહિ-

તરૂપે જે આત્માનું વિશેષણ આપેલ છે, તે સ્તુતિને અર્થે હોવું જોઈએ.

શુરુ:-વળી ઉપનિષદમાં અધિક એ સિદ્ધ કર્યું છે કે, અસંસારી બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે છે તથા તે જ બ્રહ્મને સંસારી આત્માના પારમાર્થિક સ્વરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે. જો કે આ પ્રમાણે તે તે સ્થળે સિદ્ધ કર્યું છે, છતાં સ્પષ્ટ નિબંધન ન્યાયની માફક દ્રઢ કરવા માટે ફળદ્વારવડે આક્ષેપ તથા સમાધાન કરવામાં આવ્યાં છે. (૨)

શિષ્ય:-આચાર કર્મનું અંગ છે. વળી બ્રહ્મવિદ્યા આચારવડે સિદ્ધ થાય છે. માટે કર્મના અંગરૂપે બ્રહ્મવિદ્યા હોવી જોઈએ. વળી તે જ બાબત ૩ ના સૂત્રમાં દર્શાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૪ થું.

બ્રહ્મવિદ્યા કર્મના અંગરૂપે.

આચારદર્શનાત્ ॥૩॥

સૂત્રાર્થ:-કર્મનું અનુદાન બ્રહ્મવિદ્યામાં જોવામાં આવે છે. (૩)

ટીકા:-શિષ્ય:-“જનકો ॥ વૈદેહો बहु-
दक्षिणेन यजेनेजे (५૦ ૩, ૧, ૧) यस्यमाणो वै
મગવન્તોઽહમસ્મિ (છાં ૦ ૫, ૧૧, ૫) જનક
નામના વિદેહ દેશના રાજાએ બહુ દક્ષિ-
ણવાળો યજ્ઞ કર્યો. હે ભગવન ! હું
યજ્ઞ કરનાર છું.” ઇત્યાદિ બ્રહ્મવિદ્યાથી
ભિન્ન કર્મ સંબંધી અન્ય વચનો શ્રુતિમાં
જોવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે ઉદાહર
આદિઓએ પુત્રને અનુશાસન આદિ કરેલ
જોવામાં આવે છે, માટે તેમનો ગાર્હસ્થ્ય

સાથે સંબંધ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. જો કેવળ જ્ઞાનથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો શા માટે અનેક પ્રવૃત્તિવાળાં કર્મો કરવાં જોઈએ?" ન્યાયમાં કહ્યું છે કે, "એકે ચેન્મધુ વિન્દેત કિમર્થ પર્વત વ્રજેત જ્ઞે સમીપમાંજ મધ મેળવતું હોય તો પછી પર્વતપર શા માટે ચઢવું જોઈએ?" (૩)

શિષ્ય:-શ્રુતિ પણ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, બ્રહ્મવિદ્યા એ કર્મના અંગરૂપ છે. આજ હેતુથી ૪થા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૪ થું.

શ્રુતિનું પ્રમાણ.

તત્ત્વત્ત્વે: ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિ પણ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, બ્રહ્મવિદ્યા કર્મના અંગરૂપ છે. (૪)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "યદેવ વિદ્યાયા કરોતિ બ્રહ્મયોગિષ્ઠા તદેવ વીર્યવત્તર ભવતિ (છાં ૧,૧,૧૦) વિદ્યા, શ્રદ્ધા તથા ઉપનિષદના યોગથી સુક્ત થઈ જો કર્મ કરે છે, તે જ કર્મ વધારે બળવાન થાય છે." આ રીતે શ્રુતિમાં બ્રહ્મવિદ્યા, કર્મના અંગરૂપે કહી છે. માટે કેવળ બ્રહ્મવિદ્યા મોક્ષના હેતુરૂપે નથી. (૪)

શિષ્ય:-વિદ્યા તથા કર્મ પરલોકમાં જનારની પાછળ જાય છે, આ રીતની શ્રુતિ છે, માટે વિદ્યા તથા કર્મ એકબીજાનાં આશ્રયવાળાં છે. આથી જ ૫ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૫ મું.

વિદ્યાની પરાધીનતા.

સમન્વારમ્મણાત્ ॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મવિદ્યા તથા કર્મ બેઉ પરલોકમાં જનારની પાછળ જાય છે, તેથી બેઉ સહકારી છે. (૫)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "તં વિદ્યાકર્મણી સમન્વારમેતે (બૃ ૪,૪,૨) જો પરલોકમાં જાય છે, તેની પાછળ વિદ્યા-વિહિત, પ્રતિવિદ્ય, અવિહિત તથા અપ્રતિવિદ્ય એમ સર્વ પ્રકારની વિદ્યા; કર્મ-વિહિત, પ્રતિવિદ્ય, અવિહિત તથા અપ્રતિવિદ્ય, એમ સર્વ પ્રકારનાં કર્મ પાછળ જાય છે." આ પ્રમાણે વિદ્યા તથા કર્મનું ફળના આરંભમાં સહકારીપણું છે, માટે વિદ્યાનું સ્વતંત્રપણું કહી શકાય નહિ. (૫)

શિષ્ય:-વળી વિજ્ઞાનવાનને કર્મનું વિધાન છે, માટે બ્રહ્મવિદ્યા સ્વતંત્ર કહી શકાય નહિ. આ જ જાણત ૬ હું સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૬ હું.

જ્ઞાનવાનને કર્મનું વિધાન.

તદ્વતો વિધાનાત્ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-જ્ઞાનવાનને પણ કર્મનું વિધાન છે, માટે બ્રહ્મવિદ્યા સ્વતંત્ર નથી. (૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "આચાર્યકુલદ્વિદમધીત્ય યથાવિધાનં ગુરોઃ કર્મતિશેષેનામિતમાવૃત્ય કુટુમ્બે શુચી દેસો સ્વાધ્યાયમધીયાત્ (છાં ૮,૧૫,૧) શુર-ગુરુના

વેદોનો અભ્યાસ કર્યો પછી તથા ગુરુને તેની દક્ષિણર્ધિક્રાપ્ત્યા પછી દરેકે ગૃહસ્થાશ્રમી બની પવિત્ર દેશમાં રહેવું તથા ત્યાં વેદોનું અધ્યયન કરવું.” આ રીતે શ્રુતિ, જે મનુષ્ય સમસ્ત વેદાંતને બાલુવાળો છે, તેને પણ કર્મનો અધિકાર સૂચવે છે. માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જ્ઞાનનું સ્વતંત્ર રીતે જ્ઞાનના હેતુપણું નથી.

ગુરુ:-શ્રુતિમાં અપીલ એવું પદ છે. આથી વેદનું અધ્યયન માત્ર દર્શાવેલું છે. પણ અર્થનું જ્ઞાન દર્શાવેલ નથી.

શિષ્ય:-આ દોષ કાઢી શકાયો નહિ કારણ કે, પ્રયોજન જોવામાં આવેલું હોવાથી અર્થનો નિશ્ચય થવા પર્યંત જ વેદનું અધ્યયન કહેલ છે. (૬)

શિષ્ય:-વળી નિયમથી પણ પ્રજ્ઞાવિદ્યા કર્મના શેષરૂપે છે. આ જ બાબત ૭મા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૭ મું.

બ્રહ્મવિદ્યા કર્મના શેષરૂપે.

નિયમાન્ત ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી નિયમથી પણ એમ સિદ્ધ થાય છે કે, વિદ્યા કર્મના શેષરૂપે છે. (૭)

ટીકા:-શિષ્ય:-“કુર્વેત્વેદ કર્માણિ જિજીવિષેષ્ટ સમાઃ । એવ ત્વયિ માન્યવેતોઽસ્તિ ન કર્મ તિપ્પતે નરે (ઈં ૨) આ બૂમિ લોકમાં અગ્નિહોત્રાદિ શુભ કર્મને કરતાં મનુષ્યે સો વર્ષ જીવવાની ઈચ્છા રાખવી. આ

રીતે યથોક્ત કર્મ કરવાથી નરરૂપ તારામાં અશુભ કર્મનો સંજોગ થશે નહિ. અશુભ કર્મનું નહિ લેખન થવામાં આ સાધન સિવાય અન્ય કોઈ સાધન નથી.” વળી ચતુષ્પથ પ્રાદાણમાં કહ્યું છે કે, “एतद्देवैर्जगाम यत्र यदग्निहोत्रं जरया वा तेषां तस्मान्मुच्यते मृत्युना वा (શત૦ બ્રા૦ ૧૨, ૪, ૧, ૧) અર્થ:-અગ્નિહોત્રરૂપી જે સત્ર છે, તે જરા મરણપર્યંત પહોંચનારું છે. આ સત્રમાંથી મનુષ્ય જરા અથવા મરણ થવા પછીજ મુક્ત થાય છે.” આ રીતે શ્રુતિમાં નિયમ દર્શાવ્યો છે. માટે વિદ્યામાં કર્મનું શેષપણું રહેલ છે. (૭)

ગુરુ:-તે બીજા સૂત્રથી તે સાતમા સૂત્ર સૂધીમાં એમ દર્શાવ્યું છે કે, પ્રજ્ઞાવિદ્યા કર્મને અધીન છે. પણ તે તાર્કિક માનવું જોઈએ છે. જીવથી અધિક પરમાત્મા વેદરૂપે છે, એમ ઉપદેશ છે, આ જ બાબત ૮ મા સૂત્રમાં વ્યાસ ભગવાને જણાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૮ મું.

જીવથી અધિક પરમાત્મસ્વરૂપ.

અધિકોપદેશાતુ વાદરાયણસ્યેવં તદ્દર્શનાત ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-શરીરથી અધિક જ્ઞેયસ્વરૂપ પરમાત્માનો ઉપદેશ છે. માટે બાદરાયણનો જે મત છે તે યોગ્ય છે. આ રીતે શ્રુતિ પણ પ્રતિપાદન કરે છે. (૮)

ટીકા:-ગુરુ:-મૂળ સૂત્રમાં જે જ શબ્દ વાપરેલો છે, તેથી પૂર્વનો સિદ્ધાંત ઉઠી

બાંધે છે. “શેષત્વાપુરુષાર્થવાદ (બ્ર૦ સૂ૦ ૩, ૪,૨) આ રીતે જે કહ્યું છે, તે યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-આપ જોમ કેમ કહો છો કે, તે યોગ્ય નથી ?

ગુરુ -કારણ કે જીવ કરતાં પણ અધિકનો ઉપદેશ શ્રુતિમાં છે. જો સંસારી આત્માનો જ શારીરરૂપે, કર્તારૂપે, લોકતા-રૂપે તથા શરીર માત્રથી લિપ્તરૂપે વેદાંતમાં ઉપદેશ કરેલ હોત તો ઉપર આગળના સૂત્રમાં કહેવા પ્રમાણે ફળશ્રુતિનું અર્થવાદપણુ થાત પણ શારીર આત્માથી અધિક અસંસારી ઇન્દ્રિયકર્તાવાદિ સંસારી ધર્મથી રહિત છે. વળી તે જ પરમાત્માનું વિશેષણ પાપાદિ દોષથી રહિતરૂપે કહેલું છે તથા વેદાંતમાં તે જ પરમાત્માનો વેદરૂપે ઉપદેશ કરેલો છે. વળી આ પરમાત્માનું જ્ઞાન કર્મના પ્રવર્તકરૂપે નથી. પણ કર્મોનો ઉચ્છેદ કરે છે. આ જ બાબત આગળ ઉપમર્દ વ (બ્ર૦ સૂ૦ ૩, ૪, ૧૬) સૂત્રથી કહેવામાં આવશે. માટે પુરુષાર્થોઃ સંવાદ (બ્ર૦ સૂ૦ ૩, ૪, ૧) આ રીતનું જે ભગવાન બાહરાયણનું મત છે, તે જ યોગ્ય છે. આ મત શેષત્વ આદિ હેતુભાસાવડે ચલાયમાન થતું નથી કારણ કે શ્રુતિઓ જણાવે છે કે, શારીરથી અધિક ઇન્દ્રિય રાત્મા છે. આ શ્રુતિઓ નીચે પ્રમાણે છે - “ય સર્વં સર્વવિત (મું ૧, ૧, ૮), મીપાડ્સા દ્વાત. પત્તે (તૈ૦ ૨, ૮, ૧), મહદ્રય વજ્રમુલતમ્ (કું ૨, ૬, ૨), એતસ્ય વા બક્ષરસ્ય પ્રજાસને ગાર્ગિ (બૃ૦ ૩, ૮, ૮), તદૈક્ષત વહુત્વા પ્રજાયેયેતિ જ્ઞો જોડજત (છાં ૬, ૨, ૩) અર્થ -પ્રજ્ઞ સામાન્યરૂપે કરી સર્વવેત્તા તથા ચર્વના વિશેષ-

રૂપે કરી જ્ઞાતા છે. વાયુ આ પ્રજ્ઞના ભયને લીધે વાય છે તે પ્રજ્ઞ ઉગ્રાસુક્ષ્મા વજ્રના સરખું મહાન ભયરૂપે છે. હે ગાર્ગિ ! આ અક્ષરપ્રજ્ઞની આજ્ઞાવડે સૂર્ય તથા ચંદ્ર પોતપોતાના સ્થાનપ્રતિ રહેલા છે. તે પરમાત્માએ જોયું કે, હું અનેકરૂપે થાઉં તથા ઉત્પત્તિભાવને પામું. ‘તેણે તેજને ઉત્પન્ન કર્યું.’ વળી પ્રિય આદિથી સચિત સંસારી આત્માનો જ વેદરૂપે ઉપદેશ કહેલો છે. જેમકે “આત્મનસ્તુ કામાય સર્વ પ્રિય મયતિ આત્મા વા ઓરે દ્રઢવ્યઃ (બૃ૦ ૨, ૪, ૫), ય પ્રાણેન પ્રાણિતિ સ ત આત્મા સર્વાન્તર (બૃ૦ ૩, ૪, ૧) ય એવોડક્ષિણિ પુરુષો દૃશ્યતે (છાં ૮, ૭, ૪) એવ ત્વેવ તે મૂયોડ્વુગ્વાહ્યાત્મામિ (છાં ૮, ૬, ૩) અર્થ -આત્માની કામનાને અર્થે સર્વ પ્રિય હોય છે. આત્માનો જ સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ. જે આત્મા પ્રાણુ વાયુરૂપે થઈ પ્રાણ વાયુને ગ્રહણ કરે છે. અર્થાત્ શ્વાસ લે છે તે જ તારો આત્મા છે તથા તે જ આત્મા કરેક પ્રાણી વિશે રહેલો છે. જે આત્મા નેત્રને વિશે પુરૂષરૂપે કરી દેખાય છે, આમ શરૂઆત કરી વળી કહ્યું છે કે, આ જ આત્માનું જો કે તને પૂર્વે બ્યાખ્યાન કર્યું છે, છતાં તેનું તને ફરી બ્યાખ્યાન કરીશ.” તે સર્વ ઉપદેશ અન્ય વાક્યશેષોને લઈ અધિક વસ્તુનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાને લીધે છે. પણ જીવ તથા ઇન્દ્રિયમાં અલેહ છે, જોમ સ્વયંવવા માટે તે છે, માટે તેમાં બિરોધ આવતો નથી આ અન્ય વાક્ય શેષરૂપે વચનો નીચે પ્રમાણે છે. જેમકે, “અસ્ય મહતો મૃતસ્ય નિ શસિતમેતદદ્યમેવ. (બૃ૦

૨, ૪, ૧૦) હે મૈત્રેયિ ! આ મહાત્મા જીવતા નિઃશ્વાસરૂપે છે, જે આ ઋગ્વેદ છે.” યોગશનાયપિપ્પલિ શ્લોક મોહ જાત મૃત્યુમત્યેતિ (૫૦ ૩ ૫, ૧) પર જ્યોતિરુપસેવ સ્વેન રૂપેણામિ નિષ્પન્નતે ન ઉત્તમઃ પુરુષ (છાં ૮, ૧૨, ૩) જે આત્માને બુદ્ધ, તરસ, શોક, મોહ, જરા તથા મૃત્યુ હોતાં નથી. પરમ જ્યોતિની પ્રાપ્તિવડે પોતાના શરીરમાથી નીકળતો પુરુષ વાયુ આદિની માફક પોતાના મૂળરૂપને ધારણ કરે છે.” શા-રીરત્વં જે પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે, તે જ પરમેશ્વરત્વં સ્વરૂપ છે. શારીરસ્વરૂપ છે તે કેવળ ઉપાધિને લધને છે. આ જ બાળત શ્રુતિમાં કહી છે. જેમકે, “તત્ત્વમસિ (છાં ૬, ૮, ૭), નાન્યદગોસ્તિ ઋષિ (૫૦ ૩, ૮, ૧૧) તે અર્થાત્ પરમાત્મા ત્વં અર્થાત્ જીવરૂપે છે, આ પરમાત્માથી લિપ્ત કોઈ દ્રશ્યરૂપ નથી.” આ સર્વ બાળત અંગોએ ત્યાં ત્યાં ભેદોએ, ત્યાં ત્યાં સંપૂર્ણ રીતે વર્ણવી છે. (૮)

શિષ્ય-પણ આચાર ભોવામાં આવે છે, માટે બ્રહ્મવિદ્યા કર્મના શેષરૂપે છે તેનું કેમ ?

ગુરુ-બ્રહ્મવિદ્યા કોઈપણ કર્મશેષથી રહિત છે આ બાળતમા પણ આચાર એક સરખો ભોવામાં આવે છે. આ જ બાળત હમા સૂત્રમાં જણાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૯ મું

આચાર કર્મશેષથી રહિત

તુલ્ય તુ દર્શનમ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ-બ્રહ્મવિદ્યા કર્મના શેષરૂપે

નથી. આ બાળતમાં પણ એકસરખો આચાર ભોવામાં આવે છે. (૯)

ટીકા-ગુરુ-આચાર ભોવામાં આવતો હોવાથી બ્રહ્મવિદ્યા કર્મના શેષરૂપે છે, એમ જે તું કહે છે, તે સંબંધી હું કહું તે સાલળ બ્રહ્મવિદ્યા એ કર્મના શેષથી રહિત છે આ બાળતમાં પણ એકસરખો આચાર ભોવામાં આવે છે. જેમકે, “एतद्व स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषय वावपेयाः किमर्वा वयमध्येयामहे किमर्वा वय यस्यामहे । एतद्व स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसोऽमिहोत्र न जुहुवावकिरे अर्थ-બ્રહ્મને બાણવાવાળા કવપના પુત્રો જે ઋષિઓ હતા, તેઓએ કહ્યું કે, અમારે અધ્યયન શા માટે કરવું ભેદોએ ? અમારે યજ્ઞન શા માટે કરવું ભેદોએ ? ખરેખર પૂર્વે પણ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવાળાઓએ અગ્નિ-હોત્રમાં હોમ કર્યો નથી.” વળી કહ્યું છે કે, “एत वै तमात्मान विदित्वा ब्राह्मणा पुत्रैपणायाश्च वितैपणायाश्च लोवैपणायाश्च व्युत्पायाश्च मिहा-चर्च चरन्ति (૫૦ ૩, ૫, ૧) ન્યારે બ્રહ્મ-વેત્તાઓ આ આત્માને જોળખે છે ત્યારે પુત્રેપણા, ધનેપણા, તથા લોકેપણા આ ત્રણ પ્રકારની કામનાઓને ઉલ્લંઘન કરી જવા માફ તેઓ પોતાનું જીવન પરિમા-જકના ધર્મવાળી લિહાવૃત્તિને વિશે ગાળે છે.” બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવાળા યાજ્ઞયલ્કય આદિઓમાં પણ કર્મનિષ્પણાથી રહિત-પણું ભોવામાં આવે છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “एतावदरे सत्त्वमृतवमिति होक्त्वा यानवत्वयो विजहार (૫૦ ૪, ૫, ૧૫) આ પ્રમાણેનું અમૃતત્વ છે. આ પ્રમાણે ઉપ-દેશ કર્યો પછી યાજ્ઞયલ્કય મુનિ અરણ્યને

વિદ્યે ચાલી નીકળ્યા.” વળી વૈશ્વાનરસંબંધી શ્રુતિનું વચન જોવામાં આવે છે. જેમકે, “વશ્વમાણો વૈ મગવન્તો ડ્રહમસ્મિ (છાં ૫, ૧૧, ૫) છે ભગવન્તો ! હું એક મહાન્ યજ્ઞનો આરંભ કરવા ધવિષ્ટું છું.” વળી ઉપાધિ સુક્ત બ્રહ્મવિદ્યામાં કર્મસાહિત્ય હોવાનો સંબંધ છે. પણ અહીં કર્મનું અંગ નથી. કારણ કે આ રીતે પ્રકરણ આદિનો અભાવ છે. (૬)

શિષ્ય:-પણ શ્રુતિમાં બ્રહ્મવિદ્યા કર્મના અંગરૂપ છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે તેનું કેમ ?

૧ શુરુ:-આ બાબતનો ખુલાસો હું તને ૧૦ માં તથા ૧૧ માં સૂત્રથી કરું છું, તે તું સાંભળ. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૧૦ મું.

વિદ્યાથી ઉદ્ગીયવિદ્યા.

મસાદંત્રિકી ॥૧૦॥

સૂત્રાર્થ:-વિદ્યાના સંબંધમાં જે છાંદોગ્યમાં શ્રુતિ છે, ત્યાં કોઈ વિશેષ વિદ્યાને લખે છે. (૧૦)

ટીકા:-શુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યદેવ વિચયા કરોતિ (છાં ૧, ૧, ૧૦) વિદ્યાથી સુક્ત થઈ જે કંઈ કર્મ કરે છે.” આ શ્રુતિમાં જે વિદ્યા શબ્દ છે, તે કોઈ અમુક વિદ્યાના સંબંધમાં છે. કોઈ પ્રકૃત વિદ્યા સાથે આ વિદ્યાનો સંબંધ છે. આ પ્રકૃત વિદ્યા તે ઉદ્ગીય વિદ્યા છે. જેમકે કહ્યું છે કે, “ઓમિત્યેતદ્દક્ષમુદીપ-

મુપાલીત (છાં ૧, ૧, ૧૧) ઓમ વણીત્મક ઉદ્ગીયની ઉપાસના કરવી જોઈએ.” (૧૦)

શુરુ:-જેમ સો રૂપીઆ જે જણને વહેંચવાના હોય તો એકને ૫૦ રૂપીઆ આપવા તથા બીજાને ૫૦ રૂપીઆ આપવા જોઈએ. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યા સુસુક્તનું સુક્ત તરીકે અતુલગમન કરે છે તથા કર્મ અન્યનું એટલે સંસારીનું અતુલગમન કરે છે. આ જ પ્રમાણે ૧૧ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૧૧ મું.

વિદ્યા તથા કર્મનો વિભાગ.

વિભાગ: શતવત્ ॥૧૧॥

સૂત્રાર્થ:-જેમ શતના જે વિભાગ પાડી શકાય, તેમ વિદ્યા તથા કર્મના જે બૃહ્દ ભાગ છે (૧૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ત વિદ્યાકર્મણી સમન્વારમેતે (બૃં ૪, ૪, ૨) પરલોકમાં જનારની પાછળ વિદ્યા તથા કર્મ જાય છે.” આ રીતે પાછળ જવા સંબંધી જે વચન છે, તેથી વિદ્યાની પરાધીનતાનું નિરૂપણ છે, તેનું કેમ ?

શુરુ:-આનું નિરાકરણ હું કહું, તે સાંભળ. આ રીતે વિભાગ બંધવો જોઈએ. જેમકે બ્રહ્મવિદ્યા અમુક મનુષ્યની પાછળ જાય છે તથા કર્મ તેથી સિન્ન પુરૂષની પાછળ જાય છે. સોની માફક આ વિભાગ બંધવાનો છે દૃષ્ટાંત તરીકે આ બેને સો આપો, એમ કહેવામાં ને આવે તો

એકને પચાસ આપવા જોઈએ તથા બીજાને પચાસ આપવા જોઈએ તે જ પ્રમાણે આ પણ બંધુલુ જોઈએ આ પાછળ જવારૂં પચન મુમુક્ષુની સાથે સંબંધ ધરાવતું નથી. જેમકે, “ઈતિ ચ કામયમાન (ખૂં ૪,૪,૬) આ પ્રમાણે કામનાવાળો પુરૂષ સસારને પામે છે.” આ રીતે સસારી વિષયપણુનો ઉપસહાર કયો છે, વળી “અયાકામયમાન (ખૂં ૪,૪,૬) હવે જે કામનાથી રહિત છે તે મુક્ત થાય છે.” આ રીતે મુમુક્ષુના સંબંધમાં સિન્ન ઉપદેશ છે તેમાં પણ વિદ્યા શબ્દ સામાન્યરૂપે કહી છે, તેથી સસારીના સંબંધમાં વિદ્યા બે પ્રકારની થઈ શકે છે. જેવી કે, વિધાન કરવામાં આવેલી તથા જેનો અતિરેક કરવામાં આવેલી એવી તે જ પ્રમાણે કર્મ પણ બે પ્રકારનું છે, જેણે કે વિહિત તથા પ્રતિવિદ્ય કારણ કે કર્મના સંબંધમાં પણ એમ ઉપદેશ છે કે, જેણે કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે તેણે ફળ મળે છે આ રીતે હોવાથી વિલાસ નહિ માનવા છતાં પણ અનુગમનરૂપે પચનનો સંભવ છે (૧૧)

શિષ્ય-પણ કહ્યું છે કે, “તદ્વતો વિધાનાત્ (ખૂં સૂં ૩,૪,૬) જ્ઞાનવાનને પણ કર્મનું વિધાન છે, માટે વિદ્યા સ્વતંત્ર નથી.” આ પ્રમાણે જે કહ્યું છે, તેનો આપ શો પ્રતિઉત્તર આપો છો ?

શુર-કર્મનું વિધાન અધ્યયન કરવા લગણું જ છે, પણ પછી નથી આ જ જાણત ૧૨મા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે. જેમકે,—

અધિકરણ ૧ હું—સૂત્ર ૧૨ મું.

કર્મનું વિધાન ક્યાં સૂધી ?

અધ્યયનમાત્રવત ॥૧૨॥

સૂત્રાર્થ—અધ્યયન થવા સૂધી જ કર્મનો વિધિ છે. (૧૨)

ટીકા-શુર-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “આચાર્યકુલદ્વેદમધીત્ય (હાં ૮,૧૫,૧) આ ચાર્યના કુળમાંથી વેદનું અધ્યયન કયો પછી” આ સ્થળે કેવળ અધ્યયન માત્રનું જ નિરૂપણ કરેલ છે માટે અધ્યયન થતા સૂધી જ કર્મનો વિધિ છે, એમ અમારું માનવું છે.

શિષ્ય—આમ થવાથી વિદ્યાથી રહિત હોવાને લીધે કર્મને વિશે તેનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે નહિ, તેનું કેમ ?

શુર—આ દોષ લાગુ પડશે નહિ કારણ કે અધ્યયનથી ઉત્પન્ન થનારું કર્મનું જ્ઞાન અધિકારના કારણરૂપે છે, તેનો અમે નિરેધ કરતા નથી

શિષ્ય—ત્યારે આપ જ્ઞાનો નિરેધ કરો છો ?

શુર—અમે એમ માનીએ છીએ કે, ઉપનિષદથી ઉત્પન્ન થતા આત્મજ્ઞાનની પ્રતીતિ પ્રયોજનની મોટક સ્વતંત્રરૂપે છે આ જ્ઞાન કર્મના અધિકારની કારણતાને પ્રાપ્ત થતું નથી આ રીતે અમે પ્રતિ પાઠન કરીએ છીએ જેમકે એક કેતુનું જ્ઞાન અન્ય કેતુના જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખતું નથી તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ બાણી લેવું (૧૨)

શિષ્ય:-પણ “નિયમાચ (પ્રા ૪૦ સ૦ ૩; ૪,૭) નિયમથી જોમ મિદ્ધ થાય છે કે, વિદ્યા કર્મના શેષરૂપે છે” આમ જે કહ્યું છે, તેને વિશે આપ શુ ખુલાસો કરો છો ?

ગુરુ:-જે જે કાંઈ નિયમવિધિ છે, તે સામાન્ય છે, જેથી અધિકારીને કોઈ પણ પ્રકારની વિશેષતા હોતી નથી. આ જ હેતુને લઈ ૧૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૧૩ મું.

નિયમ વિધિમાં વિશેષતાનો અભાવ

નાવિશેષાત્ ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-નિયમનું જે વિધાન છે, તેમાં વિશેષતાનો અભાવ છે. માટે વિદ્વાનને કોઈપણ પ્રકારની વિશેષતા રહેતી નથી. (૧૩)

ટીકા-ગુરુ-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ ત્રિગીવિષેત્ (ઈ૦ ૨) આ લોકમાં અગ્નિહોત્ર કર્મ કરતા રહીને ભુવવાની ઇચ્છા રાખવી” આ શ્રુતિમાં જે નિયમનું વિધાન કરેલ છે, તેમાં વિદ્વાનના સંબંધી કાંઈ વિશેષતા કહી નથી. માટે નિયમનું જે વિધાન છે, તે કોઈપણ રીતના વિશેષભાવથી રહિત છે. (૧૩)

ગુરુ:-અથવા તો જોમ કહી શકાય કે, કર્મનું જે વિધાન કર્યું છે, તે વિધાની સ્તુતિ અર્થે છે. આ જ બાબત ૧૪ મા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવી છે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૧૪ મું.
વિધાની સ્તુતિ માટે કર્મનું જ્ઞાન.

સ્તુતયેજ્ઞમતિર્વા ॥૧૪॥

સૂત્રાર્થ:-અથવા તો વિધાની સ્તુતિને માટે કર્મનું અનુજ્ઞાન છે. (૧૪)

ટીકા-ગુરુ-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ (ઈ૦ ૨) આ લોકને વિશે કર્મ કરતો જ”. આ સ્થળે બીજું વિશેષ કહેવામાં આવ્યું છે. જે કે વિષય જોતાં અહીં વિદ્વાનને જ કર્મ કરવાનું કહ્યું છે, જોમ સંબંધ છે; છતાં વિધાની સ્તુતિ માટે આ કર્મનું જ્ઞાન છે, જોમ બીજું. કારણ કે આગળપર કહ્યું છે કે, “ન કર્મ લિયતે નરે (ઈ૦ ૨) કર્મનું લેખન વિદ્વાનને હોતું નથી.” આ સર્વનો સાર એ છે કે, ભુવતાં સૂધી કર્મ કરવા છતાં વિદ્વાન પુરૂષને કર્મ લેખાયમાન થતું નથી કારણ કે તેનામાં વિધાનું બળ હોય છે. આ રીતે વિધાની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. (૧૪)

ગુરુ:-વળી કેટલીક શાખાવાળાઓ જોમ માને છે કે, જે કે પ્રજાક્રિમાં પ્રયોજનનો વિદ્વાનને અભાવ છે, છતાં ઇચ્છા માત્રવટે તે કર્મ કરે છે. આ જ બાબત ૧૫ મા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે,-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૧૫ મું.

કર્મનું પ્રયોજન ઇચ્છા.

કામકારેણ ચૈકે ॥૧૫॥

સૂત્રાર્થ:-કેટલીક શાખાવાળાઓ જોમ માને છે કે, ઇચ્છા માત્રવટે વિદ્વાન કર્મ કરે છે. (૧૫)

૦ ટીકા - ગુરુ - વિદ્યારૂપી ફળ જેમણે પ્રત્યક્ષ કર્યું છે, એવા કેટલાક વિદ્વાનોને પ્રહ્લવિદ્યાનો આશ્રય હોવાથી તેઓ અન્ય ફળના સાધનવાળા પ્રજા આદિમા કોઈ પણ રીતના પ્રયોજનનો અભાવ દર્શાવે છે વાજસનેયી શાખાવાળાઓ એમ કહે છે કે, ઈન્દ્રા માત્રવડે જ પ્રજાદિ કર્મમા પ્રયોજન હોય છે જેમકે, “एतद्द त्वं व तत्पूर्वं विद्वांस प्रजा न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येवा नोऽयमात्माऽयं लोक (બૃં ૪, ૪, ૨૨) અર્થ - કારણુ એ છે કે, પૂર્વના વિદ્વાનો પ્રજાની કામના નહોતા રાખતા કારણુ કે તેઓનું વિચારણુ એમ હતું કે, પ્રજાવડે અમે શુ કરવાના હતા? જેઓને અમારી ભાક્ષ આત્મા એ જ પરમ આશ્રયરૂપ છે, તેઓ એવણાનો ત્યાગ કર્યો પછી ભિક્ષા વૃત્તિને ગ્રહણુ કરે છે” વળી વિદ્યાનુ ફળ અનુભવાત્મક છે પણુ કર્મના ફળની ભાક્ષ અન્ય કાળે થનારૂ હોતુ નથી, એમ વાર વાર અમે કહ્યું છે આથી પણુ પ્રહ્લવિદ્યાનુ કર્મશેષપણુ નથી તેમ જ પ્રહ્લવિદ્યાના સબધી ફળશ્રુતિ પ્રયોજન વિનાની છે, એમ માનણુ પણુ શક્ય નથી (૧૫)

ગુરુ - હું અચુક કર્મનો કર્તા છું, આ રીતે જીવને જે ગ્રહકાર થાય છે, તેનો પણુ પ્રહ્લવિદ્યાવડે નાશ થાય છે આ જ હેતુથી ૧૬મા સૂત્રમા કહ્યું છે કે,-

અધિકરણુ ૧ હું-સૂત્ર ૧૬ મું
પ્રહ્લવિદ્યાથી અવિદ્યાનો નાશ

उपमर्दे च

સૂત્રાર્થ - પ્રહ્લવિદ્યાના બળથી અવિદ્યાકૃત કારક આદિનો નાશ થાય છે

ટીકા - ગુરુ - વળી શ્રુતિ એમ કહે છે કે, કર્મના અધિકારવિશે પ્રયોજનવાળા, ક્રિયા, કારક તથા ફળના લક્ષણવાળા અવિદ્યાથી થયેલ સર્વ પ્રપચનો પણુ વિદ્યાના બળથી નાશ થાય છે જેમકે કહ્યું છે કે, “यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवामृतत्वेन क पश्येत्तत्त्वेन क जिघ्रेत् (બૃં ૨, ૪, ૧૪) અર્થ - વિદ્યાવસ્થામા તે સર્વને આત્મારૂપે જૂવે છે શાવડે શી વસ્તુને તે મમમે જૂવે? શા વડે શી વસ્તુને સુધે?” જેને કર્મ ના અધિકારની સિદ્ધિની આકાંક્ષા નથી, એવા મનુષ્યને વેદાતમા દર્શાવેલ આત્મ જ્ઞાન પૂર્વે જ કર્મના અધિકારનો નાશ જ હોય છે આમ હોવાથી પણુ પ્રહ્લવિદ્યાનુ સ્વતત્રપણુ છે (૧૬)

૨ શિષ્ય - ત્યારે પ્રહ્લવિદ્યાની સ્થિતિ કયા આશ્રમમા રહેલી છે?

ગુરુ - પ્રહ્લવિદ્યાની સ્થિતિ સન્યસ્તાવસ્થામા દર્શાવી છે શ્રુતિમા પણુ આ પ્રમાણેનું પ્રમાણુ છે આજ હેતુથી ૧૭મા સૂત્રમા કહ્યું છે કે,-

અધિકરણુ ૧ હું-સૂત્ર ૧૭ મું.
પ્રહ્લવિદ્યાનો અધિકારી કોણુ?

ऊर्ध्वरेत ह्य च शब्दे हि ॥१७॥

સૂત્રાર્થ - પ્રહ્લવિદ્યાનુ નિરૂપણુ સન્યસ્ત આશ્રમોમા છે. કારણુ કે શ્રુતિમા આ આશ્રમમા જ પ્રહ્લવિદ્યા દર્શાવી છે (૧૭)

ટીકા - ગુરુ - શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, સન્યસ્ત આશ્રમોમા જ પ્રહ્લવિદ્યા રહેલી છે આ આશ્રમમા પ્રહ્લવિદ્યા, એ કર્મના અગરૂપે છે, એમ પ્રાપ્ત થતુ નથી કારણુ

કે કર્મનો અભાવ છે. સંન્યસ્ત આશ્રમવાળાઓને અગ્નિહોત્રાદિ વૈદિક કર્મો હોતાં નથી.

શિષ્ય:-સંન્યસ્તના આશ્રમોનું નિરૂપણ શ્રુતિમાં નથી.

ગુરુ:-જો કે નિરૂપણ નથી, તેમ છતાં તેનું જ્ઞાન શ્રુતિવચનોવડે થઈ શકે છે. જેમકે, “ત્રયો ધર્મેત્સ્કન્ધાઃ (છાં૦૨,૨૩,૧) યે ચેમેડરણ્યે શ્રદ્ધા તપ ઇત્યુપાસતે (છાં૦૫,૧૦,૧), તપઃશ્રદ્ધેયે લુપવસ્ત્વરણ્યે (મું૦ ૧,૨,૧૧), ઇતમેવ પ્રવાજિનો લોકમિચ્છન્તઃ પ્રવ્રજન્તિ (બુ૦૪,૪,૨૨), મલ્લવયદિવ પ્રવ્રજેત (બા૦ ૪) ધર્મના ત્રણ વિભાગો છે. આ જેઓ અરણ્યમાં રહી શ્રદ્ધા તથા તપની ઉપાસના કરે છે. સંન્યાસીઓ અરણ્યમાં રહી તપ તથા શ્રદ્ધાનું સેવન કરે છે. આત્મસાક્ષાત્કારની કામનાવાળા સંન્યાસીઓ સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરે છે. બ્રહ્મચર્ય થઈ રહ્યા પછી તરત જ સંન્યસ્ત લેવું.” જેઓએ ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેમ જ જેઓએ પ્રાપ્ત નથી કર્યો, જેઓએ ત્રણ પ્રકારનાં ઋણો અહા કર્યાં છે, તેમ જ જેઓએ ત્રણ પ્રકારનાં ઋણો અહા નથી કર્યાં, આ સર્વ મનુષ્યોને સંન્યસ્તપણું શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ સર્વ કારણોથી સિદ્ધ થાય છે કે, બ્રહ્મવિદ્યા સ્વતંત્રરૂપે છે. (૧૭)

શિષ્ય:-ત્યારે શું અન્ય આશ્રમો નકામા છે ?

ગુરુ:-ના, જેમિનિ આચાર્ય ઝોમ માને છે કે, દરેક આશ્રમમાં મોક્ષરૂપ અર્થથી ભિન્ન અન્ય પ્રયોજન સિદ્ધ કર-

વાનું તાત્પર્ય રહે છે. માટે અન્ય આશ્રમોનો સમાવેશ સંન્યસ્તાશ્રમમાં થાય છે. શ્રુતિ અન્ય આશ્રમોની નિંદા કરે છે. તેનું કારણ એ કે, મોક્ષરૂપ પ્રયોજનવાળા તે આશ્રમો નથી. આ જ હેતુથી ૧૮ માં સત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨ ભુ-સૂત્ર ૧૮ મું.
પ્રથમના ત્રણ આશ્રમની નિકૃષ્ટતા.

પરામર્શ જૈમિનિરચોક્તા ચાપવદતિ
હિ ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-જૈમિની નામના આચાર્ય સંન્યસ્ત આશ્રમમાં અન્ય આશ્રમોનો સમાવેશ કરે છે. શ્રુતિ અન્ય આશ્રમોનો અપવાદ કરે છે, માટે તે મોક્ષાર્થરૂપ પ્રેરણાથી રહિત છે. (૧૮)

ટીકા:-ગુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ત્રયો ધર્મેત્સ્કન્ધાઃ (છાં૦ ૨,૨૩,૧) અર્થ:- ધર્મના ત્રણ વિભાગો છે.” ઇત્યાદિ સંન્યસ્ત આશ્રમોના સહભાવને લઈને જે શબ્દો કહેવાયલા છે, તે શબ્દો સહભાવનું પ્રતિપાદન કરી શકતા નથી. કારણ કે જૈમિનિ આચાર્ય ઝોમ માને છે કે, આ આશ્રમમાં અન્ય આશ્રમોનો સમાવેશ છે, પણ વિધિ નથી.

શિષ્ય:-આમ માનવાનું શું કારણ ?

ગુરુ:-આ સ્થળે શ્રુતિમાં જે સાત વિંગો અર્થાત સૂચનાઓ છે, તેમાંનો એક પણ પ્રેરણા કરનારો શબ્દ અન્ય આશ્રમસંબંધી નથી. પણ દરેકમાં અન્ય અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાનું તાત્પર્ય જોવામાં આવે છે. ધર્મના ત્રણ વિભાગો

છે, યજ્ઞ, અધ્યયન તથા દાન “વળી યજ્ઞ, અધ્યયન તથા દાન મળી પ્રથમ વિભાગ, તપ એ બીજો વિભાગ તથા બ્રહ્મચારીએ આચાર્યના ઘરમાં રહેવું, એ તૃતીય વિભાગ છે. જેઓ આ ધર્મોને પાળે છે, તેઓ બ્રહ્મલોકને પામે છે.” આ રીતે પરમર્શ કર્યું છે કે, આ આશ્રમોનું કળ આત્મતિક ભાવથી સંહિત છે, પણ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યપણાથી આત્મતિક ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ જણાવ્યું છે. જેમકે, “બ્રહ્મસત્ત્વોઽમૃતત્વમેતિ (છાં ૨, ૨૩, ૧) બ્રહ્મસંસ્થ અર્થાત્ બ્રહ્મના જ પર આસ્થાવાળા કેવળ અમૃત ભાવને પામે છે”

શિષ્ય:-જો કે આ આશ્રમોનો સંન્યસ્તમાં પરમર્શ છે, છતાં તે આશ્રમો પાળવા યોગ્ય છે.

ગુરુ-હા, તે પાળવા યોગ્ય છે. તેની ઠોણ ના કહે છે? પણ આ આશ્રમોનું નિરૂપણ સ્મૃતિ તથા આચાર શાસ્ત્રવડે કરેલ છે, પણ પ્રત્યક્ષ શ્રુતિવડે નહિ. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ શ્રુતિનો બાધ આવવાથી આ આશ્રમો આદરવા યોગ્ય નથી, આ રીતનો નિશ્ચય થશે અથવા તો આ આશ્રમો સત્ય પ્રયોજન વિનાના થશે.

શિષ્ય:-ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનો સમાવેશ ઉર્ધ્વરેત આશ્રમની સાથે જ કર્યો છે, જેમકે યજ્ઞ, અધ્યયન તથા દાન આ પ્રથમ વિભાગ છે.

ગુરુ:-જો કે આમ છે ખરું, પણ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનું વિધાન ગૃહસ્થા-

શ્રમને લઈને છે. આ રીતનું તે આશ્રમનું અસ્તિત્વ શ્રુતિવિશે પ્રસિદ્ધ છે. માટે જે કાંઈ અન્ય આશ્રમનો ઉપસંહાર કર્યો છે, તે સ્તુતિને લીધે છે, પણ મુખ્ય પ્રેરણાને માટે અર્થાત્ આત્મસાક્ષાત્કારને માટે નહિ વળી પ્રત્યક્ષ રીતે શ્રુતિ અન્ય આશ્રમોની નિંદા કરે છે. જેમકે, “વીરહા વા એવેવાના ચોડગ્રિમુદ્ધાસયતે, ભાવાર્ચાય પ્રિય ધનમાહત્ય પ્રજાતન્તુ મા વ્યવચ્છેત્સી:(તૈં ૧, ૧૧, ૧) નાપુત્રત્ય લોકોઽસ્તીતિ તત્સર્વે પશવો વિદુઃ અર્થ:-જે અગ્નિની ઉપાસના નથી કરતો, તેનો અગ્નિ નાશ કરે છે. આચાર્યને યથેચ્છ ધન આપ. ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ માંડી પ્રબળના વિસ્તારનો નાશ મા કર. પુત્ર સંહિતને કોઈ લોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ બાબત સર્વ પશુઓ જાણે છે.” કહ્યું છે કે, “યે ચેમેઽરણ્યે શ્રદ્ધા તપ દત્તુપાસતે (છાં ૫, ૧૦, ૧) વપઃશ્રદ્ધે ચે છુપવસન્ત્યરણ્યે (મું ૧, ૨, ૧૧) જેઓ અરણ્યવિશે શ્રદ્ધા-પુરસર તપની ઉપાસના કરે છે. ભિક્ષા-વૃત્તિને અનુસરનારા જે વાનપ્રસ્થાશ્રમી તથા જ્ઞાનવાન પુરૂષો ચોતાની ઇન્દ્રિયોનું દમન કરી તપ તથા શ્રદ્ધાને અરણ્યમાં સેવે છે.” આ રીતે દેવયાન માર્ગ સંબંધી ઉપદેશ છે, પણ અન્ય આશ્રમ સંબંધી ઉપદેશ નથી. વળી સંશયાત્મક અન્ય આશ્રમનું નિરૂપણ નીચલી શ્રુતિમાં છે. જેમકે, “તપ એવ દ્વિતીય (છાં ૨, ૨૩, ૧) તપ એ દ્વિતીય ભાગ છે.” વળી કહ્યું છે કે, “એતમેવ પ્રવ્રાજિનો લોકમિચ્છન્તઃ પ્રવ્રજન્તિ (બૃં ૪, ૪, ૨૨) આત્મસાક્ષાત્કારની ઇચ્છાવાળા સંન્યાસીઓ સર્વ પ્રકારના કર્મોનો ત્યાગ કરે છે.” આ જે કહ્યું છે,

તે બ્રહ્મલોકની સ્તુતિના સંબંધમાં છે, પણ સંન્યાસાશ્રમના વિધિરૂપે આ નિરૂપણ નથી.

શિષ્ય:—“બ્રહ્મચર્યમાંથી સંન્યસ્તાશ્રમમાં જવું જોઈએ” આ રીતે સ્પષ્ટ તથા પ્રત્યક્ષ સંન્યસ્તનું વિધાન જાણાણોપનિષદમાં કહેલ છે.

શુરુ:—હા, તેમાં તે પ્રમાણે નિરૂપણ કરેલ છે. પણ આ શ્રુતિ મૂકી દઇને બીજી બીજી શ્રુતિમાં ઉપર કહેવા પ્રમાણેનો જ વિચાર છે, એમ જાણવું. (૧૮)

શુરુ:—સંન્યસ્ત સિવાયના બીજા જે કોઈ આશ્રમો છે, તે આચરવા યોગ્ય છે, આમ બાદરાયણ મુનિનું મત છે. આ જ પ્રમાણે ૧૯ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

અધિકરણ ૨ જું-સૂત્ર ૧૯ મું.

બાદરાયણ મુનિનો મત.

મનુષ્યેયં શાવરાયણઃ સામ્યશ્રુતેઃ ॥૧૧॥

સૂત્રાર્થ:—સંન્યસ્ત સિવાયના અન્ય આશ્રમો આચરવા યોગ્ય છે, એમ બાદરાયણ મુનિનું માનવું થાય છે. કારણ કે શ્રુતિ તે રીતે પ્રતિપાદન કરે છે. (૧૯)

ટીકા:—શુરુ:—અન્ય આશ્રમ આચરવા યોગ્ય છે, એમ બાદરાયણ નામના આશ્રમી માને છે. કારણ કે શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે. અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, માટે તેથી ભિન્ન રીતે અન્ય આશ્રમ પાળવા યોગ્ય છે, આ રીતનો અધિકાર સિદ્ધ થતો નથી. આથી સર્વ વિચારનું નિવારણ થાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમની માફક અન્ય આશ્રમની

પણ જેને ઇચ્છા ન હોય, તેણે સંન્યસ્ત પાળવો, એ રીતના વિચારવડે નિરાકરણ કરવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—આમ કહેવાનું શું કારણ ?

શુરુ:—આ રીતના તાત્પર્યની શ્રુતિ છે. ગૃહસ્થાશ્રમના નિરૂપણ સાથે અન્ય આશ્રમનો પણ સમાવેશ કરવાવાળી શ્રુતિ જોવામાં આવે છે. જેમકે “ત્રયો ધર્મસ્કન્ધાઃ (છાં.૨,૨૩,૧) ધર્મના ત્રણ વિભાગો છે.” આ રીતે જેમ એક શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરવાથી ગૃહસ્થાશ્રમનો સમાવેશ થાય છે, તે જ પ્રમાણે અન્ય આશ્રમધર્મોનો પણ સમાવેશ થાય છે, એમ જાણવું. દૃષ્ટાંત તરીકે, એક શાસ્ત્રમાં ઉપવીત સંસ્કાર વિધિનું નિરૂપણ કરેલ હોવાથી તેમાં નિવીત તથા પ્રાચીનાવીતનો સમાવેશ થાય છે. માટે ગૃહસ્થાશ્રમના નિરૂપણથી અન્ય આશ્રમનું વિધાન પણ જાણી લેવું. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “एतमेव प्रजातिनोलोकमिच्छन्तः प्रमज्जन्ति (યુ.૪,૪,૨૨) આત્મલોકની ઇચ્છાવાળા સંન્યાસીઓ સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરે છે.” આ વેદના વચનવડે પરિત્રાજકના ધર્મનું નિરૂપણ છે. બીજી “ये चेमेऽरण्ये ब्रह्मा तप इत्युपासते (છાં.૫,૧૦,૧) જેઓ અરણ્યમાં શ્રદ્ધા-યુક્ત તપની ઉપાસના કરે છે.” આમાં પચાગ્નિ વિદ્યાવડે વાનપ્રસ્થનું વિધાન છે. બીજી કહ્યું છે કે, “तप एव द्वितीयः * ઉપવીત:—ડાળા ખખા પર રહેલું તથા જમણા પાસાને વ્યાપેલું જનોઈ તે ઉપવીત. નિવીત—જમણા ખખા પર રહેવ તથા ડાળા ખખાને વ્યાપેલ તે નિવીત. પ્રાચીનાવીત:—કેનજ કંદમા રહેલ જનોઈ તે પ્રાચીનાવીત.

* ઉપવીત:—ડાળા ખખા પર રહેલું તથા જમણા પાસાને વ્યાપેલું જનોઈ તે ઉપવીત. નિવીત—જમણા ખખા પર રહેવ તથા ડાળા ખખાને વ્યાપેલ તે નિવીત. પ્રાચીનાવીત:—કેનજ કંદમા રહેલ જનોઈ તે પ્રાચીનાવીત.

(છાં. ૨૩, ૧), તપ એ ધર્મના ધીન વિભાગરૂપે છે” અહીં અન્ય આશ્રમનું નિરૂપણ સદેહાત્મક છે, એમ જે કહ્યું છે તે દાપ નથી કારણ કે નિશ્ચયના કારણે આશ્રમ અસ્તિત્વ છે એમકે “ત્રયોધર્મસ્કથા” આ શ્રુતિવડે ધર્મનો વિભાગ ત્રણરૂપે છે, એ રીતનો નિશ્ચય કયો છે. વળી યજ્ઞાદિ અનેક ધર્મો કે જેની રૂપરતિ આ ત્રણ ધર્મવિશે નથી તથા આશ્રમ સખધર્મી જે ભિન્ન છે, તેનો સમાવેશ આ ત્રણ ધર્મવિભાગવિશે થતો નથી અહીં યજ્ઞાદિના વિધાનરૂપ ગૃહસ્થાશ્રમનું નિરૂપણ એક ધર્મરૂપ રૂપે છે. વળી બ્રહ્મચારીરૂપ ધર્મરૂપ, એ તો સ્પષ્ટ આશ્રમનું વિધાન છે તો પછી તપના વિધાનવડે તપ જેમા ગુપ્ત છે, એવા આશ્રમ સિવાય કયું અન્ય તપ-વિધાન ધર્મરૂપરૂપે માનવું જોઈએ? “યેષેષેષાણાં (છાં. ૧૦, ૧) જેઓ ૨૧ સ્વયંભાં રહી.” આમા અસ્વયંનું વિધાન હોવાથી શ્રદ્ધા તથા તપવડે કેઈ આશ્રમનો જ સ્વીકાર છે. માટે ધીન આશ્રમનો પરામર્શ થવા છતાં અન્ય આશ્રમો આશ્રમના યોગ્ય છે. (૧૯)

શિષ્ય-અન્ય આશ્રમોનો પરામર્શ શ્રુતિ એક બાબતને કહે છે, તેમજ આપ કહો છો કે, અન્ય આશ્રમો અનુષ્ટેય છે તે એક બાબત એકરૂપે કેવી રીતે ઘટી શકે?

શુર-આમ એક વાક્યતા નહિ ચવાથી અન્ય આશ્રમોના પરામર્શવાળી શ્રુતિ વિધિરૂપે છે, એમ માનવું વધારે યોગ્ય છે. જેમ પિતૃહોમમા હવિની નીચે

સમિધને લઈને જણ, આમ કહેવાથી દેવહોમમા સરવાના દંડની ઉપર મસિ ધને ધારણ કરવાનો વિધિ સિદ્ધ થાય છે. તેમ આ સ્થળે પણ અન્ય આશ્રમના પરામર્શવાળી જે શ્રુતિ છે, તે વિધિરૂપે જાણવી આ જ પ્રમાણે નીચલા સૂત્રમા કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૨ જુ-સૂત્ર ૨૦ મું.
પરામર્શવાળી શ્રુતિ વિધિરૂપે.

વિધિર્વા ધારણવત્ ॥૨૦॥

સૂત્રાર્થ-ધાણુની માફક અન્ય આશ્રમનો પરામર્શ વિધિરૂપે છે (૨૯)

ટીકા-શુર-અથવા તો અન્ય આશ્રમનો વિધિ છે, પણ કેવળ પરામર્શ નથી.

શિષ્ય-વિધિ સ્વીકારવાથી શ્રુતિમાં જે એકવાક્યતા છે, તેના જ્ઞાનને બાધ આવશે વળી આ સ્થળે પુણ્ય લોકના દેવવાળા ધર્મના ત્રણ વિભાગો છે, આ રીતની એક વાક્યતાનું જ્ઞાન થાય છે તથા બ્રહ્મસંસ્થાપત્તિ અધોત બ્રહ્મનેવિશે સમ્પદ પ્રકારે સ્થિતિ, અમૃતત્વના રૂપરૂપે છે

શુર-હા, તેમ છે ખરું. પણ એક વાક્યતાના જ્ઞાનનો ત્યાગ કરી વિધિનો જ સ્વીકાર કરવો વધારે મારા છે કારણ કે અન્ય આશ્રમોની પૂર્વસિદ્ધિ નથી, તેમ જ આ સ્થળે અન્ય વિધિ જોવામાં આવતો નથી વળી અન્ય આશ્રમોનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ રીતે કહેલ છે અ સર્વ કારણોને લીધે શુદ્ધ પુવાદની કટપનાનું અગ્નિત્વ હોવાથી એક વાક્યતાની યોગ્યતા

વિધુભિન્ન મહા બુદ્ધિમાન છે. માટે પ્રથમના ત્રણ આશ્રમવાળાઓ પુણ્યલોકને પામવાવાળા છે તથા પરિત્યાજ્ય અમૃત ભાવને પામવાવાળો છે.

શિષ્ય-બ્રહ્મસંસ્થ શબ્દની યોગમાં પ્રવૃત્તિ હોવાથી તેનો સંભવ સર્વ આશ્રમને વિશે છે, તે પછી પરિત્યાજ્યક્રમાં જ તેનો સમાવેશ કેવી રીતે થાય? વળી ક્ષિદિનો સ્વીકાર કરવાથી દરેક આશ્રમમાં અમૃતભાવની પ્રાપ્તિ થવાથી, જ્ઞાનના મિથ્યાપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

ગુરુ-આ સંબંધી હું કહું, તે સંભળ. બ્રહ્મસંસ્થનો અર્થ એ થાય છે કે, બ્રહ્મમાં પરિસમાપ્તિ થવી. અર્થાત્ અન્ય કોઈપણ વસ્તુનેવિશે વ્યાપાર પ્રવૃત્તિ નહિ, પણ બ્રહ્મમાં જ સ્થિતિ, તે બ્રહ્મસંસ્થ કહેવાય. આ બ્રહ્મસંસ્થનો સંભવ પ્રથમના ત્રણ આશ્રમ વિશે હોતો નથી કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પોતપોતાના આશ્રમમાં જે જે કર્મનું વિધાન કરેલ હોય, તે ન કરવાથી બાધ આવે છે. સંન્યસ્તવાળાને સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરવો પડે છે. આથી કર્મ ન કરવાના કારણથી કોઈ રીતનું પાપ લાગતું નથી. સંન્યાસના ધર્મરૂપે શમદમ આદિ છે. આ જ ધર્મ ધર્મ-સંસ્થપણાનું પોષણ કરે છે, પણ વિરોધી નથી. શમદમ આદિથી પોષણ કરાયેલ, સંન્યાસાશ્રમમાં વિધાન કરેલ જે કર્મ છે, તે બ્રહ્મનિષ્ઠત્વરૂપે છે. વળી યજ્ઞાદિ કર્મોનું વિધાન અન્ય આશ્રમવિશે છે. આ કર્મનું ઉલ્લંઘન કરવાથી તે આશ્રમને વિશે બાધ આવે છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,

“ન્યાસ इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि तपासि न्यास एवात्यरे-
चयत् (નારાં ૭૮) વેદાન્તવિજ્ઞાનમુનિશ્રિતાર્યાઃ
સન્યાસયોગાવતયઃ શુદ્ધસ્ત્વાઃ (મું ૩, ૨, ૬)
(નારાં ૧, ૨, ૩) (કૈવલ્યં ૩) સંન્યાસ
એ બ્રહ્મારૂપે છે. કારણ કે બ્રહ્મા પરરૂપે
છે. અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભ પરરૂપે છે. આ
તપરૂપ કર્મો અપકૃષ્ટ છે, પણ સર્વ કર્મનો
સંન્યાસ, એ જ ઉત્કૃષ્ટ છે. વેદાન્તથી
ઉત્પન્ન થયેલા વિજ્ઞાનના અર્થને જેઓએ
સમ્યક્ પ્રકારે જાણ્યા છે, જેઓનું અંતઃ-
કરણ કર્મત્યાગ તથા યોગ અર્થાત્ બ્રહ્મ-
નિષ્ઠાવડે શુદ્ધ થયું છે, તેવા સર્વ યતિઓ
અમૃતભાવને પામે છે.” વળી સ્મૃતિઓમાં
પણ કહ્યું છે કે, “તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તમિદ્ધા-
સ્તત્પ્રત્યક્ષા (ગી ૫, ૧૭) આ પરબ્રહ્મને
વિશે જેવી બુદ્ધિ છે, આ પરબ્રહ્મ જેના
આત્મારૂપે છે, આ પરબ્રહ્મમાં જેની નિષ્ઠા
છે તથા આ પરબ્રહ્મ જેના આશ્રયરૂપે
છે, તે જ પુરૂષ મોક્ષને પામે છે.” આ
સર્વ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિઓ બ્રહ્મસંસ્થ-
વાળાને કર્મનો અભાવ દર્શાવે છે. માટે
પરિત્યાજ્યકને પોતાના આશ્રમના અનુષ્ઠા-
નથી અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી
જ્ઞાનના અનર્થ થવારૂપ હોવાની તેને પ્રાપ્તિ
થતી નથી. માટે અન્ય આશ્રમોનો પરા-
મર્શ છે, છતાં સંન્યસ્તપણું એ જ
બ્રહ્મસંસ્થપણાનું લક્ષણ છે, એમ સિદ્ધ
થાય છે. અન્ય આશ્રમનું વિધાન કરનારી
જાળાલની જે શ્રુતિ છે, તેની દરકાર
રાખ્યા વિના આચાર્યે આ વિચાર પ્રવ-
તાવ્યો છે. વળી અન્ય આશ્રમનું વિધાન
કરનારી પણ પ્રત્યક્ષ શ્રુતિઓ છે. જેમકે,

“વ્રજચર્યે પરિસમાપ્ય ગૃહી મવેદ્ગૃહી મૃત્વા વની મવેદ્ગૃહીમૃત્વા પ્રનજેત્ । વદિ વેતરથા વ્રજચર્યદિવ પ્રનજેદ્ ગૃહાદ્વા વનાદ્વા (જા૦ ૪) પ્રદ્વચર્ય સમાપ્ત કર્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમ પાળવો. ગૃહસ્થાશ્રમ પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમ પાળવો, વાનપ્રસ્થ પછી સંન્યસ્ત લેવું. અથવા તો ખીજી રીતે પ્રદ્વચર્યમાંથી જ સંન્યસ્ત લેવું, ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી થવું અથવા વાનપ્રસ્થમાંથી થવું. ” આ શ્રુતિ જે અધિકારથી રહિત છે, તેનો વિષય કરવાવાળી નથી. કારણ શ્રુતિમાં જે આ કહ્યું છે, તે સામાન્ય રીતે કહ્યું છે. પણ અધિકારથી જેઓ રહિત છે, તેઓના મંબધમાં જૂદું વિધાન છે. જેમકે, “અથ પુનરવતી ઘાઘતી વા સ્નાતકો ઘાઘસ્નાતકો વોલ્મનામિરનમિત્રો વા (જા૦ ૪) વ્રતીએ, અથવા આવ્રતીએ, રનાતકે અથવા અરનાતકે, અગ્નિની ઉપાસનાવાળાએ કે અગ્નિનું નહિ સેવન કરનારાએ સંન્યસ્ત લેવું. ” વળી સંન્યસ્તપણું એ પ્રદક્ષાનાની પરિપકવતાનું અંગ છે. આથી જે અધિકારથી રહિત છે, તેને લાગુ પડતું નથી. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અથ પરિવ્રાટિવર્ણનાસા મુજોપરિવ્રહ. નુચિરદ્રોદી મૈક્ષાણો વ્રહ્મભૂયાય ભવતિ (જા૦ ૫) જેનું વસ્ત્ર વિવર્ણ છે, જેણે મુંડન કરાવ્યું છે, જે પરિવ્રાટિવર્ણથી રહિત, પવિત્ર, દ્રોહથી રહિત તથા શિક્ષા ગ્રહણ કરનારાએ જે સંન્યાસી છે, તેને પ્રદ્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. માટે પ્રદ્વચારીના આશ્રમે સિદ્ધ છે તથા પ્રદ્વવિદ્યાનું વિધાન પ્રદ્વચારીને કહેલું છે. આ સર્વ કારણથી પ્રદ્વવિદ્યા સ્વતંત્ર છે. (૨૦)

શિષ્ય:-ઉદ્ગીથના અર્થવાળાં શ્રુતિ-વચનો સ્તુતિને અર્થે છે કે વિધિરૂપે છે ? હું એમ માનું છું કે, કર્મના અંગ તરીકે આ વાક્યો હોવાથી સ્તુતિઅર્થે છે.

ગુરુ:-ના, આ શ્રુતિવચનો પૂર્વ નહિ સિદ્ધ કરેલા અર્થનું વિધાન કરનારાં હોવાથી વિધિરૂપે છે. આ જ બાબત ૨૧ માં સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવી છે:-

અધિકરણ ૩ ભું-સૂત્ર ૨૧ મું.

ઉદ્ગીથવાળાં વચનો વિધિરૂપે.

સ્તુતિમાત્રમુપાદાનાદિતિ ચેન્નાપૂર્વત્વાત

॥ ૨૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઉદ્ગીથના અર્થવાળાં શ્રુતિ-વચનો કર્મના અંગ તરીકે ગ્રહણ કરાયલાં હોવાથી તેઓ સ્તુતિ અર્થે છે, એમ કહેશે તો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે પૂર્વ-સિદ્ધ અર્થનું તેઓ પ્રતિપાદન નહિ કરનારાં હોવાથી વિધિરૂપે છે. (૨૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,

“ત एष रसाना रसतमः परमः परार्थोऽष्टमो यदु-
-द्गीथः (જા૦ ૧, ૧, ૩) इयमेवर्गमि साम (જા૦ ૧,
૧, ૧) अथ वाच लोक एयोमिधितः । तदिदमेयो-
-क्यमियमेव पृथिवी अर्थ:-”જે ઉદ્ગીથ છે

તે આ રસોના રસમયરૂપે, પરમરૂપે, પર-
માત્માના સ્થાનરૂપે તથા અષ્ટમરૂપે છે. આ જ પૃથિવી ઋત્નરૂપે છે. અરેખર આ લોક અગ્નિવડે થયેલો છે. તે જ ઉચ્ચ સ્વરૂપે છે. જે પૃથ્વીરૂપે છે તે જ ઉચ્ચ સ્વરૂપે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ ઉદ્ગીથા-
દિની સ્તુતિ માટે છે કે ઉપાસનાને લીધે

છે ? આ રીતનો મને મંશ્ય થાય છે. માર્ મ્હાનહું તો એવું છે કે, તે સ્તુતિ અર્થે છે. કાગ્ણ્ય કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, તેઓ ઉદ્ગીથાદિરૂપ કર્મોગના અહણને લીધે છે. જેમકે, 'इमेन जुहादित्य' કર્મ સ્વર્ગ લોક આદ્યનીય' આ પૃથ્વી બુદ્ધરૂપે છે, આદિત્ય કર્મરૂપે છે તથા સ્વર્ગલોક આહવનીયસ્વરૂપે છે." આ જેમ બુદ્ધ આદિની સ્તુતિ અર્થે કહેલ છે, તેમ આ સ્થળે પણ છે.

શુરુ:-ના, તેમ નથી આ શ્રુતિઓનું પ્રયોજન કેવળ સ્તુતિરૂપે નથી કાગ્ણ્ય કે આ શ્રુતિઓ અપૂર્વ અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારી છે આ શ્રુતિઓને વિધિરૂપે અહણ કરવાથી, અપૂર્વ અર્થનું પ્રતિપાદન થાય છે પણ સ્તુતિ અર્થે આ શ્રુતિઓ અહણ કરવાથી અનર્થ થશે. કારણ કે પૂર્વ મીમાંસામાં કહ્યું છે કે, વિધિયુક્ત શબ્દને વાક્યરોપરૂપે પ્રતિપાદન કરવાથી સ્તુતિનું પ્રયોજન મિદ્ધ થાય છે. જેમ કે, "विधित्वा त्वेकवाक्यत्वा तत्त्वार्थेन विधीना स्यु अर्थ:-"વિધિવાક્યોની સાથે વેદાંતવાક્યોની એક વાક્યતા કરવાથી વિધિવાક્યો સ્તુતિરૂપે થઈ શકે છે." એક સ્થાનવિશે વિધાન કરેલ ઉદ્ગીથ આદિની સ્તુતિ અન્ય સ્થળ વિશે કહી હોય, પણ તે સ્તુતિ વાક્ય રોપભાવનું પ્રતિપાદન નહિ કરતી હોય તો મિથ્યા થવી જોઈએ. વળી બુદ્ધ પૃથ્વીરૂપે છે ઇત્યાદિ તો વિધિના ગમીપમાં જ કરા છે. મારે તેમાં વિપક્ષતા છે. મારે આ શ્રુતિઓ વિધિ રૂપે છે. (૨૧)

શિષ્ય:-ઉદ્ગીથાર્થક વાક્યો વિધ્યર્થક છે, તે સંબંધી બીજી પ્રમાણ હોય તો કહો ?

શુરુ:-આ શ્રુતિપત્રનો ઉપાસનાનું વિધાન કરનારી હોવાથી વિધિરૂપે છે. આ જ હેતુથી ૨૨મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ બું-સૂત્ર ૨૨ મું.

ઉદ્ગીથાદિ ઉપાસનામોટ.

માવશાન્દાન્ત ॥૨૨॥

સૂત્રાર્થ:-વળી વિધિ શબ્દ હોવાથી ઉદ્ગીથાર્થ શ્રુતિપત્રનો વિધ્યર્થક છે. (૨૨)

ટીકા: શુરુ:-"उद्गीथमुपासीत (બા. ૧, ૧, ૧) સામોપાસીત (બા. ૨, ૨, ૧) બ્રહ્મુવપનસ્મીતિ વિવાદ અર્થ:-મનુષ્યે ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરવી જોઈએ. મનુષ્યે સામની ઉપાસના કરવી જોઈએ. હું ઉત્કચસ્વરૂપે છું, એમ ધ્યાન કરવું જોઈએ." ઇત્યાદિ શ્રુતિનાં વચનોમાં સ્પષ્ટ રીતે વિધિનું નિરૂપણ છે. આ વચનો કેવળ સ્તુતિરૂપે હોય તો તેમાં મોટો વાધો આવશે. વળી ન્યાયવેત્તાઓ કહે છે કે, "कुर्यात् क्रियेत वर्तन मनेत् स्यादिति पचमम्। एतत् स्यात् सर्ववेदेषु नियत विधिदृष्ट्यान् अर्थ:-"કરવું જોઈએ, કરવામાં આવે છે, કરાવવું જોઈએ, થવું જોઈએ, હોવું જોઈએ, આ પાંચ વિધિનાં લક્ષણો છે, એમ સર્વ વેદમાં કહેવાયલું છે" સ્મૃતિકર્તા એમ કહે છે કે, લિંગ આદિના આ અર્થ અર્થ વિધિરૂપે છે. વળી શ્રુતિમાં દરેક પ્રકરણમાં ફળનું પણ નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે, "आपविता द वै कामाना भवति (બા. ૧, ૧, ૭), एन त्वेन कामाणा-

નલ્યે (છાં ૧, ૭, ૯), કલ્પન્તે હાસ્મે લોમ્ન
 ઋષિશ્વારતાથ (છાં ૨, ૨, ૩) તે
 ખચીત કામનાઓની પ્રાપ્તિ કરવાવાળો
 થાય છે. આને ઝોળખી સામની રતુતિમાં
 ગાન કરે છે, તે સર્વ કામનાઓની સિદ્ધિ
 કરનાર થાય છે.” તે પુરુષને અધોલોક-
 થી માંડી ઉર્ધ્વ લોક સૂધીનો તથા ઉર્ધ્વ
 લોકથી લઈ અધોલોક સૂધીનો સર્વ-
 લોક લોચ્યરૂપે યદ્ય પડે છે.” માટે
 ઉગ્નીથાદિ રતુતિઓ ઉપાસનાના વિધિ-
 રૂપે છે. (૨૨)

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં જે આખ્યાનો છે, તે
 પારિશ્લવને માટે છે, એમ માફ માન-
 નવું છે. આપ આ સંબંધી શું કહો છો?

શુરુ:-ના, આ પારિશ્લવરૂપે યોજ-
 યલાં છે, માટે સર્વ આખ્યાનો પારિશ્લવ.
 રૂપે નથી. આ જ હેતુને લઈ ૨૩ મા
 સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૨૩ મું.

વેદાંતનાં આખ્યાનો શું વિદ્યા-

પ્રધાનરૂપે ?

પારિશ્લવાર્થાંતિ ચેન્ન વિશેષિતવાત્ ૨૩॥

સૂત્રાર્થ:-વેદાંતના આખ્યાનની શ્રુતિ-
 ઓ પારિશ્લવને અર્થે નથી. અમુક
 આખ્યાનો જ પારિશ્લવરૂપે નિરૂપિત
 થયેલાં છે. (૨૩)

પારિશ્લવ:-અધ્યમેષ યાગમા કુરંચ
 સહિત રાગને ખેસાડી તેની આગળ અધ્ય-
 પેદિક આખ્યાનોનું નિરૂપણ કરે છે. આને પા-
 રિશ્લવ કહે છે.

ટીકા:-શિષ્ય:-અથ હ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્ય દ્વે
 માર્યે વમૂવર્તુર્મંત્રેયી ચક્રત્યાયની ચ (મૃં ૪, ૫, ૧)
 પ્રતર્દનો હ વે દેવોદાસિરિન્દ્રસ્ય પ્રિયં ધામોપજગમ
 (કીં ૩, ૧) જાનશ્રુતિર્હિ પૌનાયણઃ પ્રહારેવો વહુદાયી
 વહુપામ્ય ગાસ (છાં ૪, ૧, ૧) અર્થ:-યાજ્ઞ-
 વલ્ક્ય મુનિને જે સ્ત્રીઓ હતી;-મંત્રેયી
 તથા કાત્યાયની. દિવોદાસને પ્રતર્દન નામ-
 નો પુત્ર હતો. તે ઈન્દ્રના પ્રિય ધામપ્રતિ
 ગયો. પહેલાં પરેખર એક જનશ્રુતિના
 પુત્રનો પૌત્ર જનશ્રુતિ નામે રહેતો હતો.”
 વેદમાં આ રીતનાં જે આખ્યાનો કહેવા-
 યલાં છે, તે સંબંધી મને શંકા થાય છે.
 શું આ આખ્યાનો પારિશ્લવના પ્રયોજ-
 નને લઈને છે કે શું બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રતિ-
 પાદનને અર્થે છે? આખ્યાનરૂપી શ્રુતિઓ
 પારિશ્લવને અર્થે છે, એમ માફ માનવું
 છે. કારણ કે પારિશ્લવના સરખાં શ્રુતિમાં
 આ આખ્યાનો છે. પારિશ્લવમાં પણ આ-
 ખ્યાનનું જ નિરૂપણ કરેલ છે. માટે વેદાં-
 તનાં આ વચનો બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રધાનરૂપે
 ન હોવાં જોઈએ. જેમ મંત્રમાં કોઈક પદ
 પ્રયોજનવાળું હોવાથી તે પ્રયોગશેષ કહે-
 વાય છે, તેમ આ આખ્યાન પણ પ્રયોગ-
 શેષરૂપે છે.

શુરુ:-ના, તેમ નથી.

શિષ્ય:-ના. કહેવાતું શું કારણ ?

શુરુ:-પારિશ્લવનાં આખ્યાનો અમુક
 જ છે, એમ નિરૂપણ થયલું છે. તેમ
 “પારિશ્લવમાચક્ષીત હવે પારિશ્લવનું નિરૂ-
 પણ કરીશ,” એ રીતની શરૂઆત કરી કહ્યું
 છે કે, વિસ્તવાનનો પુત્ર મનુ નામે રાજા
 હતો. આ પ્રમાણે અમુક આખ્યાનો પારિ-

પ્રલવરૂપે નિરૂપિત થયેલાં છે. જો સર્વ આખ્યાન પરિપ્રલવરૂપે હોત તો હું પારિપ્રલવનું વ્યાખ્યાન કરીશ, એમ કહી અમુક વ્યાખ્યાન કરત નહિ માટે આખ્યાનયુક્ત શ્રુતિઓ પારિપ્રલવને અર્થે નથી. (૨૩)

શિષ્ય:-પારિપ્રલવરૂપે નથી, તેના સંબંધી બીજું કારણ હોય તો કહો ?

શુરુ-આ આખ્યાનોનો પ્રહસવિદ્યા સાથે સંબંધ હોવાથી તે પારિપ્રલવરૂપે નથી. આ જ હેતુથી ૨૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૨૪ મું.

આખ્યાનની પ્રહસવિદ્યા સાથે એકવાક્યતા.

તથા ચંકવાપ્યતોપયન્ધ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી આ આખ્યાનોનો એકવાક્યતારૂપ સંબંધ પ્રહસવિદ્યાસાથે છે. (૨૪)

ટીકા-શુરુ: આ આખ્યાનોનો પારિપ્રલ નેવિશે અભાવ છે, એમ સિદ્ધ થવાથી તથા આખ્યાનો પ્રહસવિદ્યાના સમીપમાં આવેલ હોવાથી, પ્રહસવિદ્યાનું જ પ્રતિષ્ઠાન કરવા માટે છે, એ જ યોગ્ય છે. આ આખ્યાન તથા પ્રહસવિદ્યામાં એક વાક્યતારૂપી સંબંધ રહેલો છે. અર્થાત્ પ્રહસવિદ્યાવિશે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવા તેમ જ પ્રહસવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થતી સહેલાઈથી થઈ જવા માટે સમીપમાં રહેલ પ્રહસવિદ્યા સાથે આખ્યાનોની એકવાક્યતા ભેવામાં આવે છે. જેમકે મેરેથી પ્રાણીમાં કહ્યું છે કે,

“જાત્મા વા જરે દ્રષ્ટ્ય (બૃં ૪,૫,૬) આત્માનો ખરેખર સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ.” ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે પ્રહસવિદ્યાની આખ્યાન સાથે એકવાક્યતા ભેવામાં આવે છે. જેમકે પતર્દનના સંવાદમાં પણ કહ્યું છે કે, “પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા હું પ્રાણ પ્રજ્ઞાત્મારૂપે છું.” જનશ્રુતિના આખ્યાનમાં કહ્યું છે કે, ‘વાયુર્વા સર્વગઃ (છાં ૪,૩,૧) વાયુ ખરેખર સર્વના નિદાનરૂપે છે.’ ઇત્યાદિ આખ્યાનની પ્રહસવિદ્યા સાથે એકવાક્યતા છે. જેમકે, “સ આત્મનો વપામુદલિદત પ્રબંધ પતિએ પોતાની વખાનો હોમને માટે ઉદ્ધાર કર્યો” આ આખ્યાનો કર્મકાંડવાળી શ્રુતિમાં છે તથા તે આખ્યાનો સમીપમાં રહેલ વિધિની સ્તુતિ અર્થે છે. તેની માફક આખ્યાનના અગ્રાધમાં પણ બંધાયું. માટે આ આખ્યાનનું તાત્પર્ય પારિપ્રલવને અર્થે નથી. (૨૪)

શિષ્ય-પ્રહસવિદ્યા પોતાનું ક્ષણ ઉત્પન્ન કરવા માટે સહકારી તરીકે કર્મોની અપેક્ષા રાખે છે કે નહિ ?

શુરુ-ના, પ્રહસવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરનારી મુક્તિને કર્મોની જરા પણ અપેક્ષા નથી. આ જ હેતુને લઈ ૨૫ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૨૫ મું.

પ્રહસવિદ્યાને કર્મની અનપેક્ષા.

અતઃ પચ ચાગ્નીન્ધનાગ્નપંક્ષા ॥ ૨૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-આથી જ અગ્નિને પ્રત્યક્ષ કરવારૂપ કર્મકાંડની પ્રહસવિદ્યા સાથે અનપેક્ષા છે. (૨૫)

ટીકા:-શુરુ:-કહ્યું છે કે, “પુરુષાર્થાઙ્ગઃ
શબ્દાઃ (પ્રાં સૂં ૩,૪,૧) આ સૂત્રવડે
જે કે વ્યવધાન અર્થાત્ કર્મનો વિદ્યા સાથે
સંબંધી નથી, તેનો અટકાવ કરવામાં
આવ્યો છે, છતાં જો સહવ હોય તો
તેનો પરામર્શ ગત. શબ્દથી ક્યો છે.
આથી અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા પુરુષાર્થના હેતુ-
રૂપે છે તેથી અગ્નિને પ્રત્યક્ષ કરવા
આદિ અગ્નિહોત્રવાળાં મનનાકર્મોની
બ્રહ્મવિદ્યાની અર્થસિદ્ધિમા જગપણ
અપેક્ષા હોતી નથી. આથી અધિક કહે-
વાની ઇચ્છાથી આ જ અધિકરણના
ફળનો હવે પછી ઉપસંહાર નીચલા સૂત્ર-
વડે થાય છે. (૨૫)

શિષ્ય:-આપ ઉપરના સત્ર કરતા
અધિક શું કહેવા માગો છો ?

શુરુ:-બ્રહ્મવિદ્યાના ફળની સિદ્ધિ માટે
આશ્રમકર્મોની અપેક્ષા નથી, પણ બ્રહ્મ-
વિદ્યાની ઉત્પત્તિના સંબંધમા કર્મની
અપેક્ષા છે. આ જ હેતુથી ૨૬મા મંત્રમાં
કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ હું-સૂત્ર ૨૬ મું.

બ્રહ્મવિદ્યાને ચિત્તશુદ્ધિપી અપેક્ષા
સત્રપેક્ષા ચ યગાદિપ્યુત્તરશ્વવલ ॥૨૬॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મવિદ્યાને સર્વ આશ્રમક-
ર્મની અપેક્ષા છે. જેમ અશ્વને રથ જેવ-
વામાં જ જોડવામાં આવે છે, તેમ શુતિ
યજ્ઞાદિને વિદ્યાના સાધન તરીકે દર્શા-
વે છે. (૨૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-શુ વિદ્યાને આશ્રમ
કર્મની માથે તદન જ અપેક્ષાનો અભાવ

છે કે કઇએક અપેક્ષા છે ? આ સંબંધીના
વિચારમાં આપનો શું મત છે ? બ્રહ્મવિદ્યાની
અર્થસિદ્ધિમાં અગ્નિન્ધન આદિ આશ્રમ
કર્મોની અપેક્ષાનો અભાવ છે. માટે મારું
માનવું તો એમ છે કે કર્મોની તદન
અપેક્ષા બ્રહ્મવિદ્યામાં નથી.

શુરુ:-આથી જ આ સૂત્રમાં કહ્યું છે
કે, સર્વ આશ્રમકર્મોની બ્રહ્મવિદ્યાને અપેક્ષા
છે. અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યાને સર્વ આશ્રમ-
કર્મોની અપેક્ષા છે તદન અનપેક્ષા છે,
એમ નથી.

શિષ્ય:-આપ એકવાર એમ કહો છો
કે બ્રહ્મવિદ્યાને આશ્રમકર્મની અપેક્ષા
છે તથા એકવાર ના કહો છો. આ રીતે
વિરુદ્ધ વચન જોલો છો.

શુરુ:-હું વિરુદ્ધ વચન કહેતો નથી.
જે બ્રહ્મવિદ્યા ઉત્પન્ન થયેલી છે, તે ફળની
સિદ્ધિના સંબંધમા કર્મની અપેક્ષા
રાખતી નથી. પણ બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિના
સંબંધમાં ફળની અપેક્ષા છે.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે જાને ?

શુરુ:-યજ્ઞ આદિ સંબંધી જે શ્રુતિ
કહી છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે. શ્રુતિમાં
કહ્યું છે કે, “તમેત વેદાનુચરેના માત્રણા ત્રિવિ-
દિપન્તિ યોન દનેન તપસાઙ્ગાશમેન (ષૂં
૪,૪,૨૨) વેદવચન પ્રમાણે બ્રહ્મજો યજ્ઞ-
વડે, દાનવડે, તપવડે તથા સર્વ કામ-
નાઓન ૫૦ જય મેળવવાવડે બ્રહ્મને
જાણવાની ઇચ્છા રાખે છે.” આ
રીતે બ્રહ્મવિદ્યાના નાધનરૂપે યજ્ઞ અદિ
કર્મો દર્શાવ્યાં છે. બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની માથે

આ કર્મનો સંબંધ હોવાથી, કર્મ એ બ્રહ્મ-
વિદ્યાની ઉત્પત્તિના સાધનરૂપે છે, એમ
સિદ્ધ થાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ‘અથ
યજ્ઞ સ્વાચક્ષતેત્બ્રહ્મચર્ય મેનતત્ (છાં ૮, ૫,
૧) જેને યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે તે બ્રહ્મ
અર્થરૂપે છે.’ આ રથળે બ્રહ્મવિદ્યાના
સાધનરૂપ બ્રહ્મચર્યનો યજ્ઞાદિ સાથે સંબંધ
કહ્યો છે. માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે,
યજ્ઞાદિ કર્મો બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનરૂપે છે.
વળી કહ્યું છે કે, “તર્વે વેદા યત્તદમામનન્તિ
તપાસિ સર્વાંણિ ચ યદ્વદન્તિ । યદિન્નન્તો ત્બ્રહ્મચર્ય
ચન્તિ તત્તે પદ સમ્રહેણ ત્રીમિ (કં ૨, ૧૫)
સર્વ વેદો જે પઠતું અર્થાત્ પરબ્રહ્મનું પ્રતિ
પાદન કરે છે, સર્વ કર્મો જે પરબ્રહ્મને
ચિત્તશુદ્ધિકારા મેળવાવે છે, જે બ્રહ્મને
માત્ર કરવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુઓ બ્રહ્મ-
અર્થ પાળે છે, તે પરબ્રહ્માત્મક પદને હું
સંક્ષેપે કરી કહું છું.” ઇત્યાદિ શ્રુતિ એમ
દર્શાવે છે કે, આશ્રમકર્મો બ્રહ્મવિદ્યાના
સાધનરૂપે છે. વળી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે
કે, “કપાયપતિ નર્તાણિ જ્ઞાન તુ પરમા ગતિ
વ્યાયે વર્મમિ” પરંતુ તત્તો જ્ઞાન પ્રવર્તને અર્થ—
કર્મો પાપના નાશરૂપે છે. વળી જ્ઞાન પરમ
ગતિરૂપે છે. કર્મવટે પ પનો બ્યારે
નાશ થાય છે ત્યારે જ્ઞાનની પ્રતિપત્તિ થાય
છે.” મૂળમાં જે અશ્વત્થ કહ્યું છે, તે યોગ્ય-
તાના સૂચન માટે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે યોગ્ય
તાના સળગે અર્થને હજી જોડવામાં
નોડવામાં આવતો નથી, પણ રથની
બુસરીમાં નોડવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે
આશ્રમકર્મોની અપેક્ષા વિદ્યાને ફળની
મિદ્ધિ માટે નથી, પણ બ્રહ્મવિદ્યાની

ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જ કર્મની અપેક્ષા
છે. (૨૬)

શિષ્ય:—હે ભગવન્ ! આ રીતે આપે
મને બ્રહ્મવિદ્યાના બહિરંગ સાધનસંબંધી
કહ્યું, પણ બ્રહ્મવિદ્યાનાં અંતરંગ સાધન
કયા છે, તે આપ જણાવશો ?

ગુરુ:—બ્રહ્મવિદ્યાની ઇચ્છાવાળાએ શમ
દમ આદિ યુક્ત થવું જોઈએ. આત્મ
વિધાન બ્રહ્મવિદ્યાના અંગ તરીકે છે. માટે
તે શમદમ આદિ અવશ્ય અંગીકાર કરવા
જોઈએ. આ જ હેતુથી ૨૭ માં સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે:—

અધિકરણ ૬ હું—સૂત્ર ૨૭ મું.

શમદમાદિ બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનરૂપે.
શમદમાબુપેતઃ સ્યાત્તથાપિ તુ તદ્વિદ્યેસ્ત-
વગતયા તેપામવદ્યાનુષ્ટેયત્વાત્ ॥૨૭॥

સૂત્રાર્થ:—યજ્ઞવલ્કેનણુવા ઇચ્છે છે, આ
રીતની શ્રુતિ વિધિરૂપે નથી. તેમ છતાં
બ્રહ્મજિજ્ઞાસુએ શમદમ આદિ યુક્ત થવું
જોઈએ. તેનું વિધાન વિદ્યાના અંગ
તરીકે છે. માટે શમદમાદિ અવશ્ય
પાળવા જોઈએ. (૨૭)

ટીકા:—ગુરુ—જો કોઈ એમ ધારે કે,
યજ્ઞઆદિ વિદ્યાના સાધનરૂપે છે, પણ
તે યોગ્ય નથી. કાગળ કે વિધિનો
અભાવ છે. વળી “યતેન વિવિદિપન્તિ યજ્ઞવલ્કે
બ્રહ્મને જાણુવા ઇચ્છે છે.” આ શ્રુતિ
કેવળ અનુવાદરૂપે છે તથા બ્રહ્મવિદ્યાની
સ્તુતિ, એ જ એનું તાત્પર્ય છે. પણ તે
શ્રુતિ યજ્ઞ આદિના વિધિનું સૂચન કર

શિષ્ય:-શું સર્વ પ્રકારના અન્નનું લક્ષણ કરવાનો વિધિ છે? જો તેમ કહીએ તો શાસ્ત્રને બાધ આવશે, તેનું કેમ?

ગુરુ:-પ્રાણ જવાની તૈયારી હોય, તેવજ સમયે સર્વ પ્રકારના અન્નનું લક્ષણ કરવાની શ્રુતિમાં સંમતિ છે. આજ હેતુથી ૨૮મા સત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ઉમુ-સૂત્ર ૨૮ મુ.

શું લક્ષ્યાલક્ષ્યનો બાધ ખરો?

સર્વાન્નાનુમતિશ્ચ દ્રાણાત્યયે તદ્દર્શનાત

॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિમાં નિરૂપણ હોવાથી પ્રાણ જવાના સંકટ સમયે જ સર્વ અન્ન લક્ષ કરવાનો વિધિ છે. (૨૮)

ટીકા:-શિષ્ય:-છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પ્રાણસંવાહના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “ન હ વા ઈવંવિદિ કિંચનાનન્નં ભવતિ (છાં. ૫, ૨, ૧) પ્રાણનું અન્ન એવું અત્યક્ષ નામ છે. જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તેવાને અલક્ષ્ય ખોરાક કાંઈ પણ રહેતો નથી.” તે જ પ્રમાણે વાજસનેયી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ન હ વા અસ્થાનન્નં ગર્ધં ભવતિ નાનન્નં પ્રતિગ્રહીતમ્ (ખૂં. ૬, ૧, ૧૪) જે કોઈ આ પ્રમાણે જાણે છે તેને કોઈ પણ પ્રકારનું અન્ન ખાય છે તે અલક્ષ્ય હોય છતાં લક્ષ્ય થાય છે. તેમજ તે નહિ પ્રતિગ્રહણ કરવા યોગ્ય કોઈ પણ વસ્તુનો પ્રતિગ્રહ કરતો નથી.” આ રીતે પ્રાણના ઓળખનારને સર્વ લક્ષ્ય હોય છે, આ રીતનું તોત્પર્ય છે. શું સર્વ પ્રકારના અન્નનું લક્ષણ કરવા રૂપ અનુજ્ઞા-

શય આદિ માફક વિદ્યાના અંગ રૂપે કહેવાયલી છે, અથવા તો શું સ્તુતિને લઈ આ કહેલું છે? આ રીતનો સંશય પ્રાપ્ત થવે માફ માનવું તો એમ જ કે, આ જે કહ્યું છે તે વિધિરૂપ છે. કારણ કે આ ઉપદેશ અમુક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરનારો છે. માટે પ્રાણવિદ્યાનું જ્યાં નિરૂપણ છે, ત્યાંજ આ ઉપદેશ હોવાથી પ્રાણવિદ્યાના અંગ તરીકે નિયમની નિવૃત્તિનો આ ઉપદેશ છે.

ગુરુ:-જો તું એમ માનીશ તો લક્ષ્ય તથા અલક્ષ્યના વિભાગવાળું જે શાસ્ત્ર છે. તેને વિશે દોષપ્રાપ્તિ થશે.

શિષ્ય:-તેમાં દોષપ્રાપ્તિ નહિ થશે. કારણ કે સામાન્ય તથા વિશેષ લાવરૂપે બાધની પ્રાપ્તિ થશે. દ્વંદ્વોત્તરીકે પ્રાણ-હિંસાનો પ્રતિષેધ સામાન્યરૂપે છે તથા પશુ હિંસા વિધિ વિશેષ રૂપે છે, આ રીતનો બાધ આ રથે પછી હોવો જોઈએ, વળી ન કોંચન પરિદેવ તદ્દત્તમ (છાં. ૨, ૧૩, ૨) તેણે સમાગમની આકાંક્ષાવાળી સ્ત્રીનો કદી ત્યાગ કરવો નહિ.” આ વામદેવ વિદ્યાના વિષયથી અર્થાત સર્વ સ્ત્રીના નહિ ત્યાગ કરવારૂપી વચન વડે સામાન્ય જે ગમ્યા-ગમ્ય વિભાગ શાસ્ત્ર, તેનો બાધ આવે છે.

ગુરુ:-આ સંજોગથી હું કહું તે સાંભળ. સર્વ અન્નની અનુજ્ઞાનો આ વિધિ નથી. કારણ કે આ રથે વિધિવાચક કોઈ શબ્દ જોવામાં આવતો નથી. જેમકે, “ન હ વા ઈવંવિદિ કિંચનાનન્નં ભવતિ (છાં. ૫, ૨, ૧) આ રીતે જાણનારને અલક્ષ્ય ખોરાક કંઈ પણ રહેતો નથી.” આ

રીતે વર્તમાનકાળવાળા ઉપદેશ છે. જે કે વિધિતું જ્ઞાન નથી, છતાં વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રવૃત્તિની પ્રાપ્તિ હોવાથી વિધિતું જ્ઞાન થવું યોગ્ય છે. વળી શ્વેત્ક્રાદિ પર્યન્ત પ્રાણના અન્નરૂપે છે, આમ કહ્યા પછી કહ્યું છે કે, “ નૈવવિદઃ વિવિદનન્ન મ્રગતિ આ રીતે જાણનારને કોઈ પણ અભક્ષ્ય હોતું નથી.” વળી શ્વેત્ક્રાદિ પર્યન્ત અન્ન મનુષ્યદેહે ભક્ષણ કરવું યોગ્ય નથી. પણ આ સર્વ પ્રાણના અન્નરૂપે થઈ શકે છે, એમ માનવું શક્ય છે. માટે પ્રાણાત્તવિજ્ઞાનની પ્રશંસા કરવામાટે આ અર્થવાદ છે, પણ સર્વઅન્નની અનુજ્ઞાનો આ વિધિ નથી. આના સંબંધમાં શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ સર્વાન્નાતુમતિશ્ચ પ્રાણાયમે પ્રાણસંકટ સમયે સર્વ પ્રકારના અન્નના ભક્ષણવિશે સંમતિ છે.” પ્રાણસંકટ સમયે અર્થાત્ ગેદી આપત્તિમાં સર્વ પ્રકારના અન્નની ભક્ષ્યરૂપે અનુજ્ઞા છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, કષ્ટકારી અવસ્થામાં આકાશણ ઋષિની પ્રવૃત્તિ અભક્ષ્ય ભક્ષણમાં હતી. જેમકે, બ્રાહ્મણ વાગમાં કહ્યું છે કે, “ મટ્તવીહતેષુ કુરુષુ (છાં ૧, ૧૦, ૧) જ્યારે કર્ણના વરસાદથી અન્નનો નાશ થયો ત્યારે ” આ વૃત્તાંત નીચે પ્રમાણે છે—એક સમય પર આકાશણ ઋષિને આપત્તિ આવી પડી, ત્યારે હસ્તીપાલકે અર્ધા ખાધેલા માખ તેણે પોતે ખાધા. આ ઉચ્છિષ્ટ અન્ન ખાવાના દોષના પરિહારરૂપે તેણે કહ્યું. તેણે નીચે પ્રમાણે કારણ કહ્યું:—“ હું જે નહિ ભક્ષણ કરત તો જીવત નહિ. વળી

‘ વામો મ હ્દયાનમ્ (છાં ૧, ૧૦, ૧૪) મને જળતું પાન યથેચ્છ મળે છે.” ત્યાર બાદ બીજે દિવસે પોતે તેમ જ પારકાએ ઉચ્છિષ્ટ કરેલા નિંદ્ય એવા અહનના દાણા ખાધા. આ પ્રમાણે તદન ઉચ્છિષ્ટ તથા નિંદ્ય વસ્તુનું ભક્ષણને સૂચવનારી શ્રુતિના આશયથી એમ જણાય છે કે, પ્રાણસંકટ પ્રસંગે પ્રાણને ધારણ કરવા અભક્ષ્યનું પણ ભક્ષણ કરવું યોગ્ય છે. વિદ્યાયુક્ત પુરૂષે પણ સારી અવસ્થામાં અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરવું નહિ, એમ આ દોષ પરિહારના પ્રત્યાખ્યાનવડે સિદ્ધ થાય છે. માટે “ ન હ વા એવિદિ (છાં ૧, ૨, ૧,) જે આ પ્રમાણે જાણે છે તે અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરી શકે છે.” એમ જે કહ્યું છે, તે અર્થવાદરૂપે છે. (૧૮)

ગુરુ:—અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરવાનો બાધ આવે, માટે જ પ્રાણવિધાના સંબંધમાં જે કહ્યું છે, તે અર્થવાદરૂપે છે. આ જ પ્રમાણે રહમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ ૭ મું—સૂત્ર ૨૯ મું.

અભક્ષ્યની અનુજ્ઞા અર્થવાદરૂપે.

મયાષાત્ ॥ ૨૧ ॥

સૂત્રાર્થ:—ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિભાગવાળા શાસ્ત્રને બાધ ન આવે, માટે પ્રાણવિધામાં જે કહેલ છે, તે અર્થવાદરૂપે છે. (૨૯)

ટીકા—ગુરુ:—જો આહારની શુદ્ધિ હોય તો સત્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે, આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિભાગવાળા શાસ્ત્રને બાધ ન આવવા પ્રાણવિધામાં કહેલ અર્થવાદરૂપે થશે. (૨૯)

શુરુ:-અ પત્કાળમાં કાંઈ પણ અન્ન ખાવાની સ્મૃતિ હા પાડે છે. આ જાળન ૩૦ માં સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે. જેમ કે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૩૦ મું.
અભદય ભક્ષણમાં સ્મૃતિનું પ્રમાણ.

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રર્થ:-સ્મૃતિમાં પણ આપત્તમયે સર્વાન્ન ભક્ષણની સમતિ છે. (૩૦)

ટીકા:-શુરુ:-વળી આપત્તિમાં સર્વ પ્રકારના અન્નનું ભક્ષણ કરવું, એમ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. વિદ્ ન હોય, કે અવિદ્ ન હોય પણ પ્રાણ સંકટ સમયે ભક્ષણ કરવું, કહ્યું છે કે, “જીવિતાત્ત્વમાપનો યોઽન્નમસિ યત્તત્ત । ભિષ્યતે ન સ પાપેન પદ્મપત્ર-મિનામ્મસા અર્થ:-ભૂતિતના નાશની તૈયારી-વાળો ગમે તેવું અન્ન ખાવા છતાં તેને પાપ લાગતું નથી. જેમકે કમળના પત્ર-પર જળનું ટીપું પડ્યું હોય તો તે ખાણીથી લેપ તું નથી.” વળી અભક્ષના ત્યાગ સંબંધી કહ્યું છે કે, “મય નિત્ય વ્રાહ્મણઃ બ્રહ્મણે સર્વદા દાડનો ત્યાગ કરવો.” “સુગવય વ્રાહ્મણત્વોળામાસિન્ધિચુઃ મદ્ય પી નારા બ્રહ્મણના ગળામાં સુરાને તપાવી તે રેહવી.” “સુગવાઃ ક્રમવો મવન્યમશ્યગક્ષણાત્ દાડ પીનાર અભદયનું ભક્ષણ કરનારો હોવાથી કૃમિરૂપે થાય છે.” (૩૦)

શુરુ:-અભક્ષનું નહિ ભક્ષણ કરવા માટે યથેષ્ટાચરણના પ્રતિપેધવાળી શ્રુતિ છે તથા તે જ જાળત ૩૧ માં સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૩૧ મું.

અભક્ષ્યના પ્રતિપેધમાં શ્રુતિપ્રમાણ.

ચન્દ્રચ્ચાતોઽકામકારે ॥ ૩૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-યથેષ્ટાચરણ નહિ કરવાના સંબંધમાં શ્રુતિ પણ પ્રમાણરૂપે છે. (૩૧)

ટીકા:-શુરુ:-અભક્ષ્યના નિપેધરૂપે તથા યથેષ્ટાચરણના નિપેધવાળી કંઠ સંહિતામાં નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે:- ‘તસ્માદ્બ્રાહ્મણઃ સુગ ન વિતેઽ મદ્ય પિનારાને આયશ્ચિત્ત કહેલું હોવાથી બ્રાહ્મણે સુરાનું પાન નહિ કરવું.’ માટે “ન હ વા એવિદિ (છાં ૫, ૨, ૧) આ શ્રુતિને અર્થવાદરૂપે ગણવી, એ વધારે યોગ્ય છે. માટે આ રીતના અર્થવાદો આચારમાં મૂકવા યોગ્ય નથી. (૩૧)

શિષ્ય:-આશ્રમકર્મો બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનરૂપે છે, એ વાત તો ખરી, પણ જેને બ્રહ્મવિદ્યાની જરૂર નથી, તેને શા માટે આશ્રમકર્મો કરવાની જરૂર છે ?

શુરુ:-અમુમુક્ષુને પણ આશ્રમકર્મો અવશ્ય કર્તવ્ય છે. કારણ કે શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કહ્યું છે. તે જ જાળત નીચેના સૂત્રમાં પણ જણાવી છે -

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૩૨ મું.

અમુમુક્ષુને આશ્રમકર્મનું વિધાન.

વિહિતત્વાચ્ચાશ્રમકર્માપિ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-આશ્રમકર્મનું વિધાન હોવાથી અમુમુક્ષુએ પણ અવશ્ય આશ્રમકર્મ કરવું. (૩૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-સત્ત્વપિણા (પ્રાં ૨૦૦ ૩, ૪, ૨૬) ઇત્યાદિ સૂત્રથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે, આશ્રમકર્મો વિદ્યાના સાધનરૂપે છે. પણ આ સ્થળે મને શંકા એ થાય છે કે, જે મુમુક્ષુ નથી, તથા જેને વિદ્યાની કામના નથી, તેણે પણ આશ્રમકર્મ શું પાળવાં જોઈએ? અથવા શું તેણે ન પાળવાં જોઈએ? વળી તમેત વેદાનુવચનેન ત્રાઘ્નિયા વિવિદિપન્તિ (બૃ૦ ૪, ૪, ૨૨) મંત્ર પ્રાદ્યણના નિત્ય અધ્યયનથી પરમ પુરૂષને પ્રાદ્યણો લાવવાની ઇચ્છા રાખે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિથી એમ થાય છે કે, આશ્રમકર્મો વિદ્યાના સાધનરૂપે છે. તો પછી વિદ્યાની જેને ઇચ્છા નથી, પણ જેને અન્ય ક્ષણની ઇચ્છા છે, તેવાએ આ કર્મો કરવાની કશી જરૂર નથી. જો અમુકનું પણ આ કર્મો કરવાની જરૂર છે, તો પછી આ કર્મો વિદ્યાના સાધનરૂપે ગણાય નહિ. કારણ કે નિત્ય તથા અનિત્યના મયોગનો વિરોધ આવે.

શુરુ:-આ બાળતમા કહું તે માંસળ. આશ્રમ માનની નિષ્કાષણે તથા અમુક જે હોય, તેણે પણ આ નિત્ય કર્મો અવસ્ય કરવાં જોઈએ. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યમસીત્તમિદેવ જુહોતિ જીવતા સુધી અગ્નિહોત્રમાં હોમ કરવો.” કારણ કે, “તમેત વેદાનુવચનેન (બૃ૦ ૪, ૪, ૨૦) આ શ્રુતિવચન વધારે જળવાનું નથી. (૩૨)

શિષ્ય:-કર્મો વિદ્યાનાં સહકારી છે, તેથી શું તે કર્મો પ્રદ્યવિદ્યાના ક્ષણરૂપે બગં કે નહિ?

શુરુ:-ના, વિદ્યાનું ક્ષણ અમાધ્ય છે. વળી કર્મનું ક્ષણ જેમકે સ્વર્ગરૂપી ક્ષણને દર્શપૂર્ણ માસરૂપી સહકારી સાધનની અપેક્ષા હોય છે, પણ પ્રદ્યવિદ્યા તે પ્રમાણે નથી. આથી ૩૩ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૩૩ મું.

સહકારી કર્મનું નિરૂપણ.

સહકારિત્વેન ચ ॥૩૩॥

સૂત્રાર્થ:-કર્મો વિદ્યાના સહકારીપણા-વડે રહેલાં છે. (૩૩)

ટીકા-શુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તમેત વેદાનુવચનેન ત્રાઘ્નિયા વિવિદિપન્તિ (બૃ૦ ૪, ૪, ૨૨) આ ઔપનિષદરૂપ પુરૂષને પ્રાદ્યણો વેદના વચનની સહાયતાથી લાવવાની ઇચ્છા રાખે છે.” આથી એમ થાય છે કે કર્મો પ્રદ્યવિદ્યાનાં સહકારીરૂપે હોવા જોઈએ. તેજ બાળત “સત્ત્વપિણા ચ સત્તાદિશુતેરશ્વત્ (પ્રાં ૨૦૦ ૩, ૪, ૨૬) ઇત્યાદિ સૂત્રથી ક’ગે જે. આશ્રમકર્મો પ્રદ્યવિદ્યાના સહકારીરૂપે છે, આ વચનવડે એમ નહિ માનવું કે, પ્રમાણદિની માફક આશ્રમકર્મો પ્રદ્યવિદ્યાના ક્ષણરૂપે છે. પ્રદ્યવિદ્યાનું ક્ષણ તો કે ઇ રીતના વિધિથી રહિત છે. આ પ્રદ્યવિદ્યાનું ક્ષણ અમાધ્ય છે. વિધિના લક્ષણનું અધન દર્શપૂર્ણ માસરૂપે છે, જે સ્વર્ગ જાની સાધનની ઇચ્છાથી નહકેરી અન્ય મધનની ન-

આજ બાબત અત એવ ચામીન્ધનાદ્યનપેક્ષા (બ્ર૦ સૂ૦ ૩, ૪, ૨૫) આ સૂત્રમાં કહી છે. માટે બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિના સાધન-પણામાં કર્મો સહકારી છે, એમ આ વચનની રચના છે આ સ્થળે નિત્ય તથા અનિત્યનો સંયોગ છે, આ રીતની શંકા કરવી નહિ. કારણ કે કર્મમાં અલેક્ષતા છે, પણ સંયોગમાં લેહ છે. ચાવન્નજીવાદિ વચનથી કહવાયેલો એક સંયોગ નિત્ય છે, પણ તેનું ફળ વિદ્યા નથી. બીજું તમેત વેદાનુવચનેન (બૃ૦ ૪, ૪, ૨૨) ઇત્યાદિ વચનથી કહવાયેલો બીજો સંયોગ અનિત્ય છે તથા તેનું ફળ વિદ્યા છે. કહ્યાંત તરીકે એકજ બહિરના નિત્ય સંયોગવડે કૃત્વર્થ છે પણ અનિત્ય સંયોગવડે પુરુષાર્થ-પણું છે. (૩૩)

શિષ્ય:-કામ્ય કર્મો તથા નિત્ય કર્મો શું બ્રહ્મ છે ?

શુરુ:-કામ્ય કર્મો ગણો કે નિત્ય કર્મો ગણો, પણ તેજ યજ્ઞાદિ કર્મો આચરવા યોગ્ય છે, એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું વિધાન છે. આજ પ્રમાણે ૩૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૩૪ મું.

કર્મોની એકતા.

સર્વથાપિ ત યવોમયલિજ્ઞાત ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-સર્વથા અર્થાત્ કામ્ય તરીકે ગણો કે નિત્ય તરીકે ગણો, પણ તેજ યજ્ઞાદિ કર્મો અનુષ્ઠેય છે, એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના વચનથી મિદ્ધ થાય છે. (૩૪)

ટીકા:-શિષ્ય:-સર્વથા અર્થાત્ આશ્રમ-કર્મનો પક્ષ ગણીએ તથા વિદ્યાના સહકારી રૂપ કર્મનો પક્ષ ગણીએ, પણ તેજ અગ્નિ-હોત્રાદિ ધર્મો આચરવા યોગ્ય છે. તેજ ધર્મો આચરવા યોગ્ય છે, એમ નિશ્ચય કરતા આચાર્ય શાની નિવૃત્તિ કરે છે ?

શુરુ:-કર્મના લેહની શંકાની નિવૃત્તિ કરે છે, એમ અમારું માનવું છે. જેમ કુંડાપાથીના અચનમાં માસમગ્નિહોત્ર જુહવતિ માસ પર્યંત તેઓ અગ્નિ હોત્રમાં હોમ કરે છે.” એમ નિત્ય સ્વરૂપ અગ્નિહોત્રથી અન્ય કર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેજ પ્રમાણે આ સ્થળે કર્મનો લેહ નથી. આ રીતનો અર્થ છે.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો ?

શુરુ:-જેઉમાં અર્થાત્ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં તે રીતનું પ્રતિપાદન છે. જેમકે, “તમેત વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિધિવિપન્તિ (બૃ૦ ૪, ૪, ૨૨) ઉપનિષદગાય પુરુષને વેદના અધ્યયનથી મનુષ્ય જાણવા ઈચ્છે છે.” આ શ્રુતિવચન સિદ્ધની માફક ઉત્પન્ન સ્વરૂપવાળા યજ્ઞાદિઓનો વિનિયોગ જિજ્ઞાસાવિશે કહે છે. પણ “જુહવતિ તે હોમે છે.” ઇત્યાદિની માફક યજ્ઞાદિનું અપૂર્વરૂપ ઉત્પન્ન કરતું નથી. સ્મૃતિનું પણ વચન છે કે, “અનાગ્રિતઃ કર્મફલે કાર્યકર્મ વ્રોતિ યઃ (બ૦ ગી૦ ૧, ૧) કર્મફળની ઇચ્છા રાખ્યા વિના કાર્ય તરીકે વિધાન કરાયલું કર્મ જે કરે છે તે સંન્યાસી તથા યોગી છે.” આ રીતે વિદ્યાની ઉત્પત્તિ માટે જાણવામાં આવેલ કર્તવ્યતાવાળા કર્મનું આ સ્મૃતિ વચન

* કુંડાપાથી અગ્નિહોત્ર:-આ અગ્નિહોત્ર નિત્ય પ્રસિદ્ધ અગ્નિહોત્રથી બિન્ન છે.

કરે છે. “જેના આ અકૃતાળીમ સંસ્કાર છે.” ઇત્યાદિ સ્મૃતિ વચનવડે એમ અચન થાય છે કે, જે કર્મોવડે સંસ્કાર પામેલો છે તેને વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ વૈદિક કર્મોમાં સંસ્કારપણાની પ્રસિદ્ધિ છે. માટે આ કર્મના અભેદનો નિશ્ચય માનવો વધારે સારો છે. (૩૪)

શિષ્ય:-આપે ગૃહસ્થાશ્રમી તથા વાનપ્રસ્થ સંપન્ની નિરૂપણ કર્યું, પણ બ્રહ્મચર્યશ્રમ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સાધનરૂપે ખરૂં કે નહિ ?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, જે બ્રહ્મચર્યાશ્રમવાળો છે, તેનો રાગાદિથી અભિભવ થતો નથી. આ જ હેતુથી ૩૫ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૮ મું—સૂત્ર ૩૫ મું.

બ્રહ્મચારીને રાગાદિનો અભાવ.

અનભિમયં ચ દર્શયતિ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી શ્રુતિ દર્શાવે છે કે, બ્રહ્મચર્યાદિ સાધન સંપન્ન પુરૂષને રાગાદિથી અભિભવ થતો નથી. (૩૫)

ટીકા:-ગુરુ:-શ્રુતિનું વચન એમ જણાવે છે કે, આશ્રમકર્મો બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિમાં સહકારીરૂપે છે. વળી શ્રુતિ એમ જણાવે છે કે, બ્રહ્મચર્યાદિ સાધનસંપન્ન પુરૂષનો રાગ આદિ કલેશવડે અભિભવ થતો નથી. જેમકે, “ए ह्यन्मा न नश्यति नं नम्रर्षेण बुद्धिर्न” (છ ૦, ૮, ૫, ૩) બ્રહ્મચર્યવડે જે આત્મજ્ઞાનને પામે છે તે નાશને પામતો નથી.” માટે ય-

જ્ઞાદિ જે આશ્રમકર્મો છે, તે વિદ્યાના સહકારીરૂપે છે, એમ નિશ્ચય થાય છે.

શિષ્ય:-શું અનાશ્રમીને વિદ્યાનો અધિકાર છે કે નહિ ?

ગુરુ:-જે આશ્રમથી રહિત છે, તેને પણ બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર છે, એમ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. આથી જ ૩૬ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૯ મું—સૂત્ર ૩૬ મું.

અનાશ્રમીને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર.

અન્તરાં ચાપિ તુ તદ્દદષ્ટેઃ ॥૩૬॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, જે આશ્રમ વિના રહેનારો છે, તેને પણ બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર છે. (૩૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-દ્રવ્ય આદિ સંપત્તિથી રહિત, કોઈપણ પ્રકારના આશ્રમમાં નહિ રહેનારો, અર્થાત્ વચગાળામાં રહેલા વિધુર આદિઓને શું બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર છે, કે નથી, આ રીતનો મને સંશય થાય છે. માટે માનવું તો એમ છે કે તેઓને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર નથી. કારણ કે આશ્રમકર્મો બ્રહ્મવિદ્યાના હેતુરૂપે છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. કારણ કે વચગાળાના અનાશ્રમીઓને આશ્રમકર્મોનો અસંભવ છે.

ગુરુ:-વચલી સ્થિતિવાળા અર્થાત્ અનાશ્રમીપણામાં રહેલાને પણ બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર છે.

શિષ્ય:-તેમ કેવી રીતે બને ?

ગુરુ:-શ્રુતિ તેમ પ્રતિપાદન કરે છે.

જેમકે, રૈકવ, વાયકનવી અર્થાત ગાર્ગી આદિ જો કે અનાશ્રમી હતાં, છતાં તેઓએ પ્રદાવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરી છે. (૩૬)

શિષ્ય:-સ્મૃતિમાં આ સંબંધી શું કહ્યું છે ?

શુરુ:-સ્મૃતિ પણ પ્રતિપાદન કરે છે કે, અનાશ્રમીને પ્રદાવિદ્યાનો અધિકાર છે. આજ હેતુથી ૩૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૩૭ મું.
અનાશ્રમીના સંબંધમાં સ્મૃતિનું પ્રમાણ.

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૩૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-સ્મૃતિ પણ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, અનાશ્રમીને પ્રદાવિદ્યાનો અધિકાર છે. (૩૭)

ટીકા:-શુરુ:-નગ્નચર્ય આદિના યોગને લીધે ઠાઠપણુ રીતના આશ્રમ કર્મમાં નહિ લાગેલા સંવર્ત આદિને પણ મહાયોગી-પણાની પ્રાપ્તિ થઈ છે, એમ ઇતિહાસ-રૂપે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. (૩૭)

શિષ્ય:-શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ શાસ્ત્રવિશે આ રીતનું નિરૂપણ છે, એ વાત તો ખરી, પણ અનાશ્રમીને પ્રદાપ્રાપ્તિ કેવી રીતે ?

શુરુ:-અનાશ્રમીઓને ધર્મવિશેષ આદિથી પ્રદાવિદ્યાનો અધિકાર છે. આજ હેતુથી ૩૮મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૩૮ મું.

અનાશ્રમીને ધર્મવિશેષ.

વિગ્રેવાનુગ્રહશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી અનાશ્રમીને ધર્મવિશેષથી પ્રદાવિદ્યાનો અધિકાર છે. (૩૮)

ટીકા:-શુરુ:-આ વિધુર આદિ અનાશ્રમીઓને પણ વિરુદ્ધ વિનાના, પુરૂષ માત્ર સંબંધવાળા, તથા જપ, ઉપવાસ, દેવતાના આરાધન આદિ ધર્મવિશેષ-વડે પ્રદાવિદ્યાનો અધિકાર સંભવે છે. વળી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “જ્યેન્નેવ તુ સંસિધ્વેદ્વાદ્વગ્નો નાત્ર સંશયઃ । કુર્વાદન્યથ વા કુર્વા ન્મયો વ્રાત્ત્રગ્ન ઉચ્યતે” અર્થ:-જપથીજ પ્રાદાણુ સંસિદ્ધ થાય છે. એમાં કોઈ રીતનો સંશય નથી. પ્રાદાણુ અન્ય કર્મ કરે વા ન કરે, છતાં તે દયાને પાત્ર કહેવાય છે.” આથી આશ્રમકર્મનો જેને અસંભવ છે તેને પણ જપને વિશે અધિકાર છે. વળી પૂર્વ જન્મમાં કરેલ આશ્રમ કર્મવડે પણ વિદ્યાનો અધિકાર સંભવે છે. વળી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, બનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિ (ભ.૦ગી.૦ ૬, ૪૫) અનેક જન્મના સંસ્કારસમૂહથી સંન્યાસી પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.” આ સ્મૃતિ એમ જણાવે છે કે, પૂર્વના અનેક જન્મોવડે એકલા કરેલ સંસ્કાર પ્રદાવિદ્યામાં અનુગ્રહ કરવાવાળા છે, એમ દર્શાવે છે. ૬૫ પ્રયોજનવાળી પ્રદાવિદ્યા અર્થાત્ પ્રતિપેધના અભાવવડે શ્રવણાદિમાં અધિકારી બનાવે છે. માટે વિધુર આદિ અનાશ્રમીઓનો પ્રદાવિદ્યાનો અધિકારમાં ખાધ આવતો નથી. (૩૮)

શિષ્ય-આપના કહેવા પ્રમાણે આ-
શ્રમમાં રહેવાનું ત્યારે કાંઈ જરૂર જેવું
નથી

શુર-ના, શ્રુતિના તથા સ્મૃતિના
વચનથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, અનાશ્ર
મી રહેવા કરતાં આશ્રમી રહેવું તે વધારે
સારૂ છે. આ જ હેતુને લઈ ૩૯ મા
સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૩૯ મું
અનાશ્રમી કરતાં આશ્રમી શ્રેષ્ઠ

શતસ્તિયતરજ્યાયોલ્લિંગાચ ॥ ૩૯ ॥

સૂત્રાર્થ-શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના વચ-
નથી અનાશ્રમી કરતા આશ્રમી રહેવું તે
વધારે સારૂ છે. (૩૯)

ટીકા-શુર:-વચલી સ્થિતિવાળા કરતા
આશ્રમને વિશે રહેવું તે વિધાના સાધન-
રૂપે વધારે સારૂ છે કારણ કે શ્રુતિ
તથા સ્મૃતિમાં તે પ્રમાણે કહેલું છે.
શ્રુતિનું વચન છે કે, “તેનંતિ વ્રહ્મવિષ્ણુ-
જ્ઞતૈર્ગતથ (ખૃં ૪, ૪, ૬) પુણ્ય કરવાવાળો
તથા શુદ્ધ સત્ત્વ બ્રહ્મજ્ઞાની આ અચિ-
ન્નહિ માર્ગવડે જાય છે.” વળી સ્મૃતિનું
વચન છે કે, ‘અનાશ્રમી ॥ તિષ્ઠેત દિનમેતન્મયિ
દિનિ । સત્ સત્મનાશ્રમી સ્થિત્વા કુચ્છમેક વૈરત
દિને એક દિવસ પણ અનાશ્રમી રહેવું
જોઈએ નહિ એક સંવત્સર અનાશ્રમી
જે કોઈ રહે છે, તેણે કૃષ્ણ ચાંદ્રાયણ વ્રત
કરવું જોઈએ ” (૩૯)

શિષ્ય-જેણે ઉદ્વરેતભાવ પ્રાપ્ત
કર્યો હોય, તેનું શું કોઈ પણ વખત

તેમાંથી પતન થાય કે નહિ ? ને ન થ-
વાનું શું કારણ, તે કહે ?

શુર-જૈમિનિ નામના આચાર્ય એમ
માને છે કે જેણે એકવાર ઉદ્વરેત ભા-
વ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેનું અધોપતન થતું
નથી. આને વિશે નિયમ, અતદૂપત્ત્વ તથા
અભાવ કચ્છરૂપે છે આ જ ગાળન ૪૦
મા સૂત્રમાં દર્શાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૪૦ મું.

ઉદ્વરેતને પતનનો અભાવ

તદ્વત્સ્ય તુ નાતદ્વાયો જૈમિનિરપિ
નિયમાતદૂપાભાવેન્ય ॥ ૪૦ ॥

સૂત્રાર્થ-તદૂપને અર્થાત્ પ્રદક્ષસંસ્થને
જે પ્રાપ્ત થયો છે તેનું તેમાંથી પતન થતું
નથી, એમ જૈમિનિ નામના આચાર્ય
માને છે કારણ કે નિયમવડે તેમજ
પતન સમયથી શ્રુતિના અભાવથી તેમજ
શિષ્ટાચારના અભાવથી પ્રચ્યુતિનો
અભાવ છે (૪૦)

ટીકા-શિષ્ય-ઉદ્વરેતને આશ્રમે
છે, એમ આપણે પૂર્વે સિદ્ધ કરી આવી.
હવે જે આ આશ્રમને પ્રાપ્ત થયો છે,
તેનું કોઈપણ વખતે તેમાંથી પતન થાય
છે કે નથી થતું ? આ રીતનો મને
મશય થાય છે. મારું માનવું તો એમ
છે કે, પૂર્વ કર્મ કરી કવ્વાની ઇચ્છાથી
અથવા સગાદિને લીધે અધ પાત થાય.
કારણ કે વિગેયનો અભાવ છે.

શુર-હું કહું તો માલગ. જે પ્રદક્ષ-
મથ ભાવને પામેલો છે અર્થાત્ પ્રદક્ષ
ભાવને પામેલો છે, તે કદાપિ પ્રદક્ષાવધી

રહિત થતો નથી અર્ધાનુ તેનો તેમાથી પાત થતો નથી.

શિષ્ય-એમ કેવી રીતે બને ?

શુદ્ધ-નિયમ, આરોહમાથી અભાવ હોવાને લીધે તેમજ શિષ્ટ આચારોને અભાવ હોવાને લીધે તેમાથી પાત થતો નથી. જેમકે અત્યંતગાતમાત્રાપરુકે ડવના-દ્યન (છાં ૨, ૨૩, ૧) અત્યંતગાતમાત્રા પદ તતો ન પુનરેવાદિયુપનિપત્તિ. આચારાનાન્યનુજાત શ્રુતોર્મિન્માત્રમમ્ । આવિમેક્ષાચ્છરીસ્વ સોડુ-તિષ્ઠેષ્વપિવિધિ અર્થ-પ્રદ્યારીએ આપુ' છ-વત્ શુદ્ધના ધરમા ગાળવું. પરિમાજનો ધર્મ પાળવો, એ શાસ્ત્રમાર્ગ છે, તેમાથી પાછા ફરવું નહિ, એ મુખ્ય રહસ્ય છે. આચાર્ય રત્ન આપે, એટલે વિધિપ્રમાણે ચારમાંનો એક આશ્રમ શરીરનો પાત થવા સુધી પાળવો."

આ રીતનો નિયમ એમ દર્શાવે છે કે, અધ:પાતમાંથી તેનો અભાવ હોય છે. વળી કહ્યું છે કે, "મગ્ગવર્ગે સમાપ્ત્ય શરી ગત્વે (નં ૪) નમ્મવચ્ચિય પ્રત્તેર (બી ૦૪) પ્રદ્યાર્ય સમાપ્ત થયા પછી ગૃહસ્થ શ્રમ પાળવો. પ્રદ્યારીમાંથી એકદમ મન્યસ્તાઆશ્રમ પાળવો." ઇત્યાદિ આરોહરૂપ વચનો લેવામાં આવે છે. પણ પતન સંબંધીનાં વચનો લેવામાં આવતા નથી વળી આના સરખા શિષ્ટ આચારો પણ નથી. પૂર્વનાં કર્મમાં અનુદાન કરવાની ઇચ્છાથી પાછું અપરોહણ થવું, એ ખેટું છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, "ચેવાન્દવચ્ચમો વિગુણ: પપ્પર્માસ્વરૂપિત્ત્વ (૩, ૩૫) પરધર્મવું સારી રીતે અનુદાન કરવા કરતા શુદ્ધ

રહિત પોતાના ધર્મને સેવવો વધારે મારો છે." વળી ન્યાય પણ તે જ રીતનો છે. જેનું જેને માટે વિધાન કરેલું છે, તે તેનો ધર્મ છે. પણ જે ધર્મ જેના-વડે મારી રીતે અનુદાન કરવા શક્ય હેય, તે તેનો ધર્મ નથી. કારણ કે ધર્મવું લક્ષણ ચોદના અર્થાત્ પ્રેરણા છે. ગગાદિને લીધે તેનું અપરોહણ થતું નથી કારણ કે નિયમશાસ્ત્ર વધારે બળવાન છે. મૂળ સૂત્રમાં "લેમિનિ પણુ" એમ પણ શબ્દ હોવાથી લેમિનિ તથા બાહરાયણની સમતિ છે, જેથી આ નિયમને દંઢતા મળે છે. (૪૦)

શિષ્ય-પ્રદ્યારી પોતાના કર્મથી ને બ્રહ્મ થયો તો તેને માટે શું પ્રાયશ્ચિત્ત છે ? માફ માનવું તો એમ છે કે, જે ઉપક્રુવાંણુ પ્રદ્યારી છે તે વ્યભિ-ચરી પ્રદ્યારીને પ્રાયશ્ચિત્તના પશુરૂપ ગધેડો લૌકિક અગ્નિમાં હોમવાનો છે, પણ નૈષિકને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત જ નથી. આથી ૪૧મા સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૧૧ મું-મૂત્ર ૪૧ મું.

નૈષિકને પ્રાયશ્ચિત્તનો અભાવ.

ન ચાધિકારિકમપિ પત્તનાનુમાના-

ત્તદયોગાત્ ॥ ૪૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-અધિકારી થવા યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત નૈષિકને નથી. કારણ ધ્રુતિમાં એવું અનુમાન છે કે, તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત અયોગ્ય છે. (૪૧)

ટીકા—ગિધ્ય—જો નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી પ્રમાદથી વ્યભિચારી થાય તો તેને પ્રયશ્ચિત્ત થાય કે નહિ? કારણ કે શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, “વ્રહ્મચર્યવત્કીર્ણી નૈષ્ઠિક ગદમ-માલમેત બ્રહ્મચારી જો વ્યભિચારી થાય તો તેણે નિર્ઝતને અર્થે ગર્દભની હિંસા કરવી” પણ માફ માનવું તો એવું છે કે, નૈષ્ઠિકને પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકાર જ નથી. કારણ કે અધિકારલક્ષણમાં કહ્યું છે કે, “અવકીર્ણિપશુશ્ચ તદ્વદાધાનસ્યાપ્રાપ્તકાલત્વાત (જૈ૦સૂ૦ ૬,૮,૨૧) વ્યભિચારીનો પણ પણ, તેની પેઠે અર્થાત્ ઉપનયન હોમની પેઠે, લૌકિક અગ્નિમા હોમવો. આધાન કાળ પ્રાપ્ત થયલો નહિ હોવાથી તે પ્રમાણે કરવું.” આ ઉપકુર્વાણુકના સંબંધમાં કહ્યું છે પણ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના સંબંધમાં આ યોગ્ય નથી. કોઈ કહેશે કે, કેમ યોગ્ય નથી, તો તેના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “ભાસ્કો નૈષ્ઠિક ધર્મ યસ્તુ પ્રચ્યવતે પુનઃ । પ્રાયશ્ચિત્ત ન પદ્યમિ યેન શુષ્પેત્ત્વ જામહા અર્થ— નૈષ્ઠિક ધર્મમાં આફટ થઈ જે પાછો તે-માથી બ્રહ્મ થાય છે, તે આત્મધાતીને માટે હું કહું પ્રાયશ્ચિત્ત જોતો નથી, કે જેવડે તે શુદ્ધ થાય.” આ રીતે સ્મૃતિમાં નૈષ્ઠિકનું પતન એવું કહ્યું છે કે, તેને માટે કશો ઇલાજ જ, જેમ માથું કપાઈ ગયું હોય તેને છાવવાનો ઇલાજ નથી તેમ, નથી. પણ ઉપકુર્વાણુનું પતન સ્મૃતિ એટલું બધું કહેતી નથી, માટે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત યોગ્ય છે.

શુરુ—તેં જેમ કહ્યું કે, નૈષ્ઠિકને પ્રાયશ્ચિત્તનો તદન અભાવ છે, પણ કેટ

લાક આચાર્યોનું માનવું એવું છે કે, આ ઉપપાતક છે તથા તેમ હોવાથી નૈષ્ઠિકને પણ અશનની માફક પ્રાયશ્ચિત્ત છે. આ રીતે પ્રમાણલક્ષણમાં પણ કહ્યું છે. આથી જ ૪૨મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૧૧ મું—સૂત્ર ૪૨ મું.
નૈષ્ઠિકને વ્યભિચારનું પ્રાયશ્ચિત્ત.

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवस्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

સૂત્રાર્થ:—વળી કેટલાક આચાર્યો આ પ્રાયશ્ચિત્તને ઉપપાતક માને છે. માટે અશનના પ્રાયશ્ચિત્તની માફક જેમ ઉપકુર્વાણુને પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તેમ નૈષ્ઠિકને પણ પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાવ ઇત્થે છે તથા પ્રમાણ-લક્ષણમાં તે પ્રમાણે કહ્યું છે. (૪૨)

ટીકા:—શુરુ:—પણ કેટલાક આચાર્યો આ વ્યભિચારના દોષને ઉપપાતકરૂપે માને છે. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીને શુરુની પત્ની આદિ વિના અન્ય સ્થળે બ્રહ્મચર્યનો નાશ થાય તો તેની ગણના મહાપાતકમાં નથી. કારણ કે આ ગણનાનો શુરુતદ્વય આદિ મહાપાતકની ગણનામાં અભાવ છે, માટે ઉપકુર્વાણુને જેમ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તેમ નૈષ્ઠિકને પણ પ્રાયશ્ચિત્તનું અસ્તિત્વ છે. કારણ કે અવકીર્ણ તથા બ્રહ્મચારી જોઈમાં વધારે ફેર નથી. અશનનું પ્રાયશ્ચિત્ત જેમ જોઈને એકસરખું છે, તેમ આ વ્યભિચારનું પણ એકસરખું છે. અર્થાત્ બ્રહ્મચારીને મધુ માંસ ખાવાથી મતનો લોપ થાય તથા ફરી સંસ્કાર કરવો પડે છે, તે જ પ્રમાણે વ્યભિચાર

રના સંબંધમાં પણ બાણુવું. જેઓ પ્રાયશ્ચિત્તનો અભાવ છે એમ માને છે, તેઓ આના સંબંધમાં કાંઈ પ્રમાણ લવી શકતા નથી. પણ જેઓ પ્રાયશ્ચિત્તનું અસ્તિત્વ છે, એમ માને છે, તેમને સમાન્ય શ્રુતિનું પ્રમાણ મળે છે જેમકે, મન્નચાર્યવક્ત્રીર્ણા; માટે પ્રાયશ્ચિત્તનું અસ્તિત્વ છે, એ વધારે યોગ્ય છે. પ્રમાણુલક્ષણમા કહ્યું છે કે, “સમાધિપ્રતિપત્તિ સ્વાત્ (જેં ૫૦ ૧,૩,૮), સાત્ત્વ્યા વા તત્ત્વમિત્તવાત્ (જેં ૫૦ ૧,૩,૯) અર્થઃ—યવ શબ્દનો અર્થ કેટલાક દીર્ઘશૂક કરે છે તથા કેટલાક પ્રિયંશુ કરે છે. હવે આ યવ શબ્દ સામાન્ય હોય તો ત્યાં બેઉ અર્થની સરખી ગણના થઈ શકે. પણ ધર્મના કારણરૂપ શાસ્ત્ર છે, માટે શાસ્ત્રમાં જે કહ્યું હોય, તે વધારે બળવાનું ગણવું.” આમ હોવાથી નૈષ્ઠિકને પ્રાયશ્ચિત્તના અભાવવાળી જે સ્મૃતિ છે, તે યત્નવડે નૈષ્ઠિકમાં ગૌરવ ઉત્પત્ત કરવા માટે છે, એમ માનવું. તે જ પ્રમાણે બિંદુ તથા વૈજાનન્ય આદિને વિષે પણ જે પ્રાયશ્ચિત્ત સ્મૃતિમાં કહ્યું છે, તે પ્રમાણે બાણુવું. જેમ કે, “વાનપ્રસ્વો વીજામેદે ક્ષુદ્ર દ્વાદશાન્તં ચરિત્તમ મહાવક્ત્ર વર્ચયે । મિન્નુ-ર્વાનપ્રસ્વવર્ણોમગદિર્ગજ સ્વગાઘકસ્ત્રાય અર્થઃ—વાનપ્રથમે વ્રતનો લોપ થાય તો તેણે ખાર રત્રી કૃત્વ યાંદ્રાયણ કરવું તથા બહુ તૃણ અને કાંકવાળા પ્રદેશમાં જળ આદિની વૃદ્ધિ કરવી. વળી બિંદુએ વાનપ્રથની માફક સોમ લવાનો ત્યાગ કરી, બહુ તૃણ તથા કાંકવાળા પ્રદેશમાં જળઆદિની વૃદ્ધિ કરવી તથા

શાસ્ત્રમા કહ્યા પ્રમાણે ધ્યાન તથા પ્રાણાયામ આદિ કરવાં” (૪૨)

શિષ્ય—જો નૈષ્ઠિકે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય તો તેની ગણના શિષ્ટોમાં થઈ શકે કે કેમ ?

ગુરુ—નૈષ્ઠિકનું પતન મહાપાતકરૂપે હો, અથવા ઉપપાતકરૂપે હો, બેઉ રીતે જો કે તેમણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય, છતાં શિષ્ટોએ તેઓનો બહિષ્કાર કરવો. આમા સ્મૃતિ તથા આચારનું પ્રમાણ છે. આ જ હેતુથી ૪૩ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૧૨મું—સૂત્ર ૪૩ સું.

પતિત નૈષ્ઠિક બહિષ્કારયોગ્ય.

વહિસ્ત્રમયયાપિ સ્મૃતેરાચારાચ ॥૪૩॥

સૂત્રાર્થઃ—પતિત નૈષ્ઠિક મહા પાતકી હો, અથવા ઉપપાતકી હો, તથા તેમણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય, છતાં સ્મૃતિ તથા આચારના પ્રમાણથી શિષ્ટોએ તેનો બહિષ્કાર કરવો યોગ્ય છે. (૪૩)

ટીકા—ગુરુ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીને પોતાના અશ્રમથી બ્રહ્મચવાને લીધે મહા પાતક લાગે, અથવા ઉપપાતક લાગે, પણ બેઉ રીતે શિષ્ટ પુરૂષોએ તો તેનો બહિષ્કાર જ કરવો જોઈએ. કેમકે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “આહ્નો નૈષ્ઠિક ધર્મે યસ્તુ પ્રત્યવતે પુનઃ । પ્રાયશ્ચિત્ત ન પરવામિં યેન મુષ્યેત્ત આત્મહા અર્થઃ—જો નૈષ્ઠિક ધર્મમાં આરૂઢ થઈ ધર્મથી દૂરી બ્રહ્મચાય છે તે અત્મધર્મ તી પુરુષ જેવડે શુદ્ધ થાય, એવું પ્રાયશ્ચિત્ત હું નેતો નથી.” “આહ્વયતિત વિપ્ર મદત્તચ્ચ વિનિષ્ક્રમ ॥ વદ્વં

કૃમિદંતં ચ સ્પૃશ્ન સાત્ત્રાયણ ચેત્ અર્થઃ—
આશ્રમમાં આરૂઢ થઈ જે પનિત થયો
હોય, જેનો મડગમાંથી બહિષ્કાર થયો
હોય, કેદખાનામાં પડેલા પછી જે વિપ્ર
છૂટે થયો હોય અથવા કૃમિએ જેને ડશ
કર્યો હોય, તેવા બ્રહ્મણને સ્પર્શ થયો હોય
તો તેણે એક આંદ્રાયણ વ્રત કરવું.” આ
રીતે શ્રુતિમાં તેવાની અત્યંત નિંદા
કરી છે. વળી શિષ્ટ પુરૂષનો આચાર પણ
છે. કારણ કે યજ્ઞ, અધ્યયન તથા વિવાહ
આદિ કાર્યો શિષ્ટ પુરૂષો તેવાની સાથે
કરતા નથી. (૪૩)

શિષ્ય—જે ઋત્વિક યજ્ઞમાનને અર્થે
ઉપાસના કરે છે, તેમાં ફળનો લોકતા
કેણુ થાય, યજ્ઞમાન કે ઋત્વિક ?

ગુરુ—યજ્ઞમાન ફળનો લોકતા થાય.
કારણ કે તે રીતની શ્રુતિ છે તથા અત્રિ
ઋષિનું તે જ પ્રમાણે મત છે. આ જ
બાબત ૪૪ માં સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે
જણાવી છે.—

અધિકરણ ૧૩ સુ—સૂત્ર ૪૪ સુ.

ઉપાસનાનું ફળ કોને ?

સ્વામિનઃ ફલશ્રુતેરિત્યાનેયઃ ॥ ૪૪ ॥

સૂત્રાર્થ—અત્રિ ઋષિનું માનવું એવું
છે કે, સ્વામીને ફળની શ્રુતિ છે (૪૪)

ટીકા—શિષ્ય—અગાશ્રિત ઉપાસ
નાઓમાં મને સંશય છે. આ કમો ય-
જ્ઞમાનનાં કે ઋત્વિકનાં આ કમો છે ?
આ બેમાં શું ખરૂં છે ?

ગુરુ—યજ્ઞમાનના કમો છે.

શિષ્ય—તે કેવી રીતે ?

ગુરુ—આ રીતની ફળશ્રુતિ છે. શ્રુતિ-
માં નીચે પ્રમાણે ફળ કહ્યું છે;—“વર્ષતિ હાસ્તે
વર્ષતિ હય ઇગંદ્રવ વિદ્વાન્શ્ચૈ પચવિધ સામોપ સ્તે
(છંદ, ૩, ૨) આ પ્રમાણે સામની વૃદ્ધિ
સાથે સાદૃશ્યતા કરી, પાંચ પ્રકારવાળા
સામની જે ઉપાસના કરે છે, તે પોતાની
ઇચ્છા પ્રમાણે વૃદ્ધિને પડવા હુકમ કરી શકે
છે અને વૃદ્ધિ તેને માટે વરસે છે.” આ
ફળ સ્વામીને જ થનારું હોય, એ યોગ્ય
છે. કારણ કે આ ફળનો અંગ સહિત
પ્રયોગમાં અધિકાર કરેલો છે. આ રીતની
ઉપાસનામાં જેને અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલો
છે, તેને જ અધિકારપણું છે. શ્રુતિમાં
કહ્યું છે કે, ઉપાસનાઓનું ફળ કર્તાને
વિશે છે. જેમકે, “વર્ષત્યસ્મૈ ય ઉપાસતે અર્થઃ—
જે ઉપાસતા કરે છે, તેને માટે વરસે છે.”

શિષ્ય—ઋત્વિકનું પણ ફળ કહેવાયલું
છે. જેમકે, “અસ્યને વા યજ્ઞમાનાય વાય વામં
વામવતે વસાગાયતિ (ભૂં ૧, ૩, ૨૮) પોતાને
માટે અથવા યજ્ઞમાનને માટે જે કંઈ
કામનાની ઇચ્છા કરે છે, તે આ ગાનવડે
સાધે છે.”

ગુરુ—તેમ નથી. આ કેવળ વાણીમાત્ર
છે માટે ફળવળી ઉપાસનાએ માં સ્વા-
મીનું જ કર્તાપણું છે, એમ આત્રેય
નામના આચાર્ય માને છે. (૪૪)

શિષ્ય—આના સંગ્રહી ખીન્ન કોઇ
આચાર્યનો મત હોય, તો તે કહો ?

ગુરુ—ઔડુલોમિ નામના આચાર્યનો
મત એમ છે કે, ઉપાસના એ ઋત્વિકનું
કર્મ છે કારણ કે માંગ કર્મ કરવા માટે
યજ્ઞમાન ઋત્વિકને દક્ષિણવડે વિકેય કરે
છે. આથી જ ૪૫ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ ૧૪ સુ-સૂત્ર ૪૫ મું.

ઔડુલોમિનો મત.

આર્તિવ્યમિત્યૌડુલોમિસ્તસ્મૈ હિ
પરિક્રિયતે ॥ ૪૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઔડુલોમિ આચાર્ય એમ
માને છે કે, ઉપાસના એ ઋત્વિકત્વ કર્મ
છે, કારણ કે સાંઘ કર્મ કરવા માટે યજ્ઞ-
માન ઋત્વિકને નિષ્ક્યરૂપ દક્ષિણા આપે
છે, (૪૫)

ટીકા:-શુરુ:-આ ઉપાસનાઓ સ્વામીના
કર્મોરૂપે નથી, પણ ઋત્વિકનાં કર્મોરૂપે
છે, એમ ઔડુલોમિ નામના આચાર્ય
માને છે.

શિષ્ય:-એમ માનવાનું શું કારણ ?

શુરુ:-સાંઘ કર્મ કરવામાટે યજ્ઞ-
માનથી ઋત્વિકનો વિક્રય થાય છે. વળી
ઉદ્ગીથ આદિ ઉપાસનાઓનો આ પ્રયો-
ગની અંદર સમાવેશ થાય છે. કારણ કે
જેને અધિકાર થયલો છે, તેનો જ તેમાં
અધિકાર છે, માટે ગોદોહન આદિ
નિયમની માફક ઋત્વિકે જ આ ઉપા-
સનાઓ કરવી લેઈએ. વળી વિજ્ઞાનના
કર્તારૂપે ઉદ્ગાતા છે, એમ શ્રુતિ નિરૂપણ
કરે છે. જેમકે, “ત દ મકો દાત્ત્વ્યો વિદાંચ-
કાર સ દ નૈમિર્ણ્યાનમુદ્રાતા વમૂઘ (છાં ૧,
૨, ૧૩) આ રીતે દલ્લનો સુત્ર યક
પ્રાણને લાણતો હતો. તે યજ્ઞ કરનારા ને-
મિધિય ઋત્વિકોનો ઉદ્ગાતા થયો.”

શિષ્ય:-એમ કહ્યું છે કે, કર્તાના
આશ્રયરૂપ રૂળ છે, એમ શ્રુતિ પ્રતિપાદન
કરે છે.

શુરુ:-આ દોષ નથી. કારણ કે ઉપા-
સના યજ્ઞમાનને અર્થે હોય છે. માટે
વચનથી અન્ય સ્થળવિશે રૂળનો સંબંધ
હોવાથી ઋત્વિકની સાથે ઉપાસનાના
રૂળનો સંબંધ અયોગ્ય છે. (૪૫)

શુરુ:-વળી શ્રુતિ પણ તે જ પ્રમાણે
પ્રતિપાદન કરે છે. આથી ૪૬ માં સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૩મું-સૂત્ર ૪૬મું.
ઉપાસનાસંબંધી શ્રુતિનું પ્રમાણ.

શ્રુતેચ્ચ ॥ ૪૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી શ્રુતિનું પણ પ્રમાણ
છે કે, ઉપાસનાનું રૂળ યજ્ઞમાનને લાયક
છે. (૪૬)

ટીકા:-શુરુ:-“ પાં વે વાંચન યજ્ઞ ઋત્વિક
આદિપમાદાસત્ત્વે દત્તિ યજ્ઞમાનાર્થે વામાદાસત્ત્વે દત્તિ
હોવાવેતિ જે કાંઈ આશિષ યજ્ઞમાં ઋત્વિક
પ્રાર્થે છે, તે યજ્ઞમાનને માટે જ પ્રાર્થે છે,
એમ તે કહે છે.” વળી કહ્યું છે કે,
“તસ્માદુ, હૈવવિદુદ્રાતા નૂપારક તે વામમાગામાનિ
(છાં ૧, ૭, ૮-૯) આ પ્રમાણે ઉદ્ગીથનો
ઉદ્ગાતા, જે આ સર્વ લાણે છે, તે નહિ
લાણનારાને કહે છે કે, તારી શી કામના-
ઓ છે, તે મને કહે. હું તે કામનામાટે
પ્રાર્થના કરીશ.” આ રીતે ઋત્વિકના
કર્તાવાળું વિજ્ઞાનનું રૂળ યજ્ઞમાનને
જનાઈ છે, એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે. માટે
અગોપાસના ઋત્વિકના કર્મરૂપે છે, એમ
સિદ્ધ થાય છે. (૪૬)

શિષ્ય:-જેમ ધ્રુવવિદ્યાની ઉત્પત્તિના
સહકારીરૂપે આશ્રમનું તથા શામ આદિનું

વિધાન કર્યું છે, તેમ આ ઉત્પત્તિના સંબંધમાં ત્રીજી કઈ વસ્તુનું વિધાન છે ?

શુરુ:-મનનશીલ થવું, તે બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં ત્રીજો વિધિ છે. આ જ ઉત્તુને લઈ ઠગમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૪ સુ-સૂત્ર ૪૭ મું.

મૌન વિધિનું નિરૂપણ.

સહકાર્યન્તરવિધિ: પક્ષેણ તૃતીયં તદ્દનો
વિધ્યાદિવત્ ॥ ૪૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મવિદ્યાના સંબંધમાં અન્ય સહકારીરૂપે છે. આ વિધિ તે મૌન (મનનશીલ થવું તે) છે. શ્રવણ તથા મનનની અપેક્ષાએ આ વિધિ ત્રીજો છે. ભેદદર્શન પ્રાપ્તિવાળાનો પ્રધાનવિધિ જે રીતે છે, તે પ્રમાણે અભેદદર્શી વિદ્યાવાનનો મૌન, એ વિધિ છે. (૪૭)

ટીકા:-શિષ્ય-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તત્સમાદ્રાક્ષણ: પાઙ્તિય નિર્વિચ વાલ્યેન તિષ્ઠાતે-દ્વાન્ય ચ પાઙ્તિય ચ નિર્વિચાય મુનિરમૌન ચ મૌન ચ નિર્વિચાય માત્રાણ: (ખૂં ૩, ૫, ૧) માટે બ્રહ્મણે વિવેકવટે બ્રહ્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ બ્રહ્મવાન થવું. વિવેક તથા બળને ઓળખનાર તેમ જ અમૌન તથા મૌનને ઓળખનાર મુનિ ખરો બ્રહ્મણ થઈ શકે છે અર્થાત્ કૃતકૃત્ય બની શકે છે.” આ રીતે બૃહદ્દારણ્યકમાં શ્રુતિ છે. આમાં મને સંશય થાય છે. બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિમાં મૌનનો વિધિ છે કે, નહિ ? મારું માનવું તો એમ છે કે, મૌન વિધિ આ વિદ્યાની

ઉત્પત્તિમાં નથી. કારણ કે “વાલ્યેન તિષ્ઠાતે વળવાન થવું” એમ છે. અહિં જ વિધિની મર્યાદા થાય છે. વળી અથ મુનિ: આ રથને વિધિ દર્શાવનારી વિભક્તિ ભોવામાં આવતી નથી. માટે આ સ્તુતિરૂપે છે, એમ માનવું યોગ્ય છે. કોઈ એમ પૂછે કે, એમ કેમ બને ? તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે, મુનિ તથા પંડિત શબ્દને વિશે જ જ્ઞાનાર્થકપણું છે. માટે “વિવેકને ઓળખીને” એમ જે કહ્યું છે, તેમાં જ મૌનવિધિ પ્રાપ્ત છે. વળી “અમૌન તથા મૌનને બાણીને બ્રાહ્મણ કૃતકૃત્ય થાય છે” એમાં કાંઈ બ્રાહ્મણનું વિધાન નથી. કારણ કે બ્રાહ્મણત્વ તો પ્રથમથી જ પ્રાપ્ત છે. તેટલા માટે અથ માત્રાણ: એ જે પદ મૂક્યું છે, તે કેવળ પ્રશંસારૂપે છે. તે જ પ્રમાણે અથ મુનિ: આ પદ પણ પ્રશંસારૂપે થવું યોગ્ય છે. કારણ કે બેઉમાં એક સરખો ઉદ્દેશ છે.

શુરુ:-આના સંબંધમાં હું કહું, તે સાંભળ. બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિના સહકારી રૂપે આ વિધિ છે. બાલ તથા પાંડિત્યની માફક બ્રહ્મવિદ્યાના સહકારીરૂપે મૌનવિધિ બાણવા યોગ્ય છે. કારણ કે પૂર્વે એ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવામાં નથી આવ્યું.

શિષ્ય-મૂળ શ્રુતિમાં જે પાંડિત્ય શબ્દ છે, તે વટે જ મૌનનું જ્ઞાન થાય છે, તો પછી મૌનવિધિ કહેવાની શી જરૂર છે ?

શુરુ:-ના, તે દોષ નથી. અહીં મૂળ શ્રુતિમાં જે મુનિ, શબ્દ વાપર્યો છે, તે જ્ઞાનના અતિશયપણાને લઈને છે. કારણ કે મુનિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ એ છે કે, જે

મનુષ્ય મનનશીલ છે તે. વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “મુનીનામપ્યહ વ્યાસઃ (ગી. ૧૦, ૩૭) મુનિઓમાં પણ હું બ્યામરૂપે છું.” આ રીતે પ્રયોગ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય - ઉત્તમ અશ્રમના નિરૂપણરૂપે મુનિ શબ્દ શ્રુતિમાં વાપર્યો છે. જેમકે “ગાદ્યમ્વાચાર્યકુલ મૌન વાનપ્રસ્થમ્ અર્થઃ- ગર્હસ્થ, આચાર્યકુળ, મૌન તથા વાનપ્રસ્થ છે.”

શુરુ - તેમ નથી. કેમકે “વાલ્મીકિર્મુનિ- પુંગવઃ વાલ્મીકિ મુનિમા શ્રેષ્ઠ છે ” આ રથને તેથી લિપ્ત અર્થ જોવામાં આવે છે. બીજા આશ્રમોની સનિધિમાં મુનિ આશ્રમ કહેલો છે. માટે છેવટનો આશ્રમ જે ઉત્તમ છે, તે ગ્રંથ કરવો વધારે યોગ્ય છે. વળી જ્ઞાનની પ્રધાનતા આ ઉત્તમ આશ્રમમાં જ રહેલી છે. માટે બળવાન તથા વિવેકની અપેક્ષાને લઈ જ્ઞાનના અતિશયરૂપ મનન શીલરૂપ ત્રીજા વિધિનું વિધાન કરેલું છે. જો કે “બળવાન પણું ” આ શબ્દમાંજ વિધિની પરિસ્થિતિ થાય છે, છતાં મનનશીલતા પૂર્વસિદ્ધ નહિ હોવાથી મુનિરૂપ વિધિનો આશ્રય કયો છે. જેમકે, “મુનિઃ સ્વાર્ પ્રહણે મનનશીલ યતું જોઈએ ” મનનશીલપણાનું સૂચન નિર્વેદનીયરૂપે હોવાથી બળવાન તથા વિવેકવાનની માફક આ મનનશીલ વિધિનો પણ આશ્રય કરવો જોઈએ. મનનશીલનું વિધાન અર્થાત્ વિદ્યયુક્ત સંન્યાસીનું વિધાન કરવું જોઈએ.

શિષ્ય - મનનશીલનો અર્થ વિદ્યાવાન સંન્યાસી કેવી રીતે ધર્મ શકે ?

શુરુ - વિદ્યાયુક્ત સંન્યાસીનો જ આ મનનશીલપણાનો અધિકાર છે. કારણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “આત્માન વિદિત્વા પુત્ર-વેવણામ્યો ન્યુત્વાયાય મિદ્ધાચર્યં વરન્તિ આત્માને જ્યોત્ષ્ણી, તથા પુત્ર આદિ એવણાઓનો ત્યાગ કરી, મનુષ્ય સંન્યાસને ગ્રહણ કરે છે.”

શિષ્ય - જેનામાં આત્મવિદ્યા હોય, તેનામાં જો જ્ઞાનાતિશયની પ્રાપ્તિ છે તો પછી મૌનવિધિની કશી જરૂર નથી.

શુરુ - આથી જ મૂળ સૂત્રમાં પક્ષેણ આ રીતનું પદ મૂક્યું છે. આ શબ્દથી એમ જણાય છે કે, જે પક્ષમાં ભેદ-દર્શન પ્રબળ હોવાથી જ્ઞાનાતિશયની પ્રાપ્તિ હોતી નથી, તે પક્ષને વિષે આ મનનશીલનો વિધિ છે. “વિધિ આદિની માફક અર્થાત્ સ્વર્ગની કામનાવાળાએ દર્શ તથા પૂર્ણમાસ યાગો કરવા જોઈએ.” એ રીતે વિધિ આદિમાં સહકારી તરીકે અગ્નિનું અન્વાધાન આદિ અંગસમૂહનું વિધાન થાય છે. તે જ પ્રમાણે વિધિ જેમાં પ્રધાન નથી, એવા પ્રહાવિધાના વચનમાં મનનશીલપણું વિધિરૂપે છે. (૪૭)

શિષ્ય - આ રીતે જાત્ય આદિ વિશેષણવાળા સંન્યસ્તાશ્રમનું શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે, તો પછી છાદો-અમાં ગૃહસ્થાશ્રમીનો ઉપસંહાર કેમ કયો છે ? જેમકે, “અનિસમાપ્ત્ય કુટુંબે (છા. ૮, ૧૫, ૧) કુટુંબનેવિશે રહી અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ પાળી.” આ રીતનો બ્યારે ઉપસંહાર છે, તો પછી શ્રુતિ

એમ કેમ જણાવે છે કે, ગૃહસ્થાશ્રમમાં આદરના યોગ્ય છે ?

શુરુ:-આનો ઉત્તર એ છે કે, અન્ય આશ્રમમાં વિધાન કરેલ શ્રમ આદિનો ગૃહસ્થાશ્રમમાં મુખ્યત્વે કરી સંભવ છે. માટે ગૃહસ્થાશ્રમથી ઉપસંહાર છે. આ જ બાબત ૪૮ માં સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવી છે:-

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૪૮ મું.

ગૃહસ્થાશ્રમીથી ઉપસંહાર.

હસ્તનમાવાત્તુ ગૃહિણોપસંહારઃ ॥ ૪૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-યજ્ઞ આદિ અથવા અન્ય આશ્રમમાં વિધાન કરેલ શ્રમ આદિનો ગૃહસ્થાશ્રમમાં મુખ્યત્વે કરી સંભવ છે. માટે ગૃહસ્થાશ્રમથી ઉપસંહાર છે. (૪૮)

ટીકા:-શુરુ-મૂળ સૂત્રમાં હ શબ્દ વિશેષણના અર્થવાળો છે. વિશેષે કરી અખિલ ભાવોનો સંભવ ગૃહસ્થાશ્રમમાં છે. અનેક પ્રયાસવાળાં અનેક આશ્રમ-કર્મો, જેમાં કે યજ્ઞાદિ કરવા યોગ્ય છે, એમ ગૃહસ્થાશ્રમીના સંબંધમાં ઉપદેશ છે, તે જ પ્રમાણે અન્ય આશ્રમમાં પાળવાનાં અહિંસા, ઇન્દ્રિયસંયમ આદિ જે કર્મો છે, તે જ ગૃહસ્થાશ્રમીએ પણ પાળવાનાં છે. આથી ગૃહસ્થાશ્રમીથી ઉપસંહાર શ્રુતિએ કયો છે, તેમાં બાધ આવતો નથી. (૪૮)

શિષ્ય:-આથી તો આપે સંન્યસ્ત તથા ગાર્હસ્થ્ય આ બે આશ્રમોને વિશે મનના વિધિનું નિરૂપણ કર્યું; પણ બીજા

બે આશ્રમોમાં આ સંબંધીનું શું કાર્તવિધાન નથી ?

શુરુ:-ના, મૌનવિધિની માફક વાન-પ્રસ્થ તથા બ્રહ્મચરીના મળધમાં પણ આ ઉપદેશ છે આ જ હેતુથી ૪૯ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૪૯ મું.

ચારે આશ્રમોનો સમાન ઉપદેશ

મૌનવદિતરેષામન્યુપદેશાત્ ॥ ૪૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-સંન્યાસની માફક બાકીના બે અર્થાત્ વાનપ્રસ્થ તથા બ્રહ્મચર્યાશ્રમને વિશે પણ સમાન ઉપદેશ છે. (૪૯)

ટીકા:-શુરુ:-જેવી રીતે સંન્યસ્ત તથા ગૃહસ્થાશ્રમ આ બે આશ્રમોનું શ્રુતિમાં નિરૂપણ છે, તે જ પ્રમાણે બાકીના વાન-પ્રસ્થ તથા બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પણ જણાવ્યા. શ્રુતિ પણ આગળ જતાં જણાવે છે કે, “તપ એવં દ્વિતીયો વ્રજ્યાર્ચાર્ચકુલવાસી તૃતીયઃ (છાં ૨, ૨૩, ૧) પરિભ્રાજ્ય એ દ્વિતીય સ્કંધરૂપે છે તથા નેષ્ઠિક બ્રહ્મચારી તૃતીય વિભાગરૂપે છે.” તેટલા માટે ચારે આશ્રમોનો સમાનરૂપે ઉપદેશ છે. માટે વિકલ્પ તથા સમુચ્ચયવડે એક મરણી જ પ્રાપ્તિ છે. મૂળ સૂત્રમાં દ્વિતરેષા એમ આશ્રમો બે કે બે છે, છતાં બહુવચન આપ્યું છે, તે વૃત્તિભેદને લીધે અથવા અનુષ્ઠાન કરનારાના ભેદને લઈ છે, એમ જણવું. (૪૯)

શિષ્ય:-મનનશિલ્પપણું નિદિધ્યાસનમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે સંબંધી આપે વિવેચન

કર્તુ. હવે હું આપને પૂછું છું કે, જ્ઞાનાભ્યાસવાળાએ પોતે કેવી રીતે રહેવું જોઈએ ?

શુદ્ધ:-જેમ બાળક પોતાની ઇદ્રિયો તીવ્ર નહિ હોવાથી અન્ય સમીપ પોતાના આત્માને પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા નથી રાખતો, તેમ જ્ઞાનાભ્યાસવાળાએ પોતાના આત્માને ગૂઢ ગંધી પોતે હલ દર્પ આદિથી રહિત થઈ, શુદ્ધ ભાવવડે રહેવું. આ જ હેતુથી ૫૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૫મું-સૂત્ર ૫૦મું.

વિદ્વાને કેવી સ્થિતિમાં રહેવું ?

અનાવિપ્લવં જ્ઞાનવાત્ ॥ ૫૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-જ્ઞાનના અભ્યાસવાળાએ પોતાના શુભોને નહિ પ્રકટ કરતાં શુદ્ધ ભાવથી રહેવું. કારણ કે તેનો અન્વય જ્ઞાનાભ્યાસને વિશે છે. (૫૦)

ટીકા -શિષ્ય -શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "તસ્માદ્ભાષણ પાણ્ડિત્ય નિર્વિવ વાર્તેન વિષ્ણુસેન (મૃં ૩, ૫, ૧) માટે બ્રાહ્મણે આત્મવિજ્ઞાનને જોળાળી જ્ઞાનના બળભાવે રહેવું" આ શ્રુતિમાં બાત્યતું અનુષ્ઠાન છે. આ સ્થળે બાળનો જે ભાવ અર્થાત્ કર્મ, તે બાત્ય આ રીતે તદ્વિત સમાસ કરવાથી બાલ ભાવનો અર્થ જો થાય કે, વયને વિશે મોટો હોય, તે પોતાની ઇચ્છા સંપાદન કરવા જેમ શક્ય હોય છે, તે પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છાને સંપાદન કરવા બાળક અશક્ય હોય છે. આથી બાળકને મૂંઝ પુરીષ આદિ કર્મ કોઈપણ પ્રકારના નિયમથી

રહિત હોય છે. આ રીતની બાળચેષ્ટા લેવાય અથવા તો અદર રહેલી ભાવના-વિગુદ્ધિ લેવી કારણ કે બાળકની ઇન્દ્રિયો પ્રકટ થયેલી નથી હોતી; તેથી બાલભાવ હલ દર્પ આદિ ભાવથી રહિત હોય છે. આ જે રીતના ભવોમાંથી આ સ્થળે કયો ભાવ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે ? મારું માનવું તો એમ છે કે, ઇચ્છાનુસાર વર્તન, જેથી વદન, ભક્ષણ તથા નિયમ વિના મૂંઝ પુરીષાદિ થય છે, એ રીતનો જે બાલભાવ છે, તે ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે.

શુદ્ધ-હવે જો તે પ્રમાણની બાળ-ચેષ્ટા તું લેશે, તો પતિત આદિ દોષની પ્રાપ્તિ થશે. આથી યોગેષ્ટાચરણ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય નથી.

શિષ્ય-બ્રહ્મવિદ્યાવાળા સંન્યાસીને પોતાની વચનગિદ્ધિના પ્રભાવથી, જેમ પશુકિસા આદિમાં દોષનિવૃત્તિ હોય છે, તેમ આ દોષની પણ નિવૃત્તિ હોય છે.

શુદ્ધ:-આ રીતનું માનવું યોગ્ય નથી. શ્રુતિમાં જે બાલભાવ દર્શાવ્યો છે, તેનો ભાવ અન્ય રીતે થાય છે. આ સ્થળે બાત્ય શબ્દનો વિરુદ્ધતાથી રહિત અન્ય અર્થ લેવો યોગ્ય છે. અન્ય વિધિને બાધ આવે, એ રીતની કલ્પના લેવી આ સ્થળે યોગ્ય નથી. પ્રધાન વસ્તુને સિદ્ધ કરવા માટે મુખ્ય અગતું નિધાન યોગ્ય છે. આ સ્થળે પ્રધાનવસ્તુ જ્ઞાનાભ્યાસ છે. માટે ચતિએ તે જ્ઞાનાભ્યાસ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે. આ જ્ઞાનાભ્યાસનો સભવ સર્વ પ્રકારની બાળચેષ્ટા

કરવાથી હોતો નથી. માટે આ સ્થળે બ્રાહ્મકર્મે આતરભાષા ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે. પ્રકટ ઇન્દ્રિયથી રહિત બ્રાહ્મણના આ સ્થળે આશ્રય કરવો. આથી જ મૂળ સૂત્રમાં બ્રાહ્મવિદ્યુર્વચ્ચ આ 'રીતવુ' વચ્ચન કહેલું છે અર્થાત્ જ્ઞાન, અધ્યયન તથા ધાર્મિકત્વ આદિ ભાવવડે પોતાના આત્માને જે પ્રકટ નહિ કરે તથા જે દંભ દર્પ આદિ ભાવથી રહિત હોય, તેવા યતિવુ આ સ્થળે ગ્રહણ છે. દુષ્ટાંત તરીકે બ્રાહ્મકની પોતાની ઇન્દ્રિયો પ્રકટ હોતી નથી, જેથી તે અન્ય સમક્ષ પોતાના આત્માને પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. આ રીતે બ્રાહ્મણપદવડે પ્રધાનરૂપ જે સાનાક્યાસ, તેને સહાયકારી અર્થવુ અનુસંધાન કરવુ યોગ્ય છે. ૧૧ી સ્મૃતિકાશ્યે પણ કહ્યું છે કે, "ય ન સન્ત ન વાસન્ત નામૃત ન બહુશ્રુતમ । ન મુરુત ન દુર્વૃત્ત વેદ કથિત્સ બ્રાહ્મણ । મૂઢધર્માશ્રિતો વિદ્વાસાતવર્તિત ચરેત । અન્ધવજ્રવચાપિ મૂઢવજ્ર મહી ચરેત । અવ્યક્ત-લિંગો વ્યક્તાચારઃ અર્થઃ-જે કોઈ સત્ અથવા અસતને, અશ્રુત અથવા બહુશ્રુતને, સુષુ-તને અથવા દુર્વૃત્તને જાણતો નથી, તે ખરે પ્રજ્ઞસાક્ષાત્કારવાળો છે. મૂઢ ધર્મ યાજતા વિદ્વાને પોતાવુ અસ્તિ કોઈ જાણે નહિ તેમ આચરવું. અધની માફક, જઠની માફક તથા મૂકની માફક પૃથ્વીયર તેણે કરવું. આવા યોગીને કોઈ ચિહ્ન વ્યક્ત હોતા નથી, તેમ જ તેનો કોઈ આચાર પણ વ્યક્ત હોતો નથી." (૫૦)

શિષ્ય:-બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિના સાધનબૃત શુદ્ધોત્તુ અનુધ્યાન કરવાથી બ્રહ્મ-

વિદ્યાની ઉત્પત્તિ આ જ જન્મમાં થાય કે અન્ય જન્મમાં થાય ?

ગુરુ:-જો વિદ્યાની ઉત્પત્તિને અટકાવનારાં પ્રારબ્ધ કર્મો શેષરૂપે ન હોય તો આ જન્મમાં પણ બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિ થઈ શકે, આ રીતવુ શ્રુતિવુ પ્રમાણ છે, તથા ૫૧ માં સૂત્રમાં આ જ બ્રાહ્મત દર્શાવી છે,-

અધિકરણ ૧૬ મું-સૂત્ર ૫૧ મું.
બ્રહ્મવિદ્યોત્પત્તિ આ જન્મમાં કે અન્ય જન્મમાં ?

વેદિકમપ્યપ્રસ્તુતપ્રતિવચ્ચે તદ્વાનાંતઃ ॥૫૧॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિ આ રીતે પતિપાઠન કરે છે કે, પ્રસ્તુત અર્થાત્ પ્રારબ્ધકર્મનો અટકાવ ન હોય તો આ જન્મમાં પણ બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિ થઈ શકે. (૫૧)

ટીકા-શિષ્ય:-"સર્વવિદ્યા ૧૧ ષણ્ઢાદિશ્રુતે-રશવત્ (બ્ર૦સૂ૦ ૩, ૪, ૨૬) આ સૂત્રથી આરંભી અત્યાર સંધીમાં અનેક પ્રકારનાં વિદ્યાની ઉત્પત્તિના સાધનોનો નિશ્ચય કર્યો. આ સાધનોથી વિદ્યોત્પત્તિરૂપ કૃણ સિદ્ધ થાય છે. હવે આ કૃણ આ જ જન્મમાં થાય છે કે અન્ય જન્મમાં થાય છે ? તે સંબંધી આપ મને કહેયો. આમાં શુ જાણવું ? માફ માનવું તો એમ છે કે, આ જ જન્મમાં વિદ્યોત્પત્તિ થાય છે.

ગુરુ-તું એમ શા કારણથી માને છે ?

શિષ્ય-બ્રહ્મવિદ્યા અવશ્યાદિના સાધનવાળી છે. મને અન્ય લોકમાં બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રાદુર્ભાવ થાઓ, આમ માની કોઈની પણ

આ જન્મમાં શ્રવણાદિ વિશે પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે નહિ જે જન્મમાં પ્રવૃત્તિ હોય, તે જ જન્મમાં પ્રદાવિધાની ઉત્પત્તિ થય, આ રીતની પ્રવૃત્તિ બેતામાં આવે છે. ચક્ષુ આદિ કર્મો પણ શ્રવણાદિ દ્વારવડે જ પ્રદાવિધાની ઉત્પત્તિ કરે છે. કાન્ધુ પ્રસ-વિદ્યા, એ પ્રમણુજન્ય જ્ઞાન છે. માટે આ જ જન્મમાં વિદ્યાનો જન્મ થયો બેધબે.

શુદ્ધ:-આના સંબંધમાં હું કહું, તે સાંભળ. જે આરબ્ધકર્મના અટકાવનો અ-ભાવ હોય તો આ જન્મમાં પણ પ્રદાવિધાની ઉત્પત્તિ થઈ શકે. આતું તાત્પર્ય એ કે, જે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રદાવિધાના સાધનને જેનું પન્થિભાગ ગ્રમીય છે, એવા કોઈ અન્ય કર્મનો પ્રતિભાવ ન કરાયલો હોય તો આ જન્મમાં વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થય છે. પણ જે અન્ય કર્મનો પ્રતિભાવ હોય છે તો અન્ય લોકમાં વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થય છે. કર્મના પન્થિભાગની પ્રાપ્તિ થવી, તે દેશ, કાળ તથા નિમિત્તને લઈને થાય છે. વળી એક કર્મનો વિપાક કરનારાં જે દેશ, કાળ તથા નિમિત્ત હોય છે, તે જ અન્ય કર્મનાં હોય, એ રીતનો નિયમ બાધનો શક્ય નથી. કાન્ધુ કે કેટલાંક વિરૂદ્ધ કળવાળાં કર્મો પણ હોય છે. અમુક કળ થાય છે, એટલું જ ચક્ષુ કહે છે, પણ અમુક દેશ, કાળ તથા નિમિત્તનું ચક્ષુ કરી શકતું નથી. સાધનના વિશેષ બળને લીધે કોઈની શક્તિ ઇન્દ્રિયેનું પણ ઉત્ક્રમણ કરી નામ છે તથા કોઈની શક્તિ ક્રિત

થાય છે. વળી સામાન્ય રીતે વિદ્યાને વિશે અભિમતિ નથી ઉત્પન્ન થતી, એમ નથી કાન્ધુ કે આ લોકમાં મને પ્રસ-વિદ્યા ઉત્પન્ન થાઓ અથવા અન્યલોકમાં થાઓ. આ રીતની અભિસંધિમાં કોઈ રીત-નો નિયમ હોતો નથી. શ્રવણાદિ દ્વાર-વડે ઉત્પન્ન થતી પ્રદાવિદ્યા પ્રતિમધના નારાની અપેક્ષાવડે જ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી શ્રુતિ જણાવે છે કે, આત્મા દુર્વિજ્ઞેય છે જેમકે, “શ્રવણાયતિ વહુનિર્વો ન લભ્યઃ સુખન્તોડિ વદ્વો ય ન વિદ્યુઃ । શાધર્થોડ્વય વક્તા કુચલોડ્વય સત્પાધર્થો જ્ઞાતા કુચલાનુશિષ્ટઃ (કે ૧, ૨, ૭) જે આત્મા ધણાવડે સાંભળવાને પણ લભ્ય નથી. વળી ધણાઓ જે આત્મા વિશે માંલયો છે, છતાં બળુતા નથી, તે આત્માનો વક્તા અતિ હર્લભ છે. વળી આત્માનો બળુનાર છતાં તેને વિશે નિપુણ કોઈક જ હોય છે. આચર્ય-વડે ઉપદેશ કનાયલો છતાં તેનાવિશે કુશળ અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર કરનાર કોઈક જ હોય છે.” વામદેવ ગર્ભમાં રહેલા છતાં તેને પ્રદાભાવની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. આ ઇતિહાસ એમ સૂચવે છે કે, એક જન્મમાં સંચિત કરેલ સાધનવડે અન્ય જન્મમાં વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થય છે. આ રીતે જે ગર્ભમાં રહેલ છે, તેને ચાકુ જન્મમાં કોઈ સાધનનો સંભાવ હોતો નથી. વળી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “અપ્રાણ યોગસચિદિર્કાં ગતિઃ કૃણ્ય ગચ્છતિ (ગી ૬, ૩૭) સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યા વિનાનો, હે કૃષ્ણ ! કઈ ગતિને પાવે છે ?” આ રીતે અન્યને વ્યાપે પૂછ્યું ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે, “ન દિ ગચ્છાણાન્ન કચિ-

દુર્ગતિ તાત મજ્જતિ (બ૦ ગી૦ ૧, ૪૦)
 હે પ્રિય શિષ્ય ! જે પુણ્ય કર્મ કરનારો
 છે, તે કદી નકારી ગતિને પામતો નથી.”
 આ રીતે કહ્યા પછી કહ્યું છે કે, પુણ્ય કર્મ
 કરનારને પુણ્યલોકની પ્રાપ્તિ તથા સાધુ
 કુળમાં જન્મ થાય છે. ત્યાર બદ કહ્યું છે કે,
 “તત્ત્વ સુવિમ્વયોગ સમને પૌરુષેદ્દિકમ્ (ગી૦
 ૬, ૪૩) યોગીઓના કુળમાં જન્મ થયા
 પછી તે પૂર્વદેહથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાન-
 સંપત્તિ ગુણી પ્રાપ્તિ કરે છે.” આ જ બળનાનું
 નિરૂપણ નીચલા વાક્યવડે થઈ શકે છે.
 જેમકે, “અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો વાતિ પાઠ ગતિ
 (ગી૦ ૬, ૪૫) અનેક જન્મમાં એકલા
 થયેલા સંસ્કારથી સમ્યક્ જ્ઞાની થઈ તે
 શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે છે.” માટે પ્રતિબંધના
 ક્ષયને લીધે બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિ આ
 જન્મમાં કે અન્ય જન્મમાં થાય છે, આ
 રીતની સ્થિતિ છે. (૫૧)

શિષ્ય:-ત્યારે બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિ-
 ના સંબંધમાં નિયમ નથી, તો પછી
 તેના ફળરૂપ મુક્તિના સંબંધમાં કેવી
 રીતે બાધવું ?

ગુરુ:-બ્રહ્મવિદ્યાવાળાની અવસ્થાનો
 નિશ્ચય થઈ ચૂકેલો જ હોય છે, પણ
 પ્રતિબંધના યોગને લીધે મુક્તિરૂપ ફળને
 વિશે નિયમ હોતો નથી. આ જ હેતુથી
 પરમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૧૭ સુ-સત્ર પર સુ.

મુક્તિરૂપ ફેળનો અનિયમ.

પરં મુક્તિરૂપાનિયમસ્તદ્વચામધ્યેસ્ત-

દમસ્યાવચ્ચેઃ ॥ ૫૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ આ રીતે બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પ-
 ત્તિમાં પ્રતિબંધ હોવાને લીધે તેના ફળ-
 રૂપ મુક્તિને વિષે નિયમ નથી. કારણ કે
 બ્રહ્મજ્ઞાનીની અવસ્થાનો નિશ્ચય થઈ ચૂ-
 કેલો હોય છે, તેની અવસ્થાનો નિશ્ચય
 થઈ ચૂકેલો હોય છે. (૫૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-વિદ્યારૂપી સાધનના
 આશયવાળા સુમુક્તને વધારે બળવાન
 સાધનને લીધે બ્રહ્મવિદ્યાના લક્ષણરૂપ
 ફળ આ જન્મમાં થાય કે અન્ય
 જન્મમાં થાય, આ રીતનો વિશેષ
 પ્રકારનો પ્રતિનિયમ જોવામાં આવ્યો.
 તે જ પ્રકારે ઉત્કર્ષ તથા અપકર્ષને લીધે
 મુક્તિના સંબંધમાં કંઈ એક પ્રતિનિયમ
 થવો જોઈએ. જો કોઈ નિયમ હોય
 તો તે કહો.

ગુરુ:-મુક્તિના ફળવિશે કોઈપણ
 પ્રકારનો નિયમ નથી. વળી મુક્તિના ફળ
 વિશે કોઈ એક પ્રકારના વિશેષ નિયમની
 શકા કરવી, તે પણ જોડી છે.

શિષ્ય:-આપ જોમ કેમ કહો છો ?

ગુરુ:-આનું કારણ એ છે, બ્રહ્મા-
 શક્તિવાળાની એક જ પ્રકારની સ્થિતિ
 થાય છે, જોમ નિશ્ચય થઈ ચૂકેલો છે.
 સર્વ વેદાત્મક નિશ્ચય થઈ ચૂકેલો છે કે,
 મુક્તિની સ્થિતિ એક જ સ્વરૂપવાળી
 હોય છે. બ્રહ્મ જો જ મુક્તિની અવસ્થા

છે. વળી, પ્રજ્ઞને અનેક આકારરૂપ યોગ હોતો નથી. કારણ કે તેનું એક જ સ્વરૂપ છે, એમ નીચલી શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. “અત્યુલમનણુ (૫૦ ૩, ૮, ૮), સ ઇય નેતિ નેત્યાત્મા (૫૦ ૩, ૮, ૨૬), યત્ર નાન્યત્વસ્યતિ (૭૦ ૭, ૨૪, ૧), પ્રજ્ઞૈવેદમમૃત પુરસ્તાત (મુ. ૨, ૨, ૧૧), इदं सर्वं यदयमात्मा (૫૦ ૨, ૪, ૬), સ વા ઇય મહાનજ આત્માજોડ મૃતોઽ મરોડ મયો 'વ્રજ (૫૦ ૪, ૪, ૨૫), યત્ર ત્વસ્ય સર્વમાત્મેવામૃતત્વેન ક પરયેત (૫૦ ૪, ૫, ૧૫) પ્રજ્ઞા સ્પૃહ નથી, તેમ અણુ નથી. આ આત્મા આવો નથી, તે આવો નથી. આ બૂમા આત્મામાં બીજું કંઈ જોઈ શકતું નથી. મારી સમક્ષમાં સર્વ વસ્તુ અવિનાશી પ્રજ્ઞરૂપે છે. આ સર્વ જે દ્રવ્ય તથા આત્મ્યરૂપે છે, તે પ્રજ્ઞરૂપ જ છે. આ આત્મા મહાન, જન્મભાવથી રહિત, છુલ્લુભાવથી રહિત, અમૃતરૂપે, અવિનાશીરૂપે તથા અભયરૂપે અર્થાત્ અવિધાના કાર્યથી રહિતરૂપે છે. જેને સર્વ આત્મસ્વરૂપે છે, તે કોને કંઈ વસ્તુ-વડે જોઈ શકે ?” વળી વિદ્યાનું સાધન પોતાના કંઈ વિશેષ પ્રભાવને લીધે પોતાના ફળરૂપ વિધાને વિશે જ કંઈ એક અતિ-શય આસક્ત કરે, પણ વિદ્યાનું ફળ સુક્તિનેવિશે નહિ. કારણ કે સુક્તિનું ફળ તો અસાધ્ય છે. તેનું ફળ તો નિત્ય-સિદ્ધ 'સ્વભાવવાળું' છે ને તે વિદ્યાથી પ્રાપ્ત કરાય છે, એમ અમે પારંપાર કહ્યું છે. આ પ્રજ્ઞવિદ્યામાં ઉત્કૃષ્ટ તથા

નિર્કૃષ્ટભાવની અતિશયતા હોતી નથી. કારણ કે નિર્કૃષ્ટ વિદ્યાનો અભાવ છે. ઉત્કૃષ્ટરૂપે જ પ્રજ્ઞવિદ્યા છે. માટે આ પ્રજ્ઞ-વિદ્યાની ઉત્પત્તિ દુઃક સમયમાં કે લાંબે સમયે થતી હોય કે યાય, પણ સુક્તિને વિશે તો કંઈપણ અતિશયતાનો સંભવ નથી. પ્રજ્ઞવિદ્યાના લેહનેવિશે અભાવ હોવાથી કર્મના ફળની માફક, તેના ફળના લેહને વિશે નિયમનો અભાવ છે. સુક્તિના સાધનરૂપ પ્રજ્ઞવિદ્યામાં કર્મોની માફક લેહ હોતો નથી. સગુણવિદ્યામાં જ લેહ હોય છે. જેમકે, “મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ (૭૦ ૩, ૧૪, ૨) આ પ્રજ્ઞ મનોમયરૂપે તથા પ્રાણશરીરરૂપે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં ગુણના વધારા તથા ઘટાડાને લીધે લેહની ઉત્પત્તિ હોય છે તથા તે પ્રમાણે કર્મનાં ફળની માફક ફળમાં લેહનો નિયમ હોય છે. વળી શ્રુતિનું પણ વચન છે કે, “ત યથા યયોપાસતે તદેવ ભવતિ જે જે પ્રકારે ઉપાસના કરે છે, તે તે રૂપે થાય છે.” નિર્ગુણ વિદ્યામાં ગુણનો અભાવ હોય છે. માટે ફળમાં લેહ હોતો નથી. વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “ન हि गतिरधिकस्ति कस्यचित्सति हि गुणे भवदन्त्यस्तुत्यताम् પ્રજ્ઞને વિશે અધિક સ્થિતિ હોતી નથી. કારણ કે ગુણ હોય તો જ અનુકની સાથે સાદૃશ્યતા છે, એમ કહી શકાય.” તદ-વસ્થાવચ્ચે આ પદની પુનરાવૃત્તિ કરવાનું કારણ એ કે, આ અધ્યાયની હવે પરિ-સમાપ્તિ થાય છે.

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये चंद्रशेखरात्मजछोदा-
‘छोदा’शर्मेणा कृतशुद्धरगिरामापात्रुवादे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

‘॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ચતુર્થ અધ્યાય—પ્રથમ પાઠ.

મોક્ષનિરૂપણ.

શ્રુતિકા.

હવન્મુક્તિનિરૂપણ.

શિષ્ય—આપે ત્રીજા અધ્યાયમાં પ્રશ્ન-વિદ્યાની ઉત્પત્તિના સાધનનું નિરૂપણ કર્યું હવે આપ મને હવન્મુક્તિ સંબંધી ઉપદેશ આપશો. હવે આત્મા શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, ઇત્યાદિ વચનની પ્રતીતિ એકવાર થઈ, એટલે વારંવાર તેની આવૃત્તિ કરવાની શી જરૂર છે ?

ગુરુ—પ્રશ્નજ્ઞાનના સાધનરૂપ શ્રવણાદિની વારંવાર આવૃત્તિ કરવી જોઈએ કારણ કે શ્રુતિમાં પણ વારંવાર તેનો તે જ ઉપદેશ છે આ જ હેતુથી ૧ લા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૧ છું—સૂત્ર ૧ છું.

શ્રવણાદિની વારંવાર આવૃત્તિ

આવૃત્તિસ્મરુપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

સૂત્રર્થ—વારંવાર શ્રુતિનો ઉપદેશ હોવાથી સાધનરૂપ સપત્તિનું જ્ઞાન વારંવાર મેળવવું જોઈએ. (૧)

ટીકા—શિષ્ય—આપે ત્રીજા અધ્યાયમાં પરમવિદ્યા તથા અપરમવિદ્યામાં સાધન સંબંધી જે જે વિચારો છે, તેનું આપે મારી રીતે વિવેચન કર્યું. હવે આ ચોથા અધ્યાયમાં આપ રૂળ સંબંધી વિવેચન કરશો. રૂળ સંબંધી ખીલુ પણ જે જે બાળતો હોય, તેનું પણ વિવેચન કરશો. પ્રથમ કેટલાક અધિકરણોવડે આપ સાધન સંબંધી જ સામાન્ય રીતે વિચાર જણાવશો. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “આત્મા ના મરે દ્રશ્યઃ સ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્ય (બૃં ૪,૫,૬) અરે મૈત્રેયિ આત્મા શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે. ” “તમેવ પીતો વિજાય પ્રજા કુર્વાતિ (બૃં ૪,૪,૨૧) વિવેકી બ્રાહ્મણે તે પરમપ્રશ્નને જાણવા પછી કેવળ પોતાની પ્રજા તે તરફ દોરાવવી જોઈએ. ” “સોઽન્વેષ્યઃ સવિજિજ્ઞાસિતવ્ય આ આત્મા ચોધવા તથા જાણવા યોગ્ય છે. ” આ શ્રવણ સંબંધી જે શ્રુતિઓ છે, તેને વિશે મને સંશય થાય છે. એક જ

વાર શુ આ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ કે વારંવાર તેની આદત્ત કરવી જોઈએ ? માટે તે એમ માનવું છે કે, જેમ પ્રયત્નદિ ક્રમ એકવાર કરવાથી વર્ષપૂર્વ મામના ક્ષણમાં ઉપકારક છે, તે જ પ્રમાણે આ શ્રવણનું જ્ઞાન પણ એકવાર થયું, એટલે ખસ, કારણ કે તેટલેથી શ્રવણ કૃતાર્થ થાય છે. શ્રુતિમાં આવૃત્તિ ન હોવા છતાં જો તેમ કરવામાં આવે તો અશાસ્ત્રીય કહેલો ગણાય પણ શ્રોત્ર્યો, મન્ત્ર્યો નિદિગ્ધાસિત્વઃ એમ વારંવાર ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. જો કે આમ છે, છતાં શ્રુતિને અનુસરી આવૃત્તિ કરવી અર્થાત્ એકવાર શ્રવણ કરવું, એકવાર મૂનન કરવું તથા એકવાર નિદિધ્યાસન કરવું, પણ તેથી વધારે નહિ. એકવાર ઉપદેશ હોવો જોઈએ કારણ કે 'વેદ તે ત્યજ્ય છે', 'સ્વાધીત તેજ્ય ઉપામના કરવી' ઇત્યાદિમાં આવૃત્તિનો અભાવ છે.

શુર-આના સંબંધી હું કહું, તે સાંભળ. શ્રવણઆદિ પ્રતીતિની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો ?

શુર:-વારંવાર શ્રુતિમાં શ્રવણનો ઉપદેશ છે. અર્થાત્ શ્રોત્ર્યો મન્ત્ર્યો નિદિગ્ધાસિત્વઃ આ રીતનો વારંવારનો ઉપદેશ એમ સૂચવે છે કે, પ્રતીતિની આવૃત્તિ થવી જોઈએ.

શિષ્ય:-કહું છું કે, શ્રુતિને અનુસાર આવૃત્તિ કરવી જોઈએ, પણ વધારે નહિ.

શુર:-ના, જ્યાંસૂધી આત્મસાક્ષાત્કાર નથી થયો ત્યાંસૂધી પરિસ્માસિ શ્રવણની થતી નથી. જ્યાંસૂધી આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ પરિણામ ન થાય, ત્યાંસૂધી શ્રવણાદિનું આવર્તન છે. આમ થવાથી જ આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે હાંગેરના છાંડાં નીકળી જઇને ચોખા નીકળ્યા નથી ત્યાં સૂધી હાંગેરને ખાંડવી જોઈએ. વળી ઉપામન તથા નિદિધ્યાસન ઇત્યાદિમાં આવૃત્તિરૂપ શુણનો સમાવેશ થાય છે, માટે આવૃત્તિરૂપ ક્રિયાનું જ નિરૂપણ છે. દાખલા તરીકે, લૌકિક રીતિએ "ગુહ્યુપાસ્તે તે શુરુની ઉપાસના કરે છે." "રાજાનુપાસ્તે તે રાજાની ઉપાસના કરે છે." જે રીતે શુરુ આદિનું અનુવર્તન થાય છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મના સંબંધમાં જાણવું. તે જ પ્રમાણે "જેનો ખતિ પ્રવાસે ગયો છે જોવી સ્ત્રી પોતાના સ્વામીનું ધ્યાન ધરે છે," આમ જે નિરંતર પતિનું સ્મરણ કરે છે તથા પતિ તરફ ઉત્કંઠાવાળી હોય છે તેવી સ્ત્રીને વિશે કહેવાય છે કે, તે પતિનું ધ્યાન ધરે છે. વિદ્ધ ધાતુ તથા ઉપાસુ ધાતુ આ એક શબ્દોનો વેદાંતને વિશે એક જ રીતનો અર્થ જોવામાં આવે છે. કેટલીકવાર વિદ્ધ ધાતુથી શરૂઆત કરી ઉપાસુ ધાતુમાં ઉપસહાર કરે છે. જેમકે, "યસ્તદ્વેદ યત્ત વેદ સ મયૈતદુક્તઃ (છાં ૪, ૧, ૪) તે વેદને જે જાણે છે તે તેના સરખા જ ક્ષણે પ્રાપ્ત થાય છે. તેજ્ય મને આ પ્રમાણે કહું છે." આ રીતે શરૂઆત કરી "અલ મ દ્ધતા મગવો દેવતા

શાધિ યા દેવતામુપાસ્મે (છાં ૪, ૨, ૧) આપ જે દેવની ઉપાસના કરો છો તે દેવ વિશે, હે પ્રભુ ! તમે મને ઉપદેશ કરો.” આમ શ્રુતિ ઉપમંહાર કરે છે. કેટલેક સ્થળે ઉપાસથી શરૂઆત કરી વિદ્વને વિશે શ્રુતિ ઉપમંહાર કરે છે. જેમકે, “મનો વ્રજેયુપાસીત (છાં ૩.૧૮ ૧) મનની પ્રજ્ઞરૂપે ઉપાસના કરવી જોઈએ.” આ રીતે શરૂઆત કરી “ભાતિ ચ તત્તિ ચ કીર્ત્યા યશસા વ્રજવર્ચસેન ય એવ વેદ (છાં ૩, ૧૮, ૩) તે અગ્નિ તેજવડે પ્રકાશે છે તથા તપે છે. જે આ પ્રમાણે જાણે છે તેની કીર્તિ, યશ તથા પ્રજ્ઞવર્ચસથી તાપ તથા પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે.” માટે એકવારના ઉપદેશમાં પણ આવૃત્તિની સિદ્ધિ છે. વળી વારંવાર ઉપદેશ એમ સૂચવે છે કે, આવૃત્તિનું નિરૂપણ છે (૧)

શિષ્ય-આ આવૃત્તિના સંબંધમાં શ્રુતિ શું કહે છે ?

ગુરુ-શ્રુતિ પણ આવૃત્તિનું પ્રતિ-પ્રતિપાદન કરે છે. આથી જ ૨ જા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૨ જું.

આવૃત્તિમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ.

લિંગાચ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિનું વચન પણ એ રીતનું જ છે કે, શ્રવણના જ્ઞાનની આવૃત્તિ હોવી જોઈએ. (૨)

ટીકા:-ગુરુ:-શ્રુતિનું વચન પણ આ રીતના જ્ઞાનની આવૃત્તિની પ્રતીતિ કરાવે

છે. તે જ પ્રમાણે ઉદ્ગીય વિજ્ઞાનની પ્રત્યુત્તિમાં કહ્યું છે કે, “આદિતિ વ્રજાયઃ (છાં ૧, ૫, ૧) આદિતિ ઉદ્ગીયરૂપે છે” આમ એક જ રીતે ઉદ્ગીયને જાણવાથી એક જ પુત્રપણાની તને પ્રાપ્તિ થઈ, પણ તેના નિષેધ કરી કહ્યું છે કે, “રક્તીન્ત્ર પર્વાર્તંગાર (છાં ૧, ૫, ૨) રક્તિમ-એ ની તું પૃથક્ આવૃત્તિ કર.” આ રીતે રક્તિમએ અનેક છે, તેમ તને અનેક પુત્રપ્રાપ્તિ થશે,” એ રીતે મિદ્ધની માફક શ્રુતિ પ્રતીતિની આવૃત્તિનું સૂચન કરે છે. માટે આની જ માફક સામાન્ય રીતે સર્વ પ્રતીતિઓમાં આવૃત્તિ થવાથી તે સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:-મધ્ય કૃત્તવળા જ્ઞાનમાં આવૃત્તિ બંધે થાઓ કાગળ કે આવા જ્ઞાનમાં આવૃત્તિથી વસ્તુ માધ્ય થાય છે, એમ મુખ્યત્વે કરી સંભવ છે. પણ પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન નિય. શુદ્ધ. બુદ્ધ તથા મુક્ટા સ્વરૂપવાળું છે. પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ આ રીતનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે, તો પછી તેમાં આવૃત્તિની શી જરૂર છે ? વળી આપ એમ કહો કે, એકજગતને શ્રુતિમાં કહ્યું હોય તો બ્રહ્મત્મજ્ઞાન અપોગ્ય થાય, આથી આવૃત્તિ માની છે, તે. તે અપોગ્ય છે. કારણ કે અદિતિ થયા છતાં પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો અભાવ હોય છે. જે “તત્ત્વમસિ (છાં ૬, ૮, ૭) તે તું છે.” આ રીતનું વચન એકવાર માંલગવા છતાં બ્રહ્મત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય, તો પછી વારંવાર અદિતિ કરવ યી બ્રહ્મત્મ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે, એમાં શી ખતરી ? જે

એમ કહીએ કે, કેવળ વચનવડે કોઈપણ અર્થનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી, માટે યુક્તિયુક્ત વચનથી જ પ્રજ્ઞાત્મભાવનો અનુભવ થઈ શકશે. એમ જો આપ માનશો તો પણ આવૃત્તિ મિથ્યા છે. કારણ કે આ યુક્તિની પણ એકવાર પ્રવૃત્તિ થઈ તો તે પોતાના પ્રયોજનનો અનુભવ કરાવશે. વળી એમ માનીએ કે, યુક્તિ તથા વચનવડે સામાન્ય વિષયવાળું વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, પણ વિશેષ વિષયવાળા વિજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી. જેમકે “મારા અંતઃકરણમાં શૂલ છે” આ રીતના વચનથી તથા શરીરની ધુબરી આદિ ચિહ્નથી શૂલનું અસ્તિત્વ સામાન્ય રીતે છે, એમ બીજાને માલમ પડે છે, પણ આને જ શૂલ થાય છે, એ રીતનો વિશેષ અનુભવ પરને થતો નથી. વળી વિશેષ અનુભવથી અવિધાનો નાશ થાય છે. તેથી વિશેષ અનુભવ થવા માટે આવૃત્તિ છે એમ જો આપ માનશો, તો તે પણ બની શકશે નહિ. કારણ કે સામાન્ય જ્ઞાનની ગમે તેટલી આવૃત્તિ થાય, છતાં વિશેષ વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. કારણ કે યુક્તિવાળા શાસ્ત્રવડે તથા યુક્તિવડે એકવાર આવૃત્તિ કરવાથી જો વિશેષ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ન થઈ તો સેંકડોવાર પ્રયુક્ત શાસ્ત્રની તથા યુક્તિની આવૃત્તિ કરો, છતાં તે સમજવું યોગ્ય નથી. માટે શાસ્ત્ર તથા યુક્તિવડે વિશેષનું કે સામાન્યનું પ્રતિપાદન કરી શકાય, તોપણ બેઉનું પ્રતિપાદન એક જ વારની આવૃત્તિથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. માટે વારંવાર

આવૃત્તિની જરૂર નથી શસ્ત્ર તથા યુક્તિ એકવાર યોજવામાં આવ્યાં હોય તો કોઈને પણ અનુભવ ઉત્પન્ન થતો નથી, આ રીતનો નિયમ આધરો પણ શક્ય નથી. કારણ કે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાવાળાઓની બુદ્ધિ અનેક પ્રકારની હોય છે. તેમ જ અનેક અશવાળા સામાન્ય તથા વિશેષ લૌકિક પદાર્થમાં એકના નિશ્ચયથી એક અશનો નિશ્ચય થાય છે તથા બીજાના નિશ્ચયથી બીજા અશનો નિશ્ચય થાય છે, આ રીતનો અભ્યાસનો ઉપયોગ, જેમ લાંબું પ્રકરણ વાંચવાના સંબંધમાં થાય છે તેમ થવો જોઈએ. પણ સામાન્ય તથા વિશેષભાવથી રહિત, નિર્વિશેષરૂપ તથા ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપવાળા પ્રજ્ઞામાં પ્રમા ઉત્પન્ન થવામાં અભ્યાસની જરૂરીઆત હોય, એમ માનવું યોગ્ય નથી.

શુરુ-આ સંબંધી અમે કહીએ, તે તું સાબળ. જો “તત્ત્વમસિ” એમ એક જ વાર કહેવાથી પ્રજ્ઞાત્માનો અનુભવ થવો શક્ય હોય તો અભ્યાસ મિથ્યા છે, એમ બની શકે. પણ જેના સંબંધમાં એકવારથી અનુભવ આવવો શક્ય નથી, તેની આવૃત્તિ હોવી જ જોઈએ. આ જ પ્રમાણે છાંદોગ્યમાં “તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો (છાં ૬,૮,૭) એમ ઉપદેશ કરી “મૂય ઇદ મ ગગવાન્ વિજાયતુ (૬,૮,૭) કરીથી અને ભગવાન્ સમભવો.” આ રીતે વારંવાર શુરુને પ્રેરણા કરી છે તથા શિષ્યની શંકાના કારણનું નિગરણ કરવા “તત્ત્વમસિ” મહાપાક્યનો વારંવાર ઉપદેશ કયો છે. તે જ પ્રમાણે “શ્રોત્વ્યો મન્તવ્યો

નિર્દિધ્યાસિતય (બૃ૦ ૪,૫,૬) આત્મા શ્ર-
વણ કરવા યોગ્ય, મનન કરવા યોગ્ય તથા
નિર્દિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે.” ઇત્યાદિ
વચનવડે અભ્યાસનું સચન થાય છે.

શિષ્ય:-એમ કહ્યું છે કે, એકવાર
“તત્ત્વમસિ” શ્રવણ કરાવવા છતાં તેનો
અનુભવ થયો શક્ય નથી, તો પછી તેની
આવૃત્તિ કરવાથી અનુભવ કેવી રીતે આવી
શકે ?

ગુરુ:-આ દોષ નથી. જો એકવાર
સાક્ષાત્કાર થયો હોય છે, તો પછી આવૃત્તિ
કરવી યોગ્ય નથી. જે વચન સાંભળવાથી
મન જ્ઞાન થાય છે, તે વચનનું વારંવાર
આવર્તન કરવાથી સમ્યક્ પ્રકારે આત્મ-
જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી “તત્ત્વમસિ”
આ વચન એમ જણાવે છે કે, ત્વં પદાર્થ
તત્ત્વદાર્થરૂપે છે. અહીં તત્ત્વ પદવડે જન્મ
આદિના કારણસ્વરૂપ તથા જગતના પ્રદા-
રૂપ સત્સ્વરૂપ પ્રદાનું પ્રતિપાદન થાય
છે. જેમકે “સત્ય જ્ઞાનમનત વ્રજ (તિ૦ ૨,૧,
૧) પ્રદક્ષ સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંતરૂપે છે.”
“વિજ્ઞાનમાનન્દ વ્રજ (બૃ૦ ૩, ૬, ૨૮) પ્રદક્ષ
વિજ્ઞાનરૂપે તથા આનંદરૂપે છે.” “અદૃષ્ટ
દ્રષ્ટુ (બૃ૦ ૩,૮,૧૧) પ્રદક્ષ વ્યક્તરૂપે નથી.”
“અવિજ્ઞાત વિજ્ઞાતુ (બૃ૦ ૩,૮,૧૧) વિજ્ઞાતા-
રૂપ પ્રદક્ષ અવિજ્ઞાતરૂપે છે.” “અવમનસ
મમ । અસ્યુલમનનવદ્સ્વમદીર્ઘમ (બૃ૦ ૩, ૮,
૮) આત્મા ઉત્પત્તિ, જન્મ તથા મરણથી
રહિત છે. તે સ્વૃણભાવથી રહિત, અણુ-
ભાવથી રહિત, દૂરસ્વભાવથી રહિત તથા
દીર્ઘપણથી રહિત છે.” ઇત્યાદિ બાબત

શાસ્ત્રવિશે પ્રસિદ્ધ છે. આ શ્રુતિમાં જે
અજ શબ્દ કહ્યો છે, તેથી એમ નિશ્ચય થાય
છે કે, તેમાં જન્માદિ વિકાર નથી. અસ્ય-
અદિ શબ્દવડે સ્વૃણપણા આદિ દ્રવ્ય ધર્મો
પ્રદક્ષમાં નથી. વિજ્ઞાન આદિ શબ્દવડે પ્રદક્ષ
ચૈતન્ય તથા પ્રકાશસ્વરૂપે છે, એમ સિદ્ધ
થાય છે. સર્વ પ્રકારના સંસારધર્મથી ર-
હિત, અનુભવસ્વરૂપ તથા પ્રદક્ષ સંજ્ઞાવાળો
તત્ત્વપદનો અર્થ છે, એમ વેદાંતદર્શનમાં
પ્રસિદ્ધ છે. વળી ત્વં પદનો અર્થ પણ
પ્રત્યક્ આત્મારૂપે, શ્રોતારૂપે, દરેક દેહથી
ભિન્ન હોવાથી ભિન્ન સ્વરૂપે જણાતો તથા
ચૈતન્યસ્વરૂપે જણાય છે. જેઓને આ બે
પદના અર્થો અજ્ઞાન, સંશય અથવા તો
વિપર્યયને લીધે સમજાતા નથી, તેમને
“તત્ત્વમસિ” વાક્ય, યોગતાના અર્થમાં
પ્રમા ઉત્પન્ન કરી શકવા સમર્થ નથી.
કારણ કે પ્રથમ પદના અર્થનું જ્ઞાન થતું
જોઈએ. ત્યાર બાદ વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન
થાય છે. આથી પ્રથમ પદોનું જ્ઞાન પ્ર-
થમ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. શાસ્ત્ર તથા યુ-
ક્તિનો અભ્યાસ પદના અર્થને સમ્યક્
પ્રકારે જણાવવા માટે છે. જો કે આત્મા
અંશથી રહિતરૂપે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે,
છતાં દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વિષય,
વેદના આદિ લક્ષણવાળું અનેક અંશપણું
આત્મામાં અધ્યારોપિત છે. તેમાં એક
અવધાનથી એક અંશનો નિષેધ થાય
છે, બીજાવડે બીજાનો નિષેધ થાય છે.
આ રીતે આત્માના સંબંધમાં ક્રમવત્
જ્ઞાન થાય છે. પણ તે સર્વ આત્મ-
ક્ષાત્કાર થવા પહેલાં છે.

શિષ્ય:-જેઓની પુદ્ધિ નિપુણ છે, વળી અજ્ઞાન, સંશય તથા વિપર્યાયાત્મક પદના અર્થના વિષયમાં જેઓને પ્રતિબંધ નથી હોતો, તેઓ એકવાર જ 'તત્ત્વમસિ' વાક્યના અર્થનો અનુભવ કરવા શક્તિમાન છે. તેવાઓને આવૃત્તિ નો અભાવ છે, એમ માનવું યોગ્ય છે. જો એકવાર આત્મસાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, તો અવિદ્યાનો નાશ થાય છે આથી આમાં કોઈ રીતનો પણ કંમ અથવા યોગ્ય નથી.

શુક્ર:-ભાઈ ! તારું કહેવું ખરું છે. જો કોઈને પણ આ રીતે આત્મપ્રાપ્તિ થાય તો તે યોગ્ય છે.

શિષ્ય:-આત્માને દુઃખ થાય છે, આ રીતની લાવના અત્યંત બળવાન હોય છે. માટે હું દુઃખી નથી, એ રીતનું કોઈને જ્ઞાન થતું નથી, એમ મારું માનવું છે.

શુક્ર:-આ રીતની તારી જે શંકા છે, તે યોગ્ય નથી. કારણ કે આત્મામાં જેમ દેહાદિનું અભિમાન છે, તેમ હું દુઃખી છું, આ રીતનું જે અભિમાન થાય છે તે મિથ્યા છે, એમ માલમ પડે છે. ખરેખર ત્યારે દેહનું છેદન થાય છે, અથવા દાઝે છે ત્યારે હું છેદાઈ છું, અથવા હું દાઝું છું, આ રીતનું મિથ્યા અભિમાન પ્રત્યક્ષ ભેવામા આવે છે. તે જ પ્રમાણે દેહથી લિપ્ત પુત્ર તથા મિત્ર આદિને ત્યારે દુઃખ થાય છે, ત્યારે હું જ દુઃખી થાઈ છું, આ રીતનો આ-

રોપ ભેવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે હું દુઃખી છું, આ રીતનું અભિમાન પણ થતું નેમજી. કારણ કે દેહાદિની માફક સુપુત્રિમાં દુઃખાદિની પ્રાપ્તિ હોતી નથી, જેથી દુઃખાદિ ચૈતન્યથી લિપ્ત છે, એમ માનવામાં આવે છે. વળી શ્રુતિમા પણ કહ્યું છે કે, સુપુત્રિમાં ચૈતન્યને જ દુઃખાદિની પ્રાપ્તિ છે. જેમકે, "પટે તમ પરવતિ પત્યન્વં તત્ત્વ પરવતિ (બૃ૦ ૪,૩,૨૩) સુપુત્રિમાં જે આત્મા કોઈને ભેતો નથી, તે આત્મા દ્રવ્યારૂપે છતાં કોઈને ભેતો નથી." માટે સર્વ દુઃખથી વિમુક્ત એક ચૈતન્યસ્વરૂપ હું જ છું, એ જ આત્માનો અનુભવ છે. જેને આ રીતનો આત્મસાક્ષાત્કાર થયો છે, તેને પછી કોઈ રીતનું કૃત્ય કરવું બાકી રહેતું નથી. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, "કિં પ્રજ્યા કરિષ્યામો યેવા નોડ્યમાત્માવં લોકઃ (બૃ૦ ૪,૪,૨૨) ચિદ્વાને એમ વિચારે છે કે, પ્રજાવડે અમે શું કરવાના હતા ? જેઓને અમારી માફક આત્મા એ જ પરમ આશ્વર્ય છે, તેઓ એવણાનો ત્યાગ કરી શિક્ષાવૃત્તિ લે છે." વળી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, "પક્ષાત્મતરિરેવ સ્વાદાત્મકત્વથ માનવઃ । આત્મન્યેવ જ સનુદ-સ્તસ્ય કાર્ય ન વિચતે (ભ૦ ગી૦ ૩,૧૭) જે પુરૂષને આત્માપર જ પ્રીતિ છે, જેને આત્માનંદના અનુભવથી તૃપ્ત થઈ છે, અને તેને લીધે જે આત્મરૂપથી જ સંતુષ્ટ રહે છે અર્થાત્ જે લોગેચ્છાથી રહિત છે, તે પુરૂષને જગતમાં કંઈ પણ કર્તવ્ય રહેતું નથી." જેને આ રીતનો અનુભવ

જલદીથી થતો નથી, તેને અનુભવ થવા માટે આવૃત્તિ માનવી યોગ્ય છે. તેમાં પણ “તત્ત્વમસિ” વાક્યાર્થમાંથી યુક્ત કરી મનુષ્યને આવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત ન કરવો. કારણ કે કોઈ વરનો ઘાત થાય, માટે કન્યાને પરણાવતા નથી. હું જ્ઞાને વિશે અધિકારને પ્રાપ્ત થયો છું, હું કર્તારૂપે છું, માટે આ કરવા યોગ્ય છે, આ રીતનું જેને જ્ઞાન થયલું છે, તેને જ અવશ્ય કરી બ્રહ્મજ્ઞાનથી વિપરીત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પણ જે જાતે જ મંદ-મતિ છે, તથા જ્ઞાન નહિ થવાથી તત્ત્વમસિ વાક્યના રહસ્યનો જે ત્યાગ કરે, તેવાને જ આ તત્ત્વમસિ વાક્યના અર્થમાં સ્થિર કરવા આવૃત્તિ આદિ રૂપ વાણીની યુક્તિ-વડે સ્થિર કરવો જોઈએ. માટે પરબ્રહ્મ સંબંધીના જ્ઞાનમાં ઉપાસના તરીકે આવૃત્તિથી જ સિદ્ધિ થાય છે. (૨)

શિષ્ય:-હું બ્રહ્મરૂપે છું, એમ ધ્યાન કરવાથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ આપે કહ્યું. પણ જીવ તો પાપાદિ દોષવાળો છે, પણ ઈશ્વર તેવો નથી. હવે જીવ ઈશ્વરરૂપે હોય તો જગતમાં ઈશ્વરત્વનો જ અભાવ થશે, તેનું કેમ ?

ગુરુ:-ઈશ્વર તથા જીવમાં જે વિરુદ્ધ ગુણો જોવામાં આવે છે તે મિથ્યા છે, એમ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. માટે જીવ તથા ઈશ્વર એક જ આથી જ ઉન્ન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨ જી-સૂત્ર ૩ જી

ઈશ્વર તથા જીવની એકતા.

આત્મેતિ તૂપગચ્છન્તિ ગ્રાહયન્તિ ચ ॥૩॥

સૂત્રાર્થ:-પરમેશ્વર જ આત્મસ્વરૂપે છે, એમ જાણાડો માને છે. વળી શ્રુતિ પણ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, ઈશ્વર આત્મસ્વરૂપે છે. (૩)

ટીકા:-શિષ્ય:-શાસ્ત્રમાં કહેલા વિ-શેષણવાળો પરમાત્મા હુંરૂપે છે, એમ માનવું, કે પરમાત્મા મારાથી ભિન્નરૂપે છે, એમ માનવું ? વળી શ્રુતિ એમ કહે-છે કે, પ્રત્યેક આત્મા જ, આત્મારૂપે છે, તો તે સંબંધી અને શંકા થાય છે. આ શંકા નીચે પ્રમાણે છે:-જો જીવ તથા ઈશ્વરનો અલેદ સંભવતો હોય તો આત્મા એ શબ્દ મુખ્ય છે, એમ માનવું શું યોગ્ય છે ? અથવા આત્મા ગૌણ છે, એમ શું માનવું યોગ્ય છે ? આ બેમાંથી શું માનવું ? આત્મા અદ્વય રૂપે નથી, એમ માનવું યોગ્ય છે. આત્મા કે જેના પાપ-આદિ ગુણોનો નાશ થયો છે, તે પાપઆદિ ગુણવાળો હોય, એમ માનવું શક્ય નથી. તે જ પ્રમાણે જે પાપઆદિ ગુણ-વાળો હોય, તે પાપ આદિ ગુણથી રહિત છે, એમ માનવું શક્ય નથી. વળી પર-મેશ્વર પાપ આદિ ગુણથી રહિત છે તથા જીવ તેથી ઉલટા સ્વભાવવાળો છે. બીજું ઈશ્વર સંસારીના આત્મારૂપે છે, એમ માનવાથી ઈશ્વરનો અભાવ છે, એમ થશે. વળી આમ માનવાથી શાસ્ત્ર અનર્થ છે, એમ માનવું પડશે. વળી સંસારી

ધર્મરના આત્મારૂપે હોય તો અધિકારીના અભાવથી શાસ્ત્ર પણ અનર્થ થશે. તે જ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ જે વસ્તુ છે તેને વિરોધ આવશે. જેવી રીતે પ્રતિમા આદિમાં વિષ્ણુ આદિનું દર્શન થાય છે, તે જ રીતે જે કે ઈશ્વર જીવ સિદ્ધ છે, છતાં શાસ્ત્રવડે તાદાત્મ્ય દર્શન કરવું, એમ જે આપ માને તો મારી કાંઈ ના નથી. પણ સંસારીનો મુખ્ય આત્મા ઈશ્વર છે, એમ માનવું મને જરા પણ યોગ્ય લાગતું નથી.

શુરુ:-આ બાબતમાં હું કહું, તે માંલજા. જે આત્મા છે તે જ પરમેશ્વર છે, એમ માનવું યોગ્ય છે. કારણ કે પરમેશ્વર સંબંધીના પ્રકરણમાં જાણાણ આદિ શ્રુતિઓમાં એમ કહ્યું છે કે, પરમેશ્વર એ જ આત્મારૂપે છે. જેમકે. “ત્વ વા બદ્ધમસ્મિ મનવો દેવતેડહ વૈ ત્વમસિ દેવતે-અર્થ છે ભગવનાં હે દેવ ! તું હુંરૂપે છે તથા હું તુંરૂપે છે.” તે જ પ્રમાણે અન્ય સ્થળે પણ કહ્યું છે કે, “બદ્ધમસ્મિ હું પ્રદ્ધરૂપે છું” વળી વેદાંતનાં પણ વચનોમા એમ કહ્યું છે કે, આત્મા એ જ ઈશ્વર છે. જેમકે, “एष त आत्मा सर्वान्तरः (ખૃં૦૩,૪,૧) આ તારો આત્મા સર્વના આંતરસ્વરૂપે છે.” “एष त आत्मान्तर्गम्यमृतः (ખૃં૦૩,૭,૩) “तत्तत्तत्तं स आत्मा तत्त्वमसि (છાં૦૬,૮,૭) આ તારો આત્મા આંતરયામીરૂપે તથા અમૃતરૂપે છે. આ સત્યરૂપે છે, આત્મારૂપે છે. વળી તું તેરૂપે છે.” જેમ વિષ્ણુની પ્રતિમા છે, એ રીતના ન્યાય વડે તાદાત્મ્ય દર્શન થશે, એમ જે તું કહે છે તે અયોગ્ય છે. કારણ તેમ માન

વાથી ગૌણપણાનો પ્રસંગ આવી પડશે. તે જ પ્રમાણે શ્રુતિમાં જે વચન છે, તેને વિરોધ આવે છે. કારણ કે જ્યાં તાદાત્મ્ય દર્શનનું નિરૂપણ છે ત્યાં એકજવાર કહ્યું છે કે, “મનો વ્રદ્ધા, મન પ્રદ્ધરૂપે છે,” ‘આદિત્યો વ્રદ્ધા આદિત્ય પ્રદ્ધરૂપે છે.’ વળી આ સ્થળે તો એમ કહ્યું છે કે, તું હુંરૂપે છે તથા હું તુંરૂપે છે. આ રીતે તાદાત્મ્ય સંબંધી જે શ્રુતિ છે, તેને વિરોધ અભાવથી ઈશ્વર તથા જીવની અલેદની પ્રાપ્તિ છે. વળી શ્રુતિમા પણ લેહદષ્ટિનો નિષેધ કર્યો છે. જેમકે, “अथ योऽन्या देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद (ખૃં ૧,૪,૧૦) મૃત્યો સ મૃત્યુમાન્નોતિય इह नानेव पश्यति (ખૃં ૪,૪,૧૪, ૬૬૦ ૪,૧૦), સર્વં ત પરાદાદ્યોન્યત્રાત્મન. સર્વં વેદ (ખૃં ૪,૫,૭) તે અન્ય છે, હું અન્ય છું, આ રીતે અન્ય કુળરૂપે જે આત્માની ઉપાસના કરે છે, તે આત્માને ઝોળખી શકતો નથી. જે કાંઈ તેને વિશે લિન્નતાને બૂવે છે, તે વારંવાર મૃત્યુને પામ્યા કરે છે. જે મનુષ્ય સર્વને પોતાના આત્માથી લિન્નરૂપે માને છે, તેનો સર્વ ત્યાગ કરે છે.” આ રીતની અનેક શ્રુતિઓ છે, જે લેહદર્શનનો નિષેધ કરે છે.

શિષ્ય:-પણ મારું કહેવું તો એમ છે કે, જે વિરૂદ્ધ સ્વભાવવાળા હોય, તે એકતાને પામી શકે, એ બનવું અશક્ય છે.

શુરુ:-આ દોષ નથી. જે શુભોને વિશે વિરોધ જણાય છે, તે શુભો જ મિથ્યા છે વળી તું એમ કહે છે કે, ઈશ્વરના અભાવનો પ્રસંગ આવશે, તે પછી

તાજું માનવું જોડું છે. કારણ કે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ છે, તે સંબંધી શાસ્ત્રનું પ્રમાણ છે. તેમ જ ઈશ્વરનો અભાવ સ્વીકારવો યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-ઈશ્વર સંસારી આત્મારૂપે છે, આ રીતનું જે પ્રતિપાદન છે, તે અમે માનતા નથી.

ગુરુ:-ત્યારે તાજું માનવું કેવી રીતનું છે ?

શિષ્ય:-સંસારીના સમારીપણાનો ત્યારે નાશ થાય છે ત્યારે તેને વિશે ઈશ્વરાત્મપણાની પ્રાપ્તિ છે, એમ અમે પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ.

ગુરુ:-એમ જો તું માનશે તો પછી આ રીતની વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થશે કે, જે ઈશ્વરઅદૈત્યરૂપે છે, તે પાપાદિ દોષથી રહિત છે તથા જીવમાં જે ઈશ્વરથી ભિન્ન-પણાના શુભો જોવામાં આવે છે તે મિથ્યા છે. વળી તું જે એમ માને છે કે, અધિકારીનો અભાવ છે, તથા જે પ્રત્યક્ષ વસ્તુ છે તેમાં વિરોધ આવે છે, તે પણ જોડું છે. કારણ કે આપણને એમ સ્વીકારવું પડે છે કે, જ્ઞાન પૂર્વે આત્મા સંસારીરૂપે છે તથા તેને પ્રત્યક્ષાદિનો વ્યવહાર હોય છે. પણ ત્યારે “યન્ તત્ત્વ સર્વમાત્મવામૃતં તત્ત્વ કેન ક પદયેત (ખૂં ૨,૪,૧૪) જેને સર્વ આત્મારૂપે છે તે શાવડે શાને જૂવે ?” ઇત્યાદિ શ્રુતિના વચનવડે ત્યારે જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે ત્યારે પ્રત્યક્ષાદિનો અભાવ થાય છે, એમ કહ્યું છે.

શિષ્ય:-ત્યારે પ્રત્યક્ષ આદિનો અભાવ થાય છે, ત્યારે તો શ્રુતિનો પણ અભાવ થવો જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી.

ગુરુ:-આ તાજું કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં જ તે પ્રમાણે કહેવું છે. જેમકે, “અય પિતાપિતા મયતિ (ખૂં ૪,૩, ૨૨) આત્મસાક્ષાત્કાર થવા પછી પિતા અપિતારૂપે થાય છે.” આ રીતની શરૂઆત કર્યા પછી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “વેદા અવેદાઃ (ખૂં ૪,૩,૨૨) વેદો અવેદરૂપે છે.” આ રીતના શ્રુતિના વચનથી અમને પણ માન્ય છે કે, આત્મસાક્ષાત્કાર થવા પછી શ્રુતિનો પણ અભાવ છે.

શિષ્ય:-ત્યારે આ અજ્ઞાન કેને પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે ?

ગુરુ:-આ રીતે જો તું મને પૂછતો હોય તો હું કહું છું કે, તે અજ્ઞાન તાજું છે.

શિષ્ય:-પણ શ્રુતિએ તો એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, હું જ ઈશ્વરરૂપે છું, તો પછી મારું અજ્ઞાન ક્યાં રહ્યું ?

ગુરુ:-જો તું પોતે એમ જ બાણુતો હોય તો પછી જરા પણ રીતની અજ્ઞાનતા તારામાં રહી નથી. વળી કેટલાક આ રીતની શંકા કરે છે કે, અવિદ્યાથી આત્મા દૈતસ્વરૂપે ભાસે છે, માટે અદૈત્યપણું મિથ્યા છે, આ રીતની જે શંકા, તે પણ ઉડી જાય છે. માટે ઈશ્વરમાં જ આત્મા છે, એ રીતે મનવિશે નિશ્ચય કરવો. (૩)

શિષ્ય:-પ્રતિમામાં આત્મા તરીકે શુદ્ધિ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ:-ના, જેઓ મૂર્તિની ઉપાસના કરનારા છે, તે ઉપાસકો પ્રતિમાને આત્મા તરીકે કદી માનશે નહિ. આ જ હેતુને લઈ ૪ થા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ ભુ-સૂત્ર ૪ થુ.

ઉપાસકોની પ્રતિમામાં બુદ્ધિ.

न प्रतीके न हि सः ॥४॥

સૂત્રાર્થ-પ્રતિમામાં આત્મા તરીકે બુદ્ધિ કરવી નહિ કારણ કે ઉપાસકો આત્માને પ્રતિમારૂપે માનશે નહિ. (૪)

ટીકા-શિષ્ય - 'મ્નોઽગ્રેયુપાસીતેત્યધ્યાત્મ-મયાધિવૈવત્તાક્ષણી મલોતિ (છાં ૩, ૧૮, ૧) આદિત્યો મલોત્યદેશઃ (છાં ૩, ૧૮, ૧) ય યો નામ ગ્રાગ્રેયુપાસીતે (છાં ૭, ૧, ૫) અર્થ-મનની પ્રજ્ઞારૂપે ઉપાસના કરવી જોઈએ. આ અધ્યાત્મ ઉપાસના છે. હવે અધિદેવત ઉપાસના વિશે કહેવામાં આવે છે. તેમાં અંત રિશ્તની પ્રજ્ઞા તરીકે ઉપાસના કરવી જોઈએ. આદિત્ય પ્રજ્ઞારૂપે છે. જે નામને પ્રજ્ઞારૂપે માને છે તેની ચોતાની ઇચ્છાને અનુસાર પ્રવૃત્તિ થાય છે "ઇત્યાદિ પ્રતિનિધિઓની જે ઉપાસના ગણાવી છે, તેને વિશે મને સંશય થાય છે. આ પ્રતિનિધિઓમાં આત્માનો સ્વીકાર માનવો કે નહિ માનવો? આના સંબંધી શું છે? માફ માનવું તો જોમ છે કે, આત્માનું જ અહંબુ કરવું સાફ છે

શુરુ-હું જોમ સાચી માને છે ?

શિષ્ય:-શ્રુતિઓમાં પ્રજ્ઞા આત્મારૂપે પ્રસિદ્ધ છે. વળી પ્રતિનિધિઓ પણ

પ્રજ્ઞાના જ વિકારો છે, માટે તે આત્માઈ હોવા જોઈએ.

શુરુ:-આના સંબંધી હું કહું, તે સંભળ. પ્રતિકોમાં આત્મબુદ્ધિ માનવી યોગ્ય નથી જે ઉપાસકો છે, તે નાશવાન પ્રતિમાઓમાં આત્મબુદ્ધિ કદી કરશે નહિ.

શિષ્ય:-પ્રતિકો પ્રજ્ઞાના વિકારરૂપે છે, માટે પ્રતિકોમાં પ્રજ્ઞાપણુ છે, જેથી તે આત્મારૂપે છે.

શુરુ:-આમ માનવું પણ ખોટું છે. કારણ કે અમુક સમયે પ્રતિમાના અભાવનો પણ પ્રસંગ આવે છે; તથા વિકાર સ્વરૂપનો નાશ જ્યારે થાય છે ત્યારે નામાદિ સમૂહ પ્રજ્ઞારૂપે છે, જોમ માનવું પડે છે. જ્યારે વિકારના સ્વરૂપનો નાશ થાય છે ત્યારે નામ આદિનું પ્રતિક-પણું ક્યાં રહ્યું અથવા તેને આત્મારૂપે માનવાનું ક્યાં રહ્યું? વળી પ્રજ્ઞા જ આત્મારૂપે છે, તેથી પ્રજ્ઞાદૃષ્ટિવાચક જે ઉપદેશો છે, તેમાં આત્મદૃષ્ટિ કલ્પવી યોગ્ય નથી. કારણ કે કર્તૃપણા આદિનું નિરાકરણ ચર્ચા શકે જોમ નથી. જ્યારે કર્તૃત્વાદિ સર્વ સંસારસ્થર્થનું નિગકરણ થાય છે ત્યારે પ્રજ્ઞા આત્મારૂપે છે, આ રીતનો ઉપદેશ છે. જ્યારે કેર્તૃત્વનું નિરાકરણ નથી હોતું ત્યારે ઉપાસનાનું વિધાન છે. માટે ઉપાસક તથા પ્રતીક જોમરૂપે હોવાથી જ્યાં સૂધી ઉપાસક લાવ છે ત્યાં સૂધી આત્મભાવ માર્નવો યોગ્ય નથી. કેરોચક નામનો અલંકાર તથા સોનાનો

*જોમ જાતનું સોનાનું કંકભ પહેરવાનું ધરેલું.

થીઓ આ બેઉ એકબીજાના સ્વરૂપે પ્રી. જેમ સ્વસ્તિક તથા રુચક બેઉ વર્ણરૂપે છે તેમ પ્રતીક તથા ઉપાસક રૂપે છે. માટે ઉપાસક ભાવ છે ત્યાં પ્રી પ્રતિમાનું અસ્તિત્વ છે, પણ ઉપાસકપણનો અભાવ થવાથી પ્રતિમાના ભાવનો પ્રસંગ આવશે, એમ અંગે શું છે. માટે ઉપાસકોથી પ્રતિમામાં આત્મદષ્ટિ કદી કરાતી નથી. (૪)

શિષ્ય:-પ્રતિમાની જે ઉપાસના કરવા છે, તે ઉપાસકોએ પ્રતિમામાં કેવા કારની દષ્ટિ રાખવી ?

શુરુ:-બ્રહ્મ સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી તેમાં બ્રહ્મદષ્ટિ રાખવી. આ જ હેતુથી આ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૫ મું.

આદિત્યમાં બ્રહ્મદષ્ટિ.

બ્રહ્મદષ્ટિસ્ત્વર્કપાત્ ॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-આદિત્ય આદિમાં બ્રહ્મદષ્ટિ રાખવી. કારણ બ્રહ્મ ઉત્કૃષ્ટરૂપે છે. (૫)

ટીકા:-શિષ્ય:-આ ઉદાહરણોમાં બીજો સંશય મને થાય છે. આ સંશય એ છે કે, આદિત્ય આદિ દષ્ટિનો અધ્યાસબ્રહ્મમાં કરવો અથવા તે શું બ્રહ્મદષ્ટિનો અધ્યાસ આદિત્ય આદિમાં કરવો ?

શુરુ:-તને આ સંશય થવાનું શું કારણ ?

શિષ્ય:-સંશય થવાનું કારણ એ કે, પ્રતિમા તથા બ્રહ્મમાં સમાનાધિકરણ હોવાથી કારણનો નિશ્ચય થવો શક્ય નથી. આ રથે બ્રહ્મ શબ્દનું સમાનાધિકરણ

આદિત્ય આદિ શબ્દ માથે થાય છે. કારણ કે આદિત્ય બ્રહ્મરૂપે છે, પ્રાણ બ્રહ્મરૂપે છે, વિદ્યુત બ્રહ્મરૂપે છે, આ રીતે સમાન વિલક્ષિત ભાવમા આવે છે. વળી આ રથે બરેબરી સમાનાધિકરણની કલ્પના થઈ શકતી નથી. કારણ કે બ્રહ્મ તથા આદિત્ય શબ્દો ભિન્ન ભિન્ન અર્થના વાચક છે. ગાય કદી અશ્વરૂપે થતો નથી. વળી જો કોઈ એમ માને કે, બ્રહ્મ તથા આદિત્ય આદિ મૂળ પ્રકૃતિના વિકારરૂપે છે; માટે જેમ મૃત્તિમાના ઘટ શરાવ આદિ હોય છે, તેમ બ્રહ્મ તથા આદિત્યમાં સમાનાધિકરણ હોવું જોઈએ. તે રીતનું માનવું પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે વિકાર પ્રકૃતિના સમાનાધિકરણરૂપે હોવાથી વિકારનો લય થવો જોઈએ તથા તેમ થવાથી પ્રતિમાનો અભાવ થવો જોઈએ, એમ એ પૂર્વે કહ્યું છે. આદિત્ય આદિ ઉપાસના સંબંધીનું વચન પરમાત્માને લાંબુ પડવું જોઈએ તથા તેમ થવાથી ઉપાસનાના અધિકારમાં વિરોધ આવશે. વળી વિકારનું ગ્રહણ પગિમિત છે, એમ માનવું ફાકટ છે. માટે “બ્રાહ્મણ અગ્નિસ્વરૂપે તથા આદિત્યસ્વરૂપે છે” આ વચનની માફક અન્ય વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુનો આરોપ થાય તો કોને વિશે કેવા પ્રકારની દષ્ટિનો અધ્યાસ કરવો ? આ રીતનો મને

છે. વળી 'બ્રહ્મની ઉપાસના કળવાન છે, ઝોમ શાસ્ત્રની મર્યાદા છે, માટે આદિત્ય આદિમાં બ્રહ્મદષ્ટિ નથી.

શુરુ:-આ બાબત હું કહું, તે સાંભળ. આદિત્ય આદિમાં બ્રહ્મદષ્ટિ જ હોવી જોઈએ.

શિષ્ય:-તે કેમ જાને ?

શુરુ:-ઉત્કૃષ્ટતાના વિચારને લીધે તેમ માનવું જોઈએ. આ રીતે ઉત્કૃષ્ટતાને લઈ આદિત્યાદિનું જ્ઞાન થાય છે. કારણ કે આદિત્યાદિમાં ઉત્કૃષ્ટ દષ્ટિનો અધ્યાસ છે. આ બાબતમાં લૌકિક ન્યાય લાગુ પડે છે. જેમકે, નિકૃષ્ટ વસ્તુમાં ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિનો અધ્યાસ કરવો યોગ્ય છે. દાતા તરીકે, સારથિમાં રાત્ર તરીકેનો વિચાર થાય છે. આ રીતનો ન્યાય આ સ્થળે પણ લાગુ પડી શકે છે. કારણ કે 'લિપ્ત માનવાથી વિરૂદ્ધતાનો પ્રસંગ આવી પડશે. વળી સારથિ દષ્ટિથી ગ્રહણ કરાયેલો રાત્ર જે કે નિકૃષ્ટપણાને પામેલો છે તે કદ્યાણુ કરવાવાળો નહિ થાય.

શિષ્ય:-શાસ્ત્રનું પ્રમાણ આપીને આપે જે કંઈ વિરોધ આવતો હોય, તે ટાળવો જોઈએ. પણ લૌકિક ન્યાયને લઈ શાસ્ત્રદષ્ટિમાં નિયમ બાંધવો યોગ્ય નથી.

શુરુ:-એકવાર શાસ્ત્રના અર્થનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હોય, તો પછી લૌકિક ન્યાયને માનવાની જરૂર નથી. પણ જ્યાં સૂધી સદેહયુક્ત હોય ત્યાં સૂધી નિર્ણય સંબંધી લૌકિક ન્યાયનો આશ્રય કરવો મિથ્યા નથી. શાસ્ત્રના અર્થનો નિશ્ચય નો ઉત્કૃષ્ટ દષ્ટિના અધ્યાસવિશે થાય,

તો પછી નિકૃષ્ટ દષ્ટિનો જે અધ્યાસ કરનાર છે તે પ્રત્યવાચને પામે, એ જ છે. પ્રથમ આદિત્ય શબ્દો અર્થવાળા છે, એમ વિરોધવિના યોગ્ય છે. પોતાના અર્થની વૃત્તિમાં બાં એકવાર જો રોકાઈ, તો પછી બુદ્ધિ વિશે ઉદ્ભવ પામતા બ્રહ્મ શબ્દનો માનાધિકરણ આદિત્ય આદિ મુખ્ય વૃત્તિ સાથે યથો યોગ્ય નથી, જેથી તે સમં બ્રહ્મદષ્ટિનું વિધાન કરવું યોગ્ય છે. વળ બ્રહ્મ શબ્દની પાછળ ઇતિ શબ્દની ચે જના કરી છે, તેથી આ રીતનો અર્થવો જ યોગ્ય છે. જેમકે, "નદ્યેત્યાદેઃ પ્રત્યયુપાસીત પ્રત્યયુપાસ્ટે બ્રહ્મ તરીકેનો ઉદ્દેશ છે, બ્રહ્મ તરીકેની ઉપાસના કરવું બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરે છે." આ સ્થળે બ્રહ્મ શબ્દની પાછળ ઇતિ શાસ્ત્રિમાં મૂક્યો છે, પણ આદિત્ય આ શબ્દોની પાછળ ઇતિ જેવો કશો શાસ્ત્રિમાં મૂક્યો નથી. માટે જેવી રીતે હું પને રૂપું છે, આ પ્રમાણે પ્રતીતિ કરવામાં આવે છે, પણ તેમાં છોપ શાસ્ત્રીય વાચક જ તથા રૂપું શબ્દ રૂપ વાચક પ્રતીતિના લક્ષણવાળો છે. કેવળ પ્રતીતિરૂપે અર્થોત આલાસરૂપે છોપ રૂપું છે, પણ છોપમા ખરું રૂપું નથી તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ આદિ આદિની પણ બ્રહ્મરૂપે પ્રતીતિ થતી હો, એમ નિશ્ચય થાય છે. શ્રુતિ આદિત્ય આદિ શબ્દની સાથે દિર્ઘ વિશકિત વાપરી છે, તેથી એમ જાણ છે કે, ઉપાસનાની ક્રિયાવાળો આદિત્ય ૨

મકે, “સ ય એતમેવં વિદ્વાનાદિત્યં વ્રહ્મ-
 ને (બા. ૩, ૧૪, ૧૪) ચો વાચં વ્રહ્મણ્યુપાસ્તે
 (૭, ૨, ૨), યઃ સંકલ્પં વ્રહ્મણ્યુપાસ્તે
 (૭, ૪, ૩) અર્થઃ—જે આ પ્રમાણે
 ૧ સૂર્યની પ્રદક્ષ તરીકે ઉપાસના કરે
 જે વાણીને પ્રદક્ષતરીકે ઉપાસે છે,
 ૨ કંઠપની પ્રદક્ષ તરીકે ઉપાસના કરે
 વળી પ્રહ્નોપાસનાનો, ૩ જ મેળવવા
 , આદર કરવો નોંધએ, એમ જે કહ્યું
 જોટું છે. કારણ કે ઉપર કહેલા
 ૧ બંધે આદિત્ય આદિનો જ ઉપાસ્ય-
 નિશ્ચય થાય છે. જેમ અતિથિ
 દેની ઉપાસના કરવાથી ફળપ્રાપ્તિ
 છે, તેમ આદિત્ય આદિની ઉપાસના
 થી પ્રદક્ષ જ ફળને આપશે. કારણ કે
 સર્વના અધ્યક્ષરૂપે છે. આ સંબંધી
 નિરૂપણ ફલમત ઉપપત્તેઃ (બ્ર. સૂ. ૩,
 ૮) ઇત્યાદિ સૂત્રવદે થયેલું છે. જેમ
 આદિત્ય અધ્યાદેશપણુ અતિમા
 હમાં છે, તે જ પ્રમાણે પ્રદક્ષ જ
 સ્વપણું છે, જે ઉપાસ્યપણું પ્રતીકોમાં
 ને દર્શિના અધ્યાદેશરૂપે હોય છે. (૫)

શિષ્યઃ—શુ આદિત્યમાં ઉદ્ગીય આદિ
 નું વિધાન છે કે ઉદ્ગીય આદિમાં
 હિત્ય દર્શિનું વિધાન છે ?

શુરુઃ—ઉદ્ગીયાદિમાં આદિત્યાદિનું વિ-
 ધાન છે. કારણ કે આદિત્યાદિ બુદ્ધિથી
 કાર કરાતા ઉદ્ગીયાદિમાં કર્મની વૃદ્ધિ
 છે. આ જ હેતુથી ફક્ત સૂત્રમાં કહ્યું
 કે—

અધિકરણ પ મુ—સૂત્ર ૬ કું.

ઉદ્ગીયમાં આદિત્યાદિ બુદ્ધિ.

આદિત્યાદિમતયદ્વાંગ ઉપપત્તેષ્વ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થઃ—ઉદ્ગીય આદિમાં આદિત્ય
 આદિની બુદ્ધિ કરવી. કારણ કે ઉદ્ગીય
 આદિ અંગમાં કર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૬)

ટીકાઃ—શિષ્યઃ—“ય એવાસીતપતિતમુદ્ગીય-
 મુપાસીત (બા. ૧, ૩, ૧), લોકેષુ પંચવિધં સામોપા-
 સીત (બા. ૨, ૨, ૧), વાચિ સત્તવિધં સામોપાસીત
 (બા. ૨, ૮, ૧), ય ઇમેવર્ગમિઃ સામ (બા. ૧, ૧, ૧)
 અર્થઃ—જે આ આદિત્ય તપે છે તેની ઉદ્ગીય
 તરીકે ઉપાસના કરવી નોંધએ. પૃથ્વી
 આદિમાં પાંચ પ્રકારવાળા સામની અવશ્ય
 ઉપાસના કરવી નોંધએ. આ પૃથ્વી ઋક્
 રૂપે છે તથા અગ્નિ સામરૂપે છે.” આ
 પ્રમાણે ઉદ્ગીયાદિ અંગે વિશેષ રહેલી ઉપા-
 સનામાં સંશય એ થાય છે કે, આદિત્યાદિ-
 દિમાં ઉદ્ગીયાદિ દર્શિનું નિરૂપણ છે અથવા
 તે શું ઉદ્ગીય આદિમાં આદિત્યાદિ દર્શિનું
 વિધાન છે ? તેમાં એ નક્કી થાય છે કે,
 નિયમના કારણેના અભાવ હોવાથી તેમાં
 નિયમ નથી. પ્રદક્ષની માફક આ સ્થળે
 કોઈની પણ વધારે ઉત્કૃષ્ટતા છે, એમ કંઈ
 નથી. સમસ્ત જગતના કારણસ્વરૂપે પ્રદક્ષ
 છે, તેમ જ પાપાદિ શુભયોગથી રહિતપણું
 છે, તેથી પ્રદક્ષ આદિત્ય આદિથી ઉત્કૃષ્ટ છે,
 એમ માનવું યોગ્ય છે. વળી આદિત્ય તથા
 ઉદ્ગીય આદિ સર્વમાં સામાન્ય રીતે વિકા-
 રપણું હોવાથી કોઈપણ પ્રકારની વિશેષતા
 માનવામાં કારણ નથી. અથવા તો ઉદ્ગીય
 આદિ બુદ્ધિનો આદિત્ય આદિમાં આદેશ
 નિયમવદે થવો નોંધએ.

ગુરુ:-તું એમ કેમ કહે છે ?

શિષ્ય:-ઉદ્ગીથ આદિ કર્મવાચક છે, માટે કર્મના કૃણની પ્રાપ્તિ પ્રસિદ્ધ છે. ઉદ્ગીથાદિ બુદ્ધિવડે ઉપાસના પામેલા આદિત્યાદિ દેવો કર્મવાચક છે, તેથી તેઓ કૃણના હેતુરૂપે થશે. વળી “દ્યમેવ-ગૈમિ: સામ (છાં ૧,૬,૧) તદેતદેતસ્યામૃચ્યયૂદ સામ (છાં ૧,૬,૧) આ પૃથ્વી ઋગ્ રૂપે છે તથા અગ્નિ સામરૂપે છે. આ અગ્નિ નામતું સામ પૃથ્વીરૂપ ઋક્ષને વિશે ઉપર રહેલું છે.” આ રીતે ઋક્ શબ્દવડે પૃથ્વીનો નિર્દેશ કર્યો છે તથા સામ શબ્દવડે અગ્નિનો નિર્દેશ કર્યો છે. વળી પૃથ્વી તથા અગ્નિમાં ઋક્ હૃદિ તથા સામ-હૃદિ રાખવાની ઇચ્છાથી, આ કલ્પના કરી છે. પણ ઋક્ તથા સામમાં પૃથ્વી તથા અગ્નિ હૃદિ રાખવાની ઇચ્છાથી નહિ. સારથિમાં રાજદંદિ રાખવાથી રાજ શબ્દમાં ગૌણપણાની પ્રાપ્તિ છે, પણ રાજના અર્થમાં સારથિ શબ્દ ગૌણ થતો નથી. વળી “લોકેષુ પચવિધ સામોપાસીત (છાં ૨,૨,૧) પૃથ્વી આદિમાં પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના કરવી જોઈએ.” આ રીતે અધિકરણનો નિર્દેશ હોવાથી લોકમાં સામનો અધ્યાસ કરવો યોગ્ય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આ બાબત નીચેની શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે. જેમકે, “एतद्वायत्र प्राणेषु प्रोक्तम् (છાં ૨,૧૧,૧) આ ગાયત્ર સામ પ્રાણોને વિશે જોતપ્રોત છે.” બીજું આદિત્ય આદિ, કે જેનું પ્રથમ નિરૂપણ કરેલું છે, તેમાં પ્રજા કે જેનું નિરૂપણ પાછ-

ળથી કર્યું છે, તેનો અધ્યાસ કર્યો છે. જેમકે, “आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश (છાં ૩,૧૬, ૧) આદિત્ય બ્રહ્મરૂપે છે, એમ ઉપદેશ છે.” વળી પ્રથમ પૃથ્વી આદિતું નિરૂપણ છે. જેમકે “पृथिवी हिकारः (છાં ૨,૨,૧) પૃથ્વી હિકારરૂપે છે.” આથી એમ જણાય છે કે, આદિત્ય જે અંગથી રહિત છે, તેમા અંગતું નિરૂપણ કર્યું છે.

ગુરુ:-આ બાબતમાં કહું તે સંબંધ. આદિત્યાદિની બુદ્ધિ અંગરૂપ ઉદ્ગીથ આદિમાં કરવી યોગ્ય છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે બને ?

ગુરુ:-આ પ્રમાણે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. કારણ કે આ રીતે પૂર્ણ સમીપતા હોવાથી આદિત્યાદિની બુદ્ધિવડે સંસ્કાર પામતા ઉદ્ગીથ આદિમાં કર્મની વૃદ્ધિ થાય છે. જેમકે, “यदेव विद्यया कर्तते ब्रह्मोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवति (છાં ૧, ૧,૧૦) જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી શ્રદ્ધા રાખી તથા ચિત્તની એકાગ્રતાથી કરાયેલું કર્મ વધારે પ્રબળ હોય છે.” આ શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, વિદ્યા, જો કર્મની સમૃદ્ધિના કારણરૂપે છે.

શિષ્ય:-કર્મસમૃદ્ધિ કૃણવાળાં કર્મો સંબંધી ભલે તેમ હોય, પણ સ્વતંત્ર કૃણવાળી ઉપાસનાઓ સંબંધી કેવી રીતતું છે ? જેમકે, “य एतदेवं विद्वान्લोकेषु पचविधं सामोपास्ते (છાં ૨,૨,૩) જે ઠાંધ વિદ્વાન પાંચ પ્રકારવાળા સામની પાંચ પ્રકારના લોકની સાથે તુલના કરી તેની ઉપાસના કરે છે.”

ચુરુ:-૨૧૮૩૪ ક્ષણવાળી ઉપાસના-

ઓમાં પણ જેને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે, તેનો જ અધિકાર હોય છે. તેથી ગોદોહન આદિમાં જેમ નિયમ હોય છે, તેમ પ્રકૃત અપૂર્વની સમીપતાને લીધે ક્ષણની કલ્પના માનવી યોગ્ય છે. વળી આદિત્યાદિની ઉપાસના ક્ષણવાચક છે. તેથી કર્મોત્તમક ઉદ્ગીય આદિ કરતાં તેમાં વધારે ઉત્કૃષ્ટતાની પ્રાપ્તિ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, આદિત્યાદિની ઉપાસનાવડે આદિત્યાદિની પ્રાપ્તિરૂપ કર્મનું ક્ષણ થાય છે. વળી કહ્યું છે કે, “ઓમિત્યેતદ-ક્ષણમૂર્ત્યુમુપાસીત (છાં ૧,૧,૧) ઇત્યેતસ્યૈવા-ક્ષણત્વોપગ્યાન્યાત્મં ભવતિ (છાં ૧,૧,૧૦)” એવા ઉદ્ગીયરૂપ અક્ષરની ઉપાસના કરવી જોઈએ. આ જ અક્ષર અક્ષરનું વર્ણન છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ ઉદ્ગીય આદિનું ઉપાસ્યપણાથી નિરૂપણ કરી આદિત્યાદિ યુદ્ધિનું વિધાન કરે છે. વળી ઉદ્ગીયાદિ યુદ્ધિવડે આદિત્યાદિની ઉપાસના કરવામાં આવે છે, તો તે ઉપાસના કર્મયુક્ત થઈ ક્ષણને ઉત્પન્ન કરશે, એમ જે પૂર્વે કહ્યું છે તે અયોગ્ય છે. કારણ કે ઉપાસના પોતે જ કર્મરૂપે થઈ ક્ષણની ઉત્પત્તિ કરે છે. આદિત્યાદિ ભાવવડે જોવામાં આવવા છતાં ઉદ્ગીયાદિના કર્મોત્તમકપણાનો નાશ થતો નથી. વળી તદેતદેતસ્યામૃત્યુદ્ધુઃ સામ (છાં ૧,૬,૧) આ અગ્નિરૂપ સામ ઋકને વિશે અશ્રમી છે.” આ શ્રુતિથી એમ જણાય છે કે, પૃથ્વી તથા અગ્નિનો સામશબ્દરૂપે પ્રયોગ લાક્ષણિક છે. આ લક્ષણાની પ્રવૃત્તિ મંભવ પ્રગટે સાર્વજનિકતાના અર્થસંબંધવડે

અથવા દૂરતાના અર્થસંબંધવડે હોય છે. જો કે ઋક તથા સામવિશે પૃથ્વીદષ્ટિ તથા અગ્નિદષ્ટિ માનવામાં આવે છે, છતાં પ્રતિદ્ધ એવા ઋક તથા સામમાં ભેદ છે, એમ નિરૂપણ છે. તેમજ પૃથ્વી તથા અગ્નિનું સમીપપણું છે, આ સર્વ કારણોને લઈ તેઓને વિશે ઋક તથા સામ શબ્દનો પ્રયોગ ઋક તથા સામના સંબંધને લીધે છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. કારણ કે સારથિ શબ્દ પણ કોઈ ગમે તે કારણથી રાત્રની સમીપવર્તી છે, આનો અટકાવ જરા પણ થઈ શકશે નહિ. વળી “દ્યમેવર્ક (છાં ૧,૬,૧) આ પૃથ્વી ઋકરૂપે છે.” આ રીતે જે અક્ષરો મૂકેલા છે, તેથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે, ઋક એ જ પૃથ્વીરૂપે છે. વળી પૃથ્વી ઋકરૂપે છે, એમ નિશ્ચય કરાવવો હોય તો આ પૃથ્વી ઋક જ છે, આ રીતનો અક્ષરત્યાગ થવો જોઈએ. “ય એવ વિદ્વાન સામ ગાયતિ (છાં ૧,૭,૭) આ પ્રમાણે જોળખી જે સામનું ગાન કરે છે” આ શ્રુતિ એમ ઉપમંહાર કરે છે કે, કર્મોગના આશયરૂપે જ વિજ્ઞાન છે, પણ પૃથ્વીઆદિના આશયરૂપે વિજ્ઞાન નથી. વળી “એનેષુ પંચવિધ તામો-પાસીત (છાં ૨,૨,૧) પૃથ્વીઆદિમાં પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના કરવી જોઈએ” આ શ્રુતિમાં લોક અર્થોત્ પૃથ્વીઆદિને સાતમી વિભક્તિ લગાવી છે, છતાં સામને વિશે તેનો અધ્યાસ કરવો યોગ્ય છે તથા સામ શબ્દની સાથે બીજી વિભક્તિ વાપરી છે, તેથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે, તે ઉપાસ્યરૂપે છે. લોક અર્થોત્ પૃથ્વીઆદિમાં

સામનો અધ્યાસ કરવામાં આવે છે, તેથી લોકરૂપે સામની ઉપાસના કરવામાં આવે છે. નહિ તો લોકની સામરૂપે ઉપાસના થવી જોઈએ. આથી એમ થાય છે કે, “एतद्गायत्र प्रणेषु प्रोक्तम् (છાંડ, ૧, ૧) આ ગાયત્રરૂપ સામ પ્રાણુનેવિશે યોગ્ય પ્રોક્ત છે.” ‘अथ खल्वमुमादित्य सप्तविध सामोपासीत (છાંડ, ૬, ૧) ખરેખર આ આદિત્યની સાત પ્રકારના સામરૂપે ઉપાસના કરવી જોઈએ.” આ સ્થળે દ્વિતીયાનું સૂચન સરખું છે, છતાં “समस्तस्य खलु साम उपसन्, साधु (છાંડ, ૧, ૧), इति तु पचविधस्य (છાંડ, ૭, ૨), अथ सप्तविधस्य (છાંડ, ૮, ૧) ખરેખર સમગ્ર સામની જ ઉપાસના સારી છે. પાંચ પ્રકારવાળા સામનું આ રીતે વર્ણન છે. હવે સાત પ્રકારની સામની ઉપાસના વર્ણવવામાં આવે છે. ” આ રીતે સામનું જ ઉપાસ્યરૂપે નિરૂપણ છે; તથા સામને વિશે જ આદિત્યાદિનો અધ્યાસ છે. આથી જ એમ નિશ્ચય થાય છે કે, સામ ઉપાસ્યરૂપે છે. વળી “वृषिर्वी हिंकारः (છાંડ, ૨, ૧) મૃચ્વી હિંકારરૂપે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ભિન્ન પ્રકારનું નિરૂપણ છે, છતાં એમ જાણવું કે, હિંકારઆદિને વિશે જ પૃથ્વીઆદિ દષ્ટિ છે. માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, કર્મોંગના આશ્રયથી રહિત આદિત્યાદિ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્મોંગવાળા ઉદ્ગીમાદિમાં કરવો. (૬)

શિષ્ય:-ઉપાસના કરવાનો ક્રમ કેવી રીતનો છે. બેઠાં કરવી કે ઉભાં ઉભાં કરવી ?

ગુરુ:-ઉપાસના બેસીને જ કરવી. આ જ જાણત ૭ મા સૂત્રમાં જણાવી છે. જેમકે:-

अधिकरण ६ १-सूत्र ७ मुं.

ઉપાસનાનો ક્રમ.

आसीत्त संभवात् ॥ ७ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઉપાસના કરવાનો ક્રમ બેઠા જ છે. કારણ કે તે જ પ્રકાર સંભવે છે. (૭)

ટીકા:-શિષ્ય:-કર્મોંગ સાથે જોડાયેલી ઉપાસનાઓ કર્મને અધીન છે, જેથી આસનાદિનો વિચાર તેમાં હોતો નથી. તે જ પ્રમાણે સમ્યક્ પ્રકારના જ્ઞાન વિશે પણ આસનાદિનો વિચાર હોતો નથી. કારણ કે સમ્યક્ દર્શન, એ વિજ્ઞાનને અધીન છે. પણ બીજી જે ઉપાસના છે, તેમાં આસનાદિનો નિયમ શું નથી ? અર્થાત્ બેઠાં, કે સ્થાં ગમે તે રીતે ઉપાસના થઈ શકે ? આ રીતનો મને સંશય છે. માફ માનવું તો એમ છે કે, ઉપાસના માનસરૂપે છે, જેથી તેમાં શરીરની સ્થિતિનો નિયમ હોતો નથી.

ગતિમાં હોય છે ત્યારે ચિત્તનો વિશેષ હોય છે. જો કે આપણે ઉભા રહેલા હોઈએ છીએ, છતાં દેહને ઉભું રાખવા માટે આપણું મન રોકાયેલું હોય છે. આથી તે મન સૂક્ષ્મ વસ્તુ જેવા માટે ચોક્કસ થતું નથી. જો આપણે સૂતા હોઈએ તો તે અકસ્માત્ રીતે નિદ્રામાં ઘેરાઈ જવાય છે. જો ઉપાસના વખતે બેઠેલા હોઈએ છીએ, તો આ રીતના દોષનો અટકાવ થાય છે. માટે બેસીને જ ઉપાસના કરવી જોઈએ, આ રીતનો સંભવ છે.

શિષ્ય:-ધ્યાનના સંબંધમાં કેવો પ્રકાર છે ?

ગુરુ:-ધ્યાન ધરવું હોય ત્યારે પણ બેસીનેજ ધરવું જોઈએ. આથી જ હમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ ઠું-સૂત્ર ૮ મું.

ધ્યાનનો પ્રકાર.

ધ્યાનાચ્ચ ॥૮॥

સૂત્રાર્થ:-ધ્યાનના સંબંધમાં પણ ઉપાસનાની માફક બેસીને ધ્યાન કરવું જોઈએ. (૮).

ટીકા:-ગુરુ-વળી એક જ પ્રકારના જ્ઞાનને વિશે મનને રોકવું, તેનું નામ ધ્યાન છે. વળી જેના અંગની ચેષ્ટાઓ શિથિલ પડેલી હોય, દૃષ્ટિ અચુક વસ્તુને વિશે સ્થિર હોય તથા એક જ વિષયને વિશે ચિત્ત રોકાયેલું હોય, તેના સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે, તે ધ્યાન ધરે છે. જેમકે બગલો ધ્યાન ધરે છે અથવા જેનો મિત્ર પ્રવાસે ગયો છે, તે ધ્યાન ધરે છે.

જે બેઠો હોય તેની ઇન્દ્રિયો કોઈ પણ રીતના પ્રયાસથી રહિત છે. આથી પણ એમ થાય છે કે, ઉપાસના એ બેઠેલાનું જ કર્મ છે. (૮)

ગુરુ:-જે વસ્તુ સ્થિર છે, તેનાં સંબંધમાં પણ એમ કહેવાય છે કે, તે ધ્યાન ધરે છે. આ જ જાળત હમા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ઠું-સૂત્ર ૯ મું.

ધ્યાનમાં અચળતા.

અચલત્વં ચાપેક્ષ્ય ॥ ૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી અચળપણાને લઈ પૃથ્વી આદિ ધ્યાન ધરે છે, એમ કહ્યું છે. (૨૪)

ટીકા:-ગુરુ-વળી “ વ્યાપ્તીન શૃષિવી (છાં ૭, ૬, ૧) પૃથ્વી તણે ધ્યાન કરતી હોય.” આ શ્રુતિમાં પૃથ્વી આદિ અચળ છે, તેને લીધે ધ્યાન ધરે છે, એમ કહ્યું છે. વળી ઉપાસના એ બેઠેલાનું કર્મ છે, આ રીતનું સૂચન છે. (૯)

ગુરુ-આસન એ ઉપાસનાના અંગરૂપે છે, એમ સ્મૃતિ પ્રતિપાદન કરે છે. આથી ૧૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ ઠું-સૂત્ર ૧૦ મું.

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-સ્મૃતિ પણ પ્રતિપાદન કરે છે, આસન એ ઉપાસનાના અંગરૂપે છે.

ટીકા:-ગુરુ-શિષ્ય પુરૂષો પણ એમ કહે છે કે, ઉપાસનાના અંગરૂપે આસન છે. આથી જ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે,

સામનો અધ્યાસ કરવામાં આવે છે, તેથી લોકરૂપે સામની ઉપાસના કરવામાં આવે છે. નહિ તો લોકની સામરૂપે ઉપાસના થવી જોઈએ. આથી એમ થાય છે કે, “एतद्भाष्यं प्राणेषु प्रोक्तम् (છાં ૨, ૧૧, ૧) આ ગાયત્રરૂપ સામ બ્રાહ્મણેવિશે જોત પ્રોત છે.” ‘अथ खल्वमुमादित्य सप्तविष सामोपासीत (છાં ૨, ૬, ૧) ખરેખર આ આદિત્યની સાત પ્રકારના સામરૂપે ઉપાસના કરવી જોઈએ.” આ સ્થળે દ્વિતીયાનું સૂચન મરખું છે, છતાં “समस्तस्य खलु साम उपासनं साधु (છાં ૨, ૧, ૧), इति तु पचविषस्य (છાં ૨, ૭, ૨), अथ सप्तविषस्य (છાં ૨, ૮, ૧) ખરેખર સમસ્ત સામની જ ઉપાસના સારી છે. પાંચ પ્રકારવાળા સામનું આ રીતે વર્ણન છે. હવે સાત પ્રકારની સામની ઉપાસના વર્ણવવામાં આવે છે. ” આ રીતે સામનું જ ઉપાસ્યરૂપે નિરૂપણ છે; તથા સામને વિશે જ આદિત્યાદિનો અધ્યાસ છે. આથી જ એમ નિશ્ચય થાય છે કે, સામ ઉપાસ્યરૂપે છે. વળી “वृषिर्विदिकारः (છાં ૨, ૨, ૧) ધૃષ્ટવી હિંકારરૂપે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ભિન્ન પ્રકારનું નિરૂપણ છે, છતાં એમ જાણવું કે, હિંકારઆદિને વિશે જ ધૃષ્ટવીઆદિ દષ્ટિ છે. માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, કર્મોગના આશ્રયથી રહિત આદિત્યાદિ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્મોગવાળા ઉદ્ગીમાદિમાં કરવો. (૮)

શિષ્ય:-ઉપાસના કરવાનો ક્રમ કેવી રીતનો છે. બેઠાં કરવી કે ઉભાં ઉભાં કરવી ? .

ગુરુ:-ઉપાસના બેસીને જ કરવી. આ જ જાણત ૭ મા સૂત્રમાં જણાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૭ મું.

ઉપાસનાનો ક્રમ.

આસીન: સંમવાત ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઉપાસના કરવાનો ક્રમ બેઠાં જ છે. કારણ કે તે જ પ્રકાર સંભવે છે. (૭)

ટીકા:-શિષ્ય:-કર્મોગ સાથે જોડાયેલી ઉપાસનાઓ કર્મને અધીન છે, જેથી આસનાદિનો વિચાર તેમાં હોતો નથી. તે જ પ્રમાણે સમ્યક્ પ્રકારના જ્ઞાન વિશે પણ આસનાદિનો વિચાર હોતો નથી. કારણ કે સમ્યક્ દર્શન, એ વિજ્ઞાનને અધીન છે. પણ ખીલ જે ઉપાસના છે, તેમાં આસનાદિનો નિયમ શું નથી ? અર્થાત્ બેઠાં કે યતાં ગમે તે રીતે ઉપાસના થઈ શકે ? આ રીતનો મને સંશય છે. માફ માનવું તો એમ છે કે, ઉપાસના માનમરૂપે છે, જેથી તેમાં શરીરની સ્થિતિનો નિયમ હોતો નથી.

ગુરુ:-તેમાં તારી ભૂલ છે. ઉપાસના બેસીને જ કરવી જોઈએ.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો ?

ગુરુ:-બેસીને જ ઉપાસના કરવાનો મંત્ર છે. ઉપાસનાનો અર્થ એમ થાય છે કે, એક સરખા પ્રકારની પ્રતીતિ થવા માટે મનને અમુક પ્રવાહને વિશે રોકવું. આ જાણત ચાલતાં અથવા દોડતાં બની શકતી નથી. કારણ કે ત્યારે ઇન્દ્રિયો

ગતિમાં હોય છે ત્યારે ચિત્તનો વિશેષ હોય છે. જો કે આપણે ઉભા રહેલા હોઈએ છીએ, છતાં દેહને ઉભું રાખવા માટે આપણું મન રોકાયલું હોય છે. આથી તે મન સૂક્ષ્મ વસ્તુ જોવા માટે યોગ્ય થતું નથી. જો આપણે સૂતા હોઈએ તો તે અકસ્માત્ રીતે નિદ્રામાં ઘેરાઈ જવાય છે. જો ઉપાસના વખતે બેઠેલા હોઈએ છીએ, તો આ રીતના દોષનો અટકાવ થાય છે. માટે બેસીને જ ઉપાસના કરવી જોઈએ, આ રીતનો સંભવ છે.

શિષ્ય:-ધ્યાનના સંબંધમાં કેવો પ્રકાર છે ?

ગુરુ:-ધ્યાન ધરવું હોય ત્યારે પણ બેસીનેજ ધરવું જોઈએ. આથી જ હમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૮ મું.

ધ્યાનનો પ્રકાર.

ધ્યાનાચ્ચ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-ધ્યાનના સંબંધમાં પણ ઉપાસનાની માફક બેસીને ધ્યાન કરવું જોઈએ. (૮).

ટીકા:-ગુરુ-વળી એક જ પ્રકારના જ્ઞાનને વિશે મનને રોકવું, તેનું નામ ધ્યાન છે. વળી જેના અંગની ચેષ્ટાઓ શિથિલ પડેલી હોય, દૃષ્ટિ અચુક વસ્તુને વિશે સ્થિર હોય તથા એક જ વિષયને વિશે ચિત્ત રોકાયલું હોય, તેના સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે, તે ધ્યાન ધરે છે. જેમકે બગલો ધ્યાન ધરે છે અથવા જેનો મિત્ર પ્રવાસે ગયો છે, તે ધ્યાન ધરે છે.

જે બેઠો હોય તેની ઇન્દ્રિયો કોઈ પણ રીતના પ્રયાસથી રહિત છે. આથી પણ એમ થાય છે કે, ઉપાસના એ બેઠેલાનું જ કર્મ છે. (૮)

ગુરુ:-જે વસ્તુ સ્થિર છે, તેનાં સંબંધમાં પણ એમ કહેવાય છે કે, તે ધ્યાન ધરે છે. આ જ બાળત હમા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૯ મું.

ધ્યાનમાં અચળતા.

અચલત્વં ચાપેક્ષ્ય ॥ ૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી અચળપણાને લઈ પૃથ્વી આદિ ધ્યાન ધરે છે, એમ કહ્યું છે. (૨૪)

ટીકા:-ગુરુ-વળી “ ધ્યાયતીવૃથિવી (છાં ૭, ૬, ૧) પૃથ્વી નાણે ધ્યાન કરતી હોય.” આ શ્રુતિમાં પૃથ્વી આદિ અચળ છે, તેને લીધે ધ્યાન ધરે છે, એમ કહ્યું છે. વળી ઉપાસના એ બેઠેલાનું કર્મ છે, આ રીતનું સૂચન છે. (૯)

ગુરુ-આસન એ ઉપાસનાના અંગરૂપે છે, એમ સ્મૃતિ પ્રતિપાદન કરે છે. આથી ૧૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૦ મું.

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-સ્મૃતિ પણ પ્રતિપાદન કરે છે કે, આસન એ ઉપાસનાના અંગરૂપે છે.

ટીકા:-ગુરુ-શિષ્ય પુરૂષો પણ એમ કહે છે કે, ઉપાસનાના અંગરૂપે આસન છે. આથી જ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે,

“શુચીં દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ (ગી. ૬, ૧૧) પવિત્ર પ્રદેશમાં સ્થિર આસન માંડીને બેસવું” આથી જ યોગશાસ્ત્રમાં ઉપદેશ છે કે, વિશેષે કરી પદ્માદિ આસન ઉપાસના માટે ધારણ કરવું (૧૦)

શિષ્ય:-આસન કેવે સ્થળે કરવું?

ગુરુ:-અમુક જ દિશામાં આસન કરવું, એનો નિયમ નથી. માટે જે સ્થળે ચિત્તની એકાગ્રતા થાય, તેવે સ્થળે આસન કરવું. આ જ હેતુને લઈ ૧૧ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ સુ-સૂત્ર ૧૧ સું.

ચિત્તની એકાગ્રતા.

યગ્નૈકાગ્રતા તન્નાવિશેષાત્ ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-જે સ્થળે ચિત્તની એકાગ્રતા થાય, તેવે સ્થળે આસન કરવું. આ સંબંધી બીજે નિયમ નથી. (૧૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-દિશા, દેશ તથા કાળના સંબંધમાં મને સંશય થાય છે. ઉપાસના તથા ધ્યાનને માટે દિશાદિનો કંઈ નિયમ છે કે નથી? મુખ્યત્વે કરી વૈદિક કર્મના આરભમાં દિશા આદિનો નિયમ જોવામા આવે છે. તે જ પ્રમાણે ઉપાસના આદિમાં પણ દિશા આદિનો નિયમ હોવો જોઈએ.

ગુરુ:-તને આ રીતનો જે વિચાર થાય છે, તેને માટે કહ્યું છે કે, દિશા, દેશ તથા કાળમાં અર્ધંતુ લક્ષણ, એ જ નિયમ છે. જે દિશા, દેશ તથા કાળમાં મનુષ્યના મનની સહેલાઈથી એકાગ્રતા થાય, તેવે સ્થળે ઉપાસના કરવી જોઈએ.

કારણ કે પૂર્વ દિશા, પૂર્વાહ્ણ કાળ અથવા પૂર્વ દિશામાં નિયત સ્થાનમાં જેમ વેશ્વદેવાદિ ક્રિયા કરવાનો નિયમ હોય છે, તેમ ઉપાસનાના સંબંધમાં વિશેષ નિયમ નથી. સર્વ સ્થળે સામાન્ય પ્રકાર એ હોય છે કે, ઇષ્ટ વસ્તુની એકાગ્રતા થવી જોઈએ.

શિષ્ય:-કેટલીક શ્રુતિમાં વિશેષતાનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે, “સમે શુચૌ શર્વ-રવહનિવાલુકાવિવર્જિતે શબ્દજલાશ્રયાદિભિઃ । મનો-શુક્લે ન છુ ચક્ષુષીઙ્ગે ગુહાનિવાતાશ્રયણે પ્રયો-જયેત્ (પ્રવે. ૨, ૧૦) અર્થ:-કાંકરા, અગ્નિ અને રેતીથી રહિત, શુષ્ક, જળ તથા આશ્રયાદિવડે મનને આનંદ પમાડે એવા, આંખને રમણીયતા પમાડે એવા, વાયુથી રહિત, શુદ્ધાની અંદર રહેલા સમાન તથા પવિત્ર સ્થળમાં બેસી, મનુષ્યે પોતાના મનને ઈશ્વરની સાથે જોડવું જોઈએ.”

ગુરુ:-તું કહે છે તે ખરૂં છે. આ રીતનો નિયમ છે ખરો. આમ જો કે છે ખરૂં, છતાં મિત્રરૂપે આચાર્ય આપણને એમ ઉપદેશ આપે છે કે, ઉપાસના આદિમાં વિશેષ કોઈ પણ રીતનો નિયમ નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “મનોઙ્ગુલે મનને અનુકૂલ સ્થળ જોઈએ.” આ રીતે જ્યાં એકાગ્રતા ધર્મ શકે ત્યાં બેસવું, એટલું જ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. (૧૧)

શિષ્ય:-ઉપાસના ક્યાં સૂધી બરી રાખવી?

ગુરુ:-મરણપર્યંત ઉપાસના બરી રાખવી, એમ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. આથી જ ૧૨ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ સુ-સૂત્ર ૧૨ મું.

ઉપાસના ક્યાં સૂધી ?

આ પ્રાયણાત્ત તત્રાપિ હિ દૃષ્ટમ ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-મરણપર્યંત ઉપાસનાની આવૃત્તિ કરવી. કારણ કે શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે. (૧૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-પૂર્વના અધિકરણમાં એમ કહ્યું છે કે, સર્વ ઉપાસનાઓમાં આવૃત્તિ રાખવી જોઈએ. પણ ત્યાં સૂધી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી, ત્યાં સૂધી જે ઉપાસના છે, તે ઉપાસનાનો અંત, જેમ હાંગેરના ઝોખા થયા પછી તેને ખાંડવામાં આવતા નથી તેમ, કાર્ય પરિપૂર્ણ થયા પછી આવે છે. આ રીતે ઉપાસનાનો અવધિ જાણવામાં આવેલો છે. આત્મસાક્ષાત્કાર થયા પછી કોઈપણ પ્રકારનો ચત્ન કરવો બાકી રહેતો નથી. કારણ કે જ્યારે અનિયોજ્ય પ્રદ્વાત્મ ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે કોઈ પણ શાસ્ત્રનો વિષય રહેતો નથી. પણ જે ઉપાસનાઓનું ફળ અક્યુદયવાળું છે, તેના સંબંધી વિચાર થાય છે કે, કેટલાક સમય સૂધી જ ઉપાસનાની આવૃત્તિ શું કરવી કે જીવતાં સૂધી આવૃત્તિ કરવી ? આના સંબંધી શું નિયમ છે ? માફ માનવું તો એમ છે કે, કેટલાક સમય સૂધી ઉપાસનાનો અભ્યાસ કરવા પછી તેનો ત્યાગ કરવો. કારણ કે આવૃત્તિવિશિષ્ટ ઉપાસના શબ્દનો અર્થ છે તથા તેમ કરવાથી અર્થયુક્ત થાય છે.

શુરુ-આ જાણતમાં હું કહું, તે હું સાંભળ. મરણપર્યંત ઉપાસનાની આવૃ-

ત્તિ કરવી જોઈએ. અર્થાત્ અદ્ય એવા ફળની પ્રાપ્તિ મરણપર્યંત ઉપાસના કરવાથી થાય છે. અન્ય જન્મમાં ઉપ-લોગ કરવા યોગ્ય ફળનો આરંભ કરનારાં કર્મો પણ મરણ સમયે પોતાને અનુ-સરતી ભાવનારૂપ વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરે છે. આ જ જાણત નીચેની શ્રુતિમાં દર્શાવી છે. જેમકે “સ વિજ્ઞાનો મતિ સ વિજ્ઞાનમેવાન્વજ્ઞામતિ । (બૃ ૪, ૪, ૨) યચ્ચિત્-સ્તેનૈવ પ્રાણમાપાતિ । પ્રાણસ્તેજસા યુત્તઃ સહા-ત્મના યયાસંસ્પૃપત લોકં નયતિ (પ્ર ૩, ૧૦) અર્થ:-જ્ઞાનથી યુક્ત એવો તે ક્ષિંગાત્મા બહિર્ગમન કરે છે. કોઈપણ શરીરના ચિત્તવાળો જીવ, મનવડે સુખ્ય પ્રાણને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી લોકતા યુક્ત તથા તેજ યુક્ત અર્થાત્ તેજરૂપ ઉદ્ધાન વાયુ-થી યુક્ત થયેલો પ્રાણ, કર્મ જ્ઞાનાદિ સાધનવડે ઇચ્છિત ભાવી શરીરને પમાડે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે તેમજ તૃણની જળોનાનું દષ્ટાંતવડે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, આ ઉપાસનાઓ પોતાના સ્વરૂપની અનુવૃત્તિ છોડી દઈ, મરણ સમયે થનારા આથી બિન્ન કેવા પ્રકારની ભાવનારૂપ વિજ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે ? માટે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ફળની ભાવનાવાળી જે ઉપાસનાઓ છે, તેને વિશે મરણપર્યંત આવૃત્તિ થવી જોઈએ. તે જ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “યયાવન્તુગ્વ-મસ્ત્રાગેવાભેતિ (શંખા ૧૦, ૬, ૩, ૧) જેવા પ્રકારના સંકટપવાળો જીવ આ લોકથી પ્રયાણ કરે છે.” આ શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, મરણ સમયે પણ ઉપાસનાની

+ તૃણની જળો તૃણને છેડે જઈ ખીલ તૃણપર જઈને બેસે છે.

શુરુ:-એ બ્રહ્મજ્ઞાનીના કર્મનો ક્ષય થાય છે, એમ ન માનીએ 'તો કર્મનું' ફળ અવશ્ય લોગવવા યોગ્ય હોવાથી મોક્ષનો અભાવ થશે.

શિષ્ય:-મોક્ષનો અભાવ નહિ થાય. દેશ, કાળ તથા નિમિત્તની અપેક્ષાવાળો મોક્ષ કર્મના ફળની માફક થશે. માટે માફ માનવું એવું છે કે, બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થયા છતાં પાપની નિવૃત્તિ નથી.

શુરુ:-આ બાબતમાં હું કહું તે સાંભળ. જ્યારે તેની અર્થાત્ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે ઉત્તર પૂર્વ પાપોનો અપ્લેષ વિનાશ થાય છે, અર્થાત્ પાછળ થનારા પાપનો સ્પર્શ થતો નથી તથા પૂર્વના પાપનો ક્ષય થાય છે.

શિષ્ય:-તેમ કેવી રીતે બની શકે ?

શુરુ:-શ્રુતિ તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાના મુકરણમાં સંબંધ થવાવાળા આગામી પાપનો સંબંધ વિદ્વાનને હોતો નથી, એમ ઉપદેશ કરે છે. જેમકે, "યથા પુસ્કરપલાશ લ્પો ન દિલ્પ્યન્ત એવમેવ વિદિ પાપ કર્મ ન ક્ષિપ્યન્તે (છાં ૪, ૧૪, ૩) કર્મજના પત્રપર જળનો સ્પર્શ જેમ જરા પથ્થુ થતો નથી, તેમ પાપ સ્પર્શ કરી શકતું નથી." તે જ પ્રમાણે પૂર્વનાં થયેલાં પાપનો વિનાશ થાય છે, એમ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. જેમકે, "તથયેવીવા ત્વમગ્નો પ્રોત પ્રદ્યૈતૈવ હાસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ પ્રદ્યન્તે (છાં ૫, ૨૪, ૩) જે ઇંધિકાના તુલને અગ્નિમાં નાખ્યું હોય તો તે જલદી બળી ભસ્મ થાય છે. તેમ જ વિદ્વાનનાં સર્વ

પાપો જલદીથી બળી ભસ્મ થાય છે." કર્મના ક્ષય સંબંધી બીજી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે. જેમકે, "મિથતે હૃદયગ્રન્થિશ્ચિદ્યન્તે સર્વસંયમોક્ષીયન્તે ચાત્ય કર્માણિ તસ્મિન્દે પરાવરં (મું ૨, ૨, ૮) જ્યારે પરરૂપ તથા અવરૂપ પુરૂષનું દર્શન કરવામાં આવે છે અર્થાત્ બ્રહ્મનો પૂર્ણપણે સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે મનુષ્યના અંતઃકરણનાં સર્વ બંધનોનો નાશ થાય છે, અર્થાત્ દેહાદિકર્મમાં આત્મત્વબુદ્ધિનો નાશ થાય છે, સર્વ સંશયો જતા રહે છે તથા તેનાં સર્વ કર્મોનો અર્થાત્ સંચિત તથા આગામીરૂપ કર્મનો નાશ થઈ જાય છે."

શિષ્ય:-કર્મનાં ફળને લોગવ્યા વિના કર્મના ક્ષયની કલ્પના કરવાનું જે કહ્યું છે, તેથી શાસ્ત્ર મિથ્યા થવું જોઈએ.

શુરુ:-આ દોષ નથી. કારણ કે અમે એમ નથી કહેતા કે, કર્મને ફળ આપવાની શક્તિ નથી. કર્મને ફળ આપવાની શક્તિ તો છે જ. પણ આ શક્તિનો વિદ્યા આદિ અન્ય કારણને લીધે નાશ થાય છે, એમ અમે કહીએ છીએ. કર્મની શક્તિનું અસ્તિત્વ જ્યાંસૂધી છે, ત્યાંસૂધી શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે. પણ પ્રતિબંધ કે અપ્રતિબંધ થવાના સંબંધમાં શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ નથી. "ન હિ કર્મ ક્ષીયન્તે કર્મનો ક્ષય નથી." આ સ્મૃતિ કર્મના ઉત્સર્ગનું નિરૂપણ કરે છે. જેમકે લોગવિના કર્મનો ક્ષય થતો નથી. કારણ કે લોગ એ કર્મનું પ્રયોજન છે. પ્રાયશ્ચિત્ત અદિથી પાપનો ક્ષય ઇષ્ટ છે જ. જેમકે "સર્વે પાપ્માનઃ તરતિ સર્વ પાપને તરી જાય છે." તરતિ વ્રક્ષહત્વા

આવૃત્તિ થવી જોઈએ. વળી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “ય જ્ઞાણિ સ્માન્માન ત્ય-જત્યન્તે કલેવરમ્ । ત તમેવૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્મા-વમાવિત (ગી૦૮,૧.) પ્રયાણકાલે મનસા ચલેન (ગી૦૮,૧૦) મોતની વખતે શરીર છાકતાં, જેને જેને, હે કૌન્તેય ! સંભારે છે, તેના તેના શુભને મળતા થઈને, તેને તેને તે પામે છે મરણ વખતે મનને અહગ-જ્ઞા હાલે નહિ એવું સ્થિર રાખીને.” વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સોન્તવેલાપામેતત્ત્વ નય પ્રતિષ્ઠેત (છાં૦૩,૧૭,૬) ઉપાસકે આ વ્રણ યજ્ઞર્વેદના મંત્રનું મરણ સમયે સ્મરણ કરવું જોઈએ” આ શ્રુતિ મરણ સમયે શું કર્તવ્ય છે, તે જણાવે છે. (૧૨)

શિષ્ય-જ્યારે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તેનાં ભૂત કર્મનું શું થાય છે તથા વર્તમાન કર્મનું શું થાય છે? જો કર્મ રહેતાં હોય તો સુકૃતનો અભાવ છે

શુર-આત્મસાક્ષાત્કાર થયા પછી પાછળથી થનારા પાપનો તેને સ્પર્શ થતો નથી, તેમ જ પૂર્વના પાપનો એકદમ નાશ થાય છે. આ રીતે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. આ જ હેતુથી ૧૩ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૧૩ મું.

ઇવન્મુક્તાનાં પાપાનું શું?

તદવિગમ ઉત્તરપૂર્વાધયોરસ્થેશ્ચિનાશૌ
તદયપદેશાત્ ॥૨૩॥

સૂત્રાર્થ-આત્મપ્રાપ્તિ જ્યારે થાય છે ત્યારે પાછળથી થનારા પાપોનો તેને

સ્પર્શ હોતો નથી તેમ જ પૂર્વના પાપોનો નાશ થયેલો હોય છે. કારણ કે શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે. (૧૩)

ટીકા-શિષ્ય-અહીં સૂચી તો આપે તુલીયાધ્યાયમાં જે કાંઈ બાકી રહ્યું હતું, તેનું નિરૂપણ કર્યું પણ હવે આપ મને પ્રહ્લવિધાનું ક્ષણ શું છે, તે સળધી જણાવશો. જ્યારે પ્રહ્લને સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે ઉલટા ક્ષણે આપવાવાળા પાપનો નાશ શું થાય છે કે નથી થતો? આ રીતનો મને સંશય થાય છે. આ-ના સળધી આપ મને સમજાવશો. કર્મનું પ્રયોજન ક્ષણ છે. માટે કર્મ પોતાના ક્ષણે આપ્યા વિના કદી નાશ પામતું નથી. શ્રુતિ પણ એમ પ્રતિપા-દન કરે છે કે, કર્મની શક્તિ ક્ષણે આપવાવાળી છે. જો ક્ષણના લોભ થવા વિના કર્મનો અત આપતો હોય તો પછી શ્રુતિ ખોટી ઠરશે. સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “ન હિ કર્મ ક્ષીયતે કર્મનો કદી ક્ષય થતો નથી”

શુર-જો એમ હોય તો પછી શાસ્ત્રમાં જે પ્રાયશ્ચિત્ત સળધી ઉપદેશ છે, તે ખોટો ઠરશે.

શિષ્ય-આ દોષ યોગ્ય નથી ગૃહ-દાહ ઇંદ્રિઆદિની આદ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત નેમિ ત્તિક છે વળી પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન દોષ થવાને લીધે છે. માટે પ્રાયશ્ચિત્તનું પ્ર-યોજન જો છે કે, દોષનો નાશ કરવો. પણ આ રીતનું વિધાન પ્રહ્લવિધાના સંબંધમાં નથી.

શુક્ર:-જો બ્રહ્મજ્ઞાનીના કર્મોનો સ્થાય થાય છે, એમ ન માનીએ તો કર્મનું ફળ અવશ્ય લોભવવા યોગ્ય હોવાથી મોક્ષનો અભાવ થશે.

શિષ્ય:-મોક્ષનો અભાવ નહિ થાય. કેમ, કાળ તથા નિમિત્તની અપેક્ષાવાળો મોક્ષ કર્મના ફળની માફક થશે. માટે માફ માનવું એવું છે કે, બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થયા છતાં પાપની નિવૃત્તિ નથી.

શુક્ર:-આ વાતમાં હું કહું તે સાચાન. બ્યારે તેની અર્થાત્ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે ઉત્તર પૂર્વ પાપોનો અસ્ત્રોત વિનાશ થાય છે, અર્થાત્ પાછળ થનારા પાપનો સ્પર્શ થતો નથી તથા પૂર્વના પાપનો સ્થાય થાય છે.

શિષ્ય:-તેમ કેવી રીતે બની શકે ?

શુક્ર:-શ્રુતિ તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રકરણમાં અર્થ ધવાવાળા આગામી પાપનો સર્વથા વિદ્વાનને હોતો નથી, એમ ઉપદેશ કરે છે. જેમકે, 'પમા પુનરપલાશ લોપો ન ક્લિપ્યન્તે એવમેવ દેદિ પાપ કર્મ ન ક્લિપ્યન્તે (છાં ૪, ૧૪, ૩) કર્મજાતા પત્રપર જાળનો સ્પર્શ જેમ જરા પ્રભુ થતો નથી, તેમ પાપ સ્પર્શ કરી શકતું નથી.' તે જ પ્રમાણે પૂર્વનાં થયેલાં પાપનો વિનાશ થાય છે, એમ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. જેમકે, "તથ્યેવીવા જ્ઞાનમનો પ્રોત પ્રદ્યેતૈવ હાસ્ય સર્વે પાપમાન. પ્રદ્યન્તે (છાં ૫, ૨૪, ૩) જો ઇષિકાના તુલને અગ્નિમાં તાંબુડું હોય તો તે જલદી બળી ભસ્મ થાય છે, તેમ જ વિદ્વાનનાં સર્વ

પાપો જલદીથી બળી ભસ્મ થાય છે." કર્મના સ્થાય સર્વથી બીજી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે. જેમકે, "મિત્તે હદયમનિશ્ચિયન્તે સર્વસત્વાદીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દે પરાવરે (મું ૨, ૨, ૮) બ્યારે પરસ્પર તથા અવસ્પર પુરુષનું દર્શન કરવામાં આવે છે અર્થાત્ બ્રહ્મનો પૂરુષપણે સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે મનુષ્યના અંતઃકરણનાં સર્વ બંધનોનો નાશ થાય છે, અર્થાત્ દેહાદિ-કર્મો આત્મત્વબુદ્ધિનો નાશ થાય છે, સર્વ સંશયો જતા રહે છે તથા તેનાં સર્વ કર્મોનો અર્થાત્ સચિત તથા આગામી સ્થ કર્મોનો નાશ થઈ જાય છે."

શિષ્ય:-કર્મનાં ફળને લોભવ્યા વિના કર્મના સ્થાયની કલ્પના કરવાનું જો કહ્યું છે, તેથી શાસ્ત્ર મિથ્યા થવું જોઈએ.

શુક્ર:-આ દોષ નથી. કારણ કે અમે એમ નથી કહેતા કે, કર્મને ફળ આપવાની શક્તિ નથી. કર્મને ફળ આપવાની શક્તિ તો છે જ. પણ આ શક્તિને વિદ્યા આદિ અન્ય કારણને લીધે નાશ થાય છે, એમ અમે કહીએ છીએ. કર્મની શક્તિનું અસ્તિત્વ બ્યાંસૂધી છે, ત્યાંસૂધી શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે. પણ પ્રતિબંધ કે અપ્રતિબંધ થવાના સર્વથામાં શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ નથી. "ન હિ કર્મ લીયે કર્મનો સ્થાય નથી." આ સ્મૃતિ કર્મના ઉત્સર્ગનું નિરૂપણ કરે છે. જેમકે લોભાવિના કર્મનો સ્થાય થતો નથી. કારણ કે લોભ એ કર્મનું પ્રયોજન છે. પ્રાયશ્ચિત્ત અદિથી પાપનો સ્થાય થઈ છે જ. જેમકે "સર્વે પાપમાન તરતિ સર્વ પાપને તરી જાય છે." તરતિ વગ્રહત્વા

એશ્વમેયેન યજતે ય ઇ ચૈનમેવ વેદ અર્થઃ-જે અશ્વમેધ યજ કરે છે તથા જે આને જાણે છે, તે બ્રહ્મહત્યાના પાપને તરી જાય છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, પ્રાયશ્ચિત્તથી પાપનો નાશ થાય છે.

શિષ્ય:-પણ પ્રાયશ્ચિત્તો નૈમિત્તિકરૂપે થશે, તેનું કેમ ?

ગુરુ:-તે માનવું જોઈ છે. કારણ કે ત્યારે દોષ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી શાસ્ત્રને વિશે પ્રેમજ્ઞ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રેરણા થનારાને પોતાના દોષનો નાશ થવો, એ ફળની ઉત્પત્તિ છે, પણ બીજા કશા ફળની તેમાં ઉત્પત્તિ નથી.

શિષ્ય:-બીજું એ પૂર્વે આપને એમ કહ્યું છે કે, જેમ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તેમ પાપના નાશને માટે વિદ્યાનું વિધાન નથી, તેના સંબંધી આપ શું ખુલાસો કરો છો ?

ગુરુ:-સગુણ વિદ્યાના સંબંધમાં આ રીતનું વિધાન છે. આ સગુણવિદ્યાના સંબંધમાં શ્રુતિમા એમ કહ્યું છે કે, જેને સગુણ વિદ્યા પ્રાપ્ત થયેલી છે, તેને એશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ જ તેના પાપનો નાશ થાય છે. આ રીતે એ પ્રકારના ફળની પ્રાપ્તિ થવાનું નિરૂપણ છે. માટે પાપના નાશપૂર્વક એશ્વર્યની પ્રાપ્તિ, એ સગુણ વિદ્યાનું ફળ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. હવે નિર્ગુણ વિદ્યા સંબંધી સાંભળ. જો કે તેના સંબંધી વિધાન નથી, છતાં આત્મા કર્તાપણાથી રહિત છે, આ રીતનું જ્ઞાન થવાથી કર્મના નાશની સિદ્ધિ થાય છે. વળી શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, બ્રહ્મજ્ઞાનીને ભવિષ્યના કર્મમાં પણ કર્તાપણાનો અભાવ છે,

એ જ તેને પાપના સ્પર્શનો અભાવ છે. જો કે અતિક્રમણ કરાયલાં પાપોમાં મિથ્યાજ્ઞાનને લીધે જાણે કર્તાપણું પ્રાપ્ત થતું હોય, એવો ભ્રમ થાય છે, પણ વિદ્યાના બળને લીધે મિથ્યાજ્ઞાનની ત્યારે નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તે પાપો પણ લયને પામે છે; તથા આ જ પૂર્વના પાપનો વિનાશ છે. પૂર્વે પ્રાપ્ત થયેલા તથા લોકતાપણાથી રહિત, તેમ જ ત્રણે કાળમાં પણ કર્તા તથા લોકતાપણાના સ્વરૂપથી રહિત બ્રહ્મરૂપે હું પોતે હું, આથી પહેલાં પણ હું કર્તા લોકતારૂપે ન હતો, વર્તમાનકાળમાં હું કર્તા લોકતારૂપે નથી તથા ભવિષ્યમાં હું કર્તા લોકતારૂપે થઈશ નહિ, આ રીતે બ્રહ્મજ્ઞાની જાણે છે. આ જ રીતે શ્રોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. જો તેમ ન હોય તો અનાદિ કાળથી અવૃત્ત થયેલાં કર્મના નાશનો અભાવ થવાથી શ્રોક્ષનો પણ અભાવ થવો જોઈએ. જેમ કર્મનાં ફળ હોય છે, તેની માફક દેશ તથા કાળના નિમિત્તવાળો શ્રોક્ષ હોય, એ સંભવતું નથી. કારણ કે તેમ હોય તો શ્રોક્ષ અનિત્ય થાય. કારણ કે જ્ઞાનનું ફળ પરોક્ષ હોય, એમ બનતું નથી, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ છે. માટે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થવા પછી પાપનો લય થાય છે, એમ સિદ્ધ છે. (૧૩)

શિષ્ય:-વારૂ, પાપનું ભવન્મુકતને લેપન હોતું નથી, એમ આપે કહ્યું, પણ પુણ્યના મંબાધમાં કેમ ?

ગુરુ:-એમ પાપનો અસ્પર્શ તથા વિનાશ છે, તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનીને પોતાના પુણ્યનો પણ અસ્પર્શ તથા વિનાશ છે. આ જ હેતુથી ૧૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-

અધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૧૪ મું.

જીવન્મુક્તને પુણ્યનો અભાવ.

इतरस्याप्येवमन्त्रेणः पाते तु ॥ १४ ॥

સૂત્રાર્થ:-આ જ રીતે જીવન્મુક્તા-વશ્યાવાળાને પુણ્યનો પણ અસ્પર્શ તથા નાશ હોય છે. તેના દેહનો પાત થવા પછી તેને સુક્તિ જ શેષ હોય છે. (૧૪)

ટીકા:-શિષ્ય:-પૂર્વના અધિકરણમાં બંધનના કારણરૂપ સ્વાભાવિક પાપનો અસ્પર્શ તથા વિનાશ, જ્ઞાનને લીધે થાય છે, એમ આપે શાસ્ત્રના વ્યવહેરવડે પ્રતિ-પાદન કર્યું. પણ ધર્મ તો શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરેલો છે. માટે પુણ્યનો, શાસ્ત્રમાં પ્રતિ-પાદન કરેલા પુણ્ય સાથે, વિરોધ હોતો નથી. માટે પુણ્યના ફળનો ઉપભોગ હોવો જોઈએ તથા પાપનો ક્ષય જ્ઞાનવડે હોવો જોઈએ, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુર:-આતું નિરાકરણ કરવા માટે જ પૂર્વના અધિકરણનો વિસ્તાર આ અધિક-રણમાં કયો છે. પાપથી ભિન્ન પુણ્ય કર્મનો પણ પાપની માફક જાનીને સ્પર્શ હોતો નથી તથા નાશ હોય છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે બને ?

શુર:-તેમ ન હોય તો પુણ્ય પણ પોતાના ફળના હેતુરૂપે થઈ, જ્ઞાનના ફળને વિશે અટકાવ નાંખે. આથી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ વમે હૈવૈવ એતે તત્તિ (૭૦૪, ૪, ૨) બ્રહ્મવેત્તા પાપાત્મક તથા પુણ્યાત્મક સર્વ કર્મોને તરી નાય છે. ” આ

શ્રુતિથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, હૃદય-તની માફક પુણ્યનો પણ નાશ થાય છે, આત્મા કર્તાપણથી રહિત છે, આ રીતનું જ્ઞાન થવા પછી કર્મોનો ક્ષય થાય છે, તેને વિષે પુણ્ય તથા પાપ બેઉ સરખાં છે. આથી શ્રુતિમાં સામાન્ય ગીતે કહ્યું છે કે, “ક્ષીયન્તે કાલ્ય કર્માણિ (મુ ૨, ૨, ૮) જીવ-ન્મુક્તાનાં સર્વ કર્મોનો ક્ષય થાય છે.” માટે જ્યાં કેવળ પાપ શબ્દનું નિરૂપણ છે, ત્યાં પુણ્યનું પણ નિરૂપણ છે, એમ કલ્પના કરવી. કારણ કે જ્ઞાનનું ફળ જે મોક્ષ છે, તેથી પુણ્ય પણ ઉતરતું છે. શ્રુતિમાં તો પુણ્યને વિશે પણ પાપ શબ્દ છે. જેમકે, “નન સેતુમહોરને તતઃ (બ્રા ૮, ૪, ૧) આ સેતુને દિવસ તેમ જ રાત્રી તરી શકવા સમર્થ નથી.” આ પ્રમાણે પાપવડે પુણ્યનું પણ ગ્રહણ કર્યું છે તથા નીચેની શ્રુતિથી સામાન્યપણે પુણ્યવડે પાપ શબ્દનો પણ પ્રયોગ છે. જેમકે, “ત્વેં વાત્માનોત્તો નિર્વર્તન્તે આત્મારૂપ સેતુથી સર્વ પાપો નિવૃત્ત થાય છે.” મૂળ સૂત્રમાં પાતેત્ત એમ જ શબ્દનો પ્રયોગ નિશ્ચયના અર્થમાં છે. આ રીતે બંધના કારણરૂપ ધર્મ તથા અધર્મનો અસ્પર્શ તથા વિનાશ વિદ્યાના જ્ઞેયથી થાય છે. તેથી આત્મઆક્ષાત્કારવાળાના શરીરનો જ્યારે પાત થાય છે ત્યારે તેને અવસ્ય કરી સુક્તિ થાય છે, એમ નિશ્ચય-પૂર્વક બાણુનું. (૧૪)

શિષ્ય:-જે કર્મને પુણ્ય તથા પાપ-રૂપ ફળ બાણુનું છે, તેના નાશ સંબંધી આપે પૂર્વના બે અધિકરણવડે નિરૂપણ

કર્તુ, પણ જે કર્મનું ફળ પાક્યું નથી, તેવા કર્મની શી ગતિ, તે આપ કહેશે.

શુરુ:-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી અપકવ ફળ-વાળાં કર્મોનો પણ ક્ષય થાય છે. આ કર્મની અવધિ દેહનો પાત થવા સૂધી હોય છે. આથી જ ૧૫મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણુ ૧૧ મું-સૂત્ર ૧૫ મું.

અપકવ ફળવાળાં કર્મોનું શું ?

મનાસ્વજ્ઞાનયે વ્ય તુ પૂર્વે તદ્વચે. ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-દેહનો પતન થવા સૂધી જ કર્મ રહેલાં હોવાથી અપકવ ફળવાળાં કર્મોનો પણ જ્ઞાનના પ્રાદુર્ભાવથી નાશ થાય છે. (૧૫)

ટીકા:-શિષ્ય:-પૂર્વના અધિકરણોમાં જ્ઞાનને લીધે પુણ્ય તથા પાપનો ક્ષય થાય છે, એમ આપે સમજાવ્યું. પણ અપકવ ફળવાળાં કર્મોનો તેમ જ અપકવ ફળવાળાં કર્મોનો સામાન્ય રીતે શું ક્ષય થાય છે કે વિશેષ કરી અપકવ ફળવાળાં કર્મોનો જ ક્ષય થાય છે, તે સંબંધી આપ મને ઉપદેશ આપશો. તેમાં "કમં વ હૈવેવ એતંતરિ (ભૃ ૪, ૪, ૨૨) શ્રદ્ધા-વેના પુણ્ય તથા પાપલક્ષણવાળા કર્મોને તરે છે." ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં સામાન્ય પ્રકારનું વર્ણન હોવાથી સામાન્ય રીતે જ નાશ કરી છે. તે તો બધું ઠીક છે. પણ અપકવ પુણ્યવાળા કર્મના સંબંધમાં કેવી રીતે બાણુ? જેના ફળની પ્રવૃત્તિ થઈ નથી તથા જે પૂર્વના જન્મમાં એકલાં થયેલાં છે, વળી આ જન્મમાં પણ જ્ઞાનની

ઉત્પત્તિ થવા પહેલાં સંચિત થયેલાં છે, આવાં પુણ્ય તથા પાપો જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી ક્ષયને પામે છે, પણ આરબ્ધ કાર્ય, કે જેનું ફળ ચોડું ઘણું ભોગવાયલું છે, તથા જે ફળવડે પ્રાપ્તજ્ઞાનના આશ્રયરૂપ આજન્મની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે કર્મ ક્ષીણ થતું નથી.

શુરુ:-આ પાપનો ક્ષય કેમ થતો નથી ? શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, "તસ્ય તાવદેવ ચિર યાવત વિમોલ્યેષ્ય સપત્સે (છા ૬, ૧૪, ૨) આત્માર્થવાત્ પ્રજ્ઞાનિષ્ઠની સ્થિતિ જ્યાંસૂધી દેહનો નાશ નથી થતો ત્યાં-સૂધી હોય છે. પણ દેહનો પાત થાય કે, તરત જ વિદેહમુક્ત થાય છે." આ રીતે ક્ષયની પ્રાપ્તિનો અવધિ શરીરના પડવા પછી છે. કારણ કે તેમ ન હોય તો જ્ઞાન-વડે બ્યારે સર્વ કર્મોનો ક્ષય થાય છે ત્યારે દેહની સ્થિતિના હેતુરૂપ કર્મ નહિ હોવાને લીધે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવાની સાથે જ તરત મોક્ષનો ઉપભોગ કરે, પણ શરીરના પતન થવા સૂધીનો વિલંબ રહે નહિ.

શિષ્ય:-આત્મા અકર્તા છે, આ રીતના જ્ઞાનના બળથી જ સર્વ કર્મોનો જ્યારે ક્ષય થાય છે, તો પછી કેટલાંક કર્મોનો ક્ષય થાય છે તથા કેટલાંકનો નથી થતો, એમ માનવું યોગ્ય નથી. જે અગ્નિ તથા ખીજોનો સમાગમ એક સરખો બધા સાથે હોય તો પછી કેટલાંક ખીજની શક્તિ ક્ષીણ થાય તથા કેટલાંકની ન થાય, એમ માનવું શક્ય નથી.

શુરુ:-આના જ સંબંધમાં કહ્યું છે. આરબ્ધ કર્મવાળા કર્મોશ્રયનો આશ્રય કયો વિના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

આ રીતે કર્માશ્રયનો આશ્રય રહેલો છે, તેથી જેમ કુભારનો ચાકડો કે જેનો વેગ પ્રવૃત્તિને પામેલો છે, તેનો પ્રતિબંધ વચમાં જ સંભવતો નથી પણ વેગનો ફાય થાય ત્યા સૂધી રાહ ભેવાની હોય છે આત્મા કર્તાથી રહિત છે, આ રીતનું જ્ઞાન પણ મિથ્યા જ્ઞાનનો બાધ કરી ઈર્ષ્યનો નાશ કરે છે બાધ પામેલું મિથ્યા જ્ઞાન પણ જેમ બે ચંદ્રનું જ્ઞાન કેટલોક સમય રહે છે, તેમ કેટલાક સમય પર્યંત સંસ્કારને લીધે રહે છે વળી બ્રહ્મજ્ઞાની કેટલો સમય શરીર ધારણ કરે છે કે નથી કરતો, તે સબધી વાદ કરવો યોગ્ય નથી કારણ કે એક મનુષ્યને પોતાના હૃદયને વિશે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય તથા તે મનુષ્ય દેહ ધારણ કરે, તેનો અન્ય મનુષ્ય આદેષ કેવી રીતે કરી શકે? સ્મૃતિ તથા શ્રુતિમાં સ્થિતપ્રજ્ઞનું જે વર્ણન આપ્યું છે, તેથી આ જ પ્રકાર સિદ્ધ થાય છે આથી નિર્ણય થાય છે કે, આરભ નહિ કરેલા કાર્યવાળા પુણ્ય તથા પાપનો નાશ વિદ્યાના બળથી થાય છે (૧૫)

શિષ્ય -હે ભગવન! અગ્નિહોત્રાદિ મંત્રનું પ્રયોજન સ્વર્ગ જ છે, કે બીજું ?

ગુરુ -અગ્નિહોત્રાદિ ઈર્ષ્ય પણ બ્રહ્મ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જ છે શ્રુતિ પણ ! જ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે આથી જ ૬ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૨ મું-સૂત્ર ૧૬ મું.
અગ્નિહોત્રાદિ જ્ઞાનના સાધનરૂપે.

અગ્નિહોત્રાદિ તુ તત્કાર્યાયૈવ

તદર્શનાત ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ -વળી અગ્નિહોત્રાદિ પણ જ્ઞાનના કાર્ય માટે અર્થાત્ મોક્ષને માટે છે કારણ કે શ્રુતિમાં તે પ્રમાણેનું નિર્ણય છે (૧૬)

ટીકા-શિષ્ય -પુણ્યના સ્પર્શનો અભાવ તથા નાશ થાય છે, તેની સાથે પાપની પણ તે જ સ્થિતિ થાય છે, આ રીતે કહ્યું છે આ પ્રમાણેનું જે વચન છે તે સઘળા પુણ્યસબધી બાણુલુ કે કેમ, તે આપ મને સમજાવશો? મને શકા એ થાય છે કે, અગ્નિહોત્રાદિ પુણ્ય સબધી શી વ્યવસ્થા બાણુલી ?

ગુરુ -અહીં મૂળ સૂત્રમાં જે જ શબ્દ વાપર્યો છે, તે શકા ટાળવા માટે જ છે વૈદિક તથા અગ્નિહોત્રાદિ જે વૈદિક કર્મ છે, તે જ્ઞાનના કાર્યને માટે જ છે અર્થાત્ જ્ઞાનનું જે કાર્ય છે, તે જ કાર્ય અગ્નિહોત્રાદિનું છે.

શિષ્ય -આમ કેવી રીતે થઈ શકે ?

ગુરુ -શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તમેત વેદાનુવચનન વ્રાહ્મણા ત્રિવિદિપન્તિ યથેન દાનન (બૃ૦ ૪, ૪, ૨૨) વેદના વચન પ્રમાણે બ્રાહ્મણો યજ્ઞવટે તથા દાનવટે તેને બાણુવાની ઇન્દ્રા રાખે છે.” આ રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે

વવાળાં છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. તેથી મને આ રીતની શંકા થાય છે. આમાથી કયું કર્મ એકતાને પામે છે ?

શુરૂ:-વિદ્યાયુક્ત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ આત્મવિદ્યાના કારણરૂપે થાય છે, પણ વિદ્યાથી રહિત કર્મ તેમ થતુ નથી કાળુ કે વિદ્યાથી રહિત કર્મ કરના વિદ્યાથી યુક્ત કર્મ વિશેષ પ્રભાવવાળું છે જેમકે “યદહરેવ જુહોતિ તદહ. પુનર્મયુગપજયત્યેવ ત્રિદાન (ખં ૧, ૫, ૨) જે મનુષ્ય આ રીતે જાણે છે, તે જે દિવસથી આ રીતે હોમ કરે છે, તે દિવસથી જ પુનઃ મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરી શકશે.” આ શ્રુતિવચનોથી એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી સ્મૃતિઓમા પણ કહ્યું છે કે, “બુદ્ધ્યા યુક્તો યથા પાર્થ કર્મગ્રથ પ્રદાત્સ્યસિ (ગી. ૨, ૩૯) દુષ્ટેણ હ્યવર કર્મ બુદ્ધિયોગાવનનય (ગી. ૨, ૪૯) યોગ વિધય બુદ્ધિથી યુક્ત થવાથી, હે પાર્થ ! તું કર્મના બંધનને તોડી શકીશ ઇન્ધ્રના આરાધન માટે કરવામાં આવેલું કર્મ કરતાં કૃણના ઉરેશે કરી કરવામાં આવતું કર્મ ઉતરતું છે.” આ રીતે હોવાથી જ એમ પ્રતિ-પાદન થાય છે કે, જે કાંઈ વિદ્યાયુક્ત થાય છે, તે એકતાને પામે છે આ જ ખરૂં છે કે, વિદ્યાયુક્ત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ, વિદ્યાવિહીન અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. દાખલા તરીકે વિદ્યાથી રહિત પ્રાણણના કરતાં વિદ્યાવાન શ્રેષ્ઠ છે તેમ છતાં વિદ્યારહિત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ તર્ફનું અનપેક્ષાવાળું નથી.

શિષ્ય:-આપ આમ કેમ કહો છો ?

શુરૂ:-શ્રુતિમાં સામાન્ય રીતે વિદ્યાના

હેતુરૂપે અગ્નિહોત્રાદિ કહેલું છે. જેમકે, “તમેતમાત્માન યજ્ઞેન વિવિદિપન્તિ ઉપનિષદ-ગમ્ય આત્માને યજ્ઞવટે તે જાણવાની ઇચ્છા રાખે છે.”

શિષ્ય:-વિદ્યાયુક્ત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ વિદ્યારહિત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એમ શ્રુતિથી નિશ્ચય થાય છે. માટે વિદ્યારહિત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ આત્મ-વિદ્યાના હેતુરૂપે નથી, એમ થતું જોઈએ.

શુરૂ:-ના, તેમ નથી. વિદ્યાના સહાયક-રૂપ અગ્નિહોત્રાદિ વિદ્યાના યોગને લીધે વધારે બળવાન હોય છે. માટે આત્મજ્ઞાનના કારણરૂપે થવાથી તે કર્મ કંઈએક ઉત્કૃષ્ટ થશે. પણ વિદ્યાવિહીન કર્મની કલ્પના તેવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે થશે નહિ. છતાં “યજ્ઞેન વિવિદિપન્તિ યજ્ઞવટે જાણવાની ઇચ્છા રાખે છે.” આ રીતે સામાન્ય રીતે આ-ત્મજ્ઞાનના કારણરૂપે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કહેવાયલું છે; તેથી વિદ્યારહિત અગ્નિ-હોત્રાદિ વિદ્યાના અગરૂપે નથી, એમ કહેવું શક્ય નથી. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “યદેવ વિદ્યા કરોતિ બ્રહ્મયોનિ-પદા તદેવ વીર્યવત્તર ભવતિ (છાં ૧, ૧, ૧૦) વિદ્યાથી યુક્ત થઈ તેમ જ અદ્વા તથા યોગથી યુક્ત થઈ, જે કાંઈ કર્મ કરે છે તે વધારે બળવાન થાય છે.” આ રીતે વિદ્યાયુક્ત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ વધારે બળવાન છે, એમ કહી પોતાના કાર્યપ્રતિ કંઈએક અતિશયતા દર્શાવે છે. પણ વિદ્યાથી રહિત જે કર્મ છે, તેનું પણ તે જ પ્રયોજન હોવાથી તે બળવાન છે, એમ અતિ દર્શાવે છે. અહીં બળવાનપણું

કહેવાય છે એમ કહેવાય છે કે, તેનામાં પોતાનું પ્રયોજન સાધવાની શક્તિ છે. માટે વિદ્યાયુક્ત અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય કર્મ તેમ જ વિધારહિત કર્મ, એમ બેઉ પ્રકારનાં કર્મ મુમુક્ષુને મોક્ષરૂપી પ્રયોજનનાં ઉદ્દેશવાળાં છે. આ કર્મ આ જન્મમાં અથવા અન્ય જન્મમાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પહેલાં કરવામાં આવેલાં હોય છે. છતાં આ સર્વ કર્મોમાં જેને વિશે જેટલું સામર્થ્ય હોય, તે પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાનને અટકાવ કરનારા પાપના નાશના કારણરૂપે થાય છે તથા આ રીતે બ્રહ્મપ્રાપ્તિના કારણરૂપે થાય છે. તેમ જ આ સર્વ કર્મો શ્રવણ, મનન, યદ્વા તથા તાત્પર્ય આદિ અંતરંગ કારણની અપેક્ષાને લઈ બ્રહ્મવિદ્યાની સાથે એક કાર્યપણાને પામે છે. (૧૮)

શિષ્ય:-પુણ્ય તથા પાપરૂપ આરબ્ધ કાર્યોનો ઉપલોગ કયાં પછી જીવન્મુક્તને કેવી રીતિ પ્રાપ્ત થાય છે ?

શુદ્ધ-ઉપલોગ પછી કર્મોના ક્ષય થવે તે બ્રહ્મની સાથે એકતાને પામે છે. આ જ હેતુથી ૧૯ મા મૂળમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૧૯ મું.

જીવન્મુક્તને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ.

મોગેન ત્વિતરે ક્ષપયિત્વા સંપદ્યતે ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ-જીવન્મુક્ત આરબ્ધ કાર્યના પુણ્ય તથા પાપનો લોગવડે નાશ કરી, બ્રહ્મસંપદ થાય છે. (૧૯)

ટીકા-શુદ્ધ-અનારબ્ધ કાર્યવાળા પુણ્ય તથા પાપનો ક્ષય વિદ્યાના યોગવડે થાય

છે, એમ કહ્યું. બળી બીજાં પુણ્ય તથા પાપરૂપ આરબ્ધ કાર્યોનો ઉપલોગવડે નાશ થયા પછી, જીવન્મુક્ત બ્રહ્મની સાથે જોડાય છે. જેમકે, "તસ્યતા વદેવ ચિર યાવન્ન વિમોક્ત્યેજ્ય સપત્ત્યે (જા. ૬, ૧૪, ૨) બ્રહ્મેવ સન્નિદ્યાપ્યેતિ અર્થ-અવિદ્યાના બંધનમાથી મુક્ત આચાર્યવાન બ્રહ્મનિહની રચતિ, જ્યાસૂધી દેહનો નાશ નથી થતો, ત્યાં સૂધી હોય છે પણ દેહનો પાત થાય કે, તરત વિદેહ મુક્ત થાય છે બ્રહ્મરૂપે થઈ બ્રહ્મમાં લીન પામે છે." ઇત્યાદિ શ્રુતિના વચનથી સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:-જો કે સમ્યક્દર્શન થાય છે, પણ જેમ દેહના પાતની પૂર્વે લેહનું દર્શન, જેમ જો ચંદ્ર જોવામા આવે છે, તે રીતે રહેલું હોય છે, તે પાછળથી પણ તેની સાથે જોડાયલું જ રહેશે.

શુદ્ધ-ના, કારણ કે લેહના કારણુનો અભાવ હોય છે. જેવી રીતે ઉપલોગનો ક્ષય કરવો. આ રીતે અતુલુત્તિત કારણ હોય છે, તેવું કારણ પાછળથી હોતું નથી.

શિષ્ય:-અન્ય કર્મોશય નવા લોગને ઉત્પન્ન કરશે, તેવું કેમ ?

શુદ્ધ-તેમ થશે નહિ કારણ કે બીજા બળી ગયું હોય, તો પછી લોગ કયાથી થાય ? મિથ્યા જ્ઞાનના આધાર વાળું અન્ય કર્મ દેહના પાતમા અન્ય ઉપલોગ ઉત્પન્ન કરે છે. પણ તે મિથ્યા જ્ઞાન તો બળી ગયું હોય છે, માટે આરબ્ધ કાર્યોનો ક્ષય થવે, વિદ્યાનને મોક્ષ અવશ્ય થાય છે, એ જ યોગ્ય છે.

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसामाख्ये चन्द्रशंकरात्मजछोटा-
लालशर्मणा कृते गुर्जरगिरामाख्यानवादे चतुर्थपाद्याख्ये प्रथमः पादः ॥ १ ॥

ચતુર્થઅધ્યાય-દ્વિતીયપાઠ.

ઉત્ક્રાંતિ નિરૂપણ.

મૃમિકા.

શિષ્ય-મનુષ્યની જ્યારે ઉત્ક્રાંતિ થાય છે ત્યારે વાણીની વૃત્તિનો શાને વિશે લય થાય છે ?

ગુરુ-જ્યારે મનુષ્યનું ઉત્ક્રમણ થાય છે ત્યારે વાણીની વૃત્તિ મનવિશે લય પામે છે આ વાત પ્રત્યક્ષ પણ છે તથા શ્રુતિ પણ તેમ જ પ્રતિપાદન કરે ॥ આથી જ દ્વિતીય પાઠના ૧ લા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અગ્નિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૧ હું.

વાણીનો મનમાં લય.

વાક્ક્રમણસિ દર્શનાચ્છદ્યામ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ -વાણી વૃત્તિનો મનવિશે લય થાય છે કારણ કે આ જ્ઞાનન પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે તથા શ્રુતિ પણ તે જ પ્રમાણે કહે છે. (૧)

ટીકા-શિષ્ય-અપરા વિદ્યામાં કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ માટે દેવયાન નામના માર્ગને વિશે જવાની મનુષ્ય ધૃત્ત્ય મળે છે માટે શાસ્ત્રને અનુસારે ઉત્ક્રાંતિનો ક્રમ જે હોય, તે મને કહેશે. વળી શાસ્ત્રમાં તો વિદ્યા નથી તથા અવિદ્યાનની ઉત્ક્રાંતિ એક

સંખી કહેલી છે મરણના સમયથી નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે જેમકે, 'અસ્ય સૌમ્ય પુરુષ સ્ય પ્રયતો વાદ્ મનસિ સપચતે મન પ્રાણે પ્રાણસ્તે જસિ તેજ પરસ્વા દેવતાયામ ॥ (છાં ૬, ૧, ૬) જ્યારે મનુષ્ય અવિતરહિત થાય છે ત્યારે તેની વાણી મનવિશે લય પામે છે, મન પ્રાણવિશે લય પામે છે, પ્રાણ તેજમાં લય પામે છે તથા તેજનો લય પરબ્રહ્મમાં થાય છે" હવે મને આ રથળે શકા એ થાય છે કે, વૃત્તિવાળી વાણીનો જ મન વિશે લય થાય છે કે વાણીની વૃત્તિનો લય થાય છે ? માફ માનવું તો એમ છે કે વાણી જ મનને વિશે લય પામે છે વળી શ્રુતિ પણ તેમ જ પ્રતિપાદન કરે છે જે તેમ ન હોય તો લક્ષણાવૃત્તિ હોવી જોઈએ જ્યાં શ્રુતિ તથા લક્ષણા બેનો વિષય હોય ત્યાં શ્રુતિ ગ્રહણ કરવી, પણ લક્ષણા નહિ માટે વાણીનો જ મનવિશે લય છે

ગુરુ-આ જ્ઞાનતમા હું કહું, તે આ જાન વાણીની વૃત્તિનો મનને વિશે લય થાય છે

શિષ્ય-જ્યારે આચાર્ય વ્યાસ ભગવાન જ વાદ્ મનસિ એમ કહે છે, તો પછી

વાણીની વૃત્તિનો લય છે, એમ આપ કેમ કહો છો ?

શુરુ:-તાડું કહેવું ખરું છે. પણ તે બાબત હવે પછી “અભિમાનો વચનાવ (શ્રૃ ૨૦૪, ૨, ૧૬) આ સૂત્રવડે કહેવામાં આવશે. માટે આ સ્થળે તો માત્ર વૃત્તિના જ લયનું નિરૂપણ છે, એમ જાણવું. અર્થાત્ જ્યારે મનોવૃત્તિની સ્થિતિ હોય છે ત્યારે પ્રથમ વાણીની વૃત્તિ ઉપસંહારને પામે છે.

શિષ્ય:-આમ કેવી રીતે બને ?

શુરુ:-આ રીતે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. જ્યારે મનોવૃત્તિ વિદ્યમાન હોય છે ત્યારે વાણીની વૃત્તિનો પ્રથમ ઉપસંહાર જોવામાં આવે છે. વૃત્તિવાળી વાણીનો મનનેવિશે ઉપસંહાર કોઈથી જોઈ શકાતો નથી.

શિષ્ય:-શ્રુતિના પ્રમાણથી વાણીનો જ મનનેવિશે લય કહેવો યોગ્ય છે.

શુરુ:-ના; મન વાણીની પ્રકૃતિ નથી. જેમ શરાવ અર્થાત્ કોડીઆનો લય મૃત્તિકામાં થાય છે તેમ જેની જેમાંથી ઉત્પત્તિ હોય છે, તેનો લય તેમાં થાય છે મનમાંથી વાણી ઉત્પન્ન થાય છે, એવું કેયે પ્રમાણ નથી. વળી વૃત્તિનો ઉદ્ભવ તથા અભિભવ તો અપ્રકૃત પદાર્થમાં પણ હોય છે. જેમકે, પૃથ્વી સ્વરૂપ કાષ્ઠમાંથી તેજ સ્વરૂપ અગ્નિવૃત્તિનો ઉદ્ભવ થાય છે તથા જળમાં તે અગ્નિનું ઉપશમન થાય છે.

શિષ્ય:-ત્યારે વાણી મનનેવિશે લય પામે છે, એમ શ્રુતિમાં કેમ કહ્યું છે ?

શુરુ:-આથી જ મૂળ સૂત્રમાં શબ્દાત્, એમ કહ્યું છે. (વાણીનો અર્થ કેવળ ઉક્તિ અર્થાત્ અવકાશયુક્ત થાય છે). અર્થાત્ વૃત્તિ તેમજ વૃત્તિવાળા પદાર્થમાં અભેદ હોય છે. માટે શબ્દના તાત્પર્યથી પણ વૃત્તિનું જ ગ્રહણ થઈ શકે છે. (૧)

શિષ્ય:-વાણીની વૃત્તિ મનવિશે લય પામે છે, તેમ બીજું શું મનવિશે લય પામે છે ?

શુરુ:-બધી ઇન્દ્રિયો પણ મનવિશે લય પામે છે. આજ બાબત ૨ જા સત્રમાં કહી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૨ જી.

સર્વ ઇન્દ્રિયોનો મનવિશે લય.

અત एव सर्वाण्यनु ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-આથી જ એમ કહેવાય છે કે, સર્વ ઇન્દ્રિયો મનની પાછળ જાય છે અર્થાત્ મનમાં લય પામે છે. (૨)

ટીકા-શુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તસ્માદુપશાન્તનેત્રાઃ પુનર્ભવમિન્દ્રિયૈર્મનસિ સપ-લમાનૈઃ (પ્રશ્ન ૦૩, ૬) અર્થ:-જ્યારે ઉદ્ધાનનું તેજ શાંતિ પામે છે ત્યારે મનુષ્ય પોતાની ઇન્દ્રિયો, જેનો પ્રવેશ મનવિશે થાય છે તે મહિત, અન્ય શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે.” આ ગીતે સામાન્ય રીતે શ્રુતિમાં મઘણી ઇન્દ્રિયોનો લય મનવિશે કહેલો છે. આથી જ એમ કહેવાય છે કે, જ્યારે વૃત્તિવાળા મનની સ્થિતિ હોય છે ત્યારે વાણીની માફક ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિનો લોપ જોવામાં આવે છે; તેથી તત્ત્વના લયનો અસંભવ હોવાથી તથા

શબ્દની ઉપપત્તિ હોવાથી, વૃત્તિદ્વારા સર્વ ઇન્દ્રિયો મનની પાછળ લાય છે અર્થાત્ મનમાં લાય પામે છે, એમ કહ્યું છે. સામાન્ય રીતે તો સર્વ ઇન્દ્રિયોનો મનવિશે લાય થાય છે, છતાં વાણીનું પૃથક્ અલેખ કરી કહ્યું છે કે, વાણી મનમાં લાય પામે છે. તેમ કરવાનું કારણ એ કે, વાણીની માફક સર્વ ઇન્દ્રિયોના સળધમાં પણ બાણી લેવું. (૨)

શિષ્ય:-આપે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો લાય મનવિશે કહ્યો પણ મન શાનેવિશે લાય પામે છે ?

ગુરુ:-મનનો લાય પ્રાણવિશે થાય છે.

આથી જ ઉગ્ત સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૨ ભુ-સૂત્ર ૩ ભુ.

મનનો પ્રાણમાં લાય.

તત્ત્વમતઃ પ્રાણ ઉત્તરાત્ ॥૩॥

સૂત્રાર્થ:-આ મનને પ્રાણવિશે લાય થાય છે, એમ પાછળના વાક્યથી સમજાય છે (૩)

ટીકા:-શિષ્ય:-“વાદ મનસિ મવચ્ચે (છાં ૬,૮,૬) વાણીનો મનવિશે લાય થાય છે.” આ રથે વૃત્તિના લાયનું સૂચન છે, એમ તો મારી રીતે બાણ્યું. પણ તેની જ પાછળની શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે, “મન પ્રાણે (છાં ૬,૮,૬) મનનો પ્રાણવિશે લાય થાય છે” આ રથે વૃત્તિનો લાય કહ્યો છે અથવા તો શ્રુ વૃત્તિવાળા પદાર્થનો લાય સમજવો ? આ રીતનો મને સશય થાય છે. મારું માનવું તો એમ

છે કે, વૃત્તિવાળા પદાર્થનો જ લાય છે. કારણ કે શ્રુતિનું પણ તે રીતનું પ્રમાણ છે તથા પ્રાણ એ મનની જ પ્રકૃતિ છે. જેમકે, “અન્નમયં હિ ગોમ્યં મન આપોમયઃ પ્રાણ” (છાં ૬,૫,૪) હે ગોમ્ય ! મન અન્નમયરૂપે છે તથા પ્રાણ જળમયરૂપે છે.” આ રીતે શ્રુતિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, મન અન્નમાથી બનેલું છે તથા પ્રાણ જળમાંથી બનેલું છે. બીજું શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ભાવચાત્રમવચ્ચન્ત્વ જજે અન્નની ઉત્પત્તિ કરી.” આથી જ જે મન પ્રાણનેવિશે લાય પામે છે, તે અન્નરૂપે છે. આ અન્ન જળમાં લાય પામે છે. કારણ કે અન્ન મનરૂપે છે તથા જળ પ્રાણરૂપે છે. આ રીતે પ્રકૃતિના જે કંઈ વિકારો છે, તે અલેખરૂપે છે.

ગુરુ:-આ જ બાળત હું કહ્યું છું, તે સાંભળ. જેણે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ અલેખ કરી છે, એવું મન જ વૃત્તિદ્વારા જ પ્રાણનેવિશે લાય પામે છે. એમ શ્રુતિના પાછલા વચનથી બાણી લેવું. તે જ પ્રમાણે સુષુપ્તાવસ્થામાં તથા મૂર્છાવસ્થામાં બ્યારે પ્રાણની વૃત્તિની સ્થિતિ દેવળ ધક્કવા માત્ર જ હોય છે, ત્યારે મનોવૃત્તિ શાત થયેલી હોય છે એમ જણાય છે. વળી મનતા સ્વરૂપનો લાય પ્રાણમા સંભવતો નથી. કારણ કે મન પ્રાણની પ્રકૃતિ નથી.

શિષ્ય:-મન પ્રાણની પ્રકૃતિરૂપે છે, એમ કહ્યું છે.

ગુરુ:-પણ તે ખરું નથી. આ રીતની પ્રણાલિ કોણે હોય તો, મન પ્રાણની પ્રકૃતિ-

રૂપે થવાથી મનનો પ્રાણનેવિશે લય થવો યોગ્ય નથી. તે પ્રમાણે પણ મનનો લય અનતમાં થવો જોઈએ, એકનો જળ-વિશે લય થવો જોઈએ તથા જળવિશે પ્રાણનો લય થવો જોઈએ. આ પક્ષમાં પણ પ્રાણસ્વરૂપને જાણેલા જળમાંથી મનની ઉત્પત્તિ થાય છે, આ સંબંધી કંઈ પ્રમાણ નથી. માટે મનનો પ્રાણવિશે સ્વરૂપલય નથી. વળી વૃત્તિ તથા વૃત્તિવાળા પદાર્થનો અલેહ દર્શાવ્યો છે, તેથી વૃત્તિનો લય થાય છે, એમ પણ શબ્દની કલ્પના થઈ શકે. (૩)

શિષ્ય:-પ્રાણનો લય શાનેવિશે થાય છે ?

ગુરુ:-પ્રાણનો લય જીવનેવિશે થાય છે. આ જ પ્રમાણે યથા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ બ્રુ-સૂત્ર ૪ થુ.

પ્રાણનો જીવમાં લય.

સોડ્યક્ષે તદુપગમાદિમ્યઃ ॥૪॥

સૂત્રાર્થ -પ્રાણનું જીવનેવિશે ઉપગ-મનાદિ થતું હોવાથી, પ્રાણનો જીવનેવિશે લય થાય છે. (૪)

ટીકા.-શિષ્ય-આથી આપે એમ સિદ્ધ 'કરી બતાવ્યું' કે, જેની જેમાંથી ઉત્પત્તિ નથી, તેનો તેનેવિશે વૃત્તિપ્રલય થાય છે, પણ સ્વરૂપપ્રલય થતો નથી. હવે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પ્રાણનો લય તે-જમાં થાય છે, તે સંબંધી હું આપને પૂછું છું. શુ' શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રાણનો તેજને વિશે જ વૃત્તિપ્રલય થાય છે અથવા

તો શુ' દેહ તથા ઇન્દ્રિય સમૂહના અધ્યક્ષ-રૂપ જીવમાં પ્રાણનો લય થાય છે ? હવે શ્રુતિના સંબંધમાં શંકા કરવી એ યોગ્ય નહિ, માટે પ્રાણનો તેજનેવિશે લય થવો જોઈએ. કારણ કે જે બાળત શ્રુતિમાં ન હોય, તેવી કલ્પના કરવી તે ઠીક નહિ.

ગુરુ.-આ બાળતમાં હું' કહું, તે સાંભળ પ્રાણનો લય જીવનેવિશે થાય છે. આ પ્રકૃત પ્રાણની સ્થિતિ અધ્યક્ષરૂપ, અ-વિદ્યા, કર્મ તથા પૂર્વ પ્રસારૂપ ઉપાધિ-વાળા વિજ્ઞાનાત્મામાં છે. અધ્યક્ષના પ્રધાન-વાળી પ્રાણરૂપિ થાય છે.

શિષ્ય -તે કેવી રીતે ?

ગુરુ:-પ્રાણનું જીવપ્રતિ ઉપગમન આદિ થાય છે; તેથી પ્રાણનો જીવમાં લય કહ્યો છે. "અવમેવમાત્મામનન્તકલિ સર્વે પ્રાણા અભિસમાયન્તિ યતૈતદ્ધ્વોચ્છવાસી ભવતિ (ખૃ૦ ૪,૩,૩૮) તે જ રીતે મરણ સમયે અધીત જ્યારે છેવટનો શ્વાસ આલતો હોય છે ત્યારે વાગાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયો આત્માને મળવા માટે જાય છે." તે જ પ્રમાણે અન્ય શ્રુતિઓમાં પણ કહ્યું છે કે, સર્વ પ્રાણો સામાન્ય રીતે અધ્યક્ષરૂપ જીવપ્રતિ જાય છે. વળી વિશેષમાં શ્રુતિએમ કહે છે કે, "તપુત્કામન્ત પ્રાણોઽન્ત્રામન્તિ (ખૃ૦ ૪,૪,૨) વિજ્ઞાનાત્મા ઉત્કંઠણ કરે છે, એટલે તેની પાછળ પ્રાણ પણ ઉત્કંઠણ કરે છે." આ રીતે એમ સૂચવે છે કે, પાત્ર વૃત્તિવાળો પ્રાણ અધ્યક્ષપ્રતિ જાય છે. વળી અન્ય પ્રાણો સુખ્ય પ્રાણની પાછળ જાય છે. આ રીતે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "પ્રાણમન્ત્રામન્ત સર્વે પ્રાણા અન્ત્રામન્તિ (ખૃ૦ ૪,૪,૨) પ્રાણસ્વરૂપ વિજ્ઞાનાત્માની પાઠ

સર્વે પ્રાણો અનુગમન કરે છે.” “લવિજ્ઞાનો મયતિ આત્મા વિજ્ઞાનયુક્ત થાય છે.” આ રીતે જીવ આંતર વિજ્ઞાનવાળો છે, એમ કહેવાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જેનેવિશે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ લય પામે છે, એવા પ્રાણની સ્થિતિ જીવમાં થાય છે.

શિષ્ય:-“પ્રાણસ્તેજસિ પ્રાણુનો લય તેજમાં થાય છે” આમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. તો પછી પ્રાણ અધ્યક્ષમાં લય પામે છે, એમ અધિક વસ્તુનું ગ્રહણ શા માટે આપ કરો છો ?

શુર:-આ દોષ નથી. ઉત્ક્રમણઆદિ વ્યવહારમાં અધ્યક્ષ પ્રધાન છે. માટે અન્ય શ્રુતિમાં જે કાંઈ પ્રમાણ આપેલું હોય, તે પણ વિશેષે કરી ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે. (૪)

શિષ્ય:-ત્યારે પ્રાણ તેજમાં લય પામે છે, એમ કેમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે ?

શુર:-પ્રાણ સહિત જીવનો લય પંચ ભૂતોમાં થાય છે. આ જ પ્રમાણે ૫ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ બ્રુ-સૂત્ર ૫ મું.

પંચભૂતોમાં સર્વનો લય.

મૂતેષુ તત્ત્વેત્તે ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, પંચ ભૂતોમાં પ્રાણ મહિન જીવનો લય થાય છે.

ટીકા:-શુર:-પ્રાણથી જોડાયેલા આ અધ્યક્ષરૂપ જીવની સ્થિતિ તેજની સાથે

રહેલા દેહના બીજરૂપ સૂક્ષ્મ ભૂતોમાં હોય છે, એમ જણવું. કારણ કે પ્રાણ તેજમાં લય પામે છે, એ રીતની શ્રુતિ છે.

શિષ્ય:-આ શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, પ્રાણની સ્થિતિ તેજનેવિશે છે, પણ પ્રાણ-થી અધ્યક્ષની સ્થિતિ તેજમાં નથી.

શુર:-આ દોષ નથી. પ્રાણનો લય અધ્યક્ષમાં થાય છે, એમ ૪ થા સૂત્રમાં અધ્યક્ષની ગણતરી વચમાં જ કરી છે. દાખલા તરીકે એક મનુષ્ય સુષ્નથી મથુરા ગયો તથા મથુરાથી પાટલિપુત્ર જાય છે, એમ કહેવામાં સુષ્નથી પાટલિપુત્ર જાય છે, એમ કહેવામાં વાંધો આવતો નથી. માટે પ્રાણનો તેજમાં લય છે, એમ કહેવાથી પ્રાણ સહિત અધ્યક્ષની સ્થિતિ તેજની સાથે રહેલ ભૂતોમાં છે. (૫).

શિષ્ય:-તેજયુક્ત ભૂતોમાં લય થાય છે, એમ કેમ કહ્યું ? કારણ કે પ્રાણ તેજમાં લય પામે છે, એમ શ્રુતિએ કેવળ તેજનું જ પ્રતિપાદન કર્યું છે, પણ પંચ મહાભૂતોનું નહિ.

શુર:-કેવળ તેજમાં જીવ સ્થિતિ કરતો નથી. આજ હેતુથી ૬ઠ્ઠા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ બ્રુ-સૂત્ર ૬ ઠું
જીવની સ્થિતિ પંચભૂતોમાં.

નૈકસ્મિન્દર્શયતો હિ ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ પ્રશ્નો-તરફે પ્રતિપાદન કરે છે કે, કેવળ તેજમાં જીવ સ્થિતિ કરતો નથી. (૬)

ટીકા.—ગુરુ:—એક તેજમાં જ અન્ય શરીરને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા વખતે જીવની સ્થિતિ હોતી નથી. કારણ કે કાર્યરૂપ શરીર અનેક ભૂતોનું બનેલું છે. પ્રશ્નોત્તરરૂપે આ જ અર્થનું નીચેની શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. જેમકે, “આપ: પુરુષવચન: (છાં ૫, ૫, ૩) જળ પુરુષવાચ્ય યાય છે.” આ સંબંધીનું વ્યાખ્યાન આત્મવચ્ચાનુ મૂલત્વાદ (બ્રં ૨૦ ૩, ૧, ૨) આ સ્વયંથી કરવામાં આવ્યું છે. વળી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં પણ એ જ પ્રમાણે કહેલું છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “પૃથ્વીમય આપોમયો વાયુમય આકાશમયસ્તેજોમય” (ગૃં ૪, ૪, ૫) આ પ્રકારે આત્મા પૃથ્વીમયરૂપે, જળમયરૂપે, વાયુમયરૂપે, આકાશમયરૂપે તથા તેજોમયરૂપે છે.” વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “અણ્વ્યો નાત્રાવિનાશિન્યો દશાર્પના તુ યા: સ્મૃતા: । તામિ: સાધૈમિદ સર્વે સમવત્સેવ પ્રૃથક્ (મનુ. ૧, ૩૭) વિનાશથી રહિત જે પાંચ મૂલ્ય માત્રાઓ છે તેની સાથે આ સર્વ દેહાદિની કમે કરી ઉત્પત્તિ થાય છે.”

શિષ્ય:—ત્યારે વાગાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોને લઈ થઈ ગયેલા હોય છે ત્યારે અન્ય શરીરને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાના સંબંધમાં ગૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે, “ક્ષય તદા પુરુષો મયતિ (બૃં ૩, ૨, ૧૩) ત્યારે એ પુરુષ કયાં છે અર્થાત્ કેને આશ્રયે રહે છે ?” આ રીતનો પ્રશ્ન કયાં પછી પાછા ઉત્તરરૂપે કહ્યું છે કે, “તો દ વદૂચતુ: કર્મ હૈ વ તદૂચતુરય હ વત પ્રશશગતુ: કર્મ હૈ વ તત્ પ્રશશગતુ: (૧૦૩, ૨, ૧૩) યાદૃવંદ્ય તથા આર્તભાજે એકત્ર

એસી આ સંબંધી વિચાર કર્યો. ત્યાં તેઓએ જે કહ્યું, તે કર્મ હતું. ત્યાં તેઓએ જે સ્તુતિ કરી, તે પણ કર્મ જ હતું.” આ રીતે શ્રુતિ, આત્મા કર્મના આશ્રયરૂપે છે, એમ કહે છે.

૧. ગુરુ—આ કહેવાનું, કારણ એ કે, કર્મવડે જોડાયેલા, અહ તથા અતિઅહની સંજ્ઞાવાળા, ઇન્દ્રિયો તથા તેના વિષયવાળા બંધનસ્વરૂપ જીવની પ્રવૃત્તિ છે. આથી જ કર્મોશ્રયરૂપે આત્માનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ રથને તો પંચભૂતોના અહ-ણવડે અન્ય દેહની ઉત્પત્તિ થાય છે, આ રીતે જીવને ભૂતોનું આશ્રયપણું કહ્યું છે. શ્રુતિમાં પ્રશંસા શબ્દ વાપર્યો છે, તેથી કર્મનું માત્ર પ્રાધાન્યપાનું દર્શાવ્યું છે, પણ અન્ય આશ્રયનું નિવારણ કર્યું નથી. માટે આમાં વિરોધ નથી. (૬)

શિષ્ય:—આપે ઉત્કાંતિ સંબંધી વ્યવસ્થા કહી. હવે વિદ્વાન તેમ જ અવિદ્વાન બેઉનું ઉત્કમણ્ણ યાય છે. હવે નિર્જુણપ્રદાની ઉપાસનાવાળો, ઉત્કાંતિને પામ્યા વિના પ્રહલોકને પામે છે, એમ આપે કહ્યું. વળી આપ એમ કહો છો કે, વિદ્વાન ઉત્કાંતિને પામી પ્રહલોકપ્રાપ્તિ જાય છે. આમ વિરુદ્ધતા આવે છે, તેનું કેમ?

ગુરુ:—અવિદ્વાદિ કલેશને, પૂર્ણપણે જાણ્યા વિના કેવળ અપરા વિદ્યાના જોરથી અમૃતપણું મેળવવા ઇચ્છે છે, તેને દેવયાન માર્ગનું સેવન કરવું પડે છે, નહિ તો નહિ આથી જ આ ઉમા સત્રમાં કહ્યું છે કે:—

અધિકરણ ૪ શ્રુ-સૂત્ર ૭ મું.

કેને દેવયાન માર્ગની પ્રાપ્તિ ?

સમાના ચાસ્ત્યુપકમાદમૃતત્વં

ચાતુષોપ્ય ॥૩૥

સૂત્રાર્થ:-દેવયાન માર્ગ જતા સૂધી વિદ્વાન તથા અવિદ્વાનનું ગમન એક સરખું છે. આ રીતે પ્રદાલોક જવારૂંપી અમૃતત્વ, જે વિદ્વાને અવિદ્વારૂંપી કહેશને બાજ્યો નથી, તેને માટે છે. (૭)

ટીકા:-શિષ્ય:-આ ઉત્ક્રાંતિ વિદ્વાન તથા અવિદ્વાનને એક સરખી છે કે ફેરફારવાળી છે ? મારા મરખા સંદેહથી શરત થયલાને તો એમ લાગે છે કે, આ ઉત્ક્રાંતિ ફેરફારવાળી છે. આ ઉત્ક્રાંતિ ભૂતાશ્રયવાળી છે. વળી ભૂતોનો આશ્રય ફરી ઉત્પત્તિ થવા માટે છે. બીજું વિદ્વાનનો ફરી જન્મ સંભવતો નથી. કારણ કે કહ્યું છે કે, “અમૃતત્વ હિ વિદ્વાનમૃતે વિદ્વાન અમૃતલાવને” પામે છે.” માટે અવિદ્વાનની જ આ ઉત્ક્રાંતિ છે

ગુરુ:-વળી વિદ્વાના પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે, વિદ્વાનની પણ ઉત્ક્રાંતિ હોવી જોઈએ.

શિષ્ય:-તેમ થાય નહિ. જેમ મુખ્યિ આદિ અવશ્યા બધાને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ પ્રમાણે આ ઉત્ક્રાંતિ સામાન્ય રીતે બધાને છે. જેમકે, ‘યત્ત્વત્પુરુષઃ સ્વ-વિતિ નામ । અગ્નિશિપવિ નામ । પિતૃમતિ નામ (છાં ૬, ૮, ૧) (૩, ૫) જે સમયે એક પુરૂષ મુખ્યિતને પામ્યો છે, એમ કહેવાય છે, જે સમયે મનુષ્ય બ્રહ્મ કરવાની

ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે મનુષ્ય જળપાનની ઇચ્છા રાખે છે.” આ રીતે સર્વ પ્રાણીને સાધારણ રીતે મુખ્યિતાદિ અવશ્યાઓ કહેવાયલી છે. વિદ્વાના પ્રકરણમાં પણ ઇચ્છાવાળી વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવામાં સામાન્ય રીતે ઉત્ક્રાંતિનું નિરૂપણ છે, પણ વિદ્વાનને જે વિશેષતા હોય છે, તે કહ્યું નથી. આ પ્રમાણે પુરૂષનું નિકળતું તેજ, જે પરદેવતામાં બોધાય છે, તે જ પરદેવતા આત્મારૂપે છે અર્થાત્ તું તેજ્ય છે, આ રીતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે અનેક જનસમૂહને જે ઉત્ક્રાંતિ થાય છે, તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. પણ વિદ્વાનને આ ઉત્ક્રાંતિનો નિષેધ છે. જેમકે કહ્યું છે કે, “નત્ત્યપ્રાણા વક્તામિતિ (ખૂં ૪, ૪, ૬) તેના પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરતા નથી.” માટે અવિદ્વાનને જ ઉત્ક્રમણ છે.

ગુરુ:-આ બાબતમાં હું કહું, તે સાંભળ. વાણીનો મનનેવિશે લય રાજ છે, ઇત્યાદિ ઉત્ક્રમણ વિદ્વાનને તેમ જ અવિદ્વાનને દેવયાન માર્ગ જતા સૂધી એક સરખી હોય છે. કારણ કે શ્રુતિમાં જે નિરૂપણ છે, તે સામાન્ય રીતનું છે. દેહના છીન-રૂપ મુક્ત બૂતનો આશ્રય કરી કર્મમાં પ્રયુક્ત થયેલો અવિદ્વાન, દેહ કારણને અનુલવ કરવા સંસારમાં આવે છે. વળી, વિદ્વાન જ્ઞાનથી પ્રકાશ પામેલ મોક્ષ નાડીના દ્વારને આશ્રય કરે છે. માટે જ એમ કહ્યું છે કે, દેવયાન માર્ગના આરંભ સૂધી ભેઉની ગતિ એક સરખી હોય છે.

શિષ્ય:-વિદ્વાનને તો અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. આ અમૃતત્વ

અન્ય સ્થળને આધીન નથી. માટે ભૂતનો આશ્રય લેવો અથવા દેવયાન માર્ગ સૂધી જવા સંબંધી બાબત વિદ્વાનને કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ગુરુ-હું કહું, તે સાંભળ. આત્મ દહન કર્યા વિના અર્થાત્ અત્યંત અવિદ્યાદિ કલેશોને યાજ્યાવિના, વિદ્યાના બળથી અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરવાની જે ઇચ્છા રાખે છે, તેને દેવયાન માર્ગનો આશ્રય તેમ જ પંચભૂતોનો આશ્રય લેવો યોગ્ય છે. આશ્રયથી રહિત પ્રાણોને આ મતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. માટે આમ કાંઈ હોય નથી. (૭)

શિષ્ય:-આત્માનેવિશે તેજાદિ સૂક્ષ્મ ભૂતોનો લય આત્મતિક થાય છે અથવા શુ બીજલાવ જેમાં રહેલો હોય છે, એવો પર દેવતામાં તેજનો લય થાય છે ?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં બીજલાવવાળાને સંસારનો ઉપદેશ છે, તેથી તેજાદિ સૂક્ષ્મ ભૂતની સ્થિતિ મોક્ષપર્યંત હોય છે. આ જ બાબત ૮મા સૂત્રમાં દર્શાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૮ મું.

‘કયાંસૂધી તેજાદિની સ્થિતિ. ?

તદાપીતે સસારવ્યપદેશાત્ ॥ ૮ ॥

સંનાર્થ:-અવિદ્યાદિ બીજલાવાળાને સંસાર કાયમ રહે છે, આ રીતનો શ્રુતિનો ઉપદેશ હોવાથી તેજાદિ સૂક્ષ્મ ભૂતોની સ્થિતિ મોક્ષપર્યંત હોય છે. (૮)

ટીકા:-શિષ્ય-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, તેજનો લય પરદેવતામાં થાય છે. આ

સ્થળે વિષય જોતા એમ જણાય છે કે, મરણ પામેલા મનુષ્યના પ્રાકૃત તેજનો લય, જીવ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયોના સમૂહ તથા અન્ય ભૂતો મહિત પરદેવતામાં થાય છે. હવે આ એકતા કેવા પ્રકારની છે, તે આપ જણાવશો ? મારું માનણુ તો એમ છે કે, આત્મતિક સ્વરૂપનો લય થાય છે. કારણ કે પરદેવતાસ્વ પ્રકૃતિની તેજને વિશે પ્રાપ્તિ થાય છે આ તો સિદ્ધ છે કે, જન્મ-વાળા મન વસ્તુસમૂહનો પ્રકૃતસ્વ પરદેવતામાં લય થાય છે. માટે આત્મતિક અર્થાત્ કોઈ પણ રીતના વિભાગથી રહિત લય હોવો જોઈએ

ગુરુ-હું કહું છું, તે સાંભળ. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના આશ્રયસ્વ આ તેજ આદિ સૂક્ષ્મ ભૂતોની સ્થિતિ સંસારમાંથી જીવની મોક્ષગતિ થતી નથી ત્યાં સૂધી રહે છે. વળી સમ્યક્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, એ સંસારમાંથી મુક્ત થવાના કારણસ્વ છે. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “યોનિમન્યે પ્રવયન્તે જ્ઞાતૃત્વાય દેહિન । ત્વાણુમન્યેડુસવન્તિ યથા-કર્મ યથાશ્રુતમ (૬૦ ૫, ૭) દેહ ધારણ કરવા અર્થે મૃત્યુ પછી દેહલાક અજ્ઞાનીઓ યોનિને પ્રવેશ કરે છે બીજા દેહલાકો અર્થાત્ અત્યંત પાપીઓ વૃક્ષાદિ સ્થાવર લાવને પામે છે. આ લોકમાં જેવાં કર્મ કરવામાં આવે છે તથા જેવી રીતનું સાડુ ચા નરસું જ્ઞાન સંપાદન કરેલું હોય છે, તેને લાયક જીવને શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે.” આ રીતે સંસાર સંબંધી શ્રુતિનો ઉપદેશ છે. નહિ તો સર્વ મનુષ્ય મરણ થાય કે તરત જ ઉપાધિનો

નાશ થવાથી અત્યંત બ્રહ્મને પામવો
 નોઇએ. તેમ જો થાય તો વિધિશાસ્ત્ર
 તથા વિદ્યાશાસ્ત્ર બેઉ મિથ્યા થાય નમ્ય
 જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના મિથ્યા જ્ઞાનના ઉત્ત
 રૂપ બંધનો નાશ થવો અશક્ય છે માટે
 જો કે પરદેવતા મૂળ સ્વરૂપે છે, છતાં
 સુપુત્રિમાં જેવો લય હોય છે, તે જ પ્રમા
 ણે બીજી લાવના કંઈ એક અશવાળી
 મરણ મમયત્રી આ રીતની આવે એકના
 છે. (૮)

શિષ્ય-બૂન સહિત તેજ, જે જીવના
 આશ્રયરૂપે છે, તે દેહમાંથી ઉત્ક્રમણ કરતું
 અથવા અન્ય દેહમાં સંચાર કરતું આપ
 ણાથી કેમ જોવાતું નથી? આ તેજ મહત્ત
 હોવાથી અથવા અનેક દ્રવ્યવાળું હોવાથી
 રૂપવાળું થવાને લીધે પ્રાપ્ત કેમ થતું નથી
 અથવા અન્ય મૂર્ત પદાર્થો તેનો ઘાત દેમ
 કરતા નથી?

શુક્ર-આ તેજ સ્વરૂપે કરી તથા
 પ્રમાણે કરી અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. આ જ હેતુથી
 હમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૯ મું
 તેજની સૂક્ષ્મ અવસ્થા.

મૂલમં પ્રમાણતઃ તથોપલબ્ધે ॥૧૧॥

સત્રાર્થ.-આ ઉક્ત તેજ સ્વરૂપમાં
 તથા પ્રમાણમાં સૂક્ષ્મ છે. આ રીતની
 પ્રાપ્તિ જોવામાં આવે છે. (૯)

ટીક-શુક્ર-આ શરીરમાંથી નીક
 ળના જીવના આશ્રયવાળું તથા અન્ય
 બૂનયુક્ત તેજ, સ્વરૂપના તથા પ્રન જમા
 સૂક્ષ્મ હોય, એ ચોક્કસ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું

છે કે, આ તેજનું નિષ્ક્રમણ નાહી માંગે
 થાય છે આથી આ તેજ અત્યંત સૂક્ષ્મ
 છે, એમ મિદ્ધ થાય છે. આ તેજ સૂક્ષ્મ
 હોવાથી તેનો સંચાર એક દેહમાંથી
 બીજા દેહમાં થાય છે. વળી આ તેજ
 સ્વચ્છ છે, તેથી અન્ય જૂતો તેને
 અટકાવી શકતા નથી આ રીતે તેજ
 સૂક્ષ્મ હોવાથી જો કે દેહમાંથી તે
 નિર્ગમન કરે છે, છતાં પાસે એમનારાઓ
 તે જોવામાં આવતું નથી (૯)

શિષ્ય-જ્યારે શરીરનું ઉપમર્દન
 થાય છે, છતાં તેજનું ઉપમર્દન કેમ
 થતું નથી?

શુક્ર-આ તેજ એટલું સૂક્ષ્મ છે
 કે, જો કે શરીરનું ઉપમર્દન થાય
 છે, છતાં તે તેજનું ઉપમર્દન નથી થતું.
 આ જ હેતુથી ૧૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૦ મું.
 તેજના ઉપમર્દનનો અભાવ.

નોપમર્દનાત ॥૧૦॥

સત્રાર્થ-જો કે શરીરનું ઉપમર્દન
 થાય છે, છતાં તેજ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેનું
 ઉપમર્દન થતું નથી. (૧૦)

ટીક-શુક્ર-આથી અર્થાત્ તેજ
 સૂક્ષ્મ છે, તેથી જો કે સ્પર્શ શરીરનો ઘાત
 આદિ કારણથી નાશ થાય છે, છતાં સૂક્ષ્મ
 શરીરનો નાશ થતો નથી (૧૦)

શિષ્ય-સૂક્ષ્મ તેજનું અસ્તિત્વ
 શરીરમાં છે, એમ સાધી જણાય છે?

શુરુ-શરીરમા ન્યાસધી જીવ હોય છે ત્યાંસધી તે શરીર ઉનું લાગે છે. કારણ ઉષ્ણતા એ તેજનો ધર્મ છે.

આથી જ ૧૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૧ સું.

તેજનો ધર્મ ઉષ્ણતા.

अस्यैव चोपपत्तैरेव ऊष्मा ॥૧૧॥

સત્રાર્થ:-ઉપપત્તિથી એમ જણાય છે કે, ઉષ્ણતા એ તેજના ધર્મરૂપે છે (૧૧)

ટીકા:-શુરુ:-આ સૂક્ષ્મ શરીરની ગરમી છે, જે ગરમી આ શરીરપર સ્પર્શ કરવાથી લાગે છે. તે જ પ્રમાણે ન્યારે મરણાવસ્થા પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે ત્યારે દેહનું નો કે અસ્તિત્વ હોય છે, તેમ જ દેહના રૂપાદિ ગુણોનું અસ્તિત્વ હોય છે, છતાં ગરમી જોવામાં આવતી નથી. ન્યારે મનુષ્ય જીવતો હોય છે ત્યારે જ ગરમી માલમ પડે છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રસિદ્ધ શરીરથી બિન્ન આશ્રયવાળી ઉષ્ણતા છે. તે જ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “उष्णएव जीविष्यन्शीतो मरिष्यन्” જીવતા પ્રાણીને વિશે ઉષ્ણતા હોય છે તથા મરેલાનું શરીર ધંડું હોય છે.” (૧૧)

શિષ્ય:-જે નિર્ગુણ બ્રહ્મને જાણે છે તેને ઉત્ક્રાંતિ હોતી નથી, એમ આપે પૂર્વના સૂત્રવડે કહ્યું. આમ હોવાથી હું ધારૂં છું કે, બ્રહ્મવેત્તાના દેહમાથી પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિ થતી નથી.

શુરુ:-ના, તેમ નથી. શરીરમાથી પ્રાણની ઉત્ક્રાંતિ થતી નથી, એમ નથી,

પણ આ પ્રતિપેધ તો અવમાથી પ્રાણની ઉત્ક્રાંતિના સંબંધમાં છે. આ જ હેતુથી ૧૨મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૬ હું-સૂત્ર ૧૨ મું.

અવમાથી પ્રાણની ઉત્ક્રાંતિનો

અભાવ.

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥૧૨॥

સત્રાર્થ:-શાસ્ત્રમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મવેત્તાને ઉત્ક્રાંતિનો પ્રતિપેધ કહ્યો છે, તેથી તેને ઉત્ક્રાંતિ નથી, એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી કારણ કે પ્રાણની ઉત્ક્રાંતિનો આ પ્રતિપેધ છે. (૧૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-“अमृतत्वं चातपोऽप्यअभिलक्ष्येशसमूहं आख्यायिना अमृतत्वं आपेक्षिकं છે” આ વિશેષણથી એમ પ્રતિપાદન થાય છે કે, જેને આત્મ-તિક અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તેને ગતિ તથા ઉત્ક્રાંતિનો અભાવ છે તેમ છતાં કોઈએક કારણને લઈ ઉત્ક્રાંતિના સંબંધમા શંકા આણી શ્રુતિમાં પ્રતિપેધ કયો છે જેમકે “अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो भवति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति यस्मैव सन्वद्वाप्येति (બુ. ૪, ૪, ૬) આ પ્રમાણે જેને કામના છે, તે આ લોકમાથી અન્ય લોકમાં, એમ ભટક્યા કરે છે. જે કામના કરતો નથી, જે અકામ છે, જે નિષ્કામ છે અર્થાત કામનાનું ઉત્ક્રાંતન કરે છે, જે અસ્તિકામ છે અર્થાત જેની કામનાઓ તૃપ્ત થઈ છે, જેની કામના આત્મારૂપે છે, તેના પ્રાણો શરીર માથી ઉત્ક્રમણ કરી શકતા નથી અને

તે પ્રદક્ષરૂપે થઈ પ્રદક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.” આથી પરવિદ્યાના સંબંધમાં ઉત્કાંતિનો નિષેધ હોવાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જે પરપ્રદક્ષનો જ્ઞાતા છે, તેના દેહમાંથી પ્રાણોની ઉત્કાંતિ થતી નથી.

ગુરુ:-ના, આ તારું માનવું ખોટું છે. શારીર આત્મામાંથી પ્રાણોની ઉત્કાંતિનો પ્રતિષેધ છે, પણ શરીરમાંથી પ્રાણોની ઉત્કાંતિનો પ્રતિષેધ નથી.

શિષ્ય:-આપને આમ જાણવામાં કારણ શું છે ?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ન તસ્માદ્યાના ઉત્ક્રામન્તિ તેમાંથી પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી.” આ રીતે અન્ય શાખામાં પાંચમી વિલક્ષિત વાપરી છે. સામાન્ય રીતે સંબંધ ગતાવનારી પછી વિલક્ષિત છે. હવે બીજી શાખામાં જે પાંચમી વિલક્ષિત વાપરી છે, તે કરતાં છઠ્ઠી વધારે સંબંધ દર્શાવે છે. વળી તસ્માત્ અર્થાત્ પ્રાધાન્યમાંથી, એમ કહેવાવડે અભ્યુદય તથા નિશ્ચેયસવાળા દેહોનો પ્રાણ સાથે સંબંધ છે, પણ દેહનો નથી. આટે ઉત્ક્રમણ કરવાની ઇચ્છાવાળા જીવમાંથી પ્રાણો જતા રહેતા નથી, પણ જીવની સાથે જ પ્રાણો રહે છે. (૧૨)

શિષ્ય:-શું પ્રાણ સહિત પ્રવાસ કરનારા દેહોની ઉત્કાંતિ દેહમાંથી થાય છે.

ગુરુ:-ના, કેટલીક શાખામાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, જે પરપ્રદક્ષનો જ્ઞાતા છે, તેના પ્રાણોની દેહમાંથી ઉત્કાંતિ નથી, પણ તે પરમાત્મામાં લય પામે છે. આ જ જાણત ૧૩ માં સ્વપ્નમાં દર્શાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૩ સું.

પ્રાણોનો પરમાત્મામાં લય.

સ્પષ્ટો હોકેવામ્ ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થ:-કાવ્ય શાખામાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, પ્રદક્ષાગ્રાનીના પ્રાણોની દેહમાંથી ઉત્કાંતિ થતી નથી, પણ પરમાત્મામાં તેનો લય થાય છે. (૧૩)

ટીકા:-ગુરુ:-પરપ્રદક્ષના વેતાને દેહમાંથી ઉત્કાંતિ છે. કારણ કે ઉત્કાંતિના પ્રતિષેધમાં દેહી અપાદાનરૂપે છે, એમ જે કહ્યું છે તે યોગ્ય નથી. કારણ કે કેટલીક શાખામાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, ઉત્કાંતિનો પ્રતિષેધ દેહરૂપ અપાદાનમાં છે. આર્ત-ભાગે પ્રશ્ન કર્યો કે, “યત્રાય પુરુષો મિયત્ત ઉદસ્માદ્યાનાઃ કામન્યાદો નંતિ (બૃ૦ ૩, ૨, ૧૧) હે યાજ્ઞવલ્કય ! જ્યારે આ પુરુષ મૃત્યુને પામે છે ત્યારે શું પ્રાણો તેનામાંથી નિકળી જાય છે કે નથી નીકળી જતા?” આના સંબંધમાં યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું કે, “નંતિ હોવાત્ યાજ્ઞવલ્કયઃ યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું કે, પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી.” આ રીતે પ્રાણો ઉત્ક્રમણ નથી થતા, આ રીતનો પક્ષ યાજ્ઞવલ્કયે ગ્રહણ કર્યો. ત્યારે તે શું મસ્તો નથી, આ રીતની શંકા થતાં કહ્યું છે કે, પરઆત્મામાં પ્રાણો એકતા પામે છે. આ રીતે પ્રાણોના લયની પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તેના પ્રતિપાદનના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, તા ઉત્પ્રવૃત્ત્યાદ્યાદ્યાત્મ્યાત્મો મૃતઃ સેતે (બૃ૦ ૩, ૨, ૧૧) તે સજ્જેલાપણુને પામે છે. જ્યારે તે શ્વાસ લે છે ત્યારે ગદારના વાયુપડે તે પૂર્ણ

થાય છે. તે મરણ પામી સવે છે.” આ રીતે જેનું સ શબ્દથી નિરૂપણ કરેલ છે, એવા પ્રકૃતની ન્યાં સધી ઉત્ક્રાંતિ નથી થયલી હોતી, ત્યાં સધી પુલવા આદિ ક્રિયાઓ થાય છે. આ સર્વ વિકારો દેહને થવા ભેદએ, પણ દેહીને નહિ. આ રીતે શ્રુતિની સાથે એક વાક્યતા હોવાથી કહ્યું છે કે, “ન તસ્માદ્ગાણા ઇત્યામન્યત્રેવ સમવનીયન્તે તેમાંથી પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, પણ તેને વિશે જ-પરમાત્મામાં એક થાય છે.” આ રીતે અલેહતાના સૂચનવડે અપાદાન રૂપ દેહમાંથી પ્રાણના ઉત્ક્રમણનો પ્રતિપેદ છે. જેઓ પ્રત્યક્ષીનો પાઠ સ્વીકરે છે, તેઓના મત પ્રમાણે દેહી પ્રાધાન્યરૂપે છે, છતાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ નાણુ. પણ જે શાખામાં હઠી વિભક્તિનો પાઠ છે, તેઓના મત પ્રમાણે વિદ્વાનનાં સંબંધ-વાળી ઉત્ક્રાંતિનો પ્રતિપેદ કરવામાં આવ્યો છે. આ રીતે શ્રુતિના વચનમાં ઉત્ક્રાંતિના પ્રતિપેદ સંબંધી જે નિરૂપણ છે, તેથી અપાદાનરૂપ દેહમાંથી પ્રાણની ઉત્ક્રાંતિનો પ્રતિપેદ છે. અર્થાત્ દેહમાંથી પ્રાણની ઉત્ક્રાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ દેહીમાંથી નહિ. વળી “ચક્ષુષો વા મૂર્ત્તાં વાઙ્મન્યો વા શરીરદેશેભ્ય-સ્તમુદ્રામન્ત પ્રાણોઽનૂત્ક્રમન્તિ પ્રાણમનૂત્ક્રમન્ત સર્વ પ્રાણાં અનૂત્ક્રમન્તિ (યુ૦ ૪, ૪, ૨) વિજ્ઞાનમય આત્મા ચક્ષુના માર્ગે કરી બહાર નીકળે છે, મસ્તકના માર્ગે કરી અથવા તે શરીરના બીજા પ્રદેશોવડે બહાર ગમન કરે છે. બ્યારે આ વિજ્ઞાનમય આત્મા જતો રહે છે ત્યારે મુખ્ય પ્રાણ પણ તેની સાથે બહાર નીકળી જાય

છે તથા મુખ્ય પ્રાણ જેવો બહાર નીકળે છે કે તેની સાથે સર્વ પ્રાણો બહાર નીકળી જાય છે.” આ રીતે અવિદ્વાનના સંબંધી વિસ્તારપૂર્વ ઉત્ક્રમણ તથા પાછું સંસારમા આવણુ દર્શાવ્યું છે તથા કહ્યું છે કે, “इति नु कामयमान (યુ૦ ૪, ૪, ૬) જેને કામના હોય છે તેને ભટકવું થાય છે.” આ રીતનો ઉપસંહાર કરી વિદ્વાનની સ્થિતિ વર્ણવી છે. ત્યારબાદ “अयाकामयमानः (યુ૦ ૪, ૪, ૬) જે કામનાથી રહિત છે.” આ રીતે ઉપદેશ કરી વિદ્વાનને પણ ભે ઉત્ક્રાંતિ થતી હોય, તે પછી વિદ્વાનતા મળે છે જે કાઈ ઉપદેશ કયો છે, તે, ખોટો કર્યો. માટે અવિદ્વાનના મંબંધમાં ગતિ તથા ઉત્ક્રાંતિ છે, પણ વિદ્વાનતા સંબંધમાં પ્રતિપેદ છે, આમ કહેવાથી જ જે ઉપદેશ આપ્યો છે, તે હેતુવાળો થઈ શકે. સર્વમાં રહેલા બ્રહ્માત્મરૂપે જે થયો છે એવા બ્રહ્મજ્ઞાનીના કામનાયુક્ત કર્મનો હાય થયલો હોય છે. માટે તેને ઉત્ક્રાંતિ તથા ગતિ સંભવતી નથી. કારણ કે ઉત્ક્રાંતિના હેતુનો અભાવ હોય છે. વળી “अन ब्रह्म समश्नुते (યુ૦ ૪, ૪, ૭) તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે.” આ રીતની શ્રુતિઓ બ્રહ્મજ્ઞાનીને ગતિ તથા ઉત્ક્રાંતિનો અભાવ દર્શાવે છે (૧૩)

શિષ્ય:-વિદ્વાનની ગતિ નથી, તેના મંબંધી કાઈ સ્મૃતિયું પ્રમાણ છે ?

ગુરુ-સ્થિતિમાં પણ કહ્યું છે કે, વિદ્વાનને ગતિ નથી. આ જ હેતુથી ૧૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૪ સું.
ઉત્કાંતિના અભાવમાં સ્મૃતિ
પ્રમાણુ.

સ્મરંતે ચ ॥૧૬॥

મુત્તાર્થ:-વળી સ્મૃતિના પ્રમાણથી
સિદ્ધ થાય છે કે, વિદ્વાનને ઉત્કાંતિ
નથી. (૧૪)

ટીકા:-શુક્ર:-મહાભારતઆદિ સ્મૃ-
તિમાં પણ વિદ્વાનને ગતિ તથા ઉત્કાંતિ
નથી, એમ કહ્યું છે. જેમકે 'તર્થ મૂળાત્મમૂલસ્ય
સમ્યક્સ્મૃતાતિ પર્યત્ત' । દેવા અપિ માર્ગે મુક્તિ-
પદસ્ય પદવિગ્ન અર્થ:-જે સર્વ જ્ઞાનોના
આત્મરૂપે થયેલા છે જેને સર્વ જ્ઞાનોનું
આત્મસ્થાવે કરી જ્ઞાન છે, એવા પદરહિત
બ્રહ્મજ્ઞાનીના પદની ઇચ્છા કરવાવાળા
દેવો પણ માર્ગમાં મોહ પામી જાય છે."

શિષ્ય:-સર્વમાં રહેલ બ્રહ્મઆત્મરૂપ-
વાળા બ્રહ્મજ્ઞાનીની ગતિ સ્મૃતિમાં કહી
છે તેનું કેમ ? જેમકે, 'શુક્ર ચિત્ત વૈશાલિક-
મુંદુમુતાદિયમદગ્મમિપ્રતલ્યે । વિના વાતુગમ્યા-
ન્નો મો દત્તિ પ્રતિગુપ્તઃ કદુ છે કે વ્યા-
સનો પુત્ર શુક મોહ્ય ભેગવવા માટે આદિ-
ત્ય મંડળ તરફ ગયો અને તેની પાછળ જઈ
પિતાએ તેને જાણાવ્યો ત્યારે "એ"
એમ જવાબ દીધો."

શુક:-ના, તેમ નથી યોગ્યજનકે
ચોળી શરીરયુક્ત અશુક ગ્યાન પ્રતિ
ગયા પછી તે શરીરનો ત્યાગ કરે છે,
એમ જાણવું. સર્વ પ્રાણી માત્રમાં
જોવામાં આવે, તેટલા માટે શરીર સહિત

જવાનું હોય છે. જો શરીર વિના
જાય છે તો સર્વ પ્રાણી માત્રો તેને
જોવા શક્તિમાન થતા નથી. તે જ પ્રમાણે
ત્યાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:- શુકલ
મારુતાચ્છીઘ્રા મર્વિ કૃત્વાન્તરિક્ષગઃ । દર્શયિત્વા
પ્રમાણ સ્વ સર્વમૂતગતોઽમત્રત અતરિક્ષમાં જઈ
પવનથી વધારે ઝડપવાળી ગતિ કરી
ચોતાનો પ્રભાવ દર્શાવી શુક સુનિ સર્વ
પ્રાણી માત્રને દર્શવરૂપે થયા." આથી
પરબ્રહ્મવેત્તાને ગતિ તથા ઉત્કાંતિનો
અભાવ છે. ગતિ દર્શાવનારી શ્રુતિના સંબં-
ધમાં આગળ વ્યાખ્યાન હું તમે
કહીશ (૧૪)

શિષ્ય:-વિદ્વાનની પ્રાણુ આદિ ઇન્દ્રિ-
યોનો લય શામાં થાય છે ?

શુક:-શ્રુતિએ કહ્યું છે કે, વિદ્વાનની
પ્રાણાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોનો પરબ્રહ્મમાં જ
લય થાય છે. આથી જ ૧૫મા સત્રમાં
કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૧૫ સું.
વિદ્વાનની ઇન્દ્રિયો કયાં જાય છે ?

તાનિ પરે તથા દ્યૌઃ ॥૧૫॥

મુત્તાર્થ:-શ્રુતિ એમ કહે છે કે, વિદ્વા-
નની પ્રાણુ નામની ઇન્દ્રિયોનો પરબ્રહ્મમાં
લય થાય છે. (૧૫)

ટીકા:-શુક:-બ્રહ્મજ્ઞાનીની પ્રાણુ શબ્દ-
વટે જોળખાતી ઇન્દ્રિયો તથા જતોનો
લય પરબ્રહ્મમાં થાય છે.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહે છે ?

શુક:-આ રીતની શ્રુતિ છે. જેમકે
તતમેવામ્ય પરિદ્રુક્તિના પોટન વડા પુરુષાયના

પુરુષ પ્રાપ્યાસ્ત ગચ્છન્તિ (પ્ર૦ ૬, ૫) આ પ્રમાણે અર્થાત્ જેમ નદીઓ મમુદની સમીપ જાય છે, તેજ પ્રમાણે પરમાત્માની સન્નિધિમા પહોંચનાર આત્મા આત્માની સોળ કળાઓ જ્યારે પુરુષની સમીપ જઈ પહોંચે છે ત્યારે તેઓનો નાશ થાય છે.”

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ગતા કલાઃ પચદશ પ્રતિષ્ઠાઃ (સુ૦ ૩, ૨, ૭) વિદ્વાનની સુકતાવસ્થાને મમયે તેની પંદર કળાઓ પોતપોતાના કારણમાં લય પામે છે” આ રીતે વિદ્વાનના સંબંધમાં બીજી શ્રુતિ પર આત્માથી ભિન્ન સ્થળે કળાઓનો લય કહે છે, તેનું કેમ ?

ગુરુ:-તેમ નથી. આ કેવળ બ્યવહારને લઈ કહેવાયલું છે. જેમકે, પાર્શ્વ આદિ કળાઓનો લય પૃથ્વી આદિ ભૂગ પ્રકૃતિમાં થાય છે. બીજી જે શ્રુતિ છે, તે ખાસ વિદ્વાનના સંબંધી છે. પણ બ્રહ્મજ્ઞાનીનો સંપૂર્ણ કળાસમૂહ બ્રહ્મમાં જ લય પામે છે. માટે દોષનો આમાં અભાવ છે. (૧૫)

શિષ્ય:-વિદ્વાનની પંદર કળાઓનો લય શું અવશેષવાળો થાય છે અથવા શું અવશેષથી રહિત ઝોલો લય થાય છે ?

ગુરુ:-વિદ્વાનની પંદર કળાઓનો લય કાંઈપણ પ્રકારના વિભાગથી રહિતવાળો થાય છે. આ જ હેતુને લઈ ૧૬મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અગ્નિકરણ ૮ મુ-સૂત્ર ૧૬ મુ.

કળાઓનો આત્મતિક લય.

અગ્નિમાગો વચ્ચનાત્ ॥૧૬॥

સૂત્રાર્થ:-વિદ્વાનની કળાઓનો લય અવિભાગરૂપે અર્થાત્ આત્મતિક છે. કારણ કે શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે (૧૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-વિદ્વાનની કળાઓનો લય બીજાઓની માફક અવશેષવાળો હોય છે કે અવશેષથી રહિત હોય છે ? અહીં પ્રલયનું સામાન્ય રીતે સૂચન છે, માટે અવશેષવાળો પ્રલય થાય છે, એમ માફ તો માનવું છે.

ગુરુ:-કાંઈપણ પ્રકારના વિભાગથી રહિત લય થાય છે.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો ?

ગુરુ:-શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે. કારણ કે કળાઓનો લય કદા પછી કહ્યું છે કે, “નિચેતે તાસા નામરૂપે પુરુષ જ્યેષ્ઠ પ્રોચયે સ ણોડ્કલોડ્મ્વતો મત્તિ (પ્ર૦ ૬, ૫) તેઓનાં નામ તથા રૂપોનો નાશ થાય છે. માત્ર પરમાત્મ પુરુષનું નામ જ રહી જાય છે. આ સમયે તે કળારહિત થઈ રહે છે તથા અમૃતરૂપ થાય છે.” અવિદ્વાનાત્ કારણને લીધે અવશેષવાળી કળાઓની જે પ્રાપ્તિ કહી છે, તે અવશેષ પણ વિદ્યાવાળાની કળાના સંબંધમાં હોય, તે યોગ્ય નથી માટે વિદ્વાનની કળાઓનો બ્રહ્મની સાથે અવિભાગ અર્થાત્ આત્મતિક લય છે. (૧૬)

શિષ્ય:-અવિદ્વાનના જીવનું નિષ્ક્રમણ ક્યાંથી થાય છે, તેમ જ વિદ્વાનના જીવનું નિષ્ક્રમણ ક્યાંથી થાય છે ?

ગુરુ:-જીવ જ્યારે ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે હૃદયમાં પ્રકાશ થાય છે. આ પ્રકાશથી વિદ્યાન તેમ જ અવિદ્યાનનાં ઇન્દ્રિયોના સર્વ દ્વારો પ્રકાશને પામે છે. અવિદ્યાનનો જીવ કોઈ અન્ય સ્થાનમાંથી નિષ્ક્રમણ કરે છે, પણ વિદ્યાનનો જીવ તો એકસોને એકમી નાડીથી જાય છે. આ જ પ્રમાણે ૧૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ લ્હુ-સૂત્ર ૧૭ મું.

વિદ્યાનના જીવને નિષ્ક્રમણનું દ્વાર. તદોક્તોમ્વચલનં તત્પ્રકાશિતદ્વારો વિદ્યા-સામર્થ્યાત્ તત્ક્રેપગત્યજુસ્મૃતિયોગાન્વહર્દાનુગૃહીત શતાધિકયા ॥૧૭॥

સૂત્રાર્થ:-ઉત્ક્રમણ કરનારા જીવના હૃદયને અથવા ભાગ પ્રકાશને પામે છે. આ પ્રકાશથી વિદ્યાન તેમ જ અવિદ્યાનનાં ઇન્દ્રિયોનાં દ્વારો પ્રકાશને પામે છે. અવિદ્યાનના જીવનું નિષ્ક્રમણ અન્ય કોઈ સ્થાનમાંથી થાય છે, પણ વિદ્યાનના જીવનું નિષ્ક્રમણ વિદ્યાના બળને લીધે, તેમ જ સચુલ્લુવિદ્યાની શેષરૂપે રહેલી ગતિના ધ્યાનનું વિદ્યાન હોવાથી હૃદયમાં રહેલ પ્રકાશથી અનુગ્રહિત થઈ, એકસોને એકમી નાડીથી થાય છે. (૧૭)

ટીકા:-શિષ્ય:-આપે પ્રસંગને અનુસરી પરવિદ્યા સંબંધી નિરૂપણ કર્યું. હવે અપરવિદ્યા સંબંધી આપ મારી જે શંકા હોય, તે દાખરો. આપે પૂર્વ કહ્યું હતું કે, અવિદ્યાન તથા વિદ્યાનની ઉત્ક્રાંતિ દેવયાન માર્ગના ઉપક્રમ સ્વીકારી છે. આપ

હવે દેવયાન માર્ગનું નિરૂપણ કરશો. વાક્યાદિ સમૂહ જેનો નાશ પામ્યો છે, તથા જે ઉર્ધ્વ ગતિને પામવાની ઇચ્છા વાળો છે એવા સચુલ્લુપાસનાવાળા વિદ્યાનાત્માનું હૃદય એ સ્થાન છે, શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ एतास्तेजोमात्रा समभ्याददानो हृदयेवान्ववत्रामति (જુ. ૦૪, ૪, ૧) તેજવડે પૂર્ણ રીતે પ્રકાશતા પ્રાણોને સમ્યક્ પ્રકારે ગ્રહણ કરી લઇ, આ આત્મા હૃદયને વિશે પ્રવેશ કરે છે.” હૃદયના અથવા ભાગમાં પ્રકાશવાળી તથા ચક્ષુઆદિ સ્થાનના અવધિવાળી ઉત્ક્રાંતિ શ્રુતિમાં કહી છે. જેમકે, “तस्य हेतुस्य हृदयस्याग्र प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्कामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा न्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य (જુ. ૦૪, ૪, ૨) હૃદયાકાશના પ્રવેશદ્વારવિશે અથવા નિર્ગમનદ્વારને વિશે પ્રકાશ થાય છે. આ રીતે આત્મા જ્યોતિ પ્રકાશદ્વારા વિજ્ઞાનમય આત્મા, કાં તો ચક્ષુના માર્ગે કરી બહાર નીકળે છે, મસ્તકના માર્ગે કરી અથવા તો શરીરના બીજા અવયવોએ કરી બહાર ગમન કરે છે.” હું આપને પૂછું છું કે, વિદ્યાન તથા અવિદ્યાનની આ ઉત્ક્રાંતિ નિયમ વિનાની છે, અથવા તો શું તેના સંબંધમાં કાંઈ નિયમ છે? આ પ્રમાણેની મારી જે શંકા છે, તેમાં મારું માનવું તો એમ છે કે, શ્રુતિમાં સામાન્યપણે નિરૂપણ હોવાથી નિયમનો અભાવ છે.

ગુરુ:-આ સંબંધી કહું તે સાંભળ. વિદ્યાન તથા અવિદ્યાનના હૃદયના અથવા ભાગને વિશે પ્રકાશ એક સરખો છે.

તેમજ તે પ્રકાશવડે પ્રકાશને પામેલું દ્વાર પણ સમાન જ છે, છતાં મસ્તક પ્રદેશમાંથી જ વિદ્યાનું નિષ્ક્રમણ કરે છે તથા અવિદ્યાન ધીબા સ્થાનોમાંથી નિષ્ક્રમણ કરે છે.

શિષ્ય-આમ થવાનું શું કારણ ?

ગુરુ-સગુણ વિદ્યાના ઇષ્ટને લીધે આ પ્રમાણે થાય છે. જો અવિદ્યાનની માફક વિદ્યાનું પણ હેહના કોઈ ગમે તે સ્થાનમાંથી નિષ્ક્રમણ કરે તો તે ઉત્કૃષ્ટ હોઈને મેળવે નહિ. વળી તેમ થવાથી વિદ્યા પણ મિથ્યા થાય. વળી સગુણ વિદ્યાના અંગરૂપ ધ્યાનના વિધાનને લીધે પણ વિદ્યાનની ઉત્ક્રાંતિ આ પ્રમાણે થાય છે. સુષુપ્તિ નાડીને વિશે રહેલી સગુણ વિદ્યાના અંગરૂપ આ ધ્યાન કરતું જોઈએ. આ પ્રમાણે સગુણ વિદ્યાના સંબંધમાં કહ્યું છે. આ નાડીનો અભ્યાસ કરવામા આવે છે ત્યારે તે નાડીદ્વારા વિદ્યાનું ઉત્ક્રમણ કરી શકે છે, એ ચોખ્ખું છે. માટે સારી રીતે ઉપાસના કરેલા તથા હૃદયને વિષે રહેલા પ્રહ્લવડે વિદ્યાનું ત્યારે અનુગ્રહ પામે છે ત્યારે તે પ્રહ્લભાવને પામે છે. તેમ થવાથી તે વિદ્યાનું સોથી અધિક અર્થાત્ એકસોને એકમી નાડીવડે બહાર નિર્ગમન કરે છે તથા ધીબાઓ ધીબા દ્વારવડે નિર્ગમન કરે છે. વળી હૃદય સંબંધીના પ્રકરણમા શ્રુતિ વિશે કહ્યું છે કે, 'શત વંકા ચ હૃદયસ્ય નાભ્યસ્તાસા મૂર્ધનમનિમિસૃતૈકા । તયોર્ધ્વાયત્મમુલભેતિ વિશદ્દહન્યા વક્ત્રમણે મવન્તિ (છાં ૮, ૬, ૬) અતઃ કરણ-માથી નિકળતી સુખ્ય એકસોને એક

નાડીઓ છે. આમાંની એક તો મસ્તકવિશે પ્રવેશ કરે છે. આ એક નાડીમાંથી જે ઉર્ધ્વગમન કરે છે, તે અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. અન્ય નાડીમાંથી જે ગમન કરે છે, તે ભિન્નભિન્ન સ્થાનો પ્રતિ જાય છે, અર્થાત્ સસારની પ્રાપ્તિ કરાવે છે." (૧૮)

શિષ્ય-સૂર્યના રશ્મિને અનુસરી ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે હવે રશ્મિમાં રશ્મિનો અભાવ છે. માટે જે રાતમાં મરે છે, તેને રશ્મિની પ્રાપ્તિ માટે સુયોદ્ય થવા સૂધીનો વિલંબ લાગવો જોઈએ.

ગુરુ-ના, તેમ નથી સામાન્ય રીતે સૂર્યના રશ્મિને અનુસરી વિદ્યાનું આદિત્યમંડળને વિશે જાય છે. આ જ ઉત્તુથી ૧૮ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૦મું-સૂત્ર ૧૮મું.

આદિત્યમંડળમાં ગમન.

રમ્યનુસારી ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ-સૂર્યના રશ્મિને અનુસરી વિદ્યાનું આદિત્યમંડળને પહોંચે છે. (૧૮)

ટીકા-ગુરુ-હૃદય સંબંધી પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે, "અથ યદિદમત્સ્મિન્નદ્વપુરે વહર પુન્ડરીક વેત્સ (છાં ૮, ૧, ૧) મનુષ્યના શરીરમા કમળના સરખું આકાશ છે." આમ કહ્યા પછી તે જ પ્રકરણમાં આગળ જતાં કહ્યું છે કે, "અથ યા ઇતા હૃદયસ્ય નાભ્ય" (છાં ૮, ૬, ૧) હૃદયકમળની નીચે પ્રમાણે નાડીઓ છે." આ રીતે કહ્યા પછી નાડી તથા રશ્મિનો સંબંધ કહ્યો છે તથા કહ્યું છે કે, "અથ યત્રેવદસ્માઞ્છરીતદુલ્કામત્વપે-તેરેવ રશ્મિમરુર્ધ્વમાત્રમને (છાં ૮, ૬, ૫

પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થયા પછી જ્યારે આ શારીરમાંથી ઉત્ક્રમણ થાય છે, ત્યારે તે નાડીઓમાં રહેલ આદિત્યની રક્ષિત્વ-ઓની સહાયતાથી ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે.” વળી કહ્યું છે, તયોર્ધમાયતમમૃતત્વમેતિ (છાં ૮, ૬, ૬) આ એક નાડીમાંથી જે ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે, તે અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે.” આથી નિશ્ચય થાય છે કે, જે એકસોને એકત્રી નાડીવડે નિષ્ક્રમણ કરે છે, તે સૂર્યમંડળના રક્ષિત્વને અનુસરી આગળ જાય છે.

શિષ્ય:-હવે આ સ્થળે મને શંકા એ થાય છે કે, સામાન્ય રીતે દિવસે અથવા રાત્રિનેવિશે મરનાર રક્ષિત્વને અનુસરનારો થાય છે અથવા તો શું દિવસનો જે મરનાર છે, તે જ રક્ષિત્વને અનુસરે છે?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં સામાન્ય રીતે કહ્યું છે, તેથી કેાઇ પણ રીતના વિશેષ ભાવથી રહિત રક્ષિત્વને અનુસરનારો થાય છે, એમ ચિદ્ થાય છે. (૧૮)

શિષ્ય:-રાત્રે મરણ પામેલો રક્ષિત્વને અનુસરનારો થતો નથી, એમ મારું માનવું છે.

ગુરુ:-ના, દિવસ તથા રાત્રિનો સંબંધ દેહની રિચિતિપર્યંત છે. માટે દિવસ તેમ જ રાત્રિનો મરનાર રક્ષિત્વને અનુસરનાર થાય છે. આ જ હેતુથી ૧૬મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૧૯ મું.
ઉત્ક્રાંતિવાળાને કાળવિશેષનો અભાવ.

નિશિ નેતિ ચેત્ર સંબંધસ્ય યાવદ્દેહ-
માવિત્વાદર્શયતિ ચ ॥૧૯॥

સૂત્રાર્થ:-રાત્રિમાં મરણ પામેલો રક્ષિત્વને અનુસારી નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે જ્યાંસૂધી દેહ છે ત્યાંસૂધી રાત્રિનો સંબંધ છે. વળી શ્રુતિમાં પણ તે જ રીતનું પ્રમાણ છે. (૧૯)

ટીકા:-શિષ્ય-નાડી તથા રક્ષિત્વનો સંબંધ દિવસમાં હોય છે, માટે દિવસમાં મરણ પામેલાને રક્ષિત્વને અનુસારીપણું હોવું જોઈએ, પણ રાત્રિમાં મરણ પામેલાને નહિ. કારણ કે નાડી તથા રક્ષિત્વનો સંબંધ હોતો નથી.

ગુરુ-આ કહેવું ખોટું છે. જ્યાંસૂધી દેહ છે ત્યાંસૂધી નાડી તથા રક્ષિત્વનો સંબંધ છે. અર્થાત્ જ્યાંસૂધી દેહ છે ત્યાંસૂધી શિરા તથા કિરણનો સંબંધ રહેલો છે. આ જ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “અમુષ્માદાદિત્યાવ્યતાયન્તે તા લાસુ નાડીપુ વ્રતા બાન્ધો નાડીઘ્ય પ્રતયન્તે તેમુષ્મિન્નાદિત્યે વૃતાઃ (છાં ૮, ૬, ૨) આ આદિત્યમાંથી તે રક્ષિત્વનો વિસ્તારને પ્રાપ્ત થાય છે. તે રક્ષિત્વનો આ નાડીઓ વિશે પ્રવેશ કરે છે. ત્યાંથી તેઓ વિસ્તારને પામે છે તથા તેઓ ફરી આદિત્યમાં પ્રવેશ કરે છે.” ઉનાળાના વખતમાં રાત્રિમાં પણ કિરણોનું અસ્તિત્વ જોવામાં આવે છે. જેમકે શિશિર ઋતુમાં વાદળાં હોય છે તેમ અન્ય ઋતુની

રાત્રીમાં તાપનું અદ્યપયજ્ઞ હોવાથી દિવસો
 નોવામાં આવતાં નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,
 "અદ્યપયજ્ઞાન્નો દયાતિ સવિતા રાત્રિને વિશે
 દિવસરૂપે થાય છે." વળી જ્યારે રાત્રિમાં
 મરણ પામેલો રક્ષિમના અનુસારવિના
 ઉર્ધ્વગતિ કરે તો પછી રક્ષિમને અનુસ-
 રવાપણું નિરર્થક થાય. બીજું જે દિવસમાં
 મરે છે, તે રક્ષિમની સહાયતાથી ઉર્ધ્વગમન
 કરે છે તથા જે રાત્રિમાં મરે છે તે રક્ષિમની,
 સહાયતા વિના ઉર્ધ્વગમન કરે છે. વિદ્યાન
 પણુ જો રાત્રિમાં મરવાના અપરાધને લીધે
 ઉર્ધ્વગમન નહિ કરી શકે તો પછી બ્રહ્મ-
 વિદ્યા પાક્ષિક ફળવાળી થાય, અર્થાત્
 રાત્રિમાં મરનારને બ્રહ્મવિદ્યામાં પ્રવૃત્તિનો
 અભાવ થયો જોઈએ. કારણ સૂત્રુના ક-
 ળનો નિયમ નથી. વળી રાત્રિમાં મરણ
 પામેલો દિવસ થવાની વાટ જૂવે તો
 દિવસ થતા રાત્રીમાં કદાપિ તેનું શરીર
 અગ્નિ આદિના સંબંધને લીધે રક્ષિમના
 સંબંધને યોગ્ય ન પણુ રહે. વળી નીચલી
 શ્રુતિ દર્શાવે છે કે, કોઈ રીતે દિવસ
 આદિનો વિલંબ હોતો નથી. જેમકે,
 "ત વાયરિક્ષિવ્યેન્નસ્ત્યાવદાદિય ગચ્છતિ (બા
 ૮,૬,૫) જેટલા સમયમાં તે મનને ગ્રેદ
 છે, તેટલા સમયમાં આદિત્યને તે પહોંચે
 છે." માટે કોઈપણ રીતના વિશેષથી
 રહિત રાત્રિ તથા દિવસમાં રક્ષિમને અનુ-
 સરવાપણું હોય છે. (૧૯)

શિષ્ય:-વિદ્યાનું ફળ નિત્ય છે ત્યારે
 જે માણસ દક્ષિણાયનમાં મરણ પામે છે
 તે વિદ્યાના ફળને પામે છે કે નહિ?

ગુરુ:-દક્ષિણાયનમાં પણુ મરણ પા-
 મેલો વિદ્યાનું વિદ્યાના ફળને મેળવે છે.
 આ જ હેતુથી ૨૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-
 અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૨૦ મું.
 દક્ષિણાયનમાં મરનારની સ્થિતિ.

અતઃશ્ચાયને વક્ષિણે ॥ ૨૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-વિદ્યાનું ફળ નિત્ય હોવાથી
 જ દક્ષિણાયનમાં મરણ પામેલો વિદ્યાન
 વિદ્યાફળ પ્રાપ્ત કરે છે જ. (૨૦)

ટીકા:-ગુરુ:-આ જ કારણથી અર્થાત્
 વિલંબનું પ્રમાણ નહિ હોવાથી, બ્રહ્મ-
 વિદ્યાનું ફળ પાક્ષિક નહિ હોવાથી, તેમજ
 સૂત્યના કાળનો નિયમ નહિ હોવાથી જે
 વિદ્યાનું દક્ષિણાયનમાં મરણ પામે છે, તે
 પણુ વિદ્યાના ફળને મેળવે છે. ઉત્તરાય-
 નમાં મરણ થાય તો પ્રશસ્ત છે, એમ
 હોવાથી લીધ્યપિતામહે પોતાને મર-
 વામાં વિલંબ કયો હતો. કહ્યું છે કે,
 "ભાપૂર્વમાળવસાચાન્યહુદ્દતિ માતાસ્તાન (બા
 ૪,૧૫,૫) ત્યાંથી તે પદ્માસ કે જેટલા
 સમયમાં સૂર્યભગવાન વિપુલવૃત્તથી ઉત્તર
 તરફ વળે છે, તે સ્થાનને પામે છે." આ
 શ્રુતિથી ઉત્તરાયણમાં મરણું જોઈએ. આ
 રીતની જે શંકા થાય છે, તેનું નિરાકરણ
 આ મુત્ર કરે છે. જે અવિદ્યાન હોય છે, તેને
 ઉત્તરાયણ સંબંધી અમય પ્રશસ્ત છે.
 લીધ્યનું કાળમાં જે વિલંબપણું હતું, તે
 આત્મારના રક્ષણ અર્થે હતું. વળી પિનાના
 અનુગ્રહને લીધે તેનું સ્વછંદ સૂત્રુ હતું.
 આ દર્શાવવા ઉત્તરાયણ સુધી તેમણે વાટ
 લોઈ હતી. બાકી શ્રુતિનું નિરાકરણ તો
 નીચેનું સૂત્ર કરે છે:-"આતિવાદિકાન્તદિગ્ન"

(બ્ર૦ સૂ૦ ૪,૩,૪) જે હવે પછી કહેવાશે.
(૨૦)

શિષ્ય:-ભગવદ્દીતામાં કહ્યું છે કે,
“યત્ર વાલે ત્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિ ચેવ યોગિનઃ। પ્રયાતા
યાન્તિ તં કાલં વક્ષ્યામિ મરતર્પમ (ભ૦ગી૦૮, ૨,
૩) જે કાળમાં મરણ પામેલા યોગીઓ
અપુનર્જન્મ તથા પુનર્જન્મ પામ્યા છે તે
કાળનું, હે અર્જુન ! હું વર્ણન કરીશ.”
આ પ્રમાણે કાળની પ્રાધાન્યતાનું નિરૂ-
પણ ન્યાં છે, ત્યાં દિવસ આદિ કાળ
વિશેષમાં મરણ થવાથી અપુનર્જન્મ થાય
છે, એમ કહ્યું છે; તો પછી રાત્રિમાં
દક્ષિણાયન કાળે જે મરણ પામેલો હોય,
તે અપુનર્ગમનને કેવી રીતે પામી શકે ?

શુરુ:-યોગીના સંબંધમાં દિવસ આ-
દિનો વિનિયોગ સ્મૃતિમાં છે. વળી યોગ
તથા સાંખ્ય સ્મૃતિમાં પણ પ્રમાણ છે.
આ જ દર્શાવવા ૨૧મા સત્રમાં કહ્યું છે કે:-
અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૨૧ મું.

યોગીને દિવસનો વિનિયોગ.

યોગિનઃ પ્રતિ ચ સ્મર્યતે સ્માર્તે ચૈતે

॥ ૨૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-યોગીના સંબંધમાં દિવસ
આદિનો વિનિયોગ સ્મૃતિમાં છે. વળી
યોગ તથા સાંખ્ય સ્મૃતિના વચનનું પણ
પ્રમાણ છે. (૨૧)

ટીકા:-શુરુ:-સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે,
યોગીઓના સંબંધમાં દિવસ આદિ કાળનો
વિનિયોગ અપુનર્જન્મને માટે છે. યોગ
તથા સાંખ્ય દર્શનમાં પણ તેનું પ્રમાણ
છે. પણ શ્રુતિમાં નથી. આથી વિષયનો
લેદ હોવાથી તેમ જ શ્રુતિનું પ્રમાણ
વધારે બળવાન હોવાથી, કાળનો જે વિ-
નિયોગ દર્શાવ્યો છે, તે શ્રુતિના વિજ્ઞાનમાં
સાનુકૂલ નથી..

શિષ્ય:-કહ્યું છે કે, “અમિજ્યોતિહઃ
શુક્લઃ પપ્માસા ઉત્તરાયણમ્। ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ
પપ્માસા દક્ષિણાયનમ્ (ગી૦ ૮, ૨૪, ૨૫)
અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુકલપક્ષ, છ
માસ, ઉત્તરાયણ, ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ,
તથા છ માસ દક્ષિણાયન.” આ રીતે
શ્રુતિમાં જેમ છે, તેમ સ્મૃતિમાં પણ
દેવયાન તથા પિતૃયાનનું નિરૂપણ છે.

શુરુ:-હું કહું તે સાંભળ. સ્મૃતિમાં
પણ કાળની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. જેમકે,
“તં કાલં વક્ષ્યામિ (ગી૦ ૮, ૨૩) હું તે કાળ
તને કહીશ.” આથી જે વિરોધની આ-
શંકા થાય છે, તેનો પરિહાર કયો છે.
વળી સ્મૃતિમાં અગ્નિ આદિ દેવોને દોર-
વનાર તરીકે ગ્રહણ કર્યો છે, માટે
સ્મૃતિમાં તે સંબંધી વિરોધ નથી. (૨૧)

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये चंद्रशेखरात्मजछोटा-
छालशर्मेणा कृतगुर्जरगिरानुवादे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥२॥

ચતુર્થ અધ્યાય—તૃતીયપાદ.

ઉત્તર માર્ગનિરૂપણ.

મૃમિકા.

શિષ્ય -ઉપાસનાઓ લિન્ન હોવાથી ધ્યાન કરવા યોગ્ય માર્ગો પણ લિન્ન છે. જો માર્ગો લિન્ન હોય તો એક માર્ગવડે જલદીથી પહોંચાય તથા બીજાવડે મોડા પહોંચાય. માટે આના સંબંધી આપ શું કહો છો. ?

ગુરુ.-પિતૃયાન માર્ગથી લિન્ન એક જ માર્ગ છે તથા તે અગ્નિરાદિ માર્ગ છે. આ જ હેતુથી ૧લા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૧ હું.

અગ્નિરાદિ માર્ગ નિરૂપણ.

અર્ચિરાદિના તત્ત્વપ્રયિતે: ॥ ૧ ॥

સત્ત્વમર્થ:-પ્રદાલોક જેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છે, તે સર્વ અગ્નિરાદિ માર્ગવડે જાય છે. આ રીતે શ્રુતિમાં પ્રતિદ્ધ છે. (૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-દેવયાન માર્ગના કમ સૂધી એમ કહેવાવડે વિદ્વાનને તેમ જ અ વિદ્વાનને ઉત્ક્રાંતિ એક સરખી જ છે, એમ આપે કહી સંલગ્નાન્યું. પણ માર્ગના

સંબંધમાં શ્રુતિઓ અનેક પ્રકારે કહે છે. નાહી તથા રશ્મિના સંબંધને લીધે માર્ગ અનેક પ્રકારના છે. કહ્યું છે કે, “અયૈતૈવ રશ્મિમિથ્યં આત્મતે (છાંદ, ૬, ૫) નાહી-ઓમાં રહેલ આદિત્યની રશ્મિઓની સહાયતાથી ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે.” એક શ્રુતિ અગ્નિરાદિ માર્ગનું નિરૂપણ કરે છે. જેમકે, “તેજર્ચિયમનિષમન્ન્યર્ચિષોઽહ (ગું ૧, ૨, ૧૫) તેઓ અગ્નિરૂપે થાય છે તથા અગ્નિમાંથી દિવસરૂપે થાય છે.” વળી એક શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ एत देवयान पन्थानमासाद्याग्नि-लोकमामगच्छति (કૌં ૦૧, ૩) તે દેવયાન માર્ગ પ્રાપ્ત કરી અગ્નિ લોકમાં આવે છે ” વળી એક શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “વદા वै पुरयोऽस्मानोपायेति स पापु-मागच्छति (યું ૦ ૫, ૧૦, ૧) ત્યારે પુરૂષ આ લોકમાંથી બીજા લોકમાં જાય છે, ત્યારે તે વાસુની સમીપ જાય છે ” વળી એક શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “सुवद्रारेण ते वि-रजा. प्रयान्ति (સું ૧, ૨, ૧૧) તે પાપોથી ચુક્ત થઈ સૂર્યોપલક્ષિત ઉત્તરાયણ માર્ગે કરી પ્રદાલોક પ્રતિ જાય છે.” આ ગર્વ

શ્રુતિઓથી અને સંશય એ થાય છે કે, આ સર્વ માગોં પરસ્પર ભિન્ન છે અથવા તો શું એક જ માર્ગનાં અનેક વિશેષણો આપ્યાં છે ? માફ માનવું તો એમ છે કે, આ બધા માર્ગ ભિન્ન છે. કારણ કે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકરણોમાં આ માગોં દર્શાવ્યા છે. વળી તેઓની ઉપાસનાઓમાં પણ ભેદ છે, વળી “અંતરેવ રક્ષિતિ (છાં. ૮, ૬, ૫) આ રક્ષિતઓની સહાયતાથી” આ રીતના કહેવાવડે અગ્નિરાદિ જે માર્ગ છે, તેને બાધ આપશે. વળી ત્વરાને માટે જે વચન છે, તેને પણ બાધ આપશે. જેમકે, “સયાન-ક્ષિપ્યેન્મગસ્તાપદાદિય ગચ્છતિ (છાં. ૮, ૬, ૫) તે જેવો મનને પ્રેરે છે કે લાગલો જ આદિત્યને પામે છે.” આ રીતે એકબીજાથી ભિન્ન માગોં છે.

શુક્ર:-માગોં ભિન્ન નથી. તે સંખ ધી કહું તે સાંભળ. સર્વ પ્રજાની લાલમા-નાળા અગ્નિરાદિ માર્ગવડે ગમન કરે છે. અર્થાત્ જેને પ્રજાલોકની ધ્રુજા હોય છે, તે સર્વ અગ્નિરાદિ માર્ગવડે જાય છે, એમ અમે નિશ્ચયપૂર્વક કહીએ છીએ.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો ?

શુક્ર:-આ અગ્નિરાદિ માર્ગ પ્રસિદ્ધ છે. સર્વ વિદ્વાનોને આ માર્ગ પ્રસિદ્ધ છે, વળી પંચાગ્નિ વિદ્યા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે, “યેવાસી ગણે શ્રદ્ધા સયમુપાસને (૫૦ ૬, ૨, ૧૫) જેઓ અરણ્યને વિશે શ્રદ્ધાવડે સત્યની ઉપાસના કરે છે.” આ રીતે અન્ય વિદ્યાની જે ઉપાસના કરે છે, તેઓને પણ અગ્નિરાદિ માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે.

શિષ્ય:-જે વિદ્યાઓમાં કેઈ ગતિ કહેવાયલી નથી, તે વિદ્યાઓવડે અગ્નિરાદિ માર્ગ ભલે પ્રાપ્ત થાય. પણ જે વિદ્યાવડે અન્ય માર્ગ શ્રુતિમાં કહ્યા છે, તે વિદ્યાવડે આ માટે અગ્નિરાદિ માર્ગનો આશ્રય કરવો જોઈએ ?

શુક્ર:-હું કહું તે સાંભળ. જે અત્યંત ભિન્ન માગોં હોય તો તું કહે છે તેમ થાય. અનેક વિશેષણવાળો આ એક જ માર્ગ છે. આ માર્ગ પ્રજાલોકને પ્રાપ્ત કરવાવાળો છે તથા દેટલેક સ્થળે અસુક પ્રકારના વિશેષણથી નિરૂપિત કરાયલો છે, એમ આમાફ માનવું છે. સર્વ સ્થળે એક જ સ્થળવું જ્ઞાન થાય છે. આથી ભિન્ન ભિન્ન વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે કે પ્રકરણનો ભેદ હોય, છતાં જે વિદ્યા એક હોય તો જેમ ભિન્ન ભિન્ન વિશેષણને ઉપસંહાર થાય છે, તેની માફક ગતિના વિશેષણનો પણ ઉપસંહાર થાય છે. જે વિદ્યા ભિન્ન હોય, તોપણ એકદેશપ્રતિ ગતિનો ઉદ્દેશ છે તેથી, તેમજ જે સ્થળ જવા યોગ્ય છે તેનો અલેદ હોવાથી, ગતિનો અલેદ છે. આ જ પ્રમાણે કહું છે કે, “તે વેપુ વ્રજલોકેષુ વરા. વરાવતો વરાન્તિ (૫૦ ૬, ૨, ૧૫) તિસ્મન્વરાન્તિ રાયની સનાઃ (૫૦ ૬, ૧૦, ૨) સા વા વ્રજાણો જિતિર્વા વ્યુદિષ્તા જિતિ જગતિતા વ્યુદિ વ્યધુને (૫૦ ૧, ૪) તથા એવા વ્રજલોક વ્રજાવર્ષેનાતુ-ચિન્તિ (છાં. ૮, ૪, ૩) આ શ્રેષ્ઠ પ્રજાલોકને વિશે તેઓ અનંત વધો સ્વી રહે છે. ત્યાં તે પ્રજાના અનેક કંપો સ્વી રહે છે. પ્રજાનો જે જય તથા વ્યાપકયત્વ છે તે

જ્યને તથા વ્યાપકતાને તે મેળવે છે. તેઓ બ્રહ્મચર્યવટે આ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કરે છે.” આ દરેકમા બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિને દર્શાવનારું એક જ ક્ષણ જોવામાં આવે છે.

-શિષ્ય-જો અચિરાદિનો આશ્રય હોય તો આ રશ્મિઓવડે જ ઉર્ધ્વગમન કરે છે, એમ કહેવું જોઈએ નહિ.

શુદ્ધ:-આ દોષ નથી. કારણ કે અચિરાદિનો જે આશ્રય, તે જ રશ્મિની પ્રાપ્તિ રૂપે છે. એક જ શબ્દ રશ્મિની પ્રાપ્તિ કરાવે તથા અચિરાદિની નિવૃત્તિ કરાવે, એ યોગ્ય નથી. માટે એમ જ બાણકું જોઈએ કે, રશ્મિનો જે સંબંધ છે, જે ત્વરાનું વચન છે તે વડે જવા યોગ્ય અન્ય સ્થળ છે, એમ માનવા કરતાં અચિરાદિ જવા સંબંધી શીઘ્રતા દર્શાવે છે, એમ માનવામાં વિરોધ આવશે નહિ. દાખલા તરીકે કોઈ જતો હોય તેને કહીએ કે તું પલકારામાં આવજે. વળી “અર્થતયોઃ પરોર્ને વત્તરેણ ચ ન (છાંડ, ૧૦, ૮) જેઓ આ બે માર્ગમાંના કોઈપણ માર્ગને પ્રાપ્ત થતા નથી.” આ રીતે આ બે માર્ગમાંથી બ્રહ્મ થયલાને કહકારક ત્રીજું સ્થાન દર્શાવનારી શ્રુતિ પિતૃયાન માર્ગથી ભિન્ન દેવયાન માર્ગ કે, જેનો અચિરાદિ વિભાગ છે, તેનું જ નિરૂપણ કરે છે. અચિરાદિ માર્ગમાં અનેક માર્ગના વિભાગો છે બીજા માર્ગમાં યોગ છે. અનેક વિભાગવાળા માર્ગો થઈ જવા કરતાં યોગ વિભાગવાળા માર્ગો થઈ જવું, એ વધારે સાફ છે. માટે અચિરાદિ માર્ગ જ પ્રસિદ્ધ છે. (૧).

શિષ્ય:-શુ વાયુની પ્રાપ્તિ અચિરાદિ રૂપ અગ્નિની પછી છે કે સંવત્સરની પછી છે ?

શુદ્ધ:-સામાન્ય રીતે તેમ જ વિશેષ રીતે વાયુની પ્રાપ્તિ સંવત્સરની પછી તથા આદિત્યની પહેલાં છે. આ જ પ્રમાણે ૨૦ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨ જનુ-સૂત્ર ૨ જનુ.

બ્રહ્મલોક પહેલાં વાયુની પ્રાપ્તિ.

વાયુમવ્દાદિવિગ્રેપવિશેષામ્યામ ॥૨॥

સૂત્રાર્થ:-સામાન્ય તેમ જ વિશેષ રીતે સંવત્સર પછી તથા આદિત્યની પહેલાં વાયુની પ્રાપ્તિ બ્રહ્મલોકમાં જનારાને થાય છે. (૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-કયા વિશિષ્ટ પ્રકારના પ્રવેશને લઈ ગતિ વિશેષણોનો એકબીજા સાથે વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવ છે, તેનું મિત્રરૂપે થઈ આપ આશ્ચર્ય લગવાનું મને નિરૂપણ કરશો. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ દેવયાન વન્યાનમાપયામિલોકમાગ્ચ્છતિ સ વાયુલોક સ વહ્નલોક સ દ્વન્દ્વલોક સ પ્રજાપતિલોક સ વ્રહ્મલોક (કૌં ૧, ૩) આ દેવયાન માર્ગને પ્રાપ્ત કરી તે અગ્નિલોક પ્રતિ જાય છે, ત્યાંથી વાયુલોકમાં જાય છે, ત્યાંથી વરુણલોકમાં, ત્યાંથી ધન્વલોકમાં, ત્યાંથી પ્રજાપતિલોકમાં તથા ત્યાંથી બ્રહ્મલોક પ્રતિ જાય છે.” આ રીતે કૌપીતકી ઉપનિષદમાં દેવયાન માર્ગ સંબંધી નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં અગ્નિલોક તથા અગ્નિલોક આ બે શબ્દો એક અર્થવાળા છે. બેઉ શબ્દ પ્રકાશવાચક છે. માટે તેમાં પ્રવેશનો

ગમન કરનારાના નેતાઓરૂપે છે ? માફ માનવું તો એમ છે કે, આ અગ્નિરાદિઓ માર્ગનાં ચિહ્નોરૂપે છે. દ્વિતીય તરીકે, લોકને વિશે કોઈએક ગામ અથવા નગર પ્રતિ જનારાને કહેવામાં આવે છે કે, તું અમુક પર્વત ઓળંગજે, અમુક નદી ઓળંગજે, ત્યાર પછી તું અમુક ગ્રામ અથવા નગરમાં પહોંચીશ. તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ અગ્નિપર્વતો દિવસ, તથા દિવસમાંથી શુકલપક્ષ, આ રીતે સ્થાનવું નિરૂપણ કર્યું છે. અથવા તો આ સર્વ લોગની જૂમિઓ પણ હોય. કારણ કે લોક શબ્દ અગ્નિ આદિ સાથે જોડવામાં આવે છે. જેમકે “અમિલોક-માગચ્છતિ (કૌ. ૧, ૩) તે અગ્નિ લોકમાં આવે છે.” પ્રાણીઓનાં લોગનાં સ્થળોને લોક શબ્દ કહેવામાં આવે છે. જેમકે, “મનુષ્યલોક પિતૃલોકોઃ દેવલોકઃ (જી. ૧, ૫, ૧૬) મનુષ્યલોક, પિતૃલોક તથા દેવલોક.” તેમ જ ગ્રામ્યલોક ભાગમાં કહ્યું છે કે, “અહો-રત્રેષુ તે લોત્રેષુ સન્તે દિવસ તથા રત્નિરૂપ લોગનાં સ્થાનોમા જાનીઓ લોગનો અનુભવ કરે છે” માટે આ અગ્નિરાદિઓ નેતાઓરૂપે નથી આ અગ્નિરાદિઓ અચેતન સ્વરૂપે હોવાથી નેતારૂપે તેની પ્રાપ્તિ યોગ્ય નથી. જેમકે ચન્દ્રએનીમેલા ચેતનરૂપ પુરુષો ખરાબ માર્ગમાં જનારાઓને દોરવી લઈ લય છે

શુરુ:-હું કહું, તે સાંભળ. આ સર્વ લોકો નેતાઓરૂપે થવા યોગ્ય છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે બને ?

શુરુ:-શ્રુતિનું તે પ્રમાણે વચન છે. જેમકે, “ચંદ્રમસો વિચ્યત તત્પુરુષોઽમાનવઃ ॥ ઇત્યાન્ત્ર્ય ગમયતિ (છા. ૪, ૧૫, ૪) ત્યાંથી તેઓ ચંદ્રલોક પ્રતિ જાય છે તથા ત્યાંથી વિદ્યુલ્લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર પછી ત્યાં રહી અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોકમાં આવી, બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરાવે છે.” આ રીતે શ્રુતિ ગમન કરાવનારને સિદ્ધની માફક દર્શાવે છે.

શિષ્ય:-શ્રુતિનું વચન જે બાબત દર્શાવે છે, તેમાં પોતાની જ વિરુદ્ધતા છે.

શુરુ:-પોતે પોતાના કહેવામાં શ્રુતિ યોદ્ધી કરતી નથી. પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્ય-પણીની નિવૃત્તિ, એ અમાનવ કહેવાતું પ્રાપ્ત્ય છે. જે અગ્નિરાદિમાં દોરવનારા પુરુષો હોય તથા તે મનુષ્યો હોય, પણ વિદ્યુલ્લોક પછી માનવ નહિ હોય તો તેની નિવૃત્તિને અર્થે અમાનવ વિશેષણ યોગ્ય છે. (૪)

શિષ્ય:-શ્રુતિનું વચન લાગુ પડે એમ નથી. કારણ કે તે ન્યાયપુરઃસર નથી. કારણ કે આપ કહો છો કે, જેઓની સર્વ ધન્દ્રિયો જતી રહેલી હોય, એવા મુક્ત દેહ ધારણ કરનારને કોઈ દોરવનાર હોવો જોઈએ. હવે જે દોરવનાર ચેતનરૂપે હોય તો તે કેવી રીતે દોરવી શકે ?

શુરુ:-ના, માર્ગ તથા માર્ગમાં જનાર બેઠે અજ્ઞાન હોય તો ઉર્ધ્વ ગતિ થશે નહિ. અર્થાત અપ્રયત્નશીલ પુરુષ બીજા ચેતનથી દોરવાવો યુક્ત છે. માટે નેતા-પણું સિદ્ધ થાય છે. આ જ ઉત્તરી પમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ મું-સૂત્ર ૫ મું.

નેતાપણની સિદ્ધિ.

उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥५॥

સૂત્રાર્થ:-માર્ગ તથા માર્ગમાં જનાર, આ બેઉના અજ્ઞાનથી ઉર્ધ્વગમન થઈ શકે નહિ, માટે નેતાપણું સિદ્ધ થાય છે. (૫)

ટીકા:-શિષ્ય:-અચિરાદિ માર્ગે જેઓ જનારા છે, તેઓને સ્થૂલ દેહ હોતું નથી, તથા ઇન્દ્રિયસમૂહોનો અભાવ હોય છે. આમ હોવાથી તેઓ પરતંત્ર છે. તેમ જ અચિરાદિ માર્ગો પણ અચેતનરૂપે છે. આથી માર્ગો પણ પરતંત્ર છે. તો પછી ઉર્ધ્વગમન કેવી રીતે થઈ શકે ?

શુર:-આ સ્થળે અચિરાદિના અભિમાનવાળા, ચેતનસ્વરૂપવાળા વિશિષ્ટ દેવતા જાણવા, કે જેઓ આ યાત્રાને માટે નિમાયતા હોય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આપણે લોકમાં પણ જોઈએ છેએ કે, જે મનુષ્યો મત્ત હોય, અથવા મૂર્ચ્છિત હોય, તેમજ ઇન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય નહિ કરતી હોય તેવા મનુષ્યને દોરવનાર અન્ય મનુષ્યો હોય છે. અચિરાદિનું અસ્તિત્વ સર્વદા વિદ્યમાન નથી. કારણ સત્રિમાં તેજ હોતું નથી, માટે અચિરાદિ માર્ગ-પાચકે શબ્દ થઈ શકે નહિ. સત્રિમાં મરણ પામેલાને દિવસના સ્વરૂપનો સંભવ હોતો નથી. તેમ જ પૂર્વે કહ્યું છે કે, દિવસની વાટ જોવામાં આવતી નથી. દેવતાસ્વરૂપ ધ્રુવ હોવાથી આ દોષ હોતો નથી. અચિરાદિના અભિમાનથી આ જનારાઓને અચિરાદિપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમકે “અર્ચિયોદ્દઃ(છાં ૪, ૧૫, ૫) અર્ચિપ્માંથી દિવસને પ્રાપ્ત કરે છે.” આ રીતે નેતા હોય, છતાં અચિરાદિના સૂચનમાં વિરોધ આવતો નથી. કારણ કે અર્ચિ હેતુવડે તેઓ દિવસને પ્રાપ્ત કરે છે. તેમ જ દિવસના હેતુવડે શુકલપક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. જેમકે લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ નેતા હોય, છતાં ઉપદેશ આપવામાં આવે છે કે, તું અહીંથી બલવમાં પાસે જા, ત્યાંથી તું જયસિંહ પાસે જા તથા ત્યાંથી કૃષ્ણશુભ પાસે જજે. વળી ઉપક્રમમાં “તેઽર્ચિમિત્તમવન્તિ (બૃ ૦૬, ૨, ૧૫) તેઓ અર્ચિને પ્રાપ્ત કરે છે.” આ રીતે સામાન્ય સંબંધ માત્ર કહ્યો છે, પણ વિશેષ પ્રકારનો સંબંધ દર્શાવ્યો નથી. પણ ઉવટમાં તો “જાણના મમયતિ (છાં ૪, ૧૫, ૬) તે નેતા તેઓને પ્રદક્ષપ્રતિ પહોંચાડે છે,” દોરવવા યોગ્ય માણસ તથા દોરવનાર લક્ષણવાળો વિશેષ પ્રકારનો સંબંધ દર્શાવ્યો છે, તેથી ઉપક્રમમાં પણ તે જ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. જનારાઓને ઇન્દ્રિયોનો અભાવ હોવાથી ત્યાં ભોગનો અસંભવ હોય છે. ગમન કરનારાઓ ભોગ નહીં લઈ શકતા હોય, છતાં જે લોકે શબ્દ છે, તે પ્રતિ તેઓ જઈ શકે છે. કારણ કે તે લોકમાં ગુદનારાઓને તે ભૂમિ ભોગવવા અર્થે હોય છે. માટે અગ્નિ અભિમાની લોકને પ્રત્યેક ધાય છે અર્થાત્ અગ્નિ તેને દેરવે છે તેમ જ વાયુના અભિમાની લોકને પામે છે, એટલે વાયુવડે તે દોરવાય છે. આ રીતની અહીં યોજના કરવી. (૫)

શિષ્ય:-અતિવાહિકરૂપ પદ્યને ગ્રહણ કરીએ તો વરૂણાદિમાં તેઓનો સંભવ છે. હવે વિદ્યુત્ લોકની ઉપર વરૂણાદિ લોકો આવેલા છે. વિદ્યુત્લોકથી ઉપરના લોકને વિશે અમાનવ પુરૂષ ગમન કરાવનારરૂપે છે, આ રીતનું શ્રુતિનું વચન છે.

શુર:-આનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે. વિદ્યુત્ લોકમાં ગયા પછી ત્યાંનો અભિમાની અમાનવ પુરૂષ જ તેને વરૂણ લોક પ્રતિ લઈ જાય છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. આ જ હેતુથી ૬૬૫ સત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ મું-સૂત્ર ૬૬૫.

વિદ્યુતમાંથી વરૂણલોકપ્રાપ્તિ.

વૈદ્યુતેનૈવં તતસ્તચ્ચુતે: ॥૬॥

સૂત્રાર્થ:-અતિમાં એમ કહ્યું છે કે, વિદ્યુત્લોકમાં ગયા પછી ત્યાંનો અભિમાની અમાનવ પુરૂષ તેને વરૂણ લોકમાં લઈ જાય છે. આ રીતે તે પ્રદ્ધ લોકપ્રતિ પહોંચે છે. (૬)

ટીકા:-શુર:-વિદ્યુત્ લોકની પ્રાપ્તિ થયા પછી વિદ્યુત્ લોકને વિશે રહેલો અમાનવ પુરૂષ તેઓને વરૂણાદિ લોકમાં લઈ જાય છે. આ રીતે આગળ જતાં તેઓ પ્રદ્ધલોકપ્રતિ જાય છે, એમ જાણવું. કહ્યું છે કે, “તન્વિયુતાતુલ્યોઽમાનવ: સ ઇવ મમ્મલોકં ગમયતિ અર્થ:-આ વિદ્યુત્-લોકમાં રહેલ અમાનવ પુરૂષ ત્યાં આવી તેને પ્રદ્ધલોક પ્રતિ લઈ જાય છે.” આ રીતે અમાનવ પુરૂષ દોરવનારરૂપે છે,

એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. વળી એમ માનવું કે, વરૂણ આદિઓ કોઈપણ રીતે અટકાવ કરનારા હોતા નથી પણ સહાયકરૂપે હોય છે. આ રીતે તેઓ દોરવનારા થાય છે. આ રીતે દેવતાત્મારૂપ અગ્નિશાદિઓ નેતાઓરૂપે છે, એમ જ કહ્યું છે તે યોગ્ય છે. (૬)

શિષ્ય:-પ્રદ્ધ ગતંબ્યરૂપે છે. આથી તે કાર્યરૂપે થવા જોઈએ.

શુર:-આ રીતનો બાહરિ આચાર્યનો મત છે. આ સ્થિતપક્ષ છે. વળી હમા સત્રથી પક્ષાંતરરૂપે નિરૂપણ આવશે. આ રીતે ૭મા સત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૭ મું.

બાહરિનો મત.

કાર્યં બાહરિરસ્ય ગત્યુપપત્તે: ॥૭॥

સત્રાર્થ:-પ્રદ્ધ કાર્યરૂપે છે, એમ બાહરિ માને છે. કારણ કે પ્રદ્ધ ગતંબ્યરૂપે છે, એમ જણાય છે. (૭)

ટીકા:-શિષ્ય:-“સ ઇનાન્ વદ્ય ગમયતિ (છાં ૪, ૧૫, ૫) તે તેઓને પ્રદ્ધપ્રતિ લઈ જાય છે.” હવે આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, કાર્યસ્વરૂપ અપર પ્રદ્ધમાં પ્રાપ્તિ થાય છે અથવા તો શું અનિકારી મુખ્ય પ્રદ્ધનેવિશે પ્રાપ્તિ થાય છે ?

શુર:-પ્રદ્ધ શબ્દનો પ્રયોગછે, તેમ જ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે પ્રદ્ધમાં ગતિ થાય છે. આથી કાર્યરૂપ, અગુણસ્વરૂપ તથા અપર સ્વરૂપ પ્રદ્ધપ્રતિ આ ઉપાસકોને અમાનવ પુરૂષ પહોંચાડે છે. આ રીતનો બાહરિ નામના આચાર્યનો મત છે.

શિષ્ય:-તેમ કેવી રીતે બને ?

ગુરુ:-પ્રહારને વિશે ગતિ કહી છે. પ્રદેશપણું હોય, એમ સ્થાન યથાથી ગંત-વ્યરૂપે કાર્ય પ્રહાર જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. પરપ્રહારમાં ગંતાપણું, ગંતવ્ય અથવા ગતિની કલ્પના થઈ શકે નહિ. કારણ પ્રહાર સર્વવ્યાપકસ્વરૂપે છે, તથા ગંતાઓ પ્રત્યક્ આત્મસ્વરૂપે છે. (૭)

શિષ્ય:-પ્રહાર કાર્યરૂપે છે, તે સંબંધી બીજું કારણ હોય તે કહો ?

ગુરુ:-પ્રાપ્યપ્રહારનું જે વિશેષણુ આપ્યું છે, તેથી પણ પ્રહાર કાર્યરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આથી જ ૮ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૮ મું.

પ્રહાર કાર્યરૂપે.

વિશેષિતત્વાચ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રહારશબ્દને બહુવચનયુક્ત વિશેષણુ યોગવામાં આન્યું છે. આથી પ્રહાર કાર્યરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૮)

ટીકા:-ગુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “મદ્ભલોકાન્નામયતિ તે તેષુ મદ્ભલોકેષુ પરાઃ પરાવતો વસન્તિ (બૃ ૬, ૨, ૧૫) પ્રહારલોકમાં તેઓને લઈ જાય છે. આ ઐશ્વર્ય પ્રહારલોકમાં તેઓ અનંત વયો મૂંઝી રહે છે. તેઓનું આ લોકપ્રતિ પાછું ફરવું થતું નથી.” આ રીતે બીજી શ્રુતિમાં પ્રહારનું વિશેષણુ આપેલું છે, તેથી કાર્ય પ્રહાર છે, એમ જણાય છે. વળી પ્રહાર કાર્યરૂપે હોય તો જ તેને વિશે જાતિ હોવી જોઈએ. જે

પરપ્રહાર હોય તો બહુવચનવાળા વચનની કલ્પના થઈ શકે નહિ. કાર્યમાં જ અવસ્થાભેદની પ્રાપ્તિ હોય છે, જેથી કાર્યમાં જ બહુવચનનો સંભવ થઈ શકે છે. લોકાક્રમક શ્રુતિ વિકારવાળી તથા સંનિવેશાત્મક લોગવવાની ભૂમિમાં જ બંધબેસતી હોય છે. અન્ય સ્થળે આ શ્રુતિગૌણ છે. જેમકે, “મદ્ભલોક એક એક સમ્રાટ ! આ પ્રહારલોક જ છે.” આશ્રય તથા આશ્રય કરવો યોગ વસ્તુનું સ્થાન પરપ્રહારમાં યોગ્ય રીતે હોવું જોઈએ નહિ. માટે કાર્યાત્મક જ પ્રહારમાં આ લાઇ જવાનું હોય છે. (૮)

શિષ્ય-પ્રહાર શબ્દ કાર્યવાચક હોય, એ યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રુતિના વચનમાં પ્રહાર સમસ્ત જગતના જન્માદિ કારણરૂપે છે.

ગુરુ:-કાર્ય પ્રહાર કારણ પ્રહારની સમીપમાં છે, તેથી આ રીતનો ઉપદેશ છે. આ જ હેતુથી ૯ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૯ મું.

કારણપ્રહારની સમીપ કાર્ય પ્રહાર.

સામીવ્યાત્તુ તદ્વચપદેશ ॥ ૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-કારણ પ્રહારની સમીપ કાર્ય પ્રહાર હોવાથી આ રીતનો કાર્ય પ્રહારમાં જવા સંબંધી ઉપદેશ છે. (૯)

ટીકા:-ગુરુ:-હ શબ્દ આશંકાની નિવૃત્તિને માટે છે. અપર પ્રહારની સમીપ પરપ્રહાર હોવાથી પ્રહાર શબ્દના પ્રયોગમાં વિરોધ આવતો નથી. પરપ્રહારનું જ વિશુદ્ધ

ઉપાધિના સંબધવાળા અપરબ્રહ્મરૂપે નિરૂપણ કર્યું છે. આ ઉપદેશ કંઈક વિકારવાચક મનોમયત્વાદિ ધર્મવડે અપર બ્રહ્મની ઉપાસના કરવા માટે આપ્યો છે. (૯)

શિષ્ય:-એ કાર્યબ્રહ્મમાં પ્રાપ્તિ થતી હોય તો પછી અપુનર્જન્મ કહેવો યોગ્ય નથી. પરબ્રહ્મથી ભિન્ન કશામાં નિત્યતાનો સંભવ નથી. વળી શ્રુતિ એમ જણાવે છે કે, દેવયાન માર્ગે જનારાને પુનર્જન્મ હોતો નથી. જેમકે, “एतेन प्रतिपद्यमाना इम मानवमावर्तं नावर्तन्ते (છાં ૪, ૧૫, ૬) જેઓ આ પરબ્રહ્મને પામ્યા હોય છે, તેનું માનવરૂપ આર્વાતન ફરી હોતું નથી.” બ્રહ્મમાં જનારાને ફરી આશ્રિતિ હોતી નથી. કહ્યું છે કે, तयोर्ध्वमायनमृतत्वमेति (છાં ૮, ૬, ૬) આ એક નાહીમાંથી જે ઉર્ધ્વગમન કરે છે, તે અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે.”

શુર:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, કાર્ય બ્રહ્મનો નાશ થવાથી હિરણ્યગર્ભની સાથે કાર્ય બ્રહ્મમાંથી પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. આ જ હેતુથી ૧૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૦ મું

વિષ્ણુપદની પ્રાપ્તિ

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहात परम
मिधानात् ॥૧૦॥

સૂત્રાર્થ:-કાર્ય બ્રહ્મનો નાશ થવા પછી તેના અધ્યક્ષરૂપ હિરણ્યગર્ભ સાથે પરબ્રહ્મને પામે છે. આ રીતે શ્રુતિનું વચન છે. (૧૦)

ટીકા-શુર:-જ્યારે કાર્યરૂપ બ્રહ્મલોકનો પ્રલય થાય છે ત્યારે ત્યાં જ તેઓને આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે. ત્યાર બાદ અધ્યક્ષરૂપ હિરણ્યગર્ભની સાથે કાર્ય બ્રહ્મથી પર શુદ્ધ વિષ્ણુના પરમપદને તેઓ પ્રાપ્ત કરે છે. આ અનાવૃત્તિ આદિ શ્રુતિના નિરૂપણવડે આ રીતની કમ-સુકિત માનવી. વળી ગતિવાચક પરબ્રહ્મમાં પ્રાપ્તિ યોગ્ય નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૧૦)

શિષ્ય:-આમાં બીજી કંઈ પ્રમાણ છે? શુર:-સ્મૃતિનું પણ તે રીતે પ્રમાણ છે. આથી જ ૧૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,- અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૧ મું. વિષ્ણુ પદ સંબંધી સ્મૃતિપ્રમાણ.

સ્મૃતેષ્ઠ ॥૧૧॥

સૂત્રાર્થ-વળી સ્મૃતિમાં પણ તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે. (૧૧)

ટીકા:-શુર:-સ્મૃતિ પણ આ જ અર્થનું અનુભોદન આપે છે. કહ્યું છે કે, ‘ब्रह्मणा सह ते सप्त संप्राप्ते प्रतिष-
चरं । परत्यागन्ते कृतात्मान प्रविशन्ति पर पदम्
अर्ध-’જ્યારે મહા પ્રલય પ્રાપ્ત થાય છે તથા જ્યારે હિરણ્યગર્ભનો અંત આવે છે ત્યારે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા તેઓ બ્રહ્મની સાથે પર સ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે.” માટે કાર્ય બ્રહ્મના વિષયવાળી ગતિનું નિરૂપણ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૧૧)

શિષ્ય-જ્યારે આ પ્રમાણે હેતુ તો કોનો પૂર્વ પક્ષ કરી કાર્ય વાદિ. (અંત્યુ ૦

૪,૩,૭) આ રીતના સૂત્રનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપન કર્યો, વાડ? ?

ગુરુ:-આ જ આખત ૧૨મા સૂત્રમા જણાવી છે. જૈમિનિએમ માને છે કે, પરબ્રહ્મ પાસે જ અમાનવ લઈ જાય છે કારણ પરબ્રહ્મ જ સુખ્ય છે. આથી કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૨ મું.

જૈમિનિનો મત.

પરં જૈમિનિમુંવત્યાત્ ॥૨૨॥

સૂત્રાર્થ:-અમાનવ પુરૂષ પરબ્રહ્મમાં લઈ જાય છે, એમ જૈમિનિ માને છે. જેમકે, “તેનાન્ વગ્ન ગમયતિ (છાં ૪,૧૫, ૬) તે તેઓને બ્રહ્મપ્રતિ પહોંચાડે છે.

શિષ્ય:-આમ કહેવાનું શું કારણ ?

ગુરુ:-પરબ્રહ્મ સુખ્ય છે. પરબ્રહ્મ બ્રહ્મ શબ્દના સુખ્ય આશયરૂપે છે તથા અપરબ્રહ્મ ગૌણરૂપે છે. સુખ્ય તથા ગૌણ આ બેમાથી સુખ્યમાં ગમન હોય છે. (૧૨)

શિષ્ય:-આના સંબંધમાં બીજું કંઈ પ્રમાણ છે ?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં તે જ પ્રમાણે જણાવવામાં આવ્યું છે. આ જ હેતુને લઈ ૧૩મા સૂત્રમા કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૩ મું.

શ્રુતિનું પ્રમાણ.

દર્શનાથ ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થ:-પરબ્રહ્મમા જ ગમન થાય છે, આમ શ્રુતિમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. (૧૩)

ટીકા-ગુરુ-કહ્યું છે કે, “તયોર્વમાય-મમૃતત્વમેતિ (છાં ૮, ૬, ૬) આ નાદીથી ઉર્ધ્વ આક્રમણ કરી અમૃતત્વને પામે છે.” આમ ગતિપૂર્વક અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ પરબ્રહ્મમાં જ હોય છે. પણ કાર્યબ્રહ્મમાં હોતી નથી. કારણ કે તેનામાં વિનાશી-પણું છે. વળી કહ્યું છે કે, ‘ જપ યનાન્ય ત્વચતિ તદત્ત્વ વન્મયમ્ (છાં ૭, ૨૪, ૧) જે અવિદ્યા વિપથમાં અન્ય અન્યવડે જૂલે છે, તે અદ્યરૂપે છે તથા મર્ત્યરૂપે છે.’ માટે પરબ્રહ્મમાં જ આ ગતિ કંઠવદ્ધીમાં કહી છે. કેમકે તેમાં અન્ય વિદ્યાનું પ્રકરણ નથી. કારણ કે, “અન્યન ધર્માદન્યનાધર્માતિ (કં ૨, ૧૪) ધર્મથી સિન્ન તેમ જ અધર્મથી સિન્ન જેને આપ જૂલો છે, તે આત્મતત્ત્વ મને કહો.” આ રીતે તેમાં પરબ્રહ્મ સંબંધી જવાત છે. (૧૩)

શિષ્ય-કાર્યબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેના સંબંધી બીજું પ્રમાણ હોય તો તે કહો.

ગુરુ-બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો સંબંધ કાર્ય બ્રહ્મમાં હોઈ શકે નહિ. આ જ હેતુથી ૧૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૪ મું.

કારણપ્રહ પ્રાપ્તિનિરૂપણ.

ન ચ કાર્યે પ્રતિપત્યમિસંચિ ॥૧૪॥

સૂત્રાર્થ-પ્રાપ્તિનો સંબંધ કદી કાર્ય બ્રહ્મમાં હોઈ શકે નહિ

ટીકા:-ગુરુ-વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “પ્રજાપતેઃ સમા વેશ્મ પ્રવે (છાં ૮, ૧૪, ૧)

હું પ્રજાપતિની સભારૂપ ઘરમાં બેઠો છું.”
 કાર્યપ્રદામાં આ પ્રાપ્તિનો સંબંધ નથી.
 વળી કહ્યું છે કે, “નામરૂપવોનિર્વહિતા । તે
 યદન્તરા તદ્વદ્ધ (છાં ૮, ૧૪, ૧) જે નામ તથા
 રૂપથી રહિત છે, તે પ્રદા છે.” આ રીતે
 કાર્યપ્રદાથી વિલક્ષણ પરપ્રદાનું નિરૂપણ
 છે વળી કહ્યું છે કે, યસોઽહ મવામિ વ્રાહ્મ-
 નાનામ (છાં ૮, ૧૪, ૧) હું બ્રાહ્મણના યશ-
 રૂપને પ્રાપ્ત થઈશ” આ રીતે પરપ્રદાનું
 સર્વાત્મભાવે નિરૂપણ છે. “ન તસ્ય પ્રતિમા
 અસ્તિ યસ્ય નામ મહદશ (શ્વે ૪, ૧૯) જે
 પરમાત્માનું નામ અનંત યશરૂપે છે, તેની
 સાદૃશ્યતા કોઈપણ વસ્તુની આથે થઈ
 શકે એમ નથી.” આ રીતે પરપ્રદાનું
 નિરૂપણ યશરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. વળી હાઈ-
 વિદ્યામાં ગતિવાચક ગૃહપ્રાપ્તિનું નિરૂપણ
 કરેલું છે. જેમકે, “તદપરાજિતા પૂર્વવ્રજણઃ
 પ્રમુવિમિત દિરન્મન્યમ (છાં ૮, ૫, ૩) તેમ જ
 ત્યાં એક અપરાજિતા નામની પ્રદાની
 પુરી છે. તેમ જ ત્યાં પ્રદાએ રચેલ સુવ-
 ણ્ણનો મંડપ ચોતાનો છે.” વળી પ્રવેશ
 જે પદ્ધતિ છે, તે ગતિવાચક છે. આથી
 માર્ગનો સંભવ બની શકે છે. માટે ગતિ-
 વાચક શ્રુતિઓ પરપ્રદાના વિષયવાળી
 છે, આ રીતનો બીજો પક્ષ છે. આ બેઉ
 પક્ષોનું આચાર્યે નિરૂપણ કર્યું છે. એક
 પક્ષ ગતિવાચક છે તથા બીજો પક્ષ સુખ્ય-
 રૂપે કહ્યો છે. તેમાં ગતિવાચક શ્રુતિઓનો
 પ્રભાવ એટલો છે કે, સુખ્યત્વાદિ શ્રુતિઓ
 આભાસરૂપ માનવી થકે છે પણ સુખ્ય-
 ત્વાદિ શ્રુતિઓ ગતિવાચક શ્રુતિઓને
 આભાસરૂપે મનાવી શકવી નથી. માટે

પૂર્વપક્ષ સિદ્ધાંતરૂપે છે તથા બીજો પક્ષ
 પૂર્વપક્ષરૂપે છે. જો કે સુખ્ય શ્રુતિનો
 સંભવ ન હોય, છતાં સુખ્ય શ્રુતિનો અર્થ
 ગ્રહણ કરવો સારો છે, આ રીતનો ઉપ-
 દેશ કરનાર કોઈ નથી. પરવિદ્યાના
 નિરૂપણમાં પણ પરવિદ્યાની સ્તુતિ
 માટે અન્ય વિદ્યાના આશ્રયરૂપ ગતિનું
 નિરૂપણ છે. જેમકે, ‘વિષ્વદૃન્યા ઉત્તમણે
 મવન્તિ (છાં ૮, ૬, ૬) શિન્ન શિન્ન ગતિ-
 વાળી નાહીઓ છે.” વળી “પ્રજાપતેઃ સમ-
 વેસ્મ પ્રવેષ (છાં ૮, ૧૪, ૧) હું પ્રજાપતિના
 સભાગૃહને પ્રાપ્ત થઈશ.” આ અર્થે પૂર્વ
 પક્ષનો નાશ કરી કાર્યરૂપ પ્રદાને વિશે
 પ્રાપ્તિનો જે સંબંધ કહ્યો છે, તેમાં
 વિરોધ આવતો નથી. સગુણ પ્રદાની
 પણ, “પ્રદા સર્વના કર્મરૂપે છે તથા સર્વ
 કામનારૂપે છે,” એમ સર્વાત્મરૂપે કલ્પ-
 ના કરી છે. માટે ગતિવાચક શ્રુતિઓ
 અપરવિદ્યાના વિષયવાળી છે. વળી કેટ-
 લાકો પૂર્વ સૂત્રોને પૂર્વ પક્ષરૂપે માને
 છે તથા ઉત્તર સૂત્રો સિદ્ધાંત સૂત્રોરૂપે
 માને છે. આ રીતના સિદ્ધાંતને અનુસરી
 ગતિવાચક શ્રુતિઓ પરપ્રદાવાચક છે,
 એમ સિદ્ધ કરે છે, તે અચોગ્ય છે.
 કારણ કે પ્રદાને વિશે ગતિ હોઈ શકે
 નહિ. કારણ કે સર્વવ્યાપક, સર્વાન્તરરૂપે
 તથા સર્વાત્મકરૂપે પરપ્રદા છે. જેમકે,
 “ભાવાશ્વત્સર્વગતશ્ચ નિત્ય યત્સાક્ષાદપરોક્ષાદ્ય
 (બૃ ૩, ૪, ૧) ય આત્મા સર્વાન્તરઃ (બૃ ૩,
 ૪, ૧) બામ્ભવેદ નમૈમ (છાં ૭, ૨, ૫, ૨) વ્રજ-
 વેદ વિશ્વમિદ વરિહમ (મુ ૨, ૪, ૧૧) પ્રદા
 આકારાની માફક સર્વ વ્યાપક તથા નિત્ય
 છે. જે પ્રદા માક્ષાત્ તથા કોઈ પણ

દ્રષ્ટાથી અપરોક્ષ હોવાથી સુખ્ય છે. આ સર્વ જગત્ આત્મારૂપે છે. આ દૃશ્યમાન સર્વ બ્રહ્મારૂપે છે તથા આ બ્રહ્મ સર્વથી શ્રેષ્ઠ-રૂપે છે,” ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે જે બ્રહ્મનો ગતંત્ર્યરૂપે નિશ્ચય થાય છે, તે બ્રહ્મમાં ગતંત્ર્યપણું ણંધ બેઠતું નથી. જેને વિશે ગમન થયણું છે, તેને વિશે ગમન-પણું હોઈ શકે નહિ એક પુરૂષ પોતાથી ભિન્ન વસ્તુ પ્રતિ ગમન કરી શકે છે, આ બાબત પ્રસિદ્ધ છે.

શિષ્ય:-લોકમાં જોયું છે કે, જેણે ગમન કરેણું હોય છે, તેને બીજા અન્ય સ્થાનપ્રતિ ગમન કરવાનું હોય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે પૃથ્વી પર રહેલો એક પુરૂષ અન્ય મ્થાન પ્રતિ જવાના નિમિત્તવડે પૃથ્વી-પર ગમન કરે છે. તે જ પ્રમાણે એક બાળક જો કે તેનો તે જ હોય છે, છતાં કેટલોક સમય ગયાકંઠે તેને વૃદ્ધપણુ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે પોતાના આત્મા વિશે જ ગમન કરવાનું જોવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ પણ સર્વ શક્તિ યુક્ત હોવાથી તેમાં કોઈ પણ રીતે ગતંત્ર્યપણું હોવું જોઈએ.

શુર:-તેમ બને નહિ બ્રહ્મને વિશે સર્વ પ્રકારના વિશેષનો અભાવ છે. જેમકે, “નિષ્કલ નિષ્પ્રિય શાન્ત નિરવયમ નિરજનમ (ચેત૦ ૬,૧૯), ઘરૂલમનખ્વદ્સ્વમદીર્ઘમ (બૃ૦ ૩,૮,૮), સ બ્રાહ્માભ્યન્તરો હ્યજઃ (યુ૦૨,૧,૨), સ વા એપ મહાનજ આત્માઙ્ગરોઙ્મરોઙ્મૃતોઙ્મયો વ્રઙ (બૃ૦ ૪,૪,૨૫), સ એપ નેતિ નેત્યાત્મા (બૃ૦૩, ૬,૨૬) અર્થ:-બ્રહ્મ કળાથી રહિત, ક્રિયાથી રહિત, શાંતરૂપે, અગર્હણીય તથા શુદ્ધ

સ્વરૂપે છે. તે સ્પૂલ, આણુ, હૂસ્વં તથા લીઘંબાવથી રહિત છે. તે બાહ્ય તથા અંદર સર્વત્ર છે. વળી તે જન્મથી રહિત છે. આ જ બ્રહ્મ મહાનરૂપે, જન્મથી રહિતરૂપે તથા આત્મારૂપે છે. તે જશ તથા મરણથી રહિત છે. તે અવિનાશી તથા ભયથી રહિતરૂપે છે. આ જ આત્મા નેતિનેતિરૂપે છે.” આ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના ન્યાયવડે દેશ તથા કાળ આદિ વિશેષ યોગ પરમાત્મામાં કદપ્યો યોગ્ય નથી, કે જેથી ભૂમિના પ્રદેશની માફક તેમ જ વયની અવસ્થા માફક બ્રહ્મમાં ગતંત્ર્યપણું થાય. પ્રદેશ તથા અવસ્થા-હિના યોગને લીધે ભૂમિ તથા વયનેવિશે દેશ તથા કાળવાળું ગતંત્ર્યપણું થઈ શકે છે.

શિષ્ય:-જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલયના કારણને લીધે બ્રહ્મમાં અનેક પ્રકારની શક્તિ રહેલી છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુર:-તેમ બને નહિ. જે શ્રુતિઓ બ્રહ્મમાં વિશેષતા દર્શાવે છે તે પણ ભિન્ન અર્થનું પ્રતિપાદન કરતી નથી.

શિષ્ય:-ઉત્પત્તિ આદિ શ્રુતિઓ પણ ભિન્ન અર્થનું પ્રતિપાદન કરતી નથી, માટે સરખી છે. શુર:-તેમ બનશે નહિ. આ સર્વ શ્રુતિઓ એકત્વનું જ પ્રતિ-પાદન કરવાવાળી છે. મુક્તિશા આદિનું જે દૃષ્ટાંત છે, તેવડે એક તથા સત્ સ્વરૂપ બ્રહ્મ સત્યરૂપે છે તથા વિકાર મિથ્યા છે. આ રીતનું પ્રતિપાદન કરવા વાળું જે શાસ્ત્ર છે, તે ઉત્પત્તિ આદિને પ્રતિપાદન કરવાવાળું હોઈ શકે નહિ

શિષ્ય:-ઉત્પત્તિ આદિતું નિરાકરણ કરનારી શ્રુતિઓ બ્રહ્મના વિશેષતું નિરાકરણ કરનારી શ્રુતિના શેષરૂપે છે, પણ વિશેષતું નિરાકરણ કરનારી શ્રુતિઓ ઉત્પત્તિ આદિ કહેનારી શ્રુતિના શેષરૂપે નથી; તેતું શું કારણ ?

ગુરુ:-વિશેષતું નિરાકરણ કરનારી શ્રુતિઓતું તાત્પર્ય કોઈ પણ રીતની આકાંક્ષાથી રહિત છે. આત્મા એક રૂપે, નિત્યરૂપે તથા શુદ્ધરૂપે છે, આ રીતતું બ્યારે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે કોઈ પણ રીતની આકાંક્ષાનો અભાવ હોય છે. કારણ પુરુષાર્થની સમાપ્તિ થઈ, આ રીતે તેની છુદ્ધિ થાય છે. જેમકે કહ્યું છે કે, “તत्र को मोहः क शोक एकत्वमनुपश्यतः(૫૦૭) क्षम्य वै जनकं प्राप्तोऽसि (૫૦૮,૨,૪), विद्वान विमेति कुतश्चन। एत ह वाय न तपसि विमहं साधु नावरवन् किमह पापमरयम् (તેં ૨,૬,૧) બ્યારે તે આત્માની એકતાનો નિશ્ચય કરે છે ત્યારે તેને શોક કે મોહ રહેતો નથી. હે જનક ! તું ભયથી રહિતપણાને પામેલો છે. જેને આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે, તેને કોઈ પણ વસ્તુથી ભય રહેતો નથી. જે સાફ કર્મ છે, તેનો ગેં શા-માટે ત્યાગ કીધો તથા મેં શા માટે પાપ કર્મ કર્યું, આ પ્રમાણેના વિચારતું બ્રહ્મ-વેત્તાને અરેબર દુઃખ લાગતું નથી.” તે જ પ્રમાણે વિદ્વાનને તુષ્ટિનો અનુભવ આદિ જોવામાં આવે છે, તથા શ્રુતિ વિકાર કે જે અત્તરૂપે છે, તેની નિંદા કરે છે. જેમકે “મૂલોઃ સ મૂલુમાનોતિ ય દ્વ નાનેવ પરયતિ જે આ રથેને સિત્તતાને ભૂવે છે, તે એક મૂલ્ય પછી બીજા મૂલ્યને પામે છે.”

માટે વિશેષતું નિરાકરણ કરવાવાળી શ્રુતિઓ અન્ય શ્રુતિના શેષરૂપે છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. તે જ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ આદિતું નિરાકરણ કરનારી શ્રુતિઓમાં આકાંક્ષાના અભાવવાળું પ્રયોજન પ્રતિ-પાદન કરવામાં સામર્થ્ય નથી, આ શ્રુતિઓના સિત્ત અર્થ છે, એમ જણાય છે. કેમકે, તન્ત્રચ્છદ્રમુત્પતિત સોમ્ય વિજ્ઞા-નીહિ નેદમમૂલ મવિવ્યતિ (છાં ૬,૮,૩) માટે આ શરીર કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થયેલ છે, એમ તું જાણ. હે પુત્ર ! તારે એમ ન જાણવું કે, તે કારણ રહિત હશે.” આ રીતે સૂચન કર્યા પછી છેવટે કહ્યું છે કે, સતરૂપ, એકરૂપ તથા જગતના કારણરૂપ બ્રહ્મ જ વિરૂપરૂપે છે. આથી જ કહ્યું છે કે, “યતો વા ઇમાનિ મુવાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જી-વન્તિ યત્યપ્યન્યભિસવિશન્તિ તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્બ્ર-મ (તેં ૩,૧,૧) જેનામાંથી આ સર્વ પ્રાણી માત્રોની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેનાવડે ઉત્પત્તિને પામેલાં પ્રાણીઓ જીવે છે, મરણ પ્રાપ્ત થયા પછી જેને નિર્શે પ્રાણીઓ પ્રવેશ કરે છે તે જ બ્રહ્મ છે.” આ રીતે ઉત્પત્તિ આદિતું નિરૂપણ કર-નારી શ્રુતિઓ આત્મા એક છે, એ રીતતું નિરૂપણ કરે છે. માટે બ્રહ્મ અનેક શક્તિ-વાળો છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. માટે બ્રહ્માં ગંતવ્યની પ્રાપ્તિ નથી. વળી કહ્યું છે કે, “ન તસ્ય ગ્રાણા ઉત્તામન્તિ વદ્ભેવ સન્ વદ્ભાવેતિ (જૃં ૪,૪,૬) તેના પ્રાણ શરીર-માંથી ઉત્ક્રમણ કરી શક્તા નથી. તે બ્રહ્મ-રૂપે થઈ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.” આ શ્રુતિ પરબ્રહ્મને વિશે ગતિતું નિવારણ કરે છે. આતું જ બ્યાખ્યાન સ્પષ્ટો થયેપામ (અં ૨૫૦

૪,૨,૧૩) આ સૂત્રવડે કથું છે. જો ગતિની કલ્પના કરીએ છીએ તો ગંતારૂપ જીવ ગંતવ્ય બ્રહ્મના અવયવરૂપે, વિકારરૂપે, અથવા કોઈ અન્યરૂપે થવો જોઈએ. જીવ તથા બ્રહ્મને વિશે અત્યંત તાદાત્મ્ય-પણું છે, માટે ગમનનો અસંભવ છે.

શિષ્ય:-ત્યારે એમ કહો છો ત્યારે જીવની શી ગતિ થાય છે, તે તો કહો?

ગુરુ:-જો જીવ બ્રહ્મના એક દેશરૂપે હોય તો બ્રહ્મ જે એક દેશી છે, તે નિત્ય પ્રાપ્ત હોવાથી ફરી બ્રહ્મને વિશે ગમન થવું યુક્ત નથી. વળી એકદેશ તથા એકદેશીની કલ્પના બ્રહ્મને વિશે યોગ્ય નથી કારણ કે બ્રહ્મ નિરવયવ છે. જીવ બ્રહ્મના વિકારરૂપે છે, એમ માનવાથી પણ તે જ પ્રમાણેનો દોષ પ્રાપ્ત થશે. કારણ કે વિકારવડે વિકારી નિત્યપ્રાપ્ત છે. જેમકે ઘટ મૃત્તિકાનો ત્યાગ કરી રહેતો નથી. કારણ કે મૃત્તિકાના સ્વરૂપનો લાગ થવે ઘટનો પણ અભાવ થાય છે. વળી વિકાર તથા અવયવ પક્ષમાં પણ, બ્રહ્મ વિકારવાનું તથા અવયવવાનું, આમ બે રીતે જો અચળ થશે તો પછી બ્રહ્મને સંસારની પ્રાપ્તિ માનવી અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:-જીવ બ્રહ્મથી લિન્ન છે.

ગુરુ:-તેમ માનવાથી જીવ અણુરૂપે, વ્યાપીરૂપે અથવા મધ્યમ પરિણામવાળો થઈ શકે. જો જીવ વ્યાપીરૂપે હોય તો પછી તેનામા ગમનપણું હોઈ શકે નહિ. જો જીવ મધ્યમ પરિણામવાળો હોય તો તે અનિત્ય હોવો જોઈએ. જો જીવ અણુ

હોય તો આખા શરીરને વેદનાથવી જોઈએ નહિ. આ અણુત્વ તથા મધ્યમ પરિમાણનો પ્રતિષેધ આગળ ઉપર વિસ્તારથી કરવામાં આવશે. જીવ જો પરબ્રહ્મથી લિન્ન કહીએ તો તત્ત્વમસિ આદિ શાસ્ત્રને બાધ આવશે. વળી વિકાર તથા અવયવ પક્ષને વિશે પણ આ દોષ સમાન છે.

શિષ્ય:-વિકાર તથા અવયવના પક્ષમાં બ્રહ્મ વિકારવાનું તથા અવયવવાનું થવાથી, જીવ તથા બ્રહ્મની લિન્નતામાં અભાવ થશે, જેથી કોઈ રીતનો દોષ પ્રાપ્ત થશે નહિ.

ગુરુ:-તેમ થશે નહિ. બ્રહ્મ જે મુખ્ય તથા એકરૂપે છે, તેનો અભાવ થશે. આ સર્વ પક્ષમાં અનિર્મોક્ષનો પ્રસંગ આવી પડશે. કારણ કે જીવના સંસારી સ્વરૂપની નિવૃત્તિ થશે નહિ. અથવા જીવભાવની નિવૃત્તિ થાય તો સ્વરૂપના નાશનો પ્રસંગ આવે. વળી બ્રહ્મ આત્મારૂપે છે, આ રીતે સ્વીકારી શકાશે નહિ.

શિષ્ય:-મારું કહેવું એમ છે કે, નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મો પ્રત્યવાયની ઉત્પત્તિનો અભાવ થવા માટે કરવામાં આવે છે વળી સ્વર્ગ તથા નરકની પ્રાપ્તિનો અભાવ થાય, માટે કામ્ય તથા પ્રતિષિદ્ધ કર્મનો લાગ કરવામા આવે છે. તેમ જ વર્તમાનકાળે દેહને ઉપલોગ કરવા ગોચ્ય કર્મોનો ઉપલોગ કરવાથી ક્ષય થાય છે. આથી વર્તમાન દેહનો પાત થવા પછી અન્ય દેહની પ્રાપ્તિના કારણનો અભાવ થશે. માટે આ પ્રકારને પામેલ જે મનુષ્ય હોય, તેને બ્રહ્માત્મપણું પ્રાપ્ત થયા વિના સ્વરૂપાવગ્થાવાળા દેવત્યની પ્રાપ્તિ થશે. આમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ-આ પણ 'ગોટ' છે. કારણ કે પ્રમાણેનો અભાવ છે. અર્થાત્ મોક્ષાર્થીએ આ રીતે આચરણ સખવું જોઈએ, એમ કોઈ પણ શાસ્ત્ર પ્રતિપાદન કરતું નથી. પોતાની ધનંદા પ્રમાણેનો આ તર્ક છે કે, સંસાર કર્મના કાળરૂપે છે. માટે કારણનો અભાવ થવાથી સંસાર રહેશે નહિ. વળી નિમિત્તના અભાવનું દુર્જયપણુ છે, માટે આ રીતનો તર્ક કરવો પણ યોગ્ય નથી. દરેક પ્રાણીને અનેક જન્મમાં એકઠાં થયલા તથા સુખ અને દુઃખના પરિમાણવાળા અનેક કર્મોનો સભવ હોય છે. આ વિરુદ્ધ દ્વંધવાળા કર્મોનો ઉપલોગ એકી વળતે થતો નથી માટે કેટલાંક કર્મોનો સમય થઈ રહેલો હોય છે, જે આ જન્મને નિર્માણ કરે છે. વળી કેટલાંક કર્મો દેશ, કાળ તથા નિમિત્તને લીધે વિલંબવાળાં હોય છે. તેથી આ અવશેષવાળાં કર્મોનો વર્તમાનકાળમા ઉપલોગ થવાવડે નાશના સભવનો અભાવ છે તથા તેમ થવાથી ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણેના આચરણવાળો જે મનુષ્ય હોય, તેનો વર્તમાન દેહ પડવા પછી અન્ય દેહના નિમિત્તના અભાવનો નિશ્ચય કરવો શક્ય નથી.

શિષ્ય:-શેષ કર્મના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ તો "તથાદ્રમણીયચરણાસ્તત્ત શેષેનેટલા માટે અહીં જેઓ રમણીય આચરણવાળા છે." ઇત્યાદિ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિપડે, ઘઈ ચૂકી છે. વળી આ રથને શકા એ થાય છે કે, તેઓનાં નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મોનો નાશ થશે કે નહિ ?

ગુરુ:-વિરોધનો અભાવ હોવાથી તેમ થશે નહિ કારણ કે જ્યાં વિરોધ હોય છે,

ત્યા જ જોખ્ય ક્ષેપકભાવ હોય છે. જે સુકૃતો અન્ય જન્મમાં એકઠાં કરાયલાં છે, તેનો વિરોધ નિત્ય તથા નૈમિત્તિક સાથે હોતો નથી. કારણ કે બેઉમાં શુદ્ધપણું સમાન છે. પાપયુક્ત કર્મો અશુદ્ધરૂપે છે, માટે વિરોધ થવાથી નાશ ભલે થાય. પણ તેથી અન્ય દેહના અભાવની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. કારણ કે સુકૃતરૂપ નિમિત્ત રહેલાં હોય છે, તેમ જ અશેષ પાપો નાશ પામ્યા છે, આ રીતનો નિશ્ચય હોતો નથી. વળી નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મો કરવાથી અટકાવની ઉત્પત્તિનો અભાવ થવો, તેમ જ અન્ય દ્વંધની ઉત્પત્તિ ન થવી, આ બાળતમાં કશું પ્રમાણ હોતું નથી. કારણ કે કર્મ કર્યા પછી અન્ય દ્વંધની ઉત્પત્તિનો સંભવ હોય છે. આ જ પ્રમાણે આપસ્તંબ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, "તવવાન્ને પ્લાવે નિમિત્તે છાયાગવાવનૂપયેતે एवं ધર્મ ચર્યમાણયર્વા અત્યુપયન્તે દ્વંધને માટે આત્મવૃક્ષ ઉછેરવામાં આબ્યુ' હોય તો તેની પાછળ છાયા તથા ગંધની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે જ પ્રમાણે ધર્મનું આચરણ કરવામા આબ્યુ હોય તો પછી વિષયોની ઉત્પત્તિ થાય છે. વળી સર્વોત્તમાવવડે જ્યાંયંત્રી આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ થયલી હોતી નથી, ત્યાંસૂધી જન્મ તથા મરણના વચગાળામાં કોઈ પણ મનુષ્ય પ્રતિષિદ્ધ કાર્ય કર્મનો ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ શકતો નથી. જેઓ સમ્યક્ પ્રકારે વિવેકાદિમાં કુશળ હોય છે, તેઓનેવિશે પણ સૂક્ષ્મ અપરાધ જોવામાં આવે છે. જો કે આ સંશય કરવા યોગ્ય છે, છતાં નિમિત્તનો

* જોખ્ય-નાશ કરાય એવું. ક્ષેપક-નાશ કરનાર.

અભાવ જાણવો અશક્ય છે. જ્ઞાનવડે ગમ્ય એવો પ્રદાત્મભાવ જ્યાંસૂધી પ્રાપ્ત થયો નથી, ત્યાંસૂધી કર્તૃત્વ લોકકર્તૃત્વ સ્વભાવવાળા આત્માને કેવલ્યની આશા રાખવી ફેકટ છે.

શિષ્ય:-જેમ અગ્નિમાં ઉજ્જ્વલતાનો ત્યાગ થઇ શકતો નથી, તે જ પ્રમાણે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપે છે, તેથી જ્ઞાનનો અભાવ થયો અશક્ય છે. વળી કર્તૃત્વ લોકકર્તૃત્વ કાર્ય અનર્થ છે, પણ કાર્યની શક્તિ અનર્થ નથી. માટે શક્તિનું અસ્તિત્વ છતાં કાર્યનો ત્યાગ થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

શુરુ:-તેમ પણ બને નહિ. કારણ કે જ્યાંસૂધી શક્તિનું અસ્તિત્વ છે ત્યાંસૂધી કાર્યની ઉત્પત્તિનો અભાવ થયો અશક્ય છે.

શિષ્ય:-અન્ય નિમિત્તની અપેક્ષા વિના કેવળ શક્તિ કાર્યનો આરંભ કરી શકતી નથી. માટે શક્તિ રહેલી હોય, છતાં એકલી હોવાથી કોઈપણ અપરાધ કરતી નથી.

શુરુ:-તેમ પણ બનવું અશક્ય છે. શક્તિવાચક સંબંધવડે નિમિત્ત કાર્યો પણ નિત્ય સંબંધરૂપે છે. માટે જ્યાંસૂધી આત્મામાં કર્તૃત્વ લોકકર્તૃત્વ સ્વભાવ રહેલો હોય છે તથા જ્યાંસૂધી વિદ્યાવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પ્રદાત્મભાવ પ્રાપ્ત થયો નથી, ત્યાંસૂધી કોઈપણ પ્રકારે મોક્ષની આશા રાખવી મિથ્યા છે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “નન્ય. પવા વિચતેષ્વનાય (થે. ૩ ૮, ૮) મોક્ષને માટે અન્ય કોઈપણ માર્ગ નથી.” આ રીતે શ્રુતિ એમ કહે છે કે, જ્ઞાનથી ભિન્ન બીજો મોક્ષમાર્ગ નથી.

શિષ્ય:-જીવ પરપ્રદાથી ભિન્ન નથી, એમ માનવાથી સર્વ વ્યવહારના નાશનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનો અભાવ થશે.

શુરુ:-આ માનવું યોગ્ય છે. જગતાં પહેલાં જેમ સ્વપ્નનો વ્યવહાર હોય છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ વ્યવહારની પ્રાપ્તિ હોય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, “યત્ત હિ દ્વિતમિવ મયતિ તદિતર દિતર વચતિ (બૃ. ૨, ૪, ૧૪) જ્યાં સૂધી જેનેવિશે દ્વિતભાવ રહેલો હોય છે, ત્યાં સૂધી અન્ય જીવ અન્ય વસ્તુનું દર્શન કરે છે.” આ પ્રમાણે જ્યાં સૂધી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નથી થઈ, ત્યાં સૂધી પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહાર કહેવાયલો છે, પણ જ્યારે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે “યત્ત ત્વત્ત્વ સર્વમાત્મવામૂતત્કેન કં વચેત (બૃ. ૨, ૪, ૧૪) જ્યાં સર્વોત્તમભાવની પ્રાપ્તિ થઈ હોય છે ત્યાં કોણ કંઈ વસ્તુને જૂવે ?” આ રીતે શ્રુતિ સર્વ વ્યવહારનો અભાવ દર્શાવે છે.

શિષ્ય:-આ પ્રમાણે પ્રદાતાનીને ગતિ વ્યાદિ જ્ઞાનનો અભાવ છે, માટે કોઈ પણ રીતે ગતિને પ્રતિષ્ઠાપન કરવી શક્ય નથી, એમ જો આપ કહેશે તો ગતિવાચક શ્રુતિઓ શા માટે આપી હશે ?

શુરુ:-કહ્યું છે કે, ગતિવાચક શ્રુતિઓ સગુણવિદ્યાના વિષયવાળી હોવી જોઈએ. દૃષ્ટાંત તરીકે કેટલીક શ્રુતિ પંચાગ્નિવિદ્યાનું નિરૂપણ કરી ગતિ સૂચવે છે, કેટલીક પૃથ્વીક વિદ્યાનું નિરૂપણ કરી તથા કેટલીક શ્રુતિ વેદ્યાનર વિદ્યાનું નિરૂપણ કરી ગતિ સૂચવે છે. વળી કેટલેક સ્થળે પ્રદાને મુખ્યગણી ગતિનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે,

“પ્રાણો વ્રહ્મ કં વ્રહ્મ સં વ્રહ્મ (છાં ૪, ૧૦, ૫) પ્રાણુ
પ્રહ્મરૂપે છે, આનંદપ્રહ્મરૂપે છે તથા આકાશ
પ્રહ્મરૂપે છે.” અથ વદિદમસ્મિન્ન્રહ્મપુરે દહરં
પુંડરીકં વેદમ (છાં ૮, ૧, ૧) પ્રહ્મપુર વિશે
કમળના સરખું આકાશ છે.” આ સ્થળે
અલ્પાદિ તથા સત્યકામ આદિ શુણ્વડે
સશુણ્વ પ્રહ્મ ઉપાસ્યરૂપે હોવાથી ગતિનો
સંભવ છે. કોઈપણ સ્થળે શ્રુતિમાં પર-
પ્રહ્મ વિશે ગતિ કહી નથી. શ્રુતિમાં ગતિ-
નો પ્રતિષેધ નીચેની શ્રુતિવડે કર્યો છે:-
“ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ (૫૦ ૪, ૪, ૬)
વ્રહ્મવિદાન્નોતિ પરમ (તૈં ૨, ૧, ૧) તેના પ્રા-
ણો ઉત્ક્રમણ કરી શકતા નથી. પ્રહ્મજ્ઞાની
પર પ્રહ્મને પામે છે.” ઇત્યાદિમાં જાણ
ધાતુ ગતિવાચક છે તથા આ સ્થળે
દેશાંતર પ્રાપ્તિનો અસંભવ હોવાથી અવિ-
દ્યાવડે આરોપિત થયેલા નામ તથા રૂપનો
નાશ થવાવડે સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ
નિરૂપણ છે. “વ્રહ્મેવ સન્ન્રહ્માપ્યેતિ (૫૦ ૪, ૪, ૬)
પ્રહ્મરૂપે થઈ પ્રહ્મમાં લય પામે છે.” આ
રીતે સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ છે.

શિષ્ય:-પરપ્રહ્મના વિષયવાળી શ્રુતિ-
માં ગતિનું જે નિરૂપણ છે, તે પ્રીતિને
અર્થે અથવા અનુચિંતને અર્થે શું બળવું?

શુર:-પ્રહ્મવેત્તાને ગતિનું નિરૂપણ
કરી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી શકાતી નથી.
કારણ કે વ્યવધાનથી રહિત તથા ચોતાની
મેળેજ જ્ઞેયરૂપ વિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલ
સ્વાસ્થ્યપણાથી આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે.
વળી નિલસિદ્ધ તથા મોક્ષરૂપ પરિણામ-
વાળા અસાધ્યરૂપવાળા વિજ્ઞાનને ગતિના
વિચાર સંબંધી જરા પણ અપેક્ષા હોતી

નથી. માટે અપરપ્રહ્મના વિષયવાળી
ગતિ છે. પર તથા અપરપ્રહ્મના વિવેકનો
નિશ્ચય હોતો નથી. આથી પરપ્રહ્મનું
નિરૂપણ કરનારી ગતિવાચક શ્રુતિઓનો
અધ્યારોપ પરપ્રહ્મને વિશે કરવામાં આવે છે.
શિષ્ય:-શું પર તથા અપર, એમ બે
પ્રકારના પ્રહ્મો છે ?

શુર:-હા, બે પ્રકારના છે. જેમકે કહ્યું
છે કે, “एतद्वै सत्यकाम परं चापर च ब्रह्म यदोक्तः
(મં ૫, ૨) સશુણ્વ તેમ જ નિશુણ્વ પ્રહ્મ
બેઉ હંકારરૂપ છે.”

શિષ્ય:-પરપ્રહ્મરૂપે શું છે તથા અપર-
પ્રહ્મરૂપે શું છે ?

શુર:-અવિદ્યાથી કરેલા નામ તથા
રૂપાદિવિશેષનો પ્રતિષેધ થવા પછી અ-
સ્થૂલઆદિ શબ્દવડે જે પ્રહ્મનું નિરૂપણ
કરવામાં આવે છે, તે પર પ્રહ્મ છે. વળી
નામ તથા રૂપઆદિ વિશેષવાળા જે વિશિ-
ષ્ટનું “મનોગયઃ પ્રાણજારીરો મારુપઃ (છાં ૦૮, ૧૪,
૧૨) મનોમયરૂપ, પ્રાણ શારીરરૂપ તથા
દીર્ઘિતરૂપ જે એતન્ન્ય છે તે.” આ શબ્દ-
વડે જે નિરૂપણ કરાય છે, તે અપરપ્રહ્મ.

શિષ્ય:-જો આમ હોય તો તો પછી
અદ્વેતવાળી શ્રુતિને બાધ આવશે.

શુર:-તેમાં બાધ આવશે નહિ. કારણ
કે અવિદ્યાથી કરાયેલ નામ તથા રૂપ
ઉપાધિરૂપે હોવાથી તેનો નાશ અદ્વેત
શ્રુતિમાં કરવામાં આવે છે. શ્રુતિમાં અપર-
પ્રહ્મની ઉપાસનાનું ફળ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.
જેમકે, “स यदि पितृलोककामो भवति (છાં ૦૮, ૨, ૧)
તે વ્યારે પિતૃલોકની કામનાવાળો થાય

છે.” આ રીતે જગતના ઔશ્વર્યના લક્ષ-
ણવાળું સંસારસંબંધી ફળ હોય છે.
કારણ કે અપરબ્રહ્મમાં અવિદ્યાની નિવૃત્તિ
હોતી નથી. સંસારસંબંધી ફળ દેશ-
વિશેષની સાથે સંબંધ રાખતું હોવાથી
તેમાં ગતિ કહેવી, તે ખોટી નથી. આકાશ
સર્વગત છે, છતાં તેનું ગમન ઘટ આદિને
વિશે કહેવાય છે. તે જ પ્રમાણે આત્મા
સર્વગત છે, છતાં બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિને
વિશે તેનું ગમન પ્રસિદ્ધ છે. આ જ
બાબત તદ્દગુણસારિત્વત્ (અં.સૂ. ૨,૩,૨૬)
માં નિરૂપણ કરી છે. માટે કાર્ય વાદિ: (અં.
સૂ. ૪, ૩, ૭) આ સિદ્ધાંત પેક્ષ છે.
પરં જમિતિ: (અં.સૂ. ૪,૩,૧૨) આ અન્ય
પક્ષનું નિરૂપણ છે તથા તે કેવળ બુદ્ધિનો
વિકાસ કરવા માટે છે, એમ બાણસું. (૧૪)

શિષ્ય:-વિકારને આલંબન કરનારા
સર્વેને સામાન્ય રીતે શું અમાનવ પુરૂષ
બ્રહ્મલોક પ્રતિ લઈ જાય છે કે કેટલા-
એકને જ ?

શુદ્ધ:-પ્રતીકનું આલંબન કરનારા-
ઓનો ત્યાગ કરી સર્વેને અમાનવ પુરૂષ
બ્રહ્મલોક પ્રતિ લઈ જાય છે. આ જ
હેતુથી ૧૫ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ ઠું-સૂત્ર ૧૫ મું.

કોની કાર્યપ્રણામાં ગતિ ?

અપ્રતીકાલંબનાશ્રયતીતિ વાદરાયણ ડમ-
યયાદ્દોપાત તત્ક્રતુશ્ચ ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રતીકનું આલંબન કરનારા
શિવાયના બધાઓને અમાનવ પુરૂષ બ્રહ્મ
લોક પ્રતિ લઈ જાય છે, એમ બાદરાયણ
આચાર્ય માને છે. બેઠ પ્રકારે હોય, એમાં

દોષ નથી. કારણ કે કાર્યની ઉપાસના
કરનાર હેતુરૂપે છે.

ટીકા:-શિષ્ય:-આપે સિદ્ધ કર્યું કે,
કાર્ય બ્રહ્મના વિષયવાળી ગતિ નથી. હવે
મને સંદેહ એ થાય છે કે, વિકારને
આશ્રય કરનારા સર્વેને સામાન્ય રીતે શું
અમાનવ પુરૂષ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કરાવે
છે અથવા તે કેટલાકને જ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ
કરાવે છે ? આર્ય માનવું તો એમ છે કે,
પરબ્રહ્મથી ભિન્ન અપરબ્રહ્મના સર્વઉપા-
સકોને બ્રહ્મને વિશે ગતિ હોવી બેઠએ.
તે જ પ્રમાણે “અનિયમઃ સર્વાત્મા (અં.સૂ. ૩,
૩,૩૧) આ સૂત્રથી સામાન્ય રીતે ભિન્ન
વિધાવાળા સર્વેની બ્રહ્મને વિશે ગતિ છે.

શુદ્ધ:-આ બાબત કહું, તે સાંભળ.
પ્રતીકનું આલંબન કરનાર શિવાયના સર્વેને,
પ્રતીકની ઉપાસના જે કરનારા છે તેનો
ત્યાગ કરી, વિકારની ઉપાસના કરવાવાળા
સર્વેને બ્રહ્મલોક પ્રતિ અમાનવ પુરૂષ
લઈ જાય છે, એમ બાદરાયણ આચાર્ય
માને છે. પ્રતીકની ઉપાસનાવાળાને નથી
લઈ જતો તથા વિકારોપાસનાવાળાને
લઈ જાય છે, એમ બેઠ પ્રકારનો
ભાવ સ્વીકારવામાં કોઈ દોષ
નથી. પ્રતીકથી ભિન્ન ઉપાસનાઓમાં
અનિયમની રીતિ પ્રાપ્ત થાય છે. બેઠ
પ્રકારની ઉપાસનામાં કાર્યબ્રહ્મની ઉપા-
સના કરનાર મુખ્ય કારણરૂપે છે. બરેબર
જે બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે, તે બ્રહ્મના

* પ્રતીક-જેઓ નામ આદિને ધ્યેયરૂપે
અર્થાત્ પ્રધાનરૂપે માને છે તથા બ્રહ્મને ગોણુ-
રૂપે માને છે. આવાને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી.
પણ વિનુત લોક પર્વત જ જઈ શકે છે.

ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરે છે, એ યોગ્ય છે જેમકે કહ્યું છે કે “ત યથા યથોપાસતે તદેવ ભવતિ જેની જે પ્રકારે ઉપાસના કરે છે, તેઓ તેરૂંપે થાય છે.” આ રીતની શ્રુતિ છે. પ્રતીકની ઉપાસનામાં કાર્ય-સ્વરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના નથી. આ ઉપાસનામાં પ્રતીક અર્થોત્તનામની પ્રાધાન્યતા છે.

શિષ્ય-જે બ્રહ્મની ઉપાસના નથી કરતો, તે પણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, આ રીતની શ્રુતિ છે જેમકે, પ'ત્યાગ્નિ વિદ્યામાં કહ્યું છે કે, “સ એનાન્ વ્રજ્ય ગમ્યતિ (છાંડ, ૧૫, ૫) તે તે ઉપાસકોને બ્રહ્મ પ્રતિ પહોંચાડે છે.

શુક્ર-ત્યાં આ રીતનો પ્રત્યક્ષવાદ જોવામાં આવે છે, ત્યાં બલે તે પ્રમાણે હોય. પણ ત્યાં પ્રત્યક્ષ વાદનો અભાવ છે, ત્યાં જેની જે ઉપાસના કરે છે, તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે, આ રીતે કાર્યબ્રહ્મના ન્યાયવડે કાર્યબ્રહ્મની ઉપાસનાવાળાને જ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ ખીજાને નહિ, એમ સમજવું (૧૫)

શિષ્ય-પ્રતીકોપાસનાવાળાને શા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે ?

શુક્ર-જે નામ રૂપાદિ પ્રતીકની ઉપાસના કરનાર છે, તેને અનેક પ્રકારના ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ શ્રુતિ જણાવે છે. આ જ હેતુથી ૧૬મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૬મું.

પ્રતિકોપાસનાતું ફળ.

વિશેષં ચ દર્શયતિ ॥ ૧૬ ॥

સત્ત્વર્થ:-પ્રતીકોપાસનાવાળાને વિશેષ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ શ્રુતિ જણાવે છે. (૧૬)

ટીકા-શુક્ર-નામાદિ પ્રતીક ઉપાસનાવાળાને પૂર્વ પૂર્વ ફળના કરતાં ઉત્તરે તર વિશેષ ફળની પ્રાપ્તિ શ્રુતિમાં જણાવી છે. જેમકે, “યાવનામ્નો ગત તન્નાસ્ય યથાકા મચારો ભવતિ (છાં ૭, ૧, ૫) નામની બ્રહ્મ રૂપે જે ઉપાસના કરે છે, તેને નામનો જેટલો વિષય છે તેટલા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.” “યાગ્વાન નામ્નો મૂયસી (૭, ૨, ૧) નામ કરતાં વાકુ શ્રેષ્ઠ છે.” “યાવદ્વાચો ગત તન્નાસ્ય યથાકામચારો ભવતિ (છાં ૭, ૨, ૨) તેને વાણીનો જેટલો વિષય છે તેટલા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. “મનોવાવ વાચો મૂય (છાં ૭, ૩, ૧) મન વાણી કરતાં અધિક છે” પ્રતીકને અધીન હોવાથી આ પ્રમાણે ઉપાસનાના ફળ વિશેષની પ્રાપ્તિ થાય છે બ્રહ્મને અધીન હોય તો બ્રહ્મ સામાન્યરૂપે થવાથી કેવી રીતે ફળવિશેષ થવું જોઈએ. માટે પ્રતીકની ઉપાસનાવાળાઓને ખીજા ઉપાસનાના જેટલું ફળ મળતું નથી. (૧૬)

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतो शारीरकमीमांसामाष्ये चंद्रशंकरात्मजछोटा-
लालशर्मणा कृतगुजरगिरानुगदे चतुर्थीध्यायस्य तृतीय. पाद. ॥३॥

ગુચ્યઅધ્યાય—ચતુર્થપાઠ.

ભૂમિકા.

બ્રહ્મલોક સ્થિતિનિરૂપણ.

શિષ્ય:-જેને પરબ્રહ્મનો, સાક્ષાત્કાર થયો છે, તે બ્રહ્મલોકમાં સ્વસ્વરૂપે શું રહે છે અથવા જેમ કોઈ અતિથિ રહે તેમ રહે છે ?

શુરુ-બ્રહ્મલોકમાં આત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરી તે સ્વસ્વરૂપે કરી રહે છે. આ જ હેતુથી ૧ લા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ બ્રુ-સૂત્ર ૧ બ્રુ-
આત્માનો સ્વાત્મસ્વરૂપે આવિર્ભાવ.

સંપ્રધાયિર્માત્રઃ સ્વેન શબ્દાત્ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-સ્વપ્રકાશ આત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરી આત્મ માત્રે કરી વિદ્યાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. કારણ શ્રુતિમાં સ્વશબ્દ વાપરવાથી તે જ પ્રમાણે થાય છે. (૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “एवमेवैव संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्ममुत्पाप पर ज्योतिरुपसपद्य स्वेन ह्येकमिति निष्पद्यते (છાન્ડ, ૧૨, ૩) પરમજ્યોતિની પ્રાપ્તિવડે પોતાના શરીરમાંથી નિકળતો પુરૂષ વાયુ આદિની, માફક પોતાના મૂળ રૂપને ધારણ કરે છે.” હવે આ રથળે મને સંશય થાય છે. જેમ દેવલોક આદિ ઉપલોગનાં સ્થાનો છે, તે પ્રમાણે કોઈ વિશિષ્ટ અતિથિરૂપે કરી રહે છે અથવા તો આત્મમાત્રવડે રહે છે ? આ બેમાંથી ખરું શું ? માફ માનવું

તો જોમ છે કે, જેમ આ હોય છે, તેમ બ્રહ્મલોકમાં કે સ્વરૂપે કરી રહેવો જોઈએ. કારણ મોક્ષ છે, તે પણ, એક પ્રકારના રૂપરૂપે છે. મૂળ શ્રુતિમાં અમિતિષ્ણવતે ધાતુ ઉત્પત્તિવાચક છે. જે સ્વરૂપ માત્રે કરી હોય તો પૂર્વ અવસ્થામાં પણ સ્વરૂપનો તાથ નહિ હોવાથી ઉત્પત્તિનો વિચાર કરવો જોઈએ. માટે કોઈપણ વિશેષ પ્રકારે પ્રાપ્તિ થાય છે.

શુરુ-આ બાળત હું કહું, તે સાંભળ. કેવળ આત્માવડે આવિર્ભાવ થાય છે, પણ કોઈ અન્ય ધર્મવડે નહિ.

શિષ્ય:-જોમ કેવી રીતે બને ?

શુરુ-મૂળમાં સ્વશબ્દ હોવાથી સ્વ-સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. જો તેમ ન હોય તો સ્વશબ્દ વિશેષણ યોગ્ય થાય નહિ.

શિષ્ય-આત્મીયના અભિપ્રાયવાળો સ્વશબ્દ હોવો જોઈએ.

શુરુ-ના, તેમ નથી. કારણ કે આત્મા અનિર્વચનીયરૂપે છે. જો તેની આત્મીય પ્રાપ્તિ કોઈએક પ્રકારના રૂપથી યુક્ત હોય તો સ્વેન એવું જે વિશેષણ છે, તે મિથ્યા થવું જોઈએ. પણ આત્મરૂપે કે હોવાથી અર્થવાળું થશે. કનળ આત્મારૂપે પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ કોઈ આગતુક અપ-રૂપવડે પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૧)

શિષ્ય-સ્વરૂપના લયનો અભાવ એક સરખો હોવાથી પૂર્વની અવસ્થા તથા આ અવસ્થામાં શો ભેદ છે ?

ગુરુ-તે પ્રહસાવાને પામેલ છે, તે સંસારના સર્વ અનર્થસમૂહથી મુક્ત થઈ રહે છે. કારણ આ પ્રમાણેનું શુનિમા વ્યાખ્યાન છે. આથી જ ૨ જી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૨ જી

પૂર્વોત્તર અવસ્થામાં ભેદ.

મુક્ત પ્રતિજ્ઞાનાત્ ॥૨॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિવડે આત્માને જોળખવાથી એમ કહેવાય છે કે, તે સંસારના સર્વ અનર્થસમૂહથી મુક્ત થઈ રહે છે. (૨)

ટીકા:-ગુરુ:-પ્રહસાવાને પામે છે, એમ જેના સંબંધમાં કહેવાય છે, તે સર્વ બંધનથી મુક્ત હોય છે તથા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપે કરી તે રહે છે. વળી પૂર્વ અવસ્થામાં બાંહે તે અંધરૂપે હોય, બાંહે રહતો હોય, બાંહે વિનાશમાલીન થયો હોય, આમ ત્રણ અવસ્થાવડે દૂષિત આત્માવાળો હોય છે. આ રીતની વિશેષતા છે.

શિષ્ય-આ હવે મુક્ત થયેલો છે, તે કેવી રીતે જણાય છે ?

ગુરુ:-આત્માને જોળખવાથી તેમ થાય છે. જેમકે, “एवं त्वेव ते मूयोऽनुव्याप्त्या स्मामि (છાં ૮,૬,૩) હું તને ફરી આત્મા-વિશે વ્યાખ્યાન કરીશ” આ રીતે ત્રણ પ્રકારની અવસ્થાના દોષથી રહિત આત્મા નિરૂપણ કરવા યોગ્ય છે, એમ બાણી, “अक्षरी वाच सन्त न प्रियाप्रिये स्मृतः

(છાં ૮,૧૨,૧) સારીરથી રહિત આત્માને પ્રિય તથા અપ્રિય સ્પર્શ કરતાં નથી.”

આ રીતે આત્માના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો પછી “स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमं पुण” (છાં ૮,૧૨,૩) જે આત્મા સ્વસ્વરૂપે કરી રહે છે, તેજ ઉત્તમ ગુરૂપ છે.” આ રીતે શ્રુતિ ઉપસંહાર કરે છે. તેજ પ્રમાણે આ-

ખ્યાયિકાના ક્રમમાં પણ “आत्माऽप्रहतपाप्मा आत्मा पापना होयथी रक्षित છે.” આ

રીતે મુક્ત આત્માના સંબંધી જ્ઞાન છે વળી મોક્ષરૂપ જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ છે. આ મોક્ષ બંધની નિવૃત્તિરૂપે છે, પણ આ મોક્ષ અપૂર્વ એવી વૃદ્ધિની અપેક્ષાવાળો નથી.

જો કે વિષયતેનો અર્થ ઉત્પત્તિવાચક છે, છતાં પૂર્વની અવસ્થાને લઈને છે. જેમકે શેગથી નિવૃત્તિ થવે અરોગપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે તેમાં દોષ આવતો નથી. (૨)

શિષ્ય-આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ગુરુ-આત્મા જ્યોતિસ્વરૂપે છે. આ જ હેતુથી ૩જી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૩ જી.

આત્માનું સ્વરૂપ.

આત્મા પ્રકરણાત્ ॥૩॥

સૂત્રાર્થ:-આત્મા જ્યોતિસ્વરૂપે શ્રુતિમાં એ રીતે કહેલું છે. (૩)

ટીકા-શિષ્ય-વળી આ મહુધ્ય મુક્ત થયો છે, એમ કેવી રીતે કહેવાય ? કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “पर ज्योतिरपवपय (છાં ૮,૧૨,૩) પરજ્યોતિ પ્રાપ્ત કરી” આ રીતે કાર્યના વિષયરૂપે મુક્તનું નિરૂપણ કરે છે. કારણ કે જ્યોતિ શબ્દની

સ્વસ્વરૂપે થાય છે.” આ રીતે મુક્તના સ્વરૂપનું સૂચન કરનારાં વાક્યોમાંથી જોમ જણાય છે કે, આત્મા અવિલાગરૂપે રહે છે. આના દૃષ્ટાંત તરીકે નદી તથા સમુદ્ર છે. ભેદનો નિર્દેશ પણ અભેદસ્વરૂપનું સૂચન કરે છે. જેમકે “સ મગવઃ કસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ સ્વે મહિમ્નિ (છાં ૭, ૨૪, ૧) હે ભગવન! આત્મા શાને વિશે સ્થિતિ કરે છે? તે પોતાના મહિમાવિશે રહે છે.” વળી કહ્યું છે કે “આત્મરતિરાત્મક્રીડઃ (છાં ૭, ૨૫, ૨) જેનું રમણુ આત્મા છે તથા જેની ક્રીડા આત્મામાં છે.” આ રીતે અતિ-માં નિરૂપણ છે. (૪)

શિષ્ય:-શું આ મુક્ત સર્વવત્તાદિ ધર્મથી મુક્ત છે કે કેવળ ચિન્માત્રસ્વરૂપે કરી રહે છે?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં જે આત્મા સંબંધી સૂચન આદિ આપેલાં છે, તેથી જોમ જણાય છે કે, તે આત્મા બ્રહ્મની સાથે આવિ-ભોવ પામે છે. આ રીતનો જૈમિનિનો મત છે. આ રીતે ૫ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણં ૩ જ્ઞ-સૂત્ર ૫ મું.

જૈમિનિનો મત.

બ્રાહ્મણ જૈમિનિરૂપન્યાસાદિમ્યઃ ॥૫॥

સૂત્ર થી:-શ્રુતિમાં જે કહેલું છે, તેથી જોમ જણાય છે કે, આત્મા બ્રહ્મરૂપે કરી આવિભોવ પામે છે. આ રીતનો જૈમિનિ નામના આચાર્યનો મત છે. (૫)

ટીકા:-ગુરુ:-“સ્તેન રૂપેણ (છાં ૮, ૩, ૪) સ્વસ્વરૂપે-પ્રાપ્ત થાય છે.” આ રીતે આત્મસ્વરૂપે કરી આવિભોવ પામે છે. પણ અતિધિરૂપ અપરરૂપે કરી નહિ,

જોમ સિદ્ધ થયું છે. હવે આ સંબંધી વિશેષ જણવાની ઇચ્છાથી કહેવામાં આવે છે કે, આ મુક્તનું રૂપ બ્રહ્મરૂપે થાય છે હવે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પાપ આદિ દોષધર્મ રહિત, સત્ય સંકલ્પવાળું, સર્વરૂપે તથા સર્વેશ્વરરૂપે છે. આ સ્વરૂપને મુક્ત પામે છે, જોમ જૈમિનિનામના આચાર્ય માને છે.

શિષ્ય:-આમ કેવી રીતે માની શકાય?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં આત્મા સંબંધી જે સમજાવવામાં આવ્યું છે, તેથી તે પ્રમાણે કહેવાય છે. જેમકે, “ય આત્માપ્પહતપામ્ (છાં ૮, ૭, ૧) સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ (છાં ૮, ૭, ૧) આત્મા પાપ આદિ દોષથી રહિત છે. આ આત્મા સત્ય કામનાવાળો તથા સત્ય સંકલ્પરૂપે છે.” આ રીતે આત્માના સંબંધમાં કહેવાથી આત્મા તેવા સ્વરૂપે છે. વળી “સ તત્ર પર્વતિ જહન્નક્રીદન્તમમાણઃ (છાં ૮, ૧૨, ૩) આ જીવ આત્મામાં ગમન કરે છે. કેટલીકવાર ભક્ષણ કરે છે, કેટલીકવાર ક્રીડા કરે છે, તથા કેટલીકવાર રમણુ કરે છે.” આ રીતે શ્રુતિ આત્માના ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ કરે છે. “તસ્ય સર્વં લોકેષુ કામવારો ભવતિ (છાં ૭, ૨૫, ૨) સર્વ લોકને વિશે તે જેની સ્પૃહા કરે છે, તે મેળવવા શક્તિ-માન થાય છે.” “સર્વતઃ સર્વેશ્વરઃ આત્મા સર્વરૂપે તથા સર્વેશ્વરરૂપે છે.” આ રીતના ઉપદેશથી મુક્ત તેવા પ્રકારનો થવો જોઈએ. (૫)

શિષ્ય:-બીજા દોષ અધિનો જે મત હોય, તે કહો.

ગુરુ:-ઐહુલોમિ નામના આચાર્યનો મત એ છે કે, મુક્ત ચિત્સ્વરૂપે થાય છે. કારણ કે આત્માનું ચિત્સ્વરૂપ છે આ જ હેતુથી ૬ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ ભુ-સૂત્ર ૬ હું.

ઔદુલોભિનો મત.

ચિત્તિ તન્માગ્રેણ તદાત્મકત્વાદિત્યૌડુ-
લોમિ ॥૬॥

સૂત્રાર્થ:-આત્માનું સ્વરૂપ ઐતન્યરૂપે
હોવાથી મુક્ત ઐતન્ય સ્વરૂપને પામે છે,
એમ ઔદુલોભિ આચાર્યનો મત છે (૬)

ટીકા-શુરુ:-લો કે લેહને લઈ પાપાદિ
દોષથી રહિતપણુના ધર્મો આત્માના
સંબંધમાં કહેવાય છે, છતાં આ ધર્મો
શબ્દના વિકલ્પથી ઉત્પન્ન થાય છે. આથી
એમ જણાય છે કે, આત્મામાં પાપાદિની
નિવૃત્તિ છે. આત્માનું સ્વરૂપ ઐતન્યરૂપે
છે. આ રીતે ઐતન્ય સ્વરૂપે કરી આલિ-
સોવ ચોગ્ય છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,
“ एवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽग्रहा कृत्स्नः प्रमा-
नयन एव (બૃ૦૪,૫,૧૩) તે જ રીતે અરે!

આ મહાન્ આત્મા અંતરખણથી રહિત,
ખાદ્યથી રહિત, કૃત્સ્નરૂપે તથા પ્રમાનયન-
રૂપે છે.” આ રીતની શ્રુતિ બરોબર લાગુ
પડશે. લો કે સત્યકામત્વઆદિ વસ્તુ સ્વ-
રૂપે કરી ધર્મોરૂપે કહેવાય છે, છતાં વિપાધિ-
સંબંધને અધીન હોવાથી આ ધર્મોને
ઐતન્ય સ્વરૂપનો સંબંધ નથી. તત્ત્વ
કામના જેને હોય, તે સત્યકામ કહેવાય.
આથી તે ધર્મોરૂપે છે. પ્રદાનેવિશે અનેક
આકારનો પ્રતિષેધ છે. નીચેના સૂત્રવડે
પ્રદાના અનેક આકારનું પ્રતિષેધપણું છે.
જેમકે, ન સ્યાત્તોઽપિ પરત્વોમાતિષ્ઠિ (બ્ર૦
સ૦૩,૨,૧૧). આથી જ ભણપુઆદિનું જે
સચ્ચન છે, તે આત્મકીડાનું જેમ નિરૂપણ
છે, તેમ સ્તુતિને અર્થે છે. આત્મામાં રતિ,

કીડા તથા મૈથુનનું મુખ્યરૂપે વર્ણન
કરવું શક્ય નથી. કારણ આ મર્વ ધર્મો
દેવતાવાના વિષયરૂપે છે. માટે ઔદુ-
લોભિ આચાર્યનું માનવું એ છે કે, અરેષ
પ્રપંચથી રહિત પ્રસન્ન સ્વરૂપે તેમજ
અનિર્વચનીય બોધસ્વરૂપે મુક્તની પ્રાપ્તિ
થાય છે, એમ ઔદુલોભિ નામના આચાર્ય
માને છે. (૬)

શિષ્ય-ખીન દોષનો જે મત હોય,
તે કહેશે?

શુરુ:-ખાદરાયણ નામના આચાર્ય
એમ માને છે કે, પ્રથમ પ્રદાનું સ્વરૂપ
વ્યવહારને લીધે ઐશ્વર્યોદિ ધર્મવાણું
હોય છે. આથી પ્રદાના સ્વરૂપની માથે
કોઈ રીતનો વિરોધ નથી. આ જ હેતુથી
૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૪ શુ-સૂત્ર ૭ મું.

ખાદરાયણનો મત.

एवमप्युपन्यासात्पूर्वंनायादयिरोष्ठं
वादरायणः ॥ ७ ॥

સૂત્રાર્થ:-લો કે મુક્ત સ્વસ્વરૂપે થાય
છે, છતાં શ્રુતિમાં જે ધર્મોદિનું નિરૂપણ
છે, તેમાં વિરોધ આવતો નથી. કારણ કે
વ્યવહારને લઈ આ નિરૂપણ છે, એમ
ખાદરાયણ નામના આચાર્ય માને છે (૭)

ટીકા-શુરુ:-આમ છતાં અર્થોપ પાર-
માર્થિક ઐતન્યમાત્ર સ્વરૂપે કરી મુક્ત
પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં વ્યવહારની અપે-
ક્ષાને લઈ પૂર્વના પ્રદાનું જ્ઞાન સચ્ચવાતા
ધર્મોવડે થાય છે. માટે પ્રદાના ઐશ્વર્ય
સ્વરૂપનું જે નિરૂપણ છે, તેમાં વિરોધ
આવતો નથી (૭)

શિષ્ય:-વિદ્વાનને વિભૂતિ શું પ્રાપ્ત થાય છે ?

શુર:-સંકલ્પથી વિદ્વાનને વિભૂતિ આદિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ હેતુથી હમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૮ મું

વિદ્વાનની સંકલ્પસિદ્ધિ.

સંકલ્પાદેવ તુ તત્ત્વજ્ઞે: ॥ ૮ ॥

સત્રાર્થ:-વિદ્વાન્ કેવળ સંકલ્પમાત્ર કરે છે, એટલે તેને પિત્રાદિ વિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતની શ્રુતિ છે. (૮)

રીંગ:-શિષ્ય-હાઈ વિદ્યામાં શ્રુતિ વિશે કહ્યું છે કે, "સ યદિ પિત્રલોકવામો મ-વતિ સ્વલ્પાદેવાસ્ય પિતરઃ સમુત્પિન્નન્તિ (છાં ૮, ૨, ૧) જો જ્ઞાની પિતૃલોકની ધરણ કરે છે તો તે સંકલ્પથી તે મહિમા સાથે પ્રાપ્ત થાય છે." હવે આ સ્થળે મને શંકા થાય છે કે, કેવળ સંકલ્પ જ પિત્રાદિની પ્રાપ્તિમાં હેતુરૂપ છે કે અન્ય કોઈ નિમિત્તને લઈ સંકલ્પ હેતુરૂપ થાય છે ? જો કે મૂળ શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે, કેવળ સંકલ્પથી પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ કોઈ નિમિત્ત હોવું જોઈએ. જેમ લોકમાં આપણે તેમ જ અન્યનો સંકલ્પ થવા છતાં, ગમનાદિ હેતુ હોય છે તો પિત્રાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ મુક્તને પણ હોવું જોઈએ. આ રીતે જે વસ્તુ વિપરીત જોવામાં આવે, તે કલ્પનામાં કદી આવી શકે નહિ. જેમ રાજાના સંકલ્પિત વિષયની સિદ્ધિ કરવા માટે કોઈ અન્ય સાધન સુલભ સામગ્રીરૂપે

હોય છે તથા તે કારણથી રાજાનો સંકલ્પ કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે આ મુક્તનો સંકલ્પ છે સંકલ્પમાત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા પિત્ર દિવ્યો મનોરથના આવિર્ભાવની માફક ચંચળ છે. આથી પુણ્ય લોભ આપવા તેઓ શક્તિમાન થતા નથી.

શુર:-આ બાળતમાં હું કહું, તે સાંભળ. કેવળ સંકલ્પથી જ પિતૃ આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે બને ?

શુર:-આ રીતની શ્રુતિ છે. જેમકે "સવ્લ્પાદેવાસ્ય પિતરઃ સમુત્પિન્નન્તિ (છાં ૮, ૨, ૧) સંકલ્પથી જ આને પિતરો આત્મ મંળંધી થાય છે." આ શ્રુતિને અન્ય નિમિત્તની જો અપેક્ષા હોય તો ષાધ આવે. જો સંકલ્પને અનુસરી ચતુ હોય તો કોઈ નિમિત્ત હોવું જોઈએ, પણ આ સ્થળે તો લિપ્ત પ્રયત્નથી સંપાદન કરવા ચોગ્ય કોઈ અન્ય નિમિત્તની અપેક્ષા હોતી નથી. કારણ કે પ્રાપ્તિ થવા પહેલાં જ સંકલ્પ મિથ્યા-રૂપે થવાનો પ્રસંગ આવે છે. વળી શ્રુતિના અર્થના નિશ્ચયમાં લોકમાં જે સામાન્ય-રીતે જોવામાં આવે છે, તે રીતનો કમ હોતો નથી સંકલ્પના બળથી મુક્તોને જે પ્રયો-જન હોય છે, તે સ્થિરપણાની પ્રાપ્તિ છે. માટે મુક્તનો સંકલ્પ પ્રાકૃતનો જે સંકલ્પ છે, તેથી વિલક્ષણ છે. (૮)

શિષ્ય:-સંકલ્પ માત્રથી લોભસિદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે ?

શુર:-ઇશ્વરધર્મ જ આત્મસાક્ષા-ત્કારવાણામાં હોય છે. આથી તેનો સંકલ્પ થતો નથી. આ જ હેતુથી હમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ થું—સૂત્ર ૯ મું.

વિદ્વાનનો સંકલ્પ અવિનાશી.

મત યદ્વાનન્યાધિપતિઃ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—આથી અર્થાત્ વિદ્વાનનો સંકલ્પ અવિનાશી છે. તેથી વિદ્વાનનો કોઈ અધિપતિ નથી. (૯)

ટીકાઃ—શુરુઃ—આથી જ અર્થાત્ વિદ્વાનનો સંકલ્પ અવધ્ય હોવાથી વિદ્વાન કોઈપણ રીતના અધિપતિથી રહિત હોય છે. કોઈ પ્રાકૃત મનુષ્ય પણ જે સંકલ્પ કરે છે, તેને પોતાને ગતિ હોવા છતાં તે એમ સંકલ્પ નથી કરતો કે, મને અન્ય સ્વામી હોય. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, "અયમ્ વ્યવહારમાનમનુષિઃ વ્રજન્વેતાઃ સત્વાન્કમાસ્તેઽસર્વેષુ લોકેષુ કામચારો ભવતિ (છાં ૮, ૧, ૬) જે આત્માને તથા તેના સત્વ સંકલ્પને જાણી દેહ છોડે છે તે સર્વ લોકવિશે સ્વતંત્ર થાય છે." (૯)

શિષ્યઃ—વિદ્વાનને શરીરનો અભાવ હોય તો પછી મનનો અભાવ થવાથી સંકલ્પનો પણ અભાવ હોવો જોઈએ.

શુરુઃ—આ જ હેતુથી શ્રુતિમાં કહેવા પ્રમાણે બ્રહ્મર નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, વિદ્વાનને શરીરનો અભાવ છે. આ જ કારણથી ૧૦ મા મુત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૧૦ મું.

મુક્તને શરીરનો અભાવ.

અમાવં વાદરિરાહ છોવમ્ ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થઃ—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, વિદ્વાનને શરીરનો અભાવ છે. આથી બ્રહ્મર નામના

આચાર્ય મુક્તને શરીરનો અભાવ માને છે. (૧૦)

ટીકાઃ—શિષ્યઃ—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "સંકલ્પાદેવાસ્ય પિતરઃ સમુત્તિઙ્ગન્તિ (છાં ૮, ૨, ૧) જે ક્ષણે વિદ્વાન સંકલ્પ કરે છે, તે જ ક્ષણે તેના પિતરો તેની પાસે આવે છે." આ રીતની શ્રુતિ છે. હવે સંકલ્પનું સાધન મન છે. જેણે ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, એવા મુક્તને શરીર તથા ઇન્દ્રિયો છે કે નથી, તે જોવાનું છે.

શુરુઃ—આ બાબતમાં બ્રહ્મર નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, મહિમાવાળા વિદ્વાનને શરીર તથા ઇન્દ્રિયોનો અભાવ હોય છે.

શિષ્યઃ—તે કેવી રીતે બને ?

શુરુઃ—આ રીતે શ્રુતિ નિવેદન કરે છે. જેમકે, "મનસૈવાનુવામાનપદ્યન્મતે (છાં ૮, ૧૨, ૫), ય એતે વ્રજલોકે (૮, ૧૩, ૧) મનરૂપી દૈવી અણુથી આત્મા સર્વ વસ્તુનો ઉપલોગ લે છે. બ્રહ્મલોકમાં જે આ સંકલ્પ માત્રા છે." જે મન તથા શરીરવડે મુક્ત વિહાર કરતો હોય તો મનના એવું શ્રુતિમાં વિશેષણ આપત નહિ માટે મોક્ષમાં શરીર તથા ઇન્દ્રિયોનો અભાવ છે. (૧૦)

શિષ્યઃ—બીજા આચાર્યનો શો મત છે તે જણાવશો ?

શુરુઃ—જૈમિનિ નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, શ્રુતિમાં વિકલ્પ હોવાથી મુક્તને શરીરનું અસ્તિત્વ છે. આ જ હેતુથી ૧૧ મા મુત્રમાં કહ્યું છે કે;—

શિષ્ય-વિદ્વાનને વિભૂતિ શું પ્રાપ્ત થાય છે ?

ગુરુ-સંકલ્પથી વિદ્વાનને વિભૂતિ આદિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ હેતુથી ૮મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૮ મું

વિદ્વાનની સંકલ્પસિદ્ધિ.

સંકલ્પાદેવ તુ સત્ચરુતે ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-વિદ્વાન કેવળ સંકલ્પમાત્ર કરે છે, એટલે તેને પિત્રાદિ વિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતની શ્રુતિ છે. (૮)

ટીકા-શિષ્ય-હાર્દ વિદ્યામાં શ્રુતિ વિશે કહ્યું છે કે, “સયદિ પિતૃલોકગમો ભવતિ સત્સાદેવાસ્ય પિતરઃ સમુત્તિઘ્નિ (છાં ૮, ૨, ૧) જે જ્ઞાની પિતૃલોકની ધરગ કરે છે તો તે સંકલ્પથી તે મહિમા સાથે પ્રાપ્ત થાય છે.” હવે આ સ્થળે મને શંકા થાય છે કે, કેવળ સંકલ્પ જ પિત્રાદિની પ્રાપ્તિમાં હેતુરૂપ છે કે અન્ય કોઈ નિમિત્તને લઈ સંકલ્પ હેતુરૂપ થાય છે ? જે કે મૂળ શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે, કેવળ સંકલ્પથી પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ કોઈ નિમિત્ત હોવું જોઈએ. જેમ લોકમાં આપણો તેમ જ અન્યનો સંકલ્પ થવા છતાં, ગમનાદિ હેતુ હોય છે તો પિત્રાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ મુક્તને પણ હોવું જોઈએ. આ રીતે જે વસ્તુ વિપરીત લેવામાં આવે, તે કલ્પનામાં કરી આવી શકે નહિ જેમ રાવના મંકલ્પિત વિષયની સિદ્ધિ કરવા માટે કોઈ અન્ય સાધન સુલભ સામગ્રીરૂપે

હોય છે તથા તે કારણથી રાવનો સંકલ્પ કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે આ મુક્તનો સંકલ્પ છે. સંકલ્પમાત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા પિત્ર દિવ્યો મનોરથના અવિભાવની માફક ચંચળ છે આથી પુષ્કળ ભોગ આપવા તેઓ શક્તિમાન થતા નથી.

ગુરુ-આ બાળતમાં હું કહું, તે સાંભળ. કેવળ સંકલ્પથી જ પિતૃ આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે

શિષ્ય-તે કેવી રીતે બને ?

ગુરુ-આ રીતની શ્રુતિ છે. જેમકે “સત્સાદેવાસ્ય પિતરઃ સમુત્તિઘ્નિ (છાં ૮, ૨, ૧) સંકલ્પથી જ આને પિતરો આત્મસંબંધી થાય છે.” આ શ્રુતિને અન્ય નિમિત્તની જે અપેક્ષા હોય તો બાધ આવે. જે સંકલ્પને અતુલસરી થતું હોય તો કોઈ નિમિત્ત હોવું જોઈએ, પણ આ સ્થળે તો ભિન્ન પ્રયત્નથી સંપાદન કરવા યોગ્ય કોઈ અન્ય નિમિત્તની અપેક્ષા હોતી નથી. કારણ કે પ્રાપ્તિ થવા પહેલાં જ સંકલ્પ મિથ્યા-રૂપે થવાનો પ્રસંગ આવે છે. વળી શ્રુતિના અર્થના નિશ્ચયમાં લોકમાં જે સામાન્ય રીતે લેવામાં આવે છે, તે રીતનો ક્રમ હોતો નથી સંકલ્પના બાળથી મુક્તોને જે પ્રયોગ જન હોય છે, તે સ્થિરપણાની પ્રાપ્તિ છે. માટે મુક્તનો સંકલ્પ પ્રાકૃતનો જે સંકલ્પ છે, તેથી વિલક્ષણ છે. (૮)

શિષ્ય-સંકલ્પ માત્રથી ભોગસિદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે ?

ગુરુ-ધર્મચર્ચા જ આત્મસાક્ષાત્કારવાળામાં હોય છે. આથી તેનો સંકલ્પ થતો નથી. આ જ હેતુથી ૯મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ પ મું-સૂત્ર ૧૪ મું.

સુક્તનો જાત્રતપેડે ભોગ.

માવે જામદગ્ધ ॥ ૧૪ ॥

સત્કાર્ય:-શરીર હોય ત્યારે પિતૃ આ-
કામો જેમ જાત્રતાવસ્થામાં વિદ્યમાન
તેમ સુક્તને પણ છે. (૧૪)

દીકા:-શુરુ:-જ્યારે શરીરનું અસ્તિત્વ
પણ ત્યારે જાત્રતાવસ્થામાં જેમ પિતૃદિ
માં વિદ્યમાન હોય છે, તે જ પ્રમાણે
તેને પણ થાય છે. (૧૪)

શિષ્ય:-આત્મરહિત શરીરો શું લોક-
માં યત્રની માફક સુક્તથી સર્જાય
અથવા આપણા શરીરોની માફક
ત્મસહિત શરીરો સર્જાય છે?

શુરુ:-સુક્તનો પ્રવેશ દીપકની માફક
કારણ કે શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન
છે. આથી જ ૧૫મા સૂત્રમાં કહ્યું
કે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૫ મું.

ક્તની સ્થિતિ પ્રદીપ સરખી.

તેપદાવેશસ્તયાહિ દર્શયતિ ॥ ૧૫ ॥

સત્કાર્ય:-સુક્તનો દેહોમાં પ્રવેશ દીપ-
ક-માફક છે. શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિ-
પાદન કરે છે.

દીકા:-શિષ્ય:-“માવે જનિનિર્વિવત્પાવ-
ર (ખં ૪૦ ૪, ૪, ૧૧) આ સત્રમાં જેમ
છે કે, સુક્ત શરીરચુક્ત છે. આમાં
ધા આદિ અનેક શરીરની ઉત્પત્તિમાં
જડાના યત્રની માફક આત્માથી રહિત
શરીરો સુક્તથી શું સર્જાય છે અથવા તે

શું આપણા શરીરોની માફક આત્માચુક્ત
શરીરો સર્જાય છે? માફક માનવું તો એમ
છે કે, આત્મા તથા મનનો લેદનહિ
હોવાથી એક શરીર સાથે તેનો યોગ
હોય છે. આથી તે નિગતમક અન્ય શરીરો
ઉત્પન્ન કરે છે.

શુરુ:-શુરુની પ્રવેશ પ્રદીપની માફક
છે. જેમ એક પ્રદીપ અનેક પ્રદીપને
ચિકાર શક્તિના યોગથી ઉત્પન્ન કરે છે,
તે જ પ્રમાણે ચિકાર એક છતાં ઐશ્વર્યના
યોગથી અનેક ભાવને પ્રાપ્ત કરી, અનેક
શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે જાને?

શુરુ:-શાસ્ત્ર એકના અનેક ભાવરૂપે
નિરૂપણ કરે છે. જેમકે, “તત્ત્વજ્ઞાન મનસિ
ત્રિવા ભવતિ પચ્ચા સત્ત્વજ્ઞાનમ્ (જા ૦૭, ૨૬, ૨)
આ એકધા, ત્રિધા, પચ્ચધા, સત્ત્વધા
તથા નવધારૂપે થાય છે. દેહોકાના યત્રની
ઉપમા સ્વીકારવાથી અથવા અન્ય જીવમાં
પ્રવેશ કરવાથી તે પ્રમાણે સંભવતું નથી.
તે જ પ્રમાણે નિરાત્મક શરીરોમાં પ્રવૃ-
ત્તિનો અભાવ નથી.

શિષ્ય:-આત્મા તથા મનના લેદનો
અભાવ હોવાથી અનેક શરીરના યોગનો
અભાવ છે.

શુરુ:-આ દોષ નથી. રાત્ર સંકરૂપવ
એક મનને અનુસરતાં મનવાળાં અને
શરીરોને તે સરજી શકશે. આ રીતે અથ
શરીર સરજ્યા પછી, ઉપાધિના લેદને
લઈ, આત્માના ભેદવડે અધિષ્ઠાતામાં
યોગશે. યોગશાસ્ત્રમાં યોગીએને અનેક
શરીરના યોગની પ્રક્રિયા આ રીતે હોય
છે. (૧૫)

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૧ મું.

જૈમિનિનો મત.

માયં જૈમિનિર્વિકલ્પામનનાત્ ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિમાં વિકલ્પ હોવાથી જૈમિનિ નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, મુક્તને શરીરનું અસ્તિત્વ છે. (૧૧)

ટીકા:-શુરુ:-જૈમિનિ નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, મનની માફક ઇન્દ્રિય મુક્ત શરીરનું અસ્તિત્વ. પણ મુક્તને હોલું લેઇએ. કારણ કે, “સ એકયા મવતિ ત્રિષા મવતિ (જા.૦૭,૨૬,૨) તે સ્વદિના પહેલાં એકરૂપે હોય છે, તે ત્રણરૂપે થાય છે.” આ રીતે અનેક પ્રકારના ભાવ-વિકલ્પો શ્રુતિ કહે છે. શરીર ભેદ વિના આ અનેક પ્રકાર થવા યોગ્ય નથી. જો કે નિર્ગુણ ભૂમા સંબંધી વિદ્યામાં અનેક પ્રકારના ભાવનો વિકલ્પ કહેવાયલો છે, છતાં સગુણ-અવસ્થામાં રહેલ જે અશ્વર્ય છે, તે ભૂમાવિદ્યાની સ્તુતિ માટે કહેવાયલું છે. આથી સગુણવિદ્યાના ક્ષણના અભાવવડે આ સ્થિતિ છે. (૧૧)

શિષ્ય:-આમ જૂદા જૂદા મતથી મુખ્ય નિયમ શો?

શુરુ:-આ સર્વનો ઉપસંહાર ૧૨મા, ૧૩મા તથા ૧૪મા સત્રથી થાય છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૨ મું.

બાદરાયણનો મત.

દ્વાદશાદ્યદુમયવિચં વાદરાયણોક્તઃ ॥૧૨॥

સૂત્રાર્થ:-જે પ્રકારનાં સૂત્રનવાળી શ્રુતિ હોવાથી બાદરાયણ: આચાર્ય એમ માને છે કે, મુક્ત દ્વાદશાહ સત્રની માફક ઉભય પ્રકારે છે. (૧૨)

ટીકા:-શુરુ:-બાદરાયણ નામના આચાર્ય આથી અર્થોત્ત જેવું પ્રકારના નિયમ વાળી શ્રુતિ હોવાથી જેવું પ્રકારે હોય એમ માને છે. જ્યારે મુક્ત શરીરમુક્ત થવાનો સંકલ્પ કરે છે ત્યારે તે શરીર મુક્ત થાય છે તથા જ્યારે શરીરરથ રહિતપણાનો સંકલ્પ કરે છે ત્યારે શરીરથી રહિત થાય છે. કારણ કે તેને સંકલ્પ સત્ય છે તથા તેના સંકલ્પનું વિચિત્રપણું દ્વાદશાહ નામના સત્રર્ન માફક છે. જેમકે *દ્વાદશાહ સત્રરૂપે તે તેમ જ અહીંન પણ છે. આ રીતે ઉભય પ્રકારે નિરૂપણ શ્રુતિમાં હોવાથી આ રીતે બંણલું લેઇએ. (૧૨)

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૩ મું.

મુક્તનો સ્વપ્નપેકે ભોગ.

તત્ત્વમાયે સંધ્યવદુપપત્તે ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઇન્દ્રિયમુક્ત શરીરના અભાવ સમયે સ્વપ્નની માફક ભોગ છે, આ રીતની પ્રાપ્તિ છે. (૧૩)

ટીકા:-શુરુ:-જ્યારે તત્ત્વનો અર્થોત્ત ઇન્દ્રિયમુક્ત શરીરનો અભાવ હોય છે ત્યારે જેવી રીતે સ્વપ્નની સ્થિતિમાં શરીર, ઇન્દ્રિયો તથા વિષયો હોતા નથી, છતાં પિતૃ આદિકર્યો જોવામાં આવે છે, તેમ મોક્ષના સંબંધમાં છે. આ રીતે મુક્તને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૩)

* દ્વાદશાહ:-દ્વાદશાદેન પ્રજાકામ વાજયેત આમાં વર્જિતની પ્રેરણા છે તથા કર્તા જન્મ્યા છે, માટે તે અહીંનરૂપે કહેવાય છે. વળી ધણ યજ્ઞપૂન હોવાથી તેમ જ આસન તથા ઉપા યનો લીધે દ્વાદશાહ સત્રરૂપે પણ છે. એમ અહીં તથા સત્ર જેવું પ્રકારે દ્વાદશાહ કહેવાય છે. અહીં સત્રની સમાપ્તિ ત્રીયથી ૪૧ દિવસની અંદર થાય છે.

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૪ મું.

મુક્તનો જાતપેટે ભોગ.

માયે જાગ્રદ્વ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-શરીર હોય ત્યારે પિતૃ આ-
નાં કામો જેમ જાગ્રતાવસ્થામાં વિદ્યમાન
તેમ મુક્તને પણ છે. (૧૪)

ટીકા:-શુરુ-ત્યારે શરીરનું અસ્તિત્વ
જાય ત્યારે જાગ્રતાવસ્થામાં જેમ પિતૃાદિ
ભો વિદ્યમાન હોય છે, તે જ પ્રમાણે
મુક્તને પણ થાય છે. (૧૪)

શિષ્ય:-આત્મરહિત શરીરે શું લાક
ના યંત્રની માફક મુક્તથી સર્જાય
અથવા આપણા શરીરોની માફક
આત્મસહિત શરીરે સર્જાય છે?

શુરુ:-મુક્તનો પ્રવેશ દીપકની માફક
કારણ કે શુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન
રે છે. આથી જ ૧૫મા સૂત્રમાં કહ્યું
છે:-

અધિકરણ ૬ મું-સૂત્ર ૧૫ મું.

મુક્તની સ્થિતિ પ્રદીપ સરખી.

દીપ્યદાવેશસ્ત્યાદિ દર્શયતિ ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-મુક્તનો દેહોમાં પ્રવેશ દીપ-
ની માફક છે. શુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિ-
પાદન કરે છે

ટીકા:-શિષ્ય:-“માવ જંમિતિર્વિકામ
ત્વ (પાઠ મુ ૪,૪,૧૧) આ સૂત્રમાં એમ
કું છે કે, મુક્ત શરીરયુક્ત છે. આમાં
આદિ અનેક શરીરની ઉત્પત્તિમાં
કાંઈના યંત્રની માફક આ-માથી રહિત
શરીર મુક્તથી શું સર્જાય છે અથવા તે

શુ આપણા શરીરોની માફક આત્માયુક્ત
શરીરે સર્જાય છે? માફ માનવું તો એમ
છે કે, આત્મા તમા મનનો ભેદ નહિ
હોવાથી એક શરીર માથે તેનો યોગ
હોય છે. આથી તે નિગતમજ ગાન્ય શરીરે
ઉત્પન્ન કરે છે

શુરુ-ગદગંગા પ્રવેશ પ્રતીપની માફક
છે. જેમ એક પ્રદીપ અનેક પ્રદીપને
વિકાર શક્તિના યોગથી ઉત્પન્ન કરે છે,
તે જ પ્રમાણે વિદ્યાન એક છતાં અર્થના
યોગથી અનેક ભાવને પ્રાપ્ત કરી, અનેક
શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે બને?

શુરુ:-શાસ્ત્ર એકના અનેક ભાવરૂપે
નિરૂપણ કરે છે. જેમકે, “સ જ્ઞાયા મરતિ
ત્રિધા ભવતિ પત્ત્યા સત્ત્વા નવપા (પાઠ ૭,૨૬,૨)
આ એકધા, ત્રિધા, પંચધા, મત્તધા
તથા નવધારૂપે થાય છે. સાક્ષીના યંત્રની
ઉપમા સ્વીકારવાથી અથવા અન્ય છુપામાં
પ્રવેશ કરવાથી તે પ્રમાણે સંભવતું નથી
તે જ પ્રમાણે નિરાતમક શરીરોમાં પ્ર-
વેશ કરવાથી સર્જાય શરીર.

શિષ્ય:-આત્મા તથા મનના ભેદનો
અભાવ હોવાથી અનેક શરીરના યોગનો
અગભવ છે.

શુરુ:-આ દોષ નથી. ગાન્ય સંકલ્પવ
એક મનને અનુમરતા મનવાળાં અને
શરીરોને તે મગ્ન શક્યે આ રીતે અથ
શરીર સરખા પછી, ઉપાધિના ભેદને
વધ, આત્માના ભેદવડે અધિષ્ઠાતા
યોગનો. યોગશાસ્ત્રમાં યોગીએને અનેક
શરીરના યોગની પ્રક્રિયા આ રીતે હેય
છે. (૧૫)

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૧૭ સું.

ઉત્પત્તિ આદિ વ્યાપાર ક્રોનો ?

જગદ્દેવાપારવર્તે પ્રકરણાન્નનિદિ-

ત્તવાચ્ય ॥ ૧૭ ॥

સંસ્કાર્થ-જગતની ઉત્પત્તિ આદિ વ્યવહાર ઈશ્વરને માધીન છે. આ રીતનું વિચેચન હોવાથી તેમ જ સુજતને ઈશ્વરના સામીપ્યનો અભાવ હોવાથી, જગતના વ્યાપાર વિના સુકતનું ઐશ્વર્ય છે અર્થાત્ સુકતનું ઐશ્વર્ય અકુશવાળું છે (૧૭)

ટીકા-ગિધ્ય-સચુણુ બ્રહ્મની ઉપાસનાવડે મનસહિત જેઓ ઈશ્વરના સાયુજ્યને પામે છે, તેઓ કોઈપણ પ્રકારના અંકુશથી રહિત ઐશ્વર્યને શુ પામે છે અથવા તો અકુશવાળા ઐશ્વર્યને પામે છે ? આ રીતનો મને સશય થાય છે આ બેમાંથી કેવી રીતે ધાય છે. મારું માનવું તો એમ છે કે, અકુશથી ગહિત તે ઐશ્વર્યને સુક્રા પામવો ભેદભે કારણ કે શ્રુતિગ્રામા કહ્યું છે કે, “આનોતિ સ્વાપાન્યમ (તં ૧,૬,૨) સવ ઈસ્રે દેવા વલિમાવહન્તિ (તં ૧,૫ ૩) તેપા સર્વેષુ લોકેષુ કામચાતે મર્ચતિ (છાં ૭, ૨૫, ૨) તે સ્વાનાન્ત્યને પામે છે સર્વે દેવો એ સુકતને બળિ આપે છે તે સર્વ લોકમા ચચેચ વિચરવાવાળો ધાય છે”

સુર-હું કહું, તે સાલણ જગતના ઉત્પત્તિ આદિ વ્યાપારથી રહિત તે ઐશ્વર્યને પામે છે. જગતના ઉત્પત્તિ આદિ વ્યાપારનો ત્યાગ કરી અણિમાદિ અન્ય ઐશ્વર્ય સુકતોને પ્રાપ્ત થયું ભે. એ જગતનું વ્યાપાર આદિ કાર્ય તો નિત્યગિદ્ધ એવા ઈશ્વરનું જ છે.

શિષ્ય-એમ કેવી રીતે બને ?

સુર-આ જાગતમા ઈશ્વરનું પ્રાધાન્ય શ્રુતિમા ગણ્યુ છે તેમ જ સુકતોના સમી પપણાનો અભાવ છે. જગતનો વ્યાપાર રચવાનો અધિકાર ઈશ્વરનો છે ઈશ્વરને પ્રાધાન્ય ગંભી જગતની ઉત્પત્તિ આદિનો ઉપદેશ છે. વળી ઈશ્વર નિત્યસિદ્ધ છે, તેમ જ શ્રુતિથી ગમ્ય છે. બ્રહ્મને શોધવા તથા તેના જ્ઞાનની ઇચ્છાપૂર્વક ઐશ્વર્ય, સુક્રા પુરુષેણ છે, એમ શ્રુતિમા કહ્યું છે. માટે જગતના વ્યાપારમા તેઓ સમીપવર્તી નથી વળી આ સુકતો મનસુકત હોવાથી તેઓનામાં અનેક મતો છે આથી કોઈ સુકતનો સ્થિતિનેવિશે અભિપ્રાય હોય છે તથા કોઈનો સંહાગનેવિશે અભિપ્રાય હોય છે આ રીતે કોઈવાર વિરોધ પણ હોવો ભેદભે વળી અસુકના સંકટપને અનુસરતો બીબ્દનો સંકટપ હોય, આ રીતે વીરોધનો અભાવ માનવામા આવે તો પરમેશ્વરના અભિપ્રાયને અધીન જ સુકતોની સ્થિતિ છે, એ રીતે બની શકે (૧૭)

શિષ્ય-શ્રુતિમા પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ છે કે, વિદ્વાનનું ઐશ્વર્ય નિરકુશ છે, તો પણ અકુશયુકત કેવી રીતે ?

સુર-આ તારૂ કહેવું ચે. જ નથી કાગળ કે આદિત્યમણને અધિકારમાં મૂકનાર મકલ્પ થ પુરૂષ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, આ રીતનો શ્રુતિનો ઉપદેશ છે આ જ જાગત ૧૮ મા સૂત્રમા નીચે પ્રમાણે કહી છે જેમકે,-

